De Gids. Jaargang 40

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1876

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

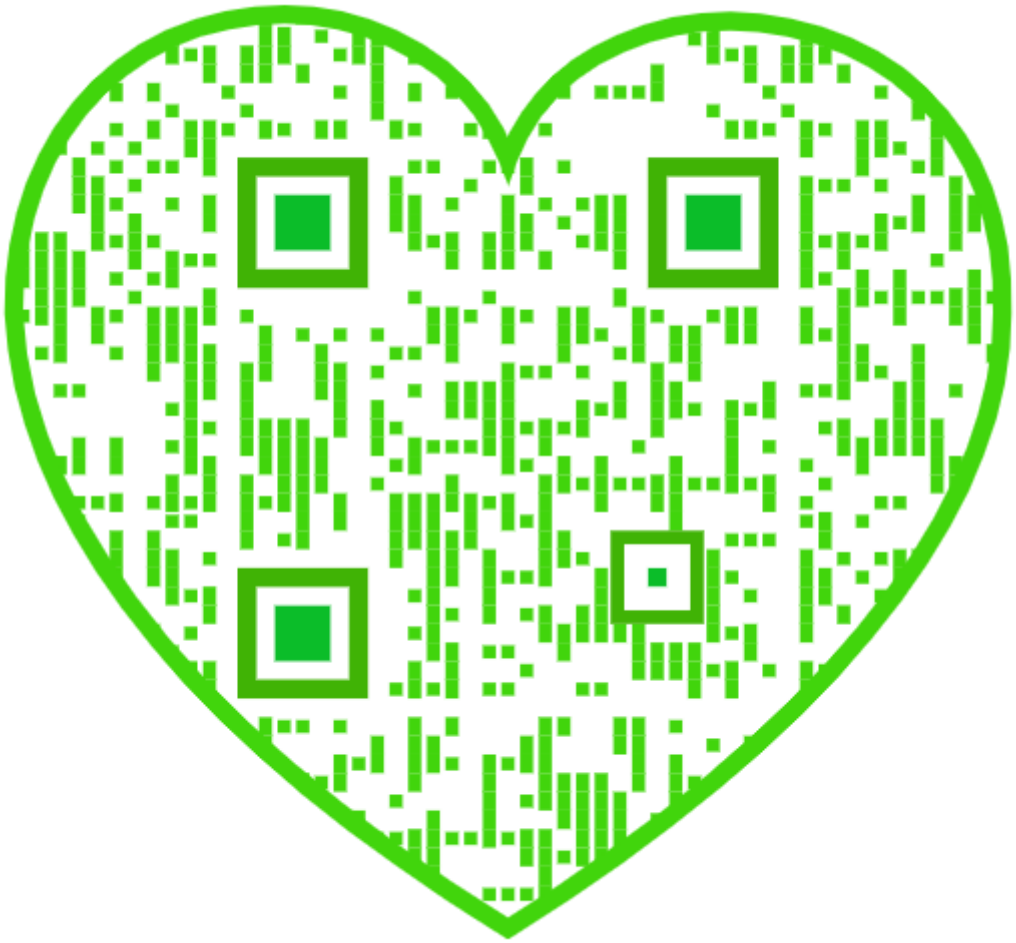

De scheepvaart-enquête.

> ‘Op 't stuk der koopvaardij- en menigte van schepen gaan deze landen den koningrijke van Vrankrijk en Engelandt te zamen zoo verre te boven, dat daarvan naauwelijks eenige comparatie mag worden gemaakt.’
> Brief van Burgemeester en Schepenen van Amsterdam aan de Staten-Generaal, 1 November 1596.

‘Wanneer ge in Amsterdam en Rotterdam die prachtige driemastschepen ziet liggen, welke zich mogen meten met de beste bodems van welke natie ook, dan kunt ge de vrees niet van u afweren dat die geheele vloot als sneeuw voor de zon verdwijnen zal, zoodra het nu beschermd verkeer tusschen Nederland en zijne koloniën wegvalt. Ja, de bedenking mag zelfs geopperd worden, of het einde van dat beschermend stelsel niet tevens het einde zal zijn van Holland's grooten handel.’

Die woorden werden uitgesproken bij de enquête welke het Engelsche Lagerhuis in het jaar 1844 hield: On British Shipping, en ze zijn mij altijd voor den geest gebleven. En evenzeer heb ik nooit vergeten dat een scheepsbouwmeester, bij eene der enquêtes welke in 1847 door het Lager- en in 1848 door het Hoogerhuis gehouden werden omtrent de werking der Britsche scheepvaartwetten, 't is mij ontgaan voor welke der beide, de volgende opmerkelijke woorden deed hooren: ‘De mededinging van den Nederlandschen scheepstimmerman vrees ik niet, zoolang die deugdelijk werk meent te kunnen leveren met een pijp in den mond.’

Bijna dertig jaren zijn verloopen sedert die woorden werden gebruikt, en in die dertig jaren heeft de Nederlandsche koopvaardijvloot juist een bloei genoten, zoowel zichtbaar in het aantal van schepen als in hun gehalte, die schijnbaar de sombere voorspellingen der beide Engelschen voldingend logenstraft. Maar in het latere gedeelte van dat dertigtal jaren is de be-

scherming, welke aan onze vlag van regeeringswege werd toegekend, langzaam schoon toch geleidelijk, verminderd, en zijn ook de bepalingen welke het handelsverkeer met Java regelen meer en meer in den geest van een vrij verkeer veranderd, tot dat eindelijk, in het jaar 1873, de laatste bevoorrechting van den Nederlander in den kolonialen handel verdwenen en alzoo dat tijdperk aangebroken is, waarop de Engelsche spreker wees als het einde van Neêrlands groote handelsvloot.

En, opmerkelijk waarlijk, in de maand September van datzelfde jaar 1873 stellen zes leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal voor, dat er eene enquête zal worden gehouden om de oorzaken te zoeken van den staat van achteruitgang, zoo al niet van verval, waarin de Nederlandsche koopvaardijvloot verkeert. Met onwederlegbare cijfers bewijzen zij die bewering, en doen vooral het treurig feit scherp uitkomen, dat de vreemde vlag de Nederlandsche niet alleen uit de vreemde, maar zelfs uit onze eigene havens verdrijft.

Dat voorstel is aangenomen, en de enquête is gehouden. En nu acht ik 't wenschelijk althans, dat wij Nederlanders ons zelven rekenschap geven in hoeverre de voorspelling van den ondergang onzer koopvaardijvloot, onverschillig of ze al vóor dertig jaren uitgesproken is en dan door een vreemdeling, of wel in deze dagen en meer bij wijze van vrees, door den landgenoot, zoo al niet is bewaarheid, dan toch waarschijnlijk mag heeten.

De beide Engelschen spraken echter ieder in een ander karakter. De een beschouwde de Nederlandsche koopvaardijvloot als één geheel uitmakende met den Nederlandschen handel; de ander had alleen 't oog op den bouw der schepen. De voorstellers der enquête daarentegen, staan weifelend tusschen die beiden in. Wel beweren zij in hun antwoord aan de afdeelingen der Kamer, dat zij zich geheel beperken tot de vloot, maar in tegenspraak daarmede loopen een menigte hunner vragen uitsluitend over onderwerpen van handel, en werden ook een tal van kooplieden, naar mijn overtuiging volkomen terecht, door hen ondervraagd. De wel degelijk zéér betwistbare stelling, ‘dat voor de zekerheid, van een steeds toenemend verkeer in onze havens te bezitten, eene eigene, goed toegeruste en wel bemande koopvaardijvloot noodzakelijk is’, noemen zij ook maar eenvoudig onbetwistbaar, en zij meenen daarom ‘over den toestand des handels te mogen zwijgen, als niets ter zake

dienende.’ Hoe onafscheidelijk echter het verband is tusschen den bloei der scheepvaart en die van den handel, zal wel geen betoog behoeven. Immers de vraag naar scheepsruimte is geheel afhankelijk van de weinige of vele verzendingen van goederen, en ze beslist over het lage of hooge cijfer der vrachten, dat weder onmiddellijk invloed oefent op den kleineren of grooteren aanbouw van schepen. Maar vooral moest dat onafscheidelijk verband door de voorstellers erkend worden die juist van het enge gezichtspunt uitgaan, dat het behoud van den nationalen handel alleen door het bezit van een nationale koopvaardijvloot gewaarborgd is. Zoo iemand, dan moesten dus zij vooral bij een onderzoek als het door hen gewenschte, den handel, in plaats van ‘hier als niets ter zake dienende’, beschouwd hebben als ‘hier ter zake haast alles beslissende’.

Daarenboven loopen de voorstellers door hun wel wat eenzijdig gezichtspunt groot gevaar, om afbreuk te doen aan de waarde van het resultaat hunner enquête. Gold 't hier een onderzoek naar den toestand en de vermoedelijke toekomst van onze koopvaardijvloot in verband tot den algemeenen handel, dan voorzeker kon de Kamer leden genoeg in haar midden aanwijzen om de vragen te stellen en het verhoor te leiden. Immers het aantal van hen, die over de belangen van den handel in 't algemeen een oordeel mogen en kunnen uitspreken, is veel grooter, dan dat van degenen die speciale kennis hebben van den scheepsbouw en het bevaren van schepen. Alleen mannen van dat vak hadden dan hun getuigenis voor de commissie moeten afleggen, maar vooral hadden dan ook uitsluitend vakmannen hen moeten ondervragen, omdat natuurlijk enkel hij die zelf doorgedrongen is tot alle geheimen daarvan, bij machte is om van de eerste specialiteiten al het wetenswaardige en karakteristieke van een bepaald bedrijf uit te lokken, op straffe van anders in algemeenheden te blijven rondzweven. Wanneer de voorstellers 't aan de afdeelingen toegeven ‘dat de onderscheidene takken van volksbedrijvigheid elkander moeten steunen’, dan ook moeten zij in hun oordeel over den toestand van één dier takken, en bovenal bij het beramen van middelen om die enkele tot grooten bloei te brengen, zoo ruim mogelijk in hun opvatting zijn, en geene enkele omstandigheid voorbijzien welke daarop invloed kan oefenen. En nu is juist eene Kamer van volksvertegenwoordigers gelukkig niet samengesteld uit een aantal specialiteiten, maar ze behoort te bestaan

uit mannen van meer dan gewone bekwaamheden, die bij een helder oordeel tevens een veelomvattenden blik hebben, opdat niet elke zaak die aan hun beslissing onderworpen is door hen beschouwd worde als alléén staande, maar in onafscheidelijk verband met al die vele andere belangen voor welker behartiging zij evenzeer hebben te zorgen. Dan, maar ook dan alleen, kunnen parlementaire enquêtes zoo al niet onmiddellijk tot verbeteringen leiden, toch den weg daartoe bereiden en effenen, vooral omdat ze de publieke opinie verhelderen en voorlichten, door de nauwkeurige kennis eener zaak, welke tot nu toe alleen bij de enkele ingewijden berustte, tot algemeen domein te maken.

Tegenover die nauwe opvatting van het onderwerp der enquête door de voorstellers, staat in zonderlinge tegenspraak de aanvaarding van drie hunner van het lidmaatschap der commissie. Wilde men ook, na met groote nauwkeurigheid alle acht duizend twee honderd een en negentig vragen en natuurlijk even zoo vele antwoorden gelezen te hebben, - want tot dat kolossale cijfer heeft men die weten op te voeren, - hun den lof toebrengen, dat zij door hunne zoo juist gekozene vragen getoond hadden ware specialiteiten te zijn in het vak der scheepvaart, zij zouden dat getuigenis ongetwijfeld zeer euvel duiden. Gedachtig toch aan het ‘niemand kan twee heeren dienen’, zouden zij, de rechtsgeleerden door studie en opleiding, zulk een eerbetuiging van meer dan twijfelachtige waarde beschouwen en die, niet eens dankbaar, terugwijzen. Maar toen de Kamer hen benoemde, en dat met voorbijgaan van andere leden die wel degelijk speciale kennis hadden van scheepvaart en ook van handel, en wel door de ervaring verkregen, ja toen zelfs de man daarin niet eens opgenomen werd die reeds dadelijk door het geheele publiek, eer hij dus nog het zoo uitnemend advies als ondervraagde had uitgebracht, aangewezen werd als den geijkten voorzitter der commissie, toen zeker bleek 't overtuigend dat men volstrekt niet dat zoo nauw beperkt onderzoek begeerde, hetwelk alleen specialiteiten konden instellen. Volkomen terecht wilde men de zaak dus breed opvatten, opdat het resultaat ook werkelijk in ruimen kring nut mocht stichten.

Geheel in overeenstemming met die flinke opvatting der zaak, was ook het gevoelen der afdeelingen van de Kamer. Velen karakteriseerden het onderzoek dat de voorstellers begeerden onmiddellijk, als ‘Nederland's handel en scheepvaart’ betreffende.

maar zoo zeer waren zij verwijderd van het denkbeeld dat het zich zou beperken tot een speciaal en beperkt indringen in eene enkele zaak alleen, dat zij zelfs nog verder gingen en ‘de gestelde vragen veeleer vatbaar beschouwden voor de behandeling in een staathuishoudkundig tijdschrift, dan voor oplossing door de tusschenkomst van een commissie uit de Kamer.’ Zij die zoo spraken, waren nog wel de leden die tegen de enquête spraken. Maar nog sterker luidde het oordeel van hen, die het ondersteunden. Het onderzoek zou ‘nuttige aanwijzingen en wenken geven zoowel voor de regeering en volksvertegenwoordiging, als voor den handel en de scheepvaart zelve. Zelfs indien de enquête niets anders te weeg bragt dan vermeerdedering der kennis van den waren staat der zaken, zij 't door uitgebreide statistische tabellen, of ook indien zij slechts leidde tot uitbreiding en verbetering van de handels- en scheepvaartsstatistiek die van regeringswege wordt uitgegeven, zou men zich daarover mogen verheugen.’

Dat ik ganschelijk deel in die beschouwingen, en ook voornamelijk, ja ik durf wel zeggen uitsluitend om het verkrijgen van die zoo begeerlijke inlichtingen omtrent den toestand onzer koopvaardijvloot het voorstel van de zes leden tot het houden der enquête, en dus evenzeer de goedkeuring der Kamers daarvan, toejuich, behoef ik hier ter plaatse wel niet te verzekeren. Toen mij hier ongezocht, maar niet onbegeerd, de gelegenheid gegeven werd om het destijds nog niet gesloten onderzoek met een woord van ingenomenheid te begroeten, verheugde ik mij reeds bij voorbaat in het verslag der verhooren. Ik noemde het bezit van zulk een rijke bron van inlichtingen en mededeelingen, en van wenken en raadgevingen, van zóó groot belang voor ons land, dat in mijn oog al de daartegen ingebrachte bezwaren als onbeteekenend wegvielen. In de afdeelingen had men twijfel geopperd aangaande het uut der zaak, omdat noch ‘kamers van koophandel, noch reederijen, noch handelaren, van ingenomenheid hadden doen blijken.’ Zonderling genoeg, meenden de voorstellers dat verschijnsel te kunnen oplossen door het te laten dienen voor een bewijs, dat de schets, welke zij van den toestand der koopvaardijvloot bij hun voorstel gegeven hadden, door al die belanghebbenden als eene juiste erkend werd, zoodat alle beschouwing daarvan door hen, als geheel onnoodig, achterwege kon blijven. Ik voor mij geloof, dat men de oorzaken van dit stilzwijgen anders

moet verklaren, en het eenvoudig toeschrijven aan de overtuiging van die allen dat het onderzoek wel veel belangrijks zou opleveren, maar rechtstreeks, geenerlei voordeel voor onze vloot. En nu ligt 't niet op den weg der Kamer van koophandel of van handelaars, als zoodanig, om kritiek te oefenen over stukken van de regeering uitgegaan. Maar nog veel sterker durf ik aan de voorstellers de verzekering geven dat zij ganschelijk dwalen, door dat stilzwijgen evenzeer toe te schrijven aan de overtuiging bij al die belanghebbenden ‘dat 't voor hen, die de zaak erkennen als niet een bepaalde klasse van ingezetenen, maar het geheele volk aan te gaan, bij een voorstel van enquête een gepaste en waardige gedragslijn is om, als de zaak genoegzaam schijnt toegelicht, de vraag, wat 's lands belang in deze medebrengt, aan het oordeel der volksvertegenwoordiging over te laten.’ Bij alle waardeering van het feit, dat ook hier de voorstellers zelf gelukkig weer op een algemeener standpunt post vatten, ben ik integendeel vast overtuigd, dat al de belanghebbenden die zwegen, toen 't alleen de kritiek eener schets zou gelden, wel degelijk hun stem zullen verheffen zoodra 't de vaststelling der maatregelen geldt welke het gevolg moeten zijn der vraag, wat hier 's lands belang, dat is dus het belang van alle ingezetenen, ook der reeders en kooplui, eischt. In tegenstelling met de voorstellers alzoo, acht ook ik 't juist dan eerst de plicht der belanghebbenden om te spreken, zoodra wijzigingen voorgedragen worden in de wetten welke hun beroep regelen. Niet de toelichting van het voorstel tot het houden der enquête moest de mannen van scheepvaart en handel tot spreken nopen, maar de wetsvoordrachten, die allicht het resultaat van dat onderzoek zullen zijn, moeten en zullen hen ook wel overhalen, om hun stem te doen hooren.

Bijna algemeen acht men den rijken inhoud der adviezen, welke zoo vele deskundigen voor de commissie uitbrengen, als het éénige maar daarom niet te minder gewaardeerd resultaat, hetwelk dit onderzoek zal opleveren. De waarde van de openlijke mededeeling dier adviezen moge al niet onmiddellijk in de scheepvaart- en handelskringen voldoende gewaardeerd worden, toch zal de invloed daar langzamerhand groot en weldadig zijn. En de prijs waartoe dat zoo gewichtig stuk verkregen wordt, is immers waarlijk niet te hoog. De geldelijke uitgaaf mag natuurlijk niet eens genoemd worden; alleen tijdverlies kan dus in aanmerking komen. Maar de betrekking van lid der

volksvertegenwoordiging is immers reeds sedert lang, door den grooten omvang welken de sprekers vrijwillig aan de debatten gegeven hebben, zóó tijdroovend geworden, dat die niet meer gerekend kan worden vereenigbaar te zijn met eenigen arbeid in de bedrijvige wereld en dus algeheele toewijding eischt. En zij die vóór de commissie verschenen zijn, zullen zich waarlijk niet beklagen daaraan hunne hoe ook soms kostbare uren gegeven te hebben, omdat zij allen inderdaad den dank der natie verdienen voor hun medewerking, in het tot stand brengen van zulk een nuttig werk.

Als de éénige en onmiddellijke oorzaak waaraan wij dit belangrijk stuk verschuldigd zijn, mag ik dus deze enquête een heuchelijk nationaal feit noemen. Vooral aan de voorstellers komt dus een woord van warmen dank toe, dat zij daartoe het initiatief genomen hebben. Wanneer ik echter bij mijne beschouwingen over hun zoo verdienstelijken arbeid toch vrij uit mijne meening zeg, ook daar waar die afwijkt van de hunne, dan vraag ik hun daarvoor toch geen verschooning, omdat zij immers door het uitlokken van een onderzoek toonen, prijs te stellen om het oordeel van anderen te vernemen. Niet ook met een beleefdheidsbetuiging alleen mag een arbeid van zoo omvattenden aard begroet worden, en niet daarmede kan vooral hij volstaan, die de pen er over voert. Onderwerpen van dit gehalte hebben recht op een meer uitvoerige behandeling, waaruit overtuigend blijkt dat ze niet alleen belangstelling gewekt, maar ook trouwe en gezette raadpleging gevonden hebben bij hen, die zich rechtstreeks als belangehebbenden beschouwen. Reeds een nationale verplichting durf ik 't noemen, dat er van de bedrijvigen onder ons een stem uitga over een poging van regeeringswege om, door het opsporen van de oorzaken, zoo al niet van verval dan toch van stilstand, van een der belangrijkste vakken van volksbestaan, tevens de middelen te vinden welke tot herstel kunnen leiden. Zulk een regeeringsdaad klein te tellen, die gering te schatten en met onverschilligheid te bejegenen, ware onbillijk. Het stilzwijgen daarover bewaard zou niet als hooghartig, maar als minachtend veroordeeld moeten worden. En aan zulk een vergrijp mag vooral het tegenwoordig geslacht zich niet schuldig maken, dat nog onlangs getoond heeft er niet voor terug te deinzen om zelfs onderwerpen die voor het algemeen belang van luttel beteekenis zijn tot zulk een hoogte op te zwepen, dat ze de proportiën van staatkundige

quaestiën aannemen en haast dreigen de stabiliteit van 's lands regeering op het spel te zetten.

Toch had ik wel gewenscht dat een ander vóór mij, deze taak aanvaard had. Het bedrijvig koopmansleven gunt zoo licht den tijd niet die vereischt wordt tot het gezet volgen van al die ruim acht duizend vragen en antwoorden, en het lezen van alle daarbij behoorende stukken. Daarenboven hoopte ik dat nieuwe en jongere krachten zich aan zulk eenen inderdaad aangenamen arbeid zouden wijden. IJdele hoop evenwel! Toen ik op een andere plaats mijne beschouwingen mededeelde over de door de regeering, ook in het jaar 1874, uitgegevene statistiek van onzen handel gedurende het pas afgeloopen en zoo hoogst belangrijk vijf en twintigjarig tijdvak, richtte ik een beroep tot anderen, om de in denzelfden bundel vervatte uitkomsten van de scheepvaart gedurende de jaren 1847 tot 1873 te behandelen. Ik sprak de hoop uit, dat die zoo volledige scheepvaarttabellen als een rijke en weldadige mijn ter bewerking zouden beschouwd worden door hem, die bij de speciale kennis der feiten tevens de opgewektheid bezat, om die schijnbaar doode reeksen van getallen tot levende getuigen te maken van hetgeen op de wereldzeeën en rivieren en in de havens van heinde en verre, door onze zeevarenden is geschied. Ook in die verwachting ben ik echter teleurgesteld. Gelukkig echter heeft de lezing der jongste enquête mij, hoewel onnoodig, bevestigd in de overtuiging, dat 't ons hier te lande toch waarlijk niet ontbreekt aan mannen die de scheepvaart en den handel niet alleen liefhebben als de middelen van hun bestaan, maar die ook grondig bekend zijn met de behoeften daarvan en daarbij een onbevangen blik hebben voor alles wat daarin goeds en kwaads schuilt. Een bemoedigende troost voorzeker wat de toekomst dier bronnen van volksbestaan betreft, maar tevens een reden te meer om het gemis hunner immers blijkbaar zoo gemakkelijk te verleenen voorlichting, te betreuren.

Thans echter zijn bijna veertien maanden verloopen sedert de laatste vraag gesteld werd, en spreken wordt nu evenzeer plicht, als een eerbiedig afwachten tot dusverre althans tot verschooning kon strekken van het hoe moeielijk ook te verklaren zwijgen. Want wie onzer zich al gerechtigd moge achten om te volharden in dat hooghartig stilzwijgen omtrent het rapport, niemand voorzeker die 't wagen zal om het, even hooghartig, als van zoo luttele waarde te noemen, dat men het onver-

schillig mag voorbijgaan zonder ergernis te wekken of aanstoot te geven. Gemakkelijk te vervullen evenwel noeme hij, die er van anderen een woord over vraagt hetwelk van de gezette lectuur aller stukken de bewijzen draagt, dien eisch niet. Behalve den onnoodig grooten omvang toch waartoe het verhoor is uitgedijd, en behalve de van elke enquête onvermijdelijke maar toch vermoeiende herhaling, van eene en dezelfde vraag aan bijna allen die voorkomen, stuit men hier daarenboven op zoo vele telkens terugkeerende vragen aan wier waarde men reeds onmiddellijk twijfelde, toen ze de eerste maal gesteld werden. Gebrek aan dat strenge specialiseeren, waartegen ge zelf zoo geijverd hebt, hoor ik mij toevoegen. Maar ik durf dat veeleer te wijten aan een wel wat licht tellen van de in mijn oog juist zoo moeielijke taak, om aan de hoofdmannen van een vak die zoo juist geformuleerde vraag te stellen welke tot in het hart der quaestie dringt, en die hen als dwingt tot een antwoord, waardoor het eigenlijke karakter van het onderwerp helder voor den dag treedt. Meesters in de kunst van vragen, aldus opgevat, toonden zich de Lords, bij hunne enquête omtrent de werking der scheepvaartwetten in 1848. Zij wisten hunne vragen zoo in te richten, dat de wedervraag, schijnbaar zoo dikwijls tot verduidelijking maar gewoonlijk slechts tot ontwijking gebezigd, onmogelijk werd, en het antwoord wel gegeven moest worden. En onzekerheid bij het stellen van vragen, leidt tot onduidelijkheid in de antwoorden, en ook tot onnoodigen omslag voor hoorders en de latere lezers. Het verhoor mag niet ontaarden in een debat, en geen der ondervragers mag daarbij zijn gevoelen ontwikkelen en verdedigen. Het verslag van het gesprokene verliest dan de zoo noodige kracht om de aandacht van anderen te wekken en te onderhonden, terwijl het een omvang verkrijgt, waardoor juist velen voor de kennisneming terugdeinzen. Reeds meen ik grond te hebben tot het vermoeden, dat van de zoo velen die de uitgave van het bij deze enquête gesprokene luide toejuichen, er toch maar enkelen kunnen aangewezen worden, die elke vraag en elk antwoord werkelijk gelezen hebben, en dat maar weinigen alzoo aan het werk, over welks lof allen niet uitgesproken zijn, toch niet meer gegeven hebben dan den gewonen tijd dien zij dag aan dag aan iederen roman gunnen. Al te velen hebben naar het ruim vijfhonderdtal bladen wel met ingenomenheid de hand uitgestrekt, maar zijn al spoedig aan 't zoeken geraakt naar hetgeen die man gesproken had op wiens woord

en uitspraak zij 't volste vertrouwen hadden, en zich alzoo door een vluchtig doorbladeren gemakkelijk afgemaakt van een taak, waarvan toch juist zij al dadelijk het nuttige en aangename en leerrijke, zoo hemelhoog wisten te roemen.

Zoo zeer ben ik overtuigd, dat een groot aantal van die lofredenaars op dezen arbeid onbekend zijn met de hoofdvragen zelfs waarin de voorstellers het eigenlijke karakter van de door hen verlangde enquête hebben neergelegd, dat ik niet aarzel om hier die vragen nog eens weer te geven, en ze te laten volgen door een zeer beknopt relaas van hetgeen aan het verhoor is voorafgegaan. Het overzicht wordt dan ook meer volledig en gemakkelijker te volgen.

De zes leden stelden een onderzoek voor omtrent de volgende vraagpunten:

1°. Welke is de toestand van het materieel en van de bemanning der Nederlandsche koopvaardijvloot?

2°. Welke zijn de oorzaken van de afnemende sterkte dier vloot en van haar verminderd aandeel in de scheepvaartbeweging, zoo der Nederlandsche als der vreemde havens?

3°. Kunnen er van overheidswege maatregelen genomen worden om aan de scheepvaart onder Nederlandsche vlag eene krachtige en voortdurende ontwikkeling te verzekeren?

Zij lichten hun voorstel toe door uitvoerige opgaven van den staat en de beweging onzer handelsvloot, maar zij verzuimden om die der vrachten op de algemeene markt, ja zelfs die der Nederlandsche Handel-Maatschappij, er bij te voegen. Treurig noemen zij het feit, dat de Nederlandsche vloot in grootte afneemt, terwijl de vreemde vlag een steeds grooter aandeel verkrijgt in de scheepvaartbeweging van ons land. Volgens de regeeringstabellen was hier te lande aan geladen schepen de

INKLARING.

	ZEILSCHEPEN.		STOOMSCHEPEN.	
	Ned. vlag.	Vreemde.	Ned. vlag.	Vreemde.
1850	316,217	396,783	53,400	193,273 tonnen.
1871	471,370	950,019	243,960	1,062,118 tonnen.
UITKLARING.				
1850	310,869	171,798	54,141	235,827 tonnen.
1871	261,619	165,369	229,152	844,638 tonnen.

In verhouding tot de vreemde vlag is de onze dus gedaald, wat de inklaring betreft, van 43 tot 28 pCt. en voor de uitklaring

van 47 tot 33 pCt,. En de cijfers onzer vrachtvaart, van de eene vreemde haven op de andere in 1853, bedroegen 391,614 tonnen, en in 1871 slechts 455,659 tonnen, eene vermeerdering die natuurlijk onbeteekenend moet heeten, tegenover de kolossale uitzetting van het wereldverkeer.

Bij het onderzoek van het voorstel in de afdeelingen, noemde men deze cijfers echter gansch niet zoo ongunstig. Ze bewezen toch vooruitgang, al was die van andere landen ook veel grooter. Ons handelsverkeer vertoonde daarenboven eene aanzienlijke verhooging der invoeren en uitvoeren, en wel wat de jaren 1851 en 1871 betreft, van ƒ201 tot ƒ536, en van 128 tot ƒ306 millioen. En mocht onze vloot al vroeger een nog grooter tonnemaat geteld hebben dan tegenwoordig, dan was dat in de jaren der meest krachtige bescherming. Een vermeerdering dier vloot van 397,422 tonnen in 1851 tot ƒ522,368 tonnen in 1873, was waarlijk niet gering te noemen, vooral niet wanneer men daarbij in aanmerking nam, dat die zooveel grooter tonnemaat verdeeld was over bijna hetzelfde aantal bodems, hetgeen luide getuigde van grooter schepen, die daarenboven in gehalte verre boven de vroegeren stonden.

Dat noemen echter der cijfers van onze handelsbeweging naast die van ons scheepvaartverkeer en de sterkte van de vloot, gaf den voorstellers gemakkelijk spel. Immers juist uit de vergelijking van die cijfers bleek overtuigend, dat de nationale scheepvaart in de latere jaren niet in gelijke verhouding toegenomen was met de vermeerdering van den handel, en dus niet meer bij machte om daaraan in evenredigheid dezelfde groote diensten te bewijzen als vroeger. Daarenboven hebben stoomschepen en betere zeewegen overal een nieuw leven aan de scheepvaart bijgezet, getuige Engeland en Duitschland en Noorwegen, alwaar de vloot de volgende vermeerdering aanwijst in tonnemaat:

Engeland.		**Hamburg.**		**Duitschland.**		**Noorwegen.**	
Zeilschepen.	**Stoom.**	**Zeil.**	**Stoom.**	**Zeil.**	**Stoom.**		
1850	3,052,532	104,680	36,086	36,086	-	-	298,373
1871	4,343,558	1,290,003	138,681	34,252	1,197,835	102,150	1,022,515

Reeds is Duitschland dan ook na Engeland, de grootste zeemacht van Europa en breidt zich nog voortdurend krachtig uit. En staat ons land, ten spijt van zijn deelgenootschap in al die voordeelen, treurig achter bij al die andere landen waar het de

vermeerdering der eigene vloot betreft, hoe veel bedroevender nog zijn de cijfers van onze deelneming in de scheepvaartbeweging der Engelsche havens. Overvleugelde de vreemde vlag ons in onze eigene en vooral in de Engelsche havens, de Brit daarentegen wist in de zijne wel degelijk het hoofd te bieden aan de mededinging der vreemden, en hij behield, ten spijt van een bijna verdriedubbeld verkeer, in die 25 jaren toch zijn aandeel van 65 pCt., ja wist dat zelfs tot 68 pCt. op te voeren. Nederland daarentegen, dat in 1850 nog voor 6 pCt. deel nam in de scheepvaartbeweging der Britsche havens, moest dat aandeel gaandeweg en met kleine sprongen, zien dalen tot 3.7 pCt., terwijl van andere landen de cijfers klommen van

	Pruissen.	**Noorwegen.**	**Zweden.**	**Spanje.**	**Rusland.**	**België.**
	PROCENT.	**PROCENT.**	**PROCENT.**	**PROCENT.**	**PROCENT.**	**PROCENT.**
1851	10.1	8.3	3.1	1.1	4.1	1.8
1872	23.1	19.3	6.4	3.5	4.9	3.2

Maar ook deze becijfering werd in de afdeelingen onbillijk genoemd, omdat wel de verhouding van de Nederlandsche vlag tot die van alle vreemde ongunstiger was, maar onze tonnemaat toch klom, en wel van 240,414 tot 430,928 ton. Dat percentsge wijze vergelijken veroordeelde men, als leidende tot onjuiste gevolgtrekkingen, getuige België, dat in 1871 met 369,806 tonnen deel neemt in de vaart der Engelsche havens tegen 71,775 tonnen in 1851, en toch rijzen de percenten maar 1.4, terwijl Frankrijk, dat zijn tonnemaat van 369,624 tot 991,087 mag zien klimmen, ten spijt van die kolossale vermeerdering nog daalt van 9.2 tot 8.6 pCt. In elk geval bleek 't uit al de cijfers, dat onze vloot toenam en onze scheepvaartbeweging drukker was dan vroeger, vooral wanneer men die bij nog vroegere jaren dan 1850 vergeleek. Zonderling daarom noemden velen 't, ja niet eens wenschelijk voor het aanzien van ons land, om de cijfers door vergelijking met hen die op dit gebied nog meer vooruitgegaan waren zoo te groepeeren, dat wij wel een droevig figuur moesten maken bij den vreemdeling, eene handeling die men zelfs ongeraden noemde.

Het wederantwoord bleef ook daarop niet achter. Zelfs lokte de bewering, dat een stoomschip wel driemaal grooter diensten bewees dan een zeilschip, een groepeering uit van fictieve cijfers, door de inhoudsmaat der stoomers met drie te verme-

nigvuldigen, maar die natuurlijk evenmin tot betere resultaten leidde als ze overigens van eenige beteekenis mocht geacht worden. Indien men echter de vergelijking van Nederland met andere natiën terugwees ‘wegens hunne begunstiging door bijzondere omstandigheden’, dan noemde men de mededeeling van althans eene enkele dier omstandigheden, wenschelijk. Evenzeer was 't den voorstellers niet helder, dat de percentsgewijze verhouding der verschillende vlaggen in het Engelsche scheepvaartverkeer onbillijk en onjuist moest heeten. Immers ze drukte volkomen uit, hoe groot het aandeel was dat elk dier volken in dat verkeer in het jaar 1851 en in 1871 nam. Het uitgangspunt van 1850, het jaar der opheffing van de Engelsche scheepvaartwetten te nemen, beschouwden zij als het eenig rationeele, en veel beter dan 1831, met zijn embargo en oorlogstoestanden. Maar ook zelfs dat jaar 1831 naast 1872 plaatsende, ziet men geen vooruitgang van het aandeel der Nederlandsche vlag in de beweging der Nederlandsche havens, - en op die beweging zullen wij dan toch bovenal het oog gevestigd moeten houden? Integendeel, ook daar is achteruitgang. In 1831 toch bedroeg het aandeel der nationale vlag voor de inklaring 42, en voor de uitklaring eveneens 42 pCt., en in 1872 voor de eerste 29, en voor de tweede 33 pCt. En omdat de voorstellers er aan twijfelen, dat deskundigen de oorzaken van dat afnemend aandeel onzer vlag in het wereldverkeer voldoende kunnen verklaren vragen zij een enquête daaromtrent, opdat te dezen aanzien eene vaste volksovertuiging ontsta die regeering en wetgeving leiden kan. Nationaal, veeleer dan antinationaal, noemen zij elke poging die strekken kan om de volkswelvaart te verhoogen, door een ernstig onderzoek naar de oorzaken van stilstand of verval. Even zoo betoogen de voorstellers, dat het voor een handeldrijvend volk noodzakelijk is een eigene handelsvloot te bezitten. Zelfs een groot staatkundig gewicht hechten zij daaraan voor een land als het onze. Ik geef echter liefst de eigene woorden der voorstellers terug, waarin zij die uitspraak samenvatten: ‘Dat het aan onzen kleinen Staat gelukte om een onafhankelijk toevluchtsoord der vrijheid te worden en te blijven, had hij vooral ook te danken aan zijn zeevolk en zijne handelsvloot. En thans nog, terwijl het bestaan van volken en staten afhankelijk blijft van de diensten, welke zij aan de menschheid bewijzen, is het bezit eener krachtige scheepsmagt, aan de dienst des vredes gewijd, voor het Nederlandsche volk

een noodwendig vereischte om eene eigene taak in de arbeidsverdeeling der menschen te vervullen.'

De afdeelingen hebben op deze laatste bewering geen antwoord gegeven. Maar wel hebben zij een breedvoerig betoog geleverd over de oorzaken, waaraan de tegenwoordig min gunstige toestand onzer scheepvaart te wijten is. Natuurlijk werd door enkelen veel euvels geweten aan de opheffing onzer scheepvaartwetten, maar algemeen vond men den sleutel tot het zoo schijnbaar vreemde van den stilstand, die toch onmiskenbaar is, in de onvermijdelijk slechte gevolgen van ons veel te lang bestendigd koloniaal stelsel. Daarenboven verweet men 't onzen kapitalisten 'hun geld bij voorkeur(?) te plaatsen in vreemde fondsen of in vreemde spoorwegaandeelen van zeer betwistbaren aard'. Ook onze consuls betoonden niet die belangstelling voor de Nederlandsche koopvaardijschepen welke noodig was, terwijl men 't moest erkennen dat de financieele krachten van ons land niet toereikten om voor onze vlag dien eerbied en dat ontzag te eischen, welke Engeland voor de zijne van elken vreemdeling wist af te dwingen.

Maar de tabellen van ons aandeel in de scheepsbeweging in havens welke geheel onafhankelijk zijn van ons koloniaal stelsel, geven geen gunstiger getuigenis, antwoordden de voorstellers. Hoogstens hier en daar schommelingen, waarvan het onverklaarbare al weder te sterker pleit voor het noodzakelijke eener enquête. Want aan de zoo dringend gevorderde afschaffing onzer scheepvaartwetten eenig nadeel te wijten, noemen zij meer dan onjuist.

Opmerkelijk echter zijn de woorden, waarmede de voorstellers ten slotte het houden der enquête aanbevelen. Terwijl zij verklaren, dat de Staten-Generaal den toestand der koopvaardijvloot niet stilzwijgend mogen blijven aanzien, laten zij er deze zinsnede op volgen, die inderdaad in hun mond verbazing moet wekken: 'Toch achten zij het oogenblik niet gekomen, om maatregelen tot verbetering van den bestaanden toestand voor te stellen.' Zij lichten die onbegrijpelijke uitspraak toe, door te wijzen op het ongunstig lot van zoodanige voorstellen in de laatste jaren, - hetgeen zeker niet zou pleiten voor het juiste inzicht hunner medeleden, - en op de nog zoo onvolledige kennis van ons zeewezen. Hoe veel de statistiek ook moge leeren, toch beweren zij dat nog te veel onaangeroerd bleef om nu reeds te antwoorden op: 'alle vragen welke de toestand onzer koopvaardijvloot doet rijzen.' Juist een enquête zal die onthrekende

kennis aanvullen, en zoowel de middelen aanwijzen tot verbetering, als aan de regeering een helderder inzicht verschaffen in het bestaande.

Toch waren vele leden der afdeelingen daardoor niet overtuigd. Vele der oorzaken van den bestaanden ongunstigen toestand der vloot hadden de voorstellers reeds uitnemend aangetoond, en daarvoor was dus geen onderzoek meer noodig. Te onderstellen, dat de gegoede Nederlanders eensklaps uit schaamtegevoel hunne kapitalen in den reëelen handel zouden steken en niet meer in fondsen, verwachtte niemand natuurlijk. En reeds heeft de regeering zóó veel voor handel en scheepvaart gedaan door vrijzinnige tarieven en door millioenen te besteden aan betere waterwegen en havens, dat van haar al zeer weinig te vragen overbleef.

Maar andere leden ontkenden 't, dat die paradijstoestand al voor Nederland was aangebroken. Terwijl zij 't reeds van groot belang noemden, dat de natie door het verslag der enquête een trouw beeld van onze koopvaardijvloot zou verkrijgen, somden zij tal van zaken op die van groot gewicht waren voor de scheepvaart, en op welker verbetering de regeering een overwegenden invloed had. Niet alleen een herziening der wet op de tucht op koopvaardijschepen zou allicht noodig blijken, maar ook van die welke de rechten der geldschieters op schepen of die der deelhebbers in reederijen regelt. Het onderwijs in scheepsbouw en zeevaartkunde kon aanvulling noodig hebben, eene expertise der schepen van regeeringswege wenschelijk zijn, afschaffing der kanaalrechten verlangd worden, enz. Heeft werkelijk het koloniaal beschermend stelsel den ondernemingsgeest bij scheepvaart en handel verdoofd, dan zou 't noodig kunnen zijn ook het laatste overblijfsel van het consignatiestelsel te doen verdwijnen, en alle privilegie te staken aan bepaalde Nederlandsche stoombootmaatschappijen. En eindelijk zou de enquête een helder licht kunnen verspreiden over den toestand van ons consulair stelsel, en over den ijver en de kennis der bezoldigde zoowel als der onbezoldigde consuls. Om al deze redenen juichten zij het houden der enquête toe, maar achtten de vaststelling der vragen vooraf onnoodig, omdat uit het antwoord zelf allicht menige vraag zou opkomen, indien het onderzoek gevoerd werd met onpartijdigheid en kennis van zaken.

Alleen omtrent de bemanning der schepen zagen zij liefst geen onderzoek ingesteld, omdat het een te inquisitoriaal karakter kon aannemen.

Onnoodig zal 't zijn er op te wijzen dat den voorstellers zeer weinig overbleef om nog te verdedigen, waar hun zooveel werd toegegeven. Het onderzoek naar den toestand der bemanning bleven zij evenwel wenschelijk noemen, en toonden zich verre van overtuigd door de daartegen geopperde bedenkingen.

Eindelijk, op den 5^{den} Maart 1874, moest de Tweede Kamer beslissen, of de enquête al dan niet gehouden zou worden. Het debat was kort en misschien daardoor, zaakrijk. Bijna alleen de tegenstanders voerden het woord. Eenparig waren zij van oordeel dat parlementaire enquêtes alleen daar gewettigd waren, waar men uitsluitend van de krachtige tusschenkomst der regeering verbetering wachten kon. En dat verlangde zeker niemand, waar 't de scheepvaart en den handel gold. Maar juist daaruit verklaarden zij ook de in hun oog zeer natuurlijke koelheid, waarmede de belanghebbenden het voorstel hadden bejegend. Verlangt men meer kennis omtrent den bestaanden toestand, men vrage die aan de Kamers van Koophandel. Afdoende resultaten beloven de voorstellers zich immers ook niet van dit onderzoek, maar dan zou alleen het verkrijgen van een beredeneerde statistiek overblijven die, hoe belangrijk ook, toch wel niet aan deze Kamer tot een arbeid kan opgelegd worden. Men meende ook, hoffelijk voorwaar, dat de voorstellers zelf een zoo voldingend bewijs geleverd hadden van de inderdaad groote kennis welke velen thans reeds van den toestand onzer koopvaardijvloot bezaten, dat meer onderzoek waarlijk onnoodig mocht heeten. Ook vonden enkele der in de toelichting genoemde cijfers nog eenige bestrijding, maar natuurlijk evenzeer weerlegging.

Ontken den achteruitgang onzer koopvaardijvloot, zoo antwoordden de verdedigers, en ge hebt volle recht het onderzoek onnoodig te noemen. Maar nu ge dat feit ongelukkig niet ontkennen kunt, nu moogt ge ook de middelen niet weigeren om door het zoeken naar de oorzaken van dien ongelukkigen toestand, tevens de middelen op te sporen tot herstel.

Ten slotte stemden van de zeer onvoltallige Kamer, 50 leden vóór en slechts 13 leden tegen het voorstel, zoodat met een groote meerderheid tot het houden der enquête besloten werd. Reeds den volgenden dag had de benoeming plaats der zes leden, die de commissie van onderzoek zouden uitmaken. Slechts twee leden benoemde men, die door opleiding en ervaring met de eischen der scheepvaart bekend waren.

De eerste arbeid waarmede de commissie haar veelomvattende taak opende, was blijkbaar het opstellen van de hoofdpunten der enquête. Ze zijn geklommen tot het aanzienlijk getal van niet minder dan negen en vijftig vragen. Die hier alle weer te geven, verbiedt reeds de beperkte ruimte van een tijdschrift. Maar kortelijk zal ik er toch de strekking van aanstippen. Het eerste elftal handelt uitsluitend over den scheepsbouw. Het aantal en de soort der scheepstimmerwerven en van de schepen die daarop gebouwd zijn, alsmede dat der arbeiders daaraan verbonden en hun opleiding en loonen; de prijzen der verschillende schepen en de vraag, of mededinging met het buitenland mogelijk en in welke gevallen die onmogelijk is; eindelijk ook de scheepsmeting, zijn de hoofdonderwerpen van die eerste vragen. Het volgende drietal verlangt een statistiek van de Nederlandsche en de vreemde koopvaardijvloot. Zeven vragen over het assurantiewezen volgen, die zich zelfs uitstrekken tot den invloed welken het assurantie-contract oefent op de behandeling van schip en lading door den schipper, en dat wel onder alle omstandigheden, zoowel in zee als in vreemde havens. De expertise der schepen en het onderzoek naar de zeerampen, wordt dan in vier vragen opgenomen. De meest omvattende inlichtingen omtrent de bemanning der Nederlandsche en vreemde bodems, hun aantal, nationaliteit, bekwaamheid, onderwijs, loon, voeding, tucht, enz. worden niet dan met moeite in negen hoofdrubrieken saamgedrongen. Minder ruimte eischen de ophelderingen die men begeerde aangaande de veranderingen, leemten en gebreken in het reederijbedrijf, en die vier vragen zijn zelfs ruim genomen. Veel omvattender daarentegen zijn weer de vijf vragen naar de kosten van uitrusting en bevaring der verschillende schepen in verschillende jaren, naar de voordeelen daarin verkregen door betere middelen van gemeenschap en ook van productie, ja zelfs naar die oorzaken, welke den grootsten invloed hebben op de balans van winst en verlies. Bij het volgende viertal vragen geldt 't een onderzoek, zoowel voor de Nederlandsche als voor de vreemde schepen, naar de wettelijke en praktische bepalingen aangaande de bevrachtingen en de verbeteringen daarin te brengen, naar den stand der vrachten gedurende de jaren 1850-1870 en de oorzaken van verschil, en eindelijk daarenboven nog naar den invloed, zoo vroeger als tegenwoordig, van het consignatiestelsel op onze koopvaardijvloot. Vijf vragen verder, raken de beweging der Nederlandsche

en tevens der vreemde schepen in het binnen- en buitenland, welke invloeden die bepaald hebben, politieke, sociale, commercieele, die dan nog in allerlei onderdeelen worden gesplitst, verder wat spoorwegen, riviervaart, telegraaf, posterij daaraan bijbrachten, en of, en zoo ja waardoor, onze vlag hier en elders in nadeeliger toestand verkeerde dan de vreemde. De invloed van den toestand der havens op scheepsbouw en scheepvaart, wordt in twee vragen afgedaan, en die van de inmenging van het staatsbestuur in zaken van scheepvaart in Nederland en in den vreemde, zoo als consulaatwezen, zeevaartkundig onderwijs, tucht op de koopvaardijschepen, handelsstatistiek, loodswezen enz. in vier vragen saamgevat. En opdat in deze acht en vijftig vragen niets vergeten zij wat noodig mag gerekend worden voor de volledige kennis onzer koopvaardijvloot, beheerscht de laatste, algemeen genoemde vraag, eigenlijk al de voorafgaande door dezen inhoud: welke feiten tot kenschetsing van den toestand onzer koopvaardijvloot, welke redenen van haren achteruitgang, welke middelen tot opbeuring zijn er bekend, waarvan de vermelding niet gevoeglijk onder de beantwoording der hierboven gedane vragen kan worden begrepen?

Is 't wel wonder, dat men gedurig bij het stellen dier slotvraag aan het einde van een dikwijls reeds ampel verhoor, tusschen de gedrukte regels door, den glimlach op het gelaat van den ondervraagde kan zien wanneer deze daarop een ontkennend antwoord geeft, meenende, dat er al reeds vrij wat door hem is afgehandeld? Maar zooveel is zeker, dat geen enkel lid der Kamer den moed zou gehad hebben tegen het houden der enquête te stemmen en te beweren dat de belanghebbenden, en althans de Kamers van Koophandel, de verlangde inlichtingen wel konden geven, indien de voorstellers hen eerst bekend gemaakt hadden met den omvang van datgene wat zij meenden te moeten weten, eer naar hun oordeel maatregelen tot verbetering van den bestaanden toestand bedaard overwogen en genomen kunnen worden. Alleen zou ik vreezen, dat wanneer de middelen van herstel moeten wachten totdat een voldoend antwoord op alle, of liever zelfs op het meerendeel dezer negen en vijftig vragen gegeven is, het levend geslacht daar geen genot meer van hebben zal.

Te veel, te veel, moet toch een ieder uitroepen, die deze vragen leest. En door te veel te eischen, loopt men juist gevaar minder te verkrijgen dan bereikbaar zou zijn en ook zoo

wenschelijk en noodig mag heeten. Gelukkig echter dat ook hier weer de natuur boven de leer is gegaan, en, sommige der ondervraagden blijkbaar een weinig onwillig en anderen half glimlachend, de debatten hebben gesloten, eer zelfs een zeer klein gedeelte van hetgeen men hem volgens het bovenstaande had kunnen of moeten vragen, ook werkelijk gevraagd was. Waarom die zoo uitgebreide vragen, indien men werkelijk meende een programma van dien omvang voor leiddraad te moeten opmaken, niet in den boezem der commissie verscholen gehouden, liever dan zoo openlijk te verkondigen dat men het onmogelijke verlangde? Men had dan niemand afgeschrikt om zich voor inlichtingen omtrent een bepaald onderwerp voor te bereiden, terwijl het nu een hopeloos beginnen was, daar 't velen reeds duizelde en schemerde bij de zelfs vluchtige lezing dezer negen en vijftig vragen waarvan enkele daarenboven nog in onderdeelen gesplitst waren, die ieder op zich zelf reeds een zeer ongewenscht grooten omvang hadden. Al onderstelt men zelfs voor een oogenblik de mogelijkheid om op al deze vragen een volledig antwoord te krijgen, dan nog mag de wenschelijkheid daarvan in twijfel getrokken worden. Immers de massa van feiten en mededeelingen zou dan zulke proportiën verkregen hebben, dat 't voor den wetgever, hoewel met de beste bedoelingen aan het werk tijgende, onmogelijk zou geweest zijn die alle te raadplegen en daaruit een keuze te doen, eer hij zijn ontwerp van verbeteringen maakte.

Daarenboven vergete men niet, dat juist bij eene enquête als deze, personen van de meest afwijkende gevoelens en beginselen en meeningen en ook ervaringen en eischen, hun oordeel uitspraken over eene en dezelfde zaak. Al zeer groot moet dan de kennis van zaken zijn van hem of zelfs van hen, die uit die vaak tegenstrijdige beweringen en raadgevingen de juiste gevolgtrekking maken en daarop aan de regeering voorstellen wat hun, na al die deskundigen geraadpleegd te hebben, als het noodige is gebleken. De taak toch om voorstellen te doen tot verbetering van dien toestand waarover men de mannen van het vak raadpleegt, dwingt onverbiddelijk tot het kiezen van partij tusschen hunne natuurlijk uiteenloopende adviezen. En nu zal 't wel geen betoog behoeven, dat reeds op dien grond de meest mogelijke beperking in het verlangen van inlichtingen gebiedend voorgeschreven wordt aan eene commissie uit de volksvertegenwoordiging die, zonder speciale kennis van de zaak in onderzoek,

alleen dan zeker kan zijn met hare voorstellen tot verbetering te slagen, zoodra zij die op klemmende en overtuigende wijze toelicht. En dat kan nooit het geval zijn wanneer het enkele, hoe noodig ook, in de massa als verdwijnt.

Heet men dat oordeel onjuist maar getuigende van den beperkten gezichtskring van hem die het uitspreekt, en ontwaart men daarin zelfs een volslagen gebrek om het ruime van den blik der zooveel breeder ontwikkelde mannen te waardeeren, dan beroep ik mij tot verdediging op de zeventien voorstellen, welke de commissie als het resultaat der gehoudene enquête aan de Kamer voordraagt. Nog heb ik die voorstellen hier niet vermeld, maar ik moet ze immers wel zóózeer als bij een ieder overbekend onderstellen dat ik er mij reeds vrijelijk op beroepen kan, omdat ik anders aan mijne medeburgers het verwijt zou toevoegen zelfs van datgene geen kennis te hebben genomen, wat toch met zoo groote zorg voor hen is verricht. Ik wil 't dan gevraagd hebben, of die voorstellen ook een enkel beginsel inhouden hetwelk niet reeds sedert lange jaren in zoo groote mate publiek eigendom mocht heeten, dat de toepassing er van al herhaaldelijk en openlijk was begeerd. Op enkele dier voorstellen moge de een al deze en de andere gene bedenking hebben, hier iemand, met mij, de invoering der jongste bepalingen aangaande de candidaat-consuls lang niet wenschelijk noemen, en men daar weer verschillen omtrent het raadzame der vrijheid van het loodswezen, of zeer velen allicht de oprichting van een departement van Algemeen Bestuur over handels- en scheepvaartbelangen eer vreezen dan wenschen, maar dat zijn evenmin de hoofdpunten der voorstellen, als ze bepaald gerezen zijn uit deze enquête. 't Geldt hier de vraag, of de voorstellen welke de commissie aan de goedkeuring der Kamer aanbeveelt, begroet moeten worden als de speciale vrucht van het pas gehouden onderzoek, of wel beschouwd als reeds voor lang gerijpt door de waarneming van vroegere toestanden, eer van dit onderzoek nog sprake was En dan nog mag men vragen, of die voorstellen van zulk een ingrijpenden aard zijn en van zulk een wijde strekking, dat ze beantwoorden aan den omvang en de hooge eischen der acht en vijftig hoofdpunten Op die vraag nu zal voorzeker een ieder ontkennend moeten antwoorden, en dan ook dat veelomvattende dier hoofdpunten eer betreuren als belemmerend, dan er op roemen als onmisbaar voor het beramen van middelen tot herstel.

Geheel anders echter luidt de vraag, of die voorstellen evenzeer aan de goedkeuring der Kamer onderworpen zouden zijn, indien deze enquête niet gehouden ware. En moet ook daarop het antwoord, eigenlijk door de ervaring reeds gegeven, ontkennend zijn, dan moet men de enquête wel degelijk ook toejuichen om deze gelukkige gevolgen. Maar men brengt de zaak daardoor op een geheel ander terrein. Want zij die met mij deze voorstellen als overbekend noemen, zouden daardoor gerechtigd worden tot de vraag, waarom de Kamer ze dan niet al voor lang aan de regeering ter goedkeuring heeft aangeboden, zoodat wij thans reeds genoten, wat ons nu nog maar als een mogelijk geschenk der toekomst wordt voorgespiegeld?

Toen voor eenige maanden te Amsterdam de schoolautoriteiten, van den hoogsten tot den laagsten rang toe, een openbare vergadering belegden en daarin klachten aanhieven over den toestand van ons lager onderwijs, bevreemdde 't velen, die uit hun mond te hooren. Glimlachend, sprak men toen van de Peccavi-meeting, want veeleer had men verwacht dat zij, die vrijwillig de zorg voor het onderwijs op zich genomen en, vooral in den laatsten tijd zulk een krachtige ondersteuning gevonden hebben bij overheid en publiek, juist triomfantelijk zouden kunnen wijzen op de uitnemende hoogte, waartoe zij het hadden weten te verheffen. Zoo ook hier. Niet klachten mocht men te gemoet zien over de kwijning van een der oudste takken van ons volksbestaan uit den mond van hen, die met de zorg daarvoor zich zoo zeer belast rekenden dat zij 't immers voor de direct belanghebbenden beschouwden als ‘een waardige gedragslijn om de vraag, wat 's lands belang in deze medebrengt aan het oordeel der volksvertegenwoordiging over te laten, zoodra de zaak genoegzaam schijnt toegelicht.’ Van hen evenzeer had men dan reeds lang de toepassing der middelen tot herstel mogen verwachten, tenzij 't overtuigend bleek, en dat is hier het punt van verschil, dat de noodige kennis hun daartoe nog ontbrak. En nu dat laatste juist niet blijkt uit de thans aanhangige voorstellen, ja veeleer het tegendeel uit de toelichting van het voorstel, nu blijft de vraag klemmen, waarom niet liever al vroeger aan verbeteringen die zorg besteed, welke thans aan de enquête is gegeven.

Moeielijk kan ik mij weerhouden om het antwoord op deze vraag te geven. Waarom ook zou ik het terughouden, want

vooral niet aan hen die zich juist zoo wakker betoonden, en die ik werkelijk dank betuig zoo voor het voorstel tot de enquête als voor het daardoor gewonnen zaakrijk verslag. 't Is integendeel een verwijt 't welk ik meen dat aan ons allen tegenwoordig gemaakt kan worden, want ik bedoel die zucht om in woorden en redevoeringen en samensprekingen te vinden, wat men veeleer door daden moest toonen. Naarmate wij toch rijker worden aan allerlei bijeenkomsten en vergaderingen en vereenigingen en genootschappen, blijkt 't dat wij helaas, armer worden aan daden. Voor elke nieuwe vereeniging schijnen menschen, bijna had ik gezegd krachten, beschikbaar te zijn, en tijd en geld beide, want de vergoders van het gesproken woord hebben al lang gebroken met die verouderde leuze, dat tijd ook geld is. Dat wakkert een geest van kleinheid onder ons aan, die inderdaad noodlottig is voor maar al te velen, want de man die hier en ginds en elders ja overal de bewijzen van zijn meesterschap over het woord geeft, verkrijgt ten slotte een gevoel van welbehagelijke zelfvoldoening en vervalt tot de heillooze zelfbegoocheling, dat hij inderdaad onder de nuttigen van den lande een eereplaats inneemt. Zoo verstikt de lust tot allen degelijken arbeid, in een koesterend zelfbehagen.

Niemand leze hier tusschen de regels in, want 't is een klacht over het algemeen die ik hier tot het algemeen richt, en waartoe ik te meer vrijheid vind, omdat immers ieder onzer het karakter draagt van zijn tijd. En wanneer de kwaadwillige hierin een zijdelingsche toespeling meent te zien op zekere hooge vergadering, dan herinner ik hem eenvoudig aan het zoo gelukkig woord door zeker den eersten persoon daarvan, ter gelegenheid van een feestmaal, uitgesproken. Geestig en gevat, kaatste hij toen de klachten over zijne collega's terug aan hen die ze lieten hooren, door de zoo juiste opmerking, dat de beste vertegenwoordiging de spiegel is van het volk.

Met volle vrijmoedigheid schrijf ik deze woorden neer. Ik zou de leden der commissie miskennen indien ik zelfs onderstelde, dat het vrij gesproken woord den Nederlandschen volksvertegenwoordiger ergernis geven zou. Onze zoo hooge roem op de vrijheid van spreken en schrijven welke wij hier te lande genieten, zou tot een ijdele snoeverij verlaagd worden, indien alleen de honigzoete fraze geduld en alle tegenspraak, elke afwijking van gevoelen, veroordeeld werd.

Maar ter zake.

Hadden de voorstellers geene moeite gespaard of te zwaar geacht, om met deugdelijke bewijzen aan te toonen dat de toestand van onze koopvaardijvloot werkelijk verre van bloeiend moet genoemd worden, evenzeer werd door de leden der commissie alles in 't werk gesteld om het onderzoek zoo doeltreffend mogelijk te maken. Reeds heb ik op de schets der hoofdvragen gewezen, die zeker eer van te veel dan van te weinig ijver voor de zaak getuigde, want moeielijk zou 't zijn die nog aan te vullen. Alle Kamers van Koophandel ontvingen een afdruk van die schets, en terwijl van de 63 Kamers 32 de daarbij gevoegde circulaire onbeantwoord lieten en 11 zich buiten machte verklaarden tot medewerking, betoonden de overige 20 zich door het leveren van belangrijke bouwstoffen, als hoogelijk ingenomen met de zaak. Die bouwstoffen zijn inderdaad van overwegende waarde voor de geschiedenis van ons mercantiel zeewezen. Ook in de keuze der personen die gehoord zouden worden, waren de Kamers van Koophandel van goede hulp. Hij toch, die met onpartijdigheid de lijst nagaat van hen die inlichtingen aan de commissie verstrekt hebben, zal moeten erkennen, dat men waarlijk moeielijk juister had kunnen zijn in de oproeping. Elk onderdeel van scheepsbouw en scheepvaart en van alle bedrijven die daarmede in onmiddellijk verband staan, waren vertegenwoordigd, en door verschillende handelaren werd het advies der specialiteiten aangevuld, zoodat het verband tusschen scheepvaart en handel, ook volkomen erkend en gelukkig gehandhaafd werd.

Drie en tachtig personen verschenen voor de enquête, die den 3^{den} Augustus 1874 geopend en eerst den 24sten October gesloten werd. En toen deze, zeker even afmattende als ten slotte weinig opwekkelijke taak, geëindigd was, restte der commissie nog den moeielijken arbeid om in een beknopt bestek de hoofdelementen van het gehoorde samen te vatten. In dien arbeid vooral is zij uitnemend geslaagd, al moet ik bekennen dat het donkere, bij de schaduwzijde waarlijk niet is gespaard. Ik wenschte echter wel dat dit uitgewerkt verslag, met een duidelijke letter gedrukt en in gewoon boekformaat, algemeen verkrijgbaar werd gesteld, opdat het in de handen en onder de oogen van de talloos velen hier te lande kwam wier belangstelling groot gebleven is voor dien alouden tak van onze volkswelvaart, al toonde zij die ook niet door daaraan nog denzelfden steun te geven dien de scheepvaart in vroegere dagen haast algemeen in den lande

genoot. Was dat plan uitvoerbaar, werd door het kennisnemen van dit hoe ook uitvoerig en volledig toch inderdaad beknopt verslag, aan iederen burger in flinke en breede trekken het beeld voor oogen gesteld van onze koopvaardijvloot, dan ben ik overtuigd dat de oude liefde voor de zeevaart, en de hoewel sluimerende, toch nooit uitgedoofde ingenomenheid van ons volk voor alles wat op ons zeewezen betrekking heeft, weer in ons midden herleven zou en zich in daden uitspreken. Afmattend, om niet van tijdroovend te spreken, als de raadpleging van geheel den bundel moet genoemd worden waarin elke vraag en elk antwoord is opgenomen, zoo mag de lectuur van de samenvatting der inlichtingen geen arbeid, geen inspanning, maar inderdaad een genot heeten voor een ieder, die er nog een open oog en die er nog hart voor heeft om den landgenoot te volgen in dat aloude bedrijf, aan hetwelk onze vaderen zoo veel van hun welvaart, ja van hun rijkdom, en vooral hun kracht en wakkerheid, en aan hetwelk het land voor een groot deel, zijn roem en zijn vrijheid te danken heeft. Niet vooral echter voor hen, die de zeevaart liefhebben als het beroep hunner keuze, als de bron van hun welvaart, als het anker hunner hope op betere dagen nog dan de tegenwoordige, wensch ik dit verslag in een vorm gebracht te zien, waardoor het gemakkelijker verkrijgbaar en gemakkelijker gelezen kan worden. Ik wensch dat nog 't meest voor degenen, die nu met dat algemeene en hooge woord waarmede het onverstand oordeelt, over den achteruitgang onzer handelsvloot spreken, als ware dat eene zaak die even onbetwistbaar is als onherstelbaar en daarenboven van luttel beteekenis voor ons land. Want ik heb in al die vragen en antwoorden volstrekt niet het bewijs gevonden dat die vloot in verval is, noch dat ze gaandeweg verloren gaat, indien niet buitengewone omstandigheden of bovenmatige krachtsinspanning wonderbaarlijke uitredding belooft. Mij waaide integendeel uit die bladen veeleer een verfrisschende geest te gemoet van herlevende wakkerheid, die moed geeft voor de toekomst. En juist daarom hecht ik er te meer aan dat dit verslag gemaakt worde tot een van die boeken op welks kennis niemand zich verheft, maar dat geen enkel Nederlander zou willen bekennen als hem vreemd te zijn. Het losse woord, dat onmiddellijk na de verschijning in den officieelen vorm, hier en daar er over op te vangen was, moest wel algemeen den indruk geven als stond 't hachelijk, zoo niet hopeloos, met de zaak onzer nationale

scheepvaart. Maar vluchtig was blijkbaar die lectuur geweest, te vluchtig zelfs. Was 't wonder, dat zulk een kreet van moedeloosheid meer nog dan van ergernis, weinigen uitlokte om nauwkeurig kennis te nemen van alle ziekteverschijnselen van dezen lijder, eer huiverig zijnde dan begeerig, om mede te zijner uitvaart te gaan. En omdat ik weet, dat hij die liever door eigene oogen ziet dan blindelings een ieder te volgen die zich aan hem tot leider opwerpt, in dit regeeringsverslag een geheel ander beeld van onze koopvaardijvloot ontmoeten zal dan dat van den reddeloos verlorene, daarom noodig ik hem uit de waarheid te zoeken waar ze te vinden is. Door eigen aanschouwing heb ik 't geleerd dat in die bladen niet een stervend, maar een krachtig man te vinden is, die alleen een tijd lang te weelderig geleefd en zich weinig bekommerd heeft over de eischen van het oudvaderlijk bedrijf, omdat overvloed hem lang onverschillig liet voor hetgeen zijne mededingers deden, en omdat ruimte van middelen voor hem alle inspanning overbodig maakte. De rijke erfenis is nu echter opgeteerd, en de tijden van gemak en overmoed zijn voor hem voorbij. Weer moet hij in het beroep zijner vaderen werkend en handelend optreden, want niet als de Spanjaard, wil hij eenvoudig hooghartig roemen op een edel voorgeslacht en overigens werkeloos en arm en ellendig voortleven. Hij wil integendeel de oude eereplaats aan den grooten disch der mannen van aanzien weer innemen, en hij wil daarvoor werken, onvermoeid en onverpoosd. Maar eerst moet hij zich weer geheel op de hoogte stellen van de gewoonten en de behoeften van zijn omgeving en van zijn tijd, waaraan hij haast vreemd geworden is. Hij moet weer het vertrouwen weten te herwinnen van degenen, die hem vroeger altijd zoo ruimschoots de middelen verstrekten om zijn bedrijf in den volsten omvang te kunnen oefenen, alvorens hij zich weer geheel meester gevoelen kan op dat gebied, waarop hier te lande weleer nauwelijks een gelijke en nooit een meerdere geduld werd.

Alweer overdrijving, is vast het woord dat mij wacht. Zie toch om u, en erken dat onze vloot wegzinkt en de vreemdeling ons te machtig geworden is. Sta toch niet als den éénigen vreemdeling in Jerusalem voor ons, maar neem de zaken zoo als ze zijn, en waaraan gij althans geene verbetering kunt toebrengen, zoo hoor ik mij toevoegen. Maar ik vraag dan hun die alzoo spreken met des te meer aandrang, dit verslag te

lezen, en uit den mond van de wakkeren in den lande, die de scheepvaart nog wel degelijk drijven en dat altijd door met voordeel en met ijver en met vol vertrouwen op de toekomst, de waarheid aan te hooren. Zorgvuldig onthoud ik mij hier van het noemen van welken naam ook, want in ons kleine landje hangt het oordeel over menige zaak, eenvoudig af van den persoon die het uitspreekt. Maar het verslag ligt onder het bereik van een ieder; gemakkelijk is dus het onderzoek.

Wanneer ge mij dan ook vraagt welke de indruk is dien ik van de ernstige raadpleging der stukken verkregen heb, dan aarzel ik bijna dien uit te spreken, omdat hij inderdaad eenigermate banaal schijnt. Maar hij is geen andere, dan die reeds door zoo menigen zaakkundige, als het eenig en onvermijdelijk resultaat van dit onderzoek voorspeld werd. 't Was weer die nuchtere oude waarheid, welke toch altijd nieuw blijft en blijkbaar nooit genoeg verkondigd kan worden, dat hij die zijn vak met liefde en met kennis drijft, roemt op de verkregen uitkomsten, terwijl degene die half volleerd en met loome hand arbeidt, niets dan klachten zaait en verliezen maait. Al de mannen toch, die de scheepvaart oefenden als het vak hunner keuze, en die zoo door de resultaten welke zij verkregen als door de inlichtingen welke zij verstrekten, het voldingend bewijs gaven tot in alle schuilhoeken daarvan te zijn doorgedrongen, legden eenparig het getuigenis af dat zij niet alleen voldaan waren over de winsten van hun bedrijf, maar dat zij het ook met vol vertrouwen op een voortdurend gunstigen uitslag, bleven voortzetten. De moeielijkheden, onafscheidelijk van de dagen van overgang, telden zij niet gering. Onvermijdelijk zelfs noemden zij de verliezen om een vloot, die door jarenlange bescherming in een eenzijdige richting gedreven en daardoor saamgesteld was uit schepen welke ongeschikt waren voor het wereldverkeer, geheel te doen veranderen van karakter en in die groote bodems te hervormen, welke de behoeften van onzen tijd vorderen. Wel degelijk somden zij ook een aantal belemmeringen op, welke zij in hun bedrijf ondervonden en die de flinke uitbreiding onzer vloot nog tegenhielden. Maar elk volk stuitte op eigenaardige moeielijkheden in zijn arbeid. Wat de regeering hun geven kon waren slechts hulpmiddelen, schoon hulpmiddelen wier verkrijging zij zeer begeerlijk noemden. Ruime en verkorte toegangen naar zee, diepe en veilige havens met breede kaden, voorzien van overdekte bergplaatsen

en van de noodige werktuigen om het lossen en laden te bespoedigen, en een welingericht verkeer op spoorwegen, rivieren en kanalen, opdat de goederen snel en onkostbaar hun weg kunnen vinden, ze zouden handel en scheepvaart zeer bevorderen en 's lands welvaart vergrooten. Dan was 't wenschelijk elke heffing af te schaffen die op de materialen van den scheepsbouw drukt, en vooral elke heffing welke van het bedrijf zelf geëischt wordt, opdat de mededinging met den vreemdeling gemakkelijker te doorstaan zij. En vooral hadden zij noodig vrijheid in hunne bewegingen, vrijheid in den bouw van hunne schepen en vrijheid ook in de bemanning der bodems, behoudens elken waarborg dien het gezag eischen mag en moet. Maar meer nog dan dit alles hebben zij te vragen van het groote publiek, meer zelfs nog dan van de regeering. Van hunne vermogende landgenooten vragen zij geen gunst, geen geschenk, maar zij vragen van hen eenvoudig datgene wat zij vroeger in zoo ruime mate van hen genoten, en hetgeen zij met deugdelijke cijfers bewijzen kunnen nog altijd te verdienen, en dat is vertrouwen in hun arbeid en op de winsten welke zij weten te bevaren, een vertrouwen, hetwelk zich uit in onbekrompen deelneming in hun bedrijf. Geef mij groote kapitalen als weleer, en met groote schepen zal ik u, ook even als weleer, groote winsten uitkeeren, dat is de slotsom van hun beweren. En wordt dat vertrouwen, in dien zoo duidelijk uitgedrukten vorm, weer hun deel, dan is de kennis en de ervaring die zij van de scheepvaart hebben en de ingenomenheid waarmede zij die nog altijd drijven, hun tot waarborg, dat de toekomst weer aan hen toebehoort.

Maar indien de inwilliging of weigering van dien laatsten eisch inderdaad een zoo overwegenden invloed oefent op den toestand onzer koopvaardijvloot, en de belanghebbenden daaraan zelfs meer gewicht hechten dan aan maatregelen van regeeringswege, dan is de taak der overheid hier al een zeer gemakkelijke, meent men allicht. En ongetwijfeld is die onderstelling volkomen juist. Vooral echter is ze dat, omdat bijna geen enkele vraag die de scheepvaart aan 's lands bestuurders doet, verbeteringen geldt welke alleen te haren behoeve strekken. Die gemakkelijk bevaarbare wateren en die welingerichte havenwerken komen den handel evenzeer, zoo niet in nog grootere mate ten voordeele, terwijl de zorg voor de veiligheid van kust en zee, reeds door de wetten der humaniteit gebiedend

voorgeschreven wordt. Telkens en telkens weer luidt dan ook het antwoord der wakkerste mannen van het vak, op elke vraag naar de wenschelijkheid van dezen of genen maatregel van regeeringswege voor de bescherming van het scheepvaartbedrijf, dat zij bovenal vrijheid noodig hebben en elke aanraking met welk bestuur ook, liefst vermijden. Daaruit spreekt dan toch zelfvertrouwen; dat is niet de taal van hem die moedeloos is over de uitkomsten van zijn arbeid en aan de toekomst zoo al niet wanhoopt, die dan toch niet met vertrouwen te gemoet gaat. Niet van achteruitgang onzer vloot, veel min van verval heeft men 't recht te spreken, als men die uitspraken hoort en die vruchten van den arbeid ziet. Eer zou het woord stilstand hier gepast moeten heeten, en nog wel van een stilstand waarvan de omkeering in vooruitgang niet alleen mogelijk maar zeker is, zoodra de natie, meer nog dan de regeering, dat in waarheid wil.

Is dat de beschouwing van den optimist, die alles alleen van de heldere zijde ziet? Of is dat veeleer het oordeel van hem die zoo weinig vertrouwen heeft op de krachten van zijn land, dat hij reeds overdankbaar is voor elk, zelfs het geringste bewijs van veerkracht? Ik laat met volkomen gerustheid het antwoord op die vragen over aan een ieder, die het resultaat der enquête met ernst raadpleegt.

Hoe gaarne zou ik het gansche verslag hier als met den vinger volgen. Maar het voorrecht om den landgenoot met de kennis daarvan inderdaad te verrijken, komt rechtmatig aan de stellers toe. Toch gaat 't niet aan, om wel over de weinige bekendheid met den inhoud en over de moeielijkheid welke reeds de wijze van uitgave aan de ruime verspreiding in den weg legt te klagen, en dan toch de gelegenheid om althans iets van den inhoud mede te deelen, moedwillig te verzuimen. Mocht ik maar de grenzen niet overschrijden, welke vooral den lijdelijken verslaggever alhier gesteld zijn. Ik hoop in weinige bladzijden de hoofdmomenten van het gesprokene zoo te kunnen weergeven, dat men gedwongen wordt de hand uit te strekken naar het volledig stuk, onvoldaan zijnde met het voor mij wel verplichte maar toch haast ongepaste vluchtig heenglijden over tal van zaken, die een ernstig en gezet onderzoek overwaard zijn.

‘De Nederlandsche koopvaardijvloot, vroeger onder de grootste der wereld gerekend, in 1850 door de tabellen van den Board of Trade nog, na die van Engeland, Amerika en Frankrijk

als de vierde in rang geplaatst, is in de laatste vijf en twintig jaren zeer in bloei en aanzien achteruitgegaan. Italië, Duitschland, Noorwegen en Spanje streven in de tonnemaat hunner vloten Nederland voorbij, dat thans in de voor alle landen naar dezelfde regels bewerkte algemeene statistiek der handelsmarine van het Bureau Veritas den achtsten rang inneemt, en veeleer met Griekenland, Zweden, Oostenrijk en Rusland, dan met zijne vroegere mededingers om den voorrang schijnt te kampen.'

Stuitend inderdaad voor ons nationaal gevoel, noem ik dien aanhef van het relaas der zittingen van de enquête-commissie, en dat vooral, omdat wij toch feitelijk, men moet 't de afdeelingen der Kamer toegeven, op een vermeerdering van schepen en reizen kunnen roemen. Alleen hielden wij in die vermeerdering geen gelijken tred met andere natiën, zoodat het voor ons zoo hinderlijke terugdringen tot een lageren rang alleen mogelijk wordt wanneer men de cijfers van Nederland niet op zich zelf beschouwt en met de vroegere vergelijkt, maar met die van de overige scheepvarende volken. Dien maatstaf gebruikt de commissie voortdurend; altijd wordt de bloei van Neêrlands scheepvaart door haar afgemeten naar dien van andere landen, nimmer in verband tot het eigen verleden. Dat uit de slotsom van die vergelijking dan ook geen oordeel mag voortspruiten over den ondernemingsgeest en de wakkerheid van ons volk in zijn geheel, behoeft nauwelijks verklaard, hoogstens herinnerd te worden. Want alleen naar den toestand van een enkel gedeelte onzer volksnijverheid stelde de commissie een onderzoek in, en hoe gewichtig dat deel ook zij, zoo is 't toch zeer denkbaar, dat 't meer in 't algemeen belang bleek te zijn om de krachten daarvan over te brengen naar een ander vak, hetwelk ruimer voordeelen beloofde. Schijnbare lauwheid, zou dus inderdaad energie kunnen zijn. En 't is door de enquête lang niet uitgemaakt, dat deze bewering niet juist hier van toepassing is. Zeer verkeerd zou dus hij handelen die uit dit onderzoek het bewijs putte, dat onze natie op elk gebied van arbeid achteruitgaat, omdat zij telkens tot een lageren rang daalt in de rij der zeevarende volken.

Het vergelijkenderwijze zoo ongunstig antwoord op de eerste vraag der commissie naar den toestand van onze koopvaardijvloot, is gemakkelijk te bewijzen. Immers het aandeel van Nederland bedroeg, percentsgewijze, in de tonnemaat van

	Alle Landen.	Zeilschepen.	Alle Stoomschepen.	De verhouding van alle landen in Zeilschepen.	De verhouding van alle landen in Stoomschepen.	Nederland. Zeilschepen.	Nederland. Stoomschepen.
1870	2.55	2.74	1.41	85	15	91	9
1872	2.61	2.80	1.85	80	20	85	15
1874	2.42	2.65	1.79	74	26	80	20

De negende in rang wat de zeilschepen, en de achtste wat de stoomers betreft, is zeker geen eervolle plaats voor eene natie als de onze, die eens de eerste op zee was. Onze vlag moge nog verre van onbekend zijn op de zee, zoo zegevierend als vroeger, waait ze niet meer op de wijde wateren.

Niet beter staat 't met onzen scheepsbouw. Wij tellen meer werven dan een vierde eeuw geleden, maar bouwen er minder schepen op, ja in 1873 vermeerderde onze vloot zelfs meer door aangekochte vreemde bodems, dan door eigen aanbouw. Wij, die nog voor weinige jaren groote zeebooten bouwden voor België, moeten nu dergelijke schepen bij vreemden bestellen of van hen koopen, want onze fabrieken kunnen ze niet in zulk een korten tijd leveren omdat zij niet alle onderdeelen vervaardigen, noch zelfs de kranen hebben die krachtig genoeg zijn om zulke zware stukken te lossen. Daarenboven heeft alleen het Marinedok te Willemsoord voldoende afmetingen, om die schepen te kunnen nazien.

Onze zeilschepen echter, waarvoor ook onze werven geschikter zijn, kunnen nog altijd den toets der deugdelijkheid vooral doorstaan, al zijn ze daardoor, en ook omdat de hoogere prijzen der materialen alhier tegen onze lagere loonen opwegen, iets duurder. Maar die lage loonen en dat gebrek aan geregeld werk, hebben onze scheepstimmerlui naar andere ambachten gedreven, terwijl de overblijvenden, ten spijt van hun gemakkelijkheid om zich ongewonen arbeid spoedig eigen te maken, weinig bekwaam zijn in hun vak. De lagere zoowel als de hoogere werklui op onze werven missen geheel de tegenwoordig zoo onontbeerlijke theoretische kennis van hun bedrijf, en al wilden zij die verkrijgen, dan zou hun daarvoor hier te lande nog de gelegenheid ontbreken.

Terwijl onze regeering zich geheel niet bekommert om de zeewaardigheid der schepen, oefenen de experts van verschillende instellingen daaromtrent een onderzoek, hetwelk, hoezeer ten koste der reederij geschiedende, menigmaal als veel te streng

veroordeeld wordt. Onze schepen voor de groote vaart echter, die ongeveer drie vijfden van de geheele vloot uitmaken, zijn erkend als deugdelijk, hoewel ze wat ouderwetsch van vorm en voor weinig anders dan alleen voor de Javavaart geschikt zijn. En nadat de koffen eerst door slechte schooners vervangen werden, bouwt men nu ook voor de kleine vaart schepen die zich geheel met de vreemde meten kunnen, wat ook van onze stoomvaart gezegd kan worden.

De oude lust om ter zee te varen, schijnt bij ons volk uitgedoofd te zijn; althans een mengelmoes van vreemdelingen maakt de tegenwoordig veel kleiner bemanning onzer schepen uit, terwijl de Hollandsche matrozen meer op de Amerikaansche vloot varen, alwaar de loonen wel hooger, maar de voeding en verzorging daarentegen lang niet zoo geroemd zijn als op onze schepen. Even als onze kapiteins en stuurlui bijna uitsluitend Nederlanders zijn, zoo is ook onze stoomvaart bijna geheel door ons volk bemand. Over ongeregeldheden wordt op onze schepen weinig geklaagd, wel over gebrek aan handelskennis bij onze kapiteins en stuurlui, hoe degelijk hun zeemanskunst ook zij. Jammer maar, dat de verschillende commissiën die de varenslieden examineeren niet tot één lichaam samensmelten, om volgens gelijke eischen alle diploma's uit te geven. De inrichtingen die zich ten doel stellen jonge zeelui aan te kweeken, moeten voortdurend tot knapen van een minder gehalte afdalen, vooral sedert de regeering in 1861 de vrijstelling van de nationale militie voor buiten 's lands zeevarenden, heeft opgeheven. Moeielijk ook is 't, hen goed geplaatst te krijgen. Maar behalve voor de weduwen van kapiteins en stuurlui, wordt er hier te lande ook niets gedaan voor het lot van den zeeman op zijn ouden dag.

Bij 1859 vergeleken, is het aantal onzer reederijen van 1190 tot 662 verminderd, van welke laatste 461 in Groningen en Friesland, vooral echter in Groningen gevestigd waren, zoodat het vroeger zoo groote aantal van kapiteins die tevens reeders van hun schip zijn, daar tot 145 is gedaald. En terwijl onze stoomvaart bijna geheel in handen is van naamlooze vennootschappen, die door directeuren en commissarissen bestuurd worden, blijft de zeilvloot nog altijd varen voor reederijen, wier deelhebbers vroeger meestal voor een klein, maar tegenwoordig dikwijls voor een zelfs zeer aanzienlijk aandeel, wel medeëigenaars zijn van het schip, maar het beheer overlaten aan den

boekhouder, die na elke reis met hen afrekent en een provisie op vracht en uitrusting of een aanzienlijker deel van de winst geniet. In Groningen besturen de kapiteins gewoonlijk het geheele schip en berekenen de boekhouders slechts een ƒ 20 of ƒ 30 's jaars voor hun arbeid, terwijl zij in het renteloos genot der vrachtpenningen en soms als cargadoors, hun verdere winst moeten zoeken. Sommige reeders, zoo beweert men, laten zich daarenboven uitkeeringen doen door allen die iets aan het schip verdienen, wat echter moeielijk te bewijzen is. In een andere leerschool dan die der ervaring, zijn onze reeders niet opgebracht.

Nog altijd is het grootste gedeelte onzer vloot binnenslands verzekerd, de schepen der kleine vaart onderling, in de zoogenaamde compacten, en die der groote vaart voor het meerendeel aan de Amsterdamsche beurs. De waarde echter der groote stoomschepen en clippers overschrijdt de teekenmacht onzer assuradeurs, zoodat die bodems meest in Parijs en Londen verzekerd zijn, ook al omdat er klachten rijzen over de moeielijkheden, welke men hier in het afmaken van schade ondervindt, iets wat anderen natuurlijk weer ontkennen of toeschrijven aan de ongunstige resultaten van het assurantiebedrijf in de laatste jaren.

De vrachten welke onze schepen bevaren, en die gewoonlijk verkregen worden door bemiddeling der cargadoors over wier belooning daarvoor weinig klachten rijzen, zijn in den regel voor rekening van anderen, daar niet dan enkele reederijen en dan nog alleen wanneer zulks onvermijdelijk is, voor rekening van het schip een lading koopen. Ongelukkig zijn hier te lande de uitvrachten zeer schaarsch, en nemen de stoombooten daarenboven nog het grootste gedeelte weg, zoodat voor de zeeschepen al zeer weinig overblijft. Wel gelukt 't dikwijls het vervoer van aanzienlijke hoeveelheden goederen bij contract voor groote afstanden aan te nemen, wat onze Hollandsche schepen dan zeer ten goede komt, maar de vrachten zijn in zulke gevallen gewoonlijk ook lager dan elders. Kolenvrachten in het buitenland zijn dus voor ons begeerlijk, omdat natuurlijk in elk land de eigen vlag voor betere vruchten, de voorkeur geniet. Maar den roem, de lading beter uit te leveren dan andere natiën, blijft de Nederlandsche vloot in den vreemde genieten en verdienen, en indien onze kapiteins wakkerder waren in het zoeken naar bevrachtingen in den vreemde, zou hun die lof van groot nut zijn.

Alleen door enkele heffingen kent de regeering het aantal der in- en uitgaande schepen, en door het loodswezen dat der zeerampen, terwijl de zeebrieven de wijzigingen aangeven welke de vloot ondergaat. Maar verder oefenen zes departementen van algemeen bestuur, en dat wel ieder geheel zelfstandig, het bestuur over onze koopvaardijvloot. Buitenlandsche Zaken doet dat door de Consuls, Binnenlandsche door de Kamers van Koophandel, het zeevaartkundig onderwijs en het toezicht op de stoommachines, Justitie door de aanmonstering en de tucht aan boord, Finantiën door de leiding onzer handelspolitiek, der statistiek, der scheepsmeting en der heffing van de ongelden, en Marine door het loodswezen, de bebakening en de verlichting, en eindelijk Koloniën. Maar voor onze overzeesche gewesten vereenigt dit departement al die functiën in zich alleen en oefent, vooral door het vervoer van personen en goederen van en naar Neêrlandsch Indië, een grooten invloed op onze scheepvaart.

Het groot aantal van reederijen dat in de laatste jaren opgeheven werd, bewijst den ongunstigen uitslag der meeste ondernemingen op dit gebied. Het aandeel der Nederlandsche vlag in de scheepvaartbeweging onzer havens daalde zeer, en bedroeg van

	alle geladen schepen.		**alleen zeilschepen.**		**alleen stoombooten.**	
	1850.	**1873.**	**1850.**	**1873.**	**1850.**	**1873.**
Inklaring pCt...	42.70	25.11	40.33	35.19	21.65	18.03
Uitklaring pCt...	48.54	32.50	64.41	56.52	18.67	25.08

Hoewel onze groote schepen zich in 1850 bijna uitsluitend tot de Javavaart beperkten, en de inklaring van die kolonie in Nederland na dat jaar 54 pCt. vermeerderde, zoo genoot onze vlag toch maar 10 pCt. daarvan en nam slechts 7 pCt. toe. Wat van Java naar vreemde landen of naar het Kanaal gaat, laden alleen vreemde bodems, even als bijna uitsluitend de vreemde vlag ons toevoert wat wij uit de Engelsche Oost-Indische Bezittingen ontvangen, 1526 tonnen tegen 58,814 tonnen in 1873 of 2.6 pCt. Ons aandeel in de geheele scheepvaartbeweging van Engeland daalde van 3 tot 1.16 pCt. in 1873; en hoewel die tusschen ons en Engeland van 1850 tot 1873 klom, van 44 tot 55 pCt. van ons geheele verkeer, daalde toch ons aandeel daarin voor de geladen schepen van 18 tot 9 pCt. bij de inklaring, en van 25 tot 15 pCt. bij de uitklaring.

Zoo ook was de inklaring hier te lande, onder vreemde vlag, van de Russische Oost- en Zwarte Zeehavens, met geladen schepen, 51 pCt. in 1850 en 61 pCt. in 1873. En bedroeg het cijfer onzer vlag in 1850 voor de inklaring van het Tolverbond nog 67 pCt., van Pruissen was het in 1873 maar 44 pCt. Alleen in de Fransche havens kunnen wij grootere cijfers noemen, maar overigens is nergens eenig lichtpunt te ontdekken, zelfs niet in de algemeene vrachtvaart, waarin wij, hoewel het verkeer in 't algemeen zoo kolossaal toenam, eenvoudig met hetzelfde aantal reizen deelden als voor twintig jaar.

Schitterend is dus het resultaat niet voor onze vlag, zoodra men die met de vreemde vergelijkt. Misschien geeft het antwoord op de tweede vraag den sleutel tot het geheim daarvan, want zij verlangt de oorzaken van ons verminderd aandeel in schepen en in scheepsbeweging hier en elders, te kennen.

Dat antwoord haalt de oorzaken hoog op. Door het langdurig monopolie der Oost-Indische Compagnie, zoo luidt het, had Nederland nooit eene eigenlijke reederij gekend van schepen voor de groote vaart, alvorens het consignatiestelsel tot de premiën op den aanbouw van schepen en hooge beurtbevrachtingen leidde, waardoor wij een inderdaad fraaie vloot van groote schepen verkregen hebben. Maar hoe zeer die alleen het product was van bescherming, bleek voldingend zoodra die voorrechten langzamerhand verminderden, en wij alleen in tijden van buitengewoon hooge vrachten, ook in vreemde landen onze vlag vertoonden. Ongelukkig gaan tegenwoordig evenwel ook onze reederijen van schepen voor de kleine vaart achteruit, hoewel die zich, na de bijna geheele vernietiging dier vloot gedurende de Fransche overheersching, weer, als van ouds, flink hadden weten op te heffen. Het verschil tusschen de oorzaken van verval der eene en der andere vloot, was echter groot en sterk sprekend.

De eenzijdige Javavaart werkte allernadeeligst op den bouw onzer groote schepen. Niet alleen eischten de zware ladingen van daar breede en logge bodems, maar omdat hetzelfde vrachtloon betaald werd aan den snellen en aan den langzamen zeiler en alleen de beurtlijst over den tijd der nieuwe reis besliste, werden alleen een groot laadvermogen en hechtheid datgene wat de scheepsbouwmeester tot zijn ideaal stelde. Ongelukkig echter wilde de Nederlandsche Handel-Maatschappij, die op elke lading een bepaalde som zelf verzekerde, niet te veel wagen op een enkel schip, en verlaagde zij daarom de vrachten voor alle

schepen van 400 last en daarboven. Dat besluit is allernoodlottigst geweest voor onze vloot. Van nu aan toch wilde een ieder schepen bouwen die juist tot aan dat maximum reikten maar die het ook met geen enkel last overschreden, omdat de kosten van schip en tuig en bemanning natuurlijk minder drukten op groote dan op kleinere bodems. Alleen op die Javavaart, met haar altijd zware ladingen en met haar angstvallig beperkt en voorgeschreven laadvermogen, vestigde men nu de aandacht, en niemand sloeg er acht op, dat men zich door die eenzijdige ontwikkeling geheel ongeschikt maakte om weer als van voorheen mede te dingen in het wereldverkeer.

Zonderling, of liever treurig genoeg, waren ook de schepen voor de kleine vaart gebonden aan een ongeschikte tonnemaat en aan een vorm, die slechte zeilers maakte. Niet protectie evenwel was daar de oorzaak van, maar de gebrekkige kanalen en sluizen in Groningen, welke de scheepsbouwmeesters wel dwongen zulke schepen te bouwen, omdat ze anders niet in zee te brengen waren. Daarenboven verleidde de gebrekkige scheepsmeting hen de schepen zoo te maken dat ze meer laadden dan de meetbrief luidde, hetgeen een voordeel was bij de betaling van ongelden naar dien maatstaf geheven. Maar die te kleine en slecht zeilende schepen konden de concurrentie met de vlugge vloot van den vreemdeling niet doorstaan, en gelukkig maar dat die vaartuigen langzamerhand verdwijnen, hoewel hun aantal groot was, omdat ze van de tijden van grooten bloei dagteekenen. En juist nu die verbetering zich doet gevoelen, vindt de stoom algemeene toepassing op het scheepvaartverkeer. Wel neemt de verhouding van stoom- tot zeilschepen ook bij ons gaandeweg toe, maar ze blijft toch kleiner dan bij andere vlaggen, en daarin ligt een dubbel nadeel. Immers eerst hebben wij lang, en ten slotte natuurlijk vruchteloos, met onze kleine schepen geworsteld tegen de stoombooten, en nu weer kan onze zwakke stoomvloot moeielijk tegen de krachtiger vreemde booten mededingen, zoodat deze zich meer blijft bewegen op het eens bekend terrein, maar daarvan dan ook eindelijk tot het laatste toe van de zeilvaart wegneemt.

Ook de bemanning onzer schepen is niet verbeterd. Lager scheepsgages dan bij anderen tegen steeds stijgende loonen aan wal, en de opheffing der vrijstelling van de militie voor buiten 's lands varenden, doofden den lust tot zeevaren bij ons volk uit, zoodat zich dan ook gebrek vertoont aan scheepsjongens.

De wet op de tucht op de koopvaardijschepen werkte ook niet gelukkig en daarenboven zijn onze gezagvoerders wel goede zeelui, maar te weinig kooplui, een gevolg van dat vroeger zoo gemakkelijke verkrijgen van vrachten om de benrt, en van dat heen en weer varen tusschen Nederland en Java. De stuurlui hebben daardoor evenmin gelegenheid gehad om zich beter te ontwikkelen, en dat volslagen gemis aan eenheid bij het afnemen hunner examens, maakt òf het verkrijgen van een diploma te gemakkelijk, òf wel brengt jonge stuurlui aan boord, die alleen eenige theoretische kennis bezitten. Niet beter was 't op de kleine vaart, alwaar de invloed van den dikwijls onbekwamen kapitein-reeder overwegend en soms zeer noodlottig was, zoodat men zelfs wel van moedwillige strandingen hoorde spreken, waarvoor gelukkig bij de groote vaart nooit eenig vermoeden bestond.

Treurig was ook de inrichting der reederijen. Bij de zoo voordeelige en beurtelingsche bevrachtingen van de Handelmaatschappij had de reeder geen kennis noodig van zijn vak, maar alleen handigheid om veel deelhebbers te vinden. Toen de vrachten echter daalden, verdwenen met de winsten tevens de deelhebbers, en nu moest de onkundige reeder wel zijn toevlucht zoeken bij de leveranciers, die gewoonlijk hun winst op de aandeelen maar dadelijk inden door hoogere prijzen te berekenen voor alles wat zij aan hun schip leverden, 'tgeen echter onvermijdelijk hooge kosten en geene of kleine winsten of, meer nog, verliezen ten gevolge had. Bij de kleine vaart klemde dit euvel minder sterk, maar toch ook daar gevoelig genoeg, om onze vloot onmachtig te maken in de mededinging met vreemden. De boekhouders der groote vaart kenden veelal hun vak niet, en waren dus niet in staat om ook vreemde havens met voordeel te bevaren, tenzij buitengewone omstandigheden de vrachten ook buitengewoon hoog opdreven. Het onvermijdelijk gevolg van dat alles was, dat onze wel deugdelijke maar alleen voor eene speciale vaart gebouwde schepen al spoedig geen voordeel meer gaven en dikwijls tot spotprijzen verkocht werden aan vreemden, die wel degelijk partij wisten te trekken van die goedkoope bodems in zoodanige vaart, als hun kennis van het vak hen had leeren opsporen. Zoo verdwenen de aandeelhouders, en omdat de wetgeving belet dat de scheepsaandeelen een voldoend onderpand zijn voor de geldschieters, konden ook deze aan de reederijen het zoo onontbeerlijke kapitaal niet verschaffen. Die aandeelen toch luiden niet aan toonder en druk-

ken geen stellig omschreven verplichting uit, terwijl hun waarde niet te bepalen is, door het onbekende van den stand der reederijen.

Ook onze scheepsbouwmeesters waren niet berekend voor hun taak, toen andere omstandigheden andere schepen eischten. De kennis daarvoor ontbrak hun en ook de geldelijke macht om, even als de buitenlander en vroeger ook hier te lande, den reeder krachtig te steunen door het zelf nemen van aandeelen in het door hem te bouwen schip, en vooral, om in slappe tijden geheel uit eigen middelen, schepen op speculatie te bouwen. Vooral kwam dat bezwaar sterk uit bij het bouwen van groote stoomschepen. Zelfs al kwamen bij onze groote inrichtingen van scheepsbouw bestellingen voor die groote bodems, dan nog konden zij die niet aannemen, omdat zij ze onmogelijk in denzelfden tijd konden leveren als het buitenland.

En waren onze reederijen een ziekelijk gevolg van het consignatiestelsel, nog meer waren dat die kleine assurantie-maatschappijen, die ook niet langer voordeelen afwierpen dan toen alle regeeringsproducten nog in nieuwe schepen door haar verzekerd werden tot hooge premiën. Toen die bescherming ophield zochten zij wel elders posten te bekomen, maar haar klein kapitaal stond in geen verhouding tot de dikwijls zware verliezen, die te grooter werden door het ondoordacht herverzekeren van elders gesloten risico's. Is 't wonder, dat de assuradeurs allengs moeielijker werden in het goedkeuren en betalen van schade, maar tevens dat de verzekerden daardoor langzamerhand meer in het buitenland hunne posten sloten ook om onze zoo verkeerde wettelijke bepaling te ontgaan, dat geene schade betaald werd tenzij die 3 pCt. bedroeg, waardoor de schippers in verzoeking gebracht werden om de avarij moedwillig te vergrooten.

Die toestand onzer vloot was weinig geschikt, om ons tot flinke mededingers te maken in het wereldverkeer. Toch werden enkele Nederlandsche stoomvaartlijnen geopend, waarvan echter de meeste mislukten. Toen wisten zij, die in onze havens over vele vrachtgoederen te beschikken hadden, vreemde, meest Engelsche stoombootmaatschappijen te bewegen om de geregelde vaart op onze havens te openen, waardoor echter juist de Engelsche vrachtvaart gevoed werd en daarenboven het opkomen bij ons van nationale lijnen onmogelijk. Voor de vreemde maatschappij was er natuurlijk alles aan gelegen om het eens

verworven monopolie in ons verkeer te behouden, en soms was de nationale vrachtgever daardoor gedwongen om op te treden als de gevaarlijkste mededinger van den nationalen vrachtvaarder.

Onze handel bleef echter te beperkt, om ons scheepvaartverkeer veel te vergrooten. Nieuwe artikelen wonnen wij niet, en onze suikermarkt verminderde zelfs, zoodat ons eigenlijk alleen de uitvoer van onze landbouwproducten overbleef, dien wij nog wel te danken hebben aan het zoo liberaal handelsstelsel der Engelschen. Want de transito-handel van Duitschland werd niet naar onze havens gelokt, omdat onze middelen van vervoer daartoe niet medewerkten. Immers onze havens zijn gebrekkig, en kostbaar door allerlei heffingen, zoodat vreemdelingen ze liefst vermijden, en wel vooral, omdat de groote schepen ze niet met ongebroken lading kunnen bereiken en dus hooge kosten moeten betalen voor dure lichters. Dan is de exploitatie der spoorwegen die onze havens met het achterland verbinden, alles behalve ten gerieve van den handel geregeld, terwijl de vaart over onze rivieren en kanalen evenzeer kostbaar is en moeielijk en tijdroovend, door allerlei nauwe sluizen en bochten. Geen wonder dus dat ons de goederen tot vervoer ontbraken, en dat vreemden daardoor geenerlei aanmoediging vonden om ook bij ons die transatlantische stoombootlijnen te openen, welke eigen kapitaal niet tot stand bracht, en die toch zulke uitnemende middelen zijn om het handelsverkeer van een land te verveelvoudigen, getuigen de enkele lijnen die wij sedert eenigen tijd gelukkig bezitten.

Veel van het kwaad dat onze groote koopvaardijvloot aankleeft, is aan de te lang volgehouden beschermingspolitiek der regeering te wijten. Zij bleef premiën uitkeeren en beurtvrachten geven, ook toen alle noodzakelijkheid daarvoor al lang verdwenen, ja toen de noodzakelijkheid tot opheffing daarvan reeds overtuigend gebleken was. Daarenboven handelde zij door het vaststellen van dat maximumcijfer van 400 last scheepsruimte, op straffe van lager vracht, en door allerlei overdreven eischen van een onnoodig groote bemanning en een dubbele expertise, allernadeeligst voor onze vloot. Zelfs toen de scheepvaartwetten in 1850 opgeheven waren, bleef onze regeering de nationale vlag begunstigen met het uitsluitend vervoer van al hare producten van Java naar Nederland, zoodat onze schepen rustig op hun vracht konden wachten, en dat in dien tijd toen de Engelschen en Duitschers en Noren zich inspanden om de

voordeelen van die nooit gekende vrije vaart volop te genieten en die elkander zochten te betwisten. Overal wisten zij vasten voet te verkrijgen en breidden daardoor hun vloot krachtig uit. Toen dan ook ons koloniaal stelsel eindelijk op Java veranderde, zoo door den gedeeltelijken verkoop der producten in de kolonie als door de opheffing der cultures van het gouvernement en eindelijk door de afschaffing der differentieele rechten, bleek het onmiddellijk en vooral in den uitvoer der suiker, dat onze vloot de mededinging met de vreemde niet kon volhouden. Maar de regeering had de vrije cultuur op Java eer belemmerd dan bevorderd, en dus geen zorg gedragen dat vrije producten de leemte, door de regeeringsproducten gelaten, konden aanvullen. En tot in 1867 toe werd het beurtstelsel bij de bevrachtingen, schoon tot lagere vrachtcijfers, volgehouden, en eerst toen veranderd in dat van uitbesteding. Ook daarvoor werd een allerongelukkigst tijdstip gekozen. Immers al zeer kort daarna werd de uitvoer van alle producten, behalve van de koffie, vrij gegeven, en aan de suikerfabriekanten de beschikking gelaten over hun product. Men stelde dus de vloot, welke men zelf in die eenzijdige richting gedreven had, eensklaps bloot aan de mededinging met geheel de wereld, nadat men haar eerst de middelen als onthouden had om die vol te houden. Ook thans, bij de maatregelen ten aanzien der stoomvaart genomen, toont de regeering niet al het gewicht te beseffen dat in het behoud eener deugdelijke vloot van zeilschepen voor ons land gelegen is. Immers allerlei lastige bepalingen omtrent de grootte der lading en de expertise, en den tijd en de plaats van inlading, nemen de voordeelen weer weg, welke het vervoer van gouvernementsproducten placht aan te bieden, terwijl de reederijen daardoor in een toestand van onzekerheid worden gehouden, die allernadeeligst is.

Niet beter handelde de regeering hier te lande, ten aanzien van de belangen onzer koopvaardijvloot. Wel werden ook bij ons in 1850 de scheepvaartwetten opgeheven, maar verder bleef onze regeering daarbij lijdelijk. Maatregelen ten bate van ons scheepvaartverkeer, nam zij niet. En zulks in den tijd toen Engeland, dat het sein gaf tot de opheffing van alle belemmering in de scheepvaartwetgeving, alle krachten inspande om het wereldvervoer naar zijne havens als te dwingen, zoo door het steunen van stoombootlijnen naar allerlei landen, ook naar Nederland, als door afdoende en kolossale tariefshervormingen.

Aan die uitstekende politiek bleef elk Britsch bewind getrouw, getuige nu weer de onmiddellijke opheffing daar te lande van alle suikerrechten, zoodra wij het differentieele uitvoerrecht op Java afschaften, en waardoor onze suikermarkt groot gevaar loopt geheel naar de Engelsche markten verlegd te worden. Evenmin dacht men er aan om in 1869, bij de opheffing van het registratierecht op vreemde schepen, aan alle materialen van den scheepsbouw den vrijen invoer te verleenen, hoewel de vreemde bodem die materialen nu wel vrij invoert. Over het verkeerde onzer scheepsmeting klaagde de Kamer van Koophandel van Groningen al in 1850, omdat onze schepen te hooge ongelden betaalden in het buitenland, maar zelfs de conferentie van 1873 te Constantinopel over dat onderwerp gehouden, bracht daarin geen verandering, hoewel onze bekwame vertegenwoordiger aldaar in last had te verklaren, dat zijn gouvernement het daar goedgekeurde stelsel zou toepassen.

Ook naar de oorzaken der steeds toenemende zeerampen, stelt onze regeering geen onderzoek in. Toch maken de vele oude en vreemde schepen die onder onze vlag varen, even als de gevaarlijke kolenvrachten en hetgeen men van moedwillige strandingen bij de kleine vaart hoort, dat toezicht wel degelijk noodig.

Over de werking der wet omtrent de tucht op de koopvaardijschepen, werd reeds dadelijk na hare invoering in 1857 geklaagd, en ten einde verbeteringen te bespoedigen, dienden belanghebbenden in 1867 een door hen, met behulp van bekwame rechtsgeleerden, gemaakte conceptwet bij de regeering in. De moeite was echter vruchteloos, want deze maakte er niet alleen geen gebruik van, maar voorzag eerst onlangs in den toch reeds lang zoo dreigenden toestand, waarin de kapiteins soms in Nederlandsch Indië door deze zoo onvoldoende wet verkeerden.

Voor deugdelijk zeevaartkundig en handelsonderwijs heeft de regeering evenmin iets gedaan, als voor de zoo noodige wetenschappelijke opleiding van kapiteins en stuurlui en zeelui en machinisten vooral, hetgeen bij de wet op het middelbaar onderwijs in 1863 zoo uitnemend had kunnen geschieden. Maar zelfs de al herhaaldelijk verlangde eenheid der examens van varenslieden, wordt niet eens door de regeering geregeld. De zoo geheel veranderde eischen der tijden scheen onze regeering niet te tellen en er geen noodzaak toe te gevoelen om de wetgeving omtrent de reederijen en het overige zeerecht dienovereenkomstig te wijzigen.

Soms echter erkende de regeering de nadeelige werking van eenige heffingen op de scheepvaart, maar daarom was een wijziging van dat verkeerde nog verre van zeker, getuige de vuur-, ton- en bakengelden, die geregeld werden in 1849, eer dus het stoomverkeer nog van eenige beteekenis was, maar die nu juist daarom onhoudbaar zijn. Lang ook klaagde men over de inrichting van het consulaatwezen, en toch werd eerst in 1874 daarin verbetering gebracht. Bij het loodswezen tracht men de uitgaven door de inkomsten te dekken, met dit noodlottig gevolg, dat het materieel niet op de hoogte is van den tijd. En toch handhaaft men de verplichting tot betaling der hooge gelden, ook wanneer men den loods niet gebruikt. De vaart op Antwerpen wordt daardoor, ten nadeele van de Nederlandsche havens, begunstigd.

Treurig is reeds sedert lang de toestand van de zeewegen naar onze groote koopsteden, maar eerst in 1863 werden de middelen aangewend tot verbetering daarvan. En voor Vlissingen maakt de regeering met groote kosten eene prachtige haven, maar zij laat de wijze van exploitatie nog altijd onzeker, terwijl er nog steeds een tal van onmisbare hulpmiddelen ontbreken. Intusschen zullen de hooge ongelden welke de regeering er heft, die haven toch wel ongenaakbaar maken. Evenzeer kunnen in het Nieuwe Diep de groote stoombooten niet eens een behoorlijke los- en ligplaats krijgen, terwijl de schepen te Brouwershaven op een gevaarlijke open reede blijven liggen, al welke belemmeringen van inderdaad ernstigen aard zijn voor onze koopvaardijvloot.

Hooge kanaalrechten drukken op het verkeer tusschen Amsterdam en Rotterdam, en de geringe afmeting der sluis aan het Nieuwe Diep verhindert de groote schepen naar Amsterdam op te komen, terwijl die stad zijn eens zoo belangrijke Rijnvaart nagenoeg geheel verloren heeft, door den voortduur van den al sedert jaren erkenden treurigen toestand van de Keulsche vaart. Werd eerst in 1855 een rechtstreeksche spoorverbinding met Duitschland geopend, lang bleef die lijn het monopolie eener enkele maatschappij. En nauwelijks is ons spoorwegnet eindelijk meer voltooid, of de exploitant der staatslijnen vindt in zijn contract met de regeering meer aanleiding om het goederenverkeer daarlangs te belemmeren, dan te bevorderen. Zij, die het eerste contract sloten, hadden er geen ondervinding van en dragen dus ook de schuld niet van die gebrekkige overeen-

komst; maar waarom is die toestand nu niet verbeterd? En terwijl elders de stoomvaart krachtig bevorderd werd door ruime bijdragen voor het postvervoer, betaalde onze regeering juist aan Engelsche en Belgische ondernemingen daarvoor jaarlijks een aanzienlijke som gelds.

Maar hoe ook zou de regeering zorgen voor de belangen der koopvaardijvloot, welke haar immers geheel onbekend zijn? Alle organen toch die haar daarmede vertrouwd konden maken, mist zij. De mannen van scheepvaart en handel zwegen, zelfs daar waar spreken hun plicht was, en dus niet de regeering alleen maar die allen hebben evenzeer schuld, in den loop der zaak kalm berust te hebben.

Daarom vooral klemt de derde en laatste vraag, wat er van overheidswege gedaan kan worden om de Nederlandsche koopvaardijvloot krachtiger te maken.

De oorzaken van verval stellen de middelen van herstel in het helderste daglicht. Bekwame reeders, zeker van het winstgevende van hun bedrijf, moeten schepen uitrusten die vooral aan de behoeften van onzen eigen handel en ook aan die van het wereldverkeer beantwoorden en die, bestuurd door goed ontwikkelde gezagvoerders, bemand zijn door kloeke matrozen. De scheepsbouw moet over alle noodige hulpmiddelen kunnen beschikken, opdat de scheepvaart met deugdelijke bodems gedreven worde, terwijl een goed ingericht assurantiewezen onze vloot voor alle ongevallen voldoende waarborge. Reederij en scheepsbouw en handel hebben vrijheid noodig om zich te ontwikkelen, en alleen daar moet de regeering hun de behulpzame hand bieden waar 't geldt belemmeringen uit den weg te ruimen en die wijzigingen in de wetgeving te brengen, welke de telkens wisselende omstandigheden als noodzakelijk voorschrijven. Maar daarom moet de regeering voortdurend op de hoogte zijn van den toestand en van de behoeften, van deze zoo gewichtige takken van volksbedrijf.

Ongegrond is de bewering, dat de tijden van bloei voor Nederland, als een land van groote scheepvaart, voorbij zouden zijn. De gunstige ligging en de oude roem zijn niet verdwenen, en reeders, die hun tijd en hun vak kennen en die eerlijk zijn en wakker, hebben nog altijd een ruim gebied van winst voor zich. En mogen al onze nieuwe reederijen en de Kon. Ned. Stoomboot-Maatschappij het bewijs leveren, dat ons volk liever in het oude zog voort blijft varen dan nieuwe wegen op

te zoeken, welk laatste ook niet altijd gemakkelijk is, zoo leert de ervaring ons toch overtuigend in de vaart op Frankrijk, dat wij nog krachtig genoeg zijn om meesters van het terrein te blijven, hetwelk wij eens hebben weten te bezetten. Het kapitaal voor nieuwe ondernemingen zal niet ontbreken, zoodra de aandeelhouder maar overtuigd is dat zij die het schip bouwen en die het besturen en bevaren en verzekeren, allen volkomen op de hoogte zijn van hun bedrijf. Juist de hooge eischen die de geldman aan die allen stelt eer hij hun zijne kapitalen toevertrouwt, zal in die bedrijven alleen wakkere en bekwame mannen toelaten, en hun aantal zal ongetwijfeld toenemen zoodra 't blijkt dat de vooruitzichten daartoe weder goed ja veelbelovend zijn. Maar eerst moet het volk de nationale scheepvaart meer leeren waardeeren en meer bekend worden met de behoeften daarvan, en daartoe kan het relaas van deze enquête uitnemend dienen.

Flinke kanalen voor Groningen, en opheffing van alle invoerrechten op materialen van den scheepsbouw, zoodat de markt vrij en daardoor ruim wordt, 'tgeen te meer noodig is nu de rechtstreeksche aanvoer van vreemde houtsoorten gebiedend voorgeschreven wordt, dat is al de eerste eisch welken men aan de regeering stellen kan voor onze houten schepen. Geheel andere behoeften echter vraagt de bouw van schepen voor de groote ijzeren stoomvaart. Kostbaar zijn de inrichtingen welke daarvoor vereischt worden, en alleen dan kunnen die voordeel afwerpen en in snelheid van levering met den vreemde mededingen, zoodra de bestellingen groot en zeker zijn. Zonder de vervulling dier voorwaarden is alle concurrentie, en dus evenzeer het vinden van de noodige kapitalen daarvoor, onmogelijk. De regeering zou, door het openlijk aanbesteden van verscheidene dier schepen tegelijk, en met een ruime bepaling van den tijd van levering zoowel als door gebruik te maken van de gunstig gelegen terreinen waarover zij te beschikken heeft, den bouw van die groote ijzeren stoombooten hier te lande zoo zeer kunnen bevorderen, dat die hier voor goed gevestigd kon heeten. De inderdaad onmisbare reparatiewerven zouden dan in onze zeehavens verkregen worden, want zonder het bezit daarvan en van droge dokken die ruim genoeg zijn voor de grootste schepen, is het drijven der groote stoomvaart eenvoudig een onmogelijkheid. Steunend bevordere zij de particuliere pogingen daartoe, en alleen daar trede zij zelve hande-

lend maar dan ook doortastend op, waar de omstandigheden geen andere keus overlaten.

Sedert de groote gemakkelijkheid aan vreemde schepen geopend is om de Nederlandsche vlag te voeren, klemt de noodzakelijkheid om te waken, dat geene onzeewaardige bodems aan het prestige van onze vloot schade doen. De regeering erkent dit zelf, door jaarlijks een subsidie toe te kennen aan de Nederlandsche vereeniging van assuradeurs. In hoe verre 't wenschelijk zij het staatstoezicht daartoe te beperken of wel een anderen weg in te slaan, blijve aan de beslissing der regeering overgelaten, maar de zaak zelf verdient behartiging, vooral nu andere zeevarende natiën het toezicht op de schepen verscherpen. Zóó gemakkelijk toch zijn wij in het toekennen aan de vreemdelingen van het recht om onze vlag te voeren, dat het immers zelfs gegund is aan een buitenlandsche vennootschap die men nog wel degelijk als eene vreemde moet blijven beschouwen, al heeft ze ook aan alle wettelijke voorschriften dienaangaande voldaan. Beperkende bepalingen te dien aanzien in geval van oorlog, zoo als in Nederlandsch Indië ten vorigen jare ingevoerd, zijn dan ook bepaald wenschelijk.

Evenzeer is de invoering eener internationale scheepsmeting wenschelijk, zij 't ook dat althans voorloopig die van Moorsom toegepast wordt, om al dadelijk het groote nadeel te vermijden, hetgeen de Nederlandsche schepen van het vigeerend stelsel ondervinden. Het congres te Constantinopel heeft die regeling zoo gemakkelijk gemaakt.

De beperking der bevrachtingen van gouvernementsproducten van Java herwaarts tot een cijfer van 260 last of tot welk cijfer ook, alleen omdat de regeering geen grooter gedeelte onverzekerd wil laten en dus voor eigen risico nemen, mag niet langer dien allerongunstigsten invloed op den bouw der schepen oefenen. Geene regeering mag winsten voor de schatkist behalen, welke alleen ten nadeele der ingezetenen te verkrijgen zijn.

Kan de regeering veel bijbrengen tot verbetering van het gehalte onzer koopvaardijvloot, door de hinderpalen uit den weg te ruimen welke den bouw en den aankoop van goede schepen hinderlijk zijn, ook tot de ontwikkeling van hen die over die schepen het bevel voeren en die ze bemannen zullen moest zij krachtig medewerken, door een oordeelkundige verbetering van het openbaar onderwijs. Professioneele scholen van regeeringswege zoekt men

te vergeefs in ons land; slechts op enkele plaatsen hebben gemeenten ze geopend. En tot opleiding voor den scheepsbouw bestaat nergens een gelegenheid dan aan de Polytechnische school voor de ingenieurs, maar nog zonder die mogelijkheid tot praktische oefening, welke voor hun deugdelijke ontwikkeling inderdaad onmisbaar is. Die zoo theoretisch als praktisch ontwikkelde ingenieurs zijn dringend noodig indien ook wij de groote stoomgevaarten zullen bouwen, welke de tegenwoordige tijd eischt. Toen Denemarken de behoefte aan die krachten gevoelde, zond het zijne aanstaande ingenieurs naar Engeland, en nu is het in staat die schepen zelf te bouwen, welke het tot dusverre, even als wij, in den vreemde moest koopen.

Dan ook moeten de bazen aan onze werven speciaal voor hun vak opgeleid worden, zij 't door het Schotsche stelsel van apprenticeship of leerlingen. Daarvoor echter zijn scholen noodig, om hen theoretisch voor hun vak te bekwamen, en dat zoowel den aankomenden leerling als den reeds volwassen werkman. Het professioneel onderwijs moet dezelfde zorg van regeeringswege genieten als het overige middelbaar onderwijs. Machinisten en zeelui moeten op goede vakscholen kennis verkrijgen van werktuigkunde en zeevaartkunde, en gemeenzaam worden met althans een paar vreemde talen, opdat onze vloot door een deugdelijk en goed onderwezen personeel bestuurd worde. Al wil de regeering geene examens en diploma's van de gezagvoerders en stuurlui der particuliere schepen eischen, de zeeman zal er wel naar dingen zoodra de examens in handen der overheid zijn, en een ieder dus overal gelijk gesteld is. En is onze vloot goed bestuurd en goed bemand, dan moeten ook de reeders op de hoogte zijn van hun roeping, daartoe opgeleid in de handelsscholen, waarover de zorg der regeering zich evenzeer moet uitstrekken. Ontwikkelde vrachtgevers en vrachtnemers zullen geen taktiek volgen die hen voor een oogenblik baat, maar op den duur schaadt.

De waarlijk bij ons volk nog niet uitgedoofde lust om ter zee te varen, moet echter weer aangewakkerd worden. Kunnen de reederijen daar veel toe bijbrengen door de loonen te verhoogen, en eindelijk toch eens maatregelen te nemen tot verzorging van den zeeman op zijn ouden dag, ook de regeering kan krachtig daartoe medewerken door de vrijstelling van de nationale militie weer in zoo verre toe te kennen aan de buiten 's lands zeevarenden, dat deze hun militieplicht aan boord

der oorlogsschepen moeten vervullen. In oorlogstijd is dan een flinke bemanning der vloot gekweekt. Door een verbindtenis der jongens voor meer dan ééne reis, zoodat de reeders op de tweede vergoeding vinden voor het bijua nutteloos onderhouden van een aanvankelijk nog onbruikbaren knaap op de eerste reis, zou hun plaatsing aan boord gemakkelijker worden. Ook het Duitsche livrettenstelsel verdient aanbeveling, zij 't aanvankelijk zonder getuigenis van gedrag, maar alleen met vermelding der afgelegde reis. De reederij echter heeft er recht op ontlast te worden van de bestaande verplichting tot schadeloosstelling voor ongevallen, den zeeman op reis overkomen, anders dan voor wonden, in den oorlog bekomen, zoo als de Duitsche wet luidt. Het misbruik van sterken drank zou daardoor afnemen. Evenzeer ware 't wenschelijk, dat de kapitein de macht had om den weerspannigen schepeling gedurende de reis te straffen met onthouding van voedsel, onder de noodige waarborgen natuurlijk, in plaats van hem op te sluiten of in geldboeten te slaan, welke hem onverschillig, ja soms welgevallig zijn, omdat hij dan niet behoeft te werken. Men ziet 't, veel blijft er te doen, om den zeemansstand te verbeteren.

Is onze koopvaardijvloot zoo veel verbeterd van gehalte en onder het bestuur van zoo veel bekwamer reeders en gezagvoerders en stuurlui en bemanning; heeft ze alzoo aan deugdelijkheid gewonnen, dan zullen de kapitalen ook weer met meer vertrouwen daarheen vloeien, mits de vorm der plaatsing volkomen zekerheid belove en overeenkome met de behoeften onzer dagen. Daarvoor echter moeten de rechten en verplichtingen van den aandeelhouder juister en stelliger omschreven zijn. Thans is hij ook aansprakelijk voor de verliezen welke het bedrag van zijn aandeel overschrijden, maar door abandon of opoffering van zijn geheele aandeel in de zaak, kan hij zich voor de betaling van dat meerdere vrijwaren. Op welk oogenblik evenwel hij dat recht van abandon moet oefenen, is de vraag die voor hem alles beheerscht. En wie waarborgt weer aan de andere zijde dengene, die voor verrichten arbeid of door leverantiën meer van het schip te vorderen heeft dan de waarde daarvan bedraagt, dat de reeders hem dat meerdere zullen betalen? Die dubbele onzekerheid schrikt het kapitaal af. Wanneer de wetgever de sedert 1837 onveranderd gebleven bepalingen omtrent de reederijen in dier voege wijzigt, dat ook daarop het stelsel van beperkte aansprakelijkheid toegepast wordt, zal

het openbaar crediet gereedelijk de nog ontbrekende kapitalen aan scheepsbouwmeesters en reeders verschaffen. Zoodra de stand der reederijen eene zaak is van algemeene bekendheid, zoodat men weet waar vertrouwen gepast en waar 't ongeraden is, zullen de scheepsaandeelen gemakkelijker te verhandelen en vooral te beleenen zijn. Gereedelijk ook zullen dan de credietinstellingen voorschotten geven op in aanbouw zijnde schepen, zoodat 't voor den scheepsbouwmeester gemakkelijker is een bodem op speculatie te timmeren, zeker zijnde van de noodige penningen, ook in dat ergste maar toch zeer mogelijke geval, dat hij tevens de reeder van dat vaartuig zal moeten worden. 't Is aan dien krachtigen steun van het openbaar crediet, dat Italië de groote uitbreiding van zijn scheepsbouw en van zijn handelsvloot, in den tegenwoordigen tijd te danken heeft.

Moge al een keuring der koopvaardijvloot van wege de regeering, minder gewenscht worden, toch heeft zij wel degelijk behoefte om door de meest juiste tabellen voortdurend op de hoogte te zijn van de zeewaardigheid en den algemeenen toestand onzer schepen. Naar de oorzaken van elke zeeramp stelle zij een onderzoek in en ontzegge hem die schuldig is bevonden, gedurende een bepaalden tijd, het recht om in zijn ouden rang te varen. Dat zal den zeeman behoedzaamheid leeren en den reeder en assuradeur waarborgen voor zorgeloosheid der bemanning.

Maar ook bij het heffen van ongelden, moet de regeering de belangen van scheepvaart en handel bevorderen. Niet langer worde ten laste van enkelen gebracht, wat ten bate van allen wordt verricht. De vuur-, ton-, baken- en loodsgelden worden van de schepen naar hun diepgang en bij elke reis geheven, maar juist daarom zijn ze voor de gedurig in- en uitgaande booten van vaste stoomlijnen, haast doodend. Terwijl vreemde regeeringen op onze hoofdrivieren de vrije vaart en een goede bebakening kosteloos van ons hebben weten te verkrijgen, heft de regeering op onze benedenrivieren en zeearmen en zeegaten, hooge lasten voor de uitgaven van betonning en verlichting. De volle kosten van het loodswezen worden op de scheepvaart gelegd, hoewel onze havens daardoor onmogelijk voor die zoo begeerlijke stations gebruikt kunnen worden, alwaar de t'huiskomende schepen komen vragen waarheen hun lading is verkocht en door hen gebracht moet worden, want die enkele vraag zou hun dezelfde lasten veroorzaken als losten zij in onze havens. Het overeenkomstig de tractaten door Zuid-Beveland gegraven kanaal

voor de vaart van Antwerpen naar den Rijn, is onbelast, maar hoog belast zijn daarentegen de kanalen die onze groote steden met de zee verbinden, Nieuwe Diep, Hellevoetsluis, Vlissingen.

Die toestand moet veranderen. Al die heffingen moeten vervallen. Matig moeten de kosten zijn, voor een ieder die onze havens bevaart. Niet langer verplicht mag de betaling blijven van het loodsgeld, maar, even als op onze rivieren betale hij alleen, die den loods gebruikt. Laten hoogere gelden geheven worden bij gevaarlijke tijden, maar het monopolie van den Rijksloods worde gebroken door ook den vrijen partilieren loods toe te laten, mits deze door een examen zijne bekwaamheid toone, zoodat ook hier mededinging verbetering brenge.

Vooral echter zorge de regeering, dat de nieuwe waterwegen van de groote koopsteden naar zee, spoedig voltooid en deugdelijk onderhouden worden. Niet langer ook mag onze groote stoomvaart te vergeefs in het Nieuwe Diep zoeken naar de immers onmisbare ligplaatsen en overdekte losplaatsen voor reizigers en goederen, terwijl de beslissing omtrent het gebruik der havenwerken te Vlissingen zich niet langer late wachten. Reparatiewerven en droge dokken moeten de schepen naar onze voorhavens als lokken, door een tal van geriefelijkheden. Dringend eischt ook de koopvaarderschutsluis aan het Nieuwe Diep verbetering, opdat de immers reeds zoo druk gebruikte spoorweghaven voor de scheepvaart toegankelijk zij, en zoolang dat werk niet voltooid is, mag de koopvaardij het gebruik der marine - sluis inderdaad eischen. Maar evenzeer dringend noodig is de verbetering der Keulsche vaart, daar de zoo veelbeteekenende Rijnhandel voor Amsterdam geheel verloren dreigt te gaan, terwijl de Leidsche vaart een betere gemeenschap moet openen voor het onderling verkeer onzer beide groote koopsteden. Alleen door een vrije en onbelemmerde gemeenschap met de zee en de binnenrivieren, kan de hoofdstad krachtig gebaat worden.

Maar ook een beter gebruik van onze land- en spoorwegen verhooge de bedrijvigheid van ons volk. De aanlegplaatsen van het zeeschip moeten tevens de dragers zijn der spoorlijnen. En dat een betere regeling met de exploitatie-maatschappij onmisbaar is voor ons verkeer van personen en goederen, dat weet een ieder. Ze moet echter rusten op de overtuiging dat niet het rechtstreeksch en onmiddelijk zichtbaar belang van den Staat bij de overeenkomst moet voorzitten, maar het bewustzijn dat

de grootste winst voor geheel het land ligt in een gemakkelijk' snel en goedkoop vervoer over die lijnen.

De groote transatlantische stoomvaartlijnen, welker oprichting het Britsch gouvernement door flinke subsidiën wist uit te lokken, hebben den bloei van den handel van Engeland krachtig bevorderd. Langzamerhand en met groot beleid heeft het die bijdragen eerst verminderd en toen geheel gestaakt, maar niet eer het doel geheel bereikt was. Diezelfde regeeringshulp hebben wij daarvoor noodig, en dat te meer nu het buitenland ons daarin voor is en er als op uit schijnt te zijn om met zijne schepen die stoomvaartlijnen voor ons te openen, welke ons eigen belang en onze nationale eer ons gebiedend voorschrijven met Nederlandsche booten, snel varende en op vaste dagen gaande en komende, zelf aan te leggen. Reeds geeft onze eigen postdienst ons een uitnemende gelegenheid aan de hand om dat stoomverkeer krachtig te bevorderen, door voortaan alleen de nationale booten daarmede te belasten, op voorwaarden welke aan de nieuwe lijnen denzelfden steun verzekeren, dien men in het buitenland daaraan toekent. Ook daar toch blijft het brievenvervoer steeds het levenselement der jeugdige ondernemingen, en nu houden wij, door ons postvervoer uitsluitend aan vreemden op te dragen, de buitenlandsche lijnen in stand, terwijl wij er naar hunkeren moeten om zelf een uitgebreid stoombootnet over verre landen te spreiden.

Een vereenvoudigde procesorde, een betere inrichting van ons consulaatwezen, een beter belastingstelsel vooral wat de patentheffing der reederijen betreft, die immers billijker drukken zou op de winsten, even als bij de naamlooze vennootschappen, ziedaar zoo veel reeds opgenoemd waardoor de regeering de scheepvaart krachtig bevorderen kan. En vooral dringt de vraag, wat te doen ten aanzien der wetgeving op den suikeraccijns, opdat niet onze groote schepen het hoofdelement van hun vracht verliezen en onmachtig worden om zich zelfs in dat eenige verkeer te handhaven waarin zij nog krachtig optreden, en onze kleine vaart niet een zoo onmisbaar deel harer uitvrachten zie verdwijnen.

Maar nooit zal de regeering tot het volvoeren dier zooveel omvattende taak bij machte zijn, indien niet een zelfstandig persoon optrede aan het hoofd van een zelfstandige afdeeling van algemeen bestuur, waarin alle gegevens omtrent den toestand en de behoeften van handel en scheepvaart opgenomen

worden en waarvan dan de maatregelen tot verbetering uitgaan. Op grond van die vrijheid van handel en scheepvaart waarin Nederland zich gelukkig verheugt, mag geen vrijbrief aan de regeering uitgereikt worden om geenerlei aandacht meer te schenken aan die takken van volkswelvaart; integendeel, juist voor een doeltreffend gebruik van die vrijheid te zorgen, wordt dan te meer haar plicht.

Handel en scheepvaart zijn onafscheidelijk aan elkander verbonden. Bevorder door een gemakkelijk en snel en goedkoop verkeer te land en ter zee den handel, en ge verhoogt tevens den bloei van de scheepvaart. Een eenvoudig tarief van rechten, alles vrijlatende wat weinig opbrengt en enkel die zeer weinige artikelen belastende welke de zoo onmisbare bate voor de schatkist bijna geheel leveren, zal ons land daarenboven maken tot de natuurlijke voorhaven van ons machtig achterland. Op die wijze zal het ideaal bevorderd zoo al niet bereikt worden dat onze grootste staatsmannen steeds voor oogen hadden, en dat Prins Willem de IV^{de} al voor 125 jaar trachtte te verwezenlijken, Nederland te maken tot een groote vrijhaven, waar alle producten der wereld een open en gereede markt vinden. Dat ideaal tot een feit te verheffen, zij voorbehouden aan de regeering van Koning Willem III.

Was mijn lof over de waarde van dit verslag voor de kennis van onze scheepvaart, overdreven? Ik twijfel er aan, dat het oordeel alzoo luiden zal. Men vergete daarbij niet, dat de commissie de stof van 8291 antwoorden saamgedrongen heeft binnen de grenzen van ongeveer een en dertig folio bladzijden druks, en dat ik daarvan alleen de hoofdpunten heb kunnen aanstippen. En nog is mij de omvang van het hier geleverde uittreksel zoo zeer tegengevallen, dat ik vrees of velen mij wel hebben gevolgd, al boezemde ook het onderwerp hun belangstelling in. Toch zal ik er mij over troosten wanneer 't blijkt, dat ik voor de meerderheid der lezers monnikkenwerk gedaan heb, indien ik slechts bij een zij 't ook zeer klein aantal belangstellenden den lust gewekt heb om althans het verslag, en liever nog het relaas der zittingen zelve, gezet te lezen. Bij alle hulde toch die aan de commissie rechtmatig toekomt, voor de beknopte en zoo heldere wijze waarop zij de hoofdzaken van het verhandelde bij de verhooren heeft weêrgegeven, zal zij evenwel zeker de eerste zijn om met mij te erkennen, dat de waarde van haar arbeid eigenlijk

ligt in dat acht-duizendtal antwoorden. Daarheen zal ook zij liefst den man verwijzen, wien 't te doen is om een inzicht te verkrijgen in 't geen men hier te lande op het gebied der scheepvaart thans reeds doet en wat men daar nog zou kunnen doen, indien regeering en volk beide, eenvoudig gebruik maakten van de bestaande krachten.

Elke uitspraak in dit verslag wordt gedekt door het daarbij gevoegd volgnommer van het antwoord waaraan ze ontleend is. Gereedelijk vindt men dus de discussie over elk onderwerp, en onmiddellijk weet men op wiens gezag deze of gene bewering aldaar te boek is gesteld. Dikwijls staan geheele reeksen van nommers als kantteekeningen voor ons en dan vooral zijn ze van overgroote waarde, omdat ze 't den lezer gemakkelijk maken dadelijk te beslissen of hij het een dan wel het ander oordeel zal aannemen, al naarmate hij de uitspraak van dezen of genen spreker meer of minder hoog schat. Want juist waar 't een verschil van gevoelen geldt, wordt de taak van den verslaggever ook 't moeielijkst. 't Is hem dan ook aan te zien, dat hij zich op dat veld van eene zoo geheel andere bedrijvigheid dan waarin hij zich gewoonlijk beweegt, niet recht te huis gevoelt. Geen wonder waarlijk. Toch is 't jammer, dat daardoor soms wel geene verkeerde maar toch eenzijdige beschouwingen in het verslag voorkomen die, hoewel slechts door een enkele geuit, echter den schijn hebben, als waren ze het gevoelen van allen. Zeer sterk komt dat vooral uit bij eene zeer kapitale vraag. De commissie noemt de uitkomsten der Nederlandsche reederijen, behoudens enkele uitzonderingen, zeer ongunstig. Maar onder ‘die enkele uitzonderingen’ behooren juist de reederijen van hen wier namen men overal in den lande 't eerst noemen zal, zoodra er van wakkere en in hun vak geheel doorkneede mannen sprake is. Juist zij noemen zelfs de toekomst gunstig. Een andermaal heet 't, dat ons gebrekkig stelsel van meting invloed heeft op den bouw der schepen, en toch heeft nauwelijks een enkel persoon dat zoo boudweg durven beweren. Hoe verder uit de enquête de wensch ontsproten zou zijn naar een afzonderlijk departement van algemeen bestuur voor scheepvaart en handel, is mij niet duidelijk. Intusschen is 't ook niet gemakkelijk voor een verslaggever om, bij zulk een verschil en zoo groot een aantal van allerlei meeningen over de meest uiteenloopende onderwerpen, altijd aan het gevaar te ontkomen dat de eigen meening soms wat al te veel doorschemert. Den toestand onzer

vloot gunstiger uit de enquête te doen voorkomen dan ze werkelijk is, aan die overdrijving bezondigt de rapporteur zich zeker in geen enkelen regel. Zwart blijft alles bij hem geschaduwd, en blijkbaar viel 't hem zelfs niet gemakkelijk, om het hier en daar toch wel degelijk meer dan glorend licht, ook te zien. Niet onpartijdig zelfs noem ik 't, bij de klachten over het onverstandig contract der regeering met de Exploitatiemaatschappij, hen vrij te spreken die het sloten, even als ware in die dagen een dergelijke zaak nog iets geheel onbekends in Europa, noch 't niet openlijk te vermelden dat niet aan de regeering het gemis van een droog dok te Vlissingen geweten mag worden, en dat daar, waar men haar het niet tijdig herstellen van die fouten verwijt. Zoo ook geloof ik dat 't juister zou geweest zijn te erkennen, dat de handel wel herhaaldelijk om allerlei hervormingen heeft gevraagd maar vruchteloos, in plaats van hem het stilzwijgen te verwijten.

Gemakkelijker gleed men over dergelijke leemten heen, bij het verhoor. De antwoorden effenden ze daar spoediger. Wanneer soms een vraag gedaan werd, waarin eigenlijk de gansche quaestie welke men door de enquête hoopt op te lossen besloten was, dan wisten velen het onbestemde daarvan te ondervangen, door een zeer bepaald feit in het antwoord neêr te leggen. Men erkende blijkbaar den moeielijken post van den voorzitter. Zoo werd gedurig de vraag gedaan, of onze vlag in vreemde havens achterstond bij die van andere natiën en vooral van het eigen land, en altijd klonk natuurlijk het antwoord in zoo verre ontkennend, dat men de voorkeur aan de eigen vlag overal en wel altijd zou ontmoeten. Een andere vraag, die telkens gemaakt en ook telkens natuurlijk hetzelfde antwoord kreeg, luidde, waarom de schepen niet in de voorhavens lossen en laden. Geen vaste regel was daarvoor te stellen, dat bleef altijd de haast ontwijkende inlichting, want wat voor den een heden raadzaam kon heeten, was soms morgen zeer onraadzaam voor den ander. Bevreemdend echter was 't vooral, dat de commissie gedurig weer terugkwam op de vraag, of 't waar was dat cargadoors en scheepsbouwmeesters, en in 't algemeen degenen die rechtstreeks voordeel kunnen behalen van een schip, een gedeelte hunner provisie of winst uitkeerden aan de reeders of aan hen, die het schip beheerden. Natuurlijk bleek 't dan telkens op de meest overtuigende wijze, dat op dit gebied ware duiveneenvoud heerscht. Ja, een enkel persoon had wel eens van verre hooren fluisteren, dat het vermoedelijke van zulk een feit een

hoogst enkele maal door iemand ondersteld was, maar zekerheid daaromtrent, bewijzen daarvan te geven, geen sterveling die bij machte was om uit zulk een poel van ongerechtigheid iets te voorschijn te brengen. - Men zou misschien ook kunnen vragen, of een openbaar verhoor wel de geschikte plaats is om zulke zaken te leeren kennen, daargelaten nog het raadselachtige, dat deze commissie eenig belang kon hebben bij die kennis. Immers uitkeeringen van dat belang, dat ze invloed kunnen hebben op den gang eener reederij, zijn onmogelijk, tenzij de personen die de handelingen van den bewindvoerder nagaan zoo weinig verstand hebben van de zaken, dat de meest ongewone prijsverhooging eenvoudig aan hunne oogen ontgaat. Dan echter drage men aan anderen een onderzoek op waartoe men zijn eigen oordeel niet vertrouwt, of wel men wordt medeschuldige aan den onnoodig slechten loop der onderneming. Intusschen heeft de behandeling van zulke bijzaken, en ze komen dikwijls voor, dit groote nadeel, dat ze de aandacht aftrekken van hoofdquaestiën en aan geheel de enquête een omvang bijzetten, die velen afschrikt om van het daarin verhandelde kennis te nemen.

Vraagt ge mij waarom ik deze opmerkingen hier neêrschrijf, dan is mijn antwoord gereed. 't Is om daardoor scherper te doen uitkomen dan door beweringen mogelijk is, hoe noodig en nuttig 't is dat de mannen van scheepvaart en handel dit verslag, of liever nog het relaas der zittingen, tot een onderwerp van gezette studie maken. Daarenboven zullen allen die den lijvigen bundel der verhooren doorbladeren, er telkens tal van mededeelingen en beweringen in vinden welke voor hen allerbelangrijkst zijn, terwijl ze toch minder zouden passen in een officiëel verslag. Zoo zal men gedurig stuiten op de weinige ingenomenheid van de zijde der mannen van de zeilvaart, met de begunstiging welke de maatschappij Nederland van onze regeering geniet. Algemeen luidt de klacht, dat de ongunstige resultaten dier onderneming zoo verlammend werken op den lust der geldmannen om nieuwe reederijen te steunen, en een man van gezag wijt die uitkomsten aan het veel te talrijk bestuur. Een ander vindt 't hard voor de zeilvaart, dat men op Java voor deze maatschappij de ladingen gereed ligt op hare zoo weinige aanlegplaatsen, terwijl de gewone schepen die her en derwaarts moeten ophalen. Onbillijk noemt men 't tegenover de zeilvaart, dat de regeering met die stoombooten koffie scheept welke men bij aankomst eenvoudig op den zolder brengt, een bewijs, dat er geenerlei haast

bij de verzending was. Gansch andere resultaten bevaar ik met mijne zeilschepen, zegt een reeder van naam. Toen ik aandeelen nam in Nederland, zette ik tegelijkertijd een groot schip op stapel. Van de maatschappij Nederland ontving ik nog geen penning rente (13 Augustus 1874), en van mijn schip deelde ik al 51 pCt. uit, hoewel ik toch ƒ 56,000 betaalde aan assurantiepremie en 't nooit zoo ver kon brengen, om ƒ 75 vracht van Java te krijgen. Een ander mijner schepen deelde in negen jaar tijds ƒ 4000 meer uit dan het gekost had, en een schip van mijn broeder, in vijf jaar zijn vollen kostprijs. Wist men maar dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij minder veranderlijk werd in hare besluiten omtrent vrachten, klaagt een ander, dan zou de reeder wel weten wat hij nu met voordeel kon bouwen. Maar thans zijn de reeders ook vaklui, en vroeger waren 't groote heeren, hooren wij van bevoegde zijde getuigen. 't Is een man die goede winsten van zijn schepen trekt en daarvan de reden wil verklaren, die zoo spreekt. Sommigen weer zien grooter voordeel in 't koopen van vreemde schepen, die dadelijk vracht kunnen bevaren en die dus geen renteverlies veroorzaken tijdens den bouw, terwijl ze daarenboven minder kapitaal eischen. Wij moeten minder sterk bouwen, dan kunnen wij ook goedkooper varen, heet 't. Maar groote schepen kunnen zoo moeielijk de voordeelige uitvracht van stukgoederen bijeenkrijgen, die daarenboven gevaren opleveren wegens de stuwaadje van allicht zwaar goed. Geef ons slechts goede kaden met overdekte bergplaatsen, zoodat wij uitgaande, onze lading bij elkaâr kunnen stapelen en dus geleidelijk laden, en t'huis komende dadelijk alles aan de kade lossen, en alzoo het kostbaar oponthoud der ontvangers van enkele partijen goederen, misloopen. Spoed is het wachtwoord der scheepvaart, want de transitohandel moet ons redden. Immers zoo lang hebben wij getalmd met de flinke toepassing der stoomkracht, dat de binnensteden reeds groote handelsmarkten geworden zijn en aan de oude koopstad, die een drukke havenstad tevens is, alleen nog het vervoer der goederen toekomt. Vooral zij de vaart op onze kanalen verbeterd, en weer worde de Rijnweg een breede heirbaan van en naar het achterland, want 't is de Rijn die ons scheepverkeer buitengaats moet voeden. Men bedenke toch, dat de sleepbooten aannemen om de goederen in vier dagen tijd van Mannheim naar Rotterdam te brengen en omgekeerd in vijf dagen, een spoed waarmede zelfs het zooveel kostbaarder vervoer met den sneltrein niet eens kan

wedijveren. Daarom zij vooral ook ons spoorwegverkeer beter geregeld, volledіger, sneller en goedkooper.

Dan weer hoort men de groote fabriekanten beweren, dat onze werklui thans reeds even goed zijn als de vreemde en nog flinker zullen worden, zoodra wij hen beter onderwijzen en vooral deugdelijker voeden. Gaandeweg zullen wij daarom even goed en ook even snel die groote ijzeren stoomschepen kunnen leveren als de Engelschen, of liever de Schotten vooral. Want aan de Theems is ook maar een enkele werf voor die gevaarten overgebleven en alles naar de Clyde getrokken. Maar daarvoor hebben wij die geregelde bestellingen noodig, welke de kracht der vreemde werven uitmaken en dan eerst kunnen wij ook alles vervaardigen in dezelfde fabriek.

Menig woord wordt over het assurantiewezen hier te lande gewisseld. Algemeen erkent men dat de teekenmacht bij ons te klein is, zoodat de verzekeraars wel genoodzaakt zijn hunne riscio's op vreemde beurzen te dekken. Men noemt een schip, dat verleden jaar binnenkwam met 29,600 balen koffie, ter waarde van 1½ millioen gulden, terwijl de bodem zelf op ƒ 200,000 geschat werd. Waar zijn de 350 assuradeurs op onze beurzen te vinden, die dan nog ieder ƒ 5000 zouden moeten nemen, om deze lading alhier te verzekeren? In Engeland kunnen de assuradeurs meer wagen, omdat hun risico over zoo veel meer schepen verdeeld is. Het geval wordt vermeld van een assuradeur te Londen, die in het afgeloopen jaar £ 60 duizend premie maakte waarvan hij twee derde aan schade betaalde, en die dus toch nog de mooie winst van twintig duizend pond sterling overhield. Dan wijst men op de goede werking der Shipowners protective association, die in Engeland aan de verzekerden al die schaden en verliezen betaalt welke volgens de wet niet ten laste der assuradeurs komen, in een woord, ons assurantiewezen staat nietig tusschen andere grootheden.

Zorg, even als in Frankrijk, voor de oprichting eener Caisse des invalides waar alle matrozen aan betalen, maar waaruit hun dan ook bij verminking en ouderdom, een pensioen wordt toegekend, en ge zult dan ook even als in Frankrijk, alleen den landgenoot zien varen onder de nationale vlag. Nauwelijks is deze opmerking gemaakt, of de klacht rijst over het nadeel dat onze expediteurs, door hunne schromelijk hooge onkostrekeningen, gedurende den Duitsch-Franschen oorlog, gedaan hebben aan de hun destijds toevloeiende verzendingen voor Amerika, waardoor die stroom onmiddellijk weer voor ons verloren was zoodra andere omstan-

digheden de vroegere wegen weer openden. Soms ook worden uitvoerige statistieke tabellen geleverd om aan te toonen, dat de Amerikaansche tonnemaat evenzeer achteruitgaat, en dat niet de doode cijfers van onze scheepvaarttabellen tot bewijzen mogen strekken van den bestaanden zoogenaamd slechten toestand, maar dat die cijfers eerst sprekend moeten gemaakt worden en dat 't dan zal blijken, hoe weinig benijdenswaard dikwijls die zoo geroemde numerieke kracht van den vreemdeling is.

Wat baat dat onderzoek naar zeerampen, vragen enkelen, en zij zinspelen op bekende gevallen. Maar de commissie had hen kunnen wijzen op de statistiek welke in het Engelsche blauwboek opgenomen is, de resultaten inhoudende van het officiëel onderzoek naar de oorzaak der onheilen ter zee, van 1856 tot 1872, die ik hier even inlasch. Van de 1095 gevallen, die nauwkeurig onderzocht werden, bleek 't dat moesten worden toegeschreven aan:

den slechten toestand van het schip	50	of	4½ pCt.
den kapitein en de bemanning	711	of	65 pCt.
slecht weder	142 }	of	30½ pCt.
bekende maar onvermijdelijke oorzaken	148 }	of	30½ pCt.
onbekend	44 }	of	30½ pCt.
	1095	of	100 pCt.

Maar dat verder doorbladeren zou mij ook te ver leiden. Meer dan genoeg is hier voorzeker reeds genoemd, om den lust tot onderzoek te wekken. En dat onderzoek is noodig, omdat meer algemeene kennis van onze scheepvaart onmisbaar is bij het beramen der maatregelen welke tot verbetering kunnen leiden. Alleen speciale kennis toch kan voltooien, wat belangstelling heeft begonnen. Uit waarachtige sympathie voor een der oudste takken van volksbestaan heeft onze vertegenwoordiging dit onderzoek ingesteld, maar nu zij 't overgelaten aan hen die op werf en beurs den bloei daarvan kunnen bevorderen, en die daardoor hun eigen welvaart tevens verhoogen, om het bewijs te geven dat zij dankbaar het spoor volgen, 't welk anderen hun hebben aangewezen.

Want inderdaad, uit geheel dit verslag blijkt 't telkens en telkens weer: slechts weinig anders dan het over- en overbekende kan van de regeering gevraagd worden om onze scheepvaart weer groot te maken, en bijna ganschelijk hangt de bloei daarvan af van het volk. Overtuigend vooral spreekt dat uit

de zeventien voorstellen, welke de commissie aan het oordeel der Kamer onderwerpt, en die het resultaat dezer enquête moeten heeten. Die voorstellen toch dragen in elken regel het bewijs, dat de commissie door haar verhoor veel, zeer veel zelfs ter algemeene kennis gebracht heeft dat van overgroot belang is voor de mannen van scheepvaart en van handel, maar evenzeer dat zij daardoor nauwelijks iets heeft aan het licht gebracht hetwelk haar aanleiding geven kan om aan de regeering een vraag te doen of een eisch te stellen, waarvan zij de inwilliging niet reeds maanden lang, eer nog van een enquête sprake was, raadzaam zou hebben, of misschien wel inderdaad ook reeds heeft genoemd. Met een hoogst zeldzame uitzondering, reeds vroeger merkte ik 't op, vraagt de commissie als uitvloeisel der enquête eenvoudig datgene ter bevordering onzer scheepvaart, wat men al voor jaren niet meer had behooren te kunnen vragen, omdat een wijs bestuur reeds sedert lang in die algemeen erkende behoeften had moeten voorzien.

Zeventien in aantal zijn die voorstellen, en de billijkheid tegenover de commissie schrijft mij gebiedend de mededeeling daarvan voor. Maar ik zal en kan daarbij ook kort zijn wijl geen enkele vraag haast een bedenking doet rijzen, omdat op bijna alle, en dat wel reeds voor jaren, het ja en amen van instemming uit veler monden weerklonken heeft.

Gelukkig dat ik reeds dadelijk beginnen kan met op het zoo verblijdend verschijnsel te wijzen, dat de bloote kennisneming van deze voorstellen al geleid heeft tot de verwezenlijking van drie der wenschen. Immers de vuur-, ton- en bakengelden zijn sedert eenige maanden afgeschaft, een beter stelsel van scheepsmeting treedt met 1876 in werking, en door een voordracht van tariefshervorming, hoe angstig beperkt die ook zij, wordt toch gedeeltelijk aan de begeerte tot vrijstelling van enkele scheepsbouwmaterialen voldaan. Want dat tarief der toekomst, hetwelk Nederland tot een vrijhaven moet maken, zal nog wel jaren lang in de rij onzer idealen dienst kunnen doen.

Maar de dertien voorstellen die nog in het rijk der wenschen blijven rondzweven, zijn ook de belangrijkste, beweert men voorzeker. 't Is zoo, en ik haast mij al dadelijk de aandacht te vestigen op het groot belang voor geheel ons land in de goedkeuring van het voorstel der commissie, dat de regeering de groote ijzeren stoomschepen welke zij noodig heeft late vervaardigen op onze particuliere werven. Tot nu toe loopt men daarbij in een cirkel rond, en is uitredding onmogelijk. Onze groote fabriekanten toch

beweren, die bodems niet even goedkoop en in denzelfden tijd te kunnen leveren als de buitenlanders, dan wanneer ook zij contracten kunnen sluiten voor een toereikend aantal booten, om er hunne werven geheel voor in te richten. Dan echter nemen zij aan, om zoo in prijs als in tijd met den vreemde te concurreeren, en zij maken zich sterk om alles op hunne werven te kunnen vervaardigen. Daarentegen weigeren de koopers van dergelijke schepen ten onzent om aan den landgenoot de bestelling te geven, want zij willen hem evenmin den langeren termijn van levering, als den hoogeren prijs gunnen. Kooper en verkooper hebben lijnrecht strijdige eischen, en alleen de regeering dus kan die beiden tot elkander brengen. Immers zoodra hare bestellingen die goed bezette en even goed ingerichte als goed bestuurde werven bij ons hebben te voorschijn geroepen, kan de bouw van die groote stoomschepen ook hier te lande als voor goed gevestigd beschouwd worden. En dat is een zaak van overwegend nationaal belang.

Evenzoo vraagt de commissie de toekenning van het brievenvervoer aan nationale stoomvaartlijnen, gedachtig aan de uitnemende vruchten welke dat stelsel in 't buitenland gedragen heeft. Aldaar toch wordt dat niet alleen begeerlijk maar onmisbaar genoemd, als het levenselement van de jeugdige onderneming. In beide die gevallen zou de regeering dan geene bescherming verleenen, geen voorrecht toekennen aan den een boven of ten koste van den ander, maar eenvoudig de helpende hand uitstrekken die tevens als de reddende zou gezegend worden.

Voor die stoombooten, vraagt zij echter ook uitmuntende toegangen tot de groote koopsteden, van en naar zee en van en naar het binnenland, langs rivieren en kanalen, en zij verlangt daar breede kaden met overdekte bergplaatsen, zoodat de uitlading gereed ligt en de t'huislading onmiddellijk kan gelost worden. Maar dan ook moeten de spoorwegen hunne ijzeren armen tot aan de schepen toe uitstrekken, en de besturen bij de verzending van die goederen niet alleen te rade gaan met de eischen van hun dividend, maar door de regeering genoodzaakt worden om in de meerdere of mindere snelheid en gemakkelijkheid en goedkoopte van dat vervoer den sleutel te zien van het geheim, hoe de scheepvaart en de handel kunnen kwijnen of bloeien. Billijk als die laatste eisch mag heeten, durf ik 't toch een raadsel noemen hoe de regeering tot de inwilliging geraken zal, zonder zelf den weg te exploiteeren.

Gewichtig ook zijn de voorstellen welke de verbetering van het zeevarénd personeel betreffen. Dat de commissie allereerst wenscht, dat de lust om ter zee te varen aangewakkerd worde, door den zeevarende zijn diensttijd als militien te laten doorbrengen op de oorlogsvloot, zoodat de zeeman niet alleen in zijn beroep blijft maar daarin nog meer geoefend wordt, terwijl de Staat in oorlogstijd daardoor op een geoefende bemanning rekenen kan, begrijpt een ieder. Ook dat het onderzoek naar de oorzaken der zeerampen, en als straf voor den schuldige de tijdelijke opheffing der bevoegdheid om in zijn rang te varen een der voorstellen van de commissie zou uitmaken. heeft men wel voorzien, even als haar eisch, eindelijk de examens der varenslui te regelen. De wensch naar een vrij loodswezen, onder de noodige waarborgen voor de bekwaamheden der loodsgezellen, en de vrijstolling van betaling voor wie den loods niet gebruikt, vloeide ook eenigermate uit het verslag voort. En dat de begeerte naar professioneel onderwijs, ten dienste zoo van hen die onze vloot bouwen als die haar besturen en bemannen, hier luide zou uitgesproken worden, daaraan twijfelde wel niemand. Van dat beter onderwijs verwacht de commissie veel, zoo niet alles, en zelfs voor ons naar men schijnt te willen beweren gebrekkig consulaatwezen ziet zij eigenlijk alleen uitkomst, wanneer de aanstaande consuls eene zoo wetenschappelijke opleiding genoten hebben als de jongste regeling onderstelt.

Wie die 't der commissie niet ten volle zal toegeven, dat beter onderwijs inderdaad veel zal bijbrengen om onzen zeemansstand, - ja welken stand onzer maatschappij niet? - te ontwikkelen en te verheffen, ook in eigen oogen zelfs. Maar toch, juist dat verwijzen naar de jongste besluiten omtrent de leerlingconsuls, geeft mij aanleiding om hier een woord van waarschuwing te doen hooren tegen overdrijving op dit gebied, opdat al het goede dat men tracht en ook zou vermogen te bereiken niet schipbreuk leide op te hoog opgezweepte eischen. Immers wanneer men het professioneel onderwijs voor den scheepstimmerman en machinist en zeevarende zou willen schoeien op de leest die voor het consulaat gediend heeft, dan vrees ik 't ergste daarvoor. 't Zij mij vergnnd voor die bedenking redenen te geven.

De wensch om flinke vertegenwoordigers te hebben in onze consulaten leidde tot een wettelijke regeling die, bij 't stellen van hoogere eischen, tevens hoogere belooningen toekent. Uit-

nemend plan, zullen allen uitroepen, maar het welslagen hangt af van de toepassing. En daarin nu meen ik een fout te vinden, enkel door overdrijving ontstaan, welke het goede doel dreigt te verijdelen.

Het Koninklijk Besluit van 5 April 1875 kent aan den twintigjarigen Nederlander, die zijn examen als leerling-consul afgelegd heeft, een jaarwedde toe van duizend gulden, en als oefenschool, een plaats aan het ministerie van buitenlandsche zaken of bij een der voornaamste Nederlandsche consulaten, in afwachting van zijne benoeming, aanvankelijk tot vice-consul en dan met verhooging zijner wedde. Bij de benoemingen van bezoldigde consuls, zal bij voorkeur op hen gelet worden. Maar welke zijn nu de eischen van dit examen? Niet minder dan de volgende. ‘Voldoende kennis der Nederlandsche, Fransche, Engelsche en Duitsche talen, waarin de candidaat zich zoowel schriftelijk als mondeling (!) behoorlijk zal moeten uitdrukken. De kennis eener in het vorig artikel niet genoemde taal, bij voorkeur van het Spaansch, Italiaansch of eene der Scandinavische talen, en de kennis der algemeene beginselen van het strafrecht en der strafverordening, zullen tot aanbeveling strekken.’

Verder voldoende kennis der staathuishoudkunde, statistiek (handels- en scheepvaart-), algemeene en handelsaardrijkskunde (staat- en wiskundige), handelsgeschiedenis, handelsrekenen, boekhouden, warenkennis (Nederland en koloniën).

Eindelijk ‘algemeene beginselen van het Nederlandsch burgerlijk recht, handelsrecht, zeerecht, staatsinstellingen, volkenrecht.’

Nu wil ik 't gevraagd hebben, hoe gering moet wel het aantal der jongelingen zijn die den leeftijd van twintig jaar bereikt en dus de keus van een beroep gedaan hebben en zich verheugen mogen in de voldoende kennis van al het bovenstaande, die bereid gevonden worden om zich dan nog tegen een jaargeld van duizend gulden door den Minister te laten zenden waar 't dezen goeddunkt, en dat in de hoop van later tot vice-consul benoemd te worden tegen een tractement hetwelk even onvoldoende is voor hun levensonderhoud, als 't geen zij als leerling genieten. Want de hoop om eens consulgeneraal te worden moge hen bezielen, toch is op de vervulling daarvan te minder te rekenen nu de Minister ronduit verklaart heeft, dat het aantal van die hoog bezoldigde consuls zeer klein zal zijn.. Dan nog noemde men mij veertien en acht duizend gulden, als de beide hoogste cijfers van salaris op de duurste en minst begeerlijke plaatsen, zoodat ook daar het schijnbaar

hoog tractement inderdaad ongenoegzaam is tot ophouding van een zekerèn rang, en stellig ontoereikend om spaarpenningen te garen voor den ouden dag in het vaderland. Wie toch zal bijv. naar Siam trekken, tenzij hem aldaar voordeelen wachten die later een onbezorgd levens elders waarborgen? Dat dus alleen zeer vermogende jonge lieden naar deze betrekkingen dingen kunnen is natuurlijk, maar gesteld al dat deze den lust hebben om her- en derwaarts gezonden te worden zonder een bepaald hoogen rang te bekleeden, dan nog klemt de vraag of zij, die nooit eenige ervaring opdeden van handel en scheepvaart, wel zelfs bij machte zullen zijn om die verbeteringen te brengen in het consulaatwezen, welker verkrijging tot deze wet geleid heeft? Ik twijfel er aan. Men zal dan beweren, voor de belangen van onze handelaars en scheepvarenden op uitnemende wijze te hebben gezorgd, terwijl deze daardoor in waarheid niet gebaat worden. En de kans op verbetering, die vroeger nog bestond, is door die regeling tevens weggenomen.

Laten wij 't toch erkennen, niet groot genoeg te zijn om, even als Engeland, overal vertegenwoordigers te bezoldigen die geen handel mogen drijven en die zich in tijden van spanning zoo kunnen doen gelden, dat de vreemde mogendheden lang aarzelen eer zij weigeren aan hunne eischen gehoor te geven. Maar laten wij daarom te meer zorgen dat onze vertegenwoordiging in den vreemde besta uit mannen van doorzicht en ervaring, zij 't ook dat wij hun wel moeten veroorlooven in den handel hun bestaan te zoeken, omdat wij anders òf belooningen zouden moeten toekennen hooger dan 't ons lijkt, òf genoegen nemen met onervaren en allicht onpraktische mannen, hoe breed wetenschappelijk zij ook ontwikkeld mogen zijn. Maar dan ook geen overdreven examen, als het nu gevorderde.

Waarlijk, dat te hoog opdrijven van onze eischen bij het onderwijs speelt ons parten. Wanneer door den vorm, waarin onze woordvoerders van het Middelbaar onderwijs veelal antwoorden op de bedenkingen tegen den gang daarvan ingebracht, alle polemiek daarover door middel der pers niet onmogelijk gemaakt was, dan zou dat telkens en telkens weer blijken. Maar de ervaring leert 't dat door te veel van den leerling te eischen, deze minder leveren kan. Den ganschen dag reeds ingespannen op de school, wordt daarenboven nog dikwijls aan hem, aan den knaap die in zijn groei en in zijn ontwikkeling is, zoo veel t'huis werk opgedragen, dat hij weder den ganschen avond aan zijn werktafel gekluisterd wordt, zoodat elke uitspanning voor hem onmo-

gelijk is. Wat wonder dat hij, de school verlaten hebbende en in het practische leven opgetreden, alle opgewektheid verloren heeft voor eigen studie, alleen omdat overdrijving hem afkeerig heeft gemaakt voor datgene waarvoor zijn onderwijs hem juist had behooren op te wekken. Gelukkig dat een der inspecteurs eindelijk zelf op dat kwaad gewezen heeft[1], want 't geeft uitzicht althans op verbetering. En de erkentenis uit zijn mond, dat de omvang der leerstof van ons Middelbaar Onderwijs te groot is en de eischen van het eindexamen te hoog gesteld zijn, zal ongetwijfeld door talloozen in den lande, maar natuurlijk zeer in 't geheim, toegejuicht worden, als een lichtende ster voor de toekomst van ons opkomend geslacht.

't Bevreemde niemand, dat ik mijn gevoelen op dit punt zoo breed ontwikkel. Ik heb zoo herhaaldelijk de nadeelen gezien der overdrijving waaraan velen zich bij hunne eischen aan het onderwijs schuldig maken, en van het hachelijke der toepassing van de dwaalleer, dat alles wat men wenscht te kunnen onderwijzen ook geleerd moet worden, dat ik mij verplicht reken daartegen vooral te waarschuwen nu weder een nog omvangrijker onderwijs verlangd wordt. Kreeg ook daar overdrijving weer de macht in handen, alweer zou doelloos weten bevorderd worden, en hoofd en hand verkeerd staan op dat gebied, waar juist kloek handelen van zoo overwegend belang is. De Engelschman, hoog of laag, arm of rijk, weet veel minder dan de man van het continent die onder gelijke omstandigheden leeft, maar dien bepaalden kring waarin hij zich bij voorkeur beweegt of dat speciale vak waarin hij zijn onderhoud zoekt kent hij door en door, daarin is en gevoelt hij zich ook volkomen meester. Engeland is daarom zoo krachtig, omdat elkeen er berekend is voor zijn taak. Sla het verhandelde in deze enquête op, en telkens weer zult ge van dien bekwamen Engelschman hooren spreken, die wel eenzijdig ontwikkeld maar overal de rechte man is op de rechte plaats. Juist omdat ik zoo zeer de vraag der commissie toejuich, dat ‘scheepsbouwmeesters, bazen en werklieden op de scheepstimmerwerven, en kapiteins, machinisten en stuurlui op de koopvaarbijvloot professioneel onderwijs zullen genieten,’ juist daarom wensch ik zoo vurig, dat toch overdrijving ook hier niet weer de zoo uitnemende bedoelingen verijdele. Meer nog dan hoog wetenschappelijke, hebben wij eenvoudig verstandige menschen noodig.

1 Economist. November, 1875.

Nog twee voorstellen vragen onze aandacht. Het eene geldt de toepassing van het beginsel van beperkte aansprakelijkheid der eigenaars van scheepsaandeelen, en niemand voorzeker die daarin iets anders zal begroeten dan een uitmuntende gelegenheid om ons nationaal kapitaal weer, bij uitzicht op voordeel, naar scheepsbouw en scheepvaart te doen vloeien. En het andere en laatste is de oprichting van een departement van algemeen bestuur voor handel en scheepvaart. Over dat punt beslisse de meerbevoegde. Ik twijfel er alleen aan of het groote Engeland met zijn Board of Trade, hier voor ons kleine landje als voorbeeld tot navolging kan strekken.

Zullen al deze voorstellen de goedkeuring der Kamer verwerven en weldra in den wettelijken vorm voor ons staan? Wie die 't gelooft! Hoe lang reeds hebben onze groote koopsteden gehunkerd naar betere toegangen tot de zee, en voor hoe korten tijd eerst is die wensch vervuld, en dan nog, tot welk een prijs voor Amsterdam!!! Sedert hoe vele jaren wordt al aangedrongen op het klemmende van een afdoende verbetering der Rijnvaart, en toch bewijst het jongste voorstel omtrent de kanalisatie der Geldersche vallei op nieuw, hoe weinig onze regeering de noodzakelijkheid daarvan erkent. Maar zelfs al stelt men zich al de zeventien voorstellen der commissie als wetten voor, zou men dan in waarheid gelooven daardoor den bloei van onze koopvaardijvloot verzekerd te hebben?

Niemand voorzeker die op deze vraag een toestemmend antwoord geeft. Hoe groot een bate de scheepvaart daarin ook zou vinden, de hinderpalen die er door weggeruimd zouden worden beletten onze vloot niet om zich te ontwikkelen. Van het volk, niet van de regeering moet de verbetering uitgaan. De regeering kan alleen het werk gemakkelijker maken, maar het volk zelf moet dien arbeid beginnen en voltooien.

Vergelijkenderwijze, is onze vloot minder krachtig dan vroeger, herhaaldelijk bleek 't uit allerlei opgaven. Maar in de tijden toen wij meer schepen hadden en ieder reeder en assuradeur roemde op zijn winsten, leefden wij onder de bescherming die ons heeft verwend en zorgeloos gemaakt. Eene vergelijking tusschen deze en die vroegere dagen, is dus weinig billijk. Bij andere landen vergeleken, zijn wij in onze scheepvaart niet zoo sterk vooruitgegaan als zij, maar eenvoudig omdat onze kapitalen elders een voordeeliger belegging wisten te vinden. Immers te ontkennen, dat wij in de laatste jaren ontzachelijk

gewonnen hebben aan welvaart en aan rijkdom, waagt natuurlijk niemand die ons land kent. Hoog moge men opgeven van de verliezen welke trouwelooze regeeringen en spoorwegbesturen ons hebben berokkend, de winsten welke wij eerst door hen genoten, overtreffen die verliezen met millioenen. Onze handel moge niet toenemen als in enkele andere landen of steden, toch zijn de teekenen van vooruitgang duidelijk zichtbaar in onze koopsteden. Dat onze nijverheid in veelzijdigheid en kracht wint, valt niet moeielijk te bewijzen. En wat onzen landbouw aangaat, zoo vindt die eer benijders dan bewonderaars, waarlijk wel een bewijs dus van voorspoed. Tot onze scheepvaart toe kan op vooruitgang roemen, en dezelfde landen en havens die men ons gedurig voorhoudt als modellen van een zoo begeerlijk woelig scheepvaartverkeer en van zulk een toenemenden handel bewijzen door onweerlegbare cijfers, dat al dat begeerlijke volstrekt niet afhankelijk is van de vlag waaronder men vaart, maar eenvoudig van de voordeeligste voorwaarden waarop men de noodige scheepsruimte, onverschillig onder welke vlag, kan verkrijgen. Waar dan zijn die teekenen van verval te aanschouwen, waar de redenen tot zoo donker een schets van den toestand van onze bedrijvigheid, als dit verslag ons geeft?

Maar geheel anders natuurlijk luidt het oordeel wanneer de vraag gesteld wordt, of de bloei van onze scheepvaart niet een beter getuigenis zou geven van de kracht en de wakkerheid van ons volk, dan nu de bloei van onze geldmarkt dat vermag. Want gansch niet onverschillig mag men 't noemen, op welke wijze een volk rijk wordt. Terwijl anderen hun vloot hebben vergroot en in de scheepvaart winst gezocht, breidden wij onzen geldhandel uit en wisten daardoor inderdaad groote schatten te verdienen. Uit een mercantiel oogpunt gezien handelde hij dan ook verstandig die toen hij geen voordeel behaalde op de zee, zijn kapitaal elders wist te beleggen waar het wel winst afwierp. En dat is werkelijk de hoofdoorzaak, waarom wij geen gelijken tred hielden met onze naburen in de uitbreiding onzer koopvaardijvloot. Wij waren verwend door bescherming, gewoon geraakt aan gemakkelijk verkregen winsten op een beperkt terrein, en hadden langen tijd dus geen reden elders te zoeken, wat ons in eigen kring zoo ruimschoots werd aangebodeu. En tegelijkertijd met den minder voordeeligen gang der scheepvaart, werd de geldhandel al grooter en winstgevender en steeds meer beovend. Was 't wonder, was 't zelfs onverstandig, dat wij het

minder voordeelige lieten varen en het meer winstgevende volgden?

De tijden van reactie in den geldhandel zullen echter ook opdagen; de uren van den grooten bloei zijn ook daar geteld. Daarentegen worden de vooruitzichten van den reeder weer beter, de wakkerste van de wakkeren beweerden het niet maar bewezen het, door op de uitkomsten van hun eigen bedrijf te wijzen. Niet lang zal 't duren of het kapitaal vloeit weer daarheen, want waar winsten zijn, daar komen de kapitalisten hun deel halen. Geen angst dus voor de toekomst. 't Is zoo, er moet weer een geheele omkeer komen in de gewoonten en gebruiken van onze mannen van bedrijf zoowel als van onze groote geldmannen, maar ruime winsten effenen den weg van overgang zoo spoedig. Sedert eeuwen reeds, zijn wij in onze handelsgewoonten altijd de volgzame dienaren geweest van den loop der omstandigheden, en wij voerden liever de bevelen uit van die maar zeer enkele zelfstandige eigenhandelaars onder ons dan dat wij de ondernemende mannen waren die altijd nieuwe bronnen van winst wisten op te sporen. Natuurlijk ook, want dat bracht de mercantiele opleiding van ons volk mede. Onze voorvaderen, van wier handelsvrijheid wij altijd zoo hoog opgeven, hadden toch niet minder dan de geheele Oost- en West-Indiën voor den handel gesloten van het volk dat die bezittingen met zijn bloed vermeesterd had, en aan bevoorrechte lichamen werd het uitsluitend verkeer daarmede toegekend. De aandeelen van die maatschappijen werden echter aan dat volk overgelaten, om zich al vroeg in het bij ons zoo nationale, en immers zoo nobele, beursspel te bekwamen. IJverig en jonger dan anderen hebben wij die school doorloopen en kunnen daarin het strengst vergelijkend examen doorstaan. Zoodra de voortbrengselen van Oost en West en de producten van den overigen vrijen handel met andere landen toch alle hierheen vloeiden, was ons dus de taak van commissiehandelaars als aangewezen. Veel voordeeliger was 't toen voor ons om alles van anderen in te koopen en aan anderen te verkoopen, en om die verre gebruikers als aan ons vast te smeden door hun groote en lange en nooit afloopende credieten te verleenen die ons rente leverden van ons kapitaal en telkens een nieuw commissieloon waarborgden, dan ons geld in hachelijke en verre tochten te steken. Door die credieten ontwikkelde zich onze geldhandel, en al zeer vroeg waren wij de geldschieters der geheele wereld. Dat de vrachtvaart door

dat druk verkeer met den vreemde bij ons een hooge vlucht nam, is natuurlijk. En toen de beschermende koloniale politiek van later dagen Java weer sloot voor den vrijen ondernemer, maar ons daarentegen als reeder van door anderen betaalde schepen, en als assuradeur met door andere gestorte kapitalen, of als commissionair in voor anderen gekochte goederen groote voordeelen beloofde, toen gevoelden wij ons weer volkomen behagelijk in ons oude karakter. Daar opende de geldhandel die veelbelovende toekomst welke wij nu al reeds doorleefd hebben, en hij vooral leende zich uitnemend voor die meer lijdelijke rol van den koopman. Immers wie kan een volk opnoemen dat al sedert eeuwen gelijk staat met het onze in zijn begeerte, om elken spaarpenning onmiddellijk in schuldbekentenissen en aandeelen te beleggen, en waar van den hoogst geplaatste in den lande af tot de eenvoudige weduwe toe die slechts een inderdaad onnoozel kapitaaltje bezit, ieder zijn grooten of kleinen schat bij voorkeur in fondsen bewaart. Of is soms bij ons het verschijnsel vreemd, wanneer 't blijkt dat de meest bedachtzame en stemmige man, heimelijk de meest onversaagde speler ter beurze is? Geen wonder dan ook, dat al die begeerige koopers en verkoopers gereede handen in overvloed vonden om voor hen die millioenen gedurig om te zetten, en dat ge langzamerhand aan onze beurzen in de, toch altijd bescheiden rol van lasthebber van anderen, tal van mannen vindt die ge op gansch andere zetels zoudt willen zoeken, indien ge alleen te rade gingt met den maatschappelijken rang waarin zij zich plaatsen. Een hunkeren naar wel karig bezoldigde maar zekere betrekkingen van bewindvoerder van welke zaak ook, is mede het gevolg van ons zoo lijdelijk commercieel karakter en wel met dit groote nadeel, dat zich daardoor telkens een aantal gegadigden verdringen zoodra deze of gene machtige corporatie, wier werkkring de macht van het individueel kapitaal verre overschrijdt, een bestuurder verlangt. Dan toch wordt de belooning dikwijls meer in verband gebracht met het aanbod van personen dan met het gewicht der te vervullen taak, en niet moeielijk zou het bewijs ter beurze te leveren zijn, dat menige handelsbetrekking meer beschouwd wordt als een eerepost dan als een bron van winst, en dat zonder iemand te baten maar wel velen te schaden.

Dat zoo sterk sprekend lijdelijk karakter van onzen handel verklaart, waarom de individueele reeder en de individueele assuradeur hier te lande minder, en de kleine reederij en de kleine assurantie-

maatschappij meer gevonden worden dan elders. En tevens, waarom wij in tijden van bloei der scheepvaart nog meer vooruitgaan dan andere natiën. Ons nationaal vermogen is zoo mobiel en vloeit oogenblikkelijk naar de bronnen van winst. Allerheilzaamst voor de scheepvaart zou dan ook de aanneming zijn van het voorstel der commissie, om de scheepsaandeelen te maken tot gemakkelijk verhandelbare en verpandbare stukken, want juist bij een op de geldmarkt zoo krachtig volk als het onze, zouden onze scheepsbouwmeesters en scheepsreeders dan een blijvende en gereede hulp vinden voor hunne ondernemingen. Leidt den stroom van het kapitaal naar de werf, en ge baat de scheepvaart op uitstekende wijze. De Nederlander wil over zijn kapitaal kunnen beschikken, zoodra 't hem goeddunkt; van daar zijn tegenzin in kleine maatschappijen, waarvan het kapitaal te onbeduidend is en dus de aandeelen te klein zijn, om ter beurze verhandeld te worden. Maar van daar ook zijn bereidwilligheid, neen zijn loszinnigheid, om in de elk uur verkoopbare stukken van de hem meest onbekende en onverschillige zaak der wereld zelfs groote kapitalen te steken, want de overtuiging dat hij er geen oogenblik langer eigenaar van behoeft te zijn dan hem goeddunkt, acht hij als het meest voldoende onderpand.

Lang echter nog zou ik mij door den rijkdom der stof laten verleiden om te betoogen, dat er inderdaad slechts een halve waarheid school in de uitspraak van die beide Engelschen, wier woorden ik in den aanvang van dit opstel weergaf. Maar al veel te lang reeds heb ik het geduld beproefd van de enkele lezers, die mij nog trouw gebleven zijn. Voldoende zeker is 't gebleken, dat ik het zoo sterk gekleurd ongunstig oordeel der commissie over den toestand onzer scheepvaart onbillijk vind, en dat vooral de mindere bloei van één onzer takken van welvaart even natuurlijk mag heeten als het verschijnsel gelukkig, dat die ruimschoots wordt opgewogen door den weelderigen wasdom van vele andere takken van vertier. Daarenboven moet men er dankbaar op wijzen, dat de teekenen van herlevende ingenomenheid met de bij ons volk zoo van oudsher geliefde scheepvaart wel degelijk zichtbaar zijn, zoo al niet in dit verslag, dan toch onmiskenbaar in de werkelijkheid. En dat juich ik toe als een heuchelijk verschijnsel. Want toen ik 't gansch niet onverschillig noemde op welke wijze een volk rijk wordt, kwam in levendige trekken het zoo opwekkelijke beeld eener bloeiende scheepvaart mij voor den geest, waardoor

de natie weer gemeenzaam wordt met de gevaren der zee en weer bekend met alle landen en alle volken, en waarbij al de luister en de rijkdom van den handigsten en meest volleerden geldman, in de donkerste schaduw wegduikt. Rijkdom en eer, hoe verschillen ze in waarde; voorspoed en glorie, welke woorden van geheel andere beteekenis. Hoe veel krachtiger is het volk dat zich op de zee en in den vreemde wel en behagelijk en te huis gevoelt, dan de natie die in den kleinen kring van het dagelijksch bedrijf enkel en alleen voor winsten oor en oog heeft. Wie ook die ooit daaraan twijfelde.

Wilt ge een volk wekken tot groote daden waaruit kracht spreekt en moed en wakkerheid en leven, wijs dan den knaap die nu in onze straten en op onze groote wegen ronddoolt, naar de zee. Wijs dan den koopman die klaagt over verval van handel en over de verlegging van het verkeer, naar vreemde landen. Verkondig 't den krijgsman die altijd maatregelen beraamt tegen den vijand der toekomst, dat het vaderland niet hier zijn hoofd en tong, maar in gindsche gewesten zijn arm noodig heeft tegen den vijand van het heden. Bewijs 't den geldman door daden, dat het oudvaderlijk bedrijf ter zee weer de groote winsten van weleer toekent aan hen die het met kennis leiden en met wakkerheid oefenen. En vooral, predik 't der regeering dag aan dag en uur op uur, dat de staatsman van moed en van doorzicht de gereede baten niet gebruikt voor schulddelging ter besparing der zoo nietige rente waartoe ieder man van arbeid gaarne tonnen gouds zou opnemen, maar dat hij ze besteedt tot aanleg van die zoo onmisbare werken welke de hefboomen mogen heeten van de nationale welvaart, en die het tienvoudige opbrengen der zoo armzalige besparing. Dat te prediken, zie, het is de taak die het volk van Nederland aan zijne vertegenwoordigers heeft opgedragen, en 't is de vervulling daarvan welke tot maatstaf moest verstrekken telkenreize wanneer 't geldt, nieuwe keuzen te doen. Niet woorden, maar daden wacht het volk van hen. Moge men ook na deze enquête, bij den kwistigen rijkdom van woorden die ze heeft opgeleverd, weldra kunnen roemen op daden welke de vruchten zijn van die woorden, en de voorstellers nog meer voldoening vinden in de herleving van de scheepvaart ook als een gevolg van hun arbeid, dan zij reeds genieten door den dank, dien elk Nederlander hun ongetwijfeld daarvoor toebrengt.

P.N. MULLER.

Jan Swammerdam.

Nemo me lacrymis decoret, nec funera fletu
Faxit. Cur? volito vivu per ora virûm.
ENNIUS.

De tijd der wonderen is voorbij. Alles gaat tegenwoordig ‘natuurlijk’: men heeft de noodige zorg gedragen, ons dat van onze vroegste jeugd af op het hart te drukken, en wij hebben ons met weinig moeite gewend aan de gedachte dat het *nil mirari* niet vergeten mag worden, als wij voor beschaafde en ontwikkelde lieden willen doorgaan. Leer- en leesboeken zijn met zorg gezuiverd van de veelvuldige uitroepteekens in de ellenlange bespiegelingen, waarin de goede Vader Martinet zooveel behagen schepte. ‘*Facts, Sir*’: zoo als de man uit Dickens' *Hard Times* zei: feiten hebben wij noodig. Volkomen juist - mits op het onderling verband der feiten gewezen worde. Geschiedt dit niet, dan houdt men slechts eene dorre opsomming over, waaraan de bloemrijkste phrasen van opgetogenheid geen leven kunnen bijzetten. Wie zich door de oneindig rijke verscheidenheid en de eeuwig jeudige schoonheid der natuur niet tot bewondering gedrongen voelt, zal dit allerminst wezen op een gegeven teeken van zijn wegwijzer. De natuur heeft geene *claque* noodig; bij hare voorstellingen kan het *plaudite* der ouden veilig achterwege blijven.

Iedereen weet, dat de trage rups, wier vraatzucht onze met zorg gekweekte planten vernielt, zal veranderen in den onschadelijken vlinder, wiens luchtige vlucht van bloem tot bloem ons in geen enkel opzicht herinnert aan zijn vroegeren nederigen toestand, en iedereen vindt dit ‘heel natuurlijk’. Maar het feit verdient meer dan zulk eene oppervlakkige kennismaking. Bezie de rups en de kapel een weinig nauwkeuriger: de eerste beweegt haar wormvormig lichaam met behulp van zestien pooten; haar mond is voorzien van sterke hoornachtige kaken; op den kop draagt zij twaalf kleine oogjes; haar darmkanaal is lang en wijd, en groote spinklieren bereiden de stof waaruit zij later

haar pophulsel zal spinnen. Bij den vlinder vinden wij zes pooten van geheel anderen bouw; twee paar schijnbaar teere, maar in verhouding tot de grootte van het dier krachtige vleugels; de hoornachtige kaken hebben voor een langen en buigzamen zuiger plaats gemaakt; de vele kleine oogen zijn vervangen door twee samengestelde, die weer uit honderden kleine oogjes bestaan; met den aard van het voedsel is ook het darmkanaal geheel van vorm veranderd en heeft kleinere afmetingen verkregen; de spinklieren zijn verdwenen, en de voortplantingsorganen hebben zich ontwikkeld.

De gewone mug legt hare langwerpige eieren op het water, waar zij ze aan elkander vastkleeft en tot eene soort van vlot vereenigt. Uit die eieren komen wormvormige larven te voorschijn, die zich, steeds met den kop naar beneden gericht, in het water ophouden, en wier achterlijf van eene lange buis voorzien is, die zij boven het water uitsteken, en waardoor zij ademhalen. Eenigen tijd later vinden wij hetzelfde dier terug onder een geheel anderen vorm. De lange luchtbuis is verdwenen; de kop en de borst zijn tot een dikken bol vereenigd, zoodat het dier eenigszins op een komma gelijkt; boven op den kop staan twee op ezelsooren gelijkende buizen, die nu boven het water uitsteken en de noodige lucht aan het lichaam toevoeren. Eindelijk barst bij dit dier de huid, en door de opening steekt de volkomen mug den kop naar buiten. Langzaam en voorzichtig schuiven de borst en het achterlijf door de opening, terwijl vleugels, pooten en sprieten nog opgevouwen tegen het lichaam aanliggen. Zoo balanceert het diertje op zijn pophulsel als op een schuitje, totdat na weinige minuten de lucht het overtollige vocht uit zijn pooten en vleugels heeft doen verdampen en het in staat gesteld is om zijn leven als gevleugeld insect te beginnen.

Dat gedaanteverwisselingen als de hier beschrevene steeds in hooge mate de aandacht hebben getrokken, zal niemand verwonderen. Reeds in de oudheid wist men, dat de rups in eene onbewegelijke pop veranderde, en dat uit deze een gevleugeld dier te voorschijn kwam. Maar gedurende vele eeuwen bleef het bij die verbazing, en in plaats van te onderzoeken, wat er in het pophulsel plaats had, philosopheerde en speculeerde men er over. Christelijke theologen zagen in de gedaanteverwisseling der insecten niet slechts een symbool, maar zelfs een bewijs voor de mogelijkheid van de opstanding des vleesches. Kirby

en Spence[1] onderstellen dat de waarneming van dergelijke verschijnselen den grondslag heeft gelegd voor de leer der zielsverhuizing. ‘Wat zou krachtiger ten voordeele van de zielsverhuizing kunnen spreken’ - zeggen zij - ‘dan de schijnbare wederopwekking van de doode pop? Wat is waarschijnlijker, dan dat zij het nieuwe haar geschonken leven verkrijgt, door als bewoner de ziel te ontvangen van een misdadiger, wiens gewoonten overeenkomst hadden met die van het dier, onder welks vormen zijne ziel haar leven moet voortzetten?’ Menu, een indisch wijsgeer, verklaart uitdrukkelijk: ‘Een priester, die wijn gedronken heeft, zal veranderen in eene drekvlieg; hij die het geld van een priester steelt, zal duizendmaal het lichaam van eene spin moeten bewonen; hij die honig steelt, zal den vorm aannemen van eene groote steekmug’, enz.

De meening, dat de veranderingen, welke de insecten ondergaan, geene gedaanteverwisselingen, maar herscheppingen waren, hield tot in de tweede helft der zeventiende eeuw stand. Aan Swammerdam komt de eer toe van de eerste zuiver wetenschappelijke verklaring van dit verschijnsel. Hij bewees, dat de gedaanteverwisseling niets is dan eene ontwikkeling, welke, hoe verschillend in vorm de doorloopen toestanden ook mogen wezen, in den aard der zaak niet van de ontwikkeling der hoogere dieren verschilt. Hij wijdde zijn gansche leven aan het onderzoek der lagere dieren, en bouwde op hunne gedaanteverwisseling een stelsel, dat den grondslag uitmaakte van de latere wetenschappelijke behandeling der entomologie. Hij ontnam aan eene reeks van natuurverschijnselen het wonderbaarlijke, om de oogen te openen voor het bewonderenswaardige in de eenheid van plan en de verscheidenheid van uitvoering. Als ontleedkundige was hij ongeëvenaard. Cuvier noemt hem ‘l'auteur le plus étonnant sur toute l'anatomie des animaux sans vertèbres’ en vindt in zijne werken ‘des détails anatomiques infinis et extraordinairement précieux.’ Boerhaave heeft, meer dan vijftig jaren na den dood van Swammerdam, diens werken op eigen kosten uitgegeven, en voorzien van eene levensbeschrijving, waarin zijne vereering voor den grooten ontleedkundige uit elken regel spreekt. Ook thans nog verdient Swammerdam als een onzer groote mannen in de herinnering van ons volk te blijven leven.

1 *An Introduction to Entomology*, I, 69.

I.

Jan Swammerdam werd den 12den Februari 1637 te Amsterdam geboren. Zijn vader was daar apotheker, en hield daarenboven een kabinet van naturaliën, waaraan hij gedurende vijftig jaren veel tijd en moeite besteedde. ‘In syn huys wierd gesien’, zegt Boerhaave, ‘eene volkomene opgadering van Dieren, Dierkens, Aardgewassen en Bergwerken. Hier was alles net geschikt, niets in wanorder, of over hoop. Dog boven al bestond het cieraad daarin, dat het seldsaamst van Oost, en West-Indië, daar was by een, vooral het keurlykst Porcelyn.’ Uit deze laatste bijzonderheden zouden wij kunnen opmaken, dat het beroemde kabinet meer eene verzameling van rariteiten geweest is. Wij worden in dit vermoeden bevestigd door de omstandigheid, dat de oude Swammerdam een weinig wetenschappelijk man was, die nooit de minste ingenomenheid betoonde met de ontdekkingen van zijn zoon, omdat ‘daar niet een duyt winst van quam.’ Daarenboven vermeldt Boerhave, dat de jonge Swammerdam later, om zijn ‘vergramden’ vader eenig genoegen te geven, de geheele verzameling in orde bracht en catalogiseerde, en hij voegt er bij: ‘In welke verdrietige arbeyd hy een ongelovelyke last droeg, en deed een treurig verlies van al te veel tyd, gelyk hy dikmaals seer smertelyk sig daarover beklaagd heeft.’ Ongetwijfeld zou die arbeid aan Swammerdam niet zoo zwaar gevallen zijn, indien de verzameling eene wetenschappelijke ware geweest. Eindelijk weten wij, dat het kabinet, door den ouden apotheker zelven op ƒ 60,000 getaxeerd, voor nauwelijks ƒ 10,000 verkocht werd.

Swammerdam was door zijn vader voor de studie der Godgeleerheid bestemd, maar hij gevoelde daartoe weinig lust: ‘overwegende de gewigtigheit van dit ampt, en syn gemoed ernstig onderzoekende, besloot hy, dat hy onmagtig soude syn tot dese last.’ De Vader gaf toe, dat zijn zoon in de Medecijnen zou studeeren, maar hield hem tot na zijn vierentwintigste jaar te huis. Deze tijd ging echter voor Swammerdam niet ongebruikt voorbij. Zonder andere leiding, dan de boeken, die hij kon machtig worden, oefende hij zich vlijtig en gelukkig in de heelkunde en ontleekunde. Maar bovenal voelde hij zich aangetrokken tot de studie der gelede dieren. ‘Op die tyden’ zegt zijn levensbeschrijver ‘bestede hy dag, en nagt,

om na te speuren, op te vangen, en te ondersoeken de Dierkens, die dag, en nagt, vliegen, in Gelderland, in het Stigt van Utrecht, en in Holland. Hy doorsocht lucht, water, aarde, land, veld, wyde, akkers, woesteny, duyn, rivierkant, strand, rivier, stilstaand water, meeren, zee, put, kruyd, puynhoop, holen, bewoonde plaatsen, jaa zelvs geheyme vertrekken: opdat hy de eyerkens, wurmkens, kapellekens, popkens, sogte; haar nesten, voedsel, levenswyse, siektens, veranderingen en versamelingen mogt leeren. En waarlyk, hy heeft in syn eerste jeugd, in dit alles ontdekt, meer sekers, en waaragtigs, dan de bekende schryvers van alle de eeuwen te samen. Ik verhaal yet ongelovelyk, dog even wel seer waaragtig: immers soo oordeelen de bequame Regters in dese.'

Op rijperen leeftijd dan de meesten, maar daarentegen uitstekend voorbereid, werd Swammerdam op den 11^{den} October 1661 ingeschreven op de rol der Leidsche Academieburgers. Gedurende twee jaren genoot hij hier het onderricht van de Hoogleeraren Jan van Horne, die anatomie en chirurgie onderwees, en Franciscus de le Boë Sylvius, aan wien de lessen in de Geneeskunde waren opgedragen. Beide mannen hebben zich onder onze vaderlandsche geleerden een welverdienden naam verworven. Van Horne was beroemd door de kunstvaardigheid, waarmede hij fijne anatomische praeparaten vervaardigde, en door zijne ontdekkingen, die grootendeels betrekking hadden op het lymphatisch stelsel bij den mensch, Sylvius' grootste verdienste bestond in den ijver, waarmede hij reeds in het jaar 1640 de leer van Harvey over den bloedsomloop, die toen op het vasteland nog weinig aanhangers vond, verdedigde en verspreidde.

Gedurende zijn verblijf in Leiden verkeerde Swammerdam op vriendschappelijken voet met Reinier de Graaf uit Schoonhoven, den bekenden ontdekker der naar hem genoemde Graafsche blaasjes, en met den Deenschen anatoom Nicolaus Steno. Bijzondere aandacht wijdde hij aan de middelen, om anatomische praeparaten voor bederf te bewaren, en de vaardigheid, welke hij hierin verkreeg, stelde hem in staat, zijnen leermeesters vele en belangrijke diensten te bewijzen. De uitvinder der methode, om door opspuiting der vaten de verschillende deelen van een praeparaat duidelijk te doen uitkomen en voor bederf te vrijwaren is zonder twijfel de Graaf geweest. In de toepassing was hij echter minder gelukkig, daar hij

stoffen gebruikte, die vloeibaar bleven. Swammerdam kwam op de gedachte, om als injectiemassa hars- en wasachtige stoffen te gebruiken, die vloeibaar werden ingespoten en bij bekoeling verstijfden. Ruysch eindelijk heeft door langdurige praktijk de methode der beide voorgaanden tot groote volkomenheid gebracht.

Op den 11^{den} October 1663 legde Swammerdam met schitterend gevolg het candidaatsexamen in de geneeskunde af. Onmiddellijk daarna vertrok hij naar Frankrijk, waar hij te Saumur, ten huize van Tanaquil Faber, zijne onderzoekingen over de lagere dieren ijverig voortzette. Hier ontdekte hij (bijna gelijktijdig met Ruysch) de eigenaardige kleppen in de chylvaten, welke de beweging dezer vloeistof slechts in ééne richting mogelijk maken. Later vinden wij hem in Parijs terug, waar hij met zijn Deenschen vriend Steno samenwoonde. Beiden hadden veel te danken aan den heer Melchisédec Thévenot, voormalig gezant van Frankrijk te Genua. Deze geleerde diplomaat, wiens broeder zich als reiziger naam verwierf, verzamelde wekelijks een gezelschap van natuuronderzoekers aan zijn huis, en stelde zijne gastvrije woning ook voor Swammerdam en Steno open, die daarenboven herhaaldelijk zijne gasten waren op zijn landgoed te Issy. Thévenot's heldere blik ontdekte spoedig in Swammerdam een man van buitengewone talenten. Zijne gasten oordeelden minder gunstig over den stillen Hollander, totdat deze eindelijk, na langdurigen aandrang van Thévenot, eene proeve van zijne bekwaamheid gaf, door in tegenwoordigheid van het geheele gezelschap eenige kleine dieren meesterlijk te ontleden. ‘Toen wierd hy’ - zegt Boerhave - ‘van yder met uyterste verwonderinge geroemd; maar hy keerde dus de kakelaary der snappers, door syn stomme konst.’ Voordat Swammerdam naar Holland terugkeerde, bewees Thévenot hem nog een belangrijken dienst. Hij bracht hem in kennis met den Amsterdamschen burgemeester Koenraad van Beuningen, die destijds afgezant was van hunne Hoogmogenden bij het Fransche Hof. Deze bezorgde hem de vergunning, om de lijken uit het Amsterdamsche gasthuis te ontleden, en Swammerdam maakte daarvan bij zijne terugkomst te Amsterdam een dankbaar gebruik.

In 1667 werd Swammerdam in zijne vaderstad lid van een gezelschap van ontleedkundigen, die in geregelde bijeenkomsten elkander hunne waarnemingen en ontdekkingen mededeelden, en

deze in een soort van tijdschrift bekend maakten. De meeste stukken, in de jaren 1666 en '67 in dit werk opgenomen, zijn van de hand van Swammerdam. In het laatst van 1666 begaf hij zich weder naar Leiden, waar hij met den Hoogleeraar van Horne, die hem allervriendelijkst ontving, te zamen arbeidde. Die gezamenlijke arbeid droeg talrijke en schoone vruchten. ‘Wat ontbrak hier dog?’ roept Boerhaave uit. ‘De werkstof, de werktuigen, kosten, en plaats wierden geleverd, ten overvloed, door de edelmoedigheid van den heer van Horne; aan de andere syde, was de naarstigheid, schranderheid en de doorgeoeffende hand van den heere Swammerdam, nagt, en dag aan het werk.’ Den 22sten Februari 1667 verwierf Swammerdam den graad van Doctor in de Geneeskunde, nadat hij zijne verhandeling over de ademhaling openlijk had verdedigd. Veel is er in dit werk, dat den toets der latere wetenschap niet heeft kunnen doorstaan; maar volgens getuigenis van Boerhaave, en later ook van Cuvier, werd dit ruimschoots vergoed door talrijke oorspronkelijke en scherpzinnige opmerkingen. Swammerdam wees onder anderen het eerst op het verschijnsel, dat de werkzaamheid der longen ophoudt, wanneer de lucht door de pleura in de borstholte dringt: een feit dat ter verklaring van het mechanisme der ademhaling van groote beteekenis is.

Naar Amsterdam teruggekeerd, bleef hij vlijtig anatomiseeren en zijne bevindingen per brief aan van Horne mededeelen. In het laast van 1667 leed hij geruimen tijd aan een hardnekkige derdendaagsche koorts, waardoor hij ‘ten uyterste verswakte en 't eenenmaal vermagerde.’ Hij zag zich genoodzaakt met zijne lijkenontledingen op te houden. Maar nu kwam de oude liefde voor de studie der insectenwereld met verdubbelde kracht bij hem terug, en gedurende twee jaren hield hij zich met niets anders bezig. Hij verkreeg weldra eene eigen verzameling, die, al mocht zij in uitgebreidheid achterstaan bij het kabinet van zijn vader, dit in innerlijke waarde ver overtrof. Thévenot, die gedurende het geheele leven van Swammerdam een trouw vriend voor hem was, en aan wiens steun en bescherming hij veel te danken had, bracht omstreeks dien tijd den Groothertog van Toscane bij hem, die de kabinetten van vader en zoon wenschte te bezichtigen. Swammerdam verrichtte verscheiden ontledingen van kleine dieren in het bijzijn van dien vorst ‘die de keurigste waardeerder was over sulke

soort van dingen. Maar wanneer onze schryver' - zoo verhaalt Boerhaave verder - 'aan dien grooten Vorst opentlyk aantoonde, hoe een Kapel, med alle syne opgerolde, en te samen gevouwenen deelen, verborgen legt binnen in een rupse, en als hy med ongelovelyke konstigheid, en met werktuygen fynder, dan men begrypen kost, het buyten bekleedsel afscheydende, de ingesloten Kapel selv uythaalde uyt die schuylplaats, en des selvs ingewikkelde deeltjens, op het onderschydelykst, en op het baarblykelykst, ontvoude, sodat het verborgen openbaar wierd; toen was de verwonderinge van syne Koninglyke Hoogheid op het hoogste.' De Hertog bood Swammerdam twaalf duizend gulden voor zijn particuliere verzameling; doch onder de voorwaarde, dat hij die naar Florence zou brengen, en zich daar aan het Hof zou vestigen. Hoe verleidelijk dit aanbod ook scheen, het kostte Swammerdam weinig moeite om een weigerend antwoord te geven. Hij stelde er hoogen prijs op, over alles ronduit en vrijuit te kunnen spreken, vooral over godsdienstige onderwerpen, waarover hij toen reeds eigenaardige, eenigszins mystieke begrippen had. Plooien en schikken was aan zijne natuur geheel vreemd, zoodat hij volkomen goed inzag, dat hij als hoveling een treurig figuur zou hebben gemaakt.

In 1669 verscheen Swammerdam's eerste werk over de insecten, dat hij aan Burgemeesteren van Amsterdam opdroeg. Het bedoelde werk maakt slechts een klein deel uit van den later verschenen Bijbel der Natuur, doch bevatte reeds de hoofdzaken van de theorie der gedaanteverwisseling en het wetenschappelijk stelsel, daarop gegrond.

Swammerdam zag zeer goed in, dat zijn arbeid nog onvolkomen was. En hij hield niets voor gevaarlijker, dan op eene smalle basis van waarnemingen een breed gebouw van hypothesen op te trekken. 'Wat voor groove dwaalingen, zegt hij,' 'deese manier van wysheid soeken mettertyt voortgebragt heeft, leert de dagelykse ervarenheid; synde het in der waarheid beeter, onse onwetendheid te belyden, als een oneindig getal ligt geloovige, ende die noit de handen aan de ploeg slaan, door dien se meenen al de wysheit in de boeken opgeslooten te vinden, met valsche inbeeldingen te misleiden.' Hij bleef daarom onverdroten verzamelen en onderzoeken. Maar dit kostte geld en tijd, en de oude Swammerdam, die reeds lang met leede oogen gezien had, dat zijn zoon ter wille van zijne studiën eene winstgevende praktijk verzuimde, begon zijn geduld te

verliezen. De zoon beloofde alles, wat de vader van hem eischte, mits men hem den tijd liet om zijn groot werk te voltooien. De vader begreep echter zeer goed, dat deze belofte met een uitstel *ad Kalendas Graecas* gelijk stond, en ‘heeft hem scherp gedrygd, dat, so hy sig niet aan de Practycq med den eerste begav, en de Ontledingen, en Dierkens, naliet, maar koppig daarin voortging, hy hem verders nog kleederen, nog geld soude geven. Ja maar hy sneed te gelyk af dese verlegene alle gelegenheid, waar door hy eenigsins hierin soude kunnen vorderen.’

Uitgeput door aanhoudenden ingespannen arbeid, en verzwakt door zijne slepende ziekte, had Swammerdam den moed niet, om zich tegen den wil van zijn vader te verzetten. Hij verkreeg nog eenige maanden uitstel, om op het land zijne geschokte gezondheid te herstellen. Nauwelijks echter had hij eenige dagen buiten doorgebracht, of hij vatte met koortsachtigen ijver de studie zijner keuze weder op. Een oogenblik kwam de hoop bij hem op, dat hij voor zijn levensdoel in 't vervolg onbezorgd zou mogen arbeiden. Thévenot, die steeds volkomen ingelicht was van al wat Swammerdam wedervoer, noodigde hem uit naar Frankrijk terug te keeren, en beloofde hem onbekrompen alle hulp en ondersteuning, om zijne studiën te kunnen voortzetten, zonder door stoffelijke zorgen gedrukt zijn. Swammerdam wenschte niets liever dan van dit edelmoedig aanbod gebruik te maken, maar zijn vader weigerde hem kortaf zijne toestemming, en noodzaakte hem naar Amsterdam terug te keeren.

Meer dan ooit gevoelde Swammerdam zich eenzaam in den huiselijken kring, waar men niet de minste sympathie toonde voor zijn streven, waar men de wetenschap slechts eerde als ‘die tüchtige Kuh, die uns mit Butter versorgt.’ Ter nauwernood kon hij, door den reeds besproken arbeid in zijns vaders rariteiten-kabinet te ondernemen, de toestemming verwerven om in diens woning, in uren aan den nacht ontwoekerd, zijn arbeid voort te zetten. Steeds gekweld door angst voor de bedreigingen van zijn vader, gebukt onder den last van een onvoltooid reuzenwerk, en verzwakt door langdurige ziekte, gaf hij meer en meer toe aan ziekelijk vrome denkbeelden, die hem reeds vroeger niet geheel vreemd waren. In dezen tijd maakte hij kennis met de werken van Anthoinette Bourignon. Niet slechts om den grooten invloed, dien zij op het leven

van Swammerdam uitoefende, maar ook om haar zelve, verdient deze vrouw, dat wij eenige bijzonderheden omtrent haar leven en werken mededeelen.

II

Anthoinette Bourignon werd den 13^{den} Januari 1616 te Rijssel geboren, waar hare ouders welgestelde kooplieden waren. Haar moeder behandelde haar zeer onvriendelijk, daar zij een bijzonder leelijk kind was; Anthoinette vermeed daarom reeds in haar eerste jeugd het gezelschap van haar broeders en zusters, en vooral dat van haar ouders. Later maakte zij een uitzondering voor haar vader, die zeer ingenomen was met de geestesgaven zijner dochter, welke in zijn oog haar gebrek aan schoonheid volkomen vergoedden. Toen zij zestien jaren oud was geworden, wist hare oudere zuster haar te overreden, om van tijd tot tijd aan de vermaken der jongelieden van haren leeftijd deel te nemen. Spoedig bemerkte Anthoinette, tot haar verbazing en vreugde beide, dat hare verschijning aan velen niet onwelkom was. Vooral de Rijsselsche jongeheeren hadden veel met haar op, en gaven aan hare levendige en geestige gesprekken de voorkeur boven den omgang met haar mooie vriendinnetjes. Maar deze wereldsgezindheid was van korten duur. In de eenzaamheid van hare jeugd had Anthoinette zich te veel bezig gehouden met het lezen van mystieke en ascetische geschriften. Op achttienjarigen leeftijd werd plotseling het bewustzijn bij haar wakker, dat zij tot iets hoogers en beters was geroepen, dan een leven in de vermaken der wereld doorgebracht. De heilige Augustinus verscheen haar, en wekte haar op om zich geheel aan den dienst van God te wijden, en dit visioen werd door vele anderen gevolgd. Zij bad en smeekte haren vader om vergunning, zich in een klooster te mogen begeven. Maar de praktische en bemiddelde Rijsselsche koopman had voor zijne dochter geheel andere plannen gemaakt. Tot hare verbazing bemerkte Anthoinette, dat men haar zonder geld in geen klooster wilde opnemen: ‘waarvan zouden de goede zusters anders leven?’ vroeg haar biechtvader, die over de naieveteit van haar begrippen niet weinig verwonderd was. Van dien tijd af was zij slechts met geweld te bewegen, om hare kamer te

verlaten, en in hare eenzaamheid bracht zij den tijd door met devoties van allerlei aard. Hare levendige verbeelding bevolkte haar vertrek met duivelen en heiligen, die om hare ziel streden en wier woorden zij nauwkeurig mededeelt.

Intusschen scheen haar vader te begrijpen, dat deze toestand niet blijvend zou wezen. Een jong koopman had aanzoek gedaan om de hand van Anthoinette en gereedelijk de toestemming van haar vader verworven. Met klimmenden angst zag de dochter het oogenblik te gemoet, waarop zij zich aan den wil van haren gestrengen vader zou moeten onderwerpen. Een onverwachte afwezigheid van den bruidegom maakte het noodig, het huwelijk nog eenige dagen uit te stellen, en Anthoinette maakte van die gelegenheid gebruik, om de ouderlijke woning te ontvluchten. Zij had zich in het hoofd gezet, dat men God slechts in de eenzaamheid der woestijn dienen kon, en gehoord hebbende dat er in Italië woestijnen waren, wilde zij daarheen trekken. De weinige stuivers, die zij had medegenomen, wierp zij spoedig weg - want eene stem zeide haar, dat die voorzorg bewees, hoe zwak nog haar geloof was. Twee dagen lang zwierf zij rond, en stuitte toen op eene bende soldaten, die weldra ontdekten, dat zij met een voorgewenden pelgrim te doen hadden, en aan wier ruwe spotternijen zij door den pastoor van het naburige dorp werd onttrokken. De pastoor was met het geval verlegen, en vroeg den aartsbisschop om raad. De geestelijke heeren begrepen, dat men van een zoo buitengewonen geloofsijver partij moest trekken, en moedigden Anthoinette's voornemen aan, om zich in de eenzaamheid terug te trekken, maar beduidden haar tevens, dat Italiaansche woestijnen daarvoor juist niet noodig waren. Zij wisten ook haren vader, die spoedig daarna zijne dochter op 't spoor gekomen was, te overreden, om zich niet tegen hare roeping te verzetten.

Gedurende de volgende zeventien jaren vinden wij Anthoinette Bourignon nu eens in Rijssel, dan weer in Mans; somtijds in een klooster, waar hare nauwkeurige opvolging der kloostergeloften en hare onvermoeide devoties haar van den kant der minder nauwgezette zusters allerlei onaangenaamheden bezorgden; soms ook in een afzonderlijke kluis, op een kerkhof voor haar gebouwd, waar zij in eene doodkist sliep. Zij verhaalt in hare levensbeschrijving uitvoerig hare gesprekken met God en Christus gehouden, en de zaligheid, welke zij in

dien geestelijken omgang genoot. ‘Hij heeft mij geleid,’ zoo schrijft zij, ‘in een klein hoekje, daer alleenig met hem opgeslooten als eene wel suivere en eenvoudige sterkte, waer ik eene volmaekte vryheid en versekertheid gevoeld heb, en waer ik een volmaakt genoegen en rust genoot.’ Opmerkelijk zijn in deze periode niet slechts de onmiskenbare oprechtheid van hare overtuiging, maar ook de helderheid, waarmede zij over vele zaken sprak en schreef. De geestelijkheid raakte keer op keer in verlegenheid door de lastige oprechtheid van de nieuwe heilige. Terwijl de oorlog in Frankrijk woedt, komt de pastoor haar, op aandrang van vele geloovigen, om hare voorbede vragen, - maar zij weigert, en antwoordt met de mededeeling van een visioen. God heeft haar gelast, aan den Paus te doen weten, dat het verval der Kerk en de rampen van den oorlog aan den jammerlijken toestand der hoogere en lagere geestelijkheid moet worden toegeschreven! ‘Segt hem van mynentwege, dat den oorlog voorkomt van de ongeregeldheydt in 't leven der Geestelyke en dat byaldien hy een Vrede hebben wil, dat hy alsdan herstelt al de misbruyken, die in den kerkelyken staat ingeslopen zyn.’

In 1653 meende men voor Anthoinette Bourignon eene betrekking gevonden te hebben, waarin zij nuttig werkzaam kon wezen en die haar weinig tijd zou laten voor gevaarlijke speculatiën. Zij werd aangesteld tot bestuurderes van het gasthuis van Onze Lieve Vrouw der Zeven Weeën, eene inrichting waarin een dertigtal behoeftige kinderen werden verpleegd. Deze ongelukkige schepsels waren naar lichaam en geest schandelijk verwaarloosd en half verdierlijkt. Met buitengewone geestkracht herstelde de nieuwe Bestuurderes de orde in het gesticht; maar zoodra dit geschied was, begon zij aan het zieleheil der kinderen te arbeiden met een ijver, die de arme schapen deed terugverlangen naar den tijd, waarin men hen eenvoudig sloeg en verder verwaarloosde. Na verloop van eenigen tijd vertoonde zich in het gasthuis een verschijnsel, dat in die dagen niet vreemd was. Men weet hoe in den tijd der beruchte heksenprocessen, honderden zich zelven vrijwillig van tooverij beschuldigden. 't Zij door vijandigen invloed van buiten, 't zij als reactie tegen het onkinderlijk ascetisme der bestuurderes, de kinderen begonnen zich met tooverij op te houden. Eerst kwamen enkelen tot bekentenis, en na korten tijd legden allen geheel vrijwillig de afschuwelijkste en onge-

rijmdste verklaringen af. Allen beweerden omgang met den Booze te hebben en den heksensabbat geregeld bij te wonen. Ook had de duivel hun pillen gegeven om Moeder Bourignon te vergiftigen, en die pillen werden werkelijk gevonden. Dit laatste was waarschijnlijk het werk van een gewezen huismeester van het gesticht, die, nadat Anthoinette Bourignon van haren vader geërfd had, meermalen aanzoek om hare hand had gedaan, maar met verachting door haar was afgewezen. De zaak werd gerechtelijk onderzocht, maar spoedig gesust. Thans keerde de publieke opinie zich tegen de ongelukkige bestuurderes, die op hare beurt van tooverij werd beschuldigd. Wel werd zij vrijgesproken, maar zij kon hare betrekking niet langer vervullen. Sterker dan ooit gevoelde zij de behoefte, om het licht, dat God voor haar had doen opgaan, onder de menschen te laten schijnen. Zij maakte de nalatenschap haars vaders te gelde, en trok naar Vlaanderen.

Ook hier leidde zij een zwervend leven; want de openhartigheid waarmede zij steeds wees op talrijke ongerechtigheden waaraan de geestelijkheid zich schuldig maakte, gaven aan priesters en pastoors aanleiding, om haar voortdurend te vervolgen. En het was niet moeielijk, daarvoor redenen te vinden, want de leer die zij verkondigde, was bepaald heterodox. In Mechelen echter verwierf zij zich een trouwen aanhanger in Christiaan de Cort, die aldaar Pastoor van St. Jan, en Overste der Oratorie was. De Cort vergezelde haar tot aan zijn dood op al hare zwerftochten, voorzag vele van hare talrijke werken van eene voorrede, en kon geen woorden genoeg vinden, om zijne bewondering voor haar te betuigen. ‘Godt sendt’ zoo schrijft hij in de voorrede van een harer werken, ‘in 't midden van dese nacht eene keers om ons te verlichten; niet door middel van de Geleerde en de wyse deses weereldts, maer door eene eenvoudige Dogter, die noit heeft gestudeert, noch een ander meester gehad dan den H. Geest, en sy redekavelt niet te min soo wel als de beste Philosooph, doorgrond en beslist de hoogste stukken der Godts-geleerdheit, sonder te weten wat Philosophie of Theologie te seggen is’[1].

In Nederland ging het Anthoinette Bourignon niet beter dan elders. Zij vertoefde er verscheiden jaren, onder anderen

1 Het graf der valsche Theologie, door de waeragtige uitgeroeit, die afgekomen is van den Heiligen Geest, enz. 4 Deelen. Amsterdam, 1681-1684.

geruimen tijd te Amsterdam en te Haarlem, waar zij verscheiden aanhangers had. Maar overal maakte zij zich de geestelijkheid tot vijand en onze Hollandsche predikanten bleken op dit punt even onverdraagzaam te zijn als de Fransche en Vlaamsche priesters. Uitdrukkelijk vermeldt zij dit in een brief, voorkomende in haar werk: De verblintheyt der Menschen van desen Tyt; Die nu ten aansien harer zaligheit veel grooter is, dan hij ooit geweest is. (Amsterdam, 1679.) ‘Uwe predikers van Amsterdam’ zoo lezen wij daar, ‘hebben my in 't begin gevraagt of ik wel sou durven seggen, dat sy geen wedergeboorne menschen zyn. En om dat ik sulks wel heb durven seggen, sedert dat ik hun wel ondekt had, soo hebben sy my gehaat.’

Men zou zich zeer vergissen, indien men uit hetgeen wij omtrent de vroegere lotgevallen van Anthoinette Bourignon mededeelden, wilde opmaken dat hare leer een bepaald fanatiek karakter had. Het is waar, zij beschrijft ons hare visioenen en verschijningen; God spreekt met haar, om haar zijn wil te doen kennen; maar tegenover die overblijfselen van haren vroegeren visionairen toestand, staat eene gematigdheid, wij zouden haast zeggen eene liberaliteit, die bij de steile Protestantsche orthodoxie van die dagen waarlijk gunstig afsteekt. In haar werkje: ‘de Heylige Verrekyker’ laat zij zich over de Praedestinatie uit, en beweert dat deze ‘een wanhopige, lasterlyke, onbetoonde en sinvolgende Leering is en eene volkomen Ketterie.’ Als men haar vraagt naar hare mecning over De Labadie antwoordt zij: ‘Wegens Mynheer de Labadie, ik heb niets dat met syne gevoelens overeenkomt. Hy steunt sterk op de Predestinatie, en ik hou die voor de alderschadelykste leering, die er in de Christenheyt is.’ Elders lezen wij: ‘Ik heb my liever met God te onderhouden, dan myn tyt door te brengen met de anderen te wederspreken. Ik ben niet gekomen om iemand te berispen of te corrigeeren, dewyl een iegelyk syn volle Vryheit heeft.’ Belangrijk is hare opvatting van ketterij. ‘Daar is weinig aangelegen, dat de menschen elkander ketters noemen, als wy in 't byzonder getrouwelyck vereenigt blyven aan de waarheit, goedheit en gerechtigheit Gods. Want daar kan geen andere kettery syn, dan die welke ons scheiden van dese dry Goddelyke eigenschappen. Wy zullen nooit ketters syn, omdat wy eenig gevoelen hebben, dat contrarie is tegen de gevoelens der

menschen, die na de manier van de werkluiden aan den Toorn Babel malkander niet meer verstaan.' Het komt ons voor dat de laatste woorden bewijzen, dat Anthoinette Bourignon zeer zeker niet bigot was; ter wille van eene uitspraak als deze, kunnen wij haar eene menigte van chiliastische en visionaire fantasiën vergeven.

Gelijk ieder, die eene gevestigde overtuiging heeft, was ook zij begeerig, het aantal harer geestverwanten te zien vermeerderen. Maar van proselietenmakerij was zij afkeerig. Herhaaldelijk verklaart zij, dat zij niet is gekomen om de menschen te trekken, maar om het licht der waarheid te brengen. 'Ik breng niets nieuws, noch en wil geen nieuw Evangelie maken.' Geheel strijdig met iedere poging om proselieten te maken, zijn ook de volgende woorden uit een brief aan iemand, die zich op zijne bloedverwantschap beriep om nader met haar in kennis te komen. 'Dat ik myn Vaderland verlaten heb, is niet anders geschiet, dan om beter tot de Volmaaktheid myner ziel te geraken, waarin de menschen my tot beletsels dienen: daarom spreek ik aan niemand dan door noot; en wy hebben samen niets te verhandelen, noch in geestelyke, noch in tydelyke zaken, die ons oorzaak zouden geven om met elkander te spreken of te handelen: en daarom neemt geen moeyte om my meerder te soeken. Te meer omdat onze gevoelens in 't Stuk van de Religie grootelyks verschillen; omdat ik niet hou dat men van Religie veranderen moet om een waar Christen te worden. Gy had uwe volmaaktheid wel konnen vinden in die Religie daar God u in heeft doen geboren worden. D'onstandvastigheit kan van God niet komen.'

Anthoinette Bourignon hield zich overtuigd, dat de wereld in hare dagen onder de heerschappij van den Anti-Christ was. Zij schreef lange verhandelingen, 'welke klaarlyk vertoonen, dat wy nu in syn ryk syn.' Het eenige redmiddel was, volgens haar, zich geheel te onttrekken aan de wereld; maar hare begrippen waren sedert de dagen waarin zij naar Italiaansche woestenijen verlangde in zóóverre gewijzigd, dat zij geen kloosterleven, geene werkelooze afzondering voorschreef. Toen zij later in het bezit kwam van het Holsteinsche eilandje Nordstrand, dat haar door Christiaan de Cort was vermaakt, verzamelde zij daar haar volgelingen om zich heen, maar stelde een werkzaam leven als eerste voorwaarde voor de toelating. Menigeen wendde ingenomenheid met hare beginselen voor, in de hoop,

dat de ruime beurs der geestelijke moeder hem in staat zou stellen, in het nieuwe vaderland een lui en gemakkelijk leven te leiden - maar deze valsche broeders werden onverbiddelijk weggezonden. Kort vóór haar vertrek naar Holstein had zij de dochter van de lieden, bij welke zij in Haarlem gewoond had, onder hare ‘geestelyke kinderen’ opgenomen. Maar spoedig bleek het, dat de bekeering niet oprecht geweest was. De eenvoudige burgerdochter had gehoopt, op Nordstrand tot loon voor hare vroomheid een ‘Juffer’ te worden en weigerde alle, zelfs de minst bezwarende huiselijke diensten. Anthoinette beklaagt zich in een brief aan den broeder der jonge dochter, dat deze de mannen van het gezelschap het tafelgereedschap liet afwasschen. Zij schreef haar verscheiden lange, zeer stichtelijke en welgemeende, maar tamelijk langwijlige brieven. Toen alles echter vergeefsch bleek te zijn, werd de jonge dochter naar Haarlem teruggezonden.

De anonyme levensbeschrijver van Anthoinette Bourignon deelt ons de verklaring mede, welke haar volgelingen moesten onderteekenen om als hare geestelijke kinderen te worden opgenomen. Wij ontleenen hieraan het volgende:

‘Wy ondergeschrevenen, alle in 't gemeen en yder in 't bysonder, belooven aan Godt, onsen Vader en Schepper, hem al den tyd van ons leven als waare kinderen, geheel en al sonder eenige voorbehouding te beminnen en te dienen, en tot eere van hem al de schranderheyt van onse Geest, en de krachten van ons lichaam, neffens al wat ons Godt in dese werelt gegeven en geleert heeft, te besteden, hem dat alles neffens ons lichaam en ziele aanbiedende als eene Offerande, om na syn heylige wille besteet te werden, welke wy hoopen door hem of syne dienstmaagt Anthoinette Bourignon te leeren kennen, dewelke wy voor onse geestelyke Moeder aannemen, beloovende haar in alles wat sy ons van Godts wegen sal seggen, te gehoorsamen, en soveel wy konnen te volbrengen, tot het eynde van ons leven toe, sonder van nu voortaan meer te arbeyden of handel te dryven, om de goederen van de werelt te verkrygen, dewelke wy absoluyt en sonder uytsondering verloochenen’ enz.

‘En in gevolge van de hier bovenstaande beloften ontfang ik ondergeschrevene Anthoinette Bourignon alle de ondergeschrevene persoonen voor myne Geestelyke kinderen, beloovende haar den wille van haaren eeuwigen Vader bekent te maken,

voor sooverre als sy denselven willen volgen, en haar aan te moedigen en te helpen, om dit te doen sooveel my mogelyk sal syn, en sodanige sorg te dragen voor haare lichamen en zielen, als eene waare Moeder verplicht is, voor haar kinderen te hebben, aanbiedende dit selve alle, die waarlyk in die gesteltenisse sullen wesen, te doen'.

Dit document was gedagteekend uit Haarlem, den 7^{den} April 1671. Wij weten uit dezelfde bron, dat vijf personen uit Amsterdam en Haarlem met Anthoinette Bourignon naar Holstein vertrokken.

Over de verdere lotgevallen dezer zonderlinge vrouw kunnen wij kort zijn, daar het medegedeelde voldoende is, om haren invloed op een karakter als dat van Swammerdam te verklaren. Gedurende eenige jaren bleef zij ongestoord op Nordstrand wonen, waar zij eene eigen drukkerij oprichtte, en voor eigen rekening hare talrijke werken uitgaf. In 1675 werd zij, tijdens een bezoek van Swammerdam, en hoofzakelijk op aanstoken van den Lutherschen predikant Burchardus, uit Holstein verbannen. Nu begon op nieuw voor haar een zwervend leven. Wij vinden haar achtereenvolgens in Flensburg, Tonningen, Sleeswijk, Husem en Hamburg, overal door de geestelijkheid met verbittering vervolgd. 'Want', zegt haar levensbeschrijver, 'er syn overal Duyvels en Priesters. Het water is den Vissen niet meer gemeen, als de quellingen en wederwaardigheden dit schepsel waren'. Eindelijk besloot zij, weder naar Holland de wijk te nemen, en overleed op de reis daarheen te Franeker, op den 30sten October 1680.

III.

In het jaar 1672 zond Swammerdam aan de Royal Society te Londen een zestal anatomische teekeningen van den uterus, en bevestigde hetgeen hij omtrent de samenstelling van dit orgaan ontdekt had, door er het beschreven voorwerp bij te voegen, waarin de aderen en vaten door inspuiting met was waren opgevuld en dat een keurige proeve was van zijne kunst in het vervaardigen en bewaren van anatomische praeparaten. Zijn hoofddoel was hiermede, de leden der Royal Society in te roepen als scheidsrechters in eene prioriteitsquaestie tusschen

hem en den bovengenoemden de Graaf. Zonder ons in deze eenigszins duistere zaak partij te stellen, moeten wij toch opmerken, dat Swammerdam's houding gedurende de discussie eene minder gelukkige was. Zijn vroegere vriendschap voor de Graaf had hem niet weerhouden, om diens goede trouw op zeer onheusche wijze verdacht te maken. In een opstel van zijne hand, opgenomen in den door Professor van Horne te Leiden uitgegeven *Prodromus*, en getiteld: *Miraculum naturae sive uteri muliebris fabrica*, lezen wij onder anderen: ‘Mocht iemand vragen, wat deze bedreigingen van den Heer de Graaf beduiden, dan ligt het antwoord voor de hand. Natuurlijk moest hij zich, bij gebrek aan eigen veeren, met die van een ander versieren.’ Over het algemeen behandelde Swammerdam ieder die tegen hem schreef, zeer scherp en onaangenaam. Een ander voorbeeld vinden wij in 't geen hij schrijft over Caspar Bartholinus, die zijne theorie van de bloedmaking in de lever had bestreden. ‘Terwyl ik hier van de Darmen spreek, soo kan ik niet nalaten my te beklagen, over de groote ondankbaarheid van den jongen Caspar Bartholinus, dewelke uyt wraak, van dat hy soo gelukkig niet by my geweest is, dat ik hem myne Inventiën in de Anatomie quam te communiceeren, hoewel ik hem alle myne rare Praeparatiën in deselve goetgunstig getoont heb; soo vol van passien, myne stellingen van dat ik de Leever 't eeniger tyt syn werk van het Bloed te maaken sou herstellen, heeft aangevogten. Door wat oog heeft dog deesen *Lynceus*, die op het hoofd van syn Boek sig den verwaanden Tytel: *of Keizer of niets:* toeschryft, in myn Herssenen gesien; dat ik daartoe maar een eenige Proef hadde? Myne Praeparatiën in de anatomie, die hy sooseer verwonderde, die behoorden hem genoegsaam geïnformeert te hebben, dat ik niet sonder gewigt van Experimenten, ligtveerdig deese stelling heb komen voor te stellen. Daarom sal hy nog wat gelieven te wagten, en soo lang Water in syn bittre Gal gieten, tot ik beter tyt ende genegentheid heb, die saak af te handelen, en de swarigheden, die ik self nog heb gesegt in deesen saak te hebben, opgelost heb. En als dan sal ik die experimenten en redenen voorstellen, die my in dit gevoelen bevestigen. En dit syn deselve woorden, waarmede ik de bekende Stelling, in myne aantekeningen over de voorloper van de Heer van Horne, heb voorgestelt; maar die wraakgierig is, die siet niet als het monstreuse Beelt

van syn eyge gedagten. En daarom, nademaal ik van experimenten en redenen aldaar gesproken heb, soo kon immers deese verblinde Jongeling wel oordeelen, dat ik om die stelling te bewysen, wel vry meer als dat eenige en seer geringe experiment had, dat ik ook eygentlyk aldaar voor het myne niet erken. En ik oordeel neffens deesen goeden Heer, die als een Kapel eerst effen uyt syn gulde Pop komt, dat het ook afsonderlyk genomen geen krachte heeft om die stelling te bewysen, waarom hy dan geimpugneert heeft, dat hy selfs niet verstaat, en waartoe hy ook mogelyk geensins bequaam is. Maar ik keer weer tot myn verhandeling, die nutter is als de Twist-schriften: En daarom als ik die saak verhandel, sal ik niet als dat essentieel is voorstellen; het kyven voor hem die daar lust in heeft, overlaatende'. (!)

De laatste jaren hadden echter in Swammerdam veel veranderd; Boerhaave teekent uitdrukkelijk aan, dat hij in eenige in 1673 verschenen stukken de gevoelens van Sylvius en van de Graaf 'sagt, ende sedig' wederlegde, daar de 'yverige oeffeninge van Godsvrugt syn barsse geest seer had vermurruwd'. Op verscheiden plaatsen van zijn werken spreekt hij van de 'onvolpryselyke en goddelyke schriften van Jacob Böhm en Juffrou Antonia Bourignon, die ons de verborgentheeden van het hemels- en eeuwig leven ontsluyten; die ons de ydelheden van dit leven doen kennen en veragten'. Ook Boerhaave vermeldt den invloed, dien de lezing der geschriften van Anthoinette Bourignon op Swammerdam had uitgeoefend. 'Syn geeste vlugte, en haate, de saken die den mensch meest ter harte gaan, vooral de driften des gemoeds, en onder dese wel voornamentlyk de onversadelyke eergierigheid, waar door elk de opperste wil syn. Daarom sogt hy dese, een wortel synde van veel sonden, 't eenemaal uyt syn siel uyt te roeyen'. Swammerdam wendde zich in Maart 1673 tot zekeren Jan Tielens, een der Amsterdamsche aanhangers van Anthoinette Bourignon, en verkreeg door zijne bemiddeling hare toestemming, om haar te schrijven over 'de bekommeringen, die syn gemoed pynigden, nopens den staat syner siel'. Wij vinden in de werken van Anthoinette haar antwoord aan Swammerdam opgenomen. 'Mynheer' zoo schrijft zij hem, 'gy bidt my om de liefde Gods de verdorventheid, welke de sonde in de mensch heeft gebracht u wydloopig te beschryven'. Wij besparen onzen lezers eenige bladzijden van dezen brief, waarin de zonde en ellende

van het menschdom worden geschetst met eene ziekelijke opgewondenheid, die weinig geschikt was, om den zwaarmoedigen Swammerdam de zoo vurig begeerde rust en kalmte terug te geven. Als tegenstelling laat de briefschrijfster dan eene beschrijving volgen van den toestand van Adam vóór den val. ‘Hy had een lichaam van deselfde gestalte schier als de huydendaagsche menschen, dat doorschynend, helder en glanzig was, sonder eenige duisterheden, waerin men dwarsch door syne ingewanden alle de bewegingen en werkingen derselve kost onderscheiden. En het bloed liep daerin als met kleine Rivierkens, het water boven het vlees, en de wint roerde haer met eene rechte mate, alle nae haar middelpunt trachtende, door eene seer schoone en aangename maetslag’. Het begin van deze beschrijving moet eene zekere aantrekkelijkheid gehad hebben voor den anatocm, die zich zooveel moeite gegeven had om de samenstelling van het menschelijk en dierlijk lichaam te doorgronden. 't Zij toevallig, 't zij opzettelijk, deze fantasie heeft groote overeenkomst met begrippen, die reeds vroeger door Swammerdam waren ontwikkeld. Het had hem bijzonder getroffen, dat bij de verandering van de rups in de kapel ook de ingewanden van het dier een anderen vorm aannemen, overeenkomstig de verandering in voedsel en levenswijze, en hij knoopt daaraan de volgende bespiegeling vast:

‘Seker syn dit wonderbaarelyke en onbevattelyke vergroeyingen van ledematen, die alle aandagt wel verdienen, omdat sy de heerlykheit van de werken Gods overtuygent aan de volkeren bekent maaken. Hetgeen my dikmaal heeft doen denken, of ook in de Konink Nebucadnezar, wanneer hy gras at als de ossen, en dat syn hayr wies als der Arenden, syn nagelen als klauwen der vogelen, en dat hy van syn verstant berooft wiert, meede syne ingewanden niet verandert syn geworden, om een ander voetsel te gebruyken. Gelyk als de hoogverlichte Zeraphim Jakob Böhme kragtiglyk bewyst, dat de ingewanden van Adam merkelyk moed verandert syn, en groover, dikker en aardachtiger geworden syn, na syn val in de sonde en den toorn Gods’.

Onder de vele theologische bespiegelingen in de latere werken van Swammerdam vinden wij dit punt telkens met groote voorliefde behandeld. De kapel, het haft en een aantal andere insecten veranderen in weinige oogenblikken van pop in volkomen insekt. De kikvorsch houdt geruimen tijd na zijne

gedaanteverwisseling den staart, die in den larventoestand zijn voornaamste bewegingsorgaan was. ‘Maar dit ellendig schepsel (de mensch) bereykt op verre nog het geluk van het Haft, nog van de Rombout niet, alsoo die in een ogenblik volmaakt gebooren worden: dan integendeel de ellendige mensch, die in traanen gebooren word, deese staart van syne ellenden en swaarigheden nog lange dagen met de kikvorsch behout, eer hy tot verstant en volkomen ouderdom komt’.

De briefwisseling met Anthoinette Bourignon, die door Swammerdam ijverig werd voortgezet, bracht een geheelen ommekeer in zijn leven te weeg. Hij verweet zich met bitterheid, dat hij vroeger een slaaf der wereld was geweest, en peinsde voortdurend over de middelen, waardoor hij vrede voor zijn gemoed zou kunnen verkrijgen. Nog eenmaal kwam de oude hartstocht voor natuuronderzoek bij hem boven, toen hij in den zomer van 1674 zijn voortreffelijk werk over de Bijen schreef. Aandoenlijk is de beschrijving, die Boerhaave ons geeft, van de bovenmenschelijke inspanning, die deze arbeid den naar lichaam en geest verzwakten man kostte. ‘By dag was syn sorg van aan te merken sonder eenig ophouden. 's Nagts wederom was hy besig med beschryven, en afbeelden, dat hetgeen hy by dag had opgemerkt. In de somertyd, 's ogtends ten ses uure, begon het schynsel der son ligt genoeg te geven, dat hy med syn oogen kost bemerken de fynigheid der voorwerpen. Dus bleef hy bezig in dit werk tot twaalve, in de volle dag, blootshoofds, om geen ligt te beletten, in de open sonneschyn, soo dat syn hoofd door de hette van 't veelvuldig sweet als wegvloeyde, en syn oogen, in soo sterk ligt gebruyk, nog geholpen door vergrootglasen, stomp wierden, en daarom, by de middagson, niet sien scherp kosten de voorwerpjes, hoewel het ligt nu soo helder was, als voor de middag.

Hy segt, van het haft schryvende, en belyd openhertig, hoe hy in duysend angsten, duysend gemoedsknagingen, en opwellende verwyten aan syn godvrugtig hert, tusschen hikken, snikken en traanen, dit voltooyd heeft. Syn aart dreef hem, om te door snuffelen de wonderen, die de Opperste Schepper had gesteld in de Natuur: aan d' andere kant ried hem de goddelyke lievde syn hart ingeprent, dat hy God alleen soude soeken, dienen, beminnen, en niet de schepselen’.

De hierbedoelde verhandeling over het haft of overaas, die grootendeels voor vele jaren in Frankrijk was opgesteld, werd

door Swammerdam niet uitgegeven dan met uitdrukkelijke toestemming van Anthoinette Bourignon. Reeds aan den titel: ‘Het menschelijk leven, afgebeelt in een haft enz.’, bespeuren wij de strekking van het geschrift. Het is zoo vol van theologische bespiegelingen en mystieke fantasiën, dat zelfs Boerhaave, die de geschriften van onzen schrijver met zoo groote piëteit behandelde, en hen geheel onveranderd aan het nageslacht overleverde, dit werk slechts in gewijzigden vorm heeft opgenomen, met weglating van ‘oneindig veele seer godvruchtige overdenkingen, en plichtvermanende Leeringen, welke eigentlyk tot het oogmerk van dit Natuurkundig Werk geensins schynen te behooren.’

Na deze laatste uitgaven was Swammerdam voor de wetenschap verloren. Hij wilde zich met niets meer bezig houden, dan met stichtelijke overpeinzingen. Hij beweerde al zijn arbeid slechts uit eerzucht te hebben ondernomen, en de eere Gods slechts als voorwendsel te hebben gebruikt. Vurig wenschte hij, zich in de eenzaamheid te kunnen terugtrekken, om zich geheel los te maken van de wereld en van de verzoekingen, waartoe zijn zucht naar ijdelen roem hem zou kunnen leiden. Iedere brief van de vrouw, die zulk een overwegenden invloed uitoefende op zijn voorheen zoo onafhankelijken geest, versterkte hem in zijn voornemen. Bij gebrek aan het noodige geld, om zelfs in de eerste behoeften van het leven te voorzien, besloot hij zich te ontdoen van zijn kabinet, waaraan hij meer dan dertig jaren had gearbeid. Hij gaf zich veel moeite om er een kooper voor te vinden, maar noch zijne pogingen, noch die van zijn ouden en trouwen vriend Thévenot hadden eenigen uitslag. In zijn wanhoop herinnerde hij zich de aanbiedingen van den Groothertog van Toscane, en verzocht Steno, die katholiek geworden was en thans Bisschop te Florence was, hem nog eens behulpzaam te wezen. Steno beloofde hem gouden bergen, mits hij ook katholiek werd. Verontwaardigd wees Swammerdam dit aanbod van de hand: zijn ziel - zoo schreef hij - was niet voor geld te koop.

Nergens meende hij nu beter raad en hulp te kunnen vinden, dan bij zijne geestelijke leidsvrouw, en in September 1675 vertrok hij naar Holstein. Omtrent zijn verblijf daar is ons weinig bekend. Alleen vinden wij in een der werken van Anthoinette Bourignon het verhaal van een dienst, dien Swammerdam haar bewees. Gelijk overal, stond zij ook op Nordstrand aan allerlei

vervolgingen bloot, en toen een harer vrienden, als waarschuwing, met krijt op haar deur had geschreven: *Hodie mihi, cras tibi: memento mori!* was Swammerdam de eenige van de kleine kolonie, die haar kon zeggen, dat deze spreuk beteekende: ‘Heden mij, morgen u! gedenk te sterven!’ welke waarschuwing door een spoedig vertrek gevolgd werd. Weinige dagen later werd Anthoinette op nieuw verbannen, en te vergeefs beproefden Swammerdam en een zijner vrienden al het mogelijke, om den Koning van Denemarken tot intrekking van dit decreet te bewegen. In Kopenhagen bracht hij nog een droevig bezoek aan de oude moeder van zijn vroegeren vriend Steno, en in Juni 1676 keerde hij naar Amsterdam terug.

De oude Swammerdam, die thans meer dan zeventig jaren telde, ontving zijnen zoon alles behalve vriendelijk. Reeds vroeger was de verhouding tusschen vader en zoon eene hoogst onaangename geweest, maar de nieuwe richting, waarin de geest van Swammerdam zich bewoog, ergerde den vader oneindig meer dan zijn vroegere hartstocht voor natuuronderzoek. Daarbij kwam nog dat de vader weduwnaar was geworden, en de eenige dochter des huizes getrouwd was. Het plan werd nu gemaakt, om de huishouding op te breken; de vader zou bij zijn schoonzoon inwonen en de zoon moest een onderkomen zoeken met eene jaarlijksche toelage van twee honderd gulden. Het kwam echter niet zoover, want de oude Swammerdam stierf voordat hij dit plan had ten uitvoer gebracht.

Swammerdam was nu van den druk der stoffelijke zorgen, maar niet van huiselijke onaangenaamheden bevrijd. Bij de verdeeling der vaderlijke nalatenschap betoonde zijne zuster zich zeer inhalig, en hij moest de voor hem zoo noodige rust koopen, door haar in alles toe te geven. Hij bereidde zich nu voor, om zijne verdere levensdagen in de eenzaamheid op het land door te brengen, maar werd gedurende vele maanden door de koorts aan het ziekbed gekluisterd. Van studie en onderzoek kon geen sprake meer zijn, en zelfs bij gunstiger gezondheidstoestand zouden zijne overprikkelde godsdienstige begrippen hem waarschijnlijk daarvan hebben teruggehouden. Trouwe vrienden trachtten hem op te wekken en te bemoedigen, maar hij trok zich stijfhoodig in de eenzaamheid terug, en beantwoordde hun hartelijke toespraken met een hardnekkig stilzwijgen. Daar zich nog geen kooper voor zijne rijke verzameling had opgedaan, schreef hij aan Thévenot, dat hij zelf in Frank-

rijk zou komen, om er den verkoop te bezorgen; doch ook tot dien stap ontbrak hem de moed, en hij nam zich eindelijk voor, alles in Mei 1680 in 't openbaar te verkoopen.

Maar Swammerdam beleefde dien volkomen ondergang van zijn vroegere grootheid niet. Zijne ziekte verergerde van dag tot dag. In Januari 1680 werd zijn lijden nog door de waterzucht vermeerderd. Den 25sten van die maand vermaakte hij zijne handschriften met de daarbij behoorende platen aan Thévenot, met het dringend verzoek, dat men voor eene vertaling van zijn werk over de Bijen zorgen zou, ‘omdat de wysheid en almagt van God daarin soo wiskonstig betoogd wierd’. Eindelijk, op den 17^{den} Februari 1680, maakte de dood een einde aan zijn treurig bestaan.

Zoo was het droevig uiteinde van een geniaal man. Wie zal ons verklaren hoe een geest, krachtig en zelfstandig als de zijne, scherp in het oordeel en bedachtzaam in de toepassing, verstikt kon worden door eene aan verstandsverbijstering grenzende dweepzucht?

Wellicht vinden wij deze verklaring, en tevens die van den treurigen levensavond van vele rijkbegaafden, in de woorden van Goethe:

‘*Unbedingte Thätigkeit, von welcher Art sie sei, macht zuletzt bankerott*.’

IV.

Het beeld, dat wij van Swammerdam uit zijne werken en de geschriften van tijdgenooten en vereerders trachtten samen te stellen, zou onvolledig blijven, indien wij hier niet een kort overzicht bijvoegden van den arbeid door hem volbracht, en de methode daarbij door hem gevolgd.

Schoon hij ongetwijfeld groote verdiensten heeft ten opzichte van de menschelijke anatomie, en door de verbetering der door de Graaf uitgevonden injectiemethode, en zijne buitengewone bekwaamheid in het ontleden en praepareeren over menig duister punt een helder licht heeft verspreid, zijn zijne rechtmatige aanspraken op onze bewondering toch allereerst gegrond op zijne onderzoekingen van gelede dieren. De inhoud van zijn in 1669 verschenen werk over de insecten, en het wetenschappelijk ge-

deelte van zijne verhandeling over het haft zijn geheel of bijna geheel in den Bijbel der Natuur opgenomen. Wij zullen ons daarom tot de bespreking van dit hoofdwerk bepalen.

Swammerdam begint met de redenen uiteen te zetten, die hem tot het samenstellen van zijn werk hebben aangespoord. Schrijvers van vroegeren en lateren tijd, van Aristoteles af, tot Goedaert, Moufetus en Harvey toe, hebben omtrent de gedaanteverwisseling der insecten de zonderlingste en ongerijmdste voorstellingen in omloop gebracht. Nu eens verneemt men, dat insecten uit rottende stoffen ontstaan; dan weder is men bekend met de drie toestanden van larve, pop en volkomen insect, maar men beschouwt de larve en het insect als twee verschillende individus, en de pop als een overgangstoestand, en in plaats van te onderzoeken, wat er in de pop plaats heeft, vergenoegt men zich met vergelijkingen, die niets verklaren. Zelfs een man als Harvey shcrijft nog, dat de larve in volkomen insect verandert, even als het zegellak, door den druk van het zegel, een anderen vorm aanneemt! Swammerdam zal nu ‘dit overheerlyk beelt ofte cierlyke schildery (opdat we soo spreeken) der natuurlyke vertooningen metter tyt door de Geletterde ende andere, bemeuselt ende bevuylt geworden synde: soo dat ons daardoor de suyvere ende nette veranderingen deser Dierkens, onder vreemde oneygentlyke ende verwarde gedaanten syn voorgestelt, weder uyt de gront ophaalen; ende deselve vervolgens, van de vuyligheid onser inbeeldingen, ende de valsche overleveringen der Wysgeeren gesuyvert hebbende, eyndelijk met onse stellinge als met het waare vernis van de natuur selver ophelderen: opdat alsoo deselve in haar regte glans ende eygen schoonheid ons wederom mag verschynen.’

Swammerdam zal, om dit doel te bereiken, in de eerste plaats de pop beschrijven, als de basis van alle veranderingen; vervolgens zal hij uit den vorm der pop eene verdeeling der insecten[1] in vier afdeelingen afleiden; eindelijk zal hij van talrijke insecten de in- en uitwendige deelen nauwkeurig beschrijven.

Vóór alle dingen drukt de schrijver ons op het hart, dat wij

1 't Zij hier herinnerd, dat Swammerdam onder de insecten ook duizendpooten en schaaldieren opneemt.

onder het woord gedaanteverwisseling geen herschepping mogen verstaan. Integendeel, deze verandering bestaat uit eene langzame maar gestadige aangroeiing van deelen, een herhaalde vervelling, welker laatste stadiën echter dikwijls worden doorloopen onder een hulsel, dat haar voor het oog van den oppervlakkigen waarnemer verbergt. Den onderzoeker, die slechts den larventoestand en dien van volkomen insekt waarneemt, gaat het als den toeschouwer, die slechts het eerste en laatste bedrijf van een tooneelstuk ziet opvoeren. Hoe logisch de handeling zich moge ontspinnen, voor hem blijft de ontknooping duister en onverklaarbaar. Met recht mocht dan ook Swammerdam, - die even als Paracelsus begreep, dat de oogen, die ervaring zoeken, de beste professoren zijn - over de gedaanteverwisseling schrijven:

‘Synde deese verandering, verkeerdelyk vervorming, gedaanteaflegging, doot en opstanding genoemt, niet wonderbaarelyker, grooter, ofte duysterder; als dat een veragt en vertreeden kruytke van den velde metter tyt hier ende daar loffelyk begint uyt te puylen, ende in een knopken opswellende, met een cierlyken bloem, naa het openbarsten van hetselve, haaren milden Queeker komt toe te laggen’.

Swammerdam's onderzoek deed hem opmerken, dat er bij de verschillende insecten een groot verschil in den aard en den omvang der verandering bestaat. Hierop grondde hij eene verdeeling, die de eerste natuurlijke verdient genoemd te worden. De beroemde entomologen Kirby en Spence onderscheiden in de geschiedenis hunner wetenschap zeven tijdperken, waarvan zij het derde naar Swammerdam genoemd hebben, ter wille van de ingrijpende werking, welke zijne ontdekkingen op deze wetenschap uitoefenden. Het op metamorphose gegronde stelsel van Swammerdam kan op de volgende wijze worden teruggeven:

De eerste orde bevat de insecten, welke geheel volvormd uit het ei komen, en waarin het jonge dier zich van het volwassen insekt slechts door geringere grootte onderscheidt. Dit heeft onder anderen plaats bij de vleugellooze parasieten. Als voorbeelden behandelt de schrijver de luis, de getakte watervloo, en de scorpioen.

De tweede orde wordt gevormd door insecten, bij welke het jonge dier van het oudere niet slechts door geringere grootte maar ook door het gemis van vleugels verschilt. Hiertoe

rekent men de rechtvleugeligen (bijvoorbeeld de sprinkhaan), de halfvleugeligen (zoo als de waterwantsen en bladluizen), de libellen of juffertjes en de haften. Swammerdam kiest als voorbeeld den korenbout of rombout, de waterwants en het haft.

De derde orde bestaat uit twee afdeelingen. In de eerste afdeeling blijven in den poptoestand de pooten en vleugels onbedekt. Dit komt voor bij kevers en vliesvleugeligen (bijen, mieren en wespen). Swammerdam beschrijft onder deze afdeeling de mier, den neushoornkever, de mug en de bij.

De tweede afdeeling van deze orde bevat de vlinders. Hier is de pop door eene harde doorschijnende huid bedekt, en slechts de ringen van het achterlijf zijn bewegelijk gebleven. Swammerdam geeft ons hier de beschryving van een nacht- en een dagvlinder.

De vierde orde eindelijk bestaat uit dieren, bij welke de veranderingen in den poptoestand plaats hebben binnen de verharde, ondoorschijnende en onbewegelijke larvenhuid (tonnetje). Als voorbeelden worden door den schrijver eenige soorten van vliegen behandeld.

Behalve de hier opgesomde bijzondere verhandelingen bevat de Bijbel der Natuur nog uitvoerige stukken over de slakken, de snijderkrab, de kaasmijt, de kikvorsch en den inktvisch, om van kleinere opstellen niet te spreken. Bij al deze dieren zijn lichaamsvorm, pooten, vleugels, monddeelen, spijsverteringswerktuigen, organen voor bloedsomloop en voortplanting, zenuwen en zintuigen onderzocht met een aan het ongeloofelijke grenzend geduld en eene verwonderlijke nauwkeurigheid. Welk eene hooge waarde ook thans nog deze monographiën hebben, blijkt uit hetgeen Pictet in 1843 in zijne *Histoire Naturelle des Insectes Nevroptères* schrijft: ‘Si les différents genres qui composent la famille avaient tous été étudiés comme l'a fait Swammerdam pour l'espèce dont il s'est occupé, il y aurait peu de chose à ajouter de nos jours à l'histoire des moeurs et des métamorphoses des Ephémères’. En Carus zegt in zijne *Geschichte der Zoologie*: ‘Swammerdam's Untersuchungen über die Anatomie der Insekten sind die bedeutendste Erscheinung auf diesem Felde der Zootomie bis in neuere Zeiten herab geblieben’.

Wanneer wij nagaan, dat tot op den tijd van Swammerdam van eene wetenschappelijke behandeling der lagere dieren ter

nauwernood sprake was geweest[1], blijkt ons zijn arbeid in alle opzichten een reuzenwerk te zijn geweest, en begrijpen wij volkomen de woorden waarmede hij zijne studiën over de Insecten besluit: ‘Met verbaastheid by myn selven overdenkende, dat ik door middel van de ondervindingen, hier een saak voorgestelt hebbe, daar omtrent de twee duysent jaaren, reekenende van Aristoteles tyden af, als in het blind naa getast, en in het donker naa gevist is; ende dat niet alleen van geen geringe Verstanden, maar selfs van de alderspitsvinnigste, ende die ons in alle deelen onvergelykelyk overtreffen: soo dunkt ons geen grooter bewysreden, om ons voorige seggen te bewaarheden, te kunnen gegeeven worden, als alleen dat selve. Ende daar is ook geen betooverende redenaar van nooden, om met syne bekoorelyke woorden, de nootsakelykheyd van het nauwkeurig ondersoeken der saaken aan te pryzen: *want soo onse alderbeste redenen in de ervarendtheden moeten eyndigen, waarom souden wy haar niet liever uit deselve, als uyt onse waggelende herssenbeelden putten. Ende soo, door eene opgeswollen hooveerdigheyd ingenoomen, alle waarheden van onse reeden te moeten afkoomen, staande houden? daar nogtans, wanneer wy onse sinnen wel gebruyken, de onsienelyke dingen uyt de sienelyke bekent kunnen worden*.’

In deze laatste woorden vinden wij de verklaring van het zeldzame feit, dat Swammerdam's uitspraken na twee honderd jaren haar gezag niet hebben verloren. Hij deelt niets mede, dan hetgeen hij met volkomen zekerheid weet, en met eigen oogen gezien heeft. Als hij over de eenheid van bewerktuiging der insecten spreekt, verhaalt hij ons dat hij van ongeveer twaalf honderd soorten de poppen en volkomen insecten bezit, en onmiddellijk laat hij er op volgen: ‘Alhier wil ik den Leeser nu gewaarschout hebben, dat hy sig niet inbeelde, dat ik alle deese Dierkens, die ik bewaar, particulier sou ondersogt hebben!’ En niet slechts neemt hij nauwkeurig waar: hij weet ook de Natuur te ondervragen, en blijkt een scherpzinnig en vindingrijk experimentator te zijn. Dat bewijzen onder anderen de veelvuldige manieren, waarop hij de ver-

1 Het beroemde werk van Malpighi over den zijdeworm verscheen eerst na de uitgave van Swammerdam's eerste werk over de insecten.

velling der larven en poppen vertraagde of bespoedigde, en de levensvoorwaarden en de omgeving der dieren wijzigde, ten einde den inloed dier wijziging te bestudeeren.

Merkwaardig, vooral met het oog op den tijd waarin zij genomen werden, zijn de proeven door Swammerdam bij den kikvorsch ingesteld omtrent den invloed der zenuwen op de spieren en de spiercontractie. Men meende in die dagen, dat de beweging der spieren door een ‘geest, of subtiele materie’ plaats had, die van uit de hersenen of het ruggemerg door de zenuwen naar de spieren stroomde en die als het ware opblies. Swammerdam nam nu de dijspier van een kikvorsch, met een gedeelte van den daarbij behoorenden zenuwstam, uit het lichaam van het dier. De uiteinden der spier gaf hij iemand in de handen, en zoodra hij de zenuw prikkelde, trok de spier zich samen, en de handen werden naar elkander toe getrokken. Toch was het verband van de spier met de hersenen en het ruggemerg verbroken, zoodat er geen ‘invloeiing van geesten’ kon plaats hebben.

Ons volk eert zijne groote mannen - van tijd tot tijd. Bedriegen wij ons niet, dan waren de woorden van een Duitsch geleerde de eerste aanleiding tot het in September van dit jaar gevierde Leeuwenhoek's feest. En de Delftsche natuuronderzoeker had op die onderscheiding aanspraak. Maar in veel hooger mate geldt dit van Jan Swammerdam. Zeer juist is de vergelijking door Carus tusschen onze beide beroemde landgenooten gemaakt. ‘Leeuwenhoek war der erste Representant jener Dilettanten, welche durch das Mikroskop einem innern gemüthlichen Drange Genüge zu leisten suchten. Swammerdam's Untersuchungen aber sind nicht, wie es mehr oder weniger bei Leeuwenhoek der Fall war, planlos, je nach dem zufällig sich bietenden Materiale, sondern unter volkommenster Beherrschung der anatomischen Kenntnisse, mit dem Bestreben die Lebens- und Bildungseigenthümlichkeiten der niederen Thiere, besonders der Insecten, aufzuklären, angestellt worden.’

Op den zeventienden Februari 1880 zullen er twee honderd jaren na den sterfdag van Swammerdam verloopen zijn. Moge dan de wetenschappelijke wereld de tastbare blijken geven, dat zij de nagedachtenis harer groote mannen in eere houdt, en de

woorden van Boerhaave tot de hare maken, met welke hij het eerste monument voor Swammerdam, den *Bybel der Nature*, aan zijne landgenooten aanbood:

‘Waarlyk sie ik met vreugd, dat het uytkomt: hier mag men vrij, door dit voorbeeld van een Hollands verstand, uytdagen die volkeren, die den Hollanderen verwyten haar botheid, die altyd moet gewet worden door vonden van uytheemsche: laaten sy eens toonen, voor bequaame Regteren, yet diergelyks, dat elders is voortgebragt.’

Amersfoort, 6 November 1875.

Dr. E.D. PIJZEL.

Stormschade.

Een tweede winterstorm, bij vorige jaren vergeleken betrekkelijk kort van duur, maar zoo ruw en zoo guur als wij zelden beleefden, is over het ministerie Heemskerk heengevaren. Nu rusten de elementen, de storm zwijgt, en als altijd heeft het naderende Kerstfeest vrede op aarde teruggebracht. Wij doen als die eenvoudige stervelingen, die zoo lang het noodweer aanhield, in hunne binnenkamer opgesloten, angstig luisterden naar het gieren van den wind, maar thans, daar alles zwijgt, de luiken ontgrendelen en naar buiten zien, om een eersten blik te werpen op den grond, nu kalm en vredig, en zoo straks nog dreunende en sidderende onder de schokken van de woeste vlagen. Gerustgesteld door die kalmte, zetten wij den voet over den drempel, om bij het licht van den bleeken zonnestraal, die door de nevelen schiet, nauwkeuriger alles op te nemen. Geloof niet dat bloote nieuwsgierigheid ons drijft: o neen, met een beklemd hart en onwilligen tred gaan wij verder, want wij weten, dat de schade er zijn moet, en dat die schade ons tuintje trof.

Voor alles dit: groote persoonlijke ongelukken heeft men niet te betreuren gehad. Wel ligt één boom ternedergeveld, maar een boom, die, reeds toen men ze daar plantte, door ons aan het noodlot werd gewijd. Wij weten en wij wisten sinds lang, dat ‘de Minister van Oorlog’ tot die fijnere gewassen behoort, welke in een klimaat als het onze 's winters niet dan hoogst moeilijk kunnen worden ‘overgehouden’; en de practische mensch schikt zich in het onvermijdelijke.

Al het andere leeft; maar kom nader en zie hoe de bladeren hangen, de stengels gebogen zijn, hoe de grond bezaaid ligt met afgerukte takken. Ja, het leven bleef, maar zou de levenskracht niet gebroken zijn? Of welke illusiën maakt gij u van den zomer, welke op zulk een winter volgen zal?

Maar genoeg beeldspraak. Er ligt ten slotte veel te weinig poëzie, veel te weinig majesteit vooral, in onze parlementaire

debatten, om ze met de groote winterstormen op één lijn te stellen. Alleen het geloof dat beiden niet zelden schade brengen, kan de vergelijking wettigen.

En dat er schade is gebracht, hoe weinigen die er aan twijfelen? Zestien maanden geleden, toen deze Regeering het bestuur aanvaardde, was het uitzicht zoo gunstig. Men vleide zich, dat juist in de diepte van politieke ellende, waarin wij waren afgedaald, de kiem zou worden gevonden voor eene betere toekomst. De weg dien men, om daartoe te geraken, had in te slaan, lag zoo duidelijk afgebakend. Ook de meest bijziende kon niet dwalen, - dus meende men. Wat was er meer noodig dan een open oog voor de wenschen en behoeften van het nederlandsche volk, dan eene zuivere waardeering van de werkelijkheid, dan een weinig goede wil aan weerskanten, - bij Regeering en bij Kamer, - om op die lange baan, waarop wij ons sinds jaren voortbewegen, zonder noemenswaardige vorderingen te maken, althans een goed eind verder te komen. En het resultaat? Het resultaat is, dat wij na zestien maanden stilhouden, ons omkeeren, en elkander de vraag stellen: of wij ten slotte toch niet op een verkeerden weg gekomen zijn, en in plaats van het beloofde land, niet den chaos te gemoet snellen?

Aan wie de schuld van zoo groote teleurstelling? Ik wensch eene poging te doen om op deze vraag het antwoord te vinden. Vermoedelijk zal dit antwoord slechts weinigen bevredigen; maar misschien dat meerderen, ook daar waar hunne conclusiën van de mijne afwijken, althans het streven zullen waardeeren om bij dat onderzoek naar allerlei te vragen, behalve juist naar de plaats waar de politieke vrienden en vijanden wonen.

I.

Bij de aftreding van het vorige Kabinet was Mr. Heemskerk in het oog van vriend en vijand de man van het oogenblik. Niet om zijne politieke antecedenten zeker; integendeel, trots die antecedenten, en enkel om den hoogen dunk welken men had van zijne regeeringstalenten. Men kende de stemming van de openbare meening genoeg om te weten, dat zoude na al het gebeurde in de laatste jaren, ons regeeringsstelsel zijn ouden goeden naam bij het publiek herwinnen, nu voor alles

moest worden gezocht naar een krachtig bestuur, een sterke hand, een regeeringsbeleid dat ontzag inboezemde, ook daar nog waar men de vruchten van dat beleid - en op goede gronden misschien - veroordeelde. Het gezag was verslapt, en van die verslapping was volstrekte onvruchtbaarheid op parlementair gebied het treurig gevolg geweest. Met de oorzaak moest ook dat treurig gevolg worden weggenomen; en men verwachtte - men hoopte althans - dat Mr. Heemskerk daartoe de aangewezen man zoude zijn.

Is die verwachting ook bevredigd? Bedrieg ik mij niet, dan moet het antwoord in zekeren zin stellig bevestigend zijn. Onder de zestig à zeventig Nederlanders - ik tel niet - die sinds 1848 aan de groene tafel zitting namen, is het hoofd van de tegenwoordige regeering een van de zeer weinigen, die den roep, welke van hunne bekwaamheid was uitgegaan, aan die tafel niet enkel wisten te handhaven, maar die zelfs meer toonden te zijn dan men vermoedde dat zij waren. De portefeuille van Binnenlandsche Zaken, welke onder haar gewicht zoo menige reputatie versmoorde, heeft aan de zijne geen afbreuk kunnen doen. Dr. Kuyper beweerde onlangs, dat Mr. Heemskerk nu in den zomer van zijn politiek leven verkeert. De hilariteit, welke deze bewering opwekte, moet groot geweest zijn; en inderdaad, die zomersche herinnering stak zonderling af bij het gure getij dat de Minister juist toen te doorworstelen had. Maar hetzij de spreker ernst of kortswijl bedoelde, in zooverre had hij zeker recht, als het niet te loochenen valt, dat Mr. Heemskerk zich juist in de laatste maanden tegenover de Kamer in de volheid van zijn kracht ontwikkelde. Zijn meesterschap in het parlementair debat en de rijke zaakkennis, van welke hij telkens schitterende blijken gaf, èn bij de behandeling van de spoorwegwet, èn bij de verdediging van zijne begrooting, worden door allen, zelfs door zijne politieke tegenstanders, erkend en geroemd. Één zaak nu staat vast, dat alle verdiensten welke die tegenstanders niet betwisten, hem ook wel inderdaad in vollen eigendom wettig toebehooren.

Verzeker gedurende eenige jaren aan Mr. Heemskerk eene vaste meerderheid in het parlement, en het lijdt geen twijfel of zijn arbeid zal rijke vruchten dragen; nu daargelaten of die vruchten naar uw smaak zijn. Deze meerderheid intusschen - en ziedaar de moeilijkheid - bestond niet op het oogenblik

waarop hij ten tweedemale de regeeringstaak aanvaardde. Was zij te verwerven? Men meende ja; in en buiten de Kamer hadden zich in den laatsten tijd tal van verschijnselen geopenbaard, welke van zekere voorliefde getuigden voor eene nieuwe partij, eene soort van centrum, dat goed geleid, misschien de meest nationale, en daarom ook de sterkste politieke partij zou kunnen worden. De groote vraag was nu, of het hoofd van de nieuwe regeering den moed zou hebben die er noodig was, om zich onvoorwaardelijk met haar te vereenzelvingen? ‘Moed hebben,’ zeg ik; immers wat men van hem vergde was niets minder dan dit, dat hij - nu een schipbreukeling, die op drie planken steunende, het hoofd met moeite boven water hield - twee van die planken zoude wegstooten, en zijn lot geheel aan de derde toevertrouwen. 't Zij dat hij geloofde aan de mogelijkheid om de drie planken tot een bruikbaar vlot samen te voegen, 't zij dat werkelijk de moed hem ontbrak, in elk geval is het zeker, dat die gulle staatkundige geloofsbelijdenis, welke - geheel naar het hart van de oude conservatieven - op de rechten van den staat allen nadruk legde en zelfs de gedachte aan zwakheid tegenover de eischen van kerkelijke partijen buitensloot, dat die belijdenis, welke de grondwet van het nieuwe centrum had moeten worden, achterwege bleef.

Mr. Heemskerk mocht in het eerste jaar van zijn bestuur zich een enkele maal categorisch verklaren omtrent zekere bepaalde voorstellen van schoolwetherziening, door Dr. Kuyper aanbevolen, tot eene meer algemeene ontwikkeling van zijne denkbeelden kwam hij niet. Hoe ook gedrongen, hooghartig weigerde hij inlichtingen; eene discussie over de beginselen van het lager onderwijs kon eerst dan te pas komen als een nieuw ontwerp, dat onderwijs regelende, de Staten-Generaal zoude hebben bereikt; en dit nu zou eerst dan geschieden wanneer omtrent het hooger onderwijs eene eindbeslissing genomen was. In het afgetrokkene had de Minister stellig gelijk; 't is ongetwijfeld eene slechte gewoonte om dus in het algemeen beginselen te bespreken van ontwerpen, die zelfs nog geen ontwerpen zijn; en niemand zal het praktisch noemen, dat een Kamer, die geen tijd kan vinden om af te doen wat ter tafel ligt, voor zaken aan de orde vreemd, altijd tijd beschikbaar heeft. Maar hoe juist ook in het algemeen, onder de gegeven omstandigheden was de herhaalde weigering moeielijk te rechtvaardigen, en zeker niet in het belang van het Kabinet. Immers, wat men ten

slotte verlangde te weten was - niet hoe een toekomstig wetsontwerp zou worden ingericht, maar - of het bondgenootschap van Mr. Heemskerk met de kerkelijken, meer bijzonder in zake van onderwijs, werkelijk en onvoorwaardelijk was opgezegd? Deze vraag nu was eene volkomen billijke; niet alleen omdat zij ons politieke leven in de laatste jaren schier geheel beheerscht, maar ook omdat de antecedenten van den Minister, zijn vroeger streven om, waar maar mogelijk, de kerkelijken ter wille te zijn, en zelfs de samenstelling van het ministerie, redenen genoeg opleverden om aan een gunstig antwoord te twijfelen.

Welnu, die geheimzinnigheid, waartoe de Minister te kwader ure besloot, is hem in alle opzichten noodlottig geweest; en mocht het ten slotte blijken, dat zijn ministeriëele arbeid ook nu weder voor een goed deel nuttelooze arbeid is geweest, dan zal hij wel doen een goed deel van de schuld voor eigen rekening te nemen. Het eerste gevolg van die taktiek is toch geweest, dat eene kwalijk gezinde drukpers met arendsblikken al zijne handelingen bespiedde, en ook in de schijnbaar onschuldigste daden stoffe meende te vinden zoo al niet voor beschuldiging dan toch voor verdachtmaking. Daden, welke door anderen gepleegd, onopgemerkt zouden zijn voorbijgegaan, werden nu in het licht beschouwd van onderstelde kerkelijke sympathiën, en dus gecommentariëerd, dat zij ten slotte de beteekenis kregen van pogingen òf om de kerkelijken te sparen òf om hun bepaalde concessiën te doen. Dikwijls waren die commentaren onzinnig, en ergerlijk voor allen die op eerlijkheid prijs stellen; maar soms ook bleef het publiek, niet wetend waarheen de geheime sympathiën van de Regeering leidden, weifelend staan. Dus groeide het wantrouwen op; hoogst grievend inderdaad voor zoover het ongegrond was, maar toch niet meer dan het billijk loon van de onoprechte politiek, de politiek der slingerpaden en achterdeuren, der halve beloften en onbestemde verzekeringen, welke men in de laatste jaren als oppositie tegen de liberale gouvernementen gevolgd had.

Maar eerst met de Juni-verkiezingen zouden de gevolgen van dat wantrouwen zich in hunne volheid openbaren. Lettende op het onloochenbaar feit, dat de uitkomst van die verkiezingen de Regeering verzwakte, in plaats van haar te versterken, heeft men herhaaldelijk - en nu ook onlangs bij de discussiën over de Staatsbegrooting - beweerd, dat het Ministerie, zwichtende voor de

uitspraak van de stembus, had behooren af te treden. Ik deel die meening in geen enkel opzicht; zij steunt, dunkt mij, op eene volslagen miskenning van het karakter, dat die verkiezingen gedragen hebben. De eigenlijke politiek heeft met den levendigen Juni-strijd weinig of niets te maken gehad; getuige het feit dat de toongevende organen van de liberale partij, zij die de kaart van het land zeker uitmuntend kenden, van het eerste oogenblik af met nadruk hebben in 't licht gesteld, hoe het nu allerminst om een kiezen voor of tegen de Regeering te doen was. En volkomen terecht van hun standpunt; want ware men er niet in geslaagd voor de politieke kwestie eene geheele andere in de plaats te stellen, dan twijfel ik geen oogenblik, of de uitkomst zou voor het Kabinet even voordeelig zijn geweest als ze nu nadeelig was. Of meent men dat zij allen, die nu met zooveel warmte aan den strijd deelnamen, zich ook zouden hebben aangegord voor den zuiver politieken strijd? Gelooft men dat daar waar slechts te kiezen viel tusschen een machteloos conservatisme en een althans even machteloos liberalisme, de gang naar de stembus zoo bij uitstek aantrekkelijk was? Heeft men nimmer iets vernomen van den weerzin, welken de parlementaire handelingen in de laatste jaren hadden opgewekt; - van de impopulariteit welke zoovele leden van de liberale partij getroffen had; - van de dringende vraag naar praktische resultaten van den eindeloozen legislatieven arbeid; - van de vrij algemeene overtuiging dat Heemskerk in deze oogenblikken een deel van die behoeften kon bevredigen? En zoo ja, gelooft men dan dat al die machtige factoren zonder invloed zouden zijn gebleven op de uitkomst van de verkiezingen? Het kan zijn dat ik mij bedrieg, maar ik houd mij overtuigd, dat het ministerie in Juni 1875 met het volste vertrouwen op zuiver politiek terrein den strijd aanvaarden kon.

Toch werd het ten slotte door het resultaat der verkiezingen op gevoelige wijze, ik zou bijna zeggen doodelijk, getroffen. Maar waarom? Omdat eene groote maatschappelijke kwestie den ganschen electoralen strijd beheerschte, en omdat het ministerie verzuimd had in dien grooten strijd aan de eene of andere zijde zijn banier te planten. Niet om liberaal of conservatief was het te doen, en nog veel minder om Heemskerk of Geertsema of Kappeyne. ‘De Staat boven de kerk’, of ‘de Kerk boven den Staat’, dat alternatief was gesteld, en daartusschen had men te kiezen. Eenerzijds het toenemend krijgsrumoer

der antirevolutionairen, door hunnen oorlogzuchtigen leider opgezweept, en anderzijds de stoutmoedigheid waarmede het ultramontanisme ook hier het hoofd begon op te steken, de drieste taal van zijn organen, zijne onvermoeide propaganda; deze beide omstandigheden, gevoegd bij de wetenschap, dat waar alle kerkelijken samenspannen, zij bijna de helft van het geheele kiezersvolk onder de wapenen kunnen brengen, hebben de wederpartij tot die uiterste krachtsinspanning geleid, welke zij in de laatste Juni-maand openbaarde. Wat haar vooral prikkelde om bij deze gelegenheid het uiterste te beproeven, was de onzekerheid waarin zij verkeerde omtrent de eigenlijke gevoelens van het Kabinet. Niet alsof zij geloofde, dat Mr. Heemskerk de groote vraag: ‘Kerk boven Staat of Staat boven Kerk’ ten slotte wel eens anders zoude kunnen beantwoorden dan zij; maar zij was niet zeker, dat als onverhoopt de zege mocht verblijven aan de gecoaliseerde kerkelijke partijen, deze althans den Minister van Binnenlandsche Zaken niet bereid zouden hebben gevonden om hare politiek te dienen. De meerdere of mindere juistheid van dien twijfel heb ik niet te onderzoeken; ik constateer alleen dat hij bestond en dat hij op den uitslag van de verkiezingen een overwegenden invloed heeft uitgeoefend. Wat men verlangde, was allerminst omverwerping van het tegenwoordig bewind, maar het behoud van dat bewind enkel op deze voorwaarde: dat het in de onmogelijkheid werd gebracht tegenover de kerkelijke partijen kwaad te doen. Daarom moesten de verkiezingen deze keer zoo scherp mogelijk worden geaccentueerd; allen die in hunne vroegere parlementaire loopbaan partij hadden gekozen tegen de kerkelijken, moesten op nieuw worden aanbevolen, hoe weinig aanbevelenswaardig zij voor het overige ook zijn mochten; en omgekeerd: allen, die òf door hun stem òf door hun zwijgen op beslissende oogenblikken eenige wankelmoedigheid hadden aan den dag gelegd, die - al ware het dan ook slechts in dienst van een parlementaire krijgslist - de kerkelijke eischen, in hoe geringe mate ook, hadden gesteund, moesten worden ter zijde gesteld, welke overigens ook hunne verdiensten waren.

Deze methode, streng toegepast, heeft ten slotte getriomfeerd; maar van daar dan ook een allerzonderlingst resultaat; namelijk dit, dat in de dagen toen de impopulariteit van de linkerzijde der Kamer bij hare liberale kiezers hooger was geklommen dan ooit, en toen omgekeerd die zelfde kiezers vrij onverholen den wensch uitspraken, dat het ministerie-Heemskerk

zich mocht kunnen staande houden, om met zijne krachtige hand den bijna gederailleerden staatswaggon op de goede baan terug te brengen, zij een votum uitbrachten, dat de verwezenlijking van dien wensch althans niet zoude bevorderen. De strenge politici hadden dit zeer wel ingezien en aanvankelijk gedaan wat mogelijk was om aan hunne zuiver staatkundige overwegingen bij de kiezers ingang te verschaffen; maar te vergeefs. Overal bleven die overwegingen ten slotte op den achtergrond: het ministerie-Heemskerk was bijzaak, terwijl de schoolwet hoofdzaak was. Niet om de demissie van het Kabinet, maar om de niet-demissie van de schoolwet was het te doen; en daar nu alle tegenstanders van Mr. Heemskerk als warme verdedigers van de hoofdbeginselen onzer schoolwet bekend stonden, terwijl omgekeerd schier al zijne medestanders in meerdere of mindere mate medeplichtig waren geweest aan dubbelzinnige motiën, die schoolwet rakende, zoo kwam men er toe om de eerste te verkiezen en de laatste ter zijde te stellen. Men vermoordde de vertegenwoordigers van de middenpartij op het eigen oogenblik waarop men meer dan ooit te voren naar die partij overhelde.

Is deze opvatting van het karakter der jongste verkiezingen juist - en mij dunkt dit valt moeielijk te loochenen - allerminst voor de districten, welke als Amsterdam, Arnhem, Utrecht, in Juni 1875 den doorslag - en zoodoende aan de verkiezingen hare eigenlijke beteekenis gaven, dan ligt het voor de hand, dat Mr. van Houten eenerzijds en Dr. Kuyper aan de andere zijde geheel mistastten toen zij verklaarden, dat het ministerie-Heemskerk, lettende op de uitkomsten der verkiezingen, naar parlementairen eisch had behooren af te treden. Had het dit werkelijk gedaan, de kiezers zouden zeker vreemd hebben opgezien van zoo zonderlinge interpretatie aan haar votum gegeven. 't Is waar, eene bepaalde meerderheid, welke het bewind steunde, kwam niet uit de stembus te voorschijn; maar bestond die dan vóór Juni? En zoo niet, was er dan reden om de portefeuille neer te leggen, wanneer de toestand, welken men tegelijk met het ministerambt aanvaard en waarbij ook de Vertegenwoordiging zich had neergelegd, eenvoudig bleef voortduren? Immers van gebleken vijandschap was geen sprake; - de liberalen hadden het zelven dus gewild. De kiezers hadden eene sterk gewapende neutraliteit tegenover het bewind willen aannemen; en ging het nu aan, die taktiek te vertolken als nu werd voorgesteld?

Maar zoo min als bepaalde vijandschap tegen het ministerie zoeke men dan ook in het votum van de kiezers eenige openbaring van sympathie voor de houding, in de laatste jaren door de liberale partij als regeeringspartij aangenomen. De omstandigheid dat in onderscheiden districten juist van liberale zijde in de eerste plaats de aandacht werd gevestigd op hen, die in den jongsten tijd het slachtoffer waren geweest van de politieke balddadigheid der heerschende meerderheid, toont op zich zelf reeds aan hoe het eigenlijk met die sympathie gesteld was. Had de stembus met de billetten, welke de namen behelsden van aftredende liberale leden, ook de zuchten kunnen opvangen, welke brave en eerlijke kiezers bij het invullen van die billetten slaakten, wie weet of het triumflied over de behaalde zege niet lager gestemd zou zijn geworden. De kerkelijke worsteling, zoo noodlottig voor de regeering, was de *Deus ex machina*, die aan zoo menig parlementair schipbreukeling de reddende hand toestak. De uitspraak is niet vleiend, maar ik geloof dat zij onberispelijk juist kan heeten: men moest van tweederlei kwaad het minste kiezen, en het minste kwaad was de herbenoeming van A.B. en C. De kerkelijke kwestie was voor de ministerieelen de steen, welke hen naar de diepte sleepte, en voor de liberalen de kurk welke hen boven water hield.

Maar komen wij tot het Ministerie terug. Zou Mr. Heemskerk, anders handelende dan hij gehandeld heeft, aan de verkiezingen eene voor zijne regeering gunstiger richting hebben kunnen geven? Niet gemakkelijk zeker. De achterdocht bestond, en waar deze zich eens gevestigd heeft, wordt ze niet door een eenvoudige verklaring uitgewischt. In een zekeren zin ligt in deze omstandigheid juist de moraliteit van onze jongste politieke geschiedenis, een van de weinige verschijnselen in ons staatkundig leven waarop men met onverdeeld genoegen terug kan zien. Ja, er is eene politieke Nemesis, die zich wreekt op elke dubbelzinnigheid, 'tzij dan wat vroeger of wat later. Jaren lang hadden de conservatieven met de kerkelijken geboeleerd. Zonder hunne sympathiën te deelen, zonder ooit uitdrukkelijk te verklaren, dat zij met de oppositie van die kerkelijken tegen de schoolwetbeginselen instemden, verzekerden zij toch een eind weegs met hen te kunnen samengaan, zonder ooit te zeggen hoever. De annalen van het neder-

landsche Parlement bewaren o.a. de geschiedenis van een vermaard amendement, een meesterstuk van redactie, een kunstig geslepen politiek wapen, bestemd om allen die eenige grief, groot of klein, tegen de schoolwet hadden aan te voeren, in één votum te vereenigen; maar een votum, dat slechts een ‘schijntje’ moest wezen, en dus de deur voor de *reservatio mentalis* wijd openzette. Van dat amendement was Mr. van Goltstein de maker, terwijl alle conservatieven tot de ijverige medearbeiders behoorden. Welnu, in Juni 1875 is de vrucht van dat amendement het ministerie-Heemskerk-Goltstein-van Lynden in den schoot gevallen, en die vrucht is een zwaard, dat zijn politieken levensdraad dreigt af te snijden en ook vroeger of later afsnijden zal. De eenvoudige kiezer is Goddank niet ingewijd in de geheimen van de hooge politiek; waar hij voor de schoolwet-beginselen het harnas aangordt, kent hij maar twee soorten van menschen: voorstanders en tegenstanders. ‘Wie niet voor mij is, is tegen mij’, zegt de brave man, terwijl hij voor al die fijne onderscheidingen, welke in het Parlement te huis behooren, de schouders ophaalt.

En toch ik houd mij overtuigd, dat het Ministerie aan die wrekende Nemesis had kunnen ontsnappen, wanneer het van den aanvang af den gegeven politieken toestand met een onbevangen blik doorziende, had durven handelen zooals die toestand gebood. Had de Minister duidelijk gesproken, en gesproken uit vrije beweging, zonder zich als het ware elk woord te laten afpersen; of nog veel beter, had hij, het programma van zijne werkzaamheden wijzigende, aan de schoolwet de prioriteit gegeven boven het Hooger onderwijs, en wel zoo, dat met Juni 1875 niet slechts een woord maar eene daad voorhanden lag, welke van de ingenomenheid der Regeering met de beginselen der schoolwet getuigde, niemand zou er nu aan denken zijn bewind een ministerie van de minderheid te noemen.

Ik begrijp ligt dat dergelijke regeling van werkzaamheden de Regeering weinig aantrok; dat meer dan één minister liever een vrij breede tijdruimte zag verloopen tusschen het oogenblik waarop hij als lid van de oppositie over het onderwijs sprak, en den dag waarop hij als lid van de regeering de verantwoordelijkheid voor een wetsontwerp tot schoolwet-herziening zou te dragen hebben; dat men het onderscheid tusschen vraag en aanbod, hier vermoedelijk zeer belangrijk, liefst met een

vriendelijke schaduw zou willen dekken; - maar de fout is, dunkt mij, dat men aan dergelijke persoonlijke overwegingen den voorrang heeft toegekend. De Minister kon met al zijn talent het karakter van de natie niet veranderen; niets veranderen aan het feit, dat zij oor noch oog heeft voor zijn leer, dat men alles wat verdeelt ter zijde behoort te laten, om zich bij voorkeur te wijden aan datgene wat vatbaar is door gemeen overleg tot stand te worden gebracht. Een goed deel van de natie beschouwt de schoolwet met een geheel ander oog dan hij; voor dat deel is die wet niet aan andere wetten gelijk, wetten vol gebreken, welker herstel wenschelijk, noodig, misschien dringend noodig is. Neen, voor duizenden en duizenden in den lande is dat herstel eene harte-kwestie geworden, eene kwestie welke hen het slapen belet en schier ongevoelig maakt voor elk ander vraagstuk. Dat de grieven van die duizenden veel meer de vrucht zijn van eene zeer levendige verbeeldingskracht dan het gevolg van werkelijk ervaren leed, ik ben er mijnerzijds volkomen van overtuigd. Maar wat doet dit ten slotte af? Toch gevoelt men pijn, toch bestaat de crisis, en deze crisis zoo spoedig mogelijk op te lossen, was reeds op den dag toen dit bewind de regeering aanvaardde, eene gebiedende noodzakelijkheid. Ik weet wel, eene oplossing, welke algemeen bevredigt, is nu minder denkbaar dan ooit; maar reeds door dit duidelijk te constateeren, zal men een goed werk doen. Zoo als de zaken nu liggen, is het volstrekt noodig dat de wetgever zich nog eens duidelijk verklare over de grondslagen van ons schoolwezen. Ook al mocht die verklaring ten slotte op niets anders neerkomen dan op eene eenvoudige bevestiging van de grondbeginselen, sinds 1857 geldende; toch zou aan zulk eene plechtige bevestiging eene groote praktische beteekenis niet kunnen worden ontzegd. Zij zou aan den schoolwetstrijd wel niet het terrein der verkiezingen kunnen ontnemen, maar ze toch bannen uit het Parlement. Aan de Regeering, steunende op den duidelijk uitgesproken wil van den wetgever, zou in langen tijd geen eisch tot schoolwetherziening meer gesteld kunnen worden. Zoolang de meerderheid zich niet verplaatste, was de strijd tusschen Regeering en Vertegenwoordiging beslist.

Alzoo, afgescheiden van alle andere redenen, - afgescheiden ook van het feit, dat Mr. Heemskerk in de laatste zestien maanden op nieuw voldingend heeft bewezen, dat hij aan zijne zeldzame talenten niet de eigenschappen paart, welke in een

Regeering, die voor alles conciliant moet zijn, in de eerste plaats gevorderd worden, - zoo moet, dunkt mij, al het bovenstaande reeds tot de conclusie leiden, dat de Regeering voor een goed deel zelve schuld heeft aan de schromelijke verwarring, welke thans op politiek terrein wordt waargenomen. Of zij heeft den politieken toestand, dien zij optredende aantrof, niet begrepen; òf zij heeft den moed gemist datgene te doen, wat noodig was om dien toestand te beheerschen; òf zij heeft van den aanvang af het besef met zich omgedragen, dat zij ter regeling van het ééne noodige, onmogelijk het orgaan van de meerderheid zijn kan. In het laatste geval had zij hare taak niet mogen aanvaarden, in de beide andere gevallen is zij voor die taak niet opgewassen geweest. Indien de hoop van zoo velen, dat voor Nederland met dit bewind een meer gezond politiek leven zou aanbreken dan het sinds vele jaren gekend heeft, straks eene illusie blijkt te zijn geweest, dan zal het zich aan de verantwoordelijkheid voor die teleurstelling niet kunnen onttrekken.

II.

Rust de verantwoordelijkheid hier bedoeld, op de Regeering alleen, op haar zelfs in de eerste plaats? Twee voorwaarden moesten gelijktijdig verwezenlijkt worden, zou het kunnen blijken, dat met Augustus 1874 werkelijk de dageraad van eene betere politieke toekomst voor Nederland aanlichtte: het ministerie moest zijne taak begrijpen, en de Kamer de hare. Heeft deze laatste gedaan wat men reden had van haar te wachten? Ik spreek nu niet van de ministerieelen; behoudens eene enkele uitzondering, welke ik zoo aanstonds in het licht stel, hebben deze gedaan wat men reden had van hen te wachten. Zij hebben het Gouvernement gesteund, niet enkel door de stem die zij uitbrachten, maar ook door hunne adviezen. Zoo dikwijls de Regeering hulp noodig had zijn zij moedig voor haar in de bres gesprongen en hebben zij het vuur van de tegenpartij niet geschroomd. De liberalen in de Kamer plegen laag op hunne tegenstanders neer te zien; zij noemen hen gaarne een agglomeraat van de meest heterogene bestanddeelen, die enkel door hunne gemeenschappelijke antipathiën tegen het liberalisme worden bijeengehouden. Het feit is onloochenbaar; maar laten wij toch

dit erkennen, dat die bonte menigte, zoo dikwijls een gemeenschappelijk belang haar saamverbindt, de kunst verstaat om alle geschillen voor een oogenblik te vergeten en datgene te doen wat het gemeenschappelijk belang vordert. Hadden de liberalen kunnen goedvinden iets van het *savoir faire* hunner tegenstanders over te nemen, het tweede ministerie-Heemskerk zou nog in de toekomst, misschien in een verre toekomst liggen.

De vraag die ik nu te beantwoorden heb, geldt niet de ministeriëelen, maar hunne tegenstanders. Welke is de houding geweest van de liberale partij tegenover dit ministerie, en in hoeverre beantwoordt die houding aan hetgeen men, lettende op haar welbegrepen eigenbelang, recht had van haar te verwachten?

Laten wij voor alles dit erkennen: de toestand waarin die partij verkeerde, was bij uitstek moeilijk. Meerderheid in de Kamer, moest zij toch de tegenpartij aan de regeering laten, zoolang deze zich niet vergreep aan de groote beginselen, voor welke alle liberalen als één man pal staan. Zulk eene verhouding is te onnatuurlijk om op den duur stand te houden; maar iedereen begreep dat zij althans voor het oogenblik onmisbaar was. Door eene dure noodzakelijkheid opgelegd, was het niet zoozeer de vraag of men zich aan die noodzakelijkheid zou onderwerpen, maar of men het doen zou op eene wijze, eene groote staatkundige partij waardig.

Trouwens haar eigenbelang sprak duidelijk genoeg naar het scheen. Het was eene wezenlijke weldaad die men haar bewezen had, door de regeeringstaak aan hare zwakke hand te onttrekken. Jaren lang had zij aan die taak gearbeid, en zij was bijna onder den last bezweken. Zij was gevallen op eene wijze zoo smadelijk als zich voor eene groote politieke partij slechts denken laat: niet in den warmen strijd voor een belangrijk beginsel, niet door parlementair kabaal, niet door een wilsuiting van het vorstelijk gezag, maar door onmacht. Zij had aan alle hervormingen de hand geslagen, maar nauwelijks was het werk begonnen of de hand viel machteloos neer. Zij had naar het scheen *con amore* het werk van hare tegenstanders verricht, en terwijl deze toezagen, omvergehaald wat in haar eigen midden nog overeind stond. De naam van liberale partij, vroeger zoo fier gedragen, was door haar toedoen van zijn vroegeren luister beroofd. Zij, die zich gaarne voor de vertegenwoordigster van het denkend deel der natie uitgeeft, wekte juist bij dat deel allengs klimmende ergernis; onvoorwaardelijke

instemming werd nergens vernomen, scherpe afkeuring bijna overal. Inderdaad het was eene weldaad dat er een einde kwam aan de tentoonstelling van zoo groot en zoo diep verval; dat de partij ver van het gezag genezing kon zoeken voor hare bloedende wonden; dat zij nu al hare krachten kon gaan inspannen om het verledene te doen vergeten en zich voor te bereiden op eene toekomst haar meer waardig dan het jongste verleden geweest was.

De weldaad was te grooter omdat, terwijl zij dus rustte en zich inspande om niet slechts in naam maar in waarheid eene staatkundige partij te worden, de tegenstanders aan het bestuur hare zaken zouden behartigen en hare beginselen in praktijk brengen oneindig veel beter dan zij het in den laatsten tijd zelve gedaan had. In de oppositie eene machtige belemmering; waren sinds 1848 de conservatieven aan de Regeering altijd de beste steun geweest van de liberalen; want zij hadden daar door daden gepredikt, wat zij als oppositie telkens in woorden loochenden: dat er namelijk in Nederland niet anders dan naan liberale beginselen kan worden geregeerd. Nu zij op nieuw tot die prediking waren toegelaten, alles te mijden waardoor de verkondiging van eene zoo voortreffelijke boodschap konde worden gestoord, was een taktiek zoo natuurlijk, zoo duidelijk voorgeschreven door het welbegrepen eigenbelang van de liberale partij, dat zij ook den kortzichtigste dadelijk in het oog moest vallen. Aan de wereld te toonen dat de finantiëele politiek van de conservatieven sprekend gelijkt op de liberale en even machteloos is als deze, waar het op afdoende verbetering van het belastingstelsel aankomt; - haar te toonen dat conservatieve koloniale staatkunde zich oplost in de consequente ontwikkeling van de beginselen door de tegenpartij gelegd; - haar te toonen vooral dat uitvoering van de onderwijswet tot dezelfde resultaten leidt, onverschillig of conservatieven dan wel liberalen de teugels van het bewind in handen nemen, - wat kon den laatsten meer welgevallig zijn dan juist dit, wat meer hunne krachten steunen, meer hunne hoop op de toekomst verlevendigen? Dat herziening van de schoolwet de taak werd van de conservatieven, eene taak die zij in geen geval zouden kunnen ter zijde leggen, kon het - gezien van het standpunt der tegenpartij - inderdaad gelukkiger treffen? Immers wat tot nog toe de kracht van de wet van 1857 heeft uitgemaakt, wat haar voor alles haar nationaal karakter heeft gegeven, wat haar sterk genoeg heeft

gemaakt om weerstand te bieden aan de weergaloos felle slagen, die zij jaren lang te verduren had, - is het niet de omstandigheid, dat zij door een gemengd conservatief-antirevolutionair Kabinet werd voorgedragen en verdedigd en door de liberale oppositie gesteund. Kan het inderdaad gelukkiger dan dat thans, nu de herziening van de wet onvermijdelijk is geworden, de uitvoering van die moeielijke taak wordt opgedragen aan een soortgelijk Kabinet, tegenover eene soortgelijke oppositie, maar veel sterker dan deze in 1857 was? Mocht men zich over die herziening kunnen verstaan, dan blijft de wet haar nationaal karakter behouden, dan blijft zij rusten op den breeden grondslag waarop zij achttien jaren geleden werd opgebouwd. Slaagt die poging niet, moet de liberale partij eindelijk zelve de herziening in handen nemen, en die ten slotte tegen den wil van kerkelijken en conservatieven tevens, met de meerderheid van enkele stemmen doordrijven, waar zal de dus geboren wet, tegenover de stormen wolke in de toekomst zeker ook haar niet zullen worden gespaard, dan een weerstandsvermogen moeten zoeken even groot als de tegenwoordige wet gevonden heeft?

Eindelijk was het ook daarom eene weldaad voor de liberale partij, dat men haar de regeering uit handen had genomen, omdat zij zoo gemakkelijk als oppositie iets van den glans kon terugwinnen, dien zij regeerende verloren had. Zij had van den eersten tot den laatsten dag van haar bestuur blootgestaan aan eene even felle als bekrompen oppositie van de zijde harer tegenstanders. Zij had met recht wraak geroepen over die wijze van handelen, dat oplossen van elke kwestie in eene loutere personenkwestie. Maar wat baatte het ten slotte; wat baatte het of de openbare meening met hare klachten instemde: de belemmering bleef bestaan.

Welnu, met die traditioneele zonde zou nu gebroken worden: de liberalen zouden thans het voorbeeld geven van die breede echt politieke oppositie, welke wars van personaliteit, van vitzucht en bekrompenheid, op elke daad van verzet den stempel drukt van het groote vrijgevig beginsel, dat zij met vereenigde krachten te verdedigen hadden. Het zou hun trouwens nu zoo weinig moe te kosten grootmoedig te schijnen, want het waakzame eigenbelang had onthonding van alles wat zweemt naar portefeuille-jacht, den zwakken als strengen levensregel voorgeschreven. Zoo maar eenigszins mogelijk de regeering in handen te laten van hen die nu als dragers van het gezag waren opgetreden,

dit was voor hen een gebod van zelfbehoud, en dus grootmoedige oppositie eene levensvoorwaarde. - En als nu de regeering eens met de liberale beginselen brak? Maar de oppositie was immers meerderheid en had dus de macht om elke inbreuk op die beginselen te keeren. Mocht de regeering onverstandig genoeg zijn om niet op dien feitelijken toestand te letten en zich aan de liberale beginselen vergrijpen, welnu, dan zoude de oppositie haar omverwerpen en onder toejuiching van het publiek de teugels van het bestuur weer in handen nemen. In den eersten tijd ware dit zeker eene zeer ongewenschte uitkomst, maar in elk geval zouden de liberalen dan door de breede deur het regeeringsgebouw binnenkomen en allicht aan hunne zuiver politieke overwinning genoeg zedelijke kracht ontleenen om zich staande te houden.

Voorshands behoefde men intusschen aan dergelijk uiterste niet te denken; men kon volstaan met streng toeziende, aan de eischen van eene grootmoedige oppositie te voldoen. En het betrachten van deze in dit geval zoo goedkoope deugd beloofde rijke vruchten, niet enkel voor de liberale partij zelve, maar voor het groote algemeen belang. Immers wat ons liberalen wel het meest ter harte moet gaan, meer dan eenige wettelijke regeling, hoe gewichtig ook, is ons regeeringsstelsel; en dat stelsel te dienen, daartoe stond nu de gelegenheid beter open dan ooit te voren. Of zou de liberale partij alleen blind zijn voor de teekenen der tijden; zij alleen niet weten dat onze tegenwoordige vorm van regeering, in plaats van allengs dieper wortelen te schieten in het hart van de natie, zijn oude wortels voelt wegsterven; zij alleen geen kennis dragen van het feit, dat die regeeringsvorm, in plaats van voor alles te steunen op de jonge krachten van het land, op inderdaad onrustbarende wijze dien steun voelt wegvallen? Tegen dit kwaad, grooter en gevaarlijker dan eenig ander, met alle kracht te reageeren en het bewijs te leveren, dat eene politieke oppositie, ook waar zij onwrikbaar trouw blijft aan hare beginselen, iets anders en iets beter zijn kan dan eene stelselmatige belemmering aan allen vruchtbaren legislatieven arbeid in den weg gelegd, dit was na September 1874 voor de liberalen zoowel eene daad van vaderlandsliefde als van welbegrepen eigenbelang. Den weg dien zij te volgen hadden was waarlijk duidelijk genoeg afgebakend.

Zijn zij dien weg ook werkelijk ingeslagen? Naar hun eigen oordeel zeker. Zij verklaren zich daaromtrent in het voorloopig

verslag betreffende Hoofdstuk V der staatsbegrooting met die beminnelijke vrijmoedigheid, welke aan eene groote staatkundige partij voegt, en van geen valsche schaamte weten wil. Luister slechts hoe men in drie van de vijf afdeelingen, waar het algemeen regeeringsbeleid van den Minister van Binnenlandsche Zaken ter sprake kwam, de verhouding tusschen Ministerie en Kamer beoordeelde. ‘Zich aansluitende aan hetgeen daaromtrent reeds bij de algemeene beschouwingen over de aanhangige staatsbegrooting is te berde gebragt, verklaarde men van deze zijde op nieuw, dat men den tegenwoordigen Minister in het vorig jaar zonder weerzin had zien optreden.’ Voor een oplettend lezer is de verkoeling, welke uit deze eerste woorden spreekt, reeds duidelijk merkbaar. Bij het eerste hoofdstuk heette het nog, dat men het ministerie ‘met genoegen’ begroette, en hier is dat genoegen reeds verdwenen, om voor het negatieve ‘zonder weerzin’ plaats te maken. Maar lezen wij verder: ‘Men vleide zich, dat de ondervinding van het tijdperk van 1866-1868 voor hem niet zou verloren zijn gegaan; dat hij dus zich zelven tegenover politieke tegenstanders zou weten te bedwingen, en met kalmte en waardigheid het gezag handhaven. Men meende van hem te kunnen verwachten, dat hij, in plaats van moeijelijkheden te wekken, die zou trachten uit den weg te ruimen en de liberale meerderheid der beide Kamers niet tegen zich in 't harnas te jagen. Ofschoon deze verwachting gedurende de afgeloopene zitting der Staten-Generaal niet werd vervuld, deed die meerderheid zich geweld aan en bleef den Minister steunen, in de hoop van hem weldra op wetgevend gebied ten nutte des lands ijverig werkzaam te zullen zien.’

Bewonder vooreerst in deze gespierde volzinnen den echt gouvernementeelen toon, die u schier uit elk woord te gemoet komt. Het is blijkbaar eene groote politieke partij die hier spreekt; eene partij aan regeeren gewoon, die weet wat men aan de dragers van het hoog gezag verschuldigd is, en dat gezag eert, ook daar waar hare tegenstanders het uitoefenen. Het moge in half beschaafde landen, in Griekenland en de Donauvorstendommen, eene slechte hebbelijkheid zijn geworden van de parlementen om zich de verhouding van vertegenwoordiging tot Regeering voor te stellen als die van een meester tot een schooljongen, bij ons van dat alles geen zweem. Onze politici zijn blijkbaar bij Engeland ter schole geweest en hebben zich

naar het klassieke model zijner groote staatslieden gevormd. Maar laat het gouvernementeel karakter van dit merkwaardig staatsstuk u niet uitsluitend boeien; want ik wilde vooral uw aandacht vestigen op het engelen-geduld van de liberale meerderheid, dat zoo eenvoudig en zoo waar uit de gebezigde woorden spreekt. Zie, een jaar lang stapelt de Minister uittarting op uittarting, beleediging op beleediging alles doende wat in zijn vermogen is om de liberale partij tot het uiterste te drijven. Maar te vergeefs, hare kalmte verloochent zich geen oogenblik. 't Moet een zware innerlijke strijd geweest zijn. Ik zie in mijne verbeelding op het gelaat van al die staatslieden de sporen van zoo bange worsteling; ik lees in hunne trekken hoe zij zich geweld aandoen, maar Goddank, het offer wordt gebracht, de rede zegeviert, de kalmte blijft. Natuurlijk kan het verslag dit alles slechts met een enkel woordje aanstippen en niet bij bijzonderheden stilstaan. Gij moet het lijvig jaarverslag van de jongst verloopen zitting zelf ter hand nemen, en schier op elke bladzijde zult gij de aandoenlijkste bewijzen van die zelfverloochening terugvinden.

Maar dit alles behoort tot het verledene, en wij hebben met het tegenwoordige zittingsjaar te doen. Elk geduld kan ten slotte worden uitgeput, ook dat van eene liberale meerderheid. Een enkele droppel deed het glas, tot aan de boorden gevuld, overloopen. Men meende nu tegenover de Regeering eene andere houding te moeten aannemen. Welke? Vergun mij dat ik u het antwoord geve door een oogenblik stil te staan bij de twee groote politieke momenten, welke de jongste discussiën van onze Tweede Kamer opleverden: het driedaagsch debat over het bekende contract door de Regeering met de Rijnspoorwegmaatschappij aangegaan, en de langdurige beraadslagingen over het budget van binnenlandsche zaken. 't Zijn niet de schoonste bladzijden welke ik kies, maar de leerzaamste misschien.

Over het contract met de Rijnspoorwegmaatschappij is nauwelijks tweederlei oordeel denkbaar. Het moge gunstig getuigen van het administratief talent dezer Regeering, het zal tevens een monument blijven van zijn gemis aan politiek beleid. Een Ministerie, onder uiterst moeielijke omstandigheden aan het bestuur gekomen, een ministerie door het algemeen belang opgelegd, maar zonder meerderheid, en dus slechts in staat te

leven zoolang het althans een deel van die meerderheid aan zich weet te verbinden, dat ministerie zal reeds in het eerste jaar van zijn bestuur eene daad plegen, welke geen meerderheid zich kan laten welgevallen, zelfs niet van den machtigsten Minister. Ook al plaatsen wij ons geheel op het standpunt, door den Minister van Binnenlandsche Zaken bij de discussiën ingenomen; al erkennen wij met hem - zoo als wij geneigd zijn te erkennen - dat het nieuwe contract, door hem gesloten, beter was dan het oude; al weten wij dat de befaamde bepaling, welke zoo hevigen storm deed losbarsten, niet dan tegen zijn zin en enkel op aandrang van de wederpartij werd ingelascht, ook dan nog zouden wij het den Minister niet willen toegeven, dat hij zich van het sluiten van dat contract niet mocht laten terughouden door de vrees voor eene onaangename ontmoeting met de Staten-Generaal. Immers, had hij het karakter dat die ontmoeting bijna onvermijdelijk moest aannemen, goed gewaardeerd; had hij ingezien dat zij moest uitloopen op het storen van den vrede tusschen ministerie en meerderheid, - een vrede toch zoo moeielijk te handhaven - dan was, dunkt mij, de zuivere conclusie deze geweest, dat er voor het welbegrepen belang van Nederland in deze oogenblikken veel minder gelegen was aan een lijn Leiden - Woerden dan aan de handhaving van die harmonie, zonder welke er niet te denken valt aan de gelukkige voltooiing van zoo menigen legislatieven arbeid, welken Nederland dringend behoeft.

Dat de Kamer wilde protesteeren tegen de geringschatting zoo al niet van haar streng recht dan toch zeker van hare vrijheid, welke uit de gesloten overeenkomst maar al te duidelijk sprak, niets natuurlijker zeker; en geen twijfel of bij het uitspreken van dat protest zou men op de sympathie van het Nederlandsche volk kunnen rekenen. Van waar dan dat die sympathie haar ten slotte zoo ten eenemale ontviel?

Een wreed, aan onze volksvertegenwoordiging vijandig noodlot heeft zich blijkbaar gemengd in de behandeling van deze veel besproken kwestie. Het was al dadelijk geen gelukkig toeval, dat de *primeur* aan de Eerste Kamer verviel. Was het schalkschheid van de Eerste Kamer, dat zij hare jongere gezellin nu eens een proefje wilde geven van die opgewarmde spijzen, door alle tijden heen haar eigen schraal menu? Ik weet het niet, maar de overhaasting waarmede zij deze netelige kwestie aangreep, is in elk geval aan de richtige beoordeeling niet bevorderlijk ge-

weest, evenmin als aan de duidelijkheid waarmede zij van regeeringswege werd toegelicht. Men kon twisten over de vraag, of de schikking door het gouvernement getroffen, op zich zelve al of niet strookte met de eischen van het algemeen belang; maar zeker niet daarover, of zij strookte met hetgeen de Regeering aan de volksvertegenwoordiging verschuldigd was? Waarom dan in het afkeurend votum het betwistbare dus op den voorgrond gesteld en het onbetwistbare ter zijde gelaten? Toch wilde de Eerste Kamer allerminst dat haar uitspraak als een *consilium abeundi* zou worden aangemerkt: zij zeide het uitdrukkelijk, en niets belette dat men in deze hare verklaring berustte. Het standpunt dat de Eerste Kamer tegenover de Regeering inneemt, is in een regeeringsvorm, als de onze allengs werd, zoo geheel anders dan het standpunt van hare jongere en meer woelige zuster, dat afkeuring van eenige daad van regeeringsbeleid in haar mond niet de politieke gevolgen behoeft te hebben, welke zij in de andere Kamer uitgesproken, bijna noodlottig moet opleveren.

Eindelijk, na lang dralen, kwam het vraagstuk, bij het groote publiek meer dan half vergeten, voor de balie van ons Lagerhuis. Eene groote kwestie was de vraag: wanneer men dat onderwerp behandelen moest, vóór de begrootingsdiscussiën of daarna. Het antwoord hing, dunkt mij, af van eene andere vraag, namelijk deze: of men al dan niet een politiek votum bedoelde, dat, werd het aangenomen, den val van het Kabinet ten gevolge moest hebben? Zoo neen, dan ging de afoening van de kwestie zeker beter voor; zoo ja, dan zou men verstandig handelen haar aan te houden. Immers de val van het ministerie zou vrij waarschijnlijk de liberale partij weer aan het bewind brengen, en gelooft men nu inderdaad, dat het na al het gebeurde *pour la rentrée du parti liberal* voldoende was, dat de Heeren Heemskerk en van der Heim zich aan eene constitutioneele fout hadden schuldig gemaakt? Aangenomen dat men deelde in de vriendelijke illusiën van den Heer Viruly, die stellig verzekerde, dat de liberalen in staat waren te regeeren, omdat zij sedert September eene bepaalde meerderheid hadden, en nog wel eene meerderheid, welke hij zoo goed was van ‘aaneengesloten’ te noemen, ware het dan toch niet veel beter, dat die compacte massa - één ziel, één hoofd, één arm - bij hoofdstuk V slag leverde, daar het politiek programma stelde, 'twelk overal waar waarachtige eendracht woont, zoo licht te

formuleeren is - en met dat programma binnentrok? Zeker dat stoutmoedig en levenslustig optreden, zestien maanden nadat men de partij doodelijk ziek en afgemat had zien heengaan, zou verbazing hebben gewekt, maar toch het ware beter gemotiveerd geweest dan het optreden zonder andere reden, dan het plotseling ongeval het tegenwoordig ministerie overkomen.

Ik geloof dan ook dat soortgelijke overwegingen eenigen invloed hebben uitgeoefend op het besluit om aan de discussie over deze netelige kwestie de prioriteit toe te kennen. Toeleg om het ministerie te doen vallen, bestond niet, naar ik meen, althans niet bij de meeste van hen die hun afkeurend votum reeds op de lippen hadden. Was echter de wijze van handelen, welke men volgde, met die bedoeling in overeenstemming? De commissie van onderzoek had eene conclusie voorgesteld, gelijkluidende met die door de Eerste Kamer aangenomen; en toen men er op wees, dat de Tweede Kamer, die conclusie aanvaardende, het doodvonnis over de Regeering zoude uitspreken, verdedigde zij zich met de opmerking: dat zij slechts het resultaat van haar gemoedelijk onderzoek in de conclusie had nedergelegd, en zich over de politieke gevolgen van het votum niet behoefde te bekreunen. Gaat die bewering op? Zonderling inderdaad, dat onze Kamer, die er in den regel op uit is, de grenzen van het parlementarisme zoo ver mogelijk uit te zetten, veel verder zeker dan men in Engeland doet, op sommige oogenblikken kan oordeelen als wist zij van het parlementarisme niets, en als ware zij eenvoudig controleerende vergadering, zonder onmiddellijk verband met de regeering. De innige betrekking tusschen vertegenwoordiging en ministerie, welke het parlementaire stelsel schept, gedoogt nu eenmaal niet - en dit is misschien de zwakste zijde van dat stelsel - dat die vertegenwoordiging het ministerie streng veroordeele, of zijn bestaan wordt onmogelijk. Politieke vergadering, niet tot rechtspraak gedwongen, maar geroepen 's lands belang te behartigen, mocht zij haar votum niet uitbrengen zonder de verantwoordelijkheid te aanvaarden van de gevolgen, welke daaruit zouden voortvloeien. Zij was verplicht te wegen eenerzijds het voordeel van eene uitspraak, juist in dien vorm, als zij gekozen had, en het nadeel aan eene aftreding van het ministerie juist in deze oogenblikken, verbonden; en alleen dan wanneer zij het voordeel grooter achtte dan het nadeel, was zij tot zulk eene uitspraak bevoegd.

Het was verder geen gelukkig denkbeeld van de commissie

om, terwijl zij de woorden van de Eerste Kamer tot de hare maakte, even als deze weder al het gewicht te leggen op het meest betwistbare punt, namelijk de vraag, of door de gesloten overeenkomst het algemeen belang al of niet behoorlijk behartigd was. Op die wijze toch heeft zij de werkelijk onneembare stelling, die voor de hand lag, prijs gegeven, en ten slotte den slag verloren naar ik meen. Natuurlijk toch dat alle ministeriëelgezinden, met de Regeering aan het hoofd, juist op het kwetsbare punt al hunne slagen richtten, en dit met zoo uitnemend gevolg, dat er eindelijk van de bewering als zoude de bestreden overeenkomst op zich zelve met 's lands belang niet strooken, weinig meer overbleef. De verdediging was op in het oog loopende wijze zwak bij den aanval vergeleken, zoodat men zich ten slotte moest tevreden stellen met deze bewering, dat miskenning van de vrijheid der volksvertegenwoordiging in elk geval met niet behartiging van het algemeen belang gelijk staat. Ongetwijfeld; maar mocht die gedachte dan zoo onduidelijk worden uitgedrukt; en kon men vrede hebben met eene formule, dus voor allerlei interpretatiën vatbaar?

En toch al de bezwaren die ik noemde, zij waren misschien ten slotte niet onoverwinnelijk, als men het ernstig had gewild. Immers de Kamer was ongeveer eenstemmig in hare afkeuring van het gebeurde, en eene goede formule om van die afkeuring duidelijk te doen blijken, zou dus ook in onze rijke taal wel te vinden zijn. Het kwam er slechts op aan om, even als de Eerste Kamer, de politieke kwestie streng uit het debat te weren en dus een resultaat te voorkomen, dat met de belangen van geen enkele partij strookte. De Heer Messchert van Vollenhoven was de eerste die de onvoorzichtigheid had van op dat verboden terrein den voet te zetten, en zijne gloeiende, in hare algemeenheid ook onbillijke rede heeft rijke maar treurige vruchten gedragen. De Heer Viruly volgde daags daarna: hij meende dat men een goed argument beter maakt wanneer men er tal van andere aan toevoegt, welke geen enkel oogenblik tegen critiek bestand zijn. Zijne rede verwekte ergernis, niet enkel bij de tegenstanders, maar - ik hoop het hartelijk althans - bij allen die gelooven, dat er in den politieken strijd als in den strijd tusschen volken, wetten zijn van recht en van humaniteit, welke niet straffeloos geschonden worden. Van dat oogenblik af was men midden in den stroom der personaliteiten. Terwijl het belang van alle partijen zoo duidelijk eischte, dat

vooral bij dit debat kalmte en waardigheid zouden blijven voorzitten, zag men de discussie elk uur dat zij langer duurde meer ontaarden in de slechtste soort van personen-strijd.

Had de Minister schuld aan dat treurig resultaat? Het tegendeel is waar: hij sprak het eerst op 25 November, kort na den Heer Viruly, en in zijne woorden is geen zweem van ergernis te vinden; hij doet met die rede van zijn tegenstander het beste wat hij er mede doen kon: hij laat ze liggen. De verantwoording van zijn regeeringsbeleid, welke de Minister leverde, kon natuurlijk niet allen voldoen; maar geen eerlijk man zal betwisten, dat die verantwoording tegelijk uitmuntte door hare degelijkheid en gematigdheid. Maar hoe kon die verantwoording afdoende zijn? - vraagt gij. Was dan de Minister alleen blind voor eene fout, welke de geheele wereld inzag? De billijkheid vordert dat wij hier zijne eigen woorden aanhalen: ‘Mijn geachte vriend uit Amsterdam, de Heer Godefroi, heeft gezegd dat het voor eene Regering zoo min als voor ieder mensch eene schande is te bekennen, dat zij ter goeder trouw gedwaald heeft. Hij heeft daar een waar woord gesproken. Wat de toepassing betreft, wil ik hem evenzeer gaarne te gemoet komen. Ik erken gaaf met hem, en ook met andere geachte sprekers, dat het wenschelijk, dat het beter ware geweest, indien de verwijzing in art. 1 naar art. 4 ware weggebleven. Maar ik doe die erkentenis niet alleen op grond, dat mijn ambtgenoot en ik menschen zijn, en dus feilen; maar ook met deze bijvoeging - en die mag men er niet van afscheiden - dat, indien die clausule niet in het contract ware opgenomen, het contract niet zou zijn tot stand gekomen.’

Gij zoudt meenen dat hier de brug geslagen werd om tot een vergelijk te komen; dat de liberale partij, begeerig een onderwerp van discussie te verwijderen, dat haar in alle opzichten zoo slecht te stade kwam, de gelegenheid om daartoe te geraken, welke hier geboden werd, met beide handen zou aanvatten? Gij bedriegt u. De Minister krijgt twee antwoorden, en zie hier welke. Het eerste komt van den Heer Smidt. ‘Een oogenblik dacht ik, den Minister hoorende, dat hij ruiterlijk een *peccavi* uitspreken zou. Ware dit het geval geweest, door de commissie zou dan gaarne in overweging zijn genomen eene andere conclusie voor te stellen.’ Hoe verstandig, niet waar? Maar wat verlangde dan toch de Heer Smidt? Wilde hij dat de Minister in monnikspij en baarevoets zou verschijnen voor

de balie van het Huis, en boete doende, zou nederknielen voor de liberale meerderheid?

De Heer Stieltjes vond dit antwoord echter blijkbaar veel te zacht. Hij had daarom voor den volgenden dag een ander gereed. ‘Dat niemand de Regering heeft verdedigd, behalve de laatste geachte spreker (van Zinnicq Bergmann), is niet te verwonderen. Zij heeft immers zelf erkend dat ze beter had kunnen doen. Ik begrijp niet waarom zij, dit erkennende, het dan niet gedaan heeft.’

Ik moet openhartig verklaren, dat in de gansche hier besproken discussie, geen redevoering mij zoo pijnlijk heeft getroffen als die, waaraan de laatst aangehaalde woorden ontleend zijn. De Heer Stieltjes is een van de beste illustraties van ons Parlement, een zijner grootste sieraden. Geen ervaring zoo treurig als deze, dat de taal, welke de *Dii minores* in den mond nemen, ook reeds bij die illustraties navolging begint te vinden. Nimmer las ik iets van den Heer Stieltjes, zoo ruw, zoo grof en in zijne eenheid zoo onbillijk als deze rede. Zijne zinspeling op een ministerie Polignac gaat de grenzen van hetgeen in eene eerlijke discussie gezegd mag worden, zeer verre te buiten, naar ik meen; en ik twijfel dan ook zeer of zij in een Parlement, meer dan het onze in den goeden zin des woords naijverig op de rechten zijner leden, straffeloos zoude worden geduld. Misschien dat de Heer Stieltjes, wanneer hij later, als van den tegenwoordigen hartstocht geen spoor meer zal zijn overgebleven, nog eens een oog mocht werpen in zijne rede van 26 November, deze zal beoordeelen als ik nu doe, en dan van die rede iets soortgelijks zal zeggen als de Minister van zijn contract gezegd heeft: ‘ik geef gaaf toe, dat het wenschelijk, dat het beter ware geweest indien ik anders gesproken had’. Mocht hij immer tot zulk eene erkentenis komen, dat hij dan in zijne omgeving niemand vinde inhumaan genoeg om hem zijne eigen woorden terug te geven: ‘Ik begrijp niet, dat gij dus meenende, ook niet anders gesproken hebt’.

Over de hulp haar gedurende het driedaagsche debat door de ministerieele partij geboden, had de Regeering niet te klagen. Toch was ook die partij, - minderheid in de commissie van onderzoek, - niet gelukkig geweest in het formuleeren van hare conclusie. Haar belang bracht mede allen tot zich te trekken,

wien het voorstel van de meerderheid te streng of te absoluut toescheen, en nu had zij niets beter kunnen vinden dan de verklaring, dat het ‘verkieslijk’ ware geweest indien de Regeering bij haar contract de vrijheid van de volksvertegenwoordiging had voorbehouden. Zonderlinge uitdrukking: het woord ‘verkieslijk’ duidt op eene vrijheid van keuze, welke juist daar niet bestaat waar sprake is van goed of van kwaad, van deugdelijk of van ondeugdelijk. Ware zij strenger geweest in haar oordeel - zoo streng als trouwens met haar eigen gevoelen strookte - had zij eenvoudig geconstateerd dat de Regeering de vrijheid van de Kamer had *behooren* te eerbiedigen, zij zou het Ministerie een grooten dienst bewezen en ten slotte strenger votum hebben afgewend.

Zeer eigenaardig was het standpunt door Dr. Kuyper ingenomen: hij wilde van geen der twee conclusiën weten - en hierin had hij groot gelijk, dunkt mij - maar wenschte zijn eigen weg te gaan. De Kamer moest volgens hem verklaren, dat zij geen aanleiding had gevonden ‘op dit oogenblik verandering te brengen in den stand der zaak, gelijk die door het votum der Eerste Kamer geworden was.’ Verzoenend klonk die conclusie niet: immers zij strekte om juist dat te doen wat de meerderheid wilde, namelijk het votum van de Eerste Kamer te bevestigen; maar daarenboven - en dit was het bedenkelijkste - behield zij het recht voor om later op de zaak terug te komen. De rottende spijs, welke nu op tafel stond, zou in de vliegenkast worden weggesloten. Wel verzekerde de geachte spreker, dat hij een herhaald debat allerminst bedoelde, en dit slechts voorbehield voor het geval nieuwe stukken, door de Regeering toegezegd, hare handeling in een gunstiger licht mochten stellen; maar hoe ook bedoeld, het gevaar van herhaling der discussie bleef, en reeds daarom was de politieke gedachte van de motie verre van gelukkig. Zoo schenen ook de bondgenooten te oordeelen: immers toen het ten slotte tot stemming kwam, ontbraken alle antirevolutionairen op het appel en lieten zij den veldheer alleen.

Misschien heeft tot dat resultaat nog het meest bijgedragen de wijze waarop Dr. Kuyper zijn voorstel toelichtte: schijnbaar zacht, maar in werkelijkheid in scherpte voor vele andere adviezen niet onderdoende. Hij kwam als vredestichter en verheugde zich te spreken op een nieuwen dag, en nadat de hartstochten, daags te voren opgewekt, tot rust gekomen waren.

Barmhartige Samaritaan bracht hij met zich een weldadig geneesmiddel, - mengsel van azijn en buskruit naar het scheen - dat hij over gekneusde plekken uitgoot. En niet tevreden daarmede haastte hij zich ook het verband los te maken dat oude wonden dekte - de wonden van 1866 en 1868 - ten einde ook deze te drenken met het heulsap dat hij bij zich droeg. Zacht was de behandeling niet; - de weelderige redenaar bleef in zijne beeldspraak bijna onophoudelijk in de snijkamer vertoeven - maar Dr. Kuyper weet te goed, dat zachte chirurgen niet de beste wondheelers zijn. Zult gij het zijn ijver wijten, dat de patient maar niet tot rust kwam; en dat een nieuwe aanval van koorts, hardnekkiger dan te voren, alras de vruchten van zijn liefdevollen arbeid kwam verstoren?

Het was vermoedelijk nog onder den verschen indruk van de rol, welke ik hier in enkele woorden schetste, dat Dr. Kuyper weinig weken later, toen de staatsbegrooting aan de orde was, op een ondeugenden inval kwam. De aard van dien inval moest te meer de aandacht trekken omdat ze geheel afweek van het karakter aan de redevoeringen van dezen staatsman eigen. Immers de welsprekendheid van Dr. Kuyper is massief, schitterend, dikwijls scherp en fijn, maar zij is niet jong en vlug, en dus ook niet ondeugend. En deze inval was het inderdaad wel. Verbeeld u, de redenaar zag in gedachten de twee afgevaardigden uit Haarlem belast met de taak om als rijksschatters de waarde te bepalen, welke aan hem, Dr. Kuyper, als steunpilaar van het Ministerie toekwam. De beide afgevaardigden lieten zich de keus niet welgevallen; 'tzij omdat zij meenden, dat ook zonder onderzoek allen konden weten, hoe Dr. Kuyper als onbelastbaar perceel van het ministerieel kohier behoort te worden afgeschreven, 'tzij omdat zij de vereerende taak liever aan anderen zagen toevertrouwd.

En inderdaad waar het er om te doen is het karakter te bepalen van de aanvallen, eenerzijds door ettelijke liberalen en anderzijds door Dr. Kuyper tegen de Regeering gericht, zou daar eene staatscommissie van schooljongens - in zake van vechten en plukharen bij uitnemendheid competent - niet beter op hare plaats zijn dan eene commissie als de afgevaardigde uit Gouda bedoelde? Kies uwe commissie onpartijdigheidshalve voor gelijke helft uit de openbare en uit de bijzondere school, en er zijn tien kansen tegen één, dat haar verdict hierop zal neerkomen, dat terwijl de liberalen schoppen,

Dr. Kuyper knijpt. En deze technische onderscheiding, - voor schooljongens van gansch niet ondergeschikt belang - zij zou misschien nog juister zijn dan de jeugdige rechters zelven vermoedden: immers schoppende gooien wij het voorwerp dat ons in den weg staat, op zij, en knijpende houden wij het vast.

Aan de driedaagsche debatten, welke wij hier beschreven, mocht het bengaalsch vuur niet ontbreken. Ook daarvoor is gezorgd; het werd ontstoken door den Minister van Financiën, die goed vond voor deze gelegenheid van zijne linkerhand gebruik te maken. De tusschenkomst van den heer van der Heim in deze geheele discussie is der Regeering inderdaad niet ten goede gekomen. Aan de afdoende verdediging van den Minister van Binnenlandsche Zaken heeft hij niets wezenlijks toegevoegd; en daarentegen tot tweemaal toe de hartstochten aangeblazen, welke waarlijk geen bijzondere opwekking noodig hadden. Zijne opmerking over ‘spoorweg-politiek’ berokkende den Minister eene harde maar welverdiende tuchtiging, en ook de aanval op Dr. Kuyper, welke tot zoo grooten storm aanleiding gaf, kon moeilijk verdedigd worden. Niet dat ik in mijne opvatting van het parlementaire stelsel reeds gekomen ben tot het standpunt, dat men allengs schijnt te naderen, het standpunt namelijk, dat Ministers weerloos moeten staan tegenover het Parlement. O neen, trots alle parlementaire stelsels, hoop ik trouw te blijven aan de traditiën van mijne jongensjaren, en daar waar klappen vallen het stelsel van reciprociteit steeds in al zijn omvang te eerbiedigen. Niet dat de Minister sloeg was kwaad - het had dunkt mij vrij wat harder kunnen zijn zonder dat de Kamer nog recht zou hebben over ongelijken druk van lasten te klagen - maar de vorm was bij uitstek ongelukkig[1]. De Heer van Goltstein

1 Billijkheid vordert het *corpus delicti* te noemen. Ziehier wat de Heer van der Heim volgens het Bijblad gezegd heeft. ‘De geachte afgevaardigde uit Gouda begon heden morgen met te verklaren dat het hem genoegen deed, dat gisteren de discussiën over deze zaak niet waren geeindigd. De geachte spreker duide het mij niet euvel, maar ik kan begrijpen dat iemand als de geachte afgevaardigde, die alles, zelfs het dierbaarste wat hij had in zijne roeping, heeft opgeofferd om lid der vertegenwoordiging te worden, niets aangenamer en natuurlijker kan vinden dan dat elke discussie, die hem weder roept om zijn pligt te vervullen, zoo lang mogelijk duurt. Maar de Ministers des Konings, hoe gaarne ook in gedachtenwisseling met de Vertegenwoordiging, zullen toch wel eens tusschenbeide tevreden zijn, wanneer de discussie geeindigd is.’

verstaat beter de kunst om dat gevaarlijk wapen te hanteeren, 'twelk hier zijn ambtgenoot kwetste. Had de Heer van der Heim tijd kunnen vinden om de discussiën over de Indische begrooting te volgen, hij zou daar merkwaardige voorbeelden hebben kunnen vinden van die ministerieele klappen, die te gelijk een blos op het aangezicht en een lach op de kaken van het slachtoffer brengen, klappen die pijn doen en toch het recht om boos te worden buitensluiten.

Dr. Kuyper had recht om boos te worden. Maar hoe wil men de wijze waarop hij dat recht gebruikte, en nog meer de wijze waarop de Kamer hem in zijne gramschap volgde, met de waardigheid van de Volksvertegenwoordiging rijmen? ‘Waar gaan wij heen, Mijnheer de Voorzitter’, - dus sprak de afgevaardigde uit Gouda toornig - ‘als in een debat over de deferentie die de Ministers aan de Vertegenwoordiging verschuldigd zijn, een debat juist over de eerbiediging van de constitutionele regten van volk en Kamer; een debat waarbij wij van onze zijde hardnekkig te strijden hebben op de bres, die in de regten van het volk en de constitutionele regten van de Kamer gevallen was - wanneer vooral in zulk een debat, zeg ik, een Minister des Konings zich veroorlooft een Volksvertegenwoordiger dermate persoonlijk te beleedigen.’ Zie, ik draag onze staatsinstellingen een warm hart, der volksvertegenwoordiging diepen eerbied toe; worden hare rechten ook maar in het minst verkort, dan voel ik mijn ouden strijdlust ontwaken en ben ik geneigd mijn toornig anathema te voegen bij de protesten van anderen. Maar wanneer ik in een debat, dat zich kenmerkte door een volslagen gemis van die betamelijkheid, welke eene politieke vergadering tegenover de dragers van het gezag, wie zij dan ook zijn mogen, geen oogenblik moest uit het oog verliezen, hoor gewagen van de ‘deferentie’, welke de Ministers aan de Vertegenwoordiging verschuldigd zijn; - wanneer ik een strijd, welke ten slotte was een strijd van allen tegen niemand, hoor karakteriseeren als een bij uitnemendheid hardnekkige; - wanneer ik lees van dat palstaan op een post waaruit geen sterveling u wil verdringen, of van het bres schieten in een papieren vesting, dan is mijn geestdrift bekoeld en gevoel ik iets van dien hoogst onaangenamen indruk, welken een slecht fransch melodrama bij mij pleegt achter te laten.

De indruk, welken het gebeurde op de Kamer maakte, moet een geheel andere zijn geweest; merkwaardig bewijs inderdaad

tot welke zonderlinge afdwalingen de hartstocht leiden kan. Het beroep van Dr. Kuyper op het ‘kameraadschappelijk’ gevoel zijner medeleden bleef niet onverhoord: de Heer Fransen van de Putte stond op, en kwam op grond van zijne langdurige parlementaire ervaring verzekeren nog nooit ‘een lid dezer Kamer te hebben hooren bejegenen door een Minister des Konings, als zoo even de geachte afgevaardigde uit Gouda door den Minister van finantiën’. Deze verzekering was intusschen nog niet genoeg; zij behoefde nadere bevestiging, en het lid der Kamer door de *vox publica* aangewezen om voor die bevestiging zorg te dragen, was de Heer de Roo van Alderwerelt Hij, vertegenwoordiger van de volmaakte humaniteit en het volmaakte liberalisme tevens; hij van wiens onberispelijke hoffelijkheid politieke vrienden en vijanden telkens en telkens weder de treffendste bewijzen ontvingen; hij die reeds gereed stond den nieuwen Minister van Oorlog met de blijken van zijne streng parlementaire ingetogenheid te verrassen, hij of niemand was de man om in deze oogenblikken als woordvoerder van de beleedigde Kamer op te treden.

‘De woorden, die de Minister van finantiën gebezigd heeft,’ - dus zeide die spreker - ‘zijn woorden zoo als ik in de tien jaren dat ik de eer heb lid van de Kamer te zijn, nog nooit door een Minister tegenover een lid der Kamer hoorde bezigen’. Maar de Heer de Roo wilde meer doen; niet tevreden met den Minister te waarschuwen, wilde hij tevens door een voorbeeld aanwijzen, welken toon men in een parlement eigenlijk behoort aan te slaan. Hij vond in een hoek van de Kamer de beleediging, welke de Heer Stieltjes den Minister naar het hoofd geworpen en waarover deze zich gevoelig had getoond. Zij paste volstrekt niet in het kader van het nieuwe incident, maar het ware zonde en jammer ze ongebruikt te laten. Trouwens in het belang van de goede zaak, zou de Kamer allicht toegeeflijk zijn. Daarom werden aan de eerste woorden nog deze toegevoegd. ‘En zoo de Minister van finantiën zich daarover zoo bijzonder gevoelig heeft betoond, dat de geachte spreker uit Amsterdam het Ministerie eenigszins vergelijkt bij het Ministerie-Polignac in Frankrijk, zou ik tot den Minister wenschen te zeggen: Gij zijt nog geen Ministerie-Polignac; maar pas op, want indien gij op deze wijze voortgaat, zijt gij op weg om een Ministerie-Polignac te worden.’ Voortreffelijk niet waar?

O gij groote liberale partij, was er dan niemand in uw midden, die

trillende van verontwaardiging over de beleediging uw schoonste devies: het ‘recht voor allen’ aangedaan, behoefte gevoelde om van die verontwaardiging te doen blijken: - geen bereid om in uw naam dáártegen te protesteeren, dat men dus muggen zifte en kemelen doorzwelgde; - geen geneigd om de vergadering te herinneren, dat zij dan alleen bevoegd is voor de onschendbaarheid van hare leden op te komen, wanneer zij door daden toont, dat zij zelve die onschendbaarheid weet te eerbiedigen in hen die daarop in de eerste plaats aanspraak hebben: de gasten in haar midden, de vertegenwoordigers van de Kroon.

Het driedaagsche debat was hiermede gesloten, en gelukkig inderdaad. Men kent den uitslag: begeerig eene daad van de Regeering af te keuren, welke misschien 75 van de 80 leden inderdaad af keurenswaardig achtten, kon men er niet in slagen de formule te vinden, welke dat bijna eenstemmig gevoelen uitdrukte. Dit resultaat, straks door geheel Nederland afgekondigd, moest - en hoe kon het anders? - de vertegenwoordiging 24 uren lang aan de kwinkslagen van een heirleger spotters blootstellen. Is politiek de kunst om de middelen te vinden en toe te passen, welke de verwezenlijking van een eenmaal gesteld doel mogelijk maken, wat dan te zeggen van het beleid dezer politieke vergadering? Men wil eene handeling van de Regeering afkeuren, maar zoo dat hare verwijdering niet noodig zijn zal, - en men kiest eene formule, welke door haar gebezigd, bijna noodzakelijk tot aftreden leiden moet. Men wil de algemeene politiek uit de discussie weren, - en die politiek beheerscht het geheele debat. De minderheid wil aan het ministeeie het vijandig votum van de meerderheid sparen, - en zij neemt de toevlucht tot eene formule, welke zij kon weten dat voor de meerderheid onaannemelijk zijn moest. Dr. Kuyper wil wonden heelen - en hij slaat nieuwe wonden. De heer de Roo wil aan de verdeeldheid in de gelederen der meerderheid een einde maken door eene nieuwe formule, op zich zelve bruikbaar genoeg, - maar hij licht ze toe op eene wijze waardoor zij absoluut onbruikbaar moest worden. De Kamer klaagt over de onhandigheid van de Regeering, - en hare eigen onhandigheid stelt die van het Gouvernement geheel in de schaduw. Zij wil treffen - en wordt gewond. Zij wil uitdrukking geven aan eene zeer billijke en zeer gegronde ergenis, - en zij gaat daarbij op zoodanige wijze te werk, dat, om de ergenis welke zij zelve

opwekt, het publiek zijne grieven tegen de Regeering geheel vergeet. Mr. van Houten moge later smalen op de zwakheid van hetgeen hij noemde ‘eene Regeering vooralsnog’; zou deze hem niet met volle recht kunnen antwoorden: dat ‘eene Regeering alsnog’, hoe zwak ook, toch nog altijd sterker is dan eene meerderheid, welke ‘vooralsnog’ geen partij is?

Het was eene billijke straf door het Reglement van Orde aan de Kamer opgelegd, dat deze zich nu een tweede opwarming van den ouden schotel zou moeten laten welgevallen. In de rustige commissie-kamer werd de lang gezochte formule spoedig gevonden; eene formule zoo als zij van den aanvang af had moeten zijn: die den vinger legt juist daar, waar de onbetwistbare fout schuilt, en die streng in hare afkeuring, toch zoo is ingericht, dat zij het voortbestaan van de Regeering niet onmogelijk maakt. De Kamer verlangt natuurlijk naar geen nieuwe discussiën, en in den middag van 22 December wordt de formule in alle stilte bijgezet. *Sit ei terra levis*, en moge in het belang van Regeering en Vertegenwoordiging beiden, nooit een vreemdeling de plaats ontdekken waar de lang gewenschte rust eindelijk gevonden werd!

Ik heb mij bij de voorgaande beschouwingen langer opgehouden dan in mijne bedoeling lag en mag nu niet van den lezer vergen, dat hij mij meer dan een enkel oogenblik vergezelle bij de discussieën over hoofdstuk V der staatsbegrooting, hoe rijke bron voor overwegingen deze juist dit jaar opleveren. Dat men grondige bezwaren konde aanvoeren ook tegen het administratief beleid van dezen Minister, niemand die het liever erkent dan ik; niemand ook die meer dan ik geneigd kan zijn met Mr. de Vries in te stemmen, waar hij aan de beslissing in de zaak van Kampen en Hedikhuizen een nieuw motief ontleent om het toekennen van zelfstandige administratieve rechtspraak aan den Raad van State te bepleiten. Maar waar men als Mr. Smidt uit allerlei hoeken en gaten meer en minder belangrijke beschikkingen bijeenzoekt, niet alleen om die te critiseeren, maar vooral om daaruit op te maken een algemeene acte van beschuldiging tegen den Minister, daar denkt men onwillekeurig weder aan dat onbillijke *parti-pris*, hetwelk sinds jaren de vloek is geweest van schier alle parlementaire oppositie hier te lande. Weinigen die zoo op de hoogte zijn van ons administratief recht als juist de afgevaardigde uit Assen, en

aan hem mag ik dus wel de vraag richten: of hij veel moeite zou hebben de stoffe voor dergelijke acte, als hij hier leverde, tegen de meesten van onze Ministers van Binnenlandsche Zaken, en in de eerste plaats tegen Thorbecke zelven, bijeen te brengen?

Maar nog veel onbillijker beschuldigingen - beschuldigingen, welke straks bij de discussiën moeten worden uitgewerkt - vullen de voorloopige verslagen. Hoe is het mogelijk dat in een tijd, waarin zoo gewichtige vraagstukken de wereld verdeeld houden, een groote politieke partij aan de tegenovergestelde richting niet anders heeft mede te deelen dan eene reeks banaliteiten als wij in de eerste paragrafen van sommige verslagen aantreffen! Dr. Kuyper wilde in eene van zijne laatste redevoeringen betoogen, dat de beschaving in Nederland achteruitgaat, en hij zocht de bewijzen voor zijne stelling overal, soms verre genoeg. Waarom zoo ver, als in de verslagen voor hem, de bewijzen slechts voor het grijpen waren? Ik weet wel dat ook van liberale zijde tegen den inhoud van die stukken is geprotesteerd; maar wat baat dit ten slotte? Het is mij inderdaad onverklaarbaar, hoe de Kamer kan goedvinden onveranderlijk op dezelfde wijze voort te gaan. Goed gezien is er dunkt mij geen dwazer gewoonte denkbaar dan in de mededeeling van die algemeene politieke beschouwingen ligt opgesloten. Voorloopige verslagen mogen hunne waarde hebben, wanneer zij dienen om de regeering bekend te maken met opmerkingen, welke tot wijziging van hare voorstellen leiden kunnen, of wel om haar in staat te stellen zoodanige inlichtingen te verstrekken, als alleen schriftelijk kunnen gegeven worden. Maar welk praktisch nut kan er met mogelijkheid schuilen in zulke algemeene beschouwingen over den persoon des ministers en zijn regeeringsbeleid? En wat is het gevolg? Dat de Minister van Financiën, sprekende in naam van het Kabinet, in den waren zin van het woord een loopje neemt met de Kamer. Deze had namelijk in haar ijver om grieven bijeen te brengen, vergeten dat sommige menschelijke fouten en gebreken elkander uitsluiten, en dat bijv. eene zelfde regeering niet tegelijk èn te halstarrig, èn te wankelmoedig zijn kan. De Minister voegt die elkaar uitsluitende grieven bijeen en bestrijdt de eene met de andere. En de Minister van Binnenlandsche Zaken? Ziehier wat hij zegt: ‘De eerste paragraaph van het Voorloopig Verslag bevat een uitvoerig betoog, namens zeer vele leden in drie afdeelingen, omtrent de onbekwaamheid of ongeschiktheid van den Minister

en eene zwakke poging tot tegenspraak van dat betoog. Niemand zal verlangen, dat de ondergeteekende aan deze gedachtenwisseling deel neme.' Men sprak in de laatste weken veel van het *prestige* der volksvertegenwoordiging; maar of dit wel wordt aangekweekt door een antwoord, zoo hooghartig en toch zoo wel verdiend, als zij zich hier moest laten welgevallen?

Slechts een paar voorbeelden om den aard der geopperde grieven te kenmerken. Gemis aan constitutioneelen zin speelde een hoofdrol, en dit gemis zou vooral gebleken zijn bij de bekende ministerieele mededeeling omtrent het gevraagd, maar door den Koning geweigerd ontslag. In dit schijnbaar eenvoudig feit schuilde inderdaad een zeer samengesteld misdrijf. Vooreerst de mededeeling op eigen gezag en ongevraagd: men had behooren te wachten tot de Kamer inlichtingen verlangde. De paedagogische regel, welke verbiedt te spreken zoolang men niet wordt ondervraagd, is mij van oudsher wel bekend; maar ik meende in gemoede, dat zijne heerschappij streng binnen de grenzen van de kinderkamer beperkt bleef. De toepassing op ons positief staatsrecht is iets nieuws, en onhandigheid van den Minister bij de toepassing van dit nieuwe beginsel mocht de Kamer wel voor deze keer door de vingers zien. Zij liet zich daartoe vinden; maar nu kwam de tweede fout: het mengen van 's Konings naam in de discussie. Leelijke zaak inderdaad! En toch: niemand betwist het recht des Konings om aan ministers ontslag te weigeren en de bevoegdheid van deze om zich op eigen verantwoordelijkheid bij die weigering neer te leggen. Wanneer nu die feiten voorkomen, wanneer de Koning van dat recht, de Minister van die bevoegdheid gebruik maakt, en men wil van een en ander aan de Kamer kennis geven, hoe moet men het dan wel aanleggen om 's Konings naam te mijden? Sedert wanneer en waar bestaat die praktijk, welke men hier als geldend recht komt voorstellen, en hoe redt men zich elders uit de verlegenheid? De Minister - zoo luidt het vonnis - had óf de zaak moeten omschrijven, óf enkel het resultaat meêdeelen. Maar hoe? Een minister in functie kan niet aan de Kamer komen zeggen: 'ik blijf,' voor hij gezegd heeft: 'ik wilde heengaan;' en zegt hij het een en het ander, dan ligt de conjectuur, dat de Koning weigerde, zoo verbazend dicht bij de hand, dat men het feit verzwijgende of niet verzwijgende toch ten slotte hetzelfde uitdrukt. Hoe de Regeering zich onder dergelijke omstandigheden uit de verlegenheid

moet redden, is mij inderdaad niet recht duidelijk. Hopen wij dus maar, dat zij altijd eene Kamer tegenover zich vinde, zoo sterk tegen extra-parlementairen invloed gewapend als de onze is.

Toch was ook dit nog niet de voorname grief. Het hoofddelict lag in het bijwoord *stellig* aan het werkwoord ‘weigeren’ toegevoegd. Het bericht dat de Koning weigerde kon er misschien nog door; maar dat hij stellig weigerde! Ongetwijfeld de Minister had wel gedaan met het woordje te verzwijgen; maar omgekeerd zou ik willen vragen: of de Kamer op hare beurt niet waardiger zou hebben gehandeld wanneer zij dat bijwoord met rust gelaten had? Er zijn van die kleine delicten, welke zelfs het schouderophalen niet waard zijn.

Eindelijk de verzwarende omstandigheden, want wij zijn nog niet van de zaak af. Men meende in den laatsten tijd te hebben opgemerkt, dat de ministers, zoo dikwijls zij van zich zelven spraken, met zeker vertoon, zekere aanmatiging, zekere stemverheffing zich ‘'s Konings’ ministers noemden, en zoo iets dan kon dergelijke uitdrukking met waarachtigen constitutioneelen zin onmogelijk worden overeengebracht. Maar ik bid u, Mijneheeren, houdt af, want inderdaad het gevaar is groot, dat eenvoudige lieden, niet in het parlementair *patois* te huis, uw constitutioneelen zin voor eene zekere soort van onzin zullen houden.

Eene andere grief - en daarmede besluit ik mijne bloemlezing - betrof het inderdaad betreurenswaardig gemis van werkzaamheid bij den Minister van Binnenlandsche Zaken. Waarmede de Ministers toch wel hun tijd zoek brengen, terwijl de leden van de Kamer zich in sectiën en openbare vergaderingen aftobben met het overpeinzen van de moeilijkste en diepste staatsaangelegenheden? Daar hebt gij bijv. de droogmaking van de Zuiderzee, met zooveel ophef in September 1874 aangekondigd. Een jaar is verloopen en ..... nog vaart men op die zee. Neen zoover gingen de afdeelingen niet; streng genomen hadden zij misschien kunnen eischen, dat de zaak reeds ware afgedaan, maar zij weten zich te matigen. Wat griefde en teleurstelde 't was dit, dat men in een lang, lang jaar van deze zaak eigenlijk niets had vernomen, tenzij men een pover wetteke, op voorloopige peilingen betrekkelijk, in rekening mocht willen brengen. 't Werk is toch niet van zulk een omvang, of men had in billijkheid kunnen verwachten, dat de resultaten van het voorloopig onderzoek reeds aan de Kamer waren overgelegd!

En dan de regeling van den algemeenen en bijzonderen waterstaat! 't Is waar, de Minister had reeds in den zomer eene partieele regeling van een der onderdeelen aan de Kamer voorgelegd; 't is waar, in de laatste twintig jaren was op dit gebied weinig of niets tot stand gebracht; 't is eindelijk ook waar, dat Thorbecke, die toch wel wist wat werken was, voor die taak een vollen menschen-leeftijd eischte; maar dit alles neemt niet weg, dat men van een Minister, wiens legislatief talent door de zijnen soms zoo hoog geprezen wordt, meer had mogen wenschen, verwachten, vragen, eischen misschien.

Ik spaar u het overige. Slechts deze vraag: Hoe kunnen menschen, die niet willen dat een ander groot schijne, zich zelven moedwillig zoo klein maken?

Ik denk er niet aan de geheele liberale partij verantwoordelijk te stellen voor al de enormiteiten in de voorloopige verslagen ontwikkeld en bij de discussiën toegelicht. Voortreffelijke proeven van streng parlementaire en uitnemend heusche debatten zijn in de laatste weken ook van liberale zijde in genoegzamen getale geleverd; maar bedrieg ik mij als ik zeg, dat men om die proeven te vinden tegenwoordig meer moet zoeken dan voorheen? Natuurlijk dat ik er ook niet aan denk de grieven, in die betere proeven ontwikkeld, op één lijn te stellen met die welke hierboven beschreven werden. Het meest afdoende scheen mij het beknopte, zeer hoffelijke en toch zeer strenge requisitoir van Mr. Kappeyne: zijne klacht over de zwevende staatkunde des ministers. En inderdaad hier zal wel de hoofdfout schuilen. Het onvereenigbare te willen vereenigen is een hopelooze toeleg. Wat men van liberale zijde vraagt - en met het volste recht naar ik meen - is dit, dat tegenover de klimmende eischen der kerkelijken de Staat zijn politiek beter accentueere dan tot nog toe. Geen beperking van de vrijheid, geen overheersching zeker, maar een breken met de oude traditie, zoowel de liberale als de conservatieve, de traditie van het plooien en het zwijgen, van het laten gaan en het door de vingers zien. Onze Minister van Binnenlandsche Zaken wil en kan misschien die nieuwe politiek niet dienen, en er is dan ook niet veel scherpzinnigheid noodig om nu reeds te voorspellen, dat deze eigenaardigheid de eindoorzaak van zijn val zal worden.

Hebben de Heeren van de Putte, Kappeyne en andere leiders wel gedaan toen zij het verbond met den Minister nu reeds

opzegden? Ja, als afstemming van eene begrooting reeds dan voldoende gemotiveerd is, wanneer men in gemoede kan verklaren met de algemeene staatkunde van het Kabinet niet in te stemmen. Maar welk politicus zal dus de vraag stellen; wie niet erkennen, dat, om te kunnen afstemmen, nog iets meer noodig is, namelijk het geloof, dat voor het bestaande iets wat beter is kan worden in de plaats gesteld. Had men dat geloof? De liberale meerderheid is afgetreden, omdat zij - mag ik mij eens van eene grondwettige uitdrukking bedienen? - ‘buiten staat geraakt was de regeering zelve waar te nemen.’ Zijn de heeren *leaders* bereid een attest van herstelde gezondheid af te geven en dit attest met hunne invloedrijke namen te teekenen?

Zij schijnen dus te meenen, en zullen voor die meening stellig goede gronden hebben. Ik sta veel te ver om die gronden te beoordeelen; maar wat ik wel weet 't is dit, dat wij, het volk niet achter de kiezers, maar achter de vertegenwoordigers, twijfelen, ernstig twijfelen; te ernstiger omdat wij juist bij de jongste discussiën ettelijke zeer onheilspellende symptomen meenen te hebben waargenomen.

Hoe *wij* liberalen over het algemeen de zaak beoordeelen? Zie, wij treuren om onze oude eiken. De dood heeft de schoonste stammen geveld, en wat overblijft is in de laatste jaren aan eene geheimzinnige ziekte ten prooi. Een bij uitstek schadelijke rups, welker wetenschappelijke naam mij ontsnapt, heeft veel van het beste hout bedorven en vooral onder het zoogenaamde ‘jonge goed’ ontzettende vernielingen aangericht. Een breed getakte kastanje is nu onze troost, zijn stam onze steun, zijn bladerenkroon onze bedekking. Voorts wachten wij op betere tijden, die ook wel eens komen zullen. Maar wanneer wij, dus wachtende en hopende, een gansche bent zien naderen met spade en houweel gewapend, die het blijkbaar op onze kastanje gemunt heeft, gelooft gij dan dat wij veel reden hebben haar vriendelijk te ontvangen, enkel omdat zij onze kleuren draagt? ‘Weest niet beducht,’ - roept zij ons toe - ‘wij zullen u uwen boom laten; het is ons enkel om de schors te doen; wij willen onze namen snijden in den stam en met onze kleine priemen in het hout boren, vast vertrouwende dat de boom daartegen wel bestand zal zijn. De wilde kastanje moet zoo taai wezen!’ Maar nog eens, neen Mijneheeren, laat af. Gij zijt, dunkt ons, de jaren van het jongensspel ont-

wassen, en in elk geval lust het ons niet de inleggelden van uw spel voor onze rekening te nemen. Of meent gij, dat wat er na uw wetenschappelijk onderzoek van den boom overblijft, ons dezen zomer brengen zal wat hij aan zijn eigen levenswetten overgelaten, zou kunnen brengen? Daarom, wat wij u bidden mogen, keert terug naar uw eikenhout, verzorgt het zoo goed gij kunt; - neemt spade en houweel te baat in den strijd tegen die verderfelijke rups, welke, zoo gij ze niet vernietigt, u vernietigen zal; - spaart vooral het snoeimes niet, want - zien wij goed - dan heeft althans het jonge hout aan de diensten van dat mes verbazende behoefte; - spant in één woord al uwe krachten in, en wanneer gij dan, wat vroeger of wat later, maar zeker hoe eer hoe liever, vrucht zult zien van uw arbeid; wanneer gij ons zult kunnen wijzen op een zes- of achttal krachtige en gezonde stammen, welig tierende in denzelfden grond waarin gij het jonge goed geplant hebt, komt dan terug en wij zullen u des noods de behulpzame hand bieden om de kastanje op te ruimen. Immers wij zijn het volkomen met u eens: de eik is veel beter dan de kastanje; maar - voegen wij er fluisterend bij: de kastanje is beter dan niets.

En als de bent is afgetrokken? Dan zullen wij met een *peccavimus* eindigen; dan zullen wij het - en nu niet fluisterend - uitspreken: dat wanneer een deel ook van onze groote invloedrijke liberale pers de politieke moraliteit wat meer - en de politieke geloofsgenooten wat minder wilde ontzien; wanneer wij zelven onze onverschilligheid wilden afleggen; wanneer wij den kanker, welke onze krachten sloopt, aandurfden en met onverbiddelijke gestrengheid uitwierpen wat ziek is en ziek maakt - de zorg voor het uitroeien van rupsennesten niet aan onze afgevaardigden zou behoeven te worden opgedragen. Geen verdeeling van politieke schuld is rechtvaardig, welke niet voor ons, het stemgerechtigd publiek, het grootste deel bewaart. Wanneer onze constitutioneele instellingen - vrucht van de toewijding, het talent en de veerkracht der vaderen - ten slotte in een poel van bekrompenheid en onmacht mochten verstikken, dan zal de verantwoordelijkheid voor die droeve uitkomst ook rusten op ons, en op ons het eerst en het meest.

Leiden, 23 December 1875.

J.T. BUIJS.

Een oudejaarsavondpraatje.

Het is oudejaarsavond 1875, en voor den gezelligen open haard gezeten, ben ik bezig afscheid te nemen van het vertrekkend jaar. Het gaat met de jaren als met onze groote mannen: men waardeert ze vaak het meest als ze sterven of dood zijn. Er is een tijd in het leven, dat vooral de geboorte van het nieuwejaar aandacht trekt en vreugde opwekt. Achterboven in het ouderlijk huis had ik een kamer, uit wier ramen - die geheel opensloegen - men een fraai uitzicht had over een groot square mooie ouderwetsche Amsterdamsche tuinen. Nergens in Amsterdam stonden zulke bruine beuken; de hooge accacia was zeker 200 jaar oud, en in het voorjaar werd het hart verheugd door tal van sneeuwwitte pereboomen en bloeiende seringen.

Dacht ik op oudejaarsavond ooit aan hetgeen door die open vensters genoten en geleerd was, aan al wat in de voorbijgevlogen maanden gedaan en verwaarloosd was? - ik ben erg bevreesd van neen. Het jaar, dat kwam, niet het jaar dat wegging, wekte mijn geestdrift. De ramen werden opengeworpen en de buren verschrikt door de knallende schoten uit een eerwaardig pistool, dat, geloof ik, nog van den Franschen tijd afkomstig was.

Pang! pang! knalde het uit de vensters, zoodat de lieve moeder beneden in de zaal er van opschrikte; *pang! pang!* weg met het oude! leve het nieuwe! want dit is de leus van elk jong geslacht. Wat denken wij aan 't verleden; de toekomst ligt voor ons open; vooruit dus, vooruit! Wij voelen ons geharnasd tegen teleurstelling, want het jonge harte klopt het *allegro* der blijde jeugd, en wij juichen met haar, die Milton noemt: '*the goddess fair and free*', het jonge jaar toe, dat ons het gouden land der toekomst naderbrengt.

Wanneer men ouder is geworden, en reeds een zoon heeft,

die naar het pistool uit den Franschen tijd grijpt, denkt men meer aan 't jaar, dat bijna achter den rug ligt, dan aan 't nieuwe dat op komen is. Gelukkige lieden zijn altijd een weinig conservatief; ze schuwen verandering; en ik ken zelfs een warm liberaal, die door het zien van onze voortreffelijke legerorganisatie zoo conservatief is geworden, dat hij, nu we binnen 5 jaar den achtsten minister van oorlog verkrijgen, weigert uit het venster te vuren, onder den kreet van weg met den ouden! leve de nieuwe minister. Te veel geluk maakt conservatief...

Ik heb vanavond niemand genoodigd en geen uitnoodiging aangenomen, omdat ik groote begeerte had, eens een praatje te maken over het oude en over iets ouds, dat altijd nieuw blijft, met den kleinen kring van nog onbekende vrienden, welke ik mij zoo gaarne zou maken, en wier sympathie te winnen mijn eerzucht is. Want zoolang er geen sympathie en vertrouwen tusschen lezers en schrijvers bestaat, kan de causerie niet vlotten. Men moet eerst een coterietje vormen van lieden, die elkander begrijpen en waardeeren, zoo men met *abandon*, luchtig en vroolijk, of ernstig en met geestdrift, zichzelven wil toonen gelijk men is en juist durft zeggen wat men gevoelt en denkt.

Als er niet zoo veel Nurksen in de wereld waren, zouden er veel minder coterieën zijn, tegen wier bestaan juist de hoofdschuldigen het meest toornen. Een groote club kan nooit voor tal van gezellige, prettige kerels hetzelfde zijn, wat de kleinere sociëteiten voor velen waren. Als men niet op zijn gemak is, daar men de overtuiging mist van begrepen en gewaardeerd te worden, wanneer men voorzichtig moet wezen in zijn uitdrukkingen, daar men vele lieden niet kent, dan ontbreekt dat half roekeloos, half grootmoedig vertrouwen op zichzelven en anderen, hetwelk de grondslag zelve is van prettige gesprekken, vol geest, humor en geestdrift. Buiten den toovercirkel der lieden, die ons goed kennen, waarin men elkander toegevend en met sympathie behandelt, en waar een *esprit de corps* heerscht, die zelfs den meest bedeesde en stilzwijgende nu en dan geestig maakt, is menigeen, die door zijn vrienden bijzonder gewaardeerd wordt, stilzwijgend en vervelend, en wordt hij voor pedant, verwaand en saai aangezien, omdat hij juist het tegendeel van alle drie is.

Lieden, die steeds volkomen bedaard zijn, die zich niet spoedig uit het veld laten slaan, en nog al met zichzelf ingenomen zijn, worden door gebrek aan sympathie niet gehinderd en bevriezen

minder spoedig in het bijzijn van onbekenden en Nurksen. Nurks gaf een kwartje aan de straatzangeres, ‘want zoo was hij’; hij is werkelijk zoo'n kwade kerel niet, doch hij is maar onaangenaam en ongevoelig. Sydney Smith sprak eens van enkele zijner familieleden, ‘die van vriendschap een systeem van wettige, straffelooze impertinenties maken’, en ieder zal zeggen: ‘zoo zijn er’. Deugdzame, beginselvaste lieden bestaan er, die van uw vrienden onaangenaamheden zeggen, ‘omdat ze werkelijk niets van hen houden’, die u verklaren dat ge dik of uw achterhoofd kaal wordt, ‘omdat het ontegensprekelijk waar is’, en die uit zeer begrensde sympathie met zoo veel waarheidsliefde om zich heen mitrailleeren, dat men in hun bijzijn eigenlijk iemand anders is. Hun bemoeizieke braafheid is te zwaar op de hand en drukt te veel. Zij causeeren alsof ze eeuwig bezig zijn getuigen te geven of te vragen, en ze zijn zoo oprecht en eerlijk dat men naast hen evenzeer op zijn gemak is, als de werkmeid zou zijn, wanneer mevrouw haar een plaats op de sofa aanbood, terwijl ze rondweg aan de onbekende dame alles vertelde, wat ze, na jarenlangen omgang, van Mietjes karakter en gewoonten geleerd had.

Aangename omgang veronderstelt sympathie als iets wat vanzelf spreekt. Zij, die levendig gevoelen, welke afhankelijke lieden we eigenlijk zijn, hoe onbeteekenend en machteloos ieder is, zoo we elkander niet begrijpen en helpen, vindt het al te hard, iemands vertrouwen in hun goedwilligheid en sympathie te beloonen door een koele buiging, een beleefden onvertrouwelijken glimlach, een snauw, een grins of een emmer koud water.

Wanneer er vertrouwen en sympathie bestaan tusschen den schrijver en zijn lezers, dan wint hij kracht en verliest hij het ontmoedigende gevoel, dat steeds gewekt wordt door de deugdzame lieden, die altijd op den uitkijk staan naar iets dat niet degelijk, niet deftig of onjuist is in uw woorden, ten einde u onmiddellijk op raspachtige, gestrenge of gemoedelijke wijze op de vingers te tikken.

Niet iedere vogel vliegt als de kraai regelrecht naar zijn voedsel, en niet iedere schrijver gaat op zijn doel af, op volkomen logische wijze, volgens de orthodoxe methode van redeneering en gevolgtrekking. Wanneer iemand u de suikerbelasting en het stelsel der *drawbacks* poogt te verklaren, is alles wat uw aandacht aftrekt van zijn steilen gedachtengang en ingewikkelde bewijsgronden, verlies voor u. Ge begrijpt er dan - nog

minder van dan anders. Doch wanneer ge niet op didactische wijze dergelijke diepe onderwerpen behandelt, doch zaken bespreekt, waarbij verbeelding en gevoel vrij spel hebben, is een minder degelijke wijze van bewijsvoering vaak verkieslijk. Wanneer men met Montaigne zegt: ‘Ce n'est ici pas ma doctrine, c'est mon étude’, dan is Montaigne's schrijfwijze ook de beste. Van den hak op den tak springend, al pratend en schertsend zijn denkbeelden ontvouwend, soms oogenschijnlijk zijn onderwerp vergetend, om straks den draad weder op te vatten, die dan echter veel beter ons leidt, gaat de letterkundige causeur op zijn doel af. Dus wordt het *essay*, de proeve, de *causerie*, gevormd, het opstel, dat een schoolsche behandeling schuwt, en meer op een praatje dan een verhandeling gelijkt. In plaats van een afgetrokken stelling met klemmende betoogen te bewijzen, en zijn lezers als het ware toe te voegen: ‘dit moet gij denken en gevoelen,’ stort de letterkundige *causeur* zijn hart uit voor zijn intiemen onder het publiek, als sprak hij tot een vriend. Hij beperkt zich tot de mededeeling: ‘dit is wat ik denk, mij voorstel en gevoel’; hij preekt, noch doceert, maar hij deelt indrukken, overtuigingen, begrippen mede, naarmate het gesprek over ernstige of vroolijke onderwerpen loopt.

‘Ik had opgemerkt’, zegt Hazlitt, ‘als ik over het eene of ander onderwerp geschreven of gedacht had en later aanleiding vond, er met een vriend over te spreken, dat het gesprek gewoonlijk een veel grooter omvang nam en tot allerlei vragen leidde, die niet rechtstreeks met de eerste beschouwing van 't onderwerp in verband stonden, maar niettemin over mijn stoffe en over het menschelijk leven in het algemeen een treffend licht wierpen’.

Deze opmerking leidde Hazlitt, Lamb en vele der geestigste, meest humoristische causeurs om de voordeelen van den schrijfstijl en den spreektrant te verbinden, en dus werd de *causerie*, die met Montaigne stierf, op nieuw geboren, en vond men weder het geheim van een schrijfwijze, die, terwijl ze door groote verscheidenheid, en door een dichterlijk spelen met het onderwerp vermaakt, tevens niet weinig leerrijk is, daar ze groote oprechtheid waarborgt, want de schrijver gaat gemeenzaam met zijne vrienden onder het publiek om. Weet hij zich die vrienden niet te winnen, dan is zijn kracht gebroken. Hij moet gedragen worden door hun vertrouwen, hun snel begrip, hun vriendelijke verbeelding, die tusschen de regels weet te lezen. Ik reken

er op, langzamerhand mijn coterietje te vormen, en mogen de Nurksen en Stastokken dezer wereld mij dan aanmoedigen, door nooit een oog te slaan in wat ik schrijf, want dan kan ik naar hartelust ondegelijk zijn, en durf ik eens met mijne vrienden te lachen als groote kinderen gelijk wij zijn, en als we Hildebrand's vriend Boerhave een treffend geval hooren verhalen van zelfopoffering, dan schamen we ons den traan niet, dien we wegpinken, want we zijn onder ons.

Vanavond schuw ik de Nurksen vooral, want ik ben in een stemming, waarin tranen en glimlachen elkander gemakkelijk afwisselen.

Livingston gaf aan een Kaffer eens een snuifje. ‘O! dat is hemelsche snuif,’ riep de neger uit: ‘ze heeft de oude tranen te voorschijn gebracht, die achter mijn oogen geleefd hebben, mijn geheele leven lang.’

Ik heb vanavond een dergelijk snuifje genoten. O, goddelijke humor, gij hebt mij gebracht in de stemming, waarin ik al mijn levensdagen zou willen verkeeren. De nieuwe uitgave van de *Camera* was mij ter inzage gezonden, en ik heb Hildebrand, dien ik sinds een week of wat niet gezien had, dus ten mijnent mogen ontvangen. Hetgeen hij zeide boeide mij als altijd, en de glimlach was nog op mijn lippen, als mijn hart ontgloeide.... doch de platen bevielen me niets. Dit is niet de schuld van den teekenaar of van mij, maar van den uitgever. Het denkbeeld om de *Camera Obscura* te *illustreeren* door prenten, is al een der grilligste, die men zich kan voorstellen. Al heeft de teekenaar evenveel genie als de schrijver, dan is de taak nog onmogelijk. Geen teekening kan mij half zoo veel zeggen aangaande Nurks, als acht woorden uit 's mans eigen mond doen. Zijn wij zoo onterfd van verbeelding, dat we het portret van een bejaarden bootsman of gepensioneerden dragonder noodig hebben, om ons Keesjen voor te stellen? Een denkbeeldig portret van lieden, die we sinds onze eerste jeugd kennen, kan niet voldoen. Ik beweer dat Keesjen, Pieter Stastok, Hildebrand, de vroolijke Rudolf van Bramsen en zijn sentimenteele zus er geheel anders uitzien, en neem het den teekenaar kwalijk, dat hij mij dus in mijn gezicht verklaart, dat ik ongelijk en hij gelijk heeft. Het illustreeren van geliefde boeken, wier helden onze oude vrienden zijn, heeft eigenlijk veel van een impertinentie.

En Hildebrand's vrienden zijn onze vrienden geworden. Ik heb vanavond ‘Keesjen’ nog eens hooren spreken, en ik

erken het met dankbaarheid: ‘de oude tranen, die achter mijn oogen gesluimerd hebben vele maanden lang,’ zijn te voorschijn gekomen, en die zoete aandoening, waarop een glimlach volgde, veroorzaakte geen reactie, maar bracht mij in de aangename, liefdevolle stemming, waarvan ik sprak.

Indien we doen als de kinderen, die het speeltuig, dat hen bekoorde, breken om te zien hoe het in elkander zat, en ons rekenschap pogen te geven van de redenen waarom het eenvoudig verhaal van Keesjen ons zoo roert, dan zullen we het ‘ick en weet niet wat’ waarschijnlijk evenmin ontdekken als het kind dit vermag. Doch een gissing kunnen we wagen. Nadat langzamerhand door een trek hier en een trek daar onze sympathie voor het goedhartige, dienstvaardige, oude diakenhuismannetje gewekt is, doch wij wel wat op hem neerzien, ondervinden we onverhoeds een zachte verrassing, die ons hart aandoet. We merken plotseling, dat er ook in die onontwikkelde natuur, in het goedige mannetje, dat een kind in de boosheid wezen moge, doch tevens zeker een kind in het verstand is, een vonk sluimert van menschenadel, van menschelijke fierheid. Wanneer we luisteren naar Keesjen's aandoenlijk verhaal, hooren we het onbewuste handtasten van iemand, die in het donker is, doch vermoedt, dat er ergens een deur is, die het licht zal binnenlaten. We worden getroffen door het kinderlijk, maar zelfverloochenend en dus heroïsch werken en sparen, dat het diakenhuismannetje zich vele jaren lang getroost heeft, ten einde, als hij dood was, in zijn eigen kist te kunnen liggen, gelijk hij er zijn vader in had zien liggen, met eigen goed aan en zonder dus diakenhuisgoed te dragen.

Keesjen kon veel smart en ontbering verdragen; hij at genadebrood in een gesticht zonder dat hem dit scheen te hinderen, doch hij had onbewust een nooit uitgesproken wensch gekoesterd naar een edel en meer onafhankelijk bestaan. Vele eentonige vreugdelooze jaren spaarde hij centen bijeen om ‘fatsoenlijk begraven te worden,’ en in de bittere smart, welke hij ondervindt toen hij door de kwaadaardigheid van den dwerg dat geld verliest, wordt dus door ons met een traan en een glimlach gedeeld. De glimlach wordt gewekt door de tegenstrijdigheid tusschen het lange werk en de kleine winst, tusschen de nederigheid van het ideaal en de zelfverloochening en volharding van het streven. De pathos van het verhaal wordt

humor door den glimlach, welke den mond plooit, wanneer bij het optreden van den dwerg het aandoenlijke de grenzen van het groteske nadert. De pathos wordt humor, wanneer Kees, de heldhaftige Kees, weder aan het tasten gaat om zijn dankbaarheid uit te drukken, en Hildebrand, die hem met een traan in 't oog getroost heeft, doet glimlachen door zijn naïeve taal.

Mijnheer, zeide hij, terwijl hij met den linkerarm in een laars van Pieter, en den schoenborstel in zijn rechterhand Hildebrand naliep: ‘Mijnheer, smeer ik uw laarzen netjes genoeg?’

En als Hildebrand hem, met een ‘overheerlijk’, genoegen had gedaan, vraagt hij verder: ‘En is uw jasjen goed genoeg geborsteld? Als er iets aan mankeert, moet meheer 't maar zeggen.’

Bedwongen pathos, dat is pathos, die niet melodramatisch wordt, doch die op sobere wijze half getoond, half omhuld wordt, is de grondslag van den heerlijksten humor. Zeker, men kan tranen laten vloeien op gemakkelijker wijze. Men kan zoozeer op het gevoel van zijn lezers of toehoorders werken, ‘dat zij er naar van worden’, door hen b.v. het sterven van een kind zoo levendig mogelijk voor te stellen of hen het gekerm en geschrei te laten hooren der verminkten op de kade van Bremerhaven. Doch de tranen, dus gewekt, zijn geen weldoende tranen; zij ontzenuwen, ze laten een gevoel van pijn en zwakte en ontmoediging na, en voor den kunstenaar zijn daarom deze middelen om tranen te wekken verboden wapenen. Men kan mij niet overtuigen dat ik dwaal, door mij op het voorbeeld van Dickens te wijzen, en mij den dood van den kleinen Paul Dombey in herinnering te brengen. Het theatrale effect, dat Dickens steeds maakte met het voorlezen van deze episode, is op verre na geen bewijs van artistieke volmaaktheid. Met gedeelten uit de werken van Shakespeare, Walter Scott of Fielding, had hij die tranenbeeken niet kunnen doen vloeien. Dickens is een groot humorist niettegenstaande het melodramatische van zijn talent er hem een eer in deed stellen, een oppervlakkige opwinding te veroorzaken door zijn toehoorders ‘naar te maken.’ Humor wekt geen tranen, die het hart verschroeien, maar het verfrisschen.

Ik spreek niet over de suiker-drawback en waag me dus aan geen verklaringen. Als ge mij vraagt wat humor is, dan weet ik u alleen te zeggen wat hij niet is. Hij is iets anders dan grappige dwaasheid, dan ‘*fun*,’ gelijk we in Pickwick hebben. Het

is iets anders dan geest, dan *esprit*, dan *wit*. Het eerste komt voort uit overmaat van kracht en gezondheid en opgewonden vroolijkheid. De bekoorlijkheid van de soort van geschriften, waarvan Pickwick het eenig model is, ligt geheel in den weelderigen overvloed van levenslust en frissche joligheid, die gepaard gaat met een ingeboren besef der dwaze tegenstrijdigheden, welke men in de wereld ziet. Men kan zich bijna geen man van over de dertig voorstellen, die zulk een geniaal schooljongensboek zou kunnen schrijven. Wat hij aan ervaring, kennis en opmerkingsgave gewonnen zou hebben, had hij zeker verloren aan ontembaren, onvermoeiden levenslust, welke alleen de opgewektheid geeft, om in buitensporige taal onbedwingbare grappen en vroolijke dwaasheden hun vrijen loop te laten, en de verbeelding zich als het ware te laten uithollen.

Is grappige dwaasheid dus het kind van goed humeur, gezondheid, jeugd en levenslust, dan is geest, dan is vernuft ongetwijfeld het kind van het verstand, van het denkvermogen, van scherp inzicht. ‘Ce qu'on appelle esprit,’ zegt Voltaire, ‘est tantôt une comparaison nouvelle, tantôt une allusion fine: ici l'abus d'un mot qu'on présente dans un sens et qu'on laisse entendre dans un autre, là un rapport délicat entre deux idées peu communes; c'est une métaphore singulière; c'est une recherche de ce qu'un objet ne présente pas d'abord, mais de ce qui est en effet dans lui; c'est l'art, ou de réunir deux choses éloignées, ou de diviser deux choses qui paraissent se joindre, ou de les opposer l'une à l'autre; c'est celui de ne dire qu'à moitié sa pensée pour la laisser deviner.’

Uit deze omschrijving, die nooit overtroffen werd, bespeurt men, dat vernuft of geest uit verstand en scherp inzicht geboren wordt, doch dat hart en gemoed er niets mede te maken hebben.

Humor is dus iets geheel anders dan geest. Wanneer men zich een vermenging kan voorstellen van liefde en vernuft, van goedhartige vriendelijke belangstelling in de menschen en een zeer scherp inzicht van de zonderlinge tegenstrijdigheden tusschen hunne woorden en daden, hun gemoed en hun leven, dan begint men te begrijpen wat humor is, doch tevens heeft men zich in zeven-mijls laarzen verwijderd van den geestigen Voltaire, en is men Sterne in de armen geloopen, terwijl men Cervantes en Shakespeare naderkomt, want humor is bijna het hoogste wat in de letterkunde bestaat.

Daar gebruik ik onwillekeurig weder een volzin, die mij voor een paar weken een scherpe berisping op den hals heeft gehaald. In een artikel over ‘Ultramontaansche Poëzie’ had ik de meening uitgesproken, dat, zoodra de eerste glimlach straalde in 's heeren Schaepman's verzen, wellicht de humor kon geboren worden, ‘namelijk bijna het hoogste wat er in de letterkunde bestaat.’ Een paar dagen, nadat ‘de Gids’ was uitgekomen, kreeg ik een naamloozen brief, waarin al de profeten, godsgezanten en lyrische dichters te hulp werden geroepen, om mij te tuchtigen.

‘Humor bijna het hoogste wat er in de letterkunde bestaat? Maar wat is de lyrische geestdrift dan der dichters, die God ter eere zingen? Waar is de humor van Milton, Da Costa, Bilderdijk, Wordsworth, Racine en Schiller? Zij hadden dat levendige gevoel van het belachelijke niet, dat den humorist onontbeerlijk is; zijn zij er minder bewonderingswaardig om? Humor bijna het hoogste in de letterkunde? Maar dat is in strijd met al onze idealen van volmaaktheid. Ik kan mij een humoristischen duivel, maar geen humoristischen engel voorstellen. Slechts de demonen en kabouters lachen. Een volmaakte sympathetische, liefhebbende natuur schept geen genoegen in wat den humorist belachelijk voorkomt, doch verbergt de zwakheden der menschen en betreurt ze.’

Welk een gevaarlijk argument is uw laatste, mijn onbekende vriend, dacht ik, toen ik deze regels las. Het is een argument, dat alle zonnige, vreugdevolle, levenslustige lieden tot de verdedigers zou maken van een van des duivels eigenaardigheden. De puriteinen hebben al het mogelijke gedaan, om der wereld diets te maken dat een doffe, sombere, droefgeestige levensbeschouwing de heiligste is, en dat het versteenen van het gelaat, met de hoeken van den mond als treurwilgen omlaaghangend, de beste voorbereiding is tot een glimlachlooze eeuwigheid. Geen minder vermakelijke lieden bestaan er dan ook dan strakke, steile Calvinisten. Ze zijn zoo ernstig, dat ze niet meer opmerken wat belachelijk is. Is er b.v. iets zotters dan de soort van beeldspraak, welke methodisten gebruiken, en als vele der liederen welke ze zingen? De Engelsche *Spectator* haalde onlangs eene hunner gezangen aan, waarin deze woorden voorkomen:

> ‘My soul is like a rusty lock,
> O, oile it with Thy grace!’

Is iemand nu wezenlijk minder braaf en engelachtig dan een Methodist, omdat hij het belachelijke van zulk een beeld inziet?

Miss Frances Cobbe deelt ons in een harer werken het refrein mede, dat de geheele gemeente van de kerk '*Little Bethel*' te Londen zingt, aan het eind der verzen van een gezang, dat enkel door vrouwen wordt gezongen.

> Before him now we bow,
> Bow, wow, wow, wow, wow!
> (KOOR) Bow, wow - Bow, wow, wow!

Moet men een karaktertrek hebben, die in den hemel niet past, als men hartelijk lacht over dat 'bow, wow - bow, wow, wow!' der Methodisten?

Vele lieden hebben ongetwijfeld een vooroordeel tegen het lachen, en zoo zij voornamelijk met onopgevoede, ruwe menschen hebben omgegaan, is dit vooroordeel zeer begrijpelijk. Straatjongens en onbeschaafde menschen van elken stand kunnen niet lachen zoo ze geen slachtoffer hebben. Daarom geven idioten hun zoo veel genoegen, en doen misvormde personen hen lachen. Men moet zeker al zeer ongevoelig en onbeschaafd zijn om dit te doen, al is het ook waar, dat de koningen en edelen der middeleeuwen een dwerg tot nar hadden om hen te vermaken; dat de goden van den Olympus op de luidruchtigste wijze lachten om het hinken van den manken Vulcaan, en dat de traditioneele figuur van een hansworst en van ons aller vriend Punch in herinnering brengt, dat grappenmakers weleer zich voor de leus misvormden als ze buitengewoon lachwekkend wilden zijn. De bochel was toch eenvoudig een zinnebeeld van het belachelijke.

Het kan niet tegengesproken worden, dat menigeen den tijger, die in hem schuilt, niet verraadt voordat hij lacht of anderen poogt te doen lachen Nijdige onaangename lieden, die weinig hart hebben en de noodige verbeelding missen om sympathie te gevoelen, lachen zeker dikwijls op een manier en wegens een aanleiding, welke hun medemenschen in de verleiding brengt, hen door elkander te schudden. Doch deze apengrijns of hyenalach bewijst niets tegen lachen in het algemeen. In de '*Small House at Allington*' stelt Antony Trollope ons Lord de Courcy voor, die voor het eerst sinds vele maanden lacht, als hij hoort hoe een naburige graaf door een dollen stier bijna in de hoogte is geslingerd.

Bijna even erg als deze kwaadaardige lach is het grinneken van gevoellooze wezens, die altijd ten koste van den een of ander grappig pogen te zijn.

Wanneer een levendig besef van hetgeen belachelijk is ontaardt in een loutere voorliefde voor het komieke, die de lieden er toe drijft, alles op een boertige of snaaksche wijze te behandelen, dan daalt men af tot het peil van de Dorbeens dezer aarde, en is er in beschaafd gezelschap evenmin als in de letterkunde plaats voor die verbastering van humor. Het gaat met humor als met alles wat goed is: het wordt spoedig nagevolgd, doch de navolgers drijven hun industrie, evenals fabrikanten, in het groot, op werktuigelijke wijze, en grappen en geestigheden worden vervaardigd en verwerkt volgens een vast model. Niets is pijnlijker en akeliger dan een gedwongen lach; de grappen van een grijnzenden clown, die een glimlach nabootst, behoort daarom wel tot de vervelendste, onaangenaamste dingen in deze wereld. Een grappenmaker van dat allooi wordt, onder zijn wanhopend zoeken naar verkoopbare, gangbare aardigheden en ‘uien’, meestal persoonlijk en vergiftig. Wanneer hij geheel ten einde raad is, wordt hij profaan en derhalve voor beschaafde lieden geheel en al onuitstaanbaar. Het is daaraan toe te schrijven, dat menig zoogenaamd komiek, humoristisch of satyrisch weekblad een beschaafd man droefgeestiger maakt dan de somberste preek. Gedwongen aardigheden worden steeds ploertig, en de zoogenaamde ‘humor’ van dat soort van bladen is meestal de kwaadaardige vinnigheid van naamlooze lieden, die ‘iemand iets betaald willen zetten’ en zich, al grijnzend over hun heerlijken moed om straffeloos verdacht te maken, wreken op degenen, die hen verachten.

Dergelijke voorbeelden zouden hen, die het lachen veroordeelen, bijna in het gelijkstellen wanneer zij beweren dat veel te lachen ‘vulgair’ is. De ruwe boerenkinkel, zeggen ze, lacht uit een gevoel van ijdelheid, omdat hij beter gevormd is dan de hansworst, en meer verstand heeft dan de idioot. Lachen zonder leedvermaak bestaat er bijna niet. Men lacht hen slechts uit, die ons onverschillig zijn of die we haten. Over de onnoozelheid en dwaze vergissing van een onbekende lacht men, doch men lacht minder over die, welke een familielid of vriend begaat, en men lacht in het geheel niet over zijn eigen vergissingen. Zij, die veel lachen, bekommeren zich dus over weinig zaken en personen, en hun lachen geeft daardoor

bewijs van een onontwikkeld gemoed. De demons lachen, doch heiligen lachen niet.

Wanneer degelijke lieden, die uit een gevoel van eigenwaarde of deftigheid of omdat ze niet begrijpen kunnen, hoe iemand met een onsterfelijke ziel dansen of dikwijls lachen kan, vroolijkheid veroordeelen op *dergelijke* gronden, geven ze, dunkt mij, een bewijs te meer van dat gebrek aan chariteit en beminnelijk optimisme, dat ernstige lieden en officieele vromen zoo dikwijls onderscheidt.

De vroolijke, geestige man, die hartelijk om een grap lacht lang voordat zijn buurman er het fijne van begrijpt of zelfs vermoedt, dat er iets grappigs gezegd is, lacht niet omdat hij zich de meerdere waant van zijn eenigszins stompen en botten buurman. Hij denkt zelfs niet aan Zijn Deftigheid en gelooft ter goeder trouw, dat hij enkel lacht, omdat hij den zet geestig, ‘de ui’ goed vindt. Wanneer hij ten laatste de oogen slaat op het fronsend gelaat van den ernstigen man, die de pijnlijkste pogingen doet om te begrijpen, waarom die narren dan toch eigenlijk zoo onbedaarlijk zijn, dan schiet hij wellicht opnieuw in den lach; hij doet dit echter volstrekt niet uit een gevoel van meerderheid, doch enkel omdat de tegenstelling tusschen dat strakke gelaat en zijn eigen vroolijkheid, tusschen het vluchtige, ontastbare der grap en den stroeven ernst, waarmede Zijn Deftigheid naar haar oplossing zoekt, onwederstaanbaar belachelijk voorkomen.

Dus komen wij, geloof ik, tot de ware reden van het lachen, zoo bij beschaafde als vulgaire personen. De algemeene oorzaak is het plotseling ontdekken van eenig gebrek aan overeenstemming; van een ongerijmdheid, een zonderlingheid. Indien wij, gelijk een Duitsch geleerde zou zeggen, het *Urphänomen* van het lachen op de daad wilden betrappen, gaan wij liever bij kinderen dan bij de ploerten dezer aarde te rade. Daar een verhandeling met proeven altijd den meest blijvenden indruk maakt, zou het niet ongepast zijn, zoo mijn lezers een hunner kinderen of neefjes en nichtjes binnenriepen. Zelfs het kind van den deftigsten vader en meest degelijke moeder kan dienen tot die proef. Het is eerst als men niet langer kinderlijk is, over alles gaat philosopheeren en zelfs zijn eigen ademhalen moeielijk maakt, door er te veel aandacht aan te schenken, dat men niet meer natuurlijk is en met voorbedachten rade zich tegen de aandrift om te lachen verzet. Men neme dus een kind

voor zich, en ga het vooral niet examineeren, door het een opstel te laten maken over de oorzaken van het lachen, doch men spele er op vroolijke wijze mede. Gij moet natuurlijk goede maatjes met den kleine zijn, die vooral niet bang voor u zijn, doch u vertrouwen en liefhebben moet, want schrik en vrees zijn nog erger tegengif tegen lachen dan enkelen beweren dat heiligheid is. Terwijl men met het knaapje stoeit, make men een gebaar alsof men het slaan wil, doch men houde den arm krom, zoodat wij, al doen we ook nog zoo veel moeite, den kleine onmogelijk bereiken kunnen.

Dit vindt de knaap onwederstaanbaar grappig en hij giert het uit; en wanneer nu zijn zusje overhaast komt aandribbelen om te zien waarom hij lacht, en wij, terwijl we opstaan, als wilden we haar wegjagen, onzen arm dreigend opheffen, doch haar plotseling opvatten en hartelijk kussen, dan komt er geen einde aan het lachen.

Nu zou Nurks ongetwijfeld opmerken, dat de knaap enkel lacht, omdat hij zijn meerderheid gevoelt boven zijn vader, wiens plan, om hem bij den neus te grijpen of te slaan verijdeld is, en dat hij niet zou lachen zoo zijn eigen krachten te kort waren geschoten om iets te bereiken, doch Nurks heeft tot den huidigen dag nog nooit iets van kinderen begrepen en met hen leeren omgaan. Zoo hij hen dreigde te slaan, doch niet raakte, zouden ze hun meerderheid volstrekt niet gevoelen, doch gaan snikken en weenen, uit een innig gevoel van minderheid.

De knaap lacht, omdat er zulk een verrassende tegenstelling (*something so incongruous* zou de Engelschman zeggen) is tusschen de kracht van den vader en het weinige, dat hij er voor het oogenblik mede doet. Terwijl de jongen zich in zekerheid gevoelt, ziet hij in gebarenspel als het ware zijn eigen afstraffing als hij ondeugend is, en dit gebrek aan overeenstemming tusschen zijn eigen staat van zelfbewuste zoetheid en braafheid, en de bedreiging van straf, welke hij weet dat spelend gedaan wordt, treft zijn verbeelding en doet hem hartelijk lachen.

De kleine meid, die wellicht een oogenblik half en half denkt of vader het ook zou meenen en dan plotseling zijn kussen voelt, lacht eveneens uit een gevoel van verademing, van opluchting nu plotseling het tegenovergestelde geschiedt van hetgeen de verbeelding bezig was zich voor te stellen.

Wanneer wij dus het *Urphänomen* hebben bestudeerd en de

verkregen ervaring gebruiken om de redenen te bestudeeren, die ons in later tijd lachen of glimlachen doen, zal men zien dat dezelfde oorzaken steeds hetzelfde gevolg hebben. Wel is waar lacht een kind uit onnadenkendheid en onwetendheid om voorvallen en voorwerpen, die beschaafden lieden niet langer lachverwekkend voorkomen, en slechts onopgevoede of ploertige lieden zonder verbeelding vermaken, - maar noch bij het kind noch bij den straatjongen, noch bij den boerenslungel is een gevoel van meerderheid de oorzaak van den lach, dien een misvormde, een idioot, een nar veroorzaakt. Zij zien een ommekeer van de gewone orde van zaken, en de boerenslungel lacht om den bochel, gelijk het kind lacht om het kleine mannetje met het reusachtige hoofd in zijn prentenboek. Doch de lach van den boerenslungel is ploertig en ruw, omdat hij een gebrek aan hart en verbeelding bewijst, en toont dat hij niet meer getroffen wordt door het beklagenswaardige van het lot van den idioot, dan door het onsamenhangende van zijn gebazel.

Zoowel de vader als het kind lacht wanneer iemand tusschen twee stoelen gaat zitten en valt. De vader bedwingt zijn lach om hem of haar, die zoodoende een mal figuur maakt, niet te kwetsen, doch het plotselinge van het voorval, dat dwars tegen alle gewone manieren van te gaan zitten indruischt, wekt niettemin voor het oogenblik een lach.

Men lacht omdat dergelijke ommekeer van den gewonen loop der zaken grotesk is, maar volstrekt niet omdat men zich de meerdere gevoelt van den gevallene en veilig op een stoel zit, terwijl hij op den grond ligt.

Men kan voor alles een onaangename verklaring vinden, en ik ben er dus van overtuigd, dat de Nurksen dezer wereld wel zullen zeggen, dat men uit wreedheid en slechts omdat men zelf gave tanden heeft, glimlacht als iemand met een gezwollen wang binnenkomt en al de kenteekenen toont van kiespijn te hebben. Het is toch merkwaardig, dat eenige soorten van lichamelijk lijden door iedereen als komiek, als belachelijk beschouwd worden. Geen ziekte veroorzaakt zulke uitgezochte smarten als kiespijn; geen lijden is zoo onverdragelijk, maakt zoo wanhopend als zeeziekte, en toch is sinds onheugelijke tijden zelfs door de goedhartigste lieden steeds een weinig gespot met hen, die deze beide martelingen ondervonden. De meest beschaafde, teergevoelige vrouw kan een stillen glimlach niet onderdrukken als ze van het dek van de Calais-boot aan wal stapt, en al die

geelgroene Franschen, met knikkende hoofden, halfgeloken oogen, slaphangende armen, ziet die al wankelend de boot pogen te verlaten.

Geen wreed gevoel dwingt haar dien glimlach af; zij zou er niet aan denken om te lachen als ze iemand hoofdpijn zag hebben; doch de tegenstelling tusschen de levendige, keurig gekleede, gefriseerde, buigende Franschen van 1½ uur geleden, en de grauwe, bleeke, in *cache-nez* gestoken invalides, die zoo ziek zijn dat ze bijna vergeten voor haar uit den weg te gaan, is te dwaas. Zonder de wetenschap dat de ziekte spoedig over is, zou ze natuurlijk enkel medelijden gevoelen, doch de groteske uiterlijke teekenen van ontzettend lijden, gewekt door een niet gevaarlijke ziekte, die men nauwelijks heeft of men is er weer van hersteld, veroorzaken een lach. Op een Atlantische of Indische boot, waar het lijden van enkelen door langen duur gevaarlijk en al te pijnlijk wordt, zal geen mensch na een paar dagen door het belachelijke der ziekte meer getroffen worden.

Er zijn twee voorname oorzaken van lachen: speelschheid en dartelheid van geest, lichtheid van hart, en een vroolijke stemming; en de diepere eigenschappen van hart en geest, die den humorist onderscheiden en die in de somberste smart en het droefgeestigste karakter geworteld kunnen zijn. De lach, welken de humorist wekt, komt meestal voort uit de plotselijke bevatting van de verwonderlijke ironie van het leven, van de intellectueele of zedelijke tegenstellingen van hetgeen men poogt en 'tgeen men bereikt, van wat men zegt en wat men doet.

Ik geloof, dat een oudejaarsavond het best van alle tijden van het jaar geschikt is, om te begrijpen wat humor is. Men is met zijn vrienden bijeen; men lacht en is vroolijk; doch terwijl men op den voorgrond dus dwaas en opgeruimd is, komt nu en dan een teedere gedachte op aan een bemind gelaat, dat men op aarde niet meer zien zal; de geduchte ernstige achtergrond komt telkens in herinnering, want iedere klokslag herinnert ons vanavond er aan, dat dagen, maanden, jaren als schaduwen vervliegen; het eeuwige geheimnis van den dood staart ons aan van den achtergrond, wijl we juichend de glazen wijn omhoogheffen en elkander een zalig uiteinde wenschen.

Een mijner vrienden verhaalde onlangs een aandoenlijk voorval, waarvan hij getuige was geweest. Door zijn artistieken wensch naar harmonie en volmaaktheid gedreven, en door zijn levendige verbeelding er toe in staat gesteld, vulde hij het ver-

haal een weinig aan, rondde het hier en daar een weinig af en volmaakte hetgeen geschied was met hetgeen had kunnen gebeuren.

Terwijl hij vol geestdrift met een trillende stem de aandoenlijke geschiedenis verhaalde, waarin hij voor het oogenblik zelf volkomen geloofde, bewees zijn zuster - een geestig jong ding, doch plaagziek als zusters veelal zijn - hem de vriendelijke oplettendheid zijn verhaal op te luisteren door er zonder dat hij het bespeurde, opmerkingen aan toe te voegen, ten einde het weer tot zijn ware doch onbevallige gedaante te misvormen. ‘Dat is niet gebeurd,’ ‘dit bedenkt hij weer,’ ‘geloof er niets van,’ ‘het kind glimlachte niet maar schreeuwde,’ de vrouw was volstrekt niet te geroerd om te spreken, en de tranen rolden niet langs haar wangen, doch ze zeide: ‘me heer, als uwes mischien nog es een ouwe broek heit voor me zoontje, denkt uwes dan es an me?’ Waar haalt hij dat nu weer vandaan? De dankbare man ging niet zitten uit ontsteltenis van de tijding. Ja hij hield zich aan zijn vrouw vast, doch hij deed het, omdat hij te dronken was om recht te staan, en zijn vrouw duwde hem neer, zeggende: ‘zit daar jou zuiplap en verroer je niet.’

Toen mijn vriend de artiste, gloeiende van geestdrift en zelf aangedaan, het werkelijk roerend verhaal ten einde bracht, was hij niet weinig verwonderd, ieder der aanwezigen buiten zichzelven te zien van het lachen. Het was een proesten en snikken, een schateren van lachen, dat telkens weer opnieuw begon en waarin niemand hartelijker deelde dan mijn vriend, die, juist omdat hij kunstenaar is, een levendig gevoel voor humor heeft.

Deze geheele vertooning toch was humoristisch in den waren zin van het woord. Men zag op hetzelfde oogenblik een voorval door het groote en het kleine glas van den tooneelkijker tegelijk. Het was een wedijveren van den enthousiasten gevoeligen kunstenaar met het sceptische geestige jonge meisje, waardoor men de twee kanten van het gedreven zilveren stuk te gelijk zag: de glinsterende, schoongevormde buitenzijde en het holle, onooglijke binnenste. Het meisje, op zichzelf genomen, was geestig, de kunstenaar op zichzelf was roerend en enthousiast; doch hun onwillekeurige samenwerking schiep humor.

Humor is de kenschetsende eigenschap slechts van lieden, die gewoonlijk ter zelfdertijd tegenstrijdige, zeer uiteenloopende gemoedsstemmingen ondervinden. Dus waardeeren we humor, wanneer Panurge in zijn doodsangst, terwijl hij ieder oogenblik

gelooft dat zijn schip vergaan zal, uitroept: ‘O God! alles, alles wil ik den armen geven, zoo ik slechts op droog land zat *en iemand mij schopte!*'

Die schoppen alleen zouden hem de gewenschte zekerheid hebben gegeven, dat hij nog leefde en niet in het water lag. Bij iemand, die alleen gedacht had aan den ontzettenden dood, die hem wachtte, zou zulk een groteske wensch nooit zijn opgekomen.

Het lichaam, de gezonde frissche natuur komt soms in opstand tegen neerslachtigheid en somberheid; de te lang gespannen zenuwen zoeken verlichting; het lichaam verlangt naar een hartelijken lach, gelijk het naar voedsel verlangt, of gelijk het oog, in droefgeestige grauwe dagen, naar 't frissche voorjaarsgroen en zonneschijn snakt. Wanneer men in dergelijke stemming verkeert, lacht men over alles, en daar vooral plechtige zaken meestal de verwonderlijkste tegenstrijdigheden aan den dag brengen, is er geen gelegenheid zoo ernstig, die niet een lach kan opwekken, al is het dan ook een lach, waarbij tranen vroolijk zijn.

Charles Lamb, de teederste, fijnste humorist van het humorrijke Engeland, was een man, wiens geheele leven een treurspel was, daar hij zich geheel had gewijd aan de verpleging eener krankzinnige zuster. Zijn hart was zoo goed, zoo liefhebbend, teergevoelig en zelfopofferend als een hart zijn kan, en toch verhaalt men van hem, dat hij geen begrafenis kon bijwonen, zonder te lachen of iets lachwekkends te zeggen. En die lach kwam voort uit te veel in plaats van uit te weinig gevoel. Zijn hart en zijn geest werden getroffen door het eeuwige raadsel van den dood ter eenre zijde, en de uiterst stijve, welvoegelijke, vormelijke deftigheid van aansprekers en doodenbidders ter andere zijde.

‘Ik kom juist van een begrafenis,’ schreef hij, ‘en heb tot ontsteltenis der omstanders een woordspeling gemaakt en een dwaasheid gezegd.’ Al die kleine tijdelijke belangen, al die gejaagdheid en opschudding en haast schenen hem zoo belachelijk in vergelijking met dat stilzwijgen van den roerloozen doode, met dat hartstochtlooze geduld van den dood, die slechts door graven zonder tal aantoont, dat hij op ieder wacht. De scherts van Lamb bij het open graf is, gelijk zijn levensbeschrijver opmerkt, juist het schertsen van Hamlet met het doodshoofd van Yorick - ‘*a fluttering on the borders of two worlds*.’

In Ierland hoorde ik eens verhalen hoe een bisschop der Staatskerk in lachen was uitgebarsten bij een open graf en het kerkhof had moeten verlaten, daar hij zijn zelfbedwang niet had kunnen terugkrijgen. Hij was een fijn beschaafd man met een dichterlijke, gevoelige, liefhebbende natuur en was ongeveer de laatste, van wien men zulk een onbehoorlijk gedrag verwacht zou hebben, te meer daar de doode een zijner liefste vrienden was, een nederig, ernstig geneesheer, wiens werk in de armenwijken van Dublin door niemand meer gewaardeerd werd dan door hem. Doch wat was geschied? De bisschop was door aandoening belet te spreken en had die taak overgedragen aan zijn kapelaan. Deze vond dit, naar het schijnt, een fraaie gelegenheid, om zijn welsprekendheid eens te luchten, en sprak de treurende vrienden op de volgende wijze aan: ‘We don't mourn as such that have no hope. Our friend was a true believer, a sincere Christian. He is happy now! O my brothren! he leaps into the very arms of Death, and makes his hollow jaws ring with eternal hallelujahs!’

De tegenstelling tusschen de gemaaktheid en ijdelen bombast van den redenaar en de stille smart der vrienden; tusschen het beeld van den onstuimigen wildeman, die de holle kaken van den dood van eeuwige hallelujas deed weerklinken, en den ernstigen, nederigen, zelfopofferenden man, die daar rustig den doodslaap sliep, was te onwederstaanbaar belachelijk. De bisschop, die zoo even weende, kon den lach niet weerhouden, dien deze groteske wansmaak wekte.

Een volk zonder veel geest en humor zou niets begrepen hebben van die uitbarsting of zou zich vergenoegd hebben met de verklaring, ‘dat de bisschop het zeker op zijn zenuwen had’; doch de Ieren begrepen dat die lach het bewijs was van de onduldbare pijn, welke een ruwe ploertige aanraking van de wonde plek aan een bijzonder teeder hart had veroorzaakt.

Humoristen maken trouwens steeds gebruik van de gemakkelijkheid waarmede een lach uit tranen geboren wordt.

Lachen en weenen zijn krampachtige bewegingen der zelfde lichaamsdeelen, namelijk van de ademhalingswerktuigen en de gelaatsspieren. Wanneer men bevreesd is te weenen of te lachen, moet men den mond gesloten houden, want zoodra men spreekt, worden de gelaatsspieren in beweging gezet, en dan ondervindt men vooral de moeielijkheid ze uit de plooi te houden, welke ze neiging hebben aan te nemen. Wanneer men hartelijk lacht,

krijgt men de tranen in de oogen evenals of men weent, en met enkele trekken veranderde Rubens dan ook het gelaat van een weenend kind in dat van een lachenbekje. De uitdrukking van het gelaat van een strakziend kind is niet zoo gemakkelijk met enkele trekken te wijzigen.

Menschen uit één stuk, zeer ernstige lieden, die geheel doordrongen zijn van één onderwerp, enthusiasten, die de beweegkracht der wereld zijn, omdat ze hart, verstand en verbeelding aan één groot en heerlijk doel wijden, zijn dus uit den aard der zaak ongevoelig voor humor. Op het droevig gelaat kan Rubens met een enkelen trek een zonnigen glimlach tooveren, doch ernstige lieden zijn minder aan snelle indrukken onderhevig. Op het gelaat trouwens van genieën, heiligen en martelaren behoeft vaak de glimlach niet meer te voorschijn te worden gebracht; maar de glimlach, die hun ten hemel gewend gelaat eigen is, heeft een roerende uitdrukking en duidt een gevoel aan dat te diep voor tranen is.

Doch er is dan ook iets hoogers dan humor, zoo in leven als in letterkunde. De lyrische geestdrift der groote genieën, die in het uur der heilige bezieling voor een oogenblik het goddelijke aanschouwen, is hooger en edeler. Er is geen humor in den bijbel, evenmin als in de hymnes en psalmen der machtige zangers, die Gode ter eere de orgels van de kathedralen der wereld bespelen om den Heiligen Geest, die het heelal bestuurt, de hulde en aanbidding der knielende menschheid te brengen.

Voor lyrische geestdrift wijkt humor bescheiden ter zijde, gelijk proza dit doet voor de hoogste poëzie. Doch humor, dat eigenlijk lyrisch proza, namelijk de hoogste uitdrukking van het gezond verstand is, buigt dan ook alleen voor de hoogste poëzie. Het proza der ware humoristen verdient verreweg den voorrang boven de poëzie van dichters van den tweeden rang, en Don Quijote. Uncle Toby, Yorick en Corporal Trim nemen in den grooten, ten hemelschen berg zich omhoog slingerenden optocht der onsterfelijken, die uit kunstenaarszielen geboren werden, den voorrang in boven de Jocelins, de Enoch Ardens, en de Evangelines. Ja, Keesjen met zijn goedigen lach gaat nederig en strompelend omhoog, ontelbare rijen vóór de fiere Yolandes en Minones, die met korenbloemen door het haar gevlochten, op maat naar voren trippelen.

Humor, mijne vrienden, is het zout van het proza. Gij

moge wijn verkiezen en den nectar der goden prijzen, - brood is niettemin ons voornaamste voedsel, en wat helpt ons der goden nectar, als het brood smakeloos is geworden? Humor is het zout van 't proza, gelijk geest er de bijtende prikkelende peper van is, en het Duitsche proza kan toonen wat vooral gemis aan humor ten gevolge heeft. Duitsch proza moge degelijk en geleerd zijn, het is zelden helder en schier nooit vermakelijk. Men eet het spoedig tegen.

Den Joden en Duitschers, twee der grootste en roemrijkste volken, welke ooit bestonden, ontbreekt het nagenoeg geheel aan humor. Ofschoon de kinderen van Israël de Philistijnen, en de nakomelingen van Hermann de Latijnen versloegen, en ofschoon hun letterkunde groot en edel, hun geestdrift bewonderenswaardig is, hebben ze geen natuurlijk besef van het belachelijke.

Beide rassen zijn de godsdienstigste rassen der aarde. Zij zijn zoo ernstig en diepzinnig, hun geloof is zoo innig, en ze wijden zich zoo geheel aan de beschouwing en aanbidding van het goddelijke en verhevene, dat zij de twee groote godsdienstthervormers der wereld zijn, en buitengewoon godsdienstig, door een machtige geestdrift voor het heilige bezield en innig vertrouwend in de waarheid van zijn geloof, moet het volk zijn, dat zijn godsdienst durft hervormen. Sceptische volken weten wel beter en raken aan geen steen van zelfs het bouwvalligste huis. Ze zijn er nooit zeker van, dat al de steenen hen niet op het hoofd zullen storten.

Doch terwijl het hooger leven der menschheid arm zou zijn, en hun poëtische bezieling geknot ware zonder de heiligen en profeten van Israëlieten en Duitschers, is het ontegenzeggelijk dat Engelsche humor en Fransche geest onontbeerlijk worden, wanneer men, na het uur der bezieling of abstractie op aarde teruggekeerd, frissche, gezonde, vroolijke levens wil leiden, onder zonnenschijn en regen.

Duitschland en Palestina zijn de uitverkoren plaatsen van gevoel en verbeelding.

Welk een liefelijke ontvangst hebben beide volken dan ook gegeven aan alles, wat ontroert en aandoet of het harte week stemt in kunst en leven. Bij beide volken kan het gevoel zich ontwikkelen in vollen overdaad van takken en bloesems, zonder vrees voor den ijskouden wind van sarcasme en de droge hitte van geest en humor.

Doch laat ons daarom niet van geest en humor kwaad spreken. Wanneer gevoel en ontroering niet gezuiverd en gezout worden door geest en humor, dan bederven ze vaak, gisten ze soms tot onwaarheid en ziekte, en ontaardt gevoel in sentimentaliteit.

Gemis aan terughouding en bescheidenheid gaat meestal gepaard met die ongevoeligheid voor 'tgeen belachelijk is, welke naties zonder humor onderscheidt. Men kan zich onmogelijk twee Nederlanders voorstellen, die van elkander afscheid nemen aan een station onder het wisselen van klapzoenen, terwijl ze in een innige omarming hun behaarde monden op elkander drukken.

Evenmin is het mogelijk, zich den Engelschman voor te stellen, die per advertentie gaat melden aan Jan en alleman, dat hij de gelukkige vader van een ‘krachtigen jongen’ is geworden, waarvan zijn geliefde vrouw, den vorigen nacht 5 minuten over halfeen, voorspoedig verlost is.

Zoo eenvoudig zijn de Duitschers, zoo volkomen onverschillig is het hun om aangestaard te worden, dat men volkomen overtuigd mag zijn, dat alleen koude en vochtigheid hen overreed hebben zich te kleeden. Zonder eenige vrees voor publiciteit zouden ze waarschijnlijk naakt loopen als negers, zoo het maar niet zoo koud ware in hun land.

Het is geheel in overeenstemming met hun gebrek aan humor, dat Duitschers en Israëlieten zoo musicaal zijn. Geestige volken gebruiken voornamelijk hun oogen: gevoelige, godsdienstige, idealistische volken voornamelijk hun ooren, en humoristische volken hun ooren en oogen te gelijk. Door het oor wordt het hart het spoedigst en diepst getroffen. Terwijl één klagende toon, één roerend woord tranen kan wekken, aanschouwt men kalm en met droge oogen het wanhopend gelaat van Laöcoon, of de schilderij welke ons Ugolino's lijden vertolkt.

Terwijl het zien van een deftig heer, die op de gladde straat in de sneeuw valt, ons lachen doet, kan de muziek geen lach doen geboren worden. Muziek is even ontbloot van humor als lyrische poëzie.

De Franschen gebruiken bij voorkeur hun oog, en terwijl het Duitsche meisje met half geloken oogen naar de zoete muziek luistert, die haar minnaar aan een fluit of harmonica ontlokt, hebben de ondeugende geestige bruine oogen van de Française honderd zaken gezien en opgemerkt, en vraagt ze als de muziek uit is aan Alphonse, waarom die fluitist toch een

groene das met gele spikkeltjes om heeft. De goede smaak, den Franschen eigen, is een gevolg van de geoefendheid hunner oogen.

Zoo weinig gebruiken de Duitschers daarentegen hun oogen, dat de meesten bijziende zijn. Gebrek aan oefening maakt ze zwak.

Door het oor ontvangt men edeler, hooger indrukken dan door het oog, en het is dus zeker allerminst tot oneer van Israëlieten en Duitschers, dat hun oor geoefender is dan hun oog. Indien wij echter te kiezen hadden, verkozen we een harmonische ontwikkeling van oor en oog.

De humorist is de man, die een aandoenlijken indruk krijgt door het oor, doch met het oog te gelijk een dwaze tegenstrijdigheid, een grillig contrast opmerkt, en die beide indrukken te gelijk tracht weer te geven.

Het wapen der Franschen is de degen, dat der Duitschers de knods. Hun geestigheden zijn zwaar en bot, ze vermorzelen in plaats van te prikken en slechts in uiterste gevallen te dooden. Wellicht zijn ze te goedhartig en te *gemüthlich* om veel geest te hebben, en ongetwijfeld verhindert de zwaarlijvigheid van hun taal groote vlugheid van beweging. De overstelpende overvloed van hun woordenschat en de ademlooze lengte hunner volzinnen belemmeren waarschijnlijk die beknopte scherpte zonder welke een puntdicht een lierdicht in vijf zangen wordt. Voor humor schijnt het nationale karakter beter geschikt te zijn dan voor geest, doch in vergelijking met de Engelsche en zelfs met de zeer jeugdige Amerikaansche letterkunde, is de Duitsche volkomen arm aan humor. De Duitschers zijn er te degelijk, te zwaarwichtig, te ernstig voor. De humor ontsnapt hun gelijk vlugge zwemmers den haaien ontkomen. Deze krachtige machtige visch moet, als men de matrozen gelooven wil, zich omwentelen en op zijn rug gaan liggen, eer hij zijn prooi kan vatten. Een haai, die snel zwemmen en te gelijk happen kan, zou veel gevaarlijker zijn. Zulk een geperfectioneerde haai is de Engelsche humorist. daar hij twee zaken te gelijk kan doen, twee zijden van een vraagstuk te gelijk kan opmerken. Als Sydney Smith, de geestige humoristische causeur, onder de pooten der paarden van een omnibus lag en slechts als door een wonder gered werd, sprongen zijn gedachten eensklaps van plotselingen dood en eeuwigheid op de waarschijnlijke gevoelens over van honderden arme proponenten, die, als ze zijn dood vernamen, zouden denken: ‘er is een vacature’.

Het is bijna ondenkbaar, dat een degelijke Duitscher zoo iets gedacht zou hebben. Hij verkeert slechts in één stemming te gelijk. De bliksemflitsen van een volkomen tegenstrijdig gevoel, die soms het nevelgordijn scheuren voor de oogen van den Engelschman zelfs. die aan metaphysica doet en philosopheert over het onbewuste, hebben den Duitscher nooit opgeschrikt, terwijl hij deftig en geleerd de bewijzen verzamelde, dat z i j n en n i e t - z i j n eigenlijk volkomen hetzelfde is. De Duitscher moet zich omkeeren en op zijn rug gaan liggen, om van de eene stemming in de andere te komen. Nooit meer dan één zaak te gelijk, zegt hij, en oneindig veel heeft de wereld aan dien degelijken en deugdzamen karaktertrek te danken.

Wat is de wetenschap niet schuldig aan die gewoonte van geduldige nauwkeurigheid, aan dien waarachtig bewonderenswaardigen moed en naïeve, eenvoudige verachting van verveling en eentonigheid, om de bijzonderheden en, oogenschijnlijk, meest onbeteekenende kleinigheden op te sporen en te achtervolgen, dwars door onleesbare handschriften en stoffige folianten heen. Iemand, die op deze machtige eigenschap spottend nederzag, zou toonen zelf al buitengewoon weinig besef van het belachelijke te hebben, want hij zou zich meer dan bespottelijk maken. Niets ligt dan ook verder van mijn bedoeling dan de wensch om te spotten met die noeste vlijt, die volhardende liefde voor kennis, welke Duitsche geleerden, met klein loon tevreden, eenvoudige levens doet leiden, gewijd aan wetenschap. Eenige der meest onmisbare elementen van allen vooruitgang dankt onze beschaving aan de Duitschers, die de bouwstoffen verzamelen, waaruit volgende geslachten zullen putten en die zijn eigen denkers in staat stellen veel te gissen en te vermoeden dat de Helmholzen en Darwin's van een latere eeuw zullen ontdekken en bewijzen.

Doch al deze onschatbare en onmisbare hoedanigheden verhinderen niet alleen niet, dat de Duitsche schrijvers weinig humor hebben, doch ze zijn, gelijk wij aantoonden, zelfs de oorzaak van dat gemis. Duitschland is de mijn, doch Fransche geest en Engelsche humor zijn veelal de munt, die het metaal in omloop brengt door het te stempelen.

De groote degelijkheid van den Duitscher maakt, dat hij òf te veel òf te weinig lacht.

Wanneer een Duitscher eenmaal uit zijn positie gebracht is en op zijn rug ligt, dan slaat hij tot een ander uiterste over.

Eerst vindt hij alles ernstig, nu vindt hij alles grappig. Met een goedgehumeurden lach begroet hij als ‘sehr komisch’ de lafste en kinderachtigste grappen, De tooneelstukken, welke Duitsche toehoorders doen schudden van het lachen, vindt de vreemdeling, die binnen hun poorten is, vaak onuitstaanbaar kinderachtig en plat. Wij kennen een paar verzamelingen van ‘*Deutsche Komische und Humoristische Dichtung*,’ bijeengebracht door de heeren Gustav Haller en Hub, doch volgens elken standaard behalve den Duitschen zijn beide verzamelingen volkomen mislukt. Men vindt er alles in behalve humor.

Men behoeft geen Engelschman te zijn, om de prenten van Leech en Doyle, om ‘Punch’ te waardeeren, doch men moet een Duitscher zijn, om ‘Kladderadatsch’ te bewonderen. Plomper, zwaarder, ploertiger, ongevoeliger aardigheden en grappen bestaan er al niet.

Het gemis van die zeer kostelijke gave van den humor, welke in staat stelt niet zonder sympathie de tegenstellingen en ongerijmdheden, waarvan ons dagelijksch leven overvloeit, op te merken, kan gevaarlijk genoeg voor Europa worden. Humor en geest vergeleken we met zout en peper, omdat ze er de eigenschap mede gemeen hebben van kostbaarder zaken tegen bederf te bewaren. Het chauvinisme der Franschen was gevaarlijk genoeg, doch het werd getemperd door den Franschen geest, die er soms den draak mede stak. Nu de Duitschers op onverwacht hevige wijze door het chauvinisme worden aangetast, is het gevaar grooter. Zoodra die mannen uit één stuk, wien het aan de noodige tact en fijngevoeligheid ontbreekt, om instinctimatig te begrijpen wanneer ze zich belachelijk maken, eenmaal sentimenteel beginnen te worden over Duitsche almacht en onoverwinlijkheid, dan zal er geen houden meer aan zijn. Gevoel voor proportie zou elke natie, met humor begaafd, verhinderen trotsch te zijn op de overwinning bij de Duppeler schans, maar een ware Pruis is er fier op.

Doch stilte nu. De schoten op straat verdubbelen, het jaar spoedt ten einde. Al de torenklokken dezer groote stad beginnen te spelen en haar gezamenlijk gelui, de vermenging van al die deuntjes en aria's, vormt een grillig contrast met de plechtige stilte, die nu in duizenden kamers heerscht. Weer wordt een jaar aan de oude eeuwigheid toegevoegd. Nog eenige jaren en wij allen zijn dood. Eerbiedig buigen zich de hoofden, en de eerwaardige grootvader vouwt de handen en bidt Gods zegen af voor zijn kinderen en kindskinderen.

Van den toren klinkt het ‘ach, mein lieber Augustin’, en juist als de eerste slag het uur van twaalven zal verkonden, roept een Duitsche vriend mij toe: ‘maar gij hebt nog geen omschrijving van humor gegeven!’

Te laat. Daar slaat de klok. Het oude jaar is dood, leve het nieuwe. Het jaar 1876 is geboren. Moge het Nederland een minister van oorlog schenken die blijft, en een legerorganisatie die allen jongen mannen van Nederland de wapenen leert dragen en hen zich eendrachtig doet scharen om de heilige banier der vaderen.

In het vertrouwen, dat dit gebeuren moge, vuur ik, hoopvol als weleer, nog eens het pistool uit den franschen tijd buiten de vensters af en schiet het jaar 1876 in. Moge het schot de slapende echo's wakker maken, opdat iedereen, uit den dommel opgeschrikt, werke zoolang het nog tijd is. Dan alleen zullen wij in staat zijn, voor onszelven te zorgen en, onafhankelijk als fiere mannen, een vrij en geëerd leven te leiden. Anders worden we het diakeniehuismannetje van Europa, dat op zijn ouden dag genadebrood moet eten, en van de luimen afhangt zijner meerderen, die welwillend zijn leven rekken. Al ons sparen dient dan alleen, om eens in ons eigen goed begraven te worden in een kist, welke wij zelve mochten uitkiezen.

Vol humor zou den Nieuw-Hollandschen of Nieuw-Zeelandschen geschiedschrijver, die over 100 jaren de historie der 19de eeuw verhaalt, dit sparen voorkomen, en hij zou een traan en glimlach van sympathie uitlokken voor het goede Keesjen, die onbewust zijn liefde voor onafhankelijkheid alleen wist uit te drukken door in een diakeniehuis duiten te sparen.

Doch welbeschouwd is het toch aangenamer zelf te glimlachen, dan den glimlach van anderen op te wekken!

December 1875.

CHARLES BOISSEVAIN.

Engelsche dichtkunst van den dag.

Op het gebied der engelsche dichtkunst is in den laatsten tijd het een en ander verschenen, dat den lezers van dit tijdschrift belangstelling kan inboezemen. Wij zullen eenige dichtwerken naar de tijdsorde, waarin zij uitgokomen zijn, ter sprake brengen, en gaande weg de opmerkingen wel vinden, waartoe zij ons de gelegenheid en het recht geven. Wij beginnen met een goede en oude bekende.

George Eliot.

I.

Van hare *Jubal and other poems* heeft onlangs een tweede uitgaaf het licht gezien. De bundel is nu ook in een goedkoope duitsche uitgaaf, in *Asher's Collection of English Authors* te verkrijgen. Hij wordt geopend met het schoone gedicht: *De legende van Jubal*. De stof werd gegeven door het bericht van het boek Genesis: ‘Aan Henoch (Kaïn's zoon) werd Hirad geboren; en Hirad gewon Mechujaël; en Mechujaël Methusaël en Methusaël Lamech. En Lamech nam zich twee vrouwen; de naam van de eerste was Ada en de naam van de andere Zilla. En Ada baarde Jabal... en de naam zijns broeders was Jubal: deze was de vader van allen die harpen en orgelen handelen. En Zilla baarde ook Tubal-Kaïn, een leermeester van alle werken in koper en ijzer.’

Wij worden dus verplaatst in het groote huisgezin van Kaïn.

Uit het Paradijs verdreven, was hij naar het Oosten getrokken, een land zoekende dat door vriendelijker goden geregeerd werd, die geene andere offeranden eischten dan vruchten des velds; vroolijke goden, die de wenkbrauwen niet fronsten bij de fouten en dwaasheden der menschen, met hen lijden konden en weemoedig zijn.

Hij vindt dat land volgens sommigen in Tartarije, volgens anderen in Indië. Hoe het zij, hij sloeg zijn tent op aan stille wateren, en in die tent ontwaakte de kunst, naar het bijbelsch verhaal waarvan ons gedicht de treffende uitwerking behelst.

Hoogst gelukkig was het leven in Kaïn's woning. Kinderen, kindskinderen, achterkleinkinderen: niet het eene geslacht na, maar het eene geslacht met het ander opgroeiende: de jaren voegden zich aan de jaren toe zonder dat er nog een oud worden merkbaar was. Niemand, behalve Kaïn zelf, had nog ooit van den Dood gehoord; en hijzelf, nu hij het aangezicht van Jahveh had kunnen ontvlieden, beeldde zich in, dat hij tevens aan Jahveh's medoogenloos vonnis ontkomen was. Een verzinsel, dat vonnis des Doods, sinds hij, Kaïn, reeds zeshonderd jaren telde en zich nog onverzwakt voelde. Zwart waren nog zijne dichte haarlokken, zwart als het pijnwoud, en elken morgen verrees zijne krachtige gestalte als de bolle zon, altijd dezelfde. Vast had hij het bij zichzelven besloten: mijn gelukkig kroost zal nooit te weten komen, dat het roode leven uit een mensch weg kan vloeien, wanneer hij door zijn broeder gedood wordt. Wel had ieder kind en kleinkind aan het voorhoofd juist zulk een teeken als Jahveh indertijd ‘gesteld had aan Kaïn’, maar elke moeder, onbekend met zijn oorsprong, had in haar kind dat teeken als een familie-eigenaardigheid lief.

Er lag een zachte vrede over dat geheele bestaan. Niemand had haast; niemand het gevoel van een taak die moest worden afgewerkt. 't Was een dagelijksch beginnen, als het gesnap van kinderen dat geen doel heeft, nooit afgebroken kan worden, en altijd weer aanvangt.

Totdat, bezig om tot lichaamsoefening met steenen te werpen, de krachtige Lamech zijn schoonsten knaap trof en doodde.

Hij trachtte hem wakker te maken met de teederste woorden. Hij haalde en hield voor zijne glazige oogen de voorwerpen, welke die oogen altijd zoo gaarne hadden gezien. Hij kon evenwel niets van zijn knaap verwerven: geen blik, geen lach, geen zucht. Al Kaïn's kinderen en kindskinderen schaarden zich om dien vader en zijn knaap, en staarden hen aan zonder hulp of troost te kunnen bieden; maar eindelijk doet Kaïn hen uit elkander gaan en spreekt: ‘hij zal niet weer wakker worden. Dit is de slaap, waaraan geen einde komt, en we moeten nu een rustbed voor hem spreiden, diep

onder de zoden. Want weet, mijne kinderen, dat er een machtig God is, vertoornd op het geheele menschelijke geslacht, maar vooral op mij. Te vergeefs heb ik Hem ontvlucht. Hij is gekomen. Hij heeft dien knaap verslagen, want hij heeft ontdekt waar wij woonden, en wij zullen allen moeten buigen voor zijn wreeden wil, die op elk gegeven oogenblik het een of ander dierbaar wezen dooden kan. Waar Hij gaat, is de bleeke Dood het spoor dat hij achterlaat, en Hij zal terugkomen.'

Na deze woorden kwam er een nieuwe geest over Kaïn's geslacht. Niets of het werd dierbaarder nu er een einde aan moest komen, nu men wist, dat men het eens niet meer zou zien. Nooit had men het leven zoo lief gehad als nu elk zeide: het zal weggaan en niet weerkeeren. Maar toen ook ontsluierde het Aandenken zijn goddelijk gelaat, en flonkerde als een star in 's menschen binnenste.

Lust tot arbeid ontwaakte dientengevolge; vooral bij de zonen van Lamech. Wij, zeiden zij tot elkander, gaan voorbij. Laat ons dus vormen te voorschijn roepen, die ons overleven. Onze jonge broeder is verdwenen, maar iets van hem bestaat nog: zijn beeld!

Want Lamech's zonen waren de heroën van hun geslacht. Tubal-Kaïn was rusteloos als het vuur, altijd er op uit, alles aan zijn wil te onderwerpen, maar Jubal had een dorst naar een geheimzinnig wezen der dingen; een verlangen, dat dieper werd door al wat het bevredigde, gelijk men bedroefd kan worden, wanneer men zich niet in staat gevoelt te zeggen, hoe gelukkig men is. Hij temde de koeien en trok den sneeuwwitten wijn uit hare uiers; hij voedde de kalveren en gewende de schuchtere schapen aan zijn vriendelijke stem, zoodat hij ze weiden kon als hun herder. Maar Tubal-Kaïn deed den oven gloeien waarin het metaal al de vormen aannam die hij er aan verkoos te geven. Het harde maakte hij zacht, het zachte hard. Hij lachte van vreugd als de hamer almachtig bleek onder zijn geweldigen arm, of als hij in zijne droomen duizend nieuwe typen zag ontstaan. Uit vrees van ze weer te verliezen, toog hij dan terstond aan het werk, gedreven door die plastische behoefte die ons noopt om hetgeen in den geest leeft in eenige stof buiten ons te doen herleven, maar ook door de gedachte aan de toekomstige en onvermijdelijke vernietiging. Jong en oud hielp hem arbeiden en langzamerhand deed men met bewustheid en naar wetten wat eerst onwillekeurig en bij toeval was geschied.

Ook Jubal stond er bij en zag naar dat op en nedergaan van den hamer, totdat zijne oogen er niet langer naar zagen maar schenen te glinsteren van vreugd, over iets dat zij juist niet konden zien. Hij luisterde naar een melodie, welke in zijn binnenste ruischte, en hem met de angstige blijdschap vervulde, die het hart van de aanstaande moeder kloppen doet. Dan zwierf hij in de bosschen en hoorde de vogelen zingen, of stond, naar huis gekeerd, getroffen van de stembuiging, de intonatiën van het gesproken woord: den diepen toon van het verwijt, het roepen van de moeder, het antwoord van het kind, het schateren van den lach, het wegsterven van de echo; en, - door al die geluiden heen, - de rythmus van Tubal-Kaïns hamer.

Daar zat hij eenzaam neder; alles om hem in den schemer. Maar zijn gelaat blonk van het licht dat hem was opgegaan. Elk geluid deed in zijn ziel iets wakker worden, en dat alles verbond, vermengde, huwde zich tot een wondere harmonie, waarbij een verrukkelijk visioen zich voor zijn geest ontrolde. Toen verrees hij en hief de armen op in vervoering, en hij staarde op het duister dat hem omgaf met begeerige oogen, als had daar een God gestaan die zich aan hem openbaren wilde. En het was eene openbaring: dat geheimzinnige leven van de geheele natuur, haren strijd, hare eenheid, hare kreten van smart en hare jubeltonen in zijn ziel op te vangen, op te nemen en te doen overgaan in zijn hartstochtelijk gevoelend gemoed, om eindelijk dat alles uit te storten in een eigen klank, in een lied, opwellende uit de eigen borst, dat was van nu aan zijne eerzucht.

Eerst oefende hij zich alleen tusschen de heuvelen, maar weldra neemt zijn zelfgevoel toe en vermoedt hij zijne toekomst: de vader der Harmonie te worden; degeen wiens leven zich voortzet overal waar het echte lied weerklinkt.

Op een avond lag het groote huisgezin van Kaïn verspreid over den grond; de verschillende geslachten vormden als een krans om hem heen; in het midden de forsche, bruine man, over wien de eeuwen reeds waren heengegaan; de kleine knapen keken over zijn heup. Allen waren tevreden, verzadigd van saprijke vruchten en verschen honig, en nu was hun wijn de gezonde vroolijkheid. Zelfs vader Kaïn glimlachte, gelijk een Titan had kunnen glimlachen, bij het vroolijk gejoel van de kleine menigte, terwijl in de verte Tubal-Kaïn's hamer zijn eentonig maatgeluid onvermoeid voortzette

Met al dien nektar van gezondheid, die hier vloeide, bleef er toch nog een zonderling dorsten verbonden. Nadat de ziel op allerlei wijzen zich had kunnen openbaren en uitstorten, door woorden, door gebaren, door de taal der oogen, had zij toch nog meer te zeggen; was het haar of haar ééne uitdrukking nog ontbrak. Toen kwam Jubal met zijn lier en hief zijn lied aan. Dat was het wat allen hadden gezocht; daarin vonden allen hun diepst gevoel weder. Als een nieuw ontwakende lente ontsloot zich de toekomst in hun ziel; maar Kaïn ging, bij het hooren van dien zang, met de gedachten de eeuwen weer door, die hij doorleefd had, totdat zijne gedachten ophielden op een vroolijke plek, en hij weer de zon voelde die hem koesterde toen hij nog een knaap was, en dien Hemel weer terugzag en in dien Hemel weende. Men liet hem alleen met zijn weemoed, want reeds zette Jubals muziek de jonge leden in beweging. De golving van het lied deelde zich aan hunne voeten mede; eerst langzaam en statig; maar Jubals gezang werd altijd vuriger: de dans verlevendigde de muziek, de muziek den dans; eindelijk was een zachte gloed ontstoken op al die jonge aangezichten.

Toen kon Tubal-Kaïn niet meer bij het werk blijven. Verwonderd kwam hij zien naar hetgeen zijn broeder deed met die lier die hijzelf gemaakt had zonder evenwel in het minst te vermoeden, dat ooit daaruit een ziel zou spreken.

De zon was ondergegaan, maar nog weeklonk de muziek; en toen de muziek ophield, vervulde een triomfantelijk gevoel de lucht. De sterren schenen lust te hebben in haar schitteren; geen avond was nog zoo schoon geweest. Aller mond vloeide over van Jubals lof. Sommigen verzochten hem, het geheim van zijne nieuwe kunst hun mee te deelen; sommigen wisten in hun geheugen enkele zijner melodieën te bergen, en poogden hem na te bootsen; want het is niet zwaar te volgen, waar Vinding hare voetstappen heeft gezet; en waar licht uitstroomde van een God, kunnen alle oogen zien.

Jubal zelf daarentegen gevoelde behoefte om de motieven van zijn kunst te vermeerderen. Blijf ik alleen mijzelven hooren, sprak hij, zoo doe ik de ader opdrogen. Ik wil naar een ver land gaan, waar hooger bergen verrijzen, waar nieuwe vormen nieuwe tonen doen geboren worden, waar de donder met een andere stem door de rotsen klinkt en de ademtocht van een machtiger wind machtiger wouden vervult.

En hij reisde naar het zuiden en kwam in de streek, die sedert lang bewoond was door het geslacht van Seth. Op zijn tocht vernam hij allerlei geluiden, die nieuw voedsel gaven aan zijn lied: het ruischen van de beek, het ritselen der bladen, het gonzen der insekten, totdat hij eindelijk een hoogte beklom, vanwaar hij voor het eerst de zee aanschouwde en haar plechtigen psalm hoorde.

Toen zat Jubal zwijgend neder en tokkelde zijn lier niet meer.

Hij gevoelde het, hoe het hart al ruimer wordt en het lied al zwakker, en eindelijk het hart breken moet, omdat het lied uitblijft, omdat de vingeren niet meer aan de lier het volle antwoord weten te ontlokken, waaraan de ziel behoefte zou hebben. De snaren worden te weinig om te voldoen aan den toenemenden eisch van den geest. De vorige liederen schijnen onbevredigend, zoo zegt hij tot zichzelven; de stem kan niet weergeven wat de Natuur mij zegt: haar geheim is te veel omvattend; duidelijk kan ik het niet meer vernemen. Ik wil niet verder reizen, maar nog eens mijne broederen weerzien, en die schoone streek waar ik en het Lied geboren werden. Al de mijnen daar zullen mij te gemoet komen, mij welkom heeten, en nieuw leven meedeelen aan mijn zang.

Hoe werd hij teleurgesteld! Allen waren genietende van de muziek op allerlei wijzen, maar niemand kende meer Jubal, Lamechs zoon. Zijn wenkbrauw was immers verdord, zijn haar wit geworden, en bovenal zijn stem dof. Hoe zou het die zwakke figuur zijn, waarin het lied geboren was?

Hij zonk neder op den weg, op het verdorde gras in de blakende zon, niet meer dan een treurige ruïne van hetgeen hij vroeger was geweest.

Maar uit de verte klonk muziek hem toe, en in die muziek de kreet Jubal, Jubal, die de lucht vervulde. Het is hem niet genoeg, dat in hooger sferen zijn naam onsterfelijk leve, hij gevoelt diepe behoefte aan sympathie bij hen, die aan hem de grootste vreugd te danken hebben. Hij kan zich dan ook niet langer bedwingen, snelt tot de zijnen, en roept hun toe: ik ben Jubal; ik heb het lied gemaakt. Te vergeefs. Jubal was voor hen allen een groote naam geworden; een legende, heilig en vereerd als een legende, maar waarmede men juist daarom nooit de gedachten aan iets konkreets verbinden wil. Eenigen zagen er zelfs een soort van profanatie in, dat hij zich dien grooten naam durfde toeëigenen; een paar sloegen

den ouden man met hunne fluiten wegens zijne belachelijke aanmatiging. Ach, waartoe? Hij bood geen weerstand; hij schreeuwde niet om hulp, maar verborg zich achter de doornstruiken, en daar bezweek hij, door niemand gezien. De onsterfelijke naam Jubal vervulde de lucht, terwijl Jubal zelf daar eenzaam lag te sterven.

Toch niet eenzaam: zijn verleden, zijn eigen kind, de Muziek in de gedaante van een engel, daalt tot hem neder in zijne laatste oogenblikken en ontvoert hem aan het sterfelijke.

II.

Het is toch de George Eliot van de bekende romans, die men hier terugvindt, met haar sympathetisch talent, waardoor het haar gelukt al de warmte van haar eigen gemoedsleven over te gieten in de wezens, die hare verbeelding òf maakt òf uit geschiedenis en overlevering opdelft. Van Kaïns familieleven een tooneel te maken, waar alles menschelijk toegaat: heeft reeds vroeger iemand er aan gedacht? Ik ben hier voor het eerst in mijn leven van dien boozen Kaïn gaan houden. Hoe waar is hier alles, hoe aandoenlijk; dat is: hoe dichterlijk!

Het is wel leerzaam, hier eens naast te leggen Bilderdijks *Ondergang der eerste wereld*. Over onzen vriend Jubal komt er, als ik het wel heb, niets in voor dan dit:

> ‘Men steek den feestklaroen, dien schrandre Jubal smeedde’[1].

Ja, het was een schrander man, die uitvinder van de trompetten; dat is niet te ontkennen. En wil men hooren, hoe de familie van Kaïn geschilderd wordt:

> ‘De stam van Kaïn hief, in weinige geslachten
> Zich boven 't zaad van Seth. Door meerderheid van krachten,
> Door ijver, altijd schrap op voordeel, buit, of baat;
> Niet sluim'rend in de rust, noch zorgloos tegen 't kwaad,
> En, door een *schrandren* geest, bij 't forsche lijf, gesteven,
> Scheen de eerstling na den val nog in zijn kroost te leven, enz.’

Men kan het nalezen in den aanhef van den eersten zang, waar beschreven wordt, hoe ‘de *wakkre* Kaïnieten bedekten weldra de

1 Uitg. v. da Costa, II, blz. 400.

aard.’ Schrander, wakker, forsch. Verder komt het niet. Ja toch, Kaïn is ook bij Bilderdijk menschelijk. Men moet het wel gelooven, want - hij zegt het zelf, en wel aan God bij de geboorte van Hanoch:

‘..... Gij hebt gezegevierd!
'k Verhard mijn borst niet meer, ik zink in tranen neder,
o Almacht, ja 'k versmelt, mijn ziel werd week en teder,
Ze is menschelijk .....’

Verder heeft hij van ‘Kaïn's zaad’ een hoop bandieten gemaakt ‘op roofgenot verhit’[1]. Dat heet toch eigenlijk, een mijn van poëzie voorbijgaan en er niets van merken, hetgeen dus ook aan een dichter overkomen kan.

III.

In een andere wereld maar niet in een anderen geest worden wij geleid met Eliot's tweede gedicht uit dezen bundel, getiteld: *Agatha*.

Wij zijn in Sanct-Märgen, genoemd naar heilig Maryke, dierbaar als die lieve alledaagsche dingen, die haar glimlach bestraalt: de kinderen en het rund, de appelboomen, de wagen en de ploeg. Hier is zij geen koningin. Zij heeft haar kroon afgezet, en draagt gelijk haar kleine knaap gewone kleeren, want zij denkt aan de gewone behoeften, en herinnert zich den dag toen de goede St. Josef niet naar zijn werk ging, omdat hij in goed vertrouwen op de toekomst haar huwen wilde.

Maar al is Maryke gebleven, het klooster van vroeger dagen is er niet meer. En de stille zuilengangen, waarin de monniken rondwandelden, zijn nu woningen van mannen met naakte armen en boezelaars voor, die hard werken voor vrouw en kroost. Van twee wonderlijke kloostertorens klinkt nog de bel, en op haar geluid knielt de herdersjongen boven op den heuvel, en de werkman bij de zaag en voor den oven, en de drievoudige generatie aan den haard: de grootmoeder, de moeder, het kind, eerbiedig neder, voor de zachte moeder met het kleine kind, die voor de hulpeloozen tegen den storm pleit, tegen den bliksem en de plagen en al de verschrikkelijke gedaanten, welke de hoogste Macht aanneemt.

1 Verg. blz. 348 vlg.

Aan den ingang van het dal staat een lage hut, en daarnaast loopt een water dat aan de andere zijde het rad van een watermolen in beweging brengt en inmiddels de weide vruchtbaar maakt van 's molenaars koeien, van Blanchi en Naegeli en Veilchen en de rest.

De deur van de hut staat open om de zonnestralen in te laten, waarmee de engelen binnentreden, die Agatha komen bezoeken, de oude Agatha die daar woont, met hare nichten Kate en Nell. Zij heeft ze in Gods naam bij zich in huis genomen, omdat zij weezen waren en zwak, vooral heel zwak van verstand. Agatha deelt met de stumperts haar kamertje, dat er in den achtermiddag zoo knap en zindelijk uitziet, alsof daar een gedachtenis heilig wierd gehouden, alsof daar alles een gewijde reliek was.

In dat kamertje trad op een langen zomerdag een engel binnen in de gedaante van een hoogst beminnelijke jonge vrouw, Gravin Linda, die de kleine meisjes in Freiburg, al was zij nog jong, Moeder Linda noemde, als zij ze liefkoosde met hare zachte hand. ‘Neem plaats’ zeide Agatha. Agatha's nichtjes waren niet te huis, maar nogtans was zij niet alleen; hare geheele omgeving scheen met leven bezield, want alles droeg de blijken van die zorg, die de sympathie van een levend wezen verraadt.

Van hier af houdt het gedicht op beschrijvend te zijn, en gaat het over in een gesprek tusschen de oude Agatha en Gravin Linda, waarin de eerste voornamelijk het woord voert en op de beminnelijkste wijs meedeelt, hoe het haar nog nooit aan het dagelijksch brood ontbroken heeft: ‘Ik heb het gemakkelijk genoeg verdiend. Ik help de buren wat: zij hebben altijd iets voor mij te doen in het huis en op het veld; dan het hooi omkeeren, dan op een ziek kind passen; en zij zijn heel goed voor mij, de buren, en meten het zoo precies niet af wat zij mij geven. Laatst nog kwam er bij een buurvrouw een stuk laken thuis van den wever; en zij gaf mij een stuk, - juist het pakje dat ik aan heb, - en zij zeide: Hier Agatha, oudje, ge hebt tijd om te bidden voor Hans die bij het leger is: de heiligen mogen hem helpen, maar zij hebben zooveel te doen, dat het goed is zoo zij er aan herinnerd worden, ook aan hem te denken. Zoo sprak buurvrouw, half schertsend, en ik bid dan ook altijd maar door voor den armen Hans. Het hindert mij eigenlijk, dat er menschen zijn, die het zooveel slechter hebben dan

ik, en het brengt mij dan weer tot rust, wanneer ik voor hen kan bidden.' - Dat is uw manier van zingen, antwoordde Linda. - Neen, hernam Agatha, zingen kan ik niet, mijn stem is heesch, en dikwerf denk ik, dat mijn gebeden al heel dwaas zijn; want Jezus is en blijft goed, of ik bid, al dan niet; en het hart van Maria is natuurlijk oneindig veel ruimer dan het mijne; en als ik daaraan denk, houd ik op met bidden, want dan gevoel ik, dat ik toch niets doen kan om de menschen te helpen. Totdat het weer van zelf terugkomt, als tranen, die men niet in kan houden, en dan moet ik weer bidden voor de geheele wereld, die zoo goed voor mij is; ik meen: de buren. En voor Kate en Nell ook. Ik heb een beetje geld bij elkander om een volgenden keer de bedevaart mee te maken.

- Gij, op uw hoogen leeftijd, Agatha?

- Mijne jaren wegen mij niet zoo zwaar als mijne zonden. En ik zal met dien last de lange reis naar Einsiedeln maken; ik moet ze kwijt zijn.

- Wat voor zonden hebt gij gedaan, Agatha? Zware zonden kunnen het toch niet geweest zijn.

- Neen, maar zij kunnen wel zwaarder geweest zijn, dan ik ooit geweten heb; ik heb maar een gering verstand. Daarom beproef ik allerlei middelen, daar ik ooit van gehoord heb, om rein te worden, want ik zou niet willen nederdalen in de plaats waar booze geesten zijn. Er is ergens volmaakte goedheid: ik wil dus mijn best doen.

- En hebt gij baat gevonden bij uw laatste bedevaart?

- Sedert schijnt de wereld veel grooter. En dan, vroeger was het alsof de tijd niet verder terugging dan tot den vader van mijn vader en het geslacht dat voor hem leefde. Maar sedert ik weerom kwam, zie ik veel verder terug in den tijd.....

- Doet gij uw beste kleeren aan, als gij gaat?

- Ik heb maar dit éene pakje. Mooie kleeren zijn mooi, maar men ziet ze toch eigenlijk beter, als een ander ze draagt; en ik had ook een gevoel dat het niet de moeite waard was. Ik had zooveel dingen die mijn buren niet hebben, dat ik half verlegen was om beter kleeren te dragen dan zij, en nu ben ik er te oud voor om er mee te beginnen.

- Uwe grijze haren zijn uw kroon, lieve Agatha. Geef mij de

hand; vaarwel. De zon gaat onder, en ik moet hare heerlijkheid van den heuvel af aanschouwen.

Andermaal wordt het gedicht beschrijvend; en Gravin Linda verhaalt, hoe zij nog dikwerf van Agatha gehoord heeft; hoe haar naam met liefde werd uitgesproken door oud en jong. De jonge mannen stonden er op, dat hun bruid vol oplettendheid zou zijn voor haar, die zeker een soort van band was tusschen de zondige menschen en God, door zoowel die menschen als God lief te hebben. Kwamen zij in groepen door het dal van een feest of een bruiloft, en begon de goede landwijn in hen te zingen, dan gingen zij niet luidruchtig Agatha's woning voorbij, maar stonden er voor stil en zongen een der liederen, die dichter Hans, de kleermaker, gedicht had, en waarvan ons ten slotte een wordt meegedeeld[1].

1 Om het genre te doen kennen, hier eenige van die zangerige koepletten:

Midnight by the chapel bell,
Homeward, homeward all, farewell.
I with you and you with me,
Miles are short with company.
Heart of Mary, bless the way,
Keep us all by night and day!

Moon and stars at feast with night
Now have drunk their fill of light.
Home they hurry, making time
Trot apace, like merry rhyme.
Heart of Mary, mystic rose,
Send us all a sweet repose!

Here the three old maidens dwell,
Agatha and Kate and Nell;
See, the moon shines on the thatch,
We will go and shake the latch.
Heart of Mary, cup of joy,
Give us mirth without alloy!

Little maidens old, sweet dreams!
Sleep one sleep till morning beams.
Mothers ye, who help us all,
Quick at hand, if ill befall.
Holy Gabriel, lily laden,
Bless the aged mother - maiden, enz. enz.

In de duitsche letterkunde herinnert dit aan Heine's bedevaart naar Kevelaar, met zijn *Gelobt seyst du, Marie;* en de herinnering is niet geheel en al toevallig; er is, bij alle verschil, analogie tusschen het talent van Eliot en Heine; in de gave van roerend te zijn misschien het meest.

Ik spreek niet van de dichterlijke waarde, die in de beide beschrevene gedichten zeer ongelijk is; maar voor het overige is er wel overeenkomst in opvatting en strekking te bespeuren. Hier gelijk in Eliot's roman *Adam Bede*, of de *Scenes of clerical life* blijkt haar talent en voorliefde, welke twee woorden misschien hetzelfde zeggen, -: het distilleeren van hetgeen als menschelijk gevoel, als menschelijke ervaring nog altijd levensvatbaarheid heeft uit voorstellingen of legenden, die tot een onherroepelijk verleden behooren. Ook Eliot's Muze zorgt er voor, dat hetgeen ‘in het leven ondergaat’ toch nog op eenigerlei wijze ‘in het lied onsterflijk blijft’. Hare Agatha is op soortgelijke wijze een *croquis*, dat het Katholicisme van een vrouwelijke gemoed uit den duitschen boerenstand vertegenwoordigt, als Dinah in *Adam Bede* een voltooid beeld is, dat ons het beste van het engelsche Methodisme voor den geest roept.

IV.

Anders is het derde gedicht, *Armgart*, een klein drama, dat met een gesprek aanvangt tusschen Graaf Dornberg en Fräulein Walpurga over Armgart, de nicht der laatste, juist dien avond bezig met haar debuut in de *Orpheus*. Beiden zijn zij brandend van verlangen naar den afloop, en inmiddels verhaalt Walpurga den graaf van Armgarts stemming eer de voorstelling begon, want de graaf is eerst zooeven van de reis teruggekeerd. Zij was stiller geweest dan gewoonlijk, maar toen Walpurga haar herinnerd had aan de mogelijkheid van een tweeden prijs te winnen wanneer de eerste haar eens ontging, was zij plotseling opgevlogen met den uitroep: Neen, ik triumfeer of ik val; naar een tweeden prijs heb ik nooit gestaan. Walpurga werd door een kleine moeilijkheid in het gaan verhinderd Armgart te vergezellen, maar zij is er niet rouwig om; het zou haar te veel aangedaan hebben, dat debuut bij te wonen; want Armgart is haar liefde, zooals verhalen de liefde zijn van kinderen. Armgart vervult haar leven dat anders geheel ledig zou zijn, en hetgeen Walpurga zelve hare nietigheid noemt, verkrijgt waarde in Armgarts tegenwoordigheid. De Graaf tracht de betoovering, die Armgart op hare omgeving uitoefent, te analyseeren, maar Walpurga geeft het op: als wij iets van haar verloren, zouden wij haar geheel verliezen; en zij deelt den graaf mede, hoe Armgart

zelve haren zang als haren grooten bevrijder beschouwt, als het middel, waardoor zij uit kan storten wat anders haar gemoed zou doen bersten of een geheel anderen uittocht zoeken zou. Hoort zij van een vrouw, die een moord heeft begaan, dan zal zij zeggen: ‘de beklagenswaardige, zij kon niet zingen. Mijn wraak brandt in mijn lied; in mijn lied heb ik lief en word ik bemind.’ De graaf speurt daarin een overdrijving, een overdreven eerzucht, die een zijde van hare natuur niet tot haar recht laat komen, maar hij kan dit niet nader ontvouwen, want Armgart is terug uit het theater en treedt binnen, door Leo, haar leermeester, begeleid, die haar krans draagt, terwijl een dienstmeisje volgt met al hare boeketten. De triumf is volkomen geweest. Walpurga mag nooit eenige vrees meer koesteren. Armgarts vleugelen zullen haar niet begeven, maar zij dankt hare zege aan de bezieling, die de komponist van *Orpheus* haar heeft meegedeeld en zij hangt haar krans om den buste van Glück.

Maar Leo betwist haar het recht daartoe. Hij is eenigszins teleurgesteld, en van oordeel, dat Armgart haar groot succes behaald heeft ook door hier en daar te offeren aan den smaak of liever den wansmaak van het publiek. Terwijl hij het haar uitlegt, wordt hij voortdurend al warmer, zoodat het weinig verscheelt of hij duwt haar toe, dat zij, mocht het haar plan zijn die richting te volgen, beter zou doen met maar terstond op te treden in een *café chantant*.

Armgart neemt het niet zeer tragisch op. Zij kust zijne hand, spreekt hem niet tegen en belooft hem, penitentie te zullen doen voor hare zonden. Er is vooral een triller, dien hij haar verwijt. Zij zal boete doen en honderd trillers boven een diep graf zingen, ze daarin doen neerdalen, en dan het graf sluiten. De graaf maakt een einde aan den twist, door Leo en Armgart uit te noodigen, hem en Walpurga liever een getrouw bericht van den avond te geven. Leo voldoet het eerst aan dien wensch, en nu blijkt het, dat hijzelt in de klimmende toejuiching van het publiek gedeeld heeft, zoodat Armgart de gevolgtrekking maakt, dat hij haar dan ook slechts éen triller te verwijten heeft, dien Glück niet had voorgeschreven. Als Armgart op haar beurt van den avond verhaalt, betuigt zij, dat zij zich geene prima donna heeft gevoeld, die zich verblijdde over een persoonlijk sucses, maar dat de zegepraal der kunst, de zege van Muziek, Leven, Macht haar heeft verheugd; een zege, waarvan zij het

werktuig had mogen zijn. Leo komt hier weer tusschenbeide met zijn scepticisme, en dringt er bij haar op aan, dat zij erkenne alles behalve ongevoelig te zijn voor de bevrediging harer persoonlijke eerzucht. Erkennen? is haar antwoord, waarom niet? Ben ik een wijze, wiens woorden in alle stilte gelijk zaad in de aarde moeten vallen om, in de aarde begraven, op den dag des oogstes te blijven wachten? Ik zing voor levende wezens. Als de wereld mij hare gaven brengt: goud, wierook en myrrhe, is dit eenvoudig het bewijs, dat mijn zon hare zomerhoogte heeft bereikt, eer ik in den winter onderga. Wat? zal ik er om liegen, en zeggen dat ik geen eerzucht heb? Moge de dag van den roem aanbreken, waarop telkens nieuwe volken mij begroeten en welkom heeten. Denkt gij, dat ik wensch verborgen te blijven? Wat is roem anders dan de weldadige kracht van één, die de vreugde van duizenden geworden is?

Den volgenden morgen, in een tweede tafereel, knoopt de Graaf het gesprek, dat hij thans alleen met Armgart voert, aan deze laatste verklaring vast. Hij voorspelt haar, dat zij niet vinden zal hetgeen zij in den kunstenaarsroem zoekt; dat, na dien met volle tengen te hebben ingedronken, haar hart iets anders zal begeeren, hetgeen geen vrouwenhart ontberen kan; en, gelijk men reeds vermoedt, is deze algemeene opmerking slechts bestemd, den overgang te vormen tot woorden van intiemeren aard. Hij heeft Armgart lief. Maar het denkbeeld van dat leven, alleen aan de kunst gewijd, te moeten opgeven, of daarvan althans een deel te moeten afnemen, is haar ondragelijk. En als de Graaf haar verzekert, dat hij geenerlei verandering zal eischen, haar de volste vrijheid zal laten, antwoordt zij bijna met verontwaardiging: ja, laten, vrijheid laten, dat is het juist wat ik nooit zal kunnen aannemen. Verschrikkelijk denkbeeld! Tolereeren wat mijn hoogst en innigst leven is! Het eind van het gesprek is dan ook, dat zij hem haren oprechten dank uitdrukt en een vaarwel toeroept.

Tusschen het tweede tafereel, dat hiermee eindigt, en het derde ligt een geheel jaar, waarin Armgart aan een keelziekte heeft geleden. Maar zij is hersteld, geheel hersteld. Misschien zou zij evenwel niet zoo spoedig de uitoefening van hare kunst hervat hebben, indien zij niet op het *affiche* Beethovens *Fidelio* aangekondigd had gezien. ‘Niemand anders zal daarin zingen dan ik!’ en zonder de vergun-

ning of zelfs het bezoek van den dokter af te wachten, ijlt zij naar de repetitie.

Eer de repetitie afgeloopen is, vinden wij Armgart reeds weer in haar vertrek, in de tegenwoordigheid van Walpurga en den geneesheer. Maar Armgart ziet hen niet. Zij ligt uitgestrekt en verbergt haar gelaat en haar snikken in den rug van haren sofa. Doch weldra rijst zij op, om den armen dokter te verpletteren onder de woede van hare beschuldigingen. ‘Gij hebt mijn keel genezen, maar mijn stem bedorven en daarmee mijn leven. Wie heeft u gevraagd om mij tot dezen prijs beter te maken? Gij hebt mij genezen, maar aan de andere zijde van uwe genezing, aan de zijde waar ik nu sta, ligt een hel!’

Als de beide vrouwen straks alleen zijn, tracht Walpurga haar te troosten met de gedachte, dat het leven der kunst wellicht om geen andere reden ten einde liep dan om een leven der liefde mogelijk te maken. De Graaf, zij weet het, is niet veranderd, en, indien hetgeen toen haar belette zijne hand aan te nemen, niet meer bestaat, waarom zou zij dan thans een geluk weigeren, dat geen enkel offer meer verlangt?

Maar aan deze welgemeende taal wordt het zwijgen opgelegd, zoowel door Armgart's uitroep: hij zou mij thans uit medelijden nemen, en ik begeer geen medelijden, als door een brief van den Graaf, die zijn aanstaand vertrek naar Indië meldt op last van het Gouvernement. Met de kalmte der diepste verbittering beschrijft Armgart hare toekomst aan Walpurga:

> Gij ziet het, ik ben kalm. Ik lees mijn lot
> O zoo bedaard, als ware 't een verhaal,
> Een feuilleton, en dat tot opschrift droeg:
> ‘'t Lot eener vrouw, een alledaagsch verhaal.’
>
> ‘Is ze aardig?’ Ja; geeft les, nu, niet zoo goed
> Als van een man, maar ook tot lager prijs.
> ‘En mooi?’ Dat niet, maar wel een lief gezicht.
> De stumpert! 's Morgens vroeg en 's avonds laat
> Verstelt zij haar japonnen, om vooral
> Toch naar den laatsten smaak te zijn; zij zou
> Een goede vrouw zijn voor een weduwnaar.
> Soms wint zij nog een stuiver met geschrijf
> Voor speldegeld, een rijtuig bij slecht weer -
> En 't wordt gedrukt; uit medelij, dat spreekt.

Dat, zegt zij, is 't lot van een middelmatige vrouw, van die groote overtolligheid in de wereld. Ik schilder u wat ik worden moet! Wat waarde heeft mijn ziel, zonder een stem, waarin zij zich lucht kan geven? Nu is zij gevangen in al dat ellendige nadoen van hetgeen reeds honderden voor mij gedaan hebben, dat de wereld even goed gebruiken kan als een man kleeren van een pop. Neen, ik wil niet, ik wil niet. De hemel gaf mij een koninklijke ziel, heeft mij eerst alles geschonken om het hoogste te bereiken, en heeft mij daarna neergestort in de diepte. Liever wil ik rebelleeren en twintig dooden sterven, dan geduldig het juk dragen van een gebroken leven, dan die tevredenheid huichelen, welke het rustig masker pleegt te zijn van het lijden der vrouw.

Nu is Walpurga op haar beurt gewond. Al hare overgegevene liefde voor Armgart kan haar niet beletten, ook eens dat binnenste te ontsluiten, waarin zij zooveel heeft verkropt en dat zij wellicht altijd verkropt zou hebben, wanneer men dat masker der tevredenheid, vaak ten gevolge van zoo zwaren innerlijken strijd gedragen, niet bespot had. Ja, antwoordt zij met verontwaardiging, dat masker vindt gij volkomen natuurlijk en gepast op het aangezicht dier lagere wezens, die naar u opzien, u, bedorven kind van het geluk, in voorrechten gewiegd. Nu eerst hebt gij leeren begrijpen, dat onze tevredenheid, van welker aangename werking gij inmiddels geprofiteerd hebt, wel eens slechts een masker kon zijn, dat veel lijden bedekte. Gij hebt het geheel en al in de orde en de wereld volmaakt ingericht gevonden, die mij voor mijn deel een schitterende nicht gegeven had; die mij bestemde om den nacht met haar te doorwaken als al te veel succes haar te veel had opgewonden; die mij gebood te luisteren, altijd te luisteren naar wat *zij* gevoelde, zij, die immers het recht had sterk te noemen en ons allen te overstelpen met de opsomming van al hetgeen er zou moeten gebeuren eer zij, zij, zich voldaan zou kunnen gevoelen. En als ook ik mij daarin gevoegd, of liever: als ook ik die wereld volmaakt gevonden heb waarin dat mijn lotsbestemming was, dan noemt gij dat huichelarij. Waarom noemt gij het geen liefde? waarom niet die liefde, welke gevoed wordt juist door het bewustzijn, dat men nergens een plaats voor zichzelven vindt, dan door geheel op te gaan in het leven van een ander? O, harten zooals het mijne kennen de vreugd slechts door haar te ontberen, en hun diepst gevoel is een

voortdurende foltering tot dat zij het erfdeel van den arme aanvaarden.... Ik aanvaard - neen, nu verkies ik het ver boven de weelde van die naturen, die gij koninklijk noemt, die nooit inderdaad het lijden van hunne medemenschen kennen en zich inbeelden, dat dezen al beter worden wanneer zij hun glimlach maar zien.

Armgart, die hierop natuurlijk niet veel antwoorden kan, maakt eenige banale verontschuldigingen tegenover Walpurga, waarop deze hervat: ik spreek niet voor mijzelve, ik ben maar een klein cijfer, dat een groote som vertegenwoordigt, de som van het deficit van duizenden levens; en ik geloof niet, dat gij uw persoonlijk verlies ooit naast dat deficit hebt gesteld. Indien gij eindelijk tot den armelijken staat van alle gewone vrouwen zijt afgedaald, waaraan ontleent gij-alleen het recht om te rebelleeren voor uzelve? Edele rebellie neemt den gemeenschappelijk te dragen last op. Maar wat is hij, die zijn eigen last afschudt en zijne lotgenooten laat dragen? Het recht van den rebel? Zeg liever: het recht van den deserteur. Zie, toen gij gelukkig waart, was het lot van al die duizenden een toestand, waarop gij van uwe hoogte af met een glimlach kost nederzien; nu gijzelve in dat lot deelt, noemt gij het verachtelijk... O noem het niet verachtelijk; vloek niet uw val; noem het geen val, noem het een nieuwe geboorte; een opstanding uit die zelfzucht, die niet gedeerd wordt door de slavernij van duizenden, waar zijzelve op den troon is gezeten. Dierbare Armgart - gij beeft - ik ben wreed....

Het binnenkomen van Leo breekt dit pijnlijk gesprek af, maar het geeft, daar Walpurga kort daarop de kamer verlaat, aan Armgart de gelegenheid alleen haren ouden leermeester de vrucht te toonen, die gekweekt werd door het zaad, dat Walpurga's woorden in haar gemoed niet te vergeefs hebben uitgestrooid. Het nieuwe gesprek komt onwillekeurig op Leo's verleden. Zij hebben nooit zijn muziek gespeeld, maar hij troost zich met de gedachte aan Schubert, die ook schreef om niet gespeeld te worden. Gij zult dus eerst leven na uw dood? vraagt hem Armgart, maar ook deze illusie, eens gekoesterd, heeft hij opgegeven. Zoovele kiemen gaan er in de wereld verloren, zegt hij tot zichzelven, waarom mijn handvol ook niet? Armgart deelt hem nu hare diepe teleurstelling mede. Maar hij heeft een idee: Waarom zou zij niet op het tooneel blijven? Zij kan niet meer zingen, waarom zou zij niet akteeren?

Armgart wil er niet van hooren. Het schijnt haar als stond zingen tot deklameeren gelijk het gevoelen tot het beschrijven van den hartstocht; als ware men een dier ongelukkigen gelijk geworden, die met de voeten schrijven, wanneer zij het niet meer met de handen kunnen doen. Doch haar plan voor het overige van haar leven is reeds gevormd. Ik wil in een andere stad, niet hier, onderwijs geven in den zang, naar uwe methode, Leo. Hetgeen gij mij geschonken hebt, dat wil ik aan anderen overdoen, die er dan van genieten kunnen. Denkt gij, Leo, dat ik daartoe in staat ben? vraagt zij hem ten slotte, op het punt van in tranen uit te barsten. - Ja, zeker, mijn dierbaar kind, is zijn antwoord. En waar? - Te Freiburg in Breisgau.... - Waarom juist daar? - Walpurga was daar geboren. Voor mij heeft zij het verlaten. Nu breng ik haar daar terug. Daar, Leo, zal ik mijn verwelkt geluk begraven. - Zoo, herneemt Leo, doen moeders wanneer zij van kinderen beroofd zijn; en dan leeren zij het kind van andere moeders, dat nog in leven is, liefhebben. O het is hard, zegt voor het laatst Armgart, het kleine lijkje te nemen, het diep in de aarde te leggen en te moeten bekennen: niemand zal het lieve schepsel missen buiten mij.... Zij zingt... Ik meen Pauline... Zij zingt van avond Fidelio. Maar Leo herneemt:

> .....Well, well,
> 't Is better that our griefs should not spread far.

Dit gedicht geeft ons een andere zijde van George Eliot's talent te aanschouwen, die evenwel uit hare romans reeds overvloedig gebleken was: menschkundige ontleding en teekening. Zij is het die de verrassing biedt, welke het gedicht in zijn geheel ons bereidt. In het begin toch wordt onze belangstelling nauwlijks opgewekt. Armgart schijnt een reeds bekende figuur, waaruit de kunst heeft getrokken, wat zij er uit trekken kon: een artiste, een zangeres, dronken van overwinning; kinderlijk geloovig in de toekomst; in haren overmoed de liefde minachtende van een eerlijk mannenhart, en al te zeer geneigd, om aan hare eerzucht nog een mystieken stralenkrans te werpen. Bekend, bekend, begint reeds te pruttelen dat altijd eenigszins verwende en verzadigde wezen in ons binnenste, dat uit zijn afstomping niet gemakkelijk wakker te schudden is. De figuren in hare onmiddellijke omgeving zijn daarbij ook juist niet overvloeiende van beteekenis en leven. De graaf is en blijft onin-

teressant, en hij moest het onvermijdelijk zijn en blijven, opdat wij ons toch niet zouden inbeelden, dat hij ooit een man voor Armgart had kunnen worden. Ware de graaf iemand geweest, wien wij Armgart gaarne hadden gegund, wij hadden met het besluit dat zij later neemt nooit vrede gehad, en altijd gedacht: waarom moet elk van deze voor elkander geschapene zielen haar eenzaam leven voortzetten, terwijl zij elkander gelukkig hadden kunnen maken? Op den graaf mocht dus geen belangwekkend licht vallen. Maar ook Walpurga is in het eerste gedeelte van dit gedicht aantrekkelijker als menschelijk wezen dan als schepping der verbeelding. Zij is zacht, lief, overgegeven aan Armgart; men deelt ons evenwel niet mede, wat haar zoozeer aan Armgart verbindt, en de bestaansreden van hare rol in dit gedicht wordt ons dus, zoolang wij uitsluitend op het eerste gedeelte letten, niet verklaard. Zoo moet in dat eerste gedeelte alles medewerken om ons niet sterk aan te grijpen. Ook Armgarts ziekte en het daaruit voortvloeiend verlies van hare stem, hoe treurig ook op zichzelf, kan ons gewoon menschelijk medegevoel, maar onmogelijk tragisch medelijden inboezemen, en wat ons doet voortlezen is meer vertrouwen in George Eliot dan geprikkelde belangstelling.

Hoe geheel anders wordt het, zoodra Walpurga ons haar innerlijk leven begint te ontsluiten. Hier breekt plotseling door de eenigszins grauwe lucht van het begin de zonnestraal van Eliot's meerderheid door. Verrassend en tegelijk vol van onloochenbare waarheid is de teekening dier jonge vrouw, die naast en tegenover Armgarts meer of min snoevende beschrijving van al de heerlijkheid van het leven der kunst, vooral nu die heerlijkheid voor Armgart zelve geweken is, de diepgevoelde beschrijving stelt van het leven der liefde. Wellicht had zij nooit gesproken. Maar nu Armgart met bittere ironie tevredenheid het masker noemt van de vrouwelijke ellende, laat zij dat bedorven kind een blik werpen in de schoonheid van een leven, dat, gelijk zij het uitdrukt, nergens een plaats vindt, dan wanneer het opgaat in het leven van een ander. Walpurga spreekt met een kracht, met eene hevigheid zelfs, waarvan men toch elk oogenblik gevoelt, dat zij niet uit een gevoel van gekwetst, van miskend te zijn, maar veeleer uit het innig verlangen voortspruit om een heilzamen schok toe te brengen aan de zelfvertroeteling, in welker ijdelheid Armgart zich baadt.

Al het volgende is wat schoonheid en oorspronkelijkheid betreft met deze wending in gelukkige overeenstemming. 't Is bevredigend, dat Walpurga bij Armgarts gesprek met Leo, bij Armgarts bekeering, niet tegenwoordig is. Walpurga's laatste woord is: ‘Dear Armgart - nay, you tremble - I am cruel’. Leo, die zelf geleden heeft, is de man om Armgarts besluit te vernemen; een besluit, waaraan alle overspanning ontnomen wordt door dat: ‘O, it is hard to take the little corpse, and lay it low, and say, None misses it but me.’

V.

De gedichten, die nog verder in dezen bundel voorkomen: *How Lisa loved the king* (een op rijm gebracht verhaal van Boccacio); *A Minor Prophet*, den lof bezingende van het profetische in het menschelijk gemoed;[1] *Brother and Sister*, een reeks van de allerliefste sonnetten, waarin de auteur op hare zachte, humoristische wijze waarschijnlijk herinneringen uit hare eigene jeugd heeft nedergelegd[2];

1 Als proeve haal ik het slot aan:

> Presentiment of better things on earth
> Sweeps in with every force that stirs our souls
> To admiration, self-renouncing love
> Or thoughts, like light, that bind the world in one:
> Sweeps like the sense of vastness, when at night
> We hear the roll and dash of waves that break
> Nearer and nearer with the rushing tide,
> Which rises to the level of the cliff
> Because the wild Atlantic rolls behind
> Throbbing respondent to the far-off orbs.

2 De toon blijkt reeds uit den aanhef:

> I cannot choose but think upon the time
> When our two lives grew like two buds that kiss
> At the lightest thrill from the bee's swinging clime
> Because the one so near the other is.
>
> He was the elder and a little man
> Of forty inches, bound to show no dread,
> And I the girl that puppy-like now ran
> Now lagged behind my brother's larger tread.
>
> I held him wise, and when he talked to me
> Of snakes and birds, and which God loved the best,
> I thought his knowledge marked the boundary
> Where men grew blind, though angels knew the rest.
>
> If he said ‘Hush!’ I tried to hold my breath,
> Whereever he said: ‘Come’, I stepped in faith.

Stradivarius, geschreven nadat de schrijfster een stuk van Bach door Joachim had hooren uitvoeren; *Two Lovers*, dat de ideaalste en verlokkendste beschrijving geeft van het huwelijk in de welluidendste koepletten; *Arion*, dat, naar het verhaal van Herodotus, de bekende legende, welke met dien naam verbonden is en ook aan A.W. Schlegel den stof gaf tot zijne ballade, in vloeiende verzen brengt, al deze gedichten, men behoeft het nauwelijks te verzekeren, verdienen gelezen te worden, maar doen toch in belangrijkheid onder voor het laatste *O may I join the choir invisible*.

Het is eene schoone uitdrukking, gegeven aan de hoop der onsterfelijkheid, zooals deze nog leven kan in de borst van hen, die geene gegevens meenen te bezitten om op een persoonlijk voortbestaan te rekenen na den dood. Als motto dient dat verheven woord van Cicero: ‘Longum illud tempus, quum non ero, magis me movet, quam hoc exiguum’: Meer belangstelling dan mijn korte levensduur boezemt mij die lange tijdruimte in, die na mij komt. Ik geef den inhoud in hollandsch proza weder:

‘Mocht ik eens behooren tot het ongeziene koor dier onsterfelijke dooden, die in het gemoed van hen herleven, welke door de geestelijke tegenwoordigheid dier onsterfelijken dagelijks volkomener worden: herleven in de edelmoedige aandrift; in de moedige en rechtschapene daden; in de verachting van alle lagere, zelfzuchtige doeleinden; in de verhevene gedachten, door mij bij hen opgewekt; gedachten, die als lichtstarren in den nacht den wandelaar aansporen voort te gaan, totdat hij een ruimer gezichtseinder vindt. Zoo te herleven is de hemel, waarop ik hoop: de wereld te vervullen met een muziek, die niet sterft, en een harmonie ademt, waaraan het altijd rijker menschelijke leven steeds onvoorwaardelijker gehoorzaamt. Zoo beerven wij dien vlekkeloozen staat, om welken te bereiken wij geworsteld, gestruikeld, en in het diepst onzer ziel geleden hebben als de terugblik op ons eigen voortdurend aangroeiend verleden ons stemde tot vertwijfeling. Het wederstrevend vleesch, dat zich niet wilde onderwerpen, en dat ons berouw, 'twelk uit het bezwijken voor zijn verleiding geboren werd, telkens weer beschaamd maakte, is spoedig ontbonden, en de wanklanken der zinnelijkheid sterven weg in een ruime atmosfeer van liefde. Ons zeldzamer zich openbarend, ja, maar ook beter en waarachtiger, Ik, dat in de poësie naar het hoogste gesmacht, dat gepoogd heeft, den last der wereld lichter te

maken en gepeinsd over hetgeen zijn en beter worden moest, heeft in zijn binnenste een ideaal aanschouwd, naar dat ideaal een beeld ontworpen voor het heiligdom waarin de menigte samenstroomt, en daardoor een verhevener voorwerp gegeven aan hare liefdevolle vereering. Dat beter Ik zal leven totdat voor deze aarde de Tijd de oogen sluit en de hemelen opgerold worden, en die rol wordt weggeborgen om nooit meer te worden ingezien. Dat is het toekomende leven, waaraan martelaars voor ons, die hen trachten na te volgen, hooger heerlijkheid hebben verleend. Mocht ik dien reinsten hemel binnengaan; voor anderen de beker der kracht zijn in grooten zielestrijd; zielenadel doen ontgloeien; zuivere liefde doen ontkiemen, en om de lippen een glimlach doen spelen, waarmee geen bitterheid vermengd is; sommigen de tegenwoordigheid doen gevoelen van het goede, dat, schoon overal verbreid, daardoor niets van zijn kracht verliest. Zoo zal ik behooren tot dat ongeziene koor, welks muziek de vreugde is der wereld'.

Men zou dit het onsterflijkheidsgeloof van schrijvers en van kunstenaars kunnen noemen, en onder dezen van hen, die het nageslacht bereiken en door dat nageslacht op den duur gezegend worden. Maar wat behoeven wij zoover na te denken! Dit gedicht valt geen enkel dogma aan, richt geen enkel dogma op. Het is de lyrische uitstorting van een vrouwelijk gemoed, dat er zich van bewust is en mag zijn, in welke mate hetgeen vooral uit dat gemoed is opgeweld tot den blijvenden schat der nakomelingschap zal behooren.

Alfred Austin.

I.

Even als George Eliot's *Legende van Jubal*, beweegt zich het eerste en grootste gedicht uit den bundel van Alfred Austin, dien wij thans opslaan, in de oud-testamentische verhalen omtrent de vroegste dagen der menschheid. De auteur, die reeds meer gedichten heeft doen uitgeven (als: *Rome or Death, Madonna's Child, Interludes, the Golden Age, the Season*, welke beide laatsten zich op satirisch gebied bewegen, terwijl ons op den omslag van dezen bundel een nieuw gedicht: *the Human Tragedy* wordt toegezegd), diezelfde auteur verplaatst ons hier bij hetgeen Genesis XI, 2-4

wordt medegedeeld: ‘Maar het geschiedde, als zij tegen het Oosten togen, dat zij eene laagte vonden in het land Sinear, en zij woonden aldaar.... En zij zeiden: komt aan, laat ons voor ons eene stad bouwen, en eenen toren, welks opperste in den hemel zij; en laat ons eenen naam voor ons maken, opdat wij niet misschien over de gansche aarde verstrooid worden.’ Dit ‘dichterlijk drama’ - zoo wordt het door Austin genoemd, - draagt dan ook den titel van *De Toren van Babel*. Het werd in 1874 uitgegeven te Edinburgh en te Londen bij William Blackwood and Sons. De handelende personen zijn Aran, de architekt van den Toren; Noëma, zijne vrouw; Irad, hun zoon, een knaap van zeven jaren; Sidon, een filosoof; Eber, een astroloog; Korah, een enthousiast; Peleg, een priester; vrije mannen en slaven; en eindelijk Afraël, een Geest, en eenige Stemmen in de lucht.

Het is niet alleen het onderwerp, waardoor dit drama verwantschap heeft met Jubal's legende, maar ook de opvatting, die bij Austin zoowel als bij Eliot onder den invloed schijnt te staan van het huiselijk leven in Engeland. Gelijk Kaïn onder hare handen bijna een stoere, breedgeschouderde, engelsche *country-gentleman* werd, die kinderen en kindskinderen op de gezelligste wijze om zich heen wist te vergaderen, zoo wordt die wereldhistorische gebeurtenis van den torenbouw door Austin ook terstond van de huiselijke zijde aangevat. Wij hebben zeker een oogenblik tijd noodig om ons daaraan te gewennen; maar dan zijn wij ook bereid in deze engelsche, en zelfs door en door engelsche, versie van een deel der semietische mythologie al de schoonheden ons te laten smaken, die er in werden nedergelegd; vooral wanneer wij bedenken wat deze overbrenging eigenlijk beteekent.

Uit vele verschijnselen kan men namelijk afleiden, dat het rationalisme in Engeland groote vorderingen maakt en bezig is met het geloof aan de betrouwbaarheid inzonderheid der meeste oud-testamentische verhalen sterk te ondermijnen. Die verhalen keeren nu in Engeland tot hun oorspronkelijken toestand terug. Uit poësie geboren, hebben zij zich een wijle gekristalliseerd tot deftige historische gedenkstukken; de duitsche kritiek heeft daarop dat kristal tot gruis gestooten, en nu is men in Engeland bezig, dat gruis weer vloeiend, die zoogenaamde geschiedenis weer tot poësie, en daarmee juist voor allen duidelijk te maken, op welke wijze vele

van die verhalen zijn ontstaan. Het is geen wonder, dat dit vooral in Engeland plaats vindt. Meer dan ergens elders heeft de hoogere letterkunde zich daar met den bijbel gevoed. De bijbelsche denkbeelden zijn daar, om zoo te spreken, in het bloed overgegaan. Nu kan men daar onder den invloed hetzij van wetenschappelijk onderzoek, hetzij enkel van den geest des tijds geleerd hebben, over het historisch karakter van sommige bijbelverhalen een ander oordeel te vellen, daarmede zijn die denkbeelden zelven natuurlijk niet uitgeroeid. En zijn zij dezelfden gebleven, dan kan het niet bevreemden, dat men nog altijd welgevallen heeft aan de dichterlijke vormen, welke juist aan die denkbeelden het aanzijn danken.

Op die wijze beschouwd, zou Eliots en Austins poging om ons de bijbelsche geschiedenis van hare menschelijke en zelfs van hare huiselijke zijde te laten zien: van de zijde, aan welke zij zoovele toespelingen aanbiedt op het moderne leven en denken, ophouden iets louter toevalligs te zijn.

Want, gelijk ik zeide en gelijk reeds uit mijne opgaaf van de *dramatis personae* blijkt, ook Austin ontdoet zijn bijbelsch onderwerp van het episch karakter, dat het op den eersten aanblik vertoont. Hij ziet niet allereerst den toren, welks opperste reikt tot den hemel, maar den architekt van dien toren, en aan dien architekt geeft hij een vrouw en een zoon, een zevenjarigen knaap. Het eerste bedrijf wordt zelfs geopend met een gesprek tusschen die vrouw en haar kind, tusschen Noëma en Irad. Noëma weet zeer wel, waarmee haar man bezig is, en zijne medewerking aan de uitvoering van dat hemeltergend denkbeeld hindert haar vrouwelijk gemoed, dat nu slechts wenscht al zijn vroomheid te kunnen overstorten in de ziel van haar kind, voor wien zij op het innigst hoopt, dat hij nooit vernemen zal, waartoe de toren, dien men bezig is te bouwen, eigenlijk dienen moet. Groot is reeds hare ontsteltenis als zij, des avonds met hem voor hare tent gezeten, hem bezig vindt met - het bouwen van een toren van leem. Het zal toeval, het zal slechts kinderlijke zucht tot nabootsing zijn. Zijn vader zal hem toch niets gezegd hebben! IJdele zelfbegoocheling! Uit de woorden van Irad bemerkt zij duidelijk, dat Aran met zijn knaap over de bedoeling van het groote werk gesproken heeft, en, gelijk zij het uitdrukt, met onvaderlijke handen in den zuiveren wijn der kindschheid het vergif van den man heeft gestort. Zij neemt het kleine gebouw

van den knaap op en werpt het tegen de aarde, zoodat het breekt. Als Irad daarop uitroept: ‘Moeder, gij hebt mijn toren gebroken’, antwoordt zij: ‘Ja, gelijk God dien toren ginds verbreken zal, waarmee de menschelijke hoogmoed den hemel wil bestormen.... Uw vader had het u willen zeggen; hij heeft zijn plan laten varen; wees daar zeker van.’ En naarmate zijzelve daarvan natuurlijk te minder zeker is, gevoelt zij te dieper behoefte om, bij het te ruste leggen van haar kind, welks vroom avondgebed hier wordt meegedeeld, hem op het hart te drukken, dat hij dit gebed toch nooit vergunne van zijne lippen te wijken.

Maar Noëma's godsdienstzin sluit ook bij haar het bezit van andere zeer vrouwelijke eigenschappen niet uit. Bij de scène, die nu volgt, moeten wij niet vergeten, dat niet uit Frankrijk, maar uit Engeland dit gedicht tot ons komt. Noëma, voor haar tent teruggekeerd en in de bewondering van den sterrenhemel verdiept, ziet een lichtglans door de lucht schieten, dien zij eerst voor een vallende ster houdt, die evenwel langzamerhand bepaalde omtrekken, eindelijk een gedaante aanneemt, welke op die van een jongen man gelijkt. Het is de geest Afraël; geenszins een dier engelen, die altijd Gods aangezicht aanschouwen, maar een sterbewoner. Men is niet meer *novice* dan hij op deze aarde, die hij voor de eerste reis bezoekt. Noëma moet hem allerlei inlichtingen geven, en er ontbreekt maar weinig aan of zij verstrekt hem een volledig onderricht in de natuurlijke historie, om hem uit te leggen, hoe de individuën telkens sterven kunnen zonder dat uit dien hoofde de aarde ontvolkt wordt. Hij betaalt dat onderricht met de vriendelijkste uitboezemingen over hare vrouwelijke schoonheid, en gedraagt zich dus voor iemand, die voor den eersten keer de wereld bezoekt, gelijk men het van een man van de wereld, in de aangenaamste beteekenis van het woord, slechts zou kunnen verwachten. Alles, - want trots de nabijheid van den Toren van Babel blijven wij hier even goed in Engeland als wij daar blijven in Milton's paradijs, - alles gaat volkomen ernstig toe, maar het eind is dan toch, als zij scheiden en Afraël zijn ster weer opzoekt, dat zij elkander naöogen met gevoelens, die een schoone jonge man en een beminnelijke jonge vrouw wel eens meer voor elkander hebben ondervonden.

Reeds is Aran, haar man, in het gezicht; en met den echtgenoot in het huis, keert ook de vroomheid in het gemoed van Evaas

dochter weder. Aran spreekt haar over zijn bouwplan, over den voortgang van het werk. Maar hij doet zich niet kennen als een Faust; zelfs niet als een Titan. Hij is een praktische geest. Hij wil minder den hemel bestormen dan den weg vinden tot het verblijf dier Godheid, die thans naar willekeur daarboven regeert, den mensch zooveel onheil berokkent en met wie zich wellicht een verdrag laat sluiten, wanneer de mensch eens getoond heeft, dat hij haar weet te vinden. Noëma komt er voor uit, dat zij zich door deze praktische beschouwing van de zaak nog onaangenamer voelt aangedaan dan het geval zou geweest zijn, wanneer, niet koele berekening en overleg, maar titanenhoogmoed Aran's drijfveer ware geweest. Nadat zij hem te vergeefs op het groote hulpmiddel van het gebed heeft gewezen; een hulpmiddel, dat hij met de grootste minachting van zich heeft gestooten, smeekt zij hem Irad geheel aan haren invloed over te laten. Daartoe beroept zij zich in verzen, die zeker niet middelmatig zijn[1], op de heilige rechten, die zij

1 ‘Alas! thou dost not heed me. But one boon,
One last, one only boon, I yet would urge.
Oh! leave at least to piety and me
The tender, dark-eyed darling of my womb.
Leave me my Irad! Him thou canst not need,
Nor he promote thy direful strategy.
He is so young, so helpless, and so dear.
How couldst thou bear to ears thus innocent
That bold immodest purpose? Think, sir, think,
Though 't was the seed of thy rebellious loins,
't Was my long suffering womb that fostered him;
Sheltered his yet sheathed senses from all hurt,
And fed him with the rain of my life's blood.
Who was it that communed with him, while as yet
His life was dim and shapeless as a dream?
Who opened to the light his pretty cheeks
And kissed his eyelids into consciousness,
Taught him thy name? moulded his little lips
Into a filial welcome? Who but I?
And when enlarging thought could apprehend
The august sense of father, I it was
Who did project thine image into Heaven,
And told him of another Father there.
Oh! how wouldst thou be patient if one came
'Twixt thee and him, and spurred him to rebel
Against thy sceptre and authority?
Nay, make him not a rebel, - for my sake,
If not for thine! I bore, I suckled him,
Tended and shaped. Oh, he is very me!
I have lain nights awake to give him sleep;
And better hadst thou wrenched him from my breast,
And ta' en the nipple with it, than that now
Thou shouldst him tear from Heaven and my poor heart!’

door hare moederlijke liefde en haar moederlijk lijden op haar kind verworven heeft.

Hare welsprekende bede voor haar kind heeft het gewenschte gevolg; doch zij heeft dit vooral daaraan te danken, dat Arad den godsdienst goed genoeg vindt voor kinderen en voor vrouwen.

Hij treedt daarop de tent binnen waar hem het avondeten wacht. Maar dat woord: ‘goed genoeg voor vrouwen’ heeft Noëma den schoonen jongeling, den beminnelijken geest weer voor de aandacht geroepen, die op een geheel anderen toon over haar als vrouw gesproken had. Zij blijft nog een oogenblik voor de tent staan, die Arad binnen is getreden, en het eerste bedrijf sluit met hare alleenspraak, waarin zij het vuur harer liefde voor Afraël te onvoorzichtiger laat ontbranden, naarmate zij zich meer tracht te overreden, dat geesten liefde gevoelen noch opwekken kunnen. De gewone werking van den nieuwen hartstocht blijft niet uit. Reeds is haar de gedachte ondragelijk van in Aran's armen te rusten. Zij verzekert ditzelve geheel aan het slot van het eerste bedrijf; en de vraag, die deze hare verzekering bij ons opwekt, de vraag: wat zal er van Noëma worden? doet ons met belangstelling verder lezen.

Het tweede bedrijf biedt terstond een levendig kontrast met het meer bespiegelend karakter van het eerste. Het begint met afwisselende koren van mannelijke en vrouwelijke slaven, die kloppen en hameren of steenen aandragen en hun hard lot beklagen, want wij zijn midden in de drukte en het gewoel van den torenbouw. Maar onder hen, die er om heen staan en het werk aanzien: Aran, de praktische geest en sommigen van de hierboven genoemde *dramatis personae*, openbaart zich al dadelijk groot verschil ten aanzien van hetgeen met dien reusachtigen bouw bereikt moet worden. Aran verneemt het klaaglied der arbeidende slaven, maar zegt, dat zij in hun hart geheel andere gezindheden koesteren. Wanneer de toren eens gebouwd zal zijn, hopen zij zich te zullen vrijmaken en

een tijd van onderlinge gelijkheid aller menschen te doen aanbreken. Aran zegt zichzelven evenwel overluid, dat hun dit niet zal gelukken; dat het niet de moeite waard zou zijn, de Godheid te onttronen, wanneer hij, en zijns gelijken, de gebieders dier slaven, op hun beurt onttroond moesten worden. Integendeel, na voltooiing van het reusachtig werk, zullen die slaven eerst recht voor hen arbeiden, om het leven, dan tegen de willekeur der Godheid beveiligd, volkomen genoegelijk en gemakkelijk, ja wellustig te maken. - De menigte, die Aran en de anderen omgeeft, juicht deze woorden van ganscher harte toe, maar Korah, de enthusiast, acht ze volkomen verwerpelijk. Sterk in het geloof aan de volmaakbaarheid van het menschelijk geslacht, wil hij den torenbouw dienstbaar maken aan het geluk van allen. Nadat de Hemel ontbloot zal zijn van zijn ouden trots, moet de aarde zelve geene nieuwe ongelijkheden en onevenredigheden vertoonen. Hij ziet den dag reeds aanbreken, waarop alle menschen vrij en gelukkig zullen zijn als de golven van de zee, die samen rijzen en dalen, in elkander vloeien door hunne botsing en niet meer van elkander te onderscheiden zijn. Gezegend, roept hij uit, gezegend de aspiratiën van dien toren, wanneer zij het komen van dien dag verhaasten. Maar anders.... duizendmaal vervloekt!

Sidon, de wijsgeer, glimlacht om beider inbeelding. Door middel van een stoute anticipatie, maakt de schrijver van Sidon een soort van stoïcijn, die al dat wachten op een betere toekomst voor droomerij houdt, en beweert, dat wij tegen het plagen der goden geen ander wapen hebben dan dulden. Hij, die geen pijn wil gevoelen, heeft de goden machteloos gemaakt, al zouden dezen hem ook nog zoo meedoogenloos willen kwellen. Verharding, onverschilligheid is de ware toren, waarmee men den hemel trotseert; dien behoeft niemand te bouwen, maar kan ook niemand omverwerpen.

Peleg, de priester, beschimpt op zijn beurt deze óngoddelijke wijsheid. Geen verharding, maar offerande en gebed ontwapenen de godheid, want al is het leven hard, wie zal zeggen of zonder onze vereering der goden ons lot niet nog veel wreeder zou zijn. Hij is er daarom wel voor, dat de groote toren gebouwd worde, indien men zijne ten hemel steigerende kronkelingen maar aan den hemel wil toewijden.

Deze taal heeft niet de minste waarde in het oog van Eber, den

astroloog, die de uitvoering van het groote plan met blijdschap begroet, maar vooral, zoo niet uitsluitend, omdat dit hem in de gelegenheid zal stellen, den sterrenhemel van naderbij waar te nemen en daardoor een kennis op te doen, die den mensch vergunnen zal, de omstandigheden te beheerschen.

En onder en na al dat redetwisten hoort men maar altijd het klaaglied der arme slavinnen, die al te goed weten tot wat hopelooze ellende zij hare kinderen ter wereld brengen[1].

Latere tafereelen in ditzelfde bedrijf brengen ons in de tegenwoordigheid eerst van Noëma en haren knaap, die volstrekt den torenbouw van nabij wil zien, maar door zijn moeder daarvan teruggehouden wordt, omdat zij vreest, dat de toren te eeniger tijd invalt en dan ook hem bedelven zal, - daarna van Noëma en Afraël, den geest, die haar een tweede bezoek heeft willen brengen. In den loop van hunne samenspraak, deelt Noëma hem omtrent der menschen staat weer het een en ander mede. Zij verhaalt hem van het Paradijs en hoe de eerste ouders daaruit verdreven werden, en hoe sedert het menschelijk leven een woestenij gelijkt. Maar tevens verbergt zij hem niet, dat die woestenij éene oase oplevert; en als Afraël natuurlijk weten wil, wat die oase wel mag zijn, antwoordt zij: het is de Liefde, hetgeen Afraël niet veel wijzer maakt eer zij hem de zaligheid der Liefde beschreven heeft: Liefde is wat zij is, aan niets in het Heelal gelijk, en dus met niets te vergelijken. Verklaar wat het jonge groen gevoelt, als het ontluikt in de lente; wat de bergstroom gevoelt, als eindelijk de winterboei geslaakt wordt; wat de nacht gevoelt, als in hare eenzame duisternis de vriendelijke sterren beginnen te glinsteren; wie dit verklaren kan, kan de Liefde verklaren. Zij is een vijfde jaargetijde, een zesde zintuig, warmer dan het zonlicht; het vuur kan haar niet vernietigen, het water haar niet uitdooven, de lucht haar niet voeden. Zij heeft hare eigene atmosfeer, waarin zij haar eigen leveu onderhoudt.

Men begrijpt, dat het terrein al gevaarlijker wordt, en dat onze geest-novitius zeer spoedig bij ervaring kent de gewaarwording, waarvan de naam hem kort te voren nog moest worden meegedeeld.

1 In anguish and wailing
Our babes see the light,
Drenched with tears unavailing
As cries in the night.
In our wombs we but cherish
A victim, a slave,
Born to suffer, then perish,
And sleep in the grave!

Noëma betwist wel aan geesten het vermogen van liefde te gevoelen, daar liefde juist de kracht is, waardoor wij ons uit het lagere tot het hoogere verheffen. Maar Afraël beweert, niet onnatuurlijk, dat er dan tusschen beide zich een punt van aanraking moet bevinden, en men dit punt even goed van boven als van beneden af moet kunnen bereiken. Hij acht zich sterk genoeg om het voorwerp zijner liefde met zich op te voeren; en in dienzelfden nacht zal hij wederkeeren om haar op zijne vleugelen op te nemen en boven de aarde te verheffen. Als hij zich verwijderd heeft, brengt Noëma haar geweten tot rust met de opmerking, dat bemind worden nog niet beminnen is, en de kust het evenmin kan helpen, dat de golf telkens tot haar nadert, als de bloein het verhinderen kan, dat de bij haar gedurig weer opzoekt. Hij zal haar echter wel vergeten. Hij zal tegen den avond niet wederkeeren. Na een kort gesprek tusschen Noëma en Eber, naar aanleiding van een scheepje, dat hij voor Irad gebouwd en waaraan hij den naam van *De Toren* gegeven heeft, eindigt dan ook het tweede bedrijf, - dat ons eigenlijk alleen in Noëma's liefdesgeschiedenis iets verder heeft gebracht, - met hare stellige verzekering: ‘He *must* not come to-night’.

Nog herhaalt ze diezelfde woorden in het derde bedrijf, als Afraël er reeds is, en gereed staat om zijne beloften te vervullen en haar mede op te voeren in de hooge sferen, die hijzelf bewoont. In dit derde bedrijf, waarin Noëma's luchtreis werkelijk plaats grijpt en wel in de armen van Afraël, komt de vergissing van den schrijver recht duidelijk aan den dag. Het is waarschijnlijk zijne bedoeling geweest, tegenover de berekening van hen, die door middel van hun Toren den hemel willen bereiken, de verhevene dwaasheid, die van het vrouwelijk gemoed te stellen, die op de vleugelen van Liefde en Geloof zich tot die hoogere wereld verheft, welke de Toren juist nooit bereiken zal. Zou deze dichterlijke tegenstelling evenwel naar behooren worden uitgedrukt, dan had de betrekking tusschen Noëma en Afraël van het begin af aan anders moeten worden opgevat; dan had daaraan alles vreemd moeten blijven wat aan een aardsche liefde herinnert; dan had, met één woord, haar omgang met dien geest op zulk eene wijze moeten geschilderd worden, dat die omgang deel uitmaakte van het leven harer vroomheid en dus nooit hetzij eenige de minste gewetenswroeging, hetzij eenigen afkeer van Aran bij haar opwekte. Maar hetgeen in zijn drama aantrekkelijk

had kunnen zijn, heeft de schrijver, vrees ik, eigenhandig bedorven. Nu wordt hetgeen symbool, doorzichtig symbool van mystieke zielsverheffing had moeten zijn en blijven, eenvoudig, gelijk ik het reeds noemde, een luchtreis. Afraël komt namelijk in den avond terug en licht Noëma op, en rijst met haar, de maan, de sterren voorbij, totdat Afraël betuigt in die hooger sferen met grooter innerlijke kalmte haar lief te hebben dan omlaag, hetgeen Noëma natuurlijk doet uitroepen, dat zij dan maar liever weer naar beneden wil. Afraël gehoorzaamt en zij dalen neder. Op de aarde teruggekeerd, krijgt Afraël terstond zijn afscheid, want Aran komt terug van de nachtelijke beraadslaging in den Toren, die aan Noëma deze zonderlinge échappade heeft mogelijk gemaakt. Toen Afraël verdween, is Noëma in onmacht neergezonken bij het bed van haren knaap; door het binnenkomen van Aran tot bewustheid teruggekeerd, verhaalt zij hem van haren tocht naar de hoogste hemelen; en men kan hier allerminst zijn leedgevoel onderdrukken, dat de schrijver niet den vorm heeft weten te vinden voor het denkbeeld, 'twelk hem waarschijnlijk voor den geest heeft gezweefd. Indien ons de ware belangstelling en sympathie voor Noëma ware ingeboezemd, hoe treffend had dan niet dit gesprek kunnen geweest zijn, waarin zij Aran had kunnen zeggen: wat gij en de uwen door grove, stoffelijke middelen te vergeefs najaagt, dat heb ik verkregen; ik heb die hemelen aanschouwd, die gij vruchteloos poogt te bestormen.

Hoe het zij, rekenen wij den schrijver aan hetgeen naar alle waarschijnlijkheid zijne bedoeling is geweest, en beschouwen wij het volgende bij het licht van deze onderstelling. Wat Noëma haren man omtrent haren tocht naar hoogere gewesten verhaalt, wordt door hem natuurlijk als een doorslaand blijk van hare ijlhoofdigheid aangezien, zoodat hij haar toevoegt: ga rusten en laat de slaap u weer aan uwe zinnen teruggeven. Zij blijft alleen en herhaalt Aran's laatste woorden. Ben ik dan uitzinnig? vraagt zij zichzelve. En zij moet erkennen, dat haar verlangen naar Afraël, naar het verblijf der geesten, geen bewijs is van gezond verstand. Een wijze vogel stoot immers niet telkens het hoofd tegen de traliën van zijn kleine kooi; hij pikt liever de zaadkorrels op in zijn etensbakje en de waterdruppelen uit zijn fleschje; voedsel, waarmee hij betaald wordt voor zijn zingen van het geleerde wijsje. Ja, roept zij uit, ja 't is waanzin, de eens vastgestelde grenzen van onzen staat te

willen overschrijden. Zij legt zichzelve ten duidelijkste uit, dat het waanzin is, maar toch eindigt zij natuurlijk met dien waanzin lief te hebben, waarna zij terugzinkt in de onmacht, waaruit Aran haar met zijn koud rationalisme gewekt had[1].

Na ons Afraël te hebben voorgesteld in gesprek met Stemmen in de lucht, die hem melden, dat alleen op aarde de kracht gevonden wordt die, overeenkomstig zijn wensch, hem van zijne geestelijke natuur verlossen en daardoor in staat kan stellen zich met het voorwerp zijner liefde te vereenigen, brengt het vierde bedrijf ons andermaal waar reeds het tweede ons gebracht had, namelijk onder de werklieden van den toren. Maar wij treffen ze thans in een geheel andere stemming aan. Toen zuchtende en klagende over hun lot, thans tot verzet bereid en half gewapend. Men vermoedt reeds, wie hun het denkbeeld aan de hand heeft gedaan, dat weerstand mogelijk was. De begrippen van Korah, den enthusiast, aan wiens zijde nu ook de priester Peleg zich geschaard heeft, hebben hen aangevuurd en aanvankelijk reeds verleid het werk te verlaten. Zij staan thans allen om een altaar geschaard, waarop Peleg aanstonds het offer zal ontsteken; worden door den priester en door Korah toegesproken, voor wier taal zij groote sympathie betuigen en wier droomen van vrijheid en gelijkheid zij bereid zijn tot werkelijkheid

1 ..... Irad has a toy,
He sometimes plays with, where he jerks a ball,
Away from him it seems, but ere the string
Which holds it snaps, swift pulls it back again,
And lo! it drops into a hollow cup
That fits it most exactly! So this Something
Which would into Infinity fly off,
To spin unfettered, Something trifies with,
But to draw back into a petty scoop!
Yet am I so insane, as but to dream
The deepest and most solid thoughts that dig
Into me their foundation? Did I dream
That I surveyed the Heavens? O no! no!
For dreams may be recalled, but never yet
Were dreams felt after waking? and I feel
The tingling sense of those enfolding wings
Even more than when they closely wrapped me round,
And shook me to convulsive consciousness.
O sweet insanity! take all that's sane,
And leave me nought but madness!

te maken, als Aran met een menigte vrije mannen ten tooneele verschijnt, hen tot gehoorzaamheid terugroept, den priester zijn hangen aan nietswaardige plechtigheden verwijt, en, de daad voegende bij het woord, het gereed liggend offerdier van het altaar slaat. Nu ontbrandt de strijd, waarop de slaven het onderspit delven, door Aran en de zijnen onder duchtige stokslagen naar den Toren teruggedreven worden, terwijl priester Peleg en Korah ver te zoeken, namelijk in een bosch gevlucht zijn, en het ongelukkige offerdier in het gewoel onder de voeten geraakt en vertreden is.

Inmiddels is Afraël bij de tent van Aran op de aarde neergedaald. Niet te vergeefs heeft hij vernomen, dat aldaar de kracht woont die hem ontgeestelijken kan. Noëma komt weldra uit de tent te voorschijn, en nu ontstaat een tweestrijd, die, met levendigheid geteekend, waarschijnlijk zinnebeeldig den kamp moet voorstellen, dien Noëma in haar gemoed te doorworstelen heeft tusschen de aardsche en de hemelsche liefde. Voor haar is de vraag, waarop alles aankomt, deze: of zij Afraël in hare armen, dan wel of Afraël haar in zijne vleugelen sluiten zal. De geest laat het aan de dringendste smeekingen niet ontbreken, dat zij toch gebruik make van de macht, waarvan zij het bezit eerst door hem leert kennen, om hem in de rij der sterfelijke wezens, der wezens van vleesch en bloed, te doen afdalen. Maar Noëma wordt door een dubbele beweegreden teruggehouden: door haren plicht jegens Aran, maar niet minder door de overweging, dat zij, door aan Afraëls verzoek te voldoen, juist aan dezelfde verkeerdheid schuldig zal staan, die zij hun, welke den toren bouwen, met zooveel ernst verweten heeft: de verkeerdheid van de ordening des hemels te willen verkrachten. Hare deugd bezwijkt niet, en Afraël keert onverrichter zake naar de hoogere gewesten terug. - Ook hier schijnt mij de bedoeling des schrijvers beter dan de uitvoering. Dat gedurig, en altijd vruchteloos, heen en wederreizen van Afraël werpt op hem ik weet niet wat voor een belachelijke tint. 't Is waar, de begeerte, de zielsverheffing van Noëma moest, zou zij in een drama een plaats kunnen vervullen, in het een of ander wezen verpersoonlijkt worden, maar dit bewijst slechts, dat allegorische wezens, waar zij een onmisbaar bestanddeel uitmaken van de handeling, geene *dramatis personae* kunnen zijn. Afraël toch is en blijft een halfslachtig wezen, waarvoor wij geene belangstelling kunnen koesteren. Hij vertegenwoordigt Noëma's hoogere aspira-

tiën, haren verborgen omgang met een ideale wereld; en tegelijk brandt hij van verlangen om zelf aan het juk te ontkomen, dat hij dragen moet door te behooren tot die ideale wereld. Hij beklaagt zich er over, niet van vleesch en bloed te zijn, en heeft intusschen al de gewaarwordingen, die vleesch en bloed ondervinden. Hij, bij wien de vrome Noëma tegenover Aran haren troost zou moeten vinden, wordt ten slotte voor haar een andere Aran, die langs een anderen weg haar tot hetzelfde nopen zou: het verzaken harer vroomheid.

Toen Noëma Afraël bad haar te verlaten, had zij hare bede ook aangedrongen met de opmerking, dat hij anders zijn weg niet zou kunnen vinden door de lucht, aangezien de donkerste wolken begonnen samen te pakken. Men begrijpt van welke gebeurtenis die wolken de voorboden zijn. Lang genoeg heeft de reusachtige Torenbouw den Hemel getergd. Het verschrikkelijkst onweder, waarvan men ooit getuige was, zal weldra dat Titanenwerk vernielen en de beleediging wreken die Gods opperheerschappij werd aangedaan. Maar terwijl Noëma, na Afraëls vertrek, van haren tweestrijd uitgeput en niets beter te doen hebbende, weer in zwijm is gevallen, is Aran in gezelschap van zijn knaap naar den toren gegaan, waar hij al de noodige maatregelen treft om het dreigend gevaar afte wachten. Zullen de goden in dat onweder nederdalen en hem met de zijnen aanvallen, zij zullen op al de ommegangen van het bijna voltooide gebouw menigten van gewapende mannen vinden om den aanval af te slaan. Inmiddels neemt het onweder voortdurend in hevigheid toe. Reeds is de hoogste verdieping verbrijzeld; reeds zijn priester en wijsgeer, Peleg en Sidon, door den bliksem getroffen; reeds heeft Aran, die moedig stand houdt en overmoedig den Hemel blijft uitdagen, Korah eigenhandig met zijn speer moeten dooden, omdat deze tot onderwerping wilde aansporen, als Aran een der goden in zijne onmiddellijke nabijheid meent te bespeuren. Het is wellicht de aanvoerder, in elk geval de geduchtste van het geheele heir. Hoe het zij, Aran heft, in achterwaartsche beweging, de lans omhoog om den vijandigen god ter aarde te slingeren, terwijl Irad, zijn knaap, naast hem staat. Maar de bliksem glijdt langs de lans en doet hemzelf nederstorten. Weldra is de geheele toren een akelige bouwval.

Die vijandige god, met wien Aran den strijd had willen aanbinden, is natuurlijk niemand anders dan Afraël, die wegens de zware wol-

ken van het onweder niet verder heeft kunnen reizen dan ter hoogte van den toren. Eer deze inéenstort, heeft hij evenwel tijd gehad den knaap te redden, hem aan de uit hare bezwijming gelukkig weer ontwaakte Noëma terug te brengen, en het verscheelt weinig of de interessante weduwe, - door het geheele drama, even als Eva bij Milton, eene door en door engelsche vrouw gebleven, - ontvangt haren weldoener, den redder van haar kind, met het gewone: so kind of you! Afraël moet evenwel zich weer verwijderen, ofschoon hij natuurlijk, wegens Arans dood, iets meer grond heeft om te hopen. Het vierde bedrijf is daarmee ten einde, ja het geheele drama zou het kunnen zijn; maar Noëma wil eerst op haar verhaal komen, eer zij er aan denken kan, een besluit te nemen.

In het vijfde bedrijf valt dan eindelijk het besluit gunstig voor den zoo dikwerf teleurgestelden, maar onvermoeiden Afraël uit. Was het vroeger de vraag: zijne vleugelen om haar, of hare armen om hem? die vraag wordt thans in den zin van het laatste alternatief beslist. Daarmee verliest Afraël zijne vleugelen en wordt hij een sterfelijk wezen, dat Noëma huwen kan en huwt. Maar, ofschoon hij nu ook aan de wet van het leven van sterfelijke wezens onderworpen is, en dus te arbeiden heeft in het zweet zijns aanschijns, hij, die vroeger in de lucht boven zijne tegenwoordige woon- en werkplaats zulke schoone liederen wist aan te heffen, waarvan er in den loop van het drama eenigen worden meegedeeld, heeft dit zijn talent niet verloren; nog beschouwt hij zich veeleer als de verpersoonlijking van het lied, van de poësie, en in deze hoedanigheid wil hij met Noëma de grondlegger worden van een nieuw geslacht, waaraan de dichterlijke ader niet ontbreken zal, gelijk dat het geval was bij die hemelbestormers, die aan Babels toren hadden gebouwd.

En wat is nu de moraal van dit vreemde drama, zooals de schrijver zelf haar aangeeft? Zij ligt in het laatste gedeelte van de samenspraak tusschen Afraël en Noëma, waarmee het geheele gedicht besloten wordt. Noëma zegt: ‘Ofschoon de aarde niet tot den Hemel mag opstijgen, de Hemel daalt neder tot de aarde voor allen, die hem ontvangen willen. Hier hebben wij den Hemel, hier, in elkanders armen, waar geest en vleesch hunne onderlinge verwantschap hebben leeren erkennen.’ Met welke taal Afraël zijne instemming betuigt: ‘Neen, de Geest wordt niet uitgedoofd door het Vleesch, het Vleesch niet teruggestooten door den Geest. De Geest is de

Vlam, het vleesch de brandstof. Ziedaar een waarheid, om welke te leeren en te onderwijzen een wezen gaarne afstand doet van zijn verblijf in hooger sferen.' Deze woorden, en wat er onmiddellijk aan voorafgaat, worden door Afraël en Noëma uitgesproken, nadat zij zich in hun tent voor de nachtrust hebben teruggetrokken, waarom het gesprek en tegelijk het geheele drama dan ook eindigt met: 'Then, Noëma, good night! Sound be thy sleep! en wederkeerig: and sweet thine, Afraël! My love, good night!'

Er kan, dunkt mij, geen twijfel aan bestaan, dat het gedicht *The Tower of Babel* in zijn geheel jammerlijk mislukt is. Men moet gedurig naar zijn eigenlijke strekking raden, en wanneer die eindelijk door den schrijver officiëel wordt medegedeeld, kan men haar in zijn drama onmogelijk terugvinden. Het is namelijk niet waar, dat Hemel en Aarde zich in de personen van Afraël en Noëma ontmoeten. Vooreerst behoort Afraël niet tot de hemelsche geesten: het wordt ons in den aanvang uitdrukkelijk gezegd[1]; en al had hij er ooit toe behoord, niet minder uitdrukkelijk wordt ons meegedeeld, dat hij zijne vleugelen in Noëma's omarming verliest. Om bij de beeldspraak van den schrijver te blijven: Geest is niet tot Vleesch gekomen, maar Geest is Vleesch geworden, in volmaakt denzelfden zin, waarin Noëma het was. Op het oogenblik hunner vereeniging zijn zij wezens van volmaakt dezelfde soort. In weerwil van de officiëele mededeeling omtrent de strekking van het gedicht, weet men dus niet wat de dichter bedoeld heeft.

Deze onzekerheid verhindert ons niet de schoonheden te waardeeren, die gedeelten van dit drama ons aanbieden. De taal is zuiver; de verzen zijn vloeiend; hoewel hier en daar het een en ander onze lippen tot een glimlach plooide, werd onze belangstelling toch voortdurend gaande gehouden. Noëma interesseert van het eerste oogenblik af aan; met de mengeling in haar van mystiek en zinnelijkheid is een zielkundig vraagstuk gegeven, waarvan de oplossing onze nieuwsgierigheid prikkelt, nu wij weten, dat er een schoone jongeling in het spel is, al is die schoone jongeling ook voorloopig een geest. Het dichterlijke en belangwekkende van de situatie zou er wellicht bij gewonnen hebben, wanneer Noëma

1 .....I am not of the blest,
If such there be, - and if there be, no more
Envy I them, who see the face of God.

ongehuwd, en Aran en Afraël mededingers waren geweest om hare liefde. Behalve dat de geheel overtollige figuur van Irad dan weggevallen ware, zou daarmee nog een dubbel voordeel zijn bereikt geworden. Men had zich dan namelijk niet behoeven te kwellen met de vraag: hoe Noëma ooit hare hand had kunnen schenken aan dien Aran; en Afraël ware niet genoodzaakt geweest eerst een overspelige liefde op te wekken en daarna een weduwe te trouwen met een kind; een weduwe bovendien, die in hare nieuwe liefde zoo volkomen opgaat, dat zij zelfs geen woord van medelijden over heeft voor dien ongelukkigen Aran en de zijnen, welke ter wille van hun energieken overmoed door den bliksem getroffen worden, op het oogenblik, dat zijzelve in zwijm ligt ten gevolge van toen nog schuldige liefdesmart.

De hoofdzaak mag hier evenwel niet worden voorbijgezien: de letterkundige voortbrengselen, waarmee het de moeite loont zich bezig te houden, zijn in de eerste plaats die, waarin een belangrijke gedachte wordt uitgedrukt, en vervolgens die, welke blijkbaar een ernstige poging daartoe bevatten. De *Tower of Babel* behoort tot de laatste soort en geeft, mocht de schrijver, wat wij niet weten, nog jong zijn, het recht om op werken van hem te hopen, waarin zijn aangename vorm dienstbaar zal zijn gemaakt aan volkomen heldere en samenhangende denkbeelden.

II.

De laatste zestien bladzijden van dezen bundel behelzen een drietal lyrische gedichten, waaronder het eerste, *Celestial heights* getiteld, inderdaad uitmunt door vorm en inhoud. Het is een dichterlijke beschrijving van een beklimmen der Alpen, waarbij ons hart al de gewaarwordingen nog eens ondervindt, waarmee dergelijke tochten ons plegen te verrijken.

I leave the highwayed world behind,
And amid pathless pinewoods wind;
  I drink their aromatie air;
Leap with kin feet the leaping stream,
And wake, as from an evil dream,
  To dawn and speechless prayer.

Met de wandeling neigt de dag ten einde:

No more the grazing herds I see.
But still their bells chime silvery
  The tuneful, if unmeasured peal,
And, as when heard in dewy morn,
From lonely mind and heart forlorn
  Their desolation steal.

En nu, in die verrukkelijke kalmte van den nacht, op die verhevene bergtoppen, koestert hij slechts één vrees: dat de dag met zijne zorgen te ras weer zal keeren. Hij zou den tijd willen tegenhouden, in omgekeerden zin een Josua willen zijn:

For when the tide, which unto Heaven
Brings night, gainst earth is backward driven,
  In waves of rising day, ah! then,
Me helpless will it bear once more
Unto that thronged but barren shore,
  Ploughed by the cares of men.

De overige gedichten zijn van minder aanbelang, ofschoon er geen onder is, dat geen talent verraadt. Wij keeren tot de dramatische dichtsoort terug.

Utrecht.
A. PIERSON.

(Wordt vervolgd).

Bibliographisch album.

Onze Kustverdediging. Eene Militaire Studie van de Kaart, door J.C.C. den Beer Poortugael, Majoor van den Generalen Staf. Breda, Broese & Co., 1875.

Het werk van den Majoor de Beer Poortugael getuigt van ernstige studie en veel zaakkennis, en bevat hier en daar zeer behartigenswaardige werken. Wij gelooven echter, dat de schrijver niet overal genoeg rekening heeft gehouden met de sterkte, die een overmachtige vijand kan ontwikkelen, die op verschillende punten tegelijk kan optreden en zulks zeker niet zou verzuimen in een oorlog tegenover ons, waarbij hij verzekerd kon zijn, bij welslagen òf een kostbaar en rijk land te kunnen in bezit nemen, òf eene hoogst aanzienlijke oorlogsbelasting te kunnen heffen.

Ook komt het ons voor, dat de auteur in 't algemeen te veel gewicht hecht aan de medewerking van gepantserde vaartuigen op binnenlandsche kanalen en vaarten.

Het aantal, door hem verlangd, is niet gering. Gepantserde vaartuigen behooren onder het werkzaam vuur van den vijand te kunnen komen, en daartoe wordt vereischt, dat al hun geschut is opgesteld in gedekte torens. Wij zouden zeer vreezen, dat hun vaart door defensieve, afgezondene torpedo's zeer zou worden belemmerd, en zij niet in staat zouden zijn die weg te ruimen onder den aanval van het vijandelijke vuur. In sommige gedeelten dier wateren, b.v. bij het nieuwe Noordzeekanaal, zou bovendien de samenwerking der schepen met de landmacht bijna onmogelijk zijn tengevolge der zeer hooge oevers van het kanaal en van de laagte der daarachter liggende landen. Van meer nut dan deze kostbare gepantserde vaartuigen zouden gewapende *uitleggers* kunnen zijn, gewone schuiten, die overal verborgen kunnen worden achter woningen of heggen, die stukken van 12 cm. kunnen voeren en met wier verlies geen groot kapitaal gemoeid is.

De auteur begint zijn werk met eene beschrijving onzer zeegaten, welke naar ons inzien zeer juist is. Het binnenkomen van het *Westgat* stelt hij echter wel wat te licht voor, want, wanneer de betonning wordt weggenomen of - hetgeen met het oog op de bevaring door bevriende schepen nog verkieselijker is - wanneer zij op eene wijze wordt veranderd, slechts aan ons bekend, dan is dat zeegat vrij gevaarlijk. Een ander gevaar der kust is de dwarsche stroom, en niet alleen deze, maar ook de veranderlijkheid van dien dwarschen stroom. Eindelijk bestaat hier nog het gevaar, dat de kust van *Kaaphoofd* tot de *Batterij Wierhoofd* geene verkenningsmerken oplevert, zooals de kust langs het *Schulpengat*. Het is een zeedijk, die geene kenmerken draagt, vooral bij het wegruimen van enkele hooge schoorsteenen.

Wat de versperringen betreft, moet bij de beschouwing der genomene proeven op touwversperringen, in het oog worden gehouden, dat de plaats waar die waren gesteld aan de schepen bekend was. Het was daardoor mogelijk dreggen in die versperringen te werpen, en ze door achteruitstoomen te vornielen. Doch in de werkelijkheid zal dit niet het geval zijn; en dan nog zal het oponthoud, door dit weghalen veroorzaakt, de schepen langer onder het vuur der batterijen houden, en hiermede is reeds een niet onbelangrijk voordeel verkregen.

Kettingen, kabels, balken enz., zijn onbeduidende versperringen, die door de groote massa en snelheid der schepen als glas verbroken worden. Eene andere zaak is het echter, wanneer niet het absoluut-tegenhoudend vermogen wordt beoogd, maar wanneer tal van losse zwevende einden touw, netten enz., de versperringen uitmaken, of daarmede verbonden zijn; de proeven door onze marine genomen, hebben bewezen, dat dit touwwerk zich om de schroefas vastzet en de beweging spoedig geheel verlamt. Men heeft wel is waar de as of de schroefbladen met messen voorzien, maar het is zeer te betwijfelen of dit een afdoend middel zou blijken te zijn wanneer er veel los touwwerk drijvende is, dat, door de snelle wenteling van de schroef, om de schroef en de schroefas met onwederstaanbare kracht opgezogen en opgerold wordt.

Ten opzichte van het bouwen van een *Fort op de Laan of Zuidwal*, is een groote strijd gevoerd over de meest geschikte plaats.

Op den eersten blik, schijnt wel een fort op de *Laan* het een-

voudigste middel om den toegang tot de reede van het *Nieuwe Diep* te sluiten; doch gezwegen van de technische bezwaren aan den bouw op een zeer veranderlijken bodem verbonden, schijnt een fort op den *Zuidwal* verkieslijker, omdat, zooals de schrijver zelf bekent, een fort bij gunstige omstandigheden van weder, wind, stroom en wellicht duisternis of rook, nog nimmer een snel-bewegend pantserschip heeft kunnen tegenhouden. Wordt dus het fort voorbijgegaan, dan dient het niet alleen verder tot niets, maar zal het de hulp van onze of van eene bevriende marine nog bemoeielijken, door den toegang te verdedigen. De batterijen van *Kaaphoofd* tot *Wierhoofd* dus voorbij gevaren zijnde, zal de vijand van het fort op de *Laan* niets meer te duchten hebben; het is dan geheel onnut. Een fort op den *Zuidwal* daarentegen, behalve dat het nog den toegang tot de *Haven* verdedigt, belet dat de vijandelijke schepen op de Reede van het *Nieuwe Diep* gaan liggen, en daar hun eigenlijk doel bereiken, door het *Nieuwe Diep* en de daar aanwezige schepen onzer vloot te bombardeeren. Hiertoe moeten de vijandelijke schepen ten anker komen; zij blijven dus onder het vuur van het fort liggen, en dit kan uit het fort belet worden. Op stil liggende schepen is de uitwerking toch geheel anders dan op voorbijvarende, en niets belet ons, op een fort geschut te plaatsen van een kaliber, zoo zwaar men maar wil.

Behalve versperringen en torpedo's, is er nog een ander middel, dat de schrijver niet genoeg op den voorgrond plaatst en waarop reeds door een militair schrijver in 1872 werd aangedrongen: aanvalstorpedo's. Dit zijn kleine bootjes, stoombarkassen, die weinig kosten en weinig personeel vorderen; deze bewegen zich zeer snel en bieden dus weinig trefkans aan voor het langzaam bewegend marinegeschut. Dicht bij het schip zijn zij te laag onder dat geschut om getroffen te worden; alleen hebben zij dus geweervuur te vreezen, waartegen zij door stalen platen zijn te beschermen. In stilte, des nachts, of in rook gehuld, naderen zij van verschillende zijden een schip, brengen een spar van 6 à 8 meters uit, aan welks uiteinde een torpedo is aangebracht, die op het oogenblik van aanraking met het schip, hetzij automatisch, hetzij galvanisch, ontstoken wordt en het schip vernielt. Dergelijke inrichtingen werden in den Noord-Amerikaanschen oorlog met goed gevolg gebezigd. Wèl is het min of meer een waagstuk; wèl zullen er van die bootjes vergaan;

maar de oorlog *is* eene geweldige handeling, en als men een regiment kavallerie laat inrijden op den vijand, weet men ook vooruit dat zulk eene charge, en hier zonder eenigen twijfel, aan honderden het leven zal kosten. De Luitenant-ter-zee van Kervel heeft in 1874 en 75 reeds met vrij goed gevolg proeven genomen met een stoombarkas als torpedo-boot ingericht en deze proeven worden nu door de marine met kracht doorgezet. De schrijver spreekt hierover slechts ter loops op blz. 16 en 17.

Herhaaldelijk wordt door hem gewag gemaakt van in rook hullen, van een masker van kruit of steenkolendamp. De heer de Beer Poortugael schijnt onbekend te zijn met de proeven, op dit oogenblik voorbereid, om op gemakkelijker en minder kostbare wijze, kunstmatige rook of mist te verwekken. Dit kan naar wij meenen van veel nut zijn voor het maskeeren van batterijen en van uitvallen en voor het bemoeielijken van het forceeren van zeegaten.

Onder de voorgestelde middelen behooren onder anderen de *Beräucherungs Kuchen* van Dr. Nessler uit *Carlsruhe*, en andere middelen, die in *Frankrijk* en *Duitschland* met vrucht worden aangewend om de wijnbergen en akkerbouw tegen de vorst bij heldere voorjaarsnachten te beveiligen. Zeer hevige wind kan wellicht somtijds dit middel onmogelijk maken, maar wat de windrichting betreft, schijnt het altijd mogelijk de rook ten opzichte van het schip boven den wind te doen ontstaan, zoodat het schip er in gehuld wordt.

De sleutel der positie *Helder-Nieuwediep* is naar ons oordeel altoos het fort *Kijkduin*. Dit fort tot zwijgen gebracht zijnde, kan de vijand in het gemakkelijkste vaarwater: het *Schulpengat*, doordringen, *Kaaphoofd* in den rug beschieten, en, na dit tot zwijgen te hebben gebracht, de geheele linie *Kaaphoofd-Wierhoofd* als in de lengte oprollen. Het fort *Kijkduin* moet dus *à tout prix* een onuitdoofbaar vuur behouden, om het naderen in het *Schulpengat* en vooral het aldaar post vatten te beletten. In de door den Minister Delprat voorgestelde vestingwet, was daarom, ook op grond van vroegere inspectievoorstellen zijnerzijds, het plan opgenomen, een gepantserden toren tegenover het *Schulpengat* te bouwen en met een paar zware vuurmonden te wapenen. Want noch *Kijkduin* noch een der werken in de positie *Helder-Nieuwediep*, heeft bomvrij of schootvrij opgesteld geschut; op een afstand kon dus Kijkduin tot zwijgen gebracht worden en dan is de positie verder zonder veel bezwaar te nemen.

Men verkiest echter, naar het schijnt, de reeds zeer verdedigbare *Utrechtsche* linie te voltooien, en laat het andere werk rusten.

Zooals wij reeds zeiden, is het ook zeer wel mogelijk een fort op den *Zuidwal* met zulk zwaar geschut te wapenen, dat geene schepen op de reede *stil* kunnen gaan liggen om het *Nieuwediep* te bombardeeren.

Op blz. 21 behandelt de schrijver de Noordzeehaven. De hoofdzaak moet zijn: het gebruik van die haven aan den vijand te beletten. Zoolang wij troepen hebben, is het bevaren van het kanaal wel te beletten door torpedo's en sluiting der sluizen. Doch om eene landing meer te doen zijn dan een *coup-de-main*, moet de aanvaller een haven bezitten; die van het *Noordzeekanaal* biedt hem eene voortreffelijke aan. Hier kunnen zijne transportschepen voor infanterie, kavallerie en artillerie, zijne munitiën, zijn voorraad enz. bewaard worden. Het hoofddoel onzerzijds moet dus zijn dit te beletten. De torpedo-commissie is in het voorjaar bezig geweest de kwestie der afsluiting en verdediging dier haven te onderzoeken en zal wel spoedig daaromtrent een voorstel doen.

Zeer juist is hetgeen de schrijver zegt omtrent de mogelijkheid van landingen. Zonder hem in al de aangevoerde voorbeelden van landingen te willen volgen, wijzen wij er slechts op, dat bij de landing in 1854 in de *Krim*, volstrekt geen tegenstand geboden werd, geen vijand te zien was. Alles werd als bij eene exercitie te voren beraamd, door boeien de plaats van elke flotille aangewezen, en, na de landing, bleven de troepen zóó weinig verontrust, dat de strandbewoners hun levensmiddelen kwamen aanbieden! Op onze smalle stranden zal de vijand zich in een zeer ongunstigen toestand bevinden bij het debarkeeren; van verre kan hij reeds uit gedekte opstellingen in de duinen door het thans zoo veel verder dan vroeger reikend veldgeschut en geweervuur bereikt en zijne landingsvaartuigen vernield worden. Hij weet niet wat hem bij verder doordringen in de duinen wacht. Bijna zeker is het dat hij, na aan wal te zijn gekomen, niets met zijne artillerie of kavallerie kan uitrichten zoo hij niet in de nabijheid van bruikbare wegen geland is. Daarvoor kan men dus vooraf zijne maatregelen nemen. Wel echter is het te betreuren, dat het niet in onzen landaard ligt, om voor vrede's-manoeuvres, zelf tegen schadevergoeding, terreinen beschikbaar te willen stellen. Daardoor is het

bijna onmogelijk om bij zoo vele veldslagen in miniatuur, als jaarlijks te *Waalsdorp* of *Milligen* geleverd worden, de meest leerrijke en waarschijnlijkste onderstelling uit te voeren: die van het beletten eener landing. Welk eene nuttige oefening zou dit niet zijn, onder samenwerking van zee- en landmacht! Doch overdreven begrip van eigendomsrecht, en allerlei kleine chicanes van polder- en dijkbesturen, hebben tot nu toe dergelijke oefeningen in den weg gestaan.

De onderstellingen, op blz. 35 door den schrijver geopperd, behooren zeker tot de zeer mogelijke. Maar zij kunnen nog veel ongunstiger voor ons zijn. Verklaart eene mogendheid ons den oorlog, dan zal hij niet in een oogwenk en zonder dat wij iets vernamen van zijne toebereidselen, alles gereed hebben voor eene landing. Maar het geval schijnt ons zeer denkbaar, dat onze neutraliteit een reeds oorlogvoerende mogendheid een doorn in het oog is, en hij met de reeds vroeger en wellicht met een ander doel gereed gemaakte landingstroepen en middelen op eenmaal voor onze kust verschijnt. In vele gevallen zal het dus wel zeer noodzakelijk zijn, al dadelijk eene divisie ter bewaking onzer kust af te zonderen.

Volkomen zijn wij het met den schrijver eens, dat eene landing in *Zuid-Holland* wel de waarschijnlijkste is. Onbegrijpelijk komt het ons dus voor, dat men niet daar, even als bij het *Noordzeekanaal*, in de eerste plaats begint met het bouwen van forten, maar nog altijd blijft bijwerken, zoo als wij reeds opmerkten, aan de reeds zeer verdedigbare *Utrechtsche* linie.

Op bladz. 52 ontmoeten wij eene kleine onjuistheid. De schrijver stelt het winterpeil van den *Schermerboezem* = AP., dit winterpeil is: - 0,40; het zomerpeil: - 0,56.

Bij de verdediging der twee eerste vakken, die hier beschreven wordt, moeten wij opmerken dat eene landing tusschen den *Helder* en het *Noordzeekanaal*, en dus belangrijke operatiën aldaar, ten hoogste onwaarschijnlijk zijn. Het doel des vijands zal toch wel altijd zijn *Amsterdam* te bereiken; daarom zal hij nimmer zijn aanval richten tusschen den *Helder* en het *Noordzeekanaal*, waar hij opgesloten is tusschen de positie *Helder* en dat kanaal. Hij zou dan nog altijd dat kanaal meeten overtrekken, wat hem ernstig kan betwist worden, of door het bijna ontoegankelijk terrein moeten marcheeren van *Krommenie, Wormerveer* en *Zaandam*, dat door

inundatiën is gedekt. Indien hij langs de kust wilde voortgaan, zou hij, behalve den overgang van het kanaal, ook nog opgehouden worden door de linie van wel vervallen, maar voor de verdediging nog zeer goed bruikbare veldwerken, die zich van *Wijk aan Zee* naar *Beverwijk* uitstrekken. Eene landing bezuiden het *Noordzeekanaal* is dus de alleen waarschijnlijke.

Ten slotte merken wij op, zonder nu alle peilen en waterstanden door den Schrijver opgegeven in bijzonderheden te willen nagaan, dat de vloed in het IJ, waarvan hij op blz. 63 spreekt, sinds de afsluiting van de *Zuiderzee* niet meer bestaat.

En hiermede achten wij onze taak volbracht ten opzichte van een werk, dat de belangstelling in hooge mate verdient van allen wien de verdediging van ons land ter harte gaat.

Mei 1875.
Q.N.

De ontdekkingsreizen sedert de vijftiende eeuw, voorafgegaan door een overzicht van de geschiedenis der aardrijkskundige ontdekkingen vóór de Portugeezen. Vrij bewerkt naar Vivien de Saint-Martin, door P.A. Tiele. Leiden, bij S.C. van Doesburgh. 1874.

Door de redactie van de Gids uitgenoodigd om mijn oordeel te zeggen over het werk, welks titel ik hierboven neêrschreef, heb ik daaraan gaarne willen voldoen, ten einde het mijne bij te dragen om een goed en nuttig boek onder de aandacht van het beschaafde publiek te brengen.

In 1873 was te Parijs een werk verschenen van den bekenden geograaf M. Vivien de Saint-Martin, getiteld: *Histoire de la geographie et des découvertes géographiques depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, dat, hoe voortreffelijk ook in vele opzichten, echter menige leemte bevat. Nog minder dan Oscar Peschel's: ‘Geschichte der Erdkunde’ een werkelijke geschiedenis der aardrijkskunde in haar verschillende vertakkingen is, is dit de arbeid van Vivien de Saint-Martin: bijna uitsluitend heeft deze slechts het oog gehad op de aardrijkskundige ontdekkingen van de vroegste tijden af, doch deze zijn ook in den regel met de meeste zorg behandeld. Een geschiedenis der aardrijkskunde te leveren is dan ook bijna een onmogelijkheid, en daarom maken wij noch Peschel, noch Vivien de Saint-Martin een grief er van, dat zij daarin zijn te kort geschoten. Dit neemt evenwel niet weg, dat wij den Nederlandschen bewerker dank verschuldigd zijn, dat hij zich alleen tot de geschiedenis der ontdekkingsreizen heeft bepaald, en daardoor geen verwachtingen heeft opgewekt, welke grootendeels onvervuld moesten blijven. Dat de heer Tiele hier en daar zich een enkele kleine afwijking van zijn plan veroorloofd heeft, hebben wij met genoegen gezien.

De eerste helft van het origineel is in de Nederlandsche bewerking tot een Inleiding ingekrompen: deze geeft in slechts 79 bladzijden een getrouw overzicht van de vorderingen, welke de kennis van onzen aardbol tot de vijftiende eeuw gemaakt heeft. Gaarne erken ik, dat deze verkorting op meesterlijke wijs heeft plaats gehad, en toch geloof ik dat vele gebruikers van het boek het met mij zullen betreuren, dat de heer Tiele niet wat meer heeft gegeven.

Het is mij natuurlijk onbekend of soms een wensch van den uitgever om aan 't werk geen te grooten omvang te geven invloed gehad heeft op deze verkorting. Indien dit het geval is, dan had men op een andere wijs daaraan kunnen tegemoet komen: de ontegenzeggelijk fraaie, maar voor een wetenschappelijk werk minder doelmatige druk (slechts ongeveer 1500 letters per bladzijde) had door een meer compressen kunnen vervangen worden, waardoor heel wat ruimte zou gewonnen zijn.

Het voornaamste gedeelte van het boek bevat de geschiedenis der ontdekkingsreizen sedert de vijftiende eeuw, waar de lezer een over het algemeen nauwkeurig en boeiend verhaal vindt van de wijze, hoe men tot de tegenwoordige kennis der aarde gekomen is. Die gedeelten, waar de vertaler het origineel heeft aangevuld of gewijzigd, zijn zeker niet de zwakste plaatsen.

Of ik geen aanmerkingen heb? Jawel, en zeker zou ik den heer Tiele een slechten dienst bewijzen door ze hier niet mede te deelen.

Mijn eerste grief (die eigenlijk tegen het origineel moest gericht zijn) is dat het werk hier en daar aan groote oppervlakkigheid lijdt. De bewerker, die getoond heeft zijn taak zoo volkomen meester te zijn, zou de waarde van zijn arbeid aanzienlijk verhoogd hebben, indien hij, op meerdere plaatsen dan hij reeds gedaan heeft, die oppervlakkigheid had weggenomen. Gaarne zou ik b.v. een bijwerking van zijn hand hebben gezien van de reizen in het tegenwoordig zoo belangrijke Middel- en Hoog-Azië. De namen van een Vambéry, de gebroeders von Schlagintweit, een Prshevalski, en anderen mogen toch niet ontbreken.

Een andere grief is, dat het boek ontsierd wordt door de vele onnauwkeurigheden en inconsequentiën in taal en spelling, blijkbaar het gevolg eener overhaaste correctie. Hoewel ik gaarne zelfs een groot aantal dergelijke feilen ter wille van den degelijken inhoud zou willen vergeven, zijn ze hier echter te talrijk, dan dat een recensent er niet de aandacht op zou moeten vestigen.

Van eenige opmerkingen, die ik onder het lezen maakte, wil ik er nog enkele mededeelen.

Is het niet wat al te gewaagd om op blz. 4 den tocht der Phoeniciërs voor zeer problematisch te houden, alleen omdat die door niemand anders dan door Herodotus wordt medegedeeld?

Zou de meening van Lassen, zooals die in de noot op blz. 12

voorkomt, dat men bij de goudgravende mieren van Herodotus aan een soort van marmotten zou moeten denken, wel zijn aan te nemen? Is integendeel de meening van Malte-Brun, dat het menschen zouden geweest zijn, niet genoegzaam bevestigd door de grondige redeneeringen van Prof. Schiern te Kopenhagen?

Zou het algemeen aangenomen gevoelen (dat men hier ook op blz. 52 aantreft), dat het Vinland der Noormannen in het tegenwoordige New-York moet gezocht worden, wel het ware zijn? Zouden de verhalen der reizigers niet in strijd zijn met het klimaat van die landstreek?

De uitspraak: ‘Geringer is de verdienste der Arabieren voor de wiskundige aardrijkskunde’ is geheel in strijd met hetgeen Peschel zegt op blz. 120 van zijn *Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen*. Door Prof. de Goeje is dan ook deze uitspraak reeds bestreden op blz. 198 van Deel I van het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*.

Eenige andere opmerkingen, naar mijn inzien van minder belang, laat ik verder achterwege.

Ten slotte zij hier de wensch uitgedrukt, dat het lezend publiek den heer Tiele spoedig in de gelegenheid stelle om zijn arbeid te vermeerderen en te verbeteren. Die nuttige arbeid behoort in veler handen te zijn: wij zouden wenschen, dat hij gelezen werd door elk landgenoot, die aanspraak maakt op den naam van beschaafd mensch. De Nederlandsche natie moet het weten, hoe de voorouders geschitterd hebben op het veld der ontdekkingen, en hoe veel later door buitenlanders, hoe weinig door ons is geschied.

Het moge haar nog eens opwekken om deel te nemen aan den roemrijksten wedstrijd!

Mei 1875.

N.W. POSTHUMUS.

Roderich Benedix, De aesthetische voordracht; naar het Hoogduitsch voor Nederland bewerkt door J.H. Ankersmit Wzn. Deventer, H.J. ter Gunne, 1874.

Het is niet te ontkennen, dat er in ons uithoekje een *revival* op dramatisch gebied plaats grijpt. Eens konden wij de grootste tooneelspelers als gelijken de hand bieden, maar ook hiermede is het lang gedaan. De hoogste kunst is, zelfs in hare overlevering, verloren. Sommigen zullen vragen, of het der moeite waard is, dat haar altaar weder ontbrande. De geest dezes tijds vermeidt zich althans niet meer in de heilige bosschen, stijgt niet meer op de kruinen der heuvelen en spreekt niet meer in dichtvorm; hij houdt zich in lagere beemden op, een ander beginsel bezielt hem en hij kleedt zich in proza. Wij leggen ons ditmaal bij het feit neder, met den wensch: moge ook het nieuwe tooneel tolken vinden van den eersten rang! Ieder trouwens doet daar zijn best toe, ieder beijvert zich. Enkelen, door hun goeden wil gedreven, leveren tooneelarbeid; daarbij is er een tooneelverbond gesloten, dat ieder bemoedigend in deszelfs lofwaardige pogingen toejuicht, zonder daarin nog onvoorwaardelijk aan deszelfs slagen te gelooven, want de tooneelspeelkunst is in onderscheidene departementen, *emplooyen*, verdeeld, naar den aanleg, den ligchaamsbouw, het stemgeluid, de gelaatstrekken. Ieder emplooi, gelijk op de teekenacademieën modellen voor onderscheidene leeftijden noodig zijn, vordert een afzonderlijken onderwijzer. Een enkele uitstekende zegt inderdaad veel, en wij wenschen te dien opzichte het tooneelverbond geluk, maar een zoodanige is toch ver beneden de krachten, welke der inrichting haar doel zouden behooren te helpen bereiken. Men vreest intusschen ze aan het tegenwoordig tooneel te vragen. Misschien schuilen dergelijke klachten in de overal verrijzende Rederijkerskamers, eene derde uiting van het dramatisch *revival*, daar niet onmogelijk de liefhebber in menig opzicht boven den man van het vak staat, hoewel deze laatste op den liefhebber voor heeft, dat hij de wetten van het ambacht, de gewoonten der planken kent, in één woord op de hoogte is van al datgene, hetwelk door iedereen kan bijgezet worden. De liefhebber is niet af, en men wordt evenmin voleindigd en gerijpt

tooneelspeler geboren, als men onderwijzer - vraag het onze Hoogere Burgerscholen! - geboren wordt. Benedix stemt het zelf ook toe. ‘Zonder oefeningen, zonder studie, en wijs overleg, het enkel op natuur, zelfs bij den gelukkigsten aanleg, aan te laten komen, voert niet alleen niet tot het hoogste doel, maar leidt in tegendeel tot afdwalingen’ (blz. 6). Zelfs Rachel moest immers eenige maanden de school, de sleur, de onontbeerlijke *mechanische* opvoeding aan het conservatoire door, om het publiek te durven te gemoet treden met eenig waarschijnlijk vooruitzicht het te zullen boeijen en vermeesteren.

Een vierde blijk der herleving, die ieder belangstellende opmerkt, is het zoo even aangehaalde, nog niet lang geleden verschenen werkje, dat zich, na zoovelen, die wij zouden kunnen noemen, bezig houdt met de aesthetische voordragt, eene voorbereidende kunst, die onwillekeurig en noodzakelijk in den toekomstigen zeer verwikkelden werkkring van den tooneelspeler sluipt en vervloeit. De vertaler, die eene nuttige taak heeft willen volbrengen en zulks ook ten deele gedaan heeft, blijve verder bij de beoordeeling zijner vijf afleveringen buiten spel! Wij vragen alleen: zou het Benedix mogelijk zijn geweest zijne stof dorder, vervelender, afgetrokkener te behandelen en moest dan dit legaat het laatste woord zijn van den vruchtbaren, prettigen dramaturg? Het werkje is reeds ziek in den wortel, zoowel door zijne gebrekkige indeeling als door zijne onverbiddelijke zucht naar stelselmatigheid, en zulks nog wel ten aanzien eener kunst, waarvoor betrekkelijk zoo weinig regels bestaanbaar zijn, waarin zooveel van natuurlijken aanleg, tact, goeden smaak, geestdrift, eigenschappen, die wel aan te kweeken, te ontwikkelen, maar niet te geven zijn, afhangt. Nogtans kan het aanbevolen worden ten aanzien van de wijze van opvatting - zie o.a. het hoofdstuk over de grondtoonsoorten, waar de ontleding der drie stukken van Vondel, Borger en Sloet in voorkomt - van stukken, naderhand van rollen, en in verband met alles wat o.a. over den grondtoon in het midden wordt gebragt verleenen de telkens achtergevoegde *oefeningen* eene uitmuntende hulp en moeten dengenen, die den moed heeft dien leiddraad ernstig en geduldig te volgen, een vermogenden dienst bewijzen en is hij den vertaler verpligt, dat hij de duitsche door nederlandsche voorbeelden heeft weten te vervangen.

De vertaler zegt in zijn Voorbericht: - ‘bijna hoogmoedig over het tal van gunstige beoordeelingen *over* dit werkje’ - eene zinsnede, die trouwens, zoo men zich de wijze van uitgeven in afleveringen niet herinnerde, onverklaarbaar zou wezen. Het schijnt derhalve, dat alvorens het geheel in het licht verschenen was, het boekje reeds aan de kritiek is onderworpen geweest en wij met ons oordeel wat laat komen. Wij zullen ons daarom ook nu maar niet meer in allerlei bijzonderheden begeven, b.v. niet over den hoogsten rang aan het declamatorium toegekend redetwisten of vallen over zinnen als de volgenden: ‘behoorlijke afwisseling van tijdmaat verleent eene rede *veelvuldigheid*’ (variatie) (blz. 37). ‘Men moet met zijne middelen(?) *huishoudelijk* (spaarzaam) omgaan.’ (blz. 100). - Blz. 104 wordt gesproken van *toonkleuren*. Dit zal wel *kleurtoonen* moeten wezen, even als eene *briefkaart*, beschreven, eene *kaartbrief* wordt. Maar waarom niet eenvoudig *kleur?* De zamenstelling is omslachtig en verwart maar. ‘Het gedicht heeft een *neiging*(?) tot zingen,’ (om gezongen te worden) (blz. 292). Liever zeggen wij, dat het werkje een deugdzaam handboek, ter verklaring en uitbreiding bij het mondeling onderwijs kan wezen. Wel hadden wij gewenscht, dat o.a. de kunst van *phraseren*, die namelijk van den bouw der vol- en tusschenzinnen zoodanig weder te geven, dat de hoorders terstond vatten hoe zij in elkander zitten, zelfs de meest ingewikkelden hen niet hinderen of hun onmiddellijk begrip in den weg staan, gelijk voor den schilder het geraamte (getakte) des booms door het gebladerte heen, meer opzettelijk behandeld ware. Het *ademhalen* toch staat er mede verband, waaromtrent het hoofdstuk er op betrekkelijk zeer behartigenswaardige wenken geeft, als ook het *ophouden*, waarvan voor het te weeg brengen van allerlei indrukken zoo oneindig veel partij te trekken is: Benedix wijdt er dan ook een afzonderlijk hoofdstuk aan.

Waarvan vooral dit werkje het bewijs levert, ja, waar de schrijver rond voor uitkomt is, dat de aesthetische voordragt niet anders dan door het levende voorbeeld is te verkrijgen. Men leest toch blz. 61: ‘de warme toonsoort heeft ten naastebij de klankkleur der inwendige aandoening, die *in geen woorden te beschrijven valt*.. Bij al deze toonsoorten komt nu nog die klankkleur, *welke zich niet beschrijven laat*. Dat dit niet mogelijk is volgt reeds uit de

omstandigheid, dat de spraak, ten einde deze verschillende wijzen van uitdrukking aan te geven, zich steeds van zinnebeeldige uitdrukkingen bedient, als koude, warmte, vuur, enz.' De stem toch is een speeltuig, hetwelk men dient te leeren bespelen als ieder ander, en hoe arm is de taal aan woorden, die hare honderd verschillende hoorbare schakeringen en bedoelingen afspiegelen! Getuige het hoofdstuk 'over de voordracht van het lyrische.' Hier spartelt de schrijver magteloos tusschen allerlei onbereikbaar fijne synoniemen. Volgende voorschriften bevestigen onze meening. 'Bitterheid is hard, levendiger en helder, bijna spits. Ze kneust de klinkers eenigszins en spreekt de medeklinkers scherp uit. Zij is meer warm dan koud, streeft er echter naar dit niet te laten merken. Er is iets terughoudends in de bitterheid' (Blz. 135). 'Walging en afschuw. De walging is een lichamelijk, de afschuw een zedelijk gevoel. De walging is instinktmatig en berust op een kwetsing van den smaak, den reuk of het gevoel door iets onaangenaams, stuitends. De walging uit zich in de breede toonsoort, eenigszins overeenkomende met de kwaadwillige toonkleur, maar de walging spreekt de woorden duidelijker uit. 't Geluid der e gerekt uitgesproken, verzinlijkt de toonkleur der walging. De afschuw uit zich als de walging, maar met de toonkleur van het misnoegen.' Op blz. 141 zegt de schrijver, 'dat van genegenheid, teederheid, hartinmgheid(!), treuren, de toonsoort week is.' Hoe zal de hoorder, bid ik u! ooit weten, anders dan door den zin der woorden en door het verband, waarin zij voorkomen, welke dier gevoelens de voorlezer juist uitdrukt, als hij week spreekt. Misschien bestaan er stammen van wilden, wier geoefend oor er gevoelig voor is, voor het onze zijn die schakeringen oneindig te fijn. Over het algemeen is het stelsel veel te werktuigelijk. De warmte van het kunstgevoel en de bezieling van het oogenblik zijn het, die den spreker den waren, de hoorders medeslependen toon onbewust in de keel toveren. Ziehier nog een recept om de smart in hoogen graad na te bootsen. - 'Vroeger is reeds opgemerkt, dat men der smart geen vollen loop moet laten, maar dat het weldadig werkt, als de toehoorder gevoelt, dat de klagende zich inspant om zich niet door de smart te doen overheerschen, haar daarentegen het hoofd te bieden. Wat van de smart gezegd is geldt van alle gevoel, vooral wanneer het in hoogen graad aanwezig is. De voor

dracht zal er namelijk dikwijls goed mee werken, wanneer ze de uitbarsting van het gevoel tracht te onderdrukken. Hoe dat gedaan wordt laat zich moeielijk in regels brengen. Een enkele wenk zij hier dus voldoende. Men bezige de toonkleuren van het gevoel, waarvan men de onderdrukking te kennen zoekt te geven, men verleene aan deze toonkleuren een hoogeren graad en breke dan eensklaps af, terwijl men de toonsoorten koud, hard, rustig, tracht aan te slaan. In deze toonsoorten spreke men verder en ga ongemerkt, schijnbaar onwillekeurig weder in de juist afgebroken toonkleur over, die men dan weer tot haar volle uitdrukking laat komen. De herhaling hiervan zal den bedoelden tegenstand uitdrukken' (Blz. 142). Wij zetten het iemand iets aan dit abracadabra te hebben,

Het mooiste is, dat de schrijver zelf geen geloof aan zijne methode hecht, want hij stelt boven zijn wonderdrank et la manière de s'en servir: - 'HOE DIT GEDAAN WORDT LAAT ZICH MOEIELIJK IN REGELS BRENGEN,' welke woorden eigenlijk als motto op den titel moesten staan. Ten overvloede roeren wij nog de volgende woorden op blz. 216 aan: 'adel, zielegrootheid enz., drukken zich uit in de toonkleur der hoogheid, d.w.z. met veel beteekenis. De grondtoonsoort dezer klankkleur is zwaar, tusschen dof en helder. Het tempo gematigd, de toonsterkte niet al te groot. Een zekere nadruk, een soort van plechtigheid is dezer toonkleur eigen. Ook hoogmoed en fierheid maken van deze toonkleur gebruik' en besluit met volgende afdoende aanhaling: 'dit leunen op den vorm, ten einde dien wel te doen uitkomen, zonder dien werkelijk sterk te accentueeren, behoort evenzeer tot die eigenaardige fijnheden der voordracht *welke bezwaarlijk met woorden te beschrijven zijn*. 't Komt hier aan op een eigenaardigen toonval, dien de talentvolle voordrager weet aan te slaan' (Blz. 293). Na deze gulle bekentenis heeft Benedix zijn pleit met luister gewonnen: eene tooneelschool onontbeerlijk, mits.... op den eersten rang onder de leerboeken zijne *aesthetische voordracht*, een handboek bij mondeling onderwijs.

6 December 1875.

J. K-T.

Dr. W.F. Koppeschaar, Leerboek der Chemie en van eenige harer toepassingen. 3 *deelen. Leiden, A.W. Sijthoff*.

Met genoegen voldoe ik aan het verzoek der redactie om in dit tijdschrift aan te kondigen het Leerboek der Chemie van Dr. Koppeschaar, waarvan de twee eerste deelen (Metalloïden en Metalen) in het vorige jaar verschenen, terwijl het laatste (organische Chemie) voor een paar maanden het licht zag.

In zijne voorrede zegt Dr. K. dat hij dit werk heeft samengesteld vooral met het doel om het te doen strekken tot leiddraad voor zijne leerlingen, daar hij van oordeel is dat voor de chemie, even als voor de meeste andere natuurwetenschappen, eene consequent doorgevoerde stelselmatige behandeling niet alleen mogelijk, maar ook wenschelijk is; hij schijnt dus te vinden dat zulk eene stelselmatige behandeling in de bestaande leerboeken der chemie niet genoegzaam is gevolgd.

Op welken grond deze beschouwing berust moet ik verklaren na lezing van Dr. K.'s werk niet goed te begrijpen; zijne methode van behandeling verschilt al zeer weinig van die, welke in de meeste andere leerboeken gevolgd is. Na eene inleiding, waarin hij achtereenvolgens het onderscheid tusschen chemie en physica, tusschen elementen en zamengestelde stoffen, tusschen mengsels en chemische verbindingen bespreekt, en daarna de affiniteit, de wetten van Proust en van Dalton en de hypothese van Avogadro behandelt, geeft de schrijver in een paar afzonderlijke afdeelingen een overzicht over verdeeling en nomenclatuur zoowel van elementen als verbindingen, en over de vormen waaronder de vaste lichamen voorkomen, en gaat dan over tot de behandeling van de elementen en hunne verbindingen in eene volgorde die slechts op een paar punten van ondergeschikt belang afwijkt van de algemeen gebruikelijke.

Hoewel ik dus het argument door Dr. K. gebruikt tot rechtvaardiging van het schrijven van dit boek niet zeer krachtig vind, moet ik zeggen dat de schrijver in de wijze van behandeling, de keuze der vermelde feiten en de invlechting van technologische bijzonderheden zeer gelukkig geweest is, en een boek heeft geleverd dat als handleiding bij de lessen aan de middelbare scholen zeer

bruikbaar mag genoemd worden. Wat mij echter zeer onaangenaam heeft getroffen is de weinige zorg door den schrijver zoowel aan stijl als aan juistheid van uitdrukking besteed. Als voorbeeld de volgende zinnen:

‘Het broeien van hooi in de hooibergen, en van paardenmest om den grond te verwarmen voor het kweeken van bloemen en groenten, zijn alleen een gevolg van een tal van chemische reacties die daarin plaats hebben’ (blz. 5).

‘omdat naderhand is gebleken, dat ook de moleculen van vele elementen chemische verbindingen zijn, maar van een en dezelfde soort, namelijk van atomen van hetzelfde element, die niet meer door mechanische, maar wel door chemische middelen van elkander te scheiden zijn’ (blz. 9).

‘Het molecuul phosphorus bestaat uit 4 atomen, terwijl dat van kwik slechts uit één atoom is opgebouwd’ (blz. 13).

‘Wij zien in die eigenschap’ (van de waterstof om met zuurstof bij verbranding *altijd water* te geven) ‘eene sterke neiging om zich met zuurstof te vereenigen, dat zij zelfs nog sterker openbaart ten opzichte van chloor’ (blz. 51).

Ik meende hierop bepaaldelijk de aandacht te moeten vestigen omdat m.i. aan de middelbare scholen bij de veelheid der vakken vooral daarvoor moet gezorgd worden dat het onderwijs in de verschillende vakken samenwerke, en er geene reden bestaat, waarom de leerboeken in de natuurkundige vakken niet zoodanig zouden zijn ingericht, dat zij door goeden stijl en juistheid van uitdrukking het onderwijs in de taallessen onderstennen.

Dat deze slordigheid en onnauwkeurigheid van uitdrukking voor het behandelde ook niet voordeelig is, spreekt wel van zelf, en daardoor wordt dan ook de inleiding, waarin uit den aard der zaak de verschillende definities zulk eene belangrijke plaats bekleeden, het minst geslaagde gedeelte van het werk; als voorbeeld laat ik hier volgen de definitie van affiniteit (blz. 5); niemand zal wel zeggen dat die door bijzondere klaarheid uitmunt.

De kracht waardoor de atomen zwavel en kool in het molecuul der chemische verbinding zoo innig met elkander verbonden blijven, dat mechanische kracht ze niet kan scheiden, draagt den naam van *affiniteit*. Diezelfde kracht doet evenwel ook de verbinding ontstaan. Een mengsel dier beide elementen b.v. zal bij de gewone tempe-

ratuur een mengsel blijven, maar bij de rood-gloeihitte zal de affiniteit optreden, en de beide elemeten zullen eene chemische verbinding aangaan.

‘Het begrip van affiniteit, de kracht namelijk waardoor de atomen in een molccuul zoo innig aan elkander zijn verbonden, en dezelfde kracht die tusschen twee of meer ongelijksoortige stoffen eene chemische verbinding doet ontstaan, moet echter in geen geval verward worden met de cohesie, de meer of mindere kracht waardoor de moleculen van een gelijksoortig ligchaam of van een mengsel aan elkander zijn verbonden.’

Daar Dr. K. in het voorbericht van het tweede deel zegt dat zijn werk toen (Juli 74) reeds op 12 inrichtingen van onderwijs was ingevoerd, hoop ik dat hij spoedig tot eene tweede editie van zijn leerboek zal kunnen overgaan, en daarin dan al datgeen zal verbeteren wat de tegenwoordige ontsiert. Voor dat geval zoude ik hem tevens aanraden zoo weinig mogelijk den status nascens als verklaring te gebruiken, althans niet in de gevallen die, zooals de vorming van H_2S door inwerking van een zuur op Fe S (blz. 171), zooveel eenvoudiger door onderlinge ruiling van atomen te verklaren zijn, en maak ik attent op de inconsequentie om nevens de termen zwavelzuur calcium en zwavelzuur natrium ook die van zwavelzuur ijzeroxyde en zwavelzuur ijzeroxydule te gebruiken. Eindelijk vraag ik waarom Dr. K. nog altijd spreekt van het platina en niet het voorbeeld van Baumhauer en Gunning volgt om, evenals bij alle andere metalen en in overeenstemming met het geslacht, den uitgang *um* te gebruiken en platinum te schrijven.

Ten slotte nog een woord over den vorm. De uitgever de heer A.W. Sijthoff te Leiden heeft eer van zijn werk; het papier, de druk, de vele in den tekst geplaatste houtsneefiguren, alles draagt bij om aan het boek een aangenaam uiterlijk te geven. Vooral de uitvoering der figuren is zeer goed en kan met die der beste Duitsche uitgaven wedijveren, iets wat van andere leerboeken van natuur- en scheikunde niet altijd kan worden gezegd.

Amsterdam, November 1875.

L.S.

Suriname.

Het tijdperk van rust waarin de voorname vraagstukken, die onze Oost-Indische bezittingen gelden, zijn ingetreden, eene rust die naar alle waarschijnlijkheid slechts tijdelijk zal zijn, verlost ons niet van koloniale kwestiën. Hebben wij ter wille van Curaçao thans een geschil met Venezuela, het is slechts een lichte nevel, die aan den westelijken horizon te zien is. Maar zij is niet te vergelijken met de donkere wolk, welke over Suriname hangt, en die niet zonder reden de gemoederen verontrust en beangstigt. Daar toch zijn wij genaderd tot eenen toestand, die ons de ernstige vraag voorhoudt: wat wilt gij, helpen of loslaten?

Wanneer wij nagaan hoe noode wij overgegaan zijn tot de loslating onzer bezittingen aan de kust van Guinea, hoevele in den lande daarin een voorbode zagen van onzen naderenden ondergang als koloniale mogendheid, hoeveel sterker de banden zijn die ons aan Suriname hechten, hoe wij aan dit land eene schuld hebben, slechts ten halve voldaan bij de afschaffing der slavernij, dan meen ik te mogen zeggen: het denkbeeld van loslaten moet ter zijde gesteld worden, onze eer gedoogt dit niet. Er blijft ons geene andere keuze over dan te helpen. Maar dan ook niet ten halve, maar geheel en afdoende. Ik zal trachten in deze bladzijden aan te toonen, wat er ontbreekt, en waarin geholpen moet worden. Draagt mijn geschrift de kenmerken dat ik de kolonie bij eigen aanschouwing niet ken, ik vertrouw dat het evenzeer de overtuiging zal geven van mijne warme belangstelling in het heil van Suriname.

De taak welke ik mij gesteld heb, is mij gemakkelijk gemaakt door de vele en dikwerf uitmuntende geschriften, welke in den laatsten tijd door deskundigen over Suriname zijn verspreid, door de kennisname van de koloniale verslagen en van die der zittingen der koloniale Staten en eindelijk door de ver-

gelijking met de aangrenzende Engelsche kolonie Demerary, welke in bijna alle opzichten eenen uitstekenden leiddraad geeft, door de ervaring aldaar zoo ruimschoots opgedaan.

Tot recht verstand der zaak ook voor hen die de Surinaamsche toestanden niet kennen, acht ik het wenschelijk in eenige details te treden, zoowel van geographischen als van statistischen en historischen aard.

Suriname is een deel van de uitgestrekte landstreek, welke benoorden den evenaar tusschen de mondingen der beide groote stroomen van Zuid-Amerika, de Orinoco en de Amazonen-rivier ligt, en in zijn geheel Guyana geheeten wordt. Het meest oostelijk gedeelte behoort tot Brazilië, het meest westelijke tot Venezuela; daar tusschen in liggen Fransch-, Nederlandsch- en Engelsch Guyana, koloniën die reeds van verscheidene eeuwen dateeren en dikwijls van souverein gewisseld hebben. Op ongeveer 20 uren afstands van de kust wordt het terrein bergachtig en verheft zich langzamerhand tot een tamelijk hoog gebergte, op sommige punten tot 2250 meter boven de zee. Van den voet van dit gebergte af verder landwaarts in is het land weinig bekend, en heeft althans voor het oogenblik voor de bezitters weinig waarde. Bedekt met groote bosschen, strekt het alleen tot verblijf aan eenige Indiaansche stammen en Boschnegers, afstammelingen van vroeger ontvluchte slaven. Van het gebergte naar de kust gaande, ontmoeten wij eerst een heuvelachtig, eenigszins golvend terrein, dat zich in doorsnede ongeveer 80 voeten boven de zee verheft. Dan volgt er eene uitgestrekte vlakte van alluvialen grond, die zich tot aan de kust uitstrekt, en als het ware voortgezet wordt door modderbanken tot ver in zee. Zonder twijfel spoelde eenmaal de Oceaan tot aan den voet der bergen, en heeft zich de bodem langzamerhand gevormd door de afzettingen uit de rivieren die uit het gebergte nederdalen. In deze vlakte die zich niet of zeer weinig boven het oppervlak der zee verheft, bevinden zich de nederzettingen der Europeanen, op de kaart slechts eene smalle strook langs de kust vertegenwoordigende. En ook van dit gedeelte is nog slechts een klein onderdeel in cultuur. In Nederlandsch Guyana liggen de plantages langs de groote rivieren en de daarin uitmondende kreeken of kleinere stroomen verspreid, echter nergens verder dan eenige uren landwaarts in. De gesteldheid van den bodem maakt het noodzakelijk, dat zij zoowel tegen het zeewater, dat met vloed en vooral met hoog

getij de rivieren binnendringt, als tegen het regenwater dat in de natte jaargetijden uit de hoogere streken afdaalt, beschermd worden. Vandaar dan ook dat de plantages in den regel even zoovele polders zijn, met behoorlijke waterkeeringen en uitloozingen, in dit opzicht veel overeenkomst hebbende met groote gedeelten van Nederland.

De bodem op deze wijze in cultuur gebracht, is bij uitnemendheid vruchtbaar. Volgens deskundigen overtreft die van Suriname aan rijkdom die van de naburige koloniën Demerary en Cayenne, welke landen overigens wat formatie aangaat geheel onder dezelfde omstandigheden verkeeren. Het niet bebouwde gedeelte der lage landen is een uitgestrekt moeras, gedurende den regentijd veeltijds met water bedekt, en voorzien van eenen weligen plantengroei, van boom- en struikgewas, die als het ware een ondoordringbaar geheel vormen. Het jaar is verdeeld in twee droge en twee regentijden. Het lange regensaizoen begint in het midden van April en eindigt in Augustus, het korte duurt de maanden December en Januari. De thermometer varieert van 75 tot 90° en wijst aan de kust eene gemiddelde warmte van 81° aan.

De communicatie is geheel aan het vervoer te water overgelaten; de groote rivieren die meerendeels tot 8 à 9 uren van de kust voor zeeschepen bevaarbaar zijn, en verder op voor kleine vaartuigen, vormen de handelswegen. Vervoer te land bestaat er niet: ver uiteengelegen gedeelten der kolonie moeten hunne gemeenschap vinden door de rivieren en verder over zee.

De voornaamste rivier, aan welke ook onze hoofdstad Paramaribo ligt, is de Suriname, naar welke veelal de geheele kolonie genoemd wordt. Zij vormt als het ware de hartader des lands en aan haar en hare vertakkingen, de Commewijne en de Cottica, liggen de meeste plantages. Verder westelijk vinden wij de Saramacca en de Coppename, vervolgens Coronie aan de zeekust gelegen, terwijl de Corantijn onze westelijke grens naar de zijde van Britsch Guyana vormt. Aan de monding dezer rivier ligt Nieuw Rotterdam of Nickerie, waar ook nog een klein aantal plantages gevonden worden. Onze oostelijke grens is de rivier de Marowijne, die ons van Fransch Guyana scheidt, terwijl de zuidelijke grenzen naar de Braziliaansche zijde niet met juistheid zijn aangegeven. De geheele oppervlakte onzer bezitting wordt op 2800 □ geogr. mijlen begroot, van welke slechts eenige weinige in cultuur gebracht zijn.

De werkkrachten in de kolonie bestonden, zoo als bekend is, in vroeger tijden uit negerslaven. In de twee vorige eeuwen werden bij gebrek aan eene inheemsche bevolking geregeld negers uit Afrika aangevoerd, die door de planters werden aangekocht. Elke plantage bezat eene meer of min aanzienlijke negermacht, en het was alleen door den gestadigen aanvoer dat deze op de vereischte hoogte werd gehouden. Sedert het jaar 1808, toen de nieuwere begrippen omtrent het onmenschelijke der slavernij begonnen te ontstaan, werd de aanvoer verboden, en men moest zich voortaan behelpen met de bestaande negermacht en de kinderen der slaven in de kolonie geboren. Vandaar dat de bevolking gestadig achteruitging en langzamerhand door gebrek aan handen inkrimping van plantages noodzakelijk werd. Van sommige werd de negermacht verkocht, van andere op verschillende plantages geconcentreerd, wanneer de eigenaar daartoe door het bezit van meer dan eene plantage in staat was.

Het aantal plantages bedroeg in 1796 509 en daalde in 1854 tot 235. De geheele bevolking bedroeg in

1831	61,000 zielen, waarvan 53,000 slaven.
1851	51,500 zielen, waarvan 39,000 slaven.

In 1834 kwam de vrijverklaring der slaven in Britsch Guyana, gemeenlijk Demerary geheeten, tot stand, en van dat oogenblik wist men in Suriname dat dit voorbeeld vroeg of laat zoude moeten gevolgd worden. Dit vooruitzicht veroorzaakte dat men huiverig werd nieuwe zaken aan te vatten, en dat de kapitalen zich langzamerhand aan de kolonie begonnen te onttrekken. Want alras bleek het in Demerary dat men geen geregeld werk van de vrijgemaakte slavenbevolking meer kon verwachten en dat de kolonie te gronde zou gaan, wanneer er op andere wijze geene hulp kwam opdagen.

De geschiedenis van Demerary sedert de emancipatie is te leerzaam voor de juiste beschouwing van die van Suriname, om ze niet in korte trekken weer te geven. Had men de ervaring aldaar opgedaan, weten ten nutte te maken, men zoude niet in den treurigen toestand geraakt zijn waarin Suriname nu verkeert. Ook in Demerary bestonden de werkkrachten in het begin dezer eeuw geheel uit negerslaven, die, even als in Suriname, op plantages arbeidden, in ongeveer dezelfde culturen als die van suiker, koffie, rum, cacao, enz. In 1808 werd de slavenhandel afgeschaft, maar tot 1814 werden er van tijd tot

tijd slaven ingevoerd. In 1817 bedroeg het aantal slaven nog 101,712, welk getal in 1834, het jaar der emancipatie, tot 82,824 verminderd was. Men schreef dezen teruggang der negerbevolking toe eensdeels aan de heillooze gevolgen der slavernij zelve, anderdeels aan de onevenredigheid tusschen de mannelijke en vrouwelijke bevolking.

Op de opheffing der slavernij volgde een leertijd (apprenticeship) van 4 jaren, in hetwelk de geëmancipeerden onder staatstoezicht verplicht waren werkovereenkomsten aan te gaan. Dit tijdstip eindigde den 1sten Augustus 1838, en spoedig daarna gaven de meeste negers van jeugdigen en middelbaren leeftijd het werk op. Zij verlangden nu inderdaad vrij te zijn, welk denkbeeld voor hen vereenzelvigd was met niet werken. Zij vestigden zich op kleine stukken gronds, meest aan de bovenrivieren, op welke zij eenige aardvruchten teelden en eenig gevogelte kweekten, bouwden ellendige hutten en hielden zich met vischvangst bezig. Van het telen van stapelproducten voor den uitvoer was geen sprake meer, en van lieverlede vervielen zij tot armoede door luiheid en onverschilligheid.

Reeds den 8sten October 1838 achtte de Gouverneur het noodzakelijk de bevolking bij proclamatie te vermanen wegens haren ongeregelden arbeid, hare luiheid en onbestendigheid, evenwel zonder eenig gunstig gevolg. Nog in hetzelfde jaar werd eene wet afgekondigd tot wering der vagabondage.

Weldra zagen de planters in, dat zij te gronde zouden gaan, zoowel door gebrek aan geregelden arbeid, als door de buitensporig hooge loonen, die degenen die aan het werk bleven vorderden, en hunne aandacht werd toen gevestigd op de immigratie van elders. Gedurende eenige jaren werden daartoe pogingen door hen in het werk gesteld, en hoewel men eenige arbeiders aanvoerde, kon men over het geheel zeggen dat zij mislukten. Het bleek dat de werving en aanvoer van arbeiders geene zaak was die gelukken konde, zoolang zij in handen van particulieren was. Op de bezwaren daaraan verbonden zal ik later terugkomen. Genoeg zij het te zeggen, dat de kolonie achteruitging zoowel in productie als in algemeene welvaart; dat zij, even als Suriname thans, in eenen toestand van kwijning verkeerde, totdat de Regeering zelf de taak der immigratie in handen nam. In 1852 werd tot dat doel eene leening gesloten van £ st. 250,000, en later nog eene van £ st. 300,000, onder guarantie der Britsche Regeering. Eerst werd het stelsel

van premiën op den aanvoer van immigranten gevolgd, doch de zaak kan eerst geacht worden behoorlijk in werking gekomen te zijn met de oprichting van het onder afzonderlijk beheer staande immigratiefonds. Van het jaar 1860 af, toen de immigratie met kracht werd hervat, begon de productie geregeld te stijgen en bedraagt thans meer dan het dubbele van die vóór de afschaffing der slavernij. De kolonie is in eenen bloeienden toestand, de handel en het verkeer zijn groot, zij bezit reeds spoorwegen, terwijl stoomvaart- en telegraaflijnen haar verbinden met de overige beschaafde wereld. Ook de financiën zijn in gezonden staat, en de uitgaven worden volkomen uit de inkomsten bestreden, zonder eenig subsidie uit het moederland, terwijl er geen belasting op den uitvoer der stapelproducten geheven wordt.

In eenige cijfers wensch ik het voorgaande duidelijk te maken. De productie van suiker, het hoofdartikel van uitvoer, bedroeg in het laatste viertal jaren vóór de afschaffing der slavernij

gemiddeld per jaar	857,000 cwt. van 50⅘ kilo,
daalde in het tijdperk van 1843-46 tot	502,000 cwt. per jaar,
steeg in 1859 wederom tot	1,100,000 cwt. per jaar,
bereikte in 1868	1,920,000 cwt. per jaar,
en in 1874	1,970,000 cwt. per jaar,

De waarde van den in- en uitvoer bedroeg in de jaren

	Invoer.	**Uitvoer.**
1851	855,419	865,133 £ st.
1866	1,530,674	2,170,967 £ st.
1872	2,013,553	2,462,703 £ st..

In het jaar 1872 bedroegen de inkomsten der kolonie

449,080 £ st., en de uitgaven 391,219 £ st., de openbare schuld bedroeg 441,492 £ st..

Sedert de opheffing der slavernij in 1834 tot in 1872 zijn er in het geheel aangevoerd ruim 160,000 vrije arbeiders, waarvan 80,000 uit Britsch-Indië, de overige uit West-Indië, Madeira, Afrika en China. Van Chineezen zijn er in het geheel slechts 12,600 aangevoerd, en in de laatste jaren komt de hoofdaanvoer uit Britsch-Indië, vooral uit de dichtbevolkte provincie Bengalen.

De geheele bevolking bedroeg in 1871 193,491 zielen,

buiten de Boschnegers en Indianen, van welke het aantal op 10 à 20 duizend geschat wordt.

Van deze bevolking waren

103,570	in de Kolonie geboren,
13,385	in de West-Indische eilanden, voornamelijk Barbados,
7,925	in Madeira en de Kaap-Verden,
1,444	in Europa,
7,541	in Afrika, terwijl
52,681	uit Britsch Indië, en
6,295	uit China afkomstig waren.

Van de arbeiders uit Britsch-Indië, die voor den tijd van 5 jaren geëngageerd worden, is slechts een klein gedeelte derwaarts teruggekeerd. Aan het einde der 5 jaren kunnen zij voor hunne eigene rekening teruggaan, en wanneer zij zich op nieuw voor 5 jaren verbinden, hebben zij na afloop der 10 jaren recht op vrijen terugvoer. Van 1851 tot 1870 werden 65,000 koelies uit Britsch Indië aangevoerd, van welke er 7000 zijn teruggekeerd.

In het tienjarig tijdvak van 1863 tot 1872 zijn er van de immigranten naar Britsch-Indië teruggekeerd 3897, welke met zich medevoerden een bedrag van 527,500 dollars aan geld, behalve wat zij aan juweelen bezaten, een bewijs dat voor hen die behoorlijk arbeiden, de gelegenheid tot sparen ruimschoots bestaat.

Dat het verblijf in de kolonie Demerary velen goed bevalt, kan men afleiden uit het feit, dat er op 31 December 1873 14,000 immigranten waren die zich slechts behoefden aan te melden om vrijen terugvoer naar hun vaderland te erlangen, die daarvan geen gebruik hadden gemaakt en er de voorkeur aan gaven te blijven waar zij waren.

In den eersten tijd was de sterfte onder de nieuwaangekomen immigranten uit Britsch-Indië zeer groot. Men meende aanvankelijk dat de immigratie dientengevolge niet mogelijk was; vandaar dat de aanvoer gedurende 5 jaren (1846-50) geheel stilstond, tot er eindelijk op nieuw eenige pogingen werden aangewend, welke met beteren uitslag werden bekroond. Geleidelijk is de sterfte onder doeltreffende maatregelen zeer verminderd, en deze bedroeg over het jaar 1873 onder hen die onder werkovereenkomsten arbeidden, 1.36 pCt., onder de anderen 1.99 pCt. De ziekten en de sterfte blijven steeds het grootste onder de nieuw aangekomenen gedurende den tijd der acclimatisatie.

De geschiedenis van Demerary resumeerende, kan men zeggen, dat het den moeielijken tijd, die op de afschaffing der slavernij volgde, na veel strijd, zegevierend doorworsteld heeft, en dat het daarop terug kan schouwen als een verleden, dat vele wijze lessen voor de toekomst gegeven heeft, en gestrekt heeft om den bloei der kolonie op hechtere grondslagen dan die van weleer te bouwen. Bemoedigend is dit resultaat met het oog op Suriname, dat eerst dertig jaren later dienzelfden strijd begonnen heeft: het leert ons niet te wanhopen, al zijn de tijden die wij te midden van dien strijd beleven, ook nog zoo somber.

Gaan wij nu de geschiedenis van Suriname na, dan vinden wij bijna overal dezelfde verschijnselen als in Demerary, en kunnen wij ons alleen verwonderen dat men met zulk een voorbeeld voor oogen, niet meer de lessen der ervaring geraadpleegd heeft. Gelijk reeds gezegd is, wist men, toen in 1834 de slavernij in Demerary werd opgeheven, dat Suriname te eeniger tijd volgen moest. Vandaar dat men huiverig was nieuwe kapitalen aan de kolonie toe te vertrouwen, in de onzekerheid, die de toekomst met zich bracht. Het geheele tijdperk van 1834 tot 1863 is dan ook een van langzamen achteruitgang.

Nadat onder verschillende Ministeriën, onder den Minister Mijer in 1856, Rochussen in 1858/59, ontwerpen tot afschaffing der slavernij waren ingediend, die echter onafgedaan bleven, kwam eindelijk in 1861/1862 onder den Minister Loudon een ontwerp te berde, dat later onder het Ministerie Uhlenbeck gewijzigd werd aangenomen.

Het ontwerp Loudon droeg de kenmerken van zorgvuldige studie; voorgelicht door mannen van ervaring als de heeren van der Gon Netscher, Schimpff en Elzevier, had de Minister begrepen dat de bemoeiing van den Staat niet moest ophouden met de afschaffing der slavernij, maar dat daarnaast bovenal noodig was eene krachtige bevordering der immigratie, en wel door de zorg van staatswege. Er was behalve de 14 millioen welke voor schadeloosstelling der eigenaren bestemd was, eene som aangevraagd van 3 millioen gulden, die de Regeering in staat moest stellen om immigranten aan te voeren, in de overtuiging dat de pogingen, door particulieren tot hetzelfde doel aan te wenden, mislukken moesten.

Ongelukkigerwijze werd bij de behandeling der wet in 1862 door den heer van Bosse een amendement voorgesteld, waarbij in plaats van de staatszorg voor den aanvoer van arbeiders,

het initiatief van particulieren gesteld werd, die daartoe door het uitloven van premiën van staatswege zouden aangemoedigd worden. Het bedrag van ƒ 3 millioen werd te gelijker tijd tot ƒ 1 millioen gereduceerd. Door de aanneming van dit amendement heeft de kolonie onberekenbare schade geleden, en men kan zonder overdrijving zeggen, dat het grootendeels de schuld draagt aan den tegenwoordigen toestand.

Zoo werd dan in 1863 de slavernij in Suriname afgeschaft, en gedurende een tienjarig tijdvak tot 1 Julij 1873 vervangen door een staatstoezicht soortgelijk als dat in Demerary; de vrijverklaarde negers werden verplicht werkovereenkomsten te sluiten, doch waren vrij in de keuze hunner meesters. De gelden die aan de eigenaren der slaven werden toegekend als schadeloosstelling, hebben toen voor een groot deel de kolonie verlaten. Vele plantages waren in schuld geraakt aan kantoren in het moederland, en de gelden uit de emancipatie afkomstig, werden gebruikt om die schulden af te lossen. Andere eigenaren, vooral van plantages in gemeenschappelijk bezit met een groot aantal rechthebbenden, verdeelden de ontvangen penningen, en slechts een klein deel bleef in de kolonie bestemd tot verdere ontwikkeling der productie. De volkomen onzekerheid omtrent den toestand waarin men zoude verkeeren, wanneer het staatstoezicht ten einde zoude zijn, droeg hiertoe veel bij. Men begreep terecht, dat zonder aanvoer van arbeiders de plantages alsdan niet zouden kunnen bestaan. Het neger-element zoude zich zonder twijfel meer en meer aan geregeld werk onttrekken, en men begon er aan te denken, reeds gedurende het staatstoezicht arbeiders aan te voeren. De belanghebbenden deden hun best; zoowel van Madeira als van Barbados beproefde men kolonisten te bekomen. Doch de krachtigste pogingen werden aangewend door de Surinaamsche Immigratiemaatschappij, welke in 1865 opgericht en door mannen van ijver en talent bestuurd, Chineesche werklieden trachtte te engageeren. Maar alras stuitte men op moeielijkheden. Het bleek niet mogelijk te zijn, de hoeveelheid vrouwelijke immigranten, die de wet op 40 pCt. bepaalde, te bekomen. In China waren alleen mannen disponibel. De Regeering onthief de Maatschappij van die bepaling, en het mocht toen gelukken tot 1869 ongeveer 2000 Chineezen aan te brengen. Ten gevolge evenwel van maatregelen in China genomen, voornamelijk met het oog op de vele misbruiken aan den koeliehandel verbonden, hield plotseling de mogelijkheid op

om dáár arbeiders te engageeren, en omdat Britsch-Indië toen voor ons gesloten was, bleef er voor de Maatschappij niet anders over, dan zich te ontbinden, hetgeen zij deed met eene niet onaanzienlijke opoffering van haar kapitaal.

De aangevoerde Chineezen voldeden door hun ijver en hunne intelligentie volkomen, doch daargelaten de bezwaren om ze te bekomen, leverde het gebrek aan vrouwen een hinderpaal op, welke ook voor den vervolge elken aanvoer op groote schaal belet.

Het was nu gebleken, dat de immigratie door particulieren onoverkomelijke bezwaren ontmoette in alle landen onder een eenigszins geordend bestuur. Immers de regeeringen der landen, waar men arbeiders wilde werven, vorderden allerlei waarborgen voor de goede behandeling en den eventueelen terugvoer der emigranten, waarborgen welke particulieren hun niet konden verschaffen, en die uit hunnen aard afzonderlijke tractaten en wettelijke regelingen vorderden. Vandaar dat dit alleen kon gevonden worden door onderhandelingen van regeering tot regeering. Zoo was het niet mogelijk uit Britsch-Indië kolonisten te bekomen, voordat de Nederlandsche Regeering de zaak zelf in handen nam en daartoe een tractaat gesloten had.

Het ontbrak dan in Suriname ook niet aan pogingen om tot dit doel te geraken. In Januari 1868 werd door een aantal ingezetenen een adres gericht tot de koloniale Staten, om de zaak te bevorderen. Deze zonden op hunne beurt een adres aan den Koning, waarin de noodzakelijkheid van Gouvernements-immigratie werd aangetoond. Op dit adres kwam evenwel geen antwoord.

De zaak werd toen op uitnemende wijze in handen genomen door drie leden der koloniale Staten, de Heeren Bosch Reitz, Carstairs en Planteau. Zij deden een voorstel, dat in 1869 in de koloniale Staten in behandeling kwam, waarbij gebruik gemaakt werd van de ondervinding in Demerary opgedaan. Zij verlangden dat de Regeering van het moederland een tractaat omtrent den koelie-aanvoer uit Britsch-Indië met Engeland zoude sluiten; dat de aanwerving en overvoer van staatswege zoude geschieden; dat eene geldleening ten behoeve der kolonie door Nederland zoude gewaarborgd worden, en eindelijk dat er een immigratiefonds op het voorbeeld van Demerary zoude opgericht worden. Tevens bood hun ontwerp nienwe geldelijke offers in den vorm van te heffen belastingen aan, waardoor de lasten der leening door de kolonie zouden gedragen kunnen worden.

Het voorstel werd met geringe wijzigingen in de koloniale Staten met bijna algemeene stemmen aangenomen, doch mocht de goedkeuring der Hooge Regeering in Nederland niet verwerven.

Wel werd in 1872 een tractaat met Engeland gesloten, waarbij de aanwerving van koelies in Britsch-Indië werd toegestaan en waarvan het noodzakelijk gevolg was dat de Regeering het aanwerven en den overvoer der immigranten zelf op zich nam. Doch in stede van een immigratiefonds te vormen, bleef de Regeering bij het oude stelsel van premiën, die aanmerkelijk verhoogd werden.

De wijze waarop de Regeering de zaak der immigratie geleid heeft, draagt de schuld, dat zij tot dusver voor de kolonie niet veel heeft opgeleverd. Op uitmuntende wijze is dit aangetoond door den Heer J.A.T. Cohen - Stuart, in zijne voortreffelijke artikelen in den Economist van April en Mei-Juni. De Heer C.S., die door zijne vroegere betrekking van administrateur van financiën in Suriname de geheele immigratiekwestie grondig heeft leeren kennen, wijst de gebreken van het gevolgde stelsel op volkomen duidelijke wijs aan. Ik zal, van zijn geschrift gebruik makende, thans in korte trekken weergeven, waarin het hoofdverschil tusschen het Nederlandsche en het Engelsche stelsel bestaat.

In Demerary is in 1863 het reeds meer ter sprake gebrachte immigratiefonds opgericht. Uit dit fonds dat een afzonderlijk beheer heeft, geheel afgescheiden van de koloniale geldmiddelen, en zijne eigene inkomsten bezit, worden alle kosten der immigratie bestreden. Het wordt belast met de kosten van aanwerving, van de ambtenaren daartoe in Britsch-Indië aangesteld, met die van den overvoer, van het verblijf der immigranten in de depots vóór het vertrek en bij de aankomst, en van den eventueelen terugvoer naar Britsch-Indië, en met eenen fictieven post voor de vergoeding door den planter te schenken aan den immigrant als hij van zijn recht op terugvoer geen gebruik maakt. Van deze kosten draagt de kolonie een derde, voor welk bedrag het fonds wordt gecrediteerd. Dan worden als ontvangsten vergoed de invoerrechten op de behoeften der plantages, die beschouwd worden als eene bijdrage van de planters geheven. Het ontbrekende wordt gevonden uit de contractrechten, welke de planters moeten betalen voor het engageeren der arbeiders, welke zij aangevraagd hebben. De rekeningen van het fonds

worden elk jaar afgesloten en het voor- of nadeelig saldo op het volgeud jaar overgeboekt.

Op deze wijze komt men tot het fixeeren van eene vaste som, welke de planter voor elken door hem bekomen arbeider aan het fonds te betalen heeft. Met de betaling dezer som is hij ontheven van alle verplichtingen omtrent aanvoer en terugvoer. Zij bedroeg in de laatste jaren van 50 tot 90 dollars per hoofd voor immigranten uit Britsch-Indië.

De regeling der betaling geschiedt bij aankomst, en niet bij de aanvrage om immigranten. Van de door den planter verschuldidge som moet hij 1/10 in contanten storten en voor het overige promessen teekenen, betaalbaar met de rente in termijnen over verschillende jaren verdeeld. Deze promessen zijn door de wet preferent gesteld boven alle vorderingen ten laste van den planter, zelfs boven hypotheek op zijne plantage. Men gaat daarbij van het juiste denkbeeld uit, dat de hypotheekhouder zelf gebaat is door de nieuwe schuld, omdat de waarde der plantage hoofdzakelijk afhankelijk is van de daarop aanwezige werkkrachten. Hoe weinig zekerheid eene hypotheek verschaft bij gebrek aan werkkrachten, kan men in Suriname bij verkoop van plantages zien.

Het is onder dit systeem, dat de aanvoer van arbeiders in Demerary een zoo krachtige hefboom voor den bloei der kolonie geworden is.

Geheel anders is het gesteld met het systeem door Nederland in Suriname gevolgd, krachtens de wet van 20 Januarij 1872. De planter moet volgens dit stelsel alle kosten dragen van aanwerving, van aanvoer en terugvoer, van verblijf in depots, onder aftrek alleen van de premiën door de Regeering op den aanvoer uitgeloofd. Deze premiën, welke thans ƒ 150 per hoofd bedragen, zijn in geldelijke toelage meer dan in Demerary gegeven wordt, maar de wijze waarop de betaling van het door den planter verschuldigde geregeld is, maakt het engageeren van arbeiders oneindig bezwarender. Immers de Nederlandsche Regeering vordert door middel der koloniale Regeering, aan wie het beheer der immigratie-aangelegenheid is opgedragen, reeds securiteit bij de aanvrage, hetzij voldoende borgen, hetzij hypothecaire inschrijving. Zij deelt den planter niet mede bij aankomst der immigranten, wat deze hem kosten zullen, maar verlangt voor de vermoedelijke kosten na aftrek der premie betaling in contanten, en hypothecaire inschrijving voor de kosten van terugvoer. Alleen voor hulpbehoevende planters

wordt eene uitzondering gemaakt: zij kunnen eerste hypothecaire inschrijving geven voor een gedeelte der aanvoerkosten. Van deze bevoegdheid wordt weinig gebruik gemaakt, omdat een planter voor zijn crediet niet gaarne tot deze klasse gerekend wordt. Het is voor den planter niet mogelijk van de Regeering afrekening te bekomen omtrent de kosten, waarmede verscheidene jaren verloopen. Zijn goed blijft te allen tijde bezwaard met eene onbestemde schuld, die hem verhindert om bij anderen crediet te bekomen, en in elk geval in de onmogelijkheid brengt zijne zaken te vereffenen. Want zelfs in het geval dat hij de kosten tot op den aanvoer voldaan heeft, zoo blijft de verplichting tot terugvoer nog steeds op hem rusten. Volgens de bepalingen van het tractaat heeft de koelie na verloop van 5 jaren recht op vrijen overtocht naar zijn vaderland. Dan vorderen de hypothecaire inschrijvingen op plantages met vele eigenaren, waarvan er dikwijls in Nederland wonen, een groot aantal formaliteiten, die bij elke vermeerdering der schuld door het aanvragen van nieuwe immigranten vernieuwd moeten worden. Het is gepaard met veel tijd- en geldverlies. Doch het grootste bezwaar blijft de onzekerheid omtrent de eventueele kosten. Daaruit verklaart zich dan ook het verschijnsel, dat de aanvraag om immigranten geheel heeft opgehouden, nu de eerste aanvoeren ten gevolge van slecht gehalte der arbeiders en van de vele ziekten onder hen ontstaan, tot groote teleurstelling hebben aanleiding gegeven. De planters zijn onder de vele bezwaren moedeloos geworden: zij hebben zich in schulden gestoken, zonder eenig resultaat, en durven zich aan geene verdere bestellingen wagen.

In het geheel werden door de Regeering tot ultimo April 1874 uit Britsch-Indië 3520 immigranten aangevoerd. Inderdaad schijnt men het met deze lieden al zeer ongelukkig getroffen te hebben. Grootendeels waren het menschen die nimmer aan landbouw gedaan hadden, anderdeels Brahminen, die elken handenarbeid beneden hunne waardigheid achten. Even als in den aanvang in Demerary braken er vele ziekten onder hem uit en waren de sterftecijfers zeer aanzienlijk. De hospitaalkosten, welke de planters onder de beplaingen van het tractaat moesten maken, gevoegd bij de geringe hoeveelheid werk die zij van de arbeiders verkregen, maakten deze voor hen tot een lastpost, in stede van eene bron van welvaart. Het verschijnsel doet zich dan ook voor, dat er planters zijn, die

gaarne hunne immigranten aan anderen zouden overdoen, zonder dat zich iemand opdoet die genegen is ze te aanvaarden.

Eindelijk zijn de strafbepalingen voor arbeiders, die tot den arbeid geschikt doch onwillig zijn om te werken, van dien aard, dat zij dringend verbetering eischen. Het is toch niet anders dan billijk te noemen, dat de planter, die van zijne zijde aan al zijne verplichtingen voldoet, ook van den arbeider tegen behoorlijk loon behoorlijk werk kan vorderen. Daarbij houde men in het oog dat gewone gevangenisstraf met goede voeding en verpleging voor den Indiaanschen arbeider veelal geene straf is, en dat dwangarbeid eerst dan voor hem eene straf zoude zijn, wanneer men hem daarbij konde dwingen te arbeiden.

Niettegenstaande al deze teleurstellingen, valt het niet te ontkennen dat de aanvoer van andere werkkrachten gedurende het Staatstoezicht, en na de geheele emancipatie, eenen heilzamen invloed heeft uitgeoefend op de stemming der negerbevolking, die daaruit gezien heeft dat men niet alleen op hare diensten behoefde te rekenen, en dat zij voortaan niet zonder mededinging hare eischen zoude kunnen stellen. Daaraan is het voorzeker grootendeels toe te schrijven, dat de negers zich niet aan allen arbeid hebben onttrokken en voor een groot deel nog de werkkrachten in de kolonie aanwezig vertegenwoordigen. Voor arbeid die in hunnen smaak valt is het zoo bijzonder moeielijk niet het noodige volk te verkrijgen. Vandaar dat de cacao-cultuur nog steeds vooruitgaande, de suikerproductie aan het kwijnen is. Het lichte werk aan eerstgenoemde cultuur verbonden is hun welkom; daarentegen hebben zij groote bezwaren tegen den arbeid in de fabrieken aan de suiker-cultuur verbonden.

Dat onder deze omstandigheden de toestand der kolonie ver van gunstig is, behoeft wel geen uitvoerig betoog. Enkele cijfers zijn voldoende om dit toe te lichten.

De bevolking bedroeg aan het einde van 1873 circa 50,000 zielen, waarvan 694 Europeanen en 621 Chineezen, terwijl er 1391 uit West-Indië en 2323 uit Britsch-Indië afkomstig waren.

Het voornaamste artikel van uitvoer is de suiker. De productie, die in 1855 nog 17,000,000 kilo bedroeg, daalde in 1865 onmiddellijk na de opheffing der slavernij tot 7,700,000 kilo, en verhief zich wederom in 1873 tot 12,374,000 kilo, in 1874 tot 10,947,000 kilo.

De koffiecultuur, in de vorige eeuw zeer bloeiende, in 1775 nog 9 millioen kilo bedragende, daalde langzamerhand tot 328,000 kilo in 1859 en 400 kilo in 1874.

De uitvoer van katoen daalde van 584,000 kilo in 1852 tot 183,000 kilo in 1862, en 57,000 kilo in 1874.

Alleen de cacao-productie is van 58,000 kilo in 1849 gestadig gestegen tot 1,102,000 kilo in 1874.

De waarde van den invoer bedroeg in 1873 ƒ 3,950,000, die van den uitvoer ƒ 3,180,000, dus slechts ⅛ gedeelte te zamen van den gezamelijken in- en uitvoer van Demerary.

De ontvangsten van het koloniaal budget zijn sedert 1865 gestegen van ƒ 731,997 tot ƒ 979,206 in 1873, veelal ten gevolge van nieuwe belastingen onder den tegenwoordigen Gouverneur, den Heer C.A. van Sypesteyn, ingevoerd, door wien het streven naar financiëele onafhankelijkheid der kolonie reeds in den aanvang van zijn bewind als eene hoofdvoorwaarde voor hare ontwikkeling werd gesteld. De uitgaven zijn van 1867 tot 1873 tamelijk stationair gebleven, ongeveer ƒ 1,170,800. De subsidie door Nederland aan de kolonie te geven, daalde dan ook tot ƒ 191,604 in 1873, en bedroeg in 1874 volgens de vastgestelde begrooting ƒ 299,079.40. Die over 1875 werd begroot op ƒ 142,130.40; daarentegen vraagt de kolonie over 1876 een bedrag van ƒ 525/m. aan, een cijfer, dat door den Minister is verhoogd tot ƒ 596/m. Onder den druk der slechte tijden vallen de inkomsten over 1875 zoo tegen, dat men die over 1876 aanmerkelijk lager ramen moet. Het deficit over eerstgenoemd jaar zal in stede van ƒ 142/m., zoo als geraamd was, ƒ 406/m. bedragen, uitmakende over de twee jaren 1875 en 1876 te zamen ruim een millioen gulden.

Geen wonder dan ook dat, toen in den loop van dit jaar Suriname een beroep deed op de Nederlandsche geldmarkt voor het sluiten eener leening, de beurzen in Nederland gesloten bleven. Tot bevordering der immigratie, wanneer de gelden afkomstig uit het millioen gulden, door de Nederlandsche Regeering voor premiën beschikbaar gesteld, zouden uitgeput zijn, had de koloniale Regeering het voornemen opgevat in Nederland eene leening te sluiten. Dit besluit werd bij wet van 29 Nov. 1874 door de Nederlandsche Regeering bekrachtigd. De aangeboden som van ƒ 300/m. werd evenwel in Nederland niet volteekend en in Suriname werd slechts voor ƒ 8/m. ingeschreven. Het bleek dat de kolonie geen crediet genoeg had

om zonder waarborg der Regeering van het moederland te leenen. Wel werd door sommigen beweerd, dat de goedkeuring tot het aangaan der leening, en de aanname der begrooting op welke de rente der leening paraisseerde, van zelf eene guarantie van Nederland insloot. De Heer Fransen van de Putte noemde haar in de Tweede Kamer zelfs zoo goed als gewaarborgd. Doch men vroeg zich af, waarom dan niet een directe guarantie gegeven werd, welke het sluiten der leening tot betere voorwaarden mogelijk, het mislukken onmogelijk zoude gemaakt hebben: waarom de Regeering tot 5 pCt. ging leenen, als zij tot 4½ pCt. te kust en te keur terecht kon. Men gevoelde dat er op dezen moreelen waarborg wel wat af te dingen viel; in deze onzekerheid onthield men zich, en het lijdt geen twijfel, dat wanneer op nieuw eene aanvraag om geld voor Suriname aan het Nederlandsch publiek gericht wordt, het resultaat hetzelfde zal zijn, als niet de leening eene onvoorwaardelijke guarantie van Nederland heeft. Beschouwen wij ons als zedelijk verplicht, toch de lasten dier leening zoo noodig te dragen, dan zegge men dit bij het prospectus. Men zal dan tot billijke voorwaarden kunnen leenen. Bestaat er geene verantwoordelijkheid, dan behoort daaromtrent ook geen twijfel te bestaan, opdat niemand in den waan worde gebracht een beter fonds te erlangen, dan hem in werkelijkheid wordt aangeboden.

Wanneer het door doelmatige middelen gelukt de productie der kolonie aanzienlijk te verhoogen, dan zal er uit eene guarantie voor Nederland ook niet veel geldelijk nadeel ontstaan, want uit de ondervinding van Demerary blijkt al wederom, dat de kolonie bij eene flinke productie volkomen in staat is hare eigene huishouding te bekostigen, en in de renten en aflossingen harer leeningen te voorzien. Men merke daarbij nog op, dat de belastingen in Demerary aanzienlijk lager zijn dan in Suriname, dat het tractement van den Gouverneur in Nederlandsch Guyana door de Nederlandsche Regeering, in Britsch Guyana door de kolonie betaald wordt.

Veel licht omtrent de Surinaamsche toestanden wordt verspreid door de gedrukte verslagen der zittingen der koloniale Staten met de daarbij behoorende bijlagen. In het jaar 1866 werd aan Suriname eene Regeering geschonken, ongeveer op de leest geschoeid van die der Britsche koloniën. Er werd naast den Gouverneur een koloniale raad ingesteld, bestaande uit 13 leden, waarvan 9 door de ingezetenen gekozen en 4

door de Regeering benoemd. Deze Raad, de koloniale Staten genoemd, wordt beschouwd als het wetgevend ligchaam voor Suriname. Aan de Staten worden de wetten en begrootingen ter goedkeuring voorgedragen, en zij zijn geregtigd daarin wijzigingen te brengen, alles evenwel onder sanctie van den Minister van Koloniën en de Vertegenwoordiging in Nederland.

Wanneer men de verslagen der zittingen der koloniale Staten leest, dan wordt men van het nut dier instelling getroffen. Immers zoowel het onderzoek in de afdeelingen, als de memoriën van beantwoording, en eindelijk de discussiën verspreiden een licht over den toestand der kolonie, dat men anders te vergeefs zoude zoeken. Er is zoowel eene gouvernementspartij als eene oppositie, en alle onderdeelen der begrooting worden met zorg gewikt en gewogen. Zij hebben mij de overtuiging geschonken, dat de weg tot verbetering der financiën niet zoozeer ligt in het streven naar bezuiniging als in de verhooging der inkomsten. En deze kunnen alleen vermeerderen door toeneming van productie, en daarmede gelijken tred houdenden toenemenden in- en uitvoerhandel. De productie van Suriname is te gering om een budget als het tegenwoordige te dragen, en zoekt men naar bezuiniging, men weet niet waar zij te vinden zoude zijn. Wanneer men de tamelijk sterke bewoordingen leest, waarin enkele leden der koloniale Staten op bezuiniging aandringen, dan meent men weldra voorstellen te zullen ontmoeten waaruit van dit verlangen blijkt. Maar niets van dit alles. Zij maken er zich van af door te zeggen, dat dit niet hunne taak is, maar die van het Departement, of wel doen zulke ingrijpende voorstellen, dat ten slotte eene bezuiniging van ƒ 1000 à ƒ 1500 ontstaat. Neemt men in aanmerking, dat er in de kolonie nog veel moet gedaan worden op het gebied van wegen, stoomvaart- en telegraaflijnen, onderwijs enz., dat een gedeelte der uitgaven nog ten laste van het moederland komt, als het tractement van den Gouverneur, en de kosten van leger en marine, dan wijst dit van zelf op de noodzakelijkheid om tot eene verhooging der inkomsten te geraken.

Een ander uitmuntend gevolg van de werkzaamheid der koloniale Staten is het gebruik dat door hen gemaakt wordt van het recht van initiatief, getuige de voortreffelijke arbeid door de Heeren Bosch Reitz, Carstairs en Planteau in het jaar 1870 verricht. Wel is hun plan slechts ten deele ten uitvoer gebracht, maar niettemin heeft het zeer zeker bijgedragen, om aan

te toonen wat noodig is, en het tijdstip is waarschijnlijk niet ver verwijderd, waarop eene regeling ontstaan zal, in hoofdzaak overeenkomende met de denkbeelden door hen uitgesproken.

Het is te hopen dat de leden der koloniale Staten zich niet zullen laten ontmoedigen door het geringe succes dat hunne voorstellen soms in het moederland ontmoeten. Alleen door volharding en door telkens op het aanbeeld te blijven slaan, kunnen zij bereiken wat zij wenschen.

Het rapport der Commissie door den Gouverneur[1] benoemd tot het doen van voorstellen tot betere regeling der immigratie-aangelegenheid, is tot dusver niet bekend. Het is jammer, dat zij de haar opgedragen taak niet met wat meer voortvarenheid heeft ten einde gebracht. Immers door haar dralen is het nemen van maatregelen uitgesteld onder voorwendsel dat men de voorstellen eener officiëel ingestelde commissie behoort af te wachten.

Te meer is dit te betreuren daar de Heer J.A.T. Cohen Stuart aan het einde van zijn reeds vroeger genoemd opstel een in alle opzichten voortreffelijk en geheel uitgewerkt plan aan de hand geeft, dat den wetgever tot eenen uitmuntenden leiddraad kan strekken. Hij verlangt de wettelijke intrekking van het in de wet van 1872 gedaan aanbod van voorschotten aan hulpbehoevende planters tot het verkrijgen van immigranten, en de vervanging van het daartoe aangelegde fonds door een in de kolonie te beheeren immigratiefonds, en heeft een en ander in een concept-wetsontwerp geformuleerd.

Wordt zijn arbeid aangevuld met een crediet-stelsel voor de kosten van aan- en terugvoer, soortgelijk als dat in Demerary, en met een wetsontwerp, waarbij voor dit doel eene door Suriname te sluiten geldleening door het moederland onvoorwaardelijk geguarandeerd wordt, dan zijn de bezwaren, die thans op wettelijken weg tegen de immigratie bestaan, voor het grootste gedeelte uit den weg geruimd. Op nadrukkelijke wijze wordt op deze maatregelen aangedrongen door een aantal der eerste handelshuizen te Amsterdam in hunne adressen aan den Minis-

1 De Commissie, den 12den Febr. benoemd tot het beramen van maatregelen, die van gunstigen invloed kunnen zijn op den aanvoer van werkkrachten, bestaat uit de Heeren Schimmelpenninck van der Oye, Cateau van Rosevelt, Busken Huet, Granada en van Emden. Uit de discussiën bij de behandeling der begrooting van Suriname blijkt dat haar rapport aan het Ministerie van Koloniën ontvangen is.

ter van Koloniën en aan beide Kamers der Staten-Generaal in den loop van dezen zomer verzonden.

De vraag blijft dan nog over, waarheen de Regeering zich behoort te wenden, ten einde een beter soort van immigranten te bekomen, die werkelijk voor de kolonie van nut zullen zijn.

In de eerste plaats blijft daartoe aangewezen Britsch-Indië, met zijn enorme bevolking van 200 millioen zielen, waar voornamelijk in de provincie Beugalen in verschillende districten overbevolking is. De Nederlandsche Regeering heeft aldaar nog een agentschap, dat in de jaren 1874 en 1875 wegens gebrek aan aanvragen stil heeft gestaan, doch gereed is om zijne werkzaamheden te hervatten. Het zal evenwel bij het heropenen der immigratie noodzakelijk zijn, meer toe te zien op de geschiktheid der aan te werven arbeiders, zoowel wat hunne lichaamskrachten als hun vroeger beroep aangaat. Eenige meerdere voorzorgen op dit punt zijn zeer gewenscht, want aan den aanvoer van onbruikbaar volk heeft de kolonie niets.

Doch het is niet uitsluitend naar Britsch-Indië dat men de oogen behoeft te richten. De Gouverneur spreekt in zijne rede bij de opening der koloniale Staten in dit jaar van Barbados en Afrika. Het is waar dat het eiland Barbados eene grootere bevolking aan negers heeft, dan daar gevorderd wordt voor de cultuur. Maar in de eerste plaats schijnt de neger van dit eiland de voorkeur te geven aan Demerary, en wordt hij wellicht daarin door de betrokken Regeeringen aangemoedigd. In de tweede plaats schijnt hij door zijn verblijf op dit eiland aan eene lucht gewend te zijn, die hem voor andere plantages dan die welke onmiddellijk aan zee gelegen zijn, ongeschikt maakt. Aan immigratie van vrije arbeiders uit Afrika meen ik met grond te mogen twijfelen: de wensch om den slavenhandel voortdurend te beletten, maakt een aanvoer uit die gewesten niet wel mogelijk.

Even weinig goeds kan men verwachten van aanvoer van arbeiders uit Nederland. De ondervinding in de tropische gewesten en ook in Suriname opgedaan, heeft genoegzaam geleerd dat de landbouw in die hemelstreken niet door Europeanen kan gedreven worden. Eene nieuwe proef daarmede te nemen, acht ik ten hoogste onraadzaam. De aanvoer van Chineezen op min of meer groote schaal wordt, gelijk reeds gezegd is, verhinderd door het gebrek aan vrouwelijke immigranten.

Daarentegen komt het mij voor, dat het bij eenen eenigszins

ernstigen wil, voor de Regeering niet moeielijk zoude zijn een aantal immigranten uit onze Oost-Indische bezittingen aan te voeren. Ik wensch daarbij alleen te wijzen op het voorbeeld van Banda. Zooals bekend is, werd gedurende het gouvernementsmonopolie de arbeid in de notenperken op Banda verricht door kettinggangers, dwangarbeiders door de Regeering verschaft. Hun aantal bedroeg circa 6000.

Bij de opheffing van het monopolie waren de perkeniers genoodzaakt naar arbeiders van elders uit te zien. Zij zijn daarin op Java, voornamelijk te Soerabaja, uitmuntend geslaagd, De contracten worden aangegaan voor den tijd van zes jaren; na afloop van dien tijd heeft de arbeider recht op vrijen terugvoer. Aan de behoefte aan werkvolk is op deze wijze rijkelijk voorzien, terwijl ook een genoegzaam aantal vrouwelijke immigranten medegetrokken is. Dat het werk door deze arbeiders verricht, bevredigend is, blijkt uit den ongehoorden bloei van Banda sedert de afschaffing van het monopolie.

Wanneer de Regeering de zaak zelve in handen neemt, zal zij zonder twijfel een genoegzaam aantal arbeiders voor de eerste behoeften van Suriname kunnen bekomen, terwijl het dan in hare handen ligt, om ook de noodige waarborgen te stellen voor de goede behandeling, zoowel bij den overvoer als gedurende het verblijf in Suriname. Met een tienduizendtal Javaansche immigranten, voorwaar geen groot cijfer op eene bevolking van 17 millioen zielen, ware de kolonie geholpen. Ook de reis van Java naar West-Indië zoude naar mijn inzien geen overwegend bezwaar opleveren: Banda is toch voor den Javaan evenzeer eene terra incognita als Suriname.

Nog een andere weg staat voor de Regeering open, zonder dat ik dien onvoorwaardelijk durf aan te bevelen. Op Nias, het dicht bevolkte eiland ten westen van Sumatra gelegen, zijn een groot aantal pandelingen aanwezig, die wegens schulden het eigendom van andere Niassers zijn geworden. Het zoude voor de Regeering mogelijk zijn aldaar pandelingen vrij te koopen en te gebruiken voor de verplaatsing naar Suriname. Onze oorlog met Atsjin heeft Nias bevrijd van de plaag der Atsjinesche slavenhandelaars, die jaarlijks bij groote getallen Niassers naar hun land voerden, zoo zelfs dat het noordelijk gedeelte van het eiland belangrijk minder bevolkt is dan het zuidelijk gedeelte, dat door natuurlijke middelen beter in staat was zich tegen den vijand te verdedigen. Evenwel onze invloed op Nias

is zoo gering, dat ik in twijfel trek of de Regeering de noodige waarborgen zou kunnen vinden, waardoor het aankoopen der pandelingen niet ontaarden zou in vermomden slavenhand el. Wat overigens het gehalte van den Niasser als werkman aangaat, zoo is hij zeker verre te verkiezen boven den Britsch-Indischen koelie. Daaromtrent kan de ondervinding op de Westkust van Sumatra, waar vroeger Niasser pandelingen werden aangevoerd, die thans als vrije werklieden hun brood verdienen, genoegzaam bewijs leveren.

Of evenwel in den tegenwoordigen toestand van Suriname de hervatting der immigratie op betere grondslagen alleen voldoende zou zijn om de kolonie te helpen, meen ik in twijfel te mogen trekken. Het zal wellicht noodig zijn, evenwel met groote voorzorgen, aan planters die immigranten wenschen te hebben, eenen geldelijken steun te geven, waardoor zij in staat gesteld worden, om althans in den eersten tijd hunne verplichtingen tegenover de arbeiders na te komen. Het behoeft wel geen betoog dat er een vrij groot bedrag aan contanten noodig is, om bij aankomst der immigranten de vereischte betaling van het gedeelte contractrecht in geld te doen; dat de inrichtingen voor woning, hospitaal enz. op de plantages voor de arbeiders te maken eene belangrijke som vorderen, en dat eindelijk gedurende een jaar het loon moet betaald worden, alvorens de planter uit het product zijne inkomsten trekt. Een doelmatig stelsel van voorschotten tegen levering van het product komt mij derhalve zeer wenschelijk voor, bij den uitgeputten toestand waarin zich de financiën van vele planters bevinden. Deze voorschotten zouden naar mijn inzien niet direct behooren gegeven te worden, maar door tusschenkomst van eene instelling als de Nederlandsche Handelmaatschappij, de Surinaamsche Bank of door eenig ander lichaam, dat daartoe opzettelijk zoude moeten worden opgericht. Het zoude voor de kolonie eene groote weldaad zijn, wanneer de Nederlandsche Handelmaatschappij, die reeds door den aankoop en de exploitatie der plantage Resolutie getoond heeft hare aandacht op de productie in Suriname gevestigd te hebben, op deze wijze aan de cultuurbelangen tegemoet konde komen. Ook voor Nederland zoude dit van belang zijn, omdat men mag aannemen, dat een groot deel der productie van Suriname alsdan weder zijnen weg naar onze markten zoude vinden.

Hoe weinig bemoedigend de stand van zaken in Suriname nu is, kan wel het duidelijkst blijken uit de prijzen die de

plantages tegenwoordig opbrengen. Zoo vind ik vermeld dat de plantage Livorno, zeer gunstig en niet ver van de stad gelegen, 1800 akkers of 744 hectaren groot, voor eenige jaren ƒ 70/m. waard, thans verkocht is voor ƒ 5500. Brouwerslust, voor 3 jaren op ƒ 40/m. getaxeerd, bracht dit jaar op ƒ 9700, de Broederhoop, 780 hectaren groot, ƒ 115. Gedeeltelijk is dit ook te wijten aan de lage prijzen van de suiker, het hoofdproduct van Suriname. De prijzen van dit artikel zijn doorloopend circa 3 cent per kilo lager dan voor eenige jaren, een zeer belangrijk verschil voor den planter.

Niet minder blijkt het uit de afneming van het aantal plantages, waarvan er telkens op nieuw eenige verlaten worden, en nog meer uit de vermindering van het aantal bebouwde akkers, dat in 1850 nog 48,815 bedroeg en in 1873 gedaald is tot 27,019.

Openlijk wordt dan ook het verval der kolonie erkend in de rede van den Gouverneur van Sypesteyn bij de opening der koloniale Staten op 11 Mei van dit jaar. Nog meende hij toen te kunnen volstaan met eene subsidie van ƒ 226,000, zoodat zijne woorden zeer zeker niet sterk zijn gekleurd. Toch leest men daarin van den verachterden toestand, waarin de kolonie verkeert en van de kenteekenen van kwijning en uitputting, welke zich vertoonen.

In veel sterker bewoordingen drukken zich de leden der Staten uit. ‘Er wordt’, zegt de Heer Colaco Belmonte, ‘een ongewone snelheid waargenomen in de beweging en den achteruitgang van onze kolonie, in alle richting. Spoedig en vóór men er aan denkt, vertoonen zich de gevolgen van den slimmer en slimmer wordenden toestand van ons geliefd Suriname. Bestuur en Vertegenwoordiging worden door de zich met verbazende snelheid verdringende en opvolgende feiten en verschijnselen als het ware onverhoeds overvallen.’

Weldra moest de Gouverneur dan ook het subsidie op ƒ 300,000 meer ramen, wel een bewijs hoe in korten tijd de financiën der kolonie blijken van achteruitgang gaven.

Ook de Regeering in Nederland schijnt den treurigen toestand niet te willen verbloemen. De troonrede van dit jaar zegt daaromtrent: ‘De geldelijke toestand van Suriname is niet vooruitgaande en de landbouw dier kolonie zal ondersteuning behoeven.’

Ligt in die woorden de belofte opgesloten, dat men van de Regeering voorstellen mag verwachten, zij drale daarmede niet

te lang. De hulp die Suriname noodig heeft, wordt met den dag grooter en zal, naarmate zij langer verschoven wordt, meerdere offers eischen.

Het is dus zeker niet te veel gezegd, als men beweert dat over Suriname eene donkere wolk hangt, die de gemoederen verontrust. Gelukkig kan men daarentegen ook op eenige lichtpunten wijzen, die, al zijn zij voor het oogenblik niet van overwegenden invloed, toch medewerken om de toekomst een minder onheilspellend aanzien te geven.

Reeds vroeger werd door een bevoegd beoordeelaar daarop gewezen in eene brochure[1], die in 1868 in Amsterdam verscheen. Bij eene vergelijking tusschen Suriname en Java zegt de schrijver: ‘Hoe vreemd en paradoxaal het klinken moge, Suriname is Java verre vooruit. Terwijl op Java allerlei kwestiën hangen, die - de hemel weet het - de beste koppen van het land in dagelijksche spanning houden, de afschaffing der dwangcultuur, het invoeren van den vrijen arbeid, het individueel grondbezit, de afschaffing van het consignatiestelsel, der differentiëele rechten, enz., heeft Suriname niets meer af te schaffen. De termijn is vastgesteld (1873), waarop Suriname gelijk zal staan met ieder vrij land in Europa. De arbeider zal er werken of niet werken, al naar verkiezing, tegen een vrijelijk bedongen loon; de kapitalist of de ondernemer zal er heen kunnen gaan, gronden koopen, plantages stichten, arbeiders huren en iedere cultuur vrijelijk uitoefenen. In dit opzicht is dus Suriname zoo ver als een land kan zijn, en nog maar alleen lijdende aan eene verzwakking, ten gevolge der heelkundige operatie, die het heeft ondergaan om daartoe te geraken.’

Gerustelijk kan men daar nog eenige voordeelen bijvoegen, die Suriname boven Java bezit. In de eerste plaats den betrekkelijk geringen afstand van Europa, die de kosten van vervoer van producten herwaarts bij goede middelen van commucatie aanzienlijk lager stelt. Ware er een goede stoomvaartlijn tusschen Nederland en Suriname, de afstand zoude in 18 dagen kunnen afgelegd worden. Zoowel voor Europa als voor de

1 De Surinaamsche kwestie en haar tegenwoordig standpunt. (Niet in den handel.)

Vereenigde Staten van Noord-Amerika is de kolonie oneindig gunstiger gelegen dan onze Oost-Indische bezittingen.

Als een tweede voordeel meen ik te mogen beschouwen de niet aanwezigheid eener talrijke inheemsche bevolking, wier rechten op den grond men behoort in acht te nemen. De bodem ligt daar geheel ter beschikking van hem, die er gebruik van wil maken. Hoe zeer dit de eventueele ontginning vergemakkelijkt, behoef ik niet te betoogen; een enkel verwijzen naar de moeielijkheden, die den ondernemer op Java in den weg staan, is voldoende.

In de derde plaats mag wel gewezen worden op het uitmuntende werk door de zendelingen der Moravische broeders in Suriname verricht. Door hun invloed zijn een groot aantal negers tot het Christendom overgegaan, zoodat aan het einde van 1873 op de kerkregisters dier broederschap waren ingeschreven 23,576 personen. De heilzame werking van de invoering van het Christendom op de ontwikkeling en beschaving van den neger wordt door niemand ontkend. Naast de Moravische zending staat de werkkring der R. Katholieke priesters, die een beperkt getal (8 à 10,000 zielen) onder hunne leiding hebben. Ongelukkigerwijze dreigt een groot gedeelte van den goeden invloed der zendelingen onder de treurige toestanden, die thans heerschen, verloren te gaan.

Voorts mag als een voorrecht dat Suriname bezit, wel gewezen worden op de mate van zelfbeheer, die aan de kolonie geschonken is, sedert de instelling van de koloniale Staten in het jaar 1866. Over het nut dier instelling heb ik reeds gesproken. Het lijdt bovendien geen twijfel, dat het zelfbeheer uitgebreid zal worden, naarmate de financiëele onafhankelijkheid der kolonie toeneemt. Dat bij een aanzienlijk jaarlijksch subsidie door Nederland te geven, de inmenging van het moederland niet verminderd wordt, is lichtelijk te begrijpen.

Eindelijk mag nog genoemd worden de zekerheid die men thans heeft, dat er in Suriname goud gevonden wordt in genoegzame hoeveelheid om de exploitatie met vrucht te doen geschieden. Sedert eenige jaren worden in de Fransche kolonie Cayenne aan de rivier de Marowijne, die ons van haar scheidt, belangrijke hoeveelheden goud gewonnen, en men is thans zeker, dat ook aan den linkeroever dier rivier op ons grondgebied hetzelfde metaal voorhanden is.

Het belang van Cayenne bij de goudontginningen blijkt uit

de volgende cijfers. De productie van goud bedroeg in 1861 170 kilo, in 1867 342 kilo, in 1872 758 kilo, in 1874 1432 kilo, terwijl in 1875 tot dusver ruim 150 kilo per maand gevonden werden. De waarde van den uitvoer van goud uit Cayenne bedroeg in 1874 1432 kilo = 4,081,698 francs, waarvan 5 pCt. aan uitgaande rechten geheven werd 204,000 francs, en voor grondlasten op de ontginningen.....205,000 francs,

te zamen....409,000 francs,
eene aanzienlijke bate voor de koloniale kas, welke reeds gestrekt heeft om de financiën van Cayenne in eenen beteren toestand te brengen.

Het aantal concessiën tot goudontginning van 1 April 1873 tot ult^{o}. Maart 1874 in Cayenne verleend, bedraagt 172. Er zijn ongeveer 2000 mijnwerkers bezig, voornamelijk Britsch-Indische koelies en negers, die in dienst staan van maatschappijen of particuliere ondernemers, terwijl er weinig door hen voor eigene rekening gezocht wordt. Het goud wordt tot dusver uitsluitend door wassching verkregen.

In Augustus 1874 vertrok eene Gouvernements-Commissie uit Paramaribo naar de Marowijne, om onderzoek te doen naar de aanwezigheid van goud op ons grondgebied. Uit haar rapport blijkt dat de formatie van den bodem geheel overeenkomt met de aangrenzende streken in Cayenne, en zij houdt zich verzekerd van de aanwezigheid van goud in de geheele landstreek tusschen de Marowijne en de Boven-Suriname. De gegrondheid van deze onderstelling is genoegzaam gebleken uit de staven gouds die van tijd tot tijd herwaarts worden aangevoerd, zoowel van de Marowijne als van de Suriname afkomstig.

In de openingsrede van den Gouverneur, op 11 Mei uitgesproken, wordt dan ook medegedeeld dat reeds 24 vergunningen tot onderzoek naar goud waren verleend, welke reeds eenige baten aan de kolonie hadden verschaft. In October van dit jaar waren 9 concessiën tot exploitatie uitgegeven: in het geheel over 14,700 hectaren, tegen eene jaarlijksche pacht van 10 cents per hectare.

Er bestond evenwel tot dusver eene bepaling, die voor de ondernemers van goudontginningen niet zeer aanmoedigend was: krachtens eene publicatie van 19 Dec. 1855, moest ⅕ der geldswaarde - na aftrek der exploitatiekosten - van de gevonden metalen aan de koloniale kas worden afgestaan. Deze bepaling,

welke geene baten voor de kas opleverde, wenscht de Gouverneur nu af te schaffen, en hij heeft een daartoe strekkende verordening bij de koloniale staten ingediend. Ook stelt hij voor om althans in den aanvang geenerlei uitgaande rechten te heffen, ten einde de productie aan te moedigen, welk plan bij de meerderheid der koloniale Staten krachtige ondersteuning vindt. Eerst later wenscht hij eene kleine belasting in te voeren, die gaandeweg tot het cijfer in Cayenne: 5 pCt. kan verhoogd worden.

Van hoeveel belang de goudindustrie voor de kolonie worden kan, behoeft wel geen betoog. Zij kan spoediger dan eenig ander middel strekken tot opbeuring der kolonie en tot verbetering harer financiën. Veel aanmoediging behoeft zij ook niet: er is niets anders noodig dan opheffing van alle belemmerende formaliteiten en zoo mogelijk de instelling eener geregelde stoomvaart op de rivieren Suriname en Marowijne. Eerstgenoemde rivier vormt als het ware de hartader des lands, en het vinden van goud aan hare oevers kan aan de geheele kolonie nieuw leven bijzetten. Vooral als men bedenkt hoe in alle goudproduceerende landen, zooals Californië en Australië, de ontwikkeling van den landbouw bijna onmiddellijk gevolgd is op de ontginning van goud, en dat de eerste thans de laatste in productiviteit oneindig overtreft.

Van niet minder belang voor de toekomst van Suriname is de behartiging der wenken en plannen, door den Heer T.J. Eyken Sluyters, vroeger in Suriname woonachtig, aan de hand gedaan. Zijne brieven in de Arnhemsche Courant geplaatst, geven daarvan de omtrekken aan. Hij betreurt het met zooveel anderen die in Suriname belang stellen, dat de geëmancipeerden zich hoe langer hoe meer aan den arbeid onttrekken, en dat velen hunner zich met niets anders dan jagen, visschen en rooven bezig houden. In dien toestand vervallen zij van kwaad tot erger, en dreigt al het goede, door de Moravische broeders met zooveel moeite tot stand gebracht, geheel verloren te gaan. Hij wenscht hen door arbeid tot een geest van orde en beschaving terug te voeren, hunne kinderen onderwijs te doen geven en hen zelven op te voeden tot een toestand, waarin zij met vrucht op hun eigen grond landbouw kunnen drijven. Nu is dit geheel anders. Behalve degenen die nog op de plantages werkzaam zijn, welker aantal door den Gouverneur op ruim 12,000, door anderen op 9000 geschat wordt,

leveren de overige negers niets op dat voor de kolonie eenig voordeel afwerpt. Op de gronden welke hun door de Regeering in pacht worden afgestaan, telen zij geenerlei stapelproduct, niets dan eenige aardvruchten voor eigen gebruik. Voor het overige brengen zij hun tijd in lediggang door; - langzaam terugkeerende tot hunnen vroegeren afgodendienst, gaan zij zedelijk achteruit.

Nu wenscht de Heer Eyken Sluyters dat de Reegering den negers bij de verhuring van een stuk gronds de verplichting oplegge om een gedeelte van dien grond te bezigen tot het telen van stapelproducten naar hunne keuze: koffie, suikerriet, cacao, tabak, enz. De opbrengst dier cultuur zoude geheel te hunnen voordeele komen, mits zij even als nu de geringe pacht aan de Regeering opbrachten. Op deze wijze zouden zij weder gewend worden aan een ordelijk leven en aan arbeidzaamheid, terwijl de kolonie op den duur gebaat zoude worden door de vruchten van hun werk, die op handel en productie eenen gunstigen invloed zouden uitoefenen.

Het spreekt van zelve, dat de uitvoering van een dergelijk plan een meer dan gewoon toezicht van de zijde der Regeering zoude vorderen. Want er behoort nagegaan te worden dat de bevolking werkelijk de verplichtingen nakomt, die zij bij het in pacht nemen op zich geladen heeft. Doch zooals de Heer E.S. terecht opmerkt, ook in Nederland stelt een verhuurder zekere conditiën aan zijn pachter omtrent de wijze van bebouwing van zijnen grond: hij kent hem het recht niet toe den bodem te verwaarloozen. Hoeveel te meer kan de Regeering in Suriname er op aandringen, waar het in het belang van den huurder en om zijn bestwil te doen is? De voorsteller heeft de hoop dat de neger zich langzamerhand aan zijn stukje grond zal hechten, en op deze wijze de kleine cultuur, tot nog toe in Suriname niet bekend, zal ontstaan.

De gesteldheid van den bodem is zoodanig, dat de verlaten plantages die tot het domein teruggekeerd, en wel het beste voor het doel geschikt zijn, even als de nog in werking zijnde plantages, behoorlijk tegen zee- en rivierwater beveiligd moeten blijven. Dit maakt natuurlijk samenwerking der kleine pachters op zulk een plek gronds noodzakelijk, en is zeker het best te bereiken door het stichten van eene soort van dorpen, wier bewoners onder toezicht der Regeering voor instandhouding der noodige werken voor waterkeering en waterloozing zorg dragen.

Inderdaad verdient dit plan de ernstige aandacht der Regeering, en op het nemen van eene proef behoort met kracht aangedrongen te worden. Het zoude eene ware weldaad voor Suriname zijn, wanneer op deze wijze de arbeidskracht van den neger niet verloren ging, en eene weldaad voor dezen, dat men hem niet aan zijn lot overliet, opdat hij niet geheel te gronde ga.

Met deze plannen in nauw verband staat de oprichting van centraal-fabrieken voor de suikercultuur. De grond van Suriname is bij uitstek geschikt voor het telen van suikerriet. De negerbevolking is van het werk op het veld niet afkeerig, maar heeft groote bezwaren tegen dat in de fabrieken. Kon de planter zich bepalen tot het telen van riet, waarvan hij de bewerking aan anderen overliet, hij zoude veel lichter het noodige werkvolk kunnen verkrijgen. Nu is het denkbeeld aan de hand gedaan om, even als in de Fransche koloniën Martinique en Guadeloupe, centraal-fabrieken op te richten, groote inrichtingen die al het machinale werk voor den planter verrichten en hem voor eene zekere hoeveelheid riet eene daaraan geëvenredigde hoeveelheid suiker leveren. Natuurlijk valt het gemakkelijker tegen hoog loon voor deze fabrieken vast werkvolk te verkrijgen, al moet men dit wellicht van elders aanvoeren.

Aan deze fabrieken zoude ook de kleine cultuur haar suikerriet kunnen verkoopen, hetzij direct, hetzij door bemiddeling der planters, die dan met de bewerking van hun product niet langer verlegen zouden staan. De ligging der plantages aan de groote rivieren, waardoor het vervoer zeer gemakkelijk is, maakt Suriname voor de oprichting van centraal-fabrieken bijzonder geschikt. Reeds heeft men den wensch geuit, dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij in hare prachtige fabriek op de plantage Resolutie het voorbeeld geve om riet voor anderen in bewerking te nemen of van andere planters te koopen. Doch al werd aan dien wensch toegegeven, de oprichting van meer centraal-fabrieken zoude niet overbodig zijn.

Doch voor dit alles is de materiëele en moreele steun der Regeering een vereischte. Zal zij bereid gevonden worden daaraan met onbekrompen hand te voldoen? In dat geval komt mij de toekomst van Suriname nog niet zoo donker voor.

Het is hier te doen om een kloek besluit, om de kolonie op krachtige wijze te hulp te komen, en daartoe benevens de noo-

dige middelen, de noodige macht te geven aan een doortastend bestuur.

Met de politiek van dralen en halve maatregelen behoort gebroken te worden. Wij hebben gedraald met de emancipatie, en daardoor aan de kolonie hare beste levenssappen onttrokken. Wij hebben gedraald met de staats-immigratie, en daardoor de werkkrachten laten verloopen. Wij hebben gedraald met de oprichting van een immigratie-fonds, en daardoor de bestelling van arbeiders zoo goed als onmogelijk gemaakt. Wij hebben gedraald met het geven eener behoorlijke guarantie, en daardoor de leening laten mislukken. Schoorvoetende hebben wij elken stap gedaan, en altijd zijn wij te laat gekomen. Wanneer wij deze politiek niet verlaten, dan valt het niet moeielijk de toekomst van Suriname te voorspellen.

Het Europeesch element zal van jaar tot jaar armer worden, meer en meer uitgeput raken en zich eindelijk in moedeloosheid van de kolonie afwenden. De immigratie zal stil blijven staan, en de plantages zullen één voor één wegens gebrek aan werkkrachten verlaten worden. De invoer- en uitvoerhandel zullen tegelijk met de productie achteruitgaan en te niet loopen. Het neger-element zal terugkeeren tot zijn afrikaansch heidendom, gepaard aan armoede, luiheid en bandeloosheid. De inkomsten zullen gaandeweg verminderen, en het jaarlijksch subsidie, dat nu tot ƒ 600/m. gestegen is, zal weldra het cijfer van een millioen bereiken, ongerekend de lasten die Nederland reeds op zich genomen heeft.

Bij dit alles zullen wij de schande te verduren hebben, dat wij eene Nederlandsche bezitting, door de natuur met de rijkste gaven kwistig bedeeld, willens en wetens hebben te gronde laten gaan, terwijl naast haar een land van gelijke gesteldheid en onder geheel dezelfde omstandigheden verkeerende, in weinige jaren door een goed bestuur tot eenen ongekenden bloei is verheven. Men zal op de twee Guyana's, Britsch en Nederlandsch, als voorbeelden kunnen wijzen van wat beleid en van wat wanbeheer vermag.

Wil men ons deze schande besparen, men verbeuzele geen tijd met noodelooze commissiën, maar sla de handen onmiddellijk aan het werk, want de taak is genoegzaam aangewezen. Eindelijk, men handele met spoed, opdat de hulp niet te laat kome.

Amsterdam, December 1875.

B. HELDRING.

Willem van Dalse.

Het is een donkere herfstavond; zwarte, wild voortjagende wolken bedekken den hemel, verduisteren de droevig opkomende maan en verbergen het vriendelijk sterrenlicht voor de oogen der menschen. Huilend jaagt de storm de nederkletterende regenstroomen voor zich uit; joelend zweept hij ze voort, door het naakte woud, over de eenzame vlakte, door de verlaten straten der stad. Zij ruischen neder op daken en goten, en slaan met vochtige vingeren tegen de rammelende ruiten der woningen. De storm giert mede; willen zij de toornige woorden onverstaanbaar maken, die daarbinnen gesproken worden? Het zal hun niet gelukken. Luider dan de orkaan daarbuiten loeit de storm der hartstochten in het menschenhart en onherstelbaarder zijn de verwoestingen die hij aanricht.

De muren van het kamertje achter den winkel in de hoofdstraat van het kleine stadje, hooren iets waarmede zij in den laatsten tijd slechts al te bekend zijn geworden: een twist. In den grooten ouderwetschen leuningstoel naast de kachel zit Simon Slinter, een man van middelbaren leeftijd. Zijn zwart haar is reeds hier en daar met een weinig grijs vermengd; zijn donkere oogen schitteren van toorn. Zijn neef, nog niet veel meer dan een knaap, staat tegenover hem en heeft al zijn zelfbeheersching noodig om bedaard de toornige woorden van zijn oom aan te hooren.

‘Dus zijt gij alleen hier gekomen om mij te ergeren?’ roept deze driftig. ‘Heb ik u daarom van klein kind af verzorgd en bewaakt? Wat waart gij, toen uw vader stierf? Een bedelaar, anders niet. En dat zoudt gij nog zijn, als uw overleden tante en ik u niet uit liefde in ons huis genomen hadden. Wij hadden het nooit moeten doen! Ik had moeten weten dat ik er zoo weinig eer mede zou inleggen. Hoe hebt gij mijn goedheid beloond?’ De jonge man wil spreken, maar bedwingt zich; hij weet bij ondervinding dat het toch niet helpt. Zijn

oom gaat voort: ‘Ik had u in de zaak willen nemen, ik had u tot mijn opvolger willen maken. Gij zoudt geworden zijn, wat uw grootvader was, wat ik ben - waarom wildet gij niet?’

‘Oom!...’ zegt Willem van Dalse bedeesd, maar de oom valt hem driftig in de rede.

‘Zwijg! gij behoeft niets te zeggen. Ik weet toch al wat er komen zal. Het was mijnheer te min. Mijnheer heeft zijn geheele leven het genadebrood bij anderen moeten eten, maar toch is hij te goed voor een gewoon burgermans bestaan. Mijnheer moest een geleerde worden! Ik nam hem overdag zijne boeken af, en toen ging hij 's nachts bij maanlicht studeeren, tot hij zoo bleek werd als de maan zelf. Dat staat mooi! dat staat fatsoenlijk! En wat is hij nu met al zijn geleerdheid geworden? Ondermeester op een dorpsschool! Ik lach er mij ziek om!’

En wezenlijk borst Slinter in een luid en tergend gelacht uit. Het bleeke gelaat van zijn neef gloeit van toorn, zijne vuisten ballen zich krampachtig - maar hij bedwingt zich.

De ruwe stem gaat voort; ‘Maar, mijnheer de geleerde! gij kunt mij niet bedriegen! Ik ken u door en door, ik doorgrond u geheel. Ik heb altijd geweten dat dat studeeren niets was dan een voorwendsel om te luieren en leeg te loopen. Mijnheer vond het gemakkelijker om romannetjes te lezen, dan om zijn handen uit de mouw te steken, zooals ik en een ander hebben gedaan. Zeg eens! ben ik er niet gekomen, door achter de toonbank te staan, waarvoor gij te groot heer waart? Toen ik begon, was ik arm, en wat ben ik nu?’

De man zwijgt even. De gedachte aan zijn armoede, aan zijn jeugd, schijnt zijn toorn te doen bedaren. Elk mensch heeft dagen en uren gekend in zijn leven, wier liefelijke herinnering in staat is, zijn hart zachter te stemmen, zelfs al is het op lateren leeftijd door zelfzucht en eigenliefde verhard. Maar het zou zwakheid zijn, zich aan dien invloed over te geven - en zwak is Simon Slinter niet.

‘Wat ik ben heb ik aan mij zelf te danken,’ klinkt het. ‘Wat had ik, wat bezat ik, toen ik loopjongen bij uw grootvader werd? Niets dan mijn verstand, mijn energie en een paar goede handen. Uw grootvader stelde belang in een jongen die zoo bij hem kwam, hij hielp mij voort, hij begreep dat er eer aan mij te behalen was, en hij heeft het goed ingezien. Ik kwam als een arme jongen in zijn huis, ik trouwde zijn dochter en werd deelgenoot in de zaak. Dat is een levensge-

schiedenis waarmee men voor den dag kan komen. Maar ik heb de handen uit de mouw gestoken. Ik heb mij nooit met die malle boeken opgehouden. Mijn studie waren de kasboeken, mijn geleerdheid de beursberichten. En daardoor ben ik geworden, wat ik nu ben. Andere menschen,' vervolgde hij op schamperen toon, 'andere menschen die gij u ook nog wel zult herinneren, hebben het anders aangelegd. Zij hebben hun goeden vader met mooie praatjes overgehaald hun hun erfdeel te geven. Zij verbeeldden zich ook dat de winkel te klein was voor hun groot verstand, en dat ze moesten reizen en vreemde landen zien. Toen ze daar in de verte goed geleefd hadden en hun geld op was, zijn ze teruggekomen, natuurlijk zwak en ziek, en zijn juist bij tijds gestorven om hunne kinderen aan anderen op te doffelen. Ik moet zeggen, jongeheer! gij gaat mooi denzelfden weg op. Maar ik ben ook dwaas geweest dat ik u in huis nam. Ik had moeten begrijpen dat gij naar uw vader aarden zoudt... en...'

'Oom! geen woord meer!' roept de knaap uit met zooveel kracht, dat de groote man tegenover hem wezenlijk zwijgt. 'Van mij kunt gij zeggen wat gij goed vindt, schoon God weet, dat ik het niet verdien, maar mijn vaders naam wil ik zoo niet genoemd hebben. Ik heb hem maar kort gekend, maar toch lang genoeg om mijn geheele leven zijn nagedachtenis lief te hebben en te eerbiedigen, en wat ik mij nog herinner van de brieven die mijn grootvader aan hem schreef, is niets dan uitdrukkingen van goedheid en liefde. Er kwam nooit een woord in voor van boosheid of een toespeling op verdriet dat mijn vader hem zou aangedaan hebben. Daarom, oom! ik geloof niet dat mijn lieve vader slecht is geweest; ik geloof het niet, al kwamen er duizend menschen die het mij vertelden. Het zou een groote zegen voor mij geweest zijn, als ik hem had mogen behouden.'

Het koude zweet breekt Slinter uit. Waarom spreekt de knaap op zulk een stelligen toon? Begrijpt hij hoeveel waarheid er in zijn woorden ligt, en weet hij meer van de zaak dan hij zegt? Zou hij misschien uit oude brieven... maar neen, het is onmogelijk, de knaap spreekt in het wild, Slinter zal er een eind aan maken; hij is er de man niet naar om zich uit het veld te laten slaan door een kind.

'Dat gaat waarlijk te ver!' buldert hij. 'Ziet gij mij voor een leugenaar aan? Zeg, heb ik uw vader gekend of niet?

Heb ik het verdriet van uw grootvader niet gezien, toen hij wegging? Heb ik zijn bedrog, zijn losbandigheid niet altijd voor den ouden man bedekt? Heb ik zijn kind niet tot mij genomen, en met mijn eigen dochter opgevoed, of is dat ook een leugen?'

De jonge van Dalse zwijgt; tegen het laatste kan hij niets zeggen. O! ware het ook een leugen geweest!

'Nu weet gij wat ik voor u deed, Willem!' gaat Slinter voort, een weinig kalmer, omdat hij weet dat hij den knaap ten minste op één punt in zijn macht heeft. 'Nu weet ge ook dat de verplichting op u rust, om te doen wat ik van u eisch. Neem die betrekking van ondermeester niet aan; kom bij mij in den winkel, en alles is weer goed.'

'Oom!' is het bedaarde en rustige antwoord, 'dat kan ik niet doen. Als ik het u beloofde, zou ik u bedriegen. Ik zou nooit een goed koopman kunnen worden; ik heb het immers beproefd? Gij weet zelf dat het niet ging, dat ik een afkeer heb van sommige dingen, die gij zegt dat goed en recht zijn en gebruikelijk in den handel, maar waarmee ik mij nooit zou kunnen vereenigen. En al was dat niet zoo, ik zou het vak toch niet kiezen; mijn hart zou toch altijd niet bij de zaak zijn, maar bij mijn eigen werk, bij het werk dat ik liefheb. Waarom laat gij mij mijn gang niet gaan? Ik ben jong, ik zal mijn weg wel vinden, ik heb getoond dat ik het kon. Misschien zal ik u eenmaal kunnen teruggeven wat gij mijn vader gaaft, wat mijn opvoeding...'

'Geen woord meer!' schreeuwt Slinter woedend. 'Ik heb u al lang genoeg aangehoord. Zeg mij kort en goed: Gij neemt de betrekking aan, of niet?'

'Ik neem hem aan.'

'Gij wilt dus niet in de zaak?'

'Neen, oom! Gij weet dat ik er een hekel aan heb.'

'Dan gaat gij mijn huis uit!' roept Slinter, 'onmiddellijk, hoor! En ge komt er nooit meer in. Hebt gij mij begrepen?'

De knaap ziet hem angstig aan. Hoe vurig hij ook gewenscht heeft dat huis te verlaten en vrij te zijn, dat het op die wijze moet geschieden, lijkt hem hard.

'Oom! spreek zoo niet,' zegt hij. 'Laat ons zoo niet van elkander gaan. Ik heb te lang onder uw dak gewoond...'

De man hoort hem nauwelijks in zijn blinde drift. 'Hebt gij mij niet verstaan!' roept hij. 'Dan zal ik het u duidelijk

maken.’ Hij springt op, maar het is niet noodig. Willem van Dalse heeft het huis van zijn oom reeds verlaten.

Simon Slinter blijft alleen, hij laat zich in zijn stoel nederzinken; zijn toorn bedaart nu het voorwerp er van zich verwijderd heeft. Hij ziet om zich heen en denkt na. Wat is er gebeurd? In zijn blinde drift heeft hij zich van den knaap ontslagen, die hem sinds lang een ergernis was. De gebeurtenis heeft hem verrast, maar was die niet sedert lang voorbereid door zijne geheime, vurige wenschen? Heeft hij den knaap niet gehaat van het oogenblik af dat hij zijn drempel betrad? Was zijn tegenwoordigheid in huis hem niet steeds een doorn in het oog? Hij ziet het vertrekje rond waar de knaap zijn kindschheid en jeugd gesleten heeft, dat ook getuige is geweest van de gelukkigste dagen in zijn leven. En zonder dat hij het zelf wil, ja in weerwil van zich zelf, voeren zijne gedachten hem terug naar het verleden. Dagen die lang zijn voorbijgegaan komen hem voor den geest, en hij ziet ze helder en duidelijk, alsof ze pas achter hem lagen.

Daar zit weer in zijn ouderwetschen leuningstoel grootvader van Dalse, en tegenover hem zijn zachte dochter en zijn vroolijke wilde zoon. 't Is waar wat Slinter gezegd heeft, het kamertje en de winkel zijn den knaap te klein; hij wil reizen en vreemde landen zien, en eindelijk geeft zijn vader hem zijn toestemming. Het gaat hem goed in den vreemde, hij trouwt en zijne opgeruimde brieven, de beschrijvingen van zijn huiselijk geluk, van zijn lieve vrouw en zijn aardig kindje vervroolijken de laatste levensjaren van zijn ouden vader. Gelukkig dat deze niet lang genoeg leeft om de berichten te vernemen die later volgen en van bittere droefheid spreken na dagen van kortstondig geluk.

De jonge vrouw stierf en die onverwachte slag knakte de gezondheid van haar echtgenoot. Hij heeft geen rust meer in het land dat zijn geluk heeft gezien; hij gevoelt dat hij niet lang meer zal leven en wil vóor zijn dood zijn kind terugbrengen naar zijn vaderland en hem toevertrouwen aan zijn zuster en aan den vriend van zijn jeugd.

Maar waarom verbleekt Slinter als hij aan die terugkomst denkt? Hij springt op en loopt driftig het vertrekje op en neer, als wil hij de gedachte ontvluchten die hem pijnigt en achtervolgt.

In een onaanzienlijk logement in de zeestad, waar hij voet

aan wal zette, ligt de zwager van Slinter, de jonge van Dalse, ter neder. De vermoeienis van de reis zal voltooien wat lijden en verdriet begonnen: hij wordt door een hevige ziekte aangetast die hem belet zijn vaderstad te bereiken. Rusteloos wendt hij zich heen en weder op het schamele leger en ziet het armoedig vertrekje rond, door den logementhouder nog half uit medelijden aan den onaanzienlijken vreemde afgestaan.

'Al weer avond,' zucht hij, 'en Slinter is er nog niet! Als hij zelf niet komen kon, waarom zendt hij dan geen antwoord op mijn dringend schrijven? God! als het maar niet te laat wordt!' En voor het eerst bekruipt hem een gevoel van angst bij de gedachte dat hij sterven zal.

Hij luistert en luistert, maar hoort niets dan het tikken van de klok beneden in het voorhuis, of de vroolijke stem van zijn zoontje, die met andere kinderen zorgeloos speelt. Hij luistert weer: zijn gehoor schijnt scherper te worden, zoodat hij zelfs meer verwijderde geluiden duidelijk onderscheidt. Klinkt daar geen bekende stem, lang geleden voor het laatst gehoord? Hij richt zich half op; de hoop herleeft in zijn hart. De stem klinkt hard en onvriendelijk, maar toch glimlacht de zieke als hij haar verneemt, want zij herinnert hem aan een verleden dat hij lief heeft en roept gestalten en beelden, die lang zijn heengegaan, voor zijn geest terug.

Buiten nadert met zwaren tred een forsch, donker man het kamertje waar de zieke hem wacht. Een oude vrouw, in een ruimen mantel gedoken, bespiedt hem onrustig en wenscht blijkbaar hem te naderen. Eindelijk verzamelt zij haar moed en legt haar hand op zijn arm.

'Gij hier? Wat wilt gij nu weer van mij?' vraagt hij barsch, terwijl hij zich half onwillig omkeert.

De vrouw zwijgt, maar ziet hem aan; hij wendt zijn blikken wrevelig af.

'Altijd achtervolgt gij mij,' zegt hij toornig, 'altijd plaatst ge u op mijn weg. Kunt ge mij dan niet met rust laten?'

Het gerimpelde, door de zon gebruinde gelaat trilt van een aandoening die zij niet kan bedwingen. 'Ik ben in langen tijd niet bij u geweest,' zegt ze. 'Het is jaren geleden sedert ik u het laatst zag.'

'Wat!' roept Slinter zoo luid, dat de vrouw er van schrikt en hem een wenk geeft zachter te spreken. 'Zijt gij dan vergeten hoe gij altijd om mij heen zwierft en hoe dikwijls ik u

met moeite wegjoeg van de deur van den ouden van Dalse? Wat wilt ge nu weêr? Hebt ge geld noodig? Zeg het dan spoedig, want ik heb haast.'

'Geld!' herhaalt de vrouw, en een uitdrukking van toorn vliegt over haar gelaat. 'Ik zou geld noodig hebben van u!' Maar dan vervolgt ze zachter: 'Zeg mij! Zijt gij rijk? Zijt gij gelukkig?'

'Natuurlijk!' antwoordt de man trotsch en hard. 'Ik werk van 's morgens tot 's avonds, dus verdien ik niet anders. Maar laat mij nu gaan.'

'Ik had gehoord... dat het geld...' zegt de vrouw half aarzelend, terwijl ze iets schijnt te zoeken onder haar ruimen mantel.

'Laat mij gaan, zeg ik u!' valt Slinter haar in de rede, 'ik heb haast.'

De vrouw houdt hem tegen. 'Ga nog niet!' zegt ze bijna smeekend. 'Zeg één woord tot mij, een enkel woord! Spreek tot mij! Ik heb zoo verlangd!....'

'Wat wilt ge toch?' is het ongeduldige antwoord. Slinter ziet dat er menschen naar hem staan te kijken. 'Laat mij los, wilt gij? Gij weet dat het niet goed is als de menschen u bij mij zien.'

Hij rukt zich los en gaat voort. Als hij niet meer omziet, sluipt de vrouw hem achterna; zij kan hem niet van zich laten gaan. Zachtjes, zonder gedruisch, gaat ze de trap op; dáár in dat kleine hoekje, waar niemand haar bemerkt, kan zij in het kamertje zien en hooren wat er gesproken wordt.

De zieke ligt daar nog; de voetstap dien hij hoorde komt nader; hij heeft zich niet bedrogen. De deur gaat open. Simon Slinter treedt binnen, niet geheel en al door onbaatzuchtige broederliefde gedreven. Zijn gelaat betrekt ten minste als hij het armoedig vertrekje rondziet en het schamele leger bespeurt waarop de doodelijke kranke rust. Maar zijn vrees blijkt ongegrond te zijn.

'Slinter!' zegt de zwakke stem uit het bed, nadat de eerste begroetingen gewisseld zijn. 'Ik heb u nog veel te zeggen en mijn tijd is kostbaar. Ik ben niet zoo arm als ik mij voordoe; ik wilde voor mijn kind sparen, nu ik niet meer voor hem werken kan. Zie, daar in die zwarte portefeuille ligt mijn geld.'

Slinter zoekt, vindt en zijn gelaat heldert op. Als hij de portefeuille opent, valt de inhoud hem niet tegen.

‘Heel veel is het niet,’ gaat de zieke voort, ‘maar toch genoeg om, als het geadministreerd wordt, mijn zoon de opvoeding te geven die hij zal verlangen. Het is een verstandig ventje, er kan iets van groeien,’ en het bijna gebroken oog van den armen vader schittert een oogenblik van vreugd. ‘Zorg goed voor hem, Slinter! Hij is niet sterk, zijn lieve moeder was het ook niet. Ik zal haar spoedig wederzien.’ En weer verschijnt die vreugdestraal, maar nu sterker dan te voren. ‘Zorg goed voor hem, ik laat hem u en mijne lieve zuster met een gerust hart achter.’ Maar Slinter luistert niet. Het middelste vakje van de portefeuille is gesloten; hij wil het openen, maar dat schijnt hem niet te gelukken. Eindelijk, na veel moeite, springt het slot los.

‘Ha!’ roept hij met sterker stem dan den kranke dienstig is, ‘daar heb ik het. Jongens! 't is een aardig sommetje.’ En met de handen in het bankpapier woelend en het uithalend, voegt hij er bij: ‘'t Is meer dan ik dacht. Keesje! ge hebt gepot, merk ik.’

Hij ziet zijn zwager aan en schijnt zich te bedenken. Zelfs in dit oogenblik ontgaat hem de verandering niet, die op dat bleeke gelaat heeft plaats gehad. ‘Kom!’ zegt hij op bemoedigenden toon. ‘Gij moet de zaken zoo zwaar niet opnemen! Ge kunt er zelf nog lang pleizier van hebben. Gij zijt nog jong, en... Wat? wildet ge mij iets zeggen?’ En hij buigt zich over den zieke, die hem wenkt. Hij kan slechts met moeite de woorden verstaan: ‘Mijn kind! zorg voor mijn lief kind!’ Dan wordt het stil, heel stil.

‘God! hij is dood!’ roept Slinter eensklaps en springt achteruit, want men is toch onwillekeurig weinig op zijn gemak, als men zich zoo in eens tegenover den grooten zwarten vijand bevindt. Heel lang duurt Slinter's vrees echter niet; ten minste na een uur zit hij nog bij het lijk van zijn zwager, met de portefeuille altijd voor zich. De laatste stralen der ondergaande zon spelen met het bankpapier en doen het blanke zilver schitteren. Slinter ziet het en bedekt het haastig met zijn hand. Als iemand hem eens bespiedde en zag hoeveel geld er was!

Maar kom! dat is kinderachtig. Wie zou hem zien? Er is niemand in het vertrek dan hij - en de doode. Ja, er is nog iemand, maar Slinter ziet hem niet, of wil hem niet zien. Het is een klein Duiveltje, nog zwarter dan de portefeuille voor hem; het springt en buitelt en maakt allerlei grimassen achter zijn

rug. Soms wipt het achter op zijn stoel en fluistert hem iets in het oor; dan lacht het weer grijnzend en listig, als het ziet in welk een goeden grond zijne woorden vallen. ‘Simon Slinter!’ zegt het Duiveltje, ‘bedenk hoe onvoorzichtig ge den laatsten tijd geweest zijt met het geld van uw vrouw en haar broeder! Gij hebt meer uitgegeven dan gij kondt, meer gewaagd dan gij mocht. Als de schuldeischers eens bleven aandringen op betaling?’

Het Duiveltje zwijgt. Slinter krijgt het benauwd. Hij staat op en gaat aan het venster. De zon is ondergegaan; een witte nevel ligt over het veld; 't is buiten stil en kalm.

‘Vlucht! vlucht!’ roept een stem in zijn hart. ‘Raak het geld van den wees niet aan! Bedenk, hoe de vader van den doode u weldeed; zult gij dat zóó vergelden?’

Het Duiveltje ziet met spijt dat het grond verliest.

‘Kom, Slinter!’ gaat het voort, ‘wees geen kind! Gij doet immers geen kwaad, als gij het geld gebruikt? Gij neemt den jongen in uw huis en voedt hem op. Later komt hij in de zaak, trouwt waarschijnlijk met uw dochter, en krijgt zoo van zelf zijn geld terug. Bedenk, ge kunt uw krediet herstellen, uw zaak uitbreiden. Bedenk wat gij, de arme bedelknaap, op wien ieder met verachting nederzag, kunt worden door dat geld!’

Het Duiveltje houdt op om even te lachen. De benauwdheid van Slinter vermindert, de zaak komt hem zoo eenvoudig en natuurlijk voor. Hij haalt papier en potlood te voorschijn, telt het geld nog eens na, en maakt zijne berekeningen. Telkens als hij een blad omslaat, heldert zijn gelaat op. ‘Kom!’ zegt hij bij zich zelf, ‘ik doe het! Het is juist genoeg om al die luid schreeuwende monden tot zwijgen te brengen. Ik houd zelfs nog wat over ook. De jongen krijgt het immers toch terug, als hij wat ouder is?’

‘Ha!’ grijnst het Duiveltje en maakt de wildste bokkensprongen. ‘Ha, hij neemt het! hij neemt het! Maar hij krijgt mij op den koop toe! Nu zal ik hem niet meer verlaten, zoo lang hij leeft. Hij is nu in mijn macht, en ik zal hem geen rust gunnen. Hij is het met mij begonnen, nu zal hij ook verder gaan; ik zal hem opjagen en voortdrijven tot het einde toe. Ha! hij neemt het geld, maar ik neem zijn vreugde, zijn rust, zijn geluk!’

Het leelijke wezentje lacht en wringt zich van genoegen, en zijn slachtoffer bergt zijn berekeningen weg en gaat heen. Maar vóór hij het vertrekje verlaat, werpt hij nog eens - half

in weerwil van zich zelf - een blik op den stillen man vóór zich, om wiens koude, half geopende lippen nog de laatste bede schijnt te zweven: ‘Mijn kind! zorg voor mijn lief kind!’

En nu, na vele jaren, doorleeft Slinter weer dien avond. Weer hoort hij de bede van den armen vader; weer ziet hij die bleeke gestalte voor zich, wel roerloos en stom, maar toch met een uitdrukking van droevig verwijt op het kleurloos gelaat. En weer verheft zich een stem in het hart van den man die voor den knaap spreekt. ‘Wat hebt gij met het kind gedaan?’ zegt zij. ‘Hoe hebt gij zijn jeugd verbitterd, zijn gezondheid verwoest! De zuchten die hij slaakte, zijn doorgedrongen tot Gods oor. Hij heeft zijne bittere tranen gezien. Nu zwerft hij rond, hij, de zwakke knaap, door regen en stormwind, alleen in de koude, ruwe wereld. O! roep hem terug! Nog is het tijd! Nog hebt gij het in uw macht, maak goed wat gij aan hem misdeedt.’

Maar het Duiveltje is er ook nog en weet dat Slinter altijd gaarne naar hem luistert. ‘Het gaat nu goed met u,’ zegt het. ‘Uw zaak bloeit en uw krediet is gevestigd. Maar ge weet zelf best, dat uw kapitaal nauwelijks groot genoeg is voor uw ondernemenden geest. Wat zou het zijn, als gij den knaap zijn geld teruggaaft, niet alleen de som, zooals gij haar ontvingt, maar met den interest van zoovele jaren? En daarbij, als ge den knaap zijn zin gaaft, zou hij geloof slaan aan uw goedhartigheid? Hij zou begrijpen dat er iets achterstak; hij zou gaan onderzoeken en eindigen met alles te ontdekken. Hij zelf is de schuld van alles wat er gebeurt; als hij in den winkel wilde komen, kwam de geheele zaak van zelf terecht.’

Slinter luistert, overdenkt en luistert weer. Maar zijn tweestrijd duurt niet lang; hij heeft er zich reeds zoolang aan gewend niet naar de stem te luisteren, die zich, al is het dan ook flauw, in zijn hart voor het goede verheft. Hij springt op, roept om licht en verdiept zich weldra in zijne berekeningen. De knaap dien hij verstiet trekt intusschen voort, door den loeienden stormwind en den ijskoud nederslaanden regen. Toch gloeit zijn gelaat en schittert zijn oog van geestdrift; een vriendelijke engel gaat naast hem en leidt hem op zijn moeielijk levenspad. ‘Houd moed!’ schijnt zijn stem te zeggen. ‘Houd moed en doe uw plicht. Werk zoolang ge kunt en zooveel ge kunt. God heeft een kracht in uw ziel gelegd. Hij heeft u een talent gegeven, dat Hij niet aan allen gaf. Meer dan van

anderen zal hij dus ook van u eischen. Gebruik de u geschonken gaven, en laat ze anderen tot zegen zijn.' De knaap blikt opwaarts naar den hoogen onstuimigen hemel, waar de orkaan een oogenblik de wolken scheurt, zoodat het bleeke maanlicht vrij naar beneden kan stralen. Dat licht ontleent de maan niet aan zich zelve; ze dankt het aan den hoogen oorsprong van licht en warmte, maar o! hoeveel troost en kracht doet die zachte, weemoedige glans toch nederdalen in zijn bedroefd en vermoeid hart.

Storm en regen zijn verdwenen. De late najaarszon laat hare dwarsche stralen koesterend over bosch en akker lichten, en strooit goud en purper over het dorrend gebladerte dat hier en daar nog enkele boomen bedekt. Willem van Dalse zit in het kleine vertrekje, zijn nieuw te huis. Zijn dagwerk is hem niet lastig geweest. De kinderen van het dorp hadden spoedig den jongen nieuwen meester liefgekregen, en vooral als hij aan het vertellen ging, hingen zij aan zijne lippen. Nu echter heeft hij school- en dorpsjeugd vergeten, andere gedachten vervullen zijn ziel, andere beelden zweven hem voor den geest. Zijne pen vliegt over het papier, een hooge blos bedekt zijn gelaat, zijn hart klopt bijna hoorbaar. Ja, dat is wel het werk dat hij liefheeft, waarvan hij zijn oom sprak. Hij leest het geschrevene over, haalt hier iets door, brengt daar met een enkel woord meer kracht of meer welluidendheid aan, en legt het volgeschreven blad bij zijne broederen die het wachten. Daar neemt hij een schoon vel papier en schrijft verder, altijd verder.

'Nog zoo druk aan de studie?' roept een stem aan het raam. Het is zijn overbuurman, de zeekapitein Jakob de Valk, om zijn goedhartigheid in het dorp gewoonlijk Vader Jakob genoemd. 'Ik kom wat bij u praten,' gaat hij voort, en de daad bij het woord voegend, keert hij zich om en stapt de deur in. Nog weinige oogenblikken en hij staat voor van Dalse en drukt hem hartelijk de hand.

'Ik ben niet bang u te storen,' zegt hij. 'Gij werkt elken dag zoo hard, dat er van avond wel eens een uurtje voor mij op kan overschieten. Ik heb menig genoegelijk avondje met uw vader doorgebracht; ik verlang om met zijn zoon kennis te maken.'

Willem's gelaat heldert op. ‘Hebt gij mijn vader gekend?’ vraagt hij, en biedt zijn bezoeker een stoel aan.

‘Zeker heb ik,’ zegt de oude man. ‘Hij was een van mijn beste vrienden. Hij was veel jonger dan ik, maar hij heeft mij menigmaal opgevroolijkt door zijn aardige zetten en geestige verhalen. Na den dood van uwe moeder heb ik hem uit het oog verloren. Arme jongen, hij leed toen veel en was al niet recht gezond meer ook. Gij waart zijn eenig kind, niet waar?’

Willem antwoordt toestemmend, en weldra zijn beiden verdiept in herinneringen aan het verleden. Het doet den jongeling goed, als hij met zoo veel lof hoort spreken van een man, wiens liefde als een zonneschijn zijn vroegste jeugd verwarmde en verlichtte, en wiens vroolijk, vriendelijk beeld zoo schitterend afstak bij de donkere tijden die later volgden, dat het hem niettegenstaande, of misschien wel juist door de nevelen van logen en laster, die het trachtten te bedekken, vaak een heiligenbeeld toescheen, het gewijde hoofd door een stralenkrans omringd.

‘En waarom zijt gij hier nu zoo alleen gaan wonen?’ vraagt de kapitein eindelijk. ‘Beviel het u niet in uw ooms huis?’

Willem aarzelt. Hij weet niet wat hij zal antwoorden. ‘Ik wilde liever op mij zelf staan,’ zegt hij eindelijk. ‘Mijn oom wilde dat ik in den winkel kwam, maar ik had daar geen lust in. Ik had meer lust in studeeren en lezen. Mijn oom merkte het en nam mij mijn boeken af. Ik kon zonder die niet leven, begrijpt gij?’ gaat hij met warmte voort. ‘Ik heb ze terug zien te krijgen waar ik ze vinden kon, en besloot met hunne hulp mij vrij te vechten.’

‘Ik begrijp u,’ zegt de kapitein. ‘Ge leerdet voor uw examen, gij kwaamt er door en nu zijt ge vrij.’

Willem knikt toestemmend. Zijn bezoeker ziet het armoedige kamertje rond en denkt een oogenblik na over dat ideaal van vrijheid: ondermeester op een dorpsschool. Dan vraagt hij:

‘En wat denkt ge nu met uw vrijheid te doen?’

Willem zwijgt en voelt zich het bloed naar de wangen stijgen. In weerwil van zich zelf dwalen zijn oogen af naar den stapel beschreven papier die naast hem ligt.

‘Ik ben misschien onbescheiden?’ vraagt de Valk, bevreesd dat hij om den knaap, die hem belangstelling inboezemt, te dienen, te ver is gegaan.

‘O neen!’ zegt Willem, ‘volstrekt niet. Het heeft weinig

te beteekenen,' voegt hij er bij, 'het is prulwerk, anders niet. Ik doe het zoo'n beetje voor mijn pleizier.'

'Verzen?' vraagt zijn bezoeker.

'Ja,' is het antwoord, 'ten minste als ge het verzen noemen wilt. Ik heb er lang een geheim van gemaakt, maar u kan ik het wel vertellen. Het was misschien beter dat ik het niet deed - dat ik wat meer studeerde - maar ik kan het niet laten. Het maakt mij zoo gelukkig! Als ik er aan bezig ben, is het alsof ik alles vergeet wat mij hindert.'

Vader Jakob ziet den bleeken knaap met de schitterende oogen aan. Hij begrijpt dat hier kwestie is van iets meer dan van 'prulwerk'.

'Mag ik het eens zien?' vraagt hij, 'of hebt ge het liever niet?'

Willem aarzelt. Zou een ander de oogen mogen slaan in zijn geliefd werk? Zou een ander weten wat hij gedroomd en gedacht, gehoopt en geleden heeft? Maar de belangstelling van den ouden man is zoo hartelijk en ongeveinsd, zijn goedheid is zoo iets vreemds en ongewoons voor Willem, dat hij spoedig zijn schroom overwint, zijn vriend de beschreven bladen overreikt en in gespannen verwachting zijn gelaat beschouwt als hij is beginnen te lezen.

De kapitein knikt eenige malen goedkeurend en geeft daarna het manuscript terug.

'Ik geloof dat er veel goeds in is,' zegt hij. 'Ik raad u sterk aan om voort te gaan.'

Die woorden klinken Willem vreemd en onverwacht in de ooren. 'Maakt gij ook verzen?' vraagt hij opgewonden.

'Meent gij dat zulk een lof alleen van een kunstbroeder kan komen?' zegt zijn bezoeker lachend. 'Neen, mijn jongen, daar doe ik niet aan. Nu wij toch onder ons zijn, wil ik u wel in het geheim vertellen, dat er wezenlijk een tijd in mijn jeugd is geweest, dat ik mij verbeeldde dat het lang geen geringe aanwinst voor de Muzen zou zijn, als ik mij in de rijen harer aanbidders schaarde, maar de zeewind heeft er die denkbeelden al lang uitgewaaid. Of dat wel zoo heel jammer is geweest, wil ik hier niet beslissen.'

Willem glimlacht, maar ziet weer naar zijn manuscript.

'Gij hebt gelijk!' gaat vader Jakob goedig voort. 'Wij zitten hier om over uwe verzen te spreken en niet over de mijnen, die bovendien reeds lang in asch en rook zijn opgegaan. Zie deze nog eens na, en zoek er de beste uit. Ik zal ze

dan, zoo gij het goedvindt, aan een vriend van mij sturen, die wel in staat is ze te beoordeelen.'

'Zoudt ge dat wezenlijk willen doen, Mijnheer?' roept Willem opspringend en zijn hand vattend. 'O wat ben ik u dankbaar!'

'Het is een kleine moeite voor mij, zou ik meenen,' zegt de kapitein. 'Maar nu moet ik u nog een raad geven.'

'En die is?'

'Dat ge niet altijd op uw kamer blijft, zooals ik u nu heb zien doen, maar u wat meer begeeft in het frissche, vrije leven daarbuiten. Daar toch moet gij uw meeste kennis opdoen. Zie in de wereld rond, leer menschen van verschillende standen, verschillenden aanleg kennen...'

'Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan,' valt Willem hem in de rede. 'Gij vergeet dat ik niet dan een arme ondermeester ben. Wie zal voor mij zijn deur openen? Mijn stand zal overal een hinderpaal zijn. En mijn gebrek aan fortuin niet minder,' wilde hij er bijvoegen, doch hij had reeds te veel van de mildheid en goedhartigheid van den kapitein gehoord, om dit punt zonder noodzaak aan te roeren.

'Dat is zoo erg niet, als ge denkt,' beweert de ander. En buitendien hebt ge het in dat opzicht bijzonder goed hier getroffen. De burgemeester, baron van Winckel, is er trotsch op dat hij zich zoo weinig op zijn adel en zijn groot fortuin beroemt 'Ik ben de baron van Winckel,' zegt hij, 'en heb tonnen in de wereld, maar toch ga ik gemeenzaam om met iedereen, en de minste boer is mij niet te gering. De adel is eene verouderde instelling, het geld is dwaasheid; alleen verstand en talent maken iemands verdiensten uit.' Zoo gij bij hem aan huis wildet komen (en ik kan wel maken dat het gebeurt), hebt ge veel gewonnen, want hij ziet natuurlijk iedereen; het kasteel is het middelpunt van het dorp.

Willems hoofd duizelt. Zijne verzen zullen in de wereld komen, en hij bij den baron van Winckel aan huis! Hij begrijpt dat hij te midden van zooveel geluk, waarin hij het spoor bijster zou worden, het beste doet den arm van zijn geleider stevig vast te grijpen en blindelings te doen wat deze zegt.

'Dat is dus in orde,' zegt de kapitein. 'Gij zult er velerlei soorten van menschen ontmoeten. Vooreerst de gedistingeerde Mevrouw van Winckel en de freules, die weleens den neus optrekken voor het plebejische gezelschap van Papa; dan den notaris en den dominé met hunne huishoudelijke vrouwen en de

zes dochters van den vorigen dominé, die hier om de goedkoopte blijven wonen en nog al vriendinnetjes van mij zijn. Ook den ouden kapitein de Valk zult gij er zien, een goeden man, maar is praten niet zijn lust en zijn leven en babbelt hij niet stad en land aan elkaar?' En vader Jakob lacht hartelijk en luid en Willem lacht mede, met zulk een verruimd gelukkig hart, als hij nog nooit in zijn borst heeft voelen kloppen. Eensklaps echter komt er een schaduw in het kamertje, een lange donkere schaduw. Willem verschrikt en ziet op: het is een oude vrouw die voor het raam staat en met hare donkere schitterende oogen naar binnen ziet.

'Hij is hier!' roept ze met een stem die onbeschrijfelijk weemoedig klinkt door de droefheid die er uit spreekt. 'Hij is hier! Ik weet het! O jaag mij niet weg, ik heb hem gevonden, ik weet dat hij hier is!'

De kapitein treedt aan het venster. 'Ga heen, Lida!' zegt hij, 'ga heen, het wordt koud, gij moet naar huis.'

'Ik ga niet heen voordat ik iets van hem weet,' zegt de vrouw. 'Hij is hier. Van Dalse! Ik heb den naam gehoord.'

Willem keert zich om, zoodat het volle licht op zijn gelaat valt.

De vrouw ziet hem teleurgesteld aan.

'Ziet gij wel? Hij is hier niet,' zegt de kapitein.

'Zal ik hem dan nooit vinden?' vraagt de vrouw, de handen wringend. 'Zal hij dan nooit bij mij komen? Weet niemand mij iets van hem te vertellen?'

'Gij weet wat ik u beloofd heb, Lida!' zegt de kapitein weer. 'Als ik iets van hem hoor, zal ik het u zeggen. Gij weet wel, dat ik u niet bedrieg. Maar ga nu naar huis. Het wordt koud en laat.'

De vrouw ziet den ouden man eenige oogenblikken aan en zijn gelaat schijnt haar vertrouwen in te boezemen. Dan zucht ze diep, wikkelt zich zoo goed ze kan in haar ouden gescheurden mantel, keert zich om en gaat weg.

'Wie is dat?' vraagt Willem ontroerd.

''t Is een oude vrouw, die een eind ver in het bosch woont. Om haar bruine kleur en donkere oogen wordt ze gewoonlijk Lida de heidin genoemd. De boeren denken natuurlijk dat ze een tooverheks is en de kinderen gaan haar uit den weg of roepen haar na. Ook zeggen ze dat zij veel geld in haar huis heeft, maar dat zij het begraaft en zich zoo armoedig kleedt, omdat niemand op het denkbeeld zal komen dat zij het heeft.

Iedereen is bang voor haar en er gaan hier vele verhalen van hare tooverkunsten en van het kwaad dat ze er mee heeft gedaan. Ik geloof echter dat ze eens een groot verdriet gehad heeft; misschien heeft ze wel iemand verloren dien ze heel lief had. Somtijds is ze niet wel bij het hoofd en loopt dan het dorp rond, om iemand te zoeken, zooals gij haar nu gezien hebt.'

'Maar ze scheen mijn naam te kennen,' zegt Willem huiverend. De verschijning had hem verschrikt en vrees aangejaagd.

'Dat leek mij ook vreemd,' was het antwoord. 'Anders noemt zij geen namen. Maar zij zal den uwen bij toeval gehoord, en omdat hij haar vreemd was, onthouden hebben.'

Nog eenige oogenblikken blijven beide vrienden bij elkaar en dan begeven zij zich ter ruste. Kalm en vriendelijk beschijnt de maan het stille sluimerende dorp.

Eenige weken daarna is het kleine dorp in rep en roer. Overal heerscht leven en beweging, overal worden de hoofden hij elkaar gestoken en ziet men de handen druk bezig, maar de tongen nog drukker. Een ieder is even vervuld met het groote nieuws en ziet met even gespannen verwachting uit naar de groote gebeurtenis: de burgemeester zal namelijk een partij geven. En welk een partij! Eene talentvolle beroemde actrice zal in het naburige stadje eenige voorstellingen geven; de burgemeester van Winckel, beschermer van kunsten en wetenschappen, heeft haar zijn huis als verblijfplaats aangeboden en haar verzocht een enkelen avond open te houden, om dien met hem en zijne vrienden huiselijk door te brengen. Dat er in dat woord 'huiselijk' ironie verscholen ligt, weten de vrienden van den burgemeester even goed als hij zelf, en zij aarzelen dus geen oogenblik om zich voor te bereiden op een van de prachtigste partijen die het dorp ooit gezien heeft of zien zal. De zes dames de Bruine, de dochters van den vorigen dominé, informeeren zich zeer of hooge plooikragen nog in de mode zijn en schaffen zich ellen neteldoek en kant aan om die voorwerpen van weelde te vervaardigen. Zij dienen ook als scheidsrechters in de kwestie, die gerezen is tusschen de vrouw van den dominé en die van den notaris, of polonaises nog gedragen worden of niet meer, en beslissen ten voordeele van dat modeartikel, door te verklaren dat zij in de vorige week de dochter

van den burgemeester er nog mee hebben zien loopen, hetgeen terstond alle bedenkingen doet ophouden. De vrouw van den notaris zucht en zegt dat ze misschien niet eens zal kunnen komen, daar ze het nog al gewaagd vindt om haar Jantje den geheelen avond alleen met de kindermeid te laten; hare vriendin, de dominé'svrouw, lacht haar uit en zegt dat ze wel zien kan dat Jantje het eenigst kindje is. Zij heeft acht kinderen en laat ze altijd alle acht alleen, en nooit gebeurt er wat met hen. De dames de Bruin verklaren hierop dat zij ook altijd alleen werden gelaten en dat het altijd goed afliep, want dat zij op elkander pasten, en zeggen tot de bezorgde moeder dat zij dus maar niet ongerust moet zijn, want dat dit ook wel goed zal gaan. De dominé'svrouw vertelt in het geheim dat zij van plan is haar oude zijden japon te keeren en met een anderen, die er best bij komt, op te maken. Zij wil nog wel eens zien dat er iemand is die het merkt. Nu is het de beurt van hare vriendin om medelijdend op haar neer te zien; zij heeft namelijk dien zelfden morgen een groote doos uit den Haag ontvangen, met een prachtige japon, door haar eigen vaste naaister gemaakt, benevens een vracht valsch haar, die zij den volgenden Zondag voor het eerst denkt op te zetten, onverschillig of zij daardoor alle harten der dorpsschoonen vervult met bangen twijfel, of zij het ooit zoo mooi zullen kunnen nadoen. Haar echtgenoot is dien morgen naar Amsterdam vertrokken, om ter eere van de aanstaande plechtigheid gevolg te geven aan een lang bestaand plan, namelijk zich een nieuwen tand te laten inzetten. Hij is een knap man en heeft den naam van heel goed te reciteeren; het is dus tot zijn grooten schrik dat hij bemerkt dat er door het uitvallen van een voortand iets lispelends in zijn spraak en iets scheefs in zijn mond was gekomen dat hem niet versiert. Dat mag niet, want zijn uiterlijk en zijn talent zullen hem te pas komen. De partij van den burgemeester is geen gewone partij. Het is eene soirée artistique, littéraire, musicale, agitée in één woord. Alles wat muziek maakt, zingt, declameert of acteert, wordt verzocht zijn beste beentje op dien avond voor te zetten. Vandaar dat de dominé zijne vrouw radeloos maakt door het spelen van het vierde gedeelte van een kwartet van Haydn, waarvan hij de violoncel-partij heeft, en dus den geheelen dag het huis van zijn melankolieke tonen doet weergalmen. Vandaar dat de dames de Bruin elkander nooit aanspreken dan met de titels ‘com-

tesse', 'baronne', 'votre majesté', enz., ten einde goed rolvast te zijn op den grooten avond als het fransche comediestukje zal worden opgevoerd; vandaar dat de notaris den geheelen dag alleen boven op zijne kamer doorbrengt met declameeren en daarbij zulke ijselijke gesticulaties maakt dat zijne overburen, die het zien, eerst bedenkelijk op hem en daarna op hun voorhoofd wijzen en dan veelbeteekenend het hoofd schudden; vandaar eindelijk dat Willem van Dalse met de handen in het haar en de wanhoop in het hart op zijn kamer nederzit, want hij is ook op de partij gevraagd en begrijpt zeer goed welke verplichtingen hij op zich laadt door de invitatie aan te nemen.

Kapitein de Valk is juist uit de stad teruggekeerd met een groote doos vol linten, kanten, kraagjes en dasjes, die hij bij de dames de Bruin aan huis heeft gestuurd met het verzoek om eens te zien of er ook iets van hare keus bij was. Bij elke feestelijke gelegenheid ontvangen de dames zulk een doos en zulk een verzoek; altijd zijn ze even verrast; altijd aarzelen zij evenzeer van de vriendelijkheid gebruik te maken; altijd eindigen zij met die dankbaar aan te nemen.

De kapitein wandelt nu vergenoegd naar huis en werpt in het voorbijgaan een blik in het vertrekje van zijn niet gelijk gestemden overbuurman.

'Welnu!' roept hij hem op zegevierenden toon toe. 'Wat heb ik u gezegd?'

'Het is onmogelijk!' zegt Willem, op de invitatiekaart wijzende. 'Ik kan er niet heen gaan.'

De kapitein begrijpt dat zijn invloed hier onmiddellijk vereischt wordt. Hij stapt daarom naar binnen en plaatst zich tegenover zijn jongen vriend.

'Waarom zoudt ge er niet heen gaan?' vraagt hij.

'Mijnheer!' is het antwoord, 'wat zou ik er doen? Ik behoor er niet. Neen, verg niet van mij dat ik dáár heen ga. Bij al die vreemde menschen, en dan nog wel - neen, dat kan ik niet doen.'

'Ge zijt dwaas!' zegt de kapitein geërgerd, 'ge moet er juist heen gaan. Het is een uitgezochte gelegenheid om te verkrijgen wat gij wenscht. Bedenk eens wat er gebeuren zal, als uw voordracht de menschen voldoet. De burgemeester zal er aardigheid in hebben om u voort te helpen, ik heb hem reeds over u gesproken; de actrice heeft natuurlijk juist de kennissen

en vrienden die u in het begin van uwe carrière van nut kunnen zijn. Gij laat u aan haar presenteeren en gij zijt klaar.'

Willem is nog altijd niet besloten.

'Gij vindt dus bepaald dat ik iets moet voordragen?' zegt hij.

'Natuurlijk!' is het antwoord. 'Anders kunt gij wel thuis blijven. Het is jammer dat wij juist de beste van uwe gedichten hebben weggestuurd; hadden wij dit vooruit geweten, dan hadden wij er een paar kunnen uithouden.'

'Hebt gij al antwoord van uw vriend?' vraagt Willem gretig.

'Neen, dat kan nog bijna niet; gij moet u ook niet voorstellen dat dat zoo spoedig zal komen; de man heeft meer te doen. Maar zie uw voorraad nog eens na; licht hebt gij nog wel iets dat u goed toeschijnt.'

'Ik zal eens zoeken,' zegt de jongeling met een zucht, 'als het dan toch zoo moet.'

'Zeker!' gaat de kapitein vol ijver voort, 'en dan moet gij er eerst eene visite maken. Gij moet dat spoedig doen. Morgen of overmorgen, later niet.'

'Moet dat ook al?' roept Willem verschrikt.

'Ja zeker,' zegt zijn vriend. 'Dat is niet meer dan beleefd. Gij moet daar maar niet tegen opzien. Bedenk van hoeveel gewicht het nu voor u is, hoe gij u voordoet. Gij hebt nu de gelegenheid, maak er gebruik van, daar hangt alles van af.'

Willem luistert, zucht en besluit te gaan, waarop zijn vriend hem verlaat. Dan zet hij zich neer, neemt een stapel manuscripten voor zich en zoekt en leest langen tijd. Eindelijk schijnt hij iets gevonden te hebben, maar nog is het niet naar zijn zin. Hier moet een rijmwoord door een ander vervangen, daar een regel omgezet worden; hier is een couplet te veel, daar kan een weinig meer wijdloopigheid geen kwaad. Hij leest over, verbetert, schrapt uit, herstelt. Laat in den nacht is hij nog daarmede bezig. Eindelijk weigert het moede hoofd verderen dienst en legt hij de pen neder.

'Kom!' zegt hij, 'misschien zal het zoo gaan. Laat ik mij niet langer ongerust maken of het mooi gevonden wordt of niet. Ik ben er dagen en nachten mede bezig geweest, en ik heb het met liefde gemaakt, ik heb het met mijne geheele ziel gevoeld, misschien is er iets goeds in.' En met meer kalmte in het hart dan hij dien begonnen is, besluit de jonge dichter zijn avond.

De volgende dag ziet hem op weg naar het huis van den burgemeester. Het is in het midden van December. De sneeuw

is des nachts in dichte vlokken nedergevallen, maar 's morgens heeft een frissche wind de zwarte wolken verdreven. De zon zendt hare stralen vroolijk en koesterend naar omlaag op het witte sneeuwkleed. Zij zou misschien wel gaarne eens willen weten, wat daaronder verborgen is, welke zaden daar liggen te kiemen, en welke vruchten die zullen dragen voor de toekomst, maar zij is thans niet in staat het ook maar aan een enkele punt op te lichten. Daarom vergenoegt zij zich door er met hare schitterende stralen goud en diamanten over uit te storten, zooals de menschen dat wel eens met hunne droomen en fantasiën doen, over het kleed dat de onzekere toekomst voor hen bedekt. Willem van Dalse ziet zijn toekomst ten minste in een rozenrood verschiet door schitterend licht omschenen. Zijne voeten dragen hem vlug over den gladden straatweg, en weldra heeft hij het huis van den burgemeester bereikt. Na eenig aarzelen schelt hij aan en wordt opengedaan door een vriendelijk dienstmeisje, dat hem verzoekt even in de voorkamer te gaan, omdat mijnheer de baron op het oogenblik iemand anders bij zich heeft, die echter wel spoedig weer zal heengaan. Hij treedt een prachtige kamer binnen, waar de warmte, door een grooten kachel verspreid, een onaangenaam contrast vormt met de frissche buitenlucht, die hij zoo even heeft verlaten. Een gevoel van duizeligheid grijpt hem aan; hij wordt zoo wonderlijk te moede; hij kan zich haast niet staande houden. Komt dat van den plotselingen overgang uit de koude in de warmte, of heeft hij de laatste avonden wat lang opgezeten? Hij is genoodzaakt zich op een der met rood fluweel bekleede stoelen neder te zetten, en ziet de kamer rond. Van alle zijden zien de starende oogen der familieportretten aan de muren op hem neer en maken zijne benauwdheid en gejaagdheid niet beter.

Willem is niet gewend aan familieportretten. In het kamertje achter den winkel hing er wel een van zijn overgrootvader, die daar deftig was voorgesteld met een staartpruikje en een hemelsblauwen jas, maar dat had hem nog nooit aangedaan. Het keek de lijst uit en wijdde zijn gansche aandacht aan de binnenplaats, het bleekveldje en de kippen, zonder de bewoners van het kleine kamertje ooit met een enkelen blik te verwaardigen. Hier is het een ander geval. Waar Willem de blikken wendt, overal ziet hij groote starende oogen met angstverwekkende belangstelling op hem gevestigd. Hier lacht een vroolijke jager hem toe, terwijl hij een prachtigen patrijshond streelt;

daar ontmoet hij den barschen blik van een krijgsman, die, de hand aan het gevest van zijn zwaard geslagen, gereed schijnt, de wereld uit te dagen. Iets verder wijst een achtbaar geleerde hem met plechtigen ernst op het geopend bijbelboek, terwijl daarnaast eene gezette Flora met dikke roode wangen hem op kokette wijze een takje jasmijn presenteert. Eene welgedane Najade met een wit satijnen kleed staat halverwege in het water en toont hem een afschuwelijken draak, die haar gezelschap houdt, en een prachtig gekleed herder, waarschijnlijk haar echtgenoot, wijst hem de sneeuwwitte schaapjes die aan zijne voeten grazen. Boven de deur ziet Willem een portret, dat weldra al zijn aandacht tot zich trekt. Het is half ingeschoten, zoodat hij moet opstaan om het goed te kunnen bezien. Het stelt een vrouw voor in een lang witsatijnen gewaad; het gelaat is onduidelijk geworden, maar zoover hij zien kan, zijn de trekken schoon en edel. De oogen echter hebben den invloed van tijd en stof weerstaan en schitteren met een ongewonen glans. In de eene hand heeft ze een kristallen drinkschaal met parelenden wijn gevuld, en met de andere schijnt ze lokkend te wenken. Wie kan die vrouw geweest zijn, en welke geschiedenis heeft ze gehad? Willem kan zijn gelaat niet meer van die vreemde droefgeestige oogen afwenden; zij doen hem denken aan een sprookje uit zijn kinderjaren van vreemde vrouwelijke verschijningen, die dwaalden door donkere wouden of door de bouwvallen van oude kasteelen en daar den verhitten jager of vermoeiden wandelaar opwachtten. Wee den jongeling die op hare uitnoodiging zich in hare nabijheid ter rust nederlegde, of zijne brandende lippen verfrischte met den verkoelenden wijn dien zij hem aanbood. Met den drank had hij een verterend vuur in zich opgenomen; een toovermacht hield hem aan de heillooze verschijning geketend; hij was genoodzaakt haar te volgen, waar zij hem medevoerde, tot hij zielloos aan hare voeten nederzonk.

Willem wordt gestoord in zijn gedachtenloop door het opengaan der deur. Het dienstmeisje komt weer binnen en zegt hem dat het mijnheer den baron wel spijt, maar dat hij den meester onmogelijk ontvangen kan, want dat hij het veel te druk heeft.

Willem ontvangt deze verzekering met heimelijk genoegen, en snelt met een zucht van verlichting het huis uit.

De benauwdheid die hem in het warme vertrek is overvallen, verlaat hem echter niet, nu hij zich in de frissche buitenlucht

bevindt. Hij gaat slechts langzaam voort; hij gevoelt zich zwak en duizelig. Het vreemde portret heeft diepen indruk op hem gemaakt; hij kan zich niet aan den invloed van die droefgeestige oogen onttrekken. Het is alsof de witte gestalte zich van den donkeren achtergrond heeft losgemaakt en hem volgt waar hij gaat. De zon heeft zich verborgen en de wind steekt op, maar zelfs de scherpe koude is niet in staat hem tot zich zelf te brengen. Overal ziet hij de vrouw die hem wenkt; de vliegende wolken voeren haar mede in ijlende vaart; in de dwarrelende sneeuwvlokken ziet hij haar wit kleed voor zich uitgaan, terwijl de wind hem voortjaagt en noodzaakt meer spoed te maken om haar te volgen. Vermoeid en afgemat bereikt hij eindelijk zijn huis en zijne kamer. Hij neemt een boek om de gedachten te verjagen die hem vervolgen, maar het is te vergeefs. Hij neemt pen en papier en wil gaan schrijven, maar de gedaante is daar weder en zweeft tusschen zijn oog en de letters. Met een laatste poging om zich te verzetten tegen de zwakheid die over hem komt, richt hij zich op en gaat staan, maar zijne knieën knikken, en hij valt achterover in zijn stoel terug.

Zijn oogleden vallen toe, maar zij sluiten het beeld, dat hem vervolgt, niet buiten. Het zweeft om hem heen, nu hoog in de lucht, dan raakt het met zijne voeten den grond aan. Het is achter hem, het sluipt zonder gedruisch om hem heen; langzaam doorloopt de vrouw het kamertje. Nu is het alsof ze iets zoekt; ze loopt gejaagd heen en weder; maar altijd houdt zij haar groote donkere oogen op hem gericht, op eene wijze, die hem pijnigt en onuitsprekelijken angst aanjaagt. Een koude tochtwind blaast in zijn hals; de gestalte nadert hem stil en sluipend, het hoofd een weinig voorover, om hem beter te kunnen zien. Hij wil zich oprichten, maar hij kan niet; een gewicht dat niet af te schudden is, houdt hem tegen en drukt hem neder. Nu is zij vlak bij hem; hij meent het ruischen van haar kleed te hooren; hij voelt haar hijgenden adem op zijn wang. Een slag wordt gehoord, veroorzaakt door eenige boeken die van de tafel vallen; Willem ontwaakt, springt op, ziet rond en bevindt zich niet voor het wonderschoone beeld dat hem vervolgde, maar tegenover de oude heidin Lida, die hem reeds eenmaal zulk een schrik heeft aangejaagd.

‘Wat wilt gij? Wat doet gij hier?’ vraagt van Dalse nog half bewusteloos en verward.

‘Jaag mij niet weg!’ zegt de oude vrouw, en haar blik wordt

zacht en smeekend. ‘Jaag mij niet weg. Ik zal u geen kwaad doen. De menschen zeggen dat ik gek ben, maar dat is niet waar. Zij zeggen ook dat ik een heks ben, en dat ik veel geld heb, dat ik wegstop. Het zijn allen leugens. Geloof ze niet.’

‘Wat wilt ge van mij?’ vraagt Willem, die zijn angst overwonnen heeft en medelijden met de oude krijgt, als hij zich herinnert wat de kapitein hem van haar vertelde.

‘Ge heet van Dalse?’ vraagt de vrouw gretig.

‘Ja,’ antwoordt Willem, ‘zoekt gij iemand van dien naam?’

‘De zoon van Willem van Dalse?’ vraagt Lida weer. ‘Maar neen, dat kan niet; de zoon van Willem van Dalse is dood; lang geleden in het kleine herbergje stierf hij, toen het zonlicht zoo schitterend op het zilver scheen. Wat zeg ik daar?’ vraagt ze eensklaps angstig. ‘Hebt ge mij begrepen? Heb ik iets verteld?’

‘Neen, neen!’ zegt Willem op geruststellenden toon, ‘dat hebt gij niet. Gij hebt gezegd dat ik niet de zoon van Willem van Dalse ben, en gij hebt gelijk; hij was mijn grootvader.’

‘En zijn dochter?’ vraagt de oude weer. ‘Willems dochter? Ik weet dat hij er een had.’

‘Zij is dood, al jaren lang!’

‘Ja!’ roept Lida op een toon vol droefheid. ‘Zij is dood! Zijn vrouw is dood! Maar hij? Hij?’

‘Wien meent ge?’ vraagt Willem. ‘Ik begrijp u niet.’

‘Hem, hem! O, vertel mij van hem. Ik moet weten hoe hij is, hoe het hem gaat, voor ik sterf. Ziet gij niet, dat ik oud en zwak word? Het zal niet lang met mij duren. O zeg mij een woord van hem, een enkel woord.’

‘Ik weet niet wien gij bedoelt,’ zegt Willem, die hartelijk naar het einde van dit bezoek verlangt. De hartstochtelijke toon waarop de vrouw spreekt, doet zijn angst weer boven komen. ‘Wien meent gij?’

‘Niets - niets,’ zegt de vrouw, terwijl ze zich met de hand over het voorhoofd strijkt, alsof ze zich bezint. ‘Niets! Ik kan niet zeggen wie het is, dat zou niet goed zijn. Let maar niet op mij.’

‘Hebt ge soms honger?’ vraagt Willem, ‘of is er iets anders dat gij noodig hebt?’

‘Neen, neen, dank u!’ is het antwoord, thans op bedaarder toon gegeven. ‘Ik verdien zelf geld, veel geld, ik zoek kruiden voor de apotheek; niemand kan ze zoo goed vinden als ik. En 's winters brei ik.’

‘Ge hebt een werkzaam, druk leven, voor iemand van uw ouderdom,’ zegt Willem.

‘Stil! stil!’ is het antwoord, ‘dat is mijn geheim. Ik moet werken en geld verdienen, tot ik sterf. Dat zal zoolang niet meer duren. Maar vertel mij iets van... van uwe tante. Zij was rijk, niet waar? Zij was gelukkig?’

‘Ik geloof het wel,’ zegt Willem. ‘Zij kon ten minste goed leven.’

‘En haar man?’ vraagt de vrouw met schitterende oogen.

‘Ik heb in lang niet van hem gehoord,’ zegt Willem, een weinig ongeduldig; het gesprek begint hem onaangenaam te worden.

‘Is hij rijk?’

‘Zeker is hij,’ antwoordt de knaap, ‘heel rijk. Maar ga nu naar huis. Zie, het wordt al laat, en het ziet er koud uit.’

De vrouw ziet naar buiten, de zwarte wolken zijn verdwenen, de maan staat stralend aan den helderen winterhemel. Zij wikkelt zich dicht in haar ouden mantel. ‘Laat mij nog eens bij u komen,’ zegt ze, heengaande. ‘Ik vraag geen geld van u en ik zal u geen kwaad doen. Misschien kan ik u helpen, misschien kan ik wat voor u doen. O! ik kan meer dan gij denkt,’ gaat ze voort, als Willem haar twijfelachtig aanziet. ‘Ik zou uw kleeren in orde kunnen brengen; ik zou u kunnen oppassen als gij ziek zijt. Gij hebt geen moeder meer, niet waar?’

Willem schudt het hoofd. Weêr is er iets in de stem van de vrouw dat hem onuitsprekelijk aandoet.

‘Laat mij terugkomen, mijnheer van Dalse,’ zegt de vrouw, den naam uitsprekend en herhalend met een teederheid alsof ze hem liefkoost. ‘Laat mij terugkomen, mijnheer van Dalse,’ en ze keert zich om en gaat.

Willem ziet haar na over den helder door de maan verlichten straatweg en tracht te vergeefs een oplossing te vinden voor het raadselachtige in die verschijning. Wat had zij met hem, wat met zijne tante te maken? En wie was die persoon die ze zocht, van wien ze sprak? Zijn oom toch niet? Hij kan het niet begrijpen.

Buiten strompelt de oude vrouw voort zoo snel ze kan, den gladden straatweg af; dan slaat ze een ruig met sneeuw bedekt zijpad in, tot ze een bouwvallig hutje bereikt. Ze treedt het niet dadelijk binnen, maar loopt er eerst omheen en voelt en tast in alle hoeken of zich er ook iemand verbergt. Ze vindt

niemand en treedt binnen. Het is koud en kil in het kleine vertrek; er is geen ander licht dan dat der maan, die vriendelijk door de ruiten naar binnen ziet. Het vuur is reeds lang geleden uitgegaan. Het vrouwtje gaat naar den haard en veegt er de asch af. Dan knielt ze neêr, grijpt een ijzeren ring die in een steen schijnt vast te zitten en trekt uit alle macht. Het gaat niet, hare handen zijn te koud. Zij blaast er in en wrijft ze om ze warm te krijgen; dan trekt ze weer zoo hard ze kan, en de steen springt los. Gretig bukt ze zich neer in de opening voor haar en trekt er met beide handen een zak uit, dien ze met moeite naar de tafel brengt. Zij steekt er de hand in en draait die om; haar gelaat verheldert als zij het geld hoort rinkelen. Nog eens gaat ze naar buiten, ziet nauwkeurig naar alle kanten rond, en als ze gerustgesteld terugkeert, stort ze het geld op tafel uit en telt het. Ze heeft dat meer gedaan, zij doet het bijna elken dag, en haar oog schittert als zij, zoo als nu, haar schat kan vermeerderen. Ze beziet het zilver, telt het en beziet het weer; dan houdt ze peinzend op.

'Hij is rijk,' mompelt ze bij zich zelf, 'rijk en gelukkig. Waarvoor bewaar ik het? Hij heeft het niet noodig. Maar als er eens een tijd kwam dat hij het noodig had? Ik weet dat geld het eenige is waarom hij geeft, het eenige, van klein kind af. - Hij draagt het hart zoo hoog,' gaat ze zuchtend voort, 'zoo hoog. Maar als hij er eens gebrek aan kreeg en er niemand was die het hem gaf? Hij zal het klaar vinden liggen, bij mij; bij mij zal hij het vinden, bij mij zal hij terugkomen. Ja, ik zal het voor hem bewaren,' zegt ze en ziet het geld met meer teederheid aan, dan het koude metaal verdient. Voor wien is die teerheid bestemd en wie mist ze, door eigen schuld, zijn leven lang? Ze bergt het geld weer weg, brengt met moeite den steen weer op zijne plaats en strooit asch op den ring, om hem geheel te verbergen. Dan krijgt ze een stukje zwart brood uit de kast en tracht te eten. 'Het gaat niet,' zegt ze, 'mijn tanden worden te slecht,' en ze vult een kopje met water, om het harde korstje te weeken. Nu gaat het beter, en weldra is haar avondmaal geëindigd. Zij gaat ter rust. Niemand schudt haar peluw op, dat haar oud hoofd zachter ligge: niemand wenscht haar toe, dat haar slaap gerust moge zijn. Alleen de maan schijnt naar binnen en streelt met haar vriendelijk licht zachtjes de zilveren lokken.

Een paar dagen na Nieuwejaar is de partij bij den burgemeester, en niet zonder hartkloppingen ziet Willem dien dag naderen. Hij is er in den laatsten tijd niet gezonder of sterker op geworden; de oude kapitein heeft het gemerkt en raadt hem aan zijn werk vooreerst te laten staan en eens goed zijn rust te nemen. Maar is dat hem mogelijk? Hij denkt aan het oude sprookje, waaraan het vrouwenportret herinnerde. De jager ziet de verleidelijke verschijning en moet haar volgen, als hij eens van den zoeten drank heeft geproefd dien zij hem aanbiedt. Hij moet haar volgen, al is hij zich flauw bewust dat een donkere afgrond gaapt achter hare schitterende, lokkende gestalte. Willem voelt wat dat beteekent, als hij halve nachten opzit, bezig met het werk dat hij lief heeft.

Eindelijk is de groote dag aangebroken. Willem reciteert zijn gedicht nog eens voor den ouden kapitein, die verklaart dat het een prachtwerk is en dat hij niet begrijpt hoe iemand het bij elkaar krijgt, een oordeel, dat den moed van den jongeling merkelijk doet toenemen. Toch is zijn stemming alles behalve benijdenswaardig, als hij de feestzaal binnentreedt en aller oogen op zich gevestigd voelt.

De meeste menschen zijn reeds aangekomen. De zes dames de Bruin, de hoofden in hare plooikraaagjes gedoken, knikken den ouden kapitein vriendelijk toe, als hij met zijn jongen vriend binnentreedt; de dominé wrijft zijn rechterhand, die een weinig stijf is geworden door het krampachtig vasthouden van den strijkstok; de notaris staat in een hoek en betreurt het in stilte, dat hij nog zoo weinig gewend is aan het nieuwe meubel in zijn mond, waardoor het nakomen van des tandmeesters gebod: ‘om er vooral niet met de tong aan te raken,’ hem uiterst moeielijk valt. Beider echtgenooten, anders geene groote vriendinnen, sluiten zich dezen avond bijzonder aan elkander aan. Om de waarheid te zeggen zijn zij op deze ‘geleerde partij’, zooals zij het noemen, niet geheel en al op haar gemak. Beter zouden zij zich op haar plaats gevoelen op een gewoon ‘kopje thee’ en het familiare avondje, dat er altijd op volgt; maar voor geen geld van de wereld zouden zij dat nu erkend hebben. Vol gespannen verwachting zien zij naar de deur, waardoor de heldin van den avond, de beroemde actrice, zal binnentreden. Zij zijn benieuwd hoe zij er uit zal zien en hoe ze zal praten, en hoe ze zich zal voordoen in een gewoon gezelschap bij gewone menschen.

‘Daar komt ze!’ roepen ze halfluid, als ze naderende voetstappen hooren. Maar neen! 't is slechts kapitein de Valk met den ondermeester van Dalse. Hoe mijnheer van Winckel er toch bij komt om dien te vragen! Net weer iets voor den burgemeester; het schijnt hem dan maar in het geheel niet te kunnen schelen, wie hij in zijn huis krijgt. Dezelfde gedachte meent Willem te lezen op het gelaat van zijne gastvrouw en hare dochters, als zij zijne beleefde buiging met een nonchalanten hoofdknik beantwoorden; en in de trekken van zijne medegenoodigden, vrienden, neven en nichten van den burgemeester, die overgekomen zijn, om aan het feest hooger luister bij te zetten, ontdekt hij geen anderen welkomsgroet. Hij gevoelt zich eenzaam en verlaten, en trekt zich in een hoekje van het vertrek terug, waar hij den helderen maneschijn kan zien, die door een half geopend luik naar binnen dringt. Hij wenscht zich alleen met zijne boeken in zijn stille kamertje, of misschien ook wel wenscht hij zich bij dien vriend van den kapitein, die nog altijd zijne verzen heeft, en nog altijd niets van zich laat hooren. Hier zit hij echter tamelijk veilig; niemand kan hem zien dan de notarisvrouw, die juist hare vriendin vertelt dat zij haar Jantje in de diepste rust heeft achtergelaten, maar toch niet zou zijn uitgegaan, als haar man haar niet beloofd had, dat hij in den loop van den avond nog eens naar hem zou gaan kijken.

Maar ziet! de deur opent zich, en daar treedt zij binnen, de heldin van den avond. Een donker fluweelen kleed omgeeft hare slanke gestalte; minzaam groetend beweegt zij het schoone hoofd naar alle zijden. De burgemeester komt haar halverwege tegemoet en brengt haar naar zijne vrouw, die haar verzoekt, aan hare zijde plaats te nemen. Een voor een brengt hij de gasten bij haar en stelt ze aan haar voor; ze onderhoudt zich vriendelijk met allen. Willem ziet haar aan en is verrukt. Van hoeveel geest en verstand getuigen die fijne trekken; hoeveel gevoel spreekt er uit die zachte oogen! Hij wenscht vurig haar te naderen, met haar in kennis te komen, maar telkens houdt zijne verlegenheid hem terug. Ook is er niet veel gelegenheid toe; elk oogenblik is een ander hem voor.

‘Laat ge u nog aan haar presenteeren?’ fluistert de notarisvrouw.

‘Neen!’ antwoordt hare vriendin; ‘om u de waarheid te zeggen, zou ik niet weten wat ik tot haar zeggen moest.’

‘Men kan met zoo iemand zeker niet over gewone dingen spreken.’

‘Wel neen. Verbeeld u, dat ik haar eens vroeg of zij haar boter 's morgens afweegt, of ze zoo maar op de gis geeft. Ik zou haar gezicht wel eens willen zien, als ik haar om een recept voor ingemaakte snijboonen vroeg; ik wed dat ze niet eens weet wat ingemaakte snijboonen zijn!’

‘Ik zou haar heel dankbaar zijn, als ze mij daaraan kon helpen,’ zucht de notarisvrouw. ‘Verbeeld u, Marie! een heel vat van mij is bedorven!’

‘Is het ook gebarsten?’ veronderstelt Marie.

‘Wel neen!’ is het antwoord, ‘dan had ik het immers zien lekken? Och hemel! laat ik niet aan mijn huis denken, want dan krijg ik weer zoo'n angst voor Jantje! Bram!’ gaat zij voort, zich tot haar echtgenoot wendende, ‘zoudt ge niet eens naar huis gaan en zien of het met het kind wel goed is?’

Maar Bram hoort haar niet, of wil haar niet hooren. Hij is telkens den tweeden regel van het derde couplet vergeten, en houdt zich overtuigd dat hij daar zal blijven steken. Daarenboven heeft hij tandpijn, en eene wandeling door de besneeuwde velden lacht hem dus niet toe. Zijne vrouw zoekt ongetroost hare vriendin weer op. Inmiddels is de partij in vollen gang gekomen. De zes dames de Bruin verlaten op geheimzinnige wijze de zaal en komen kort daarna terug, gemetamorfoseerd in zes boerinnetjes uit zes verschillende gedeelten van ons vaderland. Zij houden een aardige samenspraak op rijm, ieder in het dialekt dat bij haar kostuum past; en verheffen daarin het talent en de beminnelijkheid van de beroemde actrice hemelhoog. Het geheel eindigt met het maken van quasi-boersche buigingen en het overhandigen van zes bouquetten aan het voorwerp van haar lof. Een daverend applaus volgt op deze voorstelling. Men heeft op niets dan de Fransche comedie gerekend, en nu komt er nog zulk een alleraardigste verrassing! Het gezelschap is zeer voldaan, en met luchtiger harten dan zij die betreden hebben, verlaten de dames de Bruin de zaal.

Het voorbeeld dat zij gegeven hebben, werkt aanstekelijk. Kleine en grootere tooneelstukjes, pianospel, charades, ernstige en vroolijke liederen en verzen wisselen elkaar af. Beethoven's plechtige, verhevene akkoorden ruischen door de zaal. Haydn's vriendelijke, geestige muziek weerklinkt. De stemming van het gezelschap wordt vroolijk en vrij. De beroemde actrice verlaat hare eereplaats naast de gastvrouw en onderhoudt zich minzaam met hare medemenschen.

Willem is opgetogen van verrukking. Hij verliest haar niet uit het oog, en juist is hij, al zijn moed verzamelend, haar genaderd om haar aan te spreken, als de burgemeester naar haar toekomt en haar smeekt de verwachting van het gezelschap niet teleur te stellen en zich ook eens te doen hooren. Dadelijk is zij bereid, en nadat ze gewacht heeft, tot alles stil is en luistert, klinkt Vondel's heerlijke zang:

‘Wie is het, die zoo hoogh gezeten’,

door de zaal. Willem hangt aan hare lippen; hij kent de woorden, maar nog nooit heeft hij ze zoo goed begrepen. Met welk een eenvoud en toch met hoeveel gevoel spreekt zij de schoone gedachten uit. Bij het

Wie kan U noemen
Bij Uwen Naem? Wie wort gewijt
Tot Uw orakel? Wie durft roemen?

beeft hare volle stem van diepen eerbied, en als zij het juichend:

‘Heiligh, heiligh, noch eens heiligh,
Drie mael heiligh, eer zij Godt!’

aanheft, schijnt zij hem toe eene priesteres te zijn, die, zich losmakend van de aarde en het aardsche, hare schoone ziel verheft, om den lof des Eeuwigen te zingen.

Reeds is het plechtig:

‘Al wat Godt behaaght, is wel,’

gehoord en nog zwijgt ieder. Allen luisteren alsof er nog meer zal komen. Maar de hoog opgehevene gestalte herkrijgt hare gewone grootte; het oog verliest zijn gloed van geestdrift; de halfgeopende lippen sluiten zich.

Nu beijvert een ieder zich zijn opgewekt gevoel te toonen. De burgemeester begeeft zich naar zijn talentvolle gast en buigt diep voor haar; de notaris roept zacht: ‘bravo! bravissimo!’ en klapt in de handen. De neven en bloedverwanten stampen oorverdoovend met de voeten op den grond. De zes dames de Bruin leggen hunne zes handen op hunne zes harten en fluisteren: ‘Magnifique!’ De notarisvrouw ontwaakt als uit een droom.

‘’t Is erg mooi! vindt je niet?’ zegt zij tot hare vriendin.

‘Hè ja!’ stemt deze toe, blijkbaar ook onder den indruk van het gehoorde.

‘En wat is ze eenvoudig!’ gaat de eerste voort. ‘Ze praat zoo aardig met iedereen. Kijk nu eens! zoo als zij nu doet. zou men wezenlijk niets aan haar zeggen.’

‘Dat vind ik nu zoo'n wonder niet,’, meent de dominé's-vrouw. ‘Ge moet denken, zoo'n actrice kan overal voor spelen: voor koningin, voor boerin, voor marketentster, dat is haar alles hetzelfde. Van avond speelt ze voor gewoon mensch.’

‘Mijn man heeft ook wat!’ zucht de notarisvrouw; ‘ik hoop maar dat hij het er goed afbrengt.’

‘Dat zal wel gaan!’ zegt de andere bemoedigend.

‘Ja maar!’ hervat de eerste, ‘eerst moet hij even naar Jantje gaan kijken. O hemel! Daar krijg ik een gevoel alsof de meid hem van haar arm heeft laten vallen. Bram! Bram!’ roept ze, ‘ga nu eens even naar huis! Het is juist een best oogenblik!’

Haar wensch wordt niet vervuld. Bram staat tot haar groote schrik en ontsteltenis op eens in het midden van de zaal, gereed om te gaan declameeren.

‘Vasthi!’

roept hij galmend.

‘Wat zegt hij?’ vraagt de dominé'svrouw, een toon of wat te luid.

‘Vasthi!’ roept de notaris weer.

‘Stil! 't is een naam,’ fluistert zijne echtgenoote, ‘een naam uit den bijbel.’

‘O! neem me niet kwalijk!’ stamelt hare vriendin, die, voor eene dominé'svrouw althans, niet heel bijbelvast schijnt te zijn.

De notaris gaat voort en trapt met zijn voet de maat:

‘Mannelijker trots in een....’

Op eens sluit hij den mond alsof hij naar iets hapt, wordt blauw en rood van benauwheid en begint krampachtig te hoesten. De oogen puilen hem uit het hoofd; het is akelig om aan te zien. Zijne vrouw ijlt naar hem toe.

‘Brammetje!’ roept ze verschrikt. ‘Wat hebt ge? Verslikt ge u?’

‘Handen in de hoogte!’ roept de even ontstelde dominé'svrouw tot den patiënt en klopt hem op den rug.

De notaris is een toonbeeld van ellende. Zijne benauwdheid neemt met elk oogenblik toe en aan de hoestbuien schijnt geen eind te zullen komen. Zijne vrouw is op het punt van in tranen uit te barsten, als hij eensklaps roept: ‘Gelukkig! hij is er uit! Hè, dat was een benauwd oogenblik!’

‘Maar wat is er dan toch, Brammetje?’ vraagt zijne bezorgde gade.

‘Hij schoot mij in de keel,’ zegt de notaris, een klein wit voorwerp uit den mond halende, ‘de Amsterdamsche tand. Dat ellendige ding. Ik heb den vent wel gewaarschuwd dat hij hem er te los inzette. Maar nu zijn ze toch knap als ze mij weer tot zoo iets krijgen! Ik wil niets meer met al die kwalzalvers te maken hebben.’ In zijne billijke verontwaardiging vergeet de man geheel waar en in welk gezelschap hij is, tot een uitbarsting van algemeene vroolijkheid hem er aan herinnert. Hij trekt zich knorrig in een hoekje terug en zoekt zijn ongeluk op zijne vrouw te wreken, die hem echter onder het oog brengt dat er van dat alles niets gebeurd zou zijn, als hij, zooals zij hem zoo dikwijls verzocht heeft, naar huis was gegaan om naar het kleine kind te kijken, want dat hij dan naar alle waarschijnlijkheid nu juist onderweg zou wezen.

‘Zoudt gij nu niet eens beginnen?’ raagt vader Jakob aan zijn jongen vriend. ‘Mij dunkt, dat het nu het beste oogenblik is. Kom mede, gij moet er toch doorheen!’

Willem staat op; hij begrijpt dat de kapitein gelijk heeft, maar na al wat hij dezen avond hoorde en zag, is zijn moed niet vermeerderd.

‘t Is waar!’ zegt de burgemeester, naar hem toe gaande. ‘Gij hadt ons ook iets beloofd van avond, mijnheer van Dalse!’

‘Kom!’ fluistert de kapitein, ‘houd u goed! Bedenk wat er van kan afhangen.’

Willem begeeft zich in het midden der zaal. Eerst is hij geheel onder den invloed van al die gezichten, die onverschillig of nieuwsgierig hem aanstaren: zijn stem beeft en slechts met moeite kan hij de eerste woorden uitbrengen. Maar hij vermant zich spoedig en, bezield door zijn onderwerp, heeft hij weldra zijne omgeving en zich zelf vergeten. Zijn gedicht voert zijne hoorders terug naar die lang vervlogen tijden, toen de menschheid nog in hare kindschheid verkeerde, en de ontwikkeling der volken in haar eerste begin.

Zie! daar verheft zich, in rustigen trots, het ridderslot, omgeven door bloeiend struikgewas en statig geboomte. Daar buiten wiegelt de fiere zwaan zich op den zilveren waterplas; daar binnen, in de groote zaal, zetelt de hooge Heer.

Waak, Herman, zoon van Helprik, waak! De last der jaren kromt uwe schouders nog niet; de ondervinding van den lateren

leeftijd heeft uw verstand nog niet verlicht. Gij denkt aan den vriend die u gisteren trouw zwoer, en waant u veilig door dien eed. Waak! waak over vrouw en kind!

Hoor! wapengekletter klinkt door de lucht, wachters ijlen de zaal binnen met berichten van vredebreuk en verraad. Lachend staat Herman op ‘Wie zou mij kwaad willen doen?’ zegt hij. ‘Toon mij mijne vijanden, ik heb er geen!’

Maar de grijze dienaar antwoordt: ‘Heer! bij honderden zijn ze aan de poort verzameld. Vrees hun aantal, vrees hun voornemen; de man die u gisteren trouw zwoer, is aan hun hoofd!’

Toorn ontwaakt in Herman's hart; toorn verdrijft den lach van zijne lippen. Zijn borst is bedekt door het beveiligend staal; het verderf brengend zwaard schittert in zijn hand. Maar zijn hart juicht den strijd niet tegemoet; zijn vurig oog is vochtig. Heeft hij den man, die hem verraadt, niet vertrouwd? Heeft de hand, die zich tegen hem verhief, hem geen vriendschap gezworen?

Draal niet! Herman, zoon van Helprik! Draal niet! Nader en nader komt het krijgsgedruisch; de verrader is niet ver.

Op de wallen wacht de jonge held; zijne getrouwen omgeven hem. Zwak is hun aantal, machtig hun moed. Hij knielt neer, en heft zijne handen hemelwaarts. ‘O God! zegen mijn zwaard!’ klinkt het van zijne lippen. ‘Zwakken beschermde het, voor de onschuld streed het steeds! Zegen het ook, nu het mijn huis en haard moet verdedigen!’ Dan vliegt hij voort den vijand tegen.

Niet zoo snel, Herman, zoon van Helprik! Niet zoo snel! Boven u, aan het hooge boograam, staat uw schoone vrouw met uw kleinen zoon. Hoop en bemoediging stralen u toe uit hare heldere oogen. Zie om, zie haar nog eens aan! En nu, ga voort en strijd voor beiden.

Hij zwaait zijn arm en zijne vijanden vallen. Zijn woede verheft zich als de loeiende storm die boomen breekt in zijn vaart. Maar het verraad is sterker dan hij. De mannen, die met hem zijn, vallen; zijn arm kan ze niet verdedigen. Joelend stijgt het gejuich zijner vijanden; zijn helm verheft zich hoog in hun midden.

Beef, Herman, zoon van Helprik! beef! Des verraders hand vat u, zijn ros draagt u pijlsnel voort. Knarsend wijken grendels, sloten springen open, grijnzend wenkt het kerkerhol.

Daar ligt hij, menigen langen nacht, menigen droevigen dag. De stralende zon vervroolijkt zijn hart niet; het troostende maanlicht verdrijft zijne droefheid niet meer. Ruischend rimpelt de

stroom buiten zijn kerkermuur en iedere golfslag voert iets mede van zijn levenslust, van zijn levenskracht, van zijn levensmoed. Hij denkt aan den grond zijner vaderen, aan zijne bergen en bosschen, waar nu zijn vijand leeft en heerscht, en een bange zucht ontsnapt zijne borst.

Hij denkt aan zijn jeugd, die ijdel voorbijgaat, aan zijn kracht die hem van geen nut is, aan zijn naam die nooit zal weerklinken in het woelen van den strijd op het veld of in de heldenzangen van zijn volk, en bittere tranen ontwellen zijn oog.

Hij denkt aan zijne schoone jonge vrouw in de macht van zijn vijand; aan zijn zoon, opgroeiend in slavernij en de hand leerende kussen die zijn vader verried, en woeste wanhoop vervult zijn hart. Hij springt op en doorloopt zijn kerker; hij slaat met ijzeren vuist tegen de muren; rukt aan de tralies die hem het licht verduisteren, en roept brullend om hulp.

Te vergeefs, Herman, zoon van Helprik! te vergeefs! Het ijzer weerstaat uw geweld, de steenen brengen uw angstkreet niet over. En al deden zij het, wat zou het u baten? Is het hart van uw vijand niet harder dan zij, zijn hand niet nog minder gereed tot uw hulp?

Hij knielt neer en rinkelend rammelen zijne boeien.

‘O God! Vrij vliegt de vogel door de lucht; vrij trekken de wolken over mijn kerker. Vrij straalt het zonlicht naar omlaag; vrij lichten de schitterende starren. Waarom hebt Gij mij mijne vrijheid ontnomen? De muren van den kerker drukken mij neer! O! laat mijne voeten mij weer dragen over het mos mijner bosschen; mijn hart smacht naar de lucht van mijn vaderland!’

Hij zwijgt en het blijft stil, stil om hem heen. Buiten ontsluiten de bloemen hun knop; zacht wekt hem de lentewind. Het zonlicht straalt vroolijk in den somberen kerker en lacht met het leed van den gevangene.

Zwijgend zit hij neer; doffe wanhoop spreekt uit zijn blik. De nacht werpt hare zwarte schaduw over de aarde, maar donkerder is de schaduw in zijne borst: geen stralende morgenzon verdrijft haar ooit. Het doodskleed van zijn jeugd, van zijn hoop, van zijn liefde spreidt zich over zijne ziele uit.

Nadert, nachten zonder rust, droevige dagen! Sombere jaren, rolt voort! Anderen brengt gij vreugde of verzacht gij de smart; voor hem hebt gij niets dan wanhoop en vertwijfeling. De vogel kwijnt, als de vogelaar hem gevangen houdt; kort is zijn

lijden, snel zijn dood. Maar des menschen lijden is lang en zwaar, zijn hoop sterft, zijn lichaam blijft leven.

Herman, zoon van Helprik! uw blos verbleekt. Uwe haren grijzen, het vuur uwer oogen is uitgedoofd! De uitgestelde hoop heeft uwe ziele krank gemaakt en hare kracht weggenomen. Gij ziet uwe verzwakte handen trillen en glimlacht. Gij wenscht naar het einde van uw leven en uw lijden; uw eenig verlangen is, te rusten van uw vruchteloozen strijd.

Leef, Herman, zoon van Helprik, leef! In zijn prachtige zaal ligt uw vijand stervend neder. Zijne dienaren kunnen den dood niet weren van zijne zachte legerstede. Zij kunnen de onrust niet verjagen, die zijn hoofdkussen hard maakt, noch de wroeging die grijnzend naast zijn leger zit. De schimmen van hen, die hij vermoordde, wenken hem; de tranen van hen, die hij ongelukkig maakte, branden op zijn hart. Zijn borst zwoegt in doodsangst.

'Wee mij!' gilt hij, 'geen liefde heb ik gekend, het medelijden is mijne ziele vreemd gebleven. Vreeselijk zijt Gij, o God! nu bezoekt Gij mij; nu treft uw hand mij zwaar! Ik wil goedmaken wat ik misdeed. De poorten van mijne gevangenissen wil ik openen vóor ik sterf, en van de schatten die ik roofde, verrijze U een heerlijke tempel!'

Het gebod wordt gehoord; de wil van den woestaard is wet. Herman, zoon van Helprik! luister naar de nader snellende voetstappen; luister nog eens naar het knarsend kraken der grendels! Uwe boeien worden losgemaakt; rammelend vallen zij neder; gij zijt vrij!

De grijzaard strompelt den kerker uit, dien de jongeling betrad. Dof dreunen zijne schreden door de dompige gangen; hij ademt de zuivere lucht weer in; hij ziet de bloemen bloeien aan zijne voeten en het zonlicht stralend boven zijn hoofd; hij dankt God voor zijne vrijheid.

Als de najaarsstormen bloemen en bladeren afrukken; als de ijzige adem des winters de planten stervend doet nederzinken, is hunne levenskracht slechts schijnbaar vernietigd. De lentewind ruischt, de lentezon koestert; daar herleven ze en pralen in jeugdige, schitterende pracht. Niet alzoo is het met uw hart, o mensch! Geen macht is in staat de teedere bloesems van liefde en geloof te doen herleven, die de koude hand van het verraad heeft afgerukt, die door de stormen des levens zijn verwoest.

De oude man gaat voort. De ontwende vrijheid benevelt

zijn verstand; lang vergeten gedachten komen terug en verwarren zijn brein. Hoe zal hij zijn land wedervinden? En zijn vrouw? En zijn kind? Hij komt in het land zijner vaderen; overal heerschen welvaart, weelde en bloei. Hij bereikt de poorten van het kasteel waar hij eens gebood. Hij ziet er zijne vrouw, oud van jaren; hij ziet er zijn zoon, omringd van voorvaderlijke pracht. Als kind heeft hij het brood der slavernij gegeten, maar het heeft hem bitter gesmaakt. Als jongeling heeft hij zijns vaders moed in zijn hart, zijns vaders kracht in zijn arm gevoeld. Hij heeft zijne moeder ontrukt aan de macht van den geweldenaar; hij heeft zijn land bevrijd van des vreemden druk. Nu heerscht hij, bemind en ontzien: zijne vrouw staat aan zijne zijde, omringd van bloeiend kroost.

De oude man ziet het en weent tranen van vreugd. ‘Leeft uw vader nog?’ vraagt hij zijn zoon met bevende lippen.

Treurig klinkt het antwoord van den jongen held. ‘Mijn vader viel voor vele jaren door de hand des verraders. Mijn teedere jeugd heeft zijn schuttenden arm niet gekend.... en niet behoefd,’ voegt hij er bij met fieren lach. De oude zwijgt; zijne bevende vingers omvatten zijn staf.

Keer terug, Herman, zoon van Helprik, keer terug! Wend uwe schreden af van den drempel van uw huis! Zoudt gij de lang vergeten macht terugeischen uit de handen uws zoons? Zou zijn hart uwe gespaarde levensdagen zegenen, als gij zijn zetel innaamt? Uwe betraande oogen zouden de vreugde in zijne woning verduisteren! Sla nog één blik op die oude vrouw, daar bij dat hooge boograam, en dan.... ga heen! Maar zie, hoe haar oog u bespiedt! Zij nadert, haar hand houdt u tegen, zij laat u niet gaan. ‘Vreemdeling!’ zegt ze met gretigen blik, ‘bedrieg mij niet! Een voorgevoel vervolgt mij sedert dagen. Weet gij iets van Herman, van den man dien ik liefheb, van den vader van mijn zoon?’

Herman, zoon van Helprik, waar is uw stem? Hebt gij slechts tranen tot antwoord aan die vrouw? Maar meer heeft ze niet noodig; ze knielt aan uwe voeten, zij kust uw bevende hand. De jaren hebben hare lokken vergrijsd, den blos van hare wangen doen verbleeken, maar de liefde van haar hart bleef jong. Zij wenkt haar zoon: ‘Zie! uw vader is wedergekeerd!’ zegt zij en tranen ontrollen haar oog. En ook hij nadert, de statige held. Eerbied buigt het hoofd, dat het geweld niet kon doen bukken; ook hij knielt neder aan uwe voeten.

Herman, zoon van Helprik, dankt gij nu God voor uw vrijheid? Hij heft zijne vrouw op en drukt haar aan zijn borst. Zij keert haar gelaat naar hem toe; de liefde die uit hare oogen straalt, ontsteekt een licht in zijne ziel. Hij kust hare zilveren lokken, dan wordt zijn oog dof, de kleur van zijne lippen verbleekt. De smart heeft de kracht zijner ziele verteerd; voor de vreugde heeft hij er geen meer overgehouden. Hij wankelt en zinkt ineen, de sterke arm van zijn zoon steunt zijn stervend hoofd.

'Rust zacht, Herman, zoon van Helprik, rust zacht. Het hart van uw kind beweent uw dood, zijne gebeden rijzen voor het heil uwer ziel, uw gebeente zal rusten in den grafheuvel uwer vaderen en de tranen van de vrouw die gij liefhebt zullen het groenende gras bevochtigen, tot zij zal worden geroepen om te rusten aan uwe zijde.'

Willem zwijgt, en een storm van toejuichingen barst los, gevolgd door een algemeene opschudding. Hij heeft bijzonder goed voldaan. Is zijne omgeving niet ontwikkeld genoeg om de gebreken op te merken die het gedicht van den beginner bijna noodwendig aankleven, of heeft het gevoelvolle van zijn stem en voordracht de onvolmaaktheden in rijm, maat en gedachtenloop vergoed? Hoe dit zij, allen dringen om hem heen, allen wenschen met hem in kennis te komen, allen willen hunne hulde brengen aan den jongen dichter, die hen een oogenblik zoo heeft geboeid. Hij zelf wankelt terug naar het donkere hoekje waar hij het overige van den avond heeft doorgebracht. De opgewondenheid, de overspanning die hem heeft staande gehouden, is geweken en heeft plaats gemaakt voor een gevoel van afmatting en zwakheid; het is alsof de zaal, de menschen, de schitterende lichten, alles met hem in het rond draait; de benauwdheid, die hem helaas zoo dikwijls overvalt, overweldigt hem weer, en toch moet hij de menschen te woord staan, die zich om hem heen verdringen. Hij stamelt met moeite een paar volziunen; dan gevoelt hij dat zijne krachten hem geheel verlaten, en met een flauwen kreet zinkt hij bewusteloos ineen.

De verwaaring wordt, als het kan, nog grooter. 'Hij is flauw gevallen!' 'Water!' 'Azijn!' 'Maak een raam open, het komt van de benauwdheid in de zaal!' zijn kreten die men van alle kanten hoort. Aan het laatste verzoek wordt onmiddellijk voldaan. Bereidwillige handen stooten het luik en het raam open, en weldra stroomt de koude winterlucht naar binnen,

Dit heeft ten minste het voordeel dat er ruimte ontstaat, want menigeen van het gezelschap trekt zich terug, bevreesd voor koude en tocht. Kapitein de Valck heeft Willem's hoofd op zijn knieën genomen en bet de slapen van den jongeling met azijn, terwijl de beroemde actrice een weinig krachtigen wijn tracht te druppelen tusschen de stijfgesloten lippen. De echtgenoote en dochter van den burgemeester vergeten hare patricische afkomst en zorgen voor den armen plebejer zoo goed zij kunnen. De vrouw van den notaris plaatst zich ‘hevig ontsteld’, zooals ze zegt, op de zachtste sofa die zij vinden kan en vertelt aan hare vriendin dat zij het wel gedacht heeft. Den geheelen avond heeft ze zoo'n angstig gevoel gehad, net of er iets akeligs gebeuren zou; eerst meende ze dat het wat met Jantje was, maar nu was het zeker dit. Dit is ook wel akelig, maar als het iets met Jantje was geweest, was het toch natuurlijk veel erger. ‘Het is toch wel heel vreemd,’ voegt zij er zuchtend bij, ‘dat zij altijd kan voelen, als er iets akeligs gebeurt.’

Met veel moeite en inspanning is het intusschen gelukt Willem bij te brengen, maar nog is hij zoo zwak, dat het opstaan hem uiterst moeielijk valt. Hij blijft dus rusten in den arm van den kapitein en ziet om zich heen. Welke vriendelijke, deelnemende gezichten omringen hem, dat van zijn vaderlijken vriend, die zich teeder over hem heenbuigt om hem te vragen hoe het hem gaat; dat van de actrice, die, door het uiterlijk en het gedicht van den jongeling met hem ingenomen, en door den kapitein met een enkel woord omtrent hem ingelicht, reeds het plan heeft opgevat hem te helpen en te steunen; dat van zijn vriendelijken gastheer, die zijn rijtuig in gereedheid laat brengen, om den zieke de terugreis naar huis gemakkelijk te maken. Het zilveren maanlicht, dat door het geopende raam naar binnen stroomt, omgeeft ze allen en hult ze in zijn zachten schijn. Willem volgt die vriendelijke, welbekende stralen, die den gloed van het kunstlicht doen verbleeken en heerschappij voeren in het hoekje van het vertrek, waar hij zich bevindt, en dat voorheen in halve duisternis was gehuld. Hij volgt ze over het tapijt, over de hoofden die zich vol deelneming naar hem toeneigen. Hij volgt ze als ze opklimmen langs het rijk vergulde behangsel, tot ze hun bleeken, droomerigen glans doen vallen op een vreemd vrouwenbeeld, met donkere droefgeestige oogen. Daar staat ze weer, den beker hoog opgeheven, en schijnt den knaap te wenken met hare sneeuwwitte hand, te

wenken om haar te volgen in een onbekend en donker verschiet.

Zacht rammelen en rinkelen van fleschjes, lepels en borden, voorzichtige voetstappen, bedekt gefluister, is alles wat Willem van Dalse in de eerste dagen hoort. De oude kapitein houdt trouw de wacht aan zijn legerstede; de dokter komt; het deftige gelaat van den burgemeester wordt ook in het vertrekje gezien, als hij belangstellend vraagt hoe het met den zieke gaat; mevrouw van Winckel en de freules komen en zenden versterkingen en versnaperingen. Willem heeft een onbestemd besef dat dit alles voorvalt, maar weten of begrijpen doet hij het niet. Hij kan niet denken, hij gevoelt alleen; maar alles is hem flauw en onduidelijk. Een helderder denkbeeld maakt zich langzamerhand los uit de duisternis en de verwarring in zijn brein. De maan schijnt door de kleine ruiten in het vertrek en in hare heldere stralen ziet hij weer dat zacht en nadrukkelijk wenken, dat hem zoo dikwijls beangstigd en gepijnigd heeft. Waarheen wenkt die hand? Waarheen? Hij weet het niet, hij begrijpt het niet, en dat benauwt hem en maakt hem onrustig.

De dokter treedt binnen; een zacht en onderdrukt gefluister is het gevolg van zijne komst. Willem luistert, maar kan weinig verstaan; hij spant zich in, alsof die zachte woorden hem de oplossing moeten geven van het raadsel dat hem bezig houdt; hij vangt een woord op, dat als een flauwe lichtstraal dringt door de nevelen die zijn verstand omringen: het woord ‘sterven’. Het woord dringt tot hem door, zonder dat hij goed begrijpt wat het beteekent; het dringt zich aan hem op, zoodat hij het niet kan vergeten. Het is de stroohalm, waaraan zijn wegzinkende geest zich vastklemt, om weer tot bewustzijn te geraken. Wat beteekent het? Van wien wordt het gezegd? Wie moet er sterven?

Feestvreugde omringt hem, lichten schitteren en stralen, vriendelijke, vroolijke gestalten zweven om hem heen. Geestige scherts of verheven ernst klinkt in woorden en gedichten. Welluidende tonen ruischen door de feestzaal en voeren de ziel met zich mede naar een hemel van licht en geluk. Maar waarom staat die sombere, droefgeestige gestalte daar weêr, en wenkt hem haar te volgen, te volgen uit het licht en de vreugde naar een donker, onbekend verschiet? Is hij het dan

die moet sterven? Is hij het van wien dat woord daareven is gezegd? Weer ruischt de muziek vroolijk en opgewekt. De bonte menigte wemelt en verdringt zich. Maar hij treedt in het midden van de zaal; alles zwijgt, alles luistert. Hij verheft zijne stem en allen hangen aan zijne lippen. Hij beheerscht de harten zijner hoorders, hij leidt ze, hij voert ze waarheen hij wil. Hij spreekt uit wat hij in de eenzaamheid heeft gedacht en gevoeld; wat slechts de muren van het stille kamertje hebben vernomen, brengt hij naar buiten onder de menschen; hij ziet dat hij begrepen wordt; hij leest sympathie en bewondering op menig gelaat. Dit is leven! Hij heeft het gevoeld, één oogenblik, één zalig oogenblik slechts, maar hij heeft toen begrepen, dat het zich herhalen zal, dat het een beeld is van de toekomst die hem wacht; als hij zich wijdt aan het werk dat hij lief heeft. En nu? weder wenkt de witte hand, weer hoort hij het vreeselijke woord: sterven! Hij weet nu wat het beteekent: hij zal zijn werk moeten nederleggen, nu hij het nauwelijks begonnen is; hij zal zich zijn kracht zien ontnemen, nu hij haar pas heeft leeren waardeeren. Hij heeft gehoopt, dat zijn leven nuttig zou zijn op aarde; hij heeft gebeden dat het anderen tot een zegen mocht zijn; hij heeft gedankt voor de gave die hij ontving, omdat hij gevoelde hoe zij hem sterk zoude maken in den strijd tegen zonde en laagheid. En nu begrijpt hij, dat al dat wenschen, al dat bidden ijdel is geweest, en dat het einde, dat het antwoord op alles zal zijn: een donker, koud, vroegtijdig graf. Zijn geheele ziel komt in opstand tegen dat denkbeeld; hij worstelt er tegen, hij kan er niet in berusten. Hij wendt zich heen en weder op zijn leger; vermoeidheid en nachtwaken hebben de oogen van zijn verpleger gesloten, zoodat hij niets vermoedt van den strijd die naast hem gestreden wordt. Weer verwart de koorts het brein van den kranke; schitterende lichten dwarrelen voor zijne oogen en verheffen zich als vlammen vuurs. Daverend handgeklap, jubelende kreten van toejuiching dringen in zijn oor, en daar doorheen klinkt als een schrille wanklank de kreet: sterven! sterven! Hij kan het niet verdragen, hij drukt de klamme hand tegen het brandend hoofd en smeekt God om genade en hulp.

En ziet! het wordt stiller, de woeste tonen verflauwen en zwijgen, zacht straalt het maanlicht neder van den hoogen hemel en stort troost uit in het arme gepijnigde hart. Een plechtige muziek ruischt, eerst zwak, dan duidelijker en duidelijker,

alsof ze van boven werd gezonden en door engelenstemmen overgebracht. De zieke luistert en luistert. Verstaat hij de woorden van het schoone lied? Ja, hij kent ze, zij dringen tot in zijn ziel door. Het is de lofzang dien hij dien avond hoorde, de lofzang door de engelen aangeheven, om de oproerige geesten te brengen tot onderwerping aan Gods bevel en tot berusting in zijn wil.

Hij herhaalt de woorden bij zich zelf, stil en biddend, en het wordt kalmer in hem.

> ‘Buiten Godt is 't nergens veilig,
> Heiligh is het hoogh gebodt,
> Zijn geheimenis zij bondigh,
> Men aanbidde zijn bevel.’

Hij zegt ze over, zij brengen hem troost; berusting en vrede dalen neder in zijn gemoed, als een verkwikkende regen nedervalt op eene heete verschroeide vlakte. Hij bidt dat hij kracht moge krijgen om zijn lot te dragen, wat het ook zij. Hij bidt dat zijn gansche ziel moge instemmen, als zijne lippen nogmaals en nogmaals de laatste woorden van het lied herhalen:

> ‘Al wat Godt behaeght, is wel.’

De maan staat hoog aan den helderen hemel en waakt over de menschheid. IJs bevloert de stroomen, sneeuw bedekt de velden en bosschen als een wit, koud lijkkleed. De stille muren van het kleine kamertje hebben een droevig schouwspel gezien: het vroegtijdig einde van een jong, schoon leven. Hij is niet alleen gestorven. Zijn oude vriend was bij hem en ook die vreemde vrouw, die hem eens zoo verschrikte. ‘Laat mij u oppassen nu gij ziek zijt,’ heeft ze toen gezegd, even als vroeger. ‘Gij hebt geen moeder meer.’

Hij heeft het goed gevonden; nadat hij dien grooten strijd heeft gestreden, nadat hij vrede heeft gevonden bij een lot dat hem eens zoo vreeselijk toescheen, is hem alles goed. Sedert die oude vrouw verscheen, is het nog rustiger in hem geworden; veel van wat hem vroeger duister was, werd hem door haar helder en licht. Zij heeft hem vreemde dingen verhaald. Van een vader heeft zij hem gesproken, die hard werkte en

spaarde voor zijn kind, omdat hij gevoelde dat hij het spoedig zou moeten verlaten. Van een oom heeft zij hem verhaald, die door dien vader vertrouwd werd, maar hem bedroog, zijn geld aanwendde tot eigen voordeel en het kind arm en alleen de wereld liet ingaan. Zij heeft het hem verteld onder tranen en snikken en uitingen van wilde smart, alsof zij deel had aan de daad van dien inhaligen man, maar hij heeft haar hand gegrepen en haar getroost.

'Mijn arme vader!' heeft hij gezegd. 'Zijn werk is vruchteloos geweest, maar het doet mij nu toch goed, te weten dat het zijne schuld niet was, dat ik zoo achterbleef. Misschien was ik sterker geweest, of had ik langer geleefd, als ik mij meer had kunnen ontzien, of er in mijne jeugd meer zorg voor mijne gezondheid was gedragen, maar dat alles is nu voorbij. Ik zou mijn oom niet gaarne terug willen zien; ik ben bang dat er bitterheid zou zijn in de woorden die ik tot hem sprak; maar zeg hem, dat ik hem vergeef, ook om u,' gaat hij voort tot de oude, 'ter wille van uwe liefde en zorg.' Hij tracht te vergeten wat hem nog aan de aarde hecht; hij tracht te denken aan het leven dat hem wacht, dat leven zoo vol raadselen en onzekerheid voor den armen onwetenden sterveling hier beneden, maar dat hij zich zoo gaarne schoon en heerlijk voorstelt. Zou dáár, van den boei van een zwak ziekelijk lichaam ontslagen, zijn bevrijde geest de vleugelen mogen uitslaan? Zou het hem vergund zijn, dáár te woekeren met de gave, hier zijn ongeluk, en toch, hij alleen weet in welke mate, zijne zaligheid? Hij weet het niet - hij hoopt - hij bidt.

Een wensch heeft hij nog op de wereld: dat hij bericht moge krijgen van zijn werk. Hij wilde zoo gaarne voor zijn dood weten, of het waardig gekeurd is, de wereld in te gaan, of hij het doel zal bereiken waarvoor hij het geschreven heeft, om gelezen te worden en goed te doen. In koortsachtige spanning wacht hij elken avond het post-uur af, maar wordt telkens teleurgesteld. Weer daalt de nacht; hij voelt zijne krachten verminderen; hij begrijpt dat hij ook dezen wensch aan hooger wil moet ten offer brengen; hij tracht te danken voor hetgeen hij ontving, zonder dat hij het vroeg: de vriendschap van dien man die hem het sterven zoo zacht en gemakkelijk maakt, en de liefde van die oude vrouw, wier geluk er in bestaat, hem te verzorgen en goed te doen. Zijn glimlach is rustig en kalm als hij afscheid van hen neemt. De nederdalende sneeuwvlok-

ken bedekken, als met een zacht wollig kleed, het graf waarin liefhebbende handen hem nederleggen.

In de hoofdstraat van het kleine stadje is ook veel veranderd. Het oude winkelhuis zoekt men er te vergeefs. Het is afgebroken; een huisje dat er naast stond, heeft in hetzelfde lot gedeeld en op beider plaats verrijst een nieuw en fraai gebouw met ruime magazijnen en groote spiegelruiten, schitterend verguldsel en kleurige verwen. Niets herinnert aan het oude gezellige achterkamertje, dan eenige veelgebruikte ouderwetsche meubels, die vergeten in een hoekje van den zolder van het groote huis staan. Zachte tapijten, stoelen en sofa's, overtrokken met mollig fluweel, staan daar in hun plaats in de hooge vertrekken beneden. Daar heerschen vroolijkheid en feestvreugde; de geur der kostbare spijzen rijst omhoog en het rinkelende klinken der glazen wordt gehoord bij de feestdronken die den flinken en werkzamen gastheer geluk wenschen met het nieuwe huis, dat zijn ijver en bekwaamheid hebben gebouwd. Ja, wel mag men hem prijzen, den krachtigen man, die daar tegenover zijne dochter aan het hoofd van de tafel heeft plaats genomen. Kwam hij niet als een bedelaar in het stadje en is hij nu niet een van de rijksten? En voor zij zijn huis verlaten, verheffen zijne gasten uitbundig zijn lof, bezien nog eens de ruime vertrekken en magazijnen, wijzen elkaâr op het zware verguldsel op deur- en vensterranden, en zelfs op de fraaie krulletters van den naam boven de deur, en bewonderen en benijden onbepaald.

Simon Slinter is alleen in zijne fraaie vertrekken. Hij heeft zijne dochter weggezonden; hij had haar niet noodig van avond, zeide hij. Dit is trouwens dikwijls het geval; hij heeft meer behoefte aan vroolijkheid en drukte, aan gezelschap dat hem opwindt en hem zich zelf doet vergeten, en zij is een zacht, stil meisje. Hij is in gepeins verzonken, als de deur opengaat en eene oude vrouw binnentreedt, zóó zachtjes, dat zij tot dicht bij hem is gekomen, voordat hij het bemerkt en opziet. ‘Gij hier?’ roept hij toornig en ziet de kamer angstig rond, maar er is niemand die hem verraden kan. Om geheel zeker te zijn, gaat hij naar de deur en wil die afsluiten. ‘Laat dat!’ zegt de vrouw gebiedend. ‘Gij hebt het recht niet meer om u

voor mij te schamen!' Hij ziet haar aan met klimmende verbazing, maar hij gehoorzaamt haar en laat den sleutel los. 'Wees niet bang dat ik u verraden zal, Benno!' gaat zij voort. 'Niemand heeft ooit geweten wie ik was, niemand zal dat ooit weten. Ik doe iets wat ik nooit te voren deed, ik kom in uw huis zonder uw vergunning of voorkennis, ik waag het u toe te spreken met uw eigen naam. Gij begrijpt dat ik een reden daartoe moet hebben.' Haar stem is zachter geworden; er blinkt zooveel weemoed en droefheid uit, dat hij het hoofd buigt en naar haar luistert.

'Hoe zal ik zeggen wat ik te zeggen heb?' vervolgt ze. 'Welke woorden zal ik gebruiken? Mijn bloed, mijn leven zou ik willen geven om het tot een leugen te maken. Maar het is waar, verschrikkelijk, vreeselijk waar, en het moet gesproken worden.'

'Ik begrijp niet wat ge wilt,' zegt Slinter ongeduldig. 'Zijt gij hier gekomen om mij op uw wartaal te onthalen?'

'Ware het wartaal, Benno!' zegt de vrouw treurig, en strenger gaat ze voort: 'Maar wat het zij, gij zult het aanhooren en luisteren naar wat ik te zeggèn heb; dan kunt ge doen wat gij wilt; ik zal heengaan, gij zult geen last meer van mij hebben. Zie, Benno! Jaren geleden kwam er eene vrouw in dit land, zij kwam uit het zuiden, uit het land van lachende valleien, vol bloemen en zonnegloed, en ze vond het hier kaal, dor en vlak, ze huiverde van de koude. Zij kwijnde, zij zou gestorven of weggegaan zijn, als zij hier niet een man had leeren kennen en liefhebben. Toen was zij gelukkig in de moerassige vlakten, en de kille sneeuwvlokken werden dierbaarder aan haar hart dan de oranjebloesem van haar vaderland.'

'Ik weet het! ik weet het!' pruttelt Slinter ongeduldig.

'Gij weet het,' gaat Lida voort, 'gij weet ook hoe zij leed, na dien korten droom van zaligheid. Gij weet hoe zijn liefde een leugen was en zijn eed bedrog; gij weet hoe hij haar verliet. Zij bleef op hem wachten, hopend en biddend dat hij terugkeeren mocht, maar dat gebeurde niet. Hij liet haar alleen, en al de liefde, waarvoor haar hart vatbaar was, droeg zij over op zijn kind. Gij weet hoe zij het knaapje verzorgde, hoe zij voor hem werkte en zwoegde, hoe zij vaak, in nachten, onstuimig als deze, hare eigene kleederen gaf om hem te dekken. Benno! herinnert gij het u? Het was een gelukkige tijd.'

'Ik herinner mij, dat zij het kind van zich afzond,' zegt

Slinter wrevelig, ‘hoe vreemden het opnamen en verzorgden en het leerden werken om te worden wat hij nu is.’

‘Toen het kind ouder werd,’ gaat Lida voort, zonder op zijne woorden acht te slaan, ‘bemerkte zijne moeder, dat zijn hart zich van haar aftrok; zij zag dat hij eerzuchtig was, en dat hij meer gaf om geld en weelde dan om haar. Hij wilde iets worden in de wereld, en zij begreep, dat, wat hij ook zou ondernemen, het mislukken moest als zij bij hem bleef. Daarom liet zij hem van zich gaan; het kostte haar menigen strijd, menigen traan, maar hij begreep het niet. Zou hij haar later zoo behandeld hebben, Benno! zou hij haar zoo van zich afgestooten hebben, als hij begrepen had hoe toen haar hart bloedde?’

‘Waartoe dient dit alles?’ vraagt Slinter; ‘ik begrijp niet, waarom gij dit vertelt.’

‘Het hart wil een klager hebben,’ zegt de oude vrouw, ‘ik heb er sedert lang geen gekend. Zoo mijn klacht u lang valt en u verveelt, heb dan geduld met mij; het is voor de laatste maal dat ik tot u kom. Eens, in hare eenzaamheid, hoorde de vrouw dat haar zoon schulden had gemaakt; hij had te veel gewaagd en daarbij verloren; hij was op het punt om ongelukkig te worden. Zij ging naar een kastje waar zij eenige juweelen bewaarde die zijn vader haar vroeger gegeven had, maar die zij niet meer had willen zien of aanraken, sedert hij haar verliet. Nu nam zij ze en verkocht ze, en ging met het geld naar haar zoon. Maar hij wees haar af en zeide, dat hij rijk en gelukkig was; hij wees zijne moeder af, ging naar den zoon van zijn weldoener die lag te sterven en stal het geld dat hij voor zijn kind had gespaard.’

‘Vrouw!’ schreeuwt Slinter, ‘wat zegt gij? Hoe weet gij het? Weet iedereen het?’

‘Benno! Benno! waarom deedt gij dat?’ gaat Lida droevig voort. ‘Ik had het geld bij mij dat u kon redden vóór gij u zoo vergreept. Het zou mij zoo gelukkig gemaakt hebben als gij het van mij aangenomen hadt. Ik wist niet dat gij het geld zoudt stelen, toen ik u op de trap naliep en in het kamertje bespiedde. Ik zag alleen dat het er was, en later bij het gezicht van de armoede van uw neef, begreep ik wat gij er mede gedaan hadt. O waarom heb ik het toen niet begrepen? Maar ik durfde haast niet tot u te spreken; gij waart zoo trotsch en zoo hard!’

‘Gij hebt gelijk,’ zegt Slinter, ‘het was verkeerd van mij,

maar ik wil alles goed maken; ik kan het doen, want ik ben nu heel rijk; in den laatsten tijd ben ik gelukkig geweest. Ik zal mijn neef alles vergoeden; hij kan leeren, hij kan studeeren, hij mag doen wat hij wil.'

'Te laat! te laat!' roept de vrouw in wanhopige droefheid. 'Het is niet meer te herstellen, het is niet meer goed te maken, nooit! nooit! De knaap is dood! Hij heeft zich overwerkt, hij is ziek geworden, hij is gestorven! O God! o God! Dat mijn zoon dit doen moest, dat ik hem heb kunnen redden, en dat hij niet heeft gewild!'

De sterke man wankelt en zinkt neer. 'Moeder! Moeder!' roept hij voor het eerst sedert zoovele jaren. 'Moeder! wat moet ik doen?'

De oude vrouw vergeet wat zij zelve geleden heeft als zij haar kind zoo ziet. Zij streelt met haar bruine, vermagerde hand zijn haar. 'Bid om vergeving,' zegt ze, 'wij hebben beiden veel misdaan; ik ook tegen u dat ik u van mij liet gaan; maar ik deed het uit liefde, dat weet God.'

'Heeft Willem het geweten vóór hij stierf?' vraagt Slinter.

'Ik moest het hem zeggen òm zijn hart gerust te stellen omtrent zijn vader,' is het antwoord. 'Maar niemand was er bij, toen ik het deed, en nu hij dood is, weet niemand het dan gij en ik.'

'Goddank!' zegt Slinter uit den grond van zijn hart. Hij heeft in zich zelf overlegd, wat de menschen zeggen zouden als alles bekend werd. Het weegt zwaarder bij hem, geschandvlekt voor de wereld, dan voor God te staan.

Zijne moeder bemerkt het en staat op.

'Gaat gij nu al weg?' vraagt Slinter. 'Laat gij mij zoo achter?'

'Ik moet vertrekken,' zegt Lida; 'onze wegen moeten zich weer scheiden zooals tot hier toe. De weelde en de pracht van dit huis stuiten mij tegen de borst. Daarbij, zou men niet iets gaan vermoeden, als ik bleef? Alles moet nu maar verborgen blijven.'

Hij ziet haar aan, maar houdt haar niet terug.

'Geef mij een kus, Benno!' zegt ze met bevende stem. 'Geef uwe moeder een kus! bedenk dat ik oud en zwak ben, dat ik u wellicht niet zal wederzien.'

Hij buigt het trotsche hoofd naar haar toe en zij omhelst hem lang en innig; dan verlaat ze hem als een veranderd man.

'Hij gaat gebukt onder zijn geld!' zeggen de menschen

spottend als zij zijne gebogen gestalte zien. Wisten zij eens, hoe diep!

't Is lente. Overal schieten de kleine teere grasscheutjes op, overal beuren de heldere, vroolijke bloempjes de kopjes omhoog. De oude knoestige linde boven Willem van Dalse's graf tooit zich met zachte lichtgroene blaadjes, en doet, zóó versierd, de menschen denken aan een grijsaard, die glimlachend de dagen van zijn jeugd herdenkt. De oude kapitein zit er onder met een geopenden brief voor zich. De gedichten van zijn vriend zijn uitgegeven en hebben hun weg door de wereld gevonden. Het doel van den schrijver is bereikt: ze hebben menige zwakke gesterkt, menig vermoeid hart verkwikt.

De oude kapitein wischt zich een traan uit het oog. ‘De zaaier heeft het zaad uitgestrooid,’ zegt hij bij zich zelf; ‘toen het opkwam en groende, heeft hij zich ter rust gelegd, en hij heeft niet geweten hoe zijn werk heerlijke vruchten droeg. Had hij het mogen beleven, had hij het mogen zien!’

En met een blik op den helderen, lichtenden hemel boven hem voegt hij er bij: ‘Wie weet!’

De grondslagen van het Britsch-Indisch beheer.

I. Het parlement en het opperbestuur.

Henri Taine noemt ergens den Franschman een animal sociable, den Engelschman daarentegen een animal politique. Inderdaad, de zucht tot politiseeren is den Brit als aangeboren, en zijne vaak krachtig geuite belangstelling in de openbare zaak is voorzeker wel een zijner meest in het oog loopende kenmerken. Niet minder in 't oog vallend is echter het feit, dat het Engelsch publiek zich slechts weinig, minder althans dan het onze, aan zijne koloniën gelegen laat liggen en zich inzonderheid om de grootste en rijkste Britsche bezitting, ja, een land dat zijne wedergade niet heeft, bijkans in het geheel niet bekommert. Een land dat, voor zoover het onder rechtstreeksch Engelsch beheer is gebracht, de uitgestrektheid heeft, op Rusland na, van Europa, en, volgens de jongste volksstelling, tweehonderd negen en dertig millioen inwoners heeft, en dus door een vijfde gedeelte van het gansche menschdom bewoond wordt; een land, welks geschiedenis, volgens Mill, Mahon en Macaulay, voor die van geen ander rijk in merkwaardigheid behoeft onder te doen, en welks maatschappelijke instellingen, zooals vooral Sir Henry Maine heeft bewezen, de onzen in haar oorsprong verklaren; een land eindelijk, dat niet alleen voor de wetenschap en de kunst, maar - wat voor den praktischen Brit voorzeker nog zwaarder zal wegen - ook voor de nijverheid en den handel van het grootste gewicht is. Britsch-Indië, bedoel ik. Niet alleen het Engelsche volk, ook het Parlement, naar het schijnt, heeft voor Indië geen hart. Ten aanzien van Indië is het slechts een cadaver. Een cadaver dat onder den bezielen-

den invloed van een Burke, een Fox of een Chatham, of onder den geweldigen indruk eener catastrophe, gelijk de militaire opstand van 1857-58, een enkele maal als door een electrischen schok opspringt, doch aanstonds weder terugkeert tot eene zoo rustige rust, dat Macaulay zonder overdrijving kon uitroepen: Een volksoploop in Covent Garden en zelfs het nietigste wetje schijnt meer de aandacht van het Huis der Gemeenten te trekken, dan de gewichtigste Indische vraagstukken. Van waar dit verschijnsel?

Richt men die vraag aan eenen Engelschen staatsman, tien tegen één, dat hij zonder aarzelen zal antwoorden: ‘Selfrestraint’ Zelfbeperking van den kant der leden van het Parlement, die zich volkomen van hunne onbevoegdheid bewust zijn, om zich te mengen in het Indisch beheer; die, bovendien, doordrongen zijn van de juistheid der opmerking, welke Adam Smith in zijn ‘Wealth of Nations’ gemaakt heeft, te weten, ‘dat naarmate het moederland zich minder met zijne koloniën inlaat, deze er beter bij varen’. En werkelijk schijnt de koloniale geschiedenis, blijkens menig door Adam Smith aangehaald voorbeeld, in zeker opzicht die uitspraak te staven. Wijst echter die geschiedenis niet eveneens aan, dat de belangstelling van het moederland in zijne overzeesche bezittingen, blijkbaar vooral uit het aandeel 'twelk zijne regeering in het koloniaal beheer neemt, in de eerste plaats wordt bepaald door het rechtstreeksch belang zijner schatkist bij dit beheer? Heeft Spanje b.v. zich niet krachtig in het bestuur van zijne Amerikaansche bezittingen, reeds aanstonds na hare verovering, doen gelden door middel van zijnen ‘Koninklijken Indischen Raad,’ en heeft het met de instelling van dezen Raad niet het eerste voorbeeld gegeven van een opzettelijk ten behoeve van het koloniaal opperbestuur opgericht departement? En was het niet Spanje, dat, om zijne schatkist te stijven, grootere offers dan eenige andere mogendheid van zijne koloniën eischte? Heeft Engeland daarentegen, welks schatkist nooit aanzienlijke baten, van welke koloniën of bezittingen ook, heeft genoten, niet tot het einde der vorige eeuw, tot 1794, gewacht met de oprichting van een departement van koloniën, of juister, tot 1815, want vóor dit jaar was het departement van oorlog nog niet gescheiden van het departement van koloniën? Heeft het zich tot 1794 niet tevreden gesteld met een ‘Board of Trade and Plantations’, die alleen de in-

ternationale handelsbetrekkingen der koloniën regelde, en deze overigens in haar inwendig beheer nagenoeg geheel en al vrij liet? Ligt het trouwens niet voor de hand, dat onder alle prikkels, die het moederland tot inmenging in het koloniaal beheer kunnen aanzetten, die van het geldelijk belang wel de felste zal zijn? Duurzame en krachtdadige deelneming in het lot van overzeesche gewesten is, waar deze prikkel gemist wordt, zelfs ter nauwernood denkbaar; een voorbeeld daarvan, voor zoover mij bekend is, bestaat althans niet. De zelfbeheersching alzoo, waarvan de Engelsche volksvertegenwoordigers ten aanzien van Indië blijk zouden geven, kan hun niet zwaar vallen. Want Britsch-Indië verschaft rechtstreeks geen voordeel aan de Engelsche schatkist. Evenmin nadeel. Ziedaar de eigenlijke oorzaak, gelijk Disraeli reeds opgemerkt heeft[1], van het geringe betoon van belangstelling, én van het volk, én van het Parlement, in Indische zaken.

De financiëele verhouding tusschen moederland en koloniën is alzoo, gelijk uit het voorgaande volgt, de grondslag hunner onderlinge politieke verhouding; het regeeringsstelsel, ten aanzien eener kolonie gevolgd, wordt er grootendeels door beheerscht. Voor alles mogen dus de financiëele betrekkingen tusschen den Engelschen staat en het rijk in Oost-Indië in bijzonderheden uiteengezet worden.

Britsch-Indië heeft nooit iets gekost aan de Engelsche schatkist: zoo luidt de aanhef van menig geschrift. Aan de vraag, of die bezitting evenmin iets opgebracht heeft, schijnt echter niet te worden gedacht. Zij is evenwel niet zonder gewicht; want ten opzichte der onmiddellijke politieke gevolgen maakt het weinig verschil uit of eene bezitting voordeel of nadeel aan de schatkist verschaft. Zoo kort mogelijk worde deze vraag dus vooraf beantwoord. Nauw had in 1765 het kloek beleid van Robert Clive de O.I. Compagnie in het bezit gesteld

1 ‘We have heard over and over again in this House’ - zoo sprak deze staatsman in het Lagerhuis - that India never could command attention here, that so long as there was a debate on India it was impossible to make or keep a House, and that it was a subject - however great its magnitude and vast and varied its details - in which Englishmen would never take an interest. I think, Sir, there is a very simple and satisfactory reason for a conduct which I cannot say is much to our honour, and for circumstances which I own are somewhat humiliating. Englishmen have never yet had to pay for India. That is the secret why India has never produced any interest in this House.

van Bengalen, en haar met eene uitgebreide, slechts in naam aan den Grooten Mogol ondergeschikte, souvereine macht bekleed, of in het Parlement rees de vraag, of aan dit handelslichaam dan wel aan de Kroon die souvereine macht toekwam. En indien de premier van die dagen, de allesvermogende Chatham, niet plotseling ware bezocht door de geheimzinnige kwaal welke aan het einde zijner loopbaan zijnen geest als verlamd heeft, dan ware reeds toen naar alle gedachten het pleit beslist ten gunste der Kroon. Overeenkomstig den raad van Lord Clive, zoude de kroon zich tot souverein van Bengalen verklaard, en zelve de teugels van het Indisch bewind hebben overgenomen. Trouwens, de O.I. Compagnie had hare overwinningen voor een groot gedeelte te danken aan de Engelsche vloot. Het moederland had dus rechtmatige aanspraak, althans op een deel van het veroverde land. Het Parlement, van Chatham's leiding verstoken, liet echter de principiëele vraag van daareven voorshands onbeslist, en bevestigde in 1767 de Compagnie in het bezit van Bengalen, onder oplegging nochtans, korten tijd later, eener jaarlijksche schatting van 400,000 p. st. Eerst volle zes jaren later, in 1773, werd bij Parlementaire resolutie beslist, dat alle veroveringen, door Britsche onderdanen gemaakt, rechtens het eigendom zijn van de Kroon[1]. Sedert dien werd dan ook bij alle, ter verlenging van het octrooi der O.I. Compagnie, uitgevaardigde acten of wetten uitdrukkelijk melding gemaakt van dit souvereine recht van den staat of de Kroon; terwijl van het Indisch grondgebied werd verklaard, dat het slechts in bewaring of bruikleen (in trust for the crown) aan genoemde corporatie afgestaan was. Uit hoofde van de geldelijke ongelegenheid echter, waarin de Compagnie reeds in 1773 geraakt was, schold het parlement haar het eerst zes jaren te voren opgelegde tribuut weder kwijt, en in 1781 werd het door de schikking vervangen, dat jaarlijks uit de Indische middelen en winsten vooreerst acht ten honderd van het kapitaal der O.I. Compagnie aan hare aandeelhouders zoude uitgekeerd worden, en voorts, dat drie vierden van het overschot dezer inkomsten aan het publiek, d.w.z., aan de schatkist zouden vervallen. Twee jaren later, in 1783, zag Engeland echter ook van

1 Of letterlijk: ‘That all acquisitions made by British subjects under the influence of a military force, or by treaty with foreign princes, do of right belong to the State.’

deze heffing of van dit souvereine recht af, totdat, gelijk het heette, de Compagnie hare reeds aanmerkelijke schulden zoude afgelost hebben. En ofschoon latere acten nu en dan wederom soortgelijke bepalingen als die van 1781 bevatten, is de schatplichtigheid der O.I. Compagnie feitelijk in 1783 vervallen. Hierop zijn trouwens de groote gebeurtenissen, welke onderwijl in een ander werelddeel voorvielen, niet zonder invloed gebleven. Het verzet der Vereenigde Staten, waartoe, gelijk men weet, eene door het moederland ten bate der O.I. Compagnie ingevoerde belasting de naaste aanleiding was, riep in 1778 eene Parlementsacte in het leven (18 Geo III c. 12), waarbij o.a. vastgesteld werd, dat in Noord-Amerika en de West-Indiën zelven voortaan geene belastingen dan ten behoeve van deze koloniën zouden worden geheven, een beginsel, dat stilzwijgend op alle Britsche onderhoorigheden, zoowel in het Oostelijk als in het Westelijk halfrond, toegepast is. Ook ten opzichte van Engeland geldt dus de uitspraak, dat, terwijl de onderlinge verhouding tusschen moederland en koloniën zich bij de staten der oudheid, bij Griekenland, het Romeinsche rijk en Carthago, door schatplichtigheid heeft gekenmerkt, de koloniale stelsels van de meeste nieuwere staten, tot voor weinige jaren, meer op monopolie berust hebben. Zooveel is zeker althans, dat in het voordeel, 't welk Britsch Indië ooit rechtstreeks aan de Engelsche schatkist verschaft heeft, nooit een krachtige prikkel voor het Parlement kan hebben gelegen tot inmenging in het Indisch beheer.

Gaan we thans tot de tegenwoordige financiëele betrekkingen tusschen Britsch-Indië en het moederland over. Voorzeker zijn die uit parlementaire verslagen, en denkelijk wel het meest uit de Parliamentary Speeches van den heer Fawcett, ook hier te lande niet geheel onbekend. Men zal althans weten, dat de Indische middelen niet anders dan ten behoeven van Indië mogen aangewend worden[1]. Dit beginsel staat vast. Evenwel heeft de heer Fawcett de Regeering herhaaldelijk beschuldigd van het exploiteeren der Indische geldmiddelen in het belang van het moederland. Het overdrevene dezer aanklacht valt bij een kalm en on-

1 Krachtens de artikelen 2 en 55 van de wet van 21 en 22 Victoriae. C. 106 (de wet van 1858). Vergelijk hiermede art. 42 derzelfde wet, zoomede de wet van 7 Geo 4, C. 52. Deze artikelen zullen later, gelijk de overige thans vigeerende wetsartikelen betreffende de constitutie van Britsch-Indië, in eene bijlage medegedeeld worden (Bijlage A.).

partijdig onderzoek terstond in het oog. Het is waar, dat sedert Sir Charles Wood het Indisch leger met dat van het moederland ‘geamalgameerd’ heeft, d.w.z., de dusgenaamde King's or Queen's troops, welke reeds onder de O.I. Compagnie naar Indië werden gezonden, aanmerkelijk versterkt of uitgebreid, en, aan den anderen kant, de Europeesche krijgsmacht der O.I. Compagnie of van het Indisch gouvernement zelve afgeschaft en met de eerstgenoemden troepen heeft samengesmolten, zoodat er tegenwoordig, behalve de drie inlandsche legers van Bengalen, Bombay en Madras, gezamenlijk 123,858 manschappen tellende[1], en welke uitsluitend door de Indische regeering zelve beheerd worden, in Indië slechts één enkel Europeesch leger van ruim 66,000 man[1], onder het beheer van het Engelsche ministerie van oorlog bestaat - het is waar, dat sedert dien maatregel het Engelsche leger buitensporig veel kost aan de Indische schatkist. Echter niet, wijl Indië naar verhouding meer dan het moederland voor zijn leger betaalt; doch wijl de gansche Engelsche krijgsmacht op zeer kostbaren voet ingericht is. Het is mede waar, dat de schitterende ontvangst, welke destijds aan den Sultan van Turkije in Engeland te beurt is gevallen, ten deele met Indisch geld is betaald, zoomede, dat de Regeering tijdens den Abyssinischen oorlog over Britsch Indische troepen beschikt heeft, zonder daarvoor eenige schadevergoeding aan het Indisch gouvernement te verleenen enz.; doch in stede van zich over deze zeldzame afwijkingen van een edelmoedig beginsel te ergeren, zal een onpartijdig beoordeelaar veeleer verbaasd staan over de zeldzaamheid dezer afwijkingen. Want, dat Engeland zich jegens Indië veeleer mild dan inhalig betoont, en zich wel eenige schadeloosstelling veroorloven mag, daar het zelfs geene restitutie vordert van uitgaven, waarin naar recht en billijkheid genoemde bezitting zelve behoort te voorzien, zal, dunkt mij, aanstonds wel aan iedereen blijken. Trouwens, de heer Fawcett zelf heeft bij nader inzien zijne aanklacht aanmerkelijk moeten verzachten[2].

1 Zie Return, East India Finance and Revenue Accounts 13 May 1875, p. 81.

1 Zie Return, East India Finance and Revenue Accounts 13 May 1875, p. 81.

2 Als lid namelijk van een Select-Committee on East India Finance, welks op last van het Huis der Gemeenten openbaar gemaakt verslag van 24 Juli 1874 de volgende slotsom behelst: ‘Your committee have received an impression that charges have in some i nstances been imposed on India which ought to have been borne by England. Your committee have, however, been assured by various witnesses that a very general desire prevails among the different English departments not to throw any charge upon India improperly.’

Maakt Engeland dus geen aanspraak op eenige Indische bate, het staat niettemin, althans in beginsel, op de volle restitutie der gelden, die het uitgeeft ten behoeve van Indië. Het moederland namelijk voorziet in sommige behoeften van Indië door middel van drie departementen, te weten, het departement van buitenlandsche zaken, de admiraliteit en vooral het departement van oorlog. Alle kosten, welke ten behoeve van Indië door deze departementen gemaakt worden, niet meer of minder, moeten vergoed worden door de Indische schatkist, en geene andere gelden is Indië verschuldigd aan den Engelschen Staat[1]. Dit eenvoudig beginsel beheerscht alle geldelijke vereffeningen tusschen de Regeering van Indië en die van het moederland. En dat het op edelmoedige wijze toegepast wordt, blijkt uit de bijlage waarin deze vereffeningen breedvoerig uiteengezet worden. (Bijlage B).

Alvorens van de financiëele betrekkingen tusschen Engeland en het rijk in Oost-Indië voor goed af te stappen, moet nog één punt, zij het ook slechts in het voorbijgaan, ter sprake gebracht worden.

In Engelsche bladen en tijdschriften, zelfs in den degelijken Economist, wordt niet zelden beweerd, dat het moederland in geen geval en nooit of nimmer aansprakelijk zal kunnen gesteld worden voor de Indische schuld; eene schuld die in 1833 zestig milioen p. st. bedroeg en thans reeds tot één honderd en twintig millioen p.s. is gestegen. De eenige grond die, voor zoover mij bekend is, voor deze stelling aangevoerd wordt, is de financiëele scheiding tusschen moederland en kolonie. Is die bewijsgrond echter wel geldig? Het Engelsche Parlement, of de Kroon, het Hooger- en het Lagerhuis gezamenlijk[2],

1 Met éene uitzondering echter. Althans in 1874/75. Voor het in dat jaar op het postverkeer met Indië door de Engelsche schatkist geleden verlies, heeft het Indisch gouvernement 46,500 p. st. moeten bijdragen.

2 ‘The Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland is composed of the King or Queen, and the three estates of the realm, viz. the Lords Spiritual, the Lords Temporal, and the Commons.’ (Zie A treatise on the Law, Privileges, Proceedings, and Usage of Parliament. By Sir Thomas Erskine May, K.C.B Clerk-Assistant of the House of Commons. Sixth Edition, p. 2.

heeft souvereine macht over alle Britsche onderhoorigheden. Hetzij het opperbestuur van eene onderhoorigheid dus uitsluitend berust bij de Kroon, gelijk het geval is ten aanzien van Britsch Indië en de kroonkoloniën, hetzij bij de Kroon gezamenlijk met eene in de onderhoorigheid of in het moederland gevestigde macht, van gelijke orde (co-ordinate) als de Kroon, (en zulk eene macht was vroeger de directie der O.I. Compagnie, en zijn alle Houses of Assembly of zulke wetgevende lichamen, welker leden door de bevolking der onderhoorigheid zelve worden gekozen) - elke macht die de Kroon met of zonder eenig co - ordinaat lichaam over eene onderhoorigheid uitoefent, is gedelegeerd door het Parlement zelve, en wel, in de eerste plaats, aan een zijner constitueerende deelen, en kan dus ook naar goedvinden door het Parlement ingekort of uitgebreid worden[1]. Is hiervan geen onafwijsbaar gevolg, dat het Parlement, of de Engelsche natie, in het laatste ressort verantwoordelijk moet worden geacht voor het koloniaal beheer in het algemeen, en inzonderheid voor het gansche Indisch beheer, dus ook voor het beheer der financiën en de Indische schuld? Dit schijnt althans het gevoelen te zijn van Engelsche staatslieden van het meeste gezag en bepaaldelijk van den tegenwoordigen minister voor Indië[2]. Overigens schijnt die schuld tot dusver niet zorgwekkend te zijn. Het Parlement zoude zich er anders denkelijk reeds mede bemoeid hebben.

Tot zoover over de financiëele verhouding tusschen het moederland en Britsch-Indië. Met hare uiteenzetting is de sleutel tot het Indisch regeeringsstelsel in handen gegeven. Zij is de bodem althans, waarop de grondslagen van het Britsch-Indisch beheer rusten.

Onder die grondslagen versta men, behalve de constitutie van het Indisch gouvernement of, zoo men wil, der Indische Regeeringsmachine, het aandeel, vooreerst van het Parlement en het Opperbestuur, voorts van het plaatselijk Indisch bewind in het Indisch regeeringsbeleid, zoomede de onderlinge verhouding,

1 Zie An Essay on the Government of Dependencies, by George Cornewall Lewis, Esq., p. 153-163.

2 Nog onlangs verklaarde de Marquis van Salisbury in het Huis der Lords: ‘I have never been able to contemplate a state of things in which the credit of England would survive after the debt of India was repudiated.’
(Zie Hansard's Parliamentary Debates, 1874. Vol. CCXVIII, p. 1083.

gelijk gebruiken en wetten die vastgesteld hebben, tusschen deze drie factoren der Indische wetgeving, of, gelijk de Engelschman met één enkel woord pleegt te zeggen, de constitutie van Britsch-Indië. Deze is niet op eenmaal als in hare volle wapenrusting, gelijk Minerva uit het brein van Jupiter, te voorschijn getreden; doch zij is, gelijk de reeds zes of zeven eeuwen oude constitutie van het moederland zelf, eene langzaam en nog gestadig rijpende vrucht, tot welker wording, afkeerig als onze naburen van elk revolutionnair element zijn, veel meer de gebeurtenissen zelve dan het menschelijk vernuft schijnen bijgedragen te hebben. Tot het recht begrip van deze constitutie in haren tegenwoordigen vorm is alzoo een beknopt historisch overzicht der belangrijkste wijzigingen, welke in de eerste plaats het Indisch gouvernement of de regeeringsmachine heeft ondergaan, niet alleen gewenscht, doch onmisbaar, te meer, daar sommige hoofdbeginselen dezer constitutie van de grondlegging der Britsche heerschappij over Indië dagteekenen. Het Indisch gouvernement is namelijk niet minder dan zeven malen gereconstitueerd[1], kleinere wijzigingen niet daaronder begrepen, en alle daartoe strekkende acten zijn blijven vigeeren, m.a.w. vroegere acten zijn niet door latere opgeheven, doch er slechts door gewijzigd. Eene codificatie dezer voor een deel zeer lijvige wetten laat nog steeds op zich wachten. Het laat zich echter voorzien, dat zij binnen een paar jaren tot stand komen zal. Dar overigens slechts de hoofdmomenten in de ontwikkeling der Britsch-Indische constitutie van belang voor ons zijn, zullen slechts deze door ons aangestipt worden.

Van 1600 af, toen voor het eerst eene Oost-Indische Compagnie, onder den naam van ‘The Governor and Company of Merchants trading to the East-Indies’, bij onze naburen tot stand kwam, - van 1600 tot 1765 toe bestonden er tusschen Groot-Brittannië en Indië slechts handelsbetrekkingen; behoudens eenige weinige

1 Bij de parlementsacten namelijk van: 13 Geo. 3. C. 63 (de Regulating Act), 33 Geo. 3. C. 52, 53 Geo. 3. C. 155, 3 & 4 Will. 4. C. 85, 16 17 Vict. C. 95, 21 & 22 Vict. C. 106, en 24 & 25 Vict. C. 67.
Als een wegwijzer in het labyrinth der Indische wetgeving verdient aanbeveling: ‘The Law relating to India and the East India Company’. London, Wm. Allen & Co. 1855, 5th edition. Op dit werk bestaan twee supplementen loopende tot 1870, en uitgegeven door Whitely Stokes. De latere acten betreffende Indië zijn nog niet tot een geheel verzameld.

uitzonderingen van luttel belang, die we stilzwijgend voorbijgaan. Eerst van laatstgenoemd jaar dagteekent, ten gevolge der overwinningen bij Plassey en Buxar, de opkomst van het Britsch gezag over Indië en de verheffing der O.I. Compagnie van een eenvoudig handelslichaam tot eene staatkundige macht. Wel is waar werd in 1773, gelijk reeds gezegd is, de souvereiniteit over het in Indië veroverde grondgebied aan de Kroon of den staat toegekend; doch de souvereine macht zelve werd aan de Compagnie uitdrukkelijk gedelegeerd. En in hetzelfde jaar werd de wijze van uitoefening dezer souvereine macht voor het eerst door het Parlement zelve geregeld, en het raderwerk der Indische Regeering wettelijk in elkander gezet.

Dit was niet de eerste maal, dat het Parlement in de zaken der O.I. Compagnie ingreep. Reeds vroeger had het meer dan eens een overwegenden invloed op hare belangen doen gelden. Het charter toch, dat tot hare ontbinding, in 1858, toe den grondslag van hare privilegiën uitgemaakt heeft, het charter namelijk van 1698, was door het Parlement zelf, bij Act 10 Will 3. Cap. 44., in het leven geroepen; de vroegere charters waren door de Kroon zelve, op eigen vaak betwist gezag, verleend[1]. En om nog een voorbeeld uit velen te noemen, toen in 1765 de O.I. Compagnie den schepter zwaaide over eene bevolking van twintig millioen zielen en zich voor het eerst in het genot zag gesteld van territoriale of souvereine inkomsten, ten bedrage van - volgens Lord Clive zelven - vijf tot zes millioen p. st. 's jaars, wilden de aandeelhouders dezer maatschappij het jaarlijksch dividend van 6 pCt. tot 12½ pCt. opgevoerd hebben, en daar de directie, de Court of Directors, zich hiermede niet vereenigen kon, trad het Parlement tusschenbeiden, en stelde zelf bij Act 9 Geo III. Cap. 24 het dividend vast. Doch eerst omstreeks 1773 heeft de bemoeienis van het Parlement met het Indisch beheer een stelselmatig karakter verkregen.

Wellicht zoude de Regeering er niet zoo schielijk toe overgegaan zijn om zelve, op grond van hare souvereiniteit over Indië, de grondslagen te leggen van het Britsch-Indisch beheer, indien de Compangnie daartoe niet den stoot had gegeven. De geldelijke ongelegenheid toch, waarin deze tengevolge van den hardnekkigen strijd in 1767-1769 met den grondlegger

1 Zie Bruce's Annals of the East India Company, 1600-1708

van het Mahommedaansche rijk van Mysore, den vermaarden Hyder Ali, en van den hongersnood van 1770 in Bengalen, geraakt was, noodzaakte dit lichaam om in 1773 eene som van £ 1,500,000, bij wijze eener leening, aan de Regeering te vragen. De minister Lord North bracht dit verzoek aan het Parlement over. Een ‘secret committee’ werd dientengevolge belast met een onderzoek naar den staat der Indische zaken, en werd hierin terzijde gestaan door een ‘select committee’, dat reeds in het voorafgaande jaar tot het zelfde doeleinde benoemd was. Het gevolg van dit dubbel onderzoek was, vooreerst, dat bij resolutie aan het rechtsgeding tegen den grondvester der Britsche heerschappij over Indie, den grooten en ongelukkigen Clive, een einde gemaakt werd; voorts dat aan de O.I. Compagnie, bij kwijtschelding van het door haar verschuldigd tribuut van 400,000 p. st. 's jaars, eene som van 1,400,000 p. st. in leen werd gegeven, en eindelijk dat de zoogenaamde Regulating Act, of de Act 13 Geo 3. Cap. 16 tot stand kwam, waarbij het Indisch gouvernement door het Parlement zelve geconstituteerd werd.

Van de twee elementen vàn het Indisch gouvernement, namelijk het in het moederland gevestigde opperbestuur en het plaatselijk Indisch bewind, behoefde het eerste, behoudens eenige wijzigingen, slechts in zijn reeds van 1600 af bestaanden vorm te worden bevestigd. De organisatie nu van het opperbestuur, gelijk ze in 1773 vastgesteld werd, was in hoofdzaak als volgt. Het beheer der Indische zaken, of de geheele uitvoerende macht, berustte bij een Court of Directors, welker aantal, gelijk reeds tijdens Koningin Elisabeth, vier en twintig bedroeg, en straks tot achttien zoude worden herleid. De wetgevende macht daarentegen was in handen van alle aandeelhouders te zamen, of juister, van den General Court of Proprietors. Deze hielden minstens viermaal in het jaar, in Maart Juni, September en December, eene algemeene vergadering, niet alleen ter bespreking van hunne belangen, maar tot de vaststelling tevens van wettelijke regelingen (by-laws), waartoe zij het recht van initiatief hadden. Deze regelingen mochten echter uit den aard der zaak niet met parlementsacten (laws) in strijd zijn. Voorts kon zonder de toestemming der aandeelhouders geene nieuwe regeling ingevoerd, of eene bestaande worden gewijzigd en ingetrokken; zelfs moest op hun verlangen de directie op hare bevelen tergukomen en deze te niet doen.

Ook de koorden der beurs hadden de aandeelhouders in zoover in handen, dat zij, tenzij het Parlement zich hiermede inliet, het jaarlijksch dividend vaststelden, en zonder hunne toestemming geene gratificatiën boven de 600 p. st. door de directie mochten verleend worden. En opdat zij tot het houden eener strenge contrôle in staat zouden zijn, moest hun op de daareven genoemde algemeene vergaderingen volledige opening van zaken, en mededeeling van alle stukken worden gedaan, welke de directie aan het Parlement had overgelegd.

Ook het recht om de directeuren te kiezen berustte uitsluitend bij den General Court of Proprietors. Bij deze verkiezing, gelijk bij elke stemming, gaf een aandeel ten bedrage van 1000 p. st. recht op één stem, van 3000 p. op twee stemmen, van 6000 p. st. op drie stemmen, en van 10,000 p. st. of meer op vier stemmen; in geen geval kon één persoon, hoe groot zijn aandeel ook was, bij eene stemming grooter gewicht in de schaal leggen dan dat van vier stemmen. Het gebruik, dat telken jare de gansche directie moest aftreden om op nieuw tot de verkiezing van directeuren over te gaan, schafte voorts de Regulating Act af, onder bepaling dat bij de eerste aanstaande verkiezing, zes directeuren voor vier jaren, zes voor drie jaren, zes voor twee jaren, en zes voor één jaar zouden aangesteld worden, en dat voortaan telken jare slechts zes directeuren voor vier jaren in de plaats der zes aftredenden zouden worden benoemd. Zoomede, dat in de eerste vergadering van een pas benoemden Court of Directors, uit en door de directeuren zelven een voorzitter en een ondervoorzitter zouden worden gekozen, en dat de eerste als het officiëel orgaan der Compagnie zoude optreden. Overigens verdeelde de Court of Directors zijne werkzaamheden onder drie, later vier comité's, en hield minstens eens in de week eene algemeene vergadering. Tot zoover, voorschands, over de constitutie van het opperbestuur.

Wat het plaatselijk Indisch bewind aangaat, daaromtrent stippen we aan, dat de presidentschappen Madras, Bombay en Bengalen bij de Regulating Act voor het eerst tot één geheel werden samengevoegd, en de twee eersten ondergeschikt gemaakt aan het gouvernement van Bengalen. Doch slechts in zooverre, dat zij niet eigenmachtig tot eene oorlogsverklaring, tot het sluiten van vrede, evenmin van tractaten met inlandsche staten konden besluiten en overgaan, en dat zij tot eene ge-

regelde briefwisseling met het centraalbestuur van Bengalen of Fort William waren gehouden. Voorts werd het centraalbestuur onder den naam van ‘The Governor General and Council’ samengesteld uit een Gouverneur-Generaal en eenen Raad van vier leden, alle door de Kroon te benoemen, welke bepaling in 1781 weder verviel. In geen geval kon de Gouverneur Generaal in strijd met het gevoelen der meerderheid van den Raad handelen; indien er echter door de afwezigheid van een Raadslid staking van stemmen ontstond, had hij eene beslissende stem of zoo men wil, twee stemmen. Eindelijk kon geen besluit of beslissing van den Gouverneur-Generaal en zijn Raad ten uitvoer gelegd worden zonder de sanctie van het bij art. 36 derzelfde wet van 1773 ingestelde Hooge gerechtshof. Dit supreme Court, 'twelk onder Warren Hastings zulk eene tragische rol heeft gespeeld, bestond uit een opperrechter en twee assessoren (puisne judges), welke alle door de Kroon aangesteld werden.

Nog éene opmerking, en wij stappen van den inhoud der constitutioneele wet van 1773 af. Toezicht op het Indisch beheer - zoo leest men niet zelden - heeft de Kroon eerst sedert 1784, toen Pitt's India Bill ingevoerd werd, kunnen uitoefenen. Dit is niet geheel juist. Art. 37 der wet van 1773 bepaalde, dat van alle Indische verordeningen een afschrift moest worden gezonden aan een der voornaamste staatssecretarissen. Buitendien werd bij dezelfde wet de Board of Treasury gemachtigd om van alle bescheiden en brieven uit Indië, door den Court of Directors ontvangen, kennis en inzage te nemen. In de Regulating Act lag alzoo de kiem der belangrijke wet, waarbij Pitt welhaast aan de alleenheerschappij der O.I. Compagnie een einde zou maken.

De werking van de Regulating Act heeft Macaulay in zijn bekend essay over den eersten Gouverneur-Generaal Warren Hastings wereldkundig gemaakt. Bekendheid daarmede zal dus ook ten onzent ondersteld mogen worden. Trouwens, hoe gewenscht eenige historische kennis van Britsch-Indië tot recht verstand van zijne constitutie ook zij, eene studie als deze moet zich tot die constitutie bepalen en mag van dien regel slcchts nu en dan met een enkel woord afwijken. Slechts in het voorbijgaan mogen dus een paar der belangrijkste feiten, welke de Regulating Act in hare werking hebben gekenmerkt, in herinnering worden gebracht. De bij de Regulating Act aan het

Hooge Gerechtshof toegekende bevoegdheid, om onbeperkte uiting aan zijn rechtsbewustzijn te geven en de inlandsche maatschappij naar zijne begrippen van recht te beheerschen, heeft Indië, gelijk de rechtsgeleerde Macaulay uiteengezet heeft, aan den rand van een afgrond gebracht. Geen inval der Maratten, verklaart deze staatsman, heeft zulk een schrik en ontzetting in Indië kunnen verbreiden, als de inval van Engelsche rechters op het einde der vorige eeuw; ‘een inval, die het Indisch rijk met erger rampen dan pest en oorlog bedreigd heeft.’ Vergeten de, dat hun rechtsbewustzijn grootendeels uit de kennis der oude Romeinsche en der Engelsche instellingen voortgevloeid was, en daarop in hoofdzaak berustte; niet lettende op het overigens voor de hand liggend feit, dat Indië, ten aanzien zijner beschaving, verre ten achteren was én bij het oude Rome, én bij het Engeland van die dagen, en dat de rechtsinstellingen, zelfs de begrippen van recht, schoon alle in denzelfden bodem geworteld, ook bij de bevolking van Indië in onafscheidelijk verband staan met hare algemeene beschaving en er in hunne ontwikkeling gelijken tred mede houden; voorbijziende alzoo, dat hun rechtsbewustzijn slechts eene relatieve waarde bezat, en niet op de Indische maatschappij kon toegepast worden, zonder deze in beroering te brengen en, naar het inzicht der inlanders zelven, het grofste en ongehoordste onrecht te plegen: brachten de leden van dit gerechtshof in hunne verblindheid de grootste verwarring te weeg. En ware Warren Hastings niet tijdig tusschen beiden gekomen, had hij het ‘rechtsbewustzijn’ van Elias Impey niet met eene jaarlijksche toelage van acht duizend p. st. gesmoord, dan ware Indië wellicht voor Engeland verloren gegaan. Macaulay keurt uit dien hoofde die omkooping goed, en men zal hiermede instemmen, wanneer men bedenkt, dat slechts met klinkende munt aan dien Maître Pathelin en consorten konde ingeprent worden, dat men zich van alle bemoeienis met de Indische rechtspleging behoort te onthouden, wanneer men met de inheemsche bevolking en hare eigene rechtspraak niet genoegzaam bekend is.

Niet alleen ten opzichte van het Hoog Gerechtshof is de Regulating Act een misgreep geweest. Het hoogst gebrekkige in de organisatie van den Raad van Indië, gelijk ze bij die wet vastgesteld werd, is niet minder uit de gebeurtenissen zelven gebleken. Uit de daareven genoemde essay zal men zich mede herinneren, tot welke gevolgen de bepaling geleid

heeft, dat de Gouverneur-Generaal in alle omstandigheden voor het gevoelen van de meerderheid der Raadsleden moest zwichten; tot welke uitersten de hartstochtelijke schrijver der brieven van Junius, het Raadslid Philip Francis, zich in zijnen haat tegen den Gouverneur-Generaal heeft laten vervoeren; welke geweldige en bloedige maatregelen Warren Hastings zich heeft moeten getroosten, om zijn Raad tot reden te brengen, en zich de teugels van het bewind niet te laten ontwringen. Dat het algemeen belang dit laatste gebiedend vereischte, dat de toestand van Indië geen veelhoofdig bestuur toeliet, dat Warren Hastings alzoo, met welken grond ook sommige klachten door Burke, Fox en Sheridan tegen hem ingebracht zijn, alles te zamen genomen als een goed regent heeft gehandeld: het Parlement zelf heeft het erkend en bevestigd door ten laatste, nadat hij meer dan zeven jaren terecht had gestaan, tot de vrijspraak over te gaan van dien eersten Gouverneur-Generaal.

Minder gelukkig, of zoo men wil, nog ongelukkiger dan de Gouverneur-Generaal - ook dit feit moge nog aangestipt worden - was de Gouverneur van Madras, waar tengevolge van dezelfde bepalingen, ook dezelfde geschillen als te Calcutta tusschen den Gouverneur en den Raad plaats hadden. Zelfs liepen die geschillen zoo hoog, dat de Gouverneur, Lord Pigot, blijkbaar niet opgewassen tegen den Raad, door dezen werd gevangen gezet. De mare daarvan kwam weldra naar het moederland over. Straks besloot de General Court of Proprietors om beide partijen, den Gouverneur en de leden van zijnen Raad, naar het moederland te ontbieden. De dood van Lord Pigot, die zijne inhechtenisneming slechts korten tijd overleefde, verijdelde echter de poging om hem recht te doen wedervaren.

Ook het Parlement bleef van geen der hierboven genoemde ergerlijke tooneelen onkundig. Inzonderheid op hetgeen te Madras was geschied, werd reeds in 1777 door het Parlementslid Johnstone zijne aandacht gevestigd. Aanvankelijk schijnen deze gevallen echter weinig indruk in het moederland te hebben gemaakt. Want ofschoon in 1781 het charter der O.I. Compagnie moest vernieuwd worden, en alzoo het Indisch beheer wederom in het Parlement ter sprake gebracht werd, bracht de wet van 21 Geo. III. Cap. 65, waarbij de privilegiën der Compagnie voor tien jaren verlengd werden, geene verandering, noch in de organisatie der Indische Raden, noch in die van het Hooge Gerechtshof.

Slechts de contrôle der Kroon op het Indisch bestuur werd bij deze acte eenigermate versterkt. Voortaan zouden alle gewisselde stukken tusschen den Court of Directors en het plaatselijk Indisch bewind, en niet meer uitsluitend de *uit* Indië ontvangen bescheiden, door de Regeering kunnen ingezien worden. Voorts werd bepaald, dat de Gouverneur-Generaal niet meer door de Kroon, maar, behoudens de goedkeuring der Kroon, door den Court of Directors zoude benoemd worden.

In hetzelfde jaar (1781) besloot het Parlement echter tot een onderzoek naar de handelingen van het Hooge Gerechtshof. En kort daarop werd op voorstel van het met dit onderzoek belast Select Committee bij eene afzonderlijke wet de rechtsbevoegdheid van dit hooge college binnen de juiste perken gebracht. Dit was slechts het begin van eene enquête, die eerlang naar den staat van het Indisch beheer in zijn geheelen omvang ingesteld werd door twee Comité's, een Select Committee, voorgezeten door den vervolger van Hastings, den beroemden Edmond Burke, en een Secret Committee onder de leiding van Dundas, toen nog Lord-Advokaat van Schotland, en later, onder den titel van President van den Board of Control, feitelijk de eerst benoemde minister voor Indië. De zeventien verslagen, door deze beide Comité's uitgebracht, vullen niet minder dan vier folio-deelen, en behooren nog altoos tot de meest instructieve bescheiden over de geschiedenis der Britsche heerschappij over Indië. Burke heeft een kort begrip van hunnen merkwaardigen inhoud in eene thans nog boeiende rede[1], welke hij op den 1sten December 1783 in het Lagerhuis uitsprak, medegedeeld. Bij het vermelde onderzoek kon het echter niet blijven. Als het resultaat van de uitgebrachte verslagen moesten, krachtens parlementair gebruik, een aantal resoluties worden genomen. Dienovereenkomstig stelde Dundas niet minder dan honderd en elf resolutiën aan het Lagerhuis voor, en de voornaamste daarvan hield eene strenge afkeuring in van het regeeringsbeleid en het gansche gedrag van den Gouverneur-Generaal Warren Hastings, zoomede de trouwens na deze praemisse niet te vermijden verklaring dat zijne terugroeping gewenscht en urgent was. Daar het Parlement die resolutie beaamde, ging de directie der O.I. Compagnie inderdaad tot

1 Works of Edmunk Burke, Speech on Mr. Fox's East India Bill. Vol II, p. 291-373.

die terugroeping over; doch de General Court of Proprietors, die zich hiermede niet vereenigen kon, maakte van zijn recht en bevoegdheid gebruik, om de order, waarbij Hastings naar het moederland werd ontboden, te doen intrekken. De aandeelhouders handelden alzoo, en waren bevoegd om te handelen, in strijd met het uitdrukkelijk verlangen van het hoogste wetgevend lichaam. Ziedaar op nieuw eene verrassende anomalie in de toenmalige constitutie van het Indisch bewind. Burke ging nog verder dan Dundas. Na in de eerste plaats het wangedrag van den Court of Directors, die niet eenmaal de reeds genoemde wet van 1781 aan de Indische autoriteiten had medegedeeld, aan de kaak te hebben gesteld, ging hij tot het nog tegenwoordig welbekende strafgericht over, waarbij over het gansche Britsch-Indisch beheer, in zijn eerste tot hiertoe behandelde tijdperk, voor goed de staf is gebroken. Het resumé zijner aanklacht, die met eene zee van feiten gestaafd en door het Parlement werd beaamd, wordt aan den voet dezer bladzijde medegedeeld[1].

Zonder die mededeeling laat zich anders de omkeer, die welhaast in het Indisch bewind zoude plaats hebben, niet genoegzaam verklaren. Reeds in 1783 namelijk vorderde het Parlement, dat de constitutie van dit bewind op een anderen grondslag zoude worden gevestigd. Diensvolgens bood de minister Fox twee bills, welke door hem en Burke gezamenlijk waren ontworpen en later, behoudens eenige wijziging, tot één geheel werden samengesmolten, aan het Lagerhuis aan. Zij zouden tot wet zijn verheven, indien de invloed van Koning George III ze niet in het Hoogerhuis had doen vallen. Nog geen jaar later echter, in 1784, mocht de jongere Pitt, de op volger van Fox, er in slagen, om door beide Huizen eene wet te doen aannemen, waarbij aan de alleenheerschappij der O.I. Compagnie een einde gemaakt, en over Indië het

1 ‘First, I say that from mount Imaus to Cape Comorin there is not a *single* prince, state or potentate, great or small, in India, with whom the Company have come in contact, whom they have not sold. I say *sold*, though sometimes they have not been able to deliver according, to their bargain. - Secondly, I say, that there is not a *single* treaty they have ever made, which they have not broken. - Thirdly, I say, that there is not a *single* prince or state, who ever put any trust in the Company, who is not utterly ruined, and that none are in any degree secure or flourishing, but in the exact proportion to their settled distrust and irreconcilable enmity to this nation.’

zoogenaamde dubbele gouvernement (double government) ingesteld werd.

Met deze wet[1] (Pitt's India Bill, gelijk ze gewoonlijk genoemd wordt) vangt een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het Britsch-Indisch bewind aan. De O.I. Compagnie, die van 1765 af, behoudens eenig toezicht der Kroon met eene onbeperkte, in 1773 door het Parlement zelf bekrachtigde, souvereine macht bekleed was geweest, werd in 1784, na nog geen twintig jaren de alleenheerschappij over Indië te hebben gevoerd, wettelijk de ondergeschikte der Kroon. En van laatstgenoemd jaar af berustte feitelijk, aanvankelijk althans, het Indisch opperbestuur bij de Kroon en den Court of Directors gezamenlijk, waaraan de naam van Double Government zijn ontstaan heeft te danken.

De wet van Pitt bepaalde namelijk in hoofdzaak het volgende. Naast en boven de directie der O.-I. Compagnie zoude voortaan een staatscollege, onder den naam van Board of Control, staan. Deze Raad zoude samengesteld zijn uit zes, uit de leden van den Privy Council te benoemen, personen, waaronder minstens twee secretarissen van staat moesten zijn; voorts zoude één van deze ministers of de kanselier van de schatkist het voorzitterschap van dit lichaam bekleeden. Deze Raad van Toezicht zoude ten aanzien van alle besluiten van den Court of Directors, die overigens al zijne bevelen moest opvolgen, het recht van veto kunnen doen gelden; terwijl aan laatstgenoemd lichaam, althans in naam en in schijn, de geheele uitvoerende macht, en alle benoemingen voor den Indischen dienst, zelfs de benoeming van den Gouverneur-Generaal, behoudens de goedkeuring der Kroon, werden overgelaten. Ook het plaatselijk Indisch bewind onderging bij deze wet eene wijziging. Vooreerst zoude de Gouverneur-Generaal voortaan de Gouverneurs van Madras en Bombay mogen schorsen in hunne betrekking, en, ten andere, zou de Indische Raad niet langer uit vier, doch uit drie leden, namelijk den legerkommandant en twee civiele beambten, samengesteld zijn. Wat echter de bepaling betreft, dat de Gouverneur-Generaal zich in alle gevallen naar de meerderheid der Raadsleden moest voegen, deze bleef, ofschoon reeds overvloedig door de ervaring veroordeeld, voorshands nog gehandhaafd. Ziedaar in 't kort de wet van 1784.

1 Act 24 Geo. III, Cap. 25.

De voltooiing van deze belangrijke wet was weggelegd voor den eersten voorzitter van den Board of Control. Behalve dat Dundas in 1786 aan den Gouverneur-Generaal bij Parlementsacte[1] de bevoegdheid deed toekennen, om in urgente of buitengewone gevallen in strijd met den Iuidschen Raad, naar eigen inzicht te handelen, maakte hij in 1793 een einde aan de buitensporige macht van den Court of Proprietors[2], die, zooals ten opzichte der terugroeping van Hastings, zich reeds meermalen tegen het Parlement had verzet. Voortaan zouden geene besluiten van den Court of Directors, waaraan de Board of Control zijne goedkeuring gehecht had, door de aandeelhouders kunnen worden gewijzigd, geschorst of herroepen. Met deze bepaling vervielen alle belemmeringen voor het 'dubbele gouvernement' in de uitoefening van het Indisch opperbestuur.

De Court of Proprietors daarentegen verloor van dit tijdstip af zijn aanzien en macht. Wel is waar werd aan de vergadering tot de ontbinding der O.-I. Compagnie toe geregeld mededeeling gedaan van den staat der Indische zaken, en werd zelfs haar gevoelen gevraagd over vele belangrijke maatregelen; doch in het wezen der zaak was dit niet veel meer dan een vorm. Haar rol in het Indisch beheer zoude zich voortaan bepalen tot het uitbrengen van votums, waarbij aan verdienstelijke krijgs- en bewindslieden, benevens eene huldebetuiging, vaak tastbare blijken van hooge waardeering geworden. - De omstandigheden lieten trouwens geen andere orde van zaken meer toe. Men zal zich herinneren, dat de groote uitbreiding der Britsche heerschappij over Indië van de losscheuring der Vereenigde Staten van het moederland dagteekent. Het was in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, dat de Britten er eindelijk in slaagden, de macht der Mahratten te breken en hunne aanzienlijkste hoofden, Holkar en Scindia, tot volkomen onderwerping te brengen. De groote aanwas, dientengevolge, van het Britsch Indisch gebied, bracht de uitsluiting van geheel onbevoegden, gelijk de aandeelhouders meerendeels waren, van alle participatie in het Indisch regeeringsbeleid, als eene volstrekte noodzakelijkheid, mede.

Bij dezelfde wet, die den Court of Proprietors van het Indisch

1 Act 26 Geo. III, c. XVI. Bij deze acte werd de term 'Governor-General *and* Council' veranderd in Governor-General *in* Council.

2 Act 33 Geo. III, c. LII.

beheer uitsloot, werd het octrooi der Compagnie voor twintig jaren verlengd. Met haar handelsmonopolie zoude het echter welhaast gedaan zijn. Ten gevolge eener grondige, in 1812 op last van het Parlement door een select committee ingestelde, enquête, waaraan het welbekende, grootendeels in Campbell's ‘Modern India’ overgenomen, ‘Fifth Report’ zijn ontstaan had te danken, werd in 1813 wel op nieuw voor twintig jaren aan de O.-I. Compagnie een charter verleend, doch tevens een einde gemaakt aan haren alleenhandel met Indië[1]. Zij behield slechts het voorrecht om, met uitsluiting van anderen, handel op China te drijven. Met deze laatste bepaling was zij echter weinig geholpen. Alras namelijk bleek zij niet bestand, in den handel op Indië, tegen mededinging van particulieren; zoodat de rijkste bron harer handelsinkomsten welhaast ophield te vloeien. Toen dan ook in 1833 niet alleen het laatste monopolie an de O.-I. Compagnie werd ontnomen, doch haar zelfs het drijven van allen handel bij de wet werd verboden, bracht het Parlement haar slechts den genadeslag toe.

Van 1793 tot 1833 bleef de Britsch-Indische constitutie nagenoeg onveranderd. In het laatste jaar gaf echter de wet[2], waarbij het kwijnend bestaan der O.-I. compagnie wederom voor twintig jaren gerekt werd, tevens het aanzijn aan belangrijke constitutioneele bepalingen. Alvorens deze mede te deelen, moge de financieele schikking, bij de opheffing der O.-I. Compagnie als handelslichaam, van Regeeringswege met de aandeelhouders getroffen, kortelijk aangestipt worden. De Regeering, zoo luidde die schikking, zoude voortaan een jaarlijksch dividend van tien ten honderd aan de aandeelhouders verzekeren, op voorwaarde, dat een bedrag van 2 millioen p. st. door de O.-I. Compagnie in 's Lands schatkist gestort werd; eerst na April 1874 zoude de Regeering zich aan die verplichting kunnen onttrekken, mits de aandeelen voor het dubbel bedrag hunner nominale waarde door haar werden overgenomen; en slechts in dat geval zou de Regeering bevoegd zijn, om reeds vroeger, doch in geen geval vóor 1854, tot dien maatregel over te gaan, wanneer de O.-I. Compagnie vóor 1874 als Regeeringslichaam ontbonden mocht worden. Tot zoover de financiëele schikking. - Van de constitutioneele bepalingen der acte van 1833 moge, ten opzichte van het opperbestuur, slechts de belangrijkste medegedeeld wor-

1 Act 53 Geo. III, c. 155.
2 3 & 4 Wm., c. 85.

den, deze namelijk, dat voortaan de Board of Control naar goedvinden, of wanneer zulks in het algemeen belang werd gevorderd, buiten de directie der O.-I. Compagnie om, door middel van haar Geheim Comité, bevelen mocht geven aan de Indische autoriteiten. Van de vier comités, waarin, gelijk reeds vroeger gezegd is, de directie ingedeeld was, behandelde het reeds in 1784 opgericht Geheim Comité, dat slechts uit drie leden, den voorzitter, den onder-voorzitter en het oudste lid der directie bestond, zonder medeweten der directeuren gezamenlijk en onder verbintenis van stipte geheimhouding de politieke aangelegenheden. De daarevengenoemde bepaling maakte alzoo den Board of Control geheel onafhankelijk van den Court of Directors, zonder welks medeweten zelfs de gewichtigste maatregelen eigenmachtig door de Regeering konden worden getroffen. Ten blijke hiervan worde slechts aangevoerd, dat de directie der O.-I. Compagnie eerst uit de Blue Books het verloop van den Perzischen oorlog vernam[1].

Het plaatselijk Indisch gouvernement werd in 1833 gewijzigd als volgt. De Gouverneur-Generaal, tot hiertoe Gouverneur-Generaal van Fort William in Bengalen genoemd, werd, onder den titel van Gouverneur-Generaal van Indië, wettelijk belast met het gansche bestuur over Indië. Voorts werd aan den Raad van den Gouverneur-Generaal een vierde lid toegevoegd, die als rechtsgeleerde slechts stem had in het maken van wetten. In tegenstelling der overige leden, die minstens tien jaren bij het burgerlijk bestuur in Indië werkzaam moesten geweest zijn, zoude dit lid niet uit de Compagnie's beambten worden gekozen, en de verordeningen, welke met zijne medewerking tot stand kwamen, zouden den naam dragen van wetten (Acts), hetgeen met de vroegere, door den Gouverneur-Generaal en Rade vastgestelde, verordeningen niet het geval was geweest.

Om in werking te treden behoefden deze wetten niet op de goedkeuring te wachten van den Court of Directors, die evenwel hare intrekking konde gelasten. Eindelijk werd vastgesteld,

1 It was a positive fact with respect to the late Persian war that the Court of Directors as a body were ignorant of the origin of the war, of the negotiations during its continuance and of the settlement that was at last come to, till they read the despatches in print in the parliamentary blue books. (Speech of Sir Henry Rawlinson Hansard's Parliamentary Debates, V, CXLVIII, p. 1431-1440).

dat elk der presidentschappen Madras en Bombay zouden bestuurd worden door een Gouverneur en een Raad van drie leden, aan welke echter niet de bevoegdheid toegekend werd om wetten te maken, of om eigenmachtig over welke inkomsten ook te beschikken. Voor het overige behielden zij feitelijk, zoo niet wettelijk, zekere zelfstandigheid, daar zij, althans in zaken van minder gewicht, als vroeger op eigen gezag bleven handelen, en voor deze handelingen, bij het kwartaalverslag, slechts de sanctie vroegen van den Gouverneur-Generaal. Tot zoover over de wet van 1833.

Twintig jaren later, in 1853, ging het Parlement voor de laatste maal tot verlenging van het octrooi der O.-I. Compagnie over.

De acte, waarbij dit geschiedde[1], bracht wederom eene verandering in de constitutie van het Indisch Gouvernement. Vooreerst zouden voortaan zes van de achtttien directeuren der O.-I. Compagnie, gelijk Fox reeds in 1783 voorgesteld had, door de Kroon zelve benoemd worden. Ten andere werd bij die acte de oprichting van een wetgevend lichaam, een Legislative Council, te Calcutta gelast, met welks medewerking alle wetten zonder onderscheid zouden vastgesteld worden. Deze Raad zoude slechts uit ambtenaren bestaan, zoodat hij aanvankelijk niet veel meer dan een aanhangsel was van den Uitvoerenden of Oppersten Raad (Supreme Council); eerst later zou hij, door de toevoeging van een nieuw element, een ander karakter verkrijgen. Echter niet voordat de geweldige catastrophe van 1857-58 het sinds lang ondermijnde gebouw der O.-I. Compagnie had doen instorten, en in laatstgenoemd jaar, als het resultaat van den Indischen opstand, de overdracht van geheel het Indisch opperbestuur aan de Kroon een nieuw tijdperk voor het Britsch-Indisch Regeeringsbeleid had doen aanbreken. Met de verklaring dezer belangrijke feiten, omtrent welker eigenlijke beteekenis bij velen misverstand heerscht, moge ons historisch overzicht worden besloten.

Reeds bij de constitutioneele wet van 1784 was, blijkens het voorgaande, de O.-I. Compagnie aan de Regeering van het moederland gesubordineerd, en latere acten hadden die ondergeschiktheid voldongen. Het is er echter verre van af, dat wettelijke ondergeschiktheid in alle omstandigheden met feite-

1 16 & 17 Vict., c. 95.

lijke ondergeschiktheid zoude gepaard gaan, of dat de bestaande orde van zaken geheel door wetten zoude beheerscht worden. Waar de wetten met de natuurlijke orde der dingen in strijd zijn, zullen zij in den regel voor deze, als voor eene hoogere, zij het ook onbeschrevene, wet, moeten wijken. De constitutie van eene Regeering kan dus niet in haar wezen - gelijk b.v.b. Macaulay zoo overtuigend ten opzichte der Engelsche constitutie aangetoond heeft - uit reglementen en wetten gekend worden; inderdaad zijn deze niet veel meer dan een wegwijzer. De nog in 1857 bovendrijvende meening, dat de directie der O.-I. Compagnie, spijt hare legale ondergeschiktheid, feitelijk, à la barbe van den Board of Countrol, in het opperbestuur de overhand had, was dus op zich zelve niet ongerijmd. Immes bestond dit college uit een aantal ervaren en praktische mannen, waarvan elk minstens tien jaen in Indië doorgebracht had; terwijl de leden van den Board of Control Indië in den regel niet uit eigen aanschouwing kenden. En daar veelal voorbij wordt gezien, dat plaatselijke bekendheid met Indië wèl voor hen, die dit land *besturen of administreeren*, doch niet voor degenen die het *regeeren*, als een vereischte moet aangemerkt worden, meende men vrij algemeen, dat bij bedoelde directie, als een noodwendig gevolg van hare speciale kennis, ook de werkelijke oppermacht moest berusten. Van dit gevoelen geeft o.a. een welbekend werkje[1] (India in 1858) van het Parlementslid, den heer Arthur Mills, blijk. Uit dit geschrift verkrijgt men den indruk, dat de Board of Control geen veelbeteekenenden, althans geen overwegenden invloed deed gelden op het Indisch Regeeringsbeleid. Die indruk is met de waarheid in strijd. Trouwens, eerst nadat bedoeld geschrift het licht had gezien, is, bij de Parlementaire debatten over het wetsontwerp van 1858 ter verbetering van het Indisch gouvernement, de ware verhouding tusschen den Board of Control en den Court of Directors aan het daglicht gekomen. Uit de onthullingen van een aantal personen, die òf bij het eene, òf bij het andere lichaam werkzaam waren geweest, zooals Sir Charles Wood, Sir Henry Rawlinson, Colonel Sykes, de heer Lowe, enz., is toen overtuigend gebleken, dat, wat ook voorheen die verhouding moge geweest zijn, in latere jaren het recht van ini-

1 India in 1858. A summary of the existing administration, political, fiscal and judicial, of British India.

tiatief, tot alle bestuursdaden slechts in naam bij den Court of Directors berustte. De president van den Board of Control, die als het eenig bezoldigde lid van dit lichaam, ook de eenige Regeeringspersoon was, die zich met het Indisch beheer inliet, ontbood den voorzitter van den Court of Direction op gezette tijden ten zijnent, en dicteerde dezen zijne wenschen en inzichten, kortom zijn wil. Behalve de leiding der politieke aangelegenheden, waarmede, gelijk reeds gezegd is, de gezamenlijke directie geene bemoeienis hoegenaamd had, berustte dus feitelijk het initiatief in alle belangrijke zaken bij den Minister voor Indië, terwijl de directie slechts eene invloedrijke adviseerende stem had.

Daaruit verklaart zich het door den heer Arthur Mills aangevoerd feit, dat in den regel slechts vijf van elk honderdtal door den Court of Directors ontworpen verordeningen, bevelen of aanschrijvingen door den Raad van Toezicht werden gewijzigd. Zoomede dat de directie slechts een enkele maal van hare bevoegdheid gebruik heeft gemaakt, om zich, bij geschillen met den Board of Control, in hooger beroep tot de Queen's Bench te wenden, en nooit de eindbeslissing van den General Court of Proprietors in zulke geschillen, ofschoon zij daartoe mede het recht had, heeft willen inroepen. - Het zoogenaamde ‘dubbele gouvernement’ was aldus van lieverlede eene fictie geworden. Het Indisch opperbestuur, althans het zwaartepunt van dit opperbestuur, berustte ten laatste bij den Board of Control, of juister, bij den president van dit lichaam, - niet bij de directie der O.-I. Compagnie. Een bij uitstek bevoegd beoordeelaar, het tegenwoordige lid in den Raad van Indië, Sir Ernskine Perry, heeft deze uitspraak boven alle verdenking verheven[1].

Houdt men dit in het oog, dan zal men evenmin instemmen met het oordeel der menigte, die bij het uitbreken van den Britsch-Indischen opstand de O.-I. Compagnie met smaad en hoon overladen, als met den uitbundigen lof, dien enkelen, in-

1 ‘After Pitt's India bill passed,’ verklaarde Sir Erskine in het Lagerhuis, ‘it was found inoperative in giving to the Executive Government all the control over the company that was contemplated, but from time to time. Acts of the Legislative had been passed, supplying the deficiency, and the course of legislation had at length left the Court of Directors a mere caput mortuum, with no power whatever.’ (H's Parliamentary Debates for the session 1857, B. vol. I, p. 1309).

zonderheid John Stuart Mill, haar toegezwaaid hebben. Het vele goede, dat gedurende het zeventigjarig bestaan van het ‘dubbele gouvernement’ in Indië tot stand is gebracht, is voorzeker wel het meest aan de bewindslieden in Indië zelf te danken geweest, doch naast dezen in de eerste plaats aan het lichaam, 't welk wettelijk en feitelijk met het Indisch opperbestuur belast is geweest, met name, den Board of Control, waaraan ook de feilen, die in dat tijdperk begaan zijn, grootendeels moeten worden geweten. Want, van hoe grooten invloed de directie der O.-I. Compagnie ook op den gang van zaken geweest zij, niet bij haar, doch bij den Raad van Toezicht heeft de opperste macht ten allen tijde berust. Lof en blaam beide komen dus rechtmatig aan dit lichaam, d.w.z. aan de Regeering van het moederland toe, veelmeer althans dan aan den niet minder verguisden dan tot in de wolken verheven John Company[1].

Waarom de sluier, die over de onderlinge verhouding van den Board of Control en den Court of Directors uitgespreid lag, eerst in 1858 en niet vroeger opgelicht werd, laat zich uit de Parlementaire debatten van dat voor Indië zoo gedenkwaardige jaar genoegzaam verklaren. Uit de rede, waarmede Lord Palmerston het wetsontwerp tot opheffing van de O.-I. Compagnie in het Lagerhuis inleidde, kan men veilig besluiten, dat met de geheimhouding omtrent den eigenlijken zetel van het Indisch opperbestuur bepaaldelijk, en in hoofdzaak, afwe-

1 Als tegenhanger van het vroeger aangehaalde oordeel van Burke over de alleenheerschappij der O.-I. Compagnie, moge hier billijkheidshalve de uitspraak van een niet minder bevoegden beoordeelaar, namelijk den ouderen (James) Mill, over het dubbele gouvernement en het gansche beheer der O.-I. Compagnie, uit zijn History of India medegedeeld worden:
‘To communicate the whole of the impression made upon a mind which has taken a survey of the Government of India by the East India Company, more completely through the whole field of its action than was ever taken before, and which was not spared to bring forward into the same light the unfavourable and the favourable points; it may be necessary to state that with regard to intention, I know no Government either in past or present times, that can be placed equally high with that of the East India company - that I can hardly point out an occasion on which the schemes they have adopted, and even the particular measures they promised, were not by themselves considered as conductive to the welfare of the people whom they governed - that I know no Government which has on all occasions shown so much of a disposition to make sacrifices of its own interest to the interest of the people whom it governed, and which has in fact made so many and important sacrifices.’

ring van Parlementaire inmenging in het Indisch regeeringsbeleid was beoogd. Riep het Parlement de Regeering omtrent het Indisch beheer ter verantwoording, dan verschool zij zich achter den Court of Directors, die op zijne beurt, wanneer er eene feil was begaan, de schuld op den Board of Control wierp. Dit had ten gevolge, dat het ten opzichte van Indië reeds lusteloos gestemd Parlement, niet wetende, wie van beiden aansprakelijk moest worden gesteld, zich hoe langer hoe meer van de bespreking van Indische zaken onthield.

Aan dien toestand moest thans, volgens Lord Palmerston, een einde worden gemaakt. Het dubbele gouvernement, het heen en weder bespreken van veelal spoedeischende maatregelen door de beide factoren van het opperbestuur, waarvan de een, de Court of Directors, zijnen zetel in Leadenhall-street en de ander, ver van den eersten verwijderd, in Cannon Row had, was tijdroovend en veel te omslachtig. De Regeering behoorde derhalve de O.-I. Compagnie te ontbinden en de geheele verantwoordelijkheid voor het Indisch beheer te aanvaarden. Wie ook den grooteren invloed, welken het Parlement dientengevolge op het Indisch bestuur zou verkrijgen, mocht duchten, hij, Palmerston, zeer zeker niet. In allen gevalle was dit nadeel, zoo het een nadeel mocht heeten, gering, in vergelijking van het zeer groote voordeel, 't welk de overdracht van het Indisch opperbestuur aan de Kroon zoude opleveren. De door den Indischen opstand ontroerde gemoederen, de openbare meening, eischten een slachtoffer. De O.-I. Compagnie, aan welke de volkswaan alle recente onheilen toeschreef, was daartoe als door de omstandigheden zelve bestemd, en de mare alleen, dat koningin Victoria den Indischen scepter aan dat ‘verfoeilijke’ handelslichaam ontrukt had, zoude wellicht meer dan een leger den opstand stillen en dempen. Daarom vooral moest het doodvonnis zoo spoedig mogelijk over dit lichaam worden gestreken. Ziedaar, zoo niet de woorden, dan toch de kern van Lord Palmerston's scherpzinnig betoog. Dat de ervaren en geslepen staatsman overigens, bij wijze eener finale, over die nog zoo invloedrijke corporatie de loftrompet stak en ze overstrooide met oratorische bloemen, behoeft wel geen opmerking. Inderdaad, opgetooid als een paaschos werd de O.-I. Compagnie ter slachtbank geleid.

Het blijvend resultaat van de opheffing der O.I. Compagnie zou dus in hoofdzaak de versterking van het Parlementaire gezag in het Indisch regeeringsbeleid zijn. Hiertegen werden

dan ook de meeste bezwaren geopperd. De felste slagen van H.M.'s oppositie betroffen dit punt. Zij duchtte, dat de bemoeienis van het Parlement met Indische zaken dezelfde wrange vruchten zou opleveren, als zijne inmenging in het beheer der koloniën. ‘Of was hieraan niet het verlies der Vereenigde Staten en het vroegere wanbeheer in Canada zoowel als op Ceylon te wijten? Onder de felste tegenstanders stond Disraeli vooraan. De liberale partij, die, juist op een tijdstip van de grootste verwarring in Indië, het gouvernement van dit rijk ten onderstboven wou keeren, legde daarmede wederom - gelijk hij met zijne gewone ironie opmerkte - hare treffende schranderheid aan den dag. Het toeval bleek echter wederom ironischer dan Disraëli. Palmerston valt - geheel onverwachts. Een ministerie Derby treedt op. En aan niemand anders dan aan den nieuwen kanselier van de schatkist, aan den Right Honorable Benjamin Disraëli, wordt de komische rol toebedeeld, om een wetsontwerp van gelijke strekking, als het nog kortelings door hem bestredene, bij het Parlement te verdedigen. Want de natie eischte dat de O.I. Compagnie zoude vallen. Blijkbaar kweet de geestige redenaar zich van die piquante taak con amore, en wellicht zoude hij op nieuw een succes met hare vervulling behaald hebben, indien hij niet bij de wijziging en omwerking van Palmerston's bill, een schier onbegrijpelijken, overigens niet meldenswaardigen misgreep had begaan. Genoeg, dat die misgreep door Palmerston een blunder genoemd werd, welke nog meer hilariteit in den lande dan weleer de Don Quixote bij zijne eerste verschijning in Spanje verwekt had. De nieuwe bill viel, of juister, de Regeering werd tot zijne intrekking genoopt. En aan den raad van Lord John Russell gehoor gevend, stelde Disraëli, volgens eene bekende usantie van het Engelsche Parlement, een aantal resoluties aan het Parlement ter beoordeeling voor, die, voor zooveel noodig gewijzigd, de hoofdbeginselen van een nieuwe ‘Government of India Bill’ zouden uitmaken. Dit nieuwe wetsontwerp, eindelijk, werd in overeenstemming met de aangenomen resoluties, door den president van den Board of Control, Lord Stanley, samengesteld, en na korte debatten tot wet verheven.

Deze wet, de Parlementsacte van 21 & 22 Victoriae Cap. 106, is op den 1sten September 1858 in werking getreden, en, ofschoon zij sedert dien tijd in meer dan één opzicht is gewijzigd, maakt zij nog tegenwoordig den grondslag van het

Indisch opperbestuur (Home Government) uit. Het plaatselijk Indisch bewind (Local Government) heeft zij onveranderd gelaten. En, gelijk zich reeds uit het voorgaande laat afleiden, heeft zij in den grond der zaak ook het opperbestuur slechts weinig gewijzigd. Zij heeft in hoofdzaak slechts den adviseerenden Raad, die sedert onheugelijke jaren in het India House in de City, onder den naam van Court of Directors, was gevestigd geweest, naar Westminster, onder den naam van ‘Council of India’ overgeplaatst. En het gewicht der wet van 1858 - het zij nog eens gezegd - ligt alzoo minder in hetgeen zij is of was, maar in hetgeen zij scheen. Zij scheen het Indisch opperbestuur, 't welk tot dusver in naam bij de O.I. Compagnie zelve berust had, voor het eerst aan de Kroon, of aan de Regeering van het moederland, over te dragen, In dien schijn lag haar doel, haar nut en hare beteekenis.

Na dit kort historisch overzicht moge de tegenwoordige constitutie van Britsch-Indië - zoo het mij vergund is, dien term bij voortduring te bezigen - in bijzonderheden uiteengezet worden. Toonen we alzoo vooreerst het aandeel van het Parlement in het Indisch regeeringsbeleid en zijne verhouding tot het Opperbestuur aan.

In het voorafgaande zijn in hoofdzaak slechts de wisselingen in de constitutie van het opperbestuur en het plaatselijk Indisch bewind, of van het Indisch gouvernement zelve, vermeld. Van het Parlement is slechts in het voorbijgaan gerept; zijn aandeel in het Indisch regeeringsbeleid is tot hiertoe althans niet opzettelijk ter sprake gebracht. Dit was trouwens onnoodig. Want van 1773 af is dit aandeel niet noemenswaardig veranderd, zelfs niet sedert de constitutioneele wet van 1858 is in werking getreden. En daar dit aandeel, of de inmenging van het Parlement en het Indisch beheer, voor alles de onderlinge verhouding bepaalt van het Parlement en het Opperbestuur, is ook deze verhouding in het wezen der zaak voortdurend dezelfde gebleven.

Het aandeel van het Parlement (waaronder, zooals van zelf spreekt, het Parlement in engeren zin of het Hooger- en het Lagerhuis moeten verstaan worden) in de regeering van Indië is, zelfs voor zoover het vatbaar is voor eene vaste regeling, bij geene wetten omschreven. Geene wet schrijft wettelijke

regeling van eenigerlei van ver of nabij bij die regeering betrokken belang of aangelegenheid voor, behoudens éene enkele, overigens weinig beteekenende uitzondering, welke straks zal vermeld worden. Bedoeld aandeel, 't welk, gelijk wel geen opmerking behoeft, het Parlement gezamenlijk met de Kroon, of het Parlement in ruimeren zin, naar goedvinden kan beperken of uitbreiden, wordt alzoo in hoofdzaak door precedenten bepaald. Wat eenmaal bij de wet is geregeld, zal uit den aard der zaak ook bij voortduring door het Parlement, of juister, met zijne medewerking worden geregeld.

Vooreerst nu heeft het Parlement zelf, van de grondlegging der Britsch-Indische heerschappij, of van 1773 af, gelijk we reeds zagen, het Indisch gouvernement geconstitueerd. Overigens is aan dit gouvernement, behoudens zijne - vóor 1858 fictieve en thans nog, zooals later zal blijken, uitermate beperkte - verantwoordelijkheid jegens het Parlement of de natie, volkomen vrijheid gelaten om in het *Indisch beheer zelve* naar eigen inzicht en goedvinden te handelen. Echter bestaan er, gelijk op alle regelen, ook op dezen regel eenige uitzonderingen. Bij de Regulating Act toch heeft het Parlement zich in de rechterlijke organisatie van Bengalen gemengd, en sedert dien tijd heeft het eenige zeer algemeene bepalingen vastgesteld, zoowel voor de administratie als de rechterlijke macht, voor de Kerk en nog eenige onderwerpen van minder belang. Zijne inmenging in het Indisch bestuur is echter tot dusver te onbeduidend geweest, dan dat men tegenwoordig de Kroon, gelijk voor 1773 de O.I. Compagnie, niet met volle souvereine macht over Indië bekleed zoude achten.

Ten tweede. Het Parlement heeft van 1698 af (Act 10 Will. 3 Cap. 45) de verhouding tusschen het moederland en Indië geregeld, Althans uit commerciëel oogpunt. Uit financiëel en politiek oogpunt, uit den aard der zaak eerst op het einde der vorige eeuw. Uit financiëel oogpunt, door aan de O.I. Compagnie, en alzoo middellijk aan het Indische rijk, aanvankelijk een tribuut op te leggen, en dit lichaam later daarvan te ontheffen. Uit politiek oogpunt, door zelf het Indisch gouvernement te constitueeren, en alzoo ook de verhouding tusschen het plaatselijk Indisch bewind en het opperbestuur, feitelijk althans, te bepalen.

Ten derde. Het Parlement heeft niet alleen rechtstreeks door zijne medewerking in het formeeren van wetten, doch ook mid-

dellijk door de uitoefening van zijn recht van contrôle, zijnen invloed op het Indisch regeeringsbeleid gestadig doen gelden. Daarvan getuigen vooral de vele Parlementaire enquêtes naar het Britsch-Indisch bestuur, en de schat van instructieve verslagen, die daarvan de vrucht zijn geweest. Daarvan getuigt op de meest in het oog loopende wijs de terechtstelling in het Huis der Gemeenten van de beide mannen, aan welke vóor allen de Engelsche staat zijn Indisch rijk heeft te danken, - eene terechtstelling, die op alle Parlementaire inmenging in het Indisch beheer als een somber rood licht werpt, daar zij wel is waar tot de vrijspraak van beide die mannen, van Robert Clive en Warren Hastings, geleid, maar niettemin den eersten tot zelfmoord, en den ander, Warren Hastings, die zijn gansche leven aan het belang van zijn vaderland had gewijd, tot den bedelstaf heeft gebracht.

Ziedaar, in ruwe trekken, het aandeel van het Parlement in het Indisch regeeringsbeleid, zoowel voorheen als thans. Eene nadere preciseering van dit nog nooit omschrevene aandeel valt uiterst bezwaarlijk, daar het, gelijk reeds gezegd is, op precedenten - niet op wetten berust. En gesteld al, dat men alle handelingen van het Parlement met betrekking tot Indië tegelijk voor den geest konde roepen, dan zou de omschrijving van dit aandeel toch, naar alle gedachten, niet anders dan globaal kunnen zijn.

De verhouding van het Parlement tot het Indisch Gouvernement, inzonderheid het Opperbestuur, wordt vóor alles bepaald door zijne rechtstreeksche inmenging in het Indisch beheer, m.a.w., door zijn aandeel in het formeeren van Indische wetten. Dit behoeft geen betoog. In Indië en met betrekking tot de Britsch-Indische bevolking zelve - het is reeds vroeger gezegd - heeft de Regeering volkomen vrijheid van handelen. Voor geen enkele wet wordt, binnen die perken, de medewerking, voor geen enkele bestuursdaad wordt de voorafgaande sanctie vereischt der Wetgevende Macht (of van het lichaam waaraan zeer ten onrechte bij uitnemendheid die naam wordt gegeven); zelfs niet voor eene oorlogsverklaring. Behoudens eene enkele uitzondering, waarop reeds zoo even gedoeld werd. Art. 55 der wet van 1858[1] schrijft namelijk voor, dat het Indisch gouvernement niet zonder de toestemming

1 21 & 22 Vict., c. 106, s. 55.

der Wetgevende Macht de Indische middelen mag aanwenden tot het voeren van oorlog door middel van Harer Majesteits troepen buiten de grenzen van het Indische rijk, behoudens in urgente gevallen, b.v. ter afwering van een vijandelijken inval. Daar echter een feitelijke inval niet *buiten*, maar wel *binnen* het rijk afgeweerd wordt, kon laatstgenoemde exceptie veilig zijn achterwege gelaten.

Het voeren van oorlog buiten het gebied van Britsch-Indië komt, tegenwoordig althans, nu de Britten wel op bevestiging, niet op uitbreiding hunner macht zijn bedacht, uit den aard der zaak zeer zelden voor. Allicht zou men dus meenen, dat, behalve de constitutioneele wetten, geene of nagenoeg geene Parlementsacten met betrekking tot Indië tot stand kwamen. Ten onrechte. In het tijdvak b.v. van Augustus 1858 tot Augustus 1874, dus in zestien jaren tijds, zijn niet minder dan zevenenzeventig ‘Indian Acts’ in het moederland zelf in het leven geroepen. De Minister voor Indië treedt namelijk in tweederlei kwaliteit voor het Parlement op. Vooreerst als het verantwoordelijk hoofd en het orgaan der Regeering van Indië, aan welke, gelijk we reeds zagen, de volle souvereiniteit over Indië gedelegeerd is geworden. Ten andere is hij als het ware de zaakgelastigde van het Indisch gouvernement, in zoover hij in Engeland zelf velerlei maatregelen treft, waarbij niet alleen Indië en zijne bevolking, maar ook het moederland en zijne bevolking, rechtstreeks worden betrokken. In deze tweede kwaliteit nu is hij aan dezelfde regelen en wetten als elk ander Minister en als de gansche Regeering van het moederland gebonden. Een paar voorbeelden ter opheldering. Zonder de toestemming van het Parlement kan de Minister geene leening in Engeland zelf ten behoeve van het Indisch gouvernement uitschrijven. Evenzoo is die toestemming onmisbaar, wanneer de Regeering van Indië gezamenlijk met de Regeering of een deel der Regeering van het moederland tot daden over wil gaan (gelijk b.v. ten opzichte van Indische spoorweg- en irrigatiemaatschappijen menigmaal plaats heeft gehad), die laatstgenoemde Regeering, volgens de statuten van het moederland, niet op eigen gezag mag verrichten. Vandaar het groote aantal Parlementsacten met betrekking tot Indië. Ten aanzien van het Indisch bewind zelve - het zij nog eens herhaald - is de Regeering echter onafhankelijk van de Wetgevende Macht.

De mededeelingen, welke de Regeering verplicht is aan het

Parlement te verstrekken, bepalen in de tweede plaats hunne onderlinge verhouding. Ten aanzien dezer mededeelingen nu is de Regeering gehouden aan een aantal gebruiken en wetten, en is zij alzoo in hare verhouding tot de Wetgevende Macht meer aan banden gelegd. Gaan we in de eerste plaats na, welke periodieke mededeelingen, voorts, welke eventueele mededeelingen over Indische zaken moeten worden gegeven.

De periodieke mededeelingen bepalen zich tot de gedrukte bescheiden, die in art. 53 der meergenoemde wet van 1858[1] opgenoemd zijn, en tot de mondelinge toelichting van deze bescheiden, of van het zoogenaamde 'Indische budget'. Bij genoemd artikel is in hoofdzaak bepaald, dat jaarlijks, binnen de eerste veertien zittingdagen van het Parlement na den eersten Mei, schriftelijk rekening en verantwoording moet worden gedaan van het Indisch financiëel beheer in zijn geheelen omvang en tot in al zijne onderdeelen toe, en dat daarbij tevens zal overgelegd worden een uitvoerig verslag over Engelsch-Indië in het algemeen, en over den stoffelijken en zedelijken vooruitgang dezer bezitting in het bijzonder. De jaarlijksche blootlegging van den staat der Indische geldmiddelen dagteekent reeds van de vorige eeuw. Een nagenoeg gelijkluidend voorschrift als het daareven genoemde komt b.v. in eene Parlementsacte van 1788 voor[2]. En op den 1sten Juli 1789, bedrieg ik mij niet, is voor het eerst een dusgenaamd Indisch budget door de Regeering overgelegd[3]. Hieronder moet men echter geen eigenlijk budget verstaan. Eene begrooting voor Indië is tot dusver nog nooit ter kennis van het Parlement gebracht, laat staan aan zijne stemming onderworpen geweest. Dit 'India-Budget' - gelijk het zelfs in officiëele stukken genoemd wordt - is thans, gelijk vroeger, slechts eene uit een aantal staten samengestelde, financiëele verantwoording over de aan het jaar der indiening voorafgaande jaren. Vóor 1833 echter, of in het handelstijdperk der O.I. Compagnie, bestond deze verantwoording uit tweederlei rekeningen, te weten, commerciëele en territoriale rekeningen, en sedert dit jaar bepaalt

1 21 & 22 Vict., c. 106, s. 53.
2 28 Geo., III, c.V. Omtrent de bescheiden, welke in verschillende tijdperken aan het Parlement zijn aangeboden, kan men overigens raadplegen: An Analysis of the Constitution of the East India Company, by Peter Auber, p. 1-4.
3 Peter Auber, p. 519.

zij zich, gelijk wel geene opmerking behoeft, tot territoriale of souvereine inkomsten en uitgaven. Ook de vorm dezer staten of rekeningen is bij wijlen gewijzigd, en hun tegenwoordige vorm, eerst sedert een jaar of vier in zwang, is in hoofdzaak als volgt. Tweederlei staten worden in Mei aan het Huis der Gemeenten overgelegd, te weten: ‘The Actual Accounts’, en ‘the Regular Estimate’. Onder de Actual Accounts verstaat men de financiëele verantwoording over het aan het jongst verloopen jaar voorafgaand jaar. De in Mei ll. overgelegde Actual Accounts loopen dus over het financiëele jaar: 1 April 1873 tot 31 Maart 1874. De Regular Estimate daarentegen is de financiëele verantwoording over het jongstverloopen jaar, en het laatste, hetwelk ter kennis van het Parlement is gebracht, loopt dus van 1 April 1874 tot 31 Maart 1875. En terwijl al de posten of cijfers der Actual Accounts op feiten berusten, m.a.w., terwijl alle daarbij vermelde ontvangsten en uitgaven reeds feitelijk zijn geschied, berusten in de Regular Estimate slechts de posten der eerste acht maanden op feiten, en die der laatste vier maanden, over welke nog geene slotrekening kan opgemaakt worden, op raming. Tot zoover over de schrijftelijke blootlegging van het Indisch financiëel beheer in het Engelsch Parlement.

Deze schriftelijke verantwoording wordt telken jare, gelijk reeds gezegd is, gevolgd door eene mondelinge verklaring of toelichting. En daar dit ‘financial statement’ met de besprekingen, waartoe het aanleiding geeft, in gewone omstandigheden het belangrijkst moment is in de Parlementaire debatten over het Britsch-Indisch beheer, zal bij dit punt eene wijle mogen stilgestaan worden. In den regel geschiedt deze mondelinge uiteenzetting der financiën van Indië alleen in het Huis der Gemeenten, en slechts bij uitzondering, en in allen gevalle in beknopteren vorm, in het Hoogerhuis. Hieromtrent is de Regeering echter aan geenen vasten regel gebonden. Evenmin omtrent het tijdstip, wanneer het financial statement moet uitgebracht worden. Een enkele maal heeft dit plaats gehad in het begin of in het midden, doch in den regel tegen het einde van het zittingjaar, dus in Juli of Augustus; gelijk men weet, komt het Parlement telken jare van Februari tot Augustus bijeen. En daar de belangstelling van het Parlement in Indische zaken op het eene tijdstip niet grooter dan op het andere is gebleken, komen de bezwaren van den heer Fawcett

en anderen tegen de late behandeling van het ‘Indische budget’ weinig gegrond voor. De wijze waarop men dit budget behandelt moge thans uiteengezet worden. Doch vooraf een paar opmerkingen.

De mate van belangstelling, welke het Parlement ten aanzien van het Britsch-Indisch beheer aan den dag legt, is voorzeker niet evenredig aan het groote gewicht der bij dat beheer betrokken belangen. Wie den onmetelijken omvang van deze belangen eenigermate bevroedt, zal het Parlement zelfs niet van laakbare onverschilligheid willen vrijpleiten. Inderdaad, ten aanzien van Indië, gelijk reeds gezegd is, is het Parlement in zijn geheel een cadaver. Wie echter hieruit mocht afleiden - en dit geschiedt ten onzent niet zelden - dat het de moeite niet loont om de Parlementaire debatten over Britsch-Indië, als van te weinig gehalte, te volgen, bedriegt zich. Ten allen tijde is Indië door enkele uitstekende mannen in het Parlement, inzonderheid in het Huis der Gemeenten, vertegenwoordigd geweest. Ook thans vindt men in die hooge vergadering vijf of zes mannen, de heeren Smollett, Grant Duff, Sir George Campbell, enz., welker redevoeringen over Indische zaken ten volle de aandacht verdienen, en al telt de phalanx van Old Indians in het Huis der Gemeenten slechts weinig strijdbare mannen, sedert de O.I. Compagnie afgeschaft is en er alzoo geen oudgast meer naar eene plaats in het Lagerhuis staat, om als M.P. zonder veel moeite een zetel in den Court of Directors te kunnen veroveren - de strijd welken die weinige deskundigen voeren is daarom niet minder belangrijk en leerzaam. Evenwel zijn de debatten over het Indisch budget gemeenlijk van zeer korten duur; in éene enkele avondzitting, waaraan een tachtig afgevaardigden deelnemen, loopen zij meestentijds af. Allerminst in Engeland laat zich echter de belangrijkheid van eenig debat naar zijnen korteren of langeren duur afmeten. Sectie-onderzoek, schriftelijke behandeling van zaken in het algemeen, behoort in het Engelsch Parlement, gelijk men weet, tot de uitzonderingen. Dit heeft het heilzaam gevolg - zoo ik wel onderricht ben (en ik citeer hier slechts het gevoelen van bij uitstek bevoegde beoordeelaars) - dat zeer vele volksvertegenwoordigers, welker groote meerderheid, in Engeland, gelijk overal elders, het algemeen belang niet beter dan met zwijgen kan dienen, zich van de meeste discussies

onthouden. Immers wordt hun de gelegenheid niet geboden, om hetzij in de afdeelingen, hetzij uit de gewisselde stukken, eenige oppervalkkige noties der aanhangige zaak op te doen; zoodat hun zelfs de verzoeking bespaard wordt, om zich, ten spot der natie, als deskundigen te poseeren. Dit bekort de discussies niet weinig. Buitendien heerscht er in het Britsche Parlement eene iederen vreemdeling in het oog springende tucht, welke niet alleen door den voorzitter, maar door het gansche Huis wordt gehandhaafd. Is er iemand aan het woord, die blijkbaar de debatten verwart, dan legt een wenk van zijn leader hem gewoonlijk het stilzwijgen op, en luistert hij niet naar dien wenk, dan maakt het gansche Parlement, des noods op zeer gevoelige wijs, aan zijn dolen en blaten een einde. De debatten worden dus meestal met vlugheid en tact, en bij voorkeur door de leaders of de weinige leden gevoerd, die op de voorste banken ter linker en ter rechter zijde van de tafel der griffiers zijn gezeten, m.a.w. door de leden van het tegenwoordige en van het voorafgaand bewind. Zoodoende wordt de majesteit van het hoogste Wetgevend Lichaam gehandhaafd en eene degelijke en spoedige afdoening van zaken gewaarborgd.

Keeren we thans tot het Indisch budget terug. Het wordt behandeld als volgt. De Minister voor Indië of, zoo deze geen lid van het Lagerhuis is,[1] de namens den Minister optredende

1 Het is bekend, dat een lid van het Engelsch Kabinet tevens lid van een der Huizen van het Parlement moet zijn, en dat hij slechts in deze, of juister, krachtens deze laatste kwaliteit, bevoegd is in het Parlement het woord te voeren; in geen ander Huis evenwel, dan waartoe hij behoort. De tegenwoordige Minister voor Indië, de Marquis van Salisbury, is Engelsch pair en kan dus slechts in het Hoogerhuis optreden. De politieke Ondersecretaris van Staat aan het Ministerie voor Indië, die den Minister in het Lagerhuis vertegenwoordigt, is tegenwoordig Lord George Hamilton M.P. Er is een tweede Ondersecretaris van Staat aan genoemd Ministerie, namelijk de zoogenaamde Permanent Undersecretary of State, thans de ook ten onzent niet onbekende Sir Lewis Mallet, welks funcijën vrij wel overeenkomen met die van eenen Secretaris-Generaal aan onze Ministeriën.
Met het oog op eene niet zeldzaam voorkomende dwaling, zij nog het volgende opgemerkt. De Minister voor Indië staat en valt, als lid van het Kabinet, met den Premier, en ook de Political Undersecretary of State aan het India Office deelt in dit lot. De Permanente Ondersecretaris blijft echter, gelijk de titel zelf reeds aanduidt, onder alle ministeriëele wisselingen aan. De Onderkoning van Indië, welks betrekking veel meer van administratieven dan van politieken aard is, behoeft evenmin met den Minister af te treden.

Onder-Secretaris van Staat, stelt bij motie voor, dat het Huis in Comité overga ter behandeling van het Indische budget. Na korter of langer debat voldoet het Huis aan dien wensch; de Speaker verlaat zijnen zetel, de staf wordt van de tafel genomen, en de vertegenwoordiger van de Regeering gaat tot de lezing van het ‘financial statement’ over, om ten slotte, bij motie, gelijk men het in Hansard's Parliamentary Debates zonder nadere verklaring uitgedrukt vindt - ‘de gewone resolutie’ voor te stellen. Bij dit financial statement worden de voornaamste posten der in Mei te voren overgelegde ‘Actual Accounts’ en ‘Regular Estimate’, zoomede eenige weinige cijfers uit de ‘Budget Estimate’, vluchtig samengevat. Dit ‘Budget Estimate’ is de ware begrooting voor het volgende jaar, die echter schriftelijk noch mondeling aan het Parlement wordt medegedeeld. Voor zulke leden die er nader kennis mede wenschen te maken, is de gelegenheid daartoe evenwel niet geheel en al afgesneden, daar deze begrooting telken jare in extenso in de Government Gazette van Calcutta afgedrukt wordt; het aandeel van het Opperbestuur en van het Indisch bestuur in de samenstelling dezer begrooting zal later vermeld worden. Na de lezing van het financieel verslag geven de leden van het Huis aan hunne bezwaren, wenschen en inzichten op de gebruikelijke wijs lucht[1]; doch hunne moties worden in den regel sans phrase verworpen. De ‘gewone resolutie’, die niets anders dan eene zeer beknopte samenvatting is van de belangrijkste cijfers der jongste Actual Accounts[2], wordt vervolgens

1 In Sir Thomas Ernskine May's ‘Law, Privileges, Proceedings and Usages of Parliament’ zijn alle parlementaire usantiën zoo breedvoerig beschreven, dat ik met bovenstaande aanduiding meen te kunnen volstaan.

2 Zoo luidde de resolutie, die schrijver dezes in Augustus ll. in het Huis der Gemeenten aanhoorde, als volgt:
‘That is appears by the accounts laid before this House, that the total Revenue of India for the year ending the 31st day of March 1874 was £ 49,598,253, the charges in India including the collection of the revenue, interest on debt, and public works ordinary were £ 42,094,995; the charges in England (including £ 1,156,535 the value of stores supplied to India) were £ 7,873,574; the guaranteed interest in the capital of Railway- and other Companies in India and in England, deducting net traffic receipts, was £ 1,437,352, making a total charge for the same year of £ 51,405,921; and there was an excess of expenditure over income in that year amounting to £ 1,807,668; that the charge for public works extraordinary was £ 3,553,307; and that including that charge the excess of expenditure over income was £ 5,360,975.’

aangenomen. En met hare aanneming is het comité opgeheven; de Speaker herneemt zijnen zetel, het Huis hervat zijne zitting, de resolutie van daareven wordt aan het Huis gerapporteerd, en aan den parlementairen eisch, dat het Indische budget ook mondeling worde behandeld, is wederom overeenkomstig de traditie voldaan.

Tot zoover over de periodieke mededeelingen van wege de Indische Regeering aan het Parlement.

Eventueele mededeelingen. De zes wetsartikelen, krachtens welke de Regeering - in bepaalde, uit hunnen aard niet geregeld wederkeerende, gevallen - tot mededeelingen aan het Parlement gehouden is, zijn in drie verschillende wetten vervat. Hunnen letterlijken inhoud kan men in de bijlagen vinden[1]. Slechts het volgende worde er hieruit overgenomen. Vooreerst, dat binnen drie maandon nadat het opperbestuur aan het Indisch gouvernement heeft bevolen, om door middel van Harer Majesteits troepen tot vijandelijkheden of het voeren van eenen oorlog over te gaan, het Parlement hiervan in wetenschap moet worden gesteld, tenzij zulk een bevel middelerwijl mocht ingetrokken zijn. Voorts moet het Parlement eveneens onderricht worden, 1°. van alle door de Regeering vastgestelde bepalingen omtrent de toelating tot den zoogenaamden ‘Covenanted Civil Service’ in Indië, d.w.z. tot dien tak van dienst, waarbij bij wijze van een contract (covenant) eene zeer uitgebreide categorie der gewichtigste civiele betrekkingen voor zulke personen, met uitsluiting van anderen, wordt opengesteld, die als conditio sine quâ non, aan een zeker staatsexamen voldaan hebben; 2°. omtrent de beginselen, welke bij de toelating tot dienzelfden tak van dienst van zulke inlanders voorzitten, die wel is waar niet aan de eischen van het bedoelde staatsexamen voldaan hebben, doch uit hoofde hunner verdiensten en beproefde bekwaamheid voor die toelating in aanmerking komen. De drie overige wetsartikelen, eindelijk, betreffen de organisatie van en het geldelijk beheer aan het departement van Indië, zoomede de verlenging van den diensttijd van een lid in den Raad van Indië wegens bijzondere redenen, die breedvoerig aan het Parlement moeten blootgelegd worden.

1 21 & 22 Vict., c. 106, sections 15, 32, 52, 54.
32 & 33 Vict., c. 97, s. 3.
33 Vict., c. 3, s. 6.

Op éene enkele na, betreffen al deze mededeelingen slechts het opperbestuur. Van den gang van zaken in Indië zelf, of juister, van de daden van het plaatselijk Indisch bewind, behoeft slechts bij de reeds vermelde jaarlijksche verslagen mededeeling aan het Parlement te worden gedaan, met uitzondering alleen der door de Indische autoriteiten zelve vastgestelde beginselen omtrent de toelating van inlanders tot den ‘covenanted civil service’.

In het voorafgaande is de verhouding tusschen het Parlement en het Opperbestuur slechts in zoover beschouwd, als zij bepaald wordt door rechtstreeksche inmenging van het Parlement in het Indisch Regeeringsbeleid, en door de wettelijk van Regeeringswege verschuldigde mededeelingen omtrent het Indisch beheer. Gelijk wel geene opmerking behoeft, hebben echter een aantal omstandigheden of, zoo men wil, een aantal factoren van min of meer onbestemden en wisselvalligen aard op deze verhouding een zeer grooten invloed. En onder deze vooral de middellijke inmenging van het Parlement in het Indisch regeeringsbeleid, of de uitoefening van zijn recht van contrôle op het Indisch bewind, zoomede de wijze waarop de verantwoordelijkheid van den Minister voor Indië opgevat wordt.

Ten opzichte nu der Parlementaire contrôle worde slechts dit aangestipt, dat tot dusver, zoo ik wel onderricht ben, slechts bij éclatante gebeurtenissen in Indië het Parlement eene noemenswaardige pressie heeft uitgeoefend op het Indisch gouvernement. Bij den jongsten hongersnood in Bengalen, b.v.b., heeft het Parlement zich na eene langdurige rust wederom krachtig doen gelden in het Indisch bestuur. Het heeft ter leniging dezer ramp de Regeering tot grootere uitgaven genoopt, dan, naar veler meening, het algemeen belang vorderde. Voorts moge nog opgemerkt worden, dat sedert de Kroon in 1858 het Indisch beheer ook in naam heeft aanvaard, eenige, zij het ook uiterst geringe, toeneming der overigens nog zoo flauwe belangstelling in Indische zaken bij het Parlement wordt ontwaard. - Wat eindelijk de ministeriëele verantwoordelijkheid aangaat, in beginsel is de Secretaris van Staat verantwoordelijk voor het gansche Indisch bestuur, of voor alle daden van het Indisch bewind, gelijk de Onderkoning van Indië, die, eveneens in beginsel, volstrekt ondergeschikt is aan den raadsman der Kroon, aan dezen verantwoording schuldig is voor alle daden van het plaatselijk Indisch bewind. Feitelijk echter, althans volgens de meest gangbare

opvatting, is de verantwoordelijkheid des Ministers uitermate beperkt. En daar eene volledige kennis der Britsch-Indische constitutie vereischt wordt, om de mate zijner verantwoordelijkheid met nauwkeurigheid te kunnen bepalen, moge voorschands slechts opgemerkt worden, dat billijkheidshalve - volgens een zeer bevoegden beoordeelaar - de Minister slechts verantwoordelijk kan worden gesteld voor het al of niet terugroepen van een Gouverneur-Generaal[1].

Tot zoover over het aandeel van het Parlement in het Indisch Regeeringsbeleid en zijne verhouding tot het Opperbestuur.

A.W.P. VERKERK PISTORIUS.

1 Dit althans, dunkt me, is de kern o.a. der volgende, ruim een jaar geleden door den vorigen Minister voor Indië, den hertog van Argyll, afgelegde verklaring:
'The Home Government is what it has always been, but more especially in recent times, a Government of Control - a Government having the power to control the local Government of India in its policy; but not an Executive Government. in the sense of having machinery of its own to carry out the functions of an Executive. I cannot but say that the electric telegraph is an immense temptation in this as in other Departments to assume duties which never can belong to a Home Government. It is a temptation to make suggestions which would have occurred to persons charged with the Government of India; and also it is quite possible to send fussy telegrams making inquiries which assume action on the part of the Home Government in details with which it is incapable of interfering with advantage. The most extreme caution in these respects ought to be observed by the Home Government. But there is one thing for which the Home Government is responsible, and that is confidence in the policy of the men and in the system of policy adopted in India. Parliament cannot call ministers to strictly to account for confidence or misplaced confidence in the Government of India.' (H.P.D. 1874, vol. CCXVIII, p. 1063).

Onze Hollandsche broeders in Zuid-Afrika.

De Transvaal-Republiek en de Hollandsche Boeren. Vrij naar het Hoogduitsch van Merensky, Jeppe, Mauch e.a. voor Nederlanders bewerkt. Amsterdam, Seyffardts Boekhandel.

Toen in het jaar 1795 de Engelschen zich hadden meester gemaakt van onze bezittingen op Afrika's zuidkust, en daarop het continentaalstelsel alle gemeenschap met Nederland gedurende een reeks van jaren had afgesneden; toen later die koloniën in het voortdurend bezit der Engelschen bleven, was ook de band der nederlandsche kolonisten met het moederland voor goed gebroken.

Met de gedwongen opheffing der factorij van de ‘Compagnie’ hielden eveneens alle handelsbetrekkingen met Holland op; en wat men nog van onze hollandsche broeders aan de Kaap vernam, werd ontleend aan enkele particuliere brieven of engelsche nieuwsbladen.

Het is van algemeene bekendheid dat het grootste gedeelte der kaapsche bevolking, wars van het denkbeeld om een vreemd juk te dragen, naar het binnenland trok en te Zwellendam in de nabijheid der Kaapstad de Republiek uitriep. De kracht der engelsche bajonetten deed evenwel die poging om zich vrij te maken mislukken, en leidde voor de hollandsche boeren tot geen ander resultaat, dan tot een volksverhuizing op groote schaal naar het onbekende binnenland. Na jarenlangen strijd met de oorspronkelijke bewoners, Hottentotten en Kaffers, steeds op den voet gevolgd door de Engelschen, die telkens hun gezag lieten gelden wanneer men waande in het onbetwist bezit van een vruchtbare landstreek geraakt te zijn, trokken de eerste afdeelingen boeren in 1835 de Vaal-rivier (circa 28° N.B.) over. Nu eens de hand reikende aan Negerstammen die hen

vriendschappelijk bejegenden, dan weder met de wapens in de vuist zich een weg banende door vijandelijke stammen; hier kampende met ongeloofdelijke terrein-hindernissen, dáár met de kalmte van den onverschrokken jager, den leeuw en den olifant te gemoet tredende, bereikten zij de portugeesche koloniën aan de Delagoa-baai. Andere afdeelingen drongen het rijk van Soeloe binnen, ontmoetten daar een hevigen weerstand, en streden met afwisselend geluk. Herhaaldelijk versterkt door nieuwe afdeelingen Boeren die hun spoor volgden, werd de strijd telkens hervat, met dat gevolg, dat in 1840 de wensch om in een schoon land (Natal) een zelfstandige Republiek te stichten op het punt stond verwezenlijkt te worden, - toen andermaal de Engelschen kwamen, troepen en grof geschut ontscheepten, en met geweld de Boeren uit hunne nederzetting te Maritzburg verdreven. Verdreven, maar niet overwonnen; voor de overmacht wijkende, maar minder dan ooit tot onderwerping geneigd, togen onze dappere broeders andermaal het binnenland in, en vonden eindelijk aan de overzijde der Vaal een prachtig land, waarvan het bezit hen niet meer werd betwist.

Zoo ontstond de Transvaalsche Republiek.

Nadat de onafhankelijkheid van die Republiek in 1852 door de engelsche regeering erkend, en tot President gekozen was de zoon van den boerengeneraal Pretorius, die zich in den oorlog tegen de Soeloe's bijzonder had onderscheiden; nadat dus een einde gekomen was aan het nomadenleven, dat reeds meer dan een halve eeuw geduurd had, was ook de kiem van een spoedige ontwikkeling en bloei gelegd.

Op het schoone bergplat, dat zich van Pretoria tot aan het hooge gebergte nabij de grenzen van de portugeesche bezitting Mozambique uitstrekt, verrezen overal woningen, weldra omringd door rijkbeladen vruchtboomen, door stevige heggen en door uitgestrekte weilanden, waarop talrijke kudden vee gedurende het geheele jaar overloed van voedsel vonden. Met ongewone snelheid zag men hier en daar dorpen ontstaan, waarvan er enkelen spoedig den naam van steden droegen; en toen in het jaar 1872 de President Pretorius was afgetreden, waren de bezwaren, onvermijdelijk aan het overgangstijdperk verbonden, reeds voor het grootste gedeelte overwonnen, en kon de Republiek rijp geacht worden om zich krachtiger te ontwikkelen, bijaldien de teugels van het bewind in goede handen overgingen.

Er bestaan nog weinig geschriften over de Transvaalsche of Zuid-Afrikaansche republiek.

Toen dus dezer dagen te Amsterdam (Seyffardt's Boekhandel) een brochure het licht zag, getiteld: ‘De Transvaalsche Republiek en de Hollandsche boeren’, vond zij bij het belangstellend nederlandsch publiek een goede ontvangst. Samengesteld uit de mededeelingen van drie personen, doch voornamelijk van den zendeling Merensky, bevat die brochure een tal van bijzonderheden betreffende de verschillende staten van Z.O. Afrika, den rijkdom des bodems, en de geschiedenis der Boeren. Het ligt niet in ons plan den inhoud van dit geschrift aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen; met behulp der ‘Original Map of the Transvaal or South-African-Republick, by Merensky’[1]. verkrijgt de lezer een algemeen begrip van deze hoogst belangrijke en tot nu toe zoo weinig bekende streken. Behalve eenige onjuistheden en verkeerde beoordeelingen, lichtelijk te verklaren uit het eenzijdig standpunt of uit persoonlijke opvattingen en indrukken van de schrijvers, valt het meest het totaal gemis in 't oog van een beschrijving van den tegenwoordigen toestand. Tot aanvulling zullen wij hieronder laten volgen hetgeen ons daarvan bekend is.

De Transvaalsche of Zuid-Afrikaansche Republiek, gelegen tusschen 22°-28° Z.B. en 26°-32.5^{o} O.L. en ruim 8 maal meer oppervlakte dan Nederland beslaande, grenst ten Z. aan de Oranje Vrijstaat en Natal, ten O. aan de portugeesche kolonie Mosambique, en wordt ten N. door de Limpopo- of Krokodil-rivier en ten W. door de Mariko- en Hartrivier omvat. De Mariko is een tak van de Limpopo, de Hart een tak van de Vaal-rivier. Het voornaamste gedeelte des lands bestaat uit een uitgestrekt, met tallooze rivieren doorsneden, vruchtbaar bergplat, dat zich van Pretoria (3000') langzaam en golvend verheft tot aan het Drakengebergte, en bij Klipstapel reeds een hoogte van 7000' bereikt. Dat gebergte steekt hier en daar zijne meer dan 10,000' hooge en vaak met sneeuw bedekte toppen in de wolken, en vormt in het oostelijk distrikt Leydenburg (waar zich de rijke goudvelden bevinden) een aantal diepe dalen en steile bergwanden. Nog noordelijker, in de distrikten Zoutpansberg en Waterberg, daalt

1 Seyffardt's Boekhandel.

het terrein voortdurend tot aan de oevers der Krokodil-rivier. Deze laatste distrikten zijn bekend onder den naam van Laaglanden.

Voor weinige jaren nog in den oorspronkelijken ruwen staat, aan iedere eerste nederzetting eigen, is die Republiek van lieverlede georganiseerd en, vooral onder het bestuur van den tegenwoordigen president, de onmisbare maatschappelijke orde deelachtig geworden.

De republiek is verdeeld in **12** districten[1]. Uit elk distrikt worden door de grondbezitters leden voor den tijd van vier jaren naar den Volksraad afgevaardigd. Bovendien zenden de vier hoofdsteden, Potchefstroom, Pretoria, Rustenburg en Leydenburg, elk nog één afgevaardigde naar den Volksraad; zoodat deze uit **40** leden bestaat[2]. waarvan de helft om de twee jaren aftreedt.

Het uitvoerend bewind bestaat uit vier raadsleden, waarvan het eene lid, de Staatssecretaris, voor vier jaren, en de drie andere leden voor drie jaren door den Volksraad worden benoemd.

De Staatspresident wordt door alle stemgerechtigde burgers voor vijf jaren gekozen en is voorzitter van het uitvoerend bewind. Hij heeft recht om de zittingen van den Volksraad bij te wonen, aldaar het woord te voeren, en zelfs in spoedvereischende gevallen wetten in te dienen, zonder die vooraf aan de goedkeuring van het Uitvoerend Bewind te onderwerpen. Hij moet zich evenwel van de stemming onthouden. In den regel behoort elk voorstel van wet drie maanden vooraf in de staats-courant gepubliceerd te worden. Ook de leden van het uitvoerend bewind kunnen de vergaderingen van den Volksraad bijwonen, zonder echter deel te nemen aan de stemming.

Tot het Algemeen Bestuur behooren verder een aantal ambtenaren, onder de titels van: Staatsklerken, Staatsprocureur, Auditeur-generaal, Registrateur, Thesaurier-generaal, Postmeestergeneraal, Landmeter-generaal, Zegeluitdeeler, Superintendent van het Onderwijs, enz.: ieder distrikt heeft verder voor het inwendig bestuur: 1 Landdrost, 2 Klerken, 1 Baljuw, gemiddeld 5 Veldcornetten, een aantal Policiedienaren, 1 Waterfiskaal, Predikant, Marktmeester, Onderwijzers, enz.; terwijl eindelijk in de meeste steden reeds stedelijke (gemeente) raden zijn ingesteld.

1 Pretoria, Potchefstroom, Rustenburg, Leydenburg, Middelburg, Utrecht Wakkerstroom, Heidelberg, Zoutpansberg, Waterberg, Mariko en Bloemhof.

2 En niet uit 30 leden, zooals op blz. 76 van aan het hoofd dezer genoemde brochure vermeld is.

Nadat de president Pretorius tegen het einde van het jaar 1871 was afgetreden, werd tot zijn opvolger gekozen Thomas François Burgers, Kaapenaar van geboorte en sedert eenige jaren predikant te Hanover in de Kaapkolonie. Op grond der vriendschappelijke betrekkingen van genoemden president met den schrijver van deze bijdrage, betrekkingen, die reeds dagteekenen van den tijd waarin Burgers zijne studiën aan de Utrechtsche hoogeschool volbracht, wordt het minder voegzaam geacht, omtrent zijn karakter, richting, kennis en tact in bijzonderheden te treden. Zijne benoeming tot president getuigt trouwens voldoende voor den goeden naam dien hij zich reeds in Z.-Afrika had verworven. Laten wij hem liever aan den arbeid zien.

Er viel veel te doen in die nieuwe republiek, wier vreedzame en eenvoudige bevolking, met de zoo duur gekochte vrijheid tevreden, zich niet veel bekreunde over de bezwaren die hare verdere ontwikkeling in den weg stonden. De nieuwe republiek verkeerde in een staat van slaperigheid; men bewustte in de vexatiën der Engelschen, die tot 200 pCt. belasting hieven voor het invoeren van sommige handelsartikelen. Men hoedde zijn vee, men oogstte zijn graan, men zamelde zijn vruchten in, doch rijker werd men niet.

En niet alleen door hare ligging, afgesneden van de kust der wereldzee en omringd door lastige naburen, maar ook door den ongunstigen toestand van hare financiën, werd de republiek belemmerd hare vleugels uit te spreiden. In hetzelfde land, waar van enkele distrikten om zoo te zeggen iedere voet gronds een zekere hoeveelheid goud bevat, heerschte een volkomen gebrek aan harde munt. Als betaalmiddel bezat men slechts papierengeld, dat circuleerde voor ¼ der waarde, waarvoor de regeering het had uitgegeven.

Burgers begreep dat vóór alles dit euvel hersteld moest worden. Vertrouwende op zijn persoonlijken invloed, begaf hij zich aanstonds naar de Kaapstad, en slaagde er zonder moeite in een leening te sluiten van £ 63,000 tegen 6 pCt. rente, in halfjaarlijksche termijnen te voldoen, en met een jaarlijksche aflossing van 5 pCt. Uitgegeven tegen 95 pCt., klommen de aandeelen dezer leening in 14 dagen tot 104 pCt. Door die operatie en door een aantal administratieve wijzigingen in de staathuishouding, was Burgers in staat het volgende jaar den volksraad voor te stellen, al het circuleerend papier *tegen de*

volle waarde in te koopen en te vernietigen. De regeering, meende hij, mocht zich niet verrijken ten koste der houders van papierengeld; de regeering was zedelijk verplicht het papier terug te nemen tegen de waarde waarvoor zij het had uitgegeven. Ter eere van het transvaalsche volk zij gezegd, dat de Volksraad het voorstel met acclamatie aannam. (Van die eerlijkheid hadden sommige finantie-mannen van Zuid-Afrika geen begrip.) Het budget, dat in 1872 £ 33,000 papier bedroeg, klom in 1874 reeds tot £ 80,000 goud!

In anderhalfjaar tijds reisde Burgers zonder eenig hem omringend gevolg twee malen het geheele land rond, hier het inwendige bestuur regelende, dáár de grenzen bepalende of den bodem onderzoekende, elders tractaten sluitende met zijne zwarte naburen. Wie zich een juist denkbeeld wil vormen van de moeielijkheden waarmede deze reizen gepaard gingen, behoeft zich slechts te herinneren dat, uitgezonderd de hoofdverbindingen, van ‘wegen’ in sommige grensdistrikten nog geen sprake was, en dat de president - die zich tot taak gesteld had zijn land te kennen en te organizeeren - menigen nacht onder den blooten hemel sliep, beurtelings aàn den invloed der fijue berglucht en van de afmattende hitte der Laaglanden blootgesteld.

Maar de inspanning die hij zich getroostte was niet te vergeefs. De schoonste verwachtingen van den onschatbaren rijkdom des lands werden nog door de werkelijkheid overtroffen. De Transvaal scheen hem een waar paradijs toe. Dáár aanschouwde hij alles wat de aarde kan opleveren: een voortdurende afwisseling der prachtigste natuurtooneelen en voortbrengselen uit alle luchtstreken; uitgestrekte graan- en maïs-velden met gebogen halmen, den last der talrijke groote korrels met moeite torschende: onafzienbare weilanden door ontelbare runderen, schapen en geiten bevolkt; suikerriet en koffieboomen; aanplantingen van tabak, zóó uitmuntend van qualiteit, dat geheel Z. Afrika zich van dat artikel uit de Transvaal voorziet; schilderachtige dorpen, gelegen aan heldere stroomen met welig begroeide oevers; keur van vruchtboomen, gebukt onder den zwaren oogst, hier perziken, appelen en peren, dáár de wijnstok, elders den oranje-, granaat-, den pisang-boom en zoo vele andere tropische voortbrengselen; trotsche wouden, die alle houtsoorten bevatten; oorden waar olifanten, zebra's, antilopen, buffels, springbokken en struisvogels in kudden leven; afgelegen streken, waar de leeuw heerscht en de hyena rondsluipt.

En onder dat prachtige eeuwengroene kleed, dat den bodem bedekt, schuilen nog de grootste schatten. Dáár liggen onmetelijke steenkolenvelden bijna gelijk met de oppervlakte, terwijl ook in het gebergte die kostbare brandstof tot de bovenste lagen behoort; men heeft de kolen slechts af te stooten en in de voertuigen op te vangen voor het transport, terwijl zij in deugdzaamheid de beste engelsche soorten evenaren. Goud ligt schier overal in den bodem verborgen; soms vindt men het in klompen; en uit Leydenburg wordt minstens voor £ 25,000 's maands uitgevoerd. Zilverhoudend lood is er in onbegrensde hoeveelheden, en de nieuwe smelterijen in Mariko brengen reeds meer op dan voor de Transvaal benoodigd is; kobalt in genoegzame hoeveelheid om de geheele wereld te voorzien (de prijs in Engeland is tegenwoordig £ 200 à 300 per ton).

Al die schatten liggen daar, voor 't grootste gedeelte onbenuttigd door de geringe bevolking, die slechts bestaat uit 300,000 inboorlingen en ongeveer 50,000 blanken.

De krachtige hand der nieuwe regeering had in het jaar 1874 reeds zóó veel uitgewerkt, dat de Transvaal uit haren dommel was ontwaakt, en' de energie van den president zich aan het geheele bestuur scheen medegedeeld te hebben. Tal van wetten en bepalingen werden in het leven geroepen en, hetgeen vroeger niet altijd het geval was, ook in uitvoering gebracht. Men kreeg eerbied voor de wet. De inwendige rust wordt thans gehandhaafd door een goede policie, zoo noodig door de burgers ondersteund. Moet een overmoedige negerstam, die de grenzen overschrijdt of de traktaten schendt, tot zijn plicht gebracht worden, of worden de rechten der republiek aangerand, dan is volgens de wet ieder burger soldaat en schaart zich onder de veldcornetten en kommandanten van zijn distrikt; dan, in oorlogstijd, wordt er een generaal benoemd die het geheel aanvoert. De artillerie is het eenige korps, waarvan een gedeelte (6 officieren, en 1 man per stuk) permanent in dienst is; de overige artilleristen gaan na afloop der oefeningen weder naar huis. Te Rustenburg en te Utrecht zijn daarenboven nog vrijwillige korpsen kavallerie opgericht.

De snel toenemende bloei der republiek, in weerwil van de belemmeringen, van engelsche zijde den handel in den weg

gelegd; de ontdekking der goudvelden, die zoo veel vreemdelingen in het land hadden gelokt, en de goede gezindheid der bevolking, die blijken gaf, met haar onvermoeiden president gaarne te willen medewerken, hadden Burgers reeds het plan doen beramen, om een nieuwen weg te banen, waarlangs de handelsprodukten met minder verlies uit- en ingevoerd konden worden. Om twee redenen echter werd de uitvoering van dat plan vertraagd: door een ernstige ziekte - een gevolg van bovenmatige inspanning - en door een kwestie met Sir Barkly, gouverneur van de Kaap.

De president Pretorius had namelijk in 1871 de onhandigheid gehad den engelschen gouverneur als scheidsman in te roepen in een geschil tusschen de transvaalsche Republiek en eenige negerstammen. Sir Barkly's uitspraak - of juister die van zijn gemagtigde, den gouverneur van Natal, Mr. Keate - was ten gunste der inboorlingen geweest, doch de volksraad nam daarmede geen genoegen. De oud-president was zijne macht te buiten gegaan; er waren informaliteiten gepleegd, en het was zeer waarschijnlijk dat de Engelschman zelf een begeerig oog op die grenslanden had laten vallen[1]. Burgers achtte het van belang eerst die kwestie uit den weg te ruimen, en hoewel zeer lijdende, meende hij die taak aan geen ander te moeten opdragen. Hij richtte een nota tot de engelsche regeering, zette de kwestie daarin zóó duidelijk uiteen, toonde zóó zonneklaar aan, dat het recht aan de zijde der Republiek was, dat alle wederleggingen onmogelijk werden; en de engelsche regeering, hoewel verwonderd over de stoutheid van taal in die nota gesproken, vatte hoogachting op voor en bracht hulde aan een president, die de belangen van zijn volk zoo waardig wist te verdedigen.

Nog slechts ten halve hersteld, maar meer dan ooit overtuigd van de noodzakelijkheid om zijne grootsche plannen in het belang der republiek den volke bekend te maken, besprak Burgers die in de eerstvolgende vergadering van den Volksraad.

Nooit zouden de produkten van het land naar waarde betaald

1 Dit wordt o.a. duidelijk aangetoond in het werk, getiteld: ‘Adamantia,’ voor eenige jaren geschreven door den gewezen engelschen captain Lindly.

worden, zoolang men verplicht was die over engelsch grondgebied te voeren. Nooit zou de handelswereld weten, dat kaapsche huiden, kaapsche wol, kaapsche granen, vruchten, tabak, enz. grootendeels transvaalsche huiden, transvaalsche wol, enz. waren. Daar leefde in het Westen een handeldrijvend volk, dat dezelfde taal sprak als door de transvaalsche burgers werd gesproken, dat dezelfde godsdienst beleed, een volk waarvan de Transvalen afstamden; en met dat broedervolk hield de republiek zelfs niet de minste betrekking aan!

En wat zou het anders kunnen zijn, wanneer de volbeladen wagens eens *niet* meer, ten koste van zooveel tijd, van zooveel trekvee, en van zooveel transito-rechten, door het hooge gebergte naar Natal, of langs den honderde mijlen langen weg naar de Kaapstad behoefden gedreven te worden; maar wanneer een andere, even goede, neen! veel betere weg gevonden werd, die *niet* over het engelsch grondgebied liep. Hoe zou het zijn, wanneer eens de gemeenschap met de Delagoa-baai werd geopend, en wanneer ook de Transvaal gebruik ging maken van de versnelde vervoermiddelen, van ijzeren spoorwegen!

Bestond er één terreinhindernis, die den aanleg van een spoorweg van Pretoria over het hoogland naar Lotiti[1] in den weg stond? Er behoefde immers geen enkel kunstwerk gemaakt, geen enkele rivier overbrugd te worden? En zou Portugal het niet in zijn belang achten ons tegemoet te komen, en zich tevreden stellen met een matige belasting op hetgeen door en voor de Transvaal uit- en ingevoerd wordt?

Wat baat het of de Transvaal schatten bevat, als die niet op de wereldmarkt kunnen gebracht worden; wat baat het of de ‘Boer’ werkt en oogst, als het produkt van zijn arbeid hem ver beneden de waarde betaald wordt. Kost het transport van den uitvoer den staat niet £ 50,000 's jaars, en zou voor dat geld geen spoorweg kunnen onderhouden worden?

En ligt eenmaal die weg, is het land daardoor vrij van alle knellende banden waaronder het thans zucht, zullen dan onze broeders in Europa de hand van vriendschap weigeren, die wij hun aanbieden? Mochten de banden des bloeds niet meer spreken, ons schoone land, de gelegenheid om hier schatten te vergaderen, althans uit de eerste hand onze uitstekende produkten

1 Lotiti ligt hooger dan op de kaart van Merensky staat aangegeven, nagenoeg op de lijn die van Klipstapel naar Delagoa loopt.

op te koopen, om de voortbrengselen van eigen, nederlandsche, nijverheid hier - waar ze zoo welkom zijn - aan de markt te brengen, - dit alles zal onze broeders ginds nopen de aangeboden hand niet te weigeren.

Is het verkeer met Nederland hersteld, dat zoo lange reeks van jaren werd afgebroken; is de lijn van Pretoria naar Delagoa gereed, hoe spoedig zal die over zee van Delagoa naar Aden verlengd zijn. Immers nu reeds stoomen wekelijks de nederlandsche mailbooten door de Roode Zee naar het zooveel verder verwijderde Oosten; en hoeveel korter zal de weg van Aden naar Delagoa dan zijn!

Kan men niet met grond voorspellen, dat onze broeders uit Europa, als eenmaal de Transvaal meer bekend is geworden, verkiezen zullen zich hier in een gezond, opwekkend klimaat te komen vestigen, boven een verblijf te houden in het verzengde klimaat van Indië? Hier liggen toch, behalve zoovele duizende ‘plaatseu’ in den beginne aan particulieren uitgegeven, nog de 2000 ‘plaatsen’[1], die de Staat bezit en die voor een luttele som gelds te koop zijn, nagenoeg alle nog braak. Hier is bovendien nog genoeg terrein beschikbaar om een derde duizendtal, ‘plaatsen’ af te bakenen. Hier vindt ieder onzer broeders uit het Westen gelegenheid, zijn fortuin te maken, zijn gezonheid te herstellen, zijn lust te voldoen; hier is plaats voor natuuren werktuigkundigen, voor koop- en handwerkslieden, voor landbouwers en jachtliefhebbers.

De handen dus aan 't werk geslagen! De Zuid-Afrikaansche Republiek kan een groot, machtig rijk worden, wanneer zij de nauwe betrekking met het moederland weder herstelt, wanneer zij de verscheurde banden weder aaneenhecht. ‘De Republiek alléén, afgesloten van de zee, zal onbeduidend blijven; Nederland, nauw vereenigd met de Republiek, zal zijn vroegere grootheid kunnen herkrijgen. Geen tijd dus verloren: dat de Volksraad twee harer leden aanwijze, die naar Europa gaan om overeenkomstig de hier ontwikkelde plannen te handelen, en traktaten met Nederland, Portugal en andere handeldrijvende naties te sluiten.’

Het zal onnoodig zijn hierbij te voegen, dat het voorstel van den president met geestdrift werd aangenomen. Geen lid van

1 Een ‘plaats’ is gemiddeld 3000 morgen groot. De eigenaars der plaatsen, die in het begin werden uitgegeven, betalen slechts ƒ 6 per jaar belasting!

den Volksraad dat niet de overtuiging had, dat de president niet alleen het goede wilde, maar ook door zijn meerdere kennis en door zijne volharding, beter dan één hunner, in Europa het belang der Republiek kon bevorderen. Daarom verzocht de Volksraad met eenparige stemmen den president, om zelf die gewichtige zending op zich te willen nemen; als iemand, meende men, in staat was om de sympathie voor de transvaalsche broeders in het moederland op te wekken, om vriendschapsbanden te hechten, dan kon de president Burgers dit doen.

Dat Burgers het inderdaad heeft *kunnen* doen, dat hij de stem des bloeds of der vriendschap bij het nederlandsche volk heeft laten spreken, wellicht omdat die bij hem zelf zoo luide sprak; dat hij de algemeene achting heeft weten te verwerven door het echt-hollandsche, ware en degelijke van zijn karakter; dat hij de sympathie heeft weten op te wekken voor een volk, waarvan hij alle deugden in zijn persoon vertegenwoordigt, zal wel onnoodig zijn hier te herhalen.

De eersten des lands hebben zich beijverd hulde te brengen aan den Z.-Afrikaanschen burger, die zich vrijwillig de taak had opgelegd, om door de kracht van ‘het woord,’ den steun van het oude Holland voor zijn jeugdig volk in te roepen. Reeds zijn een aantal Nederlanders op weg naar de Transvaal, om overtuigd te worden, dat de berichten, betreffende het heerlijke keerkringsklimaat en den rijkdom des bodems, niet overdreven zijn; om daar landen te ontginnen, werken van algemeen nut te maken, of de transvaalsche jeugd onderwijs te geven.

Intusschen heeft Burgers zich eenige dagen aan den vriendschappelijken omgang zijner hollandsche broeders onttrokken, ten einde in persoon te Lissabon de belangen der Transvaal te behartigen.

Hoe volkomen hij daarin slaagde, kan blijken uit het volgende uittreksel van het traktaat, dat een week na zijn aankomst aldaar door den koning van Portugal en door hem gesloten werd.

‘De doorvoer van de produkten van den grond en der nijverheid van de Z.-Afrikaansche Republiek door het portugeesche grondgebied, zoowel als de doorvoer door datzelfde grondgebied van koopwaren, van welken oorsprong of nationaliteit ook, ingevoerd door de haven van Lorenço Marques met bestemming naar genoemde Republiek, zal in beginsel *geheel en al vrij zijn van rechten, van welken aard ook*.

Zijne Majesteit de Koning van Portugal behoudt zich het recht voor, den in- en doorvoer van wapenen en oorlogsmunitie te verbieden of aan bijzondere bepalingen te onderwerpen, met dien verstande, dat hij zich verbindt den doorvoer van wapenen en munitie toe te staan, wanneer die bestemd zijn voor of opgeëischt worden door het gouvernement der Zuid-Afrikaansche Republiek.

De produkten van den grond en der nijverheid van de Z.-Afrikaansche Republiek, die door de haven van Lorenço Marquez uitgevoerd worden, zullen *vrij zijn van rechten van welken aard ook*. Zij blijven echter onderworpen, even als de voortbrengselen van portugeeschen oorsprong, aan de kaai-, baken- en havengelden, die daar zijn vastgesteld.

Zoolang de opbrengst van den spoorweg niet voldoende is om de kosten van havenwerken, enz. te dekken, kunnen koopwaren, van welken oorsprong of nationaliteit ook, die met bestemming naar de Z.-Afrikaansche Republiek door de haven van Lorenço Marquez zullen worden ingevoerd, worden onderworpen aan een recht van invoer van 3 pCt. Mocht de opbrengst dezer rechten niet voldoende zijn, om garantie te geven voor de betaling van interest en amortisatie van het kapitaal, benoodigd voor de subsidie van een spoorweg van Lorenço Marquez naar de grens der Z.-A. republiek en voor de realisatie van andere verbeteringen, die ten voordeele strekken voor den handel van beide landen, dan zal Z.M. de Koning van Portugal dit recht van 3 pCt. tot 6 pCt. kunnen verhoogen. Wanneer daarentegen het bedoelde kapitaal geamortiseerd is, zal het invoerrecht van goederen, bestemd voor de Z.-A. republiek, verminderd worden tot 1 ½ pCt.

Vrij van invoerrechten zijn de volgende koopwaren: Levende dieren van alle soorten; huiden, meel van tarwe, maïs, gerst, rogge en haver; zaden; versche vruchten; groenten van alle soorten; steenkolen en coke; ijs; guano en andere mestsoorten; betumen (hars); kalk; bouwsteen, leien of steenen voor daken van huizen; pannen van alle soorten; gereedschappen voor ambachten, kunsten, landbouw en mijnwerken; boeken, gebonden en gebrocheerd en drukwerken in welke taal ook; muziek en muziekinstrumenten; typographische persen en letters; geografische kaarten en plannen; alle soorten van voorwerpen voor musea, exemplaren voor wetenschappelijke verzamelingen en voor alle kunstverzamelingen niet voor den handel bestemd;

vreemd geld in goud of zilver; portugeesch geld in zilver en koper uit portugeesche havens; schepen van welke soort en in welken toestand ook; stoombooten.'

De onderteekening van dit traktaat ging gepaard met een overeenkomst, die een uitvloeisel was van den gemeenschappelijken wensch der hoofden van Portugal en de Z.-A. Republiek, om de handelsbetrekkingen en de ontwikkeling van den publieken rijkdom van beide landen te bevorderen.

Bij die overeenkomst werd bepaald:

dat de koning van Portugal zal bijdragen tot het maken van een spoorweg, te beginnen bij de haven van Lorenço Marquez, of bij een punt op den rechteroever van de rivier van denzelfden naam, waar de bevaarbaarheid ophoudt, tot aan de Z.-A. Republiek;

dat hij tot dat einde aan de onderneming of maatschappij, die zich tot dat doel zal vormen, concedeert: 1°. een subsidie, die aequivalent zal zijn aan de helft van de kosten der werken; 2°. de terreinen aan den staat behoorende en noodig voor den bouw en de exploitatie van genoemden spoorweg; 3°. vrijen invoer gedurende 15 jaren van al het vast en rollend materieel voor den bouw en exploitatie; 4°. de voorkeur voor den aanleg der vertakking en van den spoorweg, die later geprojecteerd mochten worden; 5°. de exclusieve exploitatie van dien spoorweg en der respectieve electrische telegraaf gedurende 99 jaren;

bovendien veroorlooft de koning van Portugal den invoer, vrij van rechten, van al het vast en rollend materieel, bestemd voor den bouw en exploitatie van het vervolg van genoemden spoorweg op het gebied der Z.-A. Republiek;

van haren kant neemt het gouvernement der Z.-A. Republiek op zich, den spoorweg door te trekken tot aan een centrum van productie en consumptie, die de ontwikkeling van den internationalen handel kan verzekeren; verder om alle faciliteiten te verschaffen aan de onderneming of maatschappij, aan wie de bouw van het portugeesch gedeelte wordt toegestaan - ingeval de bouw van het Z.-A. gedeelte van den spoorweg aan dezelfde onderneming of maatschappij geconcedeerd wordt, en wel met name: 1°. vrije beschikking der benoodigde terreinen, 2°. garantie van 5 pCt. over het geleende kapitaal, of, indien dit mocht vereischt worden, een subsidie overeenstemmende met die, welke door de regeering van Portugal gegeven wordt;

ten slotte wordt overeengekomen, dat indien een en dezelfde

maatschappij de concessie der twee gedeelten van den spoorweg verkrijgt, de regeering der Z.-A. Republiek en 't gouvernement van Z.M. den koning van Portugal in overeenstemming met elkaar de middelen zullen aanwenden, gepast en geschikt om die maatschappij te noodzaken de overeengekomen verplichtingen na te komen; en eindelijk om van beide zijden niets te verzuimen wat de spoedige voltooiing kan verzekeren van een werk van zoo groot belang voor beide landen.

Bij de opening der Cortes op den 23 Januari jl. besprak de koning van Portugal het tractaat, gesloten met de Z.A. Republiek; en nagenoeg gelijktijdig werd, met het oog op den gunstigen staat der schatkist, de minister van Koloniën gemachtigd een leening te sluiten, ten einde nieuwe spoorwegen, bruggen telegraaflijnen en vuurtorens in de koloniën te kunnen maken.

Ook in Nederland zal dezer dagen het prospectus verschijnen van een leening ten behoeve van de Z.A. Republiek. Hoewel de Londensche beurs, naar wij vernemen, bereid is die leening te sluiten, acht de president Burgers het vooralsnog niet raadzaam daarvan gebruik te maken. En te recht; want engelsch geld, hoe goed ook, is niet populair in de Transvaal; engelsch geld bevordert *engelsche* belangen, en de Transvalen willen *hunne* en *nederlandsche* belangen bevorderen.

Na al hetgeen hierboven reeds van het produktief vermogen der Z.A. Republiek gezegd is, bestaan er veel gegevens om op de soliditeit dezer nieuwe geldbelegging te vertrouwen.

Laat ons de garanties nog eens opsommen.

a. De invoerrechten, totnogtoe in de Transvaal geheven, bedroegen in 1874 slechts £ 6360, 1° omdat de heffing van rechten in een ongenoegzaam bevolkt en van alle zijden toegankelijk land zeer moeielijk en onregelmatig geschiedt; 2° omdat er ten gevolge der hooge transito-rechten weinig is ingevoerd. Ligt er een spoorweg waarlangs de voornaamste handelsprodukten, zonder transito-rechten, tegen het bestaande invoerrecht (de helft lager dan er in de britsche havens wordt geheven) ingevoerd worden, dan zal die belasting alleen reeds meer dan £ 24,000 bedragen.

Deze som is bestemd om de rente en amortisatie der leening te dekken.

b. Het tranvaalsche gouvernement bezit **2000** ‘plaatsen’ van **3** à **4000** morgen elk. Hiervan zijn er 500 uitgezocht, om als waarborg der leening te worden verbonden. Volgens een zeer matige schatting zijn van bedoelde **500** plaatsen, **200** elk £ **800, 100** elk £ 500, en **200** elk £ 200 waard; te samen dus een waarde van 3 millioen guldens representeerende. Na de voltooiing van den spoorweg kunnen die plaatsen geacht worden minstens het dubbele waard te zijn.

c. Het enorme verlies aan trekbeesten en materieel tot nog toe in gebruik, een verlies dat jaarlijks op £ 50,000 geschat wordt, zal ophouden als de uitvoer lang den spoorweg kan geschieden. Dat geld zal dus tot andere doeleinden kunnen gebezigd worden.

d. De uitvoer van wol, die in 1874 ruim **20,000** balen bedroeg, tegen **4500** balen in 1870; van **40,000** mud meel, van **30,000** mud maïs, en van **20,000** mud diverse granen tegen hooge prijzen ten behoeve der werklieden aan de diamantvelden, waarvan vóór dien tijd geen sprake was; van **4000** slacht- en **6000** trekossen tot hetzelfde doel - bewijzen den toenemenden bloei der Republiek in spijt van de bestaande belemmeringen. In het bezit van een spoorweg, kan men dus verwachten dat de uitvoer verbazend zal toenemen.

Onder zulke omstandigheden gelooven wij niet, dat de poging van den president Burgers, om hier de middelen te vinden ten einde ginds een spoorweg aan te leggen, schipbreuk zal lijden. Èn de sympathie, èn het welbegrepen belang zijner hollandsche broeders staan hem daarvoor borg. Thans weet men in Nederland, dat het zaad in de Transvaal gezaaid goede vruchten zal dragen; thans weet men, dat als eenmaal het schrille geluid der stoomfluit over de hoogvlakte van Z.A. Republiek weêrgalmt, en dikke rookwolken opstijgen van de volgeladen nederlandsche stoomschepen, die in de schoone haven der Delagoabaai aan- en afvaren, - dit de onmiskenbare teekenen zullen zijn van den voorspoed van twee broedervolken, die nauw verbonden een schitterende toekomst tegemoet gaan.

den Haag, 14 Januari 1876.
W.A. VAN REES.

Engelsche dichtkunst van den dag.

(*Vervolg van blz.* 198).

Aan het slot van ons vorig overzicht gaven wij reeds te kennen, dat wij vooreerst tot de dramatische dichtsoort zouden wederkeeren. Zij schijnt nog allesbehalve in diskrediet gevallen te zijn, te oordeelen naar de veelheid en het niet onbelangrijke harer voortbrengselen in menig land. Ook onze engelsche overburen verwaarloozen haar niet, getuige in de allereerste plaats

Arthur Gray Butler,

die ons een treurspel in vijf bedrijven, Charles I, getiteld, gaf, dat in 1874 te London bij Longmans, Green, and C^{o}. verschenen en met het portret van den ongelukkigen koning, naar een fotografie van het bekende schilderij van van Dijk, versierd is.

Een standbeeld voor Cromwell te Manchester, dat bij geen enkele partij in Engeland ergernis heeft verwekt, en een dichtstuk over Karel I, dat hem hoont noch vergoodt: geen beter bewijs, dat de vulkaan der hartstochten, die eens met zulk een hevigheid door deze beide namen werden opgewekt, geheel is uitgedoofd, en slechts een lava heeft achtergelaten, die voor den bodem van Engelands konstitutioneel leven hoogst weldadig is gebleken. Het is aangenaam zulke verschijnselen op te merken; immers bemoedigend, wanneer men er althans uit afleidt, niet dat men geen hartstochten moet hebben omdat hetgeen ze in beweging brengt van voorbijgaanden aard is; evenmin, dat men alle strijdvragen moet vermijden, omdat hare werking zoo gevaarlijk wezen en zelfs vorsten het hoofd kosten kan, maar veeleer, dat de worstelingen, waaraan wij deelnemen, voor de toekomst van ons geslacht vruchtbaar kunnen zijn.

Onze schrijver heeft zich dan ook reeds in zijne voorrede met dat recht, dat inzonderheid den dichter toekomt en waarvan de uitoefening altijd meer of minder den dichter verraadt, boven de partijen geplaatst, die in Cromwell slechts hetzij een huichelaar, hetzij een Godsgezant, in Karel I niets anders dan hetzij een dwingeland, hetzij een heiligen martelaar kunnen zien[1].

Zijn treurspel begint met een klein tafereel, dat ons den weerklank van de groote partijen van den staat in de gesprekken van het volk doet vernemen. Bedienden van den koning en soldaten van Cromwell zijn met elkander voor Hampton Court aan den gang; maar weldra komt de Koning met gevolg, in gezelschap van den Graaf van Ormond en van Lord Ashburnham, op het tooneel. Hij is reeds een gevangen koning, maar nog staat zijn zaak niet hopeloos; nog schijnt hij het in zijn hand te hebben, òf de voorstellen van het leger òf die van het Parlement aan te nemen, en derhalve met een van beiden een vergelijk te treffen, dat hem tegenover den ander de overmacht verzekert. Hij is in dit oogenblik, nu de menigte hem zooeven met eenige vreugdekreten ontvangen heeft, zelfs bijzonder opgeruimd gestemd, zoodat het eerste tafereel eindigt met deze woorden, uitgesproken door den koning: ‘Good, now to business! I could laugh at care: All shines so brightly.’

Het tweede verplaatst ons bij de Koningin, bij Henriëtta Maria, die reeds te Parijs is. Zij wordt ons terstond in al hare onverzoenlijkheid voorgesteld. Hoe zij ook verlangen mag, naar Engeland weer te keeren, uitdrukkelijk gelast zij Lord Digby, die op het punt staat van te vertrekken, den koning uit haar naam te verklaren, dat hij stand moet houden tegen allen en zij zich nooit weer bij hem vervoegen zal, wanneer hij het minste toegeeft. Van onverzettelijkheid alleen verwacht zij herstel. Reeds ziet zij het uur van dat herstel aanbreken, dat zij met vreugde begroet, niet het minst omdat het haar de gelegenheid zal schenken, den gehaten Cromwell te verbrijzelen.

Het derde tafereel, dat ons weer naar een vertrek van Hampton

1 Blz. XVII der Voorrede duidt hijzelf aan wat de mogelijke letterkundige gevolgen van zijn onpartijdigheid zijn: ‘In taking this view, and trying to hold the scales fairly between the contending parties, I have had to sacrifice some what of dramatic unity and intensity.’

Court terugvoert, laat ons in Cromwell een veel minder groote beslistheid waarnemen. Generaal Ireton wenscht reeds nu aan alle onderhandelingen met den Koning een einde te maken. Maar Cromwell zelf, die zich zijner macht nog niet bewust is, vreest dat de koning eer, gedwongen, dan het Parlement, vrijwillig, aan de Independenten zal geven wat zij verlangen. Gelijk Karel I beurtelings in de eene tegenpartij een steun zoekt tegen de andere, zoo wil Cromwell het gezag van Karel nog niet den doodsteek geven omdat hij nog hoopt van dat gezag tegenover het Parlement gebruik te kunnen maken. Hij weet, namelijk, maar al te goed, welk een verschil de Presbyterianen van de Independenten scheidt. In den mond van Karel beteekent Vrijheid een kind aan den leiband der gevestigde Kerk; in dien van het Parlement een volwassen man, maar die door de konstitutioneele, konventioneele wetten gebonden is. Cromwell, in wien het karakter der Independenten zich belichaamt, begrijpt de Vrijheid als dien toestand, waarin men alleen van onmiddellijke inspiratie, van den God in ons binnenste, zijne wetten verwacht. Die vrijheid zal het Parlement nooit toestaan, maar, zegt hij, wij kunnen haar van den koning afdwingen en haar dan handhaven met ons zwaard.

Daarop treedt een puriteinsch soldaat, Ephraim Saintgood, binnen: ‘I have a message unto thee, o General’. Hij komt Cromwell natuurlijk vermanon, zijn betrouwen niet op Prinsen te stellen. Vertrouw Charles Stuart niet; heb geen aanzien des persoons: want hij zal Baäl en zijne dienaren wederbrengen.

De generaal wacht zich wel hem tegen te spreken; hij belijdt hem veeleer, dat de geest gewillig maar het vleesch zwak is. Hij geeft Ephraim niet onduidelijk te verstaan, dat hij Karel al zoo gaarne door Ephraims hand zag vallen. ‘If the malignants venture aught, even though it be Charles himself, thou hast a weapon; use it without fear;’ waarop Ephraim Amen antwoordt en heengaat. Ireton tracht de woorden van den soldaat aan te dringen; Cromwell neemt nog geen besluit: God zal ons leiden, wanneer Zijn tijd gekomen is. Op Ireton's vraag of die tijd dan nog niet gekomen is, geeft Cromwell zijne volkomene onzekerheid te keunen. Gods openbaringen vertoeven te komen... Maar laat ons nog eens naar den koning gaan, hem nog eens onze voorwaarden meedeelen, en weigert hij weder, zoo is aan alle onderhandeling een

einde. Ireton voorspelt een nieuwe weigering van Karels zijde, hetgeen Cromwell doet uitroepen: dan mogen de gevolgen van die weigering op zijn hoofd nederdalen.

Dezelfde Ephraim Saintgood luistert straks een gesprek af, dat tusschen den Koning en Ashburnham gevoerd wordt en waarmee het tweede bedrijf aanvangt. Karel toont nog zijn hoop te vestigen op het leger tegenover het Parlement. Zelfs omtrent Cro nwell koestert hij nog geene al te ongunstige meening. Als Ashburnham hem eenvoudig een huichelaar noemt, antwoordt de Koning: dat leert mij nog niet veel. Engeland is vol huichelaars in dezen tijd, en zij lijken allen zoo verwonderlijk veel op elkander, dat ik in geheel die godzalige kudde het eene schaap niet meer van het andere onderscheiden kan. Zeg liever, dat hij een Puritein is. Kent gij er een, dan kent gij ze allen. Hun zonde, hun hartstocht is hoogmoed, te zondiger omdat het geene hartstochtelijke karakters zijn; zij geven zich aan den hoogmoed over in koelen bloede. - Juist omdat hij de Puriteinen doorziet, meent hij zich van hen te kunnen bedienen. Ashburnham legt deze geheele politiek bloot: vrede sluiten met die partij, welke de laagste eischen stelt, maar geen oogenblik ophouden, ook haar als vijand te beschouwen. Zoo zal het drievoudig snoer der vijanden, Schotten, Leger en Parlement, verbroken worden. Maar hij legt die politiek natuurlijk alleen bloot voor Karel; voor elk ander moet zij het diepste geheim blijven.

Dat Karel inderdaad aan geene verzoening denkt, blijkt ten overvloede aanstonds, als hij Lord Digby ontvangt, die inmiddels uit Frankrijk is aangekomen, en wien hij een schrijven voor de koningin meegeeft, welk schrijven louter wraak ademt, uit te oefenen ‘wanneer de tijd daartoe gekomen zal zijn’. Ook op het punt, waaraan de koningin het meest hechtte: het niet prijs geven der militie, heeft hy Digby volkomen gerust gesteld. Nadat de brief op geheimzinnige wijze verzonden is, - maar, zonder dat de Koning het weet, is Ephraim natuurlijk ook in dit geheim, - treden Cromwell en Ireton binnen; de eerste begint juist met den eisch te herhalen ‘the surrender to the Commissioners of the Militia’, en legt dus den vinger op de gevoeligste plek, maar belooft tevens den Koning, hem tegen den prijs van dit offer op den troon te zullen herstellen en den vrede te zullen herstellen. Geheel de godsdienstige voorstelling, die Karel van zijne waardigheid heeft, komt hiertegen in verzet:

'..... I am the peace of England,
And in me outcast ye have banished peace,
That but with me will never more return.
Ye misproud men, ye know not where ye stand;
Ye bid me to remember things of earth,
The chance of arms, the treacherous accident
Of freakish war. But I bid you remember
Far higher things, that have their source in Heaven -
The holy altar, the anointing balm,
The laying on of consecrated hands,
The intercession calling blessing down,
And all that went to mark and make me King.
Can such things be, yet leave us as before?
Ah, no! it was no mortal sanction, Cromwell,
Gave me the power: from God Himself it came:
And God alone can take it from my hands,
And unto God I turn me for revenge.'

Zoo staan Cromwell en Karel I als twee geïllumineerden, twee mystieken tegenover elkander. Hoe vreemd zouden ze beide hebben opgezien, wanneer zij het oordeel van het nageslacht hadden kunnen beluisteren, dat hen beide, zoo verschillend in schijn, in zeker opzicht voor laboreerende houdt aan dezelfde kwaal.

De samenkomst leidt natuurlijk tot niets; en zoo Cromwell zich nog aan eenig droombeeld kon overgeven, wordt hem dit weldra geheel onmogelijk gemaakt door hetgeen Ephraim, die zijn schuilplaats verlaten heeft, hem mededeelt omtrent Karels en Ashburnhams verraderlijke staatkunde. Door hem ingelicht omtrent de wijze, waarop Karels brief aan de Koningin verzonden werd, weten Cromwell en Ireton zich van den brief meester te maken. Cromwell vertrouwt eerst nauwelijks zijne oogen; zooveel valschheid had hij niet verwacht. Maar nu is hij dan ook voor goed ontgoocheld, al speurt men nog in de volgende verklaringen, die het tweede bedrijf ten einde brengen, de trillingen der ziel, die na zwaren strijd, - en toch nog slechts aanvankelijk, - tot een ontzettend besluit gekomen is:

'So he will have it, War, unpitying War:
No parleying and no quarter. Be it so!
I take his choice; our Arbiter be War!
Yet dread it, Charles! I am not one of those
Content with halfness, timorous shrinking back
(As one who finds a lion in his snare)
From my own victory. When I draw the sword,
True to my God, though rebel to my King,

I know no fear but not to do enough
For Him I follow. 'Twixt the first starting-point
And the last consummation, goal of all,
Lies there for me no halt, no resting place:
Unswerving as a bolt I go right on:
And if some miserable child of man
Stand in my path, stand 'twixt me and my Canse,
Then by the God, who made that Cause and me,
Chose me His Captain, gave me His revenge,
Sent me His death-dispensing minister,
Though he my very friend were, son, or brother,
I'd stamp him into powder. King, beware!'

En toch is het de vraag of zijn besluit wel zoo vast staat als het er hier den schijn van heeft. Het derde bedrijf doet ons al spoedig getuige zijn van een langdurige beraadslaging tusschen den Graaf van Denbigh, Ireton, Lambert, Ludlow, Hutchinson, Harrison en verscheidene leiders der Independenten over de maatregelen, die thans te nemen zijn, zelfs over de opportuniteit van den koning te doen vallen. Nadat deze beraadslaging, waarin Ireton gelegenheid heeft gehad Cromwell's dubbel karakter als hoofd eener godsdienstige partij en als Krijgshoofd te beschrijven, eenigen tijd geduurd heeft, komt Cromwell zelf binnen. Men deelt hem mede, dat er juist over den Koning gesproken werd. Maar als Hutchinson met zoovele woorden verklaart, dat de Koning sterven moet en dit op verschillende wijzen aandringt en ontvouwt, geeft Cromwell telkens geen ander antwoord dan ‘is 't so’, ‘so indeed’, ‘aye truly enz.’, zoodat Ludlow ongeduldig wordt en op driftigen toon een beslissing van hem eischt. Maar te vergeefs; ook nu komt het vooreerst niet verder dan ‘Yet to slay him! I grieve, I grieve, I could be grieved to death To have to do it’. Daar treden Hugh Peters en eenige soldaten binnen met een petitie van het leger, dat Karels ondergang begeert; en nadat Cromwell de petitie gelezen heeft, die hem veeleer ontstemt, omdat zij den schijn heeft van hem de wet voor te schrijven, houdt Hugh Peters een profetische rede, waarin de dood van Karel als Gods wil wordt voorgesteld. Het voorbeeld van Saul, die (I Sam. XV) verzuimd had, Agag te dooden, wordt natuurlijk niet vergeten. Het oude ‘sla Amalek dood’ weerklinkt, en eindelijk geeft Cromwell zich over en spreekt de noodlottige woorden uit: ‘Then be it so! Since Providence will have it’.

De koning is inmiddels geruster dan ooit. Hij heeft goede tijding van Ormond uit Ierland. De Koningin schrijft hem, dat zij bezig is met Frankrijk tot ondersteuning te nopen. Denemarken schijnt ook te wankelen. ‘Zoo blijven hem nog drie kaarten over, waarvan de slechtste, in een bekwame hand, ons alles kan doen terugwinnen’. Denemarken, Ierland, Frankrijk, dat beteekent: schepen, mannen geld. Als Herbert met brieven binnenkomt en den Koning smeekt, zich niet aan zelfbegoocheling over te geven, antwoordt hij met zijn leus: ‘dum spiro spero’ (*Zoolang er leven is, is er hoop*).

Herberts waarschuwing wordt spoedig bevestigd. Wychcott, kolonel in het leger van het Parlement, komt Karel aanzeggen, dat allen, die tot hiertoe aan zijn dienst verbonden waren, hem moeten verlaten. Maar dit bevel, wel verre van hem neerslachtig te maken, geeft hem aan zichzelven terug en doet hem die waardigheid vinden, die hij tot aan zijn tragisch einde niet meer verloochenen zal. Vaarwel, roept hij uit, vaarwel, alle uitwendige pracht. Van nu af aan zal ik beproeven innerlijk groot te zijn; in plaats van met den Koninklijken mantel, mij omhangen met het kleed van de zachtmoedigheid van Kristus; Gods tijd afwachten, totdat de menschen mijn onschuld erkennen en in zullen zien, dat ik niet voor mij zelven maar voor het ambt heb geleefd, dat mij werd toebetrouwd. Als martelaar wil ik overwinnen; dat is beter dan bloed vergieten in den oorlog, die, uit haat geboren, op zijn beurt weer haat moet baren. Kom Herbert, laat ons gaan! Vergeet mijne verwachtingen, mijne plannen. Geduld is al mijn hoop en al mijn staatkunde.

Het derde bedrijf eindigt met het afscheidstooneel. Al zijne dienaren knielen weenende om hem neder; dan verlaten zij hem. Karel zelf moet Windsor voor Londen verlaten, hetgeen hij doet met de betuiging, dat God overal is. Reeds schijnen de soldaten hem weg te willen voeren; en als Herbert, zichzelf vergetende, tusschen beide komt met de woorden: Ye shall not take him, wijst Karel zijne tusschenkomst af: ‘Zij moeten gebieden, die thans de meesters zijn. In dagen van rebellie worden zwaarden schepters en schepters stroohalmen.’

Een groot gedeelte van het vierde bedrijf wordt ingenomen door onderscheidene pogingen, die men ter elfder ure aanwendt om Cromwell van zijn besluit terug te brengen. Zijn neef John Cromwell komt hem de schoonste aanbiedingen maken, die door den prins

van Oranje en den prins van Wales gewaarborgd zijn. Cromwell's eigen vrouw en zijn dochter, Mrs. Claypole, ook Fairfax, door Lady Fairfax daartoe gedreven, smeeken hem, het bloed van den Koning niet te storten. Maar hij, die eerst zoo lang geaarzeld heeft, staat nu onwankelbaar vast. Hij heeft alle persoonlijke overwegingen uit het oog verloren, en zich met hetgeen hij zijne Zaak, of liever Gods Zaak, noemt, geheel vereenzelvigd. Eene europeesche koalitie, waarvan John Cromwell hem het dreigend versciet ontsluit, schokt hem niet. ‘What England's hand shall order, her hand shall make good against the world’; waarop John Cromwell de profetische woorden doet hooren: ‘He kill the King? I fear 'T will not be long ere a new King appear’.

Het tweede gedeelte van het vierde Bedrijf vertoont ons het verhoor van den Koning, indien hier althans van verhoor kan gesproken worden. De Koning verlangt te vergeefs, dat hij door het Parlement zal gevonnisd worden. Cromwell wil van geene verandering in het rechtsgeding hooren. Gevraagd of hij nog iets anders te zeggen heeft, antwoordt de koning: neen, het is toch te vergeefs al wat ik zeggen zou, waarop de rechter herneemt: ‘Te vergeefs ja, maar wie heeft het vergeefs doen worden? Wie is er de oorzaak van? Wie de bittere bron, waaruit al onze ellende gevloeid is? Ik roep den hemel aan tot getuige. Laat God tusschen ons richten! Laat elk beoordeelen aan wie de schuld is. Wij hebben den krijg niet gezocht: wij verlangden slechts behoorlijk gewaarborgde rechten om in vrede te leven en te sterven. Gij hebt ons verhinderd, ze te erlangen; het zwaard van den burgeroorlog uit de schede getrokken; en zelfs in uwe gevangenschap, die het zekerste teeken was, dat de God der heirscharen uwe zaak had veroordeeld, verraad beraamd, wraak bedoeld, en saamgezworen met Ieren, papisten, vreemdelingen, met al de vijanden van Eugeland, uit wier handen alleen Gods genade ons gered heeft. Inmiddels hebt gij voortdurend vredelievendheid voorgewend. Helaas! Er was een tijd, waarin het volk vertrouwen stelde in een vorstelijken eed. Toen gaf Waarheid het antwoord op Waarheid; toen nam Trouw jegens den Koning het vrijwillig op zich, hem met goed en bloed te dienen. Die tijd is voorbij. Maar de Hemel moge beslissen, van wien de eerste, noodlottige overtreding is uitgegaan. En dus, die bloed vergiet, zijn bloed zal vergoten worden. Zoo staat er geschreven; en zoo

staat het insgelijks geschreven in ons geweten, in elk kristelijk hart. Om al het bloed, onrechtvaardig door U vergoten; om het gejammer der weduwen, door U tot weduwen gemaakt; om de koninklijke eer door U verraden, het Koninklijk woord, door U gebroken; om den vrede, door ons U aangeboden, door U ons geweigerd; om dit alles veroordeelen wij U tot het schavot, veroordeelen wij, volk van Engeland, U den Koning van Engeland, en God moge uwe ziele genadig zijn! Voer hem weg'.

Nadat het vonnis geveld is, heeft Cromwell geen rust, geene innerlijke verzekerdheid. In het begin van het laatste Bedrijf vinden wij hem in een vertrek van Whitehall, eerst alleen en aan zijne sombere gedachten overgeleverd, dan hartelijk toegesproken door Ephraim Saintgood, die hem aan de dagen herrinnert, toen Cromwell's oog voor het geheele leger als de zon van Ajalon was en zijn komen als het komen van tien duizend man. Daarna zien wij hem, maar te vergeefs, troost en licht zoeken in den bijbel, die geopend voor hem ligt. Niets baat, totdat eindelijk Milton binnentreedt, die niet den minsten twijfel koestert omtrent de rechtvaardigheid en inzonderheid omtrent de heilrijke gevolgen van het vreeselijk vonnis. Gij hebt de vrijheid aan Engeland verzekerd, roept Milton hem bemoedigend toe. Als Cromwell zelf het nauwelijks gelooven kan, herhaalt Milton: Ja, de vrijheid, niet zoo als de mensch, zoo als de hemel haar verlangt; de vrijheid met al hare gevaren, al hare stormen. Die haar bemint, bemint het beste. Zij heeft een innerlijke kracht, die zelfs een kale rots rijker maakt dan goudmijnen. Maar hij, die de gevaren der vrijheid vreest, aan een vadsig leven de voorkeur geeft en niet het edel zijn maar slechts het zijn zoekt, laat hij van ons uitgaan. Hij is niet gemaakt voor den wedstrijd, waarin de kroon der onsterfelijkheid kan verkregen worden. *Cromwell*. Die vrijheid is goed voor eenige geesten van uw stempel. *Milton*. Geesten schrijden niet voorwaarts dan waar geesten hen leiden. Cromwell wij hebben u noodig. Gerechtigheid en Waarheid zijn uw vaandel... Blijf onze leidsman... en geef ons den vrede... grootere gelijkheid tusschen den arme en den rijke. Laat elk niet meer dan genoeg hebben, en de Godsdienst nederdalen, haar schitterend gewaad tegen het eenvoudig kleed der Waarheid ruilen... *Cromwell*. Van die taak heb ik de vervulling door mijne hand wel cens als in een droom aanschouwd. *Milton*. God zal dien droom

tot waarheid maken. Want God werkt mede met elk, die met God werkt: en als hij sterft, neemt God zijn arbeid op om dien te voltooien. *Cromwell*. En als Engeland van binnen vrede heeft, zal in het buitenland - *Milton*. Engelands roem geducht zijn. - Op Cromwell's vraag, hoe dat zal geschieden, antwoordt de dichter met de volgende profetie:

> '... She shall wake, as Samson, out of sleep -
> The sleep that trammel'd strength did also nurse it -
> Shake her invincible, her puissant locks,
> And go forth armed. God's enemies and hers
> Shall quake before her. Then in those great days,
> The Spanish robber driven from off the main,
> Ocean shall be her tributary. Lands
> Richer than Ophir, more remote than Ind,
> Older than fame of legendary Nile,
> Tim's eldest, vassals to her youngest-born,
> Shall own her sceptre. She shall sit enthroned,
> A commonalty overshadowing Kings,
> High among nations, loyal, temperate, free:
> More great in praise of valour than old Rome,
> Than Greece in civic wisdom. From her loins
> There shall spring empires. Then to south and north,
> Where round the world her belt of freedom stretches,
> From tropic heats, and Nova-Zembla snows,
> People and Kings shall come in her chaste beams
> Their fires to quench, or kindle. She shall be
> Mother of freedom: shield of the oppressed,
> The oppressor's scourge: upon her glorious shore
> Slaves drop their shackles, and are slaves no more!'

Na deze dichterlijke voorstelling van de toekomst, is de sombere wolk, die in het begin over Cromwell's gemoed hing, verdreven en het zelfvertrouwen weergekeerd. Zij moeten nu afscheid van elkander nemen, maar mocht andermaal somberheid hem benauwen dan smeekt hij Milton:

> 'Descend, and opening heaven to longing eyes,
> Cheer my faint souls with airs of Paradise.'

Weldra zijn wij in Karels gevangenis verplaatst, waar hij, met Herbert in hetzelfde vertrek, nog de nachtrust geniet. Engelen zingen boven zijn hoofd:

> Hier slechts, ach! moede pelgrims,
> Slaven van hoop en vrees;
> 't Ware Licht is daarboven,
> Hier slechts schaduw en schijn.

Hier, ach! de nacht van droefheid,
Dáar de volmaakte dag!
Hier verheuging die schittert,
Maar zich huwt aan verval.

Hier, ach! het bloedig voetpad,
Door den lijder betreên,
Dáar de poorten, die leiden
Tot Gods eeuwigen vreê.

Karel ontwaakt. ‘Mij dunkt, ik was reeds in den Hemel voor mijn tijd... Verwijl nog, heerlijk visioen!... Het is verdwenen, verzwonden, gelijk al wat goed is spoedig verdwijnt; het kwaad heeft een langer leven. Ziedaar de dageraad. De dag komt langzaam, maar onverbiddelijk als Gods wraak. Gezegend licht, ik kan u niet haten, al heb ik er oorzaak toe. (*Er slaat een klok*) Luister.. Herbert, sta op! Hij slaapt: hij droomt van toekomstig verdriet: arme ziel; gij moet nog leven in deze wereld. *Herbert* (ontwakende). o mijn arme Meester. *Karel*. Arm? Waarom arm? Gij moest mij liever onuitsprekelijk rijk noemen.’

Karel laat zich aankleeden en warm, opdat hij niet beve en het volk niet aan lafhartigheid toeschrijve, wat het gevolg zou zijn van koude. Zijne kinderen en Bisschop Iuxon treden binnen. Aan de kinderen geeft hij zijne juweelen; prinses Elisabeth drukt hij op het hart God en de dierbare Moederkerk, de Kerk van Engeland, lief te hebben; aan zijne broederen in die Kerk te zeggen, dat hij al zijne vijanden vergeeft; hare moeder met een kus uit zijn naam van de liefde te verzekeren, waarmee hij haar tot het einde toe heeft lief gehad. Zoon en dochter, prinses Elisabeth en den hertog van Gloucester, drukt hij aan zijn hart: ‘O kinderen, kinderen zonder één vriend overgeleverd aan den haat der wereld! Wat zal er van u worden, wanneer ik er niet meer ben! Morgen, hoe groot een ramp u ook overkome, kan ik niets meer voor u doen. *Beiden.* Vader, blijf bij ons! *Karel*. Blijven, o hoe gaarne! maar het mag niet! Er zijn eenige slechte menschen in mijn rijk, die het gelukkiger voor zich achten, wanneer ik er niet meer zijn zal, en zij zijn nu meester. Vaartwel! Die groote en goede God, die kinderen liefheeft, moge u in zijne armen sluiten en uw teedere jeugd bewaken. Vaartwel!’

Maar zij kunnen nog niet vertrekken; zij willen met hem ten

Hemel gaan. Neen, zegt de koning, neen, nog niet. Nog zijt gij niet rijp voor het Paradijs. Hij laat ze van zich gaan, maar ijlt hen weder na, en drukt ze weer aan het hart, en kan niet van hen scheiden.

Maar de tijd dringt, en reeds wacht bisschop Iuxon, om hem op den dood voor te bereiden. De geestelijke troost hem met het uitzicht, dat, wanneer hij geduldig, als een martelaar, sterft, zijn martelaarschap den weg zal banen tot herstel van de koninklijke macht in Engeland. Weldra is alles afgeloopen, en treffen wij denzelfden geestelijke weer aan, maar nu naast de kist met des Konings lijk, dat onder zijne stille gebeden begraven wordt, en waarbij hij een rede houdt aan het volk, dat aan zijne sympathie voor den onthoofden vorst op aandoenlijke wijze lucht geeft, zoodat de bisschop het waagt, te eindigen met deze woorden, welke tevens het geheele treurspel besluiten:

> '..... Bearers, rise!
> Move on slow pomp, and ever as we move
> Toll bells, ring dirges, blast of winter rave,
> While England's best is passing to his grave!'

Onze voornaamste aanmerking op dit drama zou hierin bestaan, dat Cromwell er een te ondergeschikte rol in vervult. Wij vergeten niet, dat het treurspel naar Karel werd genoemd en hij dus de hoofdpersoon heeft moeten blijven; maar juist om op dien hoofdpersoon al het gewenschte licht te doen vallen, ware het goed geweest, een andere figuur tegenover de zijne te stellen, en daardoor die wet der kontrasten te vervullen, die nooit ongestraft verwaarloosd wordt. Het lag hier, naar het mij toeschijnt, voor de hand, in de hoofdfiguur één soort van fanatisme, en in hare tegenstelling, dat is: in Cromwell, een ander soort van fanatisme ten tooneele te voeren. Daardoor had het drama een zielkundig belang verkregen, dat geen enkel drama missen kan, en nu aan deze tragedie, gelijk zij daar ligt, al te zeer ontbreekt. Cromwell is te veel op den achtergrond geschoven; hij is al te zeer het werktuig van zijne aanhangers; hij komt ten slotte tot de vreeselijke daad, niet om in Karel een beginsel te treffen, dat hij gevaarlijk acht voor den staat, maar gedeeltelijk uit vrees voor zijne partijgenooten, en voor een ander deel uit berekening: indien hij den Koning niet doodt, zal de Koning het wellicht hem doen. Er wordt zoo weinig staatkundigen hartstocht, zoo weinig staatkundige dweepzucht in hem gevonden, dat

Milton hem nog opmerkzaam moet maken op hetgeen dien hartstocht, die dweepzucht, zoo hij ze bezeten had, hem ongetwijfeld reeds lang zouden hebben ingefluisterd. Indien Cromwell zelf, al ware het dan ook in minder dichterlijke taal geweest, bijvoorbeeld in een alleenspraak, dat gezegd had, wat nu Milton hem moet zeggen; indien hij als in een gezicht Engelands toekomst aanschouwd, en daaraan, in de verblinding van zijn puriteinschen ijver, met de ten slotte onwankelbare overtuiging van Gods werktuig te zijn, alles ten offer gebracht, en zich den pijnlijken plicht getroost had, dien zijn loopbaan hem oplegde; indien wij daartegenover Karel hadden gezien, even dweepzuchtig, even bijgeloovig vasthoudende aan zijne opvatting van het koninklijk gezag bij Gods genade, en daardoor verhinderd eene enkele dier koncessiën te maken, waarmede hij zijn troon en zijn leven had kunnen redden, zoo ware daaruit gewis een dramatische spanning ontstaan, buiten welke wij het nu geheel moeten stellen. Het is natuurlijk de vraag niet, of de geschiedenis ons tot dit een en ander het recht geeft. Zoo neen, dan zou daaruit de ongeschiktheid van deze stof blijken voor dramatische behandeling. Maar meent men eens een treurspel te kunnen schrijven, dat Karel I tot titel voert, dan heeft de lezer het recht iets meer, of liever iets anders te verwachten dan een goede *essay* over dit onderwerp hem op veel beter wijze geven zou. De dichter zegt wel in de Voorrede, gelijk wij reeds vroeger vernamen: ‘in taking this view, and trying to hold the scales fairly between the contending parties, I have had to sacrifice somewhat of dramatic unity and intensity.’ Maar welke beweegreden mag een treurspeldichter nopen, iets hiervan op te offeren. En wanneer het slechts bij een ‘somewhat’ gebleven was! De les, die hieruit te trekken valt, is deze: er is een onpartijdigheid, die aan de kunst schaadt. De kunstenaar moge voor zijn persoon boven de partijen staan: zijn kunst, juist in vereeniging met deze zijne persoonlijke belangeloosheid, moet hem in staat stellen om allen alles, den Jacobiet een Jacobiet, den Independent een Independent, te worden. Aan hem, een Karel zoo te schilderen, dat wij hem niet kunnen hooren spreken in de gewichtigste oogenblikken van zijn leven zonder alles mede te gevoelen wat in het gemoed van die groote Torypartij is omgegaan, die de zaak der Stuarts niet kon laten vallen; aan hem evenzeer, straks Cromwell ons zoo voor te stellen, dat wijzelven ontstoken worden en in ons voelen

branden wat eens die geweldige *Roundheads* verteerde. Waarlijk, een Ephraim Saintgood is een al te gewoon personaadje, om eigenlijk alleen den zwaren last te dragen van het fanatisme zijner partij te moeten vertegenwoordigen.

Over het geheel komt het mij dus voor, dat de auteur een verkeerd voorbeeld heeft gesteld van de onpartijdigheid des kunstenaars. Zal de historische tragedie schrik en medelijden kunnen opwekken, dan moet daarin hoorbaar het hart kloppen van de onderscheidene partijen, aan welker botsing de stof voor het treurspel is ontleend. Zoo allen draagt de kunst den wonderstaf in de hand, die de dooden doet herleven.

Richard Hengist Horne

heeft ons een in 1875 te Londen bij George Rivers uitgekomen bundel geschonken, die evenzeer een historisch treurspel, maar daarnevens nog een twintigtal andere gedichten bevat. Wij staan eerst bij het treurspel stil, getiteld: *Cosmo de' Medici*; het speelt ongeveer in 1570, en is een geheele omwerking van het treurspel, dat de schrijver reeds vroeger onder dienzelfden titel uitgegeven had.

Luigi del Passato, een beeldhouwer, die te Florence op de *Piazza del Granduca* zich aan de beschouwing van eenige beelden te goed doet, ontmoet daar twee ridders van de St. Stefanus-orde, Cornelio en Dalmasso, die hem, overeenkomstig zijn wensch, de hooge bescherming van den Groothertog, van Cosmo, toezeggen, en daaruit aanleiding nemen, om over Cosmo's beide zonen, Giovanni en Garcia, en hunne onderlinge betrekking het een en ander mede te deelen. De beide broeders leven niet op vriendschappelijken voet, maar men kan er de ware reden slechts van gissen. Giovanni is altijd de gunsteling van zijn vader geweest. Garcia, ofschoon in aanleg voor zijn broeder niet onderdoende, heeft niet willen werken. Was Giovanni steeds het voorwerp van de zorgvuldige opvoeding des vaders geweest, Garcia werd meer overgelaten aan de hertogin en dien ten gevolge een bedorven kind. Zij zijn beiden evenwel nog jong; Garcia draagt zelfs nog geen baard; en er kan dus nog verandering komen in hunne betrekking. Op deze kans is de hoop der twee ridders gevestigd. Maar bij Passato, den beeldhouwer, hebben hunne mededeelingen een andere uitwerking gehad, dan zij verwachtten.

Hij gevoelt meer voorliefde voor Garcia dan voor den ouderen broeder, en is gelukkig, dat het toeval hem in zijne nabijheid brengt, al zegt hem Cornelio, dat Garcia geen gevoel heeft voor kunst. Passato laat zich aan hem voorstellen, en wordt door den jongen prins uitgenoodigd tot een bezoek; maar, nu de prins bespeurt, dat de beide ridders hem terstond verlaten, geeft hijzelf aan den beeldhouwer den raad, zoo deze zijn weg wil maken aan het hof, liever met hen mede te gaan, en zich aan Giovanni te laten voorstellen, die immers veel meer invloed heeft. Doch Passato blijft en heeft niettemin weldra gelegenheid Giovanni te zien, daar deze reeds genaderd is. Hij ziet tevens terstond in welke betrekking de twee broeders tot elkander staan, want nauwlijks zijn zij bij elkander of er vallen, inzonderheid van den kant van Giovanni, onaangename woorden. Garcia maakt er een einde aan, door zich met Passato terug te trekken, den oudsten broeder alleen achterlatende, die met een zekere gejaagdheid op en neder wandelt, maar kort daarop zijne moeder, de Groot-hertogin, met hare aangenomene dochter Ippolita ontmoet. Beiden, de hertogin en Ippolita, het kind van een geruïneerden edelman, voor wier opvoeding Cosmo gezorgd heeft, beiden smeeken hem elk geschil met Garcia bij te leggen, en daartoe alvast te beginnen met morgen in gezelschap van zijn broeder te jagen. Giovanni belooft het: misschien zou hij aan de moeder-alleen zijn woord niet zoo spoedig gegeven hebben, maar wat kan hij Ippolita weigeren? Hij heeft haar lief en zijne liefde blijft in zeker opzicht niet onbeantwoord. Evenwel, straks een oogenblik met elkander alleen, zegt Ippolita hem openhartig, dat hunne liefde geen toekomst heeft, aangezien zij de zijne nooit openlijk zou kunnen aannemen, zonder in eigen oog schuldig te staan aan een misbruik van de gastvrijheid, die Cosmo haar onder zijn dak heeft verleend.

Had de Groothertog dit woord gehoord, hij zou er haar voor gezegend hebben, want hij heeft voor de vrouw van Giovanni op niemand minder het oog gevestigd dan op de jongste dochter van Keizer Ferdinand. Wij vernemen het uit een gesprek, waarmee het tweede en laatste tafreel van het eerste Bedrijf geopend wordt. Wij vinden daar Cosmo met zijn bibliothekaris Chiostro, die tot hiertoe Giovanni's gouverneur is geweest. Chiostro wordt uit deze zijne betrekking eervol ontslagen, aan het hoofd der florentijnsche

Akademie geplaatst, en, gelijk wij reeds te kennen gaven, met Cosmo's plannen omtrent Giovanni's huwelijk bekend gemaakt. In de bibliotheek, waar dit onderhoud plaats heeft, treffen wij daarna Garcia alleen aan, die ons door een alleenspraak doet beseffen, dat wij hier met eene verwikkeling te doen hebben, niet ongelijk aan die van het begin van Schiller's *Braut von Messina*. Ook hij heeft Ippolita lief, en geen reden om in zijn broeder een mededinger te vermoeden, aangezien Giovanni tot hiertoe door zijn vader voor den geestelijken stand bestemd was, en deze slechts even te voren, niet aan Garcia, maar uitsluitend aan Giovanni zelven zijn veranderd besluit heeft medegedeeld. De hertogin en Ippolita vinden Garcia in de bibliotheek, en de eerste voelt zich gelukkig hem te kunnen verzekeren, dat Giovanni bereid is, hem op de jacht te vergezellen. Tot hare groote voldoening neemt Garcia dien voorslag aan, en zoo schijnt de eerste schrede gedaan, die tot geheele verzoening leiden kan.

In het tweede Bedrijf zal de verzoening ten slotte plaats hebben, - maar hoe? De beide broeders gaan werkelijk te zamen op de jacht. Reeds doet een voorval, dat op die jacht zelve betrekking heeft, een twist van minder aanbelang tusschen hen uitbreken, maar oneindig ernstiger evenredigheden neemt zij aan, als door een van beiden in hun woordenstrijd de naam van Ippolita uitgesproken wordt. Het leidt tot de wederkeerige belijdenis van hunne liefde, die hen beiden in wederkeerigen naijver ontsteken en zelfs naar de wapenen grijpen doet. De zwaarden kruisen zich, en weldra zien wij van uit de boomen, achter welke het tweegevecht heeft plaats gehad, Garcia te voorschijn komen, die zijn gewonden en reeds stervenden broeder ondersteunt.

Nu hun wraak zich gekoeld heeft, zijn de schellen hun van de oogen gevallen, en als in de schaduw van den dood heeft de toenadering, de verzoening plaats, die bij het zoo vaak verblindend levenslicht niet mogelijk scheen. Garcia knielt naast den zieltogenden broeder neder, en kan en wil niet gelooven, dat de wond doodelijk is:

Garcia.
'Tis but a passing faintness -

Giovanni.
Yes, Garcia, - it will pass -

Gar.
I know it will!

Giov.
And I with it. List to my parting words -
Bear my best blessing to Ippolyta,
Thus full of mine eternity: - thou'lt do it?

Gar.
I will - I will do anything - merciful God!

Giov.
If thou shouldst marry her - be kind and loving,
And tell our father - tell him from me, dear Garcia,
That this unworthy end was the worst crime -
If crime can be where thought was absent - lest -
Wherewith my conscience is oppress'd: farewell!

Giovanni sterft en laat Garcia aan zijn bittere vertwijfeling over.

Niemand, - dit en het onmiddellijk volgende wordt ons in het derde Bedrijf meegedeeld, - niemand is buiten Garcia getuige geweest van het gebeurde. Zoo meent hij althans, en besluit dus de oorzaak van Giovanni's dood voor iedereen verborgen te houden. Als hij zich weer bij de heeren van het gevolg vervoegd heeft, die de beide broeders op de jacht vergezeld hadden, houdt hij zich even verwonderd als dezen over Giovanni's voortdurende afwezigheid. Een paar heeren van dat gevolg doorzoeken het bosch en vinden het lijk. De een blijft er bij waken; de ander snelt naar Florence en de schrikkelijke tijding bereikt den Groot-hertog te midden van een feest in zijn paleis. Cosmo geeft last het lijk naar de stad te voeren, maar de tijding vooreerst geheim te houden. Inmiddels heeft hij een onderhoud met de nog niets kwaads vermoedende Ippolita, die het niet onder zich kan laten, zelv aan Cosmo mede te deelen welk offer hare dankbaarheid hem gebracht heeft. De Groothertog heeft er nauwelijks ooren voor; al de aandacht van zijn geest is op den geheimzinnigen moord gevestigd. Zijne verdenking rust alreede op Garcia, die zich met een somber gelaat onder de feestelingen heeft gemengd. - ‘O Garcia, - zoo eindigt het derde bedrijf.

Can this fell deed be thine? - if 't is, thou diest!’

Toen Garcia gemeend had, dat niemand getuige was geweest van zijn onwillekeurigen moord, had hij zich vergist. Zacheo, een turksche zeeroover, had, als monnik verkleed, door het bosch gedwaald, alles gezien, en, na in den moordenaar Garcia te hebben herkend, begrijpt hij natuurlijk terstond, hoe veel partij hij van zijne ontdekking kan trekken. Hij biedt zich aan om met Garcia het lijk te begraven; het is daarbij zijne bedoeling, eenige zijner lieden op de plaats te bestellen waar hij nog altijd meent, dat het lijk ligt; zich vervolgens met behulp van dezen meester te maken van Garcia; den prins als gijzelaar naar zee, naar zijn schip te voeren, om op diewijze van Cosmo een losgeld, of ook een gunstiger verdrag

te bedingen dan hij anders van den Groot-hertog erlangen zou. Zacheo en Garcia geven elkander tegen den avond *rendez-vous* in het bosch. Garcia is er het eerst, en komt aan juist op het oogenblik, waarop men, naar het bevel van Cosmo, bezig is het lijk op te nemen om het naar het hertogelijk paleis te dragen. De mannen, die dit bij fakkellicht doen, vertoonen zich aan Garcia's ontstelde verbeelding als geesten, uit de aarde gestegen om den moord te wreken. Hij vlucht; het is het einde van het vierde Bedrijf.

In het laatste heeft de ontmaskering plaats en wordt de straf voltrokken. Het is Ippolita's liefde, die den schuldige ontdekt. Met Garcia alleen hoort zij hem, die beweert haar niets omtrent Giovanni's uiteinde te kunnen meedeelen, zijne liefde voor haar verklaren, en eene hand vragen, die zij slechts aan Giovanni geschonken had. Dat is als een lichtstraal in haar geest; zonder eenige aarzeling en terwijl zij hem ontvlucht, roept zij hem toe: Gij zijt Giovanni's moordenaar:

Garcia.
Whither wouldst thou flee?

Ippolita.
Into a convent's gloom.

Gar.
A convent! - surely -

Ippo.
Yes it is sure as death, or deep love.

Gar.
No!

Ippo.
There will I pray before mine hour-glass,
And woo the shade of Death - farewell!

Gar.
No - no!
Thou must not do so - dear Ippolita!

Ippo.
Ah! wherefore should I stay?

Gar.
Stay to be loved -
To be adored - thou must not thus be lost
And leave earth bare of comfort!

Ippo.
Lost to whom -
Whose comfort, Garcia?

Gar.
One prince of Florence,
Who is not here, Duke Cosmo hath affianced!
Another yet remains - alike devoted!

Ippo.

(*with a piercing look of terror*). Garcia!

Gar.
(*wildly*). I love thee!

Ippo.
(*shrieks, and retreats*). Ah! I see it, now!
I see all now! - let madness take thy hand
And wet it with my curses! - where's thy brother?
I feel he's dead! - thou - thou hast murder'd him!
[*Exit wildly*].

Maar een nog aangrijpender tooneel wacht hem: een roos van

Godsoordeel. Cosmo heeft het lijk van Giovanni achter een gordijn op een zwarte marmeren tafel doen leggen; hij voert zijn zoon Garcia tot vlak voor dat gordijn, onder voorwendsel, dat hij zijn zoon een portret wil laten zien. Maar plotseling trekt Cosmo het geheimzinnig gordijn weg, zoodat Garcia zich in de onmiddellijke tegenwoordigheid van zijn gesneuvelden broeder bevindt. Dien machtigen indruk biedt hij niet lang weerstand. Hij bekent; eerst zonder meer; maar, eenigszins tot zichzelven gekomen, poogt hij zijn vader in te lichten en hem van het onwillekeurige, het noodlottige der vreeselijke handeling te overtuigen. Alles te vergeefs. ‘God is my judge’, roept Garcia uit, waarop de vader antwoordt:

> ‘In heaven; - but first on earth it is ordain'd
> There should be judges to arraign men's deeds,
> And send the guilty hence to the Court Supreme!
> Farewell, o wretched son! - I cannot give
> A father's blessing - yet - my son - farewell!’

Garcia knielt neder, en Cosmo omarmt hem; hij doet zijn zoon opstaan en richt zijn zwaard naar den hemel. Een gemaskerd persoon treedt binnen en doet de lamp uit, waarna Cosmo nog deze woorden spreekt, die de schrijver aan de *geschiedenis* van Thuanus heeft ontleend:

> ‘Thou constant God, sanction, impel, direct
> The sword of justice! - and for a criminal son
> That pardon grant which his most wretched father
> Thus in the hour of agony implores!’

Uit hetgeen Cosmo zelf kort daarna aan de hertogin zegt en aan het publiek laat zeggen maakt men op, dat de gerechtigheid haren loop gehad heeft. Maar nu is hij ook zelf een gebroken man:

> ‘..... Oh! could I but now
> Become a poor and humble plodding man, -
> Rich in possession of one being's love
> Whose ear was tuned to sympathy, - and leave
> This high-condition'd sickness!’

Cosmo heeft namelijk laten uitstrooien en wenscht ook de hertogin te doen gelooven, dat zijne beide zonen aan de pest gestorven zijn. Maar op deze tijding is de hertogin plotseling bezweken, zoodat aan Cosmo niemand overblijft, die zijn smart met hem kan dragen, een smart, die alles in hevigheid overtreft. Maar Zacheo, wien Cosmo

vergiffenis heeft geschonken, deelt den Groot-hertog mede, hoe de dood van Giovanni zich inderdaad toegedragen heeft, en nu is niet Garcia, maar Cosmo in eigen oog een moordenaar.

Het laatste tafereel dezer tragedie verplaatst ons in de Kathedraal, bij de lijkmis der twee broeders, gedurende welke plechtigheid Cosmo onder de hartverscheurendste aandoeningen bezwijkt. Ippolita heeft de lijkmis bijgewoond in het gewaad van het klooster, waarin zij besloten heeft, het overige van haar leven door te brengen. Nadat Cosmo den geest gegeven heeft, spreekt Chiostro deze woorden, deze kernachtige lijkrede uit:

> ‘There broke a solid heart! Drop we no tears
> On this colossal wreck; or, while our eyes
> Play rebel to high thoughts, close - close his lids,
> So their stain'd orbs reflect not this our weakness -
> Needful as rain to those who dwell on earth.’

Het zijn de laatste woorden van dit treurspel, dat door eenvoud van dispositie, door soberheid van uitdrukking, door een ongezocht vermijden van het pathetische, door het eerbiedigen van de evenredigheden van een bekend groot historisch karakter, de gezindheid en geschiktheid van den dichter verraadt om de lessen te volgen, die ons in de klassieke modellen gegeven zijn. Cosmo is hier inderdaad een tragische held, de schuld dragende van zijne ongegronde voorliefde voor den oudste zijner beide zonen. Ware toch Garcia Giovanni's slachtoffer geweest, Cosmo zou zeker niet op zoo onvoldoende gegevens het vonnis aan den vermeenden moordenaar hebben doen voltrekken. Die voorliefde schijnt evenzeer den eersten grond tot die spanning tusschen de beide broeders te hebben gelegd, zonder welke de wederkeerige ontdekking van hun beider liefde jegens Ippolita voor het minst niet zoo snel aanleiding gegeven had tot zulk eene noodlottige ontknooping. De vader draagt eene tragische schuld, die hij boet door het zien verdwijnen van de wettigste droomen zijner eerzucht. Ik kan mij voorstellen, dat dit treurspel op het tooneel indruk maakt.

Deze zelfde bundel bevat nog eenige kleinere gedichten, waarbij het de moeite niet loont stil te staan. Het aantrekkelijkste is getiteld *Genius* (*Gulf of Florida*):

> Far out at sea - the sun was high,
> While veer'd the Wind, and flapp'd the sail -

We saw a snow - white butterfly
  Dancing before the fitful gale.
    Far out at sea[1],

The little wanderer, who had lost
  His way, of danger nothing knew;
Settled a while upon the mast, -
  Then flutter'd o'er the waters blue.

Alove, there gleam'd the boundless sky;
  Beneath, the boundless ocean sheen;
Between them danced the butterfly,
  The spirit-life of this vast scene.

The tiny soul then soar'd away,
  Seeking the clouds on fragile wings,
Lured by the brighter, purer ray
  Which hope's ecstatic morning brings.

Away he sped with shimmering glee!
  Scare seen - now lost - yet onward borne!
Night comes! - with wind and rain - and he
  No more will dance before the Morn.

He dies unlike his mates, I ween;
  Perhaps not sooner, or worse cross'd,
And he hath felt, thought, known, and seen
  A larger life and hope - though lost.
    Far out at sea.

Maar wij haasten ons om te komen tot het drama, dat reeds om den naam van den dichter in den laatsten tijd in Engeland het meest de algemeene aandacht getrokken heeft, en staan daarom slechts even stil bij enkele bundels, die nog op onze leestafel liggen als Robert Browning's *Aristophanes' Apology* en de drie deelen getiteld: *Songs of two Worlds* by *a New Writer*. Brownings nieuw gedicht behelst *the last Adventure of Balaustion* en is dus een vervolg op het reeds vroeger door hem uitgegeven *Balaustion's Adventure*. In dat vroegere gedicht vindt men Balaustion, een meisje van Rhodus, aan boord van een schip, waarop zij naar Athene wil reizen, maar dat door stormen zoowel als door de noodzakelijkheid om zeeroovers te ontvluchten in de vijandige haven van Syracuse gedreven wordt. Haar eigen leven en dat van het scheepsvolk redt zij door Euripides' Alcestis voor de inwoners van Syracuse op te

1 Deze laatste regel wordt achter elk koeplet herhaald.

zeggen. Hier is Balaustion gehuwd en met Euthykles, haar man, trekt zij van Athene naar Rhodus terug, nadat Lysander, op het eind van den peloponnesischen oorlog, Athene had bezet. Balaustion verhaalt Euthykles den dood van Euripides en wat daarop gevolgd was. Op den dag van zijn sterven, namelijk, stormt Aristophanes hare woning binnen, en lang spreekt hij met haar over de wijze, waarop hij den overleden dichter heeft behandeld. Geduldig luistert zij naar Aristofanes' ‘Apology’. Die verdediging deelt zij mede, en evenzeer haar eigen antwoord. Maar schitterend, volgens haar eigen oordeel, handhaaft zij den roem van haar geliefden meester, door zijn *Herakles* voor te lezen, waarvan hij zelf haar het handschrift had toevertrouwd. Aristofanes wordt door dit stuk zoo getroffen, dat hij zijne zelfverdediging op aanmerkelijk lager toon stemt, ja ten slotte grijpt er eene halve verzoening plaats tusschen Balaustion en den geweldigen hekeldichter, omdat deze voor zijn vertrek erkent, welk een verlies Athene door Euripides' dood heeft geleden. Dat is de korte inhoud van het vrij dikke boekdeel, waarvan de grootste verdienste bestaat in de vertaling, die het biedt van den *Herakles*, maar dat voor het overige niet bestemd schijnt hen te logenstraffen, die Browning vaak vervelend noemen. Misschien ligt hier de moraal in hetgeen men blz. 344 vlg. leest:

> ‘Add, first, - he (Aristophanes) gone, if jollity went too,
> Some of the graver mood, which mixed and marred,
> Departed likewise. Sight of narrow scope
> Has this meek consolation: neither ills,
> We dread, nor joys, we dare anticipate,
> Perform to promise. *Each soul sows a seed* -
> Euripides and Aristophanes.’

De *Songs of two Worlds* van een anoniemen schrijver leggen ons zeker een vrij wat minder inspannende lektuur op dan de apologie van Aristofanes. Wij vernemen in deze bundels dikwerf den toon, dien bij ons de Génestet heeft aangeslagen. Zagen wij in *Jubal's legende* en *the Tower of Babel* blijken van het veldwinnen der rationalistische beschouwing in Engeland, onze opmerking dienaangaande wordt door deze bundels volkomen bevestigd. Zij zijn uit eene gemoedsstemming voortgevloeid, waarin de Génestet zich voor bijna twintig jaren te huis gevoelde en die toen onder jonge talenten aan de orde was. Dogmatisch ongeloof werd daarin verbonden met

een door en door geloovige beschouwing van het leven en zijne bestemming en groot scepticisme omtrent de oorkonde van den kristelijken troost huwde zich daarin met een naïef vertrouwen in de waarachtigheid van dien troost zelven. De *Songs of two Worlds* zijn niet gelooviger dan *de Laatste der Eerste* of de *Leekedichtjens*. Vaak, maar lang niet altijd, is de vorm hier even gemakkelijk en aangenaam als daar. Ik maak op een paar gedichten opmerkzaam; vooreerst op hetgeen in Bundel II, blz. 79, voorkomt en *for Judgment* getiteld is:

The form was young, the face was fair,
  Her hands seemed still together tied,
'T was as if Eve was standing there,
  With the stern guardian at her side.

I mused on all the depths of will,
  Of judgment, knowledge, right and wrong.
The pleadings crept their course, and, still
  I sat in musings sad and long.

But when they ceased the tale of shame,
  And the cold voice pronounced her name,
But one thought held me, that was all,
  'T was thus we did my sister call.

Dit is zeker geen poësie in den hoogsten zin van het woord, maar poësie is het toch, omdat het een standvastigen trek van het menschelijk gevoel in een beeld uitdrukt, dat, hoezeer ook aan een bepaalde gelegenheid ontleend, de algemeene strekking heeft van een type.

Het volgende gedicht zal terstond duidelijk maken, waarom ik aan de Génestet heb gedacht. Het voert tot opschrift *On a modern painted window* (blz. 97):

Time was they lifted thee so high
Between the gazer and the sky,
That all the worshipper might see
Was God no more, but only thee.

So high was set thy cross, that they
Who would thy lightest 'hest obey,
Saw not thy gracious face, nor heard
More than an echo of thy word.

But now 't is nearer to the ground,
The weeping women kneel around,
The scoffers sneering by, deride
Thy kingly claims, thy wounded side.

Only two beams of common wood,
And a meek victim bathed in blood;
Rude nails that pierce the tortured limb,
Mild eyes with agony grown dim.

Aye, but to those who know thee right,
Faith strengthens with the nearer sight,
Love builds a deeper stronger creed
On those soft eyes and hands that bleed.

Raised but a little from the rest,
But higher therefore and more blest;
No more an empty priestly sign,
But the more human, more divine.

Bij zulke verzen vraagt men toch onwillekeurig, of ook het engelsche protestantisme zijn tijd van sentimenteel ongeloof nog door zal moeten worstelen. Men heeft ons volk wel eens beschuldigd van achteraan te komen, doch zulke gedichten werden bij ons een twintig jaren geleden gemaakt en bewonderd. *On the Brink* is veel dichterlijker, richt zich meer tot allen (blz. 133):

A dimness of the eye,
   A heaving of the breast,
A whisper of a sigh -
   Who will may write the rest.

Was it not written still
   Again and yet again,
In every deed of ill,
   In every throb of pain?

Strange struggle, wondrous war,
   Concealed from mortal eye,
Of the evil things that are,
   And the precious things that die.

And what should not be is,
   And what should be is not,
Tro' all the eternities,
   Unchanging, unforgot.

Het belangrijkste gedicht, en dat ons het uitvoerigst omtrent de denkbeelden van den dichter inlicht, is *Evensong* (Dl. III, blz. 21-65), te lang om aangehaald te worden, meest overal schoon van vorm, hier en daar een poging bevattende, welke aan die van Lucretius herinnert: de poging tot het voordragen van een wetenschappelijk gerechtvaardigde wereldbeschouwing in poësie. *From Hades* (blz. 84-104) en *An Ode to free Rome* zal men ook met belangstelling lezen (blz. 131-154).

Maar wij mogen ons niet langer ophouden, en komen tot den Poët Laureate.

Utrecht.

A. PIERSON.

(*Wordt vervolgd*).

Bibliographisch album.

De nieuwe Hollandsche Waterlinie, en hare verbetering naar de eischen des tijds, door Kainos; met twee kaarten. Breda, Broese & Comp. 1874.

Lange jaren geleden was er te Gent een uitstekend bouwme ester, die zijne stad versierd heeft met meer dan één prachtig gebouw, waarop zij met reden trotsch is. Maar, was men zeer tevreden over de schoonheid dier nieuwe gebouwen, men was het minder over den prijs waarop zij te staan kwamen: die prijs was altijd veel hooger dan de raming door den bouwmeester opgegeven; en openlijk kwam hij er voor uit, dat dit niet het gevolg was van een vergissing, of van een verkeerde berekening, maar dat hij met opzet eene te lage raming deed: ‘noem ik dadelijk den wareu prijs dien het gebouw zal kosten, dan schrikt dit af, en er wordt *niet* gebouwd; maar noem ik een lage som, dan begint men te bouwen; en eenmaal daarmee begonnen, dan *moet* men wel voortgaan tot het einde toe.’

Het is niet meer alleen in de stad van de Artevelde's, dat men nu zulk een bouwmeester moet zoeken: men vindt die thans overal, en ook ons land is daarmeê gezegend. Wordt een groot, openbaar werk ontworpen, dan gaat dat ontwerp, natuurlijk, vergezeld van eene berekening der kosten; maar zulke berekeningen hebben in den regel weinig waarde meer, niet alleen omdat zij soms opgemaakt worden op zeer oppervlakkige wijze, en gegrond zijn op zeer onvoldoende gegevens; maar ook - de zaken moeten bij den naam worden genoemd - omdat, bij die berekeningen, de goede trouw soms te wenschen overlaat. Men begroot de uitvoering van een werk op een som, waarvoor het onmogelijk is uit te voeren; men vreest, dat als men dadelijk het ware cijfer noemde, dit zou afschrikken van het ondernemen van het werk; en men noemt dus een lager cijfer. Die te lage begrootingen behooren niet tot de uit-

zonderingen; integendeel, zij zijn de regel; het is een algemeen gevolgde handelwijze; men rekent er op, en dat verontschuldigt die handelwijze eenigszins. '*Quand tout le monde a tort*', heeft Mirabeau gezegd, '*tout le monde a raison*'.

Het algemeen gebruik verontschuldigt die handelwijze eenigszins, - maar toch, *slechts eenigszins*; - want wie zulk een handeling strengelijk afkeurt, en haar dwaas en slecht noemt; wie beweert, dat die woorden van Mirabeau niets meer dan een drogreden uitdrukken, die heeft toch eigenlijk de waarheid aan zijn zijde.

Van die te lage begrootingen biedt onze vestingwet, pas ten vorigen jare aangenomen, weer een treffend voorbeeld aan. Bij de behandeling van die wet gaf de regeering op, dat het voltooien van ons vestingstelsel, op de wijze zooals die wet dat voorschreef, een uitgave zou vorderen van een *dertig* millioen. Een dertig millioen, iets meer, iets minder; op een enkel millioen moet men daarbij niet zien. Maar slechts weinige maanden later kwam de Jobstijding, dat onmogelijk voor die som de voltooing van ons vestingstelsel was te verkrijgen, en dat die voltooing in plaats van een *dertig* millioen, misschien een *zestig* millioen, misschien meer, zou kosten.

Nu is, wel is waar, de geldkwestie hier niet de alles beslissende zaak: en met waarheid heeft een onzer vertegenwoordigers eenmaal gezegd:..... 'waar sprake is van een groot nationaal belang, mogen wij ons niet laten terughouden door een kwestie van geld. Het geld is hier een ondergeschikte zaak en moet voor het groote nationale belang wijken.' Maar hoe waar die woorden van den heer Lenting ook mogen zijn, zij moeten toch altijd in een verstandigen zin worden opgenomen; zij mogen niet dienen als vrijbrief, ook voor de meest buitensporige gelduitgave. Het is dus geenszins te verwonderen, of te misprijzen, dat het vooruitzicht van *zestig* millioen te moeten uitgeven voor ons vestingstelsel, in plaats van *dertig*, een zeer ongunstigen indruk heeft gemaakt op vele leden der Kamer dat zij voor die groote som terugdeinzen, en van oordeel zijn, dat door die uitgave ons land te zwaar wordt belast, en dat zij er dus op aandringen om, ten einde binnen de uitgaven van dertig millioen te blijven, de vestingwerken, die men maken wil, te vereenvoudigen.

Tegen dit laatste vooral komt de schrijver op, wiens werk aan het hoofd van dit opstel is genoemd. 'Houdt men vast,' zegt hij (blz. 125), 'aan een cijfer van 30, misschien 20 millioen, en is

men voor wetsverandering zoo bevreesd, dat men zich door een misgeboren wet laat binden tot versnipperen van krachten, tot een overal iets en niets goed, dan zal het werkelijk een “eindeloos gesukkel” blijven, zooals de generaal Knoop voorzegt.’

Maar, wat dan?

Kainos antwoordt daarop: beginnen met de vestingwet in te trekken; dat is een misgeboorte; die wet is aangenomen, omdat men meende met een uitgave van dertig millioen te kunnen volstaan; had men geweten, dat die uitgave zestig millioen zou zijn, de wet was *niet* aangenomen; dus gij hebt het recht om op uw besluit terug te komen; beter ten halve gekeerd, dan ten heele gedwaald; ‘liever inconsequent dan onverstandig.’

En dan: rigt het vestingstelsel van ons land in, op de wijze zooals ik - Kainos - in dit werk aangeef.

Wat het eerste punt aangaat, dat is een vrij bedenkelijke raad; men mag er nog wel eens tweemaal over denken, alvorens dien raad op te volgen. Wanneer Kainos de vestingwet ‘een misgeboorte’ noemt, en alles kwaads van haar zegt, dan heeft hij juist geen ongelijk; maar met dat al, het is een *wet*; een wet, pas ten vorigen jare, en met groote meerderheid aangenomen; en wilt gij die wet, reeds dit jaar, weer intrekken? Zal daardoor niet te luid aan de wereld worden verkondigd, dat wij, bij de regeling van ons krijgswezen, echte Abderieten zijn?

En wat het tweede punt betreft, - de inrichting van ons vestingstelsel, zooals Kainos die wil - wij zullen daarover een enkel woord zeggen in de volgende bladen, waarin wij zijn werk kortelijk willen aankondigen.

Wij laten die aankondiging door een paar aanmerkingen voorafgaan.

Vooreerst merken wij aan, dat wij hier het vestingstelsel, door Kainos voorgestaan, slechts vluchtig en in zeer algemeene trekken zullen behandelen; wij worden daartoe genoopt, én door den aard van dit tijdschrift, én door het beperkte van onze eigene kennis. Men verwachte dus hier niet een vestingbouwkundige beoordeeling van de waarde van ieder fort in het bijzonder; wij zullen er ons toe bepalen, met te zeggen, wat de strategische waarde van het *geheel* dier versterkingen zal kunnen zijn.

De tweede aanmerking betreft den schrijver. Het is ons geheel onbekend, wie zich onder dien naam van ‘Kainos’ verbergt; en juist daarom hebben wij volle vrijheid om ons oordeel over hem uit te spreken. Dat oordeel is niet anders dan zeer gunstig; men mag met Kainos in meening verschillen, maar zeer zeker is het, dat zijn geschrift de meesterhand verraadt; groote kunde, heldere uiteenzetting der feiten, krachtige en scherpe redeneering, en bij wijlen een meesterlijke ironie, die te treffender is omdat zij de waarheid aan hare zijde heeft, - ziedaar eenige der kenmerken van dit geschrift, dat aan zijn vervaardiger een eerste plaats verzekert onder de krijgskundige schrijvers van ons land.

Kainos behandelt bijna uitsluitend de Utrechtste - of nieuwe Hollandsche - linie; en het hoofdbeginsel dat hij bij de inrichting van die linie wil in acht genomen hebben, wordt door hem (blz. 4-5) aldus uiteengezet:

Eene *enkele* lijn van verdediging is altijd zwak. Is zij eene ‘aaneengeschakelde linie’, bijv. een geheel geslotene omwalling, zonder meer, dan verhindert zij wel den doortocht aan den aanvaller, maar zij sluit ook den verdediger achter zijne linie op; hierdoor krijgt de aanvaller groote vrijheid van handelen; hij heeft dan gelegenheid om onder de noodige voorzorgen te naderen (‘geregelde aanval’), met de onver mijdelijke zekerheid, de linie, ten slotte, ergens te zullen doorbreken.

Is de lijn van verdediging eene linie met tusschenruimten, zonder meer, bestaat zij bijv. uit afzonderlijke versterkingen, op onderlinge afstanden, zoodanig dat de tusschenruimten onder de vuuruitwerking van de versterkingen liggen, dan behoudt de verdediger voor zich de mogelijkheid, om vóór die versterkingen *plaatselijk* als aanvaller op te treden, en den geregelden aanval te belemmeren. Maar er staat een nadeel tegenover: er is nu geen gesloten geheel meer; kan de aanvaller dus bijv. de vuuruitwerking op een of meer der tusschenruimten verzwakken of tijdelijk doen ophouden, dan is de weg voor hem open, om zijne troepen door en achter de linie te voeren.

Zoo wordt men dus geleid tot de noodzakelijkheid van een *dubbele* linie; dat is, eene linie met tusschenruimten, of *actieve lijn van*

verdediging, en *daarachter* een aaneengeschakelde of *passieve lijn* van verdediging. De eerste geeft den verdediger gelegenheid, plaatselijk aanvallend op te treden; de tweede maakt een tijdelijke doorbreking van de eerste linie - wat de hoofdzaak betreft - nutteloos voor den aanvaller, onschadelijk voor den verdediger. De actieve lijn houdt den aanvaller op een zekeren afstand van de passieve lijn; zij maakt het dus mogelijk, dat een troepenmacht van den verdediger de passieve lijn door betrekkelijk nauwe openingen verlaat, daarna de gevechtsformatien aanneemt, en aldus de actieve lijn ten aanval overschrijdt....

Voor de passieve lijn van verdediging moet - volgens Kainos - dienen de tegenwoordige Utrechtsche linie; hij wil echter die linie in zekeren zin vereenvoudigen, door geen inundatiën aan te brengen ten noorden van de stelling van Utrecht, maar die inundatiën te vervangen door forten om Naarden, en door een fort bij het dorp Westbroek.

De actieve lijn van verdediging moet bestaan uit een kring van twee en twintig forten, - waaronder de reeds bestaande forten te Vechten en te Rynauwen. Die kring, aanvangende bij het dorp Westbroek en eindigende bij Werkendam aan de nieuwe Merwede, loopt, tot aan de Lek, oostelijk van den Staatsspoorweg; omvat ook de brug van Kuilenburg; heeft aan de Waal een fort, veel meer oostelijk dan het thans bestaande fort te Vuren; snijdt de westelijke punt af van de Bommelerwaard, van het dorp Brakel tot om het Munnikenland heen, en omvat, eindelijk ook, nog het land van Altena.

Ziedaar, in hoofdzaak, wat Kainos wil, en zijn werk is grooten deels gewijd aan het betoog, dat, wat hij wil, goed is, en veel beter dan wat thans bestaat, of, ten gevolge van de uitvoering der vestingwet, bestaan zal.

Dat betoog is over het geheel uitmuntend en overtuigend; en men kan het den geachten schrijver gerustelijk toegeven, dat, bestond onze Utrechtsche linie uit zulk een dubbele linie, dit een voordeel zou zijn voor de verdediging van ons land.

Maar die dubbele linie bestaat *niet*; zij moet nog geschapen worden, en dat zal veel geld kosten.

Kainos beweert, dat dit niet veel geld zal kosten; volgens zijne berekeningen maar *zes* millioen meer, dan wat de vestingwet zal

kosten. Het is reeds gezegd dat op soortgelijke berekeningen maar zeer weinig staat kan worden gemaakt; - maar laat ons eens aannemen, dat *deze* berekening een uitzondering maakt op den algemeenen regel; dat zij met de uiterste nauwgezetheid en met wiskundige nauwkeurigheid is opgemaakt, en dat dus de uitgaven voor de Utrechtsche linie in alles slechts een 36 à 37 millioen zullen beloopen; - dan is het nog de vraag: moeten wij zulk een groote som besteden aan vestingwerken van een voorbijgaande waarde, en die, heden goed, misschien reeds morgen alle belang hebben verloren? Moeten wij niet veeleer onze geldmiddelen gebruiken, om het leger - dat *altijd* waarde behoudt - te versterken of te verbeteren?

De vraag, zoo gesteld, maakt het antwoord niet twijfelachtig: het krijgswezen van een land moet gegrond worden, niet op wat van voorbijgaanden, maar op wat van blijvenden aard is. Dat is een doodeenvoudige waarheid, die door den schrijver van deze bladen misschien reeds honderdmaal is verkondigd; maar het schijnt wel, dat hij dit nooit met genoegzame nadruk of talent heeft gedaan. Want, tot nu toe, heeft hij altijd het ongeluk gehad, voor doovemans ooren te preeken.

Bij de regeling van het krijgswezen moet men in de allereerste plaats bedacht zijn aan het leger; eerst daarna aan de vestingen; en onder het leger begrijpen wij hier ook Schutterijen en Volkswapening; in één woord, alles wat, met een schoolsche uitdrukking, de *levende strijdkrachten* wordt genoemd. Bij ons te lande heeft men echter altijd gehandeld in omgekeerden zin: eerst moest het vestingstelsel in orde komen; daarna zou men voor het leger zorgen; en daar ons vestingstelsel nog niet in orde is gekomen - en *nooit* in orde *zal* komen - zoo volgt er natuurlijk uit, dat de zorg voor het leger zich blijft bepalen tot woorden.

Was het met geldelijke opofferingen te doen, er was kans om er te komen; want daarmede is men niet spaarzaam. Zoo, onder anderen, beroept zich Kainos op het verslag der Commissie van rapporteurs van de Kamer van Juni 1873, over de vestingwet, om aan te toonen, dat de volksvertegenwoordiging er niet tegen opziet, om gelden toe te staan voor ons vestingstelsel:

(Blz. 48, in een noot). ‘Dit strekke tevens tot wederlegging van een dwaalbegrip, vrij algemeen in het leger verspreid, dat het de

schuld zou zijn van de tweede Kamer, van “die advokaten”, als er op het gebied van ons Krijgswezen zoo weinig tot stand komt. Opmerking verdient het, dat het verslag waarin de Minister van Stirum als 't ware wordt aangemoedigd om over de geldkwestie heen te stappen, geteekend is door de heeren Heydenrijk, Dam, Rombach, van Kerkwijk en Kappeyne van de Coppello; en dat in de sectie-zittingen, waarvan dat verslag de weerklank was, *afwezig* waren *alle* leden, die met meer of minder grond als “specialiteiten” in deze zaak beschouwd kunnen worden. (Wat een belangstelling!) Het waren dus alleen de “advokaten”, van wie die aanmoediging uitging’.

In zeker opzicht heeft onze schrijver hier gelijk: de tweede Kamer legt wel degelijk belangstelling aan den dag voor de verdediging van ons land; maar jammer is het, dat die belangstelling soms een verkeerde richting uitgaat: de Kamer heeft vaderlandsliefde genoeg, om millioenen toe te staan voor forten, die wij *niet* noodig hebben; maar hare vaderlandsliefde gaat niet zoo ver, van ons soldaten te geven, die wij *wel* noodig hebben. Het is bij ons, ten dien aanzien, al even jammerlijk gesteld als in België, waar een Minister van Oorlog zeide: ‘ik zie wel kans om mijn budget met een paar millioen te doen verhoogen; maar om de jaarlijksche lichting voor de militie met een duizend man te vermeerderen, daaraan behoef ik niet te denken.’

De liefde voor het vaderland, de zucht voor de vrijheid en voor een onafhankelijk volksbestaan, zijn niet uitgedoofd bij de menschen; verre van daar: de meesten willen zich voor die vrijheid, voor die onafhankelijkheid, wel geldelijke offers getroosten; - maar zeer weinigen gaan zoo ver, van zich daarvoor het harde en onaangename van den krijgsdienst te getroosten. En toch, met geld alleen komt men er niet. Men verwijst vaak - en met recht! - op het uitmuntende van het Pruisische krijgswezen; maar men vergeet daarbij, dat die uitmuntendheid vooral daaruit ontstaat, dat de Pruisische burger er een eer in stelt, om eenigen tijd bij het Pruissische leger door te brengen.

Men behoeft niet buiten ons land te gaan, om op te merken, hoe wisselvallig en ras voorbijgaande de waarde van een vesting is. Het zou geen moeite kosten om een lange lijst op te maken van de sterkten, die in deze eeuw in de Nederlanden zijn gebouwd, die

overgroote geldsommen hebben gekost en die toch thans geheel zonder waarde zijn, en meestal weer verlaten en afgebroken.

Maar waren het dan onkundigen, welke die sterkten hebben laten bouwen?

Verre van daar; het waren, meestal, mannen van uitstekende kennis; die alleen maar den misslag begingen van te gelooven, dat de omstandigheden, waaronder zij verkeerden toen zij die sterkten lieten bouwen, altijd dezelfden zouden blijven. Hunne vestingen waren goed, - voor het oogenblik. Maar de wereld bleef niet stilstaan; de toestand van zaken bleef niet dezelfde; de staatkundige gesteldheid deed andere eischen; het oorlog voeren veranderde van aard; de wapenen werden anders; het land kreeg een andere gedaante, door indijkingen, door nieuwe wegen, door nieuwe kanalen; - en van dat alles hangt de waarde van een vesting af; geen wonder dus, dat die waarde, aanvankelijk zeer groot, soms binnen weinig tijds tot niets was teruggebracht.

Ook Kainos heeft te weinig gedacht aan dat snel veranderende van al die zaken, die invloed kunnen hebben op de waarde van een vestingstelsel. Zoo, onder anderen, heeft de geachte schrijver de afstanden waarop zijne forten onderling en van de passieve lijn verwijderd zijn, gegrond op de uitwerking van het thans bestaande geschut; en moeielijk zou het zijn, om die op iets anders te gronden; - Kainos heeft die afstanden door verstandige berekeningen bepaald; - maar wie waarborgt ons, dat er niet spoedig weer ander geschut wordt ingevoerd, dat al die berekeningen tot schande maakt?

Wil men een treffend voorbeeld van de misrekeningen die de veranderlijke loop van zaken kan met zich voeren, men vestige den blik op de versterking van Parijs in 1840. In een meesterlijk geschreven opstel (Gids van 1874) heeft de heer de Roo van Alderwerelt uiteengezet, hoe de plannen van die versterking ontworpen zijn door een aantal mannen van uitstekende kunde, en den toets hebben doorgestaan van een langdurig en grondig onderzoek; en toch - de versterking van Frankrijks hoofdstad moge in andere opzichten goede vruchten hebben gedragen, - zij heeft volstrekt niet beantwoord aan de verwachtingen, die de vorsten der wetenschap, toen, met den meesten grond meenden te mogen koesteren.

De mannen, die in 1840 Parijs wilden versterken, zeiden: ‘met

dien kring van buitenforten kan Parijs niet worden gebombardeerd'; en met het geschut dat zij kenden, hadden zij gelijk; maar zij zagen over het hoofd, dat er in 1870 ander geschut kon zijn, waarmeê Parijs wel zou zijn te bombardeeren. Die mannen zeiden: 'een leger van 400,000 man kan onmogelijk langer dan *dertig* dagen voor Parijs blijven, want dan is de landstreek kaal gegeten; en het is onmogelijk op grooten afstand den leeftocht voor dat leger aan te voeren;' dat was, misschien, ook waar in 1840; maar dat was niet meer waar in 1870, in onzen tijd van spoorwegen en telegrafen.

Ook daaruit kunnen wij besluiten, dat wij niet te veel moeten bouwen, zelfs niet op de meening der kundigsten; en dat men ook in oorlogszaken, niet te absoluut moet redeneeren. Dit uit het oog te verliezen, is de groote fout van vele lichten der wetenschap, - ook bij ons; zij zijn te doktrinair; zij willen alles te veel tot vaste stelsels, tot vaste regels terugbrengen; en met onverbiddelijke logika bouwen zij hunne redeneering op enkele gegevens, om onherroepelijk vast te stellen: 'zóó is het, en niet anders.' Maar die gegevens, waarop geheel uwe redeneering rust, zijn die wel zoo boven allen twijfel, boven alle tegenspraak verheven? Gij antwoordt mij: dat de wetenschap die gegevens aanneemt, als vaste en ware regels; - het kan zijn; maar zal een geheele afwijking van die regels altijd gevolgd worden door een slechte uitkomst? En die regels, die nu misschien waar zijn, zullen zij het nog zijn over tien, over twintig jaar? Wat nu goed en nuttig is, is het misschien niet meer, zelfs in een zeer nabijzijnde toekomst; dát verliest men te veel uit het oog.

Maar moeten wij dan *niets* doen, uit vrees van verkeerd te handelen? Wie uit het voorgaande dit besluit trekt, heeft ons verkeerd verstaan. Wij preeken geen werkeloosheid, geen stilzitten; maar wij ijveren tegen elke dwaze overdrijving; tegen het onherroepelijk inslaan van een weg, die misschien op een dwaalspoor brengt; tegen het zich voor goed vastketenen aan een stelsel, dat mogelijk later blijkt geheel verkeerd te zijn. Wat het krijgswezen betreft, moet men in zaken van twijfelachtig nut alleen het hoog noodige doen, maar zijne krachten besparen voor die zaken, die altijd goed, altijd nuttig zijn.

In een gewichtig punt moeten wij de meeningen van Kainos bestrijden.

Kainos behoort tot die talrijke klasse van Nederlanders, die zich een overdreven voorstelling maken van onze zwakheid, en van de overgroote kracht der vijanden waarmede wij eenmaal te doen zullen hebben; naar zijne meening hebben wij, bij het uitbreken van een oorlog, niets beters te doen, dan ijlings de wijk te nemen binnen de forten der Utrechtsche linie; en hij noemt het (blz. 111) ‘een onvergeeflijke dwaasheid, ons eigen leger buiten onze positiën te zenden, verder dan 1000, 2000, welnu, laten we zeggen, verder dan 3000 meters.’ Onze Utrechtsche linie beschouwt hij als een groote vesting, vanwaar wij van tijd tot tijd uitvallen moeten doen om de werkzaamheden van den belegeraar te vertragen; maar meer ook niet. In één woord, de vestingen zijn bij hem alles, het leger niets; en zijn verdedigingstelsel is een stelsel van zwakheid en van ontmoediging.

Na die woorden te hebben gebezigd, zou het wel zeer overtollig zijn er bij te voegen, dat wij aan die meeningen van Kainos, over de wijze om ons land te verdedigen, in geenen deele onzen bijval schenken, en dat wij ze, integendeel, met al de kracht van onze overtuiging, als geheel verkeerd veroordeelen.

O zeker, wanneer gij niet voor het leger zorgt; wanneer gij het laat vervallen; wanneer gij er niet voor waakt, dat daarbij orde en krijgstucht blijven heerschen; wanneer gij geen geest van zelf-vertrouwen en toewijding daarbij weet levendig te houden; wanneer gij lijdelijk toelaat, dat, dag aan dag, onzinnige alarmisten vrees en verslagenheid in de rijen van het leger willen verspreiden, en den trompetter van Prins Maurits op het slagveld van Nieuwpoort naar de kroon steken; - in één woord, wanneer gij alles doet wat gij moest nalaten, en alles nalaat wat gij moest doen; ja, dan zeker, is er van de werking van ons leger weinig te verwachten. Maar is er dan ook wel veel te verwachten van de geheele verdediging van ons land? Want daar, waar het aan dapperheid en bekwaamheid ontbreekt, wat zullen daar zelfs de sterkste forten vermogen?

Onze meeningen over de kansen van verdediging van ons land zijn geheel anders, en, waarlijk, veel meer op studie en overdenking gegrond, dan de meeningen van hen, die ons, zoo dwaselijk, van optimisme in dat opzicht beschuldigen.

Wij beginnen met te zeggen, dat men nooit, in geen geval, met wiskundige zekerheid over de uitkomst van een oorlog kan spreken; dat het dus ijdele kwakzalverij zou zijn, om te zeggen: op *die* en *die* wijze is ons land zeker van den voortduur van zijne onafhankelijkheid; dat men ten dien opzichte alleen van waarschijnlijkheid kan gewagen; en dat men, na alles gedaan te hebben wat menschelijk verstand en menschelijke krachten vermogen, gerustelijk de uitkomst aan hooger bestuur moet overlaten.

Wij zeggen verder: dat men voor ons krijgswezen geen overdrevene, schier onuitvoerbare eischen moet stellen, maar altijd het oog gevestigd moet houden op wat de krachten en hulpmiddelen van ons land voortdurend toelaten. Men moet zich niet door hersenschimmen laten begoochelen.

Maar wij noemen het geen hersenschim, wanneer wij de hoop koesteren, dat, bij een oorlog, aan het hoofd van ons krijgswez en een man zal staan van verstand en van geestkracht, - het behoeft daarom nog geen genie te zijn, als Maurits en Willem de derde; wij noemen het geen hersenschim, dat ons krijgswezen zoo ingericht moet zijn, dat wij bij een oorlog, na aftrek van de bezettingen der vaste punten, een leger van een groote dertigduizend man te velde kunnen brengen; wij noemen het geen herschenschim, wanneer wij de mogelijkheid aannemen, dat dit leger bestaat uit goede en goed aangevoerde troepen, voorzien van alles wat thans tot het oorlogvoeren noodig of voordeelig is. Dit alles zijn immers geen overdreven eischen? Welnu, als aan die eischen voldaan is, dan zeggen wij, dat er alles goeds van de verdediging van ons land is te wachten.

Bij de blinde vrees, soms op waanzin gelijkende, die thans velen heeft bevangen, is men er altijd op uit om de zaken zóó voor te stellen, alsof wij bij een oorlog door een vijandelijke legermacht van een paar maal honderd duizend man zullen worden aangevallen. Alles is mogelijk; dus ook dat; maar waarschijnlijk is het juist niet; waarschijnlijk is het veeleer, dat wij, bij zulk een oorlog, niet de hoofdrol zullen vervullen; dat wij niet te strijden zullen hebben tegen de *geheele* macht van Frankrijk of Duitschland, maar tegen een legerkorps dat Frankrijk of Duitschland tegen ons afzendt, om ons tot instemming met zijne staatkundige inzichten te brengen. Het is dus zeer goed mogelijk, dat wij bij een oorlog te doen zullen

hebben met een vijand die niet sterker is dan wij; - of is een leger van dertig duizend Nederlanders, uit den aard der zaak, noodwendig zwakker dan een leger van dertigduizend Franschen of Duitschers? Dat hangt er van af, *wat* die dertig duizend Nederlanders zijn; en vooral, *wie* hen aanvoert.

Maar laat het zijn, dat wij door een overmachtigen vijand worden aangevallen, moet ons leger dan dadelijk, zonder zwaardslag, de wijk nemen binnen de Utrechtsche linie?

Wie iets gedaan heeft aan de studie der strategie, aan de studie der oorlogen, die zal zulk een vraag, zeer zeker, ontkennend beantwoorden.

Bij elken oorlog is het een hoofdzaak, om den moed en het zelf-vertrouwen van de troepen op te houden; en dat doet men *niet*, als men dadelijk den strijd ontwijkt, dadelijk de wijk neemt binnen eene vesting. Het is een vaste regel, dat men bij het verdedigen van eene vesting zoo lang mogelijk *buiten* die vesting moet blijven, en alleen in geval van volstrekte noodzakelijkheid daarin moet terugtrekken. Zóó moeten wij doen, ten aanzien van onze groote vesting, de Utrechtsche linie: wij moeten buiten die linie blijven, zoo lang dit maar eenigszins mogelijk is; ons leger moet zich nooit van die linie laten afsnijden, het moet altijd daarop kunnen teruggaan; maar het moet er niet tegen opzien om, buiten die linie, slag te leveren, zelfs aan een overmachtigen vijand: de sterkte van onze stelling kan die overmacht opwegen. Het is een dwaalbegrip te meenen, dat alleen een vesting het middel geeft aan een minder sterke macht om een sterker vijand het hoofd te bieden: een voordeelig terrein beantwoordt even goed aan dat doel. Hebben de Carlisten, die in de Baskische provintiën zoo lang en zoo goed aan de overmacht het hoofd bieden, vestingen? Neen: zij hebben een sterk land; - maar ons land, ook waar het geen vestingen heeft, levert even sterke stellingen op, als men ze maar weet uit te kiezen.

‘1000, 2000 meters mag ons leger buiten onze positiën gaan;’ Kainos heeft de goedheid, dit nog tot 3000 meters te willen uitbreiden; maar zich verder te verwijderen, dat zou, zegt hij, ‘een onvergeeflijke dwaasheid’ zijn. Die bewering van den hooggeachten schrijver raakt kant noch wal, en bewijst dat hij meer werk heeft gemaakt van de studie der versterkingskunst, dan van de studie van het oorlogvoeren.

Staan wij dus hier, wat dit punt betreft, lijnrecht tegenover Kainos, in vele andere punten deelen wij zijne meeningen. Wij willen er enkele van opnoemen.

Onze Utrechtsche linie wordt, door de rivieren welke haar doorsnijden, als het ware in vakken verdeeld; en het ligt in den aard der zaak, dat men, bij de maatregelen tot versterking en verdediging van die linie, ieder vak in het bijzonder beschouwt; maar wat volstrekt niet is goed te keuren of te rechtvaardigen, dat is de vaak gevolgde handelwijze, om, bij die maatregelen voor ieder vak der linie, niet in het allerminste bedacht te zijn, op wat daarbij gevorderd wordt voor de verdediging van aangrenzende vakken. Met waarheid, en op geestige wijze, gispt Kainos die verkeerde handeling:

(Blz. 42). 'Wanneer de Lek de grensscheiding had uitgemaakt tusschen twee verschillende Staten, zou men nauwelijks anders hebben kunnen handelen: *ten noorden* van de rivier maakte men een fort, en daarachter een "werk" op den dijk; men hield daarbij zijn eigen inundatie in het oog, en verder ging de blik niet; wat er bezuiden de rivier bestond, dat ging de lieden ten noorden daarvan niet aan; en *ten zuiden* van de rivier maakte men een "werk" en daarachter een fort op den dijk; men hield zijn eigen inundatie in het oog, en verder ging de blik niet; wat er benoorden de rivier bestond, dat ging de lieden ten zuiden daarvan niet aan. Men schijnt niet op het idee te zijn gekomen, dat de rivier wel troepen maar geen projectielen kan tegenhouden, - dat vijandelijke kanonnen, zelfs scherpschutters, op den eenen oever, ook kunnen meêwerken tot een aanval op den anderen oever.

Op deze wijze schijnt het, dat men zich het ontstaan van dat onbegrijpelijk samenstel van werken te verklaren heeft; en - dat ongelukkige begrip van een verdeeling der linie door de Lek in een "eerste" en een "tweede gedeelte" leeft nog voort....'

Bij ons te lande bestaat het dwaalbegrip, dat men, bij het aanleggen van groote, openbare werken, weinig of niet heeft te letten op de belangen van het krijgswezen; met een *suprême dédain* worden die belangen over het hoofd gezien, of geloochend. Nog maar weinige maanden geleden, heeft een zitting van onze Tweede Kamer daarvan een opmerkelijk blijk gegeven: het betrof een spoorweg-

brug bij Arnhem; een van de leden - Stieltjes - wenschte de meeningen vau den Minister van Oorlog dienaangaande te kennen; en toen antwoordt de Minister Heemskerk - en dat is nog wel een van onze bekwaamste ministers! - op een toon, alsof hij wilde zeggen, dat die wensch zeer onredelijk was, en dat de meeningen van den Minister van Oorlog hier weinig ter zake afdeden.

Het is alsof zulk een handelwijze bij ons het burgerrecht heeft verkregen; en toch is zij geheel verkeerd. Bij het beramen en uitvoeren van groote, openbare werken - spoorwegen, kanalen, indijkingen enz. - moet men niet vorderen, dat het krijgswezen een *overwegende* stem zal hebben, maar toch een *stem*, zoodat ook aan de belangen van het krijgswezen worde voldaan, in zooverre die overeen te brengen zijn met de algemeene belangen. Tot nu toe is dit *niet* geschied, of *veel te weinig* geschied; het is alsof het er niets toe afdoet, als de verdediging van ons land aanmerkelijk wordt benadeeld door het aanleggen van het een of ander groot werk van openbaar nut; het heeft al den schijn, alsof men de belangen van het krijgswezen te onbeduidend vindt, om er op te letten. Met waarheid zegt Kainos dienaangaande (blz. 44-45):

Maar wat men ook doe, om Everdingen en Honswijk uit een *vestingbouwkundig* oogpunt te verbeteren, en nog eens te verbeteren, de positie is en blijft uit een *taktisch* oogpunt slecht. En... om nu de kroon op het werk te zetten, werd er voor geld van den Staat, vóór die forten, een hooge spoorwegdam gemaakt, op 1500 meters van 't spoel, op 2100 meters van Everdingen, op 3200 meters van Honswijk! En dat, nadat men in den Italiaanschen oorlog het getrokken geschut in werking had gezien. Hebt gij 't niet opgemerkt, lezers, hoe gij, in den spoortrein passeerende, onmiddellijk *benoorden* de brug van Kuilenburg gekomen, onze versterkingen op den *zuider*-Lekdijk als in de diepte ziet liggen? En ongelukkig ligt Everdingen juist met een saillant daarheen. Zoo is dan hier het weinigje kracht, dat er nog is, of verkregen zou kunnen worden, ten eenenmale vernietigd.

Het zal steeds een raadsel in onze parlementaire jaarboeken blijven, hoe ooit een regeering, waarvan toch een Minister van Oorlog deel uitmaakte, *die* richting van den spoorweg kon voorstellen; - hoe ooit een volksvertegenwoordiging een wet kon aannemen, waarbij *die* spoorwegdam tot een werk *van openbaar nut* werd verklaard!

Gesteld al eens dat de algemeene richting over Kuilenburg in het handelsbelang onmisbaar was - zoozeer ten nadeele van de defensie-belangen, in strategischen zin - de minister van Oorlog, die het détail van die richting in de nabijheid van Kuilenburg toeliet, en daarvan niet een portefeuille-kwestie maakte, heeft zich belast met de verantwoordelijkheid voor een daad, die wij niet gaarne bij haren waren naam zouden noemen.

Wij moeten hier een opmerkelijk verschijnsel releveeren. Bij het bepalen van spoorwegrichtingen wordt steeds met zorg gelet op allerlei belangen, zoo van steden als dorpen, zoo van rivieren als polders; de plaatsen van stations, de wijdte van bruggen en duikers worden wijd en breed overwogen; men zou niet gaarne zien, dat ook maar een enkele ijsschol niet onder de brug door kon; maar, of al gewichtige defensiewerken door dien spoorwegaanleg *onbruikbaar* worden, daarvoor geen oog. En nog opmerkelijker is het, dat dit geval zich juist 't sterkst voordoet bij de spoorwegen, aangelegd *door dienzelfden Staat* voor wiens verdediging die werken dienden: partikuliere maatschappijen worden tot wijzigingen genoodzaakt (Ooster-Spoorweg); de Staatsspoorwegen schijnen boven zoo iets verheven te zijn, Wij weten niet wat hiervan de oorzaak is: maar wij gevoelen toch eenige neiging, een *deel* van de schuld te schuiven op de lijdelijkheid van ons krijgsbestuur in dergelijke zaken. Zie nu weer bij Nijmegen: men zou er alleen dán een Sperfort moeten maken, '*indien de in aanleg zijnde spoorweg een zoo nadeelige richting bekwam dat*' enz. Is het niet, of de Minister van Oorlog even weinig invloed op die richting kan uitoefenen, als de eerste de beste partikulier, die 'benieuwd' is, eens te zullen zien, 'hoe ze nu dien spoorweg zullen maken'.

Het spreekt van zelf, dat het oorlog voeren altijd gepaard gaat met het vernielen van werken des vredes; en dat men ook niet op mag zien tegen zulk eene vernieling, wanneer die onvermijdelijk is, of groote voordeelen aanbrengt. Dus - om maar eens iets te noemen - zal het onder water zetten van eene landstreek, bij een oorlog, dikwijls een noodzakelijkheid zijn, een plicht; men moet niet doen als de Antwerpenaars in 1584-1585, die, om eenige weilanden te behouden, hun stad verloren lieten gaan; men moet doen als de

Hollanders van 1574, die, om Leyden te redden, hun land lieten verdrinken.

Maar even als in alles, moet men ook hierbij met verstand en met oordeel te werk gaan; niet altijd wordt dit gedaan; en bij het oorlogvoeren hebben soms vernielingen plaats gehad, die moeielijk zijn te rechtvaardigen. Een van de uitstekendste krijgskundige schrijvers van onzen tijd, Rüstow, verheft zich in het bijzonder tegen het vernielen van spoorwegen, en vooral van spoorwegbruggen; hij veroordeelt die vernieling, wanneer zij niet volstrekt noodzakelijk is; zulk eene vernieling - beweert hij - is te spoedig hersteld, en wij brengen, meestal, daardoor ons zelven meer schade toe dan aan den vijand. Ook Kainos deelt die meening en hij verheft zich ten sterkste tegen het barbaarsche voornemen, om, bij een oorlog, de spoorwegbrug te Kuilenburg te vernielen; hij noemt het een van de voordeelen van het door hem voorgeslagen vestingstelsel, dat daarbij van die vernieling geen sprake kan zijn; en met levendige kleuren schildert hij de noodlottige gevolgen die het kan hebben, wanneer men, door overgroote voortvarendheid en drift, er eens toe overging, om gebruik te maken van de mijnkamer die in den stroompijler van die Kuilenburgsche brug is gemaakt:

(Blz. 61-63).... Het passieve stelsel, dat den Staatsspoorweg beschouwen moet als een kwaad, dat in tijden van oorlog zooveel mogelijk moet weggeruimd worden, heeft meêgebracht, dat men bij het bouwen van deze brug te gelijkertijd gedacht heeft aan de mogelijkheid van vernielen: er is, namelijk, in den stroompijler een koperen cylindervormige mijnkamer ingemetseld, die meer dan 3000 kilogrammen kruid kan bevatten. Het is hier de plaats niet, te spreken over de onzuinige wijze, waarop het vernielings*middel* is ingericht; wel echter moeten we wijzen op het *doel:* vernielen van de beide groote overspanningen van 150 en 80 meters, Waar het de vernieling geldt van een kunstwerk, dat 12 ½ ton gouds heeft gekost, schijnt het wel de overweging waard, in hoeverre zij noodig is.

Men kan hierbij twee onderstellingen aannemen: òf men wil het gebruik van den spoorweg onmogelijk maken, alleen tijdens de verdediging der nieuwe hollandsche waterlinie; òf men wil den vijand dat gebruik ook ontzeggen, als hij, na den val van die linie, voor Amsterdam staat.

Tot het eerste doel is, zeker, een zóó radikale vernieling niet

noodig; het zou dan zeker voldoende zijn, 2 overspanningen van 57 meters te vernielen; want we mogen toch niet aannemen, dat de vijand, zoolang Everdingen stand houdt, onder het vuur van dat fort, hulp-spoorwegbrug van meer dan 100 meters lengte zal kunnen maken. De schade zou dan juist *een millioen* minder bedragen.

In het tweede geval zal de vernieling zoo afdoende moeten zijn, dat er van herstelling of hulpbruggen gedurende den oorlog geen kwestie kan zijn. Vernielt men alleen den pijler, dan blijft bij de hooge ligging van de mijnkamer een onvernield gedeelte boven water; de einden van de beide overspanningen, die op den pijler steunden, zakken wel na, maar vinden op nieuw ondersteuning en *breken in den regel niet;* de vernielingen in den oorlog van 1866 hebben dit buiten twijfel gesteld. De brug wordt dus wel voor 't oogenblik onbruikbaar als *spoorweg*, maar niet als brug voor *voetgangers;* en de flauwhellend liggende ijzeren overspanningen leveren de steunpunten op, om, in betrekkelijk korten tijd een hulp-spoorweg te maken.

Het doel wordt dus niet bereikt, door alleen den pijler te doen springen.

Het wordt dan ook tegenwoordig algemeen aangenomen, dat een groote spoorwegbrug alleen afdoende wordt onbruikbaar gemaakt door den ijzeren *bovenbouw* te vernielen; hiertoe worden in twee doorsneden nabij de beide uiteinden, alle hoofddeelen der constructie met dynamiet doorgeslagen, waardoor de bovenbouw op zichzelf in de rivier stort; de pijlers kunnen dan blijven staan. Consequent met de plaatsing van de mijnkamer in den stroompijler moet men dus aannemen, dat het in de bedoeling ligt, om, met de ondervinding van 1866 voor oogen, de beide groote overspanningen op die wijze in de rivier te doen storten.

Wij huiveren bij de gedachte aan die mogelijkheid. Hoe zal men ooit die *drie millioen* kilogrammen ijzer en staal weer uit de rivier verwijderen? Zal niet de rivier voor goed onbevaarbaar worden? Zal niet de eerste de beste ijsgang, stuitende tegen het ijzeren traliewerk van de brug, een ijsdam doen ontstaan, even uitgestrekt als onvernielbaar? Durft men denken aan een onvermijdelijke doorbraak van de Lekdijken? Zou niet een doorbraak van den noorder Lekdijk, onder zulke omstandigheden, een ramp zijn, veel grooter dan alle rampen van den oorlog te zamen?

‘Er mag naar onze meening geen oogenblik gedacht worden aan een vernieling van de overspanning van 150 meters; ook niet aan een vernieling van den stroompijler; omdat het altijd *mogelijk* blijft, dat de bovenbouw daardoor *wel* breekt. Wij wijzen hier op, met aandrang: al is ook het vernielingsmiddel in dien pijler zoo goed als onbruikbaar, de aanwezigheid daarvan wijst den stroompijler bij uitnemendheid aan voor de vernieling; en die kan ook uitgevoerd worden *zonder* gebruik te maken van de koperen mijnkamer. 't Zou kunnen zijn, dat, op een gespannen oogenblik, een bevel werd gegeven, waarover men later zou weeklagen.’

Zoo zouden wij nog meer punten kunnen opnoemen, waar wij ten volle instemmen met de meeningen van Kainos; en door nog meer plaatsen uit zijn werk aan te halen en in dit beoordeelend overzicht op te nemen, zouden wij de hooge waarde van dat werk nog duidelijker doen uitkomen.

Toch heeft de lof, dien wij dezen arbeid toezwaaien, zijne grenzen; wij twijfelen er aan, of die arbeid een overwegenden invloed mag uitoefenen op de regeling van ons vestingstelsel; wij gelooven niet dat men aan een Minister van Oorlog den raad kan geven: ‘lees en bestudeer dit werk van Kainos, en handel daarnaar’. Daarvoor is dit werk te eenzijdig; het zoekt te veel alle heil in de vestingen. Worden de plannen van Kainos verwezenlijkt, en de door hem voorgestelde forten gebouwd, dan zal men zeer spoedig tot de ontdekking komen, dat men nog maar half werk heeft gedaan, en dat ook *die* en *die* punten nog moeten worden versterkt: het zijn immers strategische punten van het hoogste belang? - Het is ongeloofelijk - wil men naar onze fortenbewoners luisteren - hoe rijk ons land is aan zulke punten!

Kainos ontkent dan ook niet, dat er nog meer sterkten zullen moeten worden gebouwd, behalve die welke hij hier aanprijst; maar - zegt hij - dat kan dan later gebeuren; eerst maar het noodzakelijke afdoen, en meer niet; hij is zelfs inschikkelijk genoeg van er bij te voegen: ‘de levende strijdkrachten moeten niet de dupe zijn van de vestingwerken.’ Een goed gezegde, wanneer het zich

maar niet bepaalde tot woorden en klanken, waar men niets aan heeft, waarop men niets kan bouwen:

‘Zoo paait men 't slechte volk, zoo legt men kinders slapen!’

De levende strijdkrachten zijn bij ons ten allen tijde de *dupe* geweest van de vestingwerken, en zullen dit ten allen tijde blijven, zoolang men niet voor goed afziet van het bouwen van nieuwe vestingwerken. En daarom: het vestingstelsel, door Kainos voorgestaan, is op zich zelve goed, maar toch is het te verwerpen, omdat het scheppen van zulk een vestingstelsel verhindert er voor te zorgen dat wij een deugdelijk leger hebben; en een deugdelijk leger is meer waard, dan alle forten van de wereld.

's Gravenhage, 14 Augustus 1875.

W.J. KNOOP.

***Academische Dissolving-views, door Mr. P. Brooshooft. N°. I-III. Leiden bij A.W. Sijthoff*, 1875.**
***Phantasiën, door C. van Nievelt. Leiden bij S.C. van Doesburgh*, 1874.**

***Fragmenten, door denzelfden. Ibidem*, 1875.**

Grillig als altoos, heeft het toeval hier twee lettervruchten bijeengebracht die sterk contrasteeren. Een goed vriend had mijne aandacht gevestigd op de Phantasiën van C.v. Nievelt, en daar ik onder de lezing alras zijne ingenomenheid met dat boek ging deelen, kreeg ik ook lust het te dezer plaatse aan te kondigen. Doch daartegen verzette zich eene soort van chronologisch plichtgevoel: vroeger reeds had ik op mij genomen de Academische Dissolving-views van Mr. P. Brooshooft te recenseeren, en de redactie van dit tijdschrift zou mij nimmer vergeven, indien ik zelfs tijdelijk de nakoming dier belofte scheen te verwaarloozen. Zoo komt het, dat ik uit nauwgezetheid Mr. P. Brooshooft en den Heer C. van Nievelt in één adem zal noemen, ofschoon hunne genren evenveel van elkaar verschillen als b.v. een boerenbruiloft van Jan Steen van een strand bij middagzon van Louis Meijer.

Ik bedoel hier niet mede, dat ik den Heer Brooshooft den Jan Steen van onze jongere of jongste letterkunde zou noemen. Zijne Academische Dissolving-views of schetsen uit het studentenleven, waarvan mij tot dusver drie onder de oogen zijn gekomen, hebben met de schilderijen van Jan Steen alleen dit gemeen, dat beide ons in hoofdzaak slechts van ééne zijde van 't leven eene voorstelling geven, en wel van de pretmakende zijde; bovendien is die pret bij beiden meestal dronkemanspret, en men mag onbeschroomd toegeven dat die door Mr. Brooshooft soms met een realisme wordt gecopieerd, Jan Steen niet onwaardig. Maar is men daarom gerechtigd dezen schrijver een evenknie te noemen van dien ‘echt hollandschen Rabelais van 't penseel en guitig gemoedelijken Leidenaar,’ gelijk Dr. van Vloten Jan Steen noemt? Kan men van hem zeggen, gelijk Dr. van Vloten van den schilder, dat hij alles met datzelfde lachende vernuft, dien echt humoristischen luim behandelt, die toonen, hoe hij zelf steeds boven zijn onderwerp stond?

Ik vrees van niet. Uiig zijn de schetsen van Mr. Brooshooft dikwijls, humoristisch nimmer.

Wat is uw criterium? wat noemt ge humoristisch? vraagt er een.

Helaas, vriend, ik moet u het antwoord schuldig blijven: ik heb mij vroeger altoos verbeeld dat humor bestond in het gelijktijdig opwekken van vroolijke en van verhevene aandoeningen; dat het de vroolijkheid was van een edele fijngevoelende natuur, die het groote en goede aan den dag weet te brengen, ook te midden van de platheden en dwaasheden der alledaagsche wereld; maar sedert een vriend, die 't beter weten moet dan ik, in het vorige nummer van dit tijdschrift humor is komen ontzeggen aan de Joden en de Duitschers, die te zamen een Heinrich Heine hebben geproduceerd, - aan de Duitschers, die Jean Paul tot de hunnen tellen, - sedert den Isten Januari van dit jaar 1876 beken ik de kluts kwijtgeraakt te zijn. Maar ik roep U aan, Klikspaan, schepper der Studententypen, en U, Hildebrand, vriend van William Kegge, kwelgeest van Gerrit Witse, neef van Pieter Stastok, en vraag U of het studentenleven ook in uwe voorstelling er zoo uitziet als in deze Dissolving-views?

Want, let wel, - 't is niet in hetgeen de oudere en de nieuwere beschrijvers van 't studentenleven gezien hebben, dat ik het onderscheid tusschen hen meen te vinden. Dat is klaarblijkelijk

niet zoo heel veel veranderd; een weinig meer luxe nu, een veel grootere, talrijkere studentenmaatschappij, ziedaar wel de grootste verschillen tusschen het Leiden van 1875 en dat van dertig veertig jaar geleden. Ik wensch te weten, niet wat zij gezien, maar hoe zij het gezien hebben, welken indruk het geziene op hen gemaakt heeft. En dan zie ik bij Klikspaan, die ook een enkel maal tooneelen van woeste uitgelatenheid schildert, toch tevens de overtuiging doorschemeren, dat niet daarin het eigenaardige, het onschadelijke, of zelfs het aantrekkelijke van het studentenleven gelegen is, - maar in de volkomen vrijheid waarmede de studentenmaatschappij de wederzijdsche aanraking, wrijving, vorming toelaat van verschillende karakters en talenten. En dan treft mij bij Hildebrand de voorstelling der gemoedelijke zijde van het studentenleven, dat de trouwste vriendschappen doet ontstaan, en dat dikwijls een uitmuntende zedelijke oefenschool wordt door de rijke gelegenheid die het tot daden van zelfverloochening biedt.

Iets dergelijks nu mis ik geheel in de twee eerste nummers van deze schetsen, (I. De Groenen, Groentijd en Inauguratie, en II. Den eersten dag student); 't zijn vrij nauwkeurige photographiën van 'tgeen er veelal in en dadelijk na den groentijd met een student gebeurt, - maar evenmin als photographiën geven deze stukjes eenig inzicht in de meeningen of de individualiteit van dengeen die ze gemaakt heeft. Eerst in 't derde nummer, getiteld Vogel-perspectief, geeft de schrijver eene soort van voorrede voor het geheele werk, waarin hij uitnemend juist aantoont van hoeveel invloed op den verderen levensloop der studenten de omstandigheden van die eerste dagen zijn, ‘de eerste vrienden die zij zich uitkiezen, de kamers die zij gehuurd hebben, de menschen waarbij zij komen te wonen, de meid die hen bedient, de kleermaker die hen en hunne kleeren snijdt, de uitspanningsplaatsen die zij frequenteeren, en duizend andere kleinigheden...’ En daarom gaat de schrijver ook nu voort met de beschrijving van wat er alzoo gebeurt op het college, op de kroeg, in den lummeltijd, op de Debating Club, op de disputen, enz. 't Is alweer levendig verteld, 't laat zich best lezen, men moet er dikwijls om lachen: maar het beeld dat van 't studentenleven aldus ontstaat mist het element dat het in waarheid tot een ‘godenleven’ maakt; men bespeurt nergens die vrije inwerking van karakter op karakter, die alleen het nuttige uitmaakt

van het studentenleven, nergens een spoor van die opgewondenheid voor een idee, of voor een vriend, of voor wat dan ook, die er de gemoedelijke waarde aan geeft.

Mr. Brooshooft zal mij misschien toevoegen: Waar bemoeit ge u mee? Ben ik niet volkomen vrij om mijn onderwerp zoo te beperken als ik zelf wil? Ik wil schetsen geven, welnu daar hebt ge schetsen, die gijzelf goed vindt! Wat wilt ge meer?

Eene vraag waarop ik slechts kan antwoorden na de woorden aangehaald te hebben waarmede de schr. zijn derde nummer besluit: ‘En hiermede lezer, nemen ook wij voor ditmaal van elkander afscheid. Indien gij over onzen tocht eenigszins voldaan zijt, doe mij dan het genoegen t'huis aan uw vader en moeder te vertellen, dat de studenten zeer nuttig kunnen leven zonder hun neus altijd in de boeken, en zeer vroolijk, zonder hem te diep in het glas te steken.’ Aan dat verzoek zal ik gaarne voldoen, - maar ik moet bekennen dat die overtuiging, welke ik ten volle met Mr. Brooshooft deel, door de lezing van zijne Dissolving-views bij mij niet is bevestigd; jazelfs wat het tweede punt betreft, is mijn geloof aan de bestaanbaarheid van vroolijkheid onder studenten buiten den invloed van wijn of sterken drank door die lezing eenigszins verzwakt.

Laat mij hopen, dat de schrijver, wien zeer zeker geen talent kan worden ontzegd, in zijn volgende nummers mij die troostende overtuiging in haar volle kracht zal teruggeven.

Moet ik nu om den wille der consequentie, het straks gekozen beeld ook op den schrijver der Phantasiën en Fragmenten toepassen en gaan vertellen of, en zoo ja, waarom ik overeenkomst vind tusschen den Hr. C. van Nievelt en den beroemden zeeschilder Meyer? Zijn zij beiden, in tegenstelling van Jan Steen en Mr. Brooshooft, idealisten, of zijn zij eveneens realisten, of ideaal-realisten?

Ik wensch en vermag ze niet te classificeeren. Maar ik heb een hollandsch strand van Meyer gezien, dat een kalme zee met kleine door de zon beschenen golfjes kwam liefkozen, een stuk vol licht en rust en koelte, dat mij de onweerstaanbare bekooring weer deed gevoelen van de zee voor allen die haar veel gezien hebben; en ik dacht aan allerlei dingen die ik in mijn alledaagsche stemming vergeet, b.v. aan oneindigheid, aan almacht, aan sterven en leven.... En in de Phantasiën en Fragmenten van onzen schrijver vind ik diezelfde

zondagsstemming zoo dikwijls terug, dat ik wel gedwongen ben eene overeenkomst te zoeken tusschen hem en den schilder die mij in zulk eene stemming heeft verplaatst.

Allerlei alledaagsche onderwerpen roert de Heer van Nievelt in deze twee bundels van schetsen aan. ‘Mijne stof,’ zegt hij terecht, ‘oud als de wereld, greep ik uit 't alledaagsche leven, uit eene enge vaderlandsche omgeving’, en al geldt dit meer bepaald van den tweeden bundel, daar in de Phantasiën ook keurige schetsen voorkomen van 't leven in Indië en op reis der- en herwaarts, is 't juist de wijze van behandeling die deze schetsen oorspronkelijk en bekoorlijk maakt. Bij de eenvoudigste of zelfs kluchtigste voorvallen, hier medegedeeld, krijgt men den indruk van het bestaan eener gedachtenwereld, die hooger is dan de wereld van ons doen en laten. Als de schr. den vuurtorenwachter op de barre, zonnige rots in de Roode Zee als een voorbeeld stelt van plichtbesef en geduld, als hij de jongens van 't Drabbendijksch Gymnasium, wegens het kwellen van een ongelukkigen sukkel van een ondermeester, toeroept: ‘Kwakken, mannen broeders - ik was een der uwen. Maar ik zeg u: Dit is niet ridderlijk; noch uw overmoedig getier in tegenwoordigheid van den zwakke, noch uw slaafsch ineenkrimpen bij 't naderen van den sterke’; - als hij in Peter Schulze den Duitscher voorstelt, die, vast overtuigd, dat doodschieten verkeerd is, den Fransch-duitschen oorlog moet meedoen, en zich liever laat doodschieten dan zijn geweer te gebruiken, - telkens blijkt dat het concreete geval dat hij verhaalt, de voorstelling die hij van een feit geeft voor hem slechts de schaal der vrucht is; dat eene gedachte aan iets hoogs, iets goeds, de kern er van uitmaakt. Bij de keurige natuurbeschrijvingen die in deze beide bundels voorkomen gaat het eveneens. De onderwerpen zijn zeer verschillend. De weelderige pracht der keerkringen, de sobere schoonheid van het echt Veluwsche landschap, de onmetelijke deining van den Indischen Oceaan, ‘die geboren werd uit een storm nabij Kaap Hoorn, en die aanrollen komt, met breede, gladde, vliegende waterheuvels, om niet te rusten voor zij donderend tot schuim verstuift tegen de rotsen van Mauritius en de kalksteenwal van Java's zuidkust’, de glooiing aan den straatweg in de buurt van Bodegraven, ‘van welke men, in 't gras gezeten, een urenwijd uitzicht kon hebben over de weilanden, zoo ver, zoo ver, tot de vischrijke slooten als zilveren draden

in 't groen teloorgingen, en de bonte koeien als stipjes aan den trillenden horizon wegdansten', - ziedaar slechts een klein deel van 'tgeen onze schrijver ons doet aanschouwen. Overal zien wij, benevens den goeden, nauwkeurigen opmerker, ook den dichter, die de natuur liefheeft, die de grootsche aandoeningen gevoelt welke de aanschouwing der natuur in haar rijke afwisseling, in haar onmetelijkheid aanbiedt.

De schrijver is volbloed modern in zijne opvatting van 't leven: 'Leven en doen leven. Genieten en doen genieten! Kennis der stof! Eerbiediging der stof! Dit leven iets méér dan een voorbereiding tot den dood! Geen grooter sterfte veroorzaakt, dan door 't geloof aan een valsche onsterfelijkheid!' Ziedaar de teksten die hij in de Schieburgsche bedehuizen zou willen zien behandelen. Maar wat mij zoo bizonder in deze stukjes bevalt, is dat hij met dat al de antipode is van die aangename lieden, welke uit louter wetenschappelijkheid alle mysterie uit het leven zouden willen verbannen, - van die Heeren Vholes van de philosophie, die als hun prototype in Bleak House, onze zaligste oogenblikken komen verstoren door een tik met de liniaal, die ze kennis der natuur noemen. De Hr. van Nievelt integendeel is een onverbeterlijke droomer, en toovert ons soms (als in de Phantasie: le Nuage) dingen en toestanden voor oogen, die ijselijk onmogelijk en irrationeel zijn, maar ook tevens zeer genoegelijk om te lezen.

De taal waarin ons al die dingen verhaald worden is frisch, gemakkelijk, levendig en tevens volkomen hollandsch. Nergens bespeurt men dwang, of zelfs moeite om een zin kunstig inéén te zetten, - en dit strookt volkomen met de bekentenis van den schrijver, dat hij zich niet vermoeide bij het schrijven. Te meer waardeer ik die verdienste, daar in een ander opzicht (en dit is de eenige aanmerking die ik op sommige zijner Phantasiën heb) den Heer van Nievelt wel degelijk eenige gezochtheid, eenig valsch vernuft kan te laste gelegd worden. Ik heb hier voornamelijk het oog op de Phantasie: In de Diergaarde, waar onze schrijver in zijne toespraken aan verschillende dieren, onderwerpen aanroert die zeker niet zonder moeite in het verband gebracht zijn, waarin zij voorkomen. Maar de goede smaak waarvan andere opstellen in deze bundels getuigen, geeft mij de hoop dat die fout in de volgende bijdragen, welke wij van den Hr. van Nievelt hopen te ont-

vangen, zal worden vermeden: hoe paradoxaal het klinke, als hij zich wat meer moeite geeft om zich in dit opzicht niet te vermoeien, geloof ik, dat hij overal de soberheid en den eenvoud terug zal vinden, die vele zijner stukjes versieren.

Doch alleen in dit ééne opzicht wensch ik den Heer van Nievelt dat minimum van vermoeiing toe. Voor 't overige hoop ik dat hij een volgend maal zich eens *wel* vermoeien zal, mits de lezer het maar niet opmerke; ik verheug mij bij voorbaat op de vruchten van die inspanning, nu de schrijver getoond heeft een groot talent te bezitten.

Januari, 1876.
J.A.S.

De Economist, *Tijdschrift voor alle standen, tot beverdering van volkswelvaart door verspreiding van eenvoudige beginselen van Staathuishoudkunde. Onder redactie van Mr. J.L. de Bruyn Kops. Amsterdam, J.H. Gebhard & Co. 25^{e} Jaargang*, 1876.

De Economist van den Heer de Bruyn Kops is zijn 25sten jaargang ingetreden. Het feit is wel waard, dat wij er een oogenblik bij stilstaan, eerstelijk om den ijverigen redacteur geluk te wenschen met den ongestoord volbrachten arbeid en hem te danken voor het nut, dat hij met zijn arbeid gesticht heeft; voorts om hem toe te wenschen, dat hem ook nog lang na dezen tijd kracht en moed blijve om den arbeid even wakker en getrouw voort te zetten, en dat het hem daarbij niet aan ondersteuning en belangstelling ontbreke.

Zij vormen een breede en indrukwekkende reeks, de vier en twintig afgesloten jaargangen zoo als zij daar in de boekenkast naast elkaar, in den bekenden gelen omslag, geschaard staan. Die boekdeelen, eerst bescheiden in omvang, langzamerhand zwellende in dikte, in de laatste jaren tot twee banden voor eenen jaargang uitgedijd, zij getuigen van onverdroten inspanning jaar op jaar, het geheele jaar door, van een ijver, die niet alleen zich niet laat afmatten, maar werkzamer wordt met den voortgang des tijds. De hulde is te meer verdiend omdat de Heer de Bruyn Kops al dien tijd niet slechts geheel alléén den last der redactie getorscht heeft, maar hij het ook is, die, met betrekkelijk weinig hulp van anderen, grootendeels alleen den inhoud der maandelijks verschijnende afleveringen heeft

geleverd: anders dan men wel eens bij andere tijdschriften opmerkt, waarvan de redacteuren soms al te geneigd schijnen, het werk aan vreemden over te laten.

Het is waar, aan de keerzijde van het schutblad, althans van de laatste jaren, kan men eene niet onaanzienlijke lijst van ‘vaste medewerkers’ vinden. Helaas! het mag niet verzwegen worden, dat de namen, die daar op het schutblad prijken, in de bladzijden van het boek zelf meestal schitteren door hunne afwezigheid. Ik zelf erken met schaamte, daarin niet de minst schuldige te zijn. Ach, de goede voornemens hebben doorgaans zulk eene droevige bestemming! Gelukkig, dat er buiten die VASTE medewerkers nog af en toe andere gevonden worden, die den redacteur de bewijzen van eene meer dan platonische sympathie willen geven.

Men komt er niet licht meer toe, een der oudere deelen van de boekenplank voor den dag te halen, of het moest zijn, omdat men zich herinnert, dat eene of andere kwestie, waarmede men zich bezig houdt, in der tijd daar eene uiteenzetting gevonden heeft, die het van belang is, nog eens te raadplegen. Die oudere deelen, zij hebben zoo goed als uitgediend; maar in hunnen tijd hebben zij eerlijk en trouw gediend. En daarvoor worde hun heden nog eens lof en dank toegebracht. Maar toch hebben zij ook nu nog eene andere beteekenis en zij zullen die voor alle volgende tijden behouden, ja met den loop der jaren zien toenemen. Ik bedoel de *historische* beteekenis. Want zij zijn de blijvende en altijd sprekende getuigen van onze economische geschiedenis sedert 1850. Voorwaar geene geringe verdienste. Het vijfentwintigjarig tijdperk, dat achter ons ligt, is voor ons volk, gelijk voor andere volken, maar voor ons volk waarlijk niet het minst, een tijd geweest van groote feiten op economisch en sociaal gebied, van hevigen strijd, van schoone zegepralen, van heilrijke hervormingen, van radicale omkeeringen in leer en praktijk, in denken en doen. Het zal ons ook in 't vervolg goed zijn, dien strijd nu en dan nog eens te herdenken, die triomfen te waardeeren, die omkeeringen in haar verloop na te gaan. Wat groote belangen dringen zichd an aan onze gedachten op: - handels- en scheep-vaart-politiek, herlevende bloei der visscherij, ontwikkeling van het fabriekswezen, onvergelijkelijke voorspoed van het landbouwbedrijf; - financieele politiek, schulddelging, belasting-hervorming, bestemming van millioenen bij millioenen voor produktieve uitgaven, aanleg van

het spoorwegnet, posthervorming, telegrafie; - sociale politiek, regeling van armenzorg, van volksonderwijs, van volksgezondheid, bevordering van spaar- en hulpbanken, zorg voor de materieele, intellectueele en moreele verheffing der lagere klassen; - koloniale politiek, slooping van het oude, zoo stevig opgebouwde stelsel van monopolie en exploitatie. Van dat alles zullen zij weder tot u spreken, die oude boeken, wanneer gij ze nog eens openslaat en hunne bladzijden doorloopt; en zóó spreken, dat zij onwillekeurig van zichzelven tevens getuigen: ‘in al datgene wat er verricht is, hebben wij wakker mede gearbeid; in al wat er gestreden is hebben wij mede geworsteld; in al wat er gewonnen is hebben wij mede getriomfeerd.’ Dit zal de onvergankelijke verdienste van den redacteur van *de Economist* zijn.

Die oude jaargangen van *de Economist* hebben uitgediend. Heeft ook *de Economist* zijn tijd gehad? De vraag zou mij niet uit de pen komen, indien ik ze niet hier en daar, ook door belangstellende vrienden van het maandschrift, hoe zacht en zachtmoedig ook, had hooren uitspreken. Ik meen den redacteur en zijne trouwe lezers geene ondienst te doen, wanneer ik er openhartig mijne meening over zeg.

De vraag heeft twee zijden: de stof en de vorm.

Wat de stof betreft is de vraag ongerijmd.

Zij zou eerst dan eenigen redelijken grond hebben, wanneer wij ons konden voorstellen, dat wij voortaan geene economische kwestiën meer te behandelen zullen hebben. Maar iedereen gevoelt, dat zulke onderstelling geen oogenblik bestaanbaar is. Hoezeer wij ook, met gepaste bescheidenheid altoos, roemen in hetgeen er volbracht is, wij weten maar al te wel, hoeveel er nog te doen overblijft wat al te lang verzuimd werd. Bovendien, brengen niet nieuwe tijden voortdurend nieuwe behoeften aan, die zich elke op hare beurt als *de* behoefte des tijds laten gelden, en onderzoek, beoordeeling, beraad en in 't eind voldoening door verstandig beleid eischen? Rijzen er niet steeds nieuwe denkbeelden op, die de aandacht trekken, de gemoederen in beweging brengen, strijd gaande maken, ons zelven misschien den heilzamen dwang opleggen om wat wij voor afgedaan en uitgemaakt hielden, nog eens weder ter hand te nemen en op nieuw aan kritiek te onderwerpen? In dit laatste opzicht is juist deze tijd een merkwaardige en - waarom zou ik

er niet bij-voegen? - gelukkige tijd. Niets is bij het zoeken naar waarheid zoo misleidend, niets ook zoo onvruchtbaar in goede gevolgen dan het inslapen op wat men noemt verkregen resultaten. Het is licht mogelijk, dat wij in de verloopene jaren dat gevaar niet geheel ontgaan zijn. 't Zij dat bij hernieuwd onderzoek blijke, dat oude, geijkte leeringen voor nieuwe ideeën plaats moeten maken, 'tzij dat zulk onderzoek leide tot bevestiging van voormaals gestelde beginselen, altijd zal de strijd nuttig en weldadig voor ons geweest zijn: de waarheid zal er bij hebben gewonnen. Welnu, voor dezen strijd, op het gebied der economische wetenschap in onze dagen zoo levendig, is het tijdschrift van den Heer de Bruyn Kops nog altijd het aangewezen terrein. *De Economist*, wel verre van te zijn verouderd en afgeleefd, zal aan dien strijd frissche, jonge levenskracht kunnen ontleenen.

Maar de vorm dan? - Niet zonder bedoeling heb ik hierboven aan de uitbreiding, die de omvang der jaargangen in den loop der tijden gekregen heeft, herinnerd. Van de eerste vier of vijf jaargangen is die omvang dun; allengs zet hij zich uit; later komt er een *Bijblad* bij; eindelijk wordt dit Bijblad in het lichaam zelf ingelijfd. Kortom, de eerste jaargang (1852) telde 400 bladzijden, de jongstvoltooide (1875) bevat er 1164. In gelijke verhouding is ook, wat niet uit kon blijven, de prijs verhoogd. Aanvankelijk was hij, zoo ik mij wel herinner, niet meer dan ƒ 3.60; thans ƒ 11.50. Voorzeker mag de redacteur voor deze uitbreiding op onzen dank aanspraak maken. Zijn streven om nuttig te zijn heeft hem er niet tegen op doen zien, zijne taak te verdriedubbelen. Maar op het standpunt der koopers en lezers heeft deze uitbreiding hare bedenkelijke zijde. Sommigen wordt de prijs te hoog; anderen vinden den tijd niet, om de lijvige aflevering bij haar verschijnen door te lezen, en leggen haar daarom tot nadere gelegenheid (die wellicht niet komt) ter zijde, maar verliezen hierdoor allengs hunne vroegere levendige belangstelling. Men zal met alle recht kunnen zeggen, dat het niet goed is, dat het zoo gaat; maar het gaat nu eenmaal zoo; en men moet wel tegen wil en dank, als men met het publiek te doen heeft, ook met menschelijke zwakheden rekening houden.

En hier komt nu iets anders van nog meer beteekenis bij. Met de uitwendige gestalte is ook de inhoud van *de Economist* veranderd. Hij is, om het dadelijk met één woord te zeggen, ‘g e -

l e e r d ' geworden. Nog altijd noemt hij zich op den titel: *Tijdschrift voor alle standen*. Is hij het ook?

In den grond ligt ook in deze opmerking de onwillekeurige erkenning eener verdienste. Dat de redacteur er naar streeft, zijn tijdschrift zoo degelijk, zoo wetenschappelijk mogelijk te maken, is op zich zelf zeer prijselijk. Legt men de eerste deelen der reeks naast de laatste, dan zal niemand kunnen ontkennen dat deze veel steviger kost aanbieden. In die eerste treedt 'de wetenschap' nog maar schuchter op: groote verscheidenheid van onderwerpen, uit het dagelijksche leven veeleer dan uit de studie gegrepen; artikeltjes van twee, drie, vier bladzijden; zelden een, dat er meer dan tien bestaat; nu en dan zelfs een verhaaltje, eene allegorie, een praatje; hoogst zelden een diep ingrijpen in een groot vraagstuk. Thans daarentegen worden ons breede vertoogen over gewichtige kwestiën en uitvoerige verslagen van dertig, veertig, vijftig bladzijden geleverd. Oppervlakkigheid heeft voor grondigheid plaats gemaakt. De feiten van den dag, daartusschen verscholen, hebben het karakter van bladvulling aangenomen.

Nog eens, het zou ondankbaar zijn, niet te erkennen, dat de lezers van *de Economist*, althans dezulken onder hen, wien het om ernstige studie te doen is, hierdoor veel gewonnen hebben. Maar de zaak heeft ook hare keerzijde. Om mij tot ééne soort van rubrieken te bepalen: de finantiëele en koloniale kroniek en de overzichten van het verhandelde in de Staten-Generaal, welke thans in vele nommers de grootste ruimte beslaan. Ik voor mij zou ze niet gaarne missen. Ik lees ze met belangstelling, omdat ze door het getrouw en helder verslag van hetgeen er behandeld en voorgevallen is, mij een afgerond beeld van onze actueele toestanden geven. Ik weet bij ondervinding, met hoeveel vrucht zij later nog eens geraadpleegd kunnen worden, wanneer men den historischen gang, welken een groot vraagstuk in zijne ontwikkeling doorloopen heeft, wil nagaan. Ook anderen zullen vermoedelijk gelijke ervaring hebben opgedaan. Maar ik vraag mij af: zijn het zulke lezers, die een 'tijdschrift voor alle standen' zich in de eerste plaats voorstelt? Is het niet te voorzien, dat 'the general reader' dat breede verhaal van hetgeen er in de jongste zitting der Staten-Generaal behandeld, of van wat er in den laatsten tijd op het gebied der koloniale politiek verricht en geschreven is, als afgedaan ter zijde

laat liggen? En ik mag er de vraag bijvoegen, of *de Economist* volgens zijn aanleg wel het aangewezen kader is voor diepgaande wetenschappelijke verhandelingen of voor breede recensiën van een enkel boekwerk, die even goed in een ander maandschrift - Gids, Tijdspiegel, Letteroefeningen - op hare plaats zouden zijn geweest?

Ik matig mij niet aan, den Heer de Bruyn Kops voorschrift of raad aan te bieden omtrent de inrichting, die hij naar mijne opvatting aan zijn Tijdschrift zou kunnen geven. Maar hij zal het mij ten goede houden, zoo ik deze gelegenheid waarneem om, zoowel ter wille van zijn door mij zoo hoog gewaardeerd streven, als in het belang van het Nederlandsch publiek, mijne denkbeelden aan te geven over den aard en de strekking van een tijdschrift, waaraan wij naar het mij voorkomt nog altijd behoefte hebben, hoe groot, hoe overgroot het aantal dezer kinderen van den dag bij ons ook zij, en dat hij ons door reorganisatie van zijn *Economist* gemakkelijk zou kunnen schenken.

Bij deze denkbeelden staat mij de inrichting van het Engelsche Weekblad *the Economist* voor oogen. Een weekblad zou het bij ons niet behoeven te zijn; eene aflevering van een paar vel om de veertien dagen zou voor ons voldoende wezen. Voor lange verhandelingen en breede vertoogen zou natuurlijk daarin geene plaats zijn. Een paar korte, puntige hoofdartikelen over de brandende kwestiën van den dag aan het hoofd; verder de gelegenheid tot correspondentie; nu en dan wat polemiek; een overzicht van de belangrijkste feiten en verschijnselen op economisch gebied, zoo hier te lande als elders in de laatste weken voorgekomen; eene beknopte aankondiging (geen breede recensie) van het merkwaardige dat de economische literatuur nieuwelings opleverde; eindelijk overzichten van markten en beurzen, bankstaten (ook de buitenlandsche), wisselkoersen, merkwaardige wendingen in het handelsverkeer, enz. enz. Zoo ingericht zou, dunkt mij, *de Economist* wel in actualiteit winnen en de algemeene belangstelling levendig houden. Wilde de geachte redacteur ook dan nog daarbij voor hen, die ook hierin belangstellen, afzonderlijke jaarlijksche overzichten voegen van onze handelingen en verhandelingen op het gebied van economische, finantiëele en koloniale politiek, ik zou hem daarvoor te meer dankbaar zijn.

13 Januari.

S.V.

N.W. Posthumus, De Nederlanders en de noordpoolexpeditiën. Amsterdam, 1875.

Het werkje, welks titel aan het hoofd dezer regelen geschreven staat, dankt zijn oorsprong aan een voordracht, door den schrijver in eene vergadering van het Aardrijkskundig Genootschap gehouden. Als voordracht en als brochure beiden heeft het een zeer bepaald doel: het organiseeren eener Nederlandsche noordpoolreis. Het zou dan ook onbillijk zijn, het boekje anders dan uit dit oogpunt te beoordeelen. Slechts zoodoende begrijpt men, hoe de schrijver er toe gekomen is, aan het boekje een titel te geven, die eigenlijk niet bij den inhoud past. Ook nieuwe feiten mag men van dit standpunt hier niet verwachten: schrijvers doel was geenszins, de geschiedenis der Noordpoolreizen aan een nieuwe kritiek te onderwerpen; maar alleen om alles bijeen te brengen, wat er te zeggen valt voor het ondernemen eener pooltocht door de Nederlandsche regeering of door partikulieren met een ruim subsidie van regeeringswege.

Laat ons zien, hoe de schrijver dit doel tracht te bereiken. Het grootste gedeelte van het boekje wordt ingenomen door een flink geschreven overzicht der ontdekkingsreizen naar de Noordpool, waarin het leeuwendeel natuurlijk aan de Nederlanders wordt gegeven. Terloops vragen wij hierbij, of het woord ‘sagen’ niet aanleiding zou kunnen geven tot verwaaring, waar er sprake is van de verhalen over de naar wij meenden historisch vaststaande Noordsche colonisatie van Groenland, - en of wel enkele reizen (als b.v. die van Fransz en Snobbeger) eene plaats verdienen in deze korte schets, waar o.i. belangrijker tochten met stilzwijgen worden voorbijgegaan. Minder juist wordt ook gesproken van ‘*twee* expeditiën, *beiden* onder J. Cz. May’ door de Amsterdamsche admiraliteit uitgerust. Doch dit zijn kleinigheden; laat ons zien, wat de hoofdinhoud van het betoog ons leert.

De schrijver noemt in hoofdzaak drie voordeelen van de expeditiën naar het hooge noorden: de nationale roem, de herleving onzer marine en vooral de diensten, die de reizen aan de aardrijkskundige wetenschap in haar ruimsten omvang beloven te zullen bewijzen. Ik zeg met voordacht ‘aardrijkskundige wetenschap’, ten einde

mijne lezers niet in den waan te brengen, dat hier alleen sprake zou zijn van het verbeteren van eenige omtrekken op de wereldkaart of van de vermeerdering der reeks namen en cijfers van min of meer twijfelachtig nut, die men ons tot voor weinige jaren als het geheel der ‘aardrijkskunde’ beschreef. Oneindig belangrijker resultaten kan men tegenwoordig van het slagen eener Noordpool-expeditie verwachten. De geologie, de botanie, de zoölogie, ja de ethnographie zullen daarvan vruchten trekken, en onze kennis van den loop der zeestroomingen, van de gedaante der aarde, van het aardmagnetisme en van andere gewichtige zaken schijnt onvolkomen te zullen blijven, zoolang het niet gelukt is proeven aan de pool zelve te nemen. Zeer terecht brengt S. bij al deze gewichtige resultaten nog in rekening het feit, dat wetenschappelijke ondernemingen zeer dikwijls groote materiëele voordeelen aan handel en industrie hebben aangebracht, die men daarvan te voren onmogelijk kon verwachten, door het openen van nieuwe débouchés voor overtollige producten, het vinden van nieuwe handelswegen, en vooral door het ontdekken van nieuwe handelsartikelen. Ten slotte bewijst de heer Posthumus met cijfers, dat de zoo dikwijls breed uitgemetene gevaren eener Noordpoolreis betrekkelijk gering zijn.

Ik verklaar gaarne, dat ik door dit betoog volkomen overtuigd ben van het nut der Noordpoolreizen, en ik raad ieder, die daaraan nog twijfelen mocht, zéer aan het boekje van den heer P. zelf te lezen. Een andere quaestie schijnt het mij echter, of het wenschelijk is, dat de Nederlansche regeering nu overga tot het organiseeren van zulk eene expeditie. Volmondig erkennende, dat alleen zij, die eene speciale studie hebben gemaakt van de resultaten der laatste noordpoolreizen en van de oorzaken, die ze hebben doen mislukken, in deze zaak het laatste woord kunnen spreken, neem ik de vrijheid de bezwaren te ontwikkelen, die een leek in de aardrijkskunde tegen het plan van den heer P. zou willen aanvoeren.

Op den voorgrond behoort m.i. gesteld te worden, dat een klein land als Nederland in verhouding tot andere natiën slechts betrekkelijk weinige expeditiën zal kunnen uitrusten, en het betoog zal dus geleverd moeten worden, dat een Noordpooltocht de voorkeur verdient boven alle ontdekkingstochten naar andere gedeelten der aarde. En is dat betoog reeds gepubliceerd? Mijns inziens niet. Ik zwijg er van dat Nederland in zijne eigene koloniën nog een

ruim veld ter ontginning heeft: het Aardrijkskundig Genootschap heeft door de prioriteit, aan de geprojecteerde expeditie naar Sumatra verleend, getoond die meerdere aanspraken van ons eigen gebied te erkennen. Maar zouden niet ook met voorbijgaan van Oost-Indië andere expeditiën evenveel, ja meer recht hebben om nu reeds aan de orde gesteld te worden dan de Noordpoolreizen? Zou niet b.v. eene expeditie naar Nieuw-Guinea, dat men mij wel eens als een nagenoeg onbekend land en als in vele opzichten een der merkwaardigste gedeelten der aarde afgeschilderd heeft, de voorkeur verdienen? Men heeft wel eens beweerd, dat Nederland nog van ouds aanspraak kon maken op dit belangrijk eiland: zou de nationale roem er dan minder door bevorderd worden, wanneer men in de eerste plaats daarheen een ontdekkingsreis deed? Zou de energie onzer zeelieden zooveel minder opgewekt worden door eene vaart in de veelszins gevaarlijke kustzee van het land der Papoeas, door eene worsteling met de woeste bewoners, dan door de tochten tusschen de ijsbergen en door den strijd met beeren en zeehonden?

Men somt de vele voordeelen op, die de expeditiën in het hooge noorden opleveren zullen. Toegegeven; maar is het niet vreemd, dat men zoo breed opgeeft van het overgroote belang der poollanden voor de geologie en andere wetenschappen, - van het materiëele voordeel, dat de steenkolenlagen op Spitsbergen, de walvischvangst, het zoeken van fossiel ivoor, enz. enz., zullen leveren, en dat men er nog niet aan gedacht schijnt te hebben, een zoo oneindig gemakkelijker en minder kostbare wetenschappelijke expeditie uit Nederland naar Spitsbergen te zenden om die mijnen te onderzoeken en die geologische nasporingen te doen? Zou het wel waarschijnlijk zijn, dat de Nederlandsche reeders, die er niet aan denken nu de walvischvangst te beginnen, dit zullen doen wanneer eenmaal de pool bereikt is? En zal de visscherij in het *naar men hoopt* opene en aan walvisschen rijke poolbassin, dat met de grootste inspanning nooit bereikt is, wel in ernst een bron van winst kunnen genoemd worden, zoolang men niet geheel andere inrichtingen kent om de bezwaren der reis te boven te komen?

Misschien is het een gevolg mijner onvolledige kennis, maar het betoog van de voorstanders der noordpoolreizen maakt op mij den indruk van minder klemmend te zijn, in zooverre men bepaald aan

die reizen zulk een overwegend belang wil toekennen boven alle andere expeditiën met een wetenschappelijk doel ondernomen. Het komt mij voor, dat men niet kan beschuldigd worden van geldzucht, kortzichtigheid, gebrek aan wetenschappelijken geest of andere ondeugden, waarvan men gewoon is de bestrijders van wetenschappelijke ondernemingen te verdenken, wanneer men verlangt dat *bij gelijk belang voor de wetenschap*, van alle denkbare en wenschelijke onderzoekingen in de eerste plaats die worden gedaan, die de minste kans van mislukking en de meeste kans op materiëel voordeel aanbieden. Nu valt het dunkt mij niet te ontkennen, dat in belang voor handel en verkeer noordpoolreizen voor bijna iedere andere ontdekkingstocht moeten onderdoen. En zelfs wanneer ik met den heer P. elke berekening van het materiëele voordeel eener reis als een bewijs van ‘intellectueele apathie’ wil verachten, dan nog kan ik mij niet overtuigd houden, dat de groote bezwaren eener poolreis boven andere expeditiën door het meerdere wetenschappelijke voordeel worden opgewogen. Ik kan niet inzien, dat terwijl eene expeditie als zeer gelukkig te boek staat, wanneer zij het *een weinig* verder in het noorden gebracht heeft dan haar voorgangster, er eenige kans zou bestaan, dat Nederland met een of twee expeditiën het doel bereiken zal. Vergis ik mij niet, dan is het ongeloof aan het spoedig bereiken van de pool bij de leeken groot, en het is op dit oogenblik zeker grooter dan ooit, nu eene wetenschappelijke commissie benoemd om de Duitsche rijksregeering voor te lichten over het wenschelijke van nieuwe ondernemingen, op grond van het mislukken van Petermanns onvermoeide pogingen, zich minder gunstig over verdere Noordpool-expeditiën heeft uitgelaten.

Op al deze gronden komt het mij wenschelijk voor, dat men afdoende gronden aanbrenge, voordat men de *Nederlandsche* regeering trachte te bewegen om *onder de tegenwoordige omstandigheden* eene poolexpeditie uit te rusten met voorbijgaan van andere m.i. meer aanbevelenswaardige ontdekkingsreizen. Men versta mij wel. Ik heb met groote ingenomenheid gezien, dat het Aardrijkskundig Genootschap het initiatief genomen heeft, om in ons land wetenschappelijke ondernemingen weder inheemsch te maken. Geenszins wil ik dan ook Noordpoolreizen in het algemeen afkeuren; nog veel minder wil ik mij vermeten als leek in de aardrijkskunde een ander plan aan te bevelen; maar ik wensch, dat men, voordat men een

uiterst kostbaren en uiterst moeielijken tocht onderneemt, vooraf ernstig overwege, of niet andere expeditiën voor onze natie meer geschikt zijn en meer voordeel beloven.

Utrecht, November 1875.
S. MULLER FZ.

NASCHRIFT. Nadat deze regelen reeds geschreven waren, verneem ik uit de dagbladen, dat zich te Enkhuizen een afdeeling van het Aardrijkskundig Genootschap gevormd heeft met het bepaalde doel om voorbereidende maatregelen te nemen tot het hervatten der walvischvangst. Komt het eenmaal zoover, dan zal men er werk van maken, dat de walvischvaart aan wetenschappelijke waarnemingen wordt dienstbaar gemaakt.

Ik behoef niet te zeggen, dat ik *deze* wijze om onze natie op nieuw in de Poolzee te doen optreden van ganscher harte toejuich. Moge het eens ook door de walvischvangst zoo bloeiende, thans zoo diep gezonken Enkhuizen zich door het herleven van dit bedrijf weder opbeuren!

***Voorlezingen over de Hollandsche taal, nagelaten door Mr. W. Bilderdijk. Uitgegeven door Dr. A. de Jager. Arnhem, H.W. van Marle*, 1875. 368 *en VIII blz.* 8°.**

Toen ik de uitnoodiging ontving om bovenstaand boek in den Gids aan te kondigen, was ik met de zaak zeer verlegen. Om eene aankondiging van een werk te schrijven, dient men het eerst te lezen, en daartoe had ik ongemeen weinig lust. Ik wist genoeg uit oude herinnering, dat Bilderdijks taalkundige geschriften slechts voor twee klassen van menschen aantrekkelijkheid hebben, voor vurige bewonderaars en bittere vijanden. De onverschilligen in den lande, waartoe de ondergeteekende behoort, vinden ze volstrekt onleesbaar.

Niet zonder zelfbedwang nam ik een kloek besluit en ging in een verloren uurtje aan 't lezen. Hier en daar teekende ik punten aan, die mij geschikt toeschenen om in eene beoordeeling vermeld te worden. Ongeveer zestig bladzijden, de eene al onbeduidender dan de andere, worstelde ik door. Toen was het mij onmogelijk

verder te lezen, en in wanhoop zocht ik verpoozing in de voorrede van den uitgever. Die heeft ten minste deze verdienste, dat ze den lezer iets te denken geeft. Mijn blik bleef rusten bij de woorden: ‘Ja, *Hollander* was Bilderdijk in merg en been’, en onwillekeurig kwam de gedachte bij mij op: ‘waartoe is dat *Hollander* toch onderschrapt? Is het een middeltje om onze landgenooten op te ruien tegen den *Duitscher* Jacob Grimm? en de Nederlanders die in staat zijn den grondlegger der historische taalkunde te begrijpen en te waardeeren als een soort landverraders verdacht te maken’? Daar rees uw vlekkeloos rein beeld voor mij op, kinderlijke, eenvoudige, groote Jakob Grimm, en ik verdiepte mij niet meer in gissingen.

Van dat oogenblik liet ik het voornemen dat ik met zooveel weerzin opgevat had, geneel en al varen. Waartoe zou, wel beschouwd, een beoordeeling ook dienen? Waartoe 't lezende publiek te onthalen op tallooze staaltjes van grove onwetendheid, zooals men b.v. op blz. 33 aantreft:

‘Het is even zoo met onze geklemde *n*, die iets meer *gutturaals* heeft dan de *n contilda* (sic!) (of onderstreepte *n*) der Spanjaarden’.

Wie, tenzij hij een volkomen vreemdeling in 't Spaansch is, weet niet, dat de *n con tilde* (d.i. met *tilde*) denzelfden klank vertegenwoordigt als de Fransche *gn*, en dat de *tilde* niet onder, maar boven de letter geschreven wordt?

Welk nut kan het hebben te verwijzen naar blz. 36, waar o.a. *licht*, tegendeel van zwaar, en *licht*, tegendeel van donker, voor één en hetzelfde woord worden verklaard? Wie niet geleerd heeft dat in 't Hoogduitsch *licht* en *leicht* gansch verschillende woorden zijn, kan zijn licht gerust onder de koornmaat laten, en wie, 't feit zelve kennende, te onbesuisd(?) is om daaruit de noodige gevolgtrekkingen te maken, is - ik zal maar zeggen: geniaal.

Juist die ‘genialiteit’ van Bilderdijks taalbeschouwingen is het, welke alle ernstige wederlegging er van onvruchtbaar en overbodig maakt.

Leiden, November 1875.

H. KERN.

***Gier-Wally, door von Hillern-Birch. Vertaald door Elise A. Haighton. Amsterdam, H.W. Mooy*, 1875.**
***Een Pleegzoon, door T.A. Quanjer. Arnhem, H.W. van Marle*, 1875.**
***Lucie, door Ed. Swarth. Schoonhoven, S. en W.N. van Nooten*, 1875.**
Algemeene Bibliotheek. Leiden, A.W. Sythoff, N°. 76-90.
***Het driekleurig Viooltje, door H. Witte, Leiden, E.J. Brill*, 1875.**
***Nederland en zijne bewoners, door Ed. de Amicis. Uit het Italiaansch vertaald door D. Lodeesen. Leiden, P. van Santen*, 1875.**

Machtig, ja overweldigend is de indruk welken het boek nalaat, waarin de geniale vrouw von Hillern-Birch den vollen teugel heeft gegeven aan de stoutheid harer fantasie, terwijl zij daarbij tevens een diepte van gevoel en een fijnheid van opvatting naast een kennis van het menschelijk hart heeft ten toon gespreid, die inderdaad bewonderenswaard mogen heeten. Ervaren meesteresse in 't voeren der pen, zoo als zij reeds herhaaldelijk bewees te zijn, heeft zij het voorrecht genoten dat hare gedachten en beelden op zoo meesterlijke wijze in onze taal zijn overgebracht, dat men soms in tweestrijd is of 't voor den Hollander begeerlijker mag heeten het werk in 't oorspronkelijke dan wel in zijne eigene taal te waardeeren. Dat voorrecht is te hooger te schatten, omdat 't zoo uiterst zeldzaam is. En hoe zeer zou deze vrucht der verbeelding van de schrijfster geleden hebben, indien een onhandige pen daarin doodend rondgewoeld had.

In het ruwste en meest onherbergzame gedeelte der Tyrolsche Alpen staat een meisje voor ons, dat zoowel innerlijk als uiterlijk geheel een kind is van die stoute en forsche natuur. Schoon, door kracht vooral, schijnen de lijnen van haar gelaat wel in marmer gebeiteld, zoo regelmatig en zoo vast zijn ze, terwijl hare hooge gestalte en kloek ontwikkelde vormen eerbied wekken en bewondering tevens. Reeds als veertienjarig meisje had zij, wat niemand waagde, op een ontoegankelijke plek een jongen lammergier uit het nest gehaald en den ouden, na een bloedig gevecht, met het

mes gedood. Maar toen zij het dier zorgvuldig verpleegde omdat het nog zoo hulpeloos was, bleek 't hoe echt vrouwelijk toch haar 't hart klopte, en weldra was het door geheel het dorp zoo gevreesde roofdier niet alleen onafscheidelijk van den persoon, maar zelfs van den naam van Walpurgo of Wally, zoo als men dien verkortte.

De moeder had hare laatste krachten uitgeput, toen zij het forsche kind ter wereld bracht. Dat had den stuggen en hooghartigen vader nog onbuigzamer gemaakt, en hem verbitterd tegen het kind. Alleen bij een trouwe dienstmaagd vond het een schuilplaats wanneer de botsing dier beide karakters gedurig tot tooneelen aanleiding gaf, waarin de vader onmeedoogend het oude vuistrecht liet beslissen. Was 't wonder, dat een naar lichaam en geest zoo forsch ontwikkeld meisje, opgevoed zonder de voor een kind immers onmisbare moederlijke teerheid en toegefelijkheid en meer nog verschoonende dan duldende liefde, levende te midden eener natuur die alleen schoon is door woestheid en die eer ontzag ja huivering wekt dan bewondering, terwijl hare ontembaarheid zich doet gevoelen zoowel door de ten allen tijde moeielijk te beklimmen steilten en gevaarlijke bergpaden langs afgronden als door de hevigheid van onweder en regenvlaag of sneeuwjacht, waardoor het oord in den winter haast ontoegankelijk is, was 't wonder, herhaal ik, dat op Wally's karakter en gemoed de stempel gedrukt werd van die eigenaardige omgeving? En wie dat er-kent, zal ook gereedelijk toestemmen, dat ons oordeel over hare handelingen een anderen maatstaf eischt dan voor de weeke kinderen der grasrijke vlakten.

Wanneer ge Wally volgt op haar oneffen pad en ge soms huivert voor haar woede, stel u dan die natuur en die opleiding voor oogen eer ge der schrijfster niet alleen den lof onthoudt een meesterwerk geleverd te hebben van harmonie, omdat de mensch hier geheel optreedt en denkt en handelt in overeenstemming met de hem omringende natuur, maar haar misschien zelfs van overdrijving beschuldigt. Te minder vooral hebt ge het recht daartoe, omdat in diezelfde Wally een hart schuilt waarin vrouwelijke liefde en teerheid en aanhankelijkheid even krachtig en weelderig huizen, als haar lichaam krachtig is en weelderig. 't Is de stoutste van al die stoutmoedige Alpenjagers, die haar hart in een oogwenk verovert door

zijne kloeke gestalte en door zijn heldhaftige daden. Minachting van zijne zijde drijft haar haast tot doodslag, maar voor zijne liefde kromt zij neer als een slavin. En hij die dat ontembare slachtoffer van hartstocht en haat in de stille en vreedzame woning van den priester ziet als schuldbelijdende boetelinge, hij krijgt haar lief om haar edel karakter en om haar eenvoud, en hij bewondert het talent der kunstenares, die even krachtig en met even breede trekken de stoute natuur der Alpen en de bewoners dier wereld van ijs en rots en bergstroom aanschouwelijk weet te maken, als zij met zorgvuldig overleg, tot in de kleinste schakeeringen toe, het gemoedsleven weet te penseelen van hen die toch menschen blijven als wij in aandoeningen en begeerten, hoe groot het verschil ook zij van de omstandigheden waarin zij leven en die op ons allen invloed oefenen. Naar mijne overtuiging, is in jaren geen roman door de Duitsche pers geleverd die in breedte van opvatting en in gloed van bewerking zoozeer doet denken aan de oude heldensagen, waarbij dit werk dan ook door velen wordt vergeleken. Bezielend als de fantasie der schrijfster blijkbaar is, bezit zij tevens de benijdenswaardige gaaf altijd volkomen meesteres te blijven over haar pen. En bij de, schijnbaar onbewust, streng gehandhaafde harmonie tusschen de natuur en de handelingen van hen die zij er ons in voorstelt, is zij zoo zuiver en waar en treffend in de beelden en vergelijkingen welke zij gebruikt, dat reeds het bijwerk ons bekoort. De taak der overzetting was geene gemakkelijke, maar juist daarom moet het woord van lof te luider uitgesproken worden, terwijl de uitgever niet achtergebleven is om ook van zijne zijde, dit boek aantrekkelijk te maken.

Licht 't aan onzen waterachtigen bodem, dat de producten die wij van het eigen land ter beoordeeling voor ons hebben, waarlijk van geenerlei bezielenden aard zijn? Immers neen, duizendmaal neen; de namen van schrijfsters en schrijvers in onze dagen, terecht gevierd om hetgeen zij ons leveren, getuigen luide het tegendeel. Maar wanneer Quanjer en Swarth beide, tot de in mijn oog zoo grove fout vervallen, om als spil van hunne romans een misdaad te kiezen, dan kunnen zij ook geen aanspraak maken op de genegenheid van het lezend publiek. Ik twijfel er daarenboven aan, of de auteur van de Pleegzoon zich wel voldoende rekenschap gegeven heeft van de waarlijk niet gemakkelijke taak in onze dagen, om op het gebied

der romanliteratuur op te treden als medewerker. Ik wil niet eens wijzen op die kleine fouten, waardoor zeebooten onder de bruggen van den Theems varen en de Haymarket in Londen tot een plein gemaakt wordt, terwijl de held aldaar handelskantoren bezoekt op avonduren, wanneer ze juist gesloten zijn, noch ook op den onmogelijken vorm die voor het plegen van een diefstal op kantoor gekozen is, hoewel ze onkunde verraden met het terrein dat men toch vrijwillig gekozen heeft, want die alle wijken op den achtergrond voor die eene groote en alles beheerschende fout van dezen roman, dat hij geenerlei belangstelling wekken kan, omdat de karakters zoowel als de toestanden flauw zijn en onbeteekenend. Eindelijk ook moesten de kerkelijk rechtzinnigen, die heimelijk oneerlijk zijn, voor goed uit onze verhalen verdwijnen, omdat die voorstelling niet alleen moet worden gebrandmerkt als oneerlijk en onwaar, maar evenzeer als getuigende van wansmaak en van gebrek aan vinding.

Niet hetzelfde verwijt van matheid, mag den roman gelden die den naam van Lucie tot titel draagt. Maar wel degelijk moet 't dien schrijver verweten worden, dat valsche handteekeningen en vermoede en feitelijke echtbreuken en grove laster in anomieme brieven, nog wel door beschaafde vrouwen gepleegd, hem de stof hebben moeten leveren voor zijn werk. En een ieder voorzeker die met mij het groote nut van goede romanlectunr erkent, zal in dat verwijt deelen. Hij die voor het publiek als schrijver of spreker optreedt, moet zijne lezers en hoorders veredelen, hen tot hooger gedachten opvoeren, hij moet een kunstwerk trachten te leveren, waarvan vorm en inhoud het schoonheidsgevoel opwekken, en hij mag de laagste menschelijke tochten niet gebruiken, om de verbeelding zijner lezers bezig te houden. Daarenboven boezemt geen enkele der personen ons belangstelling in, want zelfs de hoofdpersone blijft tot den einde toe een onbeduidende vrouw, die overal eer lijdelijk medegesleurd wordt dan dat zij handelend optreedt. Of is 't verklaarbaar dat een zuster, om de haar nog wel onbekende schanddaden van een broeder te bedekken, het geluk van haar man en later van haar kind op 't spel zet en daardoor moedwillig geheel haar huwelijksleven verwoest? De romanschrijver die zulke misgrepen doet, zorge althans dat de toestand mogelijk geacht worde.

Gelukkig dat de heer Witte nog juist in tijds gered is van het gevaar, om ook een verleiding tot spil te maken van zijn novelle.

Hoe echter kon hij, wiens aardige boekjes over alles wat de natuur ons liefelijks en bekoorlijks schenkt door zoovelen in den lande met gretigheid opgevangen worden, hoe kon hij tot het zoo onnatuurlijk en gewrongen denkbeeld vervallen, om een viooltje te kiezen tot middel van bekeering? Meent hij dan ook als novellist, alleen over bloemen te mogen schrijven! Maar te veel dank zijn wij hem schuldig voor wat hij ons al liefelijks geschonken heeft op dat gebied waar een ieder hem zoo gaarne, - en wij hopen spoedig weer op nieuw, - ontmoet, dan dat ik verder over dit boekske zou uitweiden.

Hoe aardig daarentegen is de heer de Bordes geslaagd in zijn eenvoudig verhaaltje, dat onder den titel van ‘het gevonden kind’ in het 88ste nummer der Algemeene Bibliotheek te vinden is, Eenvoudig gedacht en eenvoudig verteld, vrij van alles wat gekunsteld en gewrongen is, mag het veilig naast No. 84 staan, waar Cremer's Blinkende Hoantje in is opgenomen. En wanneer IJsbrand in No. 83 enkel zijn praatje over Nationaliteit had laten afdrukken; en de alleenspraak over het Fatsoen in de pen of althans op schrift gehouden had, dan zou ook dat nommer aanbeveling verdienen. Want 't is immers niet billijk wanneer men een zaak alleen van de verkeerde zijde voorstelt en dan natuurlijk veroordeelt? Alsof fatsoen alleen iets uiterlijks ware en niet de afspiegeling van het innerlijk! Handsome is that handsome does.

Dat ten Brinks Drie volksliederen, het Wilhelmus, de Marseillaise en de Wacht am Rhein, van No. 79 een begeerlijk boekske gemaakt hebben, zal niemand verwonderen die zich voor den geringen prijs van vijftien cents dat deeltje aanschaft. En hij die Starings Oud Nieuws over den Nederlandschen Landbouw III, voor dien prijs koopt, zal zijn uitgaaf in bankbiljetten herwinnen, indien hij de zoo onwaardeerbare wenken die daarin gegeven worden niet alleen leest, maar ze ook toepast. De Algemeene Bibliotheek leverde fraaie nummers, van 76-90. Dat belooft veel voor de toekomst. Toont het publiek waardeering voor deze zoo nuttige onderneming? De uitgever deele den lezer daar eens iets van mede, zij 't maar op den omslag van een volgend nummer. Dergelijke mededeelingen zijn van groote waarde, om het lezend publiek nader te leeren kennen en het liefst ook te waardeeren.

Wij Nederlanders zijn niet verwend door den lof van vreemde-

lingen. Als wij door de pen van een Engelsche vrouw van groote beschaving lezen, dat wij wezens zijn die in ons gelaat noch in onze ledematen eenige beweging vertoonen, en dat niemand een juist begrip kan hebben van het toch overal zoo gebruikelijke woord *stockstill*, eer hij in ons land geweest is, dan verwonderen wij ons daarover niet eens meer. Onze Duitsche naburen hebben ons evenmin in de hoogte gestoken als de Franschen, en tal van spreekwijzen hebben in Engeland het bnrgerrecht, waarin met den Dutchman eigenlijk den gek gestoken wordt. En daar komt nu eensklaps geheel uit het zuiden van Europa een loftuiting tot ons, over ons land, over ons volk, over ons karakter en over onze gewoonten, ja over wat niet al dat ons toekomt en wat ons kenmerkt, en dat wel in den vorm van een bevallig boekdeel, geschreven door een Italiaan die een vol jaar lang onder ons heeft gewoond en ons land bereisd, om alles naawkeurig te leeren kennen. Niemand zal 't dan ook bevreemden dat de hand van den vertaler al spoedig vaardig werd door die uitgave, noch dat een onzer wakkerste en meest nationale schrijvers onmiddelijk naar de pen greep, om er het gebruikelijke woord van aanbeveling als voorrede aan toe te voegen.

De vraag, of het werk die warme ontvangst verdient om zijne letterkundige waarde, blijve voor ons Nederlanders een ondergeschikte. En de vermelding van den tweeden druk in Italië, geeft daarop natuurlijk evenmin een afdoend antwoord. Voor ons is de hoofdzaak, of het beeld dat de Amicis van ons land en volk gegeven heeft getrouw is aan de waarheid, niet overdreven door overmatigen lof noch door onverdiende blaam. En op die vraag geef ik volmondig een toestemmend antwoord. Dat zijn oordeel over ons volkskarakter oppervlakkig is, zal niemand den man euvel duiden die wel een jaar lang onder ons vertoefd maar geen enkel woord van onze taal geleerd heeft. Het eenige middel dus om een volk te leeren kennen, ontbrak hem. 't Is geen George Borrow, die ons met zijn geliefd Spanje vertrouwd maakt, maar een aardige causeur, die goed weet op te merken en dat nog al onderhoudend weet weer te geven. Dat ook hij weer dien laatsten windmolen lang in 't oog hield eer hij ons ‘paese glorioso modesto ed austero’ voor goed zag verdwijnen, kon men reeds van den beginne aan verwachten, want geen enkele eigenaardigheid die een ieder in den vreemde u van ons land weet te verhalen, mist ge hier. Maar nooit

wordt die eigenaardigheid onaardig opgevat, nergens vindt ge dat woord van opzettelijke miskenning van ons volk, 'twelk zelfs menig vreemdeling die in onze poorten zit en wien 't meer dan welgaat binnen onze muren, zich niet ontziet gedurig op de lippen te nemen. 't Is zoo, wij mogen er roem op dragen, dat zelfs zoo velen die zich met trots zonen noemen van een groot en machtig rijk, ons toch heimelijk benijden om onze vrijheid van spreken en schrijven en handelen, om onze toenemende welvaart en klimmenden rijkdom, om onzen geest van rust en kalmte en toch van oude republikeinsche onafhankelijkheid. Wij weten 't, dat wangunst zoo menigmaal het woord van lof van hunne lippen terugdringt, om in het woord van spotternij de nauw verholen ergernis te koelen. Maar juist omdat wij daarvan overtuigd zijn, moeten wij Nederlanders meer nog dan elk ander volk ons wachten voor kleinachting van het eigen en het bewierooken van het vreemde land. Alleen dat volk is krachtig, hetwelk hoog en vast staat in zijn onwrikbaar nationaliteitsgevoel, en de Amicis toont 't ons overtuigend hoe gelukkig en benijdenswaardig een land als het onze nog is, in 't oog van den ontwikkelden en onbevangen vreemdeling.

M.

***Zullen wij haar gaan zien? door Mrs. Edwardes. Naar het Engelsch door Dr. J.C. van Deventer. Dordrecht, Blussé en van Braam*, 1875.**

Al geef ik het den dichter van ‘Kunst en Kritiek’ voetstoots toe dat het veel gemakkelijker is fouten op te merken, dan ze zelf te vermijden of verbeteren, zoo behoeft men zich daarom het recht tot kritiek nog niet te ontzeggen, en ga ik het nog eenmaal wagen een tamelijk afkeurend oordeel uit te spreken.

Ditmaal geldt het de strekking van den roman, niet den vorm. Zou het verhaal er al niet bij verloren hebben indien het in één deel ware saamgedrongen, er zijn maar zeer enkele paginaas in die iemand vervelen.

De karakters zijn met scherpte en duidelijkheid geteekend; zij interesseeren ons; wij kiezen partij; wij doorleven met hen al wat hun overkomt. Wij gevoelen voor de nauwelijks der kinderschoenen ontwassen balletdanseres (of zij het geweest is, of alleen had moeten worden, daarover laat het boek ons in streelende onzekerheid, door zich op verschillende plaatsen tegen te spreken, maar toch, ‘de balletdanseres’ wordt zij genoemd) in haar strijd tegen de groote wereld, die het haar maar niet vergeven kan, dat haar wettige man haar en haar kind ook wettig erkend wil hebben, en die, schoon in zedelijkheid en betamelijkheid ver beneden haar staande, elke mogelijke gelegenheid waarneemt om haar te krenken. Wij stellen belang in dien echtgenoot, ondanks zijn slap, onverschillig karakter, omdat zij hem zoo lief heeft. Wij ergeren ons aan de kuurtjes en zelfzucht van Blossy, maar kunnen ons toch perfect verklaren dat dit bedorven kind aller hart steelt; wij hebben medelijden met den wankelmoedigen Rawdon, die als een vlinder in de kaars vliegt; medelijden vooral met de onbeteekenende, prozaïsche Emma, omdat haar eenige hoop op 's levenspoëzie zoo wreed verstoord wordt (want, al krijgt zij de vergulde noot, de kern is er uit). Wij voelen sympathie voor de zwakjes van de koude, onbeminnelijke zusters van Theobald, omdat die zoo volkomen in haar karakter passen; zelfs de drukke, burgerlijke Minnie laat ons niet onverschillig; en al die harde, en bekrompen, of lichtzinnige, slechte menschen in Chalkshire staan in levenden lijve voor ons; want het zijn menschen. Maar, en nu

komt mijn ernstige grieve tegen dit boek, welk een ontzenuwde en ontzenuwende maatschappij is het waarin de schrijfster ons binnenleidt, ons aanhoudend rondvoert, en ons opgesloten houdt, zonder ons ergens één lichtpunt te wijzen, één illussie te laten!

Dat er menschen zijn zooals zij ze ons teekent, niemand die het zal tegenspreken; daarvoor zijn ze met te wiskundige juistheid in al hun zwakjes bespied, en blootgelegd met een talent dat aan Thackeray's *Vanity Fair* herinnert, maar het zijn niet *de* menschen, niet *de* maatschappij.

Goddank! de schilderij heeft in werkelijkheid een keerzij.

Voortdurend moest ik aan den dorpsdominé denken, die van den preekstoel zeide, althans heet gezegd te hebben: ‘de mensch is geen pijp lak; de mensch is geen vliegende herfstdraad.’ Mitsgaders aan het wereldstelsel van het diepzinnige knaapje mijner kennis, dat na lang gepeins tot het besef kwam, ‘dat u en ik, en wij allemaal, eigenlijk niet doen wat we willen, maar dat er met ons gespeeld wordt’ (door wien wist hij niet), ‘zooals hij met zijn soldatendoos speelde’.

Mrs. Edwardes' helden en heldinnen zijn allemaal pijpen lak en vliegende herfstdraden, en wie hun verschillende vormen inprent, of hen onbarmhartig heen en weer zwiept, zoodat ze volstrekt niet weten waar ze eindelijk zullen blijven hangen, dat is ‘het noodlot.’ Het noodlot, dat soms heel galant is, vooral voor de heldin, want een ziekte, opgedaan bij haar poging om met een ouden losbol, ‘die haar geen lor schelen kan’, te ontvluchten, ten einde haar man voor zijn vermeende ontrouw te straffen, voert dien man in haar armen terug; en zij leven verder heel pleizierig samen alsof er niets gebeurd is.

Al behoeft nu een roman geen uitspraak te doen over de leer van het Determinisme, wij mogen toch van iemand, die het leven en de menschen teekenen wil zooals zij zijn, althans kennis verwachten ook van karakters die iets hoogers, beters, nobelers vertegenwoordigen, dan al deze meer of minder machtelooze slachtoffers van aanleg en omstandigheden. Daar zijn nog altijd individuën, wien men het geloof niet ontwringen kan dat zij medeformeerders zijn van hun lot; dat men ook tegen den stroom op kan roeien; dat Schillers *drei Worte inhaltschwer* geen ledige klanken zijn; en dat, zoo wij al moeten bezwijken, wij althans bezwijken kunnen met de wapens in de vuist, op onzen post.

De leer dat misdadigers krankzinnigen zijn, en uitsluitend onze aanleg, geholpen door de omstandigheden, aansprakelijk is voor onze daden, moge door geleerde heeren op wetenschappelijke gronden verdedigd worden, - zoolang de geschiedenis en de ondervinding geheel andere lessen prediken, hebben wij het recht om, ten minste in romans die in aller handen komen, een minder verderfelijk stelsel te hooren huldigen.

Ziehier de in mijn oog zeer donkere schaduwzij van het boek, maar overigens is het er een ‘dont aucune mère ne défendra la lecture à sa fille’. Vliegt het niet hoog, het daalt ook niet laag; zeer equivoque toestanden zijn uiterst kiesch behandeld, en het zou dunkt mij moeielijk vallen, om bij de schildering van zoo losse zeden minder onzedelijkheid of zinnelijkheid te prediken, terwijl sommige tooneeltjes allerliefst geteekend zijn.

Wat den Hollandschen vorm aangaat, zoo bevreemdt het eenigszins, dat juist een getiteld geleerde zich dit boek ter bewerking koos, maar waarschijnlijk zag hij er verdiensten in die mij ontgaan zijn; in elk geval waarborgt die naam op den titel ons een goede vertaling, en zijn vooral de gesprekken zeer los en levendig weergegeven.

Haarlem, 21 Dec. 1875.
H.K.B.

De zelfstandigheid van het staatsrecht[1].

Het had weinig gescheeld of onze plechtigheid hier ware heden samengevallen met eene plechtigheid elders, voor de Hoogeschool althans niet minder gewichtig dan deze: ik bedoel den aanvang der beraadslagingen over het wetsontwerp tot regeling van het Hooger Onderwijs. Immers reeds een paar maanden geleden verklaarde de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, dat het eindverslag was uitgebracht en dat de dag der beraadslagingen nader zou worden vastgesteld. Zij nu die onze parlementaire gebruiken kennen, kennen ook den zin, welke aan die sacramenteele woorden toekomt; weten hoe die verklaring de sluitsteen is van een niet zelden reusachtigen voorloopigen arbeid, waaraan zoowel vertegenwoordiging als belangstellenden vaak jaren hebben opgeofferd. Men is nu boven op den berg en het komt er nog slechts op aan om af te dalen.

Vreest niet, M.H., dat ik misbruik makende van de hooge stelling, welke ik, dank zij de goede gunst van den Rector Magnificus, mag innemen, nog eens met U den grooten reisweg zou willen doorloopen, welken men dus voorbereidende, heeft afgelegd. Ook voor U en voor mij als voor onze volksvertegenwoordiging is de voorloopige arbeid gesloten, onvoorwaardelijk gesloten: wij wachten op de uitkomst, en zwijgen. Een hartelijk ‘goede reis’ aan den wetgever, op zijn moeilijken tocht bergafwaarts, is ons genoeg; en terwijl deze nog aarzelend staan blijft, bekommerd zoekende naar de middelen, welke hem over de steile, kronkelende bergpaden, met hunne gapende afgronden, veilig moeten heenbrengen, snellen wij in gedachten vooruit, de gevaarlijke passen voorbij, naar een van die breede wegen, in het wetsont-

1 Het hier volgende opstel is de rede door den schrijver uitgesproken na de overdracht van het Rectoraat aan de Leidsche Hoogeschool, op 8 Februari 1876.

werp aangelegd, die welgedekt aan alle kanten, even goed tot zorgeloos toeven als tot zorgeloos voorwaarts spoeden uitlokken.

Vergunt mij dat ik op een van die veilige wegen een oogenblik met u stand houde. Ziet, hoe scherp de strijd ook was over schier elk nieuw beginsel dat men in onze wet wil hebben opgenomen; hoe wispelturig vaak de openbare meening in dien strijd nu voor het eene dan voor het andere uiterste partij koos, één groote verandering werd zonder slag of stoot in alle ontwerpen toegelaten: in het plan van 1849 reeds, en ook nog in het plan, dat straks onze wetgevers zal bezighouden. Ik bedoel de splitsing van de rechtsgeleerde faculteit in twee afdeelingen: de scheiding tusschen privaat- en strafrecht eenerzijds en de staatswetenschappen aan de andere zijde. Geen echtscheiding zeker, - de voortreffelijke harmonie tusschen de verschillende deelen van het groote geheel zou in geen enkel opzicht zulk een ruwen maatregel wettigen - maar toch eene scheiding van goederen.

Er moeten wel afdoende redenen bestaan voor zulk eene scheiding, wanneer het besef van hare noodzakelijkheid dus bij alle deskundigen is doorgedrongen. En inderdaad, zoo ik U hier mag inwijden in onze streng huiselijke aangelegenheden, dan wil ik wel erkennen, dat het samenleven van beiden zijn schaduwzijde heeft gehad; en dat dit huwelijk - als zoovele andere - naast tal van rozen ook doornen heeft opgeleverd. Zoekt de reden van dit verschijnsel in geen ‘*incompatibilité d'humeur*’; zoekt ze nog veel minder bij de mannen, die aan onze verschillende hoogescholen de verschillende vakken van de rechtsgeleerde wetenschappen vertegenwoordigen; zoekt ze enkel bij den wetgever, die van den aanvang af eene der hoofdvoorwaarden van een volkomen gelukkige verbintenis: het gelijke recht van beide partijen, ten eenemale uit het oog verloor. Het private recht was niet alleen hoofd van de echtvereeniging: neen, wat men schiep 't was een echt ouderwetsch romeinsch huwelijk, waarin de man alles, de vrouw niets zoude wezen. Het rechtsgeleerde onderwijs moest dienstbaar worden gemaakt aan de vorming van kundige praktizijns: advocaten en notarissen; op privaat- en strafrecht behoorde dus al het gewicht te worden gelegd. Wat overbleef was bijzaak, ornament, liefhebberij-studie; en wij, Mijneheeren - practici op het gebied van het hooger onderwijs - wij weten wat dat woord ‘liefhebberij-studie’ voor de groote menigte beteekent.

Het is inderdaad de moeite waard nog eens een blik te wer-

pen op die, laat ons hopen nu stervende, wet om zich een denkbeeld te maken van de inderdaad zonderlinge huwelijksvoorwaarden tusschen de twee deelen van een zelfde geheel, zoo als de wetgever van '15 die in zijne machtsvolkomenheid heeft opgesteld. Onder de examenvakken is voor de staatswetenschappen geen plaats hoegenaamd: gebrekkige kennis van de Lex Papea Poppaea kan voor den ongelukkigen examinandus noodlottig zijn, volslagen onbekendheid met de allereerste beginselen van het nederlandsche staatsrecht nooit. En let dan eens op het onderwijs, zoo als art. 83 van het Koninklijk Besluit, in 1839 nog wel uitgebreid en aangevuld, dit heeft ingericht. De nederlandsche wetboeken en het romeinsche recht treden ook hier op den voorgrond; en wel zoo, dat er voor de arme staatswetenschappen nauwelijks een plekje overblijft waarbinnen zij zich vrij konden bewegen. De staatkundige geschiedenis, de statistiek en de diplomatiek zijn niet alleen ornamenten, maar ornamenten κατ᾽ ἐζοχήν, voor welke alleen aan de weelderige universiteit te Leiden een plaatsje zou worden ingeruimd. - Gelukkig dat de praktijk nog weelderiger was dan de wetgever. - De andere staatswetenschappen moesten zich behelpen met een algemeen collegie over ‘Het Staats- en Volkerecht’; een collegie, dat dus omschreven, een doordringen in de bijzonderheden van het positieve recht bijna buitensloot. Zuinigheidshalve had men die vakken bijeengevoegd, ofschoon zij onderling niet veel meer gemeen hebben dan dit, dat beide deelen zijn van eene zelfde rechtswetenschap. Het administratief recht, ofschoon buiten alle verhouding het lijvigste gedeelte van het gansche positieve recht, noemt men zelfs niet: het wordt gewogen tegenover de *medicina forensis*.... en te licht bevonden.

En het gevolg van dit alles? Het gevolg was, dat wie 30 en 40 jaar geleden tot de *habitués* van onze studenten-kamers behoorden, daar telkens de hand konden leggen op exemplaren van de nederlandsche wetboeken, die, terwijl zij over hunne geheele oppervlakte schier de kennelijkste sporen droegen van een dagelijksch en niet zelden zenuwachtig gebruik, alleen nog maar op de eerste bladzijden hunne oorspronkelijke maagdelijke reinheid hadden overgehouden. Geen wonder trouwens, want die eerste, niet altijd opengesneden bladzijden waren aan de nederlandsche grondwet toegewijd, en wat raakte die wet den jurist? - Het gevolg was, dat in die zelfde dagen het getal candidaat-rechtsgeleerden, die met de hand op het hart durfden

verzekeren, dat zij de grondwet inderdaad goed gelezen en herlezen hadden, zeer gemakkelijk te tellen was. Werd dan de gevonden som verminderd met het meestal niet onaanzienlijk cijfer dergenen, die, trots hun gemoedelijk gebaar, meer hadden verzekerd dan zij voor hun geweten konden verantwoorden, dan was het getal dat overbleef, niet zelden indrukwekkend klein. - Het gevolg was, dat toen eindelijk Thorbecke hier aan deze Hoogeschool zijn collegie over de grondwet opende, hij onder zijne eerste toehoorders meerdere belangstellenden zou hebben kunnen opmerken, die naar de toen ruim twintigjarige grondwet met evenveel eerbied opzagen, als een weetgierig orientalist naar een pas ontdekt oostersch handschrift.

De tijd, welken ik hier besprak, ligt ver achter ons; en al bleef ook het kader van de wet wat het in 1815 was, aan alle inrichtingen van hooger onderwijs hebben de staatswetenschappen sedert eene geheel andere beteekenis gekregen. De hoofdoorzaak van die verandering zoeke men minder in de menschen dan in de tijdsomstandigheden, welke sedert 1848 juist de hier bedoelde wetenschappen zoo sterk op den voorgrond dreven; docenten en studenten ondervonden beiden haren invloed, en het gevolg was, dat niet enkel de uitstekende kweekelingen in het staatsrecht - die natuurlijk in geen enkel tijdvak ooit ontbraken - nu in grooteren getale dan vroeger onze Hoogescholen verlieten, maar dat ook voor het gros van de juristen dat recht ophield te zijn het ‘ultima Thule,’ het uitgestrekte gebied aan gene zijde van de grens waar de kennis van gewone stervelingen ophoudt te gelden.

Stellige beterschap dus, maar met behoud van de ondergeschikte plaats, welke de staatswetenschappen zoo lang reeds in de algemeene rechtsgeleerdheid hadden ingenomen. En het was alsof die ondergeschiktheid haar meer drukte, naarmate het gevoel van eigenwaarde in sterker mate bij haar ontwaakte. Het was en het bleef de studie van de snipperuren, van die snipperuren, welke een voortreffelijk student bij honderden weet op te sporen, maar die zoovele anderen met den besten wil van de wereld nergens vinden kunnen. Voor het gros had men slechts den waarborg, welken het testimonium-stelsel oplevert; en welke die waarborg is aan eene groote Universiteit, kan hier ter plaatse veilig ongezegd blijven. Een enkele maal moge de examinator zich schuchter wagen op het terrein, dat streng genomen aan het staatsrecht toebehoort, maar bij de eerste aarzeling van den

examinandus komt hij terug tot het besef van de werkelijkheid; en ontwarende dat hij zich op verboden territoir, op de buitencingels van het examen-terrein voortbeweegt, haast hij zich de poorte weer in te gaan.

Van waar nu die ongelijkheid? Ik tast zeker niet mis wanneer ik de verklaring van dit feit voor alles zoek in het karakter van den tijd, welke zijne denkbeelden in de regeling van het Hooger Onderwijs heeft afgedrukt. Staatkundige beschouwingen waren weinig in eere; men stond nog zoo dicht bij den tijd toen schier iedereen politiseerde, en al politiseerende de wereld het onderste boven keerde. De machtige hand van Napoleon had aan dat spel een einde gemaakt; en in hoeveel opzichten men ook wilde terugkomen op wat die hand had gewrocht - toch in dit opzicht niet. Zeker, het fransche regeeringsstelsel was vernietigd, en voor altijd; constitutioneele instellingen, als aan vrije volken pasten, zouden nu zijne plaats innemen. Maar het ideaal dat men zich van die instellingen maakte, was toch altijd dit, dat, terwijl de menigte rustig aan haren arbeid bleef, dankbaar de zegeningen genietende, welke die vrije instellingen brachten, - het bestuur van rijk, provincie en gemeente aan weinige ervaren handen bleef toevertrouwd. De verordening, zoo algemeen op groote schepen geldende, welke de passagiers verbiedt den voet te zetten op het terrein voor den stuurman afgebakend en met dezen eene woordenwisseling aan te knoopen, gold in zekeren zin ook als ongeschreven staatsrecht tegenover hen, die op het schip van staat het roer in handen hielden. Aan den advocaat behoorde de pleitzaal; en op dat terrein had hij zich uitsluitend te bewegen. Hem het hoofd warm te maken met veel staatsrecht, kon slechts daartoe leiden, dat hij van zijn natuurlijk gebied werd afgetrokken. Immers tusschen staatsrecht en politiek ligt slechts de nauwe grens, welke theorie van praktijk gescheiden houdt, - en politiseerende advocaten pasten allerminst in dat ideale beeld, dat men zich van een goed geregelden staat gevormd had. *Public spirit* is niet alleen een engelsch woord, maar het was in 1815 ook een uitsluitend engelsch begrip, dat nog minstens 25 jaar zou behoeven eer het zich ook op het vasteland van Europa een baan gebroken had. Een beter deskundige dan ik ben, heeft het in een beroemd staatsstuk gezegd - en dat gezegde teekent het karakter van 1815 volkomen - ‘De grondwet heeft staatsburgerschap, de eerste drijfveer onzer eeuw, zooveel zij kon, laten slapen

Om hartstocht te mijden brak zij de ziel.'[1] Of wilt gij van geen autoriteiten weten - hoe eerbiedwaardig ook; - welnu let dan op dit feit. In dezelfde dagen waarin de Regeering hare regeling van het Hooger onderwijs ontwierp, hielden de nederlandsche Staten-Generaal zich bezig met het onderzoek van eene gewijzigde grondwet, door de vereeniging van Noorden Zuid-Nederland noodig geworden. De gemengde hollandschbelgische commissie, van welke de voordracht tot wijziging was uitgegaan, had o.a. ook deze nieuwigheid voorgesteld, dat de zittingen der Tweede Kamer in vervolg van tijd in het openbaar zouden worden gehouden. Onze Staten-Generaal hechtten aan deze wijziging, als aan alle andere, hunne goedkeuring; maar aan de zoo even genoemde, toch met kwalijk verborgen tegenzin. 'Zij kon niet bevroeden' - dus sprak de commissie uit de dubbele Kamer - 'hoe dat zulk eene openbare tentoonstelling tot iets anders geschikt kon zijn dan tot voldoening der nieuwsgierigheid bij eenige weinigen en van de zucht bij anderen om door welbespraaktheid te schitteren.' Zou het zoo vreemd zijn, als de Regeering - dit oordeel van 's lands vertegenwoordiging kennende, - de grenzen in haar conceptbesluit aan de beoefening der staatswetenschappen gesteld, nog iets nauwer had toegehaald, dan misschien aanvankelijk in hare bedoeling lag?

Ziedaar eene eerste reden, maar niet de eerste; eene bijkomende omstandigheid, niet de hoofdoorzaak. Die hoofdoorzaak zou ik voor mij elders willen zoeken, niet in een specifiek nederlandsch maar in een zeer algemeen verschijnsel: ik bedoel de gebrekkige waardeering van het staatsrecht. Immers het feit waarop ik wees, wordt ook elders waargenomen, en nergens meer dan aan de duitsche Hoogescholen. Nog zeer onlangs heeft Lorenz von Stein[2], in een van die degelijke en geleerde werken, waaraan hij het duitsche publiek sinds lang gewende, deze waarheid duidelijk in het licht gesteld. In het belang van het privaatrecht zelf, en om aan Duitschland de voordeelen te verzekeren aan het bezit van een oorspronkelijk echt duitsch recht verbonden, wil hij, dat aan de Hoogescholen de studie van den Staat, van de administratie, van de geheele maatschappij oneindig meer op den voorgrond trede dan thans het geval is.

1 Brief van de Commissie van 17 Maart 1848 aan den Koning.

2 Dr. Lorenz von Stein, *Gegenwart und Zukunft der Rechts- und Staatswissenschaft Deutschlands*. Stuttgart 1876.

De uitstekende verdienste van de romeinsche juristen, hunne innige gemeenschap met de levende maatschappij, moet ook onze verdienste worden: want wat baten den jurist zijne beginselen, wanneer hij ze der maatschappij, in welke hij leeft en die hij met zijne beginselen moet dekken en beschermen, niet weet aan te passen? Zou de klacht, zoo dikwijls tegen de duitsche ambtenaarswereld aangevoerd, dat hare wetgevende producten te gelijk getuigen én van grondige bekendheid met het romeinsche recht én van volslagen onbekendheid met de thans levende maatschappij, - eene klacht wezen, welke tot nog toe hier te lande nimmer echo's vond?

Ik stel de vraag maar beantwoord ze niet; want ik wilde U liever brengen op mijn eigen terrein, en in enkele woorden betoogen: hoeveel moeite het heeft gekost, en dikwijls nog kost, om tot eene volledige erkenning van de zelfstandigheid van het staatsrecht te geraken. Niet om eene wetenschappelijke curiositeit is het mij daarbij te doen, maar om een praktisch doel; want bedrieg ik mij niet, dan vinden de euvelen van onzen tijd op staatkundig gebied ten deele hunne verklaring juist in die moeilijkheid. Iemand oplettend te maken op een steen waarover zoo licht gestruikeld wordt, is hem een doodeenvoudigen, maar toch een dikwijls zeer goeden dienst bewijzen.

Het is op zich zelf natuurlijk genoeg, dat de ontwikkeling van het privaatrecht overal voorafgaat, terwijl de erkenning van het wezen van den Staat en de zuivere waardeering van zijn recht eerst veel later volgen. Beide dienen den mensch en gelden slechts in zijn belang; maar bij het privaatrecht is hij onmiddellijk, bij het staatsrecht slechts middellijk betrokken, en het eigen ik gaat vooraan. Het is hem voor alles om het scheppen van zijn eigen rechtssfeer, van zijne persoonlijke vrijheid te doen. De Staat, in welken ruwen vorm dan ook, ontbreekt hem nooit: maar de grens van het recht van dezen en van zijn persoonlijk recht loopen ineen, of liever hij komt er niet toe den Staat uit een ander oogpunt te beschouwen dan dat van zijn bijzonder belang. Dat deze een rechtspersoon is als hij zelf, tot een bijzondere taak geroepen, met geheel eigenaardige plichten en dus ook toegerust met geheel eigenaardige rechten, welke - als alle rechten - juist uit die plichten voortvloeien en hunne naleving mogelijk moeten maken, komt niet bij hem op. De omstan-

digheid dat het staatsgezag niet zelden de vrucht is van verovering, brengt er niet weinig toe bij om in dat gezag te zien: niet een zwaren plicht den drager opgelegd, om als trouw voogd de belangen van een ander waar te nemen; maar liever een machtig werktuig, dat aan de bevordering van eigen belangen kan worden dienstbaar gemaakt.

Die verwarring van staats- en privaatrecht, of liever die oplossing van het eerste in het laatste, heeft zich in de wereld nooit sterker geopenbaard dan in de oude germaansche maatschappij; en van die maatschappij - laten wij het niet vergeten - zijn wij de kinderen. De Germaan, trotsch op zijne persoonlijke zelfstandigheid en voor alles begeerig die te handhaven, schikte zich niet dan noode in het staatsverband en trachtte dit tot een minimum terug te brengen. Het denkbeeld, dat hij lid was van een gemeenschap, allen omvattende, die zich op een bepaald territoir ophielden, en reeds als deel van het geheel aan dat geheel onderworpen, paste niet in zijne wereldbeschouwing. Hij gevoelde zich vrij man, zich zelven heer en meester. Brachten de eischen van het leven mede, dat hij zich voegde bij anderen en dus gevoegd een deel van zijne souvereiniteit opofferde, toch dacht hij zich die opoffering als een vrijwillige, waartoe hij uit eigen machtsvolkomenheid overging. Hij was niet ingegaan in eene gemeenschap, aan welke hij zich onderwierp, maar had trouw beloofd aan een persoon; - en deze heilige belofte zou hem dan ook volgen waar hij zich mocht ophouden: in den vreemde evenzeer als in het eigen land. Eene soort van burgerlijke overeenkomst, in vrijheid aangegaan, al miste zij den juridieken vorm van een contract, bond hem aan zijn Heer.

En die Heer, hij was dan ook geen monarch in den zin, welken wij aan dat woord toekennen; geen drager van het recht der gemeenschap, en als zoodanig verplicht zich aan de belangen van die gemeenschap geheel te wijden. Hij was en bleef bijzonder persoon; maar in macht ver boven allen verheven. Eigenaar van onmetelijke domeinen, - vrucht van verovering, van schenking of van erfrecht, - beschikte hij vrij én over die goederen, én zoodoende over de duizenden, die geheel van hem afhankelijk, deze goederen bewoonden. Zedelijke verplichtingen waren aan zijne heerlijke rechten verbonden, maar streng geformuleerde juridieke verplichtingen weinig. Niet de gemeenschap had hem gemaakt tot hetgeen hij was; maar omdat hij daar

stond *jure suo*, groot en machtig, ver boven allen uitstekende. daarom schaarden zich rondom hem, privaat persoon, als een krachtig middenpunt, de enkelen en zwakken, die ja vrij en zelfstandig waren, maar ook onvermogend om die vrijheid en zelfstandigheid te verdedigen. Niet om het vestigen van eene gemeenschap kwamen zij hem vragen; niet om de behartiging van zoovele belangen, welke alleen door samenwerking van allen zouden kunnen worden gewaarborgd; neen, zij vroegen bepaalde diensten: verdediging van persoon en goed tegen binnen- en buitenlandsch geweld, en dan rechtspraak; - en tegenover die bepaalde diensten, hun bewezen, verbonden zij persoon en goed tot wederdienst; maar dezen even streng bepaald als de plichten waren, welke de Heer had op zich genomen. De vruchten van die wederdiensten behoorden den Heer in vollen eigendom. Van staatsgeld kon geen sprake zijn, omdat er geen eigenlijke staat was; maar omgekeerd evenmin van een vorstelijk recht om buiten het eens bedongene te beschikken over de beurzen der onderhoorigen. Klommen de eischen aan de uitoefening van het hoog gezag verbonden; maakten buitengewone oorzaken het bezit van buitengewone middelen noodig, dan moesten die middelen worden aangevraagd en vrijwillig toegestemd. Van daar dat recht van belastingweigering, zoo natuurlijk passende in die eenvoudige staatsopvatting, en tevens de groote deur, door welke de politieke vrijheid Europa is binnengedrongen.

Het karakter van de middeneeuwsche stenden was met het hier aangestipte stelsel geheel in overeenstemming. Geen volksvertegenwoordiging, geen lichaam met de uitoefening van regeeringsrechten belast; maar eenvoudig vertegenwoordiging van bijzondere belangen, door de rechthebbenden zelven afgevaardigd naar den drager van het hoog gezag, om daar die bijzondere belangen voor te staan en te verdedigen. Van verplichte samenwerking, van besluiten bij meerderheid van stemmen opgemaakt, kon in den regel geen sprake zijn, omdat die afgevaardigden, gezanten van individuen en corporatiën, met zekere souvereiniteitsrechten bekleed, door de besluiten welke zij namen, slechts de committenten konden binden in wier belang zij optraden.

Niet altijd bleef de verhouding tusschen vorst en onderdanen in het germaansche land, zooals ik hier met enkele woorden aanstipte. Reeds de omstandigheid alleen, dat de vorst veelal de machtigste was, moest er hem toe brengen zijne bevoegdheid

tegenover de onderdanen allengs uit te breiden en ver over de grenzen van het strenge privaatrecht heen te gaan. Intusschen hoe groot de veranderingen ook waren, dit is zeker, dat men aan de oorspronkelijke gedachte van de middeneeuwen vasthield en zich de banden tusschen Staat, vorst en onderdanen bijna niet anders voorstelde dan als banden, door de regelen van het privaatrecht beheerscht. Tot het begrip van een geheel zelfstandig staatsrecht klom men niet op.

Eerst in de dagen van de fransche omwenteling begint dat begrip door te breken. De dag waarop de afgevaardigden ter Staten-Generaal de *cahiers*, welke de instructiën hunner committenten behelsden, op zijde wierpen en optraden als vertegenwoordigers van het geheele fransche volk, is op het vasteland van Europa de geboortedag van den modernen staat. Wat die vergadering begreep dat zij zijn moest, 't was niet meer eene vereeniging van procureurs, die bij den Staat de belangen van bijzondere personen komt bepleiten; neen, zij moest zelve Staat zijn en met de plichten aan de gemeenschap opgelegd, ook een goed deel van hare zelfstandige rechten overnemen. Aan de kiezers mochten de leden hun mandaat ontleenen, de bevoegdheid om als regeerders op te treden, niet het recht zelf dat zij kwamen uitoefenen, want dat recht, aan de gemeenschap toebehoorende, kon hun onmogelijk zijn toevertrouwd door bijzondere personen, die slechts over privaatrecht te beschikken hebben.

Gelooft niet dat met de erkenning van dit juiste beginsel de omwenteling dadelijk volkomen is geweest: 't is niet genoeg dat eene nieuwe theorie, welker juistheid men erkent, opdoeme om de wereld te onttrekken aan een gedachtengang, welken zij eeuwen lang ongestoord volgde. De sleur is sterker dan de leer; en de sleur was, dat de mensch bij zijne beschouwing van den Staat het eigen ik op den voorgrond stelde en zich bij zijne bespiegelingen door beginselen van privaatrecht liet leiden. Of vindt gij in de dagen van de fransche omwenteling bij de regeerders het diepe besef, dat zij als dragers van het recht der gemeenschap, als voogden van een recht, dat aan anderen toebehoort, dit zoo hebben te gebruiken als het waarachtig belang van de geheele gemeenschap medebrengt? Vindt gij niet veeleer een proces - en een bloedig proces - door de vroeger onderdrukten den onderdrukkers van gisteren aangedaan? Of wilt gij een ander bewijs, let dan op de leer van Rousseau, en ziet hoe hij in zijn gevierd *Contrat social* niet enkel den oorsprong

van den Staat in het privaatrecht zoekt; maar ook het geheele regeeringsgezag uit de beginselen van dat recht tracht af te leiden. Geen onjuister bewering dan die, welke in het *Contrat social* den grondslag meent te vinden van ons modern staatsrecht. Ze is niet de dageraad van een nieuwen, maar het laatste licht van een wegstervenden dag. Door en door middeneeuwsch in zijne hoofdgedachte, heeft dit boek uit de middeneeuwsche beginselen hunne uiterste, hunne laatste gevolgtrekking opgemaakt; juist daarin ligt zijn hoofdverdienste en te gelijk zijn hoofdgebrek.

En nu onze tijd. Is men thans over de zoo even aangestipte verwarring heen? 't Scheelt veel inderdaad. Zeker, aan de zelfstandigheid van den Staat wordt niet meer getwijfeld; niemand die hem meer geheel vereenzelvigt met den persoon van den vorst; niemand die niet erkent, dat hij eigen vermogen, eigen rechten en plichten bezit; niemand die gelooft dat er bijzondere verbintenissen noodig zijn om den Staat te machtigen zijn souverein gezag tegenover de onderdanen te doen gelden. Maar komt men daarom tot eene zuivere waardeering van het staatsrecht? Stelt men zich dat recht werkelijk voor zoo als het is, namelijk als een plicht, privaten personen opgelegd, om het recht aan eene corporatie toebehoorende, in het meeste belang van deze aan te wenden?

Het antwoord op al deze vragen is niet moeielijk voor wie een oogenblik wil terugdenken aan die tallooze geschillen over regeeringsrecht, van welke onze eeuw zoo vol is. Waar zag men het juiste standpunt ingenomen; waar hoorde men ooit de kwestie zóó stellen als zij op het gebied van het staatsrecht alleen gesteld mag worden? 't Zij de vorsten optreden ter verdediging van hetgeen zij de legitimiteit noemen; 't zij bijzondere klassen zich inspannen om de eens verworven uitsluitende regeeringsrechten te handhaven; 't zij een deel van het volk aandeel komt vragen in de uitoefening van het kiesrecht, altijd treedt het eigen ik op den voorgrond en is het een bijzonder recht waarop wij ons beroepen en dat wij voor het recht van den Staat in de plaats stellen. Hebt gij een eisch om aandeel in het stemrecht ooit dus hooren formuleeren: ‘De Staat kan zijn plicht als zoodanig niet behoorlijk vervullen, wanneer wij en de onzen niet mede worden toegelaten, om invloed op den gang van zaken uit te oefenen, en daarom eischt zijn recht, dat de burgerplicht, opgesloten in de bevoegdheid om kiezer te zijn, ook op onze schouders worde gelegd’?

Zegt niet: ijdel woordenspel! Inderdaad, het verschil van uitdrukking beteekent niets, maar het verschil van standpunt alles. En juist op dat standpunt komt het aan; op de gewoonte om - als ik het zoo eens mag uitdrukken - louter privaatrechtelijk te denken, ook dan nog wanneer wij, voor welk hoogst bescheiden deel dan ook, niet meer privaatpersoon maar Staat zijn. Bedrieg ik mij niet, dan is deze trouwens zeer natuurlijke hebbelijkheid, aan welke niemand ooit geheel ontsnapt, een der ziekte-verschijnselen van onzen tijd, eene der redenen waarom nog altijd de afstand zoo groot blijft tusschen ons ideaal van de staatsgemeenschap en de werkelijkheid. Het is de fout, - ook op paedagogisch gebied geen uitzondering inderdaad - dat hij, die voor anderen optreedt, verzuimt zich in de plaats te stellen van dezen; de fout van den voogd, die de kunst niet verstaat om jong te zijn met de jeugdigen, en die de handelingen van zijn pupil beoordeelt als ware deze aan hem gelijk, als hadde deze dezelfde neigingen en hartstochten, dezelfde levenservaringen, hetzelfde ruime verleden achter- en denzelfden beperkten horizont voor zich.

Maar waarom - dus vraagt gij - nu juist een ziekteverschijnsel van onzen tijd? Immers de kwaal, op welke hier gewezen wordt, is den mensch altijd eigen geweest, en vroeger in vrij wat sterker mate dan thans. Inderdaad, de kwaal is oud, maar het regeeringsstelsel nieuw; en juist in het verband van beiden schuilt nu meer gevaar dan ooit. Men vergelijke de constitutioneele instellingen, zoo als die in 1814 op het vasteland van Europa werden ingevoerd, met hetgeen zij thans in vele landen geworden zijn, en het groote verschil tusschen gisteren en heden zal dadelijk in het oog vallen. Zeker, met het middeneeuwsche idee van eene vertegenwoordiging van bijzondere belangen had men, behalve in Duitschland, reeds dadelijk geheel gebroken: de afgevaardigden vertegenwoordigden nu het geheele volk, al de geregeerden; maar zij vertegenwoordigden dit bij een zelfstandig gezag: de regeering. Aan deze de staatstaak met hare rechten, aan gene de zorg dat die rechten enkel tot strenge plichtsbetrachting gebezigd werden; - aan deze het gezag, aan gene de plicht om de handbaving der volksvrijheden te waarborgen; - aan deze de handeling en aan gene het toezicht. Ongetwijfeld heeft dit stelsel zijne schaduwzijde gehad; niet zelden een onnatuurlijken strijd tusschen regeering en volksvertegenwoordiging uitgelokt, en voedsel gegeven aan het wanbegrip als zoude elke beperking van de macht der

regeerders het volk ten goede komen. Maar trots alle bezwaren en gebreken is dit stelsel den volken ten zegen geweest. Het heeft den Staat teruggedrongen van de verkeerde baan op welke hij zich vroeger voortbewoog; zijne albemoeiing gefnuikt; de misbruiken van het politiek gezag beperkt en aan de geregeerden het genot eener wel gewaarborgde vrijheid geschonken.

In den loop der tijden wijzigde zich intusschen dit stelsel, en zulks onder den drang der omstandigheden zelven. De zucht om aan den strijd tusschen regeering en vertegenwoordiging een einde te maken en meer in het bijzonder de natuurlijke werking van het beginsel der ministerieele verantwoordelijkheid, welke op den duur elke regeering onmogelijk maakt, die geen uitdrukking geeft aan de politieke beginselen door de meerderheid der vertegenwoordiging beleden, voerden in ettelijke landen van Europa tot het zoogenaamde parlementaire stelsel; een stelsel dat - in den regel althans - de regeering feitelijk in handen geeft van de wisselende meerderheid. Het was eene zeer logische ontwikkeling, welke tot deze uitkomst leidde, maar toch eene, welke aan het oorspronkelijk regeeringssysteem een geheel ander karakter geeft. Wat vroeger gescheiden was vloeit nu samen: het zelfstandig regeeringsgezag van de kroon gaat in een meer controleerend gezag over; voor de negatieve taak van de vertegenwoordiging komt eene veel meer positieve in de plaats; de controleur van den Staat wordt Staat, de remschoen wiel.

Het is dit regeeringsstelsel dat ik bedoelde, toen ik zoo even het privaatrechtelijk denken een ziekteverschijnsel noemde. Op zich zelf kan zeker geen schooner inrichting van het staatsbestuur worden uitgedacht dan die, welke noch aan toeval noch aan willekeur de beslissing laat, maar het beleid van zaken in handen geeft van hen, die door de openbare meening gedragen worden, en wel tot zoo lang - maar ook niet langer - als het innig verband met die groote zedelijke macht, welke hen maakte tot hetgeen zij zijn, blijft voortduren. Maar juist in de voortreffelijkheid van het systeem ligt de strengheid van de eischen welke het stelt; of liever: alleen in zooverre als die strenge eischen worden bevredigd, kan het systeem op den naam van voortreffelijk aanspraak maken. Er moge eene zekere hardheid en onbillijkheid liggen in de bewering, dat de volken die regeering hebben, welke zij verdienen, dit is in elk geval zeker, dat de beste stelsels enkel voor de beste volken passen.

Geen grooter eisch nu kan aan een volk worden gedaan dan de eisch om zich in vrijheid zijn eigen gezag te scheppen, dit vrij gekozen gezag te eerbiedigen, en het die onafhankelijkheid te geven, welke het behoeft om in waarheid te kunnen zijn de vertegenwoordiging van de geheele gemeenschap.

Het ligt in den aard der zaak, dat de moeielijke kunst niet om eene Regeering te controleeren, maar om zelve Regeering te zijn, ook door de voortreffelijkste vertegenwoordiging niet op één dag wordt aangeleerd. Reeds de omstandigheid alleen dat men van een oud tot een nieuw beginsel is overgegaan en zoo licht de traditiën van het oude in de nieuwe orde van zaken overbrengt, kan voor een goed deel de weifeling en de zwakheid verklaren, welke ook in de beste parlementen zoo dikwijls wordt waargenomen. Of gelooft gij dat het zoo gemakkelijk is den ouden remschoen tot een rad te vervormen, en de nieuwe instelling, - vroeger niet zelden, en niet zelden ook volkomen te recht, een spaak *in* het wiel - nu te doordringen van het besef, dat zij een spaak *van* het wiel geworden is?

De groote vraag is slechts of wij al dan niet vorderingen maken in die moeilijke kunst; wànt van het antwoord op die vraag zal het moeten afhangen, of het parlementair regeeringsstelsel al of niet eene toekomst heeft in Europa. Meerdere voorwaarden moeten verwezenlijkt worden zal een toestemmend antwoord mogelijk zijn, maar onder deze is er geen waarop naar mijn inzien meer aankomt dan op deze: dat de individuen het vermogen verwerven om publiekrechterlijk te denken. Juist dit vermogen heeft door alle tijden heen de waarlijk politieke volken gekenmerkt, en alleen voor zulke volken kan op den duur de hoogste politieke taak zijn weggelegd. Anderen mogen de deugden bezitten, welke noodig zijn om hunne vrijheid te bewaren, zij alleen kunnen regeeren.

En wat dit publiekrechterlijk denken onderstelt? Het vermogen om zich los te maken uit de beperkte sfeer waarin zich onze bijzondere belangen bewegen; - het besef dat wij behalve eene zelfstandige grootheid ook nog deel zijn van een groote gemeenschap, zeker ten onzen behoeve ingesteld, maar die, juist om aan hare bestemming te kunnen beantwoorden, meer moet zijn dan wij; - liefde en belangstelling voor die gemeenschap; - de gaaf om hare belangen tot de onze te maken; - een open oog voor al hare schatten, voor al hare nooden en behoeften; - een scherp verstand om het gewicht

te bepalen, dat aan elk bijzonder belang in de groote gemeenschap van belangen toekomt; - een fijn gehoor om den toon van onze stem te regelen, opdat die stem geen wanklank worde in het algemeen accoord; - het vrijwillig innemen van de ondergeschikte plaats, welke aan onzen persoon en onzen arbeid in het groot geheel toekomt; - en eindelijk de groote kunst om te gehoorzamen aan hetgeen meer is dan wij, ook dan nog als geen macht van buiten ons tot gehoorzaamheid dwingt.

In tweederlei opzicht vooral brengt de zwakheid van ons publiekrechterlijk denken het parlementaire stelsel in gevaar: én bij de vorming van het regeeringsgezag én bij de wetgeving. Men is in onze dagen, zij het dan ook niet zonder moeite, tot de erkentenis gekomen, dat eene volksvertegenwoordiging dan alleen hare moeielijke taak naar behooren kan vervullen wanneer zij zich vrij en onafhankelijk van den wil der kiezers voortbeweegt; maar hoe komt het dat men nog veelal weigert eene soortgelijke verhouding tusschen vertegenwoordiging en regeering aan te nemen, ofschoon dezelfde motieven - gronden van utiliteit en rechtsgronden tevens - op zulk eene verhouding wijzen? Is het ook hier niet weer het privaatrechterlijk denken, dat ons parten speelt: de zucht om alles tot ons zelven terug te brengen en aan ons zelven te ontleenen; de miskenning van de zelfstandigheid van het staatsrecht? Thorbecke, zeker dieper in het wezen van het staatsrecht doorgedrongen dan de meesten, noemde gaarne het ministerie een *koninklijk* ministerie. En inderdaad, indien de voorwaarde van zijn bestaan gelegen is in zijne homogeneïteit met de meerderheid van het parlement, zoo ontleent het toch de rechten, welke het komt uitoefenen, niet aan de vertegenwoordiging maar aan de Kroon. De bevoegdheid om aan het Kabinet de voorwaarde van zijn bestaan te ontnemen, blijft bij de vertegenwoordiging berusten; maar zoolang deze die bevoegdheid niet gebruikt, zal dat Kabinet de politieke beginselen van de meerderheid ook zelfstandig hebben toe te passen. Het engelsche parlementarisme in zijne gezonde dagen, is niet de regeering van de groote staatkundige partijen, maar van hare hoofden; eene regeering die voortduurt tot dat de meerderheid minderheid wordt of de leden der partij aan hunne hoofden de gehoorzaamheid opzeggen. De eenheid moet massa zijn, diep doordrongen van hare beginselen en denkbeelden, maar ook de massa eenheid. Wil men die vrijwillige onderwerping niet, dan blijft er slechts

plaats over voor het duitsche stelsel, dat het ministerie onafhankelijk maakt van het parlement. Immers het gezag kan in geen geval ontbreken, omdat het de Staat zelf is. Eene regeering van commissionairs is geen regeering, want de gecommitteerde staat onder den committent, en de regeerder moet boven de geregeerden staan. Eene groote vergadering, ook al bestond zij alleen uit wijzen - en zulk eene zeker nog veel minder dan eenige andere - kan de taak niet overnemen welke op de regeering rust: al de voorwaarden voor een deugdelijk bestuur noodig, ontbreken haar. Door zulk eene overdracht zou het gezag niet worden verplaatst maar ontbonden; en wat is ontbinding van het gezag anders dan ontbinding van den Staat zelven?

In nauw verband met dit eerste bezwaar staat tevens een tweede: het gebrekkig legislatief vermogen van het parlementair regeeringsstelsel. Hier stuiten wij op hetgeen naar het oordeel van vriend en vijand beiden, de zwakste zijde is van dat stelsel. De waarborgen tegen misbruik van het staatsgezag zijn grooter dan ooit te voren; maar hoe is het met de waarborgen, dat de Staat niet enkèl late wat hij laten-maar ook doe wat hij doen moet? Men vergete niet dit: dat nooit aan den wetgever grooter en moeilijker taak werd opgelegd dan juist thans, omdat hij nooit tegenover zich had eene maatschappij zoo bewegelijk, zoo in het oneindige gedeeld, zoo fijn georganiseerd en zoo rijk aan talooze nuances als juist de onze. Te zorgen dat in die maatschappij alle belangen tot hun recht komen, alle de voorwaarden erlangen voor hunne ontwikkeling noodig, is eene reuzentaak als nooit aan eenig wetgever werd opgelegd. En ziet, op het eigen oogenblik waarop de eischen het hoogst klimmen, verzwakken de middelen om ze te bevredigen: de onmisbare waarborgen voor eene deugdelijke wetgeving. Wie meet de mate van tact, welke eene groote wetgevende vergadering behoeft om de schatten van geleerdheid, van talent, van scherpzinnigheid en gezond verstand, over welke zij zoo dikwijls te beschikken heeft, dienstbaar te maken aan den opbouw van een groot geheel? Welk eene diepte van gemeenschapszin, welk eene macht om zich los te maken van eigen inzichten, welk een beleid om het meerdere van het mindere te onderscheiden, om te beslissen waar nu eens stand houden dan weder vrijwillige onderwerping plicht is, - komt men niet vragen aan eene groote vergadering, welker individueele elementen vrijelijk

moeten samenwerken tot een zelfde groot resultaat. Kan men verwachten, mag men verwachten, dat die samenloop van gunstige omstandigheden altijd zal te vinden zijn?

Inderdaad, wie vroeger vreesden, dat het parlementaire stelsel zoude leiden tot omkeering van al het bestaande, zij hebben nu reden om zich gerust te stellen. Immers de fout van het stelsel is niet dat het te radicaal, maar dat het te conservatief is; niet dat het alles omverhaalt, maar dat het schier alles in stand houdt, hoe gebrekkig het ook zij. Zijn wij dan blind voor de gebreken van het bestaande? O neen; wij doorgronden die gebreken beter dan ooit; maar eer men het oude kan wegruimen, moet het nieuwe zijn opgebouwd, en het bouwen is onze zaak niet. En inmiddels zet de maatschappij hare rustelooze beweging onverpoosd voort; elke dag brengt zijne nieuwe schepping; al het bestaande groeit, ontwikkelt zich en vervalt; alleen de wet blijft, en deze, bestemd om de maatschappij in hare vliegende vaart te volgen, om elastiek als deze over al het wordende hare bescherming uit te strekken, zij wordt ten slotte een ruïne, monument van eene wereld die was maar niet meer is.

Of ik dan geloof dat reeds de veelheid van goede wetten een volk gelukkig maakt? Neen, waarlijk niet, en ik wensch hier vooral niet te worden misverstaan. Zonder aarzelen zou ik het goede elders verwerpen, wanneer ons regeeringsstelsel de koopprijs zijn moest; want wat wij bezitten is ons oneindig liever dan wat wij missen. Maar is het te veel eischen, wanneer men het een zou willen behouden en toch het andere verwerven, althans een deel van dat andere? Als elk menschenwerk is en blijft ook elke staatsinrichting gebrekkig; maar als aan elk menschenwerk moet men dan ook aan elke staatsinrichting onverpoosd blijven arbeiden om de volmaaktheid telkens meer nabij te komen. Het grootste gevaar is te gelooven, dat die volmaaktheid reeds bereikt zou zijn; en de Hoogeschool met name wordt aan hare schoone roeping ontrouw, wanneer zij tegen dat gevaar niet waarschuwt. Het past een mannelijk volk niet afgoderij te plegen, en nergens minder dan op staatkundig gebied. Wie de constitutioneele instellingen waarlijk lief heeft, zoekt hare gebreken op en tracht ze te verbeteren, wel wetende dat verborgen ziekten de doodelijkste zijn. Wij hebben in de latere jaren om aan de bestaande bezwaren te gemoet te komen, sommige grootere wetsontwerpen aan stukken geslagen, en trachten nu stukje voor stukje veilig te brengen over den nauwen

weg, welke naar de ruime maag van het Staatsblad leidt. Het middel is zeker uitnemend praktisch; maar zou het niet nog praktischer zijn wanneer wij naar middelen omzagen om de toegangen naar de maag te verruimen en ons digestief vermogen te versterken, opdat het werkelijk noodige en onmisbare ons in vervolg van tijd ook anders dan dus lepel voor lepel zou kunnen worden toegediend? Het probleem om met behoud van al de voordeelen, welke ons regeeringsstelsel brengt, de nadeelen af te wenden, welke daaraan nu nog verbonden zijn, dringt zich met den dag meer op den voorgrond. Tijdelijk kunnen wij dat lastig vraagstuk weren, maar uiet lang meer en het staat op de orde van den dag. Moge het eenmaal daar gekomen ook niet meer van de dagorde verdwijnen vóór dat gevonden is wat gezocht werd; want zie ik wel, dan is aan de oplossing van dat vraagstuk de toekomst van onze constitutioneele instellingen ten innigste verbonden.

Het is hier allerminst de plaats om de maatregelen te bespreken, welke tot het gewenschte doel kunnen leiden. Slechts eene laatste opmerking, en wel eene die mij tevens - naar ik hoop behouden - terugbrengt in de haven van welke ik ben uitgegaan. Terwijl men daar ginds peinst op praktische middelen om de bezwaren, welke ik noemde, uit den weg te ruimen, kunnen wij ook dezerzijds iets doen - en veel doen misschien - om de bereiking van dat voortreffelijk doel in de hand te werken. ‘Veel doen misschien,’ - want gelooft het wel, de oplossing van het probleem is veel meer een kwestie van menschen dan van regelen; en zoo zij komen de nieuwe menschen, het is van hier, van onze hoogescholen, dat zij komen moeten. Volken die zich laten regeeren, hebben aan hun privaatrecht genoeg; maar zij die naar het hoogste dingen, die zelven regeerders willen zijn, die aanspraak maken op de grootsche taak om op te treden als vertegenwoordigers van een ander recht dan het hunne, het recht van de gemeenschap, van allen, - voor hen is het eene levensbehoefte over dat enge terrein, door het privaatrecht afgebakend, heen te gaan. Het jonge geslacht te doordringen van de overtuiging, dat hoe uitnemend interessant onze eigen kleine persoontjes ook zijn mogen, er iets is nog interessanter dan wij: de groote rijke gemeenschap, van welke wij de deelen, de kleine deelen, de atomen zijn; - hen te leeren, dat de Staat, al is zijne grootsche bestemming de behartiging van aller en dus ook van ons belang, toch iets

anders is dan wij; dat zijn recht ons recht niet is, en dat, zoo dikwijls wij als zijne vertegenwoordigers optreden, wij komen om te geven, niet om te nemen, om te dienen, niet om buit te maken; - hen door de rijke wereld heen te leiden en te oefenen in de moeielijke kunst der waardeering; - hun een open oog te geven voor alle belangen, ook voor die, welke zij zelven niet deelen; voor alle behoeften, ook voor die, welke zij zelven niet gevoelen; voor elke krachtsinspanning, ook voor die waartoe zij zelven niet in staat zijn; - in één woord: in hun hart die snaar neer te leggen waarin het leven van de geheele gemeenschap trilt, dat moet het einddoel zijn.

Of zijn er wien de angst van '14 en '15 ook nu nog om het hart slaat, als zij van het opwekken van *public spirit* hooren gewagen, omdat zij zich van die opwekking geen andere vrucht kunnen voorstellen dan een heirleger politiseerende en heerschzuchtige advocaten? Maar heeft de ervaring hun dan niets geleerd? Ook dit niet: dat juist het stelsel van uitsluiting dat zij volgden de leelijke vrucht heeft voortgebracht, welke zij vreesden en te recht vreesden? Ziet op Duitschland, ziet op ons eigen land. Houdt men de verbazende lichtvaardigheid waarmede de geheele wereld politiseert, voor eene vrucht van kennis of van onkunde? En zou degelijke studie niet in dit als in zoo vele andere gevallen, meer tot zwijgen dan tot spreken dringen? Heerschzucht wekken? Maar wie is de heerschzuchtige? Of de man, die opgesloten in zijne binnenkamer, waar de gedienstige spiegel hem telkens en telkens weder zijn eigen beminnelijk beeld teruggeeft, ten slotte in zich zelven de geheele wereld ziet, en het armzalig speeltuig dat hij in handen heeft, voor het beste houdt wat de aarde oplevert? Of wel hij, die uit zijn enge kluis gedreven, in de groote wereld zijn persoon en zijn speeltuig heeft kunnen vergelijken met wat die wereld voortreffelijks oplevert, en die dus wijs geworden, vrijwillig naar de achterste rijen van het groote orchest terugwijkt om daar de bescheiden plaats in te nemen, welke hij nu eerst gevoelt dat de zijne is?

Mijneheeren studenten van de rechtsgeleerde faculteit. Of ik dan geloof dat door volledige kennis van het leven der gemeenschap, door een diep doordringen in al hare eigenaardigheden, door volkomen eerbied voor de zelfstandigheid van haar recht, al datgene verkregen wordt waarmede de leden van een Staat, die zich zelven willen regeeren, moeten worden uitgerust?

Waarlijk niet: het noodigste blijft ook dan nog ontbreken. En wat dat noodigste is, laat ik het u mogen zeggen met de woorden van een man, dien het moderne Frankrijk onder zijne uitnemendste schrijvers, zijn diepzinnigste denkers, zijn voortreffelijkste, zijn beminnelijkste zonen pleegt te rangschikken. De gebeurtenissen van 1848 en volgende jaren hebben DE TOCQUEVILLE diep teleurgesteld: vele van zijne illusiën zijn gevloden, zijn geloof aan het vermogen van Frankrijk om zich zelf te regeeren, is geknakt. Maar wat hem meer pijnigt dan die teleurstelling, 't is de ijskoude onverschilligheid, welke hij overal rondom zich kan waarnemen; 't is de alleenheerschappij van het eigenbelang en de vernietiging van allen gemeenschapszin; 't is de treurige ervaring dat - en in de hoogste kringen het meest - schier niemand den Staat meer nadert als de trouwe dienaar zijn heer, maar veeleer als een vrijbuiter zijn prooi. *La plus grande maladie de l'âme c'est le froid*, dus schrijft hij moedeloos. En inderdaad zoo is het; en zoo is het ook hier: niemand dient den Staat naar eisch, niemand kan eene gemeenschap volkomen vertegenwoordigen zonder haar voor alles en boven alles lief te hebben. Dat warme hart, dat DE TOCQUEVILLE zocht, dat vermogen om ons zelven te vergeten voor anderen, het is uw natuurlijk erfdeel, Mijne Heeren. Het gevaar is niet, dat gij die natuurlijke warmte niet zoudt ontvangen hebben, het gevaar is dat ook gij haar in uw leven niet zult weten te bewaren. Ziet, heden nog leerlingen, zijt gij morgen reeds openbare meening; en wie weet hoe spoedig de zware staatstaak zelve ook in uwe handen rust. Komt die dag, o mocht gij dan die schoone taak aanvaarden, niet enkel met wat gij hier gewonnen maar ook met wat gij hier niet verloren hebt: niet enkel met een rijk hoofd maar ook met een rijk hart.

Blaise Pascal.

Dr. Dreydorff, Pascal, Sein Leben und seine Kämpfe, 1873.
Dr. Dreydorff, Pascal's Gedanken über die Religion, 1875.

Men zegt, en te recht, dat groote genieën aan alle tijden toebehooren. Maar tegenover de familie van groote genieën kan men zich soms volslagen vreemdeling gevoelen. Een kind van het moderne leven slaat vol verbazing de handen ineen, wanneer de geschiedvorscher de familie van Blaise Pascal voor hem verschijnen doet. Overal sporen van godsdienst, ja van bijgeloof, zoo krachtig, dat men zich een geheel andere wereld ontsloten ziet dan waarin wij, zonen der sceptische 19de eeuw, gewoon zijn te ademen. Ziedaar de vader van onzen Blaise, een man, die, ondanks zijne wetenschappelijke ontwikkeling er al zeer vreemde denkbeelden op nahoudt. Toen zijn zoontje, twee jaar oud, aan een kwijnende ziekte leed, geloofde hij vast, dat er op het kind een boos lot geworpen was. De toovenares, eene oude vrouw, werd door beloften, bedreigingen en oorvijgen er toe gebracht de doodelijke gevolgen van hare bezwering op een ander levend wezen te doen overgaan. De vader bood haar tot dat doel een paard aan, maar de zuinige moeder meende, dat het toovermiddel evengoed op een gewone huiskat kon worden toegepast. Later berouwde het den vader, dat hij, om het leven van zijn zoon te redden, tot eene vernieuwde aanroeping van Satan verlof had gegeven. Zijn geweten beschuldigde hem, schoon met een goed doel, een slechte daad te hebben in de hand gewerkt.

En nu Jacqueline, de bekende zuster van Blaise, in ieder opzicht een wonderkind. Maar hoe weinig gelijkt zij op de wonderkinderen van onzen tijd! Zij was 13 jaar oud, toen de zwangerschap der koningin haar deze dichterlijke ontboezeming in de pen gaf:

Grand Dieu, je te conjure avec affection
De prendre notre reine en ta protection,
Puisque la conserver, c'est conserver la France.

Nu, dat kan er door. Maar men hoore het vervolg. Haar is een gerucht ter oore gekomen van *un mouvement, que la reyne a senti de son enfant*, en dan zingt zij:

Cet invincible enfant d'un invincible père,

zal dapperder zijn dan zelfs de krijgsgod, want reeds vóór zijn geboorte,

S'il remue un peu seulement,
C'est à nos ennemis un tremblement de terre.

Op haar 15de jaar wordt zij door de pokken geschonden. Het arme kind verheugt zich daarover, zij dicht een danklied ter eere van God, die haar van hare schoonheid beroofd, en zoo het gevaar, aan den een of ander verleider hare onschuld te verliezen, aanmerkelijk verminderd heeft.

Korten tijd daarna verschijnt er van haar een gedicht, waarin de onbevlekte ontvangenis der heilige maagd bezongen wordt, en de ‘afschuwelijke’ ketters worden terecht gewezen, die weigeren te gelooven:

Que la mère de Dieu, cette reine des anges,
Ne peut être que pure en sa conception.

Het is te hopen, dat het meisje niet begreep wat ze schreef.

Haast spreekt het van zelf, dat Blaise, in zulk een gezin opgevoed, een onderworpen zoon der kerk was. Hij was het zoowel vóór als na zijne zoogenaamde bekeering. Maar in de eerste periode van zijn leven ging zijn orthodoxie gepaard met eene zekere dosis wereldsgezindheid; zij verhinderde hem niet zijne groote talenten aan de beoefening der wetenschap te wijden, en zij belette hem evenmin de genietingen des levens op prijs te stellen. Maar van het oogenblik zijner wedergeboorte af is hij als een blad op een boom omgekeerd. Voortaan zijn wetenschap en levensgenot in zijne oogen enkel ijdelheid: de mensch behoort iedere minuut te gebruiken om zich tot den grooten oordeelsdag voor te bereiden: Pascal zegt der wereld vaarwel en sluit zich bij de secte der Jansenisten aan. Het is waar, tegen het einde van zijn leven verdiepte hij zich

nog eens in de moeilijke berekening van de zoogenaamde roulette of cycloide, maar dit was geen gelukkige inconsequentie, geen terugkeer tot zijn eerste liefde: de inspanning van het denken werd enkel als afleiding tegen kiespijn te baat genomen.

Gewoonlijk brengt men Blaise's bekeering met het ongeluk in verband, dat hem *bijna* op de brug van Neuilly getroffen had, toen de koets met vier paarden, waarin hij zat, op hol was gegaan. Maar Dr. Dreydorff, de jongste biograaf van Pascal, schrijver van twee voortreffelijke boeken, waarvan het eene hoofdzakelijk aan den auteur der Provinciales, het andere aan dien der Pensées is gewijd, zegt zeer terecht: ‘Welk mensch is niet ten minste eens in zijn leven op eene wonderbare wijze aan doodsgevaar ontsnapt? Hier ontlokt zoodanig critisch moment een: God helpe ons! ginds een vloek; maar *bekeerd* wordt enkel hij, die reeds tot eene bekeering overhelde. Het is ondenkbaar, dat, gelijk men ons wil diets maken, Pascal een gelukkig minnaar zou zijn geweest, het doel zijner wenschen nabij, toen eene wonderbare redding hem plotseling tot een asceet omschiep. Trouwens het bericht, dat Pascal op het punt was te trouwen, toen de Heer, die hem reeds lang vervolgd had, hem eindelijk aangreep, mist alle geloofwaardigheid. Uit Pascal's eigen bekentenissen blijkt, hoe het leven in de groote wereld hem onbevredigd liet, met welk een hartstocht hij naar een liefde zocht, die de ledigheid van zijn hart kon aanvullen; hoe hij voor die ster aan zijn hemel vermogen, vrienden, bloedverwanten wilde verzaken;.... ten slotte hooren wij hem klagen, dat alle inspanning en opoffering vruchteloos zijn geweest, dat hij ongelukkig is en niets meer hoopt.’ Waarschijnlijk was Pascal dus het slachtoffer eener ongelukkige liefde geworden. Onder zulke omstandigheden gaf hij aan de roepstem eener beminde zuster gehoor; op haar voorbeeld zeide hij de wereld en hare ijdelheid vaarwel, en besloot bij God troost te zoeken.

Wij zien hem thans tot de ergste uitspattingen der ascese vervallen. Alles, wat aan de aarde ketent, wordt met zorg vermeden; niet enkel het vertoeven op de drukke markt, maar ook deelneming aan de algemeene staatsbelangen, het gezellig verkeer, ja zelfs de meest gewone uiting van zusterlijke toegenegenheid wordt streng afgekeurd. Alleen de stille omgang met God is aan te bevelen; te midden van menschen zich gelukkig te gevoelen, is een groot gevaar voor het heil der ziel;

Pascal windt zich een gordel met ijzeren pinnen om het lijf. om, zoodra het noodig is, ieder gevoel van lust te onderdrukken. Lijden acht hij den natuurlijken toestand van den Christen. Hij getroost zich alle ontbering, ten einde hiernamaals zalig te worden. Onwillekeurig denkt men daarbij aan Epicurus, volgens wien de twee grootste kwellingen van het menschelijk leven waren: angst voor den dood, voor het eeuwig lijden na den dood, zooals het door profeten en dichters geschilderd was, en vrees voor de Goden.

Een meer aantrekkelijk onderwerp is de polemiek door Pascal tegen de slappe zedeleer der Jezuïeten gevoerd.

I.

De lectuur der ‘Provinciales’ blijft steeds een groot en edel genot. Men weet niet wat het meest te bewonderen: het tintelend vernuft, de eenvoudige, ongekunstelde welsprekendheid, of wel den klimmenden betoogtrant van den auteur. Toch is het mogelijk, dat kinderen der 19de eeuw sommige dier brieven wat langdradig vinden. De opsomming van door de Jezuïeten geoorloofde ondeugden eindigt wellicht met te verdrieten. Als we vernomen hebben, welke schelmstukjes edellieden, priesters en burgers mogen uitvoeren, hoe echtbreuk, moord, laster enz. hun wordt toegestaan, dan dunkt het schier overtollig ook nog te moeten hooren, dat volgens de eerwaarde paters de dienstboden onder sommige omstandigheden, als namelijk hun loon niet hoog genoeg is, stelen mogen. Voor de tijdgenooten was natuurlijk ook dit punt van belang, want wij begrijpen, hoe onveilig de toestand der meesters daardoor werd. Maar ons persoonlijk, zoo zou men zeggen, raakt dit niet. Het is voor ons enkel eene historische curiositeit meer, gevoegd bij de vele, welke wij reeds te kijken kregen.

Aan hem, die geneigd is zoo te oordeelen, bevelen wij de lezing van een merkwaardig artikel aan: ‘The doctrine of the Jesuits’ in het Januarinommer 1875 van ‘The Quarterly Review’. De ongenoemde auteur heeft zich de moeite getroost te onderzoeken, welke moraal in deze 19e eeuw door de Jezuïeten wordt ingeprent. Het resultaat is, dat de machtige compagnie nog altijd dezelfde bedenkelijke stellingen predikt, waartegen

Pascal een kruistocht heeft gevoerd. Men leze het ‘Compendium theologiae moralis’ van Pater Gury, een standaard werk in bijna alle Roomsch-Catholieke seminaries gebruikt, in vele talen vertolkt, in talrijke uitgaven verspreid, nog onlangs, in 1872, in het hoofdkwartier der kerk, te Rome zelf, op de pers der ‘Propaganda’ gedrukt. De auteur vindt het, ‘over het algemeen gesproken’, verkeerd, dat dienstboden, wier loon te laag is, zich door diefstal schadeloos stellen. Maar, zegt hij, er zijn niet weinige uitzonderingen; wanneer de lieden zich, door nood gedwongen, voor te schraal loon verbonden hebben, of wanneer zij weten, dat men hen door overmatig werk afbeult, dan mogen zij in het geheim zich zelven helpen; immers de goddelijke wet leert, dat de arbeider zijn loon waard is[1].

Ik kan mij voorstellen, dat iemand dit nog niet zoo heel erg vindt. Wellicht is men van oordeel, dat de eerbied voor eigendomsrecht in afgoderij kan overslaan en dat het b.v. aan eene dienstbode in een rijk huisgezin, die te vergeefs voor hare zieke, oude moeder ondersteuning vraagt, niet bijzonder euvel moet worden geduid, wanneer zij soms voor de arme, hulpelooze vrouw iets van den haar omringenden overvloed wegkaapt. Er kan, zoo zegt wellicht iemand, een strijd der plichten geboren worden, in het onderhavige geval strijd tusschen eerlijkheid en ouderliefde, en daarom meenden reeds de Stoïcijnen terecht, dat de zedelijkheid niet in de vervulling van afzonderlijke plichten, maar in den toestand van den geheelen innerlijken mensch gezocht moet worden. Het is inderdaad mogelijk allerlei netelige gevallen te bedenken, casus conscientiae, waarin men, door zich stipt aan het eene artikel der zedewet te houden, onfeilbaar aan overtreding van een ander schuldig wordt; misschien zouden de Jezuïeten minder aanstoot hebben gegeven, indien zij, in hun ijver om het geweten der onmondigen te bestieren, zich niet bevlijtigd hadden bij voorbaat in hun studeercel compleete lijsten van dergelijke moeielijke gevallen op te maken en voor ieder van hen de behoorlijke gedragslijn aan te wijzen.

Maar op die manier laat zich het toegeeflijk karakter der Jezuïetische moraal slechts ten deele verklaren. Een voorbeeld,

1 Compendium Theologiae Moralis. Auctore P. Joanne Petro Gury, S.J. Romae, ex Typographia Polyglotta S.C. de Propaganda Fide I, blz. 376.

wederom uit het beroemde werk van Pater Gury geput[1]. ‘Quirinus, die van plan is een stuk laken uit een winkel te stelen, pleegt bij nacht inbraak; hij steekt zeer voorzichtig een kaars aan, maar door een toeval, wellicht door den sprong van een kat, valt het licht in het stroo; in een oogenblik staat de geheele winkel in vlam en de dief redt te nauwernood door overhaaste vlucht zijn leven. Heeft Quirinus iets op zijn geweten? Neen, volstrekt niet, want aan zoodanig gevaar had hij niet gedacht. Hij heeft niet het laken op zijn geweten, dat hij stelen wou en waarop hij reeds de hand had gelegd, want tegen zijn wil is het verloren gegaan; hij heeft evenmin de overige schade op zijn geweten, want het dragen van een kaars doet niet rechtstreeks gevaar van brand ontstaan en daarenboven is hij met de meest mogelijke behoedzaamheid te werk gegaan.’ Geheel dezelfde geest ademt uit het volgende: ‘Iemand zet vergif of een valstrik op een plaats, waar zijn vijand, schoon zeer zelden, wel eens komt, met de opzettelijke bedoeling hem zijn leven te laten verliezen, indien hij er bij toeval komen mocht. Een dokter wijdt aan zijn patiënt dien graad van zorg, welken hij door zijn beroep strikt gebonden is hem te bewijzen, maar, opdat de patiënt, dien hij haat, bezwijken moge, ook volstrekt niets meer.’ Zijn deze lieden, vraagt Gury, schuldig aan moord, gesteld dat werkelijk in beide gevallen de dood volgt? Het antwoord luidt ontkennend: ‘in de eerste plaats, de gevolgde gedragslijn op zich zelf is niet onrecht, want, bij onze handelingen, hebben we met de bloote mogelijkheid, dat iemand er door benadeeld zal worden, niet te rekenen, en, in de tweede plaats, een daad wordt niet onrecht door de bedoeling, waarmede zij verricht wordt, want boos opzet is niet genoeg om iemand schade toe te brengen. De uitkomst moet dus toevallig worden genoemd; de slechte bedoeling ontneemt haar dit karakter niet’[2]. Ten slotte nog één vermakelijk staaltje van den zedelijken ernst der Jezuïeten. Gij hebt gestolen, maar weet het listig daarhenen te leiden, dat het vermoeden op een onschuldige valt en deze veroordeeld wordt. Zijt gij aan uw slachtoffer schadeloosstelling verschuldigd? Neen, want er moet onderscheid worden gemaakt tusschen de toevallige en de noodzakelijke gevolgen van een han-

1 I, blz. 406.
2 I, blz. 366.

deling, en boos opzet is niet voldoende om een daad tegenover een derde, welke op zich zelve beschouwd veroorloofd is, onrecht te doen zijn[1].

En deze duivelsche zedeleer wordt door den bisschop van Lausanne aan al de geestelijken van zijn diocees ten sterkste aanbevolen, op grond dat zij zoo gelukkig het midden houdt tusschen de twee uitersten van overgroote gestrengheid en overgroote toegeeflijkheid[2].

Voortreffelijk wordt door Dr. Dreydorff aangetoond, dat de moraal der Jezuïeten in zeker opzicht de macht van het geweten staaft, de behoefte om slechte daden tegenover de conscientie te rechtvaardigen. Om die reden werden theorieën uitgedacht als de reservatio mentalis, die van het doel dat de middelen heiligt enz. Maar, zegt onze auteur, de ontaarding bereikte in de theorie van het probabilisme haar toppunt. Terwijl overal elders het geweten nog als een macht erkend wordt, waarmede men rekenen moet, wordt het hier geheel ter zijde geschoven en aan de autoriteit van den een of ander deskundige, van een *doctor gravis* verkocht. Mij schijnt het, dat van dit laatste niet juist een grief tegen het Jezuïtisme mag worden gemaakt. Of is het niet eene eigenaardigheid van het Catholicisme als zoodanig, dat het den geloovige vermaant zijn geweten buiten zich te zoeken, bij den priester, bij de traditie, bij de kerk?

Voor de slechte zedeleer, welke door vele harer leden gepredikt wordt, mag de geheele ‘Compagnie van Jezus’ worden verantwoordelijk gesteld, want men heeft hier met eene streng gedisciplineerde orde te maken, bij welke geen individu zonder toestemming der aangewezen autoriteit iets schrijven of uitgeven mag. Maar wat is het oogmerk der orde? Is het huichelarij, als zij al hare werken en scheppingen met de bekende letters A.M.D.G. (Ad majorem Dei gloriam) teekent, en is het ware doel, waarmede de machtige maatschappij van Loyola zich trots allerlei stormen wist staande te houden, verpesting der

1 I, blz. 404. ‘An tenearis reparare damnum alicui obveniens occasione injustae tuae actionis, v. gr. si furatus fueris et furtum ipsi imputetur..... Imo probabiliter etiam negandum est, licet de industria egeris, ut actio tua ipsi imputetur, quia semper haec actio est tantum causa damni *per accidens* et non *per se;* non enim in illud ex natura sua efficaciter influxit. Prava enim intentio non sufficit ut injustum sit illud opus, quod ex se respectu tertii injustum non est.’

2 Quart. Rev. l.l., blz. 59.

zeden? Ik herinner hier aan wat reeds Pascal in zijn 5^{den} brief heeft gezegd:

'Sachez done que l'objet des Jésuites n'est pas de corrompre les moeurs: ce n'est pas leur dessein. Mais ils n'ont pas aussi pour unique bût celui de les réformer: ce serait une mauvaise politique. Voici quelle est leur pensée. Ils ont assez bonne opinion d'eux-mêmes pour croire qu'il est utile et comme nécessaire au bien de la religion que leur crédit s'étende partout et qu'ils gouvernent toutes les consciences. Et, parce que les maximes évangéliques et sévères sont propres pour gouverner quelques sortes de personnes, ils s'en servent dans ces occasions où elles leur sont favorables. Mais comme ces mêmes maximes ne s'accordent pas au dessein de la plupart des gens, ils les laissent à l'égard de ceux-là, afin d'avoir de quoi satisfaire tout le monde. C'est pour cette raison qu'ayant affaire à des personnes de toutes sortes de conditions et de nations si différentes, il est nécessaire qu'ils aient des casuistes assortis à cette diversité. De ce principe vous jugez aisément que s'ils n'avaient que des casuistes relâchés, ils ruineraient leur principal dessein, qui est d'embrasser-tout le monde, puisque ceux qui sont véritablement pieux cherchent une conduite plus sévère. Mais comme il n'y en a pas beaucoup de cette sorte, ils n'ont pas besoin de beaucoup de directeurs sévères pour les conduire. Ils en ont peu pour peu; au lieu que la foule des casuistes relâchés s'offre à la foule de ceux qui cherchent le relâchement.'

De wereld in de macht der kerk en de kerk in de macht der Jezuïetenorde: ziedaar het doel, waaraan alle overige belangen, hoe eerbiedwaardig ook op zich zelve, moeten worden ondergeschikt gemaakt. Laten industrie, volkswelvaart, wetenschap, zedelijkheid des noods bankroet gaan, mits dat oogmerk maar bereikt worde! Vandaar dat men in het hoofdkwartier der orde moord en brand roept tegen alle instellingen van den modernen staat, tegen de geheele moderne beschaving, tegen de vrijheid van geweten en van drukpers, tegen de vrije school, tegen het burgerlijk huwelijk. Vandaar dat de ultramontaansche partij geworsteld en gestreden heeft. totdat zij ten slotte de eenig legitieme in de Kerk geworden is en er nergens meer een geestelijkheid, gelijk vroeger de gallicaansche, gevonden wordt, welke, in het onbetwist bezit van rechtzinnigheid, zich verzet tegen de aanmatiging der curie, die de machten van den staat onder haren scepter wil doen buigen. Vandaar dat in onze

dagen Loyola's orde gereed is, zoodra de gelegenheid zich aanbiedt, Europa in vuur en vlam te zetten, ten einde het door haar geïnspireerde, onfeilbare orakel van Rome op zijn wereldschen troon te herstellen. Vandaar ten slotte dat zij in alle tijden zich beijverd heeft door middel van ‘une morale obligeante et accomodante’ de groote schare tot haren biechtstoel te lokken en aan haar gezag te onderwerpen, de dichte drommen van hen, die ongeneigd zijn om volgens de strenge eischen eener onverbiddelijke zedewet te leven.

De Jezuïeten stellen zich tot taak alles voor allen te zijn, ten einde allen aan zich te ketenen. Gezag is hun doel, niet zedebederf. De kleine, maar strenge secte der Jansenisten, die vooral uit den hoogen stand talrijke boetelingen tot zich trok, moest hun van den aanvang een doorn in het oog zijn. Pascal begreep zeer goed, om welke reden de genadeleer van Port-Royal verketterd en het klooster zelf in miskrediet gebracht moest worden. Hij doorzag het verband tusschen de zedeleer der Jezuïeten en hunne Pelagiaansche dogmatiek. ‘Allez donc voir ces bons pères, et je m'assure que vous remarquerez aisément, dans le relâchement de leur morale, la cause de leur doctrine touchant la grâce. Vous y verrez les vertus chrétiennes si inconnues et si dépourvues de la charité, qui en est l'âme et la vie; vous y verrez tant de crimes palliés et tant de désordres soufferts, que vous ne trouverez plus étrange qu'ils soutiennent que tous les hommes ont toujours assez de grâce pour vivre dans la grâce de la manière qu'ils l'entendent.’

Bij den eersten aanblik vat men niet, hoe Port-Royal en Pascal in den strijd tegen het Jezuïtisme het onderspit hebben kunnen delven. Wij lezen b.v. dat ‘de groote Caramuel’ aan zijn ordegenoot Zergol betreffende een casus conscientiae, door L'amy ter bane gebracht, het volgende schrijft: ‘Vous demandez, si un religieux qui se laissant aller à la fragilité aura abusé d'une femme de basse condition, laquelle se trouvant fort honorée de s'être abandonnée à un si grand personnage, s'en vante et le décrie, peut tuer cette femme? Que puis-je répondre à cela, sinon ce que j'ai oui dire au révérend Père N. docteur en Théologie et homme d'un grand savoir? Il disait que L'amy se serait bien passé de décider qu'il la pouvait tuer (m.a.w., dat L'amy de beslissing van zoodanig geval wel had kunnen achterwege houden), mais qu'ayant une fois fait imprimer cette décision, il était obligé de la soutenir et nous de la

défendre. Et en effet cette doctrine est probable, et un religieux s'en pourra servir, et tuer la femme dont il a abusé, de peur qu'elle ne le diffamât! Tu rem accurate perpende!'

Waar dergelijke schurkachtige stellingen in massa aan het daglicht werden gebracht, waar zij uit de boeken van levende en in groot aanzien staande Jezuïeten werden opgedolven, zouden wij meenen, dat er een storm van verontwaardiging moest zijn losgebarsten, hevig genoeg, om de door een helschen geest bezielde orde voor altijd in den afgrond te slingeren. En toch leert de geschiedenis dat Port-Royal en Pascal van aanklagers spoedig beschuldigden werden; dat zij hun offensieve rol moesten laten varen en zich tot zelfverdediging genoopt zagen, dat zij steeds meer in het nauw gebracht, ten slotte veroordeeld en overwonnen werden. Is er dan geen zedelijkheid op aarde? Is de wereldgeschiedenis niet het wereldgericht? De ergerlijke ontknooping van het drama, de zegepraal der satanische machten, de nederlaag der blanke onschuld, de snoode verwoesting van Port-Royal, dat alles brengt ons hier de sarkastische woorden van Lessing op de lippen: 'Wie bij sommige dingen zijn verstand niet verliest, heeft geen verstand te verliezen!'

Men bedenke evenwel dat Pascal niet in alle opzichten tegenover de Jezuïeten het onbetwistbaar goed recht aan zijne zijde had. De Provinciales vormen een heerlijk boek. Wie ze tracht te prijzen, gevoelt weldra, hoe belachelijk ongenoegzaam iedere lofspraak is. Niet te vergeefs heeft de groote man dan ook gearbeid. Hij is er in geslaagd aan zijn tegenstanders een onuitwischbaar brandmerk op het voorhoofd te drukken. Maar toch zijn er zwakke gedeelten in zijn pleidooi. Ik wil er een paar aanwijzen. Misschien kunnen mijne opmerkingen, gevoegd bij die van Dr. Dreydorff en anderen, het feit helpen verklaren, dat de Jezuïeten door Pascal en Port-Royal niet totaal vermorzeld zijn.

De Jezuïeten eischten niet, dat men God zou liefhebben. Bij monde van Escobar leerden zij: 'Dieu, en nous commandant de l'aimer, se contente que nous lui obéissons en ses autres commandements. Si Dieu eût dit: Je vous perdrai, quelque obéissance que vous me rendrez, si de plus votre coeur n'est pas à moi; ce motif, à votre avis, eût-il été bien proportionné à la fin que Dieu a dû et a pu avoir?' Pascal gevoelt niets voor dit bezwaar. Als hem verweten wordt dat hij in zijne Brieven met de Jezuïeten den draak steekt, dat hij een spotter

is, verdedigt hij zich door op het voorbeeld van God te wijzen, die volgens den bijbel over den ondergang der boozen lacht (Prov., blz. 157 en 158). En dezelfde Pascal gelooft, dat het niet van menschelijke willekeur, maar van goddelijke genade afhangt, of iemand al dan niet het pad bewandelt, dat naar den hemel leidt. Hij trekt partij voor de door de Jezuïeten aangerande stelling van Arnaud, ‘que la grâce, sans laquelle on ne peut rien, a manqué à Saint-Pierre dans sa chûte.’ God lacht dus over hen, aan wie hij de kracht onthoudt het goede te doen; God lacht dus over hen, die hij zelf in den eeuwigen afgrond stoot. Toch wil Pascal, dat wij zijn God zullen liefhebben. Zijn ergste grief tegen de Jezuïeten is deze, dat zij leeren: ‘qu'on peut-être sauvé sans avoir jamais aimé Dieu en toute sa vie.’ Bij Pascal is God beul en beminnelijk tevens. Wisten we niet, dat de dogmatiseerende mensch meestal een door en door onverstandig wezen is, bijzonder goed in staat om tegenstrijdige stellingen met gelijke kracht vast te houden, zoo zouden ook wij met Pascal meenen, dat de liefde, die hij zijn God toedroeg, niet natuurlijk, maar een miraculeus gewrocht van hemelsche almacht is geweest. De bloot uitwendige vroomheid der Jezuïeten had hier in ieder geval de logica voor zich.

Dit is niet de eenige omstandigheid, waarin ik mij, bij vernieuwde lezing der Provinciales, er op betrap, tegen Pascal en vóór de Jezuïeten partij te trekken. Aan de slappe, vaak schurkachtige moraal der Jezuïeten ligt overal de overtuiging ten grondslag, dat de mensch op aarde mag genieten, dat ons leven niet met een somber floers behoeft te zijn overtogen; aan de strenge eerbiedwekkende moraal van Pascal de overtuiging, dat ieder genot, van welken aard ook, een valstrik is, dat de Christen enkel lijden en zich kastijden moet, dat men behoort te kiezen tusschen God en de wereld. De humanistische pater Le Moine, die kunst- en natuurgenot in bescherming neemt, die zelfvoldoening, als men waarlijk zijn best gedaan en iets goeds tot stand heeft gebracht; vrij onschuldig noemt, schijnt mij veel gezonder toe, meer in overeenstemming met den geest van den nieuweren tijd, dan de echt catholieke Pascal, die alle vreugde als onheilig vonnist, die deugd en vroomheid beiden akelig en terugstootend maakt voor den van nature naar geluk strevenden mensch. De trekken, waaraan Pascal den Christen herkent, ‘tout à fait détaché des sentiments auxquels l'Evangile oblige de renoncer,’ zijn dezelfde als door den pater Jezuïet aan ‘le

dévot sauvage et farouche' worden toegeschreven. Zij worden aldus opgesomd: 'Il est sans yeux pour les beautés de l'art et de la nature. Il croirait s'être chargé d'un fardeau incommode, s'il avait pris quelque matière de plaisir pour soi. Les jours de fête, il se retire parmi les morts. Il s'aime mieux dans un tronc d'arbre ou dans une grotte, que dans un palais ou sur un trône. Quant aux affronts et aux injures, il y est aussi insensible que s'il avait des yeux et des oreilles de statue. L'honneur et la gloire sont des idoles qu'il ne connaît point, et pour lesquelles il n'a point d'encens à offrir. Une belle personne lui est un spectre. Et ces visages impérieux et souverains, ces agréables tyrans qui font partout des esclaves volontaires et sans chaînes, ont le même pouvoir sur ces yeux que le soleil sur ceux des hiboux.' Wat antwoordt Pascal op dezen ondeugenden persiflage van het ascetisme? 'Si ce n'est là l'image d'un homme tout à fait détaché des sentiments auxquels l'Evangile oblige de renoncer, je confesse que je n'y entends rien.' Als men zulke woorden leest, dan begrijpt men dat de geest, die Pascal bezielde, niet gezegevierd heeft. De groote man staat met beide voeten in de wereldvliedende kerk der middeleeuwen; hij heeft zijn hart verpand aan wat der ontbinding nabij is; hij is een vriend van het oude, dat sterven moet. In den Jezuïet daarentegen zien wij hier den bode van een nieuwen, beteren tijd; hij is vijand van een ascetisme, dat over de natuur het anathema uitspreekt en een lofrede op de droefheid houdt; hij kent Gode welgevalliger offeranden dan die van gesmoorde hartstochten en een wreed gefolterd hart; hij huldigt met zijn eeuw het betrekkelijk goed recht der heidensche levensopvatting en reikt, in één opzicht althans, aan het protestantisme de hand, in zoover namelijk als het motto van dit laatste luidt:

> Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
> Der bleibt ein Narr sein Leben lang.

In de 17de eeuw gold nog bij velen deze stelregel: een ketter deinst voor niets terug, voor logen noch laster. Dat wist Pascal, en vandaar dat hij, zeer slim, ten einde aan zijne polemiek tegen de Jezuïeten meer klem bij te zetten, in de eerste der 'Provinciales', zijn eigen persoon geheel achter de schermen houdt. De lezer bespeurde niet of hij voor dan wel tegen Arnaud was; er bestond geen middel op de rechtzinnig-

heid van Montalte een smet te werpen; deze onbekende briefschrijver scheen een man naar de wereld, die met dogmatische kwesties zijn hoofd niet brak, de buitensporigheden der Jezuïeten van de luchtigste zijde beschouwde en geen ander doel had dan den vroolijken Parijzenaar ten koste der eerwaarde Paters te doen lachen. Het is alsof Pascal naar den bekenden regel handelde, dat wie in Frankrijk bespottelijk wordt tevens verslagen is. Waarschijnlijk ergerden zich zijne hoogernstige vrienden, de mannen van Port-Royal, aan den toon dier eerste brieven; de geest, die uit de volgende ademt, is ten minste een andere; het is een geest van innige droefheid en heilige verontwaardiging; de taal wordt steeds waardiger, aangrijpender; de citaten hopen zich op, en er wordt een afgrond van snoodheid en goddeloosheid getoond, zoo ontzettend, dat zelfs de lichtzinnigste nu niet meer lachen kan. Toch hebben de brieven in zeker opzicht hun effect gemist. Ik wil gaarne erkennen, dat dit voor een deel aan de verbastering der geheele Fransche kerk en maatschappij, aan de stompheid van zedelijken zin bij het Fransche volk moet geweten worden. Hoeveel grooter en algemeener was de werking, die Luther's brieven eens in Duitschland te weeg brachten! Toch begon ook hij niet terstond met tegen Paus en Kerk te prediken, toch tastte ook hij aanvankelijk slechts enkele misbruiken aan en dat zelfs op minder harde wijze dan door Pascal geschiedde. Maar de Jezuïeten mochten belachelijk en zelfs verachtelijk zijn: het bleef eene lichtzijde dat men bij hen voor een zeer geringen prijs zijne absolutie kon koopen, en vandaar dat de lichtvaardige, maar tevens bijgeloovige schare er niet toe besluiten kon hun toegefelijken biechtstoel tegen den ernstigen en onomkoopbaren biechtstoel der Jansenisten in te ruilen. Toch verklaart dit slechts voor een deel het échec van Port-Royal. Voor een ander deel moet, gelijk ik reeds zeide, de levenskracht van het Jezuïtisme daaraan geweten worden, dat het levenslust bezat, dat zijn vroomheid een meer wereldsch karakter vertoonde dan die der Jansenisten.

Nog een reden, waarom Pascal er niet geslaagd is het Jezuïtisme te vernietigen, wordt te dikwijls over het hoofd gezien. Zijne bestrijding was niet radikaal genoeg en kon het niet wezen, daar hij met zijne vijanden één lijn trok, zoodra het er op aankwam, den bodem, waaruit het onkruid zoo welig voortsproot, den bodem der Katholieke kerk, als heilig te er-

kennen. Op dit feit legt Dr. Dreydorff, protestant en predikant, bijzonderen nadruk. En inderdaad kan het gewicht er van moeilijk geloochend worden. Een paar woorden tot toelichting.

In de laatste der ‘Provinciales’ speelt Pascal niet, gelijk in de vroegere, eene offensieve, maar eene defensieve rol. Hij is van aanklager beschuldigde geworden. Het is hem te doen om Port-Royal en zich zelf van ketterij vrij te pleiten. Hij verdedigt zijne rechtzinnigheid en die zijner vrienden, tast evenwel nergens die zijner vijanden aan Hoe zijn de slimme Jezuïeten er in geslaagd het lastig onderzoek naar hunne moraliteit van de baan te schuiven en er eene geheel andere quaestie, eene quaestie, waarbij de tot dusver zegevierende partij aan het kortste einde moest trekken, voor in de plaats te goochelen? Zij hebben den Achilleshiel van hun geduchten antagonist opgespoord en hem daar eene wonde toegebracht. Pascal was kwetsbaar, omdat hij vol afschuw was van ketterij, omdat hij de Catholieke kerk als de onbevlekte bruid van Jezus wilde blijven vereeren, als eene goddelijke instelling buiten welke geen heil en geen waarheid te vinden is, terwijl nogtans zijn betoog de strekking had te toonen dat diezelfde kerk door den overwegenden invloed der Jezuïeten ‘verpest en meineedig’ geworden was. Pascal was kwetsbaar, omdat hij het onvereenigbare vereenigen wilde, omdat hij vast besloten was zich niet van Rome los te scheuren, ‘liever Jezuïet dan Calvinist’ te zijn, en nogtans zijn geweten hem verbood zich aan het door de Jezuïeten ingeblazen en door de hoogste kerkelijke autoriteit, door den Paus, over Jansen en zijne aanhangers uitgesproken vonnis te onderwerpen. Vandaar dat het den Jezuïeten mogelijk was Pascal in den val te lokken en eensklaps aan den strijd eene wending in hun voordeel te geven, door eenvoudig den volgenden syllogisme te voorschijn te brengen: ‘Celui qui écrit les lettres est de Port-Royal; le Port-Royal est déclaré hérétique; donc celui qui écrit les lettres est déclaré hérétique.’

Als goed Catholiek, maar als slecht politicus onderneemt Pascal het zich en de mannen van Port-Royal te zuiveren. De strijd is nu van ethisch op kerkelijk-dogmatisch gebied overgebracht, hij wordt meer en meer persoonlijk, ontaardt in een godgeleerd geschil van gewonen aard, dat aan de groote massa weinig belang inboezemt; de strijd is voor Pascal voortaan verspilling van krachten in een bij voorbaat verloren proces.

Eerst tast Pascal den minor van den zooeven genoemden

syllogisme aan. ‘Je ne suis point de Port-Royal’, luidt zijn antwoord. ‘Prouvez donc d'une autre manière que je suis hérétique, ou tout le monde reconnaîtra votre impuissance. Prouvez par mes écrits que je ne reçois pas la constitution... Je vous y ferai bien voir le contraire. Car, quand j'ai dit, par exemple, dans la quatorzième lettre, “qu'en tuant, selon vos maximes, ses frères enpéché mortel, on damne ceux pour qui Jésus-Christ est mort”, n'ai-je pas visiblement reconnu que Jésus-Christ est mort pour ces damnés, et qu'ainsi il est faux qu'il ne soit mort que pour les seuls “prédestinés,” ce qui est condamné dans la cinquième proposition? Il est donc sûr, que je n'ai rien dit pour soutenir ces propositions impies, que je déteste de tout mon coeur. Et quand le Port-Royal les tiendrait, je vous déclare que vous n'en pouvez rien conclure contre moi, parceque, grâces à Dieu, je n'ai d'attache sur la terre qu'à la seule église catholique, apostolique, et romaine, dans laquelle je veux vivre et mourir, et dans la communion avec le pape son souverain chef, hors de laquelle je suis très-persuadé qu'il n'y a point de salut.’

‘Je ne suis point de Port-Royal’. ‘Hier liegt Pascal’, zegt Dr. Dreydorff, ‘of wel, hij spreekt waarheid, maar... als een Jezuïet.’ Dit vonnis is zeer gestreng. Eenstemmig van geest was Pascal zeker niet met de mannen, in wier midden hij woonde, hij, de eenig mannelijke onder hen, de eenige, die aan de Jezuïeten durfde zeggen, dat hij ze *verachtte*, de eenige, die energie genoeg bezat om als aanklager op te treden, terwijl de overigen hunne Christelijke gezindheid wilden toonen door zwijgend te lijden, eene valsche vredelievende politiek wilden doen zegevieren door hoogachting te huichelen voor onverbiddelijke vijanden. Dr. Dreydorff heeft zoo voortreffelijk Pascal's ontevredenheid met zijn bezadigde, gematigde, *ondankbare* vrienden en Port-Royal's ontevredenheid met zijn *vurigen*, onvoorzichtigen kampioen geschilderd, dat ik op grond van het door hemzelf gezegde (blz. 336-344) het waag den bij uitnemendheid oprechten Pascal vrij te pleiten, al moge hij in een oogenblik van wrevel meer gezegd hebben dan zich strikt verantwoorden liet. In den hoogeren zin des woords was Pascal inderdaad vreemdeling in Port-Royal; hij stond er buiten en er boven.

Maar overdrijving is het om die reden Pascal een onbewust Protestant te noemen of zelfs hem met een man als Luther te willen vergelijken. Dit is het kenmerk van den Protestant,

dat, als hij in een pijnlijk dilemma tusschen geweten en kerk geklemd zit, aan beide van welke zijn hart hangt, hij het recht van het geweten, het recht van den individu, zijne vrijheid handhaaft en aan de kerk, aan de groote indrukkende macht buiten hem den handschoen toewerpt. Men wil ons soms diets maken, dat de Protestant zijn naam verdient, in zoover hij, als er tusschen overlevering of heilige schrift, of, wat op hetzelfde nederkomt, tusschen overlevering van later en van vroeger tijd, gekozen moet worden, voor de vroegere overlevering, voor de heilige schrift in de bres springt. Met dien maatstaf gemeten zou Pascal bijna waarlijk Protestant zijn geweest; maar wie zoo oordeelt heeft enkel oog voor wat aan de oppervlakte zichtbaar is, hij dringt niet tot het diepste der dingen door: anders toch zou hij inzien, dat de Protestant *om der conscientie wille* aan overlevering of kerk den scheidsbrief reikt, *om der conscientie wille* het woord der Schriftuur handhaven wil. Hij buigt voor geen uitwendig gezag, of, zoo hij er voor buigt, dan doet hij het, omdat zijne *conscientie* er hem toe noopt. Geen heteronomie, maar autonomie is zijn beginsel.

Pascal daarentegen gruwt van heteronomie. Zorgvuldig tracht hij zich te verhelen, dat er een breuk bestaat tusschen de kerk aan de eene, zijn zedelijk en godsdienstig bewustzijn aan de andere zijde. Hij is er met Paulus, met Augustinus, met Jansen vast van overtuigd, dat God in ons werkt het werken en het willen, en toch deinst hij er voor terug met Calvijn de onweerstaanbaarheid der genade te leeren of wel den vrijen wil prijs te geven, want dat ware ketterij! Hoeveel kloeker was de Pascal der eerste dan die der laatste brieven! In zijn tweede Provinciale maakte hij de modderende Thomisten belachelijk, die eenerzijds met de Jezuïeten leerden, dat ‘la grâce suffisante’ aan *alle* menschen geschonken was, en anderzijds met de Jansenisten, dat ‘la grâce efficace’, de genade, welke de bekeering des zondaars werkt, slechts aan *enkelen* werd verleend. ‘C'est à dire,’ heette het toen, que tous ont assez de grâce, et que tous n'en ont pas assez; c'est à dire, que cette grâce suffit, quoi qu'elle ne suffise pas; c'est à dire qu'elle est suffisante de nom et insuffisante en effet... En vérité, si j'avais du crédit en France, je ferais publier à son de trompe: “ON FAIT À SAVOIR que quand les jacobins disent que la grâce suffisante est donnée à tous, ils entendent que tous n'ont pas la grâce qui suffit effectivement.” En nu, in zijn laatsten

brief onderneemt Pascal zelf de wanhopige taak het onvereenigbare te vereenigen; hij leert nu in éénen adem, dat ‘la grâce efficace’ den zondigen wil aan zich onderwerpt en dat zij hem niet aan zich onderwerpt; dat zij tot redding der zielen voldoende is en dat zij niet voldoende is, daar er nog iets aan haar hapert, namelijk de vrije toestemming des menschen. Hij roemt er nu op tegenover Calvijn te handhaven ‘le pouvoir que la volonté a de résister même à la grâce efficace et victorieuse’. M.a.w. de mensch is te gelijker tijd en in denzelfden zin vrij en niet vrij tegenover God; ‘il consent infailliblement et même nécessairement, non pas d'une nécessité absolue, mais d'une nécessité d'infaillibilité’. Men bespeurt het: Pascal schippert en plooit nu evenzeer als de Thomisten; hij wedijvert met hen in inconsequentie; hij blaast te gelijker tijd heet en koud. Heeft hij dan zijn logica vergeten? Neen, maar hij WIL niet van de kerk afvallen, hij WIL niet met den vervloekten Calvijn zich op ééne lijn stellen, hij WIL een gehoorzaam aanhanger van Rome blijven.

Om die reden VEINST hij niet te weten, dat men Jansenius slechts in naam wegens zijne voorgewende afwijking van de leer van Augustinus heeft veroordeeld, maar dat het inderdaad de feitelijke overeenstemming met die leer was, welke de Jezuïeten in hem haatten. Hij doorziet de schelmerij der Jezuïeten, maar drukt de oogen voor haar dicht; hij gelooft, o neen, hij beweert eenvoudig de veroordeeling der stellingen te kunnen onderteekenen, ‘want,’ zegt hij, ‘het pauselijk vonnis treft slechts den ketterschen zin, waarin zich die stellingen zonder twijfel laten uitleggen.’ Zoo sust Pascal zijn geweten, zijn beter ik in slaap, ten einde een onderdanig zoon der kerk te kunnen blijven, een getrouw ridder der ‘zuivere, onbevlekte’, maar door de heerschappij der Jezuïeten bezoedelde bruid van Jezus. Hij bedient zich van een heerlijken kunstgreep om alles te kunnen verdoemen wat Rome verdoemt. Laat een ware stelling door den Paus veroordeeld worden; welnu, dan blijkt er uit, dat zij dubbelzinnig is, dat zij in ketterschen zin kan worden opgevat. Het is alsof wij Newman hooren, wanneer deze in zijn bekenden brief tegen Gladstone van Rome's kanselarijstijl gewaagt. ‘Bij de censuur van boeken, welke tegen leer of tucht zondigen,’ zoo ongeveer spreekt de groote catholieke theoloog, ‘is het stylus curiae de stellingen te veroordeelen in de woorden van den auteur zelf en in den zin, door hem aan

die woorden gehecht. Vandaar dat een stelling, welke oogenschijnlijk waarheid is, veroordeeld kan worden, omdat er een schild der dwaling van gemaakt is. “Het geloof, dat in goede werken zich uit, rechtvaardigt.” “Er is geen godsdienst, waar geen liefde is.” Deze stellingen kunnen in een goeden zin worden opgevat, maar zij zijn bij Quesnel veroordeeld, omdat zij bij hem in valschen zin voorkwamen.’

Pascal, schoon door catholieke ouders in diep ontzag voor den heiligen stoel van Rome opgevoed, brengt het nogtans niet geheel zoover in slaafsche onderwerping als de vroegere Protestant, pater Newman. In één opzicht is hij vast besloten zijn vrijheid te handhaven. Eischt Rome, dat de vijf stellingen worden verworpen, dan is hij bereid te gehoorzamen, want niets belet aan die stellingen een ketterschen draai te geven, en de onfeilbare kerk is in haar recht, wanneer zij door hare organen beslist wat godsdienstige waarheid, wat dwaalleer is. Maar Rome wil meer; Rome wil dat de vijf stellingen in den zin verworpen worden, dien Jansen er aan gehecht heeft. Pascal nu heeft zich vast voorgenomen niet, tegen beter weten in, den vromen bisschop van Ypres, den verdediger van de onvervalschte leer der genade, te veroordeelen. Tot zulk eene schurkenstreek laat hij zich niet dwingen. De vraag, of Jansen eene veroordeelde ketterij heeft gepredikt, raakt volgens hem niet de leer, welke op bovennatuurlijke openbaring steunen moet, maar een feit, dat ieder, die oogen heeft en lezen kan, in staat is te beoordeelen. Men make onderscheid tusschen ‘la question de droit’ en ‘la question de fait’. Hij zegt: ‘Toutes les puissances du monde ne peuvent par autorité persuader un point de fait non plus que le changer; car il n'y a rien qui puisse faire que ce qui est ne soit pas.... S'il s'agit d'un point de fait, nous en croirons les sens, auxquels il appartient naturellement d'en connaître;.... si l'on avait des observations constantes qui prouvassent que c'est la terre qui tourne, tous les hommes ensemble ne l'empêcheraient pas de tourner, et ne s'empêcheraient pas de tourner avec elle.’ In denzelfden geest, schoon minder sterk, lieten zich de overige leden van Port-Royal uit.

Maar de consequentie van dit verzet doorzag Pascal niet, en de goede Jansenisten schrikten terug, toen zij hun getoond werd. Op zijn standpunt had aartsbisschop Péréfixe volkomen recht, toen hij in 1664 tegen de weerspannige nonnen van Port-

Royal aanvoerde: ‘Is het waar, dat de Paus en de kerk, als het feiten betreft, niet onfeilbaar zijn, dan moet de grond van ons geheele geloof ondermijnd heeten. Mag ik niet volgens denzelfden afschuwelijken stelregel zeggen, dat het veroorloofd is te betwijfelen, wat de Heilige Schrift zegt? Geldt het niet een feit, wanneer het de vraag is, of de Vulgata, welke ons tegenwoordig door de kerk als de ware Heilige Schrift wordt voorgelegd, nauwkeurig gedrukt en trouw vertaald is?... Is het niet de vraag betreffende een feit, of de algemeene conciliën, die geloofspunten beslecht hebben, wettig en vrij verzameld waren?’

Pascal gevoelt zich verplicht zich en zijne vrienden van de gruwelijkste misdaad, welke hij bedenken kan, van ketterij, van weerspannigheid tegen de heilige, alleen zaligmakende moederkerk vrij te pleiten. Men stelle zich zijne verrukking voor, toen God zelf, door het wonder van den heiligen doorn, den strijd scheen te beslechten en Port-Royal als goed catholiek te legitimeeren. Maar de Jezuïeten verlangden een anderen officieelen reispas, zij eischten onvoorwaardelijke onderwerping aan Rome's uitspraak, zij wisten zelfs het wonder zoo te verklaren, dat het juist tegen Port-Royal getuigde. In het Jezuïetisch vlugschrift RABAT-JOYE, naar aanleiding van dit mirakel uitgegeven, lezen wij ongeveer het volgende: Toegegeven, dat het wonder, waarop de Jansenisten zich beroemen, hebbe plaats gegrepen; wat volgt daaruit? Toch wel niet, wat zij de driestheid hebben er mede te willen staven, dat God door het wonder hun verzet tegen de kerkelijke beslissingen sanctioneert? Zelfs een engel uit den hemel zou tegenover de kerk van gezag verstoken zijn. Het is godslastering te meenen, dat God voor de oogen der Jansenisten een wonder zou hebben gewrocht om hen in hunne ongehoorzaamheid tegen de kerk te stijven. Het wonder kan derhalve geen geloofsbrief zijn. De echte Catholieken hebben het niet noodig, daar zij zoowel zonder als met wonder van de waarheid van hun geloof overtuigd zijn. Heeft dus het wonder van den heiligen doorn plaats gegrepen, zoo moet het tot die wonderen gerekend worden, welke God nu en dan gebeuren laat, ten einde op bijzonder krachtige wijze de harten der ongeloovigen treffen. Zoo leert ook de apostel, dat teekenen en wonderen in het belang der ongeloovigen, en niet voor de geloovigen, geschieden. Toen Syrische Joden eens honend in een Christusbeeld staken, stroomde er bloed uit; dit bloed

wrochtte in de synagoge verschillende wonderen, die de Joden tot bekeering brachten. Wellicht heeft de barmhartige God een dergelijke bedoeling met het wonder van den heiligen doorn gehad, en is het niet toevallig, dat hij zich juist van eene reliquie bediend heeft, welke met dat kostbare bloed gekleurd werd, dat tot heil der *geheele wereld* vergoten is; eene waarheid, die juist door de Jansenisten geloochend wordt. Het is als het ware de laatste poging, door God in het werk gesteld, om hunne harten te treffen. Nadat de heilige apostelen, de bisschoppen, de stedehouders Christi, allen te vergeefs, gesproken hebben, spreekt God zelf nog ten slotte door het bloed van zijn zoon, klevende aan een reliquie, welke van den *deemoed* en de onvoorwaardelijke *gehoorzaamheid* van dien zoon getuigenis aflegt, ten einde zoo de Jansenisten tot betrachting dier beide hun onbekende dengden op te wekken.

En thans herhaal ik de vraag, die reeds vroeger gesteld werd. Pascal heeft buiten twijfel aan het Jezuïtisme groote afbreuk gedaan; sedert de verschijning der ‘Provinciales’ is de naam Jezuïet op veler lippen een scheldwoord. Maar toch, het is den eerwaarden paters gelukt het vrome Port-Royal te vermoorden, en tot op den huidigen dag, ja zelfs thans meer dan ooit, voeren zij heerschappij over de kerk. Vanwaar dat Pascal er niet in geslaagd is hun macht te breken, vanwaar dat het vrome leven, binnen de muren van Port Royal opgewekt, zich niet in ruimen kring verspreid heeft en een zaad der toekomst is geworden?

Het antwoord is, gelijk bleek, tweeledig. Pascal en Port-Royal wilden aan den godsdienst alleen het geheele menschelijk leven zien toegewijd. Volgens hen moest het bestaan van den Christen ééne onafgebroken boetedoening zijn. De Jezuïeten daarentegen, advokaten eener wereldsgezinde vroomheid, veroorloofden den mensch zijn hart tusschen hemel en aarde te verdeelen. Zij konden de opvoeders zijn van een eeuw, die niet met den godsdienst breken wilde, maar nogtans van het leven te genieten verkoos. Daarenboven kan men zeggen, dat Port-Royal niet zoozeer door de Jezuïeten als wel door eigen flauwheid en halfslachtigheid, door de weifelende houding zijner hoofden is ten val gebracht. Het protest tegen de kerkverbastering kon niet met kracht voortgezet, kon niet met goed gevolg bekroond worden, omdat Pascal en Port-Royal weigerden eene vijandige houding tegen de kerk aan te nemen,

omdat zij in haar eene met goddelijk gezag bekleede instelling wilden blijven vereeren. Het is onlogisch in éénen adem te beweren, dat de kerk heilig en onheilig is. Wie van hare zaligmakende kracht overtuigd is, kan geen ernstigen strijd tegen haar voeren. De kerk der zeventiende eeuw is de kerk der Jezuïeten: vandaar dat Pascal wel zijne eigene rechtzinnigheid en die van Port-Royal tracht te bepleiten, maar er geen oogenblik aan denkt het Jezuïtisme, dat van Augustinus is afgevallen, van ketterij te beschuldigen. Wij zien Pascal en Port-Royal in hun schulp kruipen. Wij zien hen zich tot de bescheiden taak van zelfverdediging bepalen.

Zoo toonden zij hunne echt catholieke gezindheid, hunne onderworpenheid aan het uitwendig gezag. Werkelijk was Pascal in de eerste plaats Catholiek, daarna mensch. Men lette eens op het groot verschil van toon tusschen die brieven, welke verhalen, hoe de zedeleer door de Jezuïeten verdraaid en verbasterd wordt, en die, waarin hun misbruik der godsdienstige ceremoniën wordt gebrandmerkt. Als Pascal bericht, dat het volgens de Jezuïeten geoorloofd is te stelen en te moorden, dan wijkt de lach niet van zijn lippen. Hij ergert zich niet, want de voorgedragen maximes zijn zoo bespottelijk, zoo krankzinnig, dat men haast vergeet hoe snood en gevaarlijk zij tevens zijn. Maar schoon de rol van bloot referent, welke hij aangenomen heeft, hem tot kalmte vermaant, bespeurt men, hoe zijn hart trilt van toorn en verontwaardiging, wanneer hij van de luchthartige manier spreekt, waarop door de Jezuïeten de heilige sacramenten worden bediend. Het blijkt duidelijk, dat de Catholiek in Pascal nog kwetsbaarder en kittelooriger is dan de zedelijke mensch. Zelfs in het oog loopend was de manier, waarop hij zijne verknochtheid aan de gebruiken der kerk toonde. Gedurende den laatsten tijd zijns levens, zoo verhaalt ons zijne bloedverwante, was zijne eenige uitspanning het bezoeken van kerken, in welke reliquieën waren. En ten einde zichzelf zooveel mogelijk van zijne zaligheid te vergewissen, trachtte hij, op echt catholieken trant, in ascetisme de heiligen te evenaren.

Waarlijk, Pascal was niet, gelijk men soms gelieft te zeggen, ‘een onbewust Protestant’, maar een goed vroom Catholiek, die aan de goddeloosheid van het Protestantisme en aan de goddelijkheid der ééne catholieke kerk nooit getwijfeld heeft. Indien hij, gelijk thans de oud-Catholieken, de onfeilbaarheid

des Pausen bestreed, zoo was het enkel om die der kerk des te nadrukkelijker te handhaven; de geest, die hem, en, schoon in zwakkeren graad, ook Port-Royal bezielde, was geen nieuwe, geen levenwekkende, geen vrije geest, geen zaad der toekomst; het kan ons niet verwonderen, dat de kleine partij, welke geen secte wezen wilde, spoedig overvleugeld werd: ook hier is de wereldgeschiedenis het wereldgericht geweest.

Maar al is men in staat den dissonant op te lossen, welken de afloop der geschiedenis van Port-Royal ons te hooren geeft, toch zal niemand zijn sympathie en bewondering onthouden aan die kleine groep van edele en beschaafde mannen, welke door strengheid van leer en tucht het zout der kerk waren, toen de wereldsgezinde vroomheid en de zedelooze biechtmoraal der Jezuïeten aan het hooger leven des menschen groote schade dreigden toe te brengen. Wie de aantrekkelijke figuren van St. Cyran, Arnauld, zuster Angelica en hunne vrienden met liefde en talent geschilderd wil zien, herleze de schoone Gidsartikelen van Prof. Quack over Port-Royal.

II.

Dat Pascal, schoon vijand van de inschikkelijke vroomheid der Jezuïeten, nogtans goed Catholiek was, bleek ook uit zijne schriftelijke nalatenschap. Men vond onder anderen de volgende woorden: ‘Toutes les vertus, le martyre, les austérités, et toutes les bonnes oeuvres sont inutiles hors de l'Eglise et de la communion du Chef de l'Eglise qui est le Pape.’ Sedert jaren was Pascal bezig geweest bouwstoffen voor een groot apologetisch werk te vergaderen, maar, om welke reden dan ook, hij was er nooit toe overgegaan het boek ineen te zetten, en, na zijn overlijden, vond men enkel een pêle-mêle van aanteekeningen, op losse reepen papier. Toch zagen zijne vrienden in, dat deze verstrooide fragmenten meer waard waren dan menige bibliotheek en zij besloten den kostelijken schat aan de vergetelheid te ontrukken. Zij schiftten, legden ter zijde wat onbruikbaar was of onbeduidend scheen, classificeerden de rest en maakten er een boek van, dat dezen titel voeren kon: ‘Pensées de Pascal sur la Religion et sur quelques autres sujets.’ Overeenkomstig de gewoonte dier dagen mocht het werk niet in het licht verschijnen zonder door eenige theologen

van gezag geijkt te zijn. Drie bisschoppen, een aartsdiaken en dertien doctoren der Sorbonne lieten zich vinden om het peetschap der ‘Pensées’ te aanvaarden, maar niet zonder dat, tot groot verdriet van Pascal's zuster, Madame Périer, vooraf menig stoute gedachte gekortwiekt, menige vermetele uitdrukking getemperd werd. Zonder eerbied voor den reusachtigen geest van den schrijver, snoeiden en verminkten de helden der Kerk, de mannen van onverdachte rechtzinnigheid. Daarenboven rekenden zich de vrienden van Pascal, de angstige Jansenisten, verplicht menige uitdrukking te verdraaien of te verwateren, welke den Jezuïeten een voorwendsel tot nieuwe vijandelijkheden had kunnen zijn. Onlangs door Paus Clemens IX in de gelegenheid gesteld om met behulp van eene dubbelzinnige uitdrukking zich aan de constitutie van 1656 te onderwerpen, waarbij de vijf stellingen van Jansenius in den zin van Jansenius zelven veroordeeld waren, wilden zij, moede van den strijd, den vrede ongaarne weder in gevaar brengen. Te meer moest alles vermeden worden, wat den Jezuïeten aanstoot kon geven, daar de bloote uitgave van een boek, uit de pen van Pascal, hunnen meest geduchten tegenstander, gevloeid, in die dagen nog als een oorlogsverklaring kon gelden. Wij meenen dat de angstvalligheid van Arnauld, Nicole en Roannez zeer goed te verontschuldigen is; toen echter deze vrome broeders in de voorrede tot hunne uitgave huichelden de ‘Pensées’ van Pascal te laten afdrukken ‘sans y rien ajouter, ni changer’, toonden zij, zooals het scherpe vonnis van Dr. Dreydorff luidt, dat de Jansenisten, wanneer het in hun kraam te pas kwam, even schandelijk met de waarheid durfden spelen als de Jezuïeten. De vrucht van den leugen was, dat alle volgende geslachten de door hen bezorgde en veelvuldig nagedrukte editie voor goede munt aannamen, totdat eindelijk Cousin, door een nauwkeurige vergelijking met het manuscript, het groote verschil tusschen den echten en den valschen Pascal ontdekte en kort daarna Faugère de wereld met de eerste getrouwe uitgave der ‘Pensées’ verrijkte.

Over den inhoud der ‘Pensées’ kan ik wellicht zwijgen. Ieder beschaafd man heeft ze gelezen, kent de vlammende woorden over ‘la misère’ en ‘la grandeur de l'homme’ van buiten. Ieder weet, hoe Pascal's beschouwingen over het dogma van den zondeval, stellig tegen zijne bedoeling, het eerst den waren weg gewezen hebben tot verklaring van de godsdienstige

leerstellingen, den weg om ze af te leiden uit de diepten en ondiepten van 's menschen geest, uit de veelsoortige ervaringen van het heen en weder geslingerd gemoed.

Wij hebben thans met het tweede der aan het hoofd van dit artikel door ons genoemde werken te maken. Vanwaar de schromelijke tegenstrijdigheden tusschen de verschillende ‘Pensées’ van Pascal? Vanwaar dat hij zijn apologetisch werk nooit voltooid heeft? Aan de oplossing vooral van deze beide problemen heeft Dr. Dreydorff, niet zonder gunstig gevolg, zijne krachten beproefd.

Toen de oorspronkelijke Pascal aan de geschiedenis was weergegeven, deed zich een zonderling schouwspel voor. De mannen, die het vroom bedrog der Jansenisten ontsluierd hadden, oogstten van Pascal's zoogenaamde bewonderaars en geestverwanten enkel ondank. Deze laatsten konden het niet zetten, dat hun de traditioneele Pascal ontroofd werd; zij gewaagden van een snoode poging om den roem van den grooten apologeet te verdonkeren. Zelfs de scherpzinnige Vinet keurde de opzettelijke verdraaiingen der eerste uitgevers goed, hij verdedigde ze als een uitstekende verklaring tegen het der wereld weergegeven manuscript, verkoos alzoo, ofschoon protestantsch theoloog, de traditie boven de schrift en schuwde niet de onvermijdelijke gevolgtrekking, dat de minder begaafde vrienden den genialen Pascal beter begrepen hadden dan deze zich zelf. Zij, wien de Pascal der overlevering dierbaar was, wisten geen weg met den onvervalschten Pascal, een origineel ook in dien zin dat hij, op den trant van vele origineelen, den een voor het hoofd stiet, den ander op de voeten trapte.

Geen wonder. Cousin spreekt van het ‘sceptisch standpunt’ van den echten Pascal en met het manuscript in de hand toont hij, dat Pascal, door zijn twijfel, geheel Port-Royal had doen ontstellen en dat daarom juist de eerste uitgevers sommige zijner gedachten verdraaid, andere eenvoudig weggelaten hadden. Nu bleek wel bij scherper toezien tevens uit het manuscript, dat Pascal enkel sceptisch philosoof was geweest, enkel de mogelijkheid van het menschelijk weten had geloochend, dat hij daarentegen als Christen aan de openbaring had geloofd en niet meer getwijfeld, maar daardoor werd allerminst Pascal's reputatie als apologeet hersteld; immers het is de taak van den apologeet zich niet door een salto mortale uit de verlegenheid te redden, maar het weten en het gelooven met elkander te verzoenen.

Indien de ‘Pensées’, in plaats van den godsdienst door redelijk denken te steunen, een blind geloof aanbevelen, dan is Pascal het tegendeel van een apologeet geweest.

Naast die phrasen, waarin de geheele philosophie geen uur arbeid waard gekeurd en aan het menschelijk verstand rondweg vertwijfeld wordt, staan echter andere, die, geteld en gewogen, wel minder beteekenis hebben, maar toch, op zich zelve beschouwd, ons nooit het recht zouden geven van Pascal's wijsgeerig scepticisme te gewagen. ‘Dezelfde man, die herhaaldelijk daarover juicht, dat de trotsche rede diep vernederd is, beweert een anderen keer, dat 's menschen geheele waarde in zijn denkvermogen bestaat, en wel op zoo nadrukkelijk plechtige manier, dat daarbij aan ironie onmogelijk te denken valt. Dezelfde apologeet, die ons verzekert, dat ook hij den Christelijken godsdienst niet zou aannemen, werd deze niet door wonderen gestaafd, verklaart een anderen keer, dat de wonderen hebben plaats gegrepen om van het geloof af te schrikken; en terwijl het hier heet, dat God zelf geen geloof zonder overtuigende gronden verlangt en dat de mensch niet naar een autoriteit buiten hem, maar naar zijn eigen waarachtig ik, naar de onbedriegelijke stem zijner *eigene* reden luisteren moet, hooren wij bij eene andere gelegenheid, dat dit “ware zelf” in het geheel niet bestaat, dat de mensch, een poel van onkunde en tegenstrijdigheden, niet weet en niet weten kan, welke rang hem toekomt, en dat er niets voor hem overschiet, dan zich blindelings aan eene vreemde autoriteit te onderwerpen, zich met wijwater te besprenkelen, missen te laten lezen enz., en zich daarbij niet aan het verwijt van moedwillige zelfverstomping te storen, maar eenvoudig het einde af te wachten.’ ‘Vous voulez aller à la foi et vous n'en savez pas le chemin; vous voulez vous guérir de l'infidélité, et vous en demandez les remèdes: apprenez de ceux qui ont été liés comme vous, et qui parient maintenant tout leur bien; ce sont gens qui savent ce chemin que vous voudriez suivre, et guéris d'un mal dont vous voulez guérir. Suivez la manière par où ils ont commencé; c'est en faisant tout comme s'ils croyaient, en prenant de l'eau bénite, en faisant dire des messes, etc. Naturellement même cela vous fera croire et vous abêtira. - Mais c'est ce que je crains. - Et pourquoi? qu'avez-vous à perdre?’

Daar het hier niet om een volledige lijst van Pascal's tegenstrijdigheden te doen is, mogen de gegeven proeven voldoende

zijn. Zullen we de ongerijmde meening omhelzen, dat Pascal, zonder het te weten en te willen, zich zelf gedurig heeft tegengesproken? Er is een andere hypothese mogelijk, die van Dr. Dreydorff: wij kunnen aannemen, dat Pascal op verschillende tijden over dezelfde dingen op verschillende wijze heeft gedacht, dat hij naar een plan voor zijn apologetisch gebouw gezocht, maar er geen gevonden heeft, hetwelk hem op den duur voldoen kon.

Bij die onderstelling wordt het duidelijk, waarom Pascal enkel fragmenten en geen boek heeft nagelaten. Men spreekt van zijn zwakke gezondheid. Daarmede is niets verklaard. Het was geen hersenlijden, dat hem kwelde; de kracht van zijn geest was niet gebroken; laten de onsterfelijke bladzijden het getuigen, welke men vond na zijn dood.

Maar dan blijkt tevens dat het een hopelooze poging moet zijn om, gelijk zoovelen in den laatsten tijd beproefd hebben, de gedachten van Pascal zoo te willen rubriceeren, dat er één apologie uit groeit. Wie dat onderneemt, matigt zich aan, in de plaats van Pascal, voor hem te denken. De uitkomst is natuurlijk, dat men vele Pensées overhoudt, waarmede men geen weg weet.

Buiten twijfel zou het glad verkeerd zijn te meenen, dat Pascal enkel met den ijver van een geleerde, ter wille der curiositeit, zonder ernstiger doel, een bont allerlei van gedachten, bewijzen vóór, bezwaren tegen den godsdienst bijeengebracht en voorloopig geheel onbeslist gelaten heeft, of er uit de processtukken een pleidooi voor den godsdienst zou opgroeien. Zoo onpartijdig critisch moeten wij ons den vurigen bekeerling niet voorstellen. Het is hem volle en heilige ernst met zijn apostelschap. ‘Hij vraagt niet of de atheïsten, tot wie hij het woord wil richten, wellicht gelijk hebben, hij vraagt niet wat zich vóór en wat zich tegen hen laat zeggen, maar is er terstond vast van overtuigd, dat hij als ziende tot blinden en verstokten spreekt.’

Op verzoek van zijne vrienden heeft Pascal zelf omstreeks 1658 mondeling rekenschap afgelegd van de wijze, waarop hij zijne apologie wilde inrichten. Daar wij een authentiek verslag bezitten van het plan, bij die gelegenheid ontvouwd, schijnt het zeer bevreemdend, dat niet alle vereerders van Pascal eenvoudig het richtsnoer volgen, door den auteur zelf aan de hand gedaan. Is niet ieder de meest bevoegde uitlegger van zijn eigen woorden?

Dat het bedoelde schema niet in den smaak van onze eeuw valt, dat het minder geeft dan men van Pascal's genie zou verwachten, kan geen reden zijn om het op zijde te schuiven. Astié zegt er van: ‘Men moet met den geest van Pascal volstrekt niet vertrouwd zijn om te gelooven, dat hij het geliefde bewijs der supranaturalisten, het wonder, tot basis van zijn apologetisch werk zou hebben gekozen’. Maar te recht merkt Dr. Dreydorff op, dat integendeel eene middelmatige bekendheid met Port-Royal en Pascal genoeg is om te weten, hoe Port-Royal de leer der genade door teekenen en wonderen een tweeden keer meende gestaafd te zien en hoe Pascal, gelijk ons nadrukkelijk verzekerd wordt, onder den invloed der door hem zelf beleefde mirakelen ‘een nieuw inzicht in den Christelijken godsdienst verwierf en zich meer dan vroeger in staat gevoelde de atheïsten volledig te weerleggen’. ‘Weet men met welk een zegepralende blijdschap de Jansenisten de wonderen van den heiligen doorn verheerlijkten, en hoe bovenal Pascal in het meest bekende dier wonderen een specificum tegen alle aanvallen der kerkelijke oppositie meende gevonden te hebben; bedenkt men dat op de vraag, wat hij doen zou, indien hij zich van de feitelijkheid van een wonder overtuigen moest, zeker voortreffelijk denker antwoordde: “ik zou mijn geheele philosophie verscheuren”, en een ander: “ik zou gek worden”; dan zal men, ook zonder daartoe verlof van Astié gekregen te hebben, wel durven aannemen, dat Pascal, die wonderen beweert gezien te hebben, niet van zins was een zoo schuchter en bedeesd gebruik er van te maken, als onze moderne apologeten, die geen wonderen zien en ze evenmin laten zien.’

Na de geschiedenis van den heiligen doorn is het door hem zelf beleefde wonder voor Pascal de lang gezochte sleutel, waarmede hij de poorten der bovenzinnelijke wereld meent te kunnen ontsluiten. Het is voor hem het zwaard, waarmede hij de atheïsten verpletteren zal[1], het heet tevens het afdoende bewijs van Port-Royal's rechtzinnigheid. Maar de Jezuïeten antwoordden dat, kon een wonder zekere sekte als goed catholiek legitimeeren, allerlei scheurmakers zich op zoodanigen vrijbrief zouden beroepen. Door die opmerking wordt de geestdrift

1 ‘Ce fut à cette occasion qu'il se sentit animé contre les athées, voyant dans les lumières que Dieu lui avait données de quoi les convaincre sans ressource.’ *Faugère, Soeurs de Pascal*, pag. 47.

waarmede Pascal het wonder als toetssteen der waarheid verheerlijkt, aanmerkelijk getemperd: daar hij niet met de kerk breken wil, is hij verplicht een beter kriterium te erkennen en de volgende woorden neer te schrijven: ‘Un miracle parmi les schismatiques n'est pas tant à craindre; car le schisme, *qui est plus visible que le miracle*, marque visiblement leur erreur.’ Voortaan maakt hij zich ook niet langer diets met het wonderbewijs den mond der verstokte atheïsten te kunnen snoeren, maar, blijkens het door hemzelf meegedeelde apotegetisch plan, waarvan wij zooeven spraken, denkt hij er een meer bescheiden gebruik van te maken: hij richt zich in zijne verbeelding tot onverschilligen van een zeer alledaagsch slag onbezonnen wereldlingen, die vooraf door een drastisch tafereel der tegenstrijdigheden van 's menschen natuur wakker geschud, vervolgens door de overweging dat, wat Bijbel en Kerk aangaande de geschiedenis van ons geslacht en den val van Adam leeren de eenige waarschijnlijke oplossing dier tegenstrijdigheden is, reeds half voor het geloof gewonnen moeten worden; wanneer zij zoo in de stemming zijn gebracht, welke hun de waarheid der geheele dogmatiek vermoeden en zelfs ‘wenschen’ doet, dan wil Pascal hen ten slotte overtuigen door de profetieën en wonderen van O. en N. Testament en door de miraculeuse geschiedenis der oudste kerk, welke zoo duidelijk den vinger Gods vertoont.

Waarschijnlijk was dit het laatste apologetisch plan van Pascal. Maar dat het het eenige zou zijn geweest, is ondenkbaar. Vele, ten deele de meest bewonderde der Pensées passen er niet in. ‘De schitterende tiraden over de onzekerheid van alle menscheschelijke kennis, de geweldige mokerslagen waarmede de apologeet de onmachtige rede tracht te ranselen, totdat zij stomdood is, zij zijn onvruchtbaar voor een apologetiek, welke van diezelfde rede verwacht, dat zij hare bewijzen overtuigend zal vinden; voorts, evenmin van pas, als in een preek het schelden op de afwezigen, is het polemisch ijveren tegen de verstokte atheïsten in een geschrift, dat zich de bescheiden taak stelt om een eenvoudig kind der wereld door een schildering van zijn waren toestand angst op het lijf te jagen en hem vervolgens tot het geloof aan de mogelijkheid zijner verlossing te bewegen.’

Het ligt geheel voor de hand te meenen, dat Pascal als apologeet meer dan een aanloop heeft genomen, dat hij niet altijd van dezelfde onderstellingen is uitgegaan en zelfs niet altijd aan hetzelfde adres heeft gedacht, eerst aan de atheïsten, ver-

volgens aan onverschillige wereldlingen. Toch komt, voor zoover ik weet, aan Dr. Dreydorff de eer toe het eerst die verklaring van de tegenstrijdigheden tusschen de Pensées te hebben uitgedacht. Wat meer is, hij meent in Pascal's nagelaten geschriften de omtrekken van drie verschillende proeven te ontdekken, waarnaar Pascal achtereenvolgens zijn pleidooi besloot in te richten. In deze vernuftige beschouwing moge veel bloot gissing zijn; toch schijnt zij der moeite waard om met een enkel woord te worden toegelicht.

Ieder apologeet van een geopenbaarden godsdienst ziet zich, gelijk Dr. Dreydorff zegt, voor het volgende onvermijdelijk dilemma geplaatst: hij moet den godsdienst, dien hij verdedigen wil, òf als in overeenstemming met de menschelijke rede òf als haar te boven gaande beschouwen; met andere woorden, hij moet zijn zaak bepleiten voor een rechter, die de gronden voor en tegen verstaan en afwegen kan, òf voor een, dien hij daartoe niet geschikt oordeelt en tegenover wien dus een meer ingewikkelde gedragslijn te volgen is. Het laatste verkiest men meestal, maar hier den rechten weg te vinden is zeer moeielijk, tenzij men ruiterlijk het onredelijke boven de rede stelt. Daartoe komt men niet licht; men neemt dus als a priori zeker aan, dat juist de openbaring de hoogste rede is, en dat, wanneer zij als zoodanig door 's menschen rede niet gewaardeerd wordt, dit aan zijne beperktheid, aan de blindheid dier rede te wijten is. Maar ook zoo blijft voor de apologetiek deze groote moeilijkheid over, dat zij aan den onredelijken mensch wat redelijk is, of, wanneer men het eerlijker wil uitdrukken, dat zij aan 's menschen rede het met haar strijdende moet smakelijk maken. Op den anderen weg gaat het veel gemakkelijker. Maar de apologeten keuren hem af, omdat zij vreezen op dien weg alle stof te zullen verliezen. Want wat de rede des menschen als aan haar beantwoordend, d.i. eenvoudig redelijk vinden moet, dat, meenen zij, had zij dan ook wel zonder het medium van een openbaring kunnen vinden.

Pascal kende de hindernissen van beide wegen; daarom wilde hij ze beide als uitersten gaarne vermijden en een middelweg opsporen: ‘Deux excès: exclure la raison, n'admettre que la raison.’ Elders zegt hij: ‘Si on soumet tout à la raison, notre religion n'aura rien de mystérieux ni de surnaturel. Si on choque les principes de la raison, notre religion sera absurde et ridicule.’

Uit de meegedeelde woorden blijkt, dat Pascal zich de moeilijkheden zijner taak bewust was. Er volgt niet uit, dat hij ze heeft weten te overwinnen.

Reeds vroeger hebben wij opgemerkt, dat Pascal in zijne Pensées nu eens als scepticus, dan weder als dogmaticus redeneert, dat hij hier zich voor den rechterstoel der menschelijke rede plaatst en haar om audientie vraagt, elders haar spottend met voeten treedt. Tevens bespeurden wij dat hij, na de verstokte atheïsten te hebben prijs gegeven, ten slotte enkel de onverschilligen tracht te winnen, maar ze niet van de onmogelijkheid van alle weten zoekt te overtuigen, en dat om zeer goede redenen. Hij meent op dat oogenblik in het bezit der sterkste bewijzen te zijn, door welke zich de waarheid van den christelijken godsdienst rechtstreeks kan laten toonen, en doet dus met het volste vertrouwen een beroep op de gezonde rede, op den ‘bon sens’ zijner lezers. Ongerijmd ware het geweest bij diezelfde gelegenheid op rede en ‘bon sens’ te schimpen. Pascal denkt er niet meer aan.

Daaruit volgt, dat zijne sceptische beschouwingen in eene andere, in eene vroegere periode te huis behooren. Is Pascal met haar begonnen en heeft hij opzettelijk den dolsten twijfel tot fundament van zijn apologetisch stelsel gekozen? Terecht is dikwijls tegen Cousin, die den sceptischen ader in Pascal ontdekte, aangevoerd, dat niemand het onderneemt bewijzen, ‘prevues’, vóór een godsdienst te leveren, wanneer hij overtuigd is, dat zij niet bestaan en niet kunnen bestaan. Gelijk op het gebied der philosophie, zoo laat zich ook op dat der apologetiek de scepsis beter als teeken en uitdrukking van uitputting *na* dan vóór de ernstige inspanning begrijpen. Men vervalt er niet terstond toe met bedelaarstrots het *credo quia absurdum* op de lippen te nemen. Allerminst kunnen wij aannemen, dat een mathematicus en autodidact gelijk Pascal zich van meet aan in de armen van den meest geraffineerden twijfel zou hebben geworpen. Toen hij het besluit opvatte de waarheid van het Christendom tegenover de atheïsten te bewijzen, geloofde hij stellig aan de uitvoerbaarheid zijner onderneming.

Ziedaar in het kort de schrandere manier, waarop Dr. Dreydorff weet duidelijk te maken dat Pascal als apologeet ten minste drie phasen doorloopen heeft. Wat a priori reeds noodwendig schijnt, wordt vervolgens nader uit de stukken zelve gestaafd. Het zou mij te ver voeren, indien ik hier onzen

interpreet op den voet wilde volgen. Om de waarde van Dr. Dreydorff's groepeering te schatten, moet men in den labyrinth der Pensées volkomen te huis zijn. Dit weinige dus slechts. Toen Pascal over de kunst om te overreden schreef, ging hij buiten twijfel reeds zwanger van paedagogische plannen. Het staat bij hem vast, dat, zal de goddelijke waarheid iemands eigendom zijn, niet enkel zijn verstand, maar ook zijn hart voor haar moet gewonnen worden. Hart en wil nu zijn in de hand van God, kunnen enkel door Hem gebroken en tot opname van het geloof worden geschikt gemaakt. Het verstand echter kan tegen onzen wil tot aanvaarding van stellingen gedwongen worden, welke mathematisch uit algemeen aangenomen beginselen voortvloeien, uit datgene wat allen erkennen of uit datgene wat allen begeeren. Daarenboven kan, daar vreemde meeningen door twee poorten, zoowel door het hart als door het verstand, in de ziel van een ander dringen, met goed gevolg die zijde uwer overtuiging naar het licht worden gekeerd, welke den mensch hare waarheid *wenschen* doet. Pascal vertrouwt op de mathematische methode, welke volgens hem de eenige ware is, als hij zijn veldtocht tegen de atheïsten opent. Hij koestert niet den waan door zijne bewijzen in den volsten zin des woords geloovigen te kunnen maken; hij is er van overtuigd, dat het levend geloof enkel door God in de harten wordt gewekt; maar hij is van oordeel, dat argumentatie dit geloof kan voorbereiden. ‘Ceux à qui Dieu a donné la religion par sentiment de coeur sont bien heureux et bien persuadés. Mais pour ceux qui ne l'ont pas, nous ne pouvons la leur procurer que par raisonnement, en attendant que Dieu la leur imprime lui-même dans le coeur; sans quoi la foi est inutile pour le salut.’ Om de ongeloovigen van hun minachting voor den godsdienst te genezen, ‘il faut commencer par montrer que la religion n'est point contraire à la raison, ensuite qu'elle est vénérable, en donner respect. La rendre ensuite aimable; faire souhaiter aux bons qu'elle fût vraie; et puis montrer qu'elle est vraie.’ Zoo wil dus Pascal thans allereerst het bewijs leveren, dat de dogmen niet tegen de rede indruisen. Hij schreef zelfs, ‘que la religion est conforme à la raison’, maar schrapte dit later en keerde tot de hierboven gegeven lezing terug. Spoedig echter schijnt hij begrepen te hebben, dat men met bewijzen op het gebied van den godsdienst niet ver komt. De algemeen erkende beginselen, waaruit

men mathematisch demonstreeren kan, zijn hier onvruchtbaar. Laat met hun behulp het bestaan van God gestaafd worden; wat baat het? ‘Il est non-seulement impossible mais inutile de connaître Dieu sans J.C.’ Maar de kennis van Christus kan toch onmogelijk voor een apriorisch beginsel worden uitgegeven. De eerste proeve van apologie bleek dus bij nader toetsing onuitvoerbaar.

In zijne tweede periode, welke men de sceptische zou kunnen noemen, wijst Pascal met trotschen moedwil op het onredelijke der christelijke dogma's. Qu'y a-t-il de plus contraire aux règles de notre misérable justice que de damner éternellement un enfant incapable de volonté, pour un péché où il paraît avoir si peu de part qu'il est commis six mille ans avant qu'il fût en être?... Le péché originel est folie devant les hommes; mais on le donne pour tel. Vous ne me devez donc pas reprocher le défaut de raison en cette doctrine, puisque je la donne pour être sans raison.

De atheïst vraagt bewijzen voor de christelijke dogmatiek. Hij heeft geen recht op godsdienstig terrein een licht te verlangen, dat hij overal elders derven moet. Onzeker is al datgene, wat de menschen voor waar, recht en redelijk uitventen. Het geheele leven is wedden en wagen: kruis of munt. Verhindert dit niemand binnen den kring van het profane partij te kiezen, waarom dan wel op het gebied van den godsdienst? Met opzet wordt nu het wapen van den meest radikalen twijfel gehanteerd. ‘Le pyrrhonisme sert à la religion. - Il est bon d'être lassé et fatigué par l'inutile recherche du vrai bien, afin de tendre les bras au libérateur.’ Het doel is thans: ‘échauffer, non instruire.’ Aan het sterfbed van den mensch, op den drempel der eeuwigheid, wil Pascal met hem handelen over de beteekenis van het leven. ‘Je ne sais d'où je viens, aussi je ne sais où je vais; et je sais seulement qu'en sortant de ce monde je tombe pour jamais, ou dans le néant, ou dans les mains d'un Dieu irrité, sans savoir à laquelle de ces deux conditions je dois être éternellement en partage. Voilà mon état, plein de misère, de faiblesse, d'obscurité.’ Ter loops zij opgemerkt, dat de man, die buiten dit dilemma geen andere mogelijkheid erkent, hoe sceptisch zijn toon ook moge zijn, slechts een vermomde dogmaticus is. Om den ongeloovige des te vuriger naar die zee van licht te doen smachten, welke de geopenbaarde waarheid geeft, beijvert Pascal zich de kleine

lichten van rede en geweten eenvoudig uit te blazen. Hij zou niet zoo moedwillig de fakkel der rede gebluscht, de stem van het geweten geloochend hebben, indien hij niet, omstraald door hemelschen zonneschijn, gemeend had de aardsche schemering te kunnen missen. Ik zou durven zeggen, dat aan Pascal's scepticisme eene onwrikbare dogmatische overtuiging ten grondslag lag. Zijn scepticisme was enkel een paedagogische kunstgreep; het moest strekken om de goddeloozen tot geloof te brengen.

Het zij mij vergund hier nogmaals even een parallel te trekken tusschen Pascal en den gevierden apologeet onzer dagen, pater Newman. Ook de Engelsche theoloog zoekt in het scepticisme een bondgenoot. Maar hij waagt het niet met Pascal te leeren, dat rede en geweten enkel vrucht der gewoonte zijn, dat hunne uitspraken geheel van ruimte en tijd afhangen, dat wat waarheid aan deze zijde der Pyreneën heet, aan den overkant dwaling is. Newman huldigt onder den naam van conscientie een beginsel door God in ons geplant, een wetgever rechtens even weinig ondergeschikt aan priester of vorst als een op aarde wandelende engel dit zou zijn. Wanneer de Paus over ‘de vrijheid van geweten’ het banvonnis velt, dan richt hij zich naar de gewoonte der Roomsche curie om de woorden der veroordeelde partij in den zin te gebruiken, door haar zelve daaraan gehecht. Immers wat men thans onder vrijheid van geweten verstaat en als zoodanig eischt, is de vrijheid om zonder geweten te leven, de vrijheid om alle onzichtbare banden te verscheuren. Voor de groote schare heeft het geweten zijn oude, ware, catholieke beteekenis verloren. Wie thans voor de rechten van het geweten pleiten, bedoelen niet de rechten van den Schepper en evenmin den plicht van het schepsel om in denken en handelen zich naar Zijn wil te richten, maar het recht om te denken, te spreken, te schrijven, te handelen naar hun zin, zonder eenige gedachte aan God. Trotsche tempels der wetenschap zijn er opgericht om de souvereine macht van het echte geweten te loochenen, om haar invloed te knotten. De philosophie van den dag beslist, dat het geweten, hetwelk van God en toekomstig oordeel getuigt, inbeelding is, een wrong in de natuur van den onmondigen en bevooroordeelden mensch, dat het denkbeeld van schuld, hetwelk het geweten ons opdringt, onredelijk is, dat er geen verantwoordelijkheid kan zijn, daar we immers hulpeloos verstrikt zijn in een oneindig en

eeuwig netwerk van oorzaak en gevolg; dat we geen vergelding te duchten hebben, daar er geen werkelijke keuze tusschen goed en kwaad bestaat. De Paus veroordeelt de apostelen van zoodanige leer, wanneer zij vrijheid van geweten prediken, maar daaruit juist blijkt, dat hij kampioen van zedewet en geweten is. Niet in den valschen populairen, maar in den echten catholieken zin is, ook volgens den Paus, de vrijheid van geweten onaantastbaar. Men versta onder conscientie: de wet Gods in ons, maatstaf van goed en kwaad. Aan niemand wordt de vrijheid betwist, om bij dat innerlijk goddelijk licht te wandelen. Zoo de Paus de rechten van *dat* geweten schond, zou hij een zelfmoord plegen, den grond onder zijn eigen voeten weggraven. Er is geen hooger gezag dan het gezag van dat geweten. Maar - en hier wordt de hulp van het scepticisme ingeroepen - de stem van het geweten wordt zoo licht overschreeuwd door hoogmoed, hartstocht, opvoeding. Het is een goddelijk, maar een zeer zwak licht. Vandaar dat de mensch Kerk, Paus en Hierarchie dringend noodig heeft. De openbaring, door dezen aangeboden, is wel meer dan eene nieuwe uitgave der natuurwet, maar toch tevens onontbeerlijke herhaling en verklaring van wat het geweten zegt.

Newman, men ziet het, predikt eene opvatting van geweten, welke door de catholieke missionarissen steeds valsch bevonden werd. Het scepticisme van Pascal is kordater en radikaler. Door de macht der gewoonte wordt den mensch alles tot natuur; is ‘de natuur zelve,’ zoo vraagt hij, wel iets meer dan gewoonte? ‘Ne cherchons donc point d'assurance et de fermeté. Notre raison est toujours déçue.’ Recht en waarheid zijn nergens te vinden behalve in de kerk.

Pascal, de groote menschenkenner, weet dat de mensch een kind der gewoonte is. Vandaar zijne vermaning om, indien men van zijn ongeloof genezen wil, te handelen, alsof men reeds gelooft. Dit is volgens hem de ware weg. Newman, die zoo vele zielen in onzen tijd voor de catholieke kerk gewonnen heeft, drukt het zegel zijner rijke ervaring op de uitspraak van Pascal. Zijne woorden zijn een echo van die, welke ik vroeger uit de ‘Pensées’ citeerde. Hij vertelt ons, dat in de oudste tijden men zich in de kerk opnemen liet, niet omdat men geloofde, maar opdat men het geloof verwerven mocht dat men zich eerst door den doop aan de kerk verbond en pas vervolgens met de leer van het Evangelie werd in kennis ge-

bracht. Aan Protestanten, die bij den strijd der partijen niet weten waaraan zich vast te klemmen, geeft hij den raad hun hoed op te zetten en regelrecht naar den biechtstoel te wandelen. Het is niet noodig vooraf de katholieke leer en eeredienst te kennen; men moet een sprong in den donker wagen, wil men later met open oogen het licht aanschouwen. De ware methode is, voorloopig een proef te nemen met het Catholicisme en op goed geluk aan de bevelen der kerk te gehoorzamen. Het is mogelijk dat den nieuweling veel in die kerk niet naar den smaak zal zijn, dat zelfs sommige dingen zijn zedelijk gevoel beleedigen zullen. Maar men vleie zich niet, zonder modderspat te komen waar men wezen moet; daarenboven kan men verwachten, dat alles er reiner zal uitzien, wanneer het oog er aan gewend zal zijn[1].

Laat dit huichelen van godsdienst zich rijmen met het bijbelwoord: 'Wat niet uit den geloove is, is zonde'? Natuurlijk hebben wij geen tekst van noode, om den door Pascal en Newman aangeprezen geloofsweg als onzedelijk en zielemoordend te veroordeelen. Het is waar dat men aan kinderen ontzag voor de hostie inprent, door hen van hunne prille jeugd af voor den gewijden ouwel te laten knielen. De aangeprezen methode is geschikt om verstand en hart van onmondigen naar willekeur te kneden. Misschien is er zelfs hier en daar een volwassene, een priester, die er in slaagt zich ten slotte de geloofsartikelen zijner kerk op te dringen, door ze voortdurend aan de gemeente te verkondigen. Maar zoo iets, dan is zulk eene handelwijs gewetenloos. En het is opmerkelijk, dat Newman zelf, weinig consequent, elders[2] met welgevallen er op wijst, dat volgens de catholieke kerk het geweten, zelfs het dwalende geweten, altijd gehoorzaamd moet worden, wat er ook uit voortvloeie. 'De gevierde school der Salmanticenses of Carmeliten van Salamanca,' zegt hij, 'leert op het voetspoor van Thomas, quem sequuntur omnes Scholastici, dat zelfs conscientia erronea obligat. En Busenbaum, de Jezuïet, is van oordeel, dat ketters, in wier valsche schatting catholieke priesters zielverpesters zijn, om der conscientie wille verplicht zijn niet naar hen te luisteren.'

Laat ons ruiterlijk erkennen, dat het geenszins bevreemding

1 Newman, The Arians of the fourth century, pag. 78. Idem Loss and Gain, pag. 343.
2 In Newman's brief tegen Gladstone gericht.

behoeft te wekken, indien Pascal en Port-Royal catholiek gebleven, indien zelfs in den laatsten tijd vele orthodoxe leden der Anglicaansche kerk catholiek geworden zijn. Het is mogelijk, dat men door het geloof in het goddelijk gezag van den bijbel genoopt wordt met Rome te breken; het is evenzeer mogelijk, dat men door dat geloof in den schoot der Roomsche kerk wordt teruggevoerd. Buiten twijfel, wie met gezonde oogen en een vrijen geest het evangelie leest, moet zich verbazen over het kontrast tusschen het Christendom der apostelen en dat van den Paus. Maar aan de andere zijde kan juist de onderwerping aan de Schrift de behoefte aan het gezag eener onfeilbare kerk wekken, al ware het maar enkel ter wille van de vaststelling van den bijbelschen canon. En dan heeft niet alleen de catholieke kerk de oudste brieven, maar zij is ook de eenige, die zich uitgeeft voor een onfeilbaar, door goddelijk licht bestraald instituut, terwijl alle overige kerken slechts godsdienstige vereenigingen zijn.

Dat menigeen zich aan het scepticisme van Pascal thans ergert, is een bewijs, hoe weinig onze overigens historische eeuw het verterend geloof van vroegere tijden begrijpt. Ieder, die met zijn geheele hart aan eene openbaring hecht, is onvermijdelijk scepticus, is van de onmacht der menschelijke rede overtuigd, daar die onmacht alleen de gift eener openbaring wettigen kan. Vrijheid van gedachte, de eisch van Posa in het drama van Schiller. zou door Filips den tweede, door Calvijn, Melanchton, de Jezuïeten, een woord zonder zin zijn genoemd. Hoe nu, de kleine mensch, met zijn bekrompen en door allerlei hartstochten verduisterden blik, zal de grens trekken tusschen goed en kwaad, tusschen waarheid en logen, tusschen godsdienst en godslastering? Welk eene verwatenheid! Het dient niet tot 's menschen geluk, wanneer hij met zijne eigene hersens denkt. Moet men hem toestaan een prooi te worden van martelende onzekerheid, wellicht van zielverpestende dwaling? Neen, de eenige waarheid, welke men dulden kan, is die in Gods eigen munt geslagen wordt. Alle stempels, welke niet op haar gelijken, moeten afgekeurd, des noods met geweld verbroken worden. Zoo denkt consequent ieder, die gelooft, dat er op aarde, in kerk of bijbel, een goddelijk licht schijnt. Het is gelukkige incon sequentie, vrucht van onberedeneerde gewoonte en zachtheid der moderne zeden, indien wie een hemelsch orakel erkent geen tiran is.

Laat ons tot Pascal wederkeeren. Hij begrijpt zeer goed, dat scepticisme alleen niet voldoende is om iemand in de armen van het kerkelijk gezag te voeren. De beperktheid of geheele onzekerheid van het weten moet niet enkel erkend, maar tevens als een ramp gevoeld worden. De mensch wil gelukkig zijn; Pascal stelt zich voor hem te toonen, dat hij het van nature niet wezen en door eigen krachtsinspanning niet worden kan. Vergetende dat niet gevoeld ongeluk geen ongeluk is, wil hij den mensch verhinderen ongelukkig te zijn, zonder het tevens te bespeuren. Hij beijvert zich hem die heilzame lichtzinnigheid te ontrooven, waarmede hij over de afgronden van het leven henenspringt. Men kan iemand zijn levensgenot vergallen door hem beschouwingen op te dringen, waaraan hij tot dusverre vreemd was. Dat doet Pascal; hij maakt de menschen ongelukkig, ten einde ze naar geluk te doen smachten. Hij maakt de menschen ontevreden, wijst ze op de ijdelheid en vergankelijkheid van al datgene, waaraan zij hun hart plegen te verpanden. In liefde, geleerdheid, spel, in alles, wat bezigheid of afleiding verschaft, ziet hij enkel een middel om een ter dood veroordeelde te verstrooien, om den afgrond, waarin men straks tuimelen moet, aan onzen blik te onttrekken. Alle aardsch geluk is slechts inbeelding. Volgens de treffende opmerking van Dr. Dreydorff schildert Pascal daartoe individuen, die zoo gekozen zijn, dat zij, gelijk de figuren van den mathematicus, niet enkel voorbeelden zijn, maar als vertegenwoordigers van hun soort, eene algemeene stelling kunnen staven. Zoo hebben wij den speler, den jager, den koning, den soldaat, enz. Slechts één aanhaling. ‘Ziedaar een mensch, die zijn leven zonder verveling slijt, daar hij iederen dag om een kleinigheid speelt. Schenk hem iederen morgen de som, die hij dagelijks winnen kan, op voorwaarde dat hij niet spelen zal, en gij maakt hem ongelukkig. - Men zal wellicht zeggen, dat het hem enkel om de ontspanning van het spel en niet om de winst te doen is. Zoo laat hem om niets spelen; hij zal zich niet langer daarbij opwinden, maar - vervelen. Het is dus niet de ontspanning alleen, die hij zoekt; het matte spel zonder hartstocht verdriet hem. Hij moet zich warm maken, hij moet zich iets wijs maken, dit, dat hij gelukkig zou zijn, wanneer hij dat won, wat hij, op voorwaarde niet meer te spelen, weigeren zou ten geschenke te ontvangen; zijn hartstocht heeft een object van noode, dat zijn verlangen, zijn toorn, zijn vrees te voor-

schijn roept; hij is als het kind, dat eerst met eigen handjes een gezicht besmeert en er zich vervolgens schrik door laat aanjagen.'

Zoo levert alle tijdverdrijf slechts negatief geluk op, het moet dienen om de gedachte aan dood en ellende van ons af te weren, het verschaft slechts een voorbijgaande bedwelming, een soort van dronkenschap, een oogenblikkelijk vergeten van onzen waren toestand. Wanneer we de oogen openen, dan moeten we bekennen, dat we diep ellendig zijn, dan gevoelen we onze onmacht, een oneindige leegte, dan verrijzen er op den bodem der ziel allerlei kwelgeesten, verveling, booze luim, verdriet, onwil, vertwijfeling[1].

Maar juist dit, dat we onze ellende *gevoelen*, geeft ons recht te vermoeden, dat we niet altijd rampzalig zijn geweest, dat die ellende niet tot onze natuur behoort. Men spreke niet van het lijden der dieren, want het bestaat niet. De dieren zijn - hier is Pascal Cartesiaan - slechts automaten[2]. Alleen de mensch is in staat te lijden. En iedere klacht, welke er over zijn lippen komt, is een protest tegen de natuurlijkheid, tegen de noodwendigheid van zijn leed. Zijn smachten naar zaligheid toont ons, dat hij vroeger zalig moet geweest zijn. Enkel een onttroonde koning gevoelt zich ongelukkig geen koning te zijn. 'Nos misères sont des misères de grand seigneur.'

De mensch wandelt in duisternis, terwijl zijn oogen zoeken naar het licht. Hij is een prooi van allerlei ellende, terwijl zijn hart hunkert naar zaligheid. Ziedaar tegenstrijdigheden der menschelijke natuur, welke Pascal met de felste kleuren schil-

1 Onwillekeurig denkt men daarbij aan de woorden, die het koor in Schiller's 'Braut von Messina' spreekt, als de burgerkrijg een einde heeft genomen:

> Sage, was werden wir jetzt beginnen,
> Da die Fürsten ruhen vom Streit,
> Auszufüllen die Leere der Stunden
> Und die lange unendliche Zeit?
> Etwas fürchten und hoffen und sorgen
> Muss der Mensch für den kommenden Morgen,
> Dass er die Schwere des Daseyns ertrage
> Und das ermüdende Gleichmass der Tage,
> Und mit erfrischendem Windesweben
> Kräuselnd bewege das stockende Leben.

2 Faugère, Pensées, II, pag. 174.

dert, om er ten slotte deze gevolgtrekking uit af te leiden, dat de mensch eenmaal in het bezit van licht en zaligheid geweest moet zijn; zoo worden alle ervaringen van het menschelijk gemoed voor den zadelvasten Jansenist illustraties der leer van Augustinus aangaande val en erfzonde. ‘Le plus incompréhensible des mystères’ heet de eenig mogelijke oplossing der raadselen van ons bestaan.

Pascal gevoelt zeer goed, dat de waarheid van het Catholicisme, ja zelfs het bestaan van God, door dit alles niet geheel bewezen is. Welnu, zegt hij, laat ons wedden: kruis of munt? Meen niet, dat ge weigeren kunt te wedden. Door ongeloovig te zijn, kiest ge partij tegen den godsdienst. Hebt ge verkeerd gewed, dan wacht u eene eeuwigheid van verdoemenis. Is het niet verstandiger veiligheidshalve te wedden, dat God bestaat? Gij verliest er niets bij dan het recht om de ellendige verstrooingen der wereld na te jagen. Hier laten zich winst en verlies tegen elkander afwegen. ‘Pesons le gain et la perté.’ Dr. Dreydorff meent uit enkele woorden van Pascal te mogen opmaken, dat op den duur dit pleidooi tegen de atheïsten hem niet geheel bevredigen kon. Zeker is het, dat hij in het jaar 1656, toen het wonder van den heiligen doorn plaats had gegrepen, een beter manier om deze tegenstanders aan te grijpen dacht ontdekt te hebben. Nu heette het: ‘Done toute la créance est sur les miracles.’ Maar hij zag zich weldra verplicht ‘de hoogmoedige wereldwijzen’, voor wie ‘God zich opzettelijk verborgen houdt’, verloren te geven. En toen richtte hij zich ten slotte aan het adres der zorgeloozen en onnadenkenden met die proeve van apologie, waarvan hij zelf mondeling voor zijne vrienden het schema ontvouwde.

Ik laat in het midden of de door Dr. Dreydorff voorgedragen beschouwing over de geschiedenis van Pascal als apologeet de eenig mogelijke is. Dit althans heeft hij in zijn vernuftig en goed geschreven boek overtuigend bewezen, dat het ongerijmd is om, gelijk nog telkens geschiedt, uit de Pensées één geheel, een stelsel van apologie, te willen opbouwen, Men beproeve geen reconstructie naar één plan, waar constructie in dien zin nooit is bedoeld geworden. Laten de apologeten van onze dagen liever voortgaan, zooals zij dan ook ijverig plegen te doen, hunne bleeke beschouwingen op te sieren en aan te vullen met de onvergankelijke fragmenten van den arbeid van Pascal's groot genie. Stellig zal hij steeds een van die auteurs

blijven, waarvan men zeggen kan, wat Voltaire van Augustinus zeide: ‘Je l'ai lu, le traître, mais il me le paiera!’

Pascal heeft de Jezuïeten aangerand, maar werd door hen overvleugeld. Hij ondernam eene apologie van het Christendom, maar slaagde er niet in haar te leveren. Kan het ons verwonderen, dat de groote arme man op zijn sterfbed over een verloren leven klaagde?

VAN DER WIJCK.

Smyrna en Ephese.

Bij het lezen der beroemde namen van deze beide koninginnen van het Oosten, verdringen zich tallooze herinneringen voor onzen geest. Hare geschiedenis te schrijven, ligt echter niet in het plan dezer schetsen en zou, geloof ik, noodelooze moeite zijn. Wat Smyrna betreft, kan men gerustelijk aannemen, dat de hoofdtrekken dier geschiedenis bij alle handeldrijvende natiën voldoende bekend zijn, en zeker niet het minst bij ons Hollanders, die in vroegere eeuwen zulk een uitgestrekten handel op de Levant dreven, dat die een der mildste bronnen van den nationalen rijkdom geworden is. Thans is wel is waar die handel tot een minimum teruggebracht, maar geheel hebben de betrekkingen ook nu nog niet opgehouden. En wat Ephese aangaat, voor hem die zich met de geschiedenis dezer stad vertrouwd wil maken, bestaat de gelegenheid haar in tal van vroegere en latere geschriften zelfs tot in de kleinste bijzonderheden op te sporen. Wel is waar komt in de oorkonden van beide steden, die eene zoo gewichtige plaats vooral in de oude historiebladen beslaan, menig verhaal voor, waarin, om met den dichter te spreken, de veder der historie der grijze fabel in den schoot valt. Maar dit is een reden te meer om een schrijver, niet gewoon om zich op het terrein der oude letterkunde en geschiedenis te bewegen, tot voorzichtigheid en terughouding aan te sporen. Ik wensch mij dus, wat de lotgevallen dier beide plaatsen in de tijden der oudheid betreft, tot eenige vluchtige herinneringen te bepalen. Smyrna af te malen zooals het thans is, en daarbij wat meer licht te verspreiden aangaande de wijze waarop en de voorwaarden waaronder onze voorouders, ook wat het kerkelijke aangaat, aldaar hebben geleefd; Ephese te teekenen in hare bouwvallen, de eenige, maar dan ook de welsprekende getuigen van vroegere grootheid, - in één woord, het meest belangrijke in schrift te stellen, wat ik gedurende

een verblijf van twee maanden in de Levant met eigen oogen aanschouwen mocht, is het eigenlijk doel van dit opstel.

I.

Smyrna, door de Turken ‘de parel van het Oosten’ genoemd, is op 38° 25′ 50″ N.B. en 27° 9′ 10″ O.L. van Greenwich in de baai van dien naam aan de Egeïsche zee en in de nabijheid der eilanden Mitylene en Chio gelegen. Reeds vóór de Christelijke tijdrekening was het eene aanzienlijke handelsplaats, - een naam waarop het, na talrijke en ingrijpende lotswisselingen te hebben ondergaan, ook thans nog aanspraak mag maken. Men zegt dat de eerste bewoners van Smyrna Ioniërs zijn geweest, die uit het toen reeds bloeiende Ephese zich zouden gevestigd hebben aan de baai van Bournabat, welke door die van het tegenwoordige Smyrna begrensd is, en bij welke baai, die gedeeltelijk is aangeslibd, op korten afstand nog eene stad, thans mede Bournabat geheeten, wordt aangetroffen. Dewijl in Klein-Azië de naam van Alexander den Groote als onafscheidelijk met de belangrijkste historische herinneringen verbonden is, kan het ons geene verwondering baren, dat de beroemde Macedoniër volgens vele geschiedschrijvers ook eene rol vervult in de stichting van het tegenwoordige Smyrna. Volgens deze schrijvers zou Alexander, toen hij, tijdens zijn legertocht door Klein-Azië (334 v.C.), op den Mons Pagus, tegen wiens noordelijke helling Smyrna gebouwd is, zijn nachtverblijf hield, een droom hebben gehad, die door de priesters van het orakel van Klaros zou zijn uitgelegd als eene aanwijzing om daar ter plaatse eene stad te stichten.

Het stichten van steden schijnt in die rustelooze dagen der oudheid even gemakkelijk te zijn geweest, als het telkens verwoesten en weder opbouwen dezer. Althans de priesters van genoemd orakel gingen de bewoners der stad aan de baai van Bournabat, die daar toen reeds eenige eeuwen was gevestigd geweest, over de bedoelde zaak onderhouden, overtuigden hen dat de baai van Smyrna veel gunstiger voor den handel gelegen was dan de thans door hen bewoonde, en haalden ze op vredelievenden weg over om aan het verlangen van Alexander, dat zij naar Mons Pagus zouden verhuizen, te voldoen. Zij stelden daarvoor slechts

ééne voorwaarde, en deze was: dat de naam der nieuw te bouwen stad dezelfde zou wezen als die hunner tegenwoordige woonplaats, die ook reeds Smyrna heette. Zooals bekend is, mocht echter Alexander het einde van den bouw der nieuwe stad niet beleven; zij werd eerst onder zijne opvolgers Antigonos en Lysimachos voltooid.

Ontdaan van het romantisch kleed waarin vele schrijvers der oudheid zoo gaarne de geschiedenis van personen en zaken hullen, heeft dit verhaal veel aanspraak op geloofwaardigheid; want nog altijd wordt de stad Bournabat door de tegenwoordige Aziatische bewoners oud-Smyrna (Palaea Smyrna) geheeten, en nog steeds vindt men daar, bij het doen van opgravingen, de steenen gedenkteekenen, gedeeltelijk met opschriften voorzien, die van de vroegere bewoners van dat oord getuigenis geven.

De geschiedenis van Smyrna kan met recht eene eeuwenlange worsteling heeten tegen de heerschzucht en wreedheid van talrijke vorsten en legerhoofden, die het beurtelings belegerden en verwoestten, en de stad aan zulke tooneeleu van bloedstorting en roof hebben blootgesteld, dat het alleen aan hare (vooral vóór de ontdekking der Kaap de Goede Hoop) zoo gunstige ligging voor den wereldhandel te danken is geweest, dat zij telkens herbouwd en op nieuw bevolkt werd. Gedurende tal van jaren onder de heerschappij der Grieken geplaatst, is zij door dezen, zoolang zij machtig waren, met gunstig gevolg tegen de aanvallen der Aziatische vorsten beschermd, waarbij haar betrekkelijk korte afstand van den zetel des bestuurs de stad zeer te stade kwam. Maar toen deze macht was geknakt, en de invoering van het Christendom een nieuwen strijd tusschen de belijders van dien godsdienst en die van het heidendom had doen ontbranden, die later door de worsteling der volgelingen van Jezus en van Mohammed vervangen werd, was Smyrna overgeleverd aan al de kansen der eindelooze oorlogen, die door de Romeinen met de Aziatische vorsten, door de keizers van het Byzantijnsche rijk, de Genueezen en de Venetianen met de Arabieren en Turken gevoerd werden. Reeds in 1084 onzer jaartelling bevond zich Smyrna in de macht der Turken, die toen Soliman I als sultan huldigden; maar in 1097 was het weder in die van het Byzantijnsche rijk, en gedurende een paar eeuwen wisselden deze beheerschers elkander gedurig af. In 1344 kwamen de Ridders van Rhodus te Smyrna, verbrandden de schepen die aldaar in de baai geankerd waren, en maakten

zich meester van het aan zee gelegen kasteel en van een deel der stad, terwijl het andere deel in de macht der Turken bleef. Eindelijk sloeg in 1402 de beruchte veldheer Tamerlan het beleg om dat kasteel en het daardoor beheerschte gedeelte van Smyrna; de haven, met welke de belegerden de gemeenschap door de schepen op de reede onderhielden, liet hij door zijne soldaten met steenen dichtwerpen, en de Ridders moesten zich na hardnekkigen wederstand overgeven. Tamerlan liet een duizendtal hunner ombrengen en hunne hoofden in een steenen toren metselen, als eene herinnering aan zijne behaalde overwinning. Hoewel na dien tijd nog door anderen, en zelfs nog in 1694 door de Venetianen, pogingen zijn aangewend om Smyrna in hunne macht te krijgen, is die stad echter tot op dezen tijd onder het bestuur van Turkije gebleven, en had zij althans door den oorlog veroorzaakte rampen niet meer te betreuren.

Het tegenwoordige Smyrna is de hoofdplaats der provincie Aïdin, die door een gouverneur-generaal (vali) bestuurd wordt en verdeeld is in vier arrondissementen (sandjaks), welke door gouverneurs worden beheerd Deze arrondissementen zijn gesplitst in distrikten (kasas), wèlke een hoofd met den titel van kaimakam (luitenant des gouverneurs) tot bestuurder hebben, terwijl die distrikten weder zijn onderverdeeld in maries (muderiks), die onder de bevelen van een mudir staan. De bevolking der provincie Aïdin wordt op een millioen inwoners geschat. Omtrent het juiste cijfer der bevolking van de stad Smyrna is men het niet eens; de hier volgende getallen zijn ontleend aan de opgaven van den heer Slaars, een Hollander van afkomst, die veel moeite en zorg aan de bevolkings-statistiek van Smyrna besteed heeft. Zij dagteekenen van 1868 en verdeelen de bevolking der stad in de volgende ronde getallen:

Turken	40,000 (onder deze bevinden zich eenige honderden Perzen, Negers, enz.).
Grieken	75,000
Armeniërs	12,000
Israëlieten	40,000
Europeanen	20,000
	———
Totaal	187,000

Onder het getal der Europeesche bewoners zijn, volgens het dagblad l'Impartial, 71 Hollanders en afstammelingen van deze

(sujets), benevens 265 zielen die onder het protectoraat der Hollandsche vlag leven (protégés); verder 5451 Engelschen, Malthesers en Ioniërs, 3210 Oostenrijkers en Duitschers, 3060 Italianen, 860 Franschen, 250 Russen, Belgen, Denen. Amerikanen, enz.

De bodem van Smyrna en zijne omstreken is van zeer af wisselend geologisch karakter. Terwijl toch de aan de zuidzijde der baai gelegen berg Coracius (uit hoofde zijner twee gelijkvormige conische toppen meer algemeen onder den naam de Twee Gebroeders bekend) van vulkanischen oorsprong is, heeft een groot deel van den Mons Pagus en de daarmede verbonden heuvelen zijn ontstaan aan eene neptunische formatie te danken. Daarvoor pleiten talrijke door mij op hunne toppen aangetroffen lagen uit schelpen van de geslachten ostrea en unio bestaande, benevens overvloedige sedimenten van kalkaardige gesteenten. Maar ook de alluviale grondvormen ontbreken hier niet, en de nederzettingen gevormd zoowel door de aardafspoelingen van het gebergte, als door de afzetsels uit de rivieren, hebben een groot deel der baaien van Smyrna en Bournabat met een breeden zoom van eenen veel kalk houdenden grond omgeven. De Mons Pagus, wiens voet in vroegere eeuwen onmiddellijk door de zee werd bespoeld, is thans daarvan ongeveer eene halve Eng. mijl verwijderd en onder de oudere bewoners van Smyrna vindt men er velen die zich nog herinneren kunnen, hoe de golven der zee zich voortstuwden tot nabij de Rue Franque, thans eenige honderden meters van het strand gelegen. Vooral is eene sterke deltavorming waar te nemen, dáár waar zich de rivier Gedis-tschai (de oude Hermus) aan de noordzijde in de baai van Smyrna stort. De aanslibbing is hier van dien aard, dat de bevaarbaarheid dezer baai werkelijk in de toekomst wordt bedreigd. Afzetsels van bruinkolen, op sommige plaatsen zelfs zoo diep en uitgestrekt, dat zij geregeld als mijnen worden bewerkt, zooals b.v. op het eenige uren van Smyrna bij het dorp Kizildji-keuï aan de rivier Tetreh-tschai gelegen distrikt Turbali het geval is, worden in de omstreken dezer stad op onderscheidene plaatsen aangetroffen. Dieper in het binnenland worden gesteenten van plutonische herkomst (graniet, syeniet, glimmerschiefer, enz.) gevonden, en te midden van die oudste gesteenten der aarde ook doorbraken van vulkanische produkten, die de plutonische vormingen overdekken, zooals trachiet, lava en basalt; terwijl

eindelijk zandsteen, marmer en andere veel kalkhoudende gesteenten, als zoo vele getuigen van neptunische werking, zelfs zeer overvloedig voorhanden zijn. Deze gemengde formatie van Smyrna's bodem spiegelt zich ook af zoowel in de minerale produkten als in de natuurverschijnselen welke het land kenmerken. Zoo zijn in de westelijke en zuidelijke gebergten veel chromaatijzer en amaril (smergel, het welbekende, veel aluinaarde houdend mineraal, dat, met olie of water vermengd, wordt gebruikt om metalen en enkele edelgesteenten te slijpen) aanwezig, terwijl het laatstgenoemde artikel zelfs op groote schaal wordt uitgevoerd. De noordelijke streken bezitten ijzerhoudende ertsen, die echter weinig worden verwerkt, verder koper, graphiet, lood, zink en zilver, terwijl zwavel, asphalt en porceleinaarde mede in deze provincie worden aangewezen. Minerale bronnen, zoowel koude als warme, die veel koolzuur, ijzer of zwavel houden, worden mede, zelfs in de nabuurschap der stad aangetroffen, zooals eene zwavelbron dicht bij het kasteel, die eene temperatuur van 44° C. bezit en tot badplaats voor rheumatische lijders is ingericht. Aardbevingen, zelfs zeer zware, zijn te Smyrna volstrekt niet zeldzaam, en om te zwijgen van zulke die in overoude tijden hebben plaatsgegrepen, zij het genoeg hier die aan te halen welke in 1688 en 1778 de stad nagenoeg geheel hebben verwoest. Zelfs tijdens mijn verblijf van zes weken, hadden er drie aardschuddingen, en daaronder eene vrij hevige, te Smyrna plaats.

De ligging van Smyrna is in den waren zin des woords pittoresk te noemen en heeft op kleinere afmeting eenige overeenkomst met die van Napels. In eene lange, gebogen lijn is de stad tegen en op de haar omringende heuvelen in eene zacht hellende richting gebouwd. Die heuvelen worden bekroond door den top van den Mons Pagus, bedekt met de uitgestrekte bouwvallen van het nader te beschrijven kasteel. Aan den voet der heuvelen vloeit de rivier Meles. Behalve de talrijke moskeeën en minarets, die aan eene Muzelmansche stad, mits op eenigen afstand gezien, zooveel bekoorlijkheid bijzetten, vertoonen zich op verschillende plaatsen de torens van Christenkerken en eenige hoog boven de andere uitstekende Europeesche gebouwen en Turksche kazernen. De reede is steeds met tal van schepen van verschillende natiën bedekt, en verliest zich voor het oog van den reiziger aan de zuidzijde in het hoogste zichtbare gebergte der baai, de Twee Gebroeders geheeten, en aan den noor-

delijken kant als in een zee van plantenloof, gevormd door de aaneengeschakelde tuinen waartusschen de huizen en villa's van Bournabat, Cordelio en andere plaatsen, door de bewoners van Smyrna gebouwd, als zoovele helderwitte stippen aangenaam uitkomen. Tal van grootere en kleinere steamers, stoomsloepen en stoombarkassen onderhouden de gemeenschap met de omliggende plaatsen aan de baai en met de schepen (waaronder meestal eenige Oostenrijksche en Fransche oorlogschepen) op de reede geankerd, terwijl eene ontelbare menigte van roei- en zeilvaartuigen, waarvan sommige zoo klein zijn, dat zij niet meer dan twee personen bevatten kunnen, snel het water doorklieven, en bij het ontwijken van zoovele door stoom voortbewogen schepen eene vlugheid aan den dag leggen, die werkelijk bewonderenswaardig is.

II.

Met een Franschen mailsteamer, de Donai (eene oude kennis, waarop ik eens eene reis van Singapore naar Suez had volbracht) van Marseille over het Grieksche eiland Syra te Smyrna aangekomen, betrad ik voor de eerste maal den klassieken grond van Klein-Azië, hier Anatolië en in het algemeen de Levant genoemd, met het voornemen om mijne reis vandaar naar Konstantinopel voort te zetten. Toen ik met enkele mijner tochtgenooten aan het tolgebouw was afgestapt, vroegen ons de Turksche beambten op beleefden toon en in de Fransche taal naar onze reispassen, die aan degenen welke met hetzelfde stoomschip reeds weinige uren daarna de reis naar laatstgenoemde stad zouden vervolgen, onmiddellijk werden wedergegeven, terwijl aan mij, die eenige weken te Smyrna vertoeven zou, werd medegedeeld, dat de mijne bij den consul van Nederland te mijner beschikking zou worden gesteld. Toen volgde de vraag of ik ook iets belastbaars, b.v. cigaren, bij mij had. Mijn bevestigend antwoord werd gevolgd door het openen mijner koffers, en dit door een veelbeteekenend hoofdschudden van een paar met het fiscale onderzoek belaste beambten, onder de stellige verklaring dat zij geene cigaren zagen, en de opmerking ‘que ce serait mieux de donner quelque chose pour la peine qu'ils avaient eue d'ouvrir mes malles.’ Eene gift van eenige francs had ten gevolge, dat mijne koffers door dezelfde charmante

douaniers met eene ongeëvenaarde snelheid gesloten werden, en vrij was ik om te gaan waar ik wilde, van nu af tot aan het einde van mijn verblijf hier ter plaatse.

Ik nam mijn intrek in het hotel ‘les deux Augustes’, door een Smyrnioot van Fransche afkomst gehouden, waar mij, à raison van dertig francs per dag, zonder den wijn, kost en inwoning ten deel viel. Daarna maakte ik mijne opwachting bij onzen consul, den heer R.J. van Lennep, een Hollander van afkomst, maar wiens familie hier reeds sedert 1727 achtereenvolgens is gevestigd geweest, een man die onze taal spreekt, en ons land persoonlijk heeft bezocht. Ik had nu reeds genoeg gezien om mij te overtuigen, dat Smyrna, gelijk zoovele andere Turksche steden, Konstantinopel niet uitgesloten, wel schoon is wat hare ligging betreft, maar nog verre verwijderd is van aanspraak te mogen maken op den naam eener fraaie en welgebouwde stad. De eenige behoorlijk geplaveide plaats is er aangelegd door de vertegenwoordigers van een Fransch handelshuis, de gebroeders Dussaud van Marseille, tegen uitkeering van een zeker recht, van de in- en uitgaande schepen geheven. Dit plaveisel beslaat ongeveer de helft van het bebouwde gedeelte der kade; maar het nuttig werk is thans voorloopig gestaakt. Vooral tegen het vallen van den avond is dat gedeelte der kade eene druk bezochte wandelplaats, waar zich de Smyrnioten van alle standen vertoonen. En geen wonder, daar men hier, wanneer de zon ter kimme daalt, onder het genot eener frissche koelte, een tooneel van natuurschoon en kleurenpracht geniet, zooals men zelden elders zal aantreffen. Enkele ruime en schoone gebouwen, onder andere het Grieksche Casino, de inrichtingen van de Oostenrijksche Lloyds met de brievenposten van dat en andere landen, eenige nieuw gebouwde partikuliere woningen en eene rij nette pakhuizen, strekken der kade tot sieraad. Het grootste gedeelte is echter omzoomd door onregelmatig gebouwde café's, vervallen huizen, werkplaatsen, steenhoopen enz., en dat alles is omringd door een ongeplaveid terrein, vol gaten en oneffenheden, dat bij regenachtig weder bijna niet te doorwaden is, zoodat dit en menig ander gedeelte van Smyrna u dikwijls het beeld voor den geest brengt van eene stad, die eene zware belegering heeft ondergaan, en waar men in haast en voorloopig eenige noodwoningen heeft geplaatst, om aan de bewoners een ‘onderkomen’ te bezorgen. Zelfs de Rue Franque en de Rue des Consulats (bijna alle meer voorname

straten voeren, behalve hun Turkschen, ook een Franschen naam), la Rue des Roses, la Rue des Hopitaux, het kleine plein Bellavista en vele andere hoofdstraten maken hierop geene uitzondering. Zij zijn allen nauw en slecht geplaveid, hier en daar zelfs in die mate, dat men, bij het drukke gewoel deels van voetgangers, deels van groepen met zware lasten beladen kameelen, paarden en ezels, soms genoodzaakt is de vlucht in een huis te nemen, om ongelukken te ontgaan. Tal van afgebrande woningen, die nog niet zijn herbouwd, aard- en puinhoopen, gevoegd bij een zeer onvolmaakt rioolstelsel, zijn oorzaak dat die straten, die echter tegenwoordig voldoende door gas worden verlicht, bij regenachtig weder in ware modderpoelen zijn herschapen. Ieder jaar evenwel wordt in dezen toestand verbetering aangebracht, en de vele branden, waaraan Smyrna vooral in vroegere tijden was blootgesteld, hebben de gelegenheid gegeven om de afgebrande straten bij het herbouwen tevens te verbreeden. Ook wordt een doelmatiger stelsel van afwatering meer en meer in praktijk gebracht. Reeds hier mag intusschien worden opgemerkt, dat de verbeteringen, van welken aard ook, veelal zijn te danken geweest aan den invloed der Europeesch-Grieksche bevolking en hare nakomelingen te Smyrna, die, zoowel door hun stoffelijk als zedelijk overwicht, het Turksch bestuur als gedwongen hebben om de stedelijke inrichtingen meer in overeenstemming te brengen met de behoeften en de eischen des tijds. Dit feit zal bij onze latere mededeelingen nog gedurig sterker uitkomen. De huizen te Smyrna zijn, met enkele uitzonderingen, slechts ééne verdieping hoog; de herhaalde en soms hevige schuddingen van den grond verzetten er zich trouwens tegen om daar hooge gebouwen te stichten. De meeste huizen zijn tegenwoordig van steen opgemetseld in zeer samengestelde houten geraamten, die aan de gebouwen zoodanige veerkracht schenken, dat hunne muren, zelfs bij vrij hevige aardbevingen, wel schudden of zich een weinig overbuigen, maar zelden instorten. Door dien maatregel zijn daarenboven de branden, waardoor nog in 1841 een groot deel der stad, toen meer dan thans uit houten huizen bestaande, vernield werd, zeer in aantal en uitgestrektheid verminderd. Maar ook de vooral gedurende de laatste jaren hier opgerichte brandwaarborgmaatschappijen (the Sun, the Royal, enz.) hebben krachtig medegewerkt, niet alleen om de eigenaars van huizen en magazijnen bij onheilen, door brand veroorzaakt, daarvoor schadeloos

te stellen, maar ook om zware branden te voorkomen. Door deze maatschappijen is namelijk, waar de Rue Medjidié aan de kade uitkomt, een etablissement gebouwd, voorzien van een vrij hoogen toren, in welken dag en nacht eenige wachters uitzien of ergens brand is ontstaan. Hoorbare en zichtbare signalen geven daarvan onmiddellijk aan de ingezetenen kennis, terwijl het vereischte aantal brandspuiten met een geoefend dienstpersoneel spoedig bij de hand is, om naar de plaats des onheils te snellen en hulp te verleenen. Doorgaans wordt het krachtig ondersteund door de equipages der op de reede geankerde, veelal vreemde oorlogschepen. Dat ook deze maatschappijen opgericht zijn en bestuurd worden door Europeesche ondernemers, zal nauwelijks behoeven te worden opgemerkt.

De deuren en vensters der huizen, althans van diegene welke door Europeanen, Grieken en Armeniërs bewoond worden, zijn meestal van ijzer gemaakt, terwijl daarenboven ook bij een aantal dezer de benedenramen nog van ijzeren tralies of roosterwerk voorzien zijn. De reden hiervoor is gelegen in de zeer groote onveiligheid, waartoe, vooral in vroegere tijden, zoowel de aard der bevolking als de slechte handhaving der policie bijdroeg. Om dezelfde reden zijn bijna alle tuinen of erven der woningen door hooge muren van den publieken weg afgescheiden, wat aan de stad een onbehagelijk voorkomen geeft. Door boomen beschaduwde groote publieke wandelplaatsen zijn te Smyrna niet aanwezig; alleen bevindt zich naast het Fransche consulaat eene aan de baai uitkomende doch afgesloten ruimte, die met boomen beplant en van zitplaatsen voorzien is, en waarin nu en dan, ten genoege van het publiek, muziek wordt gemaakt. Behalve de grootere of kleinere tuinen achter de huizen der ingezetenen, waarvan men echter van buiten niets bespeurt, is de ontwikkeling der aangeplante boomen, en dit geldt ook van die welke in den omtrek van enkele café's worden aangetroffen, zeer middelmatig te noemen; schoone plataan-, moerbezie- of acaciaboomen, zooals die in den omtrek der stad worden aangetroffen, zijn daarbinnen, althans op den openbaren weg, zeldzaam, en alleen de uitgestrekte cypressenwouden der Turksche kerkhoven maken, met de boomen in de tuinen die de stad omringen, hierop eene uitzondering.

De inwendige inrichting der woningen van de meer gegoede klasse der maatschappij te Smyrna steekt gunstig af bij haar voorkomen van buiten. Ruime vestibules, meestal met wit

marmer belegd; groote en luchtige vertrekken in welke alle mogelijke comfort aanwezig is, en het uitzicht op goed onderhouden grootere of kleinere tuinen, maken vele dezerwoningen tot recht genoegelijke verblijfplaatsen, en voorzien daardoor, meer dan in groote Europeesche steden het geval is, in eene wezen - lijke behoefte. In verhouding toch tot den omvang der stad en de talrijkheid der bevolking, bestaat er te Smyrna, in vergelijking met andere dergelijke steden, al zeer weinig gelegenheid tot ontspanning van geest en lichaam. Wetenschappelijke vereenigingen van eenige beteekenis zijn er niet aanwezig, terwijl goede opera's en concerten zelden gegeven worden. Het meer ontwikkelde deel der bevolking, meestal in handels- of industriëele zaken betrokken, is gedurende den dag steeds druk aan den arbeid, en brengt den avond in den beperkten huiselijken kring van verwanten en vrienden door. Van daar dan ook dat het familieleven hier zeer sterk ontwikkeld dis. Echter hebben de voorname klassen, zoowel der Europeesche als der Grieksche ingezetenen, hunne Casino's, ruime en zeer doelmatige gebouwen, voorzien van speel- en leeskamers en van voortreffelijk ingerichte zalen tot het geven van concerten en bals. De voornaamste tijdschriften en nieuwsbladen der beschaafde wereld worden aldaar aangetroffen, en men kan van deze inrichtingen zeggen, dat zij geheel op de hoogte van den tegenwoordigen tijd zijn. Vreemdelingen kunnen er gedurende vier achtereenvolgende maanden worden geïntroduceerd. Verder bestaan er te Smyrna eenige restauratie's en café's. Onder deze laatsten is wel het meest bekende dat van Capitan Paolo, waar des avonds eene zeer middelmatige muziek wordt gemaakt, en ook nu en dan kleine tooneelvoorstellingen worden gegeven. Gedurende den zomer wordt het door de elegante wereld der stad druk bezocht; men neemt dan plaats in den tuin, vanwaar men een ruim uitzicht op de baai heeft. Maar niet een dezer inrichtingen - en dit geldt ook van de hotels of logementen te Smyrna, - kan, wat smaak, doeltreffendheid en netheid aangaat, in vergelijking komen met hetgeen de voorname steden in andere deelen der wereld aanbieden. Nogtans wordt er, bij gebrek aan betere, een ruim gebruik van gemaakt.

De omgang onderling en de gezelschapstoon zijn te Smyrna zeer eenvoudig en hartelijk; voor vreemdelingen hangt het slechts van henzelven af om er deel aan te nemen. In kleeding - en dit geldt vooral van het schoone geslacht, dat te Smyrna

in aantal het maanelijke ver overtreft, - volgt men geheel de modes van Europa. De taal die het meest onder de Europeesch-Grieksche bevolking gesproken wordt, is de Fransche. Wie echter aanhoudend te Smyrna moet wonen, vooral wanneer hij zaken als koopman of industriëel wil drijven, dient behalve deze, minstens nog de Italiaansche, Grieksche en Turksche talen te kennen. Ieder eenigszins beschaafd Symrnioot is dan ook in meerdere of mindere mate polyglot. En dit is niet hunne eenige goede eigenschap. De te Smyrna gevestigde Christenen onderscheiden zich vooral ook door groote liefdadigheid en zucht om het onderwijs te bevorderen. Gedurende mijn kort verblijf aldaar, was ik er meer dan eens getuige van, hoe men de armen door middel van concerten te hunnen behoeve trachtte te ondersteunen, of hoe een veelbelovend maar mingegoed artist in de gelegenheid werd gesteld om zijne studiën in Europa te gaan voltooien. Tijdens den jongsten watersnood in Frankrijk werden door de bewoners van Smyrna 130,000 francs voor de slachtoffers dezer ramp bijeengebracht, terwijl de weinige Hollandsche afstammelingen die er zich nog bevinden, ten behoeve van die der laatste overstroomingen in Nederland 4000 francs overmaakten.

Kerken aan den dienst der verschillende gezindheden gewijd, zijn te Smyrna in groot aantal aanwezig. De Katholieken bezitten er onder anderen eene nieuwe en schoone Kathedraal, door een te Smyrna opgeleid architect gebouwd, van welke kerk het echter te bejammeren is, dat de hooge en zelfs trotsche colonnades door eene misrekening ten aanzien der steun- of lastpunten gemaakt, eene scheeve richting hebben aangenomen. Onder de Grieksche kerken is vooral eene Domkerk met het daaraangrenzende oude kerkhof bezienswaardig. De moskeeën heb ik wel te Konstantinopel, maar niet hier bezocht.

De bazar, waarop veel handel gedreven wordt, en waar over dag eene groote levendigheid heerscht, levert vooral in oostersche artikelen, veel merkwaardigs op. Keur van uitstekend net bewerkte zijden stoffen, Turksche tapijten, bijouteriën enz. wordt er te koop aangeboden, met eene gulheid en overredingskracht, die den vreemden bezoeker dikwerf meer geld doen uitgeven, dan hij zich voorgenomen had te besteden.

De thans in gebruik zijnde begraafplaatsen zijn allen buiten de stad gelegen. Die der Christenen zijn door hooge muren omringd, terwijl die der Turken meer toegankelijk en open

zijn. Merkwaardige of schoone gedenkteekenen heb ik op de laatsten niet ontmoet. Men ziet er slechts rechtopstaande, nu en dan beschilderde en met opschriften voorziene steenen van marmer of trachiet, aan wier vorm men de sekse onderschieden kan van den persoon die daar begraven ligt, terwijl hier en daar openingen in deze steenen voorkomen, geschikt om er bloemkransen in te leggen of kleine planten in aan te kweeken. Dewijl de lijken der Turken steeds in maagdelijken grond moeten rusten, en dus oude graven nooit op nieuw in gebruik worden gesteld, bezitten hunne kerkhoven in den regel eene groote uitgestrektheid.

Het schoonste gedenkteeken der oudheid te Smyrna is de op den top van den (p.m. 300 voeten hoogen) Mons Pagus gelegen Acropolis (bovenstad, citadel). Het is eene uitgestrekte, voor een deel nog in goeden staat verkeerende steenen sterkte, uit muren en torens bestaande, en waartoe verschillende poorten toegang verleenen. Stellig is zij een der oudste gedenkteekenen van Klein-Azië, en zij bestond reeds gedeeltelijk ten tijde van Alexander den Groote, die ze echter, even als na hem de keizers van het Byzantijnsche rijk, zeer uitgebreid heeft. Eene der poorten van het sedert lang onbewoonde kasteel binnentredende, komt men op een ruim met gras begroeid plein, waar men de overblijfselen aanwijst van oude Christenkerken, die later in moskeeën veranderd zouden zijn. Men beweert dat de heilige Polykarpus, die te Smyrna den marteldood onderging, in eene van deze gepredikt heeft, en wijst even buiten het kasteel zijn door een grooten cypres overschaduwd graf aan. Zeer goed zijn nog de citernes of op bogen rustende gemetselde onderaardsche putten in stand gebleven, waarin het drinkwater voor de bezetting bewaard werd. Ook toont men eenige overblijfselen van het stadium en van het theater, alsmede eene in den grond gemetselde gevangenis en de opening van een steenen gang, waardoor, naar men wil, de sterkte in vroegere eeuwen gemeenschap met de vlakte gehad heeft. Op een der hoogste torens van het kasteel vond ik een stuk geschut, waaruit des morgens en 's avonds een schot gelost wordt. Het gezicht op de stad en hare omstreken en op de baai, dat men van dezen toren geniet, wordt in schoonheid en uitgestrektheid slechts zelden geëvenaard. Het is in en nabij dit kasteel, dat, bij het doen van opgravingen (in de nabijheid worden ook nog enkele steengroeven bewerkt), de meeste overblijfselen van oude

gedenkteekenen, munten, enz. worden aangetroffen. Andere monumenten van de vroegste tijden zijn te Smyrna schaarsch. De herhaalde verwoestingen der stad, door langdurige belegeringen, aardbevingen en branden veroorzaakt, hebben niet alleen de door vroegere schrijvers zoo hoog geroemde prachtige gebouwen, maar ook de oude archieven verwoest. Dit zal ook wel eene der redenen zijn, waarom er zooveel verschil bestaat in de verhalen omtrent de oude geschiedenis dezer stad, en in de meeningen omtrent hare vroegere ligging en zelfs die van de rivier Meles.

Op een kleinen afstand van den Mons Pagus treft men in de vlakte de schilderachtig gelegen Pont des Caravanes aan, aldus genoemd omdat de aldaar over de rivier Meles gebouwde steenen boogbrug tot den overtocht strekt van een groot aantal karavanen, die uit de binnenlanden produkten naar Smyrna voeren, en veelal uit kameelen en hunne geleiders bestaan. De genoemde rivier, die tijdens mijn bezoek geheel droog was, en wier bed uit groote trachietblokken en kalksteenen is gevormd, waarvan de hooger gelegene met eene korst van travertijn zijn bedekt (een bewijs dat het rivierwater veel dubbelkoolzure zouten bevat), begrenst een uitgestrekt Turksch kerkhof en een groot kameelen-station. Ook voert van deze brug een weg naar het naar haar genoemde spoorwegstation, waarbij men in liefelijk beschaduwde tuinen, eenige koffiehuizen aantreft.

Onder de merkwaardige plaatsen in den omtrek van Smyrna komt de eerste rang toe aan Bournabat, aan de noordwestzijde der vlakte van Smyrna. bij het gebergte Sipylus gelegen. Het is een open stadje met 8000 inwoners (des zomers echter meer), waarin, behalve de woningen der Grieken, Armeniërs en Israëlieten, ook een aantal villa's van Grieken en Europeanen worden aangetroffen. Onder deze laatste onderscheiden zich vele door haren schoonen bouwtrant en keurig onderhouden tuinen. Men bereikt Bournabat per spoortrein van Smyrna binnen het half uur, en stapt er af bij een klein maar net, door moerbezieboomen en acacia's omgeven station, waar des zomers nu en dan muziek wordt gemaakt. In het goede seizoen wordt Bournabat druk door de Smyrnioten bezocht, te meer daar het ook langs een tamelijk goeden gemacademiseerden weg per as kan bereikt worden. De Roomsch-Katholieken, Grieken, Armeniërs, Israëlieten en Engelschen hebben er hunne kerken en scholen, terwijl er daarnevens ook een paar moskeeën worden aangetroffen. De bij

Bournabat gelegen bouwvallen en gedenkteekenen zijn van zeer oude herkomst. De plaats maakt over het algemeen op den bezoeker een aangenamen indruk, die echter veel verminderd wordt door de reeds vroeger besproken hooge muren, welke in den regel de zoo fraaie tuinen der villa's voor het oog verbergen.

Boudja, aan den spoorweg die naar Aïdin voert, mede een half uur stoomens van Smyrna, nabij het station Paradis gelegen, is een welgebouwd, zich liefelijk voordoend en gezond stadje, met ongeveer 4000 inwoners. Ook hier hebben vele ingezetenen der hoofdstad hunne villa's, vooral de Engelschen, die er even als de Roomsch-Katholieken en Grieken kerken en scholen bezitten. Het Engelsche pensionaat voor meisjes alhier is in de geheele Levant beroemd. In den omtrek der stad zijn vele wijngaarden, die een goed drinkbaren wijn opleveren. Van de huizen en villa's die tegen de helling der omringende heuvelen gebouwd zijn, leveren vooral de hooger gelegene een schoon uitzicht op de vlakte en de gebergten der baai.

Seudi-keuï is een dorp op eenigen afstand van het spoorwegstation van dien naam en mede aan den spoorweg naar Aïdin, eene halte verder dan Boudja, gelegen. Het telt ongeveer 2000 inwoners, en werd een paar eeuwen geleden meest door Hollandsche familiën bewoond. Alhoewel zeer gezond, is deze plaats in de laatste jaren achteruitgegaan; enkele afstammelingen der oude Hollanders hebben er echter nog hunne villa's. Ook hier wordt van land- en wijnbouw veel werk gemaakt.

Cordelio eindelijk is een allerliefst en vlak aan de baai van Smyrna gelegen dorp, dat men van de stad met kleine steamers, die elk oogenblik af- en aanvaren, in een kwart uur bereikt. Het is eene ruim uiteengebouwde plaats met eene Fransch-Katholieke kerk en een spoorwegstation. In den tuin die dit laatste omringt, vindt men gelegenheid om zich te ververschen, terwijl vlak aan de baai eene menigte café's gevestigd zijn. Zoover mij bekend is, wonen hier wel Grieken en Armeniërs, maar geene of althans zeer weinig Europeanen.

Om zich een juist denkbeeld van de levenswijze der uit zoo verschillende bestanddeelen bestaande bevolking van Smyrna te maken, is het niet genoeg de stad gedurende den dag te doorkruisen, maar behoort men dit ook te doen als de avond reeds sedert eenige uren gevallen is, en de groote drukte die Smyrna, en vooral het Europeesch kwartier, de kade, de bazar enz. tot zonsondergang kenmerkt, heeft plaats gemaakt voor eene kalmte,

die nagenoeg alleen afgebroken wordt door de levendigheid die in de winkels, café's en vele openstaande huizen heerscht. Het is den wandelaar aan te raden op zijne omzwervingen steeds goed voor zich uit te zien, opdat hij niet strukele op de slecht geplaveide straten, of valle in een der nog niet herstelde gaten. Doch hij zal zijne moeite beloond vinden door een blik in de goed verlichte en geopende winkels en huizen der Christenburgerij geworpen. Terwijl de woningen der meer gegoeden reeds gesloten zijn, zal hij de burgers van beide geslachten, zoowel binnen als buiten 's huis, zich zien overgegeven aan gezelligen kout. Hij zal de café's zoowel der deftige Turken als der overige natiën bevolkt vinden met tal van bezoekers, van welke zich velen daarbinnen vermaken met het een of ander spel, terwijl anderen daarbuiten hunnen cigarettes of de bekende Turksche pijp rooken. De cigarettes worden door de rookers zelven op het oogenblik dat zij ze gebruiken willen, gemaakt. De pijpen met hare lange slangswijze roeren, uit welker einde de tabaksrook, alvorens in den mond te komen, in eene op den grond staande karaf water geleid en afgekoeld wordt, veroorzaken steeds een borrelend geluid, zeer vervelend voor wie er niet aan gewoon is. Cigaren worden te Snyrna weinig gerookt, en de tabak die er verbruikt wordt is meest van inlandschen oorsprong. In sommige café's wordt bij afwisseling Europeesche en inlandsche muziek gemaakt, beide echter op Europeesche instrumenten, en geen van beide door schoonheid uitmuntende. De inlandsche stukken roepen den reiziger, die het verre Oosten bezocht heeft, nu en dan levendig de muziek bij het wajangspel op Java voor den geest. Zij wordt gekenmerkt door klagende en slepende tonen, nu en dan afgewisseld door een snellen en woesten rythmus als van krijgsmuziek, en is in beide genres meer eigenaardig dan gevoelvol te noemen. Nogtans vindt zij bij sommige niet Europeesche bezoekers een aandachtig gehoor. Netheid en orde laten in deze inrichtingen veel te wenschen over; ook onderscheiden zij zich daardoor van die in andere steden, dat men in het eene café uitsluitend koffie, in een ander weder niets als bier en andere gegiste dranken verkrijgen kan. Koffie met suiker maar zonder melk is hier voor alle natiën en standen de meest geliefde drank en wordt op alle uren van den dag aangeboden en genuttigd. In het operagebouw werden gedurende mijn verblijf te Smyrna geene andere stukken dan comedie's in de Grieksche taal gegeven;

gedurende den winter worden er echter ook nu en dan Fransche of Italiaansche opera's opgevoerd. De muzikale produkten van Offenbach worden daar met in het Turksch vertaalden tekst ten tooneele gevoerd en vinden, even als in Europa, te Smyrna, Konstantinopel en elders in het Oosten een zoo gunstig onthaal, dat ook de gamins dier plaatsen, ‘tout comme chez nous’, zich verlustigen met het fluiten of zingen harer meest populaire melodiën, en het ook daar de eerste muzikale tonen zijn, op welke de vreemdeling die er aan wal stapt, wordt vergast.

Het is hier wellicht de geschiktste plaats om met een enkel woord te gewagen van de in Klein-Azië zwervende rooverbenden, die ook van tijd tot tijd de omstreken van Smyrna, hoewel niet gedurende de laatste vijf of zes jaren, hebben onveilig gemaakt. Onderscheidene inwoners dezer stad zijn op wandelingen of tochtjes in hare omstreken door roovers opgelicht en niet weder in vrijheid gesteld, dan, nadat door tusschenkomst van nabestaanden of vrienden, een hoog losgeld (soms van 10 tot 15000 gulden) aan die roovers was overgemaakt. Deze behandelden echter hunne gevangenen steeds op beleefde en voorkomende wijze, voorzagen behoorlijk in hun onderhoud en lieten hen zelfs, als zij hen naar hunne schuilplaatsen vervoerden, op een paard of ezel rijden, opdat zij zich gedurende hunnen gedwongen tocht vooral niet te veel zouden vermoeien. Aan de betrekkingen der aldus opgelichte reizigers of wandelaars gaven zij van het gebeurde behoorlijk kennis, met opgave van den prijs dien zij vorderden om hunne tijdelijke gasten weder in vrijheid te stellen, altijd echter in hoogst beleefde vormen, ook dan zelfs wanneer zij, bij eene herinnering om toch spoedig het losgeld te zenden, hierbij de verzekering voegden, dat het hun innig grieven zou, indien zij zich na eenig tijdsverloop genoodzaakt mochten zien, om aan de verwanten hunner gevangenen een aan dezen afgesneden neus of oor toe te zenden, als bewijs 1°. dat deze nog in levenden lijve waren, en 2°. dat zij, als roovers in het hoogste ressort vonnis vellende, bij hunne vordering bleven volharden. Nooit is het echter zoo ver gekomen, dat zulk eene bedreiging vervuld werd, en slechts eenmaal werd een door hen opgelicht Smyrnioot, die zich door zwemmen trachtte te redden, doodgeschoten. Zoodra het losgeld van een gevangene zich in hunne handen bevond, namen zij steeds als een vriend van hem afscheid, presenteerden bij zijn vertrek het geweer en zorgden dat hij onverlet naar zijne familie kon wederkeeren.

Gedurende de laatste jaren is evenwel de veiligheid van personen en goederen in de Levant zeer toegenomen, zoodat men mag hopen dat de rooverij er weldra geheel zal zijn uitgeroeid.

III.

De bevolking van Smyrna is uit vele zeer verschillende elementen samengesteld, en biedt als het ware eene staalkaart aan van allerlei rassen en godsdiensten. Ik begin mijn kort overzicht met de T u r k s c h e b e v o l k i n g , die wel is waar niet in de eigenlijke stad Smyrna, maar toch zeer zeker in het geheel van Klein-Azië het overwicht heeft. Te Smyrna bewoont zij den voet en de helling van den Mons Pagus en spreekt zij in den regel alleen hare eigen taal. De Turken zijn flink gebouwde, krachtige menschen, bij voorkeur landbouwers, ambachtslieden of winkeliers van beroep, minder geschikt voor de zeevaart en geneigd den handel in het groot liever aan anderen over te laten, dan dien zelf uit te oefenen, in godsdienstzaken zeer verdraagzaam, wanneer hunne hartstochten, die noch door de rede, noch door verkregen kennis getemperd worden, niet door dweepzieke Ulema's of priesters worden opgewekt, onbezorgd voor den dag van morgen, en ten sterkste overhellende naar het fataliteitsgeloof. Zacht en zelfs onderworpen van aard, kan men de Turksche bevolking vergelijken met een aan de natuurlijke vegetatie overgelaten veld, welks halmen of vruchtkroonen worden bewogen in de richting, die door den heerschenden wind wordt bepaald. Stel ze (de godsdienst daargelaten) onder den krachtigen, overwegenden invloed eener beschaafde maatschappij, zooals de Europeesche b.v., en het resultaat zal voorspoed, vooruitgang en vrede wezen. Laat ze onder het bestuur harer meerendeels intellectueel weinig ontwikkelde, steeds tot onderdrukking geneigde hoofden, en de bevolking zal blijven wat ze tot heden was, een gewillig werktuig in de handen van wie boven haar gesteld zijn, stilstaand, ja zelfs in vele opzichten achteruitgaand in alles wat met wetenschap en kunst in verband staat, bij voorkomende gelegenheid wreed en onverdraagzaam en alles aan het noodlot overlatende. In één woord, het zijn lieden die nimmer het initiatief nemen, maar steeds door anderen geleid moeten worden. Bij dat alles bezielt den Turk

een eigenaardige trots; van de uitvindingen der Europeanen en hare toepassing wil hij wel de vruchten plukken, maar op eene wijze waarin ligt uitgedrukt, dat hij zich als de beschermer dezer zaken beschouwt, maar zelf te hoog geplaatst is om zich met dergelijke dingen in te laten. Men valle hen echter vooral niet hard over hunne minder goede eigenschappen, te minder omdat, behalve de gunstige uitzonderingen die onder hen worden aangetroffen, vooral waar Europeesche invloed zich kan doen gelden, wel langzame maar toch gestadige verbetering en vooruitgang bij hen, wellicht ook huns ondanks, waar te nemen is. Noch hun godsdienst, noch hunne opvoeding, ook niet het maatschappelijk standpunt waarop bij hen de vrouw geplaatst is, geven ons het recht eenen krachtigen voortgang in de goede richting van hen te verwachten; en al deze oorzeken van stilstand en verval wegen zoo zwaar, dat naar veler oordeel, waar ter wereld men ook eene, zij het zelfs krachtige, Muzelmansche maatschappij zal aantreffen, men deze steeds ten slotte zal zien zwichten voor het zedelijk overwicht der aanhangers van de Christelijke leer.

Alhoewel vertrouwbare statistieke gegevens hieromtrent ontbreken, wordt toch algemeen angenomen, dat de Turksche bevolking steeds in getalsterkte afneemt, en worden als redenen daarvan opgegeven, de lasten der op hen rustende militaire verplichtingen, en de algemeen bij de vrouwen heerschende gewoonte, om, wegens haren afkeer van een talrijk kroost, de vrucht af te drijven.

Het lager onderwijs dat de jeugd geniet, is kortaf ellendig te noemen; aan goede voorschriften daaromtrent, zelfs door de Hooge Regeering gegeven, ontbreekt het niet, maar wat de uitvoering betreft, zorgen Imams en Ulema's wel, dat de jeugdige Turken niet anders leeren dan enkele voorschriften en gebeden uit den Koran en het Turksche alphabet. Alleen gegoeden betalen jaarlijks daarvoor een geringe som; de armen echter genieten dit onderwijs gratis. Het middelbaar onderwijs bepaalt zich tot het les geven in de Turksche, Arabische en Perzische talen, terwijl de studie van andere talen is uitgesloten. Aan goede schoolboeken is groot gebrek, en alles wat door eenige welgezinde en schrandere Turken werd in het werk gesteld om hierin verbetering aan te brengen, bleef tot heden nagenoeg zonder gunstig gevolg. In de scholen aan de groote moskeeën verbonden (medressé's) wordt aan de aldaar gehuisveste leerlingen

onderricht in theologie en rechtsgeleerdheid gegeven; en het is uit de leerlingen dier instellingen, dat de hoogere geestelijke en rechtsgeleerde ambtenaren gekozen worden. Van de beroemde bibliotheken en beschaving der oude Khalifen is echter weinig meer aanwezig. Wat de verwoestende invloed des tijds en der zorgeloosheid van de eerste nog had overgelaten, is naar Konstantinopel vervoerd; terwijl van de tweede weinig meer is op te merken dan eene zekere niet te miskennen hoffelijkheid en de onverstoorbare kalmte en deftigheid, die iederen maar eenigszins beschaafden Turk kenmerken. Dat overigens te dezen aanzien zich in Europeesch Turkije, en voornamelijk te Konstantinopel, eenigszins gunstiger verschijnselen zullen voordoen, is uit den aard der zaak reeds te verwachten, maar alle opmerkingen daaromtrent liggen buiten het bestek dezer beschouwingen. Physiek zijn echter de Turken een uiterst krachtig menschenras te noemen, en ongelooflijk is de zwaarte der lasten die zij vooral op hunne schouders vervoeren kunnen, terwijl ik, om der waarheid hulde te doen, hier niet verzuimen mag op te teekenen, dat alle bewakers of wachters (cavas) van kantoren, magazijnen, en zelfs die der Ottomanische bank, Turken zijn, over wier eerlijkheid en goede trouw eenstemmig allergunstigst geoordeeld wordt.

De G r i e k s c h e b e v o l k i n g neemt onder de bewoners van Smyrna en omstreken eene voorname plaats in. In hooge mate werkzaam en vlug van begrip, oefent zij gaarne haar verstand, zoodat er slechts weinigen zijn die niet kunnen lezen en schrijven, terwijl de meer beschaafden, behalve hunne eigene en de Turksche taal, veelal ook nog de Fransche of Italiaansche spreken. De Grieken leveren zoowel bekwame kooplieden en industriëelen als ervaren zeelieden en landbouwers op, en vele ouders zenden zelfs hunne zonen naar Europa, opdat zij zich meer wetenschappelijk ontwikkelen. Men vindt dan ook te Smyrna tal van Grieksche geneesheeren, advokaten en leeraren in verschillende vakken. Wat den godsdienst betreft, zijn zij echter dikwijls hoogst onverdraagzaam, ofschoon aan den anderen kant de geestelijkheid, de lagere althans, weinig gezien en in den regel slecht gesalariëerd is. Meermalen zag ik achtbare vertegenwoordigers van dezen stand, in hun deftig costuum gewikkeld, zelf hunne mondbehoeften (vleesch, visch, enz.) in de hand dragen; en eens was ik er getuige van dat een Grieksche godsdienstleeraar, die bezig was om volgens het gebruik de

een paar malen 's jaars plaats vindende zegening der huizen, door besprenkeling of berooking te verrichten, toen hij dit aan eene woning bij vergissing nog eens wilde herhalen, door den bewoner zonder veel omslag het huis werd uitgeduwd, onder den uitroep: ‘heb ik u gisteren niet reeds tien paras (zegge 2½ cent) daarvoor gegeven?’

Het leven der beschaafde klasse is, hoewel patriarchaal, geheel op de Europeesche wijze ingericht. De woningen en villa's der gegoede, dikwijls zelfs rijke Grieken, toonen weinig of geen verschil met die der in gelijke omstandigheden verkeerende Europeanen. Hunne inrichtingen van onderwijs, welker leeraars of onderwijzeressen meestal in Duitschland of Athene zijn opgeleid, zijn veelal, wat methode en leerboeken betreft, op de leest van die in Griekenland geschied. Op talrijke lagere en middelbare scholen, voor jongens en meisjes afzonderlijk ingericht, wordt goed onderwijs gegeven. De evangelische scholen, b.v., die in verschillende klassen en rangen zijn verdeeld, bevatten 2500 leerlingen. De middelbare scholen, in vier klassen gerangschikt, leiden op tot de gymnasia; terwijl er drie pensionaten bestaan, waarvan het onderwijzend personeel zich alle moeite geeft om op de hoogte des tijds te blijven. Vooral sedert de stichting van het nieuwe Grieksche koningrijk heeft de Grieksche bevolking van Klein-Azië zich beijverd om zich op een hooger standpunt van ontwikkeling te plaatsen, zoodat in Turkije thans tal van gouvernementsbetrekkingen door Grieken worden vervuld. Hunne taal wordt dan ook zoowel door de Armeniërs en Israëlieten als door de in Smyrna gevestigde Europeanen gesproken, terwijl hun overwicht op de twee eerstgenoemde deelen der bevolking in het algemeen niet te miskennen is, ofschoon men zelden Grieken met personen uit die beide volken gesproten, in nauwe of vriendschappelijke betrekkingen zal zien staan.

De Armenische bevolking, die meestal de taal van het land spreekt, is in aantal en, zooals algemeen aangenomen wordt, ook in gehalte, beneden de Grieksche te stellen, hoewel vooral gedurende de laatste tijden hierin eene voor haar gunstige verandering schijnt gekomen te zijn. In de hoofdplaatsen hellen de Armeniërs, wat hunne levenswijze betreft, zeer tot die der Europeanen over, maar in de binnenlanden volgen zij, althans wat kleeding, voeding en huisvesting aangaat, meer de gewoonten der Turken. Handel in geld is hunne geliefkoosde bezigheid, en in het uitoefenen van landbouw en ambachten zijn

zij zeer ervaren. De zeevaart is echter hunne zaak niet. Zij geven zich tegenwoordig veel moeite om het onderwijs te verbeteren en bezitten afzonderlijke gemeentescholen voor jongens en meisjes, waarop aan ruim 600 leerlingen onderricht wordt gegeven, terwijl voor hen mede gelegenheid bestaat tot het bestudeeren der physische en mathematische wetenschappen en het aanleeren der Fransche, Engelsche, Turksche en Grieksche talen.

De Israëlietische bevolking, hoofdzakelijk bestaande uit afstammelingen van in vroegere eeuwen uit Spanje verjaagde Joodsche familiën, en dicht bij het Turksch gedeelte der stad wonende, spreekt te Smyrna onder elkander een Spaansch dialect. De meeste hier wonende Israëlieten verstaan echter ook Turksch en Grieksch, velen bovendien het Italiaansch, enkelen zelfs nog de Fransche taal. Arbeidzaam van aard, vinden zij meestal hun onderhoud als makelaars of commissionnairs en in den kleinhandel. Ofschoon zij in het algemeen weinig zorg aan hunne kleeding besteden, kenmerken zij zich door eene groote zucht naar allerlei soorten van kleinodiën en edelgesteenten, en zijn zij er vooral op gesteld om op hunne feestdagen sierlijk uitgedost te zijn. Hunnen godsdienst onderhouden zij stiptelijk, en hunne wijze van leven is zeer patriarchaal. De gansche familie, d.i. de ouders met hunne kinderen en de vrouwen en afstammelingen van deze, bewoont in den regel hetzelfde huis, terwijl de huwelijken, meestal op zeer jeugdigen leeftijd reeds vastgesteld, zoo vroeg mogelijk gesloten worden. Het schoolonderwijs laat veel te wenschen over, en slechts op enkele speciale inrichtingen bestaat gelegenheid tot meerdere ontwikkeling van den geest. Het verblijf te Smyrna en in de omstreken werd hun, zelfs in de jongste tijden nog, dikwijls zeer bezwaarlijk, somtijds zelfs gevaarlijk gemaakt door het verspreiden van geruchten te hunnen aanzien, die door geen enkel feit konden worden gestaafd, en alleen aan nijd en onverdraagzaamheid toe te schrijven waren. Rijkdom is weinig onder hen verspreid, ofschoon het onder hen niet geheel aan welgestelde familiën ontbreekt, die goed onderhouden villa's in de omstreken der stad bewonen.

Nevens de tot dusver in dit vluchtig overzicht behandelde natiën, ontmoet men te Smyrna nog Turkomannen, Arabieren, Perzen, Negers en zelfs Zigeuners, allen echter te gering in aantal, om als eene afzonderlijke volksklasse in aanmerking te komen. De eerst- en de laatstgenoemden treft men meer in de binnenlanden dan in de stad zelve aan.

Over de Europeesche bevolking van Smyrna, die hoofdzakelijk het zoogenaamde Quartier Franc bewoont, had ik reeds gelegenheid het een en ander aan te teekenen. Dat de Europeanen de stichters en onderhouders zijn van tal van nuttige en vaak grootsche ondernemingen, dat zij op de Turken een niet te miskennen overwegenden invloed uitoefenen, en dat zij steeds aan het hoofd staan van alles wat als een uitvloeisel van hoogere beschaving kan worden aangemerkt, zijn bekende en algemeen erkende feiten.

Aan onderwijs wordt door alle gezindheden van die bevolking veel ten koste gelegd. Allen hebben scholen zoowel van middelbaar als van lager onderwijs, waar deels tegen betaling, deels ook gratis onderricht wordt gegeven. Vooral onderscheiden zich in dit opzicht de Engelschen, die te Smyrna the British College, the English Commercial School en eene Engelsche volksschool bezitten, alsmede eene school die aan the Scottish mission behoort, en waarop ook vele Grieksche, Armenische en Israëlietische kinderen onderwezen worden. Bovendien is Bournabat de zetel van het in de Levant beroemde English Bournabat College, waar het onderwijs bijzonder geroemd wordt.

De Franschen hebben de leiding van hun onderwijs meestal aan geestelijken toevertrouwd. Men vindt er le Collège de la Propagande, op kosten der Fransche regeering onderhouden, met een tachtigtal leerlingen, l'École de St. Vincent de Paul, alleen voor meisjes, met 120 leerlingen, terwijl de zich noemende Frères Ignorantins gratis onderwijs aan de armen verstrekken.

De Oostenrijkers, Duitschers en Italianen bezitten hier mede zeer doelmatig ingerichte scholen en pensionaten, en vooral door de twee laatstgenoemde natiën is de gelegenheid tot het erlangen van goed onderwijs in de laatste jaren zeer uitgebreid. Wat de Nederlandsche natie betreft, neem ik de vrijheid den lezer te verwijzen naar de uitvoerige mededeelingen, die ik beneden over de Nederlandsche kolonie te Smyrna hoop te geven.

Van wetenschappelijke vereenigingen te Smyrna is mij zeer weinig bekend. Alleen vernam ik dat de Grieken er eene bezitten in het genootschap ‘Homerus’ geheeten, dat een tijdschrift uitgeeft en zich ook aan de belangen van het onderwijs wijdt. Verder stip ik nog aan dat te Smyrna een klein kabinet van oudheden bestaat, en ook nog eenige dergelijke verzamelingen in het bezit van partikulieren worden aangetroffen.

De boekdrukkerijen behooren meestal aan Grieken toe, doch ook de Armeniërs en Franschen bezitten er, terwijl er tevens eene Turksche en eene Hebreeuwsche inrichting van dien aard gevonden worden. De Grieken en Turken hebben er ieder eene bibliotheek, doch die der laatstgenoemden verkeert in zeer slecht onderhouden toestand. Dagbladen verschijnen geregeld zoowel in de Turksche en Grieksche als Fransche talen, terwijl in een aantal boekwinkels gelegenheid bestaat om zich de literatuur van den dag en schrijfbehoeften, meestal ook photographische kunstprodukten, aan te schaffen. Overigens is het bekend, dat Smyrna tot de steden behoort die er zich op beroemen, aan den grootsten dichter der oudheid, aan Homerus, het leven te hebben geschonken. Bij den oorsprong der rivier Meles, op vier mijlen afstands van de stad, aan de zuidelijke helling van den berg Kizil-dagh gelegen, wijst men nog de grot aan waarin hij zijne onsterfelijke gedichten zou vervaardigd hebben.

Een merkwaardig bewijs van den toenemenden bloei van Smyrna, die inzonderheid op rekening komt van het Europeesch gedeelte der stad, is het feit, dat de piek gronds (= vier □ voeten), die nog in 1833 voor zestig centen te verkrijgen was, thans reeds met ƒ 46 betaald wordt.

IV.

Het klimaat van Smyrna staat algemeen als zeer gezond bekend, en dit oordeel wordt bevestigd door het welvarend en krachtig voorkomen van alle elementen der bevolking. Daar statistieke gegevens aangaande de sterfte- en ziekteverhoudingen ontbreken, en zelfs het cijfer der bevolking tot heden nog niet met juistheid op te geven is, moet ik mij te dezen aanzien tot eenige weinige opmerkingen bepalen.

De pestziekte die te Smyrna, nagenoeg te gelijk met de kinderpokken, voor het eerst in het jaar 557 na C. werd waargenomen, maar daarna de stad zoo vaak en zoo vreeselijk heeft geteisterd, heeft zich na het optreden der cholera in 1832, nog slechts eenmaal en in betrekkelijk geringe hevigheid vertoond. Maar heeft men na 1835 van de pest niet meer vernoemen, des te meer woedde de cholera, zoo men zegt, steeds van Konstanti-

nopel of Alexandrië overgebracht. Croup en longaandoeningen zijn vooral gedurende den winter in Smyrna niet zeldzaam; intermitteerende en typheuse koortsen komen deels tijdens het begin van den herfst voor, wanneer de eerste regens invallen en de moerassen in de omstreken der stad door het opgenomen water hunne ontbindingsprodukten weder in den atmospheer beginnen te verspreiden, deels bij den aanvang der lente, als deze in den winter overvloedig gedrenkte moerassen door de vermindering der regens en de toenemende zonnewarmte allengs van water ontbloot geraken, zonder echter nog volkomen te zijn uitgedroogd. Het is dan ook hoofdzakelijk gedurende deze tijdperken, dat enkele plaatsen in de omstreken van Smyrna letterlijk onbewoonbaar worden. Overigens komen bij de minder gegoede bevolking tal van huidziekten, bij de bergbewoners oogziekten, elephantiasis en lepra, bij allen roodvonk en pokken voor. Deze laatste ziekte wordt echter bij het verlicht gedeelte der bevolking van Smyrna, even als in andere beschaafde landen, door eene doelmatige toepassing der vaccine bestreden; maar de Turksche familiën worden doorgaans door hun fatalisme genoopt om zich aan deze kunstbewerking te onttrekken, en ondervinden niet zelden de nadeelige gevolgen dezer onthouding.

Gouvernementsartsen zijn, behalve die van het quarantainegebouw, noch te Smyrna, noch in de binnenlanden, voor het publiek beschikbaar; zij die als zoodanig zouden kunnen optreden, bemoeien zich alleen met door ziekte aangetaste landsdienaren en gevangenen, of treden als experts op in gerechtelijkgeneeskundige zaken. In tegenstelling met Konstantinopel, waar tegenwoordig een begin van geneeskundig toezicht in geheel zijn omvang onder de leiding der hoogleeraren van de École de Médecine is ingevoerd, wordt ieder die te Smyrna verklaart dat hij het beroep van arts of pharmaceut kan uitoefenen, als zoodanig erkend en toegelaten, waaruit evenwel nog niet volgt dat het publiek hem het vereischte vertrouwen schenkt. Een groot gedeelte der geneeskundige praktijk wordt dan ook thans daar uitgeoefend door een Nederlandsch geneesheer, een oud kweekeling der voormalige militair-geneeskundige school te Utrecht.

De gemiddelde jaarlijksche temperatuur te Smyrna is 16.11^{o} C., zoodat er de isothermische lijn eenen lageren warmtegraad aanwijst dan die der op nagenoeg gelijke breedte of nog noordelijker gelegen steden Palermo, Messina, Lissabon, Barcelona enz.,

waarvan de oorzaak is dat de typen der zomertemperatuur te Smyrna wel hooger, maar die van de wintertemperatuur lager en langer aanhoudend zijn, dan op laatstgenoemde plaatsen. De laagste gemiddelde temperatuur komt voor in Januari en bedraagt 3.80° C., de hoogste gemiddelde temperatuur heeft plaats in Juli en wijst 30.40° C. aan. Warmtegraden van 36° C. en zelfs hooger worden nu en dan te Smyrna waargenomen, terwijl gedurende den winter de thermometer enkele malen tot 2° en 5° C. onder nul daalt, zoodat wel eens onder den invloed dezer lage temperatuur tal van oranjeboomen afgestorven zijn. De winter is er dan ook nagenoeg even streng als te Rome, waar de isochimenische lijn op 8.1° C. valt, en strenger dan te Nizza en Genua; terwijl de gemiddelde zomerwarmte der maanden Juni en Juli hooger is dan de isotherische lijnen van Algiers en Malaga aanwijzen. De verschillen in warmte gedurende dag en nacht zijn te Smyrna het grootst in de maanden Mei, September en October. Volgens mijne eigen waarnemingen is in de twee laatstgenoemde maanden een verschil van 18° C. tusschen dag- en nachttemperatuur geene zeldzaamheid.

De hoogste barometerstand werd te Smyrna waargenomen op 2 September 1855 en bedroeg tijdens het heerschen van een sterken noordenwind 786 milimeters; de laagst bekende vond plaats op 12 Maart 1855 en teekende 736 millimeters aan. De plaats waar deze waarnemingen in vroegere jaren door eenige wetenschappelijke mannen gedaan zijn, was twaalf voeten boven de oppervlakte der zee gelegen en aan geene invloeden van eb en vloed blootgesteld. Het gemiddeld aantal regendagen te Smyrna is 62 per jaar. De regens zijn er, vooral van December tot Maart, veelvuldig en sterk, en de gemiddelde hoeveelheid per jaar gevallen regenwater bedraagt er 26 Eng. duimen. Hagel komt mede nu en dan voor, doch alleen als oostelijke winden heerschen. Gedurende mijn verblijf was ik slechts eenmaal van een hagelbui getuige. Sneeuw wordt ook te Smyrna waargenomen, maar alleen de hooger gelegen velden daarbuiten blijven er eenigen tijd door bedekt. In vergelijking met vele tropenlanden zijn de onweders er noch veelvuldig, noch hevig te noemen, en zware stormen en orkanen komen er zeer zelden voor. Van April tot November valt er weinig, van Juni tot September bijna in het geheel geen regen, zoodat de grond dan ook zoo hard en droog wordt, dat het vee, om voedsel te vinden, naar het gebergte moet gedreven worden, terwijl de

meer gegoede bewoners hunne villa's in de frisscher en hooger gelegen omstreken der stad betrekken. De afmattende invloed der hooge temperatuur wordt echter alsdan door den op het midden van den dag met kracht waaienden noordoostelijken wind (Imbatto) zeer getemperd. Over het algemeen worden de noordelijke winden, die vooral des zomers de heerschende zijn, voor gezonder gehouden dan de zuidelijke, die op andere tijden van het jaar den boventoon voeren. Geregelde eudiometrische en magnetische waarnemingen hebben, voor zoover mij bekend is, tot heden te Smyrna niet plaats gehad.

Het drinkwater is hier overvloedig en zuiver; wel is waar bevat het meer dan eene gewone hoeveelheid *bicarbonas calcis*, zoodat het na eenigen tijd aan de lucht blootgesteld te zijn geweest, door verlies van koolzuur en daaropvolgende vorming van *carbonas calcis* troebel wordt; doch het schijnt dat dit bestanddeel, zelfs in die mate aanwezig, geen ongunstigen invloed op het dierlijk organismus uitoefent. Ik zeide dat drinkwater overvloedig te Smyrna voorkomt; dit is zoo waar dat men in de stad, en vooral in hare lagere gedeelten, slechts eene buis van eenige voeten lengte in den grond behoeft te boren, om dadelijk een flinken straal helder water daaruit te zien stroomen. Enkele zoetwaterbronnen worden zelfs tot in de baai opgemerkt. Op vele plaatsen ziet men hier dan ook pompen en zelfs geopende hevelvormige buizen in werking, die steeds een dikken straal water doen uitvloeien, - een verschijnsel dat zijne verklaring vindt in de groote drukking, die op de onderaardsche stroomen, in het ver zich achter de stad uitstrekkend hoog gebergte aanwezig, uitgeoefend wordt, en in de geologische samenstelling van het zoozeer kalksteenhoudend terrein, en dat zeker niet weinig bijdraagt om den gezondheidstoestand dezer stad te verhoogen.

Aan liefdadige inrichtingen en gestichten voor ziekenverpleging, met het daarvoor vereischt deskundig personeel, is in deze door de algemeene zucht tot weldoen bij alle klassen der heterogene bevolking zich zoozeer kenmerkende stad geen gebrek. Onder deze kan men rangschikken:

H e t T u r k s c h e h o s p i t a a l, een goed ingericht gebouw met 100 bedden, waar gemiddeld 1200 à 1400 lijders per jaar verpleegd worden. Natuurlijk zijn deze meest Mohammedanen, maar zieken die een anderen godsdienst belijden, zijn volstrekt niet van opneming en behandeling in dit gesticht uitgesloten.

Het Grieksche hospitaal, gesticht in 1748. De geneeskundige dienst is er opgedragen aan vier geneesheeren en de inrichting is geplaatst onder het beheer eener bijzondere kommissie, waarin steeds twee geneesheeren zitting en stem hebben. Het aantal bedden bedraagt 300, dat der jaarlijks behandelde lijders ongeveer 5000.

Het Armenische hospitaal, dat slechts dertig bedden bevat, aan welk gering getal wordt te gemoet gekomen door de hulp die de geneeskundigen aan deze philanthropische inrichtlng verbonden, aan zieke Armeniërs ook gratis aan huis bewijzen.

Het Israëlietische hospitaal, in 1831 door den Baron Salomon von Rothschild gesticht. Er worden evenwel niet meer dan een paar honderd lijders 's jaars in behandeld; want de zoozeer aan het familieleven gehechte Israelieten willen zich liever aan eene minder doelmatige geneeskundige behandeling te huis dan aan de betere in het hospitaal onderwerpen.

Het Katholieke hospitaal van St. Antonius of het Oostenrijksch hospitaal, een zeer doeltreffend ingericht, luchtig gebouw, gesticht door de Katholieke gemeente te Smyrna, maar met bijdragen in Oostenrijk en Hongarije verzameld en onder de bescherming dezer landen staande. De zieken te Smyrna woonachtig en tot de gemeente behoorend worden er gratis verpleegd; die der Oostenrijksche schepen en niet-Katholieken tegen betaling van zeventig centen daags. Het hospitaal bevat 100 bedden, het getal lijders per jaar er in verzorgd wordende, is 400.

Het Katholieke hospitaal St. Roch, eene aan de Roomsche gemeente van Smyrna toebehoorende ziekeninrichting met 30 bedden, en waarin jaarlijks een honderdtal lijders gratis behandeld worden. Bemiddelde patiënten betalen hiervoor echter zeventig centen daags.

Verder hebben Engeland, Frankrijk en Nederland hier ieder een afzonderlijk hospitaal, die echter niet door de Smyrnasche ingezetenen, maar eensdeels op kosten der betrokken Gouvernementen, anderdeels uit de opbrengsten van legaten daaraan door landgenooten vermaakt, onderhouden worden. De behandeling der zieken in deze inrichtingen, die hoofdzakelijk uit schepelingen, nu en dan ook uit verarmde of de gelegenheid tot behoorlijke verzorging missende stamgenooten bestaan, heeft gratis of tegen eene geringe vergoeding plaats.

Liefdadige gestichten van anderen aard zijn:

Het Wees- en Vondelingenhuis, eenige jaren geleden door eene Grieksche vereeniging van philanthropen opgericht, en wel, zooals de statuten dezer zoo menschlievende stichting luiden, voor een onbeperkt aantal kinderen van alle gezindheden en nationaliteiten. Het bevat thans 44 weezen van gehuwde ouders afkomstig en 91 vondelingen, en wordt door verschillende giften en collecten uitstekend in stand gehouden. Ieder kind ontvangt er eene opleiding volgens den godsdienst die het belijdt, en wordt op goede scholen onderwezen. Hebben de verpleegden een ambacht gekozen, dan wordt het door hen verdiende loon op interest gezet, en het saldo wordt hun bij het verlaten van het weeshuis ter hand gesteld. Ook is de direktie de jongens behulpzaam om zich in de maatschappij te vestigen, en de meisjes om een goed huwelijk aan te gaan.

Het Katholieke weeshuis der zusters van liefdadigheid, eene zeer goed onderhouden en bestuurde inrichting. De weeskinderen, die meest Katholiek zijn en thans een getal van 210 uitmaken (het toe te laten aantal is echter onbeperkt), worden door de er aan verbonden Zusters van Liefdadigheid in de Fransche taal onderwezen, en leeren er allerlei handwerken waarvan de voortbrengselen te hunnen voordeele worden verkocht. Zij ontvangen er het onderhoud tot aan hunne meerderjarigheid. Aan dit gesticht is ook eene polykliniek verbonden, door welke aan ongeveer een honderdtal lijders daags gratis geneeskundig advies en geneesmiddelen verstrekt worden.

V.

Om de dieren- en plantenwereld van eenig gewest naar behooren te kunnen beschrijven, is het noodig dat men zich daar langer en in andere deelen des jaars ophoude, dan met mij te Smyrna het geval was. Ik zal mij dus tot eenige vluchtige opmerkingen bepalen.

Aan het hoofd der dierenwereld van Klein-Azië staat de Kameel, door de Arabieren het schip der woestijn genoemd, en zeker niet ten onrechte, daar dit dier nog steeds het voorname vervoermiddel van de binnenlanden naar de strandplaatsen uitmaakt. Het is bijzonder geschikt om zware lasten over

smalle en steile bergpaden en moeilijk begaanbare wegen over te brengen; onderscheidt zich door eene spreekwoordelijke soberheid, waardoor voor zijn onderhoud nauwelijks de waarde van veertig centen daags vereischt wordt, en is gehecht aan zijn geleider, die zich des nachts tusschen deze dieren op den naakten grond ter ruste legt en zelf van brood en vruchten leeft. Men schat het aantal kameelen in Klein-Azië op niet minder dan 45000 stuks, waarvan 8 à 9000 tegen het begin van den herfst (den regentijd) met goederen beladen uit de binnenlanden naar Smyrna en omstreken trekken, om in April (aanvang van den drogen tijd) naar hunne gewone verblijfplaatsen terug te keeren. De kameel kan van zes tot acht Engelsche mijlen per dag afleggen, en vervoert daarbij op ongebaande en hellende terreinen vier, op vlakke en in goeden staat verkeerende wegen tot tien quintalen aan gewicht (een quintaal = 54 kilogr.). Men ziet ze meestal bij troepjes van vijf stuks de straten der stad doorkruisen, terwijl de voorste eene schelklinkende bel om den hals draagt en de geleider, op een muilezel gezeten, de voorhoede uitmaakt. Ofschoon in den regel geduldig, zijn zij echter zeer gesteld op eene kalme en zachte behandeling, eigenschappen die de meeste Turksche kameeldrijvers bezitten, in tegenstelling met de Grieksche geleiders, die door hun driftig en ongeduldig karakter ten eenenmale voor deze taak ongeschikt zijn. Voorbeelden dat kameelen, na eene onverdiende kastijding van hunne verzorgers ondergaan te hebben, deze bij voorkomende gelegenheid, en somtijds maanden na het gepleegde misdrijf, hebben aangevallen en gedood, zijn niet zeldzaam. Enkele verwondingen door hen aan voorbijgangers toegebracht, doen zich mede nu en dan voor, maar in den regel zijn het hoogst tamme en handelbare dieren. Kameelengevechten, vroeger soms aangelegd door hen die in het lijden der dieren een wreed vermaak vinden, geraken gelukkig steeds meer in onbruik. Wanneer de velden der vlakten, tijdens de kameelen die doorkruisen, reeds of nog dor en kaal staan, is de sterfte onder deze dieren dikwijls aanzienlijk te noemen.

Het paardenras van Klein-Azië kan noch op schoonheid van huid noch op het bezit van edele vormen bogen; trouwens de verzorging dezer diersoort door de inlandsche bezitters laat veel te wenschen over. Bij de aanzienlijken zijn vooral isabelkleurige paarden gezocht; zwarte ontmoet men zelden, bruin in allerlei tinten maakt de hoofdkleur uit. Het Europeesch

gedeelte der Smyrnasche bevolking maakt tegenwoordig zoowel voor het vervoer per as als onder den man veel meer gebruik van paarden dan eenige jaren geleden, toen het voorkomen van nette rijtuigen door paarden getrokken, zelfs zeldzaam kon genoemd worden.

Ezels zijn hier menigvuldig, maar munten evenmin door schoonheid uit. Daarentegen zijn de muilezels zeer krachtg en groot van stuk, en worden met hooge prijzen betaald. Beide worden veelvuldig tot het vervoeren van reizigers of van kleine lasten gebruikt.

Runderen en Buffels (*Bos Taurus* en *Bos Bubalus*) worden hoofdzakelijk voor den landbouw gebruikt; de laatste zijn echter veel kleiner en minder sterk dan de buffels op Java. Het aantal dezer dieren is in vergelijking met dat der inwoners niet groot. Schapen en geiten, die nagenoeg uitsluitend de door de bevolking gebruikte melk en kaas leveren, zijn daarentegen in overvloed voorhanden.

Herten en Antilope-soorten (*Cervus Dama, Cervus Capreolus* en *Antilope Dorcas*) worden, zoowel als hazen, menigvuldig in de omstreken der stad of op het gebergte aangetroffen, en er wordt veel jacht op gemaakt, evenals op het stekelvarken, waarvan het vleesch zeer in trek is De jachtliefhebbers zijn zoowel in als buiten de stad zeer talrijk en vinden ook in de grijze en roode patrijzen (*Perdix Cinerea* en *Rubra*) en tal van andere hoenderachtige vogels een welkomen buit. Tamme varkens worden natuurlijk alleen ten behoeve der Christelijke bevolking aangehouden.

Tot de roofdieren die in de binnenlanden leven, behooren de Panther (*Felis Pardus*), de Hyena (*Hyaena Striata*), de jakhals (*Canis Aureus*) en de wolf (*Canis Lupus*). Gelijk overal in de Mohammedaansche landen wemelen de straten van honden, maar ofschoon ze veracht zijn en slecht verzorgd worden, komt hondsdolheid gelukkig zelden onder hen voor. Visch in groote verscheidenheid van soorten is steeds in overvloed aanwezig en maakt een voornaam gedeelte van het voedsel der bevolking uit. Slangen, meestal niet gevaarlijk, worden in de omstreken van Smyrna, doch niet veelvuldig, aangetroffen. In de wildernissen van Ephese zag ik een paar exemplaren, die beide tot de schadelooze Pythonsoorten behoorden.

Onder de vogels is de ooievaar in het Oosten een voorwerp van vereering, en gaarne ziet men hem zijn nest bouwen tegen

of op de bewoonde huizen. Gieren, kraaien, kwartels, musschen, hoenders en duiven komen mede hier voor, de twee laatsten zelfs in groote menigte, terwijl ook de gevleugelde zoogdieren er vertegenwoordigd zijn. De omstreken der stad worden nu en dan bezocht door zwermen van sprinkhanen (*Gryllus Migratorius*), die, daar zij op hunne tochten alle planten kaal vreten, eene ware plaag voor den landbouw zijn. De zijdewormen worden er aangekweekt. Oesters en andere schelp dieren, kreeften, garnalen enz. worden door de visschers dagelijks gevangen en versch te koop gesteld. Van de klasse der *Annulata* zijn vooral bloedzuigers in groote hoeveelheid aanwezig. Sommige moerassen leveren jaarlijks tot 15000 kilogr. van deze dieren op, zoodat zij, ofschoon minder dan in vroegere jaren, nog steeds in groote hoeveelheid naar andere landen worden uitgevoerd.

De *plantenwereld* van Smyrna en omstreken is, zooals trouwens overal het geval is, waar drukke gemeenschap met andere streken der wereld onderhouden wordt, in den loop der tijden allengs zeer gewijzigd door tal van gewassen die van elders zijn ingevoerd. Gelijk dit reeds à priori uit de ligging en plaatselijke gesteldheid des lands valt op te maken, vindt men er zoowel eenige vertegenwoordigers van den tropischen plantengroei als van de vegetatie die in de meer noordelijke streken onzer aarde te huis behoort.

Onder de planten die aan het land oorspronkelijk eigen zijn en er als het ware hun paradijsklimaat vinden, noem ik in de eerste plaats den cypres (*Cupressus Sempervirens*), die de graven en kerkhoven der Muzelmannen versiert. Duizenden van deze soms eeuwenoude cypressen met hun conischen vorm en donkergroen, gespitst loof, geven aan het anders vaak zoo dorre landschap een hoogst karakteristiek, maar altijd somber voorkomen. Vele *Juniperus-, Pinus-* en *Thuja*-soorten, als zoovele vertegen-woordigers der groote Coniferen-familie, alsmede de Beuk (*Fagus Sylvatica*), worden vooral in de bosschen der meer verwijderde bergstreken gevonden, doch in de benedenlanden slechts hier en daar in tuinen aangekweekt. De Plataan (*Platanus Orientalis*) wordt waarschijnlijk nergens schooner en krachtiger aangetroffen dan in Klein-Azië; het is de lievelingsboom der inlandsche bevolking aldaar, en meermalen mocht ik in de dorpen bij Smyrna gelegen (Narlikio, Bounarbachi, Cordelio enz.) vertegenwoordigers van deze soort aantreffen, wier stam zeven

meters in omtrek had. Onder de schaduw dezer boomen vindt men op feestdagen, meestal bij het helder stroomend water eener bron, de inwoners van deze dorpen aan kleine tafels gezeten, luisterende naar den zang en de muziek van reizende toonkunstenaars, en onder de Grieken van beiderlei kunne treft men bij deze gelegenheden soms de meest smaakvolle toiletten aan, die men overal elders dan hier zou verwacht hebben.

Van de familie der Artocarpeae groeit hier welig de moerbezieboom (*Morus Alba*), die in de omstreken wordt aangeplant ten behoeve der zijdekultuur; en de vijgeboom (*Ficus Carica*), die bij duizenden in de vlakte wordt aangekweekt en, zooals bekend is, de beroemde Smyrnasche vijgen oplevert. De wijnrank (*Vitis vinifera* in velerlei verscheidenheden) schenkt de in den handel zoo gewilde rozijnen en krenten benevens eene soort van wijn die tamelijk goede eigenschappen bezit; terwijl de olijfboomen (*Olea Europaea*), waarvan uitgestrekte aanplantingen bestaan, een ruimen oogst van olijven en olie afwerpen. Even als de olijfboom, wordt ook de granaatappelboom (*Punica Granatum*), die hier nog weelderiger dan op Java groeit, algemeen aangekweekt om zijne bij de bevolking zeer geachte vruchten; maar ook oranje- en citroenboomen strekken met hunne als goud in het donkere loof vonkelende appelen aan meest alle tuinen tot sieraad.

Het zijn vooral de nu opgenoemde boomsoorten, die als hoofdvormen der vegetatie van Smyrna en omstreken te beschouwen zijn. De schoone familie der palmen ontbreekt er geheel, en alleen ver in het zuiden des lands brengt de dadelpalm (*Phoenix Dactylifera*) weinig smakelijke vruchten voort. Uit de familie der Cycadeeën mocht ik slechts eenige weinige exemplaren van *Cycas Circinalis* ontmoeten *Castanea Vesca* levert eene middelmatige soort van kastanjes op, terwijl de geslachten *Salix, Quercus* en vooral *Acacia* door groote boomen vertegenwoordigd zijn. De in het wild groeiende *Agave Americana, Yucca Gloriosa*, benevens de aangekweekte roodbloemige *Mirabilis Jalappae* brachten mij Indië voor den geest. Ook *Nerium Oleander*, zoowel de variëteit met witte als die met roode bloemen, tiert hier even welig als in de tropenlanden.

Appelen, peren en perziken komen te Smyrna wel voor, doch zijn van minder goede hoedanigheid dan in Europa. Alleen de in tuinen veredelde en aangekweekte soorten maken hierop eene

gunstige uitzondering. De abrikozen, pruimen en kersen zijn er daarentegen zeer smakelijk. Meloenen worden er in overvloed en voortreffelijk van uit het binnenland ter markt gebracht, terwijl okkernoten- en amandelboomen er zoowel in het wild als aangekweekt in tuinen gevonden worden. Tabak wordt zeer veel aangeplant; met *Zea Maïs* of Turksche tarwe zijn gansche velden bedekt, en de hop (*Humulus Lupulus*) groeit er in het wild. Voorts leveren de moestuinen alle soorten van groenten op, die in Europa voorkomen; maar aardappelen worden meest uit het buitenland aangevoerd.

Om de verdere vegetatie van Smyrna waar te nemen, was het jaargetijde tijdens mijn verblijf niet zeer gunstig. Na de maandenlange droogte die vóór mijne aankomst reeds had geheerscht, en die, op enkele regenbuien na, tot aan mijn vertrek bleef voortduren, was de grond zoozeer van plantengroei verstoken, dat zelfs tot het gras toe was verdord. Alleen in de tuinen der ingezetenen kon men dus eenig, zij het dan ook gebrekkig, denkbeeld van de meer nederige vertegenwoordigers der Smyrnasche Flora verkrijgen; - gebrekkig, dewijl daarin vele planten voorkomen, die uit den vreemde zijn overgebracht. Behalve enkele der hierboven reeds genoemde boomen (waarvan echter de cypres hier weinig voorkomt, terwijl daarentegen de ook op Java groeiende *Acacia Farnesiana* met hare gele bloemen en vele doornen dikwerf aangetroffen wordt), nemen onder de bloemgewassen de rozen en dahlia's eene eerste plaats in. De roos is in Klein-Azië even menigvuldig als schoon in voorkomen, en slechts een weinig beoosten Smyrna wordt reeds de rozenolie bereid. De dahlia's zijn ingevoerd door de Nederlanders, en doen er in veelkleurige fraaiheid en volheid niet voor hare zusters in het moederland onder. Prachtig geteekende *Gerania* met een driedubbelen krans van bloemen prijkende, en tal van *Leguminosae*, waaronder de aanvallige slingerplant *Clitoria Ternatea*, met hare blauwe en witte bloemen, en eenige *Cassia*- en *Caesalpinia*-soorten melding verdienen, strekken de tuinen tot sieraad. Gedeeltelijk in, maar ook buiten die tuinen ontmoet men voorts de echte en Roomsche kamillen (*Matricaria Chamomilla* en *Anthemis Nobilis*), de zonnebloem (*Helianthus Annuus*), de asters, tal van mentha- en melissasoorten, het Oostersch kruidje roer mij niet (*Oxalis Sensitiva*), onderscheidene soorten van cactus en camellia, wolopleverende planten (*Gossypium* spec.) en colocasia-soorten, terwijl ook enkele exemplaren

van de geslachten *Datura* en *Euphorbia* worden opgemerkt. Dat gedurende den regentijd, wanneer de velden als door een groen tapijt overdekt zijn, een aantal andere gewassen het oog des reizigers zullen treffen, is natuurlijk te verwachten. Doch zooals ik reeds opmerkte, voor mij was de gelegenheid om mij een helder en juist beeld van Smyrna's Flora te vormen, verre van gunstig. Zooveel is zeker, dat men de schoonheid der zoo weelderige en rijke tropenvegetatie te vergeefs te Smyrna en in de omstreken zou zoeken; dat er de vorsten der plantenwereld, de palmen, evenmin voorkomen als de reusachtige *Ficus*- en *Canarium*-soorten, de vele variëteiten der *Musaceae*, en de reusachtige *Gramineae* der tropische landen, onder welke b.v. het bamboegras evenzeer door nuttigheid en sierlijkheid, als door grootte en menigvuldigheid uitblinkt. De uitgestrekte bosschen der strandgebergten van Klein-Azië, die in lang vervlogen tijden, even als die van Samos en Cyprus, door de oude dichters om hunne schoonheid bezongen werden, zijn, met uitzondering van nog enkele op de toppen van het gebergte achter Bournabat, sedert lang verdwenen. Eerst eenige dagreizen ver in het binnenland voeren den reiziger weder tot in de oorspronkelijke wouden des lands, waar de kostbaarheid van het vervoer het hout tot heden heeft doen sparen. Ronddolende herders en zwervende stammen van verschillende natiën branden echter elk jaar een deel dier bosschen weg, om er den landbouw te kunnen uitoefenen, en dragen aldus krachtig bij tot de ontwouding van gansche streken, zonder dat iemand van het Turksch bestuur er aan denkt om dit misbruik tegen te gaan, en het beheer dier bosschen aan vaste regelen te onderwerpen. De natuurlijke gevolgen van dezen roekeloozen houtaankap zijn dan ook niet uitgebleven. Eene soms zes maanden achtereen aanhoudende droogte, zoodat zelfs de beddingen der rivieren begaanbaar worden, het ontstaan van moerassen en van overstroomingen in den regentijd, een totaal gebrek aan weiden voor het vee, ten gevolge waarvan ook geen genoegzame wintervoorraad van voedsel daarvoor kan worden ingezameld, het wegkwijnen dus van den veestapel, wanneer de omliggende streken en gebergten langer dan enkele dagen met sneeuw zijn overdekt, - al deze bedroevende omstandigheden vinden ook hier hare oorzaak in der menschen onverstand en de zorgeloosheid der vroegere en tegenwoordige bestuurders, die niet hebben begrepen dat ook in de warme streken der aarde wel is waar

te veel bosschen voor de gezondheid schadelijk zijn, maar geene of te weinig bosschen de oorzaak van nog veel grooter onheil worden. Gelukkig echter dat de bouwgronden dezer streken onder de vruchtbaarste mogen gerekend worden, zoodat zij gedurende eenige maanden van het jaar, zelfs bij geringe grondbewerking en bemesting, nog ruime oogsten van verschillende produkten kunnen afwerpen, zooals ik bij de beschouwing der handels-voortbrengselen dezer landstreek nader zal aantoonen.

De landbouw in de omstreken van Smyrna en verder in geheel Klein-Azië gedreven, wordt, ofschoon hij een aantal zeer kostbare produkten oplevert, in het algemeen nog voor achterlijk gehouden. De oorzaak dier achterlijkheid is eensdeels gelegen in de vasthoudendheid der landbouwers aan oude gewoonten, anderdeels in de onzekerheid der eigendommen, die een gevolg is van de ellendige rechtsbedeeling. Echter is, naast enkele takken van industrie, de akkerbouw het geliefkoosd bedrijf der landlieden van Klein-Azie, en kan men hun noch groote werkzaamheid noch de zucht tot het genieten van een rustig leven op het land ontzeggen. De landbouwers zijn in twee tamelijk scherp afgescheiden klassen gesplitst. De eerste omvat hen die zich bijna uitsluitend aan het telen van produkten wijden en aan de plaats hunner geboorte of inwoning gehecht zijn; de andere bestaat uit de zwervende bevolking, die zich hoofdzakelijk bezig houdt met de veeteelt en het vervoer van produkten uit de binnenlanden naar de strandplaatsen. Bij de eigenlijk landbouwende bevolking heeft meestal ieder huisvader een stuk grond, dat hij met de zijnen bewerkt; een klein gedeelte slechts bezit meer uitgestrekte landerijen die het door huurlingen laat bearbeiden. Dit laatste geschiedt op eene wijze die zeer overeenkomt met hetgeen veelal op Java plaats heeft, wanneer dessa's meer gemeentegronden bezitten dan de rechthebbenden met hunne menoempangs bewerken kunnen Gelijk daar de gemeente, laat hier de particuliere bezitter van den grond dien bewerken door anderen, die hij van vee, zaad en alle andere benoodigdheden voor den arbeid voorziet, terwijl de oogst, nadat de verschuldigde belasting aan het Gouvernement is voldaan, onder de beide belanghebbende partijen, volgens eene te voren opgemaakte overeenkomst, wordt verdeeld.

De meer nomadische of zwervende bevolking, die aan geene

vaste wo onplaatsen gebonden is, oefent den landbouw slechts in zooverre uit, als noodig is om in hare eigen behoeften te voorzien. Haar hoofdwerk is het verzorgen van den veestapel, die, zooals wij reeds zagen, voornamelijk uit kameelen, paarden, ezels, koeien, buffels, schapen en geiten bestaat. De eigenlijke landbouwers bezitten deze dieren ook wel, maar in eene veel mindere hoeveelheid. Wegens hunne bekendheid met die streken, waar in de verschillende tijdperken des jaars het beste of overvloedigste voedsel voor het vee te vinden is, zijn deze zwervende herderstammen vooral in een zoo uitgestrekt land, in welks vlakten des zomers door de aanhoudende en hevige hitte, als de grond voor het weiden van vee geheel ongeschikt wordt, van groot nut te achten. De trouw en eerlijkheid dier lieden als vervoerders van produkten en geld, wordt over het algemeen zeer geroemd.

Het aantal landbouwers in de provincie Aïdin (vrouwen en kinderen er onder begrepen) wordt op 450,000 geschat, waarvan ⅔ Turken en ⅓ Grieken zijn. Even als in Java's Oosthoek zich veelal het verschijnsel voordoet, dat daar waar Madoereesche landbouwers zich vestigen, de Javaansche zich terugtrekken, evenzoo verhuizen de Turksche landbouwers, als de Grieksche zich in de door hen bebouwde streek in zekere hoeveelheid komen nederzetten. Vermenging of verbroedering tusschen beide rassen was en is steeds onmogelijk te achten. Van de oppervlakte welke die provincie beslaat, wordt ⅔ bebouwbaar gerekend, en daarvan is ⅓ in kultuur gebracht. Die bouwgrond is voor het grootste gedeelte zeer vruchtbaar en bestaat hoofdzakelijk uit een lichten, humusrijken kleigrond, die door bijgemengde grootere of kleinere rolsteenen en zand zeer open, en dus reeds bij eene geringe bewerking voor water en dampkringslucht gemakkelijk toegankelijk is. Hier staat echter tegenover dat die grond bij aanhoudende droogte ook snel het in den regentijd opgenomen vocht verliest, en dus voor kultuur onvatbaar wordt. Aan wateraftappingen ten behoeve van den landbouw uit de vijf rivieren die de provincie doorstroomen, is nagenoeg niet te denken, want ook deze drogen uit. Alleen uit eenige bronnen, die meestal aan den voet van het gebergte voorkomen, kan water worden afgeleid, dat eenige molens in beweging brengt, en op kleine schaal leven en frischheid aan het overigens zoo dorre landschap schenkt. De bouwgronden waarvan ik

sprak, worden slechts zeer oppervlakkig beploegd. Hunne doorsneden toonen duidelijk de in lagen afgezette overblijfselen van schelpdieren en rolsteenen aan, waaruit met zekerheid blijkt, dat zij vroeger door de wateren der zee overdekt waren.

Ofschoon enkele dorpen in de omstreken van Smyrna door hunne schoone ligging uitmunten, hebben toch diegene welke eene uitsluitend Turksche bevolking bezitten, meestal een armoedig en onrein voorkomen. Ieder dergelijk dorp bezit echter zijne moskee (djami) en school (mekteb), terwijl in de meer aanzienlijke ook café's en winkels (bakals) worden aangetroffen. De dorpen door Grieken bewoond, zijn in den regel netter en hebben een meer welvarend voorkomen, terwijl zelfs sommige huizen door welonderhouden tuinen omringd, op den naam van villa aanspraak kunnen maken. Afgaande op het voorkomen der bevolking (het gedeelte dat moerassige streken bewoont uitgezonderd) moet men aannemen dat zij zich behoorlijk voedt. Vleesch wordt echter weinig door haar genuttigd; des te meer echter maïs, brood, visch en wild, waarvan het laatste het minder gebruik van ossen- of buffelvleesch gedeeltelijk vergoedt. Ook olijven en kaas worden er veel gegeten, terwijl het gebruik van schelpdieren alleen bij de Grieken plaats vindt en de boter bij beide rassen door olijfolie vervangen is. De som die een Turksch of Grieksch landbouwend huisgezin voor levensonderhoud behoeft, wordt daags gemiddeld op ½ tot 2½ piaster (van 6 tot 27 centen) per persoon, naar het verschil van leeftijd, berekend. Zoowel door den aanleg der spoorwegen naar Aïdin en Cassaba, die beide, in verschillende richting, zich meer dan 80 Engelsche mijlen, gedeeltelijk langs de zee, maar deels ook tot in de binnenlanden voortzetten, en de indienststelling van een aantal kleine partikuliere steamers, die de kleine aan de baai gelegen plaatsen aandoen, als door de van tijd tot tijd door het Turksch bestuur gemaakte wegen (die echter slecht onderhouden worden), hebben de produkten der landbouwende bevolking in de laatste jaren veel meer waarde gekregen dan zij vroeger bezaten. Als een natuurlijk gevolg hiervan is de welvaart onder haar zeer toegenomen, Europeesch kapitaal is echter nog weinig in landelijke ondernemingen vertegenwoordigd. De mindere zekerheid die onder de Turksche wetgeving, vooral in de binnenlanden, aan verkregen eigendom wordt ver-

leend, de niet hoog aangeschreven soliditeit der rechtbanken of rechters, en de ongelijke en tevens willekeurige toepassing der belastingen, waarvan de inning door het Gouvernement aan zoogenaamde pachters wordt overgedragen, zijn zoovele oorzaken dat de Europeesche ondernemer huiverig is zijn kapitaal in dergelijke zaken te wagen. Voorbeelden dat zij vele jaren hebben moeten besteden, om, en dan nog na groot geldelijk verlies te hebben, in hunne rechten te worden erkend, zijn in Klein-Azië gansch niet zeldzaam te achten.

(Wordt vervolgd).

Uit de nagelaten papieren van Van de Spiegel.

Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten. Uit de nagelaten papieren van den Raadpensionaris, toegelicht door Mr. G.W. Vreede. Uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. 1e en 2e deel. Middelburg, 1874 en 1875.

Over de geschiedenis van ons land gedurende de laatste helft der vorige eeuw, zoolang in het duister gehuld, begint langzamerhand een licht op te gaan. Pas zijn de twee eerste deelen van Van Hogendorp's Brieven en Gedenkschriften verschenen, of uit de nagelaten papieren van den laatsten Raadpensionaris van Holland, Van de Spiegel, wordt ons een keur van belangrijke staatsstukken en bescheiden aangeboden. Het is professor Mr. G.W. Vreede die zich met de taak van het uitkiezen en uitgeven belast heeft, en het Zeeuwsch Genootschap dat de kosten van den druk voor zijn rekening neemt: daardoor wordt ons een goede keus, een nauwkeurige uitgaaf en tevens de voltooing van het omvangrijke werk verzekerd. Het Genootschap, dat door zijn onmisbare ondersteuning den uitgever in staat stelt om zijn voorgenomen arbeid ongestoord ten einde te brengen, om het even of de aftrek al dan niet aan de verwachting beantwoordt, verwerft zich zoodoende aanspraak op de erkentelijkheid van allen, die in de geschiedenis der laatste dagen van onze Republiek belang stellen.

Van de Spiegel is boven de meeste zijner ambtgenooten in het Raadpensionarisschap gelukkig geweest in het vinden van levensbeschrijvers en uitgevers zijner nagelaten papieren. Oldenbarnevelt, De Witt, Slingelandt, alle drie hebben papieren in menigte nagelaten, en uit dien overvloed wordt ook nu en dan, hier of daar, iets gedrukt; maar een volledige uitgaaf

van het meest belangrijke wordt of niet ondernomen, of zoo zij ondernomen wordt, gelijk met de Gedenkstukken van Oldenbarnevelt het geval is, onvoltooid gelaten. Van Van de Spiegel daarentegen werden reeds drie jaren na zijn overlijden de Brieven en Negotiatiën in het licht gegeven, en daarop volgde in 1841 de Resumé des Negociations qui accompagnaient la révolution des Pays-Bas Autrichiens, met een aanhangsel van authentieke stukken, grootendeels aan de nalatenschap van den Raadpensionaris ontleend. Zoo werd het voornaamste van hetgeen hij betreffende zijn bedrijf als eersten staatsdienaar van Holland had nagelaten, aan de vergetelheid ontrukt. Wat hij te voren als regent van Goes en als secretaris en raadpensionaris van Zeeland geschreven en gedaan had, werd door den heer Lantsheer in 1843 tot onderwerp van zijn Academische dissertatie gekozen, en met een vlijt en een kennis van zaken behandeld, die aan het proefschrift blijvende waarde verzekeren. Op die levensbeschrijving, grootendeels uit gedrukte werken samengesteld, leveren nu de twee deelen, die prof. Vreede reeds heeft uitgegeven, een uitmuntenden bundel van bewijsstukken. Wat ons de heer Lantsheer op het gezag van anderen verhaalde, wordt ons in die twee deelen door Van de Spiegel zelf toegelicht en bevestigd. Als deze uitgaaf eens voltooid zal zijn, zal de tijd aanbreken, waarop men over Van de Spiegel als staatsman een blijvend oordeel kan opmaken.

Thans terwijl de uitgaaf pas halverwege gevorderd is, een proeve van zulk een beoordeeling te geven, zou vermetel zijn; ik zal er mij wel voor wachten. Maar gaarne voldoe ik aan het mij gedane verzoek en wijs thans reeds op den belangrijken inhoud der tot nu toe verschenen deelen. Moge menigeen zich daardoor opgewekt gevoelen om het werk zelf ter hand te nemen, en dus aan den geëerden uitgever en aan het Genootschap de voldoening te schenken, die zij alleen beoogen en begeeren.

De verzameling begint met een stuk uit het jaar 1766, toen Van de Spiegel reeds raad van de stad Goes en gedeputeerde ter Statenvergadering van Zeeland was. De heer Vreede heeft wijselijk teruggehouden al wat van vroeger dagteekening in de letterkundige nalatenschap berust; hij deelt daaruit slechts enkele bijzonderheden in de inleiding op het 1e deel mede. Daaronder is er slechts ééne, die voor de karakterteekening van den man gewichtig is. Op veertienjarigen leeftijd verloor hij zijn moeder, na reeds eenige jaren te voren ook zijn vader

verloren te hebben. Wat zou er van hem en van zijn twee zusters worden? Daaraan dacht de knaap bij het sterfbed, en liet zijn moeder, weinige uren voor haar dood, een door hem geschreven acte onderteekenen, ‘waarbij zij bepaalde, dat haar goederen, roerende en onroerende, onverkocht moesten blijven, en dat naar een geschikt persoon, om het huishouden waar te nemen, zou worden omgezien.’ De acte was onwettig en werd ook door de Staten van Zeeland nietig verklaard. Maar dat een knaap van veertien jaren aan zulke zaken denkt en aan zulke gedachten uitvoering geeft, en dat wel aan het sterfbed van zijn moeder, getuigt van een kalmte, van een zelfbeheersching en van een practischen zin, die den aanstaanden staatsman teekenen. De voogd, aan wien de verdere opvoeding van hem en zijn zusters toevertrouwd werd, kweet zich, naar het schijnt, uitmuntend van zijn taak. Hij bestemde den knaap voor de studie, deed hem de Latijnsche school bezoeken, en zond hem vervolgens naar Leiden om in de rechten te studeeren. Het spreekt van zelf, dat Van de Spiegel ‘het wonder van het gymnasium en het sieraad der Hoogeschool’ was. Zeven jaren na den dood van zijn moeder was hij utriusque juris doctor, en had hij zich in zijn vaderstad Middelburg een uitmuntenden naam gemaakt.

Maar hij keerde niet naar zijn geboortestad terug. Hij had zich nog voor zijne promotie te Goes gevestigd, en op het titelblad van zijn dissertatie noemt hij zich reeds Medioburgo-Zelandus, civis Goesanus.

Hij huwde er in Juli van het volgend jaar een burgemeestersdochter, Digna Johanna Ossewaarde, aan wie hij zeker reeds verloofd was toen hij het burgerrecht van Middelburg voor dat van Goes verwisselde. Zijn innige gehechtheid aan zijn aanstaande gaf hij, volgens den heer Vreede, na zijn terugkeer uit Leiden lucht in een dichterlijke ontboezeming, in welke hij haar zijn Rosemond noemt. Dat gedicht wordt ons niet meegedeeld, wel een ander, niet van den veelbelovenden jongen man, maar aan hem gericht door een jonge dame, de dochter van zijn rector Reitz, denkelijk een mededingster van de gelukkige Rosemond. Hoe dit zij, zijn keus was in alle geval een nieuw bewijs van zijn bedachtzaamheid en in alle opzichten gelukkig: zijn vrouw schonk hem zestien kinderen, en zij wordt door allen geroemd als een voorbeeld van liefderijke gehechtheid; zij is hem bij de wisselingen van het lot steeds tot steun en troost geweest. Ook van meer wereldsche zijde gezien was de bruid we

gekozen. Haar betrekking tot de Goesche regenten-famielies opende den bruidegom een loopbaan, waarvoor zijn talenten en verworven kennis hem bestemden, maar die hem zonder deze verzwagering toch gesloten zou zijn gebleven. Want hij zelf was van een onaanzienlijk geslacht. Zijn vader, wordt ons gezegd, was in dienst van de Oost Indische Compagnie gestorven; ik heb bij een tijdgenoot gelezen, dat hij slechts stuurman op een Oost-Indie-vaarder geweest was. De zoon van zulk een vader, al was hij nog zoo bekwaam, zou zonder andere relatie geen staatsambt hebben gekregen. Als Van de Spiegel zich te Middelburg had gevestigd, en mejufvrouw Reitz, om iemand te noemen, gehuwd had, hij zou nooit raadpensionaris van Zeeland, veel minder van Holland zijn geworden. Maar de invloed van zijn schoonvader deed hem nog voor zijn huwelijk tot secretaris van Goes kiezen, en hielp hem kort daarop, hoewel niet zonder tegenspraak van zijn benijders[1], in den raad der stad: van toen af stond het aan hem zelf, hoe hij verder zijn weg zou maken.

Hij bezat al de eigenschappen, die hij behoefde om invloed te verwerven en in aanzien te komen. Hij was kundig, bekwaam, eerzuchtig en bovenal werkzaam. De laatste deugd verdubbelde de waarde der overige. In vergaderingen als die der oud-vaderlandsche vroedschappen en staten was de man, die verstand van zaken had en bereid was om het werk te doen, weldra de man die alles deed en op wien alles aankwam. Uit verschillende brieven, die de heer Vreede meedeelt, bespeuren wij, dat in de commissiën en deputatiën der Zeeuwsche Staten Van de Spiegel als van zelf aangewezen scheen om de pen te voeren en het woord te doen. Toen in het voorjaar van 1769 een lastige besogne in den Haag moest gehouden worden, waarvan de toenmalige Raadpensionaris der provincie zich zocht af te maken, heette het: ‘de heer Van de Spiegel is zoo lang minister [secretaris van Goes] geweest, die zal het werk wel willen doen’; en wat hij mocht tegenwerpen, toen het er op aankwam, deed hij toch het werk en stelde ook na den afloop het rapport aan de Staten. Zoo was het telkens. In zijn tijd zijn de advie-

1 Vgl. het Onmiddellijk vervolg op Wagenaar, II, 136. Uit het daar meegedeelde blijkt, dat Goes, als de andere Zeeuwsche steden, zijn correspondentie had, die op bijzondere bijeenkomsten omtrent benoeming en aanstelling tot ambten besluiten nam: de heer Witte van Citters schijnt daarvan niets gevonden te hebben. Zie zijn werk over de Correspondentiën.

zen, die door de stad Goes in de Statenvergadering worden uitgebracht, steeds doorwrocht en uitgewerkt; niet zelden richten de overige leden zich er naar. Het behoeft wel niet gezegd, dat het Van de Spiegel was, uit wiens pen die adviezen gevloeid waren.

Zeker waren die jaren, in den engen kring eener kleine landstad doorgebracht, gelukkige jaren voor Van de Spiegel. Zijn ambtsplichten vervulde hij uitstekend, tot aller genoegen en met lust. Zijn zin voor historische nasporing zoowel als zijn belangstelling in de aangelegenheden van den dag vond overvloedige bezigheid. Onder onze republiek kon men de voorkomende zaken niet juist vatten en niet goed behandelen, zonder de antecedenten, die tot de geschiedenis behoorden, te kennen en in hun samenhang met het tegenwoordige te begrijpen. Een conservatief staatsman moest zich gedurig in historisch-politische studiën verdiepen. Voor Van de Spiegel, even als voorheen voor Slingelandt, was die plicht een genot. Een reeks van uitstekende geschriften, tusschen 1769 en '83 door hem uitgegeven, waarvan ik alleen het allerbeste: de Historie van de Satisfactie van Goes, wil noemen, getuigt hoe grondig geschiedvorscher de met arbeid overladen secretaris en regent was. Datzelfde getuigen een paar tot nog toe onuitgegeven opstellen, die de heer Vreede te recht in zijn verzameling van stukken heeft opgenomen. Inzonderheid bedoel ik de verhandeling over den oorsprong der Zeeuwsche ambachtsgevolgen: een model van bewijsvoering, zonder omhaal van noodelooze geleerdheid, maar berustende op een degelijke kennis van al wat tot het onderwerp behoort. Het was blijkbaar weer een gelegenheidsgeschrift, door de rechtszaak der ambachtsheeren van Wolfertsdijk uitgelokt, maar op breede schaal aangelegd en van blijvende waarde voor de historie van het Zeeuwsche leenrecht.

Van geheel anderen aard was de groote quaestie, die in die dagen alle hoofden en gemoederen in de Zeeuwsche Statenvergadering bezig hield. Zij betrof het netelige punt der financiën. Zeeland beweerde, dat het, in vergelijking met de andere provinciën, te veel moest bijdragen in de algemeene lasten der Unie, met andere woorden, dat zijn quote te hoog was. Van 1752 af hield het niet op van daarover aan de Staten-Generaal te klagen en om verlichting te verzoeken. Geen herziening der quoten had plaats gehad sedert het Twaalfjarig Bestand, en toch was de betrekkelijke welvaart der provinciën gedurende de sedert verloopen anderhalve eeuw aanmerkelijk veranderd.

Terwijl Holland gestadig rijker en welvarender werd, had Zeeland zijn handel en industrie allengs zien vervallen en zijn rijkdom afnemen. Op grond daarvan vorderde het thans, dat een herziening der quoten zou plaats hebben in dien zin, dat het zelf voortaan minder en andere gewesten, met name Holland, meer zouden bijdragen. Het spreekt van zelf, dat Holland en de overige provinciën dien eisch onredelijk achtten of althans onredelijk noemden. Zij ontkenden niet, dat Zeeland te kort kwam en onvermogend was, maar zij schreven dit toe aan slecht beheer der financiën en aan ongenoegzame belasting. Met goed beleid en met invoering van enkele belastingen, die in andere provinciën sedert lang in zwang waren, meenden zij dat Zeeland zijn quote zeer wel zou kunnen opbrengen. Zij wilden dus wel tijdelijk eenige verlichting toestaan, maar geen blijvende vermindering van quote, en dan nog onder voorwaarde dat intusschen aan de hervorming der Zeeuwsche financiën de hand geslagen zou worden. Zeeland wees die voorwaardelijke schikking af, als in strijd met zijn hoogheid en zelfstandigheid. In zijn huishoudelijke zaken hadden de Uniegenooten niets te zeggen. Hoe zwaar hij zijn burgers belasten, hoe hij zijn geldzaken besturen moest, stond aan hem en niet aan de Staten der Vereenigde Gewesten te beoordeelen. Hij was bereid zijn geldzaken bloot te leggen, en aan te toonen, dat zij niet toereikend waren om er een zoo hooge quote van uit te keeren; maar daarmede moesten dan ook de bondgenooten tevreden zijn, en zich niet vermeten om verandering van bestuur of vermeerdering van belasting te vorderen. Iedere partij bleef op haar stuk staan; op toenadering of inschikkelijkheid was niet te hopen. Zoo diende men naar een scheidsrechter om te zien, en die was ook niet ver te zoeken. In 1766 werd de jonge Prins van Oranje meerderjarig en aanvaardde het bewind, als stadhouder van alle provinciën en als kapitein en admiraal-generaal der Unie. Hij was krachtens de Unie van Utrecht en de antecedenten der Republiek, in zulke verschillen tusschen provinciën, de aangewezen bemiddelaar. De zes provinciën waren dan ook bereid om zich aan zijn beslissing te onderwerpen. Doch Zeeland maakte zwarigheid en stelde onaannemelijke voorwaarden. Het werd in dezen nog door een andere drijfveer dan door zorg voor zijn financiën bewogen.

Zeeland is doorgaans stadhoudersgezind geweest. Van de zeven stemmen, die op zijn Staten-vergadering werden uitge-

bracht, beschikten de prinsen van Oranje over die der edelen, want zij waren de eenige vertegenwoordigers van dien stand, en meestal ook over die van Vlissingen en over die van Veere, want als markies van deze twee steden stelden zij er de regeering aan. Indien dus slechts een der vier overige steden zich aan hun zijde voegde, hadden zij de meerderheid, en beslisten in alle zaken, die bij meerderheid van stemmen werden afgedaan. Maar hun overwicht was toch niet zoo groot of zoo goed verzekerd, dat zij zich ongestraft tegen de groote, invloedrijke regenten-familiën konden verzetten. In die dagen van oligarchie en nepotisme waren de familiën veelal onderling verzwagerd, en iedere regent was neef van een gansche partij, en als men nu een der hoofden tegen zich innam, kreeg men bij gevolg met een gansch leger te doen. In den tijd van Van de Spiegel was de Middelburgsche familie der Van Citters wel de machtigste. Zij had zich in 1747 jegens Willem IV verdienstelijk gemaakt en diens herstel in de waardigheden van zijn voorvaders krachtig bevorderd.

M^{r}. Willem Van Citters, het hoofd van het geslacht, was dan ook onder het stadhouderlijk bestuur tot hooger en hooger aanzien opgeklommen. Van pensionaris van Middelburg was hij secretaris van Zeeland en vervolgens raadpensionaris geworden, en eindelijk in 1764 tot representant van Zijn Hoogheid als eersten edele aangesteld. Die post was de hoogste in de provincie. Zij was zoo goed als het luitenantschap van den stadhouder. Alle benoemingen en alle gunstbewijzen, door den prins aan Zeeuwen verleend, gingen door handen van den representant; tot hem moest zich wenden, al wie de gunst van Zijn Hoogheid zocht. Van Citters was er de man niet naar om zulk een gezag ongebruikt te laten. Toen hij den post aanvaardde, was de Prins nog minderjarig en regeerde voor dezen de Hertog van Brunswijk. Van zulk een vreemdeling gevoelde zich een patricier als Van Citters minstens de evenknie, en wachtte hij geen geringschatting, geen terugzetting af. Toen dus de Hertog, om den invloed van den representant op de Zeenwsche familiën te verzwakken, de prinselijke gunsten door andere handen ging uitdeelen, en zich daartoe inzonderheid van den Raadpensionaris Steengracht bediende, toonde Van Citters zich beleedigd en verzocht zijn ontslag. De Pruisische gezant Thulemeyer meende te weten, dat hij dit deed op aansporen van een anderen ouden Prinsen-vriend, die zich insgelijks door den Hertog gekrenkt achtte, Bentinck van Rhoon. Hij schijnt

gemeend te hebben, dat men hem in Zeeland niet missen kon, en dat de Prins, die kort te voren meerderjarig was geworden. hem ook, uit oude betrekking, niet zou willen missen. Maar als hij in dien waan verkeerd heeft, heeft hij zich deerlijk misrekend. Het gevraagde ontslag werd verleend. De Prins zag in zijn meerderjarigheid den Hertog evenzeer naar de oogen als te voren, en nu Zijn Hoogheid zelf verantwoordelijk was voor zijn daden, behoefde de gewezen voogd zijn tegenpartij nog minder te ontzien. Van Citters verloor dus het gezag, dat hij aan zijn post ontleend had, maar hij behield den machtigen invloed, dien zijn verwantschap aan de beste families van Zeeland en zijn karakter hem verzekerden. Dat ondervond de stadhouder aanstonds, toen hij den Raadpensionaris tijdelijk tot zijn representant benoemde, en de Staten dezen als zoodanig weigerden te erkennen. Dat ondervond hij voortaan bij elke gelegenheid. De man, dien hij weldra voor goed tot zijn vertegenwoordiger koos, Van de Perre, was niet zeer bekwaam, en wist zich en zijn meester niet te doen gelden. Een geest van verzet tegen al wat van den Prins of van de Staten-Generaal uitging heerschte van nu af jaren achtereen in de vergadering der Staten van Zeeland. Misschien was de halsstarrigheid, waarmee het geschil over de quoten gedreven werd, gedeeltelijk althans aan die kwaadwilligheid toe te schrijven,

Van de Spiegel was geen drijver en heeft zeker in dien twist tusschen tweeërlei prinsgezinden geen partij getrokken. Maar als Middelburger staat hij toch aan de zijde der verongelijkte Van Citters. De stad Goes stemt doorgaans met de hoofdstad, en niet zelden is het het advies van Goes dat door de meerderheid der Staten omhelsd wordt. Daaraan hebben wij het te danken, dat onder de nagelaten papieren, die prof. Vreede uitgeeft, menig opstel betreffende de quoten voorkomt, eigenhandig door Van de Spiegel geschreven. Wij vinden daarin het beweren van Zeeland voortreffelijk bepleit. Al wat daarvoor gezegd kan worden, wordt met helderheid en gevatheid op het voordeeligst voorgesteld. Maar bij het overwegen van hetgeen in dezen recht was, mogen wij niet uit het oog verliezen, dat in die opstellen geen geschiedkundige maar een staatsman, geen rechter maar een pleitbezorger spreekt.

Na 1766 loopt het geschil meer over de voorwaarden, waaronder partijen den Prins de beslissing zullen opdragen, dan over de noodzakelijkheid om de quoten op nieuw te regelen. Zeeland

verlangde, dat Z.H. slechts beslissen zou, hoe het door de bondgenooten geholpen en tot het dragen van zijn quote in staat gesteld zou worden. De zes gewesten daarentegen wilden, dat Z.H. tevens zou bepalen, wat Zeeland zelf nog kon en behoorde te doen om in staat te geraken zijn verplichtingen na te komen.

Maar van dit toevoegsel wilden de Zeeuwen niet hooren; zij achtten zich reeds beleedigd door de onderstelling, dat zij nog iets zouden kunnen doen boven hetgeen zij reeds gedaan hadden. Zij zagen in een onderzoek, door Z.H. op machtiging van de Staten-Generaal in te stellen, naar den toestand van hun geldzaken en de middelen om die te verbeteren, een inbreuk op hun provinciale onafhankelijkheid, zooals die bij de Unie van Utrecht gewaarborgd was. Zij ontzegden aan de Staten-Generaal het recht om hierover bij meerderheid van stemmen te besluiten, en buiten toestemming van Zeeland, de beslissing van het geschil aan Z.H. op te dragen. Maar hoe dan den twist te beslechten? Er was geen uitweg, beweerden zij. Van de Spiegel zegt het ronduit: ‘Onze constitutie kent geen scheidsman, aan welken partijen *bongré malgré* zich moeten onderwerpen;... ik wil wel bekennen, dat het een defect is, maar hetgeen niet gemakkelijk is te remedieeren en waaraan men nu reeds over de honderd jaren gearbeid heeft’. Zoo zou dus Zeeland al de overige gewesten kunnen dwingen. Het dreigde reeds met het limiteeren van zijn consenten. Wat moest er langs dien weg van de Unie worden? Want wat de eene provincie kon en mocht, dat konden en mochten natuurlijk de overige op haar beurt. De Staten-Generaal zagen het in, en, recht of geen recht, zij overstemden Zeeland en besloten de decisie in de door hen gestelde termen aan den Prins op te dragen.

Z.H. werd in deze moeielijkheid gelukkig uitmuntend geraden; hij aanvaardde het scheidsrechterschap en voegde zich in zoo ver naar de zes provinciën, maar aan den anderen kant schikte hij zich naar de wenschen van Zeeland, door van hun vermogen om meer te doen dan zij reeds gedaan hadden te zwijgen, en alleen de bondgenooten te verplichten om de provincie gedurende zeven jaren van een bijzondere bijdrage van drie ton vrij te stellen. Zoo werd dus het geschil wel niet voor goed beslecht, maar toch voorloopig uit den weg geruimd. Beide partijen lieten zich dan ook de uitspraak welgevallen; Zeeland op de minst gracieuse wijs. Het betuigde zijn dank aan den Prins, en nam zijn edelmoedig aanbod om aan de provincie een ton gouds

renteloos voor te schieten, beleefdelijk aan, maar herhaalde bij deze gelegenheid nog eens zijn protest tegen het besluit der Staten-Generaal, waarbij Z.H. tot scheidsman gekozen was. De Prins gevoelde zich met reden gekrenkt. In de hoofdzaak had hij Zeeland begunstigd, en dat wel ten koste van het krijgswezen der Republiek, waaraan die drie tonnen gouds, die de provincie uitwon, onttrokken werden; uit zijn eigen vermogen leende hij bovendien renteloos nog een ton; en niettemin bleef men hem verwijten dat hij krachtens een onwettig besluit als scheidsman was opgetreden. De Pruisische gezant berichtte zijn koning, dat men aan het stadhouderlijk Hof over een zoo hardnekkig verzet zeer ontstemd was, en dat men het hoofdzakelijk weet aan den wrok der partij van de Van Citters.

Terwijl die zaak nog hangende was had Van de Spiegel ze in een naamloos pamflet: ‘Brief van een Heer uit Gelderland aan een zijner vrienden in Zeeland’, ten dienste van het groote publiek uiteengezet. Men kan den geest van het boekje wel gissen, als men hoort dat sommigen Van Citters zelven voor den auteur hielden. Dat Zeeland volkomen en in alle opzichten in het gelijk wordt gesteld, en dat alleen de toon gematigd is, kan ons niet verwonderen. Maar opmerkelijk is de patriotsche gezindheid, die in het betoog doorschemert. Met ingenomenheid wordt van de ‘Vrijheid in den burgerstaat’, dat handboek der Zeeuwsche Staatsgezinden, gewaagd: ‘een boek (heet het) waarvan ik wel alle de maximes niet approbeer, vooral niet wanneer het met al te veel heftigheid tegen de stadhouderlijke regeering uitvaart, maar 'tgeen echter veel schoone en op onze dagen zeer applicabele zaken bevat’. Herkennen wij in zulke gezegden den lateren ijveraar voor het erfstadhouderschap niet, evenmin herkennen wij den lateren voorstander van het gezag der Staten-Generaal, boven dat der afzonderlijke gewesten, in de redeneeringen waarmee de pamfletschrijver het recht van Zeeland betoogt, om niet meer belastingen te heffen dan het zelf geraden vindt, al zijn die ook ontoereikend tot betaling van zijn quote. Andere tijden, andere gedachten! Het kwam er thans voor den Zeewschen regent op aan, om Zeelands waar of gewaand recht te handhaven, zoo als het later den Raadpensionaris om het behouden van den bestaanden regeeringsvorm en om het bedwingen eener onstuimige democratie te doen zou zijn.

Beschouwen wij de quaestie onpartijdig, dan kunnen wij Van de Spiegel en de provincie, wier advokaat hij is, onmo-

gelijk in het gelijk stellen. Waar wilde het met de Unie heen, indien een provincie haar financiën eigendunkelijk bederven kon, en dan, op grond van onvermogen om het verschuldigde te betalen, een deel van haar lasten op de schouders der bondgenooten schuiven mocht, zonder haar beheer te verbeteren of de belasting harer ingezetenen te verzwaren? Een der oorzaken van het te kort van Zeeland was de onberadenheid, waarmee vroeger bij geldgebrek leeningen waren aangegaan, wier renten vervolgens weer uit nieuwe leeningen waren betaald. Indien nu de quote der provincie ten laste der overige werd verminderd, betaalden die overige ten slotte de interest van Zeelands wanbeheer. Was dat te vorderen? Hadden de overige gewesten althans het recht niet om te onderzoeken, of door een onpartijdig rechter te laten onderzoeken, welke verbeteringen in het financieel beheer en in het belastingstelsel mogelijk en raadzaam schenen? Was het onrechtmatig te vorderen, dat de Zeelanders minstens even zwaar belast werden als hun bondgenooten? Het viel niet te ontkennen, dat het stelsel der quoten elke provincie tot de Generaliteit in de verhouding van schuldenaar tot schuldeischer bracht, en ze verplichtte om of te betalen of haar onvermogen ten genoegen der overige te bewijzen. Zij kon niet volstaan met te zeggen: de belastingen, die ik hef, laten mij niet toe te betalen; zij moest bovendien met de stukken aantoonen, dat zij niet meer belastingen heffen kon.

Geen treffender voorbeeld van het nadeel, dat het quoten-stelsel aan onze Republiek berokkend heeft, dan het verloop van deze zaak. De Unie van Utrecht had dan ook geen quoten gewild, maar gemeene middelen verordend, over al de vereenigde provinciën te heffen, om daaruit de gemeene uitgaven te bestrijden. Door den drang der omstandigheden was men er al spoedig toe gekomen om van deze wijze bepaling der Unie af te wijken; en later, toen de noodzakelijkheid daartoe niet meer bestond, had men gemakshalve maar niet getracht op den goeden weg terug te keeren. Nu scheen het daartoe te laat. ‘Het zou onnut zijn,’ zegt Van de Spiegel ergens, ‘een andere wijze van contributie in de Generaliteitslasten te willen, dan die thans door een gebruik van twee eeuwen als tot een grondwet van de Unie geworden is.’ Een treurig gezegde, voorwaar: men ziet het kwaad, maar durft het niet aantasten, niet herstellen, want het bestaat sedert eeuwen. Het herinnert aan hetgeen een halve eeuw te voren door Slingelandt aan de Staten van Holland was

toegevoegd: ‘Het is klaar, dat er geen wezenlijk redres in de financiën te wachten is als van remediën, welke de natuur van delibereeren en resolveeren van uwe vergadering bijna impracticabel maakt.’

Had er te eeniger tijd een partij in de Republiek bestaan, die stelselmatig eerst nevens de quoten enkele gemeene middelen had ingevoerd, en vervolgens die middelen gestadig vermeerderd en de quoten naar evenredigheid verlaagd, dan zou daardoor een rijke bron van geschillen gedempt, de Unie inniger geworden en het centraal gezag naar behooren versterkt zijn. Maar aan voorzorg voor de toekomst en aan moed om te hervormen heeft het den staatslieden onzer Republiek altijd ontbroken. Zij zien niet verder dan het oogenblik, en roeien met de riemen die zij in handen hebben. Aan Van de Spiegel komt de eer toe, dat hij althans besefte wat gevorderd werd, en genegen was om te beproeven of hij in die richting iets vermocht uit te werken. Weinige dagen nadat hij Raadpensionaris van Holland was geworden, zeide hij in een conferentie met den Griffier Fagel: dat het niet aanging de quoten te verminderen door op de noodzakelijke krijgsmiddelen te bezuinigen, maar dat men wat aan quoten te kort schoot, vinden moest uit een algemeene belasting, bij voorbeeld, uit een koffie- en theegeld, dat zoowel van de generaliteitslanden als van de provinciën geheven zou kunnen worden. - In zulk een plan lag de kiem eener heilzame hervorming opgesloten; maar eer die zich ontwikkelen kon, brak de revolutie los en baande den weg voor dieper ingrijpende veranderingen.

Om met die revolutie vrede te hebben, moet men den staat, dien zij deed instorten, van nabij leeren kennen. Hoe dieper men afdaalt, hoe hinderlijker misbruiken men er in ontwaart. Het quoten-stelsel, zooals wij het tot nog toe beschouwden, was verderfelijk genoeg. Maar om zijn gebreken ten volle te beseffen, moeten wij in het oog houden, dat de provinciale quoten weer quootsgewijs door de steden en plattelandskwartieren werden opgebracht. In kleiner kring krakeelden deze weer over de hoegrootheid van ieders aandeel, zooals de provinciën het eerst onder elkander hadden gedaan. Terwijl Van de Spiegel in staatsstukken en pamfletten betoogt, dat Zeeland zijn aandeel in de generaliteitslasten niet betalen kan, beweert hij ana den anderen kant, dat in de lasten der provincie zijn stad Goes te hoog is aangeslagen en onmogelijk, zooals andere steden, uit haar gemeentelijke huisschatting en turfpacht iets ten bate der provin-

ciale schatkist kan afstaan. Hij bedient zich in dien strijd van juist dezelfde wapenen, die Zeeland tegen de Staten-Generaal had gevoerd, en zegt zelfs ergens: ‘De regenten van Goes zullen hierop moeten repliceeren 'tgeen de Heeren Staten dezer provincie aan H. Ho. Mo. gerepliceerd hebben.’ Volkomen waar: de samenhang tusschen de leden van het gewest was al even onzeker en los, als de Unie tusschen de zoogenaamde vereenigde provinciën.

Wij kunnen ons voorstellen, hoe langwijlig de deliberatiën vielen tusschen zooveel gelijkberechtigde grootheden, die elk haar eigen belang te verdedigen hadden, en het nemen van een daarmee strijdig besluit zoolang zij konden tegenhielden. Een enkel voorbeeld uit de papieren van Van de Spiegel. In Februari 1769 hadden gedeputeerden van Zeeland een conferentie in den Haag gehouden met gemachtigden van de Generaliteit; het werd November eer zij die kwamen hervatten. Toen hun dit lang wegblijven onder het oog werd gebracht en in zachte termen verweten, gaven zij tot antwoord: ‘dat zij den 16^{den} Februari ter Statenvergadering rapport hadden gedaan; dat hun rapport, naar stijl, commissoriaal was gemaakt; dat de adviezen der leden op dat rapport wel waren ingekomen, doch in sommige opzichten van elkander afwijkende, zoodat een besogne tot consolidatie andermaal was aangelegd geworden; dat daarop alweer de adviezen van al de leden hadden moeten ingewacht worden, en eerst, na die ingekomen waren, uit dezelve den 28sten September een conclusie geformeerd had kunnen worden.’ Bedenk nu, dat de tegenpartij in het overwegen van die conclusie weer even veel colleges te raadplegen, even veel afwijkende adviezen overeen te brengen had, om eindelijk van hare zijde een conclusie te formeeren, die dan misschien weer tot nieuwe deliberatiën leiden zou. Als intusschen de tijd maar had willen stilstaan! Maar niet zelden was de gelegenheid juist voorbij op het oogenblik, waarop de deliberatie tot de conclusie had geleid, dat men van die gelegenheid gebruik zou gaan maken. Zoo ging het bij voorbeeld met onze toetreding tot de gewapende Noordsche neutraliteit, waarover men raadpleegde zoolang de tijd om een besluit te nemen en uit te voeren duurde, en waartoe men besloot juist toen het te laat was om er voordeel uit te trekken, en de Engelschen ons reeds om andere redenen of voorwendsels den oorlog hadden verklaard.

Omtrent de oorzaken van dien noodlottigen oorlog, die

het eerst onze weerloosheid en regeeringloosheid, tot onze schade en schande, aan den dag bracht, vindt men in de papieren van Van de Spiegel zoo goed als niets. Het kan ons niet verwonderen. De Zeeuwen hebben niet meegedaan in de baldadige en roekelooze uittarting van Engeland, waarbij Holland de hoofdrol speelde, en zij hebben zich daartegen ook niet nadrukkelijk verzet: zij zagen afkeurend toe, hoe de oorlog, dien zij niet wilden, hun op den hals werd gehaald. Eerst na de oorlogsverklaring van Engeland deden zij in een vertoog aan de Staten-Generaal uitkomen, dat zij onschuldig waren aan de handelingen, die Engeland hadden verbitterd, en dat zij die zelfs hadden afgekeurd. Maar nu eens de krijg begonnen was, beloofden zij toch dien met kracht te helpen voeren. Wij weten hoe hij gevoerd is geworden. Onze weinige oorlogschepen waren tegen de Engelsche niet bestand; onze vlag durfde zich niet op zee wagen; onbeschermd vielen onze koopvaarders den kapers in handen. De natie was razend van schaamte en smart. Zij zocht naar een zondebok, dien men met de schuld van al het volk kon beladen. Een blinde woede, als voorheen in 1672 en in 1747, stak op, maar kon zich thans niet tegen de staatsgezinde regenten keeren en op verheffing van den Prins van Oranje aandringen: de Prins had meer aanzien en meer schijn van macht dan een zijner voorgangers ooit had bezeten; onder zijn bestuur was de staat zoo diep vervallen. Die hem wilden sparen, gaven zijn voogd en raadsman, den Hertog, de schuld, maar ook Z.H. hield men algemeen voor schuldig aan verregaande onbekwaamheid en zorgeloosheid. Van alle kanten gingen dreigende klachten tegen hem op over de werkeloosheid der marine en over de weerloosheid van de koopvaardijvloot en van de koloniën.

De Staten van Zeeland stemden in met dat koor van klagers en beschuldigers, en richtten hun scherpe vertoogen tegen het stadhouderlijk hof. Van de Spiegel teekende die uit hun naam; want sedert een half jaar was hij van mederegent en gedeputeerde de dienaar der Staten, hun secretaris geworden. Wat hem bewogen heeft om dien post te aanvaarden, wordt in zijn nagelaten papieren niet opgehelderd. Op zich zelf was de waardigheid niet zeer begeerlijk. De secretaris was ondergeschikt aan den Raadpensionaris, en als deze een man van invloed was, had hij weinig te zeggen. Het was wel zoo aangenaam, onder de heeren Staten te zitten dan hun minister te wezen in dien lageren rang. Maar aan den anderen kant, het secretarisschap was tamelijk voordeelig

en Van de Spiegel had geen groot vermogen, wel een groot gezin. Bovendien, in Zeeland was de secretaris, zoo hij voldeed, de aangewezen opvolger van den Raadpensionaris, dien hij bij ziekte of afwezigheid reeds verving. Om deze en dergelijke redenen zal de werkzame man zich waarschijnlijk met het lastige ambt hebben beladen. Het trof ongelukkig, dat hij zoo spoedig na de aanvaarding in zulke buitengewone omstandigheden geplaatst werd, als de tegenspoedige oorlog met zich bracht. Te meer, omdat de Raadpensionaris Chalmers, een zwak en ongestadig man, wel veel van het werk op den secretaris liet aankomen, maar toch de leiding der zaken zich zelven voorbehield. Voor al zijn moeite oogstte Van de Spiegel weinig voldoening. Hij zag dat de zaken niet goed gingen, maar hij was buiten machte van dit te verhelpen. In een brief van April '84 hooren wij hem dan ook aan een vriend klagen: ‘op dien voet kan ik niet langer dienen, en ik zoek naar den een of anderen post, die eenigszins geschikt is naar mijne situatie, om het provinciaal huishouden te quiteeren en *propria in pelle* te rusten’.

Zoo sterk zal in de eerste jaren de tegenzin wel niet geweest zijn. Maar het moet hem, die gematigd was uit beginsel en van karakter, toch hard gevallen zijn, de booze vertoogen van zijn meesters te stellen en te onderteekenen. Wat hij in '84 uitsprak, was zeker sedert lang zijn hartelijke wensch: ‘dat in de provincie wederom het vaandel van moderatie opgestoken mocht worden, gelijk voor den oorlog.’

Over de maatregelen ter verdediging van de Zeeuwsche kusten, gedurende den oorlog beraamd en gedeeltelijk ten uitvoer gelegd, komt een en ander in de papieren voor, maar niet van genoegzaam belang om er bij stil te staan. Merkwaardiger is hetgeen zij omtrent de aanklacht van Amsterdam tegen den Hertog in den zomer van '81 bevatten. Tegen zijn zin werd Van de Spiegel in die netelige zaak betrokken. Een Rotterdamsch regent, ons reeds uit de Gedenkschriften van Van Hogendorp bekend geworden, Van Teylingen, kwam hem namelijk te Middelburg van wege den Hertog raadplegen over de wijs, waarop deze zich ten opzichte dier aanklacht het best gedragen zou. In den grond der zaak was Van de Spiegel het eens met de heeren van Amsterdam: zooals blijken kan uit een pro memorie, niet lang daarna door hem opgesteld, en in de verzameling van den heer Vreede gedrukt. Hij achtte het raadzaam, dat de Hertog voor andere heeren plaats maakte, en

dat de Prins zich een kabinet van directie koos, een soort van ministerie, juist zooals de regenten-partij, waartoe de Amsterdamsche burgemeesters Temminck en Rendorp behoorden, had voorgeslagen. Niettemin meende hij aan het verlangen van den Hertog, door Van Teylingen hem aanbevolen, te moeten voldoen. Hij durfde zich niet bloot geven door hem rechtstreeks te schrijven, maar hij schreef breedvoerig aan Van Teylingen, hoe hij zich, in het geval van den Hertog, zou gedragen, en hij wist dat Van Teylingen dit wel aan den Hertog zou overbrengen. Het standpunt, waarop hij zich plaatste, was ‘dat, zonder in de schuld of onschuld van den aangeklaagde te treden, de veiligheid der ingezetenen vordert, dat men geen brug legt, waardoor een ander in hetzelfde predicament kan komen; want dat niemand schotvrij is voor pasquillen of misnoegen van een opgezette menigte, en dat zoo de een reden levert om iemand te ecarteeren zonder blijk van schuld, wij allen even veeg staan.’ Om een gevaarlijk beginsel te keeren derhalve en niet om den Hertog, die in Zeeland geenszins bemind werd, te behouden, gaf hij zijn raad ten beste, - die zoo veel gebaat heeft als raadgevingen doorgaans doen. Ten halve gevolgd en anders uitgevoerd dan bedoeld was, hebben de wijze adviezen van Van de Spiegel geen doel getroffen. In Mei 1782 zag de Hertog zich genoopt om den Haag te verlaten en naar den Bosch, waar hij commandant was, uit te wijken. De oppositie had dus in dezen haar zin gekregen.

Het duurde niet lang of, nu de Hertog buiten schot was, werd de Prins zelf het mikpunt van de ontevredenen. De macht van den Stadhouder was in 1747 zoo ver uitgebreid als maar mogelijk was, over de grenzen der commissie en buiten den werkkring, waartoe zij vroeger bepaald was geweest. Men begon thans onderscheid te maken tusschen de wettige oude bevoegdheid en de revolutionaire toevoegsels van lateren tijd; de eerste, heette het nog, moest als heilzaam voor den staat gehandhaafd worden, maar de latere noodlottige uitbreiding behoorde weer te worden ingetrokken. Een der eerste rechten, die aanstoot gaven en aangetast werden, was de militaire jurisdictie. Die rechtspraak werd wel niet door den Prins uitgeoefend, maar als kapitein-generaal scheen hij belang te hebben bij al wat den militair van de gewone burgerrechten verstoken en aan het gezag van zijn oversten onderworpen hield. Het kwam er thans op aan, dien band te verbreken, en den soldaat zooveel mogelijk aan den burger gelijk te stellen. In alle provinciën hielden zich

de Staten in het najaar van '82 met die quaestie bezig. Ook de Heeren van Zeeland benoemden een besogne om haar te onderzoeken. Het was de plicht van den Raadpensionaris in zulke gevallen met een praeadvies voor te lichten. Maar Chalmers liet, ouder gewoonte, dat werk aan zijn secretaris over, die er ook inderdaad oneindig bevoegder toe was dan hij. Want de quaestie van de militaire jurisdictie kon eerst goed begrepen en opgelost worden, als men ze historisch naging en in haar ontwikkeling volgde. Met lust en ijver toog Van de Spiegel aan het werk, als gold het een vraag van zuiver wetenschappelijk belang. In een hoogst belangrijke verhandeling zette hij het onderwerp klaar en duidelijk uiteen, en met zelfvoldening bood hij zeker zijn arbeid aan zijn meesters aan; maar hij oogstte niets dan ondank en misnoegen. Wie lette er in die dagen van hartstocht en partijdigheid op het historisch betoog: om de conclusie was het te doen; en de slotsom, waartoe Van de Spiegel gekomen was, strekte meer tot het behoud van den hoogen krijgsraad, dan tot de verlangde opheffing; zij kwam wezenlijk overeen met wat Rendorp, die ook meer en meer in ongenade bij de patriotten raakte, eenige jaren te voren betoogd had. Meer was er niet noodig, om een zee van smaadredenen en boosaardige aantijgingen over het hoofd van den valschen broeder uit te storten. Het schijnt dat het hem tot nog toe gelukt was met zijn gematigdheid beide partijen te vriend te houden. Maar nu verweten hem de patriotten, dat hij zijn schandelijk advies alleen om de stadhouderlijken te believen, en dus tegen beter weten in, had opgesteld. De staatsman moest de schuld dragen van den historicus; hij had een wetenschappelijke vraag gezien in hetgeen een politieke vraag was. Eenvoudig genoeg, stond hij verbaasd van den storm, dien hij verwekt had. In de verzameling van den heer Vreede staat een brief van Sept. '83 gedrukt waarin hij zijn goede trouw (waaraan wij waarlijk niet twijfelen) verdedigt en tracht ‘te overtuigen, dat hij zich in dezen naar geen inzichten van een partij heeft geplooid, gelijk hij ook nooit een andere partij hoopte aan te kleven dan die van het vaderland en der ware vrijheid en zekerheid van den burger.’ Tusschen de klippen door wilde hij zeilen. Hij zou spoedig ondervinden dat dit niet mogelijk was, en dat in tijden, als die hij beleefde, partij trekken en voor een partij strijden de plicht van den staatsman is. Maar vooralsnog zou hij zich verongelijkt hebben gevoeld, indien iemand hem prins-

gezind had genoemd. Hij verlangde naar een bevrediging van beide partijen op den grondslag van weerzijdsche concessies. Hoogst belangrijk zijn de memoriën, die hij, naar het schijnt, ten behoeve van vrienden uit de stadhouderlijke partij in deze jaren heeft opgesteld, en die in handen van den stadhouder zelven gekomen schijnen te zijn. Zij zullen dien bekrompen en eigenzinnigen vorst weinig hebben behaagd. Zij hebben hem althans niet overtuigd, dat hij een gedeelte van de macht, die hij toch niet wist te gebruiken, behoorde af te staan. Van de Spiegel ontveinsde zich niet, dat hij een ondankbaar werk verrichtte. ‘Geen slechter baantje (schrijft hij in Januari '83 aan Van Teylingen) dan adviseur van Prinsen te zijn! De groote Heeren zijn zoo gewoon geflatteerd te worden, dat zij nauwelijks ooren hebben voor de waarheid en voor een raad, die zij meenen dat strijdig is met hunne grootheid.’ Wat de Prins op raad van anderen deed keurde hij meestal af. ‘Wie tegenwoordig Z.H. raadt, weet ik niet (zoo schrijft hij in Mei '84), maar het is zeker dat men hem kwalijk raadt met al die circulaire missives: als hij in het publiek had willen spreken, was dat voor twee of drie jaren tijd geweest, en zoo hij het nog wil doen, moet het andere taal zijn.’ Als zijn raad gevolgd was, zou Zijn Hoogheid, al terstond bij het ontstaan der partijschap, zich tot de Staten hebben gewend, met het verzoek dat zij naar zijn vroeger bestuur een nauwkeurig onderzoek instellen wilden, ten einde te ontdekken of de weerloosheid der Republiek al dan niet aan hem te wijten was, en dat zij hem intusschen in de uitoefening zijner waardigheden wilden schorsen. De staatsmanhistoricus had daarbij een antecedent van prins Willem I voor den geest, die ook, toen hij eens verdacht werd, zulk een onderzoek had voorgeslagen. Maar de staatsman had moeten bedenken, dat wat een man als de oude prins doen kon zonder zich te vernederen en zonder zich te wagen, voor zijn naneef een waagstuk, zoo goed als een afstand van zijn gezag, wezen zou. Hij verlangde verder, dat de Prins zich voor de verschillende departementen van bestuur commissarissen zou toevoegen, die tot Z.H. in soortgelijke betrekking zouden staan, als in Engeland de ministers tot den Koning, Hij dacht op die wijs de verantwoordelijkheid, die de vorst niet kon dragen, te verdeelen over de schouders van zijn dienaars. Eindelijk wenschte hij, dat de Prins zich in vertrouwelijke betrekking zou stellen tot de meest invloedrijke regenten, tot de leiders der partijen. Zulke adviezen van een

onpartijdigen, welwillenden raadsman helpen ons gunstig stemmen voor de wenschen en bedoelingen der gematigde patriotten. In de hoofdzaak verlangden ook zij niet anders en niet veel meer. Door geen haat tegen het stadhouderlijk huis werden mannen als Rendorp gedreven, met geen opzet om den Prins te vernederen gingen zij om; maar zij zagen dat hij niet in staat was zelf den last te torschen der regeering, en dat de achterraad, van wiens hulp hij zich bediende, het vertrouwen der natie verbeurd had. In de plaats der verouderde en onbruikbare regeeringsvormen wensch ten zij nieuwe en deugdelijke. Met een monarchie, als waaronder wij leven, zouden zij tevreden, en meer dan dit, geweest zijn. Maar er is een revolutie noodig geweest om af te dwingen, wat 's vorsten onverstand en kleingeestigheid aan de vrienden van geleidelijke hervorming weigerden.

Tijdens het sluiten van den vrede met Engeland was Van de Spiegel in den Haag, om namens Zeeland bij de nominatie van een president van den Hoogen Raad tegenwoordig te zijn. Hij maakte van de gelegenheid gebruik, om met de hoofden der geavanceerde patriotten over de grondslagen eener minnelijke schikking te spreken. Hij schijnt daartoe door eenige regenten van zijn gezindheid gemachtigd geweest te zijn; maar bij de omgeving van den stadhouder vond hij geen medewerking en zelfs geen vertrouwen. ‘Ik had u gaarne gesproken (schrijft hij bij zijn terugkeer aan Van Teylingen), dewijl ik gansch niet content ben geweest over de conferentie met 44 [het stadhouderlijke besoigne] en ook sedert heb ontdekt dat er een dessous des cartes is, 't welk men schijnt te willen verbergen.’ Van de tegenpartij had hij de hoofden niet te spreken kunnen krijgen. De Gh[ijselaar] had zelfs geweigerd hem te ontvangen. Maar des te meer was hij voldaan over een gesprek met den Alkmaarschen patriot Paludanus, ‘die hem voorkwam een zeer rond en cordaat man te zijn, met wiens in die conferentie gemanifesteerde sentimenten hij compleet instemde.’ Hij bracht uit den Haag de dubbele overtuiging mede, ‘dat er met de patriotten wel wat uit te richten zou zijn, mits men niet voor basis legde, dat de Prins alles moest behouden en gehoor blijven geven aan zijn tegenwoordig zoogenaamd cabinet’; - en aan den anderen kant, dat de stadhouderlijken met zulk een schikking niet gediend waren, en praefereerden van den tijd alles af te wachten en niet te negocieeren, - waarop hij hun spottend veel succes wenscht. Hij voor zich werd dagelijk

meeer overtuigd ‘van de noodzakelijkheid, dat menschen die onafhankelijk zijn van beide de disputeerende partijen, die moderaat zijn in hunne handelingen en moeds genoeg bezitten om voor het belang van het Vaderland te spreken, handen aan het werk moeten slaan, indien men niet met goede oogen den val van de Republiek wil zien gebeuren’[1]. Kort te voren had de geleerde predikant Te Water zijn historie van het Compromis der Edelen uitgegeven. Een soortgelijk verbond van vaderlandslievende en onpartijdige regenten, die de beide uiterste partijen in toom houden en tot verzoening noodzaken zou, scheen hem door den stand van zaken zeer dringend te worden. Hij schijnt waarlijk beproefd te hebben, die hersenschimmen te verwezenlijken; met welken uitslag behoef ik niet te zeggen. De uiterste partijen vonden elk bij de helft der natie steun; de lagere klassen kenden slechts een Prins van Oranje, door benijders en kwaadwilligen onderdrukt; de vrienden van hervorming zagen in den Prins en zijn aanhang hardnekkige tegenstanders, die men niet met goedheid winnen, slechts met kracht overwinnen kon. Tusschen die twee te bemiddelen en met kalmte een welgewikte overeenkomst aan te prijzen, waarin geen van beide bevrediging van haar wenschen zou vinden, was een wanhopige onderneming. Het duurde niet lang, of Van de Spiegel ondervond, dat een middenpartij niet langer denkbaar was, en dat hij slechts de keus had bij welke van de twee, die hem beide te ver gingen, hij zich wilde aansluiten; hij moest meedoen met de pa-

1 Een gansche andere geest, dan zich in deze brieven van Van de Spiegel uitspreekt, heerscht in een blauwboekje, dat in 1783 in het fransch en in het hollandsch het licht zag, onder den titel: Catalogue raisonné d'une collection de Tableaux, peints par les plus fameux artistes de ce pays. Het baarde veel opzien, en wij verwonderen ons niet dat onder de papieren van Van de Spiegel een exemplaar van de Hollandsche vertaling wordt gevonden, waarin de namen van hen die met de portretten bedoeld worden, met de hand van Van de Spiegel staan ingevuld. Doch wat ons wel verwonderen moet is, dat prof. Vreede het waarschijnlijk acht, dat een man als Van de Spiegel aan die reeks van plompe en domme karakterteekeningen kan hebben meegewerkt. ‘Ik zou niet durven verzekeren (zegt hij) dat v.d.S. uitsluitend voor den bewerker dier caricaturen te houden zij, maar de eigenhandige invulling der enkel bij initiaal aangeduide personen, toont, met andere aanwijzing, dat v. d. S. daarin de voornaamste hand heeft gehad.’ Ik kan de kracht dier aanwijzingen, voor zoover zij niet genoemd worden, niet waardeeren; maar bij mij weegt de innerlijke waarschijnlijkheid het sterkst, en naar mijn gevoelen kunnen die portretten, waarvan de voornaamste in strijd zijn met het oordeel van V. d. S. over de afgebeelde personen, onmogelijk van zijn hand wezen. Ik betreur het dat de uitgever zijn verzameling met dat broddelwerk heeft ontsierd.

triotten, of hij moest zich tegen hen kanten. Wie zijn gemoed en beginselen kent, kan niet verwonderd zijn, dat hij zich tegen de nieuwigheidzoekers en voor de behouders van het bestaande verklaarde. Toen de Engelsche ambassadeur Harris in den zomer van 1785 de overblijfsels der oude Engelschgezinde partij, die tevens de partij des stadhouders was, zocht te hereenigen en op te beuren, werd hem reeds Van de Spiegel genoemd, als de man van gezonde beginsels en gezond verstand, die in Zeeland de welgezinden leidde, en van wien hij zich ook voor zijn plannen het beste mocht beloven. Van nu af is alle aarzeling geweken, de gematigde man ijvert met de ijverigsten voor den Prins en tegen de patriotten, totdat zij volkomen overwonnen zijn, - om dan zijn plannen van hervorming onder minder ongunstige omstandigheden andermaal op te vatten.

Met dat stelliger partij kiezen in den zomer van '85 valt zijn gelijktijdige bevordering tot Raadpensionaris van Zeeland in het oog loopend samen. De oude, onbruikbare Chalmers trad toen af; en Van de Spiegel werd op de meest eervolle wijze in zijn plaats gesteld. De representant van den eersten edele, van Lijnden van Blitterswijck, die in December '78 den ongeschikten Van de Perre had vervangen, was een man van dezelfde gezindheid als de nieuwe Raadpensionaris, en trok één lijn met hem. De familie Van Citters had zich insgelijks met hart en ziel bij de stadhouderlijke partij aangesloten, nu de Hertog in '84 voor goed het land had geruimd. Voortaan was Zeeland het bolwerk der stadhouderlijken en Engelschgezinden. Zeeland alleen verzette zich met kracht tegen de alliantie met Frankrijk, die niettemin in November '85 tot stand kwam. Naar Zeeland week ook de stadhouder, toen de patriotten het hem in September te voren in zijn residentie te bang hadden gemaakt. Wel bestond in de Statenvergadering voortdurend een oppositie-partij tegen de nieuwe meerderheid, maar zij was niet in staat om iets uit te richten, nauwelijks in staat om iets tegen te houden.

De kwade tongen wisten wel te zeggen, waaraan men die plotselinge cordaatheid van Van de Spiegel moest toeschrijven Dr. Steveninck, een vurig patriot, schrijft daarvan in zijn nog onuitgegeven ‘Verhaal van de omwenteling van 1787 in Zeeland’, wat toen ter tijd door zijn partijgenooten algemeen werd geloofd. ‘In den jare 1770 was tot Raadpensionaris van Zeeland aangesteld Johan Martinus Chalmers,

zoon van een Schotsch predikant te Veere, die zijn ambt met lof had waargenomen, maar die zich in den Engelschen oorlog als al te Engelschgezind had doen kennen. Van de Spiegel, toen ter tijd secretaris van staat, was van een andere gezindheid, zelfs tamelijk patriotsch: ten bewijze strekken de zoo beruchte propositie der stad Goes tegen de ongeloofelijke werkeloosheid onzer marine, het advies tegen de militaire jurisdictie en vele andere adviezen der stad Goes, zoo voor als na den Engelschen oorlog door Van de Spiegel bij de Staten ingebracht. Gelijken geest ademen zijn werk over de Satisfactie van Goes en andere geschriften. Hij was dus patriotschgezind, maar hij was niet onafhankelijk. Hij had geen vermogen om met zijn twaalf kinderen overeenkomstig zijn rang te leven. De stadhoudersgezinden, die begrepen wat zulk een man voor hun partij waard was, trachtten hem te winnen; de oude Van Citters beloofde vermeerdering van inkomsten, en Van de Spiegel veranderde van stelsel en partij. Nu vroeg en kreeg Chalmers zijn ontslag, en Van de Spiegel kreeg op de allervoordeeligste voorwaarden de vacante plaats, waarin hij zijn nieuwe begunstigers uitstekend voldaan heeft.'

Ik heb deze passage woordelijk meegedeeld om te doen zien, hoe waarschijnlijk soms de onwaarheid kan wezen. De feiten, die Dr. Steveninck aanhaalt, zijn meestal waar. Van de Spiegel was in den beginne tamelijk patriotsch, een voorstander van de volkssouvereiniteit, een vriend van hervorming in den staat, ook ten koste der stadhouderlijke macht. De adviezen van Goes waren tijdens den Engelschen oorlog hevig van toon en naar den smaak der felle patriotten, en op de Goesche regenten had Van de Spiegel grooten invloed. Als ijverig prinsgezind deed hij zich eerst kennen toen hij Raadpensionaris was geworden; en die voordeelige promotie dankte hij den vrienden van Z.H. Is dat geen voldoende grond om de beschuldiging op te bouwen, die Dr. Steveninck er op vestigen wil? Neen, verre van dien. Wij, die Van de Spiegel uit zijn nagelaten papieren en vertrouwelijke brieven hebben leeren kennen, wij weten dat hij steeds tot de middenpartij behoorde, en zich niet tegen de patriotten heeft verklaard eer hij van dezen omverwerping van het bestaande en den ondergang der republiek moest vreezen. Hij moge den post van Raadpensionaris vurig hebben begeerd; maar een man als hij was zeker van gekozen te worden als Chalmers aftrad of stierf, ook al bleef hij gematigd en verzoenend gelijk

tot nog toe. Men gaat ook te ver als men in de adviezen der stad Goes, zelfs nadat hij secretaris van staat was geworden, zijn particulier gevoelen uitgedrukt meent te vinden. Om iets te noemen: het advies der stad betreffende de militaire jurisdictie druischt tegen de slotsom van zijn memorie lijnrecht in. Eindelijk, wat in mijn oog alles afdoet, hij heeft zich, zijn geheele leven door, als een rechtschapen en eerlijk man doen kennen; dus heeft men geen recht aan een enkele daad een uitlegging te geven, die in strijd zou zijn met den geest van een gansch leven, indien althans een andere gunstiger verklaring mogelijk is.

Ik breek hier voor het oogenblik het overzicht af van hetgeen de verzameling van prof. Vreede belangrijks bevat. Want met het aanvaarden van het raadpensionaris-ambt vangt een nieuw tijdvak voor Van de Spiegel aan, waarvan slechts een klein gedeelte in de laatste helft van het tweede deel behandeld wordt. Na het verschijnen van het derde deel hoop ik mijn taak van verslaggever te hervatten. Moge de geëerde uitgever mij daartoe spoedig in de gelegenheid stellen.

R. FRUIN.

Engelsche dichtkunst van den dag.

(*Vervolg van blz.* 370).

‘Wij komen tot den Poët Laureate’, zeide het slot van mijn vorig overzicht, maar, streng genomen, zeide het te veel. Ik kan, om aan mijn algemeenen titel getrouw te blijven, slechts zijn *Queen Mary* behandelen, en mag niet ter loops spreken over een dichter van zooveel beteekenis als Alfred Tennyson; een dichter, die met Homerus zekere oogenblikken gemeen heeft, naar het welbekende latijnsche spreekwoord, maar ook als Homerus ten volle verdient, dat men noodig achte, dit uitdrukkelijk van hem te verzekeren. Tennyson behoort tot de keurbende der ware dichters, en de hoogste naam, waarmede men deze uitgelezenen kan aanduiden, komt ons bij het lezen zijner werken ten zijnen aanzien nu en dan op de lippen. Het is genoeg om de belangstelling te wettigen, die zijn ten vorige jare bij Henry S. King & Co. te Londen verschenen drama *Queen Mary* ons inboezemt, onafhankelijk van het oordeel, dat wij meenen zullen ten slotte over dat gedicht te moeten uitspreken.

Het is aan de zoogenaamde bloedige Mary, dat het gedicht is gewijd, eene persoonlijkheid, waarvan men wellicht nog den minst ongunstigen indruk ontvangt, wanneer men haar gadeslaat in de beschrijving, die Prescott er van gegeven heeft in zijn Filips II, koning van Spanje. Het eerste bedrijf verplaatst ons onder een menigte, die ongeduldig staat te wachten op het oogenblik, dat zij voorbij zal komen, en zich inmiddels over de wettigheid van hare geboorte de eene en andere opmerking veroorlooft. Daar zijn Mary en Elizabeth in het gezicht; de eerste wordt door de burgers levendig toegejuicht, die de beide koningsdochteren volgen, zoodat slechts twee personen achterblijven op het tooneel, van wie de een

eene dochter in dienst heeft bij Lady Elizabeth, welke dochter heeft bijgewoond, hoe Elizabeth de Koningin te Warnstead ontmoet, hoe deze hare hand genomen, haar dierbare zuster genoemd, in tegenwoordigheid van al de dames van haar gevolg omhelsd, ja zelfs van Northumberland en Lady Jane met medelijden gesproken, en uitdrukkelijk verzekerd heeft, dat niemand onder haar bestuur wegens ketterij verbrand zou worden. Op grond van deze mededeeling zouden zij dan ook rustige tijden te gemoet zien, wanneer zich niet reeds het gerucht verspreid had, dat ‘Karel, de gebieder van de geheele wereld, haar zijn zoon Filips ten huwelijk had aangeboden en deze den Paus en den Duivel mee zal brengen’. Maar zij hechten nog geen geloof aan het gerucht. Want al zijn zij, die hier spreken, Katholieken, ‘Papisten’ zijn zij daarom nog niet, en zij vreezen, dat dit huwelijk hunne evangelische medeburgers, ‘the Hot Gospellers’, gelijk zij hen noemen, tot razernij zal drijven. Misschien zal het nog anders afloopen. Mary is nu naar den Tower gegaan, om aan gevangenen de vrijheid terug te geven, onder hen aan Courtenay, die Graaf van Devon moet, en van wien de Raad zoowel als het geheele volk hoopt, dat hij de echtgenoot van Mary zal worden.

Maar anderen hebben minder gunstige verwachtingen. Het blijkt al spoedig, als wij met het tweede tafereel in het aartsbisschoppelijk paleis, in Lambeth Palace, ons bevinden, waar Cranmer een bezoek ontvangt van Peter Martyr, welke hem aanraadt te vluchten, omdat zijn naam bovenaan staat onder hen, die de kroon van Engeland aan Lady Jane hadden toegewezen. Cranmer tracht zichzelven nog gerust te stellen, door zich voor den geest te roepen, dat zij, diè nu in Mary's Geheimen Raad zitting hebben, evenzeer hunne naamteekening daarvoor hadden gegeven. Maar bovendien: de rechters hadden verklaard, dat de jonge Edward, met terzijdestelling van zijns vaders uitersten wil, over de troonopvolging vrij beschikken mocht. Edward had zijn stervende hand in die van Cranmer gelegd, en hem bezworen, de kerk van Engeland niet aan Mary over te leveren. Dit was Cranmer te machtig geweest; toen had hij het stuk geteekend, dat aan Jane Gray de kroon gaf. Zou Mary hem daarvoor straffen en haren Geheimen Raad ongemoeid laten? Peter Martyr dringt niettemin bij Cranmer op ontvluchten aan. Niet Cranmers politiek, maar zijn geloof, of liever zijn ongeloof ten aanzien van den Heiligen

Ouwel zal zijn doodvonnis doen vellen. Deze overweging dringt den prelaat evenwel juist tot blijven. Hij wil zijn post en daarmede hen niet verlaten, wier geloofsbelijdenis hij te vertegenwoordigen heeft. Op zijn beurt raadt hij Peter aan te vluchten, en neemt afscheid van hem met de woorden: ‘Fly and farewell, and let me die the death:’ profetische woorden, want nauwlijks is Peter Martyr uit het gezicht, of Cranmer wordt gevangen genomen.

De papistische reaktie is inderdaad reeds in vollen gang. Met het derde tafereel zijn wij onder een menigte, die zich verdringt om den preekstoel van Pater Bourne, maar hem alles behalve welwillend aanhoort, waar hij als onmiddellijke vrucht van Mary's troonsbestijging den terugkeer van Engeland meldt in den schoot der Moederkerk. Niettegenstaande de tegenwoordigheid van den franschen gezant de Noailles, zou de weerzin, waarmee het volk hem aanhoort, spoedig zich in daden geopenbaard hebben, wanneer niet ter goeder ure Courtenay, van wiens ontslag uit den Tower wij zooeven gehoord hebben, door zijne moeder, de Markiezin van Exeter, opgewekt ware geworden om tusschenbeide te komen. Hij beklimt zelf den predikstoel, ontzet Pater Bourne en beweegt de menigte uiteen te gaan, waarna hij met de Noailles alleen blijft, in wien hij een mededinger heeft, daar ook Frankrijk dingt naar Mary's hand.

Courtenay begeert Mary's hand minder dan haar troon, en de eerste slechts om de laatste, gelijk wij te weten komen uit zijn korte alleenspraak, die hij in Elizabeth's vertrek heeft gehouden, zonder nog hare tegenwoordigheid te bemerken. Zoodra het gesprek wordt aangeknoopt, loopt het ook over Mary's huwelijk. Courtenay geeft zijne verwachtingen niet op, al noemt Elizabeth ze ongegrond. Maar mochten zij dat werkelijk zijn, en moest de verbintenis met Filips doorgaan, dan, fluistert hij Elizabeth in het oor, zal Mary zóó impopulair worden, dat Elizabeths dag zal gekomen zijn.

Juist op het oogenblik, dat hun onderhoud deze vertrouwelijke wending neemt, treedt Mary binnen, die terstond vermoedt, dat zij bezig zijn met plannen tegen het Spaansche huwelijk te beramen. ‘Whispering - is haar eerste woord tot zichzelve - leagued together To bar me from my Philip’, en op dit vermoeden trekt zij zich dan ook dadelijk terug. Al doet Courtenay hetzelfde, Mary heeft genoeg gezien, om argwaan te koesteren en beiden onder hare

wederpartijders te rangschikken. Het blijkt zoodra Gardiner binnenkomt, die haar Mary's wensch om Elizabeth dadelijk bij zich te zien mededeelt, en het tegelijk als zijn meening te kennen geeft, dat de koningin haar wil spreken ‘to counsel (her) withdrawing To Ashridge, or some other countryhouse’. Haar oom, Howard, die zich inmiddels bij haar vervoegd heeft, vindt in deze boodschap aanleiding, om Elizabeth tot groote voorzichtigheid aan te manen, een vermaning, die dubbel gewicht heeft, daar hij zijne nicht tevens verzekert, dat zij altijd op zijne machtige bescherming zal kunnen rekenen.

Het volgend tafereel brengt ons in de onmiddellijke tegenwoordigheid van Mary, die, alleen in een vertrek van haar paleis met hare hofdame Alice, in bewondering nederzit voor het miniatuurportret van Filips. Zij kust zijn beeltenis en vraagt Alice of zij ooit edeler trekken heeft aanschouwd. Nadat Alice haar verlaten heeft, geeft zij aan al hare gewaarwordingen lucht:

‘.... a head
So full of grace and beauty! would that mine
Were half as gracious! O, my lord to be,
My love, for thy sake only,
I am eleven years older than he is.
But will he care for that?
No, by the holy Virgin, being noble,
But love me only: then the bastard sprout,
My sister, is far fairer than myself.
Will he be drawn to her?
No, being of the true faith with myself.
Paget is for him - for to wed with Spain
Would treble England - Gardiner is against him;
The Conncil, people, Parliament against him;
But I will have him! My hard father hated me;
My brother rather hated me than loved;
My sister cowers and hates me - Holy Virgin,
Plead with thy blessed son; grant me my prayer;
Give me my Philip; and we two will lead
The living waters of the Faith again
Back thro' their widow'd channel here, and watch
The parch'd banks rolling incense, as of old,
To heaven, and kindled with the palms of Christ.’

Het is een eigenaardige mengeling van gewaarwordingen: zij heeft lief; zij wil schoon zijn om hem te behagen en vooral om dat

onderscheid van elf jaren te doen vergeten; aan alles klampt zij zich vast, om zeker te zijn, dat hij niet aan Elizabeth de voorkeur zal geven, tot zelfs aan de omstandigheid, dat zij met Filips hetzelfde geloof heeft. Ook wortelt hare liefde, onafhankelijk van hetgeen zij voor Filips mag gevoelen, in de behoefte om eens in haar leven die genegenheid te ondervinden, die vader, broeder en zuster haar onthouden hebben; en bij dit alles voegt zich de begeerte, het uitzicht, Engeland voor Kristus te winnen.

Nadat zij nog aan Gardiner, den Lord-Kanselier en aan de Noailles, die haar achtereenvolgens bezoeken, haar voornemen heeft meegedeeld, ontvangt zij door tusschenkomst van Renard, den spaanschen gezant, een brief van Filips, die zijn aanzoek behelst. Dien brief wil zij terstond aan haren Geheimen Raad voorleggen, welke juist vergaderd is, om zoo spoedig mogelijk, overeenkomstig den wensch van Filips, de zaak tot een einde te brengen. Met haar te kennen geven van dit voornemen en de woorden: ‘Ay! My Philip is all mine’ sluit het eerste Bedrijf.

Bij de opening van het tweede zijn wij in het kasteel Alongton in Kent, waar wij een gesprek bijwonen, dat vooreerst tusschen Sir Thomas Wyatt, een der leidslieden van de oproerige partij, en zijn bediende William wordt gevoerd. Een van Wyatt's aanhangers, Knyvett, voegt zich weldra bij hen, en deelt Wyatt mede, dat een tienduizend man zich op Penenden Heath verzameld hebben, gereed om onder zijne aanvoering te handelen. Eenigen zijn Knyvett gevolgd en wachten voor het kasteel, uit een van welks vensters Wyatt een korte rede tot hen houdt. Ofschoon hij oordeelt, dat de mijn te vroeg gesprongen is, wil hij zich nu evenwel niet terugtrekken, maar zich aan het hoofd der beweging stellen. Hij schildert hun met levendige kleuren, wat het voor Engeland zijn zal, wanneer het huwelijk met Filips doorgaat en daarmede koningin, parlement, volk en kerk onder de gehate macht van Spanje komen. Hij wekt hen op, om op Londen aan te rukken, niet ten einde tegen de koningin te strijden, maar ten einde haar tegen Filips en zijne partij, dat is: tegen haar zelve te verdedigen. Hij is zich daarbij wel bewust van het gevaar, waaraan hij zich blootstelt: ‘I'll have my head set higher in the state; Or - if the Lord God will it - on the stake.’

Zoowel Mary als de anti-spaansche partij achten dus het uur

der beslissing aangebroken. De koningin komt zelve in Guildhall, waar zij den Lord Major, Sir Thomas White, en de aldaar verzamelde burgers met den opstand van Wyatt bekend maakt en hare rechten op de kroon van Engeland toelicht, die zij verzekert niet anders dan in het waarachtig belang van haar volk te willen dragen. Zij doet het een en ander met gewenschten uitslag en vertrekt onder de luide betuigingen van trouw en gehechtheid van de zijde harer daar aanwezige onderdanen, betuigingen, waaraan zij wel behoefte heeft, want Thomas Wyatt staat reeds aan de andere zijde van Loudonbridge, die hij evenwel niet over kan trekken, daar zij afgebroken is. Maar zijn plan is het, een omweg te maken en van een andere zijde Londen binnen te komen. En op hoevelen kan Mary in de stad dan rekenen! De laatste scène van dit bedrijf, die ons in het Westminsterpaleis weer in hare tegenwoordigheid brengt, doet ons ook getuigen zijn van het ongunstige vermoeden harer naaste omgeving omtrent de trouw met name van Lord Pembroke. Ja, nauwelijks is dit vermoeden uitgesproken, door Mary beantwoord met de verzekering, dat Lord Pembroke, die over hare garde aan den ingang van het park bevel voert, de Kentsche boeren wel zal weten tegen te houden, of het bericht komt haar verrassen, dat Wyatt inderdaad met zijne Kentsche boeren door de garde gebroken, en optrekkende is naar Ludgate. Andere ongunstige berichten volgen. Het schijnt een oogenblik, dat de opstand zal zegevieren en van verschillende zijden in hare ontmoedigde omgeving wordt er bij de koningin op aangedrongen, dat zij òf ontvluchte naar Windsor, òf de wijk neme in den Tower. Maar zij wil van geen moedeloosheid, van geen vertwijfelen hooren, zij houdt stand, en hare standvastigheid wordt schitterend beloond. Daar ontvangt zij de tijding, dat de gevreesde opstandeling, dat Wyatt gevangen is genomen. Maar tevens verneemt zij, dat hij de namen zijner medeplichtigen heeft verraden. Volgens zijne bekentenis moet Courtenay, moet zelfs Elizabeth van de samenzwering hebben afgeweten. Zonder aarzelen gelast Mary, dat men ze naar den Tower voere, en, gelijk het eerste bedrijf eindigde met de verzekerdheid van de bevrediging der wenschen die zij koesterde als vrouw, zoo sluit het tweede met den zegekreet der koningin: ‘Elizabeth zal sterven. Mijne vijanden zijn aan mijne voeten, en Filips is koning.’

In het begin van het derde Bedrijf wordt ons dan ook verhaald,

hoe hare bloedige wraakoefening gewoed heeft, - in bijzonderheden wordt het uiteinde van Lady Jane meegedeeld, en getoond, dat Filips koning is. Wij zien den optocht na de kroningsplechtigheid voorbijtrekken, waarin Mary en de Spaansche prins, thans ook koning van Napels, naast elkander rijden, en wij zijn getuigen van den indruk, door dien aanblik op het volk teweeg gebracht. Weldra ook van het gelukkigst oogenblik in Bloody Mary's leven. Eenige maanden zijn verloopen, - hetgeen wij inmiddels meer onderstellen moeten dan uitdrukkelijk vernemen. Mary meent de hoop te mogen voeden van moeder te worden, en stort haar gevoel op deze wijze uit:

> ‘He hath awaked! he hath awaked!
> He stirs within the darkness!
> Oh, Philip, husband! now thy love to mine
> Will cling more close, and those bleak manners thaw,
> That make me shamed and tongue-tied in my love.
> The second Prince of Peace -
> The great unborn defender of the Faith,
> Who will avenge me of mine enemies -
> He comes, and my star rises.
> The stormy Wyatts und Northumberlands,
> The proud ambitions of Elizabeth,
> And all her fiercest partisans - are pale
> Before my star!
> The light of this new learning wanes and dies:
> The ghosts of Luther and Zwinglius fade
> Into the deathless hell which is their doom
> Before my star!
> His sceptre shall go forth from Ind to Ind!
> His sword shall hew the heretic peoples down!
> His faith shall clothe the world that will be his,
> Like universal air and sunshine! Open,
> Ye everlasting gates! The King is here! -
> My star, my son!’

En als de koning daarop binnenkomt met den hertog van Alva en anderen:

> ‘..... Oh, Philip, come with me;
> Good news have I to tell you, news to make
> Both of us happy - ay, the Kingdom too.
> Nay come with me - one moment.’

Maar tevens, als straks het gerucht zich verbreidt, luisteren wij het gesprek daarover van drie pages af, waarvan de een zegt:

> ‘Ay: but I hear she hath a dropsy, lad,
> Or a high-dropsy, as the doctors call it.’

Kort daarop heeft in tegenwoordigheid van het koninklijk paar en van den kardinaal-legaat Pole de plechtigheid plaats, waarbij Lords en Gemeenten openlijk schuldbelijden wegens hunne ongehoorzaamheid jegens den Paus en van zijn gevolmachtigde de absolutie ontvangen. Maar nauwlijks heeft Mary ook dit oogenblik beleefd, waarnaar zij zoo vurig verlangd had, of zij geeft haar voornemen te kennen om de oude wetten tegen de Lollarden niet langer eene doode letter te doen zijn en dus tot vervolging van het protestantsch geloof over te gaan. Zij spreekt dit voornemen uit in het bijzijn onder anderen van den kardinaal en van Gardiner, haren kanselier, tusschen wie, naar aanleiding van deze verklaring der koningin, nu een gesprek wordt gevoerd over het nut van de vervolging van ketters. Gardiner houdt dit nut, houdt den plicht van te vervolgen staande tot groote voldoening van Mary, die, waardige gemalin van Filips, betuigt de ketterij te willen vernietigen zelfs ten koste van hare kroon. Zij kan evenwel vervolgen zonder hare kroon te verliezen en Mary schijnt dus in den vollen zo nnegloed van haar geluk te staan.

Maar de schaduwen beginnen te komen. De vrouw is niet bemind en al wat in haar teleurgesteld hart om moet gaan, kunnen wij vermoeden, waar wij het volgende gesprek eerst tusschen Filips en den Spaanschen gezant, Simon Renard, dan tusschen Filips en Mary bijwonen.

‘***Philip***.
But, Renard, I am sicker staying here
Than any sea could make me passing hence,
Tho' I be ever deadly sick at sea.
So sick am I with biding for this child.
Is it the fashion in this clime for women
To go twelve months in bearing of a child?
The nurses yawn'd, the cradle gaped, they led
Processions, chanted litanies, clash'd their bells,
Shot off their lying cannon, and her priests
Have preach'd, the fools, of this fair prince to come,
Till, by St. James, I find myself the fool.
Why do you lift your eyebrow at me thus?

Renard.
I never saw your Highness moved till now.

Ph.
So weary am I of this wet land of theirs,
And every soul of man that breathes therein

Enter Mary.

Mary (aside)
.... with Renard. Still
Parleying with Renard, all the day with Renard,
And scarce a greeting all the day for me -
And goes to-morrow.
[*Exit* Mary].'

De gezant maakt den koning op zijn gedrag jegens Mary opmerkzaam:

'..... Sire, I would have you -
What should I say, I cannot pick my words -
Be somewhat less - majestic to your Queen.

Ph.
Am I to change my manners, Simon Renard,
Because these islanders are brutal beasts?
Or would you have me turn a sonneteer,
And warble those brief-sighted eyes of hers?

Ren.
Briefsighted tho' they be, I have seen them, sire,
When you perchance were trifling royally
With some fair dame of court, suddenly fill
With such fierce fire - had it been fire indeed,
It would have burnt both speakers.

Enter Mary.

Mary.
o Philip!
Nay, must you go' indeed?

Ph.
Madam, I must.

M.
The parting of a husband and a wife
Is like the cleaving of a heart; one half
Will flutter here, one there.

Ph.
You say true, Madam.'

Op haar verzoek, maar vooral op het aanraden van Renard, belooft de koning dan zijn reis naar Brussel, waar hij zijn vader heeft te ontmoeten, nog een dag uit te stellen.

Philip.
Then one day more to please her Majesty.

Mary.
The sunshine sweeps across my life again.
O if I knew you felt this parting, Philip,
As I do!

Philip.
By St. James I do protest,
Upon the faith and honour of a Spaniard,
I am vastly grieved to leave your Majesty.
Simon, is supper ready?

Renard.
Ay, my liege,
I saw the covers laying.

Philip.
Let us have it.
[*Exeunt*].

Geheel dit pijnlijk onderhoud munt door groote soberheid uit. De laatste trek, dat ‘let us have it’ is meesterlijk, en doet ons dieper

beseffen wat de wonde in Mary's hart moet zijn dan eenige weeklacht van hare zijde daartoe in staat zou zijn geweest. Nu men van haar lijden doordrongen is, begrijpt men te eerder, dat zij, onmiddellijk daarop in dit treurspel, namelijk bij het begin van het vierde Bedrijf, bezocht door Howard en anderen die hare genade ten behoeve van Cranmer komen inroepen, aan de stem der menschelijkheid geen gehoor geeft en doof blijft voor hunne bede. Door medelijden te weigeren pleegt het hart zich vaak op eigen lijden te wreken.

Cranmer ondergaat het doodvonnis. Zijn plechtig herroepen, niet, gelijk men geëischt en verwacht had, van het anglikaansch, maar van het katholiek geloof, en het verhaal van zijn uiteinde vullen verder het vierde bedrijf, dat dus bijna in zijn geheel een tusschenspel vormt, immers buiten alle verband staat met de eigenlijke handeling van dit stuk en de aandacht van den hoofdpersoon afleidt, terwijl deze fout niet opgewogen wordt door bijzondere schoonheden, welke het ingelaschte stuk zouden onderscheiden.

Met het vijfde Bedrijf keeren wij gelukkig tot Mary terug, tot hare innerlijke tragedie, die ons hier natuurlijk veel meer belangstelling inboezemt, dan de grootste staatkundige gebeurtenissen. Hare innerlijke tragedie is geheel gegeven met hare betrekking tot Filips, met de tegenstelling, die op alle hoofdpunten tusschen Mary en Filips aanwezig is. Zij heeft lief en verwacht al haar geluk van hare liefde. Hij weet niet wat liefhebben is; wat het is, van een vrouw de vertrouwde zijns harten te maken. Zij gaat op in Filips; hij in de aangelegenheden van zijn wereldrijk. Zij is een geloovige, hij een politikus. En het treffendste is, dat zij, aan de staatkunde van haren gemaal geketend, juist ten gevolge daarvan ten slotte op de fransche kust dat Calais zal moeten verliezen, waarvan de naam, gelijk zij getuigde, in haar hart geschreven was.

Het een en ander treedt in het gesprek tusschen Mary en Filips, waarmee het vijfde Bedrijf begint, duidelijk en op aandoenlijke wijze aan het licht. Sir Nicholas Heath heeft, nog eer Filips tegenwoordig is, de koningin hare verplichting op het hart gedrukt, om de bezetting van Calais te versterken, omdat anders die stad, bij een altijd mogelijken oorlog met Frankrijk, verloren moet gaan. Filips, - wij bevinden ons te Londen, in een vertrek van het paleis, - komt inmiddels binnen en bevestigt den raad van Sir Nicholas. Mary moet aan Calais denken, nu hij zelf weggaat. Weggaat? Dat woord

maakt weer de treurigheid in Mary's boezem wakker. Waarom verhaast hij zijn vertrek? De zwaluw blijft langer in het kille Noorden dan hij, en komt weer, maar van Filips vreest zij, dat hij, eens vertrokken, nooit weer zal keeren. Hij verontschuldigt zich met er aan te herinneren, dat zoovele stemmen hem roepen en manen om haar te verlaten, de stemmen van Castilië en Arragon, Granada, Napels, Sicilië en Milaan, de stemmen van Franche-Comté en de Nederlanden, de stemmen van Peru en Mexico, Tunis, Oran en zoo voort; welke lange opsomming Mary tot de diepste bewondering van Filips stemt, dien machtigen monarch, naast wien zij slechts een ‘kleine koningin’ is. Maar met vrouwelijke handigheid weet zij uit hare geringheid naast zijne grootheid een nieuw argument te smeden, dat hem bewegen moet om te blijven. Beteekent zij als vorstin zoo weinig, dan kan zij immers de ondersteuning van zijne tegenwoordigheid niet missen. Filips redt zich evenwel uit die persoonlijke overwegingen, waarin hij vast zou kunnen raken, en brengt het op de koelheid van het engelsche volk ten zijnen aanzien: ‘Your people are as cheerless as your clime; Hate me and mine’. Mary spreekt het niet tegen, maar beweert, dat zij in hetzelfde lot deelt. Zij haten haar evenzeer wegens hare liefde tot hem, en buitendien wijst zij haren gemaal op de ontevredenheid, die ten gevolge van slechten oogst en om andere redenen algemeen heerschende is. Waartegen Filips geen ander redmiddel weet dan verscherpte kettervervolging. ‘Het bloed en het angstzweet der ketters is de beste dauw op de dorre velden’. Met de grootste kalmte, als gold het eenvoudig 't stoken van meer hout, voegt hij er bij: ‘Burn more’, een raad, door Mary beantwoord met dezen hartroerenden uitroep: ‘I will, I will; and you will stay’. Ach! zij wil alles doen, alles beloven; zij denkt nauwlijks aan hetgeen zij belooft, indien hij slechts blijft. Zoo komt zij telkens op haren persoonlijken wensch terug, terwijl Filips voortdurend weigert daarop in te gaan, en op algemeener onderwerpen de aandacht vestigt. Zoo aanstonds op de noodzakelijkheid van een oorlog met Frankrijk, aangezien Frankrijk hen opneemt en herbergt, die verraad hebben gepleegd jegens Engeland. Het doel van den franschen koning kan geen ander zijn dan Mary haar erfdeel te doen verliezen, om dan een andere Mary tot vrouw van den Dauphin, tot Koningin van Frankrijk, Engeland en Schotland te maken. Is Frankrijk zoo

vijandig gezind, dan begrijpt Mary allerminst, hoe de Paus gemeene zaak met Hendrik kan maken. Zij vraagt Filips met onloochenbare bezorgdheid:

> ‘You make your wars upon him down in Italy: -
> Philip, can that be well?’

Ook deze vraag toont weer de geheele diepte der tegenstelling, die tusschen hen beiden aanwezig is. Filips is er natuurlijk zeer ver van af, voor deze vraag iets te gevoelen. Hij zegt haar dan ook eenvoudig, dat zij berusten moet in zijn en zijns vaders beter oordeel, en heeft zoo weinig eerbied voor de godsdienstige bezwaren zijner gemalin, dat hij in hare tegenwoordigheid op dezen toon over den Paus kan spreken:

> ‘The Pope has push'd his horns beyond his mitre -
> Beyond his province. Now,
> Duke Alva will but touch him on the horns,
> And he withdraws .....’

En toch zal de vrouw, die den zoeten droom van hare liefde nog niet prijs wil geven, tot dien oorlog besluiten, alleen om hem te believen. Kan zij van haar land nauwlijks op nieuwe geldelijke bijdragen hopen, dan heeft zij nog een laatste hulpmiddel: ‘There is Antwerp and the Jews’. En zoodra Filips zich tevreden toont, treedt weer de eigenlijke beweegreden van al hare koncessiën met dezelfde naïveteit aan het licht in het onophoudelijk refrein: ‘And you will stay your going?’ Haar geweten, hare vooroordeelen, alles gaat onder in dien eenigen vurigen wensch. Maar nog is de beker niet geheel geledigd. Filips bewijst haar de noodzakelijkheid om Elizabeth tot haar erfgenaam te benoemen. Zullen de plannen van Frankrijk voor goed verijdeld worden, dan moet Elizabeth staan tusschen haar en Maria Stuart. Het is een nieuw offer, dat van de bigotte vrouw geëischt wordt. Vooreerst schijnt Filips de mogelijkheid geheel uit het oog te verliezen, dat een kind uit hun huwelijk eens plaats neme op den troon van Engeland. Dit is reeds grievend. Maar bovendien: ‘Maria Stuart is ten minste katholiek’. Andermaal ondervindt zij dus, hoe Filips den godsdienst, die haar alles is, opoffert aan de staatkunde. Droogweg hervat hij: ‘Ja, zij is katholiek; maar ik wil niet, dat de koning van Frankrijk tevens koning van Engeland worde’. Mary kan hare bedenking nog niet opgeven: ‘Zij is een ketter, en, wanneer ik er niet meer zijn

zal, keert het Protestantisme met haar in Engeland terug'. Filips treedt evenwel in geene wederlegging; zijn eenig antwoord is:

'..... It must be done,
You must proclaim Elizabeth your heir.'

En nog eens doet Mary afstand van hetgeen haar anders het dierbaarst zou zijn:

'Then it is done; but you will stay your going
Somewhat beyond your settled purpose?

Philip.
No!

Mary.
What, not one day?

Ph.
You beat upon the rock.

M.
And I am broken there.

Ph.
Is this a place
To wail in, Madam? what! a public hall.
Go in, I pray you.

M.
Do not seem so changed.
Say go; but only say it lovingly.'

Ziedaar dan tot wat bescheiden verlangen de droom harer liefde herleid is. Dit tafereel verraadt de meesterhand: juiste schildering van een goed waargenomen en belangwekkenden zielkundigen toestand. Als het gesprek ten einde is, en na Maty's vertrek, vernemen wij alleen uit den mond van den binnenkomenden Feria (ter zijde): 'The Queen in tears'; tranen, die wij nog beter begrijpen, zoodra wij Filips aan Feria de opmerking hebben hooren maken, dat Mary wel eens zoo oud schijnt te zijn geworden, sedert zij de hoop verloren heeft van moeder te zijn. Goed, dat Mary niet meer tegenwoordig is. Haar beminnelijke gemaal begeeft zich reeds met dienzelfden Feria in een vriendelijke kansrekening. Als Mary eens stierf, zou Elizabeth dan zijne vrouw niet willen worden?.... Het gesprek daarover wordt afgebroken door een tijding, die naar Filips' wensch den oorlog met Frankrijk noodig zal maken. Stafford, Sir Thomas Stafford, tot dusver uitgewekene in dat land, heeft Scarboro' Castle, ten noorden van York genomen, zich tot Protector doen uitroepen en Mary vervallen verklaard van den engelschen troon. Renard, die deze tijding brengt, voegt er bij, dat dit reeds de vijfde samenzwering is welke tegen Engeland in Frankrijk wordt uitgebroed.

Het doet den koning besluiten om vooreerst te blijven. Als Renard vraagt of hij zeggen mag, dat Filips ter wille van de koningin

zijne reis heeft uitgesteld, antwoordt Filips met volkomene onverschilligheid: ‘Ay, Renard, if you care to put it so’.

Wat zal hij ook nog den schijn bewaren? Er is geen schijn meer, die de treurige werkelijkheid voor Mary bedekken kan. Haar droombeeld ligt verbrijzeld. De nieuwe Paus roept kardinaal Pole voor de inkwistie te Rome als verdacht van toegeeflijkheid ten aanzien der ketters, en terwijl hij dit zelf aan de koningin mededeelt, komt Sir Nicholas Heath binnen met de vreeselijke, in het eerste oogenblik voor Mary ongeloofelijke tijding, dat Calais, over welke stad sedert twee eeuwen de engelsche vlag heeft gewaaid, in de handen der Franschen is, en bovendien het volk deze tijding met koelheid heeft opgenomen, zoodat er aan een krachtig samenwerken tot herovering van het verlorene niet te denken valt. Nadat Heath haar verlaten heeft is haar eerste uitroep: ‘I hoped I had served God with all my might! It seems I have not’. En waarom niet? De reden is voor een Mary natuurlijk geen andere dan deze twee: ‘Ah! much heresy sheltered in Calais’, en ‘Philip, we have made war upon the Holy Father All for your sake: what good could come of that’? De maat wordt volgemeten. In haar eigen paleis heeft Kardinaal Pole een stuk papier opgeraapt en zoo even laten vallen. Mary zelve neemt het thans op van den grond en leest:

> ‘Your people hate you as your husband hates you.’
> ‘Clarence, Clarence, what have I done? what sin
> Beyond all grace, all pardon? Mother of God,
> Thou knowest never woman meant so well,
> And fared so ill in this disastrous world.
> My people hate me and desire my death.’

Zij verzinkt in een staat van gevoelloosheid, waaruit zij plotseling en met nog een laatste zelf begoocheling ontwaakt, als Feria tot haar komt uit naam van Filips, die toch vertrokken is. Een oogenblik koestert zij nog de hoop, dat Filips zal wederkeeren. Maar weldra ziet zij de volle waarheid in:

> ‘And tell him that I know he comes no more.
> Tell him at last I know his love is dead,
> And that I am in state to bring forth death -
> Thou art commission'd to Elizabeth,
> And not to me! .....
> Tell her to come and close my dying eyes,
> And wear my crown, and dance upon my grave.’

En inderdaad gaat Feria onmiddellijk van haar naar Elizabeth, om haar nog bij het leven van de koningin met Filips' plannen voor de toekomst bekend te maken. Elizabeth begrijpt hem evenwel niet, en denkt dat hij op een huwelijksvereeniging van haar met Don Carlos het oog heeft. Eer dit misverstand kan worden opgehelderd, deelt Feria haar mede, dat Mary haar wenschte te zien ‘before she died’, welk woord Elizabeth doet opstuiven met den uitroep: ‘Why did you keep me prating? Horses, there’!

Het laatste tafereel van het geheele drama doet ons dan ook getuigen zijn van Mary's uiteinde. Zij heeft aan Filips geschreven: ‘Ik ben stervende; kom’ hetgeen Alice aan Lady Clarence verhaalt, terwijl de koningin op en neer wandelt met langzame schreden. Lady Clarence tracht haar te troosten door haar te doen opmerken, dat Filips in zekeren zin niet ver van haar is. Zijn welgelijkend portret, daar aan den wand, dat hem in volle wapenrusting voorstelt, daarop vestigt zij Mary's aandacht om hare verbeelding te gemoet te komen. Het gelukt een oogenblik. ‘How he smiles’, zegt Mary, ‘as if he loved me yet’. Lady Clarence verzekert, dat hij het nog doet. Maar reeds is het zelfbedrog niet meer mogelijk:

> ‘He never loved me - nay, he could not love me -
> It was his father's policy against France -
> I am eleven years older than he,
> Poor boy.
> [*Weeps*.
> - And all in vain!
> The Queen of Scots is married to the Dauphin
> And Charles, the lord of this low world is gone;
> And all his wars and wisdoms past away;
> And in a moment I shall follow him.’

De geheele waarheid ontsluiert zich voor haar stervend oog:

> ‘Women, when I am dead,
> Open my heart, and there you will find written
> Two names, Philip and Calais; open his, -
> So that he have one, -
> You will find Philip only, policy, policy, -
> Ay, worse than that - not one hour true to me!
> Foul maggots crawling in a fester'd vice!
> Adulterous to the very Heart of Hell.
> Hast thou a knife?’

En, machtelooze wraak, met een mes snijdt zij het portret uit de lijst en werpt het ter aarde, waarop het nauwelijks is gevallen, of

zij roept uit: ‘O God, I have kill'd my Philip!’ om straks troost te zoeken bij de nagedachtenis harer moeder met die aandoenlijke bede:

> ‘o Saint of Aragon, with that sweet worn smile
> Among they patient wrinkles - Help me hence.’

Het is haar laatste woord. Elizabeth is nog in tijds gekomen om haar te zien sterven. Zij is de eerste die haar uiteinde meldt, zoodat het drama eindigen kan met een heilgroet aan de nieuwe koningin.

Bevredigend is dit treurspel slechts wanneer men het ontdoet van zijn historisch omhulsel, en er den titel aan geeft van een ander welbekend drama: *le supplice d' une femme*. Al wat onmiddellijk op Mary betrekking heeft is belangwekkend, dikwerf aangrijpend en vertoont niet zelden schoonheden van een uitgelezen soort. Het is hare innerlijke tragedie, welke ons boeit, en waarvan de beschrij - ving ons in Tennyson den ernstigen kunstenaar doet wedervinden.

Deze lof is natuurlijk te gelijk de veroordeeling van *Queen Mary* als treurspel. Men maakt geen treurspel met één enkel belangwekkend en goedvolgehouden karakter, en buiten Mary is hier toch inderdaad niemand, die onze belangstelling gaande houdt. De Filips van dit stuk is een nietswaardig man, wien de dichter zelfs de eenige aantrekkelijkheid, die hij in de geschiedenis nog bezit, niet gelaten heeft: ik bedoel dien sluier van geheimzinnigheid, dat schemerlicht van sombere dweepzucht en taaie werkzaamheid, waarin wij van tijd tot tijd een lief hebbende, een aanhankelijke vrouw naast hem zien verschijnen. Had de dichter hem enkel als een man van staatkundige berekening voorgesteld, te zeer vervuld van plannen, welke zoo diep moesten ingrijpen in de wereldgeschiedenis, om aan zijne, maar dan ook om aan eenige vrouw te denken, in deze zijne eenzijdigheid had hij groot, en op zulk een wijze een tegenbeeld van Mary kunnen zijn, dat wij met hem schier evenwel medelijden hadden gevoeld als met haar. Thans heeft de dichter goedgevonden, ons in Filips veel minder den staatsman dan den ellendigen wellusteling te laten zien, en dit inzicht zelfs aan Mary toe te schrijven, die hem noemt: ‘only policy, policy, ay worse than that; adulterous to the very Heart of Hell:’ eene aanklacht, die nauwlijks schijnt toe te laten, dat zij door dat aandoenlijke: ‘I have killed my Philip’ achtervolgd worde.

De overige karakters zijn zeker niet walgelijk gelijk dat van den spaanschen koning, maar onbeteekenend. Elizabeth schijnt slechts opgenomen in het gezelschap, om Filips de gelegenheid te geven, van Mary's troonopvolger te spreken en daardoor de arme vrouw op nieuw te grieven. Reginald Pole, de kardinaal en pauselijke legaat, is in het geheel geen karakter, en treedt alleen op om de pauselijke absolutie uit te spreken en een gedachtewisseling te voeren over het nut der kerkvervolging. En zoo zouden wij de lange lijst der *dramatis personae*, - daar zijn er, met uw verlof, in het geheel niet minder dan vier en veertig, - kunnen nagaan, zonder een enkelen naam te vinden, die een karakter vertegenwoordigt waarvan dit drama ons de ontwikkeling geeft te aanschouwen. Voeg daarbij, dat, gelijk wij reeds deden opmerken, geheel het vierde Bedrijf, op een geringe uitzondering na, overbodig mag heeten, en het kan niet verwonderen, dat wij de *Queen Mary* als treurspel mislukt achten.

Herleid dit treurspel tot de evenredigheden van een verhaal, waaraan gij den voorgeslagen titel en een daaraan beantwoordenden inhoud geeft, en gij hebt het recht om van een zeer tragische novelle te spreken.

Mary is dan eene niet meer al te jonge vrouw; eene, die de middaghoogte van het leven begint te naderen zonder ooit, ik zeg niet liefde in den engeren zin des woords, maar zelfs die genegenheid te hebben ondervonden, welke het leven in den schoot eener familie het recht geeft te verwachten. Geluk is voor haar bijna tot een ijdel, tot een bedriegelijk woord geworden, daar ook de herinnering aan hare moeder samenvalt met de herinnering aan eene onwaardige behandeling, gevolg van de schandelijke willekeur des vaders. Van die moeder heeft zij een geloof ontvangen, dat haar niet alleen van hare omgeving afscheidt, maar haar, zelfs in weerwil van haren natuurlijken aanleg, er toe dwingt, die omgeving, vooral hare onderhoorigen, op de wreedste wijze te bejegenen: Dit sluit natuurlijk al de bronnen, waaruit anders nog liefde had kunnen vloeien.

In deze hare geestelijke eenzaamheid komt, door oorzaken buiten haren wil of hare neiging gelegen, het plan van een huwelijk op. De verbeelding, in den aanvang niets dan de verbeelding, der ongelukkige vrouw maakt zich hiervan meester. Den man, dien men

haar toe heeft gedacht, kent zij in geen enkel opzicht. Van alle kanten tracht zij inlichtingen omtrent hem in te winnen. Omtrent het gelijkende van het portret, dat zij van hem bezit, is zij zelfs niet volkomen gerustgesteld. Een redelijke grond om dien man lief te hebben, om van hem liefde en dus om van hare vereeniging met hem geluk te verwachten, is er derhalve in het geheel niet. Maar wat vraagt de dorstige in een woestijn of er een redelijke grond is, om dat water, dat daar in de verte zoo heerlijk ruischt, voor iets anders dan een bedriegelijken schijn te houden! Zijn dorst en zijn verbeelding maken hem geloovig, bijgeloovig indien gij wilt, maar in elk geval: hij ijlt er heen, en de kracht daartoe verleent hem toch zijn meer of minder eigenwillig zelf bedrog.

Mary heeft zich dus in het hoofd gezet, dat zij in dit huwelijk liefde en in deze liefde haar geluk vinden zal. Zij wil het zoo, ongeveer gelijk een kind wil, dat het op een bepaalden dag fraai weer zal zijn. Hare beperkte geestvermogens komen haar bovendien bij deze inbeelding te hulp. Te vergeefs verneemt zij ongunstige berichten omtrent haren aanstaande; die berichten moeten uit kwaadwilligheid voortvloeien. Het is alsof zij de werkelijkheid wil dwingen naar haar wil. Eer zij hem gezien heeft, verlieft zij zich op zijn portret, waarvan zij later eerst vragen moet of het gelijkt. Eer hij nog hare hand gevraagd heeft, wordt door haar reeds uitgemaakt, dat hij te edel is om zich door hare elf jaren meer daarvan te laten terughouden. Eer zij nog bekend is met zijn inborst weet zij reeds, dat zijn geloof hem verhinderen zal tot hare protestantsche zuster zich meer getrokken te gevoelen, dan tot haar. En wanneer toch nog eenige onzekerheid overblijft, dan moet haar vertrouwen op de Moeder Gods die ten slotte geheel wegnemen:

> '..... Holy Virgin
> Plead with thy blessed son; grant me my prayer;
> Give me my Philip.....'

Zij wil zich dan ook de mogelijkheid afsnijden om ooit op haar besluit terug te komen. Terwijl het nog in hare macht staat, een ander huwelijk te sluiten, verklaart zij:

> 'I have sworn upon the body and blood of Christ
> I ll none but Philip.'

Het huwelijk grijpt plaats. Het biedt niet alles wat het had

moeten bieden. Aan de zijde van Filips zijn er ‘bleak manners that make me shamed and tongue-tied in my love’, zegt Mary zelve. Maar geen nood. Een verwachting leeft in haar, die al dat ijs zal doen smelten. Men herinnert zich hare alleenspraak: ‘He hath awaked! he hath awaked!’

Die verwachting wordt niet vervuld; en nu volgt, het een na het ander, al wat wij reeds bijgewoond hebben. En als de arme vrouw geheel ontgoocheld, als dat schrikkelijke: ‘He hates me’ over hare lippen gekomen is, vinden wij de akelige eenzaamheid, waarin zij op nieuw is gestort, in de volgende woorden en in het volgende beeld op het treffendst uitgedrukt. Zij heeft een lied gezongen dat tot refrein heeft: ‘low, lute, low!’ maar het troost haar niet en zij zegt van haar luit: ‘Take it away! not low enough for me!’ Waarop Alice antwoordt: ‘Your Grace has a low voice.’ Maar Mary herneemt:

> ‘How dare you say it?
> Even for that he hates me. A low voice
> Lost in a wilderness where none can hear!
> A voice of shipwreck on a shoreless sea!
> A low voice from the dust and from the grave (*sitting on the ground*).
> There, am I low enough now?
>
> ***Alice.***
> Good Lord! how grim and ghastly looks her Grace,
> With both her knees drawn upward to her chin -
> There was an old-world tomb beside my father's,
> And this was open'd, and the dead were found
> Sitting, and in this fashion; she looks a corpse.’

Ik voor mij beken, hier niet meer te kunnen twisten over de vraag of dit een positie is, die aan de eischen der schoonheidsleer, der goede plastiek beantwoordt. Of is er iets, dat tot dieper meewarigheid stemt, dan deze vrouw in zulk een houding?

Utrecht.
A. PIERSON.

Driemaandelijksche tooneelkroniek.

Februari 1876.

Alea jacta. De teerling is geworpen. De Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ is sedert eenige dagen haar Rubicon overgetrokken. Zij heeft de vergunning verkregen om de Stads-Schouwburgen te 's Hage en te Amsterdam te bespelen. Indien het voor iemand twijfelachtig is geweest of haar die vergunning zou worden geschonken, - voor mij niet, en het is mij zelfs niet duidelijk, waarom de Vereeniging zooveel kunst- en vliegwerk heeft gebruikt, om zich de zware eer, die haar nu drukt, op den hals te halen. Zij had, dunkt me, meer eene afwachtende houding kunnen aannemen, tot de eervolle last er haar als 't ware wierd opgeworpen. Om theatertermen te bezigen, - zij had de kokette kunnen spelen in plaats van de intrigante. In den laatsten tijd toch was de publieke opinie, die men dikwijls vrij den ‘waan van den dag’ noeme, zoo sympathiek geworden voor het Nederlandsch Tooneelverbond, dat eene Vereeniging, uit dat verbond geboren, al heet zij er in feitelijken zin onafhankelijk van, slechts eenigen waarborg behoefde te geven voor het nakomen der materieele verplichtingen, om die koncessie te verkrijgen, welke zoo dikwijls aan mannen zonder meer stoffelijke en met veel minder zedelijke, d.i. in dezen aesthetische soliditeit was geschonken. De autoriteiten moesten dat ten slotte wel voelen, en zelfs, al hadden zij 't gewild, zouden zij niet tegen den stroom hebben kunnen oproeien. Zij konden noch mochten zich blootstellen aan verwijten, die natuurlijk zouden gevolgd zijn, indien zij een ander aan het hoofd van den Schouwburg harer stad hadden geplaatst en die andere niet had voldaan, - en ‘voldoen’ zou moeielijk geweest zijn. Alle vrienden van het Tooneelverbond, dat veel meer vrienden heeft dan leden, zouden hebben gevraagd: ‘waarom ook niet de koncessie gegeven aan de mannen, die ze vroegen zonder winstbejag en uit-

sluitend met het schoone doel om het peil van het Nederlandsch Tooneel te verheffen?' En die verwijtende vraag zou billijk geweest zijn. Eene Vereeniging toch, als die nu koncessionaris is geworden van de Amsterdamsche en Haagsche Stads-Schouwburgen, verdiende in de eerste plaats in aanmerking te komen, al was het slechts, omdat onze eerste dramaturg, de heer Schimmel, aan het hoofd stond. Waar deze, na een veertig mannen om zich heen te hebben geschaard, die een ton hadden gestort, om de zaak materieel te doen marcheeren, naar de koncessie dong, moest de kans der mededingers uiterst gering zijn en ik heb me niet weinig verbaasd, dat het nog zooveel voeten in den grond heeft gehad, voor den auteur van *Bonaparte* is toegestaan wat hij vroeg. Ik heb mij ook verbaasd, dat het 'Nederlandsch Tooneel' zooveel inkonsekwenties heeft meenen te moeten begaan en in haar adressen zulk eene merkwaardige lenigheid van beginselen heeft getoond, - zij die nogtans veel sterker zou geweest zijn, indien zij haar eerst aangenomen karakter hadde volgehouden. In plaats van in ieder adres meer los te laten van het eens vastgestelde: 'dat een pachtsom te geven in strijd was met haar beginsel,' had zij daarbij moeten blijven en niet zoolang moeten schipperen en spelen met woorden en cijfers, tot het ten laatste is uitgedraaid op eene vergoeding van 2000 gulden minder dan de pachtsom der vorige drie jaren is geweest. De Vereeniging - zij vergunne mij deze uiting - heeft de zwakheid gehad, welke haar voortaan verlate, van zich niet sterk genoeg te voelen. Van daar haar toegeven. Ware zij meer door de overtuiging bezield geweest, dat de drang der omstandigheden haar van-zelve de koncessie in den schoot moest werpen, dan zou zij zich zijn gelijk gebleven. Die drang der omstandigheden is uit niets treffender gebleken, dan uit het feit dat de Amsterdamsche Gemeenteraad er niet tegen op heeft gezien, ter wille van de Vereeniging, na de sluiting van de inschrijvingen op 15 Januari, nog eene gewijzigde, dat is dus eene nieuwe, van haar aan te nemen, ja dat hij zelfs nog acht heeft geslagen op eene tweede wijziging, die den dag voor de Raadszitting, waarin het pleit zou worden beslist, door haar is ingezonden. En al ware ook dat nog niet genoeg, heeft de Gemeenteraad, om toch maar de Vereeniging in den Schouwburg te krijgen, 't zoo geplooid, dat hij geëindigd is met haar een *aanbod* te doen, andersluidend dan de inschrijving, ook na hare verschillende wijzigingen.

Was het dus zoo goed als noodzakelijk, dat de Vereeniging belast wierd met de exploitatie der Haagsche en Amsterdamsche Stads-Schouwburgen, - wij mogen niet vergeten, dat de mededingers weinig beteekenden.

Wie had zij te 's Hage tot konkurrenten! Een geimproviseerde impresario, die alles meent te kennen, maar den Hagenaars en ook den Amsterdammers meer pleizier zou verschaffen, als hij *iets* goed deed, en een tooneelgezelschap, dat zijn grondslag heeft in eene onrechtmatige daad der direktie, die daardoor het zoo noodig zedelijk prestige mist tegenover de gestelde machten en de medeartisten. Bovendien had dat gezelschap de fout gehad van zich, uit verkeerde berekening, te belasten met eenige personen, die verondersteld werden de meêwarigheid van de Haagsche autoriteiten op te wekken en niet aan den dijk gezet te kunnen worden. Door die opname van elementen, welke in de hierarchie van het Haagsche tooneel als 't ware ingeroest heetten, verloor het gezelschap in kwestie de beste eigenschap, welke het bezat, namelijk die van te bestaan uit personen, van wie eenigen voortreffelijk, anderen zeer zwak, maar allen bezield waren met den loffelijken ijver, om het natuurlijke en eenvoudige spel te beoefenen en te breken met de traditie en het konventioneele, waarvan de meeste vrienden van het tooneel, onder wie ook ik, niet meer gediend believen.

Men lette wel: ik zeg de meesten. Het zou toch verkeerd zijn en van exklusivisme getuigen, te willen beweren, dat de school der mooipraters en mooi-loopers op de planken, der deftige en voor onze ooren en oogen gemaniëreerde, maar niettemin talentvolle artisten geene aanhangers meer telde onder onze landgenooten. Het tegendeel is waar en daarin verheug ik me, zij het ook uit egoïsme, want nu is er nog kans, dat zich te eeniger tijd een gezelschap zal vormen, alleen bestaande uit de verwanten in spraak, gang en beweging van Mevrouw Valois, den heer Morin, Kapper, Soeter, enz. Als die verdienstelijke, maar gekunstelde en te weinig ware kunstenaars zich, onder den titel b.v. van ‘Het Oud Tooneel’ vereenigden, dan zouden de andere tooneel-gezelschappen bevrijd worden van elementen, welke er niet in behooren, omdat zij van een geheel andere kunstrichting zijn. Ik geef tot zulk eene ‘Vereeniging’ den wenk. Levensvatbaar zal zij zeker zijn, want het publiek, dat niet houdt van het moderne, levende drama en van het meer realistische spel, maar daarentegen dweept met de vertolkers van Kotzebue en Iffland en van wie hen gevolgd zijn zonder hen te hebben geëvenaard, is nog talrijker dan men vermoedt.

‘Elk wat wils’ is een voortreffelijke spreuk en bij de onmogelijkheid en het weinig-wenschelijke tevens om den smaak van het publiek onmiddellijk en schier met dwang in eene richting te veranderen, is het beter een ieder zooveel doenlijk in de gelegenheid te stellen, den zijnen te volgen. Men brenge daartoe in de eerste plaats de artisten van gelijke vormen en aanleg tot elkaêr en het veelsoortig publiek zal zich alsdan van-zelf wel scheiden. Gaat men integendeel voort de tooneelgezelschappen in een cameleontisch pak te steken, zoodat het eene lid deze en een ander weder een andere kunstrichting vertegenwoordigt, dan kan men nooit tot een goed geheel komen, want in een troep van artisten der moderne school behoeft slechts één confrère der oude te zijn opgenomen, om de gewenschte eenheid van het gezelschap te verbreken, en, als hij iemand van talent is en wegsleependheid, tal van kunstbroeders tot zijne opvatting over te halen.

Na die vrij lange uitweiding en herinnering, dat het ‘Nederlandsch Tooneel’ te 's Hage dus geen ernstigen konkurrent had, moet ik nog een woord zeggen van den Amsterdamschen, die ernstig had kunnen zijn, indien hij niet door zijn weifelende houding en zijn in het oog loopend niet-weten wat hij eigenlijk wilde, zichzelven den pas had afgesneden om tot pachter te worden herbenoemd. Als *pachter* hebben de heeren Albregt en van Ollefen, vooral wanneer men bedenkt, met welke moeielijkheden zij te kampen hebben gehad en hoe onmogelijk hun het aanvullen van hun gezelschap is gemaakt, nadat zij door drie hunner beste artisten op trouwelooze wijze waren verlaten, inderdaad niet kwaad gewerkt - men kan dat erkennen, zelfs al is men voor het ‘Nederlandsch tooneel’ gestemd; - hadden zij dus bij tijds en met geestkracht geijverd voor het kompleteeren van hun troep, - zij zouden allicht meer stemmen in den Gemeenteraad en meer sympathie onder het publiek hebben verworven. Doch in stede daarvan hebben zij van groote onverschilligheid blijk gegeven, - zoo zelfs, dat zij de artiste, die voor het genre, waarin hun gezelschap uitmunt - de *Comédie de Salon* of Kamerstukken - onmisbaar en in ons land bepaald eenig mag heeten, hebben laten glippen. Na die onhandigheid was hun toch reeds niet groote kans tot nul herleid, en slechts aan de fouten van het ‘Nederlandsch Tooneel’, aan de gebrekkige, inkonsekwente en weinig klemmende adressen dier Vereeniging en aan den machtigen steun der Schouwburg-kommissie hebben zij het te danken

gehad, dat nog dertien raadsleden hun trouw zijn gebleven. Beter hadden zij gedaan, naar mijne meening, indien zij zich van de mededinging hadden onthouden, dan, gelijk nu, niets degelijks te doen, maar te zeggen: ‘Wij willen wel, als gij van het “Nederlandsch Tooneel” niet gediend belieft; wilt gij echter die Vereeniging wel, dan gaan wij met haar meê en zijn bereid haar te helpen’. Meenende zich op die wijze den *beau rôle* te verschaffen, hebben de heeren Albregt en van Ollefen eigenlijk in veler oog eene zwakke en dubbelzinnige rol gespeeld; zij hadden of rond en fiks, met een goed gezelschap achter zich, naar de pacht moeten dingen of te huis moeten blijven. De nederlaag, die zij hebben geleden, zou in het eerste geval eervol zijn geweest; nu is zij verdiend en kan dus weinig deelneming wekken. Bovendien veronderstelle men eens, dat de Gemeenteraad hun toch de pacht op nieuw hadde gegund, - was men dan niet als het ware met handen en voeten gebonden aan hen overgeleverd geweest, en zouden zij, als men hadde gemord over onvoldoend personeel of een onverhoopte slechte gestie in 't algemeen, niet telkens hebben geantwoord: ‘wij hebben eerst in de tweede plaats medegedongen en toch hebt gij ons willen hebben; gij hebt dus geen recht tot klagen’?

En zoo hebben wij dan nu het ‘Nederlandsch Tooneel’ en daarin zal ieder zich moeten verheugen, die beseft hoeveel er in den toestand van ons tooneel te verbeteren valt. Men moge zeggen van de mannen, door wie die Vereeniging in het leven is geroepen, dat zij illusiën broeden, dat zij utopisten en vol goeden wil en schoone theoriën, doch in de praktijk onervaren zijn, zoodat zij zullen te kort schieten in hun streven, - ik ben van meening dat men hen aan 't werk moet zien en letten moet op hunne daden. Het is bijna niet aan te nemen, dat verstandige mannen, die den moed hebben gehad om zich, louter uit zucht tot verbetering van iets gebrekkigs, met zoo groote verantwoordelijkheid te beladen, niet vooraf de middelen zouden hebben beraamd en den goeden weg afgebakend tot bereiking van hun schoon doel. Zij verdienen daarom niet alleen geen moedwillige tegenwerking in 't openbaar of in 't geheim, maar de warme ondersteuning van alle mannen van letteren, kunst en smaak, - eene ondersteuning die zich - dit spreekt wel van -zelve, - niet mag uiten in een eeuwig lofzingen op hunne handelingen en het prijzen van wat vroeger gelaakt werd, doch nu plotseling goed zo uzijn,

omdat het onder hun bestuur geschiedt, maar integendeel in eene scherpe, gemotiveerde kritiek, die het slechte onverbiddelijk afbreekt, maar op iederen goeden grondslag helpt opbouwen.

Op die wijze alleen kan men der Vereeniging het ‘Nederlandsch Tooneel’ en ook zich-zelven werkelijk dienen. De kritiek heeft ten minste nu dit voor, dat zij bij ieder onaangenaam doch verdiend woord, 't welk zij uitspreekt, niet meer zal behoeven te hooren: ‘Gij benadeelt mij in mijne kostwinning’. De Stadsschouwburgen te Amsterdam en 's-Hage worden nu niet meer geëxploiteerd door ondernemers van publieke vermakelijkheden, maar door eene kunstlievende vereeniging, die geen groote winsten op het oog, veeleer geldverlies in 't vooruitzicht heeft. Die toestand kan niet anders dan der kunst ten goede komen, althans indien - waaraan we niet mogen twijfelen - de mannen der gestie op de hoogte zijn van de taak, die zij zich hebben doen opleggen.

Dat die heeren, hoe hun alles ook meeloope, wel zullen doen door zich te pantseren tegen het bombardement van teleurstellingen; dat hen vooral in den beginne wacht, behoef ik niet te zeggen, maar alles hangt er slechts van af, of zij er wijs door zullen worden en uit de wrange vruchten der ondervinding het heilzame sap zullen weten te persen. En hiervan heb ik de beste verwachting. Ik heb er reeds op gewezen, dat zij niet al te sterk hechten aan hun dogma's en beginselen. Voor feiten staande houden zij, zeer wijselijk, op in 't afgetrokkene te redeneeren, wat zij eigenlijk nooit vooraf moesten doen, en nemen den toestand gelijk hij is, en niet gelijk zij hem wenschen en, wanneer alles goed gaat, hopen te scheppen. Hoogst merkwaardig is in dit opzicht hun besluit om én s' Hage én Amsterdam te bespelen, ofschoon zij in hun programma (*b* sub 2) zeggen, dat hun doel is: ‘de tooneelartisten aan ééne plaats te verbinden en hen niet heren derwaarts te doen reizen, wat studie en ontwikkeling onmogelijk maakt’.

Datzelfde ‘her- en derwaarts reizen’ - destijds tusschen Amsterdam en Rotterdam - is een paar jaren geleden voor de heeren van Zuylen en Haspels de aangevoerde reden geweest, om de banden te verscheuren die hen aan het gezelschap Albregt en van Ollefen verbonden, maar diezelfde heeren hadden anno 1876 gaarne zelven de Schouwburgen te 's-Hage en Rotterdam willen bespelen. Zoo pleegt de zienswijze van den mensch te veranderen naarmate van het standpunt,

waarop hij zich bevindt, en nergens kan men dat standpunt meer zien veranderen dan in de zoo bewegelijke tooneelwereld.

De Vereeniging het ‘Nederlandsch Tooneel’ zou zeker 't liefst alleen den Stadsschouwburg te Amsterdam hebben genomen, maar zij heeft bij tijds ingezien, dat het hier bij een vromen wensch moest blijven, omdat haar kas niet het voorrecht heeft van de uitwatering van den Pactolus te ontvangen en Amsterdam alleen niet in staat is haar genoegzaam te vullen, om aan de kosten eener exploitatie in zoo volledigen zin, als de Vereeniging zich voorstelt, het hoofd te bieden. De theorie heeft dus reeds hier voor de praktijk moeten wijken en dit zal nog wel eens meer gebeuren, zonder dat men er zich over zal mogen verwonderen of bedroeven.

Zoo zie ik ook voor het ‘Nederlandsch Tooneel’ nu en dan de dagen komen, waarop zij, gelijk vroeger 's Gravenweert, als hij veertien dagen lang mooie en klassieke stukken voor stoelen en banken had gespeeld, den regisseur zal toeroepen: ‘haal me het zwarte bakkes voor’. Met het ‘zwarte bakkes’ bedoelde de stedelijke directeur een arlequinade, en nauwelijks was deze op nieuw op het programma gebracht, of het Amsterdamsch publiek, dat, wat men daaromtrent ook moge beweren, door alle eeuwen heen denzelfden graad van kunstzin heeft bezeten, stroomde weêr naar het Leidscheplein en vulde de schouwburgkas, waarvan de verheven muze van het Treurspel den naakten bodem had doen aanschouwen. Wie nu zal ons zeggen, welk spektakelstuk, welke draak, of welk individu uit het dierenrijk nog te zijner tijd de hooge eer zal genieten van den ontredderden buidel der Vereeniging te stijven? Dan dit - ik wijs er met nadruk op - zal niemand kunnen gispen, mits het alleen geschiede bij wijze van zelf behoud, dat is, om staande te blijven en nieuwe krachten te garen voor de opvoering van edeler tooneelprodukten.

Wat wij onder eene Vereeniging als het ‘Nederlandsch Tooneel’ echter niet meer zullen mogen zien is, dat een spektakelstuk twee maanden lang de seène inneemt, of dat dit of dat stuk niet kan gegeven worden uit gebrek aan personeel om de rollen te bezetten; wij zullen ook geen slordige regie meer mogen zien, noch een onhistorische kostumeering, noch onoogelijke of niet passende dekoraties, noch een slechte rolverdeeling, noch een verkeerde opvatting der personen, noch een onjuiste aktie, noch onbeschaafde manieren.

Het Bestuur van den Amsterdamschen Stadsschouwburg is nu in

handen van mannen, die zich-zelven de eigenschap van ‘beschaafd’ hebben toegekend, en vooral omdat zij dat werkelijk zijn, is het Bestuur hun toevertrouwd - zij moeten nu ook toonen, dat zij door hun beschaving invloed kunnen uitoefenen op de tooneel-artisten, aan wie in den regel niets zoo zeer ontbreekt als juist die beschaving. Voortaan zullen wij dan ook op het tooneel geen platten tongval meer mogen hooren, noch harde medeklinkers voor zachte en omgekeerd, noch een verkeerden klemtoon, noch lange lettergrepen voor korte en korte voor lange, noch een onmogelijke uitspraak van vreemde woorden, kortom wij zullen in den Schouwburg een *ton de bonne compagnie* moeten hooren en manieren zien, gelijk die in een gekuischte samenleving plegen gehoord en gezien te worden. Natuurlijk kan men een en ander niet als met een tooverslag bewerken en zullen we 't ook niet op den dag van morgen verwachten, maar wat we eischen mogen, is dat na 1 September e.k. de verbetering van ons tooneel van lieverlede merkbaar worde.

En ik houd mij overtuigd, dat we daarvan getuige zullen zijn, indien de verwachting, welke men gerechtigd is van de heeren van het ‘Nederlandsch Tooneel’ te koesteren, niet ten eenenmale beschaamd wordt. Zij hebben zich-zelven op den voorgrond geplaatst, zichzelven met den veel-omvattenden en schijnbaar ondankbaren arbeid belast, - zij moeten dus de vereischte talenten in zich hebben gevoeld, om wat zij zijn begonnen tot een althans voor ons goed einde te brengen, maar daarbij hebben zij - dit ligt voor de hand - gerekend op den zedelijken bijstand van het publiek. Die bijstand mag hun dan ook niet ontbreken. Niets slechts behoeft men door de vingers te zien, maar alleen bevooroordeelde oppositie, tegenkanting *quand-même* ter zijde te stellen. Eerst indien het blijkt, dat de Vereeniging niet beter of minder goed werkt dan partikulieren tot nog toe hebben gearbeid, zal men haar mogen uitlachen en den heeren, die haar hebben georganiseerd, mogen toeroepen: ‘Sukkels, *qu' alliez-vous faire dans cette galère?*’ Wanneer ook onder haar gestie het heir van gebreken, dat nu der exploitatie van ons tooneel aankleeft, in zijn ijzingwekkende talrijkheid blijft bestaan; wanneer wij in het repertoire even onbeduidende stukken, even afschuwelijke vertalingen blijven zien; wanneer dezelfde prul-akteurs, zonder verbetering, worden gebruikt om ons zoogenaamd te vermaken of te leeren, mag het publiek der Vereeniging een steen naar het

hoofd werpen, die des te zwaarder mag zijn, naarmate zij meer heeft beloofd en grootere teleurstelling heeft gewekt.

Maar - dit vergete men dan ook niet - dat, mocht deze proeve mislukken, zij de laatste zal zijn welke in dien geest genomen kan worden. Het niet-slagen der Vereeniging zou de triomf zijn van alle spellebazen en ondernemers van Schouwburgen, die viktorie zouden kraaien, als de mannen van beschaving en smaak 't hadden afgelegd. Bij iedere volgende gelegenheid, als huns gelijken zich weder op den voorgrond wilden stellen, zouden zij getroffen worden door het doodend voorbeeld hunner voorgangers. Men zou het dan als bewezen achten door de praktijk, door de ondervinding, dat men zoo weinig letterkundige ontwikkeling mogelijk moet bezitten, om een tooneel, waarop de schoonste en meest aangrijpende vorm der letterkunde tot zijn eisch behoort te worden gebracht, te besturen.

Daarom nogmaals, - laten wij het 'Nederlandsch Tooneel' helpen - helpen allereerst door eene talrijke opkomst, die getuigt van belangstelling; helpen ook door een vinger-wijzen ten goede. Er is niemand onder ons, of hij brengt uit den Schouwburg een juiste opof aanmerking mede, maar niet ieder brengt ze over aan het adres, waar zij kan gelden en nut doen. In den regel houdt men ze voor zich of onder vrienden, ter verkleining van het Schouwspel of van wie het vertoonde. Waarom er niet ruiterlijk meê voor den dag gekomen? Alleen door kritiek van ons allen zal ook het 'Nederlandsch Tooneel' haar doel moeten bereiken. Zij is geen persoon, maar een zedelijk lichaam, en haar *directeur-gerant* is eenvoudig een administrateur, die in haar naam de machinerie van het materiëele in orde moet houden. Noch in hem, noch in haar kwetst men een persoon. Beoordeeling, hoe scherp ook, mits zij gegrond zij, pijnigt dus niet in die mate als dat het geval pleegt te zijn, wanneer men een gewonen theater-direkteur de les leest. Die verhouding maakt het ons allen gemakkelijk.

Zoo behoeven we er ons in 't vervolg ook geen gewetensbezwaar meer van te maken, om over de lange pauzes te klagen, want er is geen pachter meer van het buffet. Wel heeft de Vereeniging het Gemeentebestuur den wassen neus trachten aan te zetten van 'waarborg van de opbrengst van 't buffet van minstens 8000 gulden', maar wij weten wel beter. De Vereeniging zal zeker een zetbaas nemen in het buffet en 't zal haar onverschillig zijn, wat de vertering opbrengt.

De invloed toch, dien een pachter van een buffet op den gang van de zaken in een Schouwburg uitoefent, is veel grooter dan men oppervlakkig zou zeggen. Aangezien den man door den Schouwburgdirekteur in den regel het vel over de ooren wordt gehaald, is het hem niet kwalijk te nemen, dat hij er ook van zijn kant uit zoekt te trekken wat hij maar kan, en zoo protesteert hij nu eens tegen een te korte groote pauze, dan weder tegen te weinig kleine pauzes, een derde maal tegen de verkeerde plaatsing der groote pauze, enz. Een en ander is voor hem natuurlijk van het grootste gewicht. Ik ken een theater-ondernemer, die, tevens zijn eigen buffet exploiterend, thans tot gewoonte heeft genomen, om de groote pauze te stellen vóór het laatste bedrijf van het stuk, dat hij vertoont. En waarom? Het publiek, dat alsdan reeds een paar uren in een warme zaal, dikwijls met open mond en onder allerlei emoties het gezeten, krijgt behoefte om zich te verfrisschen en de konsumptie marcheert voortreffelijk. Wordt de pauze daarentegen te vroeg gesteld, dan is de drang naar versnapering zoo groot niet.

Welnu, dergelijke *trucs* hebben wij van het ‘Nederlandsch Tooneel’ niet te verwachten. Onder haar bestuur zullen wij vlug zien afspelen en niet meer telkens den draad der intrigue verliezen door muziekdeuntjes en praatjes in de koffiekamer - kortom, en in dit woord ligt alles opgesloten, wij verwachten eene ‘exploitatie uitsluitend voor en om de kunst.’

Letten we nu op de daden, om te zien of de verwachting wordt verwezenlijkt!

Herinner ik me hierna, wat het verloopen trimester op tooneelgebied nog meer belangrijks heeft opgeleverd dan de optreding van het ‘Nederlandsch Tooneel’ dan is het in de eerste plaats een oorspronkelijk stuk, getiteld *Zoë*, waarvan ik maar zwijgen zal om de eenvoudige reden, dat ik het niet gezien heb. De hoofdstad toch heeft niet de eer gehad, dat dramatisch produkt te aanschouwen, wat ik voor mij des te meer betreur, omdat het na een zeer kortstondig leven ter zielen moet zijn gegaan en dus wellicht niet zal herleven. Dat de schrijvers zich hiervoor evenwel niet laten afschrikken! Niet ieder slaagt bij den eersten slag en terwijl menigeen, voor wie het heette ‘*D ui, pour son coup d'essai, faisait un coup de maître*,’ later nooit meer van zich deed hooren, is het getal van hen, die, na struikelend den weg der dramaturgie te zijn opgegaan, een eervolle of roemrijke loopbaan hebben afgelegd, zeer aanzienlijk.

Na *Zoë* hebben we Freytag's *Valentine* gehad, dat onder toezicht van het ‘Nederlandsch Tooneelverbond’ vertaald en vertoond is. Tot mijn leedwezen moet ik zeggen, dat genoemd verbond tot dusverre niet bijzonder gelukkig is geweest in de keuze der stukken, die het heeft aanbevolen of gepatronizeerd. Ik noem slechts het onzinnige *Marcel*, het leelijke *De Spekulanten* en nu weder het oud-modische *Valentine*, dat bovendien reeds twintig jaar of langer geleden door Roobol is vertaald en, wat den dramatischen vorm betreft, waarlijk niet slechter, hoewel dan ook minder zuiver ten aanzien van den letterkundigen. Indien de een of andere afdeeling van het ‘Nederlandsch Tooneelverbond’ nuttigen invloed wil uitoefenen op het repertoire van een schouwburg, dan behoeft zij zich heusch niet veel moeite te getroosten, om frisscher en degelijker werken te vinden, dan waarmede zij nu het publiek heeft meenen te verrassen en gelukkig te maken. Zoowel de Duitsche dramaturgie als de Fransche hebben in den laatsten tijd tal van werken geleverd, die met eenige wijziging voortreffelijk op onze scène zouden voldoen. Maar wat ontbreekt ons? Letterkundigen, die den stijl hebben, den smaak en den geest om ze te eigenen naar ons tooneel en naar onze eischen.

Van een landje als het onze kan men niet vergen, dat het in zich zelf rijk genoeg zij, zooveel oorspronkelijke werken te leveren als noodig zouden zijn, om een half dozijn schouwburgen te voeden en een publiek tevreden te stellen, hetwelk zeer klein is, zoodat het getal nieuwe stukken nog grooter behoort te wezen. Wij moeten dus het goede zoeken, waar wij het kunnen vinden, en altijd op de *quivive* zijn, als het buitenland iets merkwaardigs of passends oplevert. Die waakzaamheid zal thans eene der hoofdeigenschappen behooren te zijn van de Vereeniging ‘Het Nederlandsch Tooneel’ en zij zal den neus, den *flair* moeten hebben, om die Hollandsche belletristen op te sporen, die den dialoog verstaan, de taal kennen, de kracht der repliek vatten, het verschil voelen tusschen Duitsche of Fransche toestanden, zeden en gewoonten en de onze, - in 't kort hen, die meesters zijn in 't overbrengen van vreemde tooneelwerken op Hollandsch terrein, zoodat men bij het zien en hooren, niet merkt dat zij van buitenlandschen oorsprong zijn. *Démarqueurs de linge* moge voor letterkundigen in den regel geen eeretitel geacht worden, hij is het wel voor bewerkers van dramatische produkten, met dien verstande nogtans, dat zij aan het schoone alle recht laten weder-

varen, het minder goede verbeteren en het niet voor ons passende met talent wijzigen.

Aan de woordelijke vertalingen moet ten laatste een einde komen. Wij hebben er ons nu reeds lang genoeg aan geërgerd. Het ‘te paard klimmen’, het ‘wijntje waarvan gij mij nieuws zult vertellen’ en dergelijk fraais moge doen glimlachen, het hindert ons tevens geweldig. Zinnen, die wij niet kunnen begrijpen, tenzij wij ze eerst overbrengen in de taal, waaruit zij zijn overgebracht, kunnen we niet meer verdragen. Om te beginnen moeten onze akteurs zich gaan onthouden van 't vertalen van stukken. Zij vergeven 't mij als ik zeg, dat niet een hunner de taal machtig is, waaruit en waarin hij vertaalt. Toch zijn zij het bijna uitsluitend, die dat werk verrichten, maar blijkbaar bij de el, machinaal, zonder kennis en zonder oordeel. Het is mijn doel niet iemand onaangenaam te zijn en daarom noem ik zoo weinig namen mogelijk, maar in 't algemeen heeft mij de ondervinding geleerd, dat onze akteurs soms zeer goede diensten zouden kunnen bewijzen door aan een letterkundige wenken te geven omtrent dramatische wendingen of effekten, maar dat zij niet in staat zijn om zelven behoorlijk hollandsch te schrijven en in hollandschen vorm weêr te geven, wat in een vreemde taal karakteristiek, pittig en aardig is uitgedrukt. Van daar dat hun vertalingen nooit de gewenschte *saveur* hebben. Ik dacht dat nog verleden week, toen ik *Uncle Sam* van Victoriën Sardou zag vertoonen. Bij haar verschijning had ik die grap in 't Fransch gelezen en, ofschoon ze onbeduidend vindende als zeden-studie of satyre, de geestige zetten, de levendige situaties in het stuk, de merkwaardige virtuositeit van den Parijschen dramaturg genoten en bewonderd. Maar nu de vertaling! Al de *finesses* waren verdwenen. De vlugge samenspraak was traag en log geworden; soms troffen me platheden; soms ook gezegden, die duidelijk bewezen, dat de akteur het oorspronkelijke niet had begrepen, omdat hij niet op de hoogte was van de toestanden, waarop gezinspeeld werd. Hij had dan maar woordelijk vertaald en - onzin voortgebracht.

Zoo iets zal nu van-zelf uit zijn. Het ‘Nederlandsch Tooneel’ dient zijn mannen te hebben, die tegen een goed honorarium voor haar kunnen werken. Tegelijkertijd geve zij dan aan de akteurs zooveel te studeeren, dat deze niet in verloren uren een schendende hand kunnen slaan aan de produkten van vreemde meesters.

Onder dezen, 't zij ter loops gezegd, zijn tot dusver velen, b.v. Laube, Sand, Ponsard, Augier, Doucet, Barrière, om slechts een zestal te noemen, met voorname onverschilligheid door onze tooneel-dirigenten behandeld. Van de vier laatsten herinner ik me zelfs niet één tooneelstuk in 't Hollandsch gezien te hebben, ofschoon hun werken veel zedelijker en niet minder boeiend zijn dan die van Dumas en Sardou, welke hier bijna allen worden vertoond. De reden is echter niet ver te zoeken: De ‘Dames met de cameliën’ en de ‘Fernandes’ zijn gemakkelijker te vertalen en pasklaar te maken voor onze scène, dan ‘*Le gendre de M. Poirier*’, ‘*Le Marquis de Villemer*’, ‘*Les Faux Bons-Hommes*’ enz. Toch zouden deze, in zuiver Nederlandsch gewaad gestoken door iemand van oordeel, zeker meer in den smaak vallen van ons publiek. Maar weten onze schouwburg-ondernemers wel eens, dat zij bestaan? Zoo ja, dan is 't verrassend, dat het nooit in 't brein van een hunner is opgekomen, om er een letterkundige van naam over te raadplegen en hem de bewerking op te dragen. Blijkbaar vinden zij het verkieslijker, om zich maar tot de gewone fabriekanten te wenden, welke zij onder hun gezelschap of onder hun vriendjes hebben, en die hun den voldoenden voorraad van ‘machines’ afleveren om den boel aan den gang te houden.

Welk eene revolutie ten goede zal het ‘Nederlandsch Tooneel’ ook in het repertoire moeten teweegbrengen!

Onder onze auteurs nu, van wie zij de beste medewerking mag verwachten, moet de heer H.Th. Boelen, die eindelijk den leelijken pseudoniem van Donker heeft afgelegd, worden genoemd. De heer Boelen is een van die mannen, wien het, zeer juist, toeschijnt, dat handelen beter is dan praten, en terwijl anderen de wereld aan elkaêr babbelen en boeken vol schrijven over de verheffing van ons tooneel, werkt hij inderdaad aan die verheffing door het vertalen van Grillparzer's ‘*Saffo*’ en het schrijven van ‘*Olga*’, ‘*Maria van Utrecht*’ en ‘*Mijn broer de Minister*’. ‘*Saffo*’ en ‘*Olga*’ zijn reeds in *de Gids* besproken en van ‘*Maria van Utrecht*’ heb ik indertijd de uitgave aangekondigd. Na een paar jaren *antichambre* te hebben gemaakt bij de Vereenigde Tooneelisten, is de edele dame eindelijk op het tooneel gebracht.

De reden van dat laten-wachten kent men. Toen ‘*Maria van Utrecht*’, opgedragen aan Mevrouw Kleine, verscheen, genoten de

‘Vereenigde Tooneelisten’ een koninklijk subsdie en waanden zij zich *Les Comédiens ordinaires du Roi*. In die hoedanigheid achtten zij het onbeleefd een drama te vertoonen, waarin een Oranje een minder nobele rol heette te vervullen, en zij verspreidden zelfs het gerucht, dat hun van ‘hooger hand’ een wenk was gegeven, om ‘*Maria van Utrecht*’ niet op te voeren.

Sedert zijn echter de hekken verhangen en toen het subsidie vervallen was, hield ook de kieschheid op hare eischen te hebben. Hoe kurieus die redeneering moge klinken, zij is gestaafd door de feiten.

Intusschen zal ieder, die ‘*Maria van Utrecht*’ gelezen of gezien heeft, te vergeefs zoeken naar de reden, die de ‘hooge hand’ kan bewogen hebben den bewusten wenk te geven, want Maurits speelt in Boelen's drama niet alleen geen leelijke rol, maar zelfs geene, daar men het bezwaarlijk eene ‘rol’ kan noemen, als hij een kort onderhoud heeft met Prins Frederik Hendrik en een nog korter met de weduwe van Oldenbarneveld. Het is juist dat geëffaceerde van eene der krachtigste figuren uit onzen onafhankelijkheids-oorlog, 't welk in mijne oogen de groote zwakheid is van het tooneelstuk. Maurits van Oranje was niet iemand van zoo week en weifelend karakter als Donker hem voorstelt. Men noeme vrij zijn gedrag tegenover Oldenbarneveld ondankbaar, hardvochtig, slecht zelfs, - men kan dat doen volgens de opvatting van menig geschiedvorscher, maar in geen geval kan de prins worden geschilderd als een zwak gemoed, teêrgevoelig voor vrouwenbeden en terugdeinzend voor eens op zich-genomen verantwoordelijkheid. Zoo iemand, dan heeft Maurits altijd geweten wat hij wilde en met geestkracht zijn opinie doorgezet. Of die opinie goed was is een andere vraag, waarover wellicht zal worden getwist, zoolang onze geschiedenis wordt bestudeerd.

‘*Maria van Utrecht*’ nu is door de flauwe, onbeteekenende rol van Maurits niet zoo belangwekkend geworden, als het geval had kunnen zijn, indien Oranje krachtiger ware opgetreden, 't zij dan in goeden of minder goeden zin. Wat de ‘Vereenigde Tooneelisten’ belet heeft het drama vroeger te vertoonen, heeft blijkbaar den auteur weêrhouden, om aan zijn werk den vorm te geven, dien het had moeten hebben. De woorden zijner voorrede: ‘een anti-Oranje gekleurd drama moet men van mij niet verwachten, omdat ik overtuigd ben dat, hoeveel gehechtheid er tusschen de Natie en den Vorst bestaat, de

band, die Nederland aan Oranje bindt, thans *wel versterkt*, maar niet verzwakt moet worden,' verklaren volkomen het kleurlooze van de rol van Maurits. Hadde Donker de genoemde 'overtuiging' niet gehad, hij zou misschien kordaat partij hebben getrokken tegen den prins, en zijn drama ware beter geworden. Nu ontbreekt er de strekking, de leidende gedachte in en verdient het eigenlijk meer den naam van dramatische episode in zeven tafereelen, vooral geschreven met het oog op de audientie der weduwe van den Raadpensionaris bij Maurits en op de treurige afscheidsscène in den kerker, die ons andere aandoenlijke 'theater-afscheiden' herinnert als dat van Buat, Maria Stuart, enz.

Volgen we na die hoofd-opmerking kortelijk den gang van het tooneelstuk, tegelijk aanstippende, wat meer of wat minder geslaagd schijnt.

In het eerste bedrijf zijn we ten huize van Groeneveld, den oudsten zoon van Oldenbarneveld. 't Is een aardig familie-tafereeltje. Hij leest in Hooft; zijn vrouw wischt hem de zorgen van 't voorhoofd en zijn kinderen spelen om hem heen. Een oude dienaar, die den vader van zijn meester naar 't schavot heeft geleid, kondigt de komst aan van een visscher en zijn vrouw. Reeds terstond blijkt het, dat deze eene groote rol in het drama hebben te vervullen. De man kan de huishuur niet betalen. De vrouw deelt haar interressante positie meê. Groeneveld is een voortreffelijke huisheer en scheldt de huur kwijt. Iedereen is tevreden en de visschers willen vertrekken, als Walburg binnenkomt. Die dame is zeer goed geteekend als kontrast van haar schoonzuster, de vrouw van Groeneveld, maar werd niet met de vereischte distinktie gespeeld, wat jammer was. Walburg, de dochter van Marnix van St. Aldegonde, zoekt haar man, den heer van Stoutenburg, den jongsten zoon van Oldenbarneveld, die juist binnenkomt en de visschersvrouw in de wangen knijpt, wat Walburg doet uitroepen: 'De vos verliest wel zijn staart, maar niet zijn streken.' Van Stoutenburg heeft de auteur een wel al te groven, ongemanierden lichtmis gemaakt. Dat hij ook in gezelschap van den ernstigen Ds. Slatius zoo los was, kan moeielijk worden aangenomen. Hoe het zij, de vervolgde heer Slatius vraagt ondersteuning van Groeneveld, die ze hem gaarne belooft en op een *rendez-vous* zegt te zullen komen, ten einde ook andere vervolgden om het geloof te helpen. Waarom al die personen beurtelings in proza en poëzie spreken, begrijp ik niet. Dat is konventie, geen waarheid, geen natuur en maakt dikwijls een vreemd effekt. Men kan in proza, door den toon der stem te veranderen,

genoeg gevoel en hartstocht uitdrukken, zonder dat men juist terstond aan het reciteeren behoeft te gaan. Zelfs de grijze dienaar, als hij aan de nu opkomende Maria van Utrecht op haar verzoek - een tooneelkunstje - wie weet voor de hoeveelste maal het sterven van Oldenbarneveld laat vertellen, gaat in poëzie over.

Groeneveld dan zal tot Slatius en Stoutenburg gaan. Als zijne moeder dat hoort, vraagt zij of hij iets met dien predikant heeft uit te staan. ‘Hij wil me spreken’ - zegt Groeneveld. ‘Ik vertrouw hem niet. Het ongeluk heeft hem verbitterd, niet verteederd. (En haar-zelve dan?) Ik houd hem voor gevaarlijk’, - herneemt Maria van Utrecht met haar fijne vrouwelijke intuïtie. Maar als dan haar schoondochter haar bijvalt, laat zij er zeer inkonzekwent op volgen: ‘Neen, lieve dochter, laat hem gaan! wat zou-je voor hem vreezen?’ Eene vrouw, zoo uit één stuk als de weduwe van Oldenbarneveld, mocht zich zelve zoo spoedig niet tegenspreken. - Groeneveld vertrekt - eerste afscheid - en Walburg is jaloersch op haar schoonzuster, die gelukkig is in de liefde voor man en kroost.

Het tweede bedrijf speelt in een gelagkamer, waar wij eerst een paar zien vrijen en hooren babbelen. 't Is een visscher en zijn meisje, aan wie Stoutenburg, ook al het hof maakt. Beide weten dat er een samenzwering tegen Maurits aan de hand is en dat de samenzweerders in hun herberg het plan willen beramen. Slimme samenzweerders! Den visscher moeten ze echter aan zijn Maurits niet raken! De samenzweerders komen binnen, - Groeneveld komt een oogenblik later alleen. Hij wil van geen samenzwering weten. Slechts tot geld-geven is hij bereid om de afzetting der vroedschappen te bewerken. Men verzekert hem dat de Prins geen gevaar loopt. Toch zou hij maar liever bij zijn gezin zijn gebleven. En juist als hij die verzuchting slaakt, komt de vrijer-visscher binnen met een kameraad; zij willen bij de bijeenkomst zijn, om te hooren wat de heeren doen. Nu zouden gewone samenzweerders dien onbeschoften knaap en zijn vriend buiten de deur hebben gezet of afgerost of gekneveld of wat ook, maar Slatius en Stoutenburg en de anderen gaan een praatje met hen maken en trachten hen te overtuigen dat niets kwaads tegen den prins werd gebroed, en als dan de heeren samenzweerders zijn afgetrokken, komt een ondergeschikte samenzweerder binnen en, hoorende van het tapstertje dat haar vrijer en zijn kameraad ook met de heeren gesproken hebben, vertelt

de man argeloos het geheele komplot en de vrijer-visscher gaat naar den Haag den Prins waarschuwen, terwijl Stoutenburg inmiddels zijn Duifje tracht te verschalken, dat hem niet kan ontkomen dan door te zeggen, dat hem gevaar dreigt. - Dat vrijstertje is een aardig figuurtje, maar wat te wijs voor een herbergierster. De heer Boelen, ofschoon uitmuntend in het schetsen van volkstafereeltjes, houdt niet altijd de juiste maat in de taal, die hij den personen uit de min-beschaafde klasse in den mond legt. Soms is hij wel eens wat plat; soms ook wat te hoog. Dit treft meer bij het hooren dan bij het lezen. Nu hij zijn werk gehoord heeft, zal hij zeker op die klip niet weêr verzeilen, want even als het hem moet hebben gehinderd, dat een visscher in gemoede zegt van iemand die gaat sterven: ‘Jammer, dat zoo'n vent naar de haaien moet,’ zal hij ook verbaasd zijn geweest, toen hij Duifje de repliek hoorde geven aan Stoutenburg.

Intusschen gaan we in 't derde bedrijf, dat even als het vierde in twee tafereelen is verdeeld - een verdeeling die ik niet vat, als het eene tafereel op eene geheele andere plaats speelt dan het andere. Dat er meer verband zou zijn tusschen die twee tafereelen en al de andere onderling mag niet worden aangenomen. Zeggen we dus eenvoudig, dat er zeven tafereelen in plaats van vijf bedrijven in het drama zijn en dat het derde in Groeneveld's woning speelt, waar zijn gade in doodelijken angst verkeert over zijn lang wegblijven. Maria van Utrecht is bij haar en troost en vleit haar, 't betreurend dat ook Stoutenburg niet zulk een vrouw heeft. Daar komt Groeneveld. Groote vreugde! Zijn vriend van der Mijle vergezelt hem. Zij hebben naar soldaten gekeken en Maurits gezien. Hadden Anna en Maria niet moeten vragen, wat Groeneveld met Slatius en Stoutenburg had besproken of uitgevoerd? Zij schenen niet nieuwsgierig en deden het niet. Eensklaps, daar komt Stoutenburg binnen en roept: ‘Wij zijn verraden, broeder, vlugt!’ Groeneveld, die zich toen nog volstrekt van geene schuld bewust was, vroeg: ‘Waarom te vluchten? Ik heb niets misdaan.’ En als dan Stoutenburg de zaak nader toelicht en hem verklaart, dat hij onwetend en onwillens in een komplot tegen het leven van Prins Maurits is betrokken geweest, roept hij zijn jongeren broeder toe: ‘Moge God u niet straffen voor zulk een bedrog, Willem!’ En Groeneveld, de zedelijk-volkomen onschuldige Groeneveld, zal vluchten en vertrekt - tweede afscheid.

In 't vierde tafereel zijn we op het Scheveningsche strand. De

visscher en zijn interessante weêrhelft, de huurders van Groeneveld uit het eerste bedrijf, zijn de personen. De visscher schijnt zich wel eens met Ds. Slatius af te geven. Een spion van den prins heeft dat gezien en de vrouw laten babbelen - en babbelen is haar kracht en het kruis van haar man, die zijn Aagje duchtig onderhanden neemt en haar naar huis stuurt. Van der Zee - zoo heet de visscher - mompelt nog wat na en ziet op eens Groeneveld in de verte, en wij zien tegelijk den spion op den achtergrond, den eeuwigen beluisteraar, die in alle tooneelstukken onmisbaar schijnt. Van der Zee gaat zijn heer te gemoet en verwelkomt hem, maar Groeneveld spreekt slechts van vluchten en vertelt van der Zee de reden - ook, om haar den spion te doen weten. Van der Zee neemt op zich, zijn braven heer naar Engeland over te brengen, maar wanneer alles afgesproken en de redding zoo goed als zeker is, komt de interessante positie van vrouw van der Zee te pas. Groeneveld krijgt gewetensbezwaren en hij, de man en de vader van twee kinderen, de zoon der reeds diep getroffen weduwe, wil zich niet laten overbrengen door een visscher, wiens gade zwanger is. Die reden - de heer Boelen vergeve 't mij - is nietig en ongerijmd. Als van der Zee Groeneveld goed en wel naar Engeland had overgebracht, hadden zij de ba bbelkous Aagje kunnen laten overkomen en - niets ware verloren geweest. Dan het was nu eenmaal historisch en noodig, dat Groeneveld gearresteerd moest worden, doch de auteur had zijn held, om hem nog wat op te smukken, geen overgefelijke dwaasheid tegenover zich-zelven en zijn vrouw en kinderen moeten laten begaan. Groeneveld was verplicht om zich door van der Zee te laten redden, maar die poging had hem kunnen worden verhinderd door de mannen van Maurits. Groeneveld gaat nu alleen langs het strand zwerven, om te Noordwijk te komen, en de spion hoort nogmaals vrouw van der Zee uit en nogmaals babbelt zij. - Die visscher en zijn gade zijn voortreffelijk geportretteerd en de scènes tusschen hen alleramusantst, ofschoon wat gerekt, zoodat zij te veel van de hoofdaktie afleiden.

Het vijfde tafereel brengt ons weêr in Groenevelds woning. Zijn vrouw zit ook weêr te treuren. Mevrouw Stoutenburg komt binnen en laat hare schoonmoeder ontbieden. Maria van Utrecht verschijnt en Walburg deelt haar mede, dat zij genoeg heeft van haar man, die tot de Spanjaarden is overgeloopen, en dat zij van de familie

Oldenbarneveld wenscht te scheiden, niet als vijandin, maar al vreemde. De schoonmoeder zegt ‘vaarwel’! en zucht op nieuw: ‘Ach, hadde Willem ook een vrouw gehad als Groeneveld, hoeveel vreugde hadden wij dan wellicht aan hem beleefd.’ Maar van Groeneveld komt nog altijd maar geen tijding. Wel is hij twee dagen geleden te Scheveningen gezien met van der Zee, maar verder niets. En ook dat heeft men nog van anderen moeten hooren. Had van der Zee zelf niet eens bij de familie moeten aanloopen of, als hij bang was om achterdocht te wekken, niet een enkel woordje kunnen doen weten? Ondankbaar! Eindelijk komt Groeneveld's vriend van der Mijle en met veel omzichtigheid vertelt hij dat de oudste zoon van Oldenbarneveld, na langs den duinkant tot aan den Helder te zijn gevlucht, op Texel is gevat. Algemeen gejammer.

En dan volgt verreweg het schoonste gedeelte uit het drama - de tweestrijd in het hart der hoogmoedige weduwe van den Raadpensionaris, of zij tot Maurits zal gaan of niet; - de aarzeling of zij haar schoondochter en kleinkinderen vergezellen zal naar den beul van haar man. Die scène is bepaald prachtig, vooral zoo gespeeld als Mevr. Kleine, wier masker eveneens voorbeeldig was, dat gedaan heeft.

Het zesde tafereel doet ons tegenwoordig zijn bij een onbeteekenend gesprek tusschen Maurits, die soms de handen diep in zijn *haul de chausses* verborg - wat de auteur niet helpen kon - en Frederik Hendrik, die nog meer nul is dan zijn broer, hoe moeielijk dat schijne. Daarop zien wij de weduwe, de schoondochter en de kleinkinderen van Oldenbarneveld binnenkomen, en gelijk op de bekende gravure, die den heer Boelen geïnspireerd heeft, wordt voorgesteld, genade smeeken voor Groeneveld; wij hooren Maurits tot Maria van Utrecht zeggen, waarom zij geen genade heeft gevraagd voor haar man, maar wel voor haar zoon, en het antwoord ook klinkt ons in de ooren: ‘Mijn man was onschuldig; maar deze mijn zoon is schuldig’. Nu geloof ik gaarne, dat die fiere woorden, welke Groeneveld's doodvonnis waren, omdat zij Maurits beleedigden, en hem den moordenaar noemden van een onschuldige, door de trotsche vrouw zijn gesproken, maar in het drama, gelijk wij dit tot dat oogenblik hebben zien afspelen, komen zij zeker niet te pas, want niemand heeft iets gemerkt van Groeneveld's schuld. Integendeel. Gelijk hij nog zelf gezegd heeft toen hij vluchten moest - hij is onschuldig en bij het publiek, dat het stuk leest of ziet vertoonen, moet zich de overtuiging hebben gevestigd, dat die zoon van

Oldenbarneveld niets heeft misdaan. De auteur begaat daarin dus groote tegenstrijdigheid, hieruit voorkomende, dat hij Groeneveld in den beginne een al te mooie rol heeft willen laten spelen. Hadde hij meer op het noodzakelijke slot gelet, op de audientie bij Prins Maurits, waaraan hij zich niet kon onttrekken, dan zou hij Groeneveld's gedrag tegenover den Prins minder hebben vergoêlijkt. Nu treft het ons oor ook zeer vreemd, dat dezelfde man, die zich altijd onschuldig heeft genoemd, in den kerker tot zijn moeder zegt, dat hij niet kan sterven als zijn vader, omdat deze onschuldig is gestorven.

Het slot- of kerker-tafereel vergast ons eerst, geheel onnoodig, op een leelijk gesnap van den vrijer van Duifje en daarna hebben wij de hartroerende scène van het derde afscheid - het laatste. Als ik niet van meening was, dat op het tooneel van die aangrijpende theatereffekten misbruik wordt gemaakt en dat het niemand goed of pleizier kan doen, bij zooveel rouw en snikken en tranen tegenwoordig te zijn, zou ik den heer Boelen een kompliment maken over de meesterlijke wijze, waarop hij, trouw geholpen door uitstekende vertolkers, de zaal heeft doen weenen. Nu blijft dat kompliment in mijne pen steken, maar er vloeit een ander uit, namelijk dit, dat zijn werk leeft, dat de dialoog, hoewel hier en daar iets te kort afgebroken, vloeiend is, dat zijn drama boeit. Heb ik ook, - naar ik vrees in zijn oog wat vitterig, - op de feilen van '*Maria van Utrecht*' gewezen, ik eindig met de verzekering, dat ik, ondanks alle vlekken, het tooneelstuk als eene groote aanwinst beschouw voor ons repertoire.

Juist was de eerste voorstelling van '*Maria van Utrecht*' aangekondigd, toen de heer Boelen een ander tooneelstuk het licht deed zien, en wel een blijspel in drie tafereelen, getiteld '*Mijn broêr de Minister*.' Goed geschreven, in losse vloeiende vaerzen, - ditmaal alexdrijnen - en met scenisch talent in elkaêr gezet, is die komedie allerliefst; wat de situaties betreft, is zij uit het leven gegrepen, en wat het idee en de *pointe* aangaat, treft zij een teedere, innige snaar. 'k Heb echter ééne bedenking, die nochtans den schrijver eerder tot lof dan tot blaam strekt. Zij is deze: 'k geloof niet dat zijn blijspel begrepen zal worden door het groote publiek. Juist het innige ligt te diep en voor velen, die gelachen hebben om wat men al zoo doet voor een broêr die minister is, zal de overgang tot den stillen traan te sterk zijn, als zij namelijk vernemen, hoe die diplomatieke, oude jongeheer, die 't zoover in de wereld heeft

gebracht, nooit gelukkig en getrouwd is geweest, omdat zijn broeder gehnwd is met haar, voor wie hij in zijn jeugd een nooit bekende liefde had opgevat. En dan was zijn broeder nog wel jaloersch op hem, den grooten mijnheer! De tegenstelling van de twee karakters - koopman en minister - is met talent uitgewerkt, maar zie ik wel, dan zou '*Mijn broêr de Minister*' nog meer hebben voldaan, indien het onderwerp de stof hadde gegeven tot eene novelle. Hierin toch kunnen de bijzonderheden, in een tooneelstuk minder op hare plaats, en vooral de gemoedsaandoeningen fijner worden beschreven, terwijl de handeling, die in het stukje trouwens zeer gering is, zonder stoornis op den achtergrond kan treden. Intusschen zal ook de komedie aan beschaafde toehoorders wel bevallen. Jammer echter, dat de auteur heeft kunnen goedvinden, de drie tafereelen, die zeer kort zijn, in drie verschillende vertrekken te doen spelen. Zulk een blijspel wint bij een vlugge vertooning en kan geen herhaalde verandering van dekoratie lijden. Ik zou den heer Boelen aanraden, op zijn hoogst een huiskamer of een salon en een eetkamer te nemen. En dan liefst geen 'gekleede eetkamer.' Men spreekt wel eens oneigenlijk van een 'gekleeden' jas, zelfs van een 'gekleeden' boterham en nu ook al van een 'gekleede eetkamer'. Laten wij het koelissen-argot toch uit onze taal houden!

Een derde werk van den heer Boelen, mij ter beoordeeling toegezonden, bewijst wellicht nog meer dan de beide genoemde zijne belangstelling in het tooneel en zijn rusteloozen ijver. Ik bedoel den tweeden jaargang van den Noord- en Zuid-Nederlandschen tooneel-almanak. Men moet eigenlijk zelf wel eens iets geredigeerd hebben in zijn leven, om te weten wat er aan vast is, en welk geschrijf, gewrijf, geschrap, en geamendeer vereischt wordt, om het geheel zoo te krijgen, dat het in een dragelijken vorm in de wereld komt. En de vorm van den tooneel-almanak, 1876, is meer dan dragelijk of behoorlijk, - hij is goed en de inhoud voor een groot deel belangwekkend. Men doorbladere o.a. den interressanten theater-kalender met historische aanteekeningen. Welk een werkje van geduld moet dat niet voor den samensteller zijn geweest! Men ga de kompleete tooneelgezelschappen in Noord- en Zuid-Nederland na, en verbaze zich over het groot aantal tooneelspelers, die wij hebben, en misschien ook wel daarover, dat men zoo weinigen kent, omdat de meesten niet de noodige individualiteit bezitten,

om zich bekend te maken. Men leze de Veer's kort woordje over de ‘Tooneelschool’ en kome tot de gevolgtrekking, dat nog veel moet gedaan worden, ook in stoffelijken zin, om haar aan het doel der oprichting te doen beantwoorden. Men scandoere Bilderdijk's vierregelige vaersjes aan kunst-verslaggevers en tooneelspelers en neme ze ter harte of trekke ze zich aan, als men er behoefte aan gevoelt. Men vergelijke in het artikel ‘De Rotterdamsche Schouwburg door Peypers’ den toestand van een eeuw geleden met den tegenwoordigen en denke er van wat men wil. Slechts dit - ik ben er zeker van - zal men èn uit de bladzijden van Peypers èn uit de andere tooneel-herinneringen van vroeger jaren leeren, dat in vele opzichten een volmaakte stilstand te bespeuren is en de illusiën omtrent verheffing van het tooneel niet van gisteren dagteekenen. Daar zij allen beschaamd zijn, moeten wij des te meer den moed bewonderen van hen, die op nieuw beproeven willen, wat tot nog toe steeds mislukt is. In den Almanak zal men verder nog tal van andere merkwaardige bijzonderheden en mededeelingen betreffende personen en zaken, tot het Nederlandsche tooneel betrekking hebbende, vinden, zoodat hij wel de aandacht verdient.

Iemand, die erg naijverig schijnt te zijn op den heer Boelen, is zekere heer Paul. Noemt de eerste zich Donker; Paul noemt zich Niger, wat ook ‘donker’ beteekent. Waarom die zwarte kleur zooveel aantrekkelijks zou hebben voor tooneelschrijvers? Zien zij hun kans op slagen donker in? Gaan zij in 't donker zitten, als zij hun ontwerpen maken, hun gedachten spinnen? Hebben ouders of voogden hun in de jonge jaren, als zij te veel aan het tooneel dachten, een donkere toekomst voorspeld met die huiverige zorgzaamheid en met dien afschuw ook, waarmede zoovelen zijn behebt, als zij denken dat een der hunnen de planken betreden of met histrio's in aanraking zou kunnen komen? De vraag is niet gewichtig genoeg om te worden onderzocht. Slechts constateer ik dat Paul Niger aan *de Gids* twee stukjes heeft gezonden, waarvan het eene ‘*Praktische menschen*’ heet en ‘Tooneelproeve in twee bedrijven’; het andere ‘*Eene flesch wijn*, blijspel in twee bedrijven’. Ongelukkigerwijze zijn beide speciaal voor rederijkers geschreven, wat gelijk staat met de verklaring, dat er geen vrouwenrollen in voorkomen, en nu schaar ik me aan de zijde van hen, die meenen, dat een tooneelstuk zonder vrouwen nooit boeiend kan zijn, nooit de aandacht voldoende

gespannen kan houden, nooit genoeg belang kan inboezemen, om van a-z gevolgd te worden. Wel weet ik, dat men de leemte, door de afwezigheid van vrouwen teweeggebracht, alsdan tracht te vergoeden door voortdurend over haar te spreken en door haar altijd als in de nabijheid zijnde voor te stellen, maar die kompensatie schijnt mij gering toe. Men moet de vrouw, zij het ook slechts éene vrouw, in ieder tooneelstuk zien. Haar werk te volgen, haar geest te raden, is onvoldoende. Zij geeft de afwisseling, het pikante of het bekoorlijke aan een stuk, als zij er den hartstocht en de ziel niet in brengt. Een geheelen avond niets dan vijf heeren en een knecht - en aan dat half dozijn mannen schijnt Paul Niger te hechten - op de planken te zien en te hooren, heeft voor mij iets eentonigs en onuitstaanbaars, en indien ik dan ook de stukjes in kwestie heb gelezen, is het met de heimelijke blijdschap, dat ik ze niet behoef te aanschouwen.

Uit de tooneelproeve: ‘Practische Menschen,’ blijkt, dat de schrijver het dramatische genre met succes beoefent en zijn geestigheid in een goeden vorm weet te vatten. Reeds de titel duidt verder aan, dat het blijspel zonder pretentie is, zoodat men, vooral omdat het maar voor rederijkers moet dienen, die zonder dames spelen, den schrijver van het onbeteekenende geen verwijt behoeft te maken. Dat Paul Niger aanleg heeft om tooneelschrijver te worden is onloochenbaar. Ook ‘Eene flesch wijn’ draagt daarvan den stempel. Hij sla daarom zijne wieken wat uit en verduistere vooral de, gelijk voor alles in de wereld, ook voor het tooneelspel onmisbare vrouwelijke helft van het menschelijk geslacht niet langer. Dat hij op bijna iedere bladzijde van zijn werkjes op haar zinspeelt, bewijst, dat het hem erg hindert van haar tegenwoordigheid verstoken te zijn. Tien tegen een ook, dat zijn stijl meer beschaafd, meer *de bon ton* zal worden, zoodra hij zijn personen niet meer over, maar met dames laat spreken. Niets kuischt zoozeer de taal van schrijvers en sprekers als haar gezelschap.

En de vertooning van *Der Sturz des Hauses Alba* door het Duitsche gezelschap van den heer van Lier? Gelijk ik gewenscht en voorspeld heb, toen de uitgave van het treurspel door mij is besproken, heeft de schaar een groote rol gespeeld voor het tot eene opvoering is gekomen. Maar wat zijn daarvan de gevolgen geweest? Aan den eenen kant dat de dialoog en de gang levendiger zijn geworden, maar aan den

anderen, dat de karakters en de feiten nu nog minder gemotiveerd zijn, zoodat men zich ieder oogenblik afvraagt: ‘Hoe, wat en waarom?’ Daar de *coupures* niettemin met takt zijn gemaakt, is het dus opnieuw bewezen, dat een dramaturg zijn werk terstond met het oog op de scène behoort te dichten. Alle latere bewerking of omwerking verbreekt den gedachtenloop, de heldere uiteenzetting der toestanden, de schildering en de uiting der hartstochten. Nog kwam het bij de vertooning uit, hoe afkeurenswaard het is, als een schrijver niet zooveel mogelijk eenheid van plaats in zijn werk brengt, maar voor ieder tafereel - en zij waren elf in het werk van Mej. Wallis - verandering van dekoratief wordt vereischt.

Nu zou ik, om deze kroniek nog wat te rekken, wel in het breede kunnen spreken over de slechte vertaling van *Uncle Sam* en de uitvoering en het monteeren van die onmogelijke persiflage van Amerikaansche zeden, maar waartoe die moeite genomen? Zij zou niet beloond worden. De *farce* is reeds verdwenen. Hopen we liever op de historische tooneelstukken van de heeren Betz en Marcellus Emants, die ons zijn aangekondigd, op wat de heros onzer dramatische literatuur, Schimmel, zal leveren, nu hij, na lange rust, als tooneeldirekteur herrezen is, en op wat andere landgenooten hem en zijn raad van beheer zullen aanbieden. Zoo ooit, dan is nu voor de dramaturgen de weg tot het tooneel effen gemaakt, want het zal een der eerste plichten van het ‘Nederlandsch Tooneel’ zijn, om allen tot zich te laten komen en te lokken zelfs, die de gave in zich voelen om ons, helaas, armoedig repertoire te verrijken, en dit zal te eer noodig zijn, omdat wij althans van de aktualiteiten der nieuwe Fransche School vooreerst weinig meer te verwachten hebben, daar de auteurs hun werken niet meer uitgeven, doch slechts hun manuskript duur verkoopen, - te duur dan dat wij er in den regel eigenaars van zullen kunnen worden. Sardou, Dumas, Barrière, Augier, - zij publiceeren hun drama's niet meer; zij vragen ook van den vreemdeling auteursrechten. En zij hebben geen ongelijk. Dat dit echter een prikkel zij voor onze nationale schrijvers, om met verdubbelde inspanning van geest aan den arbeid te gaan en òf oorspronkelijke tooneelstukken te leveren, òf hun voordeel te doen met die, welke beroemde auteurs in den vreemde reeds het licht hebben doen zien.

Maar in vrede's naam zoo weinig stukken mogelijk als dat, waarop de heeren Albregt en van Ollefen ons nu weêr hebben onthaald.

In mijn laatste ‘praatje’ zeide ik dat men, een pachter van den Stads-Schouwburg nemende, nog blijde moest zijn, indien hij nu en dan een degelijk stuk vertoonde en niet de ‘Reis om de Wereld’ afwisselde met de ‘Reis naar de Maan’. De heeren Albregt en van Ollefen hebben boven deze de voorkeur gegeven aan de levensreis van Napoleon van ‘Toulon naar St. Helena’. De machine draagt den naam van ‘Oorspronkelijk geschiedkundig Melodrama, in drie Tijdvakken en 16 Tafereelen’, maar ik zou het liever ‘Militair Spektakelstuk’ doopen.

Nooit wellicht zijn op één avond zooveel krijgslieden, zooveel soorten van uniformen, zooveel gevechten op een tooneel gezien. Mijne oogen zijn nog vermoeid van al 't geflikker van staal en koper, mijne ooren suizen nog van al 't wapengekletter. En dan die dertien paarden! Wat spitsten die dieren de ooren bij 't geraas van triangel, trom en bekken! Wat snoven zij bij 't gebulder der kanonnen en 't geknal der geweren den kruitdamp in! Wat hinnikten en brieschten en dartelden zij onder den druk der artistieke ruiters! En dan die bonte soldatentroep! Wat paradeerde zij sierlijk in 't gelid en wat trippelden de marketensters rhythmisch op de maat; hoe luchtig zweefden de oostersche almeën op Egyptischen bodem onder de westersche krijgers! En vooral Napoleon met al zijn veranderingen van stem en buik en haar en hoofd. Hoe indrukwekkend! En wat zat André Chénier daar deftig, gelijk op Muller's *Appèl des victimes!* En wat sneeuwde het geducht bij de Berezina, en wat stond het Fransche leger daar in de kou onbewegelijk stil, toen de Kozakken hen op de hielen zaten! En wat was de brand te Moskou een ‘mooie brand’, en wat waren er veel pyramiden en obelisken en sphynxen in Egypte, en wat stonden ze dicht op elkaêr. En verder al die *tableaux vivants*, waarvan 't een nog verblindender en nog woeliger en levendiger was dan het andere. Subliem! En het melodrama zelf? Eene actrice heeft het even juist als kernachtig beoordeeld, toen zij er van getuigde: ‘Prachtig stuk; jammer dat er in gesproken wordt’.

Inderdaad jammer!

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Eene bladzijde uit de geschiedenis van het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Redevoering bij den aanvang van den nieuwen cursus, op den 1sten *October* 1875 *uitgesproken door den aftredenden voorzitter der orde van hoogleeraren, Mr. C.M.J. Willeumier. Amsterdam, Scheltema & Holkema*. 1875.

Zal Amsterdam zijne instelling voor hooger onderwijs, welke het sedert het jaar 1632 bezit, behouden? Ziedaar eene vraag, die ten nauwste samenhangt met het wetsontwerp tot regeling van het hooger onderwijs, een ontwerp dat thans eindelijk in openbare behandeling zal komen, - althans wanneer niet in het begin van de volgende maand een, in ons land altijd mogelijke, ministerieele crisis den wetgevenden arbeid komt verlammen. Wij stellen met opzet de vraag, of de instelling b e h o u d e n zal blijven. Immers het voortbestaan, zelfs op den tegenwoordigen voet, is op zijn minst genomen zeer twijfelachtig, wanneer het wetsontwerp, wat het hoofdstuk betreffende de A t h e n a e a aangaat, onveranderd wordt aangenomen. Het wetsvoorstel laat wel aan de gemeentelijke instellingen voor hooger onderwijs volkomen vrijheid, en wil dus niet beletten - hetgeen trouwens met de grondwet in strijd zou zijn, - dat een gemeentebestuur leerstoelen voor de wetenschap opricht of behoudt, maar wat baten leeraren zonder leerlingen? En dat het getal studenten met groot zal zijn aan instellingen, die geenerlei rechten bezitten, welke aan rijksuniversiteiten toekomen, ligt voor de hand. Onder de tegenwoordige regeling wordt althans kracht toegekend aan de getuigschriften, door de hoogleeraren van Athenaea afgegeven voor die studievakken, welke de student verplicht is te volgen, maar waarvoor geen examen wordt vereischt.

Het ontwerp schaft echter de testimonium-colleges af en daarmede vervalt elke aantrekkelijkheid, om zich elders dan aan aan rijkshooge-school voor de wetenschappelijke examens voor te bereiden. Ik geloof echter niet, dat Amsterdam zich op ‘verkregen rechten’ kan beroepen, althans wat dit gedeelte van het vraagstuk betreft. Het argument der testimonia gaat niet op, als het dienen moet om het ontwerp van inbreuk op rechten te betichten. De wetgever is geheel en al vrij in de regeling van het hooger onderwijs en niet gebonden door hetgeen het besluit van 1815 oorbaar achtte. Eischt de goede regeling van het hooger onderwijs de afschaffing der testimonia, dan mag zulk een maatregel niet schipbreuk lijden, omdat er de belangen van een of andere instelling mede gemoeid zijn. Indien de Athenaea van Deventer, Harderwijk of Franeker nog bestonden, zou dan de inrichting van het hooger onderwijs moeten getoetst worden aan de mogelijkheid van hun voortbestaan?

Vrij zeker schijnt het echter, dat het *universitair* onderwijs te Amsterdam geene toekomst heeft, wanneer het wetsontwerp onveranderd wordt aangenomen en het Atheneum zelfs de geringe rechten, die het thans bezit, moet derven. Als vakschool, tot practische opleiding van geneeskundigen, zal het kunnen blijven bestaan en is het zelfs onmisbaar, maar voor andere wetenschappen zal het schier geene toehoorders meer lokken. Geen wonder dus dat allen, die te Amsterdam een *volledige* instelling van hooger onderwijs wenschen te behouden, met bezorgdheid de behandeling van het wetsontwerp tegemoet zien en alle krachten inspannen, om het eenige te verwerven, wat den slag kan afwenden: de gelijkstelling van het Atheneum met de rijksuniversiteiten, door toekenning van het recht om examens af te nemen en wetenschappelijke graden toe te kennen. De beweging is vrij algemeen en verdient daarom ten zeerste de aandacht des wetgevers. De gemeenteraad heeft de volledige vrijheid, welke hem de Regeering bij de regeling van het Atheneum wil toekennen, van de hand gewezen en waarborgen aangeboden tot zekerheid, dat van het *ius examinandi et promovendi* geen lichtvaardig gebruik zal worden gemaakt. De hoogleeraren en de studenten hebben hunnerzijds om de gelijkstelling gevraagd; een honderdvijftigtal oud-leerlingen zijn evenzoo voor de *alma-mater* opgekomen. De plaatselijke schoolcommissie sprak als hare overtuiging uit: ‘dat de lagere school den krachtigen vruchtbaren invloed van de

Hoogeschool noodig heeft om haar te bewaren voor onjuiste en verouderde opvattingen, en dat zij nergens meer in hare onmisbaarheid zal worden gewaardeerd, nergens meer op krachtigen steun zal kunnen rekenen, dan daar waar alle takken van onderwijs, die op haren grondslag moeten voortbouwen, goed vertegenwoordigd zijn'. En in de laatste dagen heeft de kern der burgerij, de handel en de nijverheid, zich doen hooren in een adres, zij 't ook meer van goeden wil, dan van scherpen redeneertrant getuigende.

Het best is natuurlijk de bepeliting van Amsterdam's aanspraken op een bloeiend hooger onderwijs opgedragen aan de hoogleeraren van het Atheneum. Deze zijn dan ook niet in gebreke gebleven, al wat ten gunste van Amsterdam's verlangen aangevoerd kan worden, bij herhaling onder de algemeene aandacht te brengen. Vier jaren geleden heeft prof. Land, in zijn feestrede, nagenoeg alles samengevat, wat voor '*de hoofdstad zetel van hooger onderwijs*' kan worden aangevoerd. Jammer slechts dat het hem later, als lid van den Senaat der Leidsche Hoogeschool, niet gelukt is die denkbeelden bij de meerderheid zijner toenmalige ambtgenooten ingang te doen vinden. In 1873 heeft de hoogleeraar de Bosch Kemper aan 'de uitbreiding van het hooger onderwijs te Amsterdam' een belangwekkend betoog gewijd, dat hij in Mei 1875 heeft laten volgen door '*Nog een paar woorden over het hooger onderwijs te Amsterdam*'. In 1874 besprak de hoogleeraar Moll: '*de idee der universiteit in hare historische ontwikkeling*' en toonde aan hoe men het in 'onzen tijd in landen, waarin de liefde voor de wetenschap wakker is, weldadig acht, dat nevens de staatsscholen vrije inrichtingen opkomen, welker bestaan niet van rijkswetten afhankelijk is, maar van de inzichten van ernstig-liberale mannen, die den vooruitgang en de uitbreiding van het onderwijs naar de behoefte des tijds willen regelen, zonder daarbij te moeten wachten op de bepalingen eener misschien trage of onmachtige wetgeving.' En in October van het vorige jaar nam de hoogleeraar Willeumier nog eens de gelegenheid te baat, om zijnerzijds een poging te doen tot bereiking van de vurig verlangde gelijkstelling met de staatsscholen.

Prof. Willeumier roept in zijne redevoering, welke hij met aanteekeningen en bijlagen heeft in het licht gegeven, ter bescherming van het Atheneum de geschiedenis te baat. Hij schetst hoe de Doorluchte School tijdens de Fransche overheersching gevaar liep

als universiteit te niet te gaan. Deze weinig bekende bijzonderheden, door den hoogleeraar met zorg bijeengebracht uit onuitgegeven brieven en stukken op de stadsbibliotheek aanwezig en uit de notulenboeken der curatoren en hoogleeraren, komen in het kort neder op het volgende.

Na Nederlands inlijving bij het eerste Fransche keizerrijk moest ook het hooger onderwijs op Fransche leest worden geschoeid, dat is: ondergeschikt worden gemaakt aan de keizerlijke universiteit van Parijs. Cuvier, de beroemde dierkundige, en Noël, vroeger gezant bij de Bataafsche republiek, werden door den keizer belast met het onderzoek naar het openbaar onderwijs hier te lande. Hun verslag luidde zeer gunstig ten opzichte van het Amsterdamsche Atheneum. Zij vergeleken het bij het Collège de France en wenschten een dergelijke instelling ook te Rome te vestigen: ‘afin que les trois premières villes de l'Empire pussent jouir d' un avantage égal.’ Ook Napoléon zelf gaf, toen hij den 13^{den} October 1811 te Amsterdam o.a. de hoogleeraren ten gehoore ontving, aan prof. van Swinden de stellige verzekering, dat het voorbestaan van het Atheneum geen bezwaar zou ondervinden. Inderdaad verscheen negen dagen later een besluit, waarbij de Hoogescholen te Franeker en te Harderwijk werden opgeheven, en werd bepaald dat de Academie van Utrecht en de Athenaea van Amsterdam en Deventer den titel zouden aannemen van ‘E c o l e s S e c o n d a i r e s .’ Het was deze naam, die aanleiding gaf tot de moeilijkheden, die het universitair bestaan van het Atheneum in gevaar brachten. Immers de prefect de Celles vatte de benaming aldus op, dat het Atheneum moest veranderd worden in eene school, waar alleen de beginselen van het Latijn, van de geschiedenis en van de exacte wetenschappen mochten worden onderwezen. Om dien slag af te wenden, werden de hoogleeraren van Swinden en van Lennep naar Parijs gezonden, waar Cuvier hen geruststelde. Maar intusschen had de prefect reeds in het begin van 1812 den bepaalden last gegeven het Atheneum op te heffen en door eene école secondaire communale te vervangen. Nu kwamen curatoren en hoogleeraren in beroep bij den Grootmeester der Universiteit te Parijs, baron de Fontanes, en van Swinden riep weder Cuvier's veelvermogenden invloed te hulp. Cuvier antwoordde dat alles in orde zou komen. ‘Je serais bien desolé’, schreef hij, ‘qu'il en fût autrement; *on ferait un grand tort à une ville importante*’.

Zijn voorspelling kwam uit. Den 20^{en} Februari besliste de Grootmeester: dat het Atheneum moest blijven bestaan *op den ouden voet*, zij 't ook onder de nieuwe benaming. Op Utrecht werd hetzelfde van toepassing verklaard en beide werden onder het toezicht gesteld van A. van de Ende, als inspecteur-generaal, en van prof. Brugmans, rector van de Leidsche Hoogeschool, met van Swinden als eersten inspecteur der Academie te Leiden.

Het gevaar scheen nu voorbij, maar weldra kwam een andere moeilijkheid. De Leidsche hoogleeraren weigerden tot de examens de studenten toe te laten, die slechts aan ‘écoles secondaires’, als te Amsterdam en Utrecht, en niet aan eene academie of faculteitsschool, drie jaren hadden doorgebracht. Uitvoerig beschrijft prof. Willeumier de wijze, waarop de instellingen van Amsterdam en Utrecht zich tegen dezen nieuwen aanval verweerden, en later tegen den toeleg om de studenten door een schoolbelasting te treffen, voor welker inning de hoogleeraren aansprakelijk werden gesteld. Tot een beslissing kwam het echter niet, want het ineenstorten der Fransche overheersching maakte tevens een einde aan deze lijdensgeschiedenis van het Amsterdamsch Atheneum.

De les, welke prof. Willeumier uit dit verhaal trekt, ligt voor de hand. Zal de Nederlandsche Wetgever van 1876 zich, op het voetspoor van den Minister van Binnenlandsche zaken, volstrekt niet bekommeren over het lot eener inrichting, ‘die zulk een roemrijk verleden heeft, die door een Napoleon werd gehandhaafd, die door de Université Impériale op zulk een hoogen prijs werd gesteld, eene inrichting over de opheffing waarvan een man als Cuvier schreef: on ferait un grand tort à une ville importante?’

Het zou inderdaad terecht verbazing wekken, wanneer eene nationale vertegenwoordiging minder dan vreemde overheerschers het groote algemeene belang inzag, dat verbonden is aan het bestaan van een v o l l e d i g onderwijs, dus ook van eene universiteit, in de grootste gemeente des lands. Bestond het Atheneum niet te Amsterdam en kon het niet, gelijk thans het geval is, zonder eenige geldelijke opoffering uit de staatskas enkel door een bepaling der wet, tot eene bloeiende instelling van hooger onderwijs worden hervormd, het belang van den Staat zelf zou dringend eischen dat te Amsterdam een hoogeschool verrees. Er is niemand, die het mogelijk acht zonder Amsterdam's hulp te voorzien in de opleiding van een genoeg-

zaam aantal geneeskundigen[1]. De Staat erkent dit reeds, door zijn legerartsen in de hoofdstad te doen vormen. Laat de wet dus het Atheneum aan zijn lot over en besluit de gemeenteraad dien ten gevolge tot opheffing der instelling, die zonder rechten van universiteit niet bloeien kan, dan zal de Staat weldra genoodzaakt zijn te Amsterdam althans eene geneeskundige school op te richten. Maar dan zal hij tevens in strijd handelen met het juiste stelsel, waarop de wet op het hooger onderwijs gegrond is, een stelsel dat geen heil ziet in vakscholen, maar universiteiten verlangt, waar alle wetenschappen in haren samenhang worden onderwezen. Is het dan niet veel eenvoudiger, van het bestaande gebruik te maken, door Amsterdam's instelling onder zekere voorwaarden met de rijksscholen gelijk te stellen?

Deze zijde van de quaestie vinden wij in de officiëele stukken volstrekt niet behandeld. De Minister Heemskerk bepaalt zich tot de verklaring, dat de vrijheid der gemeentebesturen in de inrichting van eigen instellingen van hooger onderwijs ‘onbelemmerd behoort te wezen’, en dat daarom ‘aan de Athenaea de bevoegdheid tot het toekennen van wetenschappelijke graden niet kan worden toegekend’. En wanneer de Tweede Kamer daarentegen overstelt de bereidwilligheid van het gemeentebestuur van Amsterdam, om zich aan de inmenging der Regeering te onderwerpen en een deel zijner vrijheid op te offeren, ter wille van den bloei zijner instelling, - dan voert de Minister voor alle antwoord te gemoet: ‘Ook bij nadere gezette overweging heeft de regeering geen vrijheid gevonden met betrekking tot het hier besproken vraagstuk een ander beginsel aan te nemen’. Op korter wijze kon de oud-curator van het Atheneum zich stellig niet van het ‘besproken vraagstuk’ afmaken; maar eenige nadere toelichting van de ‘gezette overweging’ ware niet overbodig geweest, vooral met het oog op hetgeen, boven, over het geneeskundig onderwijs is aangevoerd. Nergens blijkt dat de Minister gedacht heeft aan de onmogelijkheid, om zonder Amsterdam's hulpbronnen een voldoend aantal artsen te vormen.

1 De hoogleeraar Donders heeft dit op onwederlegbare gronden bewezen in de redevoering, waarmede hij in Juni 1875 de vergadering der Ned. Maatschappij ter Bevordering der Geneeskunst opende. (Utrecht, bij W.F. Daunenfelser, blz. 16.)

Welke bezwaren zijn van verschillende zijde aangevoerd tegen de gelijkstelling van het Atheneum met de academiën?

Het beroep des Ministers op de vrijheid van het niet van Staatswege gegeven hooger onderwijs kon gelden, zoolang niet de gemeenteraad der hoofdstad zich uit eigen beweging had bereid verklaard, een beperking dier vrijheid te aanvaarden. Nu dit wèl het geval is, kan het slechts de vraag wezen, of de aangeboden waarborgen voldoende zijn en dit valt niet te betwijfelen, waar Amsterdam der Regeering beslissenden invloed wil verzekeren op de keuze van hoogleeraren en curatoren en bereid is de examens in het openbaar af te nemen en aan alle vereischten te voldoen, die de wet voor de rijksuniversiteiten stelt. Door deze waarborgen worden de bezwaren, ook door den Leidschen Senaat in haar adres geopperd, geheel en al weggenomen. Het zal toch wel geen verschil meer maken, of academische graden worden toegekend door hoogleeraren, die uit de Staatskas, dan wel door hoogleeraren die uit de gemeentelijke kas worden bezoldigd? En dat toch zal in den grond het eenig onderscheid zijn tusschen de Amsterdamsche en de overige hoogleeraren.

Of is het wellicht in strijd met eene goede wetgeving dat aan gemeentelijke ambtenaren het recht wordt gegeven, graden te verleenen, die voor het geheele rijk van kracht zullen zijn? Ook dit bezwaar is volkomen ongegrond. Immers de leeraren der gemeentelijke gymnasia zijn evenzeer gemeente-ambtenaren en ofschoon hun benoeming geen bekrachtiging behoeft, wordt hun toch bij het ontwerp de bevoegdheid gegeven om voor het geheele rijk geldende getuigschriften af te geven, ten bewijze dat hunne leerlingen ‘bekwaam zijn tot de studie aan de universiteit over te gaan’. De bevoegdheden mogen in omvang verschillen, in beginsel berusten zij op gelijken grondslag.

Men heeft verder, o.a. in het laatste kamerverslag, de vrees te kennen gegeven, ‘dat een andere gemeente dan Amsterdam - bijv. met het doel om daarop studenten van een bepaald kerkgenootschap te vereenigen - een zoogenaamd athenaeum stichtte.’ Blijkbaar doelen deze woorden op de mogelijkheid, dat een katholieke universiteit verrijst, voor welke gelijke rechten als voor Amsterdam zouden gevraagd worden. Wij zouden wel eens willen weten, welke gemeente in ons land, die als zetel voor zulk een universiteit in aanmerking

zou kunnen komen, de hulpbronnen bezit om de groote kosten, daarmede verbonden, te dragen? De gelijkstelling met de Rijksscholen zou bovendien natuurlijk alleen kunnen verleend worden, als dergelijke instelling dezelfde waarborgen aanbood, als Amsterdam bereid is te geven. En is het nu wel denkbaar, dat eene katholieke universiteit zich aan een zoo groote mate van openbaarheid en contrôle zou onderwerpen? En gesteld eens het onmogelijk geval, dat ‘zulk een gemeente hare instelling in alle opzichten aan de Rijksuniversiteiten gelijkvormig maakte en dezelfde waarborgen aanbood’, - waarom zou men haar dan de gelijkstelling weigeren en waarom zouden dan ‘de daar toegekende graden minder waarde hebben dan die bij de rijks-universiteiten verkregen?’ De vrees voor een navolging van Amsterdams voorbeeld wordt dan ook terecht door den hooggeleerden schrijver der ‘*onpersoonlijke amendementen*’ een ijdel schrikbeeld genoemd en is dat te meer, omdat het steeds aan den wetgever kan blijven overgelaten te beslissen, of een nieuwe inrichting van hooger onderwijs eveneens aanspraken heeft op gelijkstelling.

Het eigenlijk bezwaar is elders gelegen. Levert ons land wel voldoende intellectueele krachten op, om behalve aan de drie rijksuniversiteiten, nog de leerstoelen aan een gemeentelijke instelling naar eisch te bezetten? Ziedaar de hoofdquaestie. Moet haar beantwoording ontkennend luiden, dan volgt daaruit nog niet, dat juist het Atheneum Illustre moet worden opgeofferd. Historisch heeft het oudere rechten dan Utrecht en ongeveer dezelfde als Groningen, en in hulpmiddelen voor het onderwijs kunnen die beide gemeenten bij Amsterdam niet in de schaduw staan. Moet een of meer der bestaande instellingen voor hooger onderwijs worden opgeofferd aan de belangen eener goede regeling, dan eischt reeds het gezond verstand dat men allereerst diegene behoude, welke aan de vereischten eener goede regeling het best voldoet. Het wenschelijkst was zeker het behoud der rijks-universiteit te Leiden met de gemeente-universiteit van Amsterdam daarnaast. Voor ons landje ware dit niet alleen voldoende, maar ook rationeel, om versnippering van krachten te voorkomen, en tevens zou daardoor een heilzame wedijver worden in het leven gehouden, een wedijver welke veel krachtiger werkt tusschen eene gemeentelijke en een staatsinstelling, dan tusschen universiteiten die van dezelfde macht afhan-

kelijk zijn. Wil de wetgever echter de geschiedkundige rechten van Utrecht en Groningen eerbiedigen, dan zijn versnippering en overtollige uitgaven niet te ontgaan, maar dan eerbiedige hij tevens de historische rechten, die Amsterdam in nog grootere of gelijke mate kan aanvoeren, en bovenal de belangen van het hooger onderwijs zelf, dat Amsterdam's hulpmiddelen niet kan missen.

Waarom de verheffing van Amsterdam's Atheneum tot eene universiteit tot later zou moeten worden uitgesteld, gelijk de hoogleeraar Donders in zijne reeds aangehaalde redevoering aanraadt, is niet recht duidelijk. ‘Op het oogenblik, dat het rationeel is, aan de belangen van het hooger onderwijs één der Rijkshoogescholen op te offeren, kan het met die belangen niet strooken er een te Amsterdam te vestigen,’ zoo schrijft hij. Hij wil dat Amsterdam voorshands tevreden zij met eene geneeskundige school, die het ontwerp echter, niet kent, om later(?), als de tijd er voor gekomen is, ‘onder toejuiching der geheele natie’, de zetel te worden van eene R i j k s hoogeschool. Welk eene illusie! De belangen van het hooger onderwijs worden, gelijk hierboven is aangetoond, juist dan niet behoorlijk behartigd, wanneer *thans* de wet Amsterdam ter zijde stelt, en hoe lang zou het wel duren alvorens de schitterende toekomst, waarvan de hoogleeraar spreekt, zal zijn aangebroken? Zal men er zoo licht toe overgaan een wet te herzien, die met zooveel moeite is tot stand gekomen?

Terecht wijst dan ook de Heer de Bosch Kemper in zijn jongste brochure een afzonderlijke wet van de hand. ‘Het organieke besluit van 1815’, zegt hij, ‘moet grondwettig door een wet vervangen worden; Amsterdam wordt met andere gemeenten in dat besluit genoemd; maar het Amsterdamsche Atheneum is alleen overig en verlangt een uitbreiding, die aan de behoeften van den tegenwoordigen tijd voldoet. Beslist de Tweede Kamer in haar Staatsalvermogen, dat te Amsterdam geen hooger onderwijs meer zal gegeven worden, dan kan het stilzwijgen der wet als een tacite opheffing van het Atheneum beschouwd worden; maar wil men aan Amsterdam zijn recht laten, dan moet ook de algemeene wet, die het algemeen besluit van 1815 zal vervangen, de inrichting van hooger onderwijs te Amsterdam erkennen. Bij gemis daarvan zou de algemeene wet de regeling onvolledig laten. Een afzonderlijke wet zou inderdaad de moeilijkheden niet verminderen, maar vermeerderen.’

De bezwaren, tegen Amsterdam's universiteit aangevoerd, hebben zóó weinig gewicht; de voordeelen, welke de verheffing van het Atheneum tot een evenknie der rijkshoogescholen voor het geheele land aanbiedt, zijn zóó aanmerkelijk, dat eene wettelijke regeling van het hooger onderwijs, welke de menigvuldige hulpbronnen, alleen in een zoo groote gemeente te vinden, ongebruikt zou laten, schier onmogelijk schijnt. ‘Toch is’, - om te eindigen met de woorden van prof. de Bosch Kemper - ‘ten gevolge van de kunstmiddelen der Staatsmanskunst van onderscheidene partijen, de toestand van ons land zóó licht bewogen - (en voegen wij er bij: toch is door de moeilijk verklaarbare onverschilligheid des Ministers de beslissing zóó onzeker) - dat niet zonder eenige zorg kan afgewacht worden: dat verkregen rechten geëerbiedigd en wezenlijke behoeften vervuld zullen worden. Daarom moet aan allen, die belang stellen dat de vrije universiteit te Amsterdam tot stand kome, voortdurend toegeroepen worden: WAAKT!’

Amsterdam, Februari 1875.
A. POLAK.

Handleiding tot de kennis van het staats- en administratief recht van Nederlandsch-Indië, door Mr. J. de Louter, Leeraar in de Indische Taal-, Land- en Volkenkunde aan het Gymnasium Willem III te Batavia. Batavia, H.M. van Dorp & Co., 1875.

Onder de degelijke werken, die de kennis van onze schoone Indische koloniën voor het Nederlandsche volk toegankelijk maken, zal de Handleiding van Mr. J. de Louter eene voorname plaats blijven innemen. Het nog gering, doch gelukkig allengs aangroeiend getal belangstellenden in het Moederland, die ook door studie op de hoogte van Indië en Indische toestanden willen komen; der elk jaar steeds aangevulde en vernieuwde schaar van hen, die met het oog op hun toekomstig Vaderland aan hunne algemeene ontwikkeling speciale kennis van Indië willen paren; der meer en meer op wetenschappelijken zin gestelde en ook over de onfeilbare routine van hun eigen bureau heen ziende ambtenaren in Indië zelve, allen - geloof ik - zullen de studievruchten van den Schrijver ten goede komen. Met onverdroten ijver en scherpzinnige nauwkeurigheid toch is de Schrijver in een alles behalve aangenamen gaard van Staatsbladen, bijbladen, mijlenlange geschiedenissen van beraadslagingen over wetsontwerpen, koloniale Verslagen, enz. aan het plukken gegaan, en heeft hij ons de vruchten voorgezet, zooals wij zelve ze ons zouden uitkiezen, even geurloos als zij door hem zijn geplukt, d.w.z. vrij van subjectieve beoordeelingen.

Indien ik eenige regels ter aankondiging van dit werk wenschelijk acht, dan hebben deze meer ten doel de aandacht van belanghebbenden er op te wijzen, dan in eene uitvoerige critiek te treden. Het boek beveelt zich zelf voldoende aan.

Mr. de L. heeft zich ten doel gesteld eene handleiding voor het staats- en administratief recht van N. Indië te vervaardigen, die vooral bij het onderwijs in de staatsinstellingen van Ned.-Indië en bij eigen studie en vorming dienstig zoude wezen. Vandaar dan ook dat S. vooral heeft gestreefd naar volledige verzameling en behandeling der stof, waarbij de beknoptheid echter niet uit het oog mocht worden verloren, en ter inleiding van elk onderwerp bij den lezer steeds een duidelijk en beknopt historisch overzicht

heeft gegeven, dat tot recht begrip van de bestaande regelingen zeer veel bijdraagt, ja dikwerf onmisbaar is.

Na in eene geschiedkundige inleiding de vroegere geschiedenis van het bestuur der koloniën, de inmenging der wetgevende macht in koloniale zaken, de Grondwet van 1848 op koloniaal gebied en de vaststelling van het Regeerings-Reglement te hebben behandeld, bespreekt hij in de I^{e} Afdeeling Nederlandsch-Indië, zijn grondgebied en zijne bewoners. Het 1^{e} Hoofdstuk van dit deel handelt over het grondgebied, het IIe over de staatsrechtelijke onderscheidingen der bewoners, het IIIe over de rechten en plichten der bewoners.

De tweede Afdeeling zet den regeeringsvorm uiteen. Zij is verdeeld in zes hoofdstukken, waarvan het 1^{e} handelt over de Wetgevende macht; het IIe over het Opperbestuur des Konings; het IIIe over de Indische regeering; het IVe over het binnenlandsch bestuur; het V^{e} over de ambtenaren, en het VIe over de Inlandsche vorsten.

De derde afdeeling, verreweg de uitgebreidste, die meer dan twee derden van het geheele werk inneemt, behandelt het inwendig beheer, de verschillende onderwerpen van staatszorg. Het bespreekt in tien hoofdstukken het financiewezen, het rechtswezen, de land- en zeemacht, den godsdienst, het onderwijs, de volksgezondheid, den landbouw, den handel, de nijverheid, en de burgerlijke openbare werken.

Deze korte inhoudsopgave is voldoende om een denkbeeld van den rijkdom der behandelde stof te geven. En die rijke stof is oordeelkundig verdeeld en bewerkt. Het voornaamste is ook in 's schrijvers kader als het voornaamste behandeld; de netelige onderwerpen kennelijk zelfs met zekere voorliefde. In de hoofdstukken over financiewezen, rechtswezen en landbouw, vooral in het laatste, worden de ingewikkelde Indische administratieve regelingen zeer helder voorgesteld; en menigeen, die vroeger te vergeefs zich eene duidelijke voorstelling van de agrarische wetten, het comptabiliteitswezen, enz. trachtte te maken, zal nu met weinig moeite een helder begrip van die zaken verkrijgen.

Indien ik mij enkele aanmerkingen op de indeeling van het werk mag veroorlooven, dan zoude eene daarvan wezen, dat m.i. de heerendiensten beter in een afzonderlijk hoofdstuk dan als onderdeel van het hoofdstuk: Financiewezen zouden zijn behandeld; vooral met het oog op de diensten ten behoeve der Inlandsche Hoofden zoude deze afzonderlijke behandeling voorkeur verdienen. Ook

zoude op enkele plaatsen de tekst aangevuld en zoo volledíger kunnen worden. Onder de staatkundige rechten der Ingezeten bijv. verdienen de in de artikelen 125 al 2, 126 en 127 RR. genoemde rechten vermelding. Schoon dit onderwerp later uitvoerig bij het hoofdstuk onderwijs besproken wordt, had S. met een enkel woord moeten wijzen op de bepaling dat bij de inrichting van het openbaar onderwijs ieders godsdienstige begrippen moeten worden geëerbiedigd; - dat het geven van onderwijs aan Europeanen of d.g.p. vrij is, behoudens het toezicht der overheid en onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers; - en dat overal, waar de behoefte der Europeesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten, voldoend openbaar lager onderwijs wordt gegeven.

Ten slotte zoude de vorm gewonnen hebben indien de schrijver meer alinea's had gebruikt. Somtijds vermoeit het te veel in éene alinea, als in éen adem, te lezen. (Zoo wordt bijv. de geheele werkkring van het Hooggerechtshof van N.I. op blz. 264-266 in éene alinea van twee blz. behandeld.)

Vooral verdient de Schrijver lof over de onpartijdigheid, ik zoude bijna kunnen zeggen wetenschappelijke soberheid, waarmede hij ons het tafereel der Indische staatsinrichting voor oogen heeft gesteld. Het moet voor S. zeer moeielijk zijn geweest bij het schrijven zijne pen te bedwingen, om feiten en bepalingen alleen, zonder eene beoordeeling daarvan te vermelden, vooral als men in het oog houdt hoe verleidelijk het onderwerp is, - getuige het medepraten over koloniale onderwerpen van zoovelen die er geene studie van gemaakt hebben en toch tegen de verleiding van oordeelen en politiseeren niet bestand zijn. Toch, waar het noodig is de werking van een vroeger stelsel te beschrijven, weet S. met weinige woorden naar de bekende feiten te oordeelen. Vermelding verdient o.a. de beschrijving van de werking van het kultuurstelsel (blz. 382), waar in weinige woorden eene verschrikkelijke historia morbi wordt gegeven

De beschrijving van eene andere hoogst treurige geschiedenis, die van het Indisch muntwezen, zoude door grootere uitvoerigheid nog gewonnen hebben. Het onderwerp is voor oningewijden hoogst moeielijk; maar rekenende naar hetgeen de S. reeds in het meegedeelde duidelijk heeft voorgesteld, zoude eene uitvoeriger behandeling het begrip gemakkelijker maken. Enkele malen heeft de S.

door een enkel woord of door de rangschikking der feiten humoristisch eene zaak zoo voorgesteld, dat 's schrijvers oordeel zeer goed door de regels heen gelezen kan worden, zonder dat dit echter eenigszins aan de objectieve behandeling schaadt. Bijv. blz. 351. Na eene duidelijke uiteenzetting van den rechtstoestand der gronden, maakt hij de gevolgtrekking: ‘Uit bovenstaande uiteenzetting volgt het bestaan van tweeërlei soort van gronden: *a* gronden, waarvan de staat een door het bezitrecht der bevolking beperkten eigendom heeft, gewoonlijk genoemd de gronden der Inlanders: *b* gronden, waarvan de Staat onbeperkt eigenaar is en waarover hij dus naar welgevallen mag beschikken, de zoogenaamde woeste gronden. Ten aanzien der woeste gronden kan de Staat tweeërlei weg inslaan door ze of zelf te ontginnen en te bebouwen, waaraan de goevernementslandbouw zijn ontstaan te danken heeft, of op verschillende wijze in huur, erfpacht, verkoop, enz. aan partikulieren ter bebouwing af te staan, waardoor de partikuliere landbouw in het leven treedt. De moeielijkheid dezer keuze heeft veelal aan een derden weg de vooikeur doen geven, door ze namelijk woest te laten liggen.’

Op blz. 309 wordt melding gemaakt van de in de laatste jaren zoo herhaaldelijk besproken en gewenschte generalen staf en stafschool. ‘De onderscheidingsteekenen van de stafofficieren, alsook een programma van de vereischte kundigheden tot toelating op de stafschool zijn bereids vastgesteld, maar de volledige uitvoering kwam nog niet tot stand’, zegt S., en de lezer heeft reeds een kijkje in de Indische administratie genomen.

Heeft 's schrijvers soberheid hem zoo onpartijdig mogelijk in zijn werk gemaakt, en is het daardoor zoo uitstekend geschikt voor het doel waartoe het geschreven werd, aan den anderen kant heeft S. zich somtijds door zijne zucht om zoo beknopt mogelijk te zijn ook daar laten meesleepen, waar eene uitvoeriger behandeling of eene nadere toelichting uit de beraadslagingen of de koloniale verslagen den lezer zeker ten goede zoude zijn gekomen. Zoo ware bij de behandeling van het Opperbestuur des Konings in § 17 (Koninklijke Besluiten) en § 18 (Uitvoerende macht des Konings) eene beschrijving van den staatsrechtelijken toestand van den Minister van Koloniën en van zijne verantwoordelijkheid voor den Koning en de Staten-Generaal zeer goed op hare plaats geweest, terwijl nu deze

§ 17 aan duidelijkheid eenigszins te wenschen overlaat; te meer daar er een en ander in vermeld is, wat bij de volgende paragraaph beter geplaatst ware, bijv. de verantwoordelijkheid van den M.v.K. voor- goed of afkeuring van daden van ondergeschikten, voor nalatigheid op een bepaalden tijd of in gegeven omstandigheden. De laatste alinea van § 17 zoude met de koninklijke besluiten, die geene algemeene verordeningen zijn, den inhoud van § 17 moeten uitmaken; het overige gedeelte zoude met uitvoeriger behandeling in § 18 beter op zijne plaats zijn.

Dezelfde beknoptheid is ook oorzaak van het niet zeer duidelijke in deze zinsneden op blz. 50 en 51 (§ 18): ‘De eerste taak van het uitvoerend gezag bestaat, zooals de naam reeds aanduidt, in de zorg voor de uitvoering van wettelijke verordeningen; als opperbestuurder heeft de Koning de eindbeslissing in alle dergelijke zaken en alle lagere uitvoerende machten zijn ten allen tijde en in alle opzichten aan hem ondergeschikt. Daarom geschiedt de rechtspraak ten teeken harer onschendbaarheid in naam des Konings’. (De onschendbaarheid der rechtspraak steunt m.i. op de onschendbaarheid der wet, niet op die des Konings; de onschendbare Koning heeft weinig of geen invloed op haar.)

Ook zoude de lezer zich op sommige plaatsen een juister begrip van eene of andere bepaling hebben kunnen vormen, door eene mededeeling uit de geschiedenis der beraadslagingen of uit de Regeeringsverslagen. Bijv. op blz. 51 vermeldt de S. dat het recht om Kommissarissen-Generaal als onmiddellijke vertegenwoordigers des Konings tot onderzoek en regeling naar Indië te zenden, tegen den wensch der regeering is afgeschaft: doch dat desniettemin de Koning wel bevoegd is ambtenaren onder dien titel met eene bijzondere koloniale opdracht te belasten. Tot verduidelijking der laatste woorden ware de vermelding van de in de M.v.B. gegeven verklaring van den tekst van art. 4 al. 1 RR. wenschelijk geweest, ook voor een recht verstand van de beteekenis der betrekking van Luitenant-Goeverneur-Generaal. De woorden: ‘en om inmiddels zoodanig werkzaam te zijn’, gesteld in de plaats van eene vroegere redactie van art. 4: ‘en om onmiddellijk zoodanig deel te nemen aan het bestuur’, sluiten elke uitlegging uit alsof er van eene op- of overdracht van bestunr sprake zoude kunnen zijn, waardoor gederogeerd werd aan het beginsel voor art. 1 en 37 RR.

Op blz. 70 wordt gezegd: ‘Tot de derde reeks behooren alle overige bestuursdaden, waarvan de opsomming niet alleen noodeloos maar tevens onmogelijk zou zijn; daarvan is na 1869 zelfs mededeeling aan den Raad niet meer voorgeschreven’. Hierbij zoude vermelding verdienen de verklaring door de regeering in een der koloniale verslagen gegeven (ik meen dat van 1869), dat ‘de gewijzigde instructie van den G.G. bepaalt dat bij het niet verplicht hooren van den Raad de G.G. wel moet letten op het noodzakelijke voor hem voor een advies bestaande. De bestemming van den Raad moet vooral zijn in gewichtige zaken door wel overwogen adviezen voor te lichten’. De aanleiding tot die bepaling is bekend.

Zoo gaf de Regeering ook in het koloniaal verslag (van 1868) eene verklaring van de beteekenis van het feit, dat de bevoegdheid der Directeuren van algemeen bestuur uitgebreider en hunne zelfstandigheid grooter werd, welk feit de S. op blz. 174 meldt. ‘Sinds de regeling van 1867 is men er vooral toe overgegaan veel van de vroegere werkzaamheden van den G.G. op de departementschefs zelve over te brengen; het streven bestaat om de Directeuren als agenten van den G.G. zooveel doenlijk in de gelegenheid te stellen om alle takken van algemeen bestuur in werkelijkheid te beheeren. Dit beginsel mag echter niet leiden tot het denkbeeld alsof de aan de Directeuren toe te kennen ambtelijke positie zoude kunnen strekken tot vervanging of vermindering der verantwoordelijkheid van den G.G. Eene soort van zelfstandigheid der Directeuren in constitutioneelen zin mag niet bestaan’.

Onder het lezen maakte ik nog enkele kantteekeningen, die wellicht bij de lijst van aanvullingen en verbeteringen zouden kunnen worden opgenomen. Op blz. 15 m. zegt S.: ‘Elke andere wijziging onzer grenzen geschiedt zonder de inmenging der wetgevende macht en kan zoowel in toevoeging als *inkrimping* van grondgebied bestaan. Nergens wordt tusschen beide onderscheid gemaakt of de daartoe bevoegde macht aangewezen’. Daar blijkens de M.v.B. artikel 63 RR. alleen ten doel had om van onzen kant aan eene verplichting te voldoen, door Groot-Brittannië en Nederland wederkeerig bij tractaat op zich genomen, ‘zoude eene voorziening tegen het opbreken van goevernements-vestingen, zooals sommigen verlangden, vreemd zijn aan het doel van het artikel’.

De vraag of inkrimping van grondgebied buiten de Staten-Gene-

raal om geoorloofd is, moet, dunkt mij, verklaard worden uit den geest van onze Grondwet in het algemeen, en uit artikel 57 al. 3 in het bijzonder. Juist uit de bepaling, dat tractaten die afstand of ruiling van eenig grondgebied inhouden door de Staten-Generaal moeten worden goedgekeurd, blijkt m.i. dat de integriteit van het grondgebied ook aan de hoede der Staten-Generaal is toevertrouwd; en juist cmdat een abandonneeren van grondgebied door het uitvoerend gezag in het algemeen niet is geoorloofd, mogen ook de tractaten die afstand aan een bepaalden staat bedoelen niet zonder de goedkeuring der Staten-Generaal worden bekrachtigd. Zoo mag het uitvoerend gezag ook geen tractaten zonder de genoemde goedkeuring bekrachtigen, wanneer die eenige andere bepaling of verandering, wettelijke rechten betreffende, inhouden, omdat ook deze buiten de bevoegdheid van het uitvoerend gezag liggen.

Blz. 22 al. 2. ‘De Goeverneur-Generaal heeft het recht om bij koloniale ordonnantie uitzonderingen te maken op de hier gestelde regelen, zoowel ten opzichte van de indeeling als van hare gevolgen’. Hier moet worden ingevoegd: ‘in overeenstemming met den Raad van Indië’, hetgeen op blz. 68 door den S. ook is meegedeeld.

Blz. 25. o. ‘Ingezetenen zijn alle inboorlingen des lands, en allen, die door eene vergunning tot vestiging het recht van ingezetenschap verkregen hebben’. Volgens art. 106 RR. moet vestiging van het verblijf binnen Ned.-Indië met de vergunning gepaard gaan.

Blz. 38. m. ‘In het algemeen belang is deze vrijheid echter niet onbeperkt, in zoover namelijk als aan den Goeverneur-Generaal uitdrukkelijk de zorg is opgedragen, dat alle godsdienstige gezindheden zieh houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de wet, en derhalve, zooals er ten overvloede is bijgevoegd, niet schuldig maken aan overtreding van de algemeene verordeningen op het strafrecht’.

Hier bestaat eene verwarring tusschen de bepalingen van artt. 119 en 121 RR. Volgens art. 119 RR. belijdt ieder zijne godsdienstige meening met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafrecht. Dit artikel is nagenoeg gelijkluidende met art. 164 der Grondwet en heeft dezelfde beteekenis: geen ontduiking van de strafwetten door beroep op godsdienstige meeningen. Het artikel bedoelt de individuën die strafbare feiten plegen.

Doch de beteekenis van art. 121 is eene andere. De Goeverneur-Generaal zorgt dat alle godsdienstige gezindheden zich houden. binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen. Dit artikel bedoelt toezicht op de godsdienstige *gezindheden*, welke uitdrukking is gebruikt in de plaats der uitdrukking kerkgenootschappen in artikel 169 Grondwet, omdat de laatste in Indië niet van algemeene toepassing is. Voor zoover een godsdienstig genootschap zich naar buiten openbarende met de algemeene verordeningen in strijd geraakt, is de G.G. de aangewezen autoriteit om hiervoor te waken.

Blz. 43. 'Aan elk ingezetene wordt het recht toegekend om zich schriftelijk tot de bevoegde macht te wenden, mits het verzoek op het vereischte zegel geschreven en persoonlijk maar niet namens anderen onderteekend zij'. De woorden: 'op het vereischte zegel' zouden beter op hunne plaats zijn op den eersten regel van blz. 44. De voorwaarde dat het verzoek op het vereischte zegel geschreven zij is niet in het Regeerings-Reglement genoemd; over het recht om de algemeene bevoegdheid van art. 112 RR. door het verplicht zegel te beperken, zoude nog twijfel kunnen worden geopperd.

Blz. 52. m. 'Indien de adel niet door den koning is verleend, wordt hij in Ned.-Indië niet erkend'.

Volgens de woorden van artikel 114 en de M.v.B. strekt zich deze bepaling alleen uit tot de Europeesche, niet tot de Oostersche titels.

Blz. 65. regel 8. De uitdrukking 'kunstmatig' moet wegvallen, tenzij de schrijver in ironischen zin spreekt van eene kunstmatig verkregen overeenstemming met den Raad van Indië.

Blz. 68. 'Somtijds draagt hij zijne bevoegdheid zelfs op lagere ambtenaren over'. Beter: '*kan* hij overdragen', daar buiten uitdrukkelijke toestemming het recht om de bevoegdhcid tot dispensatie over te dragen mag betwijfeld worden.

Blz. 77. De dubbele afkondiging van de instructie voor residenten, enz., de laatste maal in den vorm eener algemeene verordening, verdiende vermelding.

Blz. 93. Vermelding verdiende de door het Hooggerechtshof van Ned.-Indië in hoogste ressort uitgesproken verantwoordelijkheid van het Goevernement voor de betaling van vendu-accepten, ook al overtreffen deze het bedrag der vendurendementen, indien de superintendent van het vendukantoor de accepten heeft geviseerd.

Blz. 199. m. ‘het haven- en ankeragegeld bedraagt ƒ 0.75 per gemeten last’. Ik meen dat dit moet zijn ƒ 0.50. Het haven- en ankeragegeld is vastgesteld in 1818 op vijftien stuivers, toen de Indische gulden in 30 stuivers was verdeeld: het bedraagt dus nu een halven gulden.

Tot zoover mijne opmerkingen: zooals men ziet, zijn zij slechts enkele en van ondergeschikt belang. De S. Beschouwe ze als bewijs dat ik zijn werk met aandacht en belangstelling heb gelezen, volstrekt niet als teeken van mindere ingenomenheid.

In zijne inleiding gewaagt de S. met een enkel woord van de moeielijkheden, waarmede hij bij zijn arbeid te worstelen had. Iedereen, die over zijn arbeid kan oordeelen, en in den doolhof van het Indisch administratief recht zich begeven, en hoogstwaarschijnlijk daarin dan ook somtijds gedwaald heeft, zal die moeielijkheden beseffen en 's schrijvers overwinning der bezwaren waardeeren.

En die bezwaren zijn niet gering.

In de eerste plaats bestaat er geen geordende bronnenverzameling. De indices op de staatsbladen zijn of geheel en al verouderd of weinig te vertrouwen; in dit geval volkomen onbruikbaar[1]. Dikwerf moet men zich een allervervelendst en langdurig zoeken in de Staatsbladen en het Bijblad getroosten, om tot een zelfs nog maar zeer weinig beteekenend resultaat te komen, bijv. de beantwoording der vraag of eene of andere regeling van ondergeschikt belang nog bestaat, dan wel opgeheven of gewijzigd is.

Eene andere moeielijkheid bestaat in het gemis van opgave der literatuur. Deze moeielijkheid is lang zoo groot niet voor beoefenaars van het Nederlandsch staats- en administratief recht, vooral niet na het verschijnen van het uitstekend werk van Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper. Wel is de hoeveelheid degelijke literatuur die Mr. de L. had te raadplegen niet ijzingwekkend groot, maar zij eischte in elk geval een zelfstandig zoeken en raadplegen van den geheelen voorraad.

Ook miste de S. een voetspoor dat hij *mutatis mutandis* zoude

1 Ook de laatste index van den Heer Schagen van Soelen, in 1874 verschenen, heeft m.i. op den naam van goeden en bruikbaren klapper volstrekt geen aanspraak.

kunnen drukken. Weinig of geene zelfstandige bewerking van het Indisch staats- en administratief recht, zooals de S. die heeft opgevat, ziet nog het licht.

De baanbreker op dit gebied was vooral wijlen Professor Scheltema, Hoogleeraar te Leiden, die op veel uitvoeriger en wetenschappelijker wijze dit vak behandelde dan wijlen Professor Keyzer dit deed. Doch men bezat van beider voordrachten slechts dictaten, waarvan nog maar enkele goed en volledig gehouden waren. De eerste poging om het Indisch staats- en administratief recht voor eene uitgave te bewerken waagden de Heeren Professoren van der Lith en Spanjaard. Doch in hun werk mist men de zoo noodige historische toelichtingen en alle aanhalingen; daarenboven draagt het wat indeeling en behandeling der stof betreft wel eenigszins de sporen van haast en mist het de noodige eenheid; ook is het lang zoo uitgebreid niet als het werk van Mr. de L.

Het werk van den Heer Posno ga ik met stilzwijgen voorbij. Het is voor het grootste gedeelte eene onoordeelkundige en onsamenhangende aaneenrijging van brokstukken uit officieele bescheiden, waarbij vooral dienst heeft gedaan eene in 1854 bij Joh. Noman & Zoon te Zalt-Bommel uitgegeven verkorte geschiedenis der beraadslagingen van het Regeerings-Reglement (een werkje dat, als ik mij niet bedrieg, is uitverkocht, maar een herdruk waard is).

Den schrijver van de aangekondigde ‘Handleiding’ kan men, geloof ik, met zijne pennevrucht geluk wenschen, evenzeer als de leerlingen, die zich onder zijne lessen in het Ind. staatsrecht mogen bekwamen, met hun leeraar.

September 1875.

A. TH. HEYLIGERS.

Wet op het regt van zegel, bijgewerkt en in verband gebragt met de regterlijke en administratieve beslissingen, tot op 1 *Julij* 1875.

Onder bovenstaanden titel is bij W.E.J. Tjeenk Willink te Zwolle door den Heer H. Hardon, geagreëerd klerk ten kantore der registratie aldaar, uitgegeven een boek, dat, goed bewerkt, in eene groote behoefte zou voorzien.

'De kennis der zegelwet was over het algemeen verre van voldoende, waarschijnlijk een gevolg van de omstandigheid dat er voor de toepassing van die wet geen handboeken bestaan.' Zóó verklaart, in haar verslag, de commissie in 1873 belast geweest met het afnemen van het vergelijkend examen van hen, die tot surnumerair der registratie en domeinen wenschen te worden benoemd, en wij voegen er bij, dat tot heden zoodanig boek niet alleen niet verscheen, maar dat ten gerieve van zoovelen die dagelijks met gezegde wet in aanraking komen, tot op het verschijnen van dit werk, iedere bijeenverzameling van rechterlijke en administratieve beslissingen ontbrak.

De aankondiging dezer uitgave verheugde ons daarom dubbel, en gaf de titel al niet het recht ons voor te stellen in het bezit te geraken van een handboek, dat aan de bedoeling der bedoelde commissie zou voldoen, toch konden we verwachten voorwaarts te zijn gegaan.

Eene goede bewerking kon het boek niet alleen dienstbaar maken om door zoovelen als daaraan behoefte hebben, in de praktijk te worden geraadpleegd; het had tevens in handen van adspiranten geen kwaad gedaan.

Het doet ons daarom leed, dat de Heer Hardon niet getoond heeft in staat te zijn iets beters te leveren dan dit; de op zich genomen taak heeft hij blijkbaar te gemakkelijk gerekend en zich niet afgevraagd wat deze uitgave recht gaf te verwachten.

Onbekwame handen hebben ons eene verzameling van beslissingen bezorgd, die ons voor het publiek gevaarlijk schijnt te raadplegen en waaraan wij ieder adspirant ontraden zijne aandacht te wijden.

Bij het doorlezen is de indruk ontstaan, dat de ons persoonlijk onbekende schrijver dikwijls niet moet hebben begrepen wat hij

nederschreef; anders is het niet te verklaren hoe op zoo menige bladzijde verkeerde opvatting en onjuiste plaatsing van beslissingen worden aangetroffen.

Reeds dadelijk springt het in het oog dat als *niet* aan zegel onderhevig bij artikel 1, als *onbelast* bij artikel 12, worden vermeld *ongeteekende* stukken; 't is waar, het staat voor een gegeven geval in de aangehaalde resolutie van 21 Mei 1859 n°. 36 te lezen, maar bij een tal beslissingen van vroeger en later dagteekening is door de administratie steeds geleerd dat ze slechts *aanvankelijk* niet op gezegeld papier behoeven te worden geschreven, m.a.w. dat artikel 10 daarvoor geldt; de schrijver die bij dit artikel de laatst bedoelde beslissingen mededeelde, deed een gevaarlijk werk met bij de artikelen 1 en 12 maar in eens af te zeggen dat *ongeteekende* stukken *niet* aan zegel onderhevig, *onbelast* zijn.

't Schijnt het persoonlijk gevoelen van den Heer Hardon te zijn dat, wat eveneens bij artikel 1 staat opgeteekend, om aan zegelrecht te zijn onderworpen, de geschriften volgens het Burgerlijk Wetboek in rechten als middel van bewijs moeten kunnen dienen. Wij zouden dit niet gaarne als het gevoelen van de administratie onderschrijven; memoriën van aangifte met een *kruisje* geteekend zijn toch volgens eene in dit werk niet aangeteekend gevonden decisie van 2 Mei 1849 n° 7 aan *zegelrecht* onderhevig; hoe dit samen te rijmen, verstaan wij niet.

Waarom het laatste lid van artikel 4 niet is weggelaten, of liever nog, daarbij niet is aangeteekend dat in verband met het door de administratie in de circulaire 710 § 2 geleerde, het bij dit lid bepaalde niet meer van toepassing is, gaat boven ons verstand. Het zegelrecht voor gedrukte stukken is vervallen en daarmede, zoo de administratie wil, ook noodwendig dit laatste lid; of weet de Heer Hardon niet, dat volgens de aangehaalde circulaire in dat lid alleen worden bedoeld de stukken die het onderwerp uitmaakten van de vervallen 4^{e} afdeeling van den tweeden titel?

Slaan we artikel 7 op, dan treft het ons dat bij dit artikel, waarin worden opgenoemd de akten die op hetzelfde gezegeld papier kunnen gesteld worden, op pag. 13 wordt aangeteekend dat verklaringen van verwerpingen van erfenis niet in een register achter elkander mogen geschreven worden; de vraag is niet of die akten op afzonderlijk zegel dan wel in een gezegeld register achter elkander geschreven

mogen worden, maar of er een *wettelijk* voorschrift is volgens hetwelk akten van verwerping ter griffie in een *register* mogen worden geschreven. In dit laatste geval zou de vrijstelling van art. 27 A. n°. 20, gelden, en daarom kan de vraag of akten van verwerping in een *gezegeld* register achter elkander geschreven mogen worden nooit in de gedachte opkomen.

Even slecht geplaatst is bij dit nommer der vrijstellingen de vermelding, dat volgens *wettelijke* voorschriften worden aangehouden de registers ter inschrijving van akten van bewaargeving en van terugname ter griffie van de rechterlijke collegiën en der kantongerechten opgemaakt wordende. Glad mis is deze voor de vrijstelling opgegeven oorzaak. Juist omdat *geen* wettelijk voorschrift bestaat was het K.B. van 27 April 1857 n°. 53 noodig; 't is óf niet begrepen óf al zeer oppervlakkig gelezen, want wien het lust de circulaire 865 in te zien, zal het onbegrijpelijke der plaatsing met ons instemmen.

Verrassend klinkt het op pag. 25 te vernemen dat onder *onderhandsche* akten behooren te worden gerangschikt de processen-verbaal van verkoopingen van *roerende* goederen gehouden door openbare instellingen, en niet minder verrassend is het op pag. 26 te lezen, dat *landmeters niet* zijn te beschouwen als openbare beambten. Dit laatste is de administratie belachelijk maken; gelukkig dat ze het nooit heeft geleerd en zoowel de eene als de andere opgave onjuist is.

De Heer Hardon vond dat in een gegeven geval een landmeter werd geoordeeld niet in zijne ambtsbetrekking te hebben gehandeld en het besluit daaruit gemaakt luidt: ‘landmeters worden niet als openbare beambten beschouwd.’

Vergeleken afschriften - zegt de schrijver op pag. 25 - zijn niet onder *artikel* 13 begrepen. Verkeerde mededeeling van de daarvoor aangehaalde resolutie maakt deze aanteekening onbegrijpelijk; niet het artikel is op deze afschriften niet van toepassing, maar ze vallen alleen niet onder de daarin genoemde stukken waarvoor gezegeld papier van minder dan ƒ 0.50 mag worden gebezigd.

Het bovenstaande achten wij voldoende tot bewijs dat ons boven uitgesproken oordeel niet te streng is; we durven daaraan de verzekering toevoegen dat, als het de moeite beloonde, het weinig zou kosten tal van andere voorbeelden aan te halen.

De volledigheid laat, naar het ons toeschijnt, ook veel te wen-

schen over; men moet een boek als dit een tijd lang gebezigd hebben om dit met meer zekerheid dan nu nog het geval is te kunnen beoordeelen, maar er zijn ons toch voldoende weglatingen van beslissingen gebleken, om niet nu reeds ook ten aanzien der volledigheid een ongunstig oordeel uit te spreken.

Zoo hebben we, behalve naar de reeds opgemerkte, vergeefs gezocht naar de in het P.W. 3736 opgenomen belangrijke beslissing ten aanzien van het zegelrecht verschuldigd op eene wederkeerige verhuring van vast goed, naar die in datzelfde werk onder n°. 5868 medegedeeld met betrekking tot het getal regels en lettergrepen, die door ontvangers te vervaardigen afschriften of uittreksels van memoriën van aangifte moeten inhouden en naar de bij n°. 1989 gegeven uitlegging van artikel 671 van het Burgerlijk Wetboek. Bij de opgave der bestaande wetten bedoeld in litt. *a* van artikel 7 missen we onder meer ongaarne datzelfde artikel 671 en artikel 16 van het Burgerlijk Wetboek; het op pag. 81 aangehaald artikel 53 van het Burgerlijk Wetboek is ingetrokken bij de niet aangeteekend gevonden wet van 10 April 1869 (Staatsblad n°. 65); eene lijst van verkortingen had niet mogen ontbreken, terwijl wij ten slotte er op wijzen dat als de Heer Hardon, in afwijking met zijn plan, van de werken van Bartstra en Vroom had willen gebruik maken, zooals hij, wel zeer vreemd, er ons eene enkele maal op de bladzijden 40 en 82 naar verwijst, dan daaruit wel meer ter zake dienende was over te nemen. Om op iets te wijzen had hij ten aanzien van den termijn binnen welken processen-verbaal wegens overtreding behooren geregistreerd te worden, met vrucht gebruik kunnen maken van de bij Bartstra noot 421 litt. c. vermelde resolutiën, die bovendien hadden *moeten* te vinden zijn in eene wet die tot op 1 Juli 1875 met de administratieve beslissingen heet bijgewerkt.

Noordwijk, December 1875.

SMITS.

Bijna Gelukt, door J.C. van der Hoeve. Amsterdam, Scheltema en Holkema.

Een goed uitgedacht, goed volgehouden sensatie-tendenzromannetje, zou men geneigd zijn te zeggen, een, zich althans door den vorm, gunstig onderscheidende, van de tallooze gelijkluidende, anti-ultramontaansche, anti-jesuitische verdichtingen; - ware het niet dat men hier telkens en telkens den indruk krijgt van te doen te hebben met feiten, met werkelijk bestaande personen en toestanden.

Nu, men moet dan ook al zeer lage gedachten van het publiek, of zeer hooge van zich zelf hebben, om nog eens te durven aankomen met het in vervelende afgezaagdheid alleen met een orgeldeun gelijkstaande thema, van een het-doel-heiligt-de-middelenerfenisjacht en kloostergeschiedenis, indien men niet zeker is op die wijs althans nieuwe variatiën te kunnen leveren, zoo niet den oorspronkelijken tekst.

Veel liever dan den Heer v.d. Hoeve te verdenken van een dier beide eigenschappen, houd ik het er dus voor dat hij een bladzijde uit de werkelijkheid geleverd heeft; ja die, zooals zeker redacteur zich uitdrukte, fotografisch gevolgd heeft.

Tot dat vermoeden leidt, behalve het natuurlijke en gewoon menschelijke der optredende personen, ook de bijzonderheid dat ze, op een weinigbeteekenende uitzondering na, allen meer of minder goed Roomsch zijn, zoodat hun uiteenloopende daden en gevoelens aan hun eigen individueel karakter ontspruiten, en niet aan de mogelijke partijkleur van een op tegenstrijdige geloofsbelijdenissen gegrond strijdschrift. En bovenal dat de hoofdpersoon, de spil waar alles om draait, het minst duidelijk uitkomt. Mij dunkt, iemand die zich niet strikt aan de werkelijkheid had te houden, zou een krachtiger hoofdbeginsel, althans bijkomende beweegredenen gezocht hebben, om zulk een samenweefsel van leugen en bedrog, zulk een niets ontziend veldheersplan te verklaren, dan alleen door een in 's mans overige handelingen zich heel niet openbarenden, en ook in de hoofdfeiten niet genoeg gemotiveerden gelddorst.

Als de Bont een verzinsel is, dan is hij verreweg het minst gelukt. Neen, dan staan Adhelheid en haar huzaren officier, Marie van Hagen en zuster Margaretha, van de Poll en de tante, zelfs de gezelschaps-

dame en Betje, om van het, met enkele pennehalen, scherp geteekende vriendenpaar der hoofdpersonen, van Marck en den *weltklugen* jongen pastoor, niet te spreken, met veel duidelijker trekken voor ons. Met name het tooneel tusschen van de Poll en dezen laatste is allerliefst; men voelt zich een last van de borst nemen als hij het niet is, die zijn vriend verraden heeft.

Om nu den indruk niet te bederven, zal ik van den knoop niets zeggen, dan alleen dat het mij, als protestante en oningewijde, bevreemdt dat een jong priester zoo vrij toegang heeft tot een nonnenklooster, zooals deze v.d. Poll, en aldaar zelfs herhaaldelijk apartjes mag hebben met een andere dame dan zijn bloedverwante. Mij dacht dat de kloostertucht strenger wierd gehandhaafd, dan men uit dit boekje zou opmaken. Maar ik herhaal, het geheel geeft den indruk van een juist vorteld stukje geschiedenis. En daarom is het voor niemand van belang ontbloot, en kan het veeleer nog nut stichten. Niemand zal het zich dunkt mij beklagen, te hebben kennis gemaakt met een even boeiende als ware, een van alle zucht tot smalen of noodeloos kwetsen volkomen vrij te pleiten, bladzijde uit de Nederlandsche kloostergeschiedenis.

Haarlem, Dec. 1875.

H.K.B.

Jong-Hollandsche wijsbegeerte.

Dr. H.J. Betz, *Over den aard onzer kennis*. Levensbode, VIII, blz. 3-136, 161-234, 326-424.

Gedurende zijn tienjarig bestaan heeft van Vloten's *Levensbode* in ruime mate bijgedragen tot het bestrijden van de deftige saaiheid, waartoe onze landaard van nature overhelt. Het past ons dit dankbaar te erkennen en den redacteur in waarde te houden als een man, die onze lachspieren dikwerf in beweging gebracht heeft. Kan er iets gezonder zijn voor geest en lichaam dan hartelijk te lachen? Wel moet men toegeven, dat nu deze dan gene landgenoot in zijn tijdschrift een veer moest laten, en dat de meeste lezers het ter hand namen om te zien, wie er nu weer eens gevoelig op zijne plaats zou gezet worden, om het teleurgesteld neer te leggen, wanneer het bij uitzondering niets dan wijsgeerige vertoogen leverde. Maar het zou niet billijk zijn dit verschijnsel te wijten aan den welwillenden redacteur, die waarlijk niet kastijdt uit lust tot kastijden, maar alleen uit treurige noodzakelijkheid. Kan hij het helpen, dat zijne critiek over personen in de oogen van het publiek zooveel hooger waarde heeft dan zijne denkbeelden over de dingen? Evenmin kan men het publiek van een verkeerden smaak beschuldigen. Billijk was van Vloten's critiek zeker niet altijd, maar ten minste openhartig en soms niet onvermakelijk. Zijne denkbeelden, over wijsbegeerte althans,... doch ik behoef over dit punt niet te spreken na de uitvoerige beschouwing, die ik in 't vorig jaar aan die denkbeelden gewijd heb.

Wel verre echter van mijne inzichten over dit onderwerp te deelen, bleef de redacteur van den *Levensbode* voortdurend in de meening verkeeren, dat hij, en hij alleen, ten volle was doorgedrongen in de diepzinnigheden van den grooten wijsgeer,

dien hij zelf voor den doordenker in den volsten zin van het woord verklaarde. Spinoza is groot en ik ben zijn profeet - dat was schering en inslag van het wijsgeerig gekeuvel, waarmede hij nu en dan het geduld der trouwe lezers van den *Levensbode* zoo bijster op de proef stelde. Wie het niet gelooven wilde, kon er op rekenen òf voor een domoor, òf voor een ‘slecht mensch’ te worden uitgemaakt. Geen wonder dat er hier en daar een vredelievend en gemakzuchtig lezer werd aangetroffen, die het zelfs in de stilte van zijne binnenkamer niet waagde te twijfelen aan wat de schrijver met zooveel geestdrift beweerde. Andere proselyten kon het Spinozisme van van Vloten niet maken, omdat het zijn woordvoerder ontbrak aan de allereerste vereischten ter verdediging van eene stelling - het recht verstaan van hare beteekenis en billijke waardeering van de argumenten der tegenpartij.

Men moest zich natuurlijk daarin schikken en den redacteur nemen, zooals de hand van moeder Natuur hem nu eenmaal gemaakt heeft. Doch velen zouden wel gewenscht hebhen, dat er in het eenig tijdschrift, dat bij ons te lande aan de wijsbegeerte gewijd is, nu en dan een verstandig woord over wijsgeerige onderwerpen voorkwam. Voor die allen is het een groot genoegen geweest, dat de heer Betz in het vorig jaar als mederedacteur van den *Levensbode* is opgetreden. Vroegere artikelen van zijne hand hadden bewezen, dat hij er geen bezwaar in zag zijn oordeel uit te spreken over de wijsgeerige beginselquaestie's, waarover de heer van Vloten met zooveel vaardigheid wist heen te springen zonder ze ooit te raken. Met zulk een redacteur moest het kunnen blijken of de wijsbegeerte van den *Levensbode* ook bij denkende wezens eene toekomst heeft. Ik heb dan ook het uitvoerig opstel, waarin de heer Betz de grondslagen van zijne wijsbegeerte uiteenzet, met groote aandacht en veel belangstelling bestudeerd, en stel mij voor den inhoud daarvan en den indruk, dien het op mij gemaakt heeft, te schetsen. Twee redenen bewegen mij daarmede vooral niet te wachten. Vooreerst is de heer Betz een zoo vruchtbaar schrijver, dat men weldra eenige maanden zal noodig hebben om zijne werken grondig te bestudeeren. Ik heb berekend, dat, wanneer hij nog tien jaren lang even druk schrijft als in de laatste twee jaren, zijne gezamenlijke werken die van Hegel in omvang zullen overtreffen. Blijft hij lang leven, dan kan hij het zoover brengen als wijlen Chrysippus, die 705 boeken heeft nagelaten.

Gezegend is de lezer, die het aan zijne keus heeft of hij zulke schrijvers in hun jeugd of in hun ouderdom wil bestudeeren. - Ten tweede vrees ik dat de invloed van den mederedacteur aan de denkbeelden van den heer Betz op den duur een minder deugdelijke richting zal geven. Liever wil ik ze schetsen, zooals zij thans zijn, dan zooals ik vrees dat zij zullen worden. Nu reeds vind ik bij hem twee van van Vloten's beminnelijke zwakheden, die ik in zijne vroegere artikelen niet kon ontdekken, namelijk een schamperen toon tegen iedereen, die ongunstig over Spinoza oordeelt, en eene bedenkelijke neiging voor het vervullen der rol van een profeet, die roepende is in de woestijn. Zoo wordt het bijv. aan Voltaire euvel geduid, dat hij gezegd heeft, dat Spinoza onduidelijk is en weinig gelezen wordt[1]. Thans zal volgens Betz de ‘deïst’ Voltaire ‘den kansel beklommen’ hebben - ook bij Betz is die kansel een der schandelijkste plaatsen, die een verstandig mensch beklimmen kan - en ‘moet hij zich daar met kunst- en vliegwerk tegen den geminachten Spinoza verdedigen.’ De verliefdheid op het profetenkarakter straalt reeds op vele plaatsen door, maar is vooral onmiskenbaar en onrustbarend in de volgende tirade. De schrijver stelt zich voor, dat er eens een tijd zal komen, waarin de ontwikkelingsleer, die hij verdedigt, algemeen erkend zal worden, en vervolgt dan:

‘Dien tijd zal denkelijk geen onzer beleven. Doch komen zal hij, niettegenstaande het verzet van een meer of minder bekrompen geloof, 'twelk dan reeds lang tot het verledene behooren, en hoogstens hier of daar bij tijd en wijle zich nog als *atavisme*[2] vertoonen zal; de ontwikkelde vorm van het heden is het atavisme der toekomst. Kwaadwillig verzet, walgelijke onverschilligheid, noch lusteloos onvermogen om de nieuwe denkbeelden in zich op te nemen en te verwerken, zullen hun eindelijke zegepraal beletten. “A new world of ideas is in the air”; weêr zweven vurige tongen boven de hoofden van eene kleine schare, welke nu nog beschuldigd wordt wartaal te spreken, doch

1 Levensbode, VIII, blz. 192.

2 Onder *atavisme* verstaat de ontwikkelingsleer het terugkeeren der eigenschappen van verwijderde voorouders in het late nageslacht. Werd er b.v. ergens een mensch met een staart gevonden, dan zou dit verschijnsel een allermerkwaardigst *atavisme* zijn, daar de voorouders van den mensch ondersteld worden reeds voor vele duizenden jaren hunne staarten afgelegd te hebben.

die zal toenemen in kracht, om eindelijk de wereld te veroveren'[1].

Wie neiging gevoelt om zich zelven en zijne medestrijders voor te stellen als apostelen, boven wier hoofden vurige tongen zweven, loopt groot gevaar het helder oordeel te verliezen, dat ter overweging van wijsgeerige vragen noodig is. Liever dan te wachten tot hij zich reddeloos in de profetenrol heeft ingestudeerd en een onvoorwaardelijk bewonderaar van Spinoza geworden is, wil ik thans Betz' wijsbegeerte beschouwen, die zonder twijfel hare eigenaardige verdiensten heeft, maar toch misschien nog op enkele punten verbetering of althans verduidelijking behoeft. De evolutie-leer is grootsch; Spinoza is diepzinnig maar... *il vaut mieux renoncer à Epicure qu'à la raison*, zegt Voltaire, die, hoe achterlijk hij ook zijn moge, als men hem vergelijkt met onze hedendaagsche wijsheid, toch wel nu en dan een helder oogenblik gehad heeft.

Zal het mij gelukken den heer Betz te doen inzien, dat hij in één enkel opzicht gedwaald heeft? Ik twijfel er aan, en daarvoor heb ik eene gegronde reden. Gelijk ons reeds uit de bovenstaande beschouwing bleek, is hij niet sanguinisch genoeg om te hopen op de bekeering van ons, die thans den mannelijken leeftijd reeds bereikt hebben, maar ziet hij vol vertrouwen uit naar het oordeel van een volgend geslacht. Waarop zijne meening berust, dat dit oordeel meer kansen op juistheid aanbiedt dan het onze, is moeilijk te gissen, vooral daar hij, gelijk ons weldra blijken zal, volstrekt geen onbepaald bewonderaar is van de inrichting der wereld, en dus ook moeilijk gelooven kan, dat de ontwikkeling van het menschelijk geslacht overal en altijd vooruitgang is. Waarschijnlijk behoort hij zelf tot de jongeren en weet hij door droevige ervaring, dat de ouderen niet te vergelijken zijn met hem en zijne tijdgenooten. Wat hier ook van zij, het kan niet ongepast zijn de wijsbegeerte van iemand, die ons oordeel reeds bij voorbaat terugwijst en slechts instemming verwacht van een volgend geslacht, te bestempelen met den naam van jong-hollandsche wijsbegeerte. Luisteren wij allen, die niet zoo gelukkig zijn van tot onze kindskinderen te behooren, met de bescheidenheid, die aan onzen leeftijd past, en houden wij steeds in het oog dat, wat ons wartaal toeschijnt, bij de bedoelde kindskinderen zeer wel voor diepzinnige gedachten zou kunnen doorgaan.

1 t.a.p., blz. 542.

Het groote doel, dat de heer Betz beoogde met het schrijven der uitvoerige verhandeling, die aan het hoofd van dit opstel vermeld is, was de bepaling der grenzen van 's menschen kenvermogen. Zooals men weet, hebben eerst Locke, daarna Hume en eindelijk Kant hunne krachten aan die vraag beproefd, zonder dat het een hunner gelukt is haar zoo bevredigend te beantwoorden, dat ieder het over dit punt eens is. Nog altijd meent de een zekerheid te bezitten over onderwerpen, die volgens den ander geheel buiten het gebied liggen, waarop voor den mensch zekerheid te verkrijgen is. In zijne inleiding spreekt onze schrijver over dit feit met eene eigenaardige geestigheid, die volstrekt niet aan Voltaire herinnert, en zegt ten slotte:

'De volgende bladzijden zijn gewijd aan de beantwoording der vraag, wat de mensch weten kan. Mocht het blijken, dat er iets bestaat, 'twelk noodzakelijk buiten het bereik van zijn kenvermogen ligt, dan zou men wijs doen verdere moeite zich te besparen. Wie aan zijn broêrtje voorstelt krijgertje te spelen, maar hem vooruit verzekert nooit ofte nimmer gekregen te kunnen worden, zal ten antwoord bekomen: dan knikker ik liever, daar is nog iets bij te winnen. Aangezien nu wij Hollanders voor practische menschen doorgaan, twijfel ik niet of mijne landgenooten zullen het met mij eens wezen, dat - "in beginsel" natuurlijk, daardoor verbindt men zich tot niets - een winstgevend knikkerspel boven een hopeloos krijgertje te verkiezen is'[1].

Ouderwetsche bewonderaars van Voltaire zullen misschien deze herinnering aan bekende kinderspelen bij dit onderwerp minder smaakvol vinden. Zij moeten echter bedenken dat de schuld niet bij den heer Betz maar bij hen ligt. Zegt niet een ander van hunne lievelingsauteurs:

> Andre Zeiten, andre Vögel!
> Andre Vögel, andre Lieder!
> Sie gefielen mir vielleicht
> Wenn ich andre Ohren hätte!

Andere en meer moderne ooren! Arme Heine, hadt gij die maar bezeten, gij zoudt u nooit bezondigd hebben aan den Atta Troll en aan zooveel andere spotternijen tegen eene machtige richting in de negentiende eeuw.

1 t.a.p., blz. 4.

Nemen wij dus aan, dat, wanneer de toon van Betz' geschrift ons niet in allen deele behaagt, de schuld uitsluitend bij ons ligt. De inhoud daarvan zou rijk genoeg zijn om zelfs een minder goeden toon over het hoofd te doen zien. Niet alleen toch, dat de schrijver houdt, wat hij beloofd heeft, en ons nauwkeurig de grenzen van ons kenvermogen afbakent; maar hij geeft ons ook een wijsgeerig stelsel, waarin wij alles, wat niet ‘buiten ons boekje’ ligt - zooals hij het huiselijk uitdrukt - reeds voordat de wetenschap het ontdekt heeft, in groote trekken geschetst vinden. De leer van het kenvermogen, de aesthetica, de moraal - niets ontbreekt er aan, en zelfs wordt ons het een en ander medegedeeld over dingen, die volgens den schrijver eigenlijk ‘buiten ons boekje’ liggen.

Dr. Betz houdt zijne wijsbegeerte voor een gelouterd Spinozisme, een Spinozisme, waaruit alle sporen van godsdienstige begrippen zorgvuldig verwijderd zijn, en dat ook in andere opzichten vrij belangrijke wijzigingen heeft moeten ondergaan om niet in strijd te komen met waarheden, waaraan thans geen nadenkend mensch twijfelt. Hij beproeft niet, zooals zijn mederedacteur, Spinoza's bewijzen voor zijne stellingen te verdedigen, maar deelt ons ook niet mede, of hij aan die bewijzen eenige betoogkracht toekent. Wij vermoeden dat dit niet het geval is, daar hij langs een geheel anderen weg tot resultaten komt, die eenigszins op Spinoza's belangrijkste stellingen gelijken. De overeenkomst is echter meer schijnbaar dan wezenlijk. Wel vermeldt de schrijver Spinoza met groote ingenomenheid: wel zegt hij ons, dat in de gouden eeuw die hij voor aanstaande houdt ‘Spinoza, Feuerbach en dergelijken de namen zullen wezen, die het kort begrip der wijsbegeerte behelzen’[1]; wel onthaalt hij ons op ‘Spinozistische beschouwingen’ - maar toch is het zeer de vraag of Spinoza niet aan de denkbeelden van den heer Betz dezelfde vorstelijke minachting zou wijden, die hij voor de denkbeelden van alle andere menschen koesterde. In de ‘Spinozistische beschouwingen’ zelve worden enkele bezwaren tegen de leer van Spinoza opgeworpen. Spinoza's uitdrukking ‘denking’ of ‘geest’ behoort volgens den heer Betz vervangen te worden door *kracht*, ‘aangezien *geest* het bijzondere, *kracht* het algemeene is. Wij vinden niet overal uitgebreidheid (stof) en geest, maar stof en kracht’[2]. Voorts

1 t.a.p., blz. 233.
2 t.a.p., blz. 419.

mogen denking en uitgebreidheid geen eigenschappen der oneindige substantie heeten, ofschoon Spinoza ze zoo noemde. Daarmede beging hij eene fout, die eigenlijk daarop berustte, ‘dat Spinoza de *transcendente* werkelijkheid van uitgebreidheid en denking stilzwijgend aannam’. Dit is volgens den schrijver ‘zonder twijfel eene dwaling, zoo goed als het eene dwaling is aan stof en kracht eene andere dan *phaenomenale* werkelijkheid toe te kennen. Doch Spinoza had recht tot die dwaling, omdat zijne wijsbegeerte, die van 't gezond verstand, van de ervaring uitging, en in *zijn* tijd het wetenschappelijk betoog voor de valschheid der meening, dat de wereld buiten ons zóó is, als wij haar aanschouwen, nog niet geleverd was’[1].

Wij hebben hiermede in des schrijvers eigen woorden vernomen, wat de hoofdstelling is, waarin hij van Spinoza meent te verschillen. Begrijpen wij zijne uitdrukkingen *transcendent* en *phaenomenaal* goed, dan bedoelt hij, dat Spinoza de uitgebreide en denkende wezens voor dingen houdt, die onafhankelijk van alle waarneming bestaan, en dus zouden blijven bestaan, wanneer alle waarneming plotseling ophield - terwijl hij zelf meent, dat met het ophouden der waarneming de uitgebreide en denkende dingen in het niet zouden verzinken, omdat zij niets anders zijn dan voorstellingen van het geheimzinnig ‘subject’, dat in ieder mensch door zijne samenwerking met de totaal onbekende werkelijkheid den *schijn* doet geboren worden, dien wij allen van nature voor de werkelijkheid aanzien. Het verschil komt ons nog al belangrijk voor. Spinoza gelooft, dat wij de werkelijkheid kunnen kennen, Betz, dat wij ons altijd met eene vertaling daarvan zullen moeten behelpen, wier juistheid wij nooit kunnen beoordeelen, en die daarom liever geen vertaling moest heeten. Voegt men daarbij, dat Betz, al vermeldt hij het op deze plaats niet, volstrekt niet met Spinoza in het *blij zijn* de plicht van den wijze ziet, maar integendeel de wereld ‘misselijk’ vindt, en alleen dan tamelijk ‘vermakelijk’, ‘als men haar op een eerbiedigen afstand beschouwt’[2], dan moet men zich verwonderen, dat hij in de meening verkeert van in Spinoza een geestverwant te ontmoeten. Niets is meer in strijd met het kalm en liefdevol gemoed van den grooten wijsgeer dan de heftige vertoogen over de ‘misselijkheid’ der wereld, die wij bij onzen schrijver vinden. Ik zou er dan ook niet aan denken zijn standpunt voor

1 t.a.p., blz. 420.
2 t.a.p., blz. 371.

dat van het Spinozisme aan te zien, als hij zelf dat niet deed. Hoe hij het doen kan, ziedaar een vraagstuk, dat te zwaar is voor mijne krachten. Evenzoo durf ik het ook niet wagen zelfs te gissen, wat het wetenschappelijk betoog voor de valschheid der bewering, dat de wereld *buiten* ons zoo is, als wij haar aanschouwen, te maken heeft met de vraag of de wereld *in* ons zoo is, als wij haar waarnemen. Laat de wereld *buiten* ons nog zoozeer afwijken van onze voorstelling daarvan, als de wereld *in* ons maar is, zooals wij haar waarnemen, dan heeft Spinoza gelijk met de ‘denking’ voor eene eigenschap van het onafhankelijk bestaande te houden. Ja zelfs mag hij volgens Betz, die alle ervaring als inwendige ervaring beschouwt[1], ook de uitgebreidheid als zoodanig erkennen. Doch wij verlaten dit moeilijk terrein, dat ons op zijn best zou kunnen leiden tot de oplossing van eene minder belangrijke vraag, en wenden ons tot de beschouwing van Betz' eigen denkbeelden, zonder te vragen of wij daarin al dan niet een hernieuwd Spinozisme moeten zien.

Het hoofdkenmerk van zijne wijsbegeerte schijnt mij te liggen in de bewering, dat alle menschelijke kennis uit de ervaring ontspringt en aan de ervaring moet getoetst worden, en in een heftigen strijd tegen de mystiek, het geloof en de transcendente wijsbegeerte. Dit zijn volgens Betz de drie ‘wegen, langs welke men het gebied der verschijnselen heeft willen verlaten’[2]. Terwijl nu de mystiek als eene vergeeflijke maar daarom niet navolgenswaardige zwakhoofdigheid nog al zachtzinnig behandeld, ja zelfs een enkele maal met den eernaam van een ‘liefdevol streven’ bestempeld wordt, zijn het geloof en de transcendente wijsbegeerte het onderwerp van eene zeer bittere critiek. De schrijver is onuitputtelijk in vergelijkingen van even huiselijken aard als die, welke wij hierboven hebben leeren kennen, opzettelijk uitgedacht ter bespotting van den geloovige en den transcendenten wijsgeer. Nu eens zijn zij niet zoo slim als ‘de wijze jongen van v. Alphen, die tegenover zijn spijt, dat hij een konijn niet kon koopen, omdat hij geen geld had, de overweging stelde, dat een verstandig mensch nooit naar iets verlangen moet, 'twelk hij van te voren weet, niet te kunnen krijgen’. Die wijze jongen, merkt de schrijver aan, ‘kan allen mystici, geloovigen en transcendenten wijsgeeren

1 t.a.p., blz 169.
2 t.a.p., blz. 202.

een lesje geven'[1]. Dan weer 'draait men op de grens van 's menschen kenvermogen in een kringetje rond, ongeveer op dezelfde wijs als de naar het onbekende hakende reiziger, die aan het grenskantoor wordt opgehouden, en nu eens zucht, dan weer eens iets gebruikt, of op zijn horlogie kijkt, of...'[2] De zin is wat lang om hem in zijn geheel te citeeren. Even veelvuldig als deze uitvallen tegen het geloof en de transcendente wijsbegeerte zijn de plaatsen, waar de schrijver verzekert dat de ervaring onze eenige kenbron is. Maar daar het onderwerp ernstiger is, geeft het hem geen aanleiding tot zoo vermakelijke beelden. 'Alle menschelijke kennis steunt op onmiddellijke zintuigelijke ervaring'[3]. '*Nihil est in intellectu, quod non antea fuerit in sensu*'[4]. 'Hoe wij ons dus wenden of keeren, steeds gaan wij van ervaring uit, en toetsen wij aan die ervaring de uitkomsten van ons denken'[5].

Veel vertoon van eerbied voor de uitspraken der zoogenaamde 'ervaring', heftige uitvallen tegen geloof en transcendente wijsbegeerte... waarlijk, ik kan de vrees niet van mij afzetten, dat sommige lezers daarbij het voorhoofd rimpelen en nadenkend vragen:

> 'Sonderbar! wie wohlbekannt
> Dünkt mir diese Bärensprache!
> Hab' ich nicht in theurer Heimath
> Früh vernommen diese Laute?'

Inderdaad, mijne vrienden, uw geheugen bedriegt u niet. Het is al een kleine dertig jaar geleden, dat de ervaringswijsbegeerte met wapperende vaandels en slaande trom ons land is binnengetrokken, en de satire heeft zich nog wel zoo lang bezig gehouden met het kerkgeloof en de bespiegelende of transcendente wijsbegeerte. Doch zou iets niet goed kunnen zijn ondanks zijn eerbiedwaardigen leeftijd?

Wat mij nog altijd eenig bezwaar doet maken tegen Betz' ervarings-wijsbegeerte, is niet hare bedaagdheid, maar wel de onbepaaldheid van het woord 'ervaring'. In haar eenvoudigsten vorm zal de zintuigelijke ervaring bestaan 'uit een enkelen, geheel op zich zelf staanden zinnelijken indruk, één enkelen licht-

1 t.a.p., blz. 330.
2 t.a.p., blz. 117.
3 t.a.p., blz. 5.
4 t.a.p., blz. 57.
5 t.a.p., blz. 109.

indruk bijv.'[1]. Dit zou ik, onder verbetering, liever in het geheel geen ervaring noemen, maar mij houden aan het spraakgebruik, dat die indrukken of gewaarwordingen scherp van waarneming en ervaring onderscheidt. Pijn te gevoelen of een muzikalen toon te hooren, zonder aan iets anders dan die indrukken te denken, is waarlijk iets geheel anders dan met eene gewaarwording de voorstelling te verbinden, dat er iets buiten de gewaarwording bestaat, waaraan de inhoud der gewaarwording toegekend wordt. Doch dit is, als men wil, slechts een verschil in spreekwijze.

De mensch doet echter meer dan indrukken opnemen. Wij 'nemen voorwerpen waar', 'zoodat wij het vermogen bezitten moeten, een zeker aantal zinnelijke indrukken met elkaâr tot eene aanschouwelijke voorstelling te verbinden.' Ook bij die voorstellingen blijven wij niet 'stilstaan, maar verbinden ze in onzen geest tot begrippen'. Het vermogen daartoe '(uit zich) echter bij ieder individu eerst na het verwerven van zintuigelijke ervaring', en evenzoo 'kunnen wij ons voorstellen, dat het ook bij de soort op het vermogen om aanschouwelijke voorstellingen te verkrijgen gevolgd is, en dat dit laatste vermogen eenmaal het hoogste was, dat onze stamouders bezaten. Zoodoende blijft *ervaring* het punt van uitgang en ofschoon wij bij haar onmogelijk kunnen blijven stilstaan, en de ervaringskennis op zich zelf niets dan onsamenhangende verschijnselen geeft, moet de afgeleide kennis, welke het denkvermogen ons verschaft, steeds tot de ervaring terugkeeren en aan haar getoetst worden'[2].

Ondanks mijne oprechte bewondering voor de wijsbegeerte van den heer Betz moet ik eerlijk bekennen, dat ik uit deze plaats, waar het onderwerp opzettelijk besproken wordt, niet kan opmaken, wat de schrijver eigenlijk onder *ervaring* verstaat. Zinnelijke indrukken, aanschouwelijke voorstellingen, afgetrokken begrippen, mits zij niet al te omvangrijk zijn, alles schijnt ervaringskennis te heeten, waaraan de afgeleide kennis, die het denken ons zal verschaffen, getoetst moet worden. Of moeten de begrippen ook reeds aan de zoogenaamde ervaring getoetst worden? Dat zal wel de bedoeling zijn. Maar aan welke ervaring dan? Natuurlijk aan de zinnelijke indrukken en de aanschouwelijke voorstellingen. Maar moeten ook die

1 t.a.p., blz. 5.
2 t.a.p., blz. 6, 7.

voorstellingen, of liever haar inhoud, niet getoetst worden aan de indrukken, die volgens den schrijver meer oorspronkelijk zijn? De gezichtsgewaarwording, die een stoel mij geeft, is iets geheel anders dan mijne voorstelling van den stoel. Aan elken stand van den stoel ten opzichte van mijn oog moet een eigenaardige indruk beantwoorden, omdat de stoel in al die verschillende standen verschillende beelden op het netvlies vormt. Maar al die ontelbare indrukken wekken in mij de aanschouwelijke voorstelling van denzelfden stoel op. Zullen wij nu het eene afgeleide product, de aanschouwelijke voorstelling, wel vertrouwen, het andere afgeleide product, het begrip, niet? Dat kan de bedoeling niet zijn, want de aanschouwelijke voorstelling is zeer zeker dikwijls onwaar. Wij zien bijv. een rechten stok, die half in het water staat, krom, en de maan aan den horizont grooter dan bij andere standen. Maar moeten wij dan de onbedrieglijke ervaring alleen in den indruk zoeken, dien wij in de meeste gevallen volstrekt niet kennen, omdat wij hem niet kunnen isoleeren uit het zeer samengestelde product van oogenblikkelijke gewaarwordingen en herinneringen aan vroegere zielstoestanden, dat men waarneming noemt?

Ziedaar eenige vragen, die de schrijver zonder twijfel hoogst gemakkelijk kan beantwoorden, maar die hij tot nog toe niet ondubbelzinnig beantwoord heeft. Er is echter meer.

Reeds vernamen wij van twee *vermogens* van ‘den geest of de ziel’, het vermogen om aanschouwelijke voorstellingen uit indrukken te vormen, en dat om aanschouwelijke voorstellingen tot begrippen te verbinden. Beide worden samengevat onder den naam van het inductie-vermogen van den geest. Is echter de taak van het eerste niet, zooals men zegt, eene *synthese*, waarbij wij verschillende indrukken samenvatten tot de voorstelling van één enkel voorwerp, en de taak van het tweede eene *analyse*, die noodzakelijk aan het waarnemen van overeenkomst tusschen verschillende voorwerpen en het vormen van algemeene begrippen moet voorafgaan? Het zou moeilijk zijn twee meer verschillende werkzaamheden van den geest te noemen dan die, waardoor ik de zintuigelijke indrukken, die mijn hond mij geeft, tot de voorstelling van dien bepaalden hond vereenig, en de vergelijkende beschouwing van verschillende honden, waaruit ik mijn algemeen begrip van een hond afleid. Slechts de laatste stemt eenigszins overeen met wat men gewoonlijk *inductie* noemt. Doch dit in het voorbijgaan. Voorts spreekt de schrijver

nog opzettelijk van een deductie-vermogen, waardoor wij uit begrippen besluiten zullen afleiden over bijzondere gevallen en van een herinneringsvermogen, terwijl eindelijk nog het bewustzijn[1] en de rede[2] vermeld worden, zonder dat er duidelijk blijkt, welke taak die vermogens te verrichten hebben.

De menschelijke geest is dus volgens den schrijver tamelijk rijk aan vermogens. De vatbaarheid voor zintuigelijke indrukken is slechts één vermogen onder vele anderen. Één van tweeën moet nu waar zijn. *Of*, wij gelooven blindelings aan alles, wat de verschillende vermogens in onze ziel bewerken. *Of*, wij doen dit niet, maar onderwerpen de voortbrengselen van die vermogens, onze denkbeelden en meeningen, aan eene schifting. Maar kan iemand meenen, dat die schifting in onze overtuigingen bewerkt wordt door het vermogen om zinnelijke indrukken te ontvangen, een vermogen, dat van vergelijken en onderscheiden niets verstaat? Wordt het onderzoek verricht door een ander vermogen, dan moet dit vermogen even goed als de vatbaarheid voor indrukken een wezenlijk bestanddeel van den geest heeten. De zoogenaamde ervaring wordt dan opgebouwd door onze waardeering van de beteekenis der zinnelijke indrukken. Niemand gelooft dan ook onvoorwaardelijk aan die indrukken, en meent dat de wereld werkelijk groen is. omdat hij haar groen ziet, als hij een groenen bril opgezet heeft. Ieder vergelijkt zijne indrukken met elkander, met vroegere waarnemingen, met de waarnemingen van andere personen, en uit al die gegevens put hij zijne overtuiging. Waar is nu, moet ik al weder vragen, in het uiterst samengesteld proces, waardoor de mensch zijne kennis verkrijgt, de onvervalschte *ervaring*, waaraan hij die kennis zal moeten toetsen?

Op die vraag vinden wij bij den heer Betz evenmin een antwoord als bij andere ervaringswijsgeeren. Doch in de plaats daarvan heeft hij ons iets anders mede te deelen, dat vrij wat belangrijker is. Wij vernamen reeds vroeger, hoe wij ons volgens hem ‘kunnen voorstellen’, dat het vermogen om begrippen te vormen in het menschenras niet oorspronkelijk is, maar zich later gevormd heeft dan het vermogen om aanschouwelijke voorstellingen te verkrijgen. Iets dergelijks kunnen wij ons immers ook ten aanzien van al de andere vermogens ‘voorstellen’? Levert niet de evolutie-leer eene verklaring van alles wat denkbaar

1 blz. 10.
2 blz. 31, 40.

is, en van wat ondenkbaar is evenzeer? Wij ‘kunnen ons voorstellen’, dat onze voorouders in der tijd op vier pooten liepen en niets anders deden dan indrukken ontvangen; dat zij in latere tijdperken, nog steeds op vier pooten loopende, tot aanschouwelijke voorstellingen kwamen; dat zij na vele generatie's zich aanwenden het hoofd rechtop te dragen, op twee beenen te loopen en begrippen te vormen. En als wij ons dit alles kunnen voorstellen, behoeven wij dan nog te vragen, met welken toetssteen de hedendaagsche mensch de juistheid zijner overtuigingen onderzoekt? Onze vierbeenige voorouders moeten dien toetssteen in den zinnelijken indruk gezocht hebben; derhalve doen wij het ook.

Zou men gelooven, dat bekrompen bedillers, die geen oog hebben voor bondigheid en diepte van redeneering, zich door deze logica niet geslagen achten? Hoe kunnen zelfs onze vierbeenige voorouders - zeggen zij - het criterium der waarheid in den zinnelijken indruk gezocht hebben, als die indruk evenmin waar als onwaar wezen kan? Waarheid kan alleen gevonden worden in voorstellingen en bestaat in de overeenstemming tusschen de voorstelling en haar voorwerp. Pijn te gevoelen, licht te zien, gewaarwordingen te hebben is niet waar en ook niet onwaar. Waar en onwaar kan alleen de meening zijn, dat men pijn voelt en dat men licht ziet. Maar die meening of voorstelling is iets geheel anders dan de zinnelijke indruk zelf. Zeer dikwijls bestaat de zinnelijke indruk zonder de correspondeerende meening en omgekeerd. Is het dan geen zonderling misverstand, als men in den zinnelijken indruk de kenbron en het criterium der waarheid wil zoeken?

Wie werkelijk voor de evolutie-leer den eerbied gevoelt, dien zij thans bij velen wekt en dus zeker verdient, geeft op zulke opmerkingen geen antwoord. De schrijvers, die ze kunnen maken, toonen door hun peinzen over onderwerpen, welke niets te maken hebben met zintuigelijke ervaring, dat zij nog besmet zijn met het gif der transcendente wijsbegeerte. Zij zijn behept met een verstandelijk *atavisme*, even als de dieven volgens de vernuftige onderstelling van Betz met een zedelijk *atavisme* ter wereld gekomen zijn. Even als wij de laatsten, volgens hem, in de gevangenis zetten, omdat wij gewoon zijn onze antiquiteiten in opzettelijk daartoe bestemde gebouwen te bewaren, zoo verdienen ook de eersten in een museum te worden opgesloten. Dit is niet alleen wenschelijk in het belang van de

liefhebbers van rariteiten, maar ook volstrekt noodig voor het welzijn der geheele maatschappij. Want zoolang zij recht van spreken hebben, kan de evolutie-leer in de openbare meening onmogelijk zoo hoog geschat worden, als zij van nature verdient.

Met de leer, dat de ervaring onze eenige kenbron is, verbindt de heer Betz eene andere, tot welker beschouwing ik thans overga. De ervaring zal ons niet anders leeren kennen dan *phaenomena*, terwijl de *noumena* voor ons verborgen blijven. 'De aanschouwelijke voorstelling' - zegt de schrijver - 'die wij van de wereld buiten ons bezitten, is anders, dan die wereld is, onafhankelijk van onzen geest'[1]. 'De werkelijkheid buiten onzen geest en onafhankelijk van dezen is dus de *noumenale;* die, welke wij kennen, de *phaenomenale*'[2]. Voorts zal de *noumenale* wereld datgene zijn, 'wat in onzen geest voorstellingen opwekt'[3]. Maar die *noumenale* wereld, of dit *noumen* - want de schrijver weet zeker dat het eene eenheid is - blijft ons geheel onbekend; wij kennen niet anders dan *phaenomena*. Immers, de zinnelijke indrukken zijn voortgebracht door de werking van het *noumen* op den waarnemenden geest, en moeten dus in aard geheel van het *noumen* verschillen; de aanschouwelijke voorstellingen zijn niets anders dan groepen van indrukken; de afgetrokken begrippen zijn onvolledige aanschouwelijke voorstellingen, waarin het gemeenschappelijk bestanddeel van eenige voorstellingen afzonderlijk gedacht wordt. Het *noumen* kan dus in geen van de drie voorkomen, en onze geest heeft geen andere taak dan de verschijnselen of *phaenomena* tot eene samenhangende ervaring te verbinden.

Ziedaar de leer van den heer Betz, voor zoover een negentiende-eeuwsch lezer haar vatten kan. Hij is ten volle overtuigd, dat de bedoelde lezers bevooroordeeld zijn, en zal mij dus wel ten goede houden, dat ik in zijne leer leemten en tegenstrijdigheden ontdek. Moge de vermelding van enkele daarvan hem aansporen, wat meer te rekenen op de onverstandigheid van het hedendaagsch publiek.

Laat ons aannemen, dat er niets tegen het bovenstaande is in te brengen, dan volgt er dadelijk uit, dat wij menschen wel degelijk iets kennen in denzelfden vorm, waarin het bestaat.

1 t.a.p., blz. 84.
2 t.a.p., blz. 85.
3 t.a.p., blz. 85.

Dit zijn onze gewaarwordingen of indrukken, zooals Betz ze noemt, en vele andere zielstoestanden, die wij hier echter stilzwijgend moeten voorbijgaan. Niet al die gewaarwordingen spreken ons van eene wereld buiten den geest, en vele, die het wel doen, kunnen ook op zich zelf beschouwd worden, zonder dat men let op de voorstelling eener buitenwereld, waartoe zij onder bepaalde omstandigheden aanleiding kunnen geven. Dat ik op 't oogenblik den indruk van de witte kleur ontvang, blijft ook bij Betz' beschouwing eene volstrekte waarheid, al is er wellicht geen wit voorwerp buiten mijn geest. Nu kan men wel niet zeggen, dat die gewaarwording onafhankelijk van den geest bestaat, en Betz zal daarom te recht zeggen, dat zij geen *noumen* is. Doch wat voor heil steekt er in dien geleerden naam, dien Kant liever nooit had moeten gebruiken? De mensch wenscht de dingen te leeren kennen, zooals zij werkelijk zijn, en het is hem volmaakt onverschillig, of hij die werkelijke dingen *noumena* mag heeten. Sluit de heer Betz hem den toegang tot de dingen, die buiten zijn geest liggen, af, dan zal hij zich troosten met de gedachte, dat er ook in ons binnenste een *Universum* is, en zal hij te weten willen komen, welke eigenschappen dit *Universum* werkelijk heeft. Het is algemeen bekend hoe jammerlijk die pogingen mislukt zijn. De bewering, dat wij de ware natuur of het eigenlijk wezen van onzen geest evenmin kennen als die van de voorwerpen buiten ons, is reeds lang eene gemeenplaats geworden. Maar hoe zullen wij de menschheid terughouden van het hernieuwen harer pogingen om den geest in zijne waren aard te leeren kennen door haar met den heer Betz voor te houden, dat wij de dingen *buiten* ons niet kunnen waarnemen, zooals zij werkelijk zijn?

Men weet nu eenmaal, dat ik mij pijnlijk bewust ben van mijn negentiende-eeuwsch onverstand, en het is dus zeer mogelijk, dat ik mij bedrieg - maar ik zou haast denken, dat Kant dit onderwerp veel volledíger behandeld heeft dan Betz. Hij ontkent de volstrekte waarheid van elke voorstelling, die wij aan gewaarwordingen vastknoopen, hetzij nu die voorstelling de zoogenaamde buitenwereld of wel onzen eigen geest betreft. Hierin ligt het hoofdkenmerk, dat zijn idealisme van dat van Descartes en van Berkeley onderscheidt. Betz daarentegen kan moeielijk ontkennen, dat wij den geest zelf kennen, zooals hij werkelijk *is*, en niet slechts, zooals hij zich aan ons *vertoont*. Wel zegt hij herhaaldelijk dat het subject (d.i. de geest, voor zooverre hij

waarneemt) niet hetzelfde is als de *noumenale* werkelijkheid, ‘daar het juist door zijne wisselwerking met haar de verschijnselen doet geboren worden’[1]. Want al nemen wij aan dat dit waar is - waartoe niets ons dwingt dan eene toepassing van de wet der causaliteit buiten het gebied der ervaring, d.i. volgens Betz buiten het gebied, waarop zij gevonden is en gelden mag - wat kan het ons ten slotte schelen, of wij de *noumenale* werkelijkheid kennen, als het ons maar mogelijk is iets, wat het dan ook zij, naar waarheid te kennen? Wel beweert Betz op eene andere plaats dat het subject ook ‘een voortbrengsel van het *noumen*’[2] is. Maar daar dit voortbrengsel niet evenals de *phaenomena* door de werking van het *noumen* op het waarnemend subject ontstaat, hebben wij geen reden om ons wantrouwen aan de volstrekte waarheid der verschijnselen ook uit te strekken over het subject-zelf, dat blijkbaar volgens de beginselen van Betz geen *phaenomeen* mag heeten, maar een ander ‘voortbrengsel van het *noumen*’ zijn moet.

Wij hebben ons in de bovenstaande beschouwing geplaatst op het standpunt van den heer Betz, die recht meent te hebben tot het aannemen van *noumena*, die de oorzaken der *phaenomena* zijn. Bij nader beschouwing blijkt echter dat dit recht uiterst twijfelachtig is. Het begrip van oorzaak is ons volgens hem alleen door de ervaring bekend geworden[3]. Hoe kan het ons dan leiden tot het denken aan *noumena*, die voor de ervaring geheel ontoegankelijk zijn? Een van tweeën is zeker. *Of* de ervaringskennis wijst ons op een standvastigen samenhang tusschen oorzaken en gevolgen. Maar dan hebben wij geen enkele reden om aan oorzaken buiten de ervaring te denken. *Of*, de ervaringskennis wijst ons wel nu en dan, maar niet altijd, op oorzakelijken samenhang der verschijnselen. Dan geldt de wet der causaliteit niet algemeen - tenzij men eene kennis, die niet door ervaring verkregen is, aanneme, wat Betz niet doet - en het is eene dwaasheid haar toe te passen in gevallen, waarin zij misschien in 't geheel niet toegepast moet worden. Daarom is het geheele begrip van eene oorzaak der verschijnselen, die zelve geen verschijnsel is, in eene ervaringswijsbegeerte een onhoudbaar denkbeeld, en wij zien dan ook dat Mill en Bain dat denkbeeld verwerpen.

1 t.a.p., blz. 181.
2 t.a.p., blz. 178.
3 t.a.p., blz. 63.

Betz volgt hun voetspoor niet, maar gelooft vast aan het bestaan van een niet-phaenomenale oorzaak der verschijnselen, die echter voor den mensch totaal onkenbaar zijn zal. ‘Elke bewering, elke meening, elk vermoeden, elke opvatting en elk geloof omtrent de *noumenale* werkelijkheid is *even* dwaas’[1]. Toch meent en beweert hij allerlei dingen over dat onkenbare *noumen*. Hij zegt uitdrukkelijk dat het *noumen* onze zinnelijke indrukken veroorzaakt, dat het subject een voortbrengsel van het *noumen* is; hij spreekt van de *noumenale* ‘oneindigheid’, waarvan het ‘oneindig Zijn’, dat weldra ter sprake komt, een beeld wezen zal[2]. Zoo wreekt zich de zonde tegen het empirisch beginsel door eene schreeuwende tegenstrijdigheid.

De consequentie eischt van den heer Betz, dat hij òf de ervaringswijsbegeerte òf het geloof aan *noumena* opgeve. Bij Kant heeft de onderscheiding tusschen *phaenomena* en *noumena* een verstaanbaren zin. *Phaenomena* zijn de voorwerpen onzer zinnelijke aanschouwing, *noumena* de voorwerpen eener zuiver verstandelijke aanschouwing, die echter bij nader inzien in de werkelijkheid blijkt te ontbreken. De dingen buiten ons, die onze indrukken zullen bewerken, heeten bij Kant ‘Dinge an sich’, en worden ook op sommige plaatsen door hem ‘noumena’ genoemd. In den laatsten zin, dus als synoniem met ‘Dinge an sich’, wordt het woord gewoonlijk door latere schrijvers en ook door Betz gebruikt. De vraag, in hoeverre Kant gelijk had met, ten eerste, ‘Dinge an sich’ aan te nemen, en, ten tweede, die dingen voor de oorzaken onzer gewaarwordingen te houden, staat in al te nauw verband met de moeilijkste vraagstukken der wijsbegeerte om haar hier te bespreken. Dat echter iemand, die al onze kennis uit de zoogenaamde ervaring afleidt, niet den minsten grond heeft aan ‘dingen op zich zelf’ te gelooven, is in de voorgaande bladzijden, naar ik hoop, zoo duidelijk bewezen, als de beperkte ruimte toelaat.

II.

Na de grondslagen beschouwd te hebben, waarop de wijsbegeerte van den heer Betz steunt, gaan wij ons verlustigen met het doorwandelen van het heerlijk gebouw, dat daarboven verrijst. Was er aan den eenen kant veel nevelachtigs en onbestemds

1 t.a.p., blz. 100.
2 t.a.p., blz. 100.

in zijne denkbeelden over den oorsprong der kennis, was aan de andere zijde zijne leer van de *noumenale* werkelijkheid niet vrij van tegenstrijdigheden - men bedenke, dat nevelachtig te zijn en zich zelf tegen te spreken, zoo niet wezenlijke dan toch vrij algemeene kenmerken van den wijsgeer zijn, en dat het dus eene verdienste van onzen schrijver kan heeten, dat hij die kenmerken in vrij hoogen graad vertoont. Wie niet tevreden is met deze uitlegging, zal echter zonder twijfel alle bedenkingen laten varen, wanneer hij kennis maakt met de denkbeelden, die uit zoo nevelachtige en tegenstrijdige beginselen worden afgeleid.

Wij hebben zoo even vernomen dat ‘de aanschouwelijke voorstelling, die wij van de wereld buiten ons bezitten, anders is dan die wereld is, onafhankelijk van onzen geest.’ Ook hoorden wij reeds het een en ander over de onderscheiding tusschen phaenomena en noumena. Thans moeten wij den aard der zoogenaamde phaenomena nauwkeuriger leeren kennen. ‘Datgene, wat in onzen geest voorstellingen opwekt, den prikkel in physiologischen zin, kan men met Kant het *noumen* heeten; wat onze geest er van maakt, zijn de *phaenomena* of verschijnselen’[1]. Uit deze en uit andere plaatsen volgt, dat de phaenomena van den schrijver *zielstoestanden* moeten zijn. De zoogenaamde noumena prikkelen den geest, wekken daarin indrukken, en de geest ‘maakt’ daaruit phaenomena. Daar nu de geest blijkbaar niets dan zielstoestanden maken kan, moeten de phaenomena zielstoestanden zijn.

Bij voortgezette studie bemerkt men echter dat de schrijver twee soorten van phaenomena onderscheidt, ofschoon hij die soorten niet opzettelijk noemt en nog minder op het onderscheid tusschen hen wijst. Wij vinden toch bij hem de volgende duistere stelling door cursieven druk als bijzonder gewichtig aangewezen: ‘Aan den inhoud onzer begrippen beantwoordt geen zelfstandige phaenomenale werkelijkheid’[2]. Ter opheldering daarvan zegt hij het volgende: ‘Deze stelling drukt... de alledaagsche waarheid uit, dat wij in de wereld buiten ons *honden* ontmoeten, maar niet het vleesch geworden begrip *hond; zoogdieren*, maar niet het begrip *zoogdier*, enz.’ Dus moet er aan de aanschouwelijke voorstelling wel eene ‘zelfstandige phaenomenale werkelijkheid’ beantwoorden, daar wij wel bepaalde honden en andere stoffelijke voorwerpen ontmoeten. Die voorstelling is derhalve iets anders dan het stoffelijk voorwerp zelf, schoon beide ver-

1 t.a.p., blz. 85.
2 t.a.p., blz. 92.

schijnselen zijn. Want als zij identisch waren, hoe zouden zij dan aan elkander kunnen ‘beantwoorden’? Derhalve onderscheidt Betz, zonder dit zoo duidelijk te zeggen, als wij zouden wenschen, tweeërlei soort van verschijnselen: stoffelijke voorwerpen in de ruimte en voorstellingen in den geest. Zulk een onderscheid moet men trouwens wel aannemen, tenzij men in vleeschelijke honden geen verschijnselen maar noumena mocht willen zien[1], of wel beweren dat mijne voorstelling van een hond die hond zelf is. Beide soorten van verschijnselen moeten echter blijkens het voorgaande zielstoestanden zijn. Het klinkt wel wat vreemd, een vleeschelijken hond een zielstoestand te hooren noemen, maar de logica dwingt er ons in Betz' systeem toe, en als wij bedenken, hoe bitter weinig wij weten en hoe wonderlijk de wereld is, dan zullen wij verstandig doen met ons niet al te sterk tegen die bewering uit te laten. Vele schrandere denkers hebben dezelfde meening verkondigd en wij vermelden haar dan ook niet als een nieuw denkbeeld van den heer Betz, maar alleen als een resultaat van zijne leer, dat hij, naar het ons voorkomt, niet duidelijk genoeg op den voorgrond plaatst.

Evenmin als wij nu onze lagere begrippen in den vleesche buiten ons waarnemen, even zoo min vinden wij iets in de stoffelijke wereld, dat aan onze hoogere begrippen beantwoordt. Wij nemen geen vleeschgeworden begrip zoogdier, geen stoffelijke vertegenwoordigers van het begrip organisme waar. Dit alles wordt door Betz met groote scherpzinnigheid aangewezen, en de meest verharde bestrijder van nieuwigheden moet erkennen, dat hij daarin gelijk heeft. Derhalve kan ook het hoogste begrip, het ‘eindbegrip’, geen zelfstandige phaenomenaliteit bezitten.

1 Tot die meening helt de heer Betz nu en dan over. Zoo schrijft hij bijv. op blz. 217, dat het woord bloemkool ‘op wijsgeerig gebied... niets anders te kennen geeft dan een gedeelte van het *noumen*, hetwelk met het subject, d.i. met een ander, *subjectiviteit* bezittend deel van het *noumen*, in wisselwerking getreden, daarin de voorstelling opwekt, die een zeker aantal individuen overeengekomen zijn met den naam *bloemkool* te bestempelen.’
Volgens de eerste helft van dezen volzin beteekent het woord *bloemkool* ‘een gedeelte van het *noumen*’, d.i. toch zeker iets *noumenaals;* volgens de tweede helft eene ‘voorstelling’, d.i. toch zeker iets *phaenomenaals.* Beide te gelijk kan de bloemkool echter moeilijk zijn, daar zij dan volgens vroegere definitie's zoowel onafhankelijk van den geest als afhankelijk van den geest zou moeten wezen. Daar nu de beschouwing van de bloemkool als phaenomeen beter overeenstemt met de leidende gedachte van Betz wijsbegeerte, heb ik gemeend zijne verzekering, dat bloemkool ook de naam van een deel van het *noumen* is, voor eene vergissing te mogen houden. Misschien schuilt er echter een diepe zin achter, die mij ontgaat.

Met andere woorden: het oneindig Zijn - want dit is volgens den schrijver de inhoud van het eindbegrip - het oneindig Zijn bestaat niet. Wij komen tot dat begrip door alle bepalingen uit de aanschouwelijke voorstellingen weg te denken, maar dat begrip is eene schepping van ons ontledend verstand, waaraan, volgens de leer van den schrijver, geen werkelijkheid beantwoordt.

Onwijsgeerige spotters zullen waarschijnlijk beweren, dat een oneindig Zijn, dat uit zijn aard niet bestaan kan, het toppunt van ongerijmdheid uitmaakt. Wie beter ingelicht is, weet dat men Hegel jaren lang bewonderd heeft over het 'zijn = Niet-zijn'. Wij behoeven ons dan ook niet te verwonderen, als wij Betz zien verklaren, dat het oneindig Zijn IS[1], en hem daarover zien spreken alsof het iets anders ware dan een abstract begrip, waaraan volgens zijne leer geen werkelijk ding beantwoordt. Hoe duidelijk toch uit die leer volgt dat het oneindig Zijn *niet* bestaat, wat zou zulk een Zijn anders kunnen doen dan *wel* bestaan? Wat *is*, dat *is* toch, en is het oneindig Zijn niet datgene, wat in de hoogste mate *is*?[2].

Als ik mij eene opmerking durfde veroorlooven, zou ik voorstellen den inhoud van het eindbegrip liever het *zijnde* of het *wezen*, dan het *zijn* te noemen. Doch die zaak is van weinig belang. Liever wenden wij ons tot eene vernieuwde beschouwing van de diepte der kennis, die in het 'eindbegrip' ligt opgesloten. Om den lezer niet te overstelpen door al de nieuwe gezichtspunten, die het oplevert, heb ik hierboven, zonder er iets bij op te merken, den inhoud van het eindbegrip met Betz het 'oneindig Zijn' genoemd. Dat het eindbegrip niets anders kan zijn dan het *zijnde* of het *wezen*, of als men wil, het *zijn*, kan ook een middelmatig verstand zelf nog wel vinden.

1 t.a.p., blz. 367. De capitale letters zijn van den heer B. en moeten waarschijnlijk dienen om den lezer een denkbeeld te geven van den hoogen graad van werkelijkheid, waarin zich het niet-bestaande oneindig Zijn verheugt.

2 Misschien is de bedoeling van den heer B., dat wij op alle plaatsen, waar hij zegt dat de oneindige inhoud van het eindbegrip *niet* bestaat, zullen denken aan het phaenomenale 'oneindig Zijn', terwijl wij onder dat 'oneindig Zijn' het noumen moeten verstaan, wanneer hij beweert dat het *wel* bestaat. Voor die opvatting zouden enkele bewijsplaatsen zijn aan te voeren. Ik mag echter niet aannemen, dat hij zonder eenige reden twee totaal verschillende dingen, het phaenomenale heelal en het noumen, met één enkelen naam bestempelt, en zoodoende moedwillig aanleiding geeft tot verwarring. Liever geloof ik dat ik die bewijsplaatsen verkeerd versta, en dat de schrijver met zijn 'oneindig Zijn' altijd wil blijven op het gebied der verschijnselen. Daar alleen is het werkelijk op zijne plaats.

Maar hoeveel scherpzinnigheid is er niet noodig om zonder fout te bewijzen, dat dit Zijn oneindig is! Ziehier de weg, waarlangs de schrijver tot dit belangrijk resultaat komt.

De aanschouwelijke voorstelling doet ons steeds slechts bepaalde voorwerpen kennen... ‘terwijl de inhoud van een begrip, als van het bepalende (de *accidenten*) ontdaan, tegenover de verschijnselen, waaruit het begrip is afgeleid, iets onbepaalds is’[1]. Het begrip hond is minder rijk aan kenmerken dan de voorstelling van den een of anderen hond. Want het bevat slechts de kenmerken, die aan alle honden gemeen zijn. Het begrip zoogdier is nog meer onbepaald dan het begrip hond, het begrip dier is nog minder bepaald en het eindbegrip moet zoo onbepaald mogelijk zijn. Natuurlijk; van het *zijnde* laat zich niets anders zeggen dan dat het *is*, of volgens de leer van Betz, dat het *niet is*.

De eigenaardigheid van zijne wijsbegeerte bestaat natuurlijk niet in de bovenstaande beweringen, maar in iets anders, waardoor zij uit de onbepaaldheid van het eindbegrip, d.w.z. uit het ontbreken van alle eigenschappen, onmiddellijk tot zijne oneindigheid besluit. Betz houdt de uitdrukkingen ‘onbepaald’ en ‘oneindig’ voor synoniemen. Daar ik geen enkelen grond voor die meening kan ontdekken, en haar bestaan mij dus wijst op eene toekomstige evolutie van den menschelijken geest, waarvan de stoutste phantasie niet zou durven droomen, vervult zij mij met stomme bewondering. Zijn er meer verschillende dingen te bedenken dan de onbepaaldheid van een begrip, dat een ruimen omvang heeft, en de oneindigheid of het niet begrensd zijn in tijd of ruimte? Zoo schijnt het ons, maar ons nageslacht zal die woorden voor synoniemen aanzien, en de heer Betz doet het nu reeds.

‘De uitdrukkingen *bepaald* en *onbepaald* moeten opgevat worden in haar meest letterlijken zin, in dien van *beperkt* en *onbeperkt, begrensd* en *onbegrensd*, en geven derhalve te kennen, dat hetgeen, waarop zij toegepast worden, al of niet door palen, perken of grenzen van iets anders gescheiden is. Iedere afzonderlijke hond is iets bepaalds, iets beperkts; een hond is begrensd, eindig derhalve; daar hij van achteren in het puntje van zijn staart, van voren in zijn snuit eindigt; maar de inhoud van het begrip *hond* zou, indien er geen andere verschijnselen dan honden waren, onbepaald of oneindig wezen’[2].

1 t.a.p., blz. 96.
2 t.a.p., blz. 96

Heeft Betz wellicht met zijne oneindigheid slechts aan onbepaaldheid in den gewonen zin gedacht, schoon de geciteerde woorden daartegen pleiten? Och neen; hij verstaat onder oneindigheid hetzelfde, wat iedereen daaronder verstaat, het niet begrensd zijn in ruimte of tijd. Opzettelijk betoogt hij, dat de inhoud van het eindbegrip oneindig is in de ruimte en in den tijd, omdat hij geheel onbepaald is[1]. Dus is zijne wijsbegeerte wel degelijk zoo geavanceerd als ik zooeven onderstelde, en ziet identische begrippen in wat ons tot op heden volslagen ongelijksoortig voorkwam.

Aan de oneindigheid van den inhoud van het eindbegrip knoopt zich nog een ander bezwaarlijk vraagstuk. Vroeger hebben wij vernomen dat er aan den inhoud van onze begrippen geen zelfstandige phaenomenale werkelijkheid beantwoordt. Het bleek ons verder dat die zelfstandige phaenomenale werkelijkheid door Betz werd toegekend aan de stoffelijke voorwerpen, die wel is waar slechts verschijnselen zijn, maar toch volgens hem op de bedoelde soort van werkelijkheid aanspraak kunnen maken. Wat moeten wij nu te dezen aanzien denken van den inhoud van het eindbegrip, het oneindig Wezen? Als inhoud van een begrip heeft het geen zelfstandige phaenomenaliteit. Het bestaat niet buiten den geest in den zin, waarin de stoffelijke voorwerpen daarbuiten bestaan. Maar toch is het oneindig in de ruimte. Dit is nog wel zoo wonderspreukig als de vroegere conclusie, dat een vleeschelijke hond een zielstoestand zijn moet. Het vraagstuk is mij te zwaar, en ik moet erkennen, dat ik mij buiten staat voel licht te zien in deze duisternis. Een feit, dat wellicht geschikt is betere denkers den weg te wijzen in dezen doolhof, wil ik niet verzwijgen. Het is zeker dat onze schrijver sommige van onze voorstellingen voor deelbaar houdt. Zoo zegt hij bijv. in zijne beschouwingen over de éénheid van het zelfbewustzijn: ‘Ook het kooltje (vuur) als uitgebreidheid, als stof, bestaat slechts in onzen geest, en toch is *deze* voorstelling niet ondeelbaar’[2]. Dit is een van die haastig ter neer geschreven opmerkingen, waaruit de oplettende lezer een schat van nieuwe waarheden kan opdelven, die de kwistige schrijver voorbijgaat. Het is toch duidelijk, dat, wanneer wij van deelbare voorstellingen mogen spreken, omdat het kooltje

1 t.a.p., blz. 111.
2 t.a.p., blz. 70.

deelbaar is, wij ook gelooven moeten aan zware, warme, stoffelijke voorstellingen, omdat het kooltje zwaar, warm en stoffelijk is. Doch het ontbreekt ons thans aan tijd en plaats om deze goudmijn te ontginnen. Delven wij er alleen de stelling uit op, dat, als een voorstelling deelbaar kan wezen, zij ook wel uitgebreidheid moet kunnen bezitten. Wellicht is het niet geheel onmogelijk langs dezen weg te verklaren, hoe het ‘oneindig Zijn’ onbegrensd kan zijn in de ruimte, schoon het niet op dezelfde wijze als de stoffelijke voorwerpen buiten den geest bestaat.

Liet de ruimte het toe en vreesde ik niet den lezer al te zeer te vermoeien, dan zou ik nog lang kunnen spreken over de diepzinnigheden van het ‘eindbegrip’. Ik hoop echter met het voorgaande velen te hebben opgewekt om nader kennis te maken met iets, dat zoo echt wijsgeerig is als een oneindig Zijn, dat niet bestaat; een Zijn, dat zich onbegrensd uitstrekt in de ruimte, schoon het vooreerst in het geheel niet bestaat, en ten tweede niet bestaat op de wijze, waarop de dingen buiten ons bestaan.

Hoe grootsch echter het eindbegrip ook wezen moge, de schrijver moest gevoelen, dat men er eigenlijk bijzonder weinig aan had, aangezien het uit zijn aard geheel onbepaald is en men er dus hoegenaamd niets van zeggen kan, dan dat het geheel onbepaald is. Wel houdt hij den inhoud daarvan ook voor oneindig, maar, gelijk wij zagen, schijnt hij redenen te hebben om te meenen, dat het begrip desalniettemin volkomen onbepaald blijft. Er moest natuurlijk iets meer van het eindbegrip gezegd worden dan dat het geheel onbepaald is. Wel kan men er niets van zeggen, zonder het te bepalen en dus zonder op te houden van het eindbegrip te spreken. Maar wat zou er van het wijsgeerig stelsel geworden zijn, als men in het begin bleef steken, omdat men slechts de keus had van òf standvastig te zwijgen, òf te spreken ten koste van eene tegenstrijdigheid? Nog nooit is er een wijsgeer geweest, die onder zulke omstandigheden het zwijgen heeft verkozen.

Veel wordt er ons trouwens over het eindbegrip niet medegedeeld. Wij vernemen dat het ‘de eenheid van stof en kracht’ is. De schijver doorloopt achtereenvolgens de natuurkundige, de scheikundige, de physiologische en de psychische verschijnselen. Bij elk verschijnsel neemt hij stof en kracht waar, en derhalve verklaart hij ‘stof en kracht voor den in-

houd van het gezochte eindbegrip'[1]. Het is duidelijk dat hij desverkiezende nog een stap verder had kunnen gaan. De begrippen *stof* en *kracht* kunnen samengevat worden in het hooger begrip van het *zijnde* of het *wezen*. Nauwgezette lieden zullen zelfs beweren, dat hij dien stap had moeten doen, want dat hij alleen daardoor tot het ware eindbegrip kon geraken. Ik kan het niet tegenspreken. Maar als die strenge zedemeesters eens wisten, welke vruchten een schrander brein van die ééne logische fout kan trekken, dan zouden zij zich niet zoo Rhadamantisch aanstellen. Het kerkgeloof verliest daardoor zijn persoonlijken God onherroepelijk; de transcendente wijsbegeerte wordt eindelijk voor goed geslagen en Spinoza heeft toch gelijk gehad, hoe onhoudbaar zijne redeneeringen ook zijn mogen.

Wij kunnen slechts enkele van de resultaten mededeelen, die de schrijver uit zijne vereenzelviging van stof en kracht met den inhoud van het eindbegrip afleidt. Trachten wij daarbij ter wille van de schoonheid dezer resultaten te vergeten, dat zij hun aanzijn danken aan eene valsche redeneering.

'De uitkomsten der twee eerste afdeelingen' - zoo leert Betz - 'vloeien dus' - d.i. door de genoemde logische fout - 'ineen en wij verklaren stof en kracht voor den inhoud van het gezochte eindbegrip. Alles wat wij van dien inhoud, vóórdat wij wisten welke hij wezen zou, hebben leeren kennen, moeten wij nu ook zonder aarzelen toepassen op hetgeen ons gebleken is die inhoud te zijn. Men mag beproeven de uitkomsten der eerste afdeeling, of die der tweede, of die van beiden te weerleggen, maar mislukt dat, dan zal men willens of onwillens deze derde afdeeling, voor zoover zij uit de beide andere is afgeleid, dienen aan te nemen. Eene redeneering mag en moet, indien zij valsch is, verworpen worden; maar of zij ons in hare uitkomsten teleurstelt of niet, is volmaakt onverschillig, daar men niet redeneert om vooroordeelen te bevestigen, maar om zijn brein er van te ontlasten. Wie er geen last van heeft kan ze natuurlijk behouden, maar voor, met of door hem behoeft dan eigenlijk ook niet geredeneerd te worden'[2].

Deze min of meer plechtige inleiding staat hier niet zonder goede redenen. Werkelijk zal weldra het laatste oordeel over het geloof en de transcendente wijsbegeerte worden uitgesproken. Eerst wordt het *dualisme* afgemaakt.

1 t.a.p., blz. 185.
2 t.a.p., blz. 185.

‘Wanneer, zooals gebleken is, stof en kracht den inhoud van het eindbegrip uitmaken, vervalt reeds dadelijk de aanmerking, dat stof en kracht een *dualistische* voorstelling is. Als inhoud van het eindbegrip zijn zij oneindig en dus één, daar zij in het tegenovergestelde geval elkaar wederkeerig zouden bepalen, begrenzen of beperken’[1].

De schranderheid van dit betoog moet een ieder vervullen met diepe bewondering voor de vernuftigheid van 's menschen geest. Eerst worden stof en kracht, schoon twee uiterst verschillende dingen, die blijkbaar onder het hooger begrip van het *zijnde* gebracht kunnen worden, *gezamenlijk* tot den inhoud van het eindbegrip gemaakt. En daarop wordt uit de oneindigheid en de éénheid van dien inhoud de éénheid van stof en kracht afgeleid. Wij oordeelen niet, maar bewonderen alleen. Slechts ter verduidelijking merken wij op, dat de éénheid van stof en kracht, daar zij de eenheid van het eindbegrip is, geen *vereeniging* of *verband* kan beteekenen, omdat die betrekkingen in het geheel onbepaalde eindbegrip niet kunnen voorkomen. Die éénheid kan niet anders zijn dan *eenzelvigheid* (identiteit) en *eenigheid* (numerieke eenheid).

Thans is de beurt gekomen aan het geloof aan een Schepper der wereld.

‘In de tweede plaats is de eenheid van stof en kracht even onbepaald in den tijd als in de ruimte. Zij is eeuwig en heeft dus geen oorzaak buiten haar zelve. Dit volgt trouwens reeds uit hare oneindigheid of onbepaaldheid in de ruimte, want lag haar oorzaak buiten haar, dan zouden oorzaak en gevolg elkaâr wederkeerig begrenzen, en geen van beiden dus oneindig zijn kunnen’[2].

Daaruit volgt natuurlijk dat men verkeerd doet aan eene oorzaak der wereld te gelooven. Velen hebben hetzelfde beweerd, maar men moet erkennen, dat het bewijs van die stelling zelden op zoo bondige wijze geleverd is.

Wat ons verwondert, is dat de schrijver, na deze en andere schoone gevolgen te hebben afgeleid uit het vernuftig denkbeeld om den inhoud van het eindbegrip niet alleen te zoeken in het *zijnde*, dat het eindbegrip is, maar ook in stof en kracht, die het niet zijn, nog vragen kan: ‘Wat heeft men nu aan die eenheid van stof en kracht; wat verklaart zij’[3]? Zij ver-

1 t.a.p., blz. 186.
2 t.a.p., blz. 186.
3 t.a.p., blz. 346.

klaart natuurlijk alles, want zij is wel niet het eindbegrip, maar zij is door eene handige bewerking in de plaats van het eindbegrip gesteld en moet dus in de plaats daarvan alles verklaren. Ware het ‘eindbegrip’ opgetreden in zijne werkelijke gedaante, als het onnoozele *zijnde*, dan zou ieder hebben ingezien, dat er met dit begrip zonder inhoud niets aan te vangen is. Maar nu het den vorm leent van de eenheid van stof en kracht, nu men voorts met behulp van eenige vergeeflijke zonden tegen de logica aan die eenheid oneindigheid in ruimte en tijd kan toeschrijven, nu men eindelijk ook wel eens het oog kan sluiten voor het feit, dat de bedoelde eenheid *identiteit* moet wezen en haar voor de goede gemeente als *vereeniging* kan laten dienst doen - nu verkrijgt men eene heerlijke pleitrede voor de tweeslachtige richting, die zich in onze eeuw den naam van het materialisme heeft aangematigd en die de schrijver voor de variatie thans weder eens monisme noemt. Geen vrije wil, geen doelmatigheid in de wereld, geen Schepper, geen onsterfelijkheid, geen zedelijkheid, die iets anders is dan onbewust geworden zelfzucht - ziedaar eenige der ontkenningen, die onmiddellijk voortkomen uit het vernuftig ‘eindbegrip’.

Dit alles nauwkeurig te bestudeeren en den wijsgeerigen geest van den schrijver niet te bewonderen, is natuurlijk eene onmogelijkheid. Bewondering is eene alleraangenaamste gewaarwording. Evenwel, zij kan de maat te buiten gaan, en daar ik vrees, dat dit met sommige lezers ten aanzien der jong-hollandsche wijsbegeerte het geval zou kunnen zijn, veroorloof ik mij enkele aanmerkingen te maken.

> Nichts ist vollkommen hier auf dieser Welt.
> Der Rose ist der Stachel beigesellt;
> Ich glaube gar, die lieben holden Engel
> Im Himmel droben sind nicht ohne Mängel.
>
> Die bravste, klügste Kuh kein Spanisch weiss,
> Wie Massmann kein Latein - Der Marmorsteiss
> Der Venus von Canova ist zu glatte
> Wie Massmanns Nase viel zu hässlich platte.

Kan het ons dan verwonderen dat ook in het opstel van den heer Betz niet alles goud is wat er blinkt? Inderdaad, er

zijn enkele vlekjes, die de schoonheden ontsieren, waarop ik in het voorgaande gewezen heb.

Zoo wordt ons als definitie van de kracht het volgende medegedeeld: ‘Het niet-uitgebreide bestanddeel van een verschijnsel noemen wij eene kracht’, en daaruit afgeleid: ‘de geest is derhalve eene kracht en dan ook, evenals elke andere kracht, aan stof gebonden’[1]. Ik wil daarlaten, dat die definitie wat ongewoon is; geeft men de gebruikelijke definitie van de kracht, die trouwens ook niet onberispelijk is, en noemt men haar ‘de oorzaak der beweging’, dan kan de geest niet onder de rubriek der krachten gebracht worden. Doch dit in het voorbijgaan. Er is een belangrijker bezwaar tegen de bovenstaande beschouwing. De geest wordt onder het begrip kracht gebracht, omdat hij het niet-uitgebreid bestanddeel van een verschijnsel zijn zal. Maar is de schrijver dan geheel vergeten, dat volgens zijne leer een vleeschelijke hond alleen in zijn geest bestaat, dat zijne voorstellingen deelbaar zijn, dat de inhoud van het eindbegrip, die toch ook alleen in zijn geest bestaat, oneindig is in de ruimte? Hoe kan dan de geest zelf het niet-uitgebreid bestanddeel van een verschijnsel zijn? De vergissing is zoo groot, dat wij hoogst waarschijnlijk aan eene druk- of schrijffout moeten denken, die echter verwonderlijkerwijze telkens terugkeert. Wat hier ook van zij, het is duidelijk, dat de geest het uitgebreid bestanddeel van een verschijnsel moet heeten en dus gebracht moet worden onder het begrip stof.

Zonder twijfel zijn dit onnauwkeurigheden, die wel van niet veel belang zijn, maar die wij toch niet moeten voorbijzien. Ik weet wel dat men in de hoogste wijsgeerige spheren meent dat stof en kracht één - dat beteekent, gelijk wij zagen, *identisch* - zijn, en dat het er dus niets toe doet of men den geest stof dan wel kracht noemt. Maar als men aan ons oningewijden den weg naar die bergtoppen wil wijzen, moet men zich toch op ons lager standpunt plaatsen en geen taal spreken, die, van boven gezien, zeer juist en uiterst wijsgeerig, maar, van ons standpunt beschouwd, zeer onnauwkeurig is.

Een tweede bezwaar tegen de denkbeelden van den schrijver geeft mij zijne beschouwing over de eenheid van het zelf-

1 t.a. pl., blz. 176.

bewustzijn. Ik kan niet zeggen, dat in de twaalf bladzijden (67-79), die aan het onderwerp gewijd zijn, de argumenten van de bestrijders van het materialisme in hun krachtigsten vorm weergegeven zijn, en ik veroorloof mij daarom den heer Betz de enkele regels, waarin Kant het argument uiteenzet, ter overweging aan te bevelen.

'Onderstel, dat iets, wat samengesteld is, denkt, dan zou ieder deel daarvan een deel der gedachte, allen te zamen eerst de geheele gedachte bevatten. Deze onderstelling wederlegt echter zich zelve. Want daar de voorstellingen, die onder verschillende wezens verdeeld zijn (bijv. de afzonderlijke woorden van een vers) nooit eene geheele gedachte (een vers) uitmaken, zoo kan de gedachte niet tot een samengesteld wezen als zoodanig behooren. Zij is slechts in ééne substantie mogelijk, die geen aggregaat van vele dingen, derhalve volstrekt enkelvoudig is'[1].

Stof is nu volgens Betz hetzelfde als uitgebreidheid[2], de uitgebreidheid is tot in 't oneindige deelbaar, en derhalve kan geen stofdeel volstrekt enkelvoudig zijn. Daarom is het onmogelijk, dat een stoffelijk orgaan zooals dè hersenen denkt.

Ik beweer niet dat dit argument boven bedenking verheven is; integendeel, ik meen dat Kant het wederlegd heeft. Maar ik vrees dat de heer Betz dit niet gedaan heeft, ja ik vrees zelfs dat hij zijne leer van het kenvermogen vrij wat zal moeten wijzigen om het te kunnen weêrleggen.

Om niet te uitvoerig te worden, kan ik aan de aesthetica en de moraal van den heer Betz slechts enkele regels wijden. De eerstgenoemde kan niet op zooveel oorspronkelijkheid bogen als zijne leer van het kenvermogen, die, gelijk ons bleek, voor hedendaagsche hersenen volslagen onbegrijpelijk is. Alles daarentegen, wat hij over aesthetica zegt, kan men ook wel in oudere boeken vinden. Dat het werk van een schilder eerst dan 'een hooger waarde' krijgt, 'wanneer hij.... in ideale vormen een denkbeeld te kleeden weet' - zooals de schrijver

1 Kant, Kritik d.r.V., blz. 283 der uitgaaf van Rosenkranz en Schubert.

2 Daar wellicht deze of gene lezer niet zal willen gelooven, dat dit oude denkbeeld van Descartes door de wijsbegeerte der toekomst weder in eere hersteld zal worden, geef ik de plechtige verzekering, dat dr. B. de woorden *stof* en *uitgebreidheid* als synoniemen gebruikt, o.a. tweemaal op blz. 162. En dan zegt men nog wel, dat er niets nieuws onder de zon is!

ons op blz. 38 mededeelt - hebben wij wel eens meer gehoord. Wel heb ik nooit begrepen, welk denkbeeld in de Nachtwacht van Rembrandt of in den Stier van Paulus Potter verscholen ligt; maar daar alle schrijvers over aesthetica van die denkbeelden in kunstwerken spreken en zij het natuurlijk beter weten dan de kunstenaars zelf, zal het wel zoo zijn, als zij het ons voorstellen.

Ten aanzien der moraal is Betz meer oorspronkelijk, zoo oorspronkelijk zelfs, dat zijn geleerde medewerker zich verplicht ziet hem nu en dan vriendschappelijk te interpelleeren over zijn ongehoorde nieuwigheden. Eigenlijk zijn die nieuwigheden bijster oud, want de heer Betz is een verklaard voorstander van het *eudaemonisme* of *hedonisme*, in den vorm, waarin het door Aristippus en Epicurus verdedigd werd. Al onze handelingen worden bestuurd door de zucht tot het een of ander genot, bij welk woord men echter niet uitsluitend en zelfs niet in de eerste plaats aan zinnelijken lust moet denken. Maar zoo bedoelde Epicurus het ook niet, en de volgende beschouwing van den heer Betz is dan ook niet Epicuristisch in den gewonen ongunstigen zin van het woord, maar zij is zuiver Epicuristisch, in zoo verre zij met de denkbeelden van Epicurus zelf volkomen overeenstemt.

‘Beslechting van den strijd in ons binnenste, 't verkrijgen van gemoedsrust (*Eudaemonie*), ziedaar wat wij met *al* onze handelingen beoogen[1].

Alleen zou Epicurus in het streven naar eudaemonie niet het motief van alle handelingen maar slechts het motief van de zedelijke handelingen gezocht hebben.

De moraal is dus oud; maar hoe nieuw zijn de argumenten! Men oordeele naar het volgende staaltje. Ook bij de daden, die gewoonlijk aan belangelooze menschenliefde worden toegeschreven, is onze beweegreden nooit eene andere dan de wensch om zeker genot te smaken, de begeerte naar eigen welzijn. De moeder, die haar kind in het water naspringt, doet zulks, “opdat het haar welga”. “Want” - zegt de schrijver - een moeder, die haar kind redt, gaat het wel’[2]. Het argument is even nieuw als onwederlegbaar. De daad heeft een zeker gevolg; derhalve was het verlangen naar dat gevolg het motief van de daad. Ik haast mij om nog bij tijds op den trein te komen,

1 t.a.p., blz. 408.
2 t.a.p., blz. 408.

en gevoel ten gevolge der snelle beweging de aangename gewaarwording, die matige spierinspanning geeft. Derhalve ging ik op weg om het genot der beweging te smaken, niet om met den trein te vertrekken.

Men ziet dat er tegen zooveel logica geen weerstand mogelijk is, en moet dus erkennen dat wij allen uitsluitend naar genot jagen. Ik vrees echter dat oude vooroordeelen velen zullen verhinderen den heer Betz bij deze theorie te volgen. Zou men gelooven dat zelfs zijn anders zoo wakkere medewerker halfslachtig genoeg is om bij de zedeleer van onzen schrijver kantteekeningen te voegen, waarin hij bescheidenlijk zijn twijfel uitdrukt aan de volledigheid van die leer? Als een bewijs, hoe ingeworteld oude vooroordeelen kunnen zijn, is het feit merkwaardig genoeg om het uitvoerig mede te deelen. Logisch als altijd leidt de heer Betz uit zijne zedeleer de volgende stelling af:

‘En bij nader overweging blijkt, dat zelfs de algemeene menschenmin, de werkzaamheid voor hetgeen men het heil der gansche menschheid acht, haar hooger verstandelijke en zedelijke ontwikkeling namelijk, de bevordering van ons eigen genot in zich sluit, daar de omgang met verstandige lui aangenamer is dan die met een troep kleingeestige domkoppen’[1].

Wat moet men wel denken van de ontwikkeling van de hedendaagsche menschheid, wanneer men ziet dat een van Vloten naar aanleiding van die bewering vraagt:

‘Is deze bepaling niet wat te beperkt, daar ook, al wordt het hier voorgestelde doel niet bereikt, het streven zelf naar die ontwikkeling dat beoogde genot reeds aanbrengt?’

Natuurlijk kan de eudaemonist in zulk een nutteloos streven geen genot vinden en zal hij dus zijne werkzaamheid in 't belang der menschheid staken, zoodra hij overtuigd is van hare onverbeterlijkheid. Thans zijn er werkelijk nog vele menschen te vinden, die onmogelijk met zich zelf in vrede zouden kunnen leven, als zij niet, belangeloos naar zij meenen, werkten voor anderen. Maar dit ligt alleen daaraan, dat zij nog beheerscht worden door de oude Christelijke zedeleer, die hun verstand wellicht reeds heeft opgegeven, maar die in hun gemoed nog door drangredenen voortwerkt, welke des te krachtiger zijn, omdat zij niet met een helder bewustzijn worden overwogen.

1 t.a.p., blz. 400.

Maar als ook de nawerking dier moraal heeft opgehouden, en de voldoening van het verlangen naar eigen welvaart en eigen *eudaemonie* algemeen erkend wordt als het hoogste doelwit van het menschelijk streven, dan kan natuurlijk belangelooze arbeid ten nutte van het menschelijk geslacht slechts voorkomen bij lager ontwikkelde personen. Want het is gemakkelijk in te zien, dat die arbeid, juist omdat hij belangeloos is, geenszins de eigen *eudaemonie* tot doelwit zou hebben, en dus geen zedelijke daad zou zijn voor de hooger ontwikkelden. Deze toch verlangen slechts naar hun eigen *eudaemonie*, en kunnen dus alleen op grond van het door Betz aangewezen motief, uit welbegrepen eigenbelang derhalve, ten nutte der menschheid werkzaam zijn. Hoe kon van Vloten dit betwijfelen? Wel mag men bij zulke verschijnselen vragen: Als dit aan het groene hout gebeurt, wat moet er dan met het dorre geschieden? Hoeveel eeuwen zullen er nog moeten voorbijgaan, voordat de jong-hollandsche wijsbegeerte bij ons een welbereiden bodem vindt?

Het zou mij een genoegen zijn nog meer schoonheden uit de wijsbegeerte van den heer Betz aan te wijzen. Maar ik mag niet onderstellen, dat de belangstelling van alle lezers even onverdeeld zal zijn als de mijne, en ik mag hen daarom niet al te lang bezig houden met mijne grepen uit de wijsheid van ons nageslacht.

Daarenboven is mijn genoegen niet onvermengd. Is het niet verdrietig, wanneer men een geschrift voor zich heeft, waarin de schrijver voorgoed de grenzen van het kenvermogen bepaalt, waarin hij den toegang tot het onbekende sluit, waarin hij onherroepelijk een eind maakt aan de mystiek, het geloof en de transcendente wijsbegeerte - is het niet verdrietig, wanneer men zulk een geschrift voor zich heeft, en erkennen moet, dat men wel vertrouwend kan aannemen, dat de schrijver gelijk heeft, maar dat zelf niet kan inzien? Zonder twijfel ligt de fout bij mij, als het mij voorkomt, dat het begrip ‘ervaring’ bij Betz bijna even onbepaald is, als zijn eindbegrip wezen moet, maar niet is; dat zijne onderscheiding tusschen phaenomena en noumena niet behoorlijk gemotiveerd is; dat zijne leer van het eindbegrip ten gevolge van die onderscheiding lijdt aan tegenstrijdigheden; dat zijne leer van de éénheid van stof en kracht haar ontstaan alleen dankt aan eene grove fout tegen de logica; dat hij zelf niet weet, wat hij eigenlijk onder die éénheid ver-

staat, daar hij haar zeer dikwijls als ‘vereeniging’ laat optreden, terwijl zij volgens zijne afleiding ‘identiteit’ zijn moet; dat... Maar waar zou ik ophouden, wanneer ik al de onjuistheden wilde aanwijzen, die mijn beneveld oog in zijne leer ontdekt? Moet ik dan niet aannemen, dat ik het slachtoffer ben van een verderfelijk *atavisme*, dat mij verhindert redeneeringen te vatten, waarin moderne hersenen de hoogste wijsheid zien? Inderdaad geeft het geschrift van den heer Betz veel te veel bewijzen van den krachtigen en scherpzinnigen geest van den schrijver om te onderstellen, dat hij de bovengenoemde bezwaren zelf niet zou gevoeld hebben. Zonder twijfel heeft hij ze gevoeld, maar de oplossing moet hem zoo gemakkelijk zijn voorgekomen, dat hij het niet noodig vond haar ten papiere te brengen. Het noodlot heeft gewild, dat hij eenige eeuwen te vroeg geboren werd. Het verwijderd nageslacht, waarvan hij instemming verwacht, zou hem zeker niet alleen toegejuicht, maar ook begrepen hebben. Thans vrees ik dat velen hem, evenals ik, niet zullen verstaan, en, minder bescheiden dan ik, de schuld niet bij zich zelf maar bij hem zullen zoeken. De ondankbaren! Is het een groot genoegen

> Zu schauen, wie vor uns ein weiser Mann gedacht
> Und wie wir's dann so herrlich weit gebracht,

hoeveel aangenamer is het niet, thans reeds te kunnen aanschouwen, hoe heerlijk ver onze naneven het brengen zullen? Ik acht mij gelukkig, ook aan anderen dan den lezers van den *Levensbode* dat schouwspel verschaft te hebben. Ben ik te overmoedig in mijne verwachtingen, als ik ten slotte de hoop uitspreek, dat deze of gene, die gevaar loopt aan de menschheid te wanhopen, door mijne mededeelingen over de wijsbegeerte van ons nageslacht tot eene meer opgewekte levensbeschouwing mag worden opgeleid? Hoe zou men twijfelen kunnen aan den vooruitgang der menschheid, als de toekomst zulke diepzinnige en hartverheffende gedachten in haren schoot verbergt?

Utrecht, Januari 1876.
C.B. SPRUIJT.

Smyrna en Ephese.

(*Vervolg en slot van Deel I, blz.* 515.)

VI.

Wij willen trachten ons thans nader met den handel van Smyrna bekend te maken, en werpen daartoe in de eerste plaats een blik op de voornaamste producten die stad en omstreken voor de binnenlandsche consumptie of den uitvoer opleveren. Zij zijn de volgende:

Z o u t . De bereiding en verkoop van dit artikel is een Gouvernements-monopolie; het wordt gedurende den zomer, in zoogenaamde salinages, door verdamping van zeewater bij zonnewarmte bereid en tegen den herfst ingezameld. De jaarlijksche opbrengst wordt gemiddeld op 60 à 75 millioen kilogrammen geschat.

K a t o e n . Vóór de invoering der katoencultuur in Amerika voorzag Klein-Azië voor een belangrijk deel in de behoefte aan dit product; maar na de opkomst der Amerikaansche katoenteelt zag men hier dezen tak van cultuur steeds meer en meer achteruitgaan, zoodat de katoenopbrengst van Klein-Azië tot 1862 zich bepaalde tot 2¼ millioen kilogr., van welke hoeveelheid ongeveer de helft werd uitgevoerd. Na het uitbreken van den oorlog tusschen de Noordelijke en Zuidelijke Staten, nam echter de katoenproductie in deze gewesten weder snel toe, zoodat zij tegenwoordig p.m. 284 millioen kilogr. bedraagt, die eene waarde van omstreeks dertig millioen gulden vertegenwoordigen. Alleen naar Spanje wordt nagenoeg ¼ hiervan uitgevoerd, terwijl een ander aanzienlijk gedeelte zijn weg vindt naar Oostenrijk, Italië, Frankrijk en Rusland.

V e l a n e d e s , de vruchten van een eik (*Quercus Aegilops*), welke om hun sterk looizuurgehalte veel door de verwers worden gebruikt. De gemiddelde jaarlijksche productie bedraagt p.m. 3,240,000 kilogr., ter waarde van ƒ 5,760,000.

G a l n o t e n . De gemiddelde oogst per jaar is 270,000 kilogr., tot een bedrag van ƒ 390,000.

G r a i n e s j a u n e s . Aldus noemt men de rijkelijk met eene gele kleurstof bedeelde zaden der vruchten van den *Rhamnus Alaternus*. Een gedeelte daarvan wordt door de Turksche tapijtfabrikanten gebruikt; maar de uitgevoerde hoeveelheid bedraagt gemiddeld 375,000 kilogr. 's jaars, ter waarde van ƒ 720,000.

M e e k r a p . De gemiddelde jaarlijksche productie bedraagt 3¼ millioen kilogr. en bezit eene waarde van ƒ 1,160,000. De wortels van de *Rubia Tinctorum* worden in de omstreken van Smyrna van vijf tot zes jaren in den grond gelaten, waardoor men wil dat de kleurstoffen in gehalte verbeteren. De oogst heeft er plaats van Juli tot September, terwijl het met veel aarde vermengde product eerst naar de stad vervoerd en aldaar gezuiverd wordt.

O l i j f o l i e . De gemiddelde jaarlijksche productie is 14 millioen kilogr., ter waarde van 7½ millioen gulden. Deze olie wordt alleen uitgevoerd als de oogst er van eene zekere hoeveelheid overschrijdt, omdat bij eene minder gunstige productie de waarde te Smyrna grooter is dan in Europa.

R o z i j n e n e n k r e n t e n . De gemiddelde jaarlijksche oogst heeft eene waarde van bijna tien millioen gulden, en vindt voor het grootste gedeelte zijnen weg naar Europa (vooral naar Nederland).

V i j g e n . De eerste vijgenoogst heeft plaats in Juni; daarna volgt een tweede oogst der zoogenaamde zomervijgen, terwijl somtijds nog een derde oogst wordt ingezameld, als de vijgenboomen reeds hunne bladeren hebben verloren. De vijgen worden voor een groot deel per spoortrein van Aïdin naar Smyrna vervoerd, aldaar door vrouwen gezuiverd en door mannen in de bekende mandjes of kisten gepakt. De gemiddelde jaarlijksche opbrengst bedraagt nagenoeg elf millioen kilogr., die eene waarde hebben van 2½ millioen gulden.

O p i u m . De cultuur van *Papaver Somniferum* werd uit Indië overgebracht naar Egypte, Algiers, Perzië en Klein-Azië, en alhoewel de teelt niet in de onmiddellijke nabijheid van Smyrna plaats heeft, is deze stad toch als de stapelplaats van den opiumhandel te beschouwen, die voor een groot gedeelte in handen der te Smyrna gevestigde Hollandsche handelshuizen is. Echter is vooral in den laatsten tijd ook veel opium door de Amerikanen en Engelschen aangekocht. De jaarlijksche

productie wisselt zeer af en bedraagt van 3 tot 600,000 kilogr., ter waarde van zeven tot vijftien millioen gulden. De prijs van dit artikel is aan even veel afwisseling onderhevig als de opbrengst.

M a s t i e k . Deze bekende hars, die men tot de bereiding van lakken en vernissen gebruikt, wordt verkregen door insnijdingen te maken in den bast van de *Pistacia Lentiscus*, eene altijd groene struik, die ook op de nabijgelegen eilanden veel voorkomt, en vervolgens de uitgevloeide hars te verzamelen. De beste soort wordt meestal uitgevoerd, terwijl de mindere soorten in het land zelf verbruikt worden. De gem. opbrengst per jaar is 270,000 kilogr. ter waarde van ƒ 1,440,000.

T r a g a c a n t - g o m . Deze wordt verkregen door insnijdingen in den bast van verschillende *Astragalus*-soorten en dient zoowel voor geneeskundig als technisch gebruik. Zij wordt het meest uitgevoerd naar Engeland, Frankrijk en Zwitserland. De gemiddelde opbrengst per jaar bedraagt 243,000 kilogr. tot een bedrag van ƒ 810,000.

D r o p , het overbekende verdikte sap der wortels van de *Glycyrrhiza Glabra*, waarvan de cultuur, even als van bovengenoemde *Astragalus*-soorten, zich van jaar tot jaar uitbreidt, zoodat de uitvoer thans reeds 5500 kisten per jaar bedraagt, ter waarde van ƒ 360,000.

S e s a m o l i e , afkomstig van *Sesamum Orientale*, eene plant, waarvan de teelt mede vooruitgaande is en waarvan het product ter waarde van drie millioen gulden meest naar Marseille wordt uitgevoerd.

P a p a v e r z a a d (zwart en wit), waaruit men olie perst voor tafelgebruik en de bereiding van zeep, ter waarde van ƒ 725,000.

K a t o e n z a a d , dat eene jaarlijksche opbrengst ter waarde van ƒ 400,000 levert.

Z e e p w o r t e l , afkomstig van *Saponaria Officinalis*, en als glansmiddel dienende, gewonnen tot een jaarlijksch bedrag van ƒ 36,000.

S t y r a x , eene hars door insnijdingen in *Styrax Officinalis* verkregen en die wordt aangewend voor parfumeriën, kerkberookingen enz. De jaarlijksche opbrengst vertegenwoordigt eene geldswaarde van ƒ 24,000.

Voorts worden van Smyrna nog uitgevoerd: s c a m m o n i u m , z o e t h o u t , s a l e p , h e n n i p , k a n a r i e - e n a n i j s z a a d en eenige andere producten meer tot een mij onbekend, maar zeker niet aanmerkelijk cijfer.

De beroemde Turksche t a p i j t e n worden veelal in de binnenlanden van Anatolië van gezuiverde schapenwol vervaardigd, en wel volgens vastgestelde patronen, van welke de Turksche industrieëlen niet dan noode afwijken. De schoone blauwe, roode en gele kleuren dezer tapijten worden er ingebracht door het gebruik van indigo, karmijn en het aftreksel der bovengenoemde graines jaunes. Ieder eenigszins welgesteld Muzelman bezit in deze streken een klein Turksch tapijt, dat door hem ook op reis medegenomen wordt om er zijne dagelijksche gebeden op te verrichten, terwijl op dat kleedje door bijzondere en verschillende figuren is aangeduid, op welk gedeelte hij bij het bidden het hoofd, de handen en de knieën moet laten rusten. De sterkte en duurzaamheid dezer tapijten zijn algemeen bekend: voorbeelden dat zij een honderdtal jaren in gebruik waren, zijn niet zeldzaam te noemen. Voor den fabriekarbeid dezer tapijten zijn jaarlijksch te Smyrna benoodigd 330,000 kilogr. schapenwol, terwijl de gemiddelde uitvoer per jaar wordt geschat op een waarde van een millioen gulden.

Hoewel de stad Angora eenige dagreizen van Smyrna verwijderd is, zou dit kort overzicht van de handelsproducten dezer plaats niet volledig zijn, indien ik hier niet mede opnam den uitvoer van de zoogenaamde A n g o r a w o l , eene wolsoort die om hare zijdeachtige draden overal benoemd is, en verkregen wordt van een in de vlakte van Angora voorkomend ras van schapen (*Ovis Musimon*), dat ook aangetroffen wordt op de eilanden Corsica en Sardinië, doch aldaar eene veel mindere soort van wol oplevert. Deze dieren, die op geene grootere hoogte dan 1600 meters, doch ook niet lager dan 400 meters boven het vlak der zee leven, hechten zich sterk aan hun geboortegrond, en brengen bij eene zelfs geringe verplaatsing naar andere streken, eene veel minder goede wol voort. Merkwaardig is het feit dat vele andere dieren die te Angora of in die omstreken voorkomen, zich van de elders levende verscheidenheden derzelfde soorten meer of minder door zijdeachtige haren onderscheiden, b.v. de Angorasche kat. Het Angoraschaap levert gemiddeld per jaar niet meer dan een kilogram wol op, terwijl de gansche jaarlijksche productie op 500,000 kilogr. wordt geschat, van welke hoeveelheid steeds p.m. 25,000 kilogr. van Smyrna naar Nederland worden uitgevoerd.

Verder heeft men zich in de omstreken van Smyrna gedurende de laatste jaren bij toeneming op het aankweeken van t a b a k en

t a r w e toegelegd, van welke de eerste nagenoeg geheel voor eigen gebruik dient, doch het laatste artikel zoozeer in opbrengst is vooruitgegaan, dat er nu en dan reeds van uitgevoerd wordt. Het is niet aan den geringsten twijfel onderhevig, dat, ook dan wanneer de Europeanen hier niet als grondbezitters optreden, dit land voor eene veel grootere landbouwproductie vatbaar is, dan er tot heden bestaat. Daartoe worden slechts eene milde wetgeving en vooral eene rechtvaardige toepassing der wetten vereischt. De Turksche landbouwer toch staat algemeen als een rustig en tevens werkzaam mensch bekend, maar evenals ieder ander menschelijk wezen is hij gaarne verzekerd van het genot van hetgeen hij zijn rechtmatig eigendom mag noemen; en juist die zekerheid is wat hem ontbreekt. Het ligt noch in mijne richting noch in mijne neiging harde oordeelen uit te spreken, maar eene waarheid is het, dat de behandeling die de Turksche landbouwer van hen die boven hem gesteld zijn ondervindt, verre van aanmoedigend of opwekkend is te noemen, en dat gelijk recht voor allen, wat de toepassing betreft, in het zoo vruchtbare en uitgestrekte Rijk der Sultans van Stamboel nog zeer veel te wenschen overlaat.

Een ander onderwerp dat met den handel in het nauwste verband staat, is het stelsel van munten, maten en gewichten. Ook hierover veroorloof ik mij eenige weinige opmerkingen.

De muntspeciën die in Turkije als wettig betaalmiddel erkend zijn, bestaan uit oude en nieuwe munten. Eerstgenoemden zijn doorgaans zeer afgesleten of verminkt, en daarom, tot groot ongerief van hem die daar niet mede bekend is, aan groote depreciatie onderhevig. Met het slaan der nieuwe munt werd reeds in 1844 een aanvang gemaakt, doch tot heden heeft de aanmunting niet in voldoende mate plaats gehad om al de oude munt in te wisselen en buiten omloop te brengen. Het muntstelsel berust op den dubbelen standaard, zoodat men gouden en zilveren standpenningen heeft. De pasmunt is deels van zilver, deels van koper.

De gouden Turksche munt, die ik echter weinig in wandeling heb gezien, bestaat uit stukken van 500, 250, 100, 50 en 25 piasters, doch de piaster zelve is als werkelijk muntstuk bij de Turken niet bekend. Stelt men de piaster op tien Nederlandsche centen, welk bedrag echter iets te laag is genomen, dan

staan gemelde muntstukken ongeveer gelijk met 50, 25, 10, 5 en 2½ gulden van onze munt.

De zilveren munt bestaat uit stukken die volgens ons muntstelsel een waarde vertegenwoordigen van ongeveer ƒ 2,30 (medjidîa), ƒ 1.15 (halve medjidîa) en 55 cents (cheírek), en verder pasmunt van verschillend gehalte, met een waarde van 2 en 1 piaster en nog minder.

De koperen munt, die in groote menigte verspreid is, wordt verdeeld in stukken van 1 piaster (ghrush = 10 centen), een halven piaster (yirmi = 5 centen) en van tien en vijf para's en nog kleinere. De para is ongeveer ¼ cent, zoodat 40 para's aan een piaster of ruim 10 Ned. centen beantwoorden.

De nieuwe Turksche muntstukken zijn zeer keurig en zuiver afgewerkt en geven duidelijk den naam en de waarde daarvan in de landstaal aan. Het Turksche pond wordt op elf gulden Nederlandsch berekend. Van vreemde muntspeciën zijn de Fransche het meest in omloop; doch ook de gouden munt van andere landen, vooral de Engelsche en die der Latijnsche Unie, is gemakkelijk en tegen de volle waarde in te wisselen.

De door de Turksche regeering geprivilegieerde Ottomannische Bank te Konstantinopel, die, zoowel als hare succursalen, door Europeesch personeel bestuur wordt, heeft ook te Smyrna eene onderafdeeling gevestigd. Deze bank heeft het recht bankbiljetten uit te geven, onder verplichting om steeds ⅓ van hunne waarde als specie in reserve te hebben. Deze banken voldoen vooral voor vreemdelingen aan alle eischen, die aan dergelijke inrichtingen kunnen gedaan worden.

Bij het drijven van handel is hier steeds een hoofdvoorwaarde dat duidelijk worde aangegeven, van welke maat of welk gewicht men zich bij koop of verkoop bedienen wil; want in het gansche Turksche gebied zijn maten en gewichten zoo gebrekkig, dat men van een stelsel nauwelijks spreken kan.

Als lengtemaat heeft men den *Pic* = 68 centimeters, benevens de *Endareh* = 65⅓ centimeter, welke laatste het meest in den kleinhandel gebruikt wordt.

Als vochtmaat wordt de *Ocq* = 1.281 liter, meestal voor het meten van wijn en olijfolie aangewend.

De korenmaat, *Kilé* genaamd, bedraagt doorgaans iets meer dan 36 liters, doch verschilt inderdaad in nagenoeg iedere stad in inhoud.

Als gewicht wordt de *Ocq* van 1.281 kilogram in den regel

bij het wegen van huishoudelijke waren (koffie, suiker, rijst enz.) aangewend. Verder gebruikt men in den handel de zware en de lichte *Cantar*. De eerste is = 56.1062 kilogr. en wordt gebruikt bij het wegen van galnoten, gommen, harsen, granen, amaril en olijfolie, terwijl de zoogenaamde lichte = 54.3009 kilogr. doorgaans dient om het gewicht van meekrap, schapenwol, velanedes enz. te bepalen.

De zorg die voor de controle van deze maten en gewichten gedragen wordt, is zeer gering en laat schier alles te wenschen over, zoodat ook om deze reden de handel het zekerst gedreven wordt door de bestellingen of aankoopen te doen volgens algemeen bekende en aangenomen en uitdrukkelijk opgegeven maten en gewichten, zooals meters, kilo's, liters enz.

Wijden wij thans aan den handel zelven onze aandacht. Ik behoef wel niet te herhalen, daar het van algemeene bekendheid is, dat Smyrna reeds in hooge oudheid eene der beroemdste handelsteden was, en dat het, in weêrwil der vele en vreeselijke lotswisselingen die het ondergaan heeft, dien naam heeft gehandhaafd tot kort na de ontdekking der Kaap de Goede Hoop, welke aanleiding gaf dat de handel op het Oosten zich een nieuwen weg om de Zuidpunt van Afrika baande. Smyrna's gunstige ligging, zoowel als de eigenaardige producten des lands, waarborgden het echter ten allen tijde een zekeren graad van bloei, die altijd bleef gehandhaafd, en zelfs gedurende de laatste jaren weder is gestegen.

Op het einde der zestiende eeuw waren het vooral onze voorouders die zich van den handel op de Levant hadden meester gemaakt, en wel in die mate, dat zij er weldra belangrijke privilegiën en veel invloed verkregen. Zoo werd, vooral door bemiddeling der stad Amsterdam, die in de 17de en 18de eeuw tal van kantoren te Smyrna had, eene afzonderlijke Kamer voor den Levantschen handel opgericht. De macht der Hollanders was daar trouwens in die dagen zoo groot en vèr strekkend, dat toen in 1694 eene Venetiaansche vloot voor Smyrna verscheen met het doel om die stad aan te tasten, het voornamelijk de vertoogen van den Hollandschen Consul van dien tijd waren, die het den Venetiaanschen vlootvoogd als de wijsste partij deden beschouwen, onverrichterzake weder te vertrekken. De koopvaardijvloten uit Holland, die Smyrna gedurig bezochten en uit tal van schepen bestonden, genoten

altijd het konvooi van het noodig aantal oorlogschepen om ze te beschermen, en zoo groot was het ontzag voor onze macht en ons zedelijk overwicht, dat te Smyrna de overlevering daarvan bij het tegenwoordig geslacht nog voortleeft. Doch, helaas! ook niet meer dan de overlevering: want reeds in den aanvang der achttiende eeuw begonnen die macht en dat aanzien door de Engelschen ondermijnd te worden, terwijl een vijftig jaren later aan de keizerin Maria Theresia van Oostenrijk de handel harer onderdanen op de Levant reeds zoo belangrijk toescheen, dat zij eene *Académie Orientale* stichtte, met het doel om daarop diplomaten en consuls voor genoemde gewesten op te leiden. Op het laatst der 18de eeuw was dan ook onze handel aldaar grootendeels door dien van Engeland en Oostenrijk verdrongen, terwijl in het begin der 19de tevens niet alleen de Fransche handel, maar ook de taal en vele gewoonten dezer natie zich in de Levant hebben gevestigd en uitgebreid, en er een invloed hebben verkregen die, wel is waar, door de gebeurtenissen van 1870 en later niet is versterkt, maar toch nog zeer krachtig is.

In de handelsbeweging te Smyrna van het tegenwoordig tijdperk nemen Engeland, Oostenrijk. Egypte en Frankrijk de eerste plaatsen in. De stoomschepen der Oostenrijksche Lloyds, die der Fransche Messageries Maritimes, benevens die van Russische, Egyptische en Ttaliaansche maatschappijen, bieden er, benevens vele partikuliere steamers, overvloedige gelegenheid tot het transport zoowel van reizigers als van goederen aan. De volgende cijfers der waarde van den in- en uitvoer te Smyrna zullen van de handelsbeweging in het 20jarig tijdvak van 1852-1872 eenig denkbeeld kunnen geven.

	Invoerwaarde.	**Uitvoerwaarde.**
In 1852	ƒ 14,163,147	ƒ 18,434,643
In 1862	ƒ 37,553,760	ƒ 31,310,291
In 1871	ƒ 49,549,080	ƒ 43,686,000
In 1872	ƒ 58,402,051	ƒ 41,685,876

Uit deze cijfers blijkt dat de *uitvoer* van Smyrna in genoemde jaren in waarde meer dan verdubbeld en de *invoer* ruim tot het vierdubbel bedrag gestegen is. De beweging der scheepvaart op en van Smyrna gedurende genoemd tijdvak blijkt uit de volgende cijfers, waaronder de kleine Turksche en Grieksche kustvaarders niet zijn begrepen.

Binnengekomen.

	Steamers.	Koopvaarders.	Tonnen-inhoud.
In 1852	255	1207	245,929
In 1862	592	956	507,826
In 1871	604	801	928,933
In 1872	710	950	639,332

Uitgevaren.

In 1852	255	1180	250,819
In 1862	590	1009	510,953
In 1871	595	686	620,374
In 1872	699	801	612,171

Het getal stoomschepen, zoowel die binnenvielen als uitvoeren, is volgens deze cijfers in 1872 bijna het driedubbele van dat in 1852, terwijl het aantal koopvaardijschepen, ofschoon in 1872 weder aanzienlijk toegenomen, in die twintig jaren met ⅕ is verminderd. De tonnen-inhoud heeft eene aanmerkelijke vermeerdering ondergaan, vooral in het tijdvak van 1852-1862.

Onder de in 1872 binnengekomen stoomschepen bevonden zich 215 Engelsche, 163 Oostenrijksch-Hongaarsche, 105 Egyptische, 101 Fransche, 58 Turksche, 9 Spaansche, 3 Grieksche, 3 Hollandsche, enz. Het niet onaanzienlijk getal Russische stoomschepen dat in deze rubriek moest voorkomen, is in de staten der douane niet afzonderlijk vermeld. Zooals uit den minder ontwikkelden toestand van Klein-Azië licht is af te leiden, bestaat de handel te Smyrna vooral in ruiling der ruwe handelsartikelen die het land oplevert, tegen de meer veredelde producten en fabriekgoederen van het buitenland.

De handel met Nederland heeft plaats deels direct door middel van eenige koopvaardij- en stoomschepen, die rechtstreeks van daar naar Smyrna vertrekken, deels indirect door tusschenkomst van Engelsche schepen. De waarde welke die handel gedurende de laatste jaren vertegenwoordigde, blijkt uit de volgende cijfers, die ik aan de welwillendheid van den Nederlandschen Consul, den heer R.J. van Lennep, verschuldigd ben.

Waarde van den invoer uit Nederland.

Jaren.	Direct uit Nederland.	Met Engelsche schepen.	Totaal.
1870	ƒ 161,617	ƒ 148,000	ƒ 309,617
1871	ƒ 378,456	ƒ 136,900	ƒ 515,356
1872	ƒ 153,100	ƒ 324,000	ƒ 477,100
1873	ƒ 70,470	ƒ 153,200	ƒ 223,670
1874	ƒ 82,600	ƒ 175,000	ƒ 257,600

Waarde van den uitvoer naar Nederland.

Jaren.	Direct naar Nederland.	Met Engelsche schepen.	Totaal.
1870	ƒ 275,616	ƒ 1,782,500	ƒ 2,058,116
1871	ƒ 615,288	ƒ 1,522,400	ƒ 2,137,688
1872	ƒ 756,270	ƒ 1,486,800	ƒ 2,243,070
1873	ƒ 314,000	ƒ 988,000	ƒ 1,302,000
1874	ƒ 741,810	ƒ 886,000	ƒ 1,627,810

Aantal aangekomen Nederlandsche schepen.

Jaren.	Zeilschepen.	Stoomschepen.	Totaal tonnen-inhoud.
1869	11, inhoudende 1836 ton.	-	1836
1870	15, inhoudende 2420 ton.	1, inhoudende 666 ton.	3086
1871	14, inhoudende 1826 ton.	3, inhoudende 3516 ton.	5342
1872	7, inhoudende 1198 ton.	4, inhoudende 2700 ton.	3898
1873	6, inhoudende 1340 ton.	2, inhoudende 1804 ton.	3144
1874	6, inhoudende 2100 ton.	6, inhoudende 5264 ton.	7364

Uit deze opgaven blijkt:

1°. dat zoowel de totale waarde der ingevoerde als der uitgevoerde artikelen, gedurende de laatste jaren, is verminderd;

2°. dat de invoer direct van Nederland eveneens in de laatste jaren minder bedroeg dan in de vroegere hier opgegeven, en een goed deel van den invoer uit Nederland met Engelsche stoomschepen plaats greep;

3°. dat echter de *uitvoer* direct naar Nederland in den laatsten tijd toenam, en die met Engelsche schepen daarentegen (met uitzondering van het jaar 1873) niet onaanzienlijk verminderde;

4°. dat, ondanks de dalende waarde van het handelsverkeer tusschen Smyrna en Nederland, bij minder koopvaardijmaar meer stoomvaart, het bedrag van den gezamenlijken inhoud dier schepen belangrijk vermeerderde, hetgeen hieraan moet toegeschreven worden, dat bedoelde schepen voor rekening van vreemden werden bevracht.

De voornaamste artikelen van invoer uit Nederland te Smyrna zijn: suiker, jenever, kaas, boter, gedroogde erwten, gerst en aardappelen, vooral echter de drie eerstgenoemden.

Het totaal bedrag der te Smyrna per jaar gebruikte geraffineerde suiker variëert van 27/10 tot 33/10 millioen kilogrammen, van welke hoeveelheid thans ongeveer ⅕ door Nederland wordt geleverd, terwijl, met uitzondering van ongeveer 60,000 kilogrammen die door Engeland, België en Oostenrijk worden ingevoerd, het overige gedeelte door Frankrijk en Egypte wordt aangebracht. In 1874 bedroeg de invoer van beetwortelsuiker uit Frankrijk 1,883,306 kilogr., en van suiker uit Egypte 763,560 kilogr. De invoer van suiker uit laatstgemeld land is steeds toenemend; die van alle andere natiën daarentegen aan het afnemen, terwijl het te vreezen is dat, indien de Egyptische fabrikanten er in slagen, aan hun product grootere volkomenheid te geven, dan het tot nu toe bezit, zij alle andere suikers van de markt te Smyrna zullen verdringen.

Toch wordt dáár door allen die zich bezighouden met het bereiden der velerlei zaken die met dit product worden vermengd, aan de in Nederland geraffineerde suiker boven alle andere suikers de voorkeur gegeven, en deze steeds met twee à drie gulden per vijftig kilogr. meer betaald dan een gelijk gewicht Fransche of Egyptische suiker.

In den laatsten tijd zijn, wat den suikerhandel aangaat, nieuwe mededingers ter markt van Smyrna opgetreden, namelijk een paar handelshuizen van Noord-Amerika. In September jl. toch kwamen aldaar twee ladingen suiker uit dat land aan, en werd de eene, bestaande uit 2432 vaten (à 100 kilogr. per vat), verkocht tegen een prijs die 4 pCt. minder bedroeg dan voor de Hollandsche suiker betaald wordt, terwijl de andere lading tot een bedrag van 978 vaten in een magazijn werd opgeslagen,

en aldaar in het klein tegen een gelijken prijs als de Hollandsche suiker werd van de hand gezet. De kooper van de eerste partij beweert met zijne speculatie gewonnen te hebben, terwijl de kooper der tweede partij zegt met de zijne te hebben verloren.

De verzending van. suiker uit Noord-Amerika rechtstreeks naar Smyrna is echter veroorzaakt door omstandigheden van buitengewonen en tijdelijken aard. De Amerikanen koopen steeds in den herfst op de markt van Smyrna groote hoeveelheden gedroogde vruchten aan, en betalen deze producten gedeeltelijk met petroleum, meubelen, witte en blauwe katoenen stoffen, en voor een ander deel met wissels op de Engelsche banken. Nu was er gedurende den loop van dit jaar buitengewoon veel petroleum uit Amerika naar de markt te Smyrna afgezonden, zoodat de prijs van dit artikel zeer was gedaald, en zelfs de verkoop er van voorloopig bezwaar ondervond, terwijl te gelijker tijd de Engelsche banken dit jaar aan de Amerikanen geen krediet verleenden voor den aankoop van gedroogde vruchten te Smyrna, wel echter voor dien van opium. Dientengevolge hebben twee Amerikaansche huizen als ruilmiddel geraffineerde suiker naar de markt van Smyrna gezonden, doch men is daar algemeen van gevoelen, dat deze proef niet zal worden herhaald, omdat de suiker voornoemd de afzenders op 302 piasters (ongeveer ƒ 32) per quintaal (54 kilogr.) is komen te staan, terwijl voor de beste Hollandsche geraffineerde suiker slechts 280 piasters (p.m. ƒ 29.50) per quintaal betaald wordt.

De vraag naar Hollandsche jenever wordt voor een deel beheerscht door den meerderen of minderen aanvoer van rum uit Amerika, doch de handel in Edammer kaas, van welke nog weinige jaren geleden van 15 tot 20,000 stuks te Smyrna werden verkocht, is thans gedaald tot het cijfer van 1500 tot 3000 stuks. Men verzekert te Smyrna dat dit product van lieverlede van minder goede hoedanigheid en daarbij duurder geworden is. Het wordt daarom thans met het beste gevolg te Marseille nagemaakt, en dit namaaksel wordt te Smyrna als ‘Hollandsche kaas’ grif van de hand gezet. De handel in boter van ons land heeft er bijna geheel opgehouden, als zijnde de tegenwoordige prijs van dit artikel te hoog.

Als zaken waarin te Smyrna nog met voordeel van uit Nederland handel zou kunnen worden gedreven, noemt men allerlei gedrukte, gekleurde en witte katoenen of ook linnen stoffen, aardewerk,

fayence en tal van huishoudelijke artikelen meer, die thans uit Frankrijk en Amerika worden aangevoerd. Verder vestigde men mijne aandacht aldaar op de mogelijkheid van directen invoer uit O.I. van koffie, mits koffie van 2^{e} qualiteit, omdat de 1^{e} qualiteit Java-koffie voor Smyrna, waar men gewoon is *goedkoop* en tevens *veel* koffie te gebruiken, te duur is; voorts van indigo, rijst en thee, van welke artikelen, vooral van het laatste, het gebruik in de Levant gedurig toeneemt.

De directe uitvoer van Smyrna naar Nederland bepaalt zich bijna geheel tot dien van gedroogde vruchten, eenig opium en Angorawol.

De achteruitgang in den handel tusschen Nederland en Smyrna wordt voornamelijk geweten aan twee oorzaken.

De eerste heeft speciaal betrekking tot de suiker die uit Nederland naar Smyrna verzonden wordt. Deze komt op drieërlei wijzen aldaar aan: t.w. deels per zeilschip, waarvan het transport den consumenten in den tegenwoordigen tijd te lang duurt; deels met Hollandsche stoomschepen, die op de Zwarte Zee varen en de ingenomen suiker òf van Syra òf van Konstantinopel naar Smyrna overvoeren, eene handelwijze die door het noodzakelijke overschepen in andere vaartuigen de suiker dikwijls in minder goeden toestand te Smyrna doet aankomen; deels eindelijk door het aankoopen van Hollandsche suiker in Engeland, die direct vandaar door de stoomschepen van laatstgenoemd land naar Smyrna wordt overgebracht. Het is deze laatste wijze van aanschaffing die tegenwoordig door den handel te Smyrna het meest gevolgd wordt, ook door die huizen die vroeger dit artikel rechtstreeks van Amsterdam of Rotterdam lieten komen.

De andere oorzaak, die van meer algemeenen aard is, heeft men te zoeken in de ongeregelde, niet op vaste tijdperken gestelde aankomst van Nederlandsche stoomschepen. De handelaar te Smyrna, aan eenig artikel behoefte hebbende, telegrafeert, om in de vervulling daarvan te voorzien, naar Marseille, Londen enz., met de zekerheid dat binnen tien à twintig dagen hetgeen hij behoeft vandaar naar Smyrna zal worden overgevoerd. Doch hij kan niet zoo handelen met hetgeen hij zich gaarne direct uit Nederland zou willen verschaffen, omdat, zooals ik zeide, de stoomvaart van dat land op Smyrna op geheel onzekere tijdstippen plaats heeft. Tot bevestiging en uitbreiding van onzen handel op de Levant is dus eene geregelde maandelijksche of, om te beginnen, tweemaandelijksche stoomvaart

daarop eene dringende noodzakelijkheid. Voorts wordt, om den invoer van onze Nederlandsch-Indische produkten in de Levant te bevorderen, het verspreiden van monsters van thee, koffie, indigo enz., met opgave van den prijs en den naam der fabriek of plantage, in de voornaamste steden van of nabij de Levant, zooals Konstantinopel, Smyrna, Alexandrië, Salonika, Beiroet, enz. noodig geoordeeld, terwijl ook de meening werd uitgedrukt, dat het oprichten van een station te Port Said, steeds ruim voorzien van koloniale waren, onzen handel aldaar zeer bevorderlijk zou kunnen wezen. Ten slotte vestigde men mijne aandacht op den handel in ruw katoen, van welk artikel men te Smyrna beweert, dat het in even goede qualiteit en op voordeeliger wijze op die plaats te verkrijgen zou zijn, dan op de Amerikaansche of Engelsche markten, en op andere artikelen van uitvoer, zooals gommen, kleurstoffen, enz. Ik geef hier deze mij ter plaatse gedane mededeelingen een voudigterug, zooals zij mij geworden zijn.

Van Smyrna uit loopen twee spoorweglijnen. De eerste die de richting der baai volgt, gaat door de vallei van Hermos over Magnesia naar Cassaba, en heeft eene lengte van 98 kilometers, benevens een kleinen zijtak, die naar Bournabat voert. De andere, ter lengte van 82 Engelsche mijlen, doorsnijdt in zuidelijke richting de valleien van Méles en Caystro, en voert over Ephese naar Aïdin. Beide lijnen zijn hoofdzakelijk Engelsche ondernemingen. Bespannen rijtuigen, waaronder zeer goede, gezadelde paarden en muilezels kunnen steeds te Smyrna worden gehuurd. Het telegraafkantoor is met alle deelen der wereld verbonden en neemt ook telegrammen in vreemde talen aan; voor een telegram van Smyrna naar Nederland, uit niet meer dan twintig woorden bestaande, wordt zes gulden betaald.

De voornaamste belastingen waaraan de handel te Smyrna onderworpen is, bestaan uit rechten op in-, uit- en doorvoer, benevens het zegelrecht op het handelspapier. Van alle uit den vreemde ingevoerde artikelen worden 8 pCt. der waarde aan inkomend recht geheven, met uitzondering van de tabak, die met 75 pCt. der waarde is belast, welk hoog invoerrecht natuurlijk tot een sluikhandel op groote schaal in dit artikel aanleiding geeft. Het recht op alles wat uitgevoerd wordt bedraagt 1 pCt. der waarde. Voor de steenkolen die ten behoeve der verschillende stoombootmaatschappijen te Smyrna opgestapeld zijn, worden geene rechten betaald, wel echter voor die welke door de Spoorwegondernemingen verbruikt worden.

De transito-rechten bedragen 2 pCt. van de waarde der goederen. Bovendien werden tot nog toe 8 pCt. geheven van de waarde der goederen die uit het binnenland naar de stad en 4 pCt. van die welke uit de stad naar het binnenland gaan. Doch tijdens mijn verblijf alhier bestond het, wellicht sedert reeds uitgevoerde plan, om deze heffingen af te schaffen, tegen een equivalent dat door een hoogeren aanslag van de belasting der landbouwproducten zou geheven worden. Deze belasting, die ieder landbouwer of producent betalen moet, wordt geheven van den oogst en van het vee. Zij bedroeg tot dusverre een tiende der waarde van de jaarlijks van den grond verkregen producten, te voldoen hetzij in geld of in natura, en bracht voor de geheele provincie waarin Smyrna is gelegen, jaarlijks omstreeks vier millioen gulden op. De inning dezer belasting wordt verpacht aan lieden die niet altijd in de heffing en verdeeling met billijkheid te werk gaan, en zich dikwijls aan hoogst onrechtvaardige handelingen schuldig maken. Voor alle schapen en geiten die ouder dan een jaar zijn geworden, wordt eenmaal 40 centen aan belasting betaald. De totale opbrengst hieruit verkregen schat men op nagenoeg ¾ millioen gulden 's jaars.

Het handelspapier is aan eene belasting onderworpen in evenredigheid tot de waarde die het vertegenwoordigt, zoodat b.v. voor papier ter waarde van 10-50, van 50-100, van 100-300 gulden respectievelijk een zegelrecht van 5, 20 en 30 centen moet betaald worden. Het hoogste zegelrecht is 15 gulden en wordt gevorderd van handelspapier dat eene waarde van meer dan ƒ 10,000 bezit. Bij ontduiking van dit recht wordt eene boete opgelegd van 3 pCt. der waarde zonder bijrekening van het zegel.

Nu ik toch eenmaal hier op het onderwerp der belastingen ben gekomen, wil ik er nog een woord over eenige andere heffingen aan toevoegen.

Heerendiensten of slavernij bestaan niet, althans niet openlijk[1]. De verplichting tot den militairen dienst rust uitsluitend op de Muzelmansche bevolking, en drukt haar zwaar, naardien slechts de helft der gansche bevolking, onder het onmiddellijk bestuur des Sultans levende, uit werkelijke Turken bestaat. In Europeesch Turkije is slechts ¼ der bevolking Mohammedaansch, in

1 In meer bedekten vorm dan vroeger, wordt echter nog veel slavenhandel in Klein-Azië gedreven.

Aziatisch Turkije bedraagt het Mohammedaansch gedeelte drie vierden van het geheel, de juistheid aangenomen der zeker niet zeer nauwkeurige opgaven. Grieken, Armeniërs en in het algemeen allen die den Christelijken godsdienst belijden, worden niet in het Turksche leger opgenomen. Alleen eenige vreemde officieren, die meestal aan militaire, wetenschappelijke of industriëele inrichtingen verbonden zijn, maken hierop eene uitzondering. De Christenen betalen wegens deze vrijstelling van den militairen dienst eene belasting, die in de provincie Smyrna jaarlijks p.m. ƒ 200,000 opbrengt.

Voorts zijn de niet-Muzelmansche bewoners van Turkije onderworpen aan de heffing eener grondbelasting van 4 pCt. der geschatte waarde, die voor Smyrna gerekend wordt gemiddeld ƒ 300,000 's jaars op te brengen.

De voordeelen die het zoutmonopolie aan de Regeering levert, worden aldaar op een jaarlijksch bedrag van 150 tot ƒ 180,000, de zoogenaamde rechterlijke belasting op dat van ƒ 50,000 geschat, terwijl daarenboven door verschillende andere heffingen nog p.m. ƒ 380,000 in de schatkist voleien.

Al deze belastingen te zamèn brengen te Smyrna jaarlijks ongeveer acht millioen gulden op, een bedrag dat volgens bevoegde beoordeelaars tot het dubbel zou kunnen stijgen indien de tol-administratie ijveriger en eerlijker was.

VII.

Ik zal mijne mededeelingen over Smyrna besluiten met eenige bijzonderheden over de Hollandsche gemeente aldaar, die, naar ik mij vlei, voor Nederlandsche lezers niet van belang ontbloot zullen zijn.

Hoewel zich te Smyrna reeds vroeger eene Hollandsch Protestantsche gemeente gevestigd had, beginnen echter de aanteekeningen daaromtrent in het kerkregister eerst met 10 Juli 1688. Zoowel de kerk als het archief waren bij de vreeselijke aardbeving en den daarop gevolgden brand van dat jaar vernietigd. Alleen het zegel der kerk, dat nog in gebruik is en waarvan ik een afdruk bezit, geeft nog van het vroeger bestaan getuigenis. Het stelt een engel voor, in eene ommuurde plaats staande, die in de rechterhand een lantaarn en in de linkerhand

een bundel met zeven pijlen omklemd houdt; op de zijde van het zegel leest men het jaartal 1671, en van boven het opschrift *Ecclesia Smirnensis*. De zeven pijlen zijn eene zinspeling op de in de eerste tijden der invoering van het Christendom in Azië gestichte zeven Christelijke kerken: Smyrna, Ephese, Sardes, Philadelphia (thans Alascheir), Thyatira, Pergamon en Laodicéa. De godsdienstoefeningen werden in die eerste tijden gehouden in eene kapel in of bij het Hollandsche consulaat. Maar bij de gemelde aardbeving werd de woning van den Hollandschen consul vernield, terwijl een lid der gemeente het leven verloor. Van dit tijdstip tot April 1690, toen de woning van den Consul weder was opgebouwd, was de gemeente van een eigen kerkgebouw verstoken, en aan vele beproevingen blootgesteld, gelijk dit uit de korte en eenvoudige aanteekeningen, door den toenmaligen predikant, Ds. Hendrik Franken, in het kerkregister geschreven, blijken kan. Zij beginnen als volgt:

'10 J u l i 1 6 8 8 . Terwijl door de grouwelijcke omkeeringe dezer stad, van onze gewoone vergaderplaetse waren beroofd, wierden wij genoodzaekt onzen dienst tot geleegen tijd op te schorten.'

'23 J u l i d i t o . Op het aenkomen van onzen heer Consul D a n i ë l J o h a n d e H o c h e p i e d nu een weinigh van de eerste schrik bedaard zijnde, stelde ik aan beide de heeren Consuls [een dezer is waarschijnlijk de Engelsche] ende het meerder gedeelte van de Natie voor, of niet behoorlijk was, dat wederkeerden tot onzen publyken godsdienst, ende in gedachten namen over een plaetse tot deszelfs oefeninge, maar men vond goed zulks uit te stellen tot het aenkomen van onze convoy, 'tgeen alle dagen werd te gemoet gezien.'

'4 A u g . d i t o : de schepen aengekomen en den daarop volgenden Zondag godsdienstoefening gehouden aan boord van het schip L o u i s a , kapt. Jan Loodsman, en gepredikt uit Luc. 13: 3.'

In 1689 hield de gemeente hare oefeningen in een door den Hollandschen Consul gehuurd huis, doch in Mei van dat jaar werd zij door het uitbreken der pest gedwongen om de wijk te nemen naar het door haar gestichte en eenige uren van Smyrna gelegene, nog bestaande dorp Seudi-keuï (dorp der liefde), waar ook, zooals vroeger werd opgemerkt, nog heden eenige afstammelingen van Hollandsche familiën hunne villa's of buitenverblijven hebben. Dat in die tijden ook de veiligheid te wenschen overliet, bewijst eene aanteekening in het kerkregister, meldende hoe

aldaar een ouderling der gemeente (Daniël Cossou) door eenige Algerijnen ‘wel zeer wreedelijk werd vermoord.’

Op 15 Augustus daaraanvolgende keerde de gemeente met haren leeraar naar Smyrna terug, waar inmiddels de pest had opgehouden te woeden. Ds. Franken nam toen tevens den dienst voor de Engelsche gemeente waar, die zonder leeraar was en voor welke de godsdienstoefeningen in de Italiaansche taal gehouden werden. Het volgende jaar (1690) kenmerkte zich door de aankomst te Smyrna van een aantal door de opheffing van het edict van Nantes uit Frankrijk verdreven Protestanten, ‘welke hier na examen in het publyk als lidmaat toegelaten werden’.

Het kan natuurlijk mijne bedoeling niet wezen om den inhoud van het vermelde kerkregister hier ook maar voor een klein gedeelte weder te geven; maar toch verspreidt het over den toestand der kleine Hollandsche kolonie een te belangwekkend licht, om er niet nog enkele bijzonderheden aan te ontleenen.

Zooals vóór de invoering van den burgerlijken stand overal de gewoonte was, diende het tevens tot aanteekening der in de gemeente voorgevallen geboorten, huwelijken en sterfgevallen, terwijl van de vier malen 's jaars te vieren bediening van het H. Avondmaal ‘na voorafgaande beproevings-predicatie’, trouwelijk melding is gemaakt. Bij ontstentenis van een predikant werd steeds door de ‘Hollandsche natie’ eene vergadering onder het voorzitterschap van haren Consul gehouden, en door deze een lid der gemeente aangewezen, om haar door voorlezingen uit Christelijke boeken te stichten en tevens het kerkregister aan te houden. Dat het ook toen reeds werd noodig geoordeeld om gelden en waarden zooveel mogelijk voor verlies te vrijwaren, blijkt uit de aanteekening dat de kerkefondsen waren geborgen in eene ijzeren kist, die in de woning des Consuls stond, en van welke de predikant, een ouderling en een diaken der gemeente, ieder een verschillenden sleutel bezaten.

De aanteekeningen in het kerkregister, veelal door de predikanten gesteld, zijn in den regel, wat geboorten, huwelijken en sterfgevallen betreft, zeer kort en zakelijk. Slechts enkele malen treden zij in eenige bijzonderheden, zooals in het volgende voorbeeld: ‘Op 10 November 1723 overleed in 66jarigen leeftijd D a n i ë l J o a n d e H o c h e p i e d, Baron ende Magnaat van H o n g a r i e n, van wegen de Hoogmogende Heeren Staaten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, Consul van A n a t o l i ë,

M e t e l i n o en S c i o, tot algemeene droefheid der gantsche gemeinte, met een levendigh geloove, wel gegrond vertrouwen ende eene zekere hoope nae eene langdurige kwijninge ende den volgenden dag met alle staetie ende eere op ons kerkhof ten grave gebragt.'

Wat echter uit al deze aanteekeningen uit lang vervlogen tijden krachtig en duidelijk blijkt, is de buitengewone ijver der oude Hollanders voor de instandhouding en uitbreiding van hunnen godsdienst; de scherpe uitoefening der zoogenaamde kerkelijke tucht; de vordering van een vast geloof aan de verhalen en voorschriften des Bijbels, zonder dat hierin de minste afwijking werd gedoogd; maar tevens ook die weldadigheidszin, die zucht tot uitbreiding en verbetering van het onderwijs, die ook thans nog tot de beste karaktertrekken onzer natie behooren.

Volgens de gebruiken van dien tijd werd, alvorens de leden een wettig huwelijk konden aangaan, niet alleen gevorderd dat dit op drie achtereenvolgende Zondagen van den predikstoel door den predikant der gemeente werd aangekondigd, maar had ook ieder harer leden het recht bezwaren tegen de sluiting daarvan in te brengen. Niemand mocht op dezen regel eene uitzondering maken, en het blijkt dan ook uit de aanteekeningen, dat niet alleen onze consuls, maar ook de predikanten zelven zich hieraan onderworpen hebben. De volgende aanteekening geeft hiervan een voorbeeld. 'In Maart 1722 heeft Ds. van der Horst aan de gantsche gemeinte in het openbaar bekend gemaekt, hij van plan was een houwelijck aan te gaen met eene Protestantsche mejuffrouw, en wel met de eerbare jonge dochter Clara Catharina Eghberz van Smyrna, met bijgevoegd verzoek, indien ymand yts tegen dit zijn voornemen hadde in te brengen, hetzelve zonder eenige agterhoudinge ende in alle vrijheid geliefde te doen, doch wierd hetzelve met alle teekenen van vergenoeginge ende gereede goedkeuringe van allen in het gemeen, ende een ygelijk in het byzonder toegestemd.'

Uit vele aanteekeningen blijkt voorts, dat deze kerkelijke controle toenmaals nog veel verder ging, en meermalen aan lidmaten der kerk wegens wangedrag de deelneming aan het H. Avondmaal werd ontzegd, met last om iederen Zondag zich steeds ter kerke te bevinden, ten einde aldaar in het openbaar boete te doen voor hunne afwijkingen, tot zoolang door den

eerw. kerkenraad daarvoor vergiffenis was geschonken. Ook hiervan zal ik één voorbeeld aanstippen, luidende als volgt:

‘J u n i j 1 7 1 9 ; klagt van den predikant te Constantinopel over zekeren....., thans in Smyrna woonachtig, die lidmaat zijnde zich zoodanig in onkuischen handel met zekere Grieksche dochter hadde verloopen, men hem zonder attestatie had laten afreizen, waerop besloten is dien persoon onder censuur te plaetsen, het bijwonen van het H. Avondmaal te weigeren, maar hem te vermanen in alle betamelijke ootmoedigheid in de vergaderinge tegenwoordig te weezen, en is deze vermaninge met teekenen van boetvaerdig leedweezen aengenomen. Op 13 September aangeboden om als in Gods tegenwoordigheyd voor den Eerw. Kerkenraad te verschijnen, kinderlijk leedweezen ende boetvaerdigh berouw over gegeven ergernisse te betuigen, Gode om vergiffenisse zijner misdaeden te smeeken, ende van den Eerw. Kerkenraad ontheffinge der censure te verzoeken, waarop de Eerw. Kerkenraad, overwegende deszelfs Christelijke vernederinge, ende aanhoudende bijwoninge van den openbaeren godsdienst, te zaamen gekomen is ende verneemende zijne bètuigingen ende na alle Christelijke vermaningen, in de vreeze Gods hem ontslagen heeft van zijne censure.’

Men ziet het, er viel in die dagen ook in het verre Oosten niet ongestraft te spotten met de macht en den invloed der geestelijke verzorgers en opzieners der Chistelijke gemeenten, die het daarbij geheel in hunne macht hadden, de wederspannige lidmaten ook in hunne stoffelijke belangen te treffen. Toch werd aan deze macht niet altijd de gevorderde eerbied betoond, zooals ons eene kerkelijke aanteekening leert, in 1718 door Ds. van der Horst geboekt. Er blijkt daaruit, dat de Kerkeraad had besloten aan zeker naar het Christenrijk (aldus werd te dien tijde ons vaderland door de Hollanders te Smyrna genoemd) terugkeerend persoon, wegens zijn slecht gedrag, geene attestatie af te geven; dat echter door dit individu niet alleen om geene attestatie was gevraagd, maar hij ook den predikant, die meermalen had getracht hem in zijne woning van dit besluit kennis te geven, steeds ‘niet t'huis’ had gegeven; en dat hij ten slotte zonder attestatie vertrokken was, ‘een berigt dat door den Eerw. Kerkenraad met groote ergernisse werd vernomen.’ Bij Protestanten, uit den vreemde te Smyrna gekomen. en die het verlangen te kennen gaven, om

als lidmaten der gemeente te worden erkend, ook bij Hollanders, die door het een of ander toeval hunne kerkelijke attestatie hadden verloren, werd steeds een streng onderzoek ingesteld naar de grondslagen van hun geloof, en werd, alvorens hun de rechten van lidmaat der gemeente werden toegekend, niet slechts eene voldoende mondelinge verklaring, in tegenwoordigheid der gansche gemeente afgelegd, maar ten overvloede ook nog eene onderteekende schriftelijke, in denzelfden geest opgesteld, van hen gevorderd. Ook werden bij het afleggen der Christelijke belijdenis van de betrokkenen plechtig bezworen verklaringen gevorderd, dat zij nooit of nimmer zich in den echt zouden begeven met belijders van andere godsdiensten, zelfs niet met Lutherschen, Remonstranten of Auglicanen. Eenmaal echter, het was in December 1723, werd de gansche gemeente door een' grooten schrik overvallen, toen haar in eene door den Consul Baron de Hochepied daar voor afzonderlijk belegde vergadering werd medegedeeld, dat zeker persoon van Gereformeerden godsdienst, en te Smyrna met het Engelsche koopvaardijschip *the Samborne* aangekomen, zich bij den Turkschen tollenaar had aangegeven ‘als een die Turk wilde worden, tot welk einde hij een in het Fransch gedrukten Alcoran vertoonde, uit welken hij die leer had bestudeerd.’ Dit gesprek, dat door een derde afgeluisterd en den Consul overgebracht was als eene zaak die spoedig haar beslag stond te krijgen, gaf aanleiding tot hetgeen volgt. ‘Om zoo groot eene ergernisse voortekomen, wierd beraadslaagd dat hetzelve te onderstaen bij wijze van overreedinge ofte zagte middelen gebruikende om hem in zijn godloos opzet te stuiten, van geen vrucht zoude weezen, schijnende periculum in mora te zijn, waerom besloten den zelven tegen wil en dank wederom op het spoedigste naar Christenrijk te verzenden.’ Dit laatste was echter gemakkelijker gezegd dan gedaan en eischte groote voortvarendheid en slimheid. Nog staande de vergadering werd de Engelsche predikant Mould ontboden en hem verzocht dat al het mogelijke gedaan mocht worden, om den persoon in quaestie aan boord van het bovengenoemde Engelsche schip te houden en hem weder daarmede te doen vertrekken. De Heer Mould, ofschoon volkomen in het gevoelen der vergadering omtrent deze zaak deelende, antwoordde niettemin dat dit onmogelijk was, aangezien de délinquent het schip reeds met pak en zak had verlaten en in eene Turksche herberg logeerde.

Hij gaf den raad om den Engelschen Consul te verzoeken den man, zoo noodig, met geweld naar het Engelsche schip te doen terugvoeren; doch deze Consul, de Heer George Boddington, hoewel geheel instemmende met de rechtmatige verontwaardiging der vergadering, wees het verzoek van de hand, voorgevende, ‘dat deze zaeke naederhand van zwaere gevolgen ende moeijelijke nasleep voor zijne naetie zoude kunnen zijn.’ Onmiddellijk hierop wendde de vergadering zich tot den Franschen Consul, den Heer Gaspar de Fontein, met de bede om den persoon in quaestie door zijne tusschenkomst te laten overbrengen op een Fransch schip, dat dienzelfden avond naar Marseille vertrekken zou. Doch ook deze fonctionnaris opperde hiertegen bezwaren, die echter uit den weg geruimd werden toen de inmiddels opgeroepen gezagvoerder van laatstgenoemden bodem de verklaring aflegde, dat hij niets tegen het voorstel had in te brengen, indien 1°. hem eene behoorlijke som voor den overtocht van den aspirant-Turk werd uitbetaald, en 2°. hij niets met het overbrengen van dezen van wal naar boord zou te maken hebben. Er bleef thans nog alleen over om den man, tegen wien al deze maatregelen genomen waren, behoorlijk en ter rechter tijd aan boord van het Fransche schip te krijgen, hetgeen volgens het kerkregister aldus plaats greep. ‘Op voorwendsel dat de Engelsche kapitein (van het schip dat hem overgevoerd had) misnoegd op hem was en hem wenschte te spreken, deed men hem komen in het huis van de Hollandsche Heeren Derveaux ende Muyssart; alles gereed zijnde (sic) maekte men hem bekend de ontdekkinge zijnes voornemen en deed hem in stilheyd aan boord van de bark brengen; zijne goederen werden hem toegezonden en zijne schulden betaeld; aan hem wierden twee zeechinen reysgeld, aan den kapteyn der barke vier zeechinen voor vraght gezonden ende verzoek gedaen hem beleefdelijk te handelen. Denzelven naght vertrok hy ende de onkosten zijn gebragt op de armenkasse.’

Had ik tot nu toe slechts feiten te vermelden, die, wat hunne oorzaken en strekking aangaat, in de gewoonten en gevoelens. onzer verlichte tijden niet meer passen, thans zij het mij vergund de aandacht van den belangstellenden lezer te vestigen op zaken, die geschikt zijn om de handelingen onzer voorouders te Smyrna in een aangenamer en den menschenvriend meer streelend licht te plaatsen.

De Hollandsche predikanten te Konstantinopel, Smyrna en

Aleppo werden in die tijden, onder goedkeuring der Hoogmogende Heeren Staten-Generaal, door de Directeuren van den Levantschen handel aangesteld, en moesten zich hierbij voor een zeker aantal jaren aan den dienst aldaar verbinden. De reizen welke toen ter tijd door onze schepen gemaakt werden, waren, zooals bekend is, in den regel niet snel te noemen; althans teekende een der te Smyrna aangekomen godsdienstleeraren daaromtrent aan, dat hij 11 December 1699 uit Texel gezeild zijnde, op 8 Juni 1700 ‘gelukkig’ te Smyrna was aangeland, terwijl een ander, op 23 Maart 1712 over Livorno gereisd zijnde, eerst 22 Juli daaraanvolgende Smyrna bereikt had. Een der beroepen predikanten, mede te Livorno scheep gegaan, deelde in het treurig lot van het vaartuig, dat in de Middellandsche Zee met man en muis verging, terwijl een ander, de reis over Weenen langs den Donau nemende, en op een klein eiland in deze rivier nachtverblijf willende houden, bij het baden verdronk. Door allen werd echter, met medehulp der gemeente, steeds al het mogelijke gedaan om het onderwijs der leden, en vooral dat van hunne kinderen, te doen strekken tot meerdere beschaving en ontwikkeling van den geest, en niet zelden leest men dan ook in het kerkregister, hoe weder eenige honderden Turksche ponden (1 Turksch pond = ƒ 11 onzer munt) waren bijeengebracht, om veelbelovende, maar hulpbehoevende kinderen der gemeenteleden in het Christenrijk (Holland) te kunnen doen opvoeden. Het gebeurde natuurlijk toen evenzeer als thans, dat nu en dan deze kinderen door handel en wandel niet aan de goede verwachtingen hunner weldoeners beantwoordden. Eenmaal zelfs stuitte de welwillendheid geheel af op het gevoel van eigenwaarde of trots van een jeugdigen Hollandschen afstammeling, te Smyrna uit minvermogende ouders geboren. Aangezien genoemde jongeling blijk had gegeven van een bijzonder goeden aanleg voor het bestudeeren der geneeskundige vakken, besloten de Eerw. Kerkeraad en eenige gegoede Hollandsche ingezetenen om hem naar Amsterdam te zenden, ten einde aldaar op hunne kosten in de gelegenheid te worden gesteld het chirurgijnsvak aan te leeren. Nauwelijks in die stad aangekomen, werd hij dan ook door de gedelegeerden zijner weldoeners onmiddellijk in de leer gedaan bij een chirurgijn, die, zooals destijds gebruikelijk was, er ook een barbierswinkel op nahield, en die zijn onderricht begon met praktische oefeningen in de taak, aan alle chirurgijnsleerlingen opgelegd,

om de kalanten die dagelijks den winkel bezochten, den baard af te nemen, terwijl hij tevens zijn nieuwen leerling aankondigde dat de gewone leertijd voor deze specialiteit op drie jaren gesteld was. Onze jongeling verklaarde gaarne de barbierskunst te willen aanleeren als een onderdeel van het door hem te bestudeeren vak, maar dat hij weigeren moest om dat barbiersvak in een winkel uit te oefenen. Hierover groote verontwaardiging van den chirurgijn-barbier, gevolgd door eene pertinente weigering van alle Amsterdamsche barbiers om een jongeling, zoozeer van den ‘Griekschen aerd’ doortrokken, in de leer te nemen; - schrijven en wederschrijven der gedelegeerden te Amsterdam aan hunne lastgevers te Smyrna en vice-versa, met verzoek der laatsten om, ‘dewijl het schijnt dat het baerdscheren het fatsoen van hun pupil te naekomt’, te trachten hem bij een der meer voorname chirurgijns der hoofdstad, door wien het afnemen van den baard niet werd uitgeoefend, als leerling geplaatst te krijgen; - bedenkelijk hoofdschudden der meer voorname chirurgijns te Amsterdam, onder de stellige verzekering dat de eenige weg om tot dien stand te kunnen geraken, liep door de barbierswinkels hunner minder voorname kunstgenooten: - hernieuwde aandrang der gedelegeerden bij den pupil; - halstarrige weigering van den laatsten, om de hand aan het scheermes te slaan, ten behoeve der kalanten in een barbierswinkel. Verbeeld u, geachte lezer! dien zoon der nauwelijks ingetreden achttiende eeuw, zich reeds aankantende tegen de gewoonten van dien tijd, op eene wijze en op gronden die eerst eene eeuw later zouden toegepast en algemeen erkend worden; - een zoon van het min verlichte Oosten, een Smyrnioot, worstelende tegen de wanbegrippen van het zoo veel meer beschaafde Westen, en omtrent wien ten slotte de Kerkeraad te Smyrna aan de gedelegeerden te Amsterdam verzoeken moest, om dezen ‘recalcitranten jongeling’ dan maar naar Smyrna terug te zenden.

Behalve de vele geldelijke opofferingen die zich de Hollanders en hunne afstammelingen te Smyrna ten behoeve van hunnen godsdienst en het onderwijs getroostten, werden ook belangrijke sommen door hen besteed, om van de Algerijnsche en andere zeeschuimers van dien tijd de door hen buitgemaakte Christenslaven los te koopen. De gansche inhoud van het kerkregister getuigt hiervan, en menig voorbeeld zou ik kunnen aanhalen van zulke ongelukkigen, waaronder er waren die reeds elf jaren in slavernij hadden doorgebracht, welke door onze Hollanders

van meergenoemde stad niet alleen werden vrijgekocht, maar ook, zoodra daartoe gelegenheid bestond, behoorlijk van geld en kleederen voorzien, naar hun geboorteland werden teruggezonden. Vooral strekte het hun, met het oog op den tijd waarin zij leefden, tot groote eer, dat hierbij niet gevraagd werd tot welken landaard deze slaven behoorden, of welken godsdienst zij beleden. Eenmaal zelfs werd door de leden der Hollandsche gemeente eene som van 302 Turksche ponden (ƒ 3322 van onze munt) bijeengebracht om mede te werken tot het loskoopen van een aantal Armeniërs, die door de Turken tijdens een oorlog tegen de Perzen gevangen genomen en tot slavernij gedoemd waren, en dat wel, zooals het kerkregister aangeeft, op de bede van den Armenischen Bisschop, die te Smyrna resideerde. Meermalen ook werden, op verzoek der minder met aardsche goederen bedeelde leden der Hollandsche gemeenten te Konstantinopel en Aleppo, collecten zoowel te Smyrna zelf als op de daar ter reede liggende Hollandsche schepen (convooien) gehouden, waarvan het bedrag, soms uit vele duizenden guldens bestaande, steeds trouw werd overgemaakt. En zoozeer was buiten af de zucht der Hollanders om liefdadigheid uit te oefenen bekend, dat vele vreemden, op bedriegelijke wijze hierop speculeerende, geld van hen erlangden, door zich òf met behulp van anderen als slaven, òf als van alles beroofde Christelijke reizigers voor te doen; van welke oplichterijen meer dan één voorbeeld staat opgeteekend. Op kosten der gemeente te Smyrna maakten voorts hare predikanten enkele malen destijds vaak zeer gevaarlijke reizen naar Egypte, Palestina en Syrië, alles natuurlijk met het oog op de belangen van den Christelijken gereformeerden godsdienst.

Met de pestziekte, die vooral in vorige eeuwen ook de streken van Klein-Azië zoo vaak teisterde, hadden natuurlijk onze voorouders te Smyrna niet zelden te kampen. Niet slechts hunne bedienden, maar ook zij zelven werden dikwijls daardoor aangetast, zoodat dan, uit hoofde van den besmettelijken aard dezer ziekte, niet alleen het wederkeerig bezoeken en het houden van den openbaren godsdienst werd afgebroken, maar ook dikwijls de leden der gemeente met hunnen consul en predikant de vlucht naar de omliggende dorpen moesten nemen. Het blijkt echter uit het kerkregister, dat alsdan steeds weder onmiddellijk de openbare godsdienstoefening in een of ander lokaal werd hervat, en dat men soms eerst na een afwezigheid van vele maanden gerustelijk naar Smyrna kon terugkeeren.

Het leven der Europeanen was overigens in die dagen, zonder uitzondering, alles behalve aangenaam of opwekkend te noemen. De Turksche regeering dwong hen om niet slechts in eene afzonderlijke wijk der stad te wonen, maar ook om van zonsondergang tot zonsopgang in hunne huizen te blijven. Om niet door het gemeen te worden beleedigd, liepen de mannen buiten 's huis steeds in Turksche kleeding, terwijl de vrouwen, nagenoeg tot den kring harer woning beperkt, zich niet dan onder behoorlijk geleide en als steelsgewijs in de straten konden vertoonen.

De voordeelen die de Turken uit den handel met ons trokken, waren waarlijk niet de eenige reden waarom zij de Europeanen toelieten; het was veeleer de vrees voor ons toenmaals bestaand politiek overwicht, in Europa zoowel als in het Oosten, en niet minder het ontzag voor de krachtige en beroemde oorlogsvloot welke de Republiek der Vereenigde Nederlanden er in die dagen op kon nahouden. Die tijden van roem en macht, wij weten het, behooren sinds lang tot de geschiedenis, maar zij leven nog voort in de herinnering der Mohammedaansche, Grieksche en Israëlietische bevolking van de Levant, zooals daarvan door mij tijdens mijn verblijf aldaar nog menig bewijs werd waargenomen. Nog heden ten dage heeft de naam onzer natie in die gewesten een goeden klank.

De meeste predikanten der Nederlandsche gemeente te Smyrna zijn na het eindigen van hun diensttijd naar Nederland teruggekeerd; enkelen hunner slechts zijn er overleden. De lijst dergenen die er achtervolgens het Evangelie naar de Hervormde belijdenis hebben gepredikt, is als volgt:

1688	Ds. Henricus Franken.	
1690	Ds. Jacob Kunst.	
1694	Ds. Johannes Hillebrands (in 1698 te Smyrna overleden).	
1700	Ds. Johannes Heyman.	
1706	Ds. Justus Oosterdijk (in 1711 te Smyrna overleden).	
1712	Ds. Theodorus van der Vecht.	
1718	Ds. Herman van der Horst (in 1727 als predikant beroepen te Jutphaas in de prov. Utrecht).	
1729	Ds. Tiddo Wolthuis.	
1742	Ds. Daniel Vonk.	
1746	Ds. Jacob van der Vecht.	
1756	tot 1801	Ds. Bernard Keun (in 1801 te Smyrna overleden).
1801 tot 1803	Ds. Usko, Luthersch predikant.	

In 1804, toen het predikambt te Smyrna weder vakant werd, is, ten gevolge der staatkundige gebeurtenissen van dien tijd, geen andere predikant meer aldaar aangesteld, doch werd in den predikdienst der Hollandsche gemeente door Engelsche en Duitsche zendelingen voorzien, totdat in 1839, met medewerking en ondersteuning der Nederlandsche regeering, aldaar als predikant werd aangesteld Ds. A.J. Verweyde, die er tot heden toe dit ambt heeft uitgeoefend, en aan wiens vriendschap en welwillendheid ik deze aanteekeningen over kerkelijke aangelegenheden te danken heb.

Zooals ik reeds vroeger gelegenheid had op te merken, werd de predikdienst der Hollanders te Smyrna in het eerste tijdvak van hun verblijf aldaar gehouden in een kapel, staande in de omgeving van het Hollandsche Consulaat; in latere jaren echter werd uit de geldelijke bijdragen der gemeente eene afzonderlijke kapel of kleine kerk gesticht, die, even als aan de eerste in 1688 was overkomen, driemalen (t.w. in 1759, 1767 en 1845) hetzij door aardbeving, hetzij door brand werd vernield. De tegenwoordige kerk in 1852 gebouwd, is gelegen in de rue des Hopitaux, en maakt met het Hollandsche hospitaal één gebouw uit. De ingang, met het Nederlandsche wapen prijkende, voert den bezoeker in een kleinen tuin die het hospitaal omgeeft, 'twelk uit eene op pilaren rustende ruime zaal bestaat, aan beide zijden begrensd door een achttal luchtige en nette kamers, die allen van ledikanten en ander meubilair, ter verpleging van zieken vereischt, voorzien zijn. Een steenen trap, aan den buitenkant aangebracht, voert verder naar de boven het hospitaal gelegen verdieping, die, behalve door een drietal kleine vertrekken, geheel door de eigenlijke kerk wordt ingenomen. Deze stemt in bouwstijl geheel overeen met die eenvoudige nieuwere kerken, die in zeer kleine gemeenten van ons land worden aangetroffen, en een honderdtal personen kunnen daarin plaats nemen. Wegens den bouwvalligen toestand van het plafond, waardoor natuurlijk ook het onder de kerk aanwezige hospitaal bedreigd wordt, is evenwel in de laatste twee jaren van dit gebouw geen gebruik meer gemaakt, zoodat de openbare godsdienstoefening, die in de Fransche taal gehouden werd en aan welke, buiten en behalve de Hollandsche leden der gemeente, ook de te Smyrna aanwezige Zwitsers en eenige Engelschen deelnamen, tot heden is gestaakt gebleven. Eene groote deur, in het hospitaal geplaatst, geeft toegang tot het Hollandsche, door muren begrensde kerk-

hof, een stil en liefelijk, door cypressen, platanen en moerbezieboomen beschaduwd plekje, waar tal van graftomben, met opschriften voorzien, de laatste rustplaatsen aanwijzen van onze landgenooten en hunne afstammelingen. Men merkt daaronder de graven op van eenige zeeofficieren, tijdens hun verblijf te Smyrna overleden, en verscheidene tomben der grafelijke familie van de Hochepied, die van de 17de eeuw tot 1825 den Staat der Nederlanden aldaar heeft vertegenwoordigd en er zich tot heden heeft staande gehouden. De Hollandsche gemeente te Smyrna, eenmaal zoo talrijk en invloedrijk, is thans geslonken tot een zeventigtal zielen, onder welke zich een twintigtal lidmaten der Protestantsche gemeente bevinden. Onder dit aantal zijn twee geboren Hollanders, terwijl van de overigen slechts enkelen de Hollandsche taal machtig zijn. Het hospitaal met het omliggende terrein en tuin, benevens de noodige gelden tot het onderhoud van een en ander, is op 31 Januari 1739 aan de Hollandsche gemeente te Smyrna gelegateerd door den Heer Jan Derveaux, en een afschrift van dat testament, met opgave van den inventaris der bedoelde inrichting, is opgenomen in het kerkregister. Volgens verklaring van den testateur deed hij die schenking aan de gemeente uit dankbaarheid van te Smyrna 51 jaren ‘gezond en wel te hebben geleefd’.

Het is hier de plaats niet om de oorzaken te bespreken, waaraan de min gunstige toestand van het kergebouw en het hospitaal is toe te schrijven; maar men vergunne mij den innigen wensch te uiten, dat die treurige staat van zaken spoedig eene betere en meer passende wending moge nemen, wat bij de noodige eensgezindheid gemakkelijk te bereiken schijnt. Dat bij eene zoo kleine gemeente als de Hollandsch-Protestantsche te Smyrna is, geene afzonderlijke school wordt aangetroffen, kan natuurlijk geene verwondering baren; maar dat hare kerk en haar hospitaal weder als vroeger in gebruik kunnen worden gesteld, daaraan, ik herhaal het, bestaat volgens mij geen redelijke twijfel, en ik houd mij overtuigd dat, zoo noodig en gewenscht, de bekende milddadigheid der Nederlanders in Nederland zich gaarne op nieuw in het verleenen van de vereischte geldelijke ondersteuning zou openbaren.

De voormalige Duitsche Consul te Smyrna (thans Consulgeneraal van het Duitsche rijk te Londen), de Heer C h a r l e s d e S c h e r z e r, aan wiens geschrift ik onderscheidene statistieke

gegevens, in dit stuk voorkomende, heb ontleend, eindigt in een der Smyrnasche dagbladen zijne beschouwing over de Europeesche gemeenten aldaar met de volgende woorden: ‘la colonie Hollandaise n'a point d' écoles, mais le bien qu'elle a fait jadis en des temps plus propices demeurera certainement écrit en lettres d'or dans les annales de l'Asie Mineure.’

De lezer, dien ik wellicht tot hiertoe, uit vrees voor te breede uitweiding, wat al te zeer met de opeenstapeling van feiten heb vermoeid, vergunne mij thans bij dit oordeel door een vreemdeling over ons uitgesproken, een oogenblik stil te staan. Vooral in den vreemde voelt de Nederlander dat het hem goed doet aldus te hooren spreken over zijne landgenooten van vroeger eenwen, die met zooveel opofferingen, beleid en koenen moed de eer en de welvaart van hun Vaderland wisten op te houden en te verzekeren. Wanneer hij niet alleen in onze eigene, maar ook in de Engelsche O.I. bezittingen, alsmede te Smyrna, Napels, Genua, Marseille, Lissabon en in zoovele andere handelssteden, onder al die wapperende vlaggen der vreemde schepen ook de Nederlandsche geheschen ziet, dan is het of hem een groet wordt toegebracht door zijn geboortegrond; dan vooral is het dat hij den zedelijken band gewaar wordt die hem steeds verbindt aan de kleine plek gronds, die onze natie in Europa inneemt.

Er is echter meer. Wanneer hij b.v. in de koninklijke bibliotheek te Napels aan de werken van Grotius, Voetius en Boerhave, in hunnen deftigen folianten-dos, eene eerste plaats ziet aangewezen; indien hij onder de enkele namen van de meest beroemde zeevaarders en landontdekkers der wereld, die het voorportaal der beurs van Marseille versieren, die van zijn landgenoot Abel Tasman naast die van een Columbus en Lapeyrouse ziet prijken; als hij onder de standbeelden die het station du Nord te Parijs bekronen, dat der stedemaagd van Amsterdam op gelijke lijn met die der grootste hoofdsteden van Europa ziet geplaatst, dan gevoelt hij - en ik mag het hier wel eens herinneren, dat op ons Nederlanders de dure plicht rust, om het zoowel ons zelven als der Nederlandsche jeugd in te prenten, - dat het voorgeslacht ons eene geschiedenis heeft achtergelaten, in vele opzichten zoo grootsch en zoo roemrijk, dat het nageslacht geen middel mag verwaarloozen, om de eer die daaraan ook in den vreemde bewezen wordt, zooveel mogelijk te handhaven. Ik weet wel dat twee eeuwen geleden het

verschil tusschen Nederland en andere natiën vooral hierin bestond, dat het eerste zich toen bewust was van zijne volle kracht en den wil had om die in haren ganschen omvang zoowel stoffelijk als zedelijk uit te oefenen, terwijl zijne naburen eerst later tot dien toestand en dat bewustzijn zijn gekomen. Ik begrijp zeer goed dat deze laatsten ons, wegens de uitgestrektheid hunner grenzen en de talrijkheid hunner bevolking, wel moesten voorbijstreven, zoodra ook zij tot het bewustzijn hunner kracht waren ontwaakt. Maar ik heb hier niet het oog op physieke macht, maar op de zedelijke macht door kennis en werkzaamheid verkregen. Ook weet ik zeer goed dat de tijd voorbij is, waarop elke tocht tot de ontdekking van nieuwe landen kon voeren; maar het is ook niet tot grootsche ondernemingen om nog geheel onbekende landen op te sporen, dat ik mijne landgenooten wil opwekken. Wat ik beoog, is alleen eene aansporing, om die reeds lang ontdekte gewesten die voor ons gelijk voor ieder ander openstaan, en waarvan zelfs zoovele in ons bezit zijn, door onzen ondernemingsgeest tot ontwikkeling te brengen, en daardoor ook aan onze eigen welvaart dienstbaar te maken, en om de eer te handhaven die eenmaal aan onze voorouders, ook in den vreemde, als de baanbrekers der beschaving en van den vooruitgang werd toegebracht.

Men werpe mij niet tegen, wat zoo dikwijls, als ware het een axioma, tot verontschuldiging der traagheid wordt bijgebracht, dat namelijk iedere staat, volgens den onvermijdelijken loop der dingen, een toppunt van grootheid bereikt, en dan van lieverlede tot een toestand van onbeduidendheid terugkeeren *moet;* want het is eenvoudig niet waar, en althans niet noodzakelijk. Onze zee- en landmacht in Indië b.v. doen nog even schitterend hun plicht als in lang vervlogen eeuwen, en ieder die eenmaal getuige was van de opgewektheid en den moed waarmede deze strijders, die dan toch voor een zeer aanzienlijk deel Hollanders zijn, zich op Java's strandplaatsen inscheepten, om onder tal van gevaren en ontberingen, onze belangen en de eer onzer vlag soms in woeste en onbekende streken te gaan handhaven, heeft er den onuitwischbaren indruk van ontvangen. Nog worden in het buitenland onze ingenieurs en waterbouwkundigen als de besten der wereld geroemd, en meer dan eenmaal werd mij, zelfs te Konstantinopel, door lieden die wisten dat ik een Hollander was, de vraag gedaan wanneer nu begonnen zou worden met de droogmaking van de Zuiderzee, ah!

la grande et célèbre entreprise! Wij hebben nog geleerden die den Nederlandschen naam in de oogen der gansche beschaafde wereld ophouden, en onze kunstenaars zijn in de laatste jaren op den goeden weg om den ouden roem te heroveren. Maar indien Nederland nog zoo vele mannen oplevert die in verschillende richtingen uitmunten, waarom zouden dan onder vier millioen menschen, waaronder velen wien het aan kapitaal en andere middelen niet faalt, alleen de zoodanigen ontbreken, die den ouden luister des vaderlands op het gebied van handel, zeevaart en nijverheid willen handhaven?

Reeds bij eene vroegere gelegenheid[1] heb ik in dit Tijdschrift mijne denkbeelden op dit punt gedeeltelijk ontvouwd, doch om het doel volkomen te doen bereiken, zou ik meenen dat men aan het in Nederland reeds zoozeer verbeterd middelbaar onderwijs, vooral in de groote handelssteden, nog iets moest toevoegen. Ik zou wenschen dat, des noods bij wijze van avondcursus, scholen werden opgericht, waarop een algemeen overzicht werd gegeven van de wijze waarop in andere, meer bepaaldelijk in de warmere streken van den aardbodem land- en mijnbouw gedreven worden; waar de gang en geschiedenis van den wereldhandel, de natuurlijke historie der handelsproducten, de warenkennis, de stelsels van munten, maten en gewichten en van de heffing van in, uit en doorvoerrechten werden ontvouwd. Ik zou wenschen, dat zij die het verlangen, daar ook de gelegenheid vonden tot de beoefening der Italiaansche taal, waarvan tegenwoordig de kennis, met het oog op den steeds toenemenden handel op de Middellandsche Zee en de Levant, even noodzakelijk als die van de Engelsche taal kan geacht worden. Ik spreek hier natuurlijk zeer in het algemeen en uitsluitend met de bedoeling om in breede trekken een denkbeeld aan te geven, dat ongetwijfeld door deskundigen op meer voldoende. wijze kan worden uitgewerkt. Maar ik wil mijne overtuiging niet verbergen, dat de stichters van dergelijke inrichtingen daarvan groote voldoening zouden smaken, en dat voor Neêrlands jongelingschap, zoowel voor hen die in het vaderland wenschen te blijven, als vooral voor hen wier maatschappelijke positie hen moet aansporen om hunne verkregen kennis buiten 's lands te gaan toepassen, de heilrijkste gevolgen daaruit zullen voortspruiten.

1 ‘De Gids’, 1875, I, blz. 330.

Wij, Nederlanders, die, in vergelijking met andere natiën, in zoo vele opzichten in hooge mate bevoorrecht zijn, moeten ons weder meer dan in de laatste jaren geschiedde, gaan toeleggen op het uitbreiden onzer handelsbetrekkingen met vreemde landen en het ontginnen der vele gewesten die in Oost en West ons toebehooren. Het moge aan sommigen onaangenaam in de ooren klinken, maar eene onbetwistbare waarheid is het, dat de Duitsche natie ons hierin verre voorbijstreeft. Wie beweren mocht, zooals dikwijls beweerd is, dat Nederland, met Duitschland vergeleken, minder behoefte heeft om zijne jongelingen aan te sporen om buiten 's lands eene betere toekomst te gaan zoeken, - alleen reeds de lijst van sollicitanten naar allerlei betrekkingen die, vooral in dezen duren tijd, nauwelijks een schraal bestaan opleveren, zou genoeg zijn om hem te logenstraffen. Ongetwijfeld wordt tegenwoordig ook bij ons de vraag verre door het aanbod overtroffen; en zulk een toestand heeft ook nog dit niet in cijfers uit te drukken nadeel, dat hij den geest van zoo velen, die tot het verrichten van allerlei machinaal werk gedwongen worden, aan knellende banden legt, en een invloed op hen uitoefent die kortaf *vernederend* kan worden genoemd. Doch ik zal over dit onderwerp, dat voor uitwerking en toepassing in allerlei richtingen vatbaar is, hier niet verder uitweiden. Alleen zij het mij nog vergund aan zoovele jongelieden, die thans zijn wat velen onzer eenmaal waren, ‘jeugdig en sterk, vol hoop maar onbemiddeld’, bemoedigend toe te roepen: ‘om veel te kunnen, moet men veel kennen; ontwikkelt dus uwen geest in veelzijdige richting, bekwaamt u en vreest alsdan the struggle of life in den vreemde niet.’ Het begin is ongetwijfeld vaak verbonden met bezwaren die ons onoverkomelijk schijnen, maar de prijs van dat streven is ook even dikwerf een gelukkig wederzien van het beminde geboorteland en van dierbare betrekkingen en het nimmer hoog genoeg te schatten genot van dat gevoel van onafhankelijkheid, dat van jongelingen menschen vormt in de beste beteekenis van het woord. Eere daarom aan die kundige en helderziende mannen, die het schoone plan hebben op touw gezet, om eene expeditie naar de boven-Djambi (Sumatra) uit te rusten, ten einde die nog zoo weinig bekende streken, ten bate van wetenschap, handel en nijverheid, te onderzoeken. Dat ook mijne zwakke stem zich aan de hunne paart, om dit plan met allen nadruk aan de krachtige ondersteuning onzer landgenooten aan te

bevelen, behoeft na al het gezegde nauwelijks nog te worden opgemerkt.

VIII.

Thans willen wij nog een blik werpen op den tegenwoordigen toestand van Ephese, eenmaal zoo beroemd, nu zoo geheel van den ouden luister vervallen, en toch uit oudheidkundig oogpunt nog steeds een bezoek overwaardig. Hare stichting is van nog oudere dagteekening dan die van Smyrna, en haar oorsprong en vroegste geschiedenis verliezen zich in de nevelen van oude mythen en legenden, waaruit het den geschiedvorscher te moeilijker is de historische waarheid op te delven, daar de stad niet alleen meermalen werd verwoest, maar ook werd verplaatst. Slechts de hoofdtrekken harer lotgevallen wensch ik door enkele woorden in het geheugen mijner lezers terug te roepen.

Gewoonlijk wordt de stad Ephese voor de oudste van Klein-Azië gehouden, en de sage zegt dat zij reeds vóór de komst der Ioniërs in deze streken door eenige stammen en een korps Amazonen was bewoond, en naar den naam eener aanvoerster dezer bende toenmaals Smyrna was geheeten (15 eeuwen v.C.). Ook zou reeds door deze eerste bewoners de dienst van Apollo en Diana in hooge eere zijn gehouden. Maar hoe veel of weinig waarheid hierin schuilen moge, zeker is het, dat deze stad haren ouden bloei vooral verschuldigd was aan de vestiging der Ioniërs aldaar, die plaats greep tijdens de groote landverhuizing der Grieken naar Klein-Azië. De verhalen aangaande de door de aanwijzing van het orakel bepaalde keuze der plaats voor eene te bouwen stad, en aangaande zekeren Ephesus, die haar zijn naam zou geschonken hebben, voeren ons weder naar het gebied der fabelen; maar als geloofwaardig kan men aannemen dat hare nieuwe bewoners de door hen aldaar aangetroffen mannelijke bevolking verdreven, doch zich met hunne vrouwen en dochters verbonden hebben, en dat zij, ofschoon aanvankelijk eenigermate het oppergezag hunner moederstad Athene en een vorst uit het huis van Kodros als hun opperhoofd erkennende, echter reeds vroeg eene nu eens democratische, dan weder meer oligarchische republiek als regeeringsvorm hebben aangenomen.

Weldra was Ephese zoo hoog in aanzien en macht gestegen, dat het enkele steden van Klein-Azië, zooals Magnesia en later ook Smyrna, benevens het eiland Samos, aan zich onderwierp. De toenmalige ligging der stad vlak aan zee stelde hare bewoners in staat om een' uitgebreiden handel te drijven, en men wijst zelfs nog in onze dagen aan de oevers der Zwarte Zee en in Egypte de plaatsen aan, waarmede de oude Ephesiërs belangrijke handelsbetrekkingen aangeknoopt en waar zij kantoren gevestigd hadden. Dat zij daardoor al spoedig de roofzuchtige blikken der Aziatische vorsten, zooals de koningen van Lydië en de satrapen van Perzië, tot zich trok en meermalen belegerd en verwoest werd, kan ons met het oog op hare gunstige ligging, den bekenden rijkdom harer bewoners en den toenmaligen politieken toestand der bewoonde wereld, geen verwondering baren. Toen, op het einde van den Peloponnesischen oorlog (405 jaren v.C.), de Spartaansche bevelhebber Lysander met zijne vloot, waarmede hij die van Athene te Aigos potamoi had vernietigd, ook te Ephese aanlandde, vond hij daar zijn' bondgenoot, den Perzischen vorst Cyrus (den jongere), die er druk bezig was om met zijne Perzen de overwonnen bevolking der stad aan weelde en feestvieren te gewennen. Lysander, een wijs en praktisch man, kon zich gelukkig met dit stelsel niet vereenigen, en nam onmiddellijk maatregelen om hierin verbetering te brengen. Niet alleen deed hij scheepsbouw, handel en nijverheid herleven, maar hij moedigde ook de beoefening van kunst en wetenschap aan, zoodat het, ten deele althans, aan zijne tusschenkomst is toe te schrijven, dat de latere Ephesiërs, op den eenmaal gelegden grondslag voortbouwende, aan die grootsche en prachtige monumenten van bouwen beeldhouwkunst het aanzijn hebben gegeven, welker overblijfselen nog heden de kunstkenners in verrukking brengen, en dat Ephese de bakermat is geworden van een aantal beroemde mannen, geleerden zoowel als kunstenaars, die zijn roem tot het late nageslacht hebben overgebracht. Reeds vroeg ook had Ephese zijne eigene munt, waarvan in de numismatische musea nog vele exemplaren worden aangetroffen.

Alexander de Groote, het werk van zijn' vader Philippus van Macedonië voortzettende, om alle Grieken onder zijn schepter te vereenigen, kwam (334 j.v.C.), weinige dagen na zijn' intocht in Smyrna, te Ephese aan en behandelde de inwoners der stad op vriendschappelijken voet. Dezen hielden zich toen

juist bezig met het herbouwen van den aan Diana gewijden tempel, die een twintigtal jaren vroeger door Erostratos was vernield geworden. Aangezien men dezen tempel nog prachtiger wenschte te herbouwen dan hij geweest was, getroostten de Ephesiërs zich daarvoor groote geldelijke offers, zoodat zelfs hunne vrouwen en dochters zich van hare kleinodiën ontdeden om tot de voltooiing van het aangevangen werk bij te dragen. Alexander bood nu den Ephesiërs aan, om den verderen bouw van den tempel, volgens het daarvoor opgemaakte plan, geheel voor zijne rekening te nemen, onder de voorwaarde echter dat hij openlijk als de stichter zou worden erkend; doch de Ephesiërs, die zich de eer der stichting niet wilden laten ontnemen, wezen zijn aanbod heuschelijk van de hand, onder de vleiende opmerking. ‘dat het geen god betaamde om een tempel voor zijns gelijken te bouwen.’ Genoemde vorst had zich, gedurende zijn verblijf te Ephese, zoozeer bij de bevolking weten bemind te maken, dat, bij de inwijding van den herbouwden tempel, zijn levensgroot standbeeld, door den beroemden Ephesischen beeldhouwer Apelles in marmer gebeiteld, in eene der zalen van dat gebouw werd geplaatst. Na den dood van Alexander den Groote bleef Ephese geruimen tijd onder het bestuur zijner opvolgers (Antigonos, Lysimachos, enz.) en viel daarna in handen der koningen van Pergamos, een der onderdeelen van het groote Syrische rijk. De verschillende Mithradatische oorlogen maakten, na vele en bloedige gevechten, de Romeinen meesters van bijna geheel Klein-Azië, zoodat ook Ephese onder hunne heerschappij kwam (66-63 jaren v.C.), waarom het van toen af eerst als een wingewest van het oud-Romeinsche en later van het nieuw gestichte Oostersche Keizerrijk werd bestuurd. Eindelijk, na nogmaals herhaaldelijk belegerd en ingenomen te zijn geweest, viel het, nog vóór den volkomen val van het Oostersch rijk, in het begin der vijftiende eeuw, in handen der Turken, in wier macht het, behoudens kleine tusschenpoozen gedurende het vroegste tijdperk hunner heerschappij, tot op dezen dag is gebleven. Bij dit vluchtig overzicht der geschiedenis van Ephese, zal het bijna overbodig zijn den lezer te herinneren, dat, reeds spoedig na de stichting van den Christelijken godsdienst, deze ook in Klein-Azië een tal van belijders kreeg; dat de Apostel Paulus in briefwisseling met de Ephesiërs stond en in Ephese openlijk de nieuwe leer verkondigde; en dat die prediking aldaar een opstand onder de goudsmeden

veroorzaakte, omdat zij bevreesd waren dat de verbreiding der nieuwe leer aan den afzet van gouden en zilveren beeldjes van Apollo en Diana afbreuk zou doen. Veel ware hier nog bij te voegen over de groote rol die Ephese in de geschiedenis der Christelijke kerk heeft vervuld, maar, zooals reeds vroeger werd opgemerkt, het kan mijne taak niet wezen om eene uitvoerige geschiedenis dezer stad te schrijven, daar het mijn eigenlijk doel slechts is eene schets te geven van hetgeen ik er met eigen oogen heb aanschouwd.

De afstand tusschen Smyrna en Ephese, die 48 Engelsche mijlen bedraagt, wordt thans langs een spoorweg afgelegd, die in 1868 door eene uit Engelschen en Turken bestaande maatschappij is aangelegd en, in zuidelijke richting de valleien van de Méles en Caystro doorsnijdende, langs Ephese en de Meander naar Aïdin voert, dat op 82 Engelsche mijlen van Smyrna is gelegen. Het nieuwe stationsgebouw te Smyrna, staande op de zoogenaamde Punt (la Pointe), is voldoende van wachtkamers, loodsen en verder van alles voorzien wat van een groot handelsstation kan worden geëischt. De weg vangt zijn loop aan te midden van goed onderhouden boomgaarden, moes- en andere tuinen, waarin tal van oranje- en moerbezieboomen zijn geplant, en loopt over de rivier Méles naar het station ‘le Pont des Caravanes’, in welks nabijheid het reeds vermelde, met vele cypressen beplante Turksche kerkhof het oog des reizigers treft. Wanneer men de vallei van de Méles verder instoomt, vertoont zich in scherpe trekken het oude vervallen kasteel der stad op den Mons Pagus, terwijl tevens eene schoone, door muren omringde Christen-begraafplaats en een nog in goeden staat verkeerende waterleiding op korten afstand worden opgemerkt. Diepe insnijdingen in de rotsen geven gelegenheid om een vluchtigen blik te werpen op den geologischen bouw van het terrein, terwijl men even voordat men het derde station bereikt, eene soort van kloosterinrichting voorbijkomt, die aan den profeet Elias is gewijd, en waarheen op enkele dagen des jaars door de geloovigen een pelgrimstocht wordt afgelegd. Bij het station Paradis is de kleine maar liefelijke stad Boudja gelegen, waaromtrent ik reeds vroeger gelegenheid had het merkwaardigste aan te stippen, gelijk dit ook het geval was met het bij het tweede station aanwezige dorp Seudi-keuï. Van Paradis stoomt men door eene vlakte, die links door het Taktali- en rechts door het Almali-gebergte begrensd is, en bereikt weldra

het station Djumovassi, dat zijn' naam ontleent aan een dicht daarbij gelegen dorp, welks minarets men duidelijk bespeuren kan. Op dit en de vroegere stations verlieten ons achtereenvolgens een dertigtal jagers van verschillenden landaard, door minstens evenveel honden vergezeld; want deze streken zijn overrijk aan wild. Het zesde station is Develi-keuï (village des chameaux) geheeten; de veelvuldige moerassen waarschuwen hier den reiziger niet langer dan noodig is te vertoeven. Trianda, waarbij op een heuvel eenige bouwvallen worden opgemerkt, is het zevende station. Ook hier zijn moerassen die des winters in werkelijke meren veranderen. De geheele landstreek is hier, vooral in het seizoen waarin ik ze doorkruiste (October), wanneer in den regel een aanhoudende droogte van eenige maanden heeft geheerscht, uiterst dor en eentonig te noemen. Geene bosschen bedekken de toppen of jukken der bergen, nagenoeg geene boomen beschaduwen de vlakten, en alleen de samenstelling der bergketens, die meestal door de zandsteen- en kalkformatie, waaruit zij zijn opgebouwd, haar neptunischen oorsprong onmiddellijk verraden, schenkt eenige afwisseling aan dezen tocht. Vooral de zandsteenformatie is dikwijls even scherp afgeteekend als in de zoo schoon gebouwde rotsen van de Saksische Schweiz. Nu en dan bespeurt men een troep kameelen, begeleid door mannen te paard of op muilezels gezeten; elders merkt men eenige koeien of buffels op, die met moeite op den nagenoeg naakten bodem hun voedsel vinden; van tijd tot tijd vertoont zich een Turksch dorp of gehucht, uit eenige vervallen en onzindelijke woningen bestaande; maar hiermede is alles vermeld wat aan de blikken der reizigers wordt aangeboden. Het negende station is Turbali, dus genoemd naar een nabij gelegen dorp, de hoofdplaats van een gelijknamig district, waarin bruinkolenmijnen worden bewerkt. De twee volgende stations Djelak en Cosbonnar (Source des Oiseaux) bieden weinig merkwaardigs aan, totdat men ten laatste het station Aia Solouk (de Turksche naam van Ephese) bereikt, waar in een tamelijk goed ingericht hotel den reizigers gelegenheid tot nachtverblijf en het verkrijgen van ververschingen wordt aangeboden.

Eenige opmerkingen betrekkelijk het voorkomen van Ephese dienen onze wandeling door zijne overblijfselen vooraf te gaan. De lezer stelle zich niet voor dat hij hier nog eene stad, zij het dan ook in bouwvalligen toestand, b.v. in de manier

van Pompeji en Herculanum voor zich zal zien; hiervan kan zelfs geen sprake zijn. Behalve de bouwvallen die overal in den omtrek verspreid liggen, bemerkt men, zoo wij het station met de daaraan verbonden gebouwen en het reeds genoemde hotel uitzonderen, niets anders dan hier en daar eenige onaanzienlijke Turksche woningen, enkele moskeeën en dicht daarbij, op den top eens heuvels, een uitgestrekt en nog in tamelijk goeden toestand bewaard Turksch kasteel. Zoowel de natuur als de schendende hand der menschen hebben het oude Ephese dusdanig veranderd, dat het zelfs moeielijk is nog met juistheid te bepalen waar de eigenlijke stad heeft gestaan.

Het grondgebied van Ephese, thans door een Turkschen mudir (distriktshoofd) bestuurd, vormt eene groote vallei, die zich van het westen naar het oosten uitstrekt en die in hare gansche lengte door de haar van de noordzijde binnenstroomende rivier Caystro doorsneden wordt. De zuidelijde hoek wordt begrensd door den berg Prion terwijl de vallei ten zuiden wordt gesloten door den berg Coressus die zich verderop vereenigt met den berg Messagis; de oostelijke zijde der vallei vormt eene breede opening, bespoeld door de zee van Samos, die de baai van Ephese vormt. Deze baai, welke tijdens den bloei der stad zich tot dicht aan de heuvelenreeks uitstrekte, is van lieverlede en op groote schaal aangeslibd, - een feit dat de herkenning van het juiste terrein, vroeger door de stad ingenomen, zeer bemoeielijkt, terwijl de nog aanwezige overblijfselen der eenmaal zoo prachtige gebouwen, zoowel door de veelvuldige vernieuwing of verandering waaraan ze door de afwisselende lotgevallen der stad zijn blootgesteld geweest, als door het wegvoeren naar elders van hunne schoonste bouwkundige sieraden, in gedaante en voorkomen zoo zijn gewijzigd, dat het dikwijls, zelfs voor bevoegde beoordeelaars, bezwaarlijk is, om het tijdperk waarin zij werden gesticht en den stijl die daarbij gevolgd werd, met eenige zekerheid te bepalen. Wat aan de hebzucht der Romeinsche vorsten, aan de herhaalde invallen der Gothen en Scythen, en aan de opvolgende beheerschers van het Oostersch Keizerrijk nog was ontsnapt, werd deels door de aardbevingen, die in den loop der eeuwen Klein-Azië telkens hebben geteisterd, deels door de Turken, die bijna alles wat overgebleven en vervoerbaar was wegnamen, om er hunne steden en moskeeën mede te versieren, grootendeels verwoest, terwijl ten slotte in de laatste jaren, op kosten der Engelsche regeering, ook door middel van

opgravingen, veel merkwaardigs dat nog was overgebleven, naar Londen is overgebracht, om er de musea van oudheden dezer hoofdstad mede te verrijken, - een maatregel die althans dit voordeel heeft, dat zoovele schoone en eerbiedwekkende gedenkteekenen der oudheid tegen verdere vernieling zijn beveiligd. Dat Ephese eindelijk ook door de reeds vermelde aanslibbing der zee en door de opkomst als handelsstad van Smyrna, een gevoeligen knak aan haren bloei en hare belangrijkheid heeft zien toebrengen, ligt in den aard der dingen, en het deelt te dien opzichte slechts het lot van zoovele andere eenmaal volkrijke en door den handel bloeiende plaatsen. De val van Ephese is echter ontzettend groot te noemen; want de eigenlijke stad van dien naam telt tegenwoordig nauwelijks 300 inwoners.

Dicht bij het hotel en juist tegenover het genoemde oude Turksche kasteel, bemerkt men de groote steenen, gedeeltelijk nog aan elkander verbonden bogen van een vervallen, hier en daar nog met marmer bekleede waterleiding, die in vroegere tijden door de vlakte leidde tot aan den berg Pactyas. Enkele zeer verminkte overblijfselen van inscripties (de meer gave zijn sinds lang weggevoerd) worden op sommige marmeren platen nog aangetroffen, terwijl verderop zich nog meerdere sporen van deze waterleiding voordoen.

Wij vervolgen onzen tocht en gaan een paar moskeeën voorbij, waarvan de ééne een in den buitenwand ingemetselden grooten marmeren en bewerkten steen vertoont, in welken twee gaten nog de openingen aanwijzen waaruit vroeger het gewijde water in het daaraan verbonden marmeren bekken stroomde, terwijl het voorportaal der andere versierd is met vier aan andere monumenten ontnomen zuilen van graniet, die de eenige van deze steensoort vervaardigde bouwwerken zijn, welke door mij te Ephese gezien werden. Wij doorsnijden thans eene een half uur gaans breede en van allen plantengroei verstoken vlakte, die in vroegere tijden onder de baren der zee bedolven was, en bezoeken achtereenvolgens de begraafplaatsen der oude Ephesiërs, aan den voet van den berg Coressus gelegen, en waaronder onze gidsen ons de laatste rustplaatsen aanwijzen van Androcles, St. Lucas enz. Deze graven bestaan uit groote marmeren doodkisten, met eveneens marmeren deksels gesloten, die met bloemkransen en festoenwerk en relief prachtig bebeiteld zijn, terwijl enkele tevens opschriften in de Grieksche taal vertoonen.

Wij gaan verder en komen aan het Stadium (renperk), waarvan het inwendige weinig verschilt van andere oude inrichtingen van dien aard, maar thans met steenen, afgebroken stukken marmer en struiken is opgevuld. De linkerzijde van dit gebouw rustte tegen het gebergte. doch de marmeren trappen die er heen leidden, zijn verdwenen, terwijl de ingang, waarbij de in alle stadia voorkomende hokken der gevangenen (carceres) gelegen waren, nog gedeeltelijk overwelfd wordt door de overblijfselen eener poort, aan welke hier en daar nog enkele marmeren omkleedsels worden waargenomen. De oude schrijvers vermelden dat in dit stadium plaats was voor 76,000 personen.

Het groote Gymnasium (er waren tijdens den bloei van Ephese aldaar onderscheidene inrichtingen van dien aard) was een der meest uitgestrekte gebouwen van dien tijd (925 voeten lang en 685 voeten breed), en bezat, altijd volgens de bewering der gidsen en inboorlingen, onderaardsche gangen, die tot het op twee dagreizen van daar gelegen Smyrna zouden doorgeloopen hebben. Het is thans van al zijne bouwkundige versieringen beroofd en biedt aan het oog des bezoekers een nauwelijks meer te herkennen misvormd geheel aan. Zijne ligging tusschen en tegen een paar heuvels, die tot het systeem van den berg Prion behooren, valt als het ware te zamen met die van het Stadium en het Theater, welke beide inrichtingen mede hunne gymnasia bezaten. Enkele sporen van schilderwerk zijn nog waar te nemen op de met pleisterkalk bedekte steenen bogen, waarvan er nog onderscheidene met elkaâr verbonden zijn, terwijl zij op sommige plaatsen nog met marmer zijn bedekt. Eenige half vernielde nissen wijzen nog de plaatsen aan, waar de oude Ephesiërs de standbeelden van hunne beroemde medeburgers of andere groote mannen (ook dat van Lysander) hadden opgericht.

Het Theater, mede nagenoeg geheel vernield en in een puinhoop verkeerd, werd onder de meest beroemde en grootste der oudheid gerekend, en kon ruim 50,000 toeschouwers bevatten. Het ligt ten zuiden van het Stadium en is samengesteld uit blokken steen, die volkomen op elkander passen en dus niet door middel van cement verbonden zijn. Naar men wil zouden de tegenwoordige bouwvallen afkomstig zijn van een theater door de Romeinen gesticht en zou van het Grieksche zelfs geen spoor meer overig wezen. Er werd nog in gespeeld toen dergelijke volksvermakelijkheden reeds sinds langen tijd in

Klein-Azië verboden waren. Alles wat van dit theater uit het oogpunt van bouw en beeldhouwkunst merkwaardig was, is weggevoerd geworden, en wel meerendeels door de Turksche Emirs, om er, behalve andere gebouwen, ook het kasteel te Aia-Solouk mede te versieren.

De muren van Lysimachos (een der opvolgers van Alexander den Groote), die de vestingwerken van Ephese uitmaakten, zijn voornamelijk gelegen op den top van den berg Coressus en besloegen eenmaal eene lengte van 1200 meters. Enkele gedeelten dezer muren zijn nog in goeden staat en vooral valt daarbij in het oog de zoogenaamde *Gevangenis van Paulus*, een toren die tot dit stelsel van verdediging behoord heeft, en in welken men wil dat de Apostel, tijdens een zijner bezoeken te Ephese, zou zijn gekerkerd geweest. Algemeen is in Klein-Azië de overlevering trouw bewaard gebleven, dat genoemde Lysimachos, nadat hij deze zijne vesting voltooid had, nu ook wenschte dat de bewoners der benedenstad zich om deze, en dus meer tegen de helling en op den top van den berg Coressus, zouden komen vestigen; dat echter de in de vlakte gehuisveste Ephesiërs daarin volstrekt geen lust hadden (zeer begrijpelijk, vooral in een warm klimaat waar het klimmen steeds vermoeiend is!) en dat Lysimachos toen eene list verzon, om hen te noodzaken de door hem gewenschte verhuizing aan te nemen. Deze bestond hierin, dat hij, vóór het invallen van den regentijd, alle riolen der stad, die het water naar zee voerden, liet dichtmetselen, door welken maatregel weldra eene dusdanige overstrooming veroorzaakt werd, dat de bevolking der benedenstad wel verplicht werd om op het gebergte van Coressus te gaan wonen. Doch men mag wel aannemen, dat de stad Ephese reeds voor zijn tijd uit drie groote afdeelingen heeft bestaan, van welke een gedeelte op de heuvels van Prion, een ander op die van Coressus, en het derde gedeelte eindelijk op en tegen de heuvels van Aia-Solouk zou gestaan hebben.

Van de vele merkwaardige grotten te Ephese aanwezig, en die allen, naar men beweert, tot woonplaatsen van beroemde mannen gestrekt hebben, heb ik alleen de grot van St. Jakob en die der Zeven Slapers gezien. Deze laatste naam is afkomstig van het bekende romantische, ook in den Koran voorkomende verhaal, meldende dat in deze grot zeven vervolgde jeugdige Christenen niet minder dan 200 jaren achtereen zouden geslapen hebben. Dewijl echter, om het inwendige dezer grot

te bezoeken, ladders en brandende fakkels noodig zijn, waarvan ik niet voorzien was, heb ik ze niet van binnen bekeken.

Van de voormalige publieke baden werden mij wel de overblijfselen aangewezen, maar deze zijn dusdanig vernield dat het gezicht er van weinig belangrijks meer oplevert. Het beroemde doopbekken van St. Jan bestaat echter nog gedeeltelijk, alhoewel de helft er van is verdwenen; het moet in de dagen toen het in zijn geheel aanwezig was, een werkelijk meesterstuk van beeldhouwkunst zijn geweest. Uit een enkel blok marmer gehouwen, bezit het eene middellijn van drie meters; de buitenzijde is op groote schaal met zeer zuiver bewerkte handvatsels en bloemkransen en relief versierd; in één woord het is een waar prachtstuk, dat het waarschijnlijk alleen aan zijne buitengewone zwaarte en omvang dankt, dat het tot nog toe niet naar elders is vervoerd geworden.

'En hier is nu de tempel van Diana!' zeiden mijne gidsen, mij op een vrij uitgestrekt moeras wijzende, waarin tal van afgebroken stukken van marmeren pilaren en ander bouwmateriaal, een en ander meestal halverwege in het slijk verzonken, mij tegenblikten. Hunne bewering wordt alleen aanbevolen door het verhaal, dat de Ephesiërs, toen zij ten zevenden male den telkens verwoesten tempel herbouwden, voor de plaats van opbouw een moeras uitkozen, dit uitgraafden, den bodem met houtskolen en schapenhuiden belegden en daarop de grondslagen van den tempel vestigden, meenende dat deze daardoor beter tegen den verwoestenden invloed der aardbevingen zou bestand zijn. De waarheid is echter, dat men tegenwoordig niet meer met zekerheid de plaatsen kan aanwijzen, waar de verschillende aan de godin Diana gewijde tempels hebben gestaan. De geschiedschrijvers van alle tijden komen echter hierin overeen, dat vooral de laatste tempel van dien naam, zoowel door zijne uitgestrektheid als pracht, een der luisterrijkste gebouwen van zijnen tijd is geweest. Geheel van marmer, graniet, porfier en andere dergelijke kostbare steensoorten opgebouwd; bezat hij, bij eene lengte van 425, een breedte van 220 voeten. De houtwerken die, voor zij bearbeid werden, eerst vier jaren waren gedroogd, bestonden uit ceder- en cypressenhout, en toen Mucianus, 75 jaren na C., den tempel bezocht (dus 400 jaren na zijne stichting), waren alle van deze houtsoorten gemaakte deuren, vensters, het plafond enz. nog zoo goed als nieuw. De trappen naar de kelders leidende, in welke de schatten en de ar-

chieven der Ephesiërs bewaard werden, waren mede uit de kostbaarste houtwerken samengesteld, terwijl talrijke, in marmer gebeitelde standbeelden door den ganschen tempel verspreid waren. Het beeld van Diana was, behalve op feestdagen, steeds met een sluier bedekt, terwijl de dienst tot op het laatst der eerste eeuw onzer jaartelling door uit alle landen hier samengevloeide priesters werd verricht. Deze priesters waren gesnedenen, en werden in hun werk bijgestaan door jeugdige maagden, uit de eerste familiën des lands gekozen, en die de belofte van kuischheid hadden afgelegd. Al deze priesters en priesteressen waren verder in klassen verdeeld, genoten vele en groote voorrechten en werden, wanneer zij een zekeren leeftijd hadden bereikt, met een jaarlijksch pensioen begiftigd. Voorts was de tempel een vrijplaats voor misdadigers, en enkele Romeinsche keizers hebben dit voorrecht zelfs tot zijn naasten omtrek uitgebreid. Van al dien luister en die pracht is thans geen kenbaar spoor meer overig. Reeds onder Nero van zijne schatten en archieven beroofd, door de Gothen en Scythen beurtelings geplunderd, werd de tempel tijdens en na de invoering van het Christendom van lieverlede van al zijne bouwkunstige sieraden ontdaan en deze naar elders gevoerd. Konstantijn de Groote, en later Justinianus, deden de kolommen, standbeelden en andere sieraden van den tempel van Diana naar Konstantinopel overbrengen, waar zij dienden om de beroemde, door den eersten gestichte en door den tweeden herstelde St. Sophiakerk te versieren. De Christenen, uitermate vertoornd op de Ephesiërs, omdat deze zich zoo lang en heftig tegen de invoering van het Christendom hadden verzet, werkten deze ontvoering en verwoesting zooveel zij konden in de hand, totdat ten slotte de Muzelmannen dit sloopingswerk voltooiden door met hetgeen nog overgebleven was, hunne moskeeën en kasteelen te verrijken, zoodat men van al die grootheid met den gewijden schrijver mag uitroepen: ‘men kent hare standplaats zelfs niet meer’.

Sic transit gloria mundi! Dit woord is hier nog te meer toepasselijk omdat, wel is waar, tal van zuilen, die de St. Sophiakerk te Konstantinopel thans schragen en opluisteren, ons nog in levendige trekken de glansrijkste deelen van den eenmaal zoo beroemden heidenschen tempel te Ephese voor oogen stellen, maar ook deze Christelijke hoofdkerk van het eens zoo machtig Byzantijnsche Keizerrijk sinds ruim vier eeuwen

in de hoofdmoskee der Muzelmannen is veranderd. Gedurende ruim twee duizend jaren zijn dus die zuilen de stomme getuigen geweest van drie verschillende wijzen, waarop de menschenkinderen hebben gemeend de Godheid te moeten vereeren.

Mijn verblijf in de Levant liep ten einde, en in de eerste dagen der maand November 1875 scheepte ik mij te Smyrna in op een Oostenrijkschen steamer, om de reis naar Konstantinopel te vervolgen. Niet zonder leedwezen riep ik der zoo schoon gelegen stad mijn afscheidsgroet toe, met de beste wenschen voor het geluk van zoovelen, zoowel landgenooten als vreemdelingen, die ik daar het voorrecht had gehad te leeren kennen.

's *Gravenhage* 15 Januari 1876.

ROST VAN TONNINGEN.

Het Collegie der Scavanten te Utrecht.

Men zou het Utrecht niet aanzeggen, dat het altijd een strijdperk is geweest. En toch is er geen enkele stad in ons land, waar de geesten zóó voortdurend met elkaar slaags zijn geweest en verbitterde partijen elkaar zóó heftig hebben bestookt. Het ligt wel vriendelijk te midden van bekoorlijke landsdouwen; het ziet er wel eerwaardig uit in die ‘grijze veste’; het is er wel soms zóó stil, dat een vreemdeling als de Amicis er de zekere teekenen van achteruitgang meende op te merken, maar in zijn hart is Utrecht altijd roerig geweest. ‘Het schijnt, zegt de schrijver van Utrechts Schuyt-praetjen’ (1660), ‘dat den Utrechtschen aart tot seditie genegen is, dat komt om hare weelde en vette grond, want in magere plaatsen is 't volk gehoorzamer, godvruchtiger en veel tractabelder’. Of nu die verklaring juist is, laat ik in het midden, maar dit is zeker, dat men in deze ‘vette hooft-stadt van eene magere provincie’ altijd heeft gestreden met zwaard of pen, met de vuist of de tong; en indien de waarheid, naar men zegt, als een heldere vonk uit de botsing der meeningen ontspringt, dan moet het stichtsche licht al bijzonder sterk zijn.

Welk een lange en breede rij van kampvechters treedt er voor onze oogen, als wij het strijdend Utrecht oproepen, het ‘Ultrajectum militans’! In zijne straten en raadszalen hebben weerbarstige leeken het hunnen geestelijken herders lastig genoeg gemaakt; menige Bisschop wist er van te spreken. In spijt van pauselijke en andere magten durfde men hier zijne eigene meening hebben en volhouden. Duifhuis heeft er in St. Jacob het geloof der vaderen afgebroken, en de leden zijner parochie stonden er tegenover de Consistorialen. In de schaduwen van St. Marie sterkten zich edele geesten tot den strijd tegen de Jezuiten en een onfeilbaren Paus. In de 17de eeuw stond

Voetius er een menschenleeftijd achtereen in het harnas, en de 18de liep niet ten einde zonder dat de Patriotten hier hunne luidste kreten hadden doen hooren. Van onzen tijd past het mij niet te spreken, maar dit voeg ik er nog bij, dat de partijen, die er elkaar de heerschappij betwistten, op het gebied van kerk of staat, of op alle twee tegelijk, doorgaans vrij goed de kunst verstonden, zich te vormen en door aansluiting te versterken. Vereenigingen, Collegies, Societeiten, Bonden, die bij elkaar riepen wat één lijn trok, om ze gezamenlijk in het vuur te brengen tegen den gemeenschappelijken vijand, zijn er altijd in overvloed geweest. Van scherp geteekende partijen was men in het schijnbaar statige en stille Utrecht altijd goed voorzien, en aan veldheeren was er nooit gebrek, allerminst in den tijd, dien ik in de volgende bladzijden beproeven zal te beschrijven.

De 17de eeuw was eene eeuw van oorlogen en geruchten van oorlogen. Als in haar tweede helft de olijftak des vredes voor goed de oorlogsfakkel scheen te zullen vervangen, bleek het spoedig, dat het niet meer was dan schijn. Het zwaard van Frederik Hendrik moest door Willem Hendrik weer worden opgevat en met niet minder kracht gevoerd. Maar op het gebied des geestes was er zelfs geen schijn van rust, en in het strijdlustig Utrecht minder dan ergens. De casus belli waren in die goede stad, vooral van 1637-74, zeer menigvuldig. Daar ontbrandde een strijd over het gebruik der kerkelijke goederen, die tot allerlei botsingen met de Regering leidde. Burman en Voetius stonden in den loop dier jaren aan de Stichtsche Hoogeschool tegenover elkander. Staatsgezinden en Prinsgezinden streden er ook onder godgeleerde en wijsgeerige leuzen, en al die strijdende elementen zijn er zaamgetrokken om twee middenpunten; maar daarover later. Men vergunne mij vooraf een overzigt te geven van hetgeen de gemoederen in die jaren in beroering bragt en hield.

Delft is statig, heette het vroeger, en Utrecht prelatig. Scharen van geestelijken en aan de dienst der kerk verbondenen, vulden in den goeden, ouden tijd de Bisschopsstad, en zetten glorie bij aan St. Maarten. Welk eene aanzienlijke plaats in dit kerkelijk leven door de Kanoniken der vijf Kapittelen werd ingenomen, is bekend. Hun bedrijf en hunne lotgevallen in de dagen vóór de Hervorming zijn door de meesterhand van Moll beschreven. Aanzienlijk waren de inkomsten, waarover deze h eeren te beschikken hadden; magtig was hun invloed in

de regering van stad en gewest, en zij waren zoo vergroeid met de geheele maatschappij, dat zij in zekeren zin de Hervorming trotseerden. Alles had hier eene bijzondere kleur, door de eeuwenoude vermenging van wereldlijk en geestelijk gezag; en toen de Reformatie doorbrak, was de staat van zaken hier zóó ingewikkeld, dat men nergens meer moeite had om van het oude los te komen. Het komt mij voor, dat men het eigenlijk niet aandurfde, en daarom beproefde, of men de instellingen van vroeger niet in een vreedzaam verband kon brengen met de nieuwe orde van zaken, die zich langzamerhand vestigde. Men zou spoedig ondervinden, dat men het onmogelijke wilde. Wat hielp het, dat men een verdrag sloot, al was het met instemming van de geheele bevolking, waarbij de kerken werden verdeeld tusschen Gereformeerden en Roomschen, en men alle bedieningen voor beiden toegankelijk maakte? Wel getuigde dat bekende Accoord, waarbij tevens aan alle geestelijke en kerkelijke personen hunne inkomsten en goederen verzekerd werden, van gematigdheid en verdraagzaamheid, maar de tijd was nog niet gekomen, dat deze wijsheid zou worden verstaan en zou kunnen worden toegepast. De breuk was nog niet groot genoeg, om nu reeds op vrede te kunnen hopen.

Het ligt niet op mijn weg dit alles breeder te verhalen. Genoeg zij het te herinneren, dat de Geestelijkheid al spoedig beschuldigd werd met de Spanjaarden te heulen. De uitoefening der Roomsche godsdienst werd verboden, en de Kanoniken van alle Kapittelen werden, met den Deken van den Dom aan het hoofd, voor vijanden des Vaderlands verklaard. Den 25sten Augustus 1580 overleed de Aartsbisschop Frederik Schenk van Tautenburg. Sommige nieuwsgierigen hieven bij zijne begrafenis, in weerwil van het verzet der geestelijkheid, den 130sten Psalm aan; het klonk als een *de Profundis* op de geestelijkheid zelve en hare verstorvene glorie. Het doodvonnis liet zich niet lang wachten. De Domdeken was met zijne vrienden voortvlugtig. De Kapittelen begonnen hoe langer hoe meer op zich zelve te staan, en raakten los uit den bodem, waaruit zij waren gegroeid, en waarin zij eeuwen lang zóó welig tierden. Zij ontvingen den genadeslag, toen hun de regten werden ontnomen, die zij tot nu toe in de regering van stad en gewest hadden bezeten en uitgeoefend.

Maar al kwam er aan het geestelijk en wereldlijk gezag der kanoniken een einde, de aanzienlijke bezittingen, waaruit zij

hunne prebenden genoten, en waarbij zij het zoo goed hadden, bleven voor een groot deel achter. Wat zou men er meê beginnen? Het was zeker eene schoone gelegenheid om ze verbeurd te verklaren ten behoeve van den Staat, gelijk met zoovele andere geestelijke goederen was geschied, maar men deed het niet, en men had er goede redenen voor, naar men meende. In 1674 liet een verstandig man zich in een vlugschrift, bij gelegenheid van de komst van den Graaf van Horn in Utrecht, over deze zaak aldus uit: ‘O! dat Syne Excellentie den Grave van Hooren sich te dezen van onpartydighe daeromtrent liet informeren, opdat hy Syn Coninclycke Hoogheyt daer met goet fondament in koste adviseren, ick en geloof niet, dat hy op dat oude dispuyt van de geestelycke goederen, mitsgadert het inkomen van de goederen der Duytser Ordere, waeruyt sommige van de kerck geeren een brock souden hebben, eens reflexie nemen sal, sullende konnen oordeelen, dat het geval van conscientie daer nieuwers na so groot in en is, als wel de mortificatie van dien een gantsche omkeeringe van den staet van de Provintie veroorsaken’. Zoo was het van den beginne geweest. Al die prebenden of proven, die als interesten van dat kapitaal werden genoten, stonden in het naauwste verband met allerlei Utrechtsche belangen, en de meeste families waren er op de eene of andere wijze in betrokken. Het was openbaar, dat vele adellijke en burgerlijke families tot ‘decadentie’ gebragt zouden worden, als haar deze voorregten niet werden gelaten. En het zou kwaad bloed zetten bij menigeen, dien men liever naauwer aan zich verbond dan hem af te stooten en te verbitteren. Daarbij kwam, dat sommige Kapittelheeren reeds tot de Hervormden waren overgegaan, zonder dat zij de voordeelen hadden verloren, die hun in hunnen ‘Roomsch-geestelijken’ Staat waren toegezegd. Zij waren het dan ook zeker, op wie men zich beriep, om het blijvend bestaan van dat collegie te wettigen, toen men sprak van de goede diensten door de Kapittelen voor de vrijheid van het vaderland ‘onder de Albanische Tyrannye’ bewezen. Want velen hunner ambtgenooten hadden, naar men beweerde, hun geld en hun invloed juist in tegenovergestelden zin gebruikt. Ook was er nog iets anders, dat groot gewigt in de schaal legde en bewees hoe zij, die de magt in handen hadden, er aan dachten, dat de gierigheid de wijsheid kan bedriegen. Goede en kwade dingen hangen of hingen in ons vaderland dikwijls zamen met het provincialisme, en

het komt mij voor, dat het ook hier een groote rol speelde. Waren de geestelijke goederen in Holland, Zeeland en Friesland b.v. aangeslagen en verkocht ten dienste van het Land, dat zelfde kon hier moeijelijk geschieden zonder merkelijke schade voor de provincie. Want de bezittingen der Kanoniken lagen voor een deel in andere provinciën, vooral in Gelderland, en wanneer Utrecht voorging met ze verbeurd te verklaren, stond het te vreezen, dat de Staten der andere gewesten de gedeelten in hun regtsgebied gelegen, voor zich in beslag namen, zoodat het Utrechtsche geld op die wijze in vreemde handen zou komen.

Men achtte het dus om verschillende redenen beter de zaak in haar geheel te laten, voor zoo verre dat mogelijk was. Men zou ze hervormen, en zoo werd het eerste en voornaamste artikel, dat de voordeelen in welken vorm dan ook verkregen, hetzij als ondersteuning, hetzij als jaargeld of tractement, alleen genoten zouden kunnen worden door personen, ‘professie doende van de Gereformeerde Religie, die door geleertheyt of wapenen, of verstandt ende ervarentheydt, raedt en daedt, de Republycke of de Kercke eenige nuttige diensten of afrede gedaen hebben, of tegenwoordigh doen, of bequaem en bereydt zyn in 't toekomende te doen’. Misschien maakte men zich zelven wel wijs, dat men zoo in den geest der erflaters en schenkers handelde, die deze stille gelden, *tacitae opes* noemde Balduinus ze, hadden geschonken, opdat er altijd mannen gereed zouden zijn, niet alleen tot nut en dienst van de kerk, maar ook van den Staat, en opdat voorts de families in stand zouden worden gehouden, en de kerk altijd hare patronen en voedsterheeren zou hebben, ook onder de aanzienlijken in den lande. In ieder geval het geld bleef, waar men het 't liefste had, en men rekende er op, dat de eene dienst de andere waard was. Hadden de Kapittelen vóór de Hervorming zitting gehad in de Staten van Utrecht, waar zij doorgaans naauw verbonden waren met de Ridderschap, aan de geestelijkheid veelal verwant, zij zouden ook deze magt blijven oefenen. De oude kennis kon dan worden voortgezet, want ieder achtte het gevaarlijk, aan de grondslagen van het Staatsbestuur te raken; dat werd althans van alle kanten beweerd. Uit de vijf Kapittelen zou de Raad tien of twaalf goede patriotten kiezen, van de Gereformeerde religie, of haar toegedaan, waaruit de Ridderschap en de Steden er zes of acht zouden kiezen, die onder den titel van ‘Geëligeerden’ zitting zouden hebben in de Staten.

Eéne zaak stond echter vast, dat zij als *wereldlijke* personen optraden, en dadelijk na hunne verkiezing het Pausdom moesten afzweren, en zich los moesten maken van alle eeden en pligten, waaronder zij misschien vroeger hadden gestaan, om alleen het welvaren van het vaderland en de eere Gods voor oogen te houden. Het had iets van eene lagere Ridderschap, en daar waren er wel die zeiden, dat de regering ‘soo weynigh twee Ridderschappen ofte Ridderlycke Huysen, het eene 't hooge en 't ander het lage, lyden mocht als de wereldt twee sounen’, maar het komt mij voor, dat het toch gebeurde, en dat de Ridderschap zelve er meê gediend was, om bekende redenen.

De Kanoniken bleven dus in hun geheel, als een op zich zelf staand ligchaam, ofschoon zij als zoodanig geen reden van bestaan meer hadden. Geen *Proost* zou meer als eerste aartsdiaken van het Bisdom het uitgebreide kerkdistrikt besturen, en bij processie achter of naast den bisschop gaan. Geen *Deken* zou langer de kerkelijke tucht en zielzorg over de Kapittelleden uitoefenen, en van de geloovigen in het Bisdom de biecht hooren, of hun de verschuldigde boete opleggen. Geen *Scholaster* zou als cantor in de koordienst de gewijde liederen aanheffen, of de scholieren van het Kapittel onderzoeken, of zijne oogen laten gaan over het onderwijs in het archidiaconaat van den domproost. Geen *Thesaurarius* zou langer den kostbaren inhoud der sacristie onder zijn toezigt hebben, en geen *Custos* voor het meublement, de boeken en versierselen van de kerk zorgen, om er jaarlijks, op St. Remigiusdag, verantwoording van te doen. Maar de namen van al deze ambten, en van andere, die ik nu voorbijga, bleven bestaan, ook nu de geheele inrigting losgemaakt was van de kerk, waaruit zij ontsproot. Vredig genoten de zonen der hervorming de prebenden der oude Kanoniken, en te midden van plegtigheden en vormen zonder zin, sierden zij zich op met de titels van Deken, Camerarius, en wat dies meer zij; titels, waaraan alle karakter ontnomen was. Zij gingen voort jaarlijks tot onderhoud van kerk en school het hunne bij te dragen, en voor de armen hunne bijzondere gaven te schenken. Wat er overbleef, was tot eigen profijt. 't Is mij niet gebleken, dat zij er bijzonder werk van maakten om door ‘verstandt ende ervarentheydt’ de republiek of de kerk nuttige diensten te bewijzen. Na 1674 werd het allengs niet veel anders dan eene genoegelijke maatschappij van levensverzekering voor vrienden van het Huis van Oranje, of

voor hen die daarvoor golden. Want in April van dat jaar werd in het ‘Reglement’, dat de vrucht was der herstelling van den Prins van Oranje, aangaande deze zaak niets meer of minder bepaald dan het volgende: ‘dat de Stadhouder in der tydt sal hebben de begevinge van de Prepositure ofte Proostdyen, soo wanneer die souden mogen komen te vaceren, sonder eenige nominatie, ofte contradictie van ymandt, ende dat de wel-gemelte Stadthouder in der tydt, insgelyckx sal hebben de vrye ende libere dispositie van alle de canonisyen, die in de ses alsoo genaemde 's Landts of Staeten maenden sullen komen te vaceren, daermede sal mogen doen ende handelen na syne goetduncken ende welgevallen; dat de Decanien ende Canonisien van de voorsz. vyf Capittelen niet sullen mogen werden gealieneert, verhandelt, ofte geresigneert, anders dan met consent ende goetvinden van den wel-gemelten Stadthouder in der tydt’, en eindelijk, ‘dat de Stadthouder sal helben de dispositie over de inkomsten van alle Vicaryen, dependerende van de voorsz. Proosten, Dekenen, vyf Capittelen, gene uytgesondert, soo haest elck voorsz. Vicarye successivelyck ende van tydt tot tijdt sullen komen te vaceren. Ende dat deselve Stadthouder ten dien eynde een Rentmeester over den ontfang van de inkomsten der voorsz. Vicaryen sal stellen, behoudelyck dat d'inkomsten der voorsz. Vicaryen sullen moeten werden bekeert tot het onderhoudt der arme Predikanten, hare Weduwen ofte andere gelyke pieuse saeken binnen dese Provincie’. De bittere klagt van vroeger, dat de Staten en Regenten de prebenden gebruikten om er hunne gunstelingen meê te begiftigen, verstomde, nu de Prins de magt kreeg om hetzelfde kwaad te doen. Niets is veranderlijker dan een mensch. Vroeger werd het vraagstuk door de hoofden der oppositie in dezen vorm gesteld: ‘of een goed Christen vermag zonder scrupele en beswaernisse syner conscientie te bekleeden een plaetse in een der tegenwoordige Capittelen tot Uitrecht, en te genieten de tractementen en emolumenten daer toe staende?’ en zij antwoordden met een hartgrondig, neen! Nu de Prins de plaatsen zou begeven, scheen niemand eenige ‘beswaernisse syner conscientie’ te voelen, en waren velen door het licht der rijzende Oranjezon zóó verblind, dat zij voor betamelijk aanzagen, wat zij vroeger als godslasterlijk hadden gebrandmerkt.

Maar indien zij meenden, dat er nu geen misbruiken meer zouden geschieden, bedrogen zij zich deerlijk. Het verfoeijelijk stelsel der ‘Correspondentie’ was in Utrecht sinds jaren in vollen

gang, en die wat te zeggen had in bestuur van stad of gewest, zorgde er voor, dat zijne kinderen, neven of verwanten op hunne beurt hetzelfde zouden kunnen doen. Wel hoorde men niet van zoovele oneerlijkheden, sinds er eene ‘Finantiekamer’ was opgerigt, maar de proven der Kapittelen onttrokken zich aan alle controle. Sinds de Prins ze te begeven had, dachten velen, dat het beter zou worden; maar het knoeijen zat er zóó diep in, dat zij het niet konden laten, om vroegere besluiten langs slinksche wegen tot een doode letter te maken. Zoo waren de prelaturen en commanderijen van St. Catharyne in 1668 ‘gemortificeerd’, behalve de prebenden van het voormalig convent van dien naam, die door drie leden van de Staten, tot een bedrag van ƒ 1600 voor ieder jaarlijks, werden genoten. Het inkomen van die prelaturen zou komen ten voordeele van het gemeene land, en ontvangen en verantwoord worden bij den rentmeester der zoogenaamde gebeneficieerde goederen. Maar het duurde niet lang of sommige van die goederen werden weer *levend gemaakt*, en aan bijzondere personen toegewezen. De Prins, die er nu alles over te zeggen had, werd eenvoudig bedrogen, daar men hem lijsten voorlegde van inkomsten, die heetten beschikbaar te zijn, maar die reeds lang ten behoeve van de algemeene kas waren ingetrokken. De speurhond was hier de kerkeraad, die begon met den Heer Gijsbert van Brienen. die zich, ofschoon hij diaken was, op die wijze had laten begiftigen, het Avondmaal te ontzeggen. En toen genoemde Heer zich hierover bij den Prins beklaagde, diende de kerkeraad den 28sten Dec. 1675 eene Remonstrantie bij Zijne Hoogheid in, om dit bedrog aan het licht te brengen, waardoor de gelden aan de algemeene kas onttrokken en aan gunstelingen der regering geschonken werden. Zij beweerden, dat er door vervalschte memorie's aangaande de proven, door den Prins te begeven, en hem ter teekening voorgelegd, zeven en twintig à acht en twintig duizend gulden jaarlijks werd onttrokken aan het doel, waarvoor zij bestemd worden. Het gevolg er van was, dat verscheidene predikanten ten platten lande, die uit het kantoor der gebeneficieerde goederen betaald moesten worden, eenvoudig geene betaling kregen, en sommigen uit gebrek hun huisraad en inboedel verkochten, om althans te zorgen dat hunne families niet van honger stierven. Ook in een ander opzigt, en dit was eer te prijzen dan te laken, werd aan het Reglement van 1674 de hand niet gehouden. Er was namelijk op nieuw

bepaald, dat al de bevoorregten moesten zijn van de Gereformeerde religie. Maar, zegt het ‘Nieuw Utrechtsch Jaarboek’, 1775, waarvan de schrijver, volgens W.C. Ackersdijck, van Wachendorff waarschijnlijk *niet* is, al wordt hij er doorgaans voor gehouden, onder Hervormden schijnt men alle Protestantsche gezindheden te verstaan, ‘naardien er zelfs Doopsgezinden als Kanonniken zijn aangenomen, dewijl men hen aanmerkt als den Gereformeerden godsdienst toegedaan; waarom ze ook op hun verzoek ontheven worden van het teekenen eener Acte, in welke de Leden, of die voor dezelve teekenen, bekennen, dat zij waarlijk de Christelijke Gereformeerde Religie belijden, en beloven zich daarin, volgens het oogmerk der Staten, als godvreezende Christenen te zullen gedragen, op verbeurte hunner Praebenden’. Een der laatste Domheeren was een Doopsgezinde, die voor zijn goede geld zich eene prove had gekocht. Het is bekend, dat Napoleon aan deze levensverzekeringmaatschappij op zijne wijze een einde heeft gemaakt. Trouwens, willekeur had altijd een groote rol gespeeld in het beheer dier goederen. Uit een gedrukte lijst, tegelijk uitgegeven met de Remonstrautie of het Request, waarvan ik zoo even sprak, blijkt o.a. dit, dat de prebenden van Scholaster, Proost en Thesaurier van Oud-Munster, in vroegere jaren opgeheven ‘tot betalinge der predikanten’, en dus ‘gemortificeert’ eenvoudig weer na 1674 in het leven waren geroepen, om er de heeren Georg Edzard Ploos van Amstel, de Heer van Brederode en Gijsbert van Brienen meê te begiftigen. Desgelijks ontvingen de Heeren Johan Louis Godin, Heer van Maarssenbroek en Strick van Linschoten de beneficiën, verbonden aan het ambt van Proost en Thesaurier van St. Marie, ofschoon die evenzoo in 1658 of 1668 tot onderhoud van de kerk waren bestemd.

Maar ik had niet moeten zeggen, dat de prebenden in vrede werden genoten. Reeds bij het begin der Reformatie waren er sommige Hervormden, zoowel buiten als in de Regering, die van de inkomsten, uit de bron der Kapittelen vloeijende, een afkeer hadden. Daarom had de Synode, in 1581 te Middelburg gehouden, de vraag te beantwoorden: ‘of de Canonicken ende andere geestelijcke Persoonen in de Christelycke Kercke (hier de Gereformeerde) mogen aengenomen worden, behoudens haere Beneficien, Deeckanyen, Proostdyen, doch sonder afgoderye ende superstitie, ende ofse, daer 't noodigh is, tot het Ouderlinghschap ende Diakenschap mogen aengenomen worden?’ Op welke

vraag het antwoord luidde: ‘dat se tot versaeckinge van alle superstitien ende tot het recht gebruik haerer goederen sullen vermaent worden; d'welck doende, soo sullen sy uyt de gemeynschap der Kercke niet mogen uytgesloten worden, maer tot 't Ouderlinghschap ende Diakenschap en sullen sy niet toegelaten mogen worden dan met groote voorsichtigheydt.’ Die voorzigtigheid werd in Utrecht dus verstaan en toegepast, dat de Kanoniken sedert het jaar 1618 nooit tot ouderlingen of diakenen verkozen werden. De Fransche kerk daar ter stede maakte hierop eene uitzondering. Maar de Kerkeraad der Nederduitsche gemeente bleef jaar uit, jaar in bij zijn besluit, en duldde geen domheeren in zijn midden, waarmeê hij menigeen dreef in ‘de Arminiaansche schuur’, of, wat nog menigvuldiger geschiedde, in ‘de Franse, die’ - gelijk het in de pamfletten dier dagen heet - ‘alhier over lange jaren *de Pruylkerk* genaemt is.’

Het twistvuur begon echter eerst met kracht te branden, toen Schotanus, die in 1637 uit Franeker te Utrecht kwam, de zaak op den kansel bragt, wat tot nu toe niet was gebeurd, en vandaar den volke verkondigde, dat zulke titels en inkomsten, als door de Kanoniken gedragen en gebruikt werden, den Christen niet betaamden. Hij stierf wel reeds in '44, maar Voetius, die het volkomen met hem eens was, beschouwde deze zaak als de zijne, en Voetius zou leven en strijden tot November van het jaar 1676. Hij zou nog gelegenheid in overvloed vinden, en krachten niet minder, om te zeggen wat hij op zijn Calvinistisch standpunt dacht over Kerk en Staat, de dolingen van het Pausdom en de onbetamelijkheid van den staat der Kanoniken. Waar hij ten strijde toog, was aan geen vergelijk of wapenstilstand te denken, nergens en nooit. Het eenige wat gebeuren kon was, dat de punten van geschil zich vermenigvuldigden, en nieuwe twistzaken zich uit de oude ontwikkelden; hetgeen alzoo gebeurde. De ‘Advysen’, de ‘Zedighe Berichten’, de ‘Consideraties’ en ‘Meditaties’ vlogen weldra als sneeuwvlokken over het land. Ik kan er niet aan denken, dit heirleger van pamfletten en verweerschriften te gaan monsteren. Dit blijkt er uit, dat er drie verschillende gevoelens over deze zaak naast of tegenover elkander stonden. De radicalen oordeelden, dat al die bezittingen en inkomsten als vruchten van de ‘Paepsche superstitie’ door geen Hervormde mogten worden genoten, evenmin door kerk of school, als door een

bijzonder persoon, en dat de eenige redelijke weg was, ze te verkoopen en voor de verdediging van het land te gebruiken. Vlak daartegenover stonden zij, die de zaken wilden laten zooals zij waren, mits de instelling werd ‘gereformeert’ en van eenige superstitieuse vormen gezuiverd. De derde partij redeneerde uit de stelling, dat de goederen *geestelijke* goederen waren, eenmaal geschonken om, op welke wijze dan ook, te komen ten bate van de kerk, en dat zij nu even goed gebruikt moesten worden in het belang van de Gereformeerde Religie, als zij vroeger hadden gediend om den luister der Roomsche kerk te verhoogen. Van een en ander zullen wij nog wel hooren, maar het is mij vooral te doen om de aandacht hierop te vestigen, dat de met elkander strijdende partijen in Utrecht ieder hun centrum hadden, waar de beweging vooral van uitging. Aan de eene zijde stond de Kerkeraad der Hervormde Gemeente en aan de andere zijde het zoogenaamde *Collegie der Sçavanten*. Dit is, voor zoo ver ik weet, tot nu toe niet opgemerkt. Al de Malcontenten stonden in betrekking tot laatstgenoemde vereeniging, welker bestaan ik vermoedde, omdat ik hier en daar in strijdschriften uit dien tijd de uitdrukking vond ‘op zijn Sçavants’ of iets dergelijks, uitdrukkingen altijd in ongunstigen zin gebezigd als zij voorkwamen in stukken die waren uitgegaan van de kerkelijke partij. Eindelijk kwam mij een pamflet in handen, geheel aan dit gezelschap gewijd, en getiteld: ‘Het Collegie der Sçavanten van Utrecht. Behelsende een 't samen-spraak tusschen een Hollander en een Utrechts Proponent. Gedrukt voor de Liefhebbers van de Religie. Anno 1674’. Ik hoop het aanstonds als orgaan der oppositie uitvoeriger te beschrijven, omdat er duidelijk uit op te maken is, niet alleen wie de hoofdlieden waren van dit gild, maar ook wat zij gerekend werden te willen en te doen. Maar eerst moet ik naar den Kerkeraad terug.

Het was in het jaar 1656 dat Dr. Daniël van Henghel, een der Utrechtsche predikanten, op zekeren dag met twee zijner ambtgenooten alleen in de kerkekamer zijnde, hen in dezer voege aansprak: Mij dunkt, ik zie, dat onze verhouding hoe langer hoe koeler wordt en wij dagelijks meer van elkaar vervreemd worden. Als er eene oorzaak voor is, ik bid u, noemt ze vrijuit! Waarop één van hen antwoordde: ‘ik twijfel of wij elkander wel verstaan op het stuk van de geestelijke goederen’. En zoo was het langzamerhand geworden. De

voortdurende aanmerkingen op het bezit en gebruik van de goederen der Kanoniken hadden de Vroedschap bewogen van de predikanten, niet van den kerkeraad, een advies in te winnen, dat ook ingeleverd werd, maar alleen door acht van de twaalf; vier predikanten, die tegen de prebenden geen bezwaar hadden en er voor bekend stonden, waren stil tehuis gelaten. Ik ga de protesten voorbij hierdoor uitgelokt. De vroedschap was er niet meê tevreden, en verlangde een advies door *al* de predikanten onderteekend, hetgeen eindelijk ten gevolge had, dat iedere partij hare beschouwing bij de Regering indiende. Deze kwam er echter niet veel verder mee, en kreeg geene zekerheid aangaande den veiligsten weg. De een wees links, en de ander regts. Maar treuriger was het onder de predikanten zelve gesteld. Het achttal, dat door Voetius werd gesteund en den kerkeraad achter zich had, vond zich door het gevoelen van van Henghel c.s. zóó bezwaard, dat in eene vergadering tot *censura morum* belegd, die vóór iedere Avondmaalsviering gehouden werd, de vraag ter tafel kwam, of die vier predikanten, onder welke de twee oudste, die reeds meer dan veertigjarige dienst hadden, niet van het Avondmaal behoorden geweerd te worden. Wat hierover voorviel, zou de nakomelingschap nooit te weten komen, aangezien de Notulen, die daarop betrekking hadden, later zijn geschrapt. Maar het verzoenend element moest wijken voor de heftige meerderheid, die van geen toegeven wilde hooren. Het baatte weinig of de Vroedschap het viertal de hand al boven het hoofd hield, dat aangevallen werd om een advies, door de Regering gevraagd. De spanning nam slechts toe. toen zij hare Commissarissen in den Kerkeraad zond om voor het vervolg dergelijke ongeregeldheden te voorkomen of te stuiten, want ieder begrijpt, dat zulk eene inmenging van het Staatsgezag in kerkelijke zaken voor elken Voetiaan onverdragelijk was.

Zij lieten er zich dan ook niet door intoomen, maar gingen voort alles te doen wat mogelijk was om de Kanoniken in een kwaad licht te zetten, en het gebruik der prebenden als onwaardig te brandmerken. Waren deze goederen, dus vroegen zij, niet gegeven ten behoeve van de godsdienst? en hoe kon men het verantwoorden, dat men ze nu besteedde tot andere oogmerken, ja er veel meer kwaad meê deed dan goed, daar zij op die wijze leegloopers ‘maken, voeden, patroniseren?’ Waartoe dienden toch die eeden, bij de intrede gevorderd, als het niet was om geheimen verborgen te houden, die het daglicht

niet konden verdragen? ‘Maartinisten’ moesten zij heeten, die nog staken in het Pausdom en toch het goed van St. Maarten ‘vermorsten’. Aan de ziek- en sterfbedden maakten de predikanten het tot eene gewetenszaak. De vrouwen werden bewerkt om door haar invloed hare echtgenooten te bewegen, dat zij hunne regten en plaatsen in de Collegies zouden opgeven en verlaten. Op de kansels en in de catechisaties was geen einde aan scherpe uitvallen, en aan tractaten, waarin de geesel werd gezwaaid, was geen gebrek. Sommige predikanten, vooral Teelingh en van de Velde, maakten het zóó bont, dat Voetius zelf, ‘siende dat het syn discipulen en socii wat te heet mengden, en de maximes, die hy haer geleert hadde, ontydich te styf dreven, en dat de voerluy, die hij anders selve de sweep in handen hadt gegeven, wat getempt diende, eer de wagen aen 't hollen en sy omver raeckten, Ds. van de Velde tot meerder zedicheydt’ vermaande.

Die zedigheid liet bij allen in die dagen veel te wenschen over, en daar was eene algemeene overtuiging, dat men zich niet te sterk kon uitlaten: Prof. Mathias Nethenus b.v. maakte een zijner tegenstanders uit voor een valschen profeet, een vijand van de Reformatie, een waren Bileam, een instrument van den duivel, een slaaf van de gierigheid, een verleider der zielen, een bederver van waarheid en godzaligheid, een advocaat van den leugen, een bespotter, een bestrijder, een verrader, voor wien ieder zich moest wachten, die zijne zaligheid liefhad. 't Bevreemdt zeker niemand, dat de Staten van Utrecht, oordeelende dat het noodig was, de studerende jeugd de wijsheid in te scherpen, die zuiver, vreedzaam, bescheiden en gezeggelijk is, dezen Hoogleeraar in April 1662 zijn ontslag gaven. De waarheid gebiedt te erkennen, dat men van de andere zijde niets toegaf. Men schold, lees ik, ‘de Uytersche predikanten en adviseurs voor dommekrachten, ydele lofsoeckers, Judassen, die morren over het verlies der salve’, en men vergeleek ze bij ‘beverjagers, katten, schaduwvechters, redenlooze dieren, majesteytschenders, die gieren, jancken, raden, porren, arbeyden na schelmachtige, fundamenteele meynedige veranderinghe en verbontbrekinge.’ Had van de Velde het ook zoo erg gemaakt? Na lang zoeken vond ik eindelijk de predikatie, die hij den 28sten October 1658 in de Jacobikerk deed, en die als ‘insolent, injurieus en aenstootelyck’ zooveel beroering maakte. Bij de uitgave geeft hij de verzekering, dat er in zijn preek

alleen geschreven stond, dat men de vermaning van het woord niet meer scheen te kunnen verdragen en op allerlei dwaze manieren zich daartegen in zette; ja, als men waarschuwde tegen de ontheiliging van den Sabbath, het loopen in de herbergen, enz., beweerden sommigen, dat er door dergelijke vermaningen te kort werd gedaan aan de gemeene middelen uit de accijnsen en imposten. En ‘soo wederom, spreekt men van het reformeeren van de Canonnikeryen, o roept men, dat is te swaren en moeyelycken saecke, dat raeckt de Regeeringhe; dat soude te groote veranderinghe maecken.’ Hij was echter eerlijk genoeg te bekennen, dat hij zich niet altijd aan het geschrevene hield, en teekende op den kant aan, dat zijne ambtgenooten en verscheidene zijner hoorders hem verzekerd hadden, dat hij gezegd had: ‘Wy sullen nu niet spreecken van Lantdieverye, Kerckrooverye, Canonikerye en dergelycke guyterye’. En alsof hij met de daad bevestigen wilde, dat zij goed hadden gehoord, verklaart hij in een ‘Nareden’, hoe men aan de geestelijke goederen vasthield uit drieërlei oorzaak: uit gierigheid, die Judas tot een verrader maakte, Achan en Ananias met zijne vrouw tot kerkdieven; uit eerzucht, die ook Absalom van het eene schelmstuk tot het andere dreef, en uit kracht van de listige omleiding van den duivel, die hun inblies: wat u lust, is geoorloofd, *si lubet, licet;* want de regte patriotten, de opregte Christenen konden de proven niet anders noemen dan ‘papenbrocken’ en een ‘paerdeke, om na de hel te rijden.’ Het was zeker wel wat buiten de maat, ofschoon hij maar niet begrijpen kon, dat men er zoo veel drukte over maakte. Want het zette de stad in vuur en vlam, en indien hij in zijne predikatie over Jer. 6: 1-6 zich had beklaagd: ‘dat Gods volck sich niet wilde laten beroeren door des Heeren woord, maar stil bleef leggen op synen droesem’, van *zijn* woord kon hij niet zeggen, dat het geen werking deed. Het volk werd er zóó door opgezet, want het bleef niet bij één zulk een preek, ofschoon men het er meê kou doen, dat de regering bevreesd was voor oproer en plundering; zoo stelden zij zich althans aan. De Staten der provincie bemoeiden zich met de zaak, en gingen tot een uiterste over, waarvan wij tegenwoordig geen begrip meer hebben, tenzij de maatregelen tegen sommige bisschoppen, pastoors en predikanten in Duitschland het ons geven. Den 25sten Junij 1660 rekenden zij zich verpligt aan de Heeren Staten van Holland en West-Friesland ‘gantsch dienst-, vriend-

en nabuurlijk te versoecken'. aangezien de provinciale magt door het zenden van de meeste militie naar elders zeer verzwakt was, 'dat deselve in alle promptitude binnen dese Provincie en Stad voor een korten tyd' hun zouden zenden 'twee compagniën paarden mitsgaders twee compagniën te voet, van degene, die haar op het alderspoedigst herwaarts zullen konnen transporteeren'. Twee compagniën ruiterij, te Gorkum en Heusde n in garnizoen liggende, en de twee compagniën gardes te voet uit 's Gravenhage, zouden, naar zij meenden, voldoende zijn om de 'publycke auctoriteit' te handhaven. Onmiddellijk werd aan het dringend verzoek voldaan, en de Edel Grootmogenden schreven buitendien nog aan de Heeren Burgemeesteren te Amsterdam, dat deze 'in cas van noode' soldaten naar Utrecht zouden zenden. Het ging alles vlug van de hand. Men wist wel, wat er achter stak. De Regenten van Amsterdam waren terstond bereid de hand te bieden aan den Magistraat te Utrecht, en gelijk het heet in een der pamfletten, 'soo vuilen, schandelyken en op 't hoogste periculeusen zaak als der predikanten en kerkelyken oproer en moedwilligheid tegen te gaan en te stuiten'. Zij schreven den 8sten Julij, dat zij hadden goedgevonden drie compagniën, elk van 120 man, gereed te houden, en bij het eerste opontbod te laten volgen.

Men kon nu gerust den storm het hoofd bieden, en zonder groot gevaar tot krasse maatregelen overgaan, die ook niet achterwege bleven, toen het krijgsvolk tot tien compagniën was geklommen. Want den 19^{den} Julij heeft de Vroedschap, 'om redenen haar daartoe moverende, geresolveert, dat de persoon van Dr. Abraham van de Velde (ofte Johannes Teelingius) op huyden voor ses uren, na noen, uyt dese stad en vryheyt van dien sal hebben te vertrecken, sonder daer weer in te komen, op poene van bannissement.' Wat was die oude tijd toch goed! *Om redenen haer daertoe moverende*, wat wilde men meer van de hooge Overheid? *Sic volo, sic jubeo*. Zonder naderen vorm van proces werd het den beiden predikanten door den deurwaarder aangezegd, die hun tevens de acte ter hand stelde, waarbij zij uit de stad werden gejaagd. Het ging als een loopend vuur door straten en stegen. De huizen der twee veroordeelden werden bestormd door eene menigte menschen, uit allerlei staat en stand, die hunne deelneming kwamen betuigen. 's Middags ten 4 ure vergaderde de kerkeraad, 12 predikanten, 16 ouderlingen en 21 diakenen, om van hen afscheid

te nemen. en staande deze vergadering werd hun eene attestatie gegeven, waarop ik nog terugkom. Uit de kerkekamer in de kerk terugkeerende, vonden zij deze vol menschen. Maar de tijd drong. Op straat en bij hunne woning moesten zij zich een weg banen door de opgehoopte schare. Teelink's kind lag op sterven, maar uitstel werd niet verleend. Langs achterbuurten kwam men eindelijk buiten de poort en aan de schuit. Luide kreten van verontwaardiging werden gehoord onder de honderden, die hen vergezelden en uitgeleide deden. Gelukkig hield men zich overigens rustig, beducht voor het dreigend aanzien der soldaten, die allen van kruid en lood waren voorzien; en zoo togen zij heen zonder dat het tot wanordelijkheden kwam. De droefheid openbaarde zich, gelijk te verwachten was, in gedichten. Men smolt als sneeuw tot water. De een gaf zijne ‘Hartgrondige Tranen’ ten beste; de ander schilderde ‘Zion in Rouwe’. Aan hatelijkheden in gebonden stijl ontbrak het evenmin. De verslagenheid was zóó groot, dat er vier dagen daarna nog bijna niemand aan zijn werk was. Ook had de Regering, te midden van haar triomf, haar deel aan de algemeene ellende, want men beweerde, dat de compagniën te voet en te paard haar ƒ 80,000 hadden gekost.

Maar wat wilde de Vroedschap dan, en op welk standpunt zette zij zich tegenover die geestelijke goederen? Het blijkt duidelijk uit het ‘Vertoogh van het recht, dat de Magistraet der Stadt Utrecht is hebbende, om haere ondersaten Geestelycke goederen besittende, te belasten mette betalinghe van 't onderhoudt der Predikanten en Schoolen, met de Appendentiën van dien, Middelburgh, 1655’. Of zij door geldgebrek gedwongen werd, weet ik niet, maar in eene Resolutie van Zaturdag 24 Junij 1654 sprak zij als hare overtuiging uit, dat de vijf Kapittelen zedelijk verpligt waren naar hun vermogen bij te dragen in de klimmende kosten van Kerk en Scholen, ‘als dewelcke (de Kapittelen nl.) zyn ghenietende de goederen daertoe oorspronckelyk ghedestineert’, ja zij meende het regt te hebben hen des noods zijnde te dwingen ‘om 't voorsz. onderhout van de Predikanten ende de Appendentiën van dien gheheelyck ende absolutelyck van jaer tot jaer te betalen, ende daervan een verdeelinghen te maecken onder malkanderen’, want indien zij dit niet verkozen, zou de Vroedschap genoodzaakt zijn ‘soodanighe verdeelinge by haer selven te maecken, ende die doen executeeren met sulcke middelen, als men bevinden sal te behooren’.

Het verschil tusschen haar en de predikanten lag dan nu eensdeels hierin, dat zij de predikanten, met hunnen gevaarlijken invloed op het volk, niet als bondgenooten wenschte, en vervolgens in den heftigen toon, waarop sommige van die geestelijke heeren het regt der Kanoniken bestreden om iets van die goederen voor zich te houden. De Vroedschap was tevreden als de Kanoniken kerk en school behoorlijk ondersteunden en de stadskas te gemoet kwamen. Wat er overschoot, en dat was altijd het grootste deel, bleef hun van harte gegund. Maar de heethoofden onder de predikanten en hunne geestverwanten oordeelden, dat er hun niets van toekwam; en dat zij dit niet op eene zachte wijze verkondigden, hebben wij gehoord, met de gevolgen van dien.

Maar de zaak was hiermee niet uit. De kerkeraad moest zwichten en zwijgen onder den druk van den sterken arm; het zal dien Voetianen wat hebben gekost! Hier gold echter allerminst: die zwijgt, stemt toe. ‘Mozes, de God van Aäron’, was de term, waaronder onze bijbelvaste vaderen, tot welke toen ter tijd ook regtsgeleerden en mannen van staat behoorden, het regt beschreven, dat den Staat toekwam boven de Kerk. Maar voor een Voetiaan was zulk een God een afgod, en niets meer. Hij zou het misschien liever hebben omgekeerd; in ieder geval, al zou hij met Ds. van Henghel de Staten van Utrecht wel willen aanspreken als voedsterheeren van de Christelijk Gereformeerde kerk, ‘gebiedende Heeren’ op dit terrein, die uit het raadhuis de kerk bestuurden, verlangde hij niet.

Het lag dus in den aard der zaak, dat de kerkeraad te Utrecht zich verzette, zoo goed als hij kon. En zijne eerste daad, voor dat de beide predikanten nog de stad waren uitgezet, was, gelijk wij reeds zagen, dat hij hun eene attestatie gaf, waarbij van zijnentwege getuigd werd, dat zij gedurende al den tijd van hunne dienst zich in leer en wandel voorbeeldig hadden gedragen, gezond in de leer, getrouw in hun werk, met groote betooning van geestelijke kracht. Men zegt, dat hemel en aarde bewogen werd, om die attestatie weer te doen intrekken, maar, luidt het in een der strijdschriften: ‘door Gods genade heeft zy stant gehouden’. Hoe het zij, de Vroedschap oordeelde eene nieuwe vermaning niet ondienstig, en vijf dagen na de dagteekening van de attestatie, maakte zij een reglement, waaraan de predikanten voortaan zich hadden te onderwerpen, en waarbij werd gelast: dat zij in het prediken, catechiseren en

in kerkelijke vergaderingen zich hadden te houden aan de bepalingen der Nationale Synode van 1618 en 19, zoowel in hetgeen de leer betrof als de Kerkorde, daar opgesteld; dat zij verder er zich voor hadden te wachten om te censureren, of in het prediken en catechiseren te oordeelen over zaken, die de regering of den staat der Kapittelen en hunne goederen raakten, en dat zij, die deze geboden overtraden, naar bevind van zaken zouden worden gestraft. Eindelijk werd bepaald, dat alle predikanten, die voortaan beroepen zouden worden, die artikelen moesten onderteekenen, eer zij hunne bediening aanvaardden. De beruchte 'Kansel-paragraaf', met welke men het Duitsche Strafwetboek heeft verrijkt, kwam twee eeuwen te laat.

Het was inderdaad een 'gespannen' toestand. En het stond geschreven, dat het erger zou worden in plaats van beter. Het vraagstuk van het Staatsgezag in betrekking tot kerkelijke zaken begon op den voorgrond te treden, en men leefde in de dagen van Jan de Witt. De onderteekening van het bevel der Vroedschap werd vergeleken met die van het Eeuwig Edict, en de staatkundige hartstogten begonnen zich er hoe langer hoe meer in te mengen. De schuld lag even goed bij de regering als bij de kerk, dat men godsdienst en staatkunde vermengde en verwarde, maar in ieder geval het was zoo; en het ging de krachten van dien tijd te boven, om er zich vrij van te houden. Hoeveel wijzer is het geslacht, waaronder wij leven, dat zoo goed de kunst verstaat om zijn voordeel te doen met de lessen der geschiedenis, vooral van zijn eigen vaderland! Maar in de 17de eeuw was het anders. In die dagen gold voor de kerk te zijn zooveel als vóór den Prins te zijn en tegen de Witt. Arminius, Oldenbarneveld, golden met Coccejus en Cartesius voor loten van één stam, vruchten van één boom; het was de ongereformeerde en anti-Oranjepartij. Schotschriften als *de verresene Barneveld, de Legende van den gulden Sint Jan* en dergelijken getuigden van de verbittering der gemoederen tegen den regel, door de Staatsgezinden vastgehouden en toegepast: 'de overheit moet de overheit zyn, so wel in de kerk als op 't raadhuis. Dien de bevelen van de Overheit niet aenstaen, moet er uitgaen', waarbij velen zeker vergaten, gelijk men niet verzuimde op te merken, dat de Arminianen zich dan wel stiller en gedweeër hadden mogen gedragen, toen zij door den sterken arm de Kerk werden uitgezet. En de leer van

Voetius en de zijnen, dat de Staat geen regt had zich met de zaken van de Kerk te bemoeijen, werd uitgekreten als ‘de Utrechtsche Presbytery’, als een plant van vreemden bodem, aangekweekt door ‘den Schotschen Duyvel’, anders gezegd Voetius, wiens beginselen, als zij eerst maar wortel schoten, in moord en doodslag zouden eindigen. Die partij verzuimde geen gelegenheid wederkeerig al haar gal tegen de Remonstanten uit te spuwen. Al het kwaad waardoor Utrecht werd bedorven, kwam uit de Rietsteeg en de Arminiaansche schuur, en het levende water, daar gehaald, was even vergiftig als het water uit de Korte Viesteeg, in den Salamander. Coceejanen en Cartesianen golden hun als vogels van eenerlei veeren, al zeiden de Coccejanen dat het niet anders was dan kwaadwilligheid en ‘een loos stratagema’. Men redeneerde er toch maar op door, bovendien geërgerd door de aansluiting, die men allerwege zag, tusschen hen en de Staatsgezinde partij. De Coccejanen konden er zich wel in schikken om niet voor den Prins te bidden, maar voor de Voetianen was het eene ergernis en een aanstoot, toen de Staten van Holland in 1663, op raad van de Witt, bevalen, dat er bij de openbare godsdienstoefening alleen gebeden zou worden voor de Ridderschap, Edelen en Steden der provincie, naast God de eenige hooge Overheid.

Al die kerkelijke, godgeleerde, wijsgeerige, staatkundige beroeringen verdeelden Utrecht te gelijk. Tegen Voetius te zijn, en dat was de Regering van die stad, was zooveel als te zijn voor Coccejus, voor Cartesius, voor de remonstranten, voor Jan de Witt en tegen den Prins. Utrecht had veel van een Orsinibom, overal waar men haar aanraakt even gevaarlijk, en overal er op aangelegd om bij den minsten stoot te ontploffen. En het was altijd de Kerkeraad, die wat afweek en gevaarlijk scheen, of het misschien ook was, met alle magt en kracht bestreed. Toen hij tegen de Vroedschap niet veel meer vermogt, kreeg hij het te kwaad met de Hoogeschool. Velen ontsnapten, zooals een tijdgenoot schreef, aan zijne jurisdictie, door een toevlugt te zoeken in de ‘Pruylkerk’, maar die onder zijn geestelijk toezigt stonden, voelden zijn zorg. Pal staande voor zijne overtuiging, greep hij den vijand aan, waar die zich vertoonde en onder zijn bereik kwam. Weldra opende zich een nieuw oorlogsveld, toen de wijsbegeerte van Cartesius aan de Utrechtsche Academie het hoofd begon op te heffen. De kerkeraad had het moeten dulden, dat Burman, in 1662 tot Hoogleeraar in de

godgeleerdheid beroepen, en bij velen als Coccejaan en volger van Cartesius in kwaden reuk staande, ook tot de predikdienst werd toegelaten, na ‘eene serieuse recommandatie’ van de Vroedschap. En wij weten, wat dat beduidde. Maar waar de kerkeraad kon, deed hij zich gelden, en nu op zulk een wijze, dat hij zich den toorn van den Senaat der Academie op den hals haalde. Ziehier de zaak. De student Absalom Malecotius had onder het voorzitterschap van Burman twee stellingen verdedigd, rakende de leer van de vergeving der zonden en de viering van den Sabbath, en daarbij gevoelens verkondigd, die den kerkeraad bewogen genoomden Malecotius geen attestatie te geven dan nadat hij bekend had, ‘met betooning van berouw’, zich onvoorzigtig te hebben uitgelaten. Rector en Senaat waren spoedig op de been met eene Memorie aan het adres der Regering, waarin zij verzochten, dat ‘soodanighe exorbitantiën ingetoomt en in het toekomende volgens exempel van naburige Academiën, belet ende tegengegaen mogten worden’, gelijk het, zooals zij ondeugend opmerkten, vroeger ook geschied was, toen de Rector Schotanus met zijne Assessores, Gisbertus Voetius en Ant. Matthaeus, in 1637 over een dergelijken aanval op het Academisch onderwijs hadden geklaagd. De Vroedschap deed, wat zij vroeger had gedaan, en nu althans gaarne wilde, en heeft ‘tot conservatie van de behoorlijke liberteyt van hare Academie, ende tot voorkominge van alle onlusten ende verwijderingen, die door dusdanige altercatiën tusschen de Academie en de Kerckeraet meer en meer souden mogen komen te verrijsen, goedgevonden en verstaen, dat de Kerckenraet onbevoeght is sich te bemoeijen met saacken de Academie aangaande, ende alsulx professoren ofte studenten te censureren of oock kerckelijcke attestatie te weygeren, of die te clausuleren over ende ter sake van Lessen, Disputatiën, Corollariën ofte onvoorsichtige soo sij die noemen, manieren van spreken, in deselve gebruickt, ende dat voor sooveel alle soodanige poincten bij de confessie, gemeene formulieren ende besluyten van de Nationale Synode niet en syn gedecideert, nochte gecondemneert.’

Dit laatste was misschien juist de vraag, maar wij verhalen alleen. Het geheele stuk is merkwaardig vooral voor hen, die schijnen te meenen, dat de leer van het staatsalvermogen eerst met Koning Willem I op de Hervormde kerk is toegepast. Want de Vroedschap liet het er niet bij. Op genadigen toon veroorloofde zij aan den Kerkeraad, als hij meende bezwaar te

hebben tegen professoren of studenten, wegens overtredingen tegen de leer, die te mogen inbrengen bij Heeren Burgemeesteren en Gecommitteerden tot de Academische zaken, of bij de Edel Achtbare Vroedschap zelve. Intusschen toonde zij het zwaard niet te vergeefs te dragen. Zij gelastte aan hare Commissarissen deze Resolutie in de eerste Vergadering van den kerkeraad over te brengen, en aldaar te doen registreren; en verder te zorgen dat ‘het genotuleerde, raakende het geven van attestatie aan den student Malecoot, uyt het Kerckeboeck worde gelicht’. Prof. van Oosterzee had wel gelijk, toen hij onlangs zijnen studenten aanried, dagelijks eene goede dosis historiestudie te gebruiken, als medicijn tegen velerlei zorgen.

De Utrechtsche kerkeraad was echter taai. De resolutie, die ik zoo even ter sprake bragt, was van 26 Januari 1667, en werd zelfs den 9^{den} April van datzelfde jaar nog vernieuwd. En in Junij '68 waren Rector en Professoren al weder genoodzaakt ‘reverentlijck’ te kennen te geven, dat de Kerkeraad zich ten tweeden male had verstout, den student Johannes Fuyck lastig te vallen om eene wijsgeerige stelling, door hem, onder het Voorzitterschap van Prof. Regnerus van Mansvelt, verdedigd. Men had twee predikanten gecommitteerd om den student daarover aan te spreken en te bestraffen, en van zijn antwoord afhankelijk gemaakt, of men hem tot het Avondmaal zou toelaten of niet, welk antwoord niet voldoende was geweest, en hem de censuur op den hals had gehaald. Was dat niet, zoo klaagden de professoren, ‘een notoire invasie in de Academische privelegiën, ende een krachtigh middel, waardoor de studenten souden afkeerigh worden van deze Academie’? De Vroedschap had het wél verstaan, en bragt den kerkeraad het vroeger bevelschrift nog eens onder het oog. Maar al haar zucht tot ‘conservatie van de behoorlijcke liberteyt aan hare Academie’ verdween als een morgenwolk bij het opkomen van de zon, toen Prof. Essenius den 30 Junij 1669 door Matthias Crafford, een Schot, sommige stellingen van Prof. Burman liet bestrijden. Toen heette het, dat het niet aanging, mannen als Burman onder de verdenking te brengen van heterodoxie. Dit streed, meenden de voorzienige heeren, met alle orde en regel, en de straf bleef niet uit. Bij plakkaat werd Crafford uitgebannen, want ‘hij hadde het respect, luister en goede naam van onze Professoren geschonden en beledigt. Daarom - luidde het verder - hebben wij na gehouden serieuse deliberatie goet

gevonden den voorz. Matthias Crafford van deze onze Academie te relegeren, gelijk wij deselve relegeren bij dezen... lasten voorders den Heer Officier alle gedrukte Exemplaren van 't voornoemde Tractaet - het heette *Exercitatio Apologetica* - op te halen. Met interdictie aen alle drukkers en boekverkoopers 't selve voortaen te veylen of te verkoopen op poene jegens de divulgateurs van fameuse Libellen gestatueerd.' Voorts werd in naam der 'liberteyt' besloten, goedgevonden en verstaan, 'dat de professoren dezer Academie, van wat facultijdt dieselve souden moghen wesen, hun voortaen sullen hebben te onthouden van te disputeren soodanige theses en corrolaria, met dewelcke een professor den ander kompt te provoceren ofte zijne opinie te bestrijden'. Het is zeker niet te ontkennen, dat al dit geharrewar vervelend was, maar als men voor de 'liberteyt' is, moet men daar tegen kunnen. Gelukkig lieten zij eene achterdeur open voor het geval, dat de een den ander wel tegenspreken moest; voor welk geval alleen werd aanbevolen, dat men zich van scherpe, verachtelijke of scheldende woorden zou onthouden. Ook in die dagen bleek het moeijelijk te zijn aan anderen te gunnen, wat men voor zich zelven eischte.

Het was in 't algemeen een wanhopige strijd, omdat niemand op zuiver terrein stond en men wapenen gebruikte gevaarlijk voor de hand, die ze voerde, of het beginsel, waarvoor men heette te strijden, in het volgende oogenblik verloochende. Wie zou kunnen gelooven, dat Burman zoo hard over de Remonstranten zou oordeelen als hij in zijn *Synopsis* toch deed, zoodat van Limborch er zich bitter over beklaagde in den brief aan L. van Velthuysen, met wien Burman te Utrecht in slagorde stond tegenover den kerkeraad der Hervormden, en die ook een vriend van van Limborch was? De Remonstranten werden nu en dan door hunne tegenpartij zeer in de engte gedreven, omdat zij vroeger 'toen de wettelycke en Christelycke Overheyt hare magt tegen hen aenleyde', van die overheid hadden durven zeggen, dat zij waren: 'menscheneeters, bloetsuypers, vreemde quidams, vervolgers en tyrannen, godloose geveynsde huychelaren, die tegen orde en privilegiën van de landen in de Regeeringe geset zijn'; hetgeen dan werd bewezen met een beroep op 'de Nulliteyten der Dortsen Synodus', 'Hemelse Synodus' enz. 'Vrymoedigh ondersoeck der Placcaten', 'Vryen Godsdienst gedruckt', 'Spongia Erasmi', en dergelijke geschriften, die moesten aantoonen, dat zij vroeger zelve hadden geklaagd over

hetgeen zij nu regtmatig achtten. Maar niet minder lastig werd het den kerkeraad gemaakt, die van het gezag der Overheid op het gebied der kerk niets wilde hooren. Vroeger hadden die van de Gereformeerde Religie waren, dat gezag meermalen ingeroepen, en in 1647 diende de kerkeraad nog eene Remonstrantie in bij de Staten van Utrecht, die alles van de Overheid verwachtte. Hij verlangde van haar ‘exclusie van alle Paepsche Conventiculen met de appendentie van dien’ en hoopte dat er op dezelfde wijze zou gehandeld worden tegen de ‘Socinianen, nieuwe Arianen ende haere fauteuren’. Men gaf hun na in eene ‘Apostille’ op die Remonstrantie, dat zij één lijn trokken met de Joden, die ook ‘met dusdanige requesten Pilatum daartoe brachten, dat hy Christum selve dede dooden’. Zij die het zwaard, door de Roomsche kerk te hulp geroepen, zoo verfoeiden, wekten nu de magistraten op tot geweld, tot bannen, ‘tot branden van landen, steden en luyden’; zij maakten van hunne eigene ‘decreten, provinciale en nationale decisiën’ een nieuwen Paus, en indien zij, zoo redeneert een ander, in hunne eigene zaken alle gezag der overheid verwierpen en er zich met kracht tegen verzetten, kwam het immers niet te pas, ze in te roepen en te gebruiken tegenover anderen. Dit was niet anders dan wegen met tweeërlei weegschaal.

En wat nu dat gezag der Overheid aanging, uit den strijd, die over dat punt in 1699 tusschen L. van Velthuysen en den kerkeraad ontbrandde, is mij niet gebleken, dat het ook den eerstgenoemde regt helder was, hoe ver de Overheid kon en moest gaan. De schrandere Doctor, in de wijsbegeerte en de godgeleerdheid niet minder ervaren dan in de geneeskunde, was bij den kerkeraad slecht aangeschreven, omdat hij in 1668 als politieke commissaris in hun midden verscheen, en in die betrekking voor dien kerkeraad dubbel onaangenaam, omdat van Velthuysen tot de Fransche kerk behoorde. De verbittering brak hevig uit, toen hij zijne bekende geschriften in het licht gaf, waarvan vooral het tractaat ‘van de Afgoderij en Superstitie’ de gemoederen deed ontvlammen. De man heeft er verdriet genoeg van gehad; gelukkig kon hij met zijne eigene kerk in vrede blijven. ‘Plusieurs Eglises - lees ik in de Notulen der Fransche gemeente van het jaar 1670 - ayant représenté par instruction, qu'il se repandoit des bruits contre le livre de Mr. Velthuizen, Ancien de notre Eglise, intitulé de la Superstition et de l'Idolatrie, et souhaitant d'en savoir la vérité (ce que quelques unes

avoient déjà témoigné au Synode de Nimègue, qui là dessus chargea deux Députés de conférer avec ceux d'Utrecht, et d'en faire rapport au Synode suivant), les Députés nommés à cet effet firent un Rapport détaillé, en conséquence duquel la compagnie jugea favorablement de Mr. Velthuizen, qui d'ailleurs assura le Synode, par la bouche de notre Député, de son attachement à nos Confessions de foi et autres formulaires'. En in het volgende jaar kon men de aanteekening laten volgen: 'Mr. de Velthuizen fit une déclaration, signée de sa main sur ses Ecrits en général, et sur un passage en particulier, qui contenta beaucoup l'assemblée'.

Maar ik herhaal, wat hij eigenlijk wilde verklaren en beschrijven, nl. het regt van de overheid in de kerk, bleef nevelachtig, en heeft mij al zeer weinig bevredigd. Ik heb trouwens nog nooit iets gelezen, waarin mij dat helder werd gemaakt. Ik kan mij begrijpen, dat de Fransche broeders geen bezwaar vonden in zijne stelling, dat er in de Protestantsche kerk geen geestelijken zijn, als zoodanig en door hun geheiligd karakter van de gemeente onderscheiden, en daarboven verheven. Ik verheug er mij in, dat hij met toestemming van velen de stelling uitsprak, die vele anderen deed beven: 'dat er van Godt geen magt op aarde is gestelt, die eenig mensch wetten of voorschriften maken kan, daar de conscientie aan gebonden is.' Maar wat dunkt u van de stelling: 'dat aan de Magistraat de Kerkenregering competeert', naast de andere: 'Soo stae ick een Kerckelijke regering toe, die oock na den aart en natuer van de Christelicke Religie, en nae de plichten van de Christenen moet geformeert worden en waarvan men niet afwycken mach?' Indien die Societeit, gelijk hij elders zegt, 'na syn natuur, aert, wetten en formen' geregeerd moet worden, dan houdt immers alle regt van den Staat op, zoodra deze de kerk wil regeren op eene andere wijze dan met haar natuur overeenkomt? En dat was juist het questieuse punt, dat de Kerk beweerde eene andere 'natuur' te hebben dan de Staat? En indien er eene Kerkelijke regering was, had de Staat zich daarin even weinig te mengen als in het huishoudelijk regiment van deze of gene familie. Dr. van Velthuysen brengt ons niet verder; en het is duidelijk, dat hij zelf geen weg weet in het vraagstuk, dat Donatus had opgeworpen, toen hij vroeg: *Quid est Imperatori cum Ecclesia?* Het is trouwens nog verborgen voor onze oogen, en dat men in de 17de eeuw het er niet over

eens kou worden, kan ons niet bevreemden, evenmin als het ons verwondert, dat men er nog voor staat, en uit dit labyrinth te vergeefs een uitweg zoekt. Een enkele geestverwant van Dr. Velthuysen durfde echter beter doortasten, en de meest radikale oplossing van het netelig vraagstuk gaf zeker de schrijver van de ‘Missive, geschreven uit Amsterdam nopende het uitsetten van twee Uitrechtsche Predicanten.’ Naar zijn inzien behoorde het dus te zijn, dat ‘de Prince van den Lande het Seminarium van de Predikanten, dat is d' Academie, van zoodanige Proffessoren en Leermeesters versie, die hunne leerlingen van het begin af inplanten rechtschapene gronden van deugdt en ondeugdt, en vooral en inzonderheid haar inscherpen, wat recht de Magistraat heeft niet alleen omtrent wereldlijke, maar ook omtrent kerkelijke zaken; dat in een Republyke geen tweederlei machten zijn, elkanderen niet onderworpen maar collateraal; dat alle kerkelijke vergaderingen ook als zoodanige onder de Magistraat staan; dat alle Predikanten, voorts alle kerkelijke personen, haar character, titel en commissie hebben van den Prince van den Lande, hoewel niet altijd immediatelijk, en dienvolgens ten dien aanzien alleen aan hem responsabel zijn, ende aan niemant anders.’ En alsof hij vreest, dat hij zich nog niet duidelijk genoeg heeft uitgedrukt en het nog niet kras genoeg heeft gezegd, schrijft hij een weinig verder: ‘dat de Kerke geen recht, geen jurisdictie heeft als onder de Magistraat; dat al het gezag van de Kerke afkomt van den Prince van den Lande, gelijk als alle judicature, jurisdictie, op alle rechtbanken en Collegien in een land, afvloeit van den Souverein als van zijn rechte Source: Dat het recht van de Kerke, independent van de Magistraat, een verzierde zake is, een chimeer, gesmeet in de hersenen van d' ambiteuse geestelijkheid: Dat de woorden van geestelijk, van kerkelijk niet machtig en zijn om de dingen van dien aart te separeren van de jurisdictie van de Magistraat, zoolang als er geestelijke en kerkelijke op der aarde zijn, met één woord, dat alle zielen 't zij geestelijke, kerkelijke, wereldlijke of hoe getituleert, onder allerhande respecten en formaliteiten de Magistraat gesubjecteert zijn zonder eenige exceptie.’ Mij dunkt, zoodra er in ons land Meiwetten moeten worden gemaakt, kan deze Missive uit de 17e eeuw als leiddraad dienen. Vooralsnog heeft zij echter niet anders dan een geschiedkundig belang.

Ik heb getracht een overzigt te geven van de twistzaken, die in de jaren 1637-70 Utrecht voortdurend in spanning hielden. Twee partijen stonden op alle punten tegenover elkander; de kerkeraad tegenover de Vroedschap, een deel der Professoren, de Fransche Pruilkerk, de Arminiaansche Schuur, Coccejus en Descartes. Wat tegenover den kerkeraad stond, deelde kennelijk in de gunst der Regering; het hielp elkaar tegenover den gemeenschappelijken vijand. En deze gansche clique had haar middenpunt in een Collegie, dat bij de tegenpartij bekend stond onder den naam van het *Collegie der Sçavanten*. Dat er in die dagen in Utrecht een gezelschap bestond, dat zich zelf zoo noemde, heb ik eerst betwijfeld, omdat ik er een spotnaam in zag. Maar later vond ik een afdoend bewijs voor zijn bestaan onder dien titel. In een der strijdschriften: *Rehabeams raedt van Utrecht*, werd hevig tegen dat collegie geijverd en den leden voorgeworpen, dat zij altijd bezig waren met pasquillen te maken, waarin zij degenen die van hen verschilden, ten toon stelden, gedekt door het schild der regenten. In een tegenschrift, dat spoedig daarna het licht zag, werd dit ontkend, maar het bestaan van het Collegìe wordt daardoor meteen boven allen twijfel verheven. De verdediger toch, die Ds. Gentman voor den schrijver van ‘Rehabeam's Raedt’ houdt, zegt in zijn pamflet: *Bileams raedt ontdeckt en wederleydt* op blz. 7 het volgende: ‘Hij seyd voorder, of zij mosten het Collegie der *Sçavanten* geholpen hebben in hare pasquillen te maecken; ik vrees Dom. dat gij hier weder in de schemering wandelt en wel een paer blauwe oogen mocht loopen; want nu myn die luyden beschreven sijn, so varen zij voor mannen, en ymant der leden heeft my verklaert bij dese occasie, gelijck zij oock alle souden heylighlyck willen verklaren, noyt in hare bijeenkomsten handt of pen daertoe geleent, of overlegh gemaekt te hebben van sulcx te doen; en ick meen zij souden wel schrap derven staen, maar houdt u binnen benje wijs’.

Het ‘Collegie der Sçavanten’ bestond dus, en de lijst der genootschappen kan met een nieuw vermeerderd worden. Van waar die naam? Het was een modewoord; men sprak toen van ‘Sçavanten’ even als tegenwoordig van ‘het denkend deel der natie’, en het Waalsche element leidde alligt tot een Franschen naam. Voorts moet ik herinneren, dat er in het jaar 1665 door den Heer de Hedouville een weekblad werd uitgegeven onder den titel: *Le Journal des Sçavans*. Het eerste N^{o}. was

van Maandag 5 Januarij, en het doel was wel vooral de nieuwste onderzoekingen op het gebied der natuur- en werktuigkunde te bespreken en bekend te maken, maar het weekblad trad ook op het gebied van geschiedenis en wijsbegeerte en wenschte te zijn ‘libre de toute sorte de prejugez’, en ‘exempt de passion et de partialité.’ En wat den Heer de Hedouville aangaat, ‘il n'épousera aucun party.’ Intusschen werd er in dat weekblad toch partij gekozen voor Cartesius, en in het N^{o}. van Maandag 30 Januarij 1667, waarin het derde deel der ‘Brieven’ van dien wijsgeer werd besproken, bleek het duidelijk, dat ook het ‘Journal’ zich ergerde aan de wijze, waarop men in Utrecht zijne gevoelens beoordeeld en als schadelijk had verworpen. Maar op het oogenblik hebben wij hiermede eigenlijk niet te maken. Van meer belang voor ons onderzoek is de wetenschap, dat onder de medewerkers aan dat ‘Journal’ verscheidene geleerden uit Utrecht behoorden, en van elders weten wij wie dat waren. Het blijkt toch uit het geschrift van Maresius, *Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in foederato Belgio ct*, door Dr. Sepp onlangs ter algemeene kennis gebragt, dat één der grieven van Maresius het ongunstig oordeel was, door het ‘*Journal des Sçavans*’ over zijn systeem geveld, een Journal, waaraan o.a. ook Velthuysen, Burman, Wittichius en andere Hoogleeraren werkten. En deze namen nu behooren tot die der hoofdlieden van het Collegie der Sçavanten, welks titel misschien zamenhangt met dien van het weekblad, waarvan zij medearbeiders waren.

Maar het wordt tijd om het venijnige pamflet van naderbij te bezien, waarin de tegenpartij al haar haat tegen die Sçavanten lucht gaf; waarbij men niet vergete, dat het uitgegeven werd in 1674, nadat de Graaf van Horn den Magistraat had doen vergaderen en hun had aangezegd, dat hij hen ontsloeg van alle regering, en dat zij zich in het vervolg daarmee niet hadden te bemoeijen. ‘Wie hadde gedacht - roept de schrijver van *Rehabeam's Raedt* uit - dat Uytrecht soo gemackelijck soude van het Franse jok, en van de Arminiaense, Barneveltse en Witse Regeringe verlost worden?’ Wij zeggen, wie had kunnen denken, dat Willem V de wrange vruchten plukken zou van dat Reglement, waarbij Willem III Opperheer in het Sticht was geworden? Maar toen ging er een juichkreet op onder ‘de goede Patriotten, die het met den Prins hielden’, en onder die gelukkigen behoort ook de Proponent, die in ons Pamflet

de eerste persoon is. Laat ons hooren, wat hij aan den *Hollander* verhaalt, dien hij op reis ontmoet. Onder weg, hoop ik, zullen de lezers, die dit verhaal volgen, zelve wel beoordeelen, wat er waars en wat er overdrevens in zijne voorstelling van de *Sçavanten* is.

Onze proponent dan had het eerst onlangs zoover gebragt, dat hij 's morgens vroeg in de Buurkerk zijne tweede predikatie had gedaan, en zijn examen had afgelegd. Hij had het wel vroeger kunnen doen, maar aangezien hij het met Voetius en met de kerk te Utrecht hield, zou hij toch niet spoedig eene plaats hebben gekregen. De staat van zaken was nu gelukkig anders. Hij was ‘goet Prins en goet kerks, want dat is eens’, en hoopte, nu zijne Hoogheid de Prins van Oranje wat te zeggen had, weldra geplaatst te worden. Zij hadden lang genoeg gezucht, en hij is in de vreugde van zijn hart bereid, zijn reisgenoot bekend te maken met zijne grieven en bezwaren. Gelijk er bij de Papisten een Collegie was, dat zij noemden *de extirpandis Hereticis*, zoo was te Utrecht ingesteld een *Collegium Cartesianum sive Wittianum ad extirpandos vere pios et probos, Ecclesiae et Principis amatores, et ad promovendam philosophiam Cartesianam cum ceteris annexis novitatibus*. Van dit Collegie, dat zulke vreeselijke dingen in zijn schild voerde, de kerk wilde bederven door de wijsbegeerte van Cartesius, en den Prins tegenstond door de partij van de Witt met alle kracht te steunen, was Burman voorzitter. Voorts was de Fransche kerk er sterk in vertegenwoordigd, want tot de leden behoorden in de eerste plaats Prof. Wolzogen, bij die gemeente predikant, en de heeren Dr. Velthuysen en Dr. van Solingen, die beide bij diezelfde kerk ouderling of diaken waren. Maar ook Prof. Johannes de Bruyn was van de Duitsche kerk tot de Fransche overgegaan, ontevreden over eene vermaning, die de kerkeraad tot hem had gerigt, naar aanleiding van de stelling, door hem verdedigd, dat de zielen der dieren even goed geschikt waren voor de onsterfelijkheid als de zielen der menschen. En deze de Bruyn was ook een der Sçavanten. Verder waren de voornaamste Collegianten Prof. Graevius, Prof. Mansvelt en eenige andere vrienden van de Witt, vinnige partijen, zegt onze Proponent, van de kerk en die het met de kerk houden. Hij geeft hun echter in vinnigheid niets toe, en het beeld, dat hij van hen ophangt, is alles behalve vleijend. Had Burman, zegt hij, anders dan door den sterken arm eener ‘serieuse recommandatie’

het regt verkregen om te Utrecht als predikant op te treden, en had Lodenstein in den Dom op een Zondagmiddag niet van hem in zijn preek gezegd, ‘dat hij was in de kercke ingekuipt, ingedrongen en ingekoft’? En gelijk hij door de politieke deur de kerk was ingekomen, hield hij er zich in staande door diezelfde magt. Op haar steunende trotseerde hij de censuur. Vruchteloos waren al zijne pogingen om de baas te worden in dien weerbarstigen kerkeraad; hoe meer hij steunde op zijne ‘Promoveerders’, des te heftiger werd het verzet dergenen, die niets meer vreesden, dan dat Mozes heerschen zou over Aaron, en niet dan met een minachtend medelijden zagen, dat Burman zelfs om kleinigheden eene acte van de Vroedschap tot zijn hulp riep, en er b.v. den 2^{den} October 1671 een in den kerkeraad bragt, waarbij hem van wege den Magistraat vrijheid werd gegegeven, om zonder boeten te betalen uit de vergaderingen van den kerkeraad te mogen wegblijven.

Ik verhaal op mijne beurt het een en ander slechts als ‘Signatura temporis’, als teekening van dien tijd. En met dat doel herinner ik alleen, wat onze proponent van de andere leden zegt, die de eersten waren in het Collegie der Sçavanten. Prof. de Bruyn, een geslagen Cartesiaan en Burman's assessor, had om redenen, die ik reeds herinnerd heb, zich in oppositie gezet, zijn afscheid van de ‘Duitsche’ kerk genomen, en zijn toevlugt in de ‘Pruylkerk’ gezocht. Prof. Graevius wist wel wat hij deed, als hij met alle kracht het collegie voorstond, ‘*nam dominus opus habet*’, en door de gunst der Politieken twee-, driemaal meer tractement te ontvangen dan een ander Professor, was een niet te versmaden voordeel. Prof. Mansvelt, ‘ex Senatorio et Patricio genere’, zegt Burmann in zijn ‘*Trajectum Eruditum*’, was volgens onzen proponent, onder de studenten te Utrecht bekend als ‘de philosophische weerhaan’, en moest den meesten tijd onverrigterzake naar huis gaan, als hij college had willen geven, omdat er niemand was om hem aan te hooren. Hij had wel gaarne willen preêken, maar als er eene opene plaats was, ‘quam hy niet eens in de minste consideratie’, en al had hij duizend gulden toe willen geven, men begeerde hem niet. Het was een spreekwoord in de stad, om van een oploopend mensch te zeggen: ‘hy hadde een Mansvelder kop’. Hij was een neef van Burgemeester Mansvelt, die als een der politieke commissarissen, door welke de Vroedschap zich in den kerkeraad gelden liet, bij dezen dubbel slecht stond

aangeschreven, wat er niet beter op werd, toen de professor met den kerkeraad in openbaren oorlog verkeerde. En zoo mogelijk nog ongunstiger is het oordeel over den eleganten Wolzogen, ‘al mede een collegiant geworden, om kerk en Prins tegen te loopen’. Met zijn zijden mantel en gepoederd haar; met een knecht achter zich, een liefhebber van kaartspelen, en daarenboven de goede gemeente ergerende door zijne zuster's kinderen aan de leiding van een ‘Paepsche dansmeester’ toe te vertrouwen, had hij in de oogen van den proponent al zeer weinig van ‘een zedigh Predikant’. En wie kende Dr. Velthuysen niet? Maresius had van hem gezegd, quod claves urbis, Academiae et Ecclesiae Gallo tradiderit. Hij was één van hen, om wier wille de Utrechtenaren door het geheele land ‘de Utersche Sleuteldragers’ heetten, en dat vier synoden zijn boek over ‘Afgoderye en Superstitie’ als onregtzinnig hadden veroordeeld, wist iedereen. En Dr. van Solingen stond met zijne twee broeders zóó ter slechter naam en faam, als gezworen vijand van den Prins van Oranje, dat men van hem rijmde: ‘Solingen sal overkomen, dat de duyvel niet sal droomen’.

Ziedaar de attestatie door den proponent van de aanvoerders der *Sçavanten* uitgereikt, opdat de Hollander er voorloopig kennis meê zou kunnen maken. Hij stelt er zich echter niet meê tevreden, en licht zijn reisgenoot nog verder in aangaande het leven en bedrijf dezer onverlaten. Hun zwaard was vooral de pen, en zij bestreden, naar de gewoonte dier dagen, hunne tegenstanders met een heirleger pasquillen, zonder naam van den schrijver. 't Is jammer, dat de proponent er geen enkel van noemt, maar ik geloof toch dat ik er één gevonden heb, dat in 1655 werd uitgegeven. Het heet *Concept van een Instructie by my Carolus Demaets ende mynen waerden Medebroeder Gisbertus Voet beraemt*, en wordt meêgedeeld onder den schijn, dat het in een boek op de auctie van den predikant Dematius gevonden was. De inhoud komt hierop neêr en het gelde als eene proeve uit vele: De kerkelijke en wereldlijke regering is in vorige eeuwen door den keizer gelegd in de handen der bisschoppen, opdat zij te beter zouden kunnen zorgen voor de zielen der ongeloovigen. En die gelukkige toestand is gebleven tot den tijd, dat keizer Karel ten onregte het wereldlijk gezag aan zich trok, een gezag dat nu, krachtens het regt der opvolging, wederom behoort te komen in de handen der predikanten,

met en benevens alle goederen, waarover de bisschoppelijke regering vroeger te beschikken had.

De vraag is nu, hoe men het zoo ver zal brengen, dat die gulden tijd aanbreekt, en het Concept geeft het antwoord, dat helaas! ter kwader ure is uitgelekt. Eerst en vooral is noodig, alle menschen van aanzien, op wier ijver en genegenheid men kan rekenen, in kerkelijke bedieningen te brengen, opdat men door hun invloed ook den gemeenen man des te beter bewerke. Het is geraden hun zooveel mogelijk te believen, en hen door allerlei vriendelijkheden gunstig te stemmen. Zijn zij eenmaal in het kerkbestuur, dan zorge men in 't vervolg geen ouderlingen of diakenen te kiezen dan uit hen, die mettertijd kans hebben in de Vroedschap te komen, waartoe men alle krachten diende in te spannen en ze overal behoorde aan te bevelen. Heeft men dat zóó ver gebragt, dan kan men langzamerhand beginnen, hetzij mondeling, hetzij in geschriften, de vraag eens op te werpen, of die geestelijke goederen, die nu door wereldsche personen worden bezeten en genoten, niet eigenlijk gegeven zijn tot verzorging van de zielen der menschen. Het antwoord, dat bevestigend moet luiden, leidt van zelf tot de stelling, dat, als deze goederen worden opgeheven, ook het eerste lid van Staat vervalt, dat uit de Kanoniken is zamengesteld. Is dit zooveel mogelijk bewezen en aangenomen, dan beginne men het gebruik van de goederen der vicaryen als superstitieus te veroordeelen, zonder daarom nog het gebruik der kanonike goederen aan te raken, omdat men, zoo doende, het eerste lid der Regering zou beleedigen. Is het gelukt de eerste verdacht te maken in de oogen der gemeente, dan zal men ‘van verre het gebruik der Canonicale goederen soetelyck bestraffen’ en er eene gewetenszaak van beginnen te maken, zoodat de gemeente weldra zal oordeelen, dat zij die er van genieten, aan geen Avondmaal kunnen worden toegelaten. De baan wordt nu ruim, en men kan van allen, die eenig ambt bekleeden, bij eede eene verklaring vorderen, dat zij zijn van de Gereformeerde religie, zooals die nu in de kerk wordt geleerd, en dat zij gewoon zijn het Avondmaal bij te wonen, terwijl de kerk dan op hare beurt verklaart, dat zij, die van eenige geestelijke goederen genieten, tot het Avondmaal niet mogen worden toegelaten.

Een eerste gevolg zal zijn, dat het eerste lid van Staat op die wijze komt te vervallen. Naar de geestelijke goederen, die door de Edelen en de Ridderschap worden genoten, zal men

uit voorzigtigheid geen hand uitsteken. Men zal integendeel trachten met de Edelen op een goeden voet te blijven, totdat ook hun tijd is gekomen. Het eerste lid van Staat intusschen omvergestooten zijnde, zal men de goederen der Kanoniken in beslag nemen ten bate van de kerk, op voorwaarde dat het bestuur der kerk, en dus ook van hare bezittingen, verblijven aan de dienaren des goddelijken woords. De Edelen, door het verdwijnen van het eerste lid, aanmerkelijk verzwakt, liggen nu aan de beurt. Hunne goederen, voor zooverre die met de kerk in betrekking stonden, worden hun ontnomen, om er de Academie en de Scholen meê te helpen, wat onder de zorg der predikanten gemakkelijk dienstbaar kan worden gemaakt aan het bevorderen van de belangen der geestelijke opperherders. De oude bezittingen der conventen en de parochiale goederen, die de stad vroeger heeft genaast, zal men laten rusten. totdat de omstandigheden veroorloven ook deze aan zich te trekken. Het gezag der kerkedienaren zal op deze wijze grootelijks toenemen, en wanneer zij hunne creaturen overal hebben ingebragt, is de tijd niet verre meer, dat men hun, met gemeene toestemming, de gansche regering zal opdragen, en hunne personen het bestuur zullen vertegenwoordigen, zooals dat van oude tijden is geweest. De predikanten zullen de bisschoppen zijn, die staat en kerk regeren naar hun welbehagen, gelijk het behoort te zijn.

Maar wij keeren tot onzen Proponent terug, die nog andere dingen van de Sçavanten heeft te verhalen. Zij schreven allerlei pasquillen om de kerkelijken verdacht te maken, en geen middel lieten zij onbeproefd, dat den predikanten nadeel kon doen. Het kostte hun weinig moeite, zegt hij, jonge menschen in hunne strikken te verwarren, en zoo kregen zij eenige studenten aan hun snoer, ‘die hier en daer uytgesonden werden om de goede predikanten in hare predikatien te achterhalen.’ De heeren Specht, Schayck en Fuyk, ‘alle dry stoute gasten, *foenum habent in cornu*’, werden beschuldigd zich daartoe te leenen, en hadden zich, toen zij proponenten zouden worden, tegenover de Eerw. Classis zóó onbetamelijk gedragen, dat hunne namen - zij waren reeds aangenomen - in Maart 1673 werden geschrapt. Daar was trouwens genoeg gebeurd, volgens de onthullingen van onzen schrijver, om bij deze jonge menschen kwaad bloed te zetten, en hen tegen predikanten en kerkeraad van Utrecht in het harnas te jagen. Fuyk was een echte Cartesiaan, en had in Junij 1668 in het openbaar de

stelling verdedigd: de gezonde rede leert, dat te twijfelen of er een God is, niet alleen nuttig, maar noodzakelijk is om een godloochenaar te overtuigen. En hoeveel onaangenaamheden dergelijke disputaties na zich sleepten, hebben wij vroeger gezien, hetgeen intusschen den Heer van Zuilen niet belette, krachtens het jus patronatus aan de gemeente te Zuilen te bevelen, dat zij hem zoude beroepen. En wat Schayck en Specht aanging, hunne vaders lagen reeds met den kerkeraad overhoop. De vader van den eerste was publiek in alle kerken uitgebannen '*et quasi traditus Satanae*'; de vader van den andere had, heet het, de gewoonte hetgeen de predikanten met hem spraken, aan het Collegie der Sçavanten mee te deelen, dat het dan liet drukken. '*Mali corvi, malum ovum*', roept de proponent weeklagend uit, 'quaet ey, quaet kuyken!'

Maar de booze ranken der Sçavanten grepen nog veel verder om zich heen; het was eene zamenzwering over het gansche land uitgebreid. Heydanus in Leiden, Perizonius in Deventer, Wittichius in Nijmegen, Bekker te Franeker, waren correspondenten van het collegie, en waren zij in nood, dan stond men elkander als een eenig man bij. Zoo was er in 1669 een boekje uitgegeven, getiteld: *Genuinus pietatis Heidanae genius*, waarin Heydanus, volgens den proponent, 'seer net en aerdig' was beschreven. Men vermoedde dat het in Utrecht was gedrukt, en terstond toog Burmann aan het werk, die een schoonzoon van Heydanus was, en in hem buitendien het Collegie der Sçavanten beleedigd achtte. Het stadhuis bood hem natuurlijk de helpende hand, en daagde den boekverkooper Hendrik Versteeg voor zich, die onder eede moest verklaren, dat hij er niets van wist, en nu op zijn beurt door de anderen bitter werd beklaagd, 'synde een goet kerksman, die ook menigmael diaken en onlangs ouderling' was geweest. Wee dengene, zeide men in Utrecht, die zich aan dit collegie vergreep, dat 'de Magistraet tot haer wil' gebruikte! De kerkeraad had het ondervonden, toen hij op den 10^{den} Mei 1669 een decreet ontving, waarbij hem in het algemeen en ieder lid in het bijzonder bepaald verboden werd, eenig advies te geven aangaande de leer van Wolzogen, tenzij dit advies eerst door den regter was goedgekeurd. 'Nu mochte dat Collegie schrijven wat het wilde, want niemant dorste daertegen adviseren'. Het was een schoon verbond, klaagt de proponent al verder, tusschen Vroedschap en Sçavanten, en de vrucht er van waren de groote beneficiën, door

de laatsten genoten. Burman had omtrent drie duizend gulden traktement, en Voetius had het nooit tot tweeduizend kunnen brengen. Graevius genoot over de zevenentwintig honderd, en Leusden kreeg, soms met groote moeite, niet meer dan achthonderd gulden. Voetius had er in vertrouwen van gezegd, dat dit was op de wijze van Barnevelt, die altijd zeide: ‘men moste soodanige luyden in den buyk slaan, die het met Maurits ende de kerk hielden’. Maar op de mannen van het Collegie regende het goud. Burman ontving voor de opdragt van een deel zijner Idea theologiae - ik betwijfel, of de titel wel juist is - negenhonderd gulden, en Diemerbroek voor zijne twee boeken in 4° met vele koperen platen, ‘en vervult met veel rare en nieuwe experientiën,’ honderd dukatonnen. Wolzogen werd voor een klein boekje, dat door vele Akademiën en godgeleerden was veroordeeld, een jaarlijksch geschenk van driehonderd gulden toegelegd, en zoo ging het voort en hielp men elkaar; als de eene hand de andere wiesch, waren zij beide schoon. 't Bleek overal. Hadden niet de drie Correspondenten boven genoemd, met Burmann aan het hoofd, adviezen geschreven voor het boek van Bekker, genaamd ‘*De vaste spijze der volmaekten*’, alsof het regtzinnig ware, en niet verboden had moeten worden door de Gedeputeerde Staten van Friesland? Hier was het: *mulus mulum scabit*, de eene ezel kraauwt den ander, en wat er ook gebeurde, zij trokken altijd voor elkaar partij. De proponent weet er nog een verschrikkelijk voorbeeld van, dat hij zijn reisgezel niet wil onthouden. In 1664 en 65 was er een groote komeet gezien, die in Utrecht velen met ontzetting had vervuld, te meer daar Voetius had gezegd, dat de kometen ‘ordinaris wat quaet betekenden’. Maar daar stonden de *Sçavanten* op in gesloten gelid. Wolzogen preekte er tegen, tweemaal op één Zondag, over Jeremia 10: 2: ‘Zoo zegt de Heer: Leert den weg der heidenen niet, en ontzet u niet voor de teekenen des hemels, dewijl zich de heidenen voor dezelve ontzetten’. Prof. Graevius sprak met hetzelfde doel eene oratio uit in de Academie, die hij ook liet drukken, en waarvoor hij door de Heeren Staten vereerd werd met een okshoofd wijn. Prof. de Bruyn en Prof. Mansvelt spraken in dienzelfden geest. De eerste noemde het eene onverschoonlijke zonde, peccatum nullo modo excusandum, te zeggen, dat een komeet iets kwaads beduidde; en de laatste geraakte in een hevig dispuut met Colvius, een predikant uit Maastricht, die in den Dom, juist an-

dersom als Jeremia, had gezegd, dat de heidenen zelfs bevreesd waren voor de kometen, en dat wij bij de heidenen niet mogten achterstaan. Burmann hield zich schijnbaar stil, maar op zijne collegies leerde hij hetzelfde, en zoo vielen zij allen met alle magt ‘den ouden man’ tegen, die tot zijne vrienden zeide: ‘Laet se woelen, soo sij willen, God sal metter daet wel toonen, dat die Cometen wat quaet hebben beteekent.’

Zoo ging het onder de heerschappij der Sçavanten. Het was een spreekwoord in Utrecht: ‘goed Cartesiaens, quaet Prins’. Maar gelukkig trokken de donkere nevelen op. Nubicula est, transibit! had de nu bijna vijfentachtigjarige Voetius eens gezegd. Duurt dit collegie nog altijd voort? had de Hollander gevraagd, en de proponent antwoordt met vreugde: ‘Het collegie is ten deele verstooven. Dr. Wolzogen is vertrokken na Amsterdam; Dr. Mansvelt is gestorven. Dr. Witten hare patronen, zijn schrikkelijck omgekomen. Doctor van Solingen gevlucht’. De Staten van Holland hadden het edikt van het jaar 1656 tegen de Cartesianen weder vernieuwd, en het zou hier ook spoedig met hen gedaan zijn. Reeds vreesde men, dat de Oranjevlag weldra in Utrecht waaijen zou, en als de magt der politieken was gebroken, schoot er voor het Collegie der Sçavanten niet veel over, en zou het weldra in de duisternis verdwijnen, met al zijne Arminiaansche, Wittiaansche en Cartesiaansche dwalingen en ergernissen, die zoolang de schrik van Utrecht en den kerkeraad waren geweest. Na dezen zouden er geen ergernissen meer zijn.

Zoo stond men in de veertig jaren, die ik doorliep, in Utrecht tegenover elkander, tot de tanden toe gewapend. Was het bij al die strijders eene zaak van overtuiging? Het mag betwijfeld worden. Misschien had de man wel gelijk, die in dien tijd beweerde: ‘die luyden, die ick u daer genoemt hebbe, wisten soo veel van Cartesianerije, Arminianerije of Socinianerije, lichtelijck minder als de kinderen die noch in de catechismus leeren.... 't is deze luiden ende meer met haer om geen Arminianerije of Socinianerije te doen geweest, maar alleenlyck om den ronden Godt; een Amptje of Officietje daer uit te strijcken, dat was het ooghmerk’. Maar overigens was het toch de strijd tusschen staatsgezinden en Prinsgezinden, tusschen het gezag der Overheid en het regt der Kerk. De eerste breuk is geheeld, en die het wel met zijn vaderland meent,

zal zijne beste krachten inspannen om alles te vermijden, wat het oude kwaad zou kunnen doen herleven. Het laatste is het vraagstuk onzer eeuw, dat elders wordt behandeld in den geest van zestienhonderd; eene dubbele waarschuwing, dat men langs dien weg het hier niet moet beproeven, indien men niet van kwaad tot erger wil vervallen. Eene vrije kerk in een vrijen staat! Waar is de wijze die ons zegt, hoe dat te verkrijgen is? De geschiedenis van ons vaderland en van Utrecht in het bijzonder leert ons, hoe het niet moet zijn; zij legt den wensch op onze lippen, dat de hemel ons beware voor zulk eene lastige kerk, en ook voor zulk een Magistraat.

In de hitte van den strijd oordeelde een ‘Patriot’: ‘of het niet beter waer, omdat Christus seyt: mijn Rijck is van dese werelt niet; ware mijn Rijck van dese werelt, mijne dienaars souden voor mij vechten, dat men Christo sijn Rijck liet bevolen zijn, met prediken, doen en gelooven dat goedt was, ende vast betrouwen en hopen op sijn woort alleen’; en de Utrechtsche advokaat de Raad verwees naar een brief van Molinaeus aan zijne beide zoons, die predikanten waren, en waarin hij schreef: ‘Bemoeit u niet met Staatszaken, want God heeft u daartoe niet beroepen. Werpt u zelve niet op tot regters over de daden van hen, die den Staat besturen; arbeidt in uwe roeping zonder groot rumoer, bevelende de uitkomst aan Gods Voorzienigheid’. De raad was zeker verstandig, maar hoe de Staat zijn gezag kon handhaven zonder iemand op het punt der vrijheid van geweten te kort te doen, bleef eene vraag, waarop het antwoord, naar veler inzien, nog niet gevonden is.

Utrecht.

J. HARTOG.

Aanteekening.

De pamfletten, waaruit deze schets groeide, zijn de volgende:

1. Concept van een Instructie by my Carolus Demaets ende mijnen waerden Medebroeder Gisbertus Voet beraemt, omme te dienen tot restauratie van de vervallen gerechtigheden, dewelcke de Kercke alhier binnen Utrecht in ouden tyden gehad heeft, enz., 1655.
2. Contrary Advys ofte Censure ende Balance tegens seecker Theologisch Advis over 't gebruyck van Kerkelyke goederen van Canonisyen, Vicaryen ct. door Petrus Philonomus. Amsterdam, 1655.
3. Sedigh ondersoeck van het geschrift, genaemt Theologisch Advys, over het gebruick van Kerkelyke goederen. Leiden, 1655.
4. Den Naackten Canonick ontbloot van alle reden, schriftuur ende exempels, vertoont in het losse, onschriftmatigh, selfstrydigh, troosteloos Theologis Advys D. Sam. Maresii, enz. Amsterdam, 1658.
5. Defensio van seker contrarii Advys, enz., door Petrus Philonomus. Uteecht, 1659.
6. Samuelis Maresii Theologisch oordeel en antwoort op de quaestie hem voorgestelt aengaende de Utrechtsche Canonicken. Uit het Latyn vertaalt door A. Warendorp. Groningen, 1657.
7. Oogensalve ofte Bericht, om yeder te doen sien, wat te houden zy van de Canonikerye, enz., mitsgaders seeckere predicatie over Jerem. 6:1-6, door Abrabam van de Velde. Utrecht, 1659.
8. Den vermomden Remonstrant, ofte verdediginge van de Eerw. Kercken-Raedt van Utrecht, nopende het geven van hare loffelycke Attestatie van de E.E. predikanten Abr. van de Velde ende Joh. Teelingh, enz. 1660.
9. Advys ofte Bericht ten versoecke van de Heeren Burgemeesteren, enz. der stadt Utrecht - over het gebruick van goederen, die men geestelyk noemt. Amsterdam, 1660.
10. Pertinent en Waerachtigh Verhael van hetgeen sich binnen Utrecht - in 't uytsetten der twee predikanten heeft toegedragen, 1660.
11. Burgerkout ofte waerachtig en zedigh discours noopende het gepasseerde tot Uytrecht, 1660.
12. Amsterdamsche Buurenkout over den handel der predikanten van Utrecht, door H. van V. Haarlem, 1660.
13. Sommier van het Advys enz., overgelevert ter vergaderinge van de Kerckenraedt binnen Utrecht. Amsterdam, 1660.
14. Extract uyt seker Missive ter occasie van het committeren by de Magistraet van Utrecht van twee uyt den haren om sessie te nemen in den Kerckenraet, enz. Amsterdam. 1660.
15. Resolutie by de Ed. Mog. Heeren Staten - gearresteerd, waerna de Kerkendienaren van derselver provincie haer sullen hebben te reguleren. Utrecht, 1660.
16. 't Zweert van de Utrechtsche predikanten. Schoouhoven, 1660.
17. Samuelis Maresii, Corte Aenmerkingen op het nieuw ontwerp van - Matthias Nethenus - nopende de Reformatie ofte herstelling van de vijf Capittelen tot Utrecht. Utrecht, 1660.

18. Balance omtrent de Kerck en Politie binnen Utrecht, 1660.
18*. Stantvastigheyt der waerheyt ofte verhael en verklaringe der onder schreven Predicanten tot Utrecht, enz. 1660.
19. Missive van een Vrient aen syn Vrient, vervattende eenige korte Aenmerckingen op de Historische Instructie - onlangs uitgegeven door D. Matthias Nethenus. Amsterdam, 1661.
20. Zedigh en Grondigh Bericht over het gebruyck der genoemde geestelycke goederen, door Christianus Philadelphus (D. van Henghel). Amsterdam, 1661.
21. Remonstrantie der E. Kerkenraedt van Utrecht aan de Ed. Mog. Heeren Staten 's Landts van Utrecht. 1661.
22. Den Schotschen Duyvel betabbert in den verresenen Barnevelt, den Gulden Legende van den nieuwen Sint Jan, enz. uyt de gemeene Lessen en Legenden van Gisbertus Voetius Aertsmuytmeester. Utrecht, 1663.
23. Apologie voor het Tractaet van de Afgoderye en Superstitie - door L.v. Velthuysen. Utrecht, 1669.
24. Tweede Apologie voor het Tractaet, enz. Utrecht, 1669.
25. Het Collegie der Sçavanten van Utrecht, behelsende een 't samenspraeck tusschen een Hollander en een Utrechts Proponent. 1674.
26. Rehabeams Raedt van Utrecht, behelzende de redenen der goede mannen van Utrecht ende patriotten der Vaderlandts, waerom sy een Request hebben overgelevert aen Syn Exc. de Grave van Horne.
27. Bileams Raedt ontdeckt en wederleydt in het lasterboeckje onlangs uytgegeven, genaemt Rehabeam's Raedt tot Utrecht. 1674.
28. Raedt der Oudsten en Oprechtsten Israeliten aen Rehabeam, ofte Rehabeam's Raedt vermeerdert en verbetert. Amsterdam, 1674.
29. Rehabeams Regeering ontdeckende d' intrigues der Machiavelsche Polityken van Utrecht, enz. Justitia Politica, Justitia Diabolica. 1674.
30. Een klare Utrechtschen Bril voor de geaugmenteerde Autentycke Lystemaeckers, enz. 1674.

Deze pamfletten bevinden zich voor een deel in het Archief der stad Utrecht, en voor een ander deel in de Bibliotheek der Hoogeschool. Het stuk over het Collegie der Sçavanten is te vinden in genoemde bibliotheek, in een bundel, getiteld: Tractaten en Twistschriften, Misc. Theol. Quarto, N°. 250. Verder mogt ik nog eenige strijdschriften gebruiken uit de rijke verzameling van den Heer Mr. W.H. de Beaufort te Leusden, waarvoor ik hem dank zeg. Vooral dienden mij uit zijn schat:

1. Vertoogh van het recht, dat de Magistraet der stadt Utrecht is hebbende om hare ondersaten, geestelycke goederen besittende, te belasten mette betalinghe van 't onderhoudt der Predikanten en Schoolen, met de Appendentien van dien. Middelburgh, 1655.
2. Utrechts schuyt-praetjen, over den droevigen toestant omtrent de kerckelycke oneenigheden der stadt Utrecht. t' Uytrecht, 1660.
3. Missive geschreven uit Amsterdam nopende het uitsetten van twee Uitrechtsche Predikanten, en hetgeen by den Kerkenraad daarop verder is gevolgt (zonder jaartal).
4. Autentique Lyste van de Veranderingh der Regeeringh van de Provincie van Utrecht, nevens het Request der Predikanten, aen de Staten van Utrecht en Syn Hoogheyt om haer tractement overgelevert. Utrecht, 1677.

J.H.

Een oud musicus.

Hij is zéér oud.

Zijn donker oog is half gebroken, maar kan nog glinsteren als verglommen kolen, die eene plotselinge luchtstrooming doet opfonkelen. Zijn haren glanzen wit - , ach! wit zooals men 't zelden ziet in deze dagen van grauwheid en kaalheid; maar zij zijn vol en lang nog - niet veel minder, dan toen hij ze zich achter de ooren wierp bij zijn eersten zwaai met den dirigeerstok. O, lange haren! lange haren! - Zijn kleinzoon draagt ze óók, en slaat er bluf mee bij de meisjes, en denkt er door te gelijken op Franz Liszt, of minstens op Wieniawski. Och, lange haren! en struikrooverachtige hoeden, en fladderende almaviva's, en zoete, zotte jongens-illusiën, en vermakelijke verwaandheid -, zoo licht te vergeven, als er maar niet e n k e l nuchtere ijdelheid, als er maar wat heilige jonge geestdrift mee onder schuilen wil! - Doch niet om ze te laten groeien is de kunst, o jeugdige muzikale windbuilen. De kunst is, ze te houden, en ze wit te laten worden bij dit kunstenaarsstreven vol verhitting en verzoeking - en er den lauwer op te verdienen, wiens groen zoo frisch 't zilver tooit.

Hij is zéér oud, Maar zóóveel jaren, als hij inderdaad achter zich heeft, zoudt ge hem toch niet durven toerekenen.

Gij kent hem toch, den kleinen, beweeglijken man, met zijn levendige gebaren, zijn gereeden glimlach en zijne onvermoeibare hartelijkheid in 't drukken van handen? Neen! niemand kan zóóveel vingeren flink en warm tusschen de zijne gegrepen hebben, als hij. Ik weet wel, dat er tegenwoordig meer Judashanden dan Judas-kussen gegeven worden. Maar Judas -, en h i j ! - Lieve hemel! Judas is Judas -, en h i j is de trouwste, hartelijkste oude man ter wereld. Niemand had dan ook, en heeft nóg, meer waarlijk g o e d e bekenden, dan hij: want zoo de ouden, zijn spitsbroeders, al heengingen de een na den ander -, h i j was nog jong genoeg van hart voor de

jongen, en hij had altoos zijne warme hand en zijn vriendelijken glimlach en zijn aardig woord klaar, als hij samen met hen luisterde naar de melodieën, die óók al zoo oud waren, en toch altoos jong bleven.

Grijs van kruin, doch groen van brein en hart nog - zóó is mijn man. Immers, verloor hij de spierkracht tot grijpen in de snaren, de vastheid tot aanvoeren, en volgde zijn geest met minder vaardigheid dan vroeger den nimmer rustenden ontwikkelingsgang van kunstvormen en schoonheidsidealen -, versuffen deed hij niet. Nóg leeft hij in zijne kunst. Hij heeft zijn plaatsje in de Opera en in de concertzaal, dicht bij 't orkest; en als ik hem zie, zachtkens, met geloken oogen, 't witte hoofd op en neer bewegend, of onwillekeurig met de saamgevouwen handen den maatslag volgend -, dan wensch ik -, mag ik 't zeggen? - dan wensch ik dat hij zóó sterven mocht: zóó, met harmonie in zijne ooren, met ruischende beelden in zijn gemoed.

Mijn vriend is zéér oud; en hij heeft véél beleefd, sinds zijn vader, de vrome organist, hem de kleine vingers over de toetsen leerde spannen.

't Was een booze tijd, toen hij geboren werd - en ook jaren daarná nog, terwijl hij opgroeide tot knaap. Met bloed werd de aarde gedrenkt; roode nevelen hingen over Europa, die geen licht schier doorlieten, dan de bliksems van 't kanon en 't flikkeren van zwaard of moordbijl. Wie kon er denken aan de kunsten des vredes, daar de oorlogsdemon op de vlakten de natiën tegen elkander deed botsen? Wie kon er luisteren naar muziek, daar alles - de stemmen van menschenrecht en menschenmin, 't smeeken van weduwen en 't schreien van weezen - overbulderd werd door den donder van 't geschut?

En toch waren er geen jaren vruchtbaarder voor de kunst, dan juist deze twee of drie vreeselijke decenniën, die de vorige eeuw sloten en de tegenwoordige openden. 't Was of God, der menschheid vriend, een balsem wilde leggen op de wonden zijner liefste schepselen; 't was of de poëzie, des Eeuwigen openbaring, juist dit tijdstip, waarop zij in bloed verdronken scheen, had uitverkoren om hare almacht te toonen ter vertroosting. Mozart was al dood, half vermoord; maar zijn hemelsche zangen, voor zijn tijdgenooten te schoon, begonnen te trillen door gansch Europa En Beethoven was in zijne jonge kracht. En

vader Haydn kon zelf nog naar zijne *Schöpfung* gaan luisteren. En Weber had zich gezet tot zijn *Freischütz*. En Schubert dichtte lied op lied. En straks zouden er nóg twee knechtkens ter wereld komen, die hun broederen tranen zouden ontlokken van genot, en zalige zuchten naar 't onzienlijke: Mendelssohn en Schumann. Ja! er waren er velen in die sombere dagen, die als machtige geesten op wolken wandelden, hoog boven 's werelds strijdrumoer - maar menschen toch, en weldoeners van menschen. Het waren dagen vol hartstocht en woede en smart - dagen vol jammer en vertwijfeling - en zoo vol stout genot, zoo vol hope toch!

En hij, mijn grijze musicus - hij heeft al die aandoeningen gedeeld: want hij was een echt kind van zijnen tijd - warm van hart, en levendig van geest, en ontvankelijk voor koene indrukken. Een genie was hij nooit; meer tot waardeeren en bewonderen, dan tot scheppen riep hem zijn aanleg. Maar helder waardeeren, vurig bewonderen deed hij dan ook, levenslang, met zijn gansche wezen. Hij zag ze komen en heengaan, de machtige geesten: heengaan, al te vroeg meestal. Kon hij hen niet natreden - hij bracht hun de hulde van eene kunstenaarsziel. Hij had hen lief met reine geestdrift; en zijn levenswerk was, die geestdrift mee te deelen aan anderen. Zóó werd hij musicus. Zóó ontglom in zijne oogen dat vuur. Zóó spreidde zich over zijn kruin dat zilver, als een weerglans uit den hooge van den glans der goede géniën die hij diende. Zóó werd hij priester.

Maar stil! - zou ik aan 't idealiseeren zijn geweest? Zou ik een musicus hier hebben geschetst, zooals slechts overgroote eerbied voor zilverwitte haren, of al te kortzichtige voorliefde tot eene kunstenaarsroeping mij zijn beeld voor den geest mocht doen zweven? Een musicus, ongeveer even natuurgetrouw, als de afbeelding van een luipaard zonder vlekken, of (om nu eens héél begrijpelijk te zijn) als die van een rozestruik zonder doornen? Een musicus, kortom, zonder muzikale, of liever ónmuzikale, gebreken? Een gansch en al beminnenswaardig musicus?

De vrees er voor zal niet ongegrond voorkomen aan allen, die in de muzikale wereld wat hebben rondgezien. Ikzelf - -

- - ikzelf weet niet of ik van muzikale lieden wel veel mag

houden. Vaak twijfel ik. Vaak roep ik uit: neen waarlijk, ik verfoei ze! - Maar dan komt de muziek, en fluistert mij in: vergeef hun, om mijnentwille! - En zie, dan omhels ik ze allen weer!

't Is bekend, dat de duivel met alle goede dingen op aarde zich bemoeit - en met de beste 't meest.

Niets is liefelijker, dan de aandrift die de aarde met bloemen en kinderkens bedekt: de min, die jeugd aan jeugd, frissche kracht aan frissche schoonheid zich paren doet. Maar welk een worgstrop weet de duivel van deze rozenlis te maken!

Niets is heiliger, dan de behoefte van 't menschelijk gemoed om handen en oogen op te heffen ten hemel, om den Algoede stamelenden dank te brengen voor genoten vreugd, of bij hem kracht te zoeken tot weerstandbieden aan vertwijfeling. Doch wáár heeft ooit de duivel alle tien zijn vingers zóó diep ingestoken, als in den godsdienst?

Desgelijks, heel in 't klein namelijk, is 't met de muziek. Geen goede gave des Hemels, die der menschheid zóó onvermengd tot verblijding en verheffing en verbroedering zou kunnen strekken, als zij; geen genot, uit zijnen aard onschuldiger, beter beveiligd tegen misbruik, dan wat zij ons toedacht. Maar een duiveltje wou er zijn staartje niet buiten houden. Een duiveltje zorgde, dat de wansmaak en de ijdelheid der menschenkinderen samen een euvel deden ontstaan, waar Jubal bezwaarlijk van gedroomd kan hebben: de klimper-ziekte, de pianoplaag, de muzikale knoei-woede, die piano-fabrikanten verrijkt, en aan vrijerlooze maagden brood verschaft, maar die tevens onze huiskamers ons tot een vagevuur - ja, menig zachtzinnig man tot een hater maakt van al de jongejuffrouwen in zijne buurt. Een duiveltje zorgde voorts, dat de macht tot verbroedering eene macht tot verbittering werd: dat nergens zóóveel kleine vijandschappen worden aangeblazen, zóóveel zotte inbeelding beurtelings wordt gekweekt en gekrenkt, zóóveel hatelijkheid en afgunst en wanklanken in de gemoederen worden rondgedragen, als juist in de tempelen der hemelsche harmonie.

Een duiveltje? - Of zullen we dien armen zwarten zondenbok, wien al zoo véél op den breeden rug geladen werd, hier maar buiten de rekening laten, en de dingen noemen bij hun waren naam?

Ik meen althans twee volstrekt niet duivelachtige oorzaken te kunnen aanwijzen van 't laatstbedoelde treurige verschijnsel in Sarastro's heilige hallen.

Vooreerst de toenemende vertroeteling van musici in onze dagen - en die te nadeeliger werkt, omdat zij juist de minst waardigen onder de kunstbroeders, de uitvoerenden, de spelers of voordragers van hetgeen anderen gedacht en gewrocht hebben, 't zeerst in de hoogte steekt. Geen schilder, geen letterkundige, hoe geniaal een denker, hoe machtig een dichter ook, ontvangt van de dagbladpers en van 't publiek een tiende van den wierook, welken men bij schoppenvol toezwaait aan een persoon die niets anders toonde te kunnen, dan vlug op een piano of zangerig op eene viool iets spelen..... Gelukkig voor den schilder en den schrijver! - gewis! zij, zoomin als de componist, behoeven of begeeren 't handgeklap, dat hun herinneren zou op wat wijze 't publiek ook de spierbewegingen van een acrobaat of de wondertoeren van een goochelaar pleegt te loonen. Maar des te meer jammer, doodjammer, voor den braven virtuoos, die wezenlijk verdienste kan hebben, en aan zijne naasten menig genotvol uur zou kunnen bezorgen, doch die onder eene voortdurende toepassing van den blaasbalg noch als mensch noch als kunstenaar den adem houden zal. Jammer!

Mijne tweede verklaring van de schijnbaar onverklaarbare vijandschap tusschen harmonie in tonen en harmonie in harten zou ik willen zoeken in 't v a g e van de muzikale taal. Over een boek, over eene schilderij kunnen de meeningen zeer verschillen; maar gewoonlijk zijn personen van smaak 't vrij wel eens in hunne waardeering van 't gehalte des werks, van de zwakke en de verdienstelijke onderdeelen er van. De beoordeelaars ontmoeten elkander hier ook op een terrein, waar zij den kunstenaar en elkander vrij helder verstaan: want woorden en beelden (men moge soms aanleiding vinden tot twisten over hun hoogeren, hun poëtischen zin) duiden in den regel gedachten of voorwerpen of toestanden ondubbelzinnig genoeg aan. Bovendien kan niemand zich gemakkelijk als kunstrechter opwerpen over een boek of een schilderstuk, zonder bewijzen te leveren van eigen letterkundige of artistieke vorming, van bevoegdheid in één woord. De geheel onbevoegde denkt er ook niet aan, zijn persoonlijk gevoelen over 't werk eens dichters of eens beeldenden kunstenaars met eenigen nadruk op den voorgrond te stellen. Mocht hij zich er toe verstouten - men zal hem

verzoeken zijne uitspraak met redenen te omschrijven -, en zijn antwoord zal dadelijk de Midas-ooren hem uit 't hoofd doen wassen.

Niet alzoo op 't gebied der toonkunst. Zij, de muziek, beschrijft noch schildert in den eigenlijken zin. Afgezien van hetgeen zij vermag tot kitteling van 't gehoor-orgaan door louter welluidendheid, is hare werking op geest en verbeelding eene geheel en al bovenzinnelijke. Zij sublimeert, om zoo te zeggen, de voorstellingen onzer phantasie, zoodat ze vluchtig, schoon als wolken, ons geestesoog voorbijtrekken, maar aan ons bevattingsvermogen eigenlijk ontsnappen. Der tonen taal is vol liefelijke raadselen, wier poëzie ons boeit, of opbeurt, of ontroert, zonder dat we kunnen zeggen hoe of waarom. Vandaar hare zeer verschillende uitwerking op verschillende geesten. Vandaar dat zij, in denzelfden vorm, bij den een weemoed, bij den ander eene gansch andere aandoening wekt - zelfs, dat groote componisten vaak eenerlei vormen gebezigd hebben om zoowel aan smart als aan opgetogenheid, om nu eens aan razende wanhoop, straks weer aan hartstochtelijken jubel uiting te geven. Vandaar dus 't vage van haren zin. En eindelijk, vandaar 't ontbreken van een eenigszins algemeen erkend gezag, van een wezenlijk criterium bij 't beoordeelen van toonscheppingen -, met 't natuurlijk gevolg, dat elk hoorder desverkiezende zijn eigen gehoor en smaak en opvatting minstens even fijn en ontwikkeld en juist kan wanen, als die van zijn buurman.

Wijs mij den buurman, die zulk een waan niet bespottelijk achten zal!

We zijn op een concert. De 7de symphonie van Beethoven is uitgevoerd; en ofschoon ieder een zucht van afmatting slaakte, toen aan 't paukengeraas en trompetgeschetter in de oorverdoovende finale een eind was gekomen, versmoorde ieder op de lippen de bekentenis, dat de drie eerste afdeelingen eener symphonie van Beethoven heerlijk schoon kunnen zijn, en dat toch de finale bepaald leelijk wezen kan. Wij stonden hier van aangezicht tot aangezicht met een ander eigenaardig verschijnsel op muzikaal gebied: naam-aanbidding.

Maar straks was ook een werk ten gehoore gebracht van een man z o n d e r naam: van een jong Nederlandsch kunstenaar, dien weinigen in de zaal nog anders kenden, dan van 't pro-

gramma. Ha! nú mocht de kritiek hare ontleedmessen wetten. Nú kon zij niet volstaan met plechtig, onder gebaren van al dan niet geleende bewondering, een beroemden klank uit te spreken, en daarmee allen twijfelaars aan onfeilbaarheid den mond te snoeren.

't Stuk, eene dramatische concert-ouverture, was afgespeeld. Voorbij was 't door den jongen kunstenaar zoo vurig en toch zoo angstig verbeide kwartier -, voorbij als een middagkoeltje, verstorven als een klokketoon, de uitslag van maandenlange inspanning. Een weinig applaus (och menschelijke goedkeuring, dat gij geene andere uiting vinden kunt, dan geklepper met handen en hakken!), een weinig applaus was den jongen dichter toegedacht. 't Was veel minder geweest, dan zoo even aan eene opzichtig gekleede zangeres en aan een duizendkunstenaar op de viool was ten deel gevallen; maar, veel of weinig, 't had den jongen componist te verstaan gegeven, dat een deel van 't publiek inderdaad zijn werk de gebruikelijke gymnastiek met armen en beenen had waardig gekeurd: - zijn werk, waar hij zooveel koortsige nachten aan ten offer gebracht, waar hij zijne ziel, de liefde van zijn geheele leven in uitgestort had! - O God! men schrijft zooveel neer in een eerste werk, al doet men 't in vormen, van welke men later al 't gebrekkige zelf beseft: - zooveel lach en kussen, zooveel liefde en weemoed en geestdrift!

't Stuk was alzoo afgespeeld: en wij veroorloofden ons in de pauze de opmerkingen te gaan afluisteren van de Maeceenen rondom de bier- en pons-buffetten. Zulke Maeceenen (bij uitnemendheid kenners en beschermers van de kunst: mannen, die jaarlijks uren van hun kostbaren tijd, golven van hunne welsprekendheid en guldens uit hunne beurzen veil hebben voor de kunst), zulke Maeceenen vormen tegenwoordig in elke concertzaal licht eene meerderheid. Zij hebben zoo hunne eigenaardigheden, waar men al of niet mee dwepen kan; maar voor 't minst ééne daarvan moet men toejuichen: zij stellen in de kunst, van welke zij weinig of niets mogen weten, eenig belang: zij voelen er iets voor en bewonderen er iets in. Een enkel greintje van u, heilige geestdrift! is reeds een krachtige zuurdeesem..... Recht gunstig steken daarom deze mannen af bij die andere wezens in de zaal, die, sterk in de voorname kunst van n i l a d m i r a r i , een muziekstuk aanhooren (de zieletaal van een rijk begaafd medemensch), zonder te bevroeden dat er

iets buitengewoons in hunne nabijheid omgaat - gelijk zij op een uitgezochten zomeravond een rijtoer kunnen maken, zonder iets op te vangen van den geur der weiden, van der leeuwerikken avondzang, van 't stil, genotvol glimlachen der op zichzelf verliefde natuur. De giftigste kritiek moet den kunstenaar welkom zijn boven deze ijskoude stompzinnigheid, die medelijden wekken zou als idiotisme, poogde zij niet, tot overmaat van narigheid, zoo zottelijk deftig en zelfgenoegzaam te schijnen.

Doch wij zouden luisteren.

De heer P. dan, lid van 't concert-bestuur, spreekt tot den heer Q., die in gemeld bestuur geen zitting kon verkrijgen: ‘Wel? een flinke compositie, zeg?’ - Hij bedoelt 't werk van den jongen Nederlandschen kunstenaar.

De heer Q.: ‘Hm - zwakjes toch!’

‘Zwakjes? Hoe zoo? - Vondt ge de instrumentatie niet keurig?’

‘Te dik, beste vriend! Overladen, zooals al dat goedje van eerstbeginnenden.’ - Let wel: de heer Q., die in 't orkest doet alsof hij tweede viool meespeelde, zou geen tweede stem bij de melodie van 't A B C kunnen neerschrijven - hetgeen hem niet belet over harmonie en instrumentatie, mitsgaders over stemvoering, fuga en contrapunct telkenmale in orakeltaal zich te ontboezemen.

De heer P.: ‘Kom, kom! ik vind 't heel net. En wat zijn de motieven niet frisch gedacht en helder uitgesponnen! Daar hebt ge bij voorbeeld dat hoofdmotief - wel, meneer, meesterlijk!’ - De geachte spreker zou in de partituur de verschillende motieven niet hebben kunnen nawijzen, veel minder de wijze van uitspinnen er van aantoonen, al had hij er de zaligheid mee kunnen verdienen. ‘Frisch, helder, gedistingeerd!’ herneemt hij, nadat hij zich den mond gebrand heeft aan een kokend heet rumgrogje.

De heer Q. trekt geweldig aan zijne sigaar, glimlacht meewaardig, werpt 't hoofd op zijde, haalt de schouders op, en zegt niets als: ‘Schumann!’

‘Schumann? Wat Schumann?’

‘Al den drommel Schumann! De stijl van Schumann!’ - De heer Q. zou. om zijn leven er door te redden, geen enkelen der karakteristieke trekken van Schumann's stijl kunnen noemen; doch daar niemand een persoon van zijn leeftijd en

positie op een examen zal vergen, zoo komt dit er minder op aan. 't Is in de muzikale wereld genoeg, Schumann's naam en de titels van eenige zijner werken te kennen, om over Schumann te mogen meepraten, zoo boud als de beste. Dergelijke aperij is in de concertzaal de meest gangbare munt.

'Ik heb 't er niet uit kunnen hooren', hervat droogjes de heer P. 'Maar 't is zeker heel moeielijk - -'

'Ooren, ooren, ooren!' lacht veelbeteekenend de andere.

'Ooren?'

'Ja! En wat gevoel. Dat zijn van die dingen, die men beter gevoelt dan verklaart. De vorm, ziet u? en de wendingen en schakeeringen - -'

'Mijn waarde', begint nu eenigszins warm 't lid van 't concert-bestuur - 'ge zijt niet billijk. Gaat men op die manier een jong kunstenaar beoordeelen - -'

'Ik weet niet', valt hem de heer Q. in de rede, die (gelijk gezegd) vergeefs getracht had als lid van 't concert-bestuur gekozen te worden - 'ik weet niet, of jelui den leden wel veel pleizier doet met die rijzende lichten. Ik voor mij geef niet om die morgensterren. Als men eindelijk eens iets nieuws te hooren zal krijgen, wil men wel wat op den naam kunnen afgaan. Maar, à propos - hij moet aardig piano-spelen, dat jonge mensch? 't Is me verteld, dat hij bij u op je soireetjes zich zoo verdienstelijk pleegt te maken, hm?'

De komst van een derden heer doet deze vraag onbeantwoord blijven, en 't gesprek eene wending nemen. 't Werd tijd: want daar de heer P. en de heer Q. elkander in zaken noodig hebben, zoo willen ze voor 't uiterlijk wèl met elkaar blijven. Doch wees verzekerd, dat de heer P. en de heer Q. elkander haten om des concert-bestuurs, om der muziek, om der harmonie wille. En dat de heer Q. den jongen Nederlandschen kunstenaar zal tegenwerken wáár hij kan, omdat de heer P. dien jongen man wil vooruithelpen. En dat de dochters van den heer Q., benevens de vriendinnetjes dezer dames, haar mooie neusjes zullen optrekken voor den jongen Nederlandschen kunstenaar, omdat hij n i e t speelt op de soireetjes van h a r e papa's en mama's. En dat de organist van de Luthersche gemeente, zoomede de directeur van de groote liedertafel *Stentor*, beiden geniale componisten, maar door 't concert-bestuur tot heden laaghartig miskend, den jongen Nederlandschen kunstenaar zullen haten en tegenwerken naar hunne beste krachten -

ofschoon zij op dit oogenblik bezig zijn hem te overladen met gelukwenschen, gloeiende handdrukken en klappen op zijn schouders. En dat meergemelde jonge Nederlandsche kunstenaar, die een zwakke, bedeesde stumper van een dichter is, onder al dien haat en al die tegenwerking verwelken zal - totdat hij, de kunst nog trouw aanbiddend, den dag vervloeken zal waarop hij van kunstenaar den titel aanvaardde.

Doch ik ben daar op weg geweest, naar ik bespeur, om mij te verliezen in eene min of meer geïllustreerde verhandeling over muzikale kritiek, en over de kleine zonden van muzikale menschen. Dat wilde ik niet. Ik haat kritiek, al moet ik er zelf soms aan meedoen; en omtrent de eigenaardigheden van de muzikale wereld had ik niets nieuws te vertellen. Maar zoo ik twijfel aan mijn vermogen om al wat strijkt en blaast en tokkelt, benevens al wat aan gestrijk en geblaas en getokkel 't oor leent, te bevatten in eene omarming van broederlijke genegenheid -, één musicus voor 't minst heb ik lief: mijn zilvergrijzen tachtiger. Daarom wil ik over hem nog even praten - vóór ik meega om naar den treurmarsch te luisteren, dien ze zullen doen klinken over zijn graf.

Neen! wat h e m betrof, idealiseerde ik n i e t . Een priester noemde ik hem; en hij w a s 't: een priester bij 't altaar van schoonheidszin en levenslust.

Zoo verwaand en oppervlakkig velen zijner vakgenooten niet ten onrechte geacht worden, zoo eenvoudig en degelijk was hij. Hij had dit - van zichzelf misschien ten deele. Maar voor een goed deel ook van zijn vader, den organist, den stillen, ernstigen droomer, die niets ter wereld liefhad, niets ter wereld kende of begeerde, dan zijn God, en zijn gezin, en zijne stille ouderwetsche woning, en de statige kerk waar hij in speelde, en zijn orgel, en Johann Sebastian Bach. En zeker nog voor een ander deel had hij 't van den tijd waarin hij jong was. Die tijd was te zorgelijk geweest voor ijdelheid, te rijk aan daden, ook op 't gebied der kunst, dan dat er veel plaats in zou gebleven zijn voor louter waan.

Een scheppende geest (ik heb 't reeds gezegd) was mijn

grijsaard nooit; en zoo weinig hij droomde dat men hem ooit priester zou noemen, zoo goed wist hij dat hij geen genie was. Hij had genieën gekend; de machtigen, die ónze tijd als halfgoden vereert, tot welken de hedendaagsche meesters terugzien met een besef van half bewonderende, half wanhopige onmacht - hij had ze aan den arbeid gezien. S c h e p p e n is een groot woord, dat vaak misbruikt wordt. Men s c h e p t geen muziek meer tegenwoordig. Hij had zien scheppen - had de adelaars zien zweven boven de Alpen. Was 't niet beter, genotvoller en mannelijker, tot hen opwaarts te blikken, en anderen hen te wijzen, dan moeizaam zelf wat te fladderen langs den grond?

Wát hij kon, dat deed hij. En hij kon véél.

Hij kon onderscheiden tusschen waarheid en valschheid in 't schoone; en als een dapper, onomkoopbaar soldaat, kon hij voor 't ware pal staan - de kleine wereld rondom hem beschermen tegen den wansmaak, die ook haar toelonkte met glans van klatergoud, en ook hem schatten beloofde, als hij in den dienst had willen treden van wulpsche onbeduidendheid. Waarlijk! zoo de muzikale smaak in Nederland eene gezonde Germaansche richting is ingeslagen, wij danken 't aan den ernst en de trouw van mannen als hij -, niet aan de strengheid van onzen eigen kritischen zin, die zich licht even gaarne met Fransche muziek als met Fransche romans had kunnen blijven behelpen.

Dát kon hij. En verder kon hij, van drie geslachten, de harten sneller helpen kloppen, 't gevoel verteederen, den levensmoed opbeuren, den zin ontsluiten voor 't ideale, dat niets anders is dan 't goede in zijne schoonste gedaante.

Zeide ik u niet dat hij priester was?

Priester -, en ééns in zijn leven held.

't Was op een Zondag in November 1813. De Corsicaan was bij Leipzig verslagen; de Franschen trokken af; Hogendorp toog aan den arbeid; een gloor van redding brak aan. Doch al stond de vreemde overheerscher op 't heengaan - hij was nog niet weg. Zijne achterhoede toefde nog in de stad, giftig van work over de nederlaag der keizerlijke adelaren. Nóg was hij meester, zoo hij wilde - tot alles nog in staat, zoo men hem tergde.

Er was dienst in de kerk; en mijn vriend, toen een negen-

tienjarig jongeling, nam voor zijn kranken vader 't bespelen van 't orgel waar. Ik kan niet zeggen over welken tekst er gepreekt werd dien ochtend; ook den leeraar was 't hart vol, al waagde hij 't nog niet te spreken. Maar wat vurige gebeden werden er in stilte opgezonden, om verlossing!

Men zou huiswaarts keeren. De zegen was uitgesproken. Dáár hief 't orgel 't gebruikelijke naspel aan..... God! Hoe stonden al de heengaanden stil, als door eene stem uit den hooge teruggeroepen - en ontblootten hunne hoofden, met bevende handen - en zagen elkander aan, en zagen op naar 't orgel, met wit op de kaken, met vocht in de oogen, met snikken in de borst? - Wat melodie was dát? en wie durfde ze spelen?..... 't *Wilhelmus!* 't *Wilhelmus!* in zoo lang niet gehoord! 't *Wilhelmus* der vaderen! Vrij, vrij - eindelijk weer vrij!

Jonge held! gij waagdet uw leven. Maar niet ijdellijk. Want de tranen die gij deedt vloeien, toen uwe hand den zang der bevrijding dorst te doen ruischen - zij waren de zaligste en heiligste, door uw volk sinds twee eeuwen geschreid.

Volg mij, zoo 't u lust, naar 's grijsaards woning.

Zij ligt aan den buitenkant der stad. Mijn vriend heeft altoos behoefte gehad aan wat zonlicht en wat groen, aan wat ruimte voor zijnen blik. Krachtige, zelfstandige geesten kunnen zich groen en zonlicht scheppen in een kerkerhol. Hij kon dat niet. Hij was slechts een kind des ontvangens en des gevoelens. Zijn geest deed geen licht uitstralen, maar weerkaatste 't slechts.

Dit is zijne kamer. Zij bekoort u door hare lachende helderheid, door haar zonnigen, rustigen eenvoud: - en toch betreedt ge haar niet zonder eerbied: want schier alles spreekt u hier van 't verleden. Bij 't eene venster een korf vol bloemen; bij 't andere een aquarium met goudvischjes, door welks helder vocht juist een zonnestraal met tintelenden, veelkleurigen glans zich heenbuigt; een oude vleugel en een paar viooldoozen, eene cello in den hoek, eene antieke boekenkast, een stel muzieklessenaars voor quartet, een fraai ouderwetsch uurwerk en vroolijke ornamenten op den schoorsteenmantel, eene groote, met bladen en partituren bedekte tafel en een half dozijn geriefelijke stoelen - ziedaar wat 't vertrek na-

genoeg vult. Aan de wanden hangen bekende platen: droomgezichten van Beethoven en Weber, vader Haydn op zee, Mozart, op 't klavier zijn *Don Juan* voordragende; voorts portretten van meesters en virtuozen groot en klein, en, smaakvol gerangschikt, eene gansche tropee van snuisterijen. 't Zijn altegaar relieken. Hier is zijn eerste lauwerkrans; en hier is zijn laatste. Den laatsten kreeg hij bij zijn afscheid van den kapelmeesterstaf: den eersten bij zijne aanstelling, nu zestig jaren geleden. Dezen zilveren penning won hij als knaap, bij een examen, na voor 't eerst in 't openbaar gespeeld te hebben. Hoe trotsch hij er op was! Zijne goede moeder had hem uitgelachen, omdat hij haar verzocht had ze op zijn buis te hechten, bij wijze van ridderteeken! - Dit vergulde harpje was zijn insigne als eerelid van de zangvereeniging, op wier gezellige avondjes hij h a a r ontmoette: zijn mooi meisje en lieve vrouw, die nu al lang dood is. En hier is de met zilver ingelegde dirigeerstok, dien eenige vrienden hem schonken nadat hij voor 't eerst in de stad eene symphonie van Beethoven had doen uitvoeren. 't Was de *Eroïca* geweest. Hemel, welk een enthousiasme! En hoe gloeide hemzelf 't hoofd dien avond, in een roes van opgewondenheid!..... Ook kostbaarder geschenken bezit hij; maar dáár hecht hij niet aan; hij heeft ze weggeborgen. Aan deze voddekens hecht hij, die voor hem levendig zijn van droevig zoete herinneringen. O voddekens, voddekens - hoe dierbaar kunt ge ons worden, wanneer ge mét ons oud geworden zijt, en de lieve vingers niet meer zijn, die eertijds u beroerden! Hoe kan een grijsaard over u schreien, en u aan zijn lippen drukken in zijne eenzaamheid - weemoedvol, weemoedvol!

Ik neem een woord terug: een woord dat ik niet meenen kon.

Ik wensch n i e t dat zijn laatste ademtocht heendrijve op de tonen van een orkest. In déze kamer wensch ik dat hij sterve.

Als hij zijn einde voelt naderen, zal hij zijn leger hier laten plaatsen, opdat hij zoo lang mogelijk de wolken in 't luchtruim en de beelden der goede géniën aan den wand kunne zien. Gelijk eene wolk in 't luchtruim, zóó zal zijn gansch lang verleden hem nog éénmaal voorbijtrekken: de honderden menschen die hij kende en zag heengaan, de dui-

zenden melodieën die hij hoorde, zijn jeugd en arbeid en grijsheid, al wat hij hoopte en leed en liefhad.

Dan zal hij zijn kleinzoon met de lange haren wenken, en hem iets laten spelen op 't klavier: iets innigs en blijmoedigs. Tevreden zal hij de oogen sluiten; een glimlach zal zich spreiden over zijn gelaat; en luisterend zal zijne ziel ontvlieden.

Zij zal den Eeuwige wezen als eene liefelijke geur.

C. VAN NIEVELT.

Het Gooi als herstellingsoord.

Geschiedkundige plaatsbeschrijving van het Gooiland, door Dr. J.F. van Hengel, lid van den Geneeskundigen Raad voor Noord-Holland. Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken, 1875. XXVIII en 348 blz. gr. 8°., met tabellen, kaarten en plattegronden.

Twaalf jaren geleden mocht het mij gelukken de belangstelling te wekken voor het leven van den Hilversumschen fabrieksarbeider door een schets in dit tijdschrift geplaatst. Een groot deel der bouwstoffen voor dien arbeid was ik verschuldigd aan de welwillendheid van dien wakkeren voorstander op het gebied der volksgezondheid, mijn vriend, Dr. van Hengel, aldaar. Het was mij vergund te putten uit den schat van ervaringen destijds gedurende meer dan een kwart eeuw door hem te boek gesteld.

Die schat, door een verhoogde werkzaamheid in de laatste twaalf jaren aangegroeid tot het dubbele van den vroegeren voorraad, is voor eenigen tijd in handen gegeven aan een bekwaam en conscientieus bewerker, die de niet gemakkelijke taak heeft ondernomen om uit dien stapel van aanteekeningen en berg van cijfers, een geheel - het tiende van den voorraad! - samen te stellen, dat onder bovengenoemden titel dezer dagen als derde stuk van de Bijdragen tot de Geneeskundige Plaatsbeschrijving van Nederland het licht heeft gezien.

Het is een merkwaardig boek, dat zoowel om zijn inhoud als om zijn vorm in hooge mate de aandacht verdient en ongetwijfeld bij eenige nadere bekendheid ook zeer zeker zal wekken van een ieder, die in den toestand van ons land en zijne bewoners belang stelt. Het bevat tal van wetenswaardige bijzonderheden omtrent die liefelijke streek en haar nijvere bevolking, bijzonderheden op zulk een origineele wijze door een scherpzinnigen en menschkundigen waarnemer opgeteekend en door

een ervaren critikus bewerkt, dat zelfs zij ze met graagte zullen lezen, die anders huiveren voor de lectuur van officieele stukken en duizelen bij het aanschouwen van statistieke tabellen. Die officieele waarheid wordt hier echter met zooveel poëzie en echten humor voorgedragen, dat zelfs de ‘droge cijfers’ welwillendheid afdwingen.

Het zou voor de hand liggen, om er hier een kort resumé van te geven. Maar ik heb, na rijp overleg, gemeend dat niet te moeten doen, omdat ik dan in een herhaling zou treden van veel wat reeds vroeger door mij is gezegd, misschien niet zoo goed, maar zeker geheel anders. En het onderwerp wint juist door ‘de eigenaardige kleur, die des schrijvers bekende oorspronkelijke wijze van behandelen hier en daar over zijn arbeid verspreidt,’ in belangrijkheid en in aantrekkelijkheid. Die kleur, die *verve* heeft de bewerker zooveel mogelijk trachten te bewaren en terug te geven. Menige schijnbaar onbeteekenende zaak krijgt daardoor *relief* en wordt in een helder licht geplaatst. Menige bladzijde zou een begeerige studie voor de corypheeën onzer schilders kunnen heeten, om met de kleuren van hun palet de *verve* van de schildering met de pen, terug te geven. Ja, een Hildebrand zou het niet beneden zich moeten achten, er een schetsje voor een nieuwe *Camera* aan te ontleenen.

Ik zal dus over den hoofdinhoud van het boek zwijgen, maar een punt in 't licht trachten te stellen, hetwelk er slechts even, als een aanhangsel van nauwelijks twee bladzijden, in aangeroerd is en dat in de laatste maanden zooveel beteekenis heeft gekregen: *'t Gooi als herstellingsoord*. De hier en daar in het boek verspreide bijzonderheden en cijfers zullen mij voor een deel de bouwstoffen daartoe moeten verschaffen, voor een ander deel heb ik die ontleend aan eigen onderzoek op de plaats en aan mededeelingen van deskundigen.

I.

In het zuidelijkste deel der provincie Noord-Holland, tien tot vijftien meter boven A.P., ligt een strook lands, schilderachtig schoon en mild door de natuur begiftigd met prachtig geboomte en heerlijk bouwland.

Over een oppervlakte van meer dan elf duizend hectaren wordt het oog een rijke afwisseling van natuurtafereelen aangeboden. De golvende heuvelrij, waaruit het landschap bestaat, is hier getooid met de rusteloos wiegelende en golvende, goudgele roggearen, daar met de schitterend witte en welriekend bloeiende boekweit, welke op haar beurt wordt afgewisseld door het zachte groen der aardappel-struiken, wier paarsche en witte bloesems de eentonigheid der uitgestrekte graan-akkers breken.

Die rijke cultuur-gronden worden hier en daar door uitgestrekte heide-vlakten met haar donkerbruine tinten omzoomd, waarover het nijvere bijtje zijn gonzend lied zingt, terwijl het van de eene bloem naar de andere dartelt, om er den nectar uit te zuigen, dien het tot honig verwerkt. Hier tracht de herder ook voeder te vinden voor zijn kudde, die al grazende en blatende door den trouwen hond bij elkaar wordt gehouden.

Ginds weder, op de hellingen, rijst het statige naaldhout slank omhoog, terwijl de krachtige eik of de sierlijke beuk in rijke schakeering van bast en loof een schaduwrijk dak over den bemosten bodem heenhuift. Daar vinden de gevederde zangers een veilige schuilplaats en een welgevulden disch tevens in de rijke voorraadschuur van de koornvelden, waar ze in de veelsoortigste melodiën een loflied hemelwaarts zenden aan den Schepper van al dat schoone, den Schenker van al dat goede. Tusschen het kreupelhout verneemt men bijwijle de schrille geluiden van het opgeschrikte wild.

Op de hoogten van Boomberg, Trompenberg, Paviljoen, Zwarte Berg, den Tafelberg en nog zoovele andere plaatsen geniet men de verrukkelijkste vergezichten, hetzij de vlakte die men overziet door een helderen zonneglans beschenen of in een dampig waas gehuld is.

Eenige meren van geringe uitgestrektheid en enkele door kunst gevormde kanalen, drukken juist door hunne geringe oppervlakte een eigenaardigen stempel op dit deel eener overigens zoo waterrijke provincie.

Te midden van die weelderige natuur leeft een nijvere bevolking, die aan de verschillende streken een eigenaardig karakter schenkt: hier een bloeiend fabriekswezen, daar een rijke landbouw, ginds weer uitgestrekte kweekerijen; te midden van een sterke vesting uitgebreide boomkweekerijen; naast akkerbouw en veeteelt een zich krachtig ontwikkelende visscherij. En dat alles gestoffeerd door bekoorlijke landhuizen en den

eigenaardigen aanleg van de nu eens landelijke, dan weder stedelijke gemeente. De grootste weelde naast de diepste ellende: den schatrijken rentenier en den rentenier zonder kapitaal beiden in zorgeloosheid het leven doorbrengende; den nijveren werkman van den vroegen morgen tot den laten avond met vrouw en kroost arbeidende en zwoegende voor het schamele dagloon, - ge vindt ze hier allen op die spanne gronds, den een om er een kalm en lang leven te genieten, den ander om er een kort en treurig bestaan voort te sleepen.

De schrille stoomfluit weerkaatst haar echo's thans in die schoone dreven en herinnert aan de nijvere bevolking, dat deze tot een verhoogde werkzaamheid wordt geroepen, dat haar nieuwe bronnen van welvaart zullen toevloeien, indien zij van dien machtigen pionier der 19de eeuw partij zal weten te trekken. En nieuwe bronnen van welvaart zal de stoom voor de bevolking openen in die honderden die naar dit bekoorlijk oord heenstroomen, om er gezondheid en levensgenot op te doen.

Ziedaar den aanblik van het geheel, zooals de novellist ons die bekoorlijke streek zou schetsen.

Maar de medische topograaf vraagt andere gegevens. Hij beschouwt dat alles uit een minder poëtisch oogpunt; hij vraagt slechts naar de naakte werkelijkheid. Hij schetst niet, maar ontleedt en geeft de feiten zooals zijn scherpziend oog, zijn critisch oordeel ze hem als waarheid aan 't licht brengen, al doet die waarheid soms ijzen, al brengt ze geheele onttoovering teweeg.

Laat ons zien wat onze auteur ons daarvan meêdeelt, in betrekking tot ons onderwerp, om daaruit later een gevolg te trekken.

II.

De bodem van Hilversum bestaat uit diluviaalzand en verheft zich van 14-28 meter boven A.P. De Trompenberg moet als 't hoogste punt van die streek beschouwd worden. De Boomberg, in zijn nabijheid gelegen, is 26 meter hoog. De Leeuwenberg, bij Huizen, als de meest noordelijk gelegen heuvel, is slechts 18 meter hoog, terwijl de Tafelberg een hoogte van 30 en de Laarderberg zelfs van 32 meter bereikt. Die hoogten en hellingen loopen over 't geheel van 't noord-oosten

naar het zuid-westen. Aan den zuid-westelijken voet der diluviaalheuvels liggen te Hilversum en te Naarden zandverstuivingen.

De regendagen bedragen nog geen vijfde van 't jaar, en stortregens komen slechts op enkele dagen voor. Die geringe hoeveelheid regen en de poreusheid van den bodem brengen veel toe tot de betrekkelijke droogheid van den dampkring.

De lucht is er dan ook vrij droog, terwijl de kleinste helft van 't jaar onbewolkte of weinig bewolkte dagen heeft. De windt waait er tweemaal uit het noorden tegen eens uit het zuiden; terwijl de westewind in frequentie tot den oostenwind in verhouding staat als 4 tot 3.

De warmte, die des zomers in het middelste gedeelte en aan den oostkant van het Gooiland heerscht, is ontegenzeglijk grooter dan die van den omtrek aan den noord-west- of zuidkant, waar men weilanden heeft, en waar de grond dus meer door 't groen der planten wordt beschermd. De weinige bosschen die uitwasemen, en door hun loof beletten dat de grond te veel uitdroogt, beschutten 't grootste gedeelte van 't land niet genoeg voor de zonnehitte, die niet alleen 't heideveld, maar ook het zand brandend heet maken, zoodat hier de thermometer, wanneer deze in de schaduw op 36° staat, dikwijls tot op 50° à 54° rijzen kan.

De aard van het welwater is door het gansche Gooiland uitmuntend; hier en daar echter, waar dicht bij het loopend zand of de kiezellaag een leembank wordt gevonden, eenigszins geel van kleur; 't welk intusschen op enkele plaatsen ook van een oerbank afhangen kan. In de kom der gemeente Hilversum leveren de openbare pompen, uit een diepte van 7 tot 15 M., onverbeterlijk water. Ook het water uit vaarten en slooten is over 't algemeen genomen helder, zuiver en drinkbaar. De Gooische of Hilversumsche vaart onderscheidt zich bovendien door een uiterst geringe hoeveelheid minerale stoffen, waardoor het zich ook tot industrieele doeleinden bij uitstek leent.

Wij moeten, bij gemis van meer en betere gegevens, ons met deze weinige opgaven vergenoegen. Ter beoordeeling van Hilversum en zijn omgeving als gezondheidsoord zijn nog geene genoegzame wetenschappelijke onderzoekingen ingesteld en moet men meer op aprioristische beschouwingen en de onvolledige ervaring van geneesheeren en patiënten, of liever op de volksmeening afgaan. De toekomst, die een ruim veld ook van

wetenschappelijk onderzoek op dit gebied zal openen, zal daaromtrent beter uitspraak kunnen doen.

Wij zullen thans eenige bijzonderheden mededeelen omtrent de geneeskundige statistiek der bevolking van die streek.

III.

De levensbalans eener bevolking wordt opgemaakt uit de verhouding die er bestaat tusschen hare geboorte- en sterftecijfers en, als resultaat van beide, uit den gemiddelden levensduur. Deze cijfers vertegenwoordigen het resultant van de levensomstandigheden, waarin de bevolking verkeert. Onder de gunstigste omstandigheden, wat klimaat en bodem betreft, geplaatst, kan toch de reeks van nadeelige sociale invloeden het gunstig resultaat van het eerste grootendeels of geheel te niet doen.

Wij wenschen in enkele algemeene trekken na te gaan in hoever dit bij de bevolking van Hilversum het geval is, ten einde daaruit te kunnen opmaken, of men het recht heeft om Hilversum en zijn nabijheid als een gezondheids- of herstellingsoord aan te bevelen.

Allereerst valt in 't oog de geringe vermeerdering, die de bevolking van Hilversum in 40 jaren heeft ondergaan. Zij bedroeg slechts 2233 of gemiddeld 56 zielen per jaar, alzoo *één op de acht-en-zeventig*, Dit feit is van het hoogste belang als we nagaan, dat de wisseling der bevolking, door vestiging en vertrek, alleen in het tijdvak van 1860/70 tot een vermeerdering van 184 zielen heeft aanleiding gegeven; maar bovenal dat een buitengewoon groote procreatie bij het grootste deel der bevolking den jaarlijkschen aanwas bevordert. Is die verhouding voor de geheele bevolking over laatstgenoemde tien jaren door het cijfer 22[1] aan te toonen, wij zullen later zien, dat ze nog gunstiger (resp. ongunstiger) is bij de fabrieksarbeiders en daglooners.

Daartegenover staat een allerongunstigste sterfteverhouding. Wanneer we toch het gemiddelde van de 3 laatste decenniën

1 Uit het vijfentwintigjarig overzicht (1840/64) van den staat der bevolking in Nederland, in de *Algemeene Statistiek van Nederland* geleverd, blijkt die verhouding te zijn voor het Rijk: 1 op 28.45, voor de prov. N.-Holland: 1 op 26.86.

nagaan, dan zien we dat van 1840/69 jaarlijks gemiddeld 1 op de 26.66 inwoners is bezweken: ze verschilt met de sterfteverhouding in 't geheele Rijk in dat tijdvak niet minder dan 10: 26.66 tot 36.77; terwijl die voor N.-Holland 1 op de 32.35 bedroeg. Ja, in het laatste decennium, het gunstigste van de drie, was de sterfteverhouding te Hilversum bijna eens zoo groot als in de naburige gemeente Naarden, waar toen 1 op 48 inwoners is gestorven.

In verband hiermede wijst de statistiek over 'tzelfde 30jarig tijdvak op een zeer korten levensduur. Die bedroeg nog geen 22 jaren. Hoe kort die leeftijd is kan men opmaken uit het cijfer van den gemiddelden levensduur in de ongunstigste stedelijke gemeente van ons land, Dordrecht, over 1840/59, namelijk 23.85; terwijl ze over hetzelfde tijdvak voor de geheele bevolking van het Rijk op 34.77 jaren gesteld moet worden! Niettemin toont de statistiek een vooruitgang aan van het laatste op het eerste decennium van 4 jaren, daar de gemiddelde levensduur voor de bevolking van Hilversum over 1840/49 op 20 en over 1860/69 op 24 jaren komt te staan.

Ziedaar de algemeene verhoudingen. Laat ons thans de afzonderlijke rubrieken van leeftijd en stand beschouwen. Zij zullen ons de oplossing geven van het raadselachtig verschijnsel, dat in zulk een gezond oord zulk een ongunstige levensverhouding bestaat. Zij zullen tevens de vraag beantwoorden: of en in hoever Hilversum als herstellingsoord aanbeveling verdient.

De sterfteverhouding en de levensduur eener bevolking worden voornamelijk door de kindersterfte bepaald.

Die kindersterfte is hier vreeselijk. Niet minder dan 2529 kinderen beneden 't jaar, of bijna ⅖ der totale sterfte in het meergenoemde dertigjarig tijdvak, zijn hier bezweken; beneden de 5 jaren bijna *honderd meer dan de helft!*

Ook het aantal levenloos aangegevenen in verhouding tot de geborenen was groot en bedroeg 1 op 17, terwijl die verhouding voor het geheele Rijk slechts 1 op 20.28 was.

Letten we voorts op de levensverhouding door stand of mate van welvaart uitgeoefend, dan ontwaren wij uit een staat der geboorten naar de wijken over 1860/70, dat in de wijk A die het dichtst is bevolkt, en 1/10 der bevolking huisvest, ongeveer de helft meer kinderen geboren worden, dan er volgens het algemeene geboortecijfer moesten geboren worden. Daarentegen

werden in wijk B, die in verhouding tot het totale geboortecijfer ongeveer ⅕ der geheele bevolking bevat, van 1860/70 10 te weinig geboren. Nu zijn beide wijken voor het grootste gedeelte door behoeftigen bevolkt, maar in wijk B wonen voor het meerendeel leden der Bisschoppelijke Cleresie en die der Herv. gemeente, welke beide kerkgenootschappen gelukkig genoeg zijn, hunne armen zóó te kunnen bedeelen, dat zij voor ellende bewaard zijn.

Ten aanzien van de sterfte naar de wijken, levert wijk H, de gezonde buitenwijk (waarin de Trompenberg ligt), een betrekkelijk groot sterftecijfer, dat ongunstig afsteekt bij al de overige wijken. In deze wijk wonen echter een groot aantal Hervormden, die over 't algemeen ‘meer calvinistisch dan Calvijn zelf’ zijn, en die zoowel de vaccinatie als de herenting afwijzen, waardoor de pokziekte hier meer offers vraagt dan elders. Niettemin sterft in wijk H 1 op de 46 inwoners, en wanneer wij hiervan aftrekken het cijfer der in die wijk aan pokken overledenen, eene ziekte die bepaald voorkomen kan worden, dan wordt de sterfte zelfs 1 op de 57.

Hoe groot een verschil de kindersterfte bij de verschillende standen oplevert, blijkt uit een tabellarisch overzicht van 1860/70: *verre boven de helft* der beneden de 5 jaren overledenen waren kinderen van fabriekarbeiders, van de daglooners bijna de helft, van de landbouwers ver beneden de helft en van de burgers *beneden het vierde gedeelte*, of resp. 1/43, 1/52, 1/104 en 1/179 gedeelte van den geheelen stand.

Op verderen leeftijd vertoont het cijfer der overledenen tusschen 5 en 10 jaren onder de burgers een zeer ongunstige verhouding, hetgeen de schrijver weder aan gemoedsbezwaren bij de protestantsche bevolking tegen de vaccinatie toeschrijft. Tusschen den leeftijd van 40 en 50 jaren en, hoewel in mindere mate, ook tusschen van dien 30 en 40 en van 50 en 60 jaren, levert de stand der fabrieksarbeiders het grootste contingent aan de sterfte; bij den stand der daglooners tusschen 10 en 20 en ook tusschen 20 en 30 jaren en bij de burgers tusschen den 60 en 70 en tusschen den 70 en 80 jarigen leeftijd. In het geheel is de sterfte dus onder de fabrieksarbeiders 4 pCt., onder de daglooners 4 ½ pCt., onder de landbouwers 2 pCt., en onder de burgers 2 ½ pCt. De sterfte onder de landbouwers mag dus eigenlijk als de normale gelden, welke door die onder de fabrieksarbeiders met *het dubbele* overtroffen wordt.

Jammer dat de schrijver zijn onderzoek betrekkelijk den gemiddelden levensduur niet tot de verschillende standen heeft uitgestrekt. Hij zou dan zeker tot een treffend resultaat zijn gekomen, dat van het meeste belang zou geweest zijn ter beoordeeling van den invloed van het klimaat en van het beroep. De korte gemiddelde levensduur, die uit de algemeene statistiek thans voor de geheele bevolking is gebleken, zou aanmerkelijk meer in 't oog springen, indien hij voor de onderscheidene standen ware opgemaakt. Onze onderzoekingen daaromtrent over 1850/59 hebben doen zien, dat terwijl de gemiddelde levensduur der fabrieksbevolking over 't algemeen 15 jaren bedroeg, die bij den landbouwersstand tot 50 jaren steeg.

Hebben wij door deze cijfers reeds eenige verklaring van de ongunstige levensverhoudingen der bevolking trachten te geven, zij zal nog nader aan den dag treden, indien wij tot de naaste en de verwijderde oorzaken van die cijfers opklimmen.

IV.

Als een der voornaamste oorzaken van de groote kindersterfte, wordt terecht op de ondoelmatige voeding in het eerste levensjaar gewezen. Van de 2415 kinderen toch, die tusschen 1850 en 1860 beneden 't jaar overleden zijn, hadden slechts 43 de moedermelk genoten, terwijl 643 met pap werden opgebracht: 410 kinderen stierven zonder geneeskundige hulp. En naar de standen hadden van de overledenen de fabrieksarbeiderskinderen ruim 1½ pCt. moedermelk ontvangen en 35½ pCt. papvoedering; de dagloonerskinderen resp. bijna 2 pCt. en 30 pCt.; de landbouwerskinderen bijna 1½ en 9½ pCt.; de kinderen uit de burgerstand bijna 2½ en 11 pCt. Hoe treurig dit feit op zich zelf is, zoo wijst de schrijver echter op een vooruitgang in dit opzicht bij een vroegeren toestand. Toen hij ruim dertig jaren geleden zich te Hilversum vestigde, waren er maar acht moeders die haar kinderen zoogden, welk getal sedert dien tijd allengs tot ruim *tweehonderd* is geklommen.

Indien we het maatschappelijk leven der bevolking nog nauwkeuriger in hare onderscheidene bestanddeelen nagingen, dan zou zich zulk een bont tafereel van hygieinische zonden ontrollen, zoowel op het gebied der bijzondere als op dat der

openbare gezondheid, dat wij redenen te over zouden vinden voor de verklaring waarom men in dit oord zoo kort en zoo ellendig leeft; dan zouden wij, tot in de diepste schuilhoeken doordringende, kunnen opsporen hoe diep en hoe ver zich die kanker uitstrekt en waar zij het weligst woekert. Maar dien weg zullen wij thans niet weer betreden, eensdeels omdat wij dit vroeger reeds deden, en anderdeels omdat de heer van Hengel dit in zijn boek op zulk een voortreffelijke wijs heeft gedaan, dat wij hem hierin zeker niet binnen de ons toegestane ruimte kunnen navolgen. In dit gedeelte van den arbeid heeft de schrijver al zijn rijke ervaring, al zijn talent van waarnemen en beoordeelen, al zijn humor en sarcasme ontplooid. Men leze dat dus in het oorspronkelijke, om het naar waarde te kunnen genieten. Wij willen slechts de aandacht vestigen op het ellendig bestaan van den fabrieksarbeider en zijn gezin, waarvan een zoo keurig 'Lebensbild' door den schrijver geleverd is. In enkele, fiksche trekken wordt ons het geheele treurig bestaan van den typischen Kees geschetst, van het oogenblik af dat het 'dikkertje' als pasgeborene door een stoet van buurvrouwen wordt bewonderd, totdat hij in een huwelijk met Mie Haarbaal zijn ideaal verwezenlijkt ziet[1].

Niet minder dan twintig oorzaken van armoede, zoowel buiten als door eigen schuld, worden hier opgesomd en nader toegelicht. Onder de eersten vinden we: overbevolking, gebrek aan werk, laagte der loonen, onderdrukking, misgewas, kwalijk bestede liefdadigheid, slapte der politie, ziekte, verwaarloosde opvoeding en het slechte voorbeeld der ouders. Tot de laatsten worden gebracht: te vroege huwelijken, onbezonnen huwelijken, weinig godsdienstige of verstandelijke ontwikkeling, gebrek aan overleg, snoeplust en vraatzucht, morsigheid en slordigheid, luiheid, pronkzucht en verkwisting, dronkenschap en wangedrag (ontucht, liederlijkheid en diefstal). Voorwaar,

1 Jammer weder, dat de schrijver naast die beschrijving van het leven des arbeiders buiten de fabriek, of liever van den huisarbeider, ons een beschrijving heeft onthouden van het leven in de fabriek, namelijk van den arbeid in die oude spelonken, waar zooveel tot het ellendig bestaan van den ongelukkigen werkman aanleiding geeft. Blijkbaar heeft de schrijver het wenschelijker geacht, op een beteren staat van zaken te wijzen in de nieuwere richting der Hilversumsche industrie, dan met het ophalen van oude grieven de gemoederen op nieuw in beweging te brengen. In een medische topographie had een beschrijving van den feitelijken toestand dier inrichtingen echter beter op hare plaats geweest, dan van den post- en telegraafdienst.

een verschrikkelijk zondenregister naast een gebrekkige maatschappelijke inrichting, die voldoende verklaren, waarom physieke krankte hier een weligen bodem heeft gevonden! Wij moeten weder volstaan met te verwijzen naar het boek-zelf, om het helder voorgestelde ziektebeeld van maatschappelijke ellende van het grootste deel dier bevolking met juistheid te kunnen beoordeelen.

Vervolgens wordt, in een twintigtal beelden - photographietjes zou men ze kunnen noemen - de verzorging en ontwikkeling van het kind van den handwerksman en van dat uit den gegoeden burgerstand, als zuigeling, verduidelijkt. Zeker heeft de schrijver ze als pendanten zeer scherp geteekend, maar toch zijn die beelden uit 't leven gegrepen.

Onder de reeks van instellingen tot leniging en bestrijding van armoede in 't Gooi aanwezig, wordt ook de begrafenisbus genoemd. ‘Eene huivering overvalt mij, als ik daaraan denk’ zegt de schrijver; en daarom verwijst hij den belangstellenden lezer naar een opstel over dit onderwerp in den *Schat der Gezondheid* geplaatst. Maar in een noot worden toch een paar staaltjes bijgebracht van de erbarmelijke gevolgen dier inrichtingen. ‘Er werden achter elkander 21 kinderen op de lijst der overledenen bij den burgerlijken stand ingeschreven; men vond dit vreemd; men onderzocht bij hoe velen werkelijk geneeskundige hulp was aangevraagd en verleend; het bleek bij *drie!*’ ‘Ik heb een man gekend,’ zoo lezen we verder, wiens vrouw hem vader maakte van tweelingen. De tweelingen stierven na 20 weken levens, ‘“Onze lieve Heer,”’ sprak de vader, ‘“heeft mij gezegend door die tweelingen. Nu trek ik ƒ 16 uit het fonds, en kan de huur van mijn aardappelland betalen.”’ Wel mag de schrijver vragen: ‘Is het, met dit geldelijk voordeel bij overlijden, ondenkbaar, dat de pogingen, om het leven der kinderen te behouden, zwakker worden?’

Een ander schadelijk moment voor de gezondheid moet gezocht worden in de opeenhooping der bevolking en vooral van het schamele deel, dat veelal in bekrompen en slecht ingerichte woningen is gehuisvest. Bij het stijgen van de waarde van den grond, worden de kleine ruimten, welke tusschen en achter de woningen aanwezig waren, allengs meer en meer bebouwd en dat dikwijls op zulk een ellendige wijze en zoo buiten elk toezicht van gemeentewege - ten spijt van een daarop gemaakte verordening, - dat daardoor aan de gezondheid schade wordt berokkend.

De oudste woningen, voor armen gebouwd, bestaan uit twee vertrekken. De voorkamer van 16 M^2 oppervlakte en 48 M^3. inhoud, de achterkamer van 10 M^2 grootte en 30 M^3 inhoud, ontvangen ieder licht en lucht door een deur en een raam. De schoorsteen rookt gewoonlijk; van de twee bedsteden wordt vaak de eene door vier kinderen ingenomen, terwijl twee andere kinderen in een kribbetje slapen. In de achterkamer, met een steenen vloer, wordt gewoonlijk gesponnen.

Veel bekrompener zijn de woningen voor den fabrieksarbeider bestemd. Ook hier - op den Nieuwen Kamp - vindt men twee vertrekken. In het voorste, het ‘atelier,’ van 18 M^2 oppervlakte, staan gewoonlijk twee weefgetouwen. Het achtervertrek, tot woonkamer ingericht, is even groot als het voorste, maar levert na aftrek voor bedsteden, kast en schoorsteen, slechts een oppervlakte van ± 11.5 M^2 en 30 M^3 inhoud op.

Nog erger is het gesteld in een andere reeks van arbeiderswoningen, waar de twee vertrekken resp. niet meer ruimte dan 12.50 M^2 en 3.80 M^2 bezitten. De beknoptheid dezer woningen wordt veraanschouwelijkt door het feit, waarvan de schrijver getuige was, dat de vrouw des huizes ‘van uit hare bedstede met een tang een van 't vuur gevallen stuk hout weer op zijn plaats legde’ in den schoorsteen, die vlak tegenover de bedstede is geplaatst.

De hutten der armen zijn overigens uit opgeraapte steenen, leem, eenige weinige planken en uit geroofde of gebedelde dennen gebouwd, en deze hutten moeten hun, zoo goed en kwaad het kan, tegen weer en wind beschutten. Dan weer werden gedeelten van oude boerenhuizen, die met riet gedekt zijn en waarop meestal een rijke vegetatie is te vinden, door het inbrengen van binnenmuren in armenwoningen herschapen. De plaats dus, die soms jaren lang door beesten was bezet en waar de grond eenige voeten diep met dierlijke uitwerpselen doortrokken was, werd dan voor een menschenwoning ingeruimd. De vensters zijn zeer klein en ongeschikt voor luchtverversching. De kelder ligt gewoonlijk midden in het huis onder de bedstede, en bestaat slechts uit een holte in den grond gegraven, zonder eenige luchtverversching. De uitwaseming der winterprovisie verspreidt zich dan ook in het woonvertrek. Voeg daarbij de uitwasemingen van het koken en wasschen, van al hetgeen verder in die vertrekken verricht wordt en het

stof dat van het spinwiel en het kaarden ontsnapt, dan zijn er, voorwaar, omstandigheden te over, om het luchtbederf daar te bevorderen. De privaten staan overal buiten de woning en daarnaast de mesthoop, waarop de excreta worden geworpen, die, aan weer en wind en zonnestralen blootgesteld, hunne uitwaseming heinde en verre verspreiden.

Gelukkig dat in de laatste jaren door de Vereeniging tot aanbouw van doelmatige woningen en door de directie der stoomweverij, althans voor de meer welvarende arbeiders, betere woningen zijn gebouwd.

De woningen der burgers zijn ruimer en meer voor het gemak ingericht; nochtans laten die van ouderen datum veel te wenschen over aan droogte, verlichting, luchtverversching en andere hygieinische vereischten.

Een treurige vermaardheid hebben de slaapsteden te Hilversum verkregen en terecht worden zij als brandpunten van physieke en zedelijke ellende beschouwd. Wij moeten wederom volstaan met eene verwijzing naar de beschrijving daarvan in het oorspronkelijke.

En vraagt ge: wat de kroeg doet? Voor zooverre ge hare noodlottige gevolgen niet overal in het werk gewaar kunt worden, daar kunt ge er een aanschouwelijk beeld van terugvinden in de beschrijving, die de schrijver er van op blz. 216 en vv. geeft.

En nu de voeding! ‘De behoeftigen en armoedigsten hebben somtijds niet het noodzakelijkste, om aan de behoeften van het lichaam aan spijze te voldoen; zij lijden dikwijls groot gebrek. Soms wordt dit bekend en dan krijgen ze veel te veel; want, helaas! dan wordt die aalmoes veelal in weelde verbrast. Men koopt dan spek, meel en olie; steelt hier of daar een schroot van een schutting of een plank van een secreet voor brandhout, en bakt over dat onheilig vuur pannekoeken, waarvan tot oververzadiging toe gegeten wordt. Blijven er dan nog centen over, zoo wordt er jenever gehaald en zoolang gedronken totdat men - perinde ac cadaver - nederligt.’

De fabrieksarbeider en handwerksman teren hoofdzakelijk op aardappelen met peper en azijn of de meest welgestelden met uitgebraden spek. Soms doen zij zich te goed (?) aan het uitschot van het vildersvleesch of aan een zoô panharing. Deze spijzen worden vaak afgewisseld door een zoogenaamd ‘gestampten pot’ en karnemelksbrij. Bij en tusschen het ochtend- en avondmaal slurpen zij enorme hoeveelheden slappe

koffie- of cichorei-aftreksel en zoeken verder hun troost in de jeneverflesch.

Van de sobere plunje waarover zij beschikken kunnen, maken zij veelal een verkeerd gebruik.

Recht aanschouwelijk wordt dit armzalig bestaan van den handwerksman weder in een levensbeeld van den ‘timmermansknecht in het Gooiland’ voorgesteld, waaruit we tevens kunnen ontwaren hoe het oppassend gezin zijn schrale inkomsten, door een eigenaardige huis-industrie, weet te vermeerderen.

Een laatste bron van ziekte is het schadelijk vuil.

Hilversum is daar, helaas! maar al te rijk aan. In de armenbuurten vindt men de wegen slechts zelden geplaveid. Evenwel blijkt de invloed eener goede bestrating ons o.a. duidelijk door het voorbeeld van een buurt, het Noorsche Boschje, waar vroeger veel typhus voorkwam en waar thans, na het leggen eener deugdelijke bestrating, geen enkel geval van die ziekte meer werd waargenomen.

Waar bestrating gevonden wordt, daar is die in den regel nog zoo slecht, dat de zand- en voetpaden bij regenachtig weder in modderpoelen veranderen.

Ook de toestand der goten, die het hemel- en huishoudelijk water moeten afvoeren, is te Hilversum bijzonder slecht. Daardoor staan sommige straten, bij hevige regenbuien, over een lengte van 10 à 12 M. geheel blank. Dit komt deels door de sterke helling van het terrein, maar hoofdzakelijk door den slechten aanleg der goten. Daarbij loozen de fabrieken daarin haar afvalwater, zoo rijk bedeeld met organische stoffen, welke behalve het onoogelijk gezicht een walgelijke lucht over den weg verspreiden. Die goten en straten worden slecht onderhouden en gereinigd en ze leveren vooral in 't voor- en najaar, als er dagelijks mest wordt vervoerd, een alles behalve aantrekkelijk voorkomen op.

Dan weder brengen de 773 mestvaalten, die in de kom der gemeente verspreid zijn, en die behalve ander vuil, ook de versche faecaliën der eigenaars bevatten en open en bloot in de nabijheid van huizen en welpompen zijn geplaatst, onmiskenbare bronnen van ziekte en ongemak. Het water der welpompen wordt daardoor soms ondrinkbaar gemaakt, terwijl de plaatsing dier mesthoopen tegen den muur van woon- of slaapvertrek, vaak onder het eenige raam, de lucht der bewoonde ruimte in verpestende mate bederft. Als met den

vinger was het menigmaal aan te wijzen, dat deze mestverzamelingen bronnen van ziekten waren. Jaren lang is door den schrijver tegen dit misbruik te velde getrokken. Tien dagen slechts was een verordening van kracht, die het houden daarvan verbood. Een kunstmatig opgewekte agitatie onder de wevers had het inzenden van een smeekschrift ten gevolge - en de verordening werd ingetrokken!

Ook de slecht ingerichte privaatkuilen der aanzienlijke burgers werken mede, om bodem en water te bederven.

Eindelijk, als laatste bron van ziekten, komen de varkenshokken die veelal in de woningen gehouden worden, in aanmerking. Behalve gevogelte, konijnen, geiten, bokken enz. welke in of nabij de woning gehouden worden en die alle hun afval afwerpen, heeft men nog in enkele gezinnen, waar honden tot trekdieren worden gebezigd, de gewoonte om het krengenvleesch, waarmede deze gevoed worden, soms dagen achtereen onder de bedstede te bewaren, waardoor een verpestende stank door de woning wordt verspreid.

En nu de gevolgen van dat alles; de naaste oorzaken van physieke ellende en vroegtijdigen dood: de inheemsche en volksziekten.

V.

Een verschijnsel dat voor de gunstige gesteldheid van den bodem pleit, is de afwezigheid van tusschenpoozende koortsen bij de oorspronkelijke bewoners van Hilversum. Het zijn meestal geïmporteerde gevallen, en wel van bewoners van N.-Holland benoorden het Y, die in 't gezegende Gooi hun toevlucht zoeken juist om van hun kwaal bevrijd te worden.

Klierachtige aandoeningen komen er ook zeldzaam voor. Patienten, bij wie om scrophuleuse gewrichtsontsteking reeds sprake was geweest van aanstaande amputatie, zag schrijver hier herstellen, en dat wel enkel en alleen - zooals hij meent - door het verblijf in deze droge Gooische lucht. Die lucht zal in 't algemeen, behalve op scrophuleuse lijders, zeker ook op rheumatici en lymphatici een gunstigen invloed uitoefenen, terwijl ook bij bleekzucht en waterachtige gesteldheid van het bloed, een verblijf aldaar zeer aan te raden is.

Nu volgt een groep van ziekten, waarover we, tot ons leed-

wezen, bij den schrijver weinig of niets opgeteekend vinden, namelijk de *ziekten der ademhalingswegen*: longtering en andere snel en slepend verloopende longziekten van een sporadisch karakter. Jammer, dat de bewerker er niet toe heeft kunnen besluiten, om den schrijver in zijne aetiologische beschouwingen over de longtering te volgen en zich alleen bepaald heeft tot het feit, dat in de gemeenten waar min of meer misbruik van sterken drank wordt gemaakt, eenigszins in diezelfde mate klierziekte en knobbeltering voorkomen. Met het oog op ons doel en vooral waar er sprake is om de nabijheid van Hilversum als lucht-herstellingsoord te bezigen, ware het van overwegend belang geweest eenige meerdere gegevens te bezitten omtrent het voorkomen van tuberculosis bij de gezeten bevolking. Uit de sterftelijsten over 1866/72 blijkt, dat daar in dien tijd 69 personen aan die ziekte zijn overleden, eene nog al gunstige verhouding. Daarentegen is de verhouding aan snelverloopende en slepende ziekten der ademhalingswerktuigen er zoo ongunstig geweest, dat ze in genoemd tijdvak niet minder dan 149 personen wegsleepten of gemiddeld 25 per jaar, dus naar de bevolking 1 op de 249 inwoners[1]. Voor een goed deel moet die aanzienlijke sterfte op rekening van de fabrieksbevolking gesteld worden, die in de bewerking der grondstoffen en de ondoelmatige wijze waarop zulks in den regel geschiedt, gereede aanleiding vindt tot het ontstaan dier ziekten. Ook de uittering der volwassenen, (van 14-65 jaren) eischt betrekkelijk nog al veel slachtoffers.

Een andere soort van tering, de zoogenaamde *kindertering*, een ziekte welke gewoonlijk het gevolg is van slechte voeding en verpleging, richt verschrikkelijke verwoestingen onder jonge kinderen aan. Niet minder dan 245 kinderen zijn daaraan in die 6 jaren overleden of 1 op de 151 inwoners jaarlijks. In verband met het vroeger daaromtrent medegedeelde, zal ons dit feit echter minder bevreemden.

Eindelijk verdienen de zoogenaamde epidemische ziekten nog een korte beschouwing.

Bovenaan staat de *typhus*, de ziekte die haar oorsprong vindt in de ontbinding van organische stoffen. Waar vuil niet op de rechte plaats wordt aangetroffen en waar het dus gelegenheid

1 Op een andere plaats spreekt de schrijver van een verhouding van 43 pCt. der overledenen aan borstziekten van alle overledenen in 1870.

vindt om onder atmosferische invloeden in ontbinding over te gaan, daar moet de mensch en vooral hij die slecht gevoed is en een overigens armzalig en liederlijk leven leidt, het slachtoffer dier ziekte worden. Hilversum staat daar, om die uitspraak tot een maar al te treurige waarheid te maken. Bijna geen jaar gaat voorbij, of het dorp wordt door die ziekte geteisterd. Van 1866/73 bezweken daaraan niet minder dan 73 en alleen in 1872 bijna de helft van dat getal.

Als hoofdbron van die ziekte noemt de schrijver de aanwezigheid van de talrijke mestvaalten nabij de woningen. Toen in 1872 de typhus een ernstig aanzien dreigde te krijgen, werd door den geneeskundigen ambtenaar op de verwijdering van die bronnen van ziekte gewezen en aangedrongen. Maar 't mocht den ambtenaar, evenmin als vroeger den schrijver, gelukken daarin verbetering te brengen. Hilversum behield zijne mestvaalten en open straatgoten: - en de typhus sleepte dit jaar weer van elke 186 inwoners één ten grave! En toch toont de schrijver zeer duidelijk aan en staaft het met cijfers, dat een verwijdering van dat vuil naar een geschiktere plaats niet alleen voordeel zou opleveren aan de volksgezondheid, maar ook aan de beurs van de betrokkenen en zelfs aan de armenkas. Welk een ellende die ziekte overigens teweeg brengt, wordt door den schrijver o.a. aangetoond in zijne beschrijving van de epidemie die in 1857 te Hilversum heeft geheerscht. Een dier ellendige slaaphuizen was ook toen weder het punt van uitgang der ziekte.

In zeven maanden tijds werden niet minder dan *zeven-honderd-een-en-twintig* personen aangetast, waarvan *zeven-en-vijftig* bezweken. De ziekte bleef uitsluitend tot de minder bemiddelden beperkt; meestal waren het wevers, spinners en spinsters. Noch van de Israëlitische bevolking noch van de destijds ‘talrijke bende bedelaars’, werd iemand aangetast. Zij vond dus hare slachtoffers uitsluitend onder het ellendigste deel der bevolking, dat destijds een zeer ruim gebruik had gemaakt van het ‘vildersvleesch’ en van visch, die door haar buitengewoon billijken prijs het vermoeden deed ontstaan, dat haar de laatste zeeberichten niet bekend waren.

Ook de *cholera* ging deze gemeente niet voorbij. Het was alleen door het krachtig initiatief van den heer van Hengel, gesteund door de wet van 1 Juni 1865, Stbl. N°. 58, dat het gemeentebestuur besloot die maatregelen te nemen, welke een groote uitbreiding der ziekte zouden voorkomen. Nochtans

heeft ze intensief hare geeselroede doen gevoelen. De treffende beschrijving van het verloop der dertien gevallen te Hilversum voorgekomen, geeft een duidelijk maar treurig beeld van de ellende, welke door de slachtoffers en hunne nabestaanden geleden is.

De *kwaadaardige keelziekte* verschoonde evenmin deze gemeente. In 1868 vooral moesten velen aldaar den tol aan die ziekte betalen. Niet minder dan zes-en-dertig gevallen kwamen er voor. Hier was het punt van uitgang de Protestantsche bewaarschool. Bovendien komt in Hilversum de keelziekte in lichten graad gestadig voor en breidt zij zich het meeste uit onder de individuën die in fabrieken samen zijn.

Mazelen en *roodvonk* vinden eveneens een weligen bodem in deze gemeente. Vooral de eerste grasseerde daar bij herhaling in de laatste jaren. In 1871 leden, naar de schatting van den schrijver, omstreeks 500 patiënten daaraan. Meer intensief deed het roodvonk zijn invloed gevoelen. De vijf personen die er in 1858 door aangetast werden, bezweken allen. Onvoldoende verpleging en afzondering schijnen veel tot den noodlottigen afloop en de uitbreiding dier beide ziekten te hebben bijgedragen.

De *pokken* schijnen een ware geesel voor de bevolking te zijn. Uit de aanteekeningen van den schrijver zien we, dat in 1867 43 personen door die ziekte werden aangetast, terwijl in 1871 55 en in 1872 12 daaraan overleden. Van de 55 overledenen waren 52 niet ingeënt. De gemiddelde sterfte aan die ziekte was 30-38 pCt. Na hetgeen we omtrent den afkeer van een groot deel der bevolking van de vaccinatie hebben medegedeeld en na de wetenschap die we omtrent de levenswijs dier menschen, hunne zorgeloosheid en ellendige woningen hebben opgedaan, moet het ons niet verwonderen, dat deze ziekte hier telkens hare offers eischt.

Van de meeste epidemiën en epidemische ziekten, worden de slaapsteden als brandpunten van besmetting opgegeven.

Ziedaar in korte trekken, wat de inhoud van het boek ons omtrent den gezondheidstoestand der bevolking en de voornaamste invloeden die daarop inwerken, leert. Uit een klimatotherapeutisch oogpunt bevat het zeker niet de vereischte gegevens. Maar toch kunnen wij er voor ons doel met Oesterlen dit gevolg uit trekken: ‘*dat het niet de natuur, maar de mensch-zelf alleen is, die op deze wijze menschen doodt*.’

Hilversum levert weder het sprekendst maar treurig bewijs, dat onkunde en zorgeloosheid het verblijf op den gezondsten bodem,

in de reinste lucht, in het heerlijkst natuurschoon tot een bakermat van ziekte en ellende en tot een vroegtijdig graf kunnen maken.

Bij dien stand van zaken moet de ernstige vraag rijzen: is de Trompenberg, op slechts tien minuten van de kom van het dorp gelegen, in alle opzichten als een herstellingsoord aan te bevelen? Is de nabijheid van zulk een omgeving voor hen die zwak en ziekelijk van gestel zijn, wel geheel van gevaar ontbloot, om niet door de onvermijdelijke aanraking met de bevolking van het dorp eventueel door een gevaarlijke besmettelijke ziekte te worden aangetast? Is de omgeving van stof en vuil door de industrieele en huishoudelijke bedrijvigheid voortgebracht, voor hen die op zoo korten afstand een toevluchtsoord tot herstel hunner verzwakte gezondheid of hunner kranke organen zoeken ten eenenmale onschadelijk? Men zal hierop wellicht antwoorden: de bewoners van Trompenberg vinden hier alles wat ze voor hun genot, voor hun doel althans behoeven, en kunnen het verkeer met de bevolking van het dorp geheel missen. Maar men vergete niet, dat het herstellingsoord al zijn dagelijksche behoeften grootendeels van den neringdoenden stand van Hilversum zal moeten verkrijgen; dat de zucht naar gezelligheid, het verkeer met de bezoekers van de openbare plaatsen in het dorp en omgekeerd, noodzakelijk ten gevolge zal hebben. Al deze en nog tal van andere omstandigheden kunnen bronnen van besmetting worden. En het boek dat we thans beschouwen vloeit over van voorbeelden, hoe talrijk en raadselachtig die bronnen zich openen en die smetstof zich verspreidt. Daarbij verlieze men niet uit het oog, dat de Trompenberg alleen niet als herstellingsoord wordt uitgekozen. De aanzienlijke aanbouw van huizen in het dorp zelf bewijst, dat er behoefte bestaat of gelegenheid gegeven zal worden om daar ook van elders komenden te huisvesten.

In de laatste jaren zijn door het krachtig initiatief van het hoofd der gemeente enkele verbeteringen op het gebied der openbare gezondheidsregeling ingevoerd. Vooral geldt dit den aanleg en de verbetering van straten en van de openbare reinheid. Van daar dat de gezondheidstoestand der bevolking en haar levensduur zeer zijn vooruitgegaan. Maar hetgeen gedaan is moet meer als een zwakke poging tot verfraaiing beschouwd worden, dan als een goed bewust handelen uit een sanitair oogpunt. Zoolang een bestuur nog den moed niet heeft om een eens uitgevaardigden maatregel tot wering van die bronnen van

besmetting zoo als de mestvaalten zijn, te handhaven, zoolang een gemeenteraad de edelste bedoelingen van deskundigen in den wind slaat of tegenwerkt, zoolang fabriekanten en neringdoenden, ja, zoolang burgers van elken stand en rang de eerste geboden der gezondheidsleer met voeten treden, - ZOOLANG ACHTEN WIJ HILVERSUM ALS EEN GEVAARLIJKE OMGEVING VOOR EEN HERSTELLINGSOORD.

Zal dus Trompenberg een veilig toevluchtsoord worden voor zieken en herstellenden en vooral voor kinderen van een zwakke constitutie, dan zal het onzes inziens een eerste vereischte zijn, dat het dorp van zijne voornaamste bronnen van ziekte en besmetting gezuiverd worde. De voorschriften der openbare zoowel als die der bijzondere gezondheidsleer zullen beter en strenger handhaving eischen. Het gemeentebestuur zal de medische politie in al hare gestrengheid, ook buiten tijden dat gevaar dreigt, moeten toepassen. Werken van openbaar nut, in het belang der volksgezondheid, zullen onverwijld op breede schaal moeten worden tot stand gebracht. Vooral streng toezicht zal op die brandpunten van besmetting, de slaapsteden en scholen, gehouden moeten worden. Het volk moet men door beter onderwijs van zijn bekrompen vooroordeelen genezen. De atmosfeer moet men van elke zedelijke en stoffelijke onreinheid zuiveren, en de verlichting doen doordringen tot alle rangen en standen. Zij die voor de volksgezondheid en volksbeschaving moêten waken en handelend kunnen optreden, moeten zich bewust worden, dat de ware economie is, met ruime hand de zegeningen van gezondheid en beschaving te verspreiden, hoe groot de offers ook mogen zijn, die men daarvoor van de burgerij eischt. Deze zullen hunne rente in dubbele mate afwerpen en dan met het volste recht 't Gooi tot een oord stempelen, waar men door een vernieuwd leven waar levensgenot kan smaken.

Laat ons ten slotte een blik werpen op het eigenlijk herstellingsoord, den *Trompenberg*, zooals men het voornemens is in te richten, en zooals het zich reeds voor een deel aan den beschouwer voordoet.

VI.

Trompenberg is ten noordwesten, op tien minuten afstands van het dorp Hilversum gelegen, en beslaat een oppervlakte

van omstreeks 39 hectaren gronds. Het terrein is heuvelachtig, van 14-28 M. boven A.P. verheven. De rijzing van den bodem geschiedt zeer ongemerkt. De plaats is ten noorden, ten oosten en gedeeltelijk ten noord-westen, geheel door opgaand geboomte omgeven, terwijl de Trompenberg en zijn omgevingzelve met aanzienlijk dennen- en eikenhoutgewas is bezet. Dit gedeelte der plaats is alzoo beveiligd tegen de koude noorden noord-oostewinden door dien grooten driehoek van boomgewas, die, bij een oppervlakte van eenige honderden hectaren, met zijn breede basis op het noorden staat. Het hout in den top van dien driehoek en aan zijn westkant, bestaat grootendeels uit altijd groen en geurig naaldhout, dat vooral in 't voorjaar en en bij heerschende noordewinden de lucht met een weldadig ozongehalte vervult en hare zuiverheid daardoor verhoogt. De bodem, die uit diluviaalzand bestaat en in nog ongerepten staat verkeert, geeft aan het atmosferische water gelegenheid genoeg om er in door te dringen en er als zuiver drinkwater weder uitgehaald te worden.

Een breede, goed geplaveide en van verhoogde voetpaden voorziene weg, leidt van het dorp naar den Trompenberg. Ter weerszijden vindt het oog voldoende afwisseling door de sierlijk aangelegde landhuizen en parken. Door opgaand geboomte is de weg overigens tegen de felle zonnestralen beschut.

Langs zacht glooiende slingerpaden, breed genoeg voor een vrije beweging van een talrijke menigte en goed met grind en zand belegd, betreedt men allengs het boschachtig terrein, waar hier en daar in de uitgehouwen vlakten bevallige villa's verrijzen. Op verschillende plaatsen tusschen het geboomte of op gunstig gelegen open vlakten zijn rustieke banken geplaatst. Op het hoogste gedeelte van het terrein is een fraai en ruim paviljoen of koepel met een flinke veranda gebouwd, van waar men een verrukkelijk vergezicht heeft over de beneden gelegen graanvelden en de naburige gemeenten.

Het pension is op eenigen afstand daarvan in de vlakte gelegen en met zijn front tegen het zuid-oosten geplaatst. Het bestaat uit een van rooden baksteen opgetrokken gebouw van drie verdiepingen. Men heeft, zonder aan de soliditeit van den bouw te kort te doen, den châlet-stijl gekozen. Voorloopig is een middengebouw gezet met een vleugel. Het bevat 37 vertrekken, waarvan 27 worden ingericht als zit- en slaapkamers van verschillende grootten, terwijl 10 vertrekken voor lees- en

eetkamers, voor de directrice en voor het dienstpersoneel zijn bestemd. Alleen de kamers die gelijkvloers zijn en de eerste verdiepingen worden door de pensionaires betrokken. In het sousterrein zijn bergplaatsen, wijnkelder, badkamer, keukens, dienstbodenkamers. In den achtergevel rechts, bevindt zich een *lift*. Langs het geheele front loopt een breede veranda. Zoodra later de tweede vleugel wordt bijgebouwd, zullen nog 18 à 20 zit- en slaapkamers voor de gasten beschikbaar komen. De noodige terreinen naast dit gebouw zijn gereserveerd voor uitbreiding van het pension of voor groote villa's, die bij gedeelten voor tijdelijk verblijf zullen verhuurd worden.

Het geheel is ingericht overeenkomstig de behoeften en wenschen van verschillende standen. Vooral heeft men het oog gehouden op de wenschelijkheid, dat het pension ook gedurende den winter zal betrokken worden.

Bij een comfortable inrichting en goede voeding is er gezorgd voor een goede directie, zoodat zelfs kinderen daar een behoorlijke verzorging zullen kunnen erlangen zonder het ouderlijk toezicht.

In weerwil van dat alles is men voornemens, de verblijfkosten in het pension zoo laag mogelijk te stellen. Vergissen wij ons niet, dan zal voor slechts ƒ 3 à ƒ 5 daags in de noodige behoeften voorzien en aan de billijke wenschen der pensionaires voldaan worden.

't Is dus te verwachten dat de directie, die in zulke goede handen is, niets onbeproefd zal laten, om Trompenberg tot een geschikt binnenlandsch herstellingsoord te maken. De man van rijpe ervaring, die meer dan 30 jaren in deze streek tot heil der lijdende menschheid is werkzaam geweest, zal zich nu met verjongd vuur uitsluitend aan den bloei dezer inrichting wijden. Hij zal, zoo noodig, daarin door een man van jeugdiger leeftijd, maar van even edelen zin en helder hoofd, ter zijde worden gestaan. Aan uitstekende geneeskundige hulp zal het op die plaats dus niet ontbreken. Zijn wij goed ingelicht, dan bestaat het voornemen om de nieuwste geneesmethoden, gesteund door het krachtig middel van klimaat en bodem, dienstbaar te maken aan de genezing van tal van kwalen, waarvoor men tot dusver naar heinde en ver en ten koste van veel geld, ja vaak van de weinige krachten die de arme lijders nog restten, heentrok, om veelal teleurgesteld en moedeloos of wel door heimwee gekweld, naar zijne geliefde betrekkingen terug te keeren, - en daar te sterven.

Al koesteren wij geenszins de verwachting, dat het den lijders in dit binnenlandsch herstellingsoord beter dan overal elders zal gaan, en dat ieder hier zijne vurige wenschen verwezenlijkt zal zien door een volkomen herstel van een ondermijnd lichaam; toch houden wij ons overtuigd, dat dit gezond oord in onze nabijheid een gereeder aanleiding voor velen zal zijn, om daar herstel of leniging van hunne kwalen te zoeken eer het ziekteproces tot een noodlottig, ja onherstelbaar uiterste gevorderd is. Wij zouden zelfs den wensch willen uitspreken, dat Trompenberg veeleer als een gezondheidsoord, dan als een herstellingsoord door het publiek werd beschouwd. Personen, vooral kinderen, van een zwakke constitutie, moesten daarheen gaan om met volle teugen de reine, geurige en versterkende lucht in te ademen, om de huid aan de koesterende en verkwikkende zonnestralen bloot te stellen; in één woord, om door een dagelijksch lucht- en zonnebad, door long- en spiergymuastiek, hun lichaam te versterken.

Vooral gij, Amsterdammers, in een vunzige lucht ademende en werkende, gekweld door klierziekte en door slechte spijsvertering, gaat gij daarheen in de zonnige maanden van het jaar en doet er nieuwe krachten op, nieuwen levensvoorraad voor de overige maanden van het jaar, welke gij gedoemd zijt in dien stank en droesem te leven. - indien uw vegeteeren dien naam mag dragen.

Maar ook gij beklagenswaardigste aller schepselen, gij paria's van de lijdende maatschappij, gij candidaten voor tering, spoedt u daarheen, en tracht door een goed ingericht leven, door een ruim genot van het alles bezielend element, door gepaste werkzaamheid en goede voeding de doodelijke kiemen die in u zetelen, in hare ontwikkeling te verstikken. Gij behoeft daartoe niet naar verre of hoog gelegen gewesten te trekken, om daar in den vreemde, verlaten van al wat u lief is, wellicht weg te kwijnen; maar ge kunt hier in dit gezellig oord en dat wel met al de uwen, het voornaamste vinden wat de mensch begeeren kan, en dan zeker met minder moeite en kosten. Zoo zal menigeen wellicht nog gered kunnen worden, die door aanleg of verkeerde levenswijs de kiemen van die vreeslijke ziekte met zich draagt. Ja, zelfs gij, die het beeld der ziekte onmiskenbaar op het gelaat vertoont, kiest uwen zetel daar. Zoo ge onder een goed régime er al geen herstel kunt verwachten, zeker zal u het leven daar aangenamer toeschijnen, omdat het kranke orgaan er gedrenkt wordt met een medicijn van het krachtigst allooi.

Dan volgt dat heirleger van moeraslijders. Gij kinderen der polders, die met het goud uit uw slijk tevens een vergif voor uw bloed hebt verworven. vergaart daar in die droge, zuivere lucht nieuwe kracht, en tracht er de parasiet, die in uw bloed huist, te dooden.

Als hunne achterhoede mogen die menigte kwaadsappigen, nier- en miltlijders, waterzuchtigen en bleekzuchtigen aldaar heul en troost zoeken en vinden.

De jonge dochter die van de kostschool naar het boudoir verwezen wordt en die zich des daags achter de dichte gordijnen vermeidt in een Engelsche methodisten- of een Fransche demimonde-roman en des avonds en een deel van den nacht in bal- of concertzaal het bloed vergiftigt, zij moet in 't herstellingsoord nieuw bloed, frissche krachten garen, - om die in een volgend winterseizoen weder op 't spel te zetten?

Maar ook de ouden van dagen kunnen in dit kalm en gezond oord nog veerkracht voor hun verslapte spieren en longen opdoen. Daar zullen zij na een moeitevollen arbeid, doch onder de ongunstigste omstandigheden volbracht, een welverdiende en genotrijke rust in Gods vrije natuur en in die reine lucht kunnen smaken, terwijl zij niet behoeven te vreezen dat zij 't oog zullen sluiten, zonder hunne dierbaarste panden een laatst vaarwel te hebben toegeroepen en hun zegen geschonken.

Zoo zal dan Trompenberg, en menig ander gezond oord op vaderlandschen bodem, nog duizenden ten zegen kunnen zijn, die altijd verlangend uitzagen naar 't verre verschiet, dat hun den zoo vurig afgebeden schat van gezondheid en een lang leven belooft.

Zeker kon de moderne geneeskunst nooit een grootere weldaad aan de maatschappij bewijzen, dan deze: dat zij op vaderlandschen bodem toevluchtsoorden voor zwakken en kranken heeft leeren kennen en waardeeren.

Leeuwarden, October 1875.

S. S^{r}. CORONEL.

Bibliographisch album.

B.L. van Albada, Uit de Oude en Nieuwe Doos. Herinneringen uit de School en het Leven van een 80jarigen Oud-Hoofdonderwijzer. Ernst en Luim. Groningen, W. Versluys, 1875.
H.G. Roodhuijzen, Paedagogische Schetsen. Eerste stuk. Amsterdam, G. van Tyen en Zonen, 1875.
M. Leopold, De Opvoeding in Huis en School. Vierde Vermeerderde Druk. Groningen, J.B. Wolters, 1875.
M. Gouka, De Kweekschool. Handleiding bij de Opvoeding en het Onderwijs van jonge kinderen in de huisgezinnen en scholen. Nieuwe uitgave door H.J. van Lummel. Rotterdam, W. Wenk, 1875.
Spencers Opvoeding, door Joh. A. Leopold. Groningen, J.B. Wolters, 1875.

In het voorbericht zijner vertaling van Spencers *Opvoeding* klaagt de heer Joh. A. Leopold, leeraar in de Nederlandsche en Hoogduitsche talen aan de Hoogere Burgerschool te Amersfoort, ‘dat verschillende mannen van ons lager - en nog meer van ons middelbaar onderwijs met hooghartige minachting zich over opvoeding uitlaten als over een stokpaardje, waarop slechts ouderwetsche schoolmeesters rijden’. Het komt mij opmerkenswaardig voor, dat diezelfde klacht herhaald en op nog vinniger wijze uitgesproken wordt door den heer Roodhuijzen, den directeur eener bijzondere school voor meer uitgebreid lager onderwijs te Amsterdam. Zoo schrijft deze in het voorbericht zijner Paedagogische Schetsen, blz. VI: ‘De paedagogiek is nu eenmaal, niet heimelijk maar openlijk en met veel ophef in den ban gedaan. Op de laatste vergadering der Vereeniging voor Paedagogiek is openlijk beweerd, dat er zelfs Inspecteurs van 't lager onderwijs zijn, die de paedagogiek minachten. Van die bewering ben ik geschrikt. Ik weet niet, of zij waarheid

bevat.’ In welken zin deze voorzichtige twijfel van den heer Roodhuijzen behoort te worden opgevat, blijkt duidelijk genoeg blz. 80, waar van een onderwijzer spraak is, die de studie van paedagogiek en methodologie met minachtend schouderophalen bejegent; ‘’t is waar, dat de examina onder de wet van '57 hem schrikkelijk veel aanleiding geven om in dat denkbeeld gestijfd te worden’. Laten die woorden ons niet verwonderen, want de schrijver dezer ontboezeming is onder de vorige wet *drie uur lang* in zielkunde en opvoedingsleer geexamineerd geworden, blijkens blz. VII.

Ik moet gelooven, wat ik niet kan beoordeelen, en neem aan, dat in den tegenwoordigen tijd bij lager en middelbaar onderwijs de paedagogiek niet die achting erlangt, waarop zij aanspraak heeft. Zeker is dit Thorbeckes wensch niet geweest, gelijk blijkt uit hetgeen door hem gesproken is bij de behandeling van Art. 78 der Middelbaar-onderwijswet. Doch hoe dit zij, er valt te wijzen op een gunstig verschijnsel: afgezien van alle parlementaire en extraparlementaire discussiën hebben wij hier in vijf paedagogische werken, alle binnen den tijd van weinige maanden uitgekomen, een verblijdend bewijs van ontwakende belangstelling. Daar het te voorzien is, dat het meerendeel dier geschriften aan de gewone lezers van dit tijdschrift nimmer onder de oogen zal komen, vraag ik vrijheid ze hier achtereenvolgens te bespreken. Het terrein der schoolwetgeving en de beoordeeling der wetten van '57 en '63 wensch ik daarbij zooveel mogelijk zorgvuldig te vermijden.

In de eerste plaats neem ik de autobiographie van Meester Albada ter hand, die in 1792 te Leeuwarden werd geboren, in 1797 naar de kleinkinderschool werd gezonden, waarvan hij zulke levendige herinneringen bewaard heeft, daarna naar de gewone lagere school, vervolgens naar de Fransche en eindelijk naar de Latijnsche School zijner vaderstad, vanwaar hij te zijner tijd als *Theologiae Studiosus* naar de Groninger Academie vertrekt. Als met den val van Napoleon de vrees voor de conscriptie verdwenen is, bemerkt hij op eens, dat het vooruitzicht der proponenten in de Nederduitsche Hervormde Kerk niet bijzonder schitterend is en weldra vinden wij den gewezen student als ondermeester te Leeuwarden, sedert 1816 als onderwijzer te Oudebildtzijl en van 1828 - 1860 te Workum, in welk jaar hij zijn eervol ontslag verkrijgt. Het is een genoegen den ouden man te hooren keuvelen; wel kan ik den

uitgever niet volgen, die niet schroomt den schrijver het praedicaat *geniaal* toe te kennen; maar die goede luim onder alle wederwaardigheden des levens; dat open oog en die onbevangen zin voor vooruitgang; die naïve kunst van zwijgen, welke den opmerkzamen lezer, die tusschen de regels doorziet, niet ontgaan kan: dit alles brengt ons het beeld van een beminnelijken grijsaard voor oogen. Meester Albada kent zijne luidjes en heeft de gelegenheid niet verzuimd, om op zijne wijze menschenkennis op te doen. Pas te Workum aangekomen, wordt hem zijne instructie medegedeeld, waarvan Art. 20 aldus luidt: ‘Dat hij de klok in dezelve toren dagelijks met 200 trekken zal moeten luiden, op zoodanige tijd en uren als de Trekschuiten van deze stad naar Bolsward afvaren’. Zie hier 's meesters commentaar: ‘Hier krijg ik waarlijk medelijden met mij zelven. Ben ik dan nu zoover gekomen, dat ik, vier malen 's daags, misschien levenslang aan een ruw touw moet trekken, rukken, halen, dat armen en ribben kraken, en dat telken reize 200 maal? Ja, 'k heb medelijden met *dien man*. Konde ik mij van geleende handen bedienen, dan zoude ik daarvoor mijn budget gaarne met een bijpost willen vermeerderen; doch dan zou ik met die handen tegelijk een paar oogen in mijn doen en laten binnen's-huis moeten dulden, en dat wel vier malen 's daags! 'k Weet niet, of men op een afstand contrôle houdt over mijn arbeid, en of men met mij de trekken telt, die dit Artikel gebiedt: men kan den accuraatsten klokluider niet vertrouwen - dat geef ik toe en zeg: *concedo*: - maar een stadsschoolmeester is toch ook geen allemans sujet, zou 'k meenen. Morgen wil ik mijn solo, met een tamelijk ruim geweten, diminuendo aanvangen en elken dag, eenige weken lang, vijf trekken korten of smokkelen, totdat ik op 100 kom. Dan weer eenige dagen crescendo totdat ik 150 haal, waarna ik eindelijk, na lang en ongemerkt smokkelen, door telkens 5 pCt. te korten, op 25 kom, en dat getal trekken blijft dan stationair’.

Dezen plattelandsschoolmeester - maar ik moet verschooning vragen aan de gemeente Workum, welke vroeger eene stad heette en blijkens de laatste volkstelling eene bevolking heeft van niet minder dan 3615 zielen - dezen dorpsschoolmeester dan, die zijn lang leven op het platte land van Friesland heeft gesleten, kan ik bij het Gidspubliek niet inleiden. Een bruin ruigharig petje en een geknotte Gouwenaar met zilveren dop in het bovenste knoopsgat

van een duffelsche jas zouden in die omgeving niet op hunne plaats zijn. Het zou mij leed doen, als de krasse oude man van 83 jaren er aan werd blootgesteld, om door een jonger geslacht wellicht te worden miskend, want ik heb werkelijk sympathie voor het jeugdige hart, dat zich paart aan die vergrijsde haren. Maar laat mij dit boek aanbevelen aan den ruimen kring zijner stand- en lotgenooten, voor wie deze *Ernst en Luim* eene voortreffelijke uitspanningslectuur zullen zijn. Tot waarborg strekke daartoe de bijval, waarmede de lezers van het *Schoolblad* de vijf-en-vijftig hoofdstukken in der tijd gevolgd hebben. Moge de waardige heer Albada nog veel vreugde van zijnen arbeid beleven! Met beminnelijke ijdelheid herinnert hij zich dikwerf en gaarne den tijd onder Rector Slothouwer gesleten: het worde dan ook aan hem bewaarheid: *Jucundi acti labores*.

Niet voor de weinig ontwikkelde dorpsjeugd, maar voor knapen uit de zeer beschaafde standen heeft de heer Roodhuijzen, blijkens blz. XIII, zijne school geopend. Evenals aan den heer Albada is ook hem eene zekere opgeruimdheid aangeboren, die zich in deze paedagogische schetsen zelden verloochent. In dit eerste deeltje, waarop een tweede en laatste stuk moet volgen, ontvangen wij de beschrijvingen of, gelijk men eenige jaren geleden zeide, de *typen* van dertien onderwijzers der jeugd, die om verschillende redenen in hunne verplichtingen te kort schieten Zie hier de titels der afzonderlijke hoofdstukken: *De Onfeilbare, de Tiran, de Constitutioneele, de Phlegmatieke, de Luimige, de Losbandige, de Behoudsman, de Zelfzuchtige, de Ongeoefende, de Sul, de Sarcastische, de Onnoozele, Slendriaan*. In de eerste plaats wenscht de verdienstelijke schrijver door jeugdige onderwijzers gelezen te worden en voor hen kan de lectuur ongetwijfeld bij uitnemendheid vruchtdragend worden. Maar ook meer in het algemeen verdienen deze schetsen de aandacht van al wie in den bloei van ons onderwijs belangstelt en de ouders, die hunne zonen aan den heer Roodhuijzen wenschen toe te vertrouwen, mogen de lectuur onder geen voorwendsel verzuimen.

De heer Roodhuijzen is op en top een schoolman. Blz. 130 schrijft hij aldus: ‘Ik heb nooit de school verlaten. Nooit! van de bank ben ik voor de klasse gekomen. 'k Was een geruimen tijd half leerling, half kweekeling. De man, die mij vormde, liet mij soms de les geven die hij eigenlijk geven moest’. De school is zijn

ideaal: ‘Honderdmaal’, zoo schrijft hij op de laatste bladzijde, ‘de stof op andere wijze aan te vatten; honderdmaal in andere karakters en in andere intelligentiën te lezen; altijd omringd te zijn van 't geen aan Hebe en Ganymedes doet denken, en zelf jong te blijven, ofschoon de haren grijzen!’ Het is eene verkwikking met een onderwijzer kennis te maken, die zijn vak nog na zoovele jaren met zooveel warme liefde en jongelingsijver beoefent.

Waar de heer Roodhuijzen enkele malen uit persoonlijke levenservaring put, deelt hij gewoonlijk iets wetenswaardigs mede. Zoo heb ik in mijne jonge jaren Prinsen menigmaal op straat gezien en weet ik dus ook, dat zijn uiterlijk voorkomen weinig innemend was; maar toch verneem ik nu eerst met verbazing, welken indruk hij maakte op hen, die met hem in aanraking kwamen. ‘Op mijn examens te Haarlem’, lees ik blz. 104, ‘ben ik - hoewel ik telkens slaagde - in den waren zin des woords letterlijk als een kwajongen behandeld. De elders hoogopgevijzelde Prinsen, wiens barbaarsche handelingen omtrent de jeugdige onderwijzers der kweekschool nooit beschreven zijn, maar nog ijverig verteld worden, die Prinsen was in mijn oogen niets anders dan een lompe boer, wien zelfs, wat men natuurlijke beschaafdheid noemt, ontbrak’.

Elders geeft de schrijver zeer behartigenswaardige paedagogische lessen. Uitmuntend is bijv. wat blz. 178 vlgg. gezegd wordt over voorwaardelijke belooningen en straffen. Evenzeer verdient de aandacht, wat blz. 183 beweerd wordt over het nadeelige van jaarlijksche schoolwedstrijden, ofschoon ik niet mag verzwijgen, dat de veroordeeling mij wat al te absoluut voorkomt en onder bepaalde omstandigheden, bijv. op de Latijnsche school, de nadeelen door de voordeelen m.i. ruimschoots worden opgewogen.

De heer Roodhuijzen is bijzonder onderwijzer, maar heeft, zoo het schijnt, van de zijde der voorstanders van het openbaar onderwijs eene soms min welwillende behandeling ondervonden. Blz. 8 spreekt hij van den tijd na '57, ‘toen de bijzondere onderwijzers als nietswaardige lieden aan de kaak gesteld worden, om daardoor de wonderen, die de openbare school verrichten zou, in des te helderder daglicht te stellen’. Blz. 105 wordt met bijna dezelfde woorden op deze zaak teruggekomen. Geen wonder dat nu ook van zijne zijde het openbaar onderwijs soms harde waarheden krijgt te hooren. Men zal, meen ik, wijs doen, die opmerkingen niet

ondoordacht te verwerpen, maar te onderzoeken, of zij op een redelijken grondslag rusten. Althans in Amsterdam kan dit zijn nut hebben. Bijv. blz. 82 over de wijze waarop de vacaturen in de plaatselijke School-Commissiën worden aangevuld, of blz. 173, waar het afgekeurd wordt, dat in dezen tijd iemand op bijna mannelijken leeftijd voor het eerst in de school optreedt, terwijl toch, volgens blz. 131, ‘Wie onderwijzer wil worden, nooit vreemd mag worden aan de school’. En ter zelfder plaatse over het kweekelingenstelsel: ‘Nooit zou 't anathema over den kweekeling uitgesproken zijn, als alle hoofdonderwijzers - maar zij hadden het niet in hunne macht - altijd begrepen hadden, dat hunne scholen niet alleen dienen moesten, om leerlingen tot menschen op te leiden, maar ook om jonge onderwijzers te vormen: als alle, of maar ook de meeste, den kweekeling niet beschouwd hadden als werkkracht in de school, maar als iemand, die gekweekt, dat is: met zorg en liefde bejegend, gekoesterd moet worden’. Ook ben ik het met den heer Roodhuijzen geheel eens, als hij blz. 107 het noodlottig voor de school acht, als de hoofdonderwijzer niet in het laatste ressort den man mag kiezen, die op zijne school met en naast hem werkzaam zal zijn. ‘Maak de nominatie op; laat die goedkeuren door den gemeenteraad, maar stel dan die nominatie in handen van den hoofdonderwijzer, opdat *hij* kieze’. Eindelijk wijs ik op blz. 67, waar de noodzakelijkheid wordt besproken, dat de tafel van werkzaamheden door den hoofdonderwijzer worde vastgesteld. Dat vraagstuk heeft, gelijk men weet, op dit oogenblik in Amsterdam actueel belang.

Ook over de organisatie onzer Hoogere Burgerscholen verzwijgt de heer Roodhuijzen zijn oordeel niet. Er valt, bepaaldelijk voor een Amsterdammer, heel veel tusschen de regels te lezen op blz. 73 vlgg., 85, 102 en 189, maar ik word ditmaal gedwongen die punten onvermeld te laten. Ieder die daarin belang stelt, kan trouwens lichtelijk te weten komen, in hoe verre ik de bedenkingen des schrijvers deel of niet. Begrijp ik hem wel, dan bestaat er tusschen ons een belangrijk verschil van gevoelen omtrent één punt, dat ik als van persoonlijken aard kieschheidshalve niet nader kan of mag aanduiden. Ook daaromtrent heb ik mijne opvatting in het openbaar uitgesproken.

Ofschoon ik niet wil ontkennen, dat de vroolijke luim van den

heer Roodhuijzen enkele malen niet geheel natuurlijk schijnt, moet ik toch wijzen op vele gelukkig geslaagde bladzijden. Zoo in zijne physiologie van Sul, blz. 152. Laten wij eens hooren, hoe Sul volgens zijne eigene uitdrukking er zich *ferm* weet uit te redden, als hij geïnterpelleerd wordt door den vader van twee zijner hoopvolle leerlingen.

‘De heer van Droesem - ook al geen uitvinder van het buskruit - hoe zou hij anders zijn zonen aan Sul toevertrouwen? - is winkelier met een drukke zaak. Hij is ten opzichte van het gedrag en de vorderingen zijner telgen niet volkomen gerust. Hij komt bij Sul.

- o, Die twee maken het uitmuntend! Uitmuntend, Mijnheer van Droesem! Zij zijn wel een beetje levendig, maar dat is het zwak van alle jongens; dat zal er met de jaren wel uitgaan.... Sul heeft gelijk: over vijftig jaren zullen die van Droesempjes wel tam zijn geworden.

- .... Pleizier heb ik van die jongens: zij zijn altijd gereed met hunne antwoorden....

't Is wederom waar: de antwoorden zijn bliksemsnel, en zoo brutaal als de deur der gevangenis.

- .... Ze zijn allen anderen jongens van mijn school de baas....

't Is onomstootelijk waar: zij zitten allen anderen jongens op den kop, en Sul ook.

- .... Nooit spreek ik met onverschilligheid van uwe zonen; als u mijn vrouw raadpleegdet, dan zou u eens hooren, wat ik dagelijks van die jongens zeg: die van Droesempjes, zeg ik dan, zijn geene gewone knapen: vrouw! denk om mijn woorden: let eens op, wat er van die van Droesempjes groeit....

Sul denkt: ze groeien op voor galg en rad. Vader van Droesem ziet in verbeelding zijn eenen zoon al Minister en zijn anderen Gouverneur-Generaal van Indiën....’ enz. enz.

Ik heb tegen den heer Roodhuijzen eene grief, die eigenlijk geen grief is: hij heeft de gebreken zijner deugden. Hij is, gelijk ik reeds opmerkte, op en top een schoolman: dat is goed en loffelijk; maar, nu hij als schrijver optreedt, zij het dan ook van paedagogische schetsen, krijgt de lezer den wellicht zeer onjuisten indruk, dat hij de wereld nooit anders heeft beschouwd dan door de ramen

van zijn schoollocaal. En schoollocalen willen wel eens een hooglicht hebben of worden anders met matglas voorzien. Men verhaalt dat Buffon zich nooit aan den arbeid zette, tenzij in het costuum waarmede hij ten hove verscheen: wanneer het waar is, dat men in zijne natuurbeschrijvingen den weerschijn bespeurt zijner kanten manchetten, dan zou ik durven wedden, dat de heer Roodhuijzen zijne opstellen heeft geschreven in zijn gewoon schooljasje.

Over het keurige boekje van den heer M. Leopold, den directeur der Kweekschool van onderwijzeressen te Arnhem, mag ik kort zijn, want reeds voor bijna negen jaren heb ik in ditzelfde tijdschrift de verschijning der eerste uitgave metingenomenheid begroet en nu wordt ons de net uitgevoerde, vierde vermeerderde druk aangeboden, als een bewijs, dat deugdelijke paedagogische arbeid nog wel waardeering vindt. Onder deze aphorismen, welke thans in geregelde volgorde gerangschikt zijn, vindt men er vele van uitnemende waarde. Aan mijn vroeger uitgedrukten wensch, dat het Hoofdbestunr der Maatschappij *tot Nut van 't Algemeen* de zorg voor eene algemeene verspreiding op zich zou nemen, is eenigermate voldaan geworden; thans blijft mij alleen over, dit smaakvolle boekje, dat ook in een dameswerkmandje niet misplaatst zal zijn, aan alle ouders en onderwijzers, aan *alle* ouders vooral met warmte aan te bevelen. Al de behandelde onderwerpen zijn samengevat in hetgeen de titel belooft: *de opvoeding in huis en school*. Ik veroorloof mij een handvol opmerkingen af te schrijven, om aan mijne lezers een denkbeeld te geven van den puntigen vorm en den rijken inhoud. Bijv. blz. 16 n°. 19: ‘Over de school klagen het allermeest die ouders, over wier kinderen de school het meest te klagen heeft’. Blz. 22 n°. 32: ‘Kinderen veel speelgoed te koopen is in den regel geld verspillen, want reeds *gevormde* voorwerpen bevredigen hunne drift tot werkzaamheid, hunne zucht tot *zelfscheppen* niet. Wat vroolijk en gelukkig maakt en blijven doet, zegt Jean Paul, is alleen het *bezig* zijn, en dat geldt in 't bijzonder van kinderen. Maar die geldverspilling is niet 't ergste. Erger is het, dat de ouders door de massa speelgoed begeerlijkheid, genotzucht en wispelturigheid sterk bevorderen en 't kind eigenlijk van 't onschatbare voorrecht berooven ook met eene kleinigheid gelukkig te zijn’. Of blz. 24 n°. 35: ‘Terwijl de arme bij den dood zijns kinds soms onverschillig blijft, vermoordt de rijke niet zelden zelf

zijn kind, wel niet lichamelijk, maar toch geestelijk, door het over te leveren aan zielverknoeiende pensionaten of aan veile huurlingen. Terwijl de arme in den hemel berust, berust de rijke in de gedachte, dat hij aan het kind, dat hij van zich verwijderd houdt, *betaalde* opzichters en bewakers heeft gegeven. *Wie is de beste*? Wie durft hier 't eerst den steen opnemen?' En blz. 26 n°. 39: 'Terwijl wij maar al te dikwijls ondervinden, dat opzettelijke lessen of vermaningen met een half oor opgevangen en dikwijls spoedig worden vergeten, mogen we ons integendeel verzekerd houden, dat het algemeen karakter, de geest, die in 't onderling gesprek der ouders doorstraalt, niet weinig bijdraagt tot de vorming van 't karakter en de toekomstige levensrichting des kinds'. Blz. 37 n°. 15: 'Voor kinderen met weinig natuurlijken aanleg is er geen erger ding, dan dat ze met geestelijk voedsel worden overladen. Op deze wijze worden ze *hoe langer, hoe dommer*. Wie eene slechte spijsvertering heeft, moet matig eten'. Blz. 41 n°. 21: De bekwaamste en geschiktste onderwijzers behooren in de armenscholen, want juist de bekwaamste onderwijzers geven ook het *meest elementaire* onderwijs het best, omdat zij den ruimsten blik hebben en de meeste menschen- (kinder-) kennis, - omdat zij het best weten te kiezen, *wat* zij onderwijzen en *hoe* zij onderwijzen moeten. Blz. 46 n°. 4: 'Een goed onderwijzer is doordrongen van de overtuiging, dat de huiselijke opvoeding in verband moet gebracht worden met de schoolopvoeding, dat de een de ander onder de armen moet grijpen. Hoe meer belang de ouders in de school stellen, hoe meer hunne wenschen en plannen met die des onderwijzers strooken, hoe meer ze over 't algemeen den zegen van een goed onderwijs begrijpen: des te zekerder zal het door de school uitgestrooide zaad in vruchtbare aarde vallen en honderdvoudige vrucht voortbrengen'. Blz. 51 n°. 15: 'Ik kan niet toegeven, - want eigen ervaring weerspreekt het te luide, - dat het werk in eene hoogere klasse dankbaarder is dan in een lagere; maar ik geef toe, dat het laatste moeielijker is en meer frissche kracht vereischt'. Eindelijk, want ik moet mij noodzakelijk beperken, blz. 132 n°. 21: 'Blijven zal en kan vóór alles de vorming, de ontwikkeling van verstand en hart, welke de leerling in de schooljaren heeft verkregen. Verdwijnen zal menig geleerde beuzeling, menig uitvloeisel van schoolmeesterachtige ijdelheid, namen- en getallenkraam, van buiten-

geleerde pralerij en geheugenwerk; - verdwijnen zal alles, wat niet met het oog op de waarachtige bestemming des menschen geplant of aangekweekt is. Maar wat een ernstig, liefdevol onderwijzer voor goede gewenning gedaan, wat hij ter opwekking en veredeling van 't zedelijk en godsdienstig gevoel, ter oefening van verstand en oordeel heeft gewerkt, dat *blijft* en heeft een zegenrijken invloed op het leven'. Het zal wel waar zijn, dat onze schoolwetgeving niet volmaakt is; maar tot welke nietige proportiën zouden vele breed uitgemeten grieven kunnen worden teruggebracht, als alle onderwijzers, maar vooral alle ouders een levendig besef hadden van hunne verplichtingen! Het is een gunstig teeken des tijds, dat Leopolds boekje zoo goed ontvangen is.

De drie geschriften, welke wij tot hiertoe in oogenschouw hebben genomen, geven den lezer lectuur tot uitspanning; immers ook het boek van Leopold blijft verre verwijderd van alle aanspraak op eene systematische en volledige bewijsvoering. Van een geheel ander gehalte is de Handleiding van wijlen M. Gouka, waarvan de heer van Lummel eene nieuwe vermeerderde uitgave bezorgd heeft. In wat treurigen toestand de kleinkinderscholen in ons vaderland omtrent het begin dezer eeuw zich bevonden, is door het boek van Görlitz eene zaak van algemeene bekendheid en wordt nu ook weder bevestigd door de eigen herinneringen van den heer van Albada. Intusschen bleven alle pogingen tot verbetering, welke sedert 1820 waren aangewend, geheel vruchteloos, totdat in 1832 de eerste Bewaarschool te Zwolle verrees, vooral door de doortastende werkzaamheid van ter Pelkwijk, wiens naam bij zijne medeburgers nog bij lange na niet is uitgestorven, maar door zijne Armeninrichting in dankbaar aandenken blijft. Vier jaren later volgde Rotterdam met de oprichting eener Kweekschool ter opleiding van geschikte onderwijzeressen, daar men volkomen te recht begreep, dat het welslagen der aangevangen taak in de allereerste plaats zou afhangen van het personeel. De heer Gouka heeft van de oprichting af tot aan zijnen dood aan het hoofd dier kweekschool gestaan en dit boek bevat, dunkt mij, de opgave van alles, wat de onderwijzeres eener bewaarschool behoort te weten, en vooral te betrachten, als zij met vrucht werkzaam zal wezen.

Deze uitvoerige handleiding is natuurlijk volstrekt onmisbaar voor het besturend en onderwijzend personeel eener bewaarschool; maar

ook de moeders van jonge kinderen zullen hier tallooze wenken vinden nopens de beste wijze, om haar kroost nuttig en aangenaam bezig te houden. Ik voor mij blijf het jammer vinden, dat niet alleen voor de geringere standen, maar ook voor de hoogere de behoefte aan bewaarscholen bestaat; veel liever zag ik de kleinen te huis onder het opzicht eener verstandige moeder; maar dewijl aan de onmiskenbaar gebleken behoefte moet voldaan worden, is het van overwegend belang, dat die inrichtingen zoo deugdelijk mogelijk zijn. Zij zullen dan dienstbaar kunnen gemaakt worden, niet alleen aan de opvoeding en de ontwikkeling der kleinen, maar ook aan de voorbereiding der aanstaande moeders voor de taak, waarin zij thans hare tekortkomingen menigmaal zoo diep gevoelen. ‘Waarom’, vraagt de heer M. Leopold blz. 12 n°. 8, ‘waarom zenden wij onze volwassen dochters niet voor zekeren tijd naar de bewaarschool, opdat ze daar onder de leiding eener bekwame vrouw kinderen leeren kennen, met hen leeren omgaan en hen leeren ontwikkelen? Hoezeer zou van den anderen kant de bewaarschool met overvloedige hulp van meisjes uit den beschaafden stand gebaat wezen, terwijl ze nu maar al te dikwerf hare toevlucht moet nemen tot jonge deernen, die zelve geheel onontwikkeld zijn?’

Met eene prijslijke uitvoerigheid deelt de heer Gouka de resultaten zijner rijke en veeljarige ondervinding mede. De breede beschrijving van het aanschouwingsonderwijs en de volledige verklaring der dusgenaamde klankmethode schijnen mij in één woord voortreffelijk. Men wete daarbij, dat de leerwijze van Fröbel bij den Hollandschen schrijver, volgens blz. 224, slechts voorwaardelijke goedkeuring vindt. Overigens bevat dit werk niet alleen de opgave van tallooze oefeningen van allerlei aard, maar daarbij ook menige opmerking, waarmede, ik herhaal het, niet alleen de bewaarschoolhouderes haar voordeel kan doen, of de onderwijzer, aan wien de laagste klasse der volksschool is toevertrouwd, maar ook de ouders, die het niet beneden zich achten zelven een werkzaam aandeel te nemen aan de opvoeding hunner lievelingen.

Men zou een werk van dezen aard al zeer oppervlakkig moeten lezen, als men nergens aanleiding vond tot het plaatsen van een vraagteeken. Zie hier enkele punten, die mij verkeerd of overdreven toeschijnen. Blz. 20 is eene hinderlijke cijferfout in de bepaling van de vereischte afmetingen voor een schollocaal. Blz. 46 wordt

het hoogelijk afgekeurd, dat St. Nicolaas met zijn paard over de schoorsteenen rijdt: dit puritanisme komt mij overdreven voor en ik hoop daarbij in den heer M. Leopold een bondgenoot te hebben, om hetgeen deze schrijft blz. 34 n°. 7 en blz. 97 n°. 34. Ik twijfel aan hetgeen ik blz. 127 lees, dat zonder opzettelijke oefening een kind toch niet dan hoogst gebrekkig leert spreken. Blz. 228 had ik eene uitvoeriger behandeling en aanprijzing van de zoogenaamde bouwdoos verwacht, zoo al niet in het belang der school, dan toch in dat der ouders, van welke sommige niet schijnen te weten, welk een schat voor hunne kleinen daarin verborgen is. Blz. 233 ben ik zeer bevreesd, dat de *nul* op eene wijze wordt aangewend, die naderhand bijna noodwendig aanleiding zal geven tot misvattingen. Eindelijk komen mij de paragraaf over de letters en klanken en die over de samenstelling der woorden, blz. 257-298, volmaakt overtollig voor. Met name is blz. 265 het citaat uit Bilderdijk eenvoudig lachverwekkend.

Één voornaam punt wensch ik nog onder de aandacht te brengen van de ouders, die dit opstel zullen inzien: het verkeerde om de kinderen reeds vroeg met het leeren der letters lastig te vallen: vóór dien tijd valt er nog zooveel anders te doen, waartoe in het huisgezin zelden gelegenheid schijnt te zijn, maar wat gelukkig nu dan toch geschiedt op eene goede bewaarschool. Hierover denken met den heer Gouka eenstemmig de heer M. Leopold blz. 32 n°. 2 en Herbert Spencer blz. 30 van het boek, dat wij nu gaan bespreken.

Er is mij met Spencers *Opvoeding* iets bijzonders overkomen. Met groote ingenomenheid maakte ik eenige maanden geleden kennis met een keurig gestileerd en warmgevoeld Gidsartikel van den heer Charles Boissevain, waarin deze uit Herbert Spencer zeer veel voortreffelijks mededeelde. Mochten die uittreksels in het *Iets over kinderen* niet overal door oorspronkelijkheid uitblinken, het medegedeelde was frisch en gezond: zoo meende ik dan, dat de heer Boissevain volkomen recht moest hebben, om op eene Hollandsche vertaling aan te dringen van het Engelsche opvoedkundige werk en ik ben thans ook niet vrij van het vermoeden, dat op deze aansporing de heer Joh. A. Leopold de vertaling heeft ondernomen van het reeds in 1861 verschenen origineel. Dien arbeid nam ik dezer dagen ter hand, doch ondervond eene onverwachte teleurstelling. Van de vier hoofdstukken, waarin het betoog van den

Engelschen wijsgeer vervalt, was het eerste, hetwelk geheel buiten het kader van den heer Boissevain viel, mij sedert jaren bekend; doch die vroegere kennismaking had eene alles behalve aangename herinnering bij mij achtergelaten. Van Herbert Spencer bleek dus het anonyme vertoog te zijn, hetwelk door den heer de Bruyn Kops voor vijftien jaren aan den *Westminster Review* ontleend was en in eene verkorte bewerking aan de lezers van *de Economist* was voorgelegd. Zoo ongunstig was toenmaals de ontvangen indruk geweest, dat ik zelfs geen gevolg had willen geven aan het door den redacteur tot mij gericht verzoek, om door de uitdeeling der mij verstrekte overdrukken aan de verspreiding dier stellingen behulpzaam te wezen, welke mij op eenen in allen deele valschen grondslag schenen te rusten. Ik heb mij rekenschap trachten te geven van den gansch onderscheiden indruk, welke door het begin en door het slot van hetzelfde boek op mij gemaakt is en ben nu bereid den lezer mijn resultaat mede te deelen.

Ik begin met den vertaler, tegen wien ik een paar grieven heb, welke ik niet mag verzwijgen. Ik laat daar, dat het uitvoerig uittreksel van den heer de Bruyn Kops reeds dadelijk bij mij het later bevestigde vermoeden wekte, dat hij het oorspronkelijke niet volkomen had begrepen, want ik zou betrekkelijk nog meer plaatsen kunnen aanwijzen, waar de redacteur van *de Economist* geen weg heeft geweten met het Engelsch; maar hinderlijk is het, dat de heer Leopold de herhaaldelijk voorkomende uitdrukkingen *Science* en *public schools* eenvoudig vertolkt door *wetenschap* en *openbare scholen*. Op tallooze plaatsen geeft het gebruik van het eerste woord bepaald onzin, behalve voor hem, die voldoende Engelsch verstaat en dus aan eene vertaling geene behoefte heeft. En wat moet de Nederlandsche lezer wel denken, als hij bijv. blz. 146 of 181 opslaat of blz. 121 tot zijne niet geringe verbazing verneemt, dat *de ruwe behandeling, die onze jongens in de* openbare scholen *ondervinden*, door velen met eenig voorwendsel verdedigd wordt? Een aantal andere kluchtige vergissingen der beide vertalers ga ik met stilzwijgen voorbij. Zij zijn te hunner beschikking.

Er is meer. Spencer is diep overtuigd, niet alleen dat een bruikbaar opvoedingssysteem in noodwendige verhouding staat tot de mate der beschaving, welke een volk heeft verkregen, maar ook dat men rekening moet houden met de nationaliteit. Hij is,

zoo het schijnt, in de gelegenheid geweest op te merken, dat de onafhankelijke Engelsche knaap vrijer wordt opgevoed dan zijne Fransche of Duitsche makkers, die op de kostscholen aan een gestreng dwangsysteem worden onderworpen, blz. 145 en 151. Ik laat daar, of Spencer zijne opmerking door de *ervaring* voldoende zal kunnen staven, maar meen te mogen beweren, dat de vertaler hierin eene vingerwijzing had moeten zien, om het Engelsche boek in overeenstemming te brengen met onze Nederlandsche toestanden. Ik had wel gewenscht, dat hij een geopend oog hadde gehad voor het nationale in onze stelsels van opvoeding en onderwijs. Aan de vertaling van een boek dat alleen kan worden gewaardeerd door personen, die Engelsch verstaan, was weinig gelegen.

Dit klemt te meer, dewijl de schets, die Spencer geeft van den toestand van het lager onderwijs in Engeland, zoo donker gekleurd s, dat wij daarin onze vaderlandsche toestanden bezwaarlijk kunnen wedervinden. Men zou zeggen, dat Engeland bij Nederland ruim vijftig jaar ten achteren is. Bijv. blz. 65: ‘'t Van buiten leeren, dat vroeger algemeen in zwang was, *raakt* in discrediet. Alle *nieuwere* deskundigen veroordeelen de oude, mechanische wijze om het alphabet te leeren. De tafel van vermenigvuldiging wordt nu *meestal* experimenteel onderwezen’. Blz. 78 vlgg. wordt over het aanschouwingsonderwijs gehandeld; na de lezing van het boek van Gouka is het kluchtig, dat alles te zien voorgesteld als splinternieuw of althans eerst langzaam op den weg, om hier of daar te worden ingevoerd. Aan de andere zijde van het Kanaal is men dan ook spoedig tevreden, zoo het schijnt. Nadat de leerling zich volgens de methode van Fröbel voldoende geoefend heeft, behoort hij nu volgens blz. 102 te worden ingeleid ‘in de empirische geometrie, d.i. de geometrie, die met methodische oplossingen te doen heeft, niet echter met de bewijzen er voor’: derhalve een voortgezet onderwijs in de vormleer, als ik het wel begrijp. ‘Wij hebben eene klasse van jongens gezien, voor wie de oplossing van dergelijke vraagstukken zulk eene bekoorlijkheid had, dat de wiskundige les voor hen het glanspunt der geheele week was. In de laatste maande hebben wij van eene meisjesschool gehoord, waar eenige der jonge meisjes zich uit eigen beweging buiten de schooluren met wiskunidge vraagstukken bezig hielden, en van eene andere, waar niet alleen dit gebeurt, maar *één zelfs* om opgaven

vraagt voor de vacantie: deze feiten constateeren wij op autoriteit der onderwijzers'. Ik twijfel zeer, of onze Nederlandsche onderwijzers en onderwijzeressen, als zij dit lezen, vol bewondering voor zooveel Britsche deugd de handen in elkaâr zullen slaan. Maar men is in Engeland niet verwend: dat blijkt ook wel uit hetgeen op de volgende bladzijde wordt medegedeeld. De leeraren in de wiskunde aan onze Hoogere Burgerscholen doen, meen ik, zeer dikwijls de aangename ondervinding op, welke Prof. Tyndall zoo *complacently* verhaalt. Men vergelijke overigens Spencers oordeel over de Engelsche scholen, blz. 31: 'Bijna ieder behandeld onderwerp wordt in eene verkeerde rangorde geplaatst', enz.

Zie hier de titels der vier hoofdstukken, welke in 1861 gezamenlijk zijn uitgegeven: I. Welke kennis heeft de meeste waarde? (*Westminster Review*, Juli 1859). II. De opvoeding des verstands. (*North British Review*, Mei 1854). III. De zedelijke opvoeding. (*Quarterly Review*, April 1858). IV. De lichamelijke opvoeding. (*Quarterly Review*, April 1859). Mijne bedenkingen gelden vooral het eerste hoofdstuk, hetwelk nu blijkt het laatst geschreven te zijn.

Spencer gaat uit van de opmerking, dat op ieder gebied des menschelijken levens de behoefte aan sieraad voorafgaat aan het inzicht in het nuttige: dat derhalve voor de geheele menschheid geldt, wat Hildebrand van de Hollandsche jongens beweert, dat zij beginnen met het nut van het nuttige niet te begrijpen. 'Het is reeds honderde malen gezegd, dat een jongen tien tegen een zijn Grieksch en Latijn later nooit tot een practisch doel zal gebruiken. De opmerking is alledaagsch, dat hem deze kennis, wier verwerving hem zoovele jaren kostte, van weinig nut is in zijnen winkel of zijne werkplaats, in 't beheer van zijn vermogen of de leiding zijner familie (in het oorspronkelijk staat eigenlijk: *in managing his estate or his family:* doch ik houd mij overal aan Leopolds vertaling), in zijne betrekking van directeur van eene bank of eenen spoorweg, zoo gering zelfs, dat hij het meeste er van weer vergeet'. Zoo is het opvoedingssysteem der jongens en dat der meisjes is niet beter. 'Dansen, converseeren (? *deportment* staat er), pianospelen, zingen, teekenen: - wat nemen deze dingen een tijd weg! Vraagt gij, waarom zij Italiaansch en Duitsch leeren, gij zult uit al de opgegeven schijngronden bemerken dat dit de ware is: kennis van vreemde talen staat gekleed.'

Deze opmerking is, gelijk Spencer zeer juist opmerkt, alledaagsch:

men zou immers den zegsman eerder met blauwkatoenen slaapmuts achter de toonbank zoeken dan met toga en barret versierd op den leerstoel der wijsbegeerte. Intusschen de lezer is nu genoegzaam voorbereid, om in Spencer een radicalen hervormer te vinden. *Welke kennis*, vraagt hij met aandrang, *heeft de meeste waarde*? Het antwoord schijnt vrij eenvoudig te zijn: alle kennis moet voorbereiden voor het leven: dus het oude, want er is niets nieuws onder de zon, *discimus non scholae sed vitae*. Onze eerste stap moet dus zijn, de hoofdverrichtingen, waaruit het menschelijk leven bestaat, naar hare belangrijkheid te ordenen. Zij kunnen geleidelijk alzoo worden gerangschikt: 1. die werkzaamheden, welke rechtstreeks tot zelfbehoud dienen; 2. die werkzaamheden, welke, door het verschaffen der levensbehoeften, middellijk tot zelfbehoud strekken; 3. die werkzaamheden, welke het opvoeden der nakomelingschap ten doel hebben; 4. die werkzaamheden, welke de handhaving der eigenaardige, maatschappelijke of staatkundige positie beoogen; 5. die verschillende werkzaamheden, welke, gewijd aan de bevrediging van smaak en gevoel, onzen ledigen tijd in beslag nemen'. Het ideaal der opvoeding is volgens blz. 11 alzijdige voorbereiding in al deze afdeelingen.

Voordat Spencer zich gereed maakt om deze vijfderlei werkzaamheid te kenschetsen, vindt hij aanleiding tot de volgende opmerking, welke hier verkort wordt medegedeeld: 'De waarde van iedere soort van beschaving, in zooverre zij het leven helpt volmaken, kan of volstrekt of betrekkelijk zijn. Er is eene kennis van wezenlijke waarde, eene kennis van schijnbaar wezenlijke waarde en eene van conventioneele waarde. Dat een gevoel van verstijving en verdooving in de leden de verlamming voorafgaat; dat de tegenstand van het water tegen een zich daardoor bewegend lichaam toeneemt in de reden van het kwadraat der snelheid; dat chloor een desinfectiemiddel is: deze en andere algemeene wetenschappelijke waarheden zijn van wezenlijk belang. De grondiger kennis der Engelsche taal, die door de studie van Latijn en Grieksch verkregen wordt, kan beschouwd worden als eene schijnbaar reëele waarde te hebben. Daar het leervak, dat zich in onze scholen den naam van *geschiedenis* heeft aangematigd - de bloote opeenstapeling van namen en jaartallen en doode, onbeduidende feiten - slechts eene conventioneele waarde heeft, is het van geenen den minsten invloed op eene onzer handelingen en slechts in zoo verre nuttig, als het ons bewaart voor het

onaangename verwijt, dat de openbare meening uit zijn gemis maakt.' Het zal dan ook maar zeer betrekkelijk waar zijn, wat de ouden zeiden: *Historiam nescire, hoc est semper esse puerum*. Wat Spencer eigenlijk wil, blijkt met alle wenschelijke duidelijkheid blz. 35 vlg. 'Wat wij in de eerste plaats moeten kennen, is de natuurlijke historie der maatschappij'. Eene mededeeling over de regeering eens volks is bijv. wel noodig, maar met zoo weinig mogelijk uitweidingen over de personen. Maar, om iets te noemen, 'wij verlangen onderricht te worden aangaande den dwang, door den eenen stand over den anderen uitgeoefend, hoe hij zich in de maatschappelijke beleefdheidsvormen afspiegelt - in titels, groeten, aanspraak. Wij willen voorts al de gebruiken leeren kennen, die het leven des volks binnen- en buitenshuis beheerschten, met inbegrip van die, welke op de verhouding der beide seksen en van ouders tot hunne kinderen betrekking hebben', enz. - Slechts die behandeling der geschiedenis heeft waarde, die men 'beschrijvende Sociologie' zou kunnen noemen.... 'Maar zelfs, indien een behoorlijke voorraad van deze waarlijk belangrijke geschiedkennis verkregen is, levert deze toch betrekkelijk weinig nut op, zoo de sleutel ontbreekt. En deze sleutel is enkel in de *wetenschap* te vinden. Zonder de grondbeginselen der biologie en der psychologie is eene redelijke verklaring der maatschappelijke verschijnselen onmogelijk'. Het is dus nu een bewezen feit, dat geschiedenis geene 'wetenschap' is. Maar heb ik ongelijk, met in dit alles slechts een *tour de passe-passe* te zien?

Wij keeren tot de vijfvoudige verdeeling terug. Tot de eerste soort behooren de beginselen der physiologie en de kennis der gezondheidswetten. *Turpe est leges nescire*, ik wil zeggen, 'waar de Eustachische buizen, welke de verrichtingen van het ruggemerg zijn, wat het normale getal der polsslagen is of hoe de longen ademen.' Tot de tweede groep rekent Spencer de logica, de wiskunde, de werktuigkunde, de natuurkunde, de scheikunde, de astronomie, de geologie, de biologie en *last not least* de staathuishoudkunde. De derde groep omvat de wetenschappen, die den mensch in staat moeten stellen zijne ouderplichten te vervullen; iets, waaraan men in het geheel niet pleegt te denken. Hiertoe behooren physiologie (*double emploi* naar het schijnt) en zielkunde, veel nuttiger voorwerpen van kennisneming dan Aeschylus of Dante. De vierde groep brengt ons de sociologie met hare hulpwetenschappen, de biologie en de

psychologie. Biologie schijnt te zijn, wat elders de wetenschap van het normale leven genoemd wordt. Welke uiterst ondergeschikte plaats bij deze studie de geschiedenis beslaat, heb ik boven aangewezen. Alleen de natuurlijke historie der maatschap heeft waarde.

De vijfde afdeeling zal de uren vullen aan ontspanning en genot gewijd. Hiertoe behoort al wat betrekking heeft op het genieten der natuur, der letteren en der schoone kunsten, volgens blz. 38. Aesthetische ontwikkeling is een krachtig middel ter bevordering van het menschelijk geluk, maar een hoofdvereischte is het niet. Men mag van bloemen houden, maar wortel en bladeren zijn krachtens hunne natuur van hooger belang. Bouw- en schilder- en beeldhouw- en toon- en dichtkunst mogen in waarheid de bloem van het beschaafde leven genoemd worden; maar de aankweeking van een gezonden beschavingstoestand moet ons eerste doel zijn en de daartoe strekkende vorming dient de eerste plaats in te nemen. *Gelijk de schoone kunsten en wetenschappen den ledigen tijd des levens innemen, zoo moeten zij ook dezelfde plaats in de opvoeding beslaan*; daarvoor wordt onze aandacht inzonderheid gevraagd. De kennis der nieuwere talen is wel aardig, maar mag niet verworven worden ten koste van het wezenlijk belangrijke. Liever vertrouwdheid met kinderopvoeding dan eene klassieke vorming. Beter de kennis der gezondheidswetten dan der in doode talen geschreven dichtwerken.

Men kan mijnentwege die vijfvoudige verdeeling van Spencer overnemen, maar tot het eigenlijk bewijs zijner stelling behoeft hij nog een *salto mortale*, welke blz. 48 met veel onverschrokkenheid wordt uitgevoerd. Mogelijk is het niet kwaad het een en ander af te schrijven. ‘Tot dusverre hebben wij bij ons onderzoek gevraagd naar de waarde, die deze of gene tak van kennis voor het *handelend leven* heeft. Thans hebben wij te onderscheiden tusschen de betrekkelijke waarde der verschillende takken van kennis voor de *oefening van den geest*. Dit deel van onze taak zijn wij genoodzaakt’ (waarom?) ‘in vergelijking met het voorgaande kort te behandelen, en gelukkig is eene uitvoerige beschouwing daarvan ook niet noodig.’ (Inderdaad!) ‘Hebben wij gevonden, wat voor het eene doel het beste is, dan hebben we daarmede ook het beste voor het andere gevonden. Het zoude geheel met de schoone en wijze inrichting der natuur strijden, als *ééne* soort van vorming voor 't verkrijgen van kennis, eene *andere* tot geestesoefening noodig ware.’

(Dit beroep op de wijze inrichting der natuur klinkt in Spencers mond minstens genomen vreemd).... ‘De opvoeding, die voor de verrichtingen des levens de meeste waarde heeft, moet te gelijker tijd de beste zijn voor de oefening der vermogens.’ En met deze redeneering *le tour est fait*.

Na deze aprioristische beschouwing volgt nu ter nadere adstructie Spencers oordeel over het taalonderwijs. ‘Het eenige voordeel, waarmede men het overwicht van het onderwijs in talen verdedigt, is dit, dat het geheugen daardoor versterkt wordt.’ Zonder voorbehoud durf ik beweren, dat wie in taalonderwijs vooral, zoo niet uitsluitend, eene geheugenoefening ziet, van deze aangelegenheid niet het allerminste verstand heeft en beter deed met nog wat te wachten, voordat hij dit onderwerp in een geschrift behandelde. Tot verontschuldiging van Spencer kan misschien strekken, dat het taalonderwijs in Engeland bijzonder slecht is. Overigens heeft hij nu natuurlijk gewonnen spel. De zoöloog heeft met twee millioen vormen van het dierlijk leven te doen: wat wil men in billijkheid ter vorming van het geheugen nog meer?

Maar daar valt het Spencer in, dat er ook eene wetenschap der philologie is, ‘welke het ontstaan en de ontwikkeling van de betrekkingen der woorden tot hunne beteekenissen’ opspoort en verklaart. ‘Doch daar men bezwaarlijk zal kunnen beweren, dat bij het leeren van talen, zooals dit gemeenlijk wordt opgevat, deze natuurlijke betrekkingen tusschen de woorden en hunne beteekenissen worden aangewezen en hare wetten blootgelegd, moet men toegeven, dat zij gewoonlijk als toevallige betrekkingen worden opgevat.’ *Zooals dit gemeenlijk wordt opgevat*: derhalve, want ik laat Spencers definitie der philologie nu aan hare plaats: geef slechts onvoldoend en bekrompen taalonderwijs en gij zult spoedig bemerken dat gij nutteloos werk doet: wat merkwaardige conclusie! Diezelfde Spencer, die overal de studie der omringende verschijnselen aanbeveelt, schijnt niet te bevroeden, dat onder die verschijnselen ook aan de hoorbare uiting der menschelijke gedachte een min of meer bescheiden plaatsje toekomt. Volgens blz. 57 is de wetenschap (*Science*) thans Asschepoetster; maar de tijd nadert alree, waarop aan hare trotsche zusters de *verdiende minachting* zal ten deel vallen. Heeft hij dan nooit vermoed, dat de taal zich vastknoopt aan zijne physiologie en psychologie; dat in de taal de natuur evenzeer en op

volmaakt overeenkomstige wijze hare wetten heeft gegrift als in elke andere harer veelsoortige openbaringen? Zou Spencer wel eens den naam van Max Müller hebben gehoord? Men zou zeggen van neen. ‘Terwijl de taal ons toevallige betrekkingen aanbiedt, geeft de wetenschap ons noodzakelijke.’ Ja, als het waar is, wat hier geleeraard wordt, dan is het nagenoeg alleen voor handelsreizigers en koffiehuisbedienden aanbevelenswaardig, om vreemde talen te leeren; dan zou ik zelf in staat zijn *coemptos undique libros mutare* voor de wetenschap der ‘reiniging van besmette kleederen’, want volgens den heer de Bruyn Kops is dit de naastbijkomende Hollandsche uitdrukking voor het Engelsche *to disinfect sewage*. Maar het is niet der moeite waard, over dit punt verder te redetwisten. Wanneer overal in het rijk der natuur regel en orde heerscht, dan zal er ook regel en orde moeten zijn in de taal, tenzij men mocht gelieven haar te brandmerken als onnatuur. Wij zullen de tijden der ‘verdiende minachting’ geduldig moeten afwachten.

Zie hier nog een fragment van diepgaande wijsgeerige bespiegeling. ‘Het aanleeren van talen leidt meer dan iets anders daartoe, de reeds onredelijk hooge achting voor de autoriteit nog te vergrooten. Dit en dat zijn de beteekenissen der woorden, zegt de onderwijzer of het woordenboek. Zus en zoo is de regel in dit geval, zegt de grammatica. Door den leerling worden deze uitspraken als onbetwistbaar aangenomen. Zijn geest is in eenen voortdurenden toestand van onvoorwaardelijke onderwerping aan de dogmatische leer. En een noodzakelijk gevolg daarvan is eene neiging om alles, wat vastgesteld wordt, gaaf aan te nemen’. Wat mag de vertaler, die zelf het Hoogduitsch onderwijst, wel van zijne levenstaak gedacht hebben, toen hij dezen onzin zonder protest ter neder schreef? En op hoe ongelooflijk lagen trap moet in Engeland het letterkundig onderwijs wel staan, dat men het publiek met zulke onbekookte redeneeringen aan boord durft komen? En welk taalonderwijs mag Spencer zelf wel genoten hebben?

Wij hebben het eerste hoofdstuk ten einde gebracht, dat ons niets anders geleerd heeft dan de juistheid van Ciceroos bewering: *Nihil est tam absurdum, quin dicatur ab aliquo philosophorum*. Eene aangenamer taak wacht ons bij de drie volgende afdeelingen.

Men had reden te vreezen dat Spencers opvoedingstheoriën in de lucht zouden blijven hangen en dat hij niets wijzers zou weten te

doen, dan de kinderen in alle mogelijke *'ologies* ten spoedigste in te wijden. Maar wij zijn hem dankbaar, dat hij aanvangt met een streep te halen door het geheele eerste hoofdstuk. ‘Er moet noodzakelijk eene verwantschap bestaan tusschen de verschillende opvoedingsstelsels, zooals ze op elkander gevolgd zijn, en de maatschappelijke toestanden, die tegelijk met hen bestonden’. Er mag dus niet aan gedacht worden, het Engelsche opvoedingsstelsel op te ruimen en *tabula rasa* te maken: het eenmaal bestaande moet allengskens volkomener worden gemaakt: dat is geheel voldoende. De meest verstokte conservatief kan ten slotte vrede hebben met blz. 121. Het is niet altijd om te bijten, dat men den mond wijd opendoet.

In het tweede hoofdstuk is ongetwijfeld veel goeds; maar dat goede is in Nederland meerendeels reeds even goed of beter gezegd. Ik moet het wederom herhalen: geeft Spencer eene juiste voorstelling van de thans in Engeland heerschende opvoedingstheoriën, dan zijn wij onze buren ver vooruit. Ons behoeft niet met aandrang bezworen te worden, dat kinderen, die goed onderwijs genieten, gaarne naar school gaan: ja wat meer is, ik ben vast overtuigd, dat de arme schapen dikwijls met middelmatig onderricht al best tevreden zijn, zoolang zij het betere niet hebben leeren kennen. Het aanschouwingsonderwijs is voor ons niets nieuws; de vormleer eene bekende zaak. Spencer kan met zijne theoretische beschouwing ons niets leeren, wat de heer Gouka niet veel helderder en practischer heeft uiteengezet. Die achterlijkheid der Engelschen wekt mijne verbazing. Zoo moet Spencer aan zijne landgenooten voorhouden, wat vermaak de kinderen in het kleuren hebben: ‘Papier en potlood zijn goed bij gebrek aan wat beters, maar eene verfdoos en een penseel - dat zijn ware schatten’. Welk eene glansrijke ontdekking! Spencer schreef in 1854, maar 't schijnt dat het weinig gebaat heeft. Althans in de Londensche winkels, die ik in 1874 bezocht, was een volslagen gebrek aan Engelsche kleurprenten; wat men mij toonde was alles van de firma Scholz te Mainz. Ook het meer eigenlijk dusgenaamde lager onderwijs schijnt niet beter. Blz. 99 verklaart Spencer, hoe een aanvang kan worden gemaakt met het teekenonderwijs: men bemerkt daarbij spoedig, dat hij eene methode zwemende naar die van Dupuis voor iets vonkelnieuws houdt. Doch dat was in 1854 en sedert is daarin althans, meen ik, in Engeland veel verbeterd.

Over het derde hoofdstuk kan ik na al het gezegde kort zijn.

Het vele wezenlijk voortreffelijke, dat men hier aantreft, is aan de lezers van dit tijdschrift reeds bekend door den arbeid van den Heer Boissevain. Zoo wordt op uitmuntende wijze uiteengezet, hoe de straf, welke de ouders aan hunne kinderen opleggen, steeds zooveel mogelijk moet bestaan in de toepassing van het natuurlijk gevolg van ieder vergrijp. Het lust mij niet verder nog te vitten op hetgeen mij onjuist of overdreven voorkomt. Men zou zeggen, dat dit hoofdstuk reeds aan Bulwer bekend moest geweest zijn, want Pisistratus Caxton wordt door zijn vader geheel volgens deze beginselen van Spencer opgevoed; ik denk hierbij aan de historie van den gebroken bloempot. Het mag overigens niet verzwegen worden, dat er in Spencers redeneertrant voor ons iets vreemdsoortigs is; ik houd mij overtuigd, dat Nederlandsche ouders met meer genoegen en ook met meer vrucht zullen overdenken, wat Gouka schrijft blz. 90 vlgg. Onze landgenoot is minstens even uitvoerig en volledig en betoont zich veel meer een kindervriend, die dagelijks met het jonge volkje omgaat, hetwelk hij door en door kent, terwijl Spencer de zaak als wijsgeer beschouwt en van de koele hoogte, waartoe hij zich heeft verheven, den volke een fragment zijner wereldbeschouwing ten beste geeft.

Het laatste hoofdstuk over de lichamelijke opvoeding is *quite English*. Wat er goeds in is, werd in de laatste jaren vooral door Allebé en later door anderen mijns bedunkens op beter en overtuigender wijze aan onze landgenooten voorgehouden. Alleen vind ik aanleiding de aandacht te vestigen op blz. 190, waar duidelijk wordt aangetoond, hoe gevaarlijk het is, de aankomende meisjes te lang aan de schoolbanken vast te ketenen. Bepaaldelijk wordt gewezen op het veelvuldig scheef groeien: ik voeg er bij, dat volgens mijne, ik erken het, beperkte ondervinding, ook het gebruik van brillen op de meisjesschool in verontrustende mate toeneemt. Men kan alles te duur koopen, ook eene educatie, die zoogenaamd geacheveerd is.

Gaarne laat ik de conclusie aan den lezer over; maar ik wilde wel dat zij deze ware: Spencers boek had onvertaald kunnen blijven, maar het werkje van den heer M. Leopold: *De Opvoeding in Huis en School* wil ik eerst zelf lezen en zal het dan aan vrouw, dochter of vriendin ten geschenke geven. Vijf-en-twintig stuivers is toch niet te veel.

Amsterdam, 20 December 1875.
S.A. NABER.

Mind. *A Quarterly Review of Psychology and Philosophy. N°. 1. January 1876. Williams and Norgate, London and Edinburgh. Price three shillings.*

Met een enkel woord zij het mij vergund de aandacht op bovengenoemd philosophisch tijdschrift te vestigen, het eerste, dat in Engeland verschijnt.

Uitgever is de heer Robertson, professor in zielkunde en logica aan University College te Londen. Als hoofddoel der onderneming noemt hij: bevordering der psychologische studiën. Door dit tijdschrift, zegt hij, zal het aan het daglicht komen, of de zielkunde den naam eener wetenschap verdient. Voor zoover er gelegenheid toe bestaat, zullen de uitkomsten van het psychologisch onderzoek tot opbouw der paedagogiek worden aangewend. Ook de overige wijsgeerige vakken, logica, aesthetica, ethica, zullen niet verwaarloosd worden. Tevens zal de lezer op de hoogte worden gehouden van wat er in het buitenland binnen den kring der wijsbegeerte voorvalt. Eindelijk zal het tijdschrift niet in den dienst van ééne bepaalde school staan, maar eene spreekkamer zijn, waarin verschillende richtingen het woord nemen.

De inhoud van het eerste nommer stelt ons niet te leur. Wij treffen vooreerst een artikel van Herbert Spencer aan, waarin de problemen worden opgesomd, met welke ‘de vergelijkende psychologie des menschen’ zich heeft bezig te houden. Op meesterlijke wijze ontwerpt de auteur de kaart dier wetenschap. Het doel, waarmede hij zijn algemeen overzicht geeft, is methodisch onderzoek en doeltreffende verdeeling van den arbeid te bevorderen. Natuurlijk is het hem om de wetten der ontwikkeling op geestelijk gebied te doen. Zoo wil hij, door waarneming op uitgebreide schaal, door vergelijking van rassen, geslachten en individuën, opsporen welk verband er is tusschen een zekeren type van geest en zekere lichamelijke eigenschappen, tusschen den duur van den groei des geestes en de hoogte, welke de geest in zijne ontwikkeling bereikt, tusschen energie, saamgesteldheid en plasticiteit van geestesleven, enz.

Vervolgens een artikel van James Sully, over Wundt's ‘physiologische Psychologie’. Men kan den geest, waarin het stuk geschreven is, uit de volgende woorden leeren kennen: ‘If every

mental act is a function of some part of the nervous system, then a complete account of this system would imply a complete explanation of mental processes, which are its functions.' Misschien is het artikel overtollig voor wie Wundt wel, moeilijk te verduwen voor wie hem niet gelezen heeft.

Een derde artikel van John Venn zet het onderscheid tusschen formeele en materieele logica uiteen. De eerste let enkel op consequentie, op juistheid van denken, beweegt zich dus binnen enge grenzen en bezit daardoor een karakter van grooten eenvoud. Van de tweede, die zich om waarheid, om feiten bekreunt, moet erkend worden, dat zij aan vaagheid van omtrekken en onbestemdheid van uitkomsten lijdt. Immers hier vloeit de algemeene methodeleer telkens met de methodeleer der bijzondere wetenschappen ineen. Op de vraag, hoeveel gevallen er voor eene geldige inductie vereischt worden, luidt het antwoord, dat dit geheel afhangt van den aard van het onderwerp. Waar zij regels voor definitie en classificatie wil vaststellen, gaat de materieele logica onder al de bezwaren gebogen, met welke menschelijke ervaring te worstelen heeft. Zij is eene hoogere, maar eene moeilijker wetenschap dan de formeele logica. Uit dit artikel bespeurt men dat, mocht de wetgever besluiten de logica naar het gymnasium te brengen, daar enkel, gelijk ik reeds elders gezegd heb, voor formeele logica ruimte zou zijn.

Een vierde scherpzinnig artikel van Henry Sidgwick onderzoekt, welk licht de ontwikkelingstheorie op het gebied van het zedelijk leven geeft. Misschien helpt zij ons den oorsprong van moraliteit begrijpen, maar zij geeft ons geen ideaal van individueel of maatschappelijk bestaan aan de hand en evenmin strekt zij tot beslechting van den strijd, welke op ethisch gebied tusschen de advokaten van instinktieve en die van rationeele zedelijkheid wordt gevoerd. De slotsom van het stuk is meer negatief dan positief, maar het wekt op tot nadenken: *ad impellendum satis, ad edocendum parum*.

Een zesde artikel van Shadworth H. Hodgson houdt zich met het onderscheid tusschen wijsbegeerte en bijzondere wetenschappen bezig. De eerste moet meer zijn dan wat Comte van haar maken wilde: de eenheid der door arbeidsverdeeling in talrijke vakken gesplitste wetenschap. De philosophie heeft haar eigen terrein, haar eigen problemen. Immers de bijzondere wetenschappen gaan van zekere grondbegrippen uit, welke door haar niet verklaard worden:

het is haar genoeg dat die grondbegrippen onbetwistbare geldigheid bezitten, dat zij feiten der ervaring vertegenwoordigen. Zoo zijn de natuurwetenschappen op de begrippen *stof* en *kracht*, of, zooals men zich thans scherper uitdrukt, op de begrippen *massa* en *energie* gebouwd. De zedelijke wetenschappen berusten op begrippen als: recht en onrecht, goed en kwaad, schoonheid en leelijkheid; de logische wetenschap op de begrippen: identiteit, contradictie en alternatief. Hoe komt de menschelijke geest aan al die begrippen? Het is de taak der wijsbegeerte de aanwezigheid dier begrippen in het bewustzijn te verklaren, ze in hunne psychische bestanddeelen op te lossen en ze vervolgens daaruit weer saam te stellen. Tevens behoort zij den aard van het begrip *bestaan* te doen kennen. 'In general terms it may be said that, for philosophy, existence means presence in consciousness; *esse* means *percipi;*.... possible existence designates what is possibly present in consciousness; actual existence what is actually present in consciousness; imaginary existence what is imagined as present in consciousness; necessary existence what is necessary present in consciousness, and so on.' Men bespeurt dat de heer Hodgson, gelijk bijna ieder degelijk denker van den tegenwoordigen tijd, idealist is. Ter loops wil ik opmerken, dat ook de natuurwetenschap ons in de richting van het idealisme dringt. De slotsom van Wundt's theorie der materie is: hare elementen hebben noch quantiteit, noch qualiteit. Dit wil met andere woorden zeggen, dat zij niet bestaan, tenzij men hun geestelijk bestaan gelieft toe te schrijven. Wundt's beschouwing zou in duidelijkheid gewonnen hebben, indien hij deze onvermijdelijke gevolgtrekking niet achterwege had gehouden. (Deutscher Rundschau, Dec. 1875).

Thans volgt een merkwaardig artikel van den Rector van Lincoln College, den heer Mark Pattison, over den toestand der wijsbegeerte aan de hoogeschool te Oxford. Buiten de universiteit bloeit de philosophie; men denke aan den invloed der geschriften van Mill, Bain, Herbert Spencer, Grote, Lewes, Jevons, H. Sidgwick, Martineau enz. Maar in Oxford kwijnt zij. En geen wonder, zegt de moedige schrijver. Want 1°. zijn de geesten in Oxford geketend. 'The university, with a democratic constitution, is under the terrorism of an ecclesiastical Ring, whose final triumph would be clerical domination.' (Bespeurt men dit soms niet, vraag ik, aan de geschriften van den gewezen hoogleeraar te Oxford, den voor-

treffelijken Max Müller?) In de tweede plaats heerscht er een onzalig stelsel van dingen om prijzen en graden, waardoor alle vrije studie wordt gedood. ‘The process of training for the race is the commanding interest.’ De studenten worden voor examina afgericht. Bij het ongelukkig slachtoffer van dergelijke methode wordt de zin voor het ideale, de liefde tot waarheid geheel vermoord. ‘He knows of everything, and truly knows nothing. For him intellectual enjoyment is passed away; the taste for reading which he brought to college he has lost there; he has lost reverence without acquiring insight; he remains an intellectual *roué*, having forfeited the native instinct of curiosity, of which, as Aristotle says, Philosophy was born.’ De Nederlandsche wetgever moge bij de regeling van het Hooger Onderwijs van die les partij trekken. Ook bij ons zijn er verblinden, die alle heil van examina verwachten, een noodlottig systeem van inpompen ons aanprijzen, zelfstandig onderzoek aan voortplanting van kennis zouden willen opofferen.

Een zevende artikel behelst een verhaal van Bain aangaande de jongelingsjaren van den beroemden James Mill, vader van John Stuart Mill. Wij vernemen, dat de vader van James dorpsschoenmaker was. Overigens geeft deze biographie weinig licht; ondanks al zijn zoeken, heeft Bain bijna niets ontdekt wat der vermelding waardig is.

Behalve deze stukken vinden we in ons proefnommer eene geheele reeks van merkwaardige kritieken en verslagen betreffende boeken en onderzoekingen van philosophische strekking. Het zij voldoende op te merken, dat zij geschreven zijn door Prof. Flint, ook hier te lande gunstig bekend door zijne geleerde geschiedenis van de wijsbegeerte der geschiedenis in Frankrijk en Duitschland, een man, die het benijdenswaardig talent bezit in weinig woorden, klaar en krachtig, de grondgedachten van een stelsel van wijsbegeerte saam te vatten, door Prof. Robertson, Prof. Bain, Lewes, Prof. Lindsay en andere geleerden van goeden naam. Prof. Martineau, die thans bezig is zich met Tyndall te meten, wordt in dit eerste nommer gemist. Ik hoop, dat deze fijne denker, maar misschien al te schitterende stylist aan volgende nommers zijne bijdragen zal leveren. Op blz. 144 van ons tijdschrift kan men lezen wat Prof. Lindsay over ‘Psychology in Holland’ zegt. Indien volgende nommers aan

dit eerste beantwoorden, zoo mag ‘Mind’ eene belangrijke aanwinst voor de vrienden van philosophie worden genoemd.

VAN DER WIJCK.

Het Jaarboekje der heilige familie voor 1874; *eene bijdrage tot de kennis der Roomsch-Katholieke pers in Nederland. Leiden, S.C. van Doesburgh*. 1875.

De ongenoemde schrijver dezer brochure heeft ons een wezenlijken dienst gedaan. Wij liberalen, of om met Pastoor Brinkman te spreken: ‘Judas- Jacobijner- bloed- of kreeftmenschen’, lezen nu en dan eens een artikel in *Onze Wachter* of *De Wachter* of *De Tijd*, maar wat het roomsch-katholieke volk leest komt ons slechts zelden en niet dan bij toeval in handen. Ook schijnen wij in onze liberale overtuiging wat vaster te staan dan de roomsche leeken in hun geloof; althans, terwijl men niet ophoudt hen te waarschuwen tegen de liberale dagbladen en vlugschriften, behoeft men ons de lezing van de voortbrengselen der ultramontaansche pers niet te verbieden; zij bezitten voor ons geen aantrekkingskracht. Toch is het goed somtijds dien tegenzin te overwinnen, en eens bedaard na te gaan welk geestelijk voedsel door duizenden onzer tijd- en landgenooten begeerd, en hun ook door hun voorgangers verstrekt wordt. Zoo verdient ook de schrijver van deze Bijdrage tot de kennis der Roomsch-Katholieke pers in Nederland onzen dank; hij heeft ons doen zien wat er omgaat in een wereld, die ons meestal vreemd blijft, of die zich aan ons ten minste gewoonlijk in beschaafder vorm vertoont.

Het ‘Jaarboekje over het jaar onzes Heeren 1874, opgedragen aan de leden van de aartsbroederschap der H. Familie’ door Bernardus Brinkman, pastoor (vroeger te Katwijk a/d Rhijn thans aan den Helder), moet een hoogst vermakelijk boekske zijn. Het is geschreven in dat eigenaardig kernachtig dialect, dat men straattaal noemt. Op taal en stijl moet de lezer niet al te kieskeurig zijn, en aan erbarmelijke kreupelrijmen moet hij zich niet ergeren. Dat zijn ook maar wereldsche zaken. Maar in de kunst om over ernstige en heilige

dingen op platten en gemeenen toon te spreken, en zekere vijgen, waarvan De Genestet spreekt, te hanteeren, heeft Pastoor Brinkman het zeer ver gebracht. Ik zeg: kunst, want of 't geheel natuur, of 't niet voor een goed deel aangeleerd is, zou ik betwijfelen. De beelden die het volk bezigt zijn meestal juister, de uitdrukkingen van twee kijvende megeeren of sjouwerlieden zijn doorgaans schilderachtiger en doeltreffender. Doch met een beetje studie op de vischmarkt of in een matrozenbuurt kan de auteur zijn ideaal spoedig bereiken. En dat hij den rechten toon reeds getroffen heeft blijkt daaruit, dat van zijn jaarboekje niet minder dan vijftienduizend exemplaren verkocht zijn.

Maar het feit dat een boekje in zulken geest en in zulken trant geschreven zooveel duizenden koopers vond, die het zeker niet als curiositeit maar als het rechte voedsel voor hun geest begeerden, is gansch niet vermakelijk, is zeer bedroevend. Tot zulk een peil moet men afdalen, om den smaak van een groot deel onzer landgenooten te streelen! Zulk een taal moet men spreken, om bij hen gehoor te vinden! En degenen die een zoo onbeperkt gezag op hen uitoefenen, die dus geroepen waren hun smaak te veredelen, hun geest te beschaven, hen geleidelijk tot zich op te heffen, dalen liever tot hen af, voeden hun bijgeloof en vooroordeelen, vleien hun wansmaak, vuren hun laagste hartstochten aan, om hen zoo tot blinde werktuigen van hun partijzucht en godsdiensthaat te maken. Dat is het wat het Jaarboekje op nieuw bewijst. Aanvankelijk is men geneigd over zooveel onzin de schouders op te halen en te gümlachen. Maar bij eenig nadenken gevoelt men dat de zaak daarvoor te ernstig is. Het is tijd dat men de aandacht vestige op de middelen die 't Ultramontanisme bezigt, om zijn onmondige aanhangers te fanatizeeren, en het is plicht dat men er krachtig tegen getuige.

Dat heeft onze ongenoemde schrijver gedaan. Hij deed het met ernst en gemoedelijkheid. Door ware verdraagzaamheid bezield, vol waardeering voor hetgeen er in de Roomsch-Katholieke kerk goeds en groots is, schrijft hij waardig, op beschaafden toon, zonder bitterheid of scherpte, en vergenoegt zich meestal met de feiten zelve te laten spreken. Met opzet haal ik niets uit zijn geschrift aan. Men leze het zelf en geheel. Het is goed dat het in veler handen kome.

Met deze aanbeveling zou ik kunnen besluiten, indien niet een

tegenschrift van Dr. H.J.A.M. Schaepman in *Onze Wachter* (1875, n°. 11, blz. 327 vgg.) mij noopte nog eenige woorden hieraan toe te voegen. Ook eene kleine Bijdrage tot de kennis der katholieke pers in Nederland. De dichter S. is een te beschaafd, te fatsoenlijk man, om zich zoo gemeen aan te stellen als Pastoor Brinkman deed. De grofheden waarin deze vermaak schept, veroordeelt hij wel niet - daaromtrent heeft hij zijn eigen theorie - maar diens eigenaardige beeldspraak en dichtproeven kunnen ook hem niet behagen. Intusschen neemt hij moedig de verdediging van het Jaarboekje op zich. 't Is wat grof, maar voor het volk kan men niet te grof zijn, en volkstaal en straattaal moeten wel onderscheiden worden. Zonder het eerste toe te stemmen, wil ik h e t laatste niet loochenen. Maar het blijkt ook hier dat de smaken verschillen. Dr. Schaepman meent dat straattaal nog wat rauwer is; ons was dit gekijf al erg genoeg. Hij is van oordeel dat men 't ‘aan het volk moet zeggen naar de volle onbewimpelde waarheid, die geen schakeeringen kent in het ja en neen’, bijvoorbeeld dat ‘die den éénen God in drie personen niet aanneemt, een Godloochenaar en Godslasteraar’ is. ‘Zoo is het ook inderdaad, al zal men dat zoo rondweg niet zeggen in een wetenschappelijk geschrift tegen wetenschappelijke personen’. Waarom niet, als 't zoo is inderdaad, als de volle waarheid geen schakeeringen kent? Omdat men tegenover wetenschappelijke personen niet durft? Maar, als 't de volle waarheid is! Ach! hier heeft de talentvolle schrijver het stelsel al te duidelijk verraden. Van tweeën één: òf er zijn schakeeringen, en, als 't niet mogelijk is die aan het volk duidelijk te maken, is men althans verplicht het te leeren dat het onrecht is alles over éene kam te scheren; òf er zijn geen schakeeringen, er is tusschen een theïst, een godloochenaar en een godslasteraar geen verschil; maar dan moet men ook den moed hebben dit tegenover de wetenschap staande te houden.

Ik zal den Heer Schaepman in zijn betoog niet op den voet volgen. Slechts bij een paar punten moet ik nog even stilstaan. De ongencemde schrijver waarschuwt de Protestanten ergens tegen hetgeen hij den Laodiceeschen zuurdeesem noemt, die lauwheid en onverschilligheid die van de ware verdraagzaamheid zoozeer verschillen. Over dit beeld maakt Dr. Schaepman zich bijzonder vroolijk. Dat teekent het geheele voortbrengsel! roept hij uit. Laf en zuur is er

de grondtoon van, flauwheid en nijdigheid de overal in het oog springende karaktertrekken. Laodiceesche zuurdeesem! Welk een onzin. Als 't nog Phariseesche of Herodiaansche was! Maar lafheid, halfheid, lauw water en doordringende, behoudende, gezondmakende kracht! Als de hartstocht hem hier niet geheeld verblind had, zou hij bemerkt hebben, dat zijn kritiek evenzeer het beeld van den zuurdeesem der Farizeën, door Jezus, en van den boozen zuurdeesem, door Paulus gebezigd, treffen moet. Of is deze zuurdeesem, waartegen gewaarschuwd wordt, een behoudende en gezondmakende kracht?

Hij verwondert zich over de onwetendheid van den Anonymus, die aan het kerkelijk *Imprimatur* zoo groote waarde hecht, en meent dat dit een goedkeuring, een aanbeveling in zich sluit van het geschrift dat daarmee voorzien is. Weet hij dan niet, de onnoozele Protestant, dat dit niets anders beteekent, ‘dan dat hier niets tegen het geloof of de zeden wordt gevonden’. Het is onvergeeflijk. Hij heeft zich misschien verwonderd, dat, naar 't oordeel van 't kerkelijk gezag, zulk schelden en lasteren als Pastoor Brinkman zich veroorlooft niet tegen de zeden, en zulk fetisisme als hij in zijn aanbeveling van den Mariadienst predikt niet tegen het geloof strijdt.

Het is zeer moeielijk Dr. Schaepman, ten aanzien van den toon der polemiek, te voldoen. Die van de *Kerkelijke Courant* behaagt hem evenmin als ons. De organen der liberale richting bespotten, honen, lasteren en vertreden dag op dag alles wat den Katholiek boven alles heilig is. Ik zou ze geregelder moeten bijhouden, om te weten of dit oordeel verdiend is. In elk geval, zulk een vinnige polemiek is niet naar zijn smaak. Doch evenmin hetgeen hem gelieft de verwaten hoogheid der Opzoomers en de medelijdende pedanterie der de Veers te noemen. Wat dan? Men zou meenen dat een boekje, zoo kalm, zoo ernstig, zoo vrij van alle hatelijkheden als de Bijdrage van den ongenoemden schrijver, zeker niet instemming, maar althans waardeering bij hem vinden zou, om den toon waarin 't geschreven is. Men mocht verwachten dat hij dit op denzelfden waardigen toon zou beantwoorden, om hetgeen hem dwaling voorkwam te weerleggen en den schrijver het recht te betwisten uit het karakter van dit éene geschrift tot dat der geheele Katholieke pers in Nederland te besluiten. Niets van dat alles. Hij stuift op in blakende gramschap. Onder den ironischen titel:

‘Liefde en Vrede in de Polemiek’ schrijft hij een nijdig artikel, waarin de arme Anonymus gehavend wordt, ‘dat’, gelijk Pastoor Brinkman zeggen zou, ‘dat de lappen er afvliegen’. Zijn brochure heet een laf schotschrift, een in zalving aanvangend en in zalving eindigend spektakelstuk. Hemzelf wordt toegesnauwd dat hij den ouden wrok tegen de Papen en de moderne ploertigheid in de hoogste macht in zich vereenigt. Hij is een gluipert, die valsch spel speelt. Zijn gewauwel van liefde en vrede is een dekmantel voor zijn bitse gebetenheid. Hij zou liever vloeken, maar is slim genoeg een ander middel te kiezen: hij houdt zich gemoedelijk, geeft hoog op van zijn liefde voor de oude Moederkerk, maar bedoelt niet anders dan te werken op de goedgeloovigheid der Protestanten en de bescheidenheid der Katholieken, te weten der deugdzame, goedhartige, ietwat bedeesde, fatsoenlijke, en als hij dezen dan tot de erkentenis gebracht heeft dat zulke grofheden tot niets dienen en dat men beter deed elkander niet voor spekjoden, pesttorren, pekelharingen, zwijnen, krantenlappers en bloedmenschen uit te schelden, dan viert hij ‘zijn klein, perfide triumfjen’...

Uit al hetwelk blijkt, dat de auteur der Bijdrage juister getroffen heeft, dan hijzelf misschien vermoedde. Voor zulke geschriften is men bang in 't ultramontaansche kamp. Bitterheid wekt verbittering. Maar wat zoo bedaard wordt uiteengezet mocht sommige weldenkende Katholieken eens de oogen doen opengaan! Hij kan zich van al den smaad, die over hem wordt uitgegoten, troosten met de gedachte, dat men zich, om 'tgeen hij aanviel te verdedigen, in allerlei bochten moest wringen, dat men, om hem te kunnen weerleggen, hem bedoelingen moest toedichten die hem vreemd waren en naar het onedele wapen van schimp en verguizing moest grijpen.

Februari 1876.

C.P. TIELE.

La monnaie bimétallique, par Henri Cernuschi. Paris 1876.

Het boekje, waarvan hier, op verzoek der Redactie, een verslag en een beoordeeling wordt gegeven, behelst in hoofdzaak het volgende

Duitschland, zoo redeneert de schrijver, heeft besloten tot invoering van den enkelen gouden standaard, maar het ondervindt zeer groote moeilijkheden bij de ontmunting van het zilver. Ongeveer 200 millioen zilveren thalers moeten verkocht worden, en waar koopers gevonden voor zulk een hoeveelheid? Een gelijk bedrag aan goud moet worden aangekocht, doch men kan het niet verkrijgen, zonder groote stoornis te brengen op de geldmarkt. Van daar dat Duitschland den 1sten Januari 1876 wel den Mark als rekeningseenheid heeft kunnen vaststellen, maar verplicht is geweest om den thaler voorshands nog in omloop te laten als standpenning. Men temporiseert. Maar inmiddels wordt er zeer veel goud uitgevoerd - reeds een zesde der geslagen hoeveelheid heeft het land verlaten - want zoodra er behoefte is aan specieremise, is goud het eenig bruikbare metaal, sedert het zilver zoo belangrijk in waarde is gedaald. Hoedanig is dan nu de toestand van het Duitsche muntwezen? In werkelijkheid gelijkt hij sprekend op dien van het Fransche, want zoowel in Duitschland als in Frankrijk circuleeren thans gouden en zilveren standpenningen, en wel op dezen voet, dat een goudstuk 15½ maal zooveel geldt als een zilverstuk van gelijk gewicht en gehalte. Beide landen hebben eene ‘monnaie bimétallique’; maar in beiden kan echter slechts het goud tot elk bedrag worden aangemunt. Welnu: waarom maakt Duitschland den feitelijken toestand van zijn muntwezen niet tot een wettelijken toestand; of liever, waarom voert het den dubbelen standaard op de basis van 1: 15½ niet in? De Latijnsche Unie zou in dat geval het partieele verbod van zilvermunting kunnen intrekken, welk verbod slechts de afwering van het Duitsche zilver ten doel had; de stoornis op de geldmarkt zou eindigen; kortom een staat van zaken zou geboren worden, die slechts voordeel zou opleveren voor alle partijen. - In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de schrijver van de uitdrukking ‘dubbele standaard’ niets weten wil; ‘mon-

naie bimétallique' is de term, dien hij daarvoor in de plaats wil stellen. Het komt mij echter voor, dat deze nieuwe term zich zeer wel met den ouden verdraagt, in zoover hij zou kunnen dienen tot kenschetsing van een muntregeling, waarvan de 'dubbele standaard' als een nadere qualificatie zou kunnen gelden. 'Standaard' is het metaal, waarnaar de waarde van het ruilmiddel zich richt. De waarde van het Nederlandsche ruilmiddel, bijvoorbeeld, richt zich thans naar het goud, want een gulden is op dit oogenblik niet 0.945 gram zilver waard; hij geldt veel meer, te weten een tiende van een gouden tienguldenstuk. In een land waar de 'dubbele' of 'alternatieve standaard' bestaat, kan de waarde van het ruilmiddel zich richten naar beide metalen, naar het goud, zoowel als naar het zilver; de regeering laat dit over aan den loop der omstandigheden. Daarom bestaat in de Latijnsche Unie, waar thans de vrije aanmunting van zilver is opge heven, de dubbele standaard feitelijk niet meer; zorgvuldig moet vermeden worden, die benaming op de daar thans van kracht zijnde muntregeling toe te passen; maar 'bimétalliek' is het geld er wel degelijk, even als in Duitschland en Nederland. Men zou derhalve de volgende classificatie kunnen voorstellen. Bimétalliek is ieder muntstelsel, dat gouden en zilveren standpenningen bevat. Het bimétallieke stelsel wordt echter verdeeld in twee soorten: dat, waarbij de waarde van het ruilmiddel zich richt naar *een enkel* metaal, hetzij goud, hetzij zilver; en dat, waarbij zij, naar gelang van omstandigheden, buiten allen invloed der regeering, zich kan richten naar een der *beide* metalen.

Hetgeen de schrijver onder 'monnaie bimétallique' verstaat, is nu het een, dan het ander. Maar de muntregeling, die hij aanprijst, is de dubbele standaard, in den strengen zin van het woord.

Hij betoogt nu verder, dat deze regeling ook behoorde ingevoerd te worden door Engeland. Tot dusver kon dat land zich altijd, zoodra het behoefte had aan zilverremise naar Azië, in geheel Europa van zilver voorzien: maar hoe zal de toestand wezen in het vervolg, wanneer schier alom in Europa het zilver heeft opgehouden standaardmetaal te zijn? Even als de Vereenigde Staten heeft het vroeger een dubbelen standaard gehad; slechts geleidelijk is het tot den enkelen gouden standaard gekomen. Het zou wenschelijk zijn

- en de schrijver acht niet onmogelijk dat het ook geschieden zal - dat in Engeland de regeling wierd hersteld, die er vóór 1816 heeft bestaan, toen iedereen er bevoegd was om zilver te laten munten en als standpenning uit te geven.

Maar zou de invoering van den dubbelen standaard op den voorgestelden voet niet veel grooter bezwaren opleveren, dan die wij thans ondervinden? Zou de waarde van het ruilmiddel zich niet altijd richten naar het meest gedeprecieerde metaal en het andere worden uitgevoerd? Daalde het zilver beneden zijn wettelijken prijs, elkeen zou zilver, daalde het goud, elkeen zou goud willen munten; hetgeen ten gevolge zou hebben, dat het ruilmiddel zou deelen in elke waardevermindering, die een der beide metalen onderging! - De schrijver toont aan, dat men zich zelf wederspreekt door op dezen grond zijn stelsel te vooroordeelen. Men noemt het gevaar, doch tevens het middel, waardoor het volkomen wordt afgeweerd. Het is zoo; bij de minste depreciatie van het goud, zou goud gevraagd en zilver aangeboden worden; maar juist hierdoor zou de depreciatie onmiddellijk verwijnen en de waardeverhouding van 1: 15½ zich herstellen. Men houde in het oog, dat de herstellende kracht zeer sterk zou zijn, indien de dubbele standaard in Groot-Brittannië, Duitschland en de geheele Latijnsche Unie, ja misschien ook in Noord-Amerika bestond. De geringste afwijking in de waardeverhouding der beide metalen van het wettelijke cijfer zou een allerbelangrijkste vraag naar het gedeprecieerde en een even sterk aanbod van het niet gedeprecieerde metaal teweeg brengen, en van langen duur of groote beteekenis zou de afwijking niet kunnen wezen.

Ziedaar in hoofdzaak den inhoud dezer brochure. Voor den Nederlandschen lezer bevat zij weinig nieuws, want hetgeen er betoogd wordt, is, voor zoover het juist mag heeten, hier te lande (door Mr. W.C. Mees en anderen) reeds menigmaal gezegd. Hoe waar de stelling is, die den grondslag vormt van Cernuschi's redeneering, blijkt daaruit, dat reeds het bestaan van een dubbelen standaard in Frankrijk voldoende is geweest om, na de aanzienlijke goudaanvoeren van Californië en Australië, de depreciatie van het

goud tegenover het silver binnen zeer enge grenzen te beperken. Hoeveel te meer zou de waardeverhouding tusschen beide metalen dan niet aan vastheid winnen, indien de dubbele standaard door alle beschaafde volken werd ingevoerd en welk een geluk zou het zijn voor Europa, inzonderheid voor ons eigen land, wanneer dit alsnog geschieden mocht!

Maar het zàl niet geschieden; maken wij ons daaromtrent geenerlei illusiën. Men heeft zoolang in alle handboeken van Staathuishoudkunde gelezen, dat de dubbele standaard uit den Booze is, dat er jaren moeten verloopen, eer men algemeen tot betere gedachten zal zijn gekomen. Tot op zekere hoogte hadden de schrijvers dier boeken geen ongelijk, want het valt niet te ontkennen, dat een enkel land van kleinen omvang den dubbelen standaard niet zou kunnen invoeren, zonder zich groote nadeelen te berokkenen. Indien Nederland, bijvoorbeeld, zijne experimenten op het gebied van muntwezen ging vermeerderen, door thans op eigen hand het stelsel van Cernuschi in practijk te brengen, zou het een tastbare dwaasheid doen. De gevaren van den dubbelen standaard worden echter afgeweerd, zoodra hij wordt ingevoerd op zeer groote schaal, en ziedaar wat de economisten van vroegeren tijd te vaak uit het oog hebben verloren. Zij hebben voorbijgezien, dat de staat, door een metaal tot geld te verheffen, daaraan een nieuwe eigenschap verleent, immers de eigenschap van wettig ruilmiddel te zijn. Toen men zeide: de ‘regeering kan zoo min de waardeverhouding tusschen goud en zilver, als die van tarwe en rogge beheerschen’, vergat men geheel, dat de regeering hare onderdanen niet beperkt in de keus hunner eetwaren, maar wel degelijk in de keus hunner betaalmiddelen en dat zij, door aan 1 pond goud dezelfde schulddelgende kracht toe te kennen als aan 15½ pond zilver, een zeer gewichtigen invloed oefent op de waardeverhouding tusschen die beide metalen. Hoe groot die invloed is, blijkt op dit oogenblik. Wie twijfelt er aan of de waarde van het zilver zou rijzen, indien de Latijnsche Unie of Duitschland de vrije aanmunting van dat metaal vergunde? En wie ziet niet in, dat Duitschland's maatregelen van den laatsten tijd de depreciatie van het zilver bevorderd, zoo niet veroorzaakt hebben? Deze feiten zijn in lijnrechte tegenspraak met de oude stelling, volgens welke de staat de waar-

deverhouding tusschen goud en zilver evenmin kan beheerschen, als die tusschen tarwe en rogge.

Men heeft het betoog, dat thans andermaal, en nu door Cernuschi, wordt voorgedragen, wel eens getracht te ontzenuwen, door aan te toonen, dat het tot ongerijmdheden brengt. Carl Knies, bijvoorbeeld, in een zijner laatste werken, ‘das Geld’, redeneert aldus: Indien de regeering de waardeverhouding tusschen goud en zilver kan beheerschen, wanneer zij gesteld wordt op 1: 15½, kan zij dit ook, wanneer de verhouding op een lager cijfer wordt gesteld, zooals op 1:10 of 1:8. Instinctmatig gevoelt men reeds, dat dit onmogelijk zou zijn; maar hiermede is de dubbele standaard veroordeeld.

Knies vergeet echter, dat zij, die de invoering van den dubbelen standaard op groote schaal wenschelijk achten, de bezwaren tegen hun stelsel niet loochenen; zij beweren alleen, dat de bezwaren worden opgeheven door het stelsel zelf, mits het wordt toegepast op zoodanige wijze, als zij het aanbevelen. Men wederlegt hen daarom niet, door een regeling, waarin die bezwaren onnoodig zijn vermeerderd, als onuitvoerbaar aan de kaak te stellen. Zoodra de wettelijke verhouding tusschen goud en zilver door de meeste b e schaafde volken op een bepaald cijfer, welk ook, is vastgesteld, zal er een kracht zijn, die de strekking heeft om haar op dit cijfer te handhaven. Nu kunnen er andere krachten zijn, nog sterker dan deze, die haar overwinnen, en v o l s t r e k t z e k e r is het dus nooit, dat de wettelijke verhouding zal stand houden. Het eenige, wat men met grond verklaren kan, is, dat de storende krachten een buitengewone sterkte moeten bezitten om te zegepralen. En wat geeft ons nu moed om te verwachten, dat de zegepraal hun ontgaan zou bij een verhouding van 1:15½; wat ontneemt ons dien moed tegenover een verhouding van 1:8, bijvoorbeeld? Immers de ervaring, die ons wèl recht geeft om te onderstellen, dat bij een verhouding van 1: 8, niet dat bij een verhouding van 1: 15½, de productie van zilver tegenover die van gcud een zeer groote aanmoediging zou erlangen.

Doch het is al te gader overtollig werk, verder hierover uit te weiden, tenzij als oefening in het logisch denken. Cernuschi's brochure komt te laat, en al ware zij vroeger verschenen - want

Wolowski heeft de dingen, die hier te lezen staan, reeds vóór twaalf jaren gezegd, - zij zou toch zeer weinigen hebben bekeerd. Want aan Cernuschi kan men hetzelfde verwijten, wat terecht verweten is aan Wolowski: zijn redeneering is niet scherp, niet volledig, niet concluant genoeg. Wie optreedt om een belangrijke, zeer verspreide dwaling te bestrijden, moet haar aantasten bij den wortel, alle bezwaren en bedenkingen, die aan te voeren zijn tegen het stelsel, dat hij zelf is toegedaan, op de meest overtuigende wijze wederleggen, geen schuilhoek ondoorzocht laten, waarin de vijand zich misschien nog heeft verborgen. Dit alles is nagelaten in deze brochure en daarom zal zij de toongevers op het gebied van Europa's muntwezen niet bekeeren. Wij moeten ons maar schikken in de omstandigheden, hoe onaangenaam zij zijn, en er de lichtzijden van opzoeken, die gelukkig ook niet geheel ontbreken. Zoo zal, om iets te noemen, de vermeerderde vraag naar goud misschien ten gevolge hebben, dat de depreciatie van dit ruilmiddel, die sedert 1848 nog altijd voortging, eindelijk wordt gestuit. Stoornis op de geldmarkt geloof ik niet, dat van die vermeerderde vraag te duchten is. Het is waar, de Engelsche financieele bladen beweren het tegendeel en schrijven thans iedere rijzing van het disconto op de Londensche beurs aan Duitschland's maatregelen toe; maar de Engelschen moeten altijd een zondebok hebben, waarop zij hun eigen ongerechtigheden laden; als de Duitsche munthervorming niet langer daartoe kan dienen, zullen zij iets anders vinden. De oorzaak van de wisselingen in hun disconto mag nooit liggen bij hun verkeerde practijk om een veel te kleine metaalkas te houden, maar moet altijd gelegen zijn in toevallige uitwendige omstandigheden! - Ten bewijze dat er nog goud genoeg te krijgen is, beroepen wij ons ten eerste op ons eigen land, dat zich in den laatsten tijd zonder eenige inspanning belangrijke hoeveelheden van dit metaal heeft aangeschaft, maar vooral op Frankrijk. De Fransche Bank heeft haar metaalvoorraad sedert 1872 van 800 tot 1800 millioenen francs vermeerderd; een ongehoord bedrag, dat voor drie vierden uit goud bestaat. Hoe is zij daaraan gekomen? Door haar disconto tot een hoog cijfer op te voeren? O neen, zij stelde het op circa 5 pCt. En wat is de reden, dat een deel van dit goud niet uit Frankrijk is weggevloeid? De niet-inwisselbaarheid der

billetten misschien? Andermaal neen, want de koersen op het buitenland zijn gestadig in Frankrijk's voordeel geweest, en het goud zou dus toch niet zijn weggevloeid, al had men het in iedere hoeveelheid kunnen krijgen.

De ervaring schijnt dus geen recht te geven tot de vrees, die sommigen koesteren, dat er eerlang gebrek aan goud zal zijn; maar wel geeft zij ons grond om te hopen, dat de waardevermindering van het goud nu zal ophouden. Hierin zal een voordeel zijn gelegen, dat de nadeelen, die Duitschland ons allen en ook zich zelf heeft toegebracht, eenigermate zal temperen.

11 Maart 1876.
N.G. PIERSON.

Handleiding voor de geschiedenis, de ontwikkeling en de kennis der meest eigenaardige vormen van de voornaamste ornamentstijlen uit alle tijden, door F. Kanitz. Naar het Hoogduitsch vrij bewerkt. Amsterdam, G. Theod. Bom, 1875.

Een werkje over de ornamentstijlen, in den vorm van een gewoon schoolboek, met een aantal houtsneden versierd, en toch niet veel grooter of kostbaarder, is een verschijnsel in ons vaderland, dat wij, voor zooveel ons bekend is, nog niet beleefd hebben. Het is een product uit den vreemde, dat wij gelooven welkom te mogen heeten op onzen bodem, te meer, omdat het geïntroduceerd wordt door heeren, die in het kunstonderwijs sedert langen tijd hunne sporen verdliend hebben.

Ziehier, in 't kort, de overwegingen die den Heer Kanitz, den schrijver van het oorspronkelijke werkje, tot het vervaardigen en tot de uitgaaf van dit boekje gebracht hebben; hijzelf geeft die in zijn voorrede op.

In het begin dezer eeuw geleidde het ijverig bestudeeren der antieke monumenten en praalgebouwen tot een meer veredelden kunstsmaak die het verval van den overladen rococostijl ten gevolge had. In den aanvang voerde dit tot eene bijna uitsluitende navolging der antieken. Later werden de middeleeuwsche romantische

stijlen voor kerkgebouwen en de renaissancestijl voor de woonhuizen en bijzondere gebouwen weêr ingevoerd. Dit gevoegd bij de meerdere kennis door de latere nasporingen omtrent het Oosten verspreid, had een grooten invloed op de kunst-industrie en zoo werden de goede en navolgenswaardige bouw- en versieringsstijlen van vroegere tijden weêr in beoefening gebracht.

Door die veredeling van den kunstsmaak ontstond ook gelijktijdig de behoefte aan vooruitgang der bouw- en kunsthandwerken, daar men de inwendige inrichting, de versiering, de ameublementen enz. van die schoone nieuwe gebouwen in harmonie met hun uitwendig aanzien wilde brengen. Tot bereiking van dit doel is het noodzakelijk dat een juist en duidelijk begrip der verschillende versieringsstijlen in alle beschaafde kringen en voornamelijk bij den handwerkstand, algemeen worde.

Het boekje is door den schrijver hoofdzakelijk bestemd voor beminnaars der versieringskunst en voor ijverige leerlingen van ambachtsen teekenscholen, om te dienen tot voorbereiding bij hunne verdere studiën van de ornamentstijlen.

Juist gezien! en het is in verband met de studiën op die scholen dat wij het werkje met hartelijkheid begroeten; zonder dat zouden wij de vraag moeten stellen of daarin niet te veel als bekend wordt aangenomen. Wat is b.v. een abacus, wat een arabeske, eene palmette, enz. voor eerstbeginnenden? Maar de aanmerking vervalt, dewijl men met die zaken op de scholen genoegzaam bekend wordt gemaakt. En wie weet! misschien wordt daardoor de keerzijde van zulk soort van boekjes vermeden, die, als in beknopten vorm vele zaken omvattende, al licht tot oppervlakkigheid leiden, en gevaar loopen het aantal veelweters en meêpraters nog met eenige te vermeerderen, en God weet dat wij van dezen tamelijk wel voorzien zijn! Groote en ernstige werken, zooals b.v. het uitmuntende boek van Prof. E. Gugel, ‘De geschiedenis der Bouwstijlen’, loopen nooit dat gevaar; zij eischen te veel inspanning om door zulk soort van lezers bestudeerd te worden.

De vertalers, de Heeren Braet von Ueberfeldt en V. Bing, hebben dan ook doen uitkomen dat zij het boekje in onze taal hebhen overgebracht, omdat zij het voor allen die deze kunst als vak beoefenen, nuttig oordeelden, en in het bijzonder voor leerlingen in

de bouwkunst en in de kunsthandwerken. Het is ook in dien zin dat wij hun dank zeggen en veel voldoening van hun werk toewenschen. Wij gelooven ook dat zij wel hebben gedaan, om den katechismusvorm, waarin het oorspronkelijke boekje is uitgekomen, in hunne uitgaaf te veranderen, en de vragen bij wijze van inhoudsopgave bij elkander te verzamelen, na die van een nummer voorzien te hebben. Die nu iets wil nazien, vindt op eene korte vraag een bondig antwoord op het gelijkluidend nummer. Dit is vernuftig bedacht, voldoet even goed aan het doel en is veel aangenamer.

Het werkje is, behalve de inleiding, verdeeld in zes afdeelingen.

De *eerste* omvat de ornamentiek van het vroegste tijdperk en is verdeeld in 1°. Noord- en Midden-Europa, 2°. Noord- en Midden-America.

De *tweede* behelst de vóór-Christelijke ornamentiek, verdeeld in: 1) de Egyptische stijl, 2) de Assyrisch-Perzische stijl, 3) de Indisch-Chineesche stijl, 4) de Grieksche stijl, 5) de Etrurische stijl, 6) de Romeinsche stijl.

De *derde* omvat de vroeg-Christelijke ornamentiek, verdeeld in 1) de Romeinsch-Christelijke stijl, 2) de Byzantijnsche stijl.

De *vierde* bevat de Mahommedaansche ornamentiek, verdeeld in 1°. de Arabische stijl, 2°. dezelfde stijl in Spanje, Sicilië, Egypte, Perzië, Indië en Turkijë.

De *vijfde* behelst de middeleeuwsche ornamentiek, verdeeld in: 1) de Romaansche stijl, 2) dezelfde in Italië, Frankrijk, Engeland, Ierland en Duitschland, 3) de Gothische stijl, 4) dezelfde in Frankrijk, Nederland, Engeland, Duitschland en Italië.

De *zesde afdeeling* bevat de moderne ornamentiek, verdeeld in 1) de Renaissancestijl en 2) de Baroe- en Rococostijl.

Men zal moeten bekennen dat er veel behandeld wordt in 147 bladzijden, die daarenboven met talrijke houtgravuren versierd zijn. Maar het doel om aan beginnende leerlingen, in beknopten vorm, een algemeen overzicht van het geheel te geven, waarvan zij op de scholen de afzonderlijke deelen in 't groot te zien en te beoefenen krijgen, is daardoor bereikt.

En zijn er nu geene aanmerkingen op dit boek te maken? Och ja, de ondervinding is eene langzame maar vrij zekere leerares, en zij heeft ons geleerd, dat, om door jonge lieden goed begrepen te

worden, altijd vooraf een geheel, de massa, voor hunne oogen moet gesteld worden en dan eerst later de afzonderlijke deelen besproken. Het is eerst wanneer zij den indruk van het geheel hebben opgedaan, dat zij zich de plaatsing, de bestemming enz. der deelen kunnen voorstellen. Eene beschrijving, zelfs de duidelijkste, helpt niet; zij moeten zien. Drie lijnen met hunne uiteinden aan elkaâr gevoegd, geven een duidelijker denkbeeld van eenen driehoek, dan de nauwkeurigste beschrijving doen kan, en zoo is het met alles wat vorm heeft.

Wij vinden, om hetgeen wij meenen door een voorbeeld duidelijk te maken, op blz. 28 het volgende (n°. 84): De ontwikkeling dezer Grieksche orde vond plaats ongeveer 700 j.v. Chr.; haar toppunt van bloei in het tijdperk van Alexander den Groote. De bevallige Dorische orde werd vervolgens verdrongen door de hooger gestemde Jonische, en ten laatste werd de Korintische stijl, die door buigzaamheid, sierlijkheid en in rijkdom van vormen boven alle uitmunt, in Griekenland algemeen. Het schoonste voorbeeld der Dorische orde is het Parthenon (438 j.v. Chr.), van de Jonische het Erechtheum (5^{e} eeuw v. Chr.), en van de Korinthische orde het (Choragische) monument van Lysicratus (335 j.v. Chr.). Allen zijn te Athene aanwezig.

Was er nu van ieder dezer drie monumenten eene afbeelding te zien, al was het slechts in omtrek, doch een geheel, dan zouden de leerlingen in eenen oogopslag een denkbeeld opdoen van monumenten in Griekschen stijl en het verschil der drie orden door onderlinge vergelijking leeren kennen; nu komt het mij onmogelijk voor. Hetgeen volgt zou dan ook duidelijker voor hen zijn.

Het is belangstelling in hun werk dat ons noopt om de Heeren die het boekje bij ons geïntroduceerd hebben, in bedenking te geven, bij eene volgende uitgave, die wij het boekje van harte toewenschen, bij elk der stijlen die besproken worden, eene voorstelling van een geheel te voegen, zooals bij enkele gebeurd is.

Het werkje zou in bruikbaarheid veel winnen en de kosten niet groot zijn, omdat afbeeldingen van die gebouwen in andere boeken te vinden zijn.

Wij vinden ook versieringskunst geen gelukkig gekozen woord. De ornamenten dienen toch niet alleen ter versiering. Zij hebben dikwijls op de plaats waar zij worden aangebracht, de taak te ver-

vullen, om het gebouw of een of ander gedeelte, door hetgeen zij er aan toebrengen, te karakteriseeren. Wij gelooven dat wij beter doen het woord ornament, dat alles uitdrukt, te behouden.

Moge een ruim debiet de vertalers en den uitgever voor hunne moeite en kosten beloonen!

C.C. HUYSMANS.

Wandelingen door Nederland, met pen en potlood, door J. Craandijk en P.A. Schipperus. Tweede deel, 1ste *afl. Haarlem, bij Kruseman en Tjeenk Willink*.

De titel van dit werk trekt aan. Wandelingen! Er wordt, in verhouding tot wat er gereisd wordt, zoo weinig gewandeld; er is, bij zooveel beweging, zoo luttel waarneming: zoo weinig vertrouwelijke gemeenschap met de natuur, bij zoo koortsachtig pogen om haar cijnsbaar te maken tot stoffelijk voordeel. Reizen doen er velen tegenwoordig; maar ofschoon g o e d reizen eene kunst en een verdienste is -, de meeste reizigers reizen niet goed, en moesten liever in hun land blijven, en wat uit wandelen gaan. Wandelen ligt binnen ieders vermogen; en, den een méér, den ander minder - allen toch zal 't wandelen 't lichaam sterken, den geest louteren, de verbeelding verfrisschen, den blik verruimen, eigen werk en kring en geboortegrond in 't bijzonder, de poëzie der Schepping in 't algemeen meer lief doen krijgen. Om die reden juich ik van harte elk streven toe om den zin voor wandelen aan te moedigen.

Reizend gaat men 't buitenland in; wandelend blijft men in Nederland. Daarom staat evenwel de wandelaar bij den met geld en tijd ruimer bedeelden reiziger niet achter. Ons vaderland is zoo rijk aan eigenaardig natuurschoon; weinig landen van zóó geringe oppervlakte, die zooveel verscheidenheid van beemd en bodem opleveren.

In Zwitserland is alles berg; in Noord-Duitschland is alles vlakte; in 't zuiden van Engeland is alles als bij ons in 't Geldersche: bouwland en heide en bosch, over golvende heuvelklingen elkander afwisselend. Maar een schrede rechts of links van onze heuvelachtige Veluwe is de zee met hare duinen, zijn de vette weiden van de Betuwe en van Holland, met haar eeuwig frisch groen, haar

water alom, haar onbegrensden horizon en zacht getinte luchtschakeeringen. Geen provincie van ons land schier, of zij draagt in dit opzicht een eigen karakter.

Ook in andere opzichten is er in ons land zoo veel (de heer Craandijk zegt 't), ‘wat wel gekend mag worden: veel, waarvan het jammer zou zijn, niet zoozeer dat het verdwijnt, als wel dat het verdwijnen zou zonder dat de herinnering er van voor het nageslacht werd bewaard.’ ‘De hechte kasteelen, de deftige hofsteden vallen onder den moker der sloopers; in de steden worden de monumenten onzer bouwkunst vervangen door lichte, vroolijke woningen’. - Ik kan den heer Craandijk zijne berusting in 't werk des sloopers benijden. Ik kan 't schier even jammer vinden, dat hechte kasteelen, deftige hofsteden en de monumenten onzer bouwkunst verdwijnen, als dat ze verdwijnen zouden zonder dat hunne herinnering voor 't nageslacht werd bewaard. De noodzakelijkheid van dat verdwijnen is mij toch zoo klaar nog niet, en - sommige herinneringen doen wee. Doch heb ik, naar 't voorbeeld van den heer Craandijk, mij over dat wee eenmaal moedig heengezet, dan moet ik schrijver en teekenaar danken voor hunnen arbeid.

Ik heb van Craandijk's werk slechts ééne aflevering ontvangen; zij handelt over Twenthe, de streek van 't alleroudste en 't allernieuwste, waar ‘de stoomfluit gilt te midden van de eenzame heidevelden’, langs de aloude grafheuvels, en ‘de telegraafdraad de kruiswegen overspant, waar de vurige landmeter spookt.’ Naar deze aflevering te oordeelen, dunkt mij de heer Craandijk voor de door hem hier aanvaarde taak deugdelijk berekend. Hij toont een hoofd te hebben voor feiten, een oog voor schoonheid en een hart voor gemoedelijkheid. Hij vertelt kalm, gelijk 't den wandelaar past. Weinig schijnt hem te ontgaan, in heden en verleden van de plaatsen die hij bezoekt. Bij enkele bijzonderheden staat hij misschien wat te lang stil. Weinigen zijner lezers, bijvoorbeeld, zal 't belang kunnen inboezemen, te vernemen hoe de heerlijkheid Hengelo gedurende eene eeuw of wat van den eenen drost met een ellenlangen naam op den anderen overging. Doch onze auteur weet ook te toeven waar 't aangenaam is zich naast hem neer te zetten: aan den straatweg bij 't uitgaan van de dorpsschool; bij 't vuur in de ‘kotte’ van den boer; in 't bosch te middag en bij zonsondergang. Of wie is spoedig ‘verzadigd van 't licht te zien

wemelen door de bladergewelven, op de grauwe stammen, op de donkere hulstbosschen die overal welig opschieten, op het smalle pad dat zich tusschen de wildernis opent'? Wie wordt ras 'moede van het opzien naar de heldere blauwe lucht en de zwevende wolkjes, zoo hoog boven de toppen en zoo heerlijk uitkomend bij het groen der zachtkens suisende of stil droomende kruinen'?

Ik eindig met te verklaren, dat, zoo de titel van 't boek mij aantrok, de inhoud dezer aflevering mij niet teleurstelde. De lust bekroop mij om een tochtgenoot van den heer Craandijk te worden op al zijne wandelingen. Want hij is een gezellige gids, die u aangenaam den weg verkort, veel weet, veel u doet opmerken, en, al bekoort hij u niet door humor, of al neemt hij geen hooge vlucht met uwe phantasie, u toch ook wat doet gevoelen.

De platen, zacht en net van uitvoering, schijnen mij, voor zoover ik ze zag, den degelijken en onderhoudenden tekst waardig. Zij zijn, evenals de beschrijving, in den bedaarden, nauwkeurigen trant, die met 't karakter van Nederlandsche tafereelen harmonieert.

Rotterdam.

C. VAN NIEVELT.

Verleden en Heden. Een togt langs de kusten van de Zuiderzee, door Henry Havard. Uit het fransch door Mejufvrouw S.M. Campbell, met een woord vooraf van Dr. Jan ten Brink en een naschrift van Mrd. Cohen Stuart, met tien platen. Haarlem, J.M. Schalekamp.

Wat is een naam? Alles of niets; een klank, een woord, of ook de moeilijk verworven schat van den gerechte. Al naar men 't nemen wil. Mej. S.M. Campbell neemt het blijkbaar heel licht. Voor haar is een naam, een naam, *bonnet blanc, blanc bonnet*. Als deze dame een jong mensch, voor wien zijn vader het romantische Arthur of het beteekenisvolle Dieu-donné heeft uitgekozen, in een salon brengt, verbiedt haar geweten haar niet, den jongeling als Jantje of Pietje te presenteeren. Misschien dat er vaders zijn, die hunne kinderen liefst zonder verdooping door de wereld hadden zien gaan, en eigenliefde genoeg hebben om Dieudonné beter te blijven vin-

den dan Pietje. 't Zou ons niet verwonderen, als Henry Havard zulk een vader was, en alle dankbaarheid, die hij voor de in 't algemeen zeer goede vertaling van zijne ‘Villes mortes’ gevoelen moet, onvoldoende bleek om de naamsverwisseling te vergeven, die van zijn gelukkig gekozen ‘Doode steden’ het nietszeggend ‘Verleden en Heden’ heeft gemaakt.

De billijkheid dwingt ons echter tot de erkenning, dat dames natuurlijkerwijze het verwisselen van naam uit een geheel ander oogpunt beschouwen dan wij. Voor haar heeft het denkbeeld iets, dat visioenen oproept van kransen en sluijers, van bloemen en bruidsmeisjes; voor de verbeelding van ons, mannen, doemen bij die voorstelling slechts onbestelde brieven, verkeerd bezorgde pakjes en vergissingen van allerlei aard op.

Vooral wanneer men onder een goeden, eerlijken naam zijne plaats gewonnen en zijn weg onder de menschen gevonden heeft, moet het bijzonder onaangenaam zijn op een goeden morgen wakker te worden met het bewustzijn, dat men nu een naam draagt, waaronder vriend noch vijand u kent, een naam waarbij het publiek denkt aan iedereen behalve aan u.

Zulk een goeden naam heeft zich Havard's verdienstelijk boek in korten tijd gewonnen. Algemeen heeft het sympathie gevonden, met buitengewone eenstemmigheid heeft de kritiek de nageltjes onder de fluweelen pootjes ingetrokken. In den besten zin des woords is het populair geworden, het is - en iedereen weet wat dat in Nederland zeggen wil! - niet *uitsluitend* door leesgezelschappen gekocht en verbreid geworden. Mej. Campbell heeft het in een Hollandsch kleed gestoken, en het verdiende de zorg, die de vertaalster aan haar werk heeft besteed. Maar had nu hare piëteit nog niet eene schrede verder moeten gaan, zoo ver, dat zij het boek den naam liet behouden, waaronder het zoo vele en warme vrienden heeft verworven?

En welke vrienden! een man als Dr. Jan ten Brink, die in eene *Voorrede* schrijver en boek bij nieuwe lezers inleidt, en een warm vaderlander als Mrd. Cohen Stuart, die in een *Naschrift* de economische lessen uitschrijft, die de geschiedenis van *doode* steden aan de *levende* Nederlanders predikt, mannen, die van Havard en zijne studie zooveel goeds hebben gezegd, dat er voor latere vriendschap niet veel anders overblijft, dan zwijgen of.... kwaad spreken.

Ga op reis met eenige oude kronieken, een paar welgeschreven provinciale geschiedenissen, kies eene reisroute, die niemand neemt, en maak gebruik van een middel van vervoer, welks ongewoonheid alleen geëvenaard wordt door zijne ongemakkelijkheid, en het is zoo bijzonder moeijelijk niet een boek als deze ‘Togt langs de kusten van de Zuiderzee’ te schrijven. Men behoeft slechts de historische stof met eenige handigheid te kiezen, het licht te laten vallen op het contrast tusschen de stille verlatenheid van heden, en het dadenrijke en bewegelijke verleden, waarvan die oude boeken spreken; slechts met eenigen tact de kleine episodes te vermelden, die zulk eene middeneeuwsche reismanier, waarbij men kok en tevens gastheer moet kunnen zijn, en de nederige werkzaamheden van het kamermeisje met eigen handen moet verrichten, noodzakelijk oplevert, om een leesbaar boek te schrijven, zooals dat van Havard zonder twijfel is.

Zóó de kwaadsprekende vriend. En inderdaad 't is onomstootelijk waar, dat is 't recept, en 't schijnt niet moeijelijk uit te voeren; het is dat ook niet, mits men.... de kunst versta van *passief* te reizen, de kunst om natuur en omgeving, wind en weêr, kleuren en tinten, menschen en dingen, water en land op zich te laten werken, ze te nemen zooals ze zijn, en de groote massa vooroordeelen en het beetje beginselen, dat men gewoonlijk zijne persoonlijkheid noemt, thuis te laten.

De meeste menschen leggen op reis de gekleurde glazen niet af, die ze in 't gewone leven dragen; zij missen het vermogen om van hunne ziel den reinen spiegel te maken, die het beeld van vreemde personen en zaken onverzwakt, onpartijdig en onverminkt weêrgeeft. Zij nemen op reis een vooraf vastgestelden maatstaf mede voor wat zij groot of klein, schoon of leelijk, goed of slecht zullen noemen. Met die maat zullen zij onder weg alles schatten, en van hunnen reizigersplicht om uit de dingen zelven, die zij zien, uit hare onderlinge verhouding telkens weer nieuwe gronden van beoordeeling te ontleenen, hebben zij zelfs geen begrip. Dan is reizen geen verfrisschend genot, maar eene voortdurende ergernis, een hinderlijk missen van hetgeen gewoonte deed waardeeren, verzwaard door de storende tegenwoordigheid van het ongewone. Zulke menschen moeten reizen op spoorwegen, die overal dezelfde zijn, en steeds zorgen te overnachten in cosmopolitische hotels met dezelfde gekapte kellners en dezelfde onbegrijpelijke menus.

Stel eens dat Havard, de Parijzenaar, zóó gereisd had, dat hij

met Nôtre-dame in het oog, over de nederige torens van Enkhuizen en Harlingen gesproken had, of onze, in de verlaten steden achtergebleven regentenstukken gemeten had met de maat aan de meesterstukken van het Louvre ontleend, dat hij in de Vollendamsche visschersvrouwen sporen van de canotières de la Seine had willen vinden, en in het Edamsche koffijhuis der drie oude zusters heimwee gevoeld had naar 't gaslicht van Tortoni. Welk een belachelijk boek ware dan 't resultaat van zijn bezoek aan de Zuiderzee geworden! Zonder voorbeeld ware het evenwel niet; als verzachtende omstandigheid zoude hij zich kunnen beroepen op een indertijd veel gelezen geschrift, dat op den titel met een in Nederland beroemden naam prijkt, eene reisbeschrijving door Zwitserland, waar iedere helvetische berg orthodox-gereformeerde dogmatiek predikt, iedere alpenhut gemeten wordt met de maat der Dordsche Synode, en bergstroomen en watervallen ruischen op de muziek van den Heidelbergschen Catechismus!

Maar lezers zoude zijn boek weinig gevonden hebben; want wij zijn den tijd voorbij, dat men reisbeschrijvingen las om te weten, wat deze of gene bekende of onbekende toerist wel gedacht en gemeend heeft, gevoeld en geredeneerd heeft in het licht zijner wereldbeschouwing en de hooge wijsheid zijner eigene individualiteit.

Nu vragen wij in de eerste plaats objectiviteit, voor stijl en vorm zijn wij gemakkelijker, voor den inhoud strenger geworden. Wij willen nu medereizen, zelf de reeks van indrukken opvangen, die de reiziger ontvangen heeft, ze verwerken in ons eigen gemoed, en het hindert ons, als wij bemerken, dat de reiziger tracht ons zijne meeningen en opvattingen voor de onze op te dringen.

Alleen door deze objectieve onpartijdigheid kan men verwachten *velen* te behagen; daarin ligt het geheim der populariteit; men schrijft dan niet voor eene partij, niet voor gelijkgezinden, maar voor allen.

Maar dit is niet genoeg: een vuilnishoop blijft, hoe objectief ook beschouwd, een weinig verkwikkelijk onderwerp in een boek, en de practische reiziger, die zich bij zijne objectieve beschouwing zoo plaatste, dat hij niets dan deze zag, zou eerder een bruikbaar rapport voor eene Landbouwcompagnie, dan een leesbaar boek schrijven.

Niet voldoende is het om onpartijdig te reizen, men moet ook het ontvankelijk gemoed bezitten, dat kinderen en kunstenaars eigen

is. Het is niet voldoende objectief te *willen* zijn, men moet het ook *kunnen* wezen.

Havard is dat. Zijne beschrijvingen zijn voor hen, die de ‘doode steden’ bezochten, getrouwe herinneringen, welgelijkende spiegelbeelden van wat zij eens zelf gezien hebben, en voor de groote massa der lezers photographiën van landschappen en menschen, die meer en meer verdwijnen, door een begaafd kunstenaar onder gunstig licht en van een goed gekozen standpunt op het papier overgebracht.

Wij behoeven niet te vragen voor welken kring de vertaling nu eigenlijk bestemd is, en of dit boek veel lezers mag verwachten in eene omgeving, waarin noch de Revue Britannique, waarin deze opstellen het eerst voorkwamen, noch de afzonderlijke uitgave konden doordringen. De kennis van de fransche taal is toch bijna gemeen goed in ons land. Dit gaat den uitgever alleen aan. Bang voor eene kleine teleurstelling is hij, blijkens zijn motto ‘perséverer’, niet. De uitgave is wat papier, druk en plaatjes, al zijn deze vrij wat minder artistiek dan de houtsneden der vroegere uitgave, geheel geschikt om ons met dat motto vrede te doen hebben.

Hetzelfde ‘volharden’ kan ook de vertaalster langs dezen weg niet anders dan tot een goed doel brengen. Een volgend maal doet ze ons wel het genoegen onze boerinnetjes niet meer in indisch katoen (indiene), maar in sits te kleeden, en vervangt het afschuwelijke en onbegrijpelijke ‘burgerlijke bouwfabriek’ (pag. 204, 211, 292, 322) door Commissie van bijstand voor openbare werken, gemeentebestuur, of iets dergelijks.

Ten slotte, bij wijze van visite-kaartje p.r. aan den schrijver, eene opmerking: Havard verhaalt op het gezag van Guicciardini, dat de oude Friezen hunne lijken uit vrees voor de wolven begroeven in steenen kisten, die zij uit Duitschland lieten komen, en voegt er dan in een noot bij: ‘men zou teregt mogen veronderstellen, dat deze graven, bij de vele opgravingen die men tegenwoordig in Friesland doet, moeten teruggevonden worden en toch is er nog nergens een spoor van ontdekt’. Het is mogelijk dat men in Friesland vruchteloos gehoopt heeft de bewijzen voor dit verhaal terug te vinden; bij West-Friesland echter, niet ver van de grens tusschen deze landstreek en het aloude Kennemerland, te Heilo

zijn zij *wel* gevonden. Nog tegenwoordig is de steenen bak, waaruit het vee aan de bekende Willebrordus-put gedrenkt wordt, niets anders dan zulk een oude steenen doodkist, hoe uitgesleten ook duidelijk kenbaar, en nog zeer weinige jaren geleden werd een dergelijke, van rood-grijzen steen vervaardigd, uit een enkel stuk uitgehold, bijna geheel ongeschonden aldaar aan het licht gebracht.

Alkmaar, Januarij 1876.
Mr. A.P. DE L.

Het Leven der Menschheid en des Menschen eene Divina Commedia. Door J.H. Gunning Jr. Amsterdam, Höveker & Zoon.

De Heer Gunning is een man van streng rechtzinnige richting op kerkelijk gebied. Natuurlijk heeft die richting geen geringen invloed op de beschouwingen van dichters en dichtwerken, die hij zoo achtereenvolgens in het licht geeft. Toch zou het ons leed doen, zoo dit ooit iemand kon weêrhouden van het bovengenoemde werkje als bijdrage tot de Dante-literatuur kennis te nemen. Het sluit zich aan bij een belangrijke ‘Studie’ over Dante, door den Heer Gunning voor eenige jaren in het licht gegeven. Wellicht zou het werk van den Schrijver in een tijdschrift van moderne godgeleerden scherp bestreden, mogelijk ten eenemale afgekeurd worden. Er komen theologische bespiegelingen in voor over Drieëenheid, de verlossing der menschheid door het bloed van Christus en wat al verder het ‘positieve Christendom heilig en dierbaar is.’ In deze aankondiging kunnen wij dergelijke dogmatische beschouwingen laten rusten. Wij gaan zelfs, met het oog op dit werk, nog een stap verder: zoolang de uitingen eener diepgevoelde mystiek, in dichterlijken en waardigen vorm gehuld, ons mede een zijde van het echt-menschelijke te aanschouwen geven, zullen geschriften van dien aard ook het ongeloovigst gemoed niet onverschillig zijn, maar steeds belangstelling verdienen en opwekken. Hoeveel te meer verdienen dergelijke geschriften belangstelling, als hun inhoud zich vastknoopt aan de beschouwing van een ongewoon verschijnsel op letterkundig gebied. Wellicht is het ongeloof, of wat

er in de oogen der streng kerkelijke richting voor doorgaat, in de erkenning daarvan billijker dan een half of kwart geloof. Tot de waardeering van den arbeid des Heeren Gunning vindt men te meer aanleiding in de wijze, waarop hij-zelf wederkeerig van zijn waardeering eener ‘aesthetische levensbeschouwing’ blijk geeft. Wat hij ook als rechtzinnig godgeleerde bovendien nog noodig achte, hij erkent nadrukkelijk en in al den gloed zijner welsprekende ontboezemingen, dat ‘een aesthetisch leven een leven van bewondering voor het schoone en goede is.’ Zulk een erkenning maakt vereeniging mogelijk, waar in andere opzichten de klove onoverkomelijk schijnt. Het zou vergeefsche moeite zijn den Heer Gunning en zijn geestverwanten te willen overtuigen, dat zij die de heerlijkheid van zulk een leven kennen, voor zich-zelven genoeg hebben of den Schrijver althans kunnen geruststellen wegens hetgeen dezulken in zijn oog moeten missen. Dat overigens de Schrijver-zelf het met de uitdrukking ‘aesthetisch leven’ ernstig meent, blijkt uit de kennis en innige waardeering, waarmede hij over enkele heroën op het gebied des geestes ons zijn beschouwingen mededeelt. Voornamelijk wat Dante en de Divina Commedia betreft, heeft de Heer Gunning in dit werkje opnieuw het bewijs geleverd, wat een nauwgezet beoefenaar van het leven en de werken des middeleeuwschen dichters hij is, met welk een liefde en toewijding hij de schatten van poëzie in de Divina Commedia verborgen tracht te ontginnen en te doorvorschen. Die liefde en toewijding hebben hem de schoonste bladzijden in de pen gegeven, die ook in deze beschouwing niet zeldzaam zijn. Nog in een ander opzicht heeft des Schrijvers opvatting van een aesthetisch leven bij hem vruchten gedragen. In het werk van den Heer Gunning mogen de dichterlijke bespiegelingen voor een aanmerkelijk deel haar grond vinden in zijn bekende overtuiging op theologisch gebied, toch is er geen spoor in te vinden van die afkeerwekkende en gezochte beeldspraak, die zoo dikwijls aan een afgedwaalde, zoogenaamd dichterlijke, mystiek eigen is, en waarbij een gezond gemoed menigmaal de vraag doet, of wij niet veeleer met verholen zinnelijkheid dan wel met heilige geestdrift te doen hebben. Ook in die reinheid en dien edelen gloed, welke van een zuivere ziel en hemelsche dichtgave getuigen, staat Dante voor ons, zonder verwijt, zonder blaam, hoezeer ook hij zich verdiepen kan in hetgeen hij de ondoorgrondelijke

geheimenissen noemt. Dat alleen reeds maakt zijn dichtstuk in verband met zijn inhoud en symbolische voorstellingen tot een merkwaardig verschijnsel. De Heer Gunning heeft ons iederen wanklank bespaard; hij heeft gevoeld, dat de enkele gedachte aan Dante en zijn Divina Commedia het gemoed tegen elke onreine beeldspraak, die, zoo het heet, voor diepzinnig dichterlijk moet doorgaan, in opstand moet doen komen. Wij behoeven onze meening naar aanleiding van deze opmerking wel niet nader toe te lichten.

Meermalen slaat de Schrijver een toon aan, die vele lezers voor hem zal winnen, ook al deelen zij zijn kerkelijke begrippen niet. Behalve het kerkelijk geloof toch is er nog een ander, dat hem bezielt en waarvoor hij zijn lezers geestdrift wil inboezemen. ‘Ik geloof aan den VOORUITGANG en aan de VRIJHEID’, zegt hij, ‘en de organische, in zichzelve samenhangende, ontwikkeling dezer beide is in de Divina Commedia symbolisch aangeduid. Daarom heb ik aan haar mijn beschouwingen vastgeknoopt.’ En een weerklank op die nobele verklaring vinden wij aan het einde van 's schrijvers beschouwingen. ‘Onze wereldbeschouwing is die der HOOP’, zoo luidt het daar. ‘Wij gelooven dat het leven der menschheid is een Opgang, eene Anabasis in hoogeren zin dan waarin Xenophon den tocht zijner tienduizend Grieken zoo schoon heeft beschreven, met volmaakter Hoofd dan hij voor de zijnen was, door grooter gevaren en smarten heen, en naar heerlijker Vaderland. Maar wat nu in de menschheid alzoo is, dat komt ook den enkelen mensch ten goede. Want elk mensch wordt des te volkomener mensch, naarmate hij het leven des Geheels, der Menschheid, in zich heeft opgenomen. Die menschheid toch is één groot GEHEEL. De oppervlakkige ziet alle menschen geïsoleerd van elkander, omdat inderdaad op de oppervlakte, die hij alleen zien kan, alles uit elkander ligt, en er slechts losse individuen schijnen te bestaan. Maar de diepere mensch ziet in elk blad des booms zijn samenhang met den boom, met den wortel en daardoor ook met ieder ander blad. Het geloof nu is niet anders dan de diepte. De diepte des HARTEN, waarbij die éénheid des menschdoms gevoeld wordt op eene wijze, in de Schrift LIEFDE genoemd. De diepte des VERSTANDS, waardoor deze eenheid, aan de Ouden volstrekt onbekend, begrepen wordt op eene wijze, die het kenmerkendst als HUMANITEIT, dat is de edelste, hoogste beschaving, wordt beschreven. Doch zoo wordt dan ook erkend

dat elk mensch, om waarlijk mensch te wezen, dezen samenhang met het geheel noodig heeft. De menschheid zelve is de grond, het voetstuk waarop elk mensch staat. Naarmate hij den band der historische eenheid beter beseft, zich kent als lid van het Geheel dat, van den aanvang der historie af tot aan haar einde, der volmaking te gemoet reist, naar die mate zal zijn eigen leven beter zijn. De aarde heeft een loop rondom de zon, en eene beweging rondom haar eigen as. Zonder de eerste beweging zou de tweede haar niet baten. Zoo ook zal de ontwikkeling van ons eigen persoonlijk leven onvruchtbaar zijn, indien wij niet in het groote Geheel leven, indien wij niet den raad der twee bevriende dichtervorsten, en op dieper grondslag dan zij zelve, volgen: van Goethe als hij ons opwekt, onophoudelijk dáárnaar te streven

> Uns vom Halben zu entwöhnen,
> Und im GANZEN, Guten, Schönen,
> Resolut zu leben;

van Schiller als hij den “plicht voor iedereen” beschrijft:

> Immer Strebe zum Ganzen, und kànnst du selber kein Ganzes
> Werden, als dienendes Glied schliess' an ein Ganzes dich an’. -

En ten slotte den lezer toesprekende, besluit de Schrijver: Als lid der menschheid geloof voor haar aan den VOORUITGANG, geloof er aan met onwankelbare, in God gevestigde hoop. Als mensch, laat het doel uws levens, als voor Dante, het zoeken van de Vrijheid zijn, de vrijheid der liefde die één is met zelfverloochening door welke het ware ‘zelt’, het wezenlijk Ik, het leven als Geest, gewonnen wordt. Nog ééns leere het ons de dichter, als hij Virgilius, aan den opgang van den Louteringsberg, van hem verklaren laat:

> ‘LIBERTÀ va cercando, ch'è si cara,
> Come sa chi per lei vita rifiuta’. -

Slechts enkele kerkelijke uitdrukkingen daarlatende zal menigeen sympathie gevoelen voor den schrijver die, wat hij ook als rechtzinnig kerkleeraar van ons verge, tevens een zoo verheven opvatting van mensch en menschheid en beider roeping huldigt.

Intusschen moet men niet meenen, dat men hier in strikten zin met een studie over de Divina Commedia te doen heeft. Indien men zulks verwachtte zou men zich teleurgesteld zien. De schrijver waarschuwt er trouwens zelf voor in zijn inleiding. De allesbeheer-

schende gedachte der Commedia, gelijk de Schrijver haar opvat, ligt tot grondslag van zijn beschouwingen. Menigmaal denken wij daarbij aan de woorden van Cesare Cantu, die over Dante sprekende zegt: ‘Zijn woord is machtig niet zoozeer door de visioenen die hij beschrijft, als wel door de visioenen en gedachten die hij in ons opwekt.’ Doch ook te midden van de beschouwingen, die de schrijver ons aanbiedt, onder de verschillende indrukken, die de poëzie van Dante bij hem teweeg brengt, treffen wij toch tal van opmerkingen over de beteekenis van enkele beelden en voorstellingen aan, die de aandacht van iederen beoefenaar der COMMEDIA overwaardig zijn. De ruimte verbiedt ons in deze aankondiging uitvoerig daarbij stil te staan of er proeven van mede te deelen. Wij kunnen intusschen niet nalaten hier op blz. 113, 142 en verv. te wijzen, waar de Schrijver bij het symbool der ROOS stilstaat, door Dante nagenoeg aan het einde zijner opstijging door het Paradijs aanschouwd. Zoo ook wijdt de Heer Gunning eenige bladzijden aan Beatrice en haar beteekenis in de Commedia, terwijl hij elders weder uitvoerig bij den persoon des Dichters stilstaat en hem ons voorstelt als bij uitnemendheid den man der eenheid.

De tweeërlei indruk, dien het hier aangekondigde werk op ons gemaakt heeft, betreft aan den eenen kant Dante en aan den anderen den Schrijver, die ons zijn beschouwingen in verband met de Divina Commedia mededeelt. Het gedicht van een machtigen geest als die van Dante zal steeds harten vinden, ontvankelijk voor de genietingen eener verheven en bezielde zoowel als bezielende poëzie, waarbij 's Dichters krachtige persoonlijkheid als Staatsburger en als mensch te gelijker tijd een onweerstaanbare aantrekking zal uitoefenen. En wat den Schrijver van het aangekondigde boekdeeltje betreft, wat ook zijn richting op kerkelijk gebied moge zijn, hij zal ongetwijfeld onder zijn lezers veler harten winnen, daar hij zich niet in meedoogenloozen haat tegenover zijn tijd en het levende geslacht plaatst, maar onder den invloed van een zijner geliefdste Dichters, dien hij blijkbaar met zooveel ingenomenheid beoefent, ook bewijzen geeft van een gemoedelijke waardeering onzer ‘merkwaardige dagen’, gelijk hij zich uitdrukt. Het jongere geslacht is op dat punt zeker niet verwend.

Roermonde, Jan. 1876.
A.S. KOK.

***Miniaturen, door Antoinette, met een woord vooraf van Dr. Jan ten Brink. Amsterdam, J.C. Loman Jr.* 1876.**

Het boekje is klein, uiterst klein, en beveelt zich aan door een aanbevelend woord van Dr. Jan ten Brink; maar toch neem ik de vrijheid te betwijfelen of het er niet bij gewonnen zou hebben door nog veel kleiner te zijn; en of niet de jeugd van de schrijfster, en welwillendheid tegenover een opkomend vaderlandsch genie, van het vrouwelijk geslacht, dien overigens zoo bevoegden kunstrechter parten gespeeld hebben, waar hij haar zoo ‘warmen lof’ toezwaait zonder eenige beperking.

Veel liever zou ook ik al deze zeer kleine penneschetsen - de meeste beslaan slechts een of twee bladzijden van het nette miniatuurboekje, anderen niet eens een halve of een kwart bladzij, - onvoorwaardelijk kunstjuweeltjes en kabinetstukjes noemen; wat men zoo ligt van Miniaturen verwacht, - immers hun verdienste pleegt niet te bestaan in hun kleinheid, maar in den rijkdom, zinrijkheid en duidelijkheid van het in die beperkte ruimte saamgedrongene.

Te liever deed ik dat, naardien, waar men den moed heeft te verklaren, dat men van spreukmatige, raadselachtige paradoxen en aforismen, zooals b.v. die in Irma's Dagboek ‘in *Auf der Höhe*’, of van schijnbaar alledaagsche fabels en vertelsels, gelijk velen hier, den diepen, verborgen zin niet weet te vatten, naardien men daar gevaar loopt van door den auteur en diens bewonderaars gehouden te worden, niet voor een lastig oprecht mensch, maar voor een bekrompen verstand, dat zich eigenmachtig een brevet van onbevoegdheid toekent tot het lezen tusschen de regels, of tot het verstaan met halve woorden.

Doch, op het gevaar af van door Antoinette onder de vinken gerangschikt te worden, - tegen welke arme diertjes zij een onverklaarbare grieve schijnt te hebben - kom ik er ridderlijk voor uit dat ik te vergeefs zoek naar de hooge beteekenis van stukjes als daar zijn ‘Gul of wreed’, de ‘Tulp en de Paardebloem’, ‘Die twee verstonden elkander’, ‘Een Hersenschim’ en ‘Een korte maar droevige Geschiedenis;’ terwijl ik ‘Vooruitgang’ en ‘Zaaien op een Steen’, geen Miniaturen, maar met den groven boender opgelegde

tooneel-effecten durf noemen, en een of twee andere stukjes, vooral het laatste, charges.

Als ik haar goed beoordeel, dan heeft onze jeugdige schrijfster een warm hart en een zeer ontvlambare verbeelding, en daarmee zich te veel verdiept in zekere mode-lectuur; waardoor sommige harer uitingen, bewust of onbewust, echos geworden zijn der Multatuli-*Weltschmerz* die zoo gaarne aan anderen - vooral *de* maatschappij - verwijt, wat, in negen van de tien gevallen, een onvermijdelijk gevolg is van het onberedeneerd toegeven aan eigen passies.

Om deze beschuldiging te staven diene een ontleding van het laatste stukje dat, mijns inziens, het bundeltje bepaald ontsiert.

Wat is haar 'Paria in de Maatschappij?'

Met de rechtskwestie laat ik mij niet in; waar een kind dat een geranium stal in Engeland, en een boerenknecht die koolstruiken wegnam in Holland, beiden daarvoor in den kerker boeten moesten (voor hoe lang ben ik vergeten), daar is het heel mogelijk dat 'drie maanden cellulair' het minimum is dat op 'diefstal door overklimming' staat, al is het van een mand peren.

Maar het is hier niet de maatschappij die dien man tot een paria maakt, het is de man zelf die in alle mogelijke opzichten vergeet 'wat zijn moeder hem leerde', en ook wat het gezond verstand en de ervaring prediken. Ik bid u wat voor een kerel is dat, die eerst 'zulk een lust in peren' heeft, dat hij bij een buurman overklimt, niet om er een of twee te snoepen (of die buurman zooveel boomen bezit als de ander vruchten nam, doet niets ter zake), maar om eenvoudig den heelen mand weg te nemen? En die, als hij daarop zeer billijk gestraft wordt (waar zou anders de grens blijven tusschen strafbaar en straffeloos begeeren van eens andermans goed?), omdat hij in twee dagen - zegge 'twee dagen' - geen werk kan vinden (hij heeft zeker niet heel flink gezocht), even eenvoudig bij een horologiemaker inbreekt, dewijl die man 'goud, en hij geen brood' heeft, en zich op die manier voor het vervolg onmogelijk maakt! Hij moet niet aan God en menschen vertwijfelen, maar aan zich zelf, zich zelf alleen; want hij is niet het slachtoffer der maatschappij, maar een akelig, onwaardig product.

Neen, als ik dan ook Antoinette een welgemeenden raad mocht geven - al zal zij dien wellicht wraken - het zou dien wezen om voorloopig het mélo-dramatische, heroique genre aan ouderen, en -

vergeef mij, ervarener handen over te laten, en, in plaats van zich af te geven met ‘Vraagstukken die zelfs de Navorscher misschien niet kan beantwoorden,’ zich, althans den eersten tijd, te bepalen tot schetsen uit het huiselijk en intiem leven.

Want, en dit is de hoofdoorzaak van de hardheid mijner oordeelvellingen, ‘je pique pour mieux attacher’. Op dat gebied blinkt zij uit boven velen en velen, kan zij waarlijk iets voortreffelijks leveren. ‘Ida’ en een ‘Minnend Paartje,’ ‘Sukkeltje’ en ook ‘Ons Marietje’. (voor ‘Prinses’ kan ik ten Brinks hooge bewondering niet deelen), vooral Ida, en die twee oudjes, zijn kunstjuweeltjes, zoo fijn, zoo teer, zoo schoon van opvatting en uitvoering, dat zij veel doen vergeven; omdat men niet gemakkelijk, noch hier, noch in den vreemde, waardiger exemplaren zal vinden van het tegelijk minutieuse en geniale der natuurgetrouwe vaderlandsche kunst.

Die zeldzame kabinetstukjes zijn het, die mij met hartgrondige blijdschap in Antoinette een ontluikend Hollandsch genie doen begroeten, dat reeds veel heeft gegeven en de heerlijkste vruchten belooft.

Haarlem, 12 Januari 1876.

H.K.B.

1787.

De Pruissische veldtocht in Nederland in den jare 1787; uit het Hoogduitsch van den generaal von Troschke, vertaald door K.H.J.J. Hirschmann, gepensionneerd kapitein. Gouda, G.B. van Goor en Zonen, 1875.

Een kundig Pruissisch officier, de generaal von Troschke, heeft kortelings eene krijgskundige geschiedenis gegeven van den Pruissischen veldtocht van 1787; en een onzer wapenbroeders, de kapitein Hirschmann, heeft die geschiedenis in onze taal overgebracht. De heer Hirschmann heeft daarmede een zeer goed en verdienstelijk werk verricht; want de arbeid van den Pruissischen generaal is, vooral voor ons, van zooveel waarde, dat het algemeen daarmede bekend moet worden. Von Troschke deelt, wel is waar, weinig nieuwe feiten mede betreffende die gebeurtenissen van 1787, en onder de door hem gebruikte bronnen is het voornamelijk het bekende werk van von Pfau, waaruit hij heeft geput; maar in dit geschiedverhaal worden de feiten duidelijk uiteengezet, en meestal met groote juistheid beoordeeld; en de toon van het geheele geschrift van den Pruissischen generaal getuigt van een gemoedelijk en ijverig streven, om alles te vermijden wat ons volksgevoel zou kunnen kwetsen, bij het spreken over gebeurtenissen die voor ons zoo weinig vereerend zijn geweest. Wij zijn den heer von Troschke erkentelijk voor de gematigdheid en welwillendheid ten onzen opzichte, die in dit werk doorstralen, en die de waarde daarvan niet weinig verhoogen. Wij zullen trachten het goede voorbeeld na te volgen dat hij geeft; wat nut heeft het ook, om verbittering en haat aan te kweeken!

De lezing van het werk van von Troschke heeft ons aanleiding gegeven, om de gebeurtenissen van 1787 nogmaals te bestudeeren uit het krijgskundig oogpunt; en het is de vrucht van die studie, welke wij hier willen mededeelen. Hebben wij

vroeger wel eens roemrijke tijdperken uit onze krijgsgeschiedenis behandeld, tijdperken getuigende van kracht en van grootheid, thans zullen wij een veel ondankbaarder taak verrichten: wij zullen gewagen van een tijd van zwakheid en van verval. Maar ook voor een volk kan het zijn nut hebben, soms te worden herinnerd aan dagen van oneer en van schande.

Wij schrijven geen *staatkundige* geschiedenis van 1787; die taak zou ons te zwaar zijn; wij deinzen daarvoor terug. Wij behandelen alleen de krijgsgebeurtenissen van dat jaar.

Maar staatkunde en krijgskunde zijn, vooral hier, zoo nauw in elkander gevlochten, dat het onmogelijk is de eene te behandelen zonder ook van de andere te gewagen; het is onmogelijk de oorlogstoestanden en de krijgsverrichtingen van 1787 goed te begrijpen en naar eisch te waardeeren, zonder het oog te vestigen op den staatkundigen toestand, waarin ons Vaderland in 1787 verkeerde. Wij zijn dus wel verplicht, met een enkel woord van dien staatkundigen toestand te gewagen, en van wat daartoe had gebracht.

Het behoeft aan niemand gezegd te worden, die niet geheel en al een vreemdeling is in onze geschiedenis, dat de achttiende eeuw voor ons een tijd van verval is geweest. De aanvang van die eeuw is nog glorievol voor ons: toen hebben de grootsche wapenfeiten van den Spaanschen successie-oorlog plaats, die oorlog, door ons te lang volgehouden en daardoor de krachten des volks onnoodig uitputtende, maar toch, door de behaalde overwinningen, den luister van onzen naam verhoogende. Maar na den Spaanschen successie-oorlog heeft de achttiende eeuw voor ons niets groots, niets opwekkends meer. Onze zwakheid blijkt, toen wij, bij den oorlog over de Oostenrijksche erfopvolging, door Frankrijk worden aangevallen, en, bij de krijgsbedrijven in de Nederlanden, onze legerbenden en hunne aanvoerders zoo weinig roem ingeoogst hebben. Dat was de schuld van de stadhouderlooze regeering, - zoo heette het; - de verheffing van Willem IV tot erfelijk stadhouder zou alles herstellen; - die verheffing heeft niets hersteld: alles is even gebrekkig gebleven.

Na Willem IV, na prinses Anna, ving het ongelukkige stadhouderschap van Willem V aan; en met een misnoegen, aan

verontwaardiging grenzende, zagen de Nederlanders, hoe de man, die de plaats vervulde van een Maurits en van een Willem de derde, het lijdelijk werktuig was geworden van zijn duitschen voogd. De haat tegen dien hertog van Brunswijk Wolfenbuttel sloeg weldra over tot haat - nog erger, tot minachting - tegen den stadhouder zelven; men wantrouwde, niet slechts de bekwaamheid, maar ook de vaderlandsliefde en de eerlijkheid van het bestuur. De oorlog met Engeland, door den opstand van de Amerikaansche volkplantingen uitgelokt, was verre van gunstig of roemrijk voor ons; Doggersbank, ja, schittert in onze geschiedenis; maar hoe onbeduidend was dit wapenfeit, in vergelijking van wat in de dagen van Tromp en de Ruyter voorviel; en onzen landgenooten, die zoo buitensporig jubelden over ‘Zoutman's glorie’, had men toen de woorden kunnen toevoegen, die Byron later tot zijn landgenooten richtte, toen deze, na lange jaren van oorlogsrampen, eindelijk, in 1811, eens het geluk hadden van Napoleon's legers uit Portugal te doen aftrekken:

> ‘The Gaul retires for once, and all is done!
> But when did Pallas teach, that one retreat
> Retrieved three long Olympiads of defeat?’
> (*the Curse of Minerva*.)

Na den afloop van dien Engelschen oorlog was er bij ons volk een algemeen en rechtmatig gevoel van ontevredenheid over de leiding van onze buitenlandsche staatkunde en over de inrichting en aanwending van onze strijdkrachten. Men gevoelde zich gekrenkt en vernederd door de weinig eervolle rol die de republiek toen vervulde; men had de overtuiging, dat men gedaald was in de oogen van Europa, door zooveel blijken van krachteloosheid en onverstand, als toen door ons waren gegeven. Naar den gewonen gang van zaken weet men al het kwade aan de regeering, zonder te bedenken, dat ook aan de gebreken van het volkskarakter hier een aanmerkelijk deel toekwam van de verantwoordelijkheid voor dat kwade.

Men begon het gebrekkige, het slechte van onze staatsinrichting in te zien; - die staatsinrichting wás jammerlijk, dat lijdt niet den minsten twijfel; maar dat was zij altijd geweest, ook van het eerste oogenblik af aan, toen de Republiek der Vereenigde Nederlanden hare plaats innam in de rij der Europeesche mogendheden. De groote, uitstekende mannen, die bij

ons optraden als stadhouders en als raadpensionarissen, hadden het jammerlijke van die staatsinrichting verholpen en het over het hoofd doen zien: maar zonneklaar kwam het voor aller blik uit, toen de hoogste macht in den staat in handen kwam van mannen, die daarvoor weinig of niet berekend waren en die - misschien deugden en goede hoedanigheden hebbende die hen voor een ondergeschikten werkkring hooge waarde zouden hebben gegeven, die van hen uitmuntende bestuurders zouden gemaakt hebben van een waterschap, of van een armenhuis, of van een diakonie-inrichting, - toch niets hadden van de geestkracht en den ruimen blik, die noodzakelijke vereischten zijn van hem, die geroepen is om de lotgevallen van geheel een volk te regelen of te besturen.

Er was meer. Terwijl de oude staatsgezinde partij weer op nieuw den langdurigen kamp hervatte tegen het stadhouderschap, en er ijverig naar streefde om de uitgebreide macht te beperken, die in 1747 op te onvoorzichtige wijze aan Willem IV en aan zijne opvolgers was gegeven, - was een nieuwe vrijheidsgezinde partij ontstaan, wier streven veel verder ging, en die een geheele verandering van onze staatsinrichting beoogde. Die partij - men geve haar den naam van demokratische partij, mits men die uitdrukking niet in ongunstigen zin opneme, - die partij, zeggen wij, was evenzeer gekant tegen de onderdrukking van de zijde der staatsgezinde hoofden komende, als van de willekeur door de stadhouders uitgeoefend. Daar zweefde toen over de geheele wereld een geest van vrijheid en van ontwikkeling, die overal zich meester maakte van de hoofden en van de harten; de groote omwenteling van 1789 kondigde hare nadering aan door menig feit; zij wierp hare schaduw voor zich uit; en ook in Nederland hadden de schriften der Fransche wijsgeeren ijverige en instemmende lezers gevonden; ook daar was de indruk diep van de staatkundige beginselen door de Noord-Amerikanen verkondigd, bij hun opstand tegen het Engelsche gezag. Men zag dat het bestaande verouderd en slecht was; men wilde iets nieuws hebben, iets goeds, iets dat beantwoordde aan de inzichten en meeningen, die onder het menschdom al meer en meer veld wonnen.

Bij de groote menigte is het thans niet vreemd, om met minachting en veroordeeling te spreken van de mannen, die, in 1787 en iets vroeger, deel uitmaakten van de vrijheidsgezinde partij; van de *patriotten*, zooals zij door de geschiedenis wor-

den genoemd; van de *keezen*, het scheldwoord waarmede zij werden bestempeld. Gaat men al niet zóó ver, als Helmers deed, die van een der hoofden van de patriotten heeft gezegd, dat hij op het Amsterdamsche kapitool

> .....‘de rol van Gracchus speelde,
> en wagg'lend op een bank het grauw met klanken streelde;’

drijft men de onrechtvaardigheid al niet zóó ver, om ieder leider van de patriotsche partij af te schilderen als een plichtvergeten eerzuchtige, dien het, bij het opstoken van de menigte, alleen te doen was om zijne eigene belangen, zijn eigen grootheid; toch is het een zeer gewone zaak, om de mannen van 1787 voor te stellen als onbesuisde heethoofden, of als jeugdige ijveraars, die in rijperen leeftijd het buitensporige hebben leeren inzien van hunne vroegere dwalingen. Zelfs een uitstekend man, zooals van der Palm, heeft de flauwheid gehad, om in latere jaren op hooghartigen toon te spreken van den tijd ‘toen hij nog *keesde';* het is alsof hij daarmede wilde zeggen: thans, nu ik op rijperen leeftijd ben gekomen, zie ik de dwaasheden in, waaraan ik mij schuldig heb gemaakt in mijne jeugd.

De groote kanselredenaar heeft hiermede zich zelven onrecht aangedaan, evenzeer als velen zijner tijdgenooten.

Er is geen schande in, om geteld te worden onder de patriotten van 1787; de beginselen, door die mannen verkondigd en verdedigd, waren grootendeels goed en waar; hunne zaak is in vele opzichten een edele zaak geweest. Doch, zal men misschien vragen, de *zaak* kan goed zijn geweest, maar waren de *mannen*, die haar voorstonden, de zaak waardig? Is het toen misschien eene toepassing geweest van het Fransche gezegde: *l'armée ne vaut pas le drapeau?* - Zoo iets te beweren, zou eene verregaande onbillijkheid zijn.

Zeker, ook in 1787, even als in elken tijd van omwenteling was er veel kaf onder het koorn; maar de groote meerderheid van de patriotten bestond toen toch uit mannen, die het wél meenden met de algemeene zaak, en die met vuur voorstonden wat zij geloofden dat tot heil van het vaderland en van de vrijheid kon strekken. Gaat men na wie toen al deelnamen aan de vrijheidsgezinde beweging, dan ziet men dat de kern van het volk daartoe heeft behoord; dat daaronder een aantal mannen zijn geweest van beschaving, van groote kennis; dat het denkende en vooruitgaande gedeelte des volks, vooral het

jongere geslacht, zich daarbij aansloot. Wat de patriotten van 1787 heeft ontbroken, dat is eenheid geweest, dat is geweest juistheid van inzichten; dat gemis was de voorname oorzaak van het mislukken hunner pogingen. De mannen van 1787 verkeerden nog in de dwaling, dat men met welsprekende taal de wereld kan regeeren, en dat het genoeg is de rechtvaardigheid eener zaak te verkondigen, om die zaak te doen zegevieren; die mannen hadden te weinig oog voor de werkelijkheid; vaak schermden zij in den wind; vaak wisten zij niet, wát zij wilden, of welken weg zij moesten inslaan om het doel van hun streven te bereiken. Het ontbrak toen aan een Thorbecke.

Dat wil niet zeggen, dat er geen uitstekende hoofden zijn geweest bij de vrijheidsgezinde partij van die dagen; het is genoeg hier op een Cappellen tot den Pol te verwijzen. Die Overijsselsche edelman is misschien in die dagen *te* hoog geprezen; hij is jong gestorven - op nauwelijks veertigjarigen leeftijd - en vóór de geweldige beslechting van den staatkundigen worstelstrijd; hij heeft dus het bewijs niet kunnen leveren, dat hij werkelijk de krachtige en verstandige staatsman was, waaraan geheel een volk met vertrouwen de leiding van de openbare handelingen en de hoede van zijn belangen en rechten kan overlaten; men kan twijfel koesteren, of Cappellen zulk een man zou geweest zijn; - maar zeker is het, dat hij een edel en grootsch karakter is geweest, en dat hij zich een zuiveren roem heeft verworven, door onvermoeid zijne welsprekende stem te doen hooren tot bestrijding van onrecht en van onderdrukking.

Een volksman was Cappellen; en vandaar dat hij grenzenloos gehaat werd door den stand waartoe hij behoorde, maar dien hij vaak bestreed. Toen Mirabeau op den landdag van Provence door zijne adellijke broeders werd uitgestooten, slingerde hij hun die bekende woorden naar het hoofd: ‘je sais que de tout temps les nobles ont haï ceux qui ont défendu les droits du peuple, et qu'ils ont particulièrement persécuté celui d'entre eux qui se vouait à cette sainte cause; jaloux qu'ils étaient de montrer, par la grandeur de la victime, l'immensité de la haine’. Mirabeau kan hierbij het oog hebben gehad op Hollandsche toestanden; het beeld van Cappellen tot den Pol kan hem hierbij voor den geest hebben gezweefd; want de ijverige kampvechter voor de vrijheden van het Nederlandsche volk ondervond van de zijde van den Nederlandschen adel eene vijandschap, die zelfs met den dood van den volksman niet eindigde, maar aanleiding

gaf tot de barbaarsche verwoesting van de grafplaats der Cappellen's; een gruwel, onteerend voor hen die hem hebben gepleegd of goedgekeurd.

Von Troschke treedt niet in bijzonderheden omtrent onze binnenlandsche onlusten van die dagen; dit was, van een vreemdeling, ook niet te verwachten; hij bepaalt zich tot algemeenheden, en vooral tot het oude thema, dat de band, die de zeven Nederlandsche gewesten tot een geheel vereenigde, uitermate zwak was, en den aanhoudenden steun van het huis van Oranje gebiedend vorderde. Op blz. 3, sprekende van de Utrechtsche Unie, zegt onze Duitsche schrijver:

'De wijze waarop elk dezer provinciën of staten daarbij hare volle souvereiniteit behield, zou ongetwijfeld na korten tijd een oplossing van dit verbond ten gevolge gehad hebben, wanneer het niet een steun had gevonden in de even beteekenisvolle als eigenaardige verbinding met het huis van Oranje.'

Dit is *te* algemeen gesproken. De verbinding van de republiek met het huis van Oranje heeft zeker gunstig gewerkt tot instandhouding van den band tusschen de zeven provinciën; maar die band is toch ook blijven bestaan, zelfs gedurende die tijdvakken, waarin het huis van Oranje geen gezag voerde in de republiek: in het tijdvak van 1650 tot 1672, van den dood van Willem II tot aan het stadhouderschap van Willem III; en in het tijdperk van 1702 tot 1747, van den dood van Willem III tot aan het stadhouderschap van Willem IV. Het eerste tijdvak heeft *twee en twintig* jaren geduurd, het tweede *vijf en veertig;* men ziet dus, dat het minder juist is, dat 'zonder de verbinding met het huis van Oranje de Unie van Utrecht ongetwijfeld *na korten tijd* opgelost zou zijn.'

Bovendien, zelfs gedurende die verbinding van de republiek met het huis van Oranje was er meestal een openlijke of bedekte worsteling tusschen de stadhouderlijke partij en de statenpartij; - niet onder Willem den eerste: de onsterfelijke grondlegger van onzen staat had binnenslands geen tegenstanders te bekampen; maar toen was de republiek ook nog maar in hare wording; - niet onder Frederik Hendrik en onder Willem IV: die stadhouders wisten door hunne wijze gematigdheid elke wrijving of botsing te voorkomen. Maar die worsteling der partijen heeft plaats onder Maurits, onder Willem II, onder Willem III, onder Willem V; heeft toen de verbinding me het huis van Oranje de Unie gehandhaafd? Ja, als de stadhouders krachtvolle,

uitstekende mannen waren, als Maurits, Willem II en Willem III; neen, als de stadhouder een zwak en onbeteekenend wezen was, als Willem V. Alles hing af van het gehalte van de stadhouders, ook van de raadpensionarissen; in het eerste stadhouderlooze tijdperk had de Witt het roer in handen; in het tweede Heinsius en andere mannen, minder groot dan de Witt, maar toch mannen van meer dan gewone bekwaamheid.

Wij hebben daar Willem de vijfde een onbeteekenend wezen genoemd; wij gelooven dat daarover geen verschil van gevoelen meer kan bestaan; vooral niet nu nog kortelings, in *de Gids*, door den heer de Beaufort op meesterlijke wijze het karakter van dien stadhouder is geschetst, juister gezegd: diens gemis aan karakter. Wanneer in blinde en partijdige drift de patriotten van 1787 aan Willem de vijfde de ergste ondeugden en misdaden ten laste legden en zijn naam in éénen adem noemden met de namen van de wreedste en verdorvenste Romeinsche keizers, dan is dit niet anders geweest dan een dwaze overdrijving, op geen den minsten redelijken grond berustende; in dát opzicht spreekt de geschiedenis Willem V volkomen vrij: er was niets van een dwingeland in hem. Maar er was ook niets van een staatsman, van een regent, van een landsbestuurder in hem; zwak van karakter en beperkt van geestvermogens, was hij geheel en al ongeschikt voor de taak die hem was opgelegd; hij was - om met Carlyle te spreken - een *schijnbeeld*, geen *werkelijkheid*. Hij telt niet in de geschiedenis. Schim, ga voorbij!

Maar was Willem V stadhouder in naam, de ware stadhouder was zijne vrouw, de prinses van Oranje, Frederika Wilhelmina van Pruissen.

‘Vous êtes heureuse, ma nièce; vous alles vous établir dans un pays où vous trouverez tous les avantages de la royauté sans aucun de ses inconvénients;’ - dit waren de woorden die Frederik de tweede tot de Pruissische vorstin richtte, toen zij in 1767 naar Holland vertrok. Maar ‘*ma nièce*’ behoorde tot die vorstinnen, die niet tevreden zijn met den luister en met de genoegens van het koningschap, maar die ook de macht van het koningschap willen; er was iets in haar van de Engelsche koningin Elisabeth. De prinses van Oranje was een vrouw van uitstekende bekwaamheden, en van een gebiedenden, heerschzuchtigen aard; een Engelsche schrijfster - Mrs. Davies - noemt haar ‘een vorstin van groote talenten en geschiktheid voor de behandeling van staatszaken, intrigeerend, eerzuchtig

en behebt met die liefde tot willekeur en dien heerschzuchtigen aard, die het erfdeel van haar stamhuis zijn.'

Diezelfde Engelsche schrijfster maakt - in de levensschets van den Utrechtschen volksmenner Quint Ondaatje - een zeer gegronde aanmerking over den invloed, dien de huwelijken van onze stadhouders met dochters van koninklijken huize noodwendig moesten hebben op den gang der openbare zaken:

'Onder het kwade van de vreemde verhouding waarin de stadhouders geplaatst waren door de waardigheden waarmede men het huis van Oranje had bekleed, was het volgende niet van het minste: onmogelijk was het om de groote onontwikkelde menigte in het eigen land, of de buitenlanders vreemd aan de kennis van ons staatswezen, te doen begrijpen, dat de man, dien zij bekleed zagen met al de teekenen van het koningschap, niet inderdaad de souverein was. Daarom, als de staten het noodig oordeelden eene macht te beperken, die gevaarlijk was geworden voor 's lands vrijheden, en een deel van het gezag terugnamen, dat te zwaar ter uitoefening was gevallen voor de handen waarin het was geplaatst, dan werd dit aangezien, niet als een maatregel van voorzorg dien een gebieder neemt in het belang zijner onderdanen, maar als een onwettige inbreuk van onderdanen op het rechtmatig en erfelijk gezag van hun gebieder. De stadhouders waren bovendien zoo hoog geplaatst, dat zij, naar hun eigen meening, ten volle gerechtigd waren om huwelijksverbintenissen te sluiten met dochters uit de koningshuizen van Europa. Die koningsdochters, die zich vernederd zouden geacht hebben door een huwelijk met den eersten staatsdienaar van eene republiek, namen de houding aan - en misschien was het hare overtuiging - alsof het hare echtgenooten, om koningen te zijn, alleen aan den naam ontbrak; en niet slechts dat zij hen aanhoudend aanspoorden om hun macht en invloed uit te breiden buiten de vastgestelde grondwettige grenzen, maar zelfs zagen zij in elke poging om dien invloed te beperken, bijna een daad van rebellie. Daarom, bij elke gelegenheid waarbij twist ontstond over de mate van gezag, waren zij steeds gezind om een beroep te doen op de met haar verwante vorsten, die van hunne zijde zoowel door *esprit de corps*, als door familiegehechtheid, er toe werden gedreven, om voor de stadhouders partij te trekken tegen de staten en tegen het volk, even alsof de zaak der stadhouders de zaak was van het koningschap.'

De prinses van Oranje, doordrongen van hare meerderheid op

haren onbeduidenden echtgenoot, begon al spoedig in staatszaken een gebiedend woord te spreken en zich een aanhang te vormen bij de Oranjepartij. Indien het al juist is - wat da Costa beweert - dat Bilderdijk en andere Oranjemannen zich bij den stadhouder aansloten en geenszins bij de prinses; indien men dus toen aan het stadhouderlijke hof, zooals wel eens bij de oude Fransche monarchie, *le parti du Roi* en *le parti de la Reine* had; zoo lijdt het echter niet den minsten twijfel, dat de partij der prinses verreweg de sterkste was, en dat zij de handelingen der Oranjemannen bestuurde.

Frederika Wilhelmina steunde op Pruissen en op Engeland; de gezanten van die twee mogendheden, Thulemeijer en Sir James Haaris - de latere lord Malmesbury - sloten zich nauw aan bij de vorstin, en ijverden, mét haar, om Willem V voor te stellen als een vorst, op wiens rechten men inbreuk maakte, en om de staten af te schilderen als oproerige onderdanen. Frankrijk, daarentegen, ondersteunde door zijne gezanten - eerst de la Vauguyon, daarna de Vérac - de staatsgezinde partij; niet juist uit onbaatzuchtige liefde voor de republikeinsche beginselen, maar wel om den invloed van Engeland en van Pruissen tegen te werken. Het was zóó ver met de republiek gekomen, dat men haar minder beschouwde als een onafhankelijken staat, dan wel als een strijdperk voor vreemde diplomaten; men handelde toen met ons, zooals men in onze dagen gehandeld heeft, en nóg handelt, met het krachtelooze Turkije.

Het ligt buiten ons bestek, om, stap voor stap, den gang na te gaan der verwikkelingen en twisten tusschen den stadhouder en de staten; genoeg zij het te zeggen, dat die twisten, steeds in hevigheid toenemende, eindelijk tot een volslagen breuk, tot openbare vijandschap, oversloegen. Van de zeven gewesten waren Holland, Groningen en Overijssel de staatsgezinde partij toegedaan, Zeeland, Freiesland en Gelderland de stadhouderlijke; Utrecht, dat bij het tellen der stemmen den doorslag had kunnen geven, was verdeeld. Alom waren de patriotten er op uit om zich te wapenen; alom vormden zich vrijkorpsen; alom was onrust, woeling, twist en oproer; en - zonder in bijzonderheden te treden, die ons in te groote uitvoerigheid zouden doen vervallen - moeten wij toch, tot toelichting van den stand

van zaken, *drie* steden noemen, die toen den belangrijksten invloed hebben uitgeoefend op den gang der gebeurtenissen. Die steden zijn geweest: Amsterdam, den Haag en Utrecht.

De zesendertig leden van de Amsterdamsche Vroedschap - volgens van Lennep twaalf *allen*, twaalf *mallen* en twaalf *niemendallen* - hadden toen een zeer moeielijke taak, die meer dan eens hunne krachten te boven ging. Herhaalde en hevige volksbewegingen verontrustten toen die wereldstad, plunderingen op groote schaal, gevechten met de *Kattenburgers*, in één woord, oproeren van den ergsten aard. De patriotsche partij was daarbij overwinnend gebleven; zij was verreweg de sterkste in Amsterdam, en zij beschouwde die stad als haar hoofdkwartier, hare burgt, hare veilige wijkplaats. Amsterdam had, in vroeger dagen, het opgenomen tegen Willem de tweede en tegen Willem de derde; niemand twijfelde er aan, of, ook bij den kamp tegen Willem de vijfde, zou de machtige stad haar wil weten door te drijven.

Geheel anders was het gesteld met Den Haag, hier was de Oranjepartij de sterkste, en duldde noode het gezag door de staten van Holland in deze hunne zetelplaats uitgeoefend. Doorloopt men de ‘Nederlandsche jaarboeken’ over 1785-1787, dan zal men daarin, wat den Haag betreft, menige vreemde en avontuurlijke gebeurtenis vinden, die een romanschrijver een vruchtbare stof zou kunnen opleveren: twisten, beschimpingen, aanrandingen - ieder oogenblik; scheldwoorden van de grofste soort: de patriotten begroeten hunne tegenstanders met den naam van ‘*Oranjebliksems*’ of ‘*Oranjedonders*’; zij, daarentegen, worden door de prinsgezinden bestempeld met den niet sierlijken naam van ‘*weegluizen*’; - trouwens, men heeft ook geen recht om fijne en beschaafde uitdrukkingen te verwachten als staatspartijen aan het razen zijn. Een luitenant van de Hollandsche gardes wordt voor een krijgsraad terechtgesteld, omdat men hem beschuldigt, van op het vaandel van het korps een galg te hebben laten schilderen boven het wapen van Holland. In eene twistzaak tusschen twee generaals wordt de een veroordeeld om openlijk door hem gebezigde woorden te herroepen, zijn tegenpartij vergiffenis te vragen voor aangedane krenking, en een geldboete aan de armen te betalen. In het hoogste regeeringslichaam vallen zoo hevige woorden voor tusschen twee der leden, dat de een, op het plein van het Binnenhof, in hemdsmouwen en met uitgetrokken degen zijn tegenpartij te lijf wil; de zaak

voor het oogenblik gesust, eindigt met een onbloedig tweegevecht in het Haagsche Bosch.

Zie, wij kunnen in vele opzichten zijn achteruitgegaan; maar toch, bij de Staten-Generaal van onze dagen valt niets voor, wat maar in het allerminste zweemt naar zulke krakeelen. Wij zijn beschaafder en verstandiger geworden dan het voorgeslacht.

Wat echter de kroon zette op al die ongeregeldheden, dat was het welbekende feit van het aanhouden van het rijtuig, waarmede Gevaerts en de Gijzelaar - twee leden van de staten van Holland - de stadhouderlijke poort wilden doorrijden. Het doorrijden van die poort van het Binnenhof, een voorrecht dat toen uitsluitend den stadhouders toekwam, wilden de staten, als de souvereinen des lands, zich toeëigenen; wie de zaak wijsgeerig beschouwt, zal misschien van oordeel zijn, dat de staten verkeerd deden met aan zulk eene kleinigheid te hechten; maar de zaak verandert van aard, als men overweegt, dat voor de groote menigte de uiterlijke teekenen der heerschappij geen kleinigheid zijn, maar als het ware de uitoefening van die heerschappij verkondigen. Hoe het zij, dat al of niet doorrijden van de stadhouderlijke poort door de leden der staten, was toen voor den Haag een vraagstuk van het hoogste belang. De Oranjepartij beschouwde die handeling als een roekelooze inbreuk op het gezag des stadhouders, als een grove beleediging Willem den Vijfde aangedaan; zij beraamde een gewelddadig verzet tegen die handeling, - en het is zoo geheel onwaarschijnlijk niet, dat de leiders der partij verder gingen, en een algemeene volksbeweging beoogden, missschien een herhaling van het moordtooneel der de Witten.

Zoover kwam het echter niet; gelukkig voor de eer van den Hollandschen naam. De aanslag mislukte; en de hoofddader, de pruikemaker Mourand, werd wel ter dood veroordeeld, maar niet ter dood gebracht, en later, toen de Oranjepartij zegevierde, geëerd en beloond.

Dit laatste is al weer een bewijs - indien dat nog bewijs noodig heeft - dat men geheel verkeerd doet, met te streng te oordeelen over staatkundige misdrijven. Een brandstichter, een giftmenger, zijn altijd misdadige wezens; en het is altijd goed, dat zij door den strengen arm van de gerechtigheid worden vervolgd, en door de algemeene verachting uit de maatschappij worden gestooten. Maar met een staatkundige mis-

daad, met een inbreuk op de staatswetten, met een verzet tegen de staatsmachten, is het geheel iets anders: hij die zich aan zulk eene misdaad schuldig maakt, kan een achtingswaardig en edel mensch zijn, een man die de volle overtuiging heeft van goed te handelen; zijn handeling wordt nu misdaad genoemd, wordt nu als misdaad bestraft, omdat zijn partij thans de onderliggende partij is; maar als die partij morgen zegeviert, dan wordt diezelfde handeling een groote, edele daad genoemd, en hij die haar pleegde, met eerbewijzen overladen. Dit is de zeer gewone gang van de wereldsche zaken; en als men dat bedenkt, dan begint men wat minder te vertrouwen op de onfeilbaarheid van het oordeel over staatkundige misdaden; dan komt men tot de overtuiging, dat het altijd goed is zulke misdaden niet te streng te straffen, en vooral niet met een onherstelbare strengheid. Als het doodvonuis in 1786 aan Mourand was voltrokken geworden, dan zou de zege zijner vrienden in 1787 hem niets hebben gebaat.

Die onlusten, waarvan den Haag het tooneel was, hadden ten gevolge, dat Willem de vijfde door de staten van Holland ontzet werd van het opperbevel over de bezetting van die stad, en ook geschorst in zijne betrekking van kapitein-generaal van Holland (23 September 1786). Natuurlijk dat die handelingen van de staten zeer grievend en kwetsend waren voor den stadhouder; maar de staten handelden zoo volgens het recht van zelfverdediging, want de stadhouder maakte gebruik van de macht waarmede hij was bekleed, om de vijandige aanrandingen tegen het gezag der staten te ondersteunen. Toch was door die daad van de staten de breuk met Willem de vijfde volkomen geworden, en het stadhouderlijke hof achtte het onbetamelijk, om langer in den Haag te blijven. De stadhouder begaf zich toen met zijn gezin naar Nijmegen, waar hij zijn verblijf op het Valkenhof nam; Willem de vijfde gezeteld op dezelfde plaats, waar vele eeuwen vroeger Karel de Groote, die reus van het Frankische volk, had gezeteld; kan de geschiedenis wel schriller tegenstelling opleveren!

Als de derde der Hollandsche steden, die bij deze onlusten de grootste rol hebben gespeeld, is Utrecht genoemd.

Utrecht, een der schoonste en indrukwekkendste plaatsen van ons land, doet bij den eersten aanblik volstrekt niet denken aan oproer en geweld; wanneer men die fraaie grachten ziet, die grootsche huizingen, die oude bogen van den eerwaardigen

dom, en daar niets dan stilte en rust ontmoet, dan kan men moeielijk dien indruk overeenbrengen met wat in onze geschiedboeken over Utrecht voorkomt; men kan zich moeielijk voorstellen, dat men hier te doen heeft met de meest woelige, meest onrustige, meest demagogische stad van ons land; en toch heeft de geschiedenis bewezen, dat Utrecht dit is geweest, van de woelingen der Leycestersche tijden af tot aan de Aprilbeweging van 1853 toe. Ook in 1787, en de jaren die onmiddellijk voorafgingen, heeft Utrecht dat oude kenmerk niet verloochend.

Alweer zullen wij niet treden in bijzonderheden omtrent de woelingen en onlusten binnen de stad Utrecht; wij bepalen er ons toe te zeggen, dat de Patriotsche partij, daar, ten volle de bovenhand behield, maar door middelen, waarvan het geoorloofde en wettige moeielijk is vol te houden. Een der voornaamste leiders van die partij binnen Utrecht, was Quint Ondaatje, een domineeszoon uit Ceylon, een jongmensch die pas zijne studien aan de Utrechtsche akademie had ten einde gebracht. Ondaatje was welsprekend, stout, vol zelfvertrouwen, rusteloos voortvarend, - in één woord uitmuntend geschikt om de menigte in beweging te brengen; geen beter volksmenner dan hij, - maar, meer dan volksmenner is hij ook niet geweest. De Patriotsche partij te Utrecht steunde voornamelijk op de schutterij, die toen acht kompagniën of vaandels uitmaakte, met eenigszins wonderlijke namen: *turkijen, papenvaandel, fortuin, bloedkuil, zwarte knechten, oranjestam, pekstokken* en *handvoetboog*.

Den 3^{den} October 1786 kwam binnen Utrecht een der hoofden van de patriotten, een man dien het noodig is meer bijzonder te vermelden.

De Rhijngraaf van Salm nam dien dag zijn intrek in het ‘nieuwe kasteel van Antwerpen’ en werd met de noodige eerbewijzen ontvangen; twee schildwachten van de schutterij kwamen voor zijn verblijf; de officieren van de schutterij en van de vrijkorpsen of genootschappen, toen te Utrecht aanwezig, werden aan hem voorgesteld; en drie dagen achtereen was hij bij het middagmaal de gast, achtervolgens, van Smissaert en de Ridder, leden van den stedelijken raad, en van Pieter 't Hoen, toen ter tijd sub-regent en rentmeester van het *Fraterhuis*, en tevens schrijver van de befaamde *Post van den Neder-Rhijn*, een blad, toen veel gelezen en veel besproken. Een tegen-

stander van de patriotten zegt van dien schrijver van den Post van den Neder-Rhijn: ‘Deze Pieter 't Hoen was, voor eenige jaren, wegens zijn ongebonden levensgedrag in een verbeterhuis gesteld geweest’; - misschien was het dus juist geen groote eer voor den Rhijngraaf, om zulk een man als gastheer te begroeten; maar een staatkundig gelukzoeker heeft niet het recht om zeer kiesch te zijn in de keus van de menschen waarmede hij omgaat.

En een staatkundig gelukzoeker is die Rhijngraaf van Salm geweest. Er is nog wel hier en daar wat duisters betreffende dien man, en zijn rampzalig uiteinde - hij werd tijdens het Fransche schrikbewind te Parijs onthoofd - belet om hem met de uiterste strengheid te beoordeelen; maar toch, de geschiedenis kan van hem niets anders getuigen, dan dat hij in 1787, zoo al geen verraderlijke, dan toch een zeer dubbelzinnige rol heeft gespeeld, en dat hij toen de kwade Genius is geweest van de patriotten.

De Rhijngraaf, hoewel behooreude tot een vorstelijk geslacht in Duitschland, had zijn vaderland verlaten om in vreemden krijgsdienst te treden. Dit was toen, bij de kleine en niet rijke Duitsche vorsten, een zeer gewone handeling; sommige hunner sloten zich nauw aan bij het land dat hen betaalde, en waren het vaak tot steun en tot eer; anderen waren meer *wereldburgers*, in de slechte beteekenis van het woord, en gingen van den eenen vreemden krijgsdienst in den anderen over, zonder zich ergens aan te hechten, en zonder daarbij iets anders te beoogen dan de bevordering van hunne geldelijke belangen, of de bevrediging van hunne eerzucht; - de Rhijngraaf moet onder die laatste soort worden gerekend. Hij maakte deel uit van het leger der republiek, en was op den 24sten Augustus 1772 - de geboortedag van den oudsten zoon van Willem V, den lateren koning Willem I, - met een aantal anderen, tot kolonel benoemd. Toen er in 1784 gevaar was van oorlog met den Duitschen keizer Jozef II, werd de Rhijngraaf belast met het oprichten van een vrijkorps, dat in 1785 in bezetting was te Breda, en het volgende jaar te Heusden; dat vrijkorps bestond uit huzaren, andere lichte ruiterij, jagers en eenige gewone infanterie, en was toen sterk 1000 man met 450 paarden. De Rhijngraaf sloot zich zoo aan bij de patriotsche partij, dat deze zijn vrijkorps als de kern van hare krijgsmacht beschouwde; zoodat, toen de Staten-Generaal dit korps den 9^{den} September 1786 wilden ontbinden,

de staten van Holland het in hunne soldij namen. Zoo groot was de ingenomenheid van de Hollanders met dit vrijkorps, dat, toen er weer eens sprake was van ontbinding, in Amsterdam, in vier of vijf dagen tijds, voor eene som van bijna anderhalve ton werd ingeschreven, om daarmede te voorzien in het onderhoud van die troepen. In 1787 benoemden de staten van Utrecht den Rhijngraaf tot opperbevelhebber over de krijgsmacht van die provincie.

De Rhijngraaf had ook betrekkingen aangeknoopt in Frankrijk; en bij meer dan één schrijver wordt gezegd, dat hij door den Franschen minister de Calonne benoemd werd tot maarschalk van Frankrijk, en begiftigd met een jaarwedde van veertig duizend Francs. Het laatste kan waar zijn; het eerste nemen wij niet aan, zonder nader bewijs. Met Frankrijks geldmiddelen werd toen ter tijd op de meest roekelooze wijze omgesprongen, en, bij de Byzantijnsche verdorvenheid die onder de regeering van Lodewijk XV gewoekerd had - en die bij zijn dood niet zoo dadelijk ophield - is het zeer goed mogelijk, dat men een vreemdeling van goeden liuize, ten koste van Frankrijk, met een hoog jaargeld heeft begiftigd; maar geheel onwaarschijnlijk is het, dat men dien vreemdeling, die niets voor Frankrijk had gedaan, bekleed zou hebben met de hoogste militaire waardigheid in Frankrijk. Denkelijk zal Salm bij het Fransche leger een ondergeschikte generaalsbetrekking hebben gekregen: hij zal daar benoemd zijn geweest tot *Maréchal-de-Camp*, wat nog geheel iets anders is dan *Maréchal de France*.

Dat Salm oprecht en te goeder trouw de vrijheidsgezinde beginselen voorstond, wordt door niemand aangenomen. Mrs. Davies - de Engelsche schrijfster - zegt van hem, dat hij geen staatkundige eerlijkheid had, zelfs geen staatkundige meeningen, en dat hij, bij het voorstaan van de zaak der patriotten, niets anders beoogde dan zijn eigen belang, zijn eigen voordeel. Ségur - in zijn *Tableau historique de l'Europe depuis* 1786 *jusqu'en* 1796 - schildert hem dus af: ‘guerrier sans réputation et politique sans moralité, qui n'adoptait le plan de chasser le prince d'Orange que dans l'espoir de lui succéder;’ - dat laatste is minder waarschijnlijk; het is niet denkelijk, dat de eerzucht van den Rhijngraaf zoo ver ging van naar het stadhouderschap te streven: zelfs zijn er die hem verdenken van verstandhouding met het stadhouderlijke hof; - hoewel men er moet bijvoegen, dat voor die verstandhouding ieder bewijs ontbreekt, en

het dus verkeerd zou zijn, ook nog dit ten laste te leggen van een man, die reeds zooveel ten zijnen laste heeft.

Maar - zal men misschien vragen - hoe kon een man, zooals hier geschetst is, zoo geheel zich meester maken van den geest eens volks? - Het antwoord hierop moet zijn: dat de Rhijngraaf van Salm zijn onwaarde onder een gunstigen schijn wist te verbergen; hij was niet van bekwaamheid ontbloot; hij was behendig, goed ter taal, nooit verlegen, wist zich bij menschen in te dringen, en het algemeen in den waan te brengen, dat hij een uitstekend krijgsbevelhebber was. In de kracht van den mannelijken leeftijd - even veertig jaar - zag hij er, met zijn scheel gezicht en in zijn huzarenkleeding, zeer krijgshaftig uit - zoo beweert Bilderdijk; - en bij de Hollanders van die dagen, die zoo geheel en al vreemd waren aan het krijgswezen, was het genoeg om voor held of dapper krijgshoofd gehouden te worden, als men maar met een barsch gelaat en ruwe uitdrukkingen wist te zwetsen of te snoeven.

Men vergunne ons hier de getuigenis in te roepen van een tooneeldichter: Langendijk, die meestal de denkwijze en meeningen van ons volk in de achttiende eeuw trouw teruggeeft. Langendijk, hoezeer in vele opzichten een uitstekend blijspeldichter, vervalt toch dikwijls in het *bas-comique*; en in het tooneelstuk *Hans de Zwetser* is dit al zeer erg en slaat over tot de uiterste platheid; toch hebben wij nu noodig ons juist op dat stuk te beroepen, om van den indruk te gewagen dien de grootspraak van den Duitschen krijgsman Hans maakt op het gemoed van een eenvoudig Hollandsch burger. In zijn dwaze vermenging van de Duitsche taal met de onze, zwetst Hans, ten aanhoore van vader en dochter, op zijn heldendaden in den oorlog:

> ‘Hans.
> Ich haab voor mijn gezigt, ein kompagnie franzosen
> doen laufen. Phoe! Ha! Phoe! zij liefen wie der wind.
>
> 'K haab in den letzsten slacht sechs vendelen gewonnen,
> en 'k had die toch al reê, eer dat hij was begonnen.
> De vader (tegen de dochter).
> Zou Karel dat wel doen; zeg eens, onnooz'le sloof?
> De dochter.
> Maar denkt papa, dat ik de helft daarvan geloof?
> Die kerel zou, alleen, een kompagnie soldaten
> Verjagen? - 'K geloof het niet,’ enz.

Ziedaar met juistheid den indruk, dien een Hollandsch burger van die dagen ondervond, als hij in aanraking kwam met een grootsprekenden krijgsman uit den vreemde; de Hollandsche burger nam alles voor goede munt aan, en zag in den vreemden krijgsman minstens een Roeland of een Amadis. Zelfs het enkele woord ‘soldaten’ had iets indrukwekkends voor eene bevolking, die zelden of nooit soldaten zag en geheel vreemd bleef aan het krijgsleven.

Iets dergelijks kan men nog heden ten dage opmerken, als men Engeland en Frankrijk vergelijkt. In eene groote Fransche stad, zooals Marseille of Lyon, zal het volk, zonder eenigen schroom, een gevecht durven aangaan met de regimenten van het Fransche leger; in Birmingham of Manchester, daarentegen, heeft een kompagnie Engelsche grenadiers maar de bajonet op het geweer te plaatsen, om dadelijk schrik in te boezemen en de dreigendste volksverzameling uiteen te doen stuiven. Toch is het zeker, dat, noch in lichaamskracht, noch in dapperheid, de Brit onderdoet voor den Franschman; maar de meerdere of mindere gewoonte van met krijgszaken om te gaan, doet hier alles af.

Dit brengt ons van zelf daartoe, om te spreken van het krijgswezen der republiek in 1787. Hoe was toen het leger? en welk gewicht kon dat in de schaal leggen, om orde en wet te handhaven?

Volgens de staten van oorlog had op den 1sten Januari 1785 het Nederlandsche leger een geheele sterkte van 41,792 man, en wel: 35,772 man voetvolk, de mariniers daaronder begrepen; 1750 artilleristen; 208 mineurs en sappeurs; 2886 ruiters, en 1176 dragonders. De dragonders waren, zooals men weet, aanvankelijk geen ruiterij, maar - die vreemde uitdrukking zij geoorloofd - voetvolk te paard; en hoewel reeds tijdens den Spaanschen successie-oorlog gebleken was, dat men verkeerd deed met de dragonders te doen optreden als voetvolk, en die wapensoort dan ook daarna al meer en meer werd gelijk gesteld met de ruiterij, bleef men toch nog voortgaan, ouder gewoonte, ze afzonderlijk te vermelden op de sterktestaten van het leger.

Enkele bijzonderheden omtrent de samenstelling der verschillende wapens zijn hier niet overbodig.

De 1750 man artillerie vormden een regiment, onder den kolonel Dupont; dit regiment schijnt uit 14 kompagnieën te

zijn samengesteld geweest, ieder van 125 man; - wij zeggen ‘schijnt’, want er is ééne opgave die van 20 kompagnieën spreekt. Maar, zelfs al neemt men die grootere sterkte aan voor de artillerie, dan bleef die sterkte toch verre beneden het bedrag van de sterkte der artillerie in onzen tijd; en toch had men toen oneindig meer vestingen dan thans. Die schijnbare tegenstrijdigheid laat zich daardoor verklaren, dat er toen wel meer *vestingen* waren, maar minder *kanonnen*; de taak van de artillerie bij den vestingoorlog was toen veel minder omvattend dan heden ten dage.

Ook de mineurs en sappeurs waren toen veel minder sterk dan thans: zij vormden 4 kompagnieën, ieder van slechts 52 man. Aan het hoofd van dat wapen, ook aan het hoofd van de genie, was de generaal Dumoulin, de bekende vestingbouwkundige. De mineurs en sappeurs waren in bezetting te Maastricht; de artillerie was grootendeels verdeeld over de verschillende grensvestingen.

Bij de ruiterij hadden de meeste regimenten dezelfde samenstelling en sterkte: het regiment had 4 eskadrons, het eskadron 2 kompagnieën en elke kompagnie telde 50 paarden; dus was het geheele regiment 400 paarden sterk.

Van de vijf gewone regimenten ruiterij was dat van de Famars te Breda in bezetting; van Tuyl van Serooskerken, voor de helft te Utrecht, en voor de andere helft te Zutfen: Stavenisse Pous, voor de helft te Groningen, en voor de andere helft te Raamsdonk, in Noord-Braband; van Stöcken, in den Bosch, en van der Hoop, in Nijmegen.

Verder had men nog aan ruiterij: de gardes van Holland, 6 kompagnieën ieder van 52 paarden, in den Haag in bezetting; *de Gardes du Corps* van den stadhouder, ter sterkte van 174 paarden; 2 eskadrons van Oranje-Friesland, een 200 paarden, te Zevenbergen in bezetting; en 2 eskadrons Oranje-karabiniers, te Arnhem.

De dragonders maakten 3 regimenten uit, van dezelfde sterkte en samenstelling als bij de overige ruiterij, alleen met dit verschil, dat de kompagnie slechts 49 paarden sterk was, in plaats van 50. Het regiment garde-dragonders was in bezetting in den Haag; de dragonders van Hessen-Kassel, te Maastricht, en de Waalsche dragonders van Bijlandt, te Bergen op Zoom

Bij het voetvolk had men - de Zwitsersche regimenten uitgezonderd - bijna bij alle regimenten dezelfde sterkte en

samenstelling. Het regiment bestond, in den regel, uit 2 bataillons; elk bataillon uit 1 grenadier-kompagnie en 6 gewone kompagnieën; de grenadier-kompagnie telde 61 man, de gewone kompagnie 55. De geheele sterkte van het regiment was dus 782 man.

Onder het voetvolk bevonden zich 2 regimenten mariniers, die dezelfde sterkte en samenstelling hadden als de overigen. Het eene regiment mariniers - Douglas - was voor de helft te Nijmegen in bezetting, voor de andere helft te Vlissingen; het andere regiment, dat van den Rhijngraaf van Salm, was te Bergen op Zoom. Men verwondere zich niet dat de Rhijngraaf, die aan het hoofd stond van een vrijkorps, tevens bevelhebber was van een regiment mariniers, en mogelijk, op dat oogenblik, ook nog behoorde tot het regiment voetvolk van Saksen-Gotha: het was toen een zeer gewoon iets, dat dezelfde officier verschillende betrekkingen bij het leger bekleedde, - namelijk er de geldelijke voordeelen van trok, terwijl de dienstverrichtingen aan die betrekkingen verbonden, door anderen werden vervuld.

Zonder te gewagen van 1 kompagnie gardes van Friesland te Leeuwarden en 1 kompagnie gardes van Groningen te Groningen, kon men 33 regimenten voetvolk tellen, - de Zwitsers daaronder niet medegerekend.

Onder die regimenten waren er 3, uit Schotten samengesteld. Ten allen tijde zijn er Schotten bij het leger van de republiek in dienst geweest; en nog tijdens den opstand van Noord-Amerika had het een twistpunt uitgemaakt, of de republiek al dan niet verplicht was om hare Schotsche regimenten ter beschikking van Groot-Brittanje te stellen. Van die Schotsche regimenten was dat van Houstoun te Veere en Goes in bezetting; dat van Stuart te Sluis, en dat van Dundas te Hulst en Sas van Gent.

Onder de andere 30 regimenten, had men verscheidene Duitsche zooals: 2 regimenten Waldeckkers, het eene te Maastricht, het andere te Breda; 1 regiment Holstein-Gottorp - later Pallardy - te Bergen op Zoom; 2 regimenten Baden-Dourlach, het eene te Grave, het andere te Maastricht; 1 regiment van Saksen-Gotha te Bergen op Zoom, en 1 regiment van Hessen Darmstadt, voor de helft te Grave, voor de andere helft te Nijmegen.

Een regiment Walen - *Grenier Wallons* - bestond, bij uitzon-

dering, uit drie bataillons, in plaats van uit twee; de bataillons hadden echter dezelfde sterkte en samenstelling als al de anderen. Van die 3 bataillons van Grenier-Wallons waren er twee in bezetting te Sluis, het derde te Ysendijke.

Bij de 22 inlandsche regimenten maakte het regiment gardes van Holland een uitzondering op de overige; niet wat de samenstelling, maar wat de sterkte aangaat: elke kompagnie was hier 94 man sterk. Van de twee bataillons van de gardes van Holland, was het eene in bezetting in den Haag, het andere te Breda.

De andere inlandsche regimenten waren:

Oranje Gelderland, in den Bosch;

Oranje-Nassau, een lijfregiment van den stadhouder, was grootendeels te Leeuwarden; een klein gedeelte te Harlingen;

Oranje stad en lande en Drenthe had zijne beide bataillons in de stad Groningen;

het 1ste regiment Oranje-Nassau te Maastricht;

het 2de regiment Oranje-Nassau was voor de helft te Breda, voor de andere helft te Maastricht;

het 3de regiment Oranje-Nassau - ook wel genoemd ‘Willem Frederik erfprins van Oranje-Nassau’ - had het eene bataillon te Steenbergen, het andere te Geertruidenberg;

het regiment Lewe had het eene bataillon in den Briel en Hellevoet, het andere in den Bosch;

het regiment D'Envie had een bataillon te Arnhem, en een te Kampen, Zwol en Deventer;

het regiment van Randwijk was voor de helft te Waspik, voor de andere helft te Geertruidenberg;

het regiment Onderwater, te Rotterdam en te Axel;

het regiment Raders, te Doesburg en Zutfen;

Hardenbroek, te Tholen en Willemstad;

Sommerlatte, te Hulst en Sas van Gent;

Van Dopff had een bataillon te Bourtange, Delfzijl en Langakker Schans, het andere te Coevorden;

Van Mönster was te Hulst en Axel;

Bijlandt, te Bergen op Zoom;

De Nostitz, te Sas van Gent en Philippine;

Van Pabst, te Steenbergen en in den Bosch;

De Leefdael, te Maastricht;

De Schepper, te Sluis;

en eindelijk van Efferen, te Bergen op Zoom.

De 6 Zwitsersche regimenten voetvolk waren sterker dan de andere: ieder Zwitsersch regiment telde 1200 man; een van die regimenten - de garde Zwitsers - bestond uit 2 bataillons, ieder van 4 kompagniën, zoodat elke kompagnie 150 man sterk was; bij de andere regimenten was het bataillon verdeeld in 6 kompagnieën, maar telde dus elke kompagnie slechts 100 man. De garde Zwitsers hadden het eene bataillon in den Haag, het andere te Breda; de drie regimenten van Esscher, Schmid en May waren te Maastricht; het regiment van Marty - of van Bouquet - te Venlo, en eindelijk dat van Sturler in den Bosch.

Het is een droge en vervelende opsomming, die wij hier gegeven hebben; toch was zij noodig; want het heeft zijn nut om te weten, hoe, in gewone tijden, de legermacht van de republiek over haar grondgebied was verdeeld; *in gewone tijden*; daarom is dan ook hier de staat van oorlog genomen van 1785, en niet die van 1787. Wij zien daaruit, dat de legermacht van de republiek bijna geheel in bezetting was in de buitenprovinciën of in de Generaliteitslanden, vooral in de grensvestingen, en dat in het eigenlijke Holland en in het Sticht, als men de bezetting van den Haag uitzondert, geen andere steden van krijgsmacht waren voorzien, dan Rotterdam, waar zich een bataillon van Onderwater bevond, en Utrecht, waar een paar eskadrons van van Tuijll waren. Er wordt nog wel gesproken van kompagnieën invalieden te Delft, Woudrichem, Naarden, Dort en Woerden; ook van een paar kompagnieën infanterie te Amsterdam; waartoe die behoorden, hebben wij niet kunnen ontdekken; maar, natuurlijk, dat die weinige kompagnieën te onbeduidend zijn om zich daarbij op te houden.

De afscheiding van de inlandsche regimenten van de vreemde is nog al moeielijk te maken: ook bij de inlandsche regimenten komen soms namen van officieren voor, die een vreemden oorsprong verraden: en, wat zonderling is, bij de regimenten, die zeer zeker uit vreemdelingen waren samengesteld, komen soms namen voor van Hollandsche officieren.

Trouwens, wij zien de noodzakelijkheid niet in van die scherpe afscheiding tusschen vreemdelingen en inboorlingen bij de krijgsmacht der republiek. Nationale legers, legers geheel samengesteld uit de zonen des lands, had men toen niet; bij alle legers had men toen vreemdelingen; en als die legers eenigszins een nationalen stempel verkregen, dan was dit te danken aan

de leiding van uitstekende legerhoofden, aan de leiding van een Willem de derde of van een Frederik de tweede. Vele van die vreemde officieren, die vroeger in Hollandschen krijgsdienst waren, zijn Hollanders geworden; en zeer zeker behooren hunne zonen niet tot de minst goede vaderlanders onder ons. De bekrompenheid die vreemdelingen wil uitsluiten en terugstooten is overal af te keuren, maar vooral bij een volk als het onze, dat juist door die toestrooming van vreemden vernieuwd en versterkt wordt. Wie zich met hart en ziel bij Holland aansluit, dien erkennen wij volgaarne als Hollander; het toeval bepaalt het land der geboorte, maar de vrije keus bepaalt het vaderland. Alleen tegen die vreemdelingen zijn wij gestemd, die, in ons midden wonende, er op uit zijn om ook ons tot vreemdelingen te maken.

Uit de sterkte en samenstelling van de legermacht der republiek in 1785 zou men schijnbaar afleiden, dat die macht een aanmerkelijk gewicht in de schaal kon leggen en ook bij binnenlandsche onlusten hare werking krachtig kon doen gevoelen. Bij nadere overweging zal het echter anders blijken.

Vooreerst de sterkte. Een cijfer van 41,792 man is zeker geen onbeduidend cijfer voor het leger van onze republiek; doch hierbij moet men op ééne omstandigheid acht geven: de republiek *betaalde* 41,792 man; maar dit wil daarom niet zeggen, dat er 41,792 man waren om te *vechten*. Ook in onze dagen moet men van zulk een totaal cijfer altijd aftrekken het cijfer van de zieken en van hen, die om andere redenen niet dadelijk beschikbaar zijn voor den krijgsdienst; maar in dien vroegeren tijd bestond ook het misbruik, dat vaak door den staat betaald werd voor soldaten die niet bestonden, of voor menschen wien het aan alle geschiktheid tot soldaat ontbrak. Dat misbruik heeft vroeger altijd bij ons in meerdere of mindere mate bestaan, en zal dus in 1787 denkelijk ook wel bestaan hebben; dit is te meer waarschijnlijk, omdat hooggeplaatste bevelhebbers meestal ook begunstigd werden met het bevel over eene kompagnie; dat bevel gaf geldelijk voordeel; en wat kon dat geldelijk voordeel zijn, als de som, welke de staat voor die kompagnie betaalde, werkelijk aan de kompagnie werd ten koste gelegd? Men kan het dus als zeer waarschijnlijk aannemen, dat het leger van de republiek toen verre beneden de sterkte van 41,792 man is gebleven.

En nu de samenstelling; die liet zeer veel te wenschen over. Het heeft al den schijn alsof het er bij die samenstelling

maar op was aangelegd, om een groot aantal officieren te hebben, vooral officieren van hoogen rang. Onbeduidende betrekkingen werden door generaals bekleed; zoo, onder anderen, was opperbevelhebber van het fort Isabelle bij den Bosch, een luitenantgeneraal, die nog een ander hoofdofficier als kommandant - of kommandeur - onder zich had. Om veel officieren te hebben, had men zulk een groot aantal regimenten en was ieder regiment zoo onbeduidend van sterkte: een *regiment* infanterie was toen veel minder sterk dan thans een *bataillon*. Nu zou dit minder kwaad kunnen bij een *militie*-leger, omdat men dan het middel heeft, om bij het uitbreken van een oorlog, de getalsterkte van de bataillons en eskadrons aanmerkelijk te vergrooten; maar bij een leger van *vrijwilligers* gaat dat zoo niet. Zoo leest men, dat, toen in 1784 de oorlog met keizer Jozef dreigde, het besluit werd genomen om elke kompagnie infanterie met 20 soldaten te vermeerderen; - ja, zulk een besluit is gemakkelijk te nemen; maar ook gemakkelijk uit te voeren? Waar komen die twintig soldaten per kompagnie vandaan? Hoe zal het zijn met hunne oefening, hun gehalte? Depot-bataillons, waar thans de rekruten geoefend kunnen worden, had men toen niet.

En het gehalte der soldaten? In den regel kan dat bij legers geheel uit vrijwilligers bestaande, niet goed zijn; in den regel zijn bij zulke legers altijd onzuivere bestanddeelen. Een enkel staaltje slechts, om aan te toonen, hoe het vroeger bij ons daarmede was gesteld. 's Schrijvers vader was officier bij een van de regimenten ruiterij van de Bataafsche republiek; bij dat regiment werden, ieder jaar, als maatregel van bezuiniging, een aantal ruiters voor geruimen tijd met verlof gezonden; en onder die manschappen waren er twee die hun verloftijd gebruikten om dienst te doen bij de rooverbende van den befaamden Schinnerhannes; zij zijn te Aken, of te Dusseldorp op het rad gestorven. Zulk gespuis had men toen soms bij het leger. 't Is waar, het hier vermelde feit had plaats *na* 1795; maar *voor* 1795 zal het wel niet veel beter zijn geweest; wij herinneren maar aan de schanddaden waaraan, in 1787, de bezetting van den Bosch zich schuldig maakte. Thans wordt moord en brand geschreeuwd bij de minste ongeregeldheid door een soldaat gepleegd; men is geheel vergeten hoe het vroeger toeging.

Met een strenge krijgstucht, door bekwame krachtvolle officieren toegepast, zijn ook die slechte bestanddeelen bij een leger wel in toom te houden en ten goede te leiden; het Pruissische

leger van die dagen was daarvan het bewijs; de geest van Frederik II deed zich daar nog krachtig gevoelen. Maar juist zoo iets ontbrak bij ons in 1787: de krijgsgeest liet te wenschen over.

Die beschuldiging, in hare algemeenheid, zou onrechtvaardig zijn, wanneer men er niet bijvoegde, dat op dien regel zeer eervolle uitzonderingen zijn geweest; bij de verdediging van ons land in 1793 en 1794 tegen Frankrijk, zijn er bij ons bevelhebbers geweest, die door krijgsdeugd en dapperheid hebben geschitterd en zich een roemvollen naam hebben verworven; - maar andere bevelhebbers hebben toen juist de tegenovergestelde hoedanigheden doen blijken, en een smet geworpen op onze wapeneer. De Oostenrijksche successie-oorlog was voor ons al niet roemrijk geweest; en na dien tijd was er niets gebeurd, had men weinig of niets gedaan voor oefening, voor militaire volmaking, voor opwekking van den krijgsgeest; alles sliep in. Het krachtige ras van bevelhebbers, in de school van Willem de derde gevormd, was verdwenen; en had de republiek in 1787 een groot aantal officieren die den *naam* van generaal droegen, gering was het getal van hen die *inderdaad* generaal waren.

Een kwaad, dat wel ten allen tijde bestond, maar vooral toen op de verderfelijkste wijze werkte, was, dat het leger van de republiek niet *één* leger, maar *zeven* legers uitmaakte: ieder van de zeven gewesten betaalde een deel der troepen, en wilde dan ook de vrije beschikking behouden over het deel dat het betaalde. Dat zoo iets kwaad moest stichten, en vooral in tijden van tweespalt en van burgertwist, ligt in den aard der zaak.

Voor de officieren van het Hollandsche leger was het, in de dagen van 1787 een moeielijke tijd. Nelson seint te Trafalgar aan zijn onderbevelhebbers het bekende: ‘Engeland verwacht dat elk zijn plicht zal doen’; - maar men dient dan toch allereerst te weten, *wat* die plicht is; en in 1787 was dit voor de officieren van het Hollandsche leger zóó duister, dat men daarom geen recht heeft om streng over hunne handelingen te oordeelen; dat men daarom toegevend moet zijn, zoowel voor hen die zich bij den stadhouder aansloten, als voor hen die zich bij de patriotten voegden.

Het grootste gedeelte van de officieren was, zeker, meer de zaak van den stadhouder toegedaan, die lang hun opperbevelhebber was geweest; maar zij werden betaald door de Staten van het een of ander gewest; zij moesten dus die staten gehoorzamen, volgens den gemeenzamen stelregel: ‘wiens brood men eet, wiens woord men spreekt’. Voor de troepen, betaald door Gelderland, Zeeland

en Friesland - de gewesten die aan de zijde van Willem V waren - had het volstrekt geen zwarigheid: die gehoorzaamden de bevelen van den prins. Zelfs voor de troepen door Utrecht betaald, was de zaak minder moeielijk, want was er een *patriotsche* statenvergadering in de stad Utrecht, in Amersfoort was daarentegen een *prinsgezinde* statenvergadering, en aan de laatste kon men zich dus houden. Maar wat moesten de troepen doen, door de andere gewesten betaald, die tegen den prins waren? En onder die gewesten had men Holland, dat verreweg het grootste gedeelte van het leger betaalde.

Wij willen hier enkele bijzonderheden aanhalen, om daarmeê aan te toonen, hoe de legermacht der republiek toen werd heen en weer geslingerd door den storm der staatkundige twisten; en hoe daar eenheid, samenhang, orde en krijgstucht moesten verminderen, zoo niet geheel verdwijnen.

De Zwitsersche regimenten hadden last gekregen van hunne kantons, om zich niet in te laten met de binnenlandsche twisten; de stadhouder had echter meer over hen te beschikken dan de staten: het bataillon Zwitsersche gardes, dat in den Haag in bezetting lag, vertrok naar Amersfoort; de 11 andere Zwitsersche bataillons waren in de Generaliteitslanden in bezetting, en schijnen zoo wat een onzijdige rol te hebben gespeeld.

De staten van Holland hadden reeds in 1786 eenige troepen samengetrokken, onder bevel van den generaal-majoor van Rijssel, aan de grenzen van Utrecht, om, zoo noodig, de patriotten daar te kunnen ondersteunen; die troepen - het *hollandsch cordon* zooals het genoemd werd, - hadden bevel, om op de eerste seinschoten uit Utrecht, naar die stad op te rukken.

Geheel in het begin van Mei 1787 deelt van Rijssel dat bevel mede aan zijne regimentskommandanten, maar ondervindt toen, dat hij niet volkomen op hen kan rekenen: eenige van die bevelhebbers - de luitenant kolonel Hogenheim van het regiment van Hardenbroek; de luitenant kolonel graaf van Rechteren, van het regiment ruiterij Hessen-Philipsthal, en de kolonel van der Duyn, van de dragonders van Bijlandt - wenden zich tot den raad van staten om inlichting; en die raad verbiedt het binnentrekken van de Hollandsche troepen in het Sticht.

De staten van Holland vaardigen daarop, den 10^{den} Mei 1787, een besluit uit, waarbij zij de vrije beschikking over hunne troepen op zich nemen, zonder acht te geven op den eed aan

de Generaliteit; de generaal van Rijssel moet dit besluit aan de officieren mededeelen, en hun vragen, of zij de staten van Holland zullen gehoorzamen; die dit niet belooft, wordt uit den dienst ontslagen. Van Rijssel voldoet aan dit bevel; en nu ontstaat er bij vele regimenten een toestand van ordeloosheid, die niet veel beter is dan geheele ontbinding.

In het regiment van Pallardy weigeren de officieren, op drie na, waaronder de luitenant kolonel Nahuys; die officieren worden ontslagen, en zie hier - volgens een prinsgezind berichtgever - wat daarop volgde:

'Door 't eerlijk en cordaat gedrag der officieren, begonnen de gemeene soldaten min of meer te morren en leiden hare wapenen neder, en wilden geensints obtempereeren aan de ordres van de 3 aangeblevene officieren, vloekende en haar uytscheldende voor oneerlijke officieren; de soldaten hadden reeds den lt. coll. Nahuys bij de kop en zouden hem in 't water gesmeten hebben', (onze berichtgever noemt dat, 'min of meer morren'; zeker geen te harde uitdrukking!), 'indien niet juist op dat tijdstip een gedeelte van 't corps van den Rhijngraaf van Salm, door Woerden, alwaar het regiment van Pallardy in garnizoen lag, gemarcheerd was, dien de voorn. Lt. coll. reddeden. Hierna zijn terstond door H. Ed. Gr. M. nieuwe officieren bij dat regiment aangesteld, welke zig bij den raad van staten hebben geaddresseert, om aldaar den gewonen eed te praesteeren; dog de raad van staten heeft geweygert de officieren in den eed te nemen.'

Bij het 3^{e} bataillon *Grenier-Wallons*, te Oudewater, weigeren alle officieren, uitgenomen den kolonel-kommandant van Citters.

Bij het regiment Stuart weigeren de officieren.

Bij het regiment Hardenbroek weigeren *zes* officieren.

Bij het regiment ruiterij Hessen-Philipsthal weigeren alle hoofdofficieren en oudste ridmeesters; de jongste ridmeester, Foreest, wordt benoemd tot kolonel-kommandant.

Bij het regiment Waldeckers antwoordt de kommandant, dat hij de bevelen zal vragen van den vorst van Waldeck; - een diplomatieke vorm om te zeggen, dat hij de staten van Holland *niet* gehoorzaamt.

Bij de garde dragonders van Holland bericht de kommandant, dat hij op bevel van den stadhouder 120 dragonders en eenige officieren van het regiment naar Amersfoort heeft laten marcheeren; met andere woorden: dat hij die dragonders ter beschik-

king heeft gesteld van Willem V. De staten van Holland besluiten daarop, dit regiment, vooreerst, geen soldij te betalen.

Het bleef niet daarbij. De Staten-Generaal, geheel in strijd met de staten van Holland, ontslaan den generaal van Rijssel uit den krijgsdienst, verbieden de troepen hem te gehoorzamen, en gelasten hen zich bij de stadhouderlijke troepen aan te sluiten. Te Oudewater wordt dit bevel uitgevoerd door het 3^{e} bataillon van Grenier, en door een gedeelte van het regiment van Stuart: den 13^{den} Juni 1787 ontwapenen zij de schutterij en de te Oudewater aanwezige vrijwilligers, vernagelen 5 stukken geschut, zetten den kolonel van Citters in den stadstoren gevangen, maken zich meester van vaandel en krijgskas, en trekken toen, onder bevel van den overste Balneavis, over Kuilenburg naar Amerongen. Balneavis, een zeventigjarig grijsaard, moest het natuurlijk ontgelden bij de staten van Holland; zij beloofden een premie van 2000 dukaten voor ieder die ‘genoemden Henry Balneavis zal leveren op de poorte’ (gevangenpoort) ‘te 's Hage’. Die premie is echter door niemand verdiend; en toen de stadhouderlijke partij zegevierde, ondervond Balneavis goedkeuring en lof.

Te Heusden lag een bataillon van Hardenbroek in bezetting en kreeg van de staten van Holland bevel om naar Utrecht op te rukken; 120 soldaten verwijderden zich van dat bataillon, en kwamen, onder geleide van een sergeant, ‘in een volmaakte orde’, zegt ééne opgave, den 14^{den} Juni te Kuilenburg aan; dáár kwamen ook *drie* kompagnieën van het regiment van Stuart, die op de Wierickerschans in bezetting waren geweest.

In Juni 1787 was het overloopen uit de Hollandsche regimenten zóó sterk, dat er dagelijks te Amersfoort 20, 30, soms 40 man aankwamen, om zich bij de stadhouderlijke troepen aan te sluiten. Het bleef niet bij enkele manschappen: geheele korpsen liepen over. Het regiment mariniers van den Rhijngraaf van Salm, toen te Gorkum in bezetting, kreeg last van de staten van Holland, om op Vianen te trekken; in stede van dat te doen, trok het regiment naar Nijmegen en stelde zich ter beschikking van den stadhouder; een bataillon Waldeckers, ook te Gorkum, ging met de mariniers meê naar Nijmegen, en het regiment voetvolk de Leefdael - of Suljaert de Leefdael - dat toen te Geertruidenberg was en bevel kreeg om naar Holland op te rukken, sloeg dat bevel in den wind en begaf zich naar 's Hertogenbosch. Gehoorzaamheid was er niet meer.

Ziedaar enkele feiten, die men opgeteekend vindt ten aanzien

van het Hollandsche krijgswezen van dien tijd; die feiten kenmerken genoegzaam de onwaarde van dat krijgswezen; voor 's lands verdediging was er weinig of niets van te verwachten, daar het toen ontbrak aan orde en krijgstucht, de eerste vereischten bij elke goede legermacht. Het jaar 1787 maakt dan ook een donkere bladzijde uit in onze krijgsgeschiedenis; het Hollandsche leger heeft toen zoo goed als niets gedaan, om den vijand het hoofd te bieden; en, erger nog, dat leger heeft toen zijn naam ontluisterd door buitensporigheden, door militaire oproeren, - de ergste en misdadigste van alle oproeren. Die kortzichtigen, die te vaak door lichtvaardige handelingen, door onberaden inmengingen, afbreuk doen aan den goeden geest der krijgsmacht, vergeten te veel, dat er voor een land geen erger plaag kan zijn en geen grooter schande, dan een leger zonder krijgstucht en zonder krijgsgeest.

Holland, Overijssel en Groningen aan de patriotsche zijde; Zeeland, Friesland en Gelderland aan de zijde van den stadhouder; Utrecht verdeeld; ziedaar de toestand waarin de republiek verkeerde, toen in 1786 de eerste vijandelijkheden tusschen de beide partijen uitbraken.

Die vijandelijkheden waren van een zeer onbeduidenden aard; zij vielen in Gelderland voor. In dat gewest, dat de zijde van den prins hield, waren de twee kleine steden Hattem en Elburg gezind om zich bij de patriotten aan te sluiten; Daendels was toen in de stedelijke regeering van Hattem; maar die man, vol geestkracht en dapperheid, was toen - om zijn bekende woorden te gebruiken - nog vreemd aan ‘het kunstje van den oorlog’, dat hij eerst later bij de Fransche legers leerde. De Geldersche staten, een einde willende maken aan de wederstreving van Hattem en Elburg, noodigden hun stadhouder Willem V uit, om die steden door krijgsmacht te doen bezetten. Dit geschiedde; de generaal-majoor Spengler rukte daarheen met de beide regimenten voetvolk van Sommerlatte en Plettenberg, een afdeeling ruiterij van ruim 50 paarden van het regiment van van Tuyll, en 60 kanonniers van de kompagnie van den kapitein Muller. De beide Geldersche steden werden door de troepen van den generaal Spengler bezet (4 September 1786).

Te Hattem, waar nog eenigszins wederstand was geboden, had-

den de troepen van den stadhouder in eenige huizen geplunderd. Die plundering, op de meest overdrevene wijze voorgesteld, schijnt wel niet veel te zijn geweest; maar Willem V - in wien niet de minste schijn was van een wreed dwingeland, zooals hij toen werd afgeschilderd - vroeg dadelijk inlichtingen betreffende dit feit aan den generaal Spengler. Die bevelhebber toonde aan, dat de zaak zoo erg niet was geweest, en verontschuldigde zijne troepen ook met deze woorden: ‘wie kan een driftig, verhit en beleedigd overwinnend soldaat in alles toomen en temmen?’ (brief van den generaal Spengler, van 7 Sept. 1786). Als men die woorden leest, dan vraagt men natuurlijk: is er dan zoo hevig gestreden om Hattem? Zijn de wallen en straten van Hattem met gedoode krijgers bezaaid? Moet men daar denken aan dien bombastischen Franschen versregel over het slagveld van Pharsalus:

> ‘de morts et de mourants cent montagnes plaintives’?

En het antwoord op die vragen is: er is toen bij Hattem niemand hoegenaamd gesneuveld; waarschijnlijk zelfs niemand gewond; ten minste er wordt van gewonden geen gewag gemaakt. In één woord, bij die ontmoeting te Hattem, op den 4^{den} September 1786, is wel *geschoten*; maar *gevochten* is er eigenlijk niet.

Met die twee kleine Geldersche steden was het den stadhouder zoo goed gelukt, dat dit hem aangespoord schijnt te hebben tot verdere stappen in dezelfde richting. Al meer en meer werden troepen samengetrokken bij Zeyst, ten einde de prinsgezinde Utrechtsche staten, die te Amersfoort vergaderden, te beschermen tegen de aanhangers van de patriotsche statenvergadering binnen de stad Utrecht. De Amersfoortsche staten wenden zich tot de staten van Gelderland en tot Willem V om ondersteuning; en ten gevolge daarvan, willen de stadhouderlijke troepen - in het begin van Mei 1787 - zich in de provincie Utrecht uitbreiden, om daardoor aan het ‘Hollandsch cordon’ een ‘Utrechtsch cordon’ over te stellen, onder den generaal van der Hoop. Met dat inzicht wordt, onder anderen, aan den kolonel graaf van Efferen last gezonden om den 9^{den} Mei 1787 met zijn regiment voetvolk van Rhenen en Amerongen op te rukken, met het eerste bataillon naar Jutfaas en Vreeswijk aan de Vaart, en met het tweede naar Maarssen, Harmelen en de Meern, en die punten te blijven bezetten. Die beweging, die klaarblijkelijk ten doel had om de stad Utrecht van Holland af te zonderen en eenigs-

zins in te sluiten, gaf aanleiding tot het zooveel gerucht makende gevecht aan de Vaart.

Van Efferen was met zijn regiment 's ochtends om 3 uur op marsch gegaan; de avond viel, toen de troepen de verschillende plaatsen bereikten, waar zij verblijven moesten. De troepen waren vermoeid; de militaire marschen waren toen geen gewone zaak; in onze dagen wordt een leger daarin geoefend, omdat men terecht begrijpt dat reeds in vredestijd een leger de handelingen van den oorlog moet aanleeren; in dien vroegeren tijd nam men het daarmeê zoo nauw niet; men marcheerde toen alleen als daartoe de noodzakelijkheid bestond, bij veranderingen van garnizoen; en dat de garnizoensveranderingen toen uitermate zeldzaam waren, bewijst reeds de omstandigheid, dat wanneer zoo iets gebeurde, er dadelijk volksliedjes op werden gemaakt, zooals:

> ‘Onderwater moet marcheeren;
> 't is de order van de Heeren;
> 't is de order van den Staat
> dat het naar Sluis in Vlaand'ren gaat.’ enz.

Maar bovendien, die marsch van Rhenen en Amerongen naar de andere opgenoemde plaatsen, was een vrij groote marsch; en de vermoeidheid der soldaten van van Efferen is dus niet te verwonderen. Drie kompagnieën waren te Jutfaas in kwartier gekomen, en begonnen daar wat uit te rusten en het zich gemakkelijk te maken, toen er tusschen 8 en 9 uur 's avonds alarm geslagen wordt en de soldaten daarop gewapend weer samenkomen. Er nadert van de zijde van Utrecht een sterke gewapende afdeeling, die geschut bij zich heeft; en dit noopt de drie kompagnieën om Jufaas, zonder gevecht, te ontruimen, en terug te gaan op Vreeswijk, waar van Efferen zich bevindt met de vier andere kompagnieën van het bataillon.

Er bestond toen eene betrekking van onderhoorigheid van Vreeswijk tot de stad Utrecht; waarop dit gegrond was, en hoe dit in elkander zat, zijn wij op dit oogenblik niet bij machte uit te leggen en is ook van ondergeschikt belang; genoeg, het feit bestond, dat men toen Vreeswijk beschouwde als bijna een deel uitmakende van het stadsgebied van Utrecht. Toen dan ook, in den voormiddag van den 9^{den} Mei, de drost van Vreeswijk - C. Visscher - aanschrijving kreeg van den kolonel van Efferen, dat in die plaats vier kompagnieën in kwartier zouden komen, haastte zich die drost, hiervan kennis te

geven aan Eyck, den burgemeester van Utrecht. De Utrechtsche vroedschap schreef hierop naar Vreeswijk, dat men daar aan dat bevel tot inkwartiering niet moest gehoorzamen.

In Utrecht was toen alles in de weer om zich krachtdadig te verzetten tegen die inbreuk op de rechten der stad. De straten en pleinen waren, in een oogenblik, vol drukte en gewoel. De twee oudste kompagniën van de schutterij, - *Turkijen* en 't *Papenvaandel* - worden onder de wapenen geroepen, en gevraagd, wie vrijwillig mee wil gaan naar de Vaart; een aantal schutters bieden zich aan, volgens ééne opgave de helft; daar sluiten zich bij aan vrijwilligers van de andere kompagnieën; de scherpschutters, een groote dertig man sterk, onder Roëll, en een aantal kannoniers met drie veldstukken van 3 lb, onder van Goens en twee andere officieren. De geheele macht wordt op een 300 man begroot; ééne opgave noemt een kleiner cijfer. Bevelhebbers waren D'Averhoult, een lid van den stedelijken raad, en C.G. Visscher, de tweede kapitein van de kompagnie *Turkijen*. D'Averhoult was vroeger officier geweest bij het kavalerieregiment van van Tuyll; hij had eenige krijgskennis; en bij deze gelegenheid toonde hij een goed en bekwaam bevelhebber te zijn.

Natuurlijk hebben die toebereidselen tijd gekost; te meer omdat men bij eene burgerwapening nooit moet rekenen op overgroote snelheid en voortvarendheid: het werktuig gaat daar, gewoonlijk, wel wat stroef. Het is dan ook reeds over 6 uur 's avonds, toen D'Averhoult met zijne afdeeling de stad verlaat en door de tolsteeg langs de Vaartsche Rhijn voortrukt. Men bereikt Jutfaas, op het oogenblik dat dit ontruimd wordt door de troepen van van Efferen; men zet, met de noodige omzichtigheid, den marsch voort op Vreeswijk; en op ongeveer een kwartier uur gaans voor die plaats, stuit men op van Efferen's bataillon dat in slagorde is geschaard. Het moet toen tusschen half tien en tien uur zijn geweest.

De strijd vangt aan; hoe? - Volgens D'Averhoult's verslag beginnen de troepen van den stadhouder te vuren zonder eenige waarschuwing; maar volgens een andere opgave heeft van Efferen, alvorens van de wapenen gebruik te maken, aan de gewapende burgers toegeroepen: ‘wat zij hier kwamen doen; en dat zij geen voet verder zouden naderen, of dat hij haar zoude laten beschieten, dat de damp haar keel zoude uitvliegen’. Wat hiervan zij, zooveel is zeker, dat de troepen met het vuur zijn

aangevangen, en dat het eerste salvo gegeven werd door de grenadier-kompagnie van den kapitein Malprade. Van de Utrechtsche burgers sneuvelden dadelijk Visscher, een der bevelhebbers, en van der Vlerck, een der kanonniers; een ander kanonnier, van Schoppen, viel doodelijk gewond, en nog 10 à 12 burgers werden gekwetst, waaronder - zegt ééne opgave - ‘de zoon van den collecteur Brakel’. De Utrechtsche burgers, een oogenblik geschokt door dat vuur, blijven echter moedig stand houden; en hooge lof wordt toegezwaaid aan drie broeders van Visscher, die, toen hij sneuvelde, toch onbezweken in het gelid bleven om den strijd voort te zetten. Op hunne beurt openen de burgers het vuur op de troepen; en toen dit een korte poos heeft geduurd en ook schoten vallen uit de drieponders van van Goens, gaat het bataillon van van Efferen ijlings en in de uiterste verwarring op de vlucht, een menigte wapenen en krijgstuig op de strijdplaats achterlatende. Een twintigtal soldaten van dat bataillon werden, gevangen, binnen Utrecht gebracht; over het getal dooden en gewonden, dat het verloren had, zijn de opgaven uiteenloopende; maar zooveel schijnt zeker, dat dit getal niet groot moet zijn geweest, en dat de troepen van van Efferen den strijd hebben opgegeven met eene overhaasting die hen weinig eer aandoet. Eene opgave zegt dan ook, dat die bevelhebber, om zijn slecht beleid, bij vonnis van een krijgsraad, gecasseerd is geworden.

In Utrecht was, natuurlijk, de geestdrift over de behaalde zege zeer groot; met groote eerbewijzen werd Visscher den 15^{den} Mei ter aarde besteld, en Ondaatje bezong de overwinning aan de Vaart; zijne verzen zijn echter van een zeer alledaagsch allooi; daarbij behoeft men niet te denken aan Tyrteus, noch aan de *Marseillaise*, noch aan Bellamy's zangen. Die geestdrift der Utrechtenaars was wettig; want hoewel die strijd bij Vreeswijk geheel onbeduidend is geweest, zoo was het toch een moedige daad van de Utrechtsche burgers, om dien strijd te hebben durven aanvangen; en het bewijst, waartoe die burgerij later in staat zou zijn geweest, had zij een anderen aanvoerder gehad dan dien jammerlijken Rhijngraaf van Salm. Den 9den Mei 1787 is voor de Utrechtsche burgerij een eervolle dag geweest; evenwel - niet allen hebben toen van heldenvuur geblaakt; want van den bevelhebber der scherpschutters wordt gezegd: ‘dog de heer Roëll was onderweg, in de herberg, onder 't genot van een glaasje genever blijven zitten en is niet mede in de actie

geweest'. - Er moet bijgevoegd worden, dat die woorden voorkomen bij een schrijver, die den patriotten ongunstig is gezind.

Te nauwernood was het bericht ontvangen van dat gevecht bij Vreeswijk, of het vrijkorps van Salm rukte van Woerden op naar de stad Utrecht; reeds den 10^{den} Mei kwamen de huzaren van Salm binnen de stad, terwijl de jagers buiten de Weerdpoort werden ingekwartierd. Vóór het einde van de maand was het geheele vrijkorps in of om de stad; het bestond uit huzaren, kurassiers, jagers en fuseliers, en had toen een geheele sterkte van 1300 man; ééne opgaaf geeft een cijfer dat iets lager is. Naar Utrecht, als het middelpunt der beweging, stroomden toen al meer en meer gewapende afdeelingen van andere hollandsche plaatsen; de schutterij in die stad onderging eene andere samenstelling; een nieuw regiment werd opgericht, en dit alles had ten gevolge, dat, naar eene opgave voorkomende in 'de nederlandsche jaarboeken', in Augustus 1787, de stad Utrecht eene bezetting had van een 6000 man. Er wordt bijgevoegd, dat alle dagen de parade een 800 man sterk was, voor de gewone wachten; en dat 's avonds, voor de buitenposten, een andere 800 man uitrukten.

De stedelijke regeering en de staten binnen Utrecht begrepen dat er eenheid moest zijn in het krijgsbevel, en daarin zagen zij juist; maar de keus van den opperbevelhebber, den Rhijngraaf van Salm, was zeer ongelukkig. Ook de tweede bevelhebber, de generaal van der Borch, schijnt niet uitstekend te zijn geweest.

Ook de stadhouderlijke troepen binnen de provincie Utrecht namen aan sterkte toe, en bedroegen, in Mei 1787, in alles 12 bataillons, 6 eskadrons en 70 à 80 artilleristen met 12 vuurmonden; men zal niet ver van de waarheid zijn, als men die geheele macht begroot op een 4 à 5000 man. Van het voetvolk stond het regiment Erfprins met het eene bataillon te Amerongen, met het andere te Doorn, Over- en Nederlangbroek, Hardenbroek en Sterkenburg; het regiment Baden-Dourlach was om Rhenen, en te Veenendaal en Renswoude; het regiment van van Welderen had een bataillon in Amersfoort, het tweede om die stad en te Soest en Baarn; het regiment van Mönster kampeerde in de groote laan tegenover 't huis te Zeyst; de twee regimenten van Hessen-Darmstadt en van Efferen waren in en om Amersfoort. Van de ruiterij waren 2 eskadrons van der Hoop om Amersfoort; 2 eskadrons van van Tuyll en

2 eskadrons garde dragonders te Zeyst en Driebergen. De artillerie was te Amersfoort.

Half-Juni werd die troepenmacht nog eenigszins versterkt, en bedroeg toen 14 bataillons en 7 eskadrons. De generaals bij dit stadhouderlijke leger waren: van der Hoop, van Mönster, van Stöcken en Dopff; de eerste schijnt het opperbevel gehad te hebben, - altijd onder Willem V zelf, die in het begin van Juni 1787 te Amersfoort kwam, en daar, in de statenvergadering, als voorzitter van de Ridderschap plaats nam.

Zoo nabij elkander, moesten er natuurlijk botsingen tusschen de wederzijdsche partijen plaats hebben. 's Ochtends en 's avonds trokken er uit Utrecht kleine afdeelingen ruiterij uit naar de omliggende landstreek, en kwamen dan soms in aanraking met de ruiterij van den stadhouder; vandaar gedurig kleine gevechten; onder anderen had er zulk eene ontmoeting plaats, bij Vollenhoven, tusschen Zeyst en de Bildt. Ten einde zich te vrijwaren tegen nachtelijke overvallen van de zijde der huzaren van Salm, hadden de stadhouderlijke troepen de ingangen der door hen bezette dorpen met versperringen afgesloten, en hier en daar bruggen afgebroken.

Over het geheel gingen bij de patriotten de krijgsverrichtingen niet vooruit, sedert de benoeming van Salm tot opperbevelhebber. Eene onderneming op het kamp van Zeyst mislukte; evenzoo een nachtelijke aanval op Soestdijk. Men begon de aanvoering minder te vertrouwen, en vooral was men ontevreden over den generaal van der Borch, wiens werkeloosheid bijna deed denken aan verraad: hij liet toe dat de troepen van den stadhouder zich in de Bildt verschansten, niettegenstaande de Bellonet - een bekwaam fransch ingenieur, die toen bij de patriotten te Utrecht was gekomen - het belang had aangetoond voor de verdediging van de stad, om den vijand uit de Bildt te verdrijven.

Door dit een en ander, ook door de verminderde nering die de toestand van onrust met zich voerde, begon in Utrecht de populariteit van de patriotten toen wel iets achteruit te gaan; en de middelen die men aanwendde om het verflauwen van den volksgeest wat te bestrijden, waren juist niet van de verstandigste. Men nam zijne toevlucht tot groote woorden, tot opgeschroefde taal. In eene vergadering van officieren der burgerwapening, waar Ondaatje weer een groote rol schijnt gespeeld te hebben, werd het besluit genomen, ‘om nooit van

overgave te willen hooren zoolang niet alles vernield en verwoest was, zoodat men den vijand niets dan een puinhoop wilde overlaten; was er geen hoop meer, dan wilde men liever de stad aan de vier hoeken in brand steken, dan zich te onderwerpen aan een binnenlandschen vijand, die niets dan haat en wraak ademt tegen allen die de vrijheid lief hebben'.

Woorden en klanken en meer niets! IJdel gezwets, dat door de latere daden zoo bitter is beschaamd geworden!

De burgeroorlog was dus reeds uitgebarsten in de republiek, en daar het bleek, dat Willem V niet bij machte was om zijn tegenstanders tot onderwerping te brengen, wendde de prinses van Oranje den blik naar Pruissen, en richtte aan haren koninklijken broeder de bede om hulp.

Het kan bijna niet betwijfeld worden, of de Pruissische tusschenkomst van 1787 is het werk geweest van de prinses van Oranje. Reeds bij het leven van Frederik II waren in die richting stappen gedaan; maar die verstandige despoot zond wel soms aan de staten vertoogen, waarbij op gebiedenden toon de belangen van den stadhouder werden aanbevolen, maar rekende het echter ongeraden om met geweld tusschen beide te komen. Na zijn dood veranderde dit, en koning Willem Frederik II besloot, met de wapenen te handhaven, wat hij de 'rechten' van zijn schoonbroeder noemde.

Wil men Mirabeau gelooven - maar geheel vertrouwbaar is die niet altijd - dan zou, reeds in October 1786, de gewapende tusschenkomst van Pruissen zijn vastgesteld, en de instemming van Engeland verworven hebben. Zooveel is zeker, dat door Frankrijk nog een laatste poging werd aangewend om, mét Pruissen, een minnelijke schikking tusschen de beide staatspartijen in Holland tot stand te brengen; dat de Pruissische koning daarin medeging, en dat, met dit doel. in 1786 een fransche zendeling - de abt De Rayneval - en een Pruissische - Graaf Goertz - in den Haag bijeenkwamen. Misschien dat die beide gezanten er bij Willem V en bij de staten in zouden geslaagd zijn om tot eene schikking te komen; maar de prinses belette dit.

Zie hier wat Mrs. Davies daarvan zegt:

'Maar men ontmoette een onoverkomelijk beletsel om tot

zulk een gewenschte schikking te geraken, in de trotsche onverzoenbaarheid van de prinses van Oranje. Het was onmogelijk om hare toestemming te verkrijgen tot de voorwaarden, die de bemiddelaars door haar echtgenoot hadden doen goedkeuren; en toch is het zeer moeielijk te zeggen, hoe zij zich het recht aanmatigde om in zijn plaats op te treden, daar hij toch in het volle bezit was van gezondheid en van geestvermogens. Op beslissenden toon weigerde zij eenige andere voorwaarden aan te nemen, dan de volkomene onderwerping van de staten ten aanzien van ieder punt van geschil en die weigering werd uitgesproken op hoogen, beleedigenden toon, in de hoogste mate onbetamelijk wanneer men let op de verhouding der wederzijdsche partijen. Geen oogenblik kon zij meenen, geen oogenblik heeft zij gemeend, dat op die wijze, de staten zich zouden onderwerpen; maar zij ging zoo te werk, in de hoop - door de uitkomst verwezenlijkt - dat de weigering van de Staten haar broeder zou noodzaken, over te gaan tot een gewapende tusschenkomst ten behoeve van den stadhouder'.

Nog al vreemd is de vraag van de Engelsche schrijfster, met welk recht de prinses van Oranje in de plaats van Willem V optrad? Alsof niet een vrouw, vol geestkracht en bekwaamheid, altijd optreedt voor een man, die èn geestkracht èn bekwaamheid geheel en al mist! Voltaire, in zijn *Mahomet*, antwoordt u reeds daarop:

> 'du droit qu'un esprit vaste et ferme en ses desseins
> a sur l'esprit grossier des vulgaires humains.'

Met andere woorden: met geen recht hoegenaamd; van recht is hier geen sprake; het is de macht, die zich doet gelden.

Er zou dus een gewapende tusschenkomst van Pruissen plaats hebben. Maar tot die gewapende tusschenkomst moest toch een voorwendsel zijn; de stadhouder kon haar niet zoo vragen; dat zou hoogverraad zijn geweest. Om dat voorwendsel te vinden, had de reis plaats van de prinses van Nijmegen naar den Haag. Een zeer goed overlegde handeling; werd de reis niet verhinderd, dan kon de aanwezigheid van de prinses in den Haag daar de aanhangers van het huis van Oranje, vooral het gemeen, in beweging brengen, en de tooneelen van 1672 of van 1747 doen herhalen; werd de reis wel verhinderd, dan was het eene beleediging van de vorstin en dus een voorwendsel voor den koning van Pruissen, om tusschen beide te komen. Die ge-

heele handeling schijnt door de prinses zelve beraamd te zijn; of dit geschied is in overleg en met toestemming van Thulemeijer en Harris, is onzeker; zeker toch met hun medeweten.

De reis *werd* verhinderd; die bekende aanhouding van de vorstelijke rijtuigen aan de Goejanverwellesluis heeft plaats; en, na een kort oponthoud te Schoonhoven, keert de prinses naar Nijmegen terug. Op welke wijze is de vrouw van den stadhouder toen behandeld geworden? Sommige opgaven zeggen: met eerbied en beleefdheid; von Troschke zegt het tegenovergestelde.

(Blz. 9-10). ‘Daarbij schijnt het niet ontbroken te hebben aan voor haar beleedigende handelingen, - zooals door de tegenpartij beweerd wordt; ten minste vindt men vermeld, dat de officier, die met getrokken degen in de kamer der prinses had post gevat, bij den terugkeer van Oranje de hand aan zich zelven sloeg, en zich dus wel degelijk schuldig gevoelde.’

Dat laatste ‘dus’ is nog al vreemd! Onderstel, dat alles waar is; dat die officier met getrokken degen in de kamer van de prinses heeft gestaan, en dat hij zich van het leven heeft beroofd na de zegepraal van de Oranjepartij; is dat dan nog een bewijs van schuld? Kan die zelfmoord niet zijn ontstaan uit zwakheid van geest, en uit vrees voor de wraakzucht van de aanhangers van Willem V? - Intusschen is het zeer goed te begrijpen - uit het Pruissische gezichtspunt, - dat gebrek aan eerbied jegens een Pruissische vorstin een onvergeeflijke misdaad is geweest; en de aanhangers van het huis van Oranje beschouwden de aanhouding der vorstin als een misdadige beleediging. Thulemeijer, nog altijd in den Haag als Pruissisch gezant, eischte van de staten van Holland voldoening voor dien hoon; en den 8sten September leverde hij een ultimatum in, waarbij verklaard werd, dat, bij het achterblijven van die voldoening, het Pruissische leger, vier dagen later, het grondgebied van de republiek zou binnenrukken.

‘Het aanhouden van de prinses,’ zegt Mrs. Davies, ‘was een inwendige aangelegenheid tusschen de staten van Holland en eene hunner onderdanen, - want dat was zij geworden door haar huwelijk, - waarmede de koning van Pruissen geen recht had zich te moeien, al was die onderdane zijn zuster.’

Strikt genomen is dit zoo; maar die koning kon zijne eischen ondersteunen met een Pruissisch leger; misschien ook met een Engelsche vloot; en, bij den toestand van zwakheid, waarin Holland toen verkeerde, zou er dus niets vreemds in zijn geweest,

indien het aan Pruissen's eischen had toegegeven, hoe weinig eervol dat toegeven dan ook mocht zijn. Maar Holland bouwde op Fransche hulp; die was bepaald toegezegd, eerst door den gezant de la Vauguyon, later door zijn opvolger de Verac. Lodewijk XVI zou, met al de macht van Frankrijk, een schending van ons grondgebied beletten; een leger stond marschvaardig bij Givet, een der noordelijke grensvestingen van Frankrijk; een vloot was gereed te Brest, om de Engelsche vloot het hoofd te bieden. Jammer dat de Verac, juist toen hij die grootsche beloften had gedaan, Holland verliet; toch was het vooral het vertrouwen op Frankrijk's bijstand, dat de staten van Holland er toe bracht, om, op den 12^{den} September, aan Thulemeijer een afwijzend antwoord te geven, en daardoor den toestand van oorlog met Pruissen te doen ontstaan.

Dat vertrouwen van de Hollandsche patriotten op Frankrijk's bijstand is ijdel gebleken; geen Fransche vloot heeft Brest verlaten; geen Fransch leger is van Givet opgerukt; dat leger schijnt zelfs meer op het papier te hebben bestaan, dan in de werkelijkheid. Lodewijk XVI - of, juister gesproken, het zwakke ministerie Loménie de Brienne - bepaalde zich, ten aanzien van Pruissen, tot halve bedreigingen, tot bedeesde vertoogen; en toen noch op bedreigingen, noch op vertoogen acht werd gegeven, schikte Frankrijk zich in het gebeurde en liet de republiek aan haar lot over. De rol van Frankrijk ten onzen aanzien in 1787 is al even weinig eervol geweest, als in 1864 Engeland's houding ten aanzien van Denemarken; en voor een groot land is dit een jammerlijke staatkunde, die de strengste veroordeeling verdient; zulk eene staatkunde is eene erkenning van onmacht, een afstand doen van alle aanzien en waardigheid.

Den 8sten September 1787 heeft Thulemeijer zijn ultimatum overhandigd, dat over vrede of oorlog moet beslissen en reeds den 13^{den} September - slechts *vijf* dagen daarna - trekt het Pruissische leger ons land binnen.

Zelfs in onzen tijd van spoorwegen en telegrafen, zou die spoed buitengewoon moeten worden genoemd, wanneer eerst met den 8sten September Pruissen zich ten oorlog had bereid; in die vroegere tijden zou zulk een spoed een onmogelijkheid zijn geweest. Maar de waarheid is, dat Pruissen reeds lang te

voren aan oorlog had gedacht en zich daartoe had uitgerust; reeds in de maand Augustus was een Pruissisch leger, onder den hertog van Brunswijk, samengetrokken in het Kleefsche en op den rechteroever van den Rhijn, noordwaarts van Wezel; dat leger stond onmiddellijk aan onze grenzen, en kon die op het eerste bevel overtrekken. Het spoedige van den inval van het Pruissische leger in 1787 is daaraan toe te schrijven, dat die inval lang van te voren was beraamd en voorbereid.

Alvorens de krijgsverrichtingen te vermelden, is het noodig een blik te vestigen op de sterkte en den toestand van de beide partijen, om daaruit af te leiden, wat, onder de bestaande omstandigheden, de beste en verstandigste handelingen waren.

Het leger van den hertog van Brunswijk had, volgens von Troschke, in het geheel een sterkte van 26000 man; wij gelooven, dat het iets minder sterk is geweest; maar het verschil tusschen onze raming en het door von Troschke opgegeven cijfer is te onbeduidend om er bij te blijven stilstaan. Het leger bestond uit 23 bataillons voetvolk, 25 eskadrons, 2 jager-kompagniën en 2 kompagniën artillerie.

De Pruissische infanterie was toen ter tijd, evenals nu, in regimenten verdeeld. Ieder regiment bestond, in 1787, uit 3 bataillons, ieder bataillon was van 4 kompagniën, en had een sterkte van 700 man. De 23 bataillons van den hertog van Brunswijk maakten dus 16,100 man uit. Van de drie bataillons van het regiment was er één, een grenadier-bataillon, en dat grenadier-bataillon was niet slechts een keurbataillon, maar - wat vreemder is - het deed ook den dienst van lichte troepen.

Elke kompagnie jagers was 200 man sterk; dus de twee kompagniën 400. De jagers, met getrokken buksen gewapend, bestonden meest uit houtvesters, en waren uitmuntende scherpschutters.

Het eskadron ruiterij telde toen bij de Pruissen 175 paarden. Onder de 25 eskadrons van Brunswijk's leger, die een gezamenlijke sterkte uitmaakten van 4375 paarden, waren 10 eskadrons kurassiers, 5 dragonders en 10 huzaren. De kurassiers hadden echter geen kuras; en de generaal Kalkreuth, die het bevel voerde over een regiment kurassiers, beschouwde hen zoo weinig als zware ruiterij, dat hij zeide: ‘ik heb geen huzaren noodig; wat zij kunnen, kunnen ook wij’.

De twee kompagniën artillerie maakten te zamen 400 man

uit. Er waren vier batterijen veldartillerie, en bovendien de stukken bij ieder regiment voetvolk, meestal 2 per bataillon. Rijdende artillerie was er niet.

Eindelijk, om die legermacht van den hertog van Brunswijk geheel te doen kennen, moet men er bijvoegen, dat het Pruissische leger toen als het beste leger van de wereld werd beschouwd; men zag daarin nog altijd het leger van Frederik II, het leger van den zevenjarigen oorlog. Als, door de leiding van een groot veldheer, een leger schitterende wapenfeiten heeft verricht, dan verkrijgt het daardoor een buitengewoon zelfvertrouwen en kracht, die nog voortduren, zelfs als de oorzaak heeft opgehouden, als dat groote legerhoofd er niet meer is. Zelfs nog in 1790 zeide de generaal Kalkreuth: ‘als Pruissen de hand aan den degen slaat, dan siddert Europa’; - geen twintig jaar later hebben de jammerlijke gebeurtenissen van 1806 plaats. Hoogmoed komt vóór den val!

Maar in 1787 werden de uitmuntendheid en het overwicht van de Pruissische troepen door niemand betwist of betwijfeld: in krijgstucht, in gehardheid, in dapperheid, overtroffen zij verreweg elk andere krijgsmacht; de Pruissische brigaden waren de Romeinsche legioenen van dien tijd. In het bijzonder had de ruiterij zich een roem verworven, die zelfs Napoleon, op het slagveld van Jena, aanspoorde, om zijne bataillons omzichtigheid aan te raden ten aanzien van dit geduchte wapen des vijands.

Het Pruissische leger van 1787 was dus buitengewoon goed, en het had een bekwaam aanvoerder.

Hertog Karel Willem Ferdinand van Brunswijk heeft het ongeluk gehad van te lang te leven; was hij vóór 1792 gestorven, hij zou een beroemden naam in de krijgsgeschiedenis hebben nagelaten; zijn schitterende loopbaan wordt, in het laatste gedeelte, ontluisterd en rampzalig; hij is een treffend bewijs voor de waarheid van die spreuk van den Griekschen wijze: ‘niemand is gelukkig vóór zijn dood’. Jong zijnde, treedt hij met glans op in den zevenjarigen oorlog, en weet zich, als dapper en bekwaam aanvoerder, den lof te verwerven van Pruissen's grooten koning. Van dien tijd af heeft de hertog een gevestigden militairen naam, die zeer toeneemt door den veldtocht van 1787. De geschiedschrijver van dien veldtocht, von Pfau, die toen aan het hoofd was van den generalen staf van 's hertogs leger, gaat in den lof van zijn veldheer zoo uitbundig ver, dat hij

ook op hem toepast dat zoo dikwijls misbruikte woord van Caesar: ‘ik kwam, zag, overwon;’ - dit is overdrijving, aan vleierij grenzende; doch zeer zeker is het, dat de hertog toen veel bekwaamheid heeft betoond, en als veldheer toen allen lof verdiende.

Maar nu komt die ongelukkige veldtocht van 1792 in Champagne, en vooral dat beruchte manifest aan het Fransch e volk. Als men zoo gebiedend spreekt, zoo als meester optreedt, en dreigt met het verbranden van steden en dorpen en met het doodschieten van hen die weerstand durven bieden, - ja, dan moet men ook overwinnaar blijven, anders heeft men zich bespottelijk gemaakt; - en de hertog is toen geen overwinnaar geweest, wat, ten deele, ook te wijten was aan zijn verkeerd beleid.

Van toen af is Brunswijk's roem verduisterd, en gaat geheel te niet, toen hij, in 1806, als legerhoofd van Pruissen, tegen Napoleon optreedt. De hertog was toen een meer dan zeventigjarig grijsaard, verouderd in zijne denkbeelden, zonder wilskracht, geslingerd door de omstandigheden, in stede van die te leiden; verstand genoeg hebbende om het gevaarvolle van den toestand in te zien, maar geen verstand genoeg om de gevaren af te wenden; in één woord, een onbekwaam veldheer, en dat op een oogenblik waarin de grootste bekwaamheid werd vereischt, om de Pruissische monarchie voor een dreigenden ondergang te bewaren. Die ondergang - want Pruissen's toestand na den oorlog van 1806-1807 wettigt het gebruik van dit woord - is dan ook, voor een deel, te wijten aan de onbekwaamheid van Brunswijk; maar hem is ten minste het voorrecht ten deel gevallen, van dien ondergang niet te overleven, maar als braaf soldaat te vallen in den slag van Auerstadt. Zijn zoon, heldhaftig boven mate, vond in 1815 even zoo den dood op het slagveld van Quatre-Bras; en was die wapenbroeder van Wellington en van Willem van Oranje de laatste der Brunswijken geweest, dan zou dit huis met luister geëindigd zijn.

Er is iets tragisch in het laatste gedeelte van het leven van den Brunswijk van 1787; - maar in 1787 stond hij nog in den zonneglans van het geluk; toen was hij nog een alom gevierd legerhoofd, wiens bekwaamheid vertrouwen inboezemde.

Bij de onderbevelhebbers van den hertog moet in het bijzonder genoemd worden graaf Kalkreuth, generaal van de ruiterij. Kalkreuth heeft zich een goeden militairen naam gemaakt, vooral door de inneming van Mainz in 1793, en door de verdediging van Dantzig in 1807. Volgens von Muffling's gedenkschriften

(*aus meinem Leben*) was, in 1806, de hertog van Brunswijk niet bijzonder ingenomen met Kalkreuth, en noemde hem ‘een lastigen intrigant’; misschien dat er in die benaming wel een zweem van waarheid was, want ook door anderen wordt Kalkreuth voorgesteld als eerzuchtig en geslepen; maar zooveel is toch ook zeker, dat hij een zeer bekwaam en dapper aanvoerder is geweest, voortvarend en vol geestkracht, en die het talent heeft bezeten van in Holland de menschen voor zich in te nemen. In 1787 schijnt er tusschen den generaal en den hertog een goede verstandhouding te hebben bestaan.

Bij den staf van 's hertog's leger bevond zich toen ook een jong officier, de kapitein von Massenbach, die zich later bij het Pruissische leger een geenszins benijdenswaardigen naam heeft verworven: de schandelijke kapitulatie van Hohenlohe's legerkorps, in den veldtocht van 1806, wordt voornamelijk geweten aan het slecht beleid van Massenbach, toen aan het hoofd van den generalen staf bij die afdeeling. Massenbach was dapper, kundig, geleerd zelfs; maar hij miste de eerste vereischten van een goed stafofficier: koelbloedigheid en gezond verstand. Zijn opgewonden verbeelding liet hem niet toe, de zaken te beschouwen zooals zij werkelijk waren, en zijn jammerlijke geleerdheid bracht hem er toe, zich te verdiepen in eindelooze staatkundige beschouwingen, daar waar het er eenvoudig op aankwam, om de krijgshandelingen goed te regelen en te leiden. Hij was de man van zeggen, niet van doen; een van die ongelukkige raadgevers, waaraan men niets heeft; die nooit zeggen wat men moet doen, maar altijd wat men had moeten doen; raadgevers na gedane zaken. - In 1787 is Massenbach's werkkring onbeduidend geweest; en wij hebben ons ook alleen daarom bij hem opgehouden, omdat hij later een belangrijke rol heeft vervuld in de door Pruissen gevoerde oorlogen.

Onder de officieren van 's hertogs leger komt een naam voor, die later beroemd is geworden: Blücher, de held van Duitschland's vrijheidsoorlog van 1813-1815; - in 1787, toen hij als majoor een eskadron huzaren aanvoerde, heeft hij zich niet in het bijzonder doen opmerken.

Om den veldtocht bij te wonen, hadden zich ook vele vreemde officieren bij het leger van den hertog aangesloten; onder anderen verscheiden Hollandsche officieren, tot de prinsgezinde partij behoorende; ook zeven Engelsche officieren, en één Rus, Rostopchin, denkelijk wel dezelfde die in 1812 Moskou heeft in brand gestoken.

Ziedaar de Pruissische strijdkrachten; omtrent de Hollandsche erkent van Troschke, dat het hem aan juiste opgaven ontbreekt; en aan die erkenning paart hij een algemeene aanmerking, die ten doel heeft, om het verwijt van lafheid of plichtverzuim van het hollandsche leger van dien tijd af te wenden. De volgende aanhaling zal doen zien, dat het geschrift van den Pruissischen generaal ons in geenen deele vijandig is, maar getuigt van een gematigd oordeel en een welwillendheid, die hulde verdienen:

(Blz. 36). ‘Bij een beschouwing over het Hollandsche leger en zijne verrichtingen in dezen oorlog, zou het onbillijk zijn, niet op den voorgrond te stellen, dat het aan het ongeloofelijke grenzende succes der Pruissen volstrekt niet uitsluitend aan de meerdere mate van dapperheid - in welk opzicht het Nederlandsche volk en leger, van eeuwen herwaarts, tot een navolgenswaardig voorbeeld kan strekken - maar aan een totale desorganisatie van het leger moet worden toegeschreven. En deze kon niet achterwege blijven, toen de eene provincie zich tegen de andere wapende, en de verplichtingen tegenover het huis van Oranje in strijd waren met die jegens de staten, welke zich, in menig opzicht met recht, als souvereine macht beschouwden. Een gevolg hiervan was, dat een aanmerkelijk gedeelte der Nederlandsche strijdmacht niet aan den oorlog deelnam, terwijl tusschen de 3500 en 4000 man zich te Amersfoort en Zeist om de Oranjebanier geschaard hadden, en een wellicht niet veel kleiner aantal in de steden der Generaliteitslanden een soort van onzijdigheid in acht nam.

Dit was tevens ook de reden, dat de anti-Oranjegezinde partij, zelfs met bijrekening van de nieuw opgerichte korpsen, niet veel meer dan 20,000 man werkelijke soldaten op de been kon brengen; welk getal men, door het in dienst nemen van hulptroepen en militie, tot 40.000 man hoopte te kunnen opvoeren. Verder bezat men eene reserve, bestaande uit de burgerwacht-kompagniën, waarvan er, in Amsterdam alleen, 60 waren opgericht.....’

Ook wij hebben ons bezig gehouden met het onderzoek naar de juiste sterkte van de krijgsmacht der patriotten, zonder daarin geheel te slagen. Van de schutterij hebben wij ook gevonden dat er te Amsterdam 60 kompagniën zijn geweest, te zamen een 6000 man uitmakende; van andere steden kennen wij de sterkte der schutterij niet; dit komt er eigenlijk ook niet op aan, want alleen de Amsterdamsche schutterij heeft de

wapenen voor het vaderland gevoerd; de andere schutterijen niet. Hoe sterk de vrijwilligers, of zoogenaamde ‘auxiliairen’, zijn geweest, weten wij niet; maar dat is ook van weinig belang; want nergens - Amsterdam uitgezonderd - hebben die vrijwilligers iets noemenswaard verricht; men behoeft ze niet meê te tellen. Wat de geregelde troepen betreft, is het cijfer van 20,000 man, dat von Troschke opgeeft, te hoog; in ‘de Nederlandsche jaarboeken’ komen vrij uitvoerige opgaven voor omtrent de strijdkrachten die zich op het werkelijke oorlogsveld bevonden - Utrecht, Noord- en Zuid-Holland - op het oogenblik dat de veldtocht begon; daar zijn in die opgaven wel enkele onduidelijkheden en leemten; maar toch kan men aannemen, dat die strijdkrachten in alles maar een 14,000 man hebben uitgemaakt aan geregelde troepen.

Geregelde troepen; - die woorden zijn misschien niet geheel juist; want onder die 14,000 man zijn korpsen begrepen, die denkelijk niet zeer geregeld zullen zijn geweest, zooals: het vrijkorps van Salm, een nieuw opgericht regiment uit Amsterdam, een nieuw opgericht regiment mariniers en andere nieuwe korpsen, zooals de regimenten van Sternbach, van van der Borch enz.; terwijl de korpsen die niet nieuw waren opgericht, toch alle vastheid en samenhang misten, zoo door het verloopen van een aantal soldaten als door het ontslag en de vervanging van een groot aantal officieren.

Een wanordelijke krijgsmacht, zooals die der Hollandsche patriotten in 1787, kan evenwel deugdelijkheid en militaire waarde verkrijgen, wanneer zij maar een bekwaam aanvoerder heeft. In den oorlog hangt bijna alles van de aanvoering af; dat is eene waarheid, die men thans bij ons veel te veel uit het oog verliest. Bij dat ijdel geredekavel over doode en levende strijdkrachten, over forten en linieën, denkt men er niet aan, dat wanneer wij maar een bekwaam legerhoofd hadden, wij een oorlog rustig konden tegemoet gaan. In weinige dagen kunnen wij een goed leger te velde hebben van een dertigduizend man; hadden wij dus nog maar een Willem II, er zou niet de minste reden bestaan om bezorgd te zijn voor de toekomst. - Maar Willem de II is er niet meer; en waar is de veldheer die hem moet vervangen?

Hoe was het nu met het opperbeleid der krijgszaken gesteld bij de Hollandsche patriotten van 1787?

Dat opperbeleid werd toen uitgeoefend door een zoogenaamde

Commissie van defensie, samengesteld uit wethouders of leden van de vroedschap uit de groote Hollandsche steden. Bij Vitringa worden als leden dier Commissie van defensie genoemd: Canter Camerlingh, uit Haarlem; de Witt, uit Amsterdam; Blok, uit Leiden; van Toulon, uit Gouda; van Foreest, uit Alkmaar; en als secretaris, Costerus, uit den Haag.

Hoe werkte dit lichaam? Daar zijn er, welke die Commissie van defensie roemen, en zeggen, dat hare leden verstandige en krachtige mannen waren; - wij hebben daar niets op tegen, hoezeer van dat verstand en van die kracht niet altijd overtuigend is gebleken.

Maar er zijn toch twee redenen, die verhinderen moeten om in die Commissie van defensie een lichaam te zien, goed geschikt om in zoo gevaarvolle omstandigheden de oorlogshandelingen te leiden. Vooreerst moeten oorlogshandelingen nooit geleid worden door een *Commissie*, maar altijd slechts door *één man:* eenheid van handeling is, in den oorlog, een noodzakelijkheid. En ten tweede, waren de leden van die Commissie van defensie denkelijk vreemd aan het krijgswezen; zij zullen dus door de oogen van anderen hebben moeten zien, anderen hebben moeten raadplegen; en zeker is het, dat zij daarbij in den Rhijngraaf van Salm een zeer ongelukkigen raadgever hebben gehad.

Ziedaar de redenen waarom wij gelooven, dat het opperbevel zeer gebrekkig is geweest bij de legermacht van de Hollandsche patriotten in 1787, welke verdiensten de leden dier Commissie van defensie dan ook mogen gehad hebben.

Niemand kon in 1787 bij ons blind zijn voor de groote minderheid van onze krijgsmacht in vergelijking met de krijgsmacht waarmede Pruissen ons kon aanvallen: de minderheid in getalsterkte was nog niets, in vergelijking van de minderheid in militaire waarde. Er viel dus voor de Hollandsche patriotten niet aan te denken om den kamp met goed gevolg aan te gaan, wanneer zij niet hun toevlucht namen tot die groote voordeelen, welke de natuurlijke gesteldheid van ons land een verdediger aanbiedt. Den vijand tegen te houden bij den IJssel of bij de Grebbelinie, dit was zools uit den aard der zaak volgt, niet meer mogelijk, nu de troepen van den stadhouder - de voorhoede der Pruissen - meester waren van Gelderland, en reeds voorbij Zeist stonden; maar men kon partij trekken van de verdedigingslijn, die in 1672 Willem de derde gediend had,

om met zijne zwakke ontmoedigde troepen de sterke en overwinnende legermacht van Lodewijk XIV tegen te houden; men kon Holland door onderwaterzettingen dekken.

Heeft men, in 1787, dit ernstig beproefd? Wij gelooven het niet. Wél leest men, dat hier en daar pogingen zijn beproefd tot het doorsteken van dijken, tot het onderwaterzetten van landen; maar die pogingen zijn zoo gebrekkig geweest, zoo onbeduidend, zoo ondoordacht en onoordeelkundig, dat zij volstrekt niet voorkomen als de uitvoering van een verstandig plan, maar alleen als eene ingeving van het oogenblik. De waarheid zal wel geweest zijn, dat men toen in Holland, zoolang mogelijk, zich diets heeft gemaakt, dat er niets zou komen van die vijandige aanranding door Pruissen; dat Frankrijk ons wel ter hulp zou komen, en die aanranding beletten, en dat men daarom het stellen van de inundatieën maar heeft verschoven totdat het eindelijk te laat was; - evenzoo als Marnix en zijne Antwerpenaars, in 1584, het onder water zetten der landstreek uitstelden, totdat die onderwaterzetting niet meer uitvoerbaar was.

Maar, werd er voor de Hollandsche waterlinie weinig of niets gedaan, daarentegen poogde men wel de stad Utrecht in een goeden staat van verdediging te brengen; daaraan werden moeite noch kosten gespaard; en blijkbaar heeft het voornemen bestaan, om van Utrecht een groote centrale vesting te maken, waar de hoofdstrijd kon worden gevoerd tegen het vijandelijke leger.

In dien tijd waren de steden nog versterkt; elke stad was eene vesting; en, in plaats van die sierlijke wandeldreven die thans Utrecht omringen, had men daar, in 1787, hooge wallen en muren, torens en grachten. Reeds sinds geruimen tijd had men zich beijverd, om dien gordel van vestingwerken, die Utrecht omsluit, te verbeteren en in een goeden staat van verdediging te brengen. Maar reeds buiten de stad wilde men de verdediging beginnen; en daartoe moesten onderwaterzettingen en verschansingen dienen aan de zuid-, oost- en noordzijde, aan die zijden waar 's vijands aanval het meest waarschijnlijk was. Buiten de Tolsteegpoort werd - in Augustus 1787 - een dam gelegd in den Krommen Rhijn; evenzoo werden de Bildtsche grift en de Minstroom afgedamd, en daardoor vooral aan de oostzijde der stad, aan weerskanten van den Bildtschen weg, het land blank gezet. Aan de zuidzijde werd de ruimte

tusschen den Krommen Rhijn en de Vaart nagenoeg afgesloten door een verschanste linie van een klein kwartier uurs uitgebreidheid, en die van ter zijde verdedigd werd door twee batterijen, de eene achter de Vaart, de andere achter den Krommen Rhijn. Op den rechteroever van den Krommen Rijn, bij het Vossegat, kwamen, aan weerszijden van den weg, twee schansen of batterijen. Naar het noorden gaande, aan het einde van de Maliebaan, aan de Gilbrug, was reeds vroeger het fort *Redelijkheid* aangelegd door den ingenieur van dien naam, vóór dat hij in Russischen krijgsdienst overging; en toen de troepen van den prins zich in den Bildt begonnen te verschansen, werd er door de patriotten nog een batterij opgeworpen, meer vooruit op den Bildtschen weg, bij de herberg *de Biesbos*. Naar de zijde van Amersfoort had men schansen te Blaauw Capel, en meer achterwaarts, op den weg van dat dorp naar Utrecht, bij *Koningslust* en bij *Houten beentje;* en eindelijk, verder noordwaarts, waren nog een paar batterijen, de eene op den rechteroever, de andere op den linkeroever van de Vecht. - Te Jutfaas en te Vreeswijk aan de Vaart, waren ook verschansingen; onder anderen spreekt ééne opgave van ‘een superbe batterije nabij de vaart op den Leckendijk’.

Over de juiste waarde van al die versterkingsmiddelen valt moeielijk te oordeelen; want daartoe zou men moeten weten, *wat* die inundatieën en die schansen eigenlijk zijn geweest. Op de schetsen komen die schansen voor als open werken, maar denkelijk wel in de keel afgesloten door palissadeeringen; ook wordt er herhaaldelijk gewag gemaakt van verhakkingen, en komen die ook hier en daar op de schetsen voor. Over het geheel getuigt de versterking van Utrecht van kennis en bekwaamheid; vooral Fransche ingenieurs hadden daartoe medegewerkt; de Fransche regeering had hun een jaar verlof gegeven, om in Hollandschen krijgsdienst te treden; en op dezelfde wijze was ook een aantal Fransche kanonniers in Holland gekomen.

De wapening van Utrecht en van de buitenforten moet aanzienlijk zijn geweest; zij wordt opgegeven als hebbende bedragen 200 vuurmonden: een vrij groot cijfer; waarschijnlijk is het geschut te Jutfaas en te Vreeswijk daaronder begrepen. Voor de bediening van dat geschut had men een 150 vreemde artilleristen - meest Franschen - en 180 man van het Hollandsche leger, behalve nog 300 kanonniers uit de Utrechtsche burgerij getrokken. Te Vreeswijk en Jutfaas was de artillerie onder het bevel van een kapitein de Neef.

Kon men nu gegronde hoop koesteren, dat de verdedigingsmiddelen, te Utrecht vereenigd, den vijand zouden tegenhouden? Zeer zeker kon men dat, wanneer men maar een goed gebruik maakte van die middelen. Een bevoegd beoordeelaar, de bekwame Fransche ingenieur de Bellonet, heeft wel het gevoelen geuit, ‘dat Utrecht volstrekt niet onneembaar was’; maar hij heeft er tevens bijgevoegd, ‘dat het zich toch verscheidene weken zou kunnen verdedigen’. Hierbij valt aan te merken, dat eene verdediging van verscheidene weken al veel zou zijn geweest, want ook hier gold de spreuk: tijd gewonnen, veel gewonnen; dat bovendien de Bellonet, bij dit oordeel, uitging van de onderstelling van een geregeld beleg van Utrecht; dat echter, voor zulk een geregeld beleg, het leger van den hertog van Brunswijk sterker had moeten zijn; dat bij dit leger ook geen belegeringsgeschut was, en dat het Pruissische leger, hoe uitmuntend ook in andere opzichten. toch weinig ondervinding had van den vestingoorlog, en daarin niet had uitgeblonken.

Voor het Pruissische leger was de vermeestering van de stad Utrecht een noodzakelijkheid, wilde dat leger zich verder uitbreiden in Holland, wilde het iets ondernemen tegen Amsterdam. Zeker, de patriotten hadden beter gedaan, geheel Holland af te sluiten door eene linie van onderwaterzettingen en versterkte posten; maar nu zij dit *niet* hadden gedaan, zou het verdedigen van Utrecht een zeer goede handeling zijn geweest, waarvan gunstige gevolgen waren te wachten. Maar dat onderstelt, natuurlijk, dat er een bevelhebber en een krijgsmacht zijn voor die verdediging; en juist daaraan heeft het in 1787 ontbroken, en dan baten de beste versterkingen van de wereld niets hoegenaamd. Dat is iets, wat men bij ons maar niet schijnt te willen begrijpen: dat bouwt maar forten op forten, en dat ziet niet in, dat men niets heeft aan die forten zonder goede bataillons om ze te verdedigen, en dat, heeft men die goede bataillons, men in een land als het onze zeer goed de overmacht het hoofd kan bieden, ook zonder die eindelooze reeks van verschansingen en vestingwerken. Wat minder vertrouwen op de kracht van wallen en muren, en wat meer vertrouwen op de deugdelijkheid van een goed leger, zou ons, Hollanders, geen kwaad doen.

Na dus een blik geslagen te hebben op de sterkte en den toestand van de beide partijen, die in 1787 tegenover elkander stonden,

kan men daaruit afleiden, wat toen voor den hertog van Brunswijk de beste handelingen waren, het beste operatieplan was.

De juiste kennis van 's vijands sterkte en toestand laat dikwijls bij het begin van een oorlog veel te wenschen over. Die algemeene waarheid is echter minder toepasselijk op de Pruissen in 1787; want zij konden, door de medewerking van de stadhouderlijke partij, genoeg verstandhoudingen in Holland hebben, om met vrij groote nauwkeurigheid bekend te zijn met den waren toestand van zaken daar te lande. Om onze meening door een voorbeeld op te helderen: de Pruissen konden, zooals van zelf spreekt, niet weten, of onze troepenmacht in en om Utrecht een duizend man meer of minder sterk was; maar wél konden zij weten, dat het een ordelooze, slecht samengestelde troepenmacht was, waarvan weinig goeds was te wachten.

Clausewitz, de vermaarde Duitsche krijgskundige, heeft ook den veldtocht van 1787 tot onderwerp van zijne studiën gemaakt, en voor Pruissen het volgende operatieplan als het beste opgegeven:

‘Het Pruissische leger was veel te klein; het had dubbel zoo sterk moeten zijn; een 50,000 man. Daarvan een 5000 man achtergelaten in het Kleefsche, voor een mogelijke bedreiging van de zijde der Franschen, bleef er nog 45,000 over, tweemaal zooveel als de legermacht der patriotten, de militie niet meegeteld; - die overmacht, beweert Clausewits, was noodig, daar het terrein den verdediger zoo begunstigde. Het Pruissische leger moest men in twee afdeelingen splitsen; de eene, 24,000 man sterk, moest door de Betuwe trekken, Gorkum en Dort nemen, de Lek overgaan, Rotterdam bezetten en den Haag, Leiden en Haarlem bedreigen. De andere afdeeling - 21,000 man - moest met 14,000 man Utrecht aanvallen, en met 7000 man Naarden belegeren.’

Indien wij hier dit operatieplan van Clausewitz te berde brengen, dan is dit alleen om het hooge gezag dat, terecht, aan de meeningen van dien krijgskundige wordt toegekend. Dat plan zelve, echter, wil ons niets voldoen, niet omdat het eene redeneering is na gedane zaken, want dat is het geval bij elke kritische behandeling van een oorlog, of van een veldtocht; ook juist niet omdat Clausewitz, daarbij voor het Pruissische leger eene sterkte aanneemt, die het *niet* had; maar omdat wij van oordeel zijn, dat er zeer gewichtige bedenkingen zijn in te brengen tegen de wijze, waarop hier de inval der Pruissen in Holland wordt voorgeschreven.

Dat oorlogsplan van Clausewitz was zeer goed, in de onderstelling dat de wederstand luttel zou zijn, - zooals werkelijk het geval is geweest. Maar, in *die* onderstelling was het oorlogsplan van den hertog van Brunswijk ook goed; men zou haast kunnen zeggen, was ieder oorlogsplan goed, mits de aanvaller maar snel en voortvarend te werk ging. Maar, bij een eenigszins krachtige verdediging, zou dat oorlogsplan van Clausewitz minder zijn aan te prijzen. Onderstel eens, dat die 14,000 man Pruissen bij Utrecht een ernstige nederlaag lijden, - wat dan toch, bij een krachtige verdediging, niet tot de onwaarschijnlijke zaken behoorde - zal dan dat Pruissische legerkorps, dat reeds tot Rotterdam en den Haag is doorgedrongen, geen gevaar loopen? Van Utrecht komt men spoediger te Gorkum, dan van Rotterdam; en dat éene Pruissische legerkorps kon dus afgesneden worden. Of wel, de 7000 belegeraars van Naarden zouden zich zeer moeten haasten, om over Amersfoort te ontkomen. In één woord, eene overwinning door den verdediger behaald nabij Utrecht, zou, bij zulk een operatieplan, voor den aanvaller zeer bedenkelijke gevolgen gehad hebben.

Het operatieplan van den hertog van Brunswijk komt in de hoofdzaak hierop neer:

Het Pruissische leger was verdeeld in drie divisieën van zeer ongelijke sterkte en samenstelling.

De 1ste divisie, onder den generaal von Lottum, maakte den rechtervleugel uit en bestond uit 2 bataillons en 15 eskadrons; dus een 4000 man, misschien bij de 5000, als men mederekent 5 eskadrons, die, onder den kolonel von Goltz, Overijssel moesten binnenrukken. Von Lottum zou de brug te Westervoort overgaan, en verder, over Zeist, naar het Gooiland trekken, waar het terrein gunstig was voor de werking van de ruiterij, waaruit zijne macht grootendeels bestond.

Het centrum, de 2de divisie onder den generaal von Gaudy, bestond uit 12 bataillons, 3 eskadrons en 3 batterijen, - dus een groote 9000 man. Die divisie was ook op den rechteroever van den Rhijn, en zou ook, evenals von Lottum, te Westervoort den IJssel overgaan, maar te Arnhem zou zij zich in twee helften splitsen, en, langs de beide oevers van den Rhijn en van de Lek, op Nieuwpoort en Schoonhoven trekken.

De 3de divisie, de linkervleugel onder den generaal von Knobelsdorf, bestond uit 8 bataillons infanterie, 2 kompagnieën jagers, 3 eskadrons huzaren en 1 batterij, in alles een 6 à

7000 man. Deze divisie, waarbij de Hertog zelf was, stond op den linkeroever van den Rhijn, in het Kleefsche; zij moest te Nijmegen de Whaal overgaan, en, langs den rechteroever van die rivier op Gorkum trekken.

Ook op dit operatieplan zouden zeer gegronde aanmerkingen te maken zijn, wanneer de Pruissen hadden te doen gehad met een ernstigen vijand, die zelf tot een aanval had kunnen overgaan; maar bij de Pruissen zal men wel geweten hebben, dat dit niet het geval was, en dus zouden die aanmerkingen thans ongegrond zijn. Lof verdient het, dat men bij de indeeling van de troepen de ruiterij, evenzeer als de scherpschutters, in werking bracht op die terreinen, welke ieder dier wapens het gunstigst waren; en evenzeer verdient het lof, dat men zeer goed partij trok van de rivieren, voor het aanvoeren van de benoodigdheden der troepen, en voor het opnemen van de zieken en gewonden:

(Blz. 52-53)..... ‘Met dagelijksche kosten van bijna 700 gulden, werden door den hertog van Brunswijk gehuurd: 10 overdekte schepen; 10 open schepen; 3 overdekte lichters; 9 open lichters; voorts 40 grootere en 10 kleinere pontons. De laatste vaartuigen waren, te Dorsten aan de Lippe, zoodanig gebouwd, dat de lengte der grootste 22 voet, de breedte boven 6 ½, en die beneden 6 voet bedroeg. In elk schip was een 14 voet lange bok getimmerd, tot het dragen van vijf balken, hetgeen voor de stevigheid der bruggen zeer voordeelig bleek te zijn. Balken, planken, touwen, ankers enz. waren op de schepen geladen, die door de ijverige bemoeingen van den majoor von Schöler in drie weken waren vervaardigd. Voor het geval, dat bij onstuimigheid der Nederlandsche wateren het slaan der bruggen onmogelijk zou zijn, had men gezorgd voor groote Rhijnschepen, die als gierbruggen konden worden aangewend. Tot het later toezenden van fourage, brood enz. op de Whaal en den Rhijn, werden, voor de eerste marschdagen, schepen gehuurd, die onder de bovenvermelde niet zijn medegerekend; evenmin als die, welke tot aanvulling der magazijnen bestemd waren.

Als een zeer eigenaardige vinding van den Hertog zelven, verdient vermelding, dat hij 8 groote Rhijnschepen tot drijvende hospitalen, elk met 60 bedden, liet inrichten; terwijl op het dek een overdekte zaal was vervaardigd. Een negende schip, voor de officieren van gezondheid, opzichters, handwerkslieden, keukenmeiden, waschvrouwen enz., vergezelde de overige,

die van meubelen, voedings- en geneesmiddelen ruim voorzien waren; zoodat, in één woord, aan elke behoefte kon worden voldaan. Dit schoone voorbeeld van voortreffelijk ingerichte drijvende hospitalen had dus wel verdiend, bij de tweede conferentie te Geneve in het jaar 1868, en op het congres te Berlijn in het jaar 1869, ter tafel gebracht te worden. Wat eerst sedert de Engelsche expeditie naar Abyssinië in het jaar 1869 algemeen erkend is, heeft de uitkomst reeds in 1787 schitterend bewezen: dat, namelijk, goed ingerichte drijvende hospitalen zeer nuttig zijn voor de daarin verpleegden. Gedurende den veldtocht in Holland volgde, bijna doorgaans, de genezing in buitengewoon korten tijd, zoodat de zieken meest allen van de hospitaalschepen weder hersteld naar hun regiment werden teruggezonden, zonder dat men tot eene evacuatie naar de hospitalen te lande behoefde over te gaan. De uitmuntende verpleging, waarvoor de hertog zorgde, bevorderde den goeden gezondheidstoestand niet weinig. Aan zijn zorg had men bovendien de inrichting van een groot, voortreffelijk veldhospitaal te Wezel te danken.'

*In*richting, of *op*richting? Want dit is niet hetzelfde. - Wij onderstellen dat het laatste zal bedoeld zijn, en dat de bevelen van den hertog van Brunswijk het aanzijn zullen hebben gegeven aan een nieuw veldhospitaal te Wezel.

Had in 1787 het fort te Pannerden bestaan en was het door patriotsche troepen bezet geweest, dan zou de hertog van Brunswijk geen gebruik hebben kunnen maken van zijne transportschepen en ziekenschepen; dát hebben wij dus thans voor bij de verdediging van ons land. - Dat voordeel kan niet geloochend worden; maar dat voordeel is thans veel minder groot dan vroeger. In 1787 was het vervoer te water van veel meer belang dan in onze dagen, omdat het vervoer te land, het vervoer per as, toen zooveel lastiger en moeielijker was: steenwegen waren er niet, en aan spoorwegen werd door niemand gedacht. Thans zijn er spoorwegen, een aantal spoorwegen; - maar kan men die niet door forten afsluiten? - ja, dat helpt den verdediger wel iets, maar toch niet veel; want daar er een zoo groot aantal goede steenwegen is, kan men die afsluitingen van de spoorwegen zoo gemakkelijk omgaan, zoodat zij maar een tijdverlies van enkele dagen te weeg brengen voor den aanvoer van de benoodigheden van het vijandelijke leger, dat naar de Utrechtsche linie oprukt. Die zoogenaamde *sper*forten zouden in de acht-

tiende eeuw oneindig meer voordeel hebben opgeleverd dan thans; nu beginnen zij wel wat te krijgen van een *anachronisme*, een toepassing van verouderde weermiddelen op de behoeften van den nieuweren tijd.

Merkwaardig is, wat von Troschke zegt, over den geschiktsten tijd voor de Pruissen om den veldtocht te beginnen, en over den invloed van de maan op die tijdsbepaling. De Duitsche schrijver beroept zich hierbij op uitdrukkingen van von Pfau; wij moeten er echter bijvoegen, dat wij niets van dien aard gevonden hebben in diens geschiedenis van den veldtocht van 1787; denkelijk komen dus die uitdrukkingen voor in een ander geschrift van von Pfau. Ziehier wat von Troschke dienaangaande zegt (blz. 50-51):

'Thans moeten wij nog een overweging des veldheers herdenken, die, gegrond op den aard van het oorlogsterrein, werkelijk invloed op het begin der vijandelijkheden schijnt gehad te hebben. Hij lette namelijk op een regelmatige afwisseling van ebbe en vloed, die op de Nederlandsche wateren, maar vooral op de groote stroomen, zich zeer sterk doet gevoelen. Destijds bracht men reeds - en terecht - dien hoogen en lagen waterstand in verband met de afwisselingen der maan, hoewel het verkregen resultaat onzer nasporingen valsch was. Autoriteiten op dit gebied deelden den hertog mede, dat de invloed van ebbe en vloed bij nieuwe maan zeer gering was, terwijl juist op dat tijdstip de vereenigde werking van maan en zon bijzonder sterk is, namelijk sterker dan een week later of vroeger, op den tijd der zoogenaamde quadraturen.

De door den hertog ontvangen mededeelingen waren wel niet geheel onjuist; maar de beweging der hemellichamen werkt niet onmiddellijk op de stroomingen des oceaans, doch doet zich steeds eenigen tijd later gevoelen.

Wanneer men dit in aanmerking neemt, en daarbij den meest ingewikkelden samenloop van atmosferische invloeden, zoowel als de stroomveranderingen der zee en der rivieren in rekening brengt, is het begrijpelijk, dat de sterrekundigen van de stelling uitgingen, dat het hoog water na de nieuwe maan pleegt te volgen; terwijl hieruit de minder juiste gevolgtrekking gemaakt werd, dat men ten tijde der nieuwe maan zeker kon zijn van een lagen waterstand.

In allen gevalle schijnt de hertog voornemens geweest te zijn de operatiën zoo in te leiden, dat met nieuwe maan - ongeveer op den 18^{den} September - de aanval op het vijandelijk hoofdpunt aan de Vaart zou kunnen plaats hebben.

Wat Pfau dienaangaande mededeelt, kan nauwlijks twijfel overlaten. Opmerkelijk is het, dat de beslissing van den geheelen veldtocht juist 14 dagen later, bij volle maan, plaats had. Gelukkig echter voor de Pruissen was op 1 October de hemel met donkere wolken bezet, en konden zij, doordien de maan geheel verscholen bleef, hun verrassenden aanval ten uitvoer brengen.

De invloed van het getij was overigens, zoowel op 18 September als op 1 October, zeer onbeduidend.'

Tot zoover de generaal von Troschke.

Wij zouden, wilden wij zeer grondig te werk gaan, nu de sterrekunde moeten raadplegen, om te weten, wie meer gelijk heeft, von Troschke of de raadgevers van den hertog; wij zouden moeten onderzoeken, of het werkelijk op den 18^{den} September 1787 nieuwe maan is geweest; - maar wij zijn oppervlakkig genoeg, om dit niet te doen, en hier zeer weinig te hechten aan die kwestie van 'maan' en van 'getij'.

Von Troschke zelf zegt ten slotte dat 'zoowel op 18 September als op 1 October de invloed van het getij zeer onbeduidend is geweest'; - maar dat kon men immers wel vooruit weten. De invloed van het getij! Wij begrijpen dat men die in rekening brengt bij eene landing op onze zeekust, of bij eeue expeditie op de Zeeuwsche stroomen; maar om te Nijmegen de Whaal over te gaan, of om te Vreeswijk de rivier te overbruggen, daartoe is het niet volstrekt noodzakelijk het getij te raadplegen, of de zon, of de maan, of welke sterren ook. De hertog van Brunswijk heeft hier de zaak te geleerd willen behandelen.

Wat van oneindig meer gewicht was dan het getij, was de weersgesteldheid; de vraag, of er ook zware regens waren te wachten, die de wegen konden bederven; of stormen, die den overgang van de rivieren konden bemoeielijken. Storm en regen, dat wist men, waren in het najaar geen zeldzaamheden; en daarom was het voor den hertog van het hoogste gewicht, om den veldtocht zoo spoedig mogelijk te beginnen, terwijl het weêr nog gunstig was.

Er is ééne omstandigheid die in 't oog valt bij het operatieplan van den hertog van Brunswijk: het is, dat daarbij geen gewag wordt gemaakt van wat men wilde ondernemen tegen de stad Utrecht. Von Pfau zegt uitdrukkelijk, dat Pruissen alleen tegen de provincie Holland wilde oorlog voeren; dat het de onzijdigheid van de andere gewesten wilde ontzien; dat daarom het Pruissische leger wel zoude rukken op Vreeswijk, Vianen en Gorkum, die

tot de provincie Holland behoorden, maar geenszins op de stad Utrecht, die volstrekt niet zou worden aangevallen. Die bewering van den Pruissischen schrijver is echter geheel onaannemelijk; het zou eene handeling geweest zijn, strijdig met alle goede veldheerskunst, wanneer men het Pruissische leger zich had laten bewegen óm de stad Utrecht heen, ten einde Holland te bereiken, zonder die stad aan te vallen, die dan toch elke onderneming tegen Amsterdam belemmerde; zonder zich te bekommeren om de krijgsmacht der patriotten te Utrecht, die dan toch vandaar de gemeenschap van de Pruissische troepen in Holland met Pruissen ernstig in gevaar kon brengen. Wij twijfelen dus sterk aan de bewering van von Pfau, dat het voornemen van de Pruissen is geweest, Utrecht niet aan te vallen; en, heeft dat voornemen werkelijk bestaan, dan is het zeker, dat men spoedig gedwongen zou zijn geworden er van af te wijken.

De Pruissische staatkunde bracht mede, om de provincie Holland zooveel mogelijk van de andere af te zonderen; alleen met Holland wilde men oorlog voeren, met de andere gewesten niet; en daarom werden Gelderland, Utrecht en Overijssel uitgenoodigd, om de Pruissische troepen ongehinderd te laten doortrekken op hunnen marsch naar Holland. Van de Geldersche staten en van de prinsgezinde staten te Amersfoort kwam de bewilliging tot dien doortocht; maar de staten van het patriotsgezinde Overijssel zonden den Pruissischen brief ongeopend terug. Zulk eene handeling van Overijssel vorderde eene krachtige verdediging tegen 's vijands wapenmacht; maar aan die verdediging heeft het geheel ontbroken: toen den 18^{den} September vijf eskadrons Pruissische huzaren, van de zijde van het Munstersche, Overijssel biunenrukten, ondervonden zij volstrekt geen tegenstand, en hadden zij binnen weinige dagen het geheele gewest tot onderwerping gebracht. In die dagen aapte men soms de Romeinsche fierheid na; maar de Romeinsche dapperheid was ons toen vreemd.

(*Het vervolg in het volgend nommer*).

Nieuwe mysteriespelen.

Ongeveer dertien jaar geleden maakte niets zoozeer het onderwerp der gesprekken van het beschaafde publiek uit als de persoon en het werk van Jezus. Niet alleen in de stille studeerkamer en niet enkel op den kansel werden de vragen aangaande het leven en het karakter van den Menschenzoon ter spraak gebracht, ze werden ook in den huiselijken kring, aan de theetafel behandeld en boden in menig salon stof tot gezellige kout. De aanleiding tot zoo groote belangstelling, waarvan men thans slechts met moeite zich eene voorstelling kan vormen, was niet ver te zoeken. Ernest Renan had in 1863 zijn met spanning verwacht *Vie de Jésus* in het licht gegeven, en menigeen herinnert zich ongetwijfeld hoeveel pennen en tongen door dat boek in beweging zijn gebracht. Door den Paus werd het verboden; een aantal bisschoppen heeft herderlijke brieven daartegen uitgevaardigd en openlijke gebeden daartegen uitgeschreven. Voor een deel mag die belangstelling hieruit worden verklaard, dat men van Renans geschrift als van Luthers 95 stellingen zeggen kan: engelen - *in casu* gevallen engelen - hebben het gecolporteerd. Roomsche lezers, wien tot nog toe Jezus enkel als God was voorgesteld, voelden thans voor het eerst in zijne geschiedenis het kloppen van een menschelijk hart. Al het niet interessante, het niet artistieke, dat iedere levensbeschrijving van Jezus noodzakelijk eigen is, daar het karakter van den profeet van Nazareth, zooals wij dit uit de evangeliën kennen, van den beginne aan zoo goed als afgesloten, gevormd, volwassen is en niets weet van die raadselachtigheden en tegenstrijdigheden, waardoor buitengewone karakters zich plegen te onderscheiden - al dat niet interessante en niet artistieke had Renan getracht belangwekkend en dramatisch te maken. Het was hem hier en daar uitnemend gelukt. Telkens kon men bemerken, met hoeveel vrucht hij het Heilige Land had bereisd. Geen biographie van Jezus, van vroegeren of lateren tijd, bood schitterender proeven van land-

schapschildering aan. De beschrijving der vriendelijke dreven van Gallilea vormde eene liefelijke idylle. Renan bleek een zeer bewonderenswaardig dichter te zijn. Men mocht hier en daar op den overigens meestal schoonen stijl de aanmerking van gemaniereerdheid, gezwollenheid kunnen maken, de *Vie de Jésus* liet zich lezen als een roman, als een tragedie, wier held groot is en de tranen waard, welke men over hem stort, maar die niet geheel schuldeloos te gronde gaat. Op het punt van historische critiek, van evangeliën-critiek inzonderheid - waarop toch eigenlijk alles aankwam! - liet Renan veel, zeer veel te wenschen over. Michelis, die intusschen zelf ook niet zoo heel veel aan critiek deed (hij was in die dagen Roomsch professor te Braunsberg en is later een der ijverigste voorstanders van het Oud-Katholicisme geworden), schreef in 1864 (men lette op dien datum!): ‘Zoo Napoleon geen betere soldaten heeft dan het Instituut geleerden blijkt te hebben, nemen wij hem morgen Elzass en Lotharingen weer af en blazen wij zijn leger over de Vogeezen, dat het een lief hebberij is’. Maar wat had het beschaafde publiek met historische critiek en bronnenstudie te maken, - tenzij men ook hierover aan de theetafel een woordje meepraten kon; en wat hadden de geschillen onder de geleerden te doen met de belangstelling in den persoon van Jezus, die door het boek van Renan gewekt was!

Ruim een jaar later kwam David Friedrich Strauss met zijn *Leben Jesu für das Deutsche Volk bearbeitet*. Wat grondigheid betreft en strenge critiek, is Renan zelfs niet waard de schoenzolen van den Duitschen geleerde te ontbinden. De stijl van dezen laatste bezit een helderheid, die aan Lessing herinnert. De reuk van ketterij, die, sedert dertig jaren met den naam van Strauss ten nauwste zich had verbonden, was een reden te meer om dit geschrift ter hand te nemen. Maar richtte ook ‘de Apostel des ongeloofs’ zich allereerst tot het volk, en is ook zijn werk voor geen eenigszins ontwikkelden leek een gesloten boek, het publiek, dat het las en bestudeerde, bestond hoofdzakelijk uit theologen en stof tot een praatje in den familiekring heeft dit geschrift naar alle waarschijnlijkheid niet opgeleverd.

Sinds 1864 is veel geschied en veel veranderd! De godsdienstige mensch moge, in de eenzaamheid der binnenkamer, of met gelijkgezinden in het kerkgebouw vereenigd, zich sterken door de herinnering aan de grootsche figuur, die voor achttien eeuwen aan

Gallilea's meren rondging en te Jeruzalem voor de beginselen van vrijheid en humaniteit aan een kruis is gestorven - het beschaafde publiek heeft wel wat anders te doen gekregen, dan daarover samensprekingen te houden. Andere vragen hebben zich op den voorgrond gedrongen. Over het recht der modernen om in de kerk te blijven, over de bourgeoisie, over den vierden stand, werkstaking, loonsverhooging, katheder-socialisme, over neutraal openbaar lager onderwijs, over de vrije universiteit, over scheiding van kerk en staat, over hervorming van het belastingwezen kon men al theedrinkend of onder een glas wijn en een sigaar recht genoeglijk redeneeren en redeneert men nog recht genoeglijk, maar het komt in niemand op thans nog te vragen: wat dunkt u van den Christus?

Over de oorzaken dier verflauwde belangstelling zal ik hier niet uitweiden. Zelfs wil ik niet trachten de vraag te beantwoorden, of de belangstelling wel zoo sterk is verflauwd, dan of sommigen, die zich het recht aanmatigen den toon aan te geven, eenvoudig het discours tijdelijk van richting hebben doen veranderen. Het is genoeg te constateeren, dat den ontwikkelden van onze dagen de persoon en het werk van den Nazarener bitter weinig belang schijnen in te boezemen.

Stellig is dit laatste dan ook een der redenen, waarom het zulk een vreemden indruk maakt, als in onze dagen door twee niettheologen, in verschillende landen, Italië en Duitschland, en korten tijd na elkander, de profeet van Nazareth aan den volke wordt voorgesteld, niet in biographie of karakterschets, maar in den vorm, die naar de schatting van menigeen het voertuig bij uitnemendheid is om in onzen tijd denkbeelden ingang te doen vinden, in drama namelijk en tragedie. Jezus Christus in onze dagen ‘op 't openbaer tooneel gebracht’ - als Vondel zeide - ziedaar, naar het mij voorkomt, een te opmerkelijk verschijnsel, dan dat ik verschooning zou behoeven te vragen, daarop in dit tijdschrift de aandacht te vestigen.

Dat de poëzie zich met Jezus bemoeid heeft, kan niet bevreemden. Wie iets van zijn leven weet en niet geheel en al van dichterlijk gevoel verstoken is, begrijpt hoeveel aantrekkelijks dat leven steeds voor dichters bezeten heeft. Gelijk in het algemeen aan de poëzie de lof van vroeg opstaan veel meer toekomt dan aan het proza, werd ook, nadat de evangelisten de woorden

en daden des Heeren hadden te boek gesteld, het leven van Jezus het eerst in den vorm van een dichtstuk behandeld. Van de dagen, dat de ondergaande zon der classieke poëzie hare laatste stralen wierp op den nieuwen tempel van het Christendom, tot in onzen tijd loopt een gansche reeks van poëtische producten, waarvan de Zoon des Menschen het onderwerp uitmaakt, en die men in twee hoofdgroepen: epos en drama splitsen kan.

Geheel in antieken vorm vertoont zich het Christusepos bij den Spaanschen presbyter Juvencus, die omstreeks 331 de evangelische geschiedenis in Latijnsche hexameters bracht, bij den Egyptenaar Nonnus, den Schot Coelius Sedulius, in de zoogenaamde *Centonen* (5^{e} eeuw), die geheel in regels aan Homerus en Virgilius ontleend de geschiedenis van Jezus verhalen, en in de dagen der renaissance in de *Christias* van Vida, die in 1566 als aartsbisschop van Alba is gestorven. Karl Hase, een autoriteit op dit gebied, van wiens mededeelingen[1] ik voor dit historisch overzicht dankbaar heb gebruik gemaakt, roemt de frischheid van de *Christias* zeer en verzekert dat de verheven uitdrukkingen van dit dichtstuk den lezer menigmaal aan Klopstock herinneren. De Germaansche wereld heeft niet alleen een eigenaardig element in het Christendom gebracht, maar ook dat Christendom zooveel mogelijk geassimileerd en zoo is dan de stichter daarvan al spoedig in de Germaansche poëzie op treffende wijs verheerlijkt geworden. In de dagen van Lodewijk den Vrome schreef Otfried zijn evangeliënboek, de *Krist*, eene epische vertelling, in afzonderlijke liederen, romancen verdeeld. Eerbiedwaardige vrouwen, die van de wereldlijke ontuchtige liederen dier dagen diep gruwden, hadden de hulp van den kinderlijk vromen kloosterbroeder ingeroepen, en Otfried volgde meestal getrouw den tekst der evangeliën, doch wist, terwijl hij het evangelieverhaal allegoriseerde, menige vriendelijk legende daartusschen te vlechten. Niet veel ouder is de Saksische *Heliand*, die de geschiedenis van Jezus op Duitschen bodem overbrengt en Christus als een Germaansch hertog voorstelt, waarbij zijn godheid op den achtergrond treedt. Op het morgenrood dezer Germaansch-Christelijke poëzie is evenwel geen volle middagklaarheid gevolgd. Door de macht der kerk bleef deze litteratuur Latijnsch en kerkelijk. Later hield de hervorming te vast aan het bijbel-

1 Hase deelde behalve in zijn bekend werkje *Das geistl. Schauspiel* vele bijzonderheden mede in zijn *Geschichte Jesu*, Leipzig, 1876.

woord, dan dat men aan vrije poëtische omwerking van Jezus' lotgevallen gedacht zou hebben. Ten langen leste trad Klopstock met zijn *Messias* op, die bij haar verschijning door velen bewonderend werd aangestaard, door enkelen in het zweet huns aanschijns werd doorgelezen en thans vrij wel onaangeroerd in eenige weinige boekenkasten staat. Geen wonder, slechts in enkele episoden - bijvoorbeeld in de geschiedenis van Abadonna, den gevallen engel, die als de verloren zoon naar terugkeer in het huis zijns Vaders smacht - leeft iets menschelijks, maar de Messias van Klopstock is het marmeren godenbeeld, dat door geen poëzie is te verwarmen. De orthodoxe opvatting van den Christus als Godmensch verwoest de dichterlijke zoowel als de historische voorstelling van Jezus' leven.

De tweede hoofdgroep is het drama of, daar meestal de lijdensgeschiedenis op den voorgrond staat, de tragedie. Het oudste bekende product van dien aard is de Grieksche tragedie *Χριστὸς πάσχων* (de lijdende Christus) uit de vierde eeuw, dat zonder genoegzamen grond aan Gregorius Nazianzenus wordt toegeschreven, en denkelijk vervaardigd is in den tijd toen Juliaan de Afvallige wilde bewijzen, dat zonder de beschaving des Heidendoms de Christenen niet van slaven te onderscheiden waren. Ten einde dit bewijs te leveren, had hij verboden in Christelijke scholen de classieke dichters voor te lezen. Om de werking van dit verbod te ontgaan, werden toen een menigte Christelijke onderwerpen naar classieke voorbeelden bewerkt. Zoo is ook ‘de lijdende Christus’ ontstaan. De verzen zijn voor een groot gedeelte aan tragediën van Euripides, soms aan Aeschylus' *Prometheus* ontleend, en in de voorrede wordt deze leening zeer openhartig aangekondigd. Evenals menige oude kerk op de grondslagen van een antieken tempel opgericht en met diens zuilen en steenen beeldhouwwerk is opgesierd, zoo werd ook het eerste Christelijke drama op de grondslagen en uit stukken van de Attische tragedie gebouwd. Ter opvoering was het niet geschikt; het was niet voor het tooneel, maar voor de school bestemd, en men kan dan ook niet zeggen, dat het invloed op de latere dramatische producten heeft uitgeoefend. Aan die latere dramatische producten denkend heeft reeds elk lezer den naam: *mysteriespelen* genoemd. ‘Mysterium’ heette de kerkelijke plechtigheid in het kerkgebouw van Goeden Vrijdag tot Paaschmorgen vertoond, die in *passio, sepultura* en *resurrectio* (lijden, begrafenis en opstanding) ver-

deeld worden kon. Deze mysteriespelen zijn onmiddellijk uit den eeredienst opgewassen. In den beginne werden eenvoudige liturgische zangen met dramatische statie voorgedragen. Langzamerhand ontstonden hieruit tooneelstukken. Omstreeks Kersttijd werden de geboorte des Heeren, de herders en de heilige drie koningen, omstreeks Paschen de kruisiging en de opstanding door priesters en koorknapen in de kerk den volke voor oogen gebracht. Sedert de elfde eeuw liet men tafereelen uit Jezus' leven niet alleen, maar ook Oud-Testamentische voorbeelden daaraan voorafgaan, werden hellevaart en hemelvaart daaraan toegevoegd. Men volgde bijna woordelijk den tekst der evangeliën en week niet van de taal der kerk, van het Latijn af; althans wat de woorden der heilige personen betreft. Doch voet voor voet maakte het volk zich meester van het tooneel. De landtaal kwam langzamerhand in gebruik; het aantal handelende personen klom aanmerkelijk; leeken traden even goed op als geestelijken, namen allengs de plaats van dezen in; ook het komische element drong van lieverlede in de kerkelijke mysteriën door. Maar nu werd ook het mysteriespel uit de kerk naar de kerkhoven en de marktpleinen verdreven. En werd het hier en daar onder leiding der geestelijkheid gegeven, elders werd het menigmaal door de geestelijkheid verboden. Onder de bekend gebleven Nederlandsche mysteriespelen komt geen enkel voor, dat het leven of het lijden van Jezus behandelt (een Maastrichter Paaschspel behoort blijkens de taal eigenlijk niet op onzen bodem te huis), maar in Engeland, Duitschland en Frankrijk is hun aantal zóó groot, en de litteratuur over dit onderwerp is sedert jaren zóó rijk, dat reeds de omvang der stof mij gebiedt het bij deze vluchtige schets te laten[1].

Sinds de hervorming was de naïveteit van het mysteriespel gebroken. In het Protestantsche kerkgenootschap hield het zich gedurende eenigen tijd als tooneelvoorstelling in de school staande. Het langst bleef het in de Katholieke Alpenlanden in eere en ook thans is het daar nog niet geheel uitgestorven. In 1852 werd in de stille week te Liesing in Karinthië op het dorpsplein een oud passiespel door 56 personen vertoond. De duivel,

1 Belangstellenden verwijs ik naar het voortreffelijk opstel van den Hoornschen predikant A.W. Wybrands, in Moll en Scheffers *Studiën en Bijdragen*, III, 2, waarin o a. duidelijk de nauwe samenhang van het wereldlijk tooneel met het geestelijk wordt aangewezen.

Pluto, ‘der Herr und Gott in Stigis Reiche’, speelde er nog een rol in. Doch veel meer bekendheid heeft het *Passionsspiel* te Oberammergau erlangd, waarop in de laatste jaren van verschillende kanten de aandacht is gevestigd. Uit een gelofte der dorpsgenooten ontstaan, toen Oberammergan in 1633 door een pestziekte werd geteisterd, werd en wordt het passiespel nagenoeg elke tien jaar (1830, 40, 50, 60) door de dorpelingen opgevoerd. Ongeveer de geheele gemeente doet hieraan mede, en de indruk, dien hun spel maakt, werd door een kenner als Ed. Devrient ten hoogste geroemd. De oorspronkelijke tekst is door den pastoor Ottmar Weiss von Jesewang te Ettal in het eerste gedeelte dezer eeuw omgewerkt en later nogmaals door den Oberammergauer pastoor Alois Daisenberger gezuiverd. De heeren hebben - stille hulde aan den geest van vooruitgang? - den duivel en het komische element er uit verjaagd, maar gelukkig zeer veel naïeveteit behouden in de verzen, die door het koor worden voorgedragen. Die naïeveteit is soms ongeloofelijk groot. Een enkel staaltje slechts! Wanneer het koor op Judas' vertwijfeling gewezen en haar met Kaïns wroeging vergeleken heeft, zegt het:

> Diess soll der Sünder Spiegel sein;
> Denn kommt die Rache heute nicht -
> Wird noch der Himmel borgen;
> So fällt das doppelte Gericht
> Auf ihre Häupter morgen.

en als het koor Jakobs klaagtonen over den vroegen dood van Jozef heeft doen hooren, spreekt het:

> So jammert er - so wimmert er
> Um Joseph - und er ist nicht mehr.

Doch ondanks alle veranderingen zijn in het passiespel te Oberammergau, wat zijn bouw betreft, veel punten van overeenkomst met de middeleeuwsche mysteriespelen bewaard gebleven. Geen scène uit het lijden van Jezus bijvoorbeeld of daaraan gaat een Oud-Testamentelijk voorbeeld, een type vooraf. Terwijl echter de personen uit het Nieuwe Testament sprekend optreden, worden die uit het Oude ons slechts bij wijze van ‘tableaux vivants’ voorgesteld, waarvan het koor in gesproken en gezongen verzen de uitlegging geeft. Ook van die typen een enkel voorbeeld! Het ‘tableau vivant’ doet ons aanschouwen hoe

Izaäk het brandhout naar den berg Moria draagt, waar zijn vader hem offeren zal, en hoe Mozes in de woestijn de koperen slang aan het kruis opricht - onmiddellijk daarna ziet men Jezus op weg naar Golgotha, de kruisdraging, en is men getuige van hetgeen met Simon van Cyrene geschiedt. Met den intocht te Jeruzalem neemt het Oberammergauer passiespel een aanvang en het eindigt - aangezien men op een tooneel, dat van boven geheel open is, moeilijk de hemelvaart kan voorstellen - met een blik te gunnen in het nieuwe Jeruzalem, waar Christus zich vertoont, omringd van heiligen, aartsvaders en profeten.

Deze gansche lijdensgeschiedenis volgt de evangeliën zooveel mogelijk op den voet. Christus spreekt geheel in woorden aan de schrift ontleend, en in het vuur van hun spel vergeten sommige acteurs wel eens het hun ongewone Hoogduitsch en keeren zij tot hun Oberammergauer dialect terug.

Bij deze opgave van den loop van het Christusdrama zijn wij allengs tot onze dagen genaderd, doch wij moeten nog even naar de zeventiende eeuw terugkeeren om te wijzen op een zeer ongelukkig, stijf, in een classiek keurslijf gewrongen tooneelwerk van onzen beroemden landgenoot Hugo Grotius. Langen tijd genoot diens *Christus patiëns* eenige achting. Hoofdzakelijk om het keurig Latijn en het aantal oudheidkundige toespelingen. Als drama beteekent het daarentegen bitter weinig. Het is een koude, geleerde tragedie, waarin niets geschiedt, maar alles in rhetorische monologen en door boden verhaald wordt. Het is een navolging van Vida's *Christias* zoowel als van den ouden *Χριστὸς πάσχων*, maar staat in dramatisch effect zelfs bij dit laatste ten achter.

De nieuwere tijd blijkt op dit gebied in vruchtbaarheid den ouden te overtreffen. Een drama van Cristal, *La Passion de Jésus Christ*, dat in 1833 te Parijs verscheen, begint met een debat, hetwelk de tollenaar Mattheüs en Rabbi Saul over Christus houden, en verkrijgt eenige levendigheid door de pogingen van Valeria, Pilatus' gemalin, om Christus te redden, wiens beteekenis zij gevoeld heeft. Veel frisscher is de *Μεσστα* (Messia) die in 1839 te Athene verschenen is van den Nieuwgriekschen dichter Panagiotis Sutsos, en waarin, met geheele terzijdestelling van het godsdienstig karakter, Jezus' onderneming wordt voorgesteld als de geestelijke en politieke vrijmaking der geknevelde menschheid. In 1865 zond Dulk te Stuttgardt een *Jesus der Christ. Ein*

Stück für die Volksbühne in 9 *Handlungen* in het licht. Karl Hase zegt er van: Als iets nieuws mag wel worden aangewezen dat Magdalena, de geliefde van Judas Iskariot, in hartstochtelijke liefde ontbrandt voor den zoon van Maria, die haar toevertrouwt dat hij zijnen oorsprong hieraan heeft te danken, dat zijne moeder in een extatischen droom door een engel werd omhelsd. Eigenaardig is ook dat, geheel in de manier van het oude rationalisme, aan den bijbel zijn bijzonderen verhaaltrant wordt gelaten, maar deze eene natuurlijke verklaring en eene dramatische voorstelling verkrijgt. Jezus wordt opgevoed eerst door Jozef van Arimathea, een overste der Esseners (die bij Maria de rol van den engel vervuld had) en daarna door andere aanhangers dezer secte. We zien hem in de woestijn een bitteren strijd met zichzelven strijden. Daar worstelt hij tegen de gedachten aan een aardsch Messiasschap en aan vergoding, die hij bij menschen vinden kan. Judas, een man krachtig van inborst, dringt er op aan, dat Jezus zich als den Messias zal openbaren. Slechts schijnbaar verraadt hij zijnen meester; hij wil hem met behulp van een bende Zeloten redden en slaat, wanneer dit mislukt, de hand aan zichzelven. Door een of anderen drank heeft Jozef van Arimathea den gekruisigde bedwelmd en doen verstijven. Met Nicodemus dringt hij langs een geheimen gang in de grafspelonk door, in angstige spanning of het hem gelukken zal den schijndoode weder op te wekken. Ontwakend, meent Jezus reeds in den hemel te zijn. Hij wordt op den Olijfberg in een hof, die den Essener toebehoort, verborgen gehouden. Hier vinden de verschijningen van den verrezene plaats. Jezus beschouwt dit nieuwe leven als een soort van wonder aan hem volbracht, doch hij draagt den dood reeds in het hart. Ten einde de achterdocht tegen te gaan, die allengs bij de Joden is gewekt, acht Jozef van Arimathea het noodzakelijk Jezus te verwijderen. De discipelen worden tegen het aanbreken van den dag op den Olijfberg ten afscheid bijeenverzameld. Daar dringt de zon door de nevelen heen, en Jezus ziet, gelijk weleer op den Thabor, zijn beeld in den nevel weerkaatst en met een stralenkrans omgeven. Met den uitroep: Hier ben ik, Heer! zinkt hij stervend in de armen van zijnen aardschen vader. De nevelen dalen weder en een der Esseners verkondigt aan de discipelen, dat deze Jezus opgevaren is naar den hemel en op de wolken des hemels zal wederkomen. - Het drama van Dulk is voor een deel in verzen geschreven,

die niet slecht zijn, voor een ander deel in proza, in bijbelwoorden, en voor een derde deel in de taal van het dagelijksche leven. Maar de hoogst willekeurige schriftverdraaiing moest wel ieder, die eenigen eerbied voor den stichter des Christendoms en eenig gevoel voor de poëzie des evangelies bezit, gruwelijk tegen de borst stuiten. Een opvoering op de 'Volksbühne', waarvoor het, als de oude mysteriespelen, bestemd heette, ware slechts denkbaar in de zoogenaamde vrije gemeenten in Duitschland, en voor deze zou het weer te dichterlijk, te 'schwärmerisch' zijn.

Het drama van Dulk is intusschen het laatste niet geweest. In 1873 gaf Felice Govean te Turin een 'drama' in het licht *Gesù Cristo* getiteld, en in het laatst van 1875 verscheen te Wiesbaden *Jesus von Nazareth, Trauerspiel in fünf Acten*, van Nicolai Graf Rehbinder - de beide stukken, tot wier beschouwing ik de lezers heb uitgenoodigd[1].

Naar anciënniteit komt aan het werk van den Italiaan de voorrang toe.

Govean heeft het een 'drama' gedoopt; eene qualificatie waar-

1 Onder het afdrukken van dit artikel kwam mij in handen het enkele weken geleden te Parijs en te Genève verschenen geschrift van F. de Rougemont, *Un mystère de la passion et la théorie de la redemption*. Het is een zeer wonderlijk product, dat hier en daar wezenlijk aan een mysteriespel herinnert en waarin een ongeloofelijk groot aantal personen optreedt. God, aartsengelen, serafijnen, Mozes, Elia, Satan en zijn duivelen, Jezus met de apostelen, zijne moeder, de moordenaars aan het kruis, Kajafas, Annas, Nicodemus, Jozef van Arimathea, Pilatus, Pilatus' vrouw, hoofdlieden der Romeinsche cohorten, Philo van Alexandrie, Gallileesche mannen, Grieksche proselyten der poort, Strabo een Grieksch aardrijkskundige, Xenophanes een Grieksch wijsgeer - - allen hebben iets te zeggen en nemen min of meer aan de handeling deel. Na een inleidende samenspraak, waarin de twee laatstgenoemde personen den maatschappelijken en godsdienstigen toestand van Palestina uiteenzetten, wordt het stuk in vier 'dagen' (t.w. dagen uit de lijdensweek: Dinsdag-Vrijdag) afgedeeld. Elk dier dagen heeft op zijn beurt onderscheiden tooneelen. Na Jezus' dood blijft diens ziel boven Golgotha zweven en luistert zij naar een gesprek tusschen Satan en den aartsengel Michaël. Daarna laat ons de auteur de nederdaling ter hel bijwonen, om met de hemelvaart te besluiten. We hebben hier meer dan de behandeling van de stof der evangeliën, we hebben hier de gedramatiseerde kerkleer in hare meest orthodoxe opvatting. Van eene inderdaad dramatische bewerking van het onderwerp is bij dit grenzenloos verward samenstel geen spraak. Even groote verwarring beheerscht het opstel aan het slot van dit werk, waarin de theorie der verzoening besproken wordt.

tegen, naar ik meen, nog al het een en ander is in te brengen. Er is geen eigenlijke held; de karakterteekening laat veel te wenschen over; de fabel is zwak. De *Gesù Cristo* is minder een drama, dan een aaneenschakeling van tafereelen, die, zonder dat het een logisch uit het ander voortvloeit, met de middeleeuwsche mysteriespelen dezen karaktertrek gemeen hebben, dat zij gebeurtenissen uit het leven van Jezus, uit zijn lijdensdagen inzonderheid, ter aanschouwing brengen. Doch het zou noch billijk, noch voor de lezers zeer opwekkend zijn een critiek van dit tooneelwerk te geven, eer de hoofdinhoud daarvan werd medegedeeld. Aan de opmerkingen, die het in de pen brengt, moge dus een schets van den gang van het drama voorafgaan.

'De roeping' is het opschrift door den auteur boven het eerste bedrijf gesteld, dat over de bekeering van Maria Magdalena handelt. We zijn in het huis der roos van Magdala, der nieuwe Aspasia, gelijk ze door een harer vrienden genoemd wordt. Hare slavinnen heffen een klaagzang aan, dat sinds eenigen tijd de vreugde uit Maria's woning is geweken, en zij door droefgeestige gedachten wordt overheerscht. Pilatus komt ouder gewoonte in haar huis verstrooiing zoeken voor de staatszorgen en de vele verdrietelijkheden, welke de Joden hem aanhoudend berokkenen. Terwijl hij op Maria wacht, aan wie een der slavinnen zijn komst is gaan berichten, treedt Kajafas de hoogepriester op; een type van een wichelaar, die als Calchas in Offenbach's *Belle Helène* van valsche dobbelsteenen gebruik maakt, en met Molière's Tartufe sommige karaktertrekken gemeen heeft. Pilatus verwondert zich ten hoogste den 'zeergeleerden en zeer vromen heer' in het huis van Maria Magdalena aan te treffen, maar Kajafas verzekert, dat hij alleen uit godsdienstige beweegredenen is gekomen. Maria had in den laatsten tijd niet zoo trouw als te voren den tempel bezocht. Met die 'motivi di religione' is intusschen wel eenigszins in strijd, dat Kajafas door een achterdeur is binnengeslopen en dit geeft dan ook aanleiding tot een geestig gesprek tusschen den landvoogd en den hoogepriester, waarbij Pilatus zijn tegenstander op een alleraardigste wijs herhaald in het nauw brengt en hem weet te plagen. Bij voorbeeld! Maria, die zich nog altijd niet vertoond heeft, laat kostelijken wijn van Safed aan haar gasten aanbieden. Pilatus noodigt Kajafas uit mede te drinken. Deze weigert aanvankelijk; hij heeft een gelofte van onthouding

gedaan. Maar ten slotte besluit hij den beker aan te nemen, ‘om Pilatus gezelschap te houden’. Zij drinken.

Pilatus: Welk een voortreffelijken smaak heeft Maria, zelfs bij de keus harer slavinnen.

Kajafas: Kostelijk!

Pilatus: Zijt ge het hierin niet volkomen met mij eens?

Kajafas: Ik zeide het van den Safed.

Pilatus: Ja.... zoo.... 't Is werkelijk Safed, en nog wel van de beste soort; (*op de slavinnen wijzend*) dit de blonde Hebe, dat de schitterende Erebus; de dag en de nacht - hoogepriester, als ge eens te kiezen hadt?

Kajafas: Landvoogd!

Pilatus: Ik begrijp u; ge zoudt in het geheel niet kiezen, maar dag en nacht weten te vereenigen. Ge moet ongetwijfeld veel van de schemering houden....

Kajafas: Landvoogd! Landvoogd! Ik houd aan de voorschriften der wet vast.

Pilatus: Nu ja, vóór het voorhangsel des tempels, maar wat ge daarachter uitvoert, ik zal maar doen of ik daar niets van weet.

Wanneer eindelijk Maria Magdalena verschijnt, op een draagbed rustende, brengt zij Kajafas tot den uitroep: Zelfs Bathseba, die Koning David zoo zeer beviel, was niet zoo schoon! De hoogepriester wil met zijn strafpredicatie beginnen, maar Pilatus treedt tusschen beide en vraagt, waarom de slaap haar ontvlucht, welke zorgen de schoonste, schitterendste, beschaafdste vrouw van geheel Jeruzalem, de door allen aangebedene drukken. Hij neemt de rol, die op het draagbed ligt, ter hand, herkent daarin een dialoog van Plato - Phaedo, of over de onsterfelijkheid der ziel, en nog wel in het Grieksch - en schrijft nu aan dit werk Maria's droefgeestigheid toe.

De practische, op het gebied van godsdienst ten eenenmale sceptische Romein, wil haar een ander geschrift zenden, dat niet leert te sterven maar te leven, de *Ars amandi* van Ovidius. Doch Kajafas komt met een geheel anderen raad. Laat Maria Magdalena tot den tempel haar toevlucht nemen, want al die boeken zijn onheilig. Luistert zij naar den landvoogd, dan ijlt zij op den weg der goddeloosheid voorwaarts. Juist nu moet zij den tempel ter hulp komen, want de tempel, de godsdienst wordt bedreigd door zekeren Jezus van Nazareth. Door een man, die Maria's aandacht niet kan boeien, meent Pilatus; maar hierin bedriegt hij zich zeer, want zij stelt

juist groot belang in den zoon des timmermans, die, gelijk Pilatus zegt, in Egypte zich eenige medische formules heeft eigen gemaakt, en nu kosteloos genezingen doet. Pilatus verheugt zich, dat deze Jezus zich steeds tegen de priesters verzet, nog onlangs de woekeraars uit den tempel dreef, en altoos door een fijn antwoord aan de strikvragen zijner tegenstanders wist te ontsnappen. Hij acht hem een onschadelijk dweper, dien hij niet gevangen nemen wil, al is hij een doorn in het oog der Joodsche priesters en al is de waarheid van zijn woord hun een ergernis. Het gesprek, dat daarover tusschen Pilatus en Kajafas wordt gevoerd, wint steeds in hartstochtelijkheid. De landvoogd verwijt den hoogepriester, dat hij al zijn plannen dwarsboomt, schimpt op het zelfzuchtig streven der priesters, op het heilige der heiligen, beroemt zich daarin te zijn doorgedrongen en in de arke des verbonds in plaats van het zoogenaamde manna niets dan een handvol meel te hebben gevonden; hij stort alles uit wat op zijn hart ligt, maar wil ten slotte vrede sluiten, omdat Kajafas Kajafas is en niet Annas, dien de Romeinsche landvoogd nog dieper verfoeit. Beiden verwijderen zich, Kajafas na de herinnering, dat hij Maria in den tempel wacht; Pilatus met de belofte, dat hij haar Ovidius zenden zal.

Als Maria alleen gebleven is, vraagt zij God, of Hij dezen menschen een hart heeft gegeven. Bij dezen vertegenwoordiger van de macht, van het geweld, en bij dien gierigen, huichelachtigen, wreeden priester geen vonkje medelijden met de arme ellendigen, die op den akker, in de werkplaats, in de mijngangen met moeite en onder zwaar lijden hun leven voortsleepen. Voor hen bestaat de menschheid niet. Nu zij zich voorstelt hoe dezen zich gedragen, verrijst voor haar oog in volle helderheid een denkbeeld, dat zich bijwijlen in schemerachtige omtrekken aan haar had vertoond. Zij snakt naar vrijheid. Zij werpt al haar sieraad ver van zich, gordels, armbanden, gouden ketenen, de boeien, die haar aan vorige dagen binden. Zij keert naar de nederige bloemen des velds terug. Heeft Pilatus haar verhaald, dat Jezus' laatste woord tot eene overspelige vrouw geweest is: ga heen en zondig niet weer! zij heeft dat woord van Jezus begrepen. Maar eer zij heengaat om niet meer te zondigen, schenkt zij aan haar weenende slavinnen met de vrijheid al de kostbaarheden, die zij bezit, en vraagt zij van haar een paar donkere kleederen, om zich te beter onder het volk te kunnen verbergen.

Thans treedt Claudia Procula op, Pilatus' gemalin. Zij is gekomen om de minnares van haren echtgenoot te vernederen, maar vindt niet bij haar wat zij verwacht had. Zij had op een onbeschofte ontvangst gerekend, en voelt zich door Maria's bescheidenheid diep getroffen. Als straks Maria bij het graf harer moeder, het eenige altaar, dat heilig blijft voor de verworpen wezens van haar soort, zweert dat zij Pilatus' geliefde niet is en de landvoogd slechts tot haar komt om in gesprekken den tijd te korten en de zorgen te verjagen, vraagt Claudia Procula haar naar de reden, waarom zij Jeruzalem gaat ontvluchten. Schaamte over mijne verloren kroon, wordt haar geantwoord, en de ervaring dat zuivere vreugde niet is te vinden te midden van Syrische tapijten, woelige feestmalen en het ijdele gesprek met lieden, wier hart is gestorven. Ook Claudia Procula is deze ervaring rijker geworden. Dit brengt haar reeds dichter tot Maria Magdalena, en wanneer deze laatste, in Claudia's oog het medelijden ziende ontwaken, aan haar knieën stort, een enkel woord van vaarwel vraagt op den langen weg, die haar wacht, een woord, hetwelk de zonnestralen minder verzengend, het pad minder ruw zal maken; wanneer Maria vergeving vraagt voor de onwillekeurige beleediging, die zij Pilatus' gemalin heeft aangedaan; wanneer zij die vergeving in Claudia's blik meent te lezen en den Nazarener daarvoor dank zegt, brengt het noemen van dien naam beide vrouwen nog dichter tot elkander. De echtgenoot van den Romeinschen landvoogd heeft, achter een voorhangsel verborgen, den Nazarener op den dorpel des tempels hooren prediken. Maria heeft hem lief ‘met eene liefde, die zij nooit te voren heeft gekend, die niet aardsch is’. Ze wil zich opmaken om hem in de voorstad te gaan zoeken.... Als de slavin de gevraagde twee donkere mantels heeft gebracht, gaat Maria Magdalena dat plan ten uitvoer brengen, maar Claudia Procula gaat met haar om ongezien nogmaals naar Jezus te luisteren. Jezus is het, die de beide vrouwen roept.

Het tweede bedrijf, ‘de genezing van den blinde’ genoemd, brengt ons op Jeruzalems straten en is in hoofdzaak de dramatische uitdrukking van het schriftwoord: ‘blinden worden ziende en kreupelen wandelen, melaatschen worden gereinigd’, enz. Ambachtslieden oefenen hun bedrijf uit; kooplieden bieden dadels, kippen, brood, visschen, sandalen, gordels te koop aan. Maria en Claudia treden vermomd op en verbergen zich achter een

der pilaren van een herberg, waarvoor de centurio Longinus zich heeft neergezet, die zich wijn brengen laat. Longinus is een krijger, die van der jeugd aan de adelaars van Rome gevolgd heeft, daarbij vergrijsd is geworden, maar een goed, zelfs eenigermate gevoelig hart heeft behouden. Ook mag hem geene bescheidenheid ontzegd worden. Hij herkent de vrouwen, maar ziende dat zij verborgen wenschen te blijven, gaat hij voort met haar in stilte te beschermen. Onder ijselijk geschreeuw wordt een bezetene over het tooneel gesleurd, om naar Jezus gebracht en door dezen genezen te worden. Een melaatsche, wiens geklep reeds uit de verte te vernemen was, boezemt ieder afschrik in en gaat tot Jezus, die allen rondom zich vergadert, welke door anderen zijn verstooten. Slechts met moeite kunnen de vrouwen den aanblik van zooveel ellende verdragen. Een blinde, die tastend opkomt en angstig vraagt, wie hem naar Jezus wil geleiden, wordt door Longinus op een plekje gebracht, waar hij veilig de komst van den Nazarener kan afwachten. Kajafas en Nathan, een priester, zien met leede oogen de opgewondenheid des volks aan. Nathan neemt Judas (een ‘koppig, nijdig, gierig’ man, met een ongunstig uiterlijk) ter zijde, terwijl Petrus, die met Judas is opgekomen, eenige vrij duistere en onheilspellende profetiën verkondigt, die aan Claudia de opmerking ontlokken: ‘Ik begrijp hem niet’, en aan Maria het antwoord: ‘Jezus spreekt zoo niet’. Juichend keeren de bezetene, de kreupele, de melaatsche terug; zij zijn genezen. Jezus verschijnt. Aan de eene zijde van het tooneel steunen Maria en Claudia elkander, door Longinus, die zich voor haar geplaatst heeft, beschermd; aan de andere zijde staan Kajafas en Nathan. Jezus roept de kinderkens tot zich, spreekt van zijn naderend einde, geeft het gebod der onderlinge liefde. Maria, die met Claudia achter Jezus is gaan staan, stort op haar knieën neder en raakt den zoom zijns kleeds aan. Daarop legt haar de meester de hand op het hoofd, zeggende dat haar, die veel heeft liefgehad, veel zal worden vergeven, en gaat hij voort met zijne prediking, waarin Kajafas niets dan godslastering vindt. Longinus echter biedt Jezus een teug van zijnen wijn aan, die door Jezus wordt aangenomen. Als de profeet uit Nazareth zich verwijderen wil, roept de blinde zijn hulp in. De zwakgeloovige Petrus verzekert dat de man ongeneeslijk is, maar Jezus volbrengt - geen wonder, gelijk hij uitdrukkelijk te kennen geeft, maar een heelkundige operatie, met behulp van naalden

door hem uit Egypte medegebracht. Johannes bedekt de oogen, waarin het gezicht teruggekeerd is, met een doek, nadat de gelukkige genezene, op de knieën vallende, heeft uitgeroepen: ‘Ha! Het vuur, de sterren, de zon, Jezus, ik zie u. Ge draagt een wit kleed! Hij is de Christus....., ik aanbid het licht!’

Op ‘een kalen, woesten bergtop’, den Olijfberg, brengt ons de derde acte, waarboven de dichter dit opschrift heeft geplaatst: ‘De verzoeking’. Daar strijdt Jezus den zielestrijd. Leven, vreugde? Of sterven, ten einde zoo te zegevieren? Vergezeld van Kajafas en Nathan treedt Annas op, de ‘groote schoonvader’ van eerstgenoemde. Hij is een oud, practisch man, die recht op zijn doel afgaat; dweepziek tegen ‘de secten’ en de Romeinen ingenomen, maar in zijn haat een werkelijk krachtige figuur. Wanneer zijn medgezellen hem alleen hebben gelaten, begint hij Jezus als een medeplichtige aan het priesterlijk bedrog te behandelen. Hij stelt dezen een verbond voor tegen ‘de secten’, want Jezus heeft macht over de scharen, en hij belooft, dat hij hem tot zijn opvolger, tot den erfgenaam van zijn geheimen maken zal. Jezus, die tegenover Annas in den beginne zeer teruggetrokken is, noemt zijn rijk niet van deze wereld, hij wil iets hoogers dan hem thans wordt voorgesteld. Dat had Annas verwacht. Hij is met de geschiedenis van Jezus' geboorte bekend. Hij, Annas, is aan Maria, een der tempeldienaressen, in den droom verschenen en heeft haar verkondigd, dat haar zoon op Davids troon zitten zou. Welnu, indien Jezus met hem een verbond sluit tegen de Romeinen, dan zal Annas hem tot koning uitroepen, en heerschen zal de Messias over het gansche land, dat zij thans van den Olijfberg aanschouwen. Jezus herhaalt dat zijn rijk niet van deze wereld is en spreekt strafredenen tegen de priesters uit; hij ijvert tegen den tempel, waarop zij hem vervloeken en ten dood doemen. Maar al zijn zij heengegaan, de verzoeking is niet geweken. Zij keert in anderen vorm terug, nu Maria Magdalena Jezus op den Olijfberg opzoekt. Maria Magdalena waarschuwt den Nazarener dat hij door Judas is verraden. Jezus weet het. Zij begrijpt niet, dat hij niet gaat vluchten, niet aan zich zelven denkt; zij zegt dat zij hem liefheeft. Jezus weet het. Zij zal hem later nog meer beminnen. Hij stoot hare liefde niet terug, doch noemt haar herhaald zijn dochter. Als hij gestorven is, zal zij hem wederzien, aan gene zijde des grafs. Diep ontroerd laat hij haar van zich gaan. - Zijn jongeren, Petrus en Johannes, komen. Hij

neemt van hen afscheid, voorspelt dat hij door Petrus zal verloochend worden, maar troost dezen tegelijkertijd. Hij draagt hun op het evangelie te prediken en waarschuwt hen, dat men al spoedig leugens zal mengen onder de woorden van waarheid, die hij had verkondigd. Terwijl hij met hen nederknielt om te bidden, klimt tot hen het gezang der naderende scharen, die een van Davids psalmen ter eere van den Messias hebben aangeheven. Judas, die met het volk is medegekomen, zegt dat hij het maal heeft bereid. Jezus geeft hem in stilte te verstaan, dat hij van zijn verraad kennis draagt, en verwijdert zich met de juichende menigte, den ontrouwen discipel in vertwijfeling achterlatend.

De vierde afdeeling brengt ons in ‘het rechthuis’, waar Pilatus Jezus tegen Kajafas en Nathan tracht te verdedigen. Hij vindt dat Jezus zeer verkeerd heeft gehandeld, door iets tegen de priesters te wagen zonder genoegzame macht te bezitten, maar ook door zich gevangen te laten nemen. Herodes zendt Jezus terug. Pilatus heeft toegestaan, dat de Nazarener, die den tempel gelasterd had, door de dienaren der priesters gegeeseld werd, maar acht die lastering geen vergrijp, dat den dood verdient. Hij heeft Jezus nooit gesproken, maar wil hem thans - tot ergernis der priesters - persoonlijk ondervragen. Te vergeefs heeft de oude centurio Longinus, die deze ellende niet kon aanzien, zijn ontslag uit den krijgsdienst gevraagd; hij moet op geschikter tijden wachten. Hij moet Maria Magdalena, die gekomen is om van Pilatus Jezus' leven te bidden, terugwijzen; de landvoogd wil door niemand gestoord worden. Jezus wordt geboeid over het tooneel gebracht, en Pilatus komt in zich zelven gekeerd terug. Hij had vergeefs gehoopt dat de dweper een Romeinsch burger was, en hij hem kon redden. Nu zal hij twee aanhangers van Johannes den dooper, bittere vijanden der priesterpartij, uit den kerker loslaten, of die wellicht afleiding en zoo redding bezorgen. Daar komt Maria Magdalena, die eensklaps uit de wereld, waarin Pilatus zich beweegt, verdwenen was, om Jezus' leven smeeken. Zij brengt een brief van Claudia Procula, die zich met hare beden geheel vereenigt. Vruchteloos tracht Pilatus Maria van haar ‘overspannen denkbeelden’ terug te brengen en op nieuw tot koningin in het rijk der schoonheid en der vreugde te verheffen. Om harentwil en dien van Claudia zal hij het volk laten oordeelen. Annas heeft echter eenige Gallileërs opgestookt Jezus als den koning van

Israël toe te juichen ten einde door den schijn van een opstand tegen Rome den landvoogd tot een vonnis te dwingen. Pilatus vraagt aan het volk, dat buiten staat: Barabbas of Jezus? Het volk eischt dat de laatste naar Golgotha wordt gebracht.

'Maria Magdalena' heeft de dichter de vijfde en laatste afdeeling genoemd. Als het scherm omhoog gaat, ziet men een somber vertrek in een rots uitgehouwen; een enkel smal venster verleent uitzicht op den voet van den Golgotha. Een lamp, die aan het gewelf hangt, werpt een zwak licht op een groep ter aarde gezeten vrouwen, op de apostelen, die het gelaat tegen den muur gedrukt houden, of het hoofd in de handen laten rusten. Petrus heeft zich, de armen over de borst gekruist, met den rug tegen den muur bij het venster geplaatst en staart zijwaarts naar den voet van den heuvel. Johannes heeft zich aan Petrus' kleederen vastgeklampt.

Evenals men te Oberammergau het laatste avondmaal volgens de schilderij van da Vinci voorstelt, en de kruisafneming volgens het heerlijke stuk, dat van Rubens te Antwerpen wordt bewaard, zoo is de tooneelschikking in de laatste afdeeling van den *Gesù Cristo* aan het bekende werk van Paul de la Roche ontleend.

De teekenen, waarvan Jezus' dood vergezeld gaan, vermeerderen den angst zijner vrienden. Eerst treedt de blinde binnen, wien Jezus het gezicht heeft hergeven, en die zijn weldoener naar den Olijfberg is nageslopen; hij verhaalt het uiteinde van den verrader. Dan verschijnen de aanhangers van Johannes den dooper, door Pilatus losgelaten, en zij doen de discipelen vragen, of het graf zijn dooden teruggeeft. Ook Maria Magdalena komt. 'Sterke mannen! - roept zij uit - waar zijt gij geweest, toen hij met moeite den berg beklom? Waar zijt gij geweest, toen hij driemaal nederviel, onder den last van het kruis dat hij droeg? - Ik heb getracht het kruis op te tillen, maar mijn handen waren daartoe niet in staat. Toen riep een centurio mij toe: Vrouw, ge doet vergeefsche moeite. Een Romein raakt dit hout niet aan, maar ik zal zorgen dat een ander het draagt. En de centurio riep Simon van Cyrene, die wegvluchten wilde, en zeide tot hem: Zie, deze vrouw vlucht niet, maar zij kan het kruis niet dragen, waaronder die man bezweken is, draag gij het, Simon! - En Simon van Cyrene droeg het kruis tot op den top van den berg en vluchtte op nieuw, ten einde niet te zien. Maar ik ben gebleven... ik ben gebleven en ik heb gezien! - Sterke mannen, waar zijt gij

geweest, toen ik gezien heb? Toen ik de slagen heb gehoord van den hamer, die neerdaalde... neerdaalde op vier nagelen, den een na den ander? En toen werd het kruis opgericht en in den grond geplant. - En toen werd om het kleed, waarvan men hem beroofd had, door soldaten met dobbelsteenen geloot. - En de man aan het kruis sprak: “Heer, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen.” - Ik, ik, Maria van Magdala, heb deze woorden gehoord! - De gekruisigde werd door hevige dorst gekweld, want zijn bloed vloeide weg uit vier wonden, en hij zeide dit. - Toen kwam andermaal de centurio en bevochtigde met een spons, die in bitteren wijn gedoopt en op een stok bevestigd was, zijn droge lippen. - Toen verhief zich zijn borst tot een diepen zucht en hij fluisterde meer dan dat hij sprak: “O mijn vader, waarom verlaat gij mij!” - Zijn leden verstijfden... hij boog het hoofd... Magdalena, Magdalena zag de oogen van haren Jezus niet meer! - Christenen, Christus had den geest gegeven!’

Na deze hartstochtelijke ontboezeming blijft Maria onbewegelijk, als levenloos staan. Zij ontwaakt eerst uit die verdooving, wanneer Petrus roept: We gelooven aan zijne wederkomst. Laten we heengaan, aan de volkeren zijne leer verkondigen, zijn rijk op nieuw oprichten. We zullen aangroeien tot legioenen, machtig worden, zijn dood zal gewroken zijn en in zijnen naam zullen wij over de aarde heerschen! Dan zegt Magdalena met groote kracht: ‘O Petrus, wanneer gij zoo kort na zijnen dood zijn woord reeds vervalscht, wat zult ge dan later doen? Sta op, jeugdige Johannes, sta op, discipel, dien hij lief had, en schrijf wat ge van hem hebt gehoord en wat mijne oogen gezien hebben. Scheid de nagedachtenis van den Messias af van die der geweldenaars en der mannen des toorns. Schrijf in naam van den Messias: God is het licht en in Hem is geen duisternis! Wie niet lief heeft, kent God niet, want God is de liefde! Schrijf over hen en spreek het uit: ze zijn uit ons midden te voorschijn gekomen, maar neen, neen en nogmaals neen! zij behooren niet tot de onzen. - Zij zijn geen zonen van den goddelijken Jezus.’

Hiermede is de *Gesù Christo* geëindigd.

Uit de schets, die ik van den inhoud van dit opmerkelijk stuk gaf, blijkt duidelijk genoeg, welke voortreffelijke eigenschappen het bezit. Maar tevens zijn de gebreken, naar het mij voorkomt, van dien aard, dat daarop niet breedvoerig ge-

wezen behoeft te worden. Ik wensch dit dan ook zoo beknopt mogelijk te doen.

Hoeveel moeite Govean zich blijkbaar heeft gegeven om op de hoogte te komen van het eigenaardige van tijd en plaats der handeling, en van de personen, die in zijn drama optreden, het is toch even duidelijk, dat hij het fijne van de zaak niet altijd heeft gevat. Wie eenigermate bekend is met hetgeen aan het licht is gebracht aangaande den stichter van het Christendom en de bronnen, waaruit diens geschiedenis moet worden geput, dien springt het telkens in het oog, hoe menigmaal onze dichter een verkeerden weg inslaat. Een rationalistische verklaring bijv. als die van de genezing van den blinde zal in onze dagen iemand, die iets van die dingen weet, niet voor zijn rekening durven nemen. Bij de critiek van hetgeen Jezus al dan niet gezegd hebben kan, wordt soms op een geheel willekeurige wijs te werk gegaan. En men moge den dramatischen dichter niet slaafs aan de historie willen binden, aan alles komt grenzen en den sadduceeschen hoogepriester Annas voor te stellen als plannen smedende tegen de Romeinen, staat nagenoeg hiermede gelijk, dat men de ‘glippers’ tegen de Spaansche dwingelanden laat samenspannen en Alva tot een vriend der Geuzen maakt.

Zwaarder weegt evenwel bij mij de grieve dat de eigenlijke held, het middelpunt van het drama, zoo goed als ontbreekt. Het stuk kon nog veel eer naar Maria Magdalena, dan naar Jezus genoemd zijn. Waar deze laatste optreedt, is zijn rol zoo passief, dat hij nagenoeg niet uitkomt tegenover de omgeving, waarin hij zich vertoont. Dat Govean eene door vele tooneeldichters veronachtzaamde les heeft opgevolgd en aan het eind van elke afdeeling voor een goed effectvol slotwoord heeft zorg gedragen, maakt de groote zonde niet goed dat de bouw, het getimmerte van het drama, in zijn geheel beschouwd, hoogst oppervlakkig, licht en dicht heeten moet. Van een zorgvuldige motiveering, zoodat het eene feit een noodzakelijk gevolg is van het andere, is geen spraak. Hoeveel voortreffelijks in iedere afdeeling ook moge voorkomen, de losse band, die ze verbindt, wordt daardoor niet vaster gestrikt; en men moge voor het indrukwekkende slot en voor de aangrijpende taal daarvan eerbied hebben, dit neemt niet weg, dat de vijfde afdeeling meer van een ‘tableau vivant’ met verklarenden tekst dan van het laatste bedrijf van een drama heeft.

Even ongunstig moet het oordeel over de karakterteekening der hoofdpersonen luiden. Pilatus maakt op hen een gunstige uitzondering, maar Maria Magdalena zoowel als Jezus zelf hebben iets zoo onbepaalds, iets zoo zwevends, dat men herhaaldelijk geheel in het onzekere blijft wat zij eigenlijk bedoelen en wat de dichter met hen bedoeld heeft. Later zal ik gelegenheid hebben op die karakterteekening terug te komen, en ik wil dus hier alleen er op wijzen, dat Maria's verhouding tegenover Jezus niet gemakkelijk zal kunnen worden bepaald uit hetgeen Govean ons daaromtrent heeft willen mededeelen. Zij heeft den meester lief met eene niet aardsche liefde, zooals zij zelve verklaart - maar evenals zij op het oogenblik, dat zij het besluit neemt de vreugde der wereld vaarwel te zeggen en daartoe hare sieraden ver van zich werpt, de opmerking maakt, dat zij er nu toch eigenlijk nog veel knapper uitziet dan te voren, zoo ligt ook in die niet-aardsche liefde niet alleen iets, dat de gedachte aan zinnelijke motieven wekt, maar zij is zoo opgeschroefd, zoo ongezond, zoo hysterisch, dat men het vermoeden niet kan ter zijde zetten, dat Govean voor de studie van dit karakter meer bij den romandichter Ernest Renan dan bij de bronnen zelve en het gezond verstand te rade is gegaan. Ook van Jezus is niet veel te zeggen. Hij treedt slechts aan het slot van het tweede bedrijf en in de derde acte sprekend op. Zijn taal heeft iets eigenaardigs. Terwijl al de overigen de taal van het gewone leven spreken, bezigt Jezus enkel woorden, die aan de evangeliën (soms ook aan de brieven des Nieuwen Testaments) zijn ontleend. Vandaar, dat tusschen hetgeen hij zegt en hetgeen door anderen wordt gesproken een scherp contrast bestaat. Zonder eenigen twijfel geeft dit aan de geheele figuur van den Nazarener zekere wijding. Doch de woorden, hier door Jezus gebezigd, maken een gansch anderen indruk dan wanneer wij ze bij de evangelisten lezen. De wijs, waarop hij aanhoudend over zich zelven spreekt, staat al spoedig tegen. En die enkele maal, dat hij woorden gebruikt niet aan de schrift ontleend, is hij even hoogdravend en sentimenteel... als Maria Magdalena zelf. Of kan men tot een andere conclusie komen, wanneer men Jezus, die Maria Magdalena om zijnen aanstaanden dood ziet weenen, hoort uitroepen: ‘Engelen van het paradijs, verzamelt hare tranen en draagt die omhoog, onder de zuiverste sterren, tot mijnen Vader’?

Ik vrees niet, dat iemand door deze vluchtige aanwijzing van enkele slechte zijden de goede van dit stuk zal voorbijzien. Er is een realiteit in, die inderdaad grooten lof verdient, al zag ieder den bezetene en den melaatsche (in het tweede bedrijf) veel liever achter de schermen gelaten. Er ligt een dramatische kracht in sommige gedeelten, die geprezen worden moet; de toon mag hier en daar - men denke aan Maria Magdalena in het laatste bedrijf - in waarheid aangrijpend heeten, en de levendigheid van den dialoog, de kernachtigheid van de taal zijn wezenlijk niet onverdienstelijk. Jezus' gesprek met Annas (3^{e} bedrijf) is af en toe meesterlijk, en van de gemakkelijkheid, waarmede Govean zijn personen kan laten spreken, gaf ik hierboven, bij de ontmoeting van Pilatus en Kajafas ten huize van Maria Magdalena, een klein bewijs.

Dit alles wekt en wettigt het verlangen iets aangaande den auteur te vernemen. Het spijt mij om die reden te meer, dat ik niet in staat ben dit verlangen te bevredigen. Ik weet zelfs niet of de naam Felice Govean echt, dan verdicht heeten moet, en alle nasporingen, die ik op dit punt in het werk stelde, zijn helaas vruchteloos gebleven. Dat zijn werk niet onopgemerkt werd gelaten, blijkt reeds hieruit, dat in Duitschland niet minder dan drie verschillende vertalingen (waaronder zeer slechte) in het licht zijn verschenen. Maar ook in het vaderland des dichters heeft het eenige beweging veroorzaakt. Hij zelf verhaalt dit in een voorrede voor een volksuitgaaf, die in 50,000 exemplaren gedrukt werd.

Govean had zijn drama ter opvoering bestemd. De directie van den schouwburg te Milaan had het aangenomen; de rollen waren verdeeld; met buitengewone pracht van decoratiën en costumen zou de opvoering geschieden. De prefect, aan wien de censuur toekomt, had het stuk gelezen, er niets in veranderd, een vleiende lofspraak bij het verlof tot de opvoering gevoegd, maar aangeraden den titel *Gesù Cristo* in *Il Redentore* (de Verlosser) te veranderen. Daar had natuurlijk de dichter niet tegen. Toen de dagbladen de zaak ter kennis van het publiek brachten, hief echter de clericale partij een oorverdoovend gejammer aan. De prefect durfde niet langer alleen de verantwoordelijkheid dragen en zond het stuk naar den minister Lanza te Rome. De opvoering werd verboden. Ook de Paus bemoeide zich met de zaak. Toen de clericalen een adres aan den Paus gezonden hadden (door ruim zeven duizend

personen onderteekend en begeleid door bijna twee duizend lire), waarin de Katholieken van Milaan verklaarden, dat zij ‘op deze wijs de lasteringen zochten te verzoenen, den Verlosser der wereld door Goveans goddeloos drama aangedaan’, werd door Pius IX daarop geantwoord (wat intusschen nog al ondankbaar was tegenover den prefect en den minister Lanza), dat ‘de bescherming van den H. Ambrosius veel meer dan menschelijke macht de opvoering verhinderd had’. Een aanzienlijk Romeinsch burger, een ambtenaar ter pauselijke kanselarij, heeft een prijs van 2000 lire uitgeloofd voor wie een anderen *Gesù Cristo* voor het volk schreef, en de Paus was zoo vriendelijk - op verzoek - zijn zegen aan deze onderneming te verleenen; doch voor zoo ver ik weet, is die prijs nog altijd te winnen.

Er is volstrekt geen reden eenige onoprechtheid te veronderstellen in de bewering der clericale partij, dat Govean den Verlosser der wereld goddeloos heeft gelasterd. We kunnen gerust aannemen dat de menschelijke voorstelling, die hij van Jezus geeft, menig geloovige schokt, doch mij dunkt een andere reden kan hiermede hebben saamgewerkt om den ijver der clericalen op te zweepen. Niet zoozeer dat de persoon van Jezus op het tooneel wordt gebracht - de Roomsche kerk is uit den aard der zaak op dit punt minder kieskeurig dan de Protestantsche Christenheid - als wel de wijze, waarop Govean in zijn drama de priesterpartij geteekend heeft. De priesters uit de dagen van Jezus zijn de priesters van onzen tijd. Het drama wemelt van dergelijke toespelingen. ‘Wij, priesters,’ zegt Annas, en Annas niet alleen, ‘wij zwijgen, wij verdoemen, wij vernietigen, maar wij bespreken het voor en het tegen niet.’ Worden de priesters door Jezus de vijanden genoemd der koningen en van allen, die een hooge waardigheid bekleeden; wordt door Jezus op gehoorzaamheid aan de overheid aangedrongen, en door hem niet enkel tegen verbastering, verdraaiing zijner leer gewaarschuwd, maar ook tegen valsche priesters, die zich naar Christus noemen; wordt door Jezus gezegd dat dit zoolang zal duren, tot geen mensch zich tusschen God en den mensch dringen, maar ieder zich zelven tot een priester wezen zal; ijvert Maria Magdalena tegen de mannen des gewelds en des toorns, dan is het niet moeilijk te raden tot wie die woorden eigenlijk gericht zijn, en aan wie Govean hierbij gedacht heeft.

Ook uit dit oogpunt meen ik de verschijning van den *Gesù Cristo* een belangrijk verschijnsel te mogen noemen. Men be-

hoeft nog niet aan een terugkeer der tijden van Arnold van Brescia, Savonarola, Gallilei te denken, om onmiddellijk toe te stemmen dat van het Italië onzer dagen stellig niet het bekende woord van de Lamartine mag worden herhaald: ik zal elders naar mannen zoeken!

Indien geene critiek recht van bestaan heeft, waarbij niet tevens de persoon des dichters in het debat wordt betrokken, hebben de volgende opmerkingen niet de allerminste waarde. Ook van den auteur van het Duitsche ‘Trauerspiel’ weet ik niets meer dan enkel den naam, waaronder hij optreedt, en dat hij zijn werk aan den dichter Alfred Meissner heeft opgedragen. Geen wonder dat die opdracht is aangenomen. Het treurspel van Nicolai Graf Rehbinder toch bevat inderdaad zeer veel goeds, al kan menige aanmerking, tegen het Italiaansche drama ingebracht, hier met het volste recht worden herhaald. Men leide allerminst hieruit af, dat tusschen beide poëtische producten groote overeenkomst bestaat. Integendeel, wie na lezing van den *Gesù Cristo* den *Jesus von Nazareth* ter hand neemt, zal, dunkt me, door scherpe contrasten getroffen worden. Het onderwerp door beiden behandeld is hetzelfde, de handeling en de opvatting der verschillende karakters moeten uit den aard der zaak vele punten gemeen hebben - maar het is niettemin of we door Rehbinder in een gansch andere wereld worden binnengeleid. De indruk, hierdoor op ons gemaakt, kan misschien 't best door een vergelijking worden aangeduid, die natuurlijk slechts tot zekere hoogte juist kan zijn en behoeft te wezen. Het is of we na een treurspel uit de dagen der Fransche romantiek een tragedie uit het classieke tijdvak voor ons krijgen; meer nog, of we eensklaps na een stuk, geheel in modernen stijl geschreven, een treurspel van Schiller hebben opgeslagen. Dit geldt niet enkel van den uitwendigen vorm - Govean schreef in proza, Rehberg bezigde de vijfvoetige rijmlooze jambe - maar bovenal van den inhoud. De Italiaan ontwikkelt een realisme, dat hier en daar in nuchterheid en platheid verloopt; de Duitscher geeft aan zijn dichtwerk iets ideëels, zekeren ‘Schwung’, waardoor af en toe de werkelijkheid uit het oog verloren, de wolk voor de godin omhelsd wordt.

Van den inhoud van den *Jesus von Nazareth* geef ik echter geen schets dan na de herinnering - waarmede ik tevens een

onwillekeurig verzuim tegenover het werk van Govean wensch goed te maken - dat elke schets van een dramatisch product den dichter tot op zekere hoogte onrecht aandoet. De lezer zij vriendelijk genoeg dit in het oog te houden!

Het eerste bedrijf brengt ons in een Palestijnsch landschap, hetwelk door Rehberg niet nader wordt aangeduid dan dat het een heuvel vertoont en op den achtergrond den blik op een meer vrij laat. Waarschijnlijk heeft men echter aan Gallilea te denken. Judas en Barabbas zijn met elkander in gesprek. Ze zijn in hun jeugd speelmakkers geweest. Zoodra Judas Jezus had gezien en gehoord, had hij in dezen den aardschen Messias begroet, die den troon van David wederom zou oprichten, en wierp hij vurig al wat hij bezat en liefhad van zich, om dien Messias te volgen. Barabbas is een Zeloot, een wilde volksman, die ijvert voor ‘de aardsche rechten’ van dat volk, en die desnoods langs den weg van geweld zijn ideaal tracht te bereiken: ‘een vrij volk in een vrij land; geen dwingelandij, welken naam die ook dragen moge; geen schijnkoning als Herodes, geen priesterheerschappij en geen juk van Rome, dat de wereld plundert.’ Barabbas heeft zich tot Judas gewend om inlichtingen aangaande de bedoelingen van den Meester. Hij twijfelt of Jezus wel de man is, dien hij wacht voor het volk, want Jezus trad niet met bovenmenschelijken glans op. Wat Barabbas uit Judas' mond verneemt aangaande de leer van dien Nazarener, vermeerdert slechts zijn twijfel. Toch zal hij zich tot Jezus wenden en zien of deze hem met zijn machtig woord wil bijstaan om het volk in opstand te brengen tegen zijn onderdrukkers. - Gamaliël, een vriend en bloedverwant des hoogepriesters, een vijand van Barabbas, treedt vermomd op. Ook hij wil trachten Jezus op zijn hand te krijgen. Als hij door Barabbas wordt herkend, ontbrandt tusschen deze beiden een bittere woordenstrijd, die van den kant des volksmenners in een bloedige daad dreigt over te gaan. De komst van Jezus en de tusschenkomst van Judas verhinderen dit echter. - Jezus laat zijn jongeren op den achtergrond en raakt met Barabbas in gesprek. De vraag komt tot hem: gij man, uit het volk voortgekomen, ziet de ellende van het volk; ge voelt het juk dat het dragen moet, wilt ge het volk van dat juk bevrijden? Ja, antwoordt Jezus, maar niet op de wijs, die gij bedoelt; ik wil het uit de slavernij des geestes verlossen; mijn werk is vrede, ik kwam niet om te strijden met het zwaard,

en wie met mij gaat, laat het zwaard rusten. De teleurgestelde Zeloot scheldt Jezus een lafaard, vloekt hem, en wordt door Jezus gezegend. - Zoodra hij is weggegaan, keert Gamaliël terug en wendt deze zich tot den Meester. Een man als Jezus, meent hij, wordt niet de dienaar van het volk. Wie heerschen kan, behoeft niet te dienen. De hoogepriester heeft den wassenden invloed van Jezus op de schare bespeurd. Waartoe tweedracht tusschen verstandige lieden? De hoogepriester laat Jezus een verbond aanbieden. Sluit hij zich bij de priesterpartij aan, zij zal hem rijkdom, eer verschaffen. Slechts schoorvoetend doet hij echter aan Jezus dit voorstel, want de waardige houding van den Nazarener maakt op hem een diepen indruk. Jezus heeft dan ook slechts een afwijzend antwoord. Hij dient den Heer, en in den Heer de menschheid, die hij liefheeft. Ook de priesters noemen zich 's Heeren dienaars, maar de naam van den Allerhoogste is voor hen slechts een middel om een zelfzuchtig doel te bereiken, terwijl Jezus zich zelven geven wil. Gamaliëls vriendschappelijke waarschuwing, dat de wraak der priesters geen erbarming kent, schrikt Jezus niet af; hij weet dat vervolging komen *most*. - De een is als de ander, zegt Jezus, nadat ook Gamaliël zich heeft verwijderd; zij denken slechts aan zich zelven. En intusschen worstelt, worstelt de arme menschheid onder den last des levens. Een weeklacht stijgt van de aarde ten hemel. Jezus voelt de zwaarte van het leed dezer wereld. Hij wenscht zijn armen te kunnen openen en allen troostend aan het hart te kunnen drukken. Hij bidt God de verlosser dier wereld te mogen wezen, de menschheid te mogen leeren niet enkel den last des levens te dragen, maar in het leven zich te verheugen. Eeuwen en eeuwen zullen voorbijgaan, eer de vrucht gerijpt is; hij zal de schoone dagen van den oogst niet zien; maar als een zaaier zal hij het goede zaad strooien, ofschoon de zaaier zelf het offer wezen zal. - Langzaam bestijgt hij den heuvel, Het volk, dat zich aan den voet daarvan schaart, prijst de teekenen die hij doet, de woorden die hij spreekt, aanschouwt in hem den Messias. Jezus richt zich tot hen, verkondigt in plaats van den duisteren, hardvochtigen, wraakgierigen God van het Oude Verbond den God der liefde, spreekt eenige gedeelten uit de zoogenaamde bergrede en leert hen bidden: Onze Vader, die in de hemelen zijt!

In het huis van Lazarus te Bethanie zijn we in het tweede

bedrijf. Het is avond. Jezus is daar met Maria Magdalena, Lazarus' zuster samen. Vroeger heeft Maria Magdalena een nietig leven geleid. Geboren in den schoot des rijkdoms, grootgebracht te midden van luidruchtige vreugde en weelde, gevleid om hare schoonheid, bracht zij in ijdelheden het leven door. Tot dat Jezus kwam, die den vonk aanblies, welke in haar hart sluimerend was gebleven. Zij had van Jezus gehoord, zij zag hem, zij luisterde naar hem en zij werd voor hem gewonnen. Hij verstiet de arme, zwakke, ijdele, zondige vrouw niet. Thans herinnert zij den Meester aan dit alles, maar als zij diens goedheid hoogelijk roemt, waarschuwt Jezus haar, dat zij op weg is den zoon des menschen te vergoden. Den zoon des menschen? Neen, zegt zij, gij zijt meer. Op hare knieën bezweert zij Jezus haar te openbaren of hij de Messias, Gods zoon is. Des menschen zoon, wordt haar geantwoord. Maar, God dan mensch, zij heeft hem lief en zegt dat zij hem lief heeft. Hij toorne niet, dat zij dit uitspreekt. Zij kan immers alles tot hem zeggen, evenals zij in het gebed haar hart voor God geheel uitstort? Arme vrouw - krijgt zij ten antwoord - vrouwenliefde en aardsch geluk bloeien niet op mijnen levensweg. Ik mag aan eigen haard niet rusten. Ik volg slechts ééne stem, die van den Vader. De liefde, welke hem met macht voorwaarts drijft, is Gods werk en omvat geheel de wereld! Ach, op aardsch geluk heeft Maria niet gehoopt! Zij weet immers, dat geen zwakke vrouw zijn baan mag doorkruisen! Doch als Jezus een mensch is, dan moet hij immers den zoo menschelijken afschuw voor den dood deelen, en zich vastklampen aan het schoone leven. O, hij ga dus morgen niet met zijn jongeren naar het feest, niet naar Jeruzalem, waar men hem grijpen, vonnissen, martelen, dooden zal. Jezus zegt: ik moet! Zijn dood brengt de waarheid een schrede voorwaarts. Hij weet, dat hij moet lijden. Hij troost Maria. Wat zij hem openbaarde, blijft veilig in zijn hart bewaard. Hij heeft haar en de kracht harer liefde begrepen. Zoo groote toewijding leeft slechts in het hart der vrouw. - Maria Magdalena gaat heen en Jozef van Arimathea komt tot Jezus. De aanzienlijke man heeft hem lief, maar hij durft niet openlijk belijden dat hij Jezus' discipel is. Hij kan den rang, dien hij in de maatschappij bekleedt, daaraan niet ten offer brengen. Ook nu is hij in den avond tot Jezus geslopen. De Meester wijst hem op het onedele van dit bedrijf. Hij

hebbe den mannenmoed zich te toonen zooals hij is; dat zou voor hem zelven en voor Jezus' werk veel beter zijn. Maar Jezus zal toch den zwakke niet verstooten. Hij weet bovendien dat ook voor Jozef de ure komen zal, waarin de kracht der overtuiging zich met geweld baan breekt. Als de nood aan den man komt, zal hij niet afvallig worden. Nu vreest Jozef nog, maar is de slag eenmaal gevallen, dan zal hij moedig het gevaar het voorhoofd bieden. Juist tegen dat gevaar is Jozef Jezus komen waarschuwen. Hij ga niet naar Jeruzalem! Maar ook Jozef bidt vruchteloos. Ook hij ontvangt ten antwoord: ge weet, dat ik voorwaarts moet. - Zoodra Jozef zich van den Meester verwijderd heeft, neemt Judas zijn plaats in. Geen vrees voor een naderend eind, voor vervolging en dood drijft hem tot spreken. Hij wil zekerheid hebben of Jezus zich als den Messias zal openbaren. Die gedachte gunt hem geen rust, zij bezielt, beheerscht, martelt, verteert hem, zij jaagt den slaap van zijn sponde en doet zijn wangen verbleeken. Daarom zegt hij:

Zie, Heer, de kind'ren Israëls verwachten
den god'lijken Messias, hunnen koning,
en duizend, ja tienduizend monden bidden
dat ras de redder, hun verlosser komt.
Het kind, dat nauw de woorden staam'len kan,
bidt toch reeds, evenals zijn ouders bidden;
de grijsaard, met den éénen voet in 't graf,
bidt steeds nog, evenals zijn kind'ren bidden:
dat hij in zijnen glans verschijnen moge
tot heil van 's Heeren uitverkoren volk,
zijn troon van eêlgesteente doe verrijzen,
zich gorde met het zwaard van zijne macht,
de diadeem der heerlijkheid op 't hoofd
zich plaatse, 't volk van Israël beheersche,
en door dat volk heel d' aarde moog' bedwingen!
Zij wachten allen - niemand wacht als ik!
Ook zij verlangen - maar niet zoo als ik!
Zij bidden - vlammend vuur is mijn gebed!
Zij hopen - wijl ik zekerheid moet hebben!
Gij naamt mij op in uw omgeving, Heer,
ge hebt die eere mij eens waard gekeurd,
ja, uw vertrouwen hebt gij mij geschonken, -
Wees dus niet boos, dat ik u vrage.

Jezus.
Vraag slechts!

Jezus.
Zult g' als Messias u thans openbaren?
Heb meelij, Meester, met het arme volk,
de zuchtende, vertrapte kind'ren Gods!
Ontferm u over 't wreed verwoeste rijk
en breek de ketens onzer slavernij!
Richt gij het oude Zion weder op;
doe 't nieuw en driemaal heerlijk weer verrijzen;
laat uit den tempel Salomons het licht
van uwe zon de wereld overstralen!
Zult g' als Messias u thans openbaren?
Zult gij dit morgen doen? - De feestdag naakt,
van alle kanten stroomt het volk te zaam;
gelijk de waat'ren door den stormwind stijgen,
zoo komen zij Jeruz'lem overstelpen.
En morgen zult gij daar uw intocht houden,
Verlangend ziet men uit naar u; 't gerucht
van uwe komst vliegt reeds van mond tot mond;
in ieders hart is thans de hoop ontwaakt,
gansch Isr'el juicht u toe! - Ik voel,
dit is de dag, dit is het uur, waarop
gij van u werpt het kleed der need'righeid
en voor de menschen als de zon omhoog rijst! -
Zult gij u morgen openbaren, Heer? -
Ge ziet mij vorschend aan? - O, zwijg toch niet! -
Messias, spreek! Verhoort gij ons gebed?

Jezus.
(*hem droevig aanziende*).
Mijn rijk is niet van deze wereld.
(*Judas deinst huiverend terug. Pauze*).
Gij,
o Judas, draagt in 't hart een slang, die steeds
aan 't reinste doel, dat gij u stelt, zal knagen.
Gij kunt uw eigen ik niet overheerschen
en zoekt uw heil in 't geen uw hart begeert.
Uw hart verlangt slechts pracht, een koningrijk
van deze wereld, vol van glans en vreugd,
en slechts een schitt'rend heerschenden Messias.
Sinds die begeerte u heeft vermeesterd, werd
uw oog als blind voor 'tgeen ik deed, uw oor
als doof voor wat ik sprak, uw brein verward.

Ik heb voorwaar deez' weg u niet getoond;
gij zelf, gij hebt u dien gewenscht, gedroomd.
Het rijk, waarop gij wacht, komt niet op aard'
met teek'nen, noch met uiterlijk vertoon.
Geen wonder maakt de menschheid daarvoor rijp.
Hij zegepraalt slechts, wie zichzelf verwint,
slechts wie zichzelf beheerschen kan, die heerscht.

Judas.
(*terneergeslagen*).
Uw rijk is niet van deze wereld!

Jezus.
Judas,
wat staart ge, alsof de storm de krukken brak,
die u eens steunden! Kom, verhef het hoofd,
en werp nu fier de zwakke steunsels weg,
waarmee gij stromp'lend, tastend voorwaarts kroopt.
In uwen boezem blaakt geen kleine vlam,
veel kunt gij zijn - wees dan ook wat gij kunt,
verzamel uwe krachten tot den strijd!
(*hij verwijdert zich*).

Judas.
(*met klank'looze stem*)
Uw rijk niet van deez' wereld!
(*opbruisend*).
Al mijn hoop
vervlogen! O deez' gruwlijk zwaren slag
verdraag ik niet, ik k a n dien niet verdragen!
Vergeefs, vergeefs, vergeefs gehoopt, gewacht,
gevreesd, en naar de kleinste hoop gegrepen!
En nu? - Het kan niet zijn!
H e t z a l n i e t z i j n!
Hij is de hulp zijns volks, de langverwachte,
Isr'els Messias, Gods gezalfde, - en hij,
hij zou zich niet als koning openbaren
en ons zijn heerlijkheid niet doen aanschouwen?
Hij moet! - Ik zal hem dwingen!
Dwaasheid! dwaasheid,
Zóó spreekt de waanzin! - Ben ik dan waanzinnig?
Verwarrend snel doorkruisen allerlei
gedachten mij het hoofd, het barst vaneen!
Maar toch zal ik hem dwingen! - 'k Ben daartoe
in staat! - Bevindt hij zich in 's vijands macht,
is eerst zijn arm in ketenen geklonken,

en heffen zij de handen op om hem
te dooden, hem van d' aarde te verdelgen -
dan m o e t hij 't doen, - hij moet het laag omhulsel
dan van zich werpen, zijne kluisters vallen,
van wrake gloeiend stijgt hij op den troon! -
Ik doe 't! - ik moet het doen! - wat ook geschiede,
ik doe 't, bij God! - 'k ga naar den ho ogepriester!

Judas stormt van het tooneel, en nu eindigt het tweede bedrijf met een samenspraak tusschen Jozef van Arimathea en Maria Magdalena. Reeds lang heeft hij haar liefgehad en tot vrouw begeerd. Hij herhaalt thans dit aanzoek. Zij, die vroeger hem hoop had gegeven, is nu evenwel veranderd. Misschien heeft zij hem eenmaaal liefgehad, doch thans niet meer. Zoodra het Jozef blijkt, dat zij Jezus bemint, die echter voor haar te hoog staat, treedt Jozef terug. Toch zal hij haar vriend blijven, en ook de vriend van Jezus, die hem wel veel heeft ontroofd, maar die hem een nieuw levensdoel heeft leeren kennen: zelfoverwinning!

Het scherm gaat voor de derde maal omhoog, en we aanschouwen nu een afgelegen, nauwe straat in Jeruzalem. Barabbas heeft een gunstiger tijdstip niet kunnen afwachten, maar openlijk oproer gepredikt, ofschoon de macht zijner aanhangers nog zeer gering was. De kleine bende, die hij had bijeengebracht, is uit elkander gejaagd en vluchtende. Thans zoeken twee zijner vrienden hem te redden. Zij voeren hem langs achterwegen en zullen hem in het huis eens vriends verbergen, tot hij later met de groote massa feestgangers de stad zal kunnen verlaten. Barabbas raast tegen Jezus, die hem zijn steun onthouden heeft. Een troep Romeinsche soldaten komt op, door Gamaliël begeleid. Zij nemen Barabbas gevangen, doch niet dan nadat deze den priester Gamaliël heeft overhoop gestoken. Daarop brengen zij den moordenaar weg.

Het tooneel verandert en het tweede gedeelte van het derde bedrijf brengt ons in den voorhof des tempels. De wisselaars en de kooplieden drijven er handel en een tempeldienaar gaat onder hen rond om zekeren cijns te innen voor de priesters. De pharizeër en de tollenaar verschijnen om te bidden. Kajafas komt met Annas en andere priesters, sprekende over de beweging door Jezus onder het volk verwekt. Kajafas wil niet langer wachten, maar Romes hulp inroepen; Annas vreest daarentegen dat, zoo het tot een strijd komt, de kans

zich wel eens tegen hen zou kunnen keeren. Men wachte daarom tot de volksgunst Jezus heeft verlaten. En dit zal spoedig genoeg geschieden! Het volk juicht hem toe, zonder dat het hem begrijpt. Wanneer het later inziet, dat er van geen heerlijkheid spraak is bij dezen Messias, zal het hem vloeken. Nu komt Jezus, vergezeld door een juichende menigte, naar den tempel; hij verjaagt met geeselslagen de wisselaars en de kooplieden; hij houdt, wanneer Kajafas hem verwijt zich aan tempelschennis te hebben schuldig gemaakt, strafreden tegen de priesters, wien hij hunne grove ongerechtigheden onder het oog brengt, en hij laat de kinderkens tot zich komen, omdat hunner het koningrijk der hemelen is.

Ook het vierde bedrijf is in twee afdeelingen verdeeld. Eerst zijn we op den Olijfberg, in Gethsemané, daarna in het rechthuis. Maria Magdalena begaf zich in den somberen nacht, waarin de gansche natuur van ontzetting vervuld scheen, naar Gethsemané. Niet om Jezus te waarschuwen - want hij weet wat hem wacht; niet om troostend aan zijn zijde te staan - want niemand mag hem storen in zijn werk, niemand mag in het gebed van den verhevene zich mengen; maar enkel om hem te zien, en opdat in het uur van gevaar een hart vol liefde in zijn nabijheid kloppen mocht. Zij verbergt zich, zoodra Jezus optreedt. De Meester laat zijn jongeren slapen. Dit is de beslissende ure. Hij moet zijn leven door zijn dood bezegelen, maar voelt het thans dat hij mensch is. Al wat leeft, heeft een afschuw van lijden en sterven. Maar de vreeselijke gedachten aan het donkere, koude graf, de bange twijfelingen, waartegen hij met bovenmenschelijke kracht worstelt, overwint Jezus door het gebed, door het: niet mijn wil, Uw wil geschiede! Gesterkt staat hij op en hij kan thans den Vader danken, dat deze den drinkbeker niet liet voorbijgaan; de moeilijkste strijd is reeds gestreden. Als de gewapende bende komt om hem gevangen te nemen, treedt Maria Magdalena te voorschijn en tracht zij te vergeefs hem tot de vlucht te bewegen. De bende verschijnt. Judas kust Jezus. De gewapenden deinzen af op Jezus' antwoord dat hij de Nazarener is. Een der discipelen trekt het zwaard, maar wordt door Jezus weerhouden, die gewillig medegaat. Judas heeft dit alles in angstige spanning aangezien. Nu zal de hemel zich openen; nu zullen de legioenen des hemels verschijnen; nu zal de Messias zich openbaren! Maar alles blijft stil; geen rosse bliksemflitsen scheuren de duisternis van

den nacht. Jezus is weggevoerd en aan Judas onthult zich thans de waarheid dat Jezus niet de verwachte Messias, slechts een mensch is, en dat die mensch, die hem vriend heeft genoemd, door hem is verraden en vermoord. Ook hij ijlt weg. Indien allen hem verlaten, hem verloochenen, roept Maria Magdalena: die ééne niet, die hem zoo vurig heeft liefgehad!

In ‘het rechthuis’ is Pilatus weigerachtig gehoor te geven aan den eisch van de oversten der Joden om Jezus te dooden. Hij wenscht hem slechts onschadelijk te maken, in den kerker te zetten. Op hunne beschuldigingen dat hij zich de Koning der Joden genoemd, Israëls God gelasterd heeft, geeft hij een scherp, ietwat spottend en afwijzend antwoord; maar zij dwingen hem aan hun verzoek gehoor te geven door de bedreiging, dat zij bij den Keizer zich zullen beklagen, dat hij ter wille van éénen de rust van Israël heeft op het spel gezet. - Voor dat laatste argument bezwijkt de landvoogd. Wat is ten slotte één mensch voor de staatkunde, voor het groote Rome, dat de wereld beheerscht? Toch wil hij vooraf den Nazarener hooren, omtrent wien hij groote verwachtingen koestert. Blijkt Jezus daaraan niet te beantwoorden, dan moge hij als offer van het gepeupel vallen. Maar is Jezus de groote man, waaraan de eeuw behoefte heeft - zal hij hem ook dan ten dood wijden, hem verliezen, nauwelijks nadat hij hem gevonden had? In het gesprek door Jezus met den landvoogd gehouden, doet deze laatste onderzoek naar het doel van den volksleeraar. Welk gebouw wil hij voor de toekomst oprichten? Den tempel der waarheid, luidt het antwoord. Wat is waarheid? vraagt Pilatus. Aan eene eeuwige waarheid, die door Jezus één wordt geacht met het ware licht en gesproten uit vrijheid, gerechtigheid en liefde, gelooven alleen droomers en dwepers. Als Jezus sterft, blijft er geen spoor over van zijne leer. Wat eeuwig is, zal eeuwiglijk bestaan, wordt hem geantwoord. Eenmaal komt de oogst, al is de zaaier als offer gevallen. Pilatus is echter van oordeel, dat die leer verbasterd, in de hand der menschen menschenwerk worden zal, en dat, kon Jezus later op de aarde terugkeeren, hij op nieuw zou worden gekruisigd. In Gods naam, antwoordt de Nazarener, ik zou althans mijn plicht hebben gedaan. De pogingen van den landvoogd om door het: Zie den mensch! de menigte tot zachtheid te stemmen, mislukken. In de hand der priesters, geeft zij aan den moordenaar Barabbas, den vijand der priesters, de voorkeur, en Pilatus moet zijns ondanks den on-

schuldige voor de raderen der staatsmachine werpen, om door haar verpletterd te worden. Hij zegt tot Jezus dat hij hem niet redden kan, en ontvangt van dezen het antwoord, dat hij den dood niet vreest, dien noodzakelijk acht, dat aan zijn graf de boom des levens zal ontspruiten. Jezus wordt weggevoerd, terwijl het volk brult: ‘Aan 't kruis, aan 't kruis! Zijn bloed kome op ons hoofd!’

Wederom in Jeruzalems straten, maar nu op weg naar de gerechtsplaats, brengt ons de eerste afdeeling van het laatste bedrijf. Allerlei groepen spoeden zich naar Golgotha. Sommigen deelen elkander mede dat men Jezus een doornenkroon op het hoofd, een scepter in de hand heeft gedrukt, en spreken over 't opschrift van het kruis, dat Pilatus uit haat tegen de priesters dus gesteld heeft en niet heeft willen veranderen. Cynisch verhaalt een der mannen, dat hij gisteren: Hosannah! en heden: Kruis hem! heeft geroepen - het eerste uit plezier, het laatste tegen betaling - en dat hij, indien straks de Nazarener een wonder verricht en van het kruis afkomt, op nieuw Hosannah! schreeuwen zal. - Christenen herkennen elkander en deelen elkander mede dat de zijnen naar verre streken zullen trekken, waarheen zijn woord hun leidsman wezen zal, en dat de Meester zal wederkomen. Ook Barabbas verschijnt. Hij is vrij, maar weet niet wat er met hem is geschied. Vrij door den wil des volks en de priesterpartij - 't is hem te verbijsterend! Hij vrij, en de man, dien zij eens vergoodden, gaat thans met een doornenkroon ter kruisiging! Hij heeft Jezus gezien, toen deze naar Golgotha werd geleid, bespot door het gepeupel. Kalm en vol liefde liet de Nazarener het oog op hem rusten. Toen heeft een onuitsprekelijke pijn zijn hart doorvlijmd. Hij heeft uit dien blik den geest van Jezus leeren kennen. Terstond is hij de zijne geworden. Wie ter dood ging, schonk hem het ware leven. Voortaan zal Barabbas onder de volgelingen van dien schuldelooze worden geteld.

Het tooneel verandert en we zijn op Golgotha. Rechts rijst de kruisheuvel glooiend omhoog. Het kruis zelf is onzichtbaar. Op den achtergrond is een dichte menigte saamgepakt, iets meer naar voren staan de Romeinsche soldaten, links op den voorgrond een groep vrouwen. Aan den voet van den kruisheuvel ligt Maria Magdalena met het aangezicht ter aarde. Jozef van Arimathea staat naast haar. Kajafas treedt van den kruisheuvel af, het gezicht naar den kruiseling gewend en dezen hoonende.

Wanneer Jezus roept: Vader, vergeef het hun, want zij weten niet wat zij doen! barst Jozef van Arimathea uit: ze weten wel wat ze doen! Thans laat hij zich door geen vreesachtigheid terughouden; in de grootste opgewondenheid spreekt hij tegen de priesterpartij, die de vloek der wereld is. Al slaat men ook hem aan het kruis, met zijn laatsten ademtocht zal hij de priesters vloeken. - Jezus sterft onder teekenen, die zelfs de heidenen met ontzetting vervullen, maar den toorn der priesters slechts doen stijgen. - Daar komt Judas, vol vertwijfeling, op.

Doch het zij mij vergund nogmaals aan den dichter zelven het woord te laten.

Judas.
Het eind der wereld komt! - de nacht breekt aan!
een eeuw'ge nacht! de graven oop'nen zich!

(*schuw wijkt het volk van Judas terug. Jozef heeft zich opgericht, hij wendt het hoofd van Judas af en blijft naar den gekruisigde zien.*)

De vrouwen.
Wee! Aan 's verraders schreden kleeft de vloek!

Judas.
Ik zeg u, 't graf houdt langer niet zijn buit!
De geesten der gestorv'nen keeren weer!
Ik zag hen, dwalend door de wildernis
en door de straten, die m' een woestenij
vol van ontzetting zijn. De spoken grijnsden
mij toe en gilden: Judas de verrader! -
Ik ben 't, o God! ik... Judas... kon verraden!
En heb toch 't goed gemeend!

Kajafas.
Wat raast gij!

Judas.
Ha!-
Zijt gij daar, die in 't net mij sleeptet, die
den worm hierbinnen tot een slang gemaakt hebt?
Niet waar, gij meent dat ik - daar ge alles koopt -
met lijf en ziel voor geld me aan u verkocht heb!

(*hij werpt hem den buidel voor de voeten*)

Daar ligt uw diep ellendig, bloedig geld!
O, niet voor geld gaf ik mijn Meester prijs! -
Ik meende hem tot hooger macht te heffen,
en tot den glans des god'lijken Messias; -
ik wild' hem dwingen zijne heerlijkheid
aan 't volk in al haar glorie te openbaren,
al zou hij mij dan ook verpletterd hebben!
Mijn volk had dan zijn Heiland toch verkregen,

en 'k dacht mij Israël gezeten op
een koninklijken troon, den troon der wereld -
dat wilde ik winnen met geweld, met dwang,
en 'k heb niets dan mijn eigen ik vernietigd!
't Kwam alles anders dan ik mij gedacht had.
O, hij was slechts een mensch!
neen! - hij w a s m e e r!

Jozef
(*met afgewend gelaat*).
H i j w a s d e l i e f d e - maar de liefde stierf!

Judas.
De liefde stierf - en ik heb haar vermoord!

(*zeer hartstochtelijk*).

De liefde is voortaan dood voor deze wereld! - -
De liefde stierf - en heerschen zal de haat!
Het licht verglom - en juist als bij zijn sterven
de held're dag in duisternis verkeerde,
zoo vangt met dezen dag de duisternis
der wereld aan! - De haat zal heerschen en
de wraak, met hen de logen, 't aaklig duister!
Zelfs zijnen naam zal men, o God! misbruiken
voor 't werk der duisternis - en bloed en moord,
dwang, kerker, bittere vertwijfeling
zal in den naam van vrijheid en van liefde,
in zijnen naam deez' fel geteisterde aard'
vervullen! Vloek voor zegen! nacht voor licht! -
Mij echter zal geheel de wereld vloeken,
daar ik gedaan heb, wat geen mensch ooit deed,
de liefde kon verraden en vermoorden! -
De menschen wenden huiv'rend 't hoofd ter zij -
een heir van donk're wolken pakt zich boven
mij samen - 't tam gediert' des velds ontvlucht,
zoodra ik tot hen kom, ik de verrader! -
de boomen ruischen mij ontzetting toe -
de steenen schreeuwen tegen mij! - de dood -
neen, neen, de dood ontvlucht mij niet, - dat ware
te schrik'lijk - neen, de dood blijft trouw, hij neemt
mij op! Weg! Naar hem toe!

(*hij ziet op; zijn blik valt op den gekruisigde. Met een vreeselijken schreeuw*)

God Zebaoth!
Het lijden eener wereld ligt op dit gelaat!

en 't toont het toppunt ons van het geduld!
Zoo stierf de liefde - en ik, ik ben vervloekt!

(*Hij verwijdert zich snel. Het is geheel donker geworden; slechts enkele bliksemstralen verlichten het tooneel. Onder een angstig geschreeuw loopt het volk uiteen. De priesters hebben zich, terwijl Judas sprak, stilzwijgend verwijderd. - Er blijven slechts Maria Magdalena, die al dien tijd bewegingloos aan den voet van den kruisheuvel gelegen heeft, Jozef van Arimathea, Flavius een Romeinsch centurio, en eenige soldaten.*)

Magdalena (*zij richt zich op de knieën omhoog en strijkt de haren uit het gelaat. Als in verbijstering, met klanklooze stem*)

Hij werd mij niet ontroofd, - hij keert eens weder!

Jozef.
Het is volbracht!

Magdalena.
Neen - eenmaal keert hij weder!

Flavius.
In 't ijz'ren pantser heb ik de aard doorkruist,
en onder 't harnas heeft mijn hart verleerd
te kloppen - dan alleen voor de eer van Rome;
doch wat mijn oog thans heeft gezien, mijn oor
gehoord, heeft machtig mij het hart bewogen.
Hier voor het kruis hef ik mijn zwaard omhoog,
en 'k roep: voorwaar dees kruis'ling was Gods zoon!

Jozef.
Ja waarlijk, deze was Gods zoon! En zoo
er and'ren hem gelijk gevonden werden,
zij waren zonen Gods, als hij dit was!

Flavius.
Dit vat ik niet. - Ik meen: hij was een God!

Jozef.
Ik dank mijn God, dat hij een mensch geweest is!
Wat had ik aan een God, die hier geleden,
die zoo geleefd had en zoo was gestorven -
wat kon ik van een God ontvangen, die
toch nimmer mijns gelijke hier mocht heeten? -
Maar dat een m e n s c h zoo hoog geklommen is,
dat zulks een mensch vermocht - alleen door liefde! -
dat roept mij toe: O, volg zijn heerlijk spoor!
Dat doet mij aan de toekomst niet vertwijf'len
en in dit vrees'lijke uur houdt dat mij staande!
Het geeft mij troost, verheffing en geduld!
Zoo heerlijk is 't, dat woorden hier ontbreken!
Hij was de reinste - volgt daarom zijn spoor!
Een voorbeeld voor al wie op aarde strijden,
der menschheid kroon - maar niettemin een mensch!

Voor het gebrekkige der vertaling vraag ik verschooning; niet voor de lange aanhaling. Zij scheen mij onvermijdelijk toe, wilde ik op eenige schoonheden zoowel als op eigenaardige fouten in Rehbergs dichtstuk de aandacht vestigen. Ik twijfel geen oogenblik of ieder zal erkennen, dat er dichterlijke kracht in dit laatste tafereel van den *Jesus von Nazareth* wordt gevonden, verhevenheid van gedachten, schoonheid ook van taal. Er ligt gang en gloed in deze verzen, en de indruk, dien zij bij lezing op ons maken, moet diep genoemd worden. Rehberg toont zich hier een waar dichter. Te meer wensch ik deze verdiensten te doen uitkomen, omdat zij naar mijne overtuiging met de karakterteekening de hoofdverdiensten van dit werk zijn. Ook wat karakterteekening betreft, doet Rehberg menigmaal een gelukkigen greep, zoo hier niet veeleer van grondige studie dan van gelukkige grepen spraak moet zijn. Zijn Barabbas is een goed gelukte figuur; met enkele trekken plaatst de dichter ons een beeld van Maria Magdalena voor oogen, dat onze sympathie wekt; zijn Pilatus is, op een klein vlekje na, flink opgevat en weergegeven. Maar bovenal komt zijn kracht bij de zoo stout ontworpen figuur van Judas uit. Aan de motieven tot het verraad, die Rehberg bij zijn Judas onderstelt, kan de eer der nieuwheid niet worden toegekend. Deze zeer aannemelijke gissing is reeds door vele anderen voorgedragen en ook Dulk heeft van haar voor zijn *Jesus der Christ* gebruik gemaakt. Doch dit neemt niet weg, dat Rehberg op een werkelijk uitnemende wijs dit bij de teekening van zijn Judas gedaan heeft. Maar juist de kracht en de stoutheid waarmede deze figuur ontworpen, de fijnheid waarmede zij afgewerkt is, doen ons te meer betreuren dat Rehberg niet ook bij den persoon, op wien het in de eerste plaats aankwam, bij zijn hoofdfiguur, bij zijn Jezus dezelfde manier van werken gevolgd heeft.

Verreweg overtreft Rehberg Govean in de kennis van den tijd, waarin, en van de plaats, waar zijn drama speelt, van de personen, die daarin optreden. De Duitscher heeft boven den Italiaan vooruit, dat hij veel beter op de hoogte is van hetgeen, meestal juist door Duitschers, in de stille studeercel aangaande de evangelische geschiedenis is aan het licht gebracht en aangaande den toestand der dagen, waarin deze speelt. De taal, waarin Jezus bij Rehberg spreekt, staat hooger dan die, welke door den Jezus van Govean op de lippen wordt genomen.

Bezigt hij eigen woorden, ze zijn veel meer in overeenstemming met die, welke in de evangeliën geboekt staan; gebruikt hij de woorden, die de evangelisten hem toeschrijven, hij spreekt met veel meer samenhang, veel stichtelijker ook dan de Christus van Govean dit doet. Hetgeen hij zegt, is niet, als bij den Italiaan, een aaneenrijging van schoone plaatsen uit de schrift; er is veel meer verband, er is veel meer eenheid bewaard, en het hier en daar gekozene is soms op een zeer verdienstelijke wijze tot één geheel gemaakt.

Toch geeft ook Rehberg van Jezus geen scherp geteekende figuur. Het ontbreekt zijn hoofdpersoon inderdaad aan een helder en duidelijk aangegeven karakter. Ook de Jezus van Rehberg is slechts het middelpunt van eenige scènes uit de evangelische geschiedenis; maar naar een leidend beginsel, naar eenheid zoekt men ook hier te vergeefs. De held der tragedie van den Duitschen dichter beantwoordt volstrekt niet aan de eischen, die aan iederen held eener tragedie gesteld worden moeten. We zien in zijne lotgevallen niet, dat zijn tegenspoed juist aan zijn voorspoed ontspruit; we worden niet doordrongen van de overtuiging dat eene hoogere macht zijn val berokkend heeft, of dat die val het noodzakelijk gevolg is van zijn handelingen, zijn deugden, zijn hartstochten, zijn misdrijven, zijn roekeloosheid, zijn gemis aan karakter zelfs. Men toetse den Jezus van Rehberg aan deze onafwijsbare eischen en men zal zien, dat hij tegen dien toets niet bestand blijkt.

Doch er is zwaarder grief. We hebben hier met een dramatisch product te doen en dit is niet in de eerste plaats bestemd gelezen, maar gezien te worden. Geen schoonheid van taal, geen verhevenheid van gedachten, geen fijnheid van karakterteekening, maar de fabel in de eerste plaats. Reeds door Aristoteles werd de fabel ‘de ziel der tragedie’ genoemd, en in onzen tijd hebben de dramatische auteurs in Frankrijk hunne gevestigde reputatie als tooneeldichters voor een goed deel hieraan te danken, dat zij - misschien onbewust - de les van den Griekschen wijsgeerigen aestheticus trouw hebben opgevolgd. Het spreekt van zelf, dat geen goed geheel verkregen worden kan, indien karakterteekening en spannende handeling niet harmonisch zijn verbonden. Staat de laatste te veel op den voorgrond, men krijgt een intrige-stuk, een tooneelwerk ‘de capa y espada’; eischt de eerste het leeuwendeel voor zich, men heeft het karakterdrama. Het karakterdrama, heeft men gezegd, is

meer geschikt voor den Germaanschen geest; het leggen en ontwarren van verwikkelingen voegt daarentegen beter den geest van Romaansche volkeren. Goveans en Rehbergs producten zouden als een nieuw bewijs voor deze stelling kunnen aangevoerd worden, doch het gevaar aan zulk generaliseeren verbonden is te groot dan dat men daaraan zou mogen toegeven. Vraagt men wat bij Rehberg van de fabel van het stuk is geworden, dan ontvangt men daarop geen gunstig antwoord. In zijn ‘Trauerspiel’ komen ongetwijfeld dramatische, aangrijpende tooneelen zelfs voor, maar het geeft ons geen dramatisch geheel. Er is soms een onbeholpenheid op te merken, die bepaald een lachverwekkenden indruk maakt. Bijvoorbeeld, in het hierboven medegedeelde slot van den *Jesus von Nazareth*, dat zoo veel schoons bevat, richt Jozef van Arimathea zijn toespraak tot de Romeinsche soldaten en Maria Magdalena. Stel u even voor, dat Jozef in de werkelijkheid tot Romeinsche soldaten een toespraak heeft gehouden, waarin hij over de beteekenis der uitdrukking ‘Gods zoon’ uitweidde, en dat hij hen tot navolging van den reine van harte aangespoord heeft. Het was hier Rehberg blijkbaar te doen een pleidooi te houden voor de menschheid van Jezus van Nazareth; maar wat had de dramaticus met dat pleidooi te maken? Zijn werk leed er slechts schade door! En er is misschien geen staaltje van grooter onhandigheid denkbaar dan de wijs, waarop Rehberg in de eerste bedrijven altijd zorg draagt, dat, als iemand opkomt, een ander juist weg gaat om hem zoo doende het veld vrij te laten. Van een bewegelijk gesprek tusschen onderscheiden personen is geen spraak; het zijn dialogen, nog eens dialogen en ten derdenmale dialogen.

Het vonnis moet derhalve, vrees ik, aldus luiden: ondanks het vele goede in de karakterteekening, niettegenstaande de verheven denkbeelden, die in wezenlijk schoone vormen worden voorgedragen, moet toch de *Jesus von Nazareth* als dramatisch product mislukt genoemd worden.

Het ligt om zoo te zeggen voor de hand vergelijkingen te maken tusschen deze beide jongste dramatische bewerkingen van Jezus' laatste levensdagen en de oudere, de eigenlijke mysteriespelen inzonderheid en het passiespel te Oberam mergau, dat in nog menig opzicht aan de middeleeuwen herinnert.

Doch hoe uitlokkend zoo iets zijn moge, ik vrees reeds zeer veel van het geduld der lezers gevergd te hebben en zal dus slechts op enkele punten van overeenkomst of verschil wijzen.

Natuurlijk is bij allen de fabel ongeveer van denzelfden inhoud. De dichterlijke phantasie moge bij den een krachtiger hebben gewerkt dan bij den ander; het naïeve geloof der kerk moge den dichter beheerschen, of de geest der kritiek bij hem ontwaakt zijn - de gang der geschiedenis is in hoofdzaak dezelfde, bij ouden en nieuweren aan den inhoud der evangeliën en aan de overlevering der kerk ontleend. Maar hoe gansch anders is de bouw der stukken! De mysteriespelen zijn krachtens hunnen oorsprong in den beginne niets anders dan de gedramatiseerde historie, de geschiedenis in samenspraak gebracht. Zij volgen de evangeliën op den voet. Allengs voegt de verbeelding, de kunstenaarsnatuur van den bewerker, door zucht naar afronding, naar harmonie gedreven, aan den tekst der evangeliën toe, wat naar het hem voorkwam daaraan ontbrak. Uitgaande van de stelling, dat in het Oude Testament afgeschaduwd lag, wat later in het Nieuwe geboekt zou worden, zocht men ook voor de kleinste gebeurtenissen in Jezus' leven typen in de overleveringen aangaande de aartsvaders en de vroegste geschiedenis van Israël; en zoo speelde men een mysterie van's Heeren lijden, waarin voorvallen uit Oud en Nieuw Testament elkander onophoudelijk afwisselden. In het spel te Oberammergau vindt men, gelijk ik boven reeds opmerkte, een merkwaardig voorbeeld hiervan bewaard. Van een dramatische ontwikkeling, tenzij voor zooverre die in de geschiedenis zelve lag, van een dramatischen bouw in den eigenlijken zin van het woord, zooals wij dien, zij het gebrekkig! bij de nieuweren hebben aangetroffen, is dan ook bij de ouderen geen spraak.

Ook wat het doel betreft, is groot verschil waar te nemen. De mysteriespelen, het passiespel te Oberammergau (ik laat het financiëel voordeel, hetwelk het voor deze gemeente oplevert, thans geheel rusten) wenschen in de eerste plaats te leeren, te stichten, te verbeteren, en de dramatische vorm is slechts het middel om dat doel te bereiken. De modernen willen daarentegen het drama in de eerste plaats en wel om het drama zelf. Immers, van hoeveel invloed op de richting van hun werk bij Govean de polemiek geweest zijn moge, die hij tegen Rome beoogde, en bij Rehberg het pleidooi voor de menschheid van Jezus Christus, dat hij wenschte te houden, toch

kan men niet zeggen dat dit de motieven zijn. waaraan beide drama's hun ontstaan hebben te danken.

De taal, door de handelende personen in de mysteriespelen en te Oberammergau gesproken, sluit zich natuurlijk zoo nauw mogelijk aan den tekst der evangeliën aan. Eerst wanneer personen optreden, die aan de overlevering der kerk of de phantasie des dichters het leven danken, vinden wij meerder vrijheid. Natuurlijk laten de nieuweren zich niet zoo slaafs binden, waar het er op aankomt evangelische personen iets te doen zeggen wat nu niet precies in de evangeliën staat. Men voelt dat, bij alle vasthoudendheid aan de overlevering, de geest van den nieuweren tijd hen heeft aangeblazen. Geen wonder, tusschen hun werk en het oudere ligt het leven van meer dan één geslacht, jaren en jaren van grondige studie en scherpe critiek.

Bij de nieuweren vinden we geen gebruik gemaakt van zeer krasse middelen om op de zenuwen te werken, iets dat ons elders zoo tegen de borst stuit. Het realisme moge inzonderheid in het drama van den Italiaan groot zijn - men herinnere zich den melaatsche, die kleppend, ‘hoofd, handen en voeten met doeken omwonden’ over het tooneel gaat - toch wordt ook door hem de regel van Horatius in acht genomen, dat Medea niet ten aanschouwe van het publiek hare kinderen moet slachten. Bij de ouden, te Oberammergau, is dit in lange het geval niet. Het is waar, te Oberammergau ziet men Jezus niet geeselen en z i e t men niet de scherpe nagels door handen en voeten drijven; maar terwijl het scherm is gevallen, hoort men het snerpend geluid van het geeseltouw, hoort men de hamerslagen, en als het gordijn omhoog rijst, aanschouwt men de gevolgen, en het effect dier halve geheimhouding is misschien te schrikkelijker! Govean laat, indachtig aan een ander voorschrift van den zoo even genoemden Romeinschen kunstrechter, dat men vele dingen aan de oogen moet onttrekken, die later door een ooggetuige kunnen worden verhaald, ons niet van Jezus' sterven getuigen zijn. Hij geeft ons door Maria Magdalena enkel het verhaal daarvan; en ook Rehberg laat ons enkel den voet van den kruisheuvel zien, terwijl hij het kruis zelf zorgvuldig aan onzen blik onttrokken houdt. Maar te Oberammergau wordt ons in dit opzicht niets gespaard. Twintig minuten lang vertoont zich het kruis aan de geschokte toeschouwers, en gelijk van de opvoering van een oud Fransch mysteriespel bericht werd, dat de man, die voor God (d.i. de Zaligmaker) speelde, bijna

gestorven was aan het kruis, indien men hem niet geholpen had, zoo staat ook van Oberammergau vermeld, dat de patiënt, die als de lijdende zoon des menschen aan het schandhout hangt, later hoogst voorzichtig daarvan moet worden afgelaten, omdat zijn ledematen geheel zijn verstijfd geraakt. Mij dunkt, de psychische marteling, waaraan men de toeschouwers bloot stelt, is schier even groot als deze lichamelijke. Wanneer het gordijn is omhoog gegaan, en men het hout, dat op den grond ligt, met den kruiseling er aan, langzaam omhoog ziet rijzen en in de aarde bevestigd worden, dan kan dit niet anders dan een afschuwelijk gezicht zijn voor allen, die niet enkel spieren, maar ook zenuwen bezitten. Veel van de naïeveteit en daardoor veel van de aantrekkelijkheid, die de oudere stukken bezaten, moge thans worden gemist, van zulke monsterachtigheden hebben de nieuwere zich gelukkig weten vrij te houden.

Inzonderheid geeft een beschouwing van de opvatting der karakters aan de verschillende evangelische personen toegekend, stof tot allerlei opmerkingen. Ik zal mij slechts tot een paar karakters bepalen. In de eerste plaats tot Judas, den man van Kerioth. Het spreekt van zelf, dat men zich verdiept heeft in de treurige vraag, wat den discipel bewogen hebben kan verraad te plegen aan zulk een meester. Geldgierigheid werd gewoonlijk de beweegreden genoemd, een opvatting die eigenlijk niet dan een zeer gebrekkigen steun in de berichten der evangeliën vindt. Uit Judas' opmerking, dat de zalf, waarmede de zondige vrouw Jezus' voeten gezalfd heeft, liever verkocht en het geld aan de armen gegeven had moeten worden, laat zich moeielijk een bewijs voor 's mans schraapzucht afleiden. De dertig zilverlingen, een loon, dat in Jezus' tijd een arbeider in weinige maanden verdienen kon, zijn - afgescheiden van het mythisch karakter, dat dit verhaal draagt - een te geringe som dan dat zij de beweegreden tot het verraad kunnen hebben opgeleverd. Reeds vroeg werd dit ingezien. In een oud Paaschspel, door Mone in zijn *Schauspiele des Mittelalters* medegedeeld, zegt Judas, wanneer men hem dertig zilverlingen biedt, zeer terecht:

> Er ist werlichen wolveil.

Men zocht dus een betere oplossing van zijn haast onverklaarbaar gedrag. In het passiespel van Donaueschingen bijvoorbeeld heet het, wel is waar, dat Judas tijdelijk goed liever had dan

ziel en lichaam, doch vooral dat hij zich door de zeven hoofdzonden liet beheerschen. In het voorbijgaan deel ik mede dat laatstgenoemd stuk de volgende curieuse waarschuwing bevat voor den acteur, die de rol van Judas vervult. Hij moet op het eind van het spel een zwarten vogel en ‘een beetje darmen’ onder zijn kleed verborgen houden. Als hij dan door ‘Belczebug’ wordt om hals gebracht en deze hem den boezem openscheurt, ziet men zijn zwarte ziel het lichaam ontvluchten en het schriftwoord vervullen, dat al zijn ingewanden werden uitgestort.

- Te Oberammergau wordt Judas tot het verraad gebracht, omdat hij Jezus vol vertwijfeling over diens zaak hoort spreken en derhalve bang is voor zijn financiëele toekomst. Govean heeft aan zijn Judas geen groote beteekenis gegeven; hij heeft hem het traditioneele schurkengezicht laten behouden en zegt niet veel meer van hem dan dat hij ‘koppig, nijdig, gierig’ is. Doch hoe veel hooger staat de Judas, dien Rehberg ons geteekend heeft. Rehberg heeft òf gevoeld òf begrepen, dat het verraad niet alleen, maar ook de opname van Judas onder de discipelen volkomen ongemotiveerd blijven, indien men de gewone opvatting niet laat varen en niet naar een andere omziet, die uit een zielkundig oogpunt veel waarschijnlijker heeten mag en bovendien in dichterlijke kracht de oude verreweg overtreft. Zoo kwam hij er toe als beweegreden voor het verraad de teleurgestelde Messiasverwachting te stellen. Voor den historicus moge deze opvatting, die reeds in 1836 door Scholl ontwikkeld werd, hoe waarschijnlijk zij ook wezen moge, het nooit verder kunnen brengen dan tot den rang eener gissing, met die bedenking had de dramatische auteur zich niet in te laten. En hoe meesterlijk Rehberg van deze conjectuur partij heeft getrokken, daaraan vindt men in de aanhalingen hierboven het bewijs.

Een andere figuur is Maria Magdalena. Hare legende is zeer saamgesteld. Daarbij doet zich het opmerkelijk verschijnsel voor, dat de Roomsche kerk, die er gestaag op uit is het aantal harer heiligen te vermeerderen, hier juist een tegenovergestelden weg heeft ingeslagen. Van twee verschillende evangelische personages, de berouwvolle zondares, die Jezus' voeten zalft, en de zuster van Lazarus en Martha, personen, die niets met elkander te maken hebben - heeft Rome eene enkele gemaakt en die Maria Magdalena genoemd. Wanneer ook Rehberg haar de zuster van Lazarus en Martha noemt, waarvoor in de evangeliën geen

zweem van bewijs is te vinden, volgt hij de traditiën der Roomsche kerk en het spoor van oudere mysteriespelen. Hetzelfde is het geval, waar de Duitsche dichter en de Italiaan Maria Magdalena voorstellen als eene bekeerde wereldschgezinde vrouw. Govean teekende haar zelfs als een Joodsche hetaere! Van die wereldschgezindheid wordt in de oudere mysteriespelen onophoudelijk gewag gemaakt. Soms is zij niet meer dan zekere coquetterie, zekere lust om het jonge leven te genieten. Zoodra Martha haar zuster Maria tot kloosterlijken ernst aanspoort, zegt deze zich dien ernst te willen eigen maken, wanneer haar lippen koud zijn geworden van ouderdom. Haar kamenier roept zij toe:

> ‘Apportez moi tot mon miroir
> Pour me regarder, l'esponge et mes fines liqueurs.’

Inzonderheid is zij op dansen verzot. Het groote Alsfelder passiespel begint met een luidruchtige danspartij te haren huize en Maria beroemt er zich op haar joodsche galanten moede te hebben gedanst. Maar ook soms is zij, naar Hase's opmerking, ‘eene geheel geëmancipeerde dame, die bij alle zelfverloochening communistisch is’. Zoo is zij in het reeds genoemde Donaueschinger passiespel niet alleen bezig met haar minnaars - krijgsknechten van Pilatus - schaak te spelen, maar ook met hen ‘kortswijl’ te drijven; en in een fransch mysteriespel zegt zij:

> Vecy mon corps que je présente
> A chacun qui le veult avoir.

Voor hare plotselinge bekeering weten de ouderen nagenoeg geen motief aan te geven. In het passiespel van Donaueschingen grijpt die bekeering terstond plaats, zoodra zij hoort dat Jezus, met wien zij ook ‘kortswijl’ wilde drijven, alle zonden der menschen op zich neemt en zich God noemt. Zij heeft berouw, koopt bij een ‘appentecker’ ‘aromata’, ‘een pond zalf’, gaat Jezus' voeten zalven, en hare zonden worden haar ter wille van haar groot geloof vergeven. Elders brengt een enkel woord over den dood en het naderend oordeel de groote omkeer in haar leven te weeg. - Bij de nieuweren is daarentegen hare bekeering veel beter gemotiveerd. Juist de rol, die Maria Magdalena in de opstandingslegende speelt, komt geheel overeen met het overspannen karakter, dat Govean haar toeschrijft. En men moge het betreuren dat door beide dichters haar beeld niet

scherper en fijner geteekend is, het kan niet worden ontkend, dat beiden door in die geheimzinnige macht, welke Maria Magdalena naar den Menschenzoon drijft, zekere aardsche liefde voor den persoon des Nazareners te mengen, het dramatische van hare figuur zeer hebben verhoogd.

Maar we moeten, zij het ook kort, nog even bij Jezus zelven stilstaan! Vooral hier blijkt, dat de geest der critiek over het werk der nieuwere dichters is heengegaan. In grove trekken kan, naar ik meen, het onderscheid in de opvatting van dit karakter aldus worden aangegeven: in de oude mysteriespelen is de Christus in den regel de machtige, sterke held, die wel is waar lijdt, maar die den dood overwint en met zijn kruis de poorten van de hel verbrijzelt, soms in den letterlijken zin dier woorden; te Oberammergau is hij de lijdende Godszoon; bij Govean en Rehberg beide is hij de mensch Jezus.

Juist dat menschelijk karakter verhoogt zijn geschiktheid voor het drama, of liever alleen als mensch kan hij voor het drama geschikt heeten. De Zoon Gods mist alles wat een persoon voor een dramatisch dichter belangrijk maken kan. Met Jozef van Arimathea moet de dramaticus vragen:

> Wat heb ik aan een God, die hier geleden,
> die zoo geleefd heeft en zoo is gestorven?

Ook bij een vermenging der goddelijke en der menschelijke natuur, gelijk die op zoo verschillende wijzen door de theologie beproefd is, heeft Jezus voor het drama nagenoeg geen beteekenis. Hij is en blijft de zondelooze, de heilige, die ja lijdt, maar die in den grond van de zaak onverzettelijk, onwrikbaar is, die zich door niets laat weerhouden van recht op zijn doel af te gaan, wiens borst menigmaal met driedubbel metaal is omgeven. Passief is zijn leven in zeer hooge mate. Hij handelt minder, dan dat er iets met hem wordt gedaan. Vandaar dat hij meer een epische dan een dramatische figuur moet heeten. Het drama eischt bovenal hartstochtelijke handeling, en wat eens Saint-Marc-Girardin van het religieuse drama in het algemeen schreef, kan ten volle op den lijdenden Godmensch worden toegepast: ‘les passions humaines sont mal à leur aise dans le drame religieux, dont le principal héros met sa gloire à etouffer ses passions. - Le saint se depouille de sa patrie et de sa famille pour ne plus songer qu'au ciel. Les affections du monde, les tracas de la vie, les intérêts terrestres, les embarras, les soins, les contrariétés, les travers,

les ridicules, les vices, tout en lui s'efface et disparaît devant l'ascendant de la foi.’ Op de vraag van den Franschen geleerde: ‘Est ce un personnage dramatique, celui que la tragédie ne peut point prendre par ses passions, ni la comédie par ses ridicules?’ zal wel ieder ontkennend antwoorden. We komen niet ter schouwburg, als de geloovigen in de middeleeuwen of te Oberammergau in onze dagen, om gesticht te worden, maar om emotiën te ontvangen.

De mensch Jezus dan, zal deze de held van drama of tragedie zijn en aan de eischen beantwoorden kunnen, welke de critiek stellen mag? Ook hier kan slechts een ontkenning volgen. Wie het evangelisch verhaal van Jezus' lijden leest, wordt door menig aangrijpend tooneel, door menigen wezenlijk dramatischen toestand getroffen. Doch men verlieze niet uit het oog, dat er een hemelsbreed verschil bestaat tusschen de gedramatiseerde geschiedenis en het drama als kunstproduct beschouwd. En voor dit laatste is de lijdensgeschiedenis ongeschikt, omdat juist haar held onoverkomelijke bezwaren daarvoor oplevert. Men moge de meest menschelijke motieven aanwijzen voor zijne daden, toch blijft Jezus in de evangeliën hoofdzakelijk de geduldige lijder. Met het oog op onze plaats in den strijd des levens moge men terecht een woord van Goethe herhalen:

> Du musst - - -
> Leiden oder triumphiren,
> Ambos oder Hammer sein,

in het drama moet van den held verklaard kunnen worden dat hij de qualiteiten van hamer en aambeeld beide in zich vereenigt, terwijl van den lijdenden Jezus niets gezegd worden kan dan dat hij enkel de slagen ontvangt. Bij alle menschelijke motiveering zijner daden, blijft Jezus in de evangeliën tot op zekere hoogte het zedelijk ideaal, de reine bij uitnemendheid. Reeds door Aristoteles werd de ongeschiktheid van geheel onberispelijke karakters voor de tragedie ingezien. Zoo we het goede, het zedelijk reine in den strijd zien ondergaan, dan wordt de harmonische stemming verbroken, die elk kunstwerk in ons verwekken moet; we voelen ons onaangenaam aangedaan, bitterheid vervult ons hart. In de lijdensgeschiedenis van Jezus ontbreekt het verzoenende element - niet voor den godsdienstigen mensch, die weet wat in de achttien eeuwen na den dood van den

Nazarener is geschied, maar voor den dramaticus, die met niets dan met die lijdensgeschiedenis te rekenen heeft.

Als we bij den Jezus van Govean en van Rehberg dat echt menschelijke missen, dat van aarzelen, van moedeloosheid, van bangen strijd weet, is dit eene fout, die niet uitsluitend aan de behandeling van het onderwerp geweten moet worden, maar waartoe ook het onderwerp zelf aanleiding gaf. Zoolang men de gegevens tracht te gebruiken door een oordeelkundige beschouwing der evangeliën aan de hand gedaan, zal men altijd zich gebonden voelen en zal de figuur van Jezus iets onbepaalds, iets nevelachtigs blijven behouden. Wil men Jezus als den held van een drama gebruiken, dan schiet er niets over dan dat men de evangelische voorstelling met de grootste vrijheid behandele, haar geheel loslate, waar dit noodig wordt geacht, en Jezus tot een mensch in al de beteekenissen van dit woord stempele. Maar juist dit is iets, waartegen het gemoed van allen, die den godsdienst liefhebben en in den man van Nazareth een zijner grootste profeten vereeren, ten sterkste opkomt. Jezus op het hedendaagsch tooneel... ziedaar iets, dat we niet zouden kunnen dulden. Te nauwernood willen we hem te Oberammergau zien, waar de omgeving, de oorsprong van het spel, zijn antiquarisch karakter ons veel doen vergeven..... maar geen Jezus op een tooneel met nieuwerwetsche decoratiën en gazlicht; geen Man van Smarte op de plek, waar den avond te voren de olifant in *Le Tour du Monde* en den avond daarna Offenbachiaansche dames gezien worden; geen Jezus voorgesteld door een man, die morgen optreden zal in een karakter, hetwelk niets met dat van den vromen Menschenzoon gemeen heeft, en wiens leven misschien in scherpe tegenspraak is met dat van hem, dien hij ons doet aanschouwen. Alleen wie zoover is gekomen, dat hij met aardigheden den bijbel zijner moeder siert, zou een man als Jezus op ons tooneel kunnen zien. Schillers *Jungfrau von Orleans* kon in den eersten tijd te Weimar niet worden gegeven, omdat Hertog Carl August het bedenkelijk achtte zijn minnares in genoemd stuk als de jonkvrouw te laten optreden. Soortgelijke bezwaren doen zich hier in verhoogde mate voor. Gelukkig dat er nog ‘schuchterheid in het heilige’ bestaat! Doch niet alleen weerhoudt deze ons Jezus op het tooneel te brengen, maar ook hem woorden toe te dichten, hem handelingen toe te schrijven, die ver afwijken van of in strijd zijn met hetgeen van hem in de

evangeliën is geboekt. Tegen absolute vrijheid in deze komt ons gemoed op. Zij het ook vaag, zijn beeld staat ons voor den geest zooals het uit de evangeliën opdoemt. We willen geen nauwkeuriger en fijner teekening koopen voor trekken, die ons tot hiertoe vreemd waren gebleven. Het niet-geacheveerde van dat beeld geeft speelruimte aan ieders phantasie, maar maakt ook, dat we onmogelijk ons tevreden kunnen nederleggen bij hetgeen door de verbeeldingskracht van anderen werd voortgebracht.

Zoodat ‘der langen Rede kurzer Sinn’ hierop zou neerkomen: iedere poging om Jezus tot den held van drama of tragedie te verheffen moet uit den aard der zaak mislukken!

Doch terwijl ik deze conclusie ga onderschrijven, komt waarschuwend het bekende woord mij te binnen; ‘Grau, Freund, ist alle Theorie!’ Wie weet of de dichter niet reeds aan den arbeid is getogen, die in deze alle moeilijkheden overwint, het onmogelijke mogelijk maakt en ons dwingen zal op nieuw eerbiedig en zwijgend het hoofd te buigen voor de macht van het dichterlijk genie!

Amsterdam, Januari, 1876.

Dr. C.M. Vos.

Lord Macaulay.

The Life and Letters of Lord Macaulay by his Nephew George Otto Trevelyan, M.P.; IV volumes. Leipzig, Bernhard Tauchnitz. Met portret.

Oude liefde roest niet. Toen de redaktie van dit tijdschrift mij dit boek toezond over den man, wiens voornaamste *Essays* ik een zestien jaar geleden begon te vertalen, wiens leven en karakter ik vroeger schetsen mocht, ging het hart open, want ik vermoedde wel, dat wij nu in staat zouden worden gesteld, ons een oordeel over hem te vormen. De verwachting werd niet bedrogen. Een rijke bron van kennis wordt ons hier ontsloten; en ik haast mij uit deze vier deelen het een en ander bijeen te lezen, dat ons vergunt te beproeven, in hoever wij Macaulay's persoon, talent en werk hun plaats kunnen aanwijzen.

I.

Wij wisten reeds, dat hij opgroeide in de atmosfeer van hetgeen men in Engeland noemt de evangelische partij, eene richting, die het geloof omhelst, dat in het *Common prayer-book* der Anglikaansche kerk zulk een welsprekende uitdrukking heeft gevonden, maar volstrekt gekant is tegen de natuurlijke of kunstmatige sympathiën dier kerk voor Rome. Thans kunnen wij ook eenigszins het aandeel nagaan, dat zijne moeder Selina Macaulay, geboren Mills, in zijne rechtzinnig-kristelijke opvoeding heeft gehad. Zij teekent zichzelve min of meer in een brief aan haren dertienjarigen zoon, die zich destijds te Shelford op school bevond bij Ds. Preston ‘Doe uw best, schrijft zij hem onder anderen in een brief, gedagteekend Clapham, 28 Mei 1813, doe uw best omdat het de wil van God is, dat gij nu alle uwe geestvermogens op het schoonst ontwikkelt, en versterk die vermogens

door oefening, dan zult gij in uw later leven beter in staat zijn, God met al uwe gaven en talenten te verheerlijken, onverschillig of die gaven van een hooger of van een nederiger soort zijn, en gij zult zeker opgenomen worden in de eeuwige woningen, onder het goedkeurend woord van uwen Zaligmaker: “wel u, gij goede en getrouwe dienstknecht.” Gij ziet hoeveel uwe moeder voor u verlangt. Zij wil de wijsheid van haar kind erkend zien voor de engelen en de geheele wereld. Hooger kunnen mijne wenschen niet gaan, maar ook voor geen mijner kinderen zich met minder tevreden stellen. Toen ik voor het eerst uw gelaat zag, zeide ik bij mijzelve die schoone regels uit Watt's gewijd wiegelied op:

> Mocht uw leven zijn, vertrouwen
> Op Zijn redding, op Zijn licht;
> En uw sterven, 't blijde aanschouwen
> Van Zijn vriendelijk aangezicht.’

Reeds vroeg vond die toon van ernst en vroomheid weerklank in zijn gemoed. Nog geen jaar later, na den eersten val van Napoleon, schrijft de bijna veertienjarige knaap aan zijne moeder: ‘Wat heerlijk nieuws. Vrede! vrede met een Bourbon, met een afstammeling van Hendrik den Vierde, met een vorst, die door al de banden der dankbaarheid met ons verbonden is. Ik heb nog al hoop, dat het een duurzame vrede zal zijn, dat de rampen der laatste twintig jaren koningen en volken wijzer zullen maken. Ik kan voor Bonaparte geen zwaarder straf uitdenken dan die de Bondgenooten hem hebben opgelegd. Hoe kan zijn eerzuchtige geest haar dragen! Alle zijne grootsche plannen en ontwerpen, die eens elken troon in Europa deden schudden, liggen nu begraven in de eenzaamheid van een italiaansch eiland. Hoe wonderlijk is alles geleid! Het is bijna alsof wij den Almachtige hooren spreken tot den gevallen tyran: ‘Hierom heb ik u opgericht, opdat ik mijn macht in u mocht toonen.’

In den loop van 1814 werd de school van Ds. Preston naar Aspenden Hall bij Buntingford, in Herfordshire, verplaatst. Hier sleet Macaulay vier werkzame jaren, vooral met de studie van grieksch en latijn, aan de zijde van Malden, wiens vriend en mededinger in de klassieke letterkunde hij ook aan de akademie bleef. Hij las in dezen tijd van alles, onophoudelijk en met ongeloofelijke snelheid, reeds nu ondersteund door een onbedrie-

gelijk geheugen en een uiterst vlug in zich opnemen van het gelezene. Hij leefde uitsluitend met zijne boeken, was onhandig in elk jongensspel en zonder eenig gevoel voor de natuur, maar gelukkig in zichzelven. Reeds op zijn vijftiende jaar liet hij de volgende regels in een brief aan zijne moeder invloeien:

> Mijn geest, ziedaar mijn koningrijk,
> Dat mij volmaakte vreugd gehengt;
> Een vreugd, die alles overtreft
> Wat God zijn schepselen ooit schenkt.

'Ik ben genoeg filosoof, voegt hij er bij, om gelukkig, ik meen niet bijzonder ongelukkig te zijn, in de eenzaamheid; maar de mensch is een gezellig wezen.' Dit is niet de uiting van behoefte aan omgang met vrienden, maar aan huiselijk leven; of, juister nog, aan het leven met en onder de zijnen. In zijne brieven toont zich de jonge Macaulay telkens ziek van verlangen om naar zijne ouders en zijne talrijke broeders en zusters terug te keeren, wier afgod hij was.

Die uitgebreide lektuur van den jongeling moet toch somtijds aanleiding hebben gegeven tot zonderlinge botsingen. Eens schreef hij een opgewonden brief naar huis over Boccacio, dien hij, gelijk uit den datum blijkt, dus reeds op vijftienjarigen leeftijd las. Zijn 'dear Mama,' aan wie de brief gericht is, schijnt evenwel met den Italiaan niet bekend te zijn geweest. Hij zegt haar althans, dat 'Jane,' dadelijk nadat zijn brief ontvangen en gelezen was, 'naar boven moest gaan om in Drydens gedichten de vertaling te vinden van Theodore and Honoria'. De vader, Zacharias Macaulay, hield zich met geheel andere letterkundige werkzaamheid bezig, met de redaktie van 'de kristelijke Opmerker', en het zou zelfs kunnen schijnen, dat hij van de wereldsche letterkunde van zijn eigen volk niet veel afwist. Eens ontving hij in zijne hoedanigheid van redakteur een ongeteekenden brief, die een verdediging behelsde van romans en den lof zong van Fielding en Smollett. Vader Macaulay nam den brief in zijn tijdschrift op tot groote ergernis, gelijk men denken kan, van de abonnés.

De brief was van niemand anders dan van zijn zoon, en dit het eerste opstel, dat van hem gedrukt werd.

Maar niet onkunde had schuld aan de vergissing, veeleer onoplettendheid, gevolg van uitsluitende ingenomenheid met één enkele zaak, één enkel denkbeeld: de afschaffing der slavernij.

In mijne kenschets van Macaulay, geplaatst aan het einde van mijne vertaling zijner *Essays*, heb ik reeds gewezen op de groote beteekenis, welke voor hem liggen moest in het opgroeien te midden eener partij, die een vaandel voerde waarop de leus geschreven was zoowel door godsdienst als door staatkundige vrijheid. Ook hier werd de wet bevestigd, dat *quiproquo's* onmisbaar zijn voor de ontwikkeling van ons geslacht. De strijd van de evangelische partij tegen de slavernij was een *quiproquo*. Die partij toch was, krachtens hare godsdienstige beginselen, door en door tory in het prediken van den kruistocht ter verdelging van de ongodisterij der fransche omwenteling, en tegelijk bereidde zij door hare ongeloofelijke en aanhoudende inspanning ten behoeve van de vrijmaking der slaven eene omwenteling voor, die oude denkbeelden en overleveringen den gevoeligsten stoot toebracht. Die inspanning zelve, dat kunstmatig gaande houden van een groote staatkundige beweging moest bovendien het Engelsche volk een les geven, welke niet weer vergeten worden en waarbij vooral de partij der Whigs baat vinden zou.

Voor een geest als Macaulay moest het misverstand natuurlijk eens en wel spoedig ophouden. En van daar voor den armen vader een teleurstelling, die te pijnlijker moet geweest zijn, naarmate hij zich minder rekenschap kon geven van hare volstrekte noodzakelijkheid. De teleurstelling werd niet verzacht door het genot van zulk een zoon te bezitten, want hij schijnt van dit bezit weinig genoten, en bijna alleen een oog gehad te hebben voor de welsprekendheid van ‘Tom.’ Kon ik maar spreken zoo als Tom, moet hij eens gezegd hebben, en niet minder kenmerkend is de reden, waarom hij dien wensch heeft geuit. Het was niet om te schitteren, dat hij welsprekend wilde zijn, maar om te beter zijne zaak, de afschaffing der slavernij, te kunnen bepleiten. Wij kunnen ons dien Zacharias voorstellen en hem zonder moeite achten en liefhebben: een man uit éen stuk, afgemeten, hoogst voorzichtig, trouwhartig ingenomen met hetgeen hij als zijne en als zijne eenige roeping beschouwde, onvermoeid daarin werkzaam met opoffering van alles wat hij als man van eer opofferen kon. Had het hem geene heiligschennis gedacht, gaarne zou hij gezegd hebben: hiertoe ben ik in de wereld gezonden: opdat ik de slavernij helpe vernietigen. Eens deed hij zijn toen nog jeugdigen zoon het denkbeeld aan de hand, om op de plaats waar die zoon school lag en over de ruw-

heid van welker bevolking deze zich beklaagde, in vereeniging met andere knapen van zijn leeftijd een zondagschool te openen. Macaulay bijbelsch onderwijs gevende in een engelsche zondagschool: het is bijna jammer, dat ‘Tom’ den raad niet heeft opgevolgd.

Het was den vader natuurlijk ook volstrekt niet naar den zin, dat zijn zoon de bijzondere akademische onderscheidingen misliep. Zijn geringe liefhebberij voor de wiskunde, gelijk voor het vervaardigen van latijnsche gedichten, schijnt daarvan de voornaamste oorzaak te zijn geweest. Vermelding is het waard, dat hij zelfs niet den eersten prijs behaalde voor engelschen stijl. Toch schijnt het algemeen karakter van zijn stijl destijds reeds te hebben vastgestaan, te oordeelen. naar een opstel uit zijn studententijd over Willem den derde. Het onderwerp was opgegeven, maar hij behandelde het alsof hij het had gekozen, en met al de overdrijving, waaraan hij zich later schuldig maakte bij de bewerking van dezelfde stof. - Gelukkig, dat hij nog tegen het einde van zijne akademische loopbaan een officiëele goedkeuring verwierf, en bovendien een verbintenis kon aangaan voor een jaar met den heer Stoddart, te Cambridge woonachtig, aan wiens twee knapen, van vijftien en dertien jaar, hij elken dag een uur onderwijs zou geven tegen een belooning van twaalf honderd gulden. Wie weet of het bericht hiervan vader Zacharias niet meer genoegen deed dan al wat ooit de brieven van zijn zoon behelsd hadden. De weinige brieven, die ons hier worden meegedeeld, moeten althans meestal een toon van verdediging aanslaan. De vader vond in den regel geen welgevallen aan de wijze, waarop zijn zoon zich ontwikkelde en verzuimde niet zijn Tom op de hoogte te brengen van wat hij ongunstigs over den student hoorde. Eén van 's vaders grieven was zijn slechte hand; een ander zijn onbedrevenheid in het behoorlijk toevouwen van brieven, om te zwijgen van zijn zwak om zich te bemoeien met nieuwere letterkunde! Arme Zacharias! Voor rechtschapen vaders is er almede geen grooter bezoeking dan min of meer geniale zoons te hebben. En waarmede hebben zij haar toch verdiend? Zij hebben immers gewoonlijk al hun best gedaan om hen ook rechtschapen, en niet geniaal te maken.

Een enkele trek voltooit deze vluchtige teekening van Zacharias Macaulay. Op drie- en twintigjarigen leeftijd hield zijn zoon een redevoering in een samenkomst van het Genootschap

tot Afschaffing der Slavernij. Een lid der koninklijke familie, de hertog van Gloucester, was voorzitter. Wilberforce was tegenwoordig. De redevoering maakte een diepen indruk. Er was maar één stem over de welsprekendheid van den jongen man. De vader, die zich onder de toehoorders bevond, bleef voor zich heenzien; hij hield een potlood in de hand, dat hij werktuigelijk over een stuk wit papier heen en weer bewoog. Van het begin tot het einde verroerde zich geen spier in zijn gelaat. Noch gedurende noch na de samenkomst zeide hij een woord over de redevoering van zijn zoon. Later in den avond zijn zij eindelijk met elkander alleen. Nu zal de vader, zijne aandoeningen niet langer meester, zijn zoon om den hals vallen?.. ‘Tom, was zijn eenige opmerking, in de tegenwoordigheid van een prins moet een jong mensch niet met de armen over elkander gekruist staan te spreken.’ Had hij het overmatig zelfvertrouwen van zijn kind reeds bespeurd?

Geen wonder, dat in Macaulay's brieven al de uitstortingen zijner teederheid voor zijne moeder zijn; doch neen, zij deelde ze met hare dochteren, Jane en Hannah en Margaret, en hoe zij verder heeten mogen, voor wie hij de hartelijkste broeder was. Van het leven met zijne zusters, nadat Macaulay de akademie had verlaten en eer hij in de nabijheid van zijns vaders huis zijne eigene kamers betrok, ontwerpt Trevelyan ons het liefelijkst beeld. Men valle niettemin dien vader niet hard, die meer scherpzinnigheid toonde in het ontdekken, dan takt in het verbeteren van Tom's fouten. In zulke naturen ligt bovendien de hartelijkheid diep; toen de zoon in 1829 het ouderlijk huis verlaten had om op zich zelf te gaan wonen, zei de vader, - natuurlijk niet tot hem, maar tot zijne vrouw, - ‘that the change had taken the brightness out of his day.’

Nog een ander licht zou weldra voor hem worden uitgedoofd. Twee jaren later stierf de moeder. - Zonder ongehoorzaam te willen zijn aan het spreekwoord omtrent ‘het gegeven paard,’ kunnen wij toch niet nalaten te vragen, waarom deze levensbeschrijving ons van Macaulay's ouders en van geheel zijne opvoeding zoo weinig meedeelt. *Life and Letters* heet dit werk, maar de titel: *Anecdotes and Letters* ware wel zoo gepast. Ik begrijp zelfs niet hoe men zeventien jaren na den dood van een man als Macaulay een beschrijving van zijn leven durft aankondigen, zonder de minste poging in het werk te stellen om ons de wording van die scherpgeteekende persoonlijkheid te

verklaren, terwijl men toch blijkbaar over de bouwstoffen voor zulk een verklaring te beschikken had. Trevelyan heeft althans dit met zijn beroemden oom gemeen, dat hij niet een bij uitstek wijsgeerige geest kan heeten. Met zijn talent, met zijn stijl, met zijn welsprekendheid, met zijn kennis komt Macaulay in dit werk, gemeenzaam uitgedrukt, zoo goed als uit de lucht vallen. Van ontwikkeling is bijna geen sprake. Het is wel mogelijk, dat er in den eigenlijken zin des woords geene ontwikkeling is geweest. Wij deden reeds opmerken, dat zijn stijl van den aanvang was wat hij tot het eind is gebleven; even helder, even levendig, even druk, even overladen en gezwollen en misbruik makende van tegenstellingen, van den antithetischen vorm, een vorm, die voor een verstandig lezer altijd iets beleedigends heeft, omdat hij den indruk ontvangt, dat zijn aandacht kunstmatig moet geprikkeld en niet van zelf door de belangrijkheid van het onderwerp kan opgewekt worden. Gelijk zijn stijl, zoo heeft Macaulay alles kunnen danken aan natuurlijken aanleg. Maar waarom wordt ons dit niet gezegd? Het is waarschijnlijk zoo geweest: Macaulay klaagt althans gedurig over traagheid. Studiën, die hem niet aanstonden, wiskunde, natuurkunde, het spreken van levende vreemde talen, heeft hij verwaarloosd. Zulk een onmatig en onstelselmatig lezen als waaraan hij zich overgaf, zou een geest, met een minder getrouw geheugen, met een minder levendige verbeelding begaafd, voor goed in de war hebben gebracht. Hij kan dus een bedorven kind van de natuur zijn geweest, een zondagskind. Zijn karakter was uit hartstocht geweven. In zelfbeheersching noch in zelfbeperking lag zijn kracht. Jakob heb ik lief gehad en Ezau heb ik gehaat, was, om in Macaulay's zoo dikwerf bijbelsch gekleurde taal te spreken, de leus van zijn leven. De muze der kritiek met haren fijnen glimlach, haren zachten weemoed, haar gefluisterd *vanitas vanitatum!* heeft nooit zijn voorhoofd gekust[1]. Gaarne zat hij ten gericht over levenden en dooden, hetgeen de kritiek, die in haar wezen vergelijken is, niet doet. Op elk gebied stelde hij de bokken aan zijn linker-, de schapen aan zijn rechterhand, en tot deze laatsten behoorden bij geboorterecht al de Whigs, tot de eersten, al de Tories. De overtreffende trap was voor hem de eenige trap van vergelijking. Altijd had hij

1 ‘Hazlitt used to say of himself: I am nothing if not critical. The case with me is directly the reverse,’ zegt Macaulay zelf.

het allerschoonste, het allergeestigste of het allerslechtste ontdekt, en vermakelijk is soms, bijvoorbeeld tegenover een Milton, de verlegenheid waarin hij zich bevindt, wanneer hij toch niet van één en denzelfden schrijver beweren kan, dat elk zijner werken het allerverhevenste is, 't welk die schrijver heeft voortgebracht. Hij moet dan wel een keus doen, maar redt zich met de opmerking, dat het door hem eenigszins lager gestelde werk het beste exemplaar van zijn soort zou zijn, wanneer de schrijver zelf niet iets beters geleverd had. Vraag hem niet te erkennen, dat Shakespere bij een uitgaaf voor het huisgezin winnen kan. Shakespere's vrijheden mogen u niet hinderen, op straffe van niet meer te behooren tot de ingewijden. Vindt gij Bunyan's allegorie ten hoogste merkwaardig, dan moet gij aan de bewondering u ook met handen en voeten gebonden overgeven en wee u, wanneer gij het werk voor een allegorie wel wat lang vindt. In Gladstone's *Church and State* moogt gij niets anders zien dan de zwakke redeneering, straks immers voor goed ontwapend door een scherper dialektiek. Maar bovenal; wat onverlaat zijt gij, wanneer de beschouwing van Willem den derde u niet op de knieën brengt. Macaulay's Pantheon heeft in één opzicht overeenkomst met het kabinet van Madame Tussaud. Beide hebben een *chamber of horrors*.

Zoo was zijn geestelijke mensch in alles onmatig: gemis aan zelfbeheersching; maar evenzeer, gelijk wij reeds zeiden, aan zelfbeperking. Hij sprak met ongeloofelijke snelheid en onophoudelijk. ‘The greatest pleasure,’ heeft iemand uit zijne omgeving gezegd, ‘is to have Macaulay half an hour silent.’ Toen hij minister was geworden, noemde de *Times* hem weken lang nooit anders dan ‘Babble-tongue Macaulay’[1]. Zelfs op een visite liep hij, al sprekende, door de kamer. Aan deze gewoonte dankte hij het vermogen om, in weerwil van matten en kleed, te zeggen, hoe de vloer daaronder was. Nooit, naar ik geloof, heeft hij als spreker of als schrijver zijn publiek een beeld, een naam, een toespeling, een historische herinnering gespaard. Van de waarheid, dat een goed verstaander slechts een half woord noodig heeft, betoont hij zich zelden diep doordrongen. In herhalingen te vervallen schroomde hij, naar zijne eigene bekentenis, minder dan het aanleiding geven tot misverstand. Zijn

1 ‘The truth is, schreef Lord Cockburn in 1846, that Macaulay .... suffers severely from the vice of over-talking, and consequently of under-listening.’

stijl heeft geene andere gebreken dan die uit des schrijvers gebrek aan soberheid voortvloeien, en herinnert aan een fontein in bergachtige streken, eentonig door onuitputtelijkheid.

Over dit een en ander in Macaulay zou veel licht opgaan, wanneer wij uit het stilzwijgen van zijn biograaf omtrent zijn vorming, zijn ontwikkeling, mochten afleiden, dat hij nooit gevormd werd en zich nooit ontwikkeld heeft. Eerst een wonderkind, daarna een wonderman[1], is hij dan een dier bevoorrechten geweest, wien in zoover alles in den schoot valt als het enkele volgen van hun natuurlijken aanleg voor hen voldoende is, om in de schatting hunner medemenschen een hoogen trap te bereiken. Het blijkt niet, dat Macaulay's binnenste ooit gekweld is geworden door inwendigen strijd, en evenmin, dat de dienst der goden, die hij vereerde, hem ooit het leven zwaar heeft doen vallen. Wat het eerste, den inwendigen strijd, betreft, wij weten, dat hij kristelijk-orthodox is opgevoed, en evenzeer, dat hij zich tot een zuiver historische beschouwing van de dingen heeft verheven. Waar is de overgang? Waar de inwendige worsteling? Te vergeefs zoekt men in zijne vertrouwelijkste brieven uit de eerste dertig jaren van zijn leven een enkel woord, dat van de inspanning getuigt, welke men onwillekeurig onmisbaar acht voor elk, die van uit de mythologische wereld- en levensbeschouwing van de protestantsche rechtzinnigheid een zuiver historische opvatting der dingen wil veroveren. Men komt bijna tot het vermoeden, dat hij, - dank zijner geringe wijsgeerige begaafdheid, - nauwlijks heeft bespeurd hoe weinig een geloof als dat der evangelische partij en een geschiedkundige richting, gelijk aan die welke door zijn *Essay* over Ranke vertegenwoordigd wordt, samen kunnen gaan. In de geheele reeks zijner werken is geen spoor te ontdekken van eenige bekendheid met die schitterende, historisch-exegetische school van Duitschland, wier tijdgenoot hij was, en die alleen reeds door de zekerheid en de nauwgezetheid harer methode de aandacht van een historikus en polyhistor als Macaulay overwaardig was, afgescheiden van de uitkomsten waartoe zij ook voor de gewijde geschiedenis heeft geleid[2]. Van Niebuhr liet hij zich terugstooten door het konjekturale zijner kritiek. De

1 ‘Lady Bentinck (in Indië) having been prepared to welcome him as a guest by her husband's letters more than one of which ended with the words ‘e un miracolo.’

2 Eerst in zijn zeven en dertigste jaar begon hij duitsch te leeren.

groote filosofische beweging van zijn tijd heeft hij evenmin mede gemaakt. Kant heeft hij, naar zijn eigen getuigenis, nooit begrepen[1]. De groote beteekenis van Comte heeft hij, evenmin als Guizot, ooit ingezien[2]. Zijn eenige wijsgeerige *Essay*, die over Baco, stelt een tegenstrijdigheid op den voorgrond, waarvan ook bij gebrek aan de dokumenten, die wij thans bezitten, het in menig opzicht onhistorisch karakter reeds vermoed had kunnen worden door iemand, die gewoon ware geweest zich rekenschap te geven van hetgeen in zichzelf psychologisch waarschijnlijk is, terwijl diezelfde *Essay* met een geringschatting over de bespiegelende wijsbegeerte spreekt, die aan niets minder dan naïveteit doet denken, en aan de afwezigheid van elke behoefte om het geheel zijner beschouwingen inderdaad één geheel te zien worden. Het zou mij niet verwonderen, dat Macaulay van het geloof zijner jeugd alleen waardeering van het gemoedsleven heeft behouden zonder zich veel om het overige te bekreunen. Niets verraadt in den man, die zich met zoo velerlei onderwerpen heeft bezig gehouden, eenig medegevoel voor de pogingen van den nieuwen tijd, om in waarheid een nieuwe tijd te zijn. Het is alsof hij opzettelijk elke aanleiding vermijdt om over dat nieuwe, dat uit zijn aard nog zeer onvoltooid is, een woord te zeggen[3]. De oude kathedraal en Engelands oud parlement spraken machtiger tot zijn verbeelding dan het laboratorium van den natuurkundige of de katheder der groote duitsche exegeten. Ranke's Geschiedenis der Pausen heeft hij behandeld, niet zijne Geschiedenis van Duitschland tijdens de Hervorming. Over Dante is hij uitvoerig; beelden worden aan den dichter der middeleeuwen gedurig ontleend. Maar Winckelmann, Lessing, Schiller, Goethe? Het is bijna, althans in zijne geschriften, alsof zij voor hem niet bestaan. Voor de puriteinsche radikalen heeft hij een sympathie betoond, die hem misschien wel naar een anderen vertegenwoordiger van de fran-

1 Dl. IV, bl. 3. ‘I received to day a translation of Kant. I tried to read it, but found it utterly unintelligible;’ 23 November 1848.

2 ‘Comtism... (is) absurd enough,’ zegt hij nog in 1856.

3 Nadat ik dit reeds geschreven had, las ik in Trevelyans, IVde deel, bl. 257: ‘Macaulay had a very slight acquaintance with the works of some among the best writers of his own generation. He was not fond of new lights, unless they had been kindled at the ancient beacons.... In books, as in people and places, he loved that, and that only, to which he had been accustomed from boyhood upwards.’

sche omwenteling had mogen doen uitzien dan juist naar dien Barère, den eenige met Mirabeau, wien hij uit dat tijdvak een Essay heeft gewijd. Herhaaldelijk heeft hij de zeventiende en achttiende eeuw in Engeland bezocht, maar de woning der engelsche deïsten of der schotsche wijsgeeren niet weten te vinden;[1] lang vertoefd bij Baco, maar niet getoond te weten, dat Hobbes vlak naast hem woonde. Een lijst van Macaulay's tijdgenooten, wier namen in zijne geschriften schitteren door hunne afwezigheid, zou lezenswaard zijn. John Stuart Mill, Hegel en Comte, Faraday, Humboldt en Arago, Thackeray, Heine en de Musset zouden op die lijst een plaats moeten vinden. Het is alsof hetgeen nog in wording, nog in gisting verkeerde zijn aandacht niet trok, althans niet boeide. Maar zou dit wel het geval zijn geweest, wanneer de zoon der evangelische partij, om de geschiedschrijver Macaulay te worden, zelf een tijdvak van innerlijk leven had moeten doorworstelen, als dat waaruit de nieuwere tijd bezig is voort te komen?

De inwendige strijd werd hem misschien ook daardoor bespaard, dat de dienst van de goden die hij vereerde hem het leven nooit zwaar deed vallen. Zij lieten hem een zekere speelruimte, of liever: ook met deze goden was een vergelijk te treffen. Zijne vereering van de klassieke letterkunde heeft hem niet verhinderd een stijl te schrijven, waarvan de hoofdverdienste niet ligt in klassieke kalmte en soberheid of in de afwezigheid van alle manier, alle rhetoriek. Zijne uitsluitende liefde voor den wijsgeer Baco en mitsdien voor de empirische richting, toegepast op de geestelijke wetenschappen, heeft niet geschaad aan zijne dweepachtige ingenomenheid met een enkele staatkundige partij en met hervormingen, wier theoretische juistheid hem eenigszins verblindde voor de nieuwe bezwaren, waartoe zij in de toekomst spoedig aanleiding moesten geven. Zijne bewondering voor Burke kon gepaard gaan met een politiek temperament, dat voor het minst niet geschikt was overwegingen te begunstigen gelijk aan die, waardoor de ridderlijke verdediger van Marie Antoinette zich liet leiden[2]. Zijn republikanisme belet hem niet

1 ‘My library is not particularly rich in those books wich illustrate the literary history of Voltaire's times.’

2 ‘After all, schrijft hij den 17 Juni 1833, what is it to me who is in or out, or whether those fools of Lords are resolved to perish and drag the king to perish with them?’

zich telkens te ‘enducailleeren’. Hij geniet blijkbaar van het leven in aristokratische kringen.[1]

Zoo werkten verschillende oorzaken mede om dat ingewikkelde, dat samengestelde, die innerlijke verdeeldheid, aan het modern karakter dikwerf eigen, van Macaulay verre te houden. Misschien heeft daartoe evenzeer bijgedragen zijne onaandoenlijkheid ten aanzien der vrouw. Hij wordt dertig jaren oud, zonder dat in zijne brieven een enkele trek, een enkel woord een hart verraden, door de liefde gewond. Hij spreekt over de vrouwen, die hij ontmoet, - en sedert zijn eerste artikel, dat over Milton, ging hij veel uit, - zoo als hij in zijne werken spreken zou over vrouwen aan het hof van Elisabeth en aan het hof van Versailles. Hij gewaagt van hare schoonheid; hij merkt haren glimlach op en de kleur harer oogen en de evenredigheden harer handen en het *timbre* van haar stem, maar niet anders dan zoo als hij alles opmerkt, tot het beeldhouwwerk van een tafel, van een schoorsteen toe. Zijn hart is er nooit mee gemoeid. Wanneer men de brieven van den jongen man leest, die hier worden medegedeeld, beseft men hoe onmogelijk daarin een toon van teeder gevoel zou kunnen worden aangeslagen; hoe oneindig ver men hier is van Goethe's: ‘Trocknet nicht, trocknet nicht, Thränen der ewigen Liebe’. Hij had geen tijd voor deze tranen. Zijn dulcinea is de Magna Instauratio, zijn harstocht de Reform Bill, en hetgeen zijn oogen doet glinsteren, het is de verrukkelijke bewustheid, dat hij, gelijk het nog wel in een brief aan zijne zuster Hannah luidt, als een waardige zoon van het boksend Engeland, een Croker, den bekenden uitgever van Boswell, ‘bont en blauw heeft geslagen’. Nooit komt het verlangen in hem op, om de lauweren, die hij won, neder te mogen leggen aan de voeten der geliefde. Hij wil alleen beroemd worden ter wille van zijne familie, ter wille van zijn vader en zijne zusters, wier genegenheid aan al de behoeften van zijn hart voldoet[2].

1 Toen zijn zuster Hannah met Trevelyan geëngageerd was, schreef hij naïef: ‘Birth is a thing that I care nothing about, but his family is one of the oldest and best in England.’

2 Aan Hannah: ‘I spoke yesterday night (in het Parlement) with a success beyond my utmost expectations. I am half ashamed to tell you the compliments which I have received: but you well know that it is not from vanity, but to give you pleasure, that I tell you what is said about me.... My greatest pleasure in the midst of all this praise is to think of the pleasure which my su ccess will give to my father and my sisters. It is happy for me that ambition has in my mind been softened into a kind of domestic feeling, and that affection has at least as much to do as vanity with my wish to distingnish myself. This I owe to my dear mother, and to the interest which she always took in my childish successes. From my earliest years the gratification of those whom I love has been associated with the gratification of my own thirst for fame, untill the two have become inseparably joined in my mind.’ Toen op een (Hannah) na zijne laatste volwassen zuster geëngageerd was, schreef hij haar van uit al de drukten zijner verkiezing te Leeds: ‘I am sitting in the midst of two hundred friends, all mad with exultation and party spirit, all glorying over the Tories, and thinking me the happiest man in the world. And it is all that I can do to hide my tears, and to command my voice, when it is necessary for me to reply to their congratulations. Dearest, dearest sister, you alone are now left to me. *Whom have I on earth but thee?* In een anderen brief: ‘My sister's company is sufficient for my happiness. But for you, in the midst of all these successes, I should wish that I were lying by poor Hyde Villiers. But I cannot go on. I am wanted to write an address to the electors, and I shall lay it on Sadler pretty heavily.’ Hyde Villiers, zijn akademievriend, was juist gestorven en Sadler was zijn mededinger voor Leeds. - Hij achtte de vrouw baatzuchtig in hare liefde: ‘Much of the love of women depends on the eminence of men;’ dit naar aanleiding van een vrouw, die haar man niet meer liefhad, nadat hij een letterkundig *échee* had geleden. Een andere ongunstige meening over de dames spreekt hij uit na het eerste bijwonen van een offerande in Indië, waaraan hij niets bijzonders gevonden had. ‘The roaring of the poor bullocks was horrible. The people stood talking and laughing till a particular signal was made, and immediately all the ladies lifted up their voice and wept! I have not lived three and thirty years in this world without learning, that a bullock roars when he is knocked down, and that a woman can cry whenever she chooses.’ Als Ellis zijne vrouw verloren heeft, schrijft hij aan Hannah:

Dit een en ander maakt ongetwijfeld een belangrijk deel uit van het aantrekkelijke van Macaulay's persoon. Hij is midden in den nieuwen tijd een antiek man; een daimonische natuur; in alles den stempel vertoonende van de nationaliteit, waartoe hij behoorde; ongedeeld, opgaande in het openbare leven, niet gezind te twisten met den godsdienst van zijn land,[1] kracht en levenslust vindende in onkreukbare trouw aan een partij voor welker zege hij arbeidt, en de voornaamste beweegreden van zijn bestaan in den edelste aller hartstochten, de eerzucht, niet[2] in

'I would with pleasure give one of my fingers to get him back his wife, which is more than most widowers would give to get back their own.'

1 Bij gelegenheid van zijne verkiezing te Leeds werd Macaulay door een Methodisten predikant geïnterpelleerd over zijne godsdienstige overtuigingen Met eenige voorgewende verontwaardiging, in elk geval met groote gevatheid, gaf hij ten antwoord: 'I am a Christian,' ofschoon hij beter dan iemand moest weten dat dit een zinledig woord is.

2 November 1832, toen hem nog slechts éene ongetrouwde zuster was overgebleven, schreef hij: 'There remains one event to which, when it arrives, I shall, I hope, be prepared. From that moment, with a head formed, if ever any man's heart was formed, for domestic happiness, I shall have nothing left in this world but ambition.'

staat de vrouw als zijnsgelijke lief te hebben, of althans vreemd aan de behoefte om haar, als niet langer een ander, het diepst van het hart te ontsluiten. Er ligt over zijn wezen een frischheid, een glans, waaraan de karakters van onzen tijd ons voor het minst niet gewend hebben. Hij is het tegenovergestelde van Byron, dien hij dan ook niet bemint[1]. Er is aan zijn leven geen geheimzinnige achtergrond. Het zijn de gebeurtenissen van zijn land, van zijn tijd, aan welker ongemeene belangrijkheid hij ter goeder trouw en met zijn geheele hart gelooft[2]. Met deze richting van zijn geest waren groote deugden verbonden. Daaronder blinken uit toewijding van tijd en krachten aan het algemeen belang; eerlijkheid en nauwgezetheid in het staatkundig leven; edelmoedig medegevoel voor hen, die hij door de wetgeving verongelijkt achtte en een niet minder edelmoedig vertrouwen in den gestadigen vooruitgang van het menschelijk geslacht; eindelijk de levendigste belangstelling in al hetgeen de grootheid en den roem van zijn volk kon verhoogen. Dientengevolge is bij een beschouwing van Macaulay altijd ons hart gemoeid. Hoe scherp het oog gewapend zij voor de leemten, die men in zijn geest of karakter meent te kunnen ontdekken; al zou men den geschiedschrijver een ruimer wijsgeerigen blik en minder vooringenomenheid, den denker meer oorspronkelijkheid, den stilist grooter gestrengheid van ordonnantie en grooter verscheidenheid van vormen, den strijder meer ridderlijkheid en fijner scherts toewenschen, men eindigt altijd met Macaulay lief te hebben, omdat uit alles bij hem de mensch spreekt, omdat hij nooit een masker droeg, nooit zichzelven spaarde, nooit lauw was, omdat de geestelijke omgang met hem ons zielsverheffing, zuiverheid van bedoelingen, reinheid van hart op altijd hooger prijs doet schatten. Al heeft hij in de hoogste kringen verkeerd, de zedelijke ernst heeft hem nooit verlaten. De staatkunde is voor hem nooit een spel geworden. Hij heeft altijd één geloof behouden, het beste: het geloof aan zichzelven. Daarbij was hij

1 In een brief over zijn *Essay* naar aanleiding van Moore's Leven van Byron: ‘I do not like the book, I do not like the hero.’

2 Nadat de Reform Bill de koninklijke goedkeuring had verworven, zeide hij, van die hervorming sprekende, tot zijne konstituënten te Leeds: ‘All the history of our own country, *all the history of other countries*, furnishes nothing parallel to it.’ Macaulay schrijft ergens aan Landsdowne: ware ik niet door uwe bescherming in het Parlement gekomen, zelfs op mijn veertigste jaar had ik er nog geen zitting in gehad. Die ‘rotten boroughs’ hadden dus ook hunne goede zijde.

in zijn betrekking tot menschen een wijze: vroeg ontgoocheld, en in een wereld van zelfzucht evenmin rekenende op den kans van veel hartelijkheid te ontvangen als op de kracht om veel hartelijkheid aan velen te bewijzen[1].

II.

Aan Macaulay's gelukkigen aanleg beantwoordde in zijn leven een hoogst gelukkige samenloop van omstandigheden.[2] Hij werd geboren in die klasse van de maatschappij, die armoede kent noch weelde, en nooit het besef kan verliezen van het onmisbare van den arbeid; in een kring, waarin de overlevering heerschte van streng zedelijke beginselen, en die genoeg van een sekte had om bij elk, die er met bewustheid in leefde, dat krachtig gemeenschapsgevoel te wekken, dat zoowel tot de licht- als tot de schaduwzijde van een sekte pleegt te behooren. Hij had het voorrecht van een strengen vader te bezitten, een omstandigheid,

1 'How very little one human being generally cares for another. How very little the world misses anybody! How soon the chasm left by the best and wisest men closes! I thought, as I walked back from Cadogan Place, that our own selfishness when others are taken away, ought to teach us how little others wil suffer at losing us. I thought that, if I were to die to morrow, not one of the fine people, whom I dine with every week, will take a côtelette aux petits pois the less on Saturday at the table to which I was invited to meet them or will smile less gaily at the ladies over the champagne. And I am quite even with them.... There are not ten people in the world whose deaths would spoil my dinner, but there are one or two whose deaths would break my heart. The more I see of the world, the narrower and more exclusive my affection grows, and the more I cling to my sisters, and to one or two old tried friends of my quiet days. But why should I go on preaching to you out of Ecclesiastes?' Zoo aan zijn zuster Hannah in 1833, en van uit Indië, een jaar later, na zuster Margaret het engagement van Hannah met Trevelyan te hebben meegedeeld: I feel a growig tendency to cynism and suspicion. My intellect remains, and is likely, I sometimes think, to absorb the whole man. I still retain my thirst for knowledge.... my power of forgetting what surrounds me. Books are becoming everything to me. If I had at this moment my choice of life, I would bury myself in one of those immense libraries that we saw together at the universities, and never pass a waking hour without a book before me.' Soortgelijke bekentenissen moeten natuurlijk met een greintje zout genomen worden.

2 In 1853, denkende aan een 'failure' in het parlement, schreef hij nog: 'one of the few unlucky things in a lucky life.' In 1841: 'if I had to choose a lot from all that there are in human life, I am not sure that I should prefer any to that which has fallen to me. I am sincerely and thoroughly contented.' In 1850, nadat men zijn portret gemaakt had: 'I am quite content to have such a physiognomy' (in zijn dagboek). Kom aan!

die in een begaafd kind, van den aanvang, dat zelfgevoel[1] doet geboren worden en onderhoudt, dat weinig bereikt acht zoolang het hoogste niet werd bereikt, boven verwaandheid verheft, en tegen het gevolg der verwaandheid, verslapping, bewaart. Eros, wij zagen het, liet hem vrij, en daardoor zoowel onbekend met het diepste lijden als in de gelegenheid om aan één doel, het verzamelen van kennis, al zijne krachten te wijden. Hij had een krachtige gezondheid en goeden appetijt. Hij behoorde tot de uitverkorenen, die eigen onkunde als schande aanmerken, en hun leven lang in eigen oog deze schande dragen, maar als een heilzamen prikkel haar gevoelen. Hij ontving zijne opleiding naar een slechte methode van onderwijs, hetgeen voor geniale geesten een voordeel pleegt te zijn, daar het hunne vrijheid en zelfstandigheid eerbiedigt. Zijn merkwaardig geheugen werd dagelijks geoefend in den dienst eener verbeelding, die om zich het verleden levendig te kunnen voorstellen aan de nauwkeurigste kennis van bijzonderheden behoefte had.

Toen hij ongeveer dertig jaar oud was, bestond nog in Engeland het kiesstelsel, dat aan jonge mannen van talent, maar zonder geboorte of fortuin, de gelegenheid schonk om uit de handen van een Mecenas een zetel in het Parlement te ontvangen waarop men anders, naar Macaulay's eigen getuigenis, licht tot zijn veertigste jaar kon wachten. Op het oogenblik dat hij onder de vertegenwoordigers van zijn volk plaats nam, waren vragen aan de orde van het hoogste belang, die de hartstochten van alle partijen deden ontvlammen en waarvan de behandeling ruimschoots aanleiding gaf tot de ontplooiing van die parlementaire welsprekendheid, die ons thans zeker gezwollen en eenigszins opgeschroefd voorkomt, maar destijds in Engeland nog zeer gewild was[2]. Het werd hem gegeven, in of tegenover

1 Vroeg verwant met zelfvertrouwen: ‘Mrs. Hannah More was fond of relating how she called at Mr. Macaulay's, and was met by a fair, pretty, slight child, with abundance of light hair, about four years of age, who came to the front door to receive her, and tell her that his parents were out, but that if she would be good enough to come in he would bring her a glass of old spirits’... ‘Mrs. Macaulay explained to Tom that he must learn to study without the solace of bread and butter, to which he replied: yes, mama, industry shall be my bread and attention my butter.’

2 Voor een paar jaren werd mij op het eigen tooneel van Macaulay's zegepralen, in het engelsch parlement, verzekerd, dat thans slechts de toon van het debat en geen pompeuze redevoering meer geduld wordt. Wij schijnen nog niet zoo diep gezonken. Bij de beraadslaging over het hooger onderwijs in onze Tweede Kamer, begon een advies op de volgende wijze: ‘Terwijl buiten de stormen loeijen, de regens nederplassen en de vloeden zich verheffen, zoodat in meerdere gedeelten van ons land angst en schrik om het hart slaan, is het inderdaad eene aangename tegenstelling, wanneer men, zooals reeds eenige dagen geschiedde, over zulk een allerbelangrijkst onderwerp, met kalmte en bezadigdheid, in deze vergadering kan beraadslagen.’ (Bijblad van de Staats-Courant.)

gelederen te staan, waarin zich mannen bevonden met wie het een gelijke lust moest zijn, te wedijveren en zich te meten, een Grey, een Landsdowne, een Melbourne, een Palmerston, een Russell. Binnen zeer korten tijd had hij het oor van allen. Buiten het Parlement bracht zijn dagelijks stijgende roem hem in aanraking met de aristokratie van zijn land op elk gebied, in wier kringen hij een geleerdheid, aan wier talrijke gastmalen hij een maag medebracht, die men beide op elke proef kon stellen. Aanleg, temperament, studie en overtuiging, alles verbond hem aan een partij, die der Whigs, welke toen voor het eerst begon aan een achteraanstelling van vele jaren een einde te zien komen, zelve nog geene misslagen op hare rekening had en daarentegen haar voordeel kon doen met al de fouten en gebreken, die een langdurige heerschappij bij de Tories aan het licht had gebracht. Welk een voorrecht reeds, de beginselen dier Whigs te mogen voorstaan in een land als Groot-Brittanje, waar de macht der overlevering groot genoeg is, om de stoutste zucht naar hervorming èn haar gevaarlijk karakter te ontnemen èn zulk een duidelijk omschreven program te verleenen als waardoor een liberale partij bij elkander gehouden, en bewaard wordt voor ijdele leuzen en onvruchtbare woelingen.

Nauwelijks maakt de parlementaire en Macaulay's eigen finantieële toestand het voor hem wenschelijk eenige jaren Engeland te verlaten, of, tegen hetgeen door sommigen waarschijnlijk werd geacht in, wordt hij als lid van *the Supreme Council* in Britsch-Indië benoemd, waar hij geroepen wordt mede te werken tot de regeling van twee alles overwegende belangen: het volksonderwijs en een nieuw strafwetboek. Al wat betrekking heeft op zijn verblijf in Indië vult de helft van het tweede deel, dat ons in staat stelt ons van zijne wetgevende werkzaamheid eenig denkbeeld te vormen. Terwijl wij hare waarde niet beoordeelen, treft ons in de stukken, die ons hier worden meegedeeld, afwezigheid van omslag en omhaal, een praktisch gezond verstand, helderheid van voorstelling, rijkdom van historische toelichting en bovenal het uitgaan van dit gezichtspunt: Indië verkeert in den

zelfden toestand waarin ook Europa eens heeft verkeerd; in Indië heeft men toestanden voor zich, die niet uit hunnen aard, maar slechts in zoover nieuw zijn als zij bij ons reeds tot een zeer verwijderd verleden behooren; een gezichtspunt, hetwelk in te nemen, zelfs heden ten dage nog een verdienste is, maar dit vooral moest zijn een veertig jaar geleden toen de wetenschap op oudheid en middeleeuwen nog minder licht had geworpen. Vruchtbaar bleek dit gezichtspunt, inzonderheid bij de belangrijke vraag of het hooger onderwijs in Indië al dan niet in het Engelsch zou gegeven worden. Zonder aarzelen beantwoordde Macaulay haar bevestigend, en wel op grond van de overweging, dat zoowel het westelijk Europa van de zestiende als het Rusland van onze eeuw het hooger onderwijs in een vreemde taal niet had kunnen missen[1].

Ook voor het oogenblik (het jaar 1834), waarop Macaulay Indië bezocht en daar werkzaam was, scheen een gelukkig gestarnte te hebben gezorgd. Het werd nog bijna geheel als wingewest beschouwd en nog in de verte niet die wetenschappelijke belangstelling waardig geacht, waarvan het sedert het voorwerp is geworden. Het kan onze opmerkzaamheid niet ontgaan, dat Macaulay tweemaal aan Indië de stof voor een *Essay* heeft ontleend (*Lord Clive* en *Warren Hastings*), en dat juist

1 The first instance to which I refer is the great revival of letters among the western nations at the close of the fifteenth, and the beginning of the sixteenth, century. At that time almost every thing that was worth reading was contained in the writings of the ancient Greeks and Romans. Had our ancestors acted as the Committee of Public instruction has hitherto acted; had they neglected the language of Cicero and Tacitus; had they confined their attention to the old dialects of our own island; had they printed and taught nothing at the universities but chronicles in Anglo-Saxon, and romances in Norman French, would England have been what she now is?....
'Another instance may be said to be still before our eyes. Within the last hundred and twenty years, Russia has gradually emerged from the ignorance in which it was sunk, and has taken its place among civilised communities.. and how was this change effected? Not by flattering national prejudices: not by feeding the mind of the young Muscovite with the old woman's stories which his rude fathers had believed.... but by teaching him those foreign languages in which the greatest mass of information had been laid up, and thus putting all that information within his reach. The languages of western Europe civilised Russia. I cannot doubt that they will do for the Hindoo what they have done for the Tartar.' De juistheid van dit argument als bijzondere toepassing van een methode, laat ik in het midden, maar in elk geval verdient aandacht de methode zelve van in Indië's tegenwoordigen Europa's vroegeren toestand te zien. Verg. verder Maine's *Villages and Communities*, bl. 116.

beide keeren Indië door hem behandeld werd uitsluitend in zoover het engelsch wingewest was en de engelsche politiek er betrekking op had. Ware Macaulay er een twintig jaar later gekomen, het ware hem misschien minder licht gevallen zoo geheel de oude Macaulay te blijven. Op zoovele duizenden mijlen afstands verliest hij Westminster en de *Edinburgh Review* geen oogenblik uit het oog, hetgeen zijn eigenlijke bestemming, het schrijven van een engelsche geschiedenis, in aanmerking genomen, een geluk voor hem mag heeten. Hij kent wel de oogenblikken waarin hij zich moeilijk kan voorstellen, dat de oude eerzucht en partijdrift zich ooit weer van hem meester maken, maar zelfs dan geeft hij terstond toe, dat hij voor zijne gewaarwordingen niet instaat, wanneer hij de oude abdij weer voor zich zal zien. Men kan dus niet zeggen, dat hij zich in Indië heeft verdiept, dat Indië als Indië zijn geest een tijd lang geheel heeft ingenomen. Het is er ver van af, dat hij in Indië louter of ook inzonderheid boeken over Indië zou lezen. Hij leest in Calcutta wat hij in Londen had kunnen lezen: de klassieke schrijvers van Grieken en Romeinen. De *Essay* over Baco werd in Calcutta geschreven. In de brieven en aanteekeningen, die Trevelyan ons mededeelt, komt geen enkel woord voor, waardoor Macaulay toont te vermoeden, welk belang Engelands bezit van Indië voor de vergelijkende wetenschap der godsdiensten en der talen hebben zou. Ik herinner mij zelfs niet dat het woord Veda[1] in zijne brieven voorkomt. Boeddha wordt niet genoemd. Te vergeefs zoekt men bij Macaulay, als lid van *the Supreme Council* van Indië, naar eenige poging om zich te verplaatsen in het geheel dier boeddhistische levensbeschouwing, die hem zoo in elk opzicht tegen de borst moest zijn. Is hij inderdaad die antieke man, die burger van een ouden Griekschen staat geweest, waarvoor wij hem aanzien, dan kan ons dit zeker niet verwonderen. Toch mag het onze aandacht trekken als bevestiging van ons vermoeden. Wanneer wij bij Max Müller (*History of ancient Sanskrit literature*) lezen hoe deze geleerde de tegenstelling tusschen het grieksche en het indische karakter opvat, behoeven wij voor Griekenland slechts den naam van

1 ‘I doubt, lezen wij in een zijner officiëele stukken, whether the Sanscrit literature be as valuable as that of our Saxon and Norman progenitors. In some departments, - in history, for example, - I am certain that it is much less so.’ Op welke *historische* werken der sanskrietsche letterkunde kan hij wel ter vergelijking het oog gehad hebben?

Macaulay in de plaats te stellen en alles blijft even waar; ‘Griekenland en Indië, schrijft Max Müller, vertegenwoordigen de twee polen van de ontwikkeling der arische stammen. Voor den Griek (lees: voor Macaulay) is het aardsch bestaan vol leven en werkelijkheid; voor den Hindoe, een droom, een begoocheling. De Griek gevoelt zich tehuis in het land zijner geboorte, al zijne krachten behooren aan zijn vaderland: hij staat en valt met zijn partij en is bereid aan Hellas' roem en onafhankelijkheid zijn eigen leven ten offer te brengen. De Hindoe komt in deze wereld als een vreemdeling; al zijn denken is gericht op een andere wereld; zelfs waar hij genoodzaakt wordt te handelen, is zijn hart er niet bij; zijn leven offert hij op met geen ander doel dan om er van verlost te worden. Geen wonder, dat zulk een volk volstrekt geen belang stelde in de geschiedenis; dat maatschappelijke en burgerdeugd zoo weinig beoefend werd en de denkbeelden van het Nuttige en het Schoone nauwlijks bekend waren.... Zij sloten hunne oogen voor de wereld van de daad om ze vestigen op een wereld van rust. Hun leven was verlangen naar de eeuwigheid, naar een eeuwig verzinken in dat goddelijke wezen, waarvan de geboorte in den tijd hen gescheiden had.’

De boeddhistische wereld is hem vreemd gebleven[1]. Wel heeft hij ook in Indië zijne oogenblikken van misnoegdheid, van zwartgalligheid, van *spleen*; wie heeft ze en waar heeft men ze niet? Maar hij verdrijft ze met welbekende verzen van Hesiodus[2] en werpt zich te Calcutta ‘hartstochtelijk’ in de grieksche letterkunde. Ik ben, schrijft hij van uit die stad, met een hartstocht tot de grieksche letterkunde teruggekeerd, waarover ik zelf mij verwonder. Ik heb nooit zoo iets gevoeld. Het Italiaansch heeft mij betooverd gedurende de zes maanden, die ik aan die taal gewijd heb; het Spaansch niet minder. Maar, toen ik tot het Grieksch terugkeerde, was het mij als had ik nooit te voren geweten wat geestelijk genot was! O dat verwonderlijke volk! Er is geene kunst, geene wetenschap, omtrent welke wij niet zeggen kunnen wat Lukretius van het overwinnen van het bijgeloof heeft gezegd: ‘'t eerst heeft een Griek enz.’

1 Later, in Frankrijk reizende, spreekt hij van het gevoel der Hindoes voor hun Ganges en stelt het op éene lijn met het gevoel der Duitschers voor den Rijn! De vergelijking berust op louter miskenning.

2 ‘*ἐι γάρ τις καὶ πένθος ἔχων*’ en eindigende met: ‘*ταχέως δὲ παρέτραπε δῶρα θεάων*.’

In het begin van 1838 was Macaulay weer in Engeland. Al spoedig maakte hij van zijn vrijen tijd gebruik om over Marseille Italië te bezoeken. Ook dit bezoek brengt hem, gelijk men zegt, niet uit zijn centrum. Het is de eerste reis, dat hij zich gedurende eenige maanden in een geheel katholieke omgeving bevindt. Er is geen kunstenaar in hem, die er zich door aangetrokken gevoelt. Historische herinneringen en aanhalingen van klassieke schrijvers vindt men bij hem zooveel men verlangt. Maar hij blijft Macaulay; hij wordt geen Italiaan, geen heiden, geen roomsch-katholiek; het laatste allerminst. In Marseille bezoekt hij een kerk. ‘Ik bleef tot het einde van den dienst en verwonderde er mij over, dat zoovele zedelijke wezens konden samenkomen om een man te zien buigen, drinken, weer buigen, een beker afdrogen, een handdoek opvouwen, zijn armen uitstrekken, gesticuleeren, en om een zacht gemompel te hooren, dat zij niet verstaan en dat soms door een schelletje afgebroken wordt. Morgen gaat er een goede boot naar Livorno.’ Hier komt hij in al zijn geestelijk isolement uit, en wreekt zich zijne opvoeding in den schoot der evangelische partij. Het is alsof wij een bigotten protestant hooren spreken, die Clapham nooit verlaten heeft. Als hij voor het eerst olijfboomen ziet: ‘I thought of the Hebrews.’ Wij wenschen er hem geluk mede. Het kleine schilderij van Rafaël uit Ezechiël vindt hij zóo schoon, dat het hem bijna verzoent met een afbeelding van God den Vader. Inderdaad? In Florence leest hij op zijn acht en dertigste jaar, hij die alles las, voor het eerst de liturgie van de mis. Den anglikaanschen *Communion Service* vindt hij veel fraaier, omdat ‘with Angels and Archangels and all the company of heaven’[1] zuiver engelsch is; maar ‘adorant dominationes, tremunt potestates: coeli coelorumque virtutes ac beata Seraphim’ keukenlatijn, dat zelfs een Claudianus niet begrepen zou hebben. De reden is zeker afdoende. Hij kan den engelschman zoo weinig uitschudden, dat hij in Rome iederen leek beklaagt, die een onderdaan is van den Paus. ‘Niets ondragelijker, zegt hij, dan zijn toestand,’ en vergeet, dat hij slechts gelijk zou gehad heb-

1 Die ‘Angels and Archangels’ schijnen hem bijzonder betooverd te hebben. Op zijn drie en vijftigste jaar woont hij, toen voor het eerst sedert zijn 17de, een presbyteriaanschen avondmaalsdienst bij. ‘The prayers of Rev. Guthrie were at a prodigious distance from those of our liturgy. There was nothing which, even for a moment, rose to the level of: Therefore with angels and archangels.’ *Angels* is al fraai, maar *Archangels* is natuurlijk nog fraaier.

ben, wanneer ieder pauselijk onderdaan een engelschman ware geweest. Men moet in het pauselijk Rome hebben verkeerd om te weten hoe volkomen dragelijk vele Romeinen hunne politieke onbeduidendheid vonden. Uitvoerig legt Macaulay zijnen korrespondent de priesterregeering uit; en, om er al het verschrikkelijke van te doen gevoelen, voegt hij er bij: verbeeld u eens wat Engeland zou zijn, wanneer ministers, rechters, gezanten enz. zonder eenige uitzondering bisschoppen of priesters waren! Het is om akelig van te worden; en wat was het toch gelukkig, dat vóor 1870 iemand van tijd tot tijd naar Rome ging, om daarna door het getuigenis zijner ervaring Engeland, waar de bisschoppen zitting hebben in het Parlement, en ook andere landen te bewaren tegen de bekoringen van een priesterregeering. Gelukkig vooral, wanneer die persoon een kenner der harten is gelijk Macaulay, die zonder de minste aarzeling schrijft: ‘De kerk van Rome is opgevuld met mannen, die enkel uit eerzucht naar hare waardigheden staan en die, ofschoon zij als leeken nuttig en eerbiedwaardig hadden kunnen wezen, als dignitarissen der kerk huichelaars en onzedelijke personen zijn.’ Wel, wel! Op den achtsten December verzuimt hij niet over de ‘absurd notion’ van de Onbevlekte Ontvangenis te spreken.[1] Het valt slechts te betreuren, dat hij ons van uit Calcutta niet ook op onze hoede heeft gesteld tegen de ‘absurd notion’ van Brahmanen, voortgesproten uit het hoofd van Brahmâ. Eerst in Napels haalt hij vrij adem, want - daar ‘is dezelfde soort van levendigheid als in de havensteden van Engeland.’ ‘Rome is dood; Florence slaapt, maar Napels vloeit over van leven.’ Is Napels dan niet het verrukkelijkst, wanneer men het den rug toekeert, en staart en tuurt op golf en vulkaan?

Wie heeft bij dit een en ander niet reeds aan Goethe's reis in diezelfde streken gedacht? Laat ons even vergelijken:

Macaulay:

‘The States of the Pope are, I suppose, the worst governed in the civilised world; and the imbecility of the police, the venality of the public servants, the desolation of the country

1 Later, nog in 1850, ontvalt hem in zijn dagboek: ‘I begin to feel the same disgust at the Angle-Catholic and Roman-Catholic, cant which people after the Restoration felt for the Puritan cant. Their Saint's day affect me as the Puritan Sabbath affected drunken Barnaby.’ Is het, zou men bijna vragen, de moeite waard, vijftig jaar oud te worden als Whig, wanneer men geen ware tolerantie heeft geleerd?

and the wretchedness of the people, force themselves on the observation of the most heedless traveller.'
Goethe:
'Wie moralisch heilsam ist mir es dann auch, unter einem ganz sinnlichen Volke zu leben über das soviel Redens und Schreibens ist, das jeder Fremde nach dem Maaszstabe beurtheilt den er mitbringt.'
Macaulay:
'The church is filled with men... hypocritical and immoral as churchmen.'

Goethe:
'Nun noch ein Geschichtchen... Der verstorbene Cardinal Albani war in einer solchen Festversammlung (eene prijsuitdeeling).. Einer der Schüler fing in einer fremden Mundart an gegen die Cardinäle gewendet: gnaja! gnaja! so dass es ungefähr klang, wie canaglia! canaglia! Der Cardinal wendete sich zu seinen Mitbrüdern und sagte: der kennt uns doch!'
Macaulay:
'As I descended the hill of Velletri, the huge Pontine Marsh was spread out below like a sea. I soon got into it and, thank God, soon got out of it... It reminded me of the road in the Pilgrim's Progress, moving through the Slough of Despond.'
Goethe:
'Als wir von der Höhe... die pontinischen Sümpfe... erblickten, zog in dem Moment ein starker Streifregen über die Sümpfe nach dem Meer, Licht und Schatten, abwechselnd und bewegt, belebten die öde Fläche gar mannichfaltig..... Als es tagte fanden wir uns in den pontinischen Sümpfen, welche kein so übles Ansehn haben.'

Ik heb niets meer willen doen dan vergelijken, en de richting aangeven waarin de vergelijking kan worden voortgezet. Voor Macaulay was het gelukkig, dat hij niet met de oogen van Goethe, niet in Goethe's gemoedsstemming de wereld bezag[1]. De geschiedenis van Engeland, gelijk hij haar in het hoofd had, eene pleitrede voor een staatkundige partij, had hij anders nooit kunnen schrijven. Niet elk is het evenwel gegeven, zooveel en velerlei te zien, te beleven, en niettemin zoo volkomen in

1 Men begrijpt uitstekend zijne verzekering, al had men haar niet noodig: 'Goethe is not one of my first favourites.'

zijn geheel te blijven. Daarin ligt een kracht, die misschien niet te duur wordt verworven tegen den prijs van het vermogen te ontberen om zich op kunstenaarswijze met de ons omgevende wereld te vereenzelvigen.

Goethe en Macaulay bezochten Italië op denzelfden, en in de volle kracht van den mannelijken, leeftijd; Rome en Napels in hetzelfde seizoen, beide ongehuwd. Goethe's eigene ‘epigrammen’ en de brieven van Mevrouw von Stein hebben ons genoegzaam op de hoogte gebracht van den invloed der italiaansche reis op de ontwikkeling van Goethe's zinnelijk gevoel. Heeft hij niet hexameters geteld op den schouder der slapende schoone? Ook in dit opzicht loont het de moeite, Macaulay met hem te vergelijken. Macaulay schijnt nauwlijks te hebben bemerkt, dat de vrouw en de natuur[1] in Italië schoon kunnen zijn. Men stelt zich den korten, stevig gebouwden man niet licht voor aan de voeten eener italiaansche schoonheid. Hij had er zich waarschijnlijk niet onthouden van eene aanhaling uit Anakreon of Ovidius[2].

Wij laten hem dus ongedeerd uit Italië, gelijk vroeger uit Indië, naar London terugkeeren. Daar alleen is hij in zijn eigenlijk element[3]. Na een korten tijd met weinig geluk zitting te hebben gehad in een ministerie, zien wij hem daar de eerste toebereidselen maken tot de vervulling van hetgeen hij als de taak zijns levens beschouwde: het beschrijven van Engelands geschiedenis sedert de omwenteling van 1688. De omstandigheid, dat Macaulay, in het laatste derde gedeelte van zijn leven, ofschoon met tusschenpoozen een dagboek hield, stelt ons in staat, de wording van zijn groot werk als op den voet te volgen.

1 ‘I have always thought, said Lady Trevelyan (de moeder van onzen biograaf), that your uncle was incomparable in showing a town, or the place where any famous event occurred; but that he did not care for scenery, merely as scenery. He enjoyed the country in his way. He liked sitting out on a lawn, and seeing grass and flowers around him.... I doubt whether any scene pleased his eye more than his own beloved Holly Lodge.’ - 28 Julij 1853: ‘I dare say you will despise me for saying that on the whole, I expect more pleasure from the cathedrals of Cologne and Strasburg, than from the Bernese Alps or the Lake of Geneva.’

2 October 25, 1850. - My birthday. I am fifty. Well, I have had a happy life... Some things I regret.... I have not children of my own, it is true, but I have children whom I love as if they were my own. Een ‘wife of my own’ behoort niet tot hetgeen hij gemist heeft.

3 I do not know why I have suffered myself to get into the habit of thinking that I could not live out of London.

III.

'Ik heb,' - schrijft Macaulay den 5^{den} November 1841 aan Napier, den redakteur van de *Edinburgh Review*, - 'ik heb eindelijk een begin gemaakt met mijn historischen arbeid; en ik kan u bijna niet zeggen, met hoeveel belangstelling en genot ik aan het werk ben gegaan.' In de nabijheid van Piccadilly had hij een apartement op een tweede verdieping, in een zeer rustige buurt; zijn kamers waren niet weelderig maar gezellig gemeubleerd, naar engelschen smaak; zijn studeervertrek had geen hoekje zonder boeken. Duizend pond had hij te verteren in het jaar en met acht honderd kwam hij gemakkelijk toe. Geene zorgen dus en evenmin de afleiding, voor den sterke licht een stoornis, die het leven in een gezin of het bekleeden van een betrekking met zich brengen.

Hij heeft het tijdvak van 1688-1795 gekozen, omdat naar zijn oordeel de engelsche historiografie dat tijdvak, veel meer dan eenig ander, stiefmoederlijk had bedeeld. De geschiedenis van die jaren acht hij zelfs onder zijne beschaafde tijdgenooten een onbekend land, en zijn maatstaf is de overweging, dat zelfs een man als Empson of als Senior de namen van de Eerste Ministers gedurende die jaren misschien niet in de juiste volgorde zouden kunnen opzeggen. Men ziet dat zijn beweegreden van bijzonder praktischen aard is en even bruikbaar zou zijn voor het schrijven van een geschiedkundig handboek. Omtrent het algemeen karakter, dat zijn verhaal moet vertoonen, tast hij evenmin in het duister rond. 'Bouwstoffen, beweert hij, zijn in grooten overvloed voorhanden om een amusant verhaal (an amusing narrative) te maken'[1], en, al staat er nog geen letter op het papier, reeds kondigt hij Napier aan: 'ik zal niet tevreden zijn tenzij ik iets geef, dat gedurende eenige dagen den nieuwsten en meest gezochten roman van de tafel der jonge dames verdringt.' De eerzucht is niet zeer verheven[2] en het

1 January 28. 1850: 'To me a book, which is not amusing, wants the highest of all recommendations.'

2 Hij had er evenwel ook een beter. In Amerika had men zijne Essays verzameld en uitgegeven. Aangezocht om in Engeland hetzelfde te doen, antwoordde hij: 'What the Yankees may do I cannot help; but I will not found my pretensions to the rank of a classic on my reviews. I will remain, according to the excellent precept in the Gospel, at the lower end of the table, where I am constantly accosted with "Friend go up higher," and not push my way to the top at the risk of being compelled with shame to take the lowest room. If I live twelve of fifteen years, I may perhaps produce something which I may not be afraid to exhibit side by side with the performance of the old masters.' Na dit geschreven te hebben, leefde hij nog 17 jaar.

program vrij gevaarlijk. Ook had hij het bij de ‘young ladies’ er niet naar gemaakt.

Onder de middelen, waardoor hij dit doel hoopt te bereiken, noemt hij het bezoeken van al de plaatsen, die in zijn Geschiedenis moeten voorkomen, onverschilig of zij in Engeland, Schotland, Ierland of op het vasteland van Europa gelegen zijn. Zijne overige werkzaamheid wordt van nu aan met het oog op de volvoering van zijn plan geregeld. Hij wil geene artikelen meer schrijven over onderwerpen, die hij in zijne Geschiedenis behandelen moet, en het doet hem al leed, dat hij het artikel over Warren Hastings heeft afgestaan. Daarentegen wenscht hij in de *Edinburgh Review* die punten uit te werken, die hij in zijne *History* slechts aanroeren kan. Aan dezen wensch hebben wij onder anderen zijn opstel over Frederik den groote te danken, - of te wijten.

Zoo schreef hij den 1sten December 1841. Een groot half jaar later, 14 Juli 1842, kon hij zijn vriend Napier reeds melden, dat de *History* in vollen gang was. Hij stond toen op het punt van naar Somersetshire en Devonshire te gaan, om het tooneel van de kampagne van Monmouth te zien en Willems marsch van Torquay af te volgen. Of hij dit zijn voornemen ten uitvoer heeft gelegd, wordt ons niet gemeld. Misschien is het er niet toe gekomen; zijne studiën worden althans omstreeks dezen tijd afgebroken ofinelk geval vertraagd door de uitgaaf van zijne *Lays of ancient Rome*, gelijk door de uitgaaf van eenige zijner *Essays*, waartoe hij tegen zijn zin had moeten overgaan, omdat slechte amerikaansche uitgaven in Engeland waren ingevoerd. In die balladen van het oude Rome ging hij met Perizonius, met Niebuhr, met Arnold van de onderstelling uit, dat de verhalen omtrent de geboorte van Romulus en Remus, den strijd tusschen de Horatiërs en Curatiërs en al de andere romantische vertellingen, die in de drie of vier eerste boeken van Livius te vinden zijn, afkomstig waren van oude romeinsche balladen, welke sedert verloren gingen. Macaulay poogde ze te doen herleven[1] en zag zijn werk toegejuicht, gelijk hij

1 Aardig is de volgende bijzonderheid: ‘It is odd, schrijft hij aan Ellis, that we never, in talking over this subject, remembered that, in all probability, the old Roman lays were in the Saturnian metre, and it is still more odd that my ballads should, by mere accident, be very like the Saturnian metre; quite as like, indeed, as suits the genius of our language.’

dit van zijn eerste optreden af aan gewoon was. Maar hij wilde zich niet weer van zijn hoofdonderwerp laten aftrekken. Januari 1843 weigert hij Napier een artikel voor de *Edinburgh Review* omdat hij niet is als Southey, die een Geschiedenis van Brazilië schreef voor het ontbijt, een ode na het ontbijt, een Geschiedenis van den oorlog in Spanje tot aan het eten, en 's avonds een artikel voor de *Quarterly*. Op denzelfden dag van het eene werk tot het andere over te gaan, doet hem tijd verliezen. Hij wil zich voortaan concentreeren en zich ‘niet al zijn leven blootstellen aan zelfverwijt wegens versnippering van krachten.’ In de maand April evenwel van datzelfde jaar wordt dit behartigenswaardige niet meer behartigd en ‘mag Napier rekenen op een artikel over Addison.’ Debatten in het Parlement over Indië namen hem zeer in beslag. Toen de zitting van 1843 ten einde was, maakte hij een uitstapje in Frankrijk. Teruggekeerd schrijft hij, tegen het eind van '43, zijn artikel over Barère, het eenige, zooveel ik weet, waarvan hijzelf toegaf: ‘it is shade, unrelieved by a gleam of light.’ In den zomer van het volgende jaar zijn *Essay* over Lord Chatham. In al deze maanden behelst de briefwisseling geen woord over de *History*. Het najaar van '44 voert hem naar ons land; het is het eenige bewijs, hier gegeven, van zijn voortdurend arbeiden aan zijne Geschiedenis, want ik vermoed, dat hij toen reeds kwam om onze archieven te raadplegen. Tot mijn leedwezen moet ik mededeelen, dat de brieven niets over ons vaderland behelzen.

Eindelijk, in 1845, wordt het oude voornemen om zich uitsluitend aan de Geschiedenis van Engeland te wijden, weder opgevat en ditmaal niet verloochend. Sedert dat jaar heeft hij geen artikel meer voor de *Edinburgh Review* geschreven. Ook het publiek leven zou hem weldra zijn ontslag schenken. Na de ontbinding van het Parlement in 1847 werd hij te Edimburgh niet herkozen. Hij viel onder den vereenigden tegenstand van allerlei partijen. Zijn biograaf heeft evenwel niet goedgevonden ons met al de oorzaken bekend te maken, die in zulk eene mate zijne impopulariteit aan het licht deden komen, en wij hebben geene andere gegevens tot onze beschikking om deze leemte aan te vullen. Zijn *échec* als volksvertegenwoordiger boezemt

ons hier dan ook alleen belangstelling in, in zoover het hem, eer het te laat was, aan zijne studiën ten behoeve zijner Geschiedenis van Engeland teruggaf. Uit dat oogpunt was hij er niet over verslagen. Aan den avond van den dag zijner niet zeer eervolle nederlaag, en terwijl alles jubelde over de zegepraal, die men ten zijnen nadeele behaald had, zat Macaulay in de kamer van zijn hôtel alleen met zijne Muse neder. Zachte verzen ontvloeiden aan zijne pen, waarin zijne gedachten teruggaan tot zijne vroegste kindschheid. Elfen trekken zijn wieg voorbij: Fortuin, Macht, Wereldsche Vreugde; ten laatste eene, die staan blijft en hem zegent:

‘Without one envious sigh, one anxious scheme,
  The nether sphere, the fleeting hour resign.
Mine is the world of thought, the world of dream,
  Mine all the past, and all the future mine.

Of the fair brotherhood who share my grace,
  I, from thy natal day, pronounce thee free,
And if for some I keep a nobler place,
  I keep for none a happier than for thee.’

‘I brought the wise and brave of ancient days
  To cheer the cell where Raleigh pined alone.
I lighted Milton's darkness with the blaze
  Of the bright ranks that guard the eternal throne.’

Van dezen tijd af aan worden wij, om zoo te spreken, dagelijks op de hoogte gehouden van zijn arbeid, en leest men de korte uittreksels uit zijne brieven of uit zijn dagboek als even zoovele *bulletins* uit zijne werkplaats. Wij zien hem alle moeite aanwenden om aangaande de juiste cijfers van de bevolking van onderscheidene steden uit de zeventiende eeuw zekerheid te bezitten. Wij kunnen in bijzonderheden de methode waarnemen en waarmerken, die hij volgt voor zijn statistiek. Gaandeweg zien wij zijne manier van werken veranderen. In de beide eerste deelen ging onderzoeken en schrijven, om zoo te spreken, hand aan hand. Later wil hij eerst in een zeker aantal jaren geheel te huis zijn, vóór hij de pen opvat. ‘Ik wil vooraf geheel bekend zijn met de regeering van Willem den derde. Ongeveer anderhalf jaar zal ik daarvoor noodig hebben. Ik moet Holland, België, Schotland, Ierland en Frankrijk

bezoeken; de hollandsche en fransche archieven plunderen. Misschien is er in andere Verzamelingen ook iets te vinden. Ik moet zien Londonderry, de Boyne, Aghrim, Limerick, Kinsale, Namen, Landen, Steinkirk. Honderden, duizenden pamfletten moet ik doorlezen.' En nog is de opsomming niet ten einde van al de bronnen van onderricht, waarheen hij kortere of langere pelgrimstochten moet ondernemen. Wij vinden hem lange dagen en dagen lang in allerlei bibliotheken; in All Soull's College van tien in den morgen tot vijf uur in den namiddag met het handschrift van Narcissus Luttrell's Diary voor zich - zeven dikke deelen, fijn geschreven. Als het onderzoek afgeloopen zal zijn en al de bouwstoffen gereed zullen liggen, wil hij elken dag twee bladzijden schrijven. Zoo berekent hij, dat hij in twee jaren tijds zijn tweede gedeelte met gemak ten einde brengt. Uit deze en soortgelijke berekening bij andere gelegenheden blijkt, dat Macaulay zich aan de strengste tijdverdeeling onderwierp en ook hij alleen daarin het geheim vond van een letterkundige produktiviteit, welke den oningewijde of den schrijver, die de goede luim afwacht, een mirakel en zonder overhaasting niet bereikbaar schijnt[1].

Op zijne onderscheidene tochten maakte hij talrijke losse aanteekeningen, en het is ons vergund de gedaanteverwisseling bij te wonen, die zij moesten ondergaan om een plaats te vinden in zijn verhaal. Een enkele proeve:

Aanteekening op zijne reis
in Ierland, de rivier opvarende
van Drogheda.

'The country looked like a
flourishing part of England. Cornfields,
gardens woods, succeded
each other just as in Kent and
Warwickshire.
Handsome seats, fields of
wheat and clover, noble trees: -
it would be called a fine country
even in Somersetshire.'
Macaulay's Gesch. van England;
Hfdst. XVI.

'Beneath lay a valley now so rich
and so cheerful that an Englishman
who gazes on it may imagine
himself to be in one of the most
highly favoured parts of his own
highly favoured country. Fields
of wheat, woodlands, meadows
bright with daisies and clover,
slope gently down to the edge
of the Boyne.'

1 'For weeks together the account of each day ends or begins with the words: My task'; 'did my task'; 'My task and something over'. III, 30. September 22. - 'Wrote my regular quantity.' Hij kon als hij wilde twaalf uur per dag werken.

Zij die van het ambacht zijn, zullen hier tevens het *procedé* opmerken, waardoor zulke beschrijvingen bij Macaulay ontstonden. Maar belangrijker is het volgende:

> ‘Walker's pillar is well placed and is not contemptible. The honest divine, in his canonicals, haranguing with vehemence, is at the top, and makes a tolerable figure at some distance.’
>
> ‘A lofty pillar, rising from a bastion which bore during many weeks the heaviest fire of the enemy, is seen far up and far down the Foyle. On the summit is the statue of Walker, such as when, in the last and most terrible emergency, his eloquence roused the fainting courage of his brethern. In one hand he grasps a Bible. The other, pointing down the river, seems to direct the eyes of his famished audience to the English topmasts in the distant bay.’

Zulke vergelijkingen zijn onschatbare, praktische lessen van goeden smaak. Men ziet hier achter de schermen en daarom hadden wij het recht van *procédé* te spreken. De volkomen schrijver heeft geen voor en achter de schermen, want hij arbeidt niet ‘om van de menschen gezien te worden.’ Men heeft in de *Geschiedenis* de toetsen bemerkt, die in de aanteekening ontbraken. In de laatste is eene schakeering van ironie onmiskenbaar, die in de eerste geheel verloren is gegaan om plaats te maken voor een toon van konventioneele verheffing. Waar is dat ‘not contemptible’ gebleven; waar dat adjektief ‘*honest*’ voor ‘divine’? ‘Haranguing with vehemence’ heeft de schrijver aangekleed en opgesmukt en geblanket, zoodat het nu geworden is: ‘His eloquence roused the fainting courage of his brethern’. Achter de schermen, ‘a tolerable figure’; bij het voetlicht, ‘in one hand a Bible; the other pointing down the river’. Laat nu slechts de orkest-direkteur plaats nemen, en de voorstelling kan beginnen. Met lofwaardige oprechtheid verklaart ons Macaulay's biograaf, waarom hij milder

meedeelingen uit Macaulay's aanteekeningen niet geoorloofd acht. Het zou, zegt hij, een ‘verraad’ zijn. Maar hij heeft niet bedacht, dat men een schrijver de hoogste plaats rooft, zoodra men zegt, dat het uitgeven van zijne aanteekeningen gelijk staat met het plegen van verraad. De volkomen schrijver ontvangt zijn eerpalm uit de hand der Waarheid.

Welk een aanmoediging vindt hier de historische kritiek. In de tweede helft der negentiende eeuw slingert zich nog bij een man als Macaulay de klimop der legende om den stam der geschiedenis. Zelfs hem is het niet altijd mogelijk geweest, de dingen juist weer te geven zoo als hij ze had gezien. Hoeveel wantrouwen betaamt ons dan niet tegenover historiografen, die, men kan wel zeggen, oneindig minder dan hij in staat waren over de getrouwheid van een afbeelding te oordeelen.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat wij er niet aan denken, Macaulay van opzettelijke verdichting te beschuldigen. Maar hij had het ongeluk van redenaar te zijn[1]. Niemand, die nog iets anders dan redenaar wil zijn, bezit het talent der welsprekendheid ongestraft; allerminst de schrijver, want hij moet naar geheel andere beginselen te werk gaan dan de redenaar. De redenaar is een geboren Jesuïet, naar de gewone beteekenis van dien naam. Voor hem heiligt het doel de middelen. Als een slechte redeneering zijn gehoor beter en sneller overtuigt dan een goede, zou hij een dwaas zijn, wanneer hij de slechte voor de goede verwaarloosde. Kan hij een beeld laten doorgaan voor een bewijs, waarom zou hij het beeld versmaden en zich aan een bewijs wagen waarvan de leemten in het oog kunnen vallen? Kan een buiging van zijn stem eene zenuwachtige aandoening teweeg brengen, die op hare beurt bij den toehoorder het beoogde denkbeeld of voornemen opwekt, zoo is het zijn plicht dit fysieke hulpmiddel te baat te nemen. De beste redenaar is de beste goochelaar. De beste redenaar is de beste dekoratieschilder. Hij werkt op het effekt. Hij

1 Karakteristiek en leerzaam wat Macaulay in 1851 van een bezoek aan de Wereldtentoonstelling schrijft: ‘I went to the Exhibition and lounged there during some hours. I never knew a sight which extorted from all ages, classes and nations, such unanimous and genuine admiration. *I felt a glow of eloquence, or something like it*, come on me from the mere effect of the place, and I thought of some touches which will greatly improve my Steinkirk.’ Zulk een mededeeling, werd zij openbaar verkocht, zou de beoefenaar van letterkundige kritiek toch terstond met goud willen betalen. Overstelpend als een wereldtentoonstelling is Macaulay's stijl.

komt om te bedriegen, hij wordt betaald om te bedriegen, en wilde hij ware boomen en heusche kasteelen vertoonen, hij zou eenvoudig zijn bedrijf niet verstaan. Zijn doel toch is het, niet boomen te geven, waarin men kan klimmen, maar boomen die men kan zien; niet kasteelen, waarin men kan wonen, maar die men kan bewonderen. Zoo de redenaar. Hij spreekt, niet om u een voorbeeld te geven van zuivere logika, maar om door zijn logika, zuiver of valsch, u in een bepaalde stemming te brengen. Hij schildert, niet opdat gij weten zoudt wat gebeurd is, maar opdat een voorval, gebeurd of verdicht, op u een bepaalden indruk make. Het is hem uitsluitend om stemming en indruk te doen. Zoodra hij een goede stemming en een goeden indruk te weeg brengt, prijst men den redenaar, dien men alleen in het tegenovergestelde geval beschuldigt van zijne gave en zijne macht te misbruiken[1].

Is het nu van te voren te onderstellen, dat de redenaar, zoodra hij geschiedschrijver wordt, al de hoedanigheden verloochenen zal, die voor het waardig vertegenwoordigen van zijn nieuw karakter verloochend moeten worden? De geschiedschrijver toch staat tot den redenaar, gelijk de beeldhouwer tot de dekoratieschilder. Hij moet gelaat en rug, voor- en keerzijde geven.

Wat van te voren niet ondersteld kon worden, heeft dan ook bij Macaulay geen plaats gehad; hetgeen wij weten door, zooveel zijn biograaf het ons vergunt, het verband te bestudeeren tusschen zijne aanteekeningen en zijne geschiedenis: door uit zijn kleuren van eigene aanteekeningen, waarbij de machtige indruk van eigene aanschouwing belemmerend moest werken, te besluiten tot den invloed dien zijne verbeelding op de berichten van anderen zal hebben uitgeoefend; eindelijk door te bedenken, dat de verleiding tot het een en ander moet aanwezig zijn wanneer de geschiedschrijver wedijveren wil met den nieuwsten en boeiendsten roman. Macaulay is als historiograaf veelszins redenaar gebleven. Hij betoogt, hij pleit, hij roert, hij sleept mede. Hij laat u geen oogenblik tot u zelven komen. Men ziet hem gestikuleeren. Hij denkt voortdurend aan zijn publiek en zelfs aan het publiek van volgende eeuwen[2]. Hij

1 Hij zegt van Merle d'Aubigné: ‘the writer was a strong partisan and too much of a colourist.’ Zou het iemand verwonderen wanneer dit een oordeel, niet van, maar over Macaulay was?

2 ‘I have had the year 2000, and even the year 3000, often in my mind.’

wil het niet alleen onderwijzen, maar ook vermaken[1]. Bovenal wil hij ze overtuigen, en als zijne zuster Hannah hem verwijt, dat hij somtijds in herhalingen valt, zegt hij, dat dit moeilijk is te vermijden, omdat ‘anders onattente lezers (om welke bijvoorbeeld Tacitus zich zeker nooit bekommerd heeft) het gezegde niet opmerken of vergeten’. Dat lezers van de gewone soort hem melden kunnen, maar één woord in de twee deelen te hebben gevonden, waarvan zij niet onmiddellijk den zin konden vatten, verstrekt hem tot groot genoegen. Hij kan Grote maar niet vergeven, dat deze *Kleon* en *Odysseus* schrijft[1].

Hoe ver zijn wij hier van den trant van Ranke, die slechts tot denkers spreekt. Ranke met Macaulay te vergelijken is evenwel een taak, die opzettelijk dient ondernomen te worden. Bevoorrecht hij, die haar eens vervullen mag.

Men zou kunnen beweren, dat alle historiografen in meerdere of mindere mate redenaars zijn; dat zij allen een pleitrede houden, allen iets willen bewijzen en hun verhaal het voertuig pleegt te zijn van de denkbeelden, die zij willen verspreiden. Misschien zal men zelfs pogen staande te houden, dat niemand uitsluitend uit platonische liefde tot het verleden zich de ontzettende moeite van onderzoek en beschrijving getroost. Maar dan zou ik toch willen vragen of de historiografie niet met Ranke een nieuwe baan betreedt en Macaulay's werk niet het hoogste is dat zij op hare oude banen heeft weten te bereiken?

Hoe het zij, wat Macaulay beoogd heeft, is hem in geheel ongewone mate te beurt gevallen. Drie dagen na het verschijnen van zijn boek (de twee eerste deelen zijner Geschiedenis) was het succes verzekerd. Het werd begroet met een opbruisching van nationalen trots en geestdrift, die Macaulay's vrienden verrukte en de meesten zijner oude politieke tegenstanders met hem verzoende. Maanden lang vloeiden brieven van gelukwensching hem uit alle oorden toe. In een oogenblik was de eerste uitgaaf van drie duizend exemplaren verkocht. Ik hoor, schrijft hij eer het jaar 1848 ten einde is, niets dan lof. In Amerika plaatste men met een nadruk terstond zestig duizend exemplaren. Sedert de dagen van Waverley was er niets soortgelijks gezien.

1 ‘How can a man expect that others will be *amused* what he finds it dull to compose.’ Zie de noot 1 op blz. 338.

1 ‘How can a man expect that others will be *amused* what he finds it dull to compose.’ Zie de noot 1 op blz. 338.

Zoo bleef ook hier het Geluk hem getrouw, en zelden had iemand de gunsten van de Fortuin zoozeer verdiend als hij. Indien het een verdienste is, en een verdienste van uitnemende soort, een boek te schrijven, dat de vrucht is van rijke belezenheid en onverdroten ijver; dat den smaak voor het goede opwekt en verbetert; dat voor alle landgenooten, die in boeken belang kunnen stellen, van het hoogste belang is; dat een deel van het nationaal verleden doet herleven op eene wijze, die duizenden van lezers boeit en verrukt, en met schier onbegrensd vertrouwen in de toekomst van het menschelijk geslacht bezielt; indien het een verdienste is, lessen van staatkundige wijsheid met treffende welsprekendheid voor te dragen in een tijd, gelijk het jaar 1848, waarin de uitspattingen van het staatkundig onverstand de rust zoowel als de vrijheid met het ernstigst gevaar bedreigen en ten slotte de maatschappij moeten overleveren aan hetgeen de ontstelde verbeelding der reaktie als het eenig redmiddel dier maatschappij te baat neemt; indien het een verdienste is, in zulk een tijd voor alle tijden de overtuiging te hebben versterkt, dat een land zijn grootheid en welvaart dankt niet aan angstige behoudzucht, niet aan karakterloos gehoorzamen, maar aan een geest van gestadige hervorming en aan een fierheid, die het krachtigst spreekt waar groote beginselen worden aangerand: - dan is nooit iemand meer dan Macaulay al de voorrechten waardig geweest, die hij heeft genoten.

IV.

Evenwel, - dat is de ironie van het menschenlot, - op het oogenblik zelf, dat het toppunt van geluk door hem werd bereikt, begon de inspanning zich te wreken die hij van zichzelven gevorderd had om tot die hoogte te komen. Toen de stad Edimburgh, zich schamende over de politieke nederlaag, die zij eenige jaren te voren Macaulay had doen lijden, in den zomer van 1852 hare fout goedmaken, hem andermaal tot haren vertegenwoordiger kiezen wilde en hem uitgenoodigd had in het midden harer bevolking bij gelegenheid van de verkiezingen het woord te voeren, was hij niet in staat de reis te ondernemen. Zijn gezondheidstoestand verbood het hem. ‘Te midden van mijne zegepralen, schrijft hij, voel ik mij ellendig’, en

en hij klaagde niet licht. Zulke uitingen komen van nu aan in zijn dagboek gedurig voor. ‘Ik kan van daag niet schrijven. Waarom? Ik weet het niet. Ik zal een paar dagen wachten en het dan weer beproeven’. Iets later: ‘Ik schreef aan mijn Geschiedenis; het was niet kwaad, maar ik ben niet *en veine*. Ik ga zeer gebukt onder de zwaarte van de taak... Soms verlies ik geheele maanden, zonder te weten hoe het komt, mijzelven dagelijks beschuldigende en niettemin ten eenemale onbekwaam tot ernstige inspanning. Het is of de luiheid mij betooverd heeft. Op eens word ik weer warm, en werk twaalf uren aan een stuk door. Wat heb ik voorleden jaar gewerkt! Waarom gaat het nu niet meer zoo goed’?

Weldra zou hij het niet meer behoeven te vragen. Den 15^{den} Juli 1852, twee dagen na de verkiezingen, beschrijft hij zijn toestand als zeer benauwd; hij kan nauwlijks gaan of ademhalen. Een week later: ‘Ik was van daag niet wel. Met mijn hart is het niet in orde. Ik kon van zwakheid mijne tranen haast niet inhouden, maar ik hield ze in’. Dr. Bright, zijn geneesheer, bevestigde weldra zijn vermoeden. Het waren inderdaad de eerste kenteekenen van de hartkwaal, die zijn dood zou zijn. Zwaarmoedig blijft vooreerst zijne doorgaande stemming. Hij is zeker, dat zijn boek ‘a failure’ zal blijken te zijn. Telkens neemt hij het op en leest een gedeelte als om er zich van te overtuigen hoe goed het is. Hij vergelijkt zichzelven met Ralph, Smollett, Kennett, Sommerville, Belsham, Lord Dungannon. De vergelijking stelt hem een oogenblik gerust, maar dan vraagt hij zich weer af, wat zij bewijst? het waren immers zulke ellendige historiografen. ‘Burnet is goed en amusant tot aan de Revolutie, maar wordt vervelend zoodra hij aan de regeering van Willem III komt. *Het zou mij spijten, wanneer ik die regeering niet ten einde kon brengen*.’

Een maand later: ‘de *Times* behelst het doodsbericht van Sir James Parker. Hij stierf aan een hartkwaal... Zoo zal mijn einde wezen... Mijn oogen zijn vol tranen, wanneer ik denk aan hen, die ik moet verlaten... Ik verlang naar Hannah en Margaret. Ik wou dat zij al terug waren van hun reis, maar ik geloof toch niet, dat het einde zoo nabij is’. Hier en elders openbaart zich op de aantrekkelijkste wijze zijn innige gehechtheid aan zijne naaste betrekkingen. De kinderen zijner zuster Lady Trevelyan waren zijne kinderen, voor wie hij zelf een kind werd. Een van Lady Trevelyan's zonen, Macau-

lay's biograaf, verzekert, geruimen tijd lang niet geweten te hebben, dat zijn oom een beroemd man was en het plotseling tot zijn groote verrassing te hebben vernomen. Toen de *History* uit zou komen, vertelde de knaap op school, dat hij een oom had, die een boek schreef dat wel 650 bladzijden groot zou wezen.

Macaulay's voorgevoel was juist; zijn einde zou nog zoo spoedig niet komen. Toch was het waar, wat hij in Maart 1853 schreef: ‘Juli 1852 was een krisis in mijn leven. In een week tijds ben ik toen twintig jaar ouder geworden’. Asthma en hoesten kwam hem gedurig plagen. Hij bleef niettemin over het algemeen goedsmoeds. Den 31sten December van '53 schrijft hij in zijn dagboek: ‘Weer een dag van arbeid en eenzaamheid. Dit sukkelend leven staat mij bijzonder aan. In weerwil van een gezondheid, die al slechter werd, is het een gelukkig jaar geweest. Mijn kracht begeeft mij. Ik denk niet, dat ik meer lang zal leven. Maar mijn hoofd blijft helder, mijn hart warm en mijne bronnen van vreugd overvloeiende’[1].

Ook zijn kracht begaf hem vooreerst nog niet. Te Edimburgh gekozen, kon hij daar zijne kiezers toespreken, en weldra (1 Juni, 1853) een werkzaam aandeel nemen aan de beraadslagingen van het Parlement. Er was een kwestie aanhangig, die ons hier geene belangstelling kan inboezemen. Ik wenschte alleen te vermelden, dat ofschoon elk in het Parlement haar reeds in een bepaalden zin zoo goed als beslist achtte, ten gevolge van Macaulay's redevoering de beslissing juist in tegenovergestelden zin uitviel; - om dan het woord te laten aan een dagblad van dien tijd, dat in de volgende bewoordingen Macaulay's laatsten parlementairen triumf verhaalt.

‘Aangenamer was het debat van Woensdag, dat ons de hoogte deed meten van de plaats, die Mr. Macaulay in Engeland inneemt. 's Woensdags is het Parlement en zijn de komitees tegelijk vergaderd. Het debat was niet belangrijk;

1 Zijn biograaf getuigt: ‘To admit the world unreservedly behind the scenes of Macaulay's life would be an act which the world itself would blame; but those who have special reasons to cherish his memory may be allowed to say, that proud as they are of his brilliant and elaborate compositions, which in half a score of languages have been the delight of a million readers, they set a still higher value upon the careless pages of that diary which testifies how, through seven years of trying and constant illness, he maintained his industry, his courage, his patience, and his benevolence, unimpaired and unbroken to the last.’

's Woensdag is het dat zelden; en ik drentelde heen en weer zonder te weten welke deur ik binnen wilde gaan, toen iemand mij tegen het lijf liep. Hij maakte zijne excuses en liep hard door; - 't was een lid van het Parlement, een lijvig heer; een man dien gij u niet hardloopend kunt voorstellen, en niettemin stormde hij naar binnen alsof hij gek was. Nog was ik bezig hem na te oogen, toen mij twee anderen voorbijdraafden. De deur vlak bij mij, waarop te lezen stond: Ingang voor de leden, werd opengeslagen. Een ware harddraverij van parlementsleden, van paruiken en togaas, van vertegenwoordigers van de drukpers. Wel? Waarom? Wat is er aan de hand? - Aan de hand? Macaulay spreekt. Die tijding had men in jaren niet gehoord... En zoo was het. Hij sprak en scheen lang te zullen spreken... Het was de oude stem, de oude manier, de oude stijl: prachtig! Goed voorbereid, met zorg bewerkt, eene ware *Essay*; maar uitgesproken met volkomen zelf beheersching en overleg; de konversatie van een man van de wereld, die zijn kennis, zijn herinneringen, zijn logika aan eenige heeren meedeelt, terwijl hij juist genoeg de stem verheft om door het geheele vertrek verstaan te worden. Zoo sprak hij gedurende de inleiding van zijne rede en terwijl hij zijn gehoor nog wachtte; maar naarmate de zaal zich begon te vullen, hetgeen met verwonderlijke snelheid plaats vond, kwam er meer fierheid en oratorische verheffing in zijn taal; en toen was het een uitstorten van de woorden, dat met elken volzin sneller werd, tot dat het een stroom van woorden werd, die een geestdrift opwekte, welke zich den tijd niet gunde om zich in toejuichingen te uiten... Het was nauwlijks vier uur in den namiddag; het tweede ontbijt nauwlijks gedigereerd; toch waren die kalme Engelschen zoo opgewonden als een publiek in de Opera na een voorstelling van Grisi.... Maar de indruk was niet die van onvermengde vreugde. De ongunstige vermoedens omtrent zijn gezondheid, die u reeds overvallen wanneer gij hem op straat tegenkomt, werden Woensdag bevestigd toen wij hem rustiger konden gadeslaan. De groote redenaar beefde toen hij weer gezeten was; de vreugd over zijn succes was hem te machtig; en hij bezat te nauwernood zichzelven genoeg om de dankbetuigingen te beantwoorden die de Ministers en anderen in zijne omgeving hem aanboden'.

Over diezelfde zitting schrijft hij in zijn dagboek: 'Een dag van grooten angst en van groot succes. Ik vreesde een *échec*,

ofschoon geen *échec* mijn reputatie meer kan vernietigen, die op andere dan parlementaire zegepralen gevestigd is. Maar het zou mij toch bitter hebben gegriefd... Drummond sprak degelijk en scherpzinnig, maar zeide niets van eenig gewicht dat ik ook wilde zeggen. Toen hij gesproken had, stond niemand op. Men riep: stemmen! Toen stond ik op. De zaal liep vol; er was een doodsche stilte; een zware proef voor het zenuwgestel van iemand, die na een afwezigheid van zes jaren in een strijdperk terugkeert waar hij zich weleer roemrijk heeft onderscheiden. Ik zou nog meer aangedaan zijn geweest, wanneer ik geweten had, dat mijn lieve Hannah en Margaret in de tribune waren. Zij hadden een toegangskaart gekregen, maar er mij niets van verteld met het plan om, wanneer ik een *échec* had geleden, mij niet te laten merken dat zij er getuigen van waren geweest. Ik sprak voor mijzelven met groot gemak, met groote toejuiching, en, beter dan dat, met volkomen goed gevolg. Lord Hotham werd geslagen met meer dan honderd stemmen, en iedereen schrijft de overwinning toe aan mijne tusschenkomst. Te midden van den eersten storm van toejuichingen ontving ik een briefje van Margaret om mij te vertellen, dat zij met hare moeder in de tribune was. Ik ging naar boven en zij waren heel lief en heel gelukkig. Het was het beste deel van mijn succes... Maar ik was doodaf'.

Treedt niet al de kinderlijkheid van zijn gemoed hier aan het licht? Hannah en Margaret verliest hij evenmin uit het oog als zichzelven, door zijn voorbeeld op nieuw bewijzende, dat ijdelheid, die met een sterk familiezwak meestal gepaard gaat, een niet onbeminnelijke ondeugd is. Aan buitengewone ingenomenheid met zichzelven, aan het vermogen om van wierook en toejuichingen innig te genieten, haperde het Macaulay zeker niet. Hij was ingenomen, althans tevreden, met zijn gezicht. Hij wil met niemand ruilen. Hij teekent in zijn dagboek elke goedkeuring, iedere loftuiting op; het aantal exemplaren dat van zijne onderscheidene werken verkocht wordt. Wij weten nauwkeurig met hoevele 'Lords' en 'Dukes' hij telkens gedineerd, en hoevele boeken hij in een gegeven tijd gelezen heeft. Geeft hij vijftig pond, geeft hij tien pond op een bedelbrief, legt hij een *sovereign* op de schaal die in de kerk rondgaat, het komt alles in het dagboek, waarin wij zelfs lezen, dat hij op een wandeling voor de somma van 9 ds., zeggen negen pence, werklieden op bier heeft getrakteerd. Heeft

hij zijn knecht William vergund zijn vader te gaan afhalen en mag de oude man eenige dagen onder Macaulay's dak vertoeven, dan geeft hij zichzelven dit getuigenis; ‘There is no vanity in saying that I am a good master’. Zoo heeft hij in alle opzichten den voortreffelijksten dunk van hetgeen hij is en doet. Maakt hij de uitgaaf van zijne redevoeringen gereed: ‘the volume will I really think, deserve success’. Is hij zwaarmoedig gestemd, het komt van de gedachte, dat men eens, als van Hayley en anderen, zoo ook van hem zou kunnen vragen, waarom de menschen ‘ooit zooveel met hem hadden opgehad.’ Maar dit is voorbijgaande, want hij vreest niet dat de nieuwe deelen van zijne *History* ‘door iets anders verduisterd kunnen worden dan door de twee eerste deelen’. Eén grove fout heeft hij in zijn Geschiedenis ontdekt, ‘maar het zal hem benieuwen of iemand anders die fout zal weten te vinden’[1]. Wat moet men weinig hoogmoedig zijn om zoo ijdel te kunnen wezen; zich weinig boven het publiek verheven achten om zooveel waarde te hechten aan de goedkeuring van het publiek. Een trotsch man is grooter dan een ijdel man, want de eerste hecht het meest aan het oordeel dat hij over zichzelven moet uitbrengen en kent nauwelijks iemand het recht toe om hem te beoordeelen. Maar een ijdel man is beminnelijker, vooral wanneer hij, gelijk dit bij Macaulay het geval was, ijdel genoeg is om te gelooven, dat hij niet

1 Het weekblad *the Athenaeum* van 8 April jl. maakt de volgende opmerking: ‘It is less amusing but not less characteristic of the man that, in all his letters during the three eventful years ensuing, he never once so much as alludes to Lord Lansdowne, either as minister or friend. A like observation may, indeed, be made upon nearly the whole of his correspondence. He narrates his own share in the transactions of the day, and occasionally flings an epithet of scorn at Croker, Sadler or O'Connell. But of the men who, far more than he, endured the heat of that long and sultry day of strife, he says hardly a word. It was not jealousy or rivalry, but indifference to the personal fortunes and feats of others in the wordly fray.... The names of Plunket. Lyndhurst, Wellesley, Ellenborough, never interrupt the continuity of self-portraiture, and, for all that can be gathered from his diaries and correspondence during the Reform campaigns, debaters like Peel, Stanley, Graham, Shiel, Russell and Mackintosh might have never been. A similar obsertion applies to the latter epoch when the conflict of opinion was about the Corn Laws. From first to last Macaulay never mentions the existence of the Manchester League, or wastes half a pen-full of ink on the name or fame of Cobden, Bright or Villiers. It is all Macaulay, and nothing but Macaulay.’ Maar dit is een kwestie van wellevendheid, van hoogeve beschaving, die, ook blijkens de hier door ons aangekondigde boekdeelen, in Engeland, zelfs in aristokratische kringen, althans voor een twintig jaar, nog veel te wenschen overig liet. Is het thans beter?

ijdel is. Macaulay verwijt namelijk ergens aan Southey niet die onvoldaanheid over eigen arbeid te kennen, die hij, Macaulay, zelf in zoo hooge mate bezit[1]. Gelukkig man! Nooit werd hij gekweld door de vrees van dien griekschen redenaar, die, toen hij in den loop zijner rede luide toejuichingen verwierf, zich plotseling tot iemand in zijn nabijheid wendde om te vragen of hij ook iets doms had gezegd.

Twee jaren voor zijn dood is hem nog de hoogste onderscheiding ten deel gevallen. Door Palmerston werd hij tot pair van Engeland gemaakt. Hij heette van nu aan Lord Macaulay. Zoo is hij, met roem en eerbewijzen overladen, in het graf gedaald. Hij bezweek den 28sten December 1859, even gelukkig in zijn dood als in zijn leven[2]. Hij stierf in zijn leuningstoel betrekkelijk onverwacht; de smart van het afscheidnemen bleef hem bespaard. Den 9den Januari 1860 vond hij zijn laatste rustplaats in de Abdy van Westminster aan den voet van Addison's standbeeld, tusschen de graven van Johnson, Garrick, Haendel, Goldsmith en Gay.

'Hij schijnt de eerste geweest te zijn onder de geesten van den tweeden rang', zegt Macaulay ergens van Cicero. Waarom wil dit woord ons niet uit de gedachte, zoo dikwerf wij het geheel van hetgeen Macaulay zelf geweest is en geleverd heeft overzien? Is er op den tweeden rang zooveel rijkdom en getrouwheid van geheugen, zooveel levendigheid van verbeelding, zooveel uitgebreidheid van kennis, zoo nauwkeurige geleerdheid, zoo onverdoofbare belangstelling in talrijke vakken van wetenschap? Kan iemand uitmunten door een stijl, die alle lezers zonder uitzondering trekt, gevangen neemt, in boeien slaat, omdat die stijl met de grootste stoutmoedigheid van alle hulpmiddelen zich bedient: beurtelings alle toetsen van het menschelijk gemoed doet spreken en dit doel bereikt door het triviale niet te ontwijken en het verhevene aan te durven, door den bittersten spot te huwen aan den toon van het teederst gevoel; kan iemand uitmunten door zulk een stijl zonder te schitteren op den eersten rang?

1 'He had none of that dissatisfaction with his own performances which I, perhaps because I have a great deal of it, am prone to believe to be a good sign.'

2 Had hij iets langer geleefd, hij had nog afscheid moeten nemen van Hannah, die in de volgende maand naar Madras vertrok, waar Sir Trevelyan tot Gouverneur was benoemd.

Misschien niet; maar zoo hem dit moet worden ontzegd, kan het slechts zijn, omdat aan Macaulay's zeldzame en bewonderenswaardige gaven ontbroken heeft wat eerst de kroon van alle gaven is: volledige vrijheid van geest. Die vrijheid openbaart zich in een kritiek, die in de eerste plaats niet goed- en afkeurt, maar kenschetst en rangschikt. Die vrijheid heeft tot voorwaarde niet onverschilligheid, maar zulk een heerschappij over de gewaarwordingen van het gemoed als alleen kan aangeleerd worden door hem, wien juist zijne onbegrensde levendigheid van aandoeningen opmerkzaam heeft gemaakt op het gevaar, dat het oordeel van den invloed dier aandoeningen dreigt. Die vrijheid heeft tot vrucht een verdragen, een kunnen plaatsen van alle dingen, een besef van het betrekkelijk recht aller dingen, een ingenomenheid die nooit tot afgoderij overslaat, een afkeer die geen feller uitdrukking zoekt dan die met ironie bestaanbaar is. Terwijl zij aan de priesters van elken eeredienst en aan de ijveraars van elke richting met het genoegen van wierook te branden dat van smaadredenen of stokslagen uit te deelen gaarne overlaat, zoekt zij, middendoor tusschen voorliefde en weerzin, haren bondgenoot in oprecht medegevoel.

Utrecht.
A. PIERSON.

Eenig Parijzer schouwburgbezoek.

Het viel ongeveer tusschen de jongste voorstelling van *La fille de Roland* en de eerste van *L'Étrangère*. Hoe gaarne had ik den edelgevormden groep van Henri de Bornier in het bezield en harmoniesch licht gezien van het 'Théâtre Français' der Rue Richelieu, en omvloeid van den daar heerschenden stemmigen dampkring! Deel te nemen aan het gedrang, dat zich rondom de nieuwe tooneelverdichting van Alex. Dumas fils openbaarde, - al zoû men het voorrecht hebben den Maarschalk-Praezident in zijne loge te zien, - kon mij voor het gemis niet schadeloos stellen. In tegendeel: fransche tooneelbeoordeelaars die het stuk 'un immense succès' noemden, hadden mij met de verwarde samenstelling niet kunnen verzoenen. De auteur van *Une question d'argent* en *La Dame aux camélias* dunkt mij hier, wat het geheel betreft, veel beneden zijn talent te zijn gebleven. Trouwens het in Parijs verspreid gerucht, dat de Heer Dumas, getroffen door de fouten van zijn drama, het in het laatste oogenblik had te-rug-getrokken[1], kon wel eens niet van allen grond ontbloot worden bevonden; althands het zoû wel eens eene natuurlijke vrucht van het *sens commun* kunnen zijn, dat bij het 'geestigste volk' der waereld heden zoo min als in de dagen van Molière ontbreekt.

Ik heb wat beters gezien: *Tartufe*, in zijne uitstekende omgeving. Dupont-Vernon is een schrander en geoefend tooneelspeler. Zijn gelaat echter is van nature weinig voorbestemd om den daarmeê gemaskerde tot een schijnheilige te stempelen. Trouwens in het drama van Bornier stelde hij een geheel tegenovergesteld charakter voor: hij speelde voor le Comte Amaury. In elk geval was het een lust het kunstwerk van Molière nog eens naar de

1 *Figaro*, 10 Févr.

traditiën van het fransche tooneel te zien en te hooren voordragen. Zelfs de vrouwenkostumen waren vrij goed naar de drachten Louis XIV gevolgd. De burgerlijke type van den dikken Orgon (Talbot) scheen uit een hollandsche schilderij gesneden: hij had best Deken-Schatbewaarder van één of ander Cramersgild kunnen zijn. Cléanthe (Martel) was een bezadigd, weldenkend Coopman; ook de jonge rollen teekenden zeer juist de maatschappelijke standen, waar de personaadjes toe behoorden. Dorine (Mme P. Ponsin), met haar kuiltjens in de wangen en moedig *franc-parler*, was onverbeterlijk. Alleen in Elmire (Mme Brohan) zoû ik wel eene wat méer sympathische persoonlijkheid hebben gewenscht.

Den zelfden avond vertoonde men, na de rustige inleiding van dit bijna geheel op een rij, *devant la rampe*, gespeelde stuk, *Mademoiselle de Belle-Isle* van Alex. Dumas, den vader.

De schouwburgen zijn duur in Parijs - gij komt in een besproken *fauteuil d'orchestre* bezwaarlijk onder de 9 frcs. terecht - maar men geeft u veel voor uw geld. In 8 a 10 bedrijven wordt geene indigestie voor een avond gevreesd. Delaunay, een man van 58 jaar, speelde de rol van den nog jeugdigen en fringanten Duc de Richelieu met al het gemak en den matigen gloed van een *grand-seigneur*-goed-soldaat Louis XV. Zijne stem, zijn gebaar, zijn gang duidde niet minder dan zijne kostumen, den geestigen, fijn opgevoeden, vaak edelmoedigen hoveling-*mauvais-sujet* aan, dien hij te schilderen had. Mlle de Belle-Isle, die door Mejufv. Broisat werd voorgesteld, had eene hooge distinktie in haar toon en formen - aangeboren adel, want zij woont in de Provincie. Met treffende waarheid speelde de kunstenares deze moeilijke rol - moeilijk, om dat de auteur ze niet interessant genoeg heeft weten te maken; moeilijk vooral, om dat Mej. Broisat volstrekt niet met schoonheid bedeeld is. Madame E. Riquier was eene volmaakte Marquise de Prie. Laroche, als de Chev. d'Aubigny, was misschien een weinig al te stil; maar het *ensemble*, de groep, ook met meêwerking van Prudhon en Joumard, liet niets te wenschen. Wat is het een rust en een geluk, als men zoo even Belgiën doorreisd heeft, weêr eens goed Fransch te hooren spreken!

Een komedie, die zeer de aandacht trok, terwijl ik te Parijs was, en waarin dan ook geene knaleffekten het rustig waarnemen en genieten verstoorden van den franschen modernen geest, gelijk die door schrijvers als Augier, About, en ook als de

meester-schilder Sardou deels afgebeeld wordt, deels gevormd is, - was het tooneelstuk van Émile Augier, *Madame Caverlet*. Het stuk werd in het Théâtre du Vaudeville (Rue de la Chaussée d'Antin) onberispelijk voorgedragen. Het heeft 4 akten en behandelt weder een der moeilijkste maatschappelijke vraagstukken. Het is een verbloemd pleidooi voor de echtscheiding. Trouwens men voelt aanstonds dat, bij het schetsen van een bizonderen toestand, de advokaat hier schoon en vrij spel heeft. Wat is gemakkelijker dan met treffende waarheid eene ongelukkige huisvrouw te schilderen, ongelukkig door een *mari-vaurien*? Wat is gemakkelijker dan die vrouw beter te assorteeren, dan de omstandigheden het de eerste reis gedaan hebben, en daardoor het geluk der vrouw en harer kinderen te verzekeren? Wat is gemaklijker dan bij een publiek, getuige van zulke gebeurtenissen, instemming te vinden voor het verbreken van de gesloten huwlijksbanden en het knopen der betere? Maar het publiek geeft zich de moeite niet te vragen, wat zoû er van worden, indien de echtscheiding algemeen in de zeden werd opgenomen? Welk zal het misbruik zijn, dat met wiskundige zekerheid daarvan gemaakt zal worden, als een vrouw of een man, behoudends eer, fatsoen en levensvreugde, zich kan laten scheiden, zoo gemaklijk als hij zich kon laten trouwen? Wat wordt er van de kinderen, wat van het heilig verschijnsel - f a m i l i e ? - Den Heer Augier komt de lof toe, in dit ernstig gedachte stuk, de bedoelde bezwaren niet zonder toespeling te hebben gelaten: gelijk hij, voor de hoofdgedachte, zich in dit stuk zeer gunstig van andere dramaschrijvers onderscheidt, die de echtscheiding als iets noodzakelijks en billijks voorstellen, zoo dra de man of de vrouw goed heeft gevonden op een derden persoon verliefd te worden. Van zoodanigen toestand is hier geen zweem. De Heer en Mevrouw Caverlet hebben sints 15 jaar een goed en gelukkig huishouden uitgemaakt. Hun stoffelijk welzijn krijgt eerst zijn rechte waarde door de harmonie hunner edele charakters en de vreugde die zij beleven van een volwassen jongeling en jonge dochter, voorkinderen van Mevrouw, die de namen dragen van Henri en Fanny Merson, naar hunnen vader, van wien Mevrouw feitelijk en wettelijk gescheiden is. Het geluk dezer familie zal een schrede nader aan de volmaaktheid doen, als Henri-s vriend Reynold Bargé de hand komt vragen van Fanny, die werklijk bespeurt, dat zij den braven jongen liefheeft. De kink in den kabel blijft echter niet uit. De Heer

Caverlet heeft aan zijn ouden vriend Bargé, vader des jonkmans, een geheim toevertrouwd. Dit bestaat in niets minder dan in de omstandigheid, dat hij nooit met Mevr. Caverlet getrouwd is. De reden dezer leemte is hierin gelegen, dat de Heer Merson, de onwaardige gemaal van Mevrouw, een Franschman is en dat in Frankrijk de echtscheiding (*divorce*) niet bestaat. Algemeen denkt men echter, dat zij naar engelsche wetten en rechten zijn getrouwd geweest, dat dus werklijke echtscheiding heeft kunnen intreden, en de verbintenis van den Heer en Mevr. Caverlet even zeer een wettig huwlijk is, als hun familieleven een voorbeeld van orde en deugdbetrachting. De Heer prokureur Bargé is een goed vriend, maar een bedachtzaam burger van Lausanne. De meêdeeling van den Heer Caverlet heeft ten gevolge, dat hij een huwlijk tusschen zijn zoon en Mejufv. Merson nu niet meer wenschelijk rekent. Bij deze eerste donkere wolk voegt zich nu een tweede. De Heer Merson namelijk, die het gezin jaren lang met rust heeft gelaten, en met veel zelfvoldoening spreekt over zijne ‘onuitroeibare jeugd’, *qui a usé trois générations*, heeft vernomen, dat er eene oude rijke verwante van de familie overleden is, en besluit uit dien hoofde zijne plaats in de huiskamer weêr in te nemen, althands zijne aanspraken op een van de twee kinderen te doen gelden. Hij wil zijns zoons opvoeding *zijner waardig* voltooyen en hem de waereld laten zien. Bij de eerste ontmoeting van vader en zoon, spreekt hart en bloed in den laatste ten voordeele van den onwaardige; maar als hij Heuri over zijne plannen onderhoudt, trekt deze met wantrouwen en huivering zich te-rug. De ontknoping wordt hierdoor gevonden, dat de edele Heer Merson zich (tegen uitkeering eener afkoopingssom) als Zwitser laat naturalizeeren, hetgeen ten gevolge heeft, dat de bestaande persoonlijke scheiding in een *divorce* kan verkeeren en de familie Caverlet wettelijk *en règle* komt. Men ziet dus, het is, als ik zeide, weder een pleidooi voor de echtscheiding: men heeft evenwel geen recht dit strenger te veroordeelen dan zoo vele deftige klassieke en als zedelijk beschouwde treurspelen, waarin ongelukkige liefden, of echtverbintenissen, belemmerd door de onverbreekbaarheid des huwlijks, in zelfmoorden of onderlingen doodslag hare oplossing vinden.

De roman- en tooneelschrijvers, die de meest gewone en meest drukkende maatschappelijke rampen in het licht stellen en daarvoor redmiddelen zoeken, doen, ten dien einde, in edele

naastenliefde, zulke wanhopige pogingen, om dat zij, naar mijne meening, in een diep misverstand zijn vervallen. Dit misverstand bestaat hierin, dat zij den mensch houden voor een wezen, bestemd om op deze aarde wat men in 't algemeen noemt *gelukkig* te zijn. Nu nemen zij waar, dat slechts zeer weinige hunner natuurgenoten in deze omstandigheid verkeeren; en daar zij 't toch voor 's menschen bestemming houden, laten zij geen pogingen onbeproefd om dien steen der wijzen te vinden, om het goud te maken, waaruit zaligende aardsche kroonen worden gesmeed. Daarvoor putten zij zich uit, tobben zij zich af: ‘mij dunkt,’ zeggen ze, ‘iets wat zoo'n algemeen voorwerp van behoefte is, moet toch te vinden zijn.’ Zij zien de oud-hollandsche spreuk voorbij, die leert, dat men, in de eerste plaats, het geluk in zijn eigen hart, niet in het ons omringende moet zoeken:

‘In vreught is dickmaels pijn, in plagen volle segen:
't En is niet aen de s a e c k , maer aen de m a n ghelegen.’

Bij den beperkten gezichteinder, dien men zich pleegt te trekken, is er haast bij, dat men het geluk in 't leven roepe. Als men tot morgen wacht, is 't wellicht te laat. Daarom doorgraven de letterkundigen en wijsgeeren zich de hersens met geen minder ijver dan de staatslieden en staats-oekonomisten, om eindelijk toch eens, maar dan liefst hoe eer, hoe beter, te ontdekken: hoe de volken gelukkig te maken zijn. Het heeft nu al zoo lang geduurd. Er is zoo veel tijd verloren gegaan. Want de vroegere volken en het Christendom tot zeer onlangs leerden, dat er nog iets beters dan deze beperkte, nevelachtige, kortstondige orde was, waarvan het menschdom in meerder of minder mate eenmaal deelgenoot zoû worden. Men zag ook zoo veel onrecht dagelijks plegen, men zag zoo vele met goeden uitslag bekroonde schurkenstreeken, men zag zoo duidelijk in: ‘alles is hier maar tijdelijk, provizoir, inkompleet, onvoltooid, valsch, uit zijn verband’, - dat geen mensch met eenig rechtsgevoel, met eenige behoefte aan harmonie, daarin berusten kon; en overwegende, dat denkende, voelende, lijdende wezens, redelijke wezens, vaak de slachtoffers waren van dien ontzettend defekten toestand, - moest men er wel toe komen, op herstelling, op vergoeding, te hopen, te bouwen, - in een beter leven. Al wat nu de gemeenzaamheid met dat beter leven bevorderen kon, daarin vooral zocht men heul en hulp tegen de gebrekkigheid onzer maatschappij, en troost bij de smarten, ons

door anderen veroorzaakt. Maar de nieuwere voorlichters der openbare meening versmaden dit middel. Zij weten geen verklaring voor het verschijnsel, dat de een zijn goed reeds in dit leven ontvangt. Zij verwijzen Lazarus alleen naar de honden, om zijn wonden te lekken[1]. De gelukkige en edele Mevrouw Merson treedt tegenover hare huwbare kinderen op, - met het voorhoofd van iemant, die in verboden betrekking leeft met een even edel en waardig 45-jarig Heer; en die brave familie koopt haren eersten stichter, den losbandigen en eervergeten Heer Merson om, opdat hij zich als Zwitser laat naturalizeeren, en dat zijne kinderen aldus op wettige wijze twee vaders hebben, zijne vrouw twee mannen! Van lijden wat te lijden is, van postvatten in het gevolg van Hem, wiens bloedig spoor van Jeruzalem naar Kalvarië loopt, is daar geen sprake: de diepe zin van het oppermartelaarschap van den Zoon des menschen is, met en benevens de ‘zoetheid van zijn juk’ en ‘lichtheid van zijn last’, iets waarvan de familie Caverlet en de Heer Émile Augier (na den dag zijner Eerste Kommunie) nooit hebben hooren spreken.

Toch behoort deze komedie tot de zeer goede voortbrengselen van zijne pen. Ik heb ook, in den schouwburg van het Palaisroyal, *Le prix Martin* van hem gezien, dat hij geschreven heeft met medewerking van den Heer E Labiche. Ook dit is geen gewone komedie. Er is veel natuurwaarneming in. De auteur betreedt geen slenderspoor, en toch tracht hij niet naar kunstmatige oorspronkelijkheid: maar er was toch iets *bouffe* in het stuk, en er stak eene minder ernstige bedoeling in. Mijnheer Martin heeft eene galante vrouw. Hij is *bon enfant* en *à son aise*. Hij speelt gaarne *bésique* met den gewezenen kapitein (in 't geheel geen dramaheld) Agénor Montgommier. Deze is tot op dit oogenblik *l'amant en titre* van Loïsa, de vrouw des Heeren Martin. De goede Martin vindt niets prettiger dan met Agénor over hunne jeugdige streeken te praten. Het komt niet bij hem op, dat deze tafelvriend eigenlijk een vrolijke verrader is. Trouwens van vóor dat het scherm opging, begon Agénor zijne betrekking tot Mevrouw reeds te vervelen. Hij vindt er iets indelikaats in, op dien voet met de vrouw van den vriend te staan, die een goede, gulle man is en hem zijn volle vertrouwen geeft. Tot de handgreepen van den omgang van Agénor en Loïsa behoorde de aardigheid, dat hij met een stukjen krijt op

1 Luc. XVI, 19-31.

den rug van den dikken Martin liet blijken van zijn voornemen om al of niet de Dame te bezoeken. Kwám hij, dan liep er een loodrechte krijtlijn over den rug van den goeden Martin; kwam hij niet, dan droeg deze een horizontaal-streep. Dit wordt ontdekt door een neef van het echtpaar, zekeren Hernandez, die op een indiesch eiland met eene zwarte Koningin getrouwd is, maar zich niet gelukkig voelt. Hij vindt behagen in Loïsa; waarschuwt Martin, en beweegt dezen zich van Agénor te ontdoen. Daartoe wordt o.a. een reis naar Zwitserland op touw gezet, en laat de goedhartige Martin zich bepraten in zekeren bergpas, waar een grondeloze kolk tamelijk verborgen is, ter zijde van den weg (men slaat het in Baedeker op), Agénor onverhoeds naar beneden te stooten. Maar als het op stuk van zaken komt, ontbreekt Martin de moed. Tot twee maal toe is hij de gelukkigste man van de waereld, dat Agénor een voor hem gespannen strik is misgeloopen. Trouwens het duurt niet lang, of hij betrapt den gespierden Hernandez aan de voeten van Loïsa. Dit voltooit de vergevensgezindheid van den goeden Martin ten opzichte van Agénor. Hij besluit zijne trouwloze vrouw aan haar lot over te laten; hij verbant haar naar eene woestijn in haar keuze (aan den forschen arm van Hernandez), hervat zijn *bésique* met den aanvanklijk veroordeelden vriend, en besluit, bij eene of andere maatschappij tot zedelijke verbetering van het menschdom, *Le prix Martin* in te stellen, die voor de bedrogen mannen de noodzakelijkheid vervangen zoû zich met eigen revolver tegenover den revolver des minnaars te plaatsen.

De praktische gevolgen, uit deze lessen te trekken, laat ik den lezer over; maar meesterlijk en op de natuur betrapt is het charakter en de stemming van den goeden Martin. Met takt heeft de auteur in Agénor een medeminnaar reeds *en retraite* tegen hem overgesteld. Niet-te-min, wat toch het menschelijk hart is!

Belangrijker tooneelwerk en rijk aan toestanden, die aandoenlijk zijn, is de komedie *Les Danicheff, par* M. Pierre Newski. Men zegt algemeen, dat Alex. Dumas fils dit werk heeft nagezien en opgetoetst. Des te meer moet men zich verwonderen, dat de knoop niet behendiger gelegd is en de oplossing u zoo onvoldaan laat. Het stuk werd den 8sten Jan. ll. voor het eerst in *l' Odéon* ten tooneele gebracht; en men gaat steeds voort het te spelen (nog heden half-April): een nieuw stuk

in een vernieuwd lokaal. Het laatste heeft zijn *remaniement* (herstel der zaal en rijke beeldverciering der toegangen en *foyers*) te danken - laatstelijk - '*à quelques obus prussiens*,' die een nieuwe bekapping hadden noodig gemaakt en de wenschelijkheid eener verfraaying bevrucht hebben. Sommige Amsterdammers hebben nog al op met onze uit cement gegoten leidsche-plein-massa, - ik hoû te veel van zekeren geestdriftigen vriend, ouden schouwburgvoorstander, om er mijn gevoelen over te zeggen, - maar ik wil toch even meêdeelen, wat men blootelijk voor de dekoratie der bijlokalen in het *Odéon* heeft uitgewerkt, - z o n d e r g e l d . De Heer Duquesnel heeft doodeenvoudig een beroep gedaan op de edelmoedigheid van bevriende kunstenaars: en daar vercieren nu 8 portretten van tooneelspelers onzer dagen (alle - kweekelingen van het *Odéon*) het peristyel: Delaunay, Berton, Geffroy, Provost, Samson, Bocage, Beauvallet en Lafontaine, door de HH. Dupain, Ad. Yvon, Car. Duran, Feyen-Perrin, Jacquet, Eug. Giraud en Montginot. Den *foyer* vercieren 5 medaljon-portretten van de 5 beroemdste oudere tooneelschrijvers: Corneille, Molière, Racine, Regnard en Beaumarchais; men vindt er de groote portretten van Mlle Georges en Mme Dorval, kleinere van Mme Laurent, Mlle Antonine, Mlle Sarah Bernhardt, Mlle Jane Essler. Al de artiesten zijn in eene hunner beste rollen voorgesteld. De schilders Hipp. en P. Lazerges, Courtat, Dupain, Colin en Basset leverden deze bijdragen. 13 borstbeelden in gebakken aarde voltooyen de stoffeering dezer zaal; zij stellen voor: Picard, Alexandre Dumas, *père et fils*, George Sand, Théophile Gautier, Émile Augier, Casimir Delarique, Henri Murger, Louis Bouilhet, Ponsard, Alfred de Vigny, Victor Hugo en Henri de Balzac. De milde beeldhouwers zijn; de HH. Iselein, Allouard, Carrier-Belleuse (die er drie leverde), Mathurin Moreau, Aimé Millet, Mathieu Meusnier, Franceschi, Thomas, Henri Chapu, Schoenewerk en Hébert.

Les Danicheff is vooral, in de schatting der Parijzenaars, een zegepraal voor eene jonge aktrice, die tot dus ver te veel in de schaduw van de beroemde Mlle Bernhardt gestaan had, Mlle Hélène Petit; en men kan zich dan ook bezwaarlijk iets natuurlijkers, gevoeligers, aangenamers denken dan deze blonde verwerkelijking van Anna Iwanoffna, de vrijgelatene van de Gravin Danicheff, wie al de voor- en nadeelen eener opvoeding boven haar afkomst ten deel gevallen zijn. De zoon der Gravin is, gelijk 't dramatiesch behoort, verliefd geworden op zijne pleegzus-

ter. De moeder, douairière van een der Rijksgrooten, heeft dat niet geteld: zendt haar zoon naar Moskou, om in de aristokratische waereld de kennis te maken van een schoone jonge Princes Walanoff, die voor hem bestemd is, en zweert hem, op zijn verzoek, dat hij, over een jaar te-rug-keerende met zijn (dwaze) liefde voor Anna in het hart, vrij is te doen wat hij wil. Na zijn vertrek, maakt de Gravin er terstond werk van, Anna zonder omslag te doen trouwen met een vrijverklaarden stalknaap van haar zoon, Osip genaamd. Men ziet van hier, welke tooneelen deze moeder zich bereidt: want het kon bij den Heer Newski niet opkomen den jongen Wladimir ontrouw aan zijne liefde te maken. Hij is diep verontwaardigd over de woordbreuk zijner moeder, en na haar ten strengste daarover onderhouden te hebben, gaat hij, om Osip, den speelmakker zijner jeugd en zijnen beweldadigde, te kastijden, wegends het aanvaarden eener hand, die hij wist, dat aan zijn jongen meester toekwam: maar nu verneemt hij, dat Osip, hoewel Anna zeer beminnende, zich als een broeder tegenover zijne zuster met haar gedragen heeft. Dit werpt een merkwaardige, weemoedige tint over hunne huishouding. Osip gaat verder in zijne offervaardigheid; hij is altijd zeer vroom geweest en verklaart in een klooster te willen gaan, om het geluk van Wladimir en Anna niet in den weg te zijn. Naar russiesch gebruik, kunnen deze, naar 't blijkt, nu een huwelijk aangaan. Men is, bij het zien van dit stuk, zeer gerust op het punt der russische toestanden, waarmeê de schrijver volkomen vertrouwd schijnt. Dit geeft er een eigenaardige charme aan. Men had echter de parodie, in het *Théâtre des Variétés* van dit stuk gegeven, onder den titel van *Les Dumacheff* (met toespeling op *Dumas*) *ou le cocher fidèle* niet noodig, om de gebreken der samenstelling op te merken. Er is hier en daar te veel manier in. Gek is in de parodie de afloop voorgesteld. Men kent den grooten grijzen winterjas, die op alle vakante muurvlakken in Parijs geschilderd is, en waaronder, bij het adres van den magazijnhouder, de geruststelling voor de ontevredenen gevoegd is: ‘on rend l'argent’. Hier heeft de edelmoedige koetsier-type, met zijn witten regenjas en witten harden hoed, bij de ontknoping een banderol in de handen, als die van den magazijnhouder, en daar staat met groote letters op te lezen: ‘on rend la femme’. De parodie heeft in zonderheid ten doel de zwakheden in het stuk sterk te onderstrepen: daartoe behoort ook in zonderheid de rol van Porel (een lieveling van het

publiek). Hij speelt voor een *secrétaire d'ambassade*, die Wladimir inlicht; maar levert als sterk op 't effekt berekend *intermède* eenige verhalen, die op onhandige manier aan den man worden gebracht en den Heeren parodisten, Desbraux, Fix en Meyer vrij spel hebben gegeven.

Het Parijsche volk is aardig (men weet het genoeg): zij gaan zich in *Les Dumacheff* amuzeeren, en schreyen morgen weêr bij de aandoenlijkheden, die ze van daag met een kalm geweten hebben laten bespotten. Dat is éen van de bewijzen voor mijne meening, dat de schouwburg nooit een leerschool kan worden. Zoo als ik meen dat de menschen zijn, kan de schouwburg even min een zedeschool als een verleidingstoestel wezen, ten minste als men door een school en een toestel zaken verstaat, die *iets uitwerken*. Alles gaat veel te veel het eene oor in, het andere oor uit. Daargelaten - dat de verleidingselementen (gelijk het tegenwoordig geschapen staat) niet zoo bizonder krachtig zijn. Ik heb op het gevaar gewezen, dat in stukken schuilt als *Madame Caverlet*, - ik verdedig het spotten met verheven zaken zoo min in *Un voyage dans la lune* als in *Les Dumacheff*, - maar men is niet goed ingelicht, wanneer men meent, dat het moderne tooneel er op uit is vooral godsdienst en goede zeden in een belachelijk daglicht te stellen. Ik herinner mij niet, bij mijn zeer drukke schouwburgbezoek in Parijs, voor nu twee maanden geleden, een enkele profanatie (op het gebied van den godsdienst) gehoord te hebben. Men trekt, soms met groote woede, en die alleen om de uitmuntende bedoelingen verschoonbaar is, te velde tegen het Fransche Tooneel, alsof alle onzedelijkheid die gepleegd, alle ongeloof, dat beleden wordt of uitgebazuind, over Europa werd heengespoten uit de gietergaten der 25 Parijsche schouwburgen, - maar men is zeer onbillijk. Men beoordeelt Engeland bijna altoos met achting; men ziet het Engelsche volk aan voor een ernstig, werkzaam, zedelijk volk, en ondertusschen behandelen de redakteuren van den *Punch* begrippen en instellingen, die velen hoogheilig zijn, met vrij wat dieper ingrijpenden spot dan de Fransche operettenschrijvers.

De *Voyage dans la lune* geeft ons een potsierlijken Koning en een bedorven Prinsjen te aanschouwen, dat zijn vader geen rust laat, voor dat hij hem een reisjen naar de maan heeft toegezegd. Dan wordt er eerst nog over beraadslaagd, wie intusschen het land zal regeeren. De kroon gaat van hand tot hand,

zonder liefhebberij. Trouwens men zal het wel stellen zonder kroon. Vervolgends wonen we een geleerde *séance* op een sterrewacht bij. De zeven grijze professoren, daar bij-een, worden natuurlijk vrij sterk gekarikatureerd. Zij zullen een ‘kommissie’ benoemen, om de mogelijkheid der maanreizen na te sporen. Maar dat gaat *le Prince Caprice* te langzaam. Zijn goeverneur is een soort ingeniëur, en deze doet een kanon maken, waarmeê men (ongeveer *à la Barbicane*) naar de maan zal geschoten worden. Het rijk der maan munt uit door allerlei onaardsche bizonderheden. De aardsche Koning biedt dien der maan een snuifjen. Deze weet niet voor welk orgaan de gemalen tabak bestemd is, en slikt ze in, of het poederchokolade was. Dit bekomt hem slecht en hij spuwt het walglijk fabrikaat op den grond. Maar de maangrond is zeer vruchtbaar. Oogenblikkelijk groeyen er cigarenboomen van, enz. Op de maan worden de mannen geboren met de borsten vol ridderkruisen. Zoodra als iemant een drenkeling redt of een mooi vaers maakt, verlost de Koning hem van een dier schandeteekens. De Koning-zelf heeft er dan ook geen één. 't Is op de maan alles zeer rustig. Dit dankt men aan de bizonderheid, dat de liefde er niet bekend is. *Le Prince Caprice* ondertusschen is een aardeling en doet een deklaratie aan de Princes van de maan. Deze begrijpt hier niets van. Later laat de Prins haar happen van een appel, dien hij in zijn knapzak heeft. Plotselijk wordt zij verliefd. *Adieu le repos*. Uit de appelpitjens groeyen boomgaarden. De maan is in den grond bedorven. De Koning is woedend op die nieuwigheidsinvoerders. Denk u, bij deze zaken, vele grappen, die bizonder laf zijn, maar de rijkste stoffeering, wat het tooneelwerk betreft, en de vrolijkste, kleurigste muziek; daarbij eene uitvoering met zoo talrijk en geoefend personeel als men slechts in Frankrijks hoofdstad vinden kan en als de volle zalen, bij dit volk, dat uit milliardenbetaling een middel tot verhoogden bloei en vermeerderden rijkdom weet te scheppen, kunnen bezoldigen. De operette, die, als de anderen van Offenbach, oorspronklijk in eenvoudiger vorm geschreven is, en eerst sints de maker direkteur der *Gaîté* werd, met die rijke *mise-en-scène* optreedt, welke de winsten van den ondernemer moet verzekeren, is natuurlijk met optochten en dansen weelderig dooraderd. Die dansen zijn niet onvoegzamer dan die op alle groote tooneelen der waereld worden uitgevoerd; ook het kostuum der *danseuses* niet. *Danseurs* zijn er te Parijs niet meer. Dat er, voor 't

overige, eene zekere *disinvoltura* in die waereld heerscht, en dat de verhoudingen der *coulisse* op het tooneel van invloed zijn, zal niemant verwonderen. Mlle Zulma Bouffard had, bij den aanvang van het seizoen, de rol van *le Prince Caprice* vervuld, maar gaf sints eenige weken gastrollen in S^{t}.-Petersburg. Mme Peschard, eene inderdaad zeer lieve opera-aktrice, is in de rol opgetreden en met zoo groot succes, dat bij den te-rugkeer van Mlle Bouffard, de ‘artistes des choeurs du théâtre de la Gaîté’ haar met een zeer gracelijke hulde verrast hebben, ‘dont rien n'avait transpiré. Mme Peschard en a été émue jusqu'aux larmes, elle ne savait comment remercier les braves gens qui lui donnaient une telle marque de sympathie’ en de impresario, de Heer Albert Vizentini, schreef haar een briefjen, dat aanvangt: ‘Ma chère Peschard, une lecture que je n'ai pu remettre m'empêche de vous embrasser ce soir. Je ne veux pas que vous quittiez le théâtre, sans vous exprimer mon affliction d'un départ, etc.’ Bij dat omhelzen denkt men aan den tijd van Louis XIII, waarin de handboekjens der *étiquette* aan de Heeren voorschreven, wanneer zij eene Dame op de straat ontmoetten, haar niet terstond te omhelzen, maar eerst te zien of haar dit welgevallig zal zijn.

Trouwens, dergelijke bizonderheden der verhouding van mannen en vrouwen staan niet altijd in het naauwste verband met de ingetogenheid in ernstiger zin. Onze tijd, waarin men de vrouwen de hand schudt, alsof het tamboer-majoors waren, is niet minder lichtzinnig dan die, waarin het kussen, bij lichte ontmoetingen, algemeener was; maar toch ook niet lichtzinniger; ten minste wat het tooneel betreft. Onvoegzame vertooningen, als de tijd van den braven Louis XIII en den stillen Frederik Hendrik toeliet, worden toch doorgaands door de politie geweerd. Eene onvoegzaamheid kan ik niet noemen de voorstelling van de geestige kleinigheid *Les curieuses* van Henri Meilhac, in den *Gymnase dramatique*. Schitterend is de beschaming daarin van den rijken, soliden beursman, den bankier Puck, ten huize van eene vrouw van losse zeden, die hare appartementen verlaten heeft. Door toeval is dit quartier gehuurd door een Gravin, die ergends in Parijs een *pied-à-terre*, behoefde voor chariteitsoogmerken. Als zij verneemt, wie vóor haar dat huis bewoond en dat elegant ameublement gebruikt heeft, draagt ze aanvankelijk haren intendant op terstond voor andere kamers te zorgen; maar al spoedig wordt hare nieuwsgierigheid geprik-

keld om te weten, hoe het toch wel ten huize *eener zoodanige* toegaat, en zij bezwijkt voor de verleidende gedachte zich uit te geven voor eene nicht van de afwezige dame en dezer habitués daar te ontvangen. Al spoedig brengt het livreiknechtjen van den Vicomte Alexandre een kaartjen binnen, om zijn meester te annonceeren. De Comtesse Ismaïl ontvangt hem. Deze jonkman, van de fijnste manieren, ziet echter al spoedig door het masker heen. Hij geeft haar te kennen, dat zij niet is waarvoor zij zich uitgeeft. ‘Als gij zoo goed wilt zijn mij uw hand te laten zien,’ zegt hij, ‘zal ik u meer zeggen.’ Zij trekt haar handschoen uit; hij raadpleegt hare vingertoppen en zegt: weifelend: ‘une duchesse....’; ziet haar aan, en vervolgt: ‘une baronne?’ hij verwijdert zich, maar komt terstond te-rug en zegt zeer pozitief: ‘une comtesse’. De Heer Puck, de bankier voornoemd, komt binnen, terwijl de Gravin in de naaste Kamer gegaan en de Vicomte Alexandre vertrokken is. De groote dikke sestigjarige, met zwarten rok en witten halsstrik, gelijk al de gasten in dit verblijf, snuffelt rond en hoort gerucht in de naaste kamer, hij glimlacht en kromt zich achter een kanapee en begint aan de deur der kamer te blaffen als een hond..... Op deze dwaasheid betrapt hem de Vicomte Alexandre..... Hij wendt voor, verkouden te zijn, en hoest met een klank, aan het blaffen verwant. Welk een les! Toch heeft hij naderhand nog den moed aan de Gravin, die hij onnoozel genoeg is voor iets anders te houden, te beloven, als ze met hem wil gaan soepeeren, nog eens voor haar te zullen blaffen! Wie daar zijn portret in herkent, moet wel ellendig zijn, wanneer deze snijdende zedeles hem niet doet blozen.

Zal ik nog van andere tooneeluitvoeringen spreken? Zal ik onderzoeken, van waar het komt, dat een slecht in elkaâr gezet zangspelletjen als *la Petite Comtesse* (allerzwakste Rossininabootsing) in het *Théâtre de la rue Taitbout* grooten opgang maakt bij het zelfde volk, dat in het oneindige de redeneerende komedie zonder knaleffekten *Les pattes de mouche* van Victorien Sardou *au Gymnase* gaat zien? Het juffertjen dat de geesteloze *Petite Comtesse* voorstelde, zong lief; dat moet erkend worden. Maar wat hebben zij, die daarom zoo veel zouteloosheid voor lief namen, toch goed naar de komedie van Sardou zitten te luisteren! Ik waag mij aan de oplossing van het vraagstuk niet. Het verschijnsel pleit wel voor de rekbaarheid van den menschelijken geest.

Ik heb natuurlijk niet nagelaten het prachtige nieuwe Operagebouw van binnen zoowel als van buiten te gaan bezichtigen. Er zijn uit het oogpunt van konstruktie - zoowel wat de inrichting als de samenstelling der aesthetische bouwdeelen betreft, groote aanmerkingen op te maken. Al ware 't alleen maar, de hooge kolommen, in wier schachten de loge-borstweeren zich ontzien rustpunten te zoeken; eene bedenking, die den architekt bewogen heeft die borstweeren aan de kolommen binnenwaards te buigen, om de kruising van horizontaal en loodrecht hier te verbloemen; al ware 't alleen maar, de naauwe parterre-toegang... maar ik wil geene kritiek beginnen, die, bij volledigheid, te groot zoû worden voor mijn bestek. Ook moet ik erkennen, dat de indruk, dien deze vergulde kunstentempel maakt, te recht den naam van verbazing mag dragen: die ruime en rijke zalen en trappen, die grootsche lichtkroon, dat stoute en vaak fraaye beeldwerk, en daarbij dan het publiek der groote waereld en de stoutste scheppingen op het tooneel, vervullen u met bewondering, en daar dit alles zich aansluit bij de indrukken, die de beoefening der fransche beschaving van vroegere tijden u gegeven heeft, voelt gij u niet *gedépayseerd*. Aan den voorgevel van het gebouw, een gewrocht der regeering van Napoleon den IIIe en dat talrijke millioenen gekost heeft, trof mij het opschrift in de fries: ‘ACADÉMIE IMPÉRIALE DE MUSIQUE’ stond er eens. Sints den val van het Keizerrijk en het optreden der Republiek, moest dit natuurlijk veranderd worden. Men heeft dus, van *impériale, nationale* gemaakt. maar op eene wijze zoo zuinig, dat zij verwonderen moet; vooral van een Gemeenebest, dat begonnen is met de monumenten in brand te steken, waarschijnlijk om het genoegen te kunnen hebben ze te herbouwen. De letters namelijk waren reliëf. Wat heeft men nu gedaan? Niet het geheele opschrift vernieuwd; maar IMPÉRI wechgehakt, en NATION op de ledige plaats niet ingelaten, maar geschilderd. Tegen dat, in het land van S. Louis, Henri IV, Louis XIV en Napoléon I^{r} de republiek weêr vervalt, zal dus dat woord NATION wel wechgeregend zijn, en kan Napoléon IV op zijn gemak de letters zijner keuze laten aanbrengen. Voor Henri V zal dit bezwaarlijker gaan: want voor ROY is de spatie te groot.

Ik woonde de voorstelling bij der *Huguenots*: voor mij altijd een der grootste meesterstukken van het menschelijk genie, die ik heb leeren kennen. Madame Krauss was Valentine; dat is ge-

noeg gezegd. De eerste tenoor was ook zeer goed, minder dik dan Caubet, wien men bij ons, in den ontzettenden en heerlijken 4^{n} akte toebad, dat hij, eenmaal op zijn kniën gevallen, er in slagen mocht weêr op te staan; maar Villaret is toch wel dik, en het hinderde meer dan in der tijd bij den bordeauschen advokaat Mouchelet, die hier in Amsterdam den Raoul gespeeld heeft. Ik moet dan ook zeggen, dat die 4^{e} akte, met het 'Tu l'as dit', mij nooit zoo weinig heeft medegesleept, en Madame Marneffe, die te Amsterdam de rol *gecreëerd* heeft, zoû toch zoo min als Madame Krauss met den Paris-appel begiftigd zijn geworden. Ik geloof, dat de schuld vooral bij Villaret ligt, die meer zoetsappig dan teder was. Deze hoedanigheid schaadde minder in den tuin bij de Koningin, een tooneel, dat ontzaglijk fraai werd voorgesteld: men meende werkelijk in den lusthof, met zijn breede diepe trappen op den achtergrond, alles bij te wonen. Mme Daram, de Koningin, was wel wat koud, maar eene geoefende zangeres; de page, Mme Arnaud, was charmant, onverbeterlijk. Boudouresque, als Marcel, was zeer goed, geen Boucher, maar klankvol en zuiver. De kleinere rollen, hier in Holland, als in de Provincie, altijd door brekebeenen vervuld, waren natuurlijk in zeer goede handen. Niemant bracht echter meer toe tot het schoone geheel dan de beroemde Faure. De Comte de Nevers was voor mij onherkenbaar - zoo voortreflijk. Faure verheft deze partij tot een zeer voorname, door zijn uitmuntend (ook stil) spel en volmaakten zang, met de dankbaarste stem. Hij heeft ook een bizondere studie van het kostuum gemaakt; en daarom is het te meer jammer, dat ook hij zulk een stuk grootendeels met witte Jouvin-handschoenen speelt, daar men in de XVIe Eeuw aan de hoven zelfs zonder handschoenen dánste[1].

Zelfs de rol van Don Juan, in den opera van dien naam, redd'e hij bijna als dramatische schepping. Mozart is ongetwijfeld een groot kunstenaar geweest, maar ten duizendsten male ondervond ik, dat de Meyerbeers en Gounods zich veel meer geven met hart en ziel dan de duitsche zangspelschrijvers. Vreemd, dat Duitschland, waar liederen geschreven en uitgevoerd worden, die in geene andere muziekwaereld hunne gelijken hebben, voor diepte, fijnheid en gloed van gevoel, slechts operaas heeft opgeleverd, waarin het met de menschelijke aandoeningen volstrekt

1 Zie het bal bij Albertus en Isabel, op het Haagsche Museüm.

niet ernstig gemeend is: zelfs de *Fidelio* schijnt u ieder oogenblik toe te roepen: ‘laat u maar niet meêsleepen; het is niet waar gebeurd.’

De kunst uit ‘joks’, zoo als de straatjeugd zegt, niet uit ‘houërs’ (ze zeggen dit, als ze de knikkers, na het spel, elkaâr weêr te-rug-geven), - ziedaar, dunkt mij, wat bestreden moet worden. De kunst is geen spel; zij is de openbaring der schoonheid. Niet slechts wat met onzen schoonheidszin, ook wat met onzen zedelijken zin strijdt, is niet schoon. Ziedaar een grens, om te verhoeden dat er van *l'art pour l'art* misbruik gemaakt worde. Zij moet ons naderbrengen tot de engelen, niet tot de dieren. Ziedaar een wenk voor hen, die het realisme te veel op den voorgrond stellen. Zij kan veel tot ons geluk bijdragen, indien we haar in het leven de plaats gunnen, die haar toekomt.

Half-April, 1876.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Overzicht der muziekale litteratuur.

Alex. W.A. Heyblom. ***Leerboek ten gebruike bij het onderwijs in den zang en tot zelfonderricht in de muziek. Eerste deel. (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar.*****)**
H.H. Hartman. ***Theorie van den zang. Korte schets ten dienste van het onderwijs in de zangkunde, vooral voor onderwijzers-kweekelingen. Derde druk. (Amsterdam, C.L. Brinkman*****, 1875.)**
W.G.L. Lohmann. ***Sammlung heiterer und ernster Lieder für drei- und vierstimmige Schul- und Frauenchöre. (Arnheim, Stenfert Kroese & van der Zande*****, 1875.)**
Richard Hol. ***Kerstcantate, Gedicht van Prof. C.P. Tiele, voor vrouwen- of kinderstemmen, met begeleiding van orgel of piano. (Groningen, Noordhoff en Smit.*****)**
Bührmann. ***Muziekalbum. Tweede jaarg., aflev.*** **11** ***en*** **12.**

‘En fait de musique’, zegt De Balzac, ‘les théories ne causent pas le plaisir que donnent les résultats’.

Ik geloof niet, dat het bewijs voor die stelling nog moet geleverd worden. Iedereen weet, dat het kleinste, eenvoudigste lied grooter genot verschaft dan een volledig werk over harmoniek en metriek; dat een concert de voorkeur verdient boven een muziekale recensie en dat een symphonie van Beethoven den hoorder meer in verrukking brengt dan een voorlezing over muziekgeschiedenis en aesthetiek. Iedereen weet ook, hoe onaangenaam het is, op een concert iemand naast zich te hebben, die, na de uitvoering van een of ander heerlijk muziekstuk, zijn buren mededeelt, dat het stuk zoo en zoo in elkaar zit; dat het goed ‘doorgewerkt’ is; dat het aan alle regelen van het contrapunt voldoet en dat de vorm, waarin het gegoten is, niets te wenschen overlaat. ‘Pour mon compte’ - om nog eens met De Balzac te spreken - ‘j'ai toujours été violemment tenté de donner un coup de pied dans le gras des jambes du

connaisseur qui, me voyant pâmé de bonheur en buvant à longs traits un air chargé de mélodie, me disait: C'est en *fa-majeur!*'

Het is overbodig te zeggen, dat ook op het gebied van de andere kunsten de theorie niet zooveel genot verschaft als het kunstwerk zelf. Een prachtige schilderij zal meer bewondering wekken dan een *Traité complet de peinture*, een schoon gedicht meer dan een boek over de prosodie. Maar toch zal men somtijds met genoegen een verhandeling over dichtkunst of over schilderkunst lezen, terwijl daarentegen een verhandeling over muziek, met hoeveel talent zij ook geschreven moge zijn, den lezer altijd min of meer onaangenaam aandoet. De reden hiervan ligt voor de hand. Wat de schilder op het doek maalt is, in de meeste gevallen, met woorden te beschrijven; over de gedachte in een gedicht uitgesproken kan men redekavelen; maar den inhoud van een muziekstuk in woorden weer te geven, is niet mogelijk. De muziek is de taal van hetgeen niet in woorden uit te drukken is; zij is het orgaan van het onbeschrijfelijke. Hoe wil men dan over haar spreken en schrijven?

Volgens Heine zou men nooit anders over muziek moeten disputeeren dan op de manier van de twee *commis-voyageurs*, die hij aan een *table-d'hôte* te Marseille ontmoette. Deze twee heeren waren het niet eens over de vraag, wie van beiden, Rossini of Meyerbeer, grooter componist was. De bewonderaar van Rossini wist de voortreffelijkheid van den Zwaan van Pesaro niet beter te bewijzen, dan door met smaak eenige melodieën uit *le Barbier de Séville* te zingen, en de verdediger van Meyerbeer repliceerde met de voordracht van de schoonste stukken uit *Robert le diable*. Het dispuut duurde op die wijze voort totdat het diner was afgeloopen, en daar beide zangers uitmuntende stemmen hadden, volgden de overige dischgenooten den strijd met belangstelling.

Dit is de eenige soort van muziekale critiek, zegt Heine, die reden van bestaan heeft. Over muziek moest men niet anders dan met muziek spreken.

Ik wenschte, dat het mij mogelijk ware, de muziekale werken, die de redactie van *de Gids* mij ter recensie gezonden heeft, op de door Heine zoo hoog geroemde manier te beoordeelen. Ik wenschte, dat ik, in plaats van met droge woorden over het min of meer verdienstelijke van die werken te spreken, de schoonste melodieën daaruit, zoo al niet voorzingen, dan toch opschrijven mocht, om er

de aandacht van al wie er belang in stelt op te vestigen. Daar mij dit evenwel niet vergund is, en zich onder de genoemde werken ook enkele bevinden, die over het wetenschappelijk gedeelte van de toonkunst handelen en dus weinig of geen melodie bevatten, ben ik wel genoodzaakt de oude manier van recenseeren te volgen en in plaats van tonen woorden te gebruiken.

De heer Heyblom, leeraar aan de vormscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen te Rotterdam, heeft een Leerboek ten gebruike bij het onderwijs in den zang geschreven, hetwelk, wanneer de volgende drie deelen met evenveel zorg bewerkt zijn als het hier voor mij liggend eerste deel, in vele opzichten een aanwinst voor onze muziekale litteratuur genoemd mag worden. Zijn de werken over de theorie der muziek hier te lande schaarsch, die over den zang zijn nog schaarscher. Daarom geloof ik, dat het plan van den heer Heyblom, om bij te dragen tot de kennis van dit schoonste gedeelte der muziek, algemeene toejuiching zal vinden.

Het eerste deel van zijn leerboek is in twee afdeelingen gesplitst; de eerste draagt tot opschrift: Theorie (Elementiek en Rhythmiek), de andere: Techniek. Dat de schrijver in een boek over den zang 198 bladzijden aan de theorie der muziek wijdt en slechts 36 aan den zang, schijnt vreemd; doch in zijn ‘Toelichting’ geeft hij de verklaring van dit vreemde verschijnsel. Het is namelijk zijn bedoeling, om hen, die dezen zangcursus volgen, tevens tot goede musici te vormen; daarom wil hij hen inwijden in de geheimen van de theorie der muziek. Ja zelfs zegt hij: ‘Hoewel dit leerboek voornamelijk geschreven is ten gebruike bij het zangonderwijs, is de theorie, daarin vervat, even noodzakelijk voor wie een instrument wil leeren bespelen.’ Dit nu meen ik te moeten betwisten. Hadde de schrijver gezegd, dat de theorie, in zijn boek vervat, noodzakelijk is voor hem die een goed musicus wil worden, misschien zou dit juist geweest zijn; al ben ik overtuigd, dat vele goede musici op enkele vragen uit het boek van den heer Heyblom - bijv. op de vraag: ‘Waarom telt de ongelijkzwevende temperatuur in den omvang van haar octaaf één comma meer dan de gelijkzwevende?’ (blz. 95) - het antwoord schuldig zullen blijven. Maar dat zelfs de theorie, in dit boek vervat, *noodzakelijk* is voor wie een instrument wil leeren bespelen, ontken ik. Er zijn menschen, die een of meer instrumenten voortreffelijk bespelen, doch

wier theoretische kennis zeer gering is; ja, ik geloof, dat de meeste groote virtuozen niet heel veel begrip hebben van physica, rhetorica en grammatica - de drie hoofdafdeelingen, waarin de heer H. de theorie der muziek verdeelt.

De hierboven afgelegde verklaring, dat het boek van Heyblom in vele opzichten een aanwinst voor onze muziekale litteratuur is, belet mij niet te erkennen, dat het ook gebreken heeft. Het voornaamste gebrek is, naar mijn inzien, dit: dat het op te breede schaal is aangelegd. De schrijver schijnt voorzien te hebben, dat men hem die aanmerking zou maken; althans hij tracht de uitvoerigheid zijner methode te verdedigen, en zegt: ‘De voorstanders der leer, die hoofdzakelijk berust op nazingen of naspelen, alleen die zullen zich ontegenzeglijk met zoodanig een leergang niet kunnen vereenigen en dezen als langdradig, nutteloos en tijdroovend beschouwen.’ En eenige regels verder: ‘Hoe dit zij, dit is zeker, dat iedereen die den leergang zal volgen, die hier gegeven wordt, in betrekkelijk korten tijd zijn moeite beloond zal zien; daar hij zich hoe langer hoe meer zal aangetrokken gevoelen om zijn theoretische kennis te ontwikkelen en te volmaken.’ Wat dit laatste betreft, vrees ik, dat de heer Heyblom zich wel wat al te groote illusieën vormt van zijn boek; want sommige gedeelten zullen den leerling eer afschrikken dan aantrekken, en hem in den waan brengen, dat de muziek een allerzonderlingst mengsel van meetkunde, grammatica en gymnastiek is. In den eersten tijd toch hoort hij van niets anders dan van berekenen, maatslaan, toonladders, cirkels van quarten en quinten; van de houding van hoofd, armen en handen; van woorden uit het Grieksch en Latijn, als: elementiek, rhythmiek, melodiek, metriek, dynamiek, harmoniek, canoniek, acoustiek en nog een half dozijn andere *ieken*. Het zou mij niet verwonderen, indien hij den moed verloor en zuchtte: ‘Is dát nu de muziek?’

Nu weet ik wel, dat alle boeken over de theorie der muziek min of meer droog zijn. Maar de vraag is hier: Had de schrijver zijn boek niet aanmerkelijk kunnen bekorten? Had hij niet wat meer muziekvoorbeelden en wat minder woorden kunnen gebruiken? Ik ben overtuigd, dat in de 198 bladzijden, waaruit het boek van den heer Heyblom bestaat, de *geheele* theorie der muziek klaar en duidelijk behandeld had kunnen worden. Waarom bijv, zoo uitvoerig

gesproken over de ongelijkzwevende temperatuur? Er had een enkel woord over gezegd kunnen worden, maar een uitvoerige behandeling van dat onderwerp behoort tehuis in een werk als dat van Helmholtz, dat aan de physiek van de toonkunst gewijd is. Voor hen echter, die de muziek willen leeren, zooals zij tegenwoordig geschreven, gezongen en gespeeld wordt, is het van weinig of geen belang, te weten dat b.v. ‘een afstand van 4½ comma van de gelijkzwevende temperatuur 1/12 grooter is dan 4 ½ comma van de ongelijkzwevende, of wat hetzelfde is, dat 4 ½ comma van de ongelijkzwevende temperatuur gelijk staat met 4 ½ + 1/12 comma van de gelijkzwevende.’ Dergelijke geleerdheid dient slechts om den leerling, die met wankelende schreden den tempel der Muzen betreedt, van zijn stuk te brengen en te doen uitroepen:

> ‘Mir wird von alledem so dumm,
> Als ging mir ein Mühlrad im Kopf herum’.

Ook mag ik niet verzwijgen, dat de vertaling en de definitie, die de schrijver van de vreemde woorden geeft, niet altijd juist is. Zoo zegt hij bijv. (blz. 4): ‘De rhetorica, d.i. redeneerkunde, geeft het bewijs, waardoor en waarom iets het ware gevoel streelt en voldoet’. De schrijver is hier blijkbaar in de war. Rhetorica beteekent leer der welsprekendheid; logica, redeneerkunde. Maar hoe komt die zonderlinge definitie van rhetorica bij muziek te pas? Kan men bewijzen, waarom een muziekstuk het ware gevoel - wat is het ‘ware’ gevoel? - streelt?

Men spreekt op muziekaal gebied wel van rhetorica, maar dan verstaat men er onder dat wetenschappelijk gedeelte van de toonkunst, hetwelk - voor zoover dit mogelijk is - de regels vaststelt voor de verbinding der melodische deelen tot een geheel, voor de muziekale vormen, voor den stijl enz. Nu kan men bewijzen, dat een muziekstuk al of niet aan de eischen van die rhetorica voldoet; doch meer niet. Het streelen van het gevoel heeft er niets mede te maken. Immers hoevele muziekstukken zijn er niet, die aan alle regels voldoen, en toch niet het gevoel streelen?

Dit zijn de aanmerkingen, die ik op het boek van den heer Heyblom te maken heb. Voor het overige heb ik het met genoegen gelezen. De elementiek van de toonkunst is er zoo volledig mogelijk in behandeld. Bij het maatslaan volgt de schrijver een naar mijn inzien even juiste als gemakkelijke methode. Ook de paragrafen over het

technisch gedeelte van den zang zijn met zorg bewerkt, en door het beantwoorden van de vragen, die door het geheele boek verspreid zijn, is den leerling gelegenheid gegeven te toonen, dat hij het geleerde goed begrepen heeft.

Ik hoop dat de schrijver de volgende deelen zoo beknopt mogelijk zal inrichten, en ook dat zij spoedig het licht zullen zien. Het is misschien niet onnoodig dit laatste er bij te voegen. Tot mijn leedwezen toch heb ik gezien, dat hier te lande van de meeste werken over de theorie der muziek alleen het eerste deel verschijnt; daardoor bezitten wij vele werkjes over de beginselen der muziek, maar een volledig boek over de harmonie, een boek over de muziekale vormen bezitten wij, voor zoover ik weet, tot nu toe niet.

Behalve het boek van den heer Heyblom heb ik nog een ‘Theorie van den zang’ van H.H. Hartman voor mij liggen. Het is, zooals de schrijver zelf zegt, een korte schets, eigenlijk meer handelende over de muziek in het algemeen. De zang zelf wordt nog al stiefmoederlijk bedeeld, en het weinige dat er van gezegd wordt, is niet altijd juist. Zoo begint de heer Hartman zijn werk met de volgende woorden: ‘Het zingen is een kunst, waardoor de mensch zijne denkbeelden en gedachten in hoorbare geluiden en woorden uitdrukt, die allen door toonhoogte, tijdduur en toonsterkte van elkander onderscheiden zijn.’ Dat het woord ‘hoorbare’ overtollig is, behoef ik nauwlijks te zeggen; *niet*-hoorbare geluiden zijn in 't geheel geen geluiden. Maar de schrijver zegt ook, dat die geluiden *allen* door toonhoogte, tijdduur en toonsterkte van elkander onderscheiden moeten zijn. Dus wanneer een zanger een melodie voordraagt, waarin twee of meer tonen van dezelfde hoogte, duur of sterkte voorkomen, - en in welke melodie is dit niet het geval? - zou hij, volgens den heer Hartman, niet zingen. Dat is wat al te kras!

Behoudens deze gebrekkige definitie bevat het boekje veel verdienstelijks en zal het ongetwijfeld wel aan zijn doel beantwoorden. Ik wil echter den schrijver op eenige onnauwkeurigheden attent maken, die bij een volgenden druk - de derde ligt voor mij - gemakkelijk te verbeteren zijn. De kennis van de muziekinstrumenten schijnt niet de sterkste zijde van den heer Hartman te zijn. Vooreerst is de onderscheiding tusschen snaar- en strijkinstrumenten niet goed, daar violen en violoncellen evenzeer snaarinstrumenten

zijn als piano's en harpen. Vervolgens wordt, bij de opnoeming van blaasinstrumenten, gesproken van: cornet de (à) pistons, *trombones, fagots* (sic) *of schuiftrompetten, bazuinen*, enz. Die nu niet beter weet, denkt, dat fagotten (houten blaasinstrumenten) en schuiftrompetten (koperen blaasinstrumenten) dezelfde instrumenten zijn, en dat er verschil bestaat tusschen trombones en bazuinen. Onder de dynamische teekens vinden wij vele, die er niet onder behooren. Dynamiek beteekent in de toonkunst: leer van de toonsterkte; daarmede hebben de uitdrukkingen *staccato, legato, tenuto* en alle die, welke van pag. 19 tot § 7 opgenoemd worden, niets te maken. Bladz. 22 staat: '*Andantino*, iets sneller dan *Andante*.' Dit is verkeerd. *Andante* beteekent 'gaande'; *Andantino*, het diminutief van *Andante*, wil zeggen 'minder gaande', dus langzamer dan *Andante*. Het karakteriseeren van de toonaarden is den schrijver soms goed, soms minder goed gelukt. Zoo zegt hij, dat de toonaard van Bes-kleine-terts het karakter van 'morrende ontevredenheid' bezit. Ik ken muziekstukken in dien toonaard, die een geheel ander karakter hebben, daargelaten of het inderdaad mogelijk is, morrende ontevredenheid in muziek uit te drukken.

Wanneer men eenigen tijd getuurd heeft op een boek over de theorie der muziek, is een eenvoudig, frisch lied dubbel welkom. Nu ik de werken van Heyblom en Hartman ter zijde gelegd en de *Sammlung heiterer und ernster Lieder* van Lohmann ter hand genomen heb, is het mij, alsof ik plotseling uit het hartje van den winter midden in de lente - hier te lande, helaas, niet veel meer dan een fictie van de dichters - verplaatst ben. Er zijn in dezen bundel vele schoone liederen te vinden; vooral de *Schuäbische* liederen verdienen om hunne eenvoudigheid en naïeveteit algemeene aandacht. Meest alle liederen zijn driestemmig gezet; daardoor hebben sommige, die oorspronkelijk vierstemmig zijn, wel wat van hun frischheid verloren. Vooral het *Ave Verum* van Mozart verliest, zooals het in dezen bundel voorkomt, zeer veel, te meer daar ook de harmonie van het lied hier en daar veranderd is. De laatste stukken van de *Sammlung* zijn twee koren met piano-begeleiding: het vrouwenkoor uit *das Paradies und die Peri* ('*Schmücket die Stufen*') van Schumann en een 'Chor der Mägde' ('*O seht die stolze Königin*!') van Erdmannsdörter - een fijn, geestig en hier te lande nog onbekend muziekstuk, dat zeker met groot genoegen gezongen zal worden.

Om in dezelfde goede stemming te blijven, nemen wij de *Kerstcantate* van Prof. Tiele en Richard Hol ter hand. Wel voert een kerstcantate ons van een zoelen lentedag weder terug naar een kouden winternacht; doch daar kerstnacht ‘schooner dan de dagen’ is, behoeven wij niet te vreezen, dat die overgang ons spijten zal. Dit 72ste opus van den heer Hol getuigt weder van zijn groot muziekaal scheppingsvermogen en tevens van zijn onvermoeide werkzaamheid. Het door den heer Tiele vervaardigd gedicht is uitmuntend ter compositie geschikt - van hoeveel Hollandsche gedichten kan men dit zeggen? - en heeft den componist ruimschoots gelegenheid gegeven zijn talent te toonen. Dichter en componist hebben elkaar goed begrepen, en wanneer dit het geval is - het gebeurt niet dikwijls - kan men verzekerd zijn, dat het kunstwerk, hetwelk zij te zamen maken, goed zal worden.

Zonder een gedetailleerde recensie van de kerstcantate te geven, wensch ik op een gedeelte attent te maken, dat naar mijn inzien bijzonder goed geslaagd is. Het is No. 2: ‘De wachter zag uit en hij wachtte met angst op den morgen.’ Deze woorden zijn zeer schoon op muziek gezet. Een weldadigen indruk maakt het intreden van A-dur, bij de woorden: ‘Maar de morgen lacht na den donkeren nacht.’ De componist levert hier het bewijs, dat het in muziek mogelijk is twee tegenovergestelde gevoelens, als vreugde en smart, tegelijkertijd uit te drukken. De eerste en tweede stem begroeten jubelend den lachenden morgen, terwijl de derde stem een motief doet hooren, dat, wat rhytmus en intervallen betreft, aan den voorafgaanden ‘donkeren nacht’ herinnert. Evenzoo is bij de woorden: ‘En 't geloofsoog ziet, in 't zwart verschiet, 't licht der wereld gloren’ het contrast uitmuntend in muziek weêrgegeven. Ik verbeeld mij, dat dit nummer bij de uitvoering van zeer groot effect moet zijn. Ik verbeeld mij ook, dat de geheele Kerstcantate, door vrouwen- of kinderstemmen met orgel-begeleiding uitgevoerd, grooten indruk op den hoorder zal maken. Gaarne zou ik de uitvoering bijwonen.

De heeren Tiele en Hol zullen het mij, hoop ik, niet kwalijk nemen, dat ik hun werk in gezelschap breng van Bührmann's Album. Oogenschijnlijk zou het als een eer beschouwd kunnen worden; want op den omslag van den tweeden jaargang van dit album ziet men het begin eener sonate van Beethoven. Er komen ook werkelijk

compositiën van groote meesters in voor; maar in welk gezelschap! Hoe is het mogelijk zulk een combinatie van toonstukken uit te denken? *An die ferne Geliebte* van Beethoven en *Choeur des conspirateurs* uit *la fille de Mad. Angot; 'Du bist wie eine Blume'* van Schumann en Drinklied uit *Girofle-Girofla; Pourquoi j'aime le bal* chansonette valse; aria uit het oratorium *Elias: Der kleine Postillon*; Sonate van Schumann; Potpourri uit *Der Carneval in Rom*; Nocturne van Chopin; *Si vous n'avez rien à me dire; Ave Maria* van Schubert enz. enz. Beethoven in gezelschap van Offenbach en Lecocq; Schumann gevolgd door la baronne Willy de Rotschild; Richard Wagner, Suppé, Niels Gade, Strauss, Brahms, Edmond le Huillier en Schubert op de zonderlingste wijze door elkaar geworpen.

Tot mijn genoegen echter heb ik gezien, dat Bührmann's album, met den derden jaargang een anderen weg heeft ingeslagen. De uitgever zegt, dat hij, dankbaar voor de aan zijne onderneming betuigde belangstelling, die dankbaarheid niet beter kan betoonen dan voor een betere redactie te zorgen. Het album heeft thans tot redacteur den heer Marius A. Brandts Buys, en eenige gunstig bekende Nederlandsche componisten hebben hun medewerking toegezegd.

De eerste twee afleveringen van den derden jaargang geven inderdaad blijken van vooruitgang. Al komen er ook nu nog enkele stukken in voor, die niet veel beteekenen, over het algemeen is de keuze van stukken gelukkig te noemen. Het album is op een goeden weg.

Maart 1876.

H.V.

Bibliographisch album.

Fransche School en Burgerschool, door Dr. A.J. Vitringa, Rector aan het Gymnasium te Deventer. Deventer, A. ter Gunne. 1876.

De heer Vitringa verlangt discussie over zijn denkbeelden en daaraan heeft hij gelijk. Het groot belang der vraagstukken, welke hij te berde brengt, maakt het wenschelijk, dat zij ten aanhoore van het publiek van alle kanten bekeken worden. De slotwoorden des schrijvere luiden aldus: ‘Deze brochure zij aanbevolen aan de welwillende aandacht mijner landgenooten en overgegeven aan eene fatsoenlijke behandeling der critiek. Ik heb openhartig mijn gevoelen geuit. Dit is in een vrij land geoorloofd, zelfs plichtmatig. Velen zullen met mij in gevoelen verschillen. Ik hoop, dat zij hunne meening tegenover de mijne zullen stellen. Zulk eene discussie kan goede vruchten leveren voor de zaak, die ons allen evenzeer ter harte gaat. Zonder aarzelen plaats ik mijn naam op den titel, want in Nederland is men humaan genoeg om iemand, die een ander gevoelen dan dat der meerderheid voorstaat, niet op het lijf te vallen met de wapenen van het sarcasme of hem belachelijk te maken door hier en daar zwakke plaatsen van het betoog uit haar verband te lichten en de hoofdzaak bijna onaangeroerd te laten’. Ik ben mij van geen schuld bewust en meen gedurende mijn recensentenloopbaan ieder schrijver steeds fatsoenlijk behandeld te hebben: ik wensch dat ook nu te doen, zoo mogelijk met nog meer nauwgezetheid; maar in den heer Vitringa verwondert mij die afkeer van alle wapenen, die buiten model en niet volgens voorschrift zijn. Sedert hij in Maart 1864 ten aanhoore van het Deventer-Nutsdepartement *Over echte en valsche Liberalen* sprak, en misschien nog veel vroeger, weet het letterkundig Nederland, dat de heer Vitringa een meester is in het hanteeren der satire: zou hij zich erg mogen beklagen, als men dat snijdend wapen ook tegen hemzelven aanwendde? Maar hoe

het antwoord op deze vraag ook moge uitvallen, er is heden geene aanleiding, om den erkenden meester op zijn terrein aan te vallen: ik heb alleen eene rustige gedachtenwisseling in den zin.

Met schroom heb ik mij ditmaal aan den arbeid gezet: niet, omdat ik aarzel mijne meeningen in het openbaar voor te staan, maar dewijl het publiek in den laatsten tijd zoo onophoudelijk werd lastig gevallen met beschouwingen over lager, middelbaar en hooger onderwijs, dat onder deze drukkende massa lectuur de belangstelling bijna noodwendig moet verstikken. Ik zal mij derhalve bevlijtigen zoo kort mogelijk te zijn, in de onderstelling, dat de heer Vitringa als een goed verstaander aan eene enkele aanwijzing mijner meening wel genoeg zal hebben.

Het is zeer gemakkelijk in twee woorden te zeggen, wat de heer Vitringa wil. Hij verlangt onze hoogere burgerscholen uit te breiden tot een achtjarigen, minstens zevenjarigen cursus, blz. 55. Zij moeten hare leerlingen ontvangen op tien- of elfjarigen leeftijd, nadat zij gedurende een jaar of twee ‘danig gedrild’ zijn in de *Duitsche* grammatica, blz. 40. Niet het kleinste voordeel van deze voorgestelde regeling vindt de heer Vitringa in de daaruit voortvloeiende opheffing van het meer uitgebreid lager onderwijs, hetwelk volgens hem uit den booze is. Mogt men evenwel niet kunnen besluiten, om het middelbaar onderwijs onmiddellijk te laten volgen op het lagere en mogt men het al wenschelijk achten het meer uitgebreid lager onderwijs te behouden, dan zou hij toch van oordeel blijven, dat bij de beoefening der vreemde talen het Duitsch aan het Fransch moest voorafgaan.

Het is niet de eerste maal, dat deze wensch wordt uitgesproken om het meer uitgebreid lager onderwijs op te heffen. Het is den heer Vitringa misschien onbekend gebleven, dat in April 1873 een daartoe strekkend voorstel door eenige leeraren van het middelbaar onderwijs bij den Amsterdamschen Gemeenteraad is ingediend. Dat voorstel heeft aanleiding gegeven tot vele gedeeltelijk zeer omvangrijke schrifturen, die in het Gemeeuteblad van Amsterdam zijn opgenomen. Behalve het uitvoerig uitgewerkt voorstel zelf, vindt men aldaar de rapporten van Burgemeester en Wethouders, van de beide betrokken Inspecteurs, van de beide betrokken school-commissiën, van de vier Amsterdamsche schoolopzieners, eindelijk van de hoofdonderwijzers der openbare burgerscholen tweede klasse. Ik geloof

niet, dat er eenig argument voor of tegen het aangevoerde denkbeeld kan bedacht worden, hetwelk in die stukken geene welsprekende verdediging of bestrijding vindt. Na maandenlange voorbereiding was de gemeenteraad volkomen in staat gesteld met kennis van zaken eene beslissing te nemen en... hij heeft besloten het meer uitgebreid lager onderwijs te behouden. Vruchteloos is al die arbeid intusschen niet geweest, want als uitvloeisel mag men beschouwen de hoogere burgerschool met driejarigen cursus, welke, zooals wij hopen, nog dit jaar in Amsterdam zal geopend worden.

Ik heb de beslissing van den gemeenteraad toegejuicht, want de voorstanders van het voorstel der heeren Hubrecht *c.s.* hadden mij in het minst niet overtuigd. Behoef ik te zeggen, dat de zooveel zwakker aanprijzing van den heer Vitringa mij nog minder heeft doen wankelen in mijne zienswijze? Zeker is het niemand kwalijk te nemen, dat hij in Overijsel geen kennis neemt van het Amsterdamsche Gemeenteblad: maar de lectuur dezer merkwaardige ofschoon dan ook niet amusante stukken had den heer Vitringa zoowel menig krachtig argument voor zijne stelling aan de hand kunnen doen, als zijne oogen kunnen openen voor de wettelijke en andere bezwaren aan de vervulling van zijn verlangen verbonden. Weet de heer Vitringa wat in Zaltbommel en in Rotterdam over deze zaak is verhandeld? Ik moet toch onderstellen van ja.

Een paar punten in de brochure van den heer Vitringa wensch ik nader aan te roeren. Ik geef daarbij zooveel noodig zijne eigene woorden terug en houd hem gaarne zijne telkens doorbrekende wreveligheid ten goede, daar ik onbekend ben met de misschien zeer gewettigde aanleiding dier blijkbare storing van zijne gemoedsrust. Wat voor mijn doel niet volstrekt noodig is, ga ik onvermeld voorbij.

De heer Vitringa begint te spreken over het isolement, waarin onze vaderlandsche geleerden beklemd worden, dewijl hunne moedertaal buiten de grenzen niet of nauwelijks verstaan wordt. Ware dat isolement zoo groot als hij het voorstelt, dan zoude de schade onberekenbaar wezen; maar naar mijne meening maakt de schrijver zich hier schuldig aan eene schromelijke overdrijving. Ik laat daar, dat voor ons, klassieke philologen, die ons Latijn nog niet geheel vergeten hebben, dit bezwaar in het geheel niet bestaat. Als oudmedearbeider aan de Mnemosyne weet de heer Vitringa, dat men in Duitschland meer dan de verdiende aandacht wijdt aan hetgeen

in Nederland op dit gebied wordt geleverd. Maar om bij ééne faculteit aan ééne academie te blijven, ieder weet, dat het Dozy met zijn Fransch, Kern met zijn Engelsch, de Goeje met zijn Duitsch aan geen hulpmiddel ontbreekt, om zich met de buitenwereld in betrekking te stellen. En wat klassieke schoonheid van vormen en geestige wendingen betreft, bl. 12, ik meen dat een ander lid dierzelfde faculteit zijn meesterschap in drie vreemde talen heeft bewezen. Anderen schrijven in het Hollandsch en ik kan wezenlijk niet bemerken, dat dit aan hunne bekendheid veel afbreuk doet. Men kan daarover onze theologen in het verhoor nemen. Maar onze geleerden kunnen hunne werken niet gedrukt krijgen, zegt de heer Vitringa. Laat mij hem verzekeren, dat dit eene Overijselsche illusie is. Ik verbeeld mij met de hooggeleerde wereld onzer *drie* hoogescholen - neen, ik wil dit heden met dankbaarheid uitschrappen - onzer *vier* hoogescholen - redelijk wel bekend te zijn; maar wat der moeite waard is, vindt zijn weg naar de drukkerij, zij het dan ook al onder bescherming van een of ander geleerd genootschap. Het honorarium raakt daarbij meestentijds zoek; maar onze geleerden zijn ook bewaard voor de verzoeking, waaraan de ruime bezoldiging ieder schrijver veelszins blootstelt.

De heer Vitringa ontwikkelt over dit onderwerp nog meer gezichtspunten, bijv. over de specialiteiten, waarmede de wetenschap bij uitsluiting gediend is. Ik kan die denkbeelden niet deelen, maar vind het onnoodig mijn gevoelen tegenover het zijne te zetten; immers het taalisolement onzer geleerden moge nog zoo groot wezen: te hunnen behoeve zal men geene wijziging brengen in de grondslagen van ons volksonderwijs.

Meer ter zake dienende is wat de heer Vitringa over onze volksbeschaving in het midden brengt. Zijn oordeel is zeer ongunstig. Na op bl. 16 dit onderwerp te hebben aangeroerd, vervolgt hij blz. 22 aldus: ‘Wat leest de kern onzer natie dan? Antwoord: Couranten, brochures over locale belangen, tijdschriften voor ieders speciaal beroep, andere, die een zeer lichten kost aanbieden (Gids en Tijdspiegel zijn over 't algemeen reeds te zwaar en komen in den regel in vrij maagdelijken toestand uit hun dwaaltocht door de leesgezelschappen weder te voorschijn), eindelijk nu en dan een vertaalden roman; of wel, in plaats van dit alles, niets’. Is dit

alles letterlijk waar, dan zijn wij zeker op den verkeerden weg. Maar hoe heeft de ondervinding den Deventerschen rector in staat gesteld, dat alles zoo stoutweg te verzekeren, al nemen wij aan, dat hij de waardigheid vervult van directeur van een Deventer leesgezelschap? Ik beweer niet, dat ik zelf de ondervinding heb opgedaan, welke ik aan anderen meen te moeten ontzeggen; maar ik wil op het gevaar wijzen, wanneer men de volksbeschaving wil beoordeelen naar de enkele losse feiten, welke ons toevallig onder oogen komen. Een gepromoveerde aan een onzer vaderlandsche hoogescholen heeft mij eens in ernst gevraagd, of men in de Oost den achterkant van de maan kon zien; omgekeerd vond men onlangs onze kindermeid verdiept in de studie van de theorien van Darwin: welk verstandig mensch zal uit zulke op zich zelf staande toevalligheden gevolgtrekkingen willen afleiden omtrent de verspreiding der algemeene beschaving, welke in Nederland de studeerkamer ontvlucht, om zich te nestelen in de keuken? *Wat leest de kern onzer natie?* Er behoort veel toe, eer men die vraag kan beantwoorden. Ware het noodig, dan zoude ik de oplossing nog het liefst opdragen aan de boekhandelaarsvereeniging. Maar ik beweer, dat dit alles weinig te maken heeft met het eigenlijke vraagstuk, dat de heer Vitringa aan de orde wil stellen. Het eerste gedeelte zijner brochure had veilig ongeschreven kunnen blijven.

De verleiding is groot om een scheldnaam uit te denken voor eene zaak die ons mishaagt. De heer Vitringa noemt het meer uitgebreid lager onderwijs bij voorkeur de Fransche school en den onderwijzer dier school den Franschen *mesjeu*. Mij komt het voor, dat men bij de invoering der middelbaar-onderwijswet op verstandige wijze conservatief is geweest ten opzichte van het lager onderwijs. Sedert tijden hechtte de Nederlander aan de kennis van het Fransch als het teeken eener beschaafde opvoeding. Gevaar voor verfransching schijnt niet dreigend te zijn; althans in den tijd van van Effen was blijkens den Spectator het dagelijksch gebruik van het Fransch onder de beschaafde standen veel algemeener dan tegenwoordig. Maar al ware dit zoo, toch zal de wetgever moeten rekenen met bestaande toestanden. Wanneer het publiek de kennis van het Fransch bovenal onontbeerlijk acht en zich groote opofferingen getroost, om Fransche of Zwitsersche gouvernantes en bonnes te verkrijgen, dan zal de wetgever, die dit teeken des tijds in den

wind wilde slaan, of zijne scholen niet bevolkt zien, of weldra tot zijne teleurstelling ontwaren, dat de kennis van dat onontbeerlijk Fransch aan de kinderen wordt bijgebracht door middel van privaatlessen, die den geregelden gang van het schoolonderwijs belemmeren. Er kan hier gedacht worden aan de ondervinding opgedaan met de burgerdag- en avondscholen. Het publiek acht Fransch inzonderheid noodig en, zoolang dat duurt, zal de wetgever dit in aanmerking moeten nemen, of men zal hem alleen laten staan. Ik zou deze stelling voorstaan, ook al deelde ik de meening van den heer Vitringa over het aanbevelenswaardige van het Duitsch en al meende ik niet, dat juist het beoefenen eener Romanische taal voor Germaansche kinderen bij uitstek leerrijk is.

De heeren Hubrecht c.s., blz. 339, hadden aangetoond, dat bij het uitgebreid lager onderwijs alle waarborgen van degelijkheid bij den onderwijzer worden gemist, dat vergelijkende examina eene illusie zijn, dat de bezitters van middelbaar-onderwijsacten wetenschappelijk gevormd zijn, enz. De heer Beeloo wijst hen op bescheiden wijze te recht, blz. 1052:

‘Leveren inderdaad de examens voor het middelbaar onderwijs, de wijze van benoemen van leeraren, enz. zooveel meer waarborgen voor de degelijkheid van dit onderwijs boven het lager? Zijn *alle* docenten daar zoo uitstekend, dat zij de onderwijzers der lagere school geheel in de schaduw stellen; zijn niet docenten dáár aangesteld, die slechts in één enkel vak met gunstig gevolg examen hebben afgelegd?’ Bij geen der beide partijen is hier zelfs één onvertogen woord; maar, ik bid u, wat winnen wij eigenlijk bij dit vertoon van behendigheid in het disputeeren, deze bewijzen van ervarenheid in den parlementairen stijl? Alsof gepolijste dolken niet wondden! Kan men den eenen tak van ons onderwijs niet voorstaan, zonder kwaad te spreken van den anderen? Naar het mij voorkomt, moesten wij die moordpriemen maar ter zijde leggen, hetzij zij gepolijst zijn of niet. Het geldt hier alleen de zaak en niets anders. Maar moet het zijn, - en aan den heer Beeloo bleef geene keus - dan geef ik de voorkeur aan een pas geslepen wapen met scherpe snede en spiegelend oppervlak boven een verwaarloosd werktuig, waarvan de punt is afgeroest. Hem die uitgebreid lager onderwijs geeft een Franschen mesjeu te noemen, is noch aardig, noch waardig, noch treffend.

‘Zonder overdrijving mag men zeggen, dat een jongen, die op zijn negende of tiende jaar de Hollandsche school verlaat, drie à vier jaren hoofdzakelijk met het Fransch wordt bezig gehouden’, blz. 29. *Zonder overdrijving*: zou dat werkelijk zonder overdrijving waar zijn? Deventer ken ik niet, maar in Amsterdam is het zeer zeker niet waar. Een ander bezwaar tegen het Fransch wordt voor mij, hoe verder ik lees, hoe onverstaanbaarder. Het is zeer moeilijk zich in die taal een zekeren voorraad van woorden eigen te maken. ‘Zie eens, hoe oneindig veel tijd bij de studie van 't Fransch besteed wordt aan het inpompen van die vocabulaires! De zaak is ook bijna niet te vereenvoudigen; want het Fransch heeft zoo weinig met onze taal gemeen, dat de arbeid om woord voor woord machinaal van buiten te leeren niet kan uitgespaard worden’, blz. 30. Al kan ik dat bezwaar niet ten volle deelen, ik kan het begrijpen, even als de aanbeveling van het Duitsch, blz. 33: ‘Het Duitsch is de eenige taal, die met grond kan worden aanbevolen, om iemand, die de oude talen niet beoefent, inzicht te verschaffen in het logisch samenstel en den systematischen zinnenbouw der taal en om zoodoende als practische oefening in het logisch denken te dienen’. Ook dit is verstaanbaar, ofschoon het opmerking verdient, dat de heer Vitringa wel spreekt over het leerzame der Duitsche verbuigingen, maar geen enkel woord heeft in het midden te brengen over de Fransche vervoegingen, waarin ik meen, dat toch nog al vormende kracht ligt; maar vergelijk nu eens blz. 44: ‘wij zouden inrichtingen van onderwijs in Nederland kunnen noemen, waar kinderen van *acht* jaren reeds worden bezig gehouden met het aanleeren der Fransche taal’. Dat vind ik zoo erg niet, al wilde men de kleinen zelfs een paar jaren vroeger aan moeders schoot wat Fransche woordjes laten opzeggen. Menigmaal heb ik kinderen van negen of tien jaar gezien, die, zonder Fransche bonnes gehad te hebben, met gemak de Fransche kinderboekjes lazen, die voor hun leeftijd geschikt waren. Evenwel, volgens den heer Vitringa een kind op achtjarigen leeftijd Fransch te laten leeren, is eene paedagogische zonde, des leerlings geheugen te oefenen ‘hersenpijniging’, blz. 44; maar op negenjarigen leeftijd ‘danig gedrild’ te worden in de Duitsche grammatica blz. 40, doch misschien in tegenspraak met blz. 55, dat is wat anders. Dan geldt het ook slechts ‘logisch samenstel en systematische zinnenbouw als practische oefening in het logisch

denken'. Wat twaalf maanden verschil in leeftijd al niet kunnen uitwerken! Immers de heer Vitringa is niet met weinig tevreden. 'Terwijl het kind nu nog in het zweet zijns aanschijns de Fransche dictionnaire stukbladert om zinnen uit Fransche schoolboekjes te vertalen, zou reeds een schat van Duitsche literatuur kunnen gelezen zijn.' *Een schat van Duitsche literatuur* op tien of elfjarigen leeftijd? Jammer slechts, dat de knaap op wat meer gevorderden leeftijd zich dien gevreesden Franschen woordenschat toch zal moeten eigen maken.

Met kracht van overtuiging verzet zich de heer Vitringa tegen eenige ook volgens mij ongegronde bedenkingen, met welke zijn voorstel zou kunnen worden bestreden. Ik laat dat alles rustig liggen. Voor mij bestaan slechts deze twee hoofdargumenten: aan het luiduitgesproken verlangen van het publiek om voor alles Fransch te onderwijzen, zal men gaarne, of ongaarne, moeten voldoen. En ten andere: het publiek heeft bovendien gelijk, want de bedriegelijke gelijkheid van het Duitsch maakt het op de lagere school tot een ongeschikt voorwerp van hoofdstudie voor den jeugdigen Nederlander, die zeker spoedig, zeer spoedig in staat zal zijn Duitsche boekjes te verslinden, iets wat niet zoo razend moeilijk is, maar die ook weldra het fijne gevoel zal verliezen voor het kenmerkend onderscheid tusschen de beide nauwverwante talen.

Op de instemming van den heer Vitringa kan ik natuurlijk niet rekenen, maar het komt mij toch voor, dat hij in billijkheid zal moeten erkennen, dat ik 'de hoofdzaak' niet 'onaangeroerd heb gelaten.' Wat de aansluiting van lager en middelbaar onderwijs betreft, er zal thans, vooral in Rotterdam, gelegenheid zijn ondervinding op te doen. Ik stel hem voor daarop te wachten.

Amsterdam, 7 April 1876.

S.A. NABER.

Neêrland's Jongelingschap en Neêrland's Handel door J.A.C. van Leeuwen. Amsterdam J.H. & G. van Heteren. 1876.

Behoef ik te dezer plaatse nog met tal van woorden mijne ingenomenheid te betuigen met het doel en den inhoud van dit vlugschrift? Immers neen, want het bevat in het eerste gedeelte een opwekking van de jongeren onder ons, om toch door het bezoeken van den vreemde meer kennis en ervaring van den handel op te doen en het Nederlandsch element op Java te versterken, en in het tweede een warm woord tot ons ouderen om 's landsbestuur als te dwingen tot het verbeteren der nog altijd zoo gebrekkige middelen van verkeer in moederland en kolonie.

Niets nieuws alzoo, hoor ik den onverschillige meesmuilen, en half minachtend, ja spottend misschien legt hij het boekske ter zijde. 't Is zoo, niets nieuws vindt ge hier, maar wel zooveel waars, dat juist de noodzakelijkheid om dat oude gedurig weer te herhalen, tegen ons getuigt. Eerlijk en rond komt de schrijver er ook voor uit, dat hij eenvoudig een oude waarheid op nieuw verkondigt, zoo zelfs, dat hij zijn werkje opent met woorden van Potgieters al voor meer dan dertig jaar op 't papier getooverden Pennelikker, waarin het jonge geslacht al van die dagen gewaarschuwd wordt zich toch in tijds te behoeden voor het bekrompen en bachelijk leven van den couponknipper, door al vroeg in 't buitenland bekwaamheid en menschenkennis en wakkerheid op te doen en Hollands kolonialen roem weer te doen herleven. Maar nu het, voor ons ouderen zoo beschamend woord, van Indië tot ons komt, dat op Batavia nog maar zes Nederlandsche handelshuizen overgebleven zijn, roept hij het opkomend geslacht toe die blaam uit te wisschen, en de eigen toekomst tevens daardoor te verbeteren. Is dat oude ook verouderd?

Niet zoo oud daarentegen schijnt de schrijver zelf zijn klacht te noemen, over de gebrekkige middelen van verkeer in Nederland en op Java. De behoefte aan ruime zeewegen voor onze koopsteden en aan een verbeterde Keulsche vaart, en de onmisbaarheid aan spoorwegen op Java, welk land daarin onderdoet voor alle landen die niet geheel vreemd bleven aan Europeeschen invloed, en waar nu door gebrek aan wegen de thee van de Preanger Regentschappen

nog soms een jaar noodig heeft om Batavia te bereiken, terwijl suiker van Madioen uit den oogst van 1874, in 't einde van 1875 nog niet te Soerabaya kon geleverd worden, hij meent 't zelfs niet te mogen onderstellen dat dit alles bekend is bij den handel. Immers ware dat het geval geweest, reeds voor lang zou men van onze regeering maatregelen tot verbetering als hebben afgedwongen. Thans dien eisch te stellen, daartoe wekt hij ons op.

Maar ook deze klacht waag ik 't een oude te noemen. En niet aan de lauwheid van den handel wijte men 't, dat ze nog niet vervuld is. Wel degelijk heeft de handel gedurig en herhaaldelijk om bevrediging van deze zoo billijke wenschen gevraagd, ja om nog zooveel meer wat voor de ontwikkeling van handel en scheepvaart onmisbaar is, maar te vergeefs. Zelfs de besturen onzer grootste koopsteden zijn daarin niet achterlijk gebleven. Men moge de houding van den Amsterdamschen gemeenteraad in zake van het Noordzeekanaal veroordeelen als zwak en weifelend, die zwakheid spruit toch voort uit de begeerte om eindelijk den onmisbaren beteren weg naar zee te verkrijgen, en ganschelijk onverplicht, stelt hij daarvoor nog steeds millioenen beschikbaar. En juist in deze dagen geeft een der wakkerste leden van de Rotterdamsche Kamer van Koophandel al wederom een bewijs van zijn rusteloos pogen tot verbetering der handelstoestanden zijner stad, door zijne medeingezetenen op te wekken tot het storten van gelden om de taak der regeering in het verdiepen van den Maasmond te verligten. Neen, wel degelijk bekend was ook deze klacht van den schrijver, en de handel heeft van zijn bekendheid daarmede door tal van adressen tot verbetering, ook de bewijzen gegeven. Maar het gebrek aan waardeering bij onze wetgevers, van de voordeelen welke een levendig handels- en scheepvaartsverkeer voor geheel het volk opleveren, en de traagheid der bewegingen van onze wetgevende macht, zijn schuld aan het nog steeds onbevredigd laten van deze al zoo herhaaldelijk uitgesproken wenschen.

Vraagt ge wie verbetering brengen zal in dien toestand, dan antwoordt de schrijver u terecht, dat op het jongere geslacht onze hoop daartoe gevestigd moet zijn, vooral dan wanneer het in den vreemde meer kennis heeft gewonnen van den handel, meer wakkerheid en zelfstandigheid. Want die jongeren moeten vooral flink en wakker zijn. Aan onbekwame jongelui is in Holland noch in Indië gebrek, maar

de zooveel bekwamer en flinker Zwitsers vooral, verdringen hen op Java, terwijl ook hier te lande de oude Nederlandsche handelsfirmas in aantal en in omvang van zaken afnemen. Minder jongelui ook stellen zich tegenwoordig bij ons voor den handel beschikbaar, zoo klaagt hij verder, en uit onzen middenstand hoopt hij nu de zoo gewenschte krachten te zien opkomen, die onzen handel weer tot bloei brengen. En als in één adem verwijt hij het dan die leden van den Amsterdamschen Gemeenteraad, wier stem het jongste voorstel tot verlaging der schoolgelden van de Handelsschool hebben doen vallen, dat zij juist dien uitgebreiden middenstand daardoor de gelegenheid hebben onthouden om zich voor den handel te bekwamen.

Onbillijk verwijt, roep ik hem onmiddellijk toe. En juist omdat ik er mij zoozeer over verheug, in den schrijver eindelijk weer een medestander uit den handel gevonden te hebben die door de pers nu en dan een opwekkend woord tot het opkomend handelsgeslacht spreken wil, stel ik er te meer prijs op dat onze denkbeelden, die zoo geheel overeenstemmen wat het doel betreft, ook dezelfde mogen zijn omtrent de middelen tot bereiking daarvan. Ook hier anders, zou verschil van opvatting zoo licht leiden tot versnippering van krachten en ons beider oogmerk eer schaden kunnen dan baten. Zien wij dat verschil dus flink onder de oogen.

Van speciaal handelsonderwijs wacht de schrijver verbetering van onzen handel. Maar heeft hij zich door een persoonlijk onderzoek hier en in den vreemde wel vergewist, waarin dat speciale handelsonderricht eigenlijk bestaat? Zoo ja, dan zal hij mij moeten toegeven dat al zeer weinig van datgene wat men werkelijk *handel* noemen mag op de school onderwezen kan en moet worden, omdat de leerling er nog onvatbaar voor is en de leeraar dan een ervaren handelsman zou moeten wezen. Want dat niemand den handel leeren kan zonder de praktijk, daarin zullen wij toch wel eenstemmig denken. Alle mogelijke moeite om den knaap op de school te leeren hoe de handel gedreven wordt, zal hij wel met mij een ijdel sloven noemen en een nuttelooze tijdverspilling daarenboven, want datgene waarvoor men op de school maanden noodig zou hebben, leert men door de praktijk op 't kantoor in enkele dagen. Ook is de goede koopman natuurlijk geen paedagoog, daargelaten zelfs of wel velen uit den handel hij machte zouden zijn om de examens als onderwijzers te doorstaan. Niet echter in de meerdere kennis ligt 't, dat Duitschers

en Zwitsers den Nederlandschen handelaar in vele gevallen en in vele landen verdringen, maar in hun meerdere wakkerheid en lust, in hun vrijer en krachtiger optreden in den vreemde, in hun grooter ijver en meer volharding. Weer wijs ik tot staving van dit beweren op de al zeer gebrekkig onderwezen Engelschen, die wel in kennis ver achterstaan bij onze jongelui, maar die toch overal waar zij zich in 't buitenland vertoonen een nog veel hoogeren rang in den handel weten in te nemen, dan zelfs Duitschers of Zwitsers gewoonlijk ve r mogen te bereiken. En die wakkerheid zet ge aan den knaap niet bij door veel schoolgeleerdheid, door hem dag aan dag te kluisteren aan de schoolbanken, en hem tot in de avonduren toe nog te vervolgen met een arbeid die hem dwingt om voortdurend het hoofd in te spannen en uren achtereen gebogen te zitten over zijn schrijfwerk, veeleer het tegendeel.

Vooral in onze groote steden, alwaar de gelegenheid tot uitspanning in de vrije lucht zooveel geringer is dan in Engeland en Duitschland en Zwitserland, werkt dat overkroppen met schoolarbeid zoo heilloos. En toch zijn 't juist die groote steden, waarin de meesten onzer aanstaande kooplui hun opleiding genieten. Bij de bespreking dezer vraag kan ik mij niet weerhouden om hier de zoo ware woorden op te nemen, welke Charles Kingsley daarover in zijn Prose Idylls gesproken heeft. Ze drukken zoo geheel mijn overtuiging uit, dat ik ze moeielijk kan terughouden:

Woe to the class or nation which has no manly physical training. Look at the manners, the morals, the faces of the young men of the shopkeeping classes, if you wish to see the effects of utterly neglecting the physical development of man, of fancying that all the muscular activity he requires under the sun is to be able to stand behind a counter or sit on a deskstool without tumbling off. Be sure, be sure, that ever since the days of the Persians of old, effeminacy, if not twinsister of cowardice and dishonesty, has always gone hand in hand with them. To that utter neglect of any exercises which call out fortitude, patience, selfdependence and daring, attribute a great deal of the low sensuality, the conceited vulgarity. the want of a high sense of honour, which is encreasing just now among the middle classes, and from which the navigator, the engineer, the miner and the sailor, are comparatively free.

‘If a lad be a genius, you may trust him to find some original means for developing his manly energies whether in art, agriculture, science or travels, discovery and commerce. But if he be not, as there are a thousand chances to one he will not be, then whatever you teach him, let the two first things be, as they were with the old Persians: To speak the truth and to draw the bouw’.

Indien nu de schrijver, met mij, zijn volkomen instemming betuigen kan met deze zoo mannelijke taal, en hij geeft zich de moeite om den arbeid welke van den leerling der Handelsschool te Amsterdam gevorderd wordt te toetsen aan de eischen welke de helaas! ontslapen Charles Kingsley aan den opvoeder eener krachtige jeugd stelt, dan voorzeker zal zijn wensch getemperd worden om dat onderwijs zoo algemeen te maken voor onzen geheelen middenstand. De zoo wetenschappelijke richting reeds van dit onderwijs en de daaruit onvermijdelijk volgende eischen van tijd en inspanning, maken het onvereenigbaar met die krachtige ontwikkeling van het lichaam waarvan Kingley zooveel verwacht en waaraan de Engelschman en Duitscher en Zwitser die ons vooruitgaan, ontegenzeggelijk zooveel te danken hebben. Want in flinkheid, ik herhaal 't, niet in kennis, staan zij boven ons. Maar dan ook zal hij dat uitgebreide programma dier school verre van wenschelijk noemen voor hen, wier bestaan geheel afhankelijk is van eigen arbeid. Alleen voor hem die later steeds over veel vrije uren voor eigen liefhebberij studie zal kunnen beschikken, noemt voorzeker dan ook hij 't doelmatig.

Moet daaruit volgen, dat de leerstof aan die school dus naar mijne overtuiging aanzienlijk ingekrompen moet worden, dan antwoord ik daarop toch voor een gedeelte maar toestemmend. Wel zou ik al dadelijk tot zeer kleine proportiën het nu zoo schromelijk omvangrijk onderwijs in de zoogenoemde waren *hoogstens* kennis willen terugdringen, hetgeen zelfs Dr. Steyn Parvé voor zulk een speciale inrichting geschikt acht, en wat hij veeleer een soort van chemische technologie noemt dan wat de kooplui onder goederen kennis verstaan. Maar wel degelijk zou ik toch een meer wetenschappelijk ingericht onderwijs voor den aanstaanden handelaar willen behouden dan wat als volksonderwijs zou kunnen dienen, opdat ook de jonge man van fortuin de gelegenheid hebbe zich aldaar voor zijn vak op

de meest volledige wijze voor te bereiden. Ik heb de Handelsschool te Amsterdam dan ook altijd genoemd een luxeschool, ook daar waar het mondeling debat de uitnemendste gelegenheid gaf tot tegenbewijs, maar ook altijd ben ik voor die luxeschool in de bres gesprongen en heb haar behoud verdedigd. Of zou men in de eerste koopstad des rijks wel jaarlijks misschien twee tonnen gouds voor een gemeentelijke Universiteit uitgeven, opdat onze gegoede jongelui aldaar volledig Hooger Onderwijs kunnen genieten, maar er den vermogenden handelaar de gelegenheid onthouden om zijn zoon ook de meest zorgvuldige opleiding voor zijn vak, door hooger handelsonderwijs, te doen genieten? Dat onrecht zou te kras zijn en zal dan ook door niemand worden verdedigd.

Wanneer de schrijver bekend ware met het karakter van het onderwijs der Handelsschool en met de geldelijke eischen welke daardoor onvermijdelijk zijn voor uitgebreide schoolbehoeften en voor de niet genoeg te waardeeren bezoeken welke de directeur met zijne leerlingen aan fabrijken en mijnen in binnen- en buitenland brengt, dan zou hij al spoedig inzien dat zijn begeerte om die school te openen ook voor den mingegoede alleen te vervullen zou zijn, door al die uitgaven onnoodig te maken. Maar dan ook zou hij noodeloos aan den meer gegoede ontnemen waar deze terecht zoo hoogen prijs op stelt, en waarvoor hij ook volkomen bereid is de vereischte offers te brengen, en hij zou het gehalte eener school doen dalen die nu, zoodra ze de dringend noodige besnoeiing van het progamma ondergaan heeft, nog zooveel goeds voor onzen handel belooft.

Noodeloos, zeg ik met opzet. Want niet omdat speciaal handelsonderwijs bij ons alleen tot hoogen prijs verkrijgbaar is begeven zich hier te lande minder jongelui in den handel dan vroeger, zoo als de schrijver beweert, maar omdat het onderwijs dat tegenwoordig aan onze knapen van veertien en zestien jaar gegeven wordt, hen in een geheel andere richting drijft dan die van den handel. Het Middelbaar onderwijs, zoo als 't op onze Hoogere Burgerscholen gegeven wordt, is geheel ongeschikt voor aanstaande kooplui, ja vervreemdt hen van den handel. Wanneer zelfs zij die de Handelsschool doorloopen hebben aanvankelijk het eenvoudig kantoorwerk, waarmede zij in hun leertijd moeten beginnen, eigenlijk wel wat beneden zich achten, is 't dan wonder dat men 't veilig een hoogst

zeldzame uitzondering mag noemen wanneer hij, die zijn eindexamen aan de Hoogere Burgerschool met vijfjarigen cursus heeft afgelegd, lust heeft en geschiktheid tevens, om zich met dat schijnbaar zoo onbeduidend kantoorwerk in te laten? De meesten van hen zetten liever hunne exacte studiën elders voort, of zoeken in andere vakken dan in den handel een bestaan. Zeg niet, dat zij die kooplui willen worden dan ook dien vijfjarigen cursus niet moeten doorloopen, want de vijfjarige cursus is de regel en de richting van den driejarigen cursus is even weinig geschikt voor handelaars. En het Middelbaar Onderwijs moet toch zijn ons volksonderwijs, en niet een africhting voor speciale beroepen, maar vooral mag het ons opkomend geslacht niet haast vervreemden van den handel, omdat Nederland nog altijd een handelsland bij uitnemendheid moet genoemd worden. Maak dat volksonderwijs algemeen beschavend, zoodat wel degelijk ook de jonge koopman daar een goede opleiding kunne vinden. Talen, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis, dat zijn de hoofdzaken welke de koopman kennen moet. Niet dat speciale, hoogere en wetenschappelijke handelsonderwijs is noodig voor allen, hoe wenschelijk ook voor enkelen, maar een onderwijs in datgene wat de Nederlander eigenaardig kennen moet en wat weer afwijkt van 'tgeen Duitschers en Zwitsers behoeven. Veeleer dan te klagen over hen die in den Amsterdamschen Gemeenteraad het onderwijs op de Handelsschool hoog en in zijne volle waarde hebben willen behouden, klage hij liever over degenen die aldaar nu ook de Middelbare school met driejarigen cursus hebben weten in te voeren, zij 't dan ook gelukkig meer gewijzigd naar de behoeften eener handelsstad. Want mochten velen tot nu toe al ontkennen dat het Middelbaar Onderwijs reeds tal van knapen van het handelsterrein afkeerig maakte, omdat de Hoogere Burgerscholen hier te lande nog zoo weinig bezocht worden, - immers wat zijn cijfers van 200 en 300 scholieren voor steden als Amsterdam en Rotterdam? - thans dreigt de opening der goedkoope scholen van driejarigen cursus dat aantal aanzienlijk te vermeerderen.

Aan een herziening der wet op het Lager Onderwijs begint men te gelooven, aan die op het Middelbaar onderwijs valt dan daarna wel niet te twijfelen. En nu de zoo wakkere schrijver dezer brochure mij op dit terrein leid, ben ik er hem daarom gaarne op gevolgd.

Soberder en degelijker onderwijs, onbestaanbaar met het onderricht

in een aantal vakken, waarvan wel de kennis wenschelijk maar waarvan het aanleeren onmogelijk is, dat hebben wij dringend noodig voor onze aanstaande kooplui. Zij moeten echter den tijd en de gelegenheid hebben om datgene wat zij werkelijk weten moeten, ook goed en grondig te leeren. Laat de schrijver een beweging in dien geest in den lande wekken, en hij zal ongetwijfeld van heinde en verre steun vinden.

Heeft dit woord van verschil afbreuk gedaan aan den indruk van groote ingenomenheid met de strekking van deze brochure, welke ik hier wenschte aan den dag te leggen? Ik hoop 't niet en twijfel er zelfs aan. Juist door elkander ruiterlijk zijn gevoelen mede te deelen opent men de gelegenheid om gezamenlijk te ijveren voor datgene, wat men in 's lands belang zoo begeerlijk noemt. En dat de schrijver in mij een geestverwant ontmoet, zal ik hem wel nauwelijks behoeven te verzekeren.

Nog een vraag zij mij vergund. 't Is deze. Hebben onze Nederlandsche handelshuizen op Java, die klagen over het gebrek aan bekwame Hollandsche jongelui aan wie zij, even als de Duitschers en de Zwitsers dat doen, de leiding hunner zaken met gerustheid kunnen toevertrouwen zoodra zij in Europa herademing zoeken van harden arbeid onder een tropische zon, hebben die Nederlandsche huizen ook dezelfde moeite aangewend om die flinke werkkrachten uit hun moederland tot zich te trekken, zoo als de vreemdelingen dat wel degelijk doen? Immers vrij wat gemakkelijker valt 't om eene aangebodene betrekking in Indië te aanvaarden, dan om op goed geluk daarheen te gaan en haast roekeloos zijn bestaan in het Moederland op te geven terwijl men op Java de kans loopt van niet te slagen. Daartoe behooren ook geldelijke middelen en niet een ieder vermag daarover te beschikken. En heeft dat voorbeeld van den vreemdeling op Java, die den landgenoot daarheen laat komen, nog weinig navolging gevonden bij den Nederlandschen koopman aldaar, dan waag ik 't te voorspellen dat het nemen van die proef uitstekend succès zou hebben, en allicht vele der nu gehoorde klachten onnoodig maken.

Maar de schrijver zelf spreke in zijn warm geschreven brochure tot velen in den lande.

P.N. MULLER.

Karoline Bauer, Tweeeëntwintig jaar op de planken, vert door Mevr. van Westrheene. Sneek, G. Brouwer Jun.

In de gelegenheid gesteld te zijn een dame eene beleefdheid te zeggen voor een goede daad, is een fortuintje dankje zeggen waard, hetgeen ik dan ook bij dezen doe.

De vertaling: Tweeëntwintig jaar op de planken, is een goede daad.

Ik zeg dit daarom te geruster, omdat naar mijne innige overtuiging ons publiek wat rijkelijk wordt overgoten met lang nat van letterkundigen aard.

Goede boeken goed te vertalen is een verdienste, doch deze verdienste is verre van algemeen.

Prof. Brill zegt ergens zoo juist, dat voor een goede vertaling diepe kennis van twee talen noodig is, en die kennis is het doel van de groote minderheid.

Toch is het getal vertalingen legio: de gevolgtrekking is zeer gemakkelijk.

De verdienste der hier voor ons liggende vertolking is tweeledig: ze is nauwkeurig en toch los, ten tweede is het goed dat het boek onder het groote publiek komt.

Er heerscht in den lande een algemeen vooroordeel tegen komedianten. Het zijn in de oogen der menigte de verloren kinderen der Middeleeuwen, zieltjes zonder zorg, maar ook zonder beteekenis. Men amuseert zich met hen, zoolang zij op de planken zijn; de bekendheid met hen in het particulier leven, is iets waarop weinig menschen van fatsoen gesteld zijn.

Er zijn hiervoor twee redenen. Tooneelvertooningen zijn niet uit den aard der zaak geminacht geweest bij ons volk. De Rederijkers hadden de aanzienlijksten van den lande onder hun bestuurders en beschermers. Toen in Amsterdam de Coster's Academie, de grondvorm van den Schouwburg, werd opgericht, werd het spoedig eene instelling waarvan de opbrengst in liefdadigheid werd besteed door de regenten van Amsterdam.

Toch is er spoedig reeds vooroordeel gekomen, wat er gaandeweg niet beter op is geworden. Het publiek is daarvan niet geheel te beschuldigen. De minachting, die langzaam bij het publiek voor acteurs ontstond, ging hand aan hand met het verval van het tooneel.

Toen er geen goede, zelfs geen dragelijke stukken meer waren om op te voeren, bleef het ontwikkelde publiek weg en het is duidelijk dat de hoogte, waarop de rest stond, nadeelig terugwerkte op de spelers.

In de zangen van Homerus wordt een held vergeleken bij een ezel, en dit was een loftuiting; nu zou het een scheldwoord zijn.

Een ezel in de vrije natuur is een edel dier, en het is alleen aan de ongunstige omstandigheden waarin het dier is gekomen toe te schrijven, dat koppigheid en domheid woorden van ongeveer dezelfde beteekenis zijn geworden met ezelachtigheid. De sprekers werden door het mindere publiek, dat niet meer onder den intoomenden invloed was van hooger geplaatsten, met verachting behandeld; langzamerhand werden zij verachtelijk; zij zijn dit langen tijd gebleven.

In den tijd van Punt, die dan ook een kunstenaar was, was dit beter, doch daarop is er een tijd van achteruitgang gevolgd, die gelijken tred hield met den treurigen inhoud der stukken.

Snoek was weer een uitzondering, als acteur gevierd, als mensch ontvangen in de beste kringen; doch het treurige verschijnsel van de gunstige uitzonderingen is blijven bestaan, en ofschoon er tegenwoordig onder de acteurs brave, flinke menschen worden gevonden, zijn ze niet zoo geacht, als zij, die het goed met het Nederlandsche volk meenen, wel zouden wenschen. Behalve het vooroordeel, is dit toe te schrijven aan het gemis van goede vertaalde of oorsponkelijke stukken, wat inderdaad de schuld niet is des spelers. De toestand blijft op die wijze met geringe fluctuatie ongeveer hetzelfde.

Tegen vooroordeelen te kampen, is het deel der edele, sterke naturen, en we kunnen Mevr. van Westrheene niet genoeg danken, dat zij aan het groote publiek een prachtexemplaar van een mensch laat zien, die tweeëntwintig jaar het beste wat zij had te geven gaf op de planken, haar talent.

Het goede te willen, is reeds te prijzen; het goede te doen, is beter; het goede te doen op een amusante wijze, dat is hartelijken dank, oprechte vereering waard.

Er is veel verkwikkelijks in het boek te vinden.

Karoline Bauer (gravin Plater) is een van die verschijningen, die nu en dan onder ons worden gezonden om ons te verzoenen met het menschdom, een prettige, opgewekte, liefdevolle natuur.

Ofschoon niet uit dien stand, waaruit helaas de meeste tooneel-

spelers voortkomen, dreef haar aanleg haar naar de planken, en zij had den tegenzin van de meeste harer familieleden te overwinnen en slaagde hierin - ze had het zich nooit te beklagen - ze heeft een rijk leven gehad - en dat voor een deel althans op een boeiende wijze beschreven. Voor tooneelspelers is het boek een onschatbare bron van raadgevingen en wenken, voor elken anderen lezer een aangename, gezonde lectuur.

Karoline Bauer, de geboren gravin, de ex-comediante kan verrukkelijk vertellen. Met een groote menigte beroemde tijdgenooten heeft ze meer of minder vertrouwelijk omgegaan; uit hetgeen zij vertelt, komt haar rechtvaardig, scherpzinnig en toch zacht oordeel op beminnelijke wijze uit.

Wil de lezer een aandoenlijke pagina? Men leze het verhaal van pag. 197 bovenaan - tot pag. 202 onderaan. En alles wordt afgewisseld door aardige anecdotes. Ik wijs slechts op die van den kleermaker-wonderdoener.

De heer von Bär had in Weenen sedert langen tijd de reputatie verworven, dat hij tooveren kon: in zijn kleederen werd het leelijke mooi, de bochel slank, de schoone - een engel; behalve dien roem had hij natuurlijk ook een aanzienlijk vermogen verworven. Dat wonder van een kleermaker kwam in een prachtige equipage bij zijn klanten, gaf des Zondags in zijn schitterend ingericht huis muziekpartijen en speelde daarbij zelf tot uitspanning de eerste viool. Niet zonder hartklopping bracht ik mijn bezoek bij den wonderdoener. Hij keek mij scherp aan van het hoofd tot de voeten en glimlachte tevreden. Toen ik hem bescheiden mijn ‘wenschen’ wat kleur en stof betrof had medegedeeld, begon hij een gesprek over de kunst.

Doch eindelijk moest ik den Heer von Bär zoo voorizichtig mogelijk verzoeken of hij niet de goedheid zou willen hebben mij de maat te nemen.

Toen richtte hij zich vol waardigheid op, keek mij nogmaals van het hoofd tot de voeten aan en zei: Mejuffrouw, ik neem nooit maat, nooit. Maar hoe, stotterde ik, want ik vreesde onwetend eene groote misdaad begaan te hebben.

Mejuffrouw, ik kijk de dames slechts aan, ik heb u ook reeds aangekeken en ik sta u borg dat de kleedjes u aan het lijf zullen gegoten zitten.

Ik was vernietigd.

Doch de Heer von Bär wreekte zich niet om mijne misdaad dat ik hem in mijne gedachte met een kleermakersmaat vereenzelvigd had; de drie toiletten waren als aan mijn lijf gegoten en maakten furore.

'Doch wanneer ik aan deze en andere Bären (rekeningen) denk, voel ik nog heden een kleine gewetenswroeging over de lichtzinnigheid van aan de modeperiode van het Burgtheater mede te hebben gedaan'.

Wil de lezer onder het vele wetenswaardige, dat van Ludwig Tieck, den despotischen dramaturg, der genialen dichter, den vertaler van Shakespeare, is opgetekeend, een anecdote?

Fräulein Bauer woonde een der letterkundige avondjes bij, die Tieck gaf, leidde en opsierde en bijna uitsluitend in stand hield voor zelfbewierooking; ging die wierook niet op, brommen was het deel van de bezoekers.

Doch dien avond werd er zelfs op zijn grommen weinig acht geslagen. Vooral de nieuwsgierige, lachlustige, praatgrage wereld vond groot behagen in de verhalen van een jong Italiaansch schilder, die zich aan Tieck had laten voorstellen en die zijn soirée bijwoonde.

Gij hebt natuurlijk ook de Heeren bandieten leeren kennen; anders zou het peper en zout van uwen pelgrimstocht naar Rome ontbreken, vroeg eene jonge actrice.

Welzeker, Signora, meer dan eens: hoe zou ik het anders hebben durven wagen onder uwe schoone oogen te komen? In Italië geweest te zijn en niet in de handen der bandieten te zijn gevallen, beteekent in Duitschland zooveel als in Rome geweest te zijn zonder den Paus te hebben gezien.

En dus, Signor Paolo?

Het was in de Abruzzen. Ik had reeds twee dagen lang moederziel met mijn schilderkist in het woeste gebergte rondgezworven om natuurstudiën te maken en een herdersknaap in lompen met zijn geitenkudde, of zelfs, wijl ik nu eenmaal een bevoorrechte in het beleven van avonturen ben, een geheel bandietennest te schilderen. Herdersknapen had ik reeds een geheel dozijn in mijn portefeuille, doch ik had nog geen enkelen Signor roover kunnen afbeelden, ja geen enkelen bandietenkogel in het lijf. Reeds wilde ik treurig die deugdzame bergen verlaten, toen er eindelijk een half

dozijn blauwe boonen om mij heen floten en ik door een dozijn van de kapitaalste zwartharige door de zon verbrande cavaliers der Abruzzen omringd werd, die mijne zakken - te vergeefs - om eenige scudi doorzochten.

En toen werdt ge natuurlijk op de wreedste wijze vermoord?

Pardon, wreede en schoone, niet geheel. Reeds waren er twaalf bandietenmessen tegen mij geheven, toen hun hoofdman hun een vrolijk 'halt' toeriep.

Hij had een nieuwsgierigen blik in mijn schilderkist geslagen en een inspiratie van ijdelheid gekregen.

Ik werd dus netjes naar het eigenlijke roofnest gevoerd, natuurlijk geblinddoekt - en daar had ik het genoegen aan de zon der Abruzzen, 'la bella Signora Annunziata, de bandietenbruid' voorgesteld te worden - en kort en goed den Heer hoofdman en de geheele bende en de schoonste der bandietenbruiden te mogen schilderen. Acht dagen bleef ik portretteerende in dat origineele atelier, op zijn best met taai geitenvleesch, knoflook en verbrande polenta en kleiachtige maccaroni gevoed en teerhartig door twee karabijnloopen bewaakt wordende.

Eindelijk was het groote werk volbracht en de bandietengalerij in het rookerige rotshol symmetriek opgehangen. Ik hoop dat het met hun origineelen sinds dien tijd ook zoo gegaan is.

De geheele bende, inzonderheid Annunziata, was zeer met mijn talent ingenomen. Nu, ik had er dan ook geen kleur aan gespaard. Ik werd dan eindelijk heelhuids in de open lucht neergezet met de vriendelijke vermaning het jachtveld van eerlijke lieden niet weer onveilig te maken.

In Rome gekomen, haalde ik zegevierend twee kleine copiën te voorschijn van den rooverkapitein en de schoone bandietenbruid welke ik in onbewaakte oogenblikken tot een souvenir en tot een bewijs voor de waarheid van mijn avontuur had gemaakt: ik bewaarde ze in de zolen van mijn laarzen, die ook zoo trouw mijn reisgeld verborgen hielden, en hier zijn de Signor Giuseppe en la bella Annunziata.

Het waren twee kleine aquarellen: de roover was woest met ruigen, zwarten baard en bloeddorstige oogen, de Signora een weelderige figuur met roode wangen, zwarte haren en vurige oogen.

Kindertjes wat hebt gij daar? vroeg Böttiger vriendelijk, die met

een vreemden professor bij een vensterbank gepraat had en van de geheele geschiedenis geen woord verstaan had.

Twee portretten, antwoordde Winkler op zijn plagende manier, terwijl hij ons een wenk gaf die beteekenen moest: Niet klappen laat mij begaan, dat kan aardig worden. - Gij herkent toch de origineelen meneer Böttiger, vroeg hij dezen.

Welzeker, natuurlijk, wie zou ze niet herkennen? antwoordded e goede Böttiger, de beide portretten vlak voor zijn oogen houdende. Dit is immers onze geëerde vriend Tieck en dit.... ei allerliefst getroffen, onze lieve gravin Finkenstein.

'Onuitbluschbaar gelach en Tieck doodelijk verontwaardigd.'

Zoo gaat het boek voort van het begin tot het einde. Wil men een aardige anecdote over Metternich, Saphir, graaf Sandor, den dollen goedhartigen paardentemmer, over gekroonde hoofden, curieuze voorvallen op de planken? Men heeft slechts te kiezen.

De letterkundige verdiensten van het boek zijn ondanks den eenvoudigen vorm naar mijn oordeel groot. De verdiensten voor menschkunde niet minder.

De tijd waarop het boek uitkomt is gunstig gekozen. Er is eene flinke beweging ontstaan ten gunste van het tooneel, eene beweging die niet genoeg aangemoedigd en gesteund kan worden. Een boek als dit kan velen met comedianten verzoenen en het publiek doen zien dat onder de kunstenaars niet de minste kinderen der menschen worden gevonden.

Het wordt meer dan tijd dat ieder, die kan, iets doet voor het volk en het tooneel is een der machtigste elementen tot beschaving.

Laat het volk zich op een goede wijze vermaken en gij houdt het van het kwaad terug. Er is ons geen plaats bekend, waar nut en vermaak op zoo aangename wijze samengaan, mits er goede stukken worden gespeeld voor goede acteurs.

Is het boek volmaakt? Wie zou dat beweren? Er zijn aanmerkingen te maken. Met geen mogelijkheid zou ik o.a. kunnen zeggen wat een genie van kracht is. De interpunctie laat hier en daar te wenschen. We zeggen dit niet om te vitten, maar om aan de goede hoedanigheden meer relief te geven.

De uitgever heeft zich goed van zijn taak gekweten.

Zierikzee.

P. CONRADI.

***Wilhelm Wolfschild. Een Roman uit de Russische Oostzee-Provinciën, door Theodor Hermann*. 2 *dln. Arnhem, Van Egmond & Heuvelink*, 1874.**

Het was in de maand Juni van 't jaar 1859, ongeveer 4 uur in den morgen, dat schrijver dezes op een open wagentje met een zestal vlugge paardjes een prachtig bosch doortrok, dat zich van de Russische grensplaats Polangen naar de provincie Koerland uitstrekt. Een breede heirbaan liep midden door het woud; aan beide zijden was een ondoordringbare muur van eeuwenoud geboomte, dat, in rijken dos gehuld, de trotsche kruinen statig ten hemel hief. Het licht was min of meer schemerachtig, deels door vochtige dampen, die van de aarde opstegen, deels ter oorzake van de dikke, hooge, nauw opeengedrongen stammen, die aan de zonnestralen den doortocht betwistten. Vriendelijk was dus de eerste aanblik van Rusland's bodem niet, daargelaten nog de onzindelijke indruk van Polangen; maar het liefelijk gekweel der vogelen en het landelijk geluid van een koehoren, waarmede een herder zijn vee bijeenriep, waren voor mij als een hartelijke welkomstgroet in het rijk der Czaren, een welkomstgroet, die terloops gezegd, geene valsche profetie is geweest. Ik heb toen maanden aaneen in de Russische Oostzeeprovinciën, en wel meerendeels in Koerland, rondgezworven, van allerlei genoten en velerlei doorleefd. In allerlei kringen heb ik verkeerd, ook met sommige personen uit het eigenlijke Rusland, die gezondheidswege in zee-badplaatsen verwijlden. Nu eens was ik de gast van een adellijken grondbezitter, die als het ware een cijnsplichtige vorst op zijne uitgestrekte goederen is, waar weelde en comfort mij omgaven; dan weêr vond ik voor eenige weken huisvesting onder het nederige dak van een afgelegen ‘Krug’ of boerenherberg, waar behelpen aan de orde van den dag en de boerenarbeider mijn dagelijksch gezelschap was. Meer dan een maand genoot ik het aangenaam en belangwekkend gezelschap van den beroemden en geleerden Griek Dr. Marcus, toenmaals adviseerend lijfarts der keizerlijke familie, die wegens zijne geschriften ten onzent tot doctor honoris causa is benoemd, om daarna op een eenzaam poststation onder de leiding van een weinig minder belangwekkenden bekende

mij op de hoogte te stellen van den strijd tusschen oud en nieuw, die daar in zoo menig opzicht gekampt werd.

Om kort te gaan: ik heb in die Oostzee-provinciën niet alleen gereisd, maar ook geleefd en heel wat doorleefd. Vele omstandigheden hebben er toe bijgedragen, dat ik niet als de meeste reizigers slechts de oppervlakte der dingen gezien, maar een betrekkelijk goed inzicht gekregen heb in het inwendige leven. Mijne kennismaking met vele predikanten, een belangrijk element in die streken, mededeelingen van hoog- en laaggeplaatste personen, eigen waarneming eindelijk, hebben mij in staat gesteld vrij wel op de hoogte te komen van de daar bestaande toestanden en een kijkje te nemen in een weinig bereisd en aan ons Westerlingen bijna onbekend deel van Europa. Geen wonder dus, dat een boek als ‘Wilhelm Wolfschild’, welks titelblad een roman uit de Russische Oostzeeprovinciën aankondigde, meer dan eenig ander ter kennismaking mij uitlokte, terwijl de aantrekkingskracht nog verhoogd werd door hetgeen de Hr. Maronier daarover in de ‘Hervorming’ had geschreven en door de voorrede die hij aan de vertaling deed voorafgaan. Ben ik na de kennismaking teleurgesteld of bevredigd? Ik kan noch het een, noch het ander zeggen. Iets meer dan een enkel woord is noodig, om mijn gevoelen in deze duidelijk te maken. Eerst spreek ik liefst over den roman als zoodanig en dan over zijn karakter als gids bij de kennismaking met de Oostzee-provinciën. Elke kritiek, herinnerde onlangs een ongenoemde in dit album, is uit den aard der zaak een persoonlijk, subjectief iets. In deze wensch ik met nadruk naar die uitspraak te verwijzen, omdat, waar mijne opinie over dezen roman afwijkt van het aanbevelend woord van den voorredenaar, ik geenszins geacht wil worden hem een démenti te geven of als betweter op te treden. Onze beide beschouwingen hebben niet alleen gelijkelijk bestaansrecht, maar kunnen ook zeer vreedzaam samengaan. Het verschil ligt vermoedelijk alleen in het standpunt, waarop wij ons plaatsten, in het gezichtspunt, waarvan wij zijn uitgegaan. Boeken, die van een aanbevelend woord zijn voorzien, brengen den beoordeelaar soms in een moeilijk parket: hij is gedwongen zijne zienswijze ietwat te vergoelijken, den schijn op zich te laden, zijn voorganger de les te willen lezen, of eenvoudig een naprater te zijn. Houdt men intusschen het sub-

jectieve van elke kritiek in het oog, dan vervalt die zwarigheid. Ik had behoefte dit uit te spreken, daar sommigen in onze dagen zich gaarne als onfeilbare kunstrechters poseeren en met nurksachtige pedanterie uitvaren tegen iedereen, die hen niet als zoodanig erkent. Over het geheel genomen heeft ‘Wilhelm Wolfschild’ op mij evenals op den heer Maronier, een zeer gunstigen indruk gemaakt; ik reken dien roman bepaaldelijk tot de klasse der goede boeken. Wanneer alle romantische lettervruchten op dit boek geleken, zou men zich niet behoeven te beklagen, dat de liefde voor dit genre zoo groot is bij de kinderen onzer eeuw. Evenzeer beaam ik de opmerking aangaande de goede strekking van dezen roman, die van harte door mij wordt toegejuicht, te meer daar de kunst daardoor niet geleden heeft. De auteur heeft geenszins betoogd, dat godsdienst en zedelijkheid tot de eerste levensvoorwaarden van de maatschappij en den mensch behooren, maar hij doet het aan zijne lezers gevoelen. Toch heb ik enkele aanmerkingen. Al moesten onzedelijke toestanden geschetst worden, zoo geschiedt dat mijns erachtens nu en dan met te groote weelderigheid. Wij zijn wellicht te veel daaraan gewend, om in deze zeer fijngevoelig te wezen. Juist daarom echter moet een auteur zeer nauwgezet zijn in de keuze der tafereelen, die hij aan zijn publiek te aanschouwen geeft, en al geef ik nu gaarne toe, dat bij dezen anonymus geen spoor van voorliefde is voor hetgeen door de moraal wordt veroordeeld, zoo meen ik toch, dat hij niet altoos de juiste maat heeft weten te houden.

Wat de teekening der karakters betreft, toont de auteur een man van veel menschenkennis en rijke levenservaring te wezen. Het karakter van den held is meesterlijk geteekend en tot aan het einde uitnemend volgehouden. Niet zoo bevredigend is de schildering van Paul, in wien sommigen den schrijver meenen te herkennen. Te veel wordt ons van hem verhaald, te weinig van hem te zien gegeven. Onverklaard is het hoe hij, toen zijn eigen invloed onvoldoende bleek te wezen, geene poging heeft aangewend om zijnen vriend Wilhelm, aan wiens ouders hij zooveel te danken had, van den verkeerden weg af te brengen door anderer invloed. Gaarne hadden wij ook iets meer gezien van Mathilde's karakter, om te kunnen beoordeelen of de indruk, dien zij op den held des

verhaals had gemaakt, zoo weinig duurzaam moest geacht worden. In het algemeen genomen dunkt ons, dat te weinig zorg is besteed aan de teekening der personen, die naast Wilhelm een rol in dit boek spelen, wat te meer in het oog valt, omdat de hoofdfiguur met zoo groote zorg is bewerkt. Ook voor de handeling, die zeer belangwekkend is, heb ik allen lof; de schrijver heeft blijkbaar van meet af aan een behoorlijk plan voor zijnen geest gehad, en dat met groote nauwgezetheid uitgewerkt; maar ik durf hem niet geheel vrij te pleiten van het verwijt, dat ook hij zijn publiek verkeerdelijk trachtte te prikkelen door verrassende, vreeslijke gebeurtenissen. De vergiftiging van den rechter, de krankzinnigheid van Helena is niet veel meer dan tooneel-effekt, met zorg te vermijden door een auteur van zoovele gaven. Het losbandige leven van Wilhelm, dat noodzakelijk op levensverwoesting moest uitloopen, zou ook zonder dit tooneel-effekt de beoogde ontknooping gebracht hebben. Meende de auteur aan het einde zijns verhaals als Voorzienigheid te moeten optreden, dan had hij in Winter's verderen levensloop de wrekende gerechtigheid ten tooneele kunnen voeren. Ziedaar eenige opmerkingen over den roman als zoodanig. Men begrijpt allicht na dit gezegde, dat ik recht had straks te beweren, in het algemeen genomen eenstemmig te zijn met den heer Maronier. Immers ook de wijze, waarop de auteur zijne persoonlijkheden sprekende invoert, de schildering van toestanden en tafereelen verraadt de meesterhand.

Theodor Hermann, wie hij dan ook moge wezen, is een romandichter op wien zijne landgenooten trotsch kunnen zijn, een man, die zich niet behoeft te schamen, zijnen waren naam den volke bekend te maken, tenzij persoonlijke redenen of kieschheid tegenover levenden hem nopen, vooralsnog niet in het licht te treden. Hij is blijkbaar iemand met een veel bewogen leven, een denker, die behoefte gevoelde iets van zijne rijke ervaring en veelzijdig gemoedsleven aan anderen mede te deelen, en daartoe overeenkomstig den smaak van het thans levend geslacht den romanvorm koos. Dat hij zelf Paul zou wezen, betwijfel ik op grond van datgene, wat deze naar des auteurs voorstelling belooft te zullen worden; evenzeer komt het mij onwaarschijnlijk voor, dat hier gebeurde zaken worden verhaald. Wel geloof ik, dat sommige figuren in hoofdtrekken

beelden zijn uit des schrijvers eigen verleden, die hij voorzichtigheidshalve in eene andere lijst heeft geplaatst. Doch laten wij niet lang daarbij stilstaan en in allerlei onvruchtbare gissingen ons verdiepen. Ook al ontvangen wij geen antwoord op deze en dergelijke vragen, zoo valt hier veel te leeren en te genieten voor verstand en hart beide.

Nadat wij den roman als zoodanig hebben beschouwd, wensch ik nog even stil te staan bij de andere vraag, die ik boven aanroerde, of hij namelijk een betrouwbare gids is, om ons voor te lichten bij ons onderzoek naar de toestanden in de Russische Oostzeeprovinciën, ruim tien jaren vóor de verschijning van dit boek. De roman is geschreven in 1871 of 1872. Wij moeten naar het zeggen des auteurs van dat tijdstip af ruim tien jaren teruggaan, laat ons zeggen tot 1860, om in zijn verhaal een beeld te vinden van het leven en zijn in die streken. Dat tijdstip nu valt zoo ongeveer samen met den tijd van mijn verblijf in die oorden. Op grond van hetgeen ik dienaangaande mededeelde, zal het wel niet overmoedig wezen, wanneer ik de mededeelingen van dezen schrijver aan mijne eigene waarnemingen toets. Welnu, dan is één van beide waar: de auteur heeft deze en gene zeldzame uitzondering tot regel gemaakt, of zijne schets is een beeld van tijden, die meerdere tientallen van jaren achter ons liggen. Enkele kooplieden, die in den jongsten tijd zich daar met der woon gevestigd hadden, uitgezonderd, was de voorname bevolking van de Oostzee-provinciën niet zoo duitschgezind als deze roman zou doen vermoeden. Zij had het oog meer op Frankrijk gericht, en de zonen van den adel gingen bijna allen zonder uitzondering voor eenige maanden, ja! soms jaren naar Parijs, om van daar Fransche zeden en gewoonten op den geboortegrond over te planten. Waren er ook sommigen onder dien adel, wier houding tegenover hunne onderhoorigen veel te wenschen overliet, ik heb velen ontmoet, die van hunne zijde alles deden, om hunne ondergeschikten zelfstandig te maken, en die allermeest te worstelen hadden met de kruipende slaafschheid dier menschen zelven. Rassenhaat tusschen de vreemde overheerschers, die prat waren op hunne Duitsche afkomst, en de oorspronkelijke bewoners, speelde geen hoofdrol in die veelszins ongelukkige verhouding, maar wel de middeneeuwsche toestand, die eertijds gewettigd en niet door één pennestreek van den wetgever op eenmaal gewijzigd was.

Misschien was er daar nog een Langerwald te vinden, maar hij kon niet gelden als een type van dien tijd. Evenzeer heb ik te vergeefs gezocht in den kring mijner bekenden naar een predikant, die ook maar in de verte een evenbeeld zou kunnen heeten van den ouden Wolfschild. Wat mij bij dien stand daar te lande het meest verbaasde, was juist, dat zijne leden zoo weinig zelfstandig en onafhankelijk waren. Bracht hunne geldelijke positie dat voor een deel te weeg, ik meende de oorzaak daarvan goeddeels te moeten zoeken in de omstandigheid, dat vele candidaten in de godgeleerdheid hunne loopbaan beginnen als gouverneur in de eene of andere aanzienlijke familie, en de ondergeschikte houding, die zij daar aannemen, later nooit geheel afleggen tegenover de hooggeplaatsten. Ook de oude Wolfschild is in mijn oog misschien een type uit lang vervlogen dagen, maar geen figuur uit de tweede helft der negentiende eeuw. Indien hij toen onder de levenden heeft verkeerd, is hij voor zijne ambtgenooten stellig eene curiositeit, en wel eene lastige curiositeit geweest. Ik heb vele brave predikanten in Koerland ontmoet, maar wat ik in hen miste, was juist een gepast gevoel van eigenwaarde, eene behoorlijke mate van zelfstandigheid, laat staan dan de fierheid van den ouden Wolfschild. Eindelijk en ten leste heb ik bij een zoo fijnen opmerker, als deze auteur blijkt te wezen, in een boek, waarin godsdienst en zedelijkheid zoozeer tot haar recht komen, noode de aanwijzing gemist, dat de godsdienst in die streken, ook bij de Protestanten, zoo in kerk- en vormdienst is ontaard. Wanneer Wilhelm Wolfschild geen anderen godsdienstigen steun gehad heeft dan de dorre Luthersche dogmatiek en het versteende formalisme, die daar overheerschende waren, dan verbaast het mij niet, dat hij zoo gretig gehoor gaf aan de holle redeneeringen van een Winter en zoo spoedig bezweek voor de verleiding van het leven in een stad als Berlijn. Godsdienst is een steun, maar dan de godsdienst des harten, die Gretchen bezat ondanks haar dogmatisme. En daarmede neem ik afscheid van dit boek, dat wel geene aanprijzing van dezen dooden godsdienst bevat, maar toch evenmin eene waarschuwing daartegen, waar de gelegenheid daartoe zoo schoon was. In dit opzicht liet het mij onbevredigd.

En overigens?

Weinige dagen vóor mijn vertrek uit die oorden, schreef ik in het

album van één mijner vrienden, bij en met wien ik veel genoten had, als den indruk van mijn verblijf:

> Mir wird das Bild von diesen Tagen
> Durch meine Träume glänzend wehn,
> Gleich einer stillen, frommen Sage.
> Wird es mir vor der Seele stehn.

Weldadig dus de indruk van mijn bezoek aan die streken. Weldadig ook, ten spijt van de aanmerkingen, mijn indruk van dit boek, dat mij die dagen voor den geest bracht.

Zierikzee, 22 October 1875.
J.H.C. HEYSE.

Het onuitsprekelijke.

Zij, die getracht hebben de wetten op te sporen, waaraan de ontwikkeling van het menschelijk geslacht gebonden is, hebben zelden verzuimd van de voordeelen gebruik te maken, die uit de beschouwing van het individu voor de behandeling van hun onderwerp te ontleenen waren. Hoe dikwijls ook herhaald, nog altijd schijnt het eene vruchtbare waarheid te zijn, dat het menschdom, even als de enkele mensch, zijne tijdperken van groei en bloei zoowel als die van rijpheid en verval kan aanwijzen. In één opzicht echter leverde de vergelijking een groot, zoo niet onoverkomelijk bezwaar op. Het individu nl. sterft, het geslacht blijft bestaan. En al heeft het in geene eeuw ontbroken aan dichters, wijsgeeren of profeten, die in de wereld, te midden waarvan zij zich bewogen, de onmiskenbare teekenen van naderenden ondergang meenden te erkennen, telkens bleek het op nieuw dat het onheilspellend oordeel voorbarig en de levensdraad nog niet was afgesponnen. Ja, het scheen wel alsof het menschdom uit de crisis, die op ontbinding wees, gedurig weder de krachten wist te putten tot de openbaring van nieuw en hooger leven. Zoo geschiedde het dat de weeprofetieën altijd weer moesten plaats maken voor het lied van hoop en vertroosting, voor het Evangelie van een naderend hemelrijk op aarde. Geen wonder dan ook, dat het altijd bedenkelijk mag heeten, aan te wijzen waar de mijlpalen moeten geplaatst worden, ter aanduiding der perioden van ontwikkeling die ons geslacht doorloopen heeft.

Beschouwen wij den mensch zooals hij in dezen onzen tijd van de vruchten geniet door de beschaving gekweekt, en stellen wij hem in onze gedachten tegenover zijne eerste voorouders, gelijk de oudste historische overleveringen ze ons doen kennen, dan krijgen wij den indruk alsof hunne ontwikkeling met die van zuigelingen, de onze met die van volwassenen gelijk te stellen ware. Letten wij echter op de grootsche taak waaraan

onze eeuw hare krachten wijdt, op het levendig besef van den onmetelijken afstand die ons van ons ideaal nog gescheiden houdt, op de onafzienbare reeks van vragen, die onze wetenschap nog onbeantwoord liet, op het legio van wenschen, naar wier bevrediging ons hart dorst, dan valt het ons moeielijk aan te nemen dat wij de middaghoogte onzer ontwikkeling reeds zouden hebben bereikt, of laat mij liever zeggen, dan is het ons behoefte te gelooven, dat nog duizenden van geslachten, waarvan het volgende zijn voorganger steeds in kennis en vermogen zal overtreffen, den grooten arbeid waaraan de eeuwen die achter ons liggen, zich toewijdden, zullen hebben voort te zetten. Het is mijn plan niet, in deze bladzijden eene variatie te geven op het oude thema van 's menschen bestemming tot eindelooze of oneindige ontwikkeling. Op dien oceaan van het oneindige moest zoo menig schipper, ervarener dan ik, zijn kiel zien vergaan, dat ik aan dat vaarwater mij niet durf toevertrouwen. Mijn doel bij het maken dezer opmerkingen was een ander. Ik wilde mijne lezers voor een feit plaatsen, dat, naar ik meende, niet onopgemerkt mocht blijven bij de behandeling van het onderwerp in den titel van dit opstel aangeduid. Het feit is, dat wij menschen, hoezeer ook ons bewust van de eindigheid onzer krachten en de kortstondigheid van ons individueel bestaan, niet kunnen nalaten met levendige belangstelling ons te wijden aan de beschouwing van de taak aan geheel ons geslacht opgedragen, al is het ook dat wij niet bij machte zijn die taak te overzien. Wil men dit feit in andere schooner klinkende woorden beschrijven, dan kan men zeggen: wij menschen zijn ons bewust twee werelden toe te behooren, burgers te zijn van een tijdelijk en een eeuwig rijk. Of nog anders, onze geest is zich evenzeer bewust van zijne beperktheid als van zijn onvermogen om de grenzen zijner kracht te bepalen. Misschien zal het mij na deze inleidende opmerkingen gelukken, mijne lezers te doen gevoelen, om welke reden en uit welk oogpunt het door mij gekozen onderwerp in deze regelen zal worden behandeld. Ik wensch niet zoozeer aan te toonen dat er inderdaad het een en ander bestaat, hetwelk door ons niet onder woorden is te brengen, veeleer wil ik trachten te doen uitkomen dat dit onuitsprekelijke voor ons de sterkste aantrekkingskracht bezit en verdient. En dit niet alleen, nog iets anders, meen ik, is al onze aandacht waardig. Onmiskenbaar is het streven van onzen geest er op gericht, om alles wat in

ons omgaat, onder woorden te brengen, en dus het gebied van het onuitsprekelijke, indien mogelijk en zooveel mogelijk te doen inkrimpen. Niet zelden wanen wij dit ons streven met schitterende uitkomst bekroond te zien, en vieren wij onze overwinningsfeesten, waarop we niet luide genoeg meenen te kunnen roemen over de annexatiën door onze wetenschap aan het rijk des begrips toegevoegd. Maar als de dag der zegepraal voorbij, en de roes van den overmoed is uitgeslapen, dan bevinden we dat de vijand door ons niet is verzwakt, integendeel, dat hij aan krachten heeft gewonnen, en dat wel door ons eigen toedoen. En wanneer wij eindelijk geheel tot onszelven zijn gekomen, dan bevinden we dat de gewaande vijand onze beste vriend, onze trouwste bondgenoot was; dat hij daarom alleen ons tot verzet prikkelde, ten einde ons in staat te stellen ons bezit te vermeerderen en tegelijk ons krachtiger te overtuigen van de onmetelijkheid der schatten waarover hij beschikt, beschikt ten onzen bate, indien wij het wenschen en naar behooren aanleggen.

Welk denkend mensch zal ontkennen, dat geheel ons leven niets anders is dan een reis uit het onbekende naar het onbekende, en dat, naarmate de som onzer positieve kennis is aangegroeid, de antwoorden vóór dezen op de vragen: vanwaar en waarheen? gegeven, ons minder kunnen voldoen. Voorwaar, het zijn niet de fijnst bewerktuigde en diepzinnigste geesten, die de oplossing van het groote levensraadsel in een kort en bondig dogmatiekje, zij het op theïstischen of materialistischen leest geschoeid, meenen te bezitten. Die dwazen! of neen, laat mij zeggen, die in hunne onnoozelheid gelukkige kinderen! wat hebben ze zich een moeite gegeven om te leeren spreken, dat wil zeggen, om de namen, die aan de dingen nu eenmaal gegeven worden, verstaanbaar uit te brengen. Maar nu zij het zoover gebracht hebben, nu weten zij het ook. Dat ding daar is immers een koe, en dat daar ginds een boom. De wereld is in zes dagen geschapen of in zes millioenen jaren geworden; de mensch uit een kluit aarde of uit een klompje protoplasma ontstaan; na den dood wachten ons de engelen of de wormen, in elk geval, het antwoord is gereed, wij hebben het maar voor het nemen. Het is waar, we hebben voortdurend ons geheugen te oefenen en de geleerde lessen vlijtig te herhalen, opdat wij op vraag 6 van onzen catechismus niet het antwoord opzeggen dat bij vraag 7 behoort. Ook zijn er van die vreemde woorden,

waarvan de uitspraak ongelooflijk veel bezwaar oplevert, vooral wanneer wij daarbij willen toonen, dat het voor ons geen vreemde, maar volkomen gemeenzame woorden zijn.

Inderdaad, wij behoeven slechts onze kinderen in hunne eerste levensjaren gade te slaan, en daarbij onze eigen vroegste ervaringen ons in herinnering te brengen, om ten volle te beseffen, hoe groote waarde bij geringen graad van ontwikkeling aan de bloote kennis van woorden als benamingen der dingen wordt gehecht. Ook Adam's eerste geestelijke inspanning gold het vinden van namen voor de dieren die God de Heer tot hem bracht, en zooals hij ze noemde, zoo zouden hunne namen zijn, tot groot gerief zijner nakomelingen. Welk een arbeid werd hun daardoor niet bespaard! Hoe onwaardeerbaar hulpmiddel verleende hun die nomenclatuur tot aanduiding der voorwerpen, waarop zij de aandacht van anderen wilden gevestigd zien. En als nu straks de ontdekking werd gedaan, dat niet alleen voor de voorwerpen zelve, maar ook voor hunne bijzondere eigenschappen en voor de van hen uitgaande werkingen, de aanduidingen in duidelijk van elkander te onderscheiden woorden te vinden waren, en ook deze belangrijke verrijking van den taalschat aan de volgende geslachten als een gemakkelijk te aanvaarden erfenis kon worden overgedragen, moest noodzakelijkerwijze ook de ingenomenheid klimmen, waarmede dit kapitaal van genot en vermogen door elk nieuw opkomend geslacht werd aanvaard.

Niemand, die ook maar korten tijd onder kinderen verkeerde, zal niet getroffen zijn geweest door de moeite die zij uit eigen beweging en met blijkbaar genoegen zich gaven, om hunne kennis van woorden en namen gedurig uit te breiden, en hoe zij door hun aanhoudend gesnap het genot openbaarden, voor hen uit den steeds aangroeienden rijkdom voorvloeiende. Menigmalen zelfs waant men in dat kinderlijk gekeuvel de bewijzen van wijsgeerigen ernst te bespeuren. Immers daarop schijnt het overvloedig, voor de geraadpleegden dikwijls zoo lastige gebruik van het *waarom*?! te wijzen. Het blijkt echter bij nader onderzoek al spoedig, dat de vrager ook met minder dan wijsgeerig bescheid tevreden is. Zij zoeken hun gading in de breedte, niet in de diepte. Als Goethe's Wagner, zeggen zij in hun hart:

‘Wel weet ik veel, maar 'k mocht graag alles weten.’

En als men hun naar het recept van Mephisto voor begrippen woorden geeft, dan is hun kennisdorst gestild.

Men versta mij wel, ik bedoel niet dat ieder woord, onverschillig welk, geschikt zou zijn om den mond der kleine vragers te sluiten. Wat kleine kinderen met hun eeuwig waarom? bedoelen, is niet zoo zeer het inzicht in de oorzaken der verschijnselen, zoo als die in het wezen der dingen zelf gelegen zijn - trouwens wat zou ons noodzaken tot verklaring der kinderlijke vragen aan zoo gansch onkinderlijke dingen te denken - maar eenvoudig het wegnemen van de oneffenheid of tegenstrijdigheid die zij hebben opgemerkt in de hun meêgedeelde of door hen waargenomen zaken. Immers nooit bij het gewone en alledaagsche, maar alleen bij het vreemde en afwijkende komen zij met hun waarom? voor den dag. Nooit zullen zij vragen, waarom valt de bal dien ik opwierp van zelf weêr omlaag? want daar hun denken zelf ontstaan is onder den invloed van de gedurig herhaalde waarneming dat alle voorwerpen, om zoo te zeggen, den grond zoeken, is het vallen der lichamen voor hen zoo noodzakelijk en van zelf sprekend, dat het denkbeeld om naar de oorzaak van dit verschijnsel te vragen, niet bij hen kan opkomen. Zoodra echter hebben zij niet het een of ander levenloos voorwerp, bijv. een naald onder een magneet geplaatst, zich als van zelf in plaats van naar beneden naar omhoog zien bewegen, of het waarom? is hun reeds op de lippen. Geen wonder, wat zij zagen is in strijd met hun ervaring. Deze zwevende naald past niet in de wereld hunner gedachten. Hun verstand, zoo klein en weinig omvattend het zijn moge, is, wat het is, door de waarneming van zekere groepen en reeksen, van feiten en verschijnselen en het reageert daarom tegen alles wat het verband dier groepen en het constante dier reeksen verbreekt. Nu behoeft gij echter tot hunne bevrediging geenszins te treden in een breedvoerige ontvouwing van de theorie der electriciteit, gij hebt niets meer noodig dan hun te zeggen dat hetgeen gij in de hand houdt een magneet is, en voorts hun te laten zien hoe de naald aan de magneet blijft hangen, zoo dikwijls gij daarmede het kleine voorwerp hebt aangeraakt, en de vragers zijn voldaan. Hun kennis is uitgebreid. Zij weten dat er iets is dat de naald in de hoogte kan heffen en dat men magneet noemt. Het komt er maar op aan of hetgeen zij opmerken en van anderen vernemen, zich voegen wil in het verband van de dingen waaruit

de wereld hunner gedachten bestaat, en dat er geen tegenstrijdigheid tusschen hetgeen hier en daar in die wereld plaats grijpt, door hen worde waargenomen.

Blijven wij nog een oogenblik bij het gekozen voorbeeld staan om na te gaan welken dienst het woord verricht bij de ontwikkeling van den jeugdigen mensch. Als men let op de gretigheid, waarmede de kinderen de namen der hen omringende dingen opnemen, is men geneigd zich te verbazen over hunne ingenomenheid met een in zich zelf zoo weinig belangrijk bezit. Wat hebben zij er aan, te weten dat het voorwerp waardoor de naald wordt aangetrokken den naam van magneet draagt? Ons, ouderen, herinnert die naam terstond een gansche reeks van verschijnselen, die wij in het enkele woord magnetisme tezamenvatten. Voor hen is dat woord niets meer dan de naam van een voorwerp dat zich door ééne eigenschap van alle andere onderscheidt. Die naam bewijst hun dus geen verderen dienst dan het abreviatieteeken den snelschrijver. Intusschen even onmisbaar als die teekens voor den stenograaf, zijn de woorden voor den arbeid des denkens, om het even of de denker een gewoon kind is dan of hij Socrates heet. Hoe ware het mogelijk eenige orde te brengen in den chaos van indrukken en voorstellingen, zooals die door de ons omringende wereld in ons worden gewekt, indien wij niet over gearticuleerde klanken, die wij woorden noemen, konden beschikken ter aanduiding van het gelijksoortige en ongelijksoortige, ter onderscheiding van de bijzondere voorwerpen en groepen van verschijnselen? Maar toch hoe licht ook overschatten wij, kleine en groote kinderen, de waarde van het woord, door te meenen dat met het woord ook de kennis van het ding zelf ons gegeven is. Zoolang wij in het tijdperk van geestelijke ontwikkeling verkeeren, d.w.z., zoolang er door ons nieuwe denkstof wordt aangevoerd en omgezet, worden wij onophoudelijk er aan herinnerd, dat de woorden slechts de aanduidingen en geenszins de equivalenten zijn van de dingen welke zij geroepen zijn ons te vertegenwoordigen. Het kind, als het zich vermaakt met de vroolijke sprongen van het huisdier, en de zoöloog die het organisme van datzelfde huisdier bestudeert, spreken beiden van hond of kat. Maar letten wij eens op hoe die twee van elkander verschillen in de waardeering van hetgeen dat woord op zich-zelf in zich sluit. Het kind twijfelt

er geen oogenblik aan of hij kent het dier als hij op de vraag: wat is dat? het antwoord: een kat of een hond, gereed heeft. Nauwelijks heeft het zich er rekenschap van gegeven dat wat hij hond of kat noemt, zich onderscheidt door blaffen en krabben, door het gaan op vier pooten, door het dragen van een staart en wat dies meer zij. Toon hem zijn vriend in de werkelijkheid of in prent afgebeeld, en gij ziet hoe voldaan hij is met zijne wetenschap, waarvan de geheele inhoud zich laat uitspreken in den enkelen uitroep: dat is een hond, dat is een kat. En laat nu den natuuronderzoeker eens rekenschap geven van hetgeen hij aangaande dit dier meent te weten, maar draag daarbij zorg hem te verzoeken op volledigheid zich toe te leggen. Honderd tegen één, of hij zal u antwoorden: ja, wilde ik u alles zeggen wat ik daarover gelezen en gehoord, wat ik daarvan gezien en waargenomen, wat ik daarover gedacht en vermoed heb en wat ik ten slotte daarvan meen te weten, ik zou eenige dagen met u moeten bezig zijn. Wees dus zoo goed mij liever omtrent eenig speciaal punt, deze klasse van dieren betreffende, mijn gevoelen te vragen. Misschien zou hij er dadelijk bijvoegen: eilieve! zeg mij vóór alle dingen, wat bedoelt gij met het woord kat of hond? want wij zoölogen bedienen ons in onze wetenschap van die namen zonder daarmede dezelfde voorwerpen te bedoelen als er in het gewone leven door aangeduid worden. Vraagt gij mij daarom, wat is een kat of wat ik van een kat weet, dan zou ik eerst van u dienen te hooren, wat verstaat *gij* onder dat woord en wat meent *gij* van het dier te weten, dat gij zoo noemt? En dit alles nu heeft alleen maar betrekking op den omvang van het gebied en de uiterlijke zijde van het onderwerp, waarover de vraag gaat. Indien nu echter de natuuronderzoeker bij toeval eens uwe vraag wat dieper opvatte en het er voor hield dat het uwe bedoeling was van hem te vernemen wat naar zijn oordeel op dit oogenblik de wetenschap omtrent het dier in quaestie tot volkomen zekerheid heeft gebracht, dan zoudt ge waarschijnlijk een nog veel minder bevredigend antwoord op uw vraag te hooren krijgen. Misschien zou hij zeggen: onze wetenschap heeft nog nimmer zich een zoo overweldigend groote en moeielijke taak zien opgelegd als juist in den tegenwoordigen tijd. Aan den eenen kant toch strekt zich het onderzoek van het dierlijk individu tot steeds fijnere details en meer gecompliceerde bijzonderheden uit, aan den anderen kant wordt aan de grenzen die de soorten van el-

kander scheiden zoozeer het essentieele ontnomen, dat we, om zoo te zeggen, in elk individu hebben te zien niet slechts den representant eener bijzondere soort, maar tegelijk ook van een groot aantal geslachten, waarmede het volgens zijn stamboom in nauwere of meer verwijderde verwantschap staat. Hoe meer wij dus van elk voorwerp meenen te weten, des te meer komt voor ons de noodzakelijkheid aan het licht van de uitbreiding onzer wetenschap. Bij elke vraag die beantwoord wordt, rijzen er tien anderen voor ons op. Het licht, door het nimmer rustend onderzoek ontstoken, dient niet alleen om ons te doen zien hoe ons eigendom als met den dag toeneemt, maar ook om ons te dieper van het besef onzer armoede te doordringen. Tweeërlei beweging is er waar te nemen in de ontwikkeling onzer kennis van de stoffelijk georganiseerde wereld. De eene volgende, vermenigvuldigt zich voor onzen geest het aantal bijzondere verschijnselen en eigenschappen, die altijd weer voor splitsing en fijnere verdeeling vatbaar blijken. In de andere richting voortgaande, zien we ons gedrongen de met zorg en vlijt getrokken grenslijnen wederom uit te wisschen, ten einde onze kennis van de bewerktuigde natuur in overeenstemming te brengen met de opgemerkte verschijnselen, die op de eenheid en den innigen samenhang van alle levende organismen ons wijzen.

Maar ik wil thans niet dieper op dit onderwerp ingaan. Voor het oogenblik hebben wij genoeg aan de opmerking dat het woord, hoe onwaardeerbaar en onmisbaar een hulpmiddel het ook moge zijn om ons voor anderen verstaanbaar te maken, in zijne waarde licht wordt overschat, en dat te eer en te meer naarmate men zich minder boven het standpunt, door de kinderen ingenomen, heeft weten te verheffen. Niets is algemeener verspreid dan de meening dat men, naarmate men dieper is doorgedrongen in de kennis van eenig ding, men ook des te beter die kennis door woorden aan anderen zal kunnen meedeelen. Wanneer een onderwijzer zijn leerlingen alles zoo recht duidelijk weet voor te stellen, dan levert hij immers het beste bewijs van de deugdelijkheid zijner kennis? Omgekeerd, waar het den spreker of schrijver niet gelukt, zijn hoorders of lezers een klare en duidelijke voorstelling te geven van het door hem behandelde onderwerp, daar is het oordeel terstond gereed: de zaak schijnt den man zelven niet recht duidelijk te wezen. Toch zijn wij zeker ook wel in de gelegenheid geweest om op

te merken dat bij velen de duidelijkheid der voordracht in omgekeerde reden stond tot de diepte van opvatting. Inderdaad het geheim van veler welsprekendheid ligt enkel in hunne oppervlakkigheid. De meest gevierde volksredenaars zijn in den regel degenen, die van hun gehoor de minste inspanning eischen, maar dan ook het minst zich onderscheiden door de oorspronkelijkheid hunner gedachten en de nieuwheid van de waarheden door hen verkondigd. Ook zou het zeer gewaagd zijn te onderstellen dat zij die het meest spreken ook het meest te zeggen hebben. Mij althans is het wel eens toegeschenen dat men somtijds te minder spreekt naarmate men meer te zeggen heeft. Op de meeste vragen die bij het gros der menschen opkomen is reeds het antwoord gegeven dat aan de groote menigte voldoen kan. Die uitspraken zijn als gangbare munt aan een ieder welkom en voor de circulatie in ruimen voorraad voorhanden. Nieuwe denkbeelden zijn gelijk aan vreemde muntstukken, waarvan de waarde door het groote publiek niet met juistheid kan worden geschat. Geen wonder dus dat zij, wier onderzoekende geest dieper wil doordringen dan de voor allen blootliggende oppervlakte der dingen, allicht zich verstoken zien van de middelen om op de markt des levens de volle waarde van hetgeen zij zochten en vonden te bedingen.

Het schijnt niet van belang ontbloot het hier aangeduide onderscheid tusschen twee soorten van geesten, die men de produceerende en reproduceerende zou kunnen noemen, wel in het oog te houden. Trachten wij ons rekenschap te geven van de wijze waarop beiden te werk gaan bij het hanteeren van het woord als het werktuig voor hun geestelijken arbeid. Een ieder die een nieuwe waarheid verkondigt, om het even of dit geschiede in den vorm eener waarneming in het rijk der natuur of des geestes, om het even of het hier gold de ontdekking eener nieuwe wet in den kosmos of van een tot heden onbekende plant of diersoort, of wel de oplossing van een hangend vraagstuk op het gebied van historie of letterkunde, van politiek of oeconomie, van ethiek of sociologie, schijnt een tip van den sluier op te heffen, waarachter het wezen der dingen verborgen ligt, of, wil men liever, het zijne bij te dragen tot oplossing van het groote raadsel, dat men nu eens het leven, dan weder den mensch of de wereld noemt. Het groote pro-

bleem waaraan alle geslachten met meer of minder geluk hebben gearbeid, schijnt met het uitspreken van elke oorspronkelijke gedachte, die de juiste formuleering eener juiste opmerking mag heeten, tot zijne oplossing nader gebracht. Immers de groote taak bestaat hierin, dat al wat is en wordt zijn wezen aan onzen geest openbaart en die openbaring, wat is zij anders dan de vertolking en overbrenging in woorden van alle feiten en verschijnselen waarvan wij middellijk of onmiddellijk de getuigen zijn? Elke vermeerdering der algemeene menschelijke kennis is een verovering op het onbekende behaald, en elke dier veroveringen moet, om zoo te zeggen, op het grootboek der wetenschap in duidelijke en juiste bewoordingen worden ingeschreven.

Doch niet alles wat het algemeene kapitaal van kennis schijnt uit te breiden, doet dit in waarheid. Niet alleen toch dragen dwaalbegrippen en onjuiste stellingen somtijds den stempel van axioma's, ook onder de zoogenaamde nieuwe waarheden blijken de meesten bij nauwkeurig onderzoek niets meer te zijn dan oude stellingen in een nieuw gewaad gestoken. Tegen een enkele hand die het ongerepte goud uit den grond delft, zijn er duizenden die het bewerken en vervormen, zonder aan zijne oorspronkelijke waarde en gehalte iets toe te voegen. Een enkele gedachte van een waarlijk vindingrijk man, van een oorspronkelijken geest, van een geniaal onderzoeker vermenigvuldigt zich niet zelden als het brood bij de wonderbare spijziging, in de handen der colporteerende kleinhandelaars. En nu mogen de diensten door de laatstgenoemden aan de maatschappij bewezen, groot en belangrijk te achten zijn, niemand onzer zal betwijfelen dat aan de voortbrengende of inventieve geesten een hooger rang toekomt onder de weldoeners van ons geslacht. Zoo het mogelijk ware hier een maatstaf en standaard van waardeering aan te wenden, we zouden dien, dunkt mij, te zoeken hebben in de qualiteit van den geestelijken arbeid der onderscheiden denkers. Ik zeide: ‘als het mogelijk ware’, en gaf daarmede te kennen dat ik voor mij niet geloof aan de mogelijkheid van het vinden eener graadberekening in den bedoelden zin. Dit behoeft ons echter niet te beletten eene schatting bij benadering te beproeven, en zulks te minder daar wij immers toch reeds gewoon zijn dagelijks, zij het dan te recht of te onrecht, met die tauxatie van producenten en producten op het gebied van kennen en weten ons bezig te houden.

De vraag is maar of wij bij die tauxatie iets zouden kunnen vinden wat gelijkt op een maatstaf.

Nu ja, we hebben zoo iets in de geschiedenis en de openbare meening, die immers op zoo duidelijke en besliste wijze het buitengewone van het alledaagsche, het eminente van het ordinaire ons doen onderscheiden. Wij hebben zoo iets in den waargenomen indruk dien de frissche oorspronkelijkheid, in tegenoverstelling van de matte imitatie en de werktuigelijk verkregen copie, op ons maakt. Die indruk kan zelfs zoo overweldigend, onze eerbied voor de heroën der wetenschap zoo innig, zoo religieus zijn, dat wij in onzen cultus van het genie niet wenschen gestoord te worden door de onbescheiden critiek die ons zou willen dwingen tot het blootleggen der motieven onzer geestdrift. Is niet al het oorspronkelijke geniaal? roepen wij dan uit, en is niet al het geniale volstrekt onbegrijpelijk? Wat zich als zoodanig aan ons heeft geopenbaard, het is immers, even als het goddelijke, voor ons eene zich imponeerende macht, die slechts geconstateerd, geenszins gecontesteerd mag worden. De openbare meening en vooral die, welke in de geschiedenis is uitgesproken, mag een Godsgericht heeten, waarvan geen appèl bestaat. Zij, die door deze souvereine macht tot ridders des geestes geslagen zijn, bezitten een character indelibilis van adeldom, waardoor zij voor alle eeuwen gestempeld zijn.

En toch, trotz alle dem, und alle dem, zoo onbedwingbaar is ons verlangen naar de vrucht der kennis, dat onze hand zich daarnaar uitstrekt, al groeide zij ook aan een boom tot wien de toegang ons verboden werd. Het is nu eenmaal onze hoogste eerzucht tot de eersten van ons geslacht nader te komen en hun zoo mogelijk gelijkvormig te worden door hen te verstaan. Welaan dan, nemen wij de proef er van of wij niet, eenigermate althans, de grootte der meteoren aan den wetenschappelijken hemel kunnen berekenen, en wel door hen bij hun arbeid te bespieden en meer bepaald nog acht te geven op de wijze waarop zij te werk gaan tot vergrooting van den schat der kennis. Wees niet bevreesd, waarde lezer! dat ik uw zenuwen bloot zal stellen aan de vunzige lucht der studeercel, aan de ijzige temperatuur van het observatorium of aan de muffe geur van bestoven perkamenten. Met de geesten omgaande, behoeft gij bezoedeling van kleêren noch handen te

duchten. Eén ding slechts willen we weten, en dat is, waarin het middel bestaat waardoor de geniale onderzoeker anderen kan doen deelen in de blijdschap over zijn *εὕρηκα*.

Toen Archimedes vol verrukking over zijne ontdekking, het bad verliet in den staat waarin hij zich te water had begeven, en over 's heeren straten dat *εὕρηκα* uitgalmde, heeft hij ongetwijfeld zijne stadgenooten ongemeen vermaakt, maar hun niets medegedeeld van het licht, dat in zijn geest over de geheimenissen der hydrostatiek was opgegaan. En waarlijk, de man heeft op dat oogenblik daaraan niet gedacht. Zou hij, indien hij het al gewild had, wel in staat geweest zijn, van den schat, dien hij in zich omdroeg, anderen te doen genieten? Wat drijft hem zoo ijlings naar zijn woning? Is het niet alsof de angst om zijne kostbare vondst weêr te verliezen hem voortjaagt? En hoe en waar zal hij zijn schat in veiligheid brengen? Zijn geestdrift moge vergezeld gaan van de blijde gewisheid, dat hij eene waarachtige ontdekking had gedaan, hoeveel zal hij nog te peinzen en te berekenen hebben, hoeveel metingen en experimenten te doen, vóór hij, ik zeg niet, voor anderen, maar voor zich-zelf volledige rekenschap van de eigenlijke waarde en strekking zijner ontdekking zal kunnen geven? Gelijk de vogel in den lentetijd geen rust zich gunt vóór de kleine woning is gebouwd waarin het aanstaande broedsel een veilig verblijf zal vinden, zoo kan ook een Archimedes niet rusten, voor hij den vorm heeft gevonden waarin de plotseling bij hem opgekomen nieuwe gedachte zich tot een duidelijke en blijvende gestalte kan cristalliseeren. Niet in de eerste conceptie der gedachte maar in het baren der gestalte waarin de gedachte kan blijven voortleven, bestaat de eigenlijke arbeid van het denken. Die gestalte nu is het woord als de drager en het voertuig der gedachte. Maar is de gedachte zelve nieuw, dan zal het woord, dat immers slechts als uitdrukking van conventioneele waarheid werd in het leven geroepen, een min of meer ongeschikt voertuig blijken te zijn. Zoo ontstaat de eisch tot den arbeid dien men zoo eigenaardig het worstelen met de taal heeft genoemd, een arbeid die zelfs, waar hij op zuiver wetenschappelijk gebied wordt ondernomen. nooit tot volkomen bevredigend resultaat kan leiden en wel om deze eenvoudige reden, dat de taal gedwongen wordt in strijd met hare natuur het niet conventioneele in hare louter conventioneele vormen te belichamen.

Om ons hiervan volkomen te overtuigen, behoeven wij niets anders te doen dan acht te geven op dit ééne feit, dat voor elke verrijking der algemeen menschelijke kennis, òf een nieuw woord noodig is òf aan de bestaande woorden een nieuwe beteekenis moet verleend worden. De invoering van het een zoowel als van het ander geeft noodzakelijk tot verwarring aanleiding en bewerkt dus, in den aanvang althans, juist het tegenovergestelde van hetgeen men er mede wilde bewerken. Het is er mede gelegen als met elke eenigszins ingrijpende hervorming op wetgevend gebied. Elke verandering in de grondwet maakt wijziging in andere wetten en reglementen noodzakelijk en dat wel in verhoogde mate naar gelang de hervorming meer ingrijpend was. Een wetenschappelijk onderzoeker nu, indien hij althans bij zijn streven tot verrijking der wetenschap, ook met de daartoe noodige gaven en krachten is toegerust, heeft zich inderdaad een hervormenden arbeid tot taak gesteld. Naarmate zijn pogen met gunstiger uitslag wordt bekroond, komt hij met traditie en conventie in vijandelijker aanraking. Hoe meer hij zich in zijne kennis boven het standpunt door anderen bereikt, weet te verheffen, des te meer moeite zal het hem kosten zich van hen niet te isoleeren, des te meer zal hij zich moeten inspannen om zich voor hen verstaanbaar te maken. Hij is aan den stoutmoedigen, ervaren en behendigen bergbeklimmer gelijk, die eerst dan de bezwaren aan den tocht verbonden, recht ondervindt, als hij andere minder onverschrokken en minder geoefende voetreizigers op den steilen bergtop moet voeren. Al zijn aandacht wordt dan in beslag genomen door de gevaren waaraan de onbeholpenheid zijner tochtgenooten hem blootstelt, door de angstkreten die de steile, smalle en gladde rotspaden, de duizelingwekkende hoogten, de gapende afgronden hen doen slaken, en die hem alle genot vergallen, ja misschien hem noodzaken zijn eigen leven in de waagschaal te stellen.

Gij zult zeggen, een bekwame gids brengt zijn gezelschap veilig ter plaatse zijner bestemming, en evenzoo zal de waarlijk wetenschappelijke man langs geleidelijken weg de oningewijden op de hoogte zijner ontdekkingen weten te brengen, maar ik antwoord: er zijn bergen en bergen, er zijn reizigers en reizigers: zonder gids, ja, zittende in een spoorwegrijtuig, kan men den Rigi beklimmen en met gesloten oogen langs steilten en over afgronden zich laten omhoogvoeren: maar wat men

zoo doende verkrijgt wordt jaarlijks door duizenden van gansch niet interessante touristen bereikt en vindt men in elk reisboek beschreven. Wij hebben hier het oog op de vorderingen en veroveringen *der* wetenschap, op de uitbreiding van het gebied *der* menschelijke kennis, op de herleiding van het onbekende tot het bekende, in één woord, op het uitspreken van het onuitsprekelijke.

Het onuitsprekelijke? moest ik niet zeggen, het vóór dezen nog niet uitgesprokene, waarvoor het voortgezette onderzoek en nadenken der geleerden het passende woord zochten en vonden. Één van beiden, zal men licht meenen, òf alle wetenschap is fictie en illusie, òf zij moet zich een taak stellen, wier volvoering binnen haar bereik ligt. Dit laatste nu zou geenszins het geval zijn, indien het haar inderdaad te doen moest wezen om uit te spreken het onuitsprekelijke, d.i. wat niet kan worden uitgesproken. In de kleuren en tonen der kunst, in de symbolen en ceremoniën van den godsdienst, moge de menschelijke geest met recht de middelen hebben gezocht om uitdrukking te geven aan datgene wat het gemoed vervult, maar met woorden niet is te beschrijven: de wetenschap waarvan volkomen zelfbewuste juistheid de eerste voorwaarde, volstrekte evenredigheid tusschen doel en middelen de levensadem mag heeten; de wetenschap die immers juist aan de praecisie van het woord haar eigenaardig karakter, hare hooge waarde ontleent - zou zij niet een zelfmoord begaan, indien ze de mystieke leus: HET ONUITSPREKELIJKE, tot de hare maakte?

Welnu, hier hebben wij juist, naar mijne overtuiging, den maatstaf tot bepaling van de waarde der geesten aan wie de wetenschap hare wezenlijke vorderingen te danken heeft. Zij staan te hooger naarmate zij te dieper zijn doordrongen an de onmetelijkheid hunner taak en de onbereikbaarheid van hun ideaal. Wij hebben te meer aan hen te danken, naarmate wij door hun arbeid inniger overtuigd zijn van de waarheid der stelling: ‘In's Innere der Natur dringt kein erschaffner Geist’, of, wat hetzelfde zegt, van de juistheid der stelling: het wezen der dingen is voor ons onuitsprekelijk.

Ik spreek hier niet alleen van de natuur of het wezen der dingen als van het alles omvattende geheel, het heelal, het universum, het alles bezielende beginsel of den alles bezielenden geest, ik denk hier ook aan elk afzonderlijk voorwerp, en wil zelfs dat, wat ons het nietigste voorkomt, niet buitengesloten

zien, en dan vraag ik: bestaat er in de gansche schepping wel iets, dat wij volkomen doorgronden? onderscheidt zich de kennis der meer ontwikkelden niet juist daardoor, dat zij gepaard gaat met een levendiger besef van het bestaan eener oneindige wereld, die achter en onder de zeer beperkte wereld van het hun bekende zich verborgen houdt? Zien wij de wetenschap, die er altijd op uit is om onze kennis zekerheid en stabiliteit te geven, niet onophoudelijk bezig met de revisie niet alleen van hare uitkomsten, maar ook van hare methode en hare grondwetten? En bezitten wij ook maar den geringsten waarborg dat zij over zooveel of zooveel jaren met die herziening gereed zal zijn? Wat baat het mij, of mij het samenstel der zenuwen, de bestanddeelen en bewerktuiging der hersenen, de inrichting der zintuigen met mikroskopische nauwkeurigheid wordt beschreven, als ik tegelijk de verzekering krijg: hoe en waarom ons gevoelen, willen en denken met behulp van zoodanige organen plaats heeft, daarvan zullen we wel nimmer iets te weten krijgen; er is geen zweem of schaduw van waarschijnlijkheid dat wij ooit het allergeringste zullen begrijpen van de wijze waarop physiologische functies van hersenen, ruggemerg en zenuwen met de verschijnselen van het bewuste en zelfbewuste leven in verband staan, hoe de qualiteit der laatstgenoemde uit den aard der eerste zal verklaard kunnen worden. Nog eens, wat baat het mij, de structuur van het apparaat in alle bijzonderheden mij te zien en te hooren uiteenzetten, als juist datgene wat daarbij het meest mij interesseert, namelijk, hoe *ik, ik-zelf* door middel van dat apparaat waarnemend en reflecteerend werkzaam ben, als, zeg ik, juist dit, waarom het mij boven alles te doen was, mij absoluut verborgen moet blijven? Ja, kan ik eigenlijk wel van *wetenschap* blijven spreken als van het bij uitnemendheid zekere en stellige, als elk middel mij ontbreekt om mij te overtuigen van de juistheid mijner waarnemingswerktuigen, de eenigen waardoor wat men kennis noemt, in mijn bezit komt? Ik hoor een toon, ik zie een kleur, ik ruik een geur, ik proef een smaak, en ik wil weten wat die toon, wat die kleur, die geur, die smaak inderdaad is, waar zal ik met mijn vraag heen, zoo niet tot de wetenschap? en wat leert ze mij? Inderdaad vele curieuse dingen omtrent hetgeen er zoo al buiten mij in de lucht, in den aether misschien wel, en binnen in mij in tal van klieren, spieren, zenuwen en wat dies meer zij, plaats heeft op het oogenblik der waarneming. Maar hoe het nu komt dat

een bepaald aantal trillingen juist als die bepaalde toon, juist als die bepaalde kleur door mij wordt waargenomen, en wat er eigenlijk in de zenuwen mijner zintuigen plaats grijpt, wat in het centrale orgaan, waardoor het waargenomene mij bewust wordt, of de indruk dien ik verkreeg, niet is van louter subjectieven aard en zoodanig aan de bijzondere inrichting van mijn organisme gebonden, dat hij mij niet het allergeringste kan leeren aangaande hetgeen bij anderen plaats vindt, daaromtrent blijf ik volkomen onzeker.

Het is een oude dikwijls herhaalde grief, in allerlei vormen tegen de wetenschap ingebracht, dat zij hare beoefenaars hoogmoedig en opgeblazen maakt. Van de juistheid dier beschuldiging kan ik mij niet overtuigen, veeleer zou ik het tegendeel durven staande houden. Inderdaad, niets is zoozeer in staat als diezelfde wetenschap, om het gevoel van kleinheid en machteloosheid in ons levendig te houden. Wij zien dan ook hoe bij het aangroeien van het materiaal onzer kennis eensdeels meer en meer de noodzakelijkheid wordt ingezien van de beperking van het arbeidsveld voor den individueelen onderzoeker, en ten anderen meer en meer wordt afgezien van de pretentie, als zou de wetenschap in staat zijn ons in het bezit van absolute waarheid te brengen. Karakteristiek voor het wetenschappelijk streven van onzen tijd mag het heeten, dat men meer dan vroeger de coryphaeën der zoogenaamde positieve en exacte wetenschap met de vraag bezig ziet, tot hoever hare krachten reiken. Ik voor mij meen in die vraag zelve en den toon waarop zij gedaan wordt, nog iets anders te vernemen dan den overmoed der zelfgenoegzaamheid, die zich verlustigt in het beschouwen en overzien van haar gewonnen schatten, en in verrukking gebracht wordt door het denkbeeld dat zij het zoo verbazend ver heeft gebracht.

P o s i t i v i s m e , M a t e r i a l i s m e , P e s s i m i s m e , deze trits van namen zal menigeen in het oor klinken als de signatuur voor de wereldwetenschap onzer dagen, die hare adepten tot zoo onverkwikkelijke uitkomsten, tot zoo jammerlijke levensbeschouwing voert. Maar hebben wij, zou ik willen vragen, tegenover de genoemde verschijnselen op intellectueel gebied; hebben wij tegenover mannen als Auguste Comte, Littré, Taine, Mill, Heckel, Hartmann en zooveel andere vertegenwoordigers van de heerschende gedachte; hebben wij tegenover het groote auditorium

dat aan hunne lippen hangt, niet anders dan de stem van beklag en veroordeeling aan te heffen? Bezwaren tegen den geest dezer eeuw zal wel ieder onzer hebben in te brengen, zonder daarom geneigd of gerechtigd te zijn op het voetspoor van zekere Doorluchtigheid, die bezwaren in een syllabus van onvoorwaardelijk te verwerpen en te verdoemen dwalingen op te nemen. Laten wij, die niet met onfeilbaarheid gezegend zijn en nog nimmer over eenige zaak een onvoorwaardelijk oordeel hebben uitgesproken, zonder later genoodzaakt te zijn geworden het geheel of gedeeltelijk weer in te trekken, laten wij bij de waardeering van de groote op den voorgrond tredende verschijnselen, die kenmerkend mogen heeten voor den geest onzes tijds, met de uiterste omzichtigheid te werk gaan en zoodoende voorkomen dat er iets voor ons verloren ga van het goede dat die geest ook voor ons in zich draagt.

Welnu, om met het positivisme te beginnen, zou dit niet zijne goede zijde mogen heeten, dat het ons is behulpzaam geweest om ons te verlossen van den waan alsof de wetenschap bevoegd en in staat zou zijn alles onder haar gebied te brengen, de som van de voor ons onuitsprekelijke dingen gestadig te doen afnemen en in hare formules en begrippen ons het equivalent te geven voor het objectieve wezen van het Al? Mag het Auguste Comte niet als een wezenlijke verdienste worden toegerekend, dat hij ons duidelijker heeft doen inzien, hoe in den loop der eeuwen het zuivere weten tot bewustzijn is gekomen van den omvang en de grenzen zijner macht? Maar is dat zuivere, of laat mij liever zeggen, dat bloote, dat ongekleede, dat naakte, dat nuchtere, dat prozaïsche weten niet tevens gebleken een brood te zijn even onsmakelijk als onverkwikkelijk, een brood waarvan niemand leven kan, zoodat Comte zelf, na eerst dat weten van alle mythologische en theologische bijmengselen te hebben ontdaan, meer dan vroeger tot het besef schijnt gekomen te zijn van de behoefte aan zulke spijzen, waarvan de weldadige kracht en voedzaamheid door het gemoed te smaken is? Wetenschap nu in positivistischen zin, wat is zij anders dan een vertolking in woorden en cijfers van de waarnemingen door ons gemaakt, of liever van de waargenomen en door experimenteel onderzoek, onderlinge vergelijking en logisch denken geconstateerde indrukken, door de wereld waarin wij leven, in ons gewekt? Wat mag de reden zijn, dat de wereld er in het licht der positivistische wetenschap zoo onuitsprekelijk dor en verve-

lend uitziet? Immers geen andere dan deze dat het onuitsprekelijke d.i. het belangrijkste uit die wereld verbannen is geworden.

En het materialisme? zou het niet insgelijks - althans in den vorm dien het onder de meesterhand van waarlijk wetenschappelijke natuuronderzoekers heeft aangenomen, - krachtig hebben meegewerkt om ons te doen beseffen dat wij ons geheele hart niet kunnen geven aan de meetbare en weegbare stof, d.i. aan de uitsprekelijke dingen? Klinkt dat beweren al te wonderspreukig? Erkenne men dan, dat alle materialistische stelsels door de muze der geschiedenis waardig gekeurd om in hare gedenkboeken een plaats in te nemen, hunne onsterfelijkheid te danken hebben aan de ontdekking van nieuwe gezichtspunten, waardoor niet alleen wat onbekend was werd verklaard, maar veel meer nog de aandacht werd gevestigd op eene onbekende wereld, veel heerlijker en belangwekkender dan de bekende en waardiger stof ter navorsching aanbiedende voor de komende geslachten. Zie men vooral ook niet voorbij dat de materie zelve die het materialisme wil verklaren en waaruit door het materialisme de dingen verklaard moeten worden, gaandeweg een meer gecompliceerd karakter heeft aangenomen, en dat wel in die mate, dat de vroeger als absoluut geldende tegenstellingen tusschen stof en geest, tusschen stof en kracht, tusschen stof en vorm, slechts relatieve beteekenis hebben behouden. Ook hier dus hetzelfde resultaat. Het materialisme dat ons alles wil doen tasten en grijpen, eindigt met de verklaring: wij hebben het niet gegrepen; hetgeen wij tasten is niet het wezen der dingen, de stof zelve kennen wij eerst als wij alle eigenschappen van alle stoffelijke dingen, d.i., wanneer wij den ganschen kosmos in zijn geheel en in al zijn deelen hebben leeren kennen. Hoe hooger wij opklimmen, hoe dieper wij dalen, des te menigvuldiger worden de problemen, des te ingewikkelder de raadselen ons voorgelegd. De geheele wereld willen wij tot in haar fijnste atomen ontleden, en het kleinste deel door ons waargenomen, groeit aan tot een kosmos voor ons onderzoekend oog. Met ons denken willen wij de stof doordringen en wij vragen ten slotte, hoe zullen wij uitmaken of de stof die wij denken de moeder of het kind is onzer gedachte? Men zal mij tegenwerpen: met welk recht spreekt ge hier van materialisme, waar diens eerste kenmerken ontbreken? Immers eerst daar kan in

ernst sprake zijn van materialisme waar een besliste keuze wordt gedaan voor de heerschappij van de stof tegen die van den geest, m.a.w. eerst daar, waar het als hoogste wet geldt en als onweersprekelijk axioma wordt aangenomen, dat alles wat bestaat, uit de stof en hare eigenschappen moet worden verklaard, zooals dan ook door den consequenten materialist evenmin realitent aan den geest als reëel genot aan iets onzinnelijks kan worden toegekend? Ik grijp die tegenwerping met beide handen aan, daar zij mij de gelegenheid geeft opmerkzaam te maken op een verschijnsel van niet geringe beteekenis voor ons onderwerp. Men spreekt van consequente materialisten; ik zou willen vragen, wat zijn dat toch voor wezens? Men antwoordt, dat zijn de zoodanigen, die niet ter halverwege blijven staan met de toepassing van hun beginsel, maar inderdaad alles, zegge alles uit de stof willen verklaren, alles van de stof afhankelijk achten. Ik zou tegen deze definitie niets hebben in te brengen indien zij zoo radicaal ware als zij schijnt te zijn. Om dat te wezen, zou de definitie moeten luiden; voor den consequenten materialist is de stof het Eén en het Al, zijn laatste woord kan niet zijn: de stof beheerscht den geest, maar wel: wat men geest noemt is stof. Maar juist door deze consequentie heft het materialisme zich-zelf op. Immers indien men alles, ook datgene wat tot heden toe ten eenenmale buiten het bereik van het natuurkundig onderzoek is gebleven, door machtspreuk en geenszins op grond van zinnelijke waarneming onder het gebied der stoffelijke wereld wil brengen, dan heeft men daarmede vooreerst aan het woord materie eene beteekenis gegeven, waardoor het ophoudt een bepaald omschreven kring of samenvatting van dingen tegen een anderen kring of een ander begrip overstaande aan te duiden, ten andere heeft men dan, merkwaardig genoeg, om toch recht consequent in zijn materialisme te zijn, de reëele stof zooals ze zich laat tasten en grijpen, laat meten en wegen, tot een abstracte en ideëele zaak gemaakt, om dan dat product van eigen denkvermogen, dat gedachteding, waaraan men dan wel verkiest den naam van stof te geven, tot het Één en Al, tot het beginsel en het substraat van den geheelen kosmos, ja tot het wezen des universums te maken. Waarlijk, tusschen dit consequente materialisme en het consequente idealisme is de afstand niet groot. Eigenlijk geloof ik, dat elk stelsel van wereld- en levensbeschouwing, zoo het maar werkelijk een stelsel is, d.w.z. indien het maar volkomen getrouw aan het voor-

opgestelde beginsel een wel samenhangend en afgerond geheel vormt, noodzakelijkerwijze een idealistisch karakter moet dragen, daar toch de stoffelijke wereld op zichzelf en onmiddellijk nooit als eenheid in ons zich afspiegelt. Sedert de natuurkundigen van professie de methode hunner studie aan een meer gezet onderzoek hebben onderworpen, vinden wij hen minder geneigd tot die apodictische uitspraken over stof en geest, tot die brommende frases over denkende en toch geestelooze stof, waardoor zoovele overigens verdienstelijke mannen het materialisme in slechten reuk hebben gebracht. Maar hoe is dan nu ook, dank zij de bescheiden zelfbeperking en het verhelderd zelfbewustzijn der natuurwetenschap, uit menig hart de vrees geweken, als zou welhaast de gansche wereld zoodanig door de alvermogende intelligentie doorzocht en doorwroet, zoodanig doorschouwd en begrepen zijn, dat voor de fantasie niets meer te doen en voor de poëzie geen plekje beschikbaar overbleef. Troost u, gij muzen! hebt gij het vóór dezen eenen Lucretius, niettegenstaande zijn materialisme en epicurisme, aan de bewijzen uwer gunst geenszins laten ontbreken, ook onze tijd is nog niet zoo bedorven, zoo diep in de stof verzonken en begraven, of gij zult ook nu nog uwe lievelingen kunnen vinden, zelfs en niet het minst onder hen die deze eeuw liefhebben om het karakter van positieve wetenschappelijkheid die zij draagt en den rijkdom van reëele kennis die haar het natuuronderzoek aanbracht.

Zonderling: als men de voorstanders der hedendaagsche descendentieleer, vooral de neophyten onder hen, hoort roemen en juichen over de wonderbare ontdekkingen der wetenschap die de zegepraal van het materialisme voor goed hebben gewaarborgd, en ons hebben in staat gesteld zonder behulp van eenige theologische of teleologische hypothese, maar met enkel demonstratieve bewijsgronden, de wording van geheel den kosmos, ja zelfs de ontwikkeling van de organische uit de anorganische wereld, te begrijpen, en de afstamming van een Goethe en een Humboldt, ik zeg niet van de een of andere apensoort, maar van een nog veel minder gedistingueerd, ja eigenlijk niet meer te distingueeren slijmmassa op aanschouwelijke en onweersprekelijke wijze aan te toonen - dan stellen zij zich niet zelden aan alsof er nu, dat is, na de verschijning van Darwin en van Heckel zijn profeet, van de resultaten van het menschelijk

onderzoek op elk gebied zoo goed als niets zou kunnen blijven bestaan. Alles is in hun oogen verouderd en onbruikbaar geworden. Wat is er met de traditioneele plant- en dierkunde, wat inzonderheid met de anthropologie aan te vangen? Van ziel- en zedekunde is natuurlijk niets overgebleven; de naam theologie is alleen nog maar geschikt om den lachlust op te wekken. Heeft dan, zou men aan die heeren willen vragen, de stof die tot heden toe, en dat is dan toch reeds sedert eenige millioenen van eeuwen, met zoo groote bedachtzaamheid te werk ging, op hare reis van de moneren tot den homo sapiens nooit eenig station voorbijstoomde, heeft zij thans met haar verleden gebroken en zich tot het wagen van een sprong laten verleiden, die haar aan haar zelve en haar beproefd soliede karakter ten eenenmale ongelijk maakt? Darwin zelf, de bescheiden en voorzichtige onderzoeker, heeft zich wel deugdelijk weten te onthouden van de voorbarige conclusiën door zijne meer hartstochtelijke dan wetenschappelijke volgelingen gemaakt. Maar toch, de groote gedachte die hem bezielde, de uitnemende virtuositeit waarmede hij het rijpe materiaal zijner kennis wist te behandelen, i.e.w. de genialiteit van zijn arbeid verklaart voor ons de opgewondenheid zijner vrienden, wier eenige fout hierin bestaat, dat zij nu reeds in het volle genot zich wanen van de melk en den honig, waarvan het nog ver liggende beloofde land, naar de verzekering van hun wegwijzer overvloeit. Hij zelf, de hoog vereerde leidsman, stelt zich even als eenmaal Mozes voorloopig tevreden met een blik uit de verte op het Kanaän zijner verwachting. Hoe rein, hoe edel genot is het, dat hij smaakt bij dien smachtenden blik in het verre, verre verschiet geworpen, nadat hij al zoekende en arbeidende den top van zijn Nebo heeft bereikt! Daar ligt het voor hem uitgespreid, dat bekoorlijke oord, het doel van al zijn streven, al zal zijn voet het niet betreden, hij is gelukkig bij de gedachte dat hij den weg daarheen heeft gevonden. Al kan zijn oog in het onmetelijke landschap voor hem uitgebreid maar zeer weinige omtrekken met duidelijkheid onderscheiden, hij weet, dat het een goed en een schoon land is, tot hetwelk zijne trouwe volgelingen zich den toegang zullen geopend zien, en die wetenschap stemt hem tot kalme dankbaarheid. Hoe geheel anders is het gesteld met de duizenden daar aan den voet des bergs gelegerd. Gelijk hun standpunt, zoo zijn ook hunne aspiraties van minder verheven soort. Bij minder verdienste

hooger eischen, bij minder inspanning grooter eigendunk. Een blik uit de verte, een bezit in de toekomst, een genot in hope is hun niet genoeg. Ze hebben nu lang genoeg, neen, reeds veel te lang den al te bedachtzamen aanvoerder op zijne eindelooze zwerftochten door de woestijn vergezeld. Nu is hun geduld ten einde. Staan zij niet aan de grenzen van het land hun beloofd? Welnu, zij zullen het des noods zonder hun leidsman en in weerwil van zijn verbod gaan bezetten en bezitten.

Is de gelijkenis niet treffend? Die murmureerende Israëlieten aan Mozes' tucht ontsnapt, in arren moede op hunne vijanden losstormende, om terstond hunne zinnen te vergasten op al de heerlijkheden van het fabelachtig rijke land, zijn zij niet het sprekend beeld van de onstuimige en voorbarige ijveraars voor het materialisme onzer dagen? In afwachting, dat ook deze al te vurige bestormers van het nog altijd niet veroverde Kanaän door de ontmoeting met Moabieten en Edomieten, Midianieten en Filistijnen van hun overmoed genezen en tot het geloof zullen bekeerd worden aan hooger dingen dan waarvan hun armzalige philosophie hen leerde droomen, willen wij ons voor 's hands naar den raad voegen van hen, die bezadigder in hun eischen en degelijker in hun arbeid ons herinneren, dat het eind der woestijnreize voor als nog niet is bereikt. En wij kunnen het te gemakkelijker, omdat we bij ervaring weten hoeveel bemoedigends en vertroostends er te putten valt uit den aanblik van de aan onzen horizon opdoemende kusten waarvan de schoonheid verhoogd en tot bovenaardschen luister verheven schijnt door het waas van onbestemdheid, waarmede ze als de onuitsprekelijke idealen onzer beste oogenblikken zijn overtogen.

Het is mij alsof het materialisme mij te langer en te sterker heeft geboeid, naarmate het op ons programma nog voorkomende pessimisme een minder aantrekkelijk uiterlijk vertoonde. Inderdaad een onderwerp om er tegen op te zien! Men moet meer dan alledaagsch optimisme tot zijn beschikking hebben, om in het heerschende pessimisme een gunstig teeken des tijds, en dus een reden tot blijdschap te ontdekken. Nemen wij het bekende hoofdwerk van Hartmann, wegens den buitengewonen en voor een wijsgeerig boek ongehoorden opgang dien het

maakte, voor de juiste uitdrukking van eene in onzen tijd in beschaafde kringen algemeen heerschende levensbeschouwing en gemoedsstemming, is er dan wel iets te denken zoo bedroevend, zoo naargeestig, zoo verlammend als juist dit pessimisme, dat aan onze schoonste verwachtingen, aan onze verhevenste aspiraties, aan onze heerlijkste idealen met meedogenlooze nuchterheid het recht van bestaan ontzegt? Het pessimisme, dat ons komt bewijzen dat de wereld een fout is, en niet te zijn voor ons beter ware dan zoo te zijn als wij zijn; het pessimisme, dat niet den strijd om te leven, maar het streven naar oplossing, ontbinding en zelfvernietiging als hoogste wijsheid predikt; het pessimisme, dat als een vergiftige adem al onze genietingen verderft en ons hart onbekwaam maakt tot waardeeren, bewonderen en liefhebben; het pessimisme, dat slechts éénen zin in ons aankweekt, slechts in één ding ons oefent, te weten: het opsporen van hetgeen leelijk, verkeerd, laag, slecht en jammerlijk is; het pessimisme, i.e.w., dat ons alles wil ontnemen wat ons lief en waard is, en stelselmatig ons in den afgrond der wanhoop wil doen neerstorten, zouden wij het niet als een volstrekt kwaad hebben te bejegenen, als absolute dwaling hebben af te weren? Ik weet dat velen zoo oordeelen, en verwonder mij daarover niet. Och, het is zoo ontmoedigend, als men zijn geheele leven heeft getobd en gesloofd, ten einde zich in deze wereld of in een volgende een plaatsje te verzekeren waar men zich rustig in zijn aanzijn kan verheugen, en dan op eenmaal moet hooren, en dat wel uit den mond van iemand, die zich filosoof noemt en dus recht van spreken schijnt te hebben: Gij dwaas, gij hebt om niet geworsteld, vergeefs gearbeid, uw leven verbeuzeld; wat gij goed noemt, is kwaad; wat gij denkt te hebben, is niets dan schijn, een schoon gekleurde zeepbel; de aardsche huishouding loopt uit op een bankroet; de hemel, waarop gij hoopt, zal zich laten wachten; de hooge bestemming waarvan gij droomt, is het ledige, het ijdele niets.

Indien dit nu filosofie moet heeten, dan, niet waar, zou men haast geneigd zijn met Hintz en Kuntz bij Claudius uit te roepen: ‘bin nicht für die philosophey’. Indien toch de hooge bespiegeling geen ander gevolg geeft dan de verstoring van onze zielsrust en de verbittering van ons levensgenot, laat ons dan trachten het zonder die bespiegeling te stellen.

Derhalve het hedendaagsche pessimisme ignoreeren? Doen alsof het niet bestond? Niet toelaten dat het op onze beschou-

wing of onze stemming eenigen invloed oefene? Maar kunnen wij dat? en zoo ja, mogen wij dat?

Dat hangt daarvan af, wie wij zijn. Ik zou denken, als Macbeth een gewone bravo of bandiet geweest ware, hij zou na het plegen van den sluipmoord op zijn gasten, Lady Macbeth's vermaning: ‘regarded not so deeply’ niet noodig hebben gehad, of, zoo al, die woorden zouden voldoende zijn geweest om met het bloed dat zijne handen bevlekte, ook de bloedschuld van zijn geweten te doen verdwijnen. Maar naardien Macbeth Macbeth was, hielp de raad, hoe welgemeend ook, hielp het aangewezen huismiddel, zoo eenvoudig en rationeel het ook mocht schijnen, niet het allerminst. ‘Regarded not so deeply’, wel zeker, neem het luchtig op, het zijn maar een paar beschonken slaven, het is maar een man die u in den weg stond, dien gij, koninklijke moordenaar! naar de andere wereld hebt geholpen. Het zou ons krankzinnig maken, wilden we alles zoo hoog ernstig opnemen.

‘Regarded not so deeply’, die raad zal even ondoeltreffend blijken, waar hij dienen moet om den indruk van het pessimisme te neutraliseeren. Voor hen, die het leven als kinderen half spelende, half droomende doorbrengen, is het pessimisme als bestond het niet, het heeft geen vat op hen; zij kunnen zich alleen daarover verbazen, dat aan zulke dwaasheid en ongerijmdheid nog eenige waarde wordt toegekend, nog eenige aandacht wordt verleend. Maar er zijn nu eenmaal dwazen in de wereld, auch solche Käutze muss es geben, zeggen zij, wel voldaan met zich zelven en het gezond verstand dat hen voor zoo belachelijke afdwalingen behoedt. Zeker behoeven zij niet tegen al te groote diepzinnigheid gewaarschuwd te worden. En wat zouden wij uitwerken met die waarschuwing bij hen, die in het pessimisme een ernstig gevaar, een wezenlijk kwaad hebben gezien, omdat het in strijd is met hunne beschouwing van de wereld en het leven, en den grond waarop alle moraliteit en godsvrucht rust, schijnt te ondermijnen? Wat! roepen zij uit, wij zouden dezen vijand onopgemerkt laten, ons en anderen tegen zijne aanslagen niet wapenen, ons duur verworven goed tegen hem niet verdedigen? Zien wij dan niet hoe duizenden door dien waan meegesleept, op hunne beurt de besmetting van dit ongeloof op anderen overplanten? Neen, al konden wij het voor ons zelven, ter wille van anderen kunnen wij niet onverschillig blijven tegenover een zoo ernstig teeken des tijds. Zoo

lang de overtuiging in ons leeft, dat het pessimisme de dood is voor alle hoogere levensontwikkeling, het graf voor elk waarachtig levensgenot, kunnen wij niet rusten voor wij dat kwaad hebben overwonnen en vernietigd.

Ik vraag de beide heeren die daar aan het woord waren verlof om met hen van meening te verschillen. Het pessimisme, naar het mij voorkomt, laat zich evenmin dood zwijgen als dood slaan. De eene methode is gebleken al even onvruchtbaar te zijn als de andere. De wapenen van den spot zoowel als die van hartstochtelijken wrevel zijn telkens weer tegen den vijand gekeerd, maar telkens ook trad hij na den aanval veelal in nieuwe gedaante en met nieuwe verzekerdheid in het strijdperk. Ja, hoe vreemd en onaangenaam het ook mijn vriendelijken, levenslustigen lezer in het oor moge klinken, ik geloof dat wij het vooreerst zonder pessimisme, in welken vorm dan ook, niet best zouden kunnen stellen. Ook mag ik niet verzwijgen dat ik onder mijne beste vrienden verklaarde aanhangers van dit om strijd bespotte en verfoeide stelsel aantref. Een mijner oudste vrienden onder anderen - zijn naam bleef mij tot heden onbekend - men noemde hem Mozes, maar ik hoorde later dat dit zijn naam niet was, hij was bij ons even als bij al mijne kennissen als huisvriend in groote eer, en men liet ons kleinen gaarne toe naar zijne boeiende verhalen te luisteren; welnu, deze Mozes, of hoe hij dan ook heeten mocht, zoo vroom en eerbiedwaardig hij er ook uitzag, had onder zijne talrijke verhalen er een, dat ik telkens weer van hem verlangde te hooren en dat toch, zoo als ik later heb ingezien, een zeer bedenkelijk pessimistisch karakter droeg. Hij vertelde mij namelijk, dat het kwaad, de boosheid, de moeite en de ellende reeds met den eersten mensch in de wereld waren gekomen. Die wereld en meer bepaaldelijk het plekje waar de eerste menschen woonden, droeg wel een bekoorlijken naam. Naar het verhaal van mijn ouden vriend stelde ik mij dat verblijf voor als een schoonen tuin, als een waren lusthof vol heerlijke vruchtboomen, maar wat daar het meest mijn aandacht trok, was hetgeen mij verteld werd van een dier boomen, welks vruchten zoo bijzonder tot plukken uitnoodigden en waarvan toch volstrekt niet gegeten mocht worden. Ik zag de menschen voor den lust om juist van dezen boom te plukken,

bezwijken. Ik stelde mij in hunne plaats en vond mij zelven niet sterker dan zij; in mijne gedachten ware ik evenmin tegen de verleiding bestand geweest. Hoe hard klonk mij dan ook niet het oordeel over het vergrijp: ‘gij zult den dood sterven, stof zijt ge en tot stof zult gij wederkeeren’. Die arme menschen! hoe kort was hun geluk, wat was het meer dan een droom, waaruit ze met smart zouden ontwaken, in het vooruitzicht van altoosdurende moeite en kommer, zonder hoop van ooit weder den vervloekten akker vol doornen en distelen met den schoonen lusthof te zullen verwisselen.

Veel, wel is waar, was er in dat verhaal mij duister gebleven. Zoo bracht ik het mij nooit tot duidelijkheid wat het eigenlijk voor vruchten waren die aan dien verboden boom groeiden; ook de naam van dien boom bleef mij een raadsel. Naarmate ik dieper indrong in den geest van het zinrijke verhaal, kwam de pessimistische strekking er van meer aan het licht. Niet alleen toch dat naar deze voorstelling de geschiedenis des menschdoms met zonde en rampzaligheid begint, met dood en vernietiging eindigt, de sombere toon wordt nog somberder door de hier verkondigde stelling: kennis van goed en kwaad is misdaad, arbeid is een vloek, geheel het leven op aarde is een straf den mensch opgelegd door een jaloersche godheid, die in hem een mededinger ducht en boven alles meent te moeten waken dat de mensch niet kome tot den boom des levens, d.w.z. dat hij niet gelukkig worde.

Het zou mij niet veel moeite kosten om aan hetzelfde boek waarin het bedoelde verhaal tot stichting van jongen en ouden is opgenomen, nog vele andere sprekende voorbeelden van pessimistische levensbeschouwing te ontleenen. Niet moeielijk ook om aan te toonen dat er van Heraclitus tot Schopenhauer door de geschiedenis der wijsbegeerte een pessimistische draad loopt, eene bijzonderheid, die, naar het mij voorkomt, ons moet waarschuwen tegen lichtvaardige veroordeeling van het in onze dagen op nieuw gepredikte pessimisme.

Trachten wij in allen gevalle, voor wij hem veroordeelen, den geest te verstaan die zoovele denkers tot hun pessimistische theoriën heeft gevoerd. Velen zijn geneigd dien geest zich voor te stellen als een boozen demon van onredelijken menschenhaat. Pessimisten, meenen zij, zijn de zoodanigen wier onvriendelijke natuur hen aandrijft het genot waarvoor zij zelven onvatbaar zijn, ook voor anderen te vergallen. Maar

deze verklaring, zoo zij al dien naam verdient, geeft ons geen recht het pessimisme als stelsel te veroordeelen. Dat recht toch kunnen wij alleen bewijzen door het betoog dat het oordeel van den pessimist door zijne misanthropische stemming beneveld en bedorven is. Zoo lang dit bewijs niet is geleverd, brengen wij het debat niet verder. Willen wij het pessimisme een uitvloeisel van melancholie en misanthropie noemen, daarmede is nog weinig gewonnen zoolang het niet blijkt dat de objectieve toestand der dingen door den pessimist beschouwd, hem geen recht geeft tot zijn melancholisch of misanthropisch stelsel. En wie is de gelukkige die roemen kan in het bezit van een onfeilbaren maatstaf ter waardeering der dingen in objectieven, d.i. absoluten zin?

Is deze opmerking juist, dan is daarmede niet alleen de oppervlakkigheid en machteloosheid van het bedoelde alledaagsche pessimisme, maar ook de onhoudbaarheid van het pessimisme zelf, voor zoover dit aanspraak maakt op het karakter eener stelselmatige wereldbeschouwing als wereldverklaring, aangetoond.

Het zal niet overbodig zijn, dit oordeel nader te motiveeren. Ik wensch te doen uitkomen, dat, uit een wetenschappelijk oogpunt bezien, de zwakke zijde van het pessimisme gelegen is in het gebrekkige der methode, maar niet gezocht moet worden in de omstandigheid, dat zijne eindstellingen een zoo pijnlijken indruk maken op de meesten onzer, voor wie een minder sombere wereldbeschouwing nu eenmaal levensbehoefte schijnt te zijn. Als wetenschappelijk onderzoeker mag ik het pessimisme niet verwerpen, omdat het zich niet verdraagt met mijne liefste wenschen en vurigste aspiraties, maar alleen, omdat het mij die wil ontrooven met onwettige, dat wil hier zeggen, voor mijne rede niet te rechtvaardigen middelen. Als de pessimist de gangbare theodicee, volgens welke ten slotte tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes, aan een scherpe critiek onderwerpt; als diezelfde pessimist, met onverbiddelijke strengheid, zijn ‘gewogen en te licht bevonden’ uitspreekt, bij het onderzoek van de gronden waarop het gros der menschen in gevoel van welbehagelijkheid zich verlaat, dan heeft hij wel is waar niet te rekenen op den dank dergenen wier lichtgeloovigheid en oppervlakkigheid hij aan de kaak stelde, maar verdient daarom toch, in de onderstelling natuurlijk,

dat hij door ernstige waarheidsliefde bij zijne critiek werd bestuurd, de sympathie van alle weldenkenden. Iets anders echter is het als het blijkt, dat zijn aanval niet is gericht tegen deze of gene theodicee in het bijzonder, noch tegen het een of ander concreet geloof aan hooger bestuur en beleid in de wereld, maar veeleer elke mogelijke wereld- en levensbeschouwing geldt, welke uitgaat van het al of niet uitgesproken beginsel, dat het raison d'être der wereld moet gezocht worden in het goede dat zij verwezenlijkt. Is nu hierin het kenmerkende van het pessimisme gelegen, dat het volstrekt gebroken heeft met dit beginsel, dan zullen wij op onze beurt naar het recht hebben te vragen waarop deze afwijking van het algemeen aangenomen beginsel steunt. Een ijdel en ondankbaar werk zou het zijn den pessimist op zooveel goede en schoone dingen in de wereld aanwezig opmerkzaam te gaan maken. Wij staan hier voor een principieele vraag en deze luidt: waarop moet ons oordeel bij de waardeering der wereld steunen? of liever nog: aan welke eischen moet ons waardeeringsoordeel over de wereld beantwoorden, zal dat oordeel zich voor de rechtbank der wetenschap kunnen handhaven? Nu komt het mij voor dat de gezonde wetenschap verbiedt de waarde te beoordeelen van hetgeen men niet kent. De wereld nu in haar geheel kennen wij niet; het oordeel over hare waarde of onwaarde komt ons dus niet toe. Waardeeren is vergelijken, en waarmede zullen wij het Al, het Universum, den kosmos, het Absolute vergelijken? Misschien met het idee der volmaakte wereld, dat wij in ons zelven omdragen? In dat geval moeten wij dan toch aan dat idee als aan een absoluten maatstaf gelooven en dus aannemen, naardien wij zelven tot het Universum behooren, dat het absoluut ware en goede in de wereld een werkelijk bestaan heeft, eene stelling waartoe het pessimisme zoo goed als elk ander stelsel, het scepticisme niet uitgezonderd, noodzakelijk komen moet, maar tevens eene stelling, die het absolute pessimisme noodwendig opheft. Het spreekt wel van zelf, dat het pessimisme voor hem, die de inwendige tweespalt waaraan het laboreert heeft erkend, niet langer het karakter kan dragen van een vijandelijke macht tegenover welke men zich zwak en weerloos moet gevoelen. Maar evenzeer springt het in het oog, dat de invloed dien het pessimisme van een Hartmann, van een Stuart Mill in de ruimer kringen der hedendaagsche beschaafde wereld oefent, nog

lang kan voortduren, nadat de logische zonden waaraan het lijdt, in het helderst daglicht zijn geplaatst. Bedrieg ik mij niet, dan speelt de trek naar het verbodene of althans de lust in het extravagante een gewichtige rol bij den opgang dien deze op zich-zelf beschouwd impopulaire bespiegeling blijkt te maken. Toch eischt, geloof ik, de billijkheid, dat wij erkennen, dat hier nog andere edeler motieven in het spel zijn. Zou het pessimisme voor ernstige naturen niet een groote mate van aantrekkelijkheid bezitten van wege de manlijkheid en cordaatheid waarmede het de kwalen en gebreken waaraan de maatschappij, de samenleving, ja het menschdom in zijn geheel nog steeds lijdende is, onder de oogen durft te zien? Is het pessimisme bij alle gebreken die het als stelsel aankleeft, niet een geoorloofd ja loffelijk protest tegen den alom heerschenden geest van vergoelijking en bemanteling die òf het bestaande kwaad onopgemerkt laat òf zelfs in majorem Dei gloriam het waagt goed te noemen? Als gij ziet hoe een voorzienigheidsgeloof hetwelk sinds lang zich-zelf heeft overleefd, nog steeds door duizenden bij duizenden als alleenzaligmakende kracht wordt aangemerkt en als wonderdadig panacee den volke wordt aangeprezen, voelt ge u dan niet vaak met walging vervuld en als overmand door de gedachte: moest ik kiezen tusschen dit geloof en een radicaal ongeloof, ik koos het laatste? Het pessimisme nu vertoont zich als zulk een krachtig en radicaal ongeloof, met geen ander doel in de wereld gekomen dan om het smakeloos geworden geloof te doen wijken. Ik zeg: doen wijken, niet: vervangen. Immers het pessimisme moge als een heilzame reactie tegen het onware en ongezonde in de levensbeschouwing der vromen van onzen tijd zijn aan te merken, het levert daarom nog geenszins een voldoend surrogaat voor dat geloof. Als reinigend geneesmiddel, als opwekkende prikkel kan het ons naar gezonder spijzen, naar krachtiger voeding, dan waaraan wij vóór dezen ons hadden gewend, doen verlangen. Wie meent, dat de medicijn in de plaats moet treden van de voedende spijs en daarom zich uitsluitend bepaalt bij het gebruik der artsenijen, hij bewijst daardoor juist, dat deze laatsten haar doel bij hem niet hebben bereikt, en zal door te volharden bij zijn onnatuurlijk dieet ten slotte zijne gezondheid verwoesten, zijn gestel zien wegkwijnen.

En waar vinden wij dan nu het degelijke en gezonde voedsel voor onze zielen? Het is zeker niet genoeg dat men ons op

DE wetenschap wijst en deze hoog geprezen macht als met een tal van schoone epitheta omstuwt. Niemand onzer die niet degelijke, grondige, sobere, veelzijdige wetenschap verkiest boven zoodanige, welke op die vereerende titels geen aanspraak kan maken: de vraag is maar waar het echte merk te vinden is? Mannen als Stuart Mill en Hartmann doen zich toch ook niet voor als ijdele phantasten, integendeel, ze waren zich wel degelijk bewust van een diep ernstig streven naar waarheid. Den weg door hen bewandeld, hebben zij-zelve gezocht, na te hebben ingezien langs welke doolwegen het zoekende menschdom door zijne wetenschappelijke gidsen was voortgeleid. Hebben deze nieuwe leidslieden door hunne wetenschap ons niet kunnen bevredigen, het gaat dan zeker niet aan, van dezen eenvoudig op DE wetenschap te appelleeren. Niet door de ooren voor hen te sluiten en hun arbeid hooghartig te verwerpen, maar door alles van hen te leeren wat van hen te leeren valt, door het opsporen en vasthouden van de nieuwe momenten waardoor hun wijsgeerig streven zich heeft onderscheiden, daardoor en daardoor alleen ontworstelen wij ons aan den neerdrukkenden en verlammenden invloed dien zij op ons mochten oefenen.

Vreesde ik niet al te paradoxaal te zijn, ik zou zeggen: eerst wanneer wij den optimistischen ondergrond van het pessimisme hebben ontdekt, heeft het voor ons zijne bestemming bereikt, zijne vruchten ons opgebracht. Ik geef aanstonds toe dat het geen radicaal, geen absoluut pessimisme mag heeten, dat op zulken grond is ontstaan, edoch, waar is zulk radicaal en absoluut pessimisme te vinden? Mogelijk hebben denkers, eminente denkers zelfs, de overtuiging gekoesterd, dat zij aan hun pessimistisch stelsel zulk een radicaal karakter vermochten te geven, en wie afging op de meest indrukmakende stellingen, die aan hunne theorie het haar eigenaardig karakter gaven, zou allicht die overtuiging gaan deelen. Intusschen wat aanstonds het sterkst in het oog sprong, was daarom nog niet in werkelijkheid het alles beheerschende, het diepste wezen der nieuwe beschouwing. Zij-zelve die haar hadden ontworpen, waren zich bovenal bewust van het negatieve, het polemische, het protesteerende, waardoor hun streven zich kenmerkte. Geen wonder dan ook, dat zij er op uit waren, juist dat kenmerkende op den voorgrond te plaatsen. Het was hun doel niet, nieuwe steunsels aan te brengen voor de gangbare voorstellingen, het heerschend geloof, de publieke meening. Integendeel met al

wat in hen was, wenschten ze aan die heerschende meening als aan een diep geworteld vooroordeel afbreuk te doen, en de volslagen onhoudbaarheid der algemeen omhelsde wereldbeschouwing aan te toonen. Bij zulk een sterk geprononceerd aggressief streven kon het niet anders of de positieve, conservatieve en opbouwende elementen, in het nieuwe stelsel aanwezig, moesten zoodanig in de schaduw blijven, dat ze voor velen ten eenenmale verborgen bleven De dissonanten waren zoo menigvuldig, zoo snerpend en snijdend, dat zelfs geoefende ooren niet dan met moeite en na herhaald aanhooren konden doordringen tot den harmonischen grond waarop het toongedicht was gebouwd.

Welnu, evenmin als een muzijkstuk uit enkel dissonanten, kan een stelsel van wereld- of levensbeschouwing uit enkel pessimistische, d.i. volstrekt negatieve stellingen en verwerpingsoordeelen bestaan. Noem het eene inconsequentie in hem, die zegt: een onvoorwaardelijk pessimisme te zijn toegedaan, wanneer hij voortdurend, hetzij met of zonder bewustheid, uitgaat van de onderstelling, dat de menschelijke rede in het algemeen, en in het bijzonder zooals ze uit hem, den filosoof, spreekt, vertrouwen verdient; noem het eene inwendige tegenspraak, als de pessimist bij het blootleggen van zijn denkbeelden voortdurend de hoop verraadt dat zijn stelsel, de vrucht van gezetten en langdurigen geestesarbeid, een degelijk en deugdelijk goed bevat, een niet te minachten weldaad voor de naar waarheid dorstende ziel. Indien ge maar tevens toestemt dat deze inconsequentie, deze inwendige tegenstrijdigheid onvermijdelijk was, daar niemand zijne natuur tot voortbrenging kan dwingen, tenzij hij-zelf sta onder de macht van een geloof dat overal welgeplaatst kan zijn behalve bij den pessimist.

Aan het eind gekomen van deze mijne vluchtige beschouwingen over de wetenschap met hare tegenwoordige Errungenschaften en Pretensiën, met hare groote beloften en niet minder groote leemten, met haar ontzachlijk kapitaal en den schuldenlast die nog op haar rust, zou ik, o zoo gaarne, in bondige woorden, ja kon het zijn, in een enkele formule het resultaat samentrekken van geheel het voorafgegane onderzoek. Het is mij of ik mijne lezers met ongeduld hoor vragen: was ist der lange Rede kurzer Sinn? Die billijke vraag brengt mij in verlegenheid. Ik weet

het, wie zich onderwindt over wetenschap meê te spreken moet ter markt komen met scherp omschreven begrippen, met beknopt en juist opgemaakte definities, doch helaas! mijn onderwerp verzet zich tegen dezen anders zoo rechtmatigen eisch. Wil ik getrouw blijven aan mijn programma, en niet met eigen handen het met zorg opgebouwde wederom omverwerpen, dan mag ik niet door mijn eigen daad voedsel geven aan de meening alsof de uitnemende waarde van het onuitsprekelijke op adaequate wijze in enkele zinsneden zou zijn aan te toonen. Indien ik wel zie, dan is er voor mij geen ander middel dan de paradox om uit den doolhof te geraken waarin ik te kwader ure mij heb gewaagd. Paradoxen dus, vier voor een, als antwoord op de vraag: tot welke uitkomst de beschouwing van de wetenschap in het algemeen en van het positivisme, het materialisme en het pessimisme in het bijzonder, ons heeft gebracht.

Eerste paradox. Naarmate de wetenschap voortgaat in het vertolken en onder woorden brengen van de verborgen gedachten der wereld wekt zij bij hare ware vrienden een meer overweldigend besef van de onuitsprekelijkheid dier gedachten.

Tweede paradox. Naarmate het positivisme grootere geestdrift heeft geopenbaard voor zuiver positief weten en met meer juistheid de slotsom heeft opgemaakt van hetgeen exacte, positieve wetenschap als werkelijke kennis heeft aangebracht, is het tevens te helderder aan het licht gekomen dat zulk eene wetenschap onze hoogste geestdrift niet verdient.

Derde paradox. Naarmate het materialisme dieper is doorgedrongen in de kennis der stof en zich getrouwer aan het beginsel heeft vastgehouden om alleen haar zelf, die stof te raadplegen en den geest als niet bestaande aan te merken, is bij de wereld- en natuurbeschouwing het geesteloos mechanisme te stelliger veroordeeld en de alles te boven gaande waarde en beteekenis van den niet weegbaren, niet meetbaren, onuitsprekelijken factor te klaarder gebleken.

Vierde paradox. Naarmate het pessimisme grondiger en degelijker is geworden in zijn strijd tegen het heerschend voorzienigheidsgeloof, naarmate het ernstiger was in zijn verzet tegen gangbare theodicee van philosophen en niet-philosophen, naarmate het radicaler werd in zijne loochening van een aan het wereldplan ten grond liggend, den menschen weldadig doel, komt het te duidelijker aan het licht dat het door een hooger optimistisch streven als zijns ondanks wordt bezield.

En zoo is dan de slotsom, waartoe wij ten langen leste gekomen zijn, uitgesproken in een viertal paradoxen, een dubbel oxymoron in de tweede macht, een wonderspreuk in het vierkant. Inderdaad, ik mag mijn lezers wel verschooning vragen voor zoo povere vrucht van zoo lange en taaie discussie. Toch doe ik het niet. Wel bezien zijn die paradoxen niet mijn schande, maar mijn glorie. Een auteur mag zich gelukwenschen, als hij, aan het eind van zijn vertoog gekomen, de overtuiging mag koesteren, dat hij het voorgestelde doel van zijn arbeid bij zijn lezers volkomen bereikt heeft. Welnu, de taak die ik op mij nam, was, om aan te toonen, dat de wetenschap, even als het menschelijk geslacht, wel van hare jeugd en haar gestadigen wasdom, maar nog niet van haar ouderdom en haar naderend einde kan spreken. Mijn doel was, om te doen zien, dat de overwinningen der wetenschap nog niet het recht geven om te zeggen: het meeste is ons bekend - nog een kleine wijle en alles is ons geopenbaard; wel ons, ouden gedienden, vergrijsden in den strijd - een zalig Bronbeek wacht ons! Ik wilde met alle krachten het vooroordeel helpen bestrijden, als hadde de wetenschap uiets beter te doen dan hare vrienden te wijzen op een vreedzaam asiel aan den eindpaal van den met haar te bewandelen weg, daar zij integendeel in alles wat zij aan het licht brengt, de prikkels tot verder en altijd verder onderzoek vermenigvuldigt, ja verduizendvoudigt. Ziedaar den eeuwigen slingergang der wetenschappelijke ontwikkeling. Ons weten wordt geboren uit den horror incerti, uit den afkeer van het twijfelachtige, onzekere, onbekende - en uit het weten zelf vloeit altijd weer voort eene verbreeding en verdieping van den stroom der onopgeloste vraagstukken.

Toch is de wetenschap er voortdurend op uit, de resultaten waartoe zij kwam zorgvuldig en nauwkeurig te boekstaven en als onder de hoede van het woord te plaatsen. Daarom kunnen wij in zekeren zin den paradox het symbool der wetenschap noemen. Ook de paradox draagt eenerzijds den vorm eener positieve stelling, dienende om regelrecht eene waarheid uit te spreken. Tegelijkertijd bevat diezelfde paradox ook het element der tegenspraak in zich en prikkelt daardoor tot verder strevend onderzoek.

Zoo moge ook - en hiermede kom ik nu werkelijk tot mijn slotakkoord - zoo moge ook deze studie met haar para-

doxale uitkomst ons niet alleen beter hebben bekend gemaakt met, en dieper hebben ingewijd in de geheimen van de actuëele verwikkelingen der wetenschap, maar ook ons hebben aangezet, om onze beste krachten aan hare ontknooping voortdurend te blijven inspannen. De onweerstaanbare drang, waarmede onze naar waarheid dorstende ziel zich tot het rijk van het onuitsprekelijke getrokken voelt, verheft ons boven de vrees voor de macht der wereldwijsheid, die in het positivisme, het materialisme en het pessimisme heden ten dage hare stellingen uitspreekt. Maar diezelfde drang verhindert ons tevens bij die stellingen ons neer te leggen en vrede te hebben met eenig stelsel dat niet ten volle beantwoordt aan den optimistischen aanleg van onzen geest.

Bij het afscheidnemen van mijne vriendelijke lezers, die mij tot hiertoe hebben vergezeld, voel ik mij gedrongen hun te zeggen, dat ik nog veel op het hart heb en een sterk verlangen koester om, na het gebied der wetenschap doorwandeld te hebben, ook dat van kunst en godsdienst met hen te betreden. Het komt mij zelfs voor, dat wij, op dit veld ons bewegende, in het onuitsprekelijke een nog veel belangrijker en aantrekkelijker stoffe voor onze bespiegeling ons zullen zien aangeboden. Alleen het besef van het gewicht dezer taak en de geringheid mijner kracht belet mij vooralsnog haar te aanvaarden, en den lezer een blijmoedig: tot wederziens! toe te roepen.

A.D. LOMAN.

1787.

(*Vervolg en slot van blz.* 264.)

Al donkerder werden de vooruitzichten van de Hollandsche patriotten, al flauwer de hoop op hulp van Frankrijk. ‘Was ik koning van Frankrijk’, had eenmaal Frederik II gezegd, ‘er zou in Europa geen kanonschot worden gelost, zonder mijne voorkennis.’ Het ellendige Fransche bewind van dien tijd had niet de minste aanvechting om zich zóó te doen gelden; het liet ‘uit de derde hand’ aan den Pruissischen minister Herzberg weten, dat als de Pruissen Holland binnenrukten, Frankrijk voornemens was de patriotten met honderdduizend man te ondersteunen; het antwoord hierop was, dat dán Pruissen zijne legermacht aan den Rijn naar evenredigheid zou versterken. Dat antwoord was voldoende om Frankrijk te doen afzien van elke openlijke handeling; en wat het in het geheim deed, was luttel: het bepaalde zich tot het ter sluiks afzenden naar Holland van een honderdtal artilleristen en van eenige officieren.

Een dier Fransche officieren, de Ternant, kwam aan het hoofd van de ruiterij der patriotten; de generaal-majoor van Rijssel stond aan het hoofd van hun voetvolk; beide onder het opperbevel van den Rhijngraaf.

De commissie van defensie tracht onderwijl Holland's weerbaarheid zooveel mogelijk te bevorderen; zij bericht aan de Staten-Generaal, dat alles gereed is voor de inundatie, zendt de opgave van de daartoe noodige schadevergoeding, en vraagt machtiging om, op het geschikte oogenblik, de sluizen te openen. - Welke inundatie? welke sluizen? en is die machtiging ooit ontvangen? - denkelijk niet. - De commissie zet hare taak voort; zij laat met kracht aan de versterkingen arbeiden; zij schaft geschut, wapens en munitie aan; - alleen de hoofdzaak ontbreekt: de soldaten, vooral de bevelhebbers.

Bij de tegenpartij trekt men voordeel uit de nauwe verbinding tusschen Pruissen en de aanhangers van den prins, om de meest nauwkeurige kennis te verkrijgen aangaande den vijand dien men ging bestrijden. Er hebben opnemingen en verkenningen plaats, die men geen spionneeringen kan noemen, omdat zij zoo in het openbaar zijn verricht. Officieren van de Pruissische generale staf, in volle uniform en met oranjesjerpen versierd, doortrekken het grondgebied der republiek, voornamelijk in de richting van Naarden en van het Gooi, om daardoor te doen gelooven, dat men het oog heeft op Amsterdam; terwijl men inderdaad beoogt allereerst op Gorkum te rukken, en langs die zijde Holland binnen te dringen. Het ultimatum, dat den 8sten September aan de staten van Holland werd ingezouden door den Pruissischen gezant, was hem overgebracht door den kapitein von Kleist, een adjudant van den hertog; en die officier bracht ook het weigerend antwoord van de staten naar den hertog, en vond den veldheer met zijne Pruissen reeds op het grondgebied der republiek. Er was, met het binnenrukken van het Pruissische leger, niet gewacht op die weigering van Holland; dat ultimatum, door Thùlemeijer ingegeven, was een vorm, en meer niets; en de zending van von Kleist had vooral tot doel, om de gesteldheid te leeren kennen van de landstreek die hij doortrok; en daarom ook volgde die officier, bij de heenen bij de terugreis, verschillende wegen.

Eerst had de hertog van Brunswijk zijn hoofdkwartier te Wezel; maar later hield hij zich meest op te Kleef. Vandaar was hij in nauwe verstandhouding met het hof van den stadhouder, die toen zelf te Amersfoort was. Den 7den Augustus, den jaardag der prinses van Oranje, komt de hertog te Nijmegen zijn hulde aan die vorstin brengen; nog twee malen daarna hebben er samenkomsten plaats tusschen de prinses en den Pruissischen veldheer; de jonge prinsen van Oranje bezoeken de Pruissische huzaren, die aan de grenzen gelegen zijn; en Hollandsche officieren en staatsbeambten komen gedurig bij den hertog, om hem al die inlichtingen te geven, die hij behoeft.

Onder die mannen, die toen met den vreemdeling heulden, zijn er vooral twee merkwaardig, door den roem welke hunne namen omgeeft.

De een is graaf Gijsbert Karel van Hogendorp, de terecht gevierde staatsman en patriot, wiens roem en grootheid door een dankbaar nageslacht worden erkend en gehuldigd. Hogen-

dorp is zonder twijfel een van de edelste der mannen, die zich in den lateren tijd een naam hebben gemaakt in onze geschiedenis; - maar de billijkheid vordert om te erkennen, dat hij zijn roemrijke loopbaan slecht is begonnen, met de dienaar of raadsman te zijn van een vreemd legerhoofd, die de kracht der wapenen tegen ons vaderland aanwendt. Bijzondere verkleefdheid van Hogendorp aan het huis van Oranje, en zijne opleiding te Berlijn, verklaren die handeling van 1787, zonder haar echter te rechtvaardigen.

De andere van die mannen was Mr. Willem Bilderdijk, die door von Pfau bijzonder wordt geroemd om zijne groote staatsen rechtskenuis, en die een belangrijk deel schijnt gehad te hebben in de vervaardiging der openbare stukken, welke toen, van de Pruissische zijde, aan het Hollandsche volk werden gericht.

De rol, door Bilderdijk in 1787 vervuld, heeft niets dat in het minste bevreemden moet; zijne toenmalige handelingen worden niet alleen verklaard door zijne gehechtheid aan het huis van Oranje, maar ook door de eigenaardigheden van zijn geest en van zijn karakter. In Bilderdijk was niets van een vrijheidsman, van een kampvechter voor verlichting en vooruitgang: daarvoor heeft hij zich ook nooit uitgegeven; hij heeft nooit de menschen te dien aanzien misleid. Bilderdijk was een man van het gezag; van het zeer krachtige, eenhoofdige gezag; van het gezag, gehuld in den geheimzinnigen nevel van een goddelijken oorsprong, en steunende op den afgodischen eerbied van eene in onkunde verzonken menigte. Vrijheid, vooruitgang in kennis, zelfstandigheid van geest en oordeel, waren zaken die door hem evenzeer werden bestreden en veroordeeld, als door den ergsten ultramontaan; het vorstelijk absolutisme diende en bewierookte hij; vandaar dat hij, op stuitende wijze, zelfs Napoleon heeft gevleid. Bilderdijk, als staatkundig persoon, zal nooit sympathie opwekken bij den Nederlander; hij was een kampvechter voor het absolutismus, verdwaald te midden van een vrijheidlievend volk.

In het voorbijgaan nog een enkel woord over den grooten dichter. Wij hebben hier van hem met misprijzen gesproken; wij moeten er echter bijvoegen, dat wij ons ten stelligste verklaren tegen de overdreven en onrechtvaardige strengheid, waarmede hij soms in den laatsten tijd is beoordeeld.

Dat wroeten in het bijzonder leven van Bilderdijk, dat opsporen van familiegeheimen, dat ontsluieren van het innigste dat

het huiselijke leven kan hebben, alleen om daardoor handelingen te vinden, die afkeuring verdienen, en die den strengen toets der zedewet niet kunnen doorstaan, - dat is noch goed, noch verstandig. Sedert wanneer zoekt men de volmaaktheid bij de menschen? Hebben wij niet allen onze zwakheden en gebreken? En hebben andere groote dichters niet veel ergerlijker levenswandel gehad, dan dien men Bilderdijk toeschrijft?

Nog erger is het, dat men Bilderdijk's roem als dichter betwist; het getuigt van een beperktheid van inzichten, van eene eenzijdigheid, die aan het ongerijmde grenzen. Waarop komt in de hoofdzaak die bestrijding van Bilderdijk's dichtersroem neer: ‘Bilderdijk is geen groot dichter, want - hij gelijkt niet op Goethe.’ Maar gelijkt Milton dan op Goethe? - Milton en Bilderdijk zijn, als dichters, geestverwanten: *de ondergang der eerste wereld* is een weergalm van *het verloren Paradijs;* beide behooren tot het gebied der verhevenste poëzie.

Nadat, den 12^{den} September, bij elke der drie divisiën van het Pruissische leger, de bataillons zooveel mogelijk samengetrokken en de grenzen genaderd zijn, worden den 13^{den}, bij eene algemeene voorwaartsche beweging, die grenzen overschreden, en komt het leger op het grondgebied der republiek.

De hertog van Brunswijk, met de 3^{e} divisie (Knobelsdorf), breekt op van Kleef; de voorhoede van Zifflich - een dorp, nagenoeg halfweg Nijmegen en Kleef. De divisie trekt Nijmegen door, defileert voorbij de prinses van Oranje, wordt de Whaal overgezet en kampeert bij Lent. Een bataillon - grenadiers, von Bonin - blijft als bezetting te Nijmegen. De pontons en voorraadschepen komen nabij het kamp aan den rechteroever van de Whaal.

De 1^{e} divisie (Lottum) is op den rechteroever van den Rhijn, onmiddellijk aan de grenzen; om 9 uur 's ochtends is het hoofd van de kolonne aan de brug van Westervoort; de divisie trekt door Arnhem, en legert zich ten noordoosten van Oosterbeek, tusschen de wegen naar Amersfoort en naar Wageningen.

De 2^{e} divisie (Gaudy), achter die van Lottum gelegerd, trekt den 13^{den} 's ochtends te Duiven samen; om 11 's ochtends is het hoofd der kolonne bij de brug van Westervoort, toen reeds vrijgemaakt door de divisie Lottum. De eene helft van de divisie

Gaudy kampeert nog aan deze zijde van Arnhem, tusschen Westervoort en IJsseloort; de andere helft trekt door Arnhem, gaat over de schipbrug op den linkeroever van den Rhijn over, en kampeert in een uiterwaard ten noorden van het dorp Elden. De voorhoede zet den marsch voort tot het dorp Randwijk, bijna tegenover Wageningen. Pontons en voorraadschepen zijn ter hoogte van de troepen aan de beide oevers van den Rhijn.

Terwijl nu aan de eene zijde de divisie Lottum, met de helft van de divisie Gaudy, ten noorden van de rivieren, in de richting van Utrecht en het Gooiland moest voortrukken, wilde de hertog zelf met de andere helft van de divisie Gaudy en met de divisie Knobelsdorf, door de Betuwe heen, in de richting van Gorkum en Vianen doordringen. Voordat de Pruissische veldheer aan laatstgenoemde steden kwam, was het niet waarschijnlijk dat hij een ernstigen tegenstand zou ontmoeten; de forten, die in onze dagen de dijken afsluiten van Whaal, Linge en Lek, bestonden toen niet; inundatiën waren niet gesteld.

Een kleinen marsch verrichtende, was de divisie Knobelsdorf den 14^{den} September van Lent op Dodewaard getrokken; de voorhoede kwam te Ochten. De hertog nam te Doodewaard zijn verblijf op het slot, de bezitting van een aanhanger der patriotsche partij; dat huis werd door de Pruissen tegen plundering bewaard; en von Troschke vergelijkt daarom het Pruissische legerhoofd bij Hannibal, die de eigendommen van Fabius Maximus ongedeerd liet, - eene vergelijking meer gezocht dan juist. De bataillons van Gaudy, die op den linkeroever van den Rhijn waren overgegaan, houden den 14^{den} rustdag; maar kleine afdeelingen gaan vooruit tot Kuilenburg, bezet door een bataillon van Quadt, troepen die de partij van den prins hielden. Naar de zijde van Vianen was men begonnen aan het doorsteken van den linker Lekdijk; maar, op het bericht van de nadering der Pruissen, gingen de arbeiders uiteen.

Den 15^{den} September doet de divisie Knobelsdorf een marsch van gewone grootte; zij trekt van Dodewaard, over Thiel, naar Tuyll, tegenover Bommel. De marsch geschiedde als door een bevriend land; te Thiel, - zegt von Troschke - werd de hertog ‘door de Oranjegezinden met vreugdekreten ontvangen. Hier had hij het genoegen, elke kompagnie op een vaatje boter, zoowel als op de beroemde Hollandsche kaas, op bier en jenever te onthalen.’ Alles ging dus zoo vredelievend mogelijk. Alleen bij het stadje Asperen ontdekte men dien dag voor het

eerst, dat men met den vijand te doen had; er vielen eenige geweerschoten, toen een patrouille Pruissische huzaren dat plaatsje naderde, dat nog bezet was door een 60 à 70 man van de patriotten. De kleine bezetting ging echter zeer spoedig terug, over Leerdam naar Arkel; en de Pruissische huzaren, Asperen binnendringende, namen daar nog enkele patriotten gevangen, denkelijk met dat inzicht achtergebleven. Dooden of gewonden waren er niet; die eerste ontmoeting was dus onbloedig.

Den volgenden dag - den 16^{den} September - begon een gevecht, waaraan door de Pruissische schrijvers wel wat te hoog belang wordt toegekend.

Het betrof het nemen van een gewapend vaartuig - een *fregat*, zeggen de Pruissische opgaven - dat tot verdediging van de verschansingen te Vreeswijk op de Lek was geplaatst, en nu - door welke omstandigheid wordt niet gezegd - nabij Vianen op een ondiepte was vastgeraakt. De generaal von Eben, die de voorhoede aanvoerde van de halve divisie Gaudy op den linkeroever van de Lek, bereikte dien dag het dorp Everdingen, halfweg Kuilenburg en Vianen; en naar laatstgenoemd stadje trok eene afdeeling van 150 man Pruissen - voetvolk en huzaren - vooruit, en maakte zich daarvan meester, na de poort te hebben opengeloopen. Dat openloopen van de poort van Vianen zal wel niet bijzonder moeielijk zijn geweest; want op weg naar de stad zagen de Pruissen de Oranjevlag reeds op den toren wapperen, en de kleine patriotsche bezetting, die er geweest was, had Vianen den dag te voren verlaten.

Toen de Pruissen te Vianen het vastzitten van dat Hollandsche oorlogsvaartuig vernamen, werd dadelijk eenige infanterie daarheen gezonden, die, voor de helft, in schuiten op den rechteroever van de Lek overging, en toen, van achter de dijken, geweervuur op het vaartuig opende, waardoor de bemanning een doode en een gewonde bekwam; het vuur, van de Hollandsche zijde uit geschut en geweren op de Pruissen geopend, deed dezen echter geen kwaad, beveiligd als zij waren door de dijken. Dien dag kwam de zaak tot geen beslissing: het schip bleef vastzitten, maar weigerde nog om zich over te geven. Toen echter den volgenden dag de generaal von Eben met zijne geheele voorhoede, nog versterkt met een bataillon grenadiers en een kompagnie jagers, te Vianen kwam, achtte de bevelhebber van het oorlogschip het geraden, om tot de overgave te besluiten.

‘Het genomen fregat’, zegt von Troschke (blz. 72), dat op 10,000 gld. geschat werd, werd door den hertog van Brunswijk aan den generaal ten geschenke gegeven, zoodat ook de gedurende den strijd geheschen vlag - die twintig voet lang en tien voet breed was - zijn eigendom werd. Deze liet hij in de Evangelische kerk van zijn landgoed Rosen, in den Kreits Kreuzberg in Silezië, ophangen, van het volgende opschrift voorzien:

‘Diese flagge führte die holländische fregatte, welche daselbst bei der in jahre 1787 erfolgten glücklichen revolution durch den Königlich Preuszischen general-major der kavallerie und Chef des leibhusaren regiments Karel Adolph v. Eben und Brunnen, den 17 September bei der stadt Vianen mit kapitulation erobert wurde. Der Herr General hatte nur einige offiziere und einige ordonnanzen ihres regiments bei sich; wogegen auf der fregatte 1 schiffs kapitain, 2 andere offiziere, 2 kadets, 1 steuermann, 50 gemeine, 20 schiffsleute, 10 kanonnen, 18 zentner pulver waren. Zum andenken dieser begebenheit lieszen der Herr General für ihre familie diese flagge hier aufbehalten’.

Tot zoo ver de generaal von Troschke; - eene enkele aanmerking.

Het is duidelijk, dat wij niet wegloopen met de verdediging van dat fregat, of welk oorlogschip het dan ook geweest zij: de bevelhebber was geen van Speyk. Maar wanneer men in aanmerking neemt, dat tot vermeestering van dit vaartuig de generaal von Eben, behalve over zijne voorhoede, kon beschikken over een bataillon grenadiers en een kompagnie jagers, dan zal men het een verbazende grootspraak vinden, dat in het Duitsche opschrift van die vlag - prachtig Duitsch, bovendien! - de zaak zoo is voorgesteld, alsof de generaal, bij het nemen van dat schip, niets anders had dan ‘eenige officieren en eenige ordonnancen’.

De hoofdmacht van de divisie Gaudy was den 16 September, voor de eene helft, op den rechteroever van den Rhijn, te Wijk bij Duurstede gekomen, en voor de andere helft, in het dorp Rijswijk, aan de andere zijde der rivier, tegenover Wijk bij Duurstede.

De divisie Knobelsdorf deed den 16^{den} een kleinen marsch van Tuyll naar Asperen en Leerdam.

Het weer, dat tot nu toe gunstig was geweest, begon slecht

te worden, en de regen de wegen te bederven. Het Pruissische leger, uitmuntend gehard tegen de vermoeienissen van den oorlog, brengt, na het einde van elken marsch, den nacht door in een kamp, onder de meêgevoerde tenten; den 16^{den} worden echter enkele gedeelten ingekwartierd bij de bevolking. Te Leerdam wordt door de Pruissen een brug over de Linge geslagen, hoofdzakelijk onder de leiding van een Hollandsch officier, de kapitein van Hoey van Ostee, die ‘uit enkel planken - daar men niets anders had - een zeer eigenaardige stevige brug vervaardigde’. (Von Troschke, blz. 62.)

Kleine afdeelingen huzaren, afgezonden naar de dorpen Meerkerk en Blokland, tusschen Gorkum en Vianen, verdreven daar eenige werkers, die bezig waren aan het doorsteken van dijken. Welke dijken, en met welke inzichten die doorsteking werd begonnen, is niet duidelijk; maar zoo veel is zeker, dat de boeren zeer spoedig de beschadigde dijken herstelden. In het algemeen kan men, als een vaste regel, aannemen, dat men, bij het stellen van onderwaterzettingen, altijd van de zijde van het landvolk meer tegenstand zal ondervinden, dan medewerking. De Hollandsche boer heeft zijn vaderland wel lief, maar hij houdt ook veel van zijn koeien.

Den 17^{den} September heeft de aanval op Gorkum plaats, de eerste vesting van eenige beteekenis, die de Pruissen ontmoeten.

Gorkum is het sprekendste bewijs, dat de waarde van eene vesting geheel en al afhangt van de waarde van hare bezetting, van de waarde van den man die daar het bevel voert. In 1672 is Wirtz te Gorkum: de Fransche legermacht vleit zich geen oogenblik met de vermeestering dier stad. In 1813-1814 blijft de Fransche generaal Rampon daar, met goed gevolg, geruimen tijd den vijand het hoofd bieden. In 1787 valt Gorkum, op schandelijke wijze, dadelijk in 's vijands handen; - voor een deel is dit te wijten aan den man, die daar toen het opperste krijgsgezag uitoefende.

Jonkheer Alexander van de Cappellen was kamerheer geweest van den prins van Oranje, kolonel der ruiterij, en tevens eerste luitenant van het eskadron Gardes-du-corps - de adellijke lijfwacht van den stadhouder. Jonkheer Alexander was echter de broeder van den Gelderschen patriot van de Cappellen tot de Marsch, en deelde diens staatkundige meeningen; dit maakte zijne toestand bij Willem V op den duur onhoudbaar,

half vrijwillig, half gedwongen, legde hij zijne betrekkingen neer, en trad, den 5^{den} September 1787, in dienst van de staten van Holland. die hem het bevel gaven over het regiment ruiterij van Famars. Den 10^{den} September werd Cappellen benoemd tot bevelhebber over Gorkum, kwam den 14^{den} in die vesting, en gaf haar reeds den 17^{den} aan de Pruisen over; - hier zou men dus Caesar's spreuk moeten omkeeren. Bij van de Capellen had men, door den stand waartoe hij behoorde, krijgskennis en krijgsgeest kunnen veronderstellen; maar noch van het een, noch van het ander heeft hij hier blijken gegeven; en, ruwweg, wordt hij dan ook door Clausewitz bestempeld met de benaming van ‘een onervaren dwaas’.

Gorkum is eene vesting, die nog minder hare sterkte ontleent aan hare goede aarden wallen en aan hare breede natte grachten, dan aan hare ligging, die den vijand alleen toelaat te naderen over enkele dijken en wegen, en die het den verdediger gemakkelijk maakt in gemeenschap te blijven met Holland. Het groote beginsel bij het verdedigen eener vesting, om die verdediging zoo lang mogelijk *buiten* de vesting te voeren, kan te Gorkum uitmuntend worden opgevolgd; zelfs Rampon, met zijn zwakke bezetting, heeft dit in 1813-1814 gedaan. In 1787 schijnt men niet gedacht te hebben aan zulk een handelwijze; men had zelfs toegelaten, dat in het dorp Dalem, op slechts een duizend pas afstands van de vesting, de Whaal hooger op, zich een troepenmacht van den Stadhouder plaatste: een paar kompagnieën Zwitsers van May, te zamen een 200 man sterk, onder den kapitein Grosz; men had niets gedaan om dit te beletten en die Zwitsers terug te drijven; ongehinderd had men hen zich te Dalem laten verschansen.

Het was dus niet meer doenlijk, om de verdediging van Gorkum op een afstand van de vesting te voeren; een bombardement was niet meer af te weren, maar, bij een bevelhebber die zijn plicht doet, is een bombardement geen reden om een vesting over te geven. Tegen een geregeld beleg was, zelfs toen, Gorkum zeer goed bestand, en de Hertog van Brunswijk zelf heeft later gezegd, dat de vesting zich wel zes weken had kunnen verdedigen, - volstrekt geen overdreven bewering, als men in aanmerking neemt, dat de aard van de landstreek een geregeld beleg zeer bemoeielijkt; dat Gorkum 's natte grachten niet gemakkelijk zijn over te trekken; dat in de aarden wallen der vesting niet spoedig een bres wordt geschoten;

en dat het de Pruissen, grootendeels of geheel, ontbrak aan de middelen, die bij een geregelden aanval op eene vesting gevorderd worden.

't Is waar, de billijkheid vordert om hierbij te voegen, dat, in andere opzichten, de verdedigingsmiddelen van Gorkum in 1787 veel te wenschen overlieten. De Pruissische schrijvers geven hoog op van den omvang dier middelen; zij zeggen, dat er toen eene bezetting van 1200 man te Gorkum was; dat er over de zeventig vuurmonden op de wallen in batterij stonden, en nog bijna honderd andere in de arsenalen waren, en dat munitie en verdere uitrusting niets te wenschen overlieten. Het kan zijn, dat er toen *kanonnen* genoeg waren in Gorkum, maar het ontbrak aan *kanonniers*; en wat de sterkte van de bezetting aangaat, die is veel minder geweest. Te Gorkum lag toen het grootste gedeelte van het regiment van Sternbach in bezetting, 400 man, een pas opgerigt korps, een bandelooze troep; nu waren er, in het nabijgelegen Loevestein en Woudrichem, nog 4 kompagnieën Waldeckkers, te zamen slechts 140 man sterk; en het is mogelijk, dat van die Waldecksche kompagnieën een gedeelte te Gorkum is gekomen; maar zelfs al neemt men dit aan, dan heeft de bezetting van die vesting nog niet de helft van de sterkte gehad, die de Pruissische schrijvers opgeven.

Toch, hoe weinig sterk en hoe slecht samengesteld die bezetting ook was, zou een goed bevelhebber, zou een Wirtz of een Rampon, daarmede Gorkum op eervolle wijze hebben verdedigd.

Nog in den namiddag van den 16^{den} September was de hertog van Brunswijk van Asperen naar Dalem gereden, had daar van den kapitein Grosz inlichtingen gekregen omtrent den staat van zaken, verkende toen, met dien officier, zooveel mogelijk de landstreek tusschen Dalem en Gorkum, en beraamde dientengevolge het plan van aanval. Onverwijld werd tot de uitvoering overgegaan. De hertog, twijfelende aan het gelukken van de onderneming, wilde die niet in persoon leiden, uit vrees van, door een mislukking, afbreuk te doen aan zijn militairen naam; de aanval op Gorkum werd opgedragen aan den kolonel von Romberg. Nog in den nacht van 16-17 September ging die officier op marsch van Asperen, met 2 bataillons voetvolk, 1 kompagnie jagers en eenige artilleristen, die 4 houwitzers medevoerden; telt men hierbij de 200 Zwitsers te Dalem, dan

zal de geheele aanvallende macht een paar duizend man hebben bedragen. - Bij dien nachtelijken marsch was het weer de kapitein van Hoey, die de Pruissen tot wegwijzer diende.

Den 17^{den} September, 's ochtends om half vijf, komen de Pruissen te Dalem, en plaatsen hun geschut in batterij, achter den dijk, op ongeveer 600 el afstands van Gorkum's vestingwerken.

Om 6 uur doet men de vesting opeischen; maar de ordelooze bezetting vuurt op den parlementair; een half uur later begint dan ook het bombardement; lang houdt dit niet aan; het geschut der vesting antwoordt slechts zeer gebrekkig, volgens ééne opgave slechts met een enkel kanonschot; hier en daar is brand ontstaan in de stad; en nu steekt men dadelijk de witte vlag van den toren uit, en geeft Cappellen de vesting onvoorwaardelijk over.

Nog dien ochtend trekken de Pruissen Gorkum binnen en worden door de bevolking met gejuich ontvangen; van de bezetting worden slechts een honderdtal manschappen krijgsgevangen: de overigen hebben zich bij tijds door de vlucht gered.

Dat hetgeen toen te Gorkum gebeurd is, ellendig was, behoeft geen nadere uiteenzetting; het is een schande geweest voor ons; het *is* geen verdediging. Van de Cappellen werd in zijn krijgsgevangenschap door de Pruissen hard behandeld, en men schrijft gedeeltelijk daaraan zijn dood toe, die kort daarop is gevolgd; hij werd daarom door sommigen een martelaar voor de vrijheid genoemd; - hij is veeleer de martelaar geweest van onverstand en eigenwaan, die hem er toe dreven om een taak op zich te nemen, waarvoor hij niet de minste geschiktheid bezat.

De hertog van Brunswijk was te Asperen den uitslag blijven afwachten van de onderneming tegen Gorkum; toen het geschutvuur ophield, maakte het Pruissische legerhoofd daaruit op, dat de vesting was gevallen, en ijlings daarheen rennende, kwam hij nog bij tijds, om aan het hoofd der troepen als overwinnaar Gorkum binnen te trekken. Terugrijdende naar Meerkerk, vernam hij, dat drie soldaten van het regiment van Marwitz zich aan geweld en plundering ten aanzien van de landzaten hadden schuldig gemaakt; de hertog, het regiment onder de wapenen doende komen, uitte, op de nadrukkelijkste wijze, zijn toorn over zulk een wanbedrijf, en liet op staanden voet de drie schuldigen, en ook een onderofficier, lichamelijk kastijden. Dit ge-

drag van den hertog verdient hoogen lof; en het zou onbillijk zijn, om hem te veroordeelen over het ruwe van de bestraffing; het slaan had toen het burgerrecht bij het Pruissische leger, ook bij andere legers; de dapperheid werd toen den soldaat '*eingepeitscht mit ruthen*', zooals Bürger zegt.

Nog meer andere voordeelen waren dien dag door de divisie Knobelsdorf behaald.

Een schans aan de Arkelsche sluis, bezet door een kleine troepenmacht der patriotten - een honderd man voetvolk - die daar, volgens de onderstelling van Clausewitz, vergeten was, gaf zich dadelijk over, zonder eenig gevecht, aan een handvol pruissische huzaren.

Evenzoo deed de kleine bezetting van Nieuwpoort, een 80 man voetvolk en dragonders, die, dat stadje willende ontruimen, op het punt waren de Lek over te gaan naar Schoonhoven, maar toen zij een patrouille Pruissische huzaren Nieuwpoort zagen binnentrekken, er de voorkeur aan gaven om zich zonder den minsten tegenweer aan die veel kleinere macht over te geven.

Het tegenover Nieuwpoort liggende Schoonhoven werd toen ook, zonder eenigen wederstand, door een Pruissische afdeeling bezet, en eenige achterblijvers daar gevangen genomen.

Gedurig kwamen er bij het Pruissische leger zich overloopers aanmelden van de Hollandsche regimenten.

In één woord, de geregelde Hollandsche troepen. die de kern van de verdedigende macht hadden moeten uitmaken, deden hier niets; klaarblijkelijk waren zij bewerkt in het voordeel van den stadhouder en *wilden* zij niet vechten: zij lieten zich gevangen nemen zonder gevecht, en liepen zelfs over. Dit vermindert natuurlijk hier den krijgsroem van de Pruissen; maar voor ons zijn die feiten toch schandelijk geweest.

In den nacht van den 17^{den} op den 18^{den} September krijgt de hertog in zijn hoofdkwartier te Meerkerk het bericht van eene gebeurtenis, die van een beslissenden aard is voor dezen oorlog: de stad Utrecht is door de patriotten ontruimd. Het verhaal daarvan noopt ons, met een enkel woord te zeggen, wat er, tijdens die krijgsverrichtingen naar de zijde van Gorkum, ten noorden van onze groote rivieren was voorgevallen.

Aan de noordzijde van Rhijn of Lek maakten de divisie Lottum

en de helft van de divisie Gaudy eene macht uit van om of bij de 10,000 man. Die macht, den 13^{den} September te Westervoort den Yssel overgetrokken, was - zooals reeds gezegd is - den 14^{den} rustig gebleven in hare legerplaatsen bij Oosterbeek en tusschen Westervoort en Ysseloort; alleen was er dien dag een patrouille huzaren naar de Grebbe gezonden, en men had daar de sluis onbezet en ongedeerd gevonden; evenzoo was het stadje Wageningen bezet, waar de Pruissen magazijnen wilden oprichten.

Den 15^{den} trok de divisie Lottum op Barneveld, een marsch van gewone grootte; de halve divisie Gaudy kwam met de hoofdmacht te Wageningen, de voorhoede te Amerongen.

Den 16^{den} trekt Lottum van Barneveld op Amersfoort, een zeer kleine marsch; te Amersfoort verneemt hij van den stadhouder, dat den nacht te voren Utrecht door de patriotten is ontruimd; maar de Pruissische generaal schijnt het niet noodig te hebben geoordeeld, dit zoo gewichtige en *officieele* bericht mede te deelen aan den hertog, of zelfs maar aan de nabijzijnde pruissische kolonne. Ook de generaal Gaudy verneemt, op den 16^{den} September, van boeren uit de omstreken van Everdingen of Vianen, dat Utrecht door de patriotten is verlaten; ten gevolge van dat bericht wijzigt hij zijne marschbeschikkingen voor later; maar ook hij acht het volstrekt niet noodig, om dat bericht aan den hertog mede te deelen, die de ontruiming van Utrecht verneemt *eerst twee volle dagen nadat zij heeft plaats gehad*.

Die traagheid in het overbrengen van een zoo belangrijke tijding is in de beide pruissische generaals niet te verdedigen; zoo iets zou bij von Moltke niet zijn gebeurd; en, hoe uitmuntend het leger van Frederik II ook geweest is, dit is zeker dat de regeling van den dienst van den generalen staf toen niet in het allerminste was te vergelijken bij wat heden ten dage, ten dien aanzien, bij de Pruissen bestaat.

Von Trotschke tracht den generaal Gaudy te verdedigen, door te zeggen dat hij misschien geen genoegzame bewijzen heeft kunnen verkrijgen voor de echtheid van het ontvangen bericht, en dat het niet bewezen is, dat 's hertogs misnoegen jegens Gaudy aan die nalatigheid moet worden toegeschreven.

Daarop valt aan te merken: dat de hertog alle redenen heeft gehad, om misnoegd te zijn op Gaudy, vooral omdat die generaal op dat bericht van de ontruiming van Utrecht zoo zeer ver-

trouwde, dat hij, dientengevolge, ‘in zijne dispositieën voor den verderen marsch een belangrijke wijziging bracht’ (blz. 73). Geloofde Gaudy niet aan die ontruiming van Utrecht, waarom dan die dispositieën veranderd? Geloofde hij er wél aan, waarom dan een zoo belangrijk bericht niet dadelijk medegedeeld aan den hertog? Maar eigenlijk, of hij er aan geloofde of niet geloofde, *altijd* had hij dat bericht moeten mededeelen aan den opperbevelhebber. Het legerbeleid bij de Pruissen in dezen veldtocht is, over het geheel genomen, uitmuntend geweest; maar hier moet men het toch streng veroordeelen, dat, terwijl de stad Utrecht ontruimd wordt in den nacht van den 15^{den} op den 16^{den} September, eerst *acht en veertig uur later*, eerst in den nacht van 17 op 18 September, de hertog te Meerkerk de tijding krijgt van die gebeurtenis. Nu is het waar, er waren toen geen telegrafen; maar er waren toch snelrijdende ordonnancen, die, *in hoogstens een halven dag*, dat bericht konden overbrengen.

Over dat verlaten van Utrecht door de patriotten ligt nog eenig duister. Zooveel is zeker, dat die ontruiming het werk is geweest van den Rhijngraaf van Salm; maar welke waren zijne beweegredenen om zoo te handelen? en in hoe ver is door de commissie van defensie te Woerden deelgenomen aan die handeling? Met volle zekerheid zijn die twee vragen niet te beantwoorden: wij zullen ons houden aan de waarschijnlijkheid.

Volgens von Trotschke had de Rhijngraaf, reeds den 27sten Augustus 1787, aan de commissie van defensie te Woerden den raad gegeven, om Utrecht te ontruimen, ten einde Holland beter te verdedigen; die commissie had, integendeel, gelast, Utrecht krachtdadig te verdedigen. De Rhijngraaf had daarop den 13^{den} September bericht, dat hij zich ‘zoo goed mogelijk’ zoude verdedigen; maar tevens had hij marschorders - marsch-*patenten*, zooals men toen zeide - in blanco gevraagd, om zoo noodig in elke richting die hij verkoos te kunnen terugtrekken. Het legerhoofd had toen die marschorders ontvangen, die dadelijk ingevuld en dadelijk daarvan gebruik gemaakt, door in den nacht van 15 op 16 September met zijne krijgsmacht de stad Utrecht te verlaten.

Die bewering, dat de Rhijngraaf reeds in Augustus de ontruiming van Utrecht zou hebben aangeraden, is officiëel tegengesproken; zij kan daarom echter wel waar zijn: de waarheid wordt wel eens meer officiëel tegengesproken.

De commissie van defensie had groot gelijk om dien raad te verwerpen: het was eene ongerijmdheid, Utrecht zonder slag of stoot te verlaten, nadat men bijna een jaar lang bezig was geweest om die stad te versterken; nadat men daar zooveel troepen, zooveel geschut, zooveel krijgsbehoeften, had bijeengebracht. Von Pfau beweert, dat er te minder reden was tot die ontruiming van Utrecht, omdat bij de Pruissen het voornemen bestond, Utrecht *niet* aan te vallen; - dat laatste kan volstrekt niet worden aangenomen; wat ook aanvankelijk het operatieplan van de Pruissen moge geweest zijn, zij *moesten* Utrecht aanvallen; het was voor hen een strategische noodzakelijkheid om zich meester te maken van die stad, alvorens zich in Holland uit te breiden en iets tegen Amsterdam te ondernemen.

De commissie van defensie zag dus de zaken goed in, toen zij op de verdediging van Utrecht aandrong; maar vreemd is dan dat afzenden van die oningevulde marschorders aan den Rhijngraaf; moest de commissie, uit het vragen van die marschorders, niet eenigszins opmaken, dat het den bevelhebber volstrekt geen ernst was met Utrechts verdediging?

Den 15^{den} September komen Salm en van der Borch bij den stedelijken raad van Utrecht, met de mededeeling: dat een Fransch zaakgelastigde - De Bourgoing - te Woerden aan de commissie van defensie had bericht, dat een hulpleger van 40,000 man Franschen op marsch was naar Holland, maar dat, *in weerwil hiervan*, die commissie bevel had gezonden aan Salm om Utrecht te ontruimen, dat onhoudbaar was, daar het belegerd zou worden door 11,000 Pruissen.

Die mededeeling werd met verbazing en schrik, misschien ook met rechtmatig ongeloof, vernomen. Hoe! op het oogenblik dat een sterk Fransch leger tot hulp oprukt der patriotten, moet Utrecht worden ontruimd! Is dat geen ongerijmdheid? Hoe! Utrecht moet zonder slag of stoot worden prijsgegeven, nadat men zooveel gedaan heeft voor de versterking en verdediging, nadat men gezworen heeft, liever de stad aan de vier hoeken in brand te steken, dan haar over te geven! Is dat geen lafheid of verraad? Zulke vragen, zulke overwegingen hielden de menigte, buiten het Utrechtsche raadhuis samengeschoold, bezig, die spoedig onderricht werd van wat daarbinnen was voorgevallen; dreigende kreten van wraak deden zich hooren tegen de leden van den raad, en de burgemeester van Eyck heeft toen in groot levensgevaar verkeerd.

Maar dat misnoegen, die opgewondenheid, van de Utrechtsche burgerij, verhinderden den Rhijngraaf niet, om zijn jammerlijk voornemen ten uitvoer te brengen. De bevelhebbers van de verschillende korpsen hadden hunne marschorders ontvangen, en op den avond van den 15^{den} September trok de bezetting in twee groote afdeelingen de stad uit, de eene onder van der Borch, in de richting van Naarden; de andere onder den Rhijngraaf zelf, over Uithoorn en Weesp, naar de zijde van Amsterdam.

Het vertrek van de troepen bracht de stad in een onbeschrijfelijke verwarring. Een deel van de schutterij was een oogenblik voornemens Utrecht te blijven verdedigen, ook zonder de hulp van de geregelde krijgsmacht; spoedig echter zag men af van zulk een wanhopige onderneming; en de schutterkompagnieën, zich ontbindende, wierpen geweren en wapens weg, of verbrijzelden die, onder hevig en hartstochtelijk geschreeuw. De vrees begon toen allen om het hart te slaan, die aan de patriotsche woelingen deel hadden genomen; men duchtte, en niet zonder grond, de wraak van de overwinnende tegenpartij; zonder toeven of beraad toog men ter vlucht, in wagens en rijtuigen van allerlei aard, in wat men maar kon machtig worden; voor een koets werd honderd gulden betaald; en alom, op rivieren en vaarten, zag men schepen en schuiten, tot zinkens toe met vluchtelingen beladen. Er was geen schot gelost, geen druppel bloeds gestort; en toch, toen de dageraad van den 16^{den} September aanbrak, had Utrecht al het voorkomen van een stad die door den vijand is uitgeplunderd.

Een patrouille van de stadhouderlijke troepen, van de zijde van Zeyst komende, werd om 7 uur 's ochtends nabij Utrecht door een dienstmeid onderricht van de ontruiming der stad; de patrouille trekt daarop Utrecht binnen, waar dadelijk de oranjevlaggen worden uitgestoken en ieder zich met oranjelinten versiert. Onverwijld treedt een prinsgezind stedelijk bestuur op, en Willem V, van het gebeurde onderricht, komt nog dienzelfden dag (16 September) binnen Utrecht. De stadhouder heeft 6 bataillons en 4 eskadrons bij zich; vier van die bataillons blijven binnen Utrecht, de twee andere rukken naar Vreeswijk; de ruiterij trekt uit, om de troepen van den Rhijngraaf te vervolgen.

Maar die terugtrekkende bezetting is reeds te ver weg, om nog bereikt te worden. De troepen van Salm, de Vecht volgende tot aan Nieuwersluis, hadden zich van daar begeven, deels naar Abcoude, Weesp en Muiden, deels hadden zij zich over

het platte land verspreid en menige buitensporigheid bedreven. Amsterdam weigerde om die ordelooze macht binnen hare muren op te nemen. De Rhijngraaf zelf was daar gekomen; en, zeer goed begrijpende dat zijne handelingen aanleiding moesten geven tot achterdocht, had hij verzocht dat er eene commissie zou worden benoemd om zijn gedrag te onderzoeken; maar drie dagen later, juist toen die commissie bijeenkwam, was Salm verdwenen; hij was in stilte naar Duitschland afgereisd, en eindigde, eenige jaren later, zijn rampzalige loopbaan door de guillotine van het Fransche schrikbewind.

Het zonder slag of stoot verlaten van Utrecht is de doodsteek voor de patriotsche partij; dat was even goed als een opgeven van den strijd. Op den wederstand van de stad Utrecht had men vast gerekend; daar waren troepen en een groote voorraad van geschut en krijgsbehoeften; ook verschillende schansen. Zou dat alles bestand zijn geweest tegen het Pruissische leger? Die vraag is moeielijk te beantwoorden; in den oorlog is de uitkomst *nooit* zeker; men kan nooit met zekerheid zeggen dat men overwinnen zal; maar men moet dan toch naar de overwinning streven, krachtig daarnaar streven; zóó handelt de man van moed; zooals te Utrecht gehandeld is in 1787, handelt de lafaard, of de verrader. Het is onzeker, welke van die twee namen Salm toekomt.

Natuurlijk toen, wat men nog eenigszins een geregelde krijgsmacht kon noemen, te Utrecht zoo schandelijk uiteenstoof, was er weinig meer te verwachten van den wederstand der weinig krijgshaftige burgerijen van de Hollandsche steden; en dat Amsterdam nog weerstand heeft geboden - en vrij goed - dat pleit zeer ten voordeele van die stad; bij zoo algemeene lafheid is een enkele krachtige handeling zooveel te lofwaardiger.

Ondaatje, die bij de ontruiming van Utrecht nog ‘directeurgeneraal’ was ‘van de geheime correspondentie in het hoofdkwartier van den Rhijngraaf van Salm’, spreekt dien bevelhebber vrij van de aantijging van verraad. Wij herhalen het: met zekerheid valt daarvan niets te zeggen; want indien het aan ieder stellig bewijs ontbreekt, zoo zijn toch de gronden, die tot verontschuldiging van Salm worden aangevoerd, uitermate zwak en onbeteekenend. Het verdedigen van Utrecht zou met groote zwarigheden zijn gepaard gegaan; - maar die zwarigheden waren te overkomen. Het bevel tot de ontruiming is door de commissie van defensie gegeven; - indien dat al waar

is, dan heeft toch klaarblijkelijk die commissie dat bevel gegeven, alleen op aanzoek van den Rhijngraaf, en om daarvan gebruik te maken alleen als het noodig was. Verstandhouding met het stadhouderlijke hof blijkt nergens uit; want een los gezegde van den Rhijngraaf - ‘ik ben niet zoo verlekkerd op citroenen, of ik hou ook van oranjeappels’ - beduidt hoegenaamd niets, al werden die woorden dan ook gebezigd tegen een aanhanger van het huis van Oranje. Het waarschijnlijkste is, dat Salm door zijne bekendheid met wat er aan het Fransche hof voorviel, met zekerheid wist, dat er van Frankrijk geen hulp was te wachten; dat dus de zaak der patriotten verloren was, en dat daarom zijn belang meêbracht, om zich van die zaak af te scheiden. Dus, misschien geen omkooping, geen verstandhouding met den vijand; maar toch altijd een soort van verraad, de daad van een schurk.

Door de ontruiming van Utrecht is een aanmerkelijke verandering in den toestand van zaken gekomen ten voordeele van de Pruissen: deze kunnen nu veel stouter en voortvarender handelen; ernstigen wederstand hebben zij weinig meer te wachten, behalve misschien te Amsterdam; voor hen is het dus zaak, om zoo spoedig mogelijk derwaarts te trekken.

De hertog wijzigt dan ook den 18^{den} September èn zijne beschikkingen, èn de indeeling van zijn leger. De divisie Gaudy wordt ontbonden; de helft daarvan, met dien bevelhebber, bleef vooreerst nabij Vianen achter en trok later op Kuilenburg; die achterblijvende macht was bestemd om op te rukken ter bescherming van Kleef en Gelder, indien dit deel van het Pruissische grondgebied mocht bedreigd worden door Fransche troepen van de zijde van Luikerland komende. De andere helft van Gaudy's divisie werd gevoegd bij de divisie Knobelsdorf; en had die divisie Knobelsdorf tot dien tijd toe front gemaakt naar het westen - naar de zijde van Dordt en Rotterdam - thans, door een voorwaartsche zwenking op den rechtervleugel, wilde men haar front laten maken naar het noorden, naar de zijde van Amsterdam. De hertog, zeer goed bekend met de gesteldheid van zaken, wist dat van de Zuid-Hollandsche steden weinig of geen tegenstand meer was te wachten, en hij haastte zich dus om in verschillende richtingen kleine afdeelingen af te

zenden, voornamelijk ruiterij, om die steden te doen omslaan naar de zijde van den stadhouder.

Voor de gezondheid van de troepen werd goed gezorgd, Tot dien tijd toe hadden de Pruissen, na elken dagmarsch, de nacht in een kamp doorgebracht, onder de meêgevoerde tenten; maar bij het invallen van het regenseizoen was dit niet meer verkieslijk; en met den 19den September werden de troepen dan ook gekantonneerd, ingekwartierd bij de inwoners. De voeding van den Pruissischen soldaat was toen nog veel minder rijkelijk dan heden ten dage; en daar men in een vochtig land was, zegt von Troschke - en men het maar voor het nemen had, voegen wij er bij - deed men zich door de burgerlijke beambten rundvleesch en brandewijn leveren ten behoeve van de troepen. Die levering van brandewijn - een gruwel voor de hedendaagsche afschaffers! - wordt door den Duitschen schrijver aldus gerechtvaardigd: ‘bier hadden zij’ (de troepen) ‘niet; 't water was slecht, en de lievelingsdranken der Hollanders, thee, melk, koffie en chocolaad, waren niet naar hun smaak.’

Dat de hertog voor de gezondheid van zijne troepen zorgde, en hun voeding overvloediger en beter maakte dan in Pruissen zelf, verdient allen lof: het is plicht, den soldaat goed te verzorgen, zelfs al geschiedt dit ten koste van de bevolking van 's vijands land. Zoolang als die vorderingen voor voeding en onderhoud niet tot het buitensporige overslaan, valt er niets tegen te zeggen, en het gaat nog al, als de oorlog een land geen erger rampen berokkent dan deze.

Te Schoonhoven wordt toen door de Pruissen een pontonbrug over de Lek geslagen; die arbeid wordt door von Pfau uitbundig geroemd, zelfs met de noodige overdrijving; hij noemt die brug ‘een van de schoonste en stevigste bruggen, waarvan de krijgsgeschiedenis tot dusver melding maakte.’ Terwijl de hoofdmacht gedurende den tijd van dien bruggenbouw een paar dagen werkeloos blijft, gaan intusschen kleine Pruissische afdeelingen naar verschillende steden van Holland op marsch; de bevelhebbers dier afdeelingen hebben wel geen moeielijke taak gehad, maar toch kan hun de lof niet worden onthouden, van bij het vervullen van die taak op stoute en voortvarende wijze en met tegenwoordigheid van geest te werk te zijn gegaan.

Den 17den September maakt een patrouille Pruissische huzaren zich meester van de verschansingen bij Vreeswijk, van ‘de superbe batterij’; - maar daar was ook niemand om die ver-

schansingen te verdedigen; en dan heeft men zelfs aan een ‘superbe batterij’ al zeer weinig. Den 18^{den} en 19^{den} September neemt een andere kleine afdeeling Dordt in bezit; de Pruissen ondervinden daarbij geen tegenstand hoegenaamd, en hebben maar werk om het Dordtsche gepeupel en de Oranjegezinde boeren, die de stad binnendringen, te beletten om de huizen der patriotten te plunderen. Gouda wordt den 19^{den} September door den generaal von Eben bezet, die vandaar door een kleine afdeeling Rotterdam doet vermeesteren, zonder dat in die groote stad de minste weerstand wordt geboden. Eene andere kleine afdeeling heeft Delft bezet, en is op den tocht naar den Haag reeds tot Rijswijk gevorderd, toen zij bevel krijgt naar Delft terug te keeren; op verzoek van eene bezending uit de staten van Holland, had de hertog er in bewilligd om geen Pruissische troepen in den Haag te brengen, maar die stad te laten bezetten door bataillons van den stadhouder.

Want ook de staten van Holland hadden het hoofd gebogen; zij hadden Willem V laten uitnoodigen om naar den Haag terug te keeren, en daar al zijne vroegere waardigheden weer te aanvaarden. De stadhouder had aan die uitnoodiging voldaan, en den 20sten September zijn ‘feestelijken intocht’ in den Haag gehouden; wie hem vroeger aanvielen en bestreden, huldigden hem nu; *le succès est un Dieu de fer que les hommes adôrent*, heeft Thiers gezegd, en naar waarheid; - altijd met dien verstande, dat men in de menschen, die dit doen, juist niet de uitgelezenen van hun geslacht moet zoeken.

Eenige leden van de Hollandsche staten waren naar Amsterdam vertrokken, om vandaar het hoog gezag te blijven uitoefenen; maar de meerderheid was bij den stadhouder in den Haag gebleven, die nu gebruik zou maken van zijn gezag, om bevelen uit te vaardigen aan de legermacht der republiek, ook aan de door Holland betaalde regimenten. Die regimenten, voor zoo ver zij aan de zijde van de patriotten stonden, ontvingen last, Amsterdam en de omstreken te verlaten en zich in bezetting te begeven naar plaatsen in de Generaliteits-landen. De korpsen der patriotten, die vroeger niet tot het leger hadden behoord, maar eerst tijdens de onlusten waren opgericht, werden door Willem V niet erkend, en ontvingen geen bevelen van hem om uit Amsterdam te vertrekken. Maar daarentegen gaven de staten van Holland aan die korpsen last, om, werden zij aangevallen door de Pruissen, *geen wederstand*

te doen. Letterlijk komt die last voor in de volgende publicatie:

‘De staten van Holland en West-Friesland, aan alle die deze zullen lezen of hooren lezen, salut! Doen te weten: dat om goede redenen ons daartoe bewegende, wij bevolen hebben aan alle kommandanten van steden en forten in deze provincie, op de verschijning van de Pruissische troepen, en in cas van aanval, geen wederstand te doen, en geen orders van de commissie van 't defensie-wezen, door ons afgezet, te gehoorzamen, of van wien zij komen mochten, op straf van cassatie; en opdat een ieder hiervan kennis hebbe, zoo willen en bevelen wij, dat deze tegenwoordige publicatie in alle steden van deze provincie, waarin troepen, en overal waar zulks gebruikelijk is, afgelezen en aangeplakt worde.

Gedaan in den Haag onder het klein zegel van den lande, den 22sten September 1787.

Ter ordonnantie van de staten
(*was geteekend*) C. CLOTTERBOOKE.’

Dus, zóó stonden toen de zaken: de stadhouder gaf bevel aan de korpsen van het geregelde leger, die nog in of bij Amsterdam waren, om vandaar op te breken en naar Noord-Braband te marcheeren; en die korpsen gehoorzaamden. En de staten van Holland - ten minste de staten die in den Haag waren gebleven en die de meerderheid uitmaakten - gelastten aan de korpsen, die niet tot het leger behoorden, om den Pruissen geen weerstand te bieden.

Men stelle zich zulk een toestand voor. Verbeeld u een vesting, zooals Amsterdam, die door den vijand belegerd zal worden; het beste gedeelte der bezetting trekt er uit, en het overblijvende krijgt van zijn wettige overheid bevel, om zich *niet* te verdedigen. Wat is daarvan te verwachten? Dat is geen ernstige oorlog. Eene spoedige overgave van Amsterdam, zonder slag of stoot, zou, onder deze omstandigheden, niet te verwonderen zijn geweest.

Had er bij de patriotten een krachtig en bekwaam aanvoerder geweest, die zou ongetwijfeld die bevelen van den prins en die publicatie van de staten van Holland in den wind hebben geslagen, en zoowel de geregelde troepen als de korpsen vrijwilligers gedwongen hebben om zich te verdedigen; - nóg zou dit een zeer moeielijke taak zijn geweest; want daar,

waar eene legermacht heen en weer geslingerd wordt door tegenstrijdige bevelen van verschillende overheden, is het moeielijk op haar te rekenen, omdat zij dan niet weet aan wien te gehoorzamen; meestal gehoorzaamt zij dan aan dat gezag, dat zich het krachtigst doet gelden. Maar geestkracht was toen niet te vinden bij de hoofden van de patriotten, niets dat, zelfs maar in de verste verte, eenigszins geleek op Willem de derde in 1672. Nu moet men ook dát er bijvoegen, dat in 1672 de troepen van de Republiek van niemand bevel ontvingen om *niet* te vechten; met dát bezwaar had de stadhouder toen volstrekt niet te kampen: zijne legermacht gehoorzaamde hem ten volle; groote zwakheid kon haar toen wel worden ten laste gelegd, maar geen onwil of wederspannigheid.

Dat bevel aan de troepenkorpsen, om zich niet te verdedigen tegen de Pruissen, om niet te vechten, wekte zelfs het misnoegen op van de pruissische bevelhebbers; en - niet zonder eenige deklamatie - riep de generaal Kalkreuth uit: ‘wij zijn geen beulen; hoe kan men van ons verlangen om menschen aan te vallen, die zich niet verdedigen mogen!’

Amsterdam was dus nu het doelwit van het streven der Pruissen. - Maar, alvorens den strijd bij die stad te vermelden, de laatste krijgshandeling van dezen veldtocht, is het noodig met een enkel woord te zeggen, wat er is voorgevallen bij die kleine vestingen en sterkten, die, aan de oostzijde en zuidzijde, als het ware voorposten van Amsterdam uitmaken, of die hoofdstad in verband brengen met de stad Utrecht. Wij willen kortelijk zeggen, wat er gebeurd is bij Naarden, Muiden, Weesp, Nieuwersluis, Uitermeer en Hinderdam, punten, die toen op lange na niet zoo goed bevestigd waren als in onze dagen, maar die, in 1787, toch genoegzame sterkte hadden om met vrucht het hoofd te bieden aan het leger van den Hertog van Brunswijk.

De schans bij Uitermeer, een klein half uur ten zuidoosten van Weesp, viel reeds den 17 September in handen des vijands. Kalkreuth, die bij de divisie Lottum als het ware een voorhoede uitmaakte, had dien dag, van Amersfoort oprukkende, vier verkenningspatrouilles gezonden naar de Vecht; twee dier patrouilles, die de meest zuidelijke richting volgden, slaagden

er in, om de overgangspunten te bereiken van de Vecht, die hun waren aangewezen; de patrouille naar Breukelen moest, door de nabijheid van de schans Nieuwersluis, van het doordringen tot dat dorp afzien; de vierde patrouille verraste en nam de schans te Uitermeer.

Dit voordeel was te danken, eensdeels aan den moed en de welberadenheid van den pruissischen aanvoerder, - den luitenant Wirsbitzki, - andersdeels aan het verregaand plichtverzuim van de hollandsche bezetting. Buiten het fort, nabij een ophaalbrug, was een kleine wacht geplaatst, die echter, om den regen, maar binnen het wachthuis bleef, en de zorg voor de brug overliet aan een boerenkinkel; bij 's vijands nadering had die bewaker niets vaardiger te doen, dan de opgehaalde brug neer te laten. De wacht werd hierop gevangen gemaakt, en de Pruissische ruiters, in galop naar de schans rennende, drongen haar binnen en vermeesterden haar, eer dat de verbaasde bezetting nog iets had kunnen doen, om zich te verdedigen.

Minder gelukkig was, dien zelfden dag, een andere Pruissische patrouille, uit 50 ruiters bestaande, waarmede Massenbach naar de zijde van Vreeland trok: die patrouille werd door eene ruiterafdeeling van de patriotten teruggedreven, na een kort gevecht, waarbij Massenbach werd gewond.

Hinderdam, toen een kleine vierhoekige schans, door twee armen van de rivier de Vecht omgeven, iets boven de schans bij Uitermeer, werd den 18^{den} September door de Pruissen genomen, ook na geringen tegenstand. De generaal von Lottum had dien dag een kleine afdeeling, half voetvolk half ruiterij, naar de zijde van Hinderdam afgezonden; de bevelhebber dier afdeeling - de majoor von Zürson - de schans te sterk achtende voor een aanval op klaarlichten dag, stelde dien aanval uit tot 's avonds, en deed dien gepaard gaan met eene verrassing. De hoofdmacht van de Pruissen, met de afgestegen ruiterij, vertoonde zich op den rechteroever van de Vecht, en toen de Hollandsche bezetting van Hinderdam zich op de wallen plaatste, ving vandaar een vuurgevecht aan met den vijand, dat dezen een twintigtal dooden en gewonden kostte. Terwijl de bezetting dus aan de eene zijde werd beziggehouden. ontscheepten zich aan een andere zijde 14 Pruissische soldaten, die, in stilte van Uitermeer in twee schuiten de Vecht oproeiende, nu zonder wederstand de schans binnendrongen. De verschrikte bezetting lag daarop de wapenen neer.

Hier heeft dus *eenige* tegenstand plaats gehad, maar een zeer slechte. De bezetting was slechts een 100 man sterk, maar de sterkte van de aanvallers was niet veel meer. De verdediger laat zich verrassen; en toen er 14 Pruissen in de schans zijn doorgedrongen, acht hij zich verloren. Had hij eenigen moed gehad, dan waren die veertien Pruissen verloren.

Nieuwersluis, nagenoeg half weg tusschen Utrecht en Muiden, viel den 21sten September bij capitulatie in handen des vijands. Die vesting had in 1787 een niet onaanzienlijke sterkte: het was een vrij regelmatig gebastionneerde zeshoek, in twee ongelijke deelen gesplitst door de rivier de Vecht, die er midden door stroomde; een brug over de rivier verbond die beide deelen, die voorzien waren van een goed bedekten weg met traversen. Een zestigtal vuurmonden maakte de wapening uit van Nieuwersluis; de bezetting zal denkelijk een kleine duizend man hebben geteld; het grootste deel daarvan bestond uit geregelde troepen, behoorende tot de regimenten van Pallardy, Dundas en Grenier-Wallons: het overige waren vrijwilligers en 36 fransche kanonniers zonder uniform. De bevelhebber was de kolonel d'Averhoult, van de artillerie, waarschijnlijk niet dezelfde, die bij het gevecht bij Vreeswijk de Utrechtsche burgerij had aangevoerd; - anders zou men hier mogen zeggen: ‘comment en un plomb vil l'or pur s'est-il changé?’ Ook was er een bekwaam Fransch Ingenieeur, de kolonel Prevost.

In één woord, te Nieuwersluis had men alle bestanddeelen voor een goede verdediging, op ééne na: de wil tot die verdediging.

Klaarblijkelijk heeft die wil niet bestaan; klaarblijkelijk hadden brieven of zendelingen van den stadhouder reeds zooveel indruk gemaakt op de bezetting, dat zij maar naar een voorwendsel zocht tot de overgave. Dat voorwendsel werd haar gegeven door eene insluiting, die tengevolge *kon* hebben: gebrek aan levensmiddelen, uithongering; dat dit gebrek aan levensmiddelen werkelijk heeft bestaan, hiervan is niet het allerminste blijk.

Met veel bekwaamheid werd die insluiting door de Pruissen verricht. Op den rechteroever van de Vecht zendt de Generaal von Lottum, den 19^{den} September, twee kleine afdeelingen - te zamen ruim 400 man sterk - naar de Mijndersluis, een klein kwartieruurs beneden Nieuwersluis, en naar het nog lager liggende Vreeland. Die twee pruissische afdeelingen ont-

moeten echter te veel tegenstand van de zijde der patriotten of te veel bezwaar van de inundatie, die door den gevallen regen zeer was gezwollen, zoodat zij, den 20sten September, naar Hilversum terugkeeren.

Op den linkeroever van de Vecht ging het beter. Daar naderde, van Breukelen, de generaal Kalkreuth, met slechts een kleine macht, Nieuwersluis; hij had niet meer dan 140 man voetvolk, 120 kurassiers, en 1 stuk geschut; een bataillon grenadiers, dat oprukte om hem te versterken, kwam eerst *na* de capitulatie van Nieuwersluis bij hem; en dus, met nog geen 300 man, rukte de Pruissische aanvoerder tegen een sterkte, wier bezetting een kleine 1000 man bedroeg. Maar 300 man die vechten, zijn oneindig meer waard dan 1000 man die niet vechten; bovendien, het terrein rondom Nieuwersluis maakte de overmacht onnut: in Holland kan men een menigte punten vinden, waar *honderd* man even sterk zijn als *duizend*.

Den 19den en 20sten September wordt, op den linkeroever van de Vecht, Nieuwersluis ingesloten. Kalkreuth breidde daar eerst zijne posten uit van Breukelen naar Nieuw ter Aa en noordwaarts van dat laatste dorp, en, verder de Geuzesloot en den Amstel overtrekkende, maakte hij zich meester van het Loenderslot, aan den Amstel liggende, dat onbezet was gebleven. Strikt genomen kon men, zelfs toen, niet zeggen, dat Nieuwersluis geheel was ingesloten; want was, door het bezetten van het Loenderslot, de gemeenschap van Nieuwersluis over den Amstel met Amsterdam afgebroken, de gemeenschap met die hoofdstad had men nog altijd over de Vecht. Dus over de Vecht had de bezetting van Nieuwersluis nog zeer goed leeftocht kunnen ontvangen.

Maar den 21sten kapituleert die bezetting, zoo het heette omdat er gebrek was aan levensmiddelen. De bezetting werd krijgsgevangen; dat krijgsgevangenschap is denkelijk een komedie geweest; want het grootste deel der bezetting - 39 officieren en 630 man - bestond uit geregelde troepen, die waarschijnlijk reeds bevel hadden van den stadhouder, om zich niet te verdedigen; 64 vrijwilligers werden krijgsgevangen: er waren er veel meer geweest, maar die waren, óf reeds gevlucht, óf reeds overgeloopen tot de Pruissen. Voor de 36 Fransche kanonniers zonder uniform had d'Averhoult dezelfde voorwaarden bedongen als voor het overige der bezetting, en Kalkreuth had dit toege-

staan met de volgende smadelijke woorden: ‘ofschoonik geen begrip heb van een korps artillerie zonder uniform, sta ik dat toe’ (ze te begrijpen in de capitulatie ‘wijl ze mij geen leed hebben gedaan’.

Eene ernstige verdediging kan men die van Nieuwersluis niet noemen; alles is daarbij er maar op aangelegd, om een voorwendsel te vinden tot de overgave. Dat gebrek aan levensmiddelen zal wel geheel denkbeeldig zijn geweest, en was over den Amstel de gemeenschap met Amsterdam afgebroken, over de Vecht bleef die gemeenschap bestaan. Hadden de troepen van d'Averhoult het Loenderslot bezet gehouden, dan was ook de gemeenschap over den Amstel vrij gebleven; had de bezetting zich maar eenigszins naar buiten doen gelden, dan was het aan de zwakke macht van Kalkreuth niet mogelijk geweest, om op den linkeroever van de Vecht de insluiting zoo ongehinderd te verrichten.

Had de bezetting maar iets van dat alles gedaan, dan was de inneming van Nieuwersluis zoo goed als onmogelijk. Maar dan had de bezetting zich verdedigd; en Willem V spoorde haar aan om zich *niet* te verdedigen. Dat is eenige verontschuldiging voor die bezetting; men kan, strikt genomen, haar niet beschuldigen van verraad; zij is maar overgegaan van de patriotsche partij tot de Oranjepartij, en een ingewikkeld vraagstuk was het, wie de wettige overheid was, waaraan zij moest gehoorzamen. Het leelijke van de zaak is echter, dat men zich door dien overgang ook aansloot bij den vreemden vijand, die zich in onze binnenlandsche twisten kwam mengen; zoo iets is nooit eervol; - de hoofdschuldigen zijn echter zij, welke die inmenging van het buitenland hebben ingeroepen.

Minder gelukkig dan bij Uitermeer, Hinderdam en Nieuwersluis, waren de Pruissen aanvankelijk bij hunne ondernemingen tegen de kleine vesting Weesp.

Abcoude, door de patriotten bezet, werd den 20sten September met goed gevolg verdedigd tegen een kleine Pruissische afdeeling; aan de Hollandsche zijde oordeelde men het echter geraden, daarop het dorp te ontruimen, dat den 21sten September door de Pruissen werd bezet. Den volgenden dag kwam Kalkreuth met een vrij sterke macht te Abcoude, en toen werd een aanval op Weesp beraamd. Die aanval zou plaats hebben in den nacht van 22 op 23 September; op drie punten zou Weesp worden aangevallen door drie kleine Pruissische afdeelingen, komende

van Abcoude, van Uitermeer en van Hinderdam; de gezamenlijke sterkte van die drie afdeelingen was een 500 man.

Te Weesp voerde de kolonel van de Pol het bevel; hij had als bezetting bij zich het regiment voetvolk en eenige dragonders van Bylandt, een pas opgericht Amsterdamsch regiment, een 200 man schutterij van Weesp, eenige vrijwilligers en eenige Fransche kanonniers. Hoe groot de geheele sterkte der bezetting van Weesp was, valt moeielijk te schatten, omdat de regimenten bij de patriotten zeer verzwakt waren door aanhoudende desertiën; het is echter wel waarschijnlijk, dat de bezetting van Weesp grooter getalsterkte had dan de gezamenlijke sterkte was van de drie Pruissische kolonnes, welke die vesting aanvielen. Maar wij herhalen hier een vroegere bewering, dat, bij de gevechten in het eigenlijke Holland, door de gesteldheid van den grond, de overmacht weinig of niets afdoet: het komt hier meer aan op de hoedanigheid dan op het getal der troepen. Misschien hebben de Pruissen er ook op gerekend, dat, bij de wankelende gezindheid van de krijgsmacht hunner tegenpartij, zij te Weesp geen ernstigen tegenstand zouden ontmoeten.

Hierin echter bedrogen zij zich: de bezetting van Weesp deed haar plicht. De Pruissische aanvalskolonnes ondervonden zooveel tegenstand, dat zij spoedig de onderneming opgaven, die hun een verlies berokkende van een veertigtal dooden en gewonden. Bij ééne opgave wordt hier bijgevoegd - tamelijk overtollig - dat, zonder de nachtelijke duisternis, dat verlies van de Pruissen grooter zou zijn geweest.

Over het geheel is de verdediging van Weesp nog zoo slecht niet geweest, - altijd in betrekkelijken zin gesproken. Zoo wordt er ook nog gewag gemaakt van een uitval, waarbij de troepen uit Weesp wel met verlies werden teruggedreven, maar toch een dapperheid betoonden, die door de tegenpartij wordt erkend. - Maar den 26sten September ontvangt van de Pol last van den stadhouder, om Weesp aan de Pruissen over te geven, en met zijne bezetting af te trekken naar de Generaliteitslanden; die bevelhebber gehoorzaamt oogenblikkelijk, treedt in onderhandeling met de Pruissen, en ruimt hun, reeds den volgenden dag, de vesting in. Het Amsterdamsche regiment, de schutterij van Weesp, de vrijwilligers en de Fransche kanonniers, begaven zich naar Amsterdam; de geregelde korpsen trokken daarheen, waar de stadhouder hun gelast had bezetting te houden.

Was dus het begin der verdediging van Weesp goed, het einde

was slecht. Trouwens men moet hier, als verzachtende omstandigheid, aannemen, dat het toen voor menig bevelhebber vrij moeielijk was, om met juistheid in te zien wat zijn plicht hem voorschreef, en vrij moeielijk om dien plicht standvastig getrouw te blijven. Zulk een tijdperk kweekt zwakheid en plichtverzuim aan.

De meesten waanden dan ook dat, na den val van Utrecht en van Gorkum, en nadat Willem V in den Haag was teruggeroepen, de krijgsverrichtingen waren ten einde geloopen; en de hertog van Brunswijk deelde zoozeer die meening, dat hij van den 19^{den} tot den 23sten September werkeloos bleef te Schoonhoven, vooral met het inzicht om af te wachten, of het den stadhouder en de Staten-Generaal zou gelukken, ook zonder hem, de geheele onderwerping van de patriotsche partij te bewerken. Uit een krijgskundig oogpunt is die kortstondige werkeloosheid van den hertog minder goed te keuren; want, moesten de vijandelijkheden worden hervat - zooals werkelijk het geval is geweest -, dan kon men meer tegenstand ondervinden, omdat men de tegenpartij eenige dagen had gegeven, om zich beter in te richten ter verdediging. De Pruissische veldheer had, terwijl Willem V en de Staten-Generaal door onderhandelingen de tegenpartij bewerkten, tevens vooruit kunnen rukken; het eene zou het andere kracht hebben bijgezet.

Den 23sten September stelt zich de hertog van Brunswijk in beweging, en trekt met 6 bataillons van Schoonhoven op Gouda; hij zelf gaat vooruit tot Alfen, en doet, nog dien dag, eene verkenning naar het dorp Leymuiden, aan de Haarlemmermeer. Knobelsdorf, aanvankelijk met 5 andere bataillons bij Schoonhoven gebleven, volgt, na weinige dagen, de hoofdmacht, die dus tegen Amsterdam oprukt en de groote stad aan de oost- en zuidzijde als met een boog omgeeft, rechts aan de Zuiderzee sluitende, links aan de Haarlemmermeer.

Van de zijde van Zuid-Holland hadden de Pruissen niets meer te vreezen; ook Leiden had zich onderworpen; en dus naar die zijde behoefde men voor niets meer te zorgen; het gold nu alleen Amsterdam. De hospitaalschepen, met de noodige officieren van gezondheid, kwamen dan nu ook te Alfen; en bij de zuinige wijze waarop het Pruissische krijgsbeheer te werk ging, rekende men de houten pontons, die men meêgevoerd had, niet langer noodig, en verkocht ze: ‘men vond,’ zegt von Troschke, ‘zooveel koopers, dat zij ruim de onkosten betaalden’ (blz. 34). Zelfs die prachtige schipbrug over de Lek,

waarover von Pfau zoo in bewondering was, werd afgebroken, omdat men haar niet meer noodig oordeelde, en omdat de huur van de vaartuigen eene som bedroeg van 150 daalders daags. Geldverspilling kan men het krijgswezen van Frederik II niet ten laste leggen.

Nu hebben er gedurende twee of drie dagen nabij Amsterdam weinig beduidende handelingen plaats, waarbij de Pruissen hunne posten al meer en meer uitbreiden, versterken en in onderling verband brengen door het slaan van bruggen over de verschillende vaarten en wateringen. Die bruggenbouw werd zeer begunstigd, doordien men in de omstreken van Amsterdam een groote massa vlothout vond, en Hollandsche arbeiders, die gewillig dit werk op zich namen en spoedig en goed uitvoerden. Tot loon voor hun werk vroegen die arbeiders dikwijls vergunning, om nabij gelegen en verlaten buitens of landhuizen van aanhangers der patriotsche partij te mogen plunderen; de Pruissische bevelhebbers gaven dan een ontwijkend antwoord, dat door de arbeiders voor eene toestemming werd gehouden; zij gingen dan ook dadelijk aan het plunderen, en met zooveel voortvarendheid dat, wanneer de Pruissen nog iets wilden doen om de plundering te beletten, dit gewoonlijk te laat was. - Zulke handelingen wekten echter het ongenoegen op van den hertog van Brunswijk.

Voorts werden in die twee of drie dagen door de Pruissische bevelhebbers verkenningen gedaan, die dan meestal aanleiding gaven tot kleine onbeduidende gevechten.

Reeds in den nacht van den 21sten September was een kleine pruissische afdeeling tot Amstelveen doorgedrongen, maar had het weer moeten verlaten, uit vrees voor 's vijands overmacht. Den 24sten deed de hertog in persoon eene verkenning naar Amstelveen; hij trok derwaarts, van Leymuiden, over Kalslagen en Kudelstaart. Nabij Amstelveen, ter hoogte van ‘de hand van Leiden’, had een klein gevecht plaats. De Pruissen overtuigden zich, dat de stelling van de patriotten hier sterk verschanst was, en moeilijk aan te vallen, omdat rechts en links van den weg het land onder water stond.

Aan een andere zijde van Amsterdam had Kalkreuth van Abcoude zich links uitgebreid, door het bezetten van het dorp Uithoorn, en den 23sten September twee verkenningen uitgezonden, naar Ouderkerk en naar Diemerbrug. Beide verkenningen kwamen terug met de wetenschap, dat, én te Ouderkerk,

én te Diemerbrug, de patriotten een zeer sterke stelling hadden, die het moeielijk zou vallen te vermeesteren. Wat echter de kans voor de Pruissen meer gunstig maakte, was het steeds toenemende getal van Hollandsche overloopers; onder anderen kwamen den 24sten September niet minder dan 29 man van Salm's vrijkorps zich aanmelden bij het pruissische hoofdkwartier te Leymuiden.

Doch niet slechts met enkele manschappen, maar met geheele bataillons, zou de krijgsmacht van de patriotten worden verminderd; en verwonderlijk is het, hoe hier toen, op geregelde wijze, de meest ongeregelde handeling heeft plaats gehad.

Den 24sten September komen te Ouderkerk de marschorders voor drie bataillons van Hardenbroek en van Bylandt - anderen noemen ook een bataillon van Dundas - om naar den Bosch en naar Grave te marcheeren, en daar garnizoen te houden. De bevelhebbers van die bataillons berichten aan de commissie van defensie - het opperste krijgsgezag bij de patriotten - dat zij die bevelen van den stadhouder zullen gehoorzamen; die bataillons worden daarop geregeld afgelost door andere troepen uit Amsterdam, verlaten toen Ouderkerk op geregelde wijze, en trekken met volle muziek naar Abcoude, waar, volgens gemaakte afspraak, Kalkreuth hun een ongehinderden doortocht toestaat. Dus, op het oogenblik dat Amsterdam wordt aangevallen, trekt een deel van de bezetting uit Amsterdam weg, en neemt geen deel aan de verdediging. Nóg hebben die bataillons van Ouderkerk veel beter gehandeld, dan een paar dagen later de bataillons te Weesp: beide zijn tot den vijand overgegaan; maar, terwijl de bataillons te Weesp tevens hun vesting overgeven, heeft de bezetting van Ouderkerk dien versterkten post in het bezit van de patriotten gelaten.

In Amsterdam had men intusschen het moeielijke van den toestand beginnen in te zien, en het wenschelijke om tot een vreedzaam vergelijk te komen.

Den 26sten September zag men te Leymuiden in het pruissische hoofdkwartier een bezending verschijnen, bestaande uit de heeren Abbema en Goll voor de Amsterdamsche vroedschap, en de heeren Luden en Gales voor de schutterij en voor de vrijwilligers. De Amsterdammers vroegen een wapenstilstand, en spraken over de voorwaarden, waarop Amsterdam zich wilde onderwerpen. De hertog, die bij deze samenkomst twee hollanders bij zich had - de generaal von Dopff en de hoogleer-

aar Tollius - ontving de bezending op beleefde wijze en stond een voorloopige wapenschorsing toe; maar, wat de verzoening van Amsterdam met den stadhouder betrof, antwoordde het pruissische legerhoofd, dat dit eene zaak was die hem niet aanging, maar die uitgemaakt moest worden met *de prinses van Oranje;* - van den *prins* werd geen gewag gemaakt. De Amsterdamsche bezending zette daarop de reis voort naar den Haag, waar de prinses twee dagen te voren was teruggekomen.

De wapenstilstand - zoo werd overeengekomen - zou onmiddellijk eindigen ‘zoodra hare koninklijke hoogheid zich niet bevredigd verklaarde; terwijl inmiddels, zooals van zelf sprak, het voortzetten van alle bevestigingen, maatregelen tot inundeeringen enz. niet geoorloofd zouden zijn’ (blz. 110).

Van den wapenstilstand werd door de pruissische bevelhebbers met veel bekwaamheid partij getrokken, om, zooveel mogelijk, de krijgskundige gesteldheid van zaken in en om Amsterdam te leeren kennen. Kalkreuth maakte gebruik van die schorsing der vijandelijkheden ‘tot herhaalde zendingen naar Amsterdam, ten einde van de bestaande toestanden aldaar op de hoogte te komen...’ (blz. 93); - met andere woorden: ten einde aldaar te laten spionneeren. Die zendelingen brachten het bericht mede, dat de patriotten zich niet hielden aan de voorwaarde, om niets te doen aan de inundatiën en versterkingen; - een bericht, waarvan de gegrondheid onbewezen is, en dat misschien voornamelijk heeft moeten dienen, om de veel grootere inbreuken op den wapenstilstand te verschoonen, waaraan men zich schuldig maakte aan de pruissische zijde.

Gedurende den wapenstilstand begonnen de wederzijdsche voorposten op een vertrouwelijken voet met elkander te geraken, en traden vaak in gesprekken, die, natuurlijk, voor de Pruissen menig licht deden opgaan over den staat van zaken bij de patriotten; - het omgekeerde was, bij de groote krijgstucht van het Pruissische leger, weinig te vreezen.

Men kan de middelen, toen door de Pruissische bevelhebbers aangewend om 's vijands toestand te leeren kennen, misschien niet roemen als kiesch of loyaal; maar zeer zeker is het, dat het niet tegengaan van het aanwenden dier middelen eene groote mate van onbekwaamheid aanduidt bij de gezaghebbers binnen Amsterdam; denkelijk zullen die gezaghebbers zich gevleid hebben met de hoop, dat er toch niet meer gestreden zou

worden, en dat het dus staatkundig was om eenige inschikkelijkheid te betoonen jegens den hertog van Brunswijk en zijne on derbevelhebbers.

Zelden heeft een legerhoofd beter gelegenheid gehad om 's vijands toestand te leeren kennen, dan de hertog van Brunswijk, in die laatste dagen van September 1787. Overloopers. uit Amsterdam waren er in menigte; nog den 28sten en 29sten September kwamen er te Abcoude 134 aan; en dat gespuis kon alle mogelijke inlichtingen geven omtrent de inrichting van de posten der patriotten, de sterkte der bezettingen, de plaatsing van de veldwachten, den gang van de patrouilles, - in één woord omtrent al die bijzonderheden, waarvan de kennis van zoo hoog gewicht is voor een aanvaller. Wat aan die inlichtingen nog ontbrak, kon worden aangevuld door de waarnemingen van bekwame pruissische offlcieren, die men meer dan eens binnen Amsterdam toeliet.

De hertog zond gedurig brieven aan zijne agenten binnen Amsterdam; die brieven werden door den majoor Hirschfeld afgegeven vóór Amstelveen; en dus kon die Pruissische officier opmerken, hoe het er daar uitzàg. Den 28sten September vorderde Hirschfeld om in persoon zijne brieven naar Amsterdam te brengen; na eenig tegenstribbelen werd hem dit toegestaan; hij werd onder geleide naar Amsterdam gebracht, geblinddoekt, zoo het heette, maar zoo weinig, dat hij een plan opmaakte van alle versterkingen ‘tusschen de hand van Leiden en Amsterdam, als ook de richting van ieder kanon’ (blz. 194 van von Pfau). Van zijn kant zond Kalkreuth, gedurende den wapenstilstand, den kapitein von Platen naar Amsterdam, in schijn om te klagen over het hooger worden der inundatiën; inderdaad om de versterkingen op te nemen bij Diemerbrug en Duivendrecht. Aan von Platen werd door de Amsterdamsche magistraat een koets toegezonden, om hem af te halen; hij werd niet geblinddoekt, zeer vriendelijk ontvangen, overtuigd van het ongegronde der klacht over de inundatiën, en keerde terug met de wetenschap van wat hij te weten moest komen.

Intusschen verhinderde de wapenstilstand niet, dat de Pruissen de vesting Naarden in bezit namen. Daar was de generaal van Rijssel bevelhebber, - een aanvoerder over wiens gehalte het eenigszins gewaagd is een bepaald oordeel uit te spreken; want heeft van Rijssel aanvankelijk te Naarden geestkracht betoond, hij heeft daarna de verdediging van de zaak der patriotten veel

te spoedig opgegeven; bij hem beantwoordt het einde niet aan het begin.

Reeds den 17den September was Kalkreuth met de voorste pruissische troepen bij Naarden verschenen, had die vesting opgeëischt, en een weigerend antwoord bekomen; en nog den 22sten had van Rijssel eene poging gedaan, om, door een sterk detachement uit Naarden, zich meester te maken van een transport met levensmiddelen, bestemd voor de Pruissen te Hilversum. Die poging was wel is waar mislukt, doordien de Pruissische generaal von Lottum tijdig een 150 man ruiterij afzond, om het transport te beschermen; maar die poging bewijst toch, dat de verdediging van Naarden op goede wijze werd gevoerd.

Maar nu komt te Naarden het bevel van de Staten-Generaal, om de vesting aan de Pruissen over te geven. Van Rijssel geeft de vesting niet over, maar legt zijn opperbevel neer, en neemt de wijk naar Brussel; - het heeft al den schijn, alsof hij de patriotsche zaak verloren acht, en nu voor zijn eigen veiligheid zorgt. De kolonel Matha wordt nu opperbevelhebber. Den 25sten September komt er eene opeisching tot overgave van Lottum; Matha weigert die overgave, zoo lang hij daartoe geen bevel heeft van de commissie van defensie. Maar de bezetting van Naarden - bataillons van de regimenten van Onderwater, Pabst en Stuart - begint intusschen onrustig te worden; en Matha, wien het misschien te bang werd in Naarden, gaat nu in persoon naar Amsterdam, om het bevel tot de overgave te halen; - zeker nog al een vreemde handeling voor den opperbevelhebber van eene vesting! - Eenige Fransche artillerie-officieren vergezellen hem.

Lottum, van dit alles onderricht, herhaalt den 26sten September zijne opeisching; en de kolonel Livingston, die toen in Naarden bevel voerde, geeft, in den nacht van 26 op 27, ten antwoord, dat hij de vesting wil overgeven. Men liet er toen geen gras over groeien, maar reeds den volgenden dag trokken Pruissische troepen binnen Naarden, en bleven daar in broederlijke eendracht met de Hollandsche bataillons, totdat deze van den stadhouder hunne ‘marschpatenten’ hadden ontvangen. Matha, den 27sten van Amsterdam terugkeerende, was ‘zeer verbaasd’ over dien ommekeer van zaken te Naarden; - *zeer verbaasd!* over iets, dat hij gemakkelijk had kunnen voorzien! - Matha nam toen het bevel op zich over Muiden, waar de bezetting

alleen bestond uit troepen, ‘die geheel van de overheid te Amsterdam afhingen’ (blz. 95).

De Pruissen namen Naarden in bezit *na* het sluiten van den wapenstilstand. Het is dus zeer duidelijk, dat, indien men aan de Amsterdamsche zijde, gedurende den wapenstilstand, voortging met zich te versterken en met de inundatiën uit te breiden, de Pruissen geen recht hadden om daarover te klagen, zij, die gedurende den wapenstilstand een vesting in bezit namen! Voor het overige worde de vraag herhaald: was dit een ernstige oorlog?

Van de zes kleine vestingen, of schansen, die Amsterdam toen had als de wachters van den planeet, bleef Muiden het langste behouden: eerst den 9^{den} October, den dag zelven van de capitulatie van Amsterdam, trokken de Pruissen binnen Muiden. Zondert men uit wat op 1 October bij Muiden gebeurde, dan is er evenwel ook bij die vesting geen sprake geweest van ernstigen aanval of krachtige verdediging.

In de laatste dagen van September 1787 stond Amsterdam nog gewapend tegenover de Pruissische legermacht; maar uit alles is het duidelijk, dat die stad alleen uit eergevoel den weerstand voortzette, en niet met de hoop op overwinning. De zaak der patriotten was verloren; alle hoop op bijstand van Frankrijk was vervlogen; de natuurlijke sterkte van Amsterdam liet toe, om zich met voordeel tegen den vijand te kunnen verdedigen, zooals men zich in vroeger tijden verdedigd had, én tegen den stadhouder Willem II, én tegen Lodewijk XIV; - maar die voortgezette wederstand van Amsterdam kon in 1787 niets baten; ontzet was niet te voorzien; voor niets zou men dus de welvaart van de groote handelsstad opofferen; en men verkeerde in 1787 in oneindig ongunstiger toestand dan vroeger: slechts met een kleine krijgsmacht had Willem II Amsterdam willen onderwerpen; en het was alleen aan de oostzijde, dat Lodewijk XIV de magtige stad kon aanvallen, die in 1672 ook steunde op geheel Holland, en op het genie van Willem de derde.

Bedaarde en verstandige overweging moest er toen in Amsterdam toe leiden, om den strijd op te geven en zich te onderwerpen, en de neiging daartoe was dan ook onmis-

kenbaar. Maar men wilde zich niet onvoorwaardelijk onderwerpen; men wilde alleen op eervolle wijze den strijd opgeven; dat gebood de waardigheid van de stad; het was dan toch niet de eerste stad de beste; het was Amsterdam. Had men bij de tegenpartij dat gevoel van waardigheid weten te ontzien, en de onderwerping van Amsterdam vrijgehouden van elke harde en krenkende voorwaarde, zeer waarschijnlijk zou de stad zich dadelijk hebben onderworpen; zeer waarschijnlijk zou de strijd van 1 October 1787 niet hebben plaats gehad.

Maar het was anders besloten. Amsterdam had te doen met den toorn en den trots van de prinses van Oranje, en onverbiddelijk weigerde die vorstin de voorwaarden, waaraan de Amsterdamsche afgevaardigden de onderwerping van de stad verbonden. Von Pfau wil de schuld van die weigering doen neerkomen op de Oranjepartij: ‘de prinses’ zegt hij, ‘had genoeg grootheid van ziel om zich te verheffen boven den hoon haar aangedaan, en daarvoor geen wraak te willen nemen; maar van alle kanten spoorde men haar tot gestrengheid aan. Zij was omringd door haar oude vrienden, die haar smeekten, om niet toe te geven.’ Bij de bekende vastberadenheid van de prinses, is die verontschuldiging van den pruissischen schrijver niet zeer geldig; betrof het hier een zwakke, wankelmoedige vrouw, het ware wat anders; maar het betrof hier een vrouw van een vasten, mannelijken geest, die uit zich zelve wist te handelen, en geen raadgevingen noodig had.

Onverrichterzake keert de Amsterdamsche bezending in hare stad terug; maar zóó verlangend is men daar om den strijd te vermijden en tot een minnelijke schikking te komen, dat men besluit, om de poging daartoe te herhalen. Den 28sten September vertrekken Abbema, Goll en Luden nogmaals naar den Haag, na alvorens met den hertog van Brunswijk, te Leymuiden een samenkomst te hebben gehad, en van dat legerhoofd de verklaring te hebben gehoord, dat, slaagde deze tweede bezending niet, de vijandelijkheden zouden worden hervat. De hertog zelf gaat den 29sten in stilte naar den Haag; en toen hij 's avonds in zijn hoofdkwartier te Leymuiden terugkomt, schijnt hij reeds de zekerheid te hebben gehad, dat alle hoop op een minnelijke schikking is vervlogen; ten minste nog dien nacht vaardigt hij de bevelen uit voor den aanval op de stellingen bij Amsterdam, die op den 1sten October moet plaats hebben.

In den namiddag van den 30sten September komen de Amsterdamsche afgevaardigden te Leymuiden terug; hunne poging om vrede te verkrijgen is ijdel geweest; een vijandelijke aanval bedreigt hunne stad, en zij zijn reeds te midden van marcheerende pruissische troepen, die, met het oog op zulk een aanval, andere stellingen bezetten. De afgevaardigden doen nogmaals een beroep op den hertog, om den wapenstilstand te laten voortduren; maar de teerling is geworpen; 's hertog's antwoord is, dat dien dag 's avonds om 8 uur, wanneer de afgevaardigden weer terug kunnen zijn in Amsterdam, de wapenschorsing ophoudt, - tenzij hij andere bevelen uit den Haag krijgt.

Die andere bevelen uit den Haag zijn niet gekomen; en den 1sten October zijn de stellingen bij Amsterdam door de Pruissen aangevallen

De waarde en sterkte van een vesting zijn zeer aan wisseling onderhevig; zij hangen af van een aantal veranderlijke omstandigheden, en onder die omstandigheden bekleedt de gesteldheid van de omliggende landstreek, de toestand van wegen, van bruggen, van rivieren en kanalen, van zeeboezems en moerassen, een eerste plaats. Nergens is de gesteldheid van de landstreek meer aan verandering onderhevig geweest, dan bij ons in de laatste halve eeuw; nergens in ons land, is die verandering grooter geweest dan in den omtrek van Amsterdam; en dus, om de waarde van die stad als vesting te beoordeelen in het tijdvak dat wij behandelen, moet men niet het oog vestigen op het Amsterdam van onze dagen, maar op het Amsterdam van 1787.

Het Amsterdam van onze dagen is een veel toegankelijker stad, dan dit het geval was een eeuw vroeger. Spoorwegen en steenwegen, die thans aan verschillende zijden den toegang tot de groote stad verschaffen, had men toen niet; het IJ was toen nog niet in een kanaal veranderd; de Haarlemmermeer was nog een wijde waterplas; en aan de droogmaking van de Zuiderzee dacht toen nog niemand. In één woord, Amsterdam, dat thans al meer en meer een stad van het vaste land wordt, was toen, in alle opzichten, een waterstad, bijna een eiland gelijk; en met het water kon men toen veel beter de stad beschermen, omdat de uitwerking van het geschutvuur toen zoo oneindig minder was dan in onze dagen. Bij het beroemde

beleg van Ostende (1601-1604) zijn de Spaansche batterijen, op een afstand van slechts duizend el, niet in staat, om de hollandsche schepen te beletten, de haven in en uit te zeilen; nu was het geschut van de Pruissen in 1787 zeker beter dan de kanonnen van Bucquoy en van Spinola, maar toch zoo heel veel niet; en het overwicht dat het geschut van den Hertog van Brunswijk kan gehad hebben op de oude Spaansche artillerie, is niet in het minste te vergelijken met het groote overwicht, dat de hedendaagsche kanonnen hebben op die van de vorige eeuw. Een afstand van *achtduizend el* van 's vijands geschut is thans, voor een groote stad, te naauwernood een waarborg tegen een bombardement; eene onderwaterzetting van een *paar duizend el* breedte was in 1787 genoegzaam om Amsterdam aan het gevaar te onttrekken, van door het pruissische geschutvuur te worden verwoest.

Die onderwaterzettingen op den zuidelijken oever van het IJ waren in September 1787 rondom Amsterdam gesteld. Hoe waren die inundatiën gesteld, en tot welke breedte breidde zij zich uit? Op die laatste vraag vindt men bij von Pfau geen bepaald antwoord; maar het schijnt zeker, dat de breedte der onderwaterzettingen grooter is geweest, dan de *paar duizend el*, waarvan hierboven is gewaagd. Men verkreeg de inundatiën, door het doorsteken van de dijken van Amstel, Gaasp en Vecht, en door het openen - of vernielen - van een sluis bij het Nieuwe meer, een noordoostelijk uiteinde van het meer van Haarlem. Die onderwaterzetting, zegt von Pfau, kon aanmerkelijk vermeerderd worden door het openen of vernielen van de sluizen bij den huize Zwanenburg en bij Diemerdam, en door het doorsteken van den Zuiderzeedijk. Het is onnoodig hier te onderzoeken, of die opgave van den Pruissischen schrijver in allen deele nauwkeurig is; genoeg is het, dat aan de mogelijkheid om den omtrek van Amsterdam toen spoedig onder water te zetten, geen twijfel kan bestaan, en dat het dus minder belangrijk is om te weten, welke middelen men daartoe heeft aangewend.

Die inundatie bestond. Van de kleine vesting Muiden aan de Zuiderzee. tot aan het dorp Aalsmeer aan de Haarlemmermeer, was het land rondom Amsterdam in een waterplas veranderd, die den vijand elke nadering belette: daar, waar het water niet hoog stond, liet toch de weeke grond en de aanwezigheid van de talrijke sloten, die men niet zien kon, den marsch der

troepen volstrekt niet toe; en met vaartuigen die onderwaterzettingen over te steken, ging ook niet, omdat de geringe hoogte van het water op sommige plaatsen, het onmogelijk maakte die vaartuigen te gebruiken. Alleen over enkele hoofdwegen, die droog waren gebleven, kon men Amsterdam bereiken; die wegen waren echter niet bestraat; - straatwegen zijn eerst later gekomen; - het waren aarden wegen, smal, van een breedte die van zes tot veertien passen afwisselde; die wegen waren ook weinig in getal, slechts zes of zeven.

Als een eerste weg kan genoemd worden de gewone weg, die van Gouda over Alfen naar Leymuiden voert, en vandaar, over Amstelveen en den Overtoom naar Amsterdam. Een tweede was de weg, die, van Woerden, over Uithoorn en Ouderkerk, naar Amsterdam loopt; een derde de weg van Utrecht, over Abcoude en de Duivendrechterdijk; een vierde de weg die van Weesp over de Vinkenbrug naar de Diemerbrug gaat, en zich daar vereenigt met den van Naarden komenden weg; die laatste, en de weg die over den hoogen dijk van de Zuiderzee naar Diemerdam voert, kan men als vijfden en zesden weg noemen; beide waren echter niet te gebruiken voor de Pruissen, zoolang de patriotten meester bleven van Muiden, dat die wegen afsloot. Eindelijk zou men nog, als een zevenden weg, kunnen noemen, den van Haarlem komenden weg, die echter gemakkelijk kon worden afgesloten bij de engte, door de Meer en het IJ bij Halfweg gevormd.

Al die toegangen tot Amsterdam waren afgesloten door verschansingen, wier aanleg, in vele opzichten, van bekwaamheid getuigde. Er is reeds gezegd, dat het bezit van de vesting Muiden door de patriotten den dijk van de Zuiderzee naar Diemerdam voerende voor den vijand afsloot, even zoo als den van Naarden komenden weg en trekvaart. Maar Muiden kon vallen, en in dat geval waren achterliggende verschansingen bestemd om beide wegen te verdedigen. Daartoe moesten dienen eene sterke en goed gepalissadeerde batterij voor 6 vuurmonden, vóór de sluis van Diemerdam, en, meer achterwaarts, verschillende versterkingen bij de Diemerbrug en bij de Vinkenbrug. Het zou te uitvoerig zijn, om die versterkingen in bijzonderheden te willen vermelden; genoeg zij het, te zeggen, dat men bij de Vinkenbrug en bij de Tolhekbrug, even als bij de achterliggende Diemerbrug, batterijen had, met zwaar geschut gewapend; dat tusschen de Vinkenbrug en de Tolhekbrug

in de Diem, twee vaartuigen lagen, ieder met twee stukken geschut, die de Diem en de Gaasp konden bestrijken; dat er nog andere batterijen waren op de wegen langs de beide trekvaarten die naar Diemerbrug geleiden, en dat die wegen op verschillende punten waren afgesloten door verhakkingen en doorgravingen. Die sterke verdedigingsmiddelen verzekerden wat hierboven de vijfde en zesde weg naar Amsterdam is genoemd.

Een enkele aanmerking in het voorbijgaan.

Men dringt er in onze dagen op aan, om Amsterdam te omgeven met permanente werken, met gesloten forten. Die aandrang is niet ongegrond: eenige van die werken moeten er zijn, om aan de verdedigers een veilig onderkomen te verschaffen tegen 's vijands vuur, en hen te verzekeren tegen rugaanvallen. Maar men moet de zaak niet overdrijven; men moet het niet voorstellen alsof er geen verdediging mogelijk is, daar, waar die permanente werken ontbreken; want dat is onjuist. Een smalle en meestal niet hooge weg, door een onderwaterzetting loopende, kan gemakkelijk op verschillende punten worden doorgegraven; en als dan, achter die doorgravingen, een paar stukken geschut komen, een paar *mitrailleuses*, of zelfs maar een kleine afdeeling infanterie, dan is die weg genoegzaam verzekerd.

Wat ook opmerking verdient bij die versterkingen van 1787, is het aanwenden van geschut op kleine vaartuigen, voornamelijk om daarmede rivieren of kanalen te bestrijken; dat is een voorbeeld ter navolging.

Het linker uiteinde van de Amsterdamsche linie van 1787 naar de zijde van Muiden en Naarden was dus volkomen verzekerd tegen elken frontaanval; met het rechter uiteinde, de weg naar Haarlem, was dit evenzoo het geval. Dat rechter uiteinde vormde een engte bij Halfweg, waar IJ en Haarlemmermeer bijna aan elkander kwamen, en zich de sluis bij den huize Zwanenburg bevond. Bij die sluis was een batterij aangelegd, met 5 stukken geschut gewapend, en vóór zich, op den Haarlemmerweg en naar de zijde van Zwanenburg, verhakkingen hebbende. Een frontaanval op dat punt was zoo goed als onuitvoerbaar.

Waren dus de beide uiteinden van de Amsterdamsche linie, de wegen naar Muiden en naar Haarlem, goed versterkt, even zoo was dit het geval met de toegangen naar het midden van die linie: met Amstelveen, Ouderkerk en Duivendrecht.

Amstelveen, als een hoofdtoegang, was met zorg versterkt.

Kwam men van de Pruissische zijde van den kant van Uithoorn, dan stootte men allereerst op een goed gepalissadeerde schans, die den smallen weg naar Amstelveen afsloot, en als het ware een voorpost was van dat dorp, waarvan zij ongeveer 600 pas was verwijderd. Aan de zuidzijde van Amstelveen had men een batterij met 5 stukken geschut; die batterij had vóór zich een breede dwarsvaart; tusschen de batterij en de voorliggende schans was nog een doorgraving in den weg; rechts en links van den weg was water; een frontaanval was dus hier onuitvoerbaar.

Toch had men ook de mogelijkheid aangenomen, dat Amstelveen verloren zou gaan, en daarom den weg ten noorden van dat dorp, tot nabij den Overtoom, op verschillende punten voorzien van batterijen en doorgravingen. Een andere batterij, met voorliggende doorgravingen, sloot *het kleine Loopveld* af, den weg die ten noorden van Amstelveen geleidt naar *het Kalfje*, een gehucht aan den Amstel, zoo wat halfweg Ouderkerk en Amsterdam. Op den weg, die van Amstelveen rechtstreeks naar Ouderkerk loopt, was, bij eerstgenoemde plaats, ook een batterij. Tusschen de Haarlemmermeer en Amstelveen - een afstand van 1000 à 1200 el - liep toen èen weg, van de zijde van Aalsmeer komende, die zich, ten noorden van eerstgenoemd dorp, vereenigde met den weg naar den Overtoom; ook bij dit vereenigingspunt was een batterij.

Ouderkerk, beschermd door den Amstel en de zich daarmede vereenigde Holendrecht, door batterijen en verhakkingen op de smalle wegen langs die beide wateren, en door het, rechts en links van die wegen, onder water staande land, was in front tegen den talrijksten vijand te verdedigen.

Hetzelfde geldt van den toegang tot Duivendrecht, of, om juister te spreken, tot de Duivendrechter brug. Die brug over de vaart, dien de Amstel met de Diem vereenigt, was afgebroken; achter die vaart, op verschillende punten, waren batterijen aangelegd, en op de smalle wegen aan de zuidzijde van de vaart waren doorgravingen, die onder het vuur van die batterijen stonden.

Wat hier is gezegd over die stelling bij Amsterdam in 1787, is misschien onvolledig en oppervlakkig. Maar een grondige studie van die stelling zou tot te groote uitvoerigheid hebben geleid, en het weinige dat er hier van gezegd is, is toch genoegzaam om een denkbeeld te geven van de groote sterkte, welke, bij eene goede verdediging, die stelling hebben kon.

Bij eene goede verdediging; - want daar komt het op aan; daarvan hangt voornamelijk de waarde af van een vesting of verschanste stelling: die waarde is niet absoluut, maar wordt bepaald door de deugdelijkheid van de bezetting. Het is een oud vertelseltje - maar dat hier zijn toepassing vindt - van wat er met Coehoorn gebeurde en den jeugdigen Duitschen prins, die door den grooten ingenieur in een nieuw aangelegde vesting werd rondgeleid. De prins beweerde, dat een palissadeering in een der buitenwerken hoegenaamd geen waarde had; dat de vijand daar gemakkelijk kon overklimmen; en, de daad bij het woord willende voegen, legde hij daartoe reeds zijn hand op de gording; Coehoorn gaf met zijn stok een hevigen slag op 's prinsen hand, die daarop ijlings werd teruggetrokken: ‘het is maar om Uwe Hoogheid aan te toonen’, zeide de Fries, ‘waarvoor die palissadeering eigenlijk dient: op zichzelve houdt zij niets tegen, maar wél, als daarachter soldaten staan om haar te verdedigen.’

Zoo is het ook met elke vesting: hare waarde hangt af van de waarde der bezetting.

Hoe was het nu gesteld met de bezetting van Amsterdam?

Wat de getalsterkte aangaat, was die bezetting voldoende: zij bestond uit eenige Fransche artilleristen; de gewapende burgerij van Amsterdam, 60 kompagniën uitmakende, ieder van 100 man; 6 bataillons geregelde troepen, ‘grootendeels uitgelezen en goed geoefend volk’, zegt von Pfau, wien wij echter de verantwoordelijkheid laten voor die bewering, en wat er was overgebleven van de ruiterij van Salm. Om *juist* te zeggen, hoeveel of dit alles uitmaakte, is moeielijk; enkele bijzonderheden zijn bekend: bij de overgave hadden de huzaren en kurassiers van Salm nog een sterkte van 500 paarden, - bijna alle slechte paarden; het bataillon jagers, onder bevel van Gericke, was nog 596 man sterk, en het infanterie-regiment van Sternbach, 1000 man. Men zal niet ver van de waarheid zijn, als men de geheele verdedigende macht - de schutterij daaronder begrepen - op een 10,000 man stelt; de getalsterkte was dus groot genoeg. Het zou te ver gaan om te zeggen, dat die verdedigende macht uit *goede* troepen bestond; maar het zou onbillijk zijn om te loochenen, dat die troepen bij den strijd van den 1sten October dapperheid hebben betoond.

Geschut, munitie, levensmiddelen, dat alles was in voldoende hoeveelheid binnen Amsterdam, en van de bevelhebbers geeft

von Pfau eene opsomming, die zeer vleiend is, maar de kenmerken draagt van nog al opgeschroefd te zijn: het is een bekende, maar altijd behendige taktiek, dat, bij een oorlogsverhaal, de overwinnaar de waarde der overwonnenen verheft, waardoor hij tevens zijn eigene waarde verhoogt.

De Hollandsche vertaler van von Pfau zegt, dat de aanvoerders der patriotten te Amsterdam ‘officieren waren vol van verdiensten, bravoure, ijver naar glorie, en die brandden om zich een naam te maken door een moedigen wederstand’; hij noemt die aanvoerders, en kenschetst hen soms op vrij wonderlijke wijze:

Aan de Diemerdijk voerde het bevel de kolonel de Vins, ‘een bekwaam officier’. Aan de Diemerbrug de kolonel Sternbach, ‘een beminnenswaardig man en een groot krijgsman’; onder hem, bij de vernielde bruggen van Duivendrecht en Vinkenbrug, de majoor Ringler en de overste During, ‘een officier bekwaam tot alle soorten van diensten’, - een wonderlijke, niet gelukkige uitdrukking; het herinnert aan het bekende: ‘*c'est un homme capable. - Oui, capable de tout*’. Er wordt bijgevoegd, altijd van During sprekende, ‘en op wien de patriotten konden staat maken’. Is dit maar een redekunstige figuur, zonder eenige beteekenis, of wil dit zeggen, dat er andere bevelhebbers waren, waarop de patriotten *geen* staat konden maken? Verder was nog bij de Diemerbrug de luitenant kolonel de Saint Genie, ‘wien 't noch aan beleid, noch ijver faalde’. Te Ouderkerk voerde de kolonel de Wilde het bevel, ‘een moedig, onversaagd krijgsman, en een doodelijke vijand van 't huis van Oranje’; onder hem waren twee bataillons, onder de luitenant-kolonels Gericke en Luck, ‘die daarna bewijzen van hun moed gegeven hebben’. Te Amstelveen was de kolonel graaf de Porte bevelhebber, ‘een officier wiens naam gemaakt was, en van wien men den onverschrokkensten weerstand verwachten kon’. Eindelijk, bij de sluis van halfweg, voerde het bevel de kapitein Richaut, ‘door zijn bekwaamheid een dergelijken post waardig’.

Dus, volgens von Pfau, had men overal uitstekende bevelhebbers. Laat dat eens waar zijn geweest - de gebeurtenissen van 1 October 1787 geven, voor enkelen, recht om daaraan te twijfelen - wat zegt dit dan nog? Het is niet genoeg, *onder*-bevelhebbers te hebben die goed zijn; er moet een goed *opper*-bevelhebber zijn; zonder dat is er geene eenheid in de handelingen der verschillende onderbevelhebbers, en leiden die hande-

lingen tot geen goede uitkomst. Wie nu was opperbevelhebber te Amsterdam? Denkelijk, de commissie van 't defensiewezen. Nu worden de leden van die commissie wel soms geprezen om hunne bekwaamheid; daarvan blijkt echter niet zeer veel; en bovendien, het was een *commissie:* een commissie is niet geschikt om het opperbevel uit te oefenen in den oorlog; dat moet door één man geschieden.

De aanleg van de verschansingen rondom Amsterdam, in 1787, getuigt van bekwaamheid - is gezegd; ja, maar onvoorwaardelijk moet men dien aanleg toch niet prijzen.

Die verschansingen hadden een zeer groote, een bijna onneembare sterkte, wanneer men ze in front moest aanvallen; maar die sterkte hield op bij een aanval in den rug; want het waren geen geslotene, maar opene werken; men had hier geslotene schansen moeten hebben; of, bepaalde men zich tot opene werken, dan toch die keel der werken van goede palissadeeringen moeten voorzien. Dat men dit had nagelaten, kan wel daaruit zijn ontstaan, dat men niet geloofde aan de mogelijkheid van een aanval in den rug; en toch, door een zeer te wraken verzuim, had men die mogelijkheid laten bestaan.

Die toegangen tot Amsterdam waren in front moeilijk of niet aan te vallen; eene omtrekking van den linkervleugel der stelling, over de Zuiderzee, was niet uitvoerbaar, omdat daar oorlogschepen waren van de patriotten; evenzoo waren er oorlogschepen op het IJ, om een omtrekking van den rechtervleugel te beletten. Maar op de Haarlemmermeer waren geen oorlogschepen, en op dat verzuim, dat hem bekend was, bouwde de hertog van Brunswijk zijn aanvalsplan: de hertog besloot, de Haarlemmermeer met vaartuigen over te steken; aan de noordoostzijde, bij Slooten, te landen, waar geen verschansingen of batterijen waren; op die wijze de posten van Halfweg en van Amstelveen in den rug te komen en te vermeesteren, en zóó den kring te verbreken die hem verwijderd hield van de stad Amsterdam.

Was het zeker dat dit aanvalsplan zou gelukken? - Volstrekt niet: hadden de patriotten oorlogsvaartuigen op de Meer gehad; of waren er, aan de noordoostzijde van die waterplas, verschansingen of batterijen geweest; of had de ruiterij van Salm, die tusschen den huize Zwanenburg en Amsterdam was gekantonneerd, maar de noodige voorzorgen genomen, patrouilles uitgezonden, daardoor de pogingen van de Pruissen ontdekt, en waren er dan

maar tijdig troepen opgerukt om de landing te beletten; - in elk van deze gevallen was het bijna zeker, dat de onderneming van de Pruissen zou mislukken. Maar geen van die gevallen heeft plaats gehad: er waren geen oorlogsvaartuigen op de Meer; op de noordoostzijde van de Meer waren geen verschansingen of batterijen, en patrouilles werden niet uitgezonden, of, indien dit al geschiedde, dan toch op uiterst gebrekkige wijze.

Dat alles wist het Pruissische legerhoofd; want men moet niet vergeten, dat hij hier een voordeel aan zijne zijde had, dat zelden in den oorlog voorkomt: de nauwkeurige kennis van 's vijands toestand. Het Pruissische aanvalsplan, op die kennis gegrond, is ook daarom goed te noemen, omdat het moeielijk valt te zeggen, op welke wijze men anders de stelling van Amsterdam moest aanvallen. De Hollandsche vertaler van von Pfau is van meening, dat die aanval van de noordzijde van het IJ had moeten geschieden; - maar, behalve dat het tijd zou gekost hebben, om troepen, en vooral geschut, naar Noord-Holland over te brengen, tegenover Amsterdam; behalve dat men dan zijne troepenmacht te veel uitbreidde, en daardoor zich aan groote nadeelen blootstelde, wanneer er eens eenige geestkracht kwam bij de tegenpartij; behalve die beide redenen, moet men hierbij ook in aanmerking nemen, dat de artillerie toen niet was, wat zij in onze dagen is, en dat het dus zeer twijfelachtig zou zijn geweest, of het bombardeeren van Amsterdam, van de noordzijde van het IJ, wel aan de verwachting zou hebben beantwoord; te meer zou dit twijfelachtig zijn geweest, omdat er oorlogschepen waren op het IJ, wier geschutvuur het pruissische geschutvuur kon beantwoorden.

Met veel bekwaamheid werden door de Pruissen de middelen tot den aanval voorbereid. In stilte werden te Aalsmeer een veertigtal vaartuigen vereenigd, in schijn om te moeten dienen voor den aanvoer van brood en van paardevoer; en bij die handeling vond men weer veel hulp bij twee Hollandsche officieren, de kapiteins van Hoey en van Ankeren. Ook twee zeeofficieren zouden dien watertocht besturen: ‘de Engelsche luitenant-kolonel Gordon, een kundig officier, dien de Amerikaansche oorlog den hertog gunstig had doen kennen, en die eenige jaren op de Engelsche vloten gediend had,’ en ‘de luitenant-kolonel Neuwirth, die voortijds in dienst van de republiek geweest was, en die in zijne reizen naar de O.I. een groote kunde in de scheepvaart had verworven.’ De Hollandsche

vertaler van von Pfau, wiens woorden wij hier aanhalen, voegt er de niet ongegronde aanmerking bij: dat die ‘groote kunde’ er minder op aankwam voor een tocht over de Haarlemmermeer, en men hier meer baat zou gehad hebben van een ‘beurtschipper,’ dan van ‘den eersten zeeman van de wereld.’

De bevelen, door den hertog van Brunswijk reeds in den avond van den 29sten September uitgevaardigd voor den aanval die in den vroegen ochtend van den 1sten October op de Amsterdamsche stelling moest worden verricht, kwamen, in de hoofdzaak, hierop neder:

Om 5 uur 's ochtends zouden drie opvolgende kanonschoten het sein geven, om den aanval over de geheele linie te beginnen. Die aanval zou voornamelijk Amstelveen gelden, en in alles zou eene macht van een 6000 man worden aangewend, zoo om dat dorp rechtstreeks aan te vallen, als om het in den rug te komen, door met schepen de Meer over te steken en aan het noordoostelijk uiteinde van dien waterplas te landen. Eene afdeeling van ruim 1000 man voetvolk, onder den majoor Burghagen, moest te Aalsmeer aan boord gaan van 18 groote en 9 kleine vaartuigen, daarmede de meer oversteken, te Slooten landen, en zoo doende 's vijands versterkingen te Amstelveen en te Halfweg in den rug komen; eene tweede afdeeling, een 700 man voetvolk uitmakende onder den majoor Langelair, moest zich even zoo te Aalsmeer inschepen op 14 groote en kleine vaartuigen, maar de landing meer zuidelijk verrichten tusschen Amstelveen en den Overtoom, en daarna vooral het eerstgenoemde dorp aanvallen, terwijl de afdeeling van Burghagen zich meer in het bijzonder tegen Halfweg moest wenden; eindelijk, een derde afdeeling, een 3 à 400 man voetvolk onder den majoor von Götz, moest ook aan de omtrekking deel nemen, door te trachten, over land, tusschen Amstelveen en de Meer voort te rukken naar de zijde van *het Karnemelks gat*, en zoo doende, even als de afdeeling van Langelair, door te dringen tot den weg van Amstelveen naar den Overtoom. Daar het wel was aan te nemen, dat die afdeeling van Götz bij haren marsch groote bezwaren zou ontmoeten, had men haar voorzien van balken en planken, om daarmede over de sloten en over de doorgravingen in den weg te kunnen komen.

Terwijl aldus een groote 2000 man bestemd waren om Amstelveen om te trekken, wilde de hertog zelf, met een 4000 man uit de drie wapens bestaande, die stelling rechtstreeks aanvallen. Natuurlijk, dat slechts een zeer klein gedeelte van die macht dadelijk aan het gevecht kon deelnemen, omdat slechts een enkele niet breede weg den toegang tot Amstelveen verleende; in plaats van met *vier duizend* man aan te vallen, had de aanval dus even goed met *vier honderd* man kunnen geschieden, en, onder anderen, de 5 eskadrons huzaren, die hier waren, moesten aanvankelijk achtergehouden worden. Maar de Pruissen hadden hier zulk een sterke macht vereenigd, opdat, als Amstelveen eenmaal was genomen, die macht zich dan dadelijk zou kunnen uitbreiden naar de zijde van Amsterdam.

De hoofdaanval op Amstelveen zou ondersteund worden door gelijktijdige aanvallen op alle andere punten van de stelling der patriotten, niet alleen om daardoor 's vijands macht op die punten bezig te houden, maar ook, omdat men de hoop koesterde, door zwakheid of plichtverzuim van de tegenpartij, ook dáár voordeelen te behalen, in weerwil van de groote sterkte van 's vijands stellingen.

Ouderkerk zou worden aangevallen door onderscheidene kleine afdeelingen, te zamen een groote 1000 man uitmakende, ook uit de drie wapens bestaande. Een sterk geschutvuur moest den aanval voorbereiden op dat stadje, dat men zou trachten te bereiken langs de beide oevers van den Amstel, door den polder op den rechteroever van die rivier, en door de kleine Duivendrechtsche polder. De kolonel von Kockeritz, de majoor Ledeboer, en de ridmeesters Kleist en von Quitzow, waren hier de aanvoerders van de Pruissen.

De majoor Diebitsch moest de Duivendrechtsche brug aanvallen; de kolonel von Hiller de tolhekbrug; de eerste had een 5 à 600, de tweede een 700 man; beide afdeelingen bestonden uit de drie wapens.

Eindelijk zou Muiden van twee zijden worden aangevallen: van de zijde van Muiderberg, door den majoor von Niebelschutz met een 5 à 600 man; van de zijde van Weesp, door den majoor von Schlotheim, met een 8 à 900 man. De eerste afdeeling had geen ruiterij, maar veel geschut; de tweede afdeeling bestond uit de drie wapens.

De geheele macht, die de hertog van Brunswijk op den

1sten October 1787 tegen de stelling van Amsterdam wilde in werking brengen, kan op een 10000 man worden begroot.

In den nacht, die den 1sten October 1787 voorafging, was de lucht met zware wolken bezet, zoodat geen maanlicht de nadering van de Pruissen aan den vijand verried. Een uur na middernacht stelde de hertog van Brunswijk, bij het dorp Kudelstaart zich aan het hoofd van de naar Amstelveen oprukkende macht. Met de meeste stilte ging de marsch voort; den soldaten was zelfs het tabakrooken verboden.

Maar zonderling is het, dat men hier aanvankelijk een honderdtal huzaren geheel vooraan had. Bij nachtmarschen nabij den vijand, is ruiterij het ongeschiktste wapen om aan de spits te zijn, dewijl zij zoo lichtelijk in verwarring kan komen, en daardoor ook alle achterzijnde troepen in verwarring kan brengen; en vooral bij een marsch op zulk een terrein als bij Amsterdam, waar men niets anders had om zich op te bewegen, dan een smallen weg, aan weerszijden door waterplassen ingesloten, was de ruiterij, om zoo te zeggen, een onbruikbaar wapen, dat men achteraan had moeten houden tot op het oogenblik dat men droge, opene vlakten bereikte. De hoofdmacht van de Pruissische ruiterij *was* dan ook achteraan; en ook de honderd huzaren liet men door voetvolk vervangen, toen men de Noordammerbrug bereikte, nog een kwartier uur gaans van Amstelveen verwijderd.

Het is nu 3 uur 's ochtends geworden. De hertog stijgt van 't paard, en regelt in persoon de toebereidselen tot den aanval. Om zooveel mogelijk alle gedruisch te voorkomen, wordt de Noordammerbrug met stroo bedekt, dat uit een nabijzijnde schuur wordt gehaald; voetvolk en geschut trekken die brug over, en breiden zich uit naar de zijde van ‘de hand van Leiden’; in dat gehucht is een waarschuwingspost van de patriotten, die spoedig teruggaat; er worden enkele geweerschoten gewisseld, maar zonder dat dit de patrotten in beweging brengt. Spoedig heerscht er weer een volkomene stilte; alles wacht, vol ongeduld, op het bepaalde uur van vijven; eindelijk is het daar; drie kanonschoten, kort op elkander volgende, geven het sein tot den aanval; en weldra, als door een tooverslag, wordt de geheele vlakte van de Meer tot Muiden verlevendigd

door geschut en geweervuur, dat den strijd verkondigt die over het lot van Amsterdam zal beslissen.

Bij Amstelveen is die strijd uren lang niet in het voordeel van de Pruissen, met welke uitstekende dapperheid zij hier ook aanvallen op 's vijands sterke stellingen. Tusschen de Noordammerbrug en de hand van Leiden, op dát gedeelte van den weg waar de richting evenwijdig blijft aan Amstelveen, kwamen eenige Pruissische stukken in batterij, om de zuidzijde van dat dorp te beschieten; het was nog donker toen de allereerste van die vuurmonden werden geplaatst door den hertog zelven, die hier evenzeer soldaat was als veldheer. Men had groote wolzakken laten vervaardigen, om die bij den aanval te bezigen als beweegbare borstweringen tot bescherming van troepen en van geschut, - op de wijze zooals men, bij het geregeld beleg van eene vesting, gebruik maakt van groote rolkorven tot dekking van de vooruitwerkende gravers; - men had zich veel goeds voorgesteld van het aanwenden van die wolzakken, niet overwegende, dat de snelle bestorming van een vijandelijken post geheel andere eischen stelt, dan de langzame vooruitgang bij een beleg. De uitkomst stelde dan ook de verwachting geheel en al te leur: de wolzakken bleken onhandelbaar en onnut, en werden spoedig achterwege gelaten.

Meer voordeel brachten de planken aan, die de jagers met zich voerden, en door middel waarvan het hun gelukte, over enkele sloten van de verdronkene velden te komen. Die jagers, uitmuntende scherpschutters, brachten aan den vijand verliezen toe, en begunstigden daardoor het voetvolk, dat in geslotene orde over den weg rechtstreeks tot den aanval oprukte.

De aanval van dat voetvolk leverde aanvankelijk eenig voordeel op: eene verhakking dwars over den weg werd vermeesterd en opgeruimd; een daarachter liggende dwarswal (*traverse*) door den verdediger verlaten. Gedeeltelijk had men dit te danken aan de schoten der jagers, gedeeltelijk ook aan de duisternis die den aanval nog begunstigde. Maar toen het nu helder dag was geworden en men kon zien wat men vóór zich had, werd de aanval van de Pruissen tot staan gebracht. Drie stukken geschut uit Amstelveen bestreken den slechts tien passen breeden weg met een moorddadig vuur, dat een aantal vijanden deed vallen en het verder voortrukken tot eene onmogelijkheid maakte; een vierde vuurmond van de patriotten was zijwaarts van Amstelveen op den weg naar Ouderkerk ge-

plaatst en bestreek in de lengte de linie der Pruissische jagers. Die jagers gaan daarop terug en plaatsen zich in nabijzijnde huizen; ook de andere pruissche troepen zoeken zich zooveel mogelijk tegen 's vijands vuur te dekken; aan bestorming wordt niet meer gedacht, en alles bepaalt zich nu tot een wederzijdsch geschut- en geweervuur.

Onbezweken houden hier de hollandsche patriotten, vijf uren lang, den strijd vol, die al meer en meer ten hunnen voordeele schijnt te neigen; de Pruissen lijden belangrijke verliezen, en hun toestand wordt gevaarlijk, - toen, tegen 10 uur 's ochtends, zich ten noorden van Amstelveen een hevig vuur doet hooren, dat het gelukken aankondigt van de omtrekking door de Pruissen beoogd, en dat aan den strijd een geheel andere wending geeft.

Er is reeds gezegd dat zich, om die omtrekking te verrichten, twee pruissische afdeelingen 's nachts te Aalsmeer hadden ingescheept, en dat een derde afdeeling zich een weg moest banen, over land, tusschen Amstelveen en de Haarlemmermeer.

De eerste van die afdeelingen, onder den majoor Burghagen, zet den steven naar de zijde van het dorp Slooten; wind en weer zijn gunstig, en in weinige uren doet men den overtocht. Aan den wal ontdekt men niets van den vijand: geen batterijen, geen schansen, geen veldwachten of patrouilles - niets. De Pruissen ontschepen en vormen ordelijk hunne gelederen, zonder dat iemand dit verhindert, zonder dat iemand dit ziet. De marsch naar Slooten vangt geregeld aan, en in dit dorp worden twee kompagnieën achtergelaten - een 3 à 400 man -, om de wegen af te sluiten, die vandaar naar Amsterdam voeren. Met het overige - een bataillon, ongeveer 700 man - zet Burghagen den marsch voort over Oostdorp naar de batterij bij Halfweg. Nabij Oostdorp wordt een stuk geschut, dat op den weg stond, bijna zonder wederstand genomen; het toevallig losbranden van dat kanon wekt de patriotten, die in het dorp en bij Halfweg in kwartier zijn; haastig grijpen zij naar de wapenen, en openen een verward geweervuur op den vijand, dien zij met schrik in hun midden zien. Maar Burghagen geeft hun den tijd niet, om van dien schrik te bekomen; ijlings voortrukkende, drijft hij hen uiteen, bereikt de verschansing bij Halfweg die in de keel open is, en neemt die zonder eenige moeite. Richaut, de Franschman die te Halfweg bevel voerde, valt gewond in 's vijands handen; even zoo de Wit, een officier van de huzaren van Salm; even zoo een aantal manschappen; -

maar het grootste getal vlucht, deels naar Haarlem, deels naar Amsterdam, zonder een ernstige poging te doen om den vijand terug te drijven. De afdeeling, te Slooten achtergelaten, heeft even zoo gemakkelijk spel gehad, om de zwakke pogingen te verijdelen, die van de zijde van de patriotten worden beproefd om dat dorp te hernemen. Vóór dat het middaguur van den 1sten October daar is, zijn de Pruissen geheel en al meester van dit deel der stelling, en is de weg naar Amsterdam voor hen open.

De tweede afdeeling - een 700 man, onder de majoors Langelair en von Hirschfeld - was van Aalsmeer gestevend naar het Nieuwe Meer, dat toen, tusschen Amstelveen en Slooten, het noordoostelijk uiteinde van de Haarlemmermeer uitmaakte; de Engelschman Gordon bestierde hier de vaart van deze schepen, zoo als de Hollandsche overste Neuwirth dit deed bij de andere afdeeling. De tocht wordt ook hier begunstigd door wind en weer, en ook daardoor gemakkelijk gemaakt, dat vroeger, bij een nachtelijke verkenning op de Meer, de Pruissische bevelhebbers de plaats hadden waargenomen waar de landing het best kon geschieden. Die landingsplaats was ter hoogte en op een 600 el afstands van een katoenfabriek *de Lelie*, gelegen aan den weg van Amstelveen naar Amsterdam.

Het is ruim 2 uur in den nacht, toen de Pruissische schepen de landingsplaats bereiken. Hirschfeld laat zich met een boot aan wal zetten, om te verkennen; hij keert terug met het bericht, dat alles veilig is; de ontscheping heeft toen ongehinderd plaats; de Pruisen vormen ordelijk hunne gelederen, en toen, ten 5 uur 's ochtends, de drie kanonschoten het sein ten aanval geven, rukken Langelair en Hirschfeld naar de zijde van de Lelie vooruit. Bij het afleggen van den korten afstand, die hen van die fabriek scheidt, ondervinden de Pruissische bevelhebbers groote zwarigheden, niet door tegenstand van den vijand: die was er niet; maar door de moeielijkheden van den grond, die, drassig of geheel onder water, op verschillende punten alleen over te trekken was door middel van de meegebrachte planken. Dit gaf oponthoud, zoodat het reeds helder dag was, toen men bij de Lelie den weg bereikte, die de gemeenschap uitmaakte tusschen Amstelveen en Amsterdam.

Toen verdeelt zich de Pruissische macht: de eene helft - 2 kompagnieën, een 3 à 400 man - trekt noordwaarts in de richting van den Overtoom, om alle troepen tegen te houden,

die uit Amsterdam ter hulp van Amstelveen mochten oprukken; de andere helft rukt zuidwaarts, om Amstelveen aan te vallen. Bij die tweede helft stoot men zeer spoedig op de afdeeling, waarmede de majoor von Götz, over land, de omtrekking van Amstelveen had verricht. Götz was 's nachts van Aalsmeer over een moeielijken en slechten weg naar *het Karnemelks gat* getrokken, en had vandaar op het gegeven sein den aanval begonnen op een batterij van de patriotten, die het uiteinde afsloot van een dam, eenige honderde ellen lang, die geleidde naar de weg van Amstelveen op Amsterdam. De wederstand van de patriotten veroorzaakte hier nog minder oponthoud, dan de moeielijkheden van het terrein; die moeielijkheden waren zeer groot; maar door hunne onverschrokkenheid overkwamen de soldaten van Götz alle bezwaren, vermeesterden de batterij, en voegden zich nu bij de troepen waarmede Langelair en Hirschfeld van de zijde van de Lelie kwamen. Vereenigd trokken nu de overwinnaars meer zuidelijk, drongen door tot op een kwartier uur afstands van de kom van Amstelveen, en vermeesterden verschillende verschansingen, dwars over den weg gemaakt; - dat laatste was trouwens ook niet moeielijk, daar die verschansingen alleen moesten dienen tegen een vijand van de zijde van Amstelveen komende, en aan de keel geheel open, geheel onverdedigbaar waren.

Het voortrukken van de Pruissen naar Amstelveen werd een oogenblik gestaakt, omdat er bericht inkwam, dat ter hulp van dien post eene afdeeling van eenige honderde patriotten met geschut uit Amsterdam in aantocht was. IJlings werd toen versterking toegezonden aan de kompagnieën bij de Lelie, ook een veroverd stuk geschut, dat onvernageld was gebleven en met die hulp gelukte het, na een kort gevecht, om die afdeeling uit Amsterdam terug te werpen tot op een verschansing, die zich, dwars over den weg, ten zuiden van den Overtoom bevond.

Toen wordt in zuidelijke richting de aanval op Amstelveen hervat, en met goed gevolg. De Porte, de Fransche kolonel die hier de patriotten aanvoerde, had naar Ouderkerk om versterking gevraagd, die, over de laan van het Kalfje, de Pruissen in den rug moest komen; maar die laan was op verschillende punten doorgegraven, zoodat het daardoor aan een gedeelte van de Pruissische macht gemakkelijk viel om eene afdeeling van een paar honderd man tegen te houden, waarmede

Luck den weg wilde bereiken van Amsterdam naar Amstelveen. Götz rukte intusschen met de hoofdmacht naar Amstelveen voort, en drong dat stadje binnen, dat aan de noordzijde niet versterkt was. Er kwam verwarring en schrik onder de patriotten; de verdediging verflauwde, en werd weldra geheel opgegeven; ook de hertog van Brunswijk hervatte zijn aanval. De Porte, wanhopende aan de uitkomst, trok, met alles wat hij bijeen kon rapen, ijlings op Ouderkerk terug; maar de Pruissen, aan weerszijden Amstelveen binnendringende, maakten daar nog een driehonderdtal patriotten gevangen, die het harde lot ondergingen van lang in de kerkers van Wezel te versmachten.

Was dus hier de overwinning geheel en al aan de zijde der Pruissen, op de andere punten van aanval had het geluk hen minder begunstigd; daar was de zege aan de hollandsche patriotten gebleven.

Ouderkerk, op drie verschillende punten door pruissische kolonnes aangevallen, en van verschillende zijden door geschutvuur geteisterd, werd door de Wilde met dapperheid verdedigd; krachtig beantwoordden de Hollanders het vuur des vijands; zij brachten hem aanmerkelijke verliezen toe, en dwongen hem eindelijk, van den strijd af te zien.

De aanvallen op de Duivendrechter- en Tolhekbruggen hadden geen beter gevolgen; ook hier leden de Pruissen groote verliezen, vooral door het geschutvuur der Hollanders. Volgens von Pfau betoonden de Pruissen hier *te* groote dapperheid, en verkeerden, wat schijnaanvallen hadden moeten blijven, in ernstige aanvallen, die met hardnekkigheid werden volgehouden. Kalkreuth zelf was genoodzaakt zich te midden van de strijdenden te begeven, en met gebiedende stem aan de zijnen den terugtocht te gelasten. Van de grenadiers van den majoor Diebitsch wordt gezegd, dat zij stand bleven houden nabij de Duivendrechter brug, hoewel er zoo goed als bressen in hunne gelederen werden geschoten door het geduchte geschutvuur der Hollanders; een vuurmond van de Pruissen was op het punt van in 's vijands handen te vallen, maar werd nog behouden door de buitengewone inspanningen dier grenadiers. In één woord, het pruissische leger betoonde ook hier die buitengewone dapperheid, waardoor het toenmaals het beste leger van de wereld was; maar de stellingen van den vijand waren te sterk, en werden op te krachtige wijze verdedigd.

De aanvallen op Muiden, van de zijde van Weesp en van Muiderberg, waren van weinig beteekenis; zij bestonden hoofdzakelijk uit geschutvuur, een soort van bombardement, dat echter volstrekt geen uitwerking deed. Ook met Hollandsche oorlogschepen op de Zuiderzee hielden de Pruissen van Muiderberg een kort schutgevaarte.

Ouderkerk, dat door het doordringen van de Pruissen te Amstelveen gevaar liep te worden afgesneden van Amsterdam, werd nog op den avond van den 1sten October ontruimd door de patriotten, die op de Diemermeer terugtrokken, waar, nabij den Amstel, verschansingen waren aangelegd. Ouderkerk werd daarop dadelijk bezet door troepen van Kalkreuth.

Zoo eindigde de strijd van den 1sten October 1787. Die strijd was voor de Pruissen een beslissende overwinning; want, meester van Amstelveen, Slooten en Halfweg, waren zij meester van de westelijke toegangen tot Amsterdam, en nu nabij genoeg om die groote stad door geschutvuur tot onderwerping te dwingen. Die beslissing was niet zonder opofferingen verkregen; met juistheid te zeggen, wat de verliezen van de Pruissen zijn geweest, is moeielijk; wanneer tijdgenooten - volgens Bosscha's opgaven - beweren, dat de Pruissen bij den strijd van 1 October meer dan 4000 man aan dooden en gewonden hebben verloren, dan is dit cijfer te ongerijmd hoog om het in aanmerking te nemen; maar als von Pfau het cijfer dier verliezen op een 200 à 250 man aan dooden en gewonden terugbrengt, dan bestaat er veel reden om te gelooven, dat dit cijfer veel te laag is. De verliezen van de patriotten zijn ook niet met juistheid bekend; denkelijk hebben zij aan dooden en gewonden minder verloren dan de Pruissen; maar zij verloren een aantal aan gevangenen, - zooals uit den aard van den strijd volgen moest.

De strijd van den 1sten October 1787 getuigt zeer gunstig voor het beleid van den Pruissischen aanvoerder, en voor de groote dapperheid van zijne soldaten. Voor het beleid van de hoofden der patriotten getuigt die strijd ongunstig: aan het verkeerd beleid van die hoofden is het te wijten, dat de verrassing heeft kunnen gelukken, dat de aanval op Amstelveen heeft kunnen slagen. Meer lof dan het beleid der aanvoerders, verdient, bij de patriotten, de dapperheid der soldaten; men moet toch wel in aanmerking nemen, dat de krijgsmacht, die Amsterdam verdedigde, grootendeels bestond uit gewapende burgers, gesteund door enkele geregelde bataillons, wier trouw

reeds begon te wankelen, en dat die krijgsmacht hier te strijden heeft gehad tegen het beste leger van Europa. Wij gelooven dus, dat het niet te veel is gezegd, wanneer men dien strijd van den 1sten October 1787 een wapenfeit noemt, dat voor ons niet zonder eer is geweest.

Het zij een zoon vergund, hier te herdenken, dat zijn vader behoord heeft tot die Amsterdamsche burgers, die toen voor de zaak des vaderlands hun bloed hebben vergoten.

Met den strijd van 1 October 1787 is de kortstondige oorlog geëindigd; wat er verder voorviel, is in weinig woorden te zeggen.

De onmogelijkheid inziende om met goed gevolg den strijd voort te zetten, verzocht en verkreeg Amsterdam, den 2den October, nogmaals een wapenschorsing, en vaardigde nogmaals een bezending naar den Haag af, om de voorwaarden van de onderwerping vast te stellen. Wél waren er in de stad nog opgewonden mannen, die aandrongen op het voortzetten van den tegenstand, en die zelfs den 3den October nog eene poging deden om de sluizen te Spaarndam en te Halfweg te vernielen; maar die poging, gebrekkig beraamd of gebrekkig uitgevoerd, werd verijdeld, en in Amsterdam behield de gematigde partij weldra de overhand, en toonde aan, dat die stad bij voortgezetten strijd het ergste had te vreezen, daar de Pruissen reeds mortieren en ander zwaar geschut uit Naarden aanvoerden, om tot het bombardement van Amsterdam over te gaan.

Er verliepen nog eenige dagen, eer dat de onderhandelingen in den Haag met het stadhouderlijke hof tot een gewenscht einde voerden, en door een onverklaarbare vertraging bleven ook de marschorders uit voor de geregelde korpsen die nog in de Amsterdamsche stelling waren. De bevelhebbers van die korpsen waren intusschen al meer en meer op een vertrouwelijken voet geraakt met de Pruissische aanvoerders, en dit ging zóó ver, dat in den nacht van den 7den op den 8sten October, de kolonels Sternbach en During, door hun ongeduld aangespoord, Kalkreuth in zijn hoofdkwartier te Abcoude komen opzoeken, en van hém de marschorders vragen voor het aftrekken van hunne korpsen uit de Amsterdamsche stelling. De Pruissische generaal willigt die vraag zeer gaarne in; en daarop worden den

9den October Muiden en de schansen bij Duivendrecht, Diemerbrug en Vinkenbrug, en de Overtoom, door de Hollanders ontruimd en door de Pruissen bezet. De korpsen van Sternbach, During, Gericke, Meyer en de ruiterij van Salm trekken geregeld af naar Uithoorn en Breukelen; het Amsterdamsche regiment van De Vins gaat uiteen. Matha, die aan het hoofd van het regiment Meyer uit Muiden was gerukt, keert, voor zijn persoon, nog naar Amsterdam terug, voor zijne geldelijke verantwoording; derwaarts gaan ook de Fransche artilleristen, onder den kolonel Dolomieu.

Eindelijk is in den Haag de overeenkomst met den Stadhouder tot stand gebracht, en den 9den October komen twee leden van de Amsterdamsche regeering - Elias en Bicker - aan den Overtoom, aan het huis *de Unie*, om daar met den hertog van Brunswijk de kapitulatie van de stad te sluiten. In de hoofdzaak kwam die kapitulatie hierop neer: het ontwapenen van de vrijkorpsen, het bezetten van de Leidsche poort door een 160 man van de Pruissen, en het ontvangen binnen Amsterdam, op den 15den October, van eene Hollandsche bezetting van een 2000 man onder den generaal Dopff. Wel hebben er van tijd tot tijd nog oproerige bewegingen plaats binnen Amsterdam; maar toch die Pruissische macht aan de Leidsche poort wordt daar met gejuich ontvangen; zij blijft daar, totdat, op den 15den October, het 1e regiment Oranje Nassau, het Zwitsersche regiment van May, en de garde dragonders, als bezetting binnen Amsterdam komen.

Het leger van den hertog van Brunswijk had zijne taak volbracht en keerde daarom, reeds in November 1787, naar Pruissen terug; een 4000 man - 6 bataillons voetvolk en een 200 huzaren - onder Kalkreuth bleven aanvankelijk achter, om in de eerste tijden steun te geven aan het gezag van den stadhouder; maar reeds in het voorjaar van 1788 verliet ook die macht het grondgebied van de republiek.

De staten van Holland kenden een subsidie toe van een half millioen gulden aan de Pruissische troepen die het land verlieten; de staten deden dit - zegt von Pfau - ‘geheel vrijwillig’ (*aus freiem antriebe*); en, naar zijn oordeel, strekt hun dit ‘tot groote eer’. Het zij geoorloofd hier met den duitschen schrijver van meening te verschillen, en het gevoelen te uiten dat, overwonnen als zij waren, de staten van Holland wel gedwongen waren te voldoen aan 's vijands eischen, maar dat het

strijdig was met alle waardigheid, om, zonder die eischen af te wachten, zelve het loon aan te bieden voor hunne onderwerping.

Die onderwerping was volkomen, en in minder dan eene maand tijds verkregen; Pruissen had glansrijk overwonnen, en - de billijkheid vordert het te erkennen - het maakte geen misbruik van de overwinning.

Dit wil niet zeggen, dat de vreemde heirscharen volstrekt geen aanleiding tot klachten hebben gegeven: zóó fluweelachtig gaat het niet toe in den oorlog. De hertog van Brunswijk zelf wordt door een onzer schrijvers beschuldigd van uit Holland een tafelservies te hebben meêgenomen, dat hij vergat te betalen; maar dit is een beschuldiging van zeer twijfelachtige echtheid, en denkelijk alleen de vrucht van partijgeest. Zoo verhaalt von Pfau, dat twee Pruissische vaandrigs op een eenigszins onbehoorlijke wijze (*auf eine etwas unanständige weise*) ƒ 100,000 hebben willen leenen van eene oude rijke weduwe in Holland; maar hij voegt er bij, dat die twee vaandrigs voor dit feit, op 's hertogs bevel, ook werden overgeleverd aan den arm van het krijgsrecht. Wat toen bij de Pruissen het meest te veroordeelen is geweest, zijn de mishandelingen die zij pleegden jegens de krijgsgevangenen, om deze te dwingen in Pruissischen krijgsdienst te treden; - maar de aanwerving bij het Pruissische leger ging toen op ruwe wijze.

De ongeregeldheden, plunderingen en mishandelingen, die er toen bij ons hebben plaats gehad, zijn veel minder het werk geweest van de Pruissen, dan van eigen landgenooten. De Oranjepartij wilde, nu zij de macht weer in handen had, haren haat eens botvieren tegen de patriotten:

'De Pruissen' - zegt von Pfau (2e deel blz. 3-4) - konden niet altoos bij tijds komen, om die huizen, die door de patriotten waren verlaten, voor de plundering te dekken, en menigmaal moedigden de personen, die ze hadden behooren te beletten, 't gemeen hiertoe onder de hand aan, en zegepraalden over 't ongeluk van hunne vijanden. Aldus was het, dat Raauws, president van den raad van Heusden, den Pruissen onbewimpeld toeduwde, toen zij zich tegen het plunderen wilden verzetten: 'wat kan het schelen, al worden de patriotten geruïneerd? 't Is billijk dat men hen straffe voor de onderdrukking, onder welke zij zoovele onschuldigen zoo lang hebben doen zuchten.'

'De verbittering der beide partijen kende geen palen meer;

zij zette zich boven dreigementen, boven de straf. In weerwil van zijn verbod en van zijn gestrengheid, had de hertog menigmaal het misnoegen te vernemen, dat zelfs in de plaatsen, waar hij zijn hoofdkwartier had, 't grauw lieden van aanzien, zelfs predikanten gehoond, de huizen der rijke patriotten geplunderd, al de meubelen van waarde die er in waren, vernield had. Z.H. plaatste een dubbele wacht voor de huizen die een dergelijk lot te vreezen hadden, en bewaarde er verscheidene voor hunne eigenaars; zooals te Dordrecht die van den pensionaris de Gijzelaar en van den burgemeester Gevaerts, die ze beide verlaten hadden. Dan, om ze alle te behouden, zou men alle patriotten, alle burgers die hunne woningen verlaten hadden, hebben moeten kennen. Nu, dit was niet mogelijk, want menigmaal werd over dag, in de grootste stilte, de ongeregeldheid gepleegd, en 's nachts vluchtten de plunderaars met den buit.'

Dat dit slechte voorbeeld nadeelig moest werken op de Pruissische troepen zelve, is niet te verwonderen, en Pfau zegt dan ook (blz. 4): 'een lang verblijf in een zoo vermogend land, te midden van altoos nieuwe verzoekingen, zoude 't best in tucht gehouden leger hebben doen verbasteren'.

Een doldriftig grauw, dat aan het plunderen slaat, is geen vreemd verschijnsel, maar onteerend is het, dat die plundering gepleegd wordt door de geregelde gewapende macht, door die macht, wier plicht het is, rust en orde te handhaven en der burgeren have en goed te beschermen. Welnu, die gruwel is bij ons in 1787 gepleegd, - niet door pruissische troepen, maar door de troepen zelve van de republiek.

In 's Hertogenbosch telde de patriotsche partij tal van aanhangers, die hunne meeningen niet ontveinsd hadden, en daarom, toen de prinsgezinden weer aan 't hoog gezag waren, wilden dezen daar wraak nemen op hunne tegenstanders. Denkelijk door aansporing van de hoogere bevelhebbers, zeer zeker ten minste met hunne oogluiking, werd de bezetting van den Bosch op de burgerij losgelaten, en in de dagen van 8 tot 10 November 1787 was het alsof een meedoogenlooze vijand stormenderhand die stad was binnengedrongen, en daar teugelloos zijne driften botvierde: een aantal vrouwen werden geschoffeerd, meer dan tweehonderd huizen uitgeplunderd, en in een veel grooter getal baldadig de glazen ingeslagen. 't Is waar, later kwam er een *officieele* afkeuring van het gebeurde; de bezetting werd vervangen door andere troepen, en een paar soldaten, die zich het

ergste hadden gedragen bij deze buitensporigheden, werden doodgeschoten; - maar de ware schuldigen bleven ongestraft. Die plundering van den Bosch in 1787 is een van de schandelijkste feiten geweest van dat heillooze jaar.

Het verhaal van de gebeurtenissen, die in 1787 in ons land zijn voorgevallen, is een droevige en weerzin opwekkende schets; het is een tafereel van onze vernedering en schande.

Aan wien moeten wij die vernedering en schande wijten?

Die vraag is vatbaar voor uiteenloopende antwoorden. De een kan de schuld wijten aan den stadhouder en aan de prinses van Oranje, die de Pruissische troepen in ons land riepen, en ook daardoor Daendels en de zijnen aanleiding gaven om, op even misdadige wijze, de legerscharen van de Fransche republiek op Neêrland's bodem te brengen. Een ander kan al het gebeurde ten laste leggen aan de ellendige staatkunde van het fransche hof, dat de toegezegde hulp en bijstand niet verleende en, uit vrees en eigenbaat, de vrijheidsgezinde partij aan haar lot overliet. Een derde kan als aanklager optreden tegen dien Rhijngraaf van Salm, die op zoo jammerlijke wijze het vertrouwen heeft verraden, door het Hollandsche volk in hem gesteld. In al die antwoorden zou een grond van waarheid zijn; - toch zouden zij niet de geheele waarheid geven: den hoofdschuldige zouden zij niet genoemd hebben: de hoofdschuldige, in 1787, zijn wij zelven geweest; de hoofdschuldige is geweest het Nederlandsche volk.

In 1787 waren wij een ontzenuwd en verbasterd volk, in niets gelijkende op die krachtige heldenteelt, die eertijds den langen kamp met Spanje had doorstaan, en zich gemeten had met Europa's machtigste monarchen. De republiek was groot en bloeiend geworden door den arbeid der voorvaderen; maar opde vruchten van dien arbeid sliep het nakroost in, zonder er aan te denken, dat wat door geestkracht is verworven, ook alleen door geestkracht kan worden behouden. De algemeene rijkdom werkte verderfelijk op onze zeden en op onzen volksgeest; godsdienstig voor het uiterlijke, waren wij inderdaad met ondeugden bezoedeld; het eigenbelang sprak met veel luider stem, dan het belang van het vaderland; men deinsde terug voor elke ernstige taak, voor elke krachtige inspanning; een leven van gemak en

weelde scheen het hoogste doel van aller streven, en vandaar dat wij toen, meer dan ooit, ons bogen voor de macht van het geld en de waarde van den man afhandelijk stelden van den omvang van zijn rijkdom.

Na den Spaanschen successie-oorlog is er in de achttiende eeuw in ons volksleven weinig of niets, dat den geest verheft en het hart sneller doet kloppen; zeer veel, dat afkeer en verontwaardiging opwekt. Indië was voor ons niet meer de glorievolle kampplaats, waar telkens door nieuwe veroveringen onze volksgrootheid zich uitbreidde; Indië was de plaats geworden, waarheen gewetenlooze fortuinzoekers snelden, om schatten bijeen te schrapen, vaak door allerlei lage en oneerlijke middelen, vaak door verregaande onderdrukking, door afpersingen, door wreedheden, die onzen naam hebben bevlekt: de moord der Chineezen te Batavia - dien St. Bartelsnacht van de Oost - drukt op ons. In Europa was de republiek verwaarloosd en geminacht, en met recht: er was in onze regenten niets overgebleven van de wijze staatkunde der Oldenbarnevelds en der de Witten, niets van den heldenzin en het genie van Maurits en van Willem de derde.

In de achttiende eeuw bij ons overal welvaart en weelde, maar nergens kracht en volksdeugd; alles eenvormig, afgesleten, verbeuzeld, verwijfd; nergens, op geen gebied, iets oorspronkelijks, iets, dat zich verheft boven het peil van het alledaagsche, iets dat groote blijvende waarde heeft, De letterkunde, meestal de afspiegeling van den volksgeest en van het maatschappelijk leven, was mat en kleurloos geworden; de van Harens, ja, maken hierop eene uitzondering; in hunne zangen is leven en vuur; zoo gaarne zou men zich daarmeê troosten, met op dat friesche broederpaar te verwijzen als op grootsche gestalten, te midden van pygmeëen; - maar o grievend leed! o bittere teleurstelling! ook die troost is ons bij de achttiende eeuw ontzegd; want uit het donkere verleden rijzen daar de afzichtelijke spooksels op van zelfmoord en van bloedschande.

Dat diepe verval, waartoe het Nederlandsche volk was geraakt, werd eindelijk ingezien door velen, die, terecht ontevreden met het bestaande, zich uit dien jammerlijken toestand wilden verheffen, en daartoe streefden naar een geheele hervorming van ons staatswezen. Het doel was goed, en geheel onbillijk is het, om uit de hoogte neer te zien op de patriotsche partij, welke dit doel beoogde; die partij *wilde* ten minste hervor-

ming en verbetering, al moge zij zich dan ook vergist hebben in de keus der middelen om dat doel te bereiken: zij vergat toen, dat het minder aankwam op een hervorming van de staatsinstellingen, dan op een verbetering van den volksgeest; dat het verkeerd was, in ieder staatkundig schreeuwer een bekwaam hoofd en leidsman te zien, en dat er minder behoefte bestond aan krachtige woorden, dan aan krachtige daden.

Met al hare gebreken en tekortkomingen was de patriotsche partij, in 1787, nog het beste bestanddeel van ons volk; zij stond veel hooger dan de andere partij, die hardnekkig vasthoudende aan het bestaande, allerlei misbruiken, verkeerdheden en ongerechtigheden bleef handhaven, en toen zij niet meer bestand was voor die taak, eene vreemde legermacht tot hare hulp inriep.

Aan beide partijen kan men evenzeer ten laste leggen, dat het haar heeft ontbroken aan moed en mannelijke kracht. De ergerlijke verwaarloozing van ons krijgswezen, en de geheele uitdooving van allen krijgsgeest bij onze burgerij, hebben ons toen weerloos ten prooi gegeven aan het vreemde geweld. Wij zijn gevallen, en gevallen zonder eer; alleen die strijd bij Amsterdam mag genoemd worden; al het andere moet ons den blos der schaamte op het gelaat jagen.

Voor de krijgskunde leveren de gebeurtenïssen van 1787 weinig of geen leering op; want in de kleine eeuw tijds, die sedert dat jaar verloopen is, zijn er zoo groote veranderingen gekomen in de gesteldheid van ons land en in de middelen en wijze om oorlog te voeren, dat er geen grond is om te gelooven, dat, wat toen gebeurd is, ook nu nog gebeuren moet. Wel kan men uit de oorlogsfeiten van 1787 weer leeren, welk een hooge waarde een goed leger heeft, troepen die zich door orde, krijgstucht en dapperheid onderscheiden, bevelhebbers die verstand, bekwaamheid en geestkracht bezitten; - maar is het wel noodig, dit nog te leeren? Is dat geen doodeenvoudige waarheid, die door niemand wordt betwist, al is het ook, dat zij soms door allen wordt vergeten?

Krijgskundige lessen geeft 1787 ons schaars, maar wel zedelijke of staatkundige lessen, zelfs zeer groote en gewichtige. Een drietal dier lessen moge hier plaats vinden.

Een eerste les is, dat de voortduring van ons volksbestaan geheel en al afhankelijk is van onzen volksgeest; versterk en veredel dien geest, dan maakt gij Nederland krachtig. Werp

daarom van u weg die verderfelijke en onzinnige leeringen, die, den mensch vervreemdende van eer en plicht, hem aanzetten om de wijde kloof te dempen tusschen goed en kwaad, en hem alleen doen streven naar de bevrediging van zijne lusten en naar het voldoen aan de eischen der zelfzucht. Wilt gij, dat het Nederlandsche volk een vrij en onafhankelijk volk blijve, waarschuw het dan, dat het zich niet uitsluitend tot het stoffelijke moet bepalen; wek een hoogeren geest bij ons volk op, een verstandigen godsdienstzin, een warme liefde voor vrijheid en vaderland; verbreid de kennis van onze aloude geschiedenis, van onzen alouden volksroem. Zie daar wat Nederland krachtig kan maken; - het tegenovergestelde leidt tot onzen ondergang.

Een tweede les is, dat ons belang medebrengt, om onder ons de eendracht te bewaren. Die les moet natuurlijk in verstandigen zin worden opgenomen: het lijdt geen twijfel, dat die eendracht nooit volkomen kan zijn; dat er bij ons volk uiteenloopende meeningen zullen zijn, onderling strijdige inzichten en belangen; dat er dus partijen moeten bestaan, en dat die partijen ten volle recht hebben om met alle kracht voor te staan, wat zij meenen dat goed en waar is. Binnenlandsche verschillen en twisten zijn onvermijdelijk in een vrij land; waar die niet bestaan, kan men rust hebben, maar het is de rust des doods.

Het bestaan van staatspartijen is een zegen; - maar het wordt een vloek, als die partijen bij hare twisten de hulp en tusschenkomst van vreemde staten inroepen, zooals wij dat tweemaal gedaan hebben in het laatst van de achttiende eeuw. Dat zijn handelingen geweest, die wij nooit mogen herhalen. Integendeel, zoodra de vreemdeling in het spel komt, moeten de staatspartijen zich tegen hem vereenigen en de voortzetting van hare geschillen uitstellen tot een later tijd. Zie wat Frankrijk in 1870 heeft gedaan: de staatspartijen hebben toen eensgezind het hoofd geboden aan den vreemdeling; de Vendeeër of Bretagner, nog dwepend met het oude koningshuis, stond toen bij Frankrijk's volkslegers in het gelid naast den heethoofdigsten republikein, en geen Franschman van eenige beteekenis heeft toen den vijand zijne diensten aangeboden.

Als derde en laatste les kunnen wij uit de gebeurtenissen van 1787 leeren, van hoe hoog belang het voor Nederland is, om zich nauw aan te sluiten bij het huis van Oranje: in die

aansluiting is onze kracht gelegen, de beste waarborg voor den voortduur van ons onafhankelijk volksbestaan. De gehechtheid aan het huis van Oranje heeft diepe wortels geschoten in het gemoed van het Nederlandsche volk; dat huis heeft onvergetelijke diensten aan het vaderland bewezen; het heeft helden, groote mannen, genieën voortgebracht; de leden van dat huis moeten dus hart hebben voor Nederland; zij moeten de overtuiging met zich omdragen, dat een prins van Oranje nooit een onbeduidend vorst mag zijn. Als in bange dagen van oorlogsgevaar het Hollandsche volk vraagt, wie het bewaren zal voor de vreemde overheersching, dan moet altijd een Oranje met de zinspreuk zijner voorvaderen antwoorden: ‘*Ce sera moi, Nassau*.’

's Gravenhage, 15 Maart 1876.
W.J. KNOOP.

Een vriend van den soldaat.

Edmondo de Amicis, Schetsen uit het krijgsmansleven. Uit het Italiaansch door Mevr. de Graaff-Holtrop, met een voorwoord van Dr. M.F.A.G. Campbell. 2 bundels. Haarlem, J.M. Schalekamp.

De belangstelling in het leger groeide in den laatsten tijd meer en meer aan tot de mate waarop het rechtmatig aanspraak heeft. Opgewekter belangstelling in het lot van den soldaat, in alles wat zijn leven raakt, was er het gevolg van. Niet zelden trok de nog altijd aanhangige quaestie der levende strijdkrachten de blikken van de massa, het leger, op het individu, den soldaat. Men ging zich bemoeien met zijn lot; de verbeteringen die het eischt, werden opgemerkt en besproken.

Schrijvers en sprekers, die er zich meê bezig houden, slaan evenwel in den regel een te zakelijken, ernstigen toon aan, om invloed uit te oefenen op hen, bij wie het er juist in de eerste plaats op aankomt. En zoo mag men de verschijning der beide bundels schetsen van de Amicis reeds daarom toejuichen, omdat zij op boeiende wijze belang leeren stellen in den soldaat. Aan degelijken inhoud paren zij een aangenamen vorm, zoodat de laatste wellicht voldoende is om sommigen voor den eersten in te nemen. De schrijver is een jeugdig Italiaansch officier die, al heeft hij sedert de uitgaaf van dit werk den dienst verlaten om zich enkel aan kunst en wetenschap te wijden, blijkens datzelfde werk zeker éénmaal met hart en ziel officier is geweest.

Deze twintig schetsen zijn even zoovele kabinetstukjes, met artistenhand vervaardigd en artistiek gegroepeerd, in ééne lijst samengevat.

Naar de natuur geteekend, omvatten zij het soldatenleven in al zijne phasen, van de dagelijksche en meest gewone des vredes tot de buitengewone van den oorlog. Te midden van

het gezonde, frissche leven bewegen wij ons in het garnizoen, in de kazerne, op marsch, in kamp en bivouak, en op het slagveld. De inhoud kenmerkt zich bovenal door eenvoud en warmte van gevoel, terwijl het dezen jeugdigen krijgsman gelukt is, door een gekuischten smaak, eene levendige verbeelding en een lossen, ongedwongen stijl, die als vanzelf daarheen vloeit, zijne, aan de zelf doorleefde werkelijkheid ontleende, stof te beheerschen en in een boeienden vorm te kleeden. Niet alleen hun die, in welken rang ook, deel uitmaken van het leger, doch ook hun die er buiten staan, wordt een werk geboden dat de kennismaking overwaard is.

Bevat het voor de eersten menige nuttige les, en kunnen deze zich bij de lezing vaak in zelf doorleefde toestanden verplaatst gevoelen, de laatsten kunnen die toestanden er uit leeren kennen, begrijpen, waardeeren, om zich aangewakkerd te gevoelen tot meerdere sympathie voor het leger en voor den soldaat.

Zeker verdienen deze schetsen eene eervolle plaats in de letterkunde. Maar niet minder groot dan hare letterkundige, is hare militaire waarde. De eene zoowel als de andere te doen uitkomen, zij het doel der volgende bladen.

I.

De lichtere letterkundige soort, waartoe deze schetsen behooren, is in Nederland schaars vertegenwoordigd.

Wel kunnen wij op de ‘Hollowaypillen’ van den begaafden, het leger helaas reeds ontvallen Kempees, en op de talentvolle Indische schetsen en verhalen uit de soldatenwereld van van Rees bogen; doch deze, als teekenende het leger in eene Oostersche maatschappij, zijn meer bijzonder van belang voor onze Oost-Indische krijgsbroeders, en gene hebben, als de haast vaderlijke wenken van een ouderen broeder aan zijn jongeren, iets leerstelligs, en - omdat deze wenken een pas van de militaire akademie aangestelden officier gelden - daarenboven iets uitsluitends, dat ze minder eigent om in ruimen kring ook buiten het leger bekend te worden. Zijn ze in weerwil van den levendigen stijl vol humor, ook niet te bespiegelend om een zekeren graad van populariteit te bereiken, en heeft de

verandering der toestanden sedert hunne verschijning de actueele waarde niet verminderd die ze eenmaal hadden?

De ‘Hollowaypillen’ kwamen in afleveringen uit in 1848. Wij leefden toen in den tijd van spanning die de wording der grondwet voorafging. Het waren de dagen der haarkloverij en der casuistiek over den militairen eed. De begrippen van het zuiver monarchale en van de volkssouvereiniteit kwamen in botsing. En greep de grondwet machtig in 't geheele volksleven en in de verhouding tusschen vorst en volk, niets natuurlijker dan dat ook het leger, traditioneel zoo nauw aan den vorst verbonden, in den strijd werd getrokken. Kempees vooraan, en met hem o.a. de militaire Spectator, handhaafden de oude traditie. In zoover zijn werk de strijdpunten raakte, moest het beweging uitlokken. Thans evenwel is die beweging uitgestorven: de quaestiën, welker oplossing het werk bevorderde, zijn thans voor goed uitgemaakt en daarmede is dus eene beweegreden van belangstelling, welke in die dagen bestond, voor onzen tijd vervallen.

Ook de majoor Brunings verrijkte onze letterkunde met zijne militaire verhalen.

Wat de ‘Hollowaypillen’ voor den jeugdigen officier zijn, is ‘de Gids voor den jongen militair’ in zekeren zin voor den onderofficier. Deze kan er eene opwekking in vinden tot al wat plichtmatig goed en edel is. Doch hoe groot de verdiensten van dit werk ook mogen zijn, de verschillende feiten en gebeurtenissen aan de historie ontleend, die den hoofdinhoud er van uitmaken, missen de eenheid en levendigheid, die verhalen, waarin de schrijver zelf betrokken is geweest, en die het merk zijner geheele persoonlijkheid dragen, zoo aantrekkelijk kunnen maken. Trouwens, ook dit werk, gelijk de titel aanduidt, is geschreven voor lezers in en niet buiten het leger.

In het buitenland en vooral in Frankrijk vindt men daarentegen rijkeren oogst op het gebied dezer militaire literatuur.

Zonder nu te gewagen van de deftige groep der Geschied- en memorieschrijvers van het Napoleontische heldentijdvak, of van de jongste groep die na het jaar '70 het woord ‘revanche’ op haar vaandel heeft geschreven, vallen daar bijzonder een tweetal schrijvers in 't oog, vertegenwoordigers van twee opvolgende tijdperken der letterkunde, namelijk Alfred de Vigny en Paul de Molènes.

Het zij vergund een oogenblik bij hen stil te staan om ze te vergelijken met de Amicis: en dit minder naar aanleiding van

de vele punten van overeenkomst in hunne werken, dan wel omdat zij officieren waren als hij, omdat allen zich met het soldatenleven hebben beziggehouden, en eindelijk, omdat de vergelijking ons hier juist door de tegenstellingen die zij oplevert, geschikt voorkomt om het werk van de Amicis en hem zelven te leeren kennen.

Alfred de Vigny, de bekende dichter en lid der Fransche akademie, gaf in 1836 zijn ‘Servitude et grandeur militaires’ uit. Deze prachtige bladzijden maakten grooten opgang. Toch bevredigen zij niet geheel, want, gelijk de titel zegt, ze handelen niet enkel over den ‘grandeur’, doch bovenal over de ‘Servitude’. Het socialistische streven van den tijd vindt men hier, in klachten tegen de ‘staande legers’ die volgens de Vigny de ziel van den soldaat vernederen, op militair gebied terug. Hij heeft den soldaat lief, doch hij beklaagt hem. En toch heeft de dichterlijke geest van de Vigny, door de militaire zelfopoffering en deugden met geestdrift te poëtizeeren, wellicht het omgekeerde van zijn plan bewerkstelligd en de instellingen, die hij aanviel, verheven door al het schoone en edele te doen uitkomen, dat zij, in weerwil van hare gebreken, vermogen voort te brengen. Het leger van '76 is niet meer het leger van '36. Wat de Vigny tegen het laatste mocht aanvoeren, geldt het eerste niet meer of in veel mindere mate. Ook in dit geval dus is de geest des tijds het werk en zijne richting voorbijgestreefd, en zullen de schetsen van de Amicis - waaraan trouwens alle socialistische bijbedoeling vreemd is - als meer overeenkomende met den geest van het leger in onzen tijd, thans ook meer begrepen en gewaardeerd worden.

Ook de tweede, Paul de Molènes, behoort tot de letteren als tot het leger.

Het ‘artificieel, maar door en door artistiek’ waarmede Prof. Quack onlangs in dit tijdschrift zoo juist de geheele letterkundige groep van het tweede Keizerrijk karakterizeerde, is wellicht op geen meer dan op dezen toepasselijk. Met zijn ridderlijken geest blijft hij toch een der schitterendste, merkwaardigste, maar ook vreemdste persoonlijkheden van dat tijdperk. Alles aan hem is dichterlijk en heeft haast eene ‘Byroniaansche’ tint. In een beweeglijk, rusteloos leven zoekt hij - ook hierin aan Byron gelijk - voedsel voor zijn woeligen geest en bevrediging voor zijn verlangen naar ‘het ideëele’. Doch te vergeefs! Als noch de werkzaamheid op letterkundig

gebied - de ‘Revue des deux Mondes’ van de jaren '41 en '42 bevat niet minder dan een zestal artikelen van zijne hand over roman- en theatercritiek - noch zijne verre tochten hem doen vinden wat hij zoekt, werpt hij zich op nog geen dertigjarigen leeftijd, een weinig verzadigd van het leven, in de armen van het leger. In dienst getreden bij de mobiele Garde, debuteert hij in de militaire loopbaan met de sombere straatgevechten van Februari. Het leger, zijn plicht en zijne eer zijn hem nu voortaan alles. Met hart en ziel soldaat, maakt hij de verschillende veldtochten van het Keizerrijk mede. Wij zien hem in Algiers, in de Krim en in Italië. Ook te midden van het krijgsrumoer doet het zwaard hem de pen niet vergeten. In eene reeks van romantische verhalen geeft hij zijne nieuwe indrukken weder. Wat de Italiaansche veldtocht van '66 voor de Amicis is geweest, waren die van '54 in de Krim en van '59 in Italië voor de Molènes. In 1860 verschenen zijne gloeiende indrukken en herinneringen in de ‘Revue des denx Mondes’ onder den titel ‘Commentaires d'un Soldat’. Gelijk vele zijner vroegere geschriften heeft ook dit iets zenuwachtigs en overspannens. De korte volzinnen volgen elkander op gelijk de stooten van een vlug en schitterend degenspel. De geestdrift van den soldaat, maar ook het vurig geloof eens priesters spreken uit die bladen. Wat ze kenmerkt is verheerlijking, bijna tot vergoding, van den oorlog en van 't gevaar. Met hartstochtelijk verlangen wordt het opgezocht en genoten. Want dezen onrustigen geest is bovenal het avontuurlijke lief. In het gewoel van den strijd voelt hij zich te huis. De plaats waar hij gaarne leeft is het slagveld: dit is hem, instede van eene sombere plek des doods, de gaard waar zijne poëzie de bloemen uit het bloed ziet ontluiken. Als werktuig van den oorlog is de soldaat hem heilig. Hij heeft hem lief op zijne wijze, en ziet in hem de incarnatie der verhevenste ideën. Zoo vergeestelijkt hij de ruwe kracht van den oorlog. De stof, in hare uiterste schuilhoeken teruggedrongen, wijkt overal voor den geest; en gelijk een andere componist der Toekomst, laat deze spiritualistische soldaat de stemmen van het slagveld, met al hare tonen van smart en ellende, opgaan in ééne groote symphonie: het jubellied van den geest, zegevierend over de stof. Edelman van karakter als van geboorte, ridderlijk en fijn beschaafd, vreemd maar aantrekkelijk, is hij eene dier figuren welke wellicht Frankrijk alleen vermag voort te brengen:

het is of hij, verdoolde ridder in deze eeuw, het harnas heeft vergeten af te leggen en den ridderhelm nog draagt.

Zoo de Molènes, wien, in weerwil zijner schitterende eigenschappen, het boven uitgesproken woord ‘kunstmatig, hoewel kunstenaar’ ten volle blijft gelden.

Is in dit alles niet veel wat overdreven, overprikkeld, en dus ongezond voorkomt? Staat hij, zelfs in Frankrijk, niet wat alleen met zijne gewaarwordingen; laat hij zich niet te veel gaan op de gladde baan van den hartstocht en der buitensporige senzatie; en is hij niet vaak in strijd met die onomstootelijke rechten der werkelijkheid, op welker verguizing de straf nooit uitbleef en zonder welker erkenning zelfs geen poëzie bestaanbaar is? Dus ontbreekt aan deze natuur het evenwicht, en dientengevolge ontbreekt het aan de werken. Deze klanken vinden geen grooten weerklank, en hun ontbreekt, in elk geval, het natuurlijke en de gemoedelijkheid welke, eerste vereischten tot populariteit, in ruime mate de eigenschappen zijn die de Schetsen van de Amicis, ook voor ons Nederlanders, zoo aantrekkelijk maken.

Het verschil in levensloop verklaart dit verschil in werken.

Na de voltooiing zijner studiën is het de Amicis eindelijk vergund het zwaard te omgorden. Vol geestdrift wijdt hij zich nu aan Italië's éénheid, Eene groote, natuurlijke, verheffende gedachte vervult van den aanvang dat leven. Het tijdperk is hem gunstig. De handeling is de hoogste school, en deze is de zijne. Medegenomen in den grooten stroom, ontbreekt hem den tijd zich in zich zelven te verdiepen. Een zoodanige heeft nog niet genoeg van den schuimenden beker des levens. Al dadelijk heeft hij den weg betreden van plichtsbetrachting en mannelijke inspanning, waarop levenszatheid niet te vinden is. Het leven moge hem in ijlende vaart medenemen: het hart blijft jong, en de bloemen verwelken niet op zijn pad. Hem geeft de werkelijkheid genoeg te doen. Zij behoedt hem voor de ziekelijke overspanning die ontstaat, bij wanverhouding tusschen doel en streven, tusschen ideaal en werkelijkheid, en die, met afmattende volharding, 's menschen gemoed heen en weer slingert tusschen hooge verwachting en diepe teleurstelling.

Dit leven ademt frissche kracht: het is in evenwicht en gezond. De schrijver moge niet tot de heroën der Letterkunde behooren: zijn werk wordt begrepen en gewaardeerd. De opwinding der jeugd mag hem nu en dan vervoeren: zijn onbeneveld

oog ziet allereerst de waarheid, de onbedorven verbeelding roept den frisschen indruk levendig voor den geest terug, en het reine gevoel des dichters bindt dit alles met gouden draad te zamen, en spreidt zijn idealizeerend waas over de werkelijkheid.

Hier en daar denkt men bij het lezen dezer schetsen aan het kleine meesterstukje van dien fijnen, bevalligen geest bij uitnemendheid, weder een jeugdig officier, en ditmaal een landgenoot van de Amicis, al zijn de talen waarin ze schreven verschillend. Wij bedoelen den graaf Xavier de Maîstre, wien het misschien nog meer dan zijn beroemden broeder Joseph geldt:‘qu'il était le plus Français de ceux qui ne le sont pas’.

Wie herinnert zich niet zijn:‘Voyage autour de ma chambre’, die hij, in dienst van den koning van Sardinië te Alexandrië in garnizoen, op zes- of zevenentwintigjarigen leeftijd schreef, gedurende een arrest van 42 dagen, hem opgelegd als straf voor een duel: een arrest waarvoor wij hem die het oplegde grooten dank verschuldigd zijn, omdat de levendige, nog niet zeer bezadigde officier, zonder deze aanleiding, bijna zeker er niet toe ware gekomen om de pen als eene gedwongen, zij 't dan welkome afleiding ter hand te nemen.

Bij het lezen van het tweede opstel van de Amicis: ‘de Oppasser’, denkt men aan dien ‘Joannetti’, de trouwe, stipte bediende wien de Maîstre een traan van berouw wijdt, als hij na een barschen uitval tot de ontdekking is gekomen dat Joannetti de order om een schoenborstel te koopen weder niet heeft uitgevoerd, omdat de wat verstrooide meester sedert lang verzuimde hem zijn geld te geven, terwijl de goede bediende, die uit kieschheid dit niet in herinnering wil brengen, alles wat hij zelf bezit reeds aan allerlei inkoopen voor den meester uitgegeven heeft.

Wat eenvoud, gevoel en verbeelding, ook wat den stijl betreft, hebben de Maîstre en de Amicis sommige trekken gemeen: doch er zijn ook punten van verschil.

Treedt bij den eersten de verbeelding, bij den laatsten het gevoel meer op den voorgrond; is dat gevoel bij de Maîstre fijner, bij de Amicis warmer te noemen; merkt men bij dezen een nog levendiger zin voor de werkelijkheid op, gene verstaat nog beter de kunst om over het onderwerp heen te glijden, zonder het uit te putten, en zelfs den zweem te vermijden van

gerektheid en herhalingszucht, waarvan de schetsen van de Amicis hier en daar niet vrij te pleiten zijn. Ook is het werk van de Maîstre rijker dan dat van de Amicis in die fijne, korte zetten welke zóóveel uitdrukken en door hun diepen zin zóóveel te denken geven.

Verklaart de overeenkomst zich door stamverwantschap, veel van het verschil tusschen beiden is, behalve uit dat der behandelde stof, te verklaren uit het verschil van tijd waarin zij leefden.

De Maîstre is het kind der achttiende eeuw; de bespiegelende bij uitnemendheid. Zijn werk draagt er de sporen van. Ook daarin is de geest der philosophie doorgedrongen, en het gevoel weet zich niet altijd vrij te houden van sentimentaliteit en declamatie, Wij zijn hier in 't ‘ancien régime’. Eene hooge achteloosheid, eene aristocratische lucht, een zeker tintje van spot en ‘rouerie’, - al bespeurt men 't nauw merkbaar en slechts hier en daar - verraden den ‘Grand Seigneur’, hetgeen wij den beminnelijken schrijver evenwel niet te euvel willen duiden, en wat hem niet heeft belet, zich door zijn los en grillig gedachtenspel, door zijn fijnen, zachten humor, soms tot de hoogte van een Sterne te verheffen.

Uit de Schetsen van de Amicis waait de milde lucht der vrijheid u te gemoet. Hij lost zich op in zijne omgeving. Op den achtergrond getreden, vertoont hij het leger als een zedelijk lichaam, werkzaam aan een groot en edel doel. Wij maken niet alleen kennis met officieren en Generaals: de vrijheid heerscht in zijn boek, als in zijn geest en in zijn tijd. De eenvoudige militiën, de gewone soldaat worden met vóórliefde door hem geschetst. Van de hoogte daalt hij te midden van het volk neder. De band van den plicht, maar ook die der liefde, houdt allen, meerderen en minderen, omvat. Want de moderne officier die schrijft, is niet meer gelijk aan dien van vroeger. Beschouwde deze zich als meerdere en rechtmatig bevoorrechte overal en altijd: de moderne officier heeft geleerd dat, al moge hij de meerdere van den soldaat zijn in rang, in kennis, in beschaving, hij zijn gelijke is als burger en als mensch.

II.

Wat in deze schetsen evenzeer verrast als aantrekt, zou men bijna ‘iets Nederlandsch’ kunnen noemen. Hetgeen wij zeiden

van Xavier de Maîstre met betrekking tot Frankrijk, is in zekeren zin ook waar van de Amicis met betrekking tot Nederland, namelijk dat hij de meest Nederlandsche schrijver is van hen die geen Nederlanders zijn.

Bracht hij ons enkel met militairen in kennis, dan zou men hierin nog geene aanleiding tot bijzondere verwondering behoeven te vinden. Immers, in weerwil der meest uiteenloopende profielen, is tusschen al wat ‘soldaat’ is een algemeene familietrek te herkennen. Buiten de naties om bestaat een band die de legers verbindt. Eenheid van leven en roeping drukt op allen haar gelijksoortigen stempel. 't Zij onder een Nederlandschen of onder een Italiaanschen kapotjas, overal waar een soldatenhart klopt vindt men soldatengeest, soldateneer en plicht. De militaire groet en houding zijn overal dezelfde. De ‘inwendige dienst’ hier verschilt weinig of niet met die daar ginds. Deze ‘chambre’ gelijkt haarfijn op gene. Het kommiesbrood heeft immers eene internationale kleur; en weten wij niet dat de vrijmetselarij der soldaten, het wereldburgerschap der uniform dikwijls de vijandelijke voorposten hebben verbroederd, lang voordat de haat in de harten der volken was uitgedoofd?

Doch dat men ook buiten het leger dikwijls iets Nederlandsch terugvindt, moet bijzonder treffen.

Is hiermede de aantrekking verklaard op den schrijver uitgeoefend door dat Nederland, waaraan hij, in bladzijden zeker niet minder afgewerkt dan die zijner schetsen, zijn werk ‘Olanda’ heeft gewijd, en de belangstelling die hij doet blijken voor ons volk, onze zeden, onze kunst en onze wetenschap?

De verklaring van dit verschijnsel ligt zeker niet enkel aan de Italiaansche wijze van vertellen welke, geheel overeenkomstig met de Nederlandsche gelijk St. Beuve opmerkt, gaarne de werkelijkheid kopieërt en zich kenmerkt door hare zucht tot het ware.

Is het, behalve om deze letterkundige overeenstemming, niet veeleer omdat wij met het jonge Italië in 't algemeen, en met Piëmont, het vaderland van den schrijver, in 't bijzonder, ‘karaktertrekken’ gemeen hebben? Zeker is dit het geval met het gezonde Piëmont, de bakermat der wedergeboorte, waaruit de vrijheid hare vlucht over Italië nam; doch met het overig Italië! Of vindt het verschijnsel enkel zijne verklaring in de toovermachtige vrijheid zelve, die het hoofd verheldert, het hart verheft, den blik verruimt, en ons elkander over een werelddeel heen, de hand doet reiken als mannen en als broeders?

Hoe het ook zij: op onzen weg door het boek ontmoeten wij, te midden van de steeds veranderende groepen en tafereelen, telkens bekenden; één knikje van herkenning en wij gaan weer verder.

Er zijn immers officieren en oppassers die wij kennen, of gekend hebben, tusschen welke eene verhouding bestaat als in het reeds genoemde tweede opstel is geschetst: van den mindere eene bescheiden, onderdanige gehechtheid, van den meerdere eene teruggetrokken toegenegenheid; van beiden vriendschap die, sober van uiting en uiterlijk koel, zich verbergt achter militaire stug- en stroefheid, en zich den traan schaamt die gereed staat op te wellen; vriendschap onder een vorm als hun betaamt, die zich ten eersten plicht stellen al wat mannelijk in hen is levendig te houden.

De aandoenlijke geschiedenis van ‘Kareltje’ die van zijne stiefmoeder is ‘weggeloopen’ omdat ze hem ‘sloeg’, en die na het doortrekkende Regiment te hebben gevolgd, in het kampement als ‘Regimentskind’ wordt aangenomen, en daar te midden van die ruwe mannen liefderijk wordt gevoed, verzorgd en verpleegd, doet in de verte aan die van Hildebrand's ‘Keesje’ denken.

Ook de Italiaansche jongen gelijkt op den Hollandschen. Of is 't niet waar dat ook deze, na zijne familie en huisgenooten, het eerste liefde en geestdrift gevoelt voor den soldaat; dat ook zijne eerste teekeningen, zijn eerste speelgoed, zijne eerste vrienden, soldaten en nog eens soldaten zijn? Zie de eerbiedige vriendschap van dien jongen ‘wien de kiel nog langs de schouders glijdt’ voor dien soldaat, zijn eerste militaire kennis. Of zie hem later met zijn vriend, den korporaal, uit wandelen gaan. Stil, daar zijn ze op eene eenzame plek gekomen, en eindelijk zal dan na herhaald smeeken en weigeren het toppunt der wenschen worden bereikt: ‘en de arme korporaal, na rondgekeken te hebben, of er niemand kwam, trok op geheimzinnige wijze den degen uit de schede, en wij zagen die mooie, blanke, glinsterende kling... raakten even de punt met den vinger aan vroegen of hij scherp was en iemand met één slag zou kunnen dooden’... Wie herinnert zich niet met den schrijver de eerste sabel, die hij op zijn verjaardag, of omdat hij op school goed had opgepast, present kreeg van een oom of een peet, of een gepensioneerd officier: en dat niet zulk ‘een gewone houten sabel, met zilverpapier beplakt, dat kleinkinder-

speelgoed, waar men niet eens eene vlieg mede kan dooden; neen! heusch, een echte sabel, met een echte kling zooals zij in den oorlog gebruiken... O, die eerste sabel is een zaligheid!'

Wie herinnert zich niet, dat hij uren achtereen te paard op een stoel doorbracht: 'de borst tegen de leuning, met de beenen slaande als om het paard de sporen te geven, een bezemsteel omhoog houdende, en een zware, deftige stem opzettende, gelijk een generaal die een leger kommandeert?' En wie herinnert zich niet nog zooveel meer, dat de schrijver ons in frissche, levendige kleuren voor den geest terugtoovert!

Ook tusschen die soldaten op marsch op een heeten, stoffigen zomerdag, of des nachts als de regen valt en het koud en ijzig is, en degene die wij kennen, merkten wij familietrekken op.

Brengen wij een bezoek in het kamp, ook daar treffen ons bekende tafereelen. Wij zien de witte tenten gespannen, het bonte gewoel, het opgewekte leven, hier springen en stoeien, daar poetsen en kleêren verstellen, maar ook hier en daar een enkelen zwaarmoedige die met heimwee denkt aan de goede moeder t'huis, of aan de liefste in het verre, vriendelijke dorp. Ginds maakt er zich een gereed om aan een van beiden een brief te schrijven. Het is geen kleinigheid: zie maar! 'ze grijpen in den ransel, spreiden er een blad papier op uit, waarop een soldaat geteekend is die ten strijde trekt, of een groot hart met eene pijl doorboord; zij gaan op den grond liggen, halen een roestige pen te voorschijn, zoeken en drukken het sponsje van een uitgedroogden inktkoker, en na herhaaldelijk de punten van de pen tegen het licht bekeken en op den nagel geprobeerd te hebben met de hand over het papier gestreken en er op geblazen te hebben, het hoofd voor- en achteruitstekende, krabbelen zij groote letters wijd uit elkander, maken dikke, kromme halen, slaan dikwijls de oogen ten hemel, als om ingeving te vragen voor dit of dat woord, deze of gene zinsnede, die zij zich niet meer herinneren, maar die zij zeker ergens in een gedrukt boek gelezen te hebben, daar kunnen zij op zweren, maar zij weten niet meer hoe het heette'...

Maar wat nog beter is dan brieven schrijven, daar komt de fakteur die ze brengt. Hij stelt de gemeenschap met de buitenwereld daar. Zijne gewenschte komst brengt de grootste omwenteling in die kleine wereld; alles vliegt op hem af en verdringt zich om hem. En hoe vindt gij het bezoek dat de

kolonel, die brave en dappere soldaat, ontvangt van die deftige familie van den secretaris uit het dorp: vader, moeder en zoontje. Ze mogen het kamp binnenkomen. De kolonel komt hen uit zijne tent tegemoet. Nog niet best wetend wie hij voor heeft, kijkt hij eens naar de lucht, alsof hij daarvan hulp voor zijn geheugen verwacht. Nu is de kennis gemaakt of hernieuwd. En de kolonel die een gesprek wil beginnen, zegt eensklaps: ‘Ja, Mevrouw, het effectief der kompagniën is sterk, weet ge? Honderd en vijftig man ieder, iets minder, 't is een waar genoegen enz.;’ terwijl het zoontje, als men later gezamenlijk het kamp doorwandelt, stil aan zijne moeder vraagt: ‘of de kolonel nu allen het hoofd zou kunnen laten afslaan?’

Behalve in vredes-, zien wij den soldaat ook in oorlogstijd. Wij zijn getuigen van de gewaarwordingen die hij doorleeft, van de spanning vóór, de inspanning gedurende, de geestdrift of smart - naarmate van den afloop - na het gevecht: van al wat hem beweegt, vervoert of nederslaat. De ongelukkige, op wien de oorlog zijn noodlottig, onherstelbaar, doch edel merk heeft gedrukt: de arme verminkte wordt niet vergeten. De liefde zijner meerderen die hij wint, die van zijne betrekkingen welke hij wedervindt, en die van zijne geliefde welke hij behoudt, spreiden balsem op de nauw geheelde wonde. Toch moet hij naar het venster als hij, te huis gekomen, de oude makkers hoort voorbijtrekken. Hoe gelukkig zijn in deze schets de toestanden gekozen en geteekend. Doch men leze! Het mag toch ons plan niet zijn te veel te vertellen of aan te halen. Zij die het werkje niet zullen lezen, zouden er slechts in geringe mate door worden schadeloos gesteld; terwijl voor hen die er nader kennis mede willen maken, de frissche indruk en de verrassing zouden weggenomen worden.

Hetgeen wij zeiden zij voldoende om dien lust tot nadere kennisname aan te wakkeren, en om het geopperd beweren te staven van het eenvoudige, ware, frissche en natuurlijke dat het werk van dezen schrijver kenmerkt.

Ook die algemeenheid welke maakt dat de Hollandsche jongen of soldaat als de Italiaansche er zich in herkennen bleek er uit en is niet zijn geringste verdienste.

Het bezit dier zeldzame eigenschap waardoor de schrijver de tonen weet te treffen die 's menschen gemoed doen trillen, en dit onafhankelijk van eenige lengte- of breedtegraden, is een bewijs dat hij dieper is doorgedrongen dan tot de oppervlakte; dat

zijn blik onbekrompen, zijne opvatting ruim is, en dat hij den weg heeft weten te vinden tot het menschelijke hart dat overal en altijd hetzelfde blijft.

Eene geheel eigenaardige rol, namelijk die van liefdezuster, en wel van eene die zich tegen wil en dank bij den patient moet opdringen, vervulde het Italiaansche leger tijdens het woeden der cholera in Italië, gedurende den zomer van '67. In Sicilië wordt het werkzaam geschetst. Men mag dankbaar zijn dat deze vreesselijke tooneelen in de vertaling wat zijn bekort. Hier zouden wij haast geneigd zijn in te trekken hetgeen wij van overeenkomst tusschen Italië en Nederland mochten zeggen. Tusschen dit volk dat, geheel beheerscht door de zuidelijke verbeelding, alle zelfbeheersching en beradenheid verliest, en het Nederlandsche dat, te midden zelfs van zulke rampen, de waardigheid en de macht der rede weet te handhaven, maken wij liever geene vergelijking.

Des te lichter komt het leger bij die donkere omgeving uit. Met volhardenden moed en de edelste zelfopoffering neemt het de posten waar van hen die ze uit vrees verlieten, in de hospitalen, in de huizen waar de zieken op verpleging wachten en de dooden worden vergeten, op de kerkhoven en in de gemeentebesturen; terwijl het domme volk de militairen beloont, door ze als ‘gifmengers’ te beleedigen, aan te randen en zelfs te mishandelen.

Nooit meer dan hier zag men de macht, maar ook de noodzakelijkheid der discipline: hare macht, die de eenige oorzaak was dat mannen uit hetzelfde volk afkomstig, zich zoo uiteenloopend gedroegen en die de soldaten zedelijk zoo hoog boven hunne medeburgers verhief; hare noodzakelijkheid, waar de gevorderde inspanning en het opgelegde lijden zoo buiten verhouding groot waren. Daar in Sicilië vooral, waar het leger optrad om de edelste beginselen van menschelijkheid en Christelijke deugd in praktijk te brengen, zag men de macht van dit zedelijke lichaam; toen meer dan ooit, kwamen de zedelijke kracht en beteekenis zijner instellingen uit; en geen beter hulde kon aan de erkenning daarvan worden gebracht dan door datzelfde Siciliaansche volk, toen het later zulk een aanzienlijk contingent voor de vrijwillige werving leverde.

Niet minder dan in die droevige en sombere uren, verdient

het leger onze sympathie in de dagen van geestdrift en opgewekt leven, wanneer het zich in '66 gereed maakt om Italië's eenheid te voltooien. Wij zijn getuigen van de wedergeboorte eens volks en van de gewaarwordingen die haar voorafgaan. De geestdrift is algemeen. Vrijwilligers stroomen toe: ééne gedachte bezielt en verheft allen. Het kookt in de gemoederen. Studenten, kunstenaars vliegen te wapen. En weest voor hen niet te bevreesd, als zij zich in het strijdgewoel begeven. Troost u als straks die geniale hand des kunstenaars verminkt, of die verheven geest uitgedoofd zal worden. Nog boven wetenschap en kunst gaan vaderland en plicht! Mochten zij vallen: nieuwe levenskracht zal uit hun bloed ontkiemen. Want in den dood zelven dier mannen ligt het bewijs en de maat der zedelijke kracht van het volk dat ze voortbracht, van die kracht waaruit weder kustenaars en geleerden zullen voortkomen.

De oorlog komt hier voor als eene scheppende, geen vernielende kracht; als eene die het verspreide en tegengestelde vereenigt, die de eenheid tot stand brengt; en die in de hooge temperatuur zijner geestdrift het ongelijksoortige samensmelt tot een eenig graniet. Ook hier blijft de oorlog voorzeker eene ramp; doch ook hier weder zien wij de physieke en moreele inspanning die hij eischt, heilzaam werken, en uit zijne vuurproef een volk herboren en verjeugdigd te voorschijn treden.

Dat deze oorlog vaak ongelukkig was, rekene men het leger niet te zwaar aan, en vooral niet den soldaat. De nederlaag - men verliest dit te dikwijls uit het oog, gelijk nog onlangs een Nederlandsch leger moest ondervinden - neemt niets weg van de waarde der individuëele inspanning en opoffering. Integendeel. Het grievend leed, de ontmoediging die altijd, de miskenning die in den regel de gevolgen zijn eener nederlaag of van een terugtocht, maken de plichtsvervulling van den soldaat in die noodlottige uren wel moeilijker, maar dus ook lofwaardiger dan bij de bezielende opwekking en geestdrift der overwinning.

Eene tweede in 't oog vallende eigenschap van den schrijver die het werkje zoo aantrekkelijk maakt, is zijne warmte van gevoel.

In den regel gaat het verhaal rustig en gelijkmatig voort,

doch op eens - en dit meestal met eene wijze spaarzaamheid - weet hij met een enkelen, kleinen trek, het gevoel op innige wijze te treffen. Een heilige eerbied voor het familieleven en voor de moeder die er de ziel van uitmaakt, een humane, zachte geest spreken uit die bladen. Gaarne gelooven wij de verzekering die Dr. Campbell in zijn voorwoord geeft: ‘dat de Amicis zelf, de hoogstbeschaafde, de even beminnelijke als bezadigde man, een beschavenden en veredelenden invloed op zijne onderhebbenden moet hebben uitgeoefend en dat hij deze schetst zooals hij ze gekend heeft’. Men voelt den wensch opkomen dat alle officieren mochten gelijken op den officier zooals hij geschetst wordt. Zedelijk altijd de meerdere, is hij vaak de vriend, de raadsman, de troost en leidsman van zijne soldaten. Hij beurt den armen ‘militiën’ op, die het heimwee heeft; hij troost dien schildwacht die het zoo bitter heeft te verantwoorden in dien kouden nacht. ‘Komt mij niet praten’, denkt hij, ‘van den afstand tusschen officier en soldaat: het hart draagt geen galons, zooals de muts’. Hij houdt zijne minderen den plicht voor, die zijn loon in stille zelfvoldoening vindt; hij verheft het moreel der zwakken, zet de moedwilligen neder en is allen een steun.

Zoo leert men het leger van eene zijde kennen, die ons achting en sympathie afdwingt. Zulk een leger moet allen die er deel van uitmaken zedelijk verheffen en beter maken; en gerust kan de schrijver zeggen: ‘O moeders, laat hen met ons trekken uwe zoons, wij zullen hen liefhebben als broeders, als kinderen, en zij zullen uit ons midden liefdevoller en sterker tot u terugkeeren, omdat men onder soldaten leert wat liefhebben is, met eene genegenheid die gemoed en hart vroegtijdig versterkt.’

In deze warmte van gevoel en in deze groote humaniteit zullen sommigen wellicht aanleiding vinden om den schrijver te groote weekheid of zachtheid van toon te verwijten. Maken wij hem er geen verwijt van! Zachte bescheidenheid is in den regel een kenmerk van den waren moed, die zijn grond vindt in zelfverloochening: zoo er gezondigd wordt, achten wij zondigen in *dit* uiterste verkieslijker dan in het andere. De tijden zijn voorbij, toen men zich een soldaat of militair niet anders kon voorstellen dan als een ruwe barribal, wiens eenige virtuoziteit bestaat in vloeken, - ‘krachtsuitdrukkingen’ zooals Dr. Campbell ze welwillend noemt - drinken, enz.

De legers die den oorlog om den oorlog zelven voerden, met hunne huursoldaten, de geworven legers zooals die in Schiller's ‘Wallenstein’ zoo werkelijk en schoon zijn geschilderd - zijn verdwenen, en zeker varen noch de Staat, noch het leger, noch de soldaten er slecht bij.

Wel is waar mist men in de tegenwoordige legers de bonte kleuren, de schrille contrasten, het mengelmoes van allerlei naties en oorden saamgevloeid, de groote schakeering, de ruwe hartstochtelijkheid die een geworven leger onder eene grootsche, indrukwekkende gestalte als die van Wallenstein tot zulk een schilderachtig en dichterlijk geheel maakten: doch wat het leger hieraan moge hebben verloren, heeft het aan ernst en degelijkheid meer dan gewonnen.

Zelfs de oorlog heeft van zijne ruwheid verloren: te midden van zijn bloedigste tooneelen laat beschaving nog haar milden invloed gelden en heelt de hand der liefde waar zij helen kan.

Het leger is niet meer een Staat in den Staat: het maakt een deel van dezen uit, ja, het is in den Staat opgegaan en er mede saamgevloeid.

In plaats van een internationale troep is het eene verzameling ‘burgers’ die - wel verre van om voldoening van eigenbelang - zich vereenigen om het eerste en hoogste algemeen belang, het Vaderland, te verdedigen. Voor een groot deel bestaat het thans uit mannen die, alvorens soldaat te zijn, burger waren en weder als burger in de maatschappij terugkeeren.

Burgerzin maakt thans de legers krachtig.

Doch men begrijpe wel! Niet die, welke van de vrijheid enkel de voordeelen voor zich begeert: maar de burgerzin welke het individueel belang aan dat van den Staat ondergeschikt maakt, welke bereid is der vrijheid de grootste opoffering te brengen, die van haar zelve, voor zooveel zij in het leger niet mag en niet kan bestaan. Wij bedoelen den burgerzin die oorzaak is dat de burger, eens soldaat geworden, soldaat is in den vollen zin des woords, dat hij met zelfverloochening opgaat in de noodzakelijke éénheid van het leger, en die den soldaat, dewijl hij te zijner ure den burgerplicht uitoefent die het meeste van hem vergt, ook het meest op den eerenaam van ‘burger’ aanspraak geeft.

Deze burgerzin geeft het moderne leger zijne zedelijke kracht en beteekenis.

Want hij beoogt de verdediging van het ‘Recht’ in zijne hoogste en heiligste beteekenis; want hij vordert zelfopoffering: en deze ‘zedelijke’ kracht, sterker dan eenige andere, is onuitputtelijk, waar nog slechts eene kiem van haar bestaat.

Na zoolang over den schrijver en zijn werk te hebben gesproken en uitgeweid, een woord over de vertaling. Der vertaalster, Mevrouw de Graaff-Holtrop, komt een ruim deel toe van het goede dat wij van het werk des schrijvers zeiden. Zij toch is het die ons in de gelegenheid stelt er kennis mee te maken en het te genieten.

Naarmate de taal waaruit vertaald wordt minder algemeen eigendom is van het belanghebbend publiek, is dit den vertaler meer dank voor zijn werk schuldig.

Is ten onzent de verdienste reeds niet alledaagsch, de schoone Italiaansche taal machtig te zijn, een tweede verdienste is het die kennis tot de vertaling van een goed werk aan te wenden, en een derde deze taak met talent te volbrengen. De vertaalster vereenigt deze drie verdiensten. Zij heeft hare bescheiden, doch moeilijke taak, te moeielijker naarmate het oorspronkelijke in den lossen, vrijen toon dezer schetsen geschreven is, op eervolle wijze vervuld.

Zou men hier een zinsnede kunnen aanwijzen die minder goed is gelukt, daar een enkel woord dat minder gelukkig is gekozen, ginds eene drukfout: wij willen deze feilen niet aanwijzen, en wel omdat ze maar kleine feilen zijn die bij lezing weinig hinderen en die het geheel niet of weinig ontsieren.

Dat de vertaalster het woord ‘cachot’ herhaaldelijk vrouwelijk maakt (blz. 143, 146 en 150, dl. I), 'tgeen ieder militair en dikwijls ‘pour cause’ wel beter weet, mag men haar, die natuurlijk nooit nadere kennis er mede maakte, niet euvel duiden: te meer niet, omdat zij zich over 't algemeen op zeer gelukkige wijze heeft gered uit de moeilijkheid der vertaling van deze schetsen, in zooverre die - al zijn ze niet van bepaald technischen aard - een groot aantal woorden uit het militaire woordenboek bevatten en in elk geval toch ‘militaire’ schetsen zijn.

Men mag Nederland en het leger geluk wenschen met deze vertaling. En zal zij er iemand minder welkom om zijn, omdat deze frissche bloemruiker van Italië's bodem overgebracht, ons

door ‘eene vrouwenhand’ geboden wordt? Men mag het tegendeel gelooven.

Een enkel woord tot besluit. Het leger beleeft in Italië een gelukkigen tijd. Het verheugt zich in de algemeene belangstelling, en geen wonder, want, al was het niet zonder tegenspoeden, het heeft eene groote nationale taak helpen uitvoeren: het heeft ‘payé de sa personne’. Die gunstige verhouding straalt door in den opgewekten geest waarin deze schetsen zijn geschreven: 't is alsof men iemand hoort spreken die weet dat hij een welwillend gehoor vindt. De natie heeft dien geest van 't leger dikwijls in hare macht.

Natie en leger zijn twee op elkander terugwerkende krachten. Doch de werking moet van de eerste uitgaan. Is de geest van 't leger somber en gedrukt: de oorzaak ligt soms aan de moeder, die een stiefmoeder wordt. Is ten onzent die belangstelling in 't leger nog wel zoo levendig, en de geest des legers zoo opgewekt? Varen, te midden van het eindeloos geharrewar over doode en levende strijdkrachten, beide er wel bij? De doode, door eene wet gewaarborgd, en de wet is immers heilig, zijn stom en gevoelloos. Doch de levende? Men zie toe dat ook deze geen doode worden. Is het niet in Tristram Shandy dat, hoewel met belangstelling, zoolang over de patiente wordt geredeneerd, tot zij gevaar loopt er het leven bij in te schieten?

Dat *welgemeende* belangstelling in het leger en in de mannen die het samenstellen meer en meer kome waar zij nog niet of niet met den noodigen ernst bestaat, en dat ook deze schetsen, die den soldaat leeren liefhebben om het vele goede dat ons in hem wordt getoond, daartoe het hare bijbrengen!

Er zijn evenwel teekenen die eene betere toekomst voorspellen.

Zoo zagen wij een goed en nuttig denkbeeld, elders reeds toegepast, opwerpen, zich ontwikkelen en eindelijk overgaan in eene beweging die hetgeen ‘van boven’ niet wordt toegereikt langs wettigen weg ‘van beneden’ tracht te bereiken. Vereenigingen verrezen, die, met volharding en talent werkzaam tot vermeerdering van kennis en belangstelling betreffende het leger, geen ander doel kennen dan het heil des vaderlands.

Wanhopen wij dus nog niet!

Vergissen zij zich die vermeenen dat de wind op sociaal en

oeconomisch gebied uit een anderen hoek begint te waaien? Wijkt niet het egoïsme voor het algemeen belang, het materieele voor het hoogere en meer blijvende, het individu voor de vereeniging, enkel- voor samenwerking? Zoo nadert de maatschappij in den geest meer tot het leger. Dit is immers - gelijk ook deze schetsen het ons leeren kennen - niet anders dan eene coöperatie in 't klein, in de maatschappij die coöperatie in 't groot. En is niet het ideaal van de maatschappij als van 't leger: eene verzameling vrije mannen door het gezag verbonden tot een goed en nuttig doel?

Utrecht, Januari '76.
J. DRABBE.

Het standbeeld van Thorbecke.

Mr. W.C.D. Olivier, Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke.
Mr. J.A. Levy, Johan Rudolph Thorbecke.
Dr. J. van Vloten, Thorbecke's Standbeeld. Nederlandsche Staatsen Volksbespiegeling.

Op Maandag den 15^{den} Mei heeft de stad Amsterdam hare historische Tentoonstelling geopend, ter viering en dankbare herinnering van het zeshonderdjarig tijdvak, dat zij sinds de schenking van Graaf Floris' giftbrief in 1275 heeft doorleefd.

Gewichtig en merkwaardig is het geschiedkundig overzicht, dat die Tentoonstelling aanbiedt van Amsterdam's ontwikkeling in omvang en beteekenis, in rijkdom en welvaart, in maatschappelijke zeden en staatkundige gesteldheid.

De herdenking van dit langdurig en eervol bestaan kon in geen gunstiger oogenblik vallen.

Der stede roem en luister schittert, vooral sedert het laatste tiental jaren, met verhoogden glans. Van haar bij uitnemendheid geldt onder de vaderlandsche steden thans het woord des dichters ‘dat de gordelen harer vesten bersten’, en slechts een verder-uitgezette kring hare zwellende, hare bloeiende bevolking kan omvatten. In weêrwil van den onspoed der jongste tijden op stoffelijk gebied, blijkt hare behoefte aan uitbreiding onwederstaanbaar. Zij heeft ruimte, lucht en licht gevorderd en veroverd. Zij heeft zich gesteld aan de spits van den vooruitgang. Hoofdstad in de volle waarde des woords als ze zich in de laatste jaren heeft gevoeld, is zij baanbreekster en voorgangster geworden voor het vaderland. Op den stroom der moderne gedachten, der moderne aspiratiën en eischen zeilend en koershoudend - niet medegevoerd - tracht zij een exempel te zijn voor Nederland. Alle gegevens zijn harer ontwaakte geestkracht gunstig. Een langdurig tijdvak van dommeling en

stilstand heeft door den onafwijsbaren drang der omstandigheden verhoogde werkzaamheid, krachtiger en sneller polsslag van den hartader des lands noodzakelijk gemaakt.

Door eendrachtige samenwerking der burgerij en van een verlicht en voortvarend gemeentebestuur, beurtelings ondersteund en gedreven door eene krachtige gemeentevertegenwoordiging, heeft die verhoogde werkzaamheid zich in al de takken der stedelijke huishouding, bovenal in onderwijs en openbare werken geuit, heeft een sneller polsslag het geheele organisme doordrongen en aan de oude stad eene tweede jeugd geschonken. De matte tint is geweken voor den nieuwen blos der gezondheid, en het is voor onzen tijd een verheffende gedachte, dat bij eene historische tentoonstelling, door ons nageslacht te houden, onze kinderen met fierheid en dankbaarheid zullen terugzien op de vooruitgang en ontwikkeling van het Amsterdam onzer dagen.

Is de veronderstelling te gewaagd, dat die verhoogde werkzaamheid, die veranderde geest voor een goed deel het gevolg is van, of althans samenvalt met de wet, waarbij tot de doorgraving van Holland-op-zijn-smalst en tot eene kortere gemeenschap van Amsterdam met de Noordzee werd besloten? Welke ook nog de verdere lotgevallen en wederwaardigheden dier onderneming wezen mogen, aan den uitslag mag niet worden getwijfeld, evenmin als mag worden ontkend, dat haar aanvang een spoorslag en prikkel was tot velerlei verbeteringen in de gemeente en tot voorbereiding van menig groot werk van openbaar nut.

Den 15^{den} Mei opende Amsterdam hare historische tentoonstelling. Weinige dagen later, op Donderdag den 18^{den} Mei, voegde zij reeds eene schoone bladzijde aan hare geschiedenis toe. - Op dien heuchelijken dag werd op het Regulierspleín - ter eere der plechtigheid van stonde aan in Thorbeckeplein herdoopt - het standbeeld onthuld van Nederland's grooten burger en staatsman, Mr. Johan Rudolph Thorbecke. - Te midden van honderden, uit alle deelen des lands samengevloeid, te midden van duizende bewoners der hoofdstad, verrees daar, als getuigenis van nationale dankbaarheid en hulde, de ernstige en statige figuur van den man, wiens geheele leven toewijding was aan het algemeen belang, en wiens zeldzame talenten en nog zeldzamer wilskracht en volharding, karaktervastheid en onkreukbare trouw onze staatsregeling hervormden, de herschep-

ping van ons staatsbestel gewrocht en aan de nieuwe tijden de hun passende nieuwe vormen geschonken hebben.

Het was een plechtig en indrukwekkend oogenblik, toen het omhulsel viel, en de man, uit brons gegoten, voor aller blikken stond; een plechtig oogenblik, toen zijn beeld door zijn trouwen leerling, vriend en wapenbroeder, den voorzitter der Tweede Kamer, Mr. W.H. Dullert, aan de gemeente Amsterdam werd overgedragen en aan hare hoede toevertrouwd. Het was voor alle vrienden en vereerders - allermeest voor de kinderen van den overleden staatsman; het was voor alle oprechte liefhebbers van vooruitgang en zelfstandige krachtsontwikkeling een geestverheffend oogenblik, toen de goede zorg voor het beeld door het hoofd van Amsterdam's gemeentebestuur werd aanvaard met de hartelijkheid en flinkheid, die hem kenmerken.

Schooner waarborg voor de toekomst zijner beginselen kon der nagedachtenis van Thorbecke niet worden gegeven. Zijn beeld te bewaren, wat zou het anders kunnen en mogen beteekenen, dan het levendig houden en kweeken der herinnering aan zijn werk, aan zijn voorbeeld; dan het voortzetten der traditie van toewijding aan 's lands belang; van eigen krachtsinspanning, geen steun zoekend of behoevend van buiten; van de bewustheid, dat ieder burger deel uitmaakt van de gemeenschap; van de overtuiging allereerst, dat een open oog voor de behoeften des tijds, oprechtheid en onbaatzuchtigheid en een vaste wil om 'tgeen men voor goed heeft erkend, in het leven te doen treden, trots alle tegenwerking en miskenning, alleen in staat zijn om grootsche dingen tot stand te brengen en bergen te verzetten?

Men zal te dezer plaatse evenmin eene beschouwing van het standbeeld als kunstwerk, als eene uitvoerige beschrijving verwachten van de plechtigheden van den dag. Indien wij naar eigen indruk mogen besluiten tot dien van hen, die Thorbecke van nabij hebben gekend, dan aarzelen wij niet te verklaren, dat gelijkenis en houding ons volkomen wèl-geslaagd voorkomen, en de Heer Leenhoff - moeielijke taak voorwaar, bovenal voor hem, die tot den staatsman niet in persoonlijke betrekking heeft gestaan - al het eigenaardige, het karakteristieke van gelaatstrekken en gestalte op de gelukkigste wijze heeft weêrgegeven.

Dat het aan dit kunstwerk even als aan elk ander niet aan kritiek zal ontbreken, weet de beeldhouwer evenzeer als wij allen. Hij zal daarop voorbereid, en daarover kalm zijn.

Geene uitvoerige beschrijving, als de dagbladen hebben gegeven, wordt in dit tijdschrift bedoeld of gewenscht; maar ook geene waardeering van den arbeid der mannen, die tot den luister van den feestdag hebben bijgedragen? - Ik geloof het wel. Stilzwijgen te hunnen opzichte ware tekortkoming aan den plicht der erkentelijkheid. Waardeering is hier eene behoefte van het hart.

Wanneer ik - zonder geringschatting, zelfs met hooge opprijs-stelling van de pogingen van allen, die den 18^{den} Mei voor ons allen tot een herinneringsdag hebben gestempeld, die in al de deelen van zijn programma onze schoonste verwachtingen heeft vervuld - wanneer ik mij noode beperk tot het intellectueele gedeelte der feestviering, dan heb ik mijne hulde te brengen aan drie Muzen: de muze der historie, de muze der poëzie, de muze der toonkunst.

Het was de Heer Mr. G.M. van der Linden - een lid der Oude Garde, gelijk Mr. J.A. Levy hem terecht noemde - die in de Parkzaal als feestredenaar optrad. Van het feestredenaarschap bracht hij slechts twee eigenschappen mede, het onderwerp en zijne liefde voor dat onderwerp. - De conventioneele verhandelvorm schitterde - gelukkig - door hare afwezigheid, en hoewel de feestrede allerminst het verwijt verdiende van een vluchtig en kort woord te zijn, zoo was haar vorm geheel die van eene intieme en vertrouwelijke *causerie*, waarin de spreker niet v o o r , maar m e t ons Thorbecke's levensgeschiedenis doorliep, zijn karakter en de beteekenis van zijne staatkundige werkzaamheid ontvouwde en toelichtte, en ons op nieuw den staatsman deed aanschouwen, tastbaar, plastisch, zich zelf teekenende en beitelende in onze herinnering in de gewichtigste momenten van zijn leven door zijne woorden, zijne daden, zijn gemoedstoestand en zijne aandoeningen. - Menige treffende episode uit dat rijke leven, menig belangrijk voorval, menige kenschetsende bijzonderheid, ook aan het huisvertrek en de studeerkamer ontleend, werd ons weêrgegeven met dat opgewekte en spelende vernuft, met die humoristische, soms bittere *pointe*, die dezen voortreffelijken redenaar en schranderen jurist plegen te kenmerken, en die aan zijne voordracht eene kleur - haast schreef ik coloratuur - een gloed en meêsleependheid bijzetten, aan wier magischen invloed men zich bezwaarlijk kan onttrekken.

Indien ik een oogenblik zijn verleidelijk voorbeeld mocht

volgen en mij op het - voor mij - zeer gladde ijs eener rhetorica als de zijne mocht wagen, ik zou hier den tusschenzin inlasschen, dat ik ben grootgebracht en opgevoed in de leer, dat eene bescheidene kritiek gepaard kan gaan met de hoogste bewondering en de oprechtste hulde. Het is Potgieter, die mij dat heeft geleerd. - Wanneer ik geacht mocht worden voor een oogenblik de grenzen der bescheidenheid door de opvolging dier leer niet te overschrijden, dan zou ik vrijheid verzoeken voor de mededeeling, dat de twijfel niet bij mij is opgelost, of van der Linden, bij zijne uitnemende en aanschouwelijke karakteristiek, Thorbecke wel heeft geschetst in de lijst van zijn tijd; of hij recht heeft laten weêrvaren, althans genoegzaam recht aan de voorgangers, de tijdgenooten, de medestanders en krijgsmakkers en - laat ik het er mogen bijvoegen - aan de tegenstanders van onzen grooten en beminden staatsman?

Zoo ooit, hier was geen vrees, dat eenig licht, vallende op de omringende figuren, schade doen zou aan, of de aandacht zou aftrekken van de hoofdfiguur. Het licht, dat van hem uitstraalt, behoeft geen donkeren *fond*, geen schemerachtig duister; het zou zich volkomen in al zijne schittering handhaven tegenover het helderste *chiaro-oscuro* der bijstanders en der bevriende of bestrijdende groepen.

Verschil, niet van standpunt, maar van levenservaring, verklaart echter voldoende de afwijkende opvatting, en het is wellicht beter voor de totaliteit van den indruk, dat de feestredenaar geheel zelfstandig en onafhankelijk zijns eigen weegs is gegaan en zijne rede heeft gestempeld met de onuitwischbare keur zijner eigene, machtige persoonlijkheid.

Naast den redenaar de dichter. De bodem onder onze voeten is hier vaster. Wij hebben hier niet met het geïmproviseerde, het gesproken woord, maar met een geschreven tekst te doen.

Hier zou de kritiek echter even ondankbaar als onrechtvaardig zijn, indien zij zich te dezer plaatse uitte.

De bescheiden bedenking, door mij tegen den Heer van der Linden geopperd, is in haar wezen eene van politieken aard. Zij kan en mag niet uitgebreid worden tot den Heer Schimmel, die aan de actieve politiek vreemd is gebleven, die - zoo wij ons niet bedriegen - Thorbecke niet persoonlijk heeft gekend, en ons door zijn *kunstwerk*, zijne schoone, stoute verzen, op onwaardeerbare wijze heeft verplicht. Men heeft ergens gezegd,

dat zeer weinige dichters woorden weten te schrijven, die voor de muziekale compositie passen; men heeft betwijfeld of Schimmel's gedicht kon worden op toon gezet en gezongen. Het komt ons voor, dat de geestdrift, bij de uitvoering op zoo ondubbelzinnige wijze geopenbaard, die twijfelaars volkomen in het ongelijk heeft gesteld. Woorden en compositie hebben de meest sympathetische snaren in het gemoed der duizende toehoorders doen trillen, en zoo het *succes* niet altoos en niet alles bewijzen moge, op een dag en bij een feest als hetgeen wij vierden, schijnt ons die uitspraak welsprekend genoeg.

Vooral voor de breede schare geeft des dichters karakteristiek geheel den traditioneelen Thorbecke weêr. Voor hen, die het voorrecht hebben gehad hem van meer nabij te kennen en ingewijd te zijn geweest in zijn huiselijken kring, wordt hier en daar eene fijne toets gemist of eene minder gelukkige tegenstelling aangetroffen in het overigens zoo zinrijke gedicht, welks warme en bezielende toon op voortreffelijke wijze door den componist, den Heer Nicolaï, is vertolkt en in alle schakeeringen teruggekaatst.

Wij kunnen ons voorstellen, dat de eischen, die men aan het feest der onthulling heeft gesteld, en de indrukken, die men er van heeft medegebracht, verschillen, naarmate men behoort tot hen, die den staatsman hebben gewaardeerd, of hem vereerd of liefgehad hebben. Maar toch meenen wij te mogen aannemen, dat de indruk bij al die nuances en groepen gunstig is geweest. Gunstig ten opzichte der algemeene belangstelling, gunstig tengevolge van den geest, die bij de geheele plechtigheid heeft voorgezeten en zich ook bij den feestmaaltijd in het gesproken woord en in de houding der deelnemers heeft geopenbaard.

Het mocht eigenlijk niet anders worden verwacht.

Behalve enkele genoodigden en eenige zeer schaarsche uitzonderingen, werd de plechtigheid slechts bijgewoond door wie hadden bijgedragen tot een zichtbaar huldeblijk aan Thorbecke. Het was dus een huiselijk feest.

Indien men de deuren wijd had willen openzetten en het feest toegankelijk stellen voor allen, die er gaarne aan zouden hebben deelgenomen, de schare zou tot het dubbele of driedubbele zijn aangegroeid. En toch, in weerwil van dien engen grens, was het blijkbaar, dat hier eene plechtigheid werd voltrokken van algemeen belang, dat men zich bewust was: dat de

hulde, hier gebracht, werd opgedragen in den naam van het volk, in naam van het geheele vaderland.

Al hoorden wij eenige minder ontwikkelde vrouwelijke landgenooten onder elkander de vraag behandelen, of Thorbecke niet een heel groot dichter was geweest, daaraan, dat hij in ieder geval h e e l g r o o t was, werd door niemand getwijfeld. Maar ook met het ware karakter dier grootheid, met de werkzaamheid, waarin zij zich had geuit, bleek de menigte vertrouwd. Men wist wie hij geweest was, en wat hij had gedaan. Men wist, dat de herziening der grondwet, met hare heilrijke gevolgen voor de volksontwikkeling zijn werk was geweest; men wist, dat daar de beeltenis onthuld werd van een krachtig en onwrikbaar staatsman, die in lief en leed, in smart en verguizing, trouw bleef aan zijne overtuiging en aan de offervaardige overgave zijns levens aan den dienst van zijn land, van zijn koning en zijn volk.

In dien bronzen vorm was de dankbare gedachte der Nederlandsche natie gegoten, haar dank aan den man, die te rechter ure, toegerust met buitengewone kennis en karakter, den moed had gehad voor haar als baanbreker op te treden voor den nieuwen tijd, die haar verleden en haar heden aan een heilrijke en vruchtdragende toekomst verbond.

Die betere kennis en daarmeê samengaande hoogere waardeering van Thorbecke's persoonlijkheid en beteekenis zal ongetwijfeld niet weinig worden bevorderd door de drie geschriften, wier titel hierboven is vermeld, en bovenal ook - voor wie haar hooren mochten - door de feestrede, door Mr. van der Linden uitgesproken, straks, zoo wij hopen, ook voor ruimeren kring toegankelijk gesteld.

Weinige dagen vóór de onthulling verschenen de werken van Dr. J. van Vloten en Mr. J.A. Levy. Als een nieuw bewijs van den rijkdom der stoffe, verdient het onze opmerking dat zoowel deze beide geschriften, als de Herinneringen van Mr. Olivier, en de rede van Mr. van der Linden, elkander onderling aanvullende, geheel verscheiden zijn in behandeling en opvatting, zoodat men het eene gelezen hebbende, als in een geheel nieuw boek de lezing van het andere begint. Te opmerkenswaardiger, omdat ze allen van hetzelfde standpunt uitgaan: hooge waardeering, oprechte vereering van Thorbecke.

Inniger en intiemer moge de toon zijn van Olivier en van der Linden - meer vertrouwd met des staatsmans gemoedsleven -

in eerbied, in juiste karakteriseering, houden ze allen met elkander gelijken tred.

De brochure van Dr. van Vloten heeft de bedoeling een gelegenheidsgeschrift te zijn, maar dit ontneemt niets aan hare waarde. Die waarde is het gevolg van den ernst en de grondigheid, waarmede hij zijne taak heeft opgevat en vervuld. In Thorbecke's standbeeld wordt het geheele leven van den *staatsman* doorloopen, van de eerste openbaarmaking zijner staatkundige denkbeelden en beginselen tot zijne-optreding als Minister van Binnenlandsche Zaken in November 1849. Met groote helderheid en zaakkennis wordt de zoo geheeten constitutioneele toestand van het Koningrijk der Nederlanden vóór en na de scheiding van België, onder onzen eersten koning, na diens abdicatie, bij de indiening der magere hervormingsvoorstellen van 1840 en bij de doortastende hervormingsplannen der Negenmannen geschetst en in het volle licht van tijd en omstandigheden geplaatst. De Heer van Vloten heeft getoond zich bewust te zijn *qu'il faut juger les écrits d'après leur date*, en hij heeft dit gedaan met eene loffelijke onpartijdigheid, waaraan hij ons niet pleegt te verwennen, zoowel ten opzichte van personen als van zaken. Welkome feestgave als zijn werk moge worden genoemd, stelt hij er zich de beantwoording in voor van deze twee vragen: ‘Waarom en waartoe een standbeeld van Thorbecke?’ Wij zullen den schrijver zelven laten spreken:

- Wij hadden ons hier de vraag alleen voorgelegd - zegt hij, reden gevende, waarom hij de ministeriëele loopbaan van Thorbecke onbesproken laat - *waarom* hem thans een standbeeld wordt opgericht, en die vraag is, door de voorafgaande beschouwing zijner doeltreffende werkzaamheid tot Nederland's staatkundige beschaving, in verband met 's lands grootsche en leerrijke geschiedenis, ten volle beantwoord. Men zou inderdaad met blindheid moeten geslagen zijn, om niet te zien, welk volhardend doorzicht er bij zijn doortastend streven, van hem vereischt werd, tegenover al de bekrompen bedenkingen en kortzichtige staatsbegrippen van zoovele nog, deels in verouderde, deels in verwarde voorstellingen ronddolende lieden van zoogenoemd liberale, zoowel als averechts behoudende zij. Wij zagen hem, te midden van, en in strijd en botsing met hen werkzaam om de doordachte Staatswet zijner bewerking, op 's konings hervormende beslissing tot 's lands grondwet verheven, doch van welke zij nog zoo weinig op de hoogte bleken, in haar waren

aard en strekking te ontvouwen. En omdat hij die Staatswet wrocht en er 't land een grondwet in verwierf, die, met behoud van het volledige leven zijner afzonderlijke leden en deelen, door de innige samensmelting van dat leven met dat van het groote staatsgeheel zelf, die eenheid van staatsverband voor 't Nederland zijner en onzer dagen tot stand wist te brengen, waaraan het dat onzer voorzaten steeds ontbroken heeft en ontbreken moest; - *daarom* richt dat Nederland hem thans, in zijn hoofdstad, een standbeeld op!

Het komt ons voor, dat Thorbecke's aanspraak op een dergelijk bewijs van hulde en dankbaarheid niet klemmender en helderder kon worden aangewezen.

Met evenveel voldoening als deze kernige bladzijde, hebben wij des schrijvers beschouwingen omtrent de uitbreiding van het kiesrecht, de verlaging van den census en de invoering van het algemeen stemrecht gelezen. Men kan niet beter dan de Heer van Vloten deed, de bewijsgronden ontwikkelen die pleiten tegen de toekenning van het stemrecht aan onbevoegden, omdat zij intellectueel-onmondigen zijn. Hij herinnert te dier plaatse de rectorale rede op 8 Februari ll. door Prof Buys gehouden en haalt uit diens Inwijdingsrede van 1862 de volgende zinsneden aan, gewijd aan den constitutioneelen regeeringsvorm:

- ‘De constitutioneele monarchie is de regeeringsvorm van de meer ontwikkelde maatschappij en zij eischt dan ook van deze, van regeering, vertegenwoordiging en kiezers, van alle belanghebbenden in één woord, eene groote mate van zedelijkheid, zelfbeheersching, liefde voor ware vrijheid, dat wil zeggen voor het recht, voor het recht van *anderen* niet minder dan voor het onze; en daarenboven dat zekere beleid, waarmede men de hoogere belangen van de lagere leert onderscheiden, en zoo noodig de laatste opofferen aan de eerste.’

Geheel in verband hiermede, is de voorwaarde, door Thorbecke in zijne *Narede* gesteld aan de vorming van een krachtig geheel, ‘krachtig, niet voornamelijk door overheidsgezag, maar door organische verbinding van zijne, ieder in zijn kring zelfstandige leden, en door den oprechten wil der burgerij, om *dat geheel* te dienen, en tot het *algemeen* welzijn bij te dragen’. Die gedachte, dat beginsel wordt door Mr. J.A. Levy zeer juist en treffend gekenschetst als Thorbecke's *gemeenschapsgevoel*.

De Heer van Vloten - wij zagen het - heeft zich twee

vragen ter beantwoording gesteld: w a a r o m , maar tevens w a a r t o e een standbeeld voor Thorbecke?

Zeer zeker niet, om er in vereerende aanbidding voor neêr te zinken, er onafgebroken den wierook zijner hulde aan te brengen en met Thorbecke's arbeid voldaan, Gods water weêr over Gods akker te laten loopen, in den blijden waan, dat met de in-werking-treding der nieuwe staatswet, die nu reeds meer dan een kwart-eeuw levens telt alles is afgedaan. Neen, niet daartoe werd het opgericht. Het strekke, om het volk te waarschuwen tegen den voortduur der oude kleingeestige, persoonlijke en partijdriften, om het te bezielen door het grondwettig leven en te doen blijken van grondwettige *volkskracht*, bezielend en prikkelend, tot daden en zelfstandigheid wekkend. Zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereeniging en individu te bevorderen, dat heet de algemeene voorwaarden te scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt, is - volgens Thorbecke's eigen woorden - het kenmerk van een liberalen staat en een liberaal gouvernement. Ons volk daarvan te doordringen, een ieder in zijnen kring op eigen kracht te leeren bouwen, en met aanhankelijkheid aan het gemeenebest te bezielen, daartoe is zijn beeld in het middenpunt des lands verrezen. Het leere den landzaat, die het aanschouwt, Thorbecke's *onpersoonlijke staatsbegrippen in zich op te nemen, den eigen geest van kunst en wetenschap, die ons geschonken werd, gelijk ons staatkundig zelfbestaan autonomisch te ontwikkelen*.

Vooral de laatste verklaring van het Waartoe van dit standbeeld, treedt bij Dr. van Vloten op den voorgrond. Hij dringt haar nader aan in de behartigenswaardige woorden:

- ‘Hebt uw eigen geest! Zelfstandigheid van persoonlijk en volkskarakter, op het voetspoor van 't voorgeslacht nagestreefd, en daarin het afdoend heelmiddel voor de kwijningskwaal gezocht, die het Nederlandsche volk heden teistert.’

Die kwijningskwaal heeft, dank zij den geest, die door Thorbecke is opgewekt, althans in de hoofdstad opgehouden te bestaan, en wij vertrouwen, dat zij voor goed is geweken. Dezelfde getuigenis kan niet van alle deelen en gemeenten des lands worden afgelegd, allerminst - helaas - van het raderwerk der hooge regeering en van de werkzaamheid der vertegenwoordiging. Den vinger te strekken naar die kwaal, onder verwijzing naar Thorbecke's beeld en voorbeeld, moge de eerste schrede zijn tot hare genezing.

Naarmate, tot ons leedwezen, de gelegenheid schaarscher is om van de werken van dezen begaafden letterkundige - die ook in deze politieke brochure zijne taalkennis niet heeft verloochend - met onverdeelde instemming en onvoorwaardelijke sympathie te kunnen spreken, naar die mate zijn onze dankbaarheid en onze blijde verrassing grooter, nu hij ons die gelegenheid biedt in zijn uitnemend geschrift van den dag: ‘Thorbecke's Standbeeld’.

Eenheid bij verscheidenheid vertoonen de feestrede en het drietal geschriften. Eenheid vooral, waar zij alle den klemtoon leggen op de gevolgenrijke beteekenis en het wakkerschuddend karakter van Thorbecke's *Aanteekening op de Grondwet*, in 1839 verschenen, een boek, dat eene daad was. Nog op een ander punt!

Eenheid in de waardeering van des staatsmans richting en doel, waar door allen wordt vooropgezet, dat zijne hervorming van het staatsverdrag hoofdzakelijk - wellicht uitsluitend - beoogde, de grondwet te maken tot eene *nationale kracht*. Aan den vorm en de bewoordingen kende hij eene ondergeschikte plaats toe, zelfs aan uitbreiding of inkrimping van zekere machten en rechten. Zijn eenige toetssteen was het algemeen belang en de opwekking van het zelf bewuste en zelfstandige leven.

Met dezelfde waardeering en conscientie geschreven, vat Mr. J.A. Levy zijne beschouwing van Thorbecke's leven en werkzaamheid nog diepzinniger en wijsgeeriger op. Verkwikkend voor wie prijs stelt op karakter en individualiteit, is het verschil van stijl in beide geschriften. De stijl is de man, geldt van deze twee persoonlijkheden, en het is niet de minste verdienste van hun werk, dat beider eigenaardigheid er zich zoo kantig in teekent. Wij hebben genoeg van al dat alledaagsche en gelijkvloersche, waarin geen stijl is te onderkennen, omdat er geen karakter achter schuilt, om niet als eene oasis te begroeten, waar een man zich vertoont in de vormen, die de zijne zijn, al is die vorm niet zoo behagelijk-bevattelijk, zoo glad en zoetsappig, dat ze alle geestesinspanning als weelde onnoodig maakt.

Wie Mr. J.A. Levy kent, kent tevens den ernst en de veelzijdigheid zijner studiën, zijne voortreffelijke methode van stoffe-bereiding en verwerking. Hij heeft daarvan eene nieuwe proeve geleverd in dit geschrift. De ingenomenheid met, de piëteit voor den meester heeft Levy's stijl bepaald en gevormd.

Wij ontmoeten hier Thorbeckiaansche zinwendingen, een streven om in den beknoptsten vorm den grootsten rijkdom van gedachten saam te dringen. Maar niet alleen zinwendingen. Thorbecke is niet uit de lucht komen vallen, als een phenomeen of meteoor; hij is niet een St. Joris, gepantserd en gespeerd op het wereldtooneel getreden om oude draken te verslaan (gelijk van der Linden met onnavolgbaren humor in zijne feestrede heeft gezegd); hij heeft zich ontwikkeld als ieder onzer; hij heeft een historischen achtergrond; hij is omlijst door zijn tijd. In dat licht heeft Mr. J.A. Levy hem weêrgegeven.

Thorbecke's optreding wordt bij hem voorafgegaan door een overzicht van de staatsgesteldheid en politieke vormen onzer republiek, van de Bataafsche Republiek en de fransche overheersching, en van het herstel van het huis van Oranje, met opdracht der koninklijke waardigheid. Het logge raderwerk van staat, juister wellicht het stroeve politieke mechanisme der Geuniëerde Gewesten, in stadhouderlijk en stadhouderloos tijdvak, in den tijd van ontwikkeling en bloei, zoowel als in dien van stilstand en verval; het veldwinnen der nieuwe beginselen, de invloed der fransche omwenteling, de reactie van het Heilig Verbond, zich openbarend in de samenstelling van het Koninkrijk der Nederlanden door het Weener Congres; de dispariteit van Noord en Zuid, die verdere samenleving onmogelijk maakte en tot de scheiding der twee deelen leidde, in één woord onze geheele staatkundige geschiedenis wordt door den schrijver doorloopen. Hij doet het, grootendeels aan de hand van Thorbecke en met verwijzing naar diens geschriften. Bovenal verdient in Mr. Levy's beschouwing de heldere tegenstelling der oude en der nieuwe staatsrechtelijke vormen in beginsel en in toepassing te worden gewaardeerd.

Wij hebben reeds gezegd, dat Levy het kenmerkende van Thorbecke's politieke overtuiging meent te vinden in zijn gemeenschapsgevoel. Wat daaronder moet worden verstaan en hoe dat gevoel overeenstemt met de geheele wijsgeerige leer van Krause, wordt door hem in eenige gedrongen bladzijden verklaard. Aan welke voorwaarden een politiek leider moet beantwoorden, ontwikkelt de auteur in deze woorden:

- Politisch leider van zijn volk is nooit iemand geweest, tenzij éene gedachte hem bezielde, als ware 't in hem zich belichaamde. Het geheim van zijn optreden, van zijn invloed, van zijn slagen ligt daar. Organiseerende talenten geven aan

éene drijfkracht gehoor. *Bewust*, wanneer tevens de gave der bespiegeling hun geschonken is; *onbewust*, wanneer de daad meer hen aantrekt, dan in vollen omvang van een stelsel zich rekenschap af te leggen. Thorbecke, wijsgeer, eer hij voorganger werd, vereenigde beide gaven. -

Lndien ik wilde voortgaan op deze wijze den rijken inhoud van Mr. Levy's geschrift te doorloopen, ik zou gevaar loopen een boek te schrijven dikker dan het zijne, omdat mij zijne gave der condensie ontbreekt. Laat mij mogen volstaan met de mededeeling van den indruk, dien de lezing op mij heeft gemaakt. Die indruk is, dat wij hier een *compleet* werk als tweede feestgave hebben ontvangen; compleet, zoowel ten opzichte van Thorbecke's denkbeelden, historische, staatsrechtelijke en parlementaire geschriften, als ten aanzien van Thorbecke's levensloop en zijne politieke daden als volksvertegenwoordiger en minister. Met een ernst en grondigheid, boven allen lof verheven, zijn in deze bladzijden al de handelingen en uitspraken van den grooten staatsman onderzocht, ontleed en geparaphraseerd. Verklaard in en uit haar zelven, en in verband tot het oogenblik waarop, en de omstandigheid waarin het woord gesproken, de daad volbracht werd.

Een *compleet* boek voor ieder, die Thorbecke's wetenschappelijke en staatkundige werkzaamheid, vooral tot 1862, wil leeren kennen.

Den schrijver teekenend, is zijne beschouwing over Thorbecke's *stijl* aan het einde van het boek. Den staatsman waardig, is de hulde, hem door Mr. Levy ten slotte gebracht:

- Thorbecke was geboren bewindsman. De Eerste van nature, door aanleg, nadenken, wijsgeerige vorming, veelomvattende talenten. De Eerste vooral en onbetwistbaar door karakter en zieleadel. Thorbecke geloofde in de macht en de zegepraal van het goede. Vandaar zijn nooit verloochend idealisme. Dat innige, onwrikbare vertrouwen bleef hem bij, geheel zijn leven door. Zijne politiek was gericht op de deugden van ons volk, die hij kende en waardeerde. De schaduwzijden van onzen landaard poogde hij door zijn voorbeeld te wijzigen.

Ziedaar wel juist, wat de hooge waarde van Thorbecke in ons oog uitmaakt: ziedaar, wat op zoo welsprekende wijze door Mr. J.G. Gleichman werd uitgesproken, toen hij de vraag beantwoordde of deze staatsman eener duurzame populariteit deelachtig zou worden. Ter verwerving eener populariteit van

den dag - wij zeggen 't den Heer Gleichman na - moet men de gebreken en zwakheden met zijn volk gemeen hebben; maar hij, die zijn leven in dienst heeft gesteld van de ontwikkeling van de *deugden* en *krachten* zijns volks, moge, zoolang zijn arbeidsdag duurt, worden miskend en verguisd, hij alleen zal blijvend en in toenemende mate de waarachtige populariteit veroveren. Zulk een man is Thorbecke geweest; op zijne grootsche figuur kan gerust van alle zijden het volle licht vallen, en derzulken behoort, bij een braaf en deugdzaam volk, de onsterfelijkheid.

Mij dunkt, het kan niet schooner worden gezegd.

De Heer Levy heeft een compleet werk geleverd, maar hij heeft geen compleeten Thorbecke gegeven. De intieme, de beminnelijke Thorbecke, de man, die in den huiselijken kring zijn warm en aandoenlijk gemoedsleven openbaarde, verschijnt in deze brochure slechts ter loops, bij de mededeeling van een voorval en van een brief, beide zijn hart tot eere strekkend. Te dien opzichte behoeft ook zelfs dit compleete boek nog aanvulling. Gelukkig is die aanvulling geleverd door twee grenadiers der oude garde, *des vieux de la vieille*, door Mr. van der Linden in zijne feestrede, door Mr. Olivier in zijne Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke, reeds in 1872 verschenen. Daar ik omtrent het laatste werk met eene korte aankondiging kan volstaan, zou ik mij hier eene meer of minder gepaste kleine uitweiding kunnen veroorloven over die veelbesproken Oude Garde.

Dat keurregiment bestond in de eerste plaats uit de liefhebbende leerlingen van Thorbecke, hunner vereering van den leermeester en leidsman trouw gebleven, en in de tweede plaats uit hen, die vóór de grondwetsherziening aan zijne zijde of in zijne richting streden, en ná de herziening zich steeds met volle overtuiging en oprechte aanhankelijkheid om den standaard van hun veldheer zijn blijven scharen en zijne vlag hebben gevolgd door dik en dun, in de engste ravijnen en op de steilste rotstoppen, in de glorie van zegepraal en gezag, in de haast nog grootere glorie van de nederlaag bij het behoud van nog hooger zedelijke macht.

Verscheiden als de elementen waren, waaruit het regiment was samengesteld, kenden alle slechts éene leuze: Trouw.

Trouw aan de beginselen en de levendmakende kracht der grondwet; trouw aan de kleuren van hun vriend en voorganger,

hun beminden en roemrijken aanvoerder. Trouw, discipline, subordinatie. Is er een leger denkbaar, dat zonder deze eigenschappen de overwinning behaalt? Is er een voorbeeld van een gewonnen slag, waarvan het plan niet door den veldheer en zijn staf, maar door al de sergeanten en korporaals, de soldaten en zelfs de recruten gezamenlijk was opgemaakt en vastgesteld?

Het aantal dergenen, die feitelijk *deel* hebben uitgemaakt van de oude garde, is betrekkelijk gering; het aantal van hen, die er toe hebben *behoord*, behoord met hart en ziel, is legio. Ook de Heer Levy, in weêrwil van zijn jeugdiger leeftijd, behoort er toe; ik zelf zou ook durven verzoeken tot de reserve van het *corps* te worden gerekend.

Maar trouw aan diezelfde beginselen, waarvoor zij steeds onder Thorbecke heeft gestreden, zal de oude garde thans de eerste zijn te erkennen dat de reden van haar bestaan, althans van hare vast-omgrensde en afgebakende organisatie als afzonderlijke lijfwacht, heeft opgehouden. Zij moet zich, naar mijne meening, nu Thorbecke van het staatstooneel is verdwenen, oplossen in het groote leger van den vooruitgang, en hartelijk en welmeenend de hand bieden aan alle wapenbroeders, die éensdenkend en éenswillend, het doel der liberale politiek met haar najagen en trachten te verwezenlijken.

De nagedachtenis van haar veldheer is veilig; zijne regeeringsbeginselen zijn het niet. Nog is de grondwet niet geworden tot die nationale kracht, die zij geroepen is te vertegenwoordigen. Eendrachtige samenwerking wordt vereischt om haar meer en meer aan hare bestemming te doen beantwoorden. Ook daartoe moge de aanblik van Thorbecke's standbeeld strekken voor alle liberalen in den lande, tot welke schakeering zij ook wenschen te behooren.

En wat zal ik ten slotte zeggen van de Herinneringen van Olivier? Het is een hartelijk, een innig boek, waarvan eene bezielende warmte uitgaat, waaruit eene piëteit spreekt, even vereerend voor den meester als den leerling. Hier is nu de ware, de heusche Thorbecke, dien wij hebben gekend en liefgehad in al zijne groote eigenschappen, in al zijne kleine eigenaardigheden. Hier is de voortreffelijke vriend, van wien een enkel woord van aanmoediging meer gold dan de hoogste lofspraak van anderen; hier verrijst zijn beeld in al zijne eenvoudigheid en reinheid; steeds een held, maar een menschelijke held, ook voor vrienden en huisgenooten, ook voor den kamerdienaar.

Wenschen wij de geschriften van Dr. van Vloten en Mr. Levy in de handen van iederen staatsburger, wij hopen, dat de Herinneringen van Mr. Olivier in het bezit zullen zijn van iederen vriend en vereerder van den overleden staatsman. Zij zijn de kostbaarste bijdrage tot de kennis van den mensch Thorbecke; zij doen ons een blik werpen in zijn zieleleven, in zijn heilig te-huis, en zij bevestigen het woord van Dullert: ‘nergens was Thorbecke grooter dan in den huiselijken kring.’

Ik weet van, en op dit boek niets anders te zeggen, dan *Amen!* Maar ik voeg er den dank bij van allen, die Thorbecke hebben liefgehad, aan den beminnelijken schrijver, en - terugkeerend tot mijn onderwerp - wensch ik aan Olivier het laatste woord te geven over de beteekenis van het standbeeld van Thorbecke:

- ‘Wanneer men de hulde ziet, door het land aan Thorbecke's nagedachtenis bewezen, dan ziet men, dat het juist d i t in hem op prijs stelt, dat hij de type van een man van karakter, dat hij een compleet man was. Het juiste punt, waar eene eigenschap ophoudt deugd te zijn en gebrek wordt, kan niemand aantoonen. Maar dáárom, omdat hij was wàt hij was, a l t i j d i n a l l e s d e z e l f d e, dáárom is hij, die nooit populariteit heeft gezocht, een populair man in Nederland geworden. En dat hij dit, om die reden, geworden is, is zijn beste eertitel, en een eertitel ook voor de Nederlandsche natie, die zulk een karakter te waarderen wist.’

24 Mei 1876.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Groen van Prinsterer.

Een zonderling spel van het toeval heeft de namen van de twee mannen, die te zamen meer dan dertig jaren lang de staatkundige geschiedenis van het Nederlandsche volk beheerschten, dezer dagen schier gelijktijdig aan het geheele volk op de lippen gegeven. Aan de hoogeschool nauw verbonden, gingen Thorbecke en Groen van Prinsterer te zamen de wereld in, maar elk zijns weegs; en die wegen liepen ver, allengs verder uiteen. Nu ook de laatste ons ontviel, en dat juist terwijl wij het herinneringsfeest vierden aan den eerstgestorvene gewijd, nu is het alsof de openbare meening behoefte gevoelt zich naar het toeval te schikken, en zonder den afstand te meten, door verschil van richting en beginselen gegraven, beiden in één dankbare herinnering, in één zelfden afscheidsgroet samen te voegen. Volgen wij dat toeval; het weet soms beter te rangschikken dan wij doen zouden: hoe ook gescheiden door beginselen en theoriën, toch zijn die mannen vereenigd, door wat meer beteekent dan dergelijke scheiding: hunne groote en machtige individualiteit. ‘Ik ben niet van uw geloof,’ dus schreef Thorbecke reeds in 1841 aan zijn vriend, ‘doch ik wenschte dat allen voor het hunne zóóveel deden, als gij voor het uwe. Wij hadden wat meer groeikracht in de Nederlandsche natuur.’

Vijf en dertig jaren zijn verloopen sedert het oogenblik, waarop deze getuigenis werd afgelegd, en in die periode is Groen v. Prinsterer, dank zijn rusteloozen ijver en zijn zeldzame groeikracht, een der beste intellectueele schatten, een der merkwaardigste mannen van Nederland geworden. Aard en karakter van dien schat te determineeren is van later zorg, constateeren wij voor alles, dat ze tot onze nationale rijkdommen, de man tot onze medeburgers behoorde, en dat zijn dood ons verarmt, verarmt juist daar waar onze eêlste, onze zeldzaamste bezittingen liggen: de groote mannen, naar hoofd en hart harmonisch ontwikkeld, die hun geheele leven, hunne meer dan gewone krachten hebben

toegewijd aan den triomf van een beginsel, dat zij heilig en goed achtten.

De plaats, welke aan den breed ontwikkelden wetenschappelijken man, den geschiedvorscher en den publicist toebehoort, is misschien gemakkelijk te vinden, maar eerlijk met den staatsman af te rekenen, zal moeite kosten; hij stond midden in den strijd, welke onzen tijd geheel vervult, en - wie weet hoe lang nog - hoofd en harten warm maakt Zoo lang die strijd voortduurt, is het uitzicht op een volkomen onpartijdig oordeel bijster gering. Welke goede en kwade vruchten de beginselen, die Groen van Prinsterer bestreed en de beginselen die hij verdedigde, over onzen menschen-maatschappij zullen uitstorten, blijft het geheim van de toekomst, en toch zou het billijk zijn de ontsluiering van dat geheim af te wachten, eer men gericht hield.

Of zou met een kritiek, eene vernietigende kritiek van de anti-revolutionaire staatsleer de zaak reeds zijn afgedaan? Maar wie is gerust genoeg omtrent al de gevolgen, welke de tegenovergestelde leerstellingen voor de menschheid zullen opleveren, om te durven beweren dat elke reactie tegen sommige van hare neigingen, elke poging om eenige van hare leemten aan te vullen, aan de wereld slechts tot schade zijn kan? Zeker, de bruisende levende wateren, waarop onze maatschappij zich moet voortbewegen, zal zij nimmer meer aan de anti-revolutionaire staatsleer ontleenen, maar wie zal zeggen, dat wanneer die wateren binnen hunne natuurlijke bedding besloten blijven, de eenzijdige staatsleer van de tegenstanders tot zulk een gezegend resultaat in geen enkel opzicht zou kunnen bijdragen?

Het oordeel over de staatkundige beteekenis van Groen van Prinsterer is te moeielijker, omdat leer en leven bij hem zoo innig samenhingen en slechts in hun onderling verband te verklaren zijn. Meer dan eens, en nog dezer dagen bij zijn graf, hebben vrienden van den afgestorvene de vraag geopperd, of zijn leven, hoe rijk het ook moge geweest zijn, niet nog rijker vruchten zou hebben afgeworpen, als het zijne bestemming geweest ware aan eene van onze hoogescholen, zijne staatsrechtelijke denkbeelden voor een breede schaar van jongelingen te ontvouwen en deze als vurige apostelen van die denkbeelden de maatschappij in te zenden. Ik geloof dat men zich bedriegt, en dat het lot beter over Groen van Prinsterer heeft beschikt, dan misschien die vrienden zouden gedaan hebben. Zeker zou

hij ook daar geschitterd hebben, maar mij dunkt met een vrij wat minderen glans dan nu van hem is uitgegaan. Zijne beginselen terug te brengen tot een streng logisch stelsel en dit in al zijne consequentiën te ontwikkelen, zooals de akademische leerstoel dat eischt, strookte weinig met zijn natuur. Wie zich zijne schitterende parlementaire tweegevechten met Thorbecke herinnert, zal, hoe vol bewondering ook voor de uitnemende talenten, welke daarbij zijnerzijds ontwikkeld werden, toch moeielijk de getuigenis kunnen terughouden, dat op het terrein van strenge logica de groote antagonist ook de groote meester was. *Ongeloof en Revolutie* - het eenige groote, meer of minder dogmatische werk, dat wij aan Groen van Prinsterer verschuldigd zijn - moge tintelen van vernuft en schatten van kennis openbaren, wie wil het een afgerond stelsel van staatsrecht noemen, en het op één lijn stellen met hetgeen elders de hoofden van de anti-revolutionaire school geleverd hebben? Wat raakte hem trouwens zulk een stelsel; niet dáárom was het te doen, maar om zijn geloof, dat geloof waarmede naar zijne innige overtuiging ook volken niet breken kunnen, zonder zich in een zee van jammeren te storten. Jong en oud, met hem in hetzelfde geloof vereenigd, op te wekken, om daarvan niet enkel in eigen huis, maar ook in het staatkundig leven getuigenis af te leggen, en dus den revolutiegeest te vernietigen, uit Godverzaking voortgekomen, dat is zijn doel geweest, maar de weg, welke naar dat doel leidde, lag dichter bij de kerk dan bij de Hoogeschool.

Zoek bij Groen van Prinsterer dan ook geen strenge consequentie in de ontwikkeling van zijne staatsleer, en vraag niet naar het logisch verband tusschen hetgeen gij hier over monarchaal gezag, ginds over het parlement en elders weder over kiezersinvloed vindt medegedeeld. Toch is er in dit ernstig leven zeker van geen wezenlijke inconsequentie sprake: aan de geloofsovertuiging, welke hij, de maatschappij ingaande, uitspreekt, blijft hij onwankelbaar gehecht, maar ook om dat geloof alleen is het hem te doen; waar hij het als staatsman kan dienen, is zijn hand vaardig om het daartoe strekkend middel aan te grijpen, zonder te vragen of het middel van heden met het middel van gisteren strookt. Juist daarin ligt de groote eigenaardigheid zijner staatkunde, en tevens haar grootste gevaar.

Zelden is het duidelijker gebleken dan uit het voorbeeld van Groen van Prinsterer, dat voor den leider van eene politieke partij schier alles op de levende persoonlijkheid aankomt, niet

op het doode program. De vorming van de antirevolutionaire partij in Nederland is zijn werk; en wie telt de inspanning, de veerkracht, het geduld die noodig waren om dat werk te doen gelukken, om de stillen in den lande, in wier oog het zich mengen in de aangelegenheden van den staat bijna eene zonde was, tot het besef te brengen van hunne politieke beteekenis en van hetgeen zij door die beteekenis te doen gelden ten behoeve van hun geloof zouden kunnen uitwerken. En dat het werk met zooveel moeite tot stand gebracht, ook alleen door groot zedelijk overwicht, door eene waakzaamheid van elken dag kon worden in stand gehouden, men behoeft, om zich daarvan te overtuigen, slechts aan de hand van Groen van Prinsterer zelven in te gaan in dien kring van vrienden, dien hij ons nog geen jaar geleden in een merkwaardige reeks van brieven[1] heeft voorgesteld. Wat al gistende elementen in dien kleinen kring, welk eene verscheidenheid van karakters en inzichten, maar ook welk een algemeene en onbegrensde eerbied voor hem, in wien allen hun leider erkennen. Allen gevoelen zich tot hem aangetrokken, maar allen blijven toch op een afstand staan. Gelijk hij maatschappelijk boven de meesten hunner stond, zoo staat hij als persoon boven allen. Ieder behoeft aanvulling van het hem ontbrekende, en ieder zoekt die aanvulling vóór alles bij hem. De kerkelijken komen den staatsman, de staatkundigen den schriftgeleerde raadplegen; de jongeren putten uit zijne rijpe levenservaring, en uit zijn rijken schat van kennis putten allen: de ongeletterden en de geleerden, de jongeren en de ouderen tevens.

Blijkt dus zijne meerderheid onder de vrienden, zijne meerderheid tegenover de tegenstanders openbaart zich in al zijne handelingen. Hetzij hij spreekt of schrijft, het is altijd de man van goeden huize, de fijn beschaafde, de classiek gevormde man die het woord voert. Hoe fel ook soms in zijne aanvallen, hij vergeet zich zelven nooit, en tracht zoodoende zijne tegenstanders op te wekken ook hunnerzijds te bedenken tot wien zij het woord richten. Blijft die herinnering een enkele maal zonder gevolg, dan is geen verwijt, maar meestal een fijne humor de eenige wraakoefening, het eenige middel om den driftigen tegenstander aan de eischen der wellevendheid te herinneren. Door onveranderlijk dus op te treden heeft hij op zijne partij een

1 ‘Hoe de onderwijsw et van 1857 tot stand kwam.’ Amsterdam, 1876.

zekeren aristocratischen stempel gedrukt, welken geen andere immer verwierf.

Wat de antirevolutionairen als staatkundige partij aan hunnen leidsman verliezen, valt zelfs nog niet te gissen, maar dit staat vast, dat dit verlies in elk geval ontzettend groot moet zijn. Is alleen het hoofd heengegaan, of met het hoofd de ziel? De dood heeft in den laatsten tijd in hare gelederen wreed gericht gehouden: vele harer beste sieraden zag zij zich ontnomen, en onder deze die zuiver staatkundige elementen, welke zij voor hare toekomst het meest behoeft en die zij zeker het moeilijkst zal kunnen vervangen: Mackay en Groen van Prinsterer, de twee laatsten van het groote driemanschap, dat jaren achtereen de politieke eer van de toen nog onbeduidende partij zoo schitterend wist te handhaven.

En dit verlies van innerlijke kracht is misschien nog niet het grootste gemis. Haar verhouding tegenover de buitenwereld dreigt thans eene andere te worden, en eene vrij bedenkelijke misschien. Niet omdat de glans van den leider nu gedoofd is, maar omdat die persoonlijkheid in zekeren zin het verbindingsteeken was tusschen de partij en hen die buiten stonden, omdat zij temperde en verbeterde wat er antinationaals in haar streven kon liggen opgesloten. Gij vreest dat dit streven ten slotte op overheersching van de kerk moet uitloopen; maar is die vrees dezelfde of een staatsman als Groen van Prinsterer aan het hoofd staat, dan wel een ander, misschien gisteren eerst uit de kerk op het staatsterrein overgeplant? Gij verklaart in gemoede, dat de staatsleer van Stahl in hare laatste consequentiën schier alles moet vernietigen wat de nederlandsche natie heeft groot gemaakt en wat ook nu nog haar trots is, maar opziende naar Groen van Prinsteren, den man van republiekeinschen zuurdeesem doortrokken, haast gij u er bij te voegen, dat die leer, al wordt zij door hem in beginsel aangeprezen, toch praktisch nooit de zijne zou kunnen worden. U treft de eenzijdigheid, de bekrompenheid van het stelsel, maar de beschuldiging komt u noode over de lippen, als gij ze rechtstreeks tegenover Groen van Prinsterer hebt uit te brengen. Integendeel, gij erkent dankbaar, dat in de gave, om politieke tegenstanders te waardeeren, Groen van Prinsterer die tegenstanders soms verre overtrof. Artistiek gevormd had hij een open oog voor alle talenten, in welk kamp zij zich ook openbaarden. De parasitische politiek was hem een gruwel, maar elk staatkundig be-

ginsel, hoe vijandig ook tegen het zijne gekeerd en hoe fel verdedigd, kon zijnerzijds op welwillende bejegening rekenen. De verschillende nuances van de liberale partij: het jonge, jongere en jongste Holland hebben misschien meer waardeering gevonden bij hem dan bij elkander.

Dat onderscheid tusschen natuur en leer moge dus aan de verspreiding van die leer bij het nederlandsche volk misschien bevorderlijk zijn geweest, het komt toch tevens getuigen, dat de staatsrechtelijke theorie van Groen van Prinsterer hem niet zoo innig toebehoorde als het geloofsbeginsel zelf, waaruit zij is voortgevloeid. Ware hem de macht gegeven geworden om zijne denkbeelden in de praktijk te verwezenlijken, het dualisme had dan eene oplossing moeten vinden: de natuur had voor de leer, of de leer voor de natuur ondergedaan. De aureool, welke nu zijn naam omgeeft, zou misschien minder schitteren, had men van hem die toepassing gevergd; maar wie weet of het niet tot meer volkomen bevrediging van zijn leven zou hebben bijgedragen.

Er ligt ten slotte iets bij uitstek tragisch in dat rijke en in sommige opzichten toch zoo arme leven. Welk eene reusachtige inspanning, welk een rustelooze arbeid, welk een volkomen toewijding van al de krachten, hem met zoo milde hand toebedeeld, aan één zelfde doel; en zie, de maatschappij, die hij tot zich riep, staat verder af van den vermoeiden grijsaard dan van den vurigen jongeling, op het oogenblik dat hij vol illusiën den strijd begon. Erger nog: tweemaal gedurende zijn lange leven wordt hem de gelegenheid gegeven door tusschenkomst van de beste zijner medestrijders althans iets te verwezenlijken van het zoo begeerlijke einddoel, en tweemaal moet hij ervaren, dat die medestrijders zich bij zijne tegenstanders aansluiten, zijn programma verscheuren of zich verliezen in een staatkunde, hem meer dan eenige andere antipathiek.

Ook de sterkste geesten ontsnappen niet licht aan de moedeloosheid, als zij dus hunne beste pogingen zien schipbreuk lijden. De teleurstellingen welke Groen van Prinsterer ondervond grooter dan voor de meesten zijn weggelegd, en toch bleef zijn ijver onverflauwd, zijn veerkracht ongebroken, tot de dood die kracht vernietigde. Was hij dan optimist? Waarlijk niet. Reeds zijn geloof, dat elke andere weg dan de door hem gevolgde ten verderve voert sluit die gedachte buiten. Een eng standpunt als men wil, maar op dat enge standpunt samengedrongen, heeft zijn geloof dan ook een wonderbaar levensver-

mogen ontwikkeld, een kracht om te blijven hopen ook waar geen hoop meer is een tevens een alvermogend geneesmiddel tegen elke teleurstelling.

Wie zou aarzelen het geloof, dat zoo veel kracht en tevens zoo veel vrede kan uitwerken, een benijdenswaardig bezit te noemen? Maar elk het zijne: zij die gelooven, dat niet ééne doch tal van wegen naar het door allen begeerde doel henen leiden, die gelooven dat langs al die wegen bouwstoffen kunnen worden aangevoerd, welke tot de menschelijke ontwikkeling bijdragen, zij bezitten in dat geloof een ruimer vermogen om het werk van tegenstanders te huldigen, dan waarover andersdenkenden in den regel beschikken kunnen. De leer van Groen van Prinsterer zij het erfdeel zijner volgelingen alleen, maar zijn leven behoort ons allen. Wij blijven die leer bestrijden met eene overtuiging, welke voor de overtuiging der verdedigers in niets wenscht onder te doen; maar wanneer wij in dien strijd of in welken anderen ook nieuwe kracht behoeven, eene nieuwe aansporing om ons te wijden aan de verdediging van hetgeen wij waar en goed achten, nieuwen moed om teleurstellingen te overwinnen, dan zullen wij die kracht en dien moed zeker niet het laatst gaan zoeken in het voorbeeld ons door den grooten tegenstander nagelaten.

Leiden, 25 Mei 1876.

J.T. BUIJS.

Nieuwe Duitsche dichters.

I. Gedichten in Duitsche tongvallen.

Fr. Giehne, deutsche Mundarten.
Heinz Dewils, der Heedelberger Draguner-Wachtmeester.

De theorie pleegt onderscheid te maken tusschen kunstpoëzij en volkspoëzij. Men zou kunnen zeggen dat de tegenstelling valsch is, daar het volksdicht, al is het rijm wat hard en de maat wat stroef, evenmin zonder kunst tot stand komt, als de reizangen van Vondel. Maar al is de benaming niet geheel juist, toch is er grond voor de onderscheiding. Dat onderscheid in de dichtsoort vloeit voort uit een onderscheid in de taal, dat met de toenemende beschaving en met de opkomst van een centraliserende politieke macht pleegt te ontstaan. Uit de verschillende dialecten der spreektaal ontwikkelt zich dan allengskens een schrijftaal, die de tongvallen aan zich dienstbaar maakt, hun bruikbare bestanddeelen opneemt en zich ten slotte, als de taal der hoogere beschaving, een onbetwiste opperheerschappij verwerft over het geheele staatsgebied. Deze taal onderscheidt zich door zekere bepaalde kenmerken van de taal die de geringe lieden in de steden en de boeren ten platten lande blijven spreken. In de literatuur en bepaaldelijk in de poëzij, spiegelt dat onderscheid van taal zich af. De poëzij, die de taal der beschaafden spreekt, wordt weldra voor het geringe volk te hoog en afgetrokken. Daar echter ook het volk behoefte heeft aan poëzij, maakt het zich zijne eigene. Om aan den smaak van de lieden uit het volk te voldoen, moet de poëzij tot hen spreken in hunne eigene taal. Zoo vormt zich in alle beschaafde landen, tegelijk met de beschaafde kunstpoëzij, een poëzij in allerlei lokale tongvallen.

Er is een tijd geweest, waarin het gewaagd had kunnen schijnen om tot een beschaafd publiek over tongvallen en tongvallen-poëzij

te spreken. Tegenwoordig zullen er onder de beschaafden niet velen meer gevonden worden, die de taal van den gemeenen man minachten en van te voren reeds een geringen dunk koesteren van een literatuur, uit zulk een taal voortgekomen. In elk geval zouden dezulken gewichtige stemmen tegen zich hebben. Luther, die door zijn bijbelvertaling het hoogduitsch vaststelde, en Vondel, die door zijn treurspelen het hollandsch tot orgaan voor de hoogere poëzij vormde, hebben beide nadrukkelijk verklaard dat zij uit den mond van den gemeenen man de taal hebben geleerd. In onzen tijd heeft Jacob Grimm verscheiden van zijn sprookjes opgeteekend in den tongval waarin hij ze door de een of andere boerin had hooren vertellen, en hij houdt het er voor dat juist de volkstongval het best in staat is om de overlevering onvervalscht te bewaren. Ja, de rijkste en schoonste literatuur der wereld is, in hare edelste voortbrengselen, een tongvallen-literatuur. Zoolang de Grieken nog niet door een politieke centraalmacht tot één groot geheel verbonden waren, bestonden er onder hen zooveel talen als er afzonderlijke staten, steden en stammen waren. Hunne dichters, geschiedschrijvers en wijsgeeren schreven in tongvallen. De algemeene grieksche schrijftaal, die na Alexander opkwam, staat met haar literatuur bij de vroegere tongvallen en hun literatuur zeer ver ten achteren. Voor een kleine verzameling aeolische gedichten van Saffo, of dorische van Alcman, zou menig philoloog niet ongaarne een half dozijn boeken van hellenistische auteurs prijsgeven.

Indien de taal der beschaafden het voordeel bezit van ruimer verbreiding, hooger gezag en ruimeren voorraad van middelen ter uitdrukking van afgetrokken begrippen en hoogere bespiegeling, kortom, van de menschelijke voorstellingen in haar geheelen omvang, de volkstaal en de tongval wint het van haar in rijkdom van zinnelijke en schilderachtige uitdrukkingen voor de allerbijzonderste voorstellingen. De volkstaal specificeert, en heeft menigmaal drie, vier en meer termen voor een zaak die in de schrijftaal met één algemeen woord wordt bestempeld. In naieve beeldspraak schildert de volkstaal, waar de schrijftaal zich vergenoegt met een kleurlooze begripsbenaming. De volkstaal vormt juiste en treffende uitdrukkingen voor zaken die de beschaafde taal door zwakke omschrijvingen moet aanduiden. Voor woorden die opgehouden hebben tot de verbeelding te spreken, stelt de volkstaal andere in de plaats,

die de bedoelde voorstelling met veel meer levendigheid te voorschijn roepen. De lichtgele vlinder, die zich met den zomer in onze streken komt vertoonen, heet in het platduitsch een ‘Bottervagel’ (botervogel). Een kikvorsch heet in dat dialect een ‘Dreckvagel’. Van iemand die zoetjens aan indommelt heet het met een schippersterm ‘he seilt af’, en de lieden die des avonds de kroeg bezoeken om hun ‘Schoppen’ te drinken, leenen familjaar hun gewoonte aan de zon en zeggen, als zij ondergaat: ‘de Sünn geit to Beer’. ‘Blockafnehmen’ is de treffende term, als een meisje op een dansavond voor de eerste keer gevraagd wordt, en van een meisje dat den geheelen avond is blijven zitten zonder gevraagd te worden, zegt men: ‘Se hett Block seten’. In de hoogduitsche ‘Kartoffeln’ herkent men ter nauwer nood onze ‘aardappelen’; maar bij de oostenrijksche boeren heeten ze ‘Grundbirn’. Voor het vrijen bij avond aan 's meisjens open raam heeft de volkstaal in Zuid-Duitschland het aardige werkwoord ‘fenstern’. Een laffe en onnoozele jongen heet in die taal een ‘Papplöfl’, en van een ergen stommerik heet het ‘d' Karl is vanagelt’ (der Kerl ist vernagelt). Voor de poëzij, in zoover zij tot de verbeelding spreken moet, zal derhalve de volkstaal wel zoo geschikt wezen als de afgetrokkene en kleurlooze taal der hoogere beschaving. Dat zij in de hand van den meester een allerwelluidendst speeltuig wordt, hebben de schotsche gedichten en zangen van Robert Burns schitterend bewezen.

Gedichten in volkstongval moeten echter zeer hooge waarde bezitten om buiten de grenzen van hun eigen taalgebied de aandacht op den duur te boeien. Het kost den vreemdeling eenige moeite om zulke gedichten ter deeg te verstaan. De tongval, en vooral zijn uitspraak, kan eigenlijk slechts op de plaats zelve, door mondeling verkeer met het volk, goed geleerd worden. Wie die gelegenheid mist, moet zich van gebrekkige hulpmiddelen bedienen. Maar, hoe goed hij zich ook op die wijs den tongval eigen make, er zullen hem waarschijnlijk altoos nog zekere zinspelingen en schakeeringen ontsnappen die aanstonds gevat worden door dengene, die den tongval als moedertaal kent. Wegens de enge verwantschap van het hollandsch met de platduitsche tongvallen, moet het echter den hollander, zelfs meer dan den hoogduitscher, gemakkelijk vallen om een platduitsch werk te verstaan. Onze taal is een schakel aan de keten der platduitsche tongvallen. De politieke gebeurtenissen die

tot vorming van een onafhankelijken nederlandschen staat hebben geleid, hebben tevens uit den hollandschen tongval de algemeene schrijftaal van alle beschaafde nederlanders ontwikkeld. In de duitsche landen, waar het volk plat- of nederduitsch spreekt, is het hoogduitsch de officieele taal der hoogere beschaving en wordt in die hoedanigheid op de scholen geleerd. In ons vaderland is die taak aan de beschaafde hollandsche schrijftaal toegewezen. Maar de scheidingslijn tusschen onze volkstaal en onze schrijftaal is veel minder streng en bepaald dan die tusschen het hoog- en platduitsch. Het hollandsch bezit daardoor een eigenaardig en tweeslachtig karakter. Als beschaafde schrijftaal komt het overeen met het hoogduitsch, maar als gemeenzame volkstaal met de platduitsche tongvallen. Daardoor heeft het een hollandsch schrijver in hooge mate in zijne keus, ook al schrijft hij niet bepaald in een provincialen tongval, om òf aan de volkstaal òf aan de deftiger boekentaal het overwicht te geven. In onze literatuur kan men allerwege dit dubbele karakter van onze taal afgespiegeld zien.

De kennismaking met eenige dichtstukken in duitschen volkstongval, zal ons gelegenheid geven om in eenige voorbeelden die eigenaardige tweeslachtigheid van het hollandsch in het licht te stellen. Ons ‘oog’ vindt men terug in het hoogduitsche ‘Auge’. Wij hebben echter nog een meer gemeenzaam woord en dat eigenlijk in de volkstaal te huis behoort: ‘kijker’. Dat woord kan in geschrifte en gedichte, overal waar het te pas komt, passeeren zonder tol te betalen. Nu zal ieder toestemmen, dat het soms aardiger en beter wezen kan om van ‘bruine, zwarte, heldere, vurige kijkers’, dan van dergelijke ‘oogen’ te spreken. Het hoogduitsch heeft onzen ‘kijker’ in zijn ‘Operngucker’, maar moet zich overigens met zijn ‘Auge’ vergenoegen. Eerst in de duitsche dialecten komen de ‘kijkers’ te voorschijn. Sylvester Wagner heeft een gedicht in het salzburger dialect geschreven, dat dus begint:

I kennat a Dierndl,
Das hätt' i so gern;
Woasz nöt, was i göbat,
Wann's mein künnat wern.

Sein Gsicht is so lieb,
Wie da Himmöl af d' Nacht
Wann ar ausgschlofa hatM
Und just d' Guggerl afmacht.

Ziehier een woordelijke omschrijving in het hoogduitsch, waarbij echter de ‘Guggerl’, onze ‘kijkertjes’, moeten wegvallen.

‘Ich kenne ein Dirnlein, das hätt ich so gern; weiss nicht was ich gäbe, wenn's mein könnte werden. - Sein Gesicht ist so lieb, wie der Himmel auf die Nacht, wenn er ausgeschlafen hat und die Aüglein aufmacht.’

In het volksdicht wordt nog al druk gezoend. In deftiger hollandsch zegt men ‘kussen’. De dordtsche vaderen vertalen het eerste vers van het hoogelied: ‘Hij kusse mij met den kus zijns monds’, maar het volkslied zingt: ‘Kom, patertje, geef je non een zoen.’ Het hoogduitsch heeft met het hollandsch den ‘Kuss’ gemeen. Daarenboven heeft het ‘Maülchen’, een woord dat niet geheel aan ons ‘zoen’ beantwoordt. Een gemeenzaam woord voor een fikschen, klappenden zoen heeft het in ‘Schmatz’, dat in de diminutief-vormen ‘Schmotzel, Schmätzli’, enz. in de duitsche dialecten geliefkoosd is. Een aequivalent voor onzen ‘zoen’ vindt men wederom in de oostenrijksche volkstaal, in de woorden ‘Busserl’ en ‘bussen’. Sylvester Wagner heeft het volgende gedicht geschreven:

Wie Moaröngs a Roasen,
Dö just afspringa thuet,
So schen is mein Schatzerl,
Das lebfrischö Bluet.

Wie da wunalögst Gsang
In a sternhoatern Nacht,
So lieb is san Röd,
Wanns mar 's Fensterl afmacht.

A Busserl von iehm
Is ma mehr als mein Löbn;
Ja i wur, wann is hätt,
Schiega tausend hergöbn.

Wurds hergöbn, i woasz,
Und i künnts a leicht thoan;
Denn a Schmatz va mein Schatz
Machat lembög an Stoan.

(Wie morgens eine Rose, die grad aufspringen thut, so schön ist mein Schätzel, das lebfrische Blut. - Wie der wonniglichste Gesang in einer sternheitern Nacht, so lieb ist seine Rede, wenns mir das Fenster aufmacht. - Ein Kuss von ihm ist mir mehr als mein Leben; ja ich würde, wenn ich's hätte, schier gar tausend her-

geben. - Würds hergeben, ich weiss; und ich könnts auch leicht thun; denn ein Schmatz von meinem Schatz macht lebendig einen Stein.)

Van een ander oostenrijksch volksdichter: J.F. Castelli, is de volgende samenspraak tusschen een knaap en een meisje (a Bua en a Deandl) getiteld: ‘Geschenkt und Geliehen’.

B.
Schenk mar a Bussl, liabs Deandl main,
Schenk mar a Bussl, ih bit'.

D.
Noan, main liabs Biaw'l, dös koan nöt sain,
Schenk'n koan a da's nit.

B.
Soag ma, z'wögn wö konnst ma schenk'n koans?
Bi joa a sauwara Bua.

D.
Gab i an iadn, dears hoam wül, oans,
Hätt' ih z'lötzt selwa nöt gnua.

B.
Noa so laich ma oans, Deandl main,
Wül dar oans göbn, dös sol knoal'n!

D.
Laich'n? Noa maindswägn, dös koan schon sain:
Muast's oawa boald wida zoaln.

(Koan a da = kann ich dir. - Z'wögn wö = wesswegen. - a sauwara Bua = ein sauberer Bub, d.i. ein schmucker Bursch. - hoam wül = haben will. - laich = leih. - dös sol knoal'n = das soll knallen.)

Met Wagner en Castelli mag Kaltenbrunner genoemd worden, van wien het volgende stukje afkomstig is, getiteld: ‘Was man von selbst lernt’.

Was müeszen si d' Leut
Mit 'n Lerna daplagn!
Netter oans is, da braucht man
Koan Schuelmoasta z' fragn.

Wia ma busseln und halsen thuat,
Lernt si so gschwind!
Gel, es hat uns Neamd agricht't,
Du blitzsaubers Kind?

Zwoa Herzen, vier Aeugerl,
Dö finden si leicht,
Und da braucht ma nöt z' roaten,
Nöt z' düpfeln an Eicht.

Da braucht ma koan'n Moasta,
Der's zoagt, wia ma thuet;
San gar Viel' sunst vanagelt, -
Dös künnen s'recht guet.

(Was müssen sich die Leute mit dem Lernen zerplagen! Nur eins ist, da braucht man keinen Schulmeister zu fragen. - Wie man küssen and halsen thut, lernt sich so geschwind! Gelt, es hat uns Niemand abgerichtet, du blitzsauberes Kind? - Zwei Herzen, vier Aüglein, die finden sich leicht, und da braucht man nicht zu rechnen, nicht zu tüpfeln eine Weile. - Da braucht man keinen Meister, der 's zeigt, wie man thut. Sind gar Viele sonst vernagelt - *Dies* können sie recht gut.)

De belangstelling, die de duitsche tongvallen uit een taalkundig oogpunt wekken, zal nog toenemen als wij de letterkunde in aanmerking nemen. Onze eigene literatuur, voor zoover zij echt en oorspronkelijk is, stemt in strekking, toon en karakter met de beste werken der duitsche tongvallen-literatuur verwonderlijk wel overeen. Bij de lectuur van dichtstukken als de daareven aangehaalde denkt men onwillekeurig aan sommige kleine meesterstukjes van Staring. Indien Staring niet in hoogst beschaafd en met den fijnsten smaak naar Horatiaansch model geboetseerd hollandsch, maar in de geldersche volkstaal geschreven had, zouden zijne gedichten dan anders luiden als die van Wagner en Castelli? Misschien zouden zij in dat geval veel meer algemeen bekend en bemind zijn. De buitengemeene populariteit die in den laatsten tijd zelfs in hoogst beschaafde kringen aan Cremers vertellingen in gelderschen tongval te beurt is gevallen, bewijst dat er in Nederland een diep gewortelde ingenomenheid met deze soort van werken bestaat. Het is een publiek geheim, dat onze groote, verhevene en beroemde hoofddichters, in wier naam wij onszelven het recht toekennen om ook een partij te spelen in het groote concert der wereldliteratuur, alles behalve populair bij ons zijn. De ontzagwekkende reeks van boekdeelen, waarin hun dichtwerk vervat is, wordt door ons bewonderd op eerbiedigen afstand. Geopend worden hunne boeken slechts ex officio en door een bepaalde klasse van lezers. Onze hoofddichters zouden echter wel populair zijn, indien zij geen vreemde modellen hadden nagevolgd, geen onderwerpen, vreemd aan de bevatting van het volk, hadden behandeld, maar dichterlijk schoon ontwikkeld uit de schijnbaar lage en geringe zaken, die door eigen land en volk worden aangeboden. Er schuilt een rijke en eigenaardige stof voor poëzij in ons landschap en onze steden, in onze lucht en ons water, in ons duin en onze heide, in onze achter-

buurten en visschersdorpen. Die stof is door hollandsche schilders dikwijls op het doek, zelden door hollandsche schrijvers op het papier gebracht. Zoodra er een schrijver komt die oog heeft voor hollandsch leven, en talent om het in woorden te brengen zonder er een karikatuur of een nevelbeeld van te maken, laat de populariteit niet lang op zich wachten. De hollandsche literatuur heeft sommige werken van dien aard aan te wijzen, die in elk opkomend geslacht een nieuwe schaar van gretige lezers vinden, en die ook de vroegere lezers telkens op nieuw weten te boeien. Als men nu zulk een echt hollandsch werk naast een der betere werken van de duitsche tongvallen-literatuur legt, dan springt de overeenkomst in 't oog. Een zuiver en oorspronkelijk hollandsch werk kan in het hoogduitsch niet vertaald worden, zonder aanstonds een groot deel van zijn eigenaardige schoonheid te verliezen. Juist hetzelfde verschijnsel vertoont zich bij een werk in duitsch volksdialect. Aan toeval kan dit niet worden toegeschreven; het is een gevolg van de nauwste verwantschap.

Van de nieuwere duitsche dichters en schrijvers in tongval zijn Fritz Reuter en Klaus Groth het meest bekend geworden. Na hen mogen Jarisch, Seidl, Stelzhamer, Döring, von Kobell, Nadler en Lennig genoemd worden. Ruimer bekendheid met hun werken zou allerwege op de poëzij der hoogere beschaving van goeden invloed zijn. In een tijdperk van uiterst verfijnde beschaving raakt de zoogenaamde kunstpoëzij wel eens aan 't kwijnen door een gevaarlijke kwaal: armoede aan denkbeelden, die zich verschuilt achter gezochtheid van uitdrukking. Maar, gelijk een flinke boerendeern aan geen bloedarmoê noch bleekzucht pleegt te lijden, zoo is het volksdicht, waarin het overigens ook moge te kort schieten, meestal frisch en gezond. Ongetwijfeld heeft ook de volkspoëzij haar gebreken. De volksdichters bezitten natuurlijk niet allen den schitterenden geest, het weelderig vernuft en de rijke verbeeldingskracht van Robert Burns, of het diepe gevoel, de schalksche luim, het degelijk gezond verstand en den fijnen smaak van Klaus Groth. Niet zelden wordt het volksdicht plat en laf. Maar in zijn beste voortbrengselen vloeit een stroom van frisch en gezond leven, waarmeê de poëzij der hoogere beschaving altoos in aanraking moest zoeken te blijven. Het is reeds meer dan eenmaal gebeurd dat de kunstpoëzij haar kwijnende krachten heeft hersteld door zich te laven aan dezen stroom.

De duitsche tongvallen-literatuur sluit geen enkele dichtsoort buiten. De lyriek is in zangen en liederen van allerlei aard ruim vertegenwoordigd. Uit een natuurbeschouwing, die de voorwerpen en verschijnselen der natuur tot landlieden maakt en een eigenaardige landelijke mythologie schept, ontstaat een aantal gedichten, minder beschrijvend en leerend dan verhalend, zoodat ze tot de epische poëzij, als men dat woord in den ruimsten zin neemt, gerekend kunnen worden. Voor tooneelstukken, vooral blijspelen en kluchten, in volkstongval, hebben verscheiden duitsche steden, vooral Weenen, Frankfort en Keulen, eigen schouwburgen, die druk bezocht worden en niet enkel door de geringere volksklasse. Daarenboven biedt de duitsche tongvallen-literatuur een ruime keus van kleinere dramatische stukken, samenspraken, verhalen, aan een bepaald persoon in den mond gelegd, die karakteristieke tooneelen uit het volksleven afbeelden. De aard en inborst der boeren en dorpelingen, hun deugden en ondeugden, hun goedhartige onnoozelheid, hun naieve argeloosheid, hun taaie vasthoudendheid, hun onbuigzame koppigheid, hun domme vooroordeelen, hun beperktheid van gezichteinder; maar ook de sluwheid en schranderheid, de fijnheid van opmerking, de gevatheid en het doorzicht die soms onder het ruwe uiterlijk schuilen, treden hier in woord en handeling te voorschijn. De meest alledaagsche voorvallen leveren den volksdichter, die zijn kunst verstaat, bruikbare stof. Anton Jarisch, een dichter van den tegenwoordigen tijd, die in den silesischen tongval schrijft, luisterde het volgende gesprek af tusschen een boer en zijn ganzenjongen. De jongen komt huilend t'huis met een gans te min, die Reinaart hem weggekaapt heeft.

B.
Junge, wos wejnst denn?

J.
Nu, lachen ward'ch doch nie (nicht).

B.
Hout der ant (hat dir heut) der Fuchs ejne Gons gestouln?

J.
Nu, brengn werd er mer se nie.

B.
Bist'n denn nie nochgeloufen?

J.
Nu, vurausloufen konn 'ch nie.

B.
Lief er denn über'n Barg?

J.
Nu, durch 'n Barg freilich nie.

B.
Host de denn nie Oubacht gahn? (Obacht gegeben)

J.
Nu, schloufen ward' ich nie.

B.

Ich ward der de Gons an Luhne obziehn.

J.
Nu, zulejhn wadt er mer se freilch nie.

B.
Karle, muszt de denn immer's letzte Wurt hon?

J.
Nu, 's erste luszt er mer ju nie.

B.
Wort', Karle, durchdraschen ward 'ch dich.

J.
Nu, stiehn bleib'n ward 'ch ouch nie.

Een ander tafereeltje teekent Franz von Kobell, een dichter die in den tongval van Opper-Beieren schrijft. Het is het afscheid van Romeo en Julia, van het adellijk balkon verplaatst naar de stoep van een dorpswoning en uit den stijl van het hooge treurspel in boerendialect overgebracht.

Guat Nacht, sagt 's Diendl zu sein Buabn
Und ko (kann) nit weiter gehn;
Guat Nacht, sagt er, hat 's bei der Hand
Und bleibt halt oa no (auch noch) stehn.

Guat Nacht und nochamal guat Nacht! -
Da schaugn s' anander on,
Und sie sagt nix und er sagt nix,
Und do geht koans davon.

Da kimmt der Mond gar herrli' rauf
Am Himmi - ah die Pracht!
Da habn s' no a Viertelstund
Den schön'n Mond bitracht't.

Da singt a Vögerl in a Busch,
Den lus'n (lauschen) s' aa no zua.
‘Was muasz dees für a Vogl sein?’
Fangt wieder o der Bua.

Sagt sie: ‘den Vogl trau i nit,
Der Vogl is nit g'recht;
Es schlafa alli Vögl scho,
Woasz Gott, was der no möcht''.

‘Was traust denn du den Vogl nit’,
Fragt weiter drauf der Bua,
‘Den Vogl geht sei Schatzerl o, (ab)
Sunst gab er scho a (auch) Ruh''.
(Ruhe geben = sich ruhig verhalten).

‘Geh, dir fallt allzeit so 'was ei’,
Hat's Diendl d'rüber g'lacht, -
Und üb'r a Weil', da sagn s'anand
Zum vierten Mal guat Nacht.

Da fliegt a Fledermaus vorbei,
Da hat si 's Diendl 'duckt;
Sagt er: ‘Dees werd dees Vögerl sein,
Moanst, dasz 's di ebba (etwa) schluckt?’

‘Ja, ja, mei Muatter hat's oft g'sagt:
Auf d' Fledermaüs' gib Acht,
Und bleib dahoam bal 's finster werd;
Drum jetz: a guati Nacht!’

Van eenigszins anderen aard is de volgende didactische fabel van denzelfden dichter, getiteld: ‘die Ordnung.’ Verrassend is aan het slot van dit stukje de plotselinge overgang van de nederigste beelden tot een algemeene waarheid, die in de meest verstaanbare en gemeenzame taal de slotsom uitdrukt van menige verhevene bespiegeling over de bestemming des heelals.

Es hat der Blitz an Esel derschlagn,
Da hat si a Distl gfreut;
Der hätt' mi gfreszn, hat s'ihm denkt,
Jetz bin i in Sicherheit.

Die Distl hat a Bübi 'köpft,
Da hat si a Bliemi gfreut;
Hat gsagt: so a stechedi Nachbarschaft
Verwünsch i allizeit.

Dees Bliemi hat a Diendl 'brockt (gebrochen),
Da hat si a Grasl (Grashalm) gfreut;
Hat gsagt: die hätt' mi schier derstickt
Mit ihrer Eitelkeit.

Dees Grasl hat a Bach verschwemmt,
Da hab'n si d' Stoaner (Steine) gfreut;
Habn gsagt: jetz segn (sehen) ma do aar (auch) amal
'n Himmi sei Herrlikeit.

Ja Sakra! wann auf selli Weis'
Si All's in Weg umgeht (sich Alles den Weg versperrt):
Was sagn s' denn, dasz auf der Welt
Die gröszti Ordnung b'steht?

‘Dees is ja d'Ordnung, dasz an jds
Des mehreri will sein.
Und 's is aa guat, sunst schlafet ja
Die ganz' Kamedi (Komödie) ein.’

Een geliefkoosd en dikwijls gevarieerd thema van het volksdicht is het volgende. Een landbewoner wordt uit zijn bekrompen kring op eenmaal verplaatst naar het gewoel der groote wereld. Daaruit ontstaan allerlei kleine ongelukken, botsingen en vergissingen; terwijl de vreemde dingen, die de boer te zien krijgt, hem stof geven tot eigenaardige opmerkingen. Dit thema goed te behandelen vereisch

geen geringe mate van takt en talent. Het gevaar ligt nabij om de boersche onnoozelheid tot een karikatuur te maken en haar aan den spottenden grijnslach van een gewaande beschaving prijs te geven. Een goed dichter zal licht en donker naar behooren weten te verdeelen. De dorpeling zal door hem van een fiksche dosis gezond verstand voorzien worden. Terwijl aan den eenen kant zijn dwaze vergissingen een gullen lach te voorschijn roepen, zullen aan den anderen kant zijn opmerkingen ter zake zijn en de beschaving op hare zwakke punten gevoelig treffen. Friedrich Lennig heeft in een dichtstuk, geschreven in het dialect van Mainz en omstreken, dit thema vrij gelukkig behandeld. Een boer, die een poos te Wiesbaden geweest is, om van zijn jicht genezen te worden, komt t'huis en verhaalt zijn wedervaren.

Sedert veertig weken heeft de man aan de jicht gesukkeld. Zijn leden zijn als geradbraakt. Als jonge knaap heeft hij eens bij den Sterrewaard (de man was scheel aan één oog) met zijn kameraden onder het dobbelen twist gekregen over een stuiver. Toen hebben ze met hun negenen met stoelepooten op hem losgeslagen Sedert die jicht is het hem net alsof hij gisteren pas die slagen gekregen had. De dorpschirurgijn (tevens barbier) heeft hem, toen hij daar armzalig te bed lag, veel bezocht en allerlei met hem geprobeerd. Geen doctor uit de stad krijgt hem in zijn kluiven. De meester van 't dorp kent hem door en door.

> Dann, wann m'r (mau) aan emol schun dreiszig Johr balweert,
> Da waasz m'r, wu's em fehlt, un waasz was em geheert.
> Ar seht immer zu mer, wann's noch su arig sticht:
> ‘Bazjenzia! 's is nix, als wie des laafend Gicht.’
> Eich will vun Harze gern jo glawe, was er seht:
> Wann's nor emol zu jemand annerscht laafe deht! -

Volgens order van den meester had hij vier weken lang, elken dag één uur, moeten baden.

> Awwer eich hun mich hibsch gedummelt und gehurrelt
> (getummelt und gehudelt)
> Und hun mich nor aan Woch', de Dah vier Stunn gepurrelt
> (gepudelt, d.i. gebadet),
> Dann was aan Gaul in viermol fort kann bringe,
> Das misse vier uff aanmol zwinge.

Na het baden heeft hij zich nog ter deeg bloed laten aftappen door aderlaten, koppen en bloedzuigers.

Jetz is gewisz kaan beser Troppe Blut meh ammer,
Saht eich, un sein enuff gehickelt in mein Kammer.

Na den afloop van de kuur is de boer de merkwaardigheden van Wiesbaden gaan kijken. De heete bron heeft hij gevonden zonder iemand te vragen.

Wie bei em greschte Feier uff em Haard,
Quorrelt un protzelt dort des Wasser aus der Ard.
Desz is d'r e Gekoch un e Gegähr,
Mer sollt net maane, dasz es menschemihlig wär.
Was mah do drunne sein? Ze grawe harr' eich Luscht:
Wann's a die Hell net is, es is in kaam Fall juscht.

Van de bron gaat het naar de koerzaal:

Die Haaptsach awwer is der Kursaal; dodruff halle
Die Leit gewaltig viel; meer hot er net gefalle,
Denn ar is dumm gebaut. M'r kimmt gar net recht drausz;
Es sein kaan Stockwerk druff, wie aff em annern Haus;
Kaan Armer kann drein wohne un kaan Reicher:
Ar hot jo net emol en ordentliche Speicher!

Voor hij binnen mocht gaan, heeft hij zijn stok en zak moeten afgeven; maar daarentegen:

Hun eich en Zerrel krieht, met nein-e-verzig druff.
Do froht eich: was is desz? Desz Ding desz fiel mer uff.
Do sahte se, desz wär e Zaiche un e Schein
Dasz m'r dernochernd mich dhat kenne, dasz eich's sein.
Wohar hun die naun grad gewiszt uff's Hoor,
Dasz eich jetz alt sein nein-e-verzig Johr? -

De koerzaal is groot, en de vloer glad:

Dasz m'r hibsch falle kann.
Die glasern Deere dhun grad uffenanner ziehe:
Wam-mer'sch Gicht noch net hot, dann kam-mer'sch do noch kriehe.

Aan beide kanten van de deur staan beelden van witten marmersteen; men heeft hem gezegd dat dat afgoden waren van de heidenen.

Nix um hun die, fui Deiwel, un nix an.

Daarop komt men in de speelzaal. Ze hebben daar op tafel een rond ding, dat omloopt als het rad in den koffiemolen. Hoe dat toegaat begrijpt de boer niet; maar hij gelooft dat er iemand onder zit. Waar de knikker heen loopt die heeft gewonnen. De lieden die verliezen, zetten zure gezichten.

Wann m'r vorharwiszt', wie dar Klicker fällt zeletzt,
Hätt unseraans emol for Spasz a (auch) druff gesetzt,
Weil awwer Kaaner waasz, ob ar gewinnt, do docht eich:
Der Hunn-eich is mer doch noch liewer als der Hätt-eich.

De boer besluit zijn verhaal met ieder, die nog niet in Wiesbaden is geweest, aan te raden om er eens heen te gaan. Het is toch wel de moeite waard om dat alles eens te zien. Nu, hij is er geweest, en als het niet heeft gebaat, het heeft, zoo als het spreekwoord zegt, ook niet geschaad. Maar hij bedenkt zich; er is toch een maar bij:

> Ja scheen! Mein Knolle (Klumpen) Geld war fort in aaner Woch;
> Die Knolle vun meim Gicht, adjes, die hun eich noch.

De bovenstaande proeven zijn reeds voldoende om eenige kenmerkende trekken van het volksdicht in het licht te stellen. Idealisme en hooge vlucht van gedachten moet men in deze soort van gedichten niet zoeken, maar wel een getrouwe en nauwkeurige afspiegeling van het werkelijke leven. Zij houden zich laag bij den grond en ontleenen hun stof aan de meest alledaagsche voorvallen en verschijnselen. Hun aard en bestemming brengt meê, dat zij zich bewegen binnen dien beperkten kring van denkbeelden die aan de geringere lieden eigen is. Als er algemeene gedachten ontwikkeld worden, dan hebben die in den regel een praktische strekking. Hoogere bespiegeling is aan het volksdicht vreemd. Uit deze, zoo men wil, lagere natuur van het volksdicht worden soms valsche gevolgtrekkingen afgeleid omtrent de auteurs, die in volkstongval schrijven. Men stelt zich die somwijlen voor als halve boeren, wel is waar begaafd met een natuurlijk talent, maar toch verstoken van hoogere beschaving. Deze voorstelling krijgt op het eerste gezicht een schijn van waarheid, als men denkt aan een dichter als Robert Burns, die een boerenjongen was en gedurende het grootste deel van zijn leven het boerenbedrijf heeft uitgeoefend. Maar zelfs bij hem moet bij nader toezien de voorstelling verdwijnen. Al heeft Burns juist geen universiteits-onderwijs genoten, hij heeft toch een zeer zorgvuldige en nauwkeurige studie gemaakt van sommige engelsche hoofddichters. Hij heeft zich daarenboven, zij het dan ook slechts als autodidact uit nooddwang, zooveel algemeene kennis zoeken te verwerven als maar binnen zijn bereik viel. Blijkens zijn brieven, was hij wel in staat om den besten engelschen prozastijl te schrijven. Zelfs op Burns past derhalve de voorstelling niet van een kunsteloos zanger, die zijn lied kweelt als de nachtegaal in 't bosch. Zijn zang is wel degelijk een werk van kunst, een voort-

brengsel van leering en studie, van arbeid en oefening. Evenmin past die voorstelling op de duitsche dichters die de boven medegedeelde dichtstukken geschreven hebben. Van afkomst zijn zij kinderen des volks, maar de meesten van hen hebben een geleerde opvoeding genoten en zich een eervolle plaats in de beschaafde maatschappij weten te verwerven. Sommigen behooren tot den geestelijken, anderen tot den onderwijzenden stand. Wat zij echter in hun standsverheffing niet geleerd hebben, is: zich hun afkomst te schamen. Als zij in den volkstongval dichten, dan doen zij dit uit vrome gehechtheid aan den bodem waaraan zij ontsproten zijn en uit beminnelijke toegenegenheid voor de taal van hun jeugd en kindschheid. Zij doen het niet uit onvermogen om beschaafd hoogduitsch te spreken en te schrijven, hetgeen zij in den regel zoo goed kunnen als de besten. Het gaat derhalve niet aan om zich den dichter in volksdialect voor te stellen als iemand die wel is waar een buitengemeen natuurlijk talent bezit, maar overigens op een lageren trap van beschaving staat. Verstaat men onder hoogere beschaving: ruimte van blik, juistheid van inzicht en afwezigheid van particularisme en vooroordeel, dan mag men beweren dat bij geen der betere volksdichters deze beschaving heeft ontbroken. Verstaat men er onder: een zekere mate van aesthetische ontwikkeling, vatbaarheid voor kunstschoon in elken vorm, kennis en waardeering van de hoofdwerken der oude en nieuwe letterkunde, dan mag men beweren dat sommige volksdichters ook deze beschaving in vrij hooge mate bezeten hebben. Bij de beoordeeling van hetgeen voor beschaafd of minder beschaafd moet gelden, maakt men zich wel eens aan een verschoonbare begripsverwarring schuldig. Voor sommige zaken, die wel is waar hoogst wenschelijk zijn, maar die men zich, echt en in de beste kwaliteit, niet zoo heel gemakkelijk en goedkoop kan verschaffen, zijn ten allen tijde surrogaten uitgevonden, die iets of wat op de echte producten gelijken en die, zoo goed als het gaan wil, hun plaats moeten vervullen. Tot die wenschelijke zaken behoort ook de beschaving, die, bij ontstentenis, door allerlei surrogaten vervangen pleegt te worden. Het voornaamste van die surrogaten, ruim gevraagd en sterk in omloop, is het fatsoen. Lieden die de volksdichters niet beschaafd vinden, meenen eigenlijk dat zij niet fatsoenlijk zijn. Maar beschaving en fatsoen zijn twee; zoo als onder anderen daaruit blijkt dat de

beschaving sommige dingen hoog waardeert, waarvoor het fatsoen den neus ophaalt. Wij zien dit aan den Romeinschen dichter, die in de geheele wereld als de volmaakte type geldt van de fijnste beschaving des geestes. In het keizerlijk Rome was Horatius in de hoogste kringen een der meest geliefkoosde gasten. Toch was de dichter nergens tevredener en gelukkiger dan op zijn sabijnsche landhoeve onder zijn huisslaven en boeren. Als Horatius smaak kon vinden in het verkeer met sabijnsche boeren, dan zal het geoorloofd zijn om te meenen, dat het niet met de beschaving strijdt om een volkstongval te kennen, te waardeeren en te schrijven, en dat men om dichter in volksdialect te wezen juist niet noodzakelijk een halve boer wezen moet. De oostenrijksche volksdichter Seidl kent zijn Horatius even goed als hij het neder-oostenrijksche boerendialect kent. Als ingenomenheid met Horatius een vrij zeker kenmerk van fijnere beschaving is, dan zal men aan Seidl die beschaving moeten toekennen, welke hem echter niet weerhouden heeft om een Ode van Horatius in dat dialect te vertalen. Daar Horatius zoo dikwijls in de beschaafde moderne talen is vertaald, maar zoo zelden met goeden uitslag, is het de moeite waard om eens te hooren hoe een Horatiaansche Ode in neder-oostenrijksch boerendialect klinkt. Het is de overbekende: Aequam memento.

Gleichmuath.

Nit üba d' Schnur haun! Joa nit übatreibn!
Woan Gott di hoamsuacht, bei 'n an 'm Gleich'n bleibn,
Und woan's Glück einschloagt nit vor Uebamuath
'n Kopf valiern, - Schau, Schwoaga, dös is guat!

Denn, mein Gott, woas is 's End von Liad? - Da Tod!
Du moagst iatzt oall dein Lebn in Kraiz und Noth
Vatrenzan (verbringen), oda, woan a Feitdoa (Feiertag) foallt,
Dich auf-r-a Wies'n auszilegn in 'n Woald;

Wo 's Bacherl stat (still) in 'n Roangroabn (Raingraben) oaba rinnt,
Da Gugu schreit und 's Laberl (Laübehen) rauscht in Wind;
Wo d' Föhrn und d' Felbern (Weiden) eanri Ast' vawebn,
Und üba dir 'n schönstn Schoatten gebn!

Durt auszi loasz dar aft an Elfa (Eilfer) troagu,
Durt loasz da 's guat g'schegn! Wer wird daono froagn?
Woan's iatzt nit g'schiacht, wer woasz, woan's wieda g'roath?
Dös Umalaunln (zaudern) hoat goar Viel'n schon g'schoad't.

Denn schau! - und woans d'a 's schönsti Haiserl hä'st,
Woans d' meilnweit üba d'agna Felda gehst,
Woans d' Lait und Loand hoast: - du muaszt gleiwohl sterbn;
Aft (nachher) schau di oan! Für wem hoast g'spoart? - Für d'Erbn!

Und ob dein Aehnl (Ahn) reich und g'woaldi woar,
Obs d' von Geburt oan woarst an oarma Noar,
Dor kraht koan Hoahn danoach! - Du g'hörst 'n Tod!
Und dasz a dih dawischt (erwischt), dös hoat koan Noth!

Oan Platzel gibt's, doa kuman Oalli z'soamm:
Den Oan' wird's fruah, den Oandan späda hoam (haben);
Hin müasz mar oaba, doa hilft koan Gebitt,
Von dera Regel gilt koan Ausnoahm nit!

Toevallig is dezelfde Ode vertaald door Geibel in zijn onlangs verschenen: ‘Classisches Liederbuch’. Geibel vertaalt natuurlijk ‘im Versmaasz des Original's’ en met de heerschappij over hoogduitsche taal en versbouw, die hem in zoo ruime mate ten dienste staat. Maar, hoe meesterlijk de vertaling van Geibel ook is, zou het mij toch niet verwonderen als menigeen aan die van Seidl de voorkeur gaf. Die voorkeur zou voor een deel toegeschreven kunnen worden aan de omstandigheid, dat een vertaling van Horatius in volkstongval reeds als iets vreemds en ongewoons de aandacht treft en boeit. Ik geloof echter dat Seidl's vertaling ook daarom de voorkeur verdient, omdat zij het gemis van oorspronkelijkheid, dat elke vertaling, als zoodanig, min of meer flauw en smakeloos maakt, eenigermate vergoedt juist door zich verder van het oorspronkelijk te verwijderen. Er ligt iets oorspronkelijks in om de hoogst verfijnde en kunstmatige taal van de Horatiaansche Ode te vervangen door een eenvoudig boerendialect.

Als proeve van Seidl's talent als oorspronkelijk dichter moge het volgende didactische dichtstukje dienen.

Dö Tausendkünstler.

's Arbatn is jetzt auf Erden
Völli schon zum Luxus wor'n:
Gleih so gut war's, wurden d' Menschen
Ohni Händ' und Füsz' geborn.
Armi Leut', dö hungern müss'n,
Plagn sih wie d' Fiackergaul';
Andarn, dö nix thun und wissn,
Flieg'n dö bratna Taubn ins Maul.

's Glück hat halt für's Pflastatret'n
Ganz an agni Symphathie;
Freili g'rath's nit glei an'm Jed'n;
Denn dazu g'hört halt - GENIE.

Madeln, dö nit strick'n könnan,
Noh viel wen'ga Hemda nah'n,
Find'n doh oft noh an Schönan,
Dem s' d' superbsti Nas'n drah'n.
All ihr Arbat is a Walza
Oda höchstens a Quadrill;
Is dö Red' von Haus und Kuchel,
Schweig'n sö ganz bescheiden still.
Dö was g'lernt hat, dö bleibt ledi,
Und dö nix vasteht, dö blend't.
Freili kann dös nit a Jedi,
Denn dazu g'hört halt - TALENT.

Männa, dö nix kultivir'n thun,
Als d' Pareck'n und 'n Bart,
Gelt'n für galant in Zirkeln,
Lernan G'scheidtan Lebensart;
Kennan sunst kan andan Vogel,
Als 'n Zeisel und 'n Straus,
Wissen von kan 'm Weiterkummen,
Als mit Dampf nach Liesing 'naus.
Leer an Herzen, Kopf und Taschen,
Machen s' d' reichsti Mariasch';
Fragt ma, wie s' das Glück erhaschen? -
Ja - dazu g'hört halt - KURASCH.

Statt dasz 's Pferd 'n Wagen ziehat',
Musz der Wag'n die Pferd' jetzt führ'n;
Und dasz d' Mala rast'n könnan,
Musz dö Sunn' jetzt purträtir'n;
Andri zahl'n dass Andri denk'n,
Und dö Dampfpress' b'sorgt 'n Druck,
Und dasz *an* Poet nit z' viel thut,
Schreib'n jetzt sechsi an an'm Stuck.
Ueberdrüszi all' des Plunders,
Halt't ma Fleisz für Luxus nur!
Fragt mar um den Grund des Wunders?
Ja - dazu g'hört halt - KULTUR.

So geht's oft ah im Theater:
Nur für 's Aug' is Allas g'richt't,
Und je weniger als g'spielt wird,
Desto öfta göht dö G'schicht.

Mancha Held rumort für zwanzig
Und laszt 's Publikum doh kalt,
Währad unverhofft an Andra
Mit-r an'm simpeln Liedel g'fallt;
Dös macht ah nit 's schöni Singen,
Und ah nit des Dichters Kunst;
Fragt ma, wie das kann gelingen?
Ja - dazu g'hört GLÜCK und GUNST.

(Met de vogels in het derde koeplet van dat gedichtje wordt gezinspeeld op een koffiehuis en restauratie te Weenen: ‘Zum Zeisig’, en op den bekenden komponist. Liesing is een dorp bij Weenen, een geliefkoosd uitspanningsoord in den zomer).

Tot de beste voortbrengselen van den laatsten tijd op het gebied der duitsche tongvallen-poëzie behoort het gedicht van Heinz Dewils aan het hoofd van dit opstel genoemd. Voor vele Hollanders is Heidelberg in den zomer een geliefkoosde verblijfplaats, zoodat het hun gemakkelijk zal vallen om zich in gedachten te verplaatsen naar de streek waarheen de ‘Draguner Wachtmeester’ ons voert. Het is de ‘fröhliche Palz’, zooals het land door zijne bewoners genoemd wordt, de heerlijke vlakte, waar de Rhijn den Neckar opneemt en midden tusschen Haardt en Odenwald heen stroomt. Het land is welvarend en de bewoners zijn van een vroolijk en opgeruimd karakter. De volkstaal heeft verscheiden woorden uit het fransch overgenomen. De Haardt levert goeden wijn; de ‘Deedesheemer’ is een geliefkoosd merk van den wachtmeester. De wijn, die aan den Neckar gewonnen wordt, is wat zuur, maar zooveel te malscher is het ooft in de boomgaarden van Bensheim en Auerbach en de overige vriendelijke kleine steden, die zoo schilderachtig aan den rand der heuvelen langs de ‘Bergstrasze’ liggen. In het Paltzer dialect, zooals dat in Heidelberg en omstreken gesproken wordt, heeft Dewils zijn gedicht geschreven. Die tongval wijkt van het hoogduitsch zoo weinig af, dat de auteur het niet eens noodig heeft gevonden om zijn werk van een verklarende woordenlijst te voorzien. Mocht de tongval eenige zwarigheid veroorzaken, dan is de dichterlijke waarde van het werk groot genoeg om den lezer ruimschoots daarvoor schadeloos te stellen.

In den persoon van een wachtmeester der dragonders schildert de dichter een beeld van het soldaten-leven in den ouden tijd toen de Paltz nog onder keurvorstelijk beheer stond. De wachtmeester, die overal het woord voert, en die ook als de auteur geldt van de liedjes en geschiedzangen, die de grootste helft van het werk vullen, is een figuur uit het laatst der vorige eeuw, toen Karel Theodoor regeerend keurvorst was. Hij heeft in den revolutie-tijd tegen de franschen gevochten. Hij heeft de afwisselende kansen van den oorlog ondervonden. Den eenen dag heeft hij gevast, om zich den anderen dag aan een dubbel rantsoen te goed te doen. In katholieke dorpen neemt hij bij voorkeur zijn intrek bij den pastoor. Voor een kwartier bij een luthersch dorpspredikant koestert hij een rechtmatigen afkeer. Bij den uittocht heeft hij zijn kwartiermeester de volgende instructie gegeven:

> Am liebschte sin ich im Quartier beim Parrer,
> Vorausgesetzt, dass die Gemeend katholisch;
> Do iszt und trinkt man immer uf gut polisch,
> Und besser als beim hungrige Katharer;
>
> Sein Bier isch stärker und sein Wainche klarer;
> Beim Lutheraner wird eem melancholisch,
> Dort isch die Koscht gewöhnlich nur symbolisch,
> Und auch der Deedesheemer eppes (etwas) rarer.
>
> Den Freitag und Quatember ausgenumme,
> Müszt ihr mich nur bei Parrherrn einquartiere,
> Dasz ich mich konn an Leeb und Seele pflege.
>
> Söll euch die Kränk nit in den Moge kumme,
> Därft ihr selbscht keenen unsrer Herrn Off'ziere
> Statt meiner jemols in den Parrhof lege.

Tot de heldenfeiten van den wachtmeester behoort onder anderen dat hij een franschen gencraal gevangen genomen en een affuit van een kanon buit gemaakt heeft. Voor het laatste wapenfeit is hij gedecoreerd met de zilveren medaille van verdienste. Eens is hij buiten gevecht gesteld door een contusie-schot; maar ingekwartierd bij een welvarenden molenaar, heeft hij uitstekende verpleging en een spoedige genezing gevonden. Bij Mainz wordt hij krijgsgevangen gemaakt; maar het duurt niet lang of de vrede wordt geteekend, en de wachtmeester keert naar Heidelberg terug. Hier bezoekt hij met militaire nauwgezetheid de herberg ‘Zum güldene Ochse’. Onder een ‘Schoppe’,

liefst ‘Deedesheemer’, wordt hier een uitgelezen kring van vaste bezoekers door hem onthaald op vertellingen uit zijn krijgsmansleven, afgewisseld door gemengde opmerkingen over civiele en militaire zaken. Onder de gasten bevindt zich de schoolmeester van Wieblingen die zelden verzuimt om te huis aanteekening te houden van 's wachtmeesters merkwaardige gezegden. Tusschen dezen schoolmeester en Heinz Dewils bestaat vermoedelijk een nauwe band van verwantschap. Ter aanvulling van dezen omtrek moet nog vermeld worden, dat de wachtmeester vrouw en kinderen heeft, en dat hij aan 't huiselijk leven en aan de opvoeding van zijn jongens en meisjes zooveel tijd en zorg besteedt als zijn militaire en gezellige plichten hem overlaten. De wachtmeester is groot en zwaar van persoon. Over 't geheel is hij min of meer een Paltzer Falstaff. Hij is minder lafhartig, minder losbandig en minder gewetenloos dan de kameraad van prins Harry; maar heert overigens menigen trek met dezen gemeen en evenaart hem niet zelden in geest en luim.

Het werk van Dewils, zooals het thans volledig voor ons ligt, bestaat uit twee deelen, wier inhoud langzamerhand en bij gedeelten te zamen is gekomen. Het eerste deel is blijkbaar het oudste en oorspronkelijkste. Het bestaat voor de eene helft uit een aantal sonnetten, waarin de wachtmeester bij verschillende gelegenheden, te huis in de kazerne, in het veld in de kroeg, sprekend optreedt. De andere helft wordt gevuld door een aantal soldaten-liedjes. De bijval, aan zijn werk geschonken, bewoog waarschijnlijk den dichter om de eenmaal geopende mijn verder te ontginnen. Zoo ontstond een tweede bundel van gelijken inhoud en omvang als de eerste. Deze bundel bevat verscheidene stukken van waarde, maar ook veel middelmatigs. Over 't geheel evenaart hij den eersten niet. In volkstongval raakt men licht uitgeput, als men te lang achtereen in één toon over hetzelfde onderwerp zingt. De twee deelen van den ‘Draguner-Wachtmecster’ bewijzen wederom dat de helft meer is dan 't geheel, wat de menschen trouwens reeds in den tijd van Hesiodus wisten, maar telkens weer vergeten. Overigens verliest men er niets bij als men de mindere stukken eenvoudig ter zijde laat liggen. Het werk is geen samenhangend verhaal, dat in éénen adem uitgelezen moet worden, maar bestaat uit een aantal losse stukken die in den persoon van den wachtmeester, die het woord voert, tot een geheel vereenigd zijn. De lezer kan derhalve, na een

eerste en algemeene kennismaking, bladeren, verwerpen, verkiezen en verwijlen bij datgene, wat hem het meest bevalt.

In zijn werk ‘über Mundarten und mundartige Dichtung’ maakt Klaus Groth, naar aanleiding van het gedicht van Dewils, de volgende opmerking.

‘Een dichtwerk als het genoemde zou in de beschaafde hoogduitsche taal nauwelijke of in het geheel niet geschreven kunnen worden. In den volkstongval vindt de dichter een onwaardeerbaren medewerker. In den tongval, waarin het volk zijn karakter heeft uitgedrukt, zijn de omtrekken geteekend en de kleuren gemengd, die de dichter maar voor 't nemen heeft. Zonder deze zou het hem niet mogelijk zijn om beelden te teekenen, zoo frisch en zoo tintelend van leven. Als op een toovermantel worden wij door de klanken van dezen tongval verplaatst onder de wijngaardranken van de Paltz of onder de bloeiende ooftboomen langs de “Bergstrasze”. Wij bevinden ons weer in de een of andere gezellige gelagkamer “zur Poscht” of “Zum güldene Ochse”, of waarheen de fantazie ons voeren wil, midden onder een groepje gemoedelijke Zwaben “beim Schoppe”. Als een reiziger te huis komt brengt hij gewoonlijk met de photografien in de portefeuille, eenige spreekwijzen en uitdrukkingen van de volkstaal in zijn geheugen mede, om aan zijn vertellingen kleur en leven bij te zetten. Zoozeer ligt het voor de hand om van den tongval gebruik te maken ter karakterteekening. Maar het gebruik van het dialect in een dichtwerk vereischt een groote mate van omzichtigheid. Men kan zich niet genoeg in acht nemen voor de verzoeking om de kleuren er al te dik op te leggen en de grenzen der schoonheidslijnen weg te vegen.’

Volgens deze opmerking zou het gebruik van den tongval een bijkans onmisbaar vereischte zijn om tooneelen uit het volksleven met sprekende gelijkenis af te beelden. Die meening wordt gestaafd door de praktijk der grootste blijspeldichters. Aristofanes en Molière gebruiken den tongval als zij boeren en provincialen ten tooneele voeren, en winnen daarmeê een niet onbelangrijk hulpmiddel tot komisch effect. In de klassieke hoogduitsche literatuur vloeit de komische ader niet al te rijkelijk. Dit verschijnsel wordt door Klaus Groth toegeschreven aan de omstandigheid, dat in de vorige eeuw de tongval nog in den ban lag, en wel in den allersterksten ban, dien van het vooroordeel. Een tongval gold voor gemeen. Van

dat vooroordeel waren zelfs mannen als Herder en Goethe niet vrij. Herder weet zijn afkeer van den heerschenden hoogduitschen stijl niet sterk genoeg uit te drukken. Volgens hem hebben de schoolmeesters en kamergeleerden van het hoogduitsch een stijve, kleurlooze, logge, loome, vervelende en slaperige katheder- en paragrafentaal gemaakt. Hij verlangt voor de taal een vluggen gang, frissche kleur, natuurlijken gloed, zinnelijke uitdrukkingen, karakteristieke omtrekken, idiotismen. Dat alles had hij kunnen vinden in de tongvallen, die het gemeene volk spreekt. Maar als men hem nu eens had voorgeslagen om in tongval te schrijven en te dichten, dan zou hij aanstonds teruggeweken zijn. Het platduitsche gedicht ‘Aennchen von Tharau’ vertaalt hij in het hoogduitsch, om het presentabel te maken, terwijl toch een platduitsch gedicht, in 't hoogduitsch vertaald, ongeveer denzelfden indruk maakt als een aardige boerenmeid, van haar landelijk kostuum beroofd en gestoken in een steedsche modekleeding, die haar misstaat en waarin zij zich stijf en verlegen beweegt. Goethe, die als student te Leipzig zooveel aanmerkingen op zijn frankfortsche taal en uitspraak had moeten aanhooren, en die te Straatsburg met zooveel ingenomenheid naar Herders invectieven tegen de geleerde taalbedervers had geluisterd, heeft zich toch ook nooit tot een volledige en onbekrompen waardeering van den volkstongval kunnen verheffen. Ofschoon hij in zijn beoordeeling van Hebels Allemannische gedichten het eigenaardig karakter en de hooge dichterlijke waarde van die stukken met juistheid in het licht stelt, meent hij toch ten slotte aan deze geheele dichtsoort een lageren rang en een apart hoekjen in de literatuur te moeten aanwijzen. ‘Vandaar’, zegt Groth, ‘dat gemis aan scherts en luim in de werken van onze klassieke literatuur-periode. De ernst en deftigheid der gezuiverde schrijftaal wijkt niet van het gelaat der overmoedige “Stürmer und Dränger”. Scherts en luim hebben in Duitschland de wijk genomen naar den volkstongval; of liever, zij zijn daar altoos tehuis geweest, maar de beschaafde literatuur heeft er geen partij van getrokken. Wij duitschers vooral behooren de tongvallenliteratuur zorgvuldig te kweeken, om een tegenwicht te vinden tegen den stroeven ernst van onze schrijftaal.’

In deze dubbele bewering van Groth ligt waarheid, al kan zijn stelling niet zonder voorbehoud onderteekend worden. Als in de klassieke hoogduitsche literatuur scherts en luim gemist worden,

dan zal dat wel niet enkel aan vooroordeel tegen den tongval te wijten zijn. Dat vooroordeel heeft sedert lang plaats gemaakt voor waardeering, zonder dat daardoor het luimige element in de hoogduitsche literatuur zich bijzonder sterk heeft ontwikkeld. Overigens mankeeren scherts en luim aan de klassieke dichters niet zoo volstrekt als de woorden van Groth het doen voorkomen. Kuno Fischer heeft opmerkzaam gemaakt op den beslisten aanleg voor het komieke die in Schillers geest lag. In de karakters van Spiegelberg, den Moor, den muzikant Miller, wordt een aanmerkelijke mate van komische kracht ontwikkeld. In ‘Wallensteins Lager’ treedt die kracht in volle werking. Hier nemen de komische karakters, die in de vroegere stukken een ondergeschikte rol spelen, het geheele tooneel in beslag. De sombere held van het treurspel blijft nog op een afstand en vertoont zich slechts in flauwen omtrek in het halfdonker van den achtergrond.

Het genoemde stuk van Schiller voert ons naar den ‘Draguner-Wachtmeester’ terug. Tusschen beide werken bestaat een groote overeenkomst. In beide wordt het soldatenleven afgebeeld. Als er bij die overeenkomst tevens een groot verschil tusschen beide werken bestaat, dan ligt dit hoofdzakelijk in de dichtsoort. Als het werk van Schiller een historie-schilderij gelijkt, dan gelijkt dat van Dewils een portret, levensgroot en ten voeten uit geschilderd. Het stuk van Schiller, voorspel van een uitgebreid drama, bezit verdiensten van bouw en samenstel, waarop het werk van Dewils geen aanspraak kan maken. De ‘Draguner-Wachtmeester’ geeft slechts een reeks van losse tafereelen, met den wachtmeester als eenigen sprekenden persoon. Dit verschilpunt moet hier buiten rekening blijven. Daarna heeft men de beide werken slechts naast elkander te leggen om te zien van hoeveel beteekenis de tongval is om tooneelen uit het lagere leven met sprekende gelijkenis af te beelden.

In ‘Wallensteins Lager’ spreekt iedereen zuiver hoogduitsch. De zeden, de denkwijs en het karakter van de lieden uit het volk, boer, markententster, soldaten van verschillende wapens, lagere officieren, zoekt Schiller uit te drukken door zooveel mogelijk gemeenzame woorden en spreekwijzen in te vlechten. Soms ook door eigenaardige woordschikking. Eigenlijk moesten die uit alle deelen van Duitschland en de aangrenzende landen samengestroomde soldaten hun verschillende afkomst en nationaliteit ook door een ver-

schil van taal of tongval uitdrukken. De dichter zelf geeft dit te kennen, als hij den wachtmeester tot de beide kurassiers van Pappenheims regiment laat zeggen:

> Ihr, zum Beispiel, seid ein Wallon;
> Ihr, ein Welscher, *man hört's am Ton*.

Daarenboven heeft hij een enkele keer een poging gewaagd om een paar van zijn personen in volksdialect te laten spreken. Als de kroaat zegt:

> Nix, Nix, du willst mich betrügen, Schütz.

en later:

> Bleib da, Pfäfflein, fürcht' dich nit,
> Sag' dein Sprüchel und theil's uns mit,

dan ligt er in die verkleinwoorden en in dat: *nix* en *nit* ten minste een zwak begin van nabootsing van het oostenrijksche volksdialect. Duidelijker vertoont zich de toeleg om een bepaald persoon in zijn eigenaardige taal te laten spreken, in de preek, met latijnsche brokken doorspekt, van den kapucijner monnik. Het tooneel van die preek wordt algemeen voor het glanspunt van het geheele stuk gehouden. De komische uitwerking, die nooit gemist wordt als een persoon van hoogst bekrompene en eenzijdige, maar zooveel te scherper geteekende denkwijs, vol zelfgevoel optreedt en met zijn horens door den muur tracht te boren, heeft hier haar toppunt bereikt. Onder de middelen waardoor Schiller dit effect te weeg brengt, komt aan de eigenaardige taal van den monnik ongetwijfeld een voornaam aandeel toe. Zooals bekend is, heeft Schiller die taal uit de bron zelve geput door eenvoudig een deel preeken van van Abraham a santa Clara te excerpeeren. In den buitengewonen bijval aan dit tooneel geschonken ligt evenwel voor de rest van het drama een zijdelingsche kritiek opgesloten. De overige deelen worden met dit gedeelte niet gelijk gesteld. Had de dichter van volkstongvallen gebruik kunnen maken, dan had hij een middel bezeten om het geheele drama op de hoogte van dit tooneel te brengen. De tongval dwingt den dichter om zakelijk te wezen en ieder persoon zuiver uit zijn eigen karakter te laten spreken. Een ontboezeming en schildering als die van den Pappenheimer kurassier, waar hij uitweidt over de voorrechten van het krijgsmansleven, zou in volksdialect kwalijk uitgedrukt kunnen worden. De kuras-

sier spreekt uit den geest van Schiller. Taal en denkbeelden verraden den beschaafden en bespiegelenden dichter, die de noodige ruimte van blik bezit om een bedrijf in zijn geheel te overzien, van den besten kant te beschouwen en in den edelsten zin op te vatten. Zulk een algemeene beschouwing is meer het werk van iem and, die zelf buiten het bedrijf staat, dan van hem die er in leeft.

De ‘Heedelberger Draguner-Wachtmeester’ treedt wel is waar ook een enkele keer in een algemeene beschouwing over den soldatenstand, maar zijne gedachten nemen dan een minder hooge vlucht en een andere richting als die van den Pappenheimer kurassier.

> Ä plogter Mensch bleebt immer der Saldot;
> Im Regament wird selte eener fett:
> Je weeszer beim Draguner das Kollet,
> Um desto schwärzer isch gewisz sein Brod.
>
> ‘Zum Sterbe leuchtet ihm das Morgenroth’;
> Das finne nur die Herre Poete nett;
> Denn leechter stirbt sich's allemol im Bett,
> Als drausz im Schnee bei een und zwanzig Grod.
>
> So mancher eelt mit Luscht zum Milatär,
> Und denkt sich still; bischt du erscht Generol,
> Musz man dir Semmle in die Milchsupp brocke;
>
> Doch statt der Semmle finnet öfter er
> Ä Hoor im Suppnopf, jo manichmol
> Statt eenem Hoor ä halbe Stootsparrocke.

Aan het slot van ‘Wallensteins Lager’ maken de hoofdvertooners koor met een ruiterlied, dat geheel den geest van Schiller ademt, en waarvan slechts weinige regels in een echt soldatenlied op hun plaats zouden zijn. Vrijheid-slavernij: deze afgetrokken tegenstelling wordt in eenige algemeene trekken ontwikkeld. Vrij is de krijgsman, die in 't open veld leeft, die den dood in 't aangezicht durft zien, wien het prettigste lot van den hemel af ten deel valt. Slaven zijn de lafaards, bij wie arglist en valschheid wonen, die als daglooners de aarde omwroeten, in den waan dat zij het geluk zullen opgraven. Welaan dan, kameraden, te paard! - De Wallensteinsche soldaten zijn in dit lied echte naneven van Karl Moor en zijn bandieten geworden. Hun lied past in de hoofdzaak even goed in den mond van ieder ander van Schillers vrijheidsmannen. In het eerste koeplet komt al aanstonds een ongerijmdheid voor. Als de dichter van den soldaat in 't veld zegt: ‘Auf sich selber steht er

da ganz allein', dan moet hij eerder aan de manier van vechten in de Ilias, dan aan de taktiek van den nieuwen tijd hebben gedacht. Bij de eerste voorstelling van 'Wallensteins Lager' begon het stuk met een soldatenliedje, dat beter in den volkstoon valt. Het werd door Goethe aan Schiller gezonden en door dezen met een paar koepletten vermeerderd. Later is dit liedje achterwege gebleven en ook niet in gewone uitgaven van het treurspel opgenomen. In dit liedje luidt een regel:

> Wir schmausen wie Dynasten.

Een woord als 'dynasten', maakt in een soldatenlied ook al een heel vreemd figuur. Hoeveel beter in de liedjes van Dewils de echte toon getroffen wordt, zal uit eenige proeven blijken.

> Bei uns gilt kein 'Wenn' und 'Aber'.
> Wir vollziehe unsre Pflicht,
> Ob dazu uns nör der Haber
> Oder Sporn der Ehre sticht.
>
> Niemols könne wir uns irre,
> Thän wir, wos befohle wird;
> Nör die Harrn, die kummandire,
> Sein zum Denke obligirt.
>
> Darum gucke Kummandöre
> Oft so unglückselig drein,
> Falle uf dem Feld der Ehre
> Ihne kee Gedanke ein.
>
> Froh nör lebe die Saldote,
> Auch bei harte, schwarze Brot;
> Thut er das, wos ihm gebote,
> Sorgefrei isch der Saldot.
>
> Sin ich poschtirt am Förschteschlosz,
> Und schau als Schildwacht in das Thal,
> Fruh Morgens, wann die grüne Flur
> Begrüszt der erschte Sunnestrahl;
>
> Dann steh ich sinnend do und denk:
> Wie schön isch es nit um dich her?
> Isch es nit grod, als häbe Gott
> Séin Dienscht gelernt beim Milatär?

Die Lerche werbelt in der Höh
Und weckt die Vögel als Tambor;
Es kreescht der Reeger dorch die Luft
Als wie ä heeserer Major.

Dann wird es laut im Wald und Feld
Die Vöchlein werde alle wach,
Der Spotz, als munterster Saldot,
Verloszt sein Strohsack unnerm Dach.

Die Staare schwatze laut im Rohr;
Wie die Saldoteweeber thän,
Wann sie zu Fruh am Wochemarkt
Mitnanner eenzukaufe geh'n.

Kimmt dann die Sunne höher ruf,
Und schlogt die Wachtel den Allarm,
Dann tritt ä jedes in den Dienscht,
Grod wie bei uns in der Kusarm.

Keen Summermorge wär so schön,
Ging es dabei nit grod so her
Wie wos zu Fruh nach der Rewäll
In der Kusarm beim Milatär.

Wos biste so zerschloge,
Du arm' Saldoteseel?
Der Minsch konn Alles troge
Uf höheren Befehl.
Drum sei nur frisch und munner:
Es follt keen Spotz vom Dach
Sein Lebtog uit herunner,
Es wär, man schieszt darnach.

In deinem langen Zope
Isch jedes Hoor gezählt,
Damit an deinem Kope
Auch nit een Jota fehlt.
Du hosch ä gute Moge,
Das Bescht beim Milatär.
Wos willste dich bekloge?
Dir gab genung der Herr.

Do, Weib, hosch du noch meine Hand!
Sünst konn ich dir nichts weiter gebe.
Sterb ich den Tod for 's Vaterland,
Schau, wie du ohne mich konnst lebe!

Bring dich als Wittfrau ehrlich dorch,
Und trog die korzen, schwarzen Kleeder
Recht lang, so bleibst du ohne Sorg
Zum mindeschte doch vor dem Schneeder.

Die Kinner, die ich dir geschenkt,
Vermach ich dir alleen zum Erbe,
Der Himmel hot mich oft getränkt,
Er loszt euch auch nit Hungers sterbe.

Der unsre Spotze hot gelehrt,
In alle Gärte Kersche stehle,
Das konnste glaube, Weib, der werd
Es auch bei uns nit losse fehle!

Es hot uf unsrer Erde
A jeder Sorg und Müh,
Die Börger und Gelehrte,
Sie häbe all Beschwerde,
Ja wohl, die häbe sie!

Es musz der Bäcker backe,
Der Holzdieb selber hacke,
Der Bauer musz sich rackre,
Von Fruh bis Obend zackre,
Der Drescher musz ihm dresche,
Die Weeber müsse wäsche,
Die Schlosser Schlösser schmiede,
Die Brannteweener siede,
Die Müller ewig mahle,
Die Schuldner Schulde zahle,
Die Glaüb'ger lang druf warte,
Die Lumpe 's Geld verkarte,
Die Fleescher Ochse schlachte,
Die Jungfre lange schmachte
Bis eener heem sie führt.
Was wir geschloge zäme,
Das musz der Schreener leeme,
Und der Genrol sich schäme,
Wann er schlecht manöfrirt!

Een rijke bron van komisch effect, waaruit Dewils niet verzuimt te putten, is de parodie. Parodistisch is reeds het gebruik van den dichtvorm waarin Dewils den ‘Draguner-Wachtmeester’ het woord laat voeren. Geen moderne dichtvorm is moeielijkor en kunstiger

en stelt strengere eischen dan het sonnet. Scherp omtrokken moet de voorstelling zijn, die in een sonnet uitgedrukt zal worden. Hare onderdeelen moeten precies in elkander sluiten en te zamen een volmaakt afgerond geheel vormen. Onberispelijk moet de uitdrukking in woorden wezen. Overal moet het juiste woord op de juiste plaats staan. Een enkel woord te veel of te weinig, te sterk of te zwak, misgekozen of misplaatst, en het geheele sonnet is bedorven. Zulk een kunstige dichtvorm schijnt, uit den aard der zaak, slechts voor de edelste onderwerpen gebruikt te mogen worden. Een ongemeene verbinding van denkbeelden, in ongemeene taal uitgedrukt, ziedaar het sonnet. Het is de fijnst geslepen kelk van het zuiverste kristal, waarin geen andere dan de allerbeste wijn geschonken mag worden. Het was van Dewils een gelukkige maar gewaagde greep, om juist dien dichtvorm te kiezen voor de ontboezemingen in volkstongval van den ‘Wachtmeester’. Gelukkig, wegens het verhoogde komisch e effect, als hij er in slaagde om dien dichtvorm met bevallige losheid te hanteeren. Gewaagd, wegens het gevaar van te verongelukken bij de poging om dien dichtvorm op een schijnbaar hoogst ongeschikte stof toe te passen. Het waagstuk is echter volkomen gelukt. De sonnetten van Dewils loopen glad van stapel. Geen stroefheid, geen lijmen, geen stopwoorden, het is alsof het gebruik van dien dichtvorm den wachtmeester niet meer moeite kost dan het zitten op zijn paard. Hij spreekt in sonnetten met hetzelfde gemak als hij zijn Paltzer dialect spreekt.

Onder de klassieke hoogduitsche dichters is er geen die meer en beter stof levert voor parodie dan Schiller. Vooreerst, omdat Schiller het best bekend is en een parodie natuurlijk dan alleen kan slagen, als de lezer den parodistisch gebruikten versregel aanstonds weet t' huis te brengen. Vervolgens, omdat Schiller, vooral in zijn vroegere werken, in niets zoozeer te kort schiet als in de kunst van maat te houden. Het hartstochtelijk gevoel wordt dikwijls in zulke opgeschroefde bewoordingen uitgedrukt, dat de versregels van zelf de parodie uitlokken en door parodistisch gebruik eerst den rechten smaak krijgen. Bekend is het tooneel in ‘Wallensteins Lager’ waar de wachtmeester, den recruut gelukwenschend, hem de voorrechten van den soldatenstand uiteenzet:

> Sieht er, das hat er wohl erwogen;
> Einen neuen Menschen hat er angezogen.

Bij Dewils maakt de wachtmeester ‘eenen Rekrute mit seinen Pflichte bekannt’ in het volgende sonnet:

‘En neue Mensche hot er angezoge,’
Und nit umsünst isch er Draguner wore;
Nun heeszt es: Auge uf un zruck die Ohre!
Fortan musz er sich schinne und sich ploge.

Er därf dabei sich nit zu muckse woge,
Wird ihm sein Hoor am Köpche kurz geschore;
‘Ein vürnehm Wesse musz jetztsch in ihn fohre,’
Sünst fohrt ä Dunnerwetter ihm in Moge!

Man wird gar manchen Dienscht von ihm verlange,
Den söll er stets mit frohem Muth verrichte;
Er musz mei'm Weeb im Friede helfe mange;

Denn das gehört zu seine Nebepflichte;
Doch isch an uns der Kriegesruf ergange,
So sitzt er uf, und macht dann Weltgeschichte!

Als de tijd om ‘Weltgeschichte zu machen’ gekomen is, houdt de Wachtmeester, des avonds voor den uittocht, bij het appél de volgende aanspraak tot zijn escadron:

Nun häb'n wir Krieg! Die faule Friedenszeete
Sie sein vorbei, es kumme die Strapaze,
Es gilt der Kriegsmann wieder seinen Batze,
Musz er auch Dorscht und Hunger dafor leede.

Nun heeszt es: Hans! du muszt von Gretche scheede,
Hinaus in's Feld, wo die Granate platze,
Und Bumbekuchle fliege wie die Spatze,
Und hinne noch baumlange Kriegsrakete.

Aus all dem Zeug söllt ihr auch wenig mache,
Man werd für euch nit extra Kuche bache,
Wann um uns rumer die Trumpete werbe.

Es därf der Mann nit feeg am Lebe henke;
Der Tod isch leecht! so musz sich jeder denke;
Denn selbst die dümmste Kerle kinne sterbe.

Bladeren wij nog een weinig in het boek van Dewils, dan vinden wij aan het slot een kleine verzameling van spreuken, die niet onopgemerkt mag blijven. De Wachtmeester is een praktisch philosoof en houdt er een klein systeem van levensregels op na, dat hem

te huis en in de kazerne niet zelden te pas komt. Ten algemeenen nutte heeft hij zijn militaire levenswijsheid te boek gesteld. Hij biedt zijn spreuken, die hun afkomst verraden en een weinig naar de kavallerie-kazerne rieken, met de volgende voorafspraak den lezer aan:

Ein Spruch taugt nit for alle Kreise;
So mancher klingt gar vielen närrisch.
Die du hier liest sein auch nit weise,
Doch alle sein sie milatärisch.

Ziehier thans een half dozijn tot proef:

Ewig isch es so gewesse:
Dient der Kriegsmann blos um Gasch;
Fehlt er nie bei der Menasch,
Aber öfter beim Verlesse.

Die Profosin musz man grüsze,
Milatärisch schon vom Weete,
Denn es kommen böse Zeete,
Wo wir zum Profose müsse.

Isch dein Adjustmang malpropre,
Tritt zurück ins zweete Glied!
Es isch besser, dasz Gott Vater,
Als wann dich dein Hauptmann sieht.

Die Obre, die sich gleech erhitze,
Geht's Exerziere überquer,
Die thun nit gut beim Milatär;
Denn Per (Pferde) die bei Strapaze schwitze,
Sein keene dauerhafte Per.

Es git oft sölche Zeete,
Do isch der Mensch ä wildes Per,
Do liegt er in der Hand so schwer,
Keen Deiwel konn ihn reete.
Do haut er über alle Sträng,
Das Nosseband wird ihm zu eng,
Er loszt sich nit regiere.
Das isch gerod die beschte Zeet,
Ihn, wann es eener gut versteht,
Am Narreseel zu führe.

Am beschte folgt, wer auch am beschte denkt:
Das edle Per, von leechter Hand gelenkt,
Setzt über Zaun und Grobe mit dem Reeter;
Das Schween bringt uf der Gosse keener weeter!

De spreuken van den Wachtmeester stellen een karaktertrek van de volkspoëzie in het licht, die haar niet ongunstig van hare voornamere zuster onderscheidt. Ook de nieuwere hoogduitsche dichters plegen veel werk te maken van gnomiek. De hedendaagsche engelsche dichters betreden dat terrein zeer zelden, en in Frankrijk zijn het in den regel prozaschrijvers die spreuken vervaardigen. Bij de hoogduitsche dichters werkt misschien de invloed en het voorbeeld van Goethe, die in zijn latere levensjaren zoo drok in deze mijn gewerkt en een voorraad van spreuken aan het licht gebracht heeft, die niet tot de minst kostbare gedeelten van zijne nalatenschap behoort. Zijne opvolgers hebben meest allen met min of meer ijver en geluk dien voorraad zoeken te vermeerderen. De kunstpoëzie werkt op dit gebied hand in hand met de volkspoëzie. De laatste is hier van de vroegste tijden af aan het werk geweest en zou bijkans het recht hebben om de geheele gnomiek als haar bijzonder eigendom te beschouwen. De meeste en beste producten zijn door haar gewonnen. Het is dan ook niet te verwachten, dat de kunstpoëzie op dit veld ooit den rijkdom van het volksdicht zal evenaren. In de meeste gevallen zal haar werk daarin moeten bestaan, dat zij aan de munten die reeds voor eeuwen door het volksdicht in omloop zijn gebracht, van tijd tot tijd, door ze wat op te poetsen, een nieuwe waarde zoekt te verleenen. In één opzicht evenwel is de spreukenvoorraad door de kunstpoëzie met een aantal stukken van kostbaar gehalte vermeerderd. Terwijl het volksdicht in zijn spreuken bij voorkeur het grovere metaal, dat in de wandeling ieder oogenblik te pas komt, tot munt heeft geslagen, heeft de kunstpoëzie het fijnere bewerkt. De spreuken van Goethe en Rückert, van Bodenstedt en Geibel, loopen voor een groot deel over onderwerpen, die aan het volksdicht vreemd zijn. Zij danken hun oorsprong aan een wijsgeerige bespiegeling over wetenschap, letteren en kunst. De gedachten van den man uit het volk bepalen zich bij de bijzonderheden van het werkelijke leven. Zijne begrippen blijven altoos beperkt van omvang. Hij komt er zelden

toe, om de wereld en het leven in zijn geheel uit de hoogte te beschouwen. De levenswijsheid, die in de spreuken van het volksdicht is neêrgelegd, bestaat meestal in bijzondere regels voor bepaalde gevallen. Die beperkte opvatting heeft hare goede en voordeelige zijde. Als de bespiegelende geest zijn standpunt al te hoog neemt, en zich al te zeer van het gewone leven en doen losmaakt, dan raken de gedachten, in haar uiterste afgetrokkenheid, soms op wonderlijke dwaalwegen. Reeds de Edda (Hávamál 54, vertaling van Simrock) waarschuwt:

> Mäszig weise musz der Mann sein
> Aber nicht allzu weise.
> Des Weisen Herz erheitert sich selten,
> Wenn er zu weise wird.

Als men sommige spreuken van moderne hoogduitsche dichters leest, zou men kunnen meenen dat de waarschuwing hun gold. Eindresultaat van het nadenken en slotsom der wijsheid is b.v. bij Rückert:

> Lasz ihnen nur, so lang es hält,
> Ihr bischen Freude an der Welt.
> Sie kommen schon von selbst dahinter,
> Von welchem Werth ist all der Flinter.
>
> Wie rühm' ich diese beste Welt von allen?
> So rühm' ich sie, dasz sie erschaffen sei
> So schlecht als möglich ohne zu zerfallen.
> Um ein Haar schlechter, und sie ging entzwei.

De levensmoede stemming, die uit deze dichtregels spreekt, is aan de spreuken van het volksdicht vreemd. In uitspraken, als de bovenstaande, wordt een bijzondere, voorbijgaande gemoedsaandoening tot wezenlijke eigenschap van de wereld gemaakt. Wie minder vlug is in het generaliseeren, komt er niet toe om een oordeel over de wereld in haar geheel te vellen. Bij den gemeenen man blijven de gedachten in onafgebroken samenhang met de werken, lasten en zorgen van het dagelijksche leven. Wat ondervinding en nadenken heeft geleerd, wordt aanstonds weer gebruikt als hulpmiddel om de moeiten van den dag te boven te komen. De gezonde levenswijsheid van het volksdicht maakt de mismoedige

uitspraken te schande, waarin de bespiegeling ten slotte zich zelve failliet verklaart. De doffe tonen van de kunstpoëzie worden tot zwijgen gebracht door de frissche en heldere klanken van de volksspreuk; en de aangehaalde dichtregels van Rückert worden uitgewischt door de volgende van Klaus Groth:

Och frei di an de schöne Welt un wes' ni to vernünfti!
Lat er man lopen as se löppt, rund blüfft se ok inskünfti.

Wenn, as du muchst, all wat di wruckt un wat di wormt ni weer,
So seetst du wranti bald alleen und muchst di süllst ni mehr.

Intusschen zijn wij een weinig afgedwaald van den Wachtmeester, tot wien wij nog even moeten terugkeeren, om voor ditmaal afscheid van hem te nemen. Tot nog toe hoorden wij hem zingen en praten op luimigen en vroolijken toon. Het volksdicht kent echter ook den toon der smart en weet zeer wel de juiste uitdrukking te vinden voor het diepste harteleed. De toon, die in de meeste schotsche balladen, in Lenore of in den Erlkönig wordt aangeslagen, klinkt uit het dichtstuk, dat thans volgt. Het vertelt een geschiedenis, die weinig jaren geleden voor meer dan één duitsche moeder waar is geworden.

Was spinnet ihr, Mutter, mit sölchem Fleesz?
Ach! loszt doch die Spinnel in Ruh:
Es werd mir in Herze so kolt und heesz,
Seh ich euch spinne zu.

‘Mein Sahn, ich spinn dir drei Hemde feen,
Als wärste ä förschtliche Braut;
Dein seliger Vater hot selbscht den Leen
Mit eeg'ner Hand gebaut.’

Ach Mutter, so haltet doch eenmol an!
Es hot mir heut nächtig geträmt,
Ihr spännet und webtet for euren Sahn
Ein blühweesz Todtehemd.

‘Du hosch jo zwei Backe so frisch und roth,
Wos sprichste und redd'ste daher?
Bis dasz dich genumme der blasse Tod,
Lebt mancher Mann nit mehr’

Und als sich die Wittfrau gespunne genug,
Eelt sie zu dem Weber geschwind.
‘Schnell, Weber, web du mir ein Linnetuch
Zu Hemde for mein Kind!’

Es schalle die Trummle gar stolz dorchs Land,
Hinunner, hinauf an dem Rhein,
Zum Tode for Chorförscht und Vaterland; -
- Wo isch mein Hemd von Lein? -

‘Do nimm dir, mein Söhnche, das eene hier,
Die annere schick ich dir nach,
Wann nit in drei Toge vor Kummer mir
Das Herz im Leebe brach!’

- Ach, arme Frau Mutter, du hosch kenn'n Sahn,
O leg doch das Linne beiseet:
Dein Kinn isch gefalle im Bataillan,
Schon in dem erschte Street. -

‘So spinn ich, bis dasz ich zu Tod mich gegrämt,
Gleechviel, ob ä grobes, ä feen's;
Ich häb ihm gespunne sein Todtehemd,
Von Stunn an, do spinne ich meen's!’

Onze Wachtmeester heeft eindelijk uitgepraat en uitgezongen: hij ligt op zijn sterfbed. Zijn vrouw en kinderen staan er naast en ontvangen zijn laatste instructies. Hij maakt zijn testament in het volgende sonnet, dat de reeks besluit:

Mein Teschtament, musz ich von hinne scheede,
Isch bald gemacht: Du, Hanne, erbsch all's z'samme,
Ihr Kinner theelt euch in mein gute Name,
Doch müszt ihr allen Zank dabei vermeede!

Dan häb ich noch so manche Kleenigkeete,
Die aus den Johren meiner Juchend stamme,
Und mein Porträ in brauner Kerschbaumrahme,
Wie ich geweszt zu Herzog Chrischians Zeete.

Das söllet ihr vor Allem reschpectire,
Und nit sogleech an eenen Jut vertandle,
Sobald ich meine Auge häb geschlosse.

So oft ihr's anschaut, söll's euch avertire:
Ob ihr auch thut den Weg der Tuchend wandle. -
Doch nun lebt wohl, es wird Appell geblosse!

D.E.W. WOLFF.

Bibliographisch album.

School, Godsdienst en gezond verstand. Bijdrage tot schoolwetherziening, door Mr. A.J.W. Farncombe Sanders. Utrecht, J.L. Beijers, 1876.

Indien de toestand van ons lager onderwijs kon worden afgemeten naar de mate van belangstelling die het in alle kringen van ons vaderland ondervindt, dan zoude zeker niemand reden tot klagen hebben. Het verwijt van onverschilligheid voor de publieke zaak onzen landgenooten wel eens gedaan is, althans wat het lager onderwijs aangaat, onverdiend. Zoo er zelfs tegenwoordig iets is dat de staatkundige hartstochten onzer natie van tijd tot tijd in beweging kan brengen dan is het de onderwijskwestie; zij is het onderwerp van gedachtenwisseling zelfs daar, waar men zich overigens met binnenof buitenlandsche staatkunde het hoofd niet pleegt te breken. In onze dagbladen dreigen de rubrieken aan onderwijs gewijd de overige binnenlandsche nieuwstijdingen met volslagen overvleugeling. In alle steden en vlekken van ons land treden, eens of meermalen, gedurende het gezellige seizoen redenaars op, die zich genoopt voelen hunne meeningen omtrent het onderwijs voor belangstellende hoorders en hoorderessen te ontvouwen, en de meest ingrijpende veranderingen op Java of in Nederland kunnen in ons Parlement de gemoederen niet sterker aandoen dan een debat over het lager onderwijs.

Wie dus, bij zoo algemeene belangstelling, over het lager onderwijs schrijft, is in alle gevallen zeker lezers te zullen vinden. Reeds die wetenschap doet wellicht velen de pen opvatten. Wie toch die eene overtuiging bezit, zal haar niet uitspreken, als hij weet zoodoende aan het verlangen van velen te voldoen? Geen wonder dat de geschriften over het lager onderwijs zich vermenigvuldigen. Leden van het schooltoezicht en onderwijzers, geestelijken en leeken doen zich beurtelings hooren. Een oud-inspecteur is thans aan het woord die, toegerust met de ervaring uit eigen werkkring, door langdurig verblijf in het buitenland de gelegenheid heeft gehad de inrichting

van het onderwijs elders gade te slaan. Zoo iemand, dan verdient hij gehoord te worden.

De naaste aanleiding tot zijn schrijven gaf het restitutiestelsel. Dat luchtverschijnsel aan den staatkundigen hemel, over welks aanwezen wij ons slechts korten tijd hebben kunnen verwonderen, is echter reeds lang onder de kimmen gedaald. Wij behoeven over dit stelsel niet meer te spreken. Het schijnt een invallende gedachte te zijn geweest die men bij ongeluk luide heeft uitgesproken. Thans is het reeds - naar ik meen - met algemeen goedvinden uitgeluid of liever met stille trom ten grave gebracht. Laat ons de rust der dooden niet verstoren.

Volmondig zeggen wij het echter den schrijver na, dat de naam van het vraagstuk kan veranderen, maar dat de zaak zelve nog lang aan de orde zal blijven. De ‘financiele campagne voor de bijzondere school,’ zooals een lid der Tweede Kamer het onlangs uitdrukte, is nog niet geëindigd, en de leus waaronder men optrekt zal wel altijd min of meer deze zijn: ‘dat’ - het zijn de woorden van den Hr. Farncombe Sanders - ‘de bij de Grondwet gewaarborgde vrijheid alleen dan werkelijk aanwezig is, wanneer het voortdurend bestaan van bijzondere scholen *financieel* evenzeer verzekerd is als dat van de openbare’.

Of het geven van onderwijs - in het afgetrokkene - binnen den kring der bevoegdheden van den staat ligt, is een vraag waarvan wij de beantwoording volgaarne aan de beoefenaars van het wijsgeerig staatsrecht overlaten. Hoe Macaulay meer praktisch dan wijsgeerig die vraag oploste is bekend. To me it seems quite clear - zoo zeide hij - that whoever has a right to hang, has a right to educate. En hoewel nu bij ons de staat van zijn recht van hangen afstand heeft gedaan, geloof ik toch op ieders instemming te mogen rekenen, als ik beweer dat opheffing van alle staatsonderwijs, niet over honderd of duizend jaar, maar thans, in 1876, een der grootste nationale rampen zou zijn die Nederland kon treffen. Het lager onderwijs van staatswege is trouwens een grondwettige instelling en, naar de teekenen der tijden te oordeelen, ligt grondwetsherziening nog in een ver verwijderde toekomst. Binnen het door de grondwet afgebakend terrein moet dus elke strijd voorloopig gestreden worden, - zoo men ten minste praktische uitkomsten verlangt. Daarbuiten blijft alles nog spiegelgevecht.

Naast de staatsscholen dus subsidie aan de bijzondere, onder welken vorm dan ook. Men heeft langs dien weg de oplossing van alle moeielijkheden gezocht - maar niet gevonden. Het ligt in den aard der zaak.

In geen geval toch kan de staat aan iedereen onvoorwaardelijk subsidie beloven. Er zullen dus vaste voorwaarden door de wetgevende macht moeten worden vastgesteld, of de regeering zal vrij moeten zijn om bij elke aanvrage te handelen naar welgevallen. Het laatste zal niemand wenschen. De subsidie zou in een willekeurig gunstbetoon der tijdelijke dragers van het gezag ontaarden. En wat het eerste aangaat, ieder beseft dat op dien weg het hoog geprezen vrije onderwijs allen schijn van vrijheid van lieverlede zou verliezen. Helder en overtuigend wordt dit door den heer Sanders aangetoond. Terecht roept hij den voorstanders van het bijzonder onderwijs toe: Zulk een wijze van subsidie zou voor u zijn ‘propter vitam vivendi perdere causas’.

Het bijzonder onderwijs moet dus geheel worden overgelaten aan de ondersteuning en belangstelling van bijzondere personen. De bezwaren van velen blijven echter zoo doende bestaan. Langs een anderen weg wil de Heer Farncombe Sanders aan die bezwaren te gemoet komen. Hij wil iets, dat veel overeenkomst heeft met wat men vóór 1857 - het woord is, gelukkig voor de taal, thans bijna verdwenen - de staatsgezindheidsschool noemde. Door de neutraliteit van het staatsonderwijs eenigszins te verzachten hoopt hij, dat onderwijs hun, wien het thans min of meer tegenstaat, naar den smaak te maken. Evenwel verwacht hij niet, dat zijne denkbeelden op dit punt door velen zullen gedeeld worden. Wat het laatste betreft zijn wij geheel van zijn gevoelen. Onze gemengde staatsschool heeft nog steeds de genegenheid van de meerderheid der natie. ‘De staatsgezindheidsschool,’ zeide de Heer van der Brugghen in 1857, ‘is onmogelijk, om de eenvoudige reden, dat de natie die niet wil. Het is eene zaak de notoriété publique voor iedereen die ons volk kent en sedert jaren de beweging des geestes op dat gebied heeft gadegeslagen. Ons volk wil de gezindheidsschool niet en dat is reden genoeg om die thans voor onmogelijk te houden’, en een onzer staatslieden, dien niemand van overdreven liefde voor de neutrale school zal beschuldigen, de Graaf van Zuylen, bracht

nog onlangs in herinnering, hoe de ondervinding de waarheid van deze uitspraak van den Heer van der Brugghen had bevestigd. Wij zullen echter nog aanleiding vinden om straks op dit punt terug te komen, en willen den Heer Sanders liever eerst op het gebied van het openbaar onderwijs volgen.

Wij zijn het met den schrijver eens, dat de eigenlijke volksontwikkeling veel meer afhangt van het hooger en middelbaar onderwijs dan van het lager. Behalve de door hem aangehaalde getuigenissen van bevoegde beoordeelaars spreken hier ook geschiedenis en ervaring. Waaruit toch bestaat een groot deel der wisselende bevolking onzer lagere scholen? Uit kinderen die zich ter nauwernood verstaanbaar kunnen uitdrukken wanneer zij op de schoolbanken plaats nemen en die de school verlaten op een leeftijd waarop het jeugdig verstand eerst goed vatbaar begint te worden voor ernstig en degelijk onderwijs. De ouders zien reeds verlangend uit naar het tijdstip waarop het kind op den akker of in de fabriek zijn eerste penningen zal verdienen. Dan begint het eentonige leven van den arbeider, dat tot den dood voortloopt onder onafgebroken arbeid in het zweet des aanschijns van den vroegen morgen tot den laten avond. Wat blijft er bij hem over van de gebrekkige ontwikkeling der eerste jaren? Zoo hij het lezen niet verliest, dan is het omdat hij des Zondags den bijbel of het gebedenboek ter hand neemt, of in de week den almanak en een enkele maal een oude courant. Het schrijven van een brief behoort tot de hooge zeldzaamheden. Het optellen van het wekelijksch loon en van de daarmede, helaas! niet altijd overeenkomende wekelijksche verteringen, ziedaar zijn rekenen.

Men moge dien toestand betreuren en veroordeelen, men moge het onbillijk en onrechtvaardig noemen, dat de laagste klassen der maatschappij op deze wijze veel levensgenot missen, dat voor hunne meer bevoordeelde broeders is weggelegd. Zoolang echter deze wereld met al hare onvolmaaktheden bestaat, is weinig verandering te wachten. Van een hoogere ontwikkeling der allerlaagste standen make men zich vooral geen te groote voorstelling. Wie zal die standen niet achten en eerbiedigen, maar tevens moeten erkennen, dat zij tot de eigenlijke volksontwikkeling weinig bijdragen.

Het is trouwens ook merkwaardig, dat zoodra het onderwijs tot

een zuiver politiek middel in handen der regeering verlaagd wordt, wel het middelbaar-, maar niet het lager onderwijs in de zegeningen van den staat deelt. Wat men de openbare meening noemt, is toch bij uitstek de meening van hen die de middelbare scholen bezocht hebben. Napoleon I toonde dit volkomen te begrijpen, toen hij het hooger en middelbaar onderwijs den ijzeren druk zijner wetgeving liet gevoelen, maar het lager onderwijs liet begaan zoo goed of zoo kwaad als het kon. Terwijl de volksschool verliep, werden de lycées en zelfs die bijzondere scholen, die men bij ons fransche scholen pleegt te noemen, als kazernen ingericht en gereglementeerd. Alle knapen, die hetzij bijzondere hetzij openbare scholen bezochten, moesten in een uniformpak worden gestoken, waarvan de regeering snit en kleur bepaalde. De beginselen waarop het onderwijs in elke school moest rusten, werden bij de wet bepaald[1]. Zoo lang er nog open plaatsen aan de lycées waren, mochten de bijzondere onderwijzers geen kostleerlingen aannemen enz. Zoo werd er in het oneindige, over allerlei kleinigheden zelfs, gedecreteerd. Maar op het lager onderwijs werd bezuinigd. De keizer bekommerde er zich niet om en achtte het zijne aandacht onwaardig. Voor hen die de lagere school bezochten miste het onderwijs toch die vormende kracht waarvan het keizerrijk zijn blijvenden steun verwachtte. Wat de keizer voor het lager onderwijs deed, was - zoo zegt een fransch schrijver over het onderwijs - bien peu pour un gouvernement qui dans tout le reste faisait si grandement les choses.

Voor ons mag evenwel die erkenning van het hoogere belang van het middelbaar onderwijs geen aanleiding zijn om als Napoleon ons met den franschen slag van het lager onderwijs af te maken. Maar wel zullen deze overwegingen er ons toe leiden om met den Heer Sanders op een hoogst eenvoudig leerplan voor de lagere scholen aan te dringen. De lagere school is vooral ten platten

1 Men kan die beginselen vinden in het decreet van 17 Maart 1808. Een der beginselen luidde: ‘la fidelité a l'empereur, à la monarchie imperiale dépositaire du bonheur des peuples, et à la dynastie napoléonienne conservatrice de l'unité de la France et de toutes les idées liberales proclamées par les constitutions, l'obéissance aux statuts du corps enseignant qui ont pour objet l'uniformité de l'instruction et qui tendent à former pour l'Etat des eitoyens attachés à leur religion, à leur prince, à leur patrie, à leur famille.’

lande slechts voor zeer enkelen een voorbereiding voor vorder onderwijs. De vakken die binnen hare muren geleerd worden, worden niet beoefend uit liefde tot de wetenschap, maar met het oog op de behoeften van het praktische leyen. Men onthoudt alleen dat, wat later te pas komt. Wat niet te pas komt - is dit niet de smartelijke ervaring van vele onderwijzers? - is reeds gewoonlijk zeer spoedig na het verlaten der school uit het geheugen gewischt. Daarenboven is de tijd voor het onderwijs kort; om in de drie hoofdvakken: lezen, schrijven en rekenen volleerd te worden, vaak reeds onvoldoende. Wij willen het volstrekt niet afkeuren, dat er behalve het strikt noodige nog het een of ander volgens den geijkten term worde medegenomen, maar men stelle zich van de blijvende waarde van dergelijke kennis niet te veel voor. Het noodigste lijde er in geen geval schade door.

De grenzen tusschen het lager en middelbaar onderwijs zouden op deze wijze - en dit schijnt mij toe ook in de bedoeling van den schr. te liggen - eenigszins verplaatst worden. Onder lager onderwijs zouden wij dat gaan begrijpen wat de Heer Kappeyne eens[1] de kern van het lager onderwijs noemde. De ondervinding heeft reeds herhaaldelijk geleerd, dat de grondwettige begrippen van lager, middelbaar en hooger onderwijs niet voor allen dezelfde beteekenis hebben. Men zal zich den strijd in onze Tweede Kamer nog wel herinneren, toen het in 1863 de vraag gold, of de gymnasia tot het middelbaar onderwijs moesten worden gebracht.

Nu de grondwet de drieledige verdeeling heeft aangegeven, moet die natuurlijk in de wetgeving worden doorgevoerd. Het is ook zeker niet zoo buitengewoon moeielijk om alle scholen van de bewaarschool tot de academie onder drie groepen te brengen. Toch blijft de vraag, of den wetgever geen moeielijkheden gespaard waren gebleven, zoo hij slechts voor iedere soort van scholen bepalingen had behoeven te maken, zonder juist in elk geval te moeten uitmaken tot welke categorie de bedoelde school behoort.

Ondertusschen de naam moge onverschillig zijn - het door den schrijver aangegeven plan om herhalingscholen en lagere middelbare scholen naast de lagere scholen op te richten, op zoo ruime schaal als dit in het kanton Zurich heeft plaats gehad, verdient zeer ern-

1 Bij de beraadslagingen over de wet op het Middelbaar onderwijs.

stige overweging. De bezwaren ter platten lande mogen groot schijnen, onoverkomelijk zijn zij niet. Het spreekt wel van zelf, dat niet iedere kleine gemeente een lagere middelbare school kan hebben, maar waarom zouden onze rijke provinciën bij de arme Zwitsersche kantons in dezen moeten achterstaan?

Tegen een ander denkbeeld van den schrijver, met het voorgaande verwant, heb ik evenwel bezwaar. Hij verlangt slechts twee rangen voor onderwijzers, dien voor lager onderwijs en dien voor - om nu maar in dezelfde terminologie te blijven - lager middelbaar onderwijs. Ik vrees dat op deze wijze de bekwaamste onderwijzers zich zullen haasten om na het verkrijgen der eerste akte ook de tweede machtig te worden. Is hun die ten deel gevallen, dan zullen zij hunkeren naar het oogenblik dat de middelbare school hen opneemt. Wie nu kan met lust en ijver werkzaam zijn, waar hij dagelijks uitziet naar een ruimer werkkring, waarop de wet hem het recht heeft gegeven? Voor hem is de lagere school slechts een doorganghuis, dat hij zoo spoedig mogelijk hoopt te verlaten.

De minder bekwame onderwijzers daarentegen zullen bij den minderen rang blijven staan en na afloop van hun eerste examen alle studie laten varen. Het hoofdonderwijzers-examen, zoo als onze wet dat heeft voorgeschreven, heeft, zou ik meenen, dit voordeel, dat jongelieden van 18-23 jaar, die eenmaal hulponderwijzer zijn, blijven doorwerken. Zij moeten woekeren met hunnen tijd, om de noodige kundigheden op te doen; in alle gevallen, om niet achteruit te gaan, moeten zij het eens geleerde bijhouden. Zij loopen daardoor van zelf minder gevaar om door allerlei onnuttige en dikwijls nadeelige verstrooiingen, aan hunnen leeftijd eigen, te worden medegesleept. Zeker, er zijn thans ook onderwijzers voor wie de hulponderwijzersrang le bâton de maréchal is, maar hoe weinige zijn er onder hen die nimmer een poging waagden om de hoofdonderwijzersakte te bemachtigen.

De Heer Sanders legt veel nadruk - en mijns inziens met volkomen recht - op het gebrek aan scholen in ons vaderland. Het aantal lagere scholen bij ons is, bij andere landen vergeleken, al zeer gering.

Het Groothertogdom Baden bezit, volgens den Heer Sanders, in verhouding tot de oppervlakte van het land dubbel zooveel scholen als wij; Zwitserland meer dan het dubbel. Het is merkwaardig,

dat bij de groote belangstelling, die de inrichting van ons lager onderwijs algemeen opwekt, men op dit feit de aandacht zoo weinig gevestigd heeft. Het aantal scholen in de groote steden is in de laatste jaren zeer toegenomen en zal wel van lieverlede in overeenstemming met de aangroeiende bevolking komen; maar op het platte land zijn de vooruitzichten treurig. Of is het niet een beschamend feit, dat een groot aantal kinderen elken morgen een wandeling van anderhalf uur en meer moeten maken om onderwijs te bekomen? Wordt onder zulke omstandigheden het gedurig schoolverzuim van zwakke kinderen in ons nat en koud klimaat niet verklaarbaar, ja noodzakelijk?

Vermeerdering van scholen ten platten lande is de dringende eisch van het oogenblik. Onder de tegenwoordige wetgeving bestaat echter op voldoende bevrediging van dien eisch weinig uitzicht. Het is waar, de wet schrijft voor dat de gemeentebesturen voor een voldoend getal scholen moeten zorgen, dat Gedeputeerde Staten vermeerdering kunnen bevelen, maar de toepassing dezer wettelijke voorschriften op somtijds onwillige en doorgaans onvermogende gemeenten heeft zijne eigenaardige moeielijkheden. De gemeentehuishouding wordt jaarlijks kostbaarder. Ieder jaar brengt een wet, die een vernieuwd beroep doet op de gemeentelijke schatkist. Er moeten kerkhoven worden aangelegd, ziekenhuizen worden ingericht; verhoogde loonen maken het onderhoud van wegen, gebouwen en waterleidingen jaarlijks duurder. Bestaande scholen moeten worden verbouwd, onderwijzerswedden verhoogd. De gemeentebesturen doen telkens een nieuwen ruk aan het rekbare koord van opcenten en hoofdelijken omslag; maar ook hier zijn grenzen die niet kunnen overschreden worden. Wat blijft er voor nieuwe scholen met hunne onderwijzers en onderwijzerswoningen over? Zullen de gewestelijke besturen, bewust van dien toestand, altijd den moed hebben om aan te dringen op buitengewone uitgaven die de financiëele krachten der gemeenten inderdaad te boven gaan?

Men wijst ons wellicht op art. 36 der wet van 1856. De bezwaren aan de toepassing van dit artikel verbonden, zijn bekend. Men steekt nu eenmaal niet gaarne de hand uit, vooral wanneer men weet dat die wel eens ledig wordt gelaten. Te meer wanneer, zoo als in dit geval, de gemeentebesturen eerst in de hoofdstad hunner provincie en later nog eens in 's Gravenhage moeten aankloppen.

Over schoolplicht kunnen wij kort zijn. Wij willen noch de rechtmatigheid van het beginsel, noch de bezwaren met het oog op de neutraliteit der openbare school bespreken. Zelfs de grootste voorstanders van het beginsel begeeren - naar ik meen - de dadelijke invoering in ons land geenszins. Het verlangen naar schoolplicht schijnt trouwens in ons land tot die chronische verschijnselen te behooren, die op gezette tijden opkomen en weer verdwijnen. Wij hebben het hoogste peil al weder gehad en de ebbe schijnt zich langzamerhand te doen gevoelen. En inderdaad, al mocht het ons gelukken alle nederlandsche kinderen in de schoollokalen op elkander te proppen, wat zal het ons baten, zoolang wij geen genoegzaam aantal personen bezitten om hen voldoende te onderwijzen? Het zou zijn alsof wij den algemeenen dienstplicht hadden ingevoerd in een land dat noch geweren noch monteering aan de manschappen kon verschaffen.

Want de onderwijzersnood, zoo als de dagbladen zeggen - het woord is al even ongelukkig als de zaak zelve - behoort metterdaad tot de bedenkelijkste verschijnselen op het gebied van lager onderwijs in de laatste jaren. Wat zal het geneesmiddel zijn? Kweekscholen en nogmaals kweekscholen. Wat dan ook deze inrichtingen betreft, is ons land bijzonder achterlijk. Het afgeloopen jaar heeft ons gelukkig een schrede verder gebracht. Van een voldoende regeling zijn wij echter nog ver verwijderd. Het vrij ongunstige oordeel van den Hr. Sanders over de opleidingsklassen zou ik ondertusschen niet geheel willen onderschrijven, maar veel meer nog heb ik bezwaar tegen zijne denkbeelden omtrent de neutraliteit der kweekscholen.

Is die neutratiteit nadeelig voor het onderwijs? Ik kan het niet inzien. De taalkunde, de reken- en natuurkunde, de vormleer en nog zoovele andere vakken kunnen toch onderwezen worden zonder dat de onderwijzer er godsdienstige vragen bij aanroere. Zoo hij het deed, zou het zeker niet pleiten voor zijn onderwijs. Maar de geschiedenis dan, dat groote struikelblok voor de neutraliteit? De persoonlijke meening van den onderwijzer zal hier natuurlijk altijd eenigermate uit zijn onderricht doorstralen, maar moet dat onderricht daarom noodwendig te kort doen aan de bij de wet voorgeschreven eerbiediging der gevoelens van anderdenkenden? Men vergete toch niet dat dagelijks op hoogere burgerscholen en gymnasia de geschie-

denis wordt onderwezen aan jongelieden van allerlei geloofsbelijdenis, zonder dat men over krenking van godsdienstige overtuigingen hoort klagen. Dat de directeur geen karakters zou kunnen vormen zonder zich op leerstellig godsdienstig gebied te bewegen, kan ik evenmin inzien. Maar het is een meening die ik gaarne eerbiedig.

Dit wat de theorie aangaat; wat zal echter het stelsel van den schrijver in de praktijk uitwerken? Iedere kweekschool krijgt een bepaalde kleur. Er zal een katholieke kweekschool verrijzen, een oud katholieke misschien, een rechtzinnig gereformeerde, een meer vrijzinnige, wellicht een zuiver wijsgeerige. Om nu in iedere kleur een volledig stel onderwijzers te vinden, is reeds een groote moeielijkheid, maar er is nog meer. De onderwijzer wordt natuurlijk vooruit beoordeeld naar de school die hij verlaten heeft. Hij komt in zijne gemeente met een merk op het voorhoofd, dat hem dadelijk bij alle andersdenkenden in kwaden reuk zal brengen. De Heer Sanders, die niets liever verlangt dan dat men in het belang van het onderwijs omtrent de inrichting van de openbare school tot eene verstandhouding geraken kan, die medewerking of althans berusting in de plaats stelt van tegenwerking, zal, dunkt mij, op deze wijze tot dien vurig verlangden modus vivendi niet geraken.

Zijn de aangewende en nog aan te wenden pogingen om het getal onderwijzers te vermeerderen met goeden uitslag bekroond, dan zal men er toe kunnen overgaan om de bij de wet bepaalde getalsverhouding tusschen onderwijzers en leerlingen te wijzigen.

Wat is het grootste getal kinderen dat aan één onderwijzer kan worden toevertrouwd? Onze wet zegt 100 (wij tellen de kweekelingen niet mede), de Heer Sanders 60, de Heer Moens in zijn nieuw ontwerp 40. Dat het getal der wet te groot is zal iedereen, geloof ik, toestemmen. Indien men echter het aantal scholieren en het aantal onderwijzers kent, dan zal men door deeling dier beide getallen een quotient verkrijgen, dat het feitelijk bereikbaar cijfer aanwijst. Is dit quotient aanmerkelijk grooter dan het bij de wet vastgestelde getal, dan zullen - vrees ik - de gemeenten wie het gelukt aan de wet te voldoen, de overige in een volslagen gebrek aan onderwijzers dompelen.

Hoe groot het getal - geheel afgescheiden van wat thans mogelijk is - zou moeten zijn, wil ik niet beslissen. Men vergunne mij echter deze opmerking. Het onderwijs door één

persoon gegeven aan 60 kinderen, die ongeveer op dezelfde hoogte zijn, zal meer vruchten opleveren dan het onderwijs van denzelfden persoon aan 30 kinderen, van welke de oudste den regel van drieën bestudeert, de jongste geen a van een b kan onderscheiden en de overige alle tusschenschakeeringen op het gebied der kennis vertegenwoordigen.

Wellicht zouden aan groote Staatsscholen met goede klassen-verdeeling andere eischen kunnen worden gesteld dan aan kleine plattelandsscholen. Hoe dit ook zij, volmondig zeggen wij het den Heer Sanders na: des noods één onderwijzer met meer klassen, maar nooit meer dan één onderwijzer in hetzelfde lokaal. Vooral dit laatste is een zaak van groot belang. Hoe ongaarne ik ook den wetgever aan den lust om alles in zijne onderdeelen te regelen zie botvieren, zoo zoude ik toch bijna geneigd zijn om omtrent dit punt naar een wettelijke bepaling te verlangen.

Wij moeten tot ons leedwezen de denkbeelden van den Heer Sanders omtrent het schooltoezicht voorbijgaan. De door hem voorgestelde veranderingen zijn zoo ingrijpend en de zaak van zooveel gewicht, dat een uitvoerige bespreking ons te ver zou brengen. Het opnemen van onderwijzers in het schooltoezicht is evenwel eene zaak die nog wel eens rijpelijk mag overwogen worden. Niet dat ik het den Heer Sanders wil tegenspreken, ‘dat de invloed van lieden, die alle dagen op de school werkzaam zijn, voor utopistische proefnemingen zal bewaren.’ Integendeel, bij elke regeling van onderwijszaken zal de raadpleging der op school verkregen ervaring van groot gewicht zijn. Maar is het daarom ook wenschelijk de onderwijzers in hoogste beroep te laten beslissen over schorsing en ontslag hunner ambtgenooten? Zullen de onderwijzers zelf dit voorrecht wel zoo hoog waardeeren? Mijne sympathie voor de Zwitsersche radicalen zal wel niet veel grooter zijn dan die van den Heer Sanders, maar toch zou ik op dit punt niet onvoorwaardelijk met hunne tegenstanders willen medegaan.

Nog een enkel woord ten slotte over het kerkelijk staatkundig vraagstuk, dat de schrijver aan het einde zijner verhandeling bespreekt.

Er is zeker geen begrip, dat voor meer verschillende opvattingen vatbaar is, dan scheiding van Kerk en Staat. Vandaar zoo veel

misverstand, vandaar ook het zonderlinge verschijnsel, dat men in ons vaderland niet alleen over de wenschelijkheid, maar zelfs over het feitelijk bestaan dier scheiding in het onzekere verkeert.

Ik wil noch over de wenschelijkheid, noch over de waarde der verschillende opvattingen van het beginsel twisten; ik wil slechts den schrijver volgen waar hij een zeker verband tusschen den Staat en den godsdienst op het oog heeft, waar hij, zoo ik zijne denkbeelden juist mag teruggeven, voor den godsdienst in het algemeen - afgescheiden van kerkgenootschappen - de ondersteuning en bescherming van den Staat inroept.

Er is uit een zuiver staatkundig oogpunt niets verleidelijker voor den staat dan de bescherming der kerk van het meerendeel zijner onderzaten. Vooral wanneer die kerk de Roomsch-Katholieke is. Het wereldburgerlijk karakter toch der Roomsch-Katholieke kerk maakt haar overal min of meer gevaarlijk voor den Staat. Wie zal de groote kracht ontkennen, die voor Frankrijk in het Gallicanisme schuilde, waarvan Lodewijk XIV en Colbert zoo schrander wisten partij te trekken. Indien de Katholieken in onze republiek een machtige partij hadden uitgemaakt, dan zouden Slingelandt en de staatslieden uit de eerste helft der 18de eeuw wel even zeer van de toenmalige twisten onder de Nederlandsche Katholieken hebben partij getrokken om een nationale katholieke kerk te stichten. De fransche revolutie, die de kerk geheel onafhankelijk van Rome wilde maken, bracht haar juist weder aan de voeten van den Paus, en Napoleon I zag terecht in, dat zijne macht niet volkomen was, zoolang hij den Paus niet naast zich te Parijs had. Het Gallicanisme is in deze eeuw van lieverlede verdwenen; de geestelijkheid in Frankrijk is bijna zonder uitzondering ultramontaansch geworden en de opvolgende regeeringen hebben alle moeielijkheden van dien toestand ruimschoots ondervonden. Voor de katholieke landen schijnen thans ook slechts twee toestanden op den duur mogelijk te zijn. Of strijd met Rome en dus ook met hunne eigen geestelijkheid, of vrede, maar dan ook volkomen afhankelijkheid van den Paus.

Ook op de niet-katholieke landen is bij gewijzigde toestanden de juistheid van het hierboven beweerde volkomen toepasselijk. De invloed en macht van den Czaar, niet alleen in het geheele Oosten, maar zelfs in zijn eigen land, rusten voor twee derden op zijne hoedanigheid van hoofd der kerk, en welk een krachtige steun in het

protestantsche Engeland de Anglicaansche kerk voor den Staat is, is overbekend.

In onzen tijd behooren evenwel de eigenlijke staatskerken tot die overblijfsels van een vroeger tijdperk, die men alleen laat staan omdat het wegruimen te veel tijd kost en men de handen vol heeft met dringende zaken. In beginsel zijn zij veroordeeld, en er behoort geen buitengewone zienersgave toe om te voorspellen, dat de nog bestaande eerlang van hare voorrechten afstand zullen moeten doen. Ik geloof, dat het wenschelijk is voor den Staat en vooral voor de Kerk.

Maar nu op deze wijze alle kerkgenootschappen op denzelfden voet van gelijkheid komen, nu er geen asschepoetsters meer onder haar zijn, die hare zusters met gunstbewijzen zien overladen en zelve aan eigen lot worden overgelaten, hoe zal nu de verhouding van den Staat tegenover allen zijn? Men houde hier een zaak in het oog. Waar de Staat voor alle vormen van maatschappelijke vereeniging, die het menschelijk vernuft uitdenkt of opkomende behoefte doet ontstaan, den rechtstoestand bepaalt of begrenst, daar is het allereerst zijn plicht dit te doen voor de oudste, de talrijkste, de eerbiedwaardigste genootschappen in zijn midden. De kerkgenootschappen behoeven toch, zou ik denken, niet achter te staan bij coöperatieve vereenigingen of vennootschappen van koophandel. Wat in de genootschappen zelve als recht geldt, de regels, die haar inwendig bestuur en de verhouding van leeken en geestelijken tot de gemeenschap beheerschen, in één woord het zoogenaamd kerkrecht, zal door den Staat erkend moeten worden, voor zoover het niet in strijd is met de staatswet of met de algemeene begrippen van recht en zedelijkheid. Door die erkenning verkrijgt de inwendige regeling der kerkgenootschappen haar verbindend en legaal karakter.

Moet hiermede alles ophouden? Kan de Staat na het verrichten dezer taak zijne rekening met de kerkgenootschappen voor afgesloten houden? Wij raken hier het neteligste punt aan in de verhouding van Kerk en Staat, de snaar die op dit oogenblik geheel Europa doet trillen. De invloed van den geestelijke op de leeken mogen in het eene kerkgenootschap meer, in het andere minder zijn, in alle bestaat zij uit den aard der zaak. In geestelijke zaken moet hij dien invloed kunnen aanwenden, zonder eenig ander gezag boven hem, dan dat der kerkelijke macht die over hem gesteld is. Maar

wanneer hij den invloed dien zijne waardigheid hem geeft, gaat gebruiken voor staatkundige doeleinden, moet dan de Staat lijdelijk blijven toezien? Zeker, zoo hij leerstellingen verkondigt in strijd met orde en zedelijkheid, zoo hij zich aan dadelijke opruiing tegen de overheid schuldig maakt, kan het geestelijk gewaad hem geen straffeloosheid waarborgen. Maar zal de Staat wijs handelen, met hem onbepaald het recht te laten, dat overigens ieder ambteloos burger heeft, om de handelingen der regeering en de bestaande wetten af te keuren en te veroordeelen, waar hij aan die afkeuring en veroordeeling al het gewicht bijzet, dat hem zijne waardigheid in de oogen der menigte geeft?

Wij doen die vraag in het algemeen, niet alleen met het oog op ons vaderland, waar men immers het - zoo ik wel heb - sinds 1848 niet meer toegepaste Artikel 201 van den Code Penal nog altijd in het strafrechtelijk tuighuis heeft liggen. Heeft de Staat echter aan een dergelijk wapen genoeg, of zal hij zich nog sterker moeten toerusten en het recht der Kerk tot het verleenen van het radicaal van geestelijke reeds vooruit gaan beperken? Ook dit heeft trouwens in de uitvoering moeielijkheden. Verplichting tot het bezoeken van staatsinstellingen van onderwijs, examens, voorbehoud van goedkeuring voor alle kerkelijke bedieningen, het zijn altegader middelen die òf weinig baten zullen, òf tot een ondragelijke dwingelandij aanleiding zullen geven. Verre van ons om het recht van den Staat te ontkennen. Wij gelooven zelfs dat in sommige landen, en onder den drang van buitengewone omstandigheden, de Staat wel zal doen van dit recht te gebruiken. Maar een verstandig staatsman zal, dunkt mij, den handschoen dien een woelzieke geestelijkheid hem toewerpt niet al te haastig opnemen. Kalme voorzichtigheid zal dikwerf heilzaam zijn, waar overijlde opvliegendheid de kwaal verergert. En wat zal de strijd van den Staat tegen de Kerk baten, zoo de overwinning ten koste van alle vrijheid moet behaald worden? Men spiegele zich aan Pruissen en vooral aan de Zwitsersche kantons.

Wij hebben een enkelen greep gedaan in de verhouding van Kerk en Staat, niet om de oplossing der vragen te zoeken waarmede zich op dit oogenblik in schier alle Europeesche hoofdsteden denkers en staatslieden bezig houden, maar vooral om op de groote moeielijkheden te wijzen, waarmede eene praktische staatkunde in dezen bij het toepassen van staatsrechtelijke beginselen te worstelen heeft.

Maar diezelfde moeielijkheden zullen wij ook op onzen weg ontmoeten, waar men, zooals de Heer Sanders, den Staat als de beschermer van den godsdienst in het algemeen wil laten optreden.

De Staat moet volgens den schrijver in de uiteenloopende godsdienstige richtingen even zoovele manifestatiën van een waar en krachtig beginsel erkennen. Men kan - zegt hij - bij de groote verscheidenheid van godsdienstige overtuigingen niet voor allen alles wezen, maar, vraagt hij, wat is practisch beter, voor velen veel of voor niemand iets?

Ik geloof niet dat de vraag op deze wijze juist gesteld is.

De Staat kan voor een geloof partij kiezen en voor de belijders daarvan alles zijn, maar zoodra hij dit standpunt verlaat, wordt hij van zelf voor niemand iets.

Want zoo gij naar de punten van overeenkomst van alle bestaande kerkgenootschappen gaat zoeken, dan komt gij onwillekeurig - en dit is in mijn oog een onoverkomelijk bezwaar - op het standpunt van dat kerkgenootschap, dat het minste stellig geloof vereischt. De kleinste gemeene factor wordt ook het kleinste getal. Gij wilt Roomsch-Katholieken en Oud-Roomschen beide omvatten, gij stelt dus de pauselijke onfeilbaarheid op zijde, gij ontkent die niet, gij neemt die niet aan, gij laat haar liggen. Maar nu staat gij feitelijk reeds op het Oud-Katholieke standpunt en zijt voor den rechtzinnigen Katholiek onbruikbaar. Met het opnemen der Hervormden komt gij in nog grooter moeielijkheden. Alle eigenaardigheden der Katholieke kerk moet gij laten vallen, en wanneer gij nu naar het gemeenschappelijk geloof van alle Hervormde sekten wilt zoeken, en dan wellicht nog de Israëlieten wilt opnemen, dan kunt gij zeker zijn, bijna alle kerkgenootschappen tegen u in het harnas te hebben gejaagd. Vinet zeide daarom reeds terecht: Il ne faut pas dire que toutes les religions trouvant un milieu commun dans le minimum de religion, se tendront la main l'une à l'autre, car il n'y a point pour les religions de minimum.

Het is verre van ons om op deze gronden alle handelingen te veroordeelen, waardoor de Staat zijnen eerbied voor den godsdienst toont, bijvoorbeeld het in overleg treden met de verschillende kerkgenootschappen tot het houden van gemeenschappelijke bededagen in buitengewone omstandigheden en dergelijke. Wij meenen met recht van den Staat te mogen verlangen, dat hij den godsdienst eer-

bied toedrage, niet dat hij dien bescherme en ondersteune, wat hij, zonder onbillijk te zijn, ook niet doen kan.

En nu de toepassing op het onderwijs. Eén zaak staat reeds vast: het geven van godsdienstig onderwijs kan niet van den Staat uitgaan. Het blijve aan de verschillende kerkgenootschappen overgelaten, daarvoor te zorgen of niet te zorgen, zoo als zij dit verkiezen. Maar dit mogen wij toch van den Staat eischen, dat hij dàt doe, wat zeker al zijne burgers doen - namelijk dat hij het hooge belang van het godsdienstonderwijs erkenne.

Guizot zegt in zijne Memoires, dat het lager onderwijs slechts dan kan bloeien, wanneer de Staat en de Kerk er zich beide aan laten gelegen liggen. Om de waarheid dier uitspraak te staven, beroept hij zich ook op de ondervinding in protestantsche landen opgedaan, met name op ons vaderland. En inderdaad zelfs thans, bij de volkomen scheiding van maatschappelijk en godsdienstig onderwijs, hangt van de goede verstandhouding tusschen Kerk en Staat voor het onderwijs meer af dan wellicht menigeen zou vermoeden. Het is een van die verschijnselen, die in het druk gewoel en veelzijdig leven onzer groote steden licht aan den oppervlakkigen waarnemer ontgaan, maar in kleiner kring, bij eenvoudiger en voor ieders oog scherper afgeteekende toestanden, helder in het licht treden.

Wanneer de onderwijzer en de geestelijke in een gemeente onverzoenlijke vijanden zijn, of liever tegenstanders (want vijandschap mogen wij in het gemoed van een geestelijke niet vooronderstellen), wanneer beide hunnen aanhang hebben, misschien wel aan de spits van ijverige aanhangers staan, wanneer het eene onderwijs er op wordt aangelegd om het andere te bestrijden, wat is er dan van de vorming en ontwikkeling van het aankomend geslacht te wachten? Ik durf hopen dat er in ons vaderland geene gemeenten zullen zijn, waar de werkelijkheid het antwoord op die vraag kan geven.

Maar had men niet van den wetgever mogen verwachten, dat hij meer zorg had gedragen voor het behoud van een zeker verband tusschen het onderwijs der Kerk en het onderwijs van den Staat? Waarom in de wet op het Lager onderwijs omtrent het godsdienstonderwijs slechts een bepaling gemaakt, die trouwens van zelve sprak en tot niets geleid heeft? Waarom in de Wet op het Middelbaar onderwijs van godsdienstonderwijs geheel gezwegen, alsof het

iets was dat men zelfs niet wist dat bestond. Indien men, in plaats van de deur der school slechts op een kier voor den geestelijke open te zetten, en het gemeentebestuur de onbeperkte macht te geven om die naar willekeur voor hem te sluiten, de kerkgenootschappen had uitgenoodigd om van die school voor hun onderwijs gebruik te maken en hun vaste uren daartoe had aangewezen, men zou veel tegenstand tot zwijgen hebben gebracht en veel misverstand hebben voorkomen. Men zou velen bevredigd, niemand geërgerd, en de zaak van het onderwijs niet benadeeld hebben.

Maar wat nu het maatschappelijk onderwijs aangaat, zoolang dit op gemengde scholen van staatswege gegeven wordt, moet het uit den aard der zaak neutraal zijn. En zoolang het staatsonderwijs bestaan zal, zoolang zullen er gemengde scholen zijn. De Staat kan naast de gemengde scholen, Israëlitische of - zoo als de Heer Sanders wil - Roomsch-Katholieke scholen oprichten, maar een verdeeling der school in zoovele onderdeelen als er godsdienstige geloofsbelijdenissen bestaan, is in ons vaderland onuitvoerbaar.

Uit een maatschappelijk en staatkundig oogpunt acht ik die gemengde school een groot voorrecht. Dat zij op den godsdienstzin der natie nadeelig gewerkt zou hebben, wordt door de ondervinding gelogenstraft. Ik hecht - in tegenstelling van den Heer Sanders - nog wel iets aan het denkbeeld dat die school het groote voordeel heeft, dat zij ‘alle zonen van hetzelfde vaderland op dezelfde schoolbanken vereenigt en opleidt tot verdraagzaamheid en eendracht.’

Waar onder den invloed van maatschappelijke verhoudingen en godsdienstige begrippen de bewoners eener gemeente op later leeftijd maar al te zeer van elkander vervreemden, daar acht ik het een zegen, dat ten minste het opkomend geslacht gedurende de eerste jaren der levensreis te zamen blijft.

En al moge nu de Heer Sanders gelijk hebben, wanneer hij beweert dat de onverdraagzaamheid in de laatste twintig jaren in ons land is toegenomen, dan blijft toch nog altijd de vraag over, of dit verschijnsel op rekening der gemengde school kan worden geschreven.

Dat ondertusschen de bezwaren tegen de neutrale gemengde school nog niet verdwenen zijn, weet ieder. De Roomsch-Katholieke kerk heeft haar herhaaldelijk veroordeeld, maar men vergete niet dat die

kerk elk onderwijs (zoowel hooger en middelbaar als lager) veroordeelt, dat niet onder haren rechtstreekschen invloed geplaatst is. - Buiten de katholieke kerk klinken echter de bezwaren van allerlei aard even luid. Ik laat die bezwaren, voor zoover zij het stelsel in het algemeen raken, daar. Wie hier toelichting of weerlegging begeert, kan zijn hart ruimschoots ophalen aan de tallooze geschriften die onze schoolwetgeving in het leven riep. Liever wil ik tot de bezwaarden zelve afdalen, en dan geloof ik dat de ondervinding leeren zal, dat in die kringen in de meeste gevallen de bezwaren veel meer den onderwijzer dan het onderwijs raken. Niet over de neutraliteit der school, maar over den persoon van den onderwijzer zullen de klachten oprijzen. Weinigen hebben bezwaar om hunne kinderen naar de staatsschool te zenden, zoo zij weten dat aan het hoofd der school een geestverwant staat. Maar de Katholiek ziet gaarne zijne kinderen onder de leiding van een Katholiek, de Protestant onder die van een Protestant, de Afgescheidene onder die van een Afgescheidene enz. En hoewel ik nu zeer goed kan begrijpen, dat dit verlangen bestaat, toch begrijp ik evenzeer dat er nimmer aan voldaan zal kunnen worden. Een splitsing die allen bevredigt, is ondenkbaar; die slechts enkelen bevredigt, onbillijk. Slechts twee stelsels blijven over: òf eene school toegankelijk voor allen, òf een bijzondere school voor ieder die haar verlangt, dat wil zeggen: geen school.

Het stelsel van den Heer Sanders: splitsing der school in katholieke en niet-katholieke scholen zou - vrees ik - de bezwaren, die reeds bestaan, nog zeer vermenigvuldigen. Op den duur zou ook de Roomsch-Katholieke kerk tegen deze staatsgezindheidsschool in verzet komen. Zij heeft reeds bij monde van Paus Pius IX verklaard, geen onderwijs goed te keuren, zoo niet aan haar het recht worde gegeven om zich in het vaststellen van het leerplan en het benoemen der onderwijzers te mengen. Dat men in ons vaderland dergelijke inmenging in het staatsonderwijs zal toegeven, is ondenkbaar. De protestantsche of liever niet-katholieke scholen zouden uit den aard der zaak even neutraal moeten blijven als de tegenwoordige openbare school. Van protestantsche zijde zouden wij dus naast de bestaande grieven nog de klachten over bevoorrechting der Katholieken vernemen, en ditmaal niet geheel zonder grond. Want zoo die katholieke staatsschool niet eenigszins dienstbaar werd gemaakt aan het

verspreiden van Katholieke begrippen, zou zij toch ook eigenlijk geen reden van bestaan hebben.

Over het begrip van neutraliteit is veel getwist en zal ongetwijfeld nog veel getwist worden. Omnis definitio est periculosa. Hier niet alleen gevaarlijk maar ook onmogelijk.

In de praktijk heeft men alleen verlangd dat er op school niets gehoord worde dat aanstoot kan geven aan andersdenkenden. Dat de wetgever, die dat woord andersdenkenden bezigde, hierbij het oog had op onze toestanden en bijvoorbeeld den onderwijzer niet verbood om met ingenomenheid van de invoering van het Christendom te spreken, al mocht dit ook de heidenen der Zuidzeeëilanden, zoo zij het hoorden, aanstoot geven, spreekt wel van zelf. Dat die neutraliteit onmogelijk te bewaren zou zijn, wordt genoegzaam door de feiten weerlegd. Het is toch een merkwaardig verschijnsel, dat bij het scherp toezicht waaraan de openbare school van de zijde harer tegenstanders is blootgesteld, men zoo weinig bepaalde beschuldigingen hoort. Duizenden onderwijzers geven dagelijks van den morgen tot den avond neutraal onderwijs; indien nu de neutraliteit zelfs met den besten wil niet te eerbiedigen ware, de lijst der overtredingen zou welhaast een reusachtigen omvang verkrijgen. Toch weet iedereen dat dit het geval niet is. Werkelijke overtredingen zijn hoogst zeldzaam, komen ten minste hoogst zelden aan het licht Wat van tijd tot tijd eens te berde wordt gebracht, heeft gemeenlijk weinig om het lijf.

De neutrale school is het ideaal van den Heer Sanders niet, maar evenmin wil hij leerstellig godsdienstig onderwijs op de lagere school Zelfs voor de gezindtescholen keurt hij dit af. Hij wenscht alleen een godsdienstigen geest op de scholen. Maar die godsdienst, die - wij zeggen het den schrijver gaarne na - innig verbonden is met onzen landaard, voor wiens eeuwig bestaan hij zelfs de getuigenis van een heidenschen dichter aanhaalt, en dien hij op het voorbeeld van Dr. Lyon Playfair ook op de scholen wenscht, is die in den grond der zaak wel zoo heel ver verwijderd van dat Christendom boven geloofsverdeeldheid, dat men immers ook in onze schoolwetgeving heeft willen huldigen?

W.H. DE BEAUFORT.

Dr. Jan ten Brink, De opstand der Proletariërs. Geschiedenis der omwenteling van 18 *Maart* 1871. *Amsterdam, G.L. Funke en P. van Santen*, 1876. (*Premie van het Nieuws van den Dag voor* 1876.)

Op zijn gewone onderhoudende wijze heeft de heer ten Brink ons hier de geschiedenis der Commune beschreven. Hij heeft aan de verschillende tafereelen leven en kleur bijgezet, en een boek gemaakt, dat men niet weglegt voordat men het uitgelezen heeft. Trouwens al was de schrijver niet zulk een goed stilist, al kon hij niet schilderen met de pen, al was hij geen bekend kolorist, dan zou toch het onderwerp nu reeds maken dat men naar zijn boek greep. Er is zekere aantrekking tot datgene wat doet beven. Men wil de gelegenheid niet verzuimen om langs herinnering en verbeelding die opvolgende reeksen van feiten en groepen te laten heêntrekken, die aan even zoovele wilde droomen doen denken: de terugname der kanonnen van Montmartre door het volk, den moord der generaals Clement Thomas en Lecomte, den val der Vendôme-zuil, de verwoesting van het huis van Thiers, den dood der gijzelaars met Raoul Rigault op den achtergrond, en straks de helsche vuurvlammen, waaronder de Commune te gronde gaat. Behoeven wij te zeggen, dat de auteur met groot talent ons bijna al die feiten (- waarom is zoo weinig door hem het licht geworpen op de omverwerping der Vendôme-zuil? -) voor oogen stelt? Hij stelde zich niet ten taak om het verschijnsel van de Commune als een physiologisch probleem te ontvouwen, hij liet de analyse der diepe en veelsoortige oorzaken, die tot dit feit hebben geleid, aan anderen over, hij vergenoegde zich louter voor te stellen en hij is uitnemend geslaagd. Zelfs doet het ons leed, dat hij op het einde van zijn boek dit standpunt even verlaat en de vraag gaat aanroeren, wie de ware schuldigen zijn? Niet onduidelijk wordt dán door den schrijver te kennen gegeven, dat eigenlijk de Bonapartisten de ware boosdoeners zijn; troebele berichten uit een zoo dubbelzinnig blad als de Kölnische Zeitung worden dan als bewijzen gebruikt; zelfs de brand van het huis van Prosper Merimée moet dienst doen, terwijl men vergeet dat éénzelfde lot aan Michelet's apartementen te beurt viel, en dat alles, om die booze Napoleons en hun partij nog zwarter

te maken. Volgens ons oordeel heeft de geschiedenis nog niet haar laatste woord over Napoleon III gesproken, en bij de groote fouten, die alle partijen zonder onderscheid in Frankrijk hebben begaan, bij de gemoedelijke domheden van Jules Favre, bij de soms zoo eigenaardige bijziendheid van Thiers, is het naar ons oordeel zaak een gewoonte te laten varen, die thans bij eenige publicisten in Holland mode wordt, om de Bonapartisten alléén voor alles verantwoordelijk te stellen. Het is even zot als de hebbelijkheid van de helden der ‘Culturkampf’, om de Jesuïten van alles de schuld te geven. Hoe dit zij, de heer ten Brink doet slechts even en als ter loops mede aan die mode, en overigens is zijn edelmoedig boek van partijdigheid doorgaans vrij.

Onder het lezen van het boek troffen mij drie punten, waarop misschien - al worden zij door den schrijver wèl vermeld - toch nog iets sterker de aandacht en het licht had kunnen vallen.

In de eerste plaats het feit, dat de Commune geen hoofd, geen leider heeft gehad. Misschien zou de in zoovele opzichten opmerkelijke Armand Barbès zulk een leider zijn geweest, wanneer niet het graf van Eik-en-Duinen bij den Haag hem reeds in Juni 1870 had opgenomen. Zeker is het, dat de mannen van de Commune het liefst Blanqui als hun hoofd hadden gehoorzaamd, wanneer hij maar in hun midden was geweest. Doch Blanqui was verre; hij was vóór Maart 1871 reeds door de regeering van Thiers gevangen genomen, en al boden later de mannen der Commune al de gijzelaars, met den aartsbisschop Darboy aan het hoofd, in ruil tegen Blanqui, de voorzichtige Thiers liet hem niet los. En Thiers had van zijn standpunt gelijk. Daniel Stern heeft in haar geschiedenis der Revolutie van 1848 de figuur van Blanqui, den hartstochtelijken verbeten samenzweerder, zoo meesterlijk gegraveerd, en wanneer dat portret juist is, zooals door alle tijdgenooten wordt erkend, dan zou hij misschien juist de man zijn geweest, om der Commune de vereischte éénheid van gang te hebben gegeven. Geheel in zijn geest was het, om de beraadslagingen der Commune in geheime zitting, als ware alles een samenzwering, te doen plaats hebben. Thans werd eerst in de laatste weken de rol, die een Blanqui had moeten innemen, vervuld door den ouden Delescluse. En daar is een demonisch-grootsche trek in dat laatste optreden en fier terugtrekken van Delescluse naar de barricades, nadat hij 22 Mei zijn geweldige en ontzettende pro-

clamatie had uitgevaardigd: ‘Voorbij met het militarisme! Weg met het galon en het verguldsel van stafofficieren! Plaats voor het volk, voor de strijders met bloote armen. Het uur van den revolutionairen kamp is geslagen....’

Een tweede punt, dat misschien iets scherper had kunnen worden uitéengezet, was het feit, dat de Commune, wat haar maatschappelijke hervormingen aangaat, altijd het voorbeeld scheen te volgen van Chaumette, den bekenden filanthropischen dweper en fantast, procureur van Parijs in de jaren 1793 en 1794. Het is trouwens door enkele aanhangers der Commune zelven erkend, onder anderen door A. Regnard, in het opstel, dat van zijn hand over Chaumette opgegenomen is in het Januari-nommer 1872 van the Fortnightly Review. Ook G. Tridon, het lid der Commune, had er in zijn bekende brochure ‘Les Hébertistes’ op gewezen, dat men dien weg op moest gaan. Vandaar die rij van sociale maatregelen, die, wanneer men alleen de decreeten leest, en zich het bloed en de werkelijkheid wegdenkt, een oogenblik de illusie kunnen voortooveren, alsof de Commune een ware herdersidylle, iets dat aan Rousseau's schilderingen uit de Nouvelle Héloïse herinnert, in het leven wilde roepen. Denkt aan die decreeten, betreffende: het leeken-onderwijs, het verbod om de bakkersknechts des nachts te doen werken, het verbranden van de guillotine, de afschaffing der hazardspelen, de bevoegdheid om uit de banken van leening kosteloos de voorwerpen terug te kunnen nemen waarop niet meer dan twintig francs was voorgeschoten, de overgifte der verlaten werkplaatsen aan coöperatieve vereenigingen van werklieden, en eindelijk (‘last not least’, in zooverre men zich Chaumette's strijd tegen de prostitutie herinnert) de opheffing van bordeelen. Die reeks van besluiten der Commune gelijkt op de in snelle jacht elkander opvolgende toasten op een gloeiend feest. De atmosfeer werkte als de eigenaardige dronkenschap van zulk een feest, wanneer men, staande op een stoel en met het glas wijn in de hand, alles vergeet, alles mogelijk rekent. Tot dat genre van toasten à la Chaunette behoorde ook de omverwerping der Vendôme-zuil, het begin van een rijk van eeuwigen vrede. Die, in het licht der naderende vlammen vreemdsoortig grillige, doch desniettemin waarachtig ernstig gemeende, idyllische trek der Commune was de band, die mannen als de grijze Charles Beslay - aan wien de Fransche Bank haar voortbestaan te danken heeft - aan de Commune verbond; zij

is tevens verklaring van het feit, dat, wanneer men oud-leden der Commune aanhoort, men altijd uit hun mond kan vernemen, dat wat hen betrof, zíj den vrede en de broederhand hebben aangeboden, maar dat ‘de laffe en wreede *bourgeois*’ het niet gewild hebben.

Toen de hand niet werd aangenomen, begon de Commune aan haar wraak te arbeiden. Wellicht - en ziedaar onze laatste opmerking op het boek van den heer ten Brink - is dit laatste punt niet streng genoeg behandeld. Den heer ten Brink lezende, krijgt men den indruk alsof de verbranding der paleizen en grootsche gebouwen als van zelf voortvloeide uit den strijd met de Fransche troepen, of voor een deel aan de Bonapartisten te wijten is. Wij zouden meenen dat wel degelijk aan een ten uitvoer gelegd somber plan moet worden gedacht. Het dagteekent reeds uit de dagen der samenzwering van Babeuf van 1796. Toen men onder die samengezworenen sprak over de voorbeeldige straf, die men op de leden van het Directoire en op de leden der twee Wetgevende Kamers wilde toepassen, kwamen enkelen reeds op het denkbeeld: ‘om die veroordeelden te begraven onder de puinhoopen van hun paleizen, wier bouwvallen de verste nageslachten zouden herinneren aan de straf, eens door de vrienden der gelijkheid aan hun vijanden opgelegd’ (zie Buonarotti, Conspiration de Babeuf, tom. I, p. 197). Niet te vergeefs had Buonarotti deze overlevering aan de latere Babouvisten (waartoe ook Blanqui en Barbès behoorden) medegedeeld. En de mannen der Commune, die aan de algemeene verdelging wisten te ontkomen, hebben dan ook nooit het feit geloochend, dat zij dien brand der paleizen hebben gewild. Integendeel zij hebben steeds roem op dat feit gedragen. Voor ons ligt op tafel een bundeltje verzen (1873) van Eugène Vermersch, den journalist bij uitnemendheid der Commune, hij, die den ouden, vuilen ‘Père Duchêsne’ weder opwekte en tijdens de Commune deed spreken. Die verzen dragen tot opschrift ‘les Incendiaires’. Vermersch is nog iets meer dan een pruldichter; Sainte-Beuve (in zijn Nouveaux Lundis, tom. X, p. 187) deed hem de eer aan, hem in zijn overzicht over de poëzie van 1860 te noemen, en wij kunnen dus enkele van zijn verzen afschrijven. Hoort dan, hoe hij over den brand van Parijs spreekt:

> Paris flambe à travers la nuit farouche et noire.
> Le ciel est plein de sang, on brûle de l'Histoire,

Théatres et couvents, hotêls, châteaux, palais
Qui virent les Fleurys après les Triboulets,
Se débattent parmi les tourbillons de flammes
Qui flottent sur Paris comme des oriflammes
D'un peuple qui se venge au moment de mourir.
Le feu de pourpre et d'or monte comme un soupir
Vers les apartements secrets des Tuileries,
Lèche les plafonds peints et les chambres fleuries,

Ce lourd entassement qu'étayaient des faits sombres,
Le Louvre aussi flamboie et s'écoule en décombres
Avec ses murs de marbre et ses portes d'airain.
L'antre où rôdait encor l'ombre de Mazarin
Et qui frémit le jour qu'à la voix de Camille
Le peuple décréta qu'on prendrait la Bastille,
Le palais de Philippe-Egalité n'est plus.
Ces pans de mur noircis, ces débris inconnus,
Ces pierres sur le sol, ce furent les Finances.
Ce léger édifice où dans le bruit des danses,
Des coupes, des baisers, des amoureux serments,
Le traître Salm vendait la France aux Allemands
Et que plus tard sacra le souffle de Corinne,
La Légion d'Honneur n'est plus qu'une ruine.

L'incendie est partout, immense, triomphant;
Il danse sur le toit et rampe dans la cave;
Le plomb en nappes coule ainsi que de la lave
Et sur les pavés noirs s'étale en flots d'argent.
Mais tout-à-coup un feu gigantesque émergeant
Du milieu de la Ville effrayante, domine
La grandiose horreur du canon, de la mine,
Eclatant en faisant sauter tout un quartier,
Et du mur qui chancelle et s'abat tout entier
Avec le grondement prolongé du tonnerre,
Les voix, les pleurs, le bruit des pas, les cris de guerre,
La grande âme de la cité qui fut Paris:
Et l'on voit s'élancer vers les astres surpris
La flamme impitoyable étreint l'Hôtel-de-Ville!

Eh bien! quand l'incendie horrible triomphait,
Une voix dans mon coeur criait: Ils ont bien fait.

Die verzen bewijzen niet alles, maar zij helpen toch den indruk bevestigen, dat de branden van Parijs het door de Commune gewilde slotbedrijf vormden van een diep-treurige tragedie, vol haat, hartstocht en wraak. Toen de proletariërs hun hoop moesten opgeven

van hun ideaal verwerkelijkt te zien, en toen zij het voelden dat zij weder werden teruggedrongen in den poel van jammer en ellende, die vroeger hun dagelijksch leven was geweest, toen kwam al de barbaarschheid, die in hun borst schuilde, boven, en zij gingen de ‘weelde’ der rijken eerst vernietigen. In vuurvlammen moest alles rondom hen ten onder gaan.

De uitbarsting der barbaarschheid kan door dezelfde oorzaken weder voorkomen. Daarom - om die herinnering steeds wakker te houden - zijn boeken als van Jan ten Brink een goede daad. Van tijd tot tijd moeten wij op die schilderij der Commune, die prent der zwarte kunst, het oog vestigen, omdat wij anders zoo schielijk vergeten. Gewone aanmaningen helpen niet genoeg. Wat heeft het den Saint-Simonisten gebaat, dat zij reeds in 1830 drongen op de verbetering van den zedelijken, verstandelijken en stoffelijken toestand der mindere klassen, wijl anders de barbaarschheid te midden van onze weelde dáár zou zijn? ‘Pressez vous - zoo riepen zij uit - voilà les Barbares’, doch niemand haastte zich. Wat hielp het een Victor Aimé Huber, of hij sprak van de brandfakkel, die de roode republiek zou zwaaien langs onze paleizen en muzeums. Maar nu - in 1871 - hebben werkelijk die toortsen geflikkerd! De barbaarschheid is eensklaps in Parijs uitgebroken, en alle mindere standen in gansch Europa hebben naar die Commune van Parijs uitgezien, alsof het hun eigen triomf gold. Die opgedane ervaring leere ons niet allereerst hen te vervloeken, die tot dit alles in staat bleken, maar wel ons zelven te beschuldigen, dat wij onzen eigen tijd niet verstonden. Inderdaad: wij mogen niet te éénzijdig roemen op onze XIXe eeuwsche beschaving, en wij moesten eigenlijk geen vrede in ons hart en ons geweten hebben, zoolang zulk een overgroot getal onzer medemenschen het lied van Pierre Dupont binnen 's monds neuriet:

> Mal vêtus, logés dans les trous,
> Sous les combles, dans les décombres,
> Nous vivons avec les hiboux
> Et les larrons, amis des ombres.

H.P.G. QUACK.

***Het Hooger Onderwijs te Amsterdam. Een woord aan den Handel. Amsterdam, Jan D. Brouwer*. 1876.**

‘Oh heaven, if you could have been with me at an hospital dinner last Monday. There were men there - your city-aristocracy, - who made such speeches and expressed such sentiments, as any moderately intelligent dustman would have blushed through his cindery bloom to have thought of. Sleek, slobbering, bow-paunched, overfed, apoplectic snorting cattle, - and the auditory leaping up in their delight! I never saw such an illustration of the power of purse, or felt so degraded and debased bij its contemplation, since I have had eyes and ears. The absurdity of the thing was too horrible to laugh at. It was perfectly overwhelming.’

Dat is het oordeel 'twelk Charles Dickens ongeveer dertig jaar geleden over de magnaten van den Londenschen handel velde, en onwillekeurig moest ik aan dat vonnis denken toen ik de brochure las, welke mij reeds de maand nadat ik alhier over handelsonderwijs eenige regelen liet drukken, op nieuw daartoe als noodzaakt. Ik erken 't dankbaar, in lijnrechten strijd met Dickens, die nooit een rijk man heeft kunnen dulden en die eigenlijk altijd wrevelig en onbillijk werd zoodra er maar sprake was van personen van rang en aanzien en invloed en vermogen, is de schrijver dezer brochure juist vol van warme ingenomenheid voor den handel. Maar daarin komen beide overeen, dat naar hunne overtuiging de koopman eenvoudig is een geldzoeker, een man van de practijk, en vrij wat lager staande in beschaving en ontwikkeling dan hij, die Universitair Onderwijs genoten heeft. Onze Hollandsche schrijver komt met ronde woorden voor dat gevoelen uit, wanneer hij zegt: ‘De groote meerderheid onzer meest beschaafde kooplui zelfs, gevoelt in geen enkel opzicht de noodzakelijkheid van eene opleiding door het hooger onderwijs. Zij meent(!), dat men in deze onze negentiende eeuw veilig aanspraak kan maken op den naam van beschaafd man, ook zonder ooit op Universiteit of Athenaeum te zijn ingeschreven geweest.’ Hij noemt dan ook, in tegenspraak met die kooplieden van de Amsterdamsche beurs wier namen te vinden zijn onder het adres aan de Tweede Kamer, waarbij voor het Arhenaeum de rechten eener Universiteit ge vraagd worden, ‘de verhouding van den Amsterdamschen handels -

stand tot dat Athenaeum.... eene phrase', die inrichting 'als daarvoor niet bestaande,' ja 'voor den handel een dood lichaam.' Intusschen erkent hij, dat ook de kooplui der 17de eeuw die de oprichting der Doorluchte School bevorderden, daarvan geen recht t-streeksch nut verwachtten voor den handel, maar toch, zoo gaat hij voort, 'begrepen zij dat de waarde van het onderwijs niet uitsluitend gelegen was in zijne geschiktheid tot voorbereiding van de eene of andere door den Staat te controleeren betrekking, maar evenzeer in de hoogere wijding die het aan het leven van iederen mensch in het bizonder, afgescheiden van zijn beroep, vermag te verleen en.'

Maar die begeerte dus naar een vrije Universiteit, hooge school van ontwikkeling en beschaving alleen, en niet beheerscht door examens waarvan de verkrijging van een zekeren graad de prijs is, had niet nu, maar eer de jongste beweging plaats vond, behooren uitgesproken te worden. Immers in tegenstelling met datgene wat de oprichters van het Athenaeum bedoelden en met hetgeen daarvan thans vooral zoo gemakkelijk te maken geweest ware, heeft die beweging ganschelijk doen breken met al die traditiën, en evenzeer met alle aspiratiën naar een vrije Universiteit. Zij heeft integendeel van die vrije school gemaakt een gewone Hoogeschool, staande onder toezicht van 's lands regeering, en dat wel juist om het recht te verkrijgen tot toekenning van de graden, welke geëischt worden voor 'die door den Staat te controleeren betrekkingen'. Hoe dus de schrijver juichen kan in een hervorming die lijnrecht met zijne wenschen in strijd is, mag vreemd heeten.

Toch doe ik hem schijnbaar onrecht, met het uitspreken van dat woord van bevreemding. Immers hij wil juist dat de nieuwe school, die door hare meerdere rechten op zooveel breedere grondslagen zal moeten rusten, zulk een uitbreiding verkrijge, dat zij voortaan ook in de intellectueele behoeften kan voorzien van de zoo velen, voor wier zelfs bescheiden wenschen de krachten van het beperkte Athenaeum tot dusver ganschelijk ontoereikend waren. Al moge onze schrijver dan ook in het gevoelen van Dickens deelen, en den handelsstand wetenschappelijk veel te weinig ontwikkeld noemen voor een tijd als de onze, toch overlaadt hij daarom den koopman nog niet als deze met hoon en spot, maar wil hij juist al het mogelijke aanwenden om in dat gemis te voorzien en hem verheffen. Lofwaardig pogen, dankbaar erken ik het, en vooral het verschil tusschen de houding

van den Engelschman en den Hollander waardeer ik, maar de vraag dringt zich onmiddellijk aan mij op, waarom juist de hulp van het hooger onderwijs, zooals dat aan de gewone universiteiten hier en elders gegeven wordt, daarvoor moet ingeroepen worden? Dat hooger onderwijs toch hetwelk vooral beschaving van den geest en niet grondige kennis van een speciaal vak verstrekt, het onderwijs dus dat de schrijver met ‘die hoogere wijding’ bedoelt, is immers niet denkbaar zonder dat hij, die het met vrucht genieten zal, vooraf eene deugdelijke studie gemaakt heeft van de oude talen. En dien eisch aan den koopman te stellen, zal toch wel een ieder te kras noemen.

Wat wil de schrijver? Bewerende, maar niet bewijzende, dat er in vroegere tijden een nauwer band was tusschen handel en wetenschap dan tegenwoordig, wil hij de reorganisatie van het Athenaeum ook ten goede doen komen aan den handel. Hij ‘heeft daarbij het oog op die vele direct met den handel in verband staande takken van wetenschap, wier beoefening naar de tegenwoordige opvatting door den handel zeer worden op prijs gesteld, maar die desniettegenstaande tot heden nog immer op een leerstoel aan ons Athenaeum wachten.’ Amsterdam, zoo zegt hij, bewees door zijn handelsschool, dat het de behoefte aan wetenschappelijk handelsonderwijs erkent en de routine ontoereikend acht als opleiding voor den jongen koopman. Maar onze schrijver veroordeelt het onderwijs aldaar gegeven, ook als ontijdig, en dat niet alleen om de veelheid der vakken, welke natuurlijk alle onmogelijk met vrucht verwerkt kunnen worden door zulke jeugdige hersenen, maar tevens omdat 't vooral aankomt op het aanleeren eener juiste methode van studie, en daarvan kan bij die knapen natuurlijk nog geen sprake zijn. Soberder, alleen voorbereidend onderwijs, wil hij hun geven. Maar nu komt hij op voor de belangen der ouderen van jaren; en voor hen, die door dat eenvoudige maar deugdelijke onderwijs voorbereid zijn, vraagt hij universitair onderwijs. Evenzeer als de advocaat en geneesheer een wetenschappelijke opleiding genieten eer zij het practische leven ingaan, verlangt hij dat ook den koopman de gelegenheid daartoe gegeven worde op de Hoogeschool, want daar, beter dan op de handelsschool, kan zijne behoefte aan theoretische opleiding bevredigd worden. Hij wil echter dat die studie gepaard ga met de practijk, en tevens, dat de bijwoning der colleges niet zij uitzondering, maar regel. Gezette studie

eischt hij van den aanstaanden koopman. Een vrij college, een cursus over het een of ander onderwerp, bevredigt hem niet. Hij noemt dat schijn, en ‘waar het wezen der zaak niet kan verkregen worden, daar behoede ons gezond verstand ons voor het tevreden zijn met den schijn.’ En nu de avonduren ter beschikking van den Amsterdamschen koopman gesteld zijn, meent hij dat dezen den tijd voor die studie niet ontbreekt.

Ik geloof beknopt maar volkomen juist, de wenschen van de schrijver te hebben blootgelegd, en toch vraag ik op nieuw, wat wil de schrijver? ‘Niet alleen om handelsonderwijs is het ons te doen’, beweert hij, ‘als wij de poorten van het Athenaeum ook voor handelaren wenschen geopend te zien, maar vóór alles om die hoogere stemming, door beschaving aan het leven gegeven, om die hoogere wijding, die slechts de vrucht is van den dienst van het goede, het schoone, het ware’. Dus zal de koopman-student eene volledige letterkundige opvoeding aan de Hoogeschool moeten ontvangen? Maar waarom heeft hij dan bij het noemen der wetenschappen, waarvan hij de kennis voor den beschaafden koopman onmisbaar acht, wel genoemd handelsgeschiedenis en aardrijkskunde, staathuishoudkunde en koloniale politiek, en staats-, handels-, wissel- en assurantierecht, maar niet de kennis der oude talen en de litteraire vakken tevens? Want indien 't hem ernst is met zijne klacht, dat ‘tegenwoordig de klassieke letterkunde, het leven van het oude Griekenland, zoo uitnemend geschikt om door zijn verfrisschenden adem nieuw leven te geven aan ons in vele opzichten zoo dor, zoo eentonig bestaan, een richting te geven aan zoo velen, die thans als 't ware het spoor bijster, in verschillende richtingen onbevredigd rondtasten, voor den handelaar gesloten is,’ dan volgt daaruit immers wel degelijk, dat hij voor den koopman ook de studie van het Grieksch en Latijn eischt. Met ingenomenheid haalt hij de woorden aan van den feestredenaar Rooyens, bij het tweede eeuwfeest der Doorluchte School, die ook spreekt van de jongelingen die ‘*schoon tot den handel bestemd*’, toch toegang zochten tot Rome's en Griekenland's beschaving, en die de liefde tot de letteren noemt een ‘gelukkige besmetting’ (!), als bevorderende ‘het indrinken van den edelsten dorst’ (!). Litteraire studiën aan de Hoogeschool dus, niemand heeft het recht die te verzuimen, op straffe van onbeschaafd te heeten! Wanneer van Lennep dan ook in zijn bekenden Amsterdamschen Winteravond door den

mond van Vondel alle wetenschappen opsomt welke aan de Doorluchte School onderwezen worden, om daardoor sympathie voor die instelling te wekken bij den rijken koopman Bentes, - in wiens beeld de dichter toch niet den type van den toenmaligen handelaar wil geteekend zien, - vindt men daarbij geen zweem zelfs van eenige handelswetenschap. En wanneer onze schrijver die dagen als beschamend voor den tegenwoordigen tijd aanhaalt, dan lijdt 't immers geen twijfel meer, dat hij voor den handelaar dat volledig letterkundig onderwijs aan de Hoogeschool verlangt. Juist daartegen echter kom ik op, omdat ik zoowel de vervulling van dien eisch onmogelijk acht, als de poging om er toe te geraken schadelijk.

'De dubbele Latijnsche school te Amsterdam telde dikwijls meer dan 1200 leerlingen,' roemt Rooyens. Maar in die dagen was de studie der moderne talen verre van algemeen, en het onderwijs voor allen die geen Latijn en Grieksch leerden, al zeer gebrekkig. Juist het omgekeerde is tegenwoordig het geval, getuige de verbazing die de buitenlandsche geleerden bij het jongste feest te Leiden beving, toen zij het meesterschap aanschouwden hetwelk onze studenten nog over het Latijn ten toon spreidden, wat zij een zeldzaam verschijnsel noemden. En nu zullen wij de studie der oude talen nog wel verplichtend maken ook voor hen, die reeds niet dan met de grootste moeite die vele moderne talen kunnen aanleeren, welke zij voor hun beroep noodig hebben? Alsof de letterkunde der nieuwere talen niet ook een element van beschaving bevat, alsof ook daarin niet overvloedige stof ware tot ontwikkeling 'van het goede, het schoone, het ware'. Lees wat Frédéric Passy al voor twintig jaar schreef, en erken toch, dat hoe uitnemend de kennis der oude talen ook moge zijn tot ontwikkeling van den geest, 't daarom niet aangaat om aan allen die daarin vreemdelingen zijn, den naam van beschaafd man te ontzeggen. En dwingt ge hen tot de studie daarvan, dan belet ge hen natuurlijk om de noodige zorg te geven aan het aanleeren van datgene wat voor hun beroep noodig is. Aardig schrijft Passy:

Et chez nous, chez qui l'éducation classique passe pour l'indispensable école de l'art d'écrire, où trouve-t-on de nos jours des hommes qui sâchent écrire et qui conservent encore les traditions de ces grands génies qui ont formé notre langue et qui l'honoreront à jamais? Est-ce parmi les littérateurs de profession, qui se font gloire de cultiver les lettres, et de ne cultiver qu'elles? Dans ces

romans ou feuilletons que la grammaire n'avoue pas tonjours plus que la morale, on même dans ces travaux plus estimables, composés en vue des fauteuils académiques et qui y mènent quelquefois!

'N'est-ce pas bien plutôt parmi les savants, occupés de ces recherches que l'éducation classique proscrirait volontiers comme secondaires ou ennemies de l'art et de l'élégance des formes, et qui écrivent d'autant mieux qu'écrire n'est pas leur principal souci, et pour lesquels le talent de bien dire n'est qu'un moyen de bien faire, et la langue n'est pas un but mais un instrument d'un noble emploi; qui ne composent pas, mais qui agissent; qui, accoutumés à respecter leur intelligence, respectent celle de leurs lecteurs; qui raisonnent pour démontrer; qui s'animent pour entraîner, et qui, sans le chercher souvent, trouvent dans l'enchaînement de leurs arguments, dans la grandeur de leurs idées et dans la vérité de leurs sentiments le secret de ces formes nettes, énergiques et nobles, par lesquelles l'âme se communique à l'âme et l'esprit immortel projette sa vie sur la page inanimée.'

Onmogelijk, maar ook schadelijk voor den koopman noemde ik de vervulling der eischen van den schrijver. Want die half litteraire en half mercantiele opleiding zou halve geleerden en halve kooplui vormen. 't Is onmogelijk, dat de koopman die den geheelen dag gewerkt heeft, des avonds de colleges aan de Universiteit met die frischheid bijwoont en dus het onderwijs met die vrucht geniet, als de aanstaande geleerde, die zich geheel aan de studie wijdt. Daarenboven, colleges bezoeken is waarlijk geen studeeren, en waar zou reeds de tijd tot die studie te vinden zijn voor den man, die den ganschen dag op kantoor en beurs bezig is. 'Wij overladen den knaap met kennis', klaagt de schrijver, en terecht, maar hij zou immers in hetzelfde euvel vervallen en den man met kennis overladen. Hoeden wij ons toch voor die heillooze halfheid, heilloos op elk gebied. De leer der verdeeling van den arbeid heeft uitnemende vruchten geleverd, ook op het gebied van het onderwijs, dat tegenwoordig tracht te voorzien in de behoeften van allen, van hoog en laag, van rijk en arm, zoowel van hen die de meest algemeene kennis wenschen te ontvangen, als van degenen die in zeer speciale vakken onderricht verlangen. Laten wij dat toch dankbaar erkennen en genieten tevens, en niet weer dwaselijk hunkeren naar die vroegere dagen van eenzijdigheid, toen allen met ééne enkele soort

van onderwijs genoegen moesten nemen en in eene en dezelfde richting gedreven werden, onverschillig of die met hun eigenaardige ontwikkeling en levensbestemming al dan niet overeenkwam. De beschaving af te meten naar de kennis van ééne enkele wetenschap, zou inderdaad eenzijdigheid verraden.

Loffelijk, ik herhaal 't, is de bedoeling van den schrijver, die een hooger en meer wetenschappelijk onderwijs voor den koopman verlangt dan deze tegenwoordig geniet. Volkomen juist ook is zijn bewering, dat wij den aanstaanden koopman te veel willen geven en daardoor het doel missen, terwijl wij voor den koopman die de schooljaren lang ontwassen is, geene enkele gelegenheid openen om zich ook wetenschappelijk te ontwikkelen. Maar wanneer hij door een voorbeeld wil ophelderen op welke wijze hij zich voorstelt dat in die behoefte door Universitair onderwijs vervuld zou worden, dan vooral vraag ik hem op nieuw en nu haast verwonderd, hoe hij er toch toe komt om daarvoor de hulp der Hoogeschool in te roepen. Hij onderstelt een college over handelsgeschiedenis, en neemt aan, dat de hoogleeraar een stad als Liverpool beschrijft in haar opkomst, met nauwkeurige aanwijzing van alle locale voordeelen en die bijzonderheden waaruit haar toenemende bloei is ontsproten, en dan vraagt hij, of zulk een college niet van uitnemend practisch nut voor den koopman zou zijn! Natuurlijk erken ik dat volmondig, maar onmiddellijk moet ik er immers niet alleen de vraag bijvoegen of daarvoor wel de hulp van een hoogleeraar noodig is, maar moet ik zelfs opkomen tegen de onbillijkheid om van hem, den man van wetenschap en van theorie, een kennis te eischen, welke onmogelijk te verkrijgen is zonder groote ervaring in den handel en zonder den meest geoefenden practischen blik. Juist het helder koopmansoog alleen is in staat al die bijzonderheden te ontdekken en te schatten, en alleen de ervaren handelaar, nooit de theoreticus, zal u de voordeelen daarvan weten aan te wijzen. Hoe levendig herinner ik mij nog de klacht van dien op het gebied van handelslitteratuur zoo terecht geëerbiedigden hoogleeraar, nu reeds lange jaren overleden, over het verminderd aantal onzer schepen in zekere haven, terwijl dat feit toch evenmin vreemd als betreurenswaardig was, omdat de vroegere levendige vaart daarheen eenvoudig het gevolg was van een drukken smokkelhandel.

De handelsschool te Amsterdam heeft getracht voor de kooplui

een avondcursus te openen over verschillende vakken, en die poging is mislukt, de schrijver erkent en betreurt dat zelfs. Onbillijk echter zou 't zijn, indien men den handelaars op dien grond gebrek aan belangstelling verweet in de wetenschap van hun vak! Andere oorzaken zijn daarvoor gemakkelijk aan te wijzen. Evenwel, de schrijver is ook niet gediend met een cursus over het een of ander vak. Hij wil dat de koopman even gezet studeere als de aanstaande geleerde, en eischt dus dubbelen arbeid van één persoon. Het gevaar, dat de jeugdige koopman die tevens studeert al spoedig alleen student zal zijn, ducht hij ook niet. Ik wel degelijk. En ik ducht dat vooral, zoolang wij op onze kantoren zelfs aan de meer wetenschappelijk ontwikkelde en oudere jongelui nog denzelfden machinalen arbeid zien opdragen, die nauwelijks voor de minder voorbereide leerzaam mag heeten, alleen omdat die toch verricht moet worden. Met dat stelsel moet ook gebroken worden. Maar evenzeer moet men waken voor die tweeslachtige opleiding van den koopman, welke de schrijver verlangt. De rechtsgeleerde, de geneeskundige, de litterator, en allen die Hooger Onderwijs genieten, staan op de schouderen van het voorgeslacht. Hoe ver zij de wetenschap ook mogen brengen door eigen vinding en vernuft, op de lessen en leeringen van tal van geslachten bouwen zij voort, en zonder de voorafgaande studie van 'tgeen de ouden leerden, ware den jongeren het verdere studeeren onmogelijk. Het Hooger Onderwijs en de wetenschap van vroeger eeuwen, is voor hen onmisbaar.

Maar de koopman is geheel de man van het heden, van het oogenblik zelfs. De kennis die hij 't meest noodig heeft, wordt bijna 't meest juist uitgedrukt door het woord ervaring. Want 't geen hij kennen moet van talen en andere vakken, dat leeren allen, onverschillig wat later hun beroep zal zijn. Het verschil begint, zoodra dat algemeene onderwijs is voltooid. Dan gaat de aanstaande geleerde naar gymnasium en Hoogeschool, de aanstaande nijverheidsman en ingenieur naar de Hoogere Burger- en Polytechnische school, de aanstaande koopman.....? Ja, daar staat het dilemma voor ons. Naar de Hoogeschool, zegt de schrijver. Toch eerst dan naar het Gymnasium? vraag ik. Maar waar is dan het verschil van opleiding tusschen koopman en geleerde? Want bedenk wel, dat wat hij handelswetenschappen noemt, onbekend zijn bij het Hooger Onderwijs. Voeg ze er dan bij, beweert hij. En daarenboven wilt ge hem

dan nog die ‘wijding’ der litteraire vakken geven! Eisch toch niet het onmogelijke!

Naar de handelsschool, roep ik den jongen koopman toe, of naar de hervormde middelbare school, zoodra die gebroken heeft met de eenzijdige natuurkundige richting en bestuurd wordt door den man van letteren. Niet terug naar het eenzijdig onderwijs van vroeger eeuwen, maar aan een ieder dat onderricht verstrekt wat hij voor zijn eigenaardige bestemming noodig heeft, en wel zóó ruim en degelijk opgevat, dat het tevens algemeen beschavend werkt en de methode aangeeft tot verder onderzoek en studie. Maar geen halfheid. Zelden slechts zal 't den man die eene geheele academische opleiding genoten heeft gelukken, een goed koopman te worden, koopman niet in den zin dat hij eenvoudig de lang gevestigde zaak voortzet of als bestuurder optreedt van een reeds bloeiende vennootschap, maar als de koopman die het initiatief neemt in den handel en aan het huis dat hij zelf heeft opgebouwd, invloed en kracht en welvaart weet te geven. Meer dan wetenschap, heeft de koopman daarvoor ervaring noodig. En die leert hij in de school des levens, niet op de Hoogeschool.

Meen niet, dat ik den koopman beperken wil tot den sleur van het kantoorleven. Opwekkelijker studie nog dan van zijn factuurof grootboek, hoe weldadig die somtijds zijn kan, gun ik hem gaarne, hoop en vertrouw ik zelfs dat hij zoeken zal. Ontspanning van drukken beroepsarbeid zoekt de koopman zoowel als de geleerde in die liefhebberijstudie, welke elk man van beschaving eigenaardig kiezen zal. Maar is de opleiding van den een in collegezaal en studeervertrek, en van den ander op vreemde markt en in koloniale haven te vinden, doe hen dan geen geweld aan en dwing niet beiden dezelfde richting op te gaan, ofschoon ieder van hen een geheel andere bestemming moet bereiken. Zorg veeleer, dat beider opleiding overeenkome met ieders bestemming. En vooral, bederf toch niet reeds bij de eerste flinke reorganisatie het oude Athenaeum, dat als jonge Universiteit al zijne krachten zal moeten inspannen om de hoog gekoesterde verwachtingen niet te beschamen, door er een halfslachtigheid aan op te dringen welke het ergste er voor zou doen vreezen, terwijl de handel er eer door zou worden geschaad dan gebaat.

P.N. MULLER.

De herkomst onzer teelgewassen en huisdieren.

In lang heb ik geen boek met zooveel genoegen gelezen als de ‘Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen von Victor Hehn’, waarvan in 't vorige jaar reeds de tweede druk is verschenen. Al weet men ook in algemeene trekken, dat het meeste van wat ons in huis en tuin, in stad en akker omringt, zelfs veel wat ons geheel onmisbaar lijkt en wat wij voor echt inlandsch houden, achtereenvolgens door den mensch van elders is overgebracht, de bijzonderheden zijn ons meest onbekend en toch zoo hoogst belangrijk. Want de geschiedenis van deze overbrenging is die van den strijd des menschen tegen de natuur, van het rusteloos streven om aangenamer en gemakkelijker te leven, in welken strijd en in welk streven de mensch zichzelven ontwikkeld en veredeld heeft en van barbaar tot beschaafd wereldburger is opgeklommen. Van het begin van den strijd, van de waarschijnlijk zeer lange periode, die aan de gave van Prometheus voorafging, weten wij niets; van het eveneens lange tijdperk, dat aanvangt waar de jager aan de levende dieren, die hij gevangen heeft en niet terstond voor voedsel behoeft, het ontvluchten belet, en aan welks einde de stam met kudden runderen en schapen de beste weiden opzoekt, weten wij weinig: het best bekend, maar ook het allerbelangrijkst is het derde tijdvak, dat aanvangt met het zaaien van eetbare korrels en boonen op een bepaalde plek, in plaats van die te lezen waar de natuur ze deed groeien, en met het medevoeren der zaden bij 't opzoeken van nieuwe weiden, en dat eindigt met de herschepping van bosch en moeras in heerlijke tuinen en akkers.

De overgang van het herdersleven tot landbouw en vaste woonplaatsen is nergens plotseling geweest, doch voerde steeds

over talrijke tusschentrappen, op welke de volken soms eeuwen bleven staan. De rondtrekkende herder bezaait vluchtig een stuk land, dat hij in den herfst even vluchtig afoogst; in de volgende lente kiest hij een ander versch stuk, dat hij eveneens laat liggen, als hij er den buit van heeft binnengehaald. Heeft de horde zich met hare lichte huizen op een bijzonder vruchtbaar plekje neergezet, zoo is toch ook hier de bodem na eenige jaren uitgeput: de geheele gemeente breekt op, laadt alle beweegbare have op beesten en wagens en bouwt alles weer aan eene andere plaats op. Ook als de neerzetting vast is geworden, is 't begrip van persoonlijk grondbezit nog niet voorhanden: zooals de weide gemeenschappelijk was, wordt ook het akkerland, waaraan bij de geringe bevolking geen gebrek is, ieder jaar onder de gemeenteleden naar het aantal verdeeld. Dit was de toestand van Germania in den tijd van Tacitus, en dezelfde communistische, nog half nomadische vorm van akkerbouw, die met het patriarchalisme eng verbonden is, heerscht nog heden in een groot deel van Rusland. Veeteelt blijft op deze eerste trappen van landbouw nog steeds de voornaamste bezigheid, vleesch en melk het hoofdvoedsel; de huizen zijn nog licht van hout gebouwd en verbranden dikwijls; de primitieve ploeg wordt door slaven bestuurd; de voorzorg gaat slechts van lente tot herfst. Een groote stap voorwaarts is het winterkoren, doch den beslissenden stoot geeft de boomkweekerij. Eerst met deze ontwaakt het gevoel van eigen huis en eigen woonplaats. De boom moet jaren lang gekweekt en begoten worden, eer hij vrucht geeft, doch dan ook geeft hij ze ieder jaar, terwijl het verbond met het eenjarige koren verbroken is op 't oogenblik dat de vrucht geoogst is. Om den wijnberg, om den boomgaard wordt eene omheining gemaakt als teeken van vollen eigendom; voor de akkerbouwers was een grenssteen voldoende. Het zaadveld moet op dauw en regen wachten; de planter leidt de bron van de bergen naar zijne kweekerij, en als hij dit doet, geraakt hij met zijne buren in twistvragen over recht en eigendom, die slechts door eene vaste maatschappelijke orde kunnen opgelost worden. Ook het huis, dat door vruchtboomen omgeven is, wordt als deze op lange jaren berekend, dus van steen gebouwd, en wordt inwendig getooid met de nalatenschap der ouders en de voortbrengselen der zich ontwikkelende nijverheid.

In zekeren zin is de gang der langzame ontwikkeling, die tot dit laatste stadium voert, ons onbekend. Wel beschrijft de

geschiedenis ons de verheffing van menig volk uit den toestand van barbaarschheid, doch steeds met den allerwerkzaamsten factor, aanraking met volken van hoogere ontwikkeling. De Slavische volken hebben de Germanen en Byzantijnen, de Germanen de Kelten en Romeinen, de Kelten de Romeinen en van uit Massilia (Marseille) de Phoeniciërs en Grieken tot leermeesters gehad. De Romeinen hebben vooral uit Griekenland en zijne koloniën, deels ook uit de Phoenicische factorijen hunne opvoeding ontvangen. Aan Griekenland vloeide over de zee uit Klein-Azië en Phoenicië beschavende kennis toe. En dan zijn wij aan de grens van ons weten. Hoe in Azië het eene volk door 't andere is gevormd, kunnen wij slechts voor een zeer klein gedeelte met een zekeren graad van waarschijnlijkheid zeggen, doch omtrent de zeer langzame ontwikkeling tot den toestand van beschaving zonder medewerking van den genoemden factor, is ons niets overgeleverd. Het antwoord door de oude volken gegeven is, dat alles wat het leven in onzen zin mogelijk en aangenaam maakt, door de Goden is geleerd en geschonken.

Hehn heeft daarom zeer juist zijn onderzoek met Griekenland aangevangen. Eerst geeft hij eene schets van den trap van beschaving, waarop men mag onderstellen dat de voorouders der Europeesche volken stonden, toen zij uit Azië westwaarts trokken, waarbij hij een zeer belangrijk punt uitvoerig bespreekt, nl. of het paard hen reeds vergezelde, dan wel later is ingevoerd. Deze stammen dan waren reeds het derde stadium ingetreden, doch de landbouw stond nog lang bij jacht en veeteelt achter. Beide laatste verschaften bijna alles wat men noodig had: huiden tot kleeding, hoornen tot bekers, darmen en pezen voor den boog, beenderen voor allerlei werktuigen. De uitgeplukte schapenwol werd tot viltdekens en viltdoeken samengestampt. Vleesch en melk was hoofdvoedsel, waarbij zout een dikwijls met veel moeite verkregen specerij was. Een soort van gierst, en misschien ook gerst, rapen en boonen waren toespijs. Uit de honig van wilde bijen werd een bedwelmende drank bereid. Wilde appel-, peren- en sleepruimenboomen boden harde vruchten. De ploeg was nog slechts een gekromd stuk hout, zooals men 't in de bosschen zocht en vond. Daarentegen kende men niet slechts de kunst om boomstammen tot booten uit te hollen, doch had ook reeds de houten wagen voor het vervoer der have. Deze wagen werd door runderen getrokken. Het paard diende vroeger alleen in den strijd. De vrouwen

verstonden de kunst om uit plantenstengels, vooral van netels, en uit lindebast matten en netten te vlechten. De woningen waren in den zomer hutten van hout en riet, in den winter woonde men in kuilen met een dak van gras of mest, wriemelende van ongedierte. Eerst veel later kwam men op het denkbeeld winterwoningen voor het vee te maken en gras tot voorraad te drogen.

Den stoot tot een hoogeren trap van beschaving ontvingen de Grieken, het eerste der Europeesche volken, dat zich uit de barbaarschheid verhief, van de Phoenicische kooplieden en kolonisten. Van hen ontvingen zij, in ruil voor de opbrengst hunner bosschen en kudden en vooral voor hunne slaven, metalen werktuigen, kleederen, wijn, olie en vruchten; van hen leerden zij zelf die werktuigen en kleederen maken en zagen zij de kunst af om huizen te bouwen; van hen kregen zij eindelijk vele boomen en gewassen, waarvan zij de voortbrengselen hadden leeren schatten. De drie voornaamste van deze voor Zuid-Europa zijn de wijnstok, de vijgeboom en de olijfboom, en met deze begint Hehn zijn onderzoek.

Het eigenlijk vaderland van den wijnstok schijnt de landstreek ten zuiden van de Kaspische Zee te zijn, doch reeds in overoude tijden verbreidde zich de wijnbouw over 't grootste deel van West-Azië. Zooals talrijke sagen en vooral de naam bewijzen, ontvingen de Grieken de kennis van den wijn en van den druivenboom van de Phoeniciërs, om die op hun beurt later in Italië in te voeren. Hier vond de plant een zeer gunstigen bodem; reeds Cato zag in dat wijnbouw 't voordeeligste gebruik was, dat men van den grond kon maken; en in den laatsten tijd der republiek was Italië al zoo geheel een wijnland geworden, dat men wijn uit, koren in moest voeren. Ondertusschen was ook reeds uit het Phoenicisch-Grieksche Massilia de wijnbouw in Gallië ingevoerd, en plantte zich allengs ver naar het noorden uit. Er was een tijd toen tot in België, in Zuid-Engeland, in Thüringen en Brandenburg wijn gebouwd werd. De Romeinen vonden 't soms zelfs noodig aan de onderworpen stammen het verbod van wijn- en olijfcultuur op te leggen. Dit verhinderde echter de ontwikkeling niet; reeds onder de eerste Romeinsche keizers werden Gallische wijnen in Italië ingevoerd. Eerst onder de Merowingen echter overschreed de wijnstok den Rijn. - Met den wijn leerden de noordelijke volken ook de azijn uit het Zuiden kennen.

Het is met den wijnstok gegaan als met vele andere gewas-

sen. In Midden-Europa, het laatstgewonnen gebied, staat de cultuur op den hoogsten trap van ontwikkeling, terwijl zij in die landen vanwaar hij is ingevoerd, zeer sterk is achteruitgegaan. In het Oosten heeft het Islamitisch verbod van den wijn, den bouw tot den rang der gewone vruchtboomen teruggebracht. In den bloeitijd des khalifaats werd de wijnbouw nog op vele plaatsen voortgezet door Christenen en Joden, die met den verboden drank, dien zij heimelijk aan de Moslems verkochten, goede zaken maakten, doch dat is lang voorbij. In Noord-Afrika is de cudtijds bloeiende wijnbouw geheel verdwenen. Griekenland brengt bijna niets dan slechten wijn voort. De soort van wijnstok, die de krenten levert, is niet meer bij Corinthe te vinden, vanwaar het product den naam draagt, doch slechts in Patras en de eilanden Zante en Kephalonia. In Italië kwam het de Gothische en Longobardische vorsten en edelen stellig niet op de fijne bouquet, maar slechts op de hoeveelheid aan. Die, zegt Hehn terecht, bij den maaltijd uit den schedel zijns gedooden vijands drinkt, geeft de voorkeur aan alles wat scherp en sterk is, maar verlangt bovenal zijn heldendrinkschaal dikwijls te kunnen ledigen en weder vullen. De Noormannen, de Duitsche koningen met hunne hertogen, graven, edelen en mannen waren gewis allen wakkere drinkers, maar niet al te fijne kenners. Alleen bij de geestelijkheid zullen de fijne wijnen nog eenige bescherming gevonden hebben, doch ook dezen waren kinderen van hunnen tijd en dronken den wijn het liefst met specerijen en honig gekookt als *vinum claretum*. Onder deze omstandigheden moest de fijne-wijncultuur wel achteruitgaan, om zich eerst in den nieuweren tijd weder te verheffen. Tegenwoordig staat, gelijk ieder weet, Frankrijk bovenaan als wijnland. Merkwaardig is het dat de edelste wijn, om slechts de Bourgogne en den Johannesberger te noemen, thans wast bijna aan de noordelijke grens, waar de wijnstok met veel moeite en langzaam is geacclimatiseerd. Op Madera werden de eerste wijnstokken gebracht door Hendrik den Zeevaarder.

De vijgenboom werd uit Syrië, zijn vaderland, later dan de wijnstok ingevoerd. Attica was in den Griekschen bloeitijd bij uitnemendheid een land van vijgen, en deze vrucht vervulde daar, evenals nog in Zuid-Italië, bijna de rol van de dadels in Arabië.

Volgens Hehn is ook de kweeking van den olijfboom na-Homerisch, hoewel de wilde olijfboom (oleaster) in Griekenland te huis is, en de olie den Grieken reeds lang was bekend ge-

worden. En dit wel als artikel van weelde, om de huid in te wrijven, in plaats van het vroeger gebruikte vet. Eerst later werd de olie tot branden, en nog later tot voedsel gebezigd. Dit laatste is slechts daar gebruik geworden, waar de olijfboom gekweekt wordt. Een Duitsche boer, die met graagte groote stukken spek eet, kan moeilijk besluiten, zijne groente of zijn vleesch met olie te bereiden. Posidonius verhaalt van de Galliërs hetzelfde, en met de Grieken en Romeinen zal het in den ouden tijd niet anders zijn geweest. De heiligheid van den olijf in Attica, waar hij aan de schutsgodin Athene gewijd was, schijnt verklaard te moeten worden uit het gebruik der olie tot verlichting. In Italië werd de bouw door de Grieken ingevoerd en reeds in de eeuw voor 't begin onzer jaartelling was dit land zoo rijk aan olie en dit product zoo voortreffelijk en goedkoop, dat het volgens Plinius 't voornaamste land van voortbrenging was. Tevens drong van Massilia uit de kweeking in 't Gallische land in, doch natuurlijk niet zoo ver noordwaarts als de wijnstok, wiens oorspronkelijk vaderland ook noordelijker ligt dan dat van den olijfboom. - Ook in Spanje en Noord-Africa vond de boom een tweede vaderland. Nog tijdens de verovering van het laatste land door de Arabieren, was in Cyrenaïca de olijfbouw van zulk eene beteekenis, dat hiervoor eene bijzondere bepaling van belastingheffing gemaakt werd, met het doel de cultuur aan te moedigen, die zich dan ook nog een drietal eeuwen staande hield. - Het is merkwaardig, dat het oudste gebruik van de olie, het zalven des lichaams, behalve bij de zalving van koningen en keizers, de priesterwijding en het laatste oliesel, geheel door de uitvinding der zeep is verdrongen.

De wijn en de olie vervingen of verplaatsten het gebruik van bier en boter of vet. In de vroege oudheid was de gerstendrank algemeen verbreid. In Egypte, in Spanje en Portugal en bij alle noordelijke volken, vooral in Gallië, was dit de volksdrank nog tegen 't begin onzer jaartelling. Men kende de hop nog niet, die eerst in den tijd van Karel den Grooten in gebruik kwam, maar verstond toch de kunst, den drank door verschillende toevoegselen aangenaam te maken, ja zelfs door ouderdom te veredelen. Het bier is uit den aard der zaak voortbrengsel eener akkerbouwende natie, en hieruit volgt reeds van zelf, dat het dwaas is, de Germanen reeds bierdrinkers te noemen, voordat zij het zwervende leven hadden vaarwel gezegd. Integendeel is 't zoo goed als zeker, dat zij het bier-

genot van de Galliërs hebben geleerd. De drank, die ook bij de Germanen aan het bier voorafging, was de mede, die nog voor weinig tijd in Polen en Rusland algemeen gebruikt werd, doch nu snel door den brandewijn wordt verdrongen. Bovendien had men waarschijnlijk een soort van kumiss uit melk bereid, zooals ons van de oude Pruisen stellig bericht wordt.

Boter, waaronder men in den ouden tijd eene dikke vloeistof verstaan moet, het smout, was in den tijd der Grieken en Romeinen bij alle omringende volken in gebruik, zoo tot zalving van haar en huid, als tot voedsel, doch werd door henzelven niet gebezigd. Van daar dat de banketbakkerskunst bij de klassieke volken zich niet ontwikkeld heeft. In weerwil daarvan is echter de naam van het product over Griekenland en Italië in geheel West- en Midden-Europa gekomen. De kunst om boter te kneden, schijnt Germaansch te zijn. Zooals in zeer ouden tijd in Griekenland en Italië, is later ook in de andere zuidelijke landen 't gebruik van boter of diervet door de olie verdrongen. De aanwending der boter als haarzalf, is in 't Noorden nog niet geheel verdwenen, overigens door die der pomade vervangen. Deze laatste schijnt, evenals de zeep, eene oud- Belgische uitvinding, want reeds de oude Galliërs waren toiletkunstenaars, zooals nog heden hunne Parijsche afstammelingen.

Op de hoofdstukken aan deze boomen gewijd volgt een over de vlas en de hennep. De schrijver maakt het zeer waarschijnlijk, dat *lijn, linnen* een oud gemeenschappelijk woord van de Europeesche volken is, dat eertijds het vlechtwerk uit lindebast en het weefsel uit netelvezels beduidde, maar op den veel nuttiger plaatsvervanger werd toegepast. In Egypte en Azië was vlasbouw sedert overoude tijden; linnen kleederen behoorden onder de eerste handelsartikelen der Phoeniciërs in het Westen; en spoedig werd ook de ruwe stof zelf met scheepsladingen in Griekenland ingevoerd. Evenwel bleef wol de voorheerschende kleedingstof, en gold het dragen van linnen voor verwijfd, zoowel daar als in Italië. Eerst de Galliërs voerden het gebruik van linnen onderkleederen in, en uit hunne taal is het woord *camisia*. De toenemende vlasbouw maakte eerst de Germaansche volken tot zeevaarders, door hun de zeilen voor hunne booten te verschaffen. En bij deze volken nam het linnen een rang in, hooger dan ergens elders. Het lichte, gladde, koele kleed, dat geen ongedierte herbergt, steeds kan gewasschen worden en daarbij in zachtheid en buigzaamheid wint, was een heerlijk

bezit, en daar het tevens de talrijke vijanden van de wol mist en goed te bewaren is, werd het naast het zilverwerk een teeken van rijkdom en een passend bruidsgeschenk. In antieken zin, zegt Hehn, zou men de vlas waarlijk eene heilige of goddelijke plant mogen noemen, als men daarbij bedenkt, dat ook het papier in Europa eerst ophield een zeer kostbaar bezit te zijn, toen men geleerd had, dit uit linnen lompen te bereiden, en dat daardoor wederom de uitvinding der boekdrukkunst vruchtbaar werd, en als men verder overweegt wat het gebruik van de lijnolie voor de schilderkunst is geweest. - Merkwaardig is het, dat evenals het katoen eerst door de overplanting naar Amerika een hoofdproduct geworden is, zoo ook in vroeger tijd de vlas haar waren bodem gevonden heeft in de noordelijke landen van Midden-Europa.

De hennep is veel later in gebruik gekomen. Ten tijde van Herodotus was het nog een vreemde plant, waarvan de Scythen zoowel de vezelen als het zaad bezigden en die van hen bij de Thraciërs was ingevoerd, welke schoone hennepen kleederen wisten te weven. De Germanen hebben, blijkens de namen, de plant door bemiddeling der Grieken en Romeinen leeren kennen.

De schrijver gaat nu over tot bespreking der uien en het knoflook, naast het zout een der oudste kruiderijen door den mensch gebezigd. Bij de oude Egyptenaren was dit product reeds in hooge eer, en Israël met de naburige volken maakten daarvan een overvloedig gebruik. Onder de heerlijkheden van Egypte, waarnaar de morrende Israëlieten in de woestijn zuchtten, behoorden ook de ajuinen en het knoflook. Bij Ascalon werden van oudsher voortreffelijke uien gekweekt, en van daar stamt, gelijk bekend is, de naam *skalonjes*, nu tot *sjalotten* verbasterd. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de welbekende *foetor Judaïcus* alleen uit het overmatig gebruik van uien moet worden verklaard. Juist deze eigenschap maakte dat in den bloeitijd der beschaving bij Grieken en Romeinen het eten daarvan voor plebejisch gold evenals nog heden. In de middeleeuwen daarentegen was het gebruik ook in de hoogste standen algemeen. Bisschop Liudprand vindt het onverdragelijk aan de Keizerlijke tafel te Byzantium, en de Bagdadenser Ibn-Haukal schrijft aan 't onmatig genot van uien de stompheid en averechtsheid der Sicilianen toe. Bij de Germanen is het gebruik van de uie als bestanddeel van tooverdranken oud. Waarschijnlijk hebben zij dit van de Galliërs overgenomen, in wier taal het woord

look schijnt thuis te hooren. Ons woord *ui* of *ajuin* is uit het Latijnsche *unio* ontstaan, zooals de ui genoemd wordt tegenover het gekloofde look, *kloflook*, in *knoflook* verbasterd. Het in Friesland gebruikelijke *siepel* stamt evenals 't Duitsche *Zwiebel* uit het Italiaansche *cipolla*.

Onder de kruiderijen in vroegeren tijd gebezigd, zijn er die geheel in onbruik zijn geraakt, zooals het silphium. Andere, zooals vooral het korianderzaad, zijn door de peper grootendeels verdrongen. Zich gehandhaafd hebben de komijn en de mosterd. De eerste heeft bij ons nog volkomen zijn Semietischen naam behouden, onder welken het zaad in Griekenland en Italië is ingevoerd. Ons woord *mosterd* is van *most* afgeleid, waarmede het zaad werd toebereid. De oude naam was in Griekenland eerst *nâpu*, later evenals in Italië *sinapi*; van dit laatste komt het Duitsche *Senf*.

Ik sla nu de hoofdstukken, die over linzen en erwten, laurier, myrthe en buksboom, granaatappel, kwee, roos, lelie en viooltje, en de safraan handelen, over, om even stil te staan bij dat aan den dadelpalm gewijd. Deze behoort eigenlijk nauwelijks in dit boek, want hoewel in Zuid-Europa overgeplant, geeft deze boom daar toch geen vrucht, met uitzondering van Murcia in Spanje. Doch voor het Oosten, met name voor Arabië, Irak en Kirman, is de dadelpalm een zoo hoogst belangrijk gewas, dat de vermelding haast niet achterwege mocht blijven. Dat dadels het hoofdvoedsel van de Arabieren zijn, is overbekend. De Profeet heeft dan ook nadrukkelijk bevolen: ‘eert uwe tante, de palm, die uit dezelfde klei als Adam geschapen werd en de eenige boom is, die (kunstmatig) bevrucht wordt.’ Het schijnt wel, dat aan Babylonië de eer toekomt, de kunst der dadelveredeling te hebben uitgevonden. Basra bracht nog in den bloeitijd des khalifaats de fijnste soorten voort. De Grieken en Romeinen leerden vrucht en boom door de Phoeniciërs kennen. De Grieksche naam voor den laatste wil niets zeggen dan *Phoenicische*, hun woord voor de vrucht, waaruit ons *dadel* afstamt, is vergriekst uit het Semietische *dakal*. 't Latijnsche *palma* schijnt uit 't Semietische *tamar* bedorven te zijn. Stellig is ook het gebruik der palmtakken bij de kampspelen, als symbool der overwinning, van Oosterschen oorsprong. Dit is door de Christelijke Kerk overgenomen, en daaraan is o.a. de aanleg te danken van het groote palmbosch tusschen Nizza en Genua.

Na de dadelpalm, bespreekt Hehn achtereenvolgens de cypres,

de plataan (de Oostersche, niet met de uit Amerika ingevoerde platanus occidentalis te verwisselen, die tegenwoordig onze wandelwegen siert) en den pijnboom; daarna de rietsoort, die men arundo donax noemt en die ook een gave van 't Oosten is, en de papyrusplant. Dan volgt een hoofdstuk over de komkommerachtige vruchten, die eveneens alle uit het Oosten zijn ingevoerd. Hoewel wij weten dat dit na den Homerischen tijd geschied is, kunnen wij toch niet juist bepalen wanneer. Het eerst zijn de pompoen en de komkommer in gebruik gekomen. De suikermeloen treedt in het laatst van den keizertijd op. De agurken worden eerst in 't begin der middeleeuwen genoemd, de watermeloenen nog een weinig later. Vooral voor de Slavische volken zijn de komkommers en agurken een gewichtige aanwinst. Op de Russische tafel ontbreken zij nimmer.

De volgende hoofdstukken handelen over de hoenders, duiven, pauwen, parelhoenders en fasanten. Het schijnt ons haast ongelooflijk, dat heer Cantecleer niet van de oudste tijden af den mensch heeft vergezeld. En toch is het zeker, dat noch de oude Egyptenaren, noch de Semietische volken, noch de Grieken vóór de tweede helft van de 6^{e} eeuw v. Ch. den vogel kenden. Eerst door de uitbreiding der Medisch-Perzische heerschappij is hij naar het Westen gekomen. De oudste huisvogel, naar het schijnt, is de gans. Bij den oude was dit de beminde vogel, die den hof gezellig maakt en het huis bewaakt. Het gebruik van de ganzepen was hun onbekend; daarentegen kenden de rijke Romeinen reeds het genot van de ganzenlever. - Ook de witte tamme duif kwam eerst met den dienst der Assyrische Semiramis naar West-Azië en niet voor 't begin van de 5^{e} eeuw v. Ch. naar Griekenland, om van daar over Italië zich in geheel Europa te verbreiden. - De geschiedenis van de pauw is eene niet onaardige bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van den mensch. Toen de eerste pauwen omstreeks het midden van de 5^{e} eeuw v. Ch. in Athene waren gebracht, was er geen einde aan de bewondering, en de hooge prijs (een paar kostte 10,000 drachmen) prikkelde de rijken, ze te bezitten. Zoo werd pauwenteelt een goede industrie en verbreidden zich deze dieren over geheel Griekenland en zijne koloniën. Doch veel hooger vlucht nam deze teelt bij de Romeinen. Sedert Hortensius, Cicero's tijdgenoot, het eerst een gebraden pauw had opgedischt, werd dit eene mode, die zich in de middeleeuwen weder verhief en tot in de 16^{e} eeuw duurde. Pauwenveeren

waren de geliefkoosde tooi van de middeleeuwsche ridders en jonkvrouwen. Doch toen de periode van pronkzucht voorbij was en men had ingezien dat het vleesch eigenlijk oneetbaar is en dat het genot van de schoonheid des vogels nauwelijks opweegt tegen zijn leelijk geluid en de schade die hij aanricht, werd de teelt geheel opgegeven en verkreeg de pauw de bescheiden plaats, die hij tegenwoordig inneemt.

Aan het einde eener rij hoofdstukken over de pruimen, moerbeien, amandelen, noten, kastanjes, kersen en andere vruchten, doet de schrijver opmerken, in hoe korten tijd Italië's uiterlijk geheel is veranderd. De oude Grieken kenden het schiereiland nog als een land, dat hoofdzakelijk koren, hout en vee levert. Drie eeuwen voordat Rome de wereldheerschappij heeft veroverd, vindt men nog uitgestrekte ondoordringbare wouden; in den laatsten tijd der republiek is Italië reeds overdekt met boomgaarden, die de edelste Oostersche vruchten van allerlei soort voortbrengen. De bewerkers dezer groote verandering waren vooral Syrische en Cilicische slaven, die in landbouwkunde en andere kunsten des vredes een hoogen trap van ontwikkeling bereikt hadden. Lang was de tijd voorbij, toen het hoofdartikel dat de Phoeniciërs van de barbaarsche Westerlingen in ruil namen voor de producten hunner nijverheid, voor hunnen wijn, hunne olie en hunne vruchten, krachtige jongelingen en schoone meisjes waren. Het waren thans de machtige Westerlingen, bij welke de kunstvaardige slaven uit het Oosten werden ter markt gebracht. In het Oosten was niet slechts de leiding, maar ook de verkrachting der natuur aan dieren en planten lang bekend geweest en beide kwamen met de kinderen des lands naar het Westen. Wat de laatste misdaan heeft, is voorbijgegaan, maar Italië werd zoo de groote acclimatatietuin, uit welke de fijne vruchtboomen verder over geheel Europa werden ingevoerd.

De vruchtboomen, die de Noord-Europeeër thans bovenal in het Zuiden bewondert, het geslacht der agrumi, behooren tot de laatste aanwinsten. De gouden appels uit den Hesperidentuin waren geidealiseerde kweeappels of granaatappels; eerst in den tijd van Alexander den Grooten kwamen de mala citrea naar Europa. Hehn bewijst overtuigend, dat deze eerste aankomelingen de citronaat-citroenen (citrus medica cedra) waren. De vrucht was wel nauwelijks eetbaar, maar daarentegen trok zij aan zoowel door haar uiterlijk, als door de haar toegekende eigenschappen van tegengift en vooral van insectenverdrijvend

te zijn. Deze laatste eigenschap bezorgde haar den naam *malum citreum* (cederappel), omdat zij als plaatsvervangster optrad van de harst of bast van cederachtige boompjes, vooral van de thuja, die in de kleerkasten gelegd werd tegen de mot. - In Plinius' tijd had men in Italië hier en daar citroenboomen in aarden potten, doch eerst in 't begin van de 3e eeuw onzer jaartelling vindt men ze op de meeste villa's, terwijl eene eeuw later de boomen op Sardinië en bij Napels reeds onder den blooten hemel groeien en vrucht dragen. Eerst in den laatsten tijd der kruistochten kwam de limoenboom, welks vruchten thans door ons *citroen* genoemd worden, in Europa, en hoogstens een paar eeuwen vroeger was de pomerans (poma aurantia), d.i. de bittere oranje door de Arabieren op Sicilië gebracht. Deze vruchten bleven nog lang zeer kostbaar. Buxtorf, die in 't begin der 17e eeuw schreef, verhaalt, dat de Joden voor een enkelen citroen, dien zij voor de loofhut behoefden, wel 4 gulden betaalden. Hij verhaalt daarbij dat zij toen uit Spanje in Duitschland werden aangevoerd. - De zoete pomerans, die door de Franschen thans gewoonlijk met den naam *orange* wordt bedoeld, is eerst in het jaar 1548 door de Portugeezen uit Zuid-China overgebracht. De Jesuït Le Comte, die lang in China geleefd had, berichtte over deze vruchten het volgende in zijne *Nouveaux Mémoires sur l'état présent de la Chine:* ‘On les nomme en France orange de la Chine parceque celles que nous vîmes pour la première fois en avaient été apportées. Le premier et unique oranger, duquel on dit qu'elles sont toutes venues, se conserve encore à Lisbonne dans la maison du Comte S. Laurent et c'est aux Portugais que nous sommes redevables d'un si excellent fruit.’ Wij noemen de vrucht dus zeer juist *Chinaasappel*, waarvan het in de Woordenlijst alleen opgenomene *sinaasappel* eene verbastering is, evenals het Duitsche *Apfelsine*. In Italië en de andere landen aan de Middellandsche Zee draagt de vrucht den naam *portogallo, portokâla*, in Egypte *bortokân* of *bordokân*, naar het land welks schepen haar het eerst aanbrachten.

Na de vruchtboomen afgehandeld te hebben, geeft de schrijver een hoofdstuk aan de huiskat, die niet lang voor de volksverhuizing uit Egypte in Italië schijnt te zijn ingevoerd, doch zich toen ook met haar Romeinschen naam weldra over geheel Europa en Azië verspreidde. De vroegere muizenvijanden waren vooral de wezels en ook de marters. Misschien is 't vermoeden van Hehn niet onjuist, dat de verschijning der zwarte rat in Europa

tot de invoering van het nuttige en thans velen zoo lieve dier aanleiding heeft gegeven.

Er zijn in de kweeking van dieren en planten op- en neergangen, door zeer verschillende oorzaken teweeggebracht. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat in enkele landen, zooals in Griekenland, met de oude beschaving, ook de cultuur van vele boomen en planten is achteruitgegaan. Ik heb reeds doen opmerken, dat verschillende planten den geschiktsten bodem vonden in de landen, waar zij het laatst zijn ingevoerd. De verbetering van de middelen tot vervoer heeft veel onnoodig gemaakt, wat vroeger noodzakelijk werd geacht, zooals den wijnbouw in Noord-Duitschland en België, zooals de kweeking van allerlei gevogelte, dat de rijke Romeinen op hun tafel begeerden, doch sedert het wild in 't goed bebouwde Italië schaarsch werd, niet anders konden verkrijgen. Zooals wij in 't voorbeeld van de pauw gezien hebben, heeft de mode op de kweeking van enkele dieren grooten invloed gehad, evenals op die van verschillende bloemen en sierplanten. Om een geheel andere reden is de rijstbouw in Zuid-Europa aanmerkelijk ingekrompen. De ouden kenden dit graan wel, en wisten zeer goed, dat het in Azië veel gegeten werd, doch zelf gebruikten zij alleen het afkooksel als medicijn. De eerste rijstvelden in Europa werden door de Spaansche Arabieren aangelegd. Omstreeks 1500 begon de rijstbouw in Italië en werd hier met denzelfden ijver bedreven, waarmede in later tijd die der aardappelen, als een onuitputtelijke bron van rijkdom. Doch reeds spoedig deed de noodlottige invloed van deze cultuur op de gezondheid zich zoo sterk gevoelen, dat de bouw door een reeks van verordeningen moest beperkt worden, zoodat die tegenwoordig alleen in Venetie en Lombardije nog van beteekenis is.

Geheel anders is het gegaan met een graan, dat in de 15de eeuw in Midden-Europa werd ingevoerd, ik bedoel de boekweit. Het vaderland dezer voor Rusland, Noord-Duitschland en ook voor ons zoo hoogstnuttige plant is Noord-China, zuidelijk Siberië en Turkistan. Hoe zij vandaar in Europa is gebracht, is niet overgeleverd, maar toch niet moeilijk op te maken. De oude naam Turksch koren, later door blé sarrasin vervangen, wijst alleen op Aziatischen oorsprong; de Duitsche naam Taterkorn, d.i. Tataarsch koren, is nauwkeuriger. Ook wordt het wel Heidenkoren genoemd, dat door sommigen als Zigeunerkoren wordt opgevat, omdat de invoering der boekweit

in Duitschland ongeveer gelijktijdig is met de verspreiding der Heidens. De Hollandsche naam is gegeven naar de gelijkenis van de korrel met de beukenoot.

Dat de Arabieren zeer groote verdiensten hebben op het gebied, waarover Hehn's geschrift handelt, is bekend genoeg. Minder dat wij ook aan de Turken eene niet onbelangrijke bijdrage verschuldigd zijn. Het grootste deel der bloemen, die tusschen Haarlem en Leiden gekweekt worden en de bevolking rijk maken, is door hen aan Europa geschonken. Zoo de tulp, de aanleiding tot den eersten windhandel, de hyacinth, de keizerskroon, de ranonkel, bovendien de sering en de hybiscus. En de daardoor ontwaakte lust aan bloemen had ook de invoering van de balsamine uit Oost-Indië en van de anjelier ten gevolge. Ook verscheidene boomen zijn door hen in Europa gekomen, van welke de wilde kastanjeboom, die thans onze stadsgrachten en wandelingen versiert, wel de belangrijkste is.

'Doch wat beduiden,' zegt de schrijver, 'deze laatste aankomelingen uit het Oosten tegenover de verbazende ruiling, die met de ontdekking van Amerika begon?' Wij staan nog slechts aan den aanvang van de groote periode der ontwikkelingsgeschiedenis door deze ontdekking geopend, en wat eene wederkeerige verrijking heeft er reeds plaats gehad! Amerika had het meest noodig en heeft ook het meest gewonnen: het paard, het rund, de tarwe, de rijst, het katoen en de suiker. Doch Europa ontving den aardappel met zijnen voor Zuid-Europa belangrijken aanverwant, de tomate, de maïs, de ook voor Zuid-Europa zeer gewichtige opuntiacactus, en de tabak, met tal van planten en boomen voor onze tuinen en parken, zooals de wilde wingerd, de plataan, de hooge populier, de acacia, de catalpa, den tulpenboom, de magnolia. De bespreking van deze gewassen behoort echter niet meer in de lijst van dit werk, dat eindigt met eenige algemeene opmerkingen over den invloed der cultuur op de planten en dieren en vooral op den mensch zelven. De schrijver noemt zijn arbeid eene verzameling van monographische schetsen, deels naar de belangrijkheid van het onderwerp, deels naar chronologie geordend, en dienovereenkomstig draagt ook dit opstel een fragmentarisch karakter. Want het is geen studie naar aanleiding van Hehn's werk, die ik beoogd heb te geven, doch slechts een overzicht van den rijken inhoud, dat den lezer moge uitnoodigen, zich het genot te bezorgen, dat de lezing van dit boek mij verschaft heeft.

M.J. DE GOEJE.

Een praatje over beeldhouwkunst.

Het zou voor een man als Michael Angelo, die gelijkelijk uitmuntte in de bouw-, de schilder- en de beeldhouwkunst, misschien nog moeielijk zijn uit te maken, welke der drie zusterkunsten de meeste en moeielijkste studiën vereischt.

Van den bouwkunstenaar, den schilder en den beeldhouwer heeft ontegenzeggelijk de laatste de meest *technische* zwarigheden in de uitvoering van zijn werk te overwinnen.

De schilder werkt zonder vreemde hulp. Hij ontwerpt en voltooit zelf zijne concepties.

Zijn werk is in den regel gemakkelijk vervoerbaar, en de eenige technische moeielijkheden, die hij ondervindt, bestaan in het minder of meerder inschieten der kleuren en het hard worden der penseelen. Na zijne compositie te hebben vastgesteld in de schets, en de verschillende voor zijne voorstelling noodige detailstudiën te hebben gemaakt, begint hij zijn eigenlijk stuk, dat bij zorgvuldige bewerking zeker zeer vele moeielijkheden oplevert, wat betreft vorm, toon en kleur; maar, nadat de schilderij is voltooid, is zijn werk ook afgeloopen.

Bij den beeldhouwer is dit anders.

Wanneer hij schets, detailstudiën, en, op ware grootte uitgevoerd, model in gips voleind heeft, wanneer hij alle gevaren, waaraan een kleimodel van eenige afmeting aanhoudend is blootgesteld, heeft overwonnen, wanneer hij eindelijk zonder ongelukken dit kleimodel in gips heeft overgebracht, komt de uitvoering in hout, steen of marmer.

Gewoonlijk moet hij de uitvoering van dit model in het aangewezen inateriaal aan anderen, aan ‘praticiens’, overlaten; omdat, wilde hij dit alles zelf uitvoeren, ieder werk afzonderlijk te veel van zijn tijd zou innemen, en ook omdat vele beeldhouwers zelf niet in de praktische behandeling van den beitel bedreven zijn.

Daarom blijft de uitvoering wel eens bij het model ten achter, want hoe bekwaam een praticien ook zijn moge, hoe getrouw hij zijn voorbeeld ook trachte weêr te geven, in beeldhouwwerk iets zuiver te copieeren, de juiste gedachte van hem, die het oorspronkelijke ontwierp, geheel ongeschonden weêr te geven is, en zal altijd een uiterst moeielijk werk blijven.

Daarbij komt nog, dat er vele zijn, die soms instinctmatig, soms uit vooringenomenheid met zekere door hen als schoon beschouwde typen van koppen, handen of draperiën elk model in die voor hen ideale typen willen omwerken; ook zijn er die de reproductie nu eens doen mank gaan aan overdrijving in het ‘zware’, dan weder in het fijne of ‘magere’.

Hoewel nu de beeldhouwer op de overbrenging van zijn werk in hout of steen aanhoudend en met zorg toezicht houdt, en menigmaal er zelf de laatste hand aan legt, gebeurt het niet zelden, dat die verkeerde interpretaties, door het reeds te veel weggebeitelde, niet meer te verhelpen zijn.

De bouwkunstenaar is zelf nooit de uitvoerder der door hem gemaakte ontwerpen, maar is, wat het artistieke gedeelte van zijn werk aangaat, lang niet zoo afhankelijk van de onder hem staande uitvoerende krachten als de beeldhouwer.

Immers profielen en lijstwerken kan ieder timmerman, stucadoor of steenhouwer, die zijn werk verstaat, naar gegeven teekeningen vervaardigen, en dan nog zal door een soms minder gelukkige copij van een profiel de waarde van een gebouw niet in gevaar worden gebracht.

Maar door slechte uitvoering van een kop of hand kan een beeldwerk vooral in materialen als steen, waarin weinige, en marmer waarin in 't geheel geene reparaties mogelijk zijn, spoedig aanmerkelijk in kunstwaarde verliezen.

In de bouwkunst kunnen alle deelen door maten, grondteekening en doorsneden zuiver worden aangegeven en duidelijk gemaakt, maar wie zal door cijfers of projecties de oneindig vele nuances aangeven, die, goed begrepen, zulk eene hooge waarde aan een beeldwerk kunnen verleenen, maar waar ook onachtzaamheid of onkunde die waarde zoo spoedig kunnen bederven.

Het gebied, dat der beeldhouwkunst is afgebakend, is al zeer beperkt.

Terwijl de schilder zich bewegen kan op het gebied van historie-, landschap- of zeestukken, portretten, genre of stilleven,

kan de beeldhouwer zich slechts bepalen tot het *menschbeeld* en het *dier*.

Zijn werk moet altijd den stempel dragen van verheven rust, en hem zijn vele zaken, den schilder geoorloofd, ten eenemale verboden.

Deze mag de natuur veel meer in hare alledaagschheid volgen, terwijl gene alleen hare schoone, grootsche en monumentale vormen mag weergeven.

Mocht het dan ook al gedurende eenigen tijd *mode* zijn werken van sterk realistische richting te bewonderen, waarin de beeldhouwer de natuur in al hare kleinigheden en plooien heeft willen volgen, die hulde zal niet van langen duur wezen, want dergelijke werken hebben geen blijvende waarde.

De Grieksche beeldhouwers hebben ons in hunne werken de bewijzen nagelaten hoe de verheven eenvoud van den monumentalen vorm altijd het toppunt zal zijn van des beitels kunst. In beeldhouwkunst, zoowel als in ornamentiek, zien wij steeds dat de zucht naar realistisch volgen der natuur de voorbode is van kunstontaarding.

Zoodra men, niet meer tevreden met den geïdealiseerden vorm, de waarde van zijn werk trachtte te verhoogen door het nauwkeurig weergeven van toevallige zaken en kleinigheden in de natuur gevonden, was het verval der kunst nabij.

Wij zien dit in de Romeinsche kunst, in die der middeleeuwen, en de beeldhouwwerken der vorige eeuw.

Zoolang de Romeinsche beeldhouwers, of liever de Grieksche kunstenaars die zich te Rome gevestigd hadden, in hunne portret-busten, standbeelden en reliefs, door het streven naar ideale vormveredeling waren bezield, brachten zij werken voort, die zoolang de wereld staan zal de bewondering van ieder kenner zullen uitmaken.

Maar toen men, eenmaal op dit gevaarlijk terrein zijnde, geen maat wist te houden, en de natuur zoo getrouw mogelijk wenschte weer te geven, geraakte men spoedig op een zeer glibberig pad.

Toen men portret-busten en beelden vervaardigde waarin o.a. voor ieder verschil van kleur in de natuur een ander materiaal gekozen was - toen borstbeelden de werkplaatsen verlieten waarin oogen, haren, draperiën en sieraden allen in verschillend gekleurde marmersoorten waren voorgesteld - toen in de reliefs de achtergronden als schilderijen met boomen en verge-

zichten waren gestoffeerd, gaf men de meest sprekende bewijzen van onvermogen om met de eenvoudige, den beeldhouwer ten dienste staande, middelen zijn doel te bereiken, en erkende men hulp te moeten zoeken op het gebied van den schilder.

De ornamentale kunst der middeneeuwen heeft ongeveer dezelfde geschiedenis.

Hoe schoon en monumentaal doch tevens hoe eenvoudig zijn zij niet, die eerste ornamenten uit het Gothische tijdperk!

Toen zocht de kunstenaar zijne voorbeelden onder de nederige woudplantjes die, ontdaan van de kleinigheden, door den beitel op groote schaal in schoone verheven vormen op de kapiteelen en friesen onzer Domkerken werden vereeuwigd.

Met de toenemende grilligheid der architectonische vormen hield de ornamentale kunst gelijken tred. De eenvoudige motieven werden door den beeldhouwer verlaten, en hij zocht zijne voorbeelden onder de grootere en rijkere vormen van het plantenrijk. Het rustelooze in deze vormen werd met alle getrouwheid weêrgegeven, ja zelfs nog overdreven, en de verlepte en karakterlooze bladeren, die de kolommen der kerken uit het laatst der 14^{e} eeuw kronen, zijn de versteende lijkkransen der Gothische bouwkunst.

Ook nog in onze dagen zien wij die ultra-realistische richting huldigen.

Op verscheidene tentoonstellingen van moderne kunst, in de laatste jaren gehouden, heeft men zoowel in België als hier te lande kunnen waarnemen hoe slaafsche natuurnavolging het doel van sommige kunstenaars is, en hoe deze de sympathie van vele zoogenaamde kunstkenners bezit.

De beeldhouwkunst is bij uitnemendheid de studie van den vorm, maar ook van niets anders; verschil van kleur kan noch mag door haar worden aangegeven.

In het oog b.v. is de oogappel van het oogwit gescheiden door de kleur, niet door den vorm, en toch ziet men nog vele beeldhouwers, voornamelijk in portretten, de oogappels door sterke verdiepingen aangeven.

Het kan wel mogelijk zijn, dat de schaduw door de uitholling verkregen een zeker effect te weeg brengt en, zooals men het noemt, den kop meer leven bijzet, maar immer zal dit een leugen blijven tegen de natuur.

In de Romeinsche portretten van den goeden tijd ziet men die oogappels slechts licht aangegeven; maar de modernen gaan

verder. Tegenwoordig krijgt men busten te zien, waarvan de oogappels, ten einde de zoo gewenschte krachtige schaduw te verkrijgen, geheel zijn uitgegraven rondom een uitgespaard gedeelte, dat het licht der oogappels zijn zal. Alleen met de meeste omzichtigheid heeft men dit middelste gedeelte kunnen uitsparen, dat bij sterke verlichting de glans van het vochtige oog van den mensch moet weêrgeven.

Op die wijze uitgevoerde busten hebben echter van ter zijde gezien een vrij zonderling voorkomen.

Dergelijke ‘aardigheden’ zullen den waren kunstenaar, hem wien het met de kunst waarachtig ernst is, vreemd blijven, maar zij zullen het werk zijn van hen, die hunne producten hopen van de hand te zetten door alle grillen der *mode* te volgen.

Het werk van den schilder kan slechts van éénen kant worden gezien; bij dat van den beeldhouwer kan men zoo vele gezichtspunten nemen als men wil, en van waar ook gezien, altijd zullen vormen en verhoudingen aan dezelfde eischen der schoone lijnen moeten beantwoorden.

Hoe dikwerf geschiedt het niet, dat de beeldhouwer bij het ontwerpen eener schets met zelfvoldoening zijn werk van twee, drie verschillende zijden bezien hebbende, bij eene volgende wending op het onverwachts op ongelukkige lijnen stuit, en daardoor verplicht is, het met zoo veel moeite verkregene geheel of grootelijks prijs te geven.

Dikwijls ziet men hoe in groote werken de minder gunstige lijnen van eenen kant al het schoone der overige zijden voor een groot deel bederven. Om dit kwaad te vermijden heeft men soms met schier ondenkbare moeielijkheden te kampen.

Zoo zou iemand, niet in de kunst werkzaam, niet licht gelooven hoe moeielijk het valt een kop uit te voeren, die, van voren of van onderen gezien, niet eenigszins scheef is. Zelf de antieken hebben ons in werken van naam de bewijzen nagelaten, dat ook zij het lastige daarvan ondervonden en die klip niet altijd met goed gevolg te boven zeilden.

Zal een beeldwerk los van beweging zijn, zal het vrij blijven van eentonige stijfheid in den stand, dan is het voor alles noodig dat in de richtingen van kop, schouders, bekken en stand der beenen behoorlijke afwisseling heersche.

Uit de beeldwerken der Egyptenaren blijkt dat zij van die

wetten niet het minste begrip hadden; daardoor zijn hunne beeldwerken stijf, koud en levenloos, zoo als ook het geheele karakter van hunne bouwkunst is.

In het laatste tijdperk der Gothische kunst zien wij in de gedrapeerde heiligen-beeldjes eene overdrijving in den stand; die dikwijls aan verwringing der lendenen doet denken.

De werken der beide vorige eeuwen lijden ook aan die overdreven onnatuurlijke standen, maar onder de regeering van Lodewijk XV, in den zoogenaamden Barokstijl, bereikte die geaffecteerde bevalligheid haar toppunt.

Zoo massief en eentonig de werken der Egyptenaren waren, zoo vol overdreven bewegingen en buitensporig slanke proportiën waren de beeldwerken van den Pruikenstijl.

Ook tusschen deze beide uitersten was door de Grieken het ware midden gehouden.

Het was dan ook in 't laatst der vorige eeuw meer dan noodig, dat baanbrekers als Canova en Thorwaldsen aan de beeldhouwkunst eene nieuwe richting voorschreven, en haar trachtten terug te voeren op den eenigen goeden weg, die in de plastische kunst denkbaar, en ons reeds voor eeuwen door de onovertroffen Grieken afgebakend is.

Ziet men op eene tentoonstelling in onze hoofdsteden al eenige liefhebbers bij de beitelprodukten stilstaan, hunne ware aandacht is alleen voor de in marmer uitgevoerde werken.

Gipsmodellen, hoe verdienstelijk ook, lijden daar veel door de nabijheid van marmerwerken, al is de waarde daarvan ook twijfelachtig.

Maar gips wordt immers gegoten, en kan toch in de verte niet vergeleken worden met marmer, dat zoo schoon doorschijnend wit en zoo hard is, dat geheel uit één blok met den beitel moet bewerkt worden.

Alsof dit gipsmodel niet het begin der plastische kunst ware, alsof de schoone vorm zijn meesterschap niet even goed bewijzen kon in onoogelijke grondstoffen als klei en gips.

Ja, mijnheer de kunstkenner, dat beeld is slechts gegoten, maar moest er niet eerst een zuiver bewerkt model uit de vuile klei worden vervaardigd, voordat het negatief was verkregen, waarin het positieve in gips gegoten is.

Eerst daarna kon de beitel in het edele marmer worden gezet.

Zelden hoort men bij de beoordeeling van marmerwerken door

het algemeen spreken over het ontwerp, door den beeldhouwer behandeld, over de wijze waarop hij dat opvatte, begreep en vertolkte, over de schoone lijnen en vormen zijner voorstelling, en of hij het begrepen heeft dat er ook in beeldhouwkunst *kleur* bestaat.

Neen, de mate van bewondering aan zijn werk gebracht, hangt veelal af van de meerdere of mindere witheid van het marmer, de graad van fijnheid of liever gladheid, waarmee het werk is uitgevoerd en vooral of er ook vrijbewerkte armen, beenen of stukken draperie in voorkomen.

In de werkplaats van een bekend Belgisch beeldhouwer werd eens gesproken over het zenden naar tentoonstellingen in Nederland; toen werd gezegd dat van hen, die daaraan wenschen deel te nemen, de marmerwerken zoo moesten zijn bewerkt, dat er eene vlieg de pooten op brak[1].

Vlekken in het marmer worden dikwijls eer bemerkt, en luider betreurd dan fouten tegen de proportiën.

Werd niet voor eenige jaren, op een der eerste wereldtentoonstellingen, eene marmeren slavin bewonderd en de roem daarvan door geheel Europa verbreid, grootendeels omdat handen en voeten van dit beeld waren verbonden door een keten, die geheel vrij met beweegbare schakels uit het marmer was gebeiteld.

Zoo iets is zeker moeielijk en bewijst dat hij, die dit uitvoerde, het materiaal uitstekend machtig was, maar zat er daarom meer kunstwaarde in die figuur?

Wanneer men bedenkt en begrijpen wil dat beeldhouwen is de kennis der vormen, en niet hij de beste plastische kunstenaar is, die zonder ongelukken een salto-mortale van technische vaardigheid kan ten uitvoer brengen, zal men inzien dat de kunst met die halsbrekende toeren niets gemeen heeft.

Volgens alle waarschijnlijkheid hebben noch Canova, noch Thorwaldsen of Rauch ooit zelf een beitel in het marmer gezet.

1 Nog onlangs werd een beeldhouwwerk in dien geest beoordeeld door iemand, die zich opwerpt als kenner van kunst en ondheid, en daarover nog wel de pen hanteert.
Bij het beschouwen van een marmer-portret was zijn eerste werk de beide handen op het gepolijste voetstuk te leggen, en met een uitroep van tevredenheid te betuigen ‘dat hij wel voelde (aan de temperatuur zeker!), dat het *echte* marmer, en geen *kunstmarmer* was’. Na dezen uitroep, die zeker van zijn groote kunstkennis moest getuigen, wandelde hij onmiddellijk verder.

Wij spraken zooeven over *kleur* in de beeldhouwkunst.

Hiermede wordt echter niet bedoeld de kleur, zooals zij ontstaat door straalbreking van het licht, uitgedrukt door rood, blauw en geel. Toch is ook deze eenigen tijd in de beeldhouwkunst aangewend en ook daarover kunnen gevoegelijk hier eenige regelen volgen.

Hoewel de polychrome beeldhouwkunst in de middeleeuwen haar glansperiode vierde, en de nieuwste ontdekkingen meer en aan 't licht brachten, dat ook de Grieken op hunne bouwwerken en zelfs op hunne beelden die kunst toepasten, durven wij betwijfelen of een beeld, door het aanbrengen van kleuren, in werkelijke schoonheid winnen zal.

Zoo als wij reeds meer dan eens gezegd hebben, is de beeldhouwkunst de kunst van den schoonen vorm, en al wie op het gebied van den schilder hulpmiddelen wil zoeken om den indruk van plastische werken te verhoogen, eindigt in een wassenbeeldenspel.

De middeleeuwsche beelden mogen, gekleurd als zij zijn met hunne gouden haren en vergulde mantels, bij eene veelkleurige architectonische omgeving als ornament een goed geheel helpen bevorderen; als beeldwerk afzonderlijk kan men hen, niettegenstaande hunne prachtig blauwe kleederen met roode omslagen, geen hooge plaats in de kunst aanwijzen.

Nu, bij het toenemen der liefde voor de studie der Christelijke kunst, Romaansche en Gothische bouwstijlen meer beoefend worden, is sedert eenige jaren de polychrome beeldhouwkunst meer in zwang geraakt.

Dank zij het overvloedige blauw en rood en goud zijn onze kerken in den laatsten tijd met een goeden voorraad middelmatigheden in hout en bordpapier (papier maché) verrijkt.

Nog in geen der vele werken over Aesthetika, die ons in handen gekomen zijn, waar den leek wordt geleerd volgens formules van gulden snede en de leer der kleurenharmonie kunstwerken te genieten en de schoonheid daarvan in cijfers uit te rekenen, nog in geen daarvan werd de *kleur* in de beeldhouwkunst besproken.

Kleur in plastische kunst wordt verkregen, wanneer, te beginnen met de groote partijen van een beeldwerk, de vlakken waarin die partijen gelegen zijn, zoodanig in ligging verschillen,

dat zij, hoe ook verlicht, altijd in verschillende tonen van schaduw zullen liggen.

Daardoor wordt eentonige herhaling van scherp verlichte deelen of even krachtige schaduwen vermeden.

Dit grondbeginsel dient ook in de onderafdeelingen te worden vastgehouden, zoodat iedere plooi, iedere haarlok zoodanig dient te worden bestudeerd, dat in zulk eene plooi, in zulk een haarlok wederom overal verschil van beweging, en daardoor afwisseling van schaduw, is waar te nemen.

Het geheele werk zal op die wijze rijk zijn aan harmonische overgangen, en hoewel hier en daar flinke, soms krachtige tegenstellingen en nauw merkbare diepsels elkander afwisselen, zullen óog en gevoel nergens door schrille contrasten beleedigd worden.

De materialen, die de beeldhouwer bij de uitvoering zijner werken gebruikt, zijn klei, gips, hout, steen of marmer.

Het begin van ieder werk op plastisch gebied is de schets, op kleine schaal zonder aangeven der détails in klei ontworpen. Daarin wordt alleen uitgedrukt de stand en het costuum, die men aan het beeld wenscht te geven.

Vooral de stand is hier hoofdzaak.

Reeds uit die ruw bewerkte vormen moet de gedachte van den beeldhouwer duidelijk spreken, en moet daarin niet alleen zijn uitgedrukt in welke handeling, maar ook in welken gemoedstoestand de ontwerper zijne conceptie wenscht voor te stellen.

Daarbij moet rekening gehouden worden met de afwisselende samenvoeging van lijnen, die zich nu reeds in dat werk, van verschillende kanten bezien, zullen voordoen.

Het zoeken naar de meest gunstige lijnen, hoe deze door bijvoegen, afnemen of veranderen van draperiën of bijwerk te verkrijgen, behoort in de schets te geschieden.

Vele studiën zijn echter het maken van deze schets voorafgegaan; immers voordat de beeldhouwer daaraan beginnen kon moest hij geheel vertrouwd zijn met de figuur, die hij wil voorstellen.

Is het eene historische figuur, dan dienen levensloop, karakter, werkkring en kleederdracht grondig bestudeerd te zijn; vooral het ‘expansieve’ of ‘concentrieke’ in het karakter dient den kunstenaar tot uitgangspunt voor zijne voorstelling, opdat

niet alleen de kop maar de geheele persoonlijkheid trouw zij weêrgegeven.

Nog weinig wordt er dikwijls bij het maken van een portret-statue rekening gehouden met de individualiteit van den persoon, die wordt voorgesteld.

Meestal vergenoegt men zich met een ‘akademischen stand’, aan wiens kop de gelaatstrekken van den voor te stellen man of vrouw zijn gegeven.

Deze kop is dan ook dikwerf het eenige dat ons, in vereeniging met het opschrift, moet inlichten of wij voor het standbeeld van een soldaat in burgerkleeding, een geleerde, kunstenaar of staatsman staan.

De meeste dezer beelden ademen door hun heroïeken stand een militairen geest.

Een zeer gewoon voorschrift voor het maken van een standbeeld is: linker standbeen, de rechtervoet iets naar voren en buiten uitwijkend, linkerhand op de heup, de andere op de borst, de kop rechtop en uitdagend (soms brutaal) de wereld in de oogen ziende. De traditioneele mantel, die op rekening der dichterlijke vrijheid wordt gezet, moet met zijne gezochte plooienschikking veelal, te pas of te onpas, belangrijke diensten doen.

Vindt men in de rechterhand een boek, dan heeft men met een geleerde te doen. Men kan het beeld ook voor een koopman aanzien, maar dan is het boek grooter. Een vel papier duidt den dichter aan. Teekenstift of penseel den schilder. Bij den veldheer in groot uniform doen de onmisbare sabel en verdere ornamenten genoeg dienst om geen twijfel over te laten.

Bij velen kan men dikwijls, bijv. door een boek met een palet te verwisselen en een anderen kop op het beeld te plaatsen, het beeld van dezen of genen geleerde in een dito van alle mogelijke schilders veranderen, voor zoover de kleederdracht niet in den weg staat.

In de beeldenfabrieken te 's Bosch, Roermond, of in Beijeren's hoofdstad komt zoo iets dikwijls voor.

Daar is het eene kleinigheid om, door het afzagen van een kop en eene of beide handen, een Apostel tot een Bisschop of zelfs tot eene vrouwenfiguur om te werken.

Na den wedstrijd voor het standbeeld van Boerhaave werd in der tijd tot lof van het bekroonde ontwerp gezegd: ‘Dat was eene houding, die door ieder geleerde kon worden aangenomen, zoo kon ieder hoogleeraar staan.’

Aan die uitspraak, voor zoover zij de ingezonden schets betrof, had men kunnen bijvoegen, dat ook ieder krijgsman, ieder kunstenaar of staatsman zoo staan kon.

Van de uitvoering in brons kan men niet hetzelfde zeggen. Zóó te staan en te *blijven staan* is een kunststuk, dat zeker enkel Boerhaave verstond.

De man schijnt zelf echter ook het gevaarlijke van zijn stand te gevoelen, want de anders zoo eenvoudige geneesheer, die zeker nooit in zijn leven aan *poseeren* dacht, heeft hier in zijn angst van te vallen, zijne toga bijzonder gezocht en krampachtig saamgeknepen.

Hoe lichtvaardig men soms over de boven besproken voorloopige studiën heenloopt, daarvan gaf een ander, in denzelfden wedstrijd ingezonden, ontwerp een aardig voorbeeld.

Daar stond eene geestige en met vaardigheid daarheengeworpen schets, waarvan de kleederdracht van minstens 60 jaar lateren datum was, en waarvan de kop met *staartpruik* blijken gaf, dat de ontwerper nooit eenig portret van Boerhaave had onder de oogen gehad.

Alleen een brief, die de man in de hand hield en oplettend scheen te lezen, waarop de woorden ‘Aan Boerhaave in Europa’, kon iemand eenigszins op het denkbeeld helpen, wien men gemeend had in dit beeld voor te stellen.

Het kon evenwel beter doorgaan voor een oudheidkenner, die, na een halve eeuw den beroemden brief voor zijne verzameling verkregen hebbende, er de authenticiteit van onderzoekt.

Is het niet onbegrijpelijk hoe iemand, wiens werk ontegenzeggelijk vele verdiensten had, zoo de hoofdzaken kon voorbijzien en aan zulke futiliteiten kon blijven hangen?

Als nu in de schets der gedachte een tastbare vorm is gegeven, wordt het model in klei van het eigenlijk beeldwerk begonnen.

Deze uitvoering geschiedt meestal op dezelfde grootte als aan het uit te voeren werk zal worden gegeven.

Rondom het ijzerwerk, dat inwendig het kleimodel moet steunen en in zijn verband houden, wordt het beeld *naakt* aangelegd. Gewoonlijk wordt dit naakt naar een levend model bestudeerd; beelden, die in uitvoering naakt blijven, worden geheel naar de levende natuur bewerkt.

Bij gedrapeerde beelden wordt daarna de kleeding aangelegd,

waarvoor meestal een mannequin of ledepop wordt gebruikt, die op dezelfde wijze als het te vervaardigen beeld is gedrapeerd.

Er zijn beeldhouwers die ook een zoodanig beeld geheel naar de levende natuur bestudeeren en daarom van 't begin tot het einde een gekleed model gebruiken; dit is echter eene zeer lastige manier van werken, omdat men dan verplicht is zijn werk bij stukken te voltooien.

Want na iedere rust van het model zal daaraan de plooienschikking gewijzigd worden; verder heeft zij nog dit bezwaar, dat de kunstenaar geheel afhankelijk wordt van zijn model. Menigmaal toch hebben modellen door hun wegblijven het voltooien van een werk, dat sedert maanden onderhanden was, onmogelijk gemaakt.

Maar voor een getrouw nagaan en weergeven van het schoone in de natuur heeft deze wijze van werken meer waarde dan de hulp van den levenloozen mannequin, die de natuur slechts gebrekkig vervangt.

Doch niet allen zijn zoo nauwgezet in hun studie.

Vooral het bewerken der draperiën overtuigt ons, dat voor velen dergelijke manier van werken òf vreemd òf te lastig is.

Stukken van mannen van naam zijn daar om ons te doen zien hoe hij, die bij zijne grondige studie niet aanhoudend de natuur tot leidsvrouw neemt, en de gewoonte aanneemt draperiën uit het hoofd te maken, langzamerhand verward geraakt in eene gemaniereerde wijze van werken, die met de natuur, waar hij oorspronkelijk van uitging, weinig punten van overeenkomst meer heeft.

Wanneer het kleimodel van groote afmeting is, heeft men aanhoudend te kampen met drogen, scheuren of verzakken der zware klei, bij welke gevaren voor ons klimaat ook nog de vorst moet worden gerekend, die in één nacht soms het werk van maanden kan vernietigen.

Dit model voltooid zijnde, kan in klei niet worden bewaard, en wordt daarom in gips afgegoten. Daartoe wordt op het beeld een vorm gemaakt van gips, waaruit later de klei wordt verwijderd en door ingegoten pleister vervangen; die vorm wordt vervolgens met den beitel stuksgewijze van het gietsel verwijderd, en na eenige altijd onvermijdelijke herstellingen staat het beeld in vasten vorm daar, om niet meer aan scheuren of verzakken onderhevig te zijn.

De uitvoering in hout of steen wordt in hoofdzaak gemakkelijk gemaakt door een kunstmatig overbrengen der voornaamste punten, door eene bewerking bekend onder den naam van *puntzetten*.

Dit kan op verschillende wijzen geschieden, maar de meest nauwkeurige van die vele methoden is het gebruik van een toestel, door een Antwerpschen beeldhouwer uitgedacht of verbeterd.

Bij het gebruik van dit instrument worden in het beeldwerk, dat in hout of steen zal worden uitgevoerd, drie vaste punten aangenomen, waaruit alle verdere punten, in hoogte, breedte en diepte, zich zelve bepalen. Tot een goeden uitslag van deze bewerking wordt alleen de uiterste nauwkeurigheid vereischt.

Wanneer bij de overbrenging in een ander materiaal het model moet vergroot of verkleind worden, wordt een andere weg gevolgd.

Hoewel men op die wijze, bij uitvoering van een beeldwerk, een zeer groot getal vaste punten kan bepalen, en men dit aantal bij het vervaardigen van marmer-portretten zeer uitbreidt, blijven het zoogenaamde *stellen* (iets dat in teekenen het ‘uitvoerig schetsen’ zou genoemd worden) en het afwerken zaken, waarin alleen op een uiterst geoefend oog en eene kunstvaardige hand kan worden vertrouwd.

Het is duidelijk dat voor de bewerking van hout, zachten steen, zandsteen of marmer, iedere grondstof verschillende gereedschappen vereischt, maar overigens is, afgezien van dit verschil in den vorm van beitels en hamers, de weg dezelfde, die door ieder beeldhouwwerk, van de eerste schets af tot den laatsten hamerslag of vijlstreek toe, moet worden afgelegd.

Hoe moeielijk het is een werk af te leveren, dat naar de overtuiging van den kunstenaar in alle deelen met zorg is afgewerkt, kan alleen hij begrijpen, die zelf de kunst beoefent.

Zoowel in het model als in de uitvoering vindt men onder de bewerking aanhoudend onzuiverheden en gebrekkig of onvoldoend bewerkte plaatsen, die men aanvankelijk meende met de meeste zorg voltooid te hebben, doch die bij 't omdraaien van het werk door de daardoor veranderde verlichting blijken nog ver van voleindigd te zijn.

De kunst gaat in ons vaderland een nieuw tijdperk tegemoet. De regeering heeft eindelijk medelijden met haar gehad en zich officieel haar lot aangetrokken.

Wij bezitten sedert eenige jaren eene rijksinstelling voor hooger kunstonderwijs, en veel wordt er van verschillende kanten gedaan om de belangstelling in al wat kunst is, op te wekken en levendig te houden. Wel is er nog veel eenzijdigs in de pogingen om daartoe te geraken; wel zijn zij, die over de kunst hun stem verheffen, misschien nog te veel bij uitsluiting mannen, die de kunst zelve niet beoefenen; wel kunnen nog weinige zich voorstellen dat, naast schilderkunst en muziek, ook bouwkunst en plastiek evenveel recht op onze belangstelling hebben, maar ook dit alles zal, hopen wij, met der tijd beteren. De koning zelf heeft aanzienlijke bijdragen beschikbaar gesteld om jongen kunstenaars de studiën gemakkelijk te maken. Er bestaat dus hoop, dat er langzamerhand door meerdere liefde meer kunstkennis en door die meerdere kennis meer liefde voor de kunst zal geboren worden. En 't zal geen weelde zijn - wat meer oordeel op kunstterrein, vooral op het gebied der beeldhouwkunst!

'O!' beklaagde zich Roijer, 'de *ignorance* in de kunst, en *surtout* in de beeldhouwkunst, is hier zoo groot;' en ons doel was dan ook om door deze regelen de kennis der plastische kunst zoo mogelijk in grooter kring te verbreiden.

De Nederlandsche schilderschool zond naar den wereldwedstrijd te Philadelphia eene rijke verzameling van hare produkten, 'maar,' zeggen de berichtgevers van de tentoonstelling in Arti's zalen, 'beeldhouwkunst en architectuur waren er niet te vinden.'

Laat ons dit niet te zeer verwonderen, en staan wij eenige oogenblikken bij eene dezer zusterkunsten stil, om zoo mogelijk de ware reden van dit verschijnsel op te lossen.

Bij het optellen van onze goede beeldhouwers zouden wij het cijfer niet veel hooger dan een achttal kunnen brengen, en daaronder zijn dan nog de namen opgenomen van Leenhoff, Stöver en Sopers, die in het buitenland verblijven.

Dit gilde telt dus in vergelijking van het aantal schilders, dat alleen 's Hage en Amsterdam kan aanwijzen, al bijzonder weinig leden.

Daarbij komt dat het een beeldhouwer zeer moeielijk valt voor eene tentoonstelling in ons land te werken. Door den grooten voorraad schilderstukken worden de enkele beeldhouwwerken, zoo zij al de eer genieten met deze in dezelfde zaal te zijn geplaatst, spoedig over 't hoofd gezien. Maar dikwijls wordt den werken van bouwkundigen en beeldhouwers een af-

zonderlijk, soms moeielijk te vinden lokaal, een soort ‘koude keuken’ (zooals Klikspaan het eens eigenaardig uitdrukte) aangewezen. Een beeld in pleister heeft in schilderwerk een lastigen concurrent. Dit materiaal van zoo weinig waarde moet natuurlijk altijd onderdoen voor het kleurenspel van den schilder; en uitvoeringen in marmer of brons worden *op risico* door onze Nederlandsche beeldhouwers al zeer zelden ondernomen. Zij, die buiten de kunst staan, kunnen zich moeielijk voorstellen hoe groot de zorgen en uitgaven zijn, die dergelijke uitvoering vereischen.

Weinig beeldhouwers zijn dus zoo dwaas zulke kostbare waagstukken te ondernemen, want de kans tot verkoop is voor den plastischen kunstenaar hier te lande uiterst gering; wel worden er voor enkele Musea of verzamelingen, hetzij op tentoonstellingen of onder de hand, aankoopen gedaan van schilderstukken, maar nooit van beeldwerken.

En bestelde werken behooren bij ons tot de witte raven.

De *Kaiser-Buste* door Prof. Stracké, de groep voor H.M. de Koningin door Simons, en de voor ongeveer vijftien jaren door Lacomblée vervaardigde figuur, *de Fama*, zijn nagenoeg de eenige marmerwerken, die de geschiedenis van de Nederlandsche plastiek der laatste jaren kan aanwijzen.

Royer toonde een paar jaar vóór zijn' dood aan iemand, die hem in zijn atelier bezocht, het model van een vrouwenfiguur en voegde daarbij, dat dit het eenige beeld was ooit door hem in marmer uitgevoerd. De bekende *Eva* van van der Ven, een zijner weinige marmerwerken, stond, nadat het verschillende tentoonstellingen had bezocht, bij zijnen dood nog in zijn atelier, waar het reeds jaren lang had verblijf gehouden.

Kan men het dan nog den beeldhouwers euvel duiden, dat zij zoo hoogst zelden hunne werken inzenden, wanneer daardoor voor hen zoo weinig heil te vinden is? Waarom zullen zij hun werk aan het gevaar blootstellen van beschadigingen, die aan pleister- of marmerwerk bij in- of uitpakken en vervoer zoo lichtelijk toegebracht, maar zoo moeielijk, soms in 't geheel niet, te herstellen zijn.

In de salons van Brussel of Parijs ziet men legio beeldhouwers tijd en geld wagen in het deelnemen aan den strijd op kunstgebied, maar daar hebben èn Regeering èn particulieren liefde en eerbied voor beeldhouwkunst, en niet als bij ons is het daar eene hooge zeldzaamheid, dat hunne werken eene vaste bestemming erlangen.

Daardoor hebben onze Nederlandsche beeldhouwers, wilden zij ten minste zien dat hunne werken geplaatst werden, zich in de armen moeten werpen der Christelijke kunst, en nu en dan moeten concurreeren met de reeds genoemde beeldenfabrieken.

Noch van der Ven, noch Roijer hadden van hun werk kunnen bestaan; Stöver en Leenhoff blijven wijselijk in het buitenland, waar hen niet alleen meer waardeering wacht, maar waar hun ook de gelegenheid tot plaatsing van hun werk openstaat. Sopers is weêr naar het buitenland vertrokken, en Lacomblée stond evenzoo voor eenige jaren op het punt om naar zijn geboorteland weder te keeren, toen hem eene plaats als Leeraar aan de Polytechnische School werd aangeboden.

De ontwerper van *Tollens* standbeeld Stracké heeft, zoo men zegt, eveneens het land verlaten. Ware Simons niet als conservator aan de Rijks Academie geplaatst, hij zou wellicht ook ons land reeds lang achter zich hebben.

Men zal toch wel niet de onbeschaamdheid zoo ver willen drijven om deze mannen, waarvan de meeste een in het buitenland gunstig bekenden naam hebben, groote verdiensten te ontzeggen en beweren dat bij ons de opdracht van eenig plastisch werk daarom zoo zelden voorkomt, omdat wij geene voldoende krachten op dat gebied bezitten.

Het zal wellicht spoedig zoo ver komen, dat hier te lande uit gebrek aan bekwame beeldhouwers niet meer geschieden kan, wat vroeger, toen ons goede krachten ten dienste stonden, niet werd verlangd.

Want wie toch zal, wanneer hij roeping gevoelt voor de beoefening van het schoone, en daaraan zijn leven wijden wil, de studie der plastische kunst kiezen, waarvan hij, zooals hij vooruit weten kan, in zijn vaderland niet kan bestaan. Hij worde schilder of bouwmeester en zal dan, bij gunstige artistieke ontwikkeling, ten minste *kans* hebben op eene gelukkige loopbaan.

Onder onze Haagsche en Amsterdamsche schilders (om van de anderen niet te spreken) zijn er vele die per jaar meer werken alleen plaatsen, dan de vier voornaamste in Nederland wonende beeldhouwers te zamen.

Kooplieden en kapitalisten mogen het laag vinden, dat stoffelijke belangen ook een geweldige hefboom zijn in het kunstenaarsleven, en grooten invloed uitoefenen op de werken van hen, die volgens de meening van velen, bestemd zijn om zich met lauwerbladen te voeden - lofzangen en dagbladartikelen

worden van hen evenmin als van ieder ander door een huisheer of kok in betaling genomen.

Wij hebben het immers kunnen lezen in de betoogen van den tegenwoordigen Referendaris voor schoone kunsten, Jhr. de Stuers, die ten gunste der kunst geschreven, ontegenzeggelijk reeds veel goeds hebben uitgewerkt. Daarin toch heeft hij getracht te doen begrijpen, dat kunstenaars even veel recht hebben om van hun werk te kunnen leven als anderen, door koffie te wegen en tabak te verhandelen, eenmaal een villa te kunnen betrekken en equipage te houden.

Men moet toch bekennen, dat het al ver gekomen is met onze eens op zoo hoogen trap staande kunstzin en kunstkracht, dat er nog welsprekende betoogen noodig zijn om de wereld te overtuigen, dat een kunstenaar zoo maar niet voetstoots als tot den hongerdood voorbestemd moet worden aangezien.

Toch is er, volgens de meening van velen, in den laatsten tijd in ons vaderland nog al wat omgegaan op monumentaal gebied; immers zijn de *Brielsche Nimf, Piet Hein, de Rotterdammer fontein*, het *Monument op 't Ginneke* en dat voor **1813** en voor *Boerhaave* verrezen, en worden voor *van der Werff* en *Sarphati*, naar wij hopen, ook gedenkteekenen opgericht.

En 't is ook waar, er begint op dat terrein wat leven te komen, maar aanhoudend wordt het bewijs gegeven, dat men die tak van kunst nog niet hoog waardeert. Voor de vijf laatstgenoemde werken werden prijsvragen uitgeschreven, die, wanneer zij niet reeds in den aanvang van groote onhandigheid blijk gaven, en zich bij uitzondering op een flink programma konden beroemen, toch in de uitvoering veel kleingeestigheid aan den dag brachten.

De geschiedenis van het *Monument* van 1813 is genoeg bekend. Wie er niet genoeg van weet, leze de brochure door Koelman daarover in 't licht gegeven. Voor het modelleeren van het beeld van *Boerhaave* werd een timmermansdaggeld uitgeloofd, zonder dat ooit de inzenders de namen der Jury-leden mochten vernemen. Het bekroonde model van het *Gedenkteeken op 't Ginneke* was van de hand van een beeldhouwer, die toch de hand niet mocht hebben in de uitvoering.

In die vijf verschillende beoordeelings-commissiën heeft, zoo ver bekend is, slechts eens één architect zitting gehad, maar geen beeldhouwer kwam daarin voor.

Hetgeen door den Haagschen schilder Vogel gezegd is omtrent de wijze waarop bij ons een Jury voor kunstwerken wordt

gevormd, bevat ten volle waarheid; het zijn slechts de liefhebbers, die recht van spreken hebben. Zijne meening, dat kunst geen kunstenaarszaak schijnt te zijn, is door velen in den lande onderschreven.

Toen in het vorige jaar het *Gemeentebestuur* van Leuven besloot een gedenkteeken ter eere van Sylvain de Weijer op te richten, en voor dat doel een prijsvraag uitschreef, bestond de geheele Jury uit *drie beeldhouwers*, die men ter wille der onpartijdigheid nog wel in het buitenland had gezocht. Uit Parijs, Berlijn en Florence had men drie der voornaamste meesters uitgenoodigd naar Leuven te komen, om daar de ingekomen ontwerpen te beoordeelen.

De Maatschappij van Bouwkunst zegt met recht in haar adres aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, dat, zoo men vreest dat het oordeel van specialiteiten in een kunstvak niet onfeilbaar is, men nog veel minder reden zal hebben eene billijke uitspraak te verwachten van mannen, die zelf nooit praktisch in die kunst werkzaam waren en er dus doorgaans minder van zullen weten.

Deze verschillende feiten zijn slechts ter loops aangehaald. Het eigenlijke doel van deze regelen was het bespreken der beeldhouwkunst zelve, eene kunst waarin in Nederland nog niet veel groots is geleverd, en waarin wij misschien slechts één waarachtig klassiek kunstenaar kunnen aanwijzen in den vroeg gestorven Matthias Kessels.

Het ligt voor de hand dat onze beeldhouwschool moeielijk de hoogte zal bereiken of de uitbreiding zal verkrijgen, die onze nationale penseelkunst voorheen zoo beroemd maakte, terwijl zij nog tegenwoordig in het buitenland hoog staat aangeschreven; maar dat neemt niet weg dat er toch veel zou kunnen geschieden om deze bij ons zoo weinig beoefende kunst uit hare vernedering op te heffen.

Vergelijken wij slechts onze openbare gebouwen met die van onze allernaaste buren in België. Zonder dat wij nog dadelijk prachtgebouwen verlangen als de *Vlaamsche Schouwburg*, het *Paleis van Justitie* of de *nieuwe Poorten* te Antwerpen of *Beurs* of *Bank* te Brussel, zou er toch zeker ook bij ons in de voornaamste bouwwerken met hulp van den beitel meer smaak kunnen worden ontwikkeld.

Dat paar beelden in het fronton van den *Nederlandsche Bank*, het cementen plakwerk aan den *Stadsschouwburg* te Amsterdam

en de medaillons in den gevel van het gebouw van kunsten en wetenschappen te 's Hage, zijn de eenige gewichtige momenten in onze nationale architectonische beeldhouwkunst.

Nog eens, vóór men zich beklage over achterlijkheid onzer plastische kunst, moet men eerst de redenen daarvan nagaan.

Wij bezitten, sedert de benoeming der Rijksadviseurs, een lichaam, dat in naam der Regeering te waken heeft voor de instandhouding onzer vaderlandsche monumentale kunst, om hare nog bestaande voortbrengselen zoolang mogelijk voor de studie te behouden. Door die daad der Regeering zijn wij zeker een grooten stap voorwaarts gegaan, maar men moet toch ook bekennen, dat die moeiten en zorgen door de Commissie aan de voorlichting der Regeering besteed, eene wijdere strekking dienen te hebben dan het bloote behoud van die gedenkteekenen, alleen om die monumenten zelve.

Men zal toch wel voornamelijk op het oog hebben gehad, om die werken als studiebronnen voor den beeldenden kunstenaar en den historicus te behouden, en door dat behoud der oude kunst de nieuwe te helpen verheffen.

Maar wat baat het den beeldhouwer, dat hij al die werken van vervlogen tijden bestudeert, de kenmerken der verschillende bouw- en ornamentstijlen grondig heeft nagegaan, de eigenaardigheden in opvatting en uitvoering heeft trachten te ontraadselen, wanneer hij die verkregen kennis niet door de praktijk kan produktief maken? Hoogstens kan zij helpen om met goed gevolg door een examen te scharrelen, waarvan het technisch gedeelte door ieder, die wat teekenen kan, na een jaar in de klei te hebben geknepen en gestoken, gemakkelijk kan worden afgelegd. Dan verkrijgt hij recht om à raison van een portierstoelage op een Burgeravond- of Teekenschool de leerlingen de eerste handgrepen in de bewerking van potaarde in te prenten; maar zijne theoretische studiën, waarin hij een uitgebreid onderzoek heeft moeten ondergaan, zullen hem daar weinig te pas komen. Op welke van die inrichtingen toch brengt men het in de twee of drie winters van den cursus tot het *ontwerpen* van ornamenten?

Wij wenschen daarom van harte, in het belang der beeldhouwkunst, dat de Regeering zich harer krachtig moge aantrekken, wil zij ten minste voorkomen dat wanneer de weinige nog beschikbare krachten ons mochten ontvallen, Nederland hebbe opgehouden beeldhouwers te bezitten.

Want meer nog dan schilder-, bouw- of toonkunst, heeft de klassieke beeldhouwkunst de hulp van regeeringen noodig.

Hare voortbrengselen toch zijn niet altijd voor partikulier bezit geschikt; in bijna iedere salon kunnen eenige schilderstukken gunstig worden geplaatst, vooral van onze moderne nationale schilderschool, waarin ‘le grand art historique’ zoo goed als geene volgelingen telt.

Licht en ruimte maken slechts weinige lokalen geschikt om beelden op te nemen, die, waar het marmeruitvoeringen geldt, in den regel veel kostbaarder zijn dan schilderijen, zich moeielijk laten vervoeren, en meer aan gevaar van beschadiging zijn blootgesteld. Daarom is de eigenlijke plaats voor de werken der groote plastische kunst in Musea, in vestibulen van publieke gebouwen, in parken of wandeldreven, en deze staan in den regel onder beheer van, of zijn eigendom der Openbare Macht.

In andere landen werken Staat en Gemeenten krachtig mede, wanneer er sprake is van het oprichten van gedenkteekenen of gebouwen, wier uiterlijk getuigen zullen op wat hoogte van kunstontwikkeling de oprichters staan. Daar wordt aan de meeste monumenten, zoo zij niet door den Staat zelf worden bekostigd, eene toelage verstrekt uit 's Rijks middelen.

Waarom zoude ook bij ons de Regeering van stad en land de pogingen niet kunnen schragen van hen, die verdienstelijken mannen een blijvende hulde wenschen te brengen, of gewichtige gebeurtenissen willen vereeuwigen?

Zouden werkelijk onze finantiën niet toelaten, een ander soort gebouwen op te richten als het rose-gekleurde problema van bouwkunst, dat in de residentie achter den rug van den *Zwijger* van Royer verrijst?

Zouden wij inderdaad zooveel armer zijn dan onze Duitsche of Belgische naburen, bij wie zeker nooit zoolang wordt gesukkeld, voordat de particuliere bijdragen in dubbeltjes en centen de uitvoering van een ontworpen gedenkteeken hebben mogelijk gemaakt, en wier Rijks- of stedelijke Musea menigmaal met een verdienstelijk brons- of kostbaar marmerwerk worden verrijkt?

Te Rotterdam zal van gemeentewege een slachthuis worden opgericht.

Te Pesth is in den laatsten tijd een dergelijk gebouw gezet, dat door de indrukwekkende diergroepen van Reinhold Begas, aan den mgang geplaatst, een der merkwaardigheden van de hoofdstad van Hongarije is geworden.

In de ‘*arme*’ Rottestad zal het wellicht met een bepleisterden muur en een ijzeren hekje tusschen gemetselde of in cement gegoten pijlers afloopen.

Wanneer de Regeering eerst het initiatief zal hebben genomen, wanneer de gebouwen, die zij opricht door de hulp des beeldhouwers, een waardig figuur maken, zullen vereenigingen en particulieren langzamerhand dit voorbeeld volgen, en wij beleven misschien nog eens den tijd waarin geplakte en bekalkte gevels tot het verledene zullen behooren.

Dan zal, hopen wij, ons land naast een uitgebreide en uitgelezen schaar van schilders zich op een zeker aantal verdienstelijke plastische kunstenaars kunnen beroemen, die even goed door hunne werken kunnen bestaan, als kruideniers en koekebakkers.

Wanneer dan Nederland zich weer eens tot een wereldwedstrijd toerust, zullen deze kunstenaars niet achterblijven, maar ook hunne werken zenden, al is het dan ook met groote opoffering van tijd en geld.

Hoop en lust zal hen en hun werk bezielen, wanneer aan hunne talenten een nog weinig ontgonnen veld ter bebouwing zal zijn toevertrouwd.

De Goden geven dat het zoo ver kome!

Wij wenschen het om den roem van ons dierbaar vaderland, dat daardoor den stam der beeldhouwers voor uitsterven zal hebben behoed.

W.B.G. MOLKENBOER.

De Russische expeditie naar Chiwa in 1873.

Het voeren van oorlog in ver afgelegen gewesten heeft voor ons ten minste dit voordeel, dat wij daardoor meer bekend worden met landen en volken, waarop anders de aandacht zelden wordt gevestigd. Zoo was het rijk van *Atjeh* tot voor weinige jaren bij het meerendeel onzer landgenooten zelfs bij name ter nauwernood bekend, en toch woonde daar de geduchtste nabuur onzer bezittingen in Oost-Indië. Toen Multatuli voor het eerst de aandacht vestigde op een aanstaanden krijg met dat land, zagen velen vreemd op, en vermoedden nog niets van het bloedige drama, waarin onze landskinderen een hoofdrol zouden spelen. Prof. Veth kwam bij het uitbreken van den oorlog spoedig onze onwetendheid ter hulp, en we zijn den geleerden schrijver dankbaar voor de zoo spoedig verstrekte en belangwekkende beschrijving van het zoo weinig bekende land en volk. Thans is de naam van A t j e h op aller lippen, en wij weten maar al te goed, dat op S u m a t r a een oorlogzuchtige volksstam woont, die ons genoodzaakt heeft in het belang van handel en zeevaart een zwaren strijd te ondernemen, waarvan zelfs op dit oogenblik het einde nog niet is te voorzien.

Waar wij dus met onze naburen in den Indischen Archipel nog weinig bekend bleken te zijn, daar kan het zeker geen verwondering baren, dat de strijd die in 1873 door Rusland in Middel-Azië werd gevoerd, onze aandacht vestigde op een landstreek, die den meesten onzer volslagen onbekend was.

Of nu de vermeerdering onzer geographische kennis voor ons een reden mag zijn om oorlogen als wenschelijk te beschouwen, is een vraag, die voorzeker door de leden van het Vredebond ontkennend zal worden beantwoord. Men bedenke evenwel dat de oorlogen die wij hier op het oog hebben, beschouwd kunnen worden als een strijd tegen het barbarisme, en dat de zegepraal

t.o.36

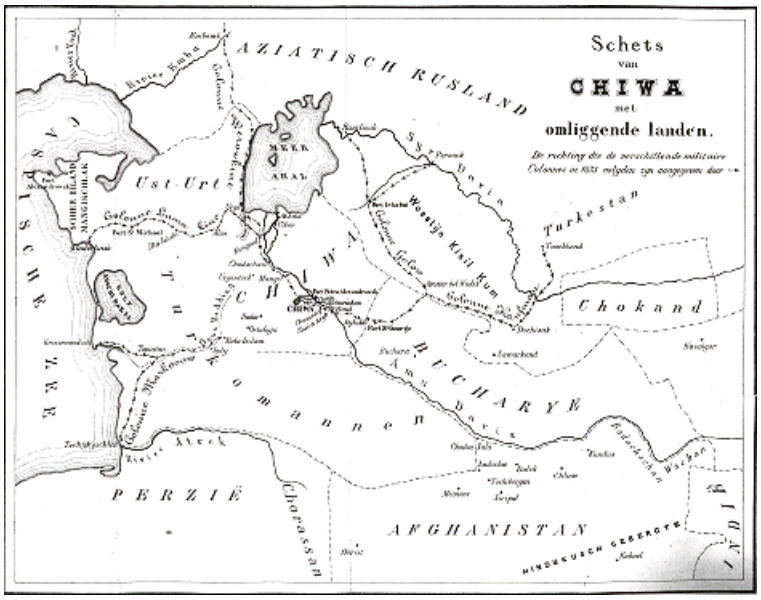
Schets
van
CHIWA
met
omliggende landen.
AZIATISCH RUSLAND
Ust-Urt
MEER
ARAL
Turkestan
Chokand
CHIWA
BUCHARYE
PERZIË
AFGHANISTAN
HINDOEKOUSCH GEBERGTE

der beschaving die toch der menschheid in het algemeen ten goede komt, de offers welke zij eischt, eenigermate rechtvaardigt.

In *Atjeh* werd strijd gevoerd, om aan de rooverijen ter zee - in Middel-Azië, om aan de rooverijen te land en den slavenhandel een einde te maken. In beide gevallen mag men zich dus verheugen in deze overwinningen der humaniteit op het ruw geweld.

Al hebben wij geen direct belang bij den strijd in Middel-Azië, zoo mag toch aangenomen worden, dat het ook bij ons niet aan belangstelling zal ontbreken nopens hetgeen in die verre, en voor een deel zeer onherbergzame oorden is verricht.

Uit een militair oogpunt was de expeditie, door de Russen in 1873 ondernomen, van veel minder gewicht, dan bijv. de reuzenstrijd, waarvan wij drie jaren te voren in Europa getuigen waren geweest; doch wat juist deze Russische expeditie zoo belangrijk doet zijn, is niet de eigenlijke wapenstrijd, maar veel meer de strijd die er tegen het klimaat moest worden gevoerd. Wij zien een legermacht haar garnizoenen verlaten, met het vooruitzicht om, alvorens den vijand te bereiken, zoowel de barre sneeuwstormen der koude hooglanden, als de verschroeiende zandwinden der woestijnen te moeten trotseeren, terwijl haar niet alleen de eervolle dood door het vijandelijk lood of staal, maar ook de vreeselijke doodstrijd van het versmachten door gebrek aan drinkwater te wachten stond[1].

Wij vleien ons dat eenige bijzonderheden aangaande deze in zoo menig opzicht belangwekkende expeditie ook in ons vaderland met belangstelling zullen vernomen worden. Vooraf wenschen wij een kort woord over de aanleiding tot dezen krijgstocht te zeggen.

Wij denken hierbij onwillekeurig aan de oude fabel van den wolf en het lam, hoewel de vergelijking bij een lam wel wat al te zeer in het voordeel van Chiwa's inwoners is. Rusland wil in Middel-Azië suprematie uitoefenen; Chiwa is daar niet op gesteld, en meent in de omringende woestijnen natuurlijke scheidsmuren te zien, die Rusland moet eerbiedigen. De jongens op onze scholen zullen, in hun onbedorven billijkheidsgevoel, alle veroveringstochten als ‘gemeene streken’ betitelen,

1 Ten einde de lezers in de gelegenheid te stellen zich, bij het volgen der beschrijving dezer expeditie, eenigszins te orienteeren, is bij dit artikel een schetskaartje gevoegd, dat niet op volkomen geographische nauwkeurigheid aanspraak maakt, doch voor dit doel voldoende kan worden geacht, daar de hoofdpunten, waarvan in het opstel sprake is, er op aangetroffen worden.

wij ouderen van dagen zien, ook als onderdanen eener koloniale mogendheid, door eenen anderen bril; wij begrijpen dat de diplomatie niet altijd met schooljongens-eerlijkheid rekening kan houden, en dat in het belang van handel en beschaving - noemen we daar handel bij vergissing het eerst? - wel eens het eigendomsrecht over het hoofd mag worden gezien. Hoe dit zij, het was Rusland gelukt met de Chanaten van Chokand en Buchara, die aan het Russische grondgebied in Turkestan grenzen, voordeelige tractaten te sluiten; doch Chiwa bleef zich vijandig gedragen. Wel is waar hadden de Chiweezen van den Krim-oorlog geen partij getrokken om Rusland te benadeelen; doch na 1858 waren er meermalen in de omstreken der Caspische Zee en van het meer Aral rooftochten op Aziatisch Russisch grondgebied ondernomen; en toen er in 1869 een opstand uitbrak onder de Kirgisen, die langs de grenzen van de Caspische Zee wonen, werden de opstandelingen door den Chan van Chiwa krachtig ondersteund.

Een en ander noopte de Russische Regeering om dien onrustigen nabuur, die blijkbaar geen vrede had met de uitbreiding van Rusland's macht in Middel-Azië, door krachtige middelen te overtuigen van het ongepaste zijner handelingen. Bij de eerste ondernemingen om tot dit doel te geraken, waren de Russen niet gelukkig. Het bleek maar al te zeer, dat de Chan niet geheel zonder grond gesteund had op het klimaat van zijn rijk. Wel werd bij gelegenheid der Kirgisen opstand in 1869 Krassnowodsch door Russische troepen bezet, en werden vandaar uit met goed gevolg tochten in de richting van Chiwa ondernomen; doch de overmoed van den Chan werd er niet geheel door gefnuikt.

Er waren dus gronden genoeg aanwezig om krachtiger op te treden en Chiwa te doen gevoelen, dat Rusland nog over genoegzame middelen kon beschikken, om ook zijn door de natuur beschermde vijanden tot rede te brengen.

De naaste oorzaak, die tot de expeditie van 1873 deed besluiten, bestond daarin, dat er in Chiwa voortdurend Russische onderdanen onder het slavenjuk zuchtten; na het doen van vele vertoogen werd in 1872 één dezer ongelukkigen vrijgelaten; doch van dezen vernam men, dat er nog 18 Astrakansche visschers en kozakken in Chiwa gevangen werden gehouden, waaronder 13 vaders van huisgezinnen: zij waren op de grenzen door Turkomannen overvallen en naar Chiwa gesleept.

Toen het overtuigend was gebleken, dat de Chan wel beloften kon doen, doch weinig genegen scheen zijn prooi los te laten, was ook zijn vonnis geveld, en bereiddeRusland zich tot den tocht naar Chiwa voor.

Rusland en Engeland zijn door hunne tegenstrijdige belangen in het Oosten van oudsher elkanders natuurlijke vijanden. Terwijl Engeland van uit het zuiden propaganda in Azië maakte, breidde Rusland zich in het noord-westelijk gedeelte van dat werelddeel uit, en het was te voorzien, dat daardoor te eeniger tijd een botsing moest ontstaan.

Intusschen kon Rusland zich niet laten terughouden van den weg, welken het voor meer dan 150 jaren was ingeslagen, om namelijk in de steppen van het Aral-gebied door te dringen, tot aan het Hindukusch en Chorassanisch gebergte, dat de natuurlijke grenzen moest vormen van Aziatisch Rusland.

Het was dan ook niet zonder bezorgdheid dat Engeland de vorderingen gadesloeg, welke Rusland in Middel-Azië maakte, en toen nu van het ondernemen der expeditie tegen Chiwa sprake was, gaf dit aanleiding tot het aanknoopen van politieke onderhandelingen.

Onder dagteekening van den 17^{den} October 1872 ontving lord Loftus, Engelsch gezant te St Petersburg, van zijn minister van buitenlandsche zaken, lord Granville, een diplomatieke nota, waarin te kennen werd gegeven, dat de Engelsche Regeering van meening was thans een bepaalde overeenkomst met de Russische Regeering te moeten sluiten, ten einde de grenzen vast te stellen, welke Rusland hij zijn verdere veroveringen niet zou mogen overschrijden. Men drukte daarbij de meening uit, dat de Emir van Kaboelie recht had op het bezit der landen aan de rivier de Oxus gelegen, en wel van Chodscha-Sala af stroomopwaarts. De Engelsch-Indische Regeering had den Emir het recht toegekend, om zich tegen invallen in deze landen te verdedigen, en was aan de andere zijde ook besloten hem de overschrijding dier grenzen te beletten. Tot dusver had de Emir zich naar deze voorschriften gedragen, daar ook de Engelsch-Indische Regeering hem gewaarborgd had de onschendbaarheid van Afghanistan te helpen verzekeren tegen mogelijke invallen van de, onder Rusland's overheersching staande, naburige volken, Men verwachtte nu dat

ook de Russische Regeering van hare zijde de rechten van den Emir zou erkennen, waardoor aan beide zijden de grens zou worden aangewezen voor verdere veroveringen, terwijl een neutrale macht tusschen de bezittingen dier mogendheden zou blijven bestaan. De grenzen van dit, onder bescherming van Engeland staande rijk, werden in de diplomatieke nota nog nader nauwkeurig vermeld, ten einde allen twijfel omtrent elkanders rechten en verplichtingen weg te nemen[1].

Eerst na rijp beraad zond Prins Gortschakow een antwoord aan den gezant te Londen, Graaf Brunnow, waaruit bleek, dat Rusland in het algemeen wel het gevoelen van Engeland deelde, dat het wenschelijk was de grenzen te bepalen van een Staat, gelegen tusschen de bezittingen van beide Mogendheden, en die te erkennen als neutraal grondgebied; doch dat men zich met de door Engeland aangegeven grenzen niet in alles kon vereenigen. Ten einde deze grenzen juist vast te stellen was een nader onderzoek opgedragen aan den Russischen generaal von Kaufmann, gouverneur van Turkestan. Op grond van dit onderzoek was Rusland de meening toegedaan, dat niet de geheele uitgestrektheid gronds, door Engeland aangegeven, aan den Emir van Kaboelie moest worden toegewezen; op de districten Badachschan en Wachan nl. kon de Emir geen aanspraken doen gelden, en men achtte het beter deze beide districten te beschouwen als een afzonderlijk neutraal gebied tusschen de daaraan grenzende noordelijke en zuidelijke staten van Middel-Azië, waardoor botsingen zouden worden voorkomen tusschen den Emir en de naburige Chanaten Buchara, Chokand en Kaschgar. Ook bestond er bij Rusland twijfel of nog eenige andere door Engeland aangegeven districten, nl. Siripul, Meimene, Tschibergan en Andschoi, werkelijk in het bezit van den Emir waren; doch dit deed er minder toe, daar deze districten door woestijnen van de naburige staten gescheiden waren.

1 De noordelijke grenzen van dit neutrale gebied zouden gevormd worden door de districten: Badachschan en Wachan; verder door de districten: Kundus, Chlum en Balch, allen gelegen aan den zuidelijken oever van den Oxus (Amu-Daria) tot aan Chodsa-Sala; liggende het Chanaat Buchara aan gene zijde van deze rivier. De noordelijke grenzen van het neutraal gebied verder naar het westen volgende, werden als zoodanig aangegeven de districten: Andschoi, Tschibergan, Siripul en Meimene, vormende het eerstgenoemde het noordwestelijkst gedeelte van Afghanistan, ten noorden waarvan de woestijnen van het land der Turkomannen zijn gelegen. De westelijke grenzen van het neutraal gebied zouden gevormd worden door Herat en de Perzische provincie Chorassan.

In het rapport van den generaal von Kaufmann, waarop dit antwoord was gegrond, werd o.a. aangegeven, dat Badachschan vroeger geregeerd werd door een geheel onafhankelijk vorst Djanjar-Schah, die als zoodanig door alle omliggende volkeren was erkend; wel had de Emir van Kaboelie, Schir-Ali, toen deze langzamerhand geheel Afghanistan aan zich had onderworpen, ook aan den Schah van Badachschan een gezantschap gezonden, met uitnoodiging eveneens schatting aan het groote Rijk te betalen; doch dit aanzoek was van de hand gewezen. Van deze gelegenheid werd door den neef van Djanjar-Schah gebruik gemaakt om, met behulp van Afghanische troepen, zich van den troon zijns ooms meester te maken, terwijl de jongere broeder van den overweldiger de Provincie Rustach in bezit nam. Uit dankbaarheid voor de verleende hulp werd nu wel door de beide nieuwe schahs een schatting aan den Emir betaald, doch hunne rijken kwamen niet bepaald onder diens heerschappij, en het volk zelf had een afschuw van de Afghanen.

Wachan betaalde in het geheel geen schatting aan Afghanistan[1].

Verder werd er in dit rapport op gewezen, dat de Aziatische volkeren, tusschen Rusland en Engeland's bezittingen gevestigd, steeds hopen dat de naijver dezer beide mogendheden te eeniger tijd tot een botsing zal aanleiding geven, bij welke gelegenheid zij dan in troebel water denken te visschen; ook op dezen grond was het niet wenschelijk de macht van den Emir van Kaboelie te zeer uit te breiden; eerstens zou hij strijd moeten voeren om de stammen aan zich te onderwerpen, die nu van hem onafhankelijk zijn, doch ingevolge Engeland's inzichten aan hem onderworpen zouden worden; terwijl hij vervolgens een zeer gevaarlijke vijand voor Rusland en de met dat Rijk bevriende volkstammen dreigde te worden.

Nadat de depêche van prins Gortschakow naar Londen was afgezonden, vertrok ook graaf Schuwalow, een der aanzienlijkste Russische Staatslieden, derwaarts, om verder mondeling deze aangelegenheid met de Britsche Regeering te behandelen. Ten gevolge van deze stappen werden de onderhandelingen van toen af op vriendschappelijke wijze gevoerd, en de uitslag daarvan was dat Rusland, wat de neutrale grenslijnen in Middel-Azië betrof, toegaf, zoodat deze voorloopig bepaald werden, zooals zij

1 In de Kölnische Zeitung van 25 Maart 1873 vindt men ook een beschrijving dezer gewesten, en wel van de hand van Emil Schlagintweit.

in de oorspronkelijke nota van Lord Granville waren aangegeven, terwijl door een speciale commissie de grensscheiding nog nader zou worden geregeld.

Zonder in een beoordeeling te willen treden of Rusland recht had in zijn beschouwingen nopens het grondgebied, dat den Emir van Kaboelie behoorde te worden toegewezen, mag men toch aannemen, dat er voor Rusland van die zijde geen ernstig gevaar dreigde. De macht van dit Rijk, hetwelk zich voortdurend in Middel-Azië uitbreidt, is van dien aard, dat het niet zeer beducht behoeft te zijn voor de invallen, die van uit Afghanistan in de Russische bezittingen gedaan kunnen worden; daarentegen was het voor Engeland zaak te zorgen dat de neutrale staat, die de scheidsmuur moest vormen, zoo krachtig mogelijk blijve, ten einde, bij eventueel verder voortdringen der Russen, dezen althans eenigen tijd het hoofd te kunnen bieden. Men vergete daarbij niet, dat Rusland bij de tochten in Middel-Azië in directe verbinding met zijn hulpbronnen blijft, terwijl Engeland niet altijd over genoegzame strijdkrachten in Britsch-Indië kan beschikken, om aan alle eventualiteiten het hoofd te bieden, terwijl de aanvoer van versche troepen uit het moederland nog al tijdroovend is. Het is waar, de Russische troepen hebben daarbij woestijnen door te trekken, die gevaarlijker zijn dan de zeeën waarop zich de Brit zoo goed thuis gevoelt; doch eenmaal die woestijnen kennende en wetende waar zich de bronnen bevinden, worden ook deze tochten minder bezwarend, terwijl de Engelsche troepen, van welke zijde zij Azië binnentrekken, toch altijd een tamelijk grooten afstand over land hebben af te leggen, alvorens zij Afghanistan bereiken.

Geheel onbillijk kan het daarom niet geacht worden, dat Engeland's eischen nopens de grensscheiding werden aangenomen; terwijl in het algemeen het als zeer gelukkig beschouwd moet worden, dat door die overeenkomst de onzekere toestand ophield, waarbij men zich telkens afvroeg, zoodra door Rusland of Engeland een schrede verder werd gedaan, of dit al dan niet als een casus belli zou worden beschouwd. Hoewel nu verdragen en tractaten in den tegenwoordigen tijd niet meer die waarborgen opleveren, welke men er vroeger aan meende te mogen toekennen, zoo was het toch al veel gewonnen, nu men wist, dat althans in de eerste jaren de beide mogendheden zich tot aan zekere grenzen konden uitbreiden, zonder gevaar te loopen

zich bij de Oostersche vijanden ook nog een Europeeschen tegenstander op den hals te halen. Door deze overeenkomst was evenwel het lot van Chiwa beslist, daar Rusland nu de handen vrij had, om ook tot dit rijk zijn heerschappij uit te breiden.

Toen de Russische Regeering besloten had de expeditie te ondernemen, kwam natuurlijk het eerst de vraag op, van welk uitgangspunt men den tocht zoude aanvaarden. Bij vorige gelegenheden had men bij het doordringen der omliggende woestenijen met veel bezwaren te kampen gehad.

In 1717 had vorst Bekowitsch met een kleine macht den tocht door het gevaarlijke plateau U s t - U r t , uit vrees voor de brandende hitte van den zomer, in den winter ondernomen; doch het bleek dat de koude welke toen heerschte een niet minder geduchte vijand was, daar zij de expeditie geheel deed mislukken.

In 1839 ondernam graaf Perowsky uit Orenburg den tocht naar Chiwa, doch was niet gelukkiger. Zijne soldaten leden op de verschrikkelijkste wijze van de felle vorst, terwijl zware sneeuwstormen paarden en geheele stukken geschut bedolven. 1200 kameelen bezweken onderweg, terwijl de overige 9200 zich in den treurigsten toestand bevonden. Toen men eindelijk Akbulak bereikte, waren er niet meer dan 5000 kameelen over, zoodat er slechts voor 30 dagen levensmiddelen kon medegenomen worden, terwijl zeker het doel van den tocht eerst na een marsch van 60 à 70 dagen bereikt kon worden; men zag zich dan ook genoodzaakt halverwege terug te keeren. Toen daarentegen twee jaren later de kolonel Danilewsky in hetzelfde jaargetijde het berucht geworden plateau van Ust-Urt doortrok, was de temperatuur vrij gematigd, terwijl de sneeuw slechts eenige voeten hoog lag; het gelukte hem daardoor de heen- en terugreis - de laatste in 1843 - ongehinderd te volbrengen. Ook in 1853 en 1854 slaagde dezelfde generaal Perowsky, die bij zijn eersten tocht zoo ongelukkig was geweest, er in om Chiwa te bereiken en aldaar den wil van den keizer van Rusland te doen eerbiedigen.

Uit al deze tochten was dus gebleken, dat de weêrsgesteldheid zeer wisselvallig kon zijn. Zich op alle gebeurlijkheden voor te bereiden was dus plicht.

De opgedane ondervinding deed het besluit nemen, om nu

niet in één colonne naar Chiwa op te rukken, maar om langs verschillende wegen het doel te naderen. Het werd zoodoende wel onzeker of alle colonnes te gelijkertijd den vijand zouden bereiken, en het gevaar dat deze met zijn geheele krijgsmacht achtervolgens de verschillende colonnes zou omsingelen en van hunne operatie-basis afsnijden lag voor de hand; doch men duchtte van Russische zijde den tegenstander niet zeer, wiens cavalerie zeer goed en van uitstekende paarden voorzien was, doch wiens artillerie daarentegen van weinig beteekenis was, terwijl hij in het geheel geen infanterie had, zoodat men meende, dat tegenover geregelde goed bewapende Europeesche troepen zijn legermacht niet veel zou vermogen.

Het oprukken langs verschillende wegen had daarentegen het voordeel, dat de kans om tot het doel te geraken veel grooter werd; het zou toch al zeer toevallig zijn, indien op al de wegen, die men insloeg, dezelfde moeielijkheden ondervonden zouden worden, en al werd één colonne door het klimaat of gebrek aan drinkwater tegengehouden, dan had men toch nog de kans om langs de overige operatielijnen tot zijn doel te geraken. Bovendien zou bij het volgen van een zelfden weg door de geheele krijgsmacht, de colonne zeer lang worden, hetgeen op het onderling verband nadeelig zou moeten werken, terwijl het eindelijk nog de vraag was, of men in de woestijnen een genoegzaam aantal bronnen zou aantreffen, om een zoo sterke colonne van het noodige drinkwater te voorzien.

Alles wel beschouwd getuigt het plan voor den veldtocht van overleg, doch ook tevens van zelfvertrouwen wat den eigenlijken wapenstrijd betreft.

De routes welke gevolgd zouden worden waren de volgende:

1ste Van af Taschkend, - gelegen nabij de rivier de Syr-Daria in Turkestan ten oosten van Chiwa - naar de grenzen van het met Rusland bevriende Chanaat Buchara, dus naar het westen trekkende, tot Dschisak; vandaar op Russisch grondgebied de grenzen tusschen Turkestan en Buchara volgende tot Aristan bel Kuduk, om eindelijk in Noordwestelijke richting de Amu-Daria te bereiken, en langs de oevers dezer rivier het Chanaat Chiwa binnen te rukken.

2de Van af Kasalinsk, aan de monding der Syr-Daria nabij het meer Aral, in zuidelijke richting door Turkestan en de woestijn Kisil-Kum trekkende, naar Aristan bel kuduk, om ver-

volgens vandaar af dezelfde route te volgen als hiervoren is aangegeven.

Langs deze wegen zouden zich twee colonnes bewegen, en wel van af Kasalinsk: kolonel Golow met

8 compagniën infanterie,
2 houwitsers, 10 ☎ (worpgeschut),
4 getrokken kanonnen,
2 mitrailleuses,
1 vuurpijl-divisie,
2 sotniën kosakken (cavalerie),
2800 kameelen;

en van af Taschkend: generaal-majoor Gholowatschow, met

12 compagniën infanterie,
14 achterlaadkanonnen,
2 mortieren (worpgeschut),
1 vuurpijl-batterij,
5 sotniën kosakken,
6700 kameelen.

De beide colonnes te zamen vormden het Turkestansche detachement (totaal sterk 4687 man, 1400 paarden, 20 stukken geschut, 4 mortieren of houwitsers en 9500 kameelen), onder commando van den opperbevelhebber der geheele expeditie generaal von Kaufmann, die zich met zijn staf en de diplomatieke afdeeling van af Taschkend op reis begaf. Bij Aristan bel Kuduk vereenigden zich alzoo deze beide colonnes tot één detachement.

Een volgende colonne trok van Orenburg naar Embensk aan de rivier de Emba, vervolgens zuidwaarts naar het meer Aral, volgde daarvan den westelijken oever tot aan het Aibugir-meer, om eindelijk bij Kungrad het noordelijk gedeelte van Chiwa binnen te trekken.

Deze colonne, de Orenburgsche genaamd, stond onder het bevel van den luit.-generaal Werowkine, en telde

9 compagniën infanterie,
8 stukken geschut,
4 mortieren,
6 vuurpijl-affuiten,
9 sotniën kosakken,
5000 kameelen;
totaal 3461 man, 1797 paarden.

Van af Embensk had deze colonne een weg af te leggen van 1395 werst of ongeveer 279 uren gaans.

Een derde detachement, het Kaukasische, was in drie onderdeelen gesplitst: het eerste begon den tocht bij het fort Kinderlinsk aan den oostelijken oever der Caspische Zee, bij de Kinderli-baai; deze troepen trokken in oostelijke richting over het plateau van Ust-Urt naar het Aibugirmeer, en verder naar Kungrad, en bereikten alzoo daar de route van het boven aangegeven Orenburgsche detachement, waarmede het vereenigd moest worden.

Deze Kaukasische afdeeling stond onder bevel van den kolonel Lamakine, en was sterk

18 compagniën infanterie,
10 stukken geschut,
3 vuurpijl-affuiten,
6 sotniën cavalerie;
totaal 2200 man en ruim 400 paarden.

De beide andere Kaukasische afdeelingen vingen hare routes aan op meer zuidelijk gelegen gedeelten van de oevers der Caspische Zee, namelijk bij Krassnowodsch en bij het fort Tschykyschlar, het laatste nabij de monding van de rivier de Atrek; deze beide onderdeelen moesten zich spoedig (bij Topiatan, waar vroeger de rivier de Oxus stroomde) vereenigen en vormden dan te zamen één colonne onder bevel van den kolonel Markosow, sterk

8 compagniën infanterie,
8 stukken geschut (3 en 4 ℔) met paarden bespannen,
8 stukken geschut (3 ℔) door kameelen vervoerd,
4 sotniën kosakken,
3000 kameelen;
te zamen 2200 man en 16 stukken geschut.

Deze afdeeling trok door het grondgebied der Turkomannen in noord-oostelijke richting naar Chiwa.

De geheele sterkte der expeditionnaire troepen, daaronder ook begrepen die ter bezetting van tusschenposten, bedroeg:

60 compagniën infanterie,
26 sotniën cavalerie,
56 stukken geschut,
8 mortieren,

2 mitrailleuses,
20 vuurpijl-affuiten[1]

Ten gevolge dezer beschikkingen werd alzoo in drie hoofdrichtingen tegen Chiwa opgerukt, en wel:

I. Van uit het Oosten: het Turkestansche detachement onder generaal von Kaufmann (twee vereenigde colonnes uit Taschkend en Kasalinsk).
II. Van uit het Noorden: het Orenburgsche en noordelijk Kaukasische detachement, vereenigd bij het Aibugirmeer, onder bevel van luitenant-generaal Werowkine.
III. Van uit het Zuidwesten, de beide vereenigde zuidelijk Kaukasische detachementen, onder bevel van den kolonel Markosow.

Al deze wegen leidden voor een gedeelte door de woestijn, zoodat men genoodzaakt was het noodige proviand en drinkwater mede te voeren; en dat zulks geen kleinigheid is voor een vrij sterke, in dergelijke klimaten marcheerende legerafdeeling, kan o.a. uit de navolgende opgave blijken.

Alleen voor de Orenburgsche colonne, die uit Embensk oprukte, moest een artilleriepark medegevoerd worden, bestaande uit:

439,200 stuks geweerpatronen,
270 stuks pistoolpatronen,
600 stuks granaten voor de kanonnen,
120 stuks springgranaten, voor de kanonnen,
120 stuks kartetsen, voor de kanonnen,
600 stuks granaten voor de mortieren,
bijna 4000 stuks kardoezen voor de verschillende schoten,
240 kilogr. buskruit;

verder de noodige bestanddeeelen voor de vuurwerkers; deze munitie werd als reserve medegenomen, dus boven en behalve de gewone uitrusting per infanterist en per stuk geschut.

Vervolgens werden door de genietroepen medegenomen: de noodige ingredienten om 8 putten te kunnen boren; materieel voor 2 bruggen, welke uit elkander genomen kunnen worden; nl. een ponton en een schraag-brug; eindelijk het noodige gereedschap om veldversterkingen aan te leggen.

1 De sterkte wordt niet bij alle schrijvers volkomen gelijk aangegeven; in hoofdzaak komen evenwel de opgaven overeen.

Voor de l e g e r v e r p l e g i n g was natuurlijkerwijze ook veel noodig; bij het verlaten van het garnizoen waren de troepen voorzien van levensmiddelen voor 1 maand en 7 dagen, bestaande in: beschuit, gort, geperste kool, brandewijn, thee, suiker en haver; bovendien was aan de Kirgisen, welke nabij de posten woonden alwaar nachtkwartier gehouden zou worden, last gegeven tegen behoorlijke betaling het noodige slachtvee en hooi te leveren.

Verder werd nog een groote voorraad van verschillende artikelen medegevoerd, onder anderen bestaande uit:

beschuit	5000	hectoliter,
gort	860	hectoliter,
haver	1300	hectoliter,
geperste kool	80	kilogram,
thee	1800	kilogram,
suiker	5500	kilogram,
brandewijn	37	hectoliter;

aan verduurzaamde levensmiddelen:

4000	portiën	aardappelmeel,
663	portiën	koolsoep,
5500	portiën	beschuit,
2500	portiën	Liebig's vleeschextract;

vervolgens nog een menigte middelen tegen scheurbuik en verfrisschingen tegen den dorst; eindelijk:

8000	kilogr.	tabak,
3648	kilogr.	zeep.

Denkt men daarbij dat nog de noodige tenten, benevens kookgereedschap en de vereischte geneesmiddelen moesten worden medegevoerd, terwijl hierboven nog niet eens gewaagd is van hetgeen door het Russische Roode Kruis werd medegezonden, om de troepen ook eenigermate te verkwikken, dan kan men zich voorstellen, welk een legertros er bij zulk een detachement behoorde en hoe zeer hierdoor de marsch belemmerd moest worden, daar men vooral in de woestijnen het meerendeel dezer benoodigdheden onmiddellijk bij de hand diende te hebben.

Doch genoeg droge opgaven; laten wij thans de troepen op hun tochten door die onherbergzame oorden volgen.

Ten einde een geleidelijk overzicht te geven van de bezwaren en moeielijkheden, die bij den opmarsch naar Chiwa werden ondervonden, zullen wij achtereenvolgens een vluchtigen blik werpen op de verschillende colonnes. Het doel onzer beschrijving is niet, om a l l e s te vermelden wat er voorviel; maar om eenigszins een denkbeeld te geven van de geweldige krachtsinspanning die van de volharding der Russische soldaten gevergd werd.

Zooveel mogelijk zullen wij de berichten van ooggetuigen volgen, zoo o.a. is de beschrijving nopens het detachement uit Taschkend getrokken uit de aanteekeningen van den generaalmajoor Golowatschow (opgenomen in Petermann's Mittheilungen), die zich aansloot bij het eerste échelon, dat onder speciaal bevel van den kolonel Kolokoltzow, van de verzamelplaats oprukte; de tocht van het detachement Lamakine uit Kasalinsk is beschreven naar de berichten van den luitenant der Pruisische huzaren Hugo Stumm, die bij deze colonne was ingedeeld.

Overigens is het merkwaardige betreffende deze expeditie uit verschillende bronnen geput, waaronder vooral ook melding verdient: die Expedition gegen Chiwa im Jahre 1873, nach den Quellen bearbeitet von Dr. Emil. Schmidt.

a. *Turkestansche detachement.*

Op den 13^{den} Maart 1873, des morgens te 4 uren, werd te Taschkend een aanvang genomen met het opladen van levensmiddelen, tenten en bagage op de 635 kameelen, voor het eerste échelon van dit detachement aangewezen. De koude doordringende regen en de ongewoonte van de troepen om kameelen te belasten, - er was voor elk zevental kameelen slechts één daarmede vertrouwde Kirgis aangewezen - waren oorzaak dat deze arbeid niet vlug van de hand ging.

Niettegenstaande het slechte weder was de opperbevelhebber zelf - de generaal von Kaufmann - reeds om 4 uur tegenwoordig, en spoorde hij de troepen aan om spoed te maken; tegen 5 uur waren dan ook de kameelen geheel uitgerust en op de verzamelplaats voor den afmarsch present. De generaal von Kaufmann begroette de troepen op Russische wijze, en gaf aan het eerste échelon last om den marsch aan te vangen; dit échelon rukte daarop 20 minuten gaans voorwaarts, hield een oogenblik halt om nader te regelen, in welke orde de troepen en kameelen verder zouden marcheeren, en - tegen half zeven werden de onafzienbare steppen binnengerukt.

Het uitspansel bleef dicht met wolken bezet; een hevige wind stak op, de regen viel bij stroomen neder op de voorttrekkende troepen, de ruiters moesten spoedig te voet hunne paarden begeleiden, om niet van koude te verstijven; doch ook te voet wandelde men niet op rozen, daar de kleiachtige en vochtige grond aan de laarzen bleef kleven, waardoor het gaan zeer werd bemoeielijkt. Reeds begon de opgewektheid der troepen zeer te verminderen; velen dachten dat hun tegenspoed was te wijten aan den datum van afmarsch: zij kenden een geheimzinnige macht toe aan het ongeluksgetal 13.

De koude noopte onwillekeurig om snel te marcheeren, en toen de commandant, na een halven dagmarsch volbracht te hebben, rust wilde houden, moest daarvan afgezien worden, daar de koude de troepen voorwaarts dreef. De kolonel Kolokoltzow, chef van dit echelon, hield voor zijn persoon halt, om de troepen langs zich te laten marcheeren, ten einde zijn oog over alles te laten gaan; doch de weersgesteldheid verzette zich hiertegen; zijn handen en voeten begonnen te verstijven, de teugels van zijn paard ontglipten hem, zoodat hij spoedig weer naar het hoofd der Colonne draafde, om daar af te stijgen en met de overige officieren te voet te marcheeren. Voorwaarts ging het in aller ijl; doch waarheen? men wist maar al te goed, dat men in dezelfde steppen en onder dezelfde weersgesteldheid het nachtkwartier zou moeten betrekken.

Toen men vernam, nog slechts een uur gaans van het bivak verwijderd te zijn, alwaar door de vooruitgezonden kozakken vuren waren aangelegd, werd nog sneller gemarcheerd, om zich des te spoediger te kunnen verwarmen; doch er wachtte nog een andere bezoeking. Een hevige sneeuwstorm stak op, een wervelwind deed den geheelen dampkring op een chaos gelijken en daarop volgende hagelbuien teisterden de troepen geweldig Eindelijk werden de vuren bereikt; daar waren door de voorhoede brandstoffen verzameld voor de 4 échelons, die achtervolgens hier zouden aankomen; doch het eerste échelon maakte zich van alles meester. De kleeding der troepen werd bij de vuren te drogen gezet; doch deze was den volgenden morgen nog zoo stijf, dat men bij het aanbreken van den dag meende een troep onthoofde soldaten in rij en gelid overeind te zien staan.

Behoeven wij te zeggen dat zulk een schouwspel - hoe geschikt ook om na afloop van den veldtocht bij het hoekje van

den haard verhaald te worden - op het oogenblik zelf weinig op de lachspieren der verkleumde troepen zal hebben gewerkt?

Reeds op den eersten marschdag had men het verlies van een aantal kameelen te betreuren. Men moest den vastgevrorenen last met bijlen loshakken.

De storm bedaarde intusschen, doch de koude bleef aanhouden, zoodat er gedurende den nacht aan geen slapen te denken viel, daar men, door elkander aanhoudend te wrijven, zich tegen bevriezen moest vrijwaren; toch hadden den volgenden morgen enkele manschappen bevroren ledematen, terwijl twee der Kirgisen, welke bij de kameelen waren ingedeeld, niet gered konden worden en reeds op deze eerste étappeplaats hun graf in de steppen vonden.

Hoewel nu op den 14^{den} het weder iets beter werd en de zon hen eenigszins verkwikte, zoo werd het toch onmogelijk geacht overeenkomstig de bevelen dien dag verder voort te rukken; alles was nog zoo bevroren, dat er aan opladen der kameelen niet gedacht kon worden.

De kolonel zond dan ook bericht aan den generaal von Kaufmann, dat hij op eigen verantwoordelijkheid een rustdag zoude houden; bij het goedkeurend antwoord dat hierop werd ontvangen, vernam men tevens, dat ook de overige échelons veel van den sneeuwstorm hadden geleden.

Ons verhaal zou te langwijlig worden indien voortgegaan werd met zoo dag aan dag de lotgevallen der colonnes mede te deelen. Wij zullen ons daarom nu verplaatsen naar Aristan bel Kuduk, het vereenigspunt voor de Turkestansche colonnes, dat na het afleggen van circa 60 uren gaans bereikt werd.

Het Detachement uit Kasalinsk onder bevel van den kolonel Golow, dat hier opgewacht werd, had een langeren weg moeten afleggen, en was daarom eenige dagen vroeger - 6 Maart - op marsch gegaan.

Ook dit gedeelte der expeditionnaire macht was weer in ondeelen gesplitst, daar een gedeelte van uit het meer oostelijk gelegen Perowsk den marsch aannam; deze laatste colonne volgde den rechteroever van de rivier de Jany-Daria, die zich bij Perowsk in de Syr-Daria stort.

Te Irkabai, waar de vereeniging dezer onderdeelen plaats had, werd een fort Blagowetschschensk (Maria Boodschap) aangelegd, om te strekken tot noord-oostelijk steunpunt der operatie; tevens werd daar een veldhospitaal gesticht, terwijl 2 compag-

nieën infanterie, 100 kozakken en 2 kleine stukken geschut in het fort als bezetting achterbleven.

Van Irkabai af had men 19 uur gaans af te leggen, alvorens weder bronnen te bereiken, zoodat men zich haastte om op te breken, ten einde nog van het in die dagen vallend sneeuwwater te kunnen gebruik maken.

In drie dagen bereikte men na een bezwaarlijken marsch deze bronnen, Kysyl-Kak genaamd; er woei een koude noordenwind; 's avonds daalde de temperatuur tot 9° R., terwijl op het midden van den dag de zon kracht genoeg bezat om den vochtigen grond in een moeras te herscheppen, hetgeen vooral op de kameelen een zeer nadeeligen invloed uitoefende.

Den 31sten Maart werd van hier weder verder gemarcheerd, en, gedeeltelijk door zwaar zand, gedeeltelijk over steenachtigen bodem trekkende, bereikte men eindelijk op den 13^{den} April het vereenigingspunt Aristan bel Kuduk.

Men vreesde, dat er door de vereeniging van zooveel menschen, paarden en kameelen gebrek aan drinkwater zou ontstaan, waarom dan ook een gedeelte der troepen bevel ontving verder door te trekken, terwijl de hoofdmacht aldaar een transport levensmiddelen moest inwachten. Na aankomst van dit transport marcheerde ook de hoofdmacht verder, en bereikte op den 21sten April Chala-Ata.

Bij het vertrek van Aristan bel-Kuduk had men Aziatisch Rusland verlaten, en was het gebied van den Chan van Buchara binnengetrokken. Hoewel Rusland met dien Aziatischen vorst in goede verstandhouding stond, was men toch niet in alle opzichten gerust, of die vriendschap wel bepaald als oprecht gemeend kon worden beschouwd.

Gelukkigerwijze bleek het spoedig, dat men zich noodeloos beangst had gemaakt, daar de Chan meermalen geschenken aan de Russische troepen zond, bestaande in levensmiddelen, brandstoffen en kameelen, waarvan vooral de laatsten steeds zeer welkom waren; bovendien werd gedurende den tocht door Bucharije een afgezant van den Chan aan den Russischen bevelhebber toegevoegd, terwijl te Karak-Ata aan het Russisch hoofdkwartier een gastmaal werd aangeboden.

Daar de soldaten zich vreedzaam tegenover de inwoners gedroegen, heerschte er spoedig wederzijdsch vertrouwen; de Bucharen sloegen hunne tenten in de nabijheid der troepen op, en boden verschillende eetwaren te koop aan, waarvan gretig gebruik ge-

maakt werd. Te Chala-Ata aankomende had men de uiterste grens van het Chanaat van Buchara bereikt, en stond dus gereed het vijandelijk grondgebied binnen te trekken; alvorens daartoe over te gaan moest het detachement nu vereenigd worden, want tot dusver, namelijk van Aristan bel Kuduk af, was de colonne uit Taschkend die van Kasalinsk steeds een dagmarsch vóór geweest.

Hoewel men zich te Chala-Ata nog in de steppen bevond, zoo was deze plaats toch zeer geschikt om als rustpunt te dienen, daar men er een menigte bronnen en ook welwater aantrof; uit dien hoofde werd daar dan ook eene kleine versterking - het fort St. George - aangelegd. Intusschen zou men zeer verkeerd doen met zich dit punt als een vruchtbare oase voor te stellen, daar in den omtrek niets gevonden werd dan doornstruiken, die intusschen voor de kameelen geschikt voedsel opleverden; ook de troepen ontwaarden spoedig, dat men hier nog niet in het land van belofte was aangeland.

De temperatuur was zeer hoog, zoodat men de vorst van eenige dagen vroeger al lang vergeten was; en in den avond van den dag van aankomst, ongeveer te 5 uren, werd men vergast op een echten steppenwind, die zooveel zand opwierp en deed heenstuiven, dat de zon er als het ware door verduisterd werd, terwijl tenten noch menschen in het bivak te onderscheiden waren. Alles, menschen, tenten, bagage, bedden, werd met een zandkorst bedekt, zoodat het verblijf verre van aangenaam was. Des avonds te 8 uren bedaarde de storm, en was de voorproef genoten van het element, waarmede men nu te strijden zou hebben. De beide volgende dagen leverden een herhaling van hetzelfde weinig aanlokkelijke natuurtooneel op. Den 23sten April werd er, tot overmaat van smart, gedurende zulk een zand-orkaan alarm geblazen; en niettegenstaande men bijna niets kon onderscheiden, stonden de troepen spoedig in rij en gelid; gelukkigerwijze was men slechts door eenige weinige Turkomannen verontrust, die spoedig, begunstigd door de zandstuiving, weder ongemerkt de vlucht namen. Het was intusschen een kleine en nuttige herinnering, dat men zich niet meer op Russisch grondgebied bevond, en dat er nog meer strijd te voeren was dan tegen het woeden der elementen.

Hoewel men zeer goed wist, dat nog vrij wat meer ongemakken voor de deur stonden, daar er nu een woestijn vóór de tochtgenooten lag uitgespreid, die zij moesten doortrekken,

zonder zich onder weg van versch drinkwater te kunnen voorzien, zoo verlangde toch ieder naar het oogenblik waarop men verder zou marcheeren. Het was toch minder aangenaam om steeds in eene stofwolk te leven, die vooral de oogen aantastte, en ook sterk in de haren huishield, niettegenstaande deze uit voorzorg zoo kort mogelijk waren geknipt; daarbij ging de eetlust voor de drukkende hitte en het veelvuldig gebruik van thee met citroen verloren, terwijl het suizen of liever razen van den wind, afgewissseld door het gebalk der ezels, het geschreeuw der kameelen, het hinneken en snuiven der paarden, er een minder bekoorlijk orkest vormde. In de streek zelf zag men geen andere levende wezens dan hagedissen, schorpioenen en dergelijk ongedierte.

Nadat het fort St. George gereed was, trok een kleine afdeeling, onder generaal Bardowsky, op den 27sten April vooruit, om weer verderop bronnen te zoeken.

Twee officieren die met slechts weinig kozakken vooruit reden, om de omstreken te verkennen, werden plotseling door eenige Turkomannen overvallen; zij ontvingen dezen met geweervuur, doch zouden zeer zeker het onderspit hebben moeten delven, indien niet eenige kozakken hen zoo snel mogelijk ter hulp waren gekomen; de stofwolken, welke deze kozakken omhulden, brachten den vijand in den waan, dat het geheele detachement in aantocht was, waarom zij terugweken; later kwamen zij wel weer op nieuw te voorschijn, doch intusschen waren er weer meerdere troepen aangekomen, zoodat de Turkomannen voor goed moesten terugtrekken: de beide officieren waren bij de eerste ontmoeting gewond. Ten gevolge dezer schermutseling werd de voorhoede nog met 300 kozakken versterkt.

Intusschen bereikte dit detachement het doel van den tocht, en vond te Adam-Krylgan eenige bronnen, terwijl men meende op dit punt nog 14 uren gaans van de rivier de Amu-Daria verwijderd te zijn.

Terstond werd door den hoofdtroep eveneens den marsch van Chala-Ata naar Adam-Krylgan ondernomen, en wel op 30 April 's nachts om 3 uur, ten einde op het heetst van den dag in de woestijn rust te kunnen houden. In den aanvang ging alles goed: doch een half uur verder ontmoette men zooveel los stuifzand, dat menschen en paarden er 15 centimeter diep inzakten, terwijl de voertuigen er haast niet door te krijgen waren. Om 10 uur 's morgens werd, na dezen zeer vermoeienden tocht,

halt gehouden; men hoorde slechts het niezen der menschen, snuiven der paarden en schreeuwen der kameelen. Ieder trachtte zich van het zand te ontdoen. Thans werd voor het eerst het water in portiën uit den medegevoerden voorraad verstrekt; de kameelen kregen evenwel niets, daar deze dieren ruim 5 emmers gebruiken, doch ook, wanneer het noodig is, 3 à 4 dagen zonder drinken kunnen leven. Om 4 uur 's namiddags werd onder gloeiende hitte verder gemarcheerd, en tegen 10 uur 's avonds Adam-Krijlgan bereikt.

Op dezen vermoeienden dag volgde geen rustige nacht, daar zich reeds in den vroegen ochtend het alarm-signaal deed hooren en de troepen uit hun diepen slaap werden gewekt, om weer een aanval der Turkomannen af te slaan, welk gevecht om 5 uur 's morgens eindigde met de vlucht des vijands.

Lang kon men hier niet blijven; men m o e s t in 2 dagen de Amu-Daria bereiken; anders bestond er geen mogelijkheid om de troepen behoorlijk te onderhouden, daar in de vóórliggende woestijn alles medegevoerd moest worden.

Den 2^{den} Mei, te 3 uren des voormiddags, werd de marsch door en over de tallooze zandheuvels ondernomen; men bevond zich in een zee van zand. De kameelen vielen bij honderden; de artillerie was bijna niet meer te vervoeren; de energie van den bevelhebber hield den troep evenwel in gang. Strenge orders waren aan de achterhoede gegeven, om niemand achter te laten; de bagage die niet medegevoerd kon worden, moest verbrand worden. Tegen 10 uur werd halt gehouden, doch eerst 8 uren later hadden de achterste manschappen zich tot in de nabijheid der voorhoede als het ware gesleept, en toch had men slechts 19½ werst (ongeveer 4 uren gaans) afgelegd, terwijl van het artillerie- en genie-park nog veel was achtergebleven. Honderd van de sterkste kameelen werden uitgezocht om dit onontbeerlijk materieel te gaan halen; de dieren volbrachten hunne taak, doch waren toen ook zoo uitgeput, dat zij zich nauwelijks meer bewegen konden.

Hoewel in die woestijn de lippen der manschappen van dorst brandden, moest men matig zijn in het uitdeelen der portiën drinkwater, daar de watervoorraad slechts voor twee dagen toereikend was, en er nog slechts een halve dagmarsch was afgelegd. Aan terugkeeren werd evenwel niet gedacht; n u had men de woestijn bereikt, die, volgens het gevoelen der Middel-Aziatische volkeren, hen beveiligt tegen invallen van Euro-

peesche troepen; zoowel in Europa als in Azië waren de oogen op de tochtgenooten gevestigd; daarom wilden zij slagen, trots de gevaren die hen omringden. En dat de tocht gevaarvol genoemd mag worden, is boven twijfel verheven; men wist toch niet met zekerheid hoever de Amu-Daria nog verwijderd was; de afstand kon ook tegenvallen, en slaagde men er niet in om vóór dien tijd water te vinden, dan wachtte hun de vreesselijke dood der versmachting. Er was dus geen tijd te verliezen; ijlings ging men aan het werk om te trachten putten te graven; officieren en minderen allen arbeidden als om strijd, doch te vergeefs. Daar biedt zich een koene Djigit aan, om een put te gaan zoeken, die hij meent dat ongeveer 1 uur zijwaarts in de woestijn gelegen moet zijn. Nadat hem een goede belooning bij welslagen was toegezegd, trok hij des avonds te 8 uur bij maneschijn de woestijn in, en allen staarden hem na, begrijpende dat van zijne onderneming aller welzijn afhing. Een vreugdekreet steeg er op, toen hij na eenige uren terugkeerde, met de boodschap water gevonden te hebben. Toch was er nog niet zeer veel gewonnen, want van de zes ontdekte bronnen gaven er slechts vijf water, en dan nog maar tot een beperkte hoeveelheid, zoodat nog niet allen verzadigd waren, toen reeds deze bronnen opdroogden, en daarbij had men tevens de zekerheid, dat deze eerst tegen den volgenden avond weêr op nieuw water zouden kunnen geven, terwijl een hernieuwde poging om daar in den omtrek nog andere putten te graven mislukte.

Weder stond men voor een zeer moeielijk op te lossen vraagstuk. Generaal von Kaufmann riep alle chefs bijeen, om een krijgsraad te houden, en daarin werd besloten een deel der troepen, waaronder de geheele cavalerie, artillerie en alle kameelen, onder bevel van den generaal Bardowsky, terug te zenden naar Adam-Krylgan, en zich daar van water te voorzien; zoodoende zouden ook de gevonden bronnen (bij Alty-Kuduk) beter toereikend zijn voor de aldaar overblijvende troepen, welke dan verder voort moesten trukken, zoodra het detachement uit Adam-Krylgan weder zou zijn teruggekeerd.

Hier ontving de generaal von Kaufmann een geschenk van den Chan van Buchara, bestaande in gerst en kameelen, welke dieren vooral zeer welkom waren.

Hierdoor keerde de vroolijke stemming bij de zoozeer ternedergedrukte troepen eenigszins terug, en met ongeduld werd

de terugkeer der colonne uit Adam-Krylgan verbeid, om verder te kunnen doordringen in de onherbergzame woestijn.

Den 7^{den} Mei werd het bericht ontvangen, dat de kameraden in aantocht waren, en aanstonds ondernam een voorhoede van 50 kozakken den verderen marsch, om het voorliggend terrein te verkennen.

De troepen onder generaal Bardowsky hadden evenwel nog een aanval van Turkomannen te doorstaan, welke echter na 2½ uur strijds afgeslagen werd, en bij welke gelegenheid er twee Turkomannen krijgsgevangen werden gemaakt. Van dezen vernam men, dat alle bronnen in den omtrek door de Russen bezet waren, zoodat de vijandelijke benden in geen 3 dagen te drinken hadden gehad; van daar dat de aanval zoo wanhopend werd uitgevoerd: het gold een strijd op leven en dood; uit hunne mededeelingen bleek verder dat de afstand tot de Amu-Daria nog slechts ongeveer 8 uren gaans bedroeg, hetgeen een zeer welkom bericht was; 3500 man troepen uit Chiwa wachtten aldaar de Russen op; doch al waren er 30,000 geweest, nu haakten deze naar het oogenblik om verder te gaan en zich met den vijand te meten.

Doch eerst hadden de troepen nog een zandstorm te doorstaan; half gebraden door de hitte, verstikt door den drukkenden dampkring, nagenoeg onder het zand begraven, brachten zij den laatsten nacht weder in een waren chaos door. Toen de morgen van den afmarsch, 9 Mei, aanbrak, was het weder gelukkig bedaard; gaarne had men zich nog even verfrischt voor den aftocht; doch het water was te kostbaar om er zich mede te wasschen; een glas water was goud waard, en welk water? Te huis zou het voor elk gebruik ongeschikt zijn geacht; de thee die er mede bereid werd, had een zwartachtig gele kleur, en smaakte half zout, half zuur. Dit was het gevolg van den zandstorm, die ook het water nagenoeg ondrinkbaar maakte. De met het detachement aankomende kameelen waren zoo uitgeput, dat zij onmogelijk allen met de tot vertrek gereed staande troepen verder konden gaan; er moest dus weder tot een verdeeling der colonne overgegaan worden; 2 compagniën en 4 stukken geschut moesten achterblijven bij het aangekomen detachement van generaal Bardowsky.

Na een hoogst bezwarenden marsch van 2 dagen werd door de voorste troepen ten laatste het einde der woestijn bereikt; men zag water voor zich, doch tevens den vijand, gereed om het

bezit daarvan aan de Russen te betwisten; later bleek het dat dit niet de Amu-Daria was, doch het meer Sardabal-Kul. Welk een gevoel de troepen doortintelde, toen zij deze watervlakte voor zich zagen, zal men zich gereedelijk kunnen voorstellen; zij hadden toen ruim 160 uren gaans afgelegd, zonder over frisch water in voldoende hoeveelheid te kunnen beschikken.

Nu wij het Turkestansche detachement tot in de nabijheid der troepen van Chiwa hebben gevolgd, zullen wij den blik wenden naar de overige colonnes, om ook nopens hare tochten een en ander te vermelden. De eigenlijke strijd om Chiwa zal daarna kort besproken worden.

b. *Orenburg-Kaukasich-Detachement.*

Zooals reeds aangegeven is, werd het detachement, dat uit het noorden naar Chiwa oprukte, door twee onderdeelen gevormd, waarvan het eene van Orenburg over Embensk, aan de rivier de Emba, en verder langs de westelijke oevers van het meer Aral marcheerde, terwijl het andere van Kinderlinsk af, aan de Caspische Zee gelegen, eerst in oostelijke richting naar het meer Aral trok, om aldaar en wel meer bepaald bij het meer Aibugir zich met het eerstgenoemd detachement te vereenigen, waarna de troepen verder in zuidelijke richting naar Chiwa moesten doormarcheeren.

Wij zullen de lotgevallen van beide colonnes achtervolgens kort bespreken, en wel beginnende met het Kaukasisch detachement.

Dit begaf zich, onder bevel van den kolonel Lamakine, per scheepsgelegenheid door de Caspische Zee, van uit de Kaukasische provinciën naar de Kinderli-baai, om vandaar den tocht over land voort te zetten.

Op den 14^{den}, 15^{den} en 17^{den} April marcheerden die troepen bij een temperatuur van 37° R. van Kinderlinsk in drie échelons af. Een afstand van 16 uren gaans moest in twee dagen afgelegd worden, zonder dat er waterbronnen zouden worden aangetroffen, terwijl een sterke wind het gloeiend zand, dat 42° R. teekende, deed opstuiven en de colonne als in een zandwolk omhulde. Na den halven afstand afgelegd te hebben, was de medegenomen watervoorraad geheel uitgeput, terwijl de troepen, inzonderheid de infanterie, sterk afgemat waren. De kozakken, die beter tegen het klimaat bestand waren, stegen af, geleidden hunne paarden aan den teugel, terwijl zij hun plaats in den zadel aan de meest uitgeputte kameraden der infan-

terie afstonden. Vele infanteristen namen ook op de kameelen plaats.

De chef begreep op deze wijze de volgende bronnen niet te zullen bereiken, en zond daarom de kozakken vooruit, met opdracht zoo spoedig mogelijk naar de eerstvolgende bronnen op te rukken, aldaar water te halen, en daarmede het detachement weder tegemoet te rijden.

Op dezen tocht leerde men de beteekenis kennen van een bij de Turkomannen bekend spreekwoord, nl.: ‘aan hem, die op een tocht door de woestijn aan zijn naaste een droppel geeft van zijn geringen watervoorraad, zullen al zijn vorige zonden vergeven worden.’

Eindelijk, na het doorstaan van velerlei ongemakken, bij de bronnen aangekomen zijnde, herkregen de troepen, na het lesschen van den dorst, hunne opgewektheid; toch was het water niet van de beste hoedanigheid. Een ooggetuige, de Pruisische huzaren-luitenant Stumm, die, zooals reeds gezegd is, dezen tocht mede maakte, gaf er de volgende beschrijving van: wij noemen het water hier goed, wanneer het er niet pikzwart uitziet, en indien slechts de onaangename lucht, die het verspreidt, niet zoo sterk is, dat de daaruit bereide thee drinkbaar kan worden geacht; zoo'n kopje thee wordt dan evenwel naar binnen geslikt, zooals de kleine kinderen medicijnen gebruiken. Het beste water smaakt zout; doch daaraan is men al gewend geraakt; en slaat men een blik in den beker, dan ontdekt men een menigte duizendpootjes en dergelijke diertjes, die door hunne kromme sprongen den dorstige trachten op te vroolijken.

‘Daar men ook vreesde, dat de vijand het water zoude vergiftigen, werd dit bij elke bron eerst door de officieren van gezondheid scheikundig onderzocht. Gefiltreerd zijnde werd het bronwater kristalhelder, doch bleef sterk bezwangerd met chloorsodium en glauberzout; dientengevolge veroorzaakte het somwijlen dyssenterie. Hoe meer men Chiwa naderde, hoe slechter het water werd; van een verder afgelegen bron ontving men water, dat, wat de kleur betrof, veel op mestwater geleek.’

Op dezen eersten marsch moesten reeds 150 kameelen achtergelaten worden, en de overigen waren zoo uitgeput, dat men hun last moest verminderen; de kolonel Lamakine begreep daarom dat het detachement verminderd moest worden, en zond één compagnie terug.

Op den 20sten April bereikte de hoofdmacht Bisch-Akty, na

26 uren gaans afgelegd te hebben: een voortroep, welke 14 dagen vroeger op marsch was gegaan, had hier reeds een versterking aangelegd, in het midden waarvan zich 7 bronnen bevonden; men doopte dit fort met den naam S t . M i c h a e l .

Op den 23sten April kwam hier ook de Majoor Nawrodsky aan, die een speciale opdracht had uitgevoerd. De Kirgisen van het schiereiland Mangischlak hadden namelijk niet alleen geweigerd de noodige kameelen te leveren, doch zich in het algemeen vijandig gedragen en alle kameelen uit den omtrek medegevoerd: om hen te tuchtigen en de zoo noodige kameelen te bemachtigen werd onder bevel van dien majoor een expeditie naar de legerplaats dezer Nomaden ondernomen. Daartoe werd van uit Kinderlinsk uitgerukt met een detachement, sterk 200 kozakken.

De majoor Nawrodsky verdeelde zijn strijdmacht in 10 à 12 ploegen en deed elke ploeg naar een der legerplaatsen oprukken, er op rekenende dat de vijand, wanneer hij zich niet vereenigen kon, de vlucht zou nemen. Deze verwachting werd niet teleurgesteld, daar slechts in één legerplaats weêrstand werd geboden, alwaar 12 kozakken met ongeveer 50 kirgisen handgemeen geraakten. Daar de laatstgenoemden slechts met schaska's (sabels), dolken en oude vuursteengeweren bewapend waren, konden zij aan de Russische kozakken geen weerstand bieden en waren dan ook spoedig op de vlucht gedreven. Ten gevolge dezer onderneming werden 380 kameelen, 110 paarden en 3000 schapen buit gemaakt; behalve dezen zeer welkomen aanvoer was het voornaamste voordeel der expeditie daarin gelegen, dat van de zijde der Kirgisen geene verontrustingen meer op den tocht behoefden gevreesd te worden; deze nomadische stammen zijn namelijk niet dapper van aard, en hun grootste zelfvertrouwen was gegrond op de overtuiging, dat de Russen hen niet zouden kunnen bereiken; zij waren nu van deze dwaling teruggebracht, en hadden tevens de meerderheid der Europeesche wapenen leeren kennen.

Van af Bisch-Akty werd nu échelonsgewijze verder doorgedrongen in de woestijnen van het plateau Ust-Urt, waarbij weer veel volharding aan den dag gelegd moest worden: doch het zou te ver leiden, hier al het merkwaardige te vermelden; alleen zij medegedeeld, dat tusschen 27 en 28 April weder een ‘mauvais quart d'heure’ werd doorgebracht.

Men was bij Kol Kinir een bron genaderd, die echter zoo

diep was, dat men onmogelijk met de aaneengebonden fouragestrikken, trensteugels, enz. enz. de wateroppervlakte kon bereiken. Men moest daarop den 28sten den marsch, zonder gedronken te hebben, vervolgen en had zeker 15 uren gaans af te leggen. Des namiddags te 12 uur bij 40° warmte, op ongeveer 4 uur gaans van de naaste bronnen, waren de krachten uitgeput; paarden en menschen zonken machteloos neder. Toen kommandeerde de chef h a l t, en een ieder meende dat nu het verschrikkelijke en met zooveel angst verbeide oogenblik der crisis was aangebroken, waarin men zich had voor te bereiden op den dood door versmachting.

Plotseling deed zich de kreet: water, water! hooren, en als door een elektrieken schok opgewekt herleefden allen; spoedig bleek waaraan men deze redding had te danken. De kolonel Lamakine had door een toeval een spoor ontdekt, dat veelal naar een bron leidt; aanstonds had hij, zonder iemand daarvan te verwittigen, twee Kirgisen ter opsporing uitgezonden, en het kommando *halt*, waarin de troepen hun vonnis meenden te hooren, was het signaal geweest voor de nabijzijnde redding. Zooals reeds gezegd is trok het detachement in verschillende afdeelingen (échelons) voorwaarts; en slechts één dezer had het geluk de tot dusver onbekende bron te ontdekken; twee der overige echelons volbrachten den geheelen marsch zonder gelaafd te worden. Een 4de échelon bleef in de woestijn liggen, en zou daar den ondergang gevonden hebben, indien niet gelukkigerwijze eenige uitgezonden ordonnansen der colonne Lamakine, nadat door deze de bron was ontdekt, van dezen bangen toestand kennis hadden bekomen. Alles wat te paard kon zitten ijlde naar de versmachtende kameraden, om hun nog tijdig hulp te verschaffen; men nam zooveel water mede als noodig was, om de ongelukkigen een weinig te laven; elk man kreeg een halven beker; en dit was voldoende om ook deze troepen den marsch te laten volbrengen tot de ontdekte bron.

Te l l t a - l d s c h i, de eerstvolgende étappe, werd een paar dagen rust gehouden.

Men was bij deze colonne de meening toegedaan, dat men het Orenburgsche detachement Werowkine vooruit was, en had daarom dan ook niet geaarzeld op enkele étappeplaatsen aan de troepen rust te gunnen. Toen men de grenzen van het rijk van Chiwa was genaderd, werd zelfs in een krijgsraad besloten, niet verder noordwaarts te trekken, ten einde zich met

het Orenburgsche detachement te vereenigen, maar al dadelijk van het punt waar men zich bevond in oostelijke richting Chiwa binnen te rukken, om zoo mogelijk reeds eenige voordeelen te behalen.

Reeds waren drie colonnes tot dit doel afgemarcheerd, toen er op den 4^{den} Mei een eerste bericht van den luit.-generaal Werowkine werd ontvangen, waaruit bleek, dat het opgevat vermoeden onjuist was, daar integendeel het Orenburgsch detachement de Kaukasische troepen voor was, zoodat aan deze laatsten de last werd verstrekt zoo snel mogelijk door te marcheeren, ten einde zich te Urga met de andere colonne te vereenigen.

Aanstonds werden er estafetten uitgezonden om de drie reeds zijwaarts afgemarcheerde colonnes terug te roepen: één daarvan, onder bevel van den luitenant-kolonel Skobelew, ontving deze lastgeving in zooverre te laat, dat deze reeds slaags was geweest met een bende Turkomannen, bij welke ontmoeting de Overste zelf ernstig gewond werd. Wijders was er een karavaan aangetast en daardoor waren 50 kameelen, benevens vele paarden, schapen en levensmiddelen buit gemaakt.

De marschroute van het Noord-Kaukasisch detachement moest nu gewijzigd worden; tot Alan trok men nog in echelons voorwaarts; doch daar werd door het hoofd der colonne halt gehouden om de later volgende troepen in te wachten. Hier ontving de kolonel Lamakine op den 7^{den} Mei een tweede bericht van luit.-generaal Werowkine, inhoudende dat deze Urga reeds weer had verlaten, en besloten was bij Kungrad het Kaukasisch detachement af te wachten.

Nu begonnen de aanvoerders der Kaukasische afdeeling bevreesd te worden, dat hunne kamaraden uit het noorden Chiwa zouden bereiken alvorens de vereeniging der troepen had plaats gehad, en de kolonel Lamakine besloot daarom, andermaal zijn marschroute te wijzigen en met de cavalerie in ijlmarschen voorwaarts te trekken, terwijl het gros der colonne onder bevel van den luitenant-kolonel Pajarow zoo spoedig doenlijk zou volgen.

De marsch, dien men nu ondernam, zette de kroon op al hetgeen tot dusver was volbracht; gedurende drie achtereenvolgende dagen werd door de woestijn gemarcheerd zonder drinkbaar water aan te treffen; want in de bronnen langs de route hadden de Turkomannen krengen geworpen, waardoor natuur-

lijkerwijze het water verpest was Men gunde zich op dezen tocht den tijd niet om nog naar andere meer zijwaarts gelegen bronnen te zoeken; het denkbeeld dat men zoo spoedig mogelijk voorwaarts moest gaan, bezielde allen, en het scheen dat die gedachte de bezwaren, welke men ondervond, en de ellende, die uitgestaan moest worden, lichter deed tellen, dan op de vorige dagen.

Met welk een vreugde eindelijk op den 12^{den} Mei des namiddags te 1 uur Kungrad, en daarmede het einde der ontberingen werd bereikt, laat zich gevoelen. En toch vonden de troepen de zoo wel verdiende rust hier nog niet, want de luit.-generaal Werowkine was al weer verder doorgetrokken. Te 2 uren moesten de afgematte soldaten, die op dien dag van 5 uur 's morgens af hadden gemarcheerd, den tocht weer vervolgen, waarna zij eindelijk des avonds ten 9 uur de voldoening smaakten de Orenburgsche kameraden in te halen.

Het gros der colonne, dat onder bevel van den luit.-kolonel Pajarow, te voet denzelfden weg moest afleggen, en dus meer tijd noodig had om de woestijn door te trekken, had natuurlijk nog oneindig meer te verduren. Het volgend overzicht van de marschroute kan er een denkbeeld van geven.

6-7	Mei	rust nabij de bronnen van Alan.
8	Mei	2 uur 's morgens afmarsch, 8 uur 's avonds aankomst te Irbasan, afstand 5½ uur gaans; te Irbasan vond men bronnen van bijna ondrinkbaar brak water.
9	Mei	2 uur 30 min. 's morgens afmarsch, 5 uur 's avonds aankomst te Kara-Kuduk, afstand 7½ uur gaans; de bronnen bevatten brak ondrinkbaar water.
10	Mei	2 uur 's morgens afmarsch, 7 uur 's avonds aankomst aan het droge meer Aibugir, afstand 8½ uur gaans; geen bronnen.
11	Mei	2 uur 's morgens afmarsch, 3 uur 's namiddags aankomst te Irali-Kotschkan,

		afstand 6¼ uur gaans; bijna ondrinkbaar water.
12	Mei	's morgens vroeg naar Kungrad,
		aankomst te 1 uur, afstand 5 uur gaans;
		hier werden goede zoetwaterbronnen aangetroffen.

In het geheel werden alzoo in 5 dagen ruim 33 uren gaans afgelegd, waarvan circa 15 uren gaans in 37 uren geheel van water verstoken (den 10^{den} te 2 uur 's morgens tot den 11^{den} te 3 uur 's middags). Men kan zich voorstellen wat die troepen geleden moeten hebben, bij een temperatuur van 40° R. door een woestijn marcheerende, waar de thermometer in het zand 50° R. teekende, en dat met een beperkten watervoorraad, welke slechts toeliet zeer kleine portiën uit te reiken van water, dat door het vervoer nagenoeg zwart en kokend heet was geworden, en daarbij een onaangenamen reuk verspreidde.

Thans genaderd zijnde tot de vereeniging der beide detachementen, willen wij nog even de lotgevallen der Orenburgsche troepen nagaan.

Dit detachement marcheerde even als de overigen in verschillende échelons, die elkander op dagmarsch-afstand volgden; zoo werd van 13 tot 15 Februari Orenburg verlaten, en van 26-30 Maart de marsch van af de Emba vervolgd. Deze troepen hadden, even als die uit Turkestan, in den aanvang met zware sneeuwstormen te kampen, terwijl in de nabijheid van de Emba de temperatuur tot - 12° R. daalde. Daarenboven zakten menschen en paarden diep in de hooge sneeuw weg, zoodat het voor de afdeeling, welke aan het hoofd marcheerde, een zware taak was, om den weg voor de overige troepen te banen. Toen later de verhoogde temperatuur de massa's sneeuw deed smelten, had men weer met andere bezwaren te worstelen, daar men nu voortdurend door een moeras moest waden, waarvan het gevolg was, dat de reeds zeer uitgeputte kameelen bij dozijnen bezweken.

Tegen den 11^{den} April bereikte men het plateau Ust-Urt. Hier steeg de temperatuur tot 36° R., waardoor de kameelen zich eenigszins van de doorgestane vermoeienissen herstelden. Na het doortrekken eener woestijn, waar plant noch dier aangetroffen werd, naderden de troepen den 17^{den} de oevers van het meer Aral, alwaar 4 dagen rust gehouden werd, om den later volgenden legertrein in te wachten.

Van 20 tot 24 April werd in 4 échelons verder doorgetrokken; de weg dien men nu volgde, voerde aan eene zijde langs de westelijke oevers van het meer Aral, en aan de andere zijde langs de steile wanden van het plateau Ust-Urt.

Nabij Urga, gelegen aan het geheel opgedroogde meer Aibugir, vond men een vijandelijke versterking, zonder verdedigers, die evenwel niet van genoegzame sterkte was om als steunpunt voor de Russische expeditie te dienen, en daar men hier toch een dergelijk steunpunt wilde bezitten, werd er een nieuwe redoute door de Russen aangelegd.

Van hier werden nu proclamatiën uitgevaardigd aan de omliggende Kirgisenstammen, waarbij deze met zware tuchtiging bedreigd werden, voor het geval dat zij zich tegen den verderen doortocht der Russen zouden verzetten, maar hun daarentegen bescherming werd toegezegd, indien zij een vredelievende houding wilden bewaren. Deze proclamatiën hadden een gunstige uitwerking, daar de meeste stamhoofden hunne onderwerping kwamen aanbieden; ook de Kirgisen zelve naderden de troepen, boden eetwaren te koop aan, en daar zij voorkomend behandeld werden, werd de toenadering steeds grooter. De Hoofden behield de luitenant-generaal Werowkine bij zich, om bij den verderen tocht van hunne inlichtingen partij te trekken.

Hoewel de Kaukasische troepen nog niet aangekomen waren, en men zelfs niet met zekerheid wist, waar deze zich bevonden, trok de luitenant-generaal Werowkine toch voorwaarts, daar hij begreep, dat hoe spoediger men de Chiweezen op het lijf viel, des te minder tegenstand er te duchten zou wezen. Het was toch genoegzaam gebleken, dat men zich in Chiwa nog steeds vleide met de gedachte, dat het klimaat de Russen zou tegenhouden, zoodat men zich daar nog niet voldoende op den aanstaanden strijd had voorbereid.

Zooals wij reeds gezien hebben, had de vereeniging der beide detachementen later voorbij Kungrad plaats.

Een enkel woord over het aandeel dat de Russische marine in den tocht naar Chiwa heeft gehad, kan hier zijne plaats vinden.

Twee stoomkanonneerbooten, de Samarkand en de Perowsky, onder bevel van den kapitein Sitnikow, voerende te zamen 10 4ponders en 4 3ponders, en bemand met 260 mariniers, voorzien van nieuw model geweren en revolvers, waren op het meer Aral gestationneerd, om de vijandelijke kusten te verkennen.

De beide schepen stoomden de rivier de Amu-Daria op, en beschoten met goed gevolg het fort Ak-Kala, dat gedeeltelijk vernield werd. Hoewel men den vijand met zijn geschut de vlucht zag nemen, werd het toch te gewaagd geacht om zonder nadere

inlichtingen van de troepen ontvangen te hebben, met een betrekkelijk geringe strijdkracht een landing te ondernemen.

Daarop werd een klein detachement, sterk 1 officier en 13 matrozen, aan wal gezonden om water te halen en zoo mogelijk berichten nopens den luit.-generaal Werowkine in te winnen; doch deze dapperen, die zich vrijwillig voor de gevaarlijke onderneming beschikbaar hadden gesteld, moesten hunne stoutheid met den dood bekoopen. Later vond men hunne lijken bij elkander onthoofd op den grond liggen, en, daar van een Kirgis, die tot gids had gestrekt, nimmer meer iets werd vernomen, leidde dit tot de veronderstelling, dat deze de Russen had verraden, die waarschijnlijk in den slaap door hunne vijanden zijn overvallen en afgemaakt.

Volgens een ander berichtgever had zich dit voorval eenigszins anders toegedragen, en zou er een Kirgis aan boord der schepen zijn gekomen, om namens den luit.-generaal Werowkine, zooals hij voorgaf, den chef der marine te verzoeken een klein detachement aan wal te zenden, ten einde de gemeenschap te onderhouden tusschen de land- en zeemacht der expeditie. Dit verraad zou den tragischen dood der manschappen tot gevolg hebben gehad.

Intusschen bleek het, dat men Kungrad te water niet kon bereiken, tenzij er een dijk werd doorgestoken, waardoor een uitgestrekte landstreek onder water zou worden gezet. De inwoners verzochten den luit.-generaal Werowkine dringend om niet tot dezen maatregel over te gaan; en daar de bevolking zich zeer vredelievend had gedragen, wilde de generaal deze niet aanstonds ontstemmen. Te gereeder werd van het voornemen om den dijk door te steken afgezien, toen men vernam dat langs een arm der Amu-Daria de verder gelegen stad Chodschaili gemakkelijk bereikt kon worden.

Daar de verdere tocht der landmacht vrij voorspoedig ten einde liep, was het aandeel dat de marine nog in de expeditie had, van weinig beteekenis. Alleen is zij nog behulpzaam geweest bij den lateren terugtocht der troepen, waarvan een deel per scheepsgelegenheid over het meer Aral naar de Russische provinciën terugkeerde.

c. *Zuidelijk Kaukasisch Detachement*.

Het derde hoofd-detachement begaf zich gedeeltelijk van Krasnowodsch, gedeeltelijk van het fort Tschykyschlar beide plaatsen gelegen aan de oostelijke oevers der Caspische Zee -

naar Chiwa op marsch; het bevel was opgedragen aan den kolonel Maskosow, die reeds in de jaren 1871 en 1872 verkenningstochten in deze streken had ondernomen.

Vooral de expeditie van 1872 had er veel toe bijgebracht om meer met deze oorden bekend te worden; men had echter toenmaals geen zeer gunstigen indruk van de herbergzaamheid dier streken ontvangen, daar die tocht met 1400 kameelen werd ondernomen, van welke slechts 400 terugkeerden.

Dr. Sievers heeft over deze expeditie, die hij medemaakte, in Petermann's Mittheilungen een belangwekkend artikel geschreven, vooral betrekking hebbende op de ontdekking der oude rivierbedding van de Oxus (Amu-Daria). Zooals bekend is, is dé groote rivier van dien naam op onverklaarbare wijze geheel opgedroogd. De bedding, door de Turkomannen Usboï, d.w.z. lage vlakte genaamd, werd bij deze gelegenheid bezocht. Zij heeft een gemiddelde diepte van 20 meter; de steile wanden worden gevormd door kleilagen; evenwel zijn op verscheidene plaatsen de oevers door het stuifzand onkenbaar geworden. Van de bron Burgun worden de oevers der rivierbedding gevormd door de steile wanden van het plateau Ust-Urt, en daar baant de rivier zich een weg door lagen mergel en schelpkalk. Van Dsojuruk af tot boven Topiatan heeft de bedding een breedte van 1000 kilometer; zij slingert daar sterk, en de nog zichtbare eilanden toonen aan dat de rivier zich in vele takken verdeelde. Hooger op wordt zij veel smaller, vooral daar waar zij door steenachtigen grond haar weg neemt. Nergens worden sporen van zijtakken of kanalen aangetroffen; vele putten en meren van zout water waren nog in den bodem aanwezig; doch zoet water werd in het geheel niet gevonden. De omliggende landstreek is dan ook volstrekt onbewoond. Over het algemeen was de bedding nog zoo scherp afgeteekend, dat men den indruk ontving alsof de rivier nog kort geleden door deze oevers had gestroomd.

Om niet te zeer van ons onderwerp af te dwalen, zullen wij weder tot de expeditie van 1873 terugkeeren.

Aan het hoofd van het Zuid-Kaukasisch detachement was dus een man geplaatst, die reeds vrij goed met den te volgen weg bekend was, althans tot Igdy, het uiterste punt, dat in 1872 werd bereikt; terwijl ook de Kaukasische troepen zelve reeds met tochten van dezen aard bekend waren, zoodat men met goed vertrouwen de expeditie aanvaardde.

De tocht was aanvankelijk vrij voorspoedig, en de vereeniging der beide onderdeelen had op het bepaalde punt Topiatan plaats, terwijl op den 13^{den} April de reis van daar door de vereenigde troepen werd vervolgd.

Kort na den afmarsch werd de tijding vernomen, dat een bende Turkomannen - naar de streek waar zij wonen Tekke-Turkomannen genaamd - zich op marsch naar Chiwa had begeven om den Chan bijstand te verleenen; ijlings zond de chef daarop een detachement Kozakken met een vuurpijlbatterij vooruit, om zoo mogelijk dit voornemen te verijdelen. Te Igdy werd de vijand achterhaald en op de vlucht gejaagd. Er werden bij die gelegenheid 267 man gevangen en bovendien nog 1000 kameelen, 5000 schapen, en een menigte wapens buit gemaakt. Niet zonder groote inspanning werd dit voordeel behaald, want het detachement had bij deze gelegenheid een afstand van 33½ uur gaans in 24 uren afgelegd zonder een teug water te bekomen. De ontmoeting werd nog gevolgd door onderscheidene schermutselingen tusschen Kozakkenpatrouilles en Turkomannen; het gevolg van een en ander was, dat deze laatsten van hun voorgenomen tocht naar Chiwa afzagen, zoodat het doel van de expeditie op dit punt volkomen werd bereikt.

Den 18^{den} April werd Igdy verlaten en daarmede het onbekende terrein betreden; men rekende 4 dagen door de zandsteppen te moeten marcheeren: doch in die verwachting werd de tot dusver zoo gelukkige colonne Markosow teleurgesteld.

Het gedurig overtrekken van hooge zandheuvels bemoeielijkte den marsch zeer, doch het ergste van alles was de ondragelijke hitte. Toen men op den eersten marschdag trots alle bezwaren den voorgenomen afstand had afgelegd, bemerkten de troepen tot hun grooten schrik, dat de watervoorraad door verdamping tot op ⅔ was verminderd, terwijl het bovendien gebleken was, dat de manschappen op dezen bezwarenden marsch niet volstaan konden met de toegedachte portiën van 4 flesschen water per man en per dag. Men kon dus met recht zeggen, dat het mes - een scherp zwaard - hier van twee kanten sneed.

Den volgenden morgen was de hitte nog ondragelijker, de temperatuur was tot 52° R. gestegen, en toen men in den middag van denzelfden dag andermaal de temperatuur wilde waarnemen, bleek het dat de thermometer, die tot 55° R. kon aanwijzen, gesprongen was, zoodat die warmtegraad reeds was over-

schreden. De heuvels die men ontmoette werden steeds hooger; zand kon het niet meer genoemd worden: het was fijn gloeiend stof; aan geregeld marcheeren viel niet meer te denken: het detachement geleek een karavaan, die zich met moeite voortsleepte; de paarden konden hun last niet meer dragen, zoodat de ruiters te voet naast deze hun trouwe tochtgenooten moesten gaan; de ademhaling van mensch en dier werd belemmerd, zoodat bij menigeen de levensgeesten opgewekt moesten worden door het toedienen van eenige droppels cognac, waarvoor gelukkigerwijze de officieren van gezondheid gezorgd hadden.

De chef ging daarop met een detachement kozakken, van spaden voorzien, vooruit, ten einde de eerstvolgende waterbronnen nabij Orta-Kuju op te zoeken. Tot 's nachts 12 uur werd door deze voorhoede den marsch voortgezet, doch te vergeefs; en het was al te gewaagd om in de duisternis den tocht nog verder op goed geluk te vervolgen. Er moest raad geschaft worden; de kolonel Markosow besloot halt te houden, 2 à 3 man nog verder voorwaarts te zenden om te onderzoeken of men soms, zonder het te weten, zeer nabij Orta-Kuju was, terwijl een ander detachement terug werd gezonden naar het gros der colonne, om water van den voorraad der troepen te halen.

Toen bij het aanbreken van den volgenden morgen de vooruitgezonden manschappen nog niet waren teruggekeerd, meende de kolonel, die niet alles op het spel wilde zetten, den terugtocht te moeten aanvaarden. Doch het kon geen marcheeren meer genoemd worden, het was staan en vallen zonder ophouden, tot men eindelijk tegen 10 uur de kozakken ontmoette, die water hadden gehaald. De chef verdeelde nu eigenhandig de portiën van den geringen voorraad nagenoeg bedorven water; de verfrissching, als men die zoo noemen mag, was dan ook niet in staat om de troepen op te wekken; de krachten keerden niet weder; zoo goed en zoo kwaad als het ging zette men intusschen den marsch voort, tot eindelijk de hoofdtroep weder werd bereikt. Van deze was inmiddels reeds een detachement teruggezonden om water te halen van Igdy, en dit detachement had nog een kleine ontmoeting met vijandelijke Turkomannen, die echter van weinig beteekenis was. Nu bekroop evenwel de Russen de angst, dat de bronnen bij Igdy onbruikbaar zouden zijn gemaakt; gelukkigerwijze bleek echter later dat deze vrees voorbarig was geweest. Den volgenden dag

trok het geheele detachement naar Igdy terug, alwaar bij het gehouden appel nog 100 man ontbraken; van de Kozakken evenwel, hoezeer zij een veel grooteren weg hadden afgelegd, slechts 15. Aanstonds werden kameelen uitgezonden om de achterblijvers ter hulpe te snellen, met het gelukkig gevolg dat 's avonds het geheele detachement, uitgenomen 4 Kozakken, present was.

Spoedig daarop kwamen ook de Kozakken terug, die naar Orta-Kuju waren vooruitgezonden en van wie men niets meer had vernomen. Zij deelden mede werkelijk de bronnen gevonden te hebben, en wel op 2 uur gaans afstand van het punt waar halt gehouden was; hunne paarden waren evenwel niet in staat geweest om aanstonds weder terug te marcheeren, zoodat zij, deze achterlatende, te voet hunne kameraden waren gaan opzoeken; de plaats bereikende, waar men elkander verlaten had, ontwaarden zij dat de troepen reeds den terugmarsch hadden aangenomen; toen moesten nog eerst de paarden van Orta-Kuju teruggehaald worden, en daarop trokken ook deze dapperen op Igdy terug.

Onderweg vonden zij ook de 4 achtergebleven kozakken, doch zagen geen kans hen mede te nemen, en moesten er zich toe bepalen deze kameraden met voedsel en water eenigszins te versterken; van den hoofdtroep werd op dit bericht aanstonds verdere hulp aan deze ongelukkigen gezonden.

Hoewel te Igdy een rustdag werd gehouden, herstelden de uitgeputte troepen zich slechts ten deele van de uitgestane vermoeienissen; de hevige hitte bleef aanhouden, en daar al de thermometers gesprongen waren, kon men de juiste temperatuur niet meer nagaan; 100 infanteristen en 100 kozakken waren door zonnesteken getroffen of door uitputting buiten staat verder te gaan.

Toen begon men te begrijpen dat het een hopelooze poging was, om Chiwa langs dien weg te bereiken; met de wetenschap, die men nu had opgedaan, zou wel bij inspanning van alle krachten Orta-Kuju, mogelijk ook de volgende bron Dudur, te bereiken zijn; doch volgens mededeeling der inwoners was men dan nog 6 à 7 dagmarschen van Smakschir, het einde der woestenij, verwijderd, hetgeen op een afstand van 42 uur gaans geschat kon worden. Met de opgedane ondervinding voor oogen moest men er op rekenen voor dezen afstand wel 10 à 12 étappen te behoeven.

Slaagde men niet, en moest voorbij Dudur andermaal de

terugtocht aangenomen worden, dan was het te vreezen, dat zich niet alleen gebrek aan drinkwater zou doen gevoelen, doch dat ook de voorraad levensmiddelen ontoereikend zou zijn; want men kon niet over genoegzame transportmiddelen beschikken, om al het noodige voor zulk een marsch mede te voeren, terwijl het evenmin mogelijk was om nog meerdere transportmiddelen uit Krassnowodsch te ontbieden.

Niet dan met weêrzin werd toen het onvermijdelijk besluit genomen om de voortzetting van den tocht op te geven; en dat hierbij niet gedacht moet worden aan gebrek aan energie kan genoegzaam daaruit blijken, dat van geen enkele zijde over het niet slagen van dit detachement klachten zijn geuit; het moest erkend worden, dat de overige colonnes, hoeveel ellende en ontbering zij doorstonden, toch ook niet te worstelen hadden met een temperatuur van 55° R. Bij die hitte door het gloeiend stof te marcheeren, gaat, zonder gelaafd te kunnen worden, boven alle menschelijke inspanning, en niemand verstoutte zich er den kolonel Maskosow een verwijt van te maken, dat hij zijne troepen niet noodeloos had opgeofferd; want wat onder andere omstandigheden stalen volharding genoemd zou kunnen worden, had men hier moeten bestempelen met den naam van roekeloosheid. Herinnert men zich daarenboven dat de Zuid-Kaukasische troepen de vereeniging belet hebben der Tekke-Turkomannen met de Chiweezen, dan heeft men ook niet het recht om den tocht dezer colonne als geheel mislukt te beschouwen.

Zijn wij eenigszins uitvoerig geweest bij de beschrijving der marschen, welke volbracht moesten worden om het vijandelijke land te bereiken, en wel omdat de overwinning der menigvuldig daarbij voorkomende bezwaren beschouwd mag worden als het meest belangwekkende van den geheelen krijgstocht, wij kunnen korter zijn bij de beschrijving der eigenlijke gevechten, welke om het bezit van Chiwa geleverd werden.

Een strijd tusschen slecht bewapende onbeschaafde volkeren, en Europeesche krijgslieden, die èn in ontwikkeling èn in bewapening verre boven hunne vijanden verheven zijn, kan uit een krijgskundig oogpunt niet het belang inboezemen, dat men in oorlogen van nagenoeg even sterke tegenstanders stelt. Het zal daarom voldoende zijn de verovering van Chiwa door de Russische troepen in korte trekken aan te geven.

Wij hebben de beide welslagende detachementen verlaten op 11 Mei 1873. Het Turkestansche detachement onder generaal von Kaufmann bevond zich toen bij het meer Sardabal-Kul; het Orenburg-Kaukasische detachement onder Luit.-generaal Werowkine had Kungrad verlaten, en marcheerde in de richting van Chodschaili.

De lotgevallen van het laatstgenoemd detachement, dat het meest werkzame aandeel in de verovering van Chiwa nam, zullen wij in de eerste plaats nagaan.

Hoewel talrijke scharen vijandelijke ruiterij zich vertoonden, kwam het in den aanvang niet tot een ernstig gevecht, daar deze, nadat van Russische zijde eenige vuurpijl- of granaatschoten waren gedaan, spoedig terugtrokken. De stad Chodschaili gaf zich dan ook zonder slag of stoot over, en werd bezet, terwijl de vijandelijke troepen in zuidelijke richting terugtrokken. Hier werd nu twee dagen rust gehouden, terwijl de omgang met de inwoners niets te wenschen overliet; de winkels werden spoedig geopend, en de soldaten maakten gretig gebruik van de gelegenheid tot aankoop van verschillende levensbehoeften.

Te dezer plaatse vervoegden zich nog verscheidene hoofden van Kirgisen-stammen bij den Luit.-generaal Werowkine, om hunne onderwerping aan te bieden, en bescherming te verzoeken tegen de troepen van den Chan van Chiwa, hoofdzakelijk bestaande uit Turkomannen. De Perzische slaven, welke men in Chodschaili aantrof, werden vrij verklaard.

Daar in deze beide rustdagen de troepen zich geheel van de doorgestane vermoeienissen herstelden, terwijl door de officieren de vereeniging der beide detachementen Werowkine en Lamakine feestelijk werd gevierd - voor het eerst zag men weer een gedekte tafel aangericht - marcheerde men op den 18^{den} Mei in zeer opgewekte stemming het vijandelijk land dieper in. Door middel van de medegevoerde schraagbrug trok men over het Sausankanaal, dat buiten zijne oevers was getreden, en bij gebrek aan bruggenmaterieel de Russen lang zou hebben opgehouden. Den 20sten hadden de troepen den eersten ernstigen vijandelijken aanval te doorstaan, waarbij werkelijk aan de zijde des vijands van eenig krijgskundig talent blijk werd gegeven. Een schijnaanval op het centrum uitvoerende, maakten talrijke benden vijandelijke ruiters een omtrekkende beweging, met het doel om de achterhoede der Russen aan te vallen; zij stelden zich blijkbaar voor, den trein levens-

en transportmiddelen te vernielen, en daardoor het verder doormarcheeren onmogelijk te maken. Hoewel de achterhoede der Russen alzoo een geduchten aanval moest weerstaan, deed de daar aanwezige artillerie den vijand spoedig terugdeinzen, terwijl een flankbeweging der Russische cavalerie van het centrum bij de Turkomannen de vrees deed ontstaan van hun hoofdtroep afgesneden te worden, ten gevolge waarvan zij geheel terugtrokken. Daar de paarden van den vijand zich veel sneller bewogen dan de Russische paarden, leverde de vervolging des vijands weinig op.

Alvorens Mangit te bereiken, moest nog een tweede aanval des vijands afgewacht worden, welke echter evenzeer werd afgeslagen, en waarbij een dorp in brand geraakte, terwijl aan de Russische zijde op dien dag 8 man gedood en 10 gewond werden. Na deze ontmoeting kon de stad Mangit door de Russen bezet worden, zonder verderen tegenstand te ontmoeten. Op den 22sten Mei nam de vijand nog eens een voor hem gunstige gelegenheid te baat, om de Russen tegen te houden, en wel op een oogenblik toen deze zich in een zeer doorsneden terrein bevonden, gevormd door dicht begroeide tuinen, dammen van klei en ontelbare kanalen; doch ook nu weder moesten de Turkomannen terugdeinzen voor het snelvuur der infanterie, krachtig ondersteund door de artillerie, die vooral in de flank des vijands eene geweldige slachting aanrichtte. Volgens sommige berichtgevers namen vele vijanden bij het mislukken van hun aanval de vlucht in nabijzijnde huizen, en toen nu later door het artillerievuur der Russen deze huizen in brand vlogen, durfden de Turkomannen hun schuilplaats niet meer verlaten, doch gaven de voorkeur aan den dood in de vlammen.

De tegenstand der Turkomannen, die snorkend verklaard hadden, slechts als overwinnaars te zullen terugkeeren, was door deze gevechten grootendeels gebroken, zoodat velen naar hunne nomadische legerplaatsen terugkeerden.

De vijand begon thans andere hulpmiddelen te baat te nemen om de Russen tegen te houden, namelijk het vernielen der bruggen over de talrijke kanalen die overgetrokken moesten worden, iets waaraan zij vroeger, vreemd genoeg, niet gedacht schenen te hebben. Zoodra dit van Russische zijde was bespeurd, werden talrijke Kozakken-patrouilles vooruitgezonden, om zoo mogelijk het doel des vijands te verijdelen, hetgeen meermalen, doch niet altijd gelukte, en bij welke ontmoetingen dan weer

kleine schermutselingen voorvielen. Thans meer en meer Chiwa naderende, ontving de Luit.-generaal een schrijven van den Chan, waarin deze zeer naief te kennen gaf, ‘dat hij niets liever verlangde dan de Russen als gasten in zijn hoofdstad te ontvangen, doch dat hij 3 à 4 dagen tijd noodig had, om alles voor een recht feestelijke ontvangst voor te bereiden, zoodat hij vriendelijk verzocht voorloopig niet verder naar Chiwa op te marcheeren, doch te wachten tot alles voor den intocht gereed zou zijn.’

Verder gaf hij nog te kennen, dat de Turkomannen zich zeer tegen zijn zin verstout hadden, de Russen op hun tocht te bemoeilijken.

Dat dit schrijven meer stof tot lachen dan tot ernstig nadenken gaf, kan men zich gereedelijk voorstellen.

Intusschen gingen enkele Turkomannen er in hun vertwijfeling toe over, om de woningen der Chiweezen in den omtrek te plunderen en te verbranden, zoodat, om aan deze verwoestingen een eind te maken, talrijke Russische patrouilles werden uitgezonden.

Hoewel de Luit.-Generaal Werowkine op den 26sten Mei tot dicht voor de muren der stad Chiwa was genaderd, kon hij overeenkomstig zijne orders nog niet tot den hoofdaanval overgaan, voordat de vereeniging had plaats gehad met de troepen van den Generaal von Kaufmann, van wien bericht was ontvangen, dat hij de Amu-Daria had bereikt, en dat nadere bevelen zouden volgen; daar na dien tijd niets meer van hem vernomen werd, werden die orders nog steeds gewacht.

Toen nu de vijand ontwaarde, dat de Russen werkeloos bleven, werd hij weder stoutmoediger, en waagde onderscheidene aanvallen, die wel is waar afgeslagen werden, doch een zeer ongunstigen invloed op de troepen uitoefenden. Eerstens toch haakten deze naar het oogenblik om een beslissenden slag te slaan, zoodat die gedwongen stilstand niet zeer in den smaak viel, terwijl aan de andere zijde het onderhouden van de noodige waakzaamheid, om zich te vrijwaren tegen overvallen des vijands, gevoegd bij het herhaald alarmeeren door kleine gevechten, den dienst in het algemeen zeer afmattend maakte.

Alles in aanmerking genomen, besloot dan ook de Luit.-generaal Werowkine om verder door te trekken, en aarden batterijen tegenover de muren van Chiwa aan te leggen. Bij dezen opmarsch moesten de Russen in een défilé van slechts 4 pas

breedte een hevig vuur van de wallen der stad doorstaan; gelukkigerwijze werden de kogels vrij algemeen te hoog gericht; anders zouden de verliezen ontzettend zijn geweest. Onder aanhoudend strijden rukte men voorwaarts, en werden eindelijk de batterijen aangelegd, zoodat de stad nu beschoten kon worden.

De troepen echter wenschten zonder veel omslag aanstonds tot de bestorming van Chiwa over te gaan, en het kostte den Luit.-generaal Werowkine hier weder veel moeite om getrouw aan zijne instructies te blijven, en de aankomst van generaal von Kaufmann af te wachten.

Het vuur, dat intusschen tegen de stad was geopend, werd krachtig beantwoord, waardoor de Russen vele verliezen leden, en ook de Luit.-generaal Werowkine aan het linkeroog werd getroffen, zoodat hij het bevel moest overgeven aan den kolonel Sarantschow.

Toen nu kort daarop een parlementair uit de bedreigde stad zich bij den Russischen veldoverste aanmeldde, met verzoek om een wapenstilstand te sluiten, werd aan dezen als voorwaarde gesteld, dat van beide zijden het vuur zou worden gestaakt, en dat zich daarna een Chiweesch gevolmachtigde bij den kolonel Sarantschow moest aanmelden, ten einde de onderwerping van den Chan op officiëele wijze aan te kondigen, ten bewijze waarvan alle strijdbare mannen de stad Chiwa moesten ontruimen.

Nauwelijks was de parlementair in de stad teruggekeerd, of het vuur werd van de wallen hervat; wel kwam er aanstonds een tweede parlementair naar het Russische hoofdkwartier met de mededeeling, dat de hervatting der vijandelijkheden den Chan niet toegerekend kon worden, daar de Jomuden-Turkomannen hem alle gehoorzaamheid weigerden, en besloten waren den strijd voort te zetten; doch het antwoord luidde natuurlijkerwijze, dat het aan de Russen tamelijk onverschillig was, door wie de vijandelijkheden werden gepleegd, en dat de voortzetting van den strijd thans onvermijdelijk was geworden.

Toen dan ook het bombardement werd hervat, en in de stad op verschillende punten brand uitbrak, nam de Chan de vlucht, terwijl zijn oom Emir-Omra het voorloopig bewind in Chiwa op zich nam.

In den avond van den volgenden dag, 28 Mei, te 11 uren namiddag, werd bij het Orenburg-Kaukasisch detachement een nader bericht van den generaal von Kaufmann ontvangen, waaruit

bleek, dat het Turkestansch detachement tot op 3 uren gaans van Chiwa was genaderd. Verder werd daarbij gelast, dat op den daarop volgenden dag te 8 uren 's morgens de Luit.-generaal Werowkine zich met zijne troepen bij den generaal von Kaufmann moest aansluiten, terwijl ook Emir-Omra beloofd had zich alsdan bij dien generaal aan te melden, om over de vredesvoor-waarden te onderhandelen, het bombardement moest intusschen, indien ook de Chiweezen zich rustig gedroegen, gestaakt worden.

Daar de Luit.-generaal Werowkine, zoo als reeds gezegd is, gewond was begaf zich de kolonel Sarantschow des anderen daags met de noodige troepen, waarbij zich ook de kolonel Lamakine bevond, naar het aangewezen rendez-vous, waartoe een omtrekkende beweging om de stad gemaakt moest worden. Men oordeelde echter, dat de omzichtigheid gebood, ook een deel der Russische troepen in hare stelling vóór Chiwa te handhaven, om op alle gebeurlijkheden voorbereid te wezen.

De bijeenkomst, door den generaal von Kaufmann voorgeschreven, had op den bepaalden tijd plaats; de ontmoeting der troepen, nabij het doel van den tocht, bracht groote vreugde te weeg; en nadat de generaal een korte inspectie over het Orenburgsch-Kaukasisch detachement had gehouden, werd menige hartelijke handdruk gewisseld. Ook Emir-Omra kwam ter aangewezen plaats, en na eene korte onderhandeling werd Chiwa op den 29sten Mei 1873 aan den generaal von Kaufmann overgegeven.

Daar intusschen aan de andere zijde, door de schromelijke verwarring, die er binnen Chiwa heerschte, de vijandelijkheden werden voortgezet, meenden de aldaar achtergebleven Russische troepen, dat de bijeenkomst met Emir-Omra de gewenschte uitkomst niet had opgeleverd; en daarom besloot de kolonel der artillerie Konstantinowitsch, toen aldaar het bevel voerende, tot de bestorming over te gaan, welke dan ook gelukte; Luit.-kolonel Skobelew drong het eerst in de stad; doch terwijl de strijd op de wallen werd gevoerd, kwam het bevel om het gevecht te staken, daar de Emir zich intusschen had onderworpen, terwijl dan ook aan de andere zijde der stad de poorten voor den generaal von Kaufmann werden geopend.

De volledigheid eischt, dat nog met enkele woorden gewaagd worde van den marsch van het Turkestansch detachement, dat wij op 11 Mei nabij het meer Sardabal-Kul in het gezicht des vijands hebben verlaten.

Een talrijke schaar Turkomannen wachtte hier reeds sedert twee maanden de Russische troepen af; doch hunne aanvallen werden gelukkigerwijze afgeslagen, en wel hoofdzakelijk door de welgerichte schoten der Russische artillerie. De oevers der Amu-Daria bereikt hebbende, en daar een korte rust genietende, vernam men dat eenige Turkomannen op ongeveer één uur gaans afstand met booten de rivier overtrokken, en dat een der booten midden in de rivier op een zandbank was vastgeraakt; daar die boot zeer te pas kon komen bij het overtrekken der rivier, reed een detachement zoo snel mogelijk naar de aangewezen plaats, alwaar eenige kozakken, die uitstekend geoefend zijn in het zwemmen te paard, zich in den stroom wierpen; de Turkomannen, dit ziende en de boot niet vlot kunnende krijgen, zwommen naar den tegenovergestelden oever, waarop de kozakken de boot in bezit namen. Het gelukte hun deze weder vlot te maken en naar den oever terug te voeren, terwijl één der kozakken met de paarden van zijne kameraden naar den oever terugzwom. Deze episode wordt hier medegedeeld om een staaltje te geven van hetgeen deze militairen vermogen te volbrengen.

Het belangrijkste feit dat nu door de colonne volbracht moest worden, was de overtocht van de Amu-Daria; den zwaren pontontrein had men uit gebrek aan transportmiddelen in de woestijn achtergelaten; zoodat nog slechts over 3 lichte pontons beschikt kon worden. Deze en de veroverde boot der Turkomannen werden bemand en kruisten door de rivier om meerdere vaartuigen te vermeesteren; niettegenstaande de Turkomannen dit van de andere zijde van den oever trachtten te beletten, gelukte het zoodoende 15 vaartuigen, waaronder 4 groote, te vermeesteren.

Nabij het punt Scheich-Aryk, waar de generaal von Kaufmann de rivier over wilde trekken, lag aan de overzijde een vijandelijk fort, waaruit de vijand evenwel door de Russische artillerie werd verdreven, en daarop begon op 18 Mei de overtocht der troepen. Op den linkeroever van de Amu-Daria - die hier een breedte had van 1060 meters - aangekomen, bevond men zich weder in het zware zand, dat de troepen aan de ellende van vroegere dagen herinnerde.

Tot groote verbazing der Russen bood de vesting Chasar-Asp - de sterkste in het geheele vijandelijke land - geen tegenstand, daar de troepen reeds teruggetrokken waren, en men slechts

vreedzame inwoners vond: Van deze sterkte af, die op den 23sten Mei bereikt werd, moesten nog 12 uren gaans tot Chiwa afgelegd worden; men wachtte aldaar totdat de geheele achterhoedetrein de Amu-Daria was overgetrokken, en begaf zich eindelijk den 27sten Mei op marsch naar het lang verwachte Chiwa; den volgenden dag was men reeds dicht bij de stad genaderd. Nadat de Chan nog achtervolgens twee parlementairs naar den generaal von Kaufmann had gezonden, waarin hij zijn verwondering te kennen gaf, dat de Russen nog verder doortrokken, daar hij meende aan alle eischen der Russische Regeering te hebben voldaan, werd hem op zijn vertoogen geantwoord, dat hem den volgenden dag binnen Chiwa de vredesvoorwaarden zouden worden voorgeschreven. Daarop volgde de reeds vermelde vlucht van den Chan, de vereeniging met de troepen van kolonel Sarantschow, de samenkomst met Emir Omra en de overgave der stad.

Na de overgave van Chiwa was de generaal von Kaufmann met het Turkestansche detachement de stad binnengetrokken, terwijl het Orenburgsche detachement zijn stelling vóór de wallen bleef innemen; doch ook de eerstbedoelde troepen verlieten spoedig weer de stad om legerplaatsen in den omtrek te bezetten, terwijl slechts de citadel en de twee hoofdpoorten door de Russen bezet werden.

De omgang tusschen de inwoners en de soldaten kwam spoedig op vriendschappelijken voet, terwijl de voeding der troepen gedeeltelijk plaats had door aankoop van levensmiddelen in de stad.

De Chan, die naar de Jomuden-Turkomannen was gevlucht, welke volkstam zich, naar men zeide, tot het uiterste wilde verdedigen, kwam, nadat hij een schrijven van den generaal von Kaufmann had ontvangen, zich bij dezen aanmelden, en daar hij zich onvoorwaardelijk onderwierp, werd hij aanstonds in zijn waardigheid hersteld, met dien verstande evenwel, dat hem een Regeeringsraad ter zijde werd gesteld, welke tot taak had, om de verhouding tusschen Rusland en het Chanaat op duurzamen voet te regelen. Drie Russische hoofdofficieren, door den generaal von Kaufmann daartoe aangewezen, en drie aanzienlijke Chiweezen, door den Chan met goedvinden van den generaal benoemd, vormden dezen Raad, waarvan de Chan zelf het voorzitterschap bekleedde. De rechtspraak in het gebied van Chiwa, alsmede de bevoegdheid tot aanstelling en ontslag van autoriteiten in dat rijk, bleven aan den Chan opgedragen.

Het bleek al spoedig dat slechts één der Chiweesche raadsleden tot het uitoefenen dezer hooge waardigheid in staat kon geacht worden, namelijk Mad-Dias, de neef van den Chan; zoodat de luit.-kolonel Iwanow, van Russische zijde de hoofdpersoon in den raad, met dezen hoofdzakelijk de verdere regelingen tot stand bracht. De Chan zelf gedroeg zich wel is waar verstandig in zijn lot, doch bekommerde zich overigens weinig om den gang van zaken; hij was gewend zich te laten leiden, en de gespannen verhouding, die tusschen zijn rijk en Rusland was ontstaan, moest hoofdzakelijk op rekening geschreven worden van twee Chiweezen: Mad-Murad en Essoul-Baschi Rachmet-Ulla, die de geheele macht in Chiwa in handen hadden weten te krijgen, en met hun aanhang allerlei maatregelen hadden doorgedreven, die tot den oorlog aanleiding gaven. Deze beide mannen waren aanstonds na de inneming van Chiwa gevangen naar Kasalinsk overgebracht, om daar verder af te wachten, wat omtrent hen beslist zou worden.

Een der eerste regeeringsdaden was de afschaffing der slavernij, welke maatregel evenwel in den aanvang nog al op vele moeielijkheden stuitte, waarover later nog met een enkel woord gesproken zal worden.

Hoe meer de generaal von Kaufmann met de toestanden in Chiwa bekend geraakte, des te duidelijk werd het hem, dat de onderwerping van den Chan op zich zelf nog geen voldoenden waarborg opleverde voor de vredelievende oplossing der hangende quaestiën, daar de naburige stammen der Turkomannen zich hoegenaamd niet stoorden aan tractaten of verdragen door den Chan gesloten. Zij waren dan ook trouwens niet aan zijn heerschappij onderworpen, doch hadden slechts de verplichting na te komen, om in geval Chiwa in oorlog gewikkeld was, 1000 ruiters als hulptroepen te verstrekken, en zelfs deze verplichting kwamen zij slecht na. Niet zelden toch gingen zij er toe over om de eigendommen der Chiweezen zelf bij dergelijke gelegenheden te plunderen, zooals dan ook geschied was na den mislukten strijd tegen het Orenburgsch detachement. Veel zou dus afhangen van de houding, die deze roofzuchtige volksstammen bij den nieuwen stand van zaken zouden aannemen, en om zich daarvan te vergewissen, ontbood de generaal von Kaufmann de hoofden dier volksstammen bij zich. Slechts schoorvoetend en na herhaalde aanmaning werd aan deze oproeping gevolg gegeven; eenmaal voor den generaal verschenen, toonden zij zich bereid

een hun opgelegde oorlogschatting, ten bedrage van 300,000 roebels, te betalen: doch spoedig bleek het, dat er niet aan gedacht werd deze belofte ook na te komen, zoodat het noodig werd geoordeeld hun nog een gevoelige les toe te dienen, en met geweld tot het opbrengen der schatting te noodzaken.

Tot dit doel werd op den 9^{den} Juli een detachement, onder bevel van den generaal-majoor Golowatschow, uitgezonden, die spoedig ondervond dat de overmoed dezer woeste volksstammen nog niet gefnuikt was; op den 13^{den} toch ondernamen zij een woedenden aanval op de legerplaats, door de Russen betrokken, nabij het dorp Tschandyr, 17 uur gaans noordwestelijk van Chiwa; na een hardnekkigen strijd werden de Turkomannen evenwel teruggeslagen, en zoover mogelijk bij hun terugtocht vervolgd. Reeds den 15^{den} ondernamen zij een nieuwen aanval, en gaven daarbij blijken van groote onverschrokkenheid; zoo hadden onder anderen verscheidene Turkomannen op de croûpe der paarden hunner kameraden plaats genomen, om zoodoende spoedig hun vijanden te bereiken. Kort voor de Russische gelederen, sprongen zij van de paarden af, om, de oogen met de linkerhand bedekkende, en de sabel in de rechtervuist zwaaiende, tegen de bajonnetten in te stormen; de kalme Russische infanterie liet zich evenwel door deze woeste aanvallen niet uit het veld slaan, doch deed het grootste gedeelte hunner tegenstanders in het zand bijten. Enkele Turkomannen waagden zelfs op de zoo even beschreven wijze een aanval in front tegen een vurende batterij, die evenwel spoedig door eenige kartetschoten de dolzinnigen voor hun euvelmoed deed boeten. Door een dezer naakte woestelingen werd de chef, Generaal-majoor Golowatschow, gewond. Zelfs deze tweede bloedige ontmoeting had hun verzet nog niet gebroken daar zij, toen de Russen weder ter hunner vervolging voorwaarts gingen, hun terugtocht staakten, om een laatsten wanhopigen aanval te ondernemen, waarbij zij evenwel andermaal voor de overmacht der Europeesche wapenen moesten bukken.

Volgens Russische berichten verloren de Turkomannen, die ten getale van 10,000 man deze gevechten hadden ondernomen, daarbij 800 man aan dooden, de gekwetsten niet medegerekend; aan de Russische zijde sneuvelden 1 officier en 3 minderen, terwijl de chef der expeditie, 4 officieren en 32 minderen gekwetst werden.

Toen de Russen hun zegetocht voortzetten, stieten zij den

17^{den} Juli op drie in staat van verdediging gebrachte wagenburchten, die zij na hardnekkigen strijd buit maakten; terwijl de Turkomannen tot aan de grenzen der woestijn werden vervolgd. Bij deze gelegenheid sneuvelden 500 Turkomannen, terwijl 5000 stuks hoornvee, 100 kameelen en een menigte wapenen in handen der Russen vielen, die slechts 3 gekwetsten hadden.

Nadat de veroverde wagens en wapenrustingen verbrand waren, trok het detachement terug, en ontmoette spoedig een gedeelte der Orenburgsche troepen, onder bevel van den kolonel Sarantschow, uitgezonden om hun kameraden te ondersteunen, daar in Chiwa de valsche mare was verspreid, dat de Generaal Golowatschow zich te ver vooruit had gewaagd, omsingeld was, en voor de overmacht des vijands had moeten bukken.

Den 20sten Juli kwamen de voornaamste hoofden der overwonnen volksstammen zich aanmelden bij den generaal von Kaufmann. die zich inmiddels ook uit Chiwa naar het tooneel van den laatsten strijd had begeven; de kracht der Turkomannen scheen nu voldoende gebroken te zijn, want de hoofden kwamen vergiffenis vragen en tevens vergunning om naar hun legerplaatsen terug te mogen keeren, daar in de woestijn, waarheen zij gevlucht waren, de hongerdood hun spoedig zou te wachten staan.

De generaal, van oordeel zijnde dat de ondervonden les genoegzaam was geweest, willigde dit verzoek in, doch legde hun een schatting op van 310,000 roebels, te voldoen binnen 12 dagen, gedeeltelijk in geld, gedeeltelijk in kameelen. Hoewel de Turkomannen reeds den volgenden dag een aanvang maakten met de afbetaling hunner schuld, bekoelde die ijver toch spoedig, daar zij op 2 Augustus, dus na 13 dagen, nog slechts het derde gedeelte der verschuldigde som bijeen hadden gebracht. In aanmerking nemende dat zij toch ook zware verliezen hadden geleden, en het dus, vooral bij volkeren die geen welgeordenden staat vormen, geen gemakkelijke taak was de noodige gelden bijeen te brengen, besloot de generaal aan de Turkomannen toe te staan nog een gedeelte der verschuldigde schatting in tarwe te voldoen. Ten einde zich evenwel te vrijwaren tegen nieuwe trouweloosheid des vijands, nam hij eenige der voornaamste stamhoofden bij den terugtocht als gijzelaars mede.

Behalve deze bloedige expeditie werden er gedurende het

verblijf in deze gewesten, nog verscheidene tochten van vredelievenden aard ondernomen, welke strekken moesten om meer met de omliggende streken bekend te worden. Zoo ook werd er door den luit.-kolonel Skobelew, die zich vrijwillig daartoe aanbood, een tocht ondernomen in de richting, vanwaar de Zuid-Kaukasische troepen nog steeds verwacht werden. Hij begaf zich naar het zuid-westen op marsch, begeleid door drie Turkomannen die als gidsen dienst deden. Het gelukte hem echter evenmin als zijne kamaraden uit het zuiden Orta-Kuju te bereiken, nabij de bron Nephis-Goli moest hij den terugtocht aannemen, alwaar men rekende nog 2 uren gaans van Orta-Kuju verwijderd te zijn. De Luit.-kolonel Skobelew beschrijft deze landstreek, als ontoegankelijk voor de artillerie en den legertrein, en wel hoofdzakelijk wegens de talrijke steile hoogten van zeer fijn zand, waardoor men zich bezwaarlijk heen kon worstelen; ook werd berekend, dat op dezen doortocht ruim 35 uren gaans afgelegd moesten worden zonder drinkwater aan te treffen. Omtrent het niet slagen van de Zuid-Kaukasische colonnes kon na den uitslag van dit onderzoek geen twijfel meer bij de overige troepen in Chiwa bestaan.

Intusschen werd op den 12^{den} Augustus 1873 tusschen den generaal von Kaufmann en den Chan een vredestractaat gesloten van den volgenden inhoud:

1^{e} De Chan verklaarde zich afhankelijk van den keizer van Rusland, en beloofde geen tractaten met andere vorsten te zullen sluiten zonder goedkeuring van 's Keizers Gouverneur in Middel-Azie.

2^{e} Alle landen, aan den rechter oever der Amu-Daria gelegen, werden aan Rusland in vollen eigendom afgestaan.

3^{e} Een gedeelte hiervan zou door Rusland aan den Chan van Buchara geschonken worden, ter belooning voor diens vredelievende houding; de Chan van Chiwa verbond zich geen pogingen in het werk te zullen stellen tot herovering dezer gewesten.

4^{e} De vaart op de Amu-Daria werd vrij voor alle Russische vaartuigen, en tevens voor de vaartuigen der Chanaten van Chiwa en Buchara, voor zoover deze daartoe de vergunning van den Russischen gouverneur in Middel Azië zouden bekomen.

5^{e} Het werd aan de Russen toegestaan, om op den linker-

oever der Amu-Daria havens enz. aan te leggen; de Chan van Chiwa was verantwoordelijk voor de veiligheid der zich aldaar vestigende Russen.

6e Aan Russische kooplieden en karavanen werd toegestaan zich door het geheele gebied van Chiwa te begeven, onder vrijstelling der betaling van doorvoorrechten; zij stonden alsdan onder de bijzondere bescherming van den Chan.

7e De Chiweesche regeering verbond zich, om alle klachten door Russische onderdanen tegen inwoners van het land te brengen, onverwijld te onderzoeken, en daarop zoo noodig recht te verschaffen; omgekeerd moesten klachten door Chiweezen tegen Russen ingebracht door de naastbijzijnde Russische autoriteit onderzocht en beslecht worden.

8e De Russen, die zich zonder vergunning hunner regeering in Chiwa ophielden, moesten verwijdred, en misdadigers uitgeleverd worden.

9e De slavenhandel bleef ten eeuwigen dage in het Chanaat afgeschaft.

10e Eindelijk nam de Chan op zich een oorlogsschatting te betalen, ten bedrage van 2,200,000 roebels; evenwel werden van Russische zijde, uithoofde van het heerschend geldgebrek, milde bepalingen omtrent de afbetaling dezer schuld toegestaan.

Op denzelfden dag, waarop dit verdrag werd onderteekend, verlieten de nog in Chiwa overgebleven troepen die gewesten. Het volk bleef tot het laatste oogenblik toe vredelievend; de generaal von Kaufmann hield bij den afmarsch een soort van afscheidsrede, waarin hij het volk aanbeval gehoorzaam te blijven aan hun wettigen Heer; van den Chan, die de troepen een eind wegs uitgeleide deed, werd eindelijk op vriendschappelijke wijze afscheid genomen.

Emir-Omra, die een korten tijd het bestuur in Chiwa op zich had genomen, trok met de Russische troepen mede. Hoewel hij door generaal von Kaufmann dringend was aanbevolen in de gunst van den Chan, achtte hij toch - naar het scheen - het verblijf te Chiwa na het vertrek der Russische troepen minder veilig.

Alvorens met de Russische troepen Chiwa te verlaten, willen wij, aan de hand van L. Kostenko, een der tochtgenooten, nog een blik slaan op de stad en hare bewoners.

Door de omliggende tuinen nadert men Chiwa tot op een afstand van 2.000 kilom. zonder iets van de stad te bespeuren. Zoodra evenwel de reiziger door een der zeven poorten binnen de wallen is gekomen, zal hij welhaast bespeuren dat het inwendige der stad niet in overeenstemming is met hare lachende omgeving. In de stad toch vindt men overal kleine, scheeve, onreine en onaanzienlijke woningen, die grootendeels van kleiaarde zijn opgetrokken, een die kromme smalle straten vormen, waarin diepe karresporen de passage bemoeielijken. Het plaveisel is zeer onvoldoende en bijna overal ongelijk. Wordt het oog alzoo niet gestreeld door de schoonheden van Chiwa, de reukorganen van den reiziger, zelfs al komt deze niet uit Europeesche maar uit andere Middel-Aziatische steden, wordt in nog mindere mate aangenaam aangedaan, daar de zindelijkheid zeer veel te wenschen overlaat. De straten zijn verzamelplaatsen van vuilnis, terwijl daarenboven talrijke begraafplaatsen zich binnen de muren dezer residentie bevinden. Het spreekt wel van zelf, dat de gezondheidstoestand veel te wenschen overlaat, en dat Liernur hier wonderen zou kunnen verrichten. Pleinen door gebouwen omringd vindt men bijna niet; wel zijn er binnen de wallen vele open onbebouwde plaatsen, die evenwel door het regenwater, dat hier geen uitweg heeft, veelal in modderpoelen worden herschapen.

De wallen hebben eene lengte van 6.000 kilom., de citadel, een versterkte vierhoek in de stad gelegen, is 2.000 kilom. lang. Deze versterkingen hebben echter, door hunne gebrekkige inrichting, tegen Europeesche troepen weinig waarde.

De gebouwen, welke in de citadel aangetroffen worden, zijn meestal het eigendom der regeering; opmerking verdienen o.a. het paleis, de voornaamste moskee en de school.

Een groot kanaal, Polwan-Ata genoemd, met twee groote en meerdere kleine zijtakken, besproeit de stad, en voorziet deze van het noodige drinkwater.

Het bebouwde gedeelte der eigenlijke stad telt slechts 1200 huizen, terwijl het westelijk gedeelte bijna geheel uit akkers en tuinen bestaat. De voornaamste der 17 moskeeën, welke in de stad worden aangetroffen, draagt den naam van Polwan-Ata en is het schoonste gebouw van geheel Chiwa; zij werd in 1811 door Mahomed-Rahim gebouwd; als bouwstof dienden gebakken tegels, en voor het dak groene zoogenaamde kachelsteenen, terwijl op den nok een gouden knop geplaatst werd. De in-

wendige ruimte is in 4 gewelfde afdeelingen verdeeld, waarvan de middelste van boven tot onder met allerlei afbeeldingen is versierd, die door blauwe tegels zijn gevormd.

De school werd in 1843 gebouwd, en is slechts door een enge straat van het paleis gescheiden; een beschrijving van al die gebouwen zou ons te ver leiden, wij zullen er daarom slechts dit van zeggen, dat hier 300 leerlingen door 4 onderwijzers worden opgevoed; voor het onderhoud van elken leerling worden jaarlijks geld en levensmiddelen verstrekt. Velen onzer zal het niet weinig verwonderen, zulk een verstandige regeling in verre Aziatische gewesten te ontmoeten; toch zou men verkeerd handelen door groote verwachtingen te koesteren aangaande de algemeene ontwikkeling des volks, dat nog op een zeer lagen trap van beschaving staat. Om zich hiervan een denkbeeld te vormen, zal het voldoende zijn, mede te deelen, dat de *geleerden* in Chiwa van de tegenwoordigheid der Russen gebruik maakten, om tot de oplossing te geraken van eenige moeielijke vraagpunten, en daaronder rekenden zij de volgende quaestiën:

hoeveel hemelen er in werkelijkheid zijn;

hoever de aarde van de eerste zichtbare hemel verwijderd is;

of het mogelijk is het menschelijk lichaam in hoogen ouderdom door toediening van geneesmiddelen weder zoo krachtig te maken als in de jeugd?

Het paleis van den Chan is, even als alle andere huizen in Chiwa, uit kleiaarde gebouwd, en bestaat uit verscheidene afdeelingen, waarvan er eenigen door hooge staatsambtenaren worden bewoond; het gedeelte dat de Chan zelf betrekt bestaat uit twee onderafdeelingen, waarvan het eene den harem vormt. Door smerige corridors nadert men tot de gehoorzaal van den vorst, bestaande in een open plaats, die echter evenmin als de overige deelen van het paleis door schoonheid uitmunt. Een galerij of terras, die zich boven deze gehoorzaal verheft, en alwaar bij plechtige gelegenheden ontvangen wordt, is merkwaardig, daar een menigte bonte kachel- of vloersteenen hier tot sieraad aan wand en zoldering zijn aangebracht. De harem, die bij de aankomst der Russische troepen geheel verlaten was, daar alle vrouwen de vlucht hadden genomen, getuigt evenmin van weelde; zij bestaat uit kleine donkere vertrekken, waarin zich geen enkel meubel bevindt, uitgenomen de slaapsteden, waaronder er zijn voor 4 personen; de vloeren evenwel zijn rijkelijk voor-

zien van Persische tapijten en kussens, die, met een groote massa thee- en eetserviezen en artikelen van opschik, de eigenlijke rijkdom in het paleis uitmaken; de kostbaarste toilet-artikelen hadden eene waarde van 2000 roebels.

Om de dames uitspanning te bezorgen waren er een menigte speeldoozen voorhanden, en allerlei snuisterijen, o.a. Russische epauletten en verdere militaire ornamenten; ook de duiventeelt is voor haar eene gewenschte afleiding, terwijl eindelijk door de groote hoeveelheid reukwerk, vooral rozenwater, het geheele paleis geparfumeerd was.

Onder de vrouwen van den harem vindt men alle nationaliteiten van Middel-Azië vertegenwoordigd; zij leven van de buitenwereld geheel afgescheiden; eenige dagen na de overgave van Chiwa keerden zij uit de vrijwillige ballingschap terug, om hier haar eentonig leven weêr te gaan hervatten.

Het aantal inwoners der stad Chiwa wordt berekend op ongeveer 4000 zielen[1]: men vindt er Sarten, Usbeken, Turkomannen en Perzen; daarentegen treft men er slechts weinig Joden en Afghanen aan.

De slavenhandel werd hier tot in 1873 nog steeds gedreven, waartoe bepaalde markten waren opgericht; een krachtig ontwikkeld man was het meeste geld waard; van de vrouwen werden de schoonste en jongste het duurst betaald; verder werd over het algemeen voor Russen meer besteed dan voor Perzen, welke laatsten evenwel verreweg het meest aangetroffen werden. Enkele slaven, die van meerdere ontwikkeling blijken gaven, werden somwijlen tot hooge betrekkingen geroepen.

De slaven werden meest door de Turkomannen op de grenzen des Rijks gevangen, en dan, onder slagen, en zonder veel voedsel te genieten, naar de markten gedreven; 's nachts bond men hen aan palen, waardoor zoowel het zitten als staan onmogelijk werd gemaakt. Afghanen mogen, daar zij geen ketters zijn, niet als slaven verkocht worden, omdat de Koran zulks verbiedt; doch ook daarvoor had de geldzucht een hulpmiddel uitgedacht, daar deze ongelukkigen, zoo zij in handen der Turkomannen vielen, eerst door allerlei pijnigingen gedwongen werden van geloof te veranderen.

Bij feestelijke gelegenheden werden er slaven ter dood ge-

1 Sommige schrijvers geven een hooger cijfer (6000) aan; na het vertrek der slaven schijnt echter het zielental slechts 4000 bedragen te hebben.

bracht, die dan opgehangen of onthoofd werden. Voor deze terechtstellingen waren bepaalde plaatsen aangewezen, en het gebeurde zelden dat de galg langen tijd achter elkander, wat men zou kunnen noemen *à prendre* was.

De afschaffing van dezen menschonteerenden handel gaf althans in den aanvang nog tot verscheidene treurige tooneelen aanleiding. Zoodra Chiwa door de Russen bezet was, begrepen de slaven dat nu hun tijd was gekomen, en aanstonds vingen zij aan hunne vroegere onderdrukkers te berooven en te mishandelen; een hevige strijd volgde, en nu waren het de Chiweezen, die hulp bij de Russen kwamen zoeken; om een einde aan dezen strijd te maken, werden twee Perzen tot een waarschuwend voorbeeld opgehangen. Daarop veranderde het too-neel, daar nu de slaven weer evenveel te lijden hadden van de Chiweezen, die zich op nieuw meester waanden; om de arme slaven te beletten de vlucht te nemen, sneden de Chiweezen hunne voetzoolen of kuiten open, en stopten paardenhaar in de wonden.

Aan dergelijke gruwelen moest een einde komen, en daarom dwong generaal von Kaufmann, reeds vóór dat de vredesvoorwaarden in het algemeen waren geregeld, den Chan al dadelijk de slavernij in zijn geheele rijk af te schaffen, ten gevolge waarvan er 40,000 de vrijheid erlangden; zij trokken in detachementen van 5 à 600 man, naar hun vaderland terug. Hoewel zij gedeeltelijk door Russische troepen werden uitgeleid, en de Perzische Regeering van hunne aankomst was onderricht, waren toch niet allen zoo gelukkig hun vaderland terug te zien, daar er onder weg nog verscheidene het slachtoffer werden van de woede en wraakzucht der Turkomannen.

Wat nu de zeden en gewoonten der eigenlijke bevolking van Chiwa betreft, kan nog het volgende medegedeeld worden.

Het ras gelijkt het meest op dat der Usbeken, die in Taschkend wonen; door kruising evenwel met het Perzische ras, is het gewijzigd, en draagt den naam van Sarten. De kleeding onderscheidt zich inzonderheid door buitengewoon hooge en zware mutsen van lammervellen; deze veroorzaken den eigenaardigen stand der ooren, die bij de Sarten ver van het hoofd afwijken. Ambtenaren dragen hooge pelsmutsen van kegelvormige gedaante met de breede zijde naar boven; dergelijke mutsen worden ook door den Chan als onderscheidingsteeken ten geschenke gegeven. Verder dragen de inwoners een soort van ka-

baai, wij zouden zeggen chamber-cloak, half van zijde, half van katoen vervaardigd.

De kleeding der vrouwen komt veel overeen met die der omringende volken; doch ook zij dragen hooge mutsen, en versieren zich door kostbare ringen in den neus te dragen, die soms de geheele bovenlip bedekken.

Hoewel de bevolking over het algemeen arm is, ziet men geen bedelaars, en onderscheidt zij zich door zindelijkheid van kleeding; het uiterlijk der inwoners is daarentegen weinig innemend; zij hebben grove trekken, en zien er over het algemeen ziekelijk uit, een gevolg van de vele onder hen heerschende kwalen, waaronder pokken en oogontstekingen een eerste plaats innemen; ook hun ongebonden levenswijze veroorzaakt vele ongemakken; onder de kinderen vindt men meer innemende gelaatstrekken; doch deze genieten er niet lang van; vooral de meisjes verouderen zeer spoedig, eensdeels door den zwaren arbeid, dien zij te verrichten hebben, anderdeels omdat zij op zeer jeugdigen leeftijd in het huwelijk treden.

Handel en nijverheid bloeien in Chiwa weinig; van de voortbrengselen des rijks verdienen slechts de vruchten, die gedroogd naar Rusland worden uitgevoerd, vermelding; vooral de meloenen zijn zeer gewild; de zijdeweverijen zijn van veel minder beteekenis dan die in Buchara; de katoen, welke in Chiwa wordt vervaardigd, is daarentegen veel gezocht; overigens worden er geen fabrieken aangetroffen.

De godsdienstige begrippen zijn zeer primitief en vormelijk. Trouwens hierin staan de Chiweezen niet alleen; aan hoevele godsdiensten ontvalt niet de voornaamste steun, indien de vorm vervalt? - Begrip van vaderlandsliefde en van algemeen belang hebben de Chiweezen niet; daarentegen zijn zij zeer arglistig en vol leugens en bedrog.

Zoo diep is dit volk gezonken, dat toch eenige eeuwen geleden zeer veel levenskracht vertoonde, ja, voor dien tijd, beroemde geleerden als Avicenna en Abulgari onder zijn zonen telde.

Levert de stad Chiwa geen verrassend schouwspel op, daarentegen maakt de landstreek in het algemeen een zeer gunstigen indruk, daar deze oase zeer vruchtbaar is; van den oogst dien men hier inzamelt, kan men zich in Europa geen denkbeeld vormen; zoo levert de oogst van de tarwe 20 maal zooveel op als er gezaaid is, bijv. op een tanap (1820 M^2) zaait men 5 batmann (95 kilogr.), terwijl de oogst 80 à 100 batmann

(1500 à 1900 kilogr.) bedraagt; een soort klaver, welke aldaar groeit, kan zelfs 4 maal gedurende den zomer gemaaid worden.

Deze rijke oogst is een gevolg van de doelmatige wijze van bemesting en besproeiing der velden; van uit de Amu-Daria loopen namelijk eenige hoofdkanalen door het land, die, wat de breedte aangaat, rivieren genoemd zouden kunnen worden; op sommige plaatsen bedraagt deze breedte 426 M.; tallooze zijkanalen staan met deze hoofd-kanalen in verbinding.

Een korte beschrijving van de wijze waarop de kanalen worden behandeld kan wellicht belang inboezemen.

In November worden in de hoofdkanalen nabij de plaats waar zij met de Amu-Daria gemeenschap hebben, dammen aangelegd, terwijl afvoerkanalen de gelegenheid geven om het water dat boven tegen de dammen staat, weder in de rivier terug te leiden, waardoor belet wordt, dat de aandrang van het water den dam doet bezwijken. Tegen Maart wordt nu de geheele bevolking, die aan de kanalen woont, opgeroepen om deze schoon te maken; naar het grootste kanaal Polwan-Ata begeeft de Chan zich in eigen persoon om den arbeid gade te slaan; de inwoners moeten dit werk niet alleen zonder belooning verrichten, maar zij betalen integendeel nog ƒ 0.38 daags aan de opzichters. In 6 tot 7 dagen is het werk verricht; daarop worden de dammen geopend en het water uit de Amu-Daria besproeit de landerijen.

Daar de meeste velden vrij diep onder den waterspiegel liggen - onder A.D.P. zouden wij kunnen zeggen (Amu-Dariapeil) - zoo maakt men om het water op het land te brengen gebruik van zoogenaamde Perzische waterraden; dit eenvoudige werktuig wordt door kameelen, paarden of ezels in beweging gebracht; verschillende kamraderen brengen de beweging over op een groot verticaal rad, draaiende in normale richting op het kanaal; de omtrek van dit rad, dat 2.1 M. middellijn heeft, is voorzien van watervaten, die bij de draaiende beweging het water uit het kanaal scheppen en uitstorten in een soort van trog, waardoor het verder op de velden wordt geleid.

Water- of windmolens vindt men hier in het geheel niet.

De rijke oogst, die hier verkregen wordt, is oorzaak dat niettegenstaande de versnippering van het grondbezit de landbewoners hun bestaan kunnen vinden; een Chiwees, die 10 tanap (1 = 1820 $M.^2$) grond bezit, staat als rijk bekend.

De landhoeven, die in den regel op 500 M. afstand van

elkander liggen, of ook soms als groep een soort van dorp vormen, bestaan uit woningen van kleiaarde; bij het oprichten der muren wordt tusschen elke laag klei een laag riet gelegd, als middel tegen de vochtigheid; verder wordt de muur van binnen en van buiten geschoord door palen; rondom de woning ligt dan het erf, voorzien van een vijver, die in gemeenschap staat met een der naastbijzijnde kanalen. Om de zoo noodige schaduw te verkrijgen worden eenige boomen, meest olmen, op deze erven geplant; eindelijk wordt de schutting gevormd door hagen van moerbeiboomen, welke tevens dienen tot voeding der zijdewormen, die hier veel worden aangekweekt.

De transportmiddelen die de Chiweezen gebruiken, moeten, om hunne eigenaardigheid hier nog beschreven worden. Te land bedient men zich van zoogenaamde Arba's, zijnde kleine karren voor één paard, die een soort van houten kist vormen en een last van ruim 300 kilogram kunnen vervoeren.

Op een soort van balcon, boven de croûpe van het paard aan de kar bevestigd, neemt de voerman plaats, terwijl hij met de beide voeten op de lamoenboomen drukt, ten einde het opwippen te beletten; het draagkussen is zoodanig ingericht, dat de last van het voertuig niet op het paard drukt, wat bij de meeste wagens in Middel-Azië in gebruik het geval is, zoodat men dan ook bijv. in Taschkend en Samarkand zelden een paard ziet waarvan de rug niet beschadigd of gewond is.

Voor het vervoer te water bedienen de Chiweezen zich van tweeërlei soort van vaartuigen, kaïuken genaamd. De grootste zijn circa 7 ½ M. lang en ruim 2 M. breed, en kunnen 100 personen of ook 2 stukken geschut bevatten; de kleine booten zijn 4 ½ M. lang en 1 ½ M. breed. Zeilen zijn bij de Chiweezen niet bekend; zij bedienen zich altijd van riemen, die ook als roer dienst doen. Stroomafwaarts worden zoodoende 7 à 10,000 M. in het uur afgelegd; stroomopwaarts worden de vaartuigen door middel van jaaglijnen getrokken.

In het Chanaat Chiwa bevinden zich aan de oevers der Amu-Daria twee plaatsen, welke geschikt zijn om tot rivier-overgang gekozen te worden, en wel ten eerste bij Scheich-Aryk in het zuid-oostelijk gedeelte van Chiwa, en ten tweede tusschen Schurachan en Chanki in het midden der Oase; bij de aankomst der Russische troepen werd het eerste, - bij den terugkeer, althans door een gedeelte der troepen, het laatste overgangspunt gekozen.

Beiden hebben hunne voor- en nadeelen. Bij Scheich-Aryk. is de stroom zoo sterk, dat de booten bij den overgang veelal afdrijven, zoodat zij aan genen oever eerst door middel van jaaglijnen teruggebracht moeten worden naar het punt waar men landen wil; daardoor kan elke boot hier slechts 2 maal op eenen dag overvaren, bij hoogen waterstand somwijlen slechts eenmaal, daar de rivier hier 1065 M. breed is.

Nabij Chanki is de rivier in drie hoofd- en eenige kleine armen verdeeld, waarvan de voornaamste 640 M. breed is, terwijl de geheele afstand van oever tot oever 8500 M. bedraagt; het afdrijven der booten komt hier minder voor; doch natuurlijkerwijze is het uit een ander oogpunt lastig zich tusschen de armen telkens weer over land te moeten begeven; bij zeer hoog water loopen de landtongen in de rivier geheel onder; door de verbazende breedte welke het vaarwater dan verkrijgt, gepaard aan den sterken stroom, is de overtocht dan nog bezwaarlijker.

Gedeeltelijk stroomt de Amu-Daria tusschen bergketens, die op enkele plaatsen zeer steile oevers vormen; gedeeltelijk, vooral aan de benedenrivier, zijn de oevers vlak; slechts op enkele weinige plaatsen zijn deze bewoond, en het maakt een treurigen indruk wanneer men een rivier van dien omvang - die in Europa zeer zeker handel en nijverheid tot zich zou trekken, - hier zoo verlaten door het land ziet stroomen.

Bij den terugkeer der troepen voer een gedeelte met booten de Amu-Daria af, en bij deze gelegenheid maakten de soldaten op minder aangename wijze kennis met een soort van venijnige muggen, welke bloeddorstige insecten met geheele zwermen op de Russen nedervielen, en hen vreeselijk teisterden, vooral des nachts.

Beneden Chodsaili ontmoetten zij geheele zwermen vliegende krekels, die tot voedsel strekken aan vogels, welke aldaar in grooten getale worden aangetroffen; daaronder bevinden zich ook vele nachtegalen, die, in tegenstelling met hunne Europeesche collega's, ook over dag hun liefelijk gezang doen hooren.

In het riet, dat in dichte massa's langs den oever groeit, zag men vele wilde zwijnen, tijgers en fasanten.

De Ischan, een der armen van de Amu-Daria, is op sommige plaatsen zoo breed, dat de rivier een meer gelijkt, en bij hevigen storm is de vaart aldaar zeer gevaarlijk; uit dezen arm komt men in de Ulkan-Darja, welke hare wateren nabij het fort Ak-Kala in het meer Aral stort.

Het detachement, waarvan zooeven gesproken werd, scheepte zich hier in op de stoomschepen de Samakand en de Perowsk, om daarmede over het meer Aral de monding der Syr-Daria te bereiken, ten einde vervolgens langs dezen rivier stroomopwaarts naar Kasalinsk te vertrekken.

Zij hadden op dezen tocht nog gelegenheid op te merken dat de scheepvaart op dit meer niet tot de gemakkelijkste behoort; de Perowsk had in het midden van het meer een hevige windvlaag, gepaard met plasregens, te doorstaan, ten gevolge waarvan het schip vreeslijk geslingerd werd en de zeilen scheurden, terwijl somwijlen de raderen beurtelings geheel buiten het water kwamen en in de lucht ronddraaiden; gelukkigerwijze hield dit weder slechts 20 minuten aan, zoodat men den tocht ongedeerd kon voortzetten; men bereikte evenwel de monding der Syr-Daria niet, zonder nog meermalen te hebben ondervonden dat het meer Aral terecht onder de onstuimige wateren mag geteld worden.

Met de vrienden waarmede men op reis gaat, moet men ook weer huiswaarts keeren; deze regel der gezelligheid zou ons moeten nopen, ook den terugkeer der troepen in alle bijzonderheden te beschrijven. Wij zouden ons evenwel kunnen tevreden stellen met die bekende korporaals-explicatie: *rechts-om, en linksom, is precies hetzelfde, met dat onderscheid dat het net het tegenovergestelde is*, en toch zouden we dan de waarheid niet zeer nabij zijn; er bestaat toch een groot verschil in het oprukken langs verschillende wegen door een vijandelijk land, dat betrekkelijk nog weinig bekend is, of wel tusschen het huiswaarts keeren na welvolbrachten strijd langs meer bekende wegen, waarop geen vijandelijke aanvallen meer te duchten zijn.

Vóór den aftocht der troepen werd er nog op den rechteroever der Amu-Daria, een half uur gaans landwaarts in, een fort aangelegd, Petro-Alexandrowsk genaamd; het werd in zoover voltooid, dat aan de achterblijvende bezetting, sterk 9 compagniën infanterie, 4 sotniën kozakken en 8 stukken geschut, onder bevel van den kolonel Iwanow, de verdere voltooiing kon worden overgelaten.

Het fort was gelegen in een vruchtbare en bevolkte streek, op nagenoeg twee uren gaans van Chanki, en één uur gaans van Schurachan, terwijl de nabijheid van de steden Urgentsch en Chanki - het centrum van den handel - op de keuze van dit punt niet zonder invloed was gebleven.

Nopens den terugkeer der troepen zij nog slechts medegedeeld, dat een gedeelte van het Turkestansche detachement, den nieuwen weg van dit fort over Irkabai tot Perowsk volgde; deze weg is gedurende 7 à 8 maanden van het jaar bruikbaar, en vormt alsdan den korsten afstand tot Kasalinsk, welke plaats uit het fort ook per scheepsgelegenheid door de Amu-Daria en het meer Aral bereikbaar is; om deze vaart evenwel gemakkelijker te maken, moest nabij de monding der rivier deze waterweg nog verbeterd worden.

Toen de troepen hun uitgangspunt weder hadden bereikt, waren door hen heen en weer, de zijtochten niet mederekenende, de navolgende afstanden afgelegd: die uit Taschkend (Gen. von Kaufmann) 340 uren ǵaans, die uit Kinderli (Kol. Lamakine) 336 uren gaans, en die uit Embensk (Luit.-generaal Werowkine) 560 uren gaans; niettegenstaande de doorgestane vermoeienissen, was de gezondheidstoestand der troepen over het algemeen bevredigend geweest; alleen bij het Turkestansche detachement telde men op den terugtocht vele zieken, hetgeen vooral toegeschreven werd aan den langzamen overtocht der Amu-Daria, waartoe 10 dagen (13-23 Augustus) noodig waren, bij welke gelegenheid door de vochtigheid vele koortsen uitbraken; de troepen stonden somwijlen lang achtereen met de voeten in het water.

Door het toedienen van veel chinine, die in groote hoeveelheid voorhanden was, en door andere doeltreffende maatregelen van den geneeskundigen dienst, waren evenwel bij aankomst in Taschkend nagenoeg alle kranken hersteld.

Latere berichten hebben aangetoond, dat de bezetting der Russische troepen in het fort Petro-Alexandrowsk niet zonder nut is achtergebleven, want nauwelijks was de hoofdmacht vertrokken, of de Turkomannen vingen aan, de naar hun vaderland terugtrekkende slaven te overvallen en te vermoorden. Ja zelfs trotseerden deze roofzuchtige benden de macht des Chans, en ontzagen zich niet hunne tochten op den rechteroever van de Amu-Daria, dus op Russisch grondgebied, voort te zetten.

Aanstonds, op den 26sten September, rukte de kolonel Iwanow met een detachement uit, om hen voor dezen euvelmoed te straffen; na een geforceerden marsch van 40 uren gaans, slaagden de Russische troepen er in, de Turkomannen te achterhalen en te verslaan; slechts aan 8 van dezen gelukte het den rechteroever van de Amu-Daria te bereiken.

Ook in de delta dezer rivier werden strooptochten door de

Turkomannen ondernomen, ter beteugeling waarvan de kolonel Iwanow het noodig achtte aldaar een militairen post te vestigen; daar nu ook de Russische posten aan de Caspische zee medewerkten om die onrustige nomaden in bedwang te houden, werden zij meer en meer belet om hun ruw handwerk voort te zetten.

Op den 12^{den} Februari 1874 kon dan ook de kolonel aan zijne regeering rapporteeren, dat overal in den omtrek volmaakte rust heerschte.

Dat evenwel de handhaving van het Russisch gezag in Middel-Azië niet steeds op vredelievende wijze is te bereiken, kan blijken uit den krijgstocht, die nu onlangs tegen het chanaat van Chokand is ondernomen.

Nu valt nog ten slotte de vraag te beantwoorden, welk nut Rusland uit deze expeditie heeft getrokken, en het antwoord moet luiden, dat de aanwinst in grondgebied, grootendeels uit onvruchtbare steppen bestaande, geen zwaar gewicht in de schaal kan leggen; de totale bevolking in het aangeworven gebied bedraagt 215,000 zielen, hoofdzakelijk nomadische volkeren, zoodat er 37,000 tenten en slechts 6,000 vaste woningen worden aangetroffen; bovendien wegen de offers, die de bewaking van dit gebied vordert, niet tegen de voordeelen op. De op te brengen oorlogsschatting, aannemende, dat zij tot den laatsten roebel werd voldaan, is ook tegenover de werkelijk gemaakte oorlogskosten, die op 3 ¾ millioen geschat worden, van geen groote beteekenis.

Zijn dan die offers te vergeefs aan God Mars gebracht? - het geheele verlies bedroeg aan dooden: 2 officieren en 32 minderen, aan gekwetsten 22 officieren en 150 minderen - neen, het gold hier vooral een moreele overwinning. In de eerste plaats mag wel gewezen worden op de afschaffing der menschonteerende slavernij, en in de tweede plaats gold het den moreelen indruk op geheel Middel-Azië, welke werd verkregen door de behaalde zege op het tot dusver als onverwinnelijk beschouwde Chanaat van Chiwa. Eindelijk was het vrije handelsverkeer in Middel-Azië nu geen ijdele klank meer. Voor dit laatste vooral was de uitbreiding van het Russisch grondgebied tot aan de Amu-Daria zeer noodig.

En hiermede zijn wij aan het einde van onzen arbeid gekomen. Een bepaald militaire studie hebben wij niet willen leveren; wij zouden dan meer in bijzonderheden van krijgs-

kundigen aard hebben moeten treden; eene aardrijkskundige studie evenmin; daarvoor is de schets in andere opzichten te oppervlakkig.

Het doel, waarmede dit opstel werd samengesteld, was het geven van een *algemeen overzicht* der expeditie, voor *die* lezers, welke zich de moeite niet kunnen geven, om dergelijke wetenswaardigheden uit de bestaande bronnen te putten, en toch wellicht niet onverschillig zijn omtrent de groote overwinningen die in onze eeuw, ter bate der beschaving, behaald worden.

29 Nov. '75.

F.H. BOOGAARD.

Eene nieuwe Aspasia.

Aspasia. Ein Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas, von Robert Hamerling. 3 B^{de}. Hamburg, 1876.
Aspasia. Roman van Robert Hamerling. Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. J.C. van Deventer. 3 dln. Haarlem, Erven Bohn, 1876.

Vondel vergeleek zijn lievelingsheld Jozef uit de weemoedige tragaedie: Josef in Dothan met den vogel Fenix, die na zijn ondergang in vlammen schooner uit zijne asch herrijzen zal. Wat de dichter van Jozef hoopt, wat hij het recht had te voorspellen: opstanding uit de egyptische dienstbaarheid tot den hoogsten levensluister - het is de vurige wensch geweest van enkelen, die na den tijdelijken ondergang der helleensche beschaving en wijsbegeerte aan meer bevoorrechte tijden eene Fenix-herrijzenis hebben toegezegd.

Ook Robert Hamerling schijnt tot het getal dezer enkelen te behooren. Aan 't slot zijner voorrede tot zijn jongst kunstwerk: Aspasia leest men: ‘Ik beoog geene andere strekking dan eene getrouwe schildering van het leven, ik predik geene zedeleer, geene logika, dan die met noodzakelijkheid volgt uit de feiten, welke door aktie en reaktie ontstaan - bestendig en gelijkmatig als het heen- en weerwuiven der eikentoppen op den adem des winds. De wijzen beweren met recht, dat geene idee ooit belichaamd werd in de werkelijkheid. De kunstenaar, die eene bepaalde richting voorstaat, schildert die richting, totdat zij het toppunt van haren bloei bereikt heeft en houdt haar daar met geweld vast, schoon zij slechts voor een oogenblik zoo hoog steeg, om haar in al haar kleurenrijkdom te doen schitteren voor de stervelingen - de zeepbel verheffend tot eene vaste ster. De waarachtige, onpartijdige dichter vergezelt de idee op den weg harer verwerkelijking het liefst tot aan het keerpunt, waar zij, om hare oorspronkelijke zuiverheid te herwinnen, zich als een Fenix aan den vlammendood overlevert.’

Met deze gewichtige woorden, geeft Robert Hamerling een sleutel voor al het raadselachtige, 'twelk zijn laatste roman zou mogen bevatten. De beoordeelaars kunnen niet beter doen dan den dichter door zijne eigene woorden te verklaren. Het schijnt toch, dat er vooral in ons vaderland een strijd zal ontstaan over de wijsgeerige strekking van Hamerlings Aspasia. Verschillende kunstrechters hebben reeds gesproken, de gevoelens blijken verdeeld. Mocht het tot vermetel wordens toe moeilijk schijnen thands nog op nieuw inhoud en strekking der nieuwste Aspasia aan de orde te stellen, met het oog op de duidelijke wenken, door den dichter gegeven, zal hier wellicht eene bescheiden poging tot waardeering van zijn laatste kunstgewrocht niet overbodig schijnen aan de vrienden van Hamerlings Muze.

I.

Robert Hamerling heeft sints 1870, toen zijn naam voor het eerst in dit tijdschrift genoemd werd, eene reeks van werken voltooid, die zich min of meer schitterend bij zijn hoofdarbeid: Der König von Sion aansluiten. Was het destijds de plicht van den verslaggever eenigszins nader in bizonderheden te treden omtrent den dichter en zijn leven, thands nu zoovele stemmen tot lof of blaam van den oostenrijkschen zanger hebben geklonken, is het volkomen overbodig nog iets aan dit algemeen bekend onderwerp toe te voegen. Men heeft ten onzent met aandacht geluisterd, zoo ras de naam van Hamerling genoemd werd. Niet ieder is zoo gelukkig. Ik neem dus de vrijheid mij louter tot zijne Aspasia te bepalen. Dankbaar als deze taak uit haren aard had behooren te wezen, is zij na de jongste debatten in tijdschriften en nieuwspapieren min of meer bedenkelijk geworden.

Bedenkelijk - omdat het richtig genot van 's dichters kunstwerk veelszins verstoord wordt door den strijd over beginselen, die binnen den ernstigen kring der ethische en religieuze strijdvragen liggen. En dit getuigt waarlijk niet tegen Hamerlings schepping, daar zijn tafereel van het atheensche leven tijdens Perikles' diktatuur op de natuurlijkste wijze een aantal der belangwekkendste vraagpunten stelt - tot op dit oogenblik wellicht nog niet bevredigend opgelost. Zoodra echter de overweging van deze strijdvragen tot heftige goed- of afkeuring

leidt bij de tegenwoordige voorstanders van het een of ander wijsgeerig of godsdienstig stelsel, wordt het debat gewaagd, somtijds vruchteloos, niet zelden zeer onverkwikkelijk.

Één voorbeeld slechts, om dit te staven. Indien iemand op het denkbeeld kwame, dat Hamerlings Aspasia een afkeurenswaardig boek ware, omdat de heldin eene atheensche hetaira is geweest, dan zou elke schildering van het attische leven ons volkomen ongeoorloofd moeten schijnen. Daarmede zou elke epische behandeling van grieksche of oostersche onderwerpen ons verboden zijn, zouden wij Vondel moeten laken, om zijn Jozef in Egypte en zijn Salomon, zouden wij Beckers Gallus en den Diofanes van Limburg Brouwer op den index onzer enghartige, moderne pruderie moeten stellen.

Waarschijnlijk zal niemand de bekrompenheid zoo ver drijven en vernemen wij louter een aanval op Aspasiaas levenswijsheid, op het gevaarlijke: hetairen-filozofie tot het onderwerp van een letterkundig kunstwerk te maken. Doch dit hangt samen met de bizondere eischen van den beoordeelaar, die het Hamerling euvel duidt eene oude waereld vol eigenaardige idealen en aspiratiën uit het verleden te hebben opgeroepen, als eene leerzame herinnering voor onzen tijd. Van daar, dat men den dichter hard aanvalt wegens eenige schijnbare afwijkingen van de historische feiten, die slechts door Plutarchs' twijfelachtige autoriteit worden beschermd.

Inderdaad veroorlooft zich Hamerling eenige chronologische en historische vrijheden - hij bekommert er zich niet om, of de door hem verhaalde gebeurtenissen in een korter of langer tijdvak hebben plaats gehad; het komt er bij hem uitsluitend op aan het atheensche leven, de groote persoonlijkheden, door hem tot helden gekozen, in een glansrijk licht te doen optreden. Er zijn meer jaren verloopen tusschen het bouwplan voor het Parthenon en den dood van Perikles - dit is volkomen juist. Maar de tijdsruimte, die ons scheidt van Perikles - meer dan twee-en-twintig eeuwen - moet zeer zeker in aanmerking genomen worden.

De historische roman heeft zijn plicht te doen. Het tijdperk der romantische historie is achter den rug. Te recht wordt volkomen waarheid als bazis van den modernen historischen roman geëischt. Maar er blijft toch een scherpe grens tusschen de historie en den historischen roman. Het stramien, waarop de dichter werkt - om met Schimmel te spreken - moet geheel

met de werkelijkheid overeenstemmen, de aanvulling der openingen is de arbeid van het scheppend genie.

Evenwel er is historie en historie. Ieder, die maar vluchtig is bekend geworden met de grieksche geschiedbeschrijving, zal de getuigenissen van Herodotos, van Thucydides, of - in zake Aspasia - van Plutarchos met voorzichtigheid en op wetenschappelijk standpunt onder benefice van inventaris aanvaarden. Het is duidelijk gebleken, dat uit de beperkte bronnenstudie der Oudheid eene groote verscheidenheid van oordeelvelling is gevolgd. Nauwelijks heeft de eene historieschrijver zijn doorwrochten arbeid gereed gemaakt, of een nieuw werk stelt hem eerlang in de schaduw. Wat beteekent de arbeid van Heeren en Schlosser bij de werken van Grote en Curtius? En zouden onze nieuwste beoefenaars der attische wetenschappen zich thands nog in alles met Grote en Curtius vereenigen?

De oude geschiedschrijvers, zelfs de besten, zelfs Thucydides niet uitgezonderd, zijn vol dwalingen. Ze toonen zich bekrompen, openbaren telkens gemis aan kennis en overvloed van vooroordeelen, zoo als bij de latere historiografen niet meer in die mate kan voorkomen. Toch blijven ze onschatbaar, zelfs hunne dwalingen zijn leerrijk. Want zij bewijzen zonen van hun tijd en van hun volk te zijn, zij deelen in de algemeene vooroordeelen van hunne tijdgenooten, zij zijn beperkt op menigerlei gebied van kennis als dezen. De kritiek, die zich ergert, dat Hamerling niet getrouw elk bericht van Plutarchos volgt, bewijst te veel, daar Plutarchos, op zijne wijze een polyhistor, tevens door zijne lichtgeloovigheid het juiste en onjuiste al te bont dooreenmengt. Plutarchos schreef onder Trajanus en was door vijf eeuwen afstands van Perikles te ver verwijderd, om bij het onkritiesch karakter der wetenschap in die eeuw waarheid van logen te kunnen onderscheiden.

Bij dezen stand van zaken was het voor een modern dichter als Hamerling eene zeer stoute poging door zijne kunst en zijne wetenschap het Athene van Perikles' dagen te doen herleyen met al den gloed der werkelijkheid. Zulk eene taak was juist geschikt voor den schepper van het Munster der zestiende eeuw, van het Rome uit Neroos dagen. De volledige historische waarheid te bepalen, verblijve aan den man van wetenschap - volgens de bekende en algemeen gangbare historische gegevens te besluiten tot eene poëtische idealizeering van het gekozen tijdvak, vooral tot teekening van een paar aantrekkelijke figuren

als Perikles en Aspasia - dit alleen zou de schoone opgave worden van den kunstenaar.

Nog al te dikwerf eischt de kritiek van den dichter eene letterlijke waarheid, eene werkelijkheid als die eener fotografie bij de beschrijving van een karakter, van een historiesch gegeven De f a n t a z i e is en blijft bij den dichter de hoofdzaak. De werkelijkheid, zelfs de meest moderne, die onder onze onmiddellijke waarneming ligt, kan niet onveranderd door den kunstenaar worden opgenomen. Dit alles is grof materiaal, hetwelk onder de scheppende hand des kunstenaars tot eene hoogere harmonie moet worden hervormd. Elk karakter heeft zijne onlogische oogenblikken - de schildering van een persoon uit de ruwe werkelijkheid, zonder eenige wijziging in de feitelijke bizonderheden, zou ondragelijk zijn in een kunstwerk. De roman zou verplicht zijn de inkonsequentiën der werkelijkheid te volgen, en daarom zou hij volkomen onleesbaar worden.

De roman streeft als ieder voortbrengsel van schoone kunst naar het ideaal. Zoo trachtte Robert Hamerling naar een dichterlijk ideaal - de verheerlijking van Athenes grootheid in de eeuw van Perikles, zonder partijdigheid, met den noodzakelijken, bijna tragischen overgang van den hoogsten bloeitijd tot dreigend verval. Wie den dichter daarover berispt, wie er zich over beklaagt, dat in de kunstlievende hoofdstad der Hellenen zich meeningen en richtingen vormden, die schoon met het fijnste vernuft en den keurigsten smaak verdedigd, echter aan den voorstander van eenig religieus-ethiesch stelsel onzer dagen niet meer behagen kunnen - hij spiegele zich aan het voorbeeld van zekeren hoogepriester in de spaansche Cortes, die onlangs stoutweg verklaarde, dat zijne kerk elke verdraagzaamheid met haar doemvonnis treffen zou.

II.

De inhoud der Aspasia is thands bijna met zekerheid als bekend te onderstellen. Om het vraagstuk naar de aesthetische waarde van Hamerlings arbeid te beandwoorden, zal het best zijn eene parallel te trekken tusschen eenige vroegere werken van bekende auteurs, die dezelfde stoffe behandelden. Het behoeft niet vermeld, dat de abt Barthélemy met zijn didaktiesch-antiquarischen roman: ‘Voyage du jeune Anarcharsis en Grèce’

hier slechts voor memorie wordt vermeld. Het didaktiesch element uit dat werk wordt slechts zeer onvoldoend in balans gehouden door zekere luchtige waereldbeschouwing, die geheel in de achttiende eeuw thuis behoort. Er zal echter met een woord althands melding gemaakt mogen worden van de verhandeling door Prof. Cornelis Jacobus van Assen, in 1816 ter openbare vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden gehouden over Perikles van Athenen. Even als Hamerling den volksleider en strateeg voor de rechtbank doet optreden ter verdediging van Aspasia, zoo laat Prof. van Assen Perikles eene redevoering uitspreken tegenover de beschuldiging, dat hij 's lands penningen zou hebben verkwist.

Een deel dezer redevoering is geheel in den geest van Hamerling. De leidsche hoogleeraar laat Perikles aldus spreken:

‘Als, Burgers van Athene! onze stad door vreemdelingen wordt bezocht en gij uwe gastvrienden rondleidt langs de markten en straten van Athene, waar vestigt gij dan hunne oogen op en waar doet gij hunne aandacht bij stilstaan? Maar wat zeg ik? - waar wenden zich de verblinde blikken des verbaasden vreemdelings het eerst vluchtig henen, voor dat gij hem nog waarschuwen kunt? Als getroffen door de roede des wichelaars, weet hij niet meer waar hij zich bevindt, òf in Athene, òf midden in de zalige verblijfplaats der hemelsche goden. Door heilige aandoening vervoerd, buigt hij eerbiedig zijne knieën en vraagt eindelijk met ontroering, of de goden zelve op aarde nederdaalden om deze tempelen en beelden te formeren. Gij grimlacht over eene geestvervoering en dwaling, die u vleit, maar roept zelve met geene mindere geestvervoering uit: Neen! al dat schoone is het werk onzer handen! en terwijl wijst gij tusschen den nieuwsgierigen hoop, die u omringt, alle de bouwmeesters en kunstenaars aan, onder wier begaafde hand deze grootsche gedenkstukken oprezen, die de kracht des mannelijken leeftijds met de bevalligheid der jeugd vereenigen.

Burgers van Athene! indien in zulk een dierbaar oogenblik iemand kwam, die den man als verkwister durfde betichten, door wiens zorg u de onsterfelijke roem dezer eeuwige gedenkstukken ten deel werd - Burgers van Athene! wat zoudt gij dien lasteraar antwoorden? Welaan, wendt uwe oogen rond, beschouwt hier het Parthenon, daar het Odeum, ginds de Propyleeën. Ik zie het, ofschoon gij ze altijd voor oogen hebt, gij staart ze op nieuw met bewondering en eerbied aan. Zoo

natuurlijk is bij u allen het gevoel voor het schoone! Maar wie is de man, die dit gevoel in u ontwikkeld en alle die schoonheden heeft te voorschijn gebracht? Ik ben die man! Ben ik misdadig geweest, dat ik een deel van 's lands penningen gebruikt heb, welaan! rukt dan Pallas de speer uit de hand, den helm van het hoofd. Ik heb met den edelen Phidias niet minder voor uwe schatkist, dan voor uwen roem zorg gedragen. Geen grein gouds is verkwist. Gij kunt uwe Beschermgodin van alle pracht berooven, en met het losse goud, dat haar versiert, uwe volle schatkist ophoopen. Dan, goede Goden! geene heiligschennis; neen! reikt mij den beitel toe, ik zal den naam van het Atheensche volk, dien wij ter zijner eere op altaren en tempelen graveerden, uitbeitelen. Doch bedrieg ik mij, of hoor en zie ik uw aller misnoegen? Ja, hieraan herken ik u, Atheners! zoo ken ik u beter dan gij u zelve! De eer van al dat schoone is u dierbaar als het leven; en die u die eere verwierf, dien zoudt gij beschuldigen?'

De lievelingsgedachte van Hamerlings Aspasia, uitgesproken bij haar eerste optreden: door den schoonheidszin der Atheners onsterfelijke werken te doen stichten op staatskosten, vinden wij geheel bij Van Assen terug. De schoone milesische vrouw wint eerst Perikles, dan door hem het volk op den Pnyx - en de schat van Delos vindt een onsterfelijken vorm in het Parthenon en de Propylaeën. Hamerling fantazeert niet in het ijdele azuur, maar legt den vinger op een bij uitstek grieksch denkbeeld, 'twelk hij in zijne schepping gedurig ruimer plaats verleent. De oostenrijksche dichter had dus niet het schamper woordjen verdiend, door zekeren S. Heller met noordduitsche, trotsche opgeblazenheid hem in de 'Neue Monatshefte für Dichtkunst und Kritik' toegevoegd: dat zijne kennis der Oudheid de wetenschap van 'ein oestreichischer Gymnasial-Professor' is.

Zagen we overeenstemming bij Van Assen en Hamerling - het feit, dat onze landgenoot slechts eene verhandeling schreef, maakt nadere vergelijking min vruchtbaar. Daarom herinneren we met te meer voldoening, dat Perikles en Aspasia reeds voor veertig jaren door een uitstekend smaakvol Engelschman tot het onderwerp eener epische verdichting waren gekozen. Walter Savage Landor, de boezemvriend van Southey en Wordsworth, de vijand van Byron, schreef in den aanvang van 1835 zijn 'Pericles and Aspasia' - een roman in brieven - 'the most thoroughly Greek that any Englishman has written' - oordeelt

John Forster, de geleerde en nauwkeurige biograaf van Landor zelven. van Oliver Goldsmith, van Charles Dickens en van Sir John Eliot.

Walter Savage Landor[1], de oudste zoon van een zeer gegoed arts te Warwick, uit aanzienlijke patricische familie gesproten, werd later door erfenis een schatrijk landbezitter, die zijn geheel negen-en-tachtigjarig leven aan eene voortdurende studie van de Oudheid en aan langdurige reizen door Duitschland, Frankrijk, Spanje en Italië wijdde. Zeldzaam werd de in Engeland zoo eerbiedwaardige liefde voor de klassieken warmer en inniger gepleegd, dan door Landor. Onafhankelijk, grillig, driftig, opstuivend - John Forster verzekert, dat Charles Dickens zijn Boythorn uit Bleak House aan Landor ontleende - drong deze grondige en smaakvolle vereerder van den griekschen geest met de uiterste degelijkheid in zijn onderwerp door en vestigde hij vooral zijn naam door een soort van opstellen, die hij in overvloed vervaardigde onder den titel van ‘Imaginary Conversations’. 't Waren mannen en vrouwen uit elk tijdvak der geschiedenis, die met volledige historische juistheid een gesprek openen naar den klassieken trant der Heroïdes, door Vondel in zijne Heldinnenbrieven voortreffelijk nagevolgd.

Bij Landor spreken: Southey en Porson, Aeschines en Phocion, koningin Elisabeth en Cecil, generaal Kleber en fransche officieren, Demosthenes en Eubulides, Bonaparte en de voorzitter van den Senaat, Kosciusko en Poniatowski, Washington en Franklin, Perikles en Sofokles, Lord Chesterfield en Lord Chatham, Aristoteles en Callisthenes, Hendrik VIII en Anna Boleyn, Marcus Tullius en Quinctus Cicero, Rousseau en Malesherbes, Joseph Scaliger en Montaigne, Anacreon en Polycrates, Bossuet en de hertogin de Fontanges, Boccaccio en Petrarca, Mr. Pitt en Mr. Canning, Diogenes en Plato, Sand en Kotzebue, Fra Filippo Lippi en Paus Eugenius IV, Steele en Addison, Solon en Pisistratus, Melanchton en Kalvijn..... J'en passe et des meilleurs! Maar reeds uit deze eenvoudige nomenklatuur kan het blijken, hoe veelzijdig de studiën van den engelschen toerist Walter Savage Landor vruchten opleverden voor de letteren van zijn vaderland. Lord Byron moge in den dertienden zang van zijn Don Juan over Landors sympathieën met de Lakeschool spotten en hooghartig beweren:

1 1775-1864.

‘Some persons think that Coleridge hath the sway,
And Wordsworth has supporters, two or three;
And that deep-mouth'd Boeotian Savage Landor
Has taken for a swan rogue Southeys gander’, -[1]

niemand kan deswegen den fijnen smaak en de grondige kennis van Landors klassieke schetsen in twijfel trekken.

In 1835 vertoefde Landor als gewoonlijk met zijn gezin te Fiesole in zijne villa Gherardescha en ontwierp aldaar, zestig jaren oud, een nieuw gesprek tusschen Perikles en Aspasia, welk gesprek aanleiding gaf tot een uitgebreid werk, een roman in brieven. Landor verhaalt aan Southey, dat hij aanvankelijk ‘a conversation’ tusschen Perikles en Aspasia had begonnen, maar allengs besloten had eene rij van brieven te schrijven, beginnende met den eersten vriendschapsbond tusschen Perikles en Aspasia, voortgezet tot aan den pesttijd te Athene. Hij noemt de bronnen door hem gebruikt: Bayle, Menage, Thucydides, Plutarchos. Dit eerste plan in het begin van 1835 gevormd, werd later nog uitgebreid, zoodat hij eene briefwisseling van Aspasiaas komst te Athene tot aan den dood van Perikles voltooide. Merkwaardig vooral is hierbij de getuigenis van Landor in 1836, dat hij zijn boek schrijvend geene bronnen heeft geraadpleegd, dat zijn herinnering hem uit de genoemde schrijvers genoeg stof leverde. In een brief van 27 April 1836 verklaart hij: ‘I had no books to consult in writing my “Pericles and Aspasia”. The characters, thoughts, and actions, are all fictions. Pericles was somewhat less amiable, Aspasia somewhat less virtuous, Alcibiades somewhat less sensitive’

Wanneer men nu de schepping van Landor naast Hamerlings nieuwen kunstarbeid legt, doen zich eigenaardige verrassingen voor. De hoogste waarschijnlijkheid pleit er voor, dat de duitsche dichter zijn engelschen voorganger niet gelezen heeft. Het verschil van opvatting is er ons te aangenamer om. Bij Hamerling verschijnt Aspasia het eerst in de werkplaats van Feidias, met hare bezielende woorden Perikles en zijne vrienden ontvonkend tot het grootsche plan van het Parthenon - bij Landor komt Aspasia uit Miletus in de vermomming van een grieksch jonkman en woont zij in den schouwburg de voorstelling van Aischylos Prometheus bij. Bij Hamerling wordt de be-

1 John Forster, Walter Savage Landor, a biography, II, p. 325.

tooverende milesische vrouw door Sokrates, leerling van Feidias, in de woning van den grooten beeldhouwer gebracht, om haar oordeel te zeggen over twee standbeelden van Alkamenes en Agorakritos. Deze beide, de jongeren van Feidias, wedijveren ieder met een beeld van Afrodite. Alkamenes heeft eene heerlijke schoone vrouw, Agorakritos eene strenge godinnengestalte gebeiteld. Perikles en zijne vrienden staan in verlegenheid aan wien den prijs toe te kennen.

Bij Landor verschijnt Aspasia als een jonkman van stralende schoonheid, die in den atheenschen schouwburg met de uiterste hoffelijkheid wordt ontvangen - ieder maakte plaats voor haar. Zij richtte hare oogen naar het tooneel, zij zag niet anders dan het lijden van Prometheus. De grootsche bestrijder van Zeus, in zijne hevige worsteling met de smart, boezemde haar onvoorwaardelijke sympathie in - als Prometheus door de Oceaan-Nymfen met troostvolle woorden wordt aangesproken, schiet haar licht te roeren gemoed vol en valt zij in zwijm. Bij Hamerling komt Aspasia aan de hand van Sokrates in de werkplaats - eene betooverende verschijning gehuld in een kleed van lichtgele byssus, met vochtig schitterende oogen en een alles overmeesterenden glimlach. Zij spreekt te midden der mannen van Athene vrijmoedig de meening uit, dat de hoofdstad van Attica geroepen is, de stad der schoone kunsten te worden, dat de tijd om het schoone en groote tot stand te brengen, gekomen is, zoodra er mannen zijn, in staat kunstwerken te scheppen - mannen als Feidias, Alkamenes, Agorakritos en Iktinos.

Landor doet Aspasia, nadat ze in onmacht viel, door den knaap Alkibiades namens Perikles uit den schouwburg leiden. De omstanders rijzen eerbiedig van hunne zetels en mompelen woorden van bewondering - gelijk de grijsaards bij Homeros, als Helena verschijnt - zij fluisteren de namen van Venus en Cupido. Alleen Perikles blijft zitten. Later komt Perikles haar bezoeken en vraagt haar naar de ionische dichters van Miletus, terwijl hij de schoonheden van Herodotos en Homeros uiteenzet. Ter eer der schoone milesische looft Perikles de trojaansche helden: Priamos, Paris, Hektor, die allen in edele humaniteit boven de helleensche Grieken staan.

Hamerling plaatst Aspasia voor de twee beelden van Alkamenes en Agorakritos. Het strenge werk van den laatste brengt de milesische op de gedachte, dat Agorakritos eene Nemesis heeft

willen beitelen. De beeldhouwer verklaart, dat zijne Afrodite inderdaad eene Nemesis zal worden. Aspasia helt echter over naar de schepping van Alkamenes, die eene schoone vrouwengestalte in al den rijkdom van het weelderigst natuurschoon heeft voortgebracht. Aanstonds staat zij tegenover Sokrates, die mijmert over eene wijsbegeerte voor het leven, waarbij schoonheid en deugd in innige harmonie samensmelten, terwijl zij zelve slechts een aesthetiesch levensideaal kan vormen, waarbij aan geene hulde voor het goede en edele kan gedacht worden, als het goede zich vijandelijk tegenover het schoone mocht aankanten.

Het verschil van opvatting bij den engelschen en duitschen dichter treedt reeds aanstonds hier in 't helderste licht. Landor heeft de Hellenen liefgekregen door de grondigste studie hunner letteren. Hij draagt de klassieken in zijne herinnering met zich om; hij ontwerpt met verwonderlijk goeden smaak kleine verzen van eigen vinding, die hij zonder eenige moeite voor vertalingen uit het oude Grieksch zou kunnen doen doorgaan. Landor heeft aan geene eigenlijke wijsgeerige strekking gedacht - hij schildert de gemeenschap des geestes tusschen Perikles en Aspasia, gegrond in hunne gemeenschappelijke sympathieën voor poëtische schoonheid. Bij den engelschen briefschrijver is daarenboven geen eigenlijk verhaal van handelingen, hij voert niemand dan zijne helden ten tooneele met Aspasiaas milesische vriendin Cleone; voorts: een ongelukkigen minnaar Xeniades, Alkibiades en Anaxagoras. Waar het mogelijk is vlecht hij redevoeringen van Perikles in, terwijl Hamerling zijn held zeldzaam sprekende tot het volk op den voorgrond stelt.

Hamerling groepeert alles om den strijd, die op het gebied van den geest tusschen Sokrates en Aspasia wordt gestreden. Aspasia bezielt de kunstenaarsgeestdrift van Feidias en zijne school - het Parthenon en de Propylaeën schijnen uit den grond te rijzen onder de bezieling, die van hare persoonlijkheid uitgaat. Haar triomf stijgt het hoogst, als het marmeren prachtgebouw voltooid is - als hare hartveroverende schoonheid Feidias beweegt tot het ontwerpen van een godenbeeld naar hare gestalte. De ernstige richting van den beeldhouwer, die naast de schoonheid vooral aan majesteit, aan ernst, aan verhevenheid offert in zijn olympischen Zeus, ontstemt Aspasia evenzeer als de onopgeloste strijdvraag van Sokrates, welke plaats in het rijk der schoonheid aan de deugd moet worden toegekend.

Het eigenaardig verschil tusschen beide schrijvers is grooten-

deels te verklaren uit het tijdsverloop van ruim veertig jaren, dat beide scheidt. De strijd over wijsgeerige beginselen, over waarheid en traditie, over geloof en wetenschap, zoo levendig in het derde kwartaal onzer eeuw gevoerd, was in 1835 nauw begonnen, toen men den naam van David Friedrich Strauss nog met eene koude rilling van afschuw uitsprak. Walter Savage Landor behoort in geen enkel opzicht tot de zuiver konservatieve naturen, hij denkt er evenwel niet aan den inhoud der attische levenswijsheid in aanraking te brengen met kerkleer of wijsbegeerte zijner dagen. De duitsche dichter onzer dagen kan eene van schoonheid stralende figuur als Aspasia niet voor de verbeelding zijner lezers terugroepen, zonder haar levensstrijd 't zij te deelen, 't zij te veroordeelen. Hij verklaart vooraf met partijlooze koelbloedigheid de feiten en de personen voor zich zelf te doen spreken - hier en daar evenwel herkent men den dichter van ‘Venus im Exil’, van ‘Der König von Sion’. Het verheven ideaal eener blijmoedige, harmonische humaniteit, als Schoonheid en Deugd den mensch opheffen tot zijne edelste volmaking - schijnt zijnen attischen helden duidelijk voor den geest te hebben gezweefd.

III.

De schoonheden in Hamerlings Aspasia staan in voortdurend verband met de groote werken der attische kunst - inzonderheid beeldhouwkunst en bouwkunst - Landors ‘Pericles and Aspasia’ wijdt alle krachten aan attische litteratuur.

Een paar voorbeelden van beider trant.

De oprichting en voltooying van het Parthenon houdt den oostenrijkschen dichter het meest bezig. Schoon komt dit uit, als Perikles terugkeerend van Samos, na gelukkig volbrachten krijg, voor het eerst Athene terugziet.

Reeds was de zon verre naar het Westen gedaald, voordat men het voorgebergte van Sunion had bereikt, steil oprijzend, witblinkend, door de golven gebeukt, met den door zuilen gedragen marmeren tempel van Pallas op zijne eenzame, schitterende kruin.

In een breede bocht zeilde de atheensche vloot om deze

niet ongevaarlijke, hoog opschietende zuidkaap van Attika, de prachtige saronische golf instevenend, rechts het strand van den dierbaren geboortegrond, en de wenkende tinnen van Athene, links de bergen van den Peloponnesos, achter welke de zon onderging. Op dat oogenblik lag over alles, van verre of van nabij, eene goudachtige, rozenkleurige sluyer gespreid. De bergtoppen, de lucht daarboven, de zee en de schepen zelven zwommen in het tooverlicht der laatste zonnestralen. Purpergloed was alles en schitterend goud. Slechts in het zuidwesten hadden zwarte wolken zich samengepakt. Plotseling schoot een vuurstraal van achter die zwarte wolken, en de bergen van Argos blaakten in purperen vlammen. Rustig en fier stonden tegenover hen de hoogten, die Athene omgordden, de bergrug van den Hymettos, de pyramidaal oprijzende Pentelikos, de stout ten hemel klimmende rotskegel van den Lykabettos.

Nu echter verrees, omringd door de ver uitgestrekte stad, ieder atheensch oog dierbaar, de heilige hoogte van de Akropolis. Aller blikken wendden zich daarheen. Doch geheel veranderd vonden zij de gewijde plaats. Marmerwitte tinnen, hun, zoo lang afwezig, geheel onbekend, schitterden door den dunnen avondnevel in het laatste zonnegoud.

Niet naar het uit de verte wenkende hoofd en de stralende lanspunt der reusachtige Athene Promachos richtte als vroeger de atheensche stuurman van Sunion af zijn koers, maar alle oogen aan boord der huiswaartkeerende schepen vestigden zich op de nieuwe witblinkende tinnen, die door de schemering van den top der Akropolis hun toeblonken.

‘En als uit één borst klonk de kreet, van boord tot boord:
Het Parthenon! het Parthenon!’

Plaatsbeschrijving, lyrische uitstorting van geestdrift, zal men bij Walter Savage Landor niet aantreffen, maar hij slaat uitmuntend den toon aan van Perikles' redevoeringen tot het volk. Bij de oorlogsverklaring van Samos hooren wij Perikles spreken - een voorrecht, 't welk Hamerling ons te weinig gunt. Op den Pnyx klinkt de stem van Perikles:

Samos, o Atheners! heeft het gewaagd oorlog te verklaren aan het volk van Miletus. Samos benijdt ons onzen handel en geen voorwendsel vindend, om ons aan te randen, valt het op onze bondgenocte aan en ziet ons onbeschaamd in

't gelaat, om te ontdekken of wij ons deze beleediging laten welgevallen.

Neen, Atheners! we zullen het ons niet aantrekken, wij zullen vooraf gezanten zenden, ten einde te vragen, waarom Samos de wapenen opvatte tegen vreedzame en rustige lieden. Ja, ik zie, dat ik uwe gunst in de waagschaal stel door uitstel aan te bevelen - maar ik vrees niet, dat wij veel tijd zullen verliezen. Wij bezitten wapenen, wij bezitten schepen, wij bezitten dezelfde soldaten, die dapperder vijand overwonnen. De Samiërs dreigen, zweren saâm en bereiden den oorlog voor. Laat ze komen! wij hebben schatten, die ons in gindsche haven zullen ter zijde staan - onze aloude glorie zal deze wallen beschermen.

Wacht, wacht!.... slechts twintig dagen. Slechts tien. Niet een maal tien?

't Zij verre van mij, o Atheners, uwe wenschen tegen te streven en uw gloed uit te dooven.

‘Vertrekt dus, herauten! en brengt den oorlog op uwe schreden meê!’

Blijkt het hier overtuigend, hoe behendig Landor den grooten redenaar met den volkshartstocht doet spelen, niet minder uitnemend grieksch is zijne voorstelling der milesische Cleone, die telkens aan Aspasia korte lyrische strofen zendt en nu bij het uitbreken van den samischen krijg haar nog haastig een paar koppletten afschrijft, die in 't oorspronkelijke moeten genoten worden:

‘Little Aglae -
To her Father, on her Statue being called like her:
Father! the little girl we see
Is not, I fancy, so like me;
You never hold her on your knee.

When she came home the other day
You kiss'd her; but I can not say
She kiss'd you first and ran away.’

Opmerkelijk is het verschil tusschen Hamerling en Landor, daar de eerste zijne heldin kinderloos doet blijven en de laatste in overeenstemming met de traditie Aspasia moeder maakt. Dit alles hangt saâm met beider wijze van waarneming en ge-

voelen. De engelsche poëet komt met zijne reusachtige belezenheid en kalm overleg dichter bij de helleensche werkelijkheid dan de oostenrijksche, maar de laatste ziet zijne attische waereld door een prisma van dichterlijke geestdrift, die aan al zijne beschrijvingen een tooverachtigen kleurengloed meedeelt.

Zeer opmerkelijk is dit inzonderheid bij het verschijnen van Sofokles in beider verhaal.

Landor laat Aspasia aan Cleone het volgende verhalen:

Sofokles verliet mij een uur geleden.

Vernemende, dat hij met Perikles bezig was over zaken te spreken, liet ik hem verzoeken, mij met een bezoek te vereeren, zoodra hij gereed mocht zijn. Nadat hij een zetel genomen had, verweet ik hem, dat wij hem zoo weinig zagen, want ik wist, dat hij zeer gevoelig was voor een verwijt van vrouwelijke lippen. Ik drukte er de hoop bij uit, dat hij zoo wel in mijn belang, als uit vriendschap voor Perikles, van tijd tot tijd eens een uur mocht ontwoekeren aan den dienst der Muzen, om ons op te zoeken.

‘Mevrouw!’ - zeide hij - ‘ik zou dan den dienst der Muzen alleen op een andere plaats uitoefenen’.

‘Ik zal aanstonds een dienst van u verzoeken’, zeide ik, ‘alsof ik reeds recht had op uwe vriendschap. Ik wenschte van u uitlegging omtrent een choor uit koning Oedipus, dat ik niet geheel begrijp, ofschoon ik het treurspel dikwijls las en altijd in den schouwburg was bij de vertooning.’

Ik nam eene boekrol van de tafel.

‘Neen!’ riep ik uit, ‘dit is de Electra, geef mij de andere.’

Wij ontrolden haar te zaam.

‘Hier is de plaats! Wat is de beteekenis van deze woorden over de wet?’

Sofokles zag de verzen in, eerst zonder zijne lippen te openen, vervolgens las hij ze met eene zachte stem voor zich zelven, legde vol nadenken de palm van zijne linkerhand aan zijn voorhoofd en sprak:

‘Toen ik die verzen schreef, wist ik zeer goed, wat ik bedoelde.’

‘Cleone, als gij hem zien kondet, zoudt ge hem liefkrijgen. Vijftien olympiaden zijn voorbijgegaan, zonder hem zijne gantsche jeugdige kracht te rooven. Welk eene edele gestalte, welk een open gelaat, welk een breed voorhoofd, welk een fijne mond, welk eene rijke harmonische stem, welk een gemoed vol vuur en poëzie!’

Hamerling wijdde een geheel hoofdstuk aan het bezoek van Perikles en Aspasia bij Sofokles. De fraaye villa van den dichter te midden der olijfbosschen van het Kefisosdal, aan den voet van den heuvel Kolonos, wordt met de warmste kleuren geschilderd - het idylliesch samenzijn der drie poëtiesch gestemde geesten is wonderlieflijk beschreven. Zelfs zij, die met bekrompen preutschheid, zelfs zij, die met overmoedige pedanterie het werk van den dichter aanvielen, zelfs dezen moeten erkennen, dat dit deel van de Aspasia vlekkeloos schoon is.

Bij het binnentreden van het dal had men dadelijk aan de linkerhand een ruischend, geheimzinnig olijvenbosch: als een groene muur strekte het zich langs den weg uit. Klimopranken hingen van de twijgen neer en taxisboomen groeiden tegen de hellingen der heuvels op, zoodat het oog niets dan een wal van ondoordringbaar groen ontwaarde.

Aan den anderen kant van den weg schoten de kristalheldere, kabbelende wateren van den Kefisos uit het hart van het dal over schitterende, witte kiezelsteentjens, den wandelaar te gemoet, hier en daar in de laurierboschjens zich dartel verschuilende.

Aan gene zijde van den Kefisos zag men op eenigen afstand den niet minder liefelijk begroeiden, door liederen en gedichten verheerlijkten heuvel Kolonos.

Wandelde men, als men het dal was binnengetreden, een kort eind tusschen het olijvenboschjen en het stroomende water, dan bespeurde men aan den oever van den Kefisos op grasrijken zachtglooyenden bodem een bekoorlijke hoeve door eeuwenoude hooggekruinde cypressen, platanen en pijnboomen omgeven, midden in een lusthof door den Kefisos bespoeld: maar niet alleen aan deze zijde strekte zich de tuin tot aan de boorden van het stroompjen uit; zijn loop uit het binnenste van dat dal naar den ingang vervolgende, maakte het een bocht en besproeide ook daar de gronden, waarop de vrucht- en bloementuin, die de hoeve omgaf, aan dien kant uitliep: daar verhief zich de bodem van den tuin wat sterker glooyende en de beek vloot zacht murmelend onder heestergewassen en struiken door, waarin de zon haar licht deed spelen en de nachtegalen hun lieflijke tonen lieten hooren.

Tusschen dezen hellenden oever en de landelijke woning stond midden onder prachtig bloeyende rozenstruiken een tuinhuisjen; oleanders, myrthen en rozen, dicht ineen gegroeid, vormden een

geurig priëel en boden den vermoeiden wandelaar eene gewenschte rustplaats aan. Niet te vergeefs ook zocht het oog daar de donkerroode bloem van den granaatboom. Dubbele rijen olijven, vijgen en andere vruchtboomen omzoomden, van het eene priëel naar het andere voerende, den tuin.

Waar de grond naar den Kolonosheuvel zacht opliep, kleurde de zon met hare koesterende stralen druiventrossen. Ook de woning was met wijngaardranken omwoeld, ja zelfs om de boomen slingerden zij zich in weelderige groeikracht naar boven. Met haar wedijverde woekerend het klimop, welks groote zwarte trossen van muren en boomstammen neerhingen, terwijl het met zijn blinkende bladeren het landschap eene nieuwe bekoorlijkheid bijzette.

'Kleine smaakvolle bloembedden lagen hier en daar in de ruime grasperken gezaaid, maar het vergevorderde jaargetijde en de kransenliefde der Atheners hadden van de bonte narcissen, de geurige safraanbloemen, de leliën en de viooltjens niet veel overgelaten; talloos daarentegen bloeiden alom de frissche rozen nooit door den kouden noordenwind beleedigd en elken morgen op nieuw door den reinsten hemeldauw bevochtigd. Licht schijnt het van de heerlijkheden, die hier te zien en te bewonderen waren, de namen en de beschrijving in woorden te geven, onmogelijk evenwel is het de zalige rust en tevredenheid te schilderen, die over deze groene, door den Kefisos besproeide beemden verbreid lag. Men was in de nabijheid der drukke, woelige stad en voelde zich toch geheel van de buitenwaereld afgezonderd. Het was alsof de herdersgod Pan hier uit een schaduwrijke bergkloof moest te voorschijn komen, of ginds een Najade onder het schommelend loof der boomen uit de murmelende wateren van den Kefisos zou opstijgen. Verderop in de geheimzinnige diepte van het woud stoeiden zeker Satyrs met bokspooten en stoorden het vroolijk spel van levenslustige, reidansende of op het groene gras rustende Hamadryaden. Van tijd tot tijd ruischte een zachte koelte door de kruinen der boomen, die onder het helderst azuur van een helleenschen hemel trilden, een welkomstgroet voor den hartverblijdenden God Dionysos.'

Lieflijker beschrijving van een helleensch landschap zal in de europeesche litteratuur wel niet bestaan. Al wat er verder ter villa van Sofokles voorvalt, ademt dien idyllischen geest tot het einde. Het geestig gesprek van den tragischen dichter

en Perikles vóor de komst van Aspasia, de beschrijving van de schoone toovenares, die als een wonder van licht en kleuren uit haar draagstoel stijgt, de wandeling van het drietal vrienden door de schoone dreven rondom het landhuis - dit alles is met de oogverblindende schittering der attische zomerzon overstraald.

In 't bizonder dient hier met lof vermeld de teekening van een afzonderlijk lustoord te midden der landelijke weelde van Kolonos:

Sofokles geleidde hen daar, waar, zooals reeds vroeger is opgemerkt, de Kefisos een bocht maakte en den hof aan den anderen kant besproeide; daar liep het terrein af naar den stroom, niet steil, maar zacht glooyend, zoodat tusschen de beek en de helling een allerbekoorlijkst pad openbleef, waarop juist twee menschen onder het dichte, geurige loof vertrouwelijk konden wandelen.

Daarlangs voerde de dichter zijn gasten, daar murmelde en kabbelde het stroompjen, daar kweelden en tjilpten de vogels, daar speelden, als dartele geesten, schaduw en grillig licht op de wateren en door de takken; hier en daar trof men een grasperk aan, dat tot rust uitnoodigde en gelegenheid aanbood om in zachte droomerijen verzonken de kalmte en koelte van het oord te genieten. Ook een grot was daar te vinden, van buiten met klim- en hangplanten kwistig versierd, van binnen met zitbanken en kussens tot eene genotvolle afzondering in de warmste uren van den dag smaakvol ingericht.

‘Aspasia geraakte in verrukking op het zien van deze rustplaats en was terstond bereid aan de uitnoodiging van haar vriend, om daar een oogenblik te verwijlen, gevolg te geven. In het verschiet had men de heldere wateren der lieflijke beek, die hier in een natuurlijke kom zich uitstortte; bontkleurige vlinders en libellen zweefden boven de bloemen, boven het water en een prachtig paar onschadelijke wateradders beschreef al kronkelende in den kristalhelderen vloed in zalige onwetendheid van de bespiedende oogen zijn bekoorlijke kringen. Zoodra evenwel de toeschouwers door eene lichte beweging zich verraden hadden, schoten zij eensklaps weg onder de dichte waterplanten, die van de boorden af met groote bladeren over het heldere water zich neerbogen.’

In zulk eene omgeving slijten Perikles en Aspasia een heerlijken dag. Ernstige onderwerpen houden hen bezig. Sofo-

kles verklaart, dat Eros, medebesturend, zit in den raad der olympische goden en Aspasia ontvouwt hare wijsbegeerte der allesoverwinnende schoonheid. De wedstrijd bij den cither, als de tragische dichter en de talentvolle milesische elkaar met gezangen bekampen, stroomt over van poezie.

Zie hier een lied van Sofokles op de schoone efesische Filaenion, zijne geliefde:

> ‘Klein is en donker van tint mijn Filaenion, maar niet zoo sierlijk
> Is de klimop, niet zoo zacht 't molligste bloempjen in 't woud;
> Meer dan Kypriaas gordel behaagt haar vriendlijk gesnap mij:
> Al wat zij geeft, dat geeft lachend zij immer en graag.
> Waarlijk Filaenion min ik, de lieflijke, tot Afrodite
> Mij eene andere toont, lieflijker nog dan zij is’[1].

In dit opzicht, wedijveren ook Landor en Hamerling, schoon de eerste in de mededeeling van lyrische strofen en van dramatische fragmenten veel rijker, doch even smaakvol is. Landor stelt Sofokles als een nog krachtig man van zestig jaren voor, bovenal uitblinkend door zijn edelmoedigen zin, Euripides omhelzend, nadat hij door dezen is overwonnen in den tragischen wedstrijd. Bij den engelschen dichter is alles steeds met grooter objektiviteit, schoon in geheel gelijken geest met den oostenrijkschen behandeld.

Eén groot verschil is tusschen beide op te merken: Landor blijft voortdurend lyriesch of dramatiesch, Hamerling is hoofdzakelijk epiesch. De opvatting der hoofdpersonen moet dus verschillen. Landor teekent de historische genegenheid van Perikles en Aspasia in de brieven, die zij elkander schrijven. Hij volgt Plutarchos en Thucydides met voorzichtige kritiek, hij begeleidt Perikles tot aan zijn dood in de stad der pest, hij laat den grooten volksleider met de uiterste kalmte den geest geven - hij doet Aspasia in de liefde tot haar kleinen Perikles eene aanvankelijke vertroosting vinden voor vlijmende smart.

Hamerling heeft Aspasia tot hoofdpersoon gekozen en stelt Perikles niet altijd in het volle licht. Perikles is bij onzen zuid-duitschen poëet meer minnaar dan strateeg. Wij zien den volksheld bijna nimmer in zijne grootheid, daar de oorlog tegen Samos te fragmentariesch beschreven wordt. Perikles is daaren-

1 Deze uitstekende metrische verzen en andere plaatsen volg ik grootendeels naar Dr. J.C. van Deventers getrouwe en vloeyende vertaling.

boven soms te melankoliesch voor een Athener en Aspasia mocht hem aan 't lot met recht toevoegen: ‘Gij zijt geen Griek meer!’

Uiterst merkwaardig spreekt Perikles bij Landor in zijn laatsten brief aan Aspasia:

In mijne kindsheid nam Pindaros mij op zijne armen, toen hij aan ons huis de ode bracht, die hij voor de ter aarde bestelling van mijn grootvader had geschreven; in mijne jeugd ontving ik Empedokles naar de regelen der gastvrijheid; niet lang daarna omhelsde ik Aeschylos bij zijn vertrek uit het vaderland; met Sofokles heb ik gehandeld over welsprekendheid, met Euripides over staatszaken en zedeleer; ik heb als belangstellende leek geluisterd naar Protagoras en Demokritos, naar Anaxagoras en Meton. Van Herodotos lippen hoorde ik de leerzaamste geschiedenis in de rijkste en klankrijkste taal - een man aller bewondering in Griekenland waard, een man waardig de tempelen van Egypte te openen en de heldendaden van Cyrus te vereeuwigen. En Thucydides - nog onlangs hoorde mijne Aspasia hoe hoog ik hem waardeer.

En alsof er aan den langen feestdag mijns levens nog iets ontbrak, alsof nog eene groote glorie mijn geluk in top zou moeten voeren, kwam Feidias aan mijne zijde en plaatste voor onze oogen in goud en ivoor de beschermgodin dezer stad en den olympischen Zeus van Homeros.

Met zulke mannen te hebben geleefd, hun omgang en achting te hebben genoten, beloont voor allen arbeid en alle lijden. Ik zou niet verdienen de vriendschap dier groote mannen verworven te hebben, als ik mijne jongste vrienden vergat. Heilig is hunne genegenheid mij, omdat mijne vriendschap gesloten is onder het voorportaal des Doods, mijne vriendschap met de twee schrandersten, de twee wetenschappelijksten, de twee edelmoedigsten onzer geleerden: Akron en Hippokrates. Indien sterfelijke menschen den oorlog tegen pest en noodlot konden volhouden, zij zouden zeker de overwinning hebben behaald. Ik laat hen achter op het slagveld, wee dengene, die hen onder de gevallenen mocht vinden.

En nu, aan 't eind van mijn levensdag, nu alle luchters zijn uitgebluscht en de laatsten der gasten vertrekken, laat mij rustig toezien, dat zij voor mijn oog verdwijnen, mij herinnerend met innigen trots, dat Athene hare glorie, dat Aspasia haar geluk aan mij heeft toevertrouwd.

‘Ben ik een trouw beschermer voor beide geweest? Kan ik beide onverminderd en ongerept aan de hoede der goden overlaten! Welkom, dan, welkom, mijn laatste uur! Na zoo lange reeks van jaren in mijn openbaaar en bizonder leven bevoorrecht te zijn geweest boven duizenden, strek ik mijne hand uit naar de urn en aanvaard ik, zonder spijt of aarzeling, wat het gemeen lot is van alle stervelingen.’

Er is iets waardigs, iets fiers in dat afscheidswoord aan het leven, 'twelk het groote karakter van Perikles betaamt.

Landor trof hier den echten, griekschen toon.

Er is in 't gemeen in dit bijna vergeten werk van den voortreffelijken engelschen stylist iets wegslepends door eenvoud en waarheid, 'twelk mij telkens aan een niet minder wegslepend werk onzer eigene letteren herinnert - ik bedoel den Diofanes door Prof. P. van Limburg Brouwer.

Van Limburg Brouwer en Landor zijn tijdgenooten en geestverwanten. De groningsche hoogleeraar schreef zijn Charikles en Euforion in 1831, zijn Diofanes in 1838. Een verwonderlijk feit schijnt het mij, dat een boek als Diofanes zoo weinig gewaardeerd werd door den tijdgenoot. In 1838 was eene gunstige beoordeeling van dezen volgeestigen roman in dit tijdschrift te lezen; schoon de grief niet ontbrak, dat de held Diofanes meer reiziger dan hoofdpersoon mocht genoemd worden. Maar sints dien tijd schijnt de Diofanes vergeten. Met uitzondering van een gunstig woord, door Jonckbloet aan den Diofanes gewijd, getuigde bijkans niemand van het onwaardeerbaar kunstgenot bij de lezing van dit meesterstuk genoten.

Schildert Landor uit den schat zijner belezenheid eenige groote grieksche figuren: Perikles, Aspasia, Alkibiades en Anaxagoras, - Van Limburg Brouwer teekent geheel Griekenland, als hij den held zijner fantazie van Creta naar Lacedaemon, van Sparta naar Thebe, van Thebe naar Athene vergezelt. Met onwaardeerbaar fijnen luim doet hij zijne Spartanen en Atheners optreden, van het oogenblik, dat Diofanes bij zijn gastvriend te Sparta een verblijf heeft gevonden, Zijne vrouwengestalten: Gorgo, Lagiska en Artemis-Elpenike zijn zusteren van Hamerlings Aspasia, schoon naïever, schalkscher, darteler. Ieder detail van het grieksche leven wordt met buitengewone juistheid, met bewonderenswaardige duidelijkheid voor onze oogen gebracht, wij leven op nieuw met de Grieken, 't zij aan de algemeene

tafel der Spartanen, 't zij op de burcht te Thebe, 't zij in den woeligen Piraeus, of op de trappen van het Parthenon.

IV.

Robert Hamerling wilde niet alleen het grieksche leven terngroepen voor onze fantazie, hij ging daarbij uit van eene epische gedachte. Hij teekent den strijd der geesten, overwinning en nederlaag. Aspasia treedt op met het ideaal des aesthetischen levens, Sokrates, Feidias, Anaxagoras wijzen op de onvolledigheid van dit ideaal. De dichter stelt de worsteling tusschen beide beginselen sints den aanvang in Feidias' werkplaats, tot aan de viktorie van Aspasia bij de voltooying van Parthenon en Propylaeën, en eindelijk tot Aspasiaas volkomen nederlaag, als zij sprakeloos zit bij het lijk van Perikles en naar Sokrates een veel zegǵenden blik werpt - in onmiddellijk verband met de lotgevallen van het atheensche volk. Er ontstaat een epiesch paraleilismus tusschen de geschiedenis van de Atheners en de geschiedenis van Aspasia - opkomst, bloei en ondergang zijn zoo veel mogelijk in eene persoonlijkheid gekoncentreerd.

Niet minder epiesch is de gedachte: de heldin, door de geestdrift en sympathie van den dichter steeds op den voorgrond gesteld, te doen ondergaan in den strijd haars levens. Het weemoedig, tragiesch waas, de trojaansche heroën van Homeros - Hektor, Priamos, Andromache - omzwevend, verspreidt zich over Aspasiaas leven, zoo ras zij de reis met Perikles door den Peleponnesos aanvangt. De majesteit van Feidias' Zeus te Olympia beangstigt haar, zij droomt, dat de adelaar van Kronos' zoon van den top des schepters naar beneden daalde en met zijn snavel de duiven der glansrijke, blijmoedige, wonderschoone Afrodite de oogen uitpikte.

Het aesthetisch levensideaal: ‘die schöne, geist-verklärte Sinnlichkeit’ - dreigt in duigen te vallen. Want niet alleen hare tegenpartij, niet de droomer Sokrates, noch de wijsgeer Anaxagoras, noch de kunstenaar Feidias, die allen harmonie eischen tusschen het schoone en het goede, treden haar in den weg met een smaakvol verzet - het is de atheensche, kerkelijke orthodoxie vertegenwoordigd door Diopeithes, Lampon, Telesippe en Elpinike, geholpen door het straatgrauw en ondersteund

door ontevredenen, als Hermippos en Kleon, die Aspasia en Perikles pogen te doen vallen. De priesterlijke overmoed randt zoowel Aspasia als Anaxagoras aan en het helpt Sokrates luttel, dat hij aan het eind van dit zonnig epos een korten triumf over Aspasia viert - ieder weet welk schurkenpak saâmwerkte, om den edelen en diepzinnigen denker den giftbeker te reiken.

Opmerkelijk is het, dat Hamerling aan het einde van zijn roman een tweetal jongelieden doet optreden: het arkadische herderskind Kora en den noordgriekschen, slaapwandelenden jonkman Manes, die elkaar heimlijk liefhebben met eene smartelijke, zelfverloochenende, opofferende liefde. Perikles vermoedt, dat deze soort van liefde door duurzaamheid en schoone evenmaat zal vergoeden wat haar aan zinbedwelmend godengenot ontbreekt. Maar Aspasia wendt zich af van deze met witte rozen bekranste, bleeke en lijdende Afrodite. Als Perikles zijne bewondering voor beide uitdrukt, nadat Kora den slaapwandelaar van den uitersten rand van het platte dak heeft teruggetrokken, als hij waant, dat thands in waarheid gebleken is: wat ware liefde is, dat het tijd is voor hem en Aspasia af te treden - dan roept de laatste: ‘G i j z i j t n i e t l a n g e r e e n H e l e e n!’

In verband met het optreden van Kora en Manes staat ook het dikwerf besproken slot.

Sokrates is getuige van een wonder in het huis van Ariston, een Hymettosbij zweeft om de lippen van een pas geboren knaap, die eenmaal Plato zal heeten. Het wonder wordt door een grijzen ziener verklaard: ‘Van de lippen dezes kinds zal eenmaal eene taal vloeyen, zoeter dan honig!’

Maar Hamerling voegt er bij, dat hij eenmaal met de zoetste welsprekendheid de t r e u r i g s t e leer verkondigen zal: dat het lichaam de kerker is van de ziel, dat de ziel opwaart moet streven naar het bovenaardsche, dat Eros de menschenwaereld moet verachten en naar het heldere rijk moet opstijgen van de eeuwige, in onveranderlijke schoonheid stralende gedachten.... dat die leer andermaal zal worden uitsproken en door den mond eens Galileeërs de waereld zal veroveren.

Met een enkel woord schildert de dichter dus den indruk door eene waereldgebeurtenis als de stichting des Chistendoms teweeg gebracht. Hij schijnt de sombere slagschaduw van het tragische kruishout op Golgotha met angst waar te nemen, al vloeit zijn hart over van eerbied voor de nieuwe leer, die het

rijk van het goede stichten wil op de puinhoopen van het rijk der schoonheid - als Manes en Kora, die naar het noorden trekken met de kiem eener toekomst in het hart.

Van hun schip werpen zij voor de laatste maal hunne blikken naar de stad der Atheners.

Een wit wolkjen stijgt bij de Akropolis op in het vlekkelooze morgenazuur. 't Rees van den brandstapel, die het lijk van Perikles deed blaken. Manes en Kora volgden het met hun oogen, terwijl het de blinkende zuilen van Pallas' heiligdom omzweefde. Toen vloeide het wolkjen weg en heerlijk straalden in het morgenrood de zuilen en de gevels van het Parthenon en de nieuw voltooide Propylaeën.

Hamerling besluit aldus:

Trotsch verhief zich boven de verwarring en de ellende der stad en der sterfelijke menschen de onsterfelijke kruin van den berg.

Uit de puinhoopen van het vergankelijke rees in het Hellenenland de geest van het onvergankelijke, zooals het zich in zijn werken had geopenbaard, zegevierend naar boven in de klare lucht.

En hij scheen te zeggen:

‘Verheven ben ik boven de wisselvalligheid van het menschelijk lot en hun armzalige ellende. Ik schitter door alle eeuwen heen, ik ben altijd tegenwoordig. Ik ben als het betooverend licht over de bergen van Hellas en als de eeuwige schittering der wateren in zijne golven.’

‘Naar het Goede en naar het Schoone streven de volkeren.

Menschelijk en edel is het Goede, goddelijk en onsterfelijk echter het Schoone.’

Reeds is er veel over deze slotwoorden gesproken.

Hamerling gaf een weinig aanleiding tot dezen strijd door zijne tegenstelling. Het Goede slechts menschelijk en het Schoone goddelijk. Menigeen voelde zich daardoor bewogen tot tegenspraak. Maar de meening des dichters bleek duidelijk uit wat voorafging. De werken der griesche kunst en letteren zijn onsterfelijk en daarom noemt hij ze betrekkelijk goddelijk. Het zedelijk levensideaal zou even goed onsterfelijk en goddelijk kunnen genoemd worden, indien niet de vrucht van het ethische streven een oneindigen strijd van meeningen en gevoelens te voorschijn had geroepen - terwijl door de priesters van het

schoonheidsideaal werken zijn tot stand gebracht, die ook voor de nakomelingschap eene onvergankelijke waarde bezitten.

Zeer geestig en waardig heeft men elders (Dr. A.G. van Hamel, in Los en Vast) aangetoond, dat Hamerling het Schoone goddelijk en onsterfelijk heeft genoemd, wijl, zoolang het edele menschelijke streven naar het Goede niet volledig is bereikt, het Schoone geene plaats vindt op aarde. Zonder zedelijke levensharmonie geene volmaakte kunst; waar de ethische grondslag faalt, zal het aesthetiesch levensideaal rook en klank blijken. Van daar de nederlaag van Aspasia, zij bekommerde zich niet om de ethische bazis van het menschelijk leven - hare illuziën verdwenen in eene zee van rampen.

Dat deze opvatting hare zeer juiste zijde heeft, bleek mij uit de bizondere mededeelingen van Hamerling, die zoowel de eenvoudige en natuurlijke verklaring zijner woorden, als de uitvoerige en vernuftige toelichting van Dr. A.G. van Hamel billijkt[1]. Het blijkt overigens genoegzaam uit den geheelen roman, dat Aspasiaas strijd, met hoeveel sympathie men dien ook volge, vruchteloos moest blijven, omdat zij in het Eden harer Schoonheidsvereering den zedelijken ernst des levens buitensloot. Hamerling pleitte nimmer voor eene louter aesthetische en poëtische geloofsbelijdenis, maar hij brak nog veel minder een lans voor de ‘t r e u r i g e’ leer, die in hare aspiratiën naar het bovenaardsche de eenvoudigste eischen van het aardsche leven onbeandwoord laat. Hamerling waardeert met dankbare erkentelijkheid den diepen ernst van het evangelie des Galilaeërs, maar hij betreurt, dat er zooveel schaduw valt op het levenspad van den sterveling, die de zonnige vreugde van het korte menschenleven niet mag genieten, omdat zijn starend oog onafgebroken zich vestigt naar de nevelige tinnen der hemelstad.

Dezelfde weemoed sprak reeds uit zijn ‘Venus im Exil,’ uit zijn ‘König von Sion’. Het hartveroverend ideaal van den grooten Nazarener trekt hem aan, maar hij herinnert zich den bijna vergeten strijd van de edelste geesten der hellcensche oud-

1 Hamerling schreef mij (31 Mei 1876): - ‘Wenn ich Ihnen zunächst sage, dass sowohl Ihre Erklärung als die des Hernn A.G. van Hamel richtig ist, so werden Sie vielleicht stutzen und mir entgegnen, dass von zwei verschiedene Erklärungen die eine doch wohl falsch sein müsse. Abei Sie werden zugeben, dass irgens ein Auspruch in m e h r e r e n Beziehungen aus mehreren Gründen wahr sein kann. So können denn auch jene Schlussworte der “A s p a s i a” in mehreren Beziehungen wahr sein. Ein in der Begeisterung gesprochenes Dichterwort lässt sich fast immer in mehrfachem Sinne deuten.’

heid en hij vraagt of ditmaal de triomf van het ethiesch grondbeginsel, gehuld in den mystischen stralengloed van het onvoorwaardelijk geloof aan eene bovenzinnelijke waereld, voor goed alle belangstelling in eene blijmoedige, aesthetische opvatting van het aardsche leven heeft gedood? Jan van Leiden zoekt voortdurend naar harmonie tusschen een gezonden levenslust en eene strenge plichtsbetrachting - maar bezwijkt bij overrompeling in den strijd met de grove zinnelijkheid, daar hij wanhoopt den droom zijns levens vervuld te zien.

Aspasiaas illuziën stortten in een als een kaartenhuis bij de tragische wending van haar lot, maar de dichter, die haar tot zijne heldin koos, wilde daarmede geene bovennatuurlijke Nemesis in 't spel brengen. Hij wist, dat elke richting, elke meening, elke idee eenmaal haar hoogste toppunt van luister bereikt, dat zij daarna ondergaat, om misschien later, hare gantsche reinheid herwinnend, als eene Fenix uit hare asch te herrijzen. Het levensideaal van Aspasia, wellicht al te vluchtig veroordeeld, had althans deze overwaardeerbare zijde, dat het de aarde niet maakte tot een engen kerker voor het door zelfkwelling afgematte menschenkind, maar tot een lachenden beemd vol rozen en laurieren, waarboven in het mateloos azuur de eeuwig stralende zon der Schoonheid schittert.

DR. JAN TEN BRINK.

Driemaandelijksche tooneelkroniek.

Juni 1876.

Omstandigheden, treuriger herinnering voor mij, doen deze kroniek, in spijt van haar titel, vier maanden in plaats van drie na de vorige verschijnen. Die verandering in den tijd der plaatsing heeft ook de verandering van den inhoud noodzakelijk gemaakt. In het Juni-nommer toch heeft de heer Alberdingk Thijm in zijn ‘Eenig Parijzer Schouwburgbezoek’ (een leelijke titel, dien alleen een geniaal man als hij zich kan veroorloven), belangrijke stof, die ik me ter bespreking had gekozen, met zijn merkwaardig kritisch talent en zijn geestige pen behandeld. Moge de lezer daarbij gewonnen hebben, - bij de armoede, die op het oogenblik op dramatisch gebied heerscht, is het verlies dier stof, Augier's *Madame Caverlet*, voor mij maar al te gevoelig.

Intusschen wil ik een enkele opmerking aangaande die nieuwe geestes-vrucht van den vermaarden Franschen tooneelschrijver, ook na het geschrevene door den heer Thijm, niet achterhouden. Zij geldt het onderwerp, niet de bewerking, want van deze kan men slechts getuigen, dat zij voortreffelijk is.

Maar in het onderwerp hebben we alweêr het stokpaardje, dat alle dramaturgen van Frankrijk in den laatsten tijd uit den treuren berijden, - een rit, die voor niet-Franschen hoogst eentonig en vervelend begint te worden, als hij het niet reeds lang geweest is. Altijd de kwestie van oneenigheid tusschen echtgenooten, met of zonder overspel, soms met gevolgde halve echtbreuk en steeds met grooten lust tot geheele scheiding, waartegen nochtans de wet zich kant.

't Is of daarbuiten niets belangwekkends meer voorvalt; of geen enkele maatschappelijke toestand, dan de onaangenaam-echtelijke, de aandacht verdient en aantrekkelijkheid genoeg heeft, om op het

tooneel gebracht te worden. Voor de volken, die de echtscheiding in hun wetboek hebben opgenomen, gelijk wij, is daarom de Fransche tooneel-literatuur sedert eenige jaren werkelijk niet meer te genieten, omdat het voornaamste belang, namelijk dat der strekking, die wij reeds lang als een *fait accompli*, als een verkregen recht kennen, voor ons niet bestaat. Wij moeten wenschen, dat de afgevaardigde Naquet, de ongehuwde radikaal, die de kinderen naar de moeder wil genoemd zien en omtrent het punt van vrije liefde beschouwingen heeft geleverd, welke door onze geëmancipeerde dames met sympathie moeten zijn ontvangen, zijn voorstel tot invoering der echtscheiding in Frankrijk maar spoedig moge zien aangenomen, want eerśt dan is er kans dat wij, die voornamelijk moeten teren op Fransche dramaturgie, ontslagen zullen worden van al die akelige histories tusschen man en vrouw, welke nooit uit de binnenkamer der echtelijke woning naar buiten moesten dringen, tenzij om in een geheime zitting van het een of ander rechterlijk kollegie tot een einde te geraken. Maar nu? Victorien Sardou schrijft *Ferréol*, Alexander Dumas *l'Etrangère*, Théodore Barrière *Les Scandales d'hier*, die ook die van heden zijn, Emile Augier *Madame Caverlet*, en binnen één maand gaat in vier Parijsche theaters voor de eerste maal het scherm op over vier nieuwe produkten van de vier voornaamste Fransche dramaturgen, die allen op hetzelfde thema hebben gevarieerd.

Aan Emile Augier komt in zooverre een bijzondere, eervolle vermelding toe, dat hij in zijn drama het meest aktueel is geweest. Hij heeft toch de ontknooping van zijn werk aan de werkelijkheid ontleend, - aan een proces, dat nog altijd de *high life* van Parijs in spanning houdt en waaraan een zwerm van advokaten zich reeds jaren lang te goed heeft gedaan.

Ik bedoel het proces - Beauffremont en gade.

Deze dame, eene belgische prinses de Chimay van geboorte, had zich, na veel procedeeren, van haar man, den Franschen prins de Beauffremont, van tafel en bed laten scheiden, en bij de uitspraak dier scheiding had de rechtbank de zorg over haar twee dochtertjes aan haar opgedragen, zoodat men mocht aannemen, dat het meeste ongelijk in de oneenigheid niet aan hare zijde was. Dan, de gescheiden prinses vond goed verliefd te worden op den Wallachyschen prins Bibesco, en daar zij, volgens de Fransche wet, niet met hem

kon trouwen, liet zij zich eenvoudig in Saksen of elders naturaliseeren, de te Parijs uitgesproken scheiding van tafel en bed tusschen haar en haar man in volkomen echtscheiding veranderen en daarna trad zij, meenende nu *en règle* te zijn met de wet, gelijk zij 't met haar geweten was, in het huwelijk met den Wallachyer.

Met groote behendigheid nu heeft Augier terstond gebruik gem aakt van die vondst, hem door de prinses de Beauffremont - Bibesco - de Chimay aan de hand gedaan, en door de naturalisatie van den eersten man van Madame Caverlet haar huwelijk met een tweeden mogelijk gemaakt.

Intusschen is de toestand niet geheel dezelfde in het drama als in de werkelijkheid, want de eerste man van Madame Caverlet was een *chanteur*, een deugniet, die zich voor geld wel wilde naturaliseeren, terwijl daarentegen prins de Beauffremont zijn gescheiden en hertrouwde weêrhelft onmiddellijk een proces heeft aangedaan, om haar als overspelige te doen veroordeelen en haar de kinderen en het beheer over haar goederen te ontnemen. Hoewel dat proces nog niet aan zijn einde is, motiveeren de reeds gevallen uitspraken de voorspelling, dat het einde ten nadeele van de tegenwoordige Mevrouw Bibesco zal uitvallen.

Augier kende, toen hij zijn drama schreef, die uitspraken in de verschillende phasen van het proces nog niet en ook zou hij ze in het kader van *Madame Caverlet* niet hebben kunnen gebruiken. Wat hij daarin gewenscht heeft, is een oplossing van de vraag: ‘Hoe wordt een Fransche vrouw voor goed ontslagen van haar onwaardigen man’, en die oplossing heeft hij gevonden. Maar hoe? Èn door haar een Zwitsersche te doen worden èn door haar en haar tweeden man rijk genoeg te maken, dat zij den eersten man, die veil was, konden koopen en ook in Zwitserland doen naturaliseeren. Dat zulk eene oplossing volstrekt geen algemeene is, maar uitsluitend voor een speciaal geval kan dienen, ontneemt aan *Madame Caverlet* als *tendenz*-stuk wel eenige waarde, maar men kan nagaan, dat de verrassing, door Augier aan de vernuftige prinses de Beauffremont ontleend, als *coup de théâtre* een onbeschrijfelijke uitwerking moet hebben gehad op de Fransche echtgenooten, die er zoo eensklaps een middel in meenden te hebben gevonden, om met wederzijdsch goedvinden van elkander af te komen. Zij schijnen zich te verbeelden, dat in beschaafde Europeesche landen de echtscheiding op even

nietige gronden wordt uitgesproken als in Frankrijk eene *séparation de corps*, wegens *incompatibilité d'humeur* als anderszins, en dat, wierd eenmaal de vurig-gewenschte *divorce* in de Fransche wet opgenomen, de gouden eeuw voor de ontevreden echtelieden - en de hemel weet of zij talrijk zijn in het vaderland van Naquet! - zou zijn aangebroken.

Daar intusschen de tegenwoordige halfslachtige toestand, die tot zooveel aandoenlijke situatiën aanleiding geeft - men denke b.v. aan Jules Favre, die de moederlooze dochters van hem en eene gescheiden vrouw, welke zijn kliënte was geweest en met wie hij twintig jaren op de meest innige en voorbeeldige wijze had geleefd, als zijne wettige kinderen in de boeken van den burgerlijken stand heeft doen opschrijven - al minder en minder blijkt te voldoen, hopen wij, dat de Franschen zich weldra in het bezit der volledige echtscheiding mogen verheugen, vooral gelijk we zeiden, opdat hun dramaturgen eindelijk eens weêr aan een ander onderwerp hun gaven gaan wijden.

Dit zal in den eersten tijd zeker veel moeite kosten. Zoo diep toch zit het bij hen geworteld, om op het thema van echtbreuk onder den een of anderen vorm te fantaseeren, dat zelfs Eduard Pailleron, een veelbelovend dichter van het jonge Frankrijk, geen blijspelletje kan schrijven, zonder zich aan dien onkieschen toestand te vergrijpen. Zijn *Petite pluie*... (*abat grand vent*) heeft, naar de titel aangeeft, ten doel, om te doen zien, hoe gewichtige gevolgen soms door kleinigheden worden verhinderd, hoe een zware wind door een zacht regentje tot bedaren kan worden gebracht. 't Is een juweeltje van taal en dialoog en door het *Théâtre Français* gretig opgenomen.

We zijn in de provincie, maar de Parijzenaars die de veel bespotte en naieve rusticiteit aan het werk zien, mogen tevreden wezen, want de echte boulevardiers kunnen niet stouter zijn in 't avontuur, dan de plattelandschelden van Pailleron. Men oordeele: Ergens op een afgelegen kasteel wordt een bal gegeven en van heinde en ver is men toegestroomd op de uitnoodiging der chatelaine, mevrouw Castelli, een vijf en dertigjarige weduwe, die veel gozien en veel beleefd heeft. Onder hare gasten zijn de heer en mevrouw de Thiais en Louis de Nohant, een jong mensch, die, na lang het hof gemaakt te hebben aan mevrouw de Thiais, er eindelijk in geslaagd is haar tot de vlucht over te halen. Terwijl de heer de Thiais en anderen spelen en de overige genoodigden dansen,

verwijderen de verliefden zich uit de balzaal en vertrekken in een rijtuig, een *panier*, van mevrouw Castelli, dat de heer de Nohant op eigen houtje heeft doen inspannen. En voort! Het duurt echter geen half uur, of een der wielen van het rijtuig breekt - het begin der *petite pluie*, die den *grand vent* van den hartstocht moet neêrslaan - en de vluchtelingen zijn verplicht in een herberg te gaan, waar zij alles behalve op hun gemak zijn. Hun verliefdheid wapent hen evenwel nog met lijdzaamheid, die immers bovendien slechts kort behoeft te duren, omdat het rijtuig zoo aanstonds hersteld zal zijn! Maar jawel! Dat herstel gaat niet vlug, en hoor... daar houdt een rijtuig stil. 't Zal de heer de Thiais zijn. Men is op alles voorbereid en gereed het onweêr af te wachten. Dan, 't is mevrouw Castelli, die haar gasten heeft gemist en als dame van ondervinding snel op de hoogte is gekomen van wat er gaande is. Om een schandaal te vermijden, is zij in vliegenden ren de voortvluchtigen nagereisd, die zij tot hun plicht wil terugbrengen, niet door een dor sermoen, waartoe zich al menigeen in dergelijke omstandigheden zou hebben laten verleiden, maar door even pittige als gezonde opmerkingen. Dan ook deze werken niets uit en mevrouw Castelli moet onverrichterzake terugkeeren. Maar den *panier*, die haar eigendom is, zal zij meênemen, en zij doet als of zij heenging, na de deur van de kamer, waarin de heer de Nohant en mevrouw de Thiais zich bevinden, van buiten gesloten te hebben. Mevrouw Castelli heeft nu eenmaal vast besloten, om de dolzinnigen te redden en *ce que femme veut*, *Dieu le veut*; haar geest is onuitputtelijk in 't vinden van wat haar tot het bereiken van haar doel van dienst kan zijn. Zoo laat zij voor de deur geraas maken, als dat van naderende ruiters, en de opgeslotenen beginnen het belachelijke van hun positie te gevoelen, als zij straks zullen worden verrast. De heer de Nohant raast en tiert als een bezetene, dat hij er uit wil; de jonge vrouw is op het punt van 't op de zenuwen te krijgen en overlaadt inmiddels den schaker met verwijten, dat hij haar in opspraak heeft gebracht. Zij werpt zijn brieven in het vuur en hij de hare, ten einde dus de *corpora delicti*, de bewijzen van een ongeoorloofde, zij het ook platonische verstandhouding, te vernietigen, en als zij dan zoover zijn, dat hun passie volkomen gekalmeerd is en zij niets liever zouden wenschen, dan ieder zijns weegs te gaan, opent mevrouw Castelli zeer flegmatisch de deur, mevrouw de Thiais valt in hare

armen en mevrouw Castelli brengt haar, de berouwvolle en verheugde dat alles zoo goed is afgeloopen, naar het kasteel terug en... de verleidelijke heer de Nohant mag nu den *panier* voor zich houden en wordt gegroet met een:

'Au revoir, monsieur de Nohant! Au revoir, quand vous serez marié. - Petite pluie!'

Alleraardigst! Maar of het opsluiten van twee zondige verliefden wel altijd een middel zou zijn om hen tot inkeer te brengen? Twijfel is gewettigd. In ieder geval is het een paardemiddel, dat menigeen gewaagd zal toeschijnen, al laat Pailleron het voor deze enkele maal gelukken.

Nu zal men, met mij, zeggen, dat de inhoud van *Petite pluie* niet veel om het lijf heeft. De vorm is echter verrukkelijk, en zij die zich ten onzent op het schrijven van tooneelstukken toeleggen, mogen bij Pailleron ter school gaan, hoe zij de spreektaal behooren te schrijven, om natuurlijk en boeiend te zijn. Een beter leermeester is er niet.

Wien onze landgenoot N.D. Doedes zich wel tot ideaal zou hebben gesteld, toen hij zich aan het 'tooneeldichten' zette? Dat hadden we gaarne vernomen op de twee witte bladzijden, die de auteur 'bij het gereed maken van het vóórwerk nog disponibel had', - 't zijn 's mans eigen woorden - en waarop hij dus kon schrijven wat hij goedvond. Het schijnt, dat het boekske van den auteur Doedes, naar hebreeuwschen trant, van achteren af is gedrukt! Immers, hoe konden anders van voren witte bladzijden door hem ontdekt zijn, - bladzijden die hij volstrekt moest vullen en dan ook gevuld heeft met een leelijke vertaling van een sonnet van Alfred de Musset. Daarna konden dan - gelukkig voor den uitgever 'op kosten van den schrijver'! - de prozaïsche 'tooneeldichten' van N.D. Doedes de wereld ingaan, en ook mij zijn zij gezonden. Zegt het spreekwoord, 'dat men een gegeven paard niet in den bek mag kijken', dikwijls heb ik den wensch gekoesterd, dat het mocht luiden, 'dat men een gegeven boek niet mag inzien'. Zoo o.a., toen *Een zeldzaam huwelijk* en *De twee spoken*, door de twee zwartgemaakte witte bladzijden ingeleid, me tegengrijnsden. Eindelijk heb ik echter de stoute schoenen aangetrokken en het boekgeschenk doorloopen. 'k Herinner me niet ooit zooveel gegeeuwd te hebben als bij die lektuur.

Die uitwerking bracht me op een idee. Ik heb een kennis, die zich sedert lang beklaagd had over slapeloosheid, waartegen de ge-

neesheer te vergeefs streed. Hem zond ik de ‘tooneeldichten’ des heeren Doedes en ik verwacht, dat de patient, nog vóór ‘Een zeldzaam huwelijk’ door hem zal zijn uitgelezen, in de armen van Morpheus zal liggen. Wie weet dan, of het boekske niet nog verguld op sneê en in marokijn zal worden gebonden, om vervolgens eene eereplaats in te nemen op het beddetafeltje van mijn dankbaren vriend?

Behalve de dramatische ontboezemingen van den heer Doedes is mij in vier maanden niets ter beoordeeling gezonden dan *Jan Pietersen, de Geus*. De titel belooft zeker niets nieuws, maar het goede en gedenkwaardige kan niet genoeg beschreven worden. Bij het derde eeuwfeest van de inneming van den Briel herinner ik me twee *Jan Pietersen* gelezen te hebben, die echter het voetlicht niet hebben gezien. Zal deze derde, door C.J.H. gedicht, gelukkiger zijn? Uit zijn woordje vooraf zouden wij dat haast opmaken. Hij schrijft:

Het inleiden van dit proefstuk - ('t is dus een eersteling) - met eene voorrede achtte ik onnoodig, totdat mij door eene Tooneel-Directie verzocht werd, vóór de opvoering, de vermeende scherpe punten van dit drama af te ronden, met het oog op de prikkelbaarheid van de aanschouwers.

Ter harer verantwoording vond ik vrijheid aan dat verzoek te voldoen.

Maar tegenover het kernzoekende lezend publiek mocht ik mijn eigen denkbeeld niet verwateren. Een schrijver heeft m.i. hooger plicht dan toegeven aan de vrees voor kwetsing van sommige begrippen, of het verlangen om de hulde der zoetsappigheid te verwerven.

Mij dacht dat de eenheid van mijn stuk moest worden bewaard.

En alzoo geef ik het oorspronkelijke in druk.

Ik schenk hier niet den bedwelmenden alcohol van dweepende bandeloosheid; nog veel minder het lauwe water van ontzenuwende onverschilligheid, - maar, naar ik hoop, den versterkenden wijn van mannelijke vrijheidsliefde.

De bodem, waarop die wijn wies, is nog weinig ontgonnen; de beker waarin hij aangeboden wordt, verraadt misschien de lompe hand van den leerling - welnu! voor het aanwijzen van 'tgeen er ter verbetering noodig is, vraag ik de hulp der kritiek. Ik bied haar mijn werk aan, met de belofte van 't oor te zullen leenen aan haren raad.

‘Den lezer heil! - en mijn werk succes!’

Die inleiding, welke ik om haar eigenaardigheid in haar geheel

heb gegeven, is niet zonder pittigheid en rondheid, die tot lezing van het drama uitlokken en tot openhartige beoordeeling.

Al dadelijk nu heb ik tegen *Jan Pietersen* de groote grief, dat het weêr een van die hybridische werken is, waarin de een in proza, de ander in poëzie, een derde in een allegaartje spreekt, dat van poëzie slechts den schijn heeft, maar inderdaad proza is. Dat is het gevolg van die ongelukkige manie, welke onze auteurs tegenwoordig bezielt om volstrekt in rijmlooze jamben te schrijven, daarbij vergetende, dat zij dien alles behalve gemakkelijken kunstvorm wel door en door machtig moeten zijn en altijd den juisten klemtoon moeten weten te leggen, indien zij niet nu en dan tot proza willen vervallen. Met den alexandrijn kunnen zij zich de vrijheden en slordigheden niet veroorloven, waartoe de jambe hen verleidt en van daar dat zij hem al meer en meer links beginnen te laten liggen, - ook om den artisten pleizier te doen, wier geheugen bij het memoriseeren van berijmde vaersmaet op een zwaardere proef wordt gesteld. Wat toch is gemakkelijker voor hen, die dikwijls niet het minste gevoel voor poëzie hebben, dan een jambe wat te verlengen of te verkorten, zonder dat het door het groote, ook niet zeer dichterlijke publiek gemerkt wordt? Men neme dan ook eens den tekst van een tooneelspel in jamben voor zich en volge hem bij de vertooning. Om de tien vaerzen wordt door de beste akteurs een verminkt, terwijl die van minderen rang natuurlijk nog veel meer zondigen, zelfs wanneer de schrijver-zelf het niet doet en jamben van zuivere caesuur heeft gedicht.

Maar wat kan men verwachten, als jamben moeten worden gereciteerd als deze:

blz. 1.	Had hij den moed, het innig vaste geloof Dat zijn ziele steunt, dan wachtte ik...
blz. 11.	Is dan uw geloof slechts spoeling voor den mond?
blz. 12.	Uw oordeel komt over 't gevloekte land.
blz. 17.	De inkwisitie loert in iedren kring.
blz. 21.	Rook Komt uit zijnen mond en vuur uit zijnen neus.
blz. 22.	Geweld. Vergeefs! Dan, teruggejaagd verbrijzelt het, met doffen stervenskreet, zichzelf Tot lillend dons (in een anders schoone beschrijving van het water).

blz. 23.	Wijk smart! - Terug traan! Het is geen weenens tijd.
blz. 27.	Nu 't vendel, dat nog terug bleef te Maassluis.

En zoo gaat het voort over al de 98 bladzijden. Geen enkele, of ik zou verscheidene kreupele vaerzen kunnen aanwijzen; - alleen het woord ‘geloof’ laat er negen hinken. Is het dan waarlijk maar niet beter om oprecht proza te schrijven dan met een kunstvorm te pronken, dien men niet genoeg meester is of tot het korrekt-gebruiken waarvan men zich niet den tijd wil gunnen? De taal van het tooneelspel zij in den regel de natuurlijke spreektaal, maar wordt die te eenvoudig geacht en meent men een dichterlijken vorm noodig te hebben voor de inkleeding der gedachten of de uiting van wat in de ziel omgaat, - het zij zoo, maar dan moet de vorm ook inderdaad poëtisch en het werk van een konscientieus kunstenaar zijn.

Bovendien, hoe willekeurig van een auteur, om den held van het drama, den veerman Pietersen, eerst in proza te laten spreken en later in poëzie; zijne vrouw eveneens; zijne schoonmoeder altijd in poëzie en zijn zoontje, als het wakker wordt uit den slaap, in proza en daarna in poëzie. Zal men zeggen, dat die afwisseling afhangt van meerdere of mindere verhevenheid der gedachten? Dit is moeielijk te gelooven, en het wil er niet bij mij in, dat al het in jamben geschrevene verheven-gedacht of de inspiratie van een felbewogen gemoed zou zijn. Eerder schijnt het mij louter fantazie toe. Waarom b.v. den kleinen Klaas, als hij opschrikt uit een naren droom, niet terstond poëzie in den mond gelegd? Hebben niet de Pythia en na haar alle droomers, voorspellers, dwepers en malers zich juist bij voorkeur van den dichterlijken vorm bediend, als de meest indrukwekkende voor de inkleeding van hun hallucinatiën en vizioenen?

't Zou verder, omdat we hier met een ‘proefstuk’ te doen hebben, niet passen, indien we te scherp oordeelden, maar toch mag den schrijver wel het vaers worden herinnerd van Boileau:

> ‘Vingt fois sur le métier remettez votre ouvrage’,

of is twintigmaal wat veel, hadde hij dan ten minste *Jan Pietersen* slechts eenmaal goed herzien en aan zich-zelven voorgelezen. De arbeid zou er ontzettend bij gewonnen hebben, gelijk men mag opmaken uit helaas te zeldzame schoone passages, die er in voorkomen, maar die voldoende de maat aangeven van het talent des auteurs, als hij dit wil laten gelden en zich niet in teugellooze vaart over-

schrijft. Hoor b.v. den heftigen Lumey uitvallen, als een Briellenaar spreekt van vergiffenis des konings, die verwacht zou mogen worden:

Vergiffenis? - aan ons? waarvoor? Dat hij
Zijn eeden brak? de privilegies schond! -
*De in*quisitie losliet als een wolf
Die 't lauwe menschenbloed met wellust lekt!
Der Mooren tijger ons tot landvoogd gaf!
Vergiffenis? Vraag Doornik, Valencijn,
Vraag Bergen, Montigny, wat dat beduidt -
Vergiffenis is moord en veinzerij,
Schavot en kerkerstraf - verbanning, roof. -

Vos.
Toch loopt 't gerucht dat reeds de goede vorst
- Want Flips is goed - bevel aan Alva zond
Tot matiging; 't ontslag van Lamoraal
En Hoorn*e u*it het schandlijk kerkerhol
Wordt ieder uur gewacht. -
De Staten-Generaal
Komen te saam - den trouwen Katholiek
Geschiedt geen overlast - de vreemdeling
Verlaat ons land - en het bestuur wordt aan
Den Nederlandschen adel toevertrouwd.

Predikant MODET (*opkomende*).
Vergeeft mij, heeren! maar ontroering drijft mij voort,
Is deze heer soms raadsman van den Vorst?
Is hij formeerder van het duister denkbeeld, dat
Filips tot handlen drijft?
Gij zijt gerust? trouw burger, Katholiek (*tot de Vos*),
Hebt gij soms meer gedaan tot het behoud
Des troons, dan Egmond, held van St. Quentin?
Meer geofferd aan de dienst des konings
Dan Hoorne, die zijn vaderlijken grond
Verpandde voor den vorst? Hebt gij een schut
Dat beter waarborg geeft voor lijfsbehoud
Dan de orde van het Vlies?
Zijt gij van hooger rang dan Egmond,
Prins van Gaveren; spruit van een Koningsstam?

Zijt gij van eedler bloed dan Hoorne?
Hebt gij meer lust betoond in kettermoord
Dan Lamoraal? - of meer dan Hoorne
't Gewoel vermeden van den laatsten tijd?

VOS.
Neen, heer! gij spreekt ontzettend, onheilsvol...

MODET.
Hebt gij dat al gedaan! - het ware u niets;
Waart gij de Heiland zelf! (*een bebloeden doek uit de borst halende en dien toonende*).
O Groote God!
Hier is het bloed van Egmond en van Hoorne -
Hier is het vorstenloon voor jaren trouwe dienst!
Hier - spreek, tong! - ha! ik heb het zelf gezien!
Mijn oog - mijn eigen oog - twee daag geleên -
Zij stierven Katholiek - in bijgeloof verhard;
Gelaten, kalm; ja, Egmond als een slaaf. -

Uit zulke vaerzen kan men hooren, dat *Jan Pietersen* een beter werk had kunnen zijn, dan het geworden is.

En laten de versifikatie en de taal, wat zuiverheid betreft, veel te wenschen over, ook de bouw, de techniek van het drama is gebrekkig. Maar het zou onbillijk zijn, indien men den auteur daarvan een verwijt wilde maken. Slechts behoort men er op te wijzen. Door een soberder gebruik van bijtooneelen en een meer op-denvoorgrond-brengen van de hoofdfiguur en de hoofdhandeling, zou het effekt van het drama grooter zijn geworden. In *Jan Pietersen* ziet men eigenlijk te veel gebeuren, en daardoor komt de anders zeer merkwaardige teekening der karakters niet genoeg uit en treft ons ook ieders wedervaren en gemoedsbeweging te weinig. Kortom, het stuk is overladen, en tevens bedient de schilder zich dikwijls van al te sterke kleuren, waardoor hij, velerlei willende laten zien, niets vertoont dan een bont tafereel, dat het oog onaangenaam aandoet en den geest verwart. Zoo zou de tegenstelling van den geloovigen hervormde Modet tegen den geloovigen Katholiek Fra Luïs uitmuntend zijn en ook minder ergernis geven aan een goed deel der toeschouwers, indien de schrijver den inkwisiteur niet al te zwart

had willen maken, door hem, die een dweper had moeten zijn alleen door zijn geloof bestuurd, tot een woestaard te maken, op wiens last onschuldige kinderen worden vermoord. Een Fra Luis, gelijk hij ons geschetst wordt, moge ketters hebben laten vermoorden en martelen, - van weerlooze kinderen zou hij wel de ziel voor de kerk gewonnen, maar niet het lichaam gedood hebben. 't Is nu echter eenmaal de gewoonte geworden, om een katholieken geestelijke uit den Spaanschen tijd steeds als een boeman, als een monsterachtigen wreedaard voor te stellen, en aan die overlevering heeft ook C.J.H. zich niet kunnen onttrekken. Ik wil hem daarover niet hard vallen, maar neem toch de vrijheid die voorstelling op den duur wat eenzijdig en monotoon te vinden. Zoo heb ik, *Jan Pietersen* lezende, me meer dan eens verbeeld, dat ik dien Fra Luis reeds elders had ontmoet en gehoord, ofschoon mij 's man's naam nooit te voren onder de oogen was gekomen.

Van het drama zou veel meer te zeggen zijn. Ik zou, het vertellende, in bijzonderheden bij alle vlekken en schoonheden kunnen stilstaan; maar is het zoo niet reeds voldoende? Daarom nog maar één wenk: het best ware wellicht, indien C.J.H. *Jan Pietersen* in ernst als een ‘proefstuk’ beschouwde en als een bewijs, dat hij beter kan leveren; van welk vermogen we gaarne de blijken zullen te gemoet zien. *De Geus* zou dan in alle stilte tot zijne voorgangers, ook tot die van 1872, kunnen worden bijgezet.

Mag ik thans overgaan tot wat Alberdingk Thijm zou noemen: ‘Een Amsterdammer Schouwburgbezoek’; tot een kijkje onder de artisten? Welke tooneelprodukten toch, uit den vreemde overkomende, door ons worden geprezen en bewonderd; welke nieuwe hollandsche auteurs wij, onder toejuiching, zien optreden; noch gene, noch deze zullen ons onverdeeld genot kunnen schenken, zoolang ons de krachten blijven ontbreken, om op waardige wijze te vertolken wat de dramatische muze voortbrengt.

Indien ik daarom nu en dan mijn smaak geweld aandoe en de theaters der achterbuurten bezoek, dan is dat zeker niet om me te doen stichten of vermaken, maar alleen om te zien of niet onder de *cabotins en herbe*, onder die ruwe tooneelspelers, van wie de meesten jong zijn, een enkele nog van slakken omgeven diamant schuilt, die ons tooneel weêr zou kunnen doen schitteren, gelijk het in een tijd, welke lang voor mij lag, moet geschitterd hebben. Mijn zoeken

is echter tot dusverre niet beloond. Is het, omdat er niets te vinden is; of wel omdat mijn oog niet scherp genoeg ziet? In 't belang der kunst zou ik haast het laatste wenschen en tevens, dat de voor mij verborgen geblevene spoedig aan den dag kome. Wij hebben hem meer dan ooit noodig.

Wat ik in de schouwburgen der buitenwijken heb opgemerkt is, dat hetgeen er vertoond wordt, eigenlijk niet te noemen, veel minder te vertellen is. De titels zeggen dat reeds. De werkman, die zich na den lichamelijken arbeid der week op Zondag met zijn gezin geestig wil ontspannen voor een kwart gulden per persoon, wordt onthaald op het een of andere *Larifari*, dat is: op de akeligste fransche, met zang en dans gelardeerde narigheid, die denkbaar is. Wil men weten, hoe weldadig die vertooningen werken, dan zie men, hoe man, vrouw en kinderen met open mond en zenuwachtige spanning luisteren naar den grootendeels onzedelijken onzin, die wordt uitgestooten; dan moet men den zuigeling, die immers niet alleen te huis kon blijven, hooren schreeuwen, als een krijschende akteur, om 't even of hij vermoord wordt of schertst, hem doet opschrikken van moeder's borst, die zelve geschokt is door het onmenschelijk geluid, dat onverwachts door de zaal klinkt; dan moet men de uitpuilende oogen gadeslaan der knapen, als zij de woeste bewegingen volgen der logge kankaneerende sylphiden; dan moet men de hoofden zien samensteken van de eerzame jonge Evas in katoenen japonnetjes, als zij op het tooneel de parijsche en andere dames ‘in 't zij en met een sleep’ zien rondwarrelen en hooren verhalen van de schatten, die zij verkwisten, en van de groote heeren, die haar het hof maken, hoewel ook hare moeders wasch- en groentevrouwen en haar vaders daglooners waren.

In *Larifari*, dat ik gezien heb, was vooral één individu in zijn volle kracht. 't Was de *premier rôle* van den troep en haar direkteur tegelijk. Ik herinner me dien man indertijd in den Stadsschouwburg, onder de regeering van Tjasink, met veel succes: ‘Turf in je ransel’ te hebben hooren zingen en voorbeeldig te zien marcheeren op dien dreun. Was hij sedert vooruit- of achteruitgegaan? 'k Durf het niet zeggen. Toen heette hij voor beschaafden op te treden onder leiding van anderen; nu leidde hij zelf en werkte - dit is het woord - als *amuseur public* onder onbeschaafden, maar zijn genre was hetzelfde gebleven en nooit heb ik me meer verbaasd

dan op dien avond, dat in ons goede Amsterdam de grens tusschen beschaafd en onbeschaafd soms zoo onmerkbaar zijn kan.

Ach, hoe treurig is het met dien *Larifari* - zoo zal ik den akteur-direkteur maar noemen, om zijn waren naam te verzwijgen - afgeloopen! Zeer kort nadat ik onder zijn toeschouwers was neêrgezeten geweest, viel mijn oog op een berichtje in een Haagsche krant en - wat las ik? Dezelfde man, die zoo zijn uiterste best had gedaan om anderen te laten lachen, en wiens gelaat dien avond nog de meest onbewolkte vroolijkheid had uitgedrukt, was toen reeds ten prooi geweest aan de vreesselijkste ellende en had zich uit wanhoop verdronken.

Is zulk een einde altijd aandoenlijk, hoeveel te meer voor een komiek van beroep, van wien het publiek pleegt te zeggen als hij op het tooneel is: ‘Wat moet dat een onbezorgd mensch zijn en hoe prettig in gezelschap!’ Helaas, lezer, ik heb er meer dan een 's avonds zien grinneken van pleizier, die den geheelen dag aan het ziekbed van een dierbare betrekking had gezeten, of haar des morgens had zien ten grave dragen; ik heb er ook zien mallen en dansen van pret, wie de honger bijna deed neêrvallen.

Larifari had den dag van zijn zelfmoord nog maar één bezitting, nog maar iets dat hem toebehoorde, en alle krediet was uitgeput. Het kleinood dat hij nog het zijne noemde, was een zilveren horologie van geringe waarde, - maar onmisbaar, want hoe zou hij anders zijn ‘sujetten’ hebben kunnen kontroleeren en beboeten, als zij te laat kwamen op repetitie en speeluur? De zon is ongetwijfeld een voortreffelijke chronometer, maar voor een theater-direkteur, die vooral 's avonds moet weten hoe laat het is, onbruikbaar. Steeds had daarom de arme zich aan zijn uurwerk vastgeklampt, en als hij soms in de verzoeking was gekomen om het ‘weg te brengen’, had hij zich nog juist van pas afgevraagd, wat, zonder dat, van zijn toch reeds niet te groot prestige tegenover zijn gezelschap zon overblijven. Zou dit, indien het wist, dat ‘de baas’ zijn horologie in de bank van leening had gebracht, niet bandeloos worden en misschien wel - o ontzetting! - iederen avond betaling vóór de voorstelling eischen?

Den invloed van een horologie in de mindere theaterwereld kan men zich niet voorstellen, indien men hem niet van nabij gezien heeft. Hij is zoo groot, dat een akteur of direkteur nooit een beter gevestigden naam van solieditеit en van *in bonis* te zijn kan hebben, dan indien hij, naar ieders geheugenis, nooit zijn tijdmeter is kwijt geweest.

Men zal dus beseffen, hoeveel het den direkteur *Larifari* moet hebben gekost, toen hij, op het smeeken om brood van zijn vrouw en vijf kinderen, ten laatste het voorwerp moest overhandigen, dat tegelijk zijn veldheerstaf en prestige vertegenwoordigde, en welks gemis hem noodzakelijk moest blootstellen aan spot en allerlei onaangenaamheden, en in de eerste plaats aan niet geheel ongerechtvaardigde geldelijke eischen, - welke hij immers niet zou kunnen voldoen!

En zoo zagen dan, op een en denzelfden dag, een bediende in de Amsterdamsche Bank van Leening *Larifari's* horologie en de zwemschool-baas in de Scheveningsche vaart zijn lijk, zonder dat een van hen beide het weemoedwekkend verband tusschen dit en dat kon bevroeden.

Dan, gaan we in een ietwat hoogere sfeer der tooneelwereld en springen we vlug de schouwburgen, waar '*Vrouw, blijf van de rumflesch af!*' en dergelijke, voor sommigen overigens zeer behartigenswaardige 'zedenstukken' worden vertoond, over, om terecht te komen in de Amsterdamsche zomertheaters van eenigszins beter gehalte, - beter althans, wat de hoedanigheid van artisten en repertoire betreft, want de lokalen zijn overal dezelfde, dat wil zeggen: smakeloos, ongezellig, en meer gelijkende op kermistenten voor één week, dan op blijvende schouwburgen.

In eene van die tenten heb ik door de Nieuwe Rotterdamsche Schouwburgvereeniging, onder het bestuur van de heeren Le Gras, van Zuylen en Haspels: '*Oude pruiken*' zien vertoonen. Ieder kent sedert lang Victorien Sardou's '*Les Ganaches*', waarvan '*Oude pruiken*' een vertaling is. Ieder weet ook, hoe uitstekend de bewonderaar van 'zijn tijd' en vitter op den onzen, - de *laudator temporis acti*, de legitimist-aristokraat, de kwezelende vrome, kortom alle, onder wie voor ons misschien te Fransche, personen geportretteerd of gekarikaturiseerd zijn. Wel moge dit soms met eenige overdrijving zijn geschied, maar in den regel is Sardou in de teekening zijner figuren binnen de grenzen van het waarschijulijke, zoo niet van het ware gebleven. De twee eerste bedrijven van '*Les Ganaches*' behooren tot het beste, wat de auteur van '*Nos intimes*' geschreven heeft. Dan volgt echter de onmogelijke verliefdheid van een jong meisje op iemand, die haar nooit had opgemerkt, ofschoon zij zich dat verbeeld had, en vervallen we van de eene ziekelijke scène in de andere. Sardou - 't is bekend - heeft wel meer in dien trant gezondigd.

Met grooten lof moet ik spreken van de vertooning. Zondert men

een enkel zwak element uit, dan kan men zeggen, dat de artisten goed in hun rol waren. Slechts de kostumes en de maskers waren bij velen verre van onberispelijk. Maar de natuurlijke, en toch niet te gemeenzame toon van spreken en gemakkelijkheid van beweging en aktie, die aan het gezelschap der heeren Le Gras, van Zuylen en Haspels, - en aan hun drieën vooral - eigen is, kunnen niet genoeg worden geprezen en verdienen algemeene navolging.

Ik maakte die opmerking nog, toen ik een paar dagen later in den Schouwburg - van Lier, het minst-leelijke zomertheater der Hoofdstad, '*De opvoeding van den Mensch*' zag vertolken, o.a. door de heeren Morin en Vos, en de dames Ellenberger en Verwoert. Ook die artisten kan men niet dan zeer verdienstelijk noemen, maar steeds blijf ik in hen het streven missen naar waarheid en natuurlijkheid in spel, en mijne vrees, dat zij zich van den ouden sleur en zekere gemaniëreerdheid, uit zucht om 'te mooi te doen', ook ondanks alle vertoog van de vereeniging '*Het Nederlandsch Tooneel*,' niet zullen kunnen losmaken, groeit bij den dag. Het gevolg daarvan is, dat wij te Amsterdam de *Comédie de salon* en de *Comédie bourgeoise*, - kortom, die komedie, welke de getrouwste afspiegeling is van onze zeden en daden en van de moderne maatschappij in het algemeen - maar zeer zelden op ongedwongen, aangename en boeiende wijze zullen zien vertoonen; - onverminderd de opmerking, dat, indien stukken zoo worden overgebracht als Görner's '*Erziehungsresultate*,' artisten ze evenmin goed kunnen spelen als een hollandsch publiek van eenige ontwikkeling ze kan aanzien. '*De opvoeding vormt den mensch*' is half-hollandsch en half-duitsch; het wemelt van 'genadige heeren', die soms, - hoe aardig! - bij 'muntjes van tien' worden vergeleken en van andere germanismen. In 't kort, 't is om er naar van te worden.

Van de vereeniging '*Het Nederlandsch Tooneel*' gesproken, - deze heeft thans haar personeel kompleet, en daar het niet denkbaar is, dat in de eerste drie jaren haar *tableau de la troupe* belangrijke wijziging zal ondergaan, mag er wel een woordje van gezegd worden.

Men weet dat het doel der Vereeniging in de eerste plaats is geweest, de beste verspreide krachten onder één hoofd te brengen. Is zij daarin geslaagd? Gedeeltelijk ja. Zij heeft evenwel ook voortreffelijke krachten als de dames Beersmans en de Vries, en als de heeren D. en J. Haspels, Faassen, van Zuylen, Le Gras en Morriën naar elders moeten zien gaan. De beer Moor, dien zij eerst sedert

een paar dagen heeft geëngageerd, is een groote aanwinst, en ik heb niet begrepen, hoe men een oogenblik heeft kunnen meenen, dat men het zonder hem kon doen, want hij is, met al zijn gebreken, toch onze eenige *jeune premier rôle*, toen de heer D. Haspels niet beschikbaar was. Dat de Vereeniging den grijzen Vink heeft vergeten, noem ik een fout. Nu zij aan haar personeel zoo groote uitbreiding wilde geven, had zij, dunkt me, ook hem moeten nemen, van wien de jongen - en niet het minst de eenigszins-ruwe komieken Bigot en de Boer - zeer veel hadden kunnen leeren. Al moet ik erkennen, dat de persoonlijke diensten van den heer Vink als akteur niet zeer groot meer zouden geweest zijn, blijft hij echter, ondanks zijn hooge jaren, een van die weinige artisten onder ons, welke geboren tooneel-kunstenaar zijn en aan veel beschaving zeker *cachet* paren, dat anderen niet genoeg als voorbeeld kan worden voorgehouden. Bij de vele ‘groenen’, die de Vereeniging heeft tot zich getrokken, had zij dien ‘rijpe’ niet moeten laten glippen. Hij zou als leermeester zijn honorarium ruimschoots hebben verdiend.

De Vereeniging heeft besloten haar campagne te openen met een treurspel. Vreemde keus! Het is waarschijnlijk, dat men hiertoe is overgegaan, om Mevrouw Kleine genoegen te doen, die, niet tevreden met den roem van onze eerste comédienne te zijn, bij het klimmen harer dagen, als 't ware plotseling en misschien wel uit inspiratie, in de armen der tragische muze is gezonken, voor wie zij tot voor een jaar of tien volmaakt ongevoelig was gebleven. Nu heb ik er werkelijk niets tegen, dat Mevrouw Kleine, ofschoon ik haar als tragédienne altijd te vergeefs heb trachten te bewonderen, nu en dan een treurspel speelt, zij het ook een Duitsch treurspel, waarvan het onderwerp van lang voor Christus dagteekent en, natuurlijk, evenals het oorspronkelijke, in de heerschende rijmlooze jambe zal worden bezongen, - maar, eilieve, is het wel behendig, wel diplomatiek van de Vereeniging, om, nu zij voor de eerste maal optreedt voor het publiek, dit te doen met een stuk van een vreemdeling en nog wel met een treurspel, dat de zwakte der vertooners in dat genre van kunst moet doen uitkomen? Men make zich toch geen illusie! De artisten, die tot dusver - zal 't nu beter worden? - heden in een drama, morgen in een grap, heden in een komedie, en morgen in een spektakelstuk moeten spelen, zullen niet maar zoo in eens, tegen September, gereed wezen, om zich betere helden der oudheid en dieper voelende

tragici te toonen dan tot nu toe het geval is geweest. Moge ook al mevrouw Kleine aan de eischen, die der vertolkster van het treurspel moeten gesteld worden, nooit op hinderlijke wijze te kort doen, - hen, die haar ter zijde moeten staan, heb ik nog nooit voor hun rol in tragediën berekend gezien. Die hoogste vorm der dramatische kunst vereischt hoogere studie en, wordt hij ons niet op volmaakte wijze geschonken, dan zie ik voor mij liever een meer alledaagsch spel.

Men zou, in een oogenblik van onbescheidenheid, kunnen vragen, waarom Schimmel, waarom Boelen, waarom Hofdijk, waarom ten Brink, waarom zooveel andere dramaturgen, die de oprichting van het 'Nederlandsch Tooneel' hebben begroet als den dageraad van een heerlijke toekomst voor het tooneel in Nederland, hun geest niet hebben laten getuigen, om ten minste bij het debuut der Vereeniging met iets oorspronkelijks voor den dag te komen.

't Is echter bepaald, dat *Sophonisbe* zal worden vertoond, gemonteerd met een zorg en een pracht van kostumen en dekoratief, waaraan we ten onzent niet gewoon zijn. Zoo zullen we dan nu koningen en veldheeren uit Rome en Afrika, en kleederdracht en wapens, en zalen en meubels en burgten zien, waaraan ook het scherpste oog der oudheidkenners zich niet zal kunnen ergeren, - waardoor, dit beseffe men wel!, de verplichting nog sterker wordt, dat, wat gesproken wordt, daarmede in overeenstemming zal dienen te zijn, en de artisten zich, onder zulke omgeving, geheel behooren te verplaatsen in het karakter der personen, die zij voorstellen.

De dochter van Hasdrubal - zal mevrouw Kleine aan kracht kunnen vergoeden, wat haar aan jeugd voor die rol ontbreekt? - de dochter van Hasdrubal, aan wie het 'Nederlandsch Tooneel' de eer gunt van de reeks zijner voorstellingen te geven, moge bij haar leven geen gelukskind zijn geweest, - haar schim kan zich waarlijk niet beklagen over het gemis aan waardeering bij het nageslacht.

In 't begin der 16^{e} eeuw deed de prelaat Georgio Trissino, zijdelings daartoe aangemaand door Leo X, een poging om het treurspel der Grieken, volgens de regels van Aristoteles, op Italiaanschen bodem over te brengen, en hij koos tot onderwerp *Sophonisba*. Die tragedie werd in 1514, op kosten van den Paus, met kooren en een buitengewonen luister te Vicenza vertoond en, naar het schijnt, vooral merkwaardig geacht, omdat het geheel in rijmlooze vaerzen (*versi sciolti*) was geschreven, iets wat, vóór hem, in Italië

nooit gezien was, en thans bij ons en in Duitschland algemeen dreigt te worden.

Het eerste regelmatige treurspel, dat, honderd jaar later, in Frankrijk werd gespeeld, was alweêr een *Sophonisba*, zeer uit de verte naar Trissino gevolgd en gemaakt door Mairet, den voorganger van Corneille, die ook een *Sophonisba* heeft gedicht, welke echter nog spoediger was vergeten dan die van Mairet. Uit de tragedie van dezen is eigenlijk maar één vaers tot ons gekomen, namelijk een variant op het *veni, vidi, vici* (ik kwam, zag en overwon) van Caesar, luidend:

Sophonisbe en un jour voit, aime et se marie,

een gezegde, dat veel in den mond van de dames en heeren van het Fransche hof moet geweest zijn en door Scipio werd uitgesproken. De Scipio van Mairet maakte zich evenwel bij die gelegenheid aan onwaarheid schuldig, want Sophonisba had Massinissa lang voor haar huwelijk met Syphax gekend en reeds in haar prille jeugd, ook volgens Geibel, in de woestijn den struisvogel met hem gejaagd. Ware haar trouwens de liefde zoo eensklaps aangewaaid, dan zou zij niet zoo belangwekkend zijn geweest en niet zoo tragisch hebben kunnen worden, als de oudere spelen haar voorstellen.

In de helft der achttiende eeuw werd de *Sophonisba* van Mairet, wat den gang der handeling betreft, overgenomen door Lantin, maar ten aanzien van de taal geheel omgewerkt. Voor die bewerking heeft Voltaire een opdracht geschreven aan zekeren groot-valkenier en van daar dat zij onder zijn werken is opgenomen, hoewel hij aan de dichting part noch deel heeft[1].

Ook van de zijde onzer poëeten heeft de Karthaagsche koningsdochter, in wie de liefde der vrouw zulk een roerenden strijd heeft gestreden met de liefde voor het vaderland, menig blijk van sympathie ondervonden. Reeds in 1620 werd bij de Oude Kamer binnen Amsterdam een treurspel, *Sophonisba*, met reizangen gespeeld, dat mr. G. van Eembd tot auteur had en met een gemoedelijke zedeles eindigde.

Daarop volgde het treurspel *Sophonisba Africana* von Guil. van Nieuwelandt (1639); dan het treurspel *Sophonisba* van Haps (1698);

1 Het *Handelsblad* vergist zich dus ook in zijn nommer van 27 Juni, als het in zijn *Allerlei* spreekt van een *Sophonisba* van Voltaire.

dan de vertaling van Lantin's (Voltaire's?) *Sofonisba* door mr. C.A. de Wetstein; dan nog een *Massinissa en Sofonisba*, en eindelijk ook een *Sophonisba* à la ‘ick en weet niet wat’ van papa Cats - een berijmd verhaal, dat ik gaarne beken nooit gelezen te hebben. Me dunkt dus, dat de Punische tevreden had kunnen zijn, ook al ware het niet thans bij iemand onder ons opgekomen om Geibel's *Sofonisbe* te vertalen.

Intusschen moet gezegd worden, dat dit verreweg het schoonste is van de treurspelen, aan de koningin van Numidië gewijd. Geibel verheft zich hoog boven zijne voorgangers en doet den stouten greep van Sophonisba liefde voor Scipio in het hart te leggen. Dat is bij hem het tragische.

In den vijand van haar land heeft de fiere jonge vrouw der woestijn haar ideaal, ‘een man’, gevonden en ten einde niet in de verzoeking te komen van hem haar hand te reiken, doodt zij zich, zeggende:

> Ik kann nicht los von meinem Vaterland
> Und meine Schuld zahl' ich ihm so -

en, zich den dolk in het hart stootend, sterft zij, de vaderlandsche en de minnende, met een vaarwel aan Carthago en Scipio op de lippen.

In de vroegere Sophonisbas, hoe verschillend overigens van opvatting en bewerking, is altijd Massinissa de aangebeden man geweest en tot aan het slot gebleven. Daarin denkt zelfs de Punische niet aan Scipio, tenzij als aan den vijand van haar land. Haar zelfmoord wordt soms gevolgd door dien van Massinissa; bij den eenen schrijver geschiedt hij door vergift; bij den ander door een dolk; bij een derde door beide, omdat het vergift te langzaam werkt; bij een vierde zendt Scipio den giftbeker; bij een vijfde Massinissa; bij allen echter wordt in Sophonisba's hart de strijd gestreden van de vrouw, die niet beminnen mag, dan wanneer zij ophoudt haar vaderland lief te hebben en, als zij dit laatste vreest, maakt zij een einde aan haar leven. De Sophonisbe van Geibel is dus eigenlijk een geheel nieuwe, door den dichter gekrëeerde en onhistorische, maar ontegenzeggelijk de meest tragische.

En welk een gespierde, sobere en niettemin wegslepende poëzie! Onze landgenoot, die haar, naar eisch en zonder in eenig opzicht aan haar schoonheid te kort te doen, weêrgeeft, mag een meester heeten in beide talen en een dichter van groot talent.

Na *Sophonisba*, dat slechts een paar malen zal worden vertoond,

belooft het ‘Nederlandsch Tooneel’ ons *Hieronymus Jamaar* van Helvetius van den Bergh, een onzer aardigste blijspelen, dat wel in jeugd, maar niet in frischheid heeft verloren, en waarin Albregt uitmuntend is. - En dan? Een kermisstuk - zonder kermis nochtans! Men moet daartoe gekozen hebben *Vingt ans après*, naar het vervolg van den bekenden roman *de cap et d'épée* van Dumas: *Les trois mousquetaires*. Zou het drama van dezen naam, - zouden de eerste avonturen van Athos, Porthos, Aramis en d'Artagnan niet nog beter voldoen, dan die van twintig jaren later? Misschien ook zou men met de *Drie Musketiers* kunnen beginnen, daarna *Twintig jaren later* laten volgen, en eindigen met den *Burggraaf van Bragelonnes*. Zoo zouden wij den geheelen roman op het tooneel en een trilogie van Fransche militaire schouwspelen in den stijl *Louis XIII* krijgen, die aanleiding zou kunnen geven tot een schitterend dekoratief en een gebluf, gesnork, geschiet, gednelleer en gestap van onze tooneelridders, waarvan de goê-gemeente zou staan te kijken.

Aan *Twintig jaren later* en *Hieronymus Jamaar* meer toeloop en succes te voorspellen dan aan *Sophonisba*, is even gemakkelijk als te verzekeren, dat - ik kom hierop nog eens terug - de vertooning van het treurspel minder bevredigend zal zijn. Waar is b.v. onder onze artisten de heros, de held, die ons Geibel's Scipio zal kunnen doen bewonderen, den man van het zwaard, gesterkt en bezield door 't geloof op de goden; den machtigen overwinnaar, vervuld van de edelste grootmoedigheid; in 't kort den man van hart, van kracht en van genie? Zal het de Heer Moor zijn? 't Is waarschijnlijk. Maar dat hij dan, als 't mogelijk is, zij het slechts voor die ééne, heerlijke rol, zijn gewoon realisme aflegge en zich verheffen tot de lyrische en idealistische sfeer, waartoe de Duitsche dichter zijn Scipio opvoert. De rol van den bedwinger van Carthago is bijna even zwaar als die van Sophonisba. - En wie zal de priesteres Thamar, die andere fiere Karthaagsche voorstellen? - En wie den Zoon der Sahara: Massinissa? Dat zal de tijd leeren.... Om 't even - als men Geibel's *Sophonisbe* heeft gelezen en genoten, dan moet men zich verheugen, ten onzent niet tot de rolverdeeling verplicht te zijn, en op nieuw verbaasd staan over den moed van hen, die zich dergelijken last alleen ter liefde voor de kunst, met opoffering van tijd en wellicht ook van geld en van illusie, vrijwillig op de schouders hebben gelegd.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Otto von Bismarck, de Duitsche Rijkskanselier. Naar het Hoogduitsch van Fedor von Köppen, bewerkt door Dr. G.J. Dozy. Nijmegen, Blomhert en Timmerman. 1875.

Juist omstreeks den tijd, waarop mij door de geachte Redactie van *de Gids* bovengenoemde levensbeschrijving van den Duitschen Rijkskanselier ter aankondiging toegezonden werd, bevatte een Engelsch weekblad, dat om zijn helder en grondig geschreven staatkundige en letterkundige beschouwingen een welverdiende vermaardheid bezit, in een artikel dat over de aangelegenheden van het Duitsche Rijk handelde, de volgende ontledingen van ‘het karakter van vorst Bismarck, zooals zich dit allengskens aan zijn tijdgenooten begint te openbaren. In de geduchte bewustheid’ - zoo oordeelt de *Saturday Review* van 2 October 1875 - ‘van zijn groote bekwaamheden en van het hooge standpunt door hem ingenomen, bij de heftigheid van een inborst, die iederen haat in wrok verkeert, bij de onverschilligheid voor de aanspraken die vrienden of onderhoorigen kunnen doen gelden, bij de miuachting voor die regelen, waarnaar gewone menschen hun lichaam en geest beheerschen, en bij de onrustwekkende gedachte dat moord of ziekte eens plotseling een einde kan maken aan die verbazende loopbaan, houdt Bismarck er van, om bij den dag te leven. Hij heeft altijd een duizendtal plannen bij de hand, een duizendtal ijzers in 't vuur gereed liggen. Hij is er op uit, om het ontzachlijke toestel, dat te zijner beschikking staat, voor groote doeleinden te gebruiken, en vindt in het rustige verloop der Duitsche staatkundige aangelegenheden voor zijn werkzaamheid geen voldoende ruimte. Even als Alexander gevoelt hij zich niet op zijn gemak, zoolang hij geen nieuwe wereld te veroveren heeft. Aan den anderen kant heeft hij een buitengewoon ruimen politieken blik. Hij overziet de Europeesche staatkunde als een geheel en wacht er zich wel voor, groote combinatiën te be-

derven ter wille van onbeduidende of voorbijgaande begeerten. Ook bezit hij een merkwaardige vatbaarheid voor het aangrijpen van schikkingen en is altijd volkomen bereid om te nemen wat hij krijgen kan liever dan met ledige handen weg te gaan. Is hij geslagen, hij bekommert er zich niet om; hij gaat dan maar wederom aan iets anders werken. Hij heeft dan maar eens één zijner duizend ijzers uit het vuur gehaald en het nog niet zóo heet bevonden als hij verwacht had. In de verloopen Meimaand dacht hij dat het ijzer van een nieuwen oorlog tegen Frankrijk heet was; hij zag dat hij gedwaald had en legde het weer in het vuur. Hij bezit te veel zelfvertrouwen, om niet te gelooven, dat het ijzer, dat hij de eerstvolgende keer probeeren zal, beter voldoen zal'..... Indien de Engelsche reviewer hier een ware karakterschets heeft gegeven, dan moet het geen lichte taak zijn, nog zwaarder nl. dan van ieder nog levend en werkend persoon, het leven van Bismarck juist en onpartijdig te beschrijven[1]. Een groote hoeveelheid voorvallen op te sommen, de feiten eenvoudig aan elkander te rijgen, dat zou natuurlijk altijd wel kunnen gaan, maar iets anders is het, een levensbeschrijving te geven, die den ontwikkelingsgang van de denkwijze en de plannen van den krachtigen staatsman blootlegt. Welke is steeds de leidende gedachte geweest van den man, die zoo buigzaam en bewegelijk is, en in sommige kritieke oogenblikken zoo onverzettelijk schijnt? Heeft hij bij alle kronkelingen en afwijkingen, steeds één hoofdweg in het oog gehouden, waarop hij steeds zoo spoedig mogelijk trachtte terug te komen? Wat was het uitgangspunt van die merkwaardige en gelukkige loopbaan, die aan Bismarck den onvergankelijken roem schonk, het Duitsche vaderland tot een werkelijkheid te hebben gemaakt? 't Is moeielijk hierop een voldoend antwoord te geven voor den tijdgenoot, die verstomd moest

1 Uit de rede door v.B. op 9 Febr. jl. in den Rijksdag gehouden bleek wel, dat de Keizer vredelievend is, dat de meerderheid in volk en parlement geen oorlog verlangt, dat de Kanselier evenmin aanleiding gegeven heeft tot het schrijven der oorlogzuchtige dagbladartikels, als dat hij met grondige beweegredenen voor een oorlog bij den Rijksdag had kunnen komen; maar uit dit alles volgt nog niet, dat hij de publieke opinie niet heeft willen peilen. 'Kein Mensch wird glauben, dass s.M. der Kaiser Kriegslustig ist Sobald er dies aber nicht ist, so ist ja alles was man von Kriegslustigen Ministern spricht Windbentelei.' Dit argument, gelijk zoovele meer, bewijst veel te veel. Men vindt de rede Köln. Zeit. 10 Febr. 1876, Drittes Blatt.

staan, toen b.v. de Italiaansche generaal La Marmora een tipje van den sluier oplichtte over 'tgeen aan de geweldige gebeurtenissen van 1866 is voorafgegaan[1]; voor den tijdgenoot die zich, zelfs bij een vrij hoogen graad van onbekrompen onpartijdigheid, zoo licht door sympathie of antipathie laat meesleepen. Het is juist die warme sympathie, die den Duitscher, den dankbaren bewonderaar van Duitschland's eenheid, er toe brengt, om in alle handelingen van zijn grooten kanselier de stappen te zien, die naar het grootsche doel met zekerheid gericht waren. Treffend juist is in dit opzicht de opmerking van Klackzko, meegedeeld in de vergelijkende studie, die hij aan de politieke werkzaamheid van Bismarck en van Gortchakof gewijd heeft[2]. ‘Het geluk heeft nagenoeg dezelfde uitwerking als de verheffing in den adelstand bij de Chineezen: het doet den roem opklimmen tot vroegere tijden en verspreidt een lichtglans over de duistere antecedenten van Fortuna's gunstelingen. Men zou inderdaad de tijdsomstandigheden verwarren en het historische perspectief verplaatsen, indien men aan Bismarck gedurende de jaren 1847-50 iets toekende van de belangrijke rol, die hij eerst vijftien jaren later zou in handen krijgen.’ Aan deze historische verwarring ontsnapt intusschen Fedor v. Köppen geenszins. Als Bismarck op zijn huwelijksreis Venetië passeert en er een audientie bij koning Frederik Willem IV heeft, merkt de schrijver op: ‘Met oplettendheid hoorde de machtige, verstandige koning de denkbeelden aan, die de eenvoudige, jonge landjonker uit de Altmark over de toekomstige hervorming van Duitschland en de roeping, welke Pruisen hierbij in den eersten tijd te vervullen had, uiteenzette.’ Daar dit resumé van het toen gevoerde gesprek door geenerlei getuigenis gestaafd wordt, kunnen wij kwalijk overtuigd worden, dat de pasgehuwde landedelman, die nog kort geleden als *der tolle Bismarck* in zijn landstreek bekend stond, zijn politieke denkbeelden over Duitsche eenheid en Pruisen's roeping reeds tot zulk een rijpheid gebracht had. 't Is waar, de koning benoemde hem drie en een half jaar later tot Pruisisch gevolmachtigde bij den Bondsdag

1 In de brochure, die zooveel gerucht gemaakt heeft, getiteld: *Un poco piu di luce*.
2 Deux Chanceliers, in de Revue des Deux Mondes van 15 Juni, 1 Juli en 15 Aug. 1875.

te Frankfort; doch in dit tijdsverloop was Bismarck's parlementaire loopbaan aangevangen en had hij - gelijk wij straks zullen opmerken - getoond de eigenaardige hoedanigheden te bezitten, die Pruisen's vertegenwoordiging op den Bondsdag toen vorderde. En desniettegenstaande schijnt Frederik Willem IV den eenvoudigen, jongen landjonker, zelfs na de proeven van parlementaire Kraftgenialität, schoorvoetend met zulk een belangrijken post te hebben begiftigd.

Een soortgelijk anachronisme ontmoeten wij, wanneer wij na de vermelding van de Berlijnsche Maartdagen de volgende ontboezeming lezen: ‘Bedroefd en verontwaardigd keerde zich Bismarck van deze tooneelen, die hem tegenstonden, af; was dit het nieuwe Duitschland, waarin Pruisen moest opgaan, dan wilde hij liever het denkbeeld van Duitschlands hereeniging opgeven, om het oude Pruisen, zooals zijn vaderen het gekend hadden, te behouden.’ Liever!? Het blijkt van elders, dat hij de Duitsche eenheid toen ter tijd volstrekt niet begeerlijk achtte. Hij verklaarde zich voor een Pruis, een uitsluitend Pruis, een Stockpreusse, die er volstrekt geen heil in zag, om het flinke en deugdelijke Pruisische deeg met de gistende bestanddeelen van het Zuiden in aanraking te brengen[1]. Het gaat daarom ook veel te ver, wanneer de schrijver op het einde van het jaar 1850 in Bismarcks denkbeelden reeds het zelfbewuste plan meent te ontdekken van den weg, dien hij later gevolgd heeft. ‘Hij wenschte allereerst zijn Pruisisch vaderland groot en machtig te zien door de eendracht tusschen koning en volk en door een krachtig, goed geoefend leger, om vervolgens door Pruisen geheel Duitschland tot macht en aanzien te brengen.’ Maar dan verwaarloost de schrijver te eenenmale den beslissenden invloed, dien het vrij langdurige verblijf te Frankfort, de kennismaking met de machinerie van den Duitschen Bond en de ondervinding van Oostenrijk's aanmatigend oppergezag op het gemoed en de denkwijze van Bismarck hebben uitgeoefend.

Aan Bismarck werd in 1851 de gewichtige taak opgedragen om Pruisen te vertegenwoordigen bij den Bondsdag, die na het driejarige revolutietijdperk door Oostenrijk weer hersteld was, alsof er niets gebeurd was, en alsof er niets meer gebeuren zou. Bismarck was toen de geschikte persoon, omdat hij nimmer met de zwart-goud-

1 R. d.d. M., 15 Juni '75, pag. 754.

gele vlag gecoquetteerd had; omdat noch het groote Duitschland, noch het kleine Duitschland ooit een phrase van sympathie aan zijn lippen had kunnen ontlokken. En was hij er ook al eens toe gekomen, om te verklaren, dat een koning van Pruisen met hetzelfde recht waarmee Frederik de Groote Silezië veroverd had, na de weigering der Frankforter keizerskroon den Duitschers een staatsregeling had mogen opdringen, op het gevaar af het zwaard in de weegschaal te moeten werpen, hij liet duidelijk genoeg blijken, dat hij deze verwachting slechts in de tweede plaats koesterde. Veel vriendelijker toch had hem het andere, ook verzuimde, alternatief toegelachen, om na met Frankrijk gebroken te hebben, zich bij den ouden strijdmakker, Oostenrijk, aan te sluiten, door de schitterende rol op zich te nemen, die de keizer van Rusland gespeeld heeft: in verbond met Oostenrijk, den gemeenschappelijken vijand, de revolutie te verpletteren. Al was derhalve Bismarck zóózeer een aarts-Pruis, dat hij een door het Duitsche volk tot stand gebrachte eenheid daarom verfoeide, de Revolutie in het algemeen daarom verachtte, tegen Oostenrijk bleef hij opzien, gelijk zoovele Pruisen steeds gedaan hadden, gelijk de koning zelf nog altijd deed. Daarom aarzelde hij ook niet, zelfs nadat de Pruisische Regeering alle denkbeelden van Duitsche eenheidsplannen te Olmütz had moeten afzweren, in de Kamerzitting van 3 December 1850 te verklaren, dat Oostenrijk in den volsten zin des woords een Duitsche mogendheid was, en dat Pruisen zich onder Oostenrijk moest schikken, om met dien staat vereend, de dreigende democratie te bestrijden. Deze houding maakte den medeoprichter der *Kreuzzeitung* uitnemend geschikt om, onder goedvinden van Oostenrijk, bij den Bondsdag Pruisen te vertegenwoordigen. Eerst te Frankfort leerde Bismarck de aanmatiging van Oostenrijk naar waarde schatten; eerst daar kwam de Pruisische trots tot de overtuiging, dat de Duitsche éenheid, als het onontbeerlijke middel om Pruisen's zelfstandigheid te grondvesten, moest worden nagestreefd, tevens ook als een doel, dat door het denkende deel der natie vurig verlangd, alleen bij zulk een opvatting uitvoerbaar, begeerlijk mocht heeten. Sprak Pruisen of sprak Duitschland het sterkst? 't Is nu nog moeilijk te beslissen. In allen geval zag de staatsmansblik, dat beide begrippen elkander moesten aanvullen, om tot werkelijkheid te geraken. Dat is voldoende. Op resultaten, niet op redeneeringen komt het hier aan. In het jaar 1870 kon

een demokraat, die vijftig jaren vroeger op een vesting was gezet, omdat hij tot een *Burschenschaft* behoord had, den uitroep slaken: ‘Was, Bismarck! Wenn mir der schwarze Teufel die Einheit verschafft, so verschreibe ich mich ihm’[1]. Laat nu Bismarck zich aan de Duitsche éenheid verkocht hebben, om Pruisen's grootheid te vestigen, het resultaat is hetzelfde. Voor warme Duitsche vaderlanlanders, die met de grootsche gevolgen van Bismarck's politiek van 1862-71 dwepen, schijnt deze nuchtere opvatting een soort van heiligschennis. Ook onze von Köppen waagt zich aan geen kritische ontleding van het beeld, dat hij liefheeft. ‘De redevoering die Bismarck over dit punt[2] in de Tweede Kamer hield (3 December 1850), en waarin hij beweerde, dat Oostenrijk en Pruisen dezelfde belangen hadden in den strijd tegen de revolutie,’ - wij hebben boven gezien, dat hij dit in vrij krasse termen deed uitkomen, Pruisen zelfs geen gelijken rang met Oostenrijk voorbehoudende - ‘werd door velen zoo uitgelegd, alsof hij de bepalingen van Olmütz zelve goedgekeurd had en er mede instemde, dat Pruisen zich voor Oostenrijk vernederde en den bondsdag herstelde,’ - een onderstelling die waarlijk niet zoo geheel en al gewaagd mag heeten - ‘deze indruk was nog niet uitgewischt, toen Bismarck twaalf jaren later aan het hoofd van het Pruisische ministerie geplaatst werd.’ Dit laatste willen wij gaarne gelooven en tevens als een blijk van de waarheidsliefde van den schrijver onder de oogen onzer lezers brengen. Wij hebben hier nl. niet te doen met een geschrift, dat enkel en alleen den Rijkskanselier vergoden wil, niet te doen met een *elogium* op een nog levend en werkend persoon, maar met een ernstig boek, dat naar een eens opgevatte meening, het leven van den grooten staatsman verhaalt. Hoe moeilijk het, zelfs bij die ernstige opvatting, is, om binnen de perken van het betamclijke te blijven, om niet in verblinde heldenaanbidding voor een nog in ons midden wandelend sterveling het altaar op te stellen, en het wierookvat te zwaaien, blijke uit een enkele passage. Naar aanleiding van Bismarck's optreden als president-minister in het beruchte conflicten-tijdperk, toen de Regeering het leger reorganiseerde en de Tweede Kamer voortdurend al de hiervoor noodige uitgaven van het

1 Auerbach, Waldfried, II, p. 199.
2 nl. over de verzoening tusschen Oostenrijk en Pruisen te Olmütz.

budget schrapte, laat de schrijver zich tot deze ontboezeming vervoeren: ‘Bismarck's eerzucht heeft geen persoonlijk karakter, zooals bij zoo menig groot staatsman van den vroegeren en den tegenwoordigen tijd, maar zij wortelt in de liefde voor zijn aangeboren [?][1] vaderland. Het geloof aan de historische roeping van Pruisen en Duitschland is bij hem overgegaan in vleesch en bloed.’ Wij willen het gaarne gelooven zonder eenig voorbehoud, maar wij kunnen nauwelijks een gevoel van walging onderdrukken, wanneer wij bedenken, dat een present-exemplaar van het origineele werk in de huiskamer op tafel, of in het studeervertrek te Varzin op de boekenplank geplaatst is.

Gelukkig hebben wij zulke onbewimpelde, *à bout portant* toegebrachte vleitaal in het tot dusver ons toegekomen gedeelte der levensbeschrijving[2] niet verder aangetroffen. Wij zullen daarom hier niet te zeer op drukken en in verband hiermee terstond de vraag voorkomen, die zeker bij menigeen opdoemt, of dit geschrift de moeite en de eer eener vertaling verdiende. Wij durven hierop wel bevestigend antwoorden. Het boek van F. von Köppen schijnt ons de uitdrukking toe van de opinie eener zeer talrijke en belangrijke menigte, misschien wel van de overgroote meerderheid, der Duitsche burgerij, wier geestdrift voor de tot stand gebrachte eenheid van Duitschland wij kunnen deelen en wier liefde en eerbied voor den zichtbaren schepper dezer eenheid wij ons gemakkelijk kunnen voorstellen. Daar het boek verder de interessante gebeurtenissen, die deze eenheid in het leven hebben geroepen, nauwkeurig en geleidelijk ontrolt, daar het van de Europeesche geschiedenis der vijftien laatste jaren derhalve een populair gesteld, onderhoudend verhaal opdischt, verheugt het ons, dat deel van het Nederlandsche publiek, dat om welke reden ook, Duitsche werken niet of zelden pleegt te lezen, met deze biographie van den Rijkskanselier in kennis te zien gebracht.

Zij kan over 't algemeen wel als de afspiegeling doorgaan van hetgeen er in de gemoederen der meeste Duitschers sinds 1866 of zeker sinds 1870 is omgegaan; als een levend bewijs gelden van de opvatting die sedert die merkwaardige tijdstippen is aangenomen zoowel over de vroegere Duitsche toestanden, als over den politieken

1 Het vraagteeken is van den referent.
2 nl. tot de uitbarsting van den oorlog van '66.

levenswandel van Bismarck, en als zoodanig is het boek zeker de kennismaking wel waard.

Hoe is het boek aan het Nederlandsche publiek voorgesteld? Is de vertaling goed, beter dan zij van Duitsche werken pleegt te zijn? Hierop kan zonder aarzeling een buitengewoon gunstig, een alleszins voldoend antwoord gegeven worden. Slechts een enkele maal, is het ons voorgekomen, heeft Dr. G.J. Dozy zich door één der talrijke moeilijkheden, die een vertaling uit het Duitsch in het Nederlandsch belagen, laten vangen. Zoo wordt op blz. 130 *het gebouw* waarin de Pruisische Nationale Vergadering bijeenkwam, met de benaming van *het huis* (das Haus) weergegeven. Op blz. 154 is er sprake van een logement, waar iemand was *afgestegen*. Op blz. 160 wordt de Pruisische gevolmachtigde op het Erfurter Parlement, graaf Radowitz, genoemd een *geestige* vertegenwoordiger van het eenheidsdenkbeeld, terwijl blijkbaar *vernuftig* of *diepzinnig* bedoeld wordt. Op blz. 172 schrijft Bismarck in een brief: '*Schonk toch* God zijn helderen en krachtigen wijn in het glas, waar toen (nl. voorheen) de champagne der jeugd nutteloos schuimde.' Op blz. 283 wordt een *wetboek van Schuldvordering* genoemd, dat natuurlijk het *wetboek van Rechtsvordering* moet verbeelden. Op blz. 330 wordt een Fransch diplomaat als *vorst* Latour d'Auvergne betiteld. Voorbeelden genoeg, om aan te toonen, dat zelfs een kundig en conscientieus vertaler aan de kritiek nog wel een nalezing verschaft. Van een anderen aard is de grappige vergissing, die men op blz. 158 aantreft. Dáar toch wordt gesproken van de *vredelievende bevolking van Gotha*, terwijl er blijkbaar gedoeld wordt op de *Gothaner*, of de zoogenoemd klein-Duitsche partij, wier voornaamste afgevaardigden te Gotha een soort van parlement hielden.

Intusschen zijn dergelijke fouten hoogst zeldzaam. Om ze te vinden, hebben wij ze moeten zoeken; en wij hebben ze gezocht, om de waarde der vertaling te toetsen, en die kunnen wij daarom zeer hoog stellen. Wat echter een vertaling niet heeft kunnen of mogen doen, is het echt Duitsch karakter aan den vorm van het verhaal ontnemen.

Van naief gemoedelijke beschouwingen wemelt het werk. Als Bismarck koning Willem, na den aanslag van Oscar Becker in 1861, opzoekt en van Lichtenthal naar Baden-Baden vergezelt, merkt de schrijver op, dat 'hij (Bismarck) niet vermoedde, dat weinige jaren later zijn eigen leven op dezelfde wijs bedreigd zou worden.' Woont

Bismarck de onthulling bij van het gedenkteeken ter eere van graaf Brandenburg opgericht, dan heet het: ‘De toekomstige Pruisische president-minister zag op het standbeeld van den man, wiens hart gebroken was, toen de uitspraak van den Russischen czaar en de onvoldoende krijgstoerusting van Pruisen.... hem genoodzaakt hadden tot den terugtocht van Olmütz.’ Eigenaardiger nog zijn de pogingen om geestig, om humoristisch te zijn. Ongetwijfeld is het geoorloofd, in een populair verhaal van gebeurtenissen van nationaal belang, de historische deftigheid op zijde te zetten voor een geestigheid, voor een losse opmerking. Maar wat wij hier te lezen krijgen, is bijna een bewijs van onmacht op dit gebied. De heer en mevrouw von Bismarck zijn in 1847 op hun huwelijksreis. ‘Hier en daar kunnen wij met behulp der later geschreven brieven het spoor der reizigers terugvinden, zooals te Schönbrun het afgelegen bosschage met de hemelhooge rijen taxisboomen en de wit warmeren beelden, waar zij in den maneschijn afdwaalden; maar wij passen wel op, niet te dicht te naderen, want het is verboden grond, zoo streng verboden, dat de jager die er reeds toen op schildwacht stond, verbiedt er zelfs een blik in te werpen.’ Wie de geestigheid vat, mag zich bevoorrecht rekenen. Als eenige jaren later Metternich en Bismarck samen Johannisberger zitten te drinken op het slot, dat den wijn zijn naam geschonken heeft, ‘luisteren de aardgeesten, die met aether en zon verbonden, het edele sap hadden gebrouwen, heimelijk en giegelen zacht, als de roemers klinken: nog zulk een reeks van jaren, en welke gesprekken zullen dan hier gevoerd, welke dronken gebracht worden, als dezelfde wijn onze harten verkwikt!’ Die geesten moeten meermalen den dienst bewijzen van populaire geestigheid of van geestige populariteit. Om het verhaal van de geboorte van Otto von Bismarck in te leiden, zegt de schrijver: ‘ooievaars’ - zeker de bekende *Klapperstörche* die dag aan dag de vermaningen van Malthus in den wind slaan - ‘klepperden op de weide, de oude linde vóor het slot te Schönhausen begon te ontkiemen en in hare takken fluisterden en giegelden onzichtbare kobaldjes.’ Met die onzichtbare wereld alleen kan echter de humor(?) niet rondkomen; ook de zichtbare wordt te hulp geroepen, - zoodra de kleine Otto haar is ingetreden. ‘Intusschen verheft ook de kleine wereldburger zijne stem; het is de eerste realistische nota aan moeder natuur gericht, waarin hij zijn begeerte naar de meest dringende

behoefte, de melk des levens, te kennen geeft; het is dezelfde stem, die - nu nog alleen maar binnen de wanden van het slot te Schönhausen hoorbaar - eenmaal nog krachtiger zal weerklinken in de kabinetten en de parlementsgebouwen, ja in de gansche wereld.'

't Is ongetwijfeld geen weldadig gevoel, deze en soortgelijke krampachtige aanvallen van geforceerde geestigheid in goed Hollandsch onder de oogen te krijgen; maar dit behoefde den heer Dozy niet te weerhouden, von Köppen's boek in een Nederlandsch kleed te steken. Weglaten of vervormen mocht hij zulke passages evenmin. Het zou ook jammer geweest zijn. De Nederlandsche lezer kan nu eens zonder moeite waarnemen, hoe er in Duitschland geschreven wordt, wanneer de schrijver zich een gemengd publiek voor oogen stelt; en hij mag zich gelukkig rekenen, dat wij dergelijke populariteit tot nog toe als wansmaak hebben leeren begroeten. Leert ons dus de inhoud van het boek de opinie der Duitschers over den gang en de beteekenis van de geschiedenis der 30 laatste jaren kennen, de vorm en stijl van het werk geven ons een even leerzaam kijkje in de populaire literatuur, in den smaak onzer oostelijke naburen. Daar nu Bismarck's leven en werken op onzen tijd van grooten invloed geweest is en waarschijnlijk nog zijn zal, en daar verder Dr. G.J. Dozy uitstekend vertaald heeft, zoo is de lezing van het hier aangekondigde werk alleszins aan te raden.

Ten slotte zij nog aangestipt, dat de illustraties, ook van Duitsche teekenaars, dezelfde als in het oorspronkelijke werk, door netheid van uitvoering, het boek inderdaad opluisteren. Over de vraag, of illustraties in een werk van historischen inhoud wel te pas komen, en niet eigenlijk uitsluitend thuis behooren in werken van verbeelding, waar zij de bedoelingen van den dichter ophelderen of uitbreiden, wenschen wij hier niet te redetwisten. Nu zij eenmaal hier opgenomen zijn, is het inderdaad gelukkig, dat over 't algemeen onze smaak er door bevredigd wordt.

Utrecht, Januari 1876.
L.D.H.

Bijdragen tot eene geschiedenis der Balaven, door H.D.J. van Schevichaven. Leiden, E.J. Brill, 1875.

De schrijver wiens werk ik ter beoordeeling ontving, noemt zijne bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven een *opusculum* zonder *verborum concinnitas nec acumen ingenii*, maar het is een *labor diligens ac fidelis*, eene vereeniging van hetgeen hij bij verschillende historieschrijvers verspreid vond, opgehelderd door eene geschiedenis der legioenen en de opschriften waarin de Bataven genoemd worden.

Van de geographie van het eiland der Bataven belooft hij zoo veel te leveren dat het voldoet, niets meer, en hij vangt die taak aan met te vertellen hetgeen Caesar en Tacitus omtrent den Maasen Rijnloop mededeelen.

Met hetgeen door den schrijver hierin betoogd wordt kan ik mij niet vereenigen; er is niet genoeg acht gegeven op den ouden loop der rivieren. Het eiland of de eilanden der Bataven en Caninefaten lagen tusschen Maas en Rijn. Ook woonden daar nog de Maresaten of Marsen, moerasbewoners, later de bewoners der Gouw *Marsum*, die door de Rotterdamsche Maas begrensd werd.

De Caninefaten bewoonden de Gouw *Teisterband*, de Gouw *Belua* de Bataven. In de Gouw *Toxandria* woonden Toxandriers, de latere Brabanders, de Gouw *Hatterun* of *Chatterun* werd door de Attuariers of Chattuariers bewoond, het tegenwoordige Limburg.

Het nauw verband, bestaande tusschen Maresaten, Caninefaten en Bataven, maakte dat dezen ineensmolten, ofschoon steeds een onderscheid tusschen hen bleef bestaan, even sterk als het later zoo sprekend verschil in kleeding en gewoonten der Betuwers, Zuidhollanders en Zeeuwen, waardoor men gemakkelijk de bewoners van het land onderscheidt.

De Waal, in de voorhistorische tijden waarschijnlijk een hoofdrivier, werd door Drusus afgedamd bij Schenkenschans, aan het uiteinde van het later aldaar gegraven Bijlandsche kanaal. Zoo stroomde al het water van den Rijn voortaan langs Elten, voorbij Wijk bij Duurstede, naar Katwijk, en werd den veldheer de gelegenheid gegeven den IJssel bevaarbaar te maken en langs dezen weg de Friezen te bedwingen. Het Vlie en de mond van Katwijk waren destijds de Rijnmonden. Later, toen de dam van Drusus doorge-

stoken was, sprak men van drie monden, Vlie of Flevus, Rijn en Helius. De Helius was de Waal, die op de hoogte van Heerjansdam zich met de Maas vereenigde en bij Hellevoet in zee stortte. Goedereede, een oude Romeinsche nederzetting, diende waarschijnlijk om den mond te bewaken, even als het zoogenaamde Brittenburg, bij Katwijk voor den Rijnmond, het kasteel Flevum, aan den mond van het Vlie, en Domburg, aan den mond van de Schelde. Neemt men dien toestand aan, gegrond op den ouden rivierloop, bevestigd door oude namen van stroomen, en door de Romeinsche nederzettingen aan die rivieren, dan verklaren zich de berichten zeer gemakkelijk. Herhaaldelijk komen oude overblijfselen deze meening bevestigen, en het is te bejammeren, dat er werken als het bovengenoemde verschijnen, zonder dat van deze ontdekkingen is kennis genomen, evenmin als van de zoo duidelijke uiteenzetting dezer kwestiën door Dr. Leemans in zijn Rossumsche en Maastrichtsche oudheden. Voor het gebruik van de kaart van Peutinger had de schrijver goed gedaan de studiën in de Beijersche jaarboeken van Seefried op te slaan en bij de uitgave van het kaartje naar die van E. des Jardins de breuk achter de V van Grinnibus niet te vergeten, waar stellig VI, VII of VIII moet gelezen worden. De kaart kan niet uit den tijd van Severus zijn, maar is hoogst waarschijnlijk uit dien van Diocletianus 291-296. Op pag. 108 zegt de auteur dat Franken op de kaart genoemd zijn *Franci varii*, dit is onjuist; zijne copie en iedere andere geven drie regels, de bovenste en benedenste luiden: *chaci . vapii . arii* = *Chaci . Ampsivarii?* en *hamavi . qui el pranci* = *Hamavi qui et Franci*.

Verder worden de verschillende meeningen van allerlei schrijvers opgegeven, zonder dat een bepaald gevoelen omhelsd wordt. Ik acht het om al deze redenen geen verlies, als men het eerste gedeelte van het werk ongelezen laat.

De verschillende berichten der historieschrijvers bewijzen dat de Bataven vrienden en bondgenooten der Romeinen waren, een feit dat door de inscriptiën wordt bevestigd. Die zijn drie in getal en worden ons medegedeeld. Waarom de schrijver geen vertaling der opschriften geeft, is mij niet duidelijk, daar hij alle aanhalingen vertaalt, uitgenomen die der dichters. Is het boek voor leeken geschreven, dan hadden deze het in de eerste plaats noodig om verstaan te kunnen worden; in den regel begrijpt men gemakkelijker het proza van Caesar, Mela en Tacitus, dan de Lapidair-stijl of het vers.

Het eerste der genoemde opschriften is gegeven op blz. 5, het staat te lezen op den baksteen in het museum van Leiden, die uit de hand geboetseerd en later bijgesneden, de insnijdingen van den spatel en indrukselen der vingeren van den maker nog heden vertoont. Kleur, specie, dikte en vorm van den steen, gedaante der letters, wijze van uitsnijding van het letterschrift en versiering, bewijzen dat het stuk uit geen romeinsche hand is te voorschijn gekomen; het moet een maaksel zijn van lateren tijd. Deze steen heet gevonden te zijn op Rodenburg bij Leiden, niet bij Katwijk. De 2^{e} inscriptie wordt vermeld bij Aurelius, deze is verloren, en de derde, bij Gruter genoemd, was na de opgave van Schriverius, toen die laatste zijne geschiedenis schreef, reeds spoorloos verdwenen; de steen stond vroeger in de gravenzaal van de Abdij van Egmond. Dat deze laatste ook bij Rodenburg gevonden zou zijn, heb ik nooit vernomen, maar dit is zeer wel mogelijk, de inhoud in aanmerking genomen. Wat de schrijver voor de echtheid dezer opschriften bijbrengt op blz. 104 en 105, is lezenswaardig, doch de bijgebrachte gronden zijn niet afdoende. De Leidsche steen is stellig onecht; ik houd hem voor een stuk uit het laatst der XVIe eeuw, misschien wel vervaardigd door Cornelis Claes van Aecken (Aquanus), waaraan Junius ook de twee onechte lampen, de een uit Roomburg en de andere uit Brittenburg te danken had.

Hoe Papenbroek aan den steen kwam, heb ik evenwel, na langdurig onderzoek, in de nagelaten papieren van dezen, op de bibliotheek der Leidsche hoogeschool aanwezig, niet kunnen ontdekken. Genoeg, al doet de Epigraphie voor deze kwestie weinig dienst, de overige berichten bewijzen meer, en de *labor diligens* van den schrijver blijkt uit het tal van bewijsstukken bijeengebracht. Doch ook hierin is de schrijver niet altijd met de beste zegslieden te rade gegaan. De steen van Hercules Magusanus is niet te Malburgen gevonden; vergelijk bijvoorbeeld Leemans studie in de Kunst- en Letterbode van 1846. De twijfel omtrent den steen, pag. 103, of die wel op Rodenburg gevonden zou zijn, is niet gewettigd door een beroep op Junius; Aurelius schreef minstens 50 jaren vroeger, en wel als ooggetuige.

Het opstel: De bataafsche hulpbenden in het Romeinsche leger, geeft een goed denkbeeld hoe over alle rangen van het leger dit volk verspreid was en dienst deed, en even als in het hoofdstuk:

De Caninefatische hulptroepen, wordt het bewijs geleverd dat zij tot de meest gezochte krijgslieden behoorden, de steunsels waren van het onsamenhangende en meer en meer vermolmende keizerrijk.

In de geschiedkundige aanteekeningen zijn de vertalingen opgegeven van de Romeinsche auteurs en daarbij zijn de opschriften op steen vermeld waarin van de Bataven sprake is.

Over de grachten van Drusus en Corbulo is de schrijver weder in twijfel, welke meening te kiezen; evenzoo omtrent de door dezen en Paulinus gelegde of versterkte dijken.

Men zou wanen dat iedere geuite meening evenveel recht van bestaan had, zoo is het echter niet gesteld, en het is hoogst waarschijnlijk dat de Delftsche vliet gelijk is aan de Corbuloos gracht, de Drusus gracht aan den IJssel, en dat de Moles Drusi de Waal afdamde bij Schenkenschans. Het is hier de plaats niet deze meening met bewijzen te staven; ware de schrijver die overtuiging toegedaan geweest, hij zou zich gemakkelijker door de geschiedkundige feiten een weg hebben gebaand.

Slechts enkele malen werden de geschiedkundige herinneringen door korte beschouwingen afgebroken, en de meer uitvoerige omtrent den invloed der Romeinsche beschaving, pag. 87-90, met toegevoegde noot omtrent de leenwoorden uit het Latijn in onze taal, maakt een gunstigen indruk.

Den lezer wordt herinnerd hoe de Romeinsche dames de blonde Bataafsche haarlokken zochten te koopen of na te bootsen en zich tot dat doel een kunstzeep (*sapo*) met grof geld van den Germaan verwierven. Over de handelsproducten en uitvoer leest men het een en ander op pag. 246. Zeker is het niet geoorloofd van schapen- en varkensvleesch te spreken, afkomstig van de uitgestrekte heiden van het land der Bataven, tenzij men Friesland en Hamaland hieronder rekent.

Het minst van alles is het laatste gedeelte van het werk gelukt; de vrijheid van den vertaler wordt hier beheerscht door eene vooraf gestelde meening, en Tacitus naar die meening verklaard.

De oorzaak ligt daarin, dat de schrijver de jongere en nu reeds oude geschriften over dat onderwerp geheel heeft veronachtzaamd. Had de auteur de Rossumsche oudheden gelezen, hij zou tot de oudere identificatie van Grinnes met Rhenen, eene vereenzelving op den klank af, niet zijn overgegaan. Inderdaad is de zaak zeer een-

voudig, indien wij Tacitus lezen en geen naam van Waal en Rijn gebruiken waar Tacitus zich van het eenvoudige woord *amnis* bedient.

Na het verraad bij Xanten gepleegd was Cerealis meester geworden van het terrein en Civilis en de zijnen vloden naar den Rijn: *Pulsique Germani Rhenum fuga pelebant*. Was er eene vloot van de Romeinen geweest, dan zouden zij verslagen zijn: *Debellato eo die foret, si Romana classis sequi maturasset*. De Rijn liep destijds door de Ley en het Spoy of Spui langs Monreberg (*colonia trajana*), Qualburg (*quadriburgium*), Cleef (*Clivia*), Rinderen, Schenkenschans, Elten, Babberich, Huissen naar Westervoort. Langs den Rijn liep een dijk, nu nog de Drususdijk genoemd, die bij Duffelward de rivier de Waal afdamde; dat was de *Moles Drusi*, gelegd om Rijn en IJssel bevaarbaar te houden. Civilis rukte aan op het *oppidum batavorum;* de Waal was toen nog zonder water. In *Nijmegen*, het *oppidum Batavorum*, durfde hij zich niet legeren en stak het na plundering in brand: *non tamen ausus oppidum Batavorum armis tueri, raptis quae ferri poterant ceteris injecto igni in insulam concessit*. Na dit feit te hebben gepleegd rukte hij het eiland weer in en ging langs den weg, die toen als nu bestond, doch door het Pannerdensche kanaal is afgesneden, langs Lent, Gent, Millingen naar Duffelward, stak de Moles Drusi door en liet de Waal vol loopen; zoo geweldig was de stroom in de nieuwe bedding, dat de Rijn genoegzaam onbevaarbaar werd. Hij deed dit omdat hij wel wist dat Cerialis geen schepen had. Ook zou hij de brug die Cerialis bij Nijmegen over de Waal zou willen slaan, wel weten te verhinderen: *Gnarus deesse naves efficiendo ponti neque exercilum Romanum aliter transurum quin et diruit molem a Druso Germanico factam, Rhenumque prono alveo in Galliam ruentem disjectis quae morabantur effudit. Sic velut abacto amne, tenuis alveus, insulam inter, Germanos que, continentium terrarum speciem fecerat*. Daarop trokken Tutor en Classicus insgelijks den Rijn over. Cerialis zat evenwel ook niet stil, hij plaatste in Arenacum het X^{e} legioen, het 2^{e} in Batavodurum, in Grinnes en Vada eenige Cohorten en alae.

Waar lagen die plaatsen? Die plaatsen lagen volgens de kaart van Peutinger en het Reisboek van Antoninus aan een weg die het vervolg was van den weg van Xanten naar Nijmegen door de Betuwe, en waren waarschijnlijk aangelegd voordat de Moles Drusi de Waal afdamde, dus van den Rijnkant gerekend aan de overzijde van de

Wall. De Romeinen hadden als linie van defensie hier de Castra aangelegd, waarschijnlijk voordat de versterkte plaatsen langs den Rijn ontstonden.

Een derde weg is niet waarschijnlijk en strijdt met alle gegevens van deze beide auteurs. Hoe het mogelijk is Grinnes en Arenacum aan den Rijn te zoeken, is mij een raadsel en verklaart ook Tacitus niet, maar maakt de questie onoplosbaar. Maakt men van Arenacum Arnhem, van het Oppidum Batavorum Wijk bij Duurstede, van Grinnes Rhenen en van Vada Wageningen, dan heeft men een geheel andere opvolging van plaatsen dan Tacitus. De ligging van Arenacum tusschen Nijmegen en Xanten staat vast en evenzoo die van Grinnes aan den benedenweg door de Betuwe; bovendien zijn langs dien Waalweg allerlei overblijfselen van Romeinsche nederzettingen gevonden.

Civilis liet de Waal vol loopen en bracht zoodoende eene scheiding tusschen het eiland en de Romeinsche vestingen. De Germanen en Bataven konden daar doorheen zwemmen, de Romeinen niet. Civilis viel dan ook met vereende kracht op al de vestingen aan. Verax schermutselde bij Arenacum, Tutor bij het Oppididum Batavorum, waar hij belette een brug te maken, Classicus bij Grinnes en Civilis bij Vada, de laatste dus aan den uitersten hoek.

De twee eersten werden afgeslagen, maar de twee laatsten behaalden voordeel, tot dat Cerialis kwam met een bende en de Germanen in de rivier joeg; niet hals over kop in den Rijn, maar in de Waal. Tacitus zegt hier *Germani in amnem aguntur*, en Civilis zwom die ook over. Deze geschiedenis is zoo klaar als de dag, en had men de *amnis* van Tacitus liever onvertaald gelaten of door stroom overgezet, dan ware de zaak spoediger beslist geweest, maar door voor *amnis* Rijn te lezen, is zij onverstaanbaar.

Arenacum, dat 10 mijlen van Noviomagum aflag en 22 mijlen van *Carvo*, komt overeen met de ligging van een buurt bij Cranenburch, op de hoogte van Frasselt, waar de hoofdwegen naar Goch en Cuyk uitgaan. Carvo komt overeen met de woerd van Randwijk, aan den hoek van den Rijnweg en den breeden Betuwschen weg gelegen. Deze breede weg loopt over Indoornick, Zetten, Andelst, Hervelt, Loenen, aan de overzijde van de Waal naar Weurt en het fort Kraijenhof; hij meet juist 22 mijlen, zoo als het Reisboek opgeeft. De langere weg, de Rijndijk, over Castra Herculis, tegen-

over den IJsselmond, over Nijmegen naar Arenacum was 31 mijlen, volgens de kaart van Peutinger, en dit komt volkomen overeen uit. Ad Duodecimum, dat 18 mijlen lag van Noviomagum, moet bij de Leeuwensche sluis hebben gelegen, ongeveer 8 mijlen van Grinnes of Rossum; hier stond waarschijnlijk de twaalfde Gallische mijlpaal, en vandaar dien naam. In ieder geval is de afstand van 8 mijlen van Rossum of Grinnes aannemelijk door de breuk in de kaart achter Grinnibus, waar V, VI, VII of VIII mag gelezen worden. De weg liep door Broekgronden, waarschijnlijk eerst over Weurt en misschien over Altforst langs de Oudewetering. De Maas, die destijds nog niet bij Grinnes met de Waal samenvloeide, evenmin als bij Loevestein, liet den Waaldijk langs de rivier onafgebroken doorloopen, langs Bommel tot Woudrichem, waar tusschen Woudrichem en Sleeuwijk de oude weg van Brussel over Antwerpen en Zundert op Arkel naar het Noorden uitkwam. Die weg is er nog, en juist op die plaats lag het 18 mijlen van Grinnes gelegen Caspingium. De Maas stroomde langs Heusden onder den Biesbosch door de Streien en oude Maas in, waar ongeveer bij Heerjansdam de Waal met haar samenviel, om vereend voorbij Hellevoet en Goeree in zee te stroomen. Tablae lag 12 mijlen verder dan de bovengenoemde plaats op de hoogte van Dordrecht of het huis ter Merwede. Oudheden bewijzen dat daar de Romeinen gezeten waren, en de Alblasserwaard zou naar Tablae genoemd kunnen zijn. De Romeinsche baan liep naar het Noorden naar Flenium, op de hoogte van Vlaardingen, waar Corbulo's gracht van 23 mijlen lengte eindigde.

Wat de volkenlijst betreft geloof ik niet dat de schrijver zelf meenen zal dat hij het laatste woord in deze heeft gezegd; reeds bij de Aduatuken zou ik willen vragen, waarom niet Tongeren, maar Namen als hun stad is aangegeven. Bij vele namen zou ik dergelijke vragen kunnen doen; het publiek heeft er geen belang bij en zal overtuigd zijn dat er andere meeningen zijn die minstens evenveel waarde hebben als die van den schrijver.

Dat men allen hoore en licht aanbrenge; moge ook dit werk zulks doen.

Voor de uitgevers en den schrijver wensch ik het in veler handen.

Leiden.

W. PLEYTE.

Hoe men Nederlandsch schrijft. Officieele en niet-officieele cacographieën ten dienste van het Middelbaar Onderwijs, verzameld door A.J. Kronenberg, Leeraar aan de H.B.S. te Deventer. 1ste en 2de Serie. Te Deventer bij G. Brouwer.

De Heer A.J. Kronenberg zegt in de voorrede zijner eerste serie, dat leeraren bij het Middelbaar Onderwijs waarschijnlijk vaak gestuit zijn op de moeielijkheid, geschikte onderwerpen te vinden, waarover de leerlingen opstellen konden maken.

Daarom heeft hij naar een ander hulpmiddel bij het onderwijs in de Nederlandsche taal omgezien, en is er zoodoende (laat ons hopen niet in eens) toe gekomen, den jongens eene uitgezochte verzameling belachelijke brieven, slecth gestelde rapporten, dwaze advertentiën, enz. in handen te geven, waarschijnlijk ten einde ze door zijne leerlingen te laten verbeteren. Van genoemde stukken heeft hij nu zelfs twee serieën laten drukken, opdat ook andere Leeraren met deze verzameling hun voordeel zouden kunnen doen. De methode schijnt ook anderen goed bevallen te zijn; althans van deze voorwaarde werd in de voorrede voor de eerste Serie, de verschijning der tweede afhankelijk gemaakt.

Over het nut van cacographieën bij het onderwijs zijn de meeningen verdeeld; ik wil echter gaarne toegeven, dat zij, doelmatig ingericht, het denkvermogen der jongelieden kunnen scherpen en geschikte gelegendheid tot toepassing hunner taalkennis opleveren. Maar wat zou iemand, die eenig verstand heeft van onderwijs, zeggen, als ik de correspondentie van mijne keukenmeid met haren vrijer, of de straatliedjes, die het répertoire van den eersten den besten orgeldraaier uitmaken, aan mijne leerlingen ter verbetering gaf? Wanneer de gedachte, die aan eenig stuk ten grondslag ligt, grenzeloos triviaal of volmaakt onbeduidend is, of onmogelijk is op te delven uit den onzin, dien men mij voorlegt, dan heeft het voor mij geen zin, als men van mij verlangt, dat ik zulk een stuk zal verbeteren. Van zoodanig gehalte nu is de overgroote meerderheid der stukken, die deze boekjes bevatten.

De ‘Men’ op den titel genoemd, bestaat uit: Secretarissen van Schoolcommissiën en Wethouders op het platte land, dorpswinkeliers,

lieden, die huwelijksaanvragen in de couranten plaatsen, schippers, die Friesche rapen en beste wortelen te koop bieden, schooljongens uit de 1ste en 2de klasse eener H.B. School, directeurs van kermisvertooningen, goochelaars, ongelukkig geworden huisvaders, die postpapier, zeep, haarolie enz. trachten te verkoopen, Haagsche Nachtwakers, oppassers op hofjes of gasthuizen, tapsters uit de Sintpieters-steeg, lieden als Botjes (gastvrijer gedachtenis), korporaals bij het Indische leger en de schutterij, slagers, verschillende klassen van inzenders van advertentiën en van reflecteerenden daarop, vrijers van dienstboden, veldwachters, keuken- en werkmeiden, *et hoc genus omne*, wier zonderlinge ontboezemingen wij iederen dag kunnen lezen in de couranten, waaruit een groot deel van het in deze boekjes voorkomend materiaal is genomen. Deze lieden schrijven niet veel slechter, dan men van hen zou verwachten, en eene aan-de-kaakstelling met naam en toenaam is wel het minst op hare plaats in een schoolboek. Maar hoe 't mogelijk is, dat iemand zoodanige wartaal kan voorstellen als hulpmiddel bij eene zoo ernstige zaak als het onderwijs in de Nederlandsche taal bij het Middelbaar Onderwijs, verklaar ik niet te begrijpen.

Ik heb echter nog ernstiger bedenkingen tegen den inhoud. Op bladz. 25, 2de serie, begint een ingezonden stuk uit het Handelsblad over een onderwerp, welks behandeling met de leerlingen eener Hoogere Burgerschool, op zijn zachtst uitgedrukt, ongepast is. Er is een stuk in opgenomen (blz. 15, 1ste serie) dat hoogst onsmakelijk of liever walgelijk vies is: dit is ten minste het eenige, wat ik uit den meer dan vijf bladzijden beslaanden onzin heb kunnen opmaken. 't Is bijna ongeloofelijk, dat een Leeraar aan eene middelbare school zoo iets copiëert, het naar den drukker zendt, de proeven corrigeert en het met zijn *imprimatur* voorziet. Over dit stuk schijnen reeds anderen hun afkeurend oordeel aan den verzamelaar te hebben kenbaar gemaakt, en hoogst zonderling is de wijze, waarop hij zich in de voorrede der tweede serie met twee woorden afmaakt van de zeer gegronde beschuldiging van kwetsing van het aesthetisch gevoel.

In diezelfde voorrede werpt hij op even cavalière wijze het verwijt van zich af, hem gedaan naar aanleiding van het stuk op blz. 20, 1ste serie. Hier worden den leerlingen voorgelegd brokstukken uit een zendbrief van een hooggeplaatst ambtenaar bij het

onderwijs aan de Leeraren van de H.B. scholen. Nu weet iedereen, die eenigszins meer van nabij met de geschiedenis van het Midd. Ond. bekend is, wie die hooggeplaatste ambtenaar geweest is. Hij had reeds lang zijn ambt neergelegd voor de heer Kronenberg bij het M.O. optrad, en de heer Kronenberg weet ook zeer goed, dat zijne leerlingen kunnen weten wie bedoeld wordt. En nu noem ik het in hooge mate ongepast, onpaedagogisch, en onkiesch in een Leeraar bij het M.O. om eene niet voor publiciteit bestemde circulaire van een op menig gebied hoogst verdienstelijk man aan zijne leerlingen als voorbeeld van cacographie in handen te geven; het is mijns inziens een ergerlijk vergrijp tegen goeden smaak, humaniteit en wellevendheid. Of de verzamelaar zich *en petit comité* over stijl en inhoud van dit stuk wil vroolijk maken, moet *hij* weten, maar erger dan eene paedagogische fout is het, het aan jongens ter verbetering te geven.

Ik kan mij moeilijk voorstellen, dat er een direkteur eener H.B. school wordt gevonden, die eene verzameling als deze duldt op de boekenlijst der school aan wier hoofd hij staat, of eene commissie van Toezicht die aan eene dergelijke keuze haar zegel hecht. De verschijning van boekjes als deze is een bedenkelijk verschijnsel op het gebied van het Midd. Onderwijs. Waar moet het heen, als een Leeraar tot zulke middelen zijne toevlucht moet nemen om den jongens lust in te boezemen voor een vak als de Nederlandsche taal; als hij met zeker zelfbehagen in zijne voorrede vermeldt, dat zoo iets in den smaak valt, dat de jongens het aardig vinden, en het met pleizier doen?

Het onderwijs in de Nederlandsche taal is eene schoone maar ernstige en veelomvattende taak, die veel verantwoordelijkheid meêbrengt; het kan dienstbaar worden gemaakt aan de ontwikkeling van verstand, smaak en karakter; maar dan moet ook de Leeraar den eerbied, dien hij zijnen leerlingen verschuldigd is, niet moedwillig schenden; dan moet hij zelf de regelen eener gezonde paedagogiek, der meest alledaagsche kieschheid en van den goeden smaak niet ten eenenmale uit het oog verliezen.

Dat heeft de verzamelaar dezer cacographieën gedaan. Als wij den inhoud zijner boekjes in vier rubrieken afdeelen, dan kan één gedeelte met veel omzichtigheid op de school worden gebruikt; een ander kan hij, als hij wil, in vertrouwen aan zijne vrienden meêdeelen,

en afwachten, of zij er om zullen lachen; het derde gedeelte behoort te huis in de ‘Curiositeiten van allerlei aard’ van de firma R.C. Meijer, en het vierde in de prullemand.

Voor de eer van het Middelbaar Onderwijs hoop ik, dat hij voor verdere soortgelijke uitknipsels uit dag- en weekbladen en copieën van onmogelijke brieven, verzameld ten dienste van het onderwijs aan onze H.B. scholen, geen uitgever zal kunnen vinden.

Amsterdam, Januari 1876.

C. STOFFEL.

***Latijnsche Spraakkunst, door L.H. Borking, Leeraar aan het Seminarie Hageveld. Leiden, J.W. van Leeuwen*, 1875.**

Op verlangen van den uitgever heeft de Redactie van ‘de Gids’ mij verzocht deze nieuwe Spraakkunst in haar tijdschrift aan te kondigen. Ik maak geen bezwaar aan deze uitnoodiging te voldoen; maar, terwijl ik mij heden aan den arbeid zet, gevoel ik levendig, hoeveel gemakkelijker mijne taak had kunnen zijn, als de heer Borking had kunnen goedvinden, om ons met een enkel woord kenbaar te maken, wat hij met de uitgave van zijn boek eigenlijk beoogd heeft. Zeer zorgvuldig heb ik alles nagegaan om te ontdekken, in welk opzicht dit schoolboek boven andere neutrale Latijnsche Spraakkunsten geschikt kon schijnen, om op een Katholiek Seminarium gebruikt te worden; maar alle aangewende pogingen zijn vruchteloos geweest. In de keuze der voorbeelden is niets opmerkenswaardigs, of het moest zijn in § 427: *Superstitione tollenda non tollitur religio*, welke loffelijke stelling evenwel alleen niet voldoende is, om de uitgave van vierhonderd bladzijden druks te wettigen. Er blijft werkelijk niets over, dat den katholieken oorsprong van dit werk verraadt, als § 14, alwaar nadrukkelijk geleeraard wordt, hoe de vocativus luidt van *Pius* en *Arius: deux noms bien étonnés de se trouver ensemble*.

De arbeid van den heer Borking evenaart in omvang nagenoeg Madvigs uitvoerige spraakkunst. Vooral in de Syntaxis is veel goeds en ik wil gaarne en dankbaar erkennen, dat er enkele paragrafen zijn, waardoor ik op bijzonderheden werd opmerkzaam gemaakt, die mij tot nog toe ontgaan waren. Er behoort evenwel in het oog te

worden gehouden, dat al dat goede en wetenswaardige niet oorspronkelijk is, maar uit andere bronnen is bijeengebracht. Op zich zelf is hiertegen geen bezwaar en Madvig zelf had zijne spraakkunst niet kunnen leveren, als hij niet gestaan had op de schouders zijner voorgangers; maar desalniettemin vind ik geen antwoord op de vraag, wat den heer Borking heeft bewogen, dit werk in het licht te zenden. Ook aan de keuze der voorbeelden, bijv. § 180-184 en elders, herkent men dadelijk, wat hij aan zijne voorgangers verplicht is: zoude de betamelijkheid niet hebben medegebracht, van die voorgangers met een enkel woord melding te maken? Zoo als de zaak daar ligt, twijfelt de lezer aan de oorspronkelijkheid des schrijvers, ook wanneer hij enkele malen de plaats van het origineel niet onmiddellijk weet aan te wijzen.

Ik kan mij niet goed voorstellen, voor welke leerlingen de heer Borking zijn arbeid bestemd heeft. In den aanvang schijnt hij tot kinderen te spreken, die uit zijn boek de eerste kennis der verbuigingen en vervoegingen zullen opdoen; later vindt men tal van fijne opmerkingen over sommige eigenaardigheden van den Latijnschen stijl, waarvan men in den tegenwoordigen tijd de kennis nauwelijks zou kunnen vergen op een doctoraal-examen in de letteren. Het ontbreekt daarbij aan duidelijke en voldoende aanwijzing voor den eerstbeginnenden leerling, welke zaken, zoo in etymologie als in syntaxis, voor hem inzonderheid onontbeerlijk zijn. Welk wezenlijk belang heeft hij bijv. bij die uitvoerige geslachtsregels of bij dien volgens de grammatici onvermijdelijken vierden naamval van *amussis, buris* of *ravis*?

Die met behulp van tien middelmatige boeken een elfde boek schrijft, dat die alle overbodig maakt, bewijst ons een dienst, die niet gering mag geschat worden in deze veelschrijvende dagen; maar die uit tien goede boeken een uittreksel en aftreksel levert, waaruit in geenerlei opzicht blijkt, dat de bewerker boven zijne tien voorgangers stond, kan geen grooter lof bedingen dan van monnikenwerk verricht te hebben. Wat meer is, zijn arbeid blijft noodwendigerwijze beneden dien zijner voorgangers, want, zoodra hij aan zich zelf wordt overgelaten, staat hij bloot aan allerlei koddige vergissingen. De heer Borking schrijft vooral in den aanvang uiterst elementair; voor hem bestaan de resultaten der vergelijkende taalstudie ganschelijk niet: ik keur dit niet af, want misschien kan er

ten voordeele dezer methode het een of ander worden bijgebracht: maar moet ik daarom gelooven, § 11, 14, 26, dat de wortels van *mensa, populus* en *fructus* zijn *mens, popul* en *fruct? Apprimis*, dat § 63 voorkomt, is geen Latijn. *Quinto quoque anno*, § 70, beteekent niet: *eens in de vijf jaar*. Men zegt niet, wat § 96 beweerd wordt, *Ranae devorantur ciconiis* voor *a ciconiis*. Parijs heet in het Latijn niet *Parisia*, § 162. *Literas dare ad aliquem* beteekent niet: *een brief aan zijn adres bezorgen*, § 227. De ablativus van *rete* is *rete* en de voorlaatste syllabe van *patera* is kort, zie § 261, waar ik verrast word door *reti* en *patéra*. Het participium *reverturum* § 305 bevalt mij niet. Tweemaal, § 445 en 468, zal *porta* eene deur beteekenen. In § 466 staat *emicet* voor *emicaret*. Umnidius is mij, § 475, uit Horatius niet bekend. *Vas argenteum*, § 501, noemen wij geen *vat* van zilver. Eindelijk, want het is al over en genoeg, § 545, *paries quum* proxima *ardet*, had reeds het metrum den schrijver moeten herinneren, dat Virgilius *proximus* heeft geschreven.

Het bewijs is, meen ik, geleverd, dat ik het boek van den heer Borking nauwkeurig heb gelezen. De taak, die hij op zich heeft genomen, was voor zijne krachten te zwaar. Ook hebben wij aan Latijnsche schoolboeken waarlijk geen gebrek. De heer Borking wijde zich aan bescheidener arbeid, maar levere ons dan ook iets oorspronkelijks. Ik verbeeld mij, dat hij daartoe in staat is.

Amsterdam, 6 April 1876.
S.A. NABER.

C.A.G. Beins, Praktische handleiding ter bevordering der beredeneerde snoeiwijze, tot het kweeken van gezonde en vruchtbare ooftboomen. Met vier uitslaande platen. Leiden, E.J. Brill, 1876. (*Prijs ƒ* 1,25.)

Zelfs aan hun, die in geenerlei betrekking tot den tuinbouw staan, die zich als liefhebbers zoo min met het kweeken van ooftboomen als van andere planten, welke ook, bezighouden, is het bekend, dat er op het gebied der vruchtboomkultuur, inzonderheid in de laatste jaren, een merkwaardige beweging is ontstaan; een beweging, die, behalve dat ze aan die kultuur een zeer wenschelijke richting gaf, ook nog dit zeker niet onbelangrijk gevolg had, dat ze belangstelling wekte in de behandeling der vruchtboomen, ook bij velen, die

daar vroeger volkomen onverschillig voor waren. Bedenkt men nu dat de vruchtboomkultuur, door de ooftproduktie, voor de welvaart van vele streken van oneindig meer belang kan worden dan ze tot heden is, dan kan men die richting niet anders dan toejuichen.

De behandeling en inzonderheid het snoeien der vruchtboomen, beheerscht tegenwoordig een vrij groot gedeelte van den Tuinbouw. Van de vijftig voordrachten, in openlijke vergaderingen over praktischen Tuinbouw, handelen er negen en veertig over het snoeien der vruchtboomen, en in de vijftigste zelfs wordt dit onderwerp niet geheel gemist; terwijl het geduldige publiek niet moede schijnt te worden, al die variaties van één en 't zelfde thema met belangstelling aan te hooren; - de waarde van tuinbouwonderwijs wordt thans getaxeerd naar de meer of mindere uitbreiding, die aan het onderwijs in de beredeneerde snoeiwijze wordt gegeven.

Dat in dit alles veel overdrijving heerscht, is zonder eenigen twijfel waar, maar waar is het ook, dat er veel goeds in schuilt, en het tot veel goeds aanleiding geeft.

Reeds de benaming ‘beredeneerde snoeiwijze’ doet aan iets goeds denken; aan iets, dat geheel in overeenstemming is met de richting van onzen tijd. Het is een handeling, die berust op de rede, die het gezond verstand tot leidsman heeft.

Het mag toch niet vergeten worden, dat zij, die zich met de kultuur van planten bezig houden, de zorg op zich genomen hebben voor de opleiding van *levende* schepselen; men stelt zich ten doel die niet alleen in staat te stellen te blijven leven, maar ze in den best mogelijken welstand te laten leven.

Daarvoor zijn natuurlijk noodig bepaalde gegevens, afhankelijk van de natuur der planten, met welker behandeling men zich bezig houdt.

Zijn dat nu vruchtboomen, dan is men niet tevreden met ze zoo gezond mogelijk te zien opgroeien, maar men wenscht dat ze productief zijn, zoo produktief mogelijk, en dit hangt natuurlijk grootendeels, zoo niet geheel van bijzondere toestanden af[1].

Nu zijn het juist de vruchtboomen, waarin ook velen, die van de behandeling der planten weinig of niets weten, belang stellen; en

1 Dit jagen naar productie zeer overdreven wordt, lijdt geen twijfel; maar productiviteit is nu eenmaal het wachtwoord van onze eeuw; of dit soms te groote krachtsinspanning ten gevolge heeft, hierover bekommert men zich doorgaans weinig.

dit is zeer natuurlijk, eerstens omdat men er een zeker genot, een streelende voldoening in vindt, ze rijk te zien bloeien en veel te zien dragen, en ten anderen omdat men voor hun opbrengst, uit een bloot materiëel beginsel, verre van onverschillig is.

Vroeger liet men de behandeling daarvan over aan elk, die zei dat hij er verstand van had, welk verstand zich echter bepaalde - en dan was het nog zeer mooi - bij van vader op zoon, van meester op knecht overgegane of door deze laatsten afgeziene handgrepen, zonder dat zij eigenlijk recht wisten wát ze deden en waarom ze alzoo en niet anders handelden.

Dat sommige van die handgrepen niet ondoelmatig waren, spreekt als van zélf, want ze waren meerendeels het resultaat van ondervinding, en deze is, gelijk men weet, een goede leermeesteres.

Maar heel iets anders nog is het, wanneer de kennis van het schepsel, van de plant, de kennis van haar samenstel en haar leven, daarbij tot leiddraad wordt genomen. Een geneesheer, wiens wetenschap alleen op ondervinding berust, kan een knap dokter wezen, maar veel meer vertrouwen boezemt híj ons in, die goed met de inrichting van het menschelijk lichaam, met de verschillende organen en hun functiën vertrouwd is. Ook deze zal de impirische kennis die den eersten tot richtsnoer dient, niet veronachtzamen, maar hij zal ze toetsen aan de wezenlijke behoeften van het organisme, en zijn handelwijze dáárnaar inrichten.

Zoo ook hier.

Aan de zoogen. beredeneerde snoeiwijze ligt dus zoowel physiologische als anatomische kennis der plant ten grondslag, maar men trekke hieruit niet het besluit dat hij, die haar met goed gevolg in toepassing wil brengen, allereerst een examen zou moeten afleggen in planten-physiologie en -anatomie. Ook zou men zich zeer vergissen, zoo men meende dat zij, die zich tegenwoordig in zake vruchtboomen-kultuur deskundigen noemen, ja die werkelijk deskundigen zijn, voor physiologen en anatomen kunnen gehouden worden. In den regel is dit zelfs in de verte niet het geval en 't bleek zelfs vaak, dat zij, die op dit gebied een niet geringe reputatie verkregen, als ze zich waagden op zuiver wetenschappelijk gebied, bleken op ijs te zijn, dat voor hen veel te glad was.

Met een algemeen begrip van de voornaamste verrichtingen, behoeften en levensuitingen van die organen, van welker behandeling

hier alles afhangt, en daarbij een goed gezond verstand, dat hen in staat stelt anderer ondervinding te toetsen aan wat zij zien en wat zij weten, kunnen zij het in dit vak zelfs op een veel grootere hoogte brengen dan hij, die daarbij met meer wetenschap en minder praktische kennis is toegerust.

Er is nu eenmaal - men bedenke dit wel - sedert eenige jaren aan de behandeling der vruchtboomen een andere richting gegeven; deze berust op wetenschappelijke kennis, of liever, ze ging daarvan uit, en nu is het voor den prakticus, wiens wenschen niet verder gaan dan de boomen onder zijn behandeling goed te zien groeien, ze de verlangde vormen te zien aannemen, ze zeer vruchtbaar te zien worden, voldoende te weten, *hoe* hij, naar die nieuwere en betere methoden, werken moet, en zooveel mogelijk ook *waarom* hij zoo moet handelen; welke laatste vraag hij echter liefst zoo beantwoord heeft, dat zijn goed verstand, ook zonder veel kennis van het samenstel en de verschillende, niet gemakkelijk waarneembare levensverrichtingen van den boom, het kan vatten en begrijpen.

Aanvankelijk mag dit een dwaze eisch geschenen hebben, naarmate men zich meer algemeen daarmede bezig hield, naarmate ook beschaafde, ofschoon dan ook niet wetenschappelijk ontwikkelde lieden zich, en vaak met uitstekend gevolg, op die beredeneerde kultuur toelegden, naar die mate leerde men zich beknopter, en, in dezelfde verhouding, voor leeken duidelijker daarover uitdrukken.

Dit is, men begrijpt het, vooral voor aankomende kweekers, maar inzonderheid voor die liefhebbers van veel belang, die zich wel gaarne op de hoogte stellen van de wijze waarop men den boom moet vormen en behandelen, maar aan wie tijd, gelegenheid, niet zelden ook opgewektheid ontbreekt, om daar een inspannende studie van te maken.

Hoever men het nu door een eenvoudige, zaakrijke en zeer gemakkelijk te begrijpen voorstellingswijze in de mededeeling van het voornaamste van hetgeen hierop betrekking heeft, kan brengen, daarvan levert het boekje van den Heer Beins het bewijs.

Zooals de Schr. in zijn voorrede mededeelt, woonde hij, nu ruim tien jaar geleden, de lessen van den Heer de Beucker, in de omstreken van Haarlem gegeven, bij; hij maakte zich die zooveel mogelijk ten nutte, en toetste ze aan eigen ervaring.

Dit onderzoek, zegt hij, heeft hem er toe geleid, onder het vele

goede, ook leemten te ontdekken, en het tegenwoordige boekje strekt om die leemten aan te vullen, en aan te toonen, zoowel door beschrijving als teekening, dat de kweeking der boomen één geheel met den boom zelven behoort te worden; waarmede hij natuurlijk bedoelt dat ze in overeenstemming moet zijn met de natuur van den boom.

De Schr. is een eenvoudig werkman, geen stylist, die echter zeer goed zijn gedachten door woorden weet te vertolken, maar die dan ook niet meer zegt dan hoog noodzakelijk is.

In niet meer dan 64 bladzijden toch behandelt hij achtereenvolgend: het zaad, de ontwikkeling, het wortelgestel, de behandeling in het tweede jaar, de stamvorming, het oculeeren, de winter-enting, de ontwikkeling van het ent en de oculatie, den ouden boom, de boomvorming en de zomersnoeing; dat zijn dus gemiddeld nog geen zes bladzijden voor elk hoofdstuk; en toch bespreekt hij dit alles met een duidelijkheid, die slechts op zeer enkele plaatsen iets te wenschen overlaat.

Een uitstekend hulpmiddel daarbij zijn de vier uitslaande platen, met een aantal, door den Schr. zelf geteekende, zeer duidelijke figuren, zonder welke zulk een beknoptheid van den tekst zeker onmogelijk zou zijn, maar die, in verband met dezen, meer toelichten, dan wanneer het boekje driemaal omvangrijker was.

Dit boekje verdient dus ten volle den naam van ‘praktische’ Handleiding. Het is een hoogst nuttig hulpmiddel voor den eenvoudigen kweeker, en de meest beschaafde liefhebber zal het zeker met genoegen doorbladeren, en daaruit, zonder eenige inspanning, inzonderheid wanneer hij het gelezene kan toetsen aan de natuur, met de voornaamste behandeling der vruchtboomen bekend worden.

Het is hier natuurlijk niet de vraag of alle deskundigen het in álle opzichten met den Schr. eens zijn; iets wat men in een geval als dit, waarin vaak zooveel verschil van zienswijze bestaat, een onmogelijkheid moet achten; maar of hij iets leverde dat nut kan stichten, en waaraan werkelijk behoefte bestond, niet alleen, maar een behoefte, die door zeer velen gevoeld werd. Het komt mij voor dat deze beide vragen zonder aarzelen toestemmend kunnen beantwoord worden.

Leiden, 4 April 1876.

H. WITTE.

***Zenaïde Fleuriot, Miss Idéal, verlaald door Nanette, met een woord 'ter inleiding' van H.C. Lohr. Groningen, L. van Giffen*, 1876.**

Indien ik den indruk, door dit boek op mij gemaakt, in den vorm eener schilderij mocht weergeven, zie hier wat ik voorstellen zou: een schoone, statige vrouw, met ernstige geregelde trekken, met een hoog voorhoofd, vastberaden lippen, fijne neusvleugels en groote, droomende, melankolieke oogen, thans op de avondster gericht, die tusschen dreigende wolken zich flauw onderscheiden laat. Alles aan de schilderij zou soberen ernst ademen, van de stijve plooien harer kwakerachtige kleeding af, tot de forsche, bijkans ontbladerde boomen toe, die het balkon overschaduwen, van waar zij naar buiten en naar boven ziet; terwijl de bleeke herfsttint die over het geheel ligt uitgespreid, er iets onbeschrijfelijk droevigs aan bijzet. Het eenige lichtpunt zou een poëtische kindergestalte op den voorgrond zijn: het kleine meisje, door wier blonden lokkenschat haar vingers liefkozend dwalen, en dat de diepblauwe oogen, een photographie van de hare, met zulk een mengeling van eerbied en vergoding tot haar opslaat.

Zoo zou de schilderij wezen, zoo onfransch mogelijk, en toch, in duizend onnoembare kleinigheden, haar Franschen oorsprong verradend. Een eenvoudig genrestuk, even ongezocht als onaanmatigend, niet opgeluisterd door den naam, of zelfs de voorletters, eens gevierden meesters, niet uitgebazuind door gezwollen aanprijzingen; alleen in den catalogus onder 's kenners aandacht gebracht door eenige even sobere maar kernachtige aanwijzingen. Een schilderij, waarvan men ten overvloede weet dat het een copie is, en onwillekeurig vermoedt dat iets van het fijn-geschakeerde, het teere en liefelijke der oorspronkelijke schoonheid is verloren gegaan; dat hier een lijn werd aangedikt, daar een schaduw verlegd, of een nauw merkbaren tint verloren ging in de nauwgezette pogingen om het eenigszins vlottende, nevelachtige origineel naar waarheid weer te geven. Maar een schilderij, die, zooals zij daar ligt, vol natuurlijkheid en edelen eenvoud, ons aantrekt en boeit, ons telkens weer tot nauwgezetter waarneming noopt, en, zonder eenige inspanning van onzen kant, ons losmaakt van wat er bekrompen, kleingeestig, neerdrukkend is in

ons-zelf en onze omgeving, en ons opvoert naar hooger, edeler sferen; naar wat rein is, en lieflijk, en welluidt.

Ziehier den totaal-indruk door Miss Idéal op mij gemaakt. Mijn schilderij is anders alles behalve het portret van de hoofdpersonen: want die is klein en tenger, geloovig katholiek, moeder van twee volwassen zoons en een dito dochter; en, in plaats van in een somber kwakergewaad, hult zij zich o, zoo graag in haar glinsterende, ruischende visitejapon, die zoo deftig staat en haar zoo flatteert, en geniet volop van wat er prettig en genoegelijk en gezellig is in dit ‘jammervolle leven.’

Eigenlijk krijgt men door het ‘Inleidende woord’ een zeer juisten indruk van het familie-tafereel, dat zich hier voor ons ontrollen gaat. - Welk een gemak en genoegen zijn toch, waar wij zoo overstelpt worden door romanlectuur, dat men bijna geen tijd heeft om een eigen keus te doen, dergelijke ‘Korte begrippen’. ‘Dat lees ik niet’, zegt men, als het halve woord ons reeds afschrikkend klinkt; of met een ‘Dat is juist iets voor mij’, is men reeds half gewonnen voor den inhoud. Maar daarom laadt dan ook iemand die zoo'n inleiding schrijft, een zware verantwoordelijkheid op zich, en heeft het, mijns inziens, wel eigenaardige bezwaren in om zoo een schip met eigen lading door een ander van een vlag te doen voorzien. De Heer Lohr echter heeft zich, naar mijn idee, zoo juist van die taak gekweten, dat ik den lust niet bedwingen kan van hier dat inleidend woord in zijn geheel over te nemen.

‘Miss Idéal’ is ongetwijfeld een van de beste voortbrengselen der nieuwe fransche letterkunde, schrijft hij.

‘Eene hoogst achtenswaardige vrouw, in den goeden zin van het woord fijn beschaafd, met een edel hart, deelt ons in dit boek, dat den naam, haar in haar eerste jeugd gegeven, ten titel voert, de ervaringen mede van haar meisjesjaren en huwelijksleven. Zij geeft ons een hoogst aantrekkelijke beschrijving van haar rijk en al meer verrijkt zieleleven, dat, vooral bij de opvoeding van hare kinderen, haar met zooveel takt deed te werk gaan. Er is in die beschrijving geen schijn van vertooning, integendeel, zij munt uit door eenvoud en natuurlijkheid. Wel is waar verkeeren wij met de schrijfster in toestanden, eigen aan het katholiek getinte leven te Parijs, maar niemand zal, na kennismaking met haar geschrift, beweren, dat het geen algemeene menschelijke toestanden zijn.

Het komt mij voor, dat ons hier een hoogst nuttig boek wordt aangeboden, een boek, waaruit voor ouders en voor kinderen veel te leeren valt, dat bij menigeen een zeer weldadigen indruk zal achterlaten.

Om die redenen acht ik de vertaling een goed werk te zijn, en wensch ik haar zeer vele lezers toe. Een eigenlijke aanbeveling heeft het boekske niet noodig; het beveelt zich zelf zeer aan. Alleen zij niet te vergeefs de aandacht van mijne vrienden en van allen, die in hun lektuur beide voor hoofd en hart voedsel begeeren, op Miss Idéal gevestigd!'

Het is dus een autobiographie waarmee wij te doen hebben. Behalve door den 'eenvoud en natuurlijkheid' van het boek, werd ik voor mij nog bijzonder verkwikt door haar naïviteit, haar humor, haar voorliefde voor ondeugende bijnamen, haar schrandere, geestige portretten, en haar gevoelvolle, praktische opmerkingen. Ik kan niet nalaten hier, als een klein staaltje, haar uitbarsting te laten volgen over de poppen die wij onzen kinderen in handen geven.

..... wij wierpen een blik op dien kring van bordpapieren personages, en ik zuchtte diep. Zijn die mooie dames met hun (haar) trotsche houding, die boerinnetjes met hun fijn voorkomen, poppen; dat wil zeggen voorstellingen van kinderen? Hoe kan men verlangen dat kinderen liefde gevoelen voor een geblankette nuf, of voor een sluwe boerin? Hoe kunnen zij een *grande dame*, met een sleepjapon, een onbeschaamde lorgneerende kokette, in hun armen wiegen, of tegen hun hart drukken? O, hoe afschuwelijk zijn die hedendaagsche poppen, en met hoeveel aandoening dacht ik aan het roodwangig poppedijntje, dat ingebakerd moest worden omdat er armen en beenen aan ontbraken, maar welks mollig bakkesje, welks kalm uiterlijk, toch eenigszins aan het heilige schepseltje deed denken dat het voor moest stellen: 'een kind!'

O, het is zulk een verleidelijk boek om er uit af te schrijven. Wel mag de Heer Lohr zeggen dat het, ondanks de Parijs-katholieke tint, zoo algemeen menschelijke toestanden bevat.

Welke huismoeder zit niet in gedachten met haar voor de schrijftafel, als dat verrukkelijke stapeltje goud, en het vleiende briefje van iemand aan wier oordeel zij zeer hecht, haar nog in het half duister tegenblinken, en zulk een kleurig waas over alles werpen, dat zij, als er weer gescheld wordt, en 'Jéjé' nog een brief binnen brengt, niet anders denken kan dan het moet weer iets pleizierigs

wezen, en het genot van het openmaken uitstelt om zich te langer in allerlei mogelijke en onmogelijke illusies te kunnen verdiepen! En wie ploft niet met haar neer uit dien zevenden hemel, als het een bericht blijkt te zijn, dat de ontredderde, haar in eigen en anderer oog vernederende ‘troep’ van haar schoonzuster, in aantocht is om zich in haar buurt te vestigen! Mij althans kneep het hart voor haar toe. Maar hoe edel verheft zij zich niet uit dien ‘poel van ellende’. Hoe schoon is die heele bladzij met haar slot: ‘God leert mij algemeene menschenliefde, en bij voorkeur voor hen, die, naar Gods wil, zij het ook niet harmonisch, in mijn leven ingrijpen. Hij leert mij zelfopoffering.’

Welke huisvrouw steekt niet telkens de hand in eigen boezem, als zij, eigenlijk veel te weinig naar onzen zin, zoo aardig uitweidt over haar omgang met haar man, zich bijvoorbeeld zoo naief verknuttert in zijn complimentjes. Wie ziet haar niet voor zich zooals zij haar kelebanden uithaalt, haar poef optrekt, zelfs haar mouw rechtschikt, als die echtgenoot haar monstert, of zij wel de kritische blikken van een wezenlijke hertogin in een wezenlijk-hertogelijk boudoir ongestraft kan doorstaan? Wie tobt niet met haar over dien ondeugenden man, als hij allerlei loopjes neemt om de Maria Hemelvaart minder streng katholiek te vieren? Trouwens het heele hoofdstukje over dien feestdag is een juweeltje.

En, om het laatste voor het beste te bewaren, welke moeder hoopt, gelooft, bidt, geniet en lijdt niet met haar, in haar omgang met die opwassende kinderen, die langzamerhand het ouderlijke nestje ontgroeien, en op eigen verantwoordelijkheid de vleugels willen uitslaan? Wie staat niet met haar voor het bed der schoone ‘Minerva’, als die op den avond na haar eerste bal gereed is het logische kopje in de kussens te vleien, zonder der angstig wachtende moeder de gehoopte confidentie te doen? Wie krijgt niet een gevoel van verlichting, als dat kalme stemmetje eindelijk nog ter elfder ure haar - met den knop van de kamerdeur reeds in de hand - staande houdt, met haar: ‘maman, qu'est ce que c'est que la Diane de Gabies?’ Wie huivert niet met haar, als de ‘raadsheer’ doet wat haar scherpzinniger vriendin reeds lang gevreesd heeft, en zijn kunstmatige jeugd en onmetelijk fortuin aan de voeten van het beeldschoone kind neerlegt, en dat beredeneerde hoofdje, in plaats van zich instinctmatig af te wenden, het schitterend aanbod in ernstige overweging neemt?

Welke moeder doorloopt niet met haar alle stadiën des gevoels, als die stugge, misdeelde Adriaan (en wie onzer heeft niet een Adriaan onder zijn naaste betrekkingen, of onmiddellijke omgeving?) haar achtereenvolgens angst, onrust, zieleleed aanjaagt, zoo door zijn sympathiën als zijn antipathiën, of haar de vreugdetranen in de oogen drijft door een onverwachte vriendelijke aanraking, een kus, een woord! Om haar eindelijk met den duitschen dichter te doen klagen: ‘Nun hast du mir den grössten Schmerz gethan’, als hij haar dood wordt thuis gebracht; waarbij zij toch God nog danken moet dat dit volle, bewegelijke, onvoldane menschenhart tot rust is mogen komen op het altaar des vaderlands?

Welke vrouw of man eindelijk deelt niet met haar in al de lotgevallen en ondervindingen van deze zoo uiteenloopende karakters. Wie siddert niet met Clara onder ‘het linker oog’ der geduchte tante; wie dankt God niet, met Cécile, als de afgodisch beminde broeder, na bijna in de strikken eener onwaardige kokette verward te zijn geraakt, weer tot zijn bestemming komt, en zich een waardige levensgezellin kiest? In één woord, wie blijft onverschillig, ook bij de geringste bijzonderheid dezer kalme, onopgesmukte familie-geschiedenis, die in Frankrijk speelt, en Fransch is tot in iedere zenuw, maar, verre van over een der geliefkoosde verboden onderwerpen te handelen, die in onze gedachten nu eenmaal met den franschen roman onafscheidelijk vereenzelvigd zijn, aan het bijbelwoord herinnert: ‘Laat zulke dingen onder u zelfs niet genoemd worden.’ Want, waar zij met vaste, onbarmhartige hand de gordijn wegschuift, waarin haar landgenooten hun lievelingszonden behagelijk drapeeren, daar doet zij dat met een Puriteinsche kieschheid, die ik alweer niet anders dan door een bijbelwoord kan kenschetsen: ‘Den reinen is alles rein.’

Natuurlijk zijn er ook in dit boek vlekjes. Zonder eenige moeite zou ik kunnen wijzen op zwakke punten en onvolkomenheden, en aanmerkingen kunnen maken - te beginnen op den titel en te eindigen met de al te droefgeestige levensbeschouwing van de moeder, wier kinderen allen tot hun bestemming zijn geraakt. Maar veel liever eindig ik met volmondig een andere aanhaling uit de voorrede te onderschrijven: dat allen die voedsel voor hart en hoofd begeeren, zich de kennismaking met ‘Miss Idéal’ niet beklagen zullen, en dat het boek een verheffenden, vreedzamen indruk achterlaat.

Haarlem, Maart 1876.
H.K.B.

***Mevr. Hardy* (*Janet Gordon*), *Jacqueline, Eene geschiedenis uit den hervormingstijd in Nederland. Amsterdam, H. de Hoogh*, 1 *deel, met platen*. 1873.**
***Margo's Levensboek. Uit het Hcogduitsch. Amsterdam, H. de Hoogh & C°*.**
***Francis Alard. Historisch verhaal uit den tijd der Hervorming, door Emmanuel Rosseels. Met een woord van aanbeveling er inleiding door J.P. Hasebroek. Amsterdam, Höveker & Zoon*. 1874.**
***Uit het Leven van een Christelijk Zendeling ter bekeering der Joden. Naar de 2e uitgave ran M. Herzberg's Jüdische Familiënpapiere, uit het Hoogduitsch vertaald door B. Hildesheim. Rotterdam, Gebrs. Haagens*. 1874.**
***De Bloem des huizes. Een verhaal naar het Engelsch van E. Prentiss, schrijfster van 'Berg-opwaarts', door Almine. Amsterdam, W.H. Kirberger*. 1874.**

Heinrich Heine schreef in het jaar 1832 uit Parijs: 'Nachdem die alte Orgie ein so schlechtes Ende genommen und auf den süssesten Sünderausch die bitterste Noth gefolgt war, baben die edlen Herren ihre schlüpfrigen Romane mit Erbauungsbüchern vertauscht, und sie sind sehr devot geworden, und keusch und sie wollen dem Volk ein gutes Beispiel geben.'

Deze opmerking, door Heine in zijnen tijd en zijne omgeving gemaakt, doet ons vermoeden, dat er eenige verwantschap bestaat tusschen stichtelijke en romantische literatuur; want anders is zulk eene plotselinge wijziging in de keuze van het geestesvoedsel haast ondenkbaar.

Velen in onze dagen zullen zoowel de uiting van Heine als de opmerking die ik daaraan vastknoopte, voor een boosaardig verzinsel houden; maar terwijl de geschiedenis hem in het gelijk stelt, leveren waarneming en ervaring stoffe te over, om mijn goed recht te bepleiten.

Ik zal maar niet te veel nadruk leggen op het feit, dat in sommige salons eene zeer vriendschappelijke verstandhouding is aan te wijzen tusschen devote boekjes en romans van niet zeer edel gehalte, hetgeen ter loops gezegd een vernieuwd bewijs is voor de

huwelijksverbintenis tusschen materialisme en piëtisme, waarvan elders gewaagd werd. Liever wijs ik op andere verschijnselen, die niet zoo kwetsend schijnen voor het gevoel van sommigen. Of zou de waarheid, dat stichtelijke boeken en romans tot de meest gezochte lectuur van den dag behooren, niet pleiten voor de door mij bedoelde verwantschap? En als men de waarde dezer getuigenis soms niet van genoegzame kracht rekent, laat men dan ten minste de oogen niet sluiten voor het onloochenbare feit, dat vele vrome schrijvers en schrijfsters van onze dagen gemeend hebben te moeten offeren aan de goden dezer eeuw; dat zij de letterkunde dientengevolge verrijkten met een nieuw genre: de stichtelijke romantiek. Let wel: ik spreek met opzet niet van romantische, stichtelijke lectuur, maar van stichtelijke romans, omdat het romantisch karakter op den voorgrond staat, hetzij dan willens of onwillens. Wil men het ontstaan dier stichtelijke romans op rekening stellen van het half-slachtig karakter der thans levenden, waarop de vrome auteurs dienden te letten, mij goed; wil men het in verband brengen met het bewustzijn van de bedoelde schrijvers, dat hun genre in onvermengden vorm ietwat droog en taai is, ik zal het niet tegenspreken, mits men in elk geval in het oog houde, dat zoodanige samensmelting onmogelijk is zonder eenige verwantschap.

Ik zal niet verder daarop ingaan; allerminst wensch ik in bijzonderheden te treden omtrent den aard dier verwantschap. Men mocht van zekere zijde daarachter allicht verkeerde bedoelingen zoeken, of wat hier meer beteekent, men mocht meenen, dat ik over dit genre ‘la mort sans phrase’ wilde uitspreken.

Verre van mij die gedachte! Daargelaten, dat wij, naar de roeping der critiek, ons op het standpunt der auteurs moeten plaatsen om van daaruit hunne geschriften te beoordeelen, treedt de schrijfster van ‘De Familie Schönberg-Cotta’ mij en anderen, die tot zoodanig doemvonnis eenige neiging zouden gevoelen, waarschuwend voor den geest. Immers ook bare geschriften behooren tot het genoemde gemengde genre, en niemand zal daaraan kunstwaarde ontzeggen, al loopen de gevoelens ook uiteen bij de bepaling van de mate, waarin dit geschieden moet. Inderdaad ook bij de kennismaking met de stichtelijke romans blijkt, dat alleen het vervelende genre per se is te veroordeelen; dat ook in dit gedeelte van den hof der letterkunde bloemen en onkruid beide gevonden worden. Wie

zich bij 't gemis van bloemen op zijne goede bedoelingen beroept, behoort onverbiddelijk terecht gewezen te worden; maar wij moeten ons het genot van der bloemen geur en kleur niet laten bederven, wanneer soms de aanleg niet geheel en al met onze inzichten strookt. Om de beeldspraak te verlaten, wij behooren voor de auteurs der stichtelijke romans geene nieuwe wetten te maken: een breekebeen zij hier als elders een breekebeen, maar ook een kunstenaar een kunstenaar en niets minder dan dat.

Hij die de titels, welke aan 't hoofd dezer regelen genoemd zijn, eenigszins nauwkeurig heeft nagegaan, zal zich over mijnen aanhef niet verbazen. Hij begrijpt, wat aan anderen hierbij zij medegedeeld, dat het genoemde vijftal tot het bedoelde genre behoort, en derhalve, hoe uiteenloopend ook, in dit opzicht een aanknoopingspunt aanbiedt.

Met uitzondering van het geschrift, dat in de laatste plaats genoemd werd, kan men van deze boeken niet getuigen, dat zij een aanwinst voor de letterkunde zijn. Daargelaten, dat de schrijvers of schrijfsters geenszins ontbloot zijn van talent, waarover straks nader, doet reeds eene vluchtige kennismaking ons gevoelen hoe nadeelig het hinken op twee gedachten voor hen is geweest. Vermoedelijk uit vreeze van niet gelezen te worden, misten zij den moed, om een werk te leveren, dat zuiver stichtelijk was. Zij hebben daardoor niets anders uitgewerkt dan zoowel de kunst als hun eigenlijk hoofddoel te schaden.

Jacqueline o.a. van de hand eener vrouw, onder hare geestverwanten gevierd, is niets anders dan eene dwaze liefdesgeschiedenis met een vroom sausje overgoten.

Eenige vreeslijke verhalen van roomsche ketterjacht, met een historisch tintje gekleurd, vormen den hoofdinhoud; de liefdeshistorie diende blijkbaar, om de spijze te kruiden, maar is gaandeweg vermoedelijk de schrijfster te machtig geworden en zoo al te veel op den voorgrond getreden. Bij Raymond zoowel als bij Jacqueline, de hoofdfiguren, zit de vroomheid er dun op en bestaat goeddeels in klanken. Beiden missen karakter, terwijl naast hen eene zeer raadselachtige gestalte is geplaatst, de baron d'Avennes, een wonderbaar mengelmoes van goed en kwaad.

De geheele wijze van behandeling verraadt in geen enkel opzicht eenig meesterschap.

Misschien heefr Mevr. Hardy talent voor het schrijven van tractaatjes of stichtelijke lectuur, maar voor den roman of de novelle mist zij blijkbaar elken aanleg. Als de liefhebbers van dit genre ten onzent genoegen nemen met het overbrengen van zulke magere kost uit den vreemde, zijn hunne magen niet verwend. Doch daarin zal ik mij niet verdiepen; op haar eigen terrein wil ik de schrijfster van Jacqueline in hare waarde laten, mits zij niet afdwale op een gebied als dat van den roman of de novelle, waar zij eene vreemdelinge toont te wezen en de kunst ontheiligt.

Margo's levensboek staat vrij wat hooger. Toch is het jammer, dat ook deze schrijfster voor hare mededeelingen niet een anderen vorm heeft gekozen, te meer omdat haar dagboek zulke groote gapingen heeft. De auteur vertoont zich in het karakter eener nicht van Calvijn, en wil door inzage te geven van haar dagboek ons bekend maken met den grooten hervormer in zijn kerkelijk en huiselijk leven en voorts met de belangrijke beweging der hervorming in Zwitserland en ter loops ook in andere landen. Ik moet haar de getuigenis geven, dat zij in menig opzicht geslaagd is, maar betreur het juist om haar doel, dat zij gemeend heeft te moeten offeren aan den tijdgeest, en o.a. allerlei verhaaltjes tusschen hare mededeelingen invlecht, die tot de hoofdzaak in geene betrekking staan en alzoo de eenheid verstoren. De schrijfster, zekere Mathilde van Buddenbroek, zooals de Heer Gerdes ons in een voorwoord mededeelt, is eene strenge Calviniste; alles wat Calvijn doet, wordt geprezen, ook zijne gestrengheid, die soms in wreedheid ontaardde, verklaarbaar wellicht in zijnen tijd, doch daarom toch afkeuringswaardig. Mathilde van Buddenbroek schijnt niets daarvan te gevoelen. Het Calvinisme is haar godsdienst; Calvijn haar profeet. Aan hare geestverwanten ten onzent, geneigd tot restauratie van dat strenge Calvinisme, zouden wij willen vragen, of zij met de hand op het hart durven belijden, dat stelsel in leer en leven voor zich zelven begeerlijk te achten. Of neen! dat vragen wij niet, want we weten wel beter: het Calvinisme van dezen tijd is ten minste bij ons te lande in een gewaad van modernen snit gehuld. Daarom echter zouden wij willen eischen, dat de auteur van Margo's levensboek en hare geestverwanten, wanneer zij Calvijn's woorden en daden als een spiegel voorhouden aan onzen tijd, daarop eenige critiek uitoefenden, en wel die critiek, welke

zij blijkens hunne gedragingen zich zelven veroorloven. Zoolang dat niet geschiedt, doen dezulken ons denken aan de woorden van iemand ook bij hen in hooge eere: ‘zij binden zware en ondragelijke lasten en leggen ze de menschen op de schouders, maar willen ze met hun vinger niet verroeren’. Den vertolker ten slotte alle eer voor het werk dat hij leverde.

Van ‘Francis Alard’ schrijft de Hr. Hasebroek in zijn woord ter inleiding zooveel goeds, dat zijne getuigenis gretig naar dit boek zou doen grijpen en huiverig maakt, een minder gunstig oordeel daarover uit te spreken. Hij noemt de kennismaking met den auteur, waarvan hij in die regelen gewag maakt, eene nieuwe liefelijke bloem op zijn reispad, en hoopt, dat menig lezer hetzelfde van dit boek zal getuigen. Naar zijn oordeel zal reeds de lezing van weinige bladzijden de overtuiging schenken, dat men met een geoefenden letterkundige en dichter te doen heeft, door het talent, waarmede de hoofdfiguren worden in- en opgevoerd. Ik kan daarmede niet instemmen. Om weinig slechts te noemen: de handeling is gebrekkig, de karakterteekening zwak, en de gesprekken zijn niet vloeiend. Dat Emmanuel Rosseels, een overigens gunstig bekend letterkundige, iets beters kon leveren, straalt ook hier door, maar deze arbeid kan niet strekken om zijne reputatie te vestigen, daargelaten of zij daaronder geen schade lijdt. Ik durf dit uit te spreken, nu ik in de voorrede de verklaring vind van dit verschijnsel, en tevens daarmede kan ophelderen het hemelsbreed verschil in mijne zienswijze, vergeleken met die van den schijver der inleiding. De Hr. Hasebroek deelt ons mede, dat Emmanuel Rosseels in 1867 van het katholicisme tot het protestantisme is overgegaan en behoefte had om van de plaats gehad hebbende verandering van geloofsovertuiging, zoowel als van de redenen, die hem daartoe geleid hebben, naar buiten eenige rekenschap te geven, aan welke behoefte ‘Francis Alard,’ een werk van gemengden, deels historischen, deels romantischen aard, zijn ontstaan dankt. Dit feit nu verklaart den gebrekkigen arbeid van een overigens verdienstelijk man: zelfs een talentvol schrijver speelt hoog en gevaarlijk spel, wanneer hij de kunst tot een middel verlaagt, om een overigens goed doel te bereiken. Zoodanig proefstuk wordt nooit straffeloos volbracht; de kunst wreekt zich op hem, die haar dusdoende verlaagt. De behoefte van den auteur, om rekenschap

te geven van zijn gewijzigd godsdienstig standpunt, kon op andere en betere wijze vervuld zijn. Wanneer Rosseels meende, dat hij dan niet zou gelezen worden, ten minste niet in die mate als thans, had hij daarom nog geen recht zich zelven en der kunst geweld te doen. Voorts heeft de prediker Hasebroek den critikus van dien naam leelijke parten gespeeld. Omdat hier een arbeid van een geestverwant aan geestverwanten moest worden aanbevolen, werden de gebreken uit het letterkundig oogpunt geheel en al voorbijgezien. Jonathan is te goed literator, om geen oog te hebben voor die fouten, mits hij geen bril draagt met glazen, die door het vooroordeel groen gekleurd zijn. Een boek van Rosseels, met warmte aanbevolen door Hasebroek als voorredenaar, zal mij en velen altoos eene welkome gave zijn. Maar een geschrift als ‘Francis Alard’ kan alleen toejuiching vinden bij menschen van zekere godsdienstige kleur, en beiden zoowel de auteur als zijn tegenwoordige lofredenaar staan te hoog, om in zulk een engen kring zich op te sluiten, hebben te veel verdiensten, om hun licht niet alomme te laten schijnen.

De titel van het boek, door den Hr. Hildesheim uit 't Hoogduitsch vertolkt: ‘Uit het leven van een Christelijk Zendeling ter bekeering der Joden’ was voor mij en misschien ook voor anderen oorzaak van misverstand. Ik zal niet zeggen, dat die titel opzettelijk met dat doel gekozen is; maar daarop afgaande mocht men iets anders verwachten, dan het boek inderdaad geeft. Meende ik een pleidooi te vinden voor het Christendom tegen het Jodendom, juist het omgekeerde wordt ons hier aangeboden. Het boek bevat, of laat mij juister zeggen beweert te bevatten de lotgevallen van een tot het Christendom bekeerden Jood, die onder zijn volk als zendeling optreedt, en juist door dien arbeid weer tot het Jodendom teruggebracht wordt. Dit laatste zal niemand verbazen die weet, dat de bekeerde Jood zijn eersten overgang grondde op gewetensangst over vroegere zedelijke afdwalingen en het Christendom meer als vernis dan als levensbeginsel had aangenomen; dat de bestrijding van het Christendom eigenlijk alleen de orthodoxie geldt; dat ons hier een zeer geïdealiseerd Jodendom wordt voorgehouden, waarbij o.a. de uit de synagoge gestooten Spinoza als Jood figureert. Dit boek behoort tot de klasse der apologetische geschriften; het is een godsdienstig, ten deele wijsgeerig pleidooi voor het Jodendom. Na

het bovengezegde zal niemand als zoodanig hooge waarde daaraan toekennen, te minder wanneer men bedenkt, dat de schrijver zich de moeite bespaart, om één enkel degelijk, ernstig tegenstander te doen optreden. De vermeende christelijke zendeling kan toch in gemoede niet beweerd worden zulks te wezen. Overigens is het een mislukt boek met eenige goede grepen en gedachten, maar zonder samenhang en in een ongelukkigen vorm. In den vorm van brieven, die de zendeling aan zijnen christelijken pleegvader schrijft, wordt het becogde pleidooi gevoerd, maar meermalen schijnt de auteur vergeten te hebben, dat hij den briefvorm gebruikt. Een klein romannetje, dat den samenhang niet verbetert, schijnt te moeten dienen om het boek meer aantrekkelijk te maken, maar verhindert niet, dat het dor en vervelend is. Het heeft mij moeite gekost de lezing van dit geschrift tot het einde toe te vervolgen, en ik kan niemand aanraden, zich die moeite te getroosten. Wat het boek niet naar den titel, maar volgens het voorbericht van den vertaler belooft te geven, zal het aan den echt geloovigen Jood niet aanbieden: ik moet mij zeer vergissen, als dezulken van sommige redeneeringen en bewijzen, die wij hier vinden, gediend zijn. Voor ieder ander heeft het te weinig waarde, om zich te getroosten het door te worstelen.

Vermoedelijk is de oorspronkelijke auteur de hoofdschuldige, dat het zoo duister diepzinnig of zoo diepzinnig duister is; wij kennen dat zwak van onze buren, maar de vertaler heeft trouwens ook niets gedaan, om het meer verstaanbaar te maken.

Het doet voor mij niets ter zake, dat dit stichtelijk romannetje uit een joodsch en niet uit een christelijk oogpunt werd geschreven. De grond, waarin zulke planten ontkiemen, is in mijn oog nooit gezond, welk eigenaardig merk daaraan ook gegeven wordt. Wanneer een christelijke Don Quixote soortgelijken krijg gevoerd had tegen het Jodendom als hier de joodsche ridder tegen het Christendom, zou mijn oordeel niet anders zijn. Ik heb getracht mij op het standpunt des auteurs te plaatsen, en nu moet mijn oordeel dit zijn, dat Herzberg's werk niet alleen ongeschikt is, om eenig vooroordeel tegen de Joden bij andersdenkenden weg te nemen, maar dat het ook niet kan dienen als godsdienstig huisbezoek voor joodsche gezinnen. De auteur heeft zeer waarschijnlijk talent genoeg, om tegenover de christelijke orthodoxie met goed gevolg een lans te

breken voor zijnen godsdienst, maar door den ongelukkigen vorm, dien hij koos, is zijn goede kans verspeeld, misschien zelfs onherroepelijk.

Eenige jaren geleden bad ik het genoegen in ditzelfde tijdschrift een ander boekje aan te kondigen van de schrijfster, wier arbeid te bespreken mij thans nog rest. ‘Berg opwaarts,’ zoo was de titel van het geschrift van E. Prentiss, dat toen door mij behandeld werd en wel in gunstigen zin, weshalve ik zeide, het mij met genoegen te herinneren. Prentiss' geschriften toch hebben eene geijkte kleur in het godsdienstige, en het is in mijn oog een voorrecht in de gelegenheid te wezen, iets goeds te zeggen van hen, wier richting de onze niet is. De godsdienst-geschillen verdeelen en verbitteren zoo vaak, dat er eene zekere bekoring ligt in 't gevoel van eenheid over de geloofsverdeeldheid heen, ook al is die eenheid slechts overeenstemming van smaak en waardeering op kunstgebied. Heb ik ‘Berg opwaarts’ indertijd begroet als een goed boek behoudens enkele feilen, omtrent ‘de Bloem des huizes’ kan mijn oordeel niet minder zijn, maar integendeel nog gunstiger. Terwijl dáar de vorm, die van een dagboek namelijk, door mij misprezen werd als van schadelijken invloed op de losheid en frischheid en op den geleidelijken gang, hebben wij hier een aaneengeschakeld verhaal dat geregeld voortgaat en zich prettig laat lezen. Terwijl dáar bepaaldelijk in een der hoofdfiguren iets van dien ziekelijken godsdienst viel aan te wijzen wat stuitend was voor hen, die de gezonde ontwikkeling van het christelijk leven liefhebben, zijn hier in dat opzicht alleen sporadisch enkele vlekjes, die echter niets wegnemen van den doorgaand gezonden toon. Nu en dan is er iets formeels in de aangeprezen vroomheid; de opvatting van het gebed is niet diep en niet hoog genoeg; een klein weinigje kunstmatige en onnatuurlijke overspanning valt soms niet te miskennen, maar de doorloopende grondgedachte is, dat men ziet, zooals de schrijfster het zelve uitdrukt, hier met ‘geen godsdienstig pleisterwerk’ te doen te hebben. Ik hoop, dat dit boek door velen, vooral door jonge dames, gelezen wordt. Het zal weldadig werken op verstand en hart van allen, onverschillig welke hunne godsdienstige overtuiging zij, daar wij hier als in een levend beeld den aard, de waarde, de vrucht der echte en waarachtige zelfverloochening te aanschouwen krijgen. De godsdienst des harten, die met

elk soort van belijdenis kan gepaard gaan, maakt haar, die ze beoefenen, tot liefelijke bloemen van haren kring, en doet van menig gemoed, dat anders allicht tot ontevredenheid met het leven gestemd zou wezen, weldadige geuren uitgaan over hare omgeving. De schrijfster zal voor hare lezers en lezeressen, die haar trachten te verstaan, tot rijken zegen zijn. Zij, die van haar willen leeren in dezen onzen tijd, zoo vol van streven naar verheffing der vrouw, dat de opheffing der andere helft van ons geslacht alleerst moet gepaard gaan met emancipatie van kleingeestige zelfzucht, zullen velen ten zegen zijn. En daarom hebben èn de vertaalster èn de uitgever, die voor goede uitvoering en een aantrekkelijk uiterlijk zorgden, aanspraak' op onzen hartelijken dank. Wanneer de stichtelijke romantiek steeds op zulke exemplaren kon wijzen, zouden wij ons niet geroepen achten kwaad van dit genre te spreken. Trouwens het zou dan, trots de aesthetische ketterjagers, zijn weg door het leven wel vinden.

Zierikzee, 22 Januari 1876.
J.H.C. HEIJSE.

Meisjesdroomen. Roman, uit het Deensch, van Marie Sophie Schwartz - met toestemming van de schrijfster vertaald. Amsterdam, J. Troste.

Een zeer ‘romantisch’, zeer onbevredigend boek.

Een allervreemdste oude tante, die, omdat haar groot fortuin haar tot een menschenhaatster gemaakt heeft, besluit zich daarvan te outdoen, en die daarom op haar buiten, Elfors, vier nichtjes te logeeren vraagt - een schoonheid, een vrome, een onbeteekenende en een wildebras - om zich daaruit een erfgename te kiezen. Die wildebras, zeer tegen haar zin, met de door de andere drie te vergeefs begeerde schatten, begiftigd, nu op haar beurt argwanend geworden. Heeft daar ook alle reden toe. Koestert idealen van den ongehuwden staat, onafhankelijkheid, en eigen verdiend brood, en wordt thans bestormd door aanbidders, o.a. door den held, een pedanten dokter, die eerst haar lievelingszuster het hoofd op hol gemaakt heeft, maar nu, met zoovele woorden, zegt dat hij een vrouw met geld noodig heeft.

Wordt voorts op allerlei manieren afgezet en bestolen, mede door den lateren echtgenoot dier zuster, en door die zuster zelve. Tracht nog op velerlei manieren nut te stichten met haar geld; maar rust niet vóór zij het geplunderde overschotje weer aan de in tijds teruggekomen, oorspronkelijke eigenaresse heeft overgedaan, en weer eigenhandig haar kost verdient; bij voorkeur in betrekkingen gewoonlijk door mannen bekleed.

Eindigt met de heldin aan de borst van den pedanten dokter, die, door allerlei zonderlinge machinaties, toch zijn zin krijgt, en haar feitelijk heeft overtuigd, en met zoovele woorden heeft doen bekennen, dat alle meisjesdroomen van onafhankelijkheid en emancipatie gezamenlijk op niets uitloopen, en dat de bestemming elker vrouw het huwelijk, en haar bestemming in het bijzonder een huwelijk met hem is.

Zegt niet wat meisjes doen moeten, aan wie zich niet nog ter elfder ure een, zij het dan ook pedante, huwelijkskandidaat opdoet of opdringt.

Als men zich nu dit alles denkt, doorregen met vreemdsoortige gebeurtenissen, en doorspekt met deels wijze deels dwaze redeneeringen, in zeer slecht, verduitscht Hollandsch, en het boek zelf in een burgerlijk ulevellenpapier-omslagje, en zich dan een illusie gemaakt had van een echt boeienden, smakelijken, zij het dan ook rijkelijk romantischen, Sophie-Swartz-roman, ditmaal nog al met haar toestemming vertaald; dan zal men zich, met mij, zeker gevoel van teleurstelling niet kunnen ontveinzen, en moeten toegeven dat deze ‘Meisjesdroomen’ althans bedrogen uitkwamen, en dat de uitgever wel eens een gelukkiger keuze kon doen, dan toen hij van dit boek deze vertaling leverde.

Haarlem, Jan. 1867.

H.K.B.

Ter uitvaart.

(I) J.J. van Oosterzee. Christelijke Dogmatiek. Een handboek voor Academisch Onderwijs en eigen oefening. Tweede herziene en vermeerderde druk. (De Inleiding, de vier eerste hoofdstukken en het eerste Deel). Utrecht, Kemink & Zoon, 1876.

Er zal voortaan van Staatswege geen onderwijs meer gegeven worden in de kristelijke dogmatiek of geloofsleer. Officiëel is de dogmatiek als wetenschap door Regeering en Volksvertegenwoordiging begraven. Ik acht dit een der belangrijkste gebeurtenissen in de geschiedenis van het Nederland onzer dagen, een schrede voorwaarts in de goede richting. Meent men, dat de theologie, in zoover zij dogmatiek wil zijn, ons denken, dat is: de ware methode van onderzoek, vervalscht, dan moet men er zich over verheugen, dat 's lands penningen tot dit schadelijk doel niet meer besteed worden. Maar het zou weinig baten, dit als een persoonlijke meening uit te spreken. Het bewijs moet geleverd worden, dat zij op goede gronden steunt. Men zou het deduktief kunnen doen; dat is: het bewijs kuunen afleiden uit den aard van ons kenvermogen, maar dan evenwel altijd nog de proef op de som hebben te maken. Tot dit laatste wil ik mij hier bepalen: daartoe twee dogmatische werken van geachte godgeleerde professoren in ons vaderland ter hand nemen en ze aandachtig lezen, om een antwoord te vinden op deze vraag: zijn die werken er in geslaagd, den indruk te geven: de dogmatiek verdient een plaats onder de wetenschappen? Die twee werken zijn de dogmatische Prolegomena van Prof. van Oosterzee en de Leer van God van Prof. Doedes. Wanneer ik den lezer er van overtuigd zal hebben, dat het antwoord op die vraag met reden ongunstig uitvalt, zullen wij het onze hebben gedaan om aan de dogmatiek een waardige uitvaart te bereiden. Het zal dan waarschijnlijk zijn gemaakt, dat zij bezweken is op wettige wijze: aan verval van krachten en niet in den Haag een gewelddadigen dood gevonden heeft.

Mijne kritiek, waarvan het geheel toevallig is, dat zij juist twee dogmatische werken van orthodoxe godgeleerden bespreekt[1], zal een zuiver wijsgeerige, dat is in dit geval: een methodologische kritiek zijn. Wat de dogmatiek leert is mij onverschillig, niet de methode volgens welke zij te werk gaat.

I.

Ondervragen wij onzen schrijver allereerst op het stuk van het onderwerp zijner studie. Zijn antwoord luidt (blz. 2):

‘De christelijke dogmatiek houdt zich bezig met het onderzoek en de systematische ontwikkeling van inhoud en grond der godsdienstige waarheid, die door de christelijke kerk in het algemeen, of door éene harer afdeelingen in het bijzonder geloofd en beleden wordt.’

Naar deze bepaling is dogmatiek dus de wetenschap, die kristelijke godsdienststelsels beschrijft en verklaart; en zou men dogmatiek wel zoo gepast dogmatologie mogen noemen. Doch waartoe een nieuwe naam uitgedacht? Is prof. van Oosterzee's bepaling juist, dan verschilt dogmatiek immers niet van Godsdienstwetenschap. Of ik het Parsisme, het Katholicisme dan wel het Kalvinisme ontvouw, doet niet ter zake; ik onderzoek altijd den inhoud en den grond van de eene of andere geloofsleer. Men kan dit toegeven, zelfs wanneer men den kristelijken godsdienst voor den eenig waren godsdienst houdt. Waarom geeft Prof. van Oosterzee dit niet toe? Omdat hij aan zijne juiste bepaling ontrouw wordt. Zijn boek bestaat uit paragrafen en met kleiner letter gedrukte aanteekeningen bij elken paragraaf. In een der aanteekeningen bij § 1 wordt de bepaling van § 1 zelf verloochend. Aanteekening 3 leert, dat de kristelijke dogmatiek ‘onderzoekt, wat op haar gebied voor waarheid te houden is en op wat grond dit als zoodanig erkend wordt’; aanteekening 5 leert, dat ‘de bijbelsche theologie de houwstof levert, waarmede de dogmatiek arbeiden moet;’ dat

1 Wat ik hier beproef voor de kerkelijk-orthodoxe Dogmatiek, heb ik evenzeer beproefd ten aanzien van soortgelijke werken van andere kerkelijke richtingen bij onze oostelijke naburen, en wel onder den titel van *Zur Methodologie deutscher Dogmatik*, waarvan een gedeelte eerlang verschijnen moet in het nieuwe Jenaër Tijdschrift *für Protestantsche Theologie*.

‘de christelijke Dogmatiek... onderzoekt, philosophisch: wat heb ik voor waarheid te houden,’ dat zij ‘ontwikkelt den inhoud der kristelijke belijdenis, zooals die subjectief tot waarheid en leven geworden is’.

De tekst van § 1 is blijkbaar vergeten. Een historisch filosofische uiteenzetting van de geloofsbelijdenis eener kristelijke gemeente; een bewerking van de bijbelsche theologie; en eindelijk een filosofisch onderzoek: wat heb ik voor waarheid te houden: tusschen deze drieërlei werkzaamheden kan ik geen logisch verband ontdekken. De hoogleeraar heeft verzuimd het verband aan te geven en daarmee volkomen in het duister gelaten, welke de wetenschap is, die hij onderwijst. Deze drie logisch niet samenhangende werkzaamheden kunnen toch niet aan éen en dezelfde wetenschap opgedragen worden.

Wanneer het geoorloofd is eene gissing te wagen, dan heeft den hoogleeraar het volgende voor den geest gestaan: de kristetelijke dogmatiek is de wetenschap, welke beoefend wordt door iemand die, lid van een kristelijke gemeente, leeren wil, hare geloofsbelijdenis, of die der kristelijke kerk in het algemeen, in dier voege te ontvouwen, dat daaruit zijn wetenschappelijk recht blijke om in die belijdenis de nauwkeurigst mogelijke uitdrukking te zien van de waarheid op godsdienstig gebied. Maar heeft de schrijver dit bedoeld, dan zie ik niet in wat de kristelijke dogmatiek van de kristelijke apologetiek onderscheidt, en wij mogen derhalve vaststellen, dat § 1, waarvan de titel luidt: *het begrip der kristelijke dogmatiek*, ons met dat begrip niet bekend maakt.

Geen wonder. Niemand kan dat begrip bepalen. Kristelijke dogmatiek moet samenvallen òf met godsdienstwetenschap, òf met spekulatieve theologie, òf met apologetiek, dat is: òf zij beschrijft een geloof, òf zij tracht tot een welgegrond geloof te komen, òf eindelijk, zij leert een geloof verdedigen.

In § 2 hooren wij over *de Mogelijkheid* der kristelijke dogmatiek.

‘Die mogelijkheid (blz. 5) heeft haren grond, objectief, in het feit, dat er een geestelijke wereld en op haar gebied eene eeuwige waarheid is; subjectief, in den aanleg en het vermogen van den mensch om van de zienlijke tot de onzienlijke dingen op te klimmen, en wat zich inwendig als Goddelijk aan hem openbaart, als zoodanig te erkennen en aan te nemen.’

Een terugblik van uit dezen § 2 op § 1 leert ous, dat van de drie bepalingen, welke de hoogleeraar ons van zijne weten-

schap ten beste gaf, de eerste, dat is: juist die van den tekst van § 1, stilzwijgend door hem ter zijde wordt gesteld. Want wanneer ik mij eenvoudig ‘bezighoud met het onderzoek en de systematische ontwikkeling’ (§ 1, tekst) van de eene of andere kristelijke geloofsbelijdenis, kan ik omtrent 's menschen kenvermogen de meening koesteren die ik wil; hoe die meening ook uitvalt, op dát onderzoek zal zij nooit den minsten invloed behoeven uit te oefenen. Houd ik mij aan den tekst van § 1, en acht ik het gepast de mogelijkheid van dogmatiek te betoogen, dan zal ik mijn betoog geleverd hebben, wanneer ik heb aangetoond, dat de bronnen, waaruit de kennis van een kristelijk stelsel kan worden geput, aanwezig zijn. Dit aan te toonen: daaraan denkt Prof. van Oosterzee juist niet. De eerste bepaling geeft hij dus geheel prijs. Hij komt uitsluitend op 's menschen kenvermogen; en maakt het daardoor waarschijnlijk, dat dogmatiek onder zijne handen inmiddels geworden is het onderzoek naar hetgeen ik op godsdienstig gebied voor waar te houden heb.

Zekere onderstellingen moeten waarheid behelzen, zal de dogmatiek, - nu eenvoudig als het onderzoek der godsdienstige waarheid opgevat - eenige waarde hebben. Die stellingen zijn vier in getal: 1^{e} er is eene geestelijke wereld; 2^{e} op haar gebied bestaat een eeuwige waarheid; 3^{e} de mensch kan en moet van het zienlijke tot het onzienlijke opklimmen; 4^{e} hij kan en moet als goddelijk erkennen en aannemen wat zich inwendig als goddelijk aan hem openbaart.

Het recht tot deze onderstellingen wordt door den hoogleeraar niet bewezen. Wanneer wij ons herinneren, dat ‘de christelijke dogmatiek onderzoekt, philosophisch: wat heb ik voor waarheid te houden (blz. 4)’, of ook zelfs wat ‘op haar gebied voor waarheid te houden is, en op wat grond dit als zoodanig (waarschijnlijk: als waarheid) erkend wordt (blz. 3)’, dan ziet men niet terstond in, met welk recht reeds tot de vooronderstellingen gerekend wordt wat wel als voorwerp van onderzoek zou kunnen aangemerkt worden. Ik onderzoek filosofisch: wat heb ik op godsdienstig gebied voor waarheid te houden? Staat het nu reeds vast, dat ik nooit mag komen tot deze slotsom: in de geestelijke wereld is er evenmin eeuwige waarheid als in de stoffelijke; of ook: een opklimmen van het zienlijke tot het goddelijke, dat is: het volstrekte, ligt buiten 's menschen bereik? Ik geef toe, dat een kristelijke dogmatiek, die met deze dubbele

slotsom eindigde een wonderlijke figuur zou maken. Maar blijkt daaruit niet zonneklaar, dat de kristelijke dogmatiek, zoodra men haar van de godsdienstwetenschap, de spekulatieve theologie of de apologetiek onderscheiden wil, geene wetenschap is. Wat toch is een wetenschap die, om mogelijk te zijn, reeds van te voren het bestaan van datgene moet aannemen, waarvan zij juist moet onderzoeken of het bestaat. Filosofisch onderzoekende: wat heb ik voor waarheid te houden, zal, vrij onfilosofisch, a priori bij mij moeten vaststaan, dat er een bovenzinnelijke wereld is, dat het goddelijke zich aan mij openbaart enz., enz.

Maar ik vergeet misschien, dat dogmatiek zulk een filosofisch onderzoek naar de godsdienstige waarheid is, als de vraag omtrent dé mogelijkheid van godsdienstige waarheid te kennen reeds in gunstigen zin beslist acht; als deze beslissing, om zoo te spreken, reeds achter zich heeft. Maar dan had de titel van § 2 moeten luiden, niet: *Mogelijkheid der Dogmatiek*, maar, wat de duitscher zou noemen: *Lehnsaetze aus der Metaphysik*, resp. *aus der Erkenntnisstheorie*. Men verzekert dit met te meer vrijmoedigheid, omdat de schrijver zelf genoodzaakt is te zeggen: ‘Volledige handhaving van het goed recht der Dogmatiek... ligt buiten de grenzen van eene Inleiding tot die wetenschap’. Wij nemen het gaarne aan. Maar wekt het dan niet billijke bevreemding, dat de stelling wel, maar het bewijs van de stelling niet binnen die grenzen ligt; met andere woorden: dat in die Inleiding wel een § behoort, getiteld: *Mogelijkheid der christelijke dogmatiek*, maar bij dien § geen aanteekening mag gevoegd worden, welke die mogelijkheid volledig handhaaft?

Wij konstateeren derhalve, dat ons hier een wetenschap wordt voorgedragen, welker karakter in het onzekere blijft en welker mogelijkheid, ofschoon door haar zelve gesteld en dus een harer stellingen, met eerbiediging van de grenzen dier wetenschap niet volledig kan gehandhaafd worden.

In § 3 worden wij op ‘*de Eigenaardigheid*’ der kristelijke dogmatiek gewezen, en deze wordt gezocht in de omstandigheid, dat ‘de waarheid die zij onderzoekt, tot het gebied eener wereld behoort, die slechts aanschouwd wordt met het oog des geloofs’... ‘De wetenschap aangaande God en de Goddelijke dingen is en blijft altijd een wetenschap des geloofs.’

‘Het is een wetenschap, die uit het geloof wordt geboren. (blz. 9.)’

Ik begrijp dit niet. Wetenschap wordt geboren uit behoefte

aan weten en uit het geloof aan de mogelijkheid van te weten. Wordt nu met ‘HET geloof’ dit geloof bedoeld? Dan zou elke wetenschap een wetenschap des geloofs zijn. HET geloof is dus in elk geval een godsdienstig geloof. Maar welk godsdienstig geloof dan? Elk? of slechts elk kristelijk geloof? Waarschijnlijk alleen het laatste. Het kristelijk geloof in 't gemeen wordt (blz. 10) door den schrijver gelijk gesteld met ‘de overtuiging van de realiteit der onzienlijke dingen.’ Deze overtuiging is niet bloot theoretisch, maar in haar diepste wezen ‘een onwrikbaar vertrouwen’.

Dus is de dogmatiek een wetenschap des geloofs, ten eerste, omdat zij geboren wordt uit het onwrikbaar vertrouwen, dat de onzienlijke dingen realiteit hebben. De uitdrukking *onzienlijke dingen* omvat zeer veel, bijv. recht, schoonheid enz. Indien men recht, schoonheid voor een ijdele inbeelding hield, voor iets geheel willekeurigs en konventioneels, zou men rechtswetenschap noch schoonheidsleer kunnen beoefenen. Strikt genomen zou men dus naar het spraakgebruik van den hoogleeraar rechtswetenschap en schoonheidsleer wetenschappen des geloofs kunnen noemen. Maar al zijn wij bereid, ‘de onzienlijke dingen’ alleen op godsdienstig gebied te zoeken: dogmatiek kan toch daarom alleen geboren worden uit de overtuiging, dat de onzienlijke dingen realiteit hebben, omdat ik alleen in dat geval behoefte heb ze te kennen en aan de mogelijkheid van ze te kennen geloof. Dit brengt ons evenwel weer tot onze vroegere opmerking terug omtrent hetgeen elke wetenschap doet geboren worden. Wij verkrijgen op die wijze niets dat deze wetenschap van elke andere onderscheidt.

Helpt de tweede bepaling ons verder? De kristelijke dogmatiek is eene wetenschap des geloofs omdat zij ‘tot helder inzien van den inhoud en den grond van het geloof tracht te komen (blz. 9)’. Het geloof is ‘het zich op vasten grond overtuigd houden van de realiteit der onzienlijke dingen’ op godsdienstig gebied. De dogmatiek wil dus helder inzien wat die onzienlijke dingen zijn (inhoud) en waarom men èn het bestaan van onzienlijke dingen aanneemt èn dit en dat en niet iets anders voor die onzienlijke dingen houdt (grond).

Kan de hoogleeraar dat inderdaad bedoelen? Onderstel, dat ik het godsdienststelsel van Dr. van Oosterzee nauwkeurig ken en met groote helderheid uiteen kan zetten waarom hij een, en waarom hij juist dát godsdienststelsel heeft, dan ben ik toch on-

twijfelbaar gekomen tot ‘een helder inzien’ van den inhoud en den grond van het geloof des hoogleeraars, bezit ik dan nu ‘een wetenschap des geloofs’? Of moet dat geloof juist mijn eigen geloof zijn? Het staat er niet bij. Doch al stond het er bij, wat zou het mij baten? ‘Een helder inzicht’ is nog geene wetenschap. De spiritisten beweren zelfs een bijzonder helder inzicht te hebben èn in hetgeen zij omtrent ‘de onzienlijke dingen’ gelooven, èn vooral in de redenen die zij voor de wettigheid van hun geloof kunnen aanvoeren. De hoogleeraar zal waarschijnlijk evenmin als ik geneigd zijn, hun als spiritisten het bezit van ‘wetenschap’ toe te schrijven. Ik vrees, dat hier wetenschap voor kennis genomen wordt.

Men kan licht aanwijzen wat de schrijver over het hoofd heeft gezien. ‘Zuivere, welgegronde en welgeordende kennis is wetenschap, *om het even langs wat weg ook verkregen*’, zegt hij. Hier is de gewichtige waarheid vergeten, dat de weg, waarlangs kennis verkregen wordt, juist de hoofdzaak is, waarop men heeft te letten, wanneer men bepalen zal of er reeds van wetenschap sprake kan zijn. Wetenschap is namelijk kennis, die langs *één* weg is verkregen.

Kennis van den inhoud en den grond van mijn persoonlijk geloof kan, hoe zuiver, hoe welgegrond, hoe welgeordend men zich die kennis ook denke, nooit of nimmer wetenschap worden, niet omdat er geene onzienlijke dingen zijn, maar om de eenvoudige reden dat geheel individuëele voorwerpen of verschijnselen voor geen wetenschap vatbaar zijn. Een wetenschap van Cesar is onmogelijk, en in volkomen denzelfden zin is wetenschap van mijn geloof, of van het geloof van iemand anders, onmogelijk. Wetenschap van één godsdienst is even ongerijmd. Wetenschap onderstelt altoos een zeker aantal exemplaren van hetgeen zij onderzoekt: wetenschap is namelijk de kennis van het algemeene in het bijzondere, van het bestendige in de verscheidenheid; wetenschap is altijd kennis van wetten. Daarom kan de wetenschap betrekking hebben op geloofsovertuigingen, op godsdienststelsels, alles in het meervoud; maar eene wetenschap van uw of mijn geloof is ondenkbaar.

Of is geloof hier slechts in schijn een enkelvoud? Hebben wij inderdaad met een meervoud, namelijk met de onzienlijke dingen te doen? Vooreerst had men dan van de wetenschap der onzienlijke dingen moeten gewagen! Maar ook dit zou niet gebaat hebben. Er zijn toch niet tien of twaalf of hon-

derd onzienlijke dingen. Van vergelijken en abstraheeren kan dus geen spraak zijn.

‘Wij spreken (blz. 10) van wetenschap des geloofs, zegt de hoogleeraar in de derde plaats, om daarmede aan te duiden, niet slechts eene wetenschap, die de geloofswaarheid tot haar eigenaardig objekt heeft, maar eene zoodanige, waarvan het leven des geloofs de bron en den wortel, of liever, het beginsel en uitgangspunt uitmaakt.’

Ik heb er reeds dadelijk bezwaar tegen, niet dat men de ‘geloofswaarheid’, maar dat men in het algemeen eene waarheid, welke die ook zij, tot ‘objekt’ eener wetenschap make. Waarheid kan nooit iets anders dan het doel der wetenschap, of, wil men, de slotsom van het wetenschappelijk onderzoek zijn.

Op de tweede helft der hier besprokene definitie: ‘wetenschap des geloofs is eene zoodanige, waarvan het leven des geloofs de bron is’, volgt: ‘wij duiden er met andere woorden door aan, dat de ware christen langs den weg van een levend geloof in Christus tot eene kennis en gewisheid van God en Goddelijke dingen kan komen, welke in hare soort bij geene andere achterstaat, en daarom den naam van wetenschap dragen mag.’ ‘*Met andere woorden!*’ Maar ik heb niet den indruk, dat hier nog eens hetzelfde gezegd is. De wetenschap, hier bedoeld, had eerst de geloofswaarheid tot objekt; thans komen wij ‘langs den weg van geloof’, dus door middel van het geloof, tot die wetenschap. In het laatste geval is dus die wetenschap evenzeer een ‘kind des geloofs (blz. 14)’; maar hoe kan ik haar dan van het bezit der geloofswaarheid onderscheiden? ‘Levend geloof in Christus geeft een kennis van God, die den naam van wetenschap mag dragen’. Uitnemend, maar waartoe mij dan nog verder afgesloofd met die ‘wetenschap des geloofs’ waarvan de schrijver verzekerde, dat zij nog ‘tot helder inzien van den inhoud en den grond van het geloof *tracht* te komen (blz. 9)?’ Waartoe dit trachten, indien ik door een levend geloof in Christus, ipso facto, wetenschap bezit, te meer daar de schrijver wetenschap ‘welgegronde kennis’ heeft genoemd!

Evenmin als § 1 ‘het begrip’, geeft § 3 ons dus ‘de eigenaardigheid’ van christelijke dogmatiek te kennen. De dogmatiek heeft niets wat haar van ‘een levend geloof in Christus’ onderscheidt.

De vergissing van den schrijver laat zich wel verklaren. Zijn ‘door gelooven tot weten’ is van roomsch-katholieken oorsprong. Op roomsch-katholiek standpunt heeft de leus een gezonden

zin. Daar beteekent zij: De kerk leert de waarheid; begin met die waarheid uitsluitend op haar gezag aan te nemen. Doet gij dit, dan zult gij hare weldadige uitwerking op gemoed en leven ondervinden en inzien, dat zij de juiste formule is, waarin uwe eigene, innerlijkste levenservaring zich laat omzetten. Op grond van die ervaring en dat inzicht, zult gij langzamerhand de waarheid van die theoretische formule leeren begrijpen. Dit is verstaanbare taal, welke dus tot onmisbaar uitgangspunt heeft: begin met te gelooven op gezag.

Wat doet nu de hoogleeraar? Dat uitgangspunt, ik mocht wel zeggen: die basis, neemt hij weg en hij behoudt het overige. Op blz. 12 leest men dat ‘Anselmus' zinspreuk: door gelooven tot weten, nog altijd de onze kan zijn, *mits men bij het woord geloof niet denke aan de blinde aanvaarding eener overgeleverde, onfeilbare kerkleer, maar aan welgegrond, persoonlijk geloof in Christus, als middelpunt van alle heilsopenbaringen Gods*’.

Straks weer dezelfde vergissing. Met instemming haalt Prof. v. Oosterzee ook dat andere woord van Anselmus aan: ‘wie niet geloofd zal hebben, zal niet ervaren’. Dat woord, wij hebben het reeds toegelicht, is op katholiek standpunt weer volkomen begrijpelijk. Van blind autoriteitsgeloof tot eigene ervaring: dat is een klimaks. Maar wanneer ik met den hoogleeraar onder geloof een ‘levend, welgegrond persoonlijk geloof in Christus’ versta, kan ik dan nog van zulk een geloof tot ervaring opklimmen? Zulk een levend geloof onderstelt immers reeds de rijkste ervaring.

Wij willen dit een en ander nu evenwel daar laten, om ons door den schrijver te laten inlichten omtrent de ‘plaats’ der Dogmatiek (§ 4).

‘Als wetenschap des geloofs, heeft de christelijke dogmatiek mede aanspraak op eene zelfstandige en eervolle plaats in het gebied der menschelijke kennis’.

Of die plaats zelfstandig en eervol is, kan ons, uit een wetenschappelijk oogpunt, tamelijk onverschillig zijn, indien wij slechts te weten komen, waar de plaats der dogmatiek is in het geheel der menschelijke wetenschap, waar zij ergens een onderkomen vindt. Niet de tekst, maar aant. 1 zegt het ons eenigszins: ‘die plaats mag eene hoogst eervolle zijn, daar het antwoord op de laatste vragen van ieder onderzoek, hetzij rechtstreeks of zijdelings, nergens anders ligt dan op theologisch gebied. Men neme de proef met de wetenschap van het Recht,

van de Geschiedenis, van Natuur- en Zielkunde, en zie wat zij wordt zonder, wat met het geloof in een levenden en zich openbarenden God! De voorwaarde van alle weten kan onmogelijk geheel buiten het gebied onzer kennis gesloten worden. Met hetzelfde recht kon men alle wijsbegeerte tot de sfeer der illusie verwijzen. Jammer slechts, dat de sleutel ook der Physica op het gebied der Metaphysica ligt! De weg der ontkenning moet hier onvermijdelijk tot Materialisme geleiden'.

Dit leert mij in het gunstigste geval iets omtrent de plaats der metafysika, maar ik dacht dat wij over dogmatiek spraken, en wel over kristelijke dogmatiek, die de schrijver (blz. 5 aan den voet) niet met Metafysica vereenzelvigd wil hebben.

Is het den schrijver dus niet gelukt, aan de dogmatiek hare plaats in de encyklopedie der wetenschappen aan te wijzen, misschien zal hij ons beter inlichten omtrent hare plaats in de theologische encyclopedie. 'Als historisch-philosophische wetenschap staat zij aan het hoofd der systematische godgeleerdheid, en maakt daarvan, in vereeniging met de christelijke ethiek, den hoofdinhoud uit.' Neemt men nu in aanmerking, dat, volgens den hoogleeraar, de zedeleer van de dogmatiek 'nauwelijks af te scheiden' is, dan kan ik geen verschil van beteekenis meer vinden tusschen de benamingen: dogmatiek en systematische theologie. Blz. 12 noemt de schrijver dogmatiek dan ook eenvoudig: 'christelijke systematiek'. Maar is daar geen verschil tusschen, brengt het mij dan wel veel verder, wanneer ik weet, dat de dogmatiek zich 'aan het hoofd' van de systematische godgeleerdheid bevindt? Wat bevindt zich dan wel bij den staart?

In aant. 3 van dezen § polemiseert de schrijver ten voordeele van zijne eigene plaatsbepaling tegen Schleiermacher, die 'de dogmatiek aan het hoofd der historische theologie' heeft gesteld. Zijn argument is het volgende: 'Immers, de Dogmatiek onderzoekt niet slechts wat voor waarheid gehouden wordt, maar wat voor waarheid gehouden *moet* worden'. Op zich zelf is dit reeds zonderling, want de dogmatiek had eerst 'tot uitgangspunt een welgegrond, persoonlijk, levend geloof in Christus als het middelpunt der heilsopenbaringen Gods', en men moet dus aannemen, dat iemand zulk een geloof in Kristus hebben kan, en dan nog eens bedaard gaat onderzoeken 'wat voor waarheid moet worden gehouden' op godsdienstig gebied. Maar beschouwen wij het argument als argument. Te bewijzen was: dogmatiek staat

aan het hoofd van de systematische theologie. Bewijs: dogmatiek onderzoekt wat voor waarheid gehouden moet worden. Hoe kan zulk een onderzoek, dat uit zijn aard *kritisch* te werk moet gaan, 'den hoofdinhoud uitmaken' van het *systematisch* gedeelte van welke wetenschap dan ook? Systematiseeren laat zich alleen wat reeds geacht wordt als waarheid vast te staan. Er is nog meer. In het vervolg van dezen zelfden §, sprekende over het verband tusschen dogmatiek en ethiek, noemt Prof. van Oosterzee de eerste 'Heilsleer'. Nu wordt van die Heilsleer gezegd: 'Zij bespreekt wat voor ons waarheid *is*'. Moet dan één en dezelfde wetenschap '*onderzoeken* wat voor waarheid gehouden moet worden' en 'bespreken wat voor ons waarheid is'?

II.

Het eerste hoofdstuk, over 'het karakter der christelijke dogmatiek' is nu afgehandeld; het tweede, over hare 'bronnen' begint. Te zamen zijn zij vier in getal: 'Christus, de Heilige Schrift, de Symbolische Schriften, het Christelijk Bewustzijn.'

'Hoofdbron voor het onderzoek der christelijke dogmatiek kan niemand anders zijn, dan Hij, die zelf haar hoofdinhoud uitmaakt (blz. 22).'

Hoofdbron voor het onderzoek der sterrekunde is de sterrehemel; voor de menschkunde, de mensch; voor de plantenkunde de plant, enz., want de sterrehemel, de mensch, de plant is telkens de hoofdinhoud der genoemde wetenschappen.

Dit laat zich wel hooren, zou men zeggen. Maar men bemerkt reeds de fout. Een verkorte uitdrukking wordt voor een wetenschappelijk nauwkeurige formule gehouden. De mensch kan nooit zelf de bron zijn van de menschkunde, maar bron is altijd slechts onze waarneming van of anderer berichten omtrent den mensch. Evenzoo met de andere voorbeelden. Ware het voorwerp van een onderzoek zijn bron, dan ware ook tevens het onderzoek overbodig, want aan dat voorwerp zal ik toch als bron niets hebben, zoo het mij niet reeds volledig bekend is. Aan een verborgen bron heeft men niet veel.

Wanneer nu het dogmatisch onderzoek zich voornamelijk met Kristus bezighoudt, dan moet Kristus bij den aanvang van dat onderzoek nog een probleem, maar dan kan hij ook geen bron zijn. Uit een probleem kan ik geenerlei wijsheid putten.

Bij dat onderzoek zal mij dus nooit Kristus zelf, maar alleen het geheel der berichten over hem ter zijde kunnen staan. Die berichten zijn: de schriften van het Nieuwe Testament. Geeft § 7 als hoofdbron ‘Christus’, § 8 als hoofdbron ‘de Heilige Schrift’, dan schijnt de hoogleeraar in de fout te zijn vervallen van eene onderscheiding te maken waarvoor geen reden is. Slechts dan zou Kristus als ‘bron van het dogmatisch onderzoek’ van de bron te onderscheiden zijn welke ons in die schriften ontsloten worden, die ‘van Jezus getuigen’, wanneer ‘Christus’, ook nog buiten die schriften om, mededeelingen deed of gedaan had omtrent het dogma dat ten zijnen aanzien moet worden vastgesteld; - hetgeen de schrijver nergens leert.

‘De voorstelling van Christus als Hoofdbron komt geheel met letter en geest van de Schriften des N.V. overeen. Jezus zelf stelt zich voor als de waarheid (Joh. X, 6; XVIII, 37), en wordt door zijne apostelen als haar hoogste tolk en getuige beleden (Joh. VI, 68; 1 Tim. VI, 13; 1 Joh. II, 23: Openb. I, 5). Hij beheerscht feitelijk in zijne kerk het zedelijk godsdienstig gebied, in al zijnen omvang gedacht’. De schrijver, het blijkt uit het aangehaalde, vergeet het onderscheid tusschen Jezus' onmiddellijke hoorders en ons. Zij behoefden tot ‘niemand anders te gaan’ dan tot den Meester, dien zíj bij zich hadden; wij kunnen niet anders dan tot diegenen gaan, welke ‘van hem getuigen.’ Op Paulus is deze opmerking zeker niet van toepassing, doch hij gelooft dan ook aan eene innerlijke, onmiddellijke openbaring van God betreffende zijnen Zoon (Gal. I, 16).

Het vervolg van diezelfde aant. 2 had den hoogleeraar zijne vergissing kunnen doen bespeuren. ‘De heenwijzing naar deze Hoofdbron stemt ook geheel te zamen met het *historisch* karakter der geheele Heilsopenbaring’. Wanneer namelijk Kristus zelf voor den hoogleeraar een bron van kennis is bij zijn dogmatisch onderzoek, dan heeft hij met ‘dat historisch karakter’ niet van doen. En omgekeerd, vertoont ‘de geheele Heilsopenbaring’ voor hem een historisch karakter, dan bezit hij ook geene andere bronnen dan die wij bij elk historisch onderzoek gebruiken moeten: berichten, nog eens berichten, en niets dan berichten; in dit geval: ‘de h. Schrift’.

De schrijver geeft het § 8 toe, maar vernietigt daarmee eigenhandig § 7. ‘Geen zekere kennis der heilswaarheid buiten Christus, *geen heldere kennis van Christus buiten de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds*’. Ja, hij noemt hier de

Heilige Schrift ‘de voornaamste kenbron en toetssteen der waarheid’. Maar voor den hoogleeraar is Kristus de waarheid. Is dus de bijbel de voornaamste kenbron van Kristus, en is Kristus bovendien nog eens de kenbron van zichzelf? Dat gaat toch niet.

Wat leert ons nu de schrijver omtrent de ‘heilige Schrift’, als kenbron?

Hij verstaat daaronder ‘de Boeken des Ouden en des Nieuwen Verbonds (blz. 25)’. Deze boeken vormen voor hem eene ‘oorkonden-verzameling van zeer verschillende waardij (blz. 26)’. Die waarde wordt ‘bepaald door de meer of minder verwijderde betrekking tot Christus’. Bijzonder duidelijk is dit weer niet. Van welke betrekking is hier sprake? Al de vier evangeliën staan a priori in gelijkelijk ‘verwijderde betrekking tot Christus’. Is nu reeds daardoor hun dogmatische waarde even groot?

Vooral ten aanzien van het Oude Testament helpt zijn kanon niet. Ik lees daar, dat God verzoend wordt door het ophangen van zeven nakomelingen van Saul (2 Sam. XXI). Zal ik hieruit iets putten voor mijne dogmatiek? De hoogleeraar antwoordt: ‘zie mijn kanon; vraag of 2 Sam. XXI in nauwe of verwijderde betrekking tot Christus staat. Christus is de waarheid’. Hoe zal ik dat te weten komen? Als het waarheid is, dat God op die wijze verzoend is geworden, dan staat 2 Sam. XXI in zeer nauwe betrekking tot Kristus, tot *de* waarheid; maar als het een bijgeloovige voorstelling is van den een of anderen joodschen auteur, dan staat 2 Sam. XXI volstrekt niet in betrekking tot Kristus, tot de waarheid op godsdienstig gebied. Nemen wij aan, dat 2 Sam. XXI waarheid spreekt, ziehier dan hoe ik het dienstbaar maak aan mijn dogmatisch onderzoek. Ik schrijf dan in de *miscellanea* waaruit mijn dogmatiek eens zal opgroeien: God is onder meer een wezen, dat in bepaalde tijden en onder bepaalde omstandigheden menschenoffers verlangt, en dit zijn verlangen door het zenden van een hongersnood over een geheel land kenbaar maakt.

Maar al gebruikte ik den kanon des hoogleeraars, dan zou ik wel wenschen te vragen met welken ‘Kristus’ ik 2 Sam. XXI en soortgelijke berichten vergelijken moet? Met den Kristus der apokolypse of met dien van het vlek der Samaritanen. Met der Kristus van het: ik ben zachtmoedig en nederig van harte, of met den Kristus die den ontrouwen dienstknecht ‘in stukken zal snijden’? Zonder een kanon, die deze vragen beslist, zie ik voor mij geen kans om met den kanon van den hoogleeraar

iets aan te vangen. Want raadpleeg ik den Kristus, die eenen ontrouwen dienstknecht ‘in stukken snijdt’, en den anderen in het eeuwige vuur zendt met een vervloeking, en weet ik vervolgens, dat Kristus het beeld is des Vaders, dan vindt ik tusschen dien Kristus en den God van 2 Sam. XXI een vrij nauwe betrekking.

Het acht geven in § 9 op ‘de Symbolische Schriften’ als bron voor de dogmatiek, geschiedt alleen in het belang van de-‘continuiteit van het geloofsbewustzijn der gemeente’, welk geloofsbewustzijn als laatste bron in § 10 opzettelijk behandeld wordt.

Het doel van den hoogleeraar met dezen paragraaf 10 is, zijn dogmatisch standpunt aan te geven in tegenstelling van dat van Schleiermacher en dat van Schenkel.

Het kan ons dus niet verwonderen, dat de schrijver hier zoowel aangaande ‘het christelijk bewustzijn’ als aangaande ‘het geweten’ onderzoekt of het een bron voor de dogmatiek kan wezen. Het bewustzijn werd in deze hoedanigheid door Schleiermacher, het geweten door Schenkel in bescherming genomen.

Op blz. 35 ontmoeten wij eene bepaling van hetgeen de heer van Oosterzee onder ‘christelijk bewustzijn’ verstaat. ‘Wij denken, bij het gebruik van dit woord, aan hetgeen de christen van geestelijke dingen bij zich zelven weet, en wel.... langs den weg van zelfbeschouwing en geestelijke levenservaring.’

Van dit ‘christelijk zelfbewustzijn’, van deze door levenservaring verkregen wetenschap des kristens, wordt door den hoogleeraar veel goeds meegedeeld.

Dat kristelijk bewustzijn ‘geeft getuigenis aan de christelijke waarheid (blz. 33 volg.)’.

Het ‘verdient mede een plaats onder de bronnen der dogmatiek (blz. 34)’, want wij kennen van waarheid slechts hetgeen wij er van doorleven (blz. 35).

Het is, met goedkeurende aanhaling van de woorden van Martensen, ‘eine relativ selbständige Quelle des Christenthums (blz. 35)’.

Het is ‘eene innerlijke kenbron der waarheid’, omdat (met evenzeer goedkeurende aanhaling van Luthers woorden) ‘man dem Menschen nicht überreden könnte, (das Gesetz sei richtig), es wäre denn zuvor in seinem Herzen geschrieben (blz. 36)’.

Tegenover zooveel goeds staat alleen het volgende (blz. 37):

‘Het christelijk bewustzijn is geene *hoofdbron* van de kennis der heilsleer, (omdat) op de vraag of eene *voldoende* kennis der heilswaarheid uit het christelijk bewustzijn kan afgeleid worden, een ontkennend antwoord’ moet gegeven worden.

Volgens den hoogleeraar is dus het ‘christelijk bewustzijn’ een bron, een relatief zelfstandige bron, maar geen hoofdbron, wijl de kennis, die er uit afgeleid wordt, onvoldoende is, en geeft dat bewustzijn, die ‘door levenservaring verkregene wetenschap’ van den kristen, ‘getuigenis aan de christelijke waarheid’.

Onvoldoende kennis is toch altijd kennis. Getuigenis geven aan een waarheid zal wel beteekenen: verzekeren, dat een leer, een stelling waarheid is. Wij mogen het er dus voor houden, dat het gevoelen van Prof. van Oosterzee hierop neerkomt: de waarheid op godsdienstig gebied wordt ons geopenbaard; zonder dat hadden wij haar nooit gevonden. Maar dat wij deze waarheid als waarheid erkennen, dat danken wij aan ons kristelijk bewustzijn.

Wie dit gevoelen tot het zijne maakt, zal, wanneer niet alle logika mij bedriegt, ook van gevoelen moeten zijn, dat de ‘door levenservaring verkregene wetenschap van den christen’, *a fortiori* die van den godgeleerde, omtrent ‘geestelijke dingen’, een maatstaf bezit, welke haar in staat stelt om de uitspraken der ‘Heilsopenbaring’ te beoordeelen, te toetsen. Zonder zulk een beoordeeling en toetsing kan er toch geen spraak zijn, zelfs niet van een ‘relatief zelfstandig’ erkennen van de waarheid dier openbaring, en zonder een vasten maatstaf is elk beoordeelen en toetsen ijdel.

Deze onvermijdelijke gevolgtrekking wordt evenwel door den hoogleeraar niet aanvaard. Plotseling lezen wij op blz. 36:

‘Evenmin als één wijsgeer zou kunnen uitwijzen, dat en hoe God de wereld had moeten scheppen, evenmin kan één godgeleerde beslissen, dat en hoe God de wereld had moeten verlossen’. En straks, blz. 37: ‘Het gevoel is geen keurmeester van den schat des geloofs’.

Of en hoe God een wereld moet scheppen, of en hoe God de eens geschapen wereld moet verlossen, geen wijsgeer, dus ook geen kristenwijsgeer, zelfs geen kristelijk godgeleerde, die er a priori iets in het minst van weet. Wordt mij omtrent God iets verzekerd, onverschillig of het 2 Sam. XXI of Joh. III: 16 zij, mijn gevoel kan het in het geheel niet ‘keuren’, het dus nooit als godewaardig of het tegenovergestelde ‘waarmerken’. De hoogleeraar zegt het uit- en nadrukkelijk.

Ik met hem, en van ganscher harte; maar hoe kan hij het zeggen, hij, die van ‘de wetenschap des christens’ verlangt dat zij ‘getuigenis geve aan de christelijke waarheid’? Daar komt de Openbaring tot den godgeleerde, en zegt hem: ‘God

heeft de wereld verlost door Christus'. Erken, roept de hoogleeraar, erken nu, dat dit waarheid is. Gij hadt het natuurlijk nooit ontdekt, maar zeg nu of het niet zoo is. Ja, antwoordt de godgeleerde, die in Prof. van Oosterzee's dogmatische school is opgegroeid, het zal wel zoo wezen, ik wil het gaarne gelooven, maar beoordeelen kan ik die stelling niet, want of God en hoe God de wereld moest verlossen, daarvan weet ik niets hoegenaamd. Had ik van te voren relatief-zelfstandig ingezien, dat God de wereld moest verlossen en dat hij dit door Kristus doen moest, en kwam uwe openbaring mij dan verzekeren: Hij heeft haar door Kristus verlost, dan zou ik de waarheid van die mededeeling nu ook 'relatief-zelfstandig' kunnen erkennen. Thans blijft mij inderdaad niets over dan òf de zaak in het midden te laten, òf autoriteitsgeloof, dat is: zulk een vertrouwen in hem die het meedeelt, waardoor elke mededeeling van zijnentwege voor mij volstrekt betrouwbaar wordt.

Toch niet, herneemt de hoogleeraar. Wanneer gij het Evangelie geloovig aanneemt, leert gij zijn verlossende, zijn vertroostende kracht gevoelen, en op grond daarvan zegt gij dan: dat moet waarheid zijn.

Gevoelen? En 'het gevoel is niet de keurmeester van den schat des geloofs'! Als ik een leer vertroostend zal noemen, moet ik toch mijn gevoel laten spreken, mijn gevoel veroorloven die leer te keuren; en dat is juist wat blz. 37 mij verbiedt.

Ik geloof niet, dat de hoogleeraar ons principiëel van het positivisme verlossen kan. Toen § 2 de 'Mogelijkheid' van de dogmatiek werd betoogd, 'lag het bovennatuurlijke (de metafysika) niet buiten het gebied onzer kennis'; bewees 'de onzichtbare wereld haar bestaan, ongeveer op gelijke wijze als de zon het hare, door haren glans'; heette het: 'ja, waarlijk: nous avons une idée de la vérité'; had 'DE *mensch* den aanleg en het vermogen om van de zienlijke tot de onzienlijke dingen op te klimmen'; had 'de mensch (niet eens de kristen) een besef zijner betrekking tot den Oneindige'; behoefde 'de mensch niet werktuigelijk te bukken voor wat hem van buiten als openbaring wordt opgelegd', maar had hij een '*inwendig kriterium om waar en valsch op dit gebied behoorlijk te scheiden*'.

Zoo op blz. 5 tot 8. Op blz. 46 en 37: 'geen wijsgeer kan uitwijzen, dat God de wereld moest scheppen; het gevoel, geen keurmeester van godsdienstige waarheid'. Derhalve: een metafysische wetenschap, maar die van de noodwendigheid van

de schepping der wereld niets weet; en een inwendig kriterium, dat waar van valsch scheidt, maar elk gevoel, dat waar en valsch keurt, buitensluit!

Bestrijdt gij de mogelijkheid van dogmatiek: de uitingen van het onwrikbaarst geloof in de metafysika stroomen u tegen. Maakt gij ernst met dat geloof en wilt gij zelfstandig aan het zoeken gaan naar godsdienstig-wijsgeerige waarheid: het welbeproefde schriftbeginsel wordt u voorgehouden. Wilt gij dit schriftbeginsel u eigen maken en nederig aannemen wat de schrift u leert: het hooggewaardeerde kristelijk bewustzijn wordt u in zijne rechtmatige eischen ontvouwd. Grijpt gij dat met beide handen aan, gedachtig aan de spreuk: van waarheid kennen wij hetgeen wij er van doorleven, en raadpleegt gij dus ‘het inwendig kriterium der waarheid’, terwijl gij onderstelt, dat ook uw gevoel een deel van dat inwendig kriterium zal uitmaken: dan werpt de hoogleeraar u in de diepten van het scepticisme met zijn ‘Gevoel, geen keurmeester van den schat des geloofs’; en, als ge 't nog niet verstaan mocht: ‘*Immers, het gevoel spreekt zich bij den een geheel anders dan bij den anderen uit, ja in hetzelfde individu wisselt het onophoudelijk af!*’

Ook van het geweten wordt hier eerst bijzonder veel goeds gezegd èn als bron van èn als maatstaf ter beoordeeling van godsdienstige kennis.

Het geweten is ‘zedelijk bewustzijn, een weten bij of met zich-zelven ten aanzien eener bepaalde verplichting’, ‘het besef van... verantwoordelijkheid tegenover.. een heiligen Wetgever (blz. 38)’.

‘In het geweten spreekt zich een oorspronkelijk Godsbesef uit (aldaar)’.

‘Het geweten is Getuige van een persoonlijken God, Wetgever, Rechter (aldaar)’.

‘Het geweten verkondigt een heiligen God, een onschendbare zedewet, een rechtvaardige vergelding, behoefte aan eene verlossing, die de mensch zichzelven niet schenken kan (blz. 39)’.

‘Het geweten kan getuigenis geven aan geopenbaarde Heilswaarheid (aldaar)’.

‘Het geweten beäamt wat Christus eischt (aldaar)’.

‘*Niets kan voor ons waarheid zijn, dat door onze consciëntie luide weersproken wordt* (blz. 42)’.

‘Het geweten kan niet anders dan den eisch van gehoorzaamheid des geloofs goedkeuren, dien de Heilsopenbaring geheel

den inwendigen mensch stelt, mits die eisch behoorlijk gerecht vaardigd worde (aldaar)'.

Trachten wij deze onderscheidene uitspraken in eene definitie samen te vatten, die ons zegt wat het geweten ons leert en op welken grond het dit doet:

Als orgaan van een oorspronkelijk Godsbesef, immers als besef van verantwoordelijkheid tegenover een heilig Rechter, leert het geweten, dat er een God en wel een persoonlijk en een heilig God is, die naar recht en billijkheid vergeldt. Terwijl het behoefte wekt aan een verlossing, die de mensch zichzelven niet schenken kan, leert het, dat de Heilsopenbaring waarheid is en dus de gehoorzaamheid des geloofs aan die openbaring tot onze plichten behoort. Wat het geweten luide weerspreekt, kan evenwel geen waarheid zijn.

Maar nu hebben wij nog slechts éene zijde van Prof. van Oosterzee's leer omtrent het geweten voor ons. Verzamelen wij dus nog andere uitspraken.

'De eigenlijke inhoud der Heilsopenbaring kan niet uit het geweten afgeleid worden (blz. 39)'.

'Of er werkelijk verlossing verkrijgbaar is, en langs wat weg die genoten wordt, daarvan weet het geweten als zoodanig niets (ald.)'.

'Het geweten weet wel van de wet, maar niet van genade (ald.)'.

Het geweten mag niet beslissen 'wat in de H. Schrift voor woord van God is te houden (blz. 40)'.

'Willekeurig en onhoudbaar is eene richting, die het geweten als hoogsten scheidsrechter op het gebied der heilswaarheid erkent, *en niets als waarheid wil laten gelden, wat niet door het geweten betuigd en beäamd wordt* (aldaar)'.

'Het geweten kan de innerlijke waarde van het evangelie erkennen, maar daarmede is zijne waarheid toch nog in geenen deele beslist (aldaar)'.

'Menige stelling op het gebied van Theologie, Christologie, Pneumatologie, Eschatologie, waaromtrent het geweten volstrekt niets verkondigt (aldaar)'.

'Resultaat: het geweten is geen kenbron der Heilsleer (blz. 41)'.

Men bemerkt, dat wij hier op dezelfde moeilijkheid stuiten als daareven. Hoe kan het geweten tegelijk èn niet weten van genade èn getuigen dat de leer der genade waarheid is? Hoe kan het èn voor allen gehoorzaamheid aan een Heilsopenbaring tot een plicht maken, èn niet bij alle menschen hetzelfde zeggen? Hoe kan het èn getuigenis geven aan de *waarheid*

van het Evangelie, èn *uitsluitend* in staat zijn de *waarde* van dat evangelie te beoordeelen, wanneer ons daarbij uitdrukkelijk verzekerd wordt, dat hier waarde over waarheid niet beslist? Hoe kan het geweten èn omtrent menige theologische en kristologische stelling volstrekt niets verkondigen, èn de waarde van het Evangelie erkennen? Op menig punt zal het dan moeten belijden, dat het elken maatstaf tot bepaling van die waarde mist. Hoe kan het èn niets weten van genade, èn omtrent sommige stellingen op het gebied van kristologie iets verkondigen? Maar bovenal hoe kan het èn willekeurig, ja onhoudbaar zijn, het geweten als hoogsten scheidsrechter op het gebied der heilswaarheid te erkennen. èn tevens geoorloofd, te zeggen: ‘niets kan voor ons waarheid zijn, dat door onze conscientie luide weersproken wordt’? Eindelijk: hoe kan de hoogleeraar èn leeren, dat ‘het geweten bij verschillende menschen volstrekt niet hetzelfde verkondigt’ èn schrijven: ‘het geweten verkondigt een heiligen God, ja geeft getuigenis aan het Evangelie’. Van welk geweten spreekt hij dan?

Het is ook hier gemakkelijk te zien, waar de schoen wringt. Het geheim licht in de volgende verklaring (blz. 39): ‘Het Geweten weet niet van genade, die trouwens eerst in feiten geopenbaard worden moest’.

Bij des hoogleeraars loochening van het vermogen des gewetens om iets van den eigenlijken inhoud der Heilsopenbaring te ontdekken, ja bij geheel zijne sceptische beschouwing van het, immers bij allen zoo verschillend, getuigenis des gewetens, schoot er voor hem niets anders over dan te zeggen: Geen kennis van Gods genade dan door kennis van zekere feiten en voor het algemeen geene kennis van deze feiten als waarlijk geloofwaardig dan op gezag. Waarop hij dan onmiddellijk had moeten laten volgen: En dat gezag vindt men hier of men vindt het daar.

Maar het ongeluk wil, dat een protestantsch dogmatikus dit laatste juist niet kan laten volgen. Waar hij van Oosterzee's beginselen omhelst, moet hij een gezag hebben, en hij heeft er geen. Dat is het kritieke, en - ik mag er bijvoegen - het onbarmhartige tevens. Ik begeer tot de kristelijke gemeente toe te treden en ben geen godgeleerde. Ik wensch nederig te gelooven in de goddelijke genade, waarvan ik vernomen heb. Hoe zal ik mij van haar gewissen? Ik vraag het den hoogleeraar. Door mijn rede? - Dwaasheid. - Door gevoel? - Onzin. - Door mijn geweten? - Onmogelijk, luidt telkens

zijn antwoord. Hoe dan? Feiten, verzekert hij, hebben die genade aan het licht gebracht. - Hoe kan ik mij van de waarheid dier feiten overtuigen? Door historisch-kritisch onderzoek, het eenige waardoor men zich van de geloofwaardigheid van berichten omtrent feiten overtuigt. - Maar ik ben een ambachtsman, een arbeider op het veld, in een fabriek, een geneesheer, een advokaat, een koopman; historische kritiek is mijn zaak niet! Hoe zal ik weten of die feiten geschied zijn? - 'Waar (blz. 42) het Evangelie geloovig is aangenomen, herhaalt de hoogleeraar gaarne, daar wordt eene christelijke ervaring geboren, die niet weinig recht heeft van spreken, en deze ervaring is de verzegeling (obsignatio) van het aangenomene (blz. 37)'. - Dat uitzicht is schoon, maar hoe kom ik tot dat eerste geloovige aannemen?... Hoe kom ik er toe, wanneer Rede, Gevoel, Geweten mij hoegenaamd niets omtrent het Evangelie openbaren dan wellicht zijn waarde, maar met de waarde 'zijn waarheid nog in geenen deele beslist is'?

Uit haar humeur gebracht, wijst de protestantsche orthodoxie mij de deur. Bij het heengaan ontmoet ik een roomschkatholiek priester.

Het derde hoofdstuk: *Geschiedenis der christelijke dogmatiek* mogen wij met het oog op ons tegenwoordig doel overslaan, om des te uitvoeriger bij het vierde te kunnen verwijlen, dat den *Eisch der Dogmatiek* behandelt, en wel in de eerste plaats (§ 16) *Haar uitgangspunt*.

De schrijver wil noch scepticisme noch dogmatisme tot uitgangspunt. Het laatste, het dogmatisme, niet, omdat 'de vernieuwde vraag: wat is waarheid? geene ernstige beteekenis meer heeft, waar het eenig geoorloofd antwoord op ieder punt reeds is vastgesteld (blz. 86)'.

Dit is een woord van wijde strekking. Men mag er vooreerst met het volste recht uit afleiden, dat de hoogleeraar met zijne dogmatiek de vernieuwde vraag wil beantwoorden: wat is waarheid? Voorts mag men er dit gevolg uit trekken: waar en zoo dikwijls de hoogleeraar die vraag: wat is waarheid? stelt, acht hij het 'eenig geoorloofd antwoord' nog niet gegeven. Immers: 'waar het eenig geoorloofd antwoord op eenig punt reeds is vastgesteld, heeft de vernieuwde vraag: wat is waarheid? geen ernstige beteekenis meer'.

Ziet men dus den hoogleeraar zijn dogmatisch onderzoek tot alle punten van de kristelijke leer uitstrekken, dan moet men

aannemen, dat hij nog op geen enkel punt het eenig geoorloofd antwoord acht vastgesteld.

Na deze groote koncessie van aant. 4 meldt ons aant. 5: ‘Persönlicher christlicher Glaube ist die unerlässliche Bedingung einer Darstellung des christlichen Glaubens’ (Voigt), en de hoogleeraar geeft deze gedachte terug met deze woorden: ‘slechts uit de eeuwig zich verjongende kracht van het persoonlijk geloofsleven kan de Dogmatiek in telkens nieuwe vormen te voorschijn treden’. Dit een en ander is niet licht met elkander te rijmen. Er zijn dus twee voorwaarden voor de dogmatiek: 1°. Op geen enkel punt van de geloofsleer het éénig geoorloofd antwoord reeds vastgesteld te achten; 2°. een persoonlijk kristelijk geloof te hebben. Moet ik dan gelooven zonder volkomen nauwkeurig te weten wat ik geloof? Maar blz. 11 had ons verzekerd: ‘de geloovige weet bij zichzelven niet enkel dat, maar ook *wat hij gelooft*’. Hoe dit te verstaan? Als ik weet wat ik geloof, weet ik ook wat ik gelooven moet, want *moest* ik het niet gelooven, waarom zou ik het dan doen? weet ik evenwel wat ik gelooven moet, dan is voor mij ook ‘op ieder punt het éénig geoorloofd antwoord reeds vastgesteld’.

Of hebben wij te onderstellen, dat ‘het persoonlijk kristelijk geloof’ ons al te zeer onbekend is, om hier den hoogleeraar te kunnen verstaan?

‘Het persoonlijk christelijk openbaringsgeloof,’ heeft hij de goedheid ons te zeggen (blz. 86 vlg.), ‘dat als onmisbare voorwaarde en subjectief uitgangspunt bij de wetenschappelijke behandeling der Dogmatiek wordt geëischt, is in geenen deele eene onvoorwaardelijke toestemming des verstands, dat geheel den inhoud der kerkleer reeds onbegrepen aanvaardde, maar een vertrouwen des harten, zoowel op het bestaan en de erkenbaarheid eener eeuwige waarheid, als op Hem, in en door wien zij is geopenbaard en verschenen. Wat zich met de meeste duidelijkheid en kracht als de onmiddellijke uitspraak der menschelijke bewustheid verkondigt, erkent het als GRONDwaarheid, en bouwt daarop met bedachtzaamheid voort. Daartoe rekent het mede, wat de grondslag is van allen godsdienst en zijne Philosophie; het bestaan eener hoogere wereld, waarnaar het hart met zijne diepste aspiratiën uitgaat, een rijk des licht en des levens’.

De exegese dezer plaats biedt evenwel groote zwarigheden. Zij is eene bepaling (negatief en positief) van het persoonlijk kristelijk openbaringsgeloof.

Het is ‘in geenen deele een onvoorwaardelijke toestemming des verstands, dat geheel den inhoud der kerkleer reeds onbegrepen aanvaardde’. Naar dit verband, schijnt het aan de kerkleer (niet aan de openbaring) te zijn, dat het verstand zijne onvoorwaardelijke toestemming weigert. Doch een ernstiger vraag: Het verstand heeft nog niet ‘geheel den inhoud der kerkleer onbegrepen aanvaard’. Dus wel een deel daarvan? Het eenige in ons dat begrijpt, kan nooit iets onbegrepen aanvaarden, onverschillig of het een geheel of een deel, onverschillig waarvan het een deel zij. Kan men beweren, iets gezegd te hebben, wanneer men van het verstand verzekert, dat het niet ophoudt verstand te zijn?

Nu volgt de positieve. Zij is onbevredigend; vooreerst omdat ons reeds het tegendeel was geleerd op blz. 36, gelijk uit de volgende vergelijking duidelijk blijkt:

blz. 36.	**blz. 87.**
Op de vraag of uit het menschelijk bewustzijn eene voldoende kennis der heilswaarheid kan afgeleid worden, schijnt geen ander dan een ontkennend antwoord ons denkbaar.	Wat zich met de meeste duidelijkheid en kracht als de onmiddellijke uitspraak der menschelijke bewustheid verkondigt, erkent het openbaringsgeloof (dat zelf de onmisbare voorwaarde is van de dogmatiek) als *grond*-waarheid, en daarop bouwt het met bedachtzaamheid voort.

Verder: grondwaarheid is, dat waaruit al het verdere wordt afgeleid. Deze grondwaarheid is hier uitspraak der menschelijke bewustheid. Maar dan kan ik dat ‘vertrouwen op Hem, die de eeuwige waarheid geopenbaard heeft’, wel missen. Bovendien waren wij eerst met dat ‘vertrouwen des harten’ op het gebied van het gevoel; met die ‘menschelijke bewustheid’ zijn wij daarentegen op het gebied van het weten (blz. 35).

Wat is dus de onmisbare voorwaarde van de dogmatiek? Een gevoel (het vertrouwen des harten), of een weten (de bewustheid)? Andermaal: wat is hare voorwaarde? Vertrouwen op Hem die de eeuwige waarheid heeft geopenbaard? of op de onmiddellijke uitspraak van de menschelijke bewustheid? Wanneer deze ons het bestaan der eeuwige waarheid verkondigt, behoeft Kristus ons haar niet nog eens te verkondigen. Want men kan toch niet aannemen, dat wij, krachtens onze menschelijke bewustheid wel zouden weten: er is eene eeuwige waarheid, en nog altijd

op hare openbaring zouden moeten wachten, indien Kristus niet ware gekomen. Hoe kan men met eenige mogelijkheid van het bestaan eener waarheid anders kennis dragen dan door die waarheid zelve te kennen?

Wij willen thans den hoogleeraar hooren over het belangrijkste punt: ‘de Methode’ zijner dogmatiek.

Die methode is de volgende: ‘Elk dogma behoort genetisch uit de hoofdbron afgeleid, exegetisch toegelicht, historisch nagegaan, kritisch beoordeeld, en met andere langs analytischsynthetischen weg alzoo verbonden te worden, dat ieder der deelen juist uit den samenhang met dit organisch geheel zijn licht en recht, zijne beteekenis en waarde erlangt’.

Hoe dit alles te rijmen? In de eerste plaats zal elk dogma uit de hoofdbron moeten worden afgeleid. Als Hoofdbron werd (blz. 22) ‘Christus’ genoemd. Uit ‘Christus’ laat zich evenwel niets afleiden. Men moet dus de geschriften raadplegen, die van hem getuigen. De hoogleeraar geeft dit zelf toe, waar hij schrijft (blz. 91: aant. 3 van denzelfden §) ‘in de Christelijke Dogmatiek is een Bijbelsch, Historisch en Kritisch element op het innigst samen vereenigd. Het eerste komt het eerst aan de orde’. Het ‘afleiden uit Christus’ en het afleiden uit den bijbel valt dus geheel samen. Maar hoe kan dan het ‘exegetisch toelichten’ nog eens in de tweede plaats komen? Een dogma af te leiden uit welk geschrift dan ook, kan toch niet anders geschieden dan 1°. door exegese; 2°. door redeneering; m.a.w.: door te vragen 1°. wat leert dat gegeschrift? een vraag, alleen door uitlegging te beantwoorden; 2°. wat vloeit uit de met juistheid verklaarde woorden noodwendig voort? Ik meen derhalve dat ‘genetisch uit de hoofdbron afgeleid’ en ‘exegetisch toegelicht’ geheel samenvallen.

Verder moet het ‘historisch nagegaan’ en ‘kritisch beoordeeld’ worden. Waartoe dit laatste? Is de bijbel de bron, waaruit ik mijne kennis van de kristelijke waarheid put; heb ik door exegese en gevolgtrekking die waarheid op een bepaald punt, en daarmee een dogma, gevonden, dan zie ik niet in wat er nog aan te beoordeelen valt. Of liever: indien ik het dan nog beoordeelen, derhalve voorloopig in het midden laten mag of ik het aannemen zal, zoo moet de ‘Christus gelijk hij uit den bijbel wordt gekend’, ofschoon de hoogleeraar hem blz. 23 ‘de openbaring der waarheid op godsdienstig gebied’ noemt, niet de eenige ‘hoofdbron’ wezen. En inderdaad lezen

wij dan ook aan het slot van dezen § 17: ‘het hoogste kriterium voor de waarheid eener dogmatische stelling is in hare gelijktijdige overeenstemming met Gods woord in de H. Schrift on *met de getuigenis der geestelijke ervaring* gegeven’. De samenvoeging is merkwaardig genoeg. Van het onvoorwaardelijk gezag van Gods woord kan hier dus geen spraak zijn. Tot voorwaarde heeft het altijd het gezag van de geestelijke ervaring. De hoogleeraar had ons wel met een enkel woord mogen zeggen hoe een dogma, afgeleid uit geloofwaardige en voldoende berichten omtrent hem die *de* waarheid is, niet reeds daarin zijn allerhoogst kriterium vindt.

Al heeft hij dit verzuimd, zooveel staat toch vast, dat naar de methode van den schrijver elke dogmatische stelling getoetst moet worden aan Schrift en ervaring en dat, wordt zij door dezen toetssteen gewaarmerkt, zij boven elken redelijken twijfel verheven is.

Maar staat dit vast, waarom leest men dan aan het slot van aant. 2: ‘Geestelijke aanschouwing (intuïtie) der geopenbaarde Heilswaarheid en geheiligd nadenken (reflectie) over wat het geloofsoog heeft aanschouwd, is *de weg* om op dogmatisch gebied tot waarachtig kennen en weten te komen’. ‘De weg’ wil zooveel zeggen als de methode; ‘geheiligd nadenken’ zal waarschijnlijk van ‘geestelijke ervaring’ niet essentiëel verschillen. Is dit zoo, dan is die ‘intuïtie’ ook iets nieuws, en begrijpt men niet, waarom zij in den tekst van den § niet genoemd is, bij de volledige beschrijving van de methode, waarvan het nu eerst blijkt, dat zij op het volgende neerkomt: voor waarheid is te houden elke dogmatische stelling die ‘geopenbaard’, ‘geestelijk aanschouwd’, en door ‘geestelijke ervaring’ gewaarmerkt is. Hoe het vast kan staan, dat iets geopenbaard en datzelfde toch nog niet voldoende kan gewaarborgd zijn, wordt ons evenmin opgehelderd als wat onder geestelijke aanschouwing moet worden verstaan. Met ‘geestelijke ervaring’ kan zij niet samenvallen, anders toch zou de ‘reflectie’ niet eerst volgen, want zonder reflectie is ervaring niet denkbaar.

Hoe verder wij in de aanteekeningen van dezen § komen, hoe minder het ons vergund wordt, ons eene samenhangende voorstelling van des hoogleeraars methode te vormen. Wij meenden er nu te zijn, maar een uitspraak in aant. 3 werpt alles weer omver. Daar lezen wij: ‘in het allerhoogste ressort moet het christelijk bewustzijn aan het woord van Christus

getoetst worden (blz. 92)'. Eerst was 'de gelijktijdige samenstemming eener dogmatische stelling met de uitspraak van Gods woord in de Schrift (dus met "Christus") en met de getuigenis der christelijke ervaring (= het christelijk bewustzijn) het *hoogste* kriterium voor hare waarheid (blz. 90)'. Hier werden dus 'woord van Christus' en 'christelijk bewustzijn' gecoördineerd. Eerst *te zamen* vormen zij het *hoogste* kriterium. Daarna wordt evenwel in het hoogste ressort, ter laatster instantie, m.a.w. waar het om 't hoogste kriterium te doen is, het christelijk bewustzijn aan het 'woord van Christus' gesubordonneerd, en is men verplicht te zeggen: overeenstemming eener dogmatische stelling met het 'christelijk bewustzijn' kan wellicht den hoogsten graad van 'gewisheid'[1] geven, met de kwestie of zij waarheid is, heeft die overeenkomst niets uit te staan; want heeft de overeenstemming niet plaats met het 'christelijk bewustzijn' en wel met het 'woord van Christus', dan moet de stelling toch als waarheid erkend worden. Men bespeurt bovendien, dat met de geestelijke reflectie ook de geestelijke aanschouwing hier aan haar lot wordt overgelaten, want of iets 'woord van Christus is', kan slechts als een zuiver historische kwestie aangemerkt worden, waarom de hoogleerar, blz. 94, dan ook volkomen konsekwent schrijft: 'Wat Christus... als waarheid verkondigt..., heeft voor ieder der zijnen reeds daarom beslissend gezag'. Van het 'kritisch beoordeeld' blijft hier natuurlijk niets meer over.

Aan het slot van den geheelen paragraaf komt eene aanhaling voor uit Twesten, die de hoogleeraar 'zonder eenige aarzeling onderschrijft (blz. 95)', en die, als resumé van het voorgaande, over het geheel misschien eenig licht verspreidt: 'Ich habe dessen kein Hehl, dass es wichtige Dogmen giebt, die mir bey allen viel gerühmten Versuchen, sie aus Vernunftgründen als wahr und nothwendig dar zu thun, durchaus problematisch bleiben würden, wenn ich das Wort der Schrift nicht als entscheidend wollte gelten lassen'.

Te vergeefs hebben wij van deze aanhaling licht verwacht. Zij maakt, juist omdat zij aan het slot komt, alles nog minder verstaanbaar. Hier toch blijkt, hoe in de dogmatiek zeer veel, dat in zichzelf 'durchaus problematisch' is, alleen en uitsluitend op het gezag van het Schriftwoord aangenomen moet worden.

1 Gelijk de hoogleeraar aan den voet van blz. 94 zegt.

Maar hoe stemt dit slot met een begin, waar van ‘kritisch beoordeelen’, van ‘intuïtie’ gesproken werd, niet als nu en dan vergund, maar als behoorende tot de methode dezer wetenschap, ja waar de geestelijke ervaring onmisbaar werd genoemd om het *hoogste* kriterium der *waarheid* te bezitten?

Aan de Verdeeling, de Volmaakbaarheid en het Einddoel der Dogmatiek zijn de nu volgende paragrafen gewijd. Wij behoeven er niet bij stil te staan, en gaan dus terstond over tot het ‘*Eerste Deel. De Apologetische Grondslag. Eerste Hoofdstuk. Godsdienst*. § 21. *Zijn Wezen*’.

III.

Dit eerste hoofdstuk van het eerste Deel, dat zich over 37 bladzijden uitstrekt, wil ons achtereenvolgens bekend maken met het wezen, den grond, den zetel, het einddoel, de verscheidenheid, de verbastering en het richtsnoer van den godsdienst. De hoofdsom komt op het volgende neder:

De Godsdienst, in zijn wezen ‘het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God (blz. 110), vindt zijnen grond in de natuur en het wezen van den mensch (blz. 114); zijn zetel in het binnenste heiligdom des gemoeds, waar verstand, wil, gevoel en geweten nog ongescheiden bijéen zijn (blz. 119); zijn einddoel in persoonlijke vereening met God, hetwelk waarachtig te bereiken alleen bij een theïstisch Godsbegrip begrip mogelijk wordt (blz. 125); de verscheidenheid van den godsdienst is niet alleen een graduëel (dus ook een essentiëel) verschil (blz. 128); zijn verbastering, gevolg van de omstandigheid, dat de godsdienst, die den geheelen mensch moet bezielen, uitsluitend door één vermogen van den mensch wordt beheerscht (blz. 136), en eindelijk zijn richtsnoer, een voortdurende en nadere openbaring van God’.

Uit een formeel oogpunt rijzen hier terstond eenige vragen op, die ik niet wil verzwijgen. Al geschiedt het vrij algemeen, toch begrijp ik niet, hoe men in de dogmatiek over godsdienst handelen kan, voor men over God gehandeld heeft. Ik weet nog volstrekt niet wat de schrijver met dat woord God bedoelt, hoe zal ik dan mijn voordeel kunnen doen met eene bepaling van de religie, waarin dat woord voorkomt alsof het reeds eene bekende grootheid ware? Evenmin weet ik wat de schrijver

theïsme noemt, hoe zal ik dan iets hebben aan de mededeeling, dat het bereiken van het einddoel van den godsdienst alleen bij een theïstisch Godsbegrip mogelijk wordt. Volkomen onbekend ben ik nog met hetgeen onze dogmatikus onder het woord openbaring verstaat, wat zal ik dan leeren uit zijne verzekering, dat openbaring hier het eenig richtsnoer is? De anthropologie van den hoogleeraar is voor mij nog in het duister gehuld, en reeds zal ik moeten vatten, wat hij met dat binnenste heiligdom van het menschelijk gemoed wil te kennen geven, waarin hij den zetel van den godsdienst vindt?

Het standpunt van Prof. van Oosterzee in aanmerking genomen, verkrijgt mijne bedenking, naar ik meen, dubbele kracht. Zijn hoofdstuk over den godsdienst is geenszins een historischwijsgeerige inleiding tot de eigenlijke dogmatiek; dat hoofdstuk zelf is reeds dogmatisch. Hij noemt een theïstisch Godsbegrip, gelijk wij zagen, de onmisbare voorwaarde voor eene volmaakten godsdienst, en een voortdurende openbaring van God de onmisbare voorwaarde voor een godsdienst die volmaakt zal blijven. Ik zal hem het recht tot die uitspraken niet betwisten; maar, gaat elke heldere uiteenzetting eener zaak van het bekende tot het onbekende over, dan was hij verplicht met de voorwaarden aan te vangen, eer hij besprak wat op die voorwaarden tot stand komt. Het bewijs voor mijne stelling ligt, dunkt mij, daarin, dat de schrijver bij de methode die hij gevolgd heeft zich gedurig genoopt heeft gezien, te anticipeeren op hetgeen eerst een later gedeelte van zijn boek ons duidelijk kan maken.

Men kan wel aangeven, wat de tegenwoordige dogmatici er toe verleidt met een hoofdstuk over den godsdienst te beginnen. Ware er geen godsdienst, er zou geen kristendom en dus ook geen uiteenzetting der kristelijke leer zijn. Historisch heeft dus godsdienst de prioriteit voor het ontstaan van eenig kristelijk dogma. Maar daaruit volgt nog niet, dat in een leerboek van kristelijke waarheid een hoofdstuk over den godsdienst het allereerste moet zijn. De reden waarom dit niet het geval kan wezen, is zeer eenvoudig. Met het woord godsdienst bedoelt men namelijk niet beide keeren hetzelfde. De godsdienst, die aan elk kristelijk dogma historisch voorafgaat, is de empirische; de godsdienst, die in een dogmatiek gedefiniëerd wordt, de ideale godsdienst, de godsdienst naar zijn begrip. Wil men derhalve in de dogmatiek volstrekt met een hoofdstuk over den godsdienst beginnen, dan zou men over den godsdienst moeten

spreken in denzelfden zin, waarin hij ouder is dan elk kristelijk dogma, nl. in uitsluitend empirischen zin.

Men houdt dit onderscheid tusschen godsdienst in empirischen en in idealen zin niet genoeg in het oog, en gebruikt het woord door elkander, nu in de eene dan in de andere beteekenis. Men begint altijd, - en ook de hoogleeraar maakt op dezen regel geene uitzondering, - met den idealen zin: de godsdienst is dan het schoonste en verhevenste wat men zich denken kan, hij ontspringt uit het wezen van *den* mensch enz., enz. Wij gelooven de schrijvers op hun woord, maar zijn dan niet weinig verrast, van dat boven alle beschrijving heerlijke verschijnsel allerlei leelijke dingen te vernemen. Dan moeten wij spoedig bedenken, dat men nu weer van den godsdienst spreekt in empirischen zin.

Wij overdrijven in geenen deele en allerminst ten aanzien van den hoogleeraar. De godsdienst is eerst menschelijk leven in gemeenschap met God, een leven opwellende uit het menschelijk gemoed. Het klinkt heerlijk en weldadig. Ja, maar niet te spoedig u verheugd! Een bepaald kristelijk, dus historisch geworden leerstuk, een begrip, het theïstische godsbegrip - ik weet niet, o menschelijk gemoed, of gij weet wat dat vreemde woord zeggen wil! - het theïstisch godsbegrip dan, zulk een kleinigheid als deze, is de onmisbare voorwaarde van de gemeenschap met God in al de kracht van het woord. Het kan wel zoo zijn, maar leg mij dan eerst uit wat het theïstisch godsbegrip is, opdat ik het onmisbare dier voorwaarde beseffe! Ik wil het wel op uw gezag aannemen, maar kan dan ook niet veel gevoelen voor het echt menschelijke, en het uit het menschelijk gemoed opwellende van een verschijnsel, dat toch zijn naam slechts ten volle verdient, wanneer het voorkomt bij dat zeer klein aantal denkers, dat in onzen tijd zich nog in het bezit van een theïstisch godsbegrip mag verheugen.

Op die voorwaarde, door den hoogleeraar gesteld, kan de aandacht niet genoeg vallen, waar wij de juistheid wenschen te beoordeelen van de plaats, die hij in de dogmatiek aan het hoofdstuk over den godsdienst heeft toegekend. Zie hier den volzin in zijn geheel § 24: ‘Het einddoel der gemeenschapsoefening met God is persoonlijke vereeniging met Hem, waarbij Hij verheerlijkt, en het hart van den mensch ten volle bevredigd wordt. *Waarachtige bereiking van dat einddoel is intusschen alleen mogelijk bij een theïstisch Godsbegrip*’.

De hoogleeraar weet en meent natuurlijk wat hij zegt. Een

begrip kan slechts hebben wie denkt, vooral een Godsbegrip. Het nabauwen van een theïstische formule heeft ook in de oogen van den hoogleeraar niet de minste waarde. Dat er heden ten dage vele theïsten onder de denkers zijn, zal ook hij niet beweren. Hij wil derhalve geächt worden te belijden. dat men dan alleen een persoonlijke vereeniging met God kan bereiken, waarbij God verheerlijkt en het hart ten volle bevredigd wordt, wanneer men èn denker is, èn door zijn denken tot het theïsme werd geleid. Iets dat alleen iets anders mogelijk maakt is, gelijk van zelf spreekt, de of althans een der voorwaarden van dit laatste.

Keert men nu tot § 21 (het wezen van den godsdienst) terug, dan ziet men de eigenlijke strekking van de bepaling van dat wezen in: de godsdienst is ‘het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God’, heette het daar. Maar dan vraagt men ook: waartoe die onbepaalde uitdrukking? De hoogleeraar had eenvoudig kunnen zeggen: de godsdienst is, naar zijn wezen, het leven van den theïstisch denkenden kristen met zijn God. Antwoordt de hoogleeraar nu, dat in zijn oog de godsdienst dat niet is als algemeen menschelijk verschijnsel, dan zeg ik gemeenzaam: *j'y perds mon latin*. Want wil hij over den godsdienst spreken zooals deze zich empirisch vertoont, waarom gewaagt hij dan van het wezen van den godsdienst? Het wezen van den godsdienst zal toch wel niets anders willen zeggen dan dat wat de godsdienst in waarheid is. Nu in waarheid is hij iets, dat, onder meer, theïsme tot voorwaarde heeft. zonder dat theïsme geen ‘waarachtige bereiking van de persoonlijke vereeniging met God’; dus slechts een ‘bereiking’ in schijn. Welnu; laat ons dan het wezen van den godsdienst bepalen naar hetgeen hij waarachtig is, maar dan ook met een definitie van het theïsme, dus met den *locus de Deo* beginnen. Daar waar zijne bepaling van het wezen der religie nu staat, heeft men er niets aan. Want zegt hij reeds § 21: het is ‘het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God’ dan vraagt men met recht: van welken mensch? en met welken God? Zonder nadere bepaling, dus zonder voorafgaande theologie, is het woord God een woord dat honderd verschillende voorstellingen opwekt. God is Moloch, God is Jahveh in wiens naam Elia vier honderd Baälsprofeten doodt. God is ‘de Vader van Jezus Kristus’; God is de substantie van Spinoza, God is het ‘überbewussteunbewusste’ van Eduard Hartmann. Doe nu eens een keus!

Maar ik heb nog een andere vraag op het hart. Wij hebben het gehoord: godsdienst in den zin van persoonlijke vereeniging met God, wordt niet waarachtig bereikt dan wanneer men een theïstisch Godsbegrip heeft. Hoe weet de hoogleeraar dat? Hij zal moeilijk kunnen beweren, dat de wijsbegeerte van de geschiedenis der godsdiensten hem dit geleerd heeft, of dat hij zoo goed op de hoogte zou zijn van het inwendig bestaan dier honderden millioenen onder zijne medemenschen als gevorderd zou worden, om te beslissen, in welke mate zij 'persoonlijke vereeniging met God' kennen. Wat weet hij bijvoorbeeld van de Boeddhisten? Zal deze uitspraak van den hoogleeraar dus eenige waarde hebben, dan moet hij haar uit een onfeilbare kenbron hebben afgeleid. Hier is geen derde: zulke dingen weet men òf in het geheel niet, òf men weet ze langs bovennatuurlijken weg.

De hoogleeraar had dunkt mij beter gedaan met dit te erkennen; hij had den schijn van willekeur dan vermeden. Daar begint nu zulk een Eerste Deel, eerste hoofdstuk: godsdienst; § 21: zijn wezen. Hoe dit onderzoek zal ingesteld worden; uit welke bronnen zal worden geput; of de hoogleeraar zekere bronnen uit de eerste of uit de tweede hand kent: van dit een en ander vernemen wij geen enkel woord, en in vier bladzijden, zegge 4, zijn wij met het wezen van den godsdienst gereed. Wel heeft de hoogleeraar een oogenblik het gevoel, dat het toch zoo gemakkelijk niet gaat. Aant. 3 lezen wij in den aanhef: 'wij nemen (hier) een zoo oneindige verscheidenheid waar, dat *schier* (ach waarom niet geheel?) de moed ons ontzinkt om van hooger éenheid te spreken'. Maar de moedeloosheid verdwijnt en wel voor deze overweging: 'Toch ontdekken wij weldra, zoowel bij den ruwsten Fetischdienaar, als bij den meest wijsgeerigen Theïst, een innerlijke *behoefte* om zich te verheffen, niet slechts boven zichzelven en deze zichtbare wereld, maar tot het Oneindige, tot de Godheid, om het even hoe verder gedacht; een *verlangen* om Gode iets te geven, en wederkeerig van Hem iets te ontvangen; een *streven* in één woord om met Hem in dadelijke betrekking te treden. Het is dit verschijnsel, waarop onze bepaling zich grondt'. En die bepaling luidde: 'de godsdienst is het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God'.

Laat ons nu die ontdekking van den hoogleeraar omtrent den 'ruwsten Fetischdienaar en den wijsgeerigsten Theist' eens voor

volkomen juist houden; laat ons verder toegeven, dat deze ontdekking volkomen voldoende is om als grondslag te dienen voor een bepaling van het wezen van den Godsdienst. Wij geven dus den hoogleeraar *fair play*. Maar nu legge hij dan ook eens de hand op zijn hart, en zegge ons eerlijk of hij kan staande houden, dat er eenige evenredigheid bestaat tusschen zijne premissen en zijn besluit. Hij ontdekt in alle godsdiensten ‘een verlangen,’ ‘een behoefte’, ‘een streven’ naar ‘dadelijke betrekking met de Godheid’ en daarop ‘grondt’ hij nu de bepaling: ‘godsdienst is het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God’. Alsof uit zijne ontdekking iets anders voortvloeide dan dat hetgeen aan alle godsdiensten eigen is en dus, volgens hem, *de* godsdienst heet, de *behoefte* is aan zulk een gemeenschap met een God.

Maar die konklusie kon de schrijver niet gebruiken. Het was hem, en met reden, niet om de behoefte aan gemeenschap, maar om de gemeenschap zelve, en niet om gemeenschap met een als God gedacht wezen, maar met een waarachtigen God te doen; dit bijkt op blz. 112 waar wij lezen: ‘Daar intusschen elke gemeenschap uit den aard der zaak wederkeerig is, kan men ook tusschen Godsdienst in aktieven en passieven zin onderscheiden, de laatste zou men dan een zijn van God in den mensch, de eerste een zijn van den mensch in God kunnen heeten’. Of men hier ook op het tellen moet passen! Eerst een historische waarneming, konstateerende behoefte aan gemeenschap; daarna de behoefte vergeten en de gemeenschap alleen overgehouden; dan uit de gemeenschap het begrip van wederkeerigheid gedistilleerd, en gij hebt uit een enkele definitie (qui n'a l'air de rien) ‘het zijn van God in den mensch’ wijsgeerig gededuceerd, ja daarmee ‘den apologetischen grondslag’ der dogmatiek, van deze ‘wetenschap des geloofs’, gelegd!

Maar laat het zoo zijn. Het wezen van den godsdienst is dan gemeenschap met God. De Godsdienst is overal één: ‘in het meervoud kan men van godsdiensten alleen spreken in den zin van cultusvormen’. Zie nu echter eens het nut van soortgelijke afgetrokkene bepalingen! Blz. 132 wordt die gemeenschap met God in het Heidendom ‘de godsdienst der machtelooze wanhoop’, blz. 134 in het Islamisme ‘de godsdienst der gestreelde zinnelijkheid’, en in het Mormonisme ‘een karikatuur’. Ik zeg niet van neen; maar kan het ‘wezen’ van zulke gedrochtelijke of tragische verschijnselen

‘het leven van den mensch in persoonlijke gemeenschap met God’ zijn?

Dat komt van ‘de verbastering’; zegt de heer v. Oosterzee, § 26: ‘De geschiedenis van den godsdienst (dat is: van hetgeen in zijn wezen leven in gemeenschap met God is) biedt ons een onafzienbaar tooneel van diepe verbastering aan.’ Hier komt de methodologische fout, waarop ik wees: het toekennen van de allereerste plaats in de dogmatiek aan het hoofdstuk over den godsdienst, zeer duidelijk aan het licht. Van anthropologie in het gemeen, von hamartologie in het bijzonder, hebben wij hier nog niets vernomen, en wij weten dus nog altijd niet, of, volgens den hoogleeraar, de innerlijke geschiedenis van den mensch een zondeval onderstelt dan wel van den aanvang af een wel langzaam maar toch altijd voortgaande ontwikkeling mag heeten, en reeds moeten wij ons het, bij deze onzekerheid, gewis zeer treffend beweren laten welgevallen, dat die in 's menschen wezen gegronde, in 's menschen innerlijkst heiligdom zetelende godsdienst ons zijn geschiedenis niet kan ontrollen, zonder ons een onafzienbaar tooneel van diepe verbastering te toonen! Hoe is de schrijver aan dat denkbeeld van verbastering gekomen? Wat is zijn maatstaf? Deze vragen blijven onbeantwoord.

Want niemand zal toch in ernst willen staande houden, dat de stelling omtrent de verbastering van den godsdienst, welke in de geschiedenis der godsdienten openbaar zal worden, eenvoudig een stelling is, aan deze wetenschap ontleend (een zoogenaamde *Lehnsatz*). Het denkbeeld van verbastering is natuurlijk zuiver dogmatisch van aard, Daarom behoeft het, even natuurlijk, nog volstrekt niet onjuist te zijn. De vraag naar de juistheid van dat denkbeeld wordt hier door ons niet in de verte besproken; daarop willen wij slechts het licht doen vallen, dat het geheel dogmatisch is. De schrijver verklaart die verbastering § 26 dan ook op deze wijze: ‘Waar de Godsdienst, die den geheelen mensch moest bezielen’ (van dit *moest* weet de historicus-wijsgeer niets hoegenaamd), uitsluitend door één vermogen der menschelijke natuur wordt beheerscht, daar wordt, tengevolge dier eenzijdigheid, het ontstaan van ziekteverschijnselen in deze sfeer onvermijdelijk.

Wanneer men nu weet, dat voor den hoogleeraar ‘de geschiedenis van den godsdienst een onafzienbaar tooneel van diepe verbastering aanbiedt’, en hier verneemt, dat hij alle verbastering afleidt uit het ‘beheerscht worden van den godsdienst

uitsluitend door één vermogen der menschelijke natuur', zoo zal men toegeven, dat in verreweg de meeste gevallen de godsdienst metterdaad niet 'den geheelen mensch bezielt', ja, in dienst staat 'van één enkel vermogen', dus hetzij van het gevoel, hetzij van den wil, hetzij van het verstand. Indien de hoogleeraar, bij deze zijne overtuiging, enkel en alleen historischwijsgeerig te werk ware gegaan, had hij § 23, over den zetel van den godsdienst, nooit kunnen schrijven, waarin wij thans lezen: 'noch in het verstand, noch in den wil, noch in het gevoel... is uitsluitend de zetel van het godsdienstig beginsel te zoeken'. Vertoont namelijk de geschiedenis der godsdiensten op een onafzienbaar tooneel den godsdienst gezeteld in één dier vermogenś, dan kan toch de wijsgeer alleen uit die geschiedenis moeilijk afleiden, dat hij enkel in de harmonische vereeniging van *al* die vermogens zijn zetel heeft. Zuiver empirisch gesproken, is dit dan geenszins het geval.

Waarom de hoogleeraar het wezen van den godsdienst reeds in het eerste deel van zijn eerste hoofdstuk behandeld heeft, zien wij uit zijn § 27 die over het *Richtsnoer* van den godsdienst spreekt. Hij wil namelijk daarmee een overgang vinden tot het onderwerp van het tweede Hoofdstuk: *Openbaring;* ja, meer dan een overgang, zelfs een grondslag. Paragraaf 27 is daarom van gewicht. De tekst is van dezen inhoud:

'Zal het godsdienstig leven zich niet slechts onbelemmerd, maar normaal en harmonisch ontwikkelen, en aan zijn einddoel beantwoorden, het eischt een ander richtsnoer dan menschelijke schranderheid en willekeur aanbiedt. De dienst, dien God met het hoogste recht van ons eischt, moet eene vrijwillige, maar mag in geen geval eene eigenwillige zijn. Slechts God zelven komt het toe, den mensch voor te schrijven, hoe Hij wil gediend en vereerd worden, en de menschheid heeft van hare zijde aan zulk een voorschrift behoefte. Geen Godsdienst, zonder oorspronkelijke openbaring; geen zuivere Godsdienst, zonder voortdurende en nadere openbaring van God'.

Het is niet gemakkelijk zich bij deze logika terstond neer te leggen. Zal het godsdienstig leven zich normaal ontwikkelen, dan moet er een onfeilbaar richtsnoer zijn. Natuurlijk; maar wie zegt u dat het godsdienstig leven bestemd is, zich normaal te ontwikkelen? Indien het eens ten dezen aanzien op gelijken voet bleef met al het overige in het uit- en inwendig leven der menschheid! Dat kan niet, antwoordt de hoogleeraar, want

de dienst van God mag in geen geval een eigenwillige zijn. Toegestemd, want eigenwillig beteekent willekeurig, en op geen enkel gebied mag willekeur voorzitten. Maar hoe zal men uit het ongeoorloofde van de willekeur afleiden, dat God ons zelf een richtsnoer heeft te geven of geeft? 's Menschen taal ‘mag in geen geval een eigenwillige zijn’, tenzij de mensch lust gevoele om zich als een waanzinnige aan te stellen. Van een goddelijke grammatika heb ik evenwel nog niet gehoord. Zal de godsdienst zuiver zijn, zoo moet er een voortdurende en nadere openbaring van God wezen, zegt de hoogleeraar verder. Het is het eerste argument in een anderen vorm. Behelst het waarheid, dan werpt het ook een verrassend licht op dat ‘onafzienbaar tooneel van diepe verbastering’, dat de geschiedenis der godsdiensten ons zal aanbieden; ja, dan wordt de studie dier geschiedenis er bijzonder door vereenvoudigd. Zijn al de godsdiensten, op een enkele schakeering van een enkelen godsdienst na, zoo onzuiver, dan weten wij nu, waaraan dat ligt: God heeft zich aan millioenen en millioenen menschen noch voortdurend noch nader geopenbaard!

Tusschen de premisse en het besluit van den schrijver is weer geenerlei verhouding. Wanneer ik met den hoogleeraar zeide: ‘zal de godsdienst normaal en zuiver zijn, zoo moet God zich voortdurend en nader openbaren’, dan zou ik mij ook genoopt voelen verder te gaan en het besluit in dezen geest uit te breiden: zoo moet God zich voortdurend en nader aan alle menschen openbaren; want alle menschen hebben, volgens den hoogleeraar, aan zulk eene openbaring behoefte. Maar klinkt het niet zeer vreemd: het godsdienstig leven van *allen* eischt, om zuiver te zijn, een onfeilbaar richtsnoer, en daarom heeft het godsdienstig leven van *sommigen* zulk een richtsnoer ontvangen. Zij, die het niet ontvangen hebben (het zijn reeds millioenen), zij moeten dan toch wel een godsdienst naar hunne eigene inzichten vormen, en dus doen, wat volgens Prof. van Oosterzee niet mag.

Dat de premisse zoo wijd en het besluit zoo beperkt is uitgevallen, is natuurlijk het gevolg van des hoogleeraars historische waarneming. Hij heeft nu eens gezien, dat de godsdienst van millioenen zoo hoogst onzuiver is, hij kon dus aan zijn besluit niet de uitbreiding geven die ik voorsloeg. Maar dat hij dit niet doen kon, had hem tot de vraag moeten brengen: of zijn premisse dan wel steek hield. Immers, moeten zoo

talloos velen, wier godsdienst zich toch ook gaarne normaal en zuiver ontwikkelen zou, zich met eene ‘oorspronkelijke openbaring’ te vreden stellen, zonder op een voortdurende en nadere openbaring aanspraak te kunnen maken, wie waarborgt hem dan, dat het wenschelijke van een zuiveren en normalen godsdienst te bezitten, voor enkelen het genot van een voortdurende en nadere openbaring Gods met noodzakelijkheid in zich sluit? Alle menschen moeten eten, om te kunnen leven. Derhalve moet er voedsel voor allen zijn. Alle menschen moeten goed voedsel hebben, om gezond te kunnen leven. Derhalve geeft God aan zeer weinigen gezond voedsel. Indien ik mij niet geheel vergis, komt deze redeneering met die van den hoogleeraar vrij wel overeen, maar is zij dan ook tevens hare veroordeeling.

Misschien heeft evenwel de schrijver slechts een hypothetisch oordeel willen uitspreken; misschien alleen willen zeggen: indien er een volmaakt zuivere godsdienst zal zijn op aarde, dan kan die alleen de vrucht wezen van een voortdurende en nadere openbaring van God. Staan wij dus hier niet te lang bij stil, en overwegen wij liever wat het tweede Hoofdstuk, getiteld: *Openbaring*, ons aanbiedt.

IV.

Ondubbelzinnig deelt de hoogleeraar ons mede, wat hij onder openbaring verstaat. ‘Openbaring is mededeeling van wat zonder deze daad onbekend zou zijn en blijven (blz. 149)’.

Zoo duidelijk deze bepaling is, zoo gevaarlijk schijnt zij mij voor de mogelijkheid van iemand van het werkelijk bestaan eener goddelijke openbaring te overtuigen. Immers weten kan ik, dat, hetgeen mij werd medegedeeld, mij te voren onbekend *was.* Maar hoe ter wereld zal ik ooit te weten komen, dat het mij, zonder die mededeeling, voor altijd onbekend zou zijn *gebleven*. Slechts in één enkel geval is zulk een wetenschap denkbaar; namelijk, wanneer ik de zekerheid bezit, 1°. dat het middel waardoor de mededeeling is geschied, het eenige middel was waardoor zij kon geschieden; 2°. dat dit middel onmiddellijk na de mededeeling heeft opgehouden te bestaan. Op theologisch gebied kan dit éene geval evenwel niet voorkomen. Laat ik hier bijvoorbeeld door het een of ander behoorlijk toegelicht feit achter eene zekere waarheid gekomen zijn, wie zal mij zeggen of, had dit geen plaats gevonden, niet een volgend

feit mij hetzelfde had kunnen leeren. De hoogleeraar heeft dus met dat ‘en onbekend blijven’ de beslissing van de vraag of er eene openbaring is onmogelijk gemaakt.

Maar hij schenkt ons nog andere bepalingen: ‘Openbaring is een bekend worden Gods, rechtstreeks door Hemzelven bewerkt’. Hier doet zich weer dezelfde moeilijkheid voor. Wie zal zeggen of iets al dan niet rechtstreeks door God zelven bewerkt is? Moet dit kriterium gelden, dan mag wel iedere openbaring of mededeeling nog van eene andere vergezeld gaan, die mij omtrent het rechtstreeksche van haren oorsprong inlicht. Anders kan ik toch niet weten, wat God door tusschenkomst van de gewone middelen bereiken kan. Of neemt de hoogleeraar het op zich, God hieromtrent wetten voor te schrijven? Onderstel eens dat Plato niet, maar bijvoorbeeld Mattheus wel het uitstekendst gebruik van zijne natuurlijke vermogens heeft gemaakt, en dat Mattheus dien ten gevolge mij iets waars van God mededeelt, dan zou ik, volgens den hoogleeraar, daarin geene openbaring hebben te begroeten. Deze onderstelling heeft niets ongerijmds en laat zich tot alle bijbelschrijvers uitstrekken, zonder dat ik hare gegrondheid of ongegrondheid bewijzen kan. Het al of niet rechtstreeksche der mededeelingen omtrent God ontsnapt dus geheel aan mijne beoordeeling en daarmede de vraag naar de werkelijkheid der openbaring.

Er zijn evenwel nog meer definitiën: door openbaring verstaan wij die daad van den levenden God, door welke Hij, op wat wijze en tot (met?) wat bedoeling dan ook, de verborgenheid van zijn wezen en wil aan het redelijk schepsel bekend maakt (blz. 148). Deze uitspraak is moeilijk te rijmen met de laatste en met zichzelve. Eerst moest de mededeeling, om openbaring te zijn, op een bepaalde wijze, namelijk rechtstreeks, geschieden. Hier is het onverschillig ‘op wat wijze’ zij geschiedt, zoo zij ons slechts met eene verborgenheid bekend maakt. Maar de uitspraak behelst ook eene innerlijke tegenstrijdigheid. Is openbaring mededeeling eener verborgenheid, dan zal haar doel wel altijd daarin gelegen zijn, dat wij met die verborgenheid bekend worden; maar dan kan het ook weer niet onverschillig zijn ‘tot welke bedoeling’ zij plaats vindt.

Verder rijst hier nog een gewichtige vraag op. ‘Openbaring is een daad Gods, waardoor Hij zijn wezen en wil aan het redelijk schepsel bekend maakt’. Wat wij hier vooral zouden willen weten, wordt ons helaas! niet gezegd, ten gevolge waarvan de

bepaling onbepaald en dus onbruikbaar wordt. Wie is namelijk te verstaan onder ‘het redelijk schepsel’, en wat is hier de zin van ‘bekend maken?’ Is het redelijk schepsel zooveel als alle menschen zonder onderscheid? Men moet het aannemen, want anders zou er *een* redelijk schepsel staan. Maar dan wordt de zin van dat bekend maken des te onzekerder of liever volkomen duister. Bekend maken beteekent: òf iemand de gelegenheid geven om iets te weten, òf zorgen, dat iemand iets wete. Noch in den eenen noch in den anderen zin is de verborgenheid van Gods wil en wezen aan *het* redelijk schepsel, aan alle menschen bekend gemaakt. Tot dat wezen Gods behoort voor den hoogleeraar ook Gods verlossende liefde in Kristus. Hij zal toegeven, dat slechts een klein aantal menschen, ja, met betrekking tot allen die ooit geleefd hebben, een uiterst klein aantal menschen zelfs maar in de gelegenheid werd gesteld om hiervan kennis te nemen. Is dus openbaring mededeeling van Gods verborgenheid aan *het* redelijk schepsel, en is er aan *het* redelijk schepsel niets van dien aard meegedeeld, dan is er nooit openbaring geweest, en heeft de hoogleeraar door een bepaling van de openbaring te geven, waaruit dit besluit wettig voortvloeit, het bestaan van openbaring ontkend. Wij mogen te sterker hierop den nadruk leggen, daar de schrijver (blz. 150) als ‘inhoud en stof der openbaring’ noemt, niet ‘een afgetrokken denkbeeld..... maar de waarheid op zedelijk en godsdienstig gebied’. De waarheid? Dat wil nog al iets zeggen. Het redelijk schepsel kent haar zoo weinig, dat zelfs de hoogleeraar, gelijk wij gehoord hebben blz. 4, nog een dogmatiek schrijft; dat is: ‘filosofisch onderzoekt: wat heb ik voor waarheid te houden’. Een vreemd onderzoek voorzeker, wanneer ik inderdaad geloof, dat de openbaring de waarheid reeds lang en rechtstreeks van Godswege heeft ‘bekend gemaakt.’

Zooeven heb ik er reeds de aandacht op gevestigd, dat men, den tekst en aant. 3 van § 28 met elkander vergelijkende, volstrekt niet weten kan of het karakter van rechtstreeksche mededeeling te zijn tot dat ‘begrip’ van openbaring behoort, waarover § 28 handelt. Toch zou men dat gaarne weten om te kunnen beslissen, of wij, de thans levenden, ons ooit in het genot van eene openbaring zullen kunnen verheugen. Op Prof. van Oosterzee's standpunt is er, naar ik meen, van geen mogelijkheid sprake, dat wij bijvoorbeeld hier in Utrecht nog eene rechtstreeksche mededeeling van de verborgenheid van

Gods wezen en wil zouden ontvangen. Voor ons zal dus in het beste geval zulk een mededeeling altijd middellijk moeten geschieden, en wel door zeer natuurlijke middelen: onze oogen en onze ooren: overeenkomstig het bekende woord: het geloof is uit het gehoor. Lezen wij dus niet of verkeerd, en elk mensch kan niet lezen en goed lezen; hooren wij dus niet of verkeerd, en elk mensch kan niet hooren en goed hooren, dan komen de mededeelingen niet tot ons. Is openbaring nu volstrekt rechtstreeksche mededeeling, dan kan er voor ons, in den zin en naar het spraakgebruik van den hoogleeraar, niet aan het ontvangen van openbaring gedacht worden, en behoudt mitsdien het onderzoek naar hetgeen openbaring is slecht historische waarde.

Een derde vraag. Openbaring is mededeeling aan het redelijk schepsel. Doet het niet gelooven, dat de mensch, eenvoudig als redelijk schepsel, vatbaar is om de mededeeling te ontvangen? Want, mag men dit niet aannemen, dan zou de hoogleeraar in zijn ‘begrip’ van openbaring een zeer betreurenswaardige leemte hebben gelaten. Zal de daad, waardoor ik geacht wil worden iets mede te deelen, een ernstige daad en geen vertooning zijn, dan moet ik niet alleen iets verkondigen maar dit doen onder voorwaarden, die het een ander mogelijk maken mij te verstaan. Wat ik alleen in een woestenij uitroep, kan ik niet geacht worden mede te deelen of bekend te maken. Zeggen wij van een mensch, dat hij iets bekend maakt, dan wordt daarbij stilzwijgend de aanwezigheid van die voorwaarden ondersteld, waarin een afkondiging inderdaad een bekend maken mag heeten. Zeg ik evenwel, dat God iets bekend maakt, dan is men daardoor alleen nog niet genoegzaam ingelicht omtrent de voorwaarden, waarvan de aanwezigheid dat woord: *bekend maken* rechtvaardigt. Moet de mensch aan wien dat bekend maken geschiedt, daarvoor zintuigen of iets anders hebben? Dat dien ik te weten, zal ik weten wat, op God toegepast, bekend maken beduidt. De hoogleeraar zal dit gevoeld en daarom die uitdrukking: het redelijk schepsel gekozen hebben. Hij zegt ons dan met andere woorden: geen enkele mededeeling Gods kan als openbaring opgevat worden, tenzij die mededeeling zich richte, niet bijvoorbeeld tot een plant of een dier, maar tot een redelijk schepsel. Is dit zoo, dan moet ook de redelijkheid van het schepel de voorwaarde zijn waarop een mededeeling van God inderdaad een openbaring, een bekend maken

verdient genoemd te worden. Maar dan mag ik ook stellen: zoo dikwerf een redelijk wezen een mededeeling van God ontvangt over de goddelijke verborgenheid, is dat wezen met die verborgenheid bekend gemaakt.

Het zou, vrees ik, den hoogleeraar moeilijk vallen, deze toch zoo wettige gevolgtrekking te aanvaarden, want in hetgeen hij de Schrift noemt lees ik van Joden, dus van redelijke wezens, die Jesaja, die Jezus hoorden spreken over de verborgenheden des Koningrijks (Matth. XIII), dus een mededeeling van God ontvingen, maar juist in zulk een bepaalden en niet in een anderen vorm, ‘opdat zij niet met het harte verstaan (vs. 15)’; die verborgenheden wèl te verstaan, wordt dan afzonderlijk en opzettelijk aan de discipelen gegeven (vs. 11). Volgens dezen bijbeltekst is dus eene openbaring een mededeeling, die Gods verborgenheden bekend maakt aan redelijke en met een bijzondere begaafdheid toegeruste wezens. Maar dan kunnen ook alleen zij, aan wie dit bijzonder vermogen ‘gegeven is’, geacht worden met die verborgenheden bekend te zijn gemaakt, en is de bepaling van den hoogleeraar als veel te algemeen met zijn reeds vroeger beleden beginsel omtrent Kristus, de Hoofdbron der dogmatiek, niet licht in overeenstemming te brengen, vooral wanneer men zich herinnert, dat die scharen, die Gods verborgenheden niet kunnen of mogen verstaan, lang geene slechte of stompzinnige menschen waren, maar (Matth, VII, 28) ‘zich ontzetten over Jezus' leer’, en herhaaldelijk (Matth. IX, 8; XV, 31) ‘den God Israëls verheerlijken’ naar aanleiding van hetgeen Jezus hun te aanschouwen geeft.

Nieuwe onzekerheid derhalve. Het begrip van openbaring zal § 28 ons ontvouwen, maar of zij rechtstreeks en onontbeerlijk moet zijn, weten wij niet; zoo ja, waaraan wij dit dubbele karakter zullen herkennen, weten wij niet; onder welke voorwaarden aan 's menschen zijde zij zal moeten plaats grijpen om ernstig een bekend maken te mogen heeten, weten wij niet. Het ligt toch zeer voor de hand, aan te nemen dat wij het niet weten, omdat de hoogleeraar het zelf niet weet zoo min als iemand anders. De hoogleeraar zal het waarschijnlijk uit eigen ervaring toestemmen: wat men inderdaad weet, kan men, o zoo kort en eenvoudig! zeggen.

Doch neen: ons oordeel is te voorbarig. Dit hoofdstuk loopt van blz. 148 tot blz. 239; en wij zijn thans eerst tot blz. 150 genaderd. In de 80 bladzijden, die nog voor ons

liggen, zal onze billijke weetgierigheid met betrekking tot zulk aangelegene punten wel bevredigd worden.

De hoogleeraar bewijst ons al vast een dienst door ons te zeggen, hoe hij aan zijn openbaringsbegrip gekomen is. Dit begrip ‘moet niet uit sommige maar uit alle openbaringsfeiten, met elkander verbonden en vergeleken. afgeleid worden, natuurlijk voor zoover zich die feiten historisch-kritisch laten rechtvaardigen’. Wij willen ons eens met hem aan het werk zetten.

Laat ons eerst zien, waartoe hij komen wil. Tot ‘een meer dynamische opvatting’ van openbaring, volgens welke zij ‘ongetwijfeld geschiedt langs psychologische wegen’, blz. 151, en zoo, dat ‘door hare eigene innerlijke klaarheid en kracht de Godsstem zich aan het bewustzijn van den Godverwanten mensch als Goddelijk kennen doet’.

Zal deze opvatting de ware zijn, dan moet men haar uit de ‘openbaringsfeiten’ kunnen afleiden. Aan een paar openbaringsfeiten willen wij zien of het ons gegeven wordt dit te doen.

1 Sam. XV: 1 volgg. (naar de Statenoverzetting): ‘Toen zeide Samuël tot Saul: De Heer heeft mij gezonden, dat ik u ten koning zalfde over zijn volk, over Israël: hoor dan nu de stem van de woorden des Heeren. Alzoo zegt de Heer der Heirscharen: Ik heb bezocht hetgeen Amalek aan Israël gedaan heeft, hoe hij zich tegen hem gesteld heeft op den weg, toen hij uit Egypte opkwam. Ga nu henen, en sla Amalek, en verban alles wat hij heeft, en verschoon hem niet; maar dood van den man af tot de vrouw toe, van de kinderen tot de zuigelingen, van de ossen tot de schapen, van de kemels tot de ezels toe’.

Saul gehoorzaamt aan dit bevel in alles, op éene uitzondering na. Hij spaart den koning, Agag. Uit dien hoofde wordt hij zelf door Jahveh verworpen, want ‘gehoorzamen is beter dan slachtoffer’. Toch blijft het bevel niet onuitgevoerd. ‘Samuël hieuw Agag in stukken, voor het aangezicht des Heeren te Gilgal’.

Hier is, indien de hoogleeraar dit bericht niet voor een fabel houdt, een openbaringsfeit, of liever een verhaal, dat ons bericht van een ‘bekend maken van Gods verborgen wil aan het redelijk schepsel’. Laat ons nu niet vergeten, dat de dynamische opvatting, waartoe de hoogleeraar komen wil, van de openbaring niet maakt ‘eene bloot uitwendige mededeeling van begrippen en voorstellingen, die den mensch innerlijk vreemd waren’. Men moet dus aannemen, dat toen God aan Samuël de verbor-

genheid van zijn wil bekend maakte en hem zeide: ‘ik wil. dat Saul eene handelwijze wreke van Amalekieten, die reeds eenige honderden jaren in hun graf liggen, en dat hij daartoe vermoorde alle thans levende Amalekieten van den man af tot de vrouw toe, van de kinderen tot de zuigelingen’, - men moet aannemen, zeg ik, dat toen de gedachte van zulk een onmenschelijke wraakoefening Samuël ‘innerlijk niet vreemd’ was, dat ‘langs psychologische wegen’ het besef van deze zijne goddelijke roeping ontstaan is om Agag in stukken te houwen; dat de stem die den moord van vrouwen en zuigelingen beval, ‘door hare eigene innerlijke klaarheid en kracht zich aan het bewustzijn van Samuël als goddelijk deed kennen’!

Dat kán de hoogleeraar zelf niet ernstig bedoelen. Tegenover een verhaal als dat van 1 Sam. XV kan men een van deze beide standpunten innemen: òf, en dat is het beste, er een bewijs in zien van ongewonen volkshaat zich met meer of minder goede trouw drapeerende met de overtuiging van een goddelijke roeping te vervullen; òf er een proeve in ontdekken van die soevereiniteit Gods, die zich openbaart zooals zij wil, en zich al zeer weinig bekommert om de vraag of onze ‘psychologie’ en ons ‘bewustzijn’ zich in hare oppermachtige en willekeurige besluiten kunnen vinden. Als dezelfde God èn het doodslaan verbiedt, èn Saul verwerpt, omdat hij geene zuigelingen wil doodslaan, dan mag onze psychologie een goed heenkomen zoeken en ons bewustzijn er bij. In de onderstelling van den hoogleeraar had Saul bovendien evenveel recht als Samuël. Hem was dat bevel immers ‘innerlijk vreemd’.

Een tweede ‘openbaringsfeit’; Openb. XIX: 17 vlgg. (naar de Statenoverzetting):

‘En ik zag een engel staande in de zon; en hij riep met een groote stem, zeggende tot alle de vogelen, die in het midden des Hemels vlogen: Komt herwaarts, en vergadert u tot het avondmaal des grooten Gods’.

En wat is nu het avondmaal des grooten Gods?

‘Opdat gij eet het vleesch der Koningen, en het vleesch der oversten over duizend, en het vleesch der sterken, en het vleesch der paarden en dergenen, die daarop zitten, en het vleesch van alle vrijen en dienstknechten, en kleinen (weer zuigelingen?) en grooten’.

Tenzij de hoogleeraar zich bereid verklare, om de Apokalypse voor het werk te houden van een verhitte verbeelding,

waarin een fanatieke kristen uit het Jodendom nog eens voor het laatst al de bitterheid van den ouden semietischen haat tegen de heidensche maatschappij uitgegoten heeft, moet hij erkennen dat hier, zoo ergens, het verhaal van een goddelijke openbaring voor ons ligt. En zal hij dan weer staande houden, dat de stem van dien engel, die zulk een ontwerp van het avondmaal des grooten Gods meedeelt, 'zich door hare eigene innerlijke klaarheid en kracht aan het bewustzijn van den Godverwanten mensch als goddelijk doet kennen'. Is er in het bewustzijn van *den* mensch, in het verstand van *het* redelijk schepsel dan iets, dat zulk een doellooze wraak, zulk een eten van koningen en paarden en kleinen en grooten aannemelijk of begrijpelijk maakt? Immers neen; immers ook hier geen ander alternatief: òf joodsch-kristelijk fanatisme òf een *decretum horribile sed verum* van een God, die ons slechts vergunt te roepen: Allah, ik vergis mij, Jahveh is groot, en die, wanneer het Hem behaagt, den mensch mechanisch begrippen en voorstellingen mededeelt, welke hem èn nieuw èn innerlijk volkomen vreemd zijn!

De schrijver leert ons nu verder onderscheiden tusschen 'de algemeene' (§ 29) en 'de bijzondere Openbaring' (§ 30). 'De Algemeene Openbaring is die, welke in de Natuur. de Geschiedenis en den Mensch oorspronkelijk aan allen gegeven is'. Haren inhoud kan men 'zoo goed mogelijk ontdekken', wanneer 'men opzettelijk op de algemeene gronddenkbeelden acht geeft, die als stilzwijgende vooronderstellingen aan alle Godsdienstvormen ten grondslag verstrekken, en daarin hunne meer of min duidelijke uitdrukking vinden'.

De hoogleeraar had het recht van zijn kanon wel uitdrukkelijk mogen handhaven, hetgeen hij verzuimd heeft. Hij spreekt nu van algemeene en bijzondere openbaring alsof deze onderscheiding de natuurlijkste zaak van de wereld ware. Toch had het § 28 vastgesteld openbaringsbegrip ons geenszins op haar voorbereid. Is 'openbaring die daad van den levenden God door welke Hij *de* verborgenheid van zijn wezen en wil aan *het* redelijk schepsel bekend maakt', dan zou men denken: het redelijk schepsel, dat met *de* verborgenheid van Gods wil en wezen bekend is geworden, zal in dit opzicht wel alles bezitten wat hij noodig heeft, en vreemd hoort men dan op, wanneer er een 'ja - maar' achteraan komt hinken: God maakt *de* verborgenheid van zijn wezen en wil aan *het* redelijk

schepsel wel bekend, ja, maar toch niet zoo, of Hij moet dit op een bijzondere wijze nog eens overdoen; die eerste openbaring was slechts eene algemeene, die (blz. 157) ‘hare *bestemming* voor de menschheid bereikt heeft, wanneer zij.... naast de vatbaarheid voor, ook het verlangen naar de Bijzondere of Buitengewone heeft opgewekt’. Dus een bekend maken van de verborgenheid, dat naar het bekend maken van de verborgenheid doet verlangen.

Ik spreek dit een en ander natuurlijk volstrekt niet tegen, want persoonlijk weet ik van deze dingen niets hoegenaamd; maar ik redeneer hypothetisch, en zeg dan: wanneer God mij als redelijk schepsel de verborgenheid van zijn wezen en wil had bekénd gemaakt, werkelijk bekend gemaakt, zou ik geenerlei verlangen koesteren naar meer bijzondere mededeelingen dienaangaande.

Maar, zegt de hoogleeraar, die oorspronkelijke openbaring is door de zonde verduisterd! Ik neem al weer aan, dat zij het is; en begrijp dan, dat God de eerste openbaring herhalen moet, en wij, heeft Hij dit in zijn goedheid gedaan, Hem daarvoor oprecht dankbaar moeten zijn. Maar ik begrijp minder goed, vooreerst, dat het de bestemming van de eerste openbaring kon zijn het verlangen naar de tweede op te wekken, wanneer de eerste reeds *de* verborgenheid mededeelde; dan, dat eene openbaring, die voor de eerste maal gegeven werd en toen niets meer of minder dan de kennis van de verborgenheid van Gods wezen en wil meedeelde, tot de tweede openbaring, die niet anders dan hetzelfde, of, zoo dit niet, dan, natuurlijk, iets minder moet doen, staan kan als eene algemeene tot een bijzondere. Leert die bijzondere mij bijvoorbeeld Gods verlossende liefde kennen, in tegenstelling met de eerste, dan moet die liefde niet tot Gods wezen behooren; anders toch ken ik haar reeds, daar de algemeene openbaring ons de verborgenheid van Gods wezen openbaarde.

Zoo schijnt de hoogleeraar òf zijn openbaringsbegrip òf zijne onderscheiding tusschen bijzondere en algemeene openbaring te moeten opgeven. Is de inhoud van dit begrip werkelijk zoo ruim, dan is er geen plaats voor een bijzondere openbaring naast de algemeene. Wil hij die onderscheiding handhaven, dan moet hij zijne begripsbepaling in dier voege wijzigen, dat de algemeene openbaring als eene onvolledige insgelijks daaronder ressorteeren kan.

Wat nu niet het geval is. Zien wij slechts wat blz. 159 als inhoud der algemeene openbaring opgegeven wordt. Meent men, dat het redelijk schepsel met de verborgenheid van Gods wil en wezen bekend gemaakt is? Ontgoochel u. Wat God ‘oorspronkelijk aan allen gegeven’, allen ter kennisse heeft gebracht, is eenvoudig het volgende:

De gewisheid van Gods bestaan, als opperste Oorzaak aller dingen, om het even hoe ook gedacht;

De majesteit van zijn Wezen, als den machtigen Oorsprong, den wijzen Bestuurder, den goedertieren Verzorger van alles; wiens Rechtvaardigheid en Onafhankelijkheid kenbaar wordt in den loop der wereldgeschiedenis, terwijl inzonderheid het geweten met name zijne heiligheid uitroept:

De heiligheid van zijn Eisch, die van zelve uit het vorige voortvloeit....

‘Daarentegen is het onbewezen, dat deze openbaring iets stelligs aangaande een toekomend leven zou leeren’.

Zijn dat nu inderdaad de generalisatiën, waartoe de bestudeering van de heilige boeken en de geschiedenis der onderscheidene godsdiensten den hoogleeraar hebben geleid? Neen natuurlijk. Men legge slechts den een of anderen Godsdienst ter eene, en Dr. van Oosterzee's lijstje van gronddenkbeelden ter andere zijde! Godsdienstgeschiedenis is niet het bijzonder vak van mijn studie, maar ik heb er toch genoeg aan gedaan om den indruk te ontvangen, dat de vergelijking niet te best uitkomt, vooral wanneer ik denk, dat alle volken eene openbaring moeten hebben verkregen, die in elks geweten den eisch van Gods heiligheid zal geschreven hebben. Wellicht hebben de meeste volkeren die ‘algemeene Openbaring’ niet begrepen! Maar de hoogleeraar ontneemt zelf ons het recht tot deze onderstelling. Want blz. 159 schrijft hij: ‘de verhevenheid dezer openbaring blijkt uit hare *algemeene verstaanbaarheid*’. Ten bewijze worden dan een paar plaatsen uit Cicero en Xenophon aangehaald, ofschoon ik niet geloof, dat dit de jongste of zekerste autoriteiten zijn op het gebied van de vergelijkende studie der godsdiensten.

Maar is er dan geen misverstand, althans oorspronkelijk niet, er is toch ‘verduistering van de algemeene openbaring (blz. 160)’ en deze ‘is het treurig gevolg van de zonde’.

De dogmatiek, naar deze bladzijden te oordeelen, is toch eene eigenaardige wetenschap. Eerst wordt er geleerd, dat God

aan alle volken (‘aan het redelijk schepsel’) ‘de verborgenheid van zijn wezen en wil heeft bekend gemaakt’. Aangezien dit een historische bewering is, vraagt men naar geschiedkundige bewijzen, en ziet er al vast de geschiedenis der godsdiensten op aan. Vindt men dan die beweerde openbaring niet terug, dan heet het: dat spreekt van zelf; hoe kunt gij haar zoeken: zij is verduisterd door de zonde. Vraagt men andermaal naar bewijzen, zoo luidt het zeker weder: wel, als zij niet verduisterd ware, zou die oorspronkelijke openbaring immers niet zoo onkenbaar zijn! Zoo blijven wij ons in een cirkel rondbewegen. Dat men die oorspronkelijke openbaring niet ziet, is een gevolg van de zonde; en dat de zonde hier verduisterend moet gewerkt hebben, neemt men aan op grond van de omstandigheid, dat men die oorspronkelijke openbaring niet ziet.

Het is duidelijk, dat wij ons hier niet langer op ernstig wetenschappelijk gebied bevinden.

Nu komt de bijzondere openbaring aan de beurt. ‘De erkenning harer noodzakelijkheid heeft éene belangrijke voorwaarde (blz. 167): het feit der zonde en de noodzakelijkheid der verlossing in het volle licht des gewetens te beschouwen’. Van wiens geweten? En waarom gaat dan de Anthropologie bij den hoogleeraar niet aan de Apokalyptiek vooraf?

‘Elke nadere openbaring zou doelloos zijn, indien zij niet voor alle dingen aanvulde, wat voor den zondaar aan de algemeene ontbreekt, en dus het karakter vertoonde van Goddelijke Heilsopenbaring’. Of zulk een aanvulling mogelijk is? ‘*Alles hangt van het Godsbegrip af*, (blz. 170).’ Het mag onze aandacht niet ontgaan, dat het ware Godsbegrip, dat Godsbegrip, op grond waarvan alleen de mogelijkheid van eene bijzondere openbaring erkend kan worden, volgens den hoogleeraar mij niet door die openbaring zelve behoeft te worden medegedeeld, want voor en aleer ik die mogelijkheid erken, moet ik dat ware Godsbegrip reeds hebben. Ook aan de algemeene openbaring kan ik dat ware Godsbegrip niet te danken hebben; want vooreerst behoort het volgens blz. 159 niet tot haren inhoud, en dan, al behoorde het er toe, die algemeene openbaring is op de treurigste wijze ‘verduisterd’. Het ware belangrijk geweest te vernemen, hoe de hoogleeraar, buiten de genoemde kenbronnen om, aan dat ware Godsbegrip, hier vooral zoo onmisbaar, gekomen is; inzonderheid, daar hij dat begrip het ‘christelijk-theïstische’ noemt. Ik had altijd gedacht dat wij inzonderheid

het kristelijk theïsme aan de ‘bijzondere openbaring’ dankwisten. Wij schijnen dit nu op rekening van en zeker ‘luimen naturae’ te moeten schrijven; anders toch heeft de opmerking geen zin. Want dat ik de openbaring van een bepaalden God mogelijk noem, zoodra ik aan den God geloof, welken juist diezelfde openbaring mij predikt, spreekt al te zeer van zelf dan dat het òf gezegd zou behoeven te worden, of iets ter wereld zou bewijzen.

De hoogleeraar doet dan ook een beroep op ons ‘natuurlijk licht’. ‘Logisch bezwaar tegen de openbaringsidee op zich zelve laat van geen enkele zijde zich aanwijzen (blz. 171)’. En men heeft zelf toegegeven, dat ik van een bepaalde theologie moet uitgaan, om haar mogelijk, dat is: denkbaar, dat is m.a.w. ‘logisch’ te noemen! Van alle zijden, behalve éene, eene enkele, schijnt er dus logisch bezwaar te bestaan. Behelsde nu het kristelijk theïsme zelf eens een of meer logische tegenstrijdigheden, wat de hoogleeraar ons thans nog niet verhinderen kan, mogelijk te noemen, dan kwam er natuurlijk van het logisch karakter der ‘openbaringsidee’ niet veel te recht.

Ik zou wel eens willen weten, waarom de hoogleeraar hier alles van dat kristelijk-theïstisch Godsbegrip afhankelijk heeft gemaakt. Hij kan toch niet ontkennen, dat men ook bij andere premissen de mogelijkheid van eene bijzondere openbaring heeft aangenomen. Ik denk - het eerste wat mij voor den geest komt - bijvoorbeeld aan Iehawmelek, koning van Gebal en zijne bekende inscriptie ter eere van de niet zeer orthodoxe Godin Baälath. Ik geloof niet, dat Iehawmelek van het kristelijk-theïstisch Godsbegrip is uitgegaan. Niettemin roept hij zijne Godheid aan, omdat zij ‘hem altijd verhoord en welgedaan heeft’, en hij verwacht van haar, even als de Johannes van de Apokalypse dat van zijn theïstisch gedachten God deed, ‘vervloeking’ van elk die haar altaar schendt. Blijkens blz. 159 maakt het denkbeeld van gebedsverhooring geen deel uit van de algemeene openbaring. Wat zegt de hoogleeraar dus tot deze ‘geloofservaring’ van Iehawmelek, koning van Gebal?

‘Ook metaphysisch, leert hij ons verder, doet zich geene enkele zwarigheid voor’, want ‘een levende God moet zich kunnen openbaren’. De schrijver beweert het een wij willen het aannemen. Maar hoe weet hij dat? Niet krachtens de ‘algemeene openbaring’; zie andermaal blz. 159; maar hoe dan? Door middel van een redeneering uit een gegeven, dat hij,

zonder bijzondere openbaring, natuurlijk in zeer ‘verduisterden’ staat bezit.

‘Psychologisch ondenkbaar zou de Goddelijke openbaring slechts zijn, wanneer het bewezen ware, dat de mensch alle vatbaarheid miste om haar als zoodanig te onderkennen of om haren inhoud naar eisch in zich op te nemen’. Waarom heeft de hoogleeraar niet met een enkel woord aangeduid, op welke wijze hij zich voorstelt, dat iets soortgelijks ooit bewezen zou kunnen worden? Laat ons eens aannemen, dat er op dit oogenblik ergens een bijzondere goddelijke openbaring bestaat en dat wij inderdaad ‘alle vatbaarheid missen om haar als zoodanig te onderkennen’, dan zouden wij daar toch nooit achter kunnen komen; nooit zouden wij natuurlijk deze onze onvatbaarheid bespeuren, en toch zou zij in de gegevene onderstelling daarom niet minder waarachtig zijn. Dat er een boek is, waarin eenige menschen de oorkonde zien van een bijzondere, goddelijke openbaring, kan toch onmogelijk bewijzen, dat *de* mensch de vatbaarheid heeft om *de* goddelijke openbaring te onderkennen. Op dit punt kan onze vatbaarheid noch onze onvatbaarheid ooit bewezen worden; of men zou het bestaan eener bijzondere openbaring vooraf moeten bewijzen, geheel onafhankelijk van ons vermogen om haar te onderkennen.

Met § 32 verlaten wij gelukkig het gebied der mogelijkheid voor dat der ‘werkelijkheid’. De werkelijkheid der bijzondere openbaring wordt hier bewezen. Kwestiën van mogelijkheid hebben zelden veel belang, maar allerminst waar de werkelijkheid van datgene, over welks mogelijkheid geredeneerd wordt, boven alle bedenking verheven is. Is er dus werkelijk een bijzondere openbaring, dan is hare mogelijkheid daarmee van zelve bewezen; met andere woorden, § 32 maakt § 31 geheel overbodig. Namelijk - wanneer § 32 steek houdt, hetgeen wij hier niet behoeven te onderzoeken. Wij doen alleen opmerken, dat de schrijver, na al de argumenten in § 32 ontwikkeld, nog een ‘verzegeling’ des geloofs in petto heeft: ‘het getuigenis des Heiligen Geestes’, en dit getuigenis voor hem meer afdoet dan de beste inwendige gronden. Met dit getuigenis zelf, ‘de innerlijke van God-zelven gewerkte gewisheid des christens (blz. 219)’, ‘de vrucht eener bovennatuurlijke werking (blz. 220)’, zouden wij geheel op mystiek gebied komen. Wij kunnen dit getuigenis dus eerbiedigen en laten rusten. Van even subjektief karakter is uit den aard der zaak

§ 33, die over de Voortreffelijkheid der kristelijke openbaring handelt. Uit het oogpunt der methode geven wij slechts als ons gevoelen en te kennen, dat deze paragraaf beter een plaats had gevonden aan het eind van het geheele werk. Dan eerst, wanneer dat werk ons het kristelijk geloof heeft ontvouwd, zullen wij in staat zijn de voortreffelijkheid eener openbaring te waarderen, waarvan dat geloof de vrucht is.

Wij gaan dus over tot § 34: *De verhouding van de Openbaring tot de Rede*.

Als naturalisme verwerpt de schrijver ‘de meening (blz. 231) volgens welke volstrekt alles wat geschiedt, moet verklaard worden als noodwendig gevolg van eindige oorzaken, zonder dat ergens plaats wordt gelaten voor de werking van een hoogeren Faktor, terwijl (hij) in tegenoverstelling daaraan, van de Heilsopenbaring beweert, dat zij zich niet uit de menschheid zelve verklaren laat, maar beschouwd moet worden als de vrucht der vrije daad van een God, die in de geschiedenis der menschheid langs buitengewonen weg sprekend en handelend optreedt. Bovennatuurlijk is hier dus niet slechts bovenzinnelijk, maar bovencreatuurlijk in den eigenlijken zin van het woord’.

Naast deze bepaling van blz. 231 leggen wij eene uitspraak van blz. 186: ‘Nergens (zegge: nergens; dus ook niet ten aanzien van de Heilsopenbaring) nergens wordt ons de erkentenis afgevergd, dat het wonder met geheel de natuur en al hare wetten zou strijden’.

Ik zie voorloopig geen kans om blz. 231 met blz. 186 ten opzichte van het aangewezen punt in overeenstemming te brengen: 1°. er is niets dat met *geheel* de natuur, met al hare *wetten* strijdt; 2°. er is iets (de openbaring), dat niet het noodwendig gevolg is van eene eindige oorzaak. Volgens den hoogleeraar heeft de natuur wetten en vormt zij een geheel. Vormt zij een geheel, dan kan zij niet ten aanzien van iets zoo wezenlijks als het gehoorzamen aan wetten eene heterogene massa zijn. De natuur gehoorzaamt dus overal aan wetten. Aan wetten gehoorzamen heet met andere woorden het gevolg zijn van eindige oorzaken. Onder natuur verstaan wij al wat is. Te zeggen: al wat is, is gevolg van eindige oorzaken, en tevens: er is iets, dat niet het gevolg is van eindige oorzaken: - ziedaar een tegenstrijdigheid, en in deze tegenstrijdigheid komt het mij voor, dat de hoogleeraar vervallen is.

Nu de definitie van de Rede.

(Blz. 232). ‘Bij de Rede denken wij niet aan het dusgenaamd gezond verstand, zelfs niet aan het scherpzinnig oordeel, maar aan dat vermogen van den menschelijken geest, waardoor hij zich tot het onzichtbare, het oneindige, de wereld der ideeën verheft’ ..... ‘De rede is het orgaan, waardoor de mensch tot het begrip van het Absolute en het oneindige opklimt’.

Wat men nu ook van deze definitie al dan niet begrijpen moge, dit is duidelijk: de rede is, volgens Prof. van Oosterzee, een vermogen.

Maar is het dan ook duidelijk, hoe door hem naar een betrekking tusschen openbaring en rede kan worden gezocht?

Naar blz. 148 is openbaring ‘eene daad van den levenden God’. Rede noemt hij een menschelijk vermogen. Zijn onderzoek heeft dus tot voorwerp: de betrekking tusschen een vermogen van den mensch en eene daad van God. Men kan zeker alles onderzoeken, maar wat gaf aanleiding tot deze nasporing? Hoe komt men op het denkbeeld, dat hier een betrekking kan bestaan, of dat zij, indien aanwezig, gekend kan worden?

De hoogleeraar zegt: ‘Een persoonlijk God kan niet anders, dan als de hoogste, de eeuwige Rede gedacht worden, die zich ook in het menschelijke redevermogen openbaart en weerspiegelt, als de zon in den enkelen waterdrop’. Ik durf dit met alle bescheidenheid volstrekt onverstaanbaar noemen. De rede is het vermogen of het orgaan, waardoor de mensch tot het begrip van het Oneindige opklimt. God is de eeuwige rede, beteekent dus: God is het eeuwige vermogen of orgaan, waardoor de mensch tot het Oneindige opklimt. Hier moet een groote *lapsus calami* schuilen, want men mag een schrijver geen onzin toedichten. Er is evenwel een dubbele *lapsus* van dien aard. In den aangehaalden volzin staat namelijk het woord *redevermogen*. Maar indien rede al vermogen is, verkrijgt men hier een zonderling pleonasme.

Of vergeet ik, dat men van rede in subjektieven zin (als vermogen) en in objektieven zin kan spreken, en werd God rede genoemd in den laatstvermelden zin? De hoogleeraar heeft dien zelf omschreven: ‘Rede in den objectieven zin duidt aan de hoofdsom van denkbeelden, die den mensch door eigen nadenken over goddelijke zaken verkrijgt’. Men ziet: dat gaat evenmin. God is de hoogste rede, zou dan beteekenen: God is de hoogste hoofdsom der theologische denkbeelden.

De onderstelling evenwel van een *lapsus calami* is niet aan-

nemelijk, en het besluit gewettigd, dat de hoogleeraar het woord *Rede* in drie beteekenissen gebruikt, waarvan hij er ons slechts twee verklaard heeft: in die van vermogen, in die van hoofdsom van theologische denkbeelden, en eindelijk in eene, waarin het voor hem een goeden zin heeft, God ‘de hoogste Rede’ te noemen; van ‘het menschelijk redevermogen’ te spreken; ja zelfs te schrijven: de goddelijke en de menschelijke rede zijn verwant. De onkunde, waarin de hoogleeraar ons laat omtrent deze derde beteekenis, terwijl toch juist op deze derde beteekenis zooveel schijnt aan te komen, maakt dat wij het in dezen § gestelde vraagstuk moeilijk verder met hem overpeinzen kunnen. Gevraagd wordt de betrekking tusschen openbaring en rede, maar in verband met blz. 186 weten wij niet, wat openbaring, en naar blz. 232 weten wij niet, wat rede is. Zoek nu eens met eenige opgewektheid naar de betrekking tusschen x en y.

Wij hebben hier dus niets meer te zeggen en van dit gedeelte een even onbevredigend afscheid nemende als van al het overige, vestigen wij nu nog onze hoop op Hoofdstuk III: *Heilige Schrift*.

V.

‘De heilige Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds maken te zamen de authentieke... oorkonde uit van hetgeen God gedaan heeft, doet en doen zal om zijn Rijk op aarde te stichten (blz. 239).... De verwarring van bijbel en openbaring berust op eene verwisseling van vorm en inhoud, het continens en het contentum (blz. 241)... Door den bijbel komen wij tot de juiste kennis, zoowel van die reeks van feiten, waarin de Heilsopenbaring geschiedt, als van den zin, waarin die zijn op te vatten (blz. 242). Hij proklameert het Godsrijk op aarde, maakt ons bekend met zijn bestaan en geschiedenis, zijne wetten en heilsbeloften (ald.)... De bijbel is de authentieke oorkonde der Heilsopenbaring, nog niet met het oog op ieder afzonderlijk gedeelte des bijbels, waarvan de oorsprong en echtheid langs den weg van historisch-kritisch onderzoek moet uitgemaakt worden, maar in dezen zin.. dat al onze kennis hier uit de H. Schrift als de meest oorspronkelijke bron moet afgeleid worden (aldaar).... Men zal de Schriftwaardeering van willekeur en eenzijdigheid vrijhouden, waar men aan dezen

regel zich houdt een deel der Schrift heeft te hooger waardij, naarmate het voor onze kennis van het Godsrijk van te grooter beteekenis is (blz. 244)'.

Wij gaan nog een oogenblik voort met eenige uitspraken aan te halen, die ons later te pas zullen komen. Het voorgaande was ontleend aan § 35, die ons den 'Hoofdinhoud der Heilige Schrift' moest leeren kennen. Het nu onmiddellijk volgende is genomen uit § 36, die ons 'den oorsprong der Heilige Schrift' zal schetsen:

'Goddelijk is de hoofdinhoud des Bijbels, de Heilsopenbaring; menschelijk de vorm, waarin die schat is nedergelegd (blz. 245). De Heilige Schriften zijn door menschen, voor menschen, op echt-menschelijke wijze geschreven... De wetenschap kan zich het recht en den plicht der vrije kritiek van den kanon der Schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds op Christelijkprotestantsch gebied onmogelijk laten betwisten (blz. 244, 245).. Kanoniciteit schrijven wij toe aan een Bijbelboek, dat recht op zijne plaats in de gewijde verzameling heeft, en dit recht hangt wederom, meer dan van iets anders, daarvan af òf werkelijk dit geschrift afkomstig is van die hand, aan welke het door de Joodsche en Christelijke oudheid toegekend (blz. 260)..... Voor ons is en blijft dus de vraag naar de waarde, aan de samenstelling van den Kanon te hechten, eene zuiver historische vraag; de kerk, uit welker hand wij hem aannemen, staat voor ons, niet als onfeilbare autoriteit, maar als grijze getuige der waarheid (blz. 251)'.

In de volgende stellingen mogen wij dus Prof. van Oosterzee's gevoelen samenvatten:

1°. De bijbel is de authentieke, op echt menschelijke wijze geschrevene, oorkonde van de goddelijke Heilsopenbaring.

2°. De oorsprong en de echtheid van elk afzonderlijk gedeelte dezer oorkonde moet langs den weg van historisch-kritisch onderzoek uitgemaakt worden.

3°. Dit onderzoek laat zich door den bestaanden kanon voorlichten, in dier voege evenwel, dat de vraag naar de waarde, aan de samenstelling van den kanon te hechten, eene zuiver historische vraag blijft.

4°. 'Het is evenmin billijk als wenschelijk, het onderzoek naar den kanon in zijn geheel of zijne deelen voor goed gesloten te achten.' 'Bij het vaststellen van den kanon was de kerk niet volstrekt onfeilbaar'.

Wanneer men de vier stellingen in dezen korteren vorm achter elkander leest, springt het terstond in het oog, dat stelling I onjuist moet zijn, wanneer de overigen juist zijn, en omgekeerd. Is de heilige Schrift de oorkonde, dan behoeft hare echtheid niet meer onderzocht te worden. Moet deze nog onderzocht worden, dan kan men nog niet het recht hebben tot Stelling I, die dan veeleer luiden moet: de bijbel geeft zich uit of wordt uitgegeven voor de oorkonde der Heilsopenbaring. Is verder het onderzoek naar de echtheid dier beweerde oorkonde van zuiver historisch-kritischen aard, dan kan die echtheid nooit dogmatisch, nooit anders dan tot nader order vaststaan, aangezien een historisch-kritisch onderzoek nooit voor gesloten kan, en in casu dit onderzoek, volgens den hoogleeraar, nooit voor gesloten mag worden verklaard. Om de juistheid dezer opmerking in te zien, behoeft men de stellingen des hoogleeraars slechts op een andere oorkonde toe te passen; in dezer voege:

Stelling I: De hier beoordeelde ‘christelijke Dogmatiek’ is de oorkonde, waaruit Prof. van Oosterzee's kristelijk-wijsgeerige denkbeelden worden gekend.

Stelling II: Of deze ‘kristelijke dogmatiek’ van Prof. van Oosterzee is, moet worden onderzocht.

Stelling III: Het getuigenis van de Heeren Kemink & Zoon kan ons daarbij voorlichten, maar de vraag naar de waarde van dit getuigenis mag nooit geacht worden definitief beantwoord te zijn.

Wanneer nu de hoogleeraar het waarschijnlijk hoogst onaangenaam zou vinden, bijaldien wij hem aansprakelijk stelden voor denkbeelden, nedergelegd in een boek, waarvan zijn vaderschap nog altijd moest worden onderzocht, kan men moeilijk het Opperwezen welgevallig zijn door het aansprakelijk te stellen voor de mededeeling eener oorkonde welker echtheid en gezag nog steeds een voorwerp van historisch-kritisch onderzoek behoort te zijn. De hoogleeraar doet niettemin tegenover het Opperwezen wat, ik en een ander, wij ons wel wachten zouden tegenover den hoogleeraar te doen. Zag ik in den naam van den uitgever aan den voet van het titelblad niet een onfeilbaren waarborg van de authentie dezer dogmatiek, ik zou Prof. van Oosterzee nooit durven vragen naar de oplossing van de tegenstrijdigheden, die ik in dit werk meen te ontdekken.

Van Oosterzee's vergissing is ook hier leerzaam. Hij is nog zoo geloovig, dat hij den bijbel voor de onbedriegelijke oorkonde

houdt van Gods openbaring, en tevens zoo doortrokken van den geest des tijds, die onvoorwaardelijk kritiek verlangt, dat hij nog onderzocht wil hebben of die oorkonde wel onbedriegelijk is, en het ‘evenmin billijk als wenschelijk’ noemt ‘dat onderzoek voor goed gesloten te achten.’

Geven en nemen blijft het ook nog in een ander opzicht. ‘De bewaring en verzameling van de heilige Schriften kan, blz. 255, niet buiten Gods bijzondere leiding geschied zijn’. Toch is ‘ook bij het vaststellen van den kanon de kerk niet volstrekt onfeilbaar geweest’. Wat heeft de kerk dan aan die bijzondere leiding gehad? Zij bleef dan in den toestand van elk een, die ernstig zijn best doet om de waarheid te vinden: de toestand van niet volstrekt onfeilbaar te wezen; vooral wanneer dit ‘niet volstrekt onfeilbaar’ eigenlijk bij den hoogleeraar een eufemisme blijkt te zijn. Immers getuigt hij blz. 259: ‘het gevoelen van Augustinus, gelijkstelling van kanonieke en apokryphe geschriften, werd het heerschende op de kerkvergaderingen van Hippo (393) en Carthago (397).... Het Concilie van Trente stelde met geringe uitzondering de boeken van den tweeden kanon nagenoeg geheel met dien van den eerste gelijk, en sprak ook in dit opzicht het anathema over andersdenkenden uit’. Waar blijft nu zelfs die ‘niet volstrekt onfeilbare kerk’, voorwerp van ‘Gods bijzondere leiding’? De hoogleeraar had ons althans wel mogen zeggen, welke kerk dit hooge voorrecht genoot. Was het enkel de kerk, te Laodicea (360-364) vertegenwoordigd? Gaf God zich de moeite eener bijzondere leiding te Laodicea, maar niet te Hippo of te Carthago? Stond die Afrikaansche kerk eenigszins in ongenade? Van Trente zullen wij maar niet spreken. Bijzondere leiding bij de beslissing van historisch-kritische vragen laat zich nu eens veel gemakkelijker denken in de vierde dan in de zestiende eeuw.

De hoogleeraar heeft echter, wel bezien, die bijzondere leiding niet noodig. De onderscheiding tusschen kanoniek en apokrief, ook praktisch, ‘is zoowel door de geschiedenis als door den aard der zaak gerechtvaardigd’. Zoo beweert de schrijver blz. 258, en hij heeft niet nagelaten ons met zijne redelijke gronden blz. 261 bekend te maken. Hij geeft een viertal kenteekenen op, waaraan men een apokrief geschrift van een kanoniek kan onderscheiden. Maar ongelukkig zijn die kenteekenen zoo uitgevallen, dat men ze niet tot maatstaf zou kunnen nemen, zonder

menig kanoniek boek uit ons Oude Testament te moeten verwijderen, wanneer men er althans eenigszins prijs op stelt, zichzelven gelijk te blijven.

1°. ‘Het onzuiver historisch karakter van een groot deel dezer (apokriefe) boeken is van algemeene bekendheid’. Hebben dan bijv. de Kronieken een zuiver historisch karakter? ‘Het verhaal van Judith is een fabel’. Dat van Jona niet?

2°. ‘Hunne godsdienstige richting’ is niet van dien aard, dat zij ‘zuivere afdruksels mogen heeten van den echten israëlitisch-theokratischen geest; zij zijn integendeel met niet weinige heterogene elementen vermengd’. Is *de Prediker* dan een zuiver afdruksel van dien geest? of het *Hooglied?*

3°. ‘Inzonderheid valt de bijna volslagen afwezigheid van het eigenlijk gezegd christologisch element in het oog’. Valt dit ‘element’ dan wel in het oog bijvoorbeeld in Leviticus? of in het boek van Esra?

4°. ‘De bezielde taal van oorspronkelijke poëzy wordt gemist’. Hoe ruischt zij o.a. in psalm 119 en in menig ander zoogenaamd dichterlijk voortbrengsel!

In weerwil van deze en soortgelijke opmerkingen, die geheel voor de hand liggen, heet het dan: ‘Wij vinden vrijmoedigheid om niet slechts van een graduëel, maar van een specifiek verschil tusschen kanoniek en apokryph te gewagen’. Of dit eene gepaste vrijmoedigheid mag heeten?

De volgende paragraaf, die tot titel *het karakter*, en tot onderwerp de geloofwaardigheid heeft der Schrift, maakt alle kritiek onbescheiden, daar de hoogleeraar er aan het slot zelf van zegt: ‘Illusie maken wij ons niet van de beteekenis, aan deze bewijsvoering door zulken te hechten, die van geheel tegenovergestelde beginselen uitgaan’. Zooveel openhartigheid ontwapent, al zien wij niet in, wat verschil van beginselen hier kan uit. richten, wanneer men slechts te zamen de eenig wetenschappelijke methode volgt; en al begrijpen wij nog minder, hoe een geschrift, dat blijkbaar een apologetische strekking heeft en dus ongeloovigen bekeeren wil, het onvoldoende zijner bewijsvoering zoo filosofisch opnemen en getuigen kan, dat ‘de verhouding’, door geloovige theologen ten aanzien van de traditie aangaande den kanon in te nemen, ‘die van rustig vertrouwen’ kan zijn. Bewijsvoering staat in een apologetisch geschrift met een verdedigingsoorlog gelijk. Van waar dan dat rustige, wanneer men zelf toegeeft, dat het krijgsbeleid door den vijand zeer

onvoldoende moet worden geacht. De vijand pleegt toch juist de beste beoordeelaar van ons krijgsbeleid te zijn.

Die ‘tegenovergestelde beginselen’. - eene uitdrukking, die onder de pen van den hoogleeraar nog al eens wederkeert, - geven mij aanleiding om hem te vragen, of hij zich van het waarachtig wetenschappelijk ongeloof onzer dagen wel behoorlijk rekenschap geeft. Elk, die zijne dogmatiek aandachtig leest, zal bespeuren, dat de hoogleeraar maar één gevaarlijken tegenstander kent, door hem ‘het Naturalisme’ genoemd, en in de hand van dezen tegenstander slechts één gevaarlijk wapen: de stelling, dat wonderen onmogelijk zijn. Zoo vaak hij dit wapen ziet schitteren, - hij ziet het elk oogenblik, - trekt hij zich in de onaantastbare vesting van het theïsme terug. Ik kan de keeren niet meer tellen, dat ik bij hem gelezen heb: Wie aan een levenden God gelooft, zal deze of die zwarigheid licht te boven komen. Zelfs ten aanzien van het ook volgens hem ‘zuiver historisch’ onderzoek naar de samenstelling en de betrouwbaarheid van den kanon lezen wij (blz. 255): ‘Streng bewijzen laat zich hier niets, maar niet weinig opmerken, dat voor ieder, die aan den levenden God en een door Hem verordend Godsrijk gelooft, de zaak in klimmende mate boven redelijken twijfel verheft’.

Wil de hoogleeraar mij vergunnen hem te zeggen, waarin, naar mijn gevoelen, zijne vergissing ten deze bestaat? In de meening, dat het ongeloof ten aanzien van de betrouwbaarheid der bijbelsche geschiedenis uitsluitend een filosofisch en theologisch ongeloof is, terwijl het heden ten dage ook een streng historisch karakter vertoont. Wonderen? Theïsme? Best mogelijk, antwoordt het desnoods, maar daarmee worden de bijbelboeken geen direkte geschiedkundige bronnen. Of nog korter: vraagt men geloof, zoo antwoordt het ongeloof eenvoudig: waaraan? Want wij hebben in den bijbel meestal een dubbel stel van verhalen, waarvan het een het ander uitsluit, zoodat wij niet weten, wat wij gelooven moeten: twee verhalen van de schepping en twee verhalen van Jezus' geboorte: twee geschiedenissen van Israels koningen en twee geschiedenissen (de synoptische en de johanneïsche) van Jezus' openbare werkzaamheid; tweeërlei voorstelling van de ontwikkeling van Israëls godsdienst; minstens drieërlei voorstelling van het oorspronkelijk Evangelie; tweeërlei Paulus enz., enz.; van welke verschillen en verscheidenheden de slotsom is, dat wij den bijbel in het beste geval

als een indirekte bron beginnen te beschouwen voor hetgeen hij ons opzettelijk, en slechts als een direkte bron voor hetgeen hij ons niet opzettelijk verhaalt. Met behulp, ja, maar vaak in weerwil van den bijbel komen wij achter feiten, waarvan hij ons zijne eigene, vaak zeer scheeve voorstelling geeft, en onmidellijk uit den bijbel putten wij de kennis van de denkbeelden, die zijne boeken in de verschillende eeuwen vertegenwoordigen.

Wat heeft nu het geloof aan den levenden God met dit een en ander te maken? Ik wil weten of Jezus op bovennatuurlijke wijze geboren is. Kan iemand langs een anderen dan den natuurlijken weg geboren worden? Moet het samenwonen van man en vrouw aan elke konceptie voorafgaan? Dat moeten de fysiologen weten. In een beoordeeling van Hermann Beigel's *die Krankheiten des weiblichen Geschlechtes* las ik onlangs nog van zulk een zonderlinge proefneming van Marion Sims, die ik hier niet verder beschrijven zal, dat elk beweren omtrent hetgeen op dit punt mogelijk is of niet, liefst door mij aan de deskundigen wordt overgelaten. Maar wanneer ik vind: 1°. dat twee Evangelisten, geheel of zoo goed als geheel onbekende personen, mij de bovennatuurlijke geboorte verhalen; 2°. dat een van deze twee, Mattheus, Josef zijne vrouw reeds lang vóor hare bevalling tot zich in zijn huis laat nemen; 3°. dat beiden de geboorte zelve onder elkander wederkeerig uitsluitende omstandigheden meedeelen: 4°. dat een van beiden met Josef en Maria bijzonder weinig intiem moet zijn geweest, daar wij, Mattheus' en Lukas' bericht vereenigende, niet te weten kunnen komen of zij al dan niet te Nazareth te huis waren; 5°. dat beiden ons, wel is waar, de bovennatuurlijke geboorte verhalen, maar tevens genealogiën geven die alleen bij een tegenovergestelde onderstelling eenige de minste waarde kunnen hebben, aangezien het mij natuurlijk volmaakt onverschillig is te weten dat Josef afstamt van David, wanneer ik verneem, dat Jezus niet afstamt van Josef: 6°. dat bij Lukas zelfs Maria van Jezus' vader spreekt; 7°. dat noch door Jezus noch door iemand zijner eerste getuigen ooit eenige apologetische gevolgtrekking uit zijne wonderlijke geboorte wordt afgeleid; 8°. dat twee Evangelisten, Markus en Johannes, over een zoo gewichtige gebeurtenis zwijgen; 9°. dat de een van deze twee zwijgers verhaalt, hoe Maria Jezus eens voor krankzinnig hield, wat zij zelve moet geworden zijn, om zelfs een oogenblik deze mogelijkheid aan te nemen, zoo werkelijk is geschied wat Lukas I en II ons verhalen, en

de ander het antwoord van Jezus aan Maria op de bruiloft van Kana vermeldt, een antwoord, dat er ook niet waarschijnlijker op wordt, zoodra men Lukas I en II voor geschiedenis moet houden; - wanneer ik dit alles vind, en deze negen punten niet uit het oog verlies, dan, zoo er eenige nederigheid, zoo er eenige bescheidenheid is, zoo er eenige wensch bestaat om niet meer te getuigen dan men waar kan maken en geen valsch getuigenis te geven, zegt men toch bij zichzelven: het denkbeeld om den reinen Jezus uit een reine maagd te laten geboren worden, is schoon; maar al de verschijnselen op het gebied der nieuw-testamentische letterkunde, die hier in aanmerking moeten komen, naast elkander leggende, durf ik niet beweren, dat dit schoone denkbeeld ook geschiedkundige waarheid heeft.

Naar dezelfde methode behandelen wij achtereenvolgens al de bijbelsche verhalen, en laten het theïsme en de metafysische noodzakelijkheid van natuurwetten voorloopig aan hare plaats. Want zie, een levende God kan, wanneer ik Prof. van Oosterzee gelooven mag, veel doen; maar maken, dat de genoemde negen punten uit mijn gezicht verdwijnen, of, daarin blijvende, mijn oordeel niet mee bepalen,... waarlijk, ik zou niet gelooven, dat Hij daartoe bij machte is. Of zoo Hij deze macht bezit, en Prof. van Oosterzee, die deze negen punten kende maar vergat, in eigen persoon het bestaan van die macht bewijzen zal, dan noem ik niet zonder reden dat geloof aan een levenden God vrij gevaarlijk, daar het ons dan schijnt te verhinderen uit eigen oogen te zien, of eerlijk te zeggen wat men ziet.

Op de ‘betrouwbaarheid van de historische getuigenis der H. Schrift’ bouwt de hoogleeraar verder in § 39 ‘het geloof aan de theopneustie of goddelijke ingeving der Schrift in haar geheel’, gevolg van ‘de hoogere bezieling en leiding der Schrijvers’. Hij stelt echter nog eens opzettelijk de vraag: ‘Welke voorstelling hebben wij ons van het leerstuk der Schriftinspiratie te vormen?’

Volkomen duidelijk is het antwoord van den hoogleeraar niet.

Blz. 284 heet theopneustie ‘leiding en bezieling door den h. Geest’; blz. 286 is dezelfde theopneustie der gewijde schrijvers ‘het natuurlijk gevolg hunner persoonlijke leiding door den h. Geest’; dus niet langer die leiding zelve. Blz. 285 is de theopneustie of inspiratie weder ‘uitdrukking en gevolg van hetgeen langs den weg der Revelatie voor het innigst bewustzijn tot klaar- en vastheid is gekomen’. Wanneer iemand dus goed

in zich opneemt wat hem van God werd geopenbaard, dan wordt dit de oorzaak voor hem van theopneustie, d.i. van leiding en bezieling door den h. Geest. Het schijnt dus, dat iets langs den weg der Revelatie voor iemands innigst bewustzijn tot klaar- en vastheid komen kan, eer hij nog leiding en bezieling van den h. Geest ondervonden heeft; een gevolg toch gaat niet aan de oorzaak vooraf. Verder: blz. 285[4] 'werkte de Geest in al de levende leden van de gemeente des Heeren'. Al de levende leden genoten dus leiding en bezieling door dien Geest. Maar blz. 285[3] zegt: 'Revelatie was het voorrecht van alle waarlijk geloovigen; Inspiratie dat van hen, die geroepen waren om met woord en schrift getuigenis van de waarheid te geven'. Is inspiratie hetzelfde als theopneustie (hetgeen de hoogleeraar blz. 281 bovenaan leert) en theopneustie hetzelfde als leiding en bezieling door den h. Geest, dan ontkent blz. 285[3] wat blz. 285[4] bevestigt, dat namelijk 'al de levende leden van de gemeente des Heeren' die leiding en bezieling genoten. Deze tegenstrijdigheid wordt inmiddels opgehelderd, maar ten koste van de oorspronkelijke bepaling: 'Bij het apostolisch *ambt* behoorde de apostolische gave: bij sommiger bijzondere roeping tot schrijven ook de bekwaammaking daartoe'. Op die wijze begrijpt men zeker dat 'al de levende leden' de werking van den Geest kunnen ondervinden en niet te min geene theopneustie behoeven deelachtig te zijn. Maar dan is theopneustie ook niet langer: 'leiding en bezieling door den h. Geest' in het algemeen, maar 'bijzondere roeping tot opschrijven (van de heilsopenbaring), en de bijzondere leiding en bekwaammaking daartoe: het een en ander een gave, behoorende bij het apostolisch ambt'. Kunnen wij ons nu aan deze laatste bepaling houden? Maar er wordt overal gesproken van de theopneustie *der* gewijde schrijvers. Hoe velen zijn daaronder, die toch het apostolisch ambt niet hadden, dus ook de gaven niet konden hebben, die (toch niet bloot empirisch) daarbij behoorden! Bovendien maakt deze bepaling problematiek het recht, waarmee blz. 285[4] geschreven werd. Daar wordt geleerd, dat er verschillende graden van theopneustie zijn. Is nu theopneustie 'bijzondere leiding en bekwaammaking door den h. Geest tot het opschrijven der Heilsopenbaring', wie zal deze 'bekwaam-making' dan durven taxeeren? Ik kan mij niet te best voorstellen, op welke gegevens zulk een taxatie van het werk van een der personen der heilige Drieëenheid berust. Reeds bij de

waardeering van waarlijk verheven menschenwerk gunnen wij bijna slechts aan evenknieën het woord, en zou het ons onaangenaam aandoen, den een of anderen filister, bijvoorbeeld in het Vatikaan, het eene werk van Rafaël te zien bewonderen en hem voor het ander den neus te zien optrekken. Toch is de afstand tusschen een filister en Rafaël niets, vergeleken bij den afstand tusschen een dogmatikus en den h. Geest. Niettemin doorwandelt die dogmatikus met zelfvertrouwen de galerij der bijbelsche schrijvers en hij rangschikt ze. Dit schijnt met den eerbied voor het Opperwezen bestaanbaar te zijn. Tegenover hetgeen ik in ernst en oprechtheid voor goddelijk houd in bovennatuurlijken zin, betaamt, dunkt mij, nederknielen, geen kritiek. Hoe? de h. Geeśt zal een schrijver bekwaam maken tot het samenstellen van het boek Esther, en een theoloog zal er onder mogen schrijven: 'Hierna beter!' Is er voldingender bewijs te leveren, dat men de dingen niet gelooft, die men zich verbeeldt te gelooven?

Ik overdrijf niet. Zie hier wat de hoogleeraar schrijft (blz. 286): 'Het onderscheid in de inspiratie.... blijkt uit ieder blad van de Schrift. Wie zal in die des N.V. dezelfde volheid des Geestes toeschrijven aan Judas - en aan Johannes? Wie in die des Ouden den geestelijken afstand niet voelen tusschen Mozes en Esther?' De oudere theologie schreef, wel zoo rationeel, 'quaestio an (en zeker ook: in hoeverre) SS. SS. Dei sint verbum, homine Christiano indigna est'.

Men bespeurt, dat inmiddels de bepaling van inspiratie alweer gewijzigd is. 'Wie zal dezelfde volheid des Geestes toeschrijven aan enz?' Met deze vraag poogt men te bewijzen, dat er verschillende graden van inspiratie zijn. Maar dan moet inspiratie gelijk staan met een zekere volheid des geestes. Het was ons nog niet gezegd, en het laatst hadden wij gehad: inspiratie, gelijk aan 'bijzondere bekwaam*making*', niet aan een bijzonder bekwaam-*zijn* (*a parte Dei* niet *a parte hominis*).

De hoogleeraar verklaart zich de verschillende graden van de inspiratie op eigenaardige wijze. Inspiratie is blz. 287 'de meest intensieve doordringing van de geheele persoonlijkheid der gewijde schrijvers door den H. Geest'. Ik laat daar, dat deze bewering kwalijk rijmt met die van daareven, volgens welke 'Judas minder volheid des Geestes had dan Johannes'. Bezaten beiden de inspiratie, dan waren beiden ook op de meest intensieve wijze van den heiligen Geest doordrongen. Absoluut

is dan de ‘volheid des geestes’ bij allen dezelfde. Van waar nu het verschil? ‘Ieder spreekt zijne eigene taal.... omdat de Geest hem neemt en gebruikt, zooals de bijbelschrijver nu eenmaal, naar den aard zijner geheiligde persoonlijkheid, is’. Het zij zonder eenige oneerbiedige bedoeling gezegd, maar de heilige Geest schijnt ook al de menschen te moeten nemen zooals zij zijn. En noemt men dit nu een ‘niet uitwendig-mechanische opvatting’ van de theopneustie? Ik vraag vergeving voor het triviale beeld, maar deze voorstelling van schrijvers, allen op het intensiefst van Gods geest doordrongen, en toch onderling zoo ongelijk als de schrijver van Jesaja XL en van Esther, doet mij denken aan een rei van tot den rand gevulde vaten, maar die niettemin een zeer ongelijke hoeveelheid water houden, omdat het eene vat zooveel grooter is dan het andere. Wie zou niet verwacht hebben, dat ‘de meest intensieve doordringing van (iemands) persoonlijkheid door den h. Geest’ deze persoonlijkheid terstond verhief ver boven het peil van een Judas of den schrijver van Esther? Waarlijk, leest men Prof. van Oosterzee, dan gaat het wonder allengs bestaan, geenszins in hetgeen de theopneustie wel, maar in hetgeen zij, volgens hem, niet uitricht. Zij verzekert zelfs niet die ‘absolute feilloosheid (blz. 287)’, die de Groninger Theologen nog leerden, en het dogma der inspiratie, geloovig aangenomen, helpt ons dus niet eens over de zwarigheden heen, welke zich tegen de geloofwaardigheid van zoo menig bericht laten opstapelen. Met al hare inspiratie blijft de Schrift dus bij den hoogleeraar eene feilbare oorkonde, eene feilbare ‘schenkings-akte (blz. 242[5])’ Alsof een schenkingsakte nog eenige waarde had, wanneer ik er niet volstrekt op aan kan. Ja ‘men mag het, volgens hem, denkbaar achten, dat een geschrift in den gewijden bundel zij opgenomen, waarin zich slechts weinig of *geene* sporen van de inspiratie des schrijvers vertoonen (blz. 290)’; hetgeen dus zeggen wil, dat er geschriften in den bijbel kunnen zijn, waarvan de auteurs noch ‘leiding, noch bezieling, noch roeping, noch bekwaammaking door den h. Geest’ tot het vervullen van hun taak ontvangen hebben. Maar aan een boek, waarvan deze mogelijkheid moet worden aangenomen, moet ik niettemin onvoorwaardelijk gezag toekennen! Goddelijk zal een oorkonde zijn, waarvan stukken, wier omvang niet vooruit te berekenen en wier beteekenis dus niet vooruit te bepalen is, opgesteld kunnen zijn door menschen,

waarin niets goddelijks, ‘geen spoor van inspiratie’, was? Dan staat immers alles op losse schroeven; dan blijkt en blijft menschelijk onderzoek immers het eenige middel, waardoor wij eenige waarheid kunnen hopen te vinden; dan baat mij immers zelfs het aannemen van de mogelijkheid van openbaring niet, daar de kritiek van hare oorkonde nooit tot rust komt, namelijk altijd vervolgd wordt door v. Oosterzee's gedachte: aan sommige bladzijden heeft de h. Geest wellicht volstrekt geen deel?

Niettegenstaande dit alles heet het evenwel: ‘de h. Schrift is bekleed met onwraakbaar gezag op godsdienstig en christelijk grondgebied.’

En welk is nu dit gezag? Blz. 303 zal het ons leeren: ‘*waar het duidelijk blijkt*, dat God-zelf door den mond van volkomen bevoegde’ (maar niet onfeilbare) ‘getuigen gesproken heeft, daar aarzelen wij niet aan dat woord... het hoogste gezag voor leer en leven te hechten.’ Natuurlijk niet; maar dit beteekent niets. Want men kan en moet zelfs volkomen hetzelfde beweren van welk boek men slechts wil. Als de hoogleeraar in deze mijne naturalistische en rationalistische kritiek van zijn geschrift iets ontmoet, dat als waarheid, en dus voor hem als Godswoord, in zijn geweten weerklank vindt, is hij gehouden daaraan ‘voor leer en leven het hoogste gezag te hechten’.

Deze dogmatiek drijft een zonderling spel met het woord gezag. Zij neemt het in dubbelen zin: als zedelijk en als uitwendig gezag. Uitwendig gezag is geheel onafhankelijk van mijne erkenning van de waarheid of rechtmatigheid van hetgeen dat gezag verkondigt. Zulk een gezag heeft bijvoorbeeld een wetboek; en zulk een gezag schrijft Prof. van Oosterzee den bijbel toe, waar hij zegt, dat het geloof ten aanzien van den bijbel ‘gehoorzaamheid’ moet zijn (blz. 304). Vraagt men dan, hoe wij er toe kunnen komen, dat gezag aan den bijbel te hechten, die toch ‘op echt-menschelijke wijze’ en door ‘niet feillooze schrijvers’ is opgesteld, dan antwoordt hij: ‘*waar het duidelijk blijkt*, dat God... gesproken heeft (in den Bijbel)’, daar erkennen wij Zijn gezag. Hier beteekent gezag weder zedelijk gezag, want ‘duidelijk blijken’ kan dit niet, tenzij ik juist de waarheid of rechtmatigheid van hetgeen de bijbel voorschrijft heb onderzocht.

De hoogleeraar weet niet te kiezen tusschen het zedelijk gezag van Gods woord en het uitwendig gezag van den bijbel, Men vergelijke slechts blz. 304 met 302.

Het laatste, het uitwendig gezag van den bijbel, handhaaft hij blz. 304 in de sterkste bewoordingen:

'Nooit zal men het karakter der geloofshelden, Hebr. XI vermeld, naar eisch waardeeren, of voor hunne grootheid ontgloeien, zoo men bij al hunne groote daden stilzwijgend aanneemt, dat zij aldus hebben gehandeld of geleden. *nadat* zij zelfstandig hadden ingezien, dat Gods woord toch wezenlijk waarheid en zijn eisch onverbeterlijk goed was'. Die geloofshelden, het wordt hier geheel ondubbelzinnig gezegd, zijn te prijzen, zijn waarlijk groot geweest, omdat zij gehoorzaamd hebben aan hetgeen hun, vóor en zonder eenig zelfstandig onderzoek omtrent zijn inhoud, Gods woord dacht te zijn. Zonder zelfstandig onderzoek hebben zij het een of ander slechts op twee manieren voor Gods woord kunnen houden: òf uit lichtzinnigheid, òf op het gezag van hen, die hunne boodschap voor Gods woord uitgaven. De onderstelling van lichtzinnigheid moet hier natuurlijk geheel uitgesloten blijven, aangezien menschen, die uit lichtzinnigheid handelen, geene geloofshelden zijn. Slechts de tweede onderstelling blijft dus aannemelijk, en wij moeten dien ten gevolge vaststellen, dat, naar het gevoelen van Prof. van Oosterzee, de geloofshelden van Hebr. XI ons voor hunne grootheid doen ontgloeien, omdat zij, zonder zelfstandig de waarheid van Gods woord in te zien, op het gezag van betrouwbare getuigen, de eene of andere mededeeling als een woord Gods hebben aangenomen en gehoorzaamd. De gevolgtrekking ligt voor de hand. Dit voorbeeld der geloofshelden behooren wij natuurlijk te volgen, en wij kunnen het niet anders volgen, dan wanneer wij, zonder de waarheid van Gods woord in te zien, op gezag der bijbelschrijvers aan hunne mededeelingen betreffende dat woord ons vertrouwen schenken en voor Gods woord houden hetgeen zij zoo noemen. Hier wordt dus onmiskenbaar geloof geëischt niet voor het innerlijk of zedelijk gezag van Gods woord, maar voor het, met betrekking tot het straks bedoelde inzicht, geheel uitwendig gezag van de oorkonde van Gods woord of den bijbel.

Blz. 302 vlg. wordt juist het tegenovergestelde geleerd.

Ernstig worden wij er tegen gewaarschuwd, in den bijbel een 'orakelboek' te zien. Nu, de oorkonde van een Godswoord, welks waarheid ik nog niet zelfstandig inzie, zal voor mij toch wel met een orakelboek gelijk staan. Verder 'zal uit de voorstelling van gezag alles te verwijderen zijn, wat tot

willekeurige beperking van eigen nadenken en onderzoek leiden zou. *Vrij onderzoeke men naar het recht, waarmede een woord, in den bijbel bewaard, zich als een eigen woord van God aan ons* VOORDOET'. Ondubbelzinniger dan hier kan niet gezegd worden: de omstandigheid alleen dat de bijbel een woord als woord Gods vermeldt, ontslaat ons niet van het recht om daarin voorloopig, dat is: vóor het zoo even veroordeelde 'zelfstandige' onderzoek, slechts een woord te zien, dat zich als een woord Gods '*voordoet*'. Eindelijk: 'waar het duidelijk blijkt', (niet, dat de getuigen betrouwbaar zijn, maar) dat 'God-zelf door den mond van volkomen bevoegde getuigen gesproken heeft, daar aarzelen wij niet aan dat woord het hoogste gezag te hechten'. Naar deze even ondubbelzinnige uitspraak, moet het onszelven dus blijken, dat een woord juist Gods woord is, en hebben wij dus slechts te buigen voor het zedelijk gezag van dat woord. Ook hier blijkt dus weder, dat wij, van Oosterzee volgende, aan de grootste onzekerheid ten prooi zijn.

Zoo deze harde uitspraak door ons nog bewezen moest worden, zouden wij ten slotte kunnen wijzen op § 41, den laatsten paragraaf van deze *Prolegomena*, handelend over het gebruik der heilige Schrift. Hebben wij vroeger reeds gehoord, dat de Schrift de hoofdbron is der dogmatiek; hebben wij nu onlangs vernomen, dat wij, om in de voetstappen van de ware geloofshelden te wandelen, aan de Schrift gehoorzaamheid moeten betoonen, nog eer 'wij zelfstandig hebben ingezien, dat Gods woord toch wezenlijk waarheid en zijn eisch onverbeterlijk goed was', hier, blz. 319, vernemen wij daarentegen, dat 'de christelijke dogmatiek niet slechts eene reproductie voor het bijbelsch ouderwijs...., maar bovenal een historisch-wijsgeerig onderzoek moet zijn'; dat de dogmatiek een kritisch karakter moet vertoonen. Hier heeft zelfs de Schrift geheel opgehouden hoofdbron, ja, het woord Gods heeft opgehouden met onwraakbaar gezag bekleed te zijn. Op diezelfde bladzijde 319 lezen wij toch tot onze niet geringe verbazing het volgende:

'Alleen het Woord Gods in de H. Schrift biedt (aan de christelijke dogmatiek) niet slechts een vasten *leiddraad*, maar zelfs het meest betrouwbaar *uitgangspunt* voor het christelijk nadenken aan'.

Welk een afstand is er niet tusschen een hoofdbron en een leiddraad, tusschen een autoriteit en een uitgangspunt! Opdat wij ons dien afstand toch vooral niet te klein denken, zegt

blz. 320 ten overvloede: ‘de kritische dogmatiek (en volgens den hoogleeraar behoort elke kristelijke dogmatiek een kritisch karakter te vertoonen) heeft niet slechts aan te toonen, dat eene stelling schriftuurlijk, maar dat zij innerlijk waar is’. Nu denke men terug aan blz. 238: ‘In menig geval is op de vraag, waarom de geloovige iets voor waarheid houdt, geen ander antwoord te geven dan het eigen woord des Meesters, en in dat geval moet dit woord ons volkomen genoeg zijn.... In dien zin blijkt gezag, maar goddelijk en gewettigd gezag, wel degelijk de laatste grond des geloofs... Gedurig keeren wij tot kinderlijk gelooven terug’. Nu denke men niet minder aan blz. 95, waar van Oosterzee het volgende woord van den onlangs overleden Twesten zonder eenige aarzeling onderschreef: ‘Ich habe dessen daher kein Hehl, dass es wichtige Dogmen giebt, die mir bei allen vielgerühmten Versuchen sie aus Vernunftgründen als wahr und nothwendig dar zu thun, durchaus problematisch bleiben würden, wenn ich das Wort der Schrift nicht als entscheidend wollte gelten lassen’. Dezelfde dogmatiek kan dus, volgens den hoogleeraar, èn ‘wichtige Dogmen’ leeren waarvoor geen ‘Vernunftgründe’ zijn, welke alzoo louter op uitwendig gezag (op een *αὐτὶς ἔφα* [blz. 238]) moeten aangenomen worden, èn de verplichting erkennen om ‘aan te toonen’ dat hare stellingen ‘niet slechts schriftuurlijk, maar innerlijk waar’ zijn.

En wat is hier de maatstaf van die innerlijke waarheid? Die maatstaf is zuiver rationalistisch. Op het aangehaalde volgt namelijk: ‘De taak der dogmatiek is dus nog niet volbracht, al bewees zij, dat iets in den bijbel staat of onwedersprekelijk uit zijne uitspraken volgt; maar dan pas, als zij staafde, dat die stelling geheel in overeenstemming is met inhoud, geest en strekking der Heilsopenbaring’. Het verstand van den hoogleeraar schrijft hier aan God voor, dat Hij geene openbaring mag geven, tenzij dan eene Openbaring, waarin dat verstand innerlijke overeenstemming kan ontdekken. Wanneer het nu het Opperwezen eens behaagde, den innerlijken samenhang van zijne Openbaring aan het verstandelijk inzicht van alle geloovige dogmatici te ontrukken, hebben zij dan, zij, die als kinderen gelooven; zij, die slechts bij het eigen woord des Meesters zweren; zij, die belijden het ‘durchaus problematische’ ook zonder redelijke gronden aan te nemen, zoodra de Schrift het predikt, hebben zij dan het recht te zeggen: wat men daar leert

is ‘schriftuurlijk’, maar ‘niet innerlijk waar’. Immers het ‘staat wel in den bijbel, maar ik kan het niet rijmen met den inhoud, den geest en de strekking der Heilsopenbaring’, gelijk wij die opvatten?

Ik neem hiermede afscheid van deze dogmatiek. Zij is, naar het mij voorkomt, door hare eigene Prolegomena gevonnisd. In 1876 voor de tweede maal uitgegeven, moet dit werk in zijne mate de gehalte van het leerstellig theologisch onderwijs vertegenwoordigen, zooals het tot hiertoe aan onze universiteiten gegeven werd; en wij mogen dus aannemen, dat wij hier kennis hebben gemaakt met een proeve van den betoogtrant, van de methode, die bij dat onderwijs, zooals in den laatsten tijd de groote meerderheid der studenten het genoot, gehuldigd werd.

Naar deze proeve te oordeelen, kon het zeker niet gewenscht zijn, dat de dogmatiek anders bleef bestaan dan als apologetiek eener bijzondere kerkelijke overtuiging.

Utrecht.

A. PIERSON.

PS. Bij nader inzien neem ik mijn voorslag omtrent den naam *dogmatologie* als onjuist terug.

(*Het slot in het volgend nummer*).

Schetsen uit Algerië.

I. Algiers en de steden nabij de kust, Blidah, Aumale, Médéah, Boghar.

Het was een prachtige Octoberochtend van het jaar 1871 toen het stoomschip de Moëris na eene voorspoedige reis het anker uitwierp voor de stad Algiers.

Voor hen, die nog nimmer den voet op het Afrikaansche strand hadden gezet, leverde het tooneel, dat zich aan het oog vertoonde, veel vreemds en aantrekkelijks op.

De witte huizen der schilderachtige stad liggen tegen eenen heuvel van aanmerkelijke hoogte; daarachter ziet men de donkere bergen van den Atlas en daarboven een zoo helder blauwen hemel, dat men er zich in ons vaderland moeielijk een denkbeeld van kan maken.

De zee was bedekt met schuitjes, die af- en aanvoeren naar de schepen, welke voor anker lagen; het stoomschip, dat juist was aangekomen, werd omsingeld en bestormd door eene massa dier booten, ten einde passagiers en goederen aan wal te brengen.

De krachtige gestalten, die de riemen voerden en de fiere blik uit het gitzwarte oog dier mannen gaven op het eerste oogenblik den indruk, dat men een land ging betreden, welks bevolking op een hoogen trap van lichamelijke ontwikkeling en gevoel van onafhankelijkheid staat.

Moge de eerste gevolgtrekking waar zijn, het bleek mij al spoedig dat deze krachtige mannen verre ten achter staan bij onze minder physiek ontwikkelde menschen, waar het aankomt op gevoel van vrijheid en eigenwaarde.

Toen zij namelijk onder luid getier tegen het schip opklauterden, elkander verdringende, scheldende en vloekende, om zich van de passagiers meester te maken en eenigen zich

zelfs verstoutten tot in de kajuit door te dringen, werden ze met havige stokslagen tot meerdere kalmte gebracht.

Zonder iets in te brengen tegen deze minder heusche bejegening, gingen zij voort elkander den voorrang te betwisten om de reizigers in hunne booten te brengen.

Vele dezer bootslieden zijn Arabieren uit Biscra, die hunnen geboortegrond verlaten hebben, om te Algiers een sommetje gelds te verdienen, waarmede zij later in hun vaderland teruggekeerd het leven kunnen rekken.

Voor geld laten zij zich alles welgevallen; de ruwste scheldwoorden, de grofste bejegeningen en mishandelingen worden door hen in het land der vreemdelingschap met geduld verdragen, ten einde het tijdstip te vervroegen, waarop zij naar den grond hunner vaderen kunnen wederkeeren om onder de schaduw der altijd groene palmboomen rust te vinden.

Hoewel het eerst half zeven was, stond de temperatuur reeds gelijk met die, welke men op den middag van eenen heeten zomerdag hier te lande ondervindt. De Sirocco, die sedert eenige dagen woei en zijn vertragenden invloed op onze zeereis had doen gevoelen, bracht het zijne er toe bij om de warmte reeds zoo vroeg in den morgen zoo fel te maken. Zonder zich in het minst hierom te bekommeren sprongen de Arabieren, die ons naar den wal hadden gebracht, uit de boot, namen de koffers en kisten op den nek en begonnen de hooge en breede steenen trappen te bestijgen, die van de kaai naar de eigenlijke stad voeren.

De kleeding dezer mannen en knapen is uiterst doelmatig en laat hen volkomen vrij in hunne bewegingen.

Eene wijde broek en hemd, waarover de nationale witte burnous geslagen wordt, en eene roode muts maken de geheele kleeding uit dier mannen, wier forsch gespierde armen en beenen geheel onbedekt blijven en die voor het meerendeel barrevoets gaan.

In het logement, waar zij ons brachten, had eene herhaling plaats van hetgeen op het schip was geschied. Wederom werden de Arabieren op dezelfde ruwe wijze teruggedreven en moesten zij de bagage aan den ingang afgeven, zonder dat men hun vergunde het inwendige van het gebouw te betreden.

Onwillekeurig gevoelde ik medelijden met hen.

Op dezelfde plaats, waar nog slechts weinige jaren geleden de Algerijn heer en meester was, bukten thans zijne afstammelingen voor de overheersching van Frankrijk. Met weerzin

was ik getuige van de onmeedoogende wijze, waarop zij behandeld werden, maar op mijne reis zou het mij later blijken dat de Fransche overheersching voor vele streken een zegen is geweest en een einde heeft gemaakt aan de voortdurende twisten en gevechten der stammen onderling, waardoor de lagere bevolking vooral zooveel lijdt.

De heer Ghezzi, consul der Nederlanden te Algiers, ontving ons met de meest mogelijke voorkomendheid en bewees ons al die diensten, waarop men in den vreemde zoo zeer prijs stelt en die men zoo zeer behoeft. Zoowel nu bij onze aankomst, als ook later gedurende het verblijf in het binnenland, toonde hij steeds dat hij tegen geene moeite opzag, waar het gold de onderdanen te helpen van het land, dat hij op zoo waardige wijze vertegenwoordigt.

Ons bezoek bij den legercommandant had ten gevolge dat wij den last ontvingen naar Aumale te vertrekken, ten einde ons te voegen bij eene mobiele colonne, die, onder de bevelen van den generaal de Cérez, Kabylie moest binnenrukken om in de omstreken van den Djurdjurah op te treden.

Ten einde ons voor den tocht gereed te maken, werden veldbedden, tenten, enz. aangeschaft; in alle opzichten hadden we ruimschoots reden van tevredenheid over de beleefde, ja hartelijke behandeling der militaire autoriteiten, die ons in vele behoeften te gemoet kwamen en inlichtingen gaven.

Algiers is eene schoone, schilderachtige stad. Zij bestaat nog uit de meest heterogeene bestanddeelen, zoowel wat bouwtrant der huizen als wat bevolking betreft.

Terwijl de gebouwen in de benedenstad langs den oever der zee en de menigte villa's in de omstreken weinig verschillen van die, welke men in het Zuiden van Frankrijk aantreft, vindt men in het bovengedeelte nog overblijfselen van het oude Algiers, zooals het voor 1830 was.

Men behoeft slechts een enkelen blik in die achterbuurten te werpen om zich te overtuigen, dat de toestand der mindere bevolking verre van gelukkig is. Diepe armoede spreekt u toe uit de nauwe en vuile straten en stegen, waarop de bewoners der sombere, morsige woningen soms uren lang uitgestrekt liggen.

Een stuk brood en eenige dadels, ziedaar het voedsel, waarvan de arme Arabier leeft, terwijl menigeen zelfs geene woning in de achterbuurt kan hebben en den nacht doorbrengt onder

de boogen en galerijen, die voor de openbare gebouwen en koffiehuizen of winkels worden aangetroffen.

De bevolking der hoofdstad bestaat uit Franschen, Spanjaarden, Arabieren, Kabylen, Mooren en vreemdelingen; meer en meer krijgt het Fransche element echter de overhand, en voor hem, die zich beperkt tot de straten en huizen der benedenstad, zou Algiers den indruk geven van eene Fransche zeehaven, bezocht door een groot aantal vreemdelingen.

Ruime pleinen, regelmatig gebouwde straten, goed ingerichte hôtels en koffiehuizen en magazijnen herinneren u aan het leven in eene Europeesche stad, tot zelfs de kermis, die op dezelfde wijze als hier te lande gevierd wordt en waaraan de inlandsche bevolking ruimschoots deelneemt.

De omstreken van Algiers zijn prachtig; sierlijke villa's liggen half verscholen in den weelderigen plantengroei der noordelijke hellingen van de heuvelreeks, die zich langs de zee uitstrekt. Afrikaansche vijgenboomen, rozenlauriers, cactussen en aloës van reusachtige afmetingen bedekken den grond. Op den spoorweg naar Blidah zijn deze gewassen ter weerszijden van den weg geplant en bereiken soms eene hoogte van bijna 2 meter.

De palmboom vindt hier echter nog niet wat hij behoeft en hoewel men beproefd heeft hem hier te laten groeien, zijn alle pogingen mislukt; althans de boomen blijven steeds ver beneden den krachtigen wasdom, dien men zoozeer in de oäsen der Sahara bewondert.

Na een verblijf van 8 dagen verlieten wij de heerlijke stad, die nog lang in mijne herinnering zal blijven, en begaven we ons per spoortrein naar Blidah, waar de militaire remonte ons van paarden zou voorzien.

De spoorwegen in Algiers hebben dezelfde inrichting als in Europa; voor de luchtigheid zijn de waggons echter van balcons voorzien, waarop men vooral 's zomers eene betere plaats vindt dan in de waggons zelf.

Te Blidah hadden wij gelegenheid de Barbarysche paarden te beschouwen, die aldaar tot instandhouding van het ras worden aangefokt.

Na al hetgeen men gewoonlijk van Barbarysche, of zooals ze dikwijls genoemd worden Arabische paarden, hoort, moet ik bekennen dat het mij voorkwam dat de gewone remontepaarden, waarmede de Afrikaansche ruiterregimenten en de geheele Fransche lichte kavallerie bereden zijn, beneden het middelmatige bleven.

Gedurende mijnen tocht zou ik echter ruimschoots gelegenheid krijgen de eigenschappen dezer dieren te waardeeren. Zonder hen en zonder de muilezels en kameelen zou Algerië in den ellendigsten toestand verkeeren, dien men zich denken kan. Onvermoeid, zachtzinnig, voorzichtig en hoogst matig, leggen deze dieren ongehoorde afstanden af over de meest ongebaande wegen, langs afgronden die den ruiter doen duizelen en met angst vervullen, bij eene temperatuur, die Europeesche paarden ten eenemale zou uitputten en reeds na weinige dagen ongeschikt zou maken voor de vermoeiende tochten in het binnenland.

Een weinig halfa (eene soort van lang gras), een handvol gerst en wat water zijn voldoende voor het onderhoud dezer dieren; door hunne soberheid zijn zij in staat streken door te trekken, waar het Europeesche paard van dorst zou versmachten of eenige kameelen noodig zou hebben, om het noodige drinkwater mede te voeren.

Door den oorlog van 1870-71 had de Fransche kavallerie een groot aantal paarden verloren en was de prijs, die anders gewoonlijk 300 francs bedraagt, tot meer dan het dubbele gestegen.

De paardenteelt is geheel in handen van het Fransche gouvernement, dat in elke provincie een remonte heeft opgericht.

De officieren dezer remonten zijn volkomen op de hoogte van het aantal paarden en ontvangen opgaven van alle geboorten, terwijl de Arabieren verplicht zijn hunne paarden, zoodra deze eenen zekeren leeftijd bereikt hebben, bij de remonten ter keuring aan te bieden. Deze zijn gerechtigd de paarden tegen een vastgestelden prijs voor het leger aan te koopen.

Blidah is eene vroolijke, nette stad, omringd door uitgestrekte tuinen, waarin de oranjeboom op weelderige wijze groeit. Vooral in het voorjaar heeft de stad een allerliefst aanzien; de witte bloesems en het donkere groen der boomen verhoogen de bekoorlijkheid harer ligging, en wie Blidah in dat jaargetijde slechts eenmaal zag, zal den vriendelijken indruk wel nimmer vergeten.

Ons verblijf was hier slechts kort; na weinige uren aanvaardden wij de reis naar Aumale, die 4 dagen moest duren en ons langs de plaatsen l'Arba, Tablat en Frénes voerde.

De bagage werd door muilezels gedragen, die ons door den militairen trein waren toegevoegd. Terwijl men op den grooten weg van Algiers naar El Aghouat van een postrijtuig gebruik maakt, worden op de wegen van minder aanbelang zoo als

die, welke wij nu volgden, volstrekt geene voertuigen aangetroffen en neemt alles zijne toevlucht tot de paarden en muilezels, die meer zuidelijk door de kameelen worden vervangen.

Het dorp l'Arba is vrij net en zindelijk en kan aangemerkt worden als een type der Fransche dorpen in Kabylië.

Over het algemeen zijn de kolonisten in Algerië echter niet gelukkig. Voor het meerendeel hebben zij om de eene of an dere reden hun vaderland moeten verlaten en staan hunne handen in vele opzichten verkeerd voor het werk, dat hen hier wacht. De meesten oefenden voorheen in eene der groote steden een of ander handwerk uit, maar bezitten weinig kennis van den landbouw, en zijn dus ook niet in staat al datgene te verwérven wat de vruchtbare streken van Kabylië zouden kunnen opleveren.

Velen stellen zich na eenige vruchtelooze pogingen en grievende teleurstellingen al zeer spoedig tevreden met het gemakkelijke en winstgevende vak van ‘marchand de goutte’ en het aantal herbergen en kroegen, benevens het gebruik van absinth, nemen in Algerië voortdurend toe en zijn bepaald verontrustend te noemen voor deze kolonie.

Het logement stond in alle opzichten ver beneden die, welke men in Hollandsche dorpen aantreft, maar de vermoeienis was oorzaak, dat hier niet zeer op werd gelet; bovendien konden wij er ons op voorbereiden, dat het hoe langer hoe minder zou worden.

Van l'Arba naar Tablat voert de weg door eene prachtige, schilderachtige streek. Hadden wij den vorigen dag vele schoone punten aangetroffen en waren wij meermalen verrukt geweest door de heerlijke vergezichten, dat alles bleef ver ten achter bij hetgeen wij thans te zien kregen.

De bergen van den Kleinen Atlas zijn op de meeste plaatsen kaal; alleen in de valleien groeien gerstplanten en andere struiken, terwijl de dwergpalm zich hier en daar vertoont als de voorbode van zijnen reusachtigen broeder. Op de toppen wordt echter wegens het gebrek aan water weinig of niets aangetroffen.

De hooge punten leveren vergezichten, die door de zuiverheid der lucht zich zoo ver uitstrekken als het menschelijk oog kan reiken en die, door de woestheid van het landschap, een onvergetelijken indruk maken.

Nu en dan ontmoetten wij enkele Arabieren, die te paard

of op eenen muilezel rijden, terwijl hunne vrouwen met de kinderen aan de hand of op den rug met moeite langs de steile hellingen van den ruwen bergweg volgden.

Te l'Arba hadden wij kennis gemaakt met den majoor der genie, die belast was met het aanleggen van wegen en wien daartoe een aantal mannen waren toegevoegd, die aan den opstand in Parijs hadden deelgenomen.

Indien deze menschen in de valleien waren begonnen, zouden zij zonder twijfel het slachtoffer geworden zijn der kwaadaardige koortsen, die hier heerschen. De majoor had echter de humaniteit gehad hun een zeer hoog gelegen punt aan te wijzen, waar zij gelegenheid kregen eerst eenige woningen te bouwen en alle voorzorgen te nemen, die konden dienen om hunnen toestand meer dragelijk te maken.

Ook waren hunne werkuren zoo geregeld, dat zij zoo weinig mogelijk van de warmte te lijden hadden, maar ondanks al deze voorzorgen werden velen weggerukt en zagen de overblijvenden er voor het grootste gedeelte treurig en ziekelijk uit.

Ook de vrije kolonisten dezer streek verkeerden in eenen toestand van diepe ellende. Doctoren waren langs den weg niet te vinden; de eenzaam levende kolonisten konden dus van niemand geneeskundige hulp verwachten, behalve van de genie-officieren, die nu en dan den weg langs reden en dan kina of andere medicijnen volgens hun beste weten en met behulp van hun ‘aide-mémoire’ toedienden.

De meeste huisgezinnen werden door den braven majoor met een bezoek begunstigd, en het was waarlijk treffend, zoo algemeen en zoo ongekunsteld als men hem liet blijken, dat men zijne menschlievendheid erkende.

Nu eens sprak hij eenige opbeurende woorden tot eene bedrukte moeder, die voor het ziekbed van haar kindje zat te schreien en haar vaderland terugwenschte, waar alles zooveel beter was en dat de arme vrouw waarschijnlijk nimmer zou wederzien; dan weder moedigde hij de ongelukkigen aan, die door den ruwen arbeid aan den weg moesten boeten voor de onberaden stappen, waartoe zij zich door slechte raadgevers hadden laten verlokken; overal toonde hij, dat bij hem het hart op de rechte plaats zat en wist hij de waarde zijner weldaden en opbeuringen te verhoogen door al die kieschheid, welke den Franschman zoo zeer eigen is.

Voor mij was hij een type van een goedaardig landheer uit lang vervlogen tijden, wier beschrijving men zoo dikwijls

in oude romans terugvindt; een man die zich bewust is van zijne macht en die zich ten doel heeft gesteld haar geheel en al aan te wenden tot heil van hen, die door het noodlot onder hem waren geplaatst.

Meermalen verklaarde hij dan ook dat de vergeten werkkring in den Atlas hem duizendmaal aangenamer was dan het leven in eene Fransche stad.

Den tweeden nacht brachten we door in eene alleenstaande herberg, Fresnes genaamd. De avond begon te vallen terwijl men het eenvoudig maal toebereidde. Wij zetten ons voor de hut en luisterden naar de verhalen van den majoor, die den jongsten oorlog met Pruisen had medegemaakt, of hoorden naar het schelle droefgeestige blaffen der jakhalzen, die de schemering gebruikten om op hazen en ander klein wild jacht te maken. Langzamerhand verloren de omtrekken der kale, donkere bergen zich in de opkomende nevelen; de duisternis, de afmatting, alles drong ons het avondmaal zoo snel mogelijk te nuttigen en ons neder te werpen op de ellendige legersteden, die ons door een paar werklieden werden ingeruimd.

Den volgenden ochtend werd de tocht reeds vroeg hervat. Het scheen, dat de ellende toenam, naarmate men zich van Algiers verwijderde. Wij reden door een dorp, dat op enkele huizen na geheel verlaten was. Een eind verder waagde men eene nieuwe poging om een dorp te bouwen, in de hoop, dat de gezondheidstoestand daar iets beter zou zijn, maar het eerste wat men had gebouwd, was eene groote steenen omheining voor de begraafplaats; behalve dat stonden er nog slechts 2 huizen.

Arme menschen, die om minder eervolle redenen hun vaderland hebben verlaten en de gevolgen eener verwaarloosde jeugd hier moeten boeten, of die verlokt door allerlei schoonschijnende voorstellingen, en in de hoop spoedig rijk te zullen worden, een nederig doch zeker bestaan verlieten!

Den vierden dag bereikten wij Aumale. Even als alle steden die de Franschen in Algerië gebouwd hebben, is zij door vestingwerken van hoogst eenvoudige soort omgeven. Een steenen muur, met schietsleuven en hier en daar op geweerschotsafstand door kleine uitbouwen geflankeerd, op enkele punten zelfs een klein bastion, waarin eenige stukken geschut in positie zijn gebracht, ziedaar het geheel, dat echter ruimschoots voldoende is om de inwoners te beschermen tegen de aanvallen der Arabieren.

De stad ligt op een klein plateau, dat aan den voet van den

vestingmuur vrij steile hellingen heeft, die met keien en vrij groote steenblokken bedekt zijn.

Aan weerszijden wordt zij door hooge bergen ingesloten. De Dirah en Djurdjurah zijn hiervan de voornaamste; vooral de laatste is zeer hoog en biedt verrukkelijk schoone, woeste tooneelen aan.

Hoog boven den vestingmuur zagen wij de militaire gebouwen, zooals de kazerne, het hospitaal, de woning van den bevelhebber, enz., en toen wij de nauwe poort doorgereden waren, bevonden wij ons in eene ruime, doch zeer armoedige stad, die hoofdzakelijk door de bezetting bestaat. De omliggende gronden leveren weinig op; nijverheid en handel zijn onbeduidend, het misbruik van sterken drank is echter des te grooter.

De stad was vol soldaten der colonne, die binnen weinige dagen in het veld moest rukken. Linie-infanterie, zouaven, turco's, chasseurs d'Afrique, spahis en bergartillerie waren druk in de weer om de laatste toebereidselen te maken voor den tocht of zich in den wapenhandel te oefenen.

Het was niet moeielijk op te merken, dat de zouaven, die certijds met zooveel recht werden geroemd, veel van hunne waarde verloren hadden. De langdurige tijd van rust schijnt verslappend gewerkt te hebben op deze keurbende, waarop voorheen aller oog met bewondering en geestdrift was gericht. De officieren waren voor het meerendeel mannen, die aan ontwikkeling en beschaving zoowel als aan militaire kennis veel te kort kwamen, die jaren lang in mindere betrekkingen hadden gediend en eensklaps gedurende den oorlog tot officier waren bevorderd. Zij gevoelden zich daardoor niet op hunne plaats en hunne levenswijze was alles behalve geschikt om het zoo hoog noodige prestige tegenover den soldaat te handhaven.

Bij hen vond men dan ook veel minder tucht dan bij de turco's of tirailleurs algériens. Moge het dezen mannen nu en dan aan overleg en kalm beraad ontbreken, niemand zal hun voorzeker onstuimige dapperheid en soberheid benevens vele andere militaire deugden ontzeggen. Zij zijn vooral vurig in den strijd wanneer men hen weet op te wekken door de hoop op roof en buit, maar staan in vele opzichten achter bij de Fransche linie-infanterie, die veel meer plichtgevoel bezit.

Wat de spahis betreft, zij mogen de beste ruiters der wereld zijn, orde en tucht moet men bij hen niet zoeken. Toen de korpsen spahis werden opgericht, recruteerden zij zich hoofdza-

kelijk onder de Arabische jongelingen van goeden huize, die zelf de kosten van paarden en uitrusting konden bestrijden. Langzamerhand verminderde het gehalte, zoodat men thans dikwerf ergerlijke tooneelen in de gelederen dezer troepen ziet voorvallen, en ongehoorzaamheid en feitelijk verzet tegen de meerderen geene zeldzaamheden zijn.

De spahis worden aangeworven onder voorwaarde niet buiten Afrika te dienen. Toen nu bij den Fransch-Duitschen oorlog sommige escadrons bevel kregen naar Frankrijk te vertrekken, werden er zelfs moorden op onderofficieren gepleegd om het ongenoegen over dezen maatregel te toonen.

Daar men berichten wachtte van de generaals Poitevin de Lacroix en Saucier, die in de provincie Constantine opereerden, was het uur van vertrek der colonne nog niet bepaald, en dit werd voorloopig uitgesteld, toen men de tijding kreeg dat de laatstgenoemde generaal den vijand een gevoelig verlies had toegebracht, zoodat deze naar de Sahara vluchtte.

Nu kwamen er eenige vervelende dagen. De uren, die men niet aan den wapenhandel besteedde, werden in koffiehuizen doorgebracht, daar de stad zelve niets bezienswaardigs opleverde en hare omstreken niet tot verre rijtoeren uitlokten.

Van tijd tot tijd werden kleine colonnes uitgezonden om bij de naburige Arabische stammen belastingen te innen of om hen, die zich gedurende den jongsten opstand aan het hoofd hadden gesteld, gevangen te nemen. De terugkomst van die colonnes brak de eentonigheid dan weer voor eenige uren af.

Steeds werd ik getroffen door de kalme onverschilligheid, die op het gelaat der gevangenen te lezen stond. De generaal Daumas zegt in zijne werken over Algerië, dat de Arabier, ook die van den geringsten stand, steeds eene zekere waardigheid bezit, en vooral bij hen, die door den opstand tegen de ongeloovigen in het ongeluk zijn geraakt, had ik gelegenheid dit op te merken.

Reeds waren vele gevangenen gefusilleerd, en naar men mij verzekerde, hadden zij allen met dezelfde vastberadenheid den dood onder de oogen gezien.

Het is volstrekt geene zeldzaamheid dat de naaste bloedverwanten de voltrekking van het doodvonnis bijwonen, zonder de minste aandoening te laten bemerken. De godsdienst beheerscht hen volkomen. Zij, die vallen in den strijd voor den profeet, worden als martelaren beschouwd, die in een beter leven beloond worden voor hun waardig uiteinde.

Voor de straf der onthoofding zijn zij echter doodsbang, omdat het dan volgens hun bijgeloof den profeet onmogelijk wordt hen bij den langen haarvlok, dien zij op den kruin van het overigens bijna kaal geschoren hoofd dragen, in den hemel te trekken.

Wanneer deze straf wordt toegepast, ziet men dikwijls de vrienden en naaste betrekkingen zich na de executie met groot misbaar op het lijk werpen om het hoofd tegen den romp te drukken.

Gelukkig werden wij uit de eentonige levenswijze opgeroepen door den legercommandant, die ons beval naar Médéah te vertrekken, ten einde deel uit te maken van de colonne de Lammerz, die naar de Mzab zou rukken, terwijl de colonne te Aumale voorloopig in observatie bleef.

De reis daarheen duurde 3 dagen, en daar wij den eersten nacht geene Fransche plaats konden bereiken, ontvingen wij eenen Arabischen brief aan den caïd van Sour Djouab, om ons voor den nacht in zijne bescherming aan te bevelen.

Caïd is de titel van hem, die eenen stam regeert en de geldmiddelen daarvan bestuurt. Voorheen werden de caïds door de leden van den stam gekozen, thans worden zij door het Fransche gouvernement benoemd.

Te Sour Djouab hadden wij voor het eerst gelegenheid kennis te maken met de Arabische gastvrijheid en met het inwendige eener Arabische huishouding.

De woning lag op eene kale hoogte en bestond uit eenige ruime vertrekken met witte muren, zonder eenig ameublement.

Op den grond lagen zachte tapijten, terwijl de kamers door flinke houtvuren werden verwarmd, hetgeen uitstekend te pas kwam, daar wij op 3000 voet boven de zee waren en de nachten hier bepaald koud zijn.

Zoodra wij den aanbevelingsbrief hadden overhandigd, werden wij als gasten van den caïd van alle verdere zorgen ontheven. Het zou eene onbeleefdheid zijn, die door de Arabieren zeer euvel zou worden opgenomen, indien men de zorg voor paarden en muilezels aanbeval, of er zelfs maar een oog over liet gaan.

Onze paarden werden onmiddellijk aan de zorgen van twee mannen toevertrouwd, maar bleven den geheelen nacht in de open lucht, daar hier van geene stal sprake was.

Na eene rust van een paar uren werd ons een voedzaam en overvloedig maal aangeboden, waarbij de nationale couscoussou in ruime mate werd voorgezet.

Deze, door de Arabieren zoozeer geliefkoosde spijs, bestaat uit tarwemeel, dat met pekel tot kleine bolletjes gewreven wordt. Dit hangt men in een linnen lap boven eenen pot, waarin schapenvleesch en kruiden gekookt worden. De damp dringt door het linnen. en weldra is de couscoussou gereed om met bijvoeging van eene sterk gekruide sous en schapenvleesch gegeten te worden.

Zoodra de caïd het middagmaal had laten neerzetten, en wij voor het vuur lagen uitgestrekt, verwijderde hij zich om ons daardoor een groot bewijs van onderscheiding te geven.

De gastvrijheid der Arabieren kan inderdaad niet hoog genoeg geroemd worden. Zonder den reiziger met vragen of opmerkingen lastig te vallen, laten zij hem volkomene rust en vrijheid, doch gunnen zich zelven geen oogenblik, maar trachten alle wenschen van den gast te voorkomen.

Gedurende den geheelen nacht bleef de caïd wakker om een oog te houden over de paarden, en dreef de zorgvuldigheid zelfs zóó ver, dat hij ons omstreeks 2 ure wekte, ten einde andermaal een stevig maal te nuttigen, waarvan wij wel genoodzaakt waren iets te gebruiken ten einde hem niet onaangenaam te zijn.

Melk en koffie waren de eenige dranken, die ons aangeboden werden, daar, zooals u bekend is, de Mahomedaansche godsdienst haren belijders het gebruik van gegiste dranken verbiedt. Hoewel enkele inlandsche hoofden in Algerië zoodanig door de Fransche zeden zijn medegesleept, dat zij hunnen gasten deze verboden dranken aanbieden, blijven de meesten getrouw aan de aloude nationale gebruiken.

Het water was in de woning niet alleen slecht, maar tevens zeer moeielijk te verkrijgen, daar het meer dan drie kwartier uur gaans ver in bokkenvellen moest gehaald worden. Zulk een tocht tegen de steile bergpaden is verre van gemakkelijk, en de watervoorraad van den caïd was dan ook tot de kleinst mogelijke hoeveelheid beperkt, zoodat de paarden geen droppel te drinken kregen.

Toen wij den volgenden dag omstreeks 12 ure eenen kleinen stroom doorwaadden, vielen de dieren dan ook als razenden op het water aan, ondanks den bitterachtigen smaak, die zoowel hier als in de meeste kleine wateren in de nabijheid wordt gevonden.

Na eenen zeer vermoeienden marsch van 's ochtends 6 ure tot 's avonds half negen bereikten wij Bouarragia, eene verzameling van huizen aan den grooten weg van Médéah naar El Aghouat en kwamen den volgenden dag te Médéah.

De indruk, dien dit stadje op mij maakte, was allergunstigst. Op 3000 voet boven de zee gelegen en door de woestijnwinden verwarmd, geniet Médéah eene alleraangenaamste temperatuur. De bourgognedruif is hier overgeplant, en deze proef is met uitstekend gevolg bekroond; hoewel de wijn van Médéah niet zoo bekend is als die van Bourgogne, wordt hij in Algerië zeer geprezen.

De stad is even als Aumale door vestingwerken omgeven, maar omdat de veiligheid in gewone tijden hier niets te wenschen overlaat, hebben vele inwoners de schoone omstreken der stad met een groot aantal villa's bebouwd.

Wanneer men zich eenige uren van de stad verwijdert, vindt men in de Gorges de la Chiffa de schoonste natuurtooneelen, die de provincie Algiers kan aanbieden.

Na een verblijf van eenige dagen kregen wij bevel naar Ain Rich te vertrekken, waar de colonne geconcentreerd was, die op het punt stond naar de Mzab te rukken.

De reis tot Boghar duurde 3 dagen. Meer dan eens waren wij in bewondering verzonken bij de beschouwing van den weg, die met ontzaglijk veel beleid en oordeel langs de hellingen is aangelegd.

Ten einde den weg berijdbaar te maken voor de groote rijtuigen, die met 6 paarden bespannen de reis tusschen Algiers en El Aghouat volbrengen, was men op vele punten genoodzaakt geweest hem met een groot aantal bochten en kronkelingen om de rotsen aan te leggen, hetgeen het schilderachtige van het landschap niet weinig verhoogde.

De streek tusschen Médéah en Boghar is zeer boschrijk en wemelt van groot en klein wild. Het wilde zwijn wordt hier zeer dikwijls aangetroffen en lokt ook nu en dan de groote roofdieren naar deze streken.

Het is een vrij algemeen verspreid denkbeeld, dat de leeuw in de woestijn zou leven, d.i. in die eindelooze zand- en steenvlakten waar plantengroei schaarsch en groot wild volstrekt niet voorkomen. Dit is echter eene groote dwaling. Alleen daar, waar wilde zwijnen en andere groote dieren in grooten getale kunnen bestaan, vindt men den leeuw, die zonder hen van honger zou sterven.

Nabij Aumale waren kort voor mijne aankomst twee jonge leeuwen gevangen, die, na eenigen tijd geheel vrij door de woning van hunnen meester rondgeloopen te hebben, in hokken

bewaard werden. Te Boghar vertoonde zich tijdens mijn verblijf in Algerië een panter en doodde eenige menschen, maar overigens hoorde ik zeer weinig van deze dieren, die door de toenemende bevolking, den aanleg der wegen en het verbeterde verkeer langzamerhand verdrongen en tot enkele woeste oorden beperkt worden.

Jakhalzen en hyena's treft men echter zeer veel aan, vooral de eerste, die soms groote verwoestingen in de wijngaarden aanrichten.

Boghar (le balcon du désert) is een der treurigste plaatsjes, die ik in Algerië bezocht. De stad ligt op eene kale rots van vrij aanmerkelijke hoogte en bestaat hoofdzakelijk uit militaire gebouwen, zoo zelfs dat er geen logement gevonden wordt en wij door den bevelhebber der stad naar het hospitaal werden verwezen.

De militaire hospitalen in Algerië zijn niet genoeg te roemen wegens hunne zindelijke, ruime en luchtige vertrekken en vroolijke tuinen. Op verscheidene plaatsen, zooals te Boghar, El Aghouat, enz., kunnen ook burgers en zelfs vrouwen in de militaire hospitalen verpleegd worden, hetgeen zeker verkieselijker is dan de behandeling door eenen ‘médecin de colonisation’. Deze worden door het burgerlijk bestuur op verscheidene kleinere plaatsen, zooals te Boghari, enz. aangesteld.

Uit het vertrek, dat mij was ingeruimd, overzag ik de groote golvende vlakte, die zich 3 dagmarschen ver tot bij Rocher de Sel uitstrekt, en aan den horizont door heuvelen begrensd wordt, welke zich scherp tegen de lucht afteekenen.

Zij maakte op mij den indruk van eene zee, wier golven eensklaps tot stilstand waren gebracht. Eene eentonige dorre tint lag over het landschap, dat gedurende den dag geheel ontvolkt scheen, terwijl des avonds eenige lichtende stippen de plaatsen aanwezen, waar de nomaden hunne tenten hadden opgeslagen.

Wanneer men van Boghar in oostelijke richting afdaalt, komt men in een steenachtig dal, dat door een diep ravijn wordt doorsneden. Aan de overzijde van dit ravijn verheffen zich de rotsen, waarop het Arabische dorp Boghari is gebouwd, terwijl eenige kolonisten hunne woningen aan den voet en tegen de helling hebben gebouwd.

Boghari is de algemeene rustplaats der karavanen na de reis door het zoogenaamde land van den dorst. Rust, lafenis en allerlei genoegens wachten daar den Arabier, die na eenige dagen

van inspanning en onthouding zijne kameelen en koopwaren in veiligheid heeft gebracht.

Ten noorden van Boghar is de groote weg, hoewel eenzaam, toch meestal zeer veilig, maar verder zuidwaarts zou het onvoorzichtig zijn alleen en ongewapend te reizen, daar men dan wellicht in handen der roofzieke Arabieren zou vallen, die hier rondzwerven.

Het is daarom, dat niet minder dan 4 militairen de reis door deze streek mogen ondernemen, terwijl de karavanserails, die wij er zullen aantreffen, allen eene kleine bezetting turco's hebben.

II. Het land van den dorst en de karavanserails.

Wij hadden nu de streek bereikt, die bij den Arabier bekend staat als het land van den dorst of Kleine Sahara en waar de eentonigheid alleen wordt verbroken door de reeds vermelde heuvelen en door eenige kale rotsen, die zich hier en daar een paar honderd meter verheffen.

Des zomers, wanneer geen enkel wolkje zich aan den strakken, blauwen hemel vertoont, heerscht hier eene doodsche stilte; de felle zonnestralen maken het dan bijna onmogelijk op het midden van den dag te reizen. Te vergeefs zou men hier naar eenen boom zoeken, die zijne takken weldadig uitspreidt. Uren lang kan men ronddolen, zonder water te vinden, en wee den ongelukkige, die op deze doodsche en eenvormige vlakte het spoor bijster is geworden!

Bij het naderen van den winter krijgt het landschap echter een geheel ander aanzien. De hemel neemt dan eene grauwe tint aan; dreigende wolken pakken zich te zamen en worden in wilde vaart voortgedreven, om zich te ontlasten in regen, hagel en sneeuwbuien, die den uitgedroogden grond weldra op vele punten in poelen en plassen veranderen.

Behalve in de nabijheid der rotsen, waar de bodem slechts met steenen is bedekt, vindt men hier overal de halfa of het woestijngras. Het groeit in dichte bossen of struiken, die soms eene hoogte van een meter bereiken en op onregelmatige wijze naast elkander staan, zoodat men bij het gaan voortdurend ge-

noodzaakt is eenen kronkelenden weg te volgen, waardoor het paardrijden, vooral in snelle gangen, wel eenigszins wordt bemoeielijkt.

Deze plant schijnt eene vrij groote hoeveelheid harsachtige stof te bevatten; althans zij is zeer brandbaar, vooral wanneer de zon haren verzengenden invloed heeft doen gevoelen.

Behalve door het kleine wild. dat hier in groote menigte voorkomt, worden de halfastruiken bevolkt door hagedissen, cameleons, slangen en adders. Schorpioenen zijn evenmin zeldzaam in deze streken en kunnen zeer gevaarlijke, pijnlijke wonden toebrengen met den angel, welken zij aan het eind van den staart dragen.

Indien men deze dieren in een kring van vuur plaatst, zoodat zij niet kunnen ontsnappen, dooden zij zich zelf door zich met den angel in den rug te steken.

De gevaarlijkste van alle kruipende dieren, die deze vlakte bewonen, zijn echter ongetwijfeld de gehoornde adders, die gedurende de wintermaanden soms in eenen toestand van gevoelloosheid verkeeren en dan minder menigvuldig voorkomen, maar die des zomers in grooten getale in de halfastruiken verborgen liggen.

Eene enkele beet van zulk een adder is voldoende om den dood van het slachtoffer binnen weinige minuten te doen volgen. Sommige dezer dieren bezitten zelfs zooveel vergift, dat zij in staat zouden zijn aan meer dan een persoon onmiddellijk na elkander het leven te benemen. Gewoonlijk treedt daarna een tijdperk van onmacht bij hen in, daar de verloren voorraad vergift zich slechts langzamerhand weer aanvult.

Tegen zulk een beet is weinig te doen. Wel beproeft men ammoniak in de wond te gieten of deze door eene kruissnede te verwijden, om er vervolgens buskruid in te laten ontbranden, maar zelden komt de hulp tijdig genoeg. Gelukkig hebben zulke gevallen niet dikwijls plaats, behalve bij inlanders, die de onvoorzichtigheid hebben barrevoets te gaan.

Het reizen in deze streken is dus met eigenaardige moeielijkheden en gevaren verbonden, terwijl de vreemdeling, die hier voor het eerst komt, nog bovendien dikwijls tot het maken van omwegen wordt verleid door de bedriegelijke luchtspiegelingen, welke hem een helder meer of eene schaduwrijke plek voortooveren. Meermalen gebeurde het, dat troepen, die voor het eerst aan eene expeditie in Algerië deel namen, aan den avond van eenen vermoeienden dag, doormarcheerden om de

heerlijke plekken te bereiken. Men treft de luchtspiegelingen het meest aan op die plaatsen, waar water op korten afstand onder den bodem wordt gevonden.

In deze vlakten vindt men op afstanden van 40 à 50 kilometer karavanserails, die eene veilige rustplaats aan de karavanen en postrijtuigen verzekeren. Zij zijn bijna alle volgens een zelfde type gebouwd. Een hooge en dikke steenen muur met geweerschietgaten voorzien en op de 4 hoeken door kleine bastions geflankeerd, omsluit eene ruime, morsige binnenplaats, waarop het logement, de stallen en schuren uitkomen. De daken dezer gebouwen zijn meestal zoo ingericht, dat men, daarop staande, door de schietgaten van den ringmuur kan vuren.

De herbergier met zijn gezin en eene kleine bezetting turco's zijn de eenige bewoners dezer plaatsen, waar de stilte alleen wordt afgebroken door de varkens en hoenders, die in grooten getale op de binnenplaats rondloopen.

Op sommige dezer karavanserails treft men goede bronnen aan; meestal is het water hier echter bitterachtig, hetgeen den eersten dag wel eenigszins tegenstaat, maar waaraan men spoedig went en dat, zoover ik kon bemerken, volstrekt geene nadeelige gevolgen voor de gezondheid heeft.

Gewoonlijk wordt de eentonigheid alleen afgebroken, wanneer de postrijtuigen omstreeks 5 of 6 ure des avonds aankomen. De reizigers rusten hier dan uit, om reeds vroeg in den ochtend, soms te 2 ure, weder met versche paarden te vertrekken.

Moge het leven in een karavanserail in gewone tijden naargeestig genoemd worden, het is bepaald verschrikkelijk wanneer de woeste Arabieren de vaan van den opstand ontrollen. Dan zitten de arme bewoners soms weken lang opgesloten binnen den ringmuur, en het gelukt hun soms alleen door de uiterste inspanning van alle krachten den vijand buiten de poort te houden.

Wanneer de Bedouïnen er in slagen binnen te dringen, heeft er een bloedbad plaats, waaraan niemand ontkomt, zoodat het waarlijk verwonderlijk is, dat er nog steeds menschen gevonden worden, die hun leven in deze naargeestige oorden willen slijten.

Tusschen Boghar en Djelfa vindt men de volgende karavanserails: Bougsoul, El Krachem, Ain Ausseran, Boussa-draya, Geut-et-Stel, Ain Masseran en Rocher de Sel.

Nabij dit laatste vindt men een aantal zoutrotsen, die bronnen bevatten van zoo groote dichtheid en zoutgehalte, dat het moeite zou kosten er in onder te duiken. Hoe onverklaarbaar

het ook schijnen moge, er waren enkele dezer bronnen, die zuiver zoet water bevatten; wellicht waren deze door eene laag ondoordringbare leem of klei van de zoutlagen afgescheiden en werden zij door regenwater gevoed. Het beklimmen der zoutrotsen, die uit gewoon keukenzout bestaan, is zeer moeielijk, terwijl men telkens gevaar loopt in de diepe schachten te vallen. Wij vonden het daarom dan ook raadzaam, onzen tocht op de rotsen tot een zeer klein gedeelte te beperken.

Djelfa is de eenige stad, die men tusschen Boghar en El Aghouat aantreft. Het is ruim gebouwd, doch heeft wegens de kleine huizen een dorpsch aanzien. Eene omwalling van zeer geringe afmetingen moet de inwoners tegen de Nomaden beveiligen, terwijl twee forten, op ongeveer 1000 meter van de stad gelegen, eene groote kracht aan de verdediging bijzetten.

Het verblijf in deze stad was vreeselijk vervelend, zoodat wij ons haastten naar de colonne te vertrekken, die in hare nabijheid gebivakkeerd was. Om haar te bereiken, moesten wij echter een aanmerkelijken afstand afleggen. Reeds hadden wij van den middag tot omstreeks half zes gemarcheerd, en nog was er niets van het bivouac te bemerken. Het terrein golfde zeer sterk, zoodat wij elkander en den gids telkens uit het oog verloren en door gestadig toeroepen alleen in staat waren bij elkander te blijven. Omstreeks 6 ure bemerkten wij eindelijk de bivouacvuren, die ons als eene groote lichtbaak de richting aanwezen, die wij moesten volgen. Het was intusschen pikdonker geworden; de paarden bewezen nu welke voortreffelijke eigenschappen zij hadden, daar zij met lossen teugel zeer voorzichtig de steilten der ravijnen beklommen of afdaalden, zonder een enkele maal te struikelen over de vele keien, waarmede de hellingen bedekt waren. Na anderhalf uur van ongehoorde inspanning bereikten we het doel onzer reis.

Bij het licht der groote vuren, die hoog tegen den donkeren hemel opflikkerden, teekenden de omtrekken der witte en bruine tenten zich zeer scherp af. De soldaten lagen in bonte groepen door elkander rondom de vuren of sleepten brandhout aan, terwijl wij door eenige turco's, die op de voorposten stonden, naar den kommandant werden gebracht, die ons met groote welwillendheid ontving en bij de verschillende korpsen indeelde.

De wind, die den geheelen nacht gewaaid had, ging 's nachts tot eenen orkaan over. Sneeuw- en hagelbuien stortten zich over het bivouac neder; de meeste tenten werden omgeslagen, kleeding-

stukken en allerlei voorwerpen dwarrelden rond in de duisternis. Ten slotte schoot er niets over dan zich om de reusachtige vuren te scharen, waarop de Arabieren, die de colonnes als bedienden volgden, voortdurend groote massa's hout wierpen. Wij waren hier 4000 voet boven de zee, het was vinnig koud en iedereen wachtte met ongeduld het aanbreken van den dageraad.

Nu had ik gelegenheid het bivouac een weinig beter te zien dan den vorigen avond. De infanterie en kavallerie vormden een groot vierkant, waarbinnen de artillerie en de trein met de lange reien muildieren en kameelen geplaatst waren. Vele dezer dieren zouden zeker gestorven zijn, indien men met dit weder gemarcheerd had, en hierom werd dan ook besloten een rustdag te houden.

Hoewel de paarden den geheelen nacht met den voetkluister aan de parkeerlijn waren bevestigd en in den hevigen regen hadden gestaan, waren zij volstrekt niet nedergedrukt, hetgeen zeker wel bewijst voor de sterkte van dit ras.

Even taai als de paarden zijn ook de inlanders. De kameeldrijvers hadden den geheelen nacht in den modder gelegen; hunne gescheurde burnous beschutten de bloote armen en beenen nauwelijks tegen den regen; alles was geschikt om Europeanen, die zulk een nacht moesten doorbrengen, eene doodelijke koorts op het lijf te jagen. De mannen zaten echter alsof er niets bijzonders voorviel en weigerden zelfs gedurende den geheelen dag de geringste lafenis, omdat de maand Ramadan aangebroken was en een muzelman gedurende dien tijd niets mag nuttigen tusschen zonsopgang en zonsondergang.

De knapen en jongelingen waren minder streng in de naleving hunner geloofsbegrippen en namen gretig de hun aangeboden verkwikkingen aan. Eenige jonge kameeldrijvers lagen in deerniswaardigen toestand half verkleumd tusschen hunne viervoetige makkers en poogden zich tegen hen te verwarmen, hetgeen echter slecht gelukte, daar de vinnige koude wind den geheelen dag over de vlakte gierde.

Den volgenden dag was het weder iets beter en begon het heerlijke zwervende leven, waarvan men de bekoorlijkheden niet genoeg kan waardeeren.

Uren lang reden wij tusschen de hooge halfastruiken of over den ruwen steengrond, tot de avond neigde en men een bivak betrok. Zoo mogelijk werd daartoe eene plaats in de nabijheid van water gekozen, maar indien er rozenlaurieren in groeiden,

werden de manschappen dikwijls koortsig door het water te drinken.

Des avonds verzamelden wij ons rondom de gezellige vuren. Daar zaten mannen, die op de slagvelden van Italië, China, Mexico en de Krim ondervinding hadden opgedaan, oude troupiers in den volsten zin des woords, onuitputtelijk in verhalen, die zij op de meest onderhoudende wijze voordroegen.

De stammen, waarlangs de colonne trok, boden alle hunne onderwerping aan. Nu en dan ging dit, zooals te Mzad, verzeld van groote feestelijkheden.

De Fantasiah of renloop, dat dolle en nationale vermaak der Arabieren, werd gevolgd door een luisterrijken maaltijd, die gewoonlijk door een deftigen bach-aga of caïd werd aangeboden.

De sjorba of soep, bestaande uit spek, rundvleesch, abrikozen, perziken en spaansche peper, geheel aan het spit gebradene schapen, allerlei soort van zoet gebak, couscoussou, meloenen, granaatappelen en dadels, werden den gast in overvloed aangeboden, terwijl daarbuiten de armen van den stam stonden te wachten op de overblijfselen, die dadelijk in hunne handen overgingen. Want niet alleen is de Arabier onbekrompen in zijne gastvrijheid tegenover den vreemdeling, ook zijne weldadigheid jegens de armen van zijnen stam is onbegrensd en hij voldoet gaarne aan het voorschrift van den Koran dat hem gebiedt vele aalmoezen te geven.

De dorpjes, die men hier aantreft, zijn zeer arm; de lage, steenen huizen zijn vuil en bieden geen enkel dier gemakken aan die men in Europa aantreft. Meestal zijn ze omringd door eenen lagen muur van klei, terwijl de binnenplaats wordt bewaakt door eenige geduchte honden, die met hun ruw wit haar, gele oogen en spitse ooren een zeer woest voorkomen hebben.

Buiten de dorpen liggen tuinen met granaat- en palmboomen en jujubestruiken, en enkele gerstvelden, waar het water soms met zeer veel moeite moet gebracht worden. De landbouw staat hier op zeer lagen trap.

Een enkele mislukte oogst is voldoende om de bevolking in eenen staat van diepe armoede te dompelen. Het bewaren van granen en gerst geschiedt door geheel Algerië in Silo's, die in den grond worden gegraven en zonder eenige bekleeding van steen of hout met den voorraad worden gevuld. Is deze verteerd, dan is het niet te verwonderen dat, bij de slechte mid-

delen van gemeenschap, de groote afstanden en de diepe armoede der bevolking, de ellende soms tot eene vreeselijke hoogte moet stijgen. Dat zulk een toestand ongunstig werkt op de zedelijkheid, behoeft wel nauwelijks gezegd te worden.

Den 29sten November trokken wij eene heuvelreeks door en kwamen op eene zacht golvende vlakte met wilden thym, jujubesplanten en keisteenen bedekt, waarop de halfa langzamerhand verdwijnt en die den overgang begint te vormen van de Kleine Sahara tot de Algerijnsche Sahara.

In deze vlakte ligt Ksour-el-Airan, dat, naar men mij zeide, beteekent: ‘kasteel der jonge kameelen’. De meeste dezer dieren uit Algerië worden hier geboren en opgekweekt en volgens de inlanders moeten zij allen eenigen tijd van het jaar in deze vlakte doorbrengen om het jonge groen der jujubes-struiken te eten.

De Larbaa, de machtigste der Algerijnsche stammen, zwerft in deze vlakten rond en munt uit door zijnen rijkdom.

Hij telt meer dan 2000 der beste ruiters, die door verscheidene caïds bestuurd worden, welke allen aan een algemeen opperhoofd gehoorzamen. Deze kwam de colonne nabij Ksour el Airan te gemoet, om zich met zijn talrijk gevolg voor den verderen tocht bij haar aan te sluiten.

Reeds bij eene zeer oppervlakkige beschouwing was het duidelijk, welk een groot verschil er bestaat tusschen den Bedouïn en den bewoner der armoedige woestijndorpjes.

De eerste fier, vrij en tamelijk welvarend, de laatste slaafsch, gemeen, doodarm en lui. De huizen van leem en aarde opgetrokken zien er walgelijk uit, de straten zijn met allerlei vuilnis, rottende lijken van paarden en kameelen bedekt, waartusschen de bewoners zich den geheelen dag in de zon liggen te koesteren. De Franschen noemen dit dorp dan ook terecht ‘le village des fainéants’.

De Negers, die zich hier in grooten getale hebben gevestigd, maken in alle opzichten eene gunstige uitzondering op de Arabische bevolking.

Gedurende de 4 weken, die wij in het kamp bij Ksour el Airan doorbrachten, knoopten wij met sommige der bewoners eenige kennis aan. De priester stond in ontwikkeling ver boven de overigen, en met hem voerden wij menig gesprek over Fransche en Arabische toestanden, waarbij hij steeds met groote belangstelling naar de gebruiken der Katholieke godsdienst vroeg.

Hoewel de Arabieren blinde fatalisten zijn en in de meeste gevallen bij voorkomende ziekten den patiënt amuletten en regels uit den koran om den hals hangen, in plaats van hun geneesmiddelen toe te dienen, verkreeg ik hier toch weder de overtuiging dat de natuur boven de leer gaat.

Het dochtertje van den priester was zwaar ziek geworden, en nu kwam de man dagelijks om geneesmiddelen vragen en gedoogde dat men het kind te huis bezocht en met de moeder sprak, hetgeen hij in gewone gevallen zeker nooit zou hebben toegestaan.

Wij waren hier getuige van eene Mahomedaansche begrafenis. Het lijk lag in een wit laken gewikkeld op den grond, terwijl men bezig was een kuil van 3 à 4 decimeter diepte uit te graven. De priester bad onophoudelijk en met de meeste plechtigheid, terwijl de omstanders in eenen grooten kring om de groeve nederhurkten en nu en dan eenige woorden naprevelden.

De vrouwen zaten op eenigen afstand bitter te huilen.

Toen de kuil gereed was, opende zich de kring; allen knielden met het aangezicht naar het oosten, terwijl de rijzige figuur van den priester zich statig boven de biddenden verhief. Voor het laatst wierp de zon haren verwarmenden gloed op den doode. De priester smeekte den zegen van Allah af, en onder voortdurend aanroepen van het Opperwezen werd het lijk in de kuil gelegd en met aarde bedekt. Twee rijen steenen werden er op geplaatst en gaven den vorm van het graf aan; bij het hoofd en aan de voeten kwamen twee groote steenen; daarna werd het geheel overvloedig met water begoten.

Ten einde de graven der vrouwen van die der mannen te onderscheiden, wordt bij de eersten nog bovendien een groote steen op het midden geplaatst.

Ongeveer 30 kilometer van Ksour el Airan vindt men de oäse El Aghouat, waarin de zuidelijkste vesting der Franschen gelegen is. Meer dan 30,000 palmboomen verheffen hunne kruinen ten hemel; perziken, abrikozen, oranjeappelen en druiven groeien welig in de tuinen, die door zuiver water besproeid, eene groote vruchtbaarheid bezitten.

De stad is door sterke gebastionneerde muren tegen elken aanval beschut en bepaald onneembaar voor de Arabieren; bovendien wordt de verdediging krachtig ondersteund door de forten Morand en Bouscarin, die zich aan de beide uiteinden der stad bevinden, en op hooge rotsen gebouwd, het geheele

omliggende terrein bestrijken. Deze forten hebben hunne namen gekregen naar een generaal en een kapitein der genie, die bij de verovering door generaal Pelissier in 1852 het leven verloren.

Op deze forten heeft men een prachtig uitzicht op de oäse en de woestijn, die als eene groote zandzee aan den voet golft. In het noorden ziet men duidelijk de opening in den bergketen, dien wij den 29sten November waren doorgetrokken. De huizen der oäse zijn allen met platte daken gebouwd, waarop dadels, meloenen en andere vruchten liggen te drogen en wier verschillende kleuren eene aardige schakeering te weeg brengen.

Gedurende mijn kortstondig verblijf te El Aghouat zag ik eene dichte wolk der zoozeer gevreesde sprinkhanen uit het zuiden aankomen. Deze insecten hebben gedurende het begin van hun bestaan eene groene kleur, die later in eene roode verandert. Meermalen verwoesten zij geheele oogsten in Algerie, zoodat men hen niet zonder angst ziet verschijnen.

Steeds werd ik hier zoowel als te Ksour el Airan getroffen door het groote aantal personen, die aan oogziekten lijden. De menigvuldige zandverstuivingen, de felle zonnestralen, die op de rotsen en zandvlakten terugkaatsen, maar vooral de onzindelijkheid der lagere volksklasse zijn de oorzaken dezer noodlottige ziekte, die zoo menig schoon gelaat ontsiert.

Het is duidelijk dat onzindelijkheid de hoofdoorzaak is, daar deze ziekte betrekkelijk weinig voorkomt onder de Europeanen en welgestelde Arabieren, terwijl het niet zelden voorkomt, dat menschen uit de lagere klassen een of beide oogen verloren hebben.

In deze warme streken is zindelijkheid een eerste vereischte voor het behoud der gezondheid, en het Moorsche bad, dat men te El Aghouat vindt, is eene der nuttigste inrichtingen der stad. De meeste steden van eenige beteekenis bezitten zulke baden, wier inrichting meer of minder weelderig is naar gelang van het aantal bewoners der stad.

Het bestuur wordt hier uitgeoefend onder toezicht van den chef du bureau arabe, die alles regelt wat het civiel bestuur betreft, en daartoe in overleg treedt met de hoofden der stammen. Hij spreekt recht, int belastingen en roept in tijden van gevaar de hulpbenden op om deel te nemen aan den strijd tegen de oproerige stammen.

Het schijnt moeielijk te zijn iets beters in de plaats der bureaux arabes te stellen, maar het is zeker dat zij bijna algemeen afgekeurd worden. Naar men mij meermalen verze-

kerde, zijn de bureaux arabes dikwijls de oorzaken van de ontevredenheid der Arabieren, en zou men menigen opstand, die de Fransche kolonie teistert, kunnen voorkomen, door deze inrichtingen af te schaffen en op meer oordeelkundige wijze te werk te gaan.

Dikwijls gaan er jaren voorbij zonder dat de rust verstoord wordt, maar het zou ijdel zijn te hopen dat de Mahomedanen ooit den haat tegen de Christenen zullen afleggen, en wanneer Frankrijk weêr genoodzaakt werd een belangrijk gedeelte de troepen naar Europa te ontbieden, blijft de mogelijkheid bestaan voor eene herhaling der sombere tooneelen, waarvan Kabylië, ja geheel Algerië in 1870 getuige was.

De colonnes, die nu en dan uitgezonden worden, doen wel is waar veel goed en dienen tevens den jongen soldaat tot eene harde, maar uitmuntende oefenschool. Maar zij zijn te kostbaar en ik geloof dat men zich voor goed van de onderwerping der stammen in de Sahara zou kunnen verzekeren, door vaste garnizoenen te leggen in de oäsen, waar de palmboom groeit en waar de zwervende stammen moeten komen om zich allerlei zaken aan te schaffen. Zoo doende blijft men steeds meester van de rijkste bronnen van welvaart der woestijnbewoners.

III. De woestijn ten zuiden van El Aghouat, de Algerijnsche Sahara en de confederatie der Beni Mzab.

Eindelijk verlieten wij Ksour el Airan, om de onmetelijke vlakte te betreden, die zich ten zuiden van deze plaats uitstrekt, en waar men het terrein vindt, dat voor den herder en den jager zoo vele onuitsprekelijke bekoorlijkheden bezit.

Talrijke heuvelreeksen, diepe ravijnen en kommen doorsnijden de vlakte, wier zand- of steenachtige bodem met halfa of wilden thym is bedekt en hier en daar afgewisseld wordt door dayas of boomgroepen van verschillende uitgestrektheid.

De dayas hebben hun ontstaan te danken aan het regenwater, dat naar de diepe kommen stroomt, waarop zich een krachtige plantengroei ontwikkelt. Zulke dayas hebben soms de grootte van enkele ares, soms eenige honderden hectares opper-

vlakte en zijn met verschillende boomen bedekt, waarvan de voornaamste en meest voorkomende is: de bethoum (Pistacia terebinthus), die veel overeenkomst in vorm heeft met onzen eikenboom, en eene groote hoeveelheid Cyprische terpentijn bevat, welke dit hout zeer brandbaar maakt.

Verder vindt men hier de wilde jujubesstruik, de salsola, die eene groote hoeveelheid koolzure soda bevat, de aristida en eenige andere struiken. Eene fraaie, bruinachtig gele muis graaft soms in de nabijheid dezer planten en onder de oppervlakte van den bodem geheele mijngangen en doet daardoor dikwijls groote gevaren ontstaan voor de paarden, die met de beenen door den grond zakken.

Sommige struiken brengen manna voort, dat door den wind afgerukt en voortgezweept wordt, en dan herinnert aan den weldadigen regen der Israëlieten in de woestijn. Groote uitgestrektheden zijn met dit manna bedekt, dat in kleine bruine bolletjes ter grootte eener erwt voorkomt, die fijn gestooten zijnde eene lichtgele smakelooze stof opleveren.

Hoewel de dayas zeer talrijk zijn, zoo zelfs, dat men er soms 60 te gelijk kan waarnemen, hebben de inlanders haar allen namen gegeven en richten zij hunne tochten op deze boomgroepen, die eenige herkenningsteekenen in de overigens zoo eenvormige wildernis.

Wanneer de onweders boven deze streken losbarsten, vullen de daya's zich met regenwater, dat korter of langer blijft staan, naarmate de bodem het meer of minder inzuigt en naarmate de zonnestralen de verdamping sneller of langzamer doen geschieden. Daar er behalve de dayas geene riviertjes zijn en hier slechts zeer weinig waterputten voorkomen, richten de karavanen reeds van verre haren tocht op zulk eene daya, in de hoop daar menschen en dieren te kunnen laven, en getroosten zich daartoe niet zelden zeer groote omwegen. Dikwijls zien zij zich echter bitter teleurgesteld, als zij niets vinden dan den uitgedroogden en diep gespleten grond. Bij de Arabieren dragen de dayas daarom ook wel den naam van 'r dir, een woord dat afgeleid is van 'r dur (verraden).

Op de plaatsen buiten de dayas, waar noch halfa noch wilde thym groeit, is de steengrond bedekt met tal van vale plantjes, die zonder water den vollen wasdom bereiken, maar steeds dor en verflenst neerhangen, behalve wanneer de dauw zijnen verfrisschenden invloed doet gevoelen. Dan neemt de roos van

Jericho eene lichtroode tint aan; hare verdorde en gesloten knopjes ontvouwen de blaadjes en richten zich op de steeltjes op.

De dauw is in deze streken zeer sterk en veroorzaakt eene daling in temperatuur, die waarlijk belangrijk genoemd mag worden. Meermalen toch verschilde de temperatuur van 's ochtends 6 ure en 's middags 2 ure 28 à 30°, zoodat 's ochtends de aanraking met het koude ijzer der stijgbeugels zeer onaangenaam was, terwijl men op het middaguur reikhalzend uitzag naar eene schaduwrijke rustplaats.

Talrijke kudden gazellen en antilopen snellen vlug als de wind over de zandige heuvelen. Jakhalzen, hyena's en tijgerwolven hebben hunne holen in de dayas en jagen op het kleine wild, zooals hazen en konijnen, die hier in grooten getale voorkomen en die hun betwist worden door gieren, arenden en kleinere roofvogels, welke in breede kringen boven het landschap zweven.

De struisvogel komt gedurende de wintermaanden slechts weinig in deze streken: wij zagen hem dan ook zeer zelden. Wanneer van Mei tot October de hitte het verblijf in de meer zuidelijk gelegen streken onmogelijk maakt, komen zij echter herwaarts; gebrek aan water drijft de meeste der overige bewoners dan naar de meer noordelijk gelegen gedeelten.

De gehoornde adder loert dan in bijna elke halfastruik, die door de felle zonnestralen half verzengd tegen den grond hangt. Het verblijf voor den mensch wordt hier dan bijna onmogelijk, vooral wanneer de Sirocco verschroeiend over de vlakte strijkt, en slechts weinige karavanen volvoeren in dit jaargetijde den moeielijken tocht naar Tugurth of Timbuktoo.

Maar gedurende den winter en een gedeelte van den herfst en der lente zwerven de machtige stammen der Sahara, de fiere Ouled Naïl en Laarba, hier met hunne talrijke kudden rond.

Dikwijls werden wij door dunne rookwolken, die in de verte opstegen, op hunne aanwezigheid opmerkzaam gemaakt, en wanneer wij naderbij kwamen, zagen wij de zwarte tenten, waarin deze zwervers hun onbezorgd leven leiden.

Gastvrijheid in de ruimste beteekenis van het woord woont onder die kemelsgaren daken. Wanneer gij vermoeid nederzinkt, is de nabijheid van zulk eene tent voldoende om de laatste krachten te doen herleven. Wees verzekerd van eene goede ontvangst. Zoodra gij u bekend gemaakt zult hebben als de gast, die door Allah gezonden wordt, zal een meisje met

schoone zwarte oogen uit den chaos van huiden, kleederen, eetwaren en kookgereedschappen opstaan, om u kameelen- en geitenmelk of teerwater aan te bieden, en de heer der tent zal u welkom heeten, u de beste plaats inruimen, waar gij kunt uitrusten, terwijl men een schaapje of geitenbokje voor u zal slachten en toebereiden.

Ridderlijk zijn zij, die fiere zonen van het Zuiden, met hunne eigenaardige overleveringen, begrippen en vooroordeelen, met hun ontembaren moed en hunne vurige hartstochten; dolende ridders, die met hun gezin steeds zwerven en trekken, die eene matige welvaart en de vrijheid verkiezen boven den grooten rijkdom der Beni Mzab, op wie zij met groote verachting neerzien en met wie zij alleen in aanraking komen, om zich allerlei noodzakelijke voorwerpen aan te schaffen.

Hunne kleeding en gewoonten zijn dezelfde als die hunner voorouders in lang vervlogen eeuwen; de aristocratische toestand, het groote gezag van den stamvader over zijne familie en onderhoorigen, de fantasiah, de valkenjacht, alles herinnert ons aan den ouden riddertijd.

Over het algemeen is de toestand der vrouw in deze streken zeer betreurenswaardig. Zij is eigenlijk het eigendom van den man, en vooral de vrouwen van lage afkomst moeten letterlijk alles verrichten. Zij vervaardigen het ruwe aardewerk, weven de burnous, haïcks en tenten en verzorgen de paarden.

Daar deze alleen voor den strijd of den renloop worden afgericht, zijn zij de beste van Algerië.

Denk niet, dat het leven dezer zwervers even kleurloos is als de vlakte die zij bewonen. Nu en dan wordt de zoete rust van het herdersleven vervangen door woeste krijgstochten; de bespiegelingen en droomerijen, waaraan de Arabier zich zoo gaarne overgeeft, worden verdrongen door stoute plannen, die op vermetele wijze worden uitgevoerd. Dan verzamelen de hoofden der verbonden stammen zich om de maatregelen te beramen voor den tocht. De paarden worden beslagen, gerst koren en gedroogd vleesch worden in aanzienlijke hoeveelheden bijeengebracht, de waterzakken worden gevuld en op de kameelen geladen, het wapentuig wordt zorgvuldig nagezien, en ieder, die het zwaard kan voeren, vertrekt blijmoedig ten strijde.

Dikwijls wordt het gevecht vermeden door aanzienlijke geldelijke offers aan de hoofden der tegenpartij, want ook hier zwaait de diplomatie haren scepter, al is het op minder gekunstelde

wijze. Zulke onderhandelingen hebben des nachts plaats, want hoe zeer de hoofden ook ontzien worden, het zou hun niet gelukken de strijdlustige mannen tot zachtere gevoelens te stemmen, indien deze overtuigende bewijzen hadden van verraad en omkooping.

Wanneer geld niet in staat is den vrede te koopen, wordt het zwaard ontbloot en op geduchte wijze gezwaaid. Dan storten de ruiters der beide partijen zich onstuimig op elkander, de aanzienlijke vrouwen vergezellen hare echtgenooten in den strijd, om op hare kameelen gezeten luide toejuichingen of verwenschingen uit te roepen, naarmate het gevecht voor- of achteruitgaat.

Na de nederlaag volgt de plundering, die den overwonnenen gewoonlijk gelegenheid geeft te ontsnappen, terwijl de fantasiah het geheel besluit. Op hunne moedige paarden snellen de ruiters nu eens dicht aaneengesloten, dan weder wijd uit elkander verspreid, langs de tenten, waarin vrouwen en meisjes den renloop zitten te aanschouwen.

Eene enkele maal had ik het voorrecht in deze streken eene fantasiah bij te wonen. De pracht en weelde, die daarbij worden tentoongespreid, de behendigheid, waarmede de paarden bestuurd en de geweren afgeschoten worden, maken eenen diepen indruk en roepen onwillekeurig de middeleeuwsche steekspelen voor den geest, wier beschrijving ons allen bekend is.

Dit land werd den 17^{den} Januari 1872 door de colonne van den kolonel de Lammerz betreden. Vroeg in den morgen werd het kamp opgebroken, de strooien hutten, die in grooten getale door de manschappen vervaardigd waren, werden in brand gestoken, en toen de colonne zich als eene reuzenslang naar het zuiden kronkelde, stond de plaats, waar zij omstreeks eene maand had doorgebracht, in laaie vlam.

Het was geen geheim gebleven, dat de marschen, die te wachten stonden, moeilijk zouden zijn, en in de laatste dagen voor het vertrek hadden verscheidene turco's zich gewond om de aanstaande vermoeienissen en ontberingen te ontgaan. Wellicht zou het aantal dezer zelfverwondingen nog aanzienlijk vermeerderd zijn, maar op den avond van den tweeden marschdag doodde een der turco's zich, toen hij wilde beproeven zich eene lichte wond toe te brengen. Dit voorbeeld werkte gelukkig afschrikkend genoeg om verdere herhalingen te voorkomen.

Den eersten dag kwamen wij tot Medaggin, waar een groote voorraad heerlijk water in gemetselde putten gevonden werd. De colonne brak den volgenden morgen ten 6½ ure uit het bivak en bereikte omstreeks 3 ure de daya Ahmed-ed-Dohnan, waar geen water was, zoodat de voorraad uit de tonnen moest aangesproken worden. Verscheidene malen hadden wij dien dag gelegenheid gehad zeer schoone luchtspiegelingen te bewonderen. De hulptroepen jaagden op de flanken der colonne op trapganzen en gazellen. De jacht op deze laatsten is zeer eigenaardig; daartoe zetten de ruiters hunne paarden tot de grootst mogelijke snelheid aan, en wanneer deze even snel loopen als het vervolgde dier, wordt het schot gelost, dat dan ook zelden mist.

Den derden dag ging de marsch tot Ras-ed-den-Ballah over eenen steenachtigen grond. Een sterke wind dreef het stuifzand in groote massa's voort, zoodat het bijna overal in doordrong. Velen dragen tegen deze verstuivingen eenen gekleurden bril met ijzergaas voorzien, die dat werkelijk het zand uit de oogen houdt, maar eene onaangename drukking op de oogleden veroorzaakt.

Zoo vervolgden wij den tocht. De dayas werden langzamerhand schaarscher, de halfa en wilde thym verdwenen naarmate wij zuidelijker kwamen, het terrein werd steeds minder gemakkelijk begaanbaar, daar men hier vele diepe kommen aantreft, wier steile hellingen den marsch zeer vertragen. Des nachts was de temperatuur zeer koud, vooral wanneer het hard woei en men op de voorposten moest blijven. Het moge vreemd klinken, maar gedurende de expeditie hadden wij veel meer te lijden van koude dan van warmte, en het zou bepaald onvoorzichtig zijn in deze streken te reizen, zonder den algemeen gebruikelijken flanellen gordel, dat krachtige voorbehoedmiddel tegen vele ongesteldheden, die door de plotselinge en menigvuldige afwisselingen van temperatuur veroorzaakt worden.

Den 21sten Januari bereikten wij na eenen zeer vermoeienden marsch de stad Berryan, de noordelijkste oase van de Confederatie der Beni Mzab.

De Beni Mzab vormen eene vereeniging van republieken, die geheel geïsoleerd in de woestijn liggen en zich van de overige bewoners van zuidelijk Algerië onderscheiden door de grootere zuiverheid van zeden. Zij spreken eene verbastering der Barbarijsche taal en belijden den Mahomedaanschen godsdienst. In hunne godsdienstige opvatting verschillen zij van de Arabische

stammen doordat zij meer letten op eene nauwgezette naleving der grondbeginselen dezer leer dan op de waarde der dogma's.

Een wederkeerige haat scheidt de Beni Mzab van de Arabieren, vooral van den stam der Chamba's, met wien zij meermalen in vijandige aanraking komen. Omtrent het ontstaan dezer republieken is men in het onzekere. Sommige beweren dat de stichters uit Ouargla afkomstig zijn, maar er bestaat meer grond om het volgende als waarschijnlijk aan te nemen.

Toen de Arabieren in 681 de noordkust van Afrika overweldigden en ook Algerië voor hunne wapenen deden bukken, werd de oorspronkelijke Barbarijsche bevolking, die zich met Vandalen en andere Noordsche volken vermengd had, in twee deelen gesplitst. Het eene gedeelte zocht eene schuilplaats in den Atlas en kreeg den naam Kabylen, d.i. zij die aangenomen hebben, nadat zij den Islam hadden omhelsd. De overigen vloden naar de woestijn en vonden daar op de plaats, waar thans de Beni Mzab wonen, niets dan een dorp, Mourki genaamd, waarvan de puinhoopen thans nog in de nabijheid van Bou Noura te vinden zijn. Zij stichtten een aantal steden die onafhankelijk van elkander bleven, maar zich tot eene republiek vereenigden.

De blauwe oogen, het blonde, veelal roode haar der tegenwoordige bewoners verraden op onmiskenbare wijze hunne noordelijke afkomst en maken een scherp contrast met de donkere gezichten der Arabieren. De algemeen gangbare munt zijn oude Romeinsche penningen uit den tijd der keizers, en ook dit wijst eenigszins aan, dat het volk, dat thans zoo vergeten voortleeft, voorheen deel uitmaakte van de meer bekende wereld. Behalve de gevestigde Beni Mzab treft men hier vele Bedouïnen en negers aan, welke laatsten grootendeels als slaven gebruikt en door de karavanen uit het zuiden aangevoerd worden.

Aan het hoofd der Confederatie, die ongeveer 30,000 zielen telt, staat de stad Guardaja, aan den zuidelijken oever der rivier Mzab gelegen, op 530 meter boven de oppervlakte der zee. Zij telt 10 à 12,000 zielen, en kan 3000 strijdbare mannen in het veld brengen.

De stad is ruim gebouwd tegen de hellingen eener rots, zoodat de huizen amphitheatersgewijze boven elkander liggen. Hoog boven dit amphitheater verheft zich de toren der groote moskee, terwijl 5 kleinere moskeeën, in verschillende deelen der stad gelegen, de geloovigen tot het gebed uitnoodigen. De straten

zijn breed en vrij goed onderhouden; de huizen zijn zindelijk en ruim en maken eenen zeer eigenaardigen indruk, daar zij alle voorzien zijn van balcons, welke door breede bogen ondersteund worden.

Goed ingerichte en ruim voorziene winkels geven den reiziger gelegenheid zich hier al datgene aan te schaffen, wat hij noodig heeft voor het leven in deze streken.

Een muur van natuurlijken steen, ter hoogte van 3 meter, omgeeft de stad, terwijl de 6 poorten alle geflankeerd worden door torens, die elk 50 strijders kunnen bevatten. Eene ruime vlakte nabij de zuidelijkste poort dient tot marktplaats.

Te vergeefs poogden de Turken in de 18^{e} eeuw de stad Guardaja te veroveren; te vergeefs trachtte de pacha van Algiers de Beni Mzab aan zich schatplichtig te maken, en zelfs Abd-el-Kader slaagde er niet in, de gehate Mosabieten voor zich te doen bukken, en wreekte zich door het heffen van zeer zware schattingen op hen, die hunne woonplaats verlaten hadden, om in het Noorden van Algerië door handel, zuinigheid en noeste vlijt vooruit te komen.

Na Guardaja volgt Beni Isguen (zonen van het midden), met 8000 inwoners, op 2 kilometer van Guardaja, aan de samenvloeiing der rivier Mzad en der Mtizza gelegen. Zij dingt krachtig naar de hegemonie in de republiek. De homogeniteit harer bevolking, waartoe geene Nomaden behooren, geeft haar een zeer groot overwicht. Zij is de woonplaats van den adel en der deftige rijke burgers, die zich uit den handel hebben teruggetrokken. Israëlieten worden hier volstrekt niet geduld, terwijl zij in Guardaja een afzonderlijk gedeelte der stad bewonen. Terwijl de straten der laatstgenoemde stad zeer levendig zijn door de kooplieden, heerscht hier eene deftige kalmte.

Een hooge steenen muur beveiligt de stad tegen iederen aanval; op geweerschots afstand wordt deze muur geflankeerd door torens met 2 verdiepingen, die op zeer oordeelkundige wijze van schietgaten en machicoulis zijn voorzien. Wanneer men de poorten binnentreedt, komt men op ruime esplanades; kortom alles is hier ingericht tot eene krachtige verdediging in tijden van gevaar. De stad zelve is netjes gebouwd, maar de nauwe straten, die steil en dikwijls met trappen tegen den heuvel oploopen, maken eenen somberen indruk.

Berryan (stad met overvloed van water) wordt aan alle zijden door hooge kale rotsen omgeven en bestaat uit 400 huizen,

die op eene zachte helling zijn gelegen en door 60,000 palmboomen zijn omringd. Het aantal inwoners wordt opgegeven als 1200, maar deze opgave is waarschijnlijk veel te laag gesteld, omdat de Fransche regeering eene schatting heft in evenredigheid van de bevolking. De Nomaden, die een groot gedeelte van het jaar buiten rondzwerven, zijn bovendien niet in dit getal begrepen.

De stad maakt met hare colonnades, balcons en platte daken een aangenamen indruk en is tegen eene rots gebouwd, terwijl de groote moskee zich statig in haar midden verheft.

De rivier Mzab is niets anders dan eene diepe geul met steenen bedekt en waarin alleen water wordt aangetroffen, wanneer er overvloedige regens gevallen zijn. Aan deze rivier vindt men op 600 m. van Beni Isguen de stad Bou Noura, terwijl El Atuf 6 kilometer van deze laatste plaats verwijderd ligt.

Op 65 kilometer ten oosten van Berryan vindt men El Gerrara met 6000 inwoners. Iedere stad kiest hare eigen caïds, die met elkander in overleg treden voor de gemeenschappelijke belangen. Terwijl men in elk der steden een gerechtshof aantreft, worden belangrijke geschillen voor het hof van Beni Isguen beslist.

Diefstal wordt gestraft met eenige jaren verbanning, of wel de dader wordt gedurende eenige dagen vastgebonden. Moord wordt steeds met den dood gestraft, terwijl de doodstraf met hetzelfde werktuig en op dezelfde wijze wordt toegepast als waarop de moord heeft plaats gehad.

De arbeidzaamheid der Beni Mzab kan niet genoeg geroemd worden. Van den vroegen morgen tot den laten avond zijn mannen, vrouwen en kinderen bezig met allerlei handwerken of met den landbouw. Vele diepe putten leveren uitmuntend water, waarmede de gerstvelden besproeid worden.

Er heerscht hier dan ook eene betrekkelijk groote welvaart. De dadels. die hier groeien, zijn na die van Egypte de beste der wereld. Sommige trossen wegen zelfs 10 kilogram. Zij worden met een weinig honig overgoten en in goed gesloten bokkenvellen bewaard. Granaatappelen, wilde vijgen, uien en wortelen zijn verder de voornaamste voortbrengselen, terwijl de palmtuinen wemelen van tortelduiven, die uiterst mak zijn, daar de bewoners volstrekt geen jacht op hen maken.

Kleeding en woningen zijn zindelijk en maken daardoor eene allergunstigste uitzondering op die der overige woestijnbewoners.

Ook treft men hier weinig gevallen aan van oogziekte, die te El Aghouat, El Assafia en Ksour el Airan zooveel voorkomen.

De welvaart is vooral merkbaar aan den gunstigen toestand der wegen, die de meeste steden met elkander verbinden. Vooral die tusschen Guardaja en Berryan is zeer goed en zou op vele plaatsen zeer goed geschikt zijn voor rijtuigen. Ten zuiden van El Aghouat zag ik echter nooit zulk een vervoermiddel gebruiken; getrouw aan de aloude overleveringen, geschieden alle transporten hier nog met lastdieren.

Toen de colonne de stad Berryan naderde, ondervond zij niet den minsten tegenstand; de bevolking maakte daarentegen eenen grooten maaltijd van schapenvleesch en couscoussou voor de troepen gereed. Na een rustdag, die tevens gebruikt werd tot het innen van schattingen, vertrokken wij naar Guardaja, waar ons eene even vredelievende ontvangst te beurt viel. Meer dan 1¼ uur trokken wij door eene breede laan, ter weerszijden omgeven door tuinen, waarin palmboomen, wilde vijgen, citroenen en druiven welig groeiden. Wij bereikten daarna eene ruime vlakte, waarop duizende nieuwsgierigen elkander verdrongen om het voor hen zoo ongewone schouwspel gade te slaan.

De platte daken der huizen en de stadsmuren waren opgepropt met menschen, terwijl de caïds aan den ingang der geopende poort stonden om den kommandant eene nederige hulde te bewijzen. Toen de troepen door de straten marcheerden, zag men de bewoners van alle zijden toeschieten; vooral trok het geschut, dat op de affuiten gelegd was en door de muilezels getrokken werd, de algemeene nieuwsgierigheid.

Zoodra de soldaten gebivakkeerd waren, bezochten wij Beni Isguen, waar de caïd ons uitnoodigde eenige ververschingen te gebruiken en ons een omstandig verhaal deed van freule Tinne, de eenige Hollandsche dame die ooit deze stad heeft bezocht. Zij was van hier naar Metlili vertrokken, in de hoop van de reis verder in zuidelijke richting te vervolgen, maar de stam der Chamba's, die deze plaats bewonen, had haar den verderen doortocht geweigerd.

Ook deelde de caïd ons eenige bijzonderheden mede van het leven der Chamba's en Ouled Sidi Cheikh, die ten zuiden der Beni Mzab rondzwerven en alleen in ruwheid onderdoen voor hunne erfvijanden de Touaregs. Wat deze laatsten betreft, zij leven van roof en plundering; zij zijn voortdurend met elkander

in strijd of liggen op den loer om de karavanen te overvallen, en wanneer deze hun te sterk zijn, vinden ze steeds eene schuilplaats in de ontoegankelijke wildernissen van den Djebel Haggar.

IV. Metlili en de groote Sahara.

In den vroegen morgen van 25 Januari verlieten wij Guardaja, om eerst na eenen uiterst afmattenden marsch omstreeks half vier de oäse van Metlili te bereiken.

Het terrein was onbeschrijfelijk moeielijk begaanbaar. Nu eens gingen wij over zandvlakten, waarin menschen en paarden bij elken voetstap zeer diep inzonken, dan weêr over hooge rotsen met naakte hellingen en toppen. Men zeide mij, dat deze rotsen haren oorsprong verschuldigd zijn aan vulkanische werkingen. Zij bestaan uit ontzaggelijk groote granietblokken, die in verschillende lagen op elkander gestapeld liggen. Hier en- daar waren de steenen, die den grond bedekten, door de zonnestralen verkoold en dragen daarom bij de Arabieren den naam van ‘brandenden steen’.

Slechts op weinige plaatsen verhieven eenige verschrompelde jujubesstruiken zich op geringen afstand boven den bodem, terwijl de roos van Jericho de verdorde en geheel gesloten knopjes droevig liet hangen. De kameelen vonden dan ook om zoo te zeggen niets, waarmede zij zich konden voeden; slechts hier en daar was de grond over de uitgestrektheid van een paar honderd meter met manna bedekt.

Men herkent hier den weg aan de rotsen en op sommige plaatsen aan de graven van Arabische helden, die in den strijd gevallen zijn. Terwijl men hier te lande de laatste rustplaats van een geëerden doode met immortellen en lauweren tooit, laat de Arabier een meer blijvend aandenken op de graven achter. Ieder voorbijganger is verplicht er een steen op te werpen, zoodat het ruwe monument langzamerhand kolossale afmetingen aanneemt en na verloop van tijd een zeer duidelijk herkenningsteeken wordt.

Het was ongeveer 3 ure, toen wij den hoogen rotsketen binnendrongen, die de oäse aan alle zijden omringt en tegen winden

en zandverstuivingen beschut. Tot nu toe had ik nergens in de woestijn een volkomen gebrek aan plantengroei aangetroffen; hier was echter alles kaal. Het gezicht der steile rotswanden maakte eenen grootschen maar somberen indruk; de hitte was in de diepten veel grooter dan in de woestijn, en naarmate de colonne den steilen bergweg afdaalde, die zich langzamerhand tot een zeer eng défilé vernauwde, werd de temperatuur drukkender en de geheele omgeving droefgeestiger.

De weg maakte eenen hoek en eensklaps zagen wij de oäse voor ons liggen. Het liefelijke tafereel der hooge palmboomen en der frissche groene kruiden, die welig op den goed bevochtigden grond groeiden, wekte de uitgeputte soldaten weder op en de colonne betrok in de beste orde het bivak voor de stad.

Eenige jaren geleden had de kolonel Saunis hier duchtig huis gehouden. De artillerie had toen hare ontzettende uitwerking tegen de lichte woningen doen gevoelen, zoodat de overblijfselen der vernieling nog duidelijk zichtbaar waren.

Bouchou Cha, een der hoofden van den opstand, had kort geleden met zijne ruiters in de stad vertoefd. De zwervende Chamba's, die hier te huis behooren, hadden zich bij hem aangesloten, terwijl het meer rustige deel der bevolking schattingen had moeten betalen en als het ware tusschen twee vuren geplaatst, nu weder met angst de aankomst der Fransche troepen gadesloeg.

Geen enkel teeken van leven was in de stad te bespeuren. Toen men haar binnendrong, vond men slechts enkele mannen, meest grijsaards, die niet hadden kunnen vluchten, en een betrekkelijk groot aantal vrouwen en knapen, die dadelijk genoodzaakt werden eenen maaltijd voor de troepen gereed te maken.

De soldaten waren te vermoeid om nog denzelfden dag aan eene verkenning der geheele oäse en van den zuidelijken rotsketen te kunnen denken, maar omdat de bevelhebber eene overvalling mogelijk achtte, werd er bevel gegeven zich voor alle mogelijke voorvallen gereed te houden, de paarden der kavallerie-veldwachten alle gezadeld te laten en niemand uit het bivak te laten gaan.

Het was mijne beurt op wacht te trekken. Een adjudant van den bevelhebber kwam mij op ongeveer 1000 passen van de stad de plaats mijner veldwacht aanwijzen; de paarden werden een voor een naar eene bron gebracht, die zich midden in het bivak bevond en daarna met den voetkluister vastgezet.

Wij hadden ons deel van den maaltijd genuttigd toen de nacht inviel. De zon was achter de hooge rotsen weggezonken: spoedig was de korte schemering voorbij en wierp de maan hare heldere stralen op de moskeeën en witte huizen der schijnbaar uitgestorvene stad. Op de hoogste toppen der rotsen stonden de graven van heiligen en priesters en zagen dreigend neder op de rustende soldaten. Eene verkwikkende koelte had de felle warmte vervangen; de reine, welriekende lucht werkte weldadig op menschen en dieren. Alles ademde rust en vrede.

Gedurende de schemering had men het klagende blaffen der jakhalzen gehoord, die hun voedsel zochten. Duizend onbestemde klanken der woestijn kwamen tot ons op de vleugelen van den nachtwind, die zachtkens door de donkere palmtoppen ruischte; nu en dan werd de stilte afgebroken door het doordringende ‘qui vive’ der Algerijnsche tirailleurs, die met bijzondere zorgvuldigheid den voorpostendienst verrichtten.

Links van mij was eene wacht turco's, rechts spahis die op hunne eigenaardige onbezorgde manier te werk gingen. De wachtmeester en de meeste manschappen hadden zich in de roode mantels gewikkeld en op den grond uitgestrekt en sliepen bijna den geheelen nacht rustig door; zelfs de schildwacht was met de karabijn in den arm op eenen grooten steen gaan zitten en scheen ingesluimerd te zijn.

Bij het heldere licht van den prachtigen sterrenhemel kon men alles zien wat op een vrij grooten afstand voorviel. Zoo ging de eerste nacht te Metlili voorbij.

Den volgenden dag bleven de troepen rusten; alleen de Afrikaansche ruiterij werd op eene verkenning uitgezonden, ten einde den weg op te sporen, dien de vluchtelingen hadden ingeslagen, of uit te vorschen of deze zich in de nabijheid verborgen hadden.

De voorraad levensmiddelen begon zeer te verminderen, en daar het geheel van den uitslag der verkenning afhing of wij nog lang zouden blijven, werd er bepaald dat het ration wijn voor 4 dagen thans voor 13 dagen zou moeten dienen. Dit was eene ontbering, die in de warmte wezenlijk niet gering moet geacht worden, maar die door den Franschen troupier met onverstoorbare gelatenheid wordt geleden.

Toen ik des middags te 4 ure afgelost werd, legde ik mij doodmoede ter ruste, in de hoop den volgenden dag de tuinen der oäse te kunnen bezoeken.

Deze was intusschen geheel doorzocht en men had nergens

eenig spoor van de opstandelingen kunnen ontdekken. Alleen waren eenige kameelen, die men in de rotsen had laten loopen, door de Arabieren gedood, waaruit men opmaakte dat er zich nog eenige in holen verborgen moesten houden. Bij eene tweede en meer nauwkeurige doorzoeking vond men den secretaris van Bouchou-Cha in eene grot.

De Arabieren vreezen over het algemeen den dood niet, vooral niet in den strijd tegen de ongeloovigen. Toen men den gevangene met een strop om den hals en de handen op den rug gebonden voor de tent van den kommandant bracht, was er niet de minste vrees op het schoone trotsche gelaat merkbaar en zag hij met donkere, uitdagende blikken naar de soldaten, die zich om hem verdrongen.

Ik gevoelde mij treurig gestemd bij het zien van dezen man. Het is waar dat hij wellicht niets meer was dan een der roovers, die ten zuiden der confederatie der Mzab rondzwerven, maar het lot, dat hem thans te wachten stond, was het gevolg van den opstand tegen Frankrijks opperheerschappij.

Indien men ergens op de wereld recht heeft op vrijheid, zoo is het naar mijne meening in de woestijn. Maar ook daar doet de macht van den sterkeren zich drukkend gevoelen, en het ‘wee den overwonnene’ geldt daar in zijne volle en geduchte beteekenis.

De gevangene werd naar generaal Poitevin de Lacroix gezonden, die evenwijdig aan onze colonne door Constantine was gemarcheerd en Ouargla bereikt had.

Men zadelde eenige mahari (snellopende kameelen) en belaadde deze dieren met dadels en water. Een der spahis, die den gevangene geleiden moesten, nam den strop in de hand, welken deze om den hals droeg en steeg te paard, en zoo sloeg de treurige stoet den langen moeielijken weg naar Ouargla in.

Wij vernamen eenige dagen later, dat de ongelukkige te gelijk met 20 andere gevangenen was gefusilleerd.

Dit is meestal het lot der Arabieren, die in handen der colonnes vallen. Het moge vreemd klinken, maar deze wijze van behandeling heeft, hoe hard zij ook wezen moge, met hoeveel weêrzin men haar moge toepassen, toch ook hare nuttige zijde. Humane beginselen zouden weinig ingang vinden bij de ruwe woestijnbewoners; het voorbeeld van vergevensgezindheid zou niet de minste uitwerking op hen hebben; integendeel zou het slechts dienen om hen met verachting te vervullen jegens de

ongeloovigen en hun den indruk geven van aarzeling en van gebrek aan zelfvertrouwen. Zij hebben alleen eerbied voor kracht. Generaal Negrier, die te Constantine met rechtvaardigheid maar groote strengheid bevel voerde en vele Arabieren liet onthoofden, had daardoor onder hen den bijnaam van Negro Bono verworven (de goede Negro). Daar men verder noch in de stad noch in den omtrek eenig spoor van vijanden aantrof, werd de vergunning gegeven wandelingen buiten de bivakplaats te maken.

Dikwijls ging ik alleen naar Metlili om met de bewoners een gesprek, half Fransch, half Arabisch, aan te knoopen. Wegens mijne vreemde uniform zag men mij aan voor een Engelsch officier, en hieraan had ik te danken, dat men mij meermalen uitnoodigde de huizen binnen te treden, waar mij dadels, meloenen en palmbrandewijn werden aangeboden, terwijl ik nooit vertrok zonder dat mij eenig klein geschenk, bestaande uit kippen of eijeren, was opgedrongen.

Meermalen was ik in de gelegenheid op te merken, dat de Arabieren zeer met de Engelschen ingenomen zijn, terwijl zij zich op ondubbelzinnige wijze uitlieten over hunnen afkeer van de Franschen. Vooral de inlanders, die den oorlog in de Krim hadden bijgewoond, waren zeer met de Engelsche natie ingenomen.

Toen ik mij als Hollander bekend maakte, werd mij de kamer aangewezen, waar freule Tinne eenen nacht had doorgebracht, korten tijd voordat zij den noodlottigen tocht ondernam, waarvan zij nooit zou wederkeeren.

De achtergebleven bevolking had zich de eerste dagen niet buiten hare woningen vertoond, maar toen zij bemerkte dat haar geen leed te wachten stond, kwam zij weldra buiten de stad om den gewonen arbeid te hervatten.

Den geheelen dag hielden knapen, arabische meisjes en negerinnen zich onledig met het putten van water uit de diepe bronnen, en werden daarbij geholpen door paarden, ezels en kameelen. De laatsten worden op zeer eigenaardige wijze tot dit doel gebruikt. Voor de put is eene zachte glooiing gemaakt, die even lang is als de diepte der put. Aan het ondereind der helling zit eene negerin, die den kameel met eene kleine hoeveelheid peenloof tot zich lokt en daarna weder met eenen lichten stokslag naar boven jaagt, waar een kind de volle emmers in de vergaarbakken uitstort.

De mannen, die achtergebleven waren, werkten op de gerstvelden, welke met buitengewoon veel zorg bevochtigd worden.

Hiertoe zijn de velden eenigszins hellend aangelegd en door een net van dammetjes in vierkante vakken verdeeld. Het water komt door het toevoerkanaal uit de put op de bovenste vakken en blijft daar staan tot er genoeg ingezogen is; daarna worden de dammetjes met de hand doorgestoken, zoodat de volgende vakken besproeid worden.

Het eentonige knarsen der kettingen van de putemmers en de schelle kreten der ezeldrijvers breken in gewone tijden alleen de doodsche stilte der palmtuinen af, waaraan de Franschen thans eene ongekende levendigheid gaven.

Uren lang wandelden wij door de breede lommerrijke lanen, of legden ons op den steengrond neder. Een der officieren had eene vertaling der gedichten van Abd-el-Kader, en las ons de schoone verzen voor, die de groote emir in zijne dagen van roem en geluk had gedicht. De kommandant van het jager-escadron was steeds met de karabijn gewapend en jaagde op tortelduiven en allerlei klein wild, dat men hier in overgroote menigte aantreft. Soms legde hij zich in hinderlaag nabij de lijken van kameelen en paarden, die onbegraven waren blijven liggen, en wier onaangename reuk een tal van gieren en andere roofvogels tot zich trok. De echo's weerkaatsten de vroolijkste soldatenliedjes; jonge officieren speelden en schertsten met de Arabische meisjes, en zoo vervloog de tijd in vreugde en vrijheid. Het waren heerlijke dagen.

Weldra keerden de ruiters terug, die de vluchtelingen hadden opgespoord. Zij hadden niet alleen den weg ontdekt, dien deze ingeslagen hadden, maar na een gevecht bij Oued Tqueir en Djerdjir, waarbij aan onze zijde slechts enkele ruiters gewond werden, had men hen verder op de vlucht gedreven en eenen aanzienlijken buit van kameelen, schapen, paarden, ezels, tenten en wapenen veroverd.

Nu werd er besloten den vijand met de geheele colonne te vervolgen. Vele soldaten waren echter door de lange vermoeiende marschen ziek geworden en konden onmogelijk verder gaan Men bouwde daarom eene schans, waarbij de ledige beschuitkisten als schanskorven werden gebruikt, en die daarom ‘biscuitville’ genoemd wordt. Eene gracht van tamelijke diepte en breedte diende om eenige stormvrijheid aan de borstwering te geven en den noodigen grond daartoe te verkrijgen. De zieken werden in de schans gebracht en aan een gedeelte der infanterie werd de bewaking opgedragen.

De Fransche beleefdheid had hier in het diepst der woestijn hare gewone innemende uitwerking gehad op het vrouwelijk gedeelte der bevolking, en toen de trommen en trompetten in den vroegen morgen van 5 Februari het sein tot den afmarsch gaven, verdrongen de Arabische meisje/zich om het bonte schouwspel na te staren, tot de laatsten der moedige schare in de kronkelingen van den zuidelijken rotsketen verdwenen.

Weldra was de oäse uit onze oogen verdwenen, de moeielijkheden van den weg deden hunnen vertragenden invloed gevoelen, de vroolijke gesprekken werden al spoedig vervangen door een diep stilzwijgen, waarin de troepen langzaam over het ruwe terrein voorwaarts gingen.

Défiléën, steile hellingen, mul zand, eene menigte keien, die onder den voet wegrolden of zich in de kleine hoeven der paarden vastzetten, waren alle hindernissen voor den marsch, die bovendien door de felle zonnestralen, vooral tegen den middag, hoogst afmattend werd.

Zoo marcheerden wij 4 dagen; gewoonlijk bleef men 7 uren op weg, en men kan gerust beweren, dat men dan de uiterste inspanning van den soldaat had gevorderd. De infanterie had op de puntige steenen een groot aantal schoenen verloren, zoodat sommigen barrevoets moesten gaan of den voet met doeken omwonden. De kavallerie stapte voortdurend op de flanken der colonne, hetgeen zeer vermoeiend is; bovendien moesten de paarden zeer lang na aankomst in het bivouac gezadeld blijven, om de avondkoelte niet op de verhitte dieren te doen vallen. De muildieren bleven om dezelfde reden gewoonlijk even lang met den zwaren pakzadel bedekt, als zij dezen op marsch gedragen hadden, zoodat zij het grootste gedeelte van den dag beladen bleven.

De eigenschappen dezer dieren zijn niet genoeg te roemen. Voor het vertrek uit Ksour-el-Airan had men onze colonne veldartillerie toegevoegd, maar gelukkig had men den dag vóór den afmarsch dezen misslag ingezien en haar door berggeschut vervangen.

De veldartillerie, die met groote Fransche paarden bespannen was, zou ongetwijfeld elken dag meermalen zijn blijven steken, en zou een aanzienlijk oponthoud veroorzaakt hebben om haar weder los te maken. Bovendien zouden de paarden slecht bestand geweest zijn tegen den dorst en zeer veel kameelen gevorderd hebben. De muilezels daarentegen loopen den geheelen

dag zonder te drinken, met het kanon op den rug, over de steilste hellingen, zonder dat ik ooit een dezer dieren onder den last zag nederzinken.

Soms vonden wij bij het einde van den marsch een put, die dan echter niet voldoende was voor de geheele colonne, zoodat men dan gebruik moest maken van het water, dat in bokkenvellen en tonnen werd medegevoerd.

Hoewel men hiertoe het heerlijke water uit de oäse gebruikte, kon men reeds den eersten dag bemerken dat het eenigszins bedorven was. Het fijne stuifzand dringt overal door; de tonnen worden op de kameelen onophoudelijk geschud en zijn aan de felle zonnestralen blootgesteld, zoodat men 's avonds, in plaats van een helderen frisschen straal uit de tonnen te zien, vloeien, dikwijls een bruinachtig, drabbig vocht, ontvangt dat alleen door bijvoeging van eenige druppels absinth of pepermunt drinkbaar gemaakt kan worden.

Wellicht is het voor kleine karavanen mogelijk het water beter te bewaren door bijzondere voorzorgsmaatregelen te nemen, maar wie ooit deel uitmaakte eener Fransche colonne in de Sahara, is overtuigd dat de soldaat en ook de officier zich de grootste ontberingen moet getroosten.

De kameelen vonden meestal letterlijk niets te drinken, want zelfs dan, wanneer men op het bivak verscheidene putten vond, was er toch geen denken aan deze dieren eenen dronk te gunnen.

Hunne soberheid is te zeer bekend, dan dat het noodig zou zijn er een enkel woord over te spreken, maar de hitte en dorst waren toch oorzaak dat er telkens verscheidene nederzonken en niet te bewegen waren weder op te staan. De eigenaars trachtten dan nog eenig sappig kruid te vinden om het arme dier eenige lafenis te schenken, maar als het ook weigerde dit te gebruiken, was het reddeloos verloren.

Terwijl de gewone kameelen als lastdieren groote diensten bewijzen, bestaat er eene bijzondere soort onder den naam van mahara, die ontzaggelijk snel loopen kan. Het is niet zeker of de mahari eene afzonderlijke soort van kameel is, of wel dat men hem heeft verkregen door de gewone kameelen af te richten en kunstmatig aan te fokken, evenals paardenrassen, die bijzondere geschiktheid voor den renloop bezitten.

De mahari heeft zeer fijn haar; de gestalte is veel slanker en vlugger dan die der andere kameelen; het geheel geeft den indruk van groote levendigheid en kracht. Van jongs af aan

in gezelschap met de kinderen der tent zijn deze dieren zeer gedwee en leerzaam. Hunne oefening begint als zij den leeftijd van 2 jaar bereikt hebben. Men gewent het dier uren lang stil te staan; vervolgens wordt het gezadeld en de ruiter laat het verschillende bewegingen uitvoeren, waartoe hij zich bedient van eenen teugel, die bevestigd wordt aan den ijzeren ring, welken men het dier bij den aanvang der oefening door den neus steekt.

De minste ruk op den teugel is voldoende om de jonge mahari te bedwingen of te doen gehoorzamen; weldra doet het dier alles op de stem van zijnen meester.

Dan leert deze hem, snel te knielen en op te staan, en wanneer de mahari voltes kan rijden om de lans, welke zijn ruiter in den grond heeft geplant, en daarna onmiddellijk den galop weêr aanneemt, is de opvoeding voltooid.

Daarna dient het op die eindelooze zwerftochten, waarbij gewone kameelen onmogelijk gebruikt zouden kunnen worden.

Terwijl dezen toch voortdurend onder het gaan alle kruiden en takken verslinden, die zij vinden, gaat de mahari steeds voorwaarts, daar hij te zeer beducht is voor den ruk aan den ijzeren neusring. In soberheid vindt dit dier zijn gelijke niet; gedurende den herfst drinkt hij tweemaal per maand; zelfs 's zomers kan hij soms 4 dagen achtereen zonder drinken blijven. Op reis vergenoegt hij zich met eenige kruiden, maar bij terugkomst in de tent wordt hij verkwikt met melk, waarin men dadels fijngewreven heeft.

Geene enkele klacht ontsnapt aan de dichtgeslotene lippen van het geduldige dier, dat soms 35 Fransche mijlen per dag aflegt.

Voorzeker zal het u niet verwonderen, dat de Arabieren bijzondere oplettendheid wijden aan de voortteling dezer bewonderenswaardige dieren en hen driemaal duurder schatten dan de gewone kameelen.

Bij aankomst in het bivak wierp ieder, die den nacht niet op de voorposten behoefde door te brengen, zich op den grond neder om de kameelen in te wachten, die gewoonlijk iets later met de bagage aankwamen. Daarna toog iedereen aan het werk. In weinige oogenblikken was de ‘tente abri’ opgeslagen, het vuur ontstoken en het eenvoudig maal toebereid.

Er was bijna geen denken aan, eenig toilet te maken; de soldaten lieten dit dan ook geheel na bij gebrek aan water.

Zoodra men den maaltijd had genuttigd, viel men overmand door vermoeienis in slaap. Onderzoekingen op botanisch gebied hadden geen plaats; de officieren van gezondheid, die de colonne vergezelden en wel tot zulke onderzoekingen in staat geweest zouden zijn, deden evenals de overigen. Bovendien zou de moeite van zulke nasporingen slecht beloond geworden zijn, want er vertoonde zich niets dan enkele weinige jujubesstruiken, eenige magere halmen halfa en wilde thym.

Om 3 ure in den morgen begon het loeien der kameelen zoodra men aanving hen te beladen. Zij, die door de koelte van den nacht nog niet in zooverre van hunne vermoeienis bekomen waren om verder te kunnen gaan, werden gedood, ten einde ten minste de huid te kunnen medenemen.

Ten half zes wekten hoorns en trompetten de slapende drommen uit de diepe en welverdiende rust, en een uur later vond men op de bivakplaats niets meer dan eenige hoopjes smeulende asch en de overblijfselen van het geslachte vee.

Na 4 dagen berichtte de Arabische ruiterij, dat de vijand zulk eenen ontzettenden voorsprong had gekregen, dat er geen denken aan was hem met infanterie in te halen. Er werd dus besloten hem alleen door de ruiterij, zoowel de Fransche als inlandsche, te laten vervolgen.

Nu kreeg ik ruimschoots gelegenheid de onnavolgbare sluwheid te bewonderen, waarmede de Arabieren het spoor hunner vijanden zoeken. De putten, die wij vonden, werden aan het meest nauwkeurig onderzoek onderworpen, het zand in de nabijheid werd bevoeld om daaruit eenigszins te kunnen opmaken of er in den laatsten tijd water was geput. De uitwerpselen van kameelen en andere dieren werden gebroken, om uit den inwendigen vochtigheidstoestand af te leiden, hoe lang het geleden was dat men hier was langs gegaan. De lichtste, halfverstoven indrukken op het mulle zand waren voldoende om de opmerkzaamheid der Arabieren tot zich te trekken; niets ontging aan hun vorschend oog.

Wanneer men bij eene rots kwam, jaagden de ruiters in wilden ren aan beide zijden er om heen, ten einde zich aan den tegenovergestelden kant weer te vereenigen. Ging men door een défilé, dan zag men eensklaps dat eenige ruiters de steile hellingen beklommen, om van de hoogste punten den omtrek te overzien. Dat alles ging geheel op eigen initiatief; geen enkel woord van aanmoediging der hoofden werd vereischt

om deze mannen tot den vermoeienden dienst aan te zetten; het was hun aan te zien dat deze vervolging hun allen ter harte ging.

Op sommige plaatsen was het terrein zoo moeielijk, dat allen afstegen en de paarden aan de hand moesten geleiden over reusachtige steenbrokken en langs de randen van bijna loodrecht staande rotswanden. Het bestijgen of afdalen te paard van eenen gewonen steenen wenteltrap mag gemakkelijk genoemd worden in vergelijking met hetgeen hier van paarden en ruiters werd gevorderd.

Op deze wijze was het eindelijk aan de voorsten gelukt den vijand omstreeks half elf ure in het oog te krijgen. Spoedig bereikten wij allen een plateau, vanwaar het uitzicht alleen beperkt wordt door de zwakheid van het menschelijk oog. Op verren, zeer verren afstand zag men duidelijk de vluchtelingen op paarden en kameelen in vollen aftocht, maar daar zij hunne groote kudden van schapen en kameelen niet achter wilden laten, werden zij zeer in hunne snelheid belemmerd.

Nu was het belangrijkste oogenblik van den dag aangebroken; nooit had ik kunnen vermoeden dat men zooveel van paarden vergen kan als hetgeen nu verricht werd. Het woeste geschreeuw der ruiters weergalmde door de lucht, de bontgekleurde vaandels werden ontrold, en de grond daverde onder den hoefslag der moedige dieren, die met elkander wedijverden in snelheid en volharding.

Omstreeks 3 ure hadden wij de vluchtelingen ingehaald. Toen zij bemerkten dat er aan het behoud der kudden niet kon gedacht worden, lieten zij deze in den steek en plaatsten zich op de helling van een diep ravijn, waar zij achter groote rotsblokken eenige dekking tegen den aanval zochten.

Zoolang de Arabieren kruit hebben, geven zij zich maar zeer zelden over, en hoewel de uitslag van het gevecht niet twijfelachtig kon zijn, boden de ongelukkigen eenen dapperen tegenstand en vuurden uit hunne lange slechte geweren op de aanstormende ruiterschaar. Deze steeg af. Een gedeelte daalde af in het ravijn en opende het vuur, waarbij de Chassepot karabijn hare groote meerderheid deed gevoelen. Weldra verflauwde het vuur der ongelukkigen, en toen een aantal spahis hen in den rug viel, was de tegenstand verbroken en vluchtten allen, die daartoe in de gelegenheid waren.

De oorlog wordt hier nog in al zijne oorspronkelijke ruw-

heid gevoerd. De dooden en zelfs de gewonden werden geheel uitgeschud en bleven daarna op den verzengden grond liggen. Te vergeefs trachte ik de spahis tot eenige meerdere humaniteit te bewegen; zij bleven daarvoor ten eenenmale doof.

Wat niet ontkwam werd afgemaakt; een paar kinderen van 3 à 4 jaar zag ik dood op den grond liggen; het was een droevig schouwspel. Alleen zij, die zich in de hoop op levensbehoud aan de Fransche soldaten hadden overgegeven, bleven gespaard en werden als gevangenen medegevoerd.

Intusschen was het 4 ure geworden. Wij verwijderden ons van de plaats van het gevecht en marcheerden tot 6 ure, om daarna zoo goed mogelijk van de vermoeienis uit te rusten. Het weinige hout, dat men vond, werd verzameld; weldra flikkerden de vuren en wierpen een roodachtig schijnsel op de bonte groepen; eenige bokjes en schapen der buitgemaakte kudden werden gedood en aan een laadstok geregen, half gezengd boven het vuur en daarna gegeten.

De gevangenen zaten zwijgend om een vuur, aten van de hun toegediende spijzen en schenen geheel onbekommerd te zijn, hoewel hunne naaste bloedverwanten gedood waren of wellicht op hetzelfde oogenblik in hevige wondkoortsen over den barren grond wentelden zonder de minste lafenis te kunnen ontvangen.

De Stoïcynsche kalmte, die deze menschen kenmerkt, is mij nooit zoo onverklaarbaar voorgekomen als toen. Het onwrikbaar geloof aan een onverbiddelijk noodlot en een kalme, dweepzieke berusting zijn alleen in staat hen zoo schijnbaar gevoelloos te maken.

Den volgenden dag werd de vervolging voortgezet. Om 12 ure hadden wij de putten Zirrara bereikt, waar wij halt hielden ten einde de paarden, die den vorigen dag niets gedronken hadden en letterlijk van dorst versmachtten, eenige lafenis te geven. Zij vielen als razenden op het water aan en knielden neder in den steenen bak; daar er echter slechts 3 te gelijk gedrenkt konden worden, duurde het eenige uren voor dit afgeloopen was.

De ruiters, die vooruitgeschoven waren, brachten intusschen bericht, dat Bouchou Cha met eene zoo aanzienlijke macht van Goleah terugkeerde, om zich op het ruiterdetachement te werpen, dat men het noodzakelijk oordeelde zich weer bij de colonne aan te sluiten.

Wij hadden de Groote Sahara bereikt; mulle zandheuvelen

volgden elkander op; de steengrond was verdwenen, terwijl slechts enkele jujubesstruiken zich hier en daar vertoonden.

Den 11^{den} Februari waren wij weder bij den hoofdtroep en drie dagen later bevonden wij ons te Metlili.

19 Februari brak aan; het uur van scheiden was daar voor de Hollandsche officieren. Voor de tent van den kommandant der kavallerie stond een ontbijt gereed, waaraan de laatste lekkernijen besteed waren, die nog bij de colonne aanwezig waren. De bevelhebber had ons aanbevelingsbrieven gegeven voor de caïds der steden van de Mzab, met verzoek ons alles te geven, wat wij tot verdere voortzetting der reis noodig zouden hebben. Verscheidene kameelen stonden beladen met eetwaren en drinkwater, terwijl twaalf Arabische ruiters te paard stegen om ons tot El Aghouat te begeleiden.

De Fransche officieren spraken ons eenige zeer welwillende woorden toe en dronken de gezondheid van Z.M. onzen koning. Daarna stegen allen te paard. Op dezelfde plaats, waar wij voor het eerst de palmtuinen van Metlili aanschouwd hadden, namen wij afscheid. Toen ik omzag, bemerkte ik dat de soldaten druk bezig waren de huizen te vernielen van hen, die gedurende den opstand de partij van Bouchou Cha gekozen hadden en hunne palmboomen omhakten.

Wij drukten elkander de hand, een hartelijk vaartwel werd uitgesproken, en wij scheidden voor altijd van die vriendschappelijke mannen, met wie wij gedurende eenige maanden de avonturen van het nomadenleven hadden gedeeld.

Nog dikwijls denk ik met een onvermengd genoegen aan de heerlijke dagen, die het mij vergund was, in de gelederen van het Fransch Afrikaansche leger door te brengen.

Breda, 1 Februari 1876.

HAVER DROEZE.

Een Tjerita over Hollandsch en Maleisch.

Onlangs las ik in het September-nummer van ‘de Gids’ een stuk van Mr. M.C. Piepers, over de Nederlandsche taal in Oost-Indië, waarin de schrijver wees op de menigte vreemde woorden, die de Nederlanders in Indië zich in onbegrijpelijk korten tijd eigen maken. Verbasterd maleische of zuiver hollandsche woorden, welke echter voor iemand, die nimmer in Indië is geweest, geheel onverstaanbaar zijn, daar zij alleen betrekking hebben op Indische zaken en toestanden.

Onder het lezen vielen er mij verscheidene in, die ik mij herinnerde uit den korten tijd dien ik te Batavia doorbracht en die den heer Piepers schijnen ontgaan te zijn; het zijn dan ook grootendeels namen van huishoudelijke zaken, waarmede hij uit den aard der zaak minder bekend is geworden.

Ik zal mij natuurlijk niet wagen aan het onderzoek naar de afkomst dier woorden - dat laat ik aan deskundigen over; ik wil mij vergenoegen met er hunne aandacht op te vestigen.

Vele maleische woorden welke, 'tzij in hun oorspronkelijken vorm, of eenigszins gewijzigd, in de spreektaal der Hollanders in Indië opgenomen zijn, hebben m.i. hunne populariteit alleen te danken aan de gewoonte der meeste nieuw-*uit*gekomenen (baaren) om half ironisch hunne kennissen na te doen, die deze woorden gedurig in den mond hebben; na een half jaar kunnen zij zelf niet meer laten ze te gebruiken en later brengen zij ze weder over naar Holland.

Het is ten minste eene groote zeldzaamheid wanneer iemand eenige jaren in de Oost is geweest en niet aanhoudend spreekt

van de *soesah* (beslommeringen) van de reis; of niet vervuld is van een *perkara* (geval) dat onder zijne *sobats* (vrienden) gebeurd is en denkt gij hem eene dienst te doen met over den ouden tijd te praten, dan valt hij u spoedig in de reden met: *soedah*, dat behoort tot *tempo d'holo!* (stil, dat behoort tot het verledene).

Ik hoorde zelfs spreken van een plan dat *gedjadied* (gelukt) was en deze zelfde uitdrukking werd ook ten opzichte van neergeslagen podding gebruikt: ‘die wilde niet *djadiën*’[1].

Als men pas in Indië is heeft men dikwijls moeite een gesprek tusschen oudgasten geheel te verstaan, zelfs al meenen zij dat zij hunne moedertaal vrij zuiver spreken. Even zonderling als het mij, bij het eerste bezoek, 'twelk ik te Batavia bracht, voorkwam, dat iedereen voortdurend in een wipstoel zat te wippen, hetgeen op mij den indruk maakte van onophoudelijk buigen - even zonderling klonk het mij dat ik op eens, midden in het gesprek door een der heeren: *‘api’!* (vuur) hoorde roepen. De verschijning van den *tali-api-jongen* gaf mij de oplossing van dien uitroep, dien ik al spoedig als heel alledaagsch leerde kennen.

En zoo duurde het ook niet lang of ik sprak mede over mijn *langanan* (chineesche leverancier) of klaagde dat ik zooveel last van de muskieten had, omdat de meid niet genoeg *kipaste* (waaide) met de *sapoe-lidi* (rijsbezem). Ik leerde ook weldra dat een *slimoet* een deken is en dat men bij *klontongs* (chineesche kooplieden) goed terecht kan, als men niet tegen lang *getawar* (dingen) opziet. Als maatstaf moet men aannemen dat zij vijfmaal de waarde van het goed vragen.

Er zijn voorwerpen die de Europeanen onder elkander zelfs nooit anders dan bij de maleische namen noemen: zoo spreekt men niet van *soja* maar van *ketjap;* noch van *zuur* maar van *adjar;* noch van *gember* maar van *djaai* en men vraagt elkaar of er goede *kabar* (tijding) uit Holland is.

Er werd mij eens een *boengkoes* (pak), of iets wat *geboengkoesd* was, gezonden en een zeker middel, dat mij aan de hand gedaan werd, moest ik *getjampoerd* (vermengd) gebruiken. Van een *waaier* spreekt men nooit, alleen van een *kipas*.

1 Zelfs zich *bepikeren* hoorde ik gebruiken voor: zich bedenken.

Wij noemen hier geen oberkellner, of ander eersten bediende *mandoor*, noch een nachtwacht, zoowel als zijn huisje, *gardoe* en zeggen niet: we hadden net *getoetopt* als we het huis gesloten hebben, of de melk moet *gesaringd* worden, als ze door een zeef moet loopen en *sirammen* onze bloemen niet, maar begieten ze. Evenmin noemen wij tamarinde: *asam* of een bittertje: een *pahidje* en kennen ook geen *soemboe* als nachtpitje of een *toro* als koetsiersjas en weten ook niet dat een *kaghar grobak* eene kar met een paard is, terwijl de buffelkarren *pedatti's* genoemd worden.

Onder de voorwerpen die wij ons daar bij de inrichting van ons huishouden moesten aanschaffen, waren er ook verscheidene, die ik nooit had hooren noemen, en ik was zeer dankbaar, dat eene dame die vele jaren te Batavia gewoond had, mij wilde vergezellen op mijn tocht langs de *toko's* en mijne gebrekkige kennis te hulp komen. Anders was ik zeker nooit in het bezit gekomen van een *sampiran* (portative kapstok) of van *gindi's* (steenen waterkaraffen); *toetoepans* (schildpadden deksels, die men op de drinkglazen legt, om de insecten te weren); *tampajans* (steenen watervaten); *gajongs* (scheppers, gemaakt van uitgeholde klapperdoppen, waarin een steel wordt gestoken); een *koekoesan*, (puntig mandje), 'twelk in kookend water in de *prioeq* (koperen pot) hangt, en waarin de rijst gekookt wordt en *bakkoels* (manden om de rijst in te wasschen).

Ik huurde ook een *spen* (verkorting van *dispens-jongen*), die tafel dekt en over zilver en servies gaat, nadat hij mij zijn *tjap*, (gezegelde buurtbrief) had laten zien, en toen die *brenti* (zijn ontslag) vroeg, werd hem *gepotongd* (afgetrokken) wat hij gebroken had.

Ook leerde ik dat klapperolie per *takker* (vaatje) en *obi* (aardappelen), *bras* (rijst) en *gaba* (paardenvoer) per *gantang* (mud) verkocht worden en maakte akkoord met een waschman of *toekan-minatoe*, anders gezegd: ‘bleeker’.

Met de namen der verschillende vruchten, die bijna onveranderd in het Maleisch genoemd worden, had ik in den beginne nog al moeite, zoodat ik niet altijd terstond het onderscheid wist tusschen: *manga, mangistan, ramboetan, doekoe* en bij *djeroek* niet aan chinaasappelen of citroenen dacht; slechts ééne vrucht heeft een hollandschen naam gekregen en wel een heel deftigen: *advokaat*. Het is mij echter niet gelukt te ontdekken waaraan

zij die eer te danken had. Zou het welligt eene aanmaning tot voorzichtigheid bij de kennismaking zijn?

Ook bij de rijsttafel komen namen van gerechten voor die nooit in het Hollandsch gezegd worden, zooals *mata-sampi* (kalfs-oogen); *sambal-sambal* (de verschillende sterkgekruide toespijzen, die in een *sambal*bak gepresenteerd worden; *ketimon* (komkommer); *kepiting* (kreeften); *dinding* (gedroogd vleesch); *sajoer* (groente in het algemeen), doch uitsluitend in 't Maleisch gebruikt voor eene soort van groentesoep met *tjabé* (spaansche peper) en andere *boemboe-boemboe* (kruiden) klaargemaakt, die bij de rijsttafel hoort, en hoe zonderling het moge schijnen, smaakt dit alles *sama-sama* (te zamen) met nog veel meer er bij, zeer goed.

Zoodra er eenige Mama's bij elkander zijn hoort men klagen over de *soesa* met de *baboes* of dat *non* (het meisje) *tingka's* (kuren) heeft, en geen *boeboer* (pap) of *nassi tim* (rijst met kip gekookt) wil eten en dat de *petimans* (potjes waarin die rijst gekookt wordt) telkens breken; men vraagt elkaar modellen van *gorita's* (buikbandjes) *badjoes* (baadjes), *koetangs* (lijfjes) en twist over den prijs van een *slendang* (doek waarin de baboe het kind draagt); roemt de voortreffelijkheid van de eene of andere *obat* (medicijn), bejammert het dat *adé* (het jongere broertje of zusje) zoo *maloe* (verlegen), of zoo *nakal* (stout) is en vindt dat *njo* (de jongenbeer) een echte *brandal* (deugniet) wordt. Tegen een aardig klein meisje hoort men zeggen: *non* krijg ik een *plokje?* (pak mij eens), eene verbastering van *ploeq* (omhelzen).

De benaming *njo* is natuurlijk eene verkorting van *sinjo* (heer, seigneur, senhor) een van die woorden welke uit het Portugeesch schijnen overgenomen te zijn en die men, zonder de portugeesche taal te kennen, terstond herkent aan de overeenkomst met het Italiaansch. Zelfs gebeurde het mij in den beginne meermalen dat ik italiaansche woorden bezigde in plaats van maleische, o.a. het woordje *ma* (maar) in plaats van *tetapi;* dat klonk zoo in harmonie met de zinnen en ik stem ook volkomen in met het beweren van sommigen dat men, na een

tijdlang Maleisch gesproken te hebben, moeielijk *Fransch* spreekt zonder maleische woorden te bezigen.

Tot de maleische woorden, die ik van portugeeschen oorsprong verdenk, reken ik de volgende, doch daar ik alleen oordeel naar de overeenkomst, die ik er in meende te bespeuren, kan het licht gebeuren dat ik mij vergis.

Camédja (hemd); *carossi* (stoel); *karétta* (wagen, rijtuig); *plan-plan* (langzaam); *bajar* (betalen); *saboen* (zeep); *cartas* (papier); *sorèj* (avond); *tempo* (tijd); *roda* (wiel); *bandèjra* (vlag); *kapala* (hoofd); *dadoe* (dobbelsteen); *pesta* (feest); *hantoe* (spook); *gadji* (soldij).

Onder de *hollandsche* woorden, die hier te lande niet begrepen worden, behooren: *wagenkamer* (voor koetshuis); *leksteen* (filter); *waterkamer* (koel vertrek waar de leksteen staat en het drinkwater bewaard wordt); *schutsel* (kamerschut), bestaande uit een groot houten raam, met rood katoen bespannen, geheel verschillend van hetgeen wij hier onder kamerschut verstaan. *Sprei* noemt men daar het laken, waar men op ligt, en toen ik van een *laatje* (Mal. *laatji*) hoorde spreken, dacht ik niet aan een geldtrommeltje. Trommels (Mal. *trombol*) spelen eene groote rol; zoo heeft men *naai-trommels, kleeren-trommels* en *boekentrommels*, waarin de boeken van leesgezelschappen rondgezonden worden, om de eenvoudige reden dat hetgeen daarin bewaard wordt, veilig is tegen vocht en witte mieren.

Te Batavia gebeurt het meer dan eens, dat men van iemand hoort, die al lang *onlekker* was, en nu naar *boven* is gegaan, omdat hij de koorts had. Natuurlijk zouden wij meenen dat hij boven, naar zijne slaapkamer was gegaan, doch daar de meeste huizen slechts ééne verdieping hebben, valt daar niet aan te denken en men komt er spoedig achter, dat *naar boven* gaan beteekent, naar Buitenzorg of Gadok reizen.

De reis, die nu, ten minste tot Buitenzorg, per spoor gemaakt wordt, deed men vijf jaar geleden geheel in een *reiswagen*, waarin men niet altijd heel gemakkelijk zat; terwijl het vervaarlijke geschreeuw der *loopers*, om de paarden aan te hitsen, die tocht voor zieken zeer vermoeiend maakte. Sedert de spoorweg geopend is, behooren deze *reiswagens* echter geheel tot hetgeen men *tempo d'holo* noemt.

Het zou ons hier weinig toelachen om in een *gang* te wonen; wanneer men evenwel weet dat dit de gewone benaming is van lanen, die aan weêrszijden of aan een' kant met eene soort van villa's, met tuinen voor en achter, bebouwd zijn, dan heeft men er spoedig vrede mede; ofschoon (te Batavia althans) het wonen *aan den grooten weg* te verkiezen is.

Onder *bedienden-kamers* verstaan wij niet terstond eene reeks van vier of zes vierkanten vertrekken, waarin ieder bediende afzonderlijk met zijn geheele gezin, *soedara's* (broers en zusters) en soms ook *sobats* woont.

Om al dien nasleep bekommert men zich echter niet; zij krijgen hun maandelijksch loon en zorgen voor hun eigen kost.

Inlandsche muziek heet een orkest van ongeveer zes Javanen, die op hollandsche muziek-instrumenten spelen en op alle bals de dansen begeleiden. Men onderscheidt *inlandsche* en *europeesche* meubelen: de eerste worden, volgens europeesch model, van inlandsch hout (liefst djatti) door Chineezen en Javanen gemaakt; zijn veel goedkooper en loopen minder gevaar van door warmte of vocht te lijden dan het europeesche fabrikaat.

Men ziet in het eerst te Batavia eenigszins vreemd op als men dames hoort zeggen dat zij in het *kampement* wonen; doch men bemerkt spoedig dat hiermede bedoeld worden eenige rijen huizen, ten behoeve van officieren en hunne families gebouwd, en dat het *kampement* geenszins een soldatenkamp is.

Even zonderling klinkt het in hollandsche ooren als men altijd hoort praten van *jonges* en, (zooals enkele dames zeggen) *meides* in plaats van knechts en meiden; doch daar gewent men spoedig aan, begint bijna te gelooven dat in het woord *koesier* nooit een *t* gestaan heeft en men praat na eenigen tijd van *Sydniërs, Macassaren, Bantammers* en *Schecken*, alsof het vossen en schimmels waren.

Ik kan ook niet nalaten te wijzen op de eigenaardige namen, die de Maleiers gegeven hebben aan zaken, die zij eerst door de Europeanen hebben leeren kennen, en waarvoor dus in hunne eigen taal geen woord te vinden was. Wat zouden, bijvoorbeeld den heer Victor de Steurs de haren te berge rijzen, als hij een Museum een *goedang* (magazijn, bergplaats) hoorde noemen en het is mij nog altijd een raadsel waarom de Loge der vrijmet-

selaars, waar dikwijls concerten gegeven worden, algemeen bekend is als het *Duivelshuis* (*roemah setan*); zoodat men door naar een concert te gaan vrijwillig naar den D... loopt, of zijn *koesier* toeroept; '*pigi di roemah setan!*'[1]

Dat men een neger als een zwarte *Hollander* (*blanda itam*) gelieft voor te stellen, is toe te schrijven aan de naïveteit van den inlander, die alles wat niet *Indisch* is *Hollandsch* noemt. Zoo spreekt hij ook van *sopi wolanda* (jenever) en *ajer wolanda* (seltzerwater);[2] terwijl spiritus of voorloop als *sopi api* wordt aangeduid.

Van Rijnwijn heeft hij, naar het schijnt, geen hoogen dunk, want dien noemt hij eenvoudig: *Zure wijn* (*angor assem*).

Hoogst eenvoudig zijn de maleische namen voor ambachtslieden en kooplieden: alles is een *toekan* (man): de bakker, *toekan rotti* (broodman) zoowel als de smid, *toekan-besi* (ijzerman) of de metselaar, *toekan kapoer* (kalkman), of de piano-stemmer *toekan-piano*.

Het uur waarop het morgen- of avondschot op de reede valt heet niet vijf of acht maar: *poekoel-boem* (het bomuur) en champagne wordt ook klanknabootsend: *poef-wijn* genoemd.

Heeft een heel kleine gastheer een logé die veel langer is dan hij, belet dat de bedienden toch niet om den eersten: *toewan besaar* (groote heer) en den laatsten *toewan-ketjil* (kleine heer) te noemen om aan te duiden wie de hoofdpersoon in huis is.

Dat een logement uitsluitend als een *eethuis* (*roemah makan*) wordt betiteld is even eenzijdig als de benaming *roemah bola* (naar de biljartballen) voor societeit.

Hollandsche bedienden hebben gewoonlijk nog al slag van namen radbraken of vergeten; doch zij worden hierin verre overtroffen door de Maleiers, die er zich maar van afmaken met: de complimenten van mevrouw *daar ginds* of *daar bij*

1 Wellicht is er eene dergelijke afleiding voor te vinden als de heer Piepers geeft van *roemah Deoses*, 'twelk tot Joosjes-huis verbasterd is.

2 Dat deze gewoonte ook op niet-Maleiers is overgegaan, blijkt uit het volgende gezegde van eene *hollandsche* dame, die te Batavia woonde:
Wij hebben nu uitstekend vleesch, sedert zich die *hollandsche* slager hier gevestigd heeft; het is alleen maar lastig dat die man niet dan duitsch verstaat.

de paal, of van den heer *delekter* (alias directeur); van daar dat men in elk huis, als onontbeerlijk meubelstuk, een leitje vindt waarop de boodschappen geschreven worden. Er ontstaat echter menige onaangename *perkara* onder buren of keunissen, wanneer die leitjes *sala* (verkeerd) bezorgd worden, hetgeen niet zelden gebeurt; daar de *jonges* het dikwijls te veel *soesa* (last) vinden of te *malas* (lui) zijn om goed te onthouden waar men hen heenzendt.

Hoe hoog blanke Christenen in de oogen der Javanen staan, blijkt uit de vraag die mijne lijfmeid mij eens deed, wie of in Holland toch wel het meidenwerk deed, of men daar blanke Mohammedanen (*orang slam poetih*) had?

Grappig zijn ook de zoogenaamde maleische woorden, die van hollandsche gemaakt zijn, zooals: *snapang* (geweer) *selompret* trompet) *pakéjan* (kleeren) *djelek* (leelijk) *striman*, (stuurman) *oepas* (oppasser) *kar-pér* (eene kar op veeren); ik zocht daar altijd de beteekenis van *paard* in, totdat mij uitgelegd werd hoe de afleiding was en ik geloof ook niet dat iemand, al is hij nog zoo *pinter* (scherpzinnig), terstond zou vatten dat *bouquet* hetzelfde is als *buffet;* mijn dispens-jongen noemde het ten minste nooit anders.

Ten bewijze dat eene flesch vóór de komst de Nederlanders op Java niet bekend was, diene dat zij altijd *ples* of *bottol* genoemd wordt; zoo is het ook met de kurk, die *prop* heet en de kurketrekker: *kótrek. Cigaren* kennen de inlanders ook niet en zij praten steeds van *roko* en van eene *ton* maken ze eenvoudig: *tong*.

De manier om eene nijptang een *kakatoea* te noemen is nog al vernuftig, en zoo zijn er meer woorden bijv. *anak-koentji* (kind van het slot) voor sleutel: *anak- panah* (kind van den boog) voor pijl; *bitjara kosong* (leege praat) voor wartaal; *tjerita kosong* (leeg verhaal) voor fabel; orang-minta-minta (vraagmensch) voor bedelaar.

Eene dame, die pas *uit*komt heeft niet alleen te kampen met de taal harer bedienden die, al heeft zij zich de moeite getroost van Maleisch te leeren, in de eerste dagen onverstaanbaar is;

maar buitendien krijgt zij te doen met Chineezen, die maleische, fransche, hollandsche, engelsche woorden, alles door elkaâr radbraken in de hoop van verstaan te worden, en dat is dubbel moeilijk omdat zij meestal de *f* in *p* veranderen. Al weet men nu dat *fita soetra* zijden lint is, zal men dat niet dadelijk herkennen, als men hoort uitventen: *pita soetira!* of bij het hooren van: *mooi taplak*, aan tafellakens denken, of begrijpen dat zij met *bakkie japan*, theeblaadjes meenen.

Het is echter opmerkelijk hoe spoedig men daarin te huis raakt, zoodat men na zeer korten tijd zelfs in staat is anderen voort te helpen: maar ik weet ook bij ondervinding hoe vervelend het in den beginne is, als men kooplieden en bedienden moet te woord staan, telkens te moeten vragen of een woordenlijst raadplegen.

Mocht dus de lezing van deze regelen er iets toe bijdragen om de moeielijkheden, waarmede Hollanders de eerste dagen in Indië te kampen hebben, eenigszins te verminderen, dan zeg ik: *soeda!* en vraag geen *ampon* dat ik zoo *brani* ben geweest, deze *tjerita* te schrijven.

J. de G.H.

De eer eens grooten Meesters[1].

‘U min ik, Oude, met uw stroef geplooide trekken!’
ALB. TH. 1843.

Nicolaas Beets heeft op het Kongres te Maastricht geklaagd, dat de jeugd het *bewonderen* verleerd had. Beets scheen te wenschen, dat elke leeftijd haren eigenschappen getrouw bleef. Hij scheen het gevoelen toegedaan te zijn, dat geringe kennis weinig bevoegdheid tot oordeelen, veel minder tot veroordeelen geeft; dat eerbiediging van het gezach van ouderen in jaren en ondervinding iets natuurlijks, beminnelijks, en zedelijks in jonge menschen was. Het kind krijgt indrukken van hen, wien hij zijn leven en opleiding dankt; hunne liefde wordt met wederliefde beandwoord. Als van zelf krijgt de jongeling aanleiding te gelooven, dat zij, die hem in jaren vooruit zijn, ook boven hem staan in ontwikkeling, in kennis, in deugd. Laat dit geloof niet altijd met den waren toestand samenstemmen: is het daarom goed den jongen knaap in te prenten, dat hij, alvorens in iemants trouw, in iemants eerlijkheid of bekwaamheid te gelooven, onderstellen moet, dat de volwassen menschen over het algemeen, dom, ongevoelig, laag en slecht zijn? Wat wint men daarmeê? Het kind weet niet te onderscheiden; scheert alles over éen kam; wordt door zijne eigenliefde genoeg geprikkeld, om zich boven anderen te verheffen; krijgt dus aanleiding ondraaglijk verwaand te worden, en, in plaats dat een bescheiden jongeling allengs uit den schoonen droom ontwaakt, waarin de waereld hem rozekleurig toescheen, in plaats dat hij allengs van zijn beminnelijk optimisme te-rug-komt, heeft men voór zich een aanmatigend snaakjen, dat alles afkeurt en alleen door schade en schande leeren kan, dat er toch nog goeds

1 Onze lezers zullen het beämen, dat, wat Bilderdijk betreft, het ‘hoort - en wederhoort’ niet te vergeefs kan worden ingeroepen.
De Redactie van ‘de Gids’.

onder de menschen is, en dat er zijn, die in oordeel en bevatting hoog boven hem staan: dit is de uitkomst in het gunstig geval, dat zulk een jong kritikastertjen niet voor goed alle zedigheid heeft afgezworen en zich niet bij voortduring vergapen blijft aan de licht te oefenen kunst en hebbelijkheid van smaden en spotten.

De klacht van Dr Beets bracht mij een prent van Verhuell te binnen, waarop twee studèntjens, in hunne *siesta* door den damp der eigaren en den geur der koffi de uitspraak heenbluften, ‘dat Bilderdijk ook al een geüsurpeerde reputatie was’. De zaken zijn sedert, belangrijk veranderd. Die Bilderdijk gelezen, maar vooral, die hem niet gelezen hebben, zwetsen om het zeerst, dat hij op verre na de hulde niet waard is, die hem door eenigen gebracht wordt. De Verhuells onzer dagen zouden niet meenen een treffende spotplaat op jeugdige aanmatiging te leveren, als zij, bij de ontwerping, Bilderdijks grooten naam boven alle bedenking verheven stelden. Niet slechts de partijgeest van het begin dezer Eeuw woedde tegen Bilderdijks vermaardheid, maar ook die van heden trekt met groote hartstocht tegen hem op.

Personen, bij wie men geenszins in strenge godsdienstbegrippen, noch maagdlijk teêre schaamte, eene verschooningsreden schijnt te kunnen vinden voor de ergernis, die Bilderdijks briefwisseling met Odilde hun gegeven geeft, vermeten zich, zonder de oefening van eenige kritiek, het zedelijk charakter van Da Costaas boezemvriend en leermeester tot hun voetveeg te maken, vermeten zich op een man, dien Da Costa, Willem de Clercq, Jeronimo de Vries, Abraham Capadose, Robert Southey in zijn huislijk en zieleleven van nabij gekend hebben, en dien zij hebben gehuldigd als een der edelste gestalten van hun tijd, het kazernewoord ‘schobbejak’ toe te passen, en hem allerlei gemeene daden toe te schrijven, die wellicht uit den troebelen anekdotischen vijver der mediokriteitenschool van 't begin dezer Eeuw zijn opgevischt. Ik wil volstrekt den hoofdvertegenwoordiger der letterkundige middelmatigheid van heden, die zich-zelven, door het gebruik van het aangehaalde scheldwoord, den noodigen moed heeft willen geven om te stemmen in het choor der beschuldigers van onzen hoofddichter (daarin niet ongelijk aan kinderen, die in het donker zingen) - ik wil den anders zoo goedhartigen Groninger Hoogleeraar geenszins in éénen adem noemen met de zoo veel flinker gelaarsd-en-gespoorde Heeren van Vloten, Kern, Douwes Dekker en Van der Linde:

maar ik wil toch, ter dezer gelegenheid, zoowel hem als anderen onzer halfgoden onder het oog brengen, dat het maar niet genoeg is Bilderdijk aan te spuwen, om iemant van beteekenis te schijnen; veel minder op éene lijn met de andere zoo even genoemde schoone geesten gesteld te worden. D^{r} van Vloten trouwens heeft ingezien, dat het *haro sur le baudet* van Multatuli tegen Bilderdijk wat vèr ging en handhaaft den zanger der voorwaereld nadrukkelijk als dichter. Prof. de Vries, het hoofd onzer historische taalschool, zal de uitspraak van zijn ambtgenoot Kern in den *Gids* van Februari ll. niet onderschrijven, en al de ruwe onbesuisdheid van den gewezenen orthodox, den Heer van der Linde, is wel noodig om tot de buitensporigheden te kunnen vervallen, waar deze Heer, die meent dat hem alles geoorloofd is, zijne pen zich in verlustigen laat[1].

Het is, na den schok, te-weeg-gebracht door de verschijning der 'Briefwisseling'[2], vooral het boek door D^{r} De Jager ter perse gelegd: 'Voorlezingen over de Nederlandsche Taal', dat het sein gegeven heeft tot eene nieuwe uitbarsting van wrevel.

Een kleine distraktie van Bilderdijk, gevoegd bij een penfout - ten gevolge waarvan Bilderdijk, de zoo bekende spaansche ñ (nj) besprekende, deze '*onder*-streept' noemt en *con tilde* als één woord schrijft - is voor Prof. Kern genoeg, om het boek, door D^{r} De Jager uitgegeven, achter de bank te werpen. Intusschen zoû men den geestrijken en belezen schrijver der *Verhandeling over de Geslachten* (1803, 1818) al heel weinig moeten kennen, om aan te nemen, dat er 368 blz. druks van hem in het licht konden verschijnen, die zoo weinig aankijkens waard waren. D^{r} De Jager heeft Bilderdijk 'een Hollander in merg en been' genoemd, en dit vooral heeft de gramschap van D^{r} van der Linde in hooge mate gaande gemaakt. Van de *Voorlezingen* sprekende, zegt hij, 'dat dit werk van Bilderdijk een door en door onwetenschappelijk boek is', en tracht het te 'beweizen' met aan te halen, wat hij noemt 'slordigheden in de spelling, afleidingsgrappen, malle snoevereien, dilettantengezwets, slecht Hollandsch', enz.

Er zoû vrij wat aan te voeren zijn, ter weêrlegging van de meeste beschuldigingen of insinuaties van den Heer van der

1 Zie den *Ned. Spectator* van 5 en 12 Feb. en 18 Maart 11.

2 Mr W. Bilderdijk's Eerste Huwelijk, naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807) medegedeeld door zijn aangehuwden kleinzoon J.C. ten Brummeler Andriesse, pre l.b.d. Herv. Gem. te Hoorn. Leiden, 1873.

Linde. Aangenamer zoû mij dit echter zijn in mondeling debat dan bij schriftelijke behandeling. De Heer van der Linde is niet op de hoogte van de geschiedenis der meeste spellingsvraagstukken. Hij is zoo vreeslijk voortvarend, slaat zoo geweldig door, van het eene op het andere, geeft zoo veel te verstaan, dat hij niet uitspreekt, is vaak zoo onduidelijk in de dramatische gedeelten van zijn betoog (waar hij het woord geeft nu aan dezen, dan aan genen), zoo onduidelijk in het aanbrengen van ernst en kortswijl, dat men wel de accentuatie der levende stem noodig heeft om hem goed te begrijpen, en de gelegenheid tot het vragen van uitlegging zijner bedoelingen, wil men hem met vrucht bestrijden. Het bonte, oogverblindende van zijn geschrijf zal bovendien oorzaak zijn, dat het weinig gelezen wordt, dus weinig indruk maakt. Allicht derhalve zoû men te veel tijd kunnen offeren aan het s c h r i j v e n der weêrlegging van stellingen, die maar door zeer weinigen gelezen, door nog minderen in zich opgenomen waren.

Ik wil toch enkele punten aanwijzen. Bilderdijk schrijft *by, gy, hy*, naast *mijne, zijne*. Ik heb in mijn leerjaren, toen de werktuigen gekozen en gescherpt moesten worden, mij óok eene spelling vastgesteld; vooral getracht haar aan beginselen te verbinden. Die studies zijn gedrukt. Waarom gedraagt D^{r} v.d. L. zich, als of de geschiedenis der *y* en *ij* nooit behandeld ware? Is onkunde eene genoegzame reden en verschooning om over vraagstukken door te slaan, die men niet kent? Het is dit des te minder, wanneer men zich vroeger ‘Dr B. Huydecoper’ tot pseudonyem gekozen heeft, en men dus de herinnering van den naauwlettenden, eerlijken en geestigen Balthazar Huydecoper voor den geest roept. Bilderdijks *nogthands* veroordeel ik mét D^{r} van der Linde; maar Bilderdijk heeft toch eenige verdedigingsgronden aangegeven, o.a. den ouden vorm *nochtant* (naast *nochtan*), en men mag gerust zeggen, dat *nogtans* te schrijven, zoo als sommige taalgeleerden, jaar in, jaar uit, hebben vastgehouden, veel onredelijker is dan Bilderdijks *nogthands. Klan*, zegt Bilderdijk, beteekent in schotsche streekspraak *naam*; en de lettergroep vindt men met verwanten zin te-rug in ons *klank*. De Heer v.d. L. lacht daarmeê; maar is het niet waar? De Heer v.d. L. drijft den spot met Bilderdijks verklaring der woordvorming. Hij schijnt echter niet te weten, welk beginsel daaraan ten grondslag strekt. Hij lacht met *nu-ig* (*nog*), met *ver-ucht* (*vrucht*), met de verwantschap van *labberen*,

laaie en *vlam*: maar dringt niet in Bilderdijks beginselen door. Ik zal het genoegen hebben den Heer v.d. L. te zeggen, van welke beschouwing Bilderdijk, bij zijne woordverklaringen, uitging.

Bilderdijk overwoog het verschijnsel der opneming van voor- en achtervoegsels, bij de gewone etymologische afdeeling onzer taalstudie. Hij zag bijv., dat wortels, of die er voor doorgaan, met *en* verlengd, werkingen aanduiden. Of omgekeerd, nam hij waar, dat alle werkwoorden in onze taal, in de zoogenaamde onbepaalde wijs op de -*n* (-*en*) uitgaan, en dat men, bij afkapping dier uitgang, een wortel kreeg, die dikwijls als naamwoord optreedt, maar tevens als enkelvoudig *proesens*. Hij zag, dat de verleden tijd gevormd werd, óf door vokaalsverandering in dien wortel, óf door toevoeging eener konsonantische uitgang (*d*- of *st*-). Hij zag dat vele werkwoorden het voorvoegsel *be*- of *ge*- aanvaardden, het laatste ook o.a. ter vorming van het verleden deelwoord; dat de uitgang -*g* (-*ig*) aan vele het zij zelfst. het zij bijvoeg. naamwoorden werd toegevoegd en er een nieuw adjektief ontstond; ook met de -*sch*, met de -*l* (-*el*) vormt men adjektieven. Hij nam bij vele woorden tweërlei geslachtstoepassing waar. Hij vond verschillende, maar verwante woordvormen voor de zelfde zaak, maar dan soms in verschillende betrekking gebruikt. Al deze verschijnselen, die in de taal aanwezig zijn (met of zonder het verlof der spraakleeraars), brachten Bilderdijk op het denkbeeld, dat de zelfde wetten, die zulke uiterlijke woordvorming beheerschen, ook herkend konden worden in de oorspronkelijke wording der wortels-zelven, en al spoedig merkte hij op, dat in bijna alle aanvangs- of uitgangs-medeklinkers van een zoogenaamd wortelwoord de bediening ondersteld kon worden, die men de voorvoegsels en uitgangen der woorden (in de verbuiging of andere uitbreiding) vervullen ziet. Dit denkbeeld was de kerngedachte van zijn etymologiesch stelsel. Wanneer de Hollander zijn *gelooven* door den Duitscher tot *glauben* ziet samentrekken, dan is hij niet ver van de onderstelling, dat *gloeien* uit *geloeien, ge-lo-en* ontstaan is, en wanneer hij dan een paar honderd woorden vindt, wier zin met *licht* in verhand staat, en waarin de *l* de hoofdrol speelt, dan ligt de beweering voor de hand, dat de -*l*- onder anderen de bediening heeft als de *loderende* (Hd.) bij uitnemendheid op te treden. Men treft de vormen *krijgen* en *verkrijgen, lozen* en *verliezen* aan: allicht zal men de gevolgtrekking maken, dat de *vr* van *vreten* en *vreezen* niets anders is dan dit *ver*, en wer-

kelijk vinden we de vormen *eten* en *eezen* (*eizen*, saamtrekking van een woord met *g*) kant en klaar daaronder verborgen. *Kunnen* en *beginnen* hebben in het verledene *kost* en *begost*. Zoû ook, dacht Bilderdijk, de *-st* van *geest* en *barst* bijv. niet op de zelfde wijs ter waereld kunnen gekomen zijn? Van *kant* maakt men *kantig*, van *gieren* (*begeeren*) komt *gierig*, naast *goed* kent men *goedig*, naast *best* zelfs *bestig*, en men hoort niet zelden van *heusch heuzig* maken. Bilderdijk onderstelde verwantschap tusschen *genieten, genot*, (lot)*genoot, genoegen, geneugte* en *genoeg*. Kan, dacht hij, de slot *-g* hier ook *-ig* beteekenen?[1]

De Heer van der Linde spreekt van dilettantisme, van onwetenschappelijkheid. Hij heeft blijkbaar, ondanks zijn veel en soms vruchtbaar ijveren in wetenschappelijke zaken, nooit over de natuur der w e t e n s c h a p -zelve en hare verhouding tot het l e v e n nagedacht. Wellicht werpt men mij tegen, dat D^{r} van der Linde de eerste zal zijn om te erkennen, dat de wetenschap niets anders is dan de ordelijk geformuleerde waarneming van het leven. Ik-zelf wil vrij ver gaan in de huldiging van de rechten der empyrie; maar ik moet toch opmerken (al rijst onzen geleerden Heeren het haar ook te berge), dat geen wetenschap alléen observeerend en dan klassificeerend te werk gaat. Alle wetenschap, a l l e , zonder uitzondering, schrijdt ook goeddeels hypothetiesch vooruit. Daar hebben de Heeren misschien nooit over nagedacht: maar kalme en naauwkeurige observatie heeft het mij geleerd. Eigenlijk b e g i n t alle wetenschaplijk onderzoek juist zoo als Bilderdijks etymologeer-methode - namelijk h y p o t h e e t i e s c h . Men zij dus voorzichtig met de schouders over deze methode op te halen. Dit aanmatigend gebaar zoû wel eens een bewijs kunnen zijn, dat de deskundigen, die het

1 De groote duitsche taalkenners gaan niet zelden op deze anatomische wijze te werk. Ook zij beginnen dikwijls met ontleden, in afwachting van het historiesch bewijs. Ik sla daar juist een bladzij uit Carus *Organon der Erkenntnisz der Natur und des Geistes* op (bl. 104), die uit Graffs *Sprachschatz* (Althd. Spr.-Sch. Bd. I, S. 923) het volgende samentrekt: ‘W a h r h e i t , ein merkwürdiges Wort! dessen aus dem Sanskrit stammender Urlaut *war* mit *Wir* und *Vir* (der mann) zusammenhängt und (auch durch die damit sich verbindende Bedeutung *wahren*, darauf hinweist, dasz das Wahre nur das sei, was wir uns als dat eigentliche und angehörige erhalten und bewahren sollen, ebenso wie Irrthum entgegen gesetzt in seiner auch aus dem Sanskrit stammenden *Wurzel* “Ir” auf ein fremdes - “Ihr” - also auf ein aus sich Herausgehen (Irregehen) *Irren* hinleitet’. Trouwens, het werk van den beroemden Dr E.G. Graff (Berlin, 1834) is vol van dergelijk Bilderdijkianisme.

aanwenden, niet diep genoeg in de quaestie zijn doorgedrongen. Alle waarneming en onderzoek begint hypotheetiesch. Let maar op. Men neemt niet waar, zonder zijn observatie-orgaan ergends op te r i c h t e n . Hoe komt men tot de keus van die richting? Door niets anders dan een hypotheeze, eene onderstelling. De wetenschappelijke mensch, of welke mensch ook, is geen wezen met duizend oogen, duizend ooren, duizend vingers, zoo dat alle dingen, die hem omgeven, te gelijker tijd op hem zouden werken, zich aan hem zouden kunnen openbaren. En al ware hij dit - dan kwam hij toch nog niet tot de w a a r n e m i n g . Hiertoe is, in meerdere of mindere mate, de intentie van waarneming noodig; de geest (of als gij schrikt op dit woord, noem dan iets anders, maar s.v.p. iets dat onderscheiden is van het zintuig) moet het zintuig richten, ontvankelijk maken. Hoe dikwijls spiegelen de dingen voor ons niet in onze oogen, zonder dat wij ze zien! Als de woorden *luisteren* en *proeven* niet overtollig in de taal zijn, zal men er nog iets anders door te verstaan hebben, dan dat er een klank in ons oor dringt, of iets, het zij zoets, het zij bitters ons op de tong wordt gelegd.

Wat doen we nu, als we iets onderzoeken? We beginnen met een hypotheeze omtrent de p l a a t s , waar het gezochte te vinden zal zijn; we wenden een tweede hypotheeze aan, ten opzichte van de natuur der gezochte zaak: anders zouden we niet weten of zij met een chemiesch *reagens*-middel, of bijv. met een tang, of met een sluitreden moest worden aangepakt. Zelfs bij de eenvoudigste raadpleging onzer zintuigen nemen we tot hypotheezen, altoos hypotheezen onze toevlucht. We probeeren, of iets geurt, we probeeren of er smaak aan is. In één woord - alle onderzoeken gaat met hypotheezen-maken hand aan hand. We onderstellen, dat iets zus en zoo is, en op grond van die onderstellingen gaan we verder. Zonder onderstelling - geen onderzoek. Wat doet iemant, die zijn genealogie in orde wil maken? Gaat hij maar ergends aan een lessenaar staan, met een pen in de hand, opdat de indrukken, de voorstellingen, het waar te nemene hem mogen toevloeyen? - Hij onderstelt dat hij iets vinden zal in dit of dat archief; hij gaat daar heen; hij onderstelt, dat de archivaris door een beleefd woord te winnen zal wezen; hij handelt over-een-komstig deze onderstellingen. Voords onderstelt hij, dat hij een vond zal doen in dit of dat jaar. Als hij weet, wanneer iemant getrouwd is, zegt hij, ‘welnu

zoeken we zijn geboorte 25 jaar vroeger' enz. Zoo volgen de waarnemingen op de onderstellingen. Deze worden door gene op den voet gevolgd en vaak gerechtvaardigd.

De Heeren van de historische school in de taalkunde deelen hunne ontdekkingen niet mede, vóor dat deze de hypotheetische redeneeringen bevestigd hebben, waarvan ook zij zijn uitgegaan. Daarom schijnt het dat zij een geheel anderen weg dan Bilderdijk volgen; maar inderdaad is dit zoo niet. Het eenige, wat men Bilderdijk ten laste kan leggen, is, dat hij wat spoedig uit de verschijnselen tot de wetten besluit. Maar het is toch dikwijls uitgekomen, dat men de wetten, door zijn vernuft vermoed en door zijn scheppenden geest in haar verband geformuleerd, later door talrijke verschijnsels gestaafd vond. Bovendien, Bilderdijk is wel niet zoo geleerd als de mindere man het zich voorstelt; maar hij is toch veel meer belezen dan sommige onzer nijvere en naauwkeurige boekverslinders het erkennen willen; veel meer dan zijne schaarsche en weinig verzorgde aanhalingen het doen vermoeden. 't Is mij honderd maal voorgekomen, dat ik de verzekering 'onze ouden spraken aldus' enz. meende te moeten in twijfel trekken, en dat mij later de waarheid bleek van Bilderdijks beroep op der vaderen voorgang.

Ik geef echter toe, dat Bilderdijk als denker hooger staat dan als lezer. Zijne taalleer is eene sprekende toepassing van zijne filozofie in 't algemeen. De grondslag van deze is het beginsel, dat er een oneindige, zich-zelf bewuste (in hem-zelven door ons zintuig niet waarneembare) Geest bestaat, die zich in de stoffelijke waereldorde geopenbaard heeft; dat dus het zintuiglijk waarneembare een beeld oplevert van dien lichaamlozen Geest. Wat het Christendom het geschapene noemt levert, in oneindige verscheidenheid, de uitdrukking op der hoedanigheden van dien Geest. Het Zelfbewustzijn, zijn eerste hoedanigheid, heeft Hij aan de keurlingen uit zijne schepping, als hoogste (helaas, al te zeer misbruikte) gave meêgedeeld; eene tweede hoedanigheid (niet minder door de daarmeê van Hem bedeelden misbruikt) zijne Vrijheid, gaf Hij almede aan zijne hoogst bevoorrechten. Toen Hij ze eenmaal uit het niet getrokken had, ging hij zelfs zoo ver van ze zijne Onsterflijkheid, wat het wezenlijke betreft zijne Onverganklijkheid te verleenen. Er bleven, zoo-doende, in zijne schepping echter altijd twee hoofd-kategoriën waar te nemen - vaak onderscheiden, vaak in-elkâar-grijpend: het onvergankelijk geschapene, en het vergankelijke. Deze dub-

bele orde kenmerkt zich echter hierdoor, dat hare verschijnselen vaak op het naauwst aan elkander grenzen, dat er met andere woorden stof bestaat zoodanig van den geest vervuld, dat er bijna geen stof meer overblijft, en dat er daarentegen ook geschapen geesten zijn, die in het stof en zijne eigenschappen zoo het mogelijk was zouden ondergaan. De natuurvoortbrengselen, die, op eene rij geplaatst, duizenden overgangen aanbieden van de lagere tot de hoogere levensvormen, gaan, naar Bilderdijks leer, voor het waarnemend verstand, eindelijk in eene reeks verschijnselen over, die geheel tot het geestenrijk behooren: niet geneetiesch of anderszins chronologiesch, maar synoptiesch. Met andere woorden: Bilderdijk ziet bijv. voor zich (ik noem maar hoofdverschijnsels): mineralen, planten, dieren, menschen, lichaamloze geesten. De menschwording Gods, de H. Drieëenheid, de zondeval, alles wat het Christendom leert, past volkomen in dit stelsel. Hij heeft echter ook nog onderverdeelingen, waaromtrent de theologie niets dogmatiesch voorschrijft, of zelfs formuleert hij meeningen, die met de christelijke geestenleer moeielijk zijn over-een te brengen: zoo, bijv, zijne fantazie over de ‘dieren’, welke gevallen engelen zouden zijn, minder schuldig dan de duivelen, en bestemd, om, na dat zij den mensch gediend hebben, een beter leven in te gaan; zóo zijne hypotheeze, dat de insekten na des menschen val geschapen zijn, enz.

God dus beeldt zich af in het geschapene. Even min als een beeld het afgebeelde zelf is, even min heeft het geschapene al de hoedanigheden Gods. Het geschapene is eindig, feilbaar; God niet. Het schepsel van den eersten rang, de mensch, heeft geloof en hoop; bij God, die zelf het opperste voorwerp van deze deugden is, kan uit den aard der zaak van geloof en hoop geen sprake zijn. De liefde daarentegen hebben de menschen met God gemeen. Deze deugd is het dan ook, die alles te-zamen-houdt en in het oneindige in de schepping ligt afgespiegeld. Deze schepping biedt vooral een duizendvormig beeld aan van de eenheid en de veelheid, van de orde en de beweging, die van onze voorstelling des almachtigen, alvoorzienigen, drie-eenigen Gods onafscheidbaar zijn. En gelijk nu Gods geest zich in het geschapene uitdrukt, zoo drukt zich de geschapene menschelijke geest uit in zijn woord en in zijn werk: ook hier is alles beeld en gelijkenis. De betrekkingen, die er in de gedachten zijn waar te nemen, bestaan ook in het gebaar en

in de klanken, waarmeê men ze kenbaar maakt. Dat maakt ze juist kenbaar, dat zij eene *vertaling* van de gedachten zijn. Voor het zintuig wordt afgebeeld, wat in den geest ontstaan is. Eene treurmuziek kan onmogelijk de uitdrukking eener vrolijke gemoedsstemming zijn, en de taalvormen beelden niet alleen gevoelsbewegingen, maar ook verstandsvoorstellingen af: de woorden *stijf* en *slap* bijv. kunnen niet willekeurig: bij konventie, het éene voor het andere gebruikt worden; *raide* en *souple* even min[1].

De woorden zijn dus beelden der gedachten. Die woorden bestaan uit klanken. Deze klanken (beelden voor het oor) kunnen met hunne wijzigingen (konsonanten) op hunne beurt weder voor het oog worden afgebeeld. Op vernuftige wijs heeft Bilderdijk (in zijn *Letterschrift*) de over-een-stemming aangetoond tusschen den lettervorm en den klank. De eerste is een afbeelding van de stelling en werking der spraaktuigen, bij het uitbrengen der woorden (zekere opvolging van vokalen en konsonanten). Zoo is voor Bilderdijk de geheele schepping, de kunst, al het zintuiglijk waarneembare, beeld en zinnebeeld, afspiegeling van dieper liggende of primordiale gedachten. Zoo heeft hij Da Costa tot God leeren zeggen:

> 'Gy zijt de zon des Zijns, - wy uw vergankbre stralen',

waarin *vergankbaar* slechts in betrekkelijken zin moet verstaan worden; want *vergankbaar*, in den eigenlijken zin, zijn voor Bilderdijk de geschapene zielen niet meer, en even min de lichamen (die beelden der ziel) in hunne essentie: want ook zijne geloofsbelijdenis brengt de 'Verrijsenis des vleesches' meê; zoo is voor hem, bij uitnemendheid '*la Beauté la splendeur du Vrai*'.

Men ziet dus nu, waar Bilderdijks taalsysteem op gegrond

1 De hier gekozen voorbeelden bewijzen wel, dat deze theorie niet uitsluitend en altijd éene bediening aan zekeren lettergroep toekent. Men drukt nooit het geheele begrip in een woord uit; men schildert slechts eene enkele hoedanigheid der zaak; het eene volk pakt haar van dezen, het andere van een anderen kant aan. Een paar voorbeelden uit duizenden: de Franschman noemt *croisée* wat wij *raam* heeten: wij denken het eerst aan de velling (de omraming), de Franschman het eerst aan het kruishout of de gekruiste steenen, die het aaloude venster vierendeelen. De Duitscher noemt *Vernunft* wat wij *rede* noemen: wij worden getroffen door het *regelrechte* van dat geestvermogen, de Duitscher huldigt er de *verbindende* kracht in (gevolgtrekken en besluiten).

is, en dat zijne spellingsverkiezingen de uiterlijke en door hemzelven niet zoo heel hoog aangeslagen vruchten zijn van een boom, die zeer diep wortelt in den bodem der gedachten.

Ik zeg, dat Bilderdijk niet zoo heel veel waarde aan zijn spelling hechtte; en dit is zoo: hij hechtte er alleen waarde aan als uitingen van hooge en onwrikbare beginselen. Voor het overige geeft men blijk van groote botheid, als men Bilderdijks uitvallen tegen Siegenbeek en de Duitschers naar de letter opneemt. Bilderdijk is daarin doodeenvoudig karikatuurteekenaar; en ik weet niet, waarom men Bertall en Cham ten goede houdt, waar men onzen meester een grief uit maakt. Ik heb geen woorden voor zulk eene onnoozelheid.

Als Bilderdijk een kapitale I met een tittel ziet uitgerust, verontwaardigt hij zich ernstig zoû men zeggen, en vraagt wat er van zulk een geslacht te-recht moet komen? Voor mij - ik vind óok den gerechtelijken moord, aan Louis XVI voltrokken, een veel bedenkelijker feit dan het door elkaâr haspelen van hoofd- en onderkastletters; maar het laatste is toch een soort van symbool, en hij, die een eeuwig en almachtig schepper aanneemt, kan niet nalaten te denken, dat elke afwijking van de maatschappelijke orde eene inbreuk op Gods wetten is, en dat er in groote zaken weinig is te verwachten van lieden, die schijnbaar kleine dingen verwaarlozen. Men moet ook in een kunstenaar andere hoedanigheden weten te waardeeren dan in een staatsman of geneesheer. Ook deze mogen kleine verschijnselen (*les petits points noirs*) geenszins verwaarlozen; maar zij voelen zich minder geschokt door zonden tegen aesthetische vormen. De kunstenaar weet, hoe een klein gebaar, een blik vaak méer zegt dan een geheel treurspel; hij is gevoelig voor harmoniën, en dissonanten ontstellen hem, - hij is zeer gelukkig als hij ze hoort opgelost. Zijne ziel is als de laag stofgoud, die, op de luchttrilling van een aangeslagen toon, figuren aanneemt naar gelang van den geluidsaard. Blinden lezen met de vingertoppen - zoo gevoelig zijn deze.

Daar hebben galeiroeyers geen begrip van.

Wáar nu houdt de gevoeligheid op normaal en geoorloofd te wezen? Bilderdijk zegt, hij zoû een knecht den hals kunnen breken, die een stoel buiten verhouding met den wand of de tafel in een kamer zett'e. Dat is heel aardig en juist gezegd. Men moet wel een Abderieter zijn, om het letterlijk op te vatten: maar Bilderdijk schildert tref-

fend den aard zijner eurhythmische teêrgevoeligheid. Zoo'n man zoû onmogelijk den onleesbaren krabbelpoot kunnen *schrijven*, waar onze heele en halve staatsluî, onze finantie- en industrieprineen gróot op gaan. Men moest van Da Costa hooren, met welk een zwier Bilderdijks fraaye handen den hoofddoek (waarmeê Royer hem stout heeft afgebeeld) om zijne slapen wonden. Het is dan ook stellig onjuist - het geestig tafereel, dat Huët van zijne onooglijkheid ophangt, al vond 's dichters overdrijvingsgewoonte er behagen in zijne lichaamsongemakken met bonte kleuren af te schetsen. Odilde zoû bezwaarlijk in het afstuitende van zijn persoon eene verschooningsreden hebben kunnen vinden voor hare ontrouw, ofschoon er, sestig jaar geleden, een praatjen ging, dat de huid van den dichter (van dezen *loup-garou* voor het Siegenbekianisme) alleszins pleitte voor zijne verwantschap met den Urzijn (*Oursson*) der zage.

Ik zeg: Odildes ontrouw. Er is geen andere naam te geven aan de houding dezer *coquette* vrouw, wier slachtoffer de onnoozele jonge dichter werkelijk geworden is. In plaats van zich op te winden tegen een gewaanden duivelenaard in Bilderdijk, die hem met het fijnste overleg de beste vrouw deed bedriegen, - zoû men de rechtvaardigheid minder te kort doen, wanneer men iets belachelijks vond in de opgewondenheid, waartoe onze jonge *bel-esprit* zich door Odilde (Catharina Rebecca Woesthoven) had laten vervoeren. Hij hing als een slaaf aan hare blikken, - hij, met zijn onbedorven gemoed en onmisbruikt lichaam; en het is geheel in de macht dier vrouw geweest, om hem voor het leven aan zich te ketenen.

Eer wij de betrekking tusschen haar en Bilderdijk aan eene nadere beschouwing onderwerpen, willen wij een oogenblik stilstaan bij zijn verkeer met Mejufvrouw Luzac, die, onder den naam van Chloë, in Bilderdijks geschiedenis optreedt. Men houdt het er algemeen voor, dat zij de Regnilde is, het ‘schoonste meisje van Leiden’, om wier wille de jonge dichter en student in een duël en in een proces werd gewikkeld. Veel weten we niet van haar. Haar goed hart en hare schoonheid moeten Bilderdijk begoocheld hebben: want hare brieven duiden weinig ontwikkeling en in 't geheel geen fijngevoeligheid, noch de scherpzinnigheid aan, die hier soms voor in de plaats kan treden. Wat er van hunne briefwisseling bewaard bleef, is reeds uit het tijdperk van een blijkbare verkoeling bij Bilderdijk. De eerste brief, die ons van haar bekend is, draagt de dagtee-

kening van 6 Okt, 1784: dat is 3½ jaar na zijn verkeer met haar in Leiden. Hij woonde nu als advokaat in den Haag en was toen reeds sedert 5 maanden door Odilde gants en al ingepakt. Deze dichteres had niet gewacht tot Bilderdijk met zijne hulde tot haar kwam, maar had zelve zich den gelauwerden dichter, schitterenden geleerde en orangistischen advokaat, met zijn fijngepoederd kapsel en sprekende oogen, tot eene aangename prooi gekozen. In het voorjaar van 1784 richtte deze bekoorlijke officiersdochter een vaers tot hem, dat zijner eigenliefde niet minder voldoening gaf, dan hare blikken zijne verbeelding ontstaken. De brief, waarin hij haar met XVIIIe-eeuwsche kunstmatigheid andwoordt, is van April. Haar aandeel in de nu niet meér losgelaten korrespondentie qualificeert hij, aan haarzelve, als ‘tedere, dierbare, hartverheffende brieven’[1]. Zij liet toe, dat hunne betrekking geheim bleef; bij herhaling ontving zij hem, in dien zomer, geheel alleen, en zelfs des nachts - ofschoon in de tweede helft van Juni nog blijkt, dat zij hem, bij voorbarige vrijpostigheid, heeft afgeslagen. Wat is dat voor een meisjen, dat zich veroorlooft een jonkman op dien voet te ontvangen? Den 30^{n} Juni heeft hij zich weêr iets bij haar onderstaan; den 16^{n} Augustus spreekt hij nog over hare ‘weigeringen’. Inmiddels schijnt aan zijn broeder Johannes het engagement bekend - misschien ook aan anderen. Maar wie er niets van bemerkt had, was de onnoozele Chloë. Men zoû zeggen, dat ze tot die meisjens behoorde, welke meenen, dat jongelieden jonkvrouwen, welke zij niet meer beminnen, aan de deur behooren te zetten. Fijner bewerktuigde geesten meenen, in tegendeel, dat men, in het treurig geval als de liefde ons ontzinkt, ten opzichte eener persoon met wie men in alle eer en deugd een huwelijk besproken had, zich allengs behoort te-rug te trekken, opdat het meisjen aan de eer zoû kunnen blijven en zenden ons wech. Maar hiervan wilde Chloë niets weten. Den 12^{n} Oktober bedankt zij den door eene andere prijsgemaakten advokaat nog voor zijne ‘obligeante lettre’! hij schrijft er haar méer zoo. Zij begrijpt nog niets. 6 Nov. tracht ze te boedeeren en schrijft ‘WelEdele Heer’; den 12^{n} beknort zij hem in allen ernst, maar pas is de brief wech, of zij stelt een franschen op, vol *excuses*, vol berouw. 6 Dec. nieuwe klacht over zijn stilzwijgen. Zij begrijpt niets; zij vermoedt

1 *Eerste Huwelijk*, blz. 42.

vooral niet, dat de lichtzinnige nakomelingschap zoû meesmuilen en van hem getuigen, dit maal op geheel bizondere wijze St-Niklaasavond gevierd te hebben. Zij is zoo weinig geneigd de waarheid in te zien, dat Odildes minnaar aanleiding vindt haar 11 Dec. te schrijven: ‘Comment avez-vous pu croire que je vous aurois *entièrement* effacé de mon *souvenir*?’ Zij is altijd nog vol liefde, en kan niet besluiten van hem af te zien.

Hij - zwijgt weêr. Kan men duidelijker spreken? Eindelijk in Feb. 1785 heeft ze waarlijk van eene *rivale* gehoord. Zij tracht den ‘trouwloze’ met sentimenteele fransche koepletten nog te bekeeren. Boter aan de galg.

Toch heeft hij 't zoo niet gemaakt, of den 4 Feb. zegt ze nog steeds ‘alle mogelijke hoogachting’ voor hem te zullen hebben. Dit is werklijk, in den mond van zulk een braaf meisjen (die drie jaar met hem verkeerd had), ze mocht dan een weinig dom, en een weinig - wat onze voorouders noemden ‘mal’ blijken, een groote lofspraak. Zonder het *parti-pris* tegen Bilderdijk zoû het eindoordeel van Chloë over hem (zie ook, hoe ze zich later nog over hem uitliet[1]) alszins geschikt zijn om zijne tegenstanders gunstiger voor hem te stemmen.

Uit de gedichten der feestgenoten blijkt duidelijk, dat Bilderdijk pas den 21^{n} Juni 1785 met Odilde getrouwd is[2]. Leefde de weduwe Lohrs nog, die zoû ons kunnen zeggen, hoe 't ten haren huize op den ‘Nieuwen uitleg’ in 1784 is toegegaan: want Dr Wap zegt, dat het jonge paar, in dat jaar ten harent gewoond heeft, en in den bundel *Odilde* teekent Bilderdijk zijn vaers op zijn huwlijk 1784.

Den 3^{n} Sept. 1785 werd hem zijne dierbare eersteling, zijne dochter Louise geboren. De vroege dagteekening dezer gebeurtenis had den dichter moeten weêrhouden van zoo grooten lof aan Odildes teedere kieschheid en ‘strenge zeden’ toe te zwaayen[3].

Door eene reaktie, die zelden bij *coquette* en toch licht verliefde vrouwen uitblijft, werd Odilde al spoedig, te spoedig, afkeerig van den man, dien zij eenmaal had opgezocht en bewierookt. In Mei 1789 krijgt B. aanleiding haar te schrijven: ‘bemin my, gelijk gy my eens beloofd hebt, en gelijk ik u waarachtig doe.’ Bij de minste goedheid harerzijds is hij overdankbaar. Zie een brief van Aug. 1789 (bl. 161). In Feb.

1 T.a.p., blz. 22.
2 T.a.p., blz. 152.
3 Kompl. Dw., XXIX, 284.

1790 betuigt hij haar zijne innige en uitsluitende liefde. In -90 en -91 vallen de hevige tooneelen voor, die, in hunne bizonderheden wel overdreven zullen zijn (wij zijn een kleurlievend volk), maar die voldoende de scheiding van zulke echtgenoten in 1793 motiveeren. Nu zij van hem bevrijd was, schijnt ze beter met hem te hebben kunnen omgaan. Elkander koud verdragen schijnt beter dan eene ebbe en vloed, die toch, met beider naturen, niets goeds, noch duurzaams beloofde.

In Maart 1795 werd Bilderdijk uit het land gebannen, om dat hij de Revolutie hield voor hetgeen zij was: Revolutie, en haar geen trouw kon zweeren. Voor hem was de wettige drager der soevereiniteit haar, insgelijks uit het land gejaagd, Lid Prins Willem de V^{e}.

Odilde ging natuurlijk niet met Bilderdijk meê - welke iluzies hij zich nu of dan daaromtrent ook nog gemaakt hebbe. ‘Wat zoû ik bij u doen?’ vraagt ze. Haar eerste brief in zijn eervolle ballingschap is koud, en aanmatigend. Er staat zelfs geen hoofd boven (bl. 171).

Hij, van zijn kant, troost zich minder in de scheiding. De oude liefde ontwaakt, voor haar, die zoo schoon is, die hem eenmaal zoo veel teêrheid heeft bewezen. Hij schrijft haar in April, dat hij reikhalzend naar brieven uitziet: ‘dat ik ten minste uw hand maar zie.’ Er is geen reden, hier zijne oprechtheid in twijfel te trekken. Maar de minnares is koud als steen geworden, en dat blijft ze.

Ter verzekering van de bezorging der brieven schrijft zij hem onder den naam van ‘W. Tijsterband’ - naar 't schijnt op raad van Van der Linden. Niet onbelangrijk zoû het wezen, dat we eens naauwkeurig de betrekking kenden tusschen dezen beroemden pleitbezorger en de schoone (gescheiden) vrouw van den in sommige stukken, naar 't mij voorkomt, zeer onnoozelen Willem Bilderdijk.

Zijne brieven ademen nog altijd warme liefde. Zij blijft ten zijnen opzichte even koud. Toch noodigt hij haar nog den 17^{n} Juli 1795 tot hem over te komen; en wij hebben niet het minste recht aan de welgemeendheid dezer uitnoodiging te twijfelen. Maar ‘bezwaar my met geene verwijtingen!’ smeekt hij. Zij andwoordt, c^{a} 20 Juli, met de bitterste. Toch is daarin geen zweem van beschuldiging, dat hij vroeger of later (zelfs niet in hunne gescheidenheid) zijne huwelijkstrouw geschonden zoû hebben. Ware hier iets van aan geweest - zij

zoû niet hebben nagelaten het hem duchtig naar het hoofd te werpen. Was zij even onschuldig op dit punt als hij? Ik ‘geloof,’ zegt ze, ‘dat er tusschen ons nooit hereeniging kan of zal plaats hebben’ (bl. 227); zij weigert pertinent over te komen. Bilderdijk schrijft haar hierop een alleszins waardig andwoord (bl. 230-32); maar men moet niet vergeten, dat hij, naar zijne rechtsbegrippen, hun huwelijk als nu voor ontbonden kon houden. Er bestond geen rechtbank, die de scheiding in forma kon uitspreken, en eene vrouw, die weigert haar man te volgen naar de plaats, waar hij wonen wil, doet met der daad afstand van hem.

Men weet, hoe 't verder gegaan is. De Kapt. Lodewijk Willem B., geboren 7 ap. 1812, wist mij te verhalen, dat het gerucht van de gerechtelijke echtscheiding, door Odilde in het vaderland op touw gezet, Bilderdijk als een donderslag op het hoofd viel. Daar de scheiding eerst in 1802 is uitgesproken, moet dit gerucht verzonnen zijn geweest, of is er lang over het proces gewerkt. In Engeland, zegt men, kwam het hem ter oore: maar men zoû haast denken, dat dit gewaand gerucht geen anderen grond heeft dan Odildes bericht, dat er aan geene hereeniging te denken viel. Zij noemt zelve dit *echtscheiding*[1]. Hoe 't zij, 18 Mei 1797 schrijft Bilderdijk ‘uxorem accepi’ en deze *uxor* was Katharina Wilhelmina Schweikhardt.

Men kent de stemming, die aan hun huwlijk voorafging, en die Bilderdijk in de volgende vaerzen uitsprak:

Genadig God, die in mijn boezem leest!
Ik vlied tot U, en wil, maar kan niet smeeken.
Aanschouw mijn nood, mijn neêrgezonken geest,
En zie mijn oog van stille tranen leken.

Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gy ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:
Gy weet alleen het geen uw kind behoeft,
En mint het meer dan 't ooit zich-zelf kan minnen.

Geef, Vader, geef aan uw onwetend kroost,
Het geen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig my neêr; ik smeek noch kruis, noch troost;
Gy, doe naar uw ontfermend welbehagen!

1 T.a.p., blz. 294.

Ik zie op U met kinderlijk ontzag:
Met Christen hoop, noch laauw, noch ongeduldig.
Ach, leer Gy my het geen ik bidden mag!
Bid zelf in my; zoo is mijn beê onschuldig.

Hoe kwam Bilderdijk aan die vrouw? Zij staat in de Haagsche doopregisters aangeteekend als de dochter van den kunstschilder W.H. Schweickhardt. Dit gezin was reeds vóor den Prins, zegt Kramm, naar Engeland verhuisd; men weet nog niet recht waarom. Opmerklijk is de mededeeling, in later tijd door Bilderdijk aan zijne vrienden in Holland gedaan[1], dat 'de Prins' het nieuwe huwelijk voor-eerst wenscht geheim gehouden te hebben. De naaste verklaring voor deze princelijke inneming is in de bedenking gelegen, dat alleen Willem de V^{e}, als Bilderdijks wettige Overheid (zoo lang het land in omwenteling was), zijn eerste huwelijk (naar Bilderdijks rechtsleer) heeft kunnen ontbinden: maar bij deze opmerking voegt zich de herinnering van een praatjen, hetwelk vroeger van mond tot mond placht te gaan: dat namelijk Katharina Wilhelmina eene dochter van Willem den V^{e} zoû zijn. Trouwens in Bilderdijks oogen zouden de hoedanigheden van 'Willemijn' geenszins banden hebben kunnen wezen, die den Prins van het breken zijner echtbeloften aan deze 'Lilith' te-rug-hielden: Bilderdijk oordeelt over de krachtig optredende Pruisische Princes zeer ongunstig. Daarentegen was Bilderdijk hooglijk met den Heer Schweickhardt ingenomen[2]. Heeft er dus een bizondere betrekking tusschen den Prins en dit gezin bestaan, en heeft Bilderdijk deze niet met de grootste strengheid veroordeeld, dan moet zijne stemming ten dien aanzien eerst in later tijd zijn ingetreden.

Bilderdijk heeft wel den wensch des Princen wat al te letterlijk opgevolgd. Toen eenmaal Odilde hunne hereeniging zoo ver had 'weggeworpen'[3] en hij dus begreep, dat hunne scheiding een gedane zaak was, ontzag hij zich niet, op het te-rug-keeren eeniger hartelijkheid in Odildes brieven (21 Nov. 1796 en 31 Juli '97 - blz. 294), en de rol spelend, die de Prins van hem vergde, haar uit te noodigen zijn lot te komen deelen.

1 Aan Dr Verschuur en aan P.J. Uylenbroek (in 1803). T.a.p., blz. 313 en *Brieven*, I, 215.
2 T.a.p., blz. 269.
3 T.a.p., blz. 272.

‘Met open armen en een open hart, zal ik u ontvangen’, schrijft hij: ‘Vaarwel en bemin my gelijk ik U bemin’. Dit gaat inderdaad te ver. Gelukkig dat Odilde, die, als uit haar andwoord blijkt, niet op de hoogte van zijn toestand was, hare overkomst (waar niemant aan geloofde) uitstelt, naar Amsterdam gaat wonen, vaerzen maakt op de dood van jonge dichters[1] ‘liefhebbery-comedies’ frequenteert, en tamelijk vrolijk leefde. In brieven, die Odilde oorbaar gevonden heeft niet te bewaren, spreekt Bilderdijk over ‘de aanstotelijkheid van haar gedrag’[2].

Welke voorstelling hebben wij ons inmiddels van Bilderdijks verhouding tot zijne tweede vrouw te maken? Hun vertrek uit Engeland in den voorzomer van 1797 had geenszins het charakter eener ontvoering. Zij reisden in gezelschap van den Heer Rietveld Texier, een neef van Odilde, die met de zuster van Katharina Wilhelmina getrouwd was. Bilderdijk verbleef meestal te Brunswijk; waar hij zijne dochter op eene kostschool gedaan had; zijne vrouw woonde met het echtpaar Texier, te Hildesheim. Peine of elders.

De eerste onwraakbare getuigenis omtrent hunne samenwoning ontvangen wij medio Juni 1798, door de geboorte van Julius Willem. D^{r} van Vloten drijft den spot met de uitdeeling van ‘adelijke titels’ aan Bilderdijks vrouwen. Wij hebben boven gezien, dat Odilde den naam van ‘Tijsterband’ gebruikte; Katharina Wilhelmina werd door Bilderdijk, vóor het bekend worden van hun huwelijk, met den naam van Mev. van Heusden geduid. Nu stamt Bilderdijk werkelijk, volgends de tot dus verre erkende genealogiën, uit het Huis van Heusden en derhalve uit Teisterbant[3]. Politiek veroordeelde, nam hij den naam van Teisterbant aan, en - behaagde zich daarin. Deze ijdelheid is te vergeven in iemant, wiens geheele leer omtrent soeverein gezach, aangeboren deugden en rechten, voorbeschiktheid, geboortepraerogatieven enz. hem prijs moest doen stellen op den naam zijner voorouders, en die bewezen had, dat hij bereid was zware offers voor zijne beginselen te brengen. Katharina Wilhelmina moest als gehuwde vrouw worden aangeduid, en toch moest haar huwelijk met Bilderdijk geheim blijven; hij gaf haar dus een pseudonyem, en ontleende dien aan zijne eigene stamtafel. Is dat zoo belachlijk?

1 T.a.p., blz. 291.
2 T.a p., blz. 311.
3 Men zie de bijgevoegde geslachttafel, opgemaakt deels uit de gedrukte bouwstoffen, deels uit aanteekeningen, in Bilderdijks nalatenschap gevonden.

Indien Bilderdijk tegenover zijne eerste vrouw werkelijk zoo zeer in het onrecht was, hoe verklaart men dan de achting en vriendschap, die hij, zijn leven lang, van hare zuster Maria Petronella en van haren neef Texier, genoten heeft? Het getuigt toch ook weinig ten voordeele van Odilde, dat zij, met den Majoor Johan Liebrecht van Westreenen hertrouwd, ook van dezen gescheiden werd, onder de verplichting van in zijn jaarlijksch onderhoud te voorzien[1]. Daarentegen had het echtpaar Da Costa nooit iets anders dan den hoogsten lof voor Katharina Wilhelmina, en zoowel hunne voorstelling van Bilderdijks huislijk leven in dit huwelijk, als die van Dr Capadose, van Southey en van Hoffmann von Fallersleben, moeten ons doen gelooven, dat zij in hunne onverzwakte liefde een voortdurenden troost vonden, bij de rampen die, in 't verlies hunner kinderen en de ongunst der tijden, hen troffen.

Hoe D^{r} van der Linde dan den moed heeft, bij openlijk schrijven in het Weekblad *De Spectator*[2], te zeggen, dat Mevrouw Bilderdijk tegenover D^{s} Abrah. de Vries in zulke bittere klachten over haar gemaal zoû uitgebarsten zijn, is mij een onoplosbaar raadsel. De ‘deelnemende dominee Abraham de Vries’ heeft nooit op een voet met Bilderdijk verkeerd, die zoo iets wettigen zoû - al ware er aanleiding voor. De meêdeeling van D^{r} van der Linde berust op eenige woorden, door Mevrouw Bilderdijk, bij het uitlaten van Jeronimo de Vries, tot dezen warmsten van Bilderdijks oudere vrienden en vereerders gesproken. Men kan dus wel nagaan, dat 's Heeren van der Lindes mededeeling zeer onjuist moet zijn. Zij wordt trouwens reeds hierdoor weêrlegd dat het geval zoû plaats gehad hebben na een te Haarlem doorgestaan kraambed, dat Bilderdijk eerst in 1827 te Haarlem is komen wonen, toen Mevrouw 50 jaar was en reeds vóor 15 jaar haar laatste kind had ter waereld gebracht. Ondertusschen denken en schrijven kritici van den trant des Heeren van der Linde zulke dingen maar met het kalmste geweten, en eischen op hun woord geloofd te worden, om dat het dit woord niet aan stoutheid faalt. De andere ruwe lastering, door D^{r} van der Linde met geen minder schijn van overtuigdheid naar Bilderdijk heengeslingerd (de schending eener dienstbode, die oorzaak zoû geweest zijn van Odildes vergramdheid!), wordt met geen enkelen

1 Van Vloten, Mr W.B., *Eerste Huwelijk*, blz. 314.
2 18 Maart, 1876, blz. 93.

zweem van bewijs aangedrongen; en daar zij ons naar de vorige Eeuw te-rug-voert had de Heer van der Linde toch wel eene poging mogen doen om het afzijn van ooggetuigen aan te vullen door geschreven oorkonden.

Maar tegen Bilderdijk is nu eenmaal alles geoorloofd. Wij zijn ver van de dagen, toen Hendrik Harmen Klijn en Warnsinck er zich op voor lieten staan, dat zij somtijds door den ouden poëet waren afgesnaauwd, toen Da Costa en Groen nooit anders dan met den diepsten eerbied, de grootste liefde van hem spraken, toen de jonge dichters met zekere ostentatie een ‘Voorbericht’ aan hun bundels toevoegden, om in die *ch* den meester te kunnen vereeren en te protesteeren tegen het Siegenbekianisme.

Men vergeet in onze tijd, dat het onbillijk is een eindoordeel over iemant op te maken, na dat men zich uitsluitend onder den indruk éener korrespondentie geplaatst heeft. Men moet menschen en zaken, ook den mensch en wijsgeer, den burger en dichter Bilderdijk synchronistiesch beoefenen. Vele groote mannen, voor wie men niet dan lof heeft, voor wie men gaarne monumenten opricht, zouden ons in een geheel ander licht verschijnen, als de vereerders een tijd lang kamerdienaar van die helden hadden kunnen zijn. Dat men Bilderdijk in een volkomen *déshabillé* zien kan, hetwelk met andere nederlandsche beroemdheden het geval niet is, wettigt geen strenger oordeel over hem dan over anderen. Men moet de taxatie onzer groote mannen opmakend, niet vragen: ‘hoe ver stond deze of gene van het ideaal?’ maar ‘welke is de uitkomst van een onpartijdig vergelijkend examen?’ Wat Bilderdijk op het gebied der staatswetenschappen en der geschiedbeoefening gedaan heeft, wordt uit het oog verloren. Het doet, mij leed, dat hij geen warm Amsterdammer heeft kunnen zijn; maar ik verheug mij, dat hij 't niet was - om dat hij 't niet had kunnen wezen dan ten koste zijner beginselen, zijner overleveringen en van zijn charakter. Aan zijne onafhankelijkheid trouwens, tegenover aristokratische vooroordeelen, hebben wij tot eene zekere hoogte te danken, dat hij zulk een heldere fakkel in de mijnen der middeleeuwsche geschiedenis heeft kunnen ontsteken en eene hervorming in de hollandsche denkbeelden daarover tot stand brengen, die in ieder ander land hem, op dit gebied reeds, als een kolos zoû hebben doen vereeren. Fyziologen, geneeskundigen, ook sterrekundigen, die kennis

genomen hebben van zijne begrippen, erkennen, dat hij, ook in hún vak, door sommige theoriën zijne Eeuw vooruit is geweest. De vrienden onzer nieuwere literatuur vergeten, dat men Da Costa en Schaepman voor een goed gedeelte aan Bilderdijk te danken heeft; dat Beets, Ten Kate, en ook Van Lennep de grootste verplichtingen aan hem hebben: en men veroordeelt of versmaadt hem, om dat het lichter is de grootheid van een genie te ontkennen, dan door studie zich op de hoogte te stellen van zijn geest en charakter.

De schrijver van dit artikel heeft tegen de moeite dezer kennisneming niet opgezien; hij dankt er van de beste uren zijns levens aan, en indien de tijd zal komen, dat er nog maar één Nederlander de grootheid van Willem Bilderdijk vasthoudt, dan zal hij die éene zijn: *ce sera moy*.

12 Juli. -76.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Bibliographisch album.

Nederlandsch Museum, Tijdschrift voor letteren, wetenschappen en kunst, onder het bestuur van J.F.J. Heremans. Gent, Algemeene Boekhandel van Ad. Hoste, Uitgever, Veldstraat, 43. *Jaargangen* 1874/75.

Vlaamsch Museum, Maandschrift ter bevordering van letteren, geschiedenis, kunsten, wetenschappen en vlaamsche beweging, onder redactie van L.V. Drever, met medewerking van Zuid- en Noord-Nederlandsche letterkundigen. Leuven, Alex Tillot, uitgever. Rotterdam, J.H. Dunk, medeuitgever.

La mer à boire - de Vlamingers mogen het niet kwalijk nemen, dat ik met een fransch woord aanvang - la mer à boire, twee jaargangen van een tijdschrift, waarin haast alle soorten van onderwerpen behandeld worden! Ik moet onderstellen dat de Redactie van *de Gids* er niet op rekende eene beoordeeling van alles, of zelfs van het voornaamste te zullen ontvangen, zij toch hadden zich dan moeten richten tot een geleerd man, een omnis homo zelfs, en dat ben ik waarlijk niet!

Ik moet mij dus op een ander standpunt plaatsen en van de onderstelling uitgaan dat dergelijke periodieke werken bestemd zijn voor een wel is waar beschaafd, doch niet geleerd publiek; dan kan ik, als deel van dat publiek, zonder eigenwaan den indruk, die de lezing op mij gemaakt heeft, weêrgeven, mij tevens vleiende (opdat de pedanterie niet geheel ontbreke) dat ik mij op het veld der *letteren* een weinig beter te huis gevoel.

Ik wil mij dus bepalen bij een woord van waardeering over zooveel aangenaams, goeds, schoons hier en daar zelfs, over zooveel wat mij althans zeer merkwaardig voorkomt. Het Nederlandsch museum is zoo degelijk, als de naam van den hoofdredacteur doet vermoeden, en ik heb er weinig in gevonden wat liever ongeplaatst had moeten blijven.

Laat mij, tot staving van mijn gevoelen, eenige grepen doen uit de drie aangegeven cathegoriën van *letteren, wetenschappen* en *kunst*.

Hoewel de lange lijst van medewerkers aan dit *Museum* grootendeels uit Zuid-Nederlanders bestaat, ontbreekt het ook niet aan schrijvers ten onzent gevestigd. Enkelen daarvan, meer speciaal de heeren A.J. Servaas van Rooyen en C.L. Lüktebühl, hebben tot het goed geheel medegewerkt. De eerste leverde zijne zeer opmerkelijke Braga-studiën. De heer H.J. Kiewiet de Jonghe schonk een goed geschreven artikel over het Puntdicht.

Hoe gaarne ik echter het feit constateer der samenwerking van Noord- en Zuid-Nederlanders, acht ik het nu toch van meer belang mij bezig te houden met wat België heeft opgeleverd. Een tijdschrift toch aan zoo velerlei belangen gewijd, spiegelt als het ware de geheele maatschappij, in al haar denken en streven, af.

Wij vinden hier namen, die ook ten onzent reeds een goeden klank hebben, en daaronder enkelen, die onze melancolie opwekken, de vroeg gestorven auteurs Rosalie Loveling en Mr. Anton Bergmann (pseudoniem Tony). De laatste schonk eene lief geschreven Zwitsersche herinnering, Brigitta genaamd. De beide bijdragen van Rosalie Loveling zijn zeer verdienstelijk. *Mijnheer Daman en zijne erfgenamen* is eene geestige novelle en de satyrieke schets: *de Verre neef* genaamd, zal vooral door de Vlamingers, de strijders tegen het vreemd, dat wil hier vooral zeggen: het *fransch* element, gaarne gelezen zijn. De novelle van Virginie Loveling vind ik daarentegen nog al onbeduidend.

Voorts vindt men eenige goede bijdragen van Belgische poëzy. Vooral de gedichten van Geerard Jan Dodd onderscheiden zich door poëtische kracht en mannelijk gevoel. Uitmuntend van schildering (schildering meer dan teekening, want er is nog meer kleur dan vorm in) is: *de Bohemers*. Men luistere:

> Bijeengedrongen rondom de vlam
> Zit hunkrend de arme Bohemerstam.
> Een oude grijze, met heksengezicht,
> Alleen op een stuk deken licht.
>
> Zij murmelt op eene vreemde maat
> Een liedje, dat geen dorpling verstaat,
> Met eerbied spreekt tot haar het gezin
> En noemt ze de oude Koningin.

Een wonderschoon meisje, met fonkelenden blik,
Verschuilt zich bij de oude, rillend van schrik.
Haar egae vloekt en schelt ze voor dom,
Omdat ze scheurde haar baskentrom.

Vier kleinen richten, treurig en zoet,
Het slaperig oog naar den laaienden gloed
Of snuffen, met voorwaarts gestoken kop,
Den walmenden damp des ketels op.

Al de overigen razen en roepen gelijk
En wentelen zich om in het slibberig slijk,
Beschouwen ontroerd, misnoegd, verstomd
Den meier, die met zijne veldwachters komt.

Wat er volgt kan men begrijpen. Ze moeten voort, van daar! Het fraaie gedichtje eindigt met deze gevoelvolle regelen:

Niet één en denkt aan het wee van dit volk,
Geslingerd door 's werelds dwarrelkolk,
Dat, bukkend in der natiën ban,
Niet leven en niet sterven kan.

Nog schooner, geloof ik, treffend door oorspronkelijkheid en echten humor, is het volgende gedicht:

Najaarslandschap.

Kil, koud, klemmend
Zweeft de Novemberlucht
Door het geboomte;
't Lichaam rilt onwillig
Onder den guren adem,
Die, ruw de takken schuddend,
De laatste geluwe bladren
Der weidsche kastanjelanen
Sidren doet en vallen,
En ze ritselend, rammelend voortdrijft
Door de naakt geplonderde dreven
Van 't dicht gesloten kasteel. -
Suizend 't ruim doorstriemend,
Zwaaien de reuzenbeuken de kruinen,
Als heksenbezems de lucht
Doorvegende, en de slingerende wolken
Voortstuwend, die als vliegende vlammen
Vluchten voor den zweependen wind;
Zelfs de waterspiegel des vijvers,
Verscholen in zijne diepte,
Verlaten van eenden en zwanen,

Rimpelt en fronselt zijn vlak
Bij de ongure omhelzing des noordwinds.
Alleen de marmeren sater,
Verscholen in d' ontgroenden loofgang
Kijkt spottend uit zijne nisse,
Schijnt honend mij uit te schuiflen
En driest mij toe te roepen:
'Ha, thans ben ik de koning!
He, he, hoe vindt ge mijn rijkje?
Te koud, te naakt, te dor?....
't Is hier misschien nog het dorst niet,
't Is hier misschien niet het koudste,
Blik eventjes in uw harte
En zeg of 't er vrolijker uitziet,
En of er de stormen des levens
Meer bloemen hebben gelaten
Dan op het veld, waar ik heerschte
Sinds meer dan drie halve eeuwen,
Steeds ongevoelig en lachend
Met mijne marmeren ziele?...
Spreek op! gij die nog zoo jong zijt,
Schoon meerder dan ik al versleten,
Gij eens zoo rijk aan hope,
Zeg, kunt ge nog lachen als ik?'

De *Saaibol*, onderteekend door A.d.S., het versje op den overleden Belgischen schrijver Mr. Anton Bergmann, genaamd *Tony*, en geteekend: P.T., de ritornellen van J.A. van Droogenbroeck, zijn lieve gedichtjes, die het nederig plaatsje wat ze innemen, wel verdienen. De dichtproefjes van den te Amsterdam gevestigden Lütkebühl sluiten zich daarbij waardig aan. Hooger, krachtiger is de toon van onzen Hasebroek met zijn lied, prijkende in opschrift en refrein met Aldegondes kernachtige spreuk: *Repos ailleurs*. Het zal zeker op het feest te Antwerpen van krachtige uitwerking zijn geweest. Luistert naar de slotkoepletten:

En gij ook, Vlaandrens dichterdrom,
Mee naar den eigen lauwer dingend,
Die Aldegonde's kruin omringend,
Hem om den bardenschedel glom:
Gij allen, die der scheede 't staal
Onttoogt voor 't recht der moedertaal,
Volhardt dien schoonen strijd te strijden,
Hem tot uw laatste kracht te wijden...
Repos ailleurs!

Wij allen, die uit Zuid en Noord
Hier aan de groene Scheldezoomen
Als feestgenoten zamenstroomen
Terwijl de hoogtijdzonne gloort!
Vereenen we onze handen hier
Ter eer op Marnix feestbanier,
Met God om 't Ware en Goede en Schoone,
Totdat ons Marnix' eerlof krone!...
Repos ailleurs!

Repos ailleurs, 't schijnt mij toe, dat geen spreuk in dat kleine, verdeelde en toch in vele opzichten steeds vooruitstrevende België meer sympathie moet opwekken. *Repos ailleurs*, wijst het niet als met den vinger naar die twee rusteloze partijen: liberalen en clericalen, die wel nergens zoo schrap, met zoo gelijke krachten tegenover elkander staan, dan juist daar. En of er nog iets aan ontbrak, die andere groote beweging: de Flaminganten en de Fransquillons. Arm land, zouden wij, rustige Noord-Nederlanders, haast geneigd zijn uit te roepen als niet...., doch ik zal nog gelegenheid vinden om, naar aanleiding der tijdschriften, over den toestand hier en daar, een enkel woord te zeggen. Hasebroeks gedicht is, door den vlaamschen geest die er in heerscht, een geschikte overgang tot die bijdragen, welke niet slechts door de taal zelve, maar door de keuze van onderwerp en bewoordingen, het vlaamsche - dat wil dan vooral zeggen het anti-fransche - element voorstaan.

Eene krachtige uiting daarvan is Em. Hiels gedicht: *Jacob Peyt*.

Ach, wie ligt hier begraven?
't Zijn kerels met Peyt aan hun hoofd, die in 't veld
Voor Vlaandrens vrijheid bezweken als braven,
En stervend vervloekten het Fransche geweld.

Voor ons van minder beteekenis, maar even anti-franschgezind is het lied Germania van Ed. Michels.

Wat misschien voor eene natie niet wenschelijk is - haat jegens andere nationaliteiten bij voorbeeld - kan, juist door het hartstochtelijke, aan de poëzij gloed en karakter schenken; waar echter de Belgen zoo ver gaan van zelfs de intrige van een kamerspel, een tooneelschetsje uit het dagelijksch leven, gelijk: *Bertha en Frits*, te doen berusten op de nationaliteitskleur der gevoelens van de hoofdpersonen, zijn zij op een dwaalspoor. De grondtoon van twee gelieven is de liefde, de algemeen-menschelijke liefde, en Willem met

zijn Bertha, die elkander haast niet gekregen zouden hebben omdat de een te vlaamsch, de andere te fransch is, doen mij onwillekeurig denken aan de theologische gelieven van de Genestet:

> ‘Ach!’ zegt Eduard, ‘die echtheid
> Staat, gelijk mijn liefde, pal!
> Al uw kritische bezwaren
> Kan een proponent verklaren:
> Maaklaars weten niemendal.’
>
> ‘Twijfelde ik aan uwe liefde,’
> Zegt nu 't meisje - ‘dierbaarste, ooit!
> Doch hoe teeder gij moogt praten,
> 'k Rijm den brief van de Galaten
> Met die handelingen nooit.’

En toch is ook alweder dit stukje niet zonder verdienste.

Gaan wij over op eenigzins meer wetenschappelijk terrein, dan zijn de artikelen van den even belletristischen als geleerden redakteur daartoe als aangewezen. Behalve eenige recensies, gaf hij zeer merkwaardige artikelen. Niet zonder belangstelling las ik: *Over de Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen*. De: *Bijdrage tot de geschiedenis van het strafrecht in de Nederlanden* eindigt met deze opmerkelijke regelen: ‘Nog is het geloof aan het bestaan van heksen en tooveraars in ons land niet uitgeroeid; nog is menigeen overtuigd, dat de magt van de *kwade hand* in ziekten en rampen die menschen en dieren teisteren, niet geheel is verbroken. En hoe kan het anders, zoolang de Roomsche kerk zal blijven beweren, dat de zoogenaamde heksen en tooveraars van den duivel zelven weten wat zij zeggen, zoolang zij aan de onnoozele landlieden niet zal leeren, dat al wat men vroeger van de tusschenkomst van den booze in de aardsche aangelegenheden beuzelde, als droomerijen van ziekelijke hersens moet worden beschouwd.’ Uit een ander artikel over ‘eenige lexicographische werken’, een stuk hetwelk met groote zaakkennis en kritische scherpzinnigheid schijnt geschreven te zijn (alleen besef van eigen onkunde maakt mij zoo voorzigtig), is mij vooral het volgende merkwaardig voorgekomen:

‘Wij zullen dit vluchtig overzicht van eenige nieuwe lexicographische werken sluiten met een enkel woord over een woordenboek, waarvan dezer dagen te Londen bij Chatto en Windus nogmaals eene overziene, verbeterde en vermeerderde druk is verschenen:

the Slang dictionary, etymological, historical and anecdotal. Wat is *the slang dictionary?* Wat is *slang?* Slang is een woord dat aan de taal van den zwervenden stam der Heidens, Bohemers, Zingari, Gitanos of Gypsies (in Oost-Vlaandren Tjiepten) schijnt ontleend te wezen. Wat men eigenlijk door *slang* verstaan moet, leeren wij uit het *Dictionary* zelf; op blz. 34 lezen wij "*slang is the language of street humour, of fast, high, and low life*", en op blz. 294 heet "*slang low, vulgur, unwritten, or unauthorised language*." Het woord *slang* komt het eerst voor in Jonathan Wilds *Advice to his successor*: "Let proper nurses be assigned, to take care of these babes of grace (young thieves), the master who teaches them should be a man well versed in the cant language, commonly called the *slang* patter, in which they should by all means excell." Men verwarre *slang* met *cant* niet, van welk laatste woord de bepaling luidt: "vulgar language of secrecy." Cant en slang bestaan in alle landen; zij zijn "universal and world-wide", en krachtiger, schilderachtiger dan de gewone taal: "by their means is often said in a sentence what would otherwise take an hour to express." De zoo eigenaardige gesprekken van de gebroeders Theodoor en Jan van Rijswijck vloeiden over van slang. Slang maakt de verklaring onzer oude Nederlandsche kluchtspelen zoo moeijelijk. Men vindt cant in Duitschland onder den naam van *rothwälsch*, in Frankrijk onder den naam van *argot*, in Italië onder dien van *fourbesque*; het cant van Rome en Napels heet *gerge*, het cant van Portugal *calao*, dat van Spanje *germania*. Bij de Finnen spreken de Lappen cant. De Hottentotten kennen cant onder den naam van *cuze-cat*, en wij Vlamingen onder dien van *bargoensch*. De Limburgsche marskramers, ketellappers en veelubbers spreken insgelijks cant.' Verder heet het: 'wie Engeland bezoekt en de taal van het volk, zooals die gesproken wordt, wil verstaan, zal dikwijls te vergeefs een gewoon, ja het volledigste woordenboek raadplegen; hij zal zijne toevlucht tot het *slangdictionary* moeten nemen. en dan nog mag hij niet te lang wachten, om zich telkens de nieuwste uitgave van het onmisbare woordenboek aan te schaffen; want *slang like everything else, changes much in the course of time*.'

Laat mij ook een oogenblik stil staan bij het warm geschreven vertoog over *Hoffmann von Fallersleben in de Nederlandsche letterkunde*. Deze Hannoveraan, die zoo vaak de handschoen voor de

Nederduitsche taal van het verleden en heden, voor de Vlaamsche beweging tegen de Fransquillons opnam, moest wel een man naar Heremans' hart zijn! Schreef de Duitscher niet o.a. op *Vlaemsch Belgien in* 1839:

Nein, du bist noch nicht verloren,
Schönes, gottgesegnet Land!
Ueber dir und deinen Thoren
Ruht noch schirmend Gottes Hand,

en in diezelfde 'Vlaemsche taele', die hij zich uit volle sympathie eigen had gemaakt:

'Vlaenderen, dach en nacht
Denc ik aen U.'

'Vlaenderen, allen tijd
Blijf di mijn lief!'

De levensbeschrijving van den merkwaardigen man, op zich zelf reeds opmerkelijk genoeg, verkrijgt verhoogden glans, al zou eenige eenzijdigheid in de waardering in dezen niet ondenkbaar zijn, nu een zoo vurig Flamingant als Heremans die geschreven heeft. Hij eindigt dan ook met de volgende krachtige slotakkoorden.

'En nu nog een laatste woord! Het is niet alleenlijk een woord, dat uit een diep, erkentelijk harte opwelt, en dat - ik ben er zeker van - bij allen weerklank zal vinden, het is tevens een woord van bewondering voor den smaakvollen kunstenaar, voor den onvermoeibaren geleerde, voor den dapperen strijder. Eere aan dien tweeden *Walther von der Vogelweide*, wiens liederen alles hebben bezongen wat aan Duitschland dierbaar is, en die in zijne liefde voor zijnen geboortegrond ook Nederland, zusterlijk verbonden, heeft begrepen! Eere aan den evenknie van Jacob Grimm, die niet alleenlijk de Hoogduitsche letterkundige schatten van onder het dikke stof der bibliotheken heeft te voorschijn gehaald, waar zij sedert eeuwen begraven lagen, maar ons den rijkdom en de waarde van onze Duitsche letterkunde heeft geopenbaard! Eere aan den edelen kampioen, die, stevig en sterk als een eik, te midden der orkanen, die de reactie op zijne kruin had doen losbarsten, onwankelbaar is gebleven in zijne liefde voor de vrijheid, voor Duitschland en de menschheid.'

'Wij zullen hem niet vergeten; het Vlaamsche, het Nederlandsche hart zal hem trouw blijven, zooals zijne kenspreuk luidt: *heute und immer!*'

Zeer opmerkelijk is het artikel: '*Merkwaardige weerstand van zekere dieren aan de werking van 't venijn der slangen*' van Felix Plateau. Waarlijk, dat het zijn nut heeft om meer en meer op de hoogte dezer gevaarlijke dieren te komen, wordt wel bewezen door het aangehaalde feit dat het getal dooden, door slangenbeeten veroorzaakt 'in Bengalen, in de provinciën van het Noordwesten en in het koningrijk Oude voor eene bevolking van 120,000,000 inwoners, tot het bedroevend totaal van 11,416 beloopt.' Van denzelfden schrijver treft men nog een artikel aan over de *reusachtige dieren*, hetwelk zeer zeker in een publiek tijdschrift niet misplaatst is, al zal hij, die een weinig op de hoogte is, er juist niet veel nieuws uit leeren.

De wetenschappelijke overzichten van Edw. Verschaffelt zijn niet minder belangrijk. Buitendien vinden wij van denzelfden schrijver een zeer duidelijk artikel over het Darwinisme. Op het gebied der rechtsgeleerdheid en der staatkunde, heb ik de artikelen van A. Cornette, I.O. de Vrijne en Alb. Fredericq met belangstelling gelezen. Ook daarin spelen anti-clericalisme en vlaamschgezindheid, voor ons Noord Nederlanders, wel wat sterk den hoofdtoon, maar mag men daarbij vergeten, dat ze voor Belgen geschreven zijn!

Nog een enkel woord over de kunst-artikelen.

Vooral die van den Heer Sleeckx zijn opmerkelijk. Een zijner kunstkronieken vangt hij aldus aan: 'dat wij Zuid-Nederlanders ons op onze liefde voor de kunst niet weinig laten voorstaan, gaarne van onze liefde voor de kunst breed opgeven, is overbekend.' Wat echter aldaar aan de kunstwetenschap en de kunstrichting ontbreekt, wordt met overtuiging door hem aangetoond. Eene zijner grootste grieven is alweder: 'op weinige, zeer weinige uitzonderingen na, houden onze dagbladen en tijdschriften, zoowel die in het Nederlandsch, als die, welke in het fransch zijn opgesteld, schier uitsluitelijk den blik op Frankrijk of liever op Parijs gevestigd.' Wat verder heet het: 'voor den meer verlichte is het eene bedroevende doch onbetwistbare waarheid, dat, nogmaals op enkele uitzonderingen na, de Fransche dagbladschrijvers en tijdschriftopstellers, de kunstcriticussen incluis, heden gelijk voor 1870, de onwetendste zijn van gansch Europa. Hunne onbekendheid met vreemde talen en denkbeelden, hunne lichtzinnigheid en verwaandheid, die meestentijds hun niet toelaten vreemde toestanden naar den eisch te beoordeelen

en te waardeeren, stellen ook dikwijls hen in de onmogelijkheid zich van vreemde kunst en wetenschap rekening te geven.'

Dit krasse oordeel, dat daarbij, immers volgens den auteur, 'eene onbetwistbare waarheid' zou zijn, geheel voor zijne rekening latende, meen ik er toch op te mogen wijzen, dat ook ten onzent meestal wat al te sterk de fransche invloed op onzen kunstsmaak merkbaar is.

Niet alleen de Franschen, al onze naburen - en daaronder ook voorzeker de Belgische natie, die ons in sommige opzichten op beschamende wijze overtreft - zijn waardig te worden gadegeslagen.

Die regelen strekken tot inleiding van een zeer merkwaardig verslag, van wat thans bij den nabuur - buiten Frankrijk - op het kunstterrein gevonden wordt. Wie onzer kent zelfs *den naam* van den Engelschen schilder Holman Hunt? En toch hebben wij hier te doen, ik zal niet beweren met een *schilder*, want hoe daarover na eene enkele beschrijving te oordeelen, maar zeker met een *artist* van het zuiverste water. Laat mij u, ten bewijze, het volgende citaat, naar aanleiding van des schilders doek: *Schaduw des doods*, overleggen.

'De kunstenaar verplaatst ons te Nazareth, in het werkhuis van St. Jozef. 't Is een nog al ruim vertrek. Aan de wanden zijn timmermansgereedschappen opgehangen; de vloer is met stukken hout, spaanders en schafelingen bedekt. Bij het venster staat eene schaafbank. Door hetzelfde venster heeft men het uitzicht op een fraai landschap van Judea, met bergen en heuvelen, op den anderen oever der Jordaan begrensd. De werkplaats is helder door de stralen der ondergaande zon verlicht, en daar deze verondersteld wordt laag op den horizont te staan, teekent zij de schaduwen scherp en krachtig bijna op dezelfde hoogte als de voorwerpen, welke zij beschijnt.'

'Waarom de kunstenaar die verlichting, welke bij den eersten oogopslag van het tafereel een vrij zonderling voorkomen geeft, verkoos? Zie hier.'

'Er zijn slechts twee personen in de werkplaats: de Zaligmaker en zijne moeder. Zij zijn levensgroot gemaakt. Jezus heeft den mannelijken ouderdom bereikt. Hij staat in biddende houding, alsof hij, na zijnen dagelijkschen arbeid van timmerman te hebben verricht, zijne ziel tot den hemelschen vader verheft. Nademaal de kunstenaar hem inderdaad geheel anders heeft voorgesteld, dan wij gewoon zijn hem in de tafereelen der kunstenaars van de verschillende scholen te zien, en daarbij hem eene zeer hooge, men zoude

haast zeggen *te* hooge gestalte heeft gegeven, maakt zijn beeld eenen verrassenden, ja verbazenden indruk... Maria zit neergeknield, zij is bezig met het kistje te openen, eens te Bethlehem door eenen der Oostersche wijzen den goddelijken kinde geschonken. Men ziet hare wezenstrekken niet, vermits zij den aanschouwer den rug toekeert; doch hare houding verraadt diepe onsteltenis. De oorzaak dier onsteltenis ontdekt men op den muur tegenover het venster, alwaar de schaduw van Jezus lichaam nedervalt. Die schaduw nu heeft eenen profetischen vorm, den vorm van het kruishout; want het hoofd en de schouders van den Heiland wijken naar achteren en de handen zijn ten hemel geheven, volgens oostersch gebruik. Van daar de ontroernis van Maria en de titel van het tafereel, de *Schaduw des doods*.'

'Er is wellicht iets gezochts, doch er is tevens iets zeer oorspronkelijks in het denkbeeld de schaduw van Jezus zijnen kruisdood te doen voorspellen, iets dat nog meer treft, dan zijne ongewone gestalte. Wat echter eenen veel dieperen indruk maakt, dan die schaduw en die gestalte, is het gelaat des Zaligmakers. Men zoude moeilijk het zich schooner, roerender kunnen voorstellen. De oogen zien werkelijk, de mond spreekt, de zachte, treurige glimlach, die het engelzoete wezen verheldert, stemt tot weemoed, de gansche uitdrukking werkt op de ziel des aanschouwers met onweerstaanbare kracht. Geheel het beeld des Heilands is edel en grootsch; maar dat edele en grootsche verdwijnt, als het ware, bij de beteekenis van het bovenmenschelijke gelaat. Het beeld van Maria, door den kunstenaar zoo sober behandeld, dat hij ons hare wezenstrekken verbergt, en hare diepe onsteltenis enkel door hare houding aanduidt, draagt bij om het tooneel tot een der aandoenlijkste, der aangrijpendste te maken. Ook, zeggen de Engelsche dagbladen, is het onmogelijk het tafereel eenige minuten aan te staren, zonder zich van een medelijden en eenen eerbied doordrongen te voelen, die aan het wonderbare grenzen; en menschen, die anders niet tot de teerhartigsten behooren, kunnen nauwelijks hunne tranen bedwingen. De stoffelijke uitvoering is meesterlijk, en de accessoires zijn met eene zorg en eene kunstvaardigheid behandeld, die bewondering afdwingen. Het geringste voorwerp is met onvergelijkelijke nauwkeurigheid en waarheid weergegeven en afgewerkt. Toch wordt het algemeene effect door die groote uitvoerigheid ook der mindere

deelen niet verbroken, verre van daar, en alles dient om de harmonie van het geheel te vermeerderen. De kunstenaars en kunstkenners van Londen zijn het eens, om te verklaren, dat sedert vele jaren in de hoofdstad van het vereenigd koninkrijk geen gewrocht meer werd ten toon gesteld van zoo hooge kunstwaarde.'

Sleeckx geeft nog zeer opmerkelijke beschouwingen, naar aanleiding van dit kunstgewrocht, doch ik mag niet te veel plaats vergen en ga deze dus evenzeer voorbij, als de hier en daar zeer belangrijke artikelen van Max Rooses, onder den naam van *Kunstreisje door het Noorden van Frankrijk*.

Nog eens, men beschouwe deze bladzijden niet als eene beoordeeling van het tijdschrift onzer zoo na verwante buren, maar slechts als een bewijs met welke ingenomenheid ik al die boekdeelen gelezen - enkele bijdragen zelfs herlezen heb.

Kan ik hetzelfde getuigen van het enkele nummer dat mij gezonden is van een ander belgisch tijdschrift, *Vlaamsch museum* genaamd? Voorzeker niet in dezelfde mate. Om echter met juistheid te oordeelen, zou ik moeten weten of dit tijdschrift werkelijk is, wat het schijnt, namelijk eene gelegenheid voor jongere, misschien nog eenigszins onervaren auteurs om hunne werken geplaatst te zien. Wat het karakteristieke betreft, zoo is er tusschen dit, en het meer uitgebreide, het groote verschil, dat het Nederlandsch museum klaarblijkelijk ook, ja vooral in het godsdienstige een liberale standaard uitsteekt, terwijl het Vlaaamsche Museum zich er op verheft, geheel onpartijdig te zullen zijn. Opmerkelijk, vol van warme sympathie voor ons, zijn de woorden van W.E.N. Muskeyn, in zijn gedicht: *Aan Vlaanderen:*

> Ik treurde als kind (o! 'k heb het niet vergeten)
> Toen 't snoer, dat aan Noord Neerland u verbond,
> Als 't werk der dwinglandij werd losgereten,
> 'k Vloek immer, ja, nog dien onzaalgen stond!
> Die scheuring, ach, der Duitsche broederstammen,
> Was geest - en kracht - en levenskiem verlammen,
> Verminken was ze en volksontzenuwing,
> Voor u, mijn Vlaandren, zelfvermorseling!

Van de overige versjes zijn die van J.A. Torfs niet onaardig. Het nationale lied van Theophiel Coopman beteekent minder, doch ook daarin is een echt Vlaamsche geest heerschende.

De '*Bladzijde uit de geschiedenis der stad Halle*' is voor historievorschers niet zonder belang, doch de meeste lezers van een tijdschrift zullen er niet veel aan hebben. Waarom de *Fragmenten eener onuitgegeven berijmde vertaling van St. Jans openbaring* geplaatst zijn, is mij niet duidelijk. Dat in een belgisch tijdschrift een opstel over beeldende kunst niet ontbreken mag, spreekt haast van zelf. In: *Vroegere en hedendaagsche kunst*, breekt de schrijver een lans voor het echt-nationale in de kunstrichting. Er is zeker veel goeds in, en het wordt ook goed gezegd, maar het wil er bij mij toch niet in, dat het de roeping onzer tegenwoordige kunstenaars is - dat wil zeggen met uitsluiting van al het andere, wezen moet - om den weg te bewandelen, die door onze voorgangers is betreden. Dat de kunstenaar zich niet schame Nederlander, Belg, Franschman te zijn, uitmuntend, maar hij zij boven alles frisch en oorspronkelijk van opvatting, de rest komt van zelf. Vooral mag ik onzen schilders den raad niet geven, om, even als de Oud-Hollandsche meestal deden, elke leidende, laat ik het noemen letterkundige gedachte, uit hunne producten te bannen. Dat eenvoudig op uitstekende wijze weergeven wat het leven en de natuur hen deed zien, ging zamen met de naïveteit van eigen leven en persoonlijkheid, de uitmuntende Fransche kritikus (Sleeckx n'en déplaise) Fromentin heeft dat in de Revue des deux mondes met veel waarheid uit elkander gezet, maar noch de schilders zelven, noch het publiek zijn tegenwoordig naif genoeg om daarmede te kunnen volstaan. Het volk, de massa, en daaronder velen die waardig zijn om tot de toongevers te worden gerangschikt, verlangt thans geene *Lieder ohne Worte*, men wil min of meer kunnen preciseren, wat men gevoelt.

Een enkel woord ten slotte. Welke zijn de roepstemmen, die ons Hollanders het meest treffen in deze en andere Vlaamsche boekdeelen? Vooral deze drie: de altijd durende strijd van het liberalisme tegen het clericalisme, de strijd van Flamingant tegen Fransquillon, en eindelijk de waardeering van alles wat op kunst - vooral de beeldende kunst - betrekking heeft. En passant merk ik op dat de laatste eigenschap, bij al die tweespalt, niet anders dan hoogst weldadig werken kan.

Waarlijk, wij, rustige Noord-Nederlanders - wij die, ja partijen

hebben, doch welke zoo weinig kantig tegenover elkander staan, dat het steeds moeielijker wordt den conservatief van den liberaal te onderscheiden, terwijl de clericale partij - weder verdeeld in confessioneel-gereformeerde en katholieke - al zeer weinig vermag, wij, die ons allen, zonder onderscheid mag men zeggen, met hart en ziel scharen om ons *oude* vorstenhuis (ik druk op dat 'oude' omdat het een voordeel van ons boven de Belgen is), wij, die slechts ééne taal bezitten, wij zijn gezegend boven onze zuidelijke naburen. Wat kan ons in den weg staan, wie ons doen vreezen?!

Toch kan het moeielijk ontkend worden dat België ons in vele opzichten is voorbijgestreefd. Zeker althans zijn zijne groote mannen, ook buiten de grenzen, meer bekend dan de onze.

Waaraan ligt dit? Aan de taal! Maar is dan Conscience de beroemdste van allen, niet een vlaamsch schrijver? En, hoewel het wat beter wordt, zijn J. van Lennep, Hildebrandt, Potgieter, Bosboom Toussaint, Schimmel, Cremer buiten de grenzen even beroemd? Ik beweer waarlijk niet, dat zij allen lager staan, maar wat legt de personele waardering van mij of van dezen en genen in de schaal, tegenover de stem van Europa? Hebben wij een enkel artist, wiens beroemdheid is te vergelijken bij Gallait, Leys, Nicaise de Keyzer? Misschien zult gij Israëls noemen, maar ter waardering van wat ik thans bedoel, doet het zooveel niet af, dat nu *eindelijk* ook de zon der Nederlanders door de wolken breken gaat. Andere voorbeelden Arie Scheffer uit eene vroegere - Alma Tadama uit de tegenwoordige periode bewijzen meer *voor* dan *tegen* mijne stelling. Zij hebben het land moeten verlaten om zich te ontwikkelen en/of beroemd te worden. Zoek het op een ander terrein, in de muziek bijvoorbeeld. Pas is hier met groot succes eene vlaamsche opera, met vlaamsche krachten uitgevoerd. Helaas! kunnen wij Nederlanders hen dat na doen? Aanschouw hunne theaters, richt den blik naar hunne nijverheidsmonumenten, beschouw dat spoorwegnet, dat reeds bestond voor wij er aan dachten. Overal leven, overal inspanning, overal kracht!

Men zegt wel dat de Belgen veel op lichtvaardige wijze doen, dat veel wat ze aanvangen, mislukt, dat, laat ik eens volbloed Amsterdammer zijn, veel bewijst dat de Maas grootendeels door hunne velden stroomt.

In België mislukt veel, bij ons minder (als het waar is), wat echter gelukt bij ons!

Laat mij niet onbillijk zijn, de toestand is God dank beter dan tien, twintig, dertig jaren geleden! Wij brengen meer tot stand dan toen. Ook mislukt er thans meer. Een goed teeken! Door *mis*lukken kan men tot *ge*lukken komen. Niet mislukken, *stilstand* is achteruitgang.

Wat echter kan de reden zijn dat wij langen tijd - betrekkelijk nòg - in vele opzichten, en vooral in de schatting van vreemde natiën, zoo ten achteren stonden bij andere volken - ten achteren zelfs bij onze evenknieën, de Belgen?

Zou het ook liggen in twee oorzaken: *geringschatting van ons zelven* en *het proza, dat zich van ons heeft meester gemaakt*.

Aangenomen eens: België heeft Maaswater gedronken en wij niet. (Amsterdam toch draagt, in dat opzicht althans zeker, meer de type van Nederland dan het door mij noch benijde, noch beklaagde, maar eenvoudig gewaardeerde Rotterdam.) Wie Maaswater gedronken heeft, acht zich zelf in den regel vrij hoog en komt er voor uit. Hij is parvenu, hij heeft zich geëmancipeerd, en daar is hij trotsch, zelfs verwaand op. Dat heeft iets onbehagelijks voor velen, niet voor allen, niet voor de meesten. De fijneren, dat wil zeggen de minderheid, trekken er de neus voor op, de massa *ziet* gaarne kracht en leven; hoe kan men kracht en leven zien, als ze zich niet vertoonen, ja hoe zal men ze in het roerige leven opmerken als ze niet wat onbescheiden naar voren dringen? België heeft zich zelf gemaakt, zijn geschiedenis is kort - de onze lang en overheerlijk - wij dus hebben niet ons zelven gemaakt, wij zijn aristokraten en roemen op het voorgeslacht.

Vooral in de periode, die deze voorafgaat hebben wij dat - o Helmers en Tollens, gij die ter goeder trouw meendet zoo patriotisch te handelen! - veel te veel gedaan. Eindelijk ja, zijn wij ontwaakt. Wij hebben gezien dat wij niet meer waren als onze voorvaderen, maar.... begrijpen en handelen zijn twee. Gedeeltelijk dutten wij nog.

Niet gewoon om ons in te spannen, zelfs geslagen door de kritiek, die zooveel vernielen moest om te zuiveren en ruimte te maken, heeft die kritiek zich thans sterker ontwikkeld, dan het vermogen om voort te brengen. Het proza der angstigheid heeft zich van ons meester gemaakt. Wij zouden wel willen, wij *durven* niet!

En de prikkel van het *moeten* bestaat niet. Betrekkelijk, politiek gesproken, zijn wij gelukkig. Er heerscht geen tweespalt onder ons

(althans geen die in vergelijking komt met die van andere landen), *en gros* zijn wij het allen eens.

Zou onze grootste vriend, misschien onze grootste vijand kunnen zijn?

Toch niet langer dan wij zelven willen!

Wat is de weg tot beterschap?

Moeten wij, nu de rust ons te zwaar valt, onrust zaaien? Er is gelegenheid. Overal, sedert lang in België, maar thans ook in Duitschland en Frankrijk wordt de toorts van godsdiensthaat weer omhoog gestoken. Vooruit! Clericaal tegen liberaal ginds, katholiek tegen protestant hier! Wij protestanten vooral, wij hier in Nederland, wij kunnen den handschoen, die de kerkvader ons toewerpt, veilig opńemen. Hard tegen hard. De geheele geschiedenis is voor ons; zij zullen het onderspit delven!

Zou dan het geneesmiddel niet erger dan de kwaal zijn?

Ik wil oprecht zijn. Als de verwijdering tusschen protestant en katholiek, die helaas! thans grooter is dan voor eenige jaren, opvlamde tot tweedracht en haat, de schuld zou niet voornamelijk bij ons liggen. De katholieken zelven hebben de toorts gegrepen, zij zelven maken het moeijelijk om goede vrienden te blijven.

Twee zaken moeten echter niet over het hoofd worden gezien. Vooreerst moge het de kracht der katholieken worden genoemd, dat zij allen van Rome uit geregeerd worden, die kracht heeft hare zwakke zijde. Trekt men over de gansche wereld *eene* lijn, plant men overal dezelfde onverzoenlijkheid, dan werkt men tegen eigen belang in, waar hier of daar, zij het ook in een enkel hoekje, in Nederland bijvoorbeeld, die handelwijze niet tot het doel kan leiden. Vervolgens kan men er veilig op aan, dat, niettegenstaande de niet geheel te ontkennen vijandige houding der geestelijkheid, de leken, althans de beschaafde leken, al brengt ook hunne godsdienst mede dat ze er zich niet openlijk tegen verzetten, den tegenwoordigen gang van zaken volstrekt niet goedkeuren en, ook uit eigenbelang, niets liever wenschen dan op goeden voet te blijven.

En dat is wenschelijk, niet uitsluitend voor de katholieken, dat is wenschelijk voor ons zelven, immers voor het geheele vaderland.

Overal om ons heen het drijven der godsdienstige partijen - bij ons eene betrekkelijke rust op dat punt, bij ons vrede en liefde, en, het natuurlijk gevolg daarvan, algemeene zamenwerking, algemeene welvaart!

Klemmen wij ons daaraan vast. Nog is het te behouden!

Wat zien wij om ons? Hevige maatregelen tegen andersdenkenden in Duitschland; aldaar een strijd gestreden, die bij ons, God dank, reeds tot het verledene behoort - in België eene liberaliteit meer in naam dan in daad, omdat het gevaar dat men altijd loopt door het clericalisme overvleugeld te worden, daar tot hevigen strijd, tot onverdraagzaamheid voert - in Frankrijk hetzelfde verschijnsel met een sterk vooruitdringend clericalisme. Gezegend het land, zij het groot of klein, waar men nog een ieder de hand kan reiken, een ieder nog welkom heeten kan, van welke kleur of dienst hij zij! Één van taal, één van zin, kunnen wij, zoodra wij het willen, grooter dan België zijn!

Waartegen hebben wij dan te strijden? Tegen conservatisme, tegen lauwheid, tegen zooveel wat aan ons karakter een hoogst prozaïsche tint geeft.

Dat ongelukkige proza, waardoor wij zelden tot geestdrift ontgloeien, spreekt zich vooral uit in miskenning der kunst. De kunst moet, bij het wegvallen van zoo vele godsdienstige overtuigingen, meer en meer de natiën bezielen, om ze te veredelen. Het valt niet te loochenen, en van daar misschien ook het verschijnsel dat in België zooveel meer kunstsmaak heerscht dan hier, dat de Roomsche godsdienst het gevoel voor het schoone sterk ontwikkelt. Dat katholijke beginsel heeft daarom ook zijn groot nut voor onze natie. Of moet er op gewezen worden, hoe weldadig de *artisten* - van de *clericalen* spreek ik thans niet - Alberdingk Thijm en Cuypers op ons werken? Door liefde voor kunst hebben de Belgen hunne groote mannen lief en weten zich een prestige naar buiten te verwerven, wat ons ontbreekt. Men achte dit geen gering gebrek. Het noodlottigste gevolg daarvan is, dat wij gaan twijfelen aan ons zelven. Ook in dat opzicht geldt het spreekwoord: *on ne vaut que ce qu'on vent valoir!*

H. TH. BOELEN.

***Meister's 'Schetsen van Java'. Naar het Hoogduitsch, bewerkt door A.W. Stellwagen, leeraar aan de H.B. school te Zierikzee. Deventer, W. Hulscher G.Jzn.* 1875.**

Ziehier een goed boekje, 'een soort van volksboekje' noemt de vertaler het terecht in zijn *Woord aan den Lezer*, een werkje, wij geven het den vertaler gaarne toe, dat 'bijdragen kan tot meerdere kennis van 't schoone Java'. Ook al vinden wij, Indisch-gasten, er weinig nieuws in, de over 't geheel genomen juiste beschrijvingen laten zich met genoegen lezen, terwijl aan de vertaling, althans wat stijl betreft, lof mag worden toegebracht. Zoowel de eenvoudige en aantrekkelijke inhoud van deze '*anspruchslose Schilderungen*' gelijk *Petermann's Mittheilungen* ze noemt, als de billijke prijs, maken Meister's schetsen bovendien bijzonder geschikt voor een geschenk aan jongelieden.

De geachte vertaler houde het mij evenwel ten goede, dat dit gunstig oordeel meer den tekst dan de *aanteekeningen* betreft, die hij, *à l'instar* van Veth's *Wallace-Insulinde*, aan het werkje heeft toegevoegd. Die aanteekeningen houden niet slechts geen verband, noch met den aard van een *volks*boekje, noch met het *anspruchslose* der schetsen, maar hier zijn zij gezocht, daar leggen zij getuigenis af van eene schoolmeesterachtige wijsheid, elders zijn zij ten eenenmale misplaatst, en hier en daar vinden wij er die bepaaldelijk onjuist zijn.

Ten einde deze meening te staven, zullen wij hoofdstuk voor hoofdstuk doorloopen, zonder ons daarbij te bekommeren om de kleinere steentjes, die wij op onzen weg nu en dan aantreffen: wij hebben slechts met de groote te doen.

Het 1ste Hoofdstuk geeft eene trouwe beschrijving van de 'Aankomst in het schoone Oosten': de vertaler laat die schets onaangeteekend.

De beide volgende hoofdstukken behandelen 'Batavia', en hier treft vooreerst Meister de beschuldiging, dat hij geen recht begrip heeft van het onderscheid tusschen een *dessa* en een *kampong*.

Meister namelijk schrijft over het *nieuwe* Batavia o.a.: 'Bevaarbare kanalen, breede wegen en hier en daar schoone lanen ver-

binden deze buitenwijken, terwijl verder voor goede straatverlichting door middel van gas is gezorgd, en de Europeesche gedeelten *afwisselen met Inlandsche kampongs of dessa's* (*dorpen*) en Chineesche wijken, als Passer senen, passer baroe (maandagsche bazar, nieuwe bazar) enz'.

Een ingezetene van Batavia zou, indien hij hier aan zijne zucht tot *aanteekenen* wilde voldoen, niets anders hebben op te merken, dan dat de beschrijving juist is; onze Zierikzeeër daarentegen heeft er volstrekt geen vrede mede, en teekent op het door mij gecursiveerde aan: 'De schrijver maakt geen onderscheid tusschen dessa en kampong. Dit bestaat wel degelijk, eene dessa is eene zelfstandige gemeente, met een eigen dorpshoofd. Kampong zou misschien door gehucht zijn te vertalen. Veth, *Java*, blz. 588 en vervolg.'

Ja, misschien en misschien ook niet: 't is me eene prachtige opheldering; ook professor Veth zal het nog wel eens meer ondervinden, dat men het van zijne vrienden maar moet hebben.

Op de bladzijden van Veth's werk, waarnaar de vertaler verwijst, leest men o.a.: 'Wanneer nieuwe ontginningen noodzakelijk worden en de daarvoor gebruikte velden te ver van de kom der gemeente verwijderd zijn, zendt de dessa eene volkplanting uit, *die aanvankelijk, onder den naam van doekoeh, dien men met gehucht of buurt zou kunnen vertalen*, met de moederdessa één geheel blijft uitmaken...' (blz. 589).

Professor Veth geeft dus verlof om een *Javasche doekoeh* des noodig *gehucht* te noemen: van kampong geen woord hier. Doch, leeraart professor Veth op blz. 588, in de *Soenda*-landen hoort men ten onrechte spreken van *dessa:* 'Hier heet eene verzameling van woningen eigenlijk *lemboer*, maar wordt zij dikwijls ook door de inlanders zelven met den Maleischen naam *kampong* genoemd', en heeft er nu 'zulk eene uitzwerming der bevolking, die op eigenlijk Java de *doekoeh's* doet ontstaan, in de lemboers of kampongs der Soendalanden plaats, dan noemt men de dus ontstane gehuchten hier veelal *babakan*'. (blz. 589).

Professor Veth heeft er dus geen schuld aan dat in Zierikzee de kampong als *gehucht* gedoopt wordt.

Wat is dan eene *kampong* eigenlijk?

Het denkbeeld met een Nederlandsch woord willende weêrgeven, hetgeen altijd eenigszins gewaagd blijft, doet men 't best te spreken van *wijk:* KAMPONG TJINA, Chineesche wijk, KAMPONG ARAB, ara-

bische wijk, KAMPONG DJEMADJAR, de wijk der stad behoorende onder de dessa *Djemadjar*. Wel zeker: ‘De hoofdplaatsen der regentschappen, d.i. van de grootste afdeelingen voor het inlandsch bestuur’, schrijft professor Veth op blz. 600 van het aangehaalde werk, ‘bestaan eigenlijk slechts uit eene vereeniging van kampongs’. Dat is het. De *negåråh*, de hoofdplaats, de zetel van het bestuur, bestaat uit *kampongs*, d.w.z. uit groepen inlandsche woonhuizen, *zonder daaronder de tot die groepen behoorende landerijen te rekenen*.

Aan het denkbeeld van *dessa* hecht zich terstond dat van *landbouwende* gemeente, en daardoor onderscheidt het zich van dat van *kampong*. Maar het is mogelijk dat eene kampong tegelijkertijd eene dessa is, want *buiten de negåråh*, die slechts door *woningen* wordt gevormd, buiten den kring van de kampong, liggen wellicht de landerijen, die de groep woningen tevens tot eene *dessa* of tot de *doekoeh* van eene dessa vormen.

Waar dus Meister schrijft ‘Inlandsche kampongs of dessa's’, is in ieder geval de schrijver correcter dan de vertaler, en waar deze het onderscheid tusschen beide omschrijft door de aanteekening dat eene dessa, in tegenstelling eener kampong, eene zelfstandige gemeente vormt, moet men er op wijzen, dat ook *kampongs* zelfstandige gemeenten kunnen vormen, waartoe men slechts de wijken der vreemde Oosterlingen en de kampongs der Inlanders die tegelijkertijd *dessa's* of enkel *kampongs* zijn, in herinnering heeft te brengen.

Meister's ongunstig oordeel over den soldatenstand in Indië doet den vertaler, zonder hoegenaamd eenigen grond, de rol van ongeloovigen Thomas spelen. Als een braaf Zwitser waarschuwt namelijk de schrijver zijne landgenooten tegen het dienst nemen in ons Indisch leger, of liever, hij geeft eene weinig aanlokkelijke beschrijving van het soldatenleven in Indië, met het blijkbaar doel, om tot eene waarschuwing te strekken. De vertaler maakt daar dan een drietal aanteekeningen op, zóó onbeduidend, dat het eigenlijk de moeite niet waard is om de aandacht der lezers van den tekst voor de kennisneming dier aanteekeningen af te trekken. Trouwens er komen er meerdere van dien aard voor. Zoo, b.v., geeft Meister eene beschrijving van het *amok* maken, waarop dan de vertaler aanteekent dat het heusch zoo is, wat de schrijver daaromtrent heeft opgemerkt; zeker om bij de Zierikzeesche leerjeugd het denkbeeld op te wekken, dat de vertaler zelf er wel ondervinding van heeft; bij het lezen der aanteekeningen

krijgt men inderdaad soms dien indruk. Doch bepalen wij ons nu tot Meister's oordeel over den soldatentoestand in deze gewesten.

‘Alle militairen beneden den rang van officier’, lezen wij o.a., ‘zijn van 't verkeer en den omgang met de overige Europeanen geheel uitgesloten; ze leven als in de kazerne verbannen, en kennen geen anderen omgang dan met hun gelijken. Dit moet in de eerste plaats daaraan geweten worden, dat ze voor een groot deel werftroepen zijn; want het is niet te loochenen, dat onder de soldaten van 't Indisch leger vele elementen te vinden zijn, die in eene fatsoenlijke maatschappij niet zouden passen.’

Mij dunkt, deze getuigenis kan men volkomen beamen; de vertaler-aanteekenaar echter is zoo gemakkelijk niet.

‘Dit oordeel is hard’, leest men beneden aan de bladzijde, ‘en bij de wetenschap’ - welke denkt ge, lezer? - ‘bij de wetenschap, dat ons Gouvernement niemand in dienst neemt, wiens papieren niet in orde zijn, misschien een weinig te wraken.’

Misschien alweêr - 't staat slecht met 's vertalers wetenschap. Wat zullen zich de geesten van mevrouw van der Kouwen en van fuselier Lagermann over zoo'n brutale oogendichtknijperij vroolijk maken! Precies m'n minister van koloniën, die mij voor Harderwijk aanwierf, - lacht Lagermann. - Zoo'n bengel! knort vrouwe van der Kouwen's geest, hij bemoeit zich, als uit de wolken gevallen ministers, met zaken, waarvan hij hoegenaamd geen verstand heeft; die Lagermann....

Maar Meister erkent het bestaan van gunstige uitzonderingen; volkomen juist leest men bij hem:

‘Inderdaad zoo'n man heeft een vast karakter noodig, om na een diensttijd van zes jaren, de gewone tijdruimte waarvoor men zich verbindt, den soldatenrok te kunnen missen en buiten de kazerne zich weer op zijne plaats te gevoelen. Dat er echter zulke uitzonderingen zijn, en dat ik die uitzonderingen gedurende mijn verblijf op Java heb leeren kennen, wil ik hier nog gaarne bijvoegen.’

Hierop laat de vertaler de simpele opmerking volgen: ‘Dat is maar goed ook; de teekening ware anders wat al te zeer in 't sombere gevallen.’

Meister gaat evenwel voort de keerzijde van het soldatenleven in Indië te schetsen, waarop dan aan het slot de vertaler aanteekent, dat, blijkens andere schrijvers over Indië, Meister wel niet erg zal

overdrijven. Zoo eindigt de vertaler met niet meer te gelooven aan zijne eigene ongeloovigheid, - hetgeen men trouwens wel meer bij knappe lui ziet plaats hebben.

In het IVe Hoofdstuk, handelende over ‘Java’, vestigt de vertaleraanteekenaar de aandacht der lezers op het volgende in den tekst over Java's vruchtbaren bodem voorkomende:

‘Van bemesten is hier geen spraak. Gronden, die veertig jaren achtereen onafgebroken voor den suikerbouw werden gebruikt, toonen op 't laatst echter de sporen van uitputting en moeten hunne voortbrengingskracht van bemesting met guano enz. weder terug erlangen.’

Ik kan mij weder met deze opmerking van den schrijver vereenigen, maar moest ik hier eene aanteekening maken, zoo zou men er toch wel wat meer gewichtigs aan kunnen toevoegen, dan het gejammer van den vertaler: ‘Jammer genoeg voorwaar, want ook de Javaansche vruchtbaarheid is niet onuitputtelijk, en op vele plaatsen werkelijk reeds uitgeput.’ Juist wat reeds in den tekst te lezen staat: met bemesting, zegt Meister, moet men in dergelijke gevallen weder de vruchtbaarheid zien terug te erlangen. Waartoe dan de aanteekening? Merk b.v. liever op, dat er van bemesting hier en daar wel degelijk sprake is. In enkele gedeelten van de afdeeling Karang anjar o.a. ziet men den Inlander zijne droge velden trouw bemesten, eene gewoonte die hij wellicht in de voormalige tijden der Gouvernements-indigocultuur aldaar aangenomen heeft. Desgelijks wordt in het Kedoesche op vele plaatsen zelfs in vrij aanzienlijke mate bemest. Eindelijk is het elders bij den Inlander gebruikelijk door afvoerkanalen uit de buffel- en koekralen aan de onvruchtbaarheid zijner velden tegemoet te komen. Nochtans al deze gevallen staan geheel op zich zelven, zoodat de schrijver, den toestand van Java's landbouw in weinige woorden willende schetsen, nog gerust kon verklaren dat er van bemesten eigenlijk geen sprake is. Overigens mag het als bekend worden voorondersteld, dat de suikerfabriekanten op Java tegenwoordig enorme sommen voor bemesting aanwenden, ook al is het minder juist wat in den tekst te lezen staat, dat er gronden voor den suikerbouw worden gebruikt *veertig jaren achtereen*. Op velden voor de suikerrietcultuur bestemd, heeft geregeld wisselbouw plaats; met name wordt slechts om de *drie* jaar een veld met suikerriet beplant.

Dit ten minste schijnt eene aanteekening, die nog de moeite van

het nazien onderaan de bladzijde eenigermate loont: het getreur van den vertaler leert hoegenaamd niets.

Het Ve Hoofdstuk behandelt Java's bestuur, en ten deze teekent de vertaler aan: ‘Ik heb te dezer plaatse den oorspronkelijken tekst wel zooveel mogelijk, maar toch met vele wijzigingen gevolgd, en zal dit ook voor 't verdere gedeelte van n^{o}. V moeten doen.’

Best, men stelle zijn licht niet onder eene korenmaat; maar men zorge dan ook dat het publiek niet te klagen hebbe over de duisternis van een ontstoken nachtpitje. B.v.:

‘Java is verdeeld in 23 provinciën - de Vorstenlanden meegerekend - aan 't hoofd waarvan een Nederlandsch ambtenaar staat (van die 23 provinciën?), die den titel draagt van resident, zoodat de bedoelde provinciën dan ook gewoonlijk residentiën worden genoemd.’

Ik zou opmerken dat men in de Indische huishouding van staat geene provinciën kent, maar wel *gewesten*, en die gewesten heeten, niet *gewoonlijk*, maar *steeds*, residentiën, naar den titel van *resident*, dien de hoofden van gewestelijk bestuur er voeren.

De *aanteekenaar* had dan hierop kunnen verklaren vanwaar die titel van *resident* herkomstig is, en waarom men hem bij de tegenwoordige bestuursinrichting in de gouvernementslanden door een anderen behoorde te vervangen.

Verder:

‘Waar dit om de grootte en bevolking noodig is, worden de residentiën in afdeelingen gesplitst, aan wier hoofd assistent-residenten zijn geplaatst, die in naam van den resident optreden. Onder den resident doen niet alleen de assistent-residenten als hoofden der afdeelingen, maar ook de controleurs van de eerste, tweede en derde klasse dienst.’

Mij dunkt, zich toch niet meer door den tekst des schrijvers gebonden achtende, had de vertaler zich weêr correcter kunnen uitdrukken, b.v. in dezer voege:

‘De residentiën zijn nader geplitst in bestuursafdeelingen. Hoofden van plaatselijk bestuur oefenen onder het betrokken hoofd van gewestelijk bestuur in die afdeelingen het gezag uit met den titel van assistent-resident; evenwel in de bestuursafdeeling waarbinnen de hoofdplaats van het gewest is gelegen, is de resident tevens hoofd van plaatselijk bestuur. De bestuursafdeelingen zijn wijders nog, voor

zooveel noodig, verdeeld in controleafdeelingen, waarin controleurs van eerste of van tweede klasse dienst doen. Aspirant-controleurs worden naar de behoefte aan de afdeelingshoofden ter zijde gesteld.'

Nog leert ons de vertaler o.a.:

'Bij bevordering tot hooger rang geldt het beginsel van ancienneteit: controleurs der derde klasse [lees: *aspirant-controleurs*] worden tweede klasse enz., tot zij den residentstitel erlangen, alles naar rangorde van dienst.'

Alles behalve: de rangorde van dienst houdt op bij bevordering overwegenden invloed uit te oefenen, zoodra men eenmaal den rang van assistent-resident bereikt heeft. De benoeming der hoofden van gewestelijk bestuur geschiedt geheel bij keuze; en dat is goed ook; waren de keuzen het ook maar altijd.

Ten slotte lees ik in vertaler's beschrijving van Java's bestuursinrichting:

''t Hoofd der politie draagt den naam van djaksa.'

Mis geraden: de djaksa is niets anders dan het inlandsch openbaar ministerie, en dan nog maar als zoodanig eene pop, die zich als aanklager en vervolger beweegt, wanneer het Europeesche bestuurshoofd er niets tegen heeft.

Eindelijk wordt de schrijver zelf weer aan het woord gelaten en neemt Meister den Nederlandschen lezer terstond voor zich in, waar de vreemdeling zich in de volgende bewoordingen over onze Indische bestuursinrichtingen uitlaat.

''t Is voor 't overige noch uit een humanistisch, noch uit een staatkundig oogpunt wenschelijk, dat de macht der Nederlanders op Java een einde neemt. Want ondanks alle heerendiensten, die de bevolking te verrichten heeft, maar die in den grond der zaak niet zoo drukkend zijn, als ze wel schijnen te wezen, zou toch de groote massa des volks verreweg minder gelukkig zijn, indien de macht van hunne eigene vorstelijke tirannen, met al de veeten, rooftochten en burgeroorlogen, met de gehate slavernij en den volkomen rechteloozen toestand voor den "kleinen man", terugkeerde. Het eiland zou zeker wel weêr spoedig aan eene andere Europeesche natie in handen vallen; maar toch, de ondervinding zou 't nog moeten leeren, of deze, wie 't dan ook zijn mocht, met haar koloniaal stelsel meer wijsheid aan den dag zou leggen dan 't kleine

Nederland, dat wel is waar bedachtzaam en langzaam, maar dan ook met des te meer zekerheid voortgaat op de baan eener gezonde ontwikkeling.'

Waarom neemt de schrijver ons hier voor zich in? Omdat wij vooreerst in zulk eene beoordeeling van den vreemdeling de erkenning vinden van al het goede dat hij onder ons Indisch bestuur geniet. Voorzeker, zoo er iemand over dat bestuur te klagen hebbe, wel het allerminst hij, die om in zijn eigen vaderland niet in den strijd voor het bestaan ten onder te gaan, naar deze gewesten trekt en ze niet verlaat, vóór hij aan zijne landgenooten het ruime loon van zijne noeste vlijt, gewonnen onder de bescherming van een ordehandhavend en hem vreemd bestuur, kan vertoonen. Niet aan een ieder past hetzelfde oordeel. Genot van gastvrijheid, b.v., legt verplichtingen op. De rijkgeworden vreemdeling, die met groote woorden ons batig-slot-bestuur veroordeelt, maakt op mij denzelfden indruk, als toen ik zeker kwakzalver-professor, uit zucht naar populariteit, in Nederland de rottingstraf zag aanvallen, alsof de man zelf er nimmer in Indië flink had opgeranseld.

Maar er is meer. De gebreken van ons Indisch bestuur liggen niet zóó aan de oppervlakte dat ieder leek, zonder zich dwaas aan te stellen, als verbeteraar kan optreden: de politieke beunhazerij over ons Indië wordt het publiek toch zoo langzamerhand moede. En touristen: zij zijn op staatkundig gebied de oppervlakkigste beoordeelaars! Hunne goed- of afkeurende meeningen hangen niet zelden van de meest banale omstandigheden af, b.v. slechte ontvangst bij een Inlandsch Hoofd, d.i. de negatie der Oostersche gastvrijheid; onwil van den Inlander om met den tourist den top van een in de tropische zon gloeienden berg te beklimmen, d.i. een epiloog tegen den vrijen arbeid. Zoo gaat het, met honderden wijzigingen. En dat is hier geene overdrijving: de boeken der touristen liggen daar om het te bewijzen. Hoor hoe Junghuhn knort, als 't hem niet meêloopt; in 's mans humeur gaat de wijsgeer onder. Lees Money, zoo lekker gemaakt als kip, zeggen we in Indië. Lees Gibson, den gevangene van Weltevreden.... legio.

Wanneer men met Meister in een paar woorden ons bestuur hier wil kenschetsen, dan moet wel dat oordeel ter wille der rechtvaardigheid gunstig luiden, òf omdat het verkeerde met name in bijzonderheden is gelegen, die den leek niet zijn geopenbaard; òf omdat

de uiteenzetting dier bijzonderheden niet te huis behoort in zoo'n weinig pretentieus boekje, als waarmede Meister onze Indische litteratuur heeft vermeerderd. De vertaler evenwel legt zich niet bij Meister's oordeel over ons bestuur stilzwijgend neder, maar vindt voldoende aanleiding tot de volgende wijze kantteekening:

'Wij nemen dit gunstig oordeel van den schrijver natuurlijk gaarne over, maar de eerlijkheid gebiedt twee zaken in een ander licht te plaatsen: 1°. Niet wij, maar de Engelschen hebben, gedurende het tusschenbestuur, de slavernij afgeschaft; 2°. de heerendiensten zijn wèl drukkend. Om nu geene reeks van gezaghebbende schrijvers aan te halen, willen we alleen op een geschrift van den jongsten tijd wijzen. Wie er meer van weten wil, leze dan v.d. Elst, "de toestand van Java, zooals die *is* en zijn kon", blz. 54 en vervolg.'

Volgens de Nederlandsche bravigheid is het met de eerlijkheid in *d'n Oost* uiterst bedroevend gesteld. Ik schrijf het aan den invloed van een zesjarig verblijf aldaar toe, dat ik van de eerlijkheid in Zierikzee geen begrip heb. Gelezen en herlezen den tekst, kan ik toch maar niet tot de conclusie van den vertaler komen, om hier eerlijkheidshalve te herinneren, dat de Engelschen en niet wij de slavernij in Indië hebben afgeschaft; intusschen de lezer leert hier dat de vertaler vrij wel op de hoogte is van de geschiedenis over het Engelsche interregnum. Op dien grond laat zich de herinnering verdedigen.

De heerendiensten zijn niet zoo drukkend *als ze wel schijnen*, oordeelt Meister, maar de heerendiensten zijn *wèl* drukkend, antwoordt tegenstribbelend de vertaler, met beroep op eene 'reeks van gezaghebbende schrijvers', waaronder niet meer of minder dan de heer van der Elst. Gelukkig land, dat Indië, voor de middelmatigheid. Geen land, waar men spoediger en gemakkelijker voor eene autoriteit kan doorgaan, dan *d'n Oost!*

Ik vind dat de vertaler Meister's getuigenis over het drukkende der heerendiensten onaangeteekend had kunnen voorbijgaan. Heerendiensten zijn eene soort van belasting, d.w.z. van een den ingezetenen opgelegde *last*, en zoo'n last heeft de eigenaardigheid van te *drukken*. Over de mate van den druk kunnen de gevoelens verschillen: Meister, getrouw aan het *anspruchslose* zijner schetsen, zegt dat de heerendiensten niet zoo zwaar zijn, als ze wel schij-

nen; krijgt de leek een beter inzicht van de zaak door de aanteekening: ze zijn wèl drukkend, - zie het maar na bij gezaghebbende schrijvers?

Vooral echter waar Meister Java's inkomsten beschrijft, treedt vertalers kennis van Indië in het helderste daglicht. Men oordeele.

Meister schrijft, dat bij de koffiecultuur: ‘De regel is, dat de Inlandsche bevolking den aanplant enz. der koffie in heerendienst verricht, en alleen eene geringe vergoeding ontvangt voor den arbeid in de tuinen en 't vervoer naar de gouvernements-pakhuizen.’

Zoo, valt de vertaler vrij wijsneuzig in de rede, maar: ‘van eene eigenlijke vergoeding is geen spraak. De regeering betaalt den Inlander ƒ 15 per pikol koffie, die aan het pakhuis wordt geleverd. De onbillijkheid ligt hierin, dat allen evenveel krijgen: die vruchtbare tuinen hebben voor minder werk en meer product een redelijk loon; die op ongeschikte gronden veel arbeid moeten verrichten en weinig koffie aan 't pakhuis kunnen brengen, een loon, dat met eene aalmoes gelijk staat.’

Ziehier een Zeeuwsch staathuishoudkundige! Bij de uitkeering van koffiegelden mag men van *loon* eigenlijk niet spreken, leest men elders; van *betaling* evenmin; nu ontvalt ons ook al de *vergoeding;* maar, mijn hemel! wat mag men dan toch *eigenlijk* wèl zeggen? Waarlijk, die gouverments-koffiecultuur wordt eene bijzonder Instige zaak. Voor u, woordenziftende staathuishoudkundigen, Comte's 47e les uit zijne *Philosophie positive*, b.v. op blz. 197 (3e druk): ‘En considérant, d'un regard impartial, les stériles contestations qui les divisent sur les notions les plus élémentaires de la *valeur*, de *l'utilité*, de la *production*, etc., ne croirait-on pas assister aux plus étranges débats des scolastiques du moyen âge.... Le résultat final de ces absurdes et interminables discussions est, le plus souvem, de dénaturer profondément les précieuses indications primitives au bon sens vulgaire, désormais converties en notions radicalement confuses, qui ne sont plus susceptibles d'aucune application réelle, et qui ne peuvent essentiellement engendrer que d'oiseuses disputes de mots. Ainsi, par exemple, tous les hommes sensés attachaient d'abord un sens nettement intelligible aux expressions indispensables de *produit* et de *producteur:* depuis que la métaphysique économique s'est avisée de les définir, l'idée de production,

à force de vicieuses généralisations, est devenue tellement vague et indéterminée, que les esprits judicieux, qui se piquent d'exactitude et de clarté, sont maintenant obligés d'employer de pénibles circuits de langage pour éviter l'emploi de termes rendus profondément obscurs et équivoques. Un tel effet n'est il point alors parfaitement analogue au...'; ja juist, aan het getwist over den naam, waarmede men de aan den Inlander op Java toekomende koffiegelden moet doopen.

En dan die aanwijzing door den vertaler over de *onbillijkheid*. De tekst roert het punt volstrekt *niet* aan, maar nog eens, de vertaler late zijn licht gerust schijnen. Doch *is* dat licht? *De onbillijkheid ligt hierin, dat allen evenveel krijgen*. 't Mocht wat: die niet plukt of voor wien het product de moeite van het inbrengen niet waard is - krijgt niets en een ijverige plukker krijgt geld. Die op *ongeschikte* gronden veel arbeid moeten presteeren, krijgen voor veel werk een aalmoes, zegt de vertaler. Maar men moet niet op *ongeschikte* gronden planten; koffie worde geplant op koffiegronden. Dat geschiedt niet immer. Treurig genoeg voorwaar! maar *dat* misbruik der oogendienerij althans is niet inhérent aan het gebruik. Weer zal de vertaler antwoorden: de bedoeling is echter dat de arbeid aan gronden, die door eenige meerdere bewerking even geschikt worden gemaakt als van nature vruchtbare gronden, niet aanzienlijker beloond wordt. Eilieve, heer Stellwagen! word eens in gedachten b.v. directeur van een meekrapfabriek. Van heinde en ver brengen de boeren het te verwerken product bij u binnen. Zult gij nu den een wat meer betalen, omdat zijn grond zoo moeielijk is te bewerken, den ander omdat hij zoo veel verder heeft moeten loopen? Immers niet - gij zult allen vrij wel eenvormig betalen. Als iedere vergelijking, gaat echter ook deze niet ten volle op, want b.v. de meekrapboer is vrij, de Javasche koffieplanter *moet*. Dat is zoo: doch ik ken nog geene belasting, die niet in zekeren zin onrechtvaardig werkt: vraag het maar aan de restitutie-mannen; zij vooral weten daarvan mee te praten.

Doch de koffiecultuur mag ons niet van ons boekje afleiden, want de vertaler geeft ons nog te veel stof tot nadenken. Ziehier b.v.:

'De baten, welke de Nederlandsche regeering uit het gezegde cultuurstelsel verkrijgt', schrijft Meister, 'zijn zeer aanzienlijk. Hierbij

komen de niet te verwerpen sommen, welke de hooge uit- en invoerrechten opleveren. Van minder beteekenis zijn de pachtsommen van het opium-monopolie en de exploitatie der vogelnesten.'

Onschuldige uiteenzetting van Java's bronnen van inkomst - voor een volksboekje schadeloos genoeg! Doch de vertaler schudt bedenkelijk het hoofd: 'Eene kleine verbetering is noodig', oordeelt de aanteekenaar. Wij krijgen zelfs eigenlijk *twee* verbeteringen.

Vooreerst: ''t Is den schrijver ontsnapt, dat de differentieele rechten sedert op vrij wat beteren voet zijn ingericht', leeraart mijnheer Stellwagen.

Wat! De differentiëele rechten! Op welken voet dan? Is den vertaler ontsnapt de wet van 17 November 1872??

Ten tweede: 'Dat het opium-monopolie eene jaarlijksche winst afwerpt van 9 à 10 millioen gulden, is zeker van veel beteekenis. Ook omdat er geen winst te noemen zal zijn, die op schandelijker bedrijf wordt verkregen.'

Die Indische staatsinrichting, dat is me toch een beestenboel, denkt de leeke-lezer, en vergeet in zijne verontwaardiging de jenever-inkomsten van zijn eigen vaderland. Eigenlijk kan Meister het niet helpen, dat hier amok wordt gemaakt; want hij ontkent volstrekt niet, dat het opium-monopolie aardige inkomsten oplevert, hij zegt alleen, dat ze van niet zooveel beteekenis zijn als de baten uit het cultuurstelsel verkregen, waarin hij gelijk heeft, en als die uit de rechten, dat inderdaad minder correct is. Maar zulke kleine onnauwkeurigheden gaan den lezer van zoo'n boekje toch onopgemerkt voorbij, of wel de vertaler kan ze gemakkelijk met eene kleine wijziging in den zinbouw verbeteren. Maar waar bleef dan de verdienste eener aanteekening?

Met die opium-historie kan de vertaler het maar volstrekt niet vinden. Komt elders het opium-gebruik in den tekst nogmaals ter sprake: 'De invoer en de verkoop van dit vergif zijn een monopolie der regeering, die den smokkelhandel in 't genoemde artikel streng straft'; onze aandacht wordt weder gevestigd op de gulden woorden, die onderaan de bladzijde geschreven staan: 'Of zij dien smokkelhandel beletten kan, dat is eene andere zaak'. Zulk eene opmerking verwekt van de schoolbanken een algemeen plagerig *hè*.

Wij zijn het door den vertaler verbeterde Ve Hoofdstuk nog wel niet ten einde, maar wij vergasten ons liever een oogenblik

aan de *Indische vruchten* van het volgende hoofdstuk, waarvan het genot ons niet ontnomen wordt door de wijsheid van den leerarenden vertaler.

De VIIe en VIIIe Hoofdstukken handelen over ‘De Maleiers’.

Hier brengt de vertaler eene gloeiende quaestie op het tapijt: Java's onveiligheid. Meister, namelijk, heeft zich laten ontvallen: ‘In de binnenlanden van Java reist men veiliger dan in Zwitserland en Duitschland; men kan er met open deur even goed en rustig slapen, als bij ons achter slot en grendel.’

Toegegeven. Als Europeaan reis ik liever in het holle van den nacht door Java's binnenlanden, ten minste wat de vrees voor menschelijke aanvallen betreft, dan dat ik mij op zoo'n tijd b.v. in een polderstreek van Zeeland waag. Ook kan ik in zoover Meister's oordeel bevestigen, dat ik tot nu toe nog altijd in woningen heb moeten slapen, waarop geen slot of grendel te bekennen was, en in mijne opene voorgalerij genoten nog immer mijne stoelen, tafels, lampen, tot de tafelkleedjes toe, eene ongestoorde nachtrust.

Maar ook is het waar, dat een goed lezer vergelijkingen, als Meister gebruikt, niet zoo letterlijk opneemt, doch meer als *bij wijze van spreken*, en had de vertaler dit ook gedaan, dan had zijne aanteekening gerust achterwege kunnen blijven: ‘De schrijver’, zoo luidt ze, ‘heeft zeker geen kennis genomen van de aanhoudende klachten over de toenemende “onveiligheid” op Java, bepaaldelijk in de Vorstenlanden. zijn bericht en zijne vergelijking zijn dan óok overdreven, even als de gemelde klachten der laatste jaren.’

't Is alsof mijnheer Stellwagen zelf commissaris van politie hier is geweest: zóó positief oordeelt hij. Meister zal natuurlijk ook wel van die klachten gehoord hebben, maar de man, die zoovele jaren de schuldeloosheid der bevolking van Java's *Binnenlanden* van nabij gezien heeft, brengt niet ten hare laste de misdrijven der deugnieten, wier getal, in verhouding tot de gansche bevolking, en met het oog op de inrichting eener niet bestaande politie, zeer gering is. Zijn daarom de klachten over *toenemende* onveiligheid overdreven? Zeer zeker niet. Men zou de feiten moeten weêrspreken, welke tot die klachten aanleiding geven. Terecht wijst men op de *toeneming* van het kwaad; op de boschgeuzen, die meer en meer van uit de Vorsten-

landen over Midden Java heenzwermen. De openbare meening dringt aan op krachtige maatregelen ter onderdrukking, al was het alleen maar opdat die geuzen nog niet eens vrijheidsmannen worden.

Verder brengt Meister de vroegere ontwikkeling der Inlanders ter sprake en schrijft o.a. over hunne geneeskunde, dat meer dan één doctor hem verzekerd heeft, ‘dat vele der klimaatziekten en bepaaldelijk die met de buikholte in verband staan, eerst in den jongsten tijd met gewenscht gevolg zijn bestreden, en wel sedert men van den Javaan heeft geleerd, de geneesmiddelen, welke het land zelf voortbrengt, aan te wenden.’

Ik heb een dergelijk oordeel van doctoren meer vernomen, en ik meen het ook wel in geschriften van geneesheeren te hebben gelezen. De vertaler teekent echter aan: ‘De lezer zal wèl doen, deze woorden niet al te ernstig op te vatten. De Javaansche doekoen, de doctoresse, zou anders wat al te groote gedachte van zich zelve krijgen.’ Zie o.a. Veth, *Java*, blz. 465 en vervolg.

Die arme prof. Veth, die er maar steeds als bij de haren wordt bijgesleept! Vertaler's groote geleerdheid voert hem inderdaad - tot onjuist lezen.

Meister toch spreekt niet van de *doekoen*, maar van ‘de geneesmiddelen, welke het land zelf voortbrengt’, en daaronder zijn er inderdaad zeer deugdelijk bevonden, nadat men ze vroeger, uit onderschatting van den Javaan, onopgemerkt had gelaten.

Het Inlandsch onderwijs ontlokt Meister de volgende lofrede: ‘De Nederlandsch-Indische regeering reikt de behulpzame hand door overal op Java scholen te stichten, opdat de kinderen der Inlanders lezen, schrijven en rekenen leeren, en deze scholen worden op eene zeer tot tevredenheid stemmende wijze bezocht.’

De vertaler trekt weder tegen dezen lof te velde:

‘Ik heb,’ teekent hij aan, ‘dezen zin niet weg willen laten, om den lezer te doen opmerken, hoe zeer vreemdelingen, die jaren in Indië vertoeven, het evenwel verkeerd kunnen hebben. Gelijk ieder weet, is zelfs het onderwijs voor Europeanen in Indië nog onvoldoende, en is er van Inlandsche gouvernementsscholen haast alleen spraak als proefneming.’

Ajo, hier een warm protest: eere wien eere toekomt! Ik ken op

het oogenblik geen Indisch departement, dat zoo ijverig de belangen der Inlanders behartigt, als het departement van onderwijs.

Met eene liberaliteit, die niet genoeg lof erlangt, wordt leven gegeven aan het Indisch Staatsblad van 1874, n°. 99, krachtens 'twelk *bijzondere* Inlandsche scholen kunnen worden opgericht en in stand gehouden met behulp van *gouvernements-subsidiën*.

Meister drukt zich waarlijk correcter uit dan hij zelf in der tijd wel kon vermoeden, toen hij in zijn dagboek aanteekende dat de Regeering ‘de behulpzame hand’ biedt, om overal scholen op te richten. Men heeft inderdaad slechts om die subsidiën te vragen, en als het er maar eenigszins door kan, wordt er gunstig op beschikt.

Ook de gouvernements Inlandsche scholen (waar de onderwijzers door het land worden bezoldigd, het schoollokaal een landsgebouw is, en de leermiddelen geheel op kosten van den Staat worden verstrekt), ook die scholen plukken natuurlijk de vruchten van een oprecht streven naar verbetering.

Er is intusschen daarbij een groote *maar*. Men toovert geen geschikte *onderuijzers*. Zij moeten nog in de kweekscholen, die alom worden opgericht, *gevormd* worden, en aan den bloei dier scholen staat, vrees ik, in den weg het Indisch Staatsblad van 1875, n°. 1, waaruit men terstond zal erkennen, dat, in betrekking tot de bezoldigingen der Inlandsche ambtenaren, de betaling der Inlandsche onderwijzers veel te laag gesteld is. Een jong man van eenige familie, daargelaten nog zijn aanleg, zou wel onverstandig handelen, indien hij den ambtenaarsstand niet boven dien van den onderwijzer verkoos. Mijns inziens moeten de periodieke verhoogingen der leeraren minstens opgevoerd worden tot de bezoldiging van een distriktshoofd.

Over 't onderwijs voor Europeanen spreek ik niet. Dat doet Meister evenmin; ik begrijp niet, hoe de vertaler verband brengt tusschen het onderwijs voor Inlanders en *zelfs 't onderwijs voor Europeanen in Indië*.

Wij komen aan een ander gewichtig onderwerp: de volksgebruiken. Hier vooral is voor den verbeterenden vertaler voorzichtigheid, bescheidenheid de boodschap. *De taal is gansch het volk*, zingt de dichter, en de vertaler, die de taal des volks niet kent...?

Maar hoe de belezenheid des vertalers aan dit gebrek tegemoet komt, hadden wij reeds in het befaamde Ve Hoofdstuk kunnen opmerken.

Daar toch verhaalt Meister dat hij ‘eens de nog heden bestaande gewoonte laakte, volgens welke de ouders dikwijls hunne zevenà achtjarige kinderen verloven en uithuwelijken’, waarop dan de wijsgeerige schoolmeester aanteekent: ‘Dat hij [*namelijk Meister*] verder omtrent [op?] het verloven der kinderen door de ouders, - op 7jarigen leeftijd der kinderen - zoo laag neêrziet, zal ieder, die wat aan volkenkunde heeft gedaan, naïef noemen...’

Waarom denkt ge lezer? Gij zult het niet raden. ‘Immers’, schoolmeestert men van uit Zierikzee, ‘ook bij 't hoogst ontwikkelde volk van 't Mongoolsche ras, bij de Chineezen, heerscht hetzelfde gebruik!’

Bij voorbeeld. Men ziet nergens prachtiger haar dan hetwelk het hoofd der Javasche schoone siert; maar nu verdwaalt zoo'n dame in Zeeland, en voert vandaar uit op Java de gewoonte in, om met koperen, zilveren, gouden toestellen en zwaaiende mutsen dien heerlijken tooi van het hoofd eener schoone gewelddadig te vernietigen. Dat gebruik te wraken, ware voor den vertaler *naïef*.

Neen, wat de vertaler desverkiezend had kunnen aanteekenen, zou het antwoord kunnen zijn, dat mij eens een Javaansche priester gaf, toen ik voor het eerst zulk een verlovingsfeest ter eere van kinderen bijwoonde, dat ook op Java *verloven nog geen trouwen is*. Maar om dat te weten, behoeft mijnheer Stellwagen nog geen reis naar hier te maken; de Leidsche hoogleeraar leert het op blz. 629 van zijn heerlijk werk: ‘De jongeling is meestal, doch niet altijd, op dat tijdstip akilbaleg (d.i. omstreeks 15 jaren oud), het meisje is dikwijls niet onder dan 8 of 9 jaar; doch bij zulke huwelijken van kinderen wordt wel het contract gesloten, maar blijft hunne samenkomst uitgesteld, tot zij den huwbaren leeftijd bereikt hebben, ofschoon ze dan toch met dezelfde plechtigheden plaats heeft.’

Hand aan hand met verlovings- en huwelijksfeesten gaan de wajang- en gamelanspelen.

Meister geeft met name van de wajang eene goede populaire beschrijving. ‘De Javaan’, zoo luidt het o.a. in den tekst, ‘heeft zoowel zijn theater als zijn orkest, welk laatste hij “gamelan”

noemt. Het eerste heeft veel overeenkomst met ons Jan-Klaassenspel. Eene zeer geliefkoosde variatie is de “wajang koelit”, die men wel het “schimmentooneel” zou kunnen noemen.’

Hierop teekent de vertaler aan:

‘Bij Veth, Java, blz. 451 en vervolg., vind ik geen gewag gemaakt van een “wajang koelit”, wel van drie andere (in West-Java nog van eene vierde) soorten. Ik denk, dat de schrijver de “wajang poerwa” bedoelt.’

Arme prof. Veth! Hij zegt het toch zoo duidelijk. Op blz. 453 lezen wij van de wajang *Poerwå*, dat de poppen gesneden worden uit *leder*, en op de volgende bladzijde van de wajang *Gědog*, dat de poppen ook gedeeltelijk van *leder* zijn, ‘maar altijd even plat als bij de wajang poerwå’.

Omdat nu leder *koelit* wil zeggen, behooren de beide opera's *Poerwå* en *Gědog* tot de *wajang koelit*, en omdat zij zoo plat zijn in tegenstelling van de *ronde*, van *kajoe*, d.w.z. van *hout* gemaakte wajangpoppen, geeft Meister het verschil tusschen de wajang koelit en de wajang kajoe duidelijkshalve aan, door te spreken van onze *Chineesche schimmen* en van het Jan-Klaassenspel.

Tot de wajang *kajoe* behoort o.a. de wajang *karoetjil*, waarvan bij Veth, blz. 455, te lezen staat dat voor die wajang worden gebruikt ‘*ronde..... houten poppen*’; terwijl de handeling speelt in de tijden van Madjapait, en met name den held *Damar Woelan* tot onderwerp heeft. Een andere wajang kajoe, namelijk de wajang *Gollek*, behandelt de geschiedenis van den held *Djajeng Bånå*.

Bij de beschrijving der Javaansche lekkernijen enz., wordt het den vertaler erg vreemd.

Zie hier eenige staaltjes.

Op blz. 69 van het werkje herinnert Meister er aan, dat de Javaan gaarne koffie met zwarte suiker drinkt.

De vertaler verduidelijkt deze eenvoudige en ware getuigenis met een: ‘Dat wil zeggen een aftreksel van de bladeren der koffiestruik’. Nu is dit blijkbaar foutief, want de Inlander drinkt even gaarne en nog liever de koffie, gelijk zij door ons Europeanen wordt gedronken. Daarom schrijft Veth ook op blz. 617: ‘Onder de dranken neemt een eerste plaats wédang of kokend water in. Men gebruikt het om het in een kom hetzij op de bladeren van de koffiestruik, hetzij ook op poeder van gebrande en gemalen koffieboonen te gieten...

Het slappe aftreksel, in het eerste geval. wédang koppi, in het andere wédang boeboek geheeten, wordt door den Inlander als zeer verfrisschend beschouwd, en, gemengd met een stukje inlandsche suiker, met graagte gedronken.'

Men ziet het, men behoeft niet zelf in *d'n Oost* geweest te zijn, om te leeren, hoe de Inlander reilt en zeilt. Reeds bij de verschijning der eerste afleveringen van Veth's *Java*, heb ik in het *Vaderland* op de groote waarde van zijne beschrijvingen gewezen. 't Is waarlijk een epos. Maar welk nut voor vertalers, die niet weten te lezen?

O, dit oordeel is niet te hard. Zoo leest men b.v. op de volgende bladzijde van Meister:

''t Behoeft niet gezegd te worden, dat het betelkauwen niet bevorderlijk is aan wat wij schoonheid noemen. Maar 't gebruik is, gelijk we zeiden, algemeen, en de Maleier begint er mee zoodra hij volwassen is. Dan worden hem de hagelwitte tanden afgevijld, zoolang tot het verglaassel verdwenen is. De noodige sirih en tabak geven nu aan de tanden spoedig dat blinkende zwart, hetwelk in 't oog van den Javaan als teeken van schoonheid geldt.'

De noodige sirih *en tabak* dus.

Onder aan de bladzijde leert echter hier de vertaler: 'De schrijver vergeet een noodzakelijk bestanddeel bij 't betelkauwen, de *tabak*.'

Vergat de schrijver het te voren mede te deelen, wat nood dan nog indien vertaler's nederige kennis hem hier zwijgend ware ie hulp gekomen! Ook had de vertaler desverkiezend kunnen aanteekenen, dat niet slechts sirih en tabak de tanden zwart maken, maar dat men zich zelfs van kunstmiddelen bedient, om de afgevijlde tanden ten spoedigste de zwarte kleur te doen aannemen. 'Dit geschiedt,' lezen wij in *Java*, blz. 609, 'door inwrijving met een olieachtig zwartsel, dat men verkrijgt door het branden van kokosschalen.'

Evenzoo is slecht lezen de oorzaak, dat de vertaler het in het XIIe Hoofdstuk met den schrijver over *trassi* en *roedjak* te kwaad krijgt.

Men leze eerst den tekst.

'Op 't korte gras liggen heele lagen vischjes, die nauwelijks een duim lengte hebben. De Javaan laat ze hier half drogen, stampt ze dan fijn, vermengt ze met tamarinde, Spaansche peper en suiker en bereidt aldus de "trassi", die de vrouwen als eene keurige lekkernij met onrijpe mangga's en djamboes nuttigen. Een dergelijk mengsel, dat "roedjak" wordt genoemd, geldt inderdaad als lek-

kernij, ofschoon 't noch aangenaam riekt, noch er oogelijk uitziet, noch ook voor de gezondheid voordeelig zijn kan.'

Hierop teekent de vertaler aan:

'Prof. Veth, in *Java*, I, blz. 578, oordeelt minder afkeurend over deze spijs. De "trassi", gelijk het daar heet, is zelfs van dien aard, dat de Europeanen eindigen met deze vischkoekjes, als toespijs bij de rijst, lekker te vinden.'

Men behoeft waarlijk niet zoo heel aandachtig den tekst te lezen, om te merken dat deze aanteekening van den vertaler ten eenen male misplaatst is. Meister heeft het niet tegen de *trassi*, eene gewone samběl van de rijsttafel, maar tegen de *roedjak*: 'een zeer geliefkoosde lekkernij,' lezen wij bij Veth, blz. 617, 'die uit fijngemaakte onrijpe vruchten met toevoeging van samběl bereid wordt.' De *trassi* maakt als samběl wel een bestanddeel van de *roedjak* uit, maar het essentiëele van deze spijs zijn *onrijpe* vruchten; de onrijpheid geeft aan de roedjak een wrangen smaak, die lekker wordt gevonden, maar tevens het voedsel ongezond maakt. Meister drukt zich trouwens ten deze duidelijk genoeg uit, ook in hetgeen hij op het bovenaangehaalde laat volgen. 'Maar de Javanen, en niet minder de kleurlingen,' zegt hij, 'gewennen zich van der jeugd af aan zoozeer aan 't gebruik van Spaansche peper en andere prikkelende kruiden, dat hun de rijpe vruchten niet meer smaken, en zij daarom aan de onrijpe de voorkeur schenken.'

Het IXe Hoofdstuk bevat eene plaatsbeschrijving van *Banjoewangie*. De vertaler vult die beschrijving aan met eene noot, ontleend aan het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van N.I. Hoe spoedig echter dergelijke beschrijvingen van plaatsen in Indië kunnen verouderen, erkende ik in het XIIIe Hoofdstuk, dat blijkens het opschrift handelt over 'Tjeribon en Indramajoe'. In het laatst van 1873 ben ik eenige maanden in Cheribon gevestigd geweest; vandaar mijne kennis van die plaats.

Meister opent het Hoofdstuk met eene korte schets over de sultans van Cheribon. Hetgeen hij daarin over den sultan Kanoman mededeelt, is in zoover juist, dat de door hem bedoelde persoon werkelijk de algemeene achting genoot en een enormen invloed op den kleinen man had. Maar *die* sultan Kanoman was reeds bij mijne komst te Cheribon overleden.

‘Societeiten zijn er niet,’ teekent Meister over Cheribon aan. Niet lang vóór mijne komst was aldaar een schoon societeitsgebouw, met een heerlijk gezicht op Cheribon's prachtige reede verrezen.

Op blz. 131 eindelijk leest men van de garnalenstad:

‘Ook heden nog doet men al 't mogelijke, wat den gezondheidstoestand kan verbeteren.’

Meister meldt niet in welk jaar hij te Cheribon heeft gewoond, maar 't is zeker, dat ten tijde mijner vestiging aldaar niet een enkel mij bekend ingezetene nog van die pogingen ter verbetering eenige heugenis had. De klachten over Cheribon's treurigen toestand waren toenmaals *algemeen*.

Het Xe Hoofdstuk beschrijft een tocht naar het Idjèn-gebergte: wij worden door de spraakzaamheid van den vertaler niet opgehouden. In het XIe evenmin: het bevat eene levendige beschrijving van een tijgergevecht. Welk een diepen indruk dat schouwspel op den schrijver maakte, kan het slot van het hoofdstuk bewijzen:

‘Ik ging naar buiten, in de stille, vreedzame, goddelijke natuur; zij scheen me thans niet van vrede te spreken. Als spoken zagen de cactussen der cochenille-plantages; over de wonderschoone pisangbladeren zag ik bloedstrepen; van de takken der langarmige waringins hingen verraderlijk strikken naar beneden; uit de kalme oppervlakte der nabijzijnde zee gaapten rookende wonden; de dampkring boven straat Bali was bloedrood gekleurd. Het scheen mij, als was ik een misdadiger, die schuld had aan het bloed van een onschuldig geworgde.

Mijn paard was reeds vóórgebracht. Het was onrustig, en nog vóór dat ik vast in den zadel zat, rende het met mij weg van deze plaats - ik liet het dier zijn keus.’

Gevaarlijk, op zoo'n Javaanschen touristenknol! Gelukkig is onze dichter niet in straat Bali gereden, maar vinden wij in het volgend hoofdstuk eene prettige uitnoodiging om met den schrijver eenige uitstapjes in den omtrek te maken. Bij die gelegenheid worden wij op de trassi en de roedjak onthaald, waarvan wij reeds gewag maakten. Dan reizen wij samen naar het Cheribonsche, ook een hoofdstuk, het XIIIe, dat onze aandacht bereids heeft getrokken, om ten slotte in het XIVe Hoofdstuk de ‘terugreis uit het schoone Oosten’ te ondernemen.

Hier echter is nog eens voor de *bonne bouche* de vertaler de clown van het gezelschap. Meister komt met de mail te *Point de Galle*, en van het kort oponthoud der stoomboot gebruik makende, gaat hij de stad en de omstreken eens opnemen: ‘We namen rijtuig,’ verhaalt hij, ‘en gingen eenige mijlen landwaarts in, door de prachtige kokosboschjes, bananen, kaneel en andere specerijen.’

De knappe vertaler verbetert:

‘De schrijver spreekt niet van de koffietuinen op Ceilon. Toch zijn die heden de merkwaardigste van dit eiland. Ceilon komt in koffieproductie Java op de hielen.’

Goed: de hielen van Java zijn en blijven nu voor immer van uit Zierikzee gewaarschuwd. Dat is de plicht van een goed Nederlander; maar mijnheer Meister kan het dan toch waarlijk niet helpen, dat hij, een toertje door de omgeving van Point de Galle makende, geen koffieplantages ziet. De koetsier voerde hem alleen door ‘prachtige kokosboschjes, bananen, kaneel en andere specerijen’. Zonder meer.

Ik geloof niet, dat men de lichtzinnige wijze, waarop de vertaler het boekje van Meister heeft trachten te verrijken met problematische kennis over Indië, sterk genoeg kan veroordeelen. Genot van gastvrijheid legt verplichtingen op, schreven wij hierboven. Die verplichtingen rusten evenzeer op hem, aan wiens bekwaambeid de vertaling van eenig werk wordt toevertrouwd. Het is misbruik van vertrouwen van den vertaler, die *hier* den schrijver verkeerdelijk terecht wijst, hem *daar* brutaal in de rede valt om ten slotte niets te zeggen, *elders* luide genoeg als verbeterend aanteekenaar optreedt. Waarlijk, een koopje voor den schrijver, die met zoo'n vertaler te doen krijgt: ik wensch aan mijnheer Stellwagen's geleerdheid en schrijverstalent zoo'n koopje niet toe.

Moentilan (*Magelang*), September 1875

P.H. VAN DER KEMP.

***Een Prinses van Thule, door W. Black. Sneek, J.F. van Druten*, 1876.**
***Vrouwenliefde en Vrouwenmoed, door Florence Marryat. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1876.**
***Het Ontzettende Geheim, door M.A. Fleming. Amsterdam, J.M.E. & G.H. Meijer*, 1876.**
***De Vrouw van den Goudsmid, door W.H. Ainsworth. Amsterdam, J.M.E. & G.H. Meijer*, 1876.**
***Een Juniroos, door Mrs. Oliphant. Haarlem, W.C. de Graaff*, 1876.**

Vijf vertaalde Engelsche romans liggen daar voor mij, gelukkig alle van bekende schrijfsters en schrijvers, 'tgeen mij van de taak ontslaat om van elk een bepaalde recensie te leveren en de vrijheid verleent, mij te beperken tot een aankondiging. Die te ontvangen, en dat wel spoedig ook, daarop hebben de uitgevers evenwel het volste recht, omdat 'tgeen gisteren op dit gebied het allernieuwste mocht heeten, er alligt heden reeds als verouderd, in een hoek geslingerd wordt.

Want 't is inderdaad opmerkelijk, de stapels romans te zien welke de Engelsche pers in onze dagen levert en de graagte waarmede ons publiek daarop aanvalt, getuige de niet alleen geenszins verflauwende maar veeleer toenemende zucht onzer uitgevers, om ze onmiddellijk in onze taal over te brengen. Vooral de Engelsche dames schijnen een groote gemakkelijkheid te bezitten om romans te schrijven. Wanneer ge de lijst nagaat der auteurs van Works of fiction, zoo als onze buren de romans noemen, dan vindt ge daarop bijna alleen vrouwennamen. Een gelukkig teeken waarlijk. Dat bewijst voor hoofd en hart der Engelsche vrouw, want beide moeten zeer ontwikkeld wezen, om op dit gebied met succès werkzaam te zijn. 't Is een uitstekende wijze tevens om onafhankelijk en toch in ruimte zijn brood te verdienen, zonder ook maar in de geringste mate over te slaan tot een arbeid die als onvrouwelijk, afkeuring verdient. Die ontwikkelde vrouwen zijn ook niet de priesteressen der emancipatieleer, althans de prediking daarvan zoudt ge te vergeefs in de werken der beste schrijfsters zoeken.

Een andere vraag is 't of die gemakkelijkheid van schrijven, niet tot vluchtig en oppervlakkig schrijven verleidt. Daarop mag het antwoord niet anders dan toestemmend zijn. De uitgevers in Engeland schijnen goede zaken te doen met de damesromans en dus nog al vlot te zijn met hun honorarium, maar zij bevorderen daardoor op schromelijke wijze die ongelukkige veelschrijverij. Blijkbaar zetten vele auteurs zich tegenwoordig neer en beginnen een nieuwen roman, zonder eerst een goed uitgewerkt cadre te hebben gemaakt, en speelt hun fantasie hen dan parten, welnu, dan werken zij eenvoudig een vroeger goed geslaagde intrigue om, en takelen personen die zij al dikwijls gebruikt hebben zoo zonderling en bont toe, dat ze haast onkenbaar zijn. Zoo gaan die dan de wereld in, als fonkelnieuwe scheppingen, en schrijver en uitgever rekenen er op dat de gedurig weer verschijnende romans de vroegere zoodanig in het vergeetboek hebben gedrongen, dat de lezer niet eens bemerkt hoe hij oude kennissen begroet, als hem ganschelijk vreemde menschen.

Ongelukkig ook ontstaat er een wedijver tusschen de schrijvers, om toch vooral lezers te winnen door boeiende verhalen, zij 't dan ook dat het boeiende bestaat in het ten tooneele brengen van zulke vreemde karakters en zulke zonderlinge tafereelen dat ze wel de verbazing moeten wekken en het publiek tot kennisneming prikkelen, al geschiedt dat ten koste van den goeden smaak en het gezond verstand. Wanneer het verhaal maar opzien baart, dan is de verkoop verzekerd, denkt blijkbaar menig schrijver. Zelfs eene zoo volleerde kunstenares als George Eliot, schijnt niet geheel vrij te kunnen blijven van die epidemie. Hoewel zij waarlijk niet ondoordacht te werk gaat noch vluchtig arbeidt, maar elk woord en elke gedachte waarvan zij hare zinsneden bouwt zoo wikt en weegt en zoo kunstig groepeert dat ze soms haast iets gekunstelds krijgen, doet toch haar nog niet voltooide Daniël Deronda reeds nu vreezen dat ook zij door de zucht naar boeiende toestanden, tot haast ondenkbare tafereelen vervallen zal. Die joodsche zangeres en de vizioenen van Mordechai, zijn nu reeds zulk een bijna ougerijmde, ja haast hinderlijke verschijning in een roman waarin hart en geweten overigens weer zoo fijn ontleed worden - en wel evenzeer van die beide zoo zonderlinge figuren, dat de schrijfster inderdaad een soort van betoovering over den lezer spreidt. Want hoe vreemd hare personen ook soms mogen optreden, altijd toch blijven zij levende menschen van vleesch en

en bloed, zooals wij ze dag aan dag ontmoeten, en nooit van die dwaze theather-figuren, waarop Marlitt ons nu weer in haar Commerzienrath heet te vergasten. Die opgeblazen plechtige docter en die altijd scheldende feeks, welke nog wel als een vrouw van de wereld voorgesteld wordt, en die dames welke voortdurend naar haar hart moeten grijpen, omdat het daar telkens bonst en kookt, de Engelsche schrijfsters sparen ons die, even als ze nog niet zoo ver gegaan zijn, om in dynamiet of buskruitontploffingen, uitkomst te zoeken voor financiele schelmerijen. Want het aangeboren fatsoen der Engelsche vrouw duldt dat schreeuwen en kijven en dat rumoer en misbaar niet, waartoe deze Duitsche schrijfster al meer en meer afdaalt. Maar tot de meest ongerijmde ontknoopingen, vervallen de Britsche dames wel degelijk. De fantasie houdt blijkbaar bij haar geen gelijken tred met de begeerte, om altijd weer nieuwe stapels Sovereigns te winnen.

Laat ik echter al dadelijk beginnen om den schrijver W. Black vrij te pleiten van die fout zijner zusteren, althans in het boek waarvan de titel hierboven staat. Dat houdt een zoo eenvoudig en ongekunsteld verhaal in, hetwelk daarenboven geen enkelen Lord of zelfs Sir voorstelt, iets wat iederen Engelschman haast als een onmogelijkheid moet voorkomen, dat het inderdaad reeds daarom hoogen lof verdient. Maar de gedachte van den schrijver is al zeer gelukkig geweest en zijne uitwerking meesterlijk. Een rijk jonkman uit Londen, gaat naar een der haast onbereikbare eilanden boven Schotland, *Sport* zoeken. Visschen wil hij daar en jagen en zeilen naar hartelust, en omdat hij beweert schilder van beroep te zijn, al gaf hij zich nooit de moeite om voor een enkel zijner toch verre van onverdienstelijke produkten koopers te zoeken, wenscht hij nieuwe schetsen tevens te zoeken in die zoo onbekende streken. De dochter van den rijksten landeigenaar aldaar bekoort hem door haar schoonheid zoowel als door haar eenvoud, waaraan zij evenwel een groote mate van vastberadenheid en onafhankelijkheid paart. In die ruwe omgeving, is zij betooverend. Onverflauwd is dan ook zijne liefde voor haar, maar o! hoe gering heeft hij over de eischen gedacht welke zijne aanzienlijke Londensche omgeving onverbiddelijk aan de vrouw stelt aan welke hij 't opdraagt de honneurs van zijn huis waar te nemen. Blijft zijne liefde het kuras, waartegen alle pijlen van de meest hoffelijke spotzucht en ricane en erger nog, en die

hij ongelukkig niet altijd als onwaar verwerpen mag, afstuiten, of wel, schieten die ook bres in zijn hart? Meesterlijk is die strijd geteekend, en wanneer ge den man soms moeilijk veroordeelen kunt, terwijl ge het diepste medelijden gevoelt voor de vrouw, erkent ge tevens op elke bladzijde, dat ge hier dwazelijk met ingespannen aandacht leest, wat ge honderd- en duizendmaal rondom u veel duidelijker nog dan door drukinkt hebt kunnen zien en volgen in de wereld, onverschillig of de kring waarin ge u beweegt hoog zij dan wel zeer bescheiden zelfs. Maar juist daarin zie ik het groote talent van den schrijver, en beveel dit wel doordacht en zorgvuldig gewrocht kunstwerk aan de lectuur van allen, die een Engelschen roman ook zonder adellijke ijdeltuiterij, toch mooi kunnen vinden.

Ook Florence Marryat heeft een goed boek geschreven, dat de moeite der vertaling overwaard is en dus de lezing dubbel verdient. Jammer dat de intrigue op een onwaarschijnlijkheid berust. Want terwijl ik erken dat die onmogelijk veranderd zou kunnen worden zonder zelfs de strekking van het boek geheel te vernietigen, iets wat pleit voor de eenheid van denkbeeld en uitwerking van het werk, zoo meen ik toch tevens te mogen beweren dat een eenvoudiger knoop, dezen roman ontzaggelijk in waarde zou doen rijzen. De begoocheling van den man van verstand door een opgewekt en levenslustig meisje, dat men inderdaad

> ‘lief heeft, om haar liefelijkheid alleen’,

in tegenstelling met dat alles overheerschend gevoel van echt mannelijke liefde voor een vrouw van hoofd en hart beide, is hier met groot talent niet geteekend maar gepenseeld. Hoe ontzettend jammer dat de schrijfster, die een zoo groot talent bezit om de ontwikkeling van edele gewaarwordingen tot een waren hartstocht voor te stellen en wel zoo trouw naar het leven dat men zich gedurig één gevoelt met de handelende personen, toch blijkbaar alle krachten ingespannen heeft om vooral een verrassende intrigue in haar werk te brengen en, bij ontoereikende fantasie, vervallen is tot den clap trap van alledaagsche auteurs. Intusschen eischt de billijkheid er bij te voegen, dat het boek den lezer een boeiende lectuur verschaft en een weldadigen indruk bij hem achterlaat.

Hoe geheel anders luidt mijn oordeel over het werk van Miss Fleming, dat reeds door zijn sprekenden titel de trom roert. De schrijfster van ‘Wie is zij’, heeft haar talent om verrassende wen-

dingen en ontknoopingen te bedenken geenszins verloren. Hoe dwaas de intrigue van dit geheele verhaal ook zij, en hoewel men er later eigenlijk over lachen moet zulk een verzinsel met gespannen aandacht gevolgd te hebben, toch moet men bekennen dat de nieuwsgierigheid en de belangstelling van den lezer van den aanvang tot de laatste bladzijde toe voortdurend gewekt, geprikkeld en steeds gaande gehouden worden. Maar te betreuren noem ik 't, dat een vrouw die zulk een groote gaaf heeft om de pen te voeren en die zulk eene rijke verbeelding bezit, niet aan eenvoudiger en gezonder toestanden van het menschelijk leven hare inderdaad onbetwistbare talenten besteedt.

Al sedert jaren kennen wij als schilderij dat sprekend beeld der rampzalige Jane Shore, weduwe van Eduard IV van Engeland, handewringend het kruis voor de St. Paulskerk te Londen omvattend, een toonbeeld van ellende en wanhoop en van vertwijfeling, en wetende dat een ieder met den dood bedreigd wordt die haar een teug water of een bete brood reikt. En evenzeer kennen wij sedert jaren de gravure der ongelukkige kinderen van dien Eduard, naast elkander in het torentje van den Londenschen tower gedoken in een slaap, waaruit zij nooit weer ontwaken zouden. Beide tooneelen vindt ge in Ainsworths boek terug, geschreven in dien boeienden en lossen trant, waardoor hij alreeds in onze kinderjaren de lieveling van ons jongens was.

Van de Juuiroos echter, zou ik moeielijk iets goeds weten te zeggen. Flauw van gedachte en opvatting en uitwerking, laat het boek geenerlei indruk achter. De personen zijn onbeteekenend en handelen kinderachtig meer nog dan onverstandig, zoodat ze ons wel vervelen maar geenszins aantrekken. Dan is de toon onbehagelijk, indien althans de vertaling juist is. en een zoogenaamd beschaafde moeder inderdaad gedurig aan haar dochter vraagt of ‘zij gek is’!!! Op dit boek is ten volle mijn verwijt toepasselijk, dat vele Engelsche dames tegenwoordig maar eenvoudig de pen over het geduldig papier laten glijden, niet te rade gaande met de verplichtingen aan elken letterkundigen opgelegd maar alleen met de bedoeling, om in weinig tijd vele goudstukken machtig te worden.

Frisscher zijn de Opmerkingen, Beelden en Schetsen, onder den titel van:

Toen ik nog een kind was, door Ds. A.L. Poelman. Groningen, W. Versluys, 1876,

geleverd. Onmiskenbaar is het talent van den schrijver om zijne fantasie over verschillende onderwerpen te laten spelen, en voor schijnbaar onbeduidende zaken belangstelling en zelfs sympathie te wekken. Maar die fantasie is blijkbaar niet vruchtbaar genoeg. Telkens en telkens weer kiest hij toestanden die bepaald ongelukkig te noemen zijn, en tracht die dan als begeerlijk voor te stellen. Natuurlijk vervalt hij daardoor dan tot eene inderdaad hinderlijke gewrongenheid, ja tot valsch vernuft soms, terwijl zijne toch al dikwijls wel wat heel eenvoudige gedachten dan onvermijdelijk iets zoo gekunstelds krijgen, dat de vorm niet in harmonie is met den inhoud. Hoe men ook het ziekelijke product van Cherbuliez, Joseph Noirel, tot inleiding kiezen kan voor een boek van zulk een eenvoudig karakter als deze Schetsen zijn, begrijp ik niet. Waarlijk geen vrijwillige daad was 't, dat Marguerite naar haar land terugkeerde, en het haast scabreuse slot van dien roman, mocht niet tot aanleiding gekozen worden van het eerste hoofdstuk van dit boek. Nooit ook kan men het huwelijk met een half onnoozele vrouw iets anders noemen dan een bepaald ongeluk; de liefde tusschen een getrouwden man en een gehuwde vrouw blijft misdadig, en geen vorm, hoe bekoorlijk ook, kan daaraan een glimp zelfs van reinheid geven. Alleen dwaas handelen dan ook twee personen die elkander jong lief hadden, om toch met anderen te trouwen en dan later zamen te komen ten einde elkaar te verzekeren, dat zij wederzijds hunne plichten niet zullen verzaken. Geen paardrijder, hoe rijk en edel ook, zal noch kan zelfs aan een bekende zijner jeugd zooveel geld geven dat een koopman die in moeielijkheden verkeert daardoor geholpen wordt, noch raadt iemand zoo in eens diens financieelen toestand. Handelsmoeielijkheden zijn evenmin door vreemden te raden, als met zoo weinig geld te overwinnen. Ik zou met die voorbeelden kunnen voortgaan, maar vestig er alleen de aandacht op om mijn klacht te wettigen, dat een man van gevoel en van poëzie, zoo als de schrijver blijkbaar is, zich heeft laten verleiden tot de keuze van onmogelijke of ongelukkige toestanden, om daarvoor als gemoedelijk pleitredenaar op te treden. Juist bij een boek van zoo weinig hooge vlucht en van zulke zeer eenvoudige gedachten als dit werk hadden de toestanden met den vorm gelijken

tred moeten houden, wat echter al reeds dadelijk in het eerste hoofdstuk niet het geval is. De onderwerpen hadden zelfs zeer eenvoudig moeten zijn, opdat geenerlei gewrongenheid het goede en haast al te ongekunstelde der gedachten bijna verdreef.

Toch hoop ik den schrijver spoedig weer te ontmoeten op dit gebied, en alleen ingenomenheid met zijn arbeid gaf mij deze regelen in de pen.

M.

Jules Verne's Tour du Monde en 80 *jours, vertaald door Gerard Keller*.

Laat me al dadelijk zeggen, dat ik veel op heb met Verne's werken. Hij laat ons reizen maken naar de maan, naar de ingewanden der aarde. Hij voert ons in zonderling saamgestelde schepen onder water door naar de Zuidpool. En in al die tochten brengt hij de grootst mogelijke afwisseling. Dat daartoe meer dan gewone kennis noodig is, ligt voor de hand. Wel maakt hij het, zijne lezers door dik en dun slepend, nu en dan wat bont, maar op hetzelfde oogenblik, dat zij gereed staan het boek neêr te werpen met den uitroep: ‘Nu wordt het toch wat al te gek!’ komt onwillekeurig de gedachte bij ons op, of wel eens niet meer iets voor gek is gehouden, wat later verstandig is gebleken; of iets, dat onmogelijk is geacht, later niet zeer natuurlijk is geworden? En wie zal ons dan ook zeggen, of wij het niet nog beleven zullen, dat sommige van de vreemde reizen, door Verne's helden gemaakt, inderdaad zullen worden uitgevoerd?

Verne waagt zich op bijna ieder wetenschappelijk gebied. Hij moge daarop soms voorthollen; hij moge hier en daar de zaken overdrijven; bepaalden onzin schrijft hij nergens en bewijzen van onkunde geeft hij nooit. Daardoor onderscheiden dus zijne werken zich loffelijk van de meeste wetenschappelijke, door dilettanten geschrevene, dat zij èn onderhoudend zijn èn leerzaam, en vooral zeer geschikt om op te wekken tot degelijke studie. Dat daarom zijne boeken in onze taal worden overgebracht, juich ik van harte toe, en, - meende ik - wanneer een man van naam op letterkundig gebied, gelijk de heer Gerard Keller, zich met dat overbrengen

belast, heeft het publiek een waarborg, dat het een flinke vertaling zal ontvangen.

Helaas, in die meening heb ik me maar al te zeer bedrogen gezien. Ik durf dat verklaren in spijt van alle dagbladen en maandschriften, die de hollandsche vertaling met meer of minder opgewondenheid hebben geprezen en aanbevolen. Voor de lofredenaars hoop ik, dat zij ze niet gelezen hebben en dat dus hier gedacht moet worden aan eene van die welwillende reklames, welke zijn uitgevonden, om er het argelooze publiek te laten inloopen. Immers, indien zij *De Reis om de Wereld in* 80 *dagen*, door Keller, gelezen en daarna met overtuiging ‘mooi’ genoemd hebben, en ‘onovertreffelijk’, dan is mijn dunk over hun oordeel en kennis niet veel gunstiger dan die over 's heeren Keller's talent, om een werk van Verne in het Hollandsch weêr te geven.

Dat ik deze niet zeer zachte kritiek zoo laat uitspreek, ligt eenvoudig hierin, dat mij de hollandsche uitgave van Verne's boek eerst gisteren onder de oogen is gekomen. Ik bad er toch mijn oudsten jongen op zijn verjaardag meê willen verrassen en daarom een exemplaar van den boekverkooper laten halen, - gelukkig slechts ter inzage, want na het vluchtig te hebben doorgeloopen, heb ik het haastig teruggezonden!

Bij het doorbladeren ben ik allereerst gestuit op dezen zin (blz. 203): ‘Somtijds stonden hare stoommachines onder water en hare zuigers stampten in de lucht, wanneer een berg van water de plecht boven de golven deed rijzen.’ Wat is dat? - vroeg ik me-zelven af - en mijn oogen niet geloovende, wreef ik ze uit, en las nogmaals. Waarlijk, het stond er! Terstond haalde ik de fransche editie voor den dag, die ik indertijd met zoo groot genoegen had gelezen, en wat vond ik daarin: ‘Quelquefois aussi l'hélice émergeait, battant Fair de ses branches affolées, lorsqu'une montagne d'eau soulevait l'arrieère hors des flots.. enz.’ *A la bonne heure*, dat is te begrijpen! Dat de schroef boven water komt, als het achterschip door de hooge zee wordt opgeheven, en dat alsdan de schroefbladen nutteloos en als bezeten door de lucht slaan, heb ik meermalen gezien, maar - ‘onder water staande stoommachines, waarvan de zuigers in de lucht stampen!’ zijn al te kurieus en bij zeevaarders geheugen nog nooit voorgekomen.

Een hoog denkbeeld van de vertaling zou die volzin me zeker niet

gegeven hebben, indien ik hem, uit de pen gevloeid van een man als Keller, niet beschouwd hadde als een op zich zelve staande dwaling, als een *lapsus calami*, gelijk ieder kan begaan. Niettemin besloot ik, met het Fransche boek naast me, van voren af de doorbladering te beginnen, en zoo las ik, op blz. 26: ‘Het was een der snelste schepen van de Compagnie, en de regelmatige snelheid, namelijk 10 mijlen in het uur van Brindisi naar Suez, en 9⅞ mijlen van Suez naar Bombay, had het nooit noodig gehad.’ Is die zin u duidelijk? Mij niet. Laat ons zien wat Verne in het Fransch zegt: ‘....et les vitesses reglémentaires il les avait tonjours dépassées.’ Zoo is de zaak gezond... de *Mongolia* heeft altijd sneller geloopen dan volgens het reglement noodig was, om op tijd aan te komen. Op blz. 27 en 28 laat de vertaler den stoomer van Brindisi *des morgens* in het gezicht zijn van Port Said, en ten 11 uur van dien zelfden dag te Suez ankeren. Verne weet wel beter, want hij zegt zeer duidelijk: ‘Il a été signalé *hier* au large de Port Said.’

Iets verder, op blz. 38, ontdekt de vertaler een nieuwe Kaap, die zeker bij geen Aardrijkskundig genootschap bekend is, namelijk Kaap Ceylon. Verne deelt ons mee ‘il n'est plus nécessaire de doubler la pointe de Ceylon,’ hetgeen zeggen wil, dat het niet meer noodig is, den hoek (zuidhoek) van Ceylon om te varen, indien men ten minste, gelijk Mr. Philias Fogg, liever per spoortrein door Indië reist.

‘In de Roode zee slingerde de *Mongolia* geducht van het Westen naar het Oosten’ vinden we op pag 39. Welk eene zonderlinge uitdrukking!.... Verne zegt zeer duidelijk: ‘Quant le vent soufflait soit de la côte d'Asie, soit de la côte d'Afrique, *le Mongolia*, long fuseau á hélice, pris par le travers, roulait épouvantablement’, Wie kan daaruit lezen, dat een schip van het ‘Westen naar het Oosten’ slingert? Er staat, dat de *Mongolia*, gelijk alle smalle schroefschepen (wij zeelui zouden zeggen: ‘pijpenladen)’, die de zee dwars inkrijgen, geweldig slingerde. Op pag. 87 ligt de *Rangoon* VOOR anker in plaats van TEN anker.

Liet de *Mongolia*, naar men van een welingericht schip mag verwachten, zijn anker *vallen*, de *Rangoon* moest, zie pag. 92, te Singapore het anker *werpen*. Of deze *tour de force* werkelijk is vertoond, weet ik niet. Zoo ja, dan zou het wel de moeite waard geweest zijn, er een uitvoerig verhaal van te doen. Het *werpen* toch met an-

kers van 1500 à 2000 kg. is geen alledaagsche bezigheid. De meeste kapiteins laten ze eenvoudig *vallen*.

't Is waar, Jules Verne vertelt nu en dan sterke stukjes, maar de vertaler maakt het toch nog erger, als hij ons op den mouw wil spelden, dat: zie pag. 125, de *Tankadene* tweemalen werd *omvergeworpen*. Ik herinner me, dat toen ik nog *baar* aan boord was, onze bootsman me eens vertelde van zekeren nacht, dien hij op het kaapsche rif had doorgebracht en waarin het schip zoo te keer was gegaan, dat hij des morgens, met 'kooyen sjorren' tot zijne groote verbazing had opgemerkt, dat er een slag in zijne scheerlijnen was gedraaid. Het schip moest dus eene buiteling gemaakt hebben! Gelukkig dat het zoo snel in zijn werk was gegaan, anders zou de man het niet naverteld hebben. Sedert heb ik, door ondervinding wijsgeworden, begrepen dat het verhaal ietwat sterk gekleurd is geweest. Weder sla ik eenige bladzijden over, tot ik een 'nieuwen hinderpaal' ontmoet op pag. 203. Fogg moest, om niet *of te dwalen*, - zegt de vertaler, zijne zeilen reven en meer stoom maken. Deze geheele zin en wat er verder volgt is weêr zoo onnauwkeurig mogelijk uit het Fransch overgenomen. Verne stelt de zaak zeer natuurlijk voor. Zonder zeemanskennis, maar gebruikmakende van een woordenboek, zou bijna iedereen geschreven hebben: 'om niet van zijne *koers af te wijken* moest Fogg de zeilen *bergen* en kracht van stoom maken. Niettemin nam de vaart van het schip zeer af door den toestand van de zee, waarvan de hooge golven op den boeg braken. Het schip *stampte* geweldig, hetgeen de snelheid zeer verminderde. De wind *nam* langzamerhand *toe* tot orkaan en men voorzag reeds de mogelijkheid dat *de Henriëtte* den kop niet meer op dezee zou kunnen houden. En... moest men *afhouden*, dan ging men het onzekere te gemoet met al zijne kwade kansen.'

Wat hier nog meer bij te voegen? Moet ik nog wijzen op *gaskranen*, die *uitgedraaid* worden, pag. 36 en 99: Op 'de schipper had zijne lichten', enz. pag. 119: in plaats van, zooals Verne schrijft, 'de schipper zorgde dat zijne boordlantaarns in orde waren'.

Gaarne wil ik gelooven, dat het wat veel tijd kost om dikwijls het woordenboek te gebruiken. Anders zouden wij op pag 121 'loglijn' gelezen hebben in plaats van 'schietlijn...' Over woorden als 'fokkezeil' in plaats van 'fok' pag. 98; 'loopbrug' pag. 201 in plaats van 'de brug', zal ik niet spreken, evenmin als over onmo-

gelijke uitdrukkingen gelijk de ‘wind liep twee streken naar het zuiden om’ (blz. 102); ‘een wanhopende ruk aan het roer’ (blz. 126) en dergelijke.

Wat ik overigens te betreuren acht, is dat de vertaler, die zich zooveel vrijheden heeft veroorloofd, ook maar niet de vrijheid heeft genomen om de *nachtevening*, die Verne op blz. 123 omstreeks 10 November plaatst, weêr op hare oude plaats te schuiven of wel geheel achterwege te laten. De heer Keller zou daardoor zijn zondenregister, dat ik tot in het vervelende had kunnen uitbreiden, hebben verminderd.

Mocht nu genoemde heer zich nog weêr wagen aan het overbrengen van werken, waarin scheepstaal en zeetermen voorkomen, dan geef ik hem in overweging, bij zijn maritieme vrienden aan te kloppen en hun zijn vertaling ter verbetering voor te leggen, voor hij ze naar de pers zendt, want het berispen van een bekend en geacht letterkundige is geen aangename plicht voor

EEN OUD ZEEMAN.

L. Knij, Botanische Wandtafeln mit erläuterndem Text. II Abtheilung, Tafel XI-XX. Berlin, Wiegandt, Hempél und Parey. Preis in Mappe 24 *Mark. - Tien in kleurendruk uitgevoerde platen op sterk carton; formaat hoog* 69 *centimeter, breed* 85 *centimeter*.

Iedereen kent het belang, dat goede platen voor het onderwijs in de natuurlijke historie bezitten. Het is onnoodig hierover uitvoerig te spreken. Zullen echter platen werkelijk goed zijn, zoo moeten zij vóór alles aan twee voorwaarden voldoen, n.l. een juiste keus der af te beelden voorwerpen, en groote duidelijkheid van de afbeeldingen zelven.

Slechts de belangrijkste punten uit het te behandelen gebied behooren bij het onderwijs door gedrukte teekeningen opgeluisterd te worden, zoolang men het aantal van deze niet naar willekeur vermeerderen kan. Bij de behandeling van den anatomischen bouw der planten, die het onderwerp van de aangekondigde platen uitmaakt, verdienen dus in de eerste plaats de cel met hare onder-

deelen en voornaamste vormen, verder de verschillende weefsels (vaatbundels, opperhuid en grondweefsel) in aanmerking te komen.

Zoo vinden wij bijv. op plaat I.[1], den bouw der levende plantencellen opgehelderd aan de bladcellen der waterpest (Elodea) en op plaat II en III zetmeelkorrels en kristallen in de meest gewone vormen afgebeeld. De drie hoofdvormen van vaatbundels zijn uitvoerig behandeld; de voorbeelden zijn ontleend aan den pompoen, het suikerriet en het gewone boomvaren, terwijl een schematische figuur (plaat VIII) de lengtedoorsneden van een vaatbundel voorstelt, en een vrij volledig overzicht geeft van de zoo uiterst verschillende celvormen die daarin voorkomen. Aan de opperhuid met hare huidmondjes en haren zijn de platen VI, VII, XI, XII, XIII gewijd.

Op de andere platen vindt men eenige andere hoofdpunten, alsmede eenige belangrijke anatomische bijzonderheden behandeld, zoo in de aangekondigde aflevering bijv. de harsgangen der dennen, den bouw van het hout en den bast onzer boomen, de anatomie der wortels, een zaadknop korten tijd na de bevruchting, en eindelijk, wat mij voor het beoogde doel minder gelukkig schijnt gekozen te zijn, de ontwikkelingsgeschiedenis der zaadknoppen.

Over het algemeen zijn dus slechts onderwerpen van uitnemend belang gekozen. Steeds werden de voorwerpen aan algemeen bekende planten ontlcend, met uitzondering alleen van enkele gevallen, waarin de duidelijkheid hieronder te zeer zou lijden.

Wat reeds bij den eersten blik een zeer gunstigen indruk maakt, is dat de platen een belangrijke grootte hebben, en daarbij meestal elk slechts uit één enkele figuur bestaan. Hierdoor is een zóó aanzienlijke grootte der figuren en van hare détails bereikt, dat zelfs in de grootste collegekamers of schoollokalen de toehoorders op de achterste banken alles kunnen zien wat tot de hoofdzaak in betrekking staat, zoodat zij dus de mondelinge verklaring der platen geheel kunnen volgen. Deze duidelijkheid wordt door de verschillende kleuren der onderdeelen nog verhoogd.

Het is maar al te zeer bekend hoe onze meeste platen-collectiën voor het natuurhistorisch onderwijs juist in dit opzicht veel te wenschen overlaten.

1 Volledigheidshalve ontleen ik de bovenstaande voorbeelden aan de beide tot nu toe verschenen afleveringen.

Om bij het ontwerpen van wandplaten dit doel volledig te bereiken, is het een volstrekte noodzakelijkheid, een wensch te onderdrukken, die bij de meeste teekenaars moeilijk schijnt te overwinnen te zijn; ik bedoel den wensch, om op één plaat zooveel mogelijk bijzonderheden mede te deelen. Zoo één enkele hoofdzaak zóó duidelijk tot den toeschouwer spreekt, dat hij deze volledig begrijpt en daardoor gemakkelijk onthoudt, is het doel der plaat volkomen bereikt. De behandeling van détails kan dan aan de mondelinge voordracht en de meer schematische teekeningen op het teekenbord worden overgelaten.

Hoe moeilijk het is het besproken verlangen geheel te onderdrukken, zien wij aan enkele der voor ons liggende platen. Zoo wij een paar als minder gelukkig geslaagd moeten beschouwen, ligt de oorzaak hiervan alleen in de aangewezen omstandigheid. Het duidelijkst spreekt dit op plaat XI, waar ten koste van de grootte der hoofdfiguur een kleine figuur is toegevoegd. De hoofdfiguur stelt hier de opperhuid en de kalkafzettingen (cystolithen) van Ficus elastica voor; daarnaast is hetzelfde in jeugdigen toestand afgebeeld. Deze kleine figuur nu is niet alleen overbodig, maar daarbij nog zóó klein, dat zij op eenigen afstand niet meer duidelijk zichtbaar is. Ware de geheele ruimte voor de hoofdzaak gebezigd, dan zou deze plaat zonder twijfel aan duidelijkheid gewonnen hebben.

In den bijgevoegden text vindt men een overzicht van de belangrijkste zaken, die bij de behandeling der platen kunnen worden ter sprake gebracht, met opgave der daarover handelende literatuur.

Würzburg, Mei 1876.

HUGO DE VRIES.

Affonso d'Albuquerque in het Oosten. 1507-1515.

I.

Wat de Portugeezen zich voorgenomen hadden in het Oosten te volbrengen, was een plan zoo veelomvattend en bezwaarlijk, dat het ons niet verwonderen kan indien de Venetianen het als een hersenschim beschouwden[1]. Inderdaad, wat zij tot nu toe verkregen hadden, was gering in vergelijking met hetgeen zij tot stand wilden brengen. Eenige bekendheid met de vaart en den handel, verdragen van vriendschap met enkele vorsten, zoo lang deze voordeel aan hen konden behalen, het bezit van sommige versterkte punten aan de oostkust van Afrika en aan de kust van Malabar, dit was alles. Ook hadden zij reeds de ondervinding opgedaan, dat men in voorname handelsplaatsen geene Europeërs kon achterlaten, zonder daar eene versterking aan te leggen, waarvan de bezetting hen tegen de overmacht hunner Mohammedaansche mededingers kon beschermen. Men heeft het meermalen afgekeurd dat de Portugeezen in 't Oosten vestingen bouwden, en betoogd dat zij 't voorbeeld hadden moeten volgen van de Arabische kooplieden, die reeds vele eeuwen in Indië handel gedreven hadden zonder dwang op de inwoners uit te oefenen. Maar men is in gebreke gebleven om aan te toonen dat de Portugeezen dit voorbeeld hadden *kunnen* volgen. De Mohammedaansche kooplieden vonden geene mededingers van wie zij iets te vreezen hadden; de Portugeezen hadden juist het meest van den naijver hunner voorgangers te duchten. Nu

1 Zie ‘De vestiging der Portugeezen in Indië’ in De Gids, 1875, III, 237.

moge het waar zijn dat de bezetting van zoovele punten hunne krachten verdeelde, en de uitkomst geleerd hebben dat zij later de geestkracht misten om op zoovele punten een aanval te weerstaan, het is hier de vraag slechts: hoe konden zij hun doel: het ontwringen van den handel aan de Muzelmannen, bereiken? Ik geloof dat Affonso d'Albuquerque door zijne daden hierop het beste antwoord gegeven heeft.

Er is veel wat ons in dien worstelstrijd om het handelsmonopolie belangstelling kan inboezemen; die strijd toch heeft de duurzame vestiging der Europeërs in Indië mogelijk gemaakt; - maar in de middelen die men aanwendde om zijne tegenstanders ten onder te brengen, is ook veel wat ons met afgrijzen en walging vervult. Drie eeuwen vroeger dacht men er met weinige uitzonderingen anders over. Het eenige, wat Camões in D'Albuquerque te berispen heeft is, dat hij aan een landgenoot die zich misdragen had, kort recht uitoefende. Dat hij meer dan eens eene stad liet leegmoorden en zijne gevangenen liet verminken, dat hij geene edelmoedigheid kende waar het een gevaarlijken vijand gold, wekte de verontwaardiging van den dichter niet op. Vergeten wij evenwel niet dat een Mohammedaan, een ‘Moor’, voor den bewoner van het Spaansche schiereiland een voorwerp van afschuw was, en dat de ‘gentios’, de heidenen, tenzij zij met den aartsvijand samenspanden, door de Portugeezen menschelijker behandeld werden. ‘Het verdient opmerking,’ getuigt een Arabisch schrijver van dien tijd, ‘dat de Franken alleen antipathie en haat koesteren tegen de Mohammedanen en hun geloof; voor de Naïrs en andere heidenen leggen zij geen tegenzin aan den dag’[1]. Mohammed was voor hen de vleeschgeworden duivel. Wie een zijner volgelingen spaarde, verzuimde een plicht, een plicht dien men doorgaans te ijveriger vervulde, omdat staatkunde en handelsbelang er baat bij vonden. Indien wij dit in het oog houden, zullen wij D'Albuquerque's krijgsbedrijf met meer onpartijdigheid beoordeelen.

De geheime instructie die koning Manuel aan Affonso d'Albuquerque medegaf, toen hij op de vloot van Tristão da Cunha naar het Oosten vertrok, is ons niet bekend geworden. Dat hem last was gegeven om Hormûz, de groote handelsstad aan de Perzische kust, aan Portugal cijnsbaar te maken, wordt door

1 Tohfut-ul-Mujahideen, transl. by M.J. Rawlinson (London, 1838), p. 110.

sommigen uitdrukkelijk vermeld[1]. Zeker is het dat hij volmacht bezat om aan de Arabische kust te doen wat hij in het belang van Portugal noodzakelijk achtte, en dat hij den vicekoning Francisco d'Almeida in het opperbewind zou hebben op te volgen als de drie jaren van zijn regeeringstijd verstreken waren.

Het was in Februari 1507 dat de vloot waarop zich D'Albuquerque bevond en waarover Tristão da Cunha het bevel voerde, van Mozambique onder zeil ging. Te Malindi werd men door den bevrienden sjeich even als vroeger welwillend ontfangen, te welwillender omdat de sluwe Muzelman van zijne bondgenooten gebruik wilde maken om zijn nabuur, den sjeich van Odja[2], te tuchtigen. Den Portugeezen, die gaarne de gelegenheid aangrepen om hun gezag aan de Afrikaansche kust te handhaven, was zulk een opdracht welkom. Da Cunha liet den sjeich tot een samenkomst uitnoodigen, maar ontfing het trotsche antwoord, dat hij een bondgenoot was van den sultan van Egypte en met diens vijanden niets te maken wilde hebben. Men besloot onmiddellijk tot eene landing en verjoeg de inwoners uit de stad, die daarop geplunderd en in brand gestoken werd. De sjeich van Lamu, op een eiland iets noordelijker aan de kust gelegen, ontging dezelfde tuchtiging, door zich tot een jaargeld te verbinden. Gewichtiger handelsplaats was Brawa, eene van de oudste nederzettingen der Arabieren, niet ver van Makdisju; er werd veel handel met de kuststeden gedreven en vooral ook met het binnenland, waar de geweven stoffen van Gudjerat veel aftrek vonden. Reeds in 1503 had men de kooplieden dezer stad schatting opgelegd, en zij trachtten nu ook, toen Da Cunha voor de stad verscheen, den sjeich over te halen om zijn eisch in te willigen, maar deze wilde er niets van weten; ook had de stad eene goede bezetting, en toen de Portugeezen haar aantastten, werd zij dapper verdedigd en lieten de inwoners zich niet dan na hevigen tegenstand verdrijven. Het verlies van de aanvallers was niet gering, maar men maakte een kostbaren buit. In de schatkamer van den vorst zouden niet minder dan twee duizend centenaars zilver gevonden zijn.

Da Cunha zag van zijn voornemen af om Makdisju een dergelijk bezoek te brengen, omdat de moesson de Portugeezen

1 Commentarios do grande Aff. d'Alboquerque, I, 46 (vgl. 27, 42); Correa, Lendas, I, 659, 663.
2 Bij sommigen Angodja. De stad moet in de Formosa-baai gelegen hebben.

noodzaakte zich niet langer aan de kust op te houden. De vloot zeilde dus naar Sokotra, waar men in last had eene vesting te bouwen.

Dit kleine eiland werd destijds door Abessiniërs bewoond, die de gebruiken der Jacobitische Christenen volgden maar zeer verwilderd waren en meest in grotten woonden. De Sultan van Kesjin bij kaap Fartak aan de Arabische kust, had in 1480 eene legerbende tot onderwerping van 't eiland uitgezonden en aan de noordzijde een fort laten bouwen, bij een vlek, dat de Portugeezen Soko noemen en waar thans Tamarida gelegen is. Van hier uit hielden zij de Abessiniers in onderdanigheid. In 't begin van April 1507 kwam de vloot van Da Cunha hier voor anker en eischte de vesting op. De Arabische bevelhebber gaf ten antwoord dat hij haar tot het uiterste zou verdedigen. Daarop werd zij door D'Albuquerque en Da Cunha van twee zijden aangegrepen en na een zwaren strijd veroverd. Het fort, dat den naam S. Miguel verkreeg, werd door de Portugeezen versterkt en ontfing eene bezetting met Affonso de Noronha, een neef van D'Albuquerque, tot bevelhebber. De bewoners van het eiland gaven in den eersten tijd na het vertrek der vloot blijken van vriendschappelijke gezindheid en voorzagen de Portugeezen van levensmiddelen, maar hetzij dat de laatsten die vriendschap door ongeoorloofde handelingen verbeurden, hetzij dat de inwoners door de achtergebleven Arabieren tegen hen werden opgezet, na eenigen tijd bleef de toevoer van mondkost uit, zoodat de bezetting groot gebrek begon te lijden. Eindelijk daagde er hulp; waardoor die zoolang was uitgebleven zullen wij aanstonds zien.

Tristão da Cunha nam hier afscheid van D'Albuquerque en voer met een deel van de vloot naar Indië, waar wij hem later zullen aantreffen. In 't midden van Augustus verliet ook D'Albuquerque met zijn eskader van zes schepen, waarop zich 460 man en daaronder vele zieken bevonden, de haven van Soko, voer de zuidkust van Arabië langs en het voorgebergte (Râs) el-Hadd om, waar de kust van Omân een aanvang neemt, die destijds tot het gebied van den sultan van Hormûz behoorde. De eerste haven die men bereikte, was Kalhât, gewoonlijk de ligplaats der vloot die de sultan onderhield om de koopvaarders tegen de zeeroovers van de Indische kust te beschermen. Er bevonden zich nu verscheidene handelsschepen, zoodat de bevelhebber der plaats zich zeer onderdanig betoonde en de vloot

van levensmiddelen voorzag, maar het bleek later dat de vaten waarin deze zich bevonden, voor 't grootste deel met vuil gevuld waren. Minder vriendschappelijk was de ontfangst voor Kuriât. Terwijl D'Albuquerque de ligging der plaats verkende, die aan de zeezijde verschanst was, zag hij dat de Arabieren zich tot tegenweer gereed maakten, en daar hij het noodig vond door eenige wapenfeiten den Sultan van Hormûz ontzag in te boezemen, besloot hij deze gelegenheid niet te laten voorbijgaan. Den volgenden dag werd de vesting bestormd en ingenomen. Een der verhalers spreekt met een zekeren weemoed van de schoone moskeën in deze Arabische steden, die aan de vlammen werden prijsgegeven, maar het zoogenoemde krijgsrecht pleegde zelden raad met het schoonheidsgevoel.

Men voer nu de kust verder langs naar Maskat. De schoone ligging van die stad (toen reeds de voornaamste aan deze kust) aan den voet van 't gebergte, kon, hoewel zij de Portugeezen trof, ook van haar hoofd het oordeel niet afwenden. De gouverneur was besloten in de gestelde voorwaarden: onderhoorigheid en schatting aan Portugal toe te stemmen, maar terwijl er onderhandeld werd kwam eene aanzienlijke bende Arabieren uit het binnenland[1], de bezetting versterken en verweet den gouverneur zijn lafhartigheid. Zij beletten de manschappen die in de sloepen aan land kwamen, om levensmiddelen te laden, en toonden zich zoo vijandig dat D'Albuquerque tot een landing besloot. De Arabieren verdedigden zich dapper genoeg, maar moesten toch eindelijk de stad ontruimen die naar gewoonte geplunderd en in brand gestoken werd.

Voor Sohâr, eene oude handelsstad aan de kust, liep het vredelievender af. De bevelhebber der vesting was een aanzienlijk man uit Hormûz, die het verstandiger vond den schijn van onderwerping aan te nemen dan de Portugeezen te bevechten. Hij stond zelfs toe dat eenigen hunner in de vesting kwamen om de vlag in top te hijschen; hij zelf zou haar met de zijnen in dienst van den koning van Portugal blijven bezetten. Maar nu verlangde hij ook soldij voor zijne manschappen, die zonder dat, ongetwijfeld zouden wegloopen. D'Albuquerque vond zijn wensch billijk, maar wist er wel weg op.

1 In de Commentarios d'Aff. d'Albuquerque (I, 99) heet de vorst van het binnenland Benjabar. Misschien hebben wij hieronder het hoofd van den stam der Beni-Jabîr te verstaan, die in den omtrek van Maskat woonden.

Hij liet de overheden der stad voor zich verschijnen en gelastte hun de schatting die zij vroeger aan Hormûz betaalden, voortaan aan zijn stedehouder op te brengen. De overeenkomst werd door beide partijen geteekend en bezegeld. Het komt mij niet waarschijnlijk voor dat de Portugeesche vlag langen tijd van de muren der vesting gewapperd heeft.

Nog eenmaal deden de Portugeezen eene landing aan de kust, maar meer uit noodzakelijkheid, omdat men behoefte had aan levensmiddelen. Het was te Khôr Fakkân[1], een der voornaamste uitvoerplaatsen van Arabische paarden. De bewoners werden tijdelijk uit de stad verjaagd, maar maakten het de aanvallers zoo lastig dat zij blijde waren zich veilig te kunnen inschepen.

Weinige dagen later had men de noordpunt van Arabië, Râs Mesandum, omgezeild en het kleine eiland bereikt aan de Perzische kust, dat het doel was van de reis. Toen zij den 25sten September 1507 het eiland omvoeren en aan de landzijde de groote stad in het oog kregen, de menschenmassa die zich aan het strand bewoog en de welgewapende vloot die in de haven lag, stonden de Portugeesche kapiteins ontzet over de macht die zij hier zouden moeten trotseeren. De admiraal, meenden zij, moest niet in overijling besluiten om aanvallenderwijze te werk te gaan, maar zich eerst met hen beraden over 'tgeen hier te doen viel.

Waarlijk, het was een stoute daad, en het kan die mannen niet tot schande aangerekend worden, dat zij huiverig waren om hier vijandelijk op te treden. Er was één man, wien dagen te voren de oogen reeds over het gevaar, waarin hij zich ging begeven, waren opengegaan, maar thans, nu het oogenblik van handelen gekomen was, aarzelde hij geen oogenblik. Men was hier nu eenmaal, antwoordde hij zijne kapiteins; beraadslagingen waren thans overbodig; zij moesten de taak die hun was opgelegd met moed onder de oogen zien. En nu werden op zijn bevel alle zeilen bijgezet, en terwijl men op alle schepen het geschut losbrandde om de stad te begroeten en de menigte aan het strand een geschreeuw aanhief, vermengd met het geraas van cimbalen en trompetten, dat elkeen hooren en zien verging, ging het kleine Portugeesche eskader tusschen de groote schepen die zich op de reede bevonden, voor anker liggen.

1 Orfacao bij de Portugeesche schrijvers.

Hormûz was als stapelplaats van den handel tusschen Oost en West nog bloeiend, maar de macht zijner beheerschers was aan het afnemen. Oneenigheden onder de leden van het stamhuis, dat hier en op de omliggende kusten en eilanden heerschappij voerde, hadden den band tusschen de verschillende deelen van het rijk verzwakt, en Sjah Ismael, de machtige Safide, die in 1502 den troon van Perzië had beklommen, eischte weldra zijn deel in de handelsvoordeelen die de vorsten van Hormûz genoten. Bij de komst der Portugeezen heerschte hier, in naam, een twaalfjarige knaap uit het oude stamhuis, Seif-eddîn geheeten, maar inderdaad een gewezen dienaar zijns vaders, Bengalees van geboorte, met name Chodjah Atar. Vestingwerken van beteekenis schijnt de stad niet gehad te hebben, maar de talrijke bezetting, die voor een groot deel uit Perzische boogschutters bestond, maakte eene landing gevaarlijk. Een groot nadeel voor de stad was hierin gelegen, dat zich op het eiland geen bronnen bevonden en het water van de vaste kust of van de naburige eilanden, Kisjm[1] en Larak, moest worden aangebracht.

Chodjah Atar, wien de vijandelijkheden door de Portugeezen aan de kust van Omân gepleegd ter oore gekomen waren, maakte zich bij hun komst tot wederstand gereed, maar daar hij van het vaste land nog gewapende hulp verwachtte, besloot hij voorloopig de onderhandelingen te rekken. Op den fieren eisch van D'Albuquerque, dat de sultan den koning van Portugal als zijn opperheer erkennen en hem eene jaarlijksche schatting betalen zou, werd dus ontwijkend geantwoord en geen besluit genomen. Toen dit eenige dagen duurde besloot de admiraal, in weerwil van de protesten zijner kapiteins, zijn eisch te doen gelden. Hij tastte de vaartuigen aan die in de haven lagen, en waarbij zich groote en goed bemande schepen van Gudjerat bevonden, wier geschut echter weinig werking deed, en werd nu door meer dan 200 booten met gewapenden uit de stad omsingeld, die de aanvallers met een hagelbui van pijlen begroetten. Maar het goed bediende Portugeesche geschut deed weldra zijne uitwerking; op hunne schepen konden de Europeërs een vijand tarten, tienmaal sterker dan zij zelven. Zij boorden een aantal schepen en booten in den grond en richtten zulk een vernieling aan, dat Chodjah Atar, bevreesd voor de

1 Bij de Portugeezen Qucixomc (Keisjom).

schepen die op de werf lagen en die de vijand reeds begon in brand te steken, om wapenstilstand verzocht.

Na eenige onderhandelingen werd de eisch van D'Albuquerque ingewilligd. De Sultan van Hormûz erkende den koning van Portugal tot zijn leenheer, verbond zich tot eene jaarlijksche schatting van 15.000 sjerafijnen[1] en om geene rechten te heffen van de koopwaren die de Portugeezen aanbrachten; en wat meer was, hij stond den admiraal toe aan de haven eene vesting te bouwen.

Het was in October 1507, dat met behulp van werklieden uit Hormûz met dezen bouw een aanvang werd gemaakt. De Portugeesche kapiteins zagen dit echter met leede oogen aan. Den tijd dien zij hier moesten besteden met het halen van steenen uit de groeven en met opzichtersarbeid, hoeveel voordeeliger konden zij dien niet gebruiken door jacht te maken op de handelsvaartuigen aan den ingang der Roode Zee of door hunne schepen te laden in Indië! Sommigen overwogen ook, en niet ten onrechte, dat de bezetting van Sokotra groot gevaar liep van gebrek te lijden en wenschten haar hoe eer hoe beter te hulp te komen. Bovendien, wat had het bouwen van deze vesting te beteekenen? De koning had er immers geen last toe gegeven? D'Albuquerque handelde dus tegen zijne instructie in, want men zou met de geringe macht die kon worden achtergelaten deze sterkte onmogelijk tegen de overmacht kunnen verdedigen[2].

Het duurde niet lang of de kapiteins lieten den admiraal hunne meening blijken, en toen deze bij zijn gevoelen bleef, stelden zij een verzoekschrift op en drongen er op aan, dat hij dit in overweging zou nemen. Men was juist bezig met het bouwen van een ingang tot de vesting. D'Albuquerque liet in zijn drift het verzoekschrift ongeopend onder het portaal metselen, dat nog lang daarna den naam zou dragen van ‘het portaal der verzoekschriften.’ De ontevredenheid werd door zulk een barschen maatregel nog meer opgewekt, en thans spanden ook de manschappen met de kapiteins samen en weigerden met den arbeid voort te gaan.

1 De sjerafijn had volgens Castanheda (II, 203, 248) de waarde van een Ptg. cruzado, die destijds ongeveer met ƒ3.50 gelijkstond.

2 Zie het request van kapiteinen, gedagteekend 13 November 1507, in de Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, I, 279-82.

Het gevolg van deze oneenigheden was, dat Chodjah Atar den Sultan zijne toestemming tot den aanbouw der vesting liet terugtrekken en tegen den Portugeeschen bevelhebber een geheel anderen toon aannam dan vroeger. Hij weigerde eenige overloopers uit te leveren, geschutgieters die hem veel dienst konden bewijzen, onder 't voorwendsel, dat zij niet te vinden waren.

Met moeite bewoog nu D'Albuquerque zijne kapiteins tot het hervatten der vijandelijkheden. Men besloot den toegang tot de bronnen in den omtrek die de stad van water voorzagen af te snijden, zoodat daar groot gebrek en sterfte begon te heerschen, totdat eindelijk eenige schepen met gewapenden van de Arabische kust den Sultan te hulp kwamen om de bronnen te beschermen. D'Albuquerque zond drie schepen uit om den vijand te verjagen, maar in plaats van dien last op te volgen, namen de kapiteins de gelegenheid waar om op het eiland Larak drinkwater in te nemen en koers te zetten naar Indie. Een hunner had de levensmiddelen aan boord die voor Sokotra bestemd waren.

Met slechts drie schepen overgebleven, en inziende dat men te Sokotra zijne hulp behoefde, moest D'Albuquerque nu wel voor de noodzakelijkheid bukken. Juan de Nova, die hem trouw was gebleven, hoe weinig hij het ook met hem eens was, werd met zijn schip naar Indië gezonden om den vicekoning van het voorgevallene verslag te doen en hem uit naam van zijn bevelhebber te verzoeken de gevluchte kapiteins voor hunne desertie te straffen. D'Albuquerque zelf begaf zich op 't eind van December 1507 met de twee overgebleven schepen naar Sokotra.

Gebrek en ziekten hadden de Portugeezen die hier waren achtergebleven uitgeput. De komst van den admiraal was voor hun eene redding; maar de lafenis die hij hun bracht zou spoedig uitgeput zijn. Hij zond dus een zijner beide schepen naar Malindi om meerderen voorraad op te doen en kruiste met het andere aan den ingang der Roode zee, om zoo mogelijk Arabische koopvaarders op te vangen, hetgeen hem slechts met een enkelen gelukte. Op 't eind van April 1508 kwam er versterking van Malindi. Het uitgezonden schip kwam terug in gezelschap van twee anderen, tot het eskader van Vasco Gomez d'Abreu behoorende, dat in 1507 van Lissabon was uitgezeild. De kapiteins wenschten rechtstreeks naar Indië te gaan, maar D'Albuquerque liet hun zijne volmacht zien die hen verplichtte zich onder zijne bevelen te stellen. Den 10^{den} Augustus

ging hij met hen van Sokotra onder zeil - wederom naar Hormûz.

Dat hij daar met deze vier schepen en een fust die hij te Sokotra had laten bouwen, in 't geheel met eene bemanning van 300 personen, weinig zou kunnen uitrichten, had de ondervinding hem geleerd. Maar naar Indië gaan kon hij thans nog niet. Zonder twijfel voorzag hij eene botsing met den Vicekoning. Keurde deze zijne handelingen af, dan kon hij, zoolang de tijd van zijn opperbestuur nog niet verstreken was, het hem zeer moeielijk maken, en hem zelfs naar Portugal terugzenden om zich te verantwoorden[1]. Voor zich zelf overtuigd, dat hij in Indië veel tot stand zou kunnen brengen als de tijd voor hem gekomen was, mocht hij die kans niet wagen. Het zal aanstonds blijken dat hij zich in zijn oordeel over D'Almeida niet bedrogen had.

De Arabische kust langs varende besloot D'Albuquerque de stad Kalhât te tuchtigen voor de misleiding waaraan zich hare inwoners jegens hem hadden schuldig gemaakt. Zij werd door de Portugeezen ingenomen, en de levensmiddelen die men vond, werden ingescheept. Een gevangen Muzelman deelde hun mede hoe de zaken te Hormûz stonden. Chodjah Atar had door zijn despotisch bestuur velen van zich vervreemd, zoodat de Perzische hulptroepen naar het vesteland waren teruggekeerd. Aan de vesting, door de Portugeezen begonnen, was door hem voortgebouwd en hij had haar van geschut voorzien, met behulp der overloopers gegoten.

Den 13^{den} September 1508 kwam D'Albuquerque weder voor de stad. Chodjah Atar deed hem onmiddellijk het afschrift van een brief toekomen dien hij van den vicekoning uit Indië ontvangen had. D'Almeida keurde daarin het bedrijf van D'Albuquerque af en bejammerde het, dat de goede verstandhouding tusschen hem en den vorst van Hormûz op zoo gewelddadige wijze verstoord was. Ook zou hij dien bevelhebber, als hij in Indië aankwam, zijn gerechte straf doen ondergaan[2].

Om dien onstaatkundigen brief te schrijven, moest Francisco d'Almeida wel zeer verbitterd zijn geweest. En geen wonder.

1 Vergelijk Correa, Lendas I, 877, 878. Correa was later, jaren lang, schrijver bij D'Albuquerque.

2 Men vindt den brief in de Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, I, 306. Vergelijk ook Correa, Lendas I, 879, 880 en voorts de Commentarios II, II; Osorius, de rebus Emmanuelis (Conimbr. 1791), II, 380.

Aan hem was het beleid der zaken in het Oosten opgedragen, en dat men buiten hem om een krijgsbedrijf had ondernomen, waarvan de gevolgen niet te overzien waren; dat men een nachtig vorst had aangetast die naar zijne overtuiging in 't belang van den handel op Indië gespaard moest worden, dit moest zijn toorn wel opwekken. Maar de schuld lag niet aan D'Albuquerque, zij lag aan den koning van Portngal. Manuel was te kleingeestig om de oppermacht aan een enkelen persoon te durven toevertrouwen en had aan D'Albuquerque een volmacht verleend die inbreuk maakte op het gezag van den vicekoning. Toen nu deze van de kapiteins, die D'Albuquerque verlaten hadden, vernam wat hij tegen den raad van allen had doorgezet, liet hij wek, omdat zij zich in elk geval schuldig gemaakt hadden aan desertie, door een raad van bekwame mannen de zaak onderzoeken, maar in zijn hart gaf hij hun gelijk, want de verziende plannen van D'Albuquerque waren voor hem een gesloten boek; eene duurzame bezetting van Hormûz beschouwde hij als een hersenschim. Ziedaar wel geene rechtvaardiging, maar althans eene verklaring van den brief, waarvan D'Albuquerque thans met verbazing kennis nam.

Nu de vicekoning zelf hem als een soort van vrijbuiter voorstelde, was het niet te verwonderen dat Chodjah Atar weigerde hem de jaarlijksche schatting te betalen en de overloopers uit te leveren. Hem daartoe te dwingen, was met de geringe macht die D'Albuquerque bezat, niet mogelijk. Hij poogde nu weder den toevoer van water en levensmiddelen naar de stad af te snijden, maar de inwoners waren door de ondervinding wijzer geworden en hadden aan het vasteland en de eilanden een aantal zeilbooten geposteerd, die voor den aanvoer zorgden. Te vergeefs trachtten de Portugeezen ze op te vangen, zoodat zij zelven meer gebrek leden dan de inwoners. Nog een tijd lang wachtte D'Albuquerque of er ook versterking uit Portugal zou komen, maar nu deze niet kwam opdagen, en zijne schepen in te slechten toestand waren om naar Sokotra terug te keeren, begaf hij zich eindelijk naar Indië. Den 5^{den} December 1508 kwam hij ter reede voor Kananor en trof daar den vicekoning aan op weg naar Diu.

II.

Wij hebben Tristão da Cunha te Sokotra verlaten, waar hij van D'Albuquerque afscheid nam en met zijne schepen naar Indië vertrok. Den 27sten Augustus 1507 bereikte hij Kananor. Francisco d'Almeida, de vicekoning, die te Kotsjin zijn verblijf hield, had reeds geruimen tijd naar versterking van de vloot uitgezien en in dit jaar niets van belang kunnen ondernemen. Daarenboven had men zich den radja van Kananor tot vijand gemaakt. Een schip dat daar te huis behoorde en van een Portugeeschen pas voorzien was, werd op bloot vermoeden dat men een Kalikutsch vaartuig voor had, in den grond geboord. Kort daarop was de radja gestorven, en zijn opvolger, te recht over die trouwelooze daad verontwaardigd, verbond zich met den Samudrin en sloot met zijn hulp de Portugeesche vesting in, die nog slechts uit houten verschansingen bestond. Kort voor de komst van Da Cunha hadden de Naïrs en Muzelmannen haar van alle kanten aangegrepen, maar het was den dapperen en standvastigen bevelhebber, Lourenço de Brito, gelukt den aanval af te slaan[1], en de aankomst van Da Cunha's eskader bewoog thans den radja om vrede te sluiten. De vesting werd sedert door de zorg van D'Almeida van steen opgetrokken.

Da Cunha vertrok hierop naar Kotsjin, waar zijne schepen lading bekwamen[2]. De vicekoning maakte van zijne tegenwoordigheid gebruik om een gezamenlijken aanval te ondernemen op Panani, eene versterkte havenstad van den Samudrin, waar men hem gemeld had dat verscheidene Mohammedaansche handelsschepen lagen om lading in te nemen. De Muzelmannen verdedigden zich dapper, zoowel op de schepen als uit de vesting. Niet zonder gevaar en verlies werden de eersten veroverd, en toen het geschut op de Portugeesche vloot geborgen was, in

1 Het beleg is uitvoerig geschilderd door Castanheda, II, 138-165. Zie ook Ludov. di Varthema edited by Percy Badger, blz. 281 vv.; Damiano a Goes, blz. 179-186, bij wien men verhaald vindt hoe een Nederlander, Rutgert de Gelder of van Gelder (Rutgerte Gueldres) zich als ‘condestabre’ bij dat beleg onderscheidde. Rutgert was ook bij de verovering van Goa en Malaka tegenwoordig en woonde later te Antwerpen, nabij het Portugeesche consulaat, waar de schrijver hem leerde kennen.

2 Da Cunba bracht het bevel mede om de versterking op het eiland Andjediva te sloopen, daar zij te veel aan de aanvallen der Mohammedanen blootgesteld en voor dadelijke hulp te ver van Kotsjin afgelegen was.

brand gestoken. Da Cunha voer toen naar Kananor terug om de lading zijner schepen met gember aan te vullen, en begaf zich den 7^{den} December 1507 op de terugreis naar Portugal[1].

In Januari van het volgende jaar zond de vicekoning zijn zoon Lourenço met acht schepen uit, om aan de kust te kruisen en de schepen der bondgenooten te beschermen. De vloot voer naar Tsjaul, waar verscheidene vaartuigen van Kotsjin lagen, die hij moest teruggeleiden, en waar ook eenige zijner schepen levensmiddelen zouden laden. Tsjaul of Tsjawul was eene haven van den Nizâm Sjah[2], een der vroegere grooten van het rijk van Dekhân, die zich, toen het stamhuis der Bahmanî zijne macht verloor, een stuk van dit rijk had toegeëigend en de stad Ahmednagar had aangelegd, die sedert de zetel bleef van hem en zijne opvolgers. Zijn gebied aan de kust was niet uitgestrekt; het grensde ten noorden aan het groote rijk van Gudjerat, ten zuiden aan het gebied van den Adîl Sjah van Bidjapur, wien de havens Dabul en Goa toebehoorden. Te Tsjaul werd veel handel gedreven; hier bracht men de waren van Kambaja, om naar zuidelijker havens, en de voortbrengselen van Malabar en Afrika, om naar Kambaja vervoerd te worden; ook vond men hier altijd voorraad van granen die het vruchtbare land in den omtrek opleverde, en van fijne katoenen gewaden die in deze streken geweven werden[3]. De Nizâm had in 't belang zijner haudelsbetrekking met Malabar gezorgd dat aan de Portugeezen in zijne havens eene goede ontfangst te beurt viel.

Dom Lourenço had dus volstrekt geen vermoeden dat hij hier strijd zou moeten voeren. Reeds lang wist men dat de sultan van Egypte eene vloot had uitgerust om de Franken uit de Indische Zee te verjagen. Ook nu weder liepen er geruchten dat die vloot de Roode Zee was uitgezeild, en om D'Albuquerque te ontwijken, die voor Hormûz lag, zich rechtstreeks naar Diu begeven had, een havenstad aan de zuidpunt van het

1 Ludovico di Varthema, de bekende reiziger, nam aan den aanval op Panani deel en werd na het gevecht tot ridder geslagen; hij keerde toen met Da Cunha naar Europa terug, op een schip behoorende aan de Florentijnsche kooplieden Marchionni te Lissabon. (Travels, edited by Percy Badger, p. 286 vv., 296.)

2 Hij heet bij de Portugeezen Nizamaluco, dat is Nizam al-Malik, zijn vroegere titel aan het hof van Dekhâu.

3 Livro de Duarte Barbasa, p. 290; Ludov. di Varthema (ed. Percy Badger), p. 114; Correa, I, 587; Castanheda, II, 117.

schiereiland Gudjerat, die in den laatsten tijd meer bezocht werd dan Kambaja, om het gevaar door wind en stroom aan het inloopen van de golf van Kambaja verbonden. De geruchten waarvan wij spraken, waren ook aan den vice-koning ter oore gekomen, en deze liet niet na zijn zoon daarvan bericht te zenden.

De jonge Almeida liet met het laden der schepen spoed maken, maar verwachtte toch zoo weinig hier door de Turken[1] bestookt te zullen worden, dat toen zich werkelijk in zee groote schepen vertoonden, de gedachte niet bij hem opkwam, dat dit de vijand zou zijn. Hij hield ze voor het eskader van D'Albuquerque, dat men reeds lang in Indië verwachtte, en bleef rustig op de rivier liggen. Maar het was werkelijk de Egyptische vloot.

Reeds in 1506 had deze Suez verlaten[2], maar de bevelhebber Emir Husein Almusjrif had zich geruimen tijd in Arabië opgehouden, den emir van Djidda, die het oppergezag van Egypte niet wilde erkennen, tot rede gebracht, en was eindelijk Arabië omgevaren, tot hij voor Kalhât kwam en vernam dat de Portugeesche vloot voor Hormûz lag. Daarop was hij naar Diu overgestoken, om zich met Melik Eiaz te beraden over hetgeen hem te doen stond.

Deze Melik Eiaz[3] was een man van geringe afkomst, maar van groote bekwaamheid. Mahmud Sjah, de vorst van Gudjerat, had hem tot zijn admiraal (emîr al-umara) benoemd en het bewind over Diu en andere havensteden aan hem opgedragen. Hij hield te Diu zijn verblijf en had deze plaats zoo weten te verfraaien en te versterken, dat zij weldra met de voornaamste steden van het rijk kon wedijveren. Op last van Mahmud zou hij den Egyptischen vlootvloogd bij zijne onderneming tegen de Portugeezen hulp verleenen, maar Melik Eiaz was voorzichtig, en besloot zijn geloofsgenoot de spits te laten afbijten. Zoo kwam het dat de Portugeezen die voor Tsjaul lagen, in 't eerst alleen de Egyptische vloot, uit twaalf groote schepen en galeien bestaande, in 't gezicht kregen.

Emir Husein aarzelde niet, en liet zijne schepen aanstonds

1 Eigenlijk noemde men in het Oosten de bewoners van de Levant R u m e s . Onder T u r k e n verstond men meer bepaald de inwoners van Turkestan; maar de Portugeezen gebruikten die onderscheiding zelden.

2 Zie ‘De vestiging der Portugeezen in Indië’, in De Gids, 1875, III, blz. 216.

3 Zie Ferishta, transl. bij Briggs, IV, 74. Bij de Portugeesche schrijvers heet hij Melique Az., Meliquiaz, enz.

op de Portugeesche aanzeilen, maar hij had zijne tegenstanders te licht geteld. Hun geschut miste ook nu zijne uitwerking niet, en in weerwil van zijne grootere macht, schroomde hij de schepen van den vijand te enteren. Den volgenden dag werd het gevecht hervat, en 's avonds kwam Melik Eiaz met veertig gewapende fusten[1] opdagen. De Portugeezen liepen thans gevaar van ingesloten te worden, en besloten zich in open zee te begeven. Den meesten gelukte dit en ook de vaartuigen uit Kotsjin, maar het admiraalschip werd lek geschoten. Nog geruimen tijd verdedigde zich Lourenço d'Almeida tegen de overmacht - de andere schepen waren door den stroom reeds te ver afgedreven om hem hulp te kunnen verleenen, - en toen hij gesneuveld was, en de meesten zijner manschappen met hem, werd het schip geënterd en zonk weinige oogenblikken later. De weinige Portugeezen die in leven gebleven waren, nam Melik Eiaz als gevangenen naar Diu mede. De slimme Muzelman begreep dat zij hem van grooten dienst konden zijn.

De verovering van een enkel schip, en dan nog door een toeval, was geen zaak van groot gewicht, maar dat dit geschied was in een gevecht met het eskader waarover de zoon van den vicekoning het bevel voerde, dat deze er zelf het leven bij verloor, en dat de overige schepen althans tot den aftocht gedwongen waren, gaf emir Husein een zeker prestige bij de Indische vorsten en verlevendigde de hoop der Muzelmannen, dat het hun gelukken zou de Franken uit Indië te verdrijven. Oostersche schrijvers van dien tijd, die zelden van de Portugeezen melding maken, achtten die overwinning dan ook van genoeg belang om haar op te teekenen, en deden dit op eenigszins grooter schaal dan de waarheid gedoogde. ‘Hoewel 400 Turken in dit gevecht de kroon vanhet martelaarschap verwierven,’ lezen wij bij Ferishta, ‘werden niet minder dan 3000 of 4000 Portugeesche ongeloovigen naar de onderwereld gezonden’[2].

Emir Husein wilde thans met zijne vloot te Goa, de veiligste haven aan de kust, overwinteren, om in de lente meer in de nabijheid van den vijand te zijn, maar Melik Eiaz achtte het

1 Men kan eene afbeelding van dit vaartuig vinden bij Linschoten, Itinerarium, p. 46.

2 Ferishta, IV, 75. Het bericht in de *Tabakát-i Akbari*, medegedeeld door J. Bird in eene aanteekening op Alí Mohammed Khán's History of Gujurát (London, 1835), p. 215, schijnt uit dezelfde bron geput te zijn. Volgens De Barros waren er 600 Muzelmannen en 140 Portugeezen gesneuveld.

geraden zijn bondgenoot niet uit het oog te verliezen, en overreedde hem om zijne schepen, die door het geschut der Portugeezen zeer geleden hadden, te Diu te laten herstellen[1].

De vicekoning liet zich door 't verlies van zijn dapperen zoon niet ter neder slaan. Terwijl de Turken zich te Diu bevonden, kwam een aantal schepen uit Portugal zijne zeemacht versterken. Ze waren ten deele in 1507 van Lissabon uitgezeild, maar door allerlei tegenspoed langer dan gewoonlijk onderweg gebleven; gedeeltelijk behoorden ze tot de beide eskaders die koning Manuel in April 1508 naar Indië had gezonden. Het eene, onder Jorge d'Aguiar, bestond uit 13 schepen, waarvan acht lastschepen naar Indië bestemd waren[2]. Met de vijf overigen zou D'Aguiar even als vóór hem D'Albuquerque aan de Arabische en Perzische kusten, de Muzelmannen afbreuk moeten doen, onafhankelijk van den opperbevelhebber, die te Kotsjin zijn verblijf hield, en wiens gebied zich alleen tot Indië zou bepalen. Te Mozambique aangekomen, moest D'Aguiar zijn schip de S. João verlaten en dit naar Indië zenden, om den vice-koning naar Portugal te brengen.

Dit schip nu was juist het eenige van de vloot dat onderweg met zijn bevelhebber te gronde ging. Toen dus D'Almeida de tijding ontfing dat D'Albuquerque hem moest opvolgen en dat zijn terugkeer met de S. João verwacht werd, kon hij zijn vertrek gevoegelijk uitstellen totdat dit schip was aangekomen, of totdat men zekerheid had omtrent zijn wedervaren. En dit kwam hem uitnemend te stade, want voor hij Indië verliet, was het zijn vaste voornemen, den dood van zijn zoon op de Turken te wreken

Eerst droeg hij zorg voor de lading der retourschepen, en nog voordat de laatsten van Kananor vertrokken waren, waarheen hij ze zelf had vergezeld, kwam D'Albuquerque daar ter reede.

De eerste samenkomst der bevelhebbers schijnt vriendschappelijk geweest te zijn, maar toen D'Albuquerque vernam dat de vicekoning twee van de drie kapiteins die hem te Hormûz ontloopen waren, in vrijheid had gesteld, en den derden naar Portugal gezonden, om zich voor den koning te rechtvaardigen, nam hij een anderen toon aan en liet aan D'Almeida 's konings

1 Castanheda, II, 272. Vergelijk Correa, I, 772.
2 Van het andere eskader onder Diogo Lopez de Sequeira, dat naar Malaka bestemd was, spreek ik straks.

volmacht vertoonen, waarin hij tot zijn opvolger was aangesteld[1]. D'Almeida gaf ten antwoord dat zijn bewind eerst met dit jaar ten eind liep - het was thans in 't begin van December, - en dat hij de komst van de S. João moest afwachten; ook was hij nu eenmaal op weg naar Diu, om de Turken te bestrijden. D'Albuquerque betoogde dat er schepen genoeg waren om hem naar Portugal terug te brengen, en dat de vicekoning het bestrijden der Turken wel aan hem kon overlaten. Die aandrang was niet hoffelijk en het was edeler geweest indien D'Albuquerque het ongelijk hem aangedaan, thans ter zijde had gesteld. D'Almeida liet zich verder met geen woordenstrijd in, maar bleef bij zijn voornemen[2]. Zijn toekomstige opvolger begaf zich nu naár Kotsjin, waar zijn schip hersteld moest worden, en wachtte daar de terugkomt van den vice-koning af.

Den 12^{den} December 1508 ging deze naar Diu onder zeil Onderweg sloten zich nog eenige schepen bij zijn eskader aan, dat thans uit 23 groote en kleine schepen bestond en 1600 man, waarbij 400 Malabaren, aan boord had. De vloot begaf zich eerst naar Dabul, een der havensteden van den Adîl Sjah, die eene tuchtiging verdiende, omdat ook hij met de Turken had samengespannen, en omdat zijne schepen zeeroof pleegden en de bezetting te Andjediva voortdurend verontrust hadden.

Dabul was tamelijk versterkt en had eene goede bezetting, maar het geschut werd zoo slecht bediend dat de Portugeezen zonder verlies aan land kwamen en de vestingwerken aangrepen. Na eene korte verdediging ging het garnizoen op de vlucht en liet de stad aan haar lot over. De inwoners weerden zich als vertwijfelden, maar de soldaten, die den dood van zoovelen hunner makkers nog versch in 't geheugen hadden, gingen met zulk eene woede te werk dat het sedert in die streken als de krachtigste verwensching gold: ‘de furie der Franken kome over u als over Dabul!’ Te midden van het plunderen en brandstichten droeg men geen zorg om de levensmiddelen naar de schepen te brengen, zoodat de bevelhebber genoodzaakt was

1 Zonder den titel evenwel van vicekoning, daar het opperbevel in het Oosten thans niet meer aan één persoon was opgedragen.

2 Correa (Lendas, I, 892 vv.) tracht de dingen te vergoelijken en laat de bevelhebbers scheiden, ‘amigos e contentes’, maar de voorstelling der andere schrijvers komt beter overeen met D'Almeida's brief aan den koning, waar van ik straks zal spreken.

andere kuststeden aan te doen[1], om zich die te verschaffen en veel moeite had, daar hier hongersnood heerschte ten gevolge van sprinkhanen, om in dat gebrek te voorzien. Toen hij eindelijk koers zette naar Diu, moest de vloot, door onbekendheid met het vaarwater, nog verscheidene dagen op zee rondzwalken. Den 2^{den} Februari 1509 kreeg men de stad in 't gezicht.

De scheepsmacht die de Mohammedanen te Diu bijeengebracht hadden was niet gering. Behalve het eskader van Emir Husein[2], lagen hier enkele groote schepen en de welbekende fusten van Melik Eiaz, en bovendien een honderdtal booten met gewapenden die de Samudrin te hulp had gezonden. Maar de ijver om den vijand te bestrijden was niet groot. Emîr Husein was met moeite door Melik Eiaz teruggehouden om onder 't voorwendsel van de Portugeezen in open zee te willen bevechten den vijand te ontloopen[3]. Melik Eiaz zelf zag wel in dat het een geheel ander ding was een klein eskader zoo als te Tsjaul onverhoeds te overvallen, of een vloot te weerstaan die tot den strijd was uitgerust, en besloot zich zooveel mogelijk buiten 't gevecht te houden om het niet geheel met de Portugeezen te verkerven. En ook de Malabaren van den Samudrin waren niet geneigd zich voor hunne bondgenooten op te offeren.

De lezer zal mij eene schildering van het gevecht wel willen schenken. Onversaagd tastten de Portugeesche kapiteins de vijandelijke schepen aan, met dat gevolg dat de vloot van Emîr Husein na een hardnekkig gevecht geheel vernield werd. De fusten van Melik Eiaz en de vloot van den Samudrin hadden zich teruggetrokken toen de ondergang der Turksche schepen zich liet voorzien.

Zoodra de strijd beslist was zond Melik Eiaz een gezant naar

1 Onder anderen het hedendaagsche Bombay, dat bij Portugeesche schrijvers wel eens als Monbaim, maar meestal als Bombaim voorkomt. De inlandsche naam schijnt Mambai te zijn en komt ook zoo in Perzische geschriften voor. Barbosa, de oudste Portugeesche schrijver bij wien ik van de stad melding gemaakt vind, noemt haar Benamajambu, en hoewel hij duidelijk spreekt van een stad gelegen ‘quasy no cabo do regno de Cambaya’ (Livro de D.B., pag. 288), heeft zijn Italiaansche vertaler bij Ramusio er Tana Maiambu van gemaakt, denkende aan de stad Tana, aan de landzijde van 't eiland Salsette.

2 De bemanning der Egyptische vloot was een mengelmoes van allerlei nationaliteiten; een voornaam bestanddeel vormden de Mamluken. Aan Slavoniërs en Venetianen was het opzicht over de galeien toevertrouwd. Zie Damiano a Goes, p. 235, 238.

3 Zie Correa, Lendas, I, 928.

den vicekoning om hem geluk te wenschen en zijne diensten aan te bieden. De kapiteins hadden gaarne eene landing gewaagd ter wille van den buit die hier te behalen viel, maar D'Almeida vond het verstandiger, vooral met het oog op den handel met Afrika, zich den sultan van Gudjerat niet tot vijand te maken. Hij verlangde dus slechts van Melik Eiaz uitlevering der Portugeezen die te Tsjaul gevangen waren genomen en van de overgebleven Turken. Emir Husein had reeds de wijk genomen naar het hof van den sultan. De Melik schijnt eergevoel genoeg gehad te hebben om de uitlevering zijner geloofsgenooten te weigeren[1], maar wist toch den vicekoning tevreden te stellen, zoodat deze zelfs een paar schepen te Diu achterliet om lading in te nemen.

Vóór wij D'Almeida te Kotsjin laten terugkeeren, waar, zooals men zich herinneren zal, D'Albuquerque zich thans bevond, moeten wij een oogenblik bij het karakter van den vicekoning stilstaan. Een uitvoerig verslag omtrent zijn bestuur, door hem zelven opgesteld en aan den koning gezonden na zijne eerste ontmoeting met D'Albuquerque en toen hij op het punt stond naar Diu te vertrekken, zal ons daarbij van veel dienst zijn[2].

Francisco d'Almeida was een man van groote verdiensten, en het ware te wenschen geweest dat Portugal later altijd zulke bekwame vertegenwoordigers in Indië had bezeten. Hij zag de nadeelige gevolgen in, die de eigenbaat van den koning en van zijne gunstelingen voor het leger in Indië hebben moest: moedeloosheid en desertie ten gevolge van karige belooningen en slechte uitbetaling der soldij, terwijl men zich te Lissabon van de opbrengst der handelswaren verrijkte; stagnatie in den handel omdat men uit Portugal niet de waren zond die men noodig had maar die, waaraan de ambtenaars het meest konden verdienen, en omdat de schepen, die uitgezonden werden, te lang onder weg bleven, daar ze slecht zee konden bouwen en al aanstonds aan de Afrikaansche kust herstelling behoefden; misbruik van

1 Alleen Correa (I, 952, 953) wijkt hieromtrent van de andere geschiedschrijvers af. Dat D'Almeida op zijn terugtocht de gevangenen om 't leven liet brengen als een soort van zoenoffer voor zijn zoon Lourenço, schijnt zeker te zijn.

2 Het is voor het eerst uitgegeven door A.P. Lopes de Mendonça in ‘Annaes das sciencias e lettras public. da Academia R. das sciencias’, Tom. II (Lishoa, 1858), p. 65 vv., 141 vv. Eene betere lezing komt voor in de later uitgegeven Lendas van G. Correa, I, 897-923.

macht bij ambtenaars in Indië, omdat zij te gelijker tijd als handelaars moesten optreden; - D'Almeida zag al die gebreken en schroomde niet ze den koning onder 't oog te brengen. ‘Uwe Hoogheid’ schreef hij ‘zendt mij vele aanbevelingsbrieven voor uwe hovelingen[1], en zij meenen, hier komende, kapiteinsen factorsplaatsen mede te brengen en achten zich beleedigd als men ze hun niet dadelijk geeft; beter is het dat zij die eerst verdienen, want ik weet niet wat de mannen hier die ze met hun bloed verdienden te hopen zouden hebben als ik ze aan die nieuwelingen wegschonk.’ En een andermaal. ‘Ik raad u om den vicekoning dien gij in mijne plaats zendt beter te vertrouwen dan mij, hem niet te beknibbelen op kleinigheden en h e m g e e n e b e v e l e n t e g e v e n e e r g i j u w e r a a d s l i e d e n h i e r g e h o o r d h e b t ’ (een raad die nog zijne actualiteit niet verloren heeft). In het kort, D'Almeida was een goed regent, kundig, rechtvaardig, jegens zijne landgenooten althans, en niet karig waar het geven plicht kon geacht worden.

Maar zijn gezichtskring reikte niet ver. Men heeft het voorgesteld alsof hij, in tegenoverstelling van D'Albuquerque, van meening was dat de Portugeezen geene sterkten moesten bouwen, maar alleen moesten zorgen door krachtige vlooten meesters op zee te blijven. Inderdaad, van de noodzakelijkheid van het laatste was hij overtuigd, maar wat versterkingen betreft, hij raadde zelf den koning aan om er in 't belang van den handel te Kranganor en op Ceylon te laten aanleggen. De zaak is dat hij dien handel tot de westkust van Indië wilde beperken; scheepstochten naar andere kusten ondernomen, schenen hem roekeloos toe, zoolang de handel aan de Indische kust niet volkomen beveiligd was. De tocht van D'Albuquerque naar Hormûz was dan ook in zijn oog nutteloos, en zijne handelwijze natuurlijk verkeerd; en als de koning er op aandringt dat hij schepen op verkenning naar Malaka zal zenden geeft hij ten antwoord: er is hier zoovéél te doen; als er gelegenheid toe is zal het gebeuren.

Dat zulk een man niet begreep wat D'Albuquerque eigenlijk wilde, dat hij hem beschouwde als een avonturier, als een gek, volkomen ongeschikt om te regeeren, zal niemand verwonderen. ‘Om Affonso d'Albuquerque te troosten’, zoo eindigt hij spottend zijn laatsten brief aan koning Manuel, ‘heb ik aan den factor te Kotsjin geschreven dat hij hem van mijn tractement

1 *criados*, jonge menschen, die aan 't hof werden opgevoed.

moest uitkeeren wat Uwe Hoogheid bepaald heeft, want het komt mij voor dat zijne protesten geen andere bedoeling hebben.' En in die ongunstige meening omtrent zijn opvolger werd hij versterkt door zijne omgeving, vooral door de kapiteins die onder D'Albuquerque gediend hadden en den hooghartigen man haatten en vreesden. Zij drongen er op aan dat D'Almeida in Indië zou blijven; hij had immers een voorwendsel: het schip waarmede hij vertrekken moest was nog niet aangekomen. Hij was dus in zijn recht, betoogden zij, om de regeering te blijven waarnemen totdat de volgende retourvloot zou zijn aangekomen.

De vicekoning had de zwakheid om zich te laten overhalen. Toen dus bij zijn terugkomst te Kotsjin, den 10^{den} Maart 1509, D'Albuquerque vorderde dat hij het bewind aan hem zou overgeven, werd de man die werkelijk recht had thans het bewind te voeren, met minachting afgewezen, en moest maanden lang den smaad en den schimp van zijne tegenstanders verduren. En in dien tijd werd er niets ondernomen en zelfs het bewaken der kusten verwaarloosd. De radja van Kotsjin trachtte het geschil bij te leggen, maar daar hij het recht van D'Albuquerque erkende, wantrouwde D'Almeida hem en liet zich wijs maken dat zijn tegenstander den radja opstookte om geen peper af te leveren. Hij besloot dus om D'Albuquerque uit Kotsjin te verwijderen, en zond hem naar Kananor, waar Lourenço de Brito hem moest bewaken.

Maar lang duurde die afzondering niet. Den 12^{den} Maart 1509 had eene vloot van 15 schepen onder het bevel van Fernando Coutinho, maarschalk van Portugal, een neef van D'Albuquerque, Lissabon verlaten. Hij bracht 1600[1] soldaten mede, om den opperbevelhebber in Indië in staat te stellen zonder schroom tegen de vereenigde macht der Muzelmannen te kunnen optreden. De regeeringsmissiven waren aan D'Albuquerque gericht. Toen de vloot in October voor Kananor aankwam was de maarschalk niet weinig verwonderd van zijn bloedverwant te vernemen, wat er tusschen hem en den vice-koning was voorgevallen. Coutinho droeg zorg dat hij hier door zijne landgenooten en door den radja als gouverneur erkend werd, en nam hem toen naar Kotsjin mede.

In de eerste dagen na hun aankomst had hier de overdracht

1 Damiano a Goes, p. 241. De opgave bij De Barros, II, 1, p. 329, is in strijd met p. 351.

der regeering plaats. D'Almeida begaf zich hierop onmiddellijk in een der schepen die lading moesten innemen, en zoodra dit geschied was werd de terugreis ondernomen. Die reis was voor D'Almeida zelven en voor verscheidene edellieden die hem vergezelden noodlottig. Nadat men de Kaap de Goede Hoop was omgezeild, gingen de schepen in de baai van Saldanha voor anker liggen om water in te nemen. De manschappen die zich daarvoor aan land begeven hadden, kregen geschil met de Hottentotten en werden door hen op de vlucht gedreven en gewond. Ter kwader ure liet D'Almeida zich overhalen om de inboorlingen te straffen. Met 150 manschappen begaf hij zich naar het naaste dorp dat niet ver van de kust lag en voerde de kinderen en het vee naar de schepen mede. De Hottentotten, die bij den eersten aanval gevlucht waren, keerden aanstonds terug en vielen de Portugeezen met zulk een woede aan, terwijl zij het vee tot zich lokten en als borstweer gebruikten, dat men zoo snel mogelijk het strand poogde te bereiken. Ongelukkig hadden de booten om de hevige branding eene andere ligplaats gezocht, zoodat men in het heete zand een aanzienlijken afstand moest afleggen. Voortdurend door de inboorlingen met werpspietsen en steenen achtervolgd, zonk de een na den ander gewond en uitgeput neder en werd door den vijand afgemaakt. Met D'Almeida kwamen hier elf kapiteins en vijftig soldaten, waarvan de meesten zich in Indië door hunne wapenfeiten onderscheiden hadden, om het leven. Een tragisch uiteinde voor den man die Hindoes en Muzelmannen altijd ver beneden zich geacht en met minachting bejegend had, te vallen door de handen van een troep naakte Hottentotten!

III.

De koning van Portugal had Fernando Coutinho gelast om vóór zijn terugkeer uit Indië eene poging te doen tot vernieling van Kalikut; zonder die opdracht had de maarschalk niet aan 't hoofd willen staan eener handelsvloot, ‘want zijne voorouders hadden nog nooit handel gedreven’. Mannen van dien stempel had Manuel niet naar Indië moeten zenden; zij konden hem meer dienst doen tegen de Mooren in Noord-Afrika.

D'Albuquerque liet eerst nasporingen doen naar den stand van

zaken te Kalikut. De Samudrin met velen zijner Naïrs was afwezig op een veldtocht in het binnenland, en er bevonden zich in de haven alleen handelsschepen. De gelegenheid om de stad aan te tasten scheen dus gunstig, en hoewel D'Albuquerque de bezwaren grooter achtte dan het mogelijke voordeel, aarzelde hij niet, toen de krijgsraad het plan goedkeurde, daarin toe te stemmen. De beide bevelhebbers scheepten zich in met 1600 man, en de kaimal van Porca, een bondgenoot van Kotsjin, vergezelde hen met 600 Malabaren. De vloot kwam den 3^{den} Januari 1510 voor de reede, en men besloot te landen in de nabijheid eener verschansing, en deze te bestormen. Door een toeval werd de schans door de troepen van D'Albuquerque veroverd voordat de, maarschalk zich met hem had kunnen vereenigen. Coutinho verweet zijn bloedverwant dat deze hem van zijn aandeel in de zege had willen berooven, en gaf den tolk Gaspar, die het leger vergezelde, bevel om hem den weg te wijzen naar het paleis van den Samudrin, dat op een half uur afstands van het strand gelegen was, aan den anderen kant van de stad, die zich naar de landzijde uitstrekte. Een holle weg tusschen hoogten, waarop de woningen gebouwd waren en waar kruispaden op uitliepen, leidde er heen. D'Albuquerque maakte den maarschalk opmerkzaam op het gevaar waarin hij zich ging begeven, maar in zijn toorn en zijne minachting voor den vijand, sloeg deze de waarschuwingen van den ervaren krijgsman in den wind. Het gelukte hem het paleis binnen te dringen, maar terwijl zijne manschappen zich hier verspreidden om te plunderen, slopen de Naïrs door verschillende ingangen het uitgestrekte gebouw weder binnen en overvielen de vreemde indringers. Intusschen had D'Albuquerque den vijand uit de stad verjaagd en was Coutinho een eind ver gevolgd, maar het gevaar ziende, liet hij den maarschalk vermanen tot den aftocht. Deze had de zijnen weder om zich heen geschaard, maar in plaats van onmiddellijk in geregelde orde af te trekken, liet hij het paleis door zijne soldaten in brand steken. En toen zij zich eindelijk op weg begaven, was de toevloed van vijanden, die hen van alle kanten bestookten, zoo groot, dat hun aftocht weldra in een vlucht ontaardde, waarbij honderden en daaronder de maarschalk zelf, het leven verloren. Bij een vergeefsche poging om hem te ontzetten, werd D'Albuquerque gewond. Gelukkig dat een kalme zee de overgeblevenen toeliet zich zonder gevaar weder in te schepen. Men had het nadeel den vijand toege-

bracht: het verbranden van de schepen en van eenige gebouwen duur genoeg gekocht; de Arabische schrijver, die het getal der gesneuvelde christenen op vijfhonderd schat, zal niet ver van de waarheid af zijn geweest[1].

Te Kotsjin teruggekeerd kon d'Albuquerque thans denken aan het ten uitvoer leggen van ZIJNE plannen. De dood van den maarschalk gaf hem de beschikking over diens eskader. Hij zond eenige schepen geladen naar Portugal terug; het meerendeel moest blijven om zijne macht te versterken.

Kort voor de afreis naar Kalikut had Duarte de Lemos hem hulp laten vragen. Een oogenblik moeten wij bij de verrichtingen van dezen vlootvoogd stilstaan. Men zal zich herinneren, dat het admiraalschip van de vloot die D'Almeida naar Portugal had moeten terugbrengen, op de heenreis vergaan was. Zijn post van opperbevelhebber aan de Afrikaansche en Arabische kust was toen volgens koninklijke instructie overgegaan op De Lemos. Deze had zich in October 1509 met zes schepen naar Hormûz begeven en aan Chodjah Atar doen weten, dat hij namens den koning van Portugal het verbond met den sultan, door Affonso d'Albuquerque gesloten, kwam vernieuwen. Hij verzocht hem dus aan de voorwaarden van dat traktaat te voldoen[2]. Chodjah Atar wien de brief van den vicekoning in zijn tegenstand versterkt had, weigerde het voltooien van de vesting en zelfs het vestigen eener handelsfaktorij, maar daar hij ondervonden had, dat zelfs een klein eskader als dit hem kwaad genoeg kon doen, besloot hij de schatting waartoe de sultan zich verplicht had uit te betalen. De Lemos liet zich hiermede tevreden stellen, en daar de moesson hem het uitloopen belette, bleef hij hier twee maanden op vriendschappelijken voet en liet zelfs een schip op het droge halen om te kalefaten. Op zijn terugreis naar Sokotra liet hij D'Albuquerque door een zijner kapiteins om hulp verzoeken. Deze kon op dat oogenblik geene schepen missen, maar na zijn terugkomst van Kalikut zond hij een schip met levensmiddelen naar Sokotra, en liet aan De Lemos weten, dat hij bezig was een groote vloot uit te rusten en zich in de volgende lente

1 Tohfut-ul-Muhajideen, translated bij M.J. Rowlandson (London, 1838), p. 98. Vgl. Correa, Lendas, II, 25.

2 Ik volg hier de voorstelling bij Castanheda (II, 375 vv.) en Damiano a Goes (blz. 292, 293), die mij waarschijnlijker voorkomt dan die van de Barros (Dec., II, parte I, p. 384).

met zijn eskader hoopte te vereenigen. De Lemos ging hierop te Malindi overwinteren.

D'Albuquerque had zich na den rampspoedigen tocht naar Kalikut dag noch nacht rust gegund voor zijne schepen genoegzaam hersteld waren om iets van belang te kunnen ondernemen, zoodat op het einde van Januari 1510 eene vloot van 21 zeilen voor Kotsjin zeilreê lag. De koning had hem opgedragen in vereeniging met De Lemos een tocht te doen naar de Roode Zee en de vloot die de sultan van Egypte uitrustte in zijne havens te vernielen, en hij deed het aan zijne kapiteins voorkomen alsof dit het doel was waarmede men zich thans op weg begaf. Hij wist wel, dat men tegenover een man als Manuel den schijn van eigendunkelijk te handelen moest vermijden, maar zijn voornemen was een ander.

Tot de weinige goede havens aan de westkust van Indië behoorde Goa. De stad was aan de noordzijde van een eiland gelegen dat door de monding van twee rivieren gevormd wordt en aan de landzijde, waar het kanaal doorwaadbaar is, door forten tegen een onverhoedschen aanval beveiligd kon worden. Zij behoorde tot het gebied van Jusuf Adîl Sjah, den vorst van Bidjapur, en werd door Mohammedaansche kooplieden bewoond. Het omliggende land, door Kanareezen bevolkt, een zusterstam van de Malabaren, was zeer vruchtbaar en leverde overvloed van levensmiddelen.

Het bezit van die plaats, waar zij zich voor geen inlandsch vorst zouden hebben te ontzien zoo als te Kotsjin en te Kananor, als punt van uitgang voor hunne ondernemingen en als een veilig toevluchtsoord voor hunne handelsvlooten, zou voor de Portugeezen van groote waarde zijn. D'Albuquerque had dit ingezien[1] en reeds in 't geheim zijn bondgenoot Timoja, den vrijbuiter van Onor, geraadpleegd over de mogelijkheid om zich van Goa meester te maken, en toen hem bericht werd dat de kans gunstig stond omdat er weinig garnizoen lag[2] en Timoja zijne ondersteuning aanbood, stond zijn plan vast.

Ook Timoja had zijne toebereidselen gemaakt en kwam te scheep bij Andjediva de vloot te gemoet. Hij verbaasde zich dat de opperbevelhebber zich naar de Roode Zee begaf om de

1 Zie o.a. zijn brief aan koning Manuel in de Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, III, 283 vv. Vgl. ook Castanheda, III, 409; Osorins, II, 505, 6.

2 Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, II, 67; De Barros, Dec., II, parte I, p. 429.

Turken te zoeken, terwijl hij ze hier kon vinden, want de Adîl Sjah had een deel der bemanning van Emîr Huseins vloot in dienst genomen en liet te Goa verscheidene schepen uitrusten om met hun hulp de Portugeezen te bestrijden[1]. D'Albuquerque deelde aan zijne kapiteins mede wat hij van Timoja vernomen had en stelde hun voor om de goede gelegenheid niet te laten voorbijgaan en Goa aan te tasten. Toen het plan in den krijgsraad was goedgekeurd, voer de vloot, door eenige fusten van Timoja begeleid, de kust langs tot voor de rivier van Goa.

Het bleek dat de Indier hem omtrent de zwakheid van 't garnizoen naar waarheid had ingelicht. Eenige booten met gewapenden, tot verkenning uitgezonden, maakten zich zonder moeite meester van het fort Pandjim aan den mond der rivier, waarheen in later tijd de stad verplaatst werd; en den volgenden dag kwamen eenige aanzienlijke inwoners van Goa aan D'Albuquerque het aanbod doen om de stad in zijne handen te geven op voorwaarde dat ieders vrijheid en eigendom geeërbiedigd zouden worden. De bezetting had zich reeds naar het binnenland teruggetrokken.

Hierop voeren de schepen naar de stad en deden de Portugeezen er hun intocht. Zij bezetten de vesting en het vorstelijk paleis, en D'Albuquerque deed wat hij kon om de inwoners, waarvan velen de bezetting gevolgd waren, gerust te stellen. Hij regelde het bestuur en liet met het verbeteren der vestingwerken een aanvang maken, daar hij wel inzag, dat de Adîl Sjah hem niet lang met rust zou laten, want met de stad zelve en de voordeelen van den handel verloor hij de rijke inkomsten der omliggende districten, die D'Albuquerque thans door Timoja liet innen; hij verminderde die echter op de helft, want beambten van den vorst van Bidjapur hadden den aanslag zoo hoog opgevoerd, dat de arme Kanareezen gebrek leden.

De Portugeesche officieren die zich hier weder aan een vermoeienden arbeid moesten onderwerpen, terwijl zij overtuigd waren dat men het eiland toch niet tegen een machtig vorst als den Adîl Sjah zou kunnen verdedigen, wilden het bestuur van

1 De Adil Sjah van wien hier sprake is moet nog de oude, Jusuf, de zoogenaamde Sabayo (Savaï) geweest zijn, want zijn zoon Ismael, wien de Portugeezen Hidalcão (Adil Khan) of Sabaim Dalcam noemen, was toen nog een kind; de vader stierf eerst een half jaar later na Goa ontzet te hebben. Zie Ferishta, transl. bij Briggs, II, 29 vv. Het schijnt dus dat de Portugeesche schrijvers, die de zwakke bezetting van Goa aan den dood van den Sabayo toeschrijven, de gebeurtenissen vooruitloopen.

Goa aan Timoja overlaten en naar Kotsjin terugkeeren. D'Albuquerque was er de man niet naar om eene stad die hij veroverd had zonder slag of stoot te verlaten; toen dus in Mei 1510 Kumal Khan, de veldoverste van den sjah, zich met eene afdeeling van het leger voor Goa vertoonde, maakte hij aanstalten om met zijne kleine macht den vijand het hoofd te bieden. Toen echter de sjah zelf met de hoofdmacht[1] kwam opdagen en ook de inwoners der stad de wapenen tegen hem opvatten, moest hij besluiten zich met de zijnen weder in te schepen, wilde hij geen gevaar loopen dat men zijne vloot in brand stak. Deze ging aan den mond der rivier, waar het vaarwater breeder was, voor anker liggen.

Dat de Portugeezen zich in eene moeielijke stelling bevonden, is niet te ontkennen. De reede verlaten was in dezen tijd van 't jaar niet mogelijk; men kon de bank die voor de rivier lag, niet over komen. Ook was de ligplaats niet slecht; de stuurlieden achtten die veiliger dan eenige andere aan de kust; het eenige gevaar was dat men bloot stond aan 't geschut van den vijand, vooral uit de vesting Pandjim, maar door eene nalatigheid van den vijand gelukte het de Portugeezen hen hieruit te verdrijven. Wat evenwel het ergste was, er ontstond spoedig gebrek aan levensmiddelen. De vijand, wien dit niet ontging, liet meer dan eens aan den kapitein-generaal den vrede aanbieden onder voorwaarde dat hij voor goed van Goa afstand zou doen, maar de fiere Portugees wees die voorstellen met minachting van de hand.

Eindelijk, na drie maanden lijdens, brak het uur der verlossing aan. In Augustus voeren een paar schepen niet zonder gevaar over de bank en weldra volgden de anderen. Nog lang zou het geleden gebrek, ‘een vagevuur als het ware bij levenden lijve’[2], in elks herinnering blijven.

Maar Affonso d'Albuquerque liet zich door een kleinen tegenspoed niet van zijne plannen afbrengen. Op weg naar Kananor ontmoette hij een deel van de vloot die in Maart van dit jaar van Portugal was uitgezeild; het waren vier schepen onder Diogo Mendes de Vascogoncelos, die in last hadden naar Malaka te

1 De Adil Sjah alleen zou volgens De Barros (Dec., II, parte I, p. 490) 60,000 man hebben medegebracht, en bij Correa (Lendas, II, 93) is dit getal niet veel minder! Bij Ferishta (III, 30) doet hij het af met 300 man, wat zeker wel wat weinig is.

2 Quasi purgatorio em vida (De Barros, II, 1, p. 512).

gaan. Te Kananor kwamen weldra ook Gonçalo de Sequeira, die kort na Mendes met zeven schepen Portugal verlaten had en Duarte de Lemos, wiens eskader[1] herstelling behoefde, de vloot in Indië versterken.

Nu hij zooveel schepen met versche troepen bijeen had, besloot D'Albuquerque naar Goa terug te keeren. Hij vernam weldra dat de Adîl Sjah de stad weder verlaten had en thans krijg voerde met zijn machtigen nabuur, den Hindoevorst van het zuiden, en de Kanareezen wilden niets liever, zoo berichtte hem Timoja, dan hem tegen de Mohammedanen ondersteunen. Het was er echter ver van af dat de Portugeesche vlootvoogden bereid waren tot de uitvoering van dit plan mede te werken. Er liepen geruchten van een Egyptische vloot die Suez zou verlaten hebben om zich met de Muzelmannen in Indië te vereenigen[2], en deze nam D'Albuquerque thans te baat om de bevelhebbers te betoogen dat zij hun afreis moesten uitstellen. Bovendien achtte hij het ongeraden dat Mendes met zijn kleine eskader naar Malaka ging, nu men wist hoe slecht het daar met de vorige expeditie (waarvan wij straks meer zullen vernemen) was afgeloopen. Maar Mendes beweerde dat hij zich aan het bevelschrift van den koning had te houden, en daar zoowel zijne schepen als die van Sequeira voor een deel door kooplieden waren uitgerust, wilden zij voor de lading zorgen en niet op verovering uitgaan. - Mendes liet zich eindelijk overhalen, maar Sequeira bleef bij zijn gevoelen, omdat hij den gunstigen moesson voor de terugreis niet wilde laten voorbijgaan. Onder de kapiteins die van hetzelfde gevoelen waren, vinden wij Fernão de Magalhaēs vermeld, voor wien de toekomst eene

1 Zie hiervóór blz. 400.

2 Zie o.a. ‘Lettera mandata da Giovanni da Empoli a Lionardo suo padre del viaggio di Malacca’ in: Archivio storico Italiano, Appendice, tomo III (Firenze 1846), p. 43. Empoli was een Florentijn, in dienst van Gianfrancisco degli Affaitati e compagui, kooplieden te Lissabon, en deed de reis mede als factor op de vloot van Diogo Mendes. Volgens hem deed D'Albuquerque het voorkomen alsof die berichten eener Egyptische vloot van Melijk Eiaz afkomstig waren, maar de voorstelling in de ‘Commentarios d'Aff. d'Albuquerque’ (II, 238; vgl. Correa, II, 122, 132) verdient meer vertrouwen. - Van een anderen Italiaan, waarschijulijk een Strozzi, die voor het Florentijnsche handelshuis der Marchionni te Lissabon de reis met Mendes medemaakte, is een korter verhaal dan dat van Empoli bewaard gebleven (‘Lettera scripta in Lisbona a' di 31 genaro 1513’) uit het archief der Strozzi medegedeeld door Ang. de Gubernatis in zijne ‘Storia dei viaggiatori Italiani nelle Indie Orientale’ (Livorno 1875), p. 373 vv.

andere niet mindere glorierijke taak had weggelegd[1]. Duarte de Lemos voegde zich bij Sequeira, met wien hij gelast was naar Portugal terug te keeren.

Terwijl dus Sequeira zich te Kotsjin bezig hield met zijne schepen voor de terugreis te bevrachten, maakte D'Albuquerque zijne vloot te Kananor strijdvaardig. Zij bestond thans uit 28 schepen met omstreeks 1600 Portugeezen en een 300tal Malabaren bemand. Enkelen werden vooruitgezonden om aan de kust te kruisen en de vaartuigen op te vangen, die naar Kalikut bestemd waren, hetgeen hun met verscheidene gelukte. Met de overigen verliet de kapitein-generaal in October 1510 de reede van Kananor en voer de kust langs tot voor Onor, waar hij met Timoja in overleg wilde treden, en de vloot met levensmiddelen voorzien werd.

Hij ontfing hier de niet aanmoedigende tijding dat de Adil Sjah in Goa een sterke bezetting had gelegd, die zich tot het uiterste moest verdedigen. Timoja en zijn schoonvader de raja van Garsopa[2], waren wel bereid de Portugeezen te land en ter zee te ondersteunen, maar men wist dat in oogenblikken van gevaar die hulp weinig te beteekenen had. Ook lieten de fusten van Timoja zich wachten, maar men besloot in elk geval de rivier van Goa op te varen en zooveel schade te doen als men vermocht.

Voor Goa aangekomen, wachtte D'Albuquerque tot de Kanareezen onder Timoja verschenen waren, om bij eene landing de schepen aan zijne hoede toe te vertrouwen. Intusschen had men de vestingwerken verkend en bevonden dat ze goed versterkt en bezet waren. De Muzelmannen, ziende dat de vijand weifelde, werden overmoedig en richtten in de nabijheid der vloot schansen op om haar te beschieten. Nu aarzelde D'Albuquerque niet langer. Den 25sten November 1510 werden de verschansingen vour de stad van verschillende kanten aangegrepen, om de macht der Muzelmannen te verdeelen. De list gelukte, en daardoor was de landing mogelijk gemaakt. Men drong de poorten aan de rivierzijde binnen, en na een korten maar hevigen strijd werd de bezetting de stad uitge-

1 Zie: 'The first voyage round the world by Magallan from contemp. writers by Lord Stanley of Alderley' (London, 1874), Introduction, p. XXI.

2 Garsopa ligt hoogerop aan de rivier van Onor, die in de nabijheid dier plaats zich van het gebergte in de diepte stort. Het is de beroemde waterval die de prins van Wales zou bezoeken.

dreven. Met haar vluchtte een groot deel der inwoners, en wat er van Mohammedanen overbleef, werd in de volgende dagen van het eiland verjaagd.

Het bleek uit de getuigenissen der vluchtelingen zelven, die een bevelhebber te paard, in wit strijdgewaad met een rood kruis op de borst, aan het hoofd der troepen hadden gezien, dat de apostel Jacobus (S. Jago), de groote schutspatroon der christenstrijders, hen ditmaal in eigen persoon tegen den vijand had bijgestaan[1].

D'Albuquerque was geen man om stil te zitten, nu hij zijn doel bereikt had. Al aanstonds liet hij aan de rivier een begin maken met het bouwen van een sterk kasteel, waarvoor de moskeeën en andere gebouwen de steenen moesten leveren; dag en nacht, klaagt een factor, die aan dien arbeid niet gewend was, moesten wij van verre steenen en hout aandragen[2]. Maar de meesten werkten met ijver voort. Reeds in Februari was de vesting in staat van verdediging.

In plaats der Mohammedanen kwamen zich te Goa vele Kanareezen nederzetten. De huwelijken van inlandsche vrouwen met Portugeezen werden door D'Albuquerque zeer begunstigd, omdat hij hierdoor te Goa eene vaste bevolking hoopte te verkrijgen, waarop men in 't vervolg zou kunnen rekenen; hun werden de huizen en landerijen der Muzelmannen toebedeeld, zoodat velen van die vergunning gebruik maakten. Het kostte den kapitein-generaal niet weinig moeite om den tegenstand zijner officieren tegen dien maatregel te overwinnen; zij bleven van meening dat het blijvend bezit van Goa eene illusie was en schreven aan koning Manuel in dien geest. Het is waar dat de troepen van den Adîl Sjah de Portugeezen geen rust lieten; het kostte voortdurende waakzaamheid om hen buiten het eiland te houden.

De verovering van Goa had ten gevolge dat de Indische vorsten die bij de scheepvaart belang hadden, de vriendschap der Portugeezen ijveriger zochten dan te voren. Gezantschappen van den Sultan van Gudjerat, van Melik Eiaz den gouverneur van Diu, van den Samudrin, en zelfs van den Hindoevorst van Bidjnagar, wien geheel zuidelijk Indië beneden de Kistna onder-

1 Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, III, 22. Wie naar eene verklaring van het wonder zoekt vergelijke Damiano a Goes (die later bij de inquisitie in den kijker liep), p. 282, Correa, II, 152.

2 Giov. da Empoli l.l., p. 49, 51. Zijne klachten zijn zonder twijfel overdreven. Zie ook Castanheda, III, 146.

danig was[1], kwamen hier over den vrede en wederzijdsche handelsvrijheid onderhandelen. Een verbond met den laatsten achtte D'Albuquerque vooral van belang, daar hij den handel in Arabische paarden van Batikala en Onor naar Goa hoopte te verplaatsen. De vesting Belgâm die den pas in de Ghatta van Goa naar Bidjnagar bestreek was thans weder door de Indiërs aan den Adîl Sjah ontnomen. Om zijn doel te bereiken zorgde D'Albuquerque dat de kooplieden van Hormûz die de paarden aanbrachten te Goa steeds specerijen en andere koopwaren konden vinden.

Wat den Samudrin betreft, de onderhandelingen met hem stuitten weder af op zijn onwil om aan de Portugeezen het bouwen van een fort te Kalikut toe te staan.

Toen te Goa alles geregeld was begon de kapitein-generaal aan de verwezenlijking van een ander plan te denken. Men zal zich herinneren dat het eskader van Diogo Mendes de Vascogoncelos, bestemd om naar Malaka te gaan, door D'Albuquerque geprest was om aan de verovering van Goa deel te nemen. Later had Mendes er meer dan eens op aangedrongen dat de opperbevelhebber hem zou laten vertrekken. Indien hij het ongeraden vond dat Mendes met zoo weinig schepen naar Malaka ging, kon deze trachten in Pegu of op Sumatra lading te bekomen. Maar D'Albuquerque had zijn vertrek steeds verschoven, zoodat Mendes eindelijk met zijne schepen uit Goa poogde te ontsnappen. Die poging mislukte echter en bekwam den aanvoerder slecht, want zijne schepen werden achterhaald en hij zelf werd te Goa gevangen gezet. Het was niet omdat D'Albuquerque eene onderneming naar Malaka afkeurde, maar het moest met een flinke krijgsmacht geschieden, zoodat men den sultan kon dwingen om toe te staan wat men verlangde. Malaka was een van die uitgangspunten van den handel met het Westen die men in zijn macht moest hebben, Had men hier eens vasten voet verkregen, dan zouden de kostbare waren, die thans nog van daar naar de Roode zee gebracht werden, niet meer den ouden weg kunnen volgen, maar de Venetianen genoodzaakt zijn ze in plaats van te Alexandrië te Lissabon te komen halen. Voor den alleenhandel van Portugal was dus het bezit van Malaka noodzakelijk; dit stond bij D'Albuquerque vast Moeielijkheden telde hij niet[2].

1 D'Albuquerque had in 1509 een gezantschap naar hem afgezonden.

2 Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, III, 132-134; Castanheda, III, 200; Correa, II, 232, 233.

Maar de koning van Portugal had meer dan eens op eene andere expeditie aangedrongen, die wel niet buiten D'Albuquerque's programma lag, maar waarvan hij de bezwaren beter kende dan Manuel. Het was een tocht naar de Roode Zee. Daar, hetzij op een eiland in dien zeeboezem zelven, hetzij niet ver van den ingang bij Aden, wilde de koning dat men eene vesting zou bouwen om de vaart te beheerschen en het uitloopen eener vloot te verhinderen. D'Albuquerque nu had uit goede bron vernomen dat er vooreerst geen vloot van den sultan van Egypte in Indië te wachten was[1].

Intusschen, de wil van den koning moest worden geëerbiedigd. Te Goa 400 man in bezetting achterlatende, begaf D'Albuquerque zich met de schepen die hier bijeen waren, op weg naar de Arabische kust, Maar weldra bleek het dat de moesson reeds veranderd was en den overtocht belette. Voor de vaart naar Malaka was hij daarentegen gunstig. Verscheidene kapiteins keurden dien verren tocht af, maar D'Albuquerque liet zich hierdoor niet afschrikken. Den 20sten April 1511[2] ging de vloot die uit 19 schepen bestond, met 800 Portugeezen en 600 Indiërs bemand, van Kotsjin onder zeil naar Malaka.

IV.

Wij hebben er reeds vroeger op gewezen dat Malaka in de vijftiende eeuw een van de voornaamste handelsemporiën van het Oosten was geworden. Hier werden de waren uit oostelijker landen: China, Japan, Annam, Siam, den Maleischen archipel, tegen die van het Westen (Indië, Arabië, enz.) omgeruild, en vooral de zoo gezochte specerijen die hier rechtstreeks van de eilanden waar ze groeiden werden aangebracht, maakten dien handel gewichtig. De opkomst van Malaka dagteekent van den tijd toen de vorsten van dezen kleinen staat tot het Mohammedanisme waren overgegaan en de rechtstreeksche betrekkingen van China met Westelijk Azië hadden opgehouden. Vroeger slechts leenmannen van den machtigen vorst van Siam,

1 Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, II, 268; Correa, II, 134.
2 Bij Giov. d'Empoli den 2 Mei, wat denkelijk aan verschil in tijdrekening is toe te schrijven.

hadden de sultanen van Malaka, door den handel rijk geworden en in 't bezit eener oorlogsvloot, de macht hunner leenheeren getrotseerd en trachtten thans nog slechts de goede verstandhouding met hen door geschenken te onderhouden[1].

Sinds de komst der Portugeezen in het Oosten was het handelsverkeer te Malaka verminderd, omdat de meeste kooplieden van Arabië, Perzië en Gudjerat zich uit vrees voor den vijand zoo ver niet meer durfden wagen. Aanzienlijk was het aantal handelaars van de kust van Koromandel die zich hier gevestigd hadden en naar hun geboorteland (Kalinga) klings genoemd werden[2]. Ook Javanen, of althans handelaars van Java, - het mogen voor een deel Maleiers geweest zijn, - vond men hier in grooten getale, en als Mohammedanen hadden zij bij den sultan grooter invloed dan de Hindoes van Kalinga. De sultan die thans te Malaka heerschte en den naam droeg van Mahmud had zich door zijn wreedheid berucht gemaakt. Hij was een man op leeftijd en liet het dagelijksch bestuur over aan zijn Bendara[3], een geslepen Mohammedaan.

Het was in September 1509, dat zich voor het eerst een klein Portugeesch eskader voor Malaka vertoonde. Diogo Lopez de Sequeira had reeds in April van het vorige jaar met vier schepen Lissabon verlaten, met den last om eerst te onderzoeken in hoever de geruchten, dat men aan de oostkust van S. Lourenço (Madagaskar) kostbare waren bekomen kon[4], waarheid behelsden en zich dan naar Malaka te begeven. Specerijen en kostbare metalen zocht hij op Madagaskar te vergeefs; van hier naar Kotsjin vertrokken, waar toen Francisco d'Almeida nog aan 't bestuur was, werd zijn eskader met een vijfde schip versterkt, waarop zich o.a. in militaire betrekking Francisco Serrão en Fernão de Magalhães bevonden, van wie men later

1 Damiano a Goes, p. 254; vgl. Ludov. di Varthema (by Percy Badger), p. 224; Commentt. d'Aff. d'Alboquerque III, 92; De Barros, Dec. II, parte 2, p. 15-19.

2 Bij Ptg. schrijvers heeten zij zoowel Quelins (klings) als Chatins of Chetins. Soms vindt men ook ‘Chatins e Quelins’. De voornaamste en zegsman der Hindoes te Malaka heet bij de Ptg. schrijvers Nina Chetu of Chatu.

3 Schatbewaarder; de eerste minister te Malaka.

4 De berichten van die gewaande ontdekking, waarvan Tristão da Cunha zich zooveel voorstelde (zie: De vestiging der Portugeezen in Indië, in a.w., blz. 55, 56), waren in Augustus 1507 door Ant. de Saldanha te Lissabon aangebracht. Volgens De Barros (Dec., II, parte 1, p. 394) bevond Lopez dat het gerucht zijn oorsprong te danken had aan een Javaansche jonk met kruidnagelen bevracht, die door storm naar Madagaskar was afgedreven.

meer zou vernemen. Met vijf schepen dus begaf Lopez zich op weg, kreeg eerst Ceylon en later de Nikobaren in 't gezicht, voer de noordkaap van Sumatra om, en bezocht twee kleine staten aan de noordkust van dat eiland waar men hem welwillend ontving: Pasei[1] (vóór de opkomst van Malaka een bloeiend rijk) en Pedir, beiden destijds druk bezocht als uitvoerhavens van de Sumatraansche peper. Zonder zich hier op te houden om lading in te nemen, zeilde Lopez naar Malaka.

De ontfangst was ook hier gunstig. De eersten die hem kwamen bezoeken waren de Chineezen, die met hunne jonken in de haven lagen en met wie de Portugeezen spoedig gemeenzaam werden, daar zij zooveel meer dan andere Oostersche natiën met hen in zeden overeenkwamen[2] en er geen bezwaar in zagen met hen uit denzelfden schotel te eten; ook waarschuwden zij hen tegen de Maleiers als een volk, dat men niet kon vertrouwen. In het eerst had Lopez zich daarover niet te beklagen. De sultan ontfing de Portugeezen zeer beleefd, sloot met hen eene overeenkomst en liet hun een gebouw aanwijzen waar zij hunne waren konden opslaan. Zij gingen dan ook vrij aan land en duchtten niets kwaads, maar de Mohammedaansche kooplieden zaten niet stil. De Portugeezen waren zoo onvoorzichtig om inlichtingen bij hen in te winnen omtrent het oorlogsmateriaal en het zeewezen van den sultan, en dit namen zij natuurlijk te baat om den vorst te waarschuwen; waren deze vreemdelingen, die altijd hunne wapens bij zich droegen, niet overal waar zij kwamen geëindigd met op gewelddadige wijze te nemen wat hun goeddacht, en de vorsten van het land schatplichtig te maken aan hun koning? Of nu de sultan zelf na die waarschuwing besloot zich van de Portugeesche schepen meester te maken, dan of hij de kooplieden hun gang liet gaan, is moeielijk uit te maken. Een van de hoofdpersonen in het complot, dat

1 Bij de Ptg. schrijvers Pacem of Pacé.

2 ‘Polos achar homens quasi do modo da gente da Europa’ (Damiano a Goes, p. 255. Vgl. Castanheda, II, 358, 360). ‘Sono uomini bianchi’, zegt Giov. da Empoli (p. 59), ‘vestono come noi all' usanza alamannesca, con stivali e scarpe franzese’ (op z'n fransch geschoeid). D'Albuquerque onthaalde hen later, zoo verhaalt Dam. a Goes (p. 300), ‘ao modo de Flandes e Alemanha’, omdat hunne gebruiken zoo veel overeenkomst hadden met die van deze landen. Zij vertelden aan de Portugeezen allerlei wonderen van hun land. ‘Noi altri siamo un zero; la India è la minore e più povera cosa che sia qua’ (wij Europeërs beteekenden niets; Indie was het onbeduidendste land ter wereld) Giov. da Empoli t.a.p. - Ook in hun spraakgeluid (no tom da falla) deden de Chineezen hen aan Duitschers denken. Zie Castanheda, IV, 57.

nu tegen hen gesmeed werd, was de sjah-bandâr der kooplieden uit Java, die door hen genoemd wordt Ute Timuta raja[1]. Terwijl meer dan zestig Portugeezen zich aan land bevonden, daar de Bendara gezegd had hen van lading te willen voorzien, werden de schepen door een aantal booten met Maleiers omringd, die onder den schijn van levensmiddelen aan te brengen, aan boord klanuterden. Een van de kapiteins kreeg wantrouwen en zond Magalhães naar het admiraalschip om Lopez te waarschuwen. Maar voor de manschappen die zich aan land bevonden, was het reeds te laat. Zij werden op eens overvallen en verscheidene hunner om het leven gebracht. Een dertigtal vluchtte in de faktorij waar de Bendará hen kwam ontzetten en in bewaring nam. Hij hield zich onschuldig aan het gepleegde verraad maar wilde de gevangenen niet uitleveren, tenzij Lopez, die met zijne schepen de haven verlaten had, daar terugkwam, onder voorwendsel dat zijn gezag niet verder dan de haven reikte, De kapiteins waren het eens dat men zich niet aan dat gevaar mocht blootstellen en besloten tot den terugtocht. Onderweg pleegden zij weerwraak aan eenige Maleische vaartuigen, wat zeker niet dienstig was om hun in den Archipel een goeden naam te bezorgen; ook leerden zij hier tot hun schade de Maleiers als dappere zeevaarders kennen[2]. Aan de kust van Malabar teruggekomen vernamen zij dat D'Albuquerque den vicekoning was opgevolgd. Lopez die tot D'Almeida's aanhangers behoorde, besloot met zijn schip de reis naar Portugal te vervolgen; de drie andere kapiteins bleven met hunne schepen in Indië, en van hen vernam D'Albuquerque den afloop der expeditie.

Later ontving hij bericht van Ruy d'Araujo, den factor die te Malaka gevangen was genomen. Toen de tijding der verovering van Goa daar was aangebracht had de Bendará de gevangenen, waarvan er nog 19 in leven waren, vrijgelaten en

1 Ook wel Utimutiraja en Utemutaraja of bij verkorting Mutaraja.

2 Zie: Castanheda, II, 367-73. Volgens De Barros en Correa deden zij op hun terugtocht Pedir aan, om peper te laden. Te Malaka zouden zij 18 bahar (centenaars) kruidnagelen hebben ingenomen. - Over het eerste bezoek der Portugeezen te Malaka komen eenige berichten voor in het Maleische geschiedwerk Sadjara Malajoe (Malay Annals, transl. by J. Leyden, London, 1821, p. 324, 325; vgl. Logan, Journal of the Indian archipelago, V, 43). De onnauwkeurigheid dier berichten springt ieder in het oog. Gonçalo Pereira kwam eerst te Malaka in 1530. Het verhaal van de verovering der stad door D'Albuquerque is meer te vertrouwen, hoewel ik aarzelen zou er eenigszins op te steunen, zoo als Braddell in Logan's Journal, VI, 46.

zich zeer geneigd betoond om met de Portugeezen vriendschap te sluiten.

Vergezellen wij thans Affonso d'Albuquerque op zijn tocht naar Malaka. Hij volgde denzelfden weg als Lopez en kwam met vijf schepen van Gudjeratsche kooplieden die hij onderweg had buit gemaakt te Pedir. Hier vond men negen Portugeezen die uit Malaka ontsnapt waren en van wie men vernam dat de Bendará eene samenzwering tegen den sultan beraamd had, maar zelf daarvan het slachtoffer was geworden[1], en dat een ander aanzienlijk Mohammedaan die de Portugeezen vijandig gezind was, de wijk had genomen naar Pasei.

De Florentijn Giovanni da Empoli verhaalt dat hij door den kapitein-generaal naar den Sultan van Pedir werd afgevaardigd[2] om hem vriendschap aan te bieden. De sultan ontfing hem verre van vriendelijk, omdat men zich niet ontzien had bij het inkomen van de haven een vaartuig, dat zich eveneens daarheen begaf, te vermeesteren, en zou hem te kennen gegeven hebben ‘dat hij vele en goede onderdanen bezat en dat deze mannen waren en geen kinderen; wie de schepen wegnam die in zijn haven kwamen hielden zij niet voor een vriend, en als de bevelhebber zijne vriendschap wenschte, moest hij eerst teruggeven wat hij genomen had; dan kon er eerst sprake zijn van handeldrijven.’ Toen D'Albuquerque bleef weigeren het vaartuig uit te leveren belette men de Portugeezen aan land te gaan om inkoopen te doen[3]. Den volgenden dag voer de vloot de kust langs tot Pasei. Onze Florentijn werd hier weder aan land gezonden met het aanbod om een handelsverdrag te sluiten en het verzoek om den Muzelman van Malaka uit te leveren. Maar ook den vorst van dit staatje schijnen de Portugeezen door hun roofstelsel van zich vervreemd te hebben, daar de schepen der Gudjeratsche kooplieden die zij veroverd hadden van Pasei kwamen. Zij ontfingen van den Muzelman het waardige antwoord dat zijne wet hem verbood goederen te koopen, die aan zijne naasten ontvreemd waren, hoeveel te meer aan zijne vrienden, en dat hij geen geloofsgenoot aan een Christen wilde uitleveren[4]. Volgens de Portugeesche schrijvers zou de sultan

1 Over die gewaande samenzwering zie men de Sadjara Malajoe (Leyden's vertaling, blz. 388 vv.)
2 Waarschijnlijk even als later te Pasei in 't gevolg van een Portugees.
3 Giov. da Empoli, t.a.p., blz. 54.
4 Giov. da Empoli, t.a.p., blz. 56, 57.

voorgewend hebben dat de vluchteling zich niet meer te Pasei bevond, en twee schepen van Gudjerat hebben teruggekocht.

Tusschen Pasei en Malaka werden nog twee rijkbeladen handelsvaartuigen veroverd; meer moeite kostte het een groote goed bemande jonk tot de overgave te dwingen. Zij behoorde aan Djeinal, den rechtmatigen sultan van Pasei, die als kind door den rijksbestuurder van de regeering beroofd, thans naar Java[1] op weg was om hulp te zoeken. D'Albuquerque bewees hem alle eer, beloofde hem zijne hulp en nam hem met zijn schip mede naar Malaka.

Den 1sten Juli 1511 kwam de vloot voor die stad. De sultan zond een aanzienlijk Maleier met name Tuan[2] Bandan naar het admiraalschip om de wenschen van D'Albuquerque te vernemen. Deze eischte vóór alles uitlevering der gevangenen. De sultan verlangde eerst vrede te sluiten om aan zijne handelsschepen vrijgeleide te verschaffen, en toen de kapitein-generaal bij zijn eisch bleef, liet hij, vooral op het aandringen der kooplieden van Gudjerat, toebereidselen maken om de stad bij een aanval te verdedigen. D'Albuquerque aarzelde tot den aanval over te gaan, daar hij Ruy d'Araujo, een zijner aanhangers wien D'Almeida om die reden uit Voor-Indië verwijderd had, niet in gevaar wilde brengen, maar D'Araujo liet hem weten, dat hij om zijnentwil daarmede niet moest talmen.

Thans werden de vijandelijkheden begonnen met het in brand steken van eenige woningen aan het strand en van de schepen van Gudjerat. Toen de sultan zag dat het ernst was zond hij de gevangenen terug. Maar nu kwam de kapitein-generaal met andere eischen voor den dag: vergunning om te Malaka een fort te bouwen en schadevergoeding voor hetgeen men aan Diogo Lopez ontvreemd had en voor de gemaakte oorlogskosten.

Op die eischen stuitten de onderhandelingen af. De sultan liet zich door zijn troonsopvolger Ala-eddîn[3], en door den sultan van Pahang[4], die zich te Malaka bevond om eene zijner dochters te huwen, overreden om den vijand te weerstaan, en indien de zijnen hem krachtig ondersteunden bestond er zonder twijfel veel uitzicht dat de vijand tegen de overmacht niet bestand

1 Volgens Correa naar Malaka.
2 Toewan naar onze spelling. Bij de namen behoud ik de *u* voor onze oe-klank. - Bandân is de Mal. naam van de eilandgroep die wij Banda noemen.
3 In de Sadjara Malajoe heet hij Ahmed.
4 Aan de oostkust van het Maleische schiereiland.

zou zijn, want aan verdedigingsmiddelen ontbrak het niet. Maar zooals wij dikwijls zien bij die Oostersche despoten, zijne onderdanen waren hem niet van harte toegedaan; zijn vlootvoogd bleef met de schepen op een veiligen afstand, en de sjah bandâr der kooplieden van Java onderhandelde reeds in 't geheim met den opperbevelhebber.

Malaka was aan een kleine rivier gelegen die de wijken waar de kooplieden woonden van de stad scheidde, welke aan en op een heuvel gebouwd was en waar zich het paleis en de groote moskee bevonden. Beide deelen waren door een houten brug vereenigd die van veel geschut was voorzien en door verschansingen aan weerszijden bestreken werd. Op die brug was de eerste aanval der Portugeezen gericht; zij werd door de Maleiers dapper verdedigd, en het kostte de aanvallers moeite om haar te bezetten; ten laatste gelukte hun dit, maar zij waren te vermoeid om zich hier te verschansen en keerden, na de omliggende gebouwen in brand gestoken te hebben, naar hunne schepen terug.

Thans verklaarden zich eenige Portugeesche kapiteins tegen eene hervatting der vijandelijkheden. De sultan was nu genoeg gestraft voor zijn verraad aan Diogo Lopez en men moest zich hiermede tevreden stellen. De kans op verovering bleef altijd hachelijk als men de overmacht en de dapperheid van den vijand in aanmerking nam, en voor eene duurzame bezetting en verdediging waren de krachten der Portugeezen niet toereikend; het was dus geraden om den gunstigen moesson niet voorbij te laten gaan, maar naar Indië terug te keeren, daar men te Goa hun hulp kon noodig hebben.

Gelukkig wist D'Albuquerque de meerderheid te overreden om nu men ten halve gewonnen had zich niet door die bezwaren te laten terughouden. Men besloot dus den aanval te hervatten.

Den 10^{den} Augustus 1511 werd de brug op nieuw aangetast, en in weerwil van het hevige vuur uit de verschansingen der Maleiers gelukte het de Portugeezen haar te veroveren, zich hier te verschansen, en van hier uit de stad te beschieten en te bestoken, Men moest evenwel voorzichtig te werk gaan want de Maleiers hadden onder sommige straten mijnen met buskruit aangelegd. De bewoners der noordzijde (de wijken der kooplieden), die nu van de anderen waren afgesneden, riepen weldra D'Albuquerque's bescherming in en in weinige dagen werd de stad geheel door het leger van den sultan ontruimd en door de Portugeezen ingenomen. Zij vonden er eene groote

hoeveelheid geschut, wel 2000 metalen stukken[1]; de Javanen vooral waren volgens de getuigenis der Portugeezen in het geschutgieten niet minder bedreven dan de Duitschers van dien tijd.

Ala-eddîn begaf zich met het overschot der Maleische troepen naar de rivier van Muar niet ver van Malaka, waar hij zich verschanste; maar toen D'Albuquerque dit vernam zond hij eenige troepen af om hem te verdrijven en de schansen te vernielen. Sultan Mahmud zelf begaf zich naar zijn bondgenoot te Pahang.

Langzamerhand keerden de aanzienlijke Maleiers te Malaka terug en begon de handel te herleven. De vroegere dienaars en slaven van den Sultan die men in den omtrek opving werden aan 't werk gezet om eene vesting te bouwen, waartoe de moskeeën en de oude koningsgraven aan den kant van 't gebergte de grondstof moesten leveren. Ook de Portugeezen zaten hierbij niet stil: ‘iedereen was metselaar, steenhouwer of aandrager’[2].

Zoowel over de Indische handelaars als over de Mohammedaansche werd door D'Albuquerque een sjahbandâr of consul aangesteld. Den laatsten post droeg hij op aan den reeds genoemden Ute Timuta radja, een man van grooten invloed en niet minder eerzucht, wien hij te vriend moest houden. De radja voelde zich echter gekrenkt dat de Indische kooplieden door de Portugeezen bevoordeeld werden en trad in onderhandeling met sultan Mahmud en zijn zoon Ala-eddîn. De bewijzen van zijn verraad kwamen aan D'Albuquerque in handen; ook hielden de klachten niet op over de tyrannieke wijze waarop hij de kooplieden behandelde, maar de kapitein-generaal aarzelde om een beslissenden stap te doen. De Javaan had een grooten aanhang en de Portugeezen waren voor 't meerendeel door ziekten verzwakt ten gevolge van 't ongunstige klimaat en 't slechte voedsel. Eindelijk wist D'Albuquerque door een list den radja in handen te krijgen en deed hem zijn misdrijf met het leven boeten. Zijne aanhangers zouden de Portugeezen nog vele moeielijkheden berokkenen.

‘Plus oultre’ had D'Albuquerque's leuze mogen zijn. Hij zag altijd verder dan de zijnen. Reeds vóór de verovering der stad had hij met een der Chineesche jonken, die op zijn terugtocht

1 Epistola Emanuelis Regis ad Leonem X Pont. Max. (8 Jun. 1513) in ‘Novus Orbis’ (Basil. 1532), p. 185. Ook Castanheda, III, 209. Bij anderen is dit cijfer nog hooger. Vgl. ook: Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, III, 145; Castanheda, III, 217; Barbosa. p. 369.

2 Giov. da Empoli, t.a.p., blz. 64.

Siam meende aan te doen, een Portugees medegegeven, zekeren Duarte Fernandez, een kleermaker die met Ruy d'Araujo gevangen gezeten en Maleisch geleerd had. Hij moest den vorst van Siam de komst van den kapitein-generaal voor Malaka en zijn plan van verovering bekend maken, en hem te kennen geven dat zijne onderdanen die zich te Malaka wilden nederzetten daar welkom zouden zijn. Fernandez werd aan 't hof van Ajudhja eervol ontvangen, en de koning zond een voornaam Siammer met hem naar Malaka terug om den opperbevelhebber zijne vriendschap te betuigen en zijne tevredenheid over de bestraffing die hij den Sultan toedacht. Thans werden aanzienlijker gezanten met geschenken naar Siam afgevaardigd, die den koning de tijding van de verovering van Malaka moesten overbrengen. Zij reisden in een Peguaansch vaartuig over zee naar Tenasserim, dat toen aan Siam behoorde, en van daar over land naar de hoofdstad. Te gelijk met hen werd Ruy da Cunha naar Pegu gezonden om een verbond te sluiten. De Peguaansche kooplieden waren te Malaka zeer talrijk en hadden D'Albuquerque tegen den sultan ondersteund.

Van sommige Maleische vorsten kwamen reeds vriendschaps-aanbiedingen en geschenken; de sultan van Kampar op Sumatra's oostkust, een schoonzoon van den verdreven vorst van Malaka, zond aloëhout en drakenbloed als voortbrengselen van zijn land, en een heidensch vorst van Java[1] muziekinstrumenten, wapenen en een groot doek met afbeeldingen van gevechten ‘zoo natuurlijk mogelijk’ in kleuren doorweven. Naar de Molukken en Banda-eilanden zond D'Albuquerque in 't laatst van 't jaar drie schepen op kondschap uit, met 120 Portugeezen bemand en 60 Maleiers voor de bediening van 't geschut. Antonio d'Abreu stond aan 't hoofd van 't eskader. Zij moesten zich overal waar zij kwamen vredelievend gedragen en aan de vorsten en overheden geschenken aanbieden, en mochten geen vaartuigen buit maken; de handelaars die zij aan de specerij-eilanden aantroffen, moesten echter verhinderd worden lading in te nemen vóór zij hunne schepen bevracht hadden.

Toen zij op reis gegaan waren, begon ook D'Albuquerque

1 Volgens Castanheda (III, 217) was hij de voornaamste vorst van het eiland, woonachtig in het binnenland, en waren de Mhmd. vorsten aan de kust zijne vazallen. Barbosa (p. 369) vermeldt hetzelfde en noemt den vorst Pateudra. Misschien is Trangono, de sultan van Demak, bedoeld. De ‘heidensche’ vorsten waren, volgens de Mhmd. berichten die tot ons gekomen zijn, reeds in 't laatst der vijftiende eeuw naar den oosthoek van Java verdreven.

aanstalten te maken voor zijn vertrek. Ruy d'Araujo werd tot factor en tot rechter (alcaide mór) te Malaka aangesteld en Ruy de Brito Patalim tot kapitein der vesting, waarin eene bezetting van 300 man achterbleef. Evenveel manschappen werden in een tiental schepen achtergelaten, waarover Fernão Perez d'Andrade het bevel zou voeren.

In Januari 1512 ging de kapitein-generaal met drie schepen en een buitgemaakte jonk naar Kotsjin onder ziel. In de jonk nam hij een zestigtal bekwame werklieden mede, Javaansche scheepstimmerlieden en anderen, waaraan in Indië groote behoefte bestond. Djeinal, de pretendent op den troon van Pasei, wien hij beloofd had in zijne rechten te herstellen, bracht hem voor zijn vertrek die belofte te binnen, maar D'Albuquerque moest om den gunstigen moesson dit voornemen tot later verschuiven. Djeinal, vreezende dat men hem naar Indië zou medenemen, maakte zich toen met de zijnen uit de voeten. Zijne verdere lotgevallen behooren tot de latere geschiedenis[1].

De overtocht was vol tegenspoed. Bij het omvaren van Kaap Timiang op Sumatra stiet het schip van D'Albuquerque des nachts op een zandbank en barstte middendoor, zoodat hij en de zijnen met moeite gered en in de andere schepen opgenomen werden. Sommigen zwommen naar de kust en bereikten Pasei. De Javanen en Maleiers die zich op de jonk bevonden, hadden van de verwarring gebruik gemaakt om het vaartuig te veroveren en stuurden het naar Timiang, een kleine stad aan de kust van Sumatra, die waarschijnlijk tot het Mohammedaansche rijk van Aru behoorde[2]. Van de Portugeesche bemanning kwamen slechts vier behouden te Pasei.

De beide overgebleven schepen hadden op de reis met tegenwind te kampen, zoodat men zulk een gebrek kreeg aan water, ‘dat er geen heilige in het Paradijs was, wiens hulp niet dagelijks werd ingeroepen’. Eindelijk, in 't begin van Februari, bereikte men Kotsjin.

D'Albuquerque zou hier weinig rust vinden na den vermoeienden tocht. Maar hij zocht die ook niet.

1 Het bericht bij Giov. da Empoli (p. 78), dat D'Albuquerque hem liet verdrinken om zich van zijn geld meester te maken en slechts uitstrooide dat hij de vlucht had genomen, schijnt een van die lasterpraatjes te zijn, die de tegenstanders van den grooten man gretig opvingen.

2 Sommige schrijvers vermelden Aru, omdat Timiang hun misschien onbekend was, doch zie Castanheda, III, 267; Dam. a Goes, p. 322; Osorius, III, 30.

V.

Terwijl de kapitein-generaal afwezig was hadden de Portugeezen het te Goa zwaar te verantwoorden gehad. De Adîl Sjah had den moed nog niet opgegeven om deze kostbare bezitting te heroveren, en het was aan een zijner legerhoofden gelukt om zich van de vesting Benastarim, die een der passen naar het eiland bestreek, meester te maken en het beleg te slaan voor de stad, waar van toen af de Portugeezen ingesloten bleven. Ter zee kon echter de vorst van Bidjapur weinig uitrichten, zoodat zijne tegenstanders nu en dan van hulptroepen en van levensmiddelen voorzien werden en zich daardoor in de stad konden staande houden. Aan dit beleg moest echter een einde komen, en D'Albuquerque wachtte slechts op versterking zijner krijgsmacht uit Portugal, om den vijand aan te tasten. In Augustus 1512 kwam een vijftiental schepen van verschillende eskaders, die het moederland in dit en het vorige jaar verlaten hadden, in Indië aan, en bracht 2000 soldaten mede. Koning Manuel schreef den kapitein-generall dat hij zich met zijne officieren moest beraden of het wenschelijk was Goa op den duur te bezetten; blijkbaar hadden de tegenstanders van D'Albuquerque, waarvan sommigen zich thans te Lissabon bevonden, hem die wenschelijkheid in twijfel doen trekken[1]. Voor 't oogenblik hield de bevelhebber dien brief geheim, en nadat de lastschepen bevracht waren en de terugreis hadden aangenomen, vertrok hij den 16^{den} September met een vloot van zestien zeilen naar Goa.

Om den vijand uit het eiland te verdrijven, was het noodig dat men hem de vesting Benastarim ontweldigde. Maar die taak was niet licht. De bevelhebber Rosal Khan[2] had de vesting aan de landzijde zeer versterkt en in de rivier een dubbel staketsel laten maken, waartusschen men veilig naar het vas-

1 Ook de handelaars en handelsbeambten waren uit den aard der zaak tegen kostbare krijgstochten en dus tegen de bezetting van Goa. Duarte Barbosa, schrijver bij de faktorij te Kananor, dezelfde van wien wij de oudste Ptg. beschrijving van Indië bezitten, klaagt in een brief aan den koning van 12 Jan. 1513 over D'Albuquerque's verspillingen te Goa. Zie ‘The three voyages of V. da Gama etc. with notes by E.J. Stanley’ (London, Hakluyt Society, 1869), Appendix, p. XXII.

2 Roçalcào bij alle Ptg. schrijvers, met uitzondering van De Barros, die hem Roztomocan (Rostam Khan) noemt.

teland kon oversteken. Onder het oog van D'Albuquerque zelven werd eerst met veel moeite het paalwerk vernield, zoodat de toevoer van het vasteland kon worden afgesneden. Hierop begon men de vesting van eene hoogte aan de landzijde en uit de schepen in de rivier te beschieten, maar de belegeraars leden van het vijandelijk geschut meer dan de belegerden achter hunne hooge muren. Eindelijk dwong gebrek aan kruit en kogels den dapperen Rosal Khan tot de overgave, waarbij aan de bezetting de vrije aftocht werd toegestaan. Het schijnt dat de onlusten te Bidjapur, waar de rijksbestuurder Kumal Khan zich tot sultan had pogen op te werpen doch daarbij om 't leven was gekomen[1], oorzaak waren dat men Rosal Khan geen ondersteuning, deed toekomen. Ook bleek het weldra dat de Adîl Sjah den vrede wenschte. Hij stond kort daarop Goa aan de Portugeezen af onder voorwaarde dat de vaart op Dabul vrij en zijne overige bezittingen aan de kust met rust zouden gelaten worden[2].

Zoo had D'Albuquerque zijn doel bereikt en was Goa voor goed eene bezitting der Portugeezen geworden. Thans was het zaak om het eiland ook voor het vervolg tegen mogelijke invallen te beveiligen en daartoe werd de vesting Benastarim nog meer versterkt en werden ook bij de andere passen verdedigingswerken aangelegd. Daar de kapitein-generaal hierover zelf het opzicht wilde houden zond hij zijn neef Garcia de Noronha naar Kotsjin om voor het afvaardigen der lastschepen te zorgen; eenige oorlogsschepen moest hij voor Kalikut achterlaten om die haven af te sluiten. Wij zullen aanstonds zien wat deze maatregel te beteekenen had.

Dat de Adîl Sjah voortaan Goa met rust liet, hadden de Portugeezen aan den staatkundigen toestand van Dekhân te danken. Over het groote Hindoerijk van het zuiden, het rijk van Bidjnagar, zooals het naar de hoofdstad (Widjaja nagara) genoemd werd, heerschte sinds 1507 of daaromtrent Krisjnarâja, een energiek en eerzuchtig vorst, die niet alleen zijn grondgebied tegen zijne noordelijke naburen, de Mohammedaansche vorsten die het oude rijk der Bahmauî onder zich verdeeld hadden, wist te verdedigen, maar hun zelfs meermalen een stuk grondgebied wist te ontwringen. Tegen hem moest ook de Adîl Sjah al

1 Zie Ferishta, III, 35 vv.; Castanheda, III, 313, enz.
2 Ferishta, III, 34; Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, III, 266.

zijne krachten inspannen, en daar zoowel hij als zijn tegenstander groot belang hadden bij den aanvoer van paarden uit Arabië - want de ruiterij gaf bij hen meestal den uitslag aan het gevecht - zochten heiden thans de vriendschap der Portugeezen, die zich van dien handel voor 't grootste deel hadden meester gemaakt. Zij zonden daartoe in het jaar 1514 elk een gezantschap naar Goa. D'Albuquerque maakte daarvan natuurlijk gebruik om aan beiden hooge eischen te stellen, maar hierop stuitten thans nog bij beiden de onderhandelingen af[1]. Intusschen nam de paardenhandel te Goa, zooals de Florentijn Andrea Corsali ons verhaalt, die in 1515 die stad bezocht, van dag tot dag toe, en was het vooral Krisjnarâja die ze hier liet opkoopen[2].

Nu kon D'Albuquerque aan zijne officieren veilig de bezwaren mededeelen die koning Manuel tegen de bezetting van Goa gemaakt had. Hij zette hun tevens de voordeelen van zijne handelwijze uiteen, waarvan wij reeds vroeger melding maakten, en waarop hij den koning in zijn antwoord gewezen had. Ook had hij de voldoening dat deze hem daarover later zijne goedkeuring te kennen gaf.

Manuel had in zijne laatste brieven aan den kapitein-generaal er nogmaals op aangedrongen dat zonder overwegende bezwaren de tocht naar de Roode Zee zoodra mogelijk zou plaats hebben. D'Albuquerque had met het oog daarop een vloot doen uitrusten, die thans zeilree lag, en belegde een krijgsraad om het gevoelen zijner officieren over dit plan te vernemen. De meesten stemden er mede in. De vloot die uit een twintigtal schepen bestond en met 1700 Portugeezen en 800 Malabaren en Kanareezen bemand was, lichtte den 17^{den} Februari 1513 de ankers en voer rechtstreeks naar kaap Guardafui. Windstilte noodzaakte haar zich aan 't eiland Sokotra op te houden. De vesting te Soko was in 't vorige jaar op 's konings bevel ge-

1 Zie De Barros, Dec., II, parte 2, pag. 22; Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, IV, 139-148; Castanheda, III, 400, 458; Correa, II, 376 vv.; Ferishta, vol. III, passim.

2 'Lettera di Andr. Corsali allo Ill. Sig. Giuliano de Medici' bij Ramusio, I, 178 vv. De dagteekening van dezen brief, dien wij ook later zullen aanhalen, is uit Kotsjin, 15 Jan. 1515. Dit moet 1516 zijn, want Corsali kwam eerst met Lopo Soarez in September 1515 in Indië. - Hij noemt als opkoopers der paarden de 'Signori de Paleacate' en de koning van Narsinga (Bidjnagar). Met Paleacate is Pulikata bij Madras bedoeld, een druk bezochte handelsplaats, die toen eveneens aan Krisjnarâja behoorde (zie Livro de Duarte Barbosa, p. 355). Uit den brief blijkt dat zij in 1515 door een Portugeesch schip, waarop zich de Italiaan Pietro Strozzi bevond, bezocht werd.

sloopt; een vijftigtal Arabieren uit Kesjin hadden de plaats weder bezet, maar gingen bij de komst der Portugeezen op de vlucht. In den omtrek van het eiland werd een schip van Tsjaul opgevangen, dat koers zette naar de Roode zee; de stuurman die zich aan boord bevond werd door D'Albuquerque geprest, want op de geheele vloot schijnt zich niemand bevonden te hebben die met het vaarwater waarin men zich ging begeven bekend was! Zoodra de wind den overtocht begunstigde voer de vloot naar Aden.

Aden, de oude stapelplaats van den handel tusschen Oost en West, was in den laatsten tijd nog in bloei toegenomen, omdat de kooplieden van Djidda en andere plaatsen in de Roode Zee zich uit vrées voor de Portugeezen zelden meer naar Indië waagden en dus hier de Indische waren kwamen inkoopen. De stad was in het bezit van Amir ibn Abd Alwanhab, die destijds met den Imâm van Sanaâ oorlog voerde, maar eene goede bezetting had achtergelaten[1]. Op de omringende bergtoppen aan de landzijde had men forten gebouwd; ook waren de hooge muren der stad aan dien kant moeielijk te genaken.

Toen de Portugeesche vloot te Aden voor anker lag, liet de gouverneur der stad aan D'Albuquerque vragen wat hij verlangde en hem tevens ververschingen voor de vloot aanbieden. De kapitein-generaal vorderde overgave van Aden aan den koning van Portugal, waarop de gouverneur antwoordde dat hij zonder verlof van zijn vorst geen vreemde troepen in de stad mocht laten; hij was echter bereid met eenige manschappen aan 't strand te komen om zelf met den opperbevelhebber te spreken. D'Albuquerque bleef bij zijn eisch, en daar deze, zooals van zelf sprak, niet werd ingewilligd, besloot hij de stad te bestormen, hoeveel bezwaar dit ook had, want men moest in 't gezicht van de belegeraars aan land gaan, die dus alle toebereidselen tot den aanval konden bespieden en er zich naar inrichten.

Toen de troepen ontscheept waren, zond D'Albuquerque 600 man uit om aan de landzijde den toevoer van vijandelijke troepen te verhinderen. Van de overigen wedijverden officieren en soldaten wie het eerst de stormladders tegen den muur zou planten en beklimmen. In een oogenblik had een veertigtal den muur bestegen, maar te gelijker tijd braken de sporten onder den

1 Het is de Sechamir (Sjeich Amir) dien Varthema ons in zijn merkwaardig reisverhaal heeft leeren kennen.

aandrang der nakomenden, zoodat zij die boven waren zonder versterking bleven en eindelijk gedwongen waren zich weder naar beneden te laten, hetgeen de vijand aan menigeen belette. Ook de troepen die getracht hadden om de stad heen te trekken, werden door een regen van projectielen van de hoogte af tot den terugkeer genoodzaakt. Onverrichterzake scheepte men zich weder in.

De kapitein-generaal overlegde nu met zijne officieren wat hun te doen stond. Sommigen waren er voor om het zware geschut aan land te brengen en bres te schieten, maar D'Albuquerque, hoe stoutmoedig ook, zag wel in dat de kans van slagen hier zeer hachelijk stond, en dat hij tot bezetting der stad een veel grooter strijdmacht behoefde. Hij besloot dus, hetgeen koning Manuel hem in de keus gelaten had, op een der eilanden in de Roode Zee eene geschikte plaats tot het bouwen eener vesting te zoeken, maar gaf daarom het plan niet op om de Mohammedanen eenmaal uit Aden te verjagen, wat hij voor de vestiging der Portugeesche macht in het Oosten noodzakelijk achtte[1].

Na eene sterkte op het eiland Sirah voor Aden verwoest te hebben, lichtten de schepen het anker en voeren naar den ingang der Roode Zee. Voor de eerste maal sinds den tijd der Grieken en Romeinen vertoonde zich weder een Europeesch eskader in het vaarwater, waarmede de Ouden zich zoo vertrouwd hadden gemaakt. Men had die kennis weder van meet af op te doen; met het dieplood in de hand stond de groote admiraal op de plecht van zijn schip en stevende met behoedzaamheid tusschen de eilanden en ondiepten door, beducht dat de vreemde loodsen hem mochten misleiden. Zoo bereikte men het eiland Kamarân, maar alle pogingen om verder te komen, werden door den invallenden westewind belet; men moest dus besluiten op Kamarân te overwinteren[2]. Aan water had dit eiland geen gebrek, maar de weinige levensmiddelen die men er vond, waren spoedig opgeteerd, zoodat het slechte en karige voedsel en het ongunstige klimaat aan velen het leven kostte. Twee maanden bracht men hier in ellende door; eerst den 15^{den} Juli 1513 stelde

1 Commentarios d'Aff. d'Alboquerque, IV, 27.

2 Castanheda (III, 367) doet het voorkomen alsof men dit vooruit geweten had en alleen D'Albuquerque den tocht had willen doorzetten; het kan waar zijn, maar wie zijn verhaal met aandacht leest zal bevinden dat hij veel als vooruit bekend onderstelt wat men nog door ondervinding te weten moest komen.

een gunstige wind de vloot in staat om den terugtocht te ondernemen. Aan den ingang der golf bezocht men, met het oog op het bouwen eener sterkte, het eiland Meium, dat thans Perim heet en door de Engelschen bezet is: een groep kale rotsen zonder water maar met een goede haven; D'Albuquerque gaf het den naam van Ilha da Vera Cruz, naar een luchtverschijnsel in den vorm van een kruis, dat hij in de Roode Zee gezien, en dat hem en de zijnen zeer bemoedigd had. Hij kwam tot het besluit dat het noch hier, noch op Kamarân geraden was een vesting aan te leggen; het kleine eiland Massaua aan de Abessinische kust kwam hem daartoe naar alle berichten geschikter voor, omdat men daar in de buurt was eener bevriende mogendheid (den negus van Abessinië) en van het vasteland gemakkelijk levensmiddelen kon bekomen.

Van Meium voer de vloot nogmaals naar Aden. D'Albuquerque liet nu ook de haven aan de andere zijde der landtong waarop de stad gebouwd is, verkennen, en na eenige vijandelijkheden begaf hij zich den 4^{den} Augustus met de vloot naar Diu. Hij had op die plaats, de voornaamste handelshaven van Gudjerat[1], reeds lang het oog geslagen. Als men zich te Diu kon vestigen, zou men den aanzienlijken handel van dit rijk met het geheele Oosten aan de belangen van Portugal kunnen dienstbaar maken. De sultan, Muzaffar Sjah, die in 1511 zijn vader Mahmud was opgevolgd, schijnt aan D'Albuquerque op die vestiging uitzicht gegeven te hebben; althans in een brief aan koning Manuel beschouwde hij de zaak reeds als beklonken, maar voegde er toch bij: ‘het is een zaak van zooveel gewicht, dat ik het tot nog toe niet kan gelooven’[2]. Waarschijnlijk was de sultan te veel vervuld met de verdediging van zijn grondgebied tegen de Radjputs om voor de handelsbelangen zijner onderdanen te waken.

Maar des te beter werden die belangen in het oog gehouden door den wakkeren gouverneur van Diu, Melik Eiaz. Bij de komst van D'Albuquerque bewees hij hem veel beleefdheid, zond hem en zijne kapiteins geschenken en stond ook toe dat een faktor te Diu achterbleef, maar intusschen drong hij er bij den sultan op aan dat aan het verlangen der Portugeezen geen gevolg moest gegeven worden. D'Albuquerque vernam dit te

1 Zie hiervóór, blz. 390.
2 Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, III, 185.

Tsjaul, de haven van den Nizâm Sjah, waar hij zich van Diu heen had begeven, en waar thans eene faktorij gevestigd werd. Hij vond hier den gezant dien hij vroeger naar Muzaffar Sjah had afgevaardigd; de sultan had zijn verzoek nog niet bepaald afgeslagen. In het volgende jaar (1514) liet hij er door een tweede gezantschap nader op aandringen, maar te vergeefs. Den gezant werd de keus gelaten tusschen Surate en eenige audere zeehavens, maar te Diu wilde de sultan niet toestaan dat eene vesting gebouwd zou worden[1].

Beter slaagde D'Albuquerque te Kalikut. Wij hebben gezien dat hij vóór zijn vertrek naar Aden de haven dier stad had laten afsluiten. De handel van Kalikut die toch reeds kwijnende was, daar de Portugeezen de schepen, die hier t'huis behoorden, zooveel mogelijk opvingen, werd door dien maatregel geheel gestremd. De Samudrin was dus wel genoodzaakt te bukken en had zelf met Garcia de Noronha, D'Albuquerque's plaatsvervanger te Kotsjin, onderhandelingen aangeknoopt. Men kon het echter niet eens worden over den eisch om te Kalikut eene sterkte te bouwen, want de Mohammedaansche handelaars werkten dit natuurlijk tegen en eveneens de radja's van Kotsjin en Kananor, die bevreesd waren dat zij de voordeelen van den handel zouden verliezen, indien men vrede sloot met den Samudrin. Terwijl de kwestie nog hangende was, stierf de Samudrin en werd door zijn broeder, een aanhanger der Portugeezen, opgevolgd. Met dezen kwam eindelijk door bemiddeling van D'Albuquerque zelven het verdrag tot stand. Aan het strand werd een vesting aangelegd en van bezetting voorzien, en de Samudrin zond een gezantschap naar Portugal om den vrede nader te bevestigen. Als wij in aanmerking nemen hoe nog kort te voren de vorst van Kalikut door de Muzelmannen in Indië als een groote steun beschouwd werd en de Portugeezen voor die stad meermalen het hoofd gestooten hadden, mag het verbond met den Samudrin wel als een der gewichtigste regeeringsdaden van D'Albuquerque worden aangemerkt.

Men zou dwalen als men meende dat het hem met deze bezetting der voornaamste handelsplaatsen te doen was om de Mohammedanen niet alleen allen politieken invloed te ontnemen,

1 Zie over dit gezantschap uitvoerig: Castanheda, III, 438 vv., en vgl. Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, IV, 108 vv.; De Barros, Dec., II, parte 2, p. 402 vv.

maar ook geheel van den handel buiten te sluiten. Integendeel; met uitzondering van de specerijen en onder voorwaarde dat zij zich van een verlofpas voorzagen, wilde hij hun gaarne den tusschenhandel overlaten. Hij zag zeer wel in - beter dan zijne opvolgers - dat het raadzaam was om den handel voor eigen rekening niet aan zijne kapiteins toe te staan, hetgeen tot niet anders dan roof en plundering aanleiding gaf, en verbood dit ten strengste aan ieder die in dienst van den koning stond. Dit had ten gevolge dat de schepen van Oostersche handelaars niet meer als vroeger zonder genade werden uitgeplunderd, maar op vertoon van hun pas voor geweld beveiligd waren[1].

Toen hij in Januari 1514 te Goa aankwam, vond hij hier gezanten van Pegu en Siam met geschenken en machtiging tot het sluiten van handelstraktaten; ook ontfing hij tijding uit Malaka, waar men hulp noodig had tegen de oproerige Maleiers. Daartoe werd in den loop van dit jaar tweemaal een klein eskader afgezonden. Wat daar en in den Archipel sinds het vertrek van D'Albuquerque voorviel hoop ik een andermaal te verhalen.

VI.

Wij hebben Hormûz met zijne onvoltooide Portugeesche vesting een poos uit het oog verloren. D'Albuquerque had de schatting waartoe zich de Sultan verbonden had van tijd tot tijd laten opvorderen, maar verdere maatregelen uitgesteld omdat andere plannen hem bezig hielden. Thans mocht daarmede niet langer getoefd worden, want Sjah Ismael, de vorst van Perzië, had zelf het oog geslagen op Hormûz, en alleen zijn oorlog met de Osmanen zal hem waarschijnlijk belet hebben het grondgebied van den Sultan bij zijn rijk in te lijven. Intusschen werden de Perziche kuststeden en de eilanden die den Sultan behoorden door naburige emîrs geplunderd of in bezit genomen, en hadden zij zich tolvrijheid voor de handelswaren hunner onderdanen weten te bedingen[2]. Chodjah Atar, van

1 Zie Correa, Lendas, II, 365, 366, 517, 518.

2 Zie: ‘Carta de Raxed Zarkam (Râsjid Rakan), Guazil de Ormuz, escrita a El-Rei D. Manoel’ (27 Mrt. 1511) in ‘Documentos Arabicos para a historia Portugueza, por Fr. João de Sousa’ (Lisboa 1790), p. 50. (Voor Listán zal men Laristân moeten lezen, Tafrage staat voor Tazradj); Commentarios d'Aff. D'Albuquerque, IV, 137; De Barros, Dec., II, parte 2, p. 484.

wiens overlijden men in 1513 de tijding ontving, zou den sultan op zijn sterfbed geraden hebben om zoowel den Sjah als den koning van Portugal te vriend te houden, den eersten door den Perzischen staatsgodsdienst in te voeren en zijn oppergezag te erkennen, den tweeden door hem het afmaken en bezetten der vesting toe te staan. Sedert was de jonge sultan gestorven en door een zijner broeders opgevolgd, onder 't regentschap van Rais Nureddîn, die den raad van Chodjah Atar reeds ten deele opgevolgd en het gezag van den Sjah erkend had.

Om het terrein nader te verkennen zond de kapitein-generaal in 't begin van 1514 zijn neef Pero d'Albuquerque met een klein eskader naar Hormûz. Tegelijkertijd bood zich de gelegenheid aan om een gezant naar Sjah Ismaël af te vaardigen. De Sjah had sommige Mohammedaansche vorsten in Indië laten uitnoodigen het Sjîisme als staatsgodsdienst (en hem dus als hoofd der Kerk) te erkennen. Zijn gezant bevond zich thans op zijn terugreis te Dabul en liet aan D'Albuquerque een vrijpas vragen voor den overtocht naar Hormûz. De kapitein-generaal stond hem die gaarne toe en zond zekeren Miguel Ferreira met hem mede om den Sjah zijne sympathie en vriendschap te betuigen. Ferreira werd met veel onderscheiding door den Perzischen vorst te Sjiraz ontfangen en met kostbare geschenken naar Indië teruggezonden[1]. De Sjah kon niet anders dan instemmen met de plannen der Portugeezen om zijne vijanden, de Osmanen, die zich in dezen tijd van Syrië en Egypte meester maakten, zooveel mogelijk afbreuk te doen.

Pero d'Albuquerque kwam op 't eind van Mei 1514 te Hormûz met een tiental schepen die hij aan de Arabische kust had buit gemaakt. De Sultan weigerde het gevraagde verlof om de vesting te betrekken, maar stond hem toe den buit uit de schepen aan land te brengen en te verkoopen. Terwijl de Portugeesche faktor zich hiermede bezig hield, voer de bevelhebber de Perzische golf in, met het plan om het eiland Bahrein, bekend door de parelvisscherij aan zijne kusten, te verkennen; tegenwind dreef hem echter naar de Perzische kust, waar het hem gelukte eenige schepen terug te bekomen die de emîr van Resjid aan den sultan van Hormûz ontnomen had. Hij kon daardoor den laatsten te beter onder 't oog brengen hoe noodzakelijk het was

1 Zijn reisverhaal vindt men bij uittreksel in Correa's Lendas, II, 410 vv.

dat hij de bescherming van Portugal inriep. Pero d'Albuquerque zag dat de Regeering den Sjah zeer genegen was en gaf bij zijn terugkomst aan zijn oom te kennen, dat men zich haasten moest als men niet door diens aanhangers verschalkt wilde worden.

In September 1514 kwam een klein eskader uit Portugal in Indië aan en bracht brieven mede van den koning aan den kapitein-generaal. In een dier brieven drong Manuel wederom aan op een tocht naar de Roode zee, maar hij had toen nog geen bericht ontfangen van den afloop van D'Albuquerque's expeditie[1]. Gevaar was van dien kant vooreerst niet te duchten; de sultan van Egypte had de handen vol om zijn rijk tegen de Osmanen te verdedigen en kon dus niet denken aan 't uitrusten eener vloot; ook zou eene onderneming tegen Aden, wilde zij kans van slagen hebben, met grooter macht moeten ondernomen worden dan D'Albuquerque bijeen kon brengen. Hij besloot dus aan een anderen wensch van den koning gevolg te geven, namelijk dat de zaken te Hormûz geregeld zouden worden.

Toen de vloot die daartoe bestemd was den 20 Februari 1515 voor Goa zeilreê lag, belegde de kapitein-generaal een krijgsraad en deelde aan zijne kapiteins de redenen mede waarom hij een tocht naar Hormûz raadzaam achtte. Sommigen verklaarden zich voor een aanval op Aden, maar de meesten achtten de redenen van hun aanvoerder overwegend. Den volgenden dag ging dus de vloot die uit 14 groote schepen, 7 karveelen en 6 roeivaartuigen bestond en 2400 manschappen (1700 Portugeezen en 700 Indiërs) aan boord had, onder zeil naar de Perzische golf.

Te Maskat, waar de schepen levensmiddelen en water innamen, vernam D'Albuquerque nadere bijzonderheden omtrent den politieken toestand van Hormûz. De man die daar het gezag in handen had was niet meer de hoogbejaarde rijksbestuurder Rais Nureddîn, maar zijn neef Rais Ahmed, een eerzuchtig Pers die het er op toelegde om te Hormûz zelf meester te worden, in naam van Sjah Ismael, en reeds een 500 tal boogschutters uit Perzië had laten overkomen.

1 De brief (in d. 2 Mrt. 1514) is opgenomen in de bijlagen op Correa's Voyages of Vasco da Gama with notes by E.J. Stanley (London, 1869), p. xxv-xxvii.

Den 26sten Maart kwam de vloot voor de stad. Miguel Ferreira was daar kort te voren van het hof van den Sjah teruggekeerd, in gezelschap van een Perzischen gezant die op eene gelegenheid wachtte om naar Indië te vertrekken.

D'Albuquerque liet door een zijner officieren zijn verlangen om de vesting te bezetten aan den Sultan kenbaar maken. Rais Nureddîn kwam hierover zelf met den kapitein-generaal onderhandelen en eindigde met toe te geven. Den 13den Maart werd de vesting bezet en met geschut voorzien.

Thans werd de Perziche gezant op plechtige wijze door D'Albuquerque ontfangen. Uit naam van Sjah Ismael deed hij de volgende eischen: uitbetaling van de rechten die te Hormûz van de Perzische waren geheven werden aan den Sjah; vrije overtocht voor zijne troepen naar Arabië; een vrije haven in Indië en eene faktorij te Hormûz voor zijne kooplieden. Eindelijk verzocht hij de hulp der Portugeezen om de zeeroovers uit de havenstad Gwadel aan de kust van Mekrân te verdrijven. De kapitein-generaal beloofde die punten in overweging te nemen.

Rais Ahmed had zich buiten de onderhandelingen met de Portugeezen gehouden, maar hoewel hij de bezetting der vesting niet had kunnen verhinderen, werkte hij de verdere toenadering van den Sultan, wien hij in zijn macht had, tegen. Die toestand moest ophouden en daartoe was het noodig dat men Rais Ahmed in handen kreeg. Rais Nureddîn, wien zijn neef den voet had gelicht, en de sultan zelf die hem wantrouwde waren de Portugeezen hierbij behulpzaam, daar zij tegen den zin van Rais Ahmed eene uitnoodiging aannamen om den kapiteingeneraal een bezoek te brengen. De samenkomst zou plaats hebben in een gebouw aan de kade, en beider gevolg zou daarbij ongewapend tegenwoordig zijn. Maar die afspraak was slechts voor de leus, en Rais Ahmed had zorg gedragen zich door gewapenden te doen vergezellen. Toen echter de Sultan met zijn gevolg was binnengelaten sloot men de poort. Ahmed bemerkte dat hij in den val was geloopen en schijnt zich op D'Albuquerque te hebben willen wreken, maar deze liet hem, zooals vooruit was afgesproken, dadelijk vatten en van kant maken, en stelde den Sultan en de overigen gerust dat hun geen leed zou geschieden. De Perzische soldaten, die het spel niet vertrouwden, bestormden de poort en eischten binnengelaten te worden, maar nu vertoonde zich D'Albuquerque met den Sultan en diens volgelingen op het dak om te doen zien dat men hun geen leed had aangedaan.

De aanhangers van Rais Ahmed keerden naar het paleis terug en maakten aanstalten om zich daar te verdedigen, maar het schijnt dat zij bij het volk geen steun vonden; althans zij namen op de bedreigingen van D'Albuquerque de wijk naar het vasteland. Rais Nureddïn werd weder rijksbestuurder ‘in naam van den koning van Portugal’, en de bevelhebbers der vestingen in Mogistân en elders, alsook de officieren der vloot die tot de partij van Ahmed behoorden, werden van hunne posten ontzet en door vertrouwde personen vervangen. In de stad mocht voortaan behalve de Portugeezen alleen de lijfwacht van den Sultan wapenen dragen, en het geschut dat hier en in de vestingen te Maskat en Kalhât aanwezig was moest voor de Portugeesche vesting worden afgestaan.

Aan de voltooiing dier vesting werd thans met ijver gearbeid. Daar de rijksbestuurder voorgaf de kosten niet te kunnen bestrijden eischte D'Albuquerque verantwoording der inkomsten en uitgaven, en nu bleek het, hoeveel de beamten zich daarvan hadden toegeëigend en hoe weinig den Sultan zelven daarvan ten goede kwam. Hun eigenbaat had ook ook den handel groot nadeel gedaan, en de karavanen die uit Perzië kwamen genoten voortaan meer bescherming dan vroeger.

Men ziet hoeveel zorg D'Albuquerque droeg om de macht die hij verkregen had op vaste grondslagen te vestigen. Hij kon thans ook tegen den gezant van Perzië een onafhankelijker toon aannemen. De vraag om vrijstelling van rechten werd geweigerd omdat de instandhouding van het rijk de tolgelden vorderde; Perzische troepen mochten vrij naar Arabië overgaan indien zij Bahrein en andere bezittingen van Hormûz met vrede lieten; voor eene onderneming tegen Gwadel werd de hulp der Portugeezen toegezegd; Perzische waren mochten alleen over Hormûz naar Goa worden overgebracht[1]; vond men elders in Indië Perzische kooplieden dan zouden hunne goederen worden prijsverklaard. Met dit antwoord en vele betuigingen van vriendschap - want D'Albuquerque had werkelijk sympathie voor den Sjah, zijn medestrijder tegen de Turken - kon de gezant vertrekken. Fernão Gomez de Lemos moest hem met kostbare geschenken aan zijn meester vergezellen[2].

1 Zie ook Lettera di Andrea Corsali, t.a.p., fol. 178 v°.

2 Zie over de ambassade van De Lemos: Castanheda, III, 478 vv., Goes, p 460 vv., Osorio, III, 293 vv.

In 't laatst van Augustus liet de kapitein-generaal zijn neef Garcia de Noronha naar Indië gaan om voor de retourvloot te zorgen; met hem werd een beambte naar Goa gezonden om de uitrusting der schepen voor te bereiden, waarmede de onvermoeide vlootvoogd van plan was een tweeden tocht naar Aden en de Roode zee te ondernemen. Maar het zwakke omhulsel van dien krachtigen geest zou geen vermoeienissen meer gedoogen. Van zijne komst in Indië af lijdende, zoodat D'Almeida reeds minachtend gesproken had van dien zwakken man wien men den last van het opperbestuur op de schouders laadde, werd hij thans door een buikloop op het ziekbed geworpen. Hij zag weldra in dat hij geen hoop meer mocht voeden op beterschap en wenschte nog slechts Goa te bereiken, zijne schepping, die hij tot zijn laatste rustplaats had gekozen.

Nadat hij zijn neef Pero d'Albuquerque[1] tot gouverneur der vesting benoemd en hem zijn gedragslijn ten opzichte van den Sultan voorgeschreven had, begaf hij zich den 8sten November 1515 met het grootste deel der vloot op weg naar Indië.

Hij zou nog eene laatste treurige ondervinding moeten opdoen. Van de schepen, die men onderweg ontmoette, werd de tijding vernomen dat Lopo Soarez door den koning van Portugal tot D'Albuquerque's opvolger benoemd en reeds in Indië aangekomen was, en dat met hem mannen, die door den kapitein-generaal om hun wanbedrijf naar Portugal gezonden waren, thans als hoofdofficiers terugkeerden[2]. Het was voor D'Albuquerque de genadeslag. ‘Op kwaden voet met de menschen’, riep hij uit, ‘ter wille van den koning, en op kwaden voet met den koning, ter wille van de menschen! Het is goed dat het einde nadert.’ Voor Goa gekomen, schreef hij nog eenige regelen aan den koning, om hem zijn jongen zoon, het kind eener Oostersche slavin, aan te bevelen. ‘Wat de zaken van Indië betreft’, zoo eindigde hij, ‘zij zullen voor zich zelven spreken

1 Hij was een zoon van Jorge d'Albuquerque, neef en zwager van Affonso.

2 De Barros verhaalt (Dec., II, parte 2, p. 491) dat hij, voor Dabul gekomen, van Joannes Impole vernam hoe de koning vele beschikkingen genomen had die tegen zijne raadgevingen aandruischten. (Men vergelijke echter Correa, II, 458.) Deze Impole, die met Soarez in Indië aangekomen en toen onderweg was naar Tsjaul en Diu, om waren op te doen waarmede hij naar Malaka moest gaan, is geen ander dan de ons bekende Giovanni da Empoli, van wien wij een brief bezitten, eenige dagen te voren uit Kotsjin geschreven, en medegedeeld in Archivio storico Italiano, Appendice Tomo III, 85-88.

en voor mij'. Toen verzocht hij dat hem de lijdensgeschiedenis uit Johannes' evangelie zou worden voorgelezen. Weinige uren later blies hij den laatsten adem uit (16 December 1515). Hij had den ouderdom bereikt van 63 jaar.

'Op kwaden voet met de menschen, ter wille van den koning'. D'Albuquerque had de deugden, maar ook de gebreken van den imperator. Gedachtenwisseling versmaadde hij niet, maar als men hem in zijne plannen dwarsboomde, als men zijne bevelen overschreed, deinsde hij voor heftige maatregelen niet, terug. Wie hem aanhing was hem van harte toegedaan, want hij was een w a a r man, rechtvaardig, onbaatzuchtig - de geschenken die hij ontfing verdeelde hij onder zijne officieren, - en wat hij deed trachtte hij goed te doen. Toen bij het voltooien van de vesting te Hormûz sommigen hunne meening te kennen gaven dat de muren zwaarder moesten zijn, antwoordde hij: 'Indien zij, die deze muren moeten bewaken, oprecht handelen, zonder tirannie, dan zijn ze zwaar genoeg, zoo niet, dan zal hun hoogmoed die muren omwerpen, hoe zwaar die ook zijn. Portugal is arm, en begeerige armen kunnen in tirannen verkeeren. Onze overwinningen in Indië maken velen overmoedig; wij moeten waken dat in vervolg van tijd de naam van dapperen dien wij thans dragen, niet verkeert in dien van begeerige despoten'[1]. - Maar zijn vastheid van wil, zijne strengheid, de eischen die hij stelde aan zoovelen die niet in Indië gekomen waren om te arbeiden, maar om avonturen op te doen of zich te verrijken, berokkenden hem vele en bittere vijanden. Zelf geen gevaar ontziende, telde hij te weinig het verlies van menschenlevens, waar het gold een groot doel te bereiken.

En hij h a d voor zijn koning, voor zijn land (want die denkbeelden waren toen één) een groot doel bereikt. Wij nebben gezien hoe weinig nog zijne landgenooten gevorderd waren bij zijne komst - en thans? 'De Portugeezen', zegt een Italiaansch koopman, die zich toen in Indië bevond[2], 'zijn thans meester van den geheelen oceaan van Lissabon tot Indië, en

1 Correa, II, 439.
2 Andrea Corsali, bij Ramusio, I, 179.

van alle zeeën van Indië;.... niemand kan daar meer varen, zonder hun verlof of zonder gevaar van schip en lading te verliezen, en daar men op vele plaatsen gebrek aan levensmiddelen heeft en die alleen door de vaart kan verkrijgen, is er geen haven waar men hun geene onderdanigheid bewijst... En dat alles is tot stand gebracht door den kapitein Affonso d'Albuquerque, den meest beleidvollen en stoutmoedigsten man van onzen tijd.'

Er bleven nog moeielijkheden te overwinnen, meer dan onze Italiaan vermoedde, maar indien het D'Albuquerque vergund was geweest nog eenige jaren het bewind te voeren, wie weet welke plannen hij nog ten uitvoer had kunnen brengen? Dacht hij er niet eenmaal aan om den Nijl naar Abessinië af te leiden en daardoor de Turken uit Egypte te verdrijven; om het lijk van Mohammed te Medina te rooven en daarmede het Heilige Graf te Jeruzalem vrij te koopen[1]? Zijne meerdere ondervinding zou hem geleerd hebben, - wij zien het aan zijne grootere bezadigdheid bij latere ondernemingen, - wat daarvan binnen den kring van het uitvoerbare lag.

Wat was dan de reden dat zijn koning hem terugriep? Hij gedroeg zich te onafhankelijk. De hovelingen te Lissabon (grootendeels D'Albuquerque's tegenstanders, want hij had nooit eene poging gedaan om hen door geschenken voor zich te winnen) maakten den koning bevreesd dat hij zich zelf als vorst in Indië zou opwerpen. Had hij niet verzocht om den titel van hertog van Goa, en om in die stad, zoo het heette, te rusten van zijn arbeid[2]? En Manuel was maar al te bereid om aan die inblazingen het oor te leenen. Hij was geen man van karakter en wantrouwde dit in anderen. Terwijl D'Albuquerque voor hem rijken veroverde, hield hij briefwisseling met zijne tegenstanders, ondergeschikte ambtenaren die, trotsch op dat vertrouwen, den grooten man tegenwerkten en lasterden[3]. Nog zou een edeler gemoed uit een gevoel van dankbaarheid, van verplichting, teruggehouden zijn om openlijk van dat wantrouwen blijk te geven. Niet aldus de koning van Portugal.

'Ik verbaas mij zeer', zeide Ferdinand van Aragon (een vorst van wien men evenmin als van zijn schoonzoon kon verwachten

1 Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, IV, 39, 40.
2 Damiano a Goes, p. 429.
3 Zie o.a. Castanheda, III, 405, 425; Commentarios d'Aff. d'Albuquerque III, 287.

dat hij uit edelmoedige aandrift de voorzichtigheid uit het oog zou verliezen); - ‘ik verbaas mij zeer’, zeide hij tot den Portugeeschen gezant, ‘dat mijn zoon Don Manuel zulk een groot en gelukkig overste uit Indië terugroept’[1]. Manuel zag zelf zijn misgreep in toen het te laat was. Na het vertrek van Lopo Soarez ontfing hij de tijding dat de Sultan van Egypte weder een groote vloot uitrustte om zijne geloofsgenooten in het Oosten te hulp te komen; toen schreef hij ijlings aan Soarez dat D'Albuquerque in Indië moest blijven en dat hem een deel van het bewind zou worden afgestaan[2]. Aan D'Albuquerque zelven zou hij zelfs zijn leedwezen te kennen gegeven hebben over zijn vroeger besluit en de toezegging hebben gedaan dat hij Soarez met den titel van vicekoning en hertog van Goa zou opvolgen[3].

Maar zijn trouwe dienaar zou hem geen diensten meer bewijzen. Toen die beschikkingen in Indië aankwamen, was hij reeds maanden te voren te Goa ter laatste rustplaats gebracht. Eerst twintig jaar later zou Nuno da Cunha het werk van Affonso d'Albuquerque voltooien.

P.A. TIELE.

1 Commentarios d'Aff. d'Albuquerque, IV, 235. Vgl. Corren, II, 463.
2 Brief van den koning aan Lopo Soarez in d. 20 Mrt. 1516 in: Commen tarios d'Aff. d'Albuquerque, IV, 237-41.
3 Damiano a Goes, p. 436; Correa, II, 485.

Ter uitvaart.

(II) (*Vervolg van blz.* 249.)

J.I. Doedes, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid. De leer van God. Te Utrecht, bij Kemink en Zoon, 1871.

Onze eerste bijdrage heeft eene Inleiding tot de dogmatiek behandeld; onze tweede wil Prof. Doedes' bewerking van het eerste hoofdstuk der dogmatiek zelve toelichten, zijne leer van God. De schrijver heeft zijn werk opgedragen ‘aan allen die God liefhebben’, maar zijn boek toch voor alle soort van lezers bestemd. Hij wenscht zijne verhandeling toe, ‘dat zij velen òf tot het geloof moge brengen, òf in het geloof moge versterken’.

Zijn werk bestaat uit twee deelen. Het eerste handelt over ‘het geloof aan God, door den godsdienst geëischt’; het tweede over ‘het geloof aan God door de wetenschap gerechtvaardigd’.

I.

Prof. Doedes begint met te willen betoogen, dat godsdienst niet anders bestaan kan dan als gevolg van het geloof aan God. ‘Uit dit geloof komt de godsdienst voort, zoodat ook alleen uit het recht van het geloof aan God het recht van den godsdienst volgt (blz. 2)’. Zouden deze woorden op zichzelven kunnen doen onderstellen, dat elk geloof aan God in staat is, godsdienst te kweeken, de mogelijkheid van dit misverstand wordt terstond weggenomen: ‘de godsdienst moet wegvallen, waar het bestaan wordt ontkend van een persoonlijken God, die, boven het Heelal verheven, in voortdurende betrekking tot de wereld en derhalve ook tot de menschen staat’. Het woord godsdienst doet den schrijver ‘allermeest denken aan Godsvereering (blz. 3)’, als gezindheid en als daaruit voortvloeiende

handeling. Wij doen hem dus zeker geen onrecht, wanneer wij deze bepaling van den godsdienst voor de zijne uitgeven: Godsdienst is die in daden zich betoonende stemming van het gemoed, welke uit het geloof aan een theïstisch gedachten God voortvloeit, en die stemming zelve is nader te omschrijven als ‘leven in de gemeenschap met (den op die wijze gedachten) God (blz. 5)’. Deze nadere omschrijving vasthoudende, mogen wij verzekeren: overal waar de hoogleeraar het woord godsdienst gebruikt, wil hij daaronder verstaan hebben wat ik noemen mag: Godsvereering, op theïsme gegrond. Blz. 5 zegt uitdrukkelijk: ‘het geloof, *waaruit alle godsdienst voortkomt*, is in zijn wezen theïstisch’.

Wanneer de hoogleeraar dus § 2 schrijft: ‘de mensch heeft behoefte aan godsdienst’, mag ik daarvoor in de plaats stellen: de mensch heeft behoefte aan Godsvereering, op theïsme, dat is: op de voorstelling van ‘eenen persoonlijken, boven het Heelal verhevenen, met de wereld in voortdurende betrekking zich bevindenden God (blz. 2)’, gegrond. De beteekenis van deze opmerking wordt evenwel door deze volkomen gewettigde substitutie niet duidelijker, evenmin als zij ons de strekking doet inzien van die andere opmerking des hoogleeraars (blz. 6): ‘het gemoed van den mensch drijft hem tot Godsvereering’ of theïstischen godsdienst. Blz. 4 toch had ons geleerd, dat geloof aan God ‘*de oorzaak*’ is van de Godsvereering. Het ‘geloof aan God’ kan hier niets anders willen zeggen dan de overtuiging, dat de voorstelling van een theïstisch gedachten God met de waarheid overeenkomt. Wanneer nu deze overtuiging ‘de oorzaak’ is van den godsdienst in den mensch, waarom moet dan zijn gemoed hem nog eens tot den godsdienst drijven? Ik behoef, dunkt mij, niet meer gedreven te worden tot hetgeen ik reeds als vrucht, als gevolg, van een bepaalde overtuiging bezit. Die overtuiging is de oorzaak van den godsdienst; zij veroorzaakt dus den godsdienst; dan is de godsdienst er dus al; ik bezit hem. Wat behoef ik nu nog naar een drijfveer uit te zien, die mij tot dat bezit brengt, of naar dat bezit doet verlangen?

Wat is dan oorzaak van den godsdienst? Het geloof aan den theïstisch gedachten God, of een aandrift van het gemoed? Zijn hier misschien twee oorzaken? Dan had het behooren gezegd te worden. Nu maakt het den indruk alsof wij in § 1 gereed gekomen waren met hetgeen den godsdienst veroorzaakt. Moet

daarentegen enkel de aandrift van het gemoed hier als oorzaak gedacht worden, dan ligt het voor de hand te vreezen, dat ook hier de regel uit zal komen, volgens welken de mensch gaarne gelooft wat hij wenscht. In dat geval toch is, naar Prof. Doedes, een zekere behoefte het oorspronkelijke; die behoefte drijft tot godsdienst, dat is: tot vereering van een theïstisch gedachten God. Verliezen wij daarmede niet het vermogen, om ooit de juistheid van het theïstisch geloof na te gaan? Het kon nu wel eens een voorstelling zijn, gevormd ter bevrediging van de genoemde behoefte. Deze en soortgelijke vragen zou de hoogleeraar afgesneden hebben, wanneer hij, in overeenstemming met hetgeen § 1 verwachten deed, § 2 geschreven had: de Godsvereering, welke het geloof aan God tot oorzaak heeft, en dien ten gevolge reeds in ons hart woont, bevredigt een gebiedende behoefte van dat hart. Dan ware het niet meer noodig geweest, door dat hart zelf ons eerst tot godsdienst te laten ‘drijven’. Dan ware het *quiproquo* vermeden, dat nu tot bijna in denzelfden volzin voorkomt. Blz. 6, aant. 2 heet het eerst: ‘het gemoed drijft den mensch tot Godsvereering’, dus tot godsdienst; onmiddellijk daarop: ‘de mensch gevoelt voor zijn hart behoefte aan vrede en heeft dien vrede niet, zoolang hij dien òf alleen in zichzelven, òf alleen in het omringende zoekt. Boven het hem omringende zoekt hij het hoogste, en dat hoogste moet hij vereeren’. Hier drijft dus het gemoed den mensch tot het zoeken niet van godsdienst, maar van God, of ook het geloof aan God, en heeft hij dit geloof, dan moet hij, in overeenstemming met § 1, dien God van zelf vereeren. Waartoe drijft nu het gemoed? Tot het geloof: ‘de oorzaak’, of tot den godsdienst: ‘het gevolg’? Of tot beide? En waartoe dan het eerst?

Deze zelfde § 2 legt ons nog andere vragen op de lippen: ‘De mensch heeft behoefte aan godsdienst’, heet het daar, dus aan Godsvereering, op theïsme gegrond. Gaarne hadden wij vernomen, op welke waarneming dit besluit opgetrokken is. Meer dan de helft van ons geslacht bestaat uit boeddhisten. Wanneer hebben zij deze behoefte aan zulk een godsdienst aan den dag gelegd, als alleen het gevolg kan zijn van het geloof aan een persoonlijken, boven het Heelal verhevenen en met de wereld in betrekking staanden God? Brengen wij een uitspraak van § 1, aant. 2 hiermee in verband. Ter adstruktie van de stelling, dat ‘Godsvereering in den vollen zin des woords (dat is: als gezindheid en als handeling) uit het geloof aan God (wij

weten aan welken God) voortkomt', wordt gezegd: 'Onverschillig of men één God of onderscheiden Goden vereert, van deze vereering is het geloof aan dien eenen God of aan die onderscheidene Goden niet het gevolg, maar de oorzaak'. Dit doet onze verwondering toenemen. Uit den eerst aangehaalden volzin hadden wij op te maken, dat Godsvereering op grond van het theïsme (want dat alleen was godsdienst) eene behoefte is van *den* mensch, ofschoon eenige honderden millioenen menschen van geen theïsme af weten; uit dezen volzin bespeuren wij bovendien, dat Godsvereering op grond van theïsme zeer wel met polytheïsme bestaanbaar is; immers voor de bepaling van de oorzaak, waaruit godsdienst voortvloeit, is het den hoogleeraar 'onverschillig' of men 'aan éénen God of aan onderscheidene Goden gelooft'. Wanneer nu, volgens blz. 2, 'de godsdienst moet wegvallen, waar het bestaan wordt ontkend van eenen persoonlijken God, die, boven het Heelal verheven, in voortdurende betrekking tot de wereld staat', zoo moet de hoogleeraar in het polytheïsme geene ontkenning van zulk een God zien. Het is in het afgetrokkene zijn recht; maar waarom heeft hij zelfs geene poging gedaan om ons de waarheid van zijn toch in elk geval verrassend inzicht te doen erkennen? Of behelst § 4 zulk een poging?

'Onder alle volken is godsdienst', leert blz. 9; onder alle volken is dus godsvereering, op grond van het theïsme. Maar in verschillende vormen, zegt § 4, doet die Godsvereering op grond van het theïsme zich voor. Die verschillende vormen zijn tot twee groepen te brengen... 'Sommige godsdiensten zijn in den grond niet anders dan natuurdienst, of daarvan uitgegaan, en *blijven* vreemd aan de vereering van één geestelijk wezen, dat werkelijk van de natuur onderscheiden is'.

Ziet men kans deze drie stellingen met elkander te vereenigen:

1°. Geen godsdienst zonder het geloof aan een persoonlijken God, boven het heelal verheven.
2°. Onder alle volken is godsdienst.
3°. Sommige volken blijven vreemd aan de vereering van den God, die boven het heelal verheven is.

Men mag toch wel verzekeren, dat wie deze drie stellingen voor zijne rekening neemt, ons nog niet kan zeggen wat godsdienst dan eigenlijk is. Godsdienst is toch in zijn oog nu eens onafscheidelijk van theïsme, dan weer vereenigbaar met de loochening van het theïsme, met natuurdienst.

Het is bij Prof. Doedes niet moeilijker te zeggen waar de schoen wringt, dan bij Prof. van Oosterzee. De dogmatische en de historische beschouwing, die elkander uitsluiten, hebben gelijkelijk in hun geest postgevat. De eerste spreekt in § 1, waar tot verzadigens toe wordt herhaald: zonder theïsme geen godsdienst; de tweede in § 4, waar te lezen staat: zonder theïsme wèl godsdienst. De tegenstrijdigheid wordt dan bepleisterd door dat heerlijke woord ‘godsdienstvormen’, zoodat men deze zonderlinge voorstelling verkrijgt: een gezindheid, aan alle theïsme vreemd, is een der vormen, waarin zich openbaart eene gezindheid, welke met het theïsme staat of valt. Nadat men gezegd heeft: zonder theïsme geen godsdienst, blijft er slechts éene gevolgtrekking uit te spreken, deze: Waar ik geen theïsme vind, erken ik geen godsdienst. De hoogleeraar heeft dit een oogenblik ingezien, op blz. 9, waar hij schreef: ‘Zegt men, dat de heidensche godsdienst geen godsdienst is,... dan heeft de loochening van de algemeenheid van den godsdienst eenigen grond’. Maar weldra verliest hij dit weer uit het oog, en spreekt dan blz. 11 van den natuurdienst als van een der vormen van den inderdaad slechts theïstisch te denken godsdienst.

Zoo heeft Prof. Doedes, naar dit zijn boek te oordeelen, nog altijd te kiezen tusschen de dogmatische en de historische beschouwing. Bij de laatste heeft hij het recht om van godsdienstvormen, of, wat hetzelfde is, van godsdiensten te gewagen, maar dan natuurlijk ook het recht verbeurd om te zeggen: ik erken de mogelijkheid van godsdienst uitsluitend daar, waar ik mijn theïstisch Godsbegrip aantref. Men neme er slechts eens de proef van op een ander gebied. Wanneer ik zeide: de maatschappij moet wegvallen, waar het recht van eigendom wordt ontkend, en daar bijvoegde: de maatschappij vindt men bij alle volken terug, hoe zou het dan klinken, wanneer ik daarop liet volgen: de maatschappij vertoont zich bij sommige volken in een vorm, die ‘vreemd blijft’ aan de erkenning van het recht van eigendom!

De tegenstrijdigheid, waarop wij de aandacht vestigen, zou men misschien willen uitwisschen, door er aan te herinneren, dat de godsdienst oorspronkelijk overal van theïsme onafscheidelijk is geweest, maar langzamerhand, ‘verduisterd’, of ‘verbasterd’ is, gelijk Prof. van Oosterzee ons leerde. Prof. Doedes wil daar evenwel niets van weten. Hij verbiedt ons (blz. 11) ‘de godsdienstgeschiedenis te behandelen als de geschiedenis

der ontwikkeling van den godsdienst in de menschheid, *daar de niet-monotheïstische godsdiensten niet voor verbasterd monotheïsme zyn te houden*'. Wèl verbastering dus voor den een; niet verbastering, volgens den ander. Wij hebben ons niet in het geschil te mengen, maar doen slechts uitkomen, dat het verbod van Prof. Doedes de eenige kans om zijn tegenstrijdigheid weg te nemen, vernietigt. Zekere godsdiensten zijn dus, volgens hem, van begin af aan nooit iets anders dan natuurgodsdienst, dat is: nooit anders dan vreemd geweest aan de erkenning van een theïstisch gedachten God. Maar hoe is het dan mogelijk om, wanneer men theïsme voor de eenige oorzaak van den godsdienst houdt, godsdienst te vinden daar, waar nooit, volstrekt nooit, zich eenig spoor van theïsme heeft vertoond? Doch is het hem met dit laatste volkomen ernst?

Wij hebben blz. 11 gehoord, dat 'de niet monotheïstische godsdiensten *niet* voor verbasterd monotheïsme zijn te houden'. Zal dit eenigen zin hebben, dan moet het natuurlijk beteekenen: nooit is een volk of een menschengroep eerst monotheïsten geweest, en daarna, door diep verval, vervreemd geraakt van de monotheïstische Godsvereering. 'Er is geen verbasterd monotheïsme' wil dus eigenlijk zeggen: er zijn geene verbasterde monotheïsten. Dat dit de zin is van de bewering des hoogleeraars, blijkt uit den aard der zaak: de verbastering van een godsdienst moet altijd beteekenen de verbastering van de aanhangers van dien godsdienst, en wel als godsdienstige wezens. Zoo kan ik zeggen: de smaak is verbasterd, de rechtsbegrippen zijn verbasterd, en moet dan altijd denken aan de verbastering van menschen, die, en in zoover zij, oorspronkelijk op deze beide punten beter waren bedeeld. Monotheïsme wordt geen polytheïsme kan dus slechts dit éene beteekenen: monotheïsten worden geene polytheïsten.

Nu lees ik evenwel op blz. 29 vlg.: 'Gelooft men, en de hoogleeraar verkeert natuurlijk in dit geval, dat de eerste menschen door den persoonlijken God geschapen zijn, dan kan men ook gelooven, dat zij zich zeer spoedig opgewekt hebben gevoeld, om Hem op eenige wijze te vereeren. Dan kan men gelooven, *dat het menschdom met monotheïsme is begonnen*. Wat dan het polytheïsme, of in het algemeen de natuurdienst betreft, hiervan kan men aannemen, dat het ontstaan is onder menschen, die, in diep verval geraakt, vervreemd geworden waren van de monotheïstische Godsvereering'. Ik kan, blz. 11 en blz. 20 met elkander vergelijkende, niet anders zien of Dr. Doedes

leert: polytheïsme is geen verbasterd monotheïsme, maar polytheïsten zijn wel in diep verval geraakte monotheïsten.

Ook hier heeft de dogmatiek de historische beschouwing parten gespeeld. Het stond den hoogleeraar natuurlijk vrij, op grond van zijne historische studiën, de onmogelijkheid staande te houden van monotheïsme en polytheïsme uit een gemeenschappelijke bron af te leiden. Ware hij nu historikus gebleven, dan had hij het daarbij gelaten. Maar zijne dogmatiek leert hem, dat ‘de eerste menschen, door rechtstreeksche werking van Gods macht in het leven geroepen, reeds zeer spoedig tot de allereenvoudigste monotheïstische Godsvereering zijn gekomen (blz. 19)’. Terstond bespeurt hij natuurlijk, wat uit dit dogma voor zijne historische stelling voortvloeit. En nu roept zijn verbeeldingskracht, door geen enkel historisch getuigenis ondersteund, eenige ‘menschen’ in het leven, die (waar, wanneer?) in diep verval en daardoor vreemd raken aan de monotheïstische godsvereering, en de historische stelling van daareven schijnt gered.

Hoe weet ik, dat juist de dogmatiek den hoogleeraar omtrent den aard der godsvereering van Adam en Eva en hunne eerste nakomelingen heeft ingelicht! De hoogleeraar zegt het ons zelf.

‘Erkent men een persoonlijken God, en wel als den schepper der wereld, gelooft men, dat Hij de eerste menschen geschapen heeft, zoodat zij iets nieuws in de rij der schepselen waren, niet door natuurlijke ontwikkeling uit het bestaande voortgekomen, maar door rechtstreeksche werking van Gods macht in het leven geroepen, *dan* is er geen reden, waarom men weigeren zou te gelooven, dat zij zeer spoedig... tot monotheïstische godsvereering zijn gekomen’.

Men ziet het: dat men, zelfs bij de genoemde dogmatische premissen, weigeren zou dit te gelooven, wegens het ontbreken van elk geschiedkundig gegeven omtrent den beschavingstoestand van de allereerste menschen; die gedachte komt bij den hoogleeraar zelfs niet op. Hij koestert dezelfde voorstelling als Prof. van Oosterzee omtrent het verband tusschen het geloof aan een persoonlijken God en de uitkomsten van historische kritiek. Of men zulke berichten als die van de eerste hoofdstukken van Genesis voor historisch zal houden al dan niet, hangt voor hem uitsluitend van dat geloof af. Dat men in die hoofdstukken dichterlijke mythen zou zien, onafhankelijk van elk Godsbegrip, en bijvoorbeeld enkel wegens hunne ver-

wantschap met de chaldeeuwsche legenden welke de assyrische opgravingen onlangs aan het licht hebben gebracht; dat Adam en Eva als historische personen alleen voor zulk een nuchtere opmerking zouden verbleeken, die mogelijkheid ontkent Prof. Doedes misschien niet theoretisch, maar staat hem toch niet levendig voor den geest. Gelijk zijn theïsme het monopolie heeft van den godsdienst, zoo heeft het evenzeer dat van de ware historische kritiek. Hij verklaart het uitdrukkelijk: ‘Het aanroepen van den naam van Jahve, het bidden tot Hem, in de dagen van Enos (Genesis IV; NB. in tegenspraak met Exodus VI, 2): tegen deze berichten is geen onoverkomelijk bezwaar, *wanneer men niet eene naturalistische beschouwing toegedaan is*’. Ware dit zoo, men zou de aanhangers der theïstische wereldbeschouwing zeer moeten beklagen, daar die wereldbeschouwing hun het vermogen zou ontnemen van te onderscheiden tusschen geschiedenis, overlevering en verdichting.

Overgaande tot hetgeen de geschiedenis der godsdiensten ons omtrent den eisch van den godsdienst leert, heeft de hoogleeraar het toch noodig geacht ons te zeggen, hoe hij, in weerwil van § 1, Fetisjisme, Sjamanisne, Boeddhisme, enz. als godsdiensten behandelen kan. ‘Sommige van die godsdiensten, zegt hij nu zelf blz. 27, verdienen nauwelijks den naam van godsdienst... maar overal is een streven op te merken, om iets te vereeren dat boven den mensch staat en bij eenige ontwikkeling der voorstelling (dus niet vroeger) gedacht wordt als persoonlijk bestaande’. En iets later: ‘doorgaans hebben alle niet-monotheïstische Godsdiensten het bewijs geleverd, dat de mensch geneigd is zijne behoefte aan godsdienst te openbaren in de vereering van hoogere Machten of Wezens, als persoonlijk bestaande gedacht en voorgesteld’.

Wij hebben er vrede mee, wanneer men slechts toegeeft, dat de eisch nu vrij wat lager is gesteld dan in § 1; ja, meer nog, dat de geheele notie van godsdienst veranderd is. Daar was ‘het geloof, waaruit *alle* godsdienst voorkomt, in zijn wezen theïstisch’ en werd theïsme de voorstelling genoemd van een God die persoonlijk en boven het Heelal verheven is. Hier is van dit verheven zijn geen sprake meer, en stelt men zich tevreden met het persoonlijk bestaan van het vereerde wezen. Maar ook de notie van godsdienst is veranderd. In § 1 was de godsdienst gevolg van het geloof aan een persoonlijken God. Hier ‘openbaart de mensch zijne behoefte aan godsdienst in

de vereering van wezens als persoonlijk bestaande gedacht', en is dus zijne behoefte aan godsdienst de oorzaak, die er hem allengs toe leidt om van de macht, die hij als de hoogere macht erkent, een persoon te maken, zoo zelfs, 'dat daar, waar oorspronkelijk geen spraak van eenige godheid is, later toch, *krachtens* de behoefte om personen te vereeren, aan bepaalde personen eene goddelijke eer of hulde bewezen wordt'. De behoefte aan vereering is er dus eerst, terwijl er nog '*geen spraak is van eenige godheid;*' daarop volgt de voorstelling van persoonlijke wezens. Nu, het gevolg is niet eerst, maar hetgeen eerst is, moet de oorzaak zijn. Toch schreef blz. 4 zeer kategorisch: 'Onverschillig of men één God of onderscheiden Goden vereert, van deze vereering is het geloof aan dien eenen God of aan die onderscheiden Goden niet het gevolg maar de oorzaak'.

Deze merkwaardige verandering is een onwillekeurige hulde aan de waarheid der historische beschouwing. Zoo heeft dan zelfs Prof. Doedes, ofschoon hij zijn geschrift opent met de verzekering: 'men heeft den godsdienst niet voor de bron van het geloof aan God te houden', geen stap op het gebied der godsdienstgeschiedenis kunnen doen zonder te verzekeren: ook daar waar oorspronkelijk geen spraak van eenige Godheid was, heeft de mensch (niet: zijn geloof aan een persoonlijk wezen geopenbaard in behoefte aan Godsvereering, maar omgekeerd) zijne behoefte aan vereering geopenbaard in het vormen van de voorstelling van een hooger wezen, waaraan hij dan kon gelooven. Kan zoo bij sommige volken de godsdienstige behoefte leiden tot geloof, dan is het het wel wat boud gesproken, het geloof onvoorwaardelijk tot oorzaak te maken van den godsdienst, of men moest tusschen de godsdienstige behoefte en den godsdienst zelven zeer scherp onderscheiden, hetgeen niet aangaat, wijl men aan § 1 niet onverbiddelijk getrouw kan blijven zonder zelfs die behoefte van het geloof afhankelijk te maken. Is het geloof inderdaad oorzaak van den godsdienst, dan moet het ook oorzaak van de behoefte aan godsdienst zijn. Voór alle geloof heb ik dan immers geen flauw begrip van godsdienst, en hoe zou ik behoefte kunnen *gevoelen* aan iets, waarvan ik geen flauw begrip heb?

Wij nemen dus aan, dat de hoogleeraar zijne vorige uitspraak herroept, en dat wij zijn waar gevoelen mogen uitgedrukt vinden in deze uitspraak van blz. 30: 'Waar de behoefte aan godsdienst zich openbaart, laat zich ook de behoefte gelden, om aan het persoonlijk bestaan van *de vereerde* Hoogere Machten

te gelooven.' Hier toch worden de Machten reeds vereerd, eer men haar nog een persoonlijk bestaan heeft toegeschreven.

De verandering, die, naar mijn oordeel, plaats gegrepen heeft in des schrijvers opvatting van de betrekking tusschen godsdienst en geloof aan God, heeft aan het betoog, dat hij met zijn overzicht van de godsdienstgeschiedenis wilde voeren, veel van zijn kracht ontnomen. De uitkomst, waartoe dat overzicht den hoogleeraar heeft geleid, wordt blz. 37 op deze wijze vastgesteld: 'Er blijft geen twijfel over, dat de geschiedenis van de godsdiensten vooral de behoefte vertoont om hetgeen men godsdienstig vereert ook als persoonlijk bestaande te beschouwen'. Wat moet dit nu eigenlijk bewijzen? Er volgt, dunkt mij, niets anders uit dan dit: er is in den mensch eene behoefte aan vereering: deze openbaart zich allereerst daarin, dat men vereering gevoelt zonder nog te weten wat men vereert, maar 'bij eenige ontwikkeling der voorstelling komt de mensch er zeer spoedig en, vroeger of later, altijd toe, zich het hoogere dat hij (reeds) vereert, als persoonlijk bestaande voor te stellen'. De wet der godsdienstige ontwikkeling in de menschheid schijnt dus, volgens Prof. Doedes, deze te zijn: de mensch heeft behoefte aan de diepste vereering; om die behoefte te vervullen heeft hij 'behoefte aan het geloof dat de Hoogere Machten, die hij vereert, persoonlijk bestaan'. Als zijn verstand ontwikkeld genoeg is, vormt het zich een Godsbegrip, dat, ten aanzien van dat 'persoonlijk bestaan', met het theïsme overeenstemt.

Deze uitkomst is zeer belangrijk, maar is toch, zooveel ik zien kan, in volkomen weerspraak met de grondstelling, waarmee dit geheele geschrift geopend werd. Daar heette het: men heeft den godsdienst niet voor de bron van het geloof aan God te houden; ook in het polytheïsme is het geloof aan de Goden de oorzaak van de vereering dier Goden of van den godsdienst. Daar ging dus aan allen godsdienst een zeker geloof vooraf. Hier daarentegen is er 'behoefte aan geloof' omdat en nadat er reeds een godsdienstige behoefte is ontwaakt. Van § 2 af hebben wij dien strijd zien aankomen; dat 'drijven van het gemoed' tot een gezindheid, die men als gevolg van het geloof reeds geacht moest worden te bezitten, kwam ons al verdacht voor.

De tegenstrijdigheid is veroorzaakt door het volgen van een dubbele, van de dogmatische en van de historische methode, hetgeen zeer karakteristiek is voor den tijd van overgang dien

wij beleven, waarin het oude en het nieuwe nog in elkander grijpen. De schrijver is begonnen met het begrip *godsdienst* onder handen te nemen. Schrift en Rede zeggen hem, dat in dit begrip dat van het theïsme opgesloten ligt. Wat de Schrift betreft: die tot God komen, moeten gelooven, dat Hij is; wat de Rede aangaat: logisch gaat het gelooven aan een God vooraf aan het dienen van een God, en evenzeer is het logisch ongerijmd, dat ik mij den God, dien ik wil vereeren, niet zou denken 1°. als een persoon; 2°. als boven het Heelal verheven; 3°. als met de wereld in betrekking staande. Deze dogmatische redeneering (ik gebruik hier het woord *dogmatisch* in wijsgeerigen zin) bevond de schrijver onberispelijk, onwederlegbaar te zijn, en nu schreef hij zijn § 1: Geloof aan een theïstisch gedachten God, de oorzaak van allen godsdienst.

Had de schrijver nu een halve eeuw geleden zijn boek uitgegeven, dan ware het hierbij gebleven en algemeen had men zijne heldere en keurige begripsontleding geroemd. Door middel van eenvoudig nadenken over hetgeen men destijds zou genoemd hebben de zinrijke beteekenis van een woord, een juiste begripsbepaling te vinden, welk een zegepraal voor elken wijsgeer, inzonderheid voor den beoefenaar van de ‘natuurlijke Godgeieerdheid’, die toch ook wijsgeer is.

Maar de aarde staat niet stil. Inmiddels is er eene nagenoeg geheel nieuwe wetenschap opgekomen, die de natuurlijke Godgeleerdheid vrij wel tot het onnatuurlijkste ding van de wereld maakt: de geschiedenis van de godsdiensten. Ware de schrijver geen beoefenaar der wetenschap geweest, hij had die geschiedenis van de godsdiensten eenvoudig gelaten voor hetgeen zij was. Nu neemt hij haar op en in zich op, en bewerkt haar wijsgeerig, dat is: onderzoekt tot welke generalisatiën zij het recht geeft. Ziedaar den schrijver in de macht der historische methode. Voor zijn doel is op een gegeven oogenblik zijn onderzoek ten einde. Gaat hij alles na wat de verschillende volken hun godsdienst noemen, dan vindt hij bij allen vereering van iets hoogers, en komt er ontwikkeling van voorstelling bij, dan wordt dat hoogere een Wezen, en stijgt die ontwikkeling, dan wordt dat wezen een persoon, die met zijn aanbidder in betrekking staat. Dit een en ander gevonden hebbende, neemt hij dan nog onder al de volken der Oudheid één heel klein volk waar, dat dezen met zijn aanbidder in betrekking staanden persoon ook nog boven het heelal verheven noemt.

Al hetwelk zeggen wil, 1°. dat hetgeen oorzaak was voor de dogmatische, gevolg wordt voor de historische redeneering en omgekeerd; 2°. dat het theïsme, naar de dogmatische redeneering, onafscheidelijk van allen godsdienst, naar de historische redeneering onafscheidelijk wordt van een enkelen godsdienst.

Dit geheele verloop is zeer leerzaam. Het teekent ons zoo levendig de macht, welke de nieuwe geest der wetenschap, dat is de uitsluitend historische methode over de aanhangers van de dogmatische, in verband met hunne waarheidsliefde, uitoefent. Door deze hunne waarheidsliefde is die macht onwederstaanbaar. Anders toch zou iemand, die § 1 geschreven had: geloof aan een theïstisch gedachten God, oorzaak of bron van den Godsdienst, zich met Fetisjisme en Sjamanisme en Boeddhisme, en hoe die onzin verder heeten mocht, niet inlaten. Nu hij dit doet, durf ik hem toeroepen: Thans nog één stap verder: § 1 geheel aan kant gezet, en een paragraaf verloochend, die na des schrijvers overzicht van de geschiedenis der Godsdiensten zulk een zonderlinge figuur maakt.

Hoe zonderling wel? Er was eens iemand, die een boek zou schrijven over de liefde. Hij begon in dezer voege: evenmin als een gunstige dunk van iemand reeds liefde is, heeft men de liefde voor de bron van dien gunstigen dunk te houden. Veeleer komt uit dien gunstigen dunk de liefde voort, zoodat ook alleen uit het recht van dien gunstigen dunk, het recht van de liefde volgt. Immers, liefde is overgaaf des gemoeds; zich aan iemand over te geven, van wien men geen goeden dunk heeft, is ongerijmd; atqui ergo is die goede dunk niet het gevolg van de liefde maar hare oorzaak. Zoo schreef onze dogmatikus. Daarop bestudeerde hij vele liefdesgeschiedenissen, trok daaruit een algemeen wijsgeerig resultaat, en schreef toen verder: deze geschiedenissen hebben geleerd, dat de mensch behoefte heeft om te beminnen, en bij eenige ontwikkeling van voorstelling, er altijd toe komt, om het voorwerp zijner min allerlei voortreffelijke eigenschappen toe te schrijven en daarvan den gunstigsten dunk te koesteren. Toen las hij het eerste nog eens over, glimlachte, en wischte het weder uit.

Moeten wij ons nu eenvoudig bij dezen strijd tusschen de uitkomsten van de dogmatische en de historische redeneering nederleggen. Het gaat toch niet aan, te zeggen: de eerste is onberispelijk, maar de tweede, die haar geheel omverwerpt, is ook heel goed. Zij kunnen toch maar een van beide deugen!

Natuurlijk. De oplossing van dit raadsel ligt in het volgende. De redeneering van § 1 is onberispelijk onder eene voorwaarde. Godsdienst, liefde en elk ander gevoel, onderstellen, hebben tot voorwaarde of oorzaak een bepaald geloof of eene bepaalde overtuiging, namelijk wanneer dat gevoel met bewustheid ontstaat. Ziedaar nu juist de zwakke zijde van de dogmatische redeneering. Of en in hoever het gevoel met bewustheid ontstaat, dat kan zij ons nooit zeggen; en daarom is het zulk een zegen, dat wij in onze dagen ons aan een veel zekerder leidsvrouw, aan de historische methode, mogen toevertrouwen. Zoo, men bespeurt het, verdwijnt elke strijd: de dogmatische redeneering is onberispelijk mits éene voorwaarde vervuld zij, en de even onberispelijke historische redeneering werpt haar omver, omdat zij begint met aan te toonen, dat die éene voorwaarde juist niet vervuld is.

Wat ik met die voorwaarde bedoel, kan een blik op onze zinnelijke gewaarwording ons leeren. Ik zal haar eerst dogmatisch verklaren en kies een gewaarwording van het gezicht. Gewaar te worden, dat een voorwerp zich vóor een ander bevindt, is niet anders mogelijk, dan wanneer wij een besluit trekken uit het verschil van innervatie bij het konvergeeren onzer beide oogen, welk konvergeeren voor het naastbijzijnde voorwerp sterker is dan voor het verder afgelegene. Na dit te hebben vastgesteld, ga ik historisch of empirisch te werk en konstateer dat er millioenen menschen zijn, die van innervatie, en het konvergeeren der oogen en al die geleerdheid nooit het geringste vernomen hebben, uit hetgeen waarvan zij niets weten dus onmogelijk eenig besluit kunnen trekken, en niettemin het verschil in den afstand waarop twee voorwerpen zich van hunne oogen bevinden, volkomen nauwkeurig kunnen bepalen. Wat nu te doen? De dogmatisch-fysiologische redeneering was juist; de empirische opmerking is het niet minder. Hier komt de wetenschap ons te hulp met hetgeen zij, voorloopig en bij gebrek aan een beter woord, in Duitschland ‘unbewusste Schlüsse’ heeft genoemd. De dogmatische verklaring van die gewaarwording van het gezicht zou met de werkelijkheid volkomen overeenstemmen op deze éene voorwaarde: dat de gewaarwording met bewustheid ontstond; de ervaring van ieder oogenblik leert, dat dit niet het geval is. Waaruit wij opmaken, dat er gewaarwordingen zijn, die niets van hare waarachtigheid verliezen, al weten wij niet wat ons tot het ondervinden van die gewaarwordingen het recht

geeft, of al maken wij ons daaromtrent geheel verkeerde voorstellingen. - Een tweede voorbeeld biedt ons het zoogenaamde projiciëeren van indrukken. Het is logisch onbetwistbaar, dat ik geen pijn kan hebben in een been, dat ik niet meer bezit. En wanneer iemand nu toch eens schreef, dat het bezit van een been de onmisbare voorwaarde is voor de gewaarwording van pijn in dat lichaamsdeel!

Wij moeten derhalve, zoodra wij handelen over de oorzaak van een gevoel, - in casu de godsdienstige gezindheid, - ons wel wachten, de ervaring te verwaarloozen voor de redeneering. Blijkens de geschiedenis is ‘de oorzaak’ van de godsdienstige vereering nog volstrekt niet gevonden, al heeft men aangetoond, welke logische voorwaarde het begrip van godsdienstige vereering onderstelt. De dogmatikus werkt en kan alleen werken met begrippen; dit heeft zijne hooge waarde, maar niet, waar het ons om verschijnselen van het leven, bijvoorbeeld om den godsdienst te doen is.

II.

Van Prof. Doedes, ik weet het, kan de erkenning moeilijk verwacht worden, dat mijne kritiek gegrond mag heeten. Den innerlijken samenhang van de zes en dertigste eerste bladzijden van zijn boek zal hij waarschijnlijk gedekt achten door eene opmerking, die op blz. 38 te lezen staat. Wij moeten er onze verwondering over te kennen geven, dat deze opmerking eerst daar voorkomt, dat is, nadat hij heeft afgehandeld wat hij over de geschiedenis der godsdiensten te zeggen had. Op blz. 38 lezen wij namelijk: ‘Spreken zij, die het christelijk monotheïsme hebben leeren kennen, nog van polytheïstische of niet-monotheïstische “godsdiensten”, het is alleen omdat zij daarin vormen zien, waarin de behoefte aan godsdienst zich openbaart, geenszins, omdat zij datgene, wat werkelijk den naam van “godsdienst” mag dragen, daarin aanwezig achten’. Hiermede acht de hoogleeraar zich ongetwijfeld gedekt.

Hetgeen ik mijnerzijds als een illusie beschouw, die ik hem niet laten mag. Laat ons zijne hier voor het eerst duidelijk uitgesprokene theorie onder de oogen zien. Zij komt hierop neder: de veertien of zooveel honderd millioenen, die op de

aarde leven, hebben, met uitzondering van de waarlijk theïstisch denkende Joden, Kristenen en Mohammedanen, - een aantal dat niemand bepalen kan, - geen godsdienst en maken zich zelfs, in zoover zij polytheïsten zijn (zie blz. 39), aan ‘miskenning van den godsdienst’ schuldig. De niet-monotheïstische godsdiensten zijn, naar een vroegere verzekering van den hoogleeraar, ‘grootendeels polytheïstisch’. Nu vraag ik hoe een verschijnsel, dat grootendeels miskenning van den godsdienst is, een vorm kan zijn, waarin behoefte aan godsdienst zich openbaart? Want behoefte moet hier natuurlijk in subjektieven zin, als gevoel van behoefte verstaan worden. Dr. Doedes neemt waar, dat verreweg de groote meerderheid der menschen gedurende meer dan vijftig eeuwen geen godsdienst heeft gehad, en ditzelfde aantal grootendeels den godsdienst ‘miskent’, dat is: zijn waarde geheel voorbijziet of zelfs loochent, wat kan hem dan toch op het denkbeeld brengen, dat zij niettemin allen te zamen beseffen, dat zij godsdienst noodig hebben? Zij miskennen den godsdienst; zij weten hem dus niet te waardeeren, en dat zal een bewijs zijn, dat zij er naar verlangen! Indien geheel Duitschland, met uitzondering van een paar honderd man, van Bismarcks bestaan niets afwist; in elke vereering van een groot staatsman niets dan de eerste schrede zag tot slavernij; en inmiddels aan eenige zelfzuchtige volksleiders een bijgeloovige hulde toebracht, zou men dan zeggen: deze hulde is een der vormen, waarin zich Duitschlands behoefte aan een verstandige vereering van Bismarck openbaart? Men zou deze optimistische uitlegging wel wat ver gezocht vinden! Welnu, de parallel gaat volkomen op. De menschheid over het geheel weet van den eenigen God, die er is, volgens den hoogleeraar, niets af; zij ziet in de gezindheid die hij godsdienst noemt, iets dat geen waarde heeft; zij brengt eene bijgeloovige hulde aan de gewrochten harer kranke verbeelding, gevolg van haar eigen diep verval, en nu zegt men: deze hulde is een der vormen, waarin de menschheid hare behoefte aan de vereering van onzen kristelijken God openbaart. Hoe kan men behoefte gevoelen aan hetgeen men miskent, niet op prijs stelt? Bovenal hoe kunnen millioenen eeuwen lang behoefte gevoelen aan iets, zonder het ooit deelachtig te worden, en zonder zich nogtans ooit over hun gemis te beklagen! Het is toch verrassend inderdaad, dat men, hier in Utrecht bijvoorbeeld, beter dan in China zou weten welke behoefte millioenen Chineezen gevoelen. Om de enor-

miteit van deze onderstelling te beseffen, keere men het geval slechts eens om; een Chinees lezende *de leer van God*, en daaruit afleidende dat de hoogleeraar brandt van verlangen om een aanhanger van Confucius te worden, maar er zelf niets van bespeurt.

Ik geloof met dit een en ander bewezen te hebben, dat de onderscheiding tusschen godsdiensten in den eigenlijken zin des woords en godsdiensten in den zin van openbaringsvormen der behoefte aan godsdienst, den hoogleeraar niet baten kan, wanneer hij konsekwent blijft op het standpunt, ingenomen met § 1. Hij kan dan natuurlijk niet van heidensche godsdiensten, maar hij kan dan evenmin spreken van de behoefte der heidenen aan godsdienst. Dit laatste wordt ongerijmd, tenzij men de dogmatische beschouwing van de godsdiensten voor de historische late varen; dat is: in den godsdienst eene gezindheid erkenne, die men niet *a priori* met eenige bepaalde geloofsstelling in onafscheidelijk verband plaatst. Slechts dan ben ik in staat bij alle volken godsdienst of godsdienstige behoeften aan te nemen, wanneer ik mij wel wacht die gezindheid enkel mogelijk te achten als vrucht van mijn partikulier godsbegrip. Vindt Dr. Doedes ‘onder alle volken godsdienst’ of ook zelfs ‘behoefte aan godsdienst’, dan heeft hij als maatstaf zijn godsbegrip reeds laten varen en zich nedergezet in den raad der godsbegriplooze historici. Daar hij niettemin § 1 heeft laten staan en blz. 38 een poging heeft aangewend om dien paragraaf te handhaven, kan niets hem in mijn oog ontlasten van de beschuldiging, die mijn kritiek gepoogd heeft te staven: de beschuldiging van twee onvereenigbare methoden te volgen.

Blz. 38 is in § 8 eigenlijk niet op zijn plaats, want die § handelt over het goed recht van het monotheïsme, eerst als *mono*theïsme, daarna als theïsme. Over het laatst, het uitvoerigst.

Het recht en den plicht om slechts één God aan te nemen, gelooft de schrijver met zeer weinige woorden te kunnen bewijzen (blz. 38): ‘De eenheid, waardoor de geheele natuurlijke en zedelijke wereld beheerscht wordt, bevestigt ons in het geloof aan slechts éene hoogste en laatste oorzaak’. Een volzin, waarop zooveel aankomt, had wel duidelijker mogen zijn; want een ‘eenheid die de wereld beheerscht’... deze woorden wekken althans bij mij geen scherp begrensd denkbeeld op. Ik hoop mij niet te vergissen, wanneer ik er in lees, dat ‘de natuurlijke en de zedelijke wereld’ op den hoogleeraar den

indruk maakt van een geheel, van eene eenheid te zijn. Het is opmerkelijk, dat de schrijver het niet de moeite waard heeft geacht, het rechtmatige of natuurlijke van een indruk aan te toonen, die zeker niet het voorrecht is van alle zijne medemenschen en met het bestaan van het kwaad geen rekening schijnt te houden. Ook valt het te bejammeren, dat de schrijver ons niet de logika heeft uitgelegd, waarmee van de eenheid der wereld tot de eenheid van hare hoogste en laatste oorzaak besloten wordt. De gepastheid dier logika springt voor het minst niet in het oog, want het woord *eenheid* wordt daarbij in twee verschillende beteekenissen gebruikt, en men stelt zich dus met een klank tevreden: de eenheid der wereld sluit in geen geval uit, dat de wereld deelbaar is; hare eenheid is veeleer de harmonie harer deelen; op God toegepast is eenheid ook ondeelbaarheid, en dus, wat dan ook verder, zeker geen harmonie van deelen.

In den aangehaalden volzin treft mij nog het woord '*bevestigen*'. Wij hebben in het voorgaande dus niet een bewijs, maar een bevestiging te zijn. Het bewijs moet dan liggen in hetgeen wij lezen in den aanvang van § 8, aant. 1:

'Hoe zou de monotheïst iets bevredigends kunnen vinden in de vereering van hoogere wezens, die niet anders gedacht kunnen worden, dan òf als elkander beperkende, door dat zij elkander in den weg staan, òf als elkander overtollig makende, door dat zij ieder op zichzelven volkomen God zijn? Voor het denken is het bestaan van slechts één almachtig, èn alomtegenwoordig, een oneindig en onbeperkt, van slechts één Opperwezen aannemelijk'.

Hier hebben wij in zijn volle kracht, - of in al zijn zwakheid, - voor ons dat dogmatisch rationalisme, dat den overgang vormt van het autoriteitsgeloof tot de kritische wijsbegeerte. Zijn karaktertrek is een trouwhartig geloof in *het* denken, waarmeê eigen denken eenvoudig vereenzelvigd wordt. Dat *het* denken bijv. van Cicero en Seneca tot een andere uitkomst leidde, stoort gelukkig geenszins zijn rust. In 1871 weten wij wat het denken al of niet aannemelijk acht. Met welke soort van argumenten het denken zich soms tevreden stelt, blijkt uit hetgeen wij hebben aangehaald. In het polytheïsme moeten 'de goden elkander of in den weg staan òf overtollig maken'. 'Zij kunnen niet anders gedacht worden', dan als zich bevindende in een van deze beide toestanden. Waarom niet? Ik kan ze terstond in een derden toestand denken: een toe-

stand, waarin zij elkander aanvullen. Wie betwist mij het recht daartoe? Bovendien, als dit een grief zal zijn tegen het polytheïsme, dat de goden elkander in den weg kunnen staan, dan zeg ik met vrijmoedigheid: een bezwaar tegen het theïsme, tegen den God van Prof. Doedes is dit, dat hij zichzelven in den weg staat, hij die het goede schept èn het kwade; een mensch vormt naar zijn beeld en dien toch zoo zwak maakt, dat hij het slachtoffer wordt van zonde en dood.

Thans komen wij tot zijne handhaving van de ‘absolute persoonlijkheid Gods’.

Zijn God is ‘de absolute Geest’, wien ‘zelfbewustzijn’ en dus ‘persoonlijkheid’ moet worden toegeschreven. Wat met het woord ‘Geest’ bedoeld wordt, verklaart de hoogleeraar niet nader. Met ‘absoluut’ bedoelt hij het volgende: een geest die ‘gedacht moet worden als van niets afhankelijk, maar in zichzelven volkomen, ofschoon erkend moet worden, dat er zeer wel iets onderscheiden van hem bestaan kan (blz. 41)’. Ook dit laatste wordt nader toegelicht. ‘Dat er niets behalve God bestaat’ behoeft men geenszins te leeren wanneer men hem absoluut noemt. ‘Dat er niets boven of buiten God’ is, dat alleen moet worden vastgehouden. En ‘buiten God’ beteekent hier: ‘buiten den kring van zijne opperheerschappij’ en buiten het gebied der dingen waarvan Hij ‘de laatste oorzaak is’. Dit een en ander kunnen wij met de eigene woorden van den hoogleeraar korter samenvatten: God den absoluten Geest te noemen is zooveel als God te houden voor ‘de laatste vrije oorzaak van het Heelal’.

Wij zullen niet stilstaan bij al het onverklaarde in deze verklaring. Oorzaak heeft voor ons slechts éene beteekenis, die van onvoorwaardelijk *antecedens*. Is God het onvoorwaardelijk *antecedens* van het heelal? Afgezien daarvan zouden wij kunnen vragen of het heelal meer dan éene oorzaak heeft, dat God ‘de laatste’ moet heeten. Eindelijk is de uitdrukking ‘vrije oorzaak’ ons ook niet duidelijk. Geeft zij te kennen, dat God als oorzaak niet behoeft te bestaan of wel, dat Hij, schoon oorzaak, niet behoeft te werken?

Ik kom tot de hoofdzaak: naar mijne bescheidene meening, heeft de hoogleeraar juist het tegenovergestelde bewezen van hetgeen hij wilde bewijzen. Zijne bewijsvoering had ten doel het afweren van een aanval. Die aanval was gericht op de uitdrukking: absolute persoonlijkheid. *Absoluut*, zeide men, duidt aan wat niets naast zich duldt, persoonlijkheid daaren-

tegen onderstelt iets wat van die persoonlijkheid onderscheiden is. Nu had Prof. Doedes moeten aantoonen, dat *absoluut* die beteekenis niet heeft en God dus zeer wel absoluut kan zijn, terwijl er toch iets onderscheiden van hem of naast hem bestaat. Laat ons zien wat hij werkelijk heeft aangetoond.

Het is onloochenbaar, dat Prof. Doedes de eigenschap van absoluut te zijn aan de Godheid slechts toekent, inzoover als deze oorzaak van het heelal wordt genoemd. Met deze beperking gebruikt hij evenwel het woord absoluut juist in den zin, waarin het volgens hem niet gebezigd zou mogen worden. Als oorzaak van het heelal toch noemt de schrijver God absoluut, omdat God in deze hoedanigheid niets naast zich heeft. Maar indien ‘absoluut’ inderdaad een beteekenis heeft, die niet uitsluit dat er iets gedacht wordt naast hetgeen men absoluut heeft genoemd, dan moet Dr. Doedes de mogelijkheid toegeven, dat er naast God als oorzaak van het heelal een andere oorzaak van het heelal besta. Die mogelijkheid geeft hij niet toe; daarmee erkent hij evenwel, dat, voor zoover hij God als absoluut denkt, hij niets naast God kan denken. Zijne bewijsvoering bevestigt derhalve wat zij had moeten vernietigen; en zij stelt in het licht, niet dat naast God als het absolute Wezen nog iets gedacht kan worden, maar dat de hoogleeraar eigenlijk weigert God het absolute Wezen, en alleen bereid is, God de absolute oorzaak te noemen. Daarmee heeft hij, gelijk men bespeurt, het recht gehuldigd van hen, die, omdat zij Gods geheele Wezen absoluut noemen in denzelfden zin waarin Dr. Doedes God alleen als oorzaak absoluut noemt, naast dat Wezen geen ander wezen kunnen stellen, evenmin als Dr. Doedes naast die oorzaak eene andere oorzaak stellen kan. Zijn betoog had derhalve dan eerst doel getroffen, wanneer hij had aangetoond, 1°. dat een wezen slechts in één enkel opzicht (*in casu:* als oorzaak) absoluut kan zijn, 2°. dat het goddelijk Wezen het slechts in dit éene opzicht is.

‘God wordt niet beperkt door het bestaan van iets, dat van Hem onderscheiden is, indien het slechts van Hem afhaukelijk is, indien Hij slechts de laatste oorzaak van alle bestaan is’. En weder: ‘Het Heelal zou God zonder twijfel beperken, indien het onafhankelijk van hem was, doordat Hij er niet de laatste oorzaak van was’. Kan het duidelijker uitgesproken worden, dat de eigenschap van absoluut te zijn voor Prof. Doedes geheel samenvalt met de eigenschap van de eenige opperste oorzaak te

zijn. Onderstel dat hij ophoudt God als oorzaak te denken, dan moet hij ook terstond ophouden, Hem als absoluut te denken. Hier ziet men, in welk een cirkel de geachte schrijver zich beweegt. Een oorzaak onderstelt iets dat veroorzaakt wordt en dus een van de oorzaak zelve onderscheiden bestaan heeft. Noem ik God derhalve juist als oorzaak absoluut, dan heb ik reeds gesteld wat nog te bewijzen was, immers reeds aangenomen, dat er iets onderscheiden van Hem bestaat en Hij dus, wanneer Hij absoluut zal moeten heeten, alleen als oorzaak absoluut kan zijn. Andermaal blijkt hier, dat de hoogleeraar bewijst wat hij niet bewijzen wil. Gods geheele Wezen gaat voor hem op in het begrip van oorzaak des heelals. Als oorzaak des heelals kan Dr. Doedes God niet absoluut noemen zonder het van God onderscheiden bestaan eener andere oorzaak van het heelal te loochenen. Derhalve sluit het goddelijk Wezen iets naast dat Wezen ook voor Prof Doedes volstrekt buiten. En na dit te hebben gezegd, mogen wij verder zeggen: zijn betoog had dan eerst doel getroffen, wanneer hij had aangetoond, dat het begrip van Gods wezen met dat der opperste oorzaak samenvalt. Nu heeft de schrijver, naar ik vrees, zich in elk geval de taak te licht gemaakt. Indien iemand weigert dat begrip van oorzaak op het goddelijke Wezen toe te passen, vooreerst omdat oorzaak slechts onvoorwaardelijk *antecedens* voor hem beteekent, dan omdat men, God oorzaak noemende, reeds het onderscheiden bestaan van het veroorzaakte toegegeven heeft, en hij uit dien hoofde van God slechts als van het absolute Zijn spreken wil, zie ik niet hoe de hoogleeraar hem dit verhinderen, hoe hij zijne eigene verdediging van het woord absolute persoonlijkheid handhaven zal. Prof. Doedes is te zeer te huis in de geschiedenis van natuurlijke godgeleerdheid en wijsbegeerte om te oordeelen, dat ik een louter abstrakte mogelijkheid heb gesteld.

In het voorbijgaan mogen wij doen opmerken, dat des schrijvers geheele opvatting van het absoluut karakter der Godheid vrij sterk deïstisch gekleurd is. God is voor hem het ‘Opperwezen (blz. 38)’, ‘de laatste vrije oorzaak.’ Op zichzelf is mij dit natuurlijk geheel onverschillig, maar wel vind ik het belangrijk, dat Prof. Doedes dat begrip van ‘absolute persoonlijkheid’ niet heeft kunnen redden zonder, althans op het oogenblik dat hij dit deed, zijn theïsme eenvoudig op den achtergrond te schuiven. Gemeenzaam gesproken zouden wij hem willen

toevoegen: dat is geen kunst. De ‘absolute persoonlijkheid’ kunt gij gemakkelijk genoeg redden, wanneer gij dat absolute geheel deïstisch, enkel als oorzaak, opvat! Daar het nu geenszins des hoogleeraars bedoeling is, zijn geheele boek door, het deïsme te verdedigen, maar hij veeleer voornemens is, Gods immanentie te leeren, geeft hij, naar het mij voorkomt, aan zijne tegenstanderrs geen *fair play*, wanneer hij, juist omtrent dit aangelegen punt, zich in het toch door hem afgekeurd deïsme, bij wege van krijgslist, verschanst. Daar het Dr. Doedes om waarheid en niet om gelijk te hebben te doen is, had hij zich hier veeleer moeten beijveren om Gods eigenschap van absoluut te zijn niet bloot met Gods oorzakelijkheid, maar bovenal met zijne immanentie in verband te brengen, op eene wijze, die het begrip van persoonlijkheid ongedeerd liet. Zag de hoogleeraar daarop geen kans, dan had hij dit eerlijk moeten erkennen.

Van de uitdrukking ‘absolute persoonlijkheid’ is ons nog slechts het woord ‘absoluut’ toegelicht. Hoe vat de schrijver het begrip: persoonlijkheid op?

Persoonlijkheid is bij hem gelijkluidend met zelf bewustzijn. Zoo schrijft hij blz 37: ‘Men heeft wel beweerd, dat het geloof aan een persoonlijken, *dat is zich van zichzelf bewusten God* enz.’ Wij moeten dus nu verder zoeken naar zijne bepaling van zelfbewustzijn.

Wij bezitten er twee: eerst een ontkennende. ‘Zelfbewustzijn (blz. 38) is niet een zich beperkt weten door anderen; is evenmin een gevolg of kenmerk van eindigheid of beperktheid’. Nu de bevestigende: ‘Zelf bewustzijn is een onmiddelijk weten van zichzelven, zoodat het ik van zichzelven zeker is zonder tusschenkomst van iets anders’. De duistere, ja onbegrijpelijke uitdrukking: ‘weten van zichzelven’ is hier reeds opgehelderd en aan die opheldering willen wij ons houden. Zelfbewustzijn is derhalve de toestand, waarin het Ik zeker is van zichzelven zonder tusschenkomst van iets anders. ‘Van iets anders’ geheel in het algemeen. Van daar, dat de hooglecraar schrijven mag: ‘Onze zelfbewustheid wordt niet veroorzaakt door beperktheid, is niet in beperktheid gegrond’. Natuurlijk, want zij wordt door niets veroorzaakt en is in niets gegrond, dus ook niet in onze beperktheid. ‘De zelfbewustheid heeft (blz. 42) als zelfbewustheid niets met beperkt zijn uit te staan’. ‘Bij het begin van ons aardsche leven zijn wij ons nog wel niet van ons zelven bewust, maar wij hebben toch reeds den aanleg

om het te worden'. Hoe de schrijver dit weet, zegt hij ons niet, maar wel, dat 'die aanleg zich langzamerhand, *onder den invloed der aanraking met de buitenwereld*, ontwikkelt' en 'dat wij aan ons zelven ontdekt worden'. 'Zijn wij dan tot zelfbewustzijn gekomen, dan onderscheiden wij ons van anderen'. Dit onderscheiden geschiedt '*nadat wij tot zelfbewustheid zijn gekomen*'. Niettemin 'moet toegestemd worden, dat wij mede door aanraking met anderen' (van wie wij ons evenwel nog niet onderscheiden hebben) tot zelfbewustheid komen. 'Indien wij geheel en al buiten alle aanraking bleven met de buitenwereld, zouden wij, volgens Prof. Doedes, niet tot zelfbewustheid komen (blz. 43)'.

Ik zie, ronduit gezegd, geen kans om deze onderscheidene uitspraken met elkander te vereenigen:

Blz. 42.	**Blz. 43.**
1°. 'Zelfbewustzijn is een zekerheid, (verkregen) *zonder tusschenkomst van iets anders*.'	1°. 'Buiten alle aanraking met de buitenwereld (verkrijgt) men geen zelfbewustzijn.'
2°. 'Wij onderscheiden ons van anderen (weten dus, dat er anderen zijn en dat wij ons met hen in aanraking bevinden) *nadat* wij tot zelfbewustheid zijn gekomen.'	2°. 'Mede door aanraking met anderen (toch niet zonder dat wij weten dat er een ander, en dat er aanraking met hem is?) komen wij tot zelfbewustheid.'

Maar laat ons alle tegenstrijdigheid wegdenken, en ons dan eens afvragen hoe Prof. Doedes zich de zaak voorstelt, die hij op deze wijze heeft uitgedrukt:

'Nadat wij tot zelfbewustheid zijn gekomen, onderscheiden wij ons van anderen'.

Hoe denkt hij zich nu iemand, wiens 'ik van zichzelven zeker is,' maar die nog geen flauw begrip heeft van een wereld buiten zich? Wat is er dan in dat Ik, waarvan hij zeker is. Hier zal veel aankomen op den leeftijd, dien de hoogleeraar voor dezen zonderlingen toestand aannemt, en ik betreur het, dat hij dien leeftijd zelfs niet bij benadering heeft aangeduid. Want stomp denk ik mij om te ontdekken, wat dat Ik, *eer* het zich nog van anderen onderscheiden heeft, van zichzelven weten kan. Heeft het Ik dan bijvoorbeeld deze zekerheid: ik ben? Niet: ik ben dit of dat, maar: ik ben? Het is toch nauwelijks aan te nemen, dat een kind de ontwikkeling, die gevorderd wordt om zich

van anderen te onderscheiden, nog niet heeft, maar wel de ontwikkeling bezit om het geheel abstrakte zijn met zijn Ik te verbinden. Denk u een kind, nog niet wetende, dat hij niet de hond en de hond niet hij is, en toch reeds bij zichzelf zeggende of denkende of voelende: ik ben. Die onderstelling moeten wij dus laten glippen, en achter dat *ik ben* het een of ander plaatsen. Maar wat? Ik ben - een mensch? Ik ben - een kind? Men bespeurt wel, dat het niet gaat; want als het kind of de mensch niet weet, dat er andere kinderen of menschen zijn, gelijk andere wezens die niet kinderen en niet menschen kunnen heeten; als dus het kind of de mensch denkt, dat hij zelf alles is wat hij ziet, dat alles een ondeelbare massa vormt, waarom zal hij zich dan een kind of een mensch eerder dan een boom of een dier weten te zijn? En in dien toestand hevindt hij zich toch, want wij nemen hem nu op het, volgens Prof. Doedes, denkbare oogenblik, waarop hij zelfbewustheid heeft, maar zich nog niet van anderen onderscheiden kan.

Wij vervallen hier immers in de grootste ongerijmdheden, en toch zal niemand beweren, dat ik Dr. Doedes iets anders laat zeggen dan hij werkelijk gezegd heeft. De zaak is deze: om God zelfbewustzijn te kunnen toeschrijven, moest de hoogleeraar de zelfbewustheid buiten alle verband brengen met onze beperktheid. Zoo kon zeker de absolute Geest zelfbewust worden, zonder dat men aan zijn absoluut karakter te kort behoefde te doen. Maar de zelfbewustheid, welke men op die wijze verkreeg, was er dan ook naar! Een ‘weten van zich zelven’, waarbij men, een oogenblik althans, hoegenaamd niets van zichzelven weet.

De hoogleeraar schijnt hier in dezelfde fout vervallen te zijn als bij zijne bepaling van het ontstaan van den godsdienst. Hij redeneert eer hij waarneemt. Hij werkt met begrippen en niet met verschijnselen. De redeneering is doodeenvoudig: Zelfbewustheid is een samengesteld woord; *zelf* en *bewustheid;* bewustheid komt van weten; weten is zeker zijn; dus is zelfbewustheid de toestand van onze ‘zelfheid (blz. 43)’, die zeker is van zichzelve. Krijg ik deze zekerheid nu doordat ik mij van anderen leer onderscheiden? Wel neen; want, om een begrip van anderen te hebben, moet ik eerst een begrip van mijn ‘zelfheid’ hebben; immers een ander beteekent juist: iemand die niet mijn ‘zelfheid’ is. Q.E.D.!

Zoo blijkt de hoogleeraar ook weer hier zich op dat punt

van overgang te bevinden, dat van autoriteitsgeloof tot kritische of empirische wijsbegeerte leidt. Als eenvoudig autoriteitsgeloovige zou men met al deze redeneeringen niet van doen hebben, en zeggen: Jesaja zooveel, vers zooveel, wordt Gods persoonlijkheid en zelfbewustzijn geleerd en daarmee is de zaak uitgemaakt. Maar zoo spreekt men niet meer, ofschoon zoo te spreken, waar men aan eene openbaring gelooft, nog zoo onverstandig niet is. Nu in alle bescheidenheid empirisch, historisch, kritisch, hoe men het noemen wil, te werk te gaan, daartoe kan men nog niet besluiten, want dan schijnt alle grond onder de voeten weg te zinken. Daar biedt het dogmatisch rationalisme, dat wel door en door onwetenschappelijk is, maar toch zekere *allures* van wetenschap heeft, een zeer begeerlijke schuilplaats. Een der sprekendste eigenaardigheden van dat rationalisme is zijn alwetendheid. Zoo even wist het welke behoefte millioenen en milliarden menschen gevoelen en sedert zestig eeuwen gevoeld hebben; zoo even wist het, wat *het* denken al of niet bevredigt; thans weet het, wat zelfbewustheid is, hoe het ontstaat, dat het aan kennis van de buitenwereld voorafgaat, ja zelfs dat zij een eigenschap kan zijn van een absoluut Wezen, nadat het ons nauwkeurig heeft ingelicht omtrent hetgeen een absoluut Wezen eigenlijk is.

Met welk een gemengd gevoel zien de vrienden der historische of der empirische wijsbegeerte deze alwetendheid aan! Vooreerst met een weinig zachte ironie. Want zij kunnen niet nalaten op te merken, dat de dogmatische rationalisten, ook al komen zij tot een geheel verschillend resultaat, met gelijk zelfvertrouwen redeneeren en mogen redeneeren. Wanneer Prof. Doedes bijvoorbeeld zegt: Ik kan niet weten, dat er een ander is, als ik niet weet dat ik er zelf ben, dan is hij onwederlegbaar; maar ongelukkig is even onwederlegbaar hij die zegt: ik kan niet weten dat ik er zelf ben, als ik niet weet dat er iets anders is. Het gaat hier als met de vraag: is oorspronkelijk de kip uit het ei, of het ei uit de kip?

Maar naast die ironie staat soms een gevoel van afgunst. Het moet een zalig gevoel zijn, zooveel te weten en zich nog meer wetenschap te mogen beloven, als men maar eenvoudig redeneert, goed en helder redeneert, en *de* Rede ongestoord haren gang laat gaan.

Beide gewaarwordingen worden evenwel overstemd door de behoefte om dit dogmatisch rationalisme, dat nog zoovele jonge

geesten verleiden kan, te ontmaskeren en tot die richting te zeggen: Gij weet veel, maar gij weet niet, dat gij arm zijt en naakt. Neen, mijne jonge vrienden, van al deze verhevene dingen, waarover de wijzen met zooveel gemak spreken, daarvan weten wij nog zoo goed als niets. Wij moeten nog recht vlijtig aan den arbeid, aan het waarnemen vooral, waartoe reeds voor vijf en twintig jaar een ander uwer hoogleeraren heeft opgewekt. Ziedaar nu die vraag van de zelfbewustheid! Hebt gij er al één verstandig woord over gelezen van de zijde dergenen, die voorgeven u te kunnen vertellen, wat zij eigenlijk is? Ik niet. Wij willen, als de zaak ons belangstelling inboezemt, eerst ter dege de fysiologie onzer zintuigen bestudeeren; aan de jonge wetenschap, die de Duitschers thans ‘Thierpsychologie’ noemen, willen wij onze krachten wijden; wij willen de ruimste feitenkennis verzamelen, en door ons geheele gedrag toonen te beseffen, dat, zoo onderzoek ons ooit zal leiden tot een wijsbegeerte van den godsdienst, en in het algemeen tot een wijsbegeerte van de verschijnselen van 's menschen innerlijk leven, dat onderzoek in onzen tijd niet dan de allereerste schreden waagt.

Immers, wat heeft men aan die gewone psychologische elucubratiën, waartegen zelfs onze eerlijke nederlandsche taal zich weerbarstig betoont? Niemand zal Dr. Doedes betichten van geen verstaanbaar hollandsch te kunnen schrijven, en zie nu toch eens tot welke onverstaanbare volzinnen zelfs hij zich hier verlagen moet:

‘Zegt men (blz. 43) dat persoonlijkheid vooral zich zamenvattende zelfheid tegen iets anders is enz.’

‘Als wij ons van ons zelven bewust zijn, vatten wij ons als subject-object zamen (aldaar)’.

Wanneer een schrijver tot zulke dingen komt, moet hij zich altijd voor gewaarschuwd houden; hij bevindt zich dan altijd op een verkeerden weg.

Dr. Doedes had, wel bezien, minder dan iemand, noodig gehad zich in deze uitheemsche bespiegelingen te begeven, aangezien hij rondborstig erkent, dat ‘werkelijk wetenschap’ aangaande God niet te bezitten valt. Hij wijdt zelfs een gedeelte van zijn boek aan de wederlegging van de bewijzen voor het bestaan van God. Voor dat bestaan kan, volgens hem, geen enkel waarachtig bewijs worden aangevoerd. Wanhopende aan wetenschap omtrent God, is hij daarom evenwel niet wanhopig gestemd.

Het geloof aan God is hem genoeg, want wat hij zich wel in staat acht te bewijzen, is juist de redelijkheid van dat geloof. Daaraan is zijn Tweede Deel gewijd, dat den titel draagt: *Het geloof aan God, door de wetenschap gerechtvaardigd*.

III.

De hoogleeraar volgt hier een niet zeer streng spraakgebruik, hetgeen ik niet zou doen opmerken, indien ik niet vreezen moest, dat het hem eenige zelfbegoocheling vergunt omtrent de eigenlijke strekking van zijn beginsel. Het geloof aan God door de wetenschap gerechtvaardigd, beteekent in waarheid, dat de wetenschap den inhoud van dat geloof rechtvaardigt, de stelling rechtvaardigt waaraan ik geloof schenk en die ik, juist omdat zij een voorwerp van mijn geloof en niet van mijn weten is, eene onderstelling noem. Dit is de eenig redelijke zin, dien ik aan Dr. Doedes' uitdrukking kan hechten, want is eene onderstelling, natuurlijk als onderstelling, door mijn wetenschap gerechtvaardigd, dan is het zoo volkomen natuurlijk aan die stelling geloof te schenken, dat dit geloof schenken zelf niet nog eens door de wetenschap behoeft gerechtvaardigd te worden. En omgekeerd, wanneer de onderstelling zelve in dit haar karakter zich niet kan staande houden, kan geene wetenschap ter wereld het rechtvaardigen, dat ik aan die wrakke ouderstelling geloof schenk.

Prof. Doedes bedoelt ook inderdaad niets anders, dan waarop ik hier het oog heb. ‘Het geloof aan God moet gerechtvaardigd worden, om redelijk te kunnen heeten, en *alzoo iets anders dan eene ongegronde onderstelling* zijn’, schrijft hij blz. 77, waaruit voortvloeit, dat, naar zijn oordeel, een door de wetenschap gerechtvaardigd geloof aan God eene gegronde onderstelling is. Het geloof, in den zin van een daad van onzen innerlijken mensch, kan wel het aankleven van een onderstelling, maar natuurlijk nooit de onderstelling zelve zijn. Het geloof staat hier dus in den zin van de bewering, waaraan geloofd wordt. In dit bijzonder geval is die bewering of die onderstelling deze: ‘Er bestaat een zelfbewust Opperwezen, dat boven het Heelal verheven, zich in voortdurende betrekking tot het Heelal bevindt’. Welnu dan, gelijk onze oostelijke naburen

zeggen: ‘frei heraus mit der Sprache’. De leer: God bestaat, is, volgens Prof. Doedes, eene welgegronde onderstelling. Met den titel van zijn tweede deel zou dus veel zekerder alle misverstand voorkomen zijn, wanneer die titel luidde: De hypothese van Gods bestaan gerechtvaardigd, want dat, indien zij gerechtvaardigd zal worden, dit door de wetenschap zal moeten geschieden, spreekt geheel van zelf.

Na deze toelichting keeren wij nog een oogenblik tot blz. 48 en 50 terug, waar het een en ander gezegd wordt wat met de onzes inziens eenig mogelijke beteekenis van blz. 77 niet wil overeenstemmen.

‘Door te spreken van geloof aan God, heet het daar, geeft men te kennen, dat men niet aan een weten aangaande God gedacht wil hebben. Wij hebben hier met een dilemma te doen; òf gelooven, òf weten... Die het bestaan van God bewijzen wil, moet een voor ieder zonder uitzondering voldoenden grond aanwijzen van de stelling, dat God bestaat, zoodat ieder verplicht en gedrongen wordt, de waarheid van deze stelling te erkennen. Door de rechtvaardiging van het geloof daarentegen wordt iemand, die op een geheel ander standpunt staat, nog niet tot dat geloof gedwongen. Om voor dat geloof gewonnen te worden, is niet alleen noodig, dat hij dat andere standpunt verlaat, maar ook en bovenal, dat hij behoefte aan dat geloof gevoelt’.

Hier wordt dus blijkbaar onder geloof aan God verstaan, niet, gelijk blz. 77, de welgegronde ouderstelling, dat God bestaat, maar een zekere gezindheid des harten, waaraan iemand behoefte moet hebben, zal hij haar deelachtig worden. Maar nu blz. 77 volgt, is hetgeen wij van blz. 48 en 50 aanhaalden, geheel overtollig geworden. Die gezindheid en hare voorwaarden gaan ons hier niet aan. Wij hebben hier met eene onderstelling te doen, en daarvan geldt volkomen hetzelfde wat Prof. Doedes van een stelling verzekerde. Stelling en onderstelling behooren beide tot het gebied der wetenschap; tot dat gebied dus, waarvan alle persoonlijke willekeur, als persoonlijke behoefte of antipathie, uitgesloten dient te blijven. Verzekert de heer Doedes nu, dat ‘die het bestaan van God bewijzen wil, een voor ieder zonder uitzondering voldoenden grond moet aanwijzen van de *stelling*, dat God bestaat, zoodat ieder verplicht en gedwongen wordt, de waarheid van deze *stelling* te erkennen’, dan is hij ook gehouden te verzekeren: die het bestaan van God eene ‘wel gegronde onderstelling’ noemt (zooals Dr. Doedes dat indirekt

doet op blz. 77) en de gegrondheid dezer *onderstelling* wetenschappelijk rechtvaardigen of bewijzen wil, moet een voor ieder zonder uitzondering voldoenden grond aanwijzen van de *onderstelling*, dat God bestaat, zoodat ieder verplicht en gedrongen wordt, de aannemelijkheid van deze hypothese als hypothese te erkennen.

Met eene stelling en een onderstelling moet ik in de wetenschap op volmaakt dezelfde wijze te werk gaan; dat is: ik moet omtrent beide iets bewijzen: van een stelling de waarheid; van een onderstelling de aannemelijkheid. Maar bewijzen blijft bewijzen, en heeft altijd slechts éen zin, en gaat altijd naar dezelfde wetten van logika. Wil men nu het voor waar houden van een stelling weten, het voor aannemelijk houden van een onderstelling gelooven nóemen, ik heb er niet tegen, mits men met dat gelooven slechts geen deur opene voor persoonlijke willekeur. Zij moet hier geheel uitgesloten blijven. Gelooven mag wel op gronden rusten, die onvoldoende zouden zijn wanneer ik er weten op wilde bouwen, maar het geloof moet, om als geloof te kunnen bestaan, even voldoende gronden hebben als het weten, om inderdaad weten te kunnen zijn. Wat een onderstelling voor alle deskundigen aannemelijk maken moet, heeft de logika even goed te bepalen, als wat een stelling voor alle deskundigen tot waarheid moet verheffen. Voor gelooven en voor weten heb ik in volmaakt denzelfden zin de permissie van de logika noodig. Slechts mag de logika, wanneer zij eens mijn gelooven doorgelaten heeft, niet van achterna dat geloof verwijten dat het geen weten is.

Uit het slot van mijne aanhaling van blz. 50 blijkt nog ten overvloede, dat het geloof aan God op blz. 77 niets anders beteekenen kan dan: de onderstelling, dat God bestaat. Immers op blz. 77 heet het, dat dit geloof aan God *door de wetenschap* gerechtvaardigd wordt; hetgeen met deze beteekenis van het woord *geloof aan God* een volkomen goeden zin oplevert, maar dit niet doet, zoodra wij het nemen in den zin van blz. 50. Daar toch wordt gezegd: ‘om voor het geloof aan God gewonnen te worden is het ook en bovenal noodig, dat men behoefte aan dat geloof gevoelt’. Het zou toch niet aangaan, te zeggen: om voor een onderstelling gewonnen te worden moet ik behoefte aan die onderstelling gevoelen; daartoe is natuurlijk alleen noodig, dat ik in staat zij, haar te begrijpen en hare gronden te beoordeelen. En, omgekeerd, zou het evenmin aangaan te zeggen: ik wil iets, dat men zich niet eigen kan maken

tenzij dan gedreven door persoonlijke behoefte, wetenschappelijk rechtvaardigen. Dit zou zelfs onzin zijn. Op blz. 50 en op blz. 77 worden dus van het geloof aan God geheel verschillende dingen gezegd, die aan het licht brengen, dat dezelfde uitdrukking op die twee bladzijden in geheel verschillende beteekenissen voorkomt; blz. 50 als gezindheid (vertrouwen enz.), blz. 77 als hypothese. De duidelijkheid, de wetenschappelijke gestrengheid zou er bij gewonnen hebben, wanneer Prof. Doedes, na blz. 50 over het geloof als over een van personeele behoeften afhankelijken, subjektieven toestand gesproken te hebben, blz. 77, waar hij iets bedoelde dat daar niets mee te maken heeft, datzelfde woord niet nog eens had gebezigd. Zijn boek handelt over de leer van God. Die leer blijkt nu voor hem dien graad van wetenschappelijke zekerheid te hebben, die in de wetenschap aan een welgegronde onderstelling toekomt. Aan het betoog, dat hij met recht haar dien graad van zekerheid toekent, is dit zijn geschrift gewijd. Maar laat dan geloof, persoonlijke behoefte en zulke zaken rusten; zij maken bij uwe opvatting een even zonderlinge figuur, als wanneer iemand voor een vijf en twintig jaren een boek geschreven had: *Warmte als beweging. Hypothese, toegelicht en gerechtvaardigd*, en dan gesproken had van geloof en behoefte. Indien er destijds menschen werden gevonden, geleerden zelfs, die geenerlei behoefte gevoelden aan een nieuwe hypothese omtrent het verschijnsel dat wij warmte noemen, welnu, des te slimmer voor hen; maar het heeft de wetenschap niet gedeerd, en de latente warmte niet verhinderd zoo latent te worden, dat zij zich heden ten dage voor ieder schuil houdt.

Wij zullen met de theologie in engeren zin veel verder, dat is: veel eerder van haar afkomen, wanneer wij aan de woorden hunne beteekenis laten, en er geene soort van heilige teekens van maken, die een gewoon mensch niet begrijpen kan. Wij hebben volgens Prof. Doedes hier met een leer te doen. Die leer heeft nog slechts de zekerheid van een hypothese. Dit is de eenvoudigste zaak van de wereld. De hoogleeraar moet, als beoefenaar der wetenschap, nu trachten ons van de gegrondheid zijner hypothese te overtuigen en haar op dien trap van waarschijnlijkheid plaatsen, dat wij de onderstelling nauwlijks meer van eene stelling kunnen onderscheiden. Dit kan hem niet moeilijk vallen, want hij schrijft blz. 77: ‘Overzien wij den inhoud van het menschelijk weten, dan ontdekken wij niet

weinig, dat voor het geloof aan God (lees: voor de hypothese van Gods bestaan) voldoenden grond aanbiedt'. Hij toone dan aan, dat de wereld verschijnselen oplevert, die de hypothese van een theïstisch gedachten God dringend vorderen.

De hoogleeraar is daartoe bereid, en doet achtereenvolgens een beroep op 'hetgeen de wetenschap leert aangaande den mensch (1), de natuur (2) en de wereldgeschiedenis (3)'.

1. Aan zijn programma getrouw, begint de schrijver dus met de aandacht te vestigen op zekere verschijnselen, die hij in den mensch heeft waargenomen.

Die verschijnselen zijn (blz. 78 vlgg.):

a. het bewustzijn van zedelijke verplichting;
b. de drang om zich in zijn persoonlijk bestaan niet tot dezen aardschen levenstijd beperkt te achten;
c. de behoefte aan gemeenschap met een hooger Wezen, bij ontbrekend vermogen om onszelven te bevredigen.

Wat *a*. betreft, luidt het bewijs aldus: de mensch weet zich zedelijk verplicht, d.i. zedelijk afhankelijk van eene macht boven hem, welke het recht bezit verplichtingen op te leggen en elk plichtverzuim te straffen. Deze wetenschap (het geweten) kan geenszins uit den mensch verklaard worden; men geeft er zich dus het best rekenschap van door aan te nemen, dat er zulk een macht boven ons, dat er een hoogste zedelijke wetgever bestaat.

Ziehier de nadere adstruktie van dit bewijs (blz. 81 vlgg.):

'Het zedelijk verplichtingsbewustzijn in den mensch onderstelt zijn zelfbewustzijn... Zelfbewustzijn behoort niet tot het gebied van het gevoel, maar tot dat van het weten. Het is onmiddellijk weten, niet resultaat van cenige met zelfbewustheid gedane waarneming, niet door eene gevolgtrekking uit waarneming verkregen (blz. 82)', Evenzoo 'is het verplichtingsbewustzijn niet het gewrocht van opvoeding of gewoonte (blz. 89)', maar de onmiddellijke wetenschap dat men zedelijke verplichtingen heeft. Ware deze wetenschap 'een gewrocht van den mensch zelven, hij zou er zich van kunnen ontslaan'... 'Zoo laat die wetenschap of dat bewustzijn van zedelijke verplichting zich gelden, als de openbaring in den mensch van een autoriteit, die gebiedend boven hem staat, die hem een objectieven maatstaf geeft voor het al of niet geoorloofde van zijn wilsinhoud (aldaar)'... Gelijk het niet de mensch is, die deze zedewet (deze autoriteit) heeft gemaakt of die wet gerechtvaardigd, is het zeker ook niet de natuur, die haar heeft ingegeven... Daar wij tot de natuur

in haar geheel behooren, moest er geen plaats overblijven voor de mogelijkheid van een strijd tusschen ons willen of handelen en den wil der natuur, indien er namelijk zulk een wil der natuur was en die wil de zedelijke verplichting had vastgesteld, ‘daar toch het deel geen wil kan hebben in strijd met het geheel, waarvan het een deel is, en waardoor het noodzakelijk gedetermineerd wordt (blz. 94)’. ‘Daarom moeten wij wel aannemen, dat de wetgever, van wien de zedewet afkomstig is, niet is de natuur of het heelal..., maar van ons, van het heelal, werkelijk onderscheiden, eene ethische persoonlijkheid, die gelijk boven ons, zoo ook boven de natuur of het heelal staat, en wel in betrekking van laatste oorzaak (blz. 95)’.

Ten bewijze, dat het geweten niet het gewrocht kan zijn van den mensch, wordt slechts één argument aangevoerd: ‘Was het zedelijk verplichtingsbewustzijn een gewrocht van den mensch zelven, het zou hem niet lastig vallen, of hij zou, indien het hem lastig viel, er zich van kunnen ontslaan’.

De wetenschap, dat, wanneer ik maar honderd gulden inkomen heb, ik er geen twee honderd kan verteren zonder schulden te maken, is een gewrocht van den mensch. Maar hoe kan zij ons dan zoo lastig vallen? en waarom kunnen wij er ons niet van ontslaan? Antwoordt men, dat de verkwister er zich van ontslaat, dan antwoordt ik dat elk, die zijne zedelijke verplichtingen niet nakomt, zich in denzelfden zin van zijn zedelijk bewustzijn ontslaat.

Had de hoogleeraar de proef op de som genomen, hij zou spoedig gevonden hebben, dat verreweg de meeste dingen, die wij maken, niet door ons weer stuk kunnen worden gemaakt, en in elk geval, dat wij ons van een wetenschap nooit willekeurig kunnen ontslaan. Ik weet, dat het fransche *ignorant* met het hollandsche *onkundig* overeenkomt. Deze wetenschap is zonder eenigen twijfel mijn ‘gewrocht’; ik heb mij haar op de schoolbanken niet zonder eenige moeite verworven. En wanneer ik nu eens in een fransche beoordeeling van een mijner werken las: C'est l'ouvrage d'un ignorant: òf die wetenschap mij lastig zou vallen! Toch zou ik er mij onmogelijk van kunnen ontslaan en bijvoorbeeld *ignorant* door ‘een genie’ vertalen. Maar zal ik daarom nu zeggen: de wetenschap dat *ignorant* niet juist *genie* beteekent, laat zich dus gelden als de openbaring van eene autoriteit, die gebiedend boven den mensch staat en een bovennatuurlijken oorsprong moet hebben?

De geheele redeneering rust blijkbaar op woordenspel. Zeg ik: wat de mensch maakt, dat kan de mensch ook vernietigen, dan vergeet ik, dat in het eerste lid der zinsnede de mensch voor de menschheid of een deel der menschheid, in het tweede lid, de mensch voor een individu staat. Vergeet ik dit niet, dan valt de ongerijmdheid der stelling terstond in het oog. Waarom zou een enkel individu kunnen vernietigen, wat niet dan door de medewerking van tallooze individuën tot stand gekomen is?

'Die zedewet van het geweten, zegt hij verder, is niet door de natuur ingegeven'. Eenig bewijs: ware zij door de natuur ingegeven, dan zouden wij haar onwillekeurig altijd gehoorzamen. Als toelichting voegt de schrijver er bij: 'hier bewegen wij ons op een, ander gebied dan dat der physische wetten en krachten'. Met uw verlof, dat is juist de vraag. Zeg ik dat 'de zedewet door de natuur ingegeven is', dan beweer ik ook, dat wij met die zedewet niet op een ander gebied komen. Het bewijs van den hoogleeraar kan dus eerst steek houden, wanneer hij aangetoond heeft, dat er tusschen natuurwetten nooit een konflikt bestaat. Gesteld eens: de zedewet in mij is natuurwet en mijn ongehoorzaamheid ten haren opzichte is evenzeer natuurwet, zoo kan in dezen strijd dan eerst een argument tegen deze onderstelling liggen, wanneer de onmogelijkheid van met elkander strijdige natuurwetten bewezen ware. Ik zie zulk een strijd allerwege, hetgeen mij niet verwondert, wanneer ik bedenk, dat ik de werking der onderscheidene natuurwetten lang niet altijd uit hetzelfde oogpunt waardeer. Het zou zeer toevallig zijn, wanneer de uitkomsten van die waardeering altijd zusterlijk overeenstemden. 'De natuur, zegt Dr. Doedes, moest ons (in de gemaakte onderstelling) zóó in al ons willen en handelen determineeren, dat wij altijd in overeenstemming met dien wil waren; en wij zijn niet altijd in overeenstemming met de zedewet'. Ik wensch den schrijver voorwaar geene slapelooze nachten toe. Maar, mocht hij er eens toe veroordeeld zijn, wellicht vindt hij dan den slaap terug door te peinzen over het volgende vraagstuk: hoe komt het dat de natuur, die mijn slapeloosheid determineert, in mij tegen die slapeloosheid rebelleert, zoodat ik mij knorrig in mijn bed omwentel? Vreemd! Dat ik niet slapen kan, gevolg van de 'natuur'; dat ik zoo gaarne slapen wil, ook gevolg van 'de natuur'; maar de natuur die geheel mijn onwillekeurig fysisch leven determineert, kan mij toch niet een behoefte aan slapen geven, die met het

insgelijks door haar mij onthouden vermogen van te slapen in zoo droevigen strijd is!

Wanneer nu de onmogelijkheid van de twee natuurlijke verklaringen niet is aangetoond, vervalt, gelijk van zelf spreekt, voorloopig alle reden om aan een bovennatuurlijke oorzaak te denken.

Bovendien, al had de hoogleeraar ons hier verplicht daaraan te denken, door hetgeen hij vroeger heeft gezegd, zou hij ons toch reeds verhinderd hebben, aan die gedachte gevolg te geven.

Waar hij blz. 54 het kosmologisch bewijs beoordeelt, zegt de hoogleeraar uitdrukkelijk: tegen dit bewijs geldt als bezwaar: 1^{e} dat wij het causaliteitsbeginsel alleen mogen toepassen op hetgeen wij *als geworden* hebben leeren kennen; 2° dat men niet van een eindig gevolg tot een oneindige oorzaak mag besluiten zonder den regel uit het oog te verliezen: ‘causae respondet effectus’.

Zoo blz. 54; en wat geschiedt nu blz. 81 vlgg.? Op iets dat *niet* geworden is, het ‘zedelijke verplichtingsbewustzijn’, wordt het causaliteitsbeginsel toegepast; van dat bewustzijn toch wordt verzekerd, dat het onmiddellijk en een gewrocht is noch van den mensch, noch van de natuur. Vervolgens: wordt het geweten wel als iets gewordens, dus als een eindig verschijnsel beschouwd, dan wordt hier van een eindig gevolg tot een oneindige oorzaak besloten.

Wetenschappelijke gestrengheid wordt hier gemist. Men zegt niets van God te weten; men noemt Gods bestaan volstrekt onbewijsbaar; men bespeurt bij zich en anderen eene zekere behoefte, die men voor zich, en terwijl millioenen er niet zoo over denken, niet anders dan door het geloof aan een bepaalden God te bevredigen acht. Dit geloof hangt voorloopig geheel in de lucht. Intusschen neemt men een verschijnsel waar, het geweten, waarvan men met behulp van twee geheel onbeteekenende argumenten meent aangetoond te hebben, dat het niet uit de wereld der eindige dingen kan worden verklaard, terwijl men zelf niet duidelijk weet te zeggen of het geworden is al dan niet. Daarop snijdt men alle verder onderzoek betreffende het ontstaan van het geweten af; stelt het onverklaarde met het onverklaarbare gelijk; beweert, dat aangenomen worden moet, wat, naar luid van een vorige bladzijde, niet aangenomen worden mag; doet dan een beroep op een wezen, dat, zoolang men zelf erkent zich niet op het gebied van weten te bevinden, na-

tuurlijk alleen hypothetisch bestaat, en betuigt dan aan het eind, dat men *de* wetenschap het geloof aan God heeft laten rechtvaardigen.

Vragen wij verder of Dr. Doedes ons eene samenhangende voorstelling van het geweten geeft?

Het geweten, zegt hij, dat altijd zelfbewustzijn onderstelt, is het meer of minder ontwikkeld bewustzijn des menschen van zijne zedelijke verplichting. Ieder mensch heeft den aanleg, om een geweten te verkrijgen, maar het is niet terstond bij den aanvang van het leven aanwezig (blz. 85 en 86). Het beleedigd verplichtingsbewustzijn of geweten openbaart zich in gewetenswroeging en gewetensknaging, in vrees en angst, al is er objektief in de menschenwereld geen reden voor. De eenzaamheid en stilte van den nacht doet het zedelijk verplichtingsbewustzijn dikwijls sterker spreken (blz. 87). Het sterfbed of de vreeze des doods kan er zeer krachtig op werken. Het geweten is mitsdien eene macht in den mensch, die boven hem is geplaatst. Men kan hare voorschriften niet willekeurig regelen. Hoe weinig ook ontwikkeld, weigert het geweten op den duur nooit weerklank aan de eenvoudige voorstelling van des menschen zedelijke verplichting. Ieder mensch, kind of heiden, hoe ook op een dwaalspoor geleid, kan tot bewustzijn van zijne zedelijke verplichting gebracht worden (blz. 88). Dat bewustzijn, 'smenschen bewustzijn derhalve van zijne zedelijke verplichting, is niet het gewrocht van opvoeding of gewoonte. De juiste voorstellingen van recht en onrecht, van goed en kwaad, aan het behoorlijk ontwaakte geweten getoetst, laten niet na indruk te maken.. Een nauwkeurige beschouwing van het geweten in den mensch leert ons, dat het een onmiddellijk weten is aangaande een volstrekt noodzakelijk gehouden zijn aan een zedelijken band (blz. 89). De stem van het geweten is de aankondiging der aanwezigheid van een strijd tusschen hetgeen men heeft gewild en gedaan en hetgeen men had behooren te willen en te doen (blz. 90).

‘Het is boven elken gegronden twijfel verheven, dat het geweten alleen ontkennenderwijze spreekt. Het zedelijk verplichtingsbewustzijn of het geweten zwijgt, zoolang het niet aanklaagt of beschuldigt of verwijt. Het begint eerst te spreken als er overtreding van de zedelijke verplichting is. Het geweten heeft slechts één woord: “neen”, of wil men liever: “ongeoorloofd”, en niet twee: “geoorloofd” en “ongeoorloofd”

(blz. 91). Als men waarlijk goed gehandeld heeft zegt het geweten niets, volstrekt niets (blz. 92). Het keurt slechts af, na elke zonde, zoodat wij door te zondigen en dientengevolge telkens af keuring te vernemen langzamerhand de kennis van de zedewet erlangen. Het zegt ons niets vooraf aangaande onzen plicht (blz. 93), maar eerst, nadat er een begin van strijd is tusschen onze zedelijke verplichting en ons willen of handelen, wat wij in de bijzondere gevallen voor den regel van ons willen of handelen te houden hebben, en zegt dit dan met eene autoriteit, die op onze onvoorwaardelijke toestemming en onderwerping rekent. Op den duur doet het geweten met onverbiddelijke standvastigheid het onderscheid tusschen recht en onrecht, tusschen zedelijk goed en zedelijk kwaad kennen. Hieruit moet afgeleid worden, dat er eene bepaalde zedewet is die dat onderscheid tot een objektief onderscheid maakt (blz. 97). Door verdere reflectie vinden wij dan, dat het God is die in ons geweten getuigt van zijn wil (blz. 96).'

Dit is de inhoud van blz. 85-96, op onbeteekenende uitzonderingen na, weergegeven met de eigen woorden des schrijvers.

Hier zijn twee geheel verschillende voorstellingen van het geweten naast elkander geplaatst. Het geweten is nu eens voor den hoogleeraar de wetenschap, dat wij 'gehouden zijn aan een zedelijken band (blz. 89)', dat wij *een* zedelijke verplichting hebben, dan weder de wetenschap, dat deze of die bepaalde handeling 'niet geoorloofd' is (blz. 91), ja zulk eene onbedriegelijke wetenschap omtrent al het niet-geoorloofde, dat 'de voorstellingen[1] van goed en kwaad' aan haar 'getoetst' kunnen worden (blz. 89).

De wetenschap dat ik niet mag leven zooals ik wil, en de wetenschap, die tot toetssteen verstrekt van 's menschen zedelijke voorstellingen, zijn van elkander onafhankelijk.

Dr. Doedes maakt ons zelf met deze wederkeerige onafhankelijkheid bekend: 'Als men waarlijk goed gehandeld heeft, zegt het geweten niets, volstrekt niets'. Nu is het toch duidelijk dat men dit van het geweten verzekeren kan alleen in den tweeden zin, dien de schrijver aan dat woord heeft toegekend. Heb ik niets gedaan wat niet geoorloofd was, dan kan het ge-

1 De hoogleeraar schrijft eigenlijk, dat de *juiste* voorstellingen aan het geweten getoetst kunnen worden. Maar voorstellingen, waarvan ik reeds weet dat zij juist zijn, behoef ik niet meer te toetsen.

weten natuurlijk ook niet zeggen, dat ik iets ongeoorloofds deed. Maar beproef nu eens de verzekering van den hoogleeraar te verstaan van het geweten in den eersten zin, waarin hij die uitdrukking heeft genomen. Zij heet dan de wetenschap, dat ik een zedelijke verplichting heb. Verlaat déze wetenschap mij zoodra ik louter het goede doe of gedaan heb?

Het niet samenhangende dezer leer van het geweten blijkt bovendien uit den vorm, waarin zij wordt voorgedragen.

Wat wij van den schrijver al of niet geleerd mogen hebben, van éene zaak heeft hij ons ten diepste doordrongen: het geweten, het 'verplichtingsbewustzijn' is niet een gevoel, maar een weten, dus wetenschap. Bij herhaling heeft de hoogleeraar ons dit verzekerd. Maar laat ons nu nagaan, of de beeldspraak, die hij zich omtrent het geweten veroorlooft, het vermoeden begunstigt, dat hij er zich helder bewust van is gebleven, hoe stellig hij het geweten, niet gevoel, maar wetenschap had genoemd! Het geweten 'openbaart zich (blz. 87)'; 'spreekt sterker in de stilte van den nacht (aldaar)'; de mensch wil zich van zijn geweten 'ontlasten (blz. 8);' het geweten is 'eene macht boven den mensch (aldaar)'; het 'weigert geen weerklank (aan een voorstelling) (aldaar)'; het 'is niet het gewrocht van opvoeding (blz. 89)'; 'de stem van het geweten is.. de inwendige onrust (blz. 92)'; 'het geweten is wakker (aldaar)'.

Zoo de hoogleeraar. Maar zou men er nu licht toe komen, zulk een beeldspraak te gebruiken, wanneer men bij het woord geweten niet aan iets veel geheimzinnigers dacht dan aan hetgeen dat welbekende woord wetenschap zegt? Eene wetenschap, die een weerklank geeft? Een geruste wetenschap? Een wakkere wetenschap? Wakker vooral in de stilte van den nacht? Het zijn zeker niet de metaforen, die juist het eerst voor den geest komen.

Niets is zoo nuchter als een wetenschap, maar met die nuchterheid is die nachtelijke stilte enz. kwalijk vereenigbaar. Het is duidelijk, dat de hoogleeraar twee heterogene zaken door elkander mengt: een wetenschap en de gevoelsaandoeningen, die een wetenschap op kan wekken. Maar wanneer ik over een wetenschap spreek, heb ik met die aandoeningen immers niets hoegenaamd te maken. Is het geweten de wetenschap, dat ik 'aan een zedelijken band gehouden ben', nu goed, dan is het geweten die wetenschap en het onderzoek met die bepaling gesloten. Of die

wetenschap iemand beangstigen kan; of zij hem in de stilte van den nacht als een fantoom kan ‘vervolgen’, en dus zijne verbeelding aan den gang brengt, daarmee heeft iemand, die een begripsbepaling van het geweten wil geven, zich volstrekt niet in te laten, omdat dit een en ander toevallig is, dat wil zeggen: van bepaalde omstandigheden afhangt, waarvan ik van te voren niet kan zeggen of zij zich werkelijk zullen voordoen. Mijne wetenschap, dat ik niet naar willekeur mag leven, zegt mij als zuivere wetenschap verder niets. Uit haar vloeit verder niets meer voort. Ik heb haar of ik heb haar niet; ik kan hare gegrondheid aantoonen of ben niet daartoe in staat, maar op zichzelve geeft zij mij rust noch onrust, hoop noch vrees, evenmin als de wetenschap, dat twee maal twee vier is. Of hetzij mijn geweten (in den zin van Dr. Doedes), hetzij deze mijne arithmetische wetenschap ooit gewaarwordingen bij mij zullen opwekken, kan niemand van te voren zeggen en behoort mij als ethikus of arithmetikus ook ten eenemale onverschillig te zijn.

Juist die arithmetische stelling plaatst hetgeen ik hier bedoel in het volste licht. Twee maal twee is vier. Herhaal die uitspraak zoo dikwerf ge wilt, zij is en blijft zoo droog, zoo nuchter, zoo koud, zoo prozaisch als... ja, als twee maal twee is vier.

Wil dit nu zeggen, dat zij geene aandoeningen kan opwekken? Ik zal u aantoonen, dat zij tot zelfmoord kan leiden.

Een moeder is met hare kinderen in een woestijn verdwaald. Dagen en dagen zal zij nog moeten zwerven. Zij hebben nog vier kleine brooden bij zich. Elken dag behoeven zij er twee om niet neer te zijgen. De avond daalt. De kinderen zijn half in zwijm, half in slaap gevallen. De moeder waakt. In de stilte van den nacht leest zij tegen den donkeren hemel met vlammend schrift: Twee maal twee is vier. Overmorgen! Overmorgen! En zij stort zich in den dood.

Stel u nu eens voor, dat Bartjes deze novelle in zijne Vier Hoofdregels der Rekenkunde had opgenomen!

Wanneer de hoogleeraar in den grond der zaak doet, wat in dat geval Bartjes zou gedaan hebben, dan is het immers duidelijk, dat het geweten nog geheel iets anders voor hem is dan de wetenschap dat ik een zedelijke verplichting heb. Zal die wetenschap bijvoorbeeld angst bij mij verwekken, dan moet er nog van allerlei bijkomen; vooreerst eenige behoefte om niet

te doen hetgeen ik niet doen mag, eenige begeerte om praktijk en theorie te doen samenstemmen, eenige vrees òf voor straf òf voor zelfkwelling. Behoefte, begeerte, vrees! Zoo zijn wij reeds niet meer op het gebied van het weten. Is dus, volgens Dr. Doedes, het geweten iets dat angst verwekken kan, dan moet het onder zijne handen ook een mengsel van wetenschap en aandoening, en hijzelf aan zijne oorspronkelijke bepaling van het 'verplichtingsbewustzijn' ontrouw zijn geworden. Zoolang ik niets anders doe dan eenvoudig weten: de mensch is zedelijk tot dit of dat verplicht, zal, nacht of niet, en hoe ik ook handel, mijn rust ongestoord blijven. Weten is weten en geheel op zichzelve is de eene wetenschap niets akeliger dan de andere.

Om twee redenen heb ik bij dit punt met eenige uitvoerigheid willen stilstaan. Aan zulke voorbeelden wordt het, naar ik meen, juist zoo duidelijk wat de volgelingen der kritische wijsbegeerte op het hart hebben tegen de methode van denken, die vooral, maar volstrekt niet uitsluitend in de theologie, nog dikwerf aan de orde is. Die methode leeft van hetgeen waaraan wij uit zwakheid en gewoonte ook nog maar al te vaak meedoen, maar in beginsel onvoorwaardelijk afkeuren: 1°. het niet streng vasthouden van de beteekenis van een woord, zonder welk vasthouden er toch geen wetenschap mogelijk is: 2°. het werken met abstraktiën.

Wat de eerste dwaling betreft, als toelichting van onze kritiek, halen wij nog het volgende aan:

'Wij moeten ontkennen, zegt Dr. Doedes, blz. 84, dat zelfbewustzijn tot het gebied van de gewaarwording of aandoening behoort', en blz. 88: 'tot het gebied van het zelfbewustzijn behoort het geweten'.

Slotsom dus: Geweten *niet* gewaarwording of aandoening; behoort zelfs niet tot haar gebied. Het is derhalve louter weten.

Daarop blz. 88: 'Opmerking verdient wel niet het minst, dat de vreeze des doods zeer krachtig op het geweten kan werken'.

Wat is nu een wetenschap, en vooral: wat is nu de waarde van een wetenschap, waarop vrees zeer krachtig werkt. Vrees behoort tot het gebied van de aandoening. Aandoening, krachtig werkende op hetgeen tot haar gebied niet behoort!

Slotsom dus: het geweten is iets, dat den invloed van een bepaalde vrees diep kan ondervinden en dientengevolge ook tot het gebied der aandoening behoort. Het is derhalve niet louter weten.

Ik kom nu tot het tweede: het werken met abstraktiën.

Toen ik het gebrek aan samenhang in des schrijvers leer van het geweten trachtte aan te toonen, ging ik geenszins van de onderstelling uit, dat hij of een ander een leer van het geweten had of nog zou kunnen geven, waarin wel samenhang was. Men kan niet iets waarlijk verstandigs zeggen over iets, dat men behandelt alsof het werkelijk bestond, terwijl het uitsluitend de abstraktie is van een wijsgeer; een abstraktie, gemaakt om een zekeren groep van onnauwkeurig en in elk geval onvolledig waargenomene verschijnselen op ruwe wijze te kennen te geven.

Er zijn nog zeer veel zulke abstraktiën, aan welker opruiming met allen ijver moet worden gearbeid.

Eén ding moet alle vrienden van wetenschap tot nadenken stemmen:

Wanneer men van tien, van twintig, van dertig geleerden hier en elders boeken leest, waarin gehandeld wordt over stof, over geest, over ziel, over godsdienst, over vrijen of niet vrijen wil, over geweten, over zelfbewustzijn, over geheugen, over zonde, enz., en men geeft zich dan de moeite om hetgeen elk van hen over deze onderwerpen leert, voor zich te leggen, verkrijgt men een verzameling, zoo bont, zoo ongelijksoortig; is hetgeen elk leert in zichzelf zoo weinig samenhangend en met hetgeen de ander leert zoo weinig in overeenstemming, ja dikwerf in lijnrechten strijd, dat men een soort van zinsverbijstering ondervindt.

Daar heft de een aan: Mijne voorgangers hebben er niets van begrepen; ik zal het u zeggen: de geest, het zelfbewustzijn is... Volgt eene definitie. Daar begint een tweede na gelijke inleiding: Wat is de godsdienst? De godsdienst is... Wat is het geweten? Het geweten is... Hij zelf vindt het afdoende, maar menige toehoorder, dat het geen hout snijdt. Hoe lang zullen deze vertooningen nog duren voor en in tenten, omhangen met al de draperiën der officiëele wetenschap? Ook wordt er menig leerboek gemaakt, waarin sommige dier definitiën opgeschreven zijn; en veelbelovende jongelieden worden daaruit geëxamineerd, en kunnen zij die opzeggen zonder eenig ongeduld te toonen, zonder ooit te stampvoeten of te geeuwen of te blozen, zoo worden zij tot hunne belooning gepromoveerd, gepromoveerd summa cum laude!

Zoo is het in Duitschland, zelfs nog meer dan bij ons. Maar ook wij hebben nog ons aandeel aan de zegeningen der scho-

astiek. Men zou niet zeggen, dat *de Weg der Wetenschap* al voor vijf en twintig jaar hier te lande werd uitgegeven, noch dat ons daarin op het groote voorbeeld der natuurkundigen gewezen werd.

Denk u een natuurwetenschap of natuurfilosofie zich afslovende om het begrip vast te stellen van stof, van kracht, van elektriciteit, van chemische verwantschap, van al deze woorden, die niets dan woorden en enkel woorden zijn. Zij laat dit wijselijk na, beschouwt deze namen als gelijkstaande met *a* en *b* en *c*, bestudeert eenvoudig de verschijnselen, dat is: hetgeen in de natuur gebeurt, rangschikt die verschijnselen gemakshalve in groepen, welke onder *a, b* of *c* voorloopig worden gekatalogiseerd, en heeft geen ander doel dan de wetten dier verschijnselen, dat is de voorwaarden van hun op elkander volgen te leeren kennen, noch een andere hoop dan hunne objektieve identiteit te leeren inzien.

Waarom in de geestelijke wetenschappen anders te werk gegaan? en naar iets anders gezocht dan naar verschijnselen, hunne wetten, hunne objektieve eenheid? Wil men van geest, van godsdienst, van geweten, geheugen, enz. blijven spreken, kortheidshalve moge dit in bepaalde gevallen geoorloofd zijn, maar die gevallen willen wij steeds zeldzamer maken en in geen enkel geval ons inbeelden, dat wij hier met uitdrukkingen te doen hebben, die iets zouden aanduiden, dat in de werkelijkheid bestaat. Al die uitdrukkingen zijn gevormd in een tijd van ruwe, meer of min onbewuste waarneming, verschillen ook onderling in onderscheidene talen, zoodat, bijvoorbeeld, hetgeen door ons wordt tosgekend aan een vermogen, aangeduid met een woord, dat een weten schijnt in te sluiten, elders wordt toegeschreven aan het hart[1], hetwelk, naar ons spraakgebruik, slechts gevoelen kan.

Onze kritiek van de theorie van Dr. Doedes aangaande het verplichtings-bewustzijn kan niet gegrond zijn, zonder tevens die theorie het doel te hebben doen missen, waartoe zij voorgedragen werd. Dat doel herinnert men zich. In *het* geweten moest de oorzaak van het geweten worden ontdekt; tot den oorsprong van *het* geweten opklimmende, moesten wij bij het Godsbegrip aanlanden; welk betoog ophoudt klemmend te zijn, zoodra wij in het geweten, evenals in den wil, enz. slechts een abstraktie zien, een woord, aanduidende een zeker aantal verschijnselen, die alleen

1 *Todtenbuch*, kap. XXX, 1, waarmee misschien te verg. is I Joh. III: 20.

logisch van alle andere verschijnselen kunnen worden afgezonderd, in de werkelijkheid daarmee ten nauwste samenhangen, en wel met dezen die wereld der eindige dingen uitmaken, op welke Dr. Doedes zelf weigert de wet der oorzakelijkheid ten behoeve van het een of ander Godsbegrip toe te passen. De wetenschap, dat wij niet willekeurig, maar volgens een onveranderlijken maatstaf behooren te leven, heeft hij dus niet het recht in haren oorsprong iets bovennatuurlijker te achten dan welke wetenschap hij slechts wil. Is zij niet uit natuurlijke gronden af te leiden, dan is zij ook ongegrond.

Het eerste argument van N°. 1 (zie blz. 463) is hiermede afgehandeld. Wij gaan over tot het tweede:

b. ''s Menschen drang om zich in zijn persoonlijk bestaan niet tot dezen aardschen levenstijd beperkt te achten', ''s menschen geloof, met andere woorden, aan zijne onsterfelijkheid, laat zich in zijn algemeenheid verklaren noch door de aangevoerde bewijzen voor die onsterfelijkheid, noch door de rechtvaardiging van het geloof daaraan, noch door eenig belang, dat de mensch bij zijne onsterfelijkheid hebben zou (blz. 98 vlg.)'.

De bewijzen voor de onsterfelijkheid kunnen, volgens Prof. Doedes, 'geen van alle geacht worden, de onsterfelijkheid van den mensch boven allen twijfel te verheffen (blz. 99)'. Die 'bewijzen moeten voor niet bevredigend worden gehouden (blz. 107)', hetgeen 'ons niet behoeft te verwonderen, daar wij van des menschen persoonlijk voortbestaan na den physischen dood niets weten door waarneming of ervaring, niets door eenig zelfstandig onderzoek, en wij de onverstoorbaarheid van den menschelijken geest, of van de menschelijke ziel, na den physischen dood niet kunnen bewijzen'.

Na zich hieromtrent zoo stellig mogelijk te hebben uitgelaten, even stellig als de schrijver het vroeger deed omtrent het onbewijsbare van het bestaan van God, komt dan weder, gelijk ten aanzien van dit bestaan, de verzekering: 'uit het gezegde volgt echter geenszins, dat het geloof aan 's menschen onsterfelijkheid zich op geenerlei wijze laat rechtvaardigen'. Wij hebben vroeger reeds gezien, wat er van deze wending te denken valt. Heeft men al de bewijzen voor de waarheid eener stelling afgekeurd, dan kan men nog slechts zoeken naar bewijzen voor hare waarschijnlijkheid. Hetgeen nu voortaan bewezen moet worden verandert dus geheel van karakter, maar op de nieuwe bewijzen, die men zal aanvoeren, moet even onverbiddelijk kritiek worden uitgeoefend.

Eerste bewijs (wel te verstaan voor de waarschijnlijkheid of aannemelijkheid van de onderstelling: de mensch is onsterfelijk), De geest, geen resultaat van stofwisseling, behoeft met die stofwisseling zelve dus niet op te houden. Deze redeneering houdt, meen ik, geen steek. Als *a* niet zal behoeven op te houden met *b*, moet *a* op geenerlei wijze met *b* in innerlijk verband staan. Het is daarvoor niet genoeg, dat *a* niet 'resultaat of produkt' is van *b*. - Prof. Doedes zegt zelf: Onze zelfbewustheid (en dus ook onze geest, die 'het eigenlijke wezen is van den mensch, als zich zelven bewuste persoon') staat *in nauw verband* met ons physisch organisme. Zoo komt het bewijs van den hoogleeraar op het volgende neder: *a* staat in nauw verband met *b*, maár kan niettemin onafhankelijk van *b* zijn, omdat *a* geen resultaat is van *b*. Sluiten dan nauw verband en algeheele onafhankelijkheid elkander niet wederkeerig uit? Zijn redeneering zou eerst steek hebben gehouden, wanneer hij tusschen *a* en *b* niet slechts het oorzakelijk, maar elk verband ontkend had, bijvoorbeeld op de manier van Leibnitz. Maar zoover durft men in onzen tijd niet meer gaan.

Tweede bewijs: 'Ons geestelijk leven, welverre van ons eenige aan wijzing van eene te verwachten vernietiging te geven, is integendeel voor het geloof aan een voorbestaan na den dood zeer gunstig'. 'Wel verre van ons eenige aanwijzing van eene te verwachten vernietiging te geven'. Het is boud gesproken, en ik hoop van harte eens 's levens middaghoogte achter mij, maar dan nog geenerlei ervaring te hebben opgedaan, welke het vermoeden van eindelijke geestesvernietiging kan doen opkomen.

Derde bewijs: 'Het bestaan van den mensch is in zijn aardschen levenstoestand in de hoogste mate onbevredigend bij de stellige ontkenning van 's menschen persoonlijke onsterfelijkheid (blz. 110)'.

Over de waarde, welke dit bewijs op zich zelf bezitten mag, behoeven wij hier geen oordeel te vellen. De hoogleeraar kan het in geen geval gebruiken. Toen hij bezig was met alle eindige oorzaken af te snijden, waaruit men geneigd zou kunnen zijn 's menschen geloof aan zijne onsterfelijkheid af te leiden, heeft hij geschreven, dat men het niet verklaren mag uit het belang, dat de mensch er bij heeft, om zich voor onsterfelijk te houden, aangezien 'er van een belang bij de onsterfelijkheid wel allerminst sprake kan zijn voor hen, die van eene rechtvaardige vaardige vergelding na dit leven alles eerder dan eene verblij-

dende toekomst hebben te verwachten'. Dr. Doedes belooft dus aan een meer of minder omvangrijk deel der menschheid aan gene zijde des grafs eene alles behalve verblijdende toekomst. Hij moet dit ongelukkig deel der menschheid zelfs vrij omvangrijk achten, want sloot het naar zijne meening slechts een minderheid in, die men zonder al te groote hardvochtigheid verwaarloozen kon, dan zou hij niet geheel in het algemeen beweren: 'niet door eenig belang, dat *de* mensch bij zijne onsterfelijkheid hebben zou, laat zich de algemeenheid van het geloof aan die onsterfelijkheid verklaren'. De mensch heeft dus geen belang bij een eeuwig leven; de mensch in het algemeen gaat daarin lang geene verblijdende toekomst te gemoet. Wie dat beweert, hoe kan hij óok beweren, dat 'bij ontkenning van 's menschen persoonlijke onsterfelijkheid, het bestaan van den mensch in zijn aardschen levenstoestand in de hoogste mate onbevredigend is'? Wat is minder onbevredigend: een menschelijk geslacht, tot eindelijken ondergang, of een menschelijk geslacht, op enkele weinige uitzonderingen na, tot een eeuwige, maar alles behalve verblijdende toekomst gedoemd?

Aan de drie redenen, die het geloof aan de onsterfelijkheid moeten rechtvaardigen, hecht de hoogleeraar dan ook zelf, en te recht, geene bijzondere waarde. 'Waarheid is, schrijft hij blz. 112, dat men gronden voor het geloof aan de onsterfelijkheid wenscht aangewezen te zien, om hetgeen subjektief *vóor alle redeneering* reeds vaststaat ook als redelijk door anderen erkend te zien. Dit geloof is niet de vrucht, maar veeleer de oorzaak van het streven, om het als een redelijk geloof te rechtvaardigen'. Wij houden rekening met deze verzekering, al is zij bevreemdend genoeg. Wie iets gelooft, houdt iets voor waarschijnlijk. Hoe kan men nu 'vóor alle redeneering' iets waarschijnlijk achten? De hoogleeraar houdt het aannemen van een waarschijnlijkheid voor mogelijk langs een anderen weg. Hij schrijft blz. 113:

'Het geloof aan de onsterflijkheid... laat zich ten laatste op geen andere wijze verklaren, dan *uit een zeker gevoel*, dat in den mensch aanwezig is, en dat hem zegt: met dit leven eindigt uw leven niet; gij blijft voortbestaan'.

Ziehier dan in al zijn naaktheid het tweede argument, op grond waarvan men durft schrijven: 'het geloof aan God, door de wetenschap gerechtvaardigd'.

Vele volken gelooven aan de onsterflijkheid.

Die onsterflijkheid zelve kan volstrekt niet bewezen worden.

Het geloof daaraan laat zich slechts rechtvaardigen met redenen, ‘die men goedkeurt minder om hunne kracht, dan om hunne goede bedoeling (blz. 113)’.

Niemand heeft dus het recht te beweren, dat de stelling: de mensch leeft eeuwig, hetzij waar, hetzij zelfs waarschijnlijk is.

Zeer vele menschen blijven evenwel vasthouden aan hetgeen noch waar, noch waarschijnlijk kan worden gemaakt, en veroorlooven zich dit op grond van een zeker gevoel.

Van waar dat zeker gevoel? Hoe kunt gij het nog vragen? Immers van een Wezen, dat een transcendent-immanent God moet zijn.

c. Het derde argument is ontleend aan ‘'s menschen godsdieustige behoefte’. Blz. 44 vlgg. lezen wij: ‘De mensch bevredigt zichzelven op den duur volstrekt niet. Hij zoekt zijne bevrediging buiten zich en wel bepaald in hetgeen wij gewoon zijn “godsdienst” te noemen. De mensch heeft behoefte aan godsdienst of Godsvereering, zoo als de geschiedenis der godsdiensten duidelijk leert. Die behoefte is geheel onverklaarbaar, indien er niets bestaat dan stof of natuur, indien er geen Hoogste Wezen bestaat, die den mensch tot zich trekt en tot zijne vereering opwekt’.

Het ongeluk heeft gewild, dat juist de hoogleeraar dit argument, zoo het er een is, niet gebruiken kan. Godsdienst heet bij hem enkel de vereering van den kristelijken God. Aan die vereering gevoelt meer dan de helft van ons geslacht niet de allerminste behoefte. Joden en Mohammedanen zijn er vijandig jegens gezind.

(2). Nadat ‘de mensch’ als getuige is gehoord, vernemen wij ‘het krachtig getuigenis van de Natuur’. Want ‘het natuurgeheel laat niet na, den indruk te geven van gedachtenwerk te zijn, opzettelijk zóo georganiseerd als het georganiseerd is, zoodat het voor de hand zou liggen, te spreken van eene redelijke natuur, of van een denkend Al. Maar beter is, daar gedachte en denken een denker onderstellen, te spreken van eenen denkenden Geest, die de zoo doeltreffend ingerichte natuur heeft doen ontstaan en bij voortduring beheerscht. Het met overleg georganiseerde natuurgeheel predikt den zich van zichzelf bewusten God (blz. 118)’.

Om te weten te komen, hoe ernstig dit gemeend is, keere men terug tot blz. 55 vlgg. Daar vinden wij woordelijk het volgende:

‘Het teleologisch bewijs gaat uit van de natuur als die door hare... doeltreffende inrichting’ (organisatie) ‘wijsheid *predikt* en op eindoogmerken wijst, door welke wij worden gedwongen te besluiten tot het verstand van een redelijk wezen, als laatste oorzaak van die inrichting.... Dit teleologisch argument neemt het bestaan van God als bewezen of het geloof aan Gods bestaan als gerechtvaardigd aan, en kan derhalve op zichzelf beschouwd het bestaan van God geenszins bewijzen.’

Dit is duidelijk; het teleologisch argument bewijst dus niets. Derhalve: men kan er niet zeker van zijn, 1°. dat de natuur eene doeltreffende inrichting heeft, welke wijsheid of een denkenden Geest predikt. Zoo blz. 55 vlgg. Maar blz. 118: ‘de natuur geeft den indruk van een doeltreffende inrichting te hebben, welke wijsheid of een denkenden Geest predikt. Wegens dien indruk dien zij geeft, getuigt de natuur zonder twijfel krachtig van het bestaan van God!’

(3). De wereldgeschiedenis, resultaat van menschelijke berekening noch van toeval, heeft iets, dat ons *dringt* tot de erkenning van eene daarboven staande, het geheel organiseerende, Macht. In die wereldgeschiedenis zien wij eene orde ontstaan en gehandhaafd worden, die aan een wereldbestuur doet denken... Wij zien een geordend tafreel voor ons... Die Macht moet een denkende Geest zijn,... die alles in zijne macht heeft,... maar zoo, dat aan den mensch toch eene genoegzame mate van zedelijke vrijheid gelaten of geschonken is, om verantwoordelijk te kunnen zijn voor zijne eigene daden.

Ook hier wederlegge de hoogleeraar zichzelven. Op blz. 64 lezen wij: ‘tegen het bewijs, dat aan de wereldgeschiedenis wordt ontleend, geldt als bezwaar, dat, men er wel door *gedrongen* wordt, iets hoogst opmerkelijks in de wereldgeschiedenis te erkennen, iets hoogst merkwaardigs, zelfs iets in zeer hooge mate raadselachtigs... maar dat het geen afdoend bewijs is voor het bestaan van God.’

Hoe kan nu dezelfde wereldgeschiedenis mij èn slechts *dringen* in haar iets raadselachtigs te zien èn *dringen* aan een wereldbestuur te denken, welk bestuur van een denkenden Geest uitgaat?

De schrijver schijnt uit het oog te hebben verloren wat hij eigenlijk wilde aantoonen. ‘Dat God alles bestuurt, schrijft hij ergens, dit kan men hoogst waarschijnlijk achten, indien men gelooft, dat God bestaat.’ Zoo is het inderdaad: het

geloof aan God rechtvaardigt het geloof aan een wereldbestuur. Hij vergat evenwel, dat niet dit laatste, maar het eerste geloof, het geloof aan God, door hem gerechtvaardigd moest worden. Dat ik in dat ‘raadselachtige’ wijsheid en plan zie, zoodra ik aan den kristelijken God geloof, is rationeel, maar of dit geloof zelf rationeel is, was de vraag.

IV.

De tweede afdeeling van het Tweede Deel (blz. 154) behandelt het volgende onderwerp: ‘Het geloof aan God, als die in voortdurende betrekking tot het heelal staat.’ Drie vragen trekken hier des schrijvers aandacht:

(1) in welken zin moet het heelal gezegd worden door God te bestaan?

(2) op welke wijze moet God geacht worden in voortdurende betrekking tot het heelal te staan?

(3) welke eigenschappen zijn dan aan God in zijne betrekking tot het door Hem bestaande heelal toe te schrijven?

Een vierde vraag: in welken zin kan van een absoluut Wezen gezegd worden, dat het zich in een betrekking bevindt tot iets anders, komt hier niet ter sprake.

(1) Wij worden hier terstond verrast door een paradox. Ons uitleggende, in welken zin het heelal gezegd moet worden door God te bestaan, schrijft de hoogleeraar blz. 154 vlg.: het heelal heeft een aanvang gehad en toch is het heelal er altijd geweest.

Ziehier zijne eigene woorden:

‘Is het heelal geheel Gods werk, door Hem ontstaan en ook gelijk het nu bestaat door Hem geworden, zoo is het heelal niet voor eeuwig te houden, maar moet gezegd worden een aanvang gehad te hebben. Daar er zonder het heelal geen tijd is; immers behalve het heelal niets veranderlijks bestaat, en er dus ook geen spraak kan zijn van een tijd, vóór dat het heelal bestond, moet het gezegd worden altijd geweest te zijn, terwijl er in het geheel niet te denken valt aan een tijd, waarin God bestaan zou hebben zonder het heelal.’

Hoe wordt dit raadsel van iets, dat een aanvang gehad heeft en er niettemin altijd geweest is, nu opgelost?

De filosofie wordt hier etymologie. Een aanvang hebben

beteekent bij den hoogleeraar niet eeuwig zijn, en niet eeuwig zijn beteekent in den vorm van den tijd bestaan. Er altijd geweest zijn beteekent tegelijk met den tijd zelven ontstaan zijn, er geweest zijn zoo lang er tijd is geweest. De schrijver leert dus, dat het heelal begonnen en te gelijk met den tijd begonnen is. Dat er niet te denken valt ‘aan een tijd, waarin God bestaan zou hebben zonder het heelal’, ligt eenvoudig daaraan, dat er, eer het heelal bestond, in het geheel nog geen tijd was. Onjuist is het daarom, volgens den schrijver, te zeggen, dat God het heelal ‘eens’ heeft geschapen (blz. 162), want dan zou God zelf in den tijd moeten bestaan, dan zou er vóor de schepping van het Heelal reeds tijd geweest en verloopen zijn.

‘Verkieslijk is het, in zijn oog, te leeren, niet dat God het heelal heeft geschapen, maar dat het heelal door God is geschapen,’ daar het eerste aan een bepaald tijdstip doet denken, waarop God tot het scheppen is overgegaan. Dit tijdstip is er nooit geweest, omdat er voor God geen tijdstippen zijn. ‘Het heelal is dus niet ontstaan in (maar met) den tijd. De tijd is met het heelal aangevangen, want het heelal, is het veranderende’. ‘Geen heelal, geen tijd.’

In overeenstemming met dit een en ander, leert prof. Doedes dan ook: ‘wil men in de schepping vrije openbaring van goddelijke liefde en heerlijkheid zien, dan moet men weigeren, de schepping als eeuwig in God gegrond te denken... Vrije openbaring van Goddelijke liefde en heerlijkheid kan... niet anders dan met eenen aanvang gedacht worden (blz. 173).’ Antwoordt men daarop, dat wat een aanvang heeft in den tijd is, en dus hier van God, die zelf niet in den tijd is, een bepaalde daad wel in den tijd is, zoo baart dit den schrijver geene zwarigheid: immers ‘wordt God door de leer, dat het door Hem bestaande heelal niet eeuwig door Hem bestaat, niet meer in den kring der verandering geplaatst, dan door de leer, dat Hij de vroegere geslachten heeft doen geboren worden en ook aan ons het leven en den adem en alle dingen geeft. Indien men geen bezwaar heeft tegen dit laatste *dat toch een werk van God in den tijd is*, behoeft men ook geen bezwaar tegen een aanvang van de wereld als Schepping van God te hebben.’

Niet overtollig is het te vragen of de kosmogonie der beide hoogleeraren dezelfde is. De volgende dubbele reeks van uitspraken moge het antwoord geven:

Prof. Doedes.	**Prof. v. Oosterzee.**
(blz. 166 vlg.). ‘Wij hebben te stellen, dat het heelal door God geschapen is niet in den toestand waarin het zich thans bevindt, maar in een toestand, waaruit het tot den tegenwoordigen toestand... ontwikkeld is. Zoo als het heelal nu is, is het.... geworden.... Worden onderstelt reeds een bestaan.’	(blz. 414). ‘Het geloof (aan God als Schepper) gebiedt, dat God als vrijwerkende oorzaak, niet slechts van den tegenwoordigen digen vorm, maar ook van de oorspronkelijke stof der dingen gedacht worde.’ (NB. *Het heelal in zijn tegenwoordigen vorm, bij Dr. Doedes, gevolg van ontwikkeling, die natuurlijk naar wetten geschiedt, bij Dr. v. Oosterzee, gevolg van ‘de vrijwerkende oorzaak God’*.)
(blz. 167). ‘Wij moeten bedenking inbrengen tegen de bewering, dat het heelal er niet altijd geweest is.’	(blz. 419). ‘Scheppen toch in den eigenlijken zin des woords is niet anders, dan te weeg brengen dat iets besta, hetwelk er tot dusver niet was.’ (NB. *Er is dus een ‘tot dusver’, een tijdsbepaling, een tijdvak, waarin het heelal er niet was*.)
(blz. 162). ‘Men heeft zich zorgvuldig to wachten voor de bewering, dat God het heelal “eens” heeft geschapen.’	(blz. 419). ‘Het Universum vertoont zich aan ons oog als iets dat... *eenmaal* is geworden.’ (NB. *Men herinnere zich ook daarbij Prof. Doedes' uitspraak:* ‘worden onderstelt reeds een bestaan’.)

De verschilpunten zijn, zoo als men ziet, van aanbelang, en zoo als men ze verwachten moet bij onderwerpen, waar wij niets van weten. Gelijk met zijn ambtgenoot, is Prof. Doedes bovendien met zich zelven in strijd:

Blz. 163.	**Blz. 173.**
‘Het is niet verkieslijk te leeren, dat God het heelal eens heeft geschapen; er kan dus niet gedacht worden aan eene tijdsbepaling, die ruimte openlaat voor een vroeger of later met betrekking tot de schepping.’	‘Vrije openbaring van Goddelijke liefde en heerlijkheid’ (de grondslag van de schepping) ‘kan niet anders dan met eenen aanvang gedacht worden.’

God heeft dus niet ‘eens’ geschapen, maar God heeft wel ‘eens’ zijne liefde door te scheppen geopenbaard.

Hoe wordt het den lezer te moede onder al deze wijsheid, die Augustinus al uitgevonden heeft en die het waarlijk niet de moeite loont, na zoovele eeuwen ons nog als wetenschap voor te dragen. Dat wij hier inderdaad met louter sofistiek te doen hebben, blijkt terstond, zoodra wij aantoonen, dat wij, het spraakgebruik van den hoogleeraar streng vasthoudende, in staat zijn juist het tegendeel te bewijzen van hetgeen hij heeft gesteld. Met het woordenboek van den schrijver in de hand, zal ik dus ‘wetenschappelijk rechtvaardigen’, dat het heelal nooit geschapen is. Ik kies mijn uitgangspunt in hetgeen hij blz. 167 verzekert:

‘Zoo als het heelal nu is, is het in den tijd geworden. Maar ontstaan is het niet in den tijd. De aanvang van den tijd en de aanvang van het heelal is één. De tijd is met het heelal aangevangen: want het heelal is het veranderende. Met het heelal is de verandering aangevangen’.

Hier houd ik den hoogleeraar staande. Dat kan niet. In zijn ontstaan zelf was het heelal nog niet veranderend. Veranderen is anders ‘worden’. Vooreerst is het oorspronkelijk heelal niet ‘geworden’, dus ook niet anders geworden; en vervolgens, was het heelal in zijn ontstaan zelf al veranderend, zoo vraagt men te recht: anders dan wat werd het dan? Als het veranderende is het heelal dus niet ontstaan; het alleroorspronkelijkst heelal bevond zich in een toestand, die nog geen verandering ondervonden had. Iets moet er eerst zijn, voor het kan veranderen. Is dus de tijd het veranderende of de verandering, dan kan de aanvang van den tijd niet samenvallen met den aanvang van het aan alle verandering nog vreemde heelal. Het heelal is er dan niet ‘altijd’ geweest. Het ontstaande heelal bestond dan niet in den tijd. Wat bestaat, maar niet in den tijd, is, gelijk God, eeuwig. Dus is het heelal eeuwig; dus is het heelal nooit geschapen.

Zou men willen tegenwerpen, dat ook reeds het ontstaande heelal veranderd was, aangezien het juist door zijn ontstaan van den toestand van het niet zijn in dien van het zijn overging, dan zou men zich daarmee slecht gekonfijt toonen in des hoogleeraars terminologie. Blz. 165 vlg. leert hij ons uitdrukkelijk: ‘(Men moet) den aanvang van het heelal niet beschouwen uit het oogpunt van overgang uit den eenen in den anderen toestand, niet uit het oogpunt van overgang uit den toestand

van niet-zijn, dat geen toestand is, in den toestand van zijn... Het ontstaande heelal ging als ontstaande niet uit den eenen toestand in den anderen over.' Indien men nog hollandsch verstaat is dit ondubbelzinnig en wil dit zeggen, volmaakt wat wij gezegd hebben: het ontstaande heelal was als ontstaande niet veranderend. Maar dan kan men ook niet schrijven: '*het* heelal is het veranderende,' maar moet men schrijven: het heelal, voor zoover wij er de geschiedenis van kennen, of vermoeden, is het veranderende; niet: het heelal heeft een aanvang gehad, maar het veranderend heelal heeft een aanvang gehad; het alleroorspronkelijkst heelal is eeuwig, dat is: niet in den tijd bestaande, gelijk God.

Wij kunnen de bewijsvoering nog eenvoudiger maken. 'Het heelal, schrijft de hoogleeraar blz. 167, is niet ontstaan in den tijd.' Welnu: wat niet ontstaat in den tijd, ontstaat òf in het geheel niet, òf buiten den tijd, namelijk in de eeuwigheid. Maar hetgeen in de eeuwigheid ontstaat, heeft geen aanvang. Het heelal is dus eeuwig gelijk God.

Niets is beter in staat de ijdelheid van zulke bespiegelingen in het licht te stellen, dan door met de premissen, den betoogtrant en het woordenboek van een schrijver juist het tegendeel te bewijzen van hetgeen die schrijver bewijzen wilde. Ik heb natuurlijk niet willen betoogen, dat het heelal eeuwig is; maar enkel, dat men op het standpunt van den hoogleeraar dit even goed kan bewijzen als het tegenovergestelde.

Mocht men nog in het midden willen brengen, dat het heelal niet oorspronkelijk eeuwig kan zijn, omdat het later zijn toestand veranderd heeft, dan schieten de beide hoogleeraren mij te hulp. Prof. Doedes door ons te leeren (blz. 173), dat God, die volgens hem eeuwig is, een aanvang heeft gemaakt met de vrije openbaring zijner liefde, dus in den tijd, in het veranderende, werkzaam is geweest; Prof. v. Oosterzee door ons te leeren (blz. 420): 'God is niet van eeuwigheid Wereldschepper geweest. Zegt men, dat er dan verandering in den Oneindige plaats heeft gegrepen, men ziet voorbij, dat eene verandering in Gods werkzaamheid ons nog in geenen deele dwingt om van wijziging in zijn wezen te spreken.' Uitmuntend: Verandert dus het in zijn wezen eeuwig heelal, - ik spreek de taal der scholastiek, - zijn toestand, tegen zijn eeuwig wezen vloeit daaruit niets voort, want men ziet voorbij, dat verandering van werkzaamheid geen verandering van wezen insluit!

(2) Gods betrekking tot het heelal. Hier vernemen wij de leer van den transcendent-immanenten God. God is ‘boven het heelal verheven en naar zijne werking er overal in tegenwoordig.’ Het laatste ‘sluit in zich, dat Hij, onophoudelijk met alle bijzonderheden bekend, niets aan zijn weten behoeft te laten ontsnappen’. God is zoowel van het heelal in zijn geheel als van de deelen des heelals onderscheiden, maar evenmin van het geheel als van de deelen afgescheiden... De verwerping van het determinisme op ethisch gebied behoort met de erkenning van Gods vrijmachtig wereldbestuur gepaard te gaan (blz. 180 vlg.).

Hier, gelijk overal, huldigt de schrijver hetgeen hij zelf noemt ‘de supranaturalistische wereldbeschouwing (blz. 182)’, maar bovendien maakt hij ons hier bekend met den grondslag van dit gevoelen. Hij huldigt de supranaturalistische wereldbeschouwing ‘op grond van het vele, dat in natuur en wereldgeschiedenis volstrekt niet uit natuurlijke oorzaken verklaard kan worden.’ Volgens hem toch ‘heeft men dan in dat niet natuurlijk verklaarbare den grond voor het geloof, dat God niet ophoudt rechtstreeks in de natuur en in de wereldgeschiedenis te werken, voor het geloof alzoo, dat Hij bij voortduring tot het heelal in betrekking staat.’ Zonder dezen grond is ‘het geloof, dat er ergens aan eene werking van God moet gedacht worden *niets dan eene meening zonder waarde!*’

Nooit heeft men zich minder dogmatisch uitgelaten. Het geloof aan Gods werking staat bij den hoogleeraar slechts vast tot nader order. In het afgetrokkene verhindert niets te verwachten, dat wij hem nog eens onder de positivisten tellen. De meening, dat God werkt, is eene meening zonder waarde, tenzij men ook van meening zij, dat er veel in natuur- en wereldgeschiedenis niet uit natuurlijke oorzaken verklaard kan worden. - Deze meening kan op verschillende wijzen bij elk, die haar koestert, wegvallen. Zij is de konklusie van een dubbele reeks van stellingen. Met andere woorden: wie die meening is toegedaan, moet geacht worden de twee volgende reeksen voor zijne rekening te nemen:

(I)
- *a*. Alles in natuur en geschiedenis kan verklaard worden.
- *b*. Iets verklaren is iets afleiden uit natuurlijke oorzaken of uit God.
- *c*. Alles kan dus afgeleid worden, hetzij uit natuurlijke oorzaken, hetzij uit God.

(II) *d*. Uit God moet men afleiden wat men volstrekt niet uit natuurlijke oorzaken afleiden kan.
e. Veel is volstrekt niet uit natuurlijke oorzaken af te leiden.
f. Veel moet dus uit God worden afgeleid.

Zoo is de gegrondheid van het supranaturalisme aangetoond, zoolang namelijk deze stellingen onaangetast blijven. Maar wie durft verzekeren, dat dit het geval zal zijn? De eerste, *a*, kan bezwijken. Dubois-Reymond heeft dien met zijn *non explicabimus* reeds doen wankelen. Misschien zal de slotsom van al ons wetenschappelijk onderzoek juist de volstrekte loochening van die stelling zijn. De tweede, *b*, is waarlijk geen axioma. In een vergadering van al de tegenwoordige beoefenaren der wetenschap zou die stelling nu reeds zeker niet de meerderheid hebben. De meesten zouden van oordeel zijn, dat een verklaring uit iets, hetwelk, indien iets, dan alles verklaart, in het geheel geene verklaring is. De vierde, *d*, is niet boven alle bedenking verheven; vooreerst omdat de tweede, *b*, geen axioma, dan omdat de uitdrukking ‘niet afleiden kan’ veel te onbepaald is. Beteekent zij een absoluut of een tijdelijk niet-kunnen? De vijfde, *e*, is aan hetzelfde bezwaar onderhevig. Wie de eerste, *a*, aanneemt, en het woord verklaren in den thans meest gebruikelijken, wetenschappelijken zin opvat, zal natuurlijk weigeren te beweren, dat veel absoluut onverklaarbaar is uit eindige oorzaken.

Daar nu elke stelling van de beide reeksen aangetast kan worden, zijn er minstens vier manieren, waarop prof. Doedes van zijn supranaturalisme, dat is: van zijn geloof aan Gods werking, afkomen kan.

Maar er is nog eene vijfde. Hij kan leeren inzien, dat zijn supranaturalisme, - om het eens paradoxaal uit te drukken, - hem zijn werking Gods laat, maar hem van zijn God berooft. Hij verklaart vele dingen uit een bovennatuurlijke oorzaak, omdat hij ze niet uit een natuurlijke oorzaak verklaren kan. Zal deze uitspraak ernstig gemeend zijn, dan moet toch in de beide leden van dezen volzin het woord verklaren zoowel als het woord oorzaak volmaakt dezelfde beteekenis hebben, en wel die beteekenis, die thans in de wetenschap gangbaar is. Heeft prof. Doedes aan eene andere beteekenis gedacht, dan had hij het moeten zeggen. *Verklaren*, waar het niet met uitleggen gelijk staat, dus *verklaren uit*, is: *terugbrengen tot* en *oorzaak: een bebend onvoorwaardelijk bijzonder antecedens*. A is ver-

klaard uit B, wanneer A teruggebracht is tot een groep van verschijnselen, waarvan het bekend is, dat zij altijd B tot bijzonder *antecedens* hebben.

Passen wij dit toe op dat bij velen nog zoo geliefde verklaren uit een bovennatuurlijke oorzaak. Indien zij weten wat zij zeggen, moeten zij staande houden, dat de bovennatuurlijke oorzaak, waarop zij het oog hebben, een invariabel bijzonder *antecedens* is van hetgeen waarvoor de verklaring wordt gezocht. Maar hoe dit te leeren, waar met die bovennatuurlijke oorzaak niets minder dan God, het absolute Wezen, bedoeld wordt? God de oorzaak van eenig verschijnsel te noemen, heet dan in de taal onzer wetenschap, Hem niet tot de permanente *antecedentia* van alle verschijnselen te rekenen. Wat wordt er dan van Gods alomtegenwoordigheid, en, dien ten gevolge, van zijn absoluut karakter? Daarom zeide ik, dat de hoogleeraar door het supranaturalisme zijn werking Gods behoudt, maar zijn God verliest. Zijn God wordt oorzaak, in den meest eigenlijken zin des woords, of voorwaarde van een bepaald verschijnsel, maar houdt daardoor op de permanente voorwaarde van alle verschijnselen te zijn.

De hier besproken verklaringen van den hoogleeraar vergunnen ons weer een blik in het weinig gestrenge van de geheele methode. Het kosmologisch bewijs heeft hij blz. 54 vlg. verworpen op dezen grond: ‘bij dit bewijs besluit men van een eindig gevolg tot een oneindige oorzaak, waarbij de regel: *causae respondet effectus* uit het oog wordt verloren, iets dat allerminst bij de toepassing van het causaliteitsbeginsel mag plaats vinden.’ Op grond van een eindig gevolg mag men dus niet tot een oneindige oorzaak besluiten. Hetgeen niet verhindert, dat blz. 182 ‘op grond van niet uit de natuur te verklaren’ gevolgen tot een bovennatuurlijke oorzaak besloten wordt. Van de eindige wereld onmiddellijk opklimmen tot God? Nooit! Denk aan den regel (door wien vastgesteld?): *causae respondet effectus!* Van een verschijnsel in die eindige wereld onmiddellijk opklimmen tot God? Ga uw gang!

Een nieuwe proeve van hetgeen wij hier wraken, biedt ons blz. 169 vlg. Op de vorige bladzijde wordt uitdrukkelijk geleerd: ‘Het komt geheel en al op hetzelfde neer te verklaren, dat men aan Gods voortdurende betrekking tot het heelal en dat men aan Gods voorzienigheid gelooft. Ontken Gods voorzienigheid, en gij ontkent, dat God in voortdurende betrek-

king tot het heelal staat. Ontken, dat God in voortdurende betrekking tot het heelal staat, en gij ontkent Gods voorzienigheid.'

Wanneer nu het geloof aan Gods voortdurende betrekking tot het heelal en het geloof aan Gods voorzienigheid volmaakt hetzelfde is, dan zal ook wel de grond een en dezelfde moeten zijn, waarop ik aan die betrekking en waarop ik aan die voorzienigheid geloof. - Leg evenwel blz. 182 naast blz. 196.

(Bladz. 182). 'In het niet natuurlijk verklaarbare van veel in de natuur en in de wereldgeschiedenis heeft men den grond voor het geloof, dat God bij voortduring tot het heelal in betrekking staat... Zonder dien grond is dat geloof eene meening zonder waarde.'

(Blz. 196 vlg.) 'Het rationeele in de inrichting der natuur, in den ontwikkelingsgang der wereldgeschiedenis, is de grond voor het geloof aan Gods Voorzienigheid.'

Op dubbele wijze zijn deze twee uitspraken met elkander in strijd. Wanneer buiten dien grond van blz. 182 het geloof aan Gods voorzienigheid eene meening zonder waarde is, gelijk daar uitdrukkelijk verzekerd wordt, dan is die grond dus de eenige. Uit blz. 196 blijkt evenwel, dat er nog een tweede grond is.

Maar is misschien die tweeërlei grond in waarheid dezelfde? Integendeel, zij sluiten elkander wederkeerig uit. Blz. 182 is dit de grond: veel in de natuur en in de wereldgeschiedenis blijft onverklaard, is dus irrationeel op zichzelf en dit dwingt ons juist aan God als oorzaak te gelooven; op blz. 196 daarentegen is er in natuur en wereldgeschiedenis zooveel rationeels, dus zooveel dat wij uitnemend verklaren kunnen, en dit dwingt ons juist aan God als oorzaak te gelooven!

Hoe men het ook wende of keere, het komt altijd uit. Staat gij versteld van de vele raadselen in natuur en geschiedenis, geen wonder, roept men u toe, op dien grond moet men juist aannemen, dat er een bovennatuurlijke oorzaak is, waardoor die raadselen alleen verklaard kunnen worden. Ik heb dat niet noodig, getuigt een ander; het treft mij, dat de inrichting der natuur en de ontwikkelingsgang der wereldgeschiedenis zoo goed verklaard kunnen worden, zoo rationeel zijn; uitnemend, roept men hem weer toe, op dien grond moet gij juist aannemen, dat er een bovennatuurlijke oorzaak in het spel is.

In dezen zelfden paragraaf komt, gelijk men reeds weet, ook het determinisme ter sprake. De hoogleeraar verwerpt het.

Dit is op zichzelf ons natuurlijk om het even, aangezien wij dat geheele zoogenaamde vraagstuk van den vrijen wil, van een vrije abstraktie, een ijdel vraagstuk achten. Maar voor ons doel is het wel belangrijk na te gaan, welk een bleeke en zonderlinge Godheid de moderne orthodoxie met haren vrijen wil overhoudt. Wij willen dit door eenige aanhalingen doen uitkomen:

'God *behoeft* niets aan zijn weten te laten *ontsnappen* (blz. 180); hij werkt vrij in het heelal (blz. 181); alles hangt geheel van zijnen wil af (blz. 187); alles, natuurwetten en natuurkrachten en natuurlijke oorzaken, zijn aan God onderworpen (blz. 188).' Maar God is niet 'de bewerker van 's menschen willen (blz. 189),' zelfs niet 'van het willen van den redelijken mensch (blz. 190); hij bewerkt ook niet het zedelijk kwaad. Met betrekking tot het zedelijke kan iets gewild worden, zonder dat God het veroorzaakt heeft. Als zedelijk wezen is de mensch in zelfbepaling niet absoluut afhankelijk van God (blz. 191). Langs allerlei wegen kan God invloed uitoefenen op hetgeen gebeurt (blz. 195).'

Blijkbaar hebben wij ons aan dit allerlaatste te houden. Dat 'alles *geheel* van Gods wil afhangt' wordt blz. 187 wel geleerd, maar blz. 191 metterdaad teruggenomen, waar gezegd wordt, dat de mensch in zijne zelfbepaling niet absoluut, dus niet *geheel* van Gods wil afhangt. Nemen wij daarbij in aanmerking, dat blz. 197 verkondigt: 'wij houden God voor "Iemand", voor een "Persoon"', dan verkrijgen wij ongeveer deze bepaling van het goddelijk Wezen: God is iemand, die langs allerlei wegen invloed uitoefent op hetgeen gebeurt. - Wie kan nog, anders dan uit gewoonte, behoefte gevoelen om voor zulk een 'Iemand' neder te knielen?

Hoe ver strekt zijn invloed zich wel uit?

'Waarheid is, schrijft de hoogleeraar blz. 194, dat de voorzienigheid Gods geloochend zou moeten worden, indien God de menschen moest laten ten uitvoer brengen al wat zij goed gevonden hebben zich voor te nemen. Maar de menschen worden op allerlei wijze in de uitvoering van hunnen wil belemmerd of verhinderd of tegengewerkt door omstandigheden, wel onafhankelijk van hen, maar niet onafhankelijk van God'. In het voorbijgaan mogen wij wel doen opmerken, dat wij hier reeds voor de derde maal een eenigen grond hebben, waarmee het geloof aan de Voorzienigheid staat of valt. Dit laten wij thans

daar (verg. blz. 487). De hoofdzaak is, dat, volgens Dr. Doedes, de mensch niet kan doen wat hij verlangt, omdat God het hem verhindert; nam hij dit niet waar, hij zou ‘de Voorzienigheid loochenen.’ Dat de enkele mensch niet altijd doen kan wat hij verlangt, leert zeker de ervaring. Maar zij leert evenzeer, dat dit veelal daarvan komt, dat een ander mensch op hetzelfde oogenblik iets anders verlangt en deze meer kracht heeft, of ook daarvan, dat er een algemeene wil is in een bepaalden kring, die zich uitdrukt in wetten, van behoorlijke strafbelingen voorzien. Indien wij nu eens al de gevallen, waarin de menschen een bepaalde handeling verlangen te plegen, gelijk stellen aan honderd, hoevele gevallen moeten wij dan niet aannemen, waarin de mensch verhinderd wordt door gebrekkige voorzorgsmaatregelen; hoevele gevallen, waarin de mensch verhinderd wordt door een ander mensch; hoevele gevallen, waarin hij verhinderd wordt door den Staat, door de openbare meening; hoevele gevallen, eindelijk, waarin hij verhinderd wordt door omstandigheden, die met zijn wil of met den wil van anderen in een verwijderd verband staan? Ik weet niet, of er van de honderd nog veel is overgebleven. De ervaring, een ervaring helaas! treurig genoeg leert dus, dat de menschen tamelijk wel alles doen wat zij verlangen, zoodra zij geen menschelijken wil tegenover zich vinden sterker dan de hunne. Napoleon III heeft gedaan wat hij verlangde tot dat Bismarck kwam en kon doen wat hij verlangde. Het zou toch waarlijk al te naïef zijn, te zeggen: ziet gij wel, dat er een Voorzienigheid is: Napoleon III heeft ‘niet alles kunnen ten uitvoer brengen wat hij goed gevonden had, zich voor te nemen.’ Natuurlijk niet, maar alleen omdat de beurt aan een ander was gekomen. De ervaring leert evenwel, dat de mensch, zoodra hij zijne maatregelen goed genomen heeft, doen kan wat hij als redelijk wezen wil doen. Of Dr. Doedes dit ook gelooft? Laat hij eens vernemen, dat iemand hier ter stede het op zijn leven gemunt heeft, hem dooden wil, hij zal niet eerder rust hebben, voor en aleer hij weet, dat er een policie is, die hem beschermen wil, en die in staat is zijn vijand achter slot te brengen, dat is: haar wil over zijn wil te doen zegevieren. In een toestand als die gedurende de Commune te Parijs bestond, zou zijn rust niet groot zijn. Gold de bedreiging dan een zijner vrienden, en zag hij dien vallen, hij zou dan zeker gelooven, dat God het toegelaten en zelfs gewild had, maar tevens

daarmee bewijzen, dat zijn geloof aan God aan de waarneming voorafgaat, zijn oordeel over het waargenomene bepaalt en niet omgekeerd, en het dus ijdele grootspraak is te schrijven: ‘de Voorzienigheid Gods zou moeten geloochend worden, indien de menschen alles konden doen wat zij wilden.’ Waarheid is, dat wij, zonder het geloof aan Gods voorzienigheid reeds te bezitten, nooit te weten kunnen komen of er een hoogere macht is, die 's menschen handelingen bestuurt[1].

Hoever ‘Gods invloed op hetgeen gebeurt’ zich uitstrekt, heeft de hoogleeraar ons dus niet kunnen zeggen, hetgeen - wanneer wij een oogenblik de uitsluitend methodologische zijde van de kwestie mogen verlaten - in zijne leer van God een groote leemte is, daar het toch van mijne kennis omtrent de grenzen van dien invloed af zal hangen, of ik mij door het bestaan van dien ‘Iemand’, eenigszins gerustgesteld zal gevoelen. ‘Langs allerlei wegen kan God invloed uitoefenen op hetgeen gebeurt.’ Men zal mij toegeven, dat dit niet veel zegt. Bismarck kan dat ook; de heer Heemskerk kan dat ook; de kommissaris van policie in de stad onzer inwoning kan dat ook, maar - binnen zekere grenzen. Volgens Prof. Doedes geldt hetzelfde voorbehoud omtrent God. ‘De menschen kunnen *niet alles* doen wat zij willen.’ De slechtheid van vele menschen in aanmerking genomen, is het mij aangenaam dit te hooren. Maar ik zon wel er bij willen weten, hoeveel zij dan eigenlijk kunnen doen van hetgeen zij willen. Kan Thomas te Bremershaven een uurwerk laten maken, dat eenige honderden menschen in de lucht doet springen? Ja. Kan een bouwmeester in het kanton Bern een zaal zoo slecht bouwen, dat een Kerstfeest, daarin gevierd, aan meer dan Bethlehems kindermoord herinnert? Ja. Kan een Sultan van Turkije zoo slecht regeeren, dat gansche bevolkingen tot wanhopig verzet gedreven worden, en een aantal kleine renteniers hun inkomen tot de helft zien herleid? Ja. Kan Eugénie een weifelenden wellusteling overhalen tot het voeren van een krijg, die aan duizenden het leven kost? Ja.

En dan zult gij meenen ons af te schepen met de lakonieke verklaring: ‘Waarheid is, dat de voorzienigheid Gods geloochend zou moeten worden, indien de menschen alles konden doen wat zij wilden.’ Dat is taal voor de kinderkamer, maar niet voor mannen. Dezen behooren elkander de waarheid te

1 Prof. v. Oosterzee stemt dit blz. 462 volmondig toe.

zeggen en dus te durven belijden, dat zij volstrekt niet weten of de menschen, zoo zij het slechts verstandig aanleggen, in hunne slechtheid niet alles kunnen doen wat zij willen. Dezen behooren elkander en zichzelven te zeggen, dat zij aan 'Iemand die (slechts) langs allerlei wegen invloed uitoefent op hetgeen gebeurt', zonder dat de uitgestrektheid en de beteekenis van dien invloed kan worden aangegeven, niet genoeg hebben om dat onbepaald vertrouwen te kunnen, te durven koesteren, zonder hetwelk godsdienst geen waarde meer heeft. De tijd om ons door zulke klanken te laten paaien is voorbij. Toen wij kinderen waren, lieten wij ons in slaap zingen; na mannen geworden te zijn, willen wij weten onder welke voorwaarden wij hebben te leven, en maakt een rechtmatig ongeduld zich van ons meester als men ons een 'leer van God' belooft en ons dan naar huis zendt met een Persoon, die invloed kan uitoefenen op hetgeen gebeurt. Moet dit kristelijk protestantsche Theologie heeten, ik word dan, wanneer ik godsdienst begeer, liever een Griek, en zing met Homerus: *Διὸς δ'ἐτελείετο βουλὴ-θεοῦ ἐν γούνασι χεῖται*. Waartoe uit den schoot van dien ouden machtigen Zeus het lot der menschheid genomen, om het roekeloos toe te vertrouwen aan een wezen, met barbaarsche termen transcendent-immanent genoemd, hetwelk nu ja! invloed kan uitoefenen op hetgeen gebeurt, maar zonder dat de mensch in zijn meestal noodlottige zelfbepaling geacht kan worden van dat wezen geheel afhankelijk te zijn. Het is weer een proeve van dien dwazen hoogmoed van sommige kristenen, die op het polytheisme laag neerzien, het zelfs geen godsdienst noemen willen, en ons inmiddels aan louter onzekerheid prijsgeven. Het valt licht, godenbeelden omver te halen. Maar wat daarna? Wie zelfbegoocheling begeert, heeft toch meer aan een marmer, dan aan een schaduwbeeld.

(3) Het woord schaduwbeeld is hier, naar ik meen, voor het wezen, dat deze leer van God ons predikt, het juiste. Wij hebben gelegenheid ons nog nader daarvan te overtuigen, wanneer wij nagaan, wat de schrijver zegt over de vijf eigenschappen Gods, die hij blz. 219 vlgg. ter sprake brengt. Het eerst handelt hij over 'Gods Almacht.'

Zij wordt bepaald als Gods 'vermogen om te doen al wat Hem welbehagelijk is.' Deze uitspraak schijnt een zeer wijde strekking te hebben. Maar de schijn bedriegt. Het zal ten slotte blijken, dat deze God in zijne almacht slechts een ver-

mogen bezit, dat wij aan een volkomen verstandig mensch ook moeten toeschrijven.

Ziehier de beperkingen: God heeft niet ‘de vrijheid van alles te willen.’ Hij kan doen wat hij wil, maar daar Hij niet alles kan willen, ‘kan hij ook niet alles doen.’ Wat kan hij willen? ‘Niets kan Hem welbehagelijk zijn, dan wat met zijn wezen overeenkomt. Zijn willen wordt door zijn wezen bepaald, en zoo wordt ook zijne macht bepaald door zijn wezen.’ De almacht Gods is derhalve zijn vermogen om te doen al wat met zijn wezen overeenkomt. Waarin is dan Gods almacht onderscheiden van het vermogen, waarover een volkomen verstandig mensch beschikt, te meer wanneer wij in aanmerking nemen, dat onze wil niet ‘geheel’, dat is dus in waarheid in het geheel niet absoluut van God afhankelijk is, en Hij niet de oorzaak mag genoemd worden, niet de bewerker van verreweg het meeste dat er geschiedt, van de zonden der menschen. Kan een volkomen verstandig mensch iets ernstig willen, dat niet met zijn individueel wezen overeenkomt? Kan hij willen vliegen, een talent willen uitoefenen, dat hij niet bezit? Kan hij willen heerschen over den wil van al zijne medemenschen? Kan hij twee honderd jaar willen leven? Kan hij willen blijven bestaan zonder zich te voeden? Met zulke vragen zou men lang nog kunnen voortgaan. Een verstandig mensch kan dus niets willen, dat niet met zijn individueel wezen overeenstemt. Het woord *individueel* is hier onmisbaar, omdat door den schrijver ook God als individu, als ‘iemand of persoon’ wordt beschouwd.

Nu ontstaat de vraag of de verstandige mensch ook alles kan doen wat hij in overeenstemming met zijn wezen, - ik zeg niet wenscht, - maar wil, ernstig wil? Ik zie niet in, wat hem daarin zou kunnen verhinderen. Van wenschen kan hier natuurlijk geen sprake zijn, daar God, naar de onderstelling van den hoogleeraar, evenmin al Zijne wenschen vervuld ziet. God kan immers niet wenschen, dat er slechte voornemens bij ons oprijzen en toch gebeurt het dagelijks. De vraag blijft dus uitsluitend: of de verstandige mensch alles doen kan wat hij in overeenstemming met zijn wezen wil? De hoogleeraar antwoordt blz. 220 ontkennend. ‘Tusschen ons willen en ons kunnen doen, is dikwijls een groote afstand’, zegt hij geheel in het algemeen, zonder eenigen grond. Hoe ik ook peins, vruchteloos tracht ik een geval te bedenken, waarin voor den verstandigen, dat is: in de eerste plaats zich van zijn wezen

en dus van de grenzen van zijn wezen bewusten, mensch tusschen willen en kunnen doen eenige de minste ‘afstand’ zou zijn. Nog eens: spreek mij niet van wenschen. Ik *wensch* voor mijne kinderen te blijven leven, maar ik *wil* niet voor mijne kinderen blijven leven; ik wensch al wat verkeerd is te vermijden, maar ik *wil* niet onfeilbaar zijn. Voor 's hands houd ik mij overtuigd, dat geen geval kan worden aangewezen, waarin de mensch iets, maar vruchteloos, ernstig gewild heeft of het zal tevens moeten blijken, dat hij toen niet als verstandig mensch gewild, het karakter van zijn wezen vergeten heeft.

Is nu een God, wiens almacht niet verder reikt dan die van een volkomen verstandig en volkomen goed geïntentioneerd mensch, niet het schaduwbeeld van een God? Het is zeker aangenaam te weten, dat er ergens boven het heelal een ‘Iemand’ bestaat, die een goeden invloed uitoefent op hetgeen gebeurt en daarbij ons vermogen bezit van te doen wat hij wil, dat is: wat met zijn wezen overeenkomt, maar wat ter wereld kan mij bewegen, zulk een ‘Iemand’ te aanbidden? De ervaring toch leert mij zijn wezen kennen. Hij doet wat hij wil, op het oogenblik dat hij het wil. Wat hij dus niet wil, vloeit, zoolang hij het niet wil, uit zijn wezen niet voort. God is derhalve een ‘persoon’ uit wiens wezen niet voortgevloeid is, sedert duizenden, misschien millioenen van jaren te verhinderen hetgeen sedert duizenden en misschien millioenen van jaren gebeurt, - hetgeen nog al iets zeggen wil. Dit te verhinderen, is hem niet ‘welbehagelijk’ geweest. Hij had het kunnen verhinderen, maar heeft het wellicht om redenen, aan zijne ondoorgrondelijke wijsheid alleen bekend, nagelaten? Want hij kan toch immers alles? Vraag verschooning. Hij kan alleen wat met zijn wezen overeenkomt en met zijn wezen komt niet overeen, dat de menschelijke wil geheel van hem afhangt. Hij moet zich bepalen tot de bescheiden rol van ‘invloed uit te oefenen’. Waar beklaagt gij u over? ‘God (blz. 221) is niet de oorzaak van al hetgeen geschiedt’. *Il n'y peut mais*. Het meeste van hetgeen er in de wereld geschiedt, keurt God af, maar zijn wezen brengt niet mee, het te verhinderen. Hij is er niet aansprakelijk voor. Hij is er de oorzaak niet van. Naast Hem is nog een andere oorzaak aan het werk. Want is, volgens blz. 221, God niet de oorzaak van al hetgeen geschiedt, dan moet een deel van hetgeen geschiedt eene oor-

zaak hebben, die buiten God ligt of bestaat. Wel wordt ons blz. 41 en elders verzekerd, dat ‘niets onafhankelijk van God bestaat’, dat ‘het heelal, zegge het heelal (waartoe ook wel de menschelijke daden zullen behooren), zijn laatste oorzaak in God’ vindt, maar dat moet *cum grano salis* verstaan worden. God is slechts in zoover de laatste oorzaak van het geheel als hij niet de oorzaak is van al hetgeen geschiedt. Maar behoort dan al hetgeen geschiedt niet tot het heelal?... Dat weet ik niet... Vraag mij nu niet verder... God is wel de laatste oorzaak van het heelal, maar God is niet de oorzaak van al hetgeen geschiedt. Het eene leer ik op blz. 41 en het andere op blz. 221. Zoek nu zelf maar het verband!

Mijne ironie zou hier en elders geheel misplaatst zijn, indien zij van de onderstelling uitging, dat de hoogleeraren, met wier geschriften ik mij thans bezig houd, zelven de tegenstrijdigheden niet bemerken, waarin zij gedurig moeten vervallen. Wie denkt er aan, hun de waarlijk niet zeer groote mate van scherpzinnigheid te ontzeggen, die gevorderd wordt om soortgelijke tegenstrijdigheden op te merken? Ik stel mij voor, dat ik hun met mijne kritiek niets nieuws meedeel. Alleen onze konklusie verschilt. Zij gelooven nog aan de theologie in engeren zin, en getroosten zich al haren onzin ter wille van hare nog verborgene toekomst, waarin ‘het licht heerlijk rijzen moet uit de nevelen.’ Ik redeneer zoo: wanneer de theologie in engeren zin bekwame mannen tot het neerschrijven van zooveel - raadselachtigs verleidt, moet het daaraan liggen, dat tijd en moeite aan haar verspild zijn, en wij er geheel zijn uitgegroeid.

Het loven en bieden met de goddelijke almacht vindt natuurlijk haren oorsprong in de lofwaardige zucht om een wezen, dat men zich als volmaakt goed denkt, niet tot de oorzaak van de zonde te maken. Maar de schrijver zal mij toestemmen, dat het een even lofwaardige zucht is om een wezen, dat men zich als ‘de laatste oorzaak van het heelal’ denkt, niet buiten elk oorzakelijk verband te houden met het belangrijkste van hetgeen er in het heelal gebeurt. Daar, schrijft de hoogleeraar blz. 222, tot op dit oogenblik volstrekt niet bewezen is, dat God werkelijk alles veroorzaakt, zijn wij niet gehouden in Hem de oorzaak te zien van de zonde. Hij vergeet, dat hij God blz. 41 niet de laatste oorzaak van het heelal mocht noemen, tenzij hij volstrekt bewezen achtte wat hij thans volstrekt onbewezen noemt; hij vergeet bovendien, dat oorzaak te zijn betee-

kent iets te zijn, waarvan iets anders afhangt, en dat derhalve te schrijven: het is volstrekt niet bewezen, dat God werkelijk alles veroorzaakt, geheel gelijk staat met deze stelling: het is volstrekt niet bewezen, dat werkelijk alles van God afhangt; wat de hoogleeraar niettemin zijn geheele boek door verkondigt. Wanneer het nu evenmin aangaat, een volkomen goed wezen de oorzaak van de zonde te noemen, als een wezen waarvan alles afhangt, niet de oorzaak van alles te noemen, zal een wijs man hieruit misschien besluiten, dat het raadzaam is geheel te zwijgen over een wezen, waarvan *a* en niet-*a* te verzekeren tot gelijke ongerijmdheden voert.

De tweede eigenschap, die ter sprake komt, is Gods wijsheid. Wij gelooven aan Gods wijsheid, omdat wij gelooven, ‘dat God alles op de eenvoudigste wijze weet te ordenen overeenkomstig het doel, dat Hij, naar de behoefte en alzoo in het belang van zijne schepselen, wil bereiken.’ Hoe een verstandig mensch aan zulk een geloof komt; met andere woorden: hoe er een oogenblik komt in zijn leven, waarin hij zich genoeg op de hoogte acht van de onderscheidene wijzen waarop het heeal had kunnen ingericht zijn, om te durven zeggen: ik geloof dat dit nu bepaald de allereenvoudigste is, gaat onze bevatting te boven. Evenzeer, hoe iemand komt achter het doel, dat God in het belang van zijne ‘schepselen’ heeft willen bereiken.

Het geheel van deze ‘leer van God’ wordt besloten met deze opmerking: ‘Naarmate wij meer worstelen, om onder juistere bewoordingen te brengen hetgeen wij aangaande God gelooven en gevoelen aangaande Hem te moeten gelooven, des te meer zien wij ons gedrongen tot de erkenning, dat voortgezet nadenken hier voor ons toenemende duisternis schept’, eene opmerking, die ik voor mij meer geschikt zou achten om te verontschuldigen dat men geen leer van God geschreven had, dan om een boek te besluiten, dat bedoelt met zulk een leer het menschdom te verrijken. Wanneer men zelf weet en erkent, dat op een gegeven gebied voortgezet nadenken slechts grooter duisternis schept, en juist op een gebied, waarop men meer licht begeert te ontsteken, zou het zelfs een vraag van moraliteit kunnen worden, in hoever men zich hier aan dieper nadenken mag overgeven. Maar dit moet de schrijver weten. Ons is zijn verklaring welkom, daar zij mij geruststelt, wanneer soms de vrees bij mij opkwam, dat, nu de zaken mij ook door

dit geschrift duisterder zijn geworden, het aan de gebrekkige inspanning van mijn denkvermogen kon liggen.

V.

De vraag, aan het begin van geheel deze kritiek gesteld, is nu beantwoord. De lezer kan zich een zelfstandig oordeel vormen over het gehalte der wetenschap, die tot dusver prijkte op het officiëel program van ons hooger onderwijs. Men heeft er zich van kunnen overtuigen, dat de methode hier zeer veel te wenschen overig laat.

Deze kritiek van een zekere theologie werd dan ook niet geschreven in het belang van eene andere theologie, maar in het belang van een wijze van denken en redeneeren, van de wetenschappelijke methode, waarvan de behartiging voor mij een ethische zijde heeft. De eigenaardigheid van ons volk, die aan ons protestantsch en republikeinsch volksbestaan het aanzijn schonk, kan in onzen tijd ook daardoor verlevendigd worden, dat wij het volstrekt onvoldoende van de overgeleverde protestantsche geloofsleer onder iederen vorm erkennen. De ernst, die eens ons Protestantisme schiep, kan op den duur slechts bewaard worden, wanneer wij dien thans gebruiken om de schijnredenen bloot te leggen, waarmee de protestantsche dogmatiek hare in elkander vallende leerstukken tracht te schoren. De nederlandsche volksaard, die eens alles op het spel zette ter wille van het bezit van hetgeen toen waarheid scheen en daardoor tegenover de schoone leugen van het Romanisme zoo glansrijk uitkwam, moet thans tegenover de macht der nu niet minder bedriegelijk gebleken dogmatische overleveringen van het Protestantisme dezelfde oefenschool intreden. De oude leus: ‘repudiamus traditiones humanas’ moet weer onze leus worden ten aanzien van hetgeen onze voorvaderen ter goeder trouw voor goddelijke waarheid hebben gehouden, maar in deze hoedanigheid door geen eerlijk man, wanneer hij behoorlijk is ingelicht, meer kan verdedigd worden. Onze oude Geuzenroeping beginne ons weder levendig voor den geest te staan. Niets dan verzwakking kan voor ons volk het gevolg zijn van de halfheid dergenen, die zichzelven nog niet bekennen willen, dat de protestantsche leer in elken vorm vreemd is geworden aan hun inwendig leven. Aan elk theologisch leerstuk afgestorven; *te*

wetenschappelijk gevormd om den aanhang van eenig dogmatisch ongeloof te willen of te kunnen vergrooten; vol van verlangen zoowel om de grenzen van ons weten te leeren kennen als om binnen die grenzen de hoogst mogelijk eenheid in ons weten te brengen; ten zeerste prikkelbaar tegenover elke poging, die men aanwendt om ons met woorden zonder zin in slaap te wiegen of te misleiden, willen velen onzer, - en hun getal neme dagelijks toe, - de bron van hun zedelijke kracht en levenslust in overwegingen en beschouwingen vinden, die, hoeveel zij ook voor haar ontstaan aan theologie en Kerk te danken hebben, thans elk theologisch en kerkelijk karakter ten eenemale missen. Dat theologische en kerkelijke zouden wij toch niet meer als waarheid kunnen laten gelden, zonder ons aan lichtzinnigheid en karakterloosheid schuldig te maken. Maar is dit zoo, dan hebben wij dit ook zonder omwegen te belijden, wanneer de bestendiging van onzen ouden volksaard ons ter harte gaat. Vrijmoedigheid tot die belijdenis ontleenen wij ook aan ervaringen als die, welke de kritiek, waarmee wij ons thans bezighielden, ons bereidde. Wanneer voorname en begaafde vertegenwoordigers van de protestantsche geloofsleer, vrome en vroede mannen, terwijl zij opzettelijk over de protestantsche geloofsleer handelen, ons steenen geven voor brood en hun leer verdedigen met redenen, die blijkbaar geen redenen zijn, dan is ook daardoor het vermoeden gewettigd, dat die leer in een toestand van ontbinding verkeert, vooral wanneer wij daarbij waarnemen, dat hetzelfde verschijnsel zich in de theologische wereld van Duitschland evenzeer voordoet, gelijk eene aandachtige lektuur van de dogmatische werken der laatste twintig jaren elk leeren kan en mij geleerd heeft.

Die toestand van ontbinding heeft één voorname oorzaak.

Een godsdienst kan als godsdienst niet bestaan dan gepaard met de stilzwijgende of opzettelijke erkenning van de waarheid van een zeker aantal voorstellingen, die men of leerstukken of uitspraken van het vrome zelfbewustzijn noemen kan, maar die in elk geval den aanhanger van zulk een godsdienst moeten bevredigen. Al geeft men toe, dat godsdienst zelf in de allereerste plaats een stemming van het hart aanduidt, die stemming kan men voor zichzelf niet onder woorden brengen, veel minder nog anderen mededeelen, tenzij men zich van die zekere voorstellingen bediene, waarvan ik zeide, dat zij hem, die er

zich van bedient, moeten bevredigen. Oordeelt men nu, dat het protestantsche geloof in een staat van ontbinding verkeert, dan rust dit oordeel op hetgeen men ten aanzien van de voorstellingen, waarmee de protestantsche godsdienst gepaard gaat, waargenomen heeft. Die waarneming leert namelijk, dat deze voorstellingen, de eene na de andere, ophouden hen te bevredigen, die er zich opzettelijk mee bezighouden. In de hier behandelde leer van God schittert de voorbeschikkingsleer en de leer der drieëenheid door hare afwezigheid en is Kalvijns soevereine God een schaduwbeeld geworden. In de hier behandelde dogmatiek is zoowel 'het gezag der Schrift', als 'het wonder' tot een klank geworden. De godheid van den stichter des Kristendoms had nauwlijks opgehouden krachtige en talrijke verdedigers te vinden, of zijne zondeloosheid werd het palladium der protestantsche theologen. Een nauwkeuriger onderzoek van den toestand der evangeliën, als historische bronnen beschouwd, heeft den toon, waarop men vroeger die zondeloosheid verkondigde, aanmerkelijk lager gestemd, hier en daar die belijdenis zelve geheel doen verstommen. Weldra bleef niets meer over dan hetgeen ook volkomen genoeg scheen: het gelouterd, het met de nieuwere wereldbeschouwing in overeenstemming gebracht geloof aan God, over welk geloof men natuurlijk weer niet spreken kon, zonder tot bepaalde voorstellingen omtrent het Opperwezen de toevlucht te nemen. Maar ook die voorstellingen konden geen stand houden. Zoowel het 'Alleven' van den een als de 'Iemand' van den ander vonden op den duur geen bijval. Toen begon men ook hier te wanhopen, en zonder nog vooreerst eenvoudig abstentionisten te worden, spreken de allermodernste vertegenwoordigers van het Protestantisme hier te lande reeds van een 'atheïstische schakeering van den godsdienst', eene uitdrukking, die inderdaad tot diepen weemoed stemt.

De staat van ontbinding is dus openbaar; al tracht men 'met vasten en geloften' en 'opwekkingen' hier en daar een kunstmatig leven voort te brengen.

Maar nu de oorzaak? Men zegt: het oude geloof verdwijnt omdat het zich in strijd bevindt met de nieuwe wereldbeschouwing. Dit onderstelt, dat *de* nieuwe wereldbeschouwing er reeds is. Waar is zij dan? Achter welk *isme* schuilt zij? Achter het Materialisme? Achter het Monisme? Voor ernstige beoefenaars der wetenschap beteekenen deze woorden een methode van onderzoek, geen volledige, afgeronde beschouwing. Wij

zijn nog niet aan het beschouwen, maar aan het onderzoeken van de wereld.

De oorzaak ligt veeleer daarin, dat alle bestaande godsdienstige voorstellingen, allen zonder onderscheid, verkregen zijn naar een methode van onderzoek, die wij in gemoede niet meer de onze kunnen noemen; zij hangen allen onafscheidelijk samen met eene logika, die wij voor valsch moeten houden, en logika beteekent voor mij hetzelfde als methode van onderzoek. In dezen zin, - de waarheid moet meer en meer erkend worden, - heeft de logika van de voorgeslachten eene grondige verandering ondergaan. Zijn de menschelijke hersenen veranderd? Is het de invloed der natuurwetenschappen? Het zij hoe het wil, maar onloochenbaar is het, dat wanneer wij Plato, wanneer wij Philo, wanneer wij Paulus, wanneer wij Augustinus, wanneer wij Kalvijn, zelfs vaak wanneer wij Schleiermacher en Hegel lezen en uitsluitend acht geven op de wijze waarop zij een vraagstuk aanvatten en behandelen, wij in alle bescheidenheid zeggen moeten: wij zijn met deze mannen niet meer eenes geestes kinderen. Het is de vraag niet of wij het op alle punten al dan niet met hen eens zijn: op misschien even talrijke punten kunnen wij van Comte, van Taine, van Mill, van Spencer, van Huxley, van Helmholtz, van Lotze, meenen te moeten verschillen; maar het groote onderscheid ligt hierin, dat wij, niet tot de eerstgenoemden, en wel tot de laatstgenoemden in het algemeen kunnen zeggen: Uwe logika is mijne logika, uwe methode van onderzoek de mijne.

Subjektief zou men de logika kunnen noemen, niet het geheel van iemands premissen, - wij hebben nog weinig onveranderlijke premissen, - maar het geheel van de *gewoonten* van iemands geest. Neem nu aan, dat die gewoonten allen van eene bepaalde soort zijn, en dat de gewoonten des geestes, waarmee ook de protestantsche voorstellingen gevormd zijn, daar als volstrekt heterogeen tegenoverstaan, en men zal den strijd, waarop wij wezen, niet langer onverklaarbaar noemen.

De logika, die sommigen, met steeds helderder bewustheid van hetgeen zij doen, getrouw wenschen te volgen, is reeds niet meer de liefhebberij van enkelen, zij is eigenlijk reeds die van onzen tijd, dat is: in meerdere of mindere mate heeft zij zich reeds meester gemaakt van al wie denkt. Maar zeer velen zien dat van zichzelven nog niet in, en hebben daarnaast dan ook in hun geest een fossiele logika. Uit deze wonderlijke

vereeniging worden boeken als ‘de leer van God’ en ‘de christelijke dogmatiek’ en honderd andere werken geboren, die zoowel verraad plegen aan de oude orthodoxie als het ongeduld van menigen denker gaande maken. Zal deze bepaling van den burgerlijken stand dier werken onbetwistbaar zijn, dan moet aangetoond worden, dat zij werkelijk bevatten, wat naar deze hunne afkomst te verwachten was: louter innerlijke tegenstrijdigheid. Zal verder de logika van onzen tijd ons allen volkomen helder worden, dan is het raadzaam, niet enkel boeken over logika te schrijven, maar in verband met zeer bepaalde en bekende vragen de oude en de nieuwe methode van onderzoek in het licht te stellen.

Genoeg reeds om te doen zien, hoeveel aandrang er voor mij bestond tot het schrijven van deze kritiek; zoodat men waarlijk niet naar persoonlijke beweegredenen behoeft te zoeken.

Utrecht.

A. PIERSON.

Schimmel's nieuwe roman.

H.J. Schimmel, Sinjeur Semeyns. Uitgegeven bij H.A.M. Roelants, te Schiedam.

Een historische roman van Schimmel - een lijvig werk van drie dikke deelen! Men weet met hoeveel studie en ernst de auteur dergelijke onderwerpen behandelt. Geen wonder waarlijk, dat vóór de uitgave in langen tijd niets van eenigen omvang van Schimmel verschenen was.

Mij ware het aangenaam geweest, als de Redactie van de Gids thans de keuze op een ander had laten vallen, op iemand bij voorbeeld die, als historicus en criticus zoo niet de meerdere (waar zou men dien vinden), dan toch de evenknie van den zoo terecht gevierden auteur had mogen genoemd worden. Nu kome grootendeels de verantwoording der keuze van den aankondiger (zoo noem ik mij het liefst) voor hare rekening. Steeds gewoon, zonder mij ooit op te dringen, datgene te doen wat mijne hand ontmoet, heb ik na ontvangst het boekwerk niet teruggezonden, maar ben zoo spoedig als mijn tijd mij veroorloofde, aan het lezen gegaan. Dieper en dieper gevoelde ik het moeielijke van mijn taak. Ik wil echter de Redactie, na lang wachten, niet teleurstellen. Vooruit dus, ik zit in het schuitje, nu voortgeroeid!

Terwijl sedert eenige jaren de kwestie of de historische roman wel van onzen tijd zou zijn is op het tapijt gebracht, gaan de auteurs steeds voort zich aan die theoriën niet te storen. Pas is de Sinjeur Semeyns uitgegeven en ik durf wedden, dat ook mevrouw Bosboom-Toussaint alweder met ijver bezig is. Trouwens zoo lang werken als Aspasia van den grooten Hamerling zulk een opgang maken, kan men er nog veilig mede voortgaan. Ik kan zelfs niet gelooven, dat het moderne Epos - of heb ik geen recht hem aldus te noemen? - licht als een verouderden vorm verworpen zal worden. Zoo lang zonder verbeelding (imaginatie - het hindert mij altijd, dat

het nederduitsche woord zoo vaak wordt gebezigd voor inbeelding of verwaandheid) - zoo lang zonder verbeelding poëzy ondenkbaar is, zullen er auteurs gevonden worden, die eene andere wereld zoeken weder te geven, dan die, welke iedereen onder de oogen heeft. Het komt mij voor, dat bij een werk, uit de geschiedenis geput, de waarheid of natuurlijkheid een weinig naar achter treedt (zonder zich evenwel te verwijderen), om op de fantasie (die ook bij andere werken niet afwezig mag zijn) meer licht te doen vallen. Het valt toch moeielijk te ontkennen dat, wie uit het dagelijksch leven grijpt, veel meer de werkelijkheid naderen moet. Hem toch ontbreekt de mantel der historie, die onder zijne breede plooien nog al het een en ander bedekt. Ook loert op hem het aantal critici, dat, van een zielkundig standpunt beschouwd, uit die duizenden bestaat, die men publiek noemt, immers, las Molière zijne huiselijke comedies aan de dienstmaagd voor, die ongeletterde was werkelijk, tot op zekere hoogte althans, en in sommige opzichten zelfs meer bevoegd zijne dialogen te beoordeelen dan de geleerdste tijdgenoot. Daarentegen is op het historisch gebied uit den aard der zaak haast niemand zoo op de hoogte, als de auteur, die de keuze gedaan - de stoffe bestudeerd heeft. De lezer behoeft echter geen recensent of criticus te zijn; veeleer is het doel van den schrijver om hem te boeien, mede te sleepen, te vermaken, met andere woorden zijn critiek aan banden te leggen, en, wanneer men toch twisten wilde over de levensvatbaarheid van een kunstvorm, zouden niet de auteurs, maar de lezers, zij die zich om de ‘graue’ theoriën niet bekommeren, de arbiters moeten zijn. Nu kan men de lezers in twee, misschien wel gelijke deelen, afscheiden, namelijk in de zoodanigen, die verlangen naar alles wat hunne verbeelding prikkelt en die zich daarom als in eene andere maatschappij verplaatst willen zien, en in anderen, die zich het gezelligst, het aangenaamst, het huiselijkst gevoelen, als ze in de boeken als het ware met vrienden en kennissen voort blijven spreken of keuvelen. De eerstgenoemden zullen werken opzoeken als: de Ilias, als de Tragedies, als Semeyns of Aspasia, als Robinson of de werken van Aimard en Verne; - de laatstgenoemden zullen bij de ouden uit den aard der zaak minder van hunne gading vinden, misschien bij Anakreon of een anderen lyriker, maar des te meer bij Molière, Claudius, Dickens, Hildebrandt, Cremer, Tollens (in zijne beste uitingen, - die het famielieleven be-

zingen), de Genestet. Aangezien ik onmogelijk eene uitspraak zou kunnen doen, welke dezer lezers de voorkeur verdienen en de eerste soort op den duur niet uitsluitend met reistafereelen en sprookjes te verzadigen zoude zijn, vermeen ik dat, hetzij in de romantiek, hetzij op de planken, de historie niet kan of mag ontbreken. Ook zie ik niet in, dat onze tijd dat geschiedkundige genre op zijde zou moeten schuiven. Toegegeven dat het hedendaagsche belangrijk genoeg is voor bestudeering der verschijnselen ook door den artist, valt het immers niet te ontkennen, dat bij zoo vele punten van verschil, zoo vele eischen van praktischen aard, zoo veel (dikwijls noodzakelijk) gekibbel zelfs, men ook behoefte kan gevoelen om uit al die kleinigheden, *welke men ziet*, overgeplaatst te worden in een wereld, die mogelijk niet minder kleingeestig, misschien niet grooter was dan de onze, maar waarvan datgene wat al te kleine proporties had, van lieverlede is uitgewischt.

De heer Schimmel, die in zijne voorrede de kwestie op zijne wijze behandelt, ziet dat ik het in hoofdzaak met hem eens ben, - in hoofdzaak ja, maar ik onderschrijf niet alles. Onder anderen lees ik het volgende:

De eischen, den romanschrijver gesteld, zijn één, hetzij de kunstenaar de daad, de draagster zijner idee, aan het heden of aan het verleden ontleent. Doet hij het laatste dan toone hij zijn eerbied voor de objectieve waarheid der historische feiten, door deze in hun noodzakelijk verband aan te nemen. Hij gebruikt echter het historisch feit slechts als het stramien, waarop de verbeelding hare scheppingen borduurt, geheel zooals de novellist uit het heden, die, hoewel rekening houdende met de gedachtenstroomingen van onze tijden, toch vrij blijft in het kiezen der handeling en der personen, welke zich in en door die handeling outwikkelen.

Ik erken ten volle, dat ik niet altijd deze theorie heb opgevolgd, dat ik dikwijls op het gebied der romantische historie ben getreden en personen, die de periode waarin ze leefden, beheerschten en haar het kenmerk van hun krachtigen geest indrukten, in toestanden heb voorgesteld, waarin zij wel hebben kunnen verkeeren, maar niet verkeerd hebben. Ik stond op een gladde baan en vrees dan ook dikwerf te zijn uitgegleden.

‘Ik heb getracht in dezen Roman het bewijs te leveren, dat ik niet weder wilde uitglijden waar en zooals ik het vroeger deed, dat ik eerbied had voor het historisch feit, zulk een diepen

eerbied, dat ik het niet heb willen verwringen om het pasklaar te maken voor den kunstvorm; dat het wel mijn gids werd, maar nergens mijn dienaar. Ik heb getracht mij bekend te maken met de historische periode, met de personen, die er in leefden en werkten, met de hoofdstroomingen harer gedachten en daarnaar mijne handeling en mijne karakters te vormen. Ik heb een fiktie geleverd, maar met een historischen achtergrond; ik heb een waereld willen opdelven uit het graf van het verleden - ik vond een skelet en ik heb het pogen te overkleeden “met vleesch en met âren”, zooals Vondel het noemt.’

Ik meen, dat de regels, door den Heer Schimmel aangegeven, korter en daardoor duidelijker hadden kunnen worden uiteengezet. Wat al beelden om hetzelfde uit te drukken! Is het historische eerst *stramien*, waarop geborduurd wordt, later wordt het *skelet*, dat met vleesch en aren moet omkleed worden. Voorzeker drukt het laatste beeld veel beter des schrijvers gedachte uit, dan het eerste; het stramien toch geeft geen kleur of karakter aan het daarop gewerkte borduursel, het is eigenlijk met niets anders te vergelijken, dan met het papier, waarop de auteur zijne letters plaatst, zij het dan dat men er onder verstaan wil den vorm dien de uitgever aan het werk geeft, en waardoor het meer of minder smakelijk wordt voorgediend. Met het oog op den Sinjeur Semeyns wil mij echter ook het beeld van het omkleede skelet maar half voldoen, en vind ik nog den meesten vrede bij een derde beeld, ontleend aan de tooneelwereld: ‘ik heb eene fiktie geleverd, maar met een historischen achtergrond.’

Heb ik zijne meening goed verstaan, dan vindt hij de groote figuren der geschiedenis slechts geschikt om in den historischen roman den achtergrond te vullen - daardoor immers ontwijkt men (naar mijn gevoelen nog maar gedeeltelijk) ‘de gladde baan’ van ‘personen, die de periode waarin ze leefden beheerschten’ ‘in toestanden voor te stellen, waarin ze wel hebben kunnen verkeeren, maar niet verkeerd hebben.’

Schimmel erkent vroeger wel eens op die gladde baan te zijn uitgegleden. Thans echter heeft hij daarvoor gezorgd. (?)

Ik heb eerbied voor een ieder, die zelfkritiek bezit, en rondborstig voor zijne misstappen durft uit te komen. Evenwel moet ik voor den Schimmel van weleer, tegen den Schimmel van heden eene charge wagen.

Wij kennen zijne helden, zijn Bonaparte en zijn Willem III.

Karakteristiek als alles wat hij schrijft, is ook de keuze der personen, die ‘de periode waarin ze leefden beheerschten en haar het kenmerk van hun krachtigen geest indrukten.’ Geest, kracht, beheersching, ziet daar wat Schimmel aangrijpt en bezielt, - de zachtere roersels, als liefde, reinheid, gemoedelijkheid, gevoel, dat alles cijfert hij wel niet weg, maar het wordt spaarzaam gebezigd, als het ware bij wijze van concessie, opdat toch al dat grootsche en krachtige ons stervelingen op den duur niet te zeer afmatte. Zijne heroën hebben wel een heftigen strijd te voeren, maar het is niet de strijd in hun binnenste, daar zijn ze reeds geheel klaar, ze moeten vechten tegen den vijand daar buiten, tegen alles wat hen in den weg staat om het wereldplan te bereiken, wat ze voor oogen hebben. Geen Hamlet, dat beeld van inwendigen strijd, ontstaan door het nauwgezette geweten; geen Othello, dat slachtoffer van eigen overweldigenden hartstocht, neen, veeleer een Richard III, de duivel in menschengedaante, die volvoert wat hij wil, omdat hij onder alle omstandigheden één doel voor oogen houdt, is de figuur, die hem bezielen kan, en wat deze in de boosheid is, dat zijn voor Schimmel figuren als Napoleon Bonaparte en Willem III, zoo al niet in het goede, dan toch in het bewonderenswaardige. Al vind ik nu voor mijzelven den inwendigen strijd, het zielkundig probleem van het *menschworden*, nog belangrijker dan den strijd van den halfgold (den Rodolphe in de Mystères de Paris bij voorbeeld) tegen de wereld, ik laat volgaarne ieder op zijn terrein, en al blijven figuren als de eerste Napoleon en Willem drie, zooals ze door Schimmel behandeld worden, in mijn oog meer *figuren* of beelden, dan wel menschen, toch heeft hij mij geleerd voor die heroën-beelden het hoofd te ontblooten, om ze van het standpunt, waar ik door den kunstenaar ben geplaatst, innig te bewonderen. Hij gaf ons zielkundige raadsels, die ons veel doen denken, maar die hij zelf niet oplost. Wij weten, wij gevoelen, dat wij met half-goden te doen hebben, die toch menschen waren van gelijke beweging als wij - hoe echter die menschen half-goden geworden zijn, blijft in het duister. Wat nood, mits de ons voorgestelde beelden ons boeien, eene plaats innemen in ons gemoed, en wie kan daaraan twijfelen? Wie, die eenmaal het door den beeldhouwer Schimmel ontworpen standbeeld van Willem III of Napoleon heeft aanschouwd, draagt daarvan niet den indruk mede voor zijn geheele leven!

Mag ik nu niet vragen: als het iemand gegeven is, om door

het voorstellen ‘in toestanden waarin zij hebben kunnen verkeeren’, zulke groote mannen en op zoo krachtige wijze, voor ons te doen optreden, is het dan vooruitgang van richting als men zich vergenoegt met alles, wat waarlijk heroïsch is, slechts op den achtergrond te plaatsen? Sinjeur Semeyns is de naam van den roman, en Semeyns is dan ook, al zou men het tot ver over de twee eerste deelen gevorderd zijnde, nog niet gelooven, - wel bepaald de hoofdpersoon. Wie is echter die Semeyns? Niet anders dan.... eene afspiegeling van Willem III zelven, een Willem drie in kleiner formaat! Evenals de groote Prins als Kind van staat onderdrukt werd, toen alleen zijne grootheid aan den dag legde door zelfbeheersching en veinzerij, totdat op eens de omstandigheden hem gelegenheid schonken, de beschermende vleugelen uit te slaan en ook voor het volle zonlicht de oogen wijd open te houden - evenzeer zien wij Semeyns door onderdrukking de hals krommen en de knieën buigen, totdat op eenmaal, door omstandigheden opgewekt, de gebonden wilskracht hare boeien verbreekt en hij stout den kolossus durft aanzien, voor wien hij vroeger den blik terneder sloeg. En wanneer nu Semeyns meer achterwaarts ware getreden, om plaats te maken voor den waarachtig grooten opstandeling Willem de derde, zou dat minder belangrijk zijn geweest?! Het oordeel in een ander tijdschrift uitgesproken, dat de hoofdpersoon bij den lezer niet de meeste belangstelling opwekt, is niet geheel onjuist. Zou echter die aanmerking met mogelijkheid gemaakt kunnen worden, als een man als Schimmel ons Willem III, en nog eens, en altijd door, Willem III voor oogen had gehouden? Het skelet van Willem drie, zooals de geschiedenis het aanbiedt, door Schimmel omkleed met vleesch en met aren, zou dat niet gewichtig, ja schoon hebben moeten zijn?

Maar komt die vraag wel te pas? Heeft men niet het recht mij toe te voegen: wat verdiept gij u in hetgeen de auteur had *kunnen* geven - spreek uw oordeel uit over hetgeen, en zooals hij het gegeven heeft? Niet alleen echter dat de voorrede er aanleiding toe geeft mag ik wijzen op de zielkundige overeenkomst tusschen den laaggeplaatsten hoofd- en den hooggeplaatsten bijpersoon. Afgescheiden zelfs van alle vergelijking komt het mij voor, dat de persoonlijkheid van Karel Semeyns het geheele werk niet genoeg als een zuurdeessem doortrokken heeft. Om nader aan te toonen wat ik bedoel, zal een verslag van den inhoud dienen vooraf te gaan.

Het is in de lente van het beruchte jaar 1672 als wij worden geleid binnen de muren van het stichtsche slot: Slichtenhorst, bewoond door den podagrist Reynout van Linden, die gehuwd is met eene Italiaansche, Giulia da Padua geheeten. Dat slot is eigenlijk het eigendom van zijn oudsten, bij zijne eerste vrouw verwekten zoon Otto; althans zonder diens vermogen, zou de vader, in zijne bekrompene omstandigheden, zijn stand niet kunnen ophouden. Er bestaat dan ook groot onderscheid tusschen de vooruitzichten van Otto en diens halven broeder Zweder. Even groot verschil is er tusschen de karakters, al zijn ze beiden, evenals nagenoeg ieder persoon van eenig belang in dit werk, zeer hooghartig. Dit, gevoegd bij de jaloerschheid, die opgewekt wordt door het bijzijn van de logé Geertruid, dochter van den admiraal Perseyn van Arkesteyn, en nicht van de van Lindens, doet een fellen wrok tusschen de broeders ontstaan. De eer- en wraakzuchtige Zweder, de hevige zoon van de Italiaansche, gaat zelfs zoo ver van den broeder in eene hindernis aan te vallen en te verwonden. Otto wordt naar het kasteel geleid door een onbekende, een zonderling mengsel van onderdanigheid en waardigheid, van hoffelijkheid en sarcasme. Deze figuur vertoont zich voor Reinout en Giulia. Hij brengt den lastbrief mede van Reinouts bloedverwant, A.A. Perseyn, heer van Arkesteyn voormalig directeur der Oost-Indische Compagnie, thans gedelegeerde der Staten en als veldmaarschalk belast met de verdedigingswerken dezer landen. De naam van den lasthebbende is Karel Semeyns, zijne betrekking landmeter, of, zooals hij door zijn meester meermalen genoemd wordt: géomètre. Geertruid meent dien jonkman meer gezien te hebben en werkelijk hebben ze reeds als kinderen ten huize van Arkesteyn gespeeld. Hoewel het voor velen vrij duidelijk is, wie den aanslag op Otto heeft bedreven, wordt toch alles aangewend om de waarheid te bemantelen. Semeyns komt daardoor in ongelegenheid, doch weet er zich doorheen te slaan. Bij de verwonding heeft ook eene heks een rol gespeeld, daartoe aangezet door wraakzucht wegens het ophangen van haar zoon door den Heer van Slichtenhorst. Zweder, die nu het vrouwmensch uit de voeten hebben wil, geeft bevel aan den schout om haar op te lichten. Hoezeer men daar tegen opziet, wordt echter het bevel nagekomen.

De veldmaarschalk komt het slot bezoeken, en laat zich als een vorst aandienen. Weldra blijkt zelfs dat, waar de gede-

legeerde der Staten verschijnt, niemand eigenlijk wat te zeggen heeft als hij, en dat gaat zoo ver, dat zelfs waar Reinout, heer van den Slichtenhorst, het vonnis uit zal spreken voer de heks (immers bestemd om ten zoenoffer voor Zweders euveldaad te dienen), de heer van Arkesteyn hem eenvoudig ter zijde schuift om, als machthebbende, de ongelukkige niet ter dood, maar tot geeseling te veroordeelen.

Niet iedereen echter berust in die onbescheiden bemoeiingen. De Italiaansche en haar zoon Zweder (beiden, doch in het geheim, den katholieken godsdienst toegedaan) kunnen zich daarmede niet vereenigen, en, terwijl de zwakke Reinout, onder den druk der omstandigheden, bezwijkt, besluit Giulia het slot voor den machtigen indringer te sluiten. Zij bereikt haar doel niet, maar te midden der verwarring, weet zij toch te bewerken, dat haar eigen zoon den broeder, die zijn belang in den weg staat, vermoordt.

Gedurende dat beleg (als men het zoo noemen wil) heeft ook de heks haar rol gespeeld. Ze is naar binnen gedrongen en steekt het slot in den brand. Zweder waagt zijn leven om dat zijner moeder te redden, eene daad, die door Arkesteyn, die overigens van de schuld des jonkers volkomen overtuigd is, wordt gewaardeerd, weshalve hij den jongeling in bescherming neemt. Men ziet weldra op de tinne van den hoogen toren de heks staan. ‘Boven het sissen der vlammen, boven het knetteren van het brandende hout, boven het knarren der zich loswringende balken en binten hoorde men haar zang:

> De zwarte is de dood en de roode is de vlam!
> Verdord is de tak want vervloekt is de stam!

en onder een schaterlach rukte zij de vaan der van Lindens omver, zwaaide zij die met beide handen in het rond en wierp die toen in den poel van vlammen en rook beneden zich.’

De predikant, dit ziende, zegt ernstig: ‘alles geschiede naar 's Heeren wil.’ ‘En naar den mijnen,’ prevelt van Arkesteyn!

En met dit vuurwerk eindigt het Eerste der vijf boeken of afdeelingen.

Wij vinden Geertruid in een burgerhuis op het Damrak te Amsterdam gelegen, en wel bij haar nicht, vrouw Geerte Gevaertsz, echte vrouw van den kruidenier Jilles. Waarlijk de omgeving, die zij hier vindt, verschilt veel van den Slichten-

horst! Burgerlijkheid tot het gemeene toe maakt haar het leven nog zuurder, dan al wat er scheefs en onrustbarends in haar vroegeren toestand bestond. Slechts in een enkel opzicht is er groote gelijkenis tusschen dit en het vorig huishouden, namelijk dat man en vrouw leven als hond en kat. Hier echter merkt zij iets meer op van hetgeen thans in den lande voorvalt. Op de straten verneemt men de ontevredenheid des volks op de Witt en van Arkesteyn. Voornamelijk treft haar dit op eene wandeling met Henrick, zoon van Arkesteyn, die haar uit ‘het Rozijnvat’ op het Damrak, geleidt naar de bocht van de Heerengracht in de deftige woning van haar machtigen neef. Daar maken wij met vrij wat lieden kennis, met eenige vrienden (ónder anderen van den Pauwert) van den bedorven en tamelijk schelmschen koopman Henrick van Arkesteyn, met de zeer deftige, aristocratische dame van Vosbergen, met Wendela, de afhankelijke huishoudster, tevens favorite van den ouden Arkesteyn, echter blakende van liefde voor diens zoon, met Brechtjen, het vrome en zonderlinge dochtertje van den schoolmeester te Abcoude, alwaar ook Semeyns moeder woonachtig is, en anderen.

Wordt het steeds duidelijker, dat Arkesteyn, hoezeer ook waarachtig ingenomen met zijn beschermeling, zijn pupil Semeyns, dien jongman echter altijd zijne minderheid doet gevoelen - tevens blijkt 's mans zwakheid tegenover zijn, vooral moreel, zoo weinig beteekenenden zoon Henrick.

Een vreemdeling weet op wonderlijke wijze in Arkesteyn's kabinet binnen te dringen. Eerst zeer onderdanig, wordt hij echter, zoodra hij met Arkesteyn alleen is, des te vrijpostiger en brutaler. Die man komt van wege zijne Hoogheid den Prins van Oranje. Het blijkt weldra, dat de heer, en de ruwe zeeman (quasi bedelaar) elkander reeds vele jaren kennen. Hij heet Andries de Leeuw, en komt, onder verschillende namen, nog dikwerf voor. Het doel van zijn bezoek is niet minder dan Arkesteyn, namens den Prins, uit te noodigen, al zijne waardigheden neder te leggen, hem tevens de verpletterende mare brengende, dat de beide de Witten door het volk zijn vermoord. Van Arkesteyn echter wankelt niet, hij zal blijven staan tegenover dat kind van Staat, dien Willem van Oranje. Hij heeft veel van den zeerob, den ruwen vrijbuiter, *moeten* verdragen, want onder allen schijnt er geen zoo groot vermogen op hem te hebben. ‘Ik wacht nog uw antwoord,’ zegt de Leeuw

‘Gij hebt het reeds ontvangen: slechts voor geweld zal ik wijken. En nu verlang ik alleen gelaten te worden. Kom mij nooit weêr onder de oogen... of ik trek mijne handen af van de bloedverwante, die gij aan broodgebrek overliet.’ ‘Heer van Arkesteyn niet alzoo!’ zeide de andere met den voet stampend. ‘Speel toch tegenover mij niet den huichelaar! Spreek tegenover mij niet van de bloedverwante, want dan komt het bloed van den zeeroover weêr in gisting... en om uw zelfs wil laat dát niet gebeuren!’

Het maakt indruk, grooten indruk op Arkesteyn, doch het brengt hem niet aan het wankelen, zijn besluit staat vast, ook als hij alleen blijft. Neen, hij zal zich niet onderwerpen, veeleer de rol op zich nemen van middelaar tusschen de republiek en den Franschen koning. In dien geest een brief aan d' Estrades geschreven.

Is het niet de eerste stap op de gladde baan des verraads?

Terwijl dit merkwaardig onderhoud tusschen de beide ongelijksoortige mannen plaats heeft, voeren Semeyns en Geertruid een gesprek van niet minder gewicht. Ook daar geldt het den strijd van hooghartigheid tegen hooghartigheid, de hoogmoed van het intellect, dat zijn kracht bewust is, en de trots van geboorte en aanzien. Semeyns, de onderdrukte, die steeds getracht heeft zijne innige gevoelens te verbergen, Semeyns, die moet aanschouwen hoe telkens en telkens weder de beeldschoone, aangebeden Geertruid, die hoewel van groote familie, nog afhankelijker is dan hijzelf, in eene omgeving wordt geplaatst, slechts in staat om het jonkvrouwelijk harte te bederven, of althans haar te compromitteeren. Semeyns, laat eindelijk de veer springen die hij had vastgeklemd en... de eenvoudige landmeter verklaart zijne liefde aan de nicht van zijn onverbiddelijken heer en meester van Arkestein! Hoewel hij meer gewonnen heeft, dan hijzelf op dat oogenblik beseffen kan, wordt zijne liefde toch op smadelijke wijze afgewezen, zoodat hij in wanhoop achterblijft.

Bij jufvrouw Vosbergen heeft een damessaletje plaats, tegelijkertijd dat, in het huis van Arkesteyn, Henrick met zijn vriendenkring de flesch recht opgewonden aanspreken. De eerstgenoemde bijeenkomst wordt bezocht door Geertruida, de tweede, onder zeer toevallige omstandigheden, door Semeyns. Uit de gemoedelijke, de lieve omgeving van jufvrouw van Vosbergen wordt Geertruid gerukt door de treurige tijding van het overlijden des vaders, Admiraal Perseyn van Arkesteyn.

Opgewonden door den wijn en zooveel wat hem getroffen heeft, ontboezemt Semeyns zijne innigste gevoelens - den strijd, die in hem woelt, onder anderen in deze woorden: ‘veracht mij als den hond, die zijn meester te meer lekt en streelt, hoe strenger deze voor hem is en hem met de zweep onbarmhartig ranselt. De republiek is in nood, en in die republiek leeft eene zwakke vrouw, die mijne moeder is. Aan beiden ben ik gehecht, misschien wel omdat ze zwak zijn... en het geen krachtig man is, die een zwakke vrouw, zij het ook een stiefmoeder, verlaat, omdat ze onrechtvaardig in haar oordeel, onbillijk in hare eischen, onverdragelijk van humeur is! Juist door óm haar te blijven kan men verbetering aanbrengen: liefde kan haat overwinnen. Och! ik, ellendige dwaas!’ riep hij eensklaps op geheel anderen toon uit, en de vuist daalde met kracht op de tafel neer! ‘Ha, ha, ha! Ik deed weer niets anders als de les herhalen, die men mij van der jeugd af te leeren heeft gegeven. Het veulen boog waarachtig weer den nek,’ enz. Nu begint Henrick toch iets meer in Semeyns te zien en verbindt hem zelfs aan zijn dienst, maar het feest wordt door den ouden Arkesteyn plotseling afgebroken. Waar de republiek ligt te zieltogen, wenscht hij geen bachanaliën in zijn huis. Hij ordonneert Semeyns hem te volgen, die dit dadelijk doet. Aan afspraken met Henrick wordt niet meer gedacht, hetgeen dezen de woorden in den mond legt: ‘Zonderling, wat slavennatuur en heerennatuur met een.’

Waarlijk, de de Witten vermoord, de groote Arkesteyn opgeeischt zijne waardigheden op te geven, de admiraal Perseyn gesneuveld, Lodewijk XIV van Naarden uit, Amsterdam reeds bespiedende - wel is het tijd en hoog tijd handen aan den arbeid te slaan.

Wij zijn genaderd aan het Derde boek, en vernemen, dat de Prins, de provincie Utrecht voorshands opgevende, naar Amsterdam is getrokken om dat te verdedigen. Lodewijk XIV heeft zich dan ook, met zijn veldheer Luxembourg, in de Bisschopstad genesteld.

Van het slot Slichtenhorst is niets meer over dan de toren. Ook die is echter niet te naderen, door de massa puin, die hem omgeeft. Dit puin mag niet opgeruimd worden, omdat van Arkesteyn het verbiedt. Toch zou nu, na den dood van Otto, slechts Zweder het recht hebben te bevelen waar het

den Slichtenhorst geldt, doch van Arkesteyn heeft een onderhoud met Zweder gehad, en sedert berust de laatste in den wil van den eersten.

Nog eene andere ruïne is, door de geweldige gebeurtenissen ontstaan.... Giulia da Padua leeft nog wel, doch in krankzinnigen toestand!

En nu vinden wij de rampzalige moeder met den zoon, gezeten in eene huifkar, op den weg tusschen Driebergen en Utrecht. Zweder brengt haar naar een krankzinnigengesticht. Het laat zich denken in welke gemoedsgesteldheid die verjaagde, eerzuchtige jonker verkeert.

Weldra maakt hij kennis met de armee van den *Roi-soleil*, en tegelijkertijd met een marskramer. Opmerkzaam gemaakt door een rauwen kreet der krankzinnige, die den naam van Arkesteyn uitschreeuwt, toont de marskramer Zweder te kennen. Er ontstaat eene zekere intimiteit tusschen beiden, daar ze, ieder op zijne wijze, met de Franschen hopen zaken te doen.

Wat ziet er in die fransche armee alles oogverblindend elegant, ja zelfs galant uit! Ja, ook schoone vrouwen ontbreken er niet. Welk een indruk moet dat maken op den hollandschen, half-boerschen edelman! Hij zelf ziet er recht goed uit en trekt de aandacht van Amande, favorite van den ouden hertog de Longueville. Zij geeft hem een rendez-vous te Utrecht en buitendien een sauve-garde van d'Estrades. Later aanschouwt hij zelfs den Roi-soleil in al zijne heerlijkheid. Nu is het dan ook uitgemaakt: bij de Franschen ligt zijne fortuin. De marskramer houdt hem voortdurend in het oog.

Zweder komt eindelijk, met zijne moeder, dien zwaren lastpost, te Utrecht aan, waar hij reeds aan de poort ontvangen wordt door iemand, die hem den weg wijst naar het Dolhuis (tegenwoordige term: krankzinnigengesticht). Deze zegt, door een zekeren de Leeuw gerechtigd te zijn het noodige voor hem te betalen en hem in alles de behulpzame hand te bieden. Zoo komt hij op eene kamer in een winkelhuis, dat echter nagenoeg leeg staat. De tegenwoordige bewaarder van dat huis, en alles wat hij ziet en ondervindt, wekt zijn achterdocht op. Hij ontdekt des nachts, dat de bewaarder (later blijkt hij de eigenaar te zijn en Burch te heeten) bezig is met schatten weg te moffelen. Daardoor weet Zweder zich een goed ridderkleed en wat middelen te verschaffen, en geeft aan zijn hospita het vrijgeleide, hem eenmaal overhandigd, waarmede hij den man wegzendt met eene

geheime boodschap naar Arkesteyn. Ik moet hier, om niet te wijdloopig te worden, de alweder vrij romantische ontmoetingen bij den Franschen officier, die de poort van Utrecht bewaakt, en andere episodes achterwege laten. Hij vindt echter, als hij de woning, waar de schatten, waarvan hij zich reeds als de meester beschouwde, geborgen zijn, wil binnentreden, het huis in handen van den hertog de Longueville. Intusschen raakt hij, door een en ander, in betrekking tot Amande die gecharmeerd van hem is.

De marskramer, die Zweder sedert lang had gehoopt te Utrecht te ontmoeten, komt eindelijk bij den jonker en heeft zich weten meester te maken van het vrijgeleide, dat Burch van Zweder had ontvangen. Op die wijs ontvangt Zweder een brief van Henrick, die van den jonker voor zijne handelsoperatiën (het leveren van artikelen aan de Franschen en dus ten nadeele der republiek) gebruik wil maken. Middelerwijl sterft de krankzinnige Giulia. Als de zoon verneemt, dat zij zonder biechten de eeuwigheid is ingegaan, veinst hij wel diep getroffen te zijn, doch in waarheid beschouwt hij nu dat sterven als eene groote opluchting.

Als gunsteling van Amande, en alleen dienende om voor eenigen tijd hare verveling af te wenden, moet de edelman zich menige vernedering getroosten en raakt meer en meer verward in het net der Franschen. Ook blijkt steeds duidelijker, dat de zoogenaamde marskramer, meestal Marten Harpens genoemd, sluwheid en moed bezit, die hij ten voordeele van den vijand schijnt aan te wenden.

Het Vierde boek. We zien Semeyns op weg van Amsterdam naar Abcoude. Nog altijd wrokkend over de verguizing, hem door Geertruid aangedaan, is hij vervuld met wraakgedachten; immers hij zal haar *dwingen* om tot hem, de in haar oog zoo laag geplaatste, op te zien. Reeds heeft hij zich een vriend verworven in Arkesteyns zoon; misschien kan hij zich bij dien koopman onmisbaar maken.

Wij maken eindelijk kennis met vrouw Bella Semeyns, weduwe van een Buiksloter veerschipper en moeder van Karel. Haar nog wel niet oud, maar reeds vervallen uiterlijk, draagt de kenteekenen van vroegere schoonheid en van een leven vol leed. De verhouding tusschen moeder en zoon is zeer vreemd,

wij hooren Semeyns haar in opgewondenheid toevoegen: ‘Ge zeidet: uw moeders naam had een goeden klank, en ge verteldet mij hoe onze voorvaderen - het geslacht der de Leeuwen - tot de aanzienlijkste behoorden van Rotterdam: hoe er burgemeesteren onder scholen; in hoeveel weelde gij waart grootgebracht, maar dat rampen van allerlei aard uw heer vader hebben getroffen, hoe een voogd, een verre bloedmaag der Perseyns, u onder dak bracht bij den tegenwoordigen Heer van Arkesteyn, die zoo goed voor u was, zóó goed, dat hij u uit zijn huis liet trouwen met.. een schipper op Buiksloot... niet waar? Zoo goed was hij - niet waar. Zoo buitengewoon, dat ge die groote weldaad niet hebt kunnen vergeten, en mij in de vreeze van dien hoogen, achtbaren Heer en Meester hebt opgevoed’?

Hij gaat verder en vraagt of zijne moeder geen broeder heeft, of die man werkelijk een verworpeling is, en het blijkt dat vrouw Semeyns den broeder veroordeelt op.. gezag van Perseyn van Arkesteyn! ‘Hebt ge dan geen wil!’ roept de zoon verontwaardigd uit. Helaas! de vrouw heeft geen wil.

‘Dat mijn vader nog leefde, al ware hij maar schipper...! Waar is hij begraven?’

De schipper op Buiksloot was aan den drank, en de vrouw erkent, met schaamte, dat zij de schuld daarvan droeg. De zoon wordt verteederd en alle verdere bekentenissen zijn daardoor afgesneden.

Semeyns onderneemt, zoowel in dienst van den ouden als van den jongen Arkesteyn, een geheimzinnigen tocht van Amsterdam naar het slot Kronenburg, nabij Nieuwersluis. Van den Pauwert doet dien tocht mede. Semeyns heeft een brief in zijn bezit, die voor Marten Harpens bestemd is. Daar gekomen vindt hij den man eerst niet. Later blijkt dat, door het verraad van Zweder en Henrick (in hoeverre de oude Arkesteyn er aan debet is, blijft eenigermate duister), de Franschen in het bezit zijn gekomen van het slot, de goederen uit de schuit en Semeyns op den koop toe. Met den laatsten zou het zelfs slecht afloopen, maar ter elfder ure wordt van den Pauwert door den eensklaps opgedaagden Marten Harpens gedood.

Wij worden verplaatst in het slot van Abcoude, waar wij Arkesteyn en Geertruid terugvinden. De wulpsche man bezigt somtijds een toon van vertrouwelijkheid, die Geertruid angstig maakt. Ook raakt haar goede naam hier in gevaar. Semeyns komt Arkesteyn verslag doen van het gebeurde op Kronenburg.

Door de list van Marten Harpens is Henricks verraad ontdekt, en deze loopt gevaar ter dood te worden veroordeeld. De trotsche vader begeeft zich naar Bodegraven tot den Prins en bepleit daar, echter zonder eenigen uitslag, de zaak van den schuldige. Als alles, zelfs vernedering voor den gehaten jongen Prins te vergeefs is, maken wrevel en partijdigheid Arkesteyn meer en meer tot een landverrader.

En nu het vijfde en laatste boek. Op het slot van Abcoude verkeert Geertruid in treurigen toestand. Meer en meer onder Arkesteyns invloed gekomen, heeft zij al hare fierheid noodig om staande te blijven. De hoogmoed van den tyran verkrijgt echter een géheel ander karakter, als hij zelf, doordien Zweder compromitteerende documenten van hem in handen heeft, onder diens invloed komt. Zweder nu bemint Geertruid nog altijd hartstochtelijk.

Middelerwijl heeft Semeyns de overtuiging verkregen, den aan de goede zaak ontrouwen Arkesteyn niet meer te moeten dienen. Het geeft aanleiding tot een onderhoud, waarbij Zweder en de dienstboden tegenwoordig zijn - echter ook Geertruid, die niet nalaten kan den landmeter, op wien zij zoo vaak laag nederzag, te bewonderen.

Daartoe aangemoedigd door Arkesteyn, wil Geertruid een huwelijk tusschen Semeyns en Brechtjen, het dweepzieke dochtertje van den schoolmeester, bevorderen. Het duurt lang voor zij besluiten kan er zich mede te bemoeien. Dan blijkt echter wel, dat Brechtjen den landmeter lief heeft, maar tevens dat het meisje overtuigd is van Semeyns' liefde voor Geertruid. Hoewel de jonkvrouw met hoogheid dat denkbeeld wegwerpt, laat het toch zijne sporen in haar hart achter.

Geertruid, in dat slot zich rampzalig gevoelende, weet niet tot wien zich te wenden, en dit geeft aanleiding tot een onderhoud met de eenige achtenswaardige vrouw van leeftijd in hare omgeving, namelijk Bella Semeyns. Daar verneemt zij, hoe zij over de tong gaat als favorite van Arkesteyn, en tevens dat moeder en zoon Semeyns overtuigd zijn van Zweders hartstocht jegens haar. Zij bespeurt ook den treurigen zielstoestand der oude vrouw, maar leert deze tevens hoogachten, ja liefhebben bij de volgende ontboezeming: ‘Liefde? Weet gij dan wat liefde is, om haar mij te ontzeggen! Liefde!... Om in den leeftijd der jeugd, als alle weelden u omringen, den kus

niet te weigeren die u wordt afgesmeekt, de hand te drukken, die de uwe zoo warm, zoo teeder drukt, dat noemt gij misschien liefde. Dat is ook liefde, maar ook de vogels, maar ook ieder redeloos dier doet desgelijks. Maar lief te hebben alleen, in den dorren, ontbladerden tuin; met een weemoed, die de borst verscheurt, te blijven staren op den reeds half uitgewischten voetstap van hem, die daar in vroeger tijden stond; nóg lief te hebben, terwijl over het warme hartebloed de ijskoude adem der onverschilligheid heenwaait; te *blijven* lief hebben zonder hoop, en dan nog het teerst, het hoogst, het heiligst wat men heeft prijs te willen geven voor een woord, dat niet gesproken zal worden, dat is een liefde zooals ik mij die denk, dat is een liefde, het vrouwelijk harte waard!'

Hoe nu de machinaties en intriges aan de eene zijde van Zweder en Arkesteyn (welke laatste, nu hij eenmaal den voet op het hellend vlak heeft gezet, meer en meer den verachtelijken Zweder volgen moet), aan den anderen kant van Gerrit Plemp, alias Marten Harpens, alias Andries de Leeuw, tegen elkander inwerken, waardoor het slot van Abcoude veel gevaar loopt in fransche handen te vallen, ja feitelijk eigenlijk reeds door de verraders is bezet, dat alles zij hier slechts aangestipt. Zoowel Semeyns als zijne moeder zijn door Arkesteyn - eigenlijk door Zweder - opgelicht. De laatste heeft toch, bij al die half of heel geinundeerde landen, de hulp van den landmeter noodig en wil hem nu, door hem met den dood der moeder te dreigen, tot verraad dwingen. Semeyns blijft weigeren, doch op een enkelen wenk van den zeebonk (den spion, die zoo vele namen en aangezichten heeft) leert hij den toestand beter doorzien, en betoont zich bereid. Dat daardoor juist de vos (Zweder) in den val loopt, spreekt van zelf.

Voor wij aan het slottafereel komen, nog even den blik naar Geertruid gewend.

Door overspanning en angst over het lot van Semeyns, die zij nu heeft leeren bewonderen, gedreven, heeft zij den toegang weten te verkrijgen naar den toren van het slot. Daar treft zij Brechtjen aan, Brechtjen, de dweepzieke, vaderlandslievende maagd, die, gedrongen om ook iets te doen voor de goede zaak, de verheven plaats heeft gekozen om te kunnen waarschuwen zoodra er gevaar dreigt. Zij laat de alarmklok duchtig luiden. Zweder begeeft zich naar den toren, ziet Geertruid en vervolgt haar, doch... ziet haar eensklaps naar beneden storten. Dui-

zelend deinst hij terug. Door de krachtige pogingen van Semeyns, de Leeuw en ook van Brechtjen, is het slot van Abcoude behouden voor den Prins. Semeyns nadert den toren - groote God, hij ziet den mantel van Geertruid!... Deze is het echter niet - het is Brechtjen, die zich voor Geertruid - maar dat wil eigenlijk zeggen voor het geluk, de toekomst van Semeyns, - heeft opgeofferd!

Intusschen hebben de omstandigheden er toe geleid om zoowel Semeyns als de Leeuw (immers dezelfde als Marten Harpens en Gerrit Plemp, en als zoodanig dan eens bij de Franschen, dan weder bij den Prins dienst doende) in een zeer dubbelzinnig licht te plaatsen. Nu de Prinsgezinden de overwinning hebben behaald, zal Zweder daarvan gebruik maken. De toestand wordt zeer pikant. Gelukt het Semeyns zijne onschuld te bewijzen, dan wordt Arkesteyn - gelukt het hem niet, dan wordt hijzelf als verrader ter dood veroordeeld. Vrouw Semeyns beeft terug voor dit denkbeeld. Een onderhoud tusschen deze drie heeft plaats, en nu eerst wordt de gordijn weggeschoven, Semeyns is de bastaard van den grooten van Arkesteyn!

De Leeuw en Semeyns zijn op het punt veroordeeld te worden. Beiden zouden zich zelven kunnen redden, maar Semeyns is gebonden als zoon van Arkesteyn, de Leeuw door een eed, waaraan hij getrouw wil blijven. Geertruid, die zich met moeite uit den reeds brandenden toren gered heeft, is bij dat schouwspel tegenwoordig en brengt, door te verdichten dat Semeyns den nacht bij haar op den toren heeft doorgebracht, hare eer ten offer voor zijn leven. Doch dat alles zou nog te vergeefs zijn. Eindelijk komt de Deus ex machina: Willem III, die, vooral door zijne verhouding met de Leeuw nauwkeurig ingelicht, den waren schuldige, Zweder van Linden, aanwijst, en zijne vrienden beloont. Van Arkesteyn schijnt niet gestraft te zullen worden, wat de Leeuw's wrevel opwekt. Zal zijne zuster dan nog niet gewroken worden? Ja, want Oranje heeft den trotschen aristokraat doen gevoelen, dat deze als landverrader bekend staat, en, reeds geschokt door al het voorafgaande, is dat te veel en blijft hij plotseling op de plaats dood.

En nu zijn er geene hinderpalen meer voor het huwelijk van Karel Semeyns en Geertruid Perseyn van Arkesteyn.

‘Wanneer kreegt gij mij lief, Geertruid?’

‘Van het oogenblik, dat ge uzelven vrij maaktet, waagde ik

mij te bekennen, dat ik u reeds lang had liefgehad. Uw zegepraal bereidde de mijne voor. Hoe voel ik mij veranderd! Ik zou de geheele wereld wel willen omhelzen; ik zou de minste zelfs willen dienen, maar altijd onder uw oog!'

Ik heb in dit kort verslag mijn best gedaan, vooral datgene te doen uitkomen, wat den held op den voorgrond plaatst. Het heeft mij vrij wat hoofdbrekens gekost, om uit de talrijke episodes eene keuze te doen. Pleit het nu voor het werk, dat het zooveel inspanning, zooveel tijd om te herlezen en zich alles klaar voor oogen te stellen vordert, om in korte trekken den hoofdinhoud weêr te geven? Voor zoo verre er uit blijkt, dat men hier te doen heeft met eene groote conceptie en als zoodanig getuigende van een krachtig intellekt, zeer zeker. Wanneer het echter den auteur gelukt ware duidelijker en soberder te zijn, zou het genot voor den lezer grooter - en dus het kunstwerk beter zijn geweest.

Een episch schrijver doet eene wereld voor onze blikken verrijzen. Hij is de schepper van een aantal personen en karakters; hij roept gebeurtenissen in het leven, uit een en ander laat hij eene handeling zich ontwikkelen, en die handeling vindt eindelijk hare oplossing in eene gedachte, die hem bij den aanvang reeds voor den geest stond en dus, hier meer daar minder, het geheele werk, als het ware, doortintelt. Hij weet dus reeds bij den eersten lettergreep, welken weg hij ons zal laten bewandelen. Is de kortste weg juist niet altijd de aangenaamste of de beste, staat het hem dus vrij van tijd tot tijd een zijweg te kiezen, die zijwegen moeten toch weder op den rechten weg uitkomen, ze mogen den omweg niet te groot maken, ze moeten in één woord dienen om de wandeling aangenamer, minder vermoeiend te maken; zoo niet, dan moeten ze onvoorwaardelijk worden afgekeurd, omdat ze nutteloos, ja zelfs schadelijk zijn. Wij, lezers, hebben ons eenmaal overgegeven aan een gids en moeten nu mede; slechts verlangen wij dat hij met oordeel stil blijve staan bij datgene, wat ons het meest interesseert, en de wandeling niet al te vermoeiend of te lang make.

Tot mijne verwondering heeft Schimmel, die dat alles beter weet dan ik, nog al daartegen gezondigd.

De *tendenz* komt, dunkt mij, hierop neder. In ieder menschelijk gemoed behoort eene zekere dosis hooghartigheid te

liggen, waardoor de eigenliefde wordt verhinderd tot laagheid over te slaan. Waar echter die hooghartigheid te sterk spreekt of te eenzijdig is ontwikkeld, staat ze zoowel de moraliteit als het gezond verstand (voor zoover die twee, als men het hoog opneemt, niet één zijn) in den weg.

Ik weet niet of de Heer Schimmel mijne verklaring zou willen onderschrijven, maar het is de indruk, dien het werk op mij heeft gemaakt.

Toets ik hieraan nu de hoofdpersonen, dan vind ik bij Semeyns, bij Geertruid, vooral bij Arkesteyn, die denkbeelden in verschillende types uitgewerkt.

Arkesteyn, de hoogheid in eigen persoon, de krachtige despoot, voor wien alles buigen of breken moet, de sultan, regeerende over knechten en... vrouwen! Daar treedt hem een jongsken in den weg. Zal hij vrijwillig wijken, alleen omdat die knaap Oranje heet? Of wel, zal hij zich verwijderen omdat het vaderland dat offer van hem vordert? Hij wijken, hij zich verwijderen, hij, van Arkesteyn? Dat nooit! Nu begint het verstand zijne drogredenen te bezigen. Nederland kan immers niet door een kind worden geregeerd - dan liever met Frankrijk onderhandeld - door bij tijds te onderhandelen, kan men het vaderland redden - welaan dan, niet gevraagd of hem daartoe het mandaat gegeven is; was hij niet gewoon om, zonder veel te vragen, de Nederlandsche belangen, naar eigen begrippen, voor te staan? Reeds is hij, maar hij maakt zich het tegendeel diets, een landverrader geworden. Niet de man, neen, het kind van staat, de knaap overwint echter, en als eindelijk de vliezen hem van de oogen vallen, als eindelijk de gloeiende letteren: *landverrader*, hem in de appels branden, is de schok te groot en de kolossus zinkt inéén!

Die man heeft een zoon, de eenige drager van zijn grooten familienaam, den naam, waarop hij zoo trotsch is. Vol gestrengheid jegens iedereen is hij zwak tegenover dat kind, dat op zijne wijze den vader tyranniseert. Bedorven tot in het harte, komt deze egoïstische koopmansziel, door *gebrek* aan hooghartige denkbeelden, tot dezelfde euveldaad, tot *landverraad*. Zoodra hij zijn naam te grabbelen gooit, daalt de liefde des vaders tot het vriespunt. Waar de zoon zijn naam verliest, is Arkesteyn geen vader meer; waar de vader zelf zijn naam verliest, houdt hij op mensch te wezen.

Adriaan Perseyn van Arkesteyn is een van die bronzen

standbeelden, waarmede Schimmel onze kunstwereld heeft verrijkt. Alleen dit beeld zou ons tot dankbaarheid moeten stemmen, al liet overigens - en dit is waarlijk het geval niet - de roman ons geheel onvoldaan.

En nu Geertruid. In het eerst de gepersonifieerde hoogmoed en eerzucht - later, door rampen en vernederingen tot ootmoed en zelfverloochening gebracht ja *gedrongen*, wordt ze weder opgetrokken naar de hoogte, waar ze behoort, maar slechts door de hand te reiken aan den man, op wien ze vroeger met minachting dorst nederzien.

Die man is Semeyns, de slaaf met hooghartige denkbeelden - zoodanig door de kracht eens vaders en de zwakheid eener moeder onderdrukt, dat er heel wat noodig is voordat de vonk, die in zijn gemoed smeult, uitbarst. Maar de gloed der liefde, de wrijving van haat en verontwaardiging, de tintelingen der vaderlandsliefde, dat alles te zamen doet een vlam uitbarsten die, eenmaal opgewekt, niet meer te blusschen is. Hij, de zoo lang onderdrukte bastaard, neemt de plaats in, die zijner waardig is, omdat hijzelf zich die heeft aangewezen!

Men ziet, het zijn tegelijkertijd diepe en verheven denkbeelden, die Schimmel hebben bezield.

Ware de bezieling maar zoo innig, zóó alles doordringend geweest, dat hij zich om bijwegen, ten einde aan de vaak onmatige eischen van een publiek te voldoen, minder had bekommerd!

Daar is nog eene andere figuur in dat boek, eene die zooveel plaats beslaat, dat men haast onophoudelijk - althans in de eerste deelen, geneigd is, hem den hoofdpersoon te noemen. Ik bedoel Zweder van Linden. Is hij Semeyns' medeminnaar, hij schijnt in den roman haast bestemd te zijn, om voet voor voet aan den waren held den voorgrond te betwisten. Heb ik nu in de eerst gegeven beelden datgene genoemd, wat in het allooi van den roman het zuivere goud mag heeten - deze Zweder is de verpersoonlijking van het minder edele metaal, waardoor *wellicht* het muntstuk gangbaarder, echter zeer zeker niet waardiger is geworden. Deze onbescheiden, zelfzuchtige Zweder, die zooveel kwaad wrocht in de wereld, waarin hij wordt rondgevoerd, heeft aan het kunstwerk haast evenveel kwaad berokkend. Hij is niet veel meer dan een gewone romanheld. Hij wordt in allerhande omstandigheden gebracht, die met het gronddenkbeeld, met de hoofdintrige in weinig of geen verband

staan. Hij geeft aanleiding tot allerhande knaleffekten die, oprecht gesproken... beneden het talent en de waardigheid van een man als Schimmel staan.

Toen ik het eerste deel uit had, kwam er een gevoel van wrevel bij mij op. Ik, die Schimmel vereer als wellicht iemand in den lande, ik meende eene verandering van richting in hem te bespeuren, die ik betreuren moest. ‘Et toi, Brute?’ Ik vond toch eene behandeling geheel romanesk, geheel tehuis behoorende in een half vergeten tijdvak - dat der volgelingen van Walter Scott, dat van ‘De Schaapherder’, ‘De Pleegzoon’, om minder goede niet te noemen. Overal effekt, ten koste van soberheid en diepe waarheid, overal bloed, moord, brand, hekserijen, verrassingen van fantastischen aard, en daarbij types uit middeneeuwsche kasteelen, die er uitzien alsof men ze reeds vroeger had ontmoet. Hier en daar overdreven onbeschaafdheid in de taal, zich o.a. uitsprekende in een onnoemelijk aantal vloeken, die, hoe karakteristiek ze den schrijver mogen toeschijnen, bepaald hinderlijk worden. Hoe dikwijls men den vloek: *Gods bloed* aantreft, is haast ontelbaar, terwijl die alles behalve fraai klinkende uitdrukking, juist door het ongewone, te dieper in het oorvlies dringt.

Nu komt bij dat alles, dat men in dat geheele eerste deel haast niets, wat werkelijk merkwaardig is, verneemt van Sinjeur Semeyns. Ik stem gaarne toe, dat het den schrijver vrij staat, ja zelfs dat het groot nut kan hebben, om den hoofdpersoon eerst op den achtergrond te plaatsen, ten einde hem, als het gepaste oogenblik daar is, naar voren te doen treden. Men zij dan echter voorzichtig niet te veel licht te laten vallen op de tijdelijke hoofdpersonen, opdat het niet te moeielijk worde om ze, als men het verlangt, in de hersenen van den toeschouwer naar het achterhoofd te dringen. Niet alleen Zweder, maar meer dan een half dozijn andere figuren beslaan veel meer plaats in dit werk, dan met de hoofdgedachte vereenigbaar is, en daarom heb ik beweerd, dat Semeyns te weinig de zuurdeesem is, waarvan de geheele roman doortrokken moet zijn.

In het eerste deel vind ik Otto, Giulia, den schout o.a. met eene uitvoerigheid behandeld, alsof ze in het nauwste verband stonden met Semeyns, en toch groepeeren al die beelden zich om Zweder. Ik beweer niet dat Otto, op zich zelf beschouwd, slecht geteekend zou zijn, maar, aangezien hij al zeer spoedig als eene nachtkaars uitgaat, wekt al die zorg om hem

met uitvoerigheid af te beelden slechts teleurstelling. Trouwens heel duidelijk is het mij niet, waarom wij zoo spoedig al moeten vergast worden op een broedermoord, ja men zou haast mogen zeggen op een dubbelen broedermoord, want die eerste verwonding van Otto heeft, wat de intentie betreft, ook al veel van een moord. Naar mijn gevoelen behoeft een romanschrijver - figuurlijk gesproken - voor geen euveldaad, hoe groot ook, terug te deinzen; alleen mag men vergen, dat bij exceptioneel groote misdaden de motiveering ook des te sterker worde. Zweder schijnt tot de vreeselijkste daden gemakkelijk, immers haast zonder strijd, over te gaan. Het geeft ons weinig dat de auteur hem ons eenmaal in een beter - ja zelfs in een zeer schoon - licht vertoont, namelijk waar hij zijne moeder, met opoffering van zich zelven, uit de vlammen redt. Dit feit staat zóó geïsoleerd, dat het te vergelijken is met een griekschen neus, geplakt op een apensnoet.

Hadden wij zoo velen gaarne wat meer op den achtergrond, of in het half duister gezien, de heks hadden wij geheel kunnen missen, en althans zeker die vertooning van de zwaaiende banier boven het brandende kasteel, waarmede het eerste deel eindigt. Schimmel is dramaturg. Aan het hoofd geplaatst van alles wat aan een Nederlandsch tooneel hecht, is hij ook de toongever voor den goeden smaak. Hij heeft als zoodanig over tooneelen zooals ze in zijn werk, - niet het minst in het Eerste boek - voorkomen, dikwijls den staf gebroken. Nu moge het waar zijn, dat veel wat gelezen kan worden, niet moet worden vertoond, toch mag ik vragen: werkt Schimmel door dergelijke episodes niet zelf den wansmaak, de zucht van ons publiek naar wat slechts de zenuwen prikkelt en de fantasie streelt, in de hand? En toch - *noblesse oblige!*

Zoodra men het tweede boek openslaat, is men in eene geheel andere wereld. Zoo romantisch de tafereelen in en bij den Slichtenhorst - zoo realistisch zijn die in Amsterdam spelende. Hoewel het leven op een afgelegen, schilderachtig slot zeer veel verschilt met het roezemoezig stadsleven, mag ik toch vragen, of het wenschelijk is, in hetzelfde werk twee zoo geheel verschillende richtingen, en zelfs zeer abrupt op elkander te doen volgen! De harmonie, de eenheid die men in elk kunstwerk verlangt, lijdt daaronder. Schimmel's werk is eenigermate te vergelijken bij eene verzameling van vijf schilderijen of aquarels, ieder op zich zelf geëneadreerd, en dan weder te zamen, als

behoorende bij elkander, in eene groote lijst geplaatst. Van tijd tot tijd ziet men dergelijke kunstproducten, nog niet lang geleden zelfs een van den grooten Alma Tadama. Ik zou het zoowel bij schilders als auteurs, betreuren als deze verbrok kelde wijze van voorstelling de algemeen gebruikelijke werd.

Inderdaad, de romantische kleur, die over het geheele eerste boek verspreid ligt, en die later altijd weeromkomt waar Zweder zich vertoont, heeft ook aan den conversatietoon hier en daar iets opgeschroefds gegeven. De heks voert eene taal, een mengsel van poëzy, gespierdheid en dwaasheid, als enkel in de romanwereld denkbaar is, en als de Leeuw, in wien ik ook niet veel meer dan een romanheld, eene soort van alomtegenwoordigheid, ontdekken kan, - als die ruwe zeebonk zegt: ‘heer van Arkesteyn, niet alzoo!’ dan mag ik toch vragen: is dat de taal, waarin zulk een man zich uitdrukt? Hij zou, juist tegenover dien reus, wiens kleinheden hij zoo goed kent, alle deftigheid laten varen, en hem bij voorbeeld toevoegen: ‘geen praatjes, groote meneer!’ of, ‘wil je eens ophouden, jij heer van Arkestein, en niet langer den huichelaar spelen.’

Ik moet mij natuurlijk bij een enkel voorbeeld bepalen. Ook zou ik er den heer Schimmel geen verwijt van maken, dat hij niet al te realistisch van vorm wil zijn. Ik had echter gaarne consequentie in dat opzicht gevonden. Ik vind het geen deugd, dat men, als men de eerste barrière voorbij is, dadelijk een geheel ander soort van landschap voor oogen krijgt. Zoodra men in het Rozijnvat is aangeland, ontvangt ons vrouw Gevaertsz met haar platste proza. Dat moge op zich zelf goed zijn, aangezien het juist die alledaagsche platheid is, die Geertruid hier stuiten moet - het neemt toch niet weg, dat, wanneer in de wereld van den romanschrijver eene burgerlijke winkeljuffer precies praat als eene burgerlijke winkeljuffer, andere menschen aan dezelfde wetten onderworpen zijn.

Overigens heb ik op die Geerte Gevaertsz hetzelfde aan te merken, als op de meeste bijpersonen. Er valt te veel licht op, en daardoor rammelt de schilderij. In zeker opzicht heeft de auteur zich te veel moeite gegeven. Het is alsof iedere bijpersoon weder zijne eigene geschiedenis moet hebben. Wat doet het er toe of die echtelieden uit het Rozijnvat van elkander scheiden en weder vereenigd worden, en welk belang stellen wij in haar aapachtigen pupil, of in den anders wel aardig beschreven kwezel Ko Wijbrandsz? Wendela, de af han-

kelijke huishoudster van Arkesteyn, is op zich zelve beschouwd zeker een opmerkelijk karakter, en de laatste handeling, die wij van haar vernemen, het volgen van den onteerden vluchteling, die haar altijd versmaad heeft, zou haar waardig maken, als type van ware, vrouwelijke liefde, hoofdpersoon te zijn - in dit cadre echter behoort zij zooveel plaats niet in te nemen, en zulks te minder omdat vrouw Semeyns eigenlijk dezelfde roerselen van het vrouwelijk harte voor ons openlegt. De schoolmeester van Abcoude, die zich geheel buiten den gang en de hoofdgedachte des verhaals voortbeweegt, is ook alweder met eene uitvoerigheid geschilderd, eene betere persoonlijkheid waardig; immers eigenlijk is hij toch niets anders dan de banale, reeds duizende malen beschreven type van den stijven, pedanten dorpsschoolvos.

Is het nu vreemd, dat men bij al die meer of minder belangrijke - maar tot de hoofdfeiten zoo weinig afdoende - episodes, moeite heeft den auteur te volgen? Ik wil hem gaarne den lof geven, dat, als de roman ten einde is, men niet meer naar des schrijvers bedoeling behoeft te vragen; dat men dus, niettegenstaande dit labyrinth van omwegen, zeer wel de bestemming bereikt. Dat is echter niet genoeg. De wandeling zelve had aangenamer - immers veel minder vermoeiend, misschien ook korter kunnen zijn.

Misschien korter zeg ik, want, nemen de bijfiguren te veel ruimte in, Karel Semeyns had daarentegen wat meer plaats mogen vorderen. Vooral van de verhouding tusschen moeder en zoon had meer partij kunnen getrokken worden. Waar de lezer reeds dadelijk begrijpt, dat Semeyns een zoon van Arkesteyn moet zijn, mag het vreemd voorkomen, dat de landmeter zoo kinderlijk, haast kinderachtig, tegenover den strengen en toch liefderijken meester staat, zonder veel achterdocht of zelfs nadenken aan den dag te leggen. De eenige keer dat hij, als het ware wakker geworden door de liefde voor Geertruid, naar het een en ander onderzoek wil doen, laat hij zich dadelijk door het schaamrood der moeder van zijn stuk brengen. Wat al strijd kan, ja moet er in het hart van dien bekwamen en doordenkenden jongeling omgaan, voor hij tot zwijgende berusting op dit kiesche punt kan komen! In den roman vindt men daarvan niet veel, althans niet genoeg. Hij speelt eene zoo dociele, zoo lijdzame rol, niet uitsluitend wat zijne handelingen, maar zelfs wat zijne uitingen betreft, dat zijn ijver op

het laatst, hoe goed ook gemotiveerd, ons toch verrast. En dit is de reden, dat, hoeveel schoons er ook ligt in de creatie van Semeyns, Arkesteyn nog meer onze belangstelling opwekt. Ook van de Leeuw, Karels oom, ware tegenover den hoofdpersoon veel meer partij te trekken geweest.

En nu herhaal ik de vraag: Gesteld eens Schimmel had een romantisch werk geschreven, waarvan Willem III de - of althans een der hoofdfiguren was, zou het dan denkbaar zijn geweest, dat hij deze onder eene massa ornamenten half verborgen had? Neen, dan zou deze, als haut-relief, alle andere bas-reliefs en insnijdingen dadelijk naar achter hebben gedrongen. Wie daarvan een proefje wil hebben, leze het onderhoud tusschen den stadhouder en Arkesteyn aan het slot van het vierde boek. Daar treedt Schimmel's halfgod, daar treedt de jeugdige redder der Nederlanden krachtig vooruit - welnu, ik geloof dat geen schooner fragment in het geheele werk is aan te wijzen, dan juist dit. Vergunt mij een gedeelte er van aan te halen. De Prins zegt, doelende op Henrick van Arkesteyn:

‘Een menschenleven is een menschenleven, schuld is schuld!’

‘Ja, in het afgetrokkene; maar niet in de praktijk, en dat kan Uwe Hoogheid ook wel inzien! 't Is te dwaas’ (bij den aristokraat natuurlijk te dwaas) ‘om zulke redeneering als ernstig gemeend te beschouwen. Uwe Hoogheid wil zich op mijne kosten amuzeeren.’

‘Amuzeer ik mij, dan is het gewoonlijk op mijn eigen kosten. Maar deze zaak is te ernstig, dunkt me, om een oogenblik aan amuzement te denken. Ik acht den dood van een mensch niet gering, mijnheer, al moest ik ook in de laatste zes weken iederen dag meer dan één doodvonnis onderteekenen. Wat ik u ook vergeven kan, u, heeren der vroeger heerschende partij, niet dat ge de tucht liet verslappen en de orde vernietigen, niet dat ge lieden van mérite achteruit schooft voor lieden van qualiteit!’ zuisde het met heesche stem van des Stadhouders lippen.

‘Dus is er wrok in het spel. Wie kan u en mij de slechte dienst hebben bewezen dien wrok op te wekken?’ vroeg van Arkesteyn, den bevenden arm op de tafel leggend, als om de trillende beweging te temperen, terwijl deze juist te meer bespeurd werd nu de tafel op den vloer krakend verschoof.

‘Er is geen wrok in het spel. Ik wenschte, dat ik vergeven, dat ik kwijtschelden mocht, mijnheer van Arkesteyn! Ik *kan*

het niet doen, ik *mag* het niet doen, want het bloed van honderden zou mij aanklagen... Ik heb medelijden met u, mijnheer!'

Hij was op den ander toegetreden en had hem de hand op den schouder gelegd. Welk een schouwspel bood dan ook die trotsche man, die den hoogmoedigsten monarch van Europa onder de oogen had durven zien, die de voogd was geweest van dat jonge bleeke Prinsjen en die thans al zijne krachten inspande, om met opgeheven hoofde te blijven zitten en het wee te smoren, dat het hart als saamwrong en zich in klachten en tranen een vorm naar buiten zocht te geven, maar daarin nog bedwongen werd!

'*Medelijden* met mij?' vroeg van Arkesteyn, wien de hartstocht eensklaps overheerde. '*Medelijden*? Is 't dan zóó ver met mijn geslacht gekomen, dat het hoofd er van medelijden opwekt, medelijden van een kant....' Onbeschrijfelijk was de hooghartigheid en de minachting welke zich in dien toon uitspraken. 'De een wordt op straat door het grauw vermoord, de ander in zijn erfgenaam eerloos gemaakt. Niet genoeg dat de schrandersten en edelsten van het roer van Staat worden verdrongen, ze moeten vernield en vernietigd worden!'

'Stil, mijnheer, leg uw drift aan band! Is dat een te zware eisch? Maar wat hebt gij en de uwen dan van mij gevergd jaren lang?' De toon der stem werd voller en voller, de oogen werden bezield, de gestalte verhief zich. Maar het zwakke jonksken zou ook ditmaal blijk geven van grooter zelf beheersching dan de hooge, krachtige man tegenover hem - den jarenlangen voogd. De stem werd gedempt, het oog verzacht; de hand weder vriendschappelijk op den schouder des anderen gelegd: 'Och, ik vergeet waarlijk niet wat ik u en de uwen verplicht ben. Gij zondt mij ter schole, al was het ook een straffe en strenge, toch was het een school. Och, of ge alle veeten vergeten wildet, ten minste in deze oogenblikken van gevaar! Och, of ge mij helpen wildet, alle krachten zijn zoo noodig!'

'Red mijn zoon.... stel hem niet gelijk met uw huurlingen... en ik wil veel vergeten.'

'Ik *kan* niet, ik *mag* niet! Gij, zoo'n schrander hoofd en op dat punt zoo verstompt! Het bloed van Buat, het bloed van de zonen de Graaf liet gij en de uwen voor minder stroomen,

en dat waren toch geen huurlingen....! Stil! Geen woordenstrijd meer die verbittert! Al waren die niet gestorven, toch zou uw zoon moeten sterven, en hij *zal* sterven als hij gegrepen wordt....!'

Ik vind de laatste woorden al te wreed, al te bitter voor een afscheid, maar anders.... Zie, ik geloof waarlijk dat Schimmel hier gezondigd heeft, dat hij Willem III in een toestand heeft voorgesteld, 'waarin hij wel heeft kunnen verkeeren, maar niet verkeerd heeft.' Ook zonder biecht, geef ik hem gaarne de absolutie!

Is het nu zulk een wonder dat de trotsche heer ineenzakt, waar hij later door den Prinselijken knaap als landverrader wordt gebrandmerkt!

Heb ik een fraai fragment gegeven, ik wil niet daarmede voortgaan. Aan gespierde brokken, fiksche dialogen, karakterestiek-geestige beschrijvingen is waarlijk overvloed genoeg, maar wie een groot werk van Schimmel in handen krijgt, weet dit immers van te voren. Reeds bij den aanvang is de strijd van Otto en Zweder over hunne honden zeer boeiend. De schildering van jufvrouw van Vosbergen en hare omgeving is allerliefst; de beschrijving der fransche armee vol verdienste; de tooneelen in de dorpsschool zijn zeer amuzant; de tocht van Semeyns en van den Pauwert is heel plastisch voorgesteld; de zeemansliedjes zijn zóó karakteristiek, dat ik mij niet onthouden kan er een van weêr te geven.

De goteling dreunt en de vlag gaat in top!
Dag moeder, misschien voor altoos;
'Maar 'k zorg voor je brood met wat boter er op!'
En weg ging haar zeun, de matroos.

Voor d'Ouwe een hoezee, voor de vlag een hoezee!
Dag, Trui, en dag, Klaar, en dag, Toos!
Je vindt wel een anderen lief op de reê!
'Dat weet ieder hollandsch matroos.'

'Potdori, de vijand! We gaan aan den dans
Met d'Engelschman en den Françoos.
Kortjan uit de schee en kortjan is wat mans,
't Kortjan van een Hollandsch matroos!'

‘Brandt ze eerst op er huid,’ zegt de Ouwe op het dek;
Ik ben er nog, wacht nog een poos!
‘Zoo haastig niet, ben jelui allemaal gek?’
En dat is geen Hollandsch matroos.

Daar davert en bliksemt en dondert de kast,
Want de Ouwe is op zijn manier boos.
Een Engelsche boon vliegt er een in zijn bast[1]:
Daar struikelt een Hollandsch matroos!

Vecht door, weeke mannen, vecht door, goeden dag!
Stopt straks me maar gauw in de doos!
‘Vivat voor den Ouwe, die zorgt voor de vlag!’
Zoo sterft een echt Hollandsch matroos.

Veel liever echter dan dit stuk met citaten op te vullen, wil ik nog eene opmerking maken over de karakterteekening. Ter waardeering van den auteur is de Sinjeur Semeyns, juist van dat standpunt beschouwd, alleropmerkelijkst.

Er is niets waar Schimmel meer mede dweept, dan met een karakter. Ik bedoel, er is niets wat hij hooger stelt dan eene consequente levensrichting, eene reeks handelingen noodwendig voortspruitende uit de organisatie des geestes. Niet heden zoo, morgen zus, tenzij er tusschen dat heden en morgen eene groote aanleiding tot wijziging plaats hebbe. Zijn wij, menschen, in den regel zoo inconsequent, dat wij raadsels voor elkander blijven - in dit opzicht wil hij niets van raadselachtigheid weten. Wie geen karakter is, wie niet als uit één gietsel gegoten is, kan men nauwelijks een mensch noemen. Wees een goed, wees des noods een slecht mensch, maar voor alles wees een mensch. Van daar, dat hij er altijd naar streeft, geheele, als het ware goed geboetseerde, karakters te geven. Is dat lofwaardig? Voorzeker, maar het kan ook overdreven worden. In den thans bedoelden zin, kan men geen karakter zijn, of men moet ook denker wezen, want wie niet, of slechts opper-

1 Voor wien de term: *bast* te kras mocht zijn, worde herinnerd, dat het lied den zeebonk zelven in den mond wordt gelegd. Geen *gemaakt*, als gij wilt min of meer veredeld zeemanslied, als Mr. J. van Lennep zoo velen gaf in zijn bundeltjen - hier moet het klinken alsof het uit het hart van d en ruwen gast, misschien toen niet veel ruwer maar toch zeker niet minder ruw dan thans, opwelt.

vlakkig denkt, koestert wel gevoelens, maar hij is ten prooi aan elke windvlaag, van welke zijde die komt.

Zoo niet een Arkesteyn, eene Geertruid, een Semeyns, eene Giulia, een Otto, een Zweder, een de Leeuw, een Brechtjen. Zij weten wat zij willen, en zij willen het heel krachtig.

Bij zooveel denk- en wilskracht, bij dat wrijven en drijven tegen elkander, maken - en dat is de zwakke zijde zijner scheppingen - het liefelijke en bevallige, de meer toevallige charmes van den mensch plaats voor krachtig vernuft, zich uitsprekende in een zeer scherpen dialoog. De vraag der Amerikanen: ‘did you have razors for your breakfast?’ kan men, op eene enkele uitzondering na, aan iedere figuur voorleggen. Die wijze van spreken doet vooral aan Geertruid groot nadeel; zij toch zou zeer goed hoogmoedige opwellingen aan zachtheid van gemoed kunnen paren. Het is niet anders, de gave der repartie brengt eene zekere scherpheid mede, zóó zelfs, dat maar al te dikwijls iemand veroordeeld wordt om een woord, louter uitgesproken met het doel om te amuzeren. Het attisch zout is wel smakelijk, maar het kan erg bijten - het attisch zout van Schimmel is meestal zeer smakelijk, maar het bijt soms door alles heen. Zijne subjectiviteit staat hier zijne anders niet geringe objectiviteit in den weg. Ook doet het kwaad aan zijne populariteit. Men acht, men waardeert, men vereert hem, men vindt hem niet beminnelijk. Van alle hoofdfiguren, ons in den Semeyns voorgesteld, is slechts eene enkele liefelijk en zacht, en die enkele is... eene half krankzinnige! Wilde ik ondeugend worden, ik zou kunnen vragen: moet men waarlijk iets van zijn zinnen kwijt zijn, om lieftallig te worden? Schimmel is een echt mannelijk auteur - goed, zal hij zeggen, want ik ben immers een man - het is ook goed, maar het neemt niet weg, dat Göthe met recht heeft gezongen: das Ewig Weibliche ziehet uns an.

De auteur plaatst voor zijn werk, behalve de voorrede die ik reeds behandeld heb, ook een kernachtig motto van Montégut. Daaruit blijkt, dat hij heeft beproefd een historischen roman te geven waarin alles zich vereenigt wat in dit genre wordt vereischt. Hij stelt dus aan zich zelven zeer hooge eischen. Hoe anderen daarover oordeelen is mij onbekend.

Niet ondenkbaar is het dat er zijn, die in het kiezen van zulk een motto slechts hoogmoed of zelfverheffing erkennen. Voorzeker het is een omhooghouden van eigen banier, maar mij is de dichter er te liever om. Zonder die soort van hooghartigheid is elke artist ondenkbaar. Mij walgt het, waar ik moet lezen dat een auteur zegt overtuigd te wezen van eigen middelmatigheid, en toch de dan al zeer slecht gemotiveerde pedanterie heeft, die boekjes het publiek aan te bieden. Schimmel is artist en *daarom* legt hij zich zelven eene moeielijke taak op.

Mij rest nu nog de taak, om den roman uit het meer historisch oogpunt nader te beschouwen. Tot nu toe heb ik weinig anders gedaan, dan de personen (‘leurs passions, leurs luttes, leurs révolutions’) uit een zuiver menschelijk oogpunt te bekijken. ‘Les beautés naturelles d'une contrée priviligée, les nuances de l'originalité locale’ heb ik laten liggen. Reeds heb ik er op gewezen, dat, zoo men Schimmel geheel recht had willen laten wedervaren om de locale kleur, het geschiedkundige, men zich tot een ander had moeten wenden. Intusschen acht ik het zielkundige gedeelte, laat mij het eens noemen het algemeen-menschelijke, in zulk een werk het hoogst. Men begrijpe mij echter wel. Evenzeer als de modefrac andere spieren en zenuwen omsluit dan het grove boezeroen, evenzeer is er onderscheid tusschen den mensch der zeventiende en der negentiende eeuw. Het verschil kan en mag echter zoo groot niet wezen, dat de eene mensch den anderen, - dat de mensch van het heden dien van weleer, - niet begrijpen zou, en wel verre van het eene deugd te noemen, wanneer in een werk ons bijna op elke bladzijde, als het ware, wordt toegeroepen: ‘mijne handeling heeft plaats in dit of dat tijdvak, let daar toch op!’ is het veeleer een gebrek; een gebrek echter dat vele historische romans aankleeft. Is ditzelfde te zeggen van Sinjeur Semeyns? Misschien eenigermate. Er komen, vermeen ik, te vele episodes in, die, tot de handeling weinig of geen betrekking hebbende, slechts dienen om te bewijzen, dat de schrijver in het tijdvak goed te huis is. Aan dat feit zelf wil ik niet twijfelen, al mag ik zeer bescheiden deze vraag doen: is de alvermogendheid van Arkesteyn in het tooneel der heks-veroordeeling niet wat kras gekleurd? Ook komt mij Semeyns' taal, waar hij zijne liefde verklaart, en ook als hij zijne denkbeelden bloot legt voor Henrick en diens vrienden, wel wat negentiende-eeuwsch

voor, maar de vraag blijft, of een auteur, die immers altijd zijne eigene denkbeelden wil propageeren, daar wel geheel buiten kan blijven. Dat het werk van groote kennis getuigt, is buiten kijf. In een zeker opzicht echter is het den lezer onverschillig, hoe knap, veel minder hoe geleerd de schrijver is - zijn werk moet boeien, ziedaar alles. Zoodra nu de omgeving der handeling, de decoraties, de costumes, de *wijze* van zich uit te drukken, met zekere indiscretie op ons inwerken, doet dat alles kwaad in plaats van goed. Nu is Schimmel, zonder op dat punt een groot zondaar te zijn, toch in zijn Semeyns niet zoo zonder schuld als in menig ander werk. Ik althans schrijf vele episodes, kleuren en tintelingen, die van de hoofdgroép aftrekken, daaraan toe. Heeft Hamerling in zijn laatste werk, naar mijn oordeel, door de zucht om ons de Grieken door en door te doen kennen, de handeling, tot groot nadeel van den roman, haast tot niets gereduceerd - Schimmel, door de zucht gedreven om ons geheel te verplaatsen in de woelige republiek der zeventiende eeuw en hare menigvuldige nuancen, overlaadt ons juist met handelingen, waaronder de ware, de leidende handeling van tijd tot tijd bedolven wordt.

Ik nader aan het slot. Nog een enkel woord tot mijn publiek.

Tegenover u is het hoogst moeielijk, waar men een kritisch verslag schrijft, goed begrepen te worden. Wie eerlijk en onverholen zijne meening uitspreekt, loopt twee kansen. Wanneer het een werk geldt dat u bevalt, een Sinjeur Semeyns bij voorbeeld, en men vindt nog al aanmerkingen, dan zijn er onder u, die den kritikus hatelijk, vitterig, zooals men in de wandeling zegt: *een nijdigen kerel* noemen. Anderen daarentegen vinden het *ferm*, wrijven de handen en zeggen: ‘wat geeft hij hem op den kop!’ Ik vind het tweede nog erger dan het eerste. Een eerlijk en ernstig aankondiger denkt daaraan zelfs niet - hij vraagt alleen naar de waarheid, zonder aanzien des persoons, of het moest dan zijn dat hij, juist naarmate de auteur hooger staat, ook de eischen hooger stellen mag. Evenmin als ik mijzelf voor vitterig of nijdig houd, integendeel zooveel mogelijk kleinigheden heb laten liggen, evenmin zou ik wenschen, dat men dit stuk, niettegenstaande mijne aanmerkingen, eene ongunstige recensie noemde.

En daarom zal ik nu ten slotte mijne zienswijze nog eens zeer duidelijk preciseeren.

Niettegenstaande ik het betreur dat Schimmel hier en daar tegen den goeden smaak heeft gezondigd, niettegenstaande het werk soberder en wat bevalliger - vooral wat minder scherp - van lijnen had kunnen zijn, waardeer ik in Sinjeur Semeyns de uitmuntende keuze van het tijdvak, de groote historische kennis, de prachtige, rijke hoofdconceptie, de meesterlijke uiteenzetting van verscheiden karakters, de ware, echt zedelijke strekking, de mannelijke taal, de rijkdom van treffende fragmenten, de zorg waarmede alles behandeld is, de climax in de handeling.

Moge hij ons, betrekkelijk spoedig, het vervolg, wat hij half toezegt, scheuken, en dan niet aarzelen ons den man, dien hij, zij het ook wat eenzijdig, zoo hoog vereert, - namelijk Willem III - in al zijn luister voor oogen te stellen. Hij ontvange middelerwijl mijn hartelijken handdruk, en dien van het geheele vaderland, voor wat hij reeds nu geschonken heeft!

H. TH. BOELEN.

De schilderkunst op de historische tentoonstelling te Amsterdam.

De historische tentoonstelling van Amsterdam, die gedurende de zomermaanden gehouden wordt in de zalen van het voormalig oudemannenhuis, wekt terecht de belangstelling welke haar geschonken wordt. Heeft reeds Utrecht in 1858 een tentoonstelling gehouden van de meest merkwaardige voorwerpen die in de provincie te vinden waren, heeft Delft vijf jaar daarna binnen haar aloude vesten allerlei voorwerpen opgenomen, die betrekking hadden op de provincie Zuid-Holland, heeft de maatschappij Arti et Amicitiae te Amsterdam zoo vroeger als later het publiek bekend trachten te maken met kunstvoorbrengselen in 't algemeen, aan Gouda komt de eer toe de eerste plaats te zijn geweest, die door zich te beperken tot zaken zich zelve betreffende, het sein heeft gegeven tot een reeks tentoonstellingen, die een uitmuntende bron kan worden voor de geschiedenis van ons vaderland. Na Gouda is Zaandam gevolgd; het eigenaardige karakter, dat de Zaanstreek sinds eeuwen draagt, heeft aan deze in 1874 gehouden tentoonstelling een stempel gegeven, dat aan de Amsterdamsche ontbreekt. Daar konden kralentuin, huisraad en kleederen, die slechts Zaansch waren, een plaats vinden, terwijl op de historische tentoonstelling van Amsterdam, in de afdeeling zeden en gewoonten, veel wordt gevonden wat de oude Amsterdammers hebben *kunnen* gebruiken, maar wat niet altijd den stempel draagt dat het juist Amsterdamsch is en niet Hollandsch in het algemeen.

Toch zouden we niet willen ruilen. Waar de Amsterdamsche stedemaagd haar verleden aan den belangstellende toont, behoeft zij haar kracht niet te zoeken in zaken, die vreemd van vorm

en bont van kleuren, het oog meer verrassen dan verrukken; zij vindt haar kracht in het bijeenbrengen der beeltenissen van haar groote zonen, zij weet meê te deelen hoe zij haar woning langzamerhand heeft uitgebreid, hoe van heinde en ver vreemde volken op haar koopslot verschenen en naar haar gunst dongen, hoe zij zich bij hare omgeving een invloed wist te verschaffen, die nimmer door een ander werd geëvenaard, hoe een breede rij van dichters zich ten allen tijde om haar hebben geschaard en haar met hunne zangen hebben begroet, hoe de wetenschap steeds evenveel bescherming bij haar heeft gevonden als bij diegenen, wier taak schier uitsluitend aan den dienst van Minerva was gewijd. Toch moet zij ook spreken en ze doet het oprecht, al doet ze het noode, van een tijd van onderlinge onverdraagzaamheid en kibbelarijen, die den vroegeren invloed geheel deden verdwijnen; van een tijd waarin de in vorige eeuwen vergaarde schatten het middel waren geworden om rustig voort te slapen en slechts te ontwaken, zoodra zaken aan de orde kwamen waarbij persoonlijke veeten en onbevredigde eerzucht van middelmatigheden een hoofdrol speelden, terwijl dichters en schilders hun gloed verloren en rijmende en lijmende hun vervelenden weg gingen; zij moet eindelijk spreken van een tijd waarin een nieuw leven, dat flauw, zeer flauw aan de dagen van vroeger herinnert, zich begint te openbaren, maar dat toch geenszins de kracht heeft om die dagen te doen vergeten en dat ons met den dichter de eens als keizerin van Europa begroete stad doet toeroepen:

> Heerlijk glanst gij nog in het heden,
> Neen, uw winter daalde niet,
> Maar de dagen uwer lente
> Zijn der glorie rijksgebied!

Die lente, ge vindt haar op deze historische tentoonstelling in al haar kracht en macht weergegeven, al zijn ook de latere jaren niet vergeten en al ligt de geschiedenis van drie eeuwen voor ons uitgespreid. Hij die met de meeste nauwkeurigheid de bijeengebrachte voorwerpen heeft bestudeerd, zal ook het best beseffen hoe onmogelijk het is in een klein bestek iets meer te geven dan een zeer oppervlakkige beschouwing, wanneer men deze geheele tentoonstelling zou willen bespreken; het kwam ons daarom gewenscht voor onze mededeelingen te beperken tot sommige schilderstukken voor de schilderkunst

en hare geschiedenis van belang, terwijl we het aan anderen overlaten, den totaalindruk weer te geven dien deze tentoonstelling te weeg brengt.

Het Amsterdam uit de eerste helft der zestiende Eeuw is slechts door enkele voorwerpen vertegenwoordigd; toch kan men die enkele voorwerpen beschouwend met een weinig fantasie zich de stad en hare bewoners duidelijk voor den geest brengen. De gedaante der stad en al hare gebouwen zien wij herrijzen als wij het hoogstmerkwaardige paneel beschouwen waarop Cornelis Teunissen[1] met prijzenswaardige nauwgezetheid, gepaard aan werkelijk artistieke opvatting, in 1536 schier huis voor huis heeft afgebeeld; den invloed der kerk en hare priesters voelen we diep waar de voorwerpen en afbeeldingen betreffende het zonderlinge Amsterdamsche mirakel[2] zich aan ons oog vertoonen; de eikenhouten en metalen beelden hetzij deze dan grafelijke of andere personen voorstellen, maar die in elk geval eens de vierschaar van het oude stadhuis met zijn hoogen, spitsen toren versierden, brengen, evenals enkele beeltenissen van 16de eeuwsche burgervaders, ons de wereldlijke macht in herinnering; enkele schutterstukken roepen beelden voor onzen geest, die de eenvoudige maar wakkere burgerij dier dagen als doen herleven, terwijl deze voorwerpen zelve getuigen van een tijdperk der kunst, dat slechts meer behoeft bestudeerd te worden om in aanzien te rijzen. Hoe belangrijk de beelden[3] van het oude stadhuis ook mogen zijn, zij strijden om de overwinning met de acht stukken doek, waarop een meesterhand voor meer dan drie eeuwen de geschiedenis der Amsterdamsche

1 Cornelis Tennissen of Anthonissen wordt, vreemd genoeg, niet door van Mander vermeld. Het is daaraan zeker te wijten, dat wij zoo weinig van hem weten. In 1544, 46, 48, 50, 54 en 57 was hij schepen van Amsterdam. In 1547 was hij raad geworden. Drie jaar te voren had hij ten tweede male, nu in houtsnede, een plattegrond van de stad vervaardigd en daarop zijn adres '*achter de Nieuwe Kerk in de schrijvende hand*' medegedeeld. De jaartallen op zijn werk vermeld loopen van 1533-1552. Van dit laatste jaar dagteekent een houtsnede, voorstellende het beleg van Terouane (Muller, Ber. beschr. v. historieplaten, N^{O}. 405). De mededeeling van Brulliot, dat hij een zoon zou zijn van den Keulschen graveur Antoine de Worms, vinden we door niets bevestigd.

2 De geschiedenis van het Amsterdamsche mirakel is te bekend om haar hier te verhalen; wie er nieuwsgierig naar is, kan deze overlevering in kleuren en geuren verhaald en besproken vinden door de heeren Pluym en Alberdingk Thijm.

3 Afgebeeld en besproken in *Nederlands oudheden*, door D. van der Kellen Jr. en in *Aemstels oudheid*, door Dr. P. Scheltema.

wonderhostie afbeeldde. Nergens meer dan bij het beschouwen van deze met lijmverw geschilderde doeken voelden we ons met weemoed vervuld over het verlies der schatten, die te niet zijn gegaan bij den verklaarbaren, maar voor de kunst en hare geschiedenis zoo noodlottigen beeldenstorm. Slechts enkele der menigvuldige stukken, die altaren en kapellen der Amsterdamsche kerken hebben versierd, zijn door dien storm gespaard. In de R.K. kerk op het Begijnhof berust een triptiek, dat uit de Oude kerk gered werd zonder veel te hebben geleden. De doeken, die thans op de tentoonstelling prijken, zijn minder gelukkig geweest. Blijkbaar hebben ze met eenige anderen vroeger een geheel gevormd, dat door een verbitterde menigte verscheurd en vaneengereten is; eerst na driehonderd jaar, nu ongeveer veertig jaar geleden, heeft een kerkeknecht van de N. Zijds kapel de overblijfselen in een kelder gevonden, waar ze wellicht door den een of anderen kunstminnenden Katholiek waren geborgen. Onder de acht doeken munten het meest uit de vrouw in het blauw gekleed en een witten doek op het hoofd, zich bukkende om de hostie uit het vuur te nemen, de priester in een wit met breede plooien afhangend gewaad met den herstelden man achter zich, en ten derde de processie naar de kerk. Dit laatste vertoont daarenboven het oogenblik waarop de priester de hostie weder in de kelk plaatst, terwijl de man en vrouw met heiligen eerbied en ootmoed de handen vouwen.

Aan welken kunstenaar wij deze schilderingen te danken hebben kan niet met zekerheid gezegd worden; toch ligt een gissing voor de hand. Onder de Amsterdamsche kunstenaars uit de zestiende eeuw wordt een schilder en graveur vermeld, die een eervolle plaats bekleedt naast Alaert Claes, Cornelis Anthonissen, Lange Pier e.a. Zijn monogram I ⚜ A, dat op enkele schilderijen en verscheidene houtgravuren voorkomt, is reeds meermalen besproken en heeft tot velerlei gissingen aanleiding gegeven. Ik schaar mij bij hen, die in dezen kunstenaar Jacob Cornelissen van Oostzanen willen herkennen. Niet alleen noemt van Mander (ed. 1618, blz. 130 a.) verschillende houtgravuren van Jacob Cornelissen, die wij allen in het werk van den ander terugvinden, maar daarenboven bestaat er, volgens Nagler[1], een druk van zijn beroemde passie[2], waarop behalve

1 Künstler lexicon in voce Jan Walther van Assen.

2 Van deze passie, bestaande uit twaalf zeldzame prenten, werd eenige maanden geleden een exemplaar in fraaien rand, met het Amsterdamsche wapen en het jaar 1517, voor 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam aangekocht.

het bedoelde monogram de naam van Jacob Cornelissen als teekenaar voorkomt. Toch aarzelt Nagler nog den onbekende met Jacob Cornelissen samen te smelten, want - zegt hij - de naam van dezen laatste komt niet overeen met het monogram. Wij meenen, dat de bewijzen voor de stelling, dat Jacob Cornelissen en de kunstenaar met het bedoelde monogram één persoonlijkheid is, overvloedig genoeg voorhanden zijn; het monogram te verklaren is geenszins onmogelijk. Meermalen gebeurt het, dat de monogrammen der kunstenaars bestaan uit twee letters van den naam en een figuur, dat met dien naam niets te maken heeft; men denke slechts aan de monogrammen van Cornelis Tennissen, Dodo Petersen e.a. Zoo ook hier; de naam des schilders is ślechts verborgen achter de letters I A, die men zeer goed kan verklaren door Jacob Amstelodamensis en daardoor in verband brengen met Jacob Cornelissen, die wel in Oostzaan werd geboren, maar volgens van Manders bericht als burger van Amsterdam is gestorven en daar dus lang heeft gewoond.

Onder de prenten van dezen J(acob) A(mstelodamensis) dan komt een niet door Nagler vermelde houtsnede voor, geheel in den geest der schilderingen en hetzelfde onderwerp behandelend (zie Kat. Tent., N° 1655). Van Mander vertelt verder dat Jacob Cornelissen gewoon was ‘alle sijne lakens’ met ‘veel creucken en vouwen’ te schilderen, wat geheel overeenstemt met de kleederen en doeken die op de acht schilderingen voorkomen en waaraan blijkbaar de uiterste zorg is besteed. Een nadere vergelijking van zijn schilderwerk op het Mauritshuis te 's Hage en te Cassel berustende, zou mijne gissing wellicht bevestigen. Hoe dit zij en wie dan ook de schilder moge zijn, van harte wenschen wij dat de kerkeraad der gereformeerde gemeente, die tot nu toe deze schatten op een schier ontoegankelijke kerkeraadskamer, waar slechts zelden een lichtstraal doordringt, heeft bewaard, spoedig gehoor moge geven aan den algemeen geuiten wensch, dat deze voor de kunst en hare geschiedenis zoo belangrijke doeken voortaan een waardige plaats in een openbare verzameling mogen bekleeden, al ware het dan ook dat zij in eigendom aan de gemeente bleven toebehooren.

Uit denzelfden tijd als de schilderingen betreffende het mirakel dagteekent een hoogst merkwaardig portret, dat ons voor-

komt door Jan van Schoorl zelven te zijn geschilderd en dat ons *Nicolaus Cannius* op 30jarigen leeftijd te zien geeft. Deze Cannius, die zes jaar met Erasmus heeft verkeerd, wordt gezegd bestuurder van het Ursulienenklooster te zijn geweest; ook met Allard van Amsterdam (over wiens leven misschien nog heel wat is op te sporen in de archieven van het burgerweeshuis, aan welke instelling hij zijne boeken vermaakte) was hij zeer bevriend. De schilder heeft Cannius afgebeeld met toga en baret. De toga is niet geheel gesloten, maar laat een rood onderkleed even te voorschijn komen[1]. In de rechterhand een gebedenboekje houdende, wijst de godsdienstige man met de linker naar de spreuk die het onderste gedeelte van het paneel bedekt:

> Quem venit e fucis cito gloria concidit. una fine caret.
> virtus et benefacta manent.

Cannius werd, volgens getuigenis van zijn leerling Opmeer, in 1555 in de Oude Kerk begraven; ten onrechte heeft men hem dus meenen te herkennen in den pastoor Cannius te Spaarnwoude, die in 1572 werd omgebracht.

De bekende braspenningsmaaltijd van denzelfden Cornelis Tennissen, van wien we reeds melding maakten, en een door Dirck Jacobsen, den zoon van Jacob Cornelissen van Oostzanen, in 1554 geschilderd schutterstuk, zijn de eenige schilderstukken uit de eerste helft der zestiende eeuw, die door de gemeente Amsterdam uit hare rijke kollektie, op het stadhuis berustende, zijn ingezonden. Indien de tentoonstellingskommissie over een grootere ruimte te beschikken had gehad, welk een genot zou zij ons hebben kunnen verschaffen, door al die stukken, die nu in verschillende kamers, gangen en kantoren van het stadhuis zijn verdeeld, bij elkander te brengen. In kronologische orde opgehangen, had men ons een beeld kunnen geven van de Hollandsche schilderkunst van de 16^{e} tot de 18^{e} eeuw, zooals men te vergeefs elders zou zoeken. Denk u daarbij alle stukken die in het voormalig werkhuis berusten, en gij krijgt een galerij zonder wederga, waaruit men allereerst zou hebben kunnen leeren, dat er ook vóór Rembrandt en van der Helst kunstenaars zijn geweest, die het bestudeeren ten volle waard

1 Op den achtergrond een landschap met rotsen, torens en kasteelen. Op een der rotsen een doode boom, waaraan een tafeltje met het jaartal 1534.

zijn, en die in het licht van hun tijd een geheel andere figuur maken dan de oppervlakkige beschouwer ons zou willen doen gelooven; er is aan het glorietijdperk van de 17e eeuw zooveel geofferd, dat men menigmaal onrechtvaardig is geweest jegens de eeuw die dit tijdvak is voorafgegaan. Of voelt ge u, om op de tentoonstelling te blijven, niet aangetrokken tot die wel wat stijve, maar toch zoo juist geteekende figuren door Cornelis Ketel op het doek gebracht, toen hij Dirck Rosencrans en diens korporaalschap moest weergeven. Van Mander noemde ze ‘seer heerlyck geschildert en sierlyck om aensien’, en vertelt verder dat dit stuk met een nieuw inventie van lijst is versierd, daarmede waarschijnlijk doelende op de gewoonte van den ‘poëetlycken schilder’ om zijne stukken met sinnekens of allegorische voorstellingen te omgeven. Jammer dat er van deze nieuwe inventie van lijst niets meer te zien valt; men schijnt het stuk afgesneden te hebben, misschien wel ('t is toch wel meer gebeurd) om het van pas te maken voor de plaats waar men het wilde ophangen. Nog is er op de tentoonstelling een portret dat, al vermeldt de katalogus het niet, met eenigen grond aan den schilder van Rosencrans' korporaalschap kan worden toegeschreven. Wij bedoelen het door den heer R. van de Poll ingezonden portret[1] van Pieter Jansz Kies. Deze Haarlemsche burgemeester, wiens vrouw, Brecht Proosten, een even groote vermaardheid heeft verkregen als hij zelf, heeft zich ook jegens Amsterdam verdienstelijk gemaakt. In een oude kroniek, door Adriaen Valckenier in het midden der 17e Eeuw overgeschreven, vindt men op den datum van 26 September 1566 het voorval, waarbij Kies ook in Amsterdam handelend optrad met de volgende woorden medegedeeld:

‘26 Sept. 1566 worden Zijmen muts in de nieuwe kerck begraven daer moeyte ghevallen was eerse in de kercke conde comen ende dat ghedaan wezende gingck er een deel ghespuys

1 De overlevering, die dit portret aan Corn. Ketel toeschreef en die niet door de schilderwijze wordt weêrsproken, werd door Jacobus Houbraken op zijne gravure naar deze schilderij bevestigd. Op het portret leest men behalve des Burgemeesters spreuk: ‘Kiest het best’, het jaar 1596 en ae. 60. Achter op het paneel is een metalen plaatje, waarop te lezen staat:

> ‘Pieter Kies, vader van Wijntje Kies, moeder van Brechje van Schoterbosch, getr. met Dirck Hasselaer, vader en moeder van Aagje Hasselaer, vrouw van Hendrik Hoofd’.

Dit laatste echtpaar komt voor onder No. 429 en 430.

naer de minnebroers ende smeten al aen stucken ende lieten die monicken uitgaen zonder haer eenigh quaet te doen ende aten en droncken elck om zeerst'.

Groot gevaar om te behooren tot 'al' wat 'aen stucken' werd gesmeten, liep ook de boekerij van het klooster en zeker zou ze door de woedende volksmenigte zijn verscheurd, zoo niet Kies en Egbert Roelofsen zorg hadden gedragen 'dat de meeste en beste boeken op een erf daeromtrent op de zeedyck waren geborgen'[1].

Als vertegenwoordigers der Amsterdamsche patriciërs uit deze eeuw vinden we Andries Boelens met zijn schoonzoon Cornelis Hendriksen Loen[2], Joost Buyck, den Roomschgezinden burgemeester die bij de omwenteling in 1578 ter stede werd uitgeleid, en zijn wakkeren tegenstander Laurens Jacobsen Reael. Is het van de meeste 16de eeuwsche portretten onbekend, aan wiens penseel wij hun ontstaan te danken hebben, het portret van dezen bewoner van den *gouden reael* op het Water, wordt gezegd door Dirck Barendsen, wiens meesterstuk zich te Gouda bevindt, geschilderd te zijn. Leerling van Titiaen was Dirck Barendsen (1534-1592), een beroemd man van zijn tijd, en zou hij, volgens van Mander, de rechte manier van Italië 'puer en onvermenght' in zijn vaderland hebben overgebracht. Al moge er op deze laatste mededeeling wel wat zijn af te dingen, het portret van Reael is geschilderd met een gloed en een warmte, geheel vreemd aan de Hollandsche schilders dier dagen, wier verdiensten over het algemeen meer is te zoeken in juiste teekening en uitdrukking der gelaatstrekken, dan in gevoelvolle mengeling van kleuren en tinten. Aan Dirck Barendsen sluit zich de schilder aan, die Hendrick Paulussen Boel, den stichter van het Dolhuis, op het paneel bracht.

Behalve sommige der reeds genoemden dient ook als vertegenwoordiger van het tijdvak der omwenteling Dirk Jansz. de Graef genoemd te worden, wiens geschilderd portret, waarnaar

1 Wagenaar, I, 287.

2 Op dit portret, dat ons Loen te zien geeft, met een doodskop in de hand, leest men:

Dives opū sum̄is perfunctus honoribus atque
Maiorū multis elarus imaginibus
Filius Henrici decies Cornelius annos
Sex vitae et quinos vix bene dum numerat
Heis tenueis Pareae voluere ita cessit ad ūbras
Et elansit tenebris lumina perpetuis,

de algemeen bekende gravure van Houbraken werd vervaardigd, eerst werd ingezonden, nadat de katalogus was afgedrukt. Dit portret wekt met enkele beeltenissen van leden uit hetzelfde geslacht droeve herinneringen op bij hem, die met hart en ziel de vaderlandsche kunst en hare geschiedenis lief heeft en waardeert; het spreekt van een dier dagen, waarop zonder noodzaak en met terzijdestelling van alle eerbiediging van familie-overlevering door een beschaafd man de beeltenissen van zijn voorouderen aan den meestbiedende werden verkocht. Op de tentoonstelling is slechts het treurig overschot te vinden van de eens zoo rijke kollektie, die ter kwader uur van het slot Ilpendam werden vervoerd om niet alleen heinde en ver tot den vreemdeling te spreken van het glorietijdvak onzer kunst, maar tevens daarbij weder te verkonden hoe er tusschen Dollart en Schelde een volk woont, dat onder zijne eerste burgers mannen telt, wier koopmansgeest zelfs niet aan banden wordt gelegd waar het geldt de herinnering aan een uitstekend en vermaard voorgeslacht.

Het ‘edel bloed der Bickeren’ heeft de familie-overleveringen beter bewaard en is meer getrouw gebleven aan de vaderlandsche kunst. Een aantal afbeeldingen van dit voor Amsterdam zoo veelbeteekenend geslacht is op de tentoonstelling te vinden. Wij gaan echter de 16de eeuwsche Bickers met stilzwijgen voorbij[1]; hun roem wordt evenzeer overschaduwd door hunne nakomelingen als de kunst der schilders, die ze op het doek brachten, hier moet wijken voor het penseel van hen die de 17de eeuwsche leden uit dit geslacht hebben vereeuwigd.

Den overgang van de 16de tot de 17de eeuw vormt de anatomische les van Dr. Sebastiaen Egberts door Aert Pietersen[2].

1 Over het merkwaardige portretje van Jakob Pietersen Bieker vergelijke men het artikel van den heer Alberdingk Thijm in Eigen Haard, No. 26.

2 Deze Aert Pietersen schilderde twee jaren voordat hij aan de anatomische les van Sebastiaen Egberts begon, een weinig bekend schutterstuk, dat thans in de raadzaal van het Amsterdamsche quasi-stadhuis hangt en dat onder No. 90 van de beschrijving der aldaar zich bevindende schilderijen genoemd wordt, zonder vermelding van schilder. Van harte wenschen wij dat de geachte archivaris van Amsterdam spoedig gevolg moge geven aan zijn plan tot uitgave van een nieuwe beschrijving der genoemde schilderijen; een nauwkeurige lezing van van Manders Schilderboek, gepaard en voorafgegaan door een oplettende beschouwing der schilderijen zelve, zal meer aan het licht brengen dan men vermoedt; o.a. bevinden zich op het stadhuis waarschijnlijk eenige schutterstukken van Alaert Claes, den leermeester van Pieter Aertsen of Lange Pier.

Deze zoon van den bekenden Lange Pier behoort tot ‘de voorhoede van het groote leger’ dat zich met overweldigende kracht van den eerepalm der schilderkunst heeft meester gemaakt. In tegenstelling met de gemaniereerdheid van zijn broeder Pieter (wiens voor het Haarlemsche bakkersgild geschilderde stuk deze fout sterk doet uitkomen) heeft Aert Pietersen de 28 broederen van het chirurgijnsgild op eenvoudige maar niettemin reeds van vooruitgang getuigende wijze, om Sebastiaen Egberts gegroepeerd en daardoor den weg gebaand tot het meesterstuk uit Rembrandts eerste periode. De genoemde Sebastiaen Egberts zou men, indien er genoegzame ruimte in de tentoonstellingszalen ware geweest, nogmaals hebben ontmoet en wel zooals een Keysers hand hem in gezelschap van vijf zijner gildebroeders heeft afgebeeld. Evenals vele andere stukken van het chirurgijnsgild is deze anatomische les, waarmede Thomas de Keyser in 1619 zijne langdurige kunstenaarsloopbaan begon, in een donkere kollegiekamer van het Athenaeum blijven hangen, en deelt daar in het lot van een Troost, een Adriaen Backer en zoovele andere merkwaardige schilderijen, die indertijd slechts voor Amsterdam behouden bleven om in kollegiekamers en op bovenverdiepingen van de voormalige Garnalen-Doelen een plaats te vinden. Moge reeds voordat het nieuwe Museum zijne gastvrije deuren ook voor deze zwervelingen opent, het gemeentebestuur van Amsterdam een andere en betere plaats voor deze met zooveel moeite behoudene schatten aanwijzen.

Thomas de Keyser[1], die jaren lang met den voornaam Theodorus werd gedoodverwd, is op de tentoonstelling echter voldoende vertegenwoordigd. Wij vinden er de beide levensgroote portretten van Laurens Reael en zijne gade, den burgemeester Abraham Boom en den Remonstrantschen predikant Carolus Niellius (1634), door hem met denzelfden eenvoud, uitvoerigheid en kracht geschilderd als waarvan zijne vier burgemeesters op het Mauritshuis getuigenis afleggen.

Voor wij van Thomas de Keyser melding maakten, hadden

1 Hoe weinig er omtrent Thomas de Keyser bekend is, toch heeft men in den laatsten tijd nog al het een en ander omtrent zijne levensomstandigheden opgedolven. Ik voeg er de volgende aanteekeningen bij, door mij gevonden in het doopboek der Remonstrantsche gemeente alhier:

31 April 1636	publyck gedoopt Andries, de zoon van Thomas de Keyser, en Magtelt Andries.
27 Oct. 1643	gedoopt in 't publieck Magthelt, het kind van Thomas de Keyser en Aeltgen Heyndrickxd^{r}.

we, indien wij een streng kronologische orde volgden, reeds moeten vertoeven bij Michiel Jansen Mierevelt, die in 1567 te Delft ‘aan het Marctveld’[1] werd geboren en die gezegd wordt gedurende zijn 74jarig leven 5000(!!) portretten te hebben geschilderd. Wij vinden van zijn hand de beide portretten van Hooft, het door zijn schoonzoon Delf in prent gebrachte portret van den Doopsgezinden vermaner Lubbert Gerritsen en een hoogst merkwaardig portret, voorstellende Agatha de Vlaming van Outshoorn, echtgenoote van Roelof Bicker. Dit tot heden nimmer tentoongestelde portret (gemerkt M. Miereveld 1640), dat een der laatste beeltenissen schijnt te zijn, die wij aan Mierevelts vruchtbaar penseel te danken hebben, trekt vooral de aandacht, wijl het in behandeling weinig overeenstemt met de andere door Mierevelt geschilderde portretten. Is het niet alsof de Delvenaar nog op het laatst van zijn leven ter schole is geweest bij den ‘grooten Leidschen molenaarszoon’? Over de portretten van Hooft is reeds heel wat te doen geweest. De Algemeene Konst- en Letterbode van 1847 heeft er indertijd op gewezen, hoe weinig het door Mierevelt geschilderde type geleek op datgene wat door Sandrart is weergegeven en dat thans op het Trippenhuis berust. Een vergroote kopie naar dit schilderij, dat op de tentoonstelling naast het groote portret door Mierevelt hangt, maakt het mogelijk voor goed te konstateeren, dat het verschil niet van dien aard is, dat bij een dezer twee portretten aan een ander persoon dan aan Hooft gedacht behoeft te worden. Men vergete niet dat Mierevelts stuk het jaartal 1629 draagt en ons Hooft op 48jarigen leeftijd te aanschouwen geeft, terwijl Sandrart eerst veertien jaar later het penseel opnam om den Drost te conterfeiten. Behalve deze schilderijen vinden we van Mierevelt nog drie stukken uit de groote kollektie familieportretten op het Deutzenhofje alhier berustende. Deze kollektie[2], die in haar geheel op de tentoon-

1 In mijn exemplaar van Bleyswycks beschrijving van Delft staat met 18e eeuwsche hand deze aanteekening:

‘Z. Zijde, het 3e huys, volgens brieven aldaar berustende, in den gaaper’.

Zijn er nog grondpapieren van dit huis aanwezig?

2 Tot mijn verwondering vond ik bij deze verzameling twee groote schilderijen uit de eerste helft der 16e Eeuw. Het eerste, een aanbidding der drie koningen, hangt op een portaal, het tweede, zoo ik mij niet bedrieg, een ontmoeting van Jacob en Esau, hangt op een slaapkamer.

stelling aanwezig had moeten zijn, bevat ongeveer 40 portretten van meerdere en mindere waarde, afkomstig uit de familiën Beresteyn, Deutz, Boreel, Hatting, Godin, Meerman, enz. en vormt met de verzameling, die op de kasteelen Assumburg en Marquette berust, een geheel, zooals men slechts zelden zal aantreffen. Een nadere beschouwing van al deze portretten zou zeker voor de kunstgeschiedenis hare vruchten afwerpen; voorloopig zij het genoeg op de drie Mierevelden te wijzen, die thans op de tentoonstelling prijken en die ons den meester in al zijn kracht doen zien; vooral het vrouweportret van het jaar 1620, in het eigenaardig kostuum dier dagen, met de rechtstandige hoepelrok, bedekt door een rijk met goud geborduurd gewaad kan een vergelijking met de beste stukken des meesters gerust afwachten.

De schilder, waarop het vorstelijk 's Gravenhage terecht trotsch is, Jan van Ravesteyn (1580?-1657), heeft de gelaatstrekken afgebeeld van het ‘looze Reyntje’, met welke benaming Vondel den man betitelde die als heftig contra-remonstrant bij uitnemendheid bekend staat en wiens groote verdiensten dikwijls te veel over het hoofd worden gezien, omdat hij het ongeluk heeft gehad, dat de scherpe pen van Vondel bij voorkeur tegen hem was gericht. Ieder begrijpt, dat wij Reynier Pauw, een der voornaamste tegenstanders van den advocaat, op het oog hebben. Als zeven en zestigjarig grijsaard heeft Ravesteyn, wiens talenten men het best op het gemeentemuseum van zijn geboortestad kon bewonderen, ons dezen oud-burgemeester van Amsterdam voorgesteld; al is de achtergrond geheel overschilderd en al schijnt ook het gelaat hier en daar een weinig te hebben geleden, toch zien we Ravesteyn in zijn kracht. Waarschijnlijk is dit portret in 1631 geschilderd; Ravesteyn was in dit jaar nog niet op den weg, die zijn vroegere stukken later scheidde van het groote regentenstuk van 1636, waarin hij toonde ‘de klaarheid der geschiedenis boven 't flonkerlicht der poësie’ te verkiezen.

Een man die dezen door Ravesteyn verkozen weg nimmer is opgegaan, Frans Hals, vinden we hier niet. Zijne ‘magere kompagnie’ was hier anders uitmuntend op zijn plaats geweest. Van zijne navolgers ontmoeten wij Claes Moyaert en Jan de Bray. Van den eersten kunt ge het portret gaan zien van Leonardus Marius, dezelfde die de verschillende gegevens omtrent de overlevering van het mirakel heeft bijeengebracht en

met Pater Laurentius en de schoone Tessela den grooten Agrippijner den weg tot het Katholicisme schijnt te hebben gewezen. Claes Moyart, op het einde der 16de eeuw geboren (in het jaar 1618 was hij reeds lid van de Kamer in Liefde Bloeiende[1]), maakt op de tentoonstelling geen schitterend figuur. Men ziet er hem dan ook niet op zijn voordeeligst. Bekend is het door T. Matham uitmuntend gegraveerde portret van Leonardus Marius, dat ons dien priester doet zien, zittende in zijn studeerkamer voor zijn bij het raam geschoven tafel, die met boeken, geschriften en andere voorwerpen is overladen. Onder dit portret leest men, behalve den naam des graveurs, 'N. Moeyart pinxit.' Het origineel, waar deze woorden op doelen, kan men nu in het Oudemannenhuis gaan zien, maar niet licht bewonderen. Nooit is mij een schilderij zoo uit de gis gevallen; de prent van Matham, krachtig en fraai gesneden, gaat verre boven dit portret zonder uitdrukking. In den achtergrond leest men het bekende monogram van Moyart, vergezeld van deze woorden: D. Leonardus Marius S.T.D. Ao. 1652 en daaronder Pastor Begginagii etc. Amstel. - Het hier genoemde jaartal is echter van later dagteekening. Men heeft het jaar 1647, dat er eerst gestaan heeft, veranderd in 1652, dat men op de prent vond. Over het algemeen schijnt men met de aanduidingen op Moyarts schilderijen geknoeid te hebben. De heer Kaiser, direkteur van 's Rijks museum van schilderijen te Amsterdam, heeft onlangs de ontdekking gedaan, dat de schilderij, die eenige jaren geleden door den heer Koch, als een Gabriël Metsu, aan het Museum werd geschonken, van niemand anders is dan van onzen Claes, wiens monogram men zonder veel moeite in den naam van Metsu heeft veranderd. Bode[2] heeft indertijd in dit schilderij het bewijs meenen te vinden, dat Metsu een leerling van Frans Hals zou geweest zijn; de waarschijnlijkheid van dit

1 Vgl. de door den heer Rössing, Tijdspiegel, 1875, bl. 142, medegedeelde plaats uit Rodenborghs '*Melibea.*' Vondel en Moyart schijnen reeds vroeg met elkander bekend te zijn geweest. Het door den heer J.Ph. van der Kellen (Peintre graveur, pag. 65), onder No. 16 beschreven prentje, is de titelprent voor Vondels Pascha, ed. 1636.

2 Bode, Frans Hals und seine Schule, pag. 57. Het aldaar onder No. 3 medegedeelde monogram, voorkomende op een schilderij in de Galerie Lichtenstein te Weenen, schijnt mij evenzeer apocryf toe. Gabriël Metsu teekende nooit niet een lange *s*, en schreef gewoonlijk boven de laatste letter van zijn naam een Umlaut. Opmerking verdient, dat ook het monogram van Gillis Mostaert met weinig moeite tot G. Metsu verknoeid zou kunnen worden.

leerlingschap drage men nu op Moyart over. Wil men hem naar waarde leeren kennen, men beoordeele hem niet naar het portret van Marius, maar naar zijn regentenstuk van het Oudemannenhuis (1640), dat op een der vele kantoren van het stadhuis hangt en aldaar gedurende vele zomermiddagen is blootgesteld aan de stralen van de zon, die dan ook reeds de linkerzijde veel hebben doen lijden.

Jan de Bray kan zeker niet met evenveel recht als Moyart een leerling van Hals worden genoemd, toch heeft hij diens werk niet onopgemerkt gelaten. Er is vreemd met hem omgesprongen; men heeft hem steeds verward met zijn broeder Jacob en onder diens naam is hij dan ook bekend geweest, totdat Dr. van der Willigen de verwarring heeft doen ophouden. Van Jacob († 1664) kent men tot nog toe geen schilderwerk, al komt hij op een lijst van schilders voor; Jan is de beroemde de Bray, van wien men op het Haarlemsch stadhuis verscheidene stukken vindt. Hij geeft ons op de tentoonstelling de portretten te aanschouwen van Dr. Joannes Blaeu en zijne vrouw Geertrui Vermeulen, zooals ze waren in het jaar 1663, toen zij hun zilveren bruiloft reeds vier jaar achter den rug hadden. Dr. Joan, die de groote drukkerij van zijn vader Willem Jansen had overgenomen, zit in het zwart gekleed aan een tafel, terwijl aan de andere zijde zijne vrouw heeft plaats genomen; hij is de type van den nijveren regent-industriëel of koopman; zij die van de 17de eeuwsche huisvrouw. Op den achtergrond geven een aantal boeken, kaarten, een globe en een buste van Laurens Coster duidelijk te kennen welk vak door dezen Blaeu wordt uitgeoefend. In 1666 bracht hij zijn drukkerij van de Bloemgracht naar de vroegere Latijnsche school ten noorden van de Nieuwe kerk over; gedurende zes jaar was hij aldaar gevestigd, totdat op 22 Febr. 1672 al de hem toebehoorende gebouwen verbrandden. Blaeu overleefde deze ramp niet lang en stierf 28 Dec. 1673.

Een portretje van Jan van der Heyde[1] (kat. N°. 615) wordt gezegd door Jacob de Bray te zijn geschilderd. Zou men hier met de gewone vergissing te doen hebben, of zou men hier waarlijk werk van Jacob voor zich hebben? Wij durven het inderdaad niet te bepalen. Het portretje is afkomstig van van der Heyde's aanverwant, den beroemden Lambertus ten Kate Hermansz.,

1 Over van der Heyde's portretten vergelijke men Navorscher, 1876.

dien men naar waarheid ‘de voortreffelijke hoofdgrondlegger der Nederduitsche letterkunde’ heeft genoemd.

Een schilder, wiens werken hoogst zeldzaam zijn, is D.D. Santvoort. Hij is dezelfde aan wien men (te recht?) de famielje Bas op het Trippenhuis toeschrijft: zijn persoonlijkheid is in nevelen gehuld. Men weet schier niets van hem en zijne schilderijen zijn eerder geschikt de verwarring te vergrooten dan die te helpen opheffen. Hoe toch is het mogelijk, dat de beide blomzoete troniën van Gerrit Pauw en zijne echtgenoote (gem. D.D. Santvoort 1637) door denzelfden kunstenaar op het doek zouden zijn gebracht, die gezegd wordt de regenten en regentessen van het spinhuis in 1628 en 1638 te hebben geschilderd. In tegenstelling van de onnatuurlijke kleur en de onnoozele uitdrukking der portretten toont vooral het regentessenstuk zulk een meesterschap van opvatting, dat twijfel meer dan geoorloofd is. Dat de beide portretten van Santvoort, hoe belangrijk ook voor het kostuum, ons weinig aantrekken, is misschien daarenboven hieraan te wijten, dat zij geplaatst zijn tusschen twee meesterstukken van van der Helst, die voor het eerst op een tentoonstelling aanwezig, een aandachtige beschouwing ten volle waard zijn. Behalve den naam des schilders, het jaartal 1642 en den ouderdom der beide voorgestelde personen, vindt men op deze portretten de wapens van Vlamingh van Outshoorn en Bronckhorst, die ten duidelijkste aantoonen, dat we in dezen krachtigen 68-jarigen grijsaard en zijne dertien jaar jongere gade niemand anders hebben te begroeten dan burgemeester Dirck Vlamingh van Outshoorn en Wendela Bronckhorst.

Van der Helst heeft in hetzelfde jaar, waarin hij dezen burgemeester, wiens ‘ongekreukt gemoed’ door Vondel herdacht wordt, met zijne vrouw afbeeldde, ook verscheidene leden van de familie Bicker op dezelfde meesterlijke wijze geschilderd. Er is geen Amsterdamsch geslacht geweest dat meer is gelasterd en bewierookt, gehoond en vereerd dan deze 17de eeuwsche Bickers. De pamfletten tegen Andries, zijn zoon (den Drost van Muiden) en zijn broeder Cornelis telt men bij tientallen, de lofdichten ter hunner eer zijn even talrijk. In de kunstwereld schijnt hun naam een goeden klank te hebben gehad. Vondel en Jan Vos hebben ze bezongen, van der Helst heeft hunne portretten geschilderd. Van het algemeen bewonderde portret van Andries, dat op het Trippenhuis berust, en dat, schoon de katalogus van het Rijksmuseum het niet

vermeldt, van hetzelfde jaar dagteekent[1] als de portretten van Outshoorn en zijne vrouw, is op de tentoonstelling een welgeslaagde kopie te vinden, geschilderd door den talentvollen en jong gestorven Anth. de Vries. Dezelfde hand heeft de door van der Helst geschilderde beeltenis van den loggen Gerard Bicker Andriesz, die insgelijks op het Trippenhuis berust, weergegeven. Men schijnt in de familie Bicker met van der Helst gedweept te hebben: Andries (op het Trippenhuis), zijne vrouw (kort geleden te Keulen voor het museum te Dresden aangekocht), de jonge Drost, en eindelijk Roelof Bicker, die met zijne zooeven besproken en door Mierevelt geschilderde vrouw in eigendom toebehoort aan Mevr. Waller, Oyens, allen zijn ze door van der Helst op het doek gebracht. Roelof Bicker, die reeds in 1639 met zijn geheele kompagnie schutters voor van der Helst had geposeerd en dien men in dat gezelschap in de kamer van den secretaris der stad kan bewonderen, dagteekent weder van hetzelfde jaar 1642. De drie jaar, die tusschen het schutterstuk en zijn portret liggen, hebben hem geen kwaad gedaan. Hij is dezelfde gebleven met zijn gevuld en gebruind gelaat. Behalve het bekende kleine juweel, dat ons van der Helst met zijne Constantia in vrolijke luim bij een oestermaaltijd te aanschouwen geeft, is er nog een regentenstuk[2], dat door van der Helst werd geschilderd, maar dat niet die aantrekkingskracht bezit, die de hier aanwezige portretten van dezen meester op ons uitoefenen. De vier regenten van het Walen Weeshuis, die er op zijn afgebeeld: Abraham Lestevenon,

1 Het is gemerkt B.v.d. Helst.

1642
aet. 56.

2 Eerst meende ik op dit regentenstuk het jaartal 1637 te lezen en dit jaartal is, zij het ook met een vraagteeken, in den katalogus vermeld. Latere mij door den heer de Groot Jamin verstrekte inlichtingen leerden mij, dat dit jaartal onmogelijk in overeenstemming is te brengen met de personen, die op de schilderij zijn voorgesteld. Uit de onduidelijk te onderscheiden cijfers zal men wellicht 1657 moeten lezen.
Het regentenstuk is voorzien van een hoogst merkwaardig monogram, dat duidelijk te lezen geeft B.M. van der Helst. Door deze aan het gewone monogram toegevoegde M. loopt mijns inziens de door den heer Scheltema opgedolven Severijn van der Helst groot gevaar het hem door dien geachten archivaris (Amstels oudheid, I) toegekende vaderschap over Bartholomeus te verliezen Gemeenlijk toch, al is het geen regel zonder uitzondering, werd in de 17e eeuw met de tweede letter voor den toenaam, de naam des vaders aangeduid.

Jean Hazel, Baudoin de Bordes en Joseph Serrurier, waren omstreeks 1650 te zamen regent; het schilderij moet dus van slechts enkele jaren na de schuttersmaaltijd dagteekenen. Van der Helst is in die jaren niet vooruitgegaan en schijnt op weg naar de meer gelikte en minder krachtige wijze van schilderen, die zijne allerlaatste werken kenmerken en die de portretten van Aert van Nes en zijne vrouw op het Trippenhuis zoo veel doet achterstaan bij zijne vroegere werken.

Rembrandt is niet zoo vertegenwoordigd als men had mogen verwachten. Het beroemde geschilderde portret van den burgemeester Six en dat zijner moeder Anna Wymers zoudt ge hier te vergeefs zoeken, en zoo gij gemeend hadt ze hier in gezelschap te vinden met den heer en Mevrouw Day of wellicht met het voor ieder steeds zorgvuldig verborgen gehouden vrouweportret, waarvan Mevrouw van de Poll-Muylman de gelukkige eigenares is, gij zult u bitter teleurgesteld vinden. Van Rembrandt niets dan één schilderij, enkele teekeningen uit het Museum Fodor, een paar etsen en de koperen plaat waarop eens de fijne etsnaald des meesters het wonderschoone portret van Jan Six in het leven riep, en dat als een der parelen uit het werk van Rembrandt bekend staat.

Het eenige schilderij van den vorst der vaderlandsche schilderschool dat gij hier zult vinden, is het twee palm hooge paneeltje, dat Ephraim Bonus[1] den joodschen dokter voor uwe oogen doet herleven; het is alsof ge den kundigen arts de trap, op wier leuning hij steunt, ziet afdalen, terwijl hij peinzend het huis verlaat. Nog is uit Duitschland een portret van Rembrandt ingezonden, dat door dezen zelf zou zijn vervaardigd maar dat zoozeer de sporen draagt een produkt te zijn van onze dagen, dat het verdere bespreking niet verdient. Met meer sympathie blijft ons oog rusten op de fiks gepenseelde beeltenis van den bejaarden Rembrandt, zooals Charles van

1 Ephraim Bonus overleed in 1665. Hij was de zoon van Joseph Bueno, lijfarts van Prins Maurits, gestorven 1641. Zijn geschilderd portret, dat bijna geheel overeenstemt met het in 1647 door Rembrandt geëtste portret van den dokter, wordt door den heer Vosmaer in zijn lijst van Rembrandts werken genoemd ‘het doktoortje met de beide handen,’ ofschoon slechts de linkerhand op het schilderij te zien is. Waarschijnlijk heeft de oude katalogus waaruit de heer Vosmaer deze benaming heeft overgenomen, een ander stuk bedoeld dan datgene wat de heer Six bezit; het is toch niet aan te nemen dat men het einde van de trapleuning voor een band des dokters heeft aangezien.

Beveren ons den grooten lichtschilder naar het te Florence berustend origineel heeft afgebeeld.

Rembrandts school is beter vertegenwoordigd dan hij zelf. Flinck, Bol, Victors, Philips Koninck, Jurriaen Ovens, Nicolaes Maes. Den naam van Flinck zult ge in den katalogus te vergeefs zoeken; toch is er een (nagekomen) stukje van hem te vinden, dat zooal geen meesterstuk, toch de aandacht verdient, daar het voor zoover ik weet een der oudste, misschien het oudste, geteekend stuk van Flinck is, dat men tot heden kent. Het is geteekent G. Flinck 1636 en geeft ons het portret te aanschouwen van Jacob Dircksen Leeuw, waarschijnlijk behoorende tot hetzelfde Doopsgezinde geslacht, waarvan verscheidene leden door Vondel zijn bezongen en dat zich meermalen verzwagerd heeft met de Doopsgezinde Blocken en de van Lennepen, welke laatste te dier tijde nog niet tot de kalvinistische staatskerk waren overgegaan. Jacob Leeuw is door Flinck voorgesteld, ten voete uit staande in een landschap. Het portret heeft zooveel geleden, dat een nauwkeurige beoordeeling eerst kan volgen wanneer het stuk behoorlijk is verdoekt. Wij twijfelen niet, of de regenten van het Rijpenhofje zullen dit door Flinck op 21 jarigen ouderdom geschilderde portret op den rechten prijs weten te schatten, en in 't algemeen toonen eerbied te bezitten voor de schilderijen die aan hunne zorg zijn toevertrouwd. Tegelijk met deze merkwaardige Govert Flinck, vonden wij op het genoemd Doopsgezinde hofje, gelegen op de Rozengracht, niet ver van de plek waar Rembrandt den laatsten adem uitblies, acht andere schilderingen, waarvan wij de opgave laten volgen, voor zoover de namen betreft, geput uit een notulenboek van het jaar 1839:

Vrouweportret uit de laatste helft der 16^{e} Eeuw. Op de achterzijde van het paneel staat met zwarte letters *W. Kay*.
Portret van Dirck Baltus, een fijn en dun gepenseeld borstbeeld, waarop wij een naam des schilders meenen te zien, eindigende met de letters .....y c k.
Portret van zijne zuster, gem. aet. 35 1635, lief vrouweportretje op rond paneel, in achtkant lijstje.
Het bovenvermelde portret van Jacob Leeuwen Dircksen.
Portret van Gore Cents, een baardeloos jongman, met grooten hoed op het hoofd (paneel).
Portret van Jan v. Laar, op paneel. Deze slecht geteekende

en slecht geschilderde kop verdient geen betere plaats dan de donkere en van schier alle licht verstoken regentenkamer, waar deze portretten door mij werden gevonden.

Portret van Gerard de Rijp, wandelende in zijn, in 18^{e} eeuwschen smaak aangelegden tuin.

Portret van Job Sieuwerts (Aetatis suae A^{os} 73 8/m C. Lubienietski 1713).

Familiestuk, voorstellende Gosewijn Centen en zijne huisvrouw Maria van de Rijp, met hunne twee zonen Jan en Job van de Rijp Centen, door C. Lubienietski, 1721.

Het portret van Gore Cents is zonder twijfel uit Rembrandts school; aan wien het moet worden toegeschreven schijnt niet te bepalen. Van Flinck of Bol is het niet; wellicht is het van Drost of Fabritius, van wier werken zoo weinig in hun vaderland is gebleven, dat het onmogelijk is een vergelijking met dit portret in te stellen. Met dien grooten hoed op het hoofd en zijn prettig vriendelijk gelaat, dat ons in de verzoeking brengt hem toe te roepen: zeg voor wien hebt gij gezeten? kijkt deze jonge man met helderen blik de wereld in.

Jammer dat hier en daar iets bijgeschilderd is, wat voorzeker geschiedde toen, zooals het notulenboek vermeldt, ‘de schilderijen door den jeugdigen schilder Krijgeer zijn schoongemaakt en op nieuw vernist’.

Ferdinand Bol, van wiens schilderijen wij hier het bekende fraaie portret van hemzelven uit 's Rijks museum aantreffen, is, behalve door een zijner regentenstukken, nog vertegenwoordigd door zijne portretten van Quellinus en de Ruyter. Behalve het door de kweekschool ingezonden portret van dezen ‘eereburger onzer stad’ is nog een ander door Bol geschilderd portret, dat steeds als de Ruyter bekend heeft gestaan, hier tegenwoordig. Uit de vergelijking met de andere portretten van de Ruyter is het duidelijk, dat dit tot het Museum van der Hoop behoorende stuk een ander vlootvoogd moet voorstellen dan den grooten Michiel Adriaensen. Reeds een oppervlakkige beschouwing van het door H. Berckman in 1668 geschilderde portret, dat ons de Ruyter op 61 jarigen leeftijd te zien geeft, is genoeg om tot de erkentenis te komen, dat het niet aangaat het door Bol geschilderde portret, waarop het jaartal 1667 staat, voor denzelfden persoon te houden. Doet Berckman ons de Ruyter kennen als een bejaard en gezet man,

met driedubbele kin, Bol heeft in het bewuste portret een man geschilderd nog in de kracht van het leven; ook al is men van meening dat Bol de personen, die hij moest afbeelden, nu en dan idealiseerde, toch zal een vergelijking dezer portretten ieder overtuigen, dat al heeft ze er jaren lang voor bekend gestaan, deze beeltenis onmogelijk de Ruyter kan voorstellen. Wiens portret wij dan voor ons hebben? Men heeft gezegd Aert van Nes; het is mogelijk, en wij zouden er eerder dezen dan de Ruyter in herkennen; toch doet een vergelijking van zijn portret door van der Helst geschilderd en op het Trippenhuis berustende, allen twijfel niet verdwijnen.

Twee andere leerlingen van Rembrandt vinden we in Johanes Victor en Philips Koninck.

De eerste heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven en het heeft zelfs Burger blijkbaar moeite gekost, de verschillende schilders die den naam Victor dragen te onderscheiden. De Johanes Victor die wij ook op de tentoonstelling aantreffen is van alle markten te huis; hij heeft niet alleen portretten en historie maar ook landschap en genre geschilderd; zijne beide stukken uit het Diaconieweeshuis doen hem van een hoogst aangename zijde kennen. Hij heeft de voeding en de kleeding der vrouwelijke weezen op hoogst loffelijke wijze als uit het leven gegrepen en weergegeven.

Het eerste stuk verplaatst ons in de eetzaal van het weeshuis. Aan twee lange tafels zitten de weesmeisjes, de meesten in geheel zwart, enkelen in rood en zwart costuum aan den maaltijd; op den voorgrond knielen twee grootere meisjes bij een kolossalen koperen ketel, waaruit de een met een grooten lepel de voor de kinderen bestemde spijs op een bord schept, dat door de ander wordt vastgehouden. Links twee andere meisjes die blijkbaar zijn aangesteld, om zorg te dragen voor de dorstige kelen; de een geeft aan een kleiner meisje te drinken, de ander vult een kan uit een waterton. Achter haar die voor het eten zorgen, staat de moeder van het weeshuis, een waakzaam oog houdende op de verrichtingen der meisjes; ook de vader is niet vergeten; met grooten toppershoed op het hoofd, zijn stok in de hand en een schotel onder den arm, is hij bezig de tafel links te bedienen. Op den achtergrond staat op een verhevenheid voor een lessenaar een weesmeisje, dat een hoofdstuk schijnt te lezen uit een voor haar liggenden Bijbel en zorg draagt dat de geestelijke spijze bij dezen maaltijd niet ontbreekt.

Het tweede stuk stelt, zooals Wagenaar zegt, ‘het kleeden, verschoonen en havenen der weesmeisjes’ voor. Wij zien er eenige moeders diakonessen dan ook in volle werkzaamheid. De een haalt kleedingstukken uit een kast en reikt die aan een tweede over; anderen zijn in volle woede aan het reinigen en kleeden der kinderen, die met bedeesde maar niettemin nieuwsgierige blikken de bewegingen der vrouwen nagaan. In het midden zit een der kinderen haar kousen aan te trekken; haar inspanning verradend gezichtje is werkelijk klassiek. Op den achtergrond ziet men door een boog een voorstelling, welke een genrestukje op zich zelf vormt: een der weeskinderen ligt ziek te bed en wordt bezocht door een heelmeester, terwijl een ander meisje, gebogen over de leuning van een stoel, met aandacht den voor het bed staanden Aesculaap gadeslaat.

Het eerste stuk is gemerkt Johanes Victoors pinxit, het tweede Johanes Victors pinxit; jaartallen vindt men op deze schilderijen niet; toch zal wellicht het juiste jaar voor deze stukken kunnen worden opgespoord in de archieven van het Diakonieweeshuis; op het eerste der door ons beschreven stukken leest men in den benedenhoek rechts de volgende opgave van diakonessen:

Janneken Valckenburchs H[uisvrouw] V[an] C.J. Klopper.
Janneken Jans W[eduwe] Nicolaes Abbeleve.
Anna Ruts H.V. Cornelis Keersbijl.
Neeltje Pool W. Hendrikus Geldorpus.
Baertje Jacobs H.V. Reynier Andries.
Femmetje Rudolphus W. Lukas Hooft.

Op het tweede:

Janneken van Rojen W. Jan Reyniersz.
Catharina Juliaens W. Hendrick Kemp.
Sara Vorstens W. Balthasar Jacot.
Maritje Jacobs W. Marten Jansz. Brant[1].
Cornelia Hoppesack W. Daniel Vorstens.
Josyne Backers H.V. Jan Elison.

Wij komen aan Philip Koninck. Is hij het meest bekend als landschapschilder, toch heeft hij ook op meesterlijke wijze

1 Is dit dezelfde als Vondels Heerooms Veynster-aep? Zoo ja, dan moeten de schilderijen tusschen 1650-1660 geschilderd zijn (Verg. Ledeboer, Alph. lijst Boekdrukkers, in voce Brandt).

het portret behandeld. Als getuigen daarvan mogen strekken de hier aanwezige portretten van Vondel. Brandt verhaalt dat Koninck Vondel wel zes- of zevenmaal geschilderd en geteekend heeft; welnu, gij vindt hier de meeste der door Brandt bedoelde portretten. Tot welke jaren deze verschillende portretten moeten gebracht worden, is een kwestie geweest die bij het samenstellen van den katalogus een bijzonder punt van overweging heeft uitgemaakt. Het in den katalogus opgenomen resultaat steunt voornamelijk op het jaartal dat men op het aan Jhr. Hartsen toebehoorend portret[1] leest, en dat zoo authentiek is als eenig jaartal of monogram dat ooit door een schilder op zijn werk werd geplaatst. Wij leeren er uit dat het stuk in 1665 werd geschilderd, toen Vondel dus 78 jaar oud was; geheel hiermede in overeenstemming is de overlevering dat het portret, eens in het bezit van Mr. J. van Lennep, van drie jaar vroeger zou dagteekenen. Prof. de Vries zond een portret dat een ander type vertoont en dat het meest overeenstemt met het gegraveerde portret dat men voor de Franeker editie vindt en dat den dichter op 84jarigen leeftijd wedergeeft. Het portretje, toebehoorende aan de Leidsche bibliotheek, komt mij voor van slechts enkele jaren vroeger te dagteekenen; het kan dan ook onmogelijk behooren tot de '*afbeeldingen in het kleen*', waarvan Vondel in zijn gedicht van 1656 melding maakt. Ik voor mij houd het voor zeker, dat wij die 'afbeeldingen in het kleen' tot heden niet kennen. Dat Vondel in het jaar 1651 geschilderd zou zijn, zooals uit een gedicht, door den heer van Vloten en Mr. van Lennep op dit jaar geplaatst, zou moeten blijken, schijnt mij toe door niets bewezen te zijn; het komt mij voor dat dergelijk portret niet bestaat[2].

1 Dit stuk is, behalve met genoemd jaartal, nog voorzien van den naam P. Kō. Op het schilderijtje van de Leidsche bibliotheek meen ik dezelfde naamteekening te lezen.

2 Vgl. v.L., VI, 109. Het door v. Lennep aldaar aangehaalde vers van Jan Vos slaat evenmin op een portret van 1651. In de ed. van Jan Vos, uitgegeven in 1662, komt het voor in een bijvoegsel, hetgeen schijnt aan te toonen dat dit gedicht vervaardigd werd in het jaar waarin die uitgave ter perse was. Het zal dus doelen op het portret waarop Vondel dichtte:

> Ich telde vijf en zeventigh
> Toen Koninck my dus levendigh, enz.

Verg. met mijne meening over Vondels portretten de lijst door den heer Alberdingk Thijm achter zijn onlangs verschenen boek 'Portretten van Vondel' geplaatst.

Een schilder die door sommigen onder Rembrandts leerlingen wordt genoemd, is de J. Micker, wiens plattegrond van Amsterdam in het midden der 17e Eeuw geschilderd, de stad te zien geeft zooals zij zich honderd jaar vroeger vertoonde. Immerzeel heeft dezen Micker, van wien weinig of niets bekend is, slechts genoemd als de leermeester van J.B. Weenix, en wenscht hem verder der vergetelheid prijs te geven. De man verdient dit niet. Zijne zeer zeldzame schilderstukken munten uit door een groote oorspronkelijkheid; door Kramm is hij dan ook in zijn eer hersteld. Deze wijst reeds op het merkwaardige zonlicht en de slagschaduwen die op den genoemden plattegrond voorkomen. Vergelijkt men zijn voorstelling van Amsterdam met die van Cornelis Teunissen, dan schijnt het dat Micker uit ons nog onbekende bronnen heeft geput[1].

Van Jurriaen of Jürgen Ovens bezitten onze Nederlandsche Musea schier niets. Toch ware het te wenschen dat zijn werk in de openbare galerijen te vinden ware; al is hij geen van der Helst in waarheid en kracht, toch ligt er iets behagelijks in zijne levensgroote in grijzen toon geschilderde portretten van den schepen Jan Bernd Schaep en Johan Corver, welke laatste met zijne vrouw Sara Maria Trip, die insgelijks door Ovens werd geschilderd, de stichter was van het bekende Corvershof.

Het Burgerweeshuis bezit van Ovens hand een uitmuntend regentenstuk, door hem in 1663 geschilderd, dat hem meer dan zijne andere portretten als leerling van Rembrandt doet kennen. Ovens[2] was een man van fijne beschaving. Hoogstwaarschijnlijk te Amsterdam in 1600 (en niet in 1620, zooals men lang heeft gemeend) geboren, heeft Ovens nu eens in Denemarken, dan weder in de Nederlanden gewoond en gewerkt. Hij schijnt in 1678 te Sleeswijk gestorven te zijn. Over het algemeen is er over het leven en de werken van dezen kunstenaar te weinig bekend. Zijn drie portretten op de tentoonstelling missen een jaartal. Wanneer heeft hij den door Rembrandt gewezen weg verlaten? Een zijner hoofdwerken vindt men in

1 Vgl D.C. Meijer Jr., Wandeling o/d tentoonstelling, blz. 17.

2 Cornelis Visscher graveerde naar zijne schilderij de hoogst merkwaardige prent, voorstellende de kroning van koningin Hedwig Eleonora van Zweden, 26 Okt. 1654.
Op het Oudheidkundig genootschap te Amsterdam hangt een in het grauw geschilderde allegorische voorstelling, misschien doelende op het huwelijk van Willem Frederik en Albertina Agnes, gem. J. Ovens 1652.

het voormalig stadhuis te Amsterdam. Wanneer eens de dag aanbreekt waarop van Campens wonderwerk zal zijn ontdaan van al het houten beschotwerk, dat ter onzaliger ure door koning Lodewijk (wiens kunstzin in andere opzichten niet genoeg kan geroemd worden) daarin werd gebracht, dan zal ook de waardeering van Ovens kunstgave wellicht een nieuw tijdperk intreden; thans is het zelfs voor het meest geoefende oog onmogelijk een juist oordeel te vellen over dit door tijdgenooten geroemde schilderwerk.

Onder Rembrandts leerlingen behoort ook Nicolaes Maes. Deze, ook al heeft hij nog zooveel aan Rembrandt te danken, bewaarde het best van Rembrandts leerlingen zijne eigene individualiteit en oorspronkelijkheid. Zijne meesterwerken berusten op het Rijksmuseum te Amsterdam, in het kabinet van Loon en in het gebouw der Maatschappij Felix Meritis. Zijne portretten worden zeer geroemd. Door den heer Hooft van Vreeland zijn vier portretten ingezonden, die wij volgens den katalogus en volgens de opgave des inzenders aan het penseel van Maes te danken hebben. Zij stellen voor Henrick Hooft en zijne vrouw Agatha Hasselaer (kleindochter van den vroeger genoemden Pieter Kies) en hun zoon Gerrit Hooft met zijn gade Elisabeth van Gheel. Indien de twee eerste schilderijen werkelijk Henrick Hooft en zijne vrouw voorstellen en het jaartal 1640, dat men op beide portretten met de bijvoegingen aet. 23 en aet. 22 leest, juist zijn, dan kunnen deze portretten onmogelijk van Nicolaes Maes zijn, die in 1632 geboren, in 1640 acht jaar was. Toch zal ieder meenen hier het penseel van Maes te herkennen. Misschien heeft deze schilder tegelijk met de in 1675 geschilderde portretten van Gerrit Hooft en zijne vrouw het oudere echtpaar gekopieerd naar vroeger in 1640 geschilderde portretten en dit laatste jaartal, dat misschien op de origineelen stond, op zijne paneelen overgebracht[1].

Onder de andere portretten door N. Maes blinkt bijzonder uit het portret van Cornelis Munter, secretaris der stad in 1679. In groen zijden kleed gehuld en met grooten zwarten pruik

1 Een ander door den heer Hooft van Vreeland ingezonden portret, voorstellende Burgemeester Abraham Boom, zou van H. Goltzins zijn, wiens naam met gouden letters onder dit portret te lezen staat. In den katalogus is de naam van Goltzius niet opgenomen, daar het portret van 1642 dagteekent en Hendrik Goltzius 29 Dec. 1616 stierf.

op het hoofd, leunt deze secretaris der stad op een opengeslagen boek, dat op een voetstuk rust; het emblema der waakzaamheid zooals het door Quelliens meesterhand in marmer werd gehouwen boven de secretarie der stad, ziet men op dit voetstuk. Op den achtergrond vertoont zich het voormalig stadhuis, wat een tijd lang de mare heeft doen verspreiden als zou dit uit de famielie Munter afkomstige portret den bouwmeester voorstellen; zonder te letten op jaar of gelijkenis heeft men steeds volgehouden ieder portret, waarop een afbeelding van het stadhuis voorkwam, voor Jacob van Campen te houden. In vroeger jaren stond het zooeven genoemde portret van Quellinus door F. Bol als Jacob van Campen bekend, en het onder N°. 3225 op de tentoonstelling aanwezige portret van den klokkenist Verbeeck, dat in 1670, dus dertien jaren na van Campens dood, door Lodewijk van der Helst[1] werd geschilderd, is zelfs als Jacob van Campen in plaat gebracht. Een naar het leven geschilderd portret van van Campen, is tot heden niet bekend; de vaardige hand van den Heer Maschhaupt heeft naar de prent van Matham en wellicht naar de teekening van Lievens de melankolieke trekken van van Campen op het doek gebracht. Men vergenoege zich hiermede en neme bij voorkomende gelegenheid akte van hetgeen vroeger is geschied.

Een tijdgenoot van Rembrandt, al heeft deze bijna geen invloed op hem uitgeoefend, is Joachim Sandrart, geboren te Frankfort am Main, die zich eerst onder Aegidius Sadeler, later onder Gerard Honthorst, heeft gevormd. Zijne werken bevinden zich voornamelijk in Duitschland en Engeland; in ons land komen stukken van zijn hand slechts zelden voor, ofschoon hij toch ook lang hier in Amsterdam heeft gewoond. Men heeft hem in ons vaderland nog nooit in zulk een gunstig licht gezien als op deze tentoonstelling. De eenige schilderij van zijn hand, die nu en dan op tentoonstellingen verschijnt, is het fraaie korporaalschap van Cornelis Bicker van Swieten, dat van 1638 moet dagteekenen. De heer van Swieten staat er

1 Sommigen hebben gemeend dat Lodewijk van der Helst hier een lid van het geslacht Hinlopen had afgebeeld. Dit schijnt echter eene verwarring te zijn met een veel kleiner portretje, voorstellende Michiel Tymensz. Hinlopen, waarvan gewag wordt gemaakt door van Dijk in zijne beschrijving van alle schilderijen van het stadhuis te Amst., blz. 150. Waar is dit gebleven?

met zijne schutters om een marmeren buste van Maria de Medicis ‘de zon van 't Christenrijck’, voor wie de Amsterdammers van 1638 geen eerbewijzen en eeretitels genoeg wisten te bedenken, maar wier buste op deze schilderij te misplaatst is om een aangenamen indruk achter te laten. Evenals van der Helst heeft Sandrart, na één der Bickers in gezelschap van zijne schutters op het doek te hebben gebracht, het aantal hunner familieportretten met een viertal verrijkt; wij vinden op de tentoonstelling de portretten der gebroeders Jacob (1639) en Hendrik Bicker en hunne vrouwen Alida Bicker (1641) en Eva Geelvink (1639). Nog meer dan het genoemde schutterstuk, geven deze portretten een hoogen dunk van Sandrarts talent. Niet minder munt een klein door Sandrart geschilderd portret uit, dat een waardige tegenhanger is van het portretje van Hooft op het Trippenhuis. Burger heeft gemeend dat dit laatste wellicht een studie is geweest voor een grooter portret van den Drost. Het kan zijn dat een dergelijke afbeelding nog bij de familie Hooft berust, ofschoon het ons onwaarschijnlijk voorkomt. Sandrart schijnt omstreeks 1640 meerdere kleinere portretten van beroemde tijdgenooten te hebben geschilderd die door Matham e.a. in plaat zijn gebracht en waarop door Vondel bijschriften zijn gemaakt; als bewijs daarvan heeft men hier Gerard Vossius; ook het verloren gegane portret van Dr. Samuel Coster, dat door dezen zelf aan het St. Pieters Gasthuis werd geschonken en dat door Persijn is gegraveerd en door Vondel is bezongen, zal wellicht dezelfde afmetingen hebben gehad. Daardoor wordt eenigszins verklaard dat deze afbeelding verloren is gegaan en ook na de nauwkeurigste nasporingen niet terug is gevonden. Het portretje van Vossius behoort tot de verzameling van het Athenaeum, maar is eerst in het begin dezer eeuw daaraan toegevoegd; het maakte dus geen deel uit van de stukken die in 1743 door Gerard van Papenbroeck aan de Doorluchtige school werden geschonken. Achter op dit kleine paneel leest men met met 17^{e} eeuwsche hand:

‘Hier heeft G^{e} Io Vossius zelfs voor geseten’,

en verder den naam Alewijn, waarschijnlijk dien eens vroegeren bezitters, maar die eenige jaren geleden, toen dit portret op een tentoonstelling van oude kunst is geweest, den samensteller van den katalogus heeft verleid, dit portret toe te schrijven

aan een denkbeeldigen schilder A. Hostijn, terwijl toch de vergelijking met het portretje van Hooft, de vermelding dat het naar het leven geschilderd is en de getuigenis van Matham en Bloteling, die op hunne gravuren naar dit portret het ‘J. Sandrart pinxit’ vermelden, genoegzame zekerheid aanbieden, dat wij hier dien Vossius voor ons hebben, die Vondel bij het aanschouwen deed uitroepen:

> Sandrart, bestuw hem niet met boeken en met blaren,
> Al wat in boeken steeckt is in dat hooft gevaren.

A.D. DE VRIES AZ.

(Wordt vervolgd).

Bibliographisch album.

Het Leven van Mr. Johan Valckenaer (1759-1821). *Naar onuitgegeven bronnen bewerkt door Mr. J.A. Sillem. In twee deelen. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon*, 1876.

Ook zonder de uitnoodiging van de Redactie, zou ik mij genoopt hebben gevonden, het hoogst verdienstelijk werk van den heer Sillem, de vrucht van veeljarig vlijtig en volhardend onderzoek, door eene bepaalde aankondiging of aanprijzing meer algemeen te helpen verspreiden. Want het boek behoort tot dezulke - en de Schrijver heeft er de bewustheid van[1] - die bij uitnemendheid tot leering van onzen door partijzucht bewogen tijd kunnen strekken. Zijn standpunt en het mijne zoowel als onze leeftijd verschillen te veel, dan dat onze beschouwingen van personen, handelingen en zaken niet dikwerf aanmerkelijk zouden uitéénloopen. Maar dit neemt niet weg, dat zeer veel overblijft, waaraan ik onbezwaard mijn zegel hecht, terwijl de vraag bij andere punten, door meer bevoegden en onzijdigen nu of later kan worden beslist, *wie* van ons beiden in dien strijd van meeningen het naast bij de waarheid was. Op meer dan ééne plaats hetzij als zegsman en geestverwant aangehaald, of daarentegen op eene wijze vermeld dat ik in de voorstelling kwalijk kon berusten, zou ik ter zake van een personeel feit het stilzwijgen hebben moeten breken, al had niet voorlang, sedert bijna 30 jaren, Johan Valckenaer mijne belangstelling bij meerdere gelegenheden gewekt, in de *Bijdragen tot de Geschiedenis der Omwenteling van* 1795 *tot* 1798, in eene polemiek over Bilderdijk met Mr. G. Groen van Prinsterer[2], in de

1 'Zoo moge dan - zegt hij zelf (*Voorrede*, blz. XVI) - dit boek een bruikbare bouwsteen blijken voor de geschiedenis van ons Vaderland!'

2 *Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der Vertoogen over 's Lands in- en uitwendigen toestand* (Februarij 1848-December 1868). Utrecht, 1869, blz. 60-67 (1851) (Johan Valckenaer, 1795-1800, Johan Valckenaer-Bilderdijk).

Geschiedenis vooral *van de Diplomatie der Bataafsche Republiek*, en bij de bewerking van het *Levensberigt* van Valckenaers jeugdigen bloedverwant, L.C. Luzac. Zoo was dan de naam van Johan Valckenaer mij ontelbare malen uit de pen gevloeid vóór de verschijning van het doorwrocht boek van den heer Sillem, die er op rekenen kon, dat onder zijne lezers weinige meer con amore die twee lijvige deelen ter hand zouden nemen. Zijn uitstekend proefschrift over den bekwamen en eerlijken Minister van Finantiën, den man der Revolutie van 1795, Gogel, in het droevig opzigt van onze zoogenaamde verlossing van het Staats-Stadhouderlijk juk, een medearbeider van Valckenaer, gaf genoegzame waarborgen van een degelijk onderzoek, met scherpzinnigheid en liefde tot de waarheid gepaard.

Zooveel ter gunstige inleiding, daar ik nu van zelf op een paar klippen stoot, die ik niet behendig mogt voorbijzeilen of ontwijken. De eerste is de al dan niet juiste waardeering van de Staatsinstellingen der Nederlandsche Republiek, van de Leden van het Bewind, door de Omwenteling van 1795 ten val gebragt. Hier en daar slaat de Schrijver een toon aan, alsof de Patriotten die in 1787 en zeven jaren daarna de zaken tot het uiterste dreven, ontwijfelbaar wèl hadden gedaan en regt gehad. - Van waar anders de volgende schildering en overdrijving?[1]

'En de instellingen? Waar die zoo gebrekkig, zoo verward, zoo onlogisch bijéengevoegd waren als in onze Republiek, kon men a priori wel niet anders verwachten dan dat er eindelijk eens eene "*culbute générale*" zou plaats hebben. Maar bij de geringe veerkracht der gemoederen, bij de overal heerschende zelfzucht, bij de zedelijke uitputting in één woord van de geslachten, die in de XVIII^{de} Eeuw onder die instellingen geroepen waren te leven, is het een wonder dat het kaartenhuis niet eerder inéénstortte dan het werkelijk deed.'

Dat *kaartenhuis* had in 1763 de eerbiedige bewondering van den Duitscher Pestel gewekt, die noch in 1782, noch in 1795 bij de eerste uitgave of bij den herdruk zijner *Commentarii de Republica Batava* - al had hij zeer wel en grondig de gebreken leeren kennen en fijn ontleed, - desniettemin de ingenomenheid met de instellingen

1 I, 14, 15.

van den vrijgevochten Staat niet had laten varen. Ik noem hier bij voorkeur den vreemdeling Pestel, als onzijdig getuige[1], en laat van de Spiegel en Johan Meerman, Kluit en Tollius rusten, en ook Simon Stijl en Pieter Paules, wier daden in 1795 met de twintig jaren vroeger in het licht gegeven geschriften slecht rijmen, al kunnen zij met hunne goede trouw op het eene en het andere tijdstip, zeer wel bestaan. Maar ik werp ook de navolging tegen van de Instellingen der Unie van Utrecht, in het Verbond der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, al had men dan in die twee eeuwen eenige vorderingen in de Regeerkunde en het ontwerpen van Constitutiën gemaakt. Zóó erg ten minste was het niet bij ons gesteld, dat men van '*dat doode, rottende staatslichaam*' mogt spreken.

En ook de schets der *Regenten*, hetzij dan Leden van Staats-Collegiën of Ministers, komt bij den heer Sillem even onbillijk als gewaagd voor. 'Een *gezelschap van lieden* aan 't roer, niet één stuurman; lieden, die *omdat hun vaderen* ervaren geweest waren in de stuurmanskunst, *recht meenden te hebben* om het schip een koers te geven, waarover zij 't nimmer eens werden[2]. Het oude slecht gebouwde, vermolmde vaartuig *moest* onherroepelijk te gronde gaan.' - De Schrijver, die het beeld van dat schip van Staat op het Nederlandsch Gemeenebest toepast, en van den Engelschen oorlog van 1780 gewaagt als van een *stoot* die de Republiek wel had kunnen te gronde rigten, erkent zelf dat het beeld hier niet al te wel past, 'in zooverre de Republiek haar bestaan nog vijftien jaren lang rekte.'

Wat moet ons nu en dan van Staten of Regeringen dunken, die wij zelf in 1815 zagen stichten en in 1830 vernietigen? Waren die Instellingen, onder welke het Koningrijk der Nederlanden in 1826 en 1827 Europa's bewondering wegdroeg, of was Willem I, waren zijne Ministers zóó onwetend, zóó zedeloos en slecht, dat ook hier aan een 'dood, rottend staatslichaam' te denken viel? - Noch het een, noch het ander, maar men had de tweedragt niet tot *tweespalt*

1 Zie bij Sillem zelf, den lof van Pestel en van diens *Commentarii, Leven van Johan Valckenaer*, I, 225 volg., en verder bij Pestel het uitnemend Hoofdstuk gloeijend van geestdrift voor de Nederlandsche vrijheid, *Comment. de Rep. Batava*, P. I, cap. VI. *Bona civium*. Primo loco *Libertas*, § 75. 'Quid refert, civem esse Batavum?'

2 Verg. I, 14, 15.

moeten laten aangroeijen, en dit brengt mij tot de gebeurtenissen van 1780 - 1787 en van daar tot 1795 terug.

Partijschappen zijn de pest van het land geweest, toen en later en nu weder in onze eigen dagen. Wie de Geschiedenis van hetgeen sedert 1849 onder ons in en buiten de Staten-Generaal is voorgevallen, eenmaal zal hebben te beschrijven, die tallooze ministeriële crises en die portefeuille-jagt van hunkerende middelmatigheden tot Excellentiën geïmproviseerd of weder onttakeld, die politieke ellende reeds eenige jaren geleden door een Lid der Redactie van dit tijdschrift onverholen erkend, zal misschien ook niet weten *wien* eigenlijk de *schuld* van het gebeurde te geven, hetzij dan aan het *gezelschap* van onbedreven stuurlieden of aan de Instellingen, die anderen toch eene zilveren bruiloft hebben waardig gekeurd. Ik voer dit aan, om elkander tot een minder scherp vonnis te vermanen en zorg te dragen, dat men niet zelf, iets vroeger of later, met gelijke munt worde betaald.

De biograaf van Johan Valckenaer schijnt zich te zeer met de beginselen door zijn Held aangekleefd[1], te vereenzelvigen. En toch wij kunnen aan de mannen van beide Staatspartijen, thans na verloop van bijna eene eeuw, regt doen wedervaren, zonder hunne eenzijdigheid, veelmin hunne driften en hartstogten te deelen. De waarheid ligt in het midden van de twee uitersten. En ziedaar al terstond het antwoord op de verwijten, aan het slot van het Eerste Deel den beoefenaren der Geschiedenis van de Bataafsche Republiek, en mij zelf bovenaan toegediend[2]. Ik bevind mij daarbij in denzelfden kring (waarlijk een zeer fatsoenlijke) met Mr. J. van Lennep, met van Limburg-Brouwer en Vitringa, met de Bosch-Kemper en Graaf Schimmelpenninck, den zoon van Rutger Jan; en ik zal beginnen met te doen opmerken, dat dit gezelschap bestaat uit de zonen en kleinzonen van mannen, die *alle* in meerdere of mindere mate, bij de Revolutiën hetzij dan van 1787 of van 1795, van ééne of van beide, betrokken waren. Want de studenten J.M. Kemper en A.R. Falck, de mede-Verlossers van 1813, hadden het feest der Revolutie te Amsterdam in 1795 met jeugdige opgewondenheid helpen vieren en versieren. Maar de dagen van naberouw lieten zich niet wachten.

1 Als voorvechter van het beginsel der *democratie*, I, 16.
2 *Het Leven van Valckenaer*, I, 336 volg.

En het ging hun, gelijk den vurigen Gogel, gelijk Valckenaer zelf in lateren tijd, die immers in zijne blijdschap over Neêrlands Herstelling in November 1813, van geestdrift tintelende en met een diepbewogen hart, aan Luzac beleed, dat hij wel 10maal op een dag tranen moest storten[1], nu hij de oude Hollandsche vlag weder zag wapperen. Na door eigen misslagen met zijne Landgenooten, zoolang onder de Fransche heerschappij gezucht te hebben, gevoelde hij zich eensklaps weder geheel jong, actief en geëlectriseerd: Wij zullen - riep hij uit - en de heer Sillem hebbe dank voor de mededeeling van den aandoenlijken treffenden brief, die veel kan goed maken - '*Wij zullen voorzeker weer een Volk worden en overwinnen*'[2]. Gogel, die in 1794 niet eens voor de *guillotine* terugdeinsde[3], als middel om ons - wat traag en onbegrijpelijk van aard - de weldaden der Fransche democratische beginselen op te dringen of smakelijk te maken, verwenschte in 1821 iedere gewapende interventie, hetzij dan van revolutionaire propaganda's of van reactionaire Camarilla's. 'Ziedaar dan ook wederom oorlog in Europa, zeide hij, en wie weet wat daarvan de gevolgen zijn zullen! Ik gun dan ook den Oostenrijkers (in Italië) alles kwaads - slagen, vernedering en de herhaling van de les welke zij in 1746 in Genua gehad hebben, en *met hen aan elk, die zich met de zaken van andere Volkeren zullen willen bemoeijen*'[4].

Had niet Gogel, die even als Valckenaer, de Franschen in 1795 had ingehaald, in de dagen der overheersching van 1812 en 1813 te Amsterdam alleen 2700 gebouwen zien sloopen, '1/10 der stad in executie?'[5] '*Haarlems* puinhoopen en leege pleinen getuigden van de waarde der mindere woningen; te *Gouda* was men bang om langs de straten te gaan[6], en te *Enkhuizen* zag het er niet beter uit.' - Deze waren de wrange en onvergetelijke gevolgen der wraakzucht van de in 1787 uitgeweken Patriotten, die met buitenlandsche

1 Zie Mr. J.A. Sillem zelf, II, 336 (*Omkeer in Valckenaer's zienswijze*).
2 *Leven van Valckenaer*, II, 106 (Aan L.C. Luzac, 28 Nov. 1813 (*Bijlagen*).
3 Vgl. Theod. Jorissen, *De Patriotten te Amsterdam in* 1794, blz. 15, 36: 'Un Tribunal Révolutionnaire assisté d'une guillotine, devroit en même tems, commencer ses fonctions.'
4 Gogel, *Memoriën en Correspondentiën* (1844), blz. 238 (7 Maart 1821).
5 Gogel, t.a.p., blz. 236.
6 Dáár was weleer Jacob Blauw, de revolutionair van 1795, Lid der Regering.

revolutionaire hulp in Januarij 1795 de Staats-Stadhouderlijke Constitutie hadden vernietigd, en zich met hunne medestanders, onder de bescherming van een Fransch Leger, op het kussen hadden geplaatst.

Ik wil de hiervoren bijgebragte beeldspraak van den Schrijver, het schip van Staat, zelf ook nog eens gebruiken, en wel om tegelijk meer regt te doen wedervaren aan een door den heer Sillem niet naar eisch gewaardeerd[1] Staatsman. Onder de voorstanders der oude orde van zaken durf ik althans in Laurens Pieter van de Spiegel een man van buitengewone talenten erkennen, en eene magtige persoonlijkheid, die een bepaalde rigting aan den loop der gebeurtenissen, hetzij vóór, hetzij gedurende zijn Ministerie in Holland, heeft weten te geven. - *Het bovenmenschelijke* vermogt tot hiertoe niemand; men heeft in 1814 zoowel als in 1870 Keizerrijken ook wel als *kaartenhuizen* zien instorten, en zij zijn niet de eenige geweest, en zullen wel niet de eenige blijven. - Doch om op dat Staatsschip uit Cicero en Horatius wèl bekend, terug te komen, en daarbij tevens op van de Spiegel: 'Dat het systema van onzen Staat is geweest *de Neutraliteit*, herinnerde hij in eene depêche aan een onzer Gezanten, in het begin van 1793, even vóór de oorlogsverklaring der Fransche Republiek, is U H.E.G. ook bekend[2]; wij hebben voorzigtig gelaveerd met eene holle zee en dikwijls tegen wind en stroom: het schip is van zig zelfs geen beste zeilder; het tuig is half versleten, en de stuurlieden en passagiers zijn het vrij onééns; of het op den duur zonder schade varen zal, kan niemand vooruit zien.' - Zoo kon die vastberaden Minister, die in het barnen der gevaren altijd kalm en bedaard, nooit den moed verloor, zonder de waarheid te verbloemen, toch nog luchtig schertsen, hoezeer van buiten met een hagchelijken krijg, van binnen door met den vijand heulende Patriotten bedreigd en belaagd. - Hij was noch optimist, noch pessimist, en kende ook geene struisvogelpolitiek, maar nam de maatregelen en voorzorgen, zooverre die onder zijn bereik lagen, onder het gezag van *Wet* en *Regt*, in een vrij Gemeenebest. Van de Spiegel wist zeer goed, waar het gemeenlijk bij ons, *nu* gelijk toen, hapert: 'Tegenwoordig - merkt hij aan - ziet de Engelsche Natie het gevaar, en vereenigt zich

1 Zie de *Voorrede*, blz. XIV.

2 Aan van der Goes, te Kopenhagen, 25 Januarij 1793, *Brieven en Negot.*, I, 42.

tot bewaring der Constitutie: het zou wenschelijk zijn, indien wij dat Public Spirit ook in onze Republiek konden brengen'[1].

Waarom die onmisbare publieke geest *toen* nog meer dan thans, den hemel zij dank, ontbrak, wij vinden het in *Het Leven van Mr. Johan Valckenaer* ontvouwd. *Partijgeest* is niet één en hetzelfde als *de publieke geest*[2], 'die groote springveer van alle besturen, die eene Vertegenwoordiging ten grondslag hebben.'

Na de gewapende tusschenkomst van Pruissen in September 1787, was de weerwraak door de Oranje-partij te zeer botgevierd. R.J. Schimmelpenninck, die niet zoo als Valckenaer plag te overdrijven, en die in de Eerste Nationale Vergadering meer dan eens mannelijk zijne stem verhief tegen de door anderen aanbevolen navolging van Fransche revolutionaire willekeur, herdacht in de zitting van 14 Junij 1797 de daden van geweld, tien jaren vroeger in de Vergadering der Staten van Utrecht gepleegd. 'Toen - zoo sprak de toekomstige Raadpensionaris der Bataafsche Republiek, voorzeker ook een man van niet-gewone begaafdheid - toen, na de Revolutie van 1787, men in een ander systema daden van denzelfden aard deed, toen men bande, confisqueerde zonder vorm van proces, schroomde ik niet openlijk te zeggen, dat men *als despoten* ageerde; ik schroomde niet openlijk te voorspellen dat men te eenigen dage zich deze onstaatkundige tirannij en wraaklust beklagen zoude'[3].

En het zal wel, trots den scherpen en geestigen brief van Valckenaer, in 1800 na de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland, schijnbaar koelzinnig maar met al de opborrelende woede van den uitgeweken van 1787 geschreven, - het zal wel, trots dat protest, Schimmelpennincks onvergankelijke verdienste blijven, even als van Lamartine in 1848, de bloedvlag van den *staart van Robespierre* in 1795 niet te hebben willen ontrollen, indien al de Fransche Representanten in Holland, die er genoeg van hadden gezien[4], dit lijdelijk zouden geduld hebben. Wat ware er van de nationale en bijzondere welvaart, van het overschot der vrijheid,

1 *Brieven en Negot.*, I, 5 (24 Dec. 1792. Aan A.W. van Reede te Berlijn).
2 'L'esprit public, ce puissant ressort des gouvernemens représentatifs.' *Rapport der Commissie tot herziening der Grondwet*, 13 Julij 1815.
3 *R.J. Schimmelpenninck en eenige gebeurtenissen van zijnen tijd*, I, 100.
4 Valckenaer zelf ook in Frankrijk, die na den val van het Schrikbewind, met duizenden herademde. Zie Bijlage IX, blz. 34.

van onzen handel en scheepvaart, van ons finantiewezen, van alle beginselen eener ordelijke Regering geworden, zoo de in 1787 mishandelde of uit vrees gevlugte Patriotten, met al de bitterheid van een onuitroeibaren wrok teruggekeerd, hier in de eerste maanden op den door Valckenaer aanbevolen voet huis hadden gehouden? Met al de vlijt en het geduld van een mikroskopischen uitpluizer, heeft de Schrijver ons de handelingen der uitgewekenen in het Noorden van Frankrijk doen kennen. In Valckenaers brief aan den heer van Beyma[1] (den vader van C.L.) vindt men ook ‘Dr. van Schelle’ vermeld. Voor mij liggen de *Nagelatene opwakkeringen tot vaderlandschen moed en vrijheidsliefde*, door Pieter van Schelle, uitgegeven door Gerrit Jacob Georg Bacot (sedert Lid der Nationale Vergadering), gedrukt te Duinkerken, bij van Schelle en Comp., 1792; een boekje mij door eene nabestaande van van Schelle in der tijd vereerd. Nog eens, wat ware er van het reeds zóó geteisterd Vaderland in 1795 en volgende jaren geworden, indien op het hatelijk voorbeeld van vele Oranje-lieden in 1787 en 1788, wederkeerig de duurgezworen *vaderlandsche eed*[2] uit de Gedichten van den Leidschen geneesheer op 42jarigen leeftijd als balling op het onverwachtst aan de zijnen ontrukt, door de wraakgierige Patriotten letterlijk in praktijk ware gebragt?

‘Wij zweren haat dien drom van snoode landverrad'ren,
Die, aan het hoofd van 't volk gesteld,
Den schoonen naam van Burgervad'ren
Verzakende, aan het hatelijkst geweld
's Lands heil verraên; die lage en laffe zielen,
Die, om, op hare beurt, op 's Burgers nek te treên,
Zich wentelen in 't stof, en voor den Dwingland knielen;
Geen een dier pesten worde op Neérland's grond geleên!

Het omgekoft gebroed van dulle plonderaren,
Aan Willems helschen wrok verknocht,
Die ons van haerdsteên en altaren
Verdreven, op den wenk van dat gedrocht,
Die 't land alom met roof en moord vervulden,
Geen kunne of ouderdom ontzagen, steeds ontaard,
Wachte ook verdiende straf! wij zweren, niet te dulden,
Dat iemand hunner ooit, uit lafheid, word' gespaard.

1 Bijlage I tot het Eerste Deel.
2 Blz. 206-210, *De Vaderlandsche Eed*.

- - - - *Gods donder moet hem pletten*,
Door wien die eed geschonden wordt!

Wil 't Lot zich tegen ons verzetten,
En schieten wij, in onzen wil, te kort;
Ligt ziet ons kroost zich 't spoor ter wrake banen.
De eed, dien Hamilcars zoon, in zijne kindsheid, deed,
Kwam Rome in 't eind te staan op stroomen bloeds en tranen.
Zo treure ook 's Dwinglands kroost om onzer kind'ren eed!'

Jammerlijke afdwaling van den *Partijgeest*, van een begaafd en geleerd man, wiens uitnemende eigenschappen en hoedanigheden ons met al den gloed der vriendschap worden geteekend.

'Een bij uitstek stout, onwankelbaar, rondborstig karakter; een edele smaak, een vrolijk schertsend vernuft, een gulle inborst, de menschlievendste en onbekrompenste goedhartigheid, de werkzaamste ijver, de onkreukbaarste aankleving aan de beginselen van stipte eerlijkheid; een uitgebreide wetenschap, een doordringend oordeel', in 't kort schier alles wat tot '*mannelijke grootheid*' wordt gerekend. Zulk een man ontviel aan zijn geliefd gezin en Vaderland op vreemden grond, te Duinkerken, in 1792! En toch, 'hoe we ook naar ons land verlangen', van Schelle had het met duren eed gezworen, 'zoo we immer ons terug begeven, *zij 't met de wapens in de hand*'[1].

En werd niet ook in 1792 en 1793 in proclamatiën uit Parijs en Antwerpen gedagteekend, *de onverzoenlijke haat run Oranje* in 1787, nog meer onverzoenlijk door het *Comité Revolutionair der Bataven* beantwoord? met geen ander gevolg, dan dat de eerste onderteekenaar (J.C. de Kock) een jaar daarna zelf onder het Fransch Schrikbewind ter dood werd gebragt.

Aan de conciliante Politiek eerst van Schimmelpenninck als Voorzitter der Municipaliteit te Amsterdam, en tien jaren later in 1805, vervolgens van Koning Lodewijk, doch wel het meest aan die van den Souvereinen Vorst, sedert Koning Willem I, heeft men te danken gehad, dat Nederland niet enkel voor verfoeijelijke gruwelen behoed is gebleven, maar dat ook de gemoederen meer en meer onder den druk der vreemde heerschappij elkander genaderd, vatbaar zijn geworden voor het uitblusschen en smoren van den *Partijgeest* der voormalige Republiek.

1 *Ballingslied* (1791), blz. 213.

En daar nu de beide met zorg bewerkte Deelen van den arbeid van Mr. J.A. Sillem overvloedige lessen bevatten van eene ervaring van Valckenaer zelf, die alles behalve tot navolging opwekt, maar veeleer bijna op iedere bladzijde in ondergane teleurstellingen, miskenning, argwaan en achterklap, vernedering en isolement afschrikt, kan ik daarvan de lezing en overweging gerust aanbevelen, al mag ik hier en daar oordeelvellingen over personen en zaken niet onbepaald beamen.

Bovendien, zijn in dit werk een tal van belangrijke onderwerpen niet oppervlakkig, maar grondiger dan tot hier toe behandeld en door echte stukken nader opgehelderd; de twee Gezantschappen b.v. van Valckenaer naar Spanje[1] (1796-1801), verzekeren alleen en op zich zelf aan dien arbeid eene blijvende waarde. Eerst wordt de missie van 1796-1798, daarna die van 1799-1801 besproken, en de toestand van Spanje, het Hof, de Vredevorst, Manuel Godoy, later de Minister Urquyo en Valckenaers betrekking tot beiden, zoowel als zijne in Spanje gevoerde diplomatische handelingen uiteengezet; in 't bijzonder die, welke expeditiën naar *Suriname* en *Java* ten doel hadden. Voorbeeldige moeite heeft de Schrijver zich ook voor de kennis der handelingen van Valckenaer en Niebuhr met opzigt tot de Pruissische Leening in Holland, gegeven; voorts van het diplomatisch bedrijf van Valckenaer in Frankrijk, ter afwending der inlijving van het Vaderland bij het Keizerrijk. Groot belang boezemen ook de stukken en berigten in aangaande Maria Aletta Hulshoff[2], eene edele politieke dweepster. ‘Mijn voorstel, betuigde zij den 19den Maart 1805 (even vóór de verheffing van Schimmelpenninck tot Raadpensionaris, in hare overtuiging onbestaanbaar met de heilige beginselen van 22 Januarij 1798) mijn voorstel is zeer wel overdacht: sedert lang wensch ik niets vuriger dan mij Patriotte te betoonen niet alleen om het Vaderland zoo mooglijk eenigzins nuttig te zijn, maar tevens, om mij te zuiveren van alle schijn van lafhartig- en onverschilligheid’. *De Oproeping van het Bataafsche Volk* om zich tegen den troon van Lodewijk te verzetten, die reeds binnen het jaar, na den slag bij Austerlitz, tot Schimmelpennincks opvolger bestemd werd, die kloeke daad

1 IIde Deel, 1-186. Bijlagen XII-XXII.
2 IIde Deel, blz. 204 volgg., 211, en Bijlage XXV (1805, 1806).

reeds voor lang in *de Geschiedenis der Diplomatie van de Bataafsche Republiek*[1] gehuldigd - lezen wij bij Mr. Sillem, dat met de opsluiting in een *Verbeterhuis* te Amsterdam voor den tijd van een jaar gestraft werd! Zulk eene plaats in dat gesticht hadden de mannen (of oude wijven?) veeleer verdiend, die zich tot de Deputatie bij Napoleon in 1806 uit angst en flaauwhartigheid lieten gebruiken, in stede van door de vaderlandsliefde van een braaf Hollandsch meisje tot burgermoed te worden ontvonkt; - of die bij het groot Besogne op het Huis ten Bosch den Raadpensionaris in den steek hadden gelaten, en wien de moed van het drietal van Boetzelaer, van Foreest en van Hengst ontzonk.

Utrecht, 17 Augustus 1876.
G.W. VREEDE.

***Thomas Hardy, Ver van het Stadsgewoel. Een verhaal uit het Engelsch door Mevr van Westrheene*, 2 *dln. Met titelplaat. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zn.*, 1876.**

'Hoe verkwikkelijk is het niet', zegt een ongalant, ongenoemd recensent in *the Graphic*, naar aanleiding van een van Blackmore's bocken, meen ik, 'om na al die overgevoelige, overgodsdienstige of overmisdadige damesromans, eens weer een flink mannenboek in handen te krijgen van iemand die weet wat hij wil en wil wat hij weet'[2].

Natuurlijk is er in dat oordeel, als in alle *sweeping generalities*[3], veel onjuists. Dat er mannen zijn die zich bij voorkeur vermeien in een zeer speculatieve analyse van vaak ziekelijk overdreven gevoelsleven, en vrouwen die met vaste hand een greep doen in het

1 IIde Deel, 2de Stuk, blz. 137 volg., 142. Utrecht, 1865.
2 Ik quoteer uit het hoofd, en dat is gevaarlijk; al weer om 'het subjective' dat zelfs in de herinnering ons parten speelt.
3 Dit is weer een van die heerlijke Engelsche termen die zich niet laten vertalen zonder een lange omschrijving. Het is niet 'dooddoeners', niet 'gemeenplaatsen', niet 'een oordeelvelling *à vol d'viseau*', maar iets van dit alles; men ziet als het ware wat de term uitdrukken moet, het vegen met den *groven* bezem waardoor de fijne puntjes worden over het hoofd gezien.

(poetisch) proza der feiten, men zou het onder anderen op heden weer kunnen bewijzen, door een geheele reeks van Conscience's romans te leggen naast Karoline Bauers Tooneel-Herinneringen, - van wier verrassenden rijkdom aan menschenstudie en levenservaring de Heer Conradi nog niet half genoeg gezegd heeft naar mijn zin; - terwijl, naar aanleiding van George Eliots laatsten roman, 'Daniel Deronda', met volle recht gezegd werd, dat als de vrouwen voortgaan zulke boeken te schrijven, '*the female mind needs no defense or vindication*'.

Doch, om tot mijn uitgangspunt terug te keeren, denzelfden indruk van iets flinks, iets krachtigs, iets echt mannelijks en degelijks, kreeg ik door het bovenvermelde boek van den Heer Hardy.

Daar is een kalme waardigheid, een bezadigde beredeneerdheid in, die iemand weldadig aandoen na het gejacht en gedrijf - als ik het zoo eens uit mag drukken - van sommige menschen en boeken. Ik dacht niet dat de lotgevallen van schapen en honden en korenaren zoo belangwekkend konden zijn. De trouwe Oak zelf kan niet blijder geweest zijn, dan de lezer, als de laatste garve gedekt is vóór de eerste regeldroppel valt, op dien gedenkwaardigen, prachtig beschreven onweersnacht, toen Bathseba zoo flink meehielp. Men heeft het heele boek door het gevoel van te doen te hebben met iemand van het vak, iemand die kennis van zaken heeft, en dingen beschrijft die hijzelf heeft bijgewoond en doorleefd.

Hierin toch het wagende lijnrecht te verschillen van dien koning onder de critici, Sainte Beuve, die beweert dat men, om zoo te zeggen, den staat van iemands bloedsomloop, van zijn beurs, zijn wijnkelder en zijn familie, door en door kennen moet, om een eenigszins billijk oordeel te kunnen vellen over de kinderen van zijn brein, ken ik voor mij geen grooter genot, dan de persoonlijkheid van mij geheel onbekende schrijvers en schrijfsters af te leiden uit hun pennevruchten, zelfs uit een eenvoudig briefje of advertentie.

Dat op beide theoriën evenveel valt af te dingen, zal ieder moeten toegeven, al zou ik mij overigens, gedachtig aan het *pot de terre et pot de fer*, niet gaarne meten met een Sainte Beuve. Maar wat dit boek betreft laat ik mij de opvatting niet ontnemen, dat de schrijver zelf een Boldwood is, een Engelsch landedelman van den ouden stempel. Niet gelijk aan den zwaar op zijn stok leunenden Boldwood van het prentje, die met zijn bedenkelijk gelaat ver over de jufvrouw

met haar wipneusje en haar goedig paard heen ziet, maar, zooals deze, in tegenoverstelling van die op het plaatje, er moet uitgezien hebben.

Wat zijn het toch eigenlijk lastige dingen, die plaatjes!

Hoe zelden geschiedt het dat een titelvignet onzen indruk van den held of heldin, of van de hoofdgebeurtenis in het boek met juistheid weergeeft; en hoe zeker zouden zij, gewijzigd naar onze opvatting, weer aan anderen mishagen! Hoe mooier een boek is, zooveel te meer kans heeft de teekenaar dat hij ons teleurstelt. Eigenlijk moest men die prentjes overlaten aan de ouderwetsche romances, stuiversmagazijnen, policieberichten en kinderboeken. Tenzij dan dat een meesterhand - kon het zijn in overleg met den schrijver - de geschiedenis illustreerde. Hoeveel moeite men echter ook dan nog heeft om 's schrijvers gedachten geheel te vatten, bleek o.a. uit Dickens' stribbelingen met zijn artisten; terwijl evenveel malen als men getracht heeft de grootsche scheppingen van bekende dichters in beelden te brengen, er evenveel uiteenloopende fantasieplaatjes ontstaan zijn.

Doch het is allicht onbillijk om aan een gewoon titelvignetje zoo hooge eischen te stellen, en in elk geval is het onderhavige eer beter dan slechter dan de meerderheid.

Behalve door dit ‘prentje’, beveelt het boek in zijn Hollandschen vorm zich aan door den naam van Mevrouw Westrheene als vertaalster, en door een warm woord van aanbeveling van den Heer Charles Boissevain, zonder eenige nevenbedoeling in zijn ‘iets over het lezen van Romans’ geuit, en met een zeer vergeeflijke bijbedoeling door den uitgever daaruit overgedrukt, en als een kanariegelen lokvogel boven den titel geplaatst. De Heer B. noemt daarin dit boek een van die ‘welke boven anderen opbeurende, versterkende lectuur aanbieden, en ons sympathie doen gevoelen voor de edelste en beste zijde der menschelijke natuur.’ Gaarne onderschrijf ik dit oordeel.

‘Ver van het stadsgewoel’ (die titel *Far from the madding crowd*, is heel gelukkig weergegeven) speelt het. Met uitzondering van een moord en een doodgewaanden echtgenoot, die door een levenden dreigt vervangen te worden - dingen die gelukkig niet zoo dikwijls voorkomen in het leven als in de romans, doch die hier overigens zoo doodnatuurlijk uit den gang van zaken voortvloeien, dat

zij in het geheel niet aan een kunstgreep doen denken - loopen de twee dikke deelen over de eenvoudigste, ongezochtste, haast zou ik zeggen meest alledaagsche onderwerpen. Over eene mooie, ijdele vrouw, - met een warm hart maar koele manieren en een eenigszins onberaden hoofdje, die meer onder haar minnaars gebukt gaat dan zij er zich in verheugt, - en over die drie aanbidders zelven handelt het. Over Boldwood, den rustigen, gezeten burger, geheel opgaande in zijn landedelmansbelangen, en pas door een meisjesgrap op het denkbeeld gekomen dat ook hij als huwelijkskandidaat zou kunnen optreden - Boldwood ons daarna zoo belangwekkend, zoo sympathiek geworden in zijn ongebreidelden hartstocht. (Ik voor mij althans had Bathseba nog veel liever Mevrouw Boldwood dan Mevrouw Oak zien worden.) Verder over Troy, den sergeant, natuurlijken zoon van een Engelschen Lord en een Fransche bohémienne, in wien de tegenstrijdigste hoedanigheden en volkseigendommelijkheden zich bekampen, hem tot de dolste handelwijzen aanzettend, en wiens loopbaan na zijn vlucht mijns inziens de Achilleshiel van het boek is, maar die, desniettegenstaande, ons genoegzaam aantrekt om ons den indruk, voor het leven op twee vrouwen door hem gemaakt, voldoende te kunnen verklaren. En eindelijk over Oak zelf, den trouwen, rechtschapen, stil gemoedelijken plicht-mensch, met iets van de edelste hoedanigheden van den hond als menschenvriend in zich, en tegenover de heldin in een zoo schoone verhouding geplaatst, dat het mij waarlijk speet hem die, aan het eind van het boek, voor de meer gewone van man en echtgenoot te zien verwisselen, al zette dat de kroon op zijn liefste wenschen. Als men zich deze allen denkt, gestoffeerd door aardige bijfiguren: Lydia, de vriendin-meid, of liever de meid-vriendin, want zij is meer gezellin dan dienstbode - en al de andere onderhoorigen en vrienden der hoofdpersonen, waaronder de eigengerechtige, spreuklievende Joseph Poorgrass een eerste plaats bekleedt, die het altijd over zijn verlegenheid heeft, maar niet schroomt bij alle mogelijke gelegenheden over anderen den staf te breken; en eindelijk nog het oog slaat op de slechts hier en daar te voorschijn tredende, maar onze belangstelling zoo zeer gaande houdende nevenheldin, de arme, bedrogen Fanny Robin - dan kan men zich voorstellen, welk een ernstig, degelijk werk men hier voor zich heeft.

Meesterlijk is mijns inziens de verhouding van de minnende echtgenoote tot Troy's even liefhebbende, hoewel verlaten, maar nog altijd

beminde eerste geliefde geschetst, die ook de hardste Farizeesche niet zijn *maitresse* zou durven noemen. Die bladzijde alleen zou reeds volstaan om het boek als een edel, en op de edelste zijde der menschelijke natuur inwerkend kunstgewrocht te kenmerken.

En wat is het menschkundig! Wat heeft de schrijver een fijn oog voor het komische, het humoristische! Jammer dat die eigenschap hem niet behoed heeft voor een grappigen misgreep door hem zelf begaan, dien namenlijk van nagenoeg al zijn personen met bijbelsche namen te bedeelen. Daardoor ontstaan de kluchtigste incidenten. Daargelaten dat men zelfs met het hedendaagsche minimum van bijbelkennis, niet van ‘Bathseba’ lezen kan, of men ziet in gedachten koning David op zijn dak staan, zoo vervalt men hier zelfs in het zonderlinge geval eener genealogie van den ‘grootvader van Kaïn’. En die voorkeur voor bijbelnamen wordt te onverklaarbaarder naardien wij geen enkele denkbare aanleiding vinden kunnen om haar te rechtvaardigen.

Wat eindelijk aangaat de vertaling, zoo moest ik nog al eens naar het titelblad kijken, om mij te herinneren van wie die uitging; maar even dikwijls als ik daar den naam Westrheene zag staan, begreep ik dat het dan aan mijn opvatting moest liggen als sommige uitdrukkingen en omschrijvingen mij minder gelukkig gekozen schenen. In elk geval is zij zeer zoetvloeiend, en is het in zijn Hollandschen vorm dat ik het boek heb liefgekregen, en een eereplaatsje toewensch op onze, voor uitheemsche vruchten zoo toegankelijke leestafels.

Haarlem, Mei 1876.

H.K.B.

Handboek voor de kultuur en bereiding der Koffie in Oost- en West-Indië, door H. Joh. Smid. Groningen, J.B. Wotters, 1875.

Dit handboek is een zakelijk geschrift, bestemd en geschikt om een overzicht te geven van al hetgeen bij de exploitatie eener koffieonderneming behoort te worden in acht genomen. Op grond zijner veeljarige ervaring deelt de Heer S. wenken mede en geeft hij uitvoerige mededeelingen aangaande den aard der gronden, hunne ligging, de wijze van schoonmaken en onderhouden. Verder omtrent de keuze der stekjes (bibiet), het vóór en tegen der verschillende soorten daarvan, over bemesten, inboeten, toppen der boomen, plukken, drogen, bereiding, gewone en West-Indische, eindelijk over de beste wijze om met de Javaansche werklieden om te gaan, het wenschelijke om zooveel mogelijk vaste werklieden aan de onderneming te verbinden enz.

Hoewel dit uit den aard der zaak technisch werk moeielijk als zoodanig door mij kan worden beoordeeld, maakte het boekje op mij toch den indruk van een arbeid te zijn, die de onopgesmukte mededeeling inhoudt van des schrijvers ervaring. Ik zeg onopgesmukt, omdat de schrijver wel wijst op de goede resultaten die in dubieuze gevallen van behandeling de door hem ten slotte gekozen wijze van bewerking opleveren, maar toch over het geheel zijne opmerkingen in eenen soberen stijl en zonder zelfverheffing mededeelt.

Slechts eenmaal deelt hij een citaat mede uit de ‘Locomotief’, waarin aan hem persoonlijk lof wordt toegezwaaid omtrent de uitstekende qualiteit van het product der plantaadje Medini, onder het beheer van den Heer H. Joh. Smid staande. En nu ben ik gaarne een der eersten om te erkennen dat de lof aangaande dat product ten volle verdiend is en dat, andere oorzaken wel is waar medewerkend, toch ook voor een goed deel de voortreffelijke uitkomst aan de goede zorgen van den Heer S, bij de toepassing der W.I. bereiding, zijn te danken.

Bij de geringe belangstelling, die zelfs thans nog onderwerpen van O.I. belang of wat daarmede samenhangt ondervinden, zullen natuurlijk werkjes als het onderwerpelijke zich niet op een groot debiet kunnen beroemen.

Immers, springt dat gebrek aan belangstelling reeds in het oog waar het algemeene politieke aangelegenheden geldt, het zal zich dunkt mij nog meer moeten openbaren waar het behandelde onderwerp een onderdeel, hoe gewichtig dan ook, geldt, en dus de kring der belangstellende gegadigden nog kleiner wordt.

Als handboek echter voor het behandelen van koffie heeft het boekje stellig waarde, al moet ik over menige questie van détail mijne incompetentie erkennen.

Er komen zeer juiste en menschkundige opmerkingen in voor en eene massa details; trouwens, als ik eene aanmerking mag maken, ook menige uitspraak waaronder Monsieur de la Palisse niet zou aarzelen zijn naam te zetten.

De bij het boekje gevoegde modellen van Staten ten dienste der opgaven van hetgeen in de diverse tuinen eener koffie-onderneming voorkomt, schijnen mij toe volledig en doeltreffend te zijn ingericht.

Amsterdam, Mei 1876.

A.C. JOOSTEN.

De ‘Dialogues philosophiques’ van Ernest Renan.

Sedert vele jaren is het verschijnen van een werk van Renan een evenement in de letterkundige wereld. Renan verstaat in hooge mate de in Frankrijk inheemsche kunst van een leesbaar boek te schrijven. De meest stroeve onderwerpen verkrijgen leven en bevalligheid, als zijne kunstenaarshand ze in een aangenamen vorm brengt en er een schilderachtig licht op laat vallen. Tal van *Levens van Jezus* zijn geschreven, maar alleen het zijne is in de mode geweest. Zal het hem ook gelukken de onderwerpen populair te maken, die hij onlangs in zijne *Dialogues philosophiques* ter sprake gebracht heeft? Zal over eenige weken ieder fatsoenlijk mensch dat boek moeten gelezen hebben? Men zal zich den ongeloovigen glimlach herinneren, waarmede Thorbecke indertijd aangehoord werd, toen hij verklaarde de werken van Renan niet te kennen. Renan is een zoo populair schrijver, dat velen hem zullen willen lezen, ook zelfs als hij over wijsbegeerte schrijft. Zijn naam staat er borg voor dat men niet te vreezen heeft voor droge geleerdheid, maar rekenen kan op iets, dat, zoo niet nieuw, dan toch zeker piquant zijn zal.

Renan's populariteit is een bewijs voor de bekende waarheid, dat men het publiek niet al te beleefd moet behandelen, als men in den smaak wil vallen. Wel maakt hij zijne lezers niet zoo opzettelijk als zeker Hollandsch schrijver met zijne innige verachting voor het publiek bekend; maar hij schrijft toch, althans in dit werk, uitsluitend voor *les intelligents;* hij spreekt van *nous autres, esprits cultivés*, en hij stelt daar *les simples, les humbles, les bornés* tegenover. Zijne aristocratische natuur verloochent hij nergens; en al belet die hem, volgens zijne eigene

verklaring, niet het volk te beminnen, zoo doet zij hem toch bijv. bedenkelijke gevolgen verwachten van de algemeene verspreiding van het lager onderwijs. Het volk is alleen beminnelijk en eerbiedwaardig, zoolang het weinig van de wereld weet en de gestelde machten eert. Maar voor de halve wetenschap, die toch het hoogste is, dat voor de meesten onzer is weggelegd, heeft Renan een onbegrensden afkeer, en hij doet volstrekt geen moeite dien afkeer te verbergen. Slechts voor de mannen van het zwaard en voor de mannen van de wereld buigt zich volgens hem de *savant* gaarne, al is ook die buiging niet vrij van ironie. Inderdaad valt het moeilijk de ironie over het hoofd te zien, die er ligt in de volgende vergelijking tusschen den arbeid van den man van de wereld en dien van den geleerde. De eerste moet wel stompzinnig zijn, als hij zich gestreeld voelt door zulk eene buiging.

‘Men kan onmogelijk volhouden dat de diensten, die een bankier aan de maatschappij bewijst, met de diensten van Linné of Ampère in reden staan als duizend tot één. Maar, als men alles overweegt, is het toch beter dat de zaken zijn, zooals zij zijn. Zelfs indien de wereld ons (d.i. den wijzen) toebehoorde, zou het verkieslijk zijn, haar te laten besturen door de mannen van de wereld, die door hunne luchthartigheid, door hunne deftige zelfzucht behoed zijn voor onze schroomvalligheden en onze onhandigheden. Het schijnbaar nutteloos bestaan der rijken en der fatsoenlijke lieden heeft meer waarde dan men denkt. Er moeten zulke menschen zijn om wedrennen te doen houden, om bals te geven, in één woord, om al die ijdele bezigheden waar te nemen, die de wijzen zouden vermoeien, en om de gevaarlijke genietingen te smaken, die hen zouden storen.

Wij weten niet genoeg, hoeveel dankbaarheid wij verschuldigd zijn aan hen, die zich voor ons de moeite geven rijk te zijn. Er zijn slechts zeer weinig hersenen tot philosopheeren geschikt. De toiletten, de wandelingen in het Bosch, de équipages, de opera, de wedrennen, nemen eene bedrijvigheid in beslag, die anders schadelijk zou werken, en bevrijden de goede lobben van de hersenen der menschheid van de quadrille, die hen dreigt te verdrukken. Ja, al die drukte der fatsoenlijke wereld is noodig om te maken, dat een Cuvier, een Bopp rustig in hunne kamer zitten, dat zij goede bibliotheken hebben, dat zij noch verplicht zouden zijn, noch neiging zouden gevoelen hun tijd met die ijdelheden te verspillen’.

Een onbepaalde eerbied voor de aristocratie des geestes is een der meest in 't oog vallende kenmerken van Renan's boek. Doch mogen wij dien eerbied bij Renan zelf onderstellen? Hij waarschuwt ons in zijne voorrede, dat hij niet aansprakelijk mag gesteld worden voor de meeningen, die een der sprekers in zijne Dialogen verdedigt. Die dialogen moet men beschouwen ‘als de vreedzame gesprekken, waaraan de verschillende lobben van mijne hersenen gewoon zijn zich over te geven, als ik ze vrijelijk laat ronddwalen’. Niemand store zich dan ook aan de ‘kwade droomen’, waartoe zij zich bijwijlen hebben laten verleiden. ‘Als iemand er zich over mocht bedroeven, dan moest men hem de woorden herinneren van den goeden pastoor, die zijne gemeente door zijne preeken over het lijden van Christus wat al te zeer had doen schreien: ‘“Mijne kinderen, weent niet zoo; het is al zeer lang geleden dat het gebeurd is, en het is misschien niet eens waar”’.

Het zijn waarlijk benauwende droomen, die Renan ons verhaalt. Het boek werd dan ook geschreven in de maand Mei 1871, toen de schrijver voor de dwaasheden en de misdaden der Commune naar Versailles gevlucht was. Hij heeft lang geaarzeld, voor dat hij het in het licht zond. Eene zeer beschaafde vrouw, aan wier oordeel hij het manuscript onderworpen had, zeide tot hem: ‘Laat deze bladzijden niet drukken; men wordt er koud van.’

Waarschijnlijk heeft deze dame niet bedacht, dat niet Renan zelf in de bedoelde bladzijden spreekt, maar slechts een der lobben van zijn brein, die hij naar hartelust heeft laten grasduinen in de pessimistische philosophie. Renan zelf is niet zoo somber als zijn boek. Later zegt hij, ‘zal ik een opstel uitgeven over *de Toekomst der Wetenschap*.., dat vrij wat troostrijker is dan dit werk, en dat beter behagen zal aan de personen, die aan het democratisch geloof gehecht zijn’. Kan men welwillender zijn jegens den ongelukkigen lezer, wiens hart koud geworden is door de sombere denkbeelden van den schrijver? Hij behoeft niet te gelooven dat die denkbeelden waar zijn, niet eens, dat de schrijver ze zelf daarvoor houdt, en hij verneemt daarenboven, dat dezelfde wijsgeer, die thans door zulke zware droomen geplaagd wordt, nog iets op het hart heeft, dat aan de blijgeestigen moet bevallen.

Daar deze beschouwingen gevonden worden in de voorrede, waar Renan zelf het woord voert, mogen wij in het verregaand

scepticisme, dat er zich in uitspreekt, wel een karaktertrek van den schrijver zoeken. Volkomen ernst is 't echter Renan ook met dat scepticisme niet. Nu en dan toont hij een geloof, dat bergen verzetten kan. Zoo bevindt zich bijv. volgens hem de menschheid dezer dagen in een onhoudbaren toestand, waaruit geen redding mogelijk schijnt. ‘Het oude geloof, waardoor men den mensch de beoefening der deugd gemakkelijk maakte, is geschokt en door niets anders vervangen.... Het goede te doen, opdat God, indien hij bestaat, over ons tevreden zij, zal aan velen een formule schijnen, die wat zinledig is. Wij leven van de schaduw eener schaduw. Waarvan zal ons nageslacht leven?...’ Hij weet het niet, maar hij is vast overtuigd, dat de menschheid in eigen boezem de middelen zal vinden om hare plichten te vervullen. Ook gelooft hij dat de wereld een ideale strekking heeft en tot een goddelijk doel dient, en waarschijnlijk nog vele andere zaken, die echter niet in de korte voorrede vermeld staan. Als volmaakt scepticus twijfelt hij bij gelegenheid evenzeer aan zijn scepticisme als aan alle andere meeningen.

Wat de sprekers in de dialogen ter tafel brengen, laat zich zeer goed lezen, maar zal toch waarschijnlijk bij velen meer verbazing dan bewondering wekken. Nadat zij enkele woorden gewisseld hebben over. Malebranche, zijn diepzinnig genie en zijn al te groot vertrouwen op zijne beperkte en feilbare wetenschap, slaat een hunner voor, dat zij hunne algemeene denkbeelden over God en het Heelal zullen vergelijken. Dit voorstel vindt algemeenen bijval. De spreker van daareven zegt, dat hij zijne denkbeelden over dit onderwerp in drie klassen verdeelt: vaste overtuigingen, waarschijnlijkheden en droomen.

Zekerheid wordt door hem slechts toegekend aan twee stellingen. Vooreerst, ‘dat, wanneer wij nasporen wat er gebeurt in de deelen van het Heelal, die voor ons onderzoek toegankelijk zijn, wij geen enkel spoor bemerken eener werking van bepaalde wezens, die hooger staan dan de mensch, en die, volgens de uitdrukking van Malebranche, door bijzondere wilsuitingen (*volontés particulières*) handelend optreden’. Ten tweede ‘dat de wereld een doel heeft en arbeidt aan een geheimzinnig werk’.

Wat de eerste stelling aangaat, zij komt neer op het ontkennen van wonderen, en het betoog voor hare juistheid kan in

Nederland noch op nieuwheid aanspraak maken, noch op belangstelling hopen.

Ten voordeele van de tweede stelling wordt alleen aangevoerd dat er zich in de wereld iets door ‘innerlijke noodzakelijkheid’ ontwikkelt. ‘Het heelal is onophoudelijk ten prooi aan de smart der gedaantewisselingen. Het georganiseerd lichaam streeft er naar bij zijn groei een type te verwezenlijken; het verkrijgt zijne deelen en schept zich zijne organen door eene soort van blinde kracht, waarvan men de uitwerkselen voorspellen kan. Ieder type ontleent aan zijn wezen alles wat mogelijk is ter zijner volmaking uit het oogpunt van eigenbelang en zelfbehoud. Welk jachtwerktuig evenaart de zuignapjes, die de *Octopus* zich met een soort van diep doordenkende kunst heeft geschapen? Wat men zeggen kan van een dierlijk type, moet men ook zeggen van een volk, van een godsdienst, van elk groot levend feit; men moet het ook zeggen van de menschheid en van het gansche heelal. Men bemerkt een algemeen onmetelijk streven om een doel te verwerkelijken, een levend model te vullen, eene harmonische eenheid, een bewustzijn voort te brengen. Het bewustzijn van het heelal schijnt tot dusverre zeer duister te zijn; het schijnt dat van den oester en den poliep niet zeer ver te overtreffen, maar het bestaat; de wereld beweegt zich met een onbedriegelijk instinct naar haar doel. Het mechanisch materialisme der geleerden van het einde der 18de eeuw schijnt mij eene der grootste dwalingen, die men kan uitspreken’.

Het staat te vreezen dat de geleerden van het einde der 18de eeuw niet veel eerbied zouden gehad hebben voor dit betoog. Ware zij in minder sierlijken vorm voorgedragen, dan zou *le plus simple des simples* zich niet laten vangen door de redeneering, waarvoor Renan.... doch neen, een der dolende lobben van zijn brein bezwijkt. Brengen wij zijne poëzie in proza over, dan beweert hij :

1°. de organische wezens bereiken in den regel een zekeren ontwikkelingstoestand, waarin zij op een bepaald type gelijken; derhalve... streven zij naar de verwerkelijking van dat type met een ‘duister bewustzijn’;

2°. de organische wezens doen dit; derhalve.... doen ook volken, godsdiensten, in 't algemeene levende feiten hetzelfde;

3°. vele afzonderlijke deelen van het heelal doen hetzelfde; derhalve.... doet ook het gansche heelal, als eenheid be-

schouwd, hetzelfde, en er bestaat een ‘duister bewustzijn’ in het Heelal.

Inderdaad, Renan is uiterst bescheiden, wanneer hij dit bewustzijn niet hooger stelt dan dat van den oester of den poliep. Men ziet niet recht in, waarom hij, eenmaal op den goeden weg zijnde, voor het Heelal geen menschelijk, of nog liever een bovenmenschelijk bewustzijn eischt. Doch de beschouwingen, die hij aan zijne teleologische redeneering vastknoopt, zijn veel belangwekkender dan die redeneering zelve.

Renan voert een tal van argumenten aan, die de stelling, dat elk organisch wezen ingericht is met het oog op een bepaald doel en onbewust arbeidt aan een geheimzinnig werk, wel niet moeten bewijzen, maar toch tot den rang van eene waarschijnlijke meening moeten verheffen. Die argumenten herinneren in hooge mate aan de denkbeelden van Schopenhauer. Deze overeenkomst is niet toevallig. Dit mag men afleiden uit de omstandigheid, dat Renan, of liever een der sprekers in zijne Dialogen, zijne overeenstemming met Schopenhauer's beschouwingen erkent, en er op wijst hoe hij uit dezelfde gegevens een ander besluit trekt dan Schopenhauer gedaan heeft. De natuur dwingt den mensch volgens hare bedoelingen te handelen, door hem een waan voor te spiegelen, dien hij blindelings volgt. Dat is de stelling, waarbij zoowel Schopenhauer als Renan zweren, en die zij bij voorkeur in de sterkste bewoordingen uitspreken. Eerst in de practische gevolgtrekkingen, waartoe die stelling moet leiden, scheiden zij zich van elkander.

‘Geen voorwerp,’ zegt Renan, ‘hebben wij begeerd, waarvan wij niet de volstrekte onwaarde hebben leeren inzien, nadat wij het verkregen hadden. Dat heeft geen enkele maal gemist sedert het begin van de wereld. Het doet er niets toe; zij, die het vooraf zeer goed weten, blijven toch begeerten behouden. De prediker moge ten eeuwigen dage zijne wijsheid van den ontgoochelden celibatair verkondigen, iedereen zal erkennen dat hij gelijk heeft en desalniettemin wenschen blijven koesteren. Welk eene inconsequentie!

‘Zonder twijfel, wij zijn nuttig voor het een of ander; wij worden geëxploiteerd, zooals zekere lieden zeggen. Het een of ander organiseert zich ten onzen koste; wij zijn het speeltuig der zelfzucht van een hooger wezen, dat zijn doel door middel van ons tracht te bereiken. Het heelal is die groote egoïst, die ons door de grofste lokstemmen vangt; nu eens door het

vermaak, dat later van ons teruggeëischt wordt in den vorm van eene volmaakt even groote hoeveelheid lijden; dan weder door hersenschimmige paradijzen, voor welke wij bij rustig nadenken geen schaduw van waarschijnlijkheid vinden; dan weder door die allergrootste bedriegerij, de deugd, welke er ons toe brengt onze meest in het oog vallende belangen aan een doel buiten ons op te offeren. De angel is duidelijk zichtbaar, en toch heeft men er aan gebeten, en zal men er altijd aan bijten.

De natuur heeft er blijkbaar belang bij, dat het individu zedelijk is. Uit het oogpunt van het eigenbelang beschouwd, is dat eene bedriegerij, omdat de mensch geen tijdelijk voordeel van zijne deugd zal trekken; maar de natuur heeft de deugd van het individu noodig.

Als hij er goed over nadacht, zou de mensch inzien dat hij er in de meeste gevallen een oogenblikkelijk belang bij heeft, niet deugdzaam te zijn. Toch is hij het nu en dan. Indien het ware, het goede en het schoone beuzelingen waren, zou men reeds lang hebben opgehouden er naar te streven; want het zijn dingen, die geen voordeel aanbrengen; wel verre van te doen slagen, zijn de ware wetenschap, het ware talent, de ware deugd schadelijk in het leven, en brengen hem, die ze bezit, in een onvoordeeligen toestand, met het oog op zijn succes; soms veroorzaken zij zijn ongeluk... Onder de vooroordeelen, die het belang der menschheid en der volken noodig maakt, behoort bovenal de zin voor het huiselijk leven. De huiselijke deugden zijn onmisbaar voor de welvaart eener maatschappij. De natuur heeft er in voorzien door middel van vreemdsoortige logische zwakheden, waardoor de meest verfijnden en de meest geblaseerden zich laten bedriegen. De monogamie is niet aangewezen door den lichamelijken toestand van den mensch; maar zij is noodig voor de vorming en instandhouding der groote rassen; de monogamie heeft van de openbare meening het gezag van een quasi-natuurlijk voorschrift gekregen.'

Wie Schopenhauer kent, zal hem in het bovenstaande terugvinden, maar tevens zien dat zijne leer bij Renan eene belangrijke uitbreiding verkregen heeft. Schopenhaueriaansch is het denkbeeld, dat de liefde tusschen beide geslachten en de liefde van ouders voor hunne kinderen haar ontstaan te danken hebben aan eene list der natuur. De liefde in engeren zin bereidt den mensch volgens Schopenhauer bij weinig vreugde zeer veel leed. De mensch zou niet dom genoeg zijn naar hare stem

te luisteren, indien de natuur hem niet door een machtig instinct dwong in overeenstemming met hare bedoelingen te handelen. Het insect zorgt ten koste van ontzettende moeite, dikwijls met levensgevaar, soms met opoffering van zijn leven, voor eene geschikte plaatsing en voeding van de eieren, wier ontwikkeling het niet zien zal en zelfs niet kan vermoeden. Het werkt niet voor zijne individueele belangen, maar uitsluitend voor de bedoelingen der natuur. Evenzoo de mensch, die zich inspant om een huisgezin te vestigen. Overwoog hij kalm zijne persoonlijke belangen, dan moest hij begrijpen dat zijne liefde hem veel ellende zal baren. Doch sterker dan verstand en rede spreekt in hem de machtige stem der natuur, en zij gebiedt hem met vreugde te doen, wat toch niet anders dan tot zijn nadeel kan strekken. Zij verleidt hem tot die onnoozele handelwijze, door hem den waan voor te spiegelen, dat hij door haren raad op te volgen, op de beste wijze voor zijn persoonlijk geluk zorgen kan. Slechts door zulk een waan kan zij hopen haar doel te bereiken; want de overgroote meerderheid der menschen staat zedelijk op zoo lagen trap, dat alleen zelfzuchtige motieven haar bewegen kunnen. Zoo berust dus volgens Schopenhauer de liefde van den mensch tot personen van het andere geslacht, en evenzoo de instinctmatige kinderliefde, op eene bedriegerij der natuur, die altijd en ook bij het menschenras bereid is den enkeling meedoogenloos op te offeren aan de belangen van de soort.

Hartverheffend of troostrijk kan men deze leer juist niet noemen. Maar de feiten, waaruit Schopenhauer haar opmaakt, zijn met groote scherpzinnigheid waargenomen en vernuftig gecombineerd. Zekerheid is trouwens op het gebied, dat zijne theorie betreedt, niet te verkrijgen; een zekere graad van waarschijnlijkheid, die nog eene ruime plaats overlaat voor den twijfel, is het hoogste waarop men hopen kan. Schopenhauer heeft er met ernst en inspanning naar gestreefd dien graad van waarschijnlijkheid aan zijne leer te geven. Het eenige, wat men hem verwijten kan, is dat hij haar als eene onomstootelijke waarheid voordraagt, terwijl zij toch uit den aard der zaak niets anders kan zijn dan eene hypothese, wier juistheid voor geen wetenschappelijk onderzoek vatbaar is. Doch wat heeft Renan van Schopenhauer's leer gemaakt? Alles, wat tot het ‘hooger leven’ behoort, is volgens hem alleen mogelijk door eene bedriegerij der natuur. Deugd en godsdienstzin zijn bij den mensch, wat

de instincten bij het dier zijn. ‘De godsdienst is bij de menschheid het equivalent van den nestbouw bij de vogels’. Kon men aannemen dat het waar belang der menschheid gediend werd door de gehoorzaamheid aan de instincten, die haar tot een hooger leven dwingen, Renan's theorie zou noch nieuw, noch Schopenhaueriaansch, noch aanstootelijk zijn. Doch daarvan kunnen wij volgens hem niets te weten komen.

‘Zoo dringt zich een hooger plan aan ons op en sleept ons mede. De natuur handelt met ons als met een troep zwaardvechters, die bestemd zijn zich te laten dooden voor eene zaak, die de hunne niet is, of als een Oostersch potentaat doen zou, die mammelukken houdt, om ze voor geheimzinnige doeleinden te gebruiken, en die er voor zorgt dat zij hem nooit te zien krijgen. Twee verschillende gemoedstoestanden zouden bij die ondergeschikte wezens ontstaan; bij sommigen weerspannigheid, haat jegens den dwingeland (dat is de zedelijke toestand, waarbij Schopenhauer is blijven staan); bij anderen berusting, erkentelijkheid zelfs en liefde voor het onbekend doel; dat is het gezichtspunt van Fichte, waarmede ik tot dusverre heb kunnen instemmen.’

Hebben wij in deze uiteenzetting van een van Renan's standpunten wellicht eene dier ‘overdrijvingen’ voor ons, waarvan hij in zijne voorrede spreekt, en die hij noodig schijnt te vinden om ‘den wijsgeerigen zin van den lezer uit te lokken’? Wij kunnen het moeielijk aannemen, als wij nagaan hoe uitvoerig de zedelijke toestand, waarin Schopenhauer zich volgens Renan heeft moeten bevinden, ontleed en veroordeeld wordt. De vraag, of de Schopenhauer volgens de beschrijving van Renan wel de ware is, kunnen wij daarlaten. Waar Renan van den Frankforter wijsgeer spreekt, bedoelt hij natuurlijk den eerste. De weerspannigheid tegen de natuur, waaraan die Schopenhauer zich schuldig maakt, is volgens Renan misdadig; hij erkent dat de wereld een doel heeft, maar hij ziet niet in, dat dit voldoende is om een vasten grond te geven aan het theïsme. De onnoozele! Volgens hem streeft de wil om te leven, de zucht naar zelfbehoud en uitbreiding van de spheer der individueele werkzaamheid, die der natuur ten gronde ligt, naar iets dat uitsluitend ellende kan voortbrengen. En toch kan hij maar niet inzien, dat de hoogste liefde zich in de natuur openbaart, en dat men al hare bevelen blindelings moet opvolgen. Kan men zich een grooter misdrijf denken? Maar daarenboven is zijn streven nutteloos; want, zooals de geloovige

Renan zegt, ‘de natuur zal altijd zegevieren; zij heeft de dingen te goed geregeld, *de dobbelsteenen te goed vervalscht*[1]; zij zal, wat wij ook doen mogen, haar doel bereiken. Dat doel bestaat hierin, dat zij ons ten haren bate bedriegt. De groote vraag is, te weten of de wereld een doel heeft. Men kan dat met eenigen schijn van waarheid loochenen; maar Schopenhauer ontkent het niet, en nu hij het niet doet, begrijpt men zijne onzedelijkheid niet. Evenals Schopenhauer zie ik duidelijk in, dat er een groote egoïst is, die ons bedriegt; maar in tegenstelling met Schopenhauer berust ik daarin; ik schik mij in de doeleinden van het Opperwezen; ik onderwerp mij daaraan. De zedeleer herleidt zich alzoo tot onderworpenheid. De onzedelijkheid bestaat in weerspannigheid tegen eene orde van zaken, waarvan men de bedrieglijkheid inziet. Men moet het bedrog zien en zich daaraan onderwerpen.’

Zoo ooit, dan is de vraag: Ernst of kortswijl? bij zulke ontboezemingen op hare plaats. Schopenhauer heeft er nooit aan gedacht, de eischen der zedeleer als lokazen te beschouwen, waarmede de natuur ons vangt, op dezelfde wijze als zij ons volgens hem op een dwaalspoor brengt, door den hartstocht der liefde. Doch wie kan ontkennen, dat, wanneer hij het gedaan had, een veel dieper ingrijpend pessimisme dan hij thans beleden heeft, voor zijn ernstigen geest de noodzakelijke vrucht moest geweest zijn van het sombere denkbeeld, waarin de gelukkige Renan zonder aarzeling berust? Men overwege voorts, dat niet alleen de zoogenaamde stem van het geweten, maar ook die van alle hartstochten behooren tot de middelen waarmede de groote egoïst ons bedriegt. Acht men zich in gemoede verplicht zich te laten bedriegen, dan is er geen enkele reden, waarom men minder zou luisteren naar de stem van nijd en wraakzucht, dan naar die van plicht en menschenliefde. Waarlijk, Renan heeft wat al te zeer den vrijen teugel gelaten aan de lob van zijne hersenen, die deze buitensporigheden op haar geweten heeft.

Wij zijn nu genaderd tot de ‘waarschijnlijke meeningen’ der sprekers in Renan's Dialogen. Zij zijn er zeker van, dat de wereld een doel heeft, waarnaar zij met een duister bewustzijn streeft. Maar naar den aard van dit doel kunnen zij slechts gissen.

1 *Wij* cursiveeren.

‘Waarom’ - zoo vraagt een hunner - ‘hield het Heelal zich niet rustig? Waarom verkoos het avonturen na te jagen in plaats van te slapen aan den boezem der volstrekte onveranderlijkheid?’ Het antwoord op deze vraag is van nog bekoorlijker naïeveteit dan de vraag zelve. Wij wagen ons niet aan de vertaling. ‘C'est qu'un aiguillon le poussa’ - wel te verstaan het heelal, waarbuiten zich die prikkel natuurlijk moest bevinden. - Une inquiétude secrète lui donna le tressaillement; un vague intérieur amena des nuages sur la morne sérénité de son azur.’ Die merkwaardige prikkel, die oorzaak der ontwikkeling van het Heelal, was de ‘begeerte om te bestaan’ - die natuurlijk den boezem van het *niet-bestaande* Heelal heeft moeten doen jagen - ‘de dorst naar bewustzijn, de noodzakelijkheid der verwerkelijking van het ideaal.’ Daarop volgt eene beschouwing over idee en materie, waarop Aristoteles niets zou hebben aan te merken. ‘Eene sonate van Beethoven bestaat op het papier nog slechts potentieel. Wat haar tot een werkelijk bestaan brengt, zijn trillingen, meetbare stoffelijke feiten; zoodat het muziekstuk, een geestelijk en niet meetbaar feit, uit twee dingen ontspringt, de gedachte van den componist en het stoffelijk feit der trillingen.’ Deze alleszins juiste opmerking over een menschelijk kunstwerk dient nu *more majorum* als hoeksteen voor den bouw van de dichterlijke Aristotelische wereldbeschouwing. Evenals het menschelijk kunstgewrocht moet elk natuurvoortbrengsel ontspringen uit eene ‘gedachte’, die zich in de stof ‘verwerkelijkt’. Hooren wij slechts, hoe Renan voortgaat:

‘Het idee is eene virtualiteit, die bestaan wil; de stof geeft haar een concreet aanzijn, doet haar tot het zijn, tot de werkelijkheid overgaan. Zoo zijn het ideaal en de stof de twee polen van het heelal. Niets bestaat zonder de stof; maar de stof is de voorwaarde van het zijn, niet de oorzaak van het zijn. De oorzaak, het werkend beginsel behoort uitsluitend aan de idee.’

Wie herkent niet in deze uitspraken met een weemoedig genoegen de oude kennissen uit de Aristotelische en scholastische wijsbegeerte? Een goeden klank hebben zij lang gehad, en oningewijde ooren kunnen zij bijwijlen nog in slaap wiegen. Doch als wij de oogen uitgewreven hebben, moeten wij toch erkennen, dat het holle phrasen zijn. Wij vragen echter onze oude vriendinnen thans niet hare geloofsbrieven; beter dan

de nuchtere waarheid passen zij in de levensbeschouwing van Renan, die voor een groot deel geschreven schijnt in de stemming, waarin Byron zeide: *The best of life is but... intoxication*.

Het doel, dat de idee najaagt, welke zich in de stof verwerkelijkt, is ‘bewustzijn,’ De wereld streeft er naar ‘rede’ voort te brengen. De gedachte is het eindresultaat der ontwikkeling van het heelal. ‘Galilei, Descartes, Newton waren in hun tijd het doel of liever de eindpaal der wereld.’ Zoo komen wij tot die aristocratische vereering van het genie, die wij bij het begin van dit opstel als een der meest karakteristieke eigenschappen van Renan's Dialogen vermeld hebben, of juister nog, niet tot de vereering van het genie in het algemeen, maar tot hondsche deemoedigheid jegens den man der wetenschap, den ‘*savant*.’ Want voor de kunst is geen vooruitgang te wachten. Integendeel, hare meest verheven vormen zijn ten ondergang gewijd, omdat zij niet berusten op redelijke overweging, maar vooral op gemoedstoestanden, waarvan de kunstenaar zich zelven of anderen geen rekenschap kan geven. Met den kunstenaar moet de dichter en de zedelijke mensch van deze aarde verdwijnen. ‘De dichter is een trooster, de zedelijke mensch een ziekenoppasser. Hunne werkzaamheden brengen een groot nut aan, maar slechts voor een zekeren tijd, omdat zij berusten op het bestaan van ongeluk, ongeluk, dat de wetenschap aanmerkelijk hoopt te verminderen.’ Ook de schoonheid moet verdwijnen bij den bloei der wetenschap. Doch wat beteekenen deze verliezen bij het heerlijk vooruitzicht, dat de heerschappij der wetenschap voor ons opent?

Twee groote hinderpalen dreigen echter dien vooruitgang der wetenschap op aarde onmogelijk te maken: de uitputting der steenkoolvelden en de heerschappij der democratische denkbeelden. De eerste zou ons de onmisbare hulpmiddelen voor onze beschaving ontnemen; de tweede dreigt alle hoogere beschaving met den ondergang wegens hare jaloersche en onzinnige dweperij met gelijkheid. Doch de wetenschap kan het eerste euvel bestrijden door de middelen te vinden ter ophooping en bewaring van het onmetelijk arbeidsvermogen der zonnestralen, dat thans voor den mensch verloren gaat. Het tweede kwaad kan overwonnen worden door den vooruitgang der krijgskunst, die eene georganiseerde macht ter beschikking kan stellen van eene verstandelijke en zedelijke aristocratie. ‘Onze moderne legers zijn reeds iets dergelijks. Zij verschaffen aan hun ge-

bieder eene onbetwistbare heerschappij over de ongewapende en ongeoefende menigte. Maar zij lijden aan eene innerlijke oorzaak van zwakheid, die geheel ongeneeslijk is. Want zij worden gevormd uit de volksklasse, en als het geheele volk door nijd en begeerlijkheid overweldigd was, zou het onmogelijk zijn daaraan den steun ter bestrijding van nijd en begeerlijkheid te ontleenen. Als men iets deugdelijks bedenken wil, moet men zich een kleine schare van wijzen voorstellen, die de menschheid in bedwang houden door middelen, die hun geheim zijn, en waarvan de massa zich niet kan bedienen, omdat hun gebruik eene te groote hoeveelheid abstracte wetenschap vereischt.'

Zoo vertoont zich het ideaal der toekomst, dat Renan onder de waarschijnlijkheden opneemt. Eene wereld zonder deugd, zonder kunst, zonder schoonheid, maar met eene zeer hoog opgevoerde wetenschap. Eene domme menigte, in bijgeloovigen eerbied gekromd onder het juk eener kleine schare van 'zedelijk en verstandelijk ontwikkelde' oligarchen, die over zoo machtige verdedigingsmiddelen beschikken, dat opstand of verzet voor de menigte onmogelijk is. Troosten wij ons met de gedachte, dat deze waarschijnlijkheid zich, ook volgens Renan, waarschijnlijk niet op de aarde en door de menschheid verwezenlijken zal, maar in een ander deel van het heelal door wezens, die iets van menschen hebben. Wij mochten anders moeite hebben volgens onzen plicht te berusten in de geheimzinnige plannen der natuur, en als vrijwillige dupen mede te werken tot de bedriegerij, waarvoor de groote egoïst ons bestemd heeft.

De 'droomen' van Renan zijn niet veel phantastischer dan zijne 'waarschijnlijke meeningen.' De sprekers in zijne Dialogen schijnen het er vrij wel over eens te zijn, dat het doel der wereld bestaat in het voortbrengen van een bewustzijn, dat al meer en meer volmaakt wordt. Slechts één hunner maakt ter loops de opmerking, dat de werkzaamheid der wereld moeilijk uitsluitend bestaan kan in een zoo hijgend jagen naar wetenschap, omdat het bestaan van bloemen, van schitterende vogels, van vroolijkheid en lente met zulk een streven niet wel kan samengaan. Doch de anderen blijven getrouw aan hunne afgodische vereering voor de wetenschap en hare priesters.

De heerschappij der Rede zou zich kunnen verwerkelijken in drie vormen, den democratischen, den oligarchischen en den monarchalen vorm. De zegepraal van de democratische denk-

beelden zou vereischen dat al de bewoners der aarde één voor één tot redelijke begrippen bekeerd werden. Het spreekt van zelf dat Renan dit voor onmogelijk houdt -en zich met onverbloemde ontsteltenis van zulk een denkbeeld afwendt. Vooreerst is het geheel onmogelijk de vrouwen tot redelijke wezens te maken. ‘Niet alleen zijn de vrouwen niet gemaakt voor zulk een arbeid, maar die arbeid zou haar onttrekken aan hare ware bestemming, die hierin bestaat, dat zij goed of schoon of beide tegelijk zijn.’ Maar daarenboven ziet de democratie het ontzaglijk verschil over het hoofd dat er tusschen mensch en mensch bestaat. Tot de wetenschap zijn weinigen geroepen; de anderen behoeven niet eens te gelooven aan de waarheid van hare uitkomsten; het is voldoende dat zij zich buigen voor hare onmiskenbare macht. Zijn de wiskundige stellingen van Abel en Cauchy minder waar, omdat slechts een honderd personen ze begrijpen? Het plan der natuur schijnt niet mede te brengen, dat de maatschappij bestaat ter wille van de welvaart en de vrijheid der burgers. ‘In een woord, de bestemming der menschheid is groote mannen voort te brengen; het groote werk zal tot stand komen niet door de democratie maar door de wetenschap. Niets zonder groote mannen, de redding zal komen door groote mannen.’

... ‘Het komt er minder op aan de massa te verlichten dan daarop, dat er groote genieën worden gevormd en een publiek, dat hen kan begrijpen. Is de onwetendheid van het volk onmisbaar om dit mogelijk te maken, dan is dat te betreuren. Maar de natuur laat zich door dergelijke bedenkingen niet weerhouden; zij offert geheele soorten op om aan andere de noodige levensvoorwaarden te doen vinden.’

Bij deze schikkingen der Voorzienigheid (*arrangements providentiels*) is er volgens Renan niemand als een slachtoffer te beschouwen. ‘De menschen van de wereld en de lieden uit de volksklasse hebben duizend genietingen en tegemoetkomingen, die wij - Renan bedoeldt de genieën en het publiek, dat hen begrijpt - die wij missen. Zij vermaken zich. Wie van ons gevoelt niet wel eens eenigen naijver, als hij de samenkomst der eenvoudigen (*simples*) voorbijgaat, en wie hoort niet wel eens met jaloerschheid hunne vroolijke liederen? Die hoogere wereld, die wij ons ter verwerkelijking van de zuivere rede in onze droomen voorstellen, zou geen vrouwen bevatten. De vrouw zou de belooning blijven der nederigen, opdat ook deze

een beweegreden zouden hebben om te leven. Zij zouden niet het meest te beklagen zijn.'

De bekrompenheid van de overgroote meerderheid der menschen maakt het veel waarschijnlijker, dat de maatschappij mettertijd den oligarchischen vorm zal aannenen. Wij hebben reeds vroeger vernomen wat Renan zich daaronder voorstelt. Het geliefkoosd denkbeeld der wetenschappelijke oligarchen, dat reeds bij de 'waarschijnlijke meeningen' vrij breed behandeld is, wordt onder de rubriek der droomen nog nader uitgewerkt. Een kleine groep van hoogere wezens, de eenige en uitsluitende bezitters der wetenschap, zal de 'eenvoudigen' in bedwang houden door de machtige wapenen, die alleen de wijzen kunnen hanteeren. Ja, misschien zullen deze halfgoden een middel vinden om zoo noodig onze geheele planeet te vernietigen. De vrees voor deze mogelijkheid zou sterk genoeg zijn om ook den meest vermetele der eenvoudigen tot deemoedige onderwerping te dwingen. Zonder twijfel zullen deze laatsten, als zij hun noodlot zien naderen, ter elfder ure eene wanhopige poging doen om daaraan te ontsnappen. Renan voorziet vervolgingen tegen de mannen der wetenschap, bepaaldelijk tegen de scheikundigen en de physiologen, waarbij de hevigheid der inquisitie niet zal kunnen vergeleken worden. Doch de wetenschap zal zegevieren, zoo niet op deze aarde, dan toch - - op eene andere planeet. Scheikunde en physiologie zullen er in slagen wezens voort te brengen, veel hooger georganiseerd dan menschen, 'soorten van goden of *deva's*,' tegen wier krijgskunst de eenvoudigen natuurlijk hulpeloos zijn. Renan's droomen over de middelen, waardoor men uit menschen deze hoogere wezens zou kunnen voortbrengen, zijn weder herinneringen uit Schopenhauer. 'Herinnert u, zegt hij, dien geleerde uit de Veda's, wiens naam volgens Burnouf beteekende: *οὗ τὸ σπέρμα εἰς τὴν κεφάλην ἀνέβη*.' Door eene steeds verder gaande atrophie der geslachtsorganen moeten de hersenen tot hooger volmaking komen. Wat men aan het eene orgaan toevoert, onttrekt men aan het andere, enz. Van alle stokpaardjes van Schopenhauer is er geen, waarop hij liever rondrijdt, dan op dit.

Maar wellicht zal de heerschappij van Bewustzijn en Rede zich in de wereld openbaren in den monarchalen vorm. Eén enkel bewustzijn zou dan het Heelal omvatten, één enkel alwetend en almachtig wezen ontstaan als de einduitkomst van de ontwikkeling der wereld. Om dit te kunnen droomen, moet

men eerst aan sommige voorstellingen, die men gewoonlijk in wakenden toestand voor de waarschijnlijkste houdt, de noodige wijzigingen laten ondergaan. Men moet ter wille van den droom aannemen, dat het bewustzijn en de persoonlijkheid van den mensch de resultanten zijn van de millioenen bewustzijnseenheden, die zich Renan in de cellen voorstelt, waaruit het lichaam opgebouwd is. Heeft men dit gedaan, dan wordt het droomen al vrij wat gemakkelijker. Persoonlijkheid en bewustzijn gelden dan niet meer voor eigenschappen, die uitsluitend aan menschen, en wellicht ook aan de hoogere dieren toekomen, daar men ze immers ook aan cellen heeft toegekend. Wat kan men er dan tegen hebben aan Renan toe te geven, dat ook volken en steden ‘als personen handelen, die een bepaald karakter, een eigen geest, bijzondere belangen hebben,’ en dat de persoonlijkheid der stad de resultante is der duizenden persoonlijkheden van hare bewoners, evenals het bewustzijn van den mensch de resultante is der millioenen bewustzijnseenheden zijner samenstellende deelen? Van de persoonlijkheid der steden, volken, kerkgenootschappen tot die der menschheid is de overgang klein. Thans bestaat er reeds, zooals wij vroeger vernamen, een bewustzijn der wereld in haar geheel, dat met het bewustzijn der menschheid schijnt te moeten samenvallen, althans door Renan niet duidelijk daarvan onderscheiden wordt. Komt er eens een tijd, waarin dat bewustzijn der menscheid zich zoo ontwikkeld heeft, dat alle individueele bewustzijnseenheden zich daarin hebben opgelost, evenals de bewustzijnseenheden der cellen in de persoonlijkheid van den enkelen mensch, dan is de monarchale vorm van de heerschappij der rede verwerkelijkt. Dan moet er ook eene Opstanding uit de dooden zijn voor allen, die hebben gearbeid aan het groote werk, de zegepraal der rede. Want het alwetend en almachtig wezen, dat uit de Godswording van het Heelal ontstaan is, zal het verleden weder willen opwekken om er de onbillijkheden van goed te maken.

Dat is het knaleffect, waarmede Renan's Dialogen eindigen. Is het wel noodig te zeggen dat zij sierlijk van vorm zijn, dat zij wemelen van puntige uitdrukkingen, van paradoxe stellingen, die zich met geweld in het geheugen griffelen? Dat men met evenveel recht juist het tegendeel droomen en verwachten kan als Renan doet, spreekt wel van zelf, en Renan zou de laatste zijn om het te ontkennen. Waarom zou men, als men eens aan het droomen is, niet met Proudhon mogen gelooven dat

het verschil tusschen mensch en mensch uiterst gering is en door een goed ingericht onderwijs nagenoeg geheel verdwijnen kan? Dan zou de democratische ontwikkeling der maatschappij juist even waarschijnlijk, even billijk, even weldadig worden als zij bij Renan onwaarschijnlijk, onbillijk en schadelijk is. Dit boek is, in één woord, eene bijdrage niet tot de kennis der wereld, maar tot de kennis van Renan. Erkennen wij echter met dankbaarheid, dat het daarenboven zeker de werking zal hebben, die hij er zich in de voorrede van voorstelt, dat het den lezer tot eigen nadenken zal opwekken. Tot eene oplossing der behandelde vraagstukken kan dit nadenken wel niet leiden. Doch het blijft eene waarheid, wat Renan zegt:

‘La dignité de l'homme n'exige pas que l'on sache faire à ces questions une réponse arrêtée; elle exige qu'on n'y soit pas indifférent. Sonder la profondeur de l'abîme n'est donné à personne; mais on fait preuve d'un esprit bien superficiel, si l'on ne cède à la tentation d'y plonger parfois le regard’.

Vergeven wij Renan ter wille van deze en zooveel andere schoone woorden, dat de blik, dien hij in den afgrond geslagen heeft, niet zoo diep is doorgedrongen, als wij meenen te mogen vorderen van iemand, die zich op een zoo hoog voetstuk plaatst en die met zoo innige verachting neerziet op de schare aan zijne voeten. Bedenken wij voorts bij onze waardeering van zijn boek, dat het lang geen onverschillige zaak is, nauwkeuriger kennis te maken met het denken en gevoelen van een man als Renan. Wat een schrijver ons biedt, is gewoonlijk niets anders dan eene bloemlezing van opmerkingen en gedachten, die zoo zorgvuldig getoetst zijn aan conventioneele regelen van betamelijkheid, dat het ons niet mogelijk is den mensch te herkennen achter den wijsgeerigen of letterkundigen mantel, waarin hij zich drapeert. Weinigen hebben den moed in hunne geschriften volkomen zich zelf te zijn. Onwillekeurig en onbewust streven de meesten er naar, hunne verstandelijke zwakheden en zedelijke gebreken voor het oog der menigte te verbergen. De weinigen, die òf te trotsch òf niet ijdel genoeg zijn om dit te doen, danken aan hunne volstrekte openhartigheid hun betooverenden stijl, en hunne lezers het groote voordeel van eindelijk eens niet een minder of meer sierlijk masker, maar een levend mensch voor zich te zien optreden.

Utrecht, Juli 1876.

C.B. SPRUIJT.

De internationale statistieke congressen en dat van Pesth.

De statistiek is op het gebied der kennis van staat en maatschappij misschien een der meest revolutionaire wetenschappen. Zij trad zonder aanmatiging, onschuldig op. Zij gaf slechts voor een nieuwen maatstaf, die vroeger wel bekend maar niet bijster veel gebruikt was, consequent en streng op den kring der politieke en sociale kennis te zullen gaan toepassen. Zoo toog zij aan den arbeid. Toen zij echter een tijd-lang aan 't werk was, zag men met bevreemding dat diezelfde argelooze statistiek inderdaad de grondslagen legde van een gansch andere wetenschap van staat en maatschappij, dan waaraan men gewoon was. Zij leverde gegevens, die in de plaats konden komen van de experimenten en proeven op natuurkundig terrein. Men zag haar bezig aan het opbouwen van een exacte staatswetenschap. Weldra ging de statistiek op haar manier aanwijzen, welke van onze maatschappelijke instellingen levenskracht hadden en welke niet.

Het tijdstip der opkomst van de statistiek in onze eeuw valt samen met het veldwinnen der positieve denkbeelden op elk gebied van kennis. Voor hen die de botsing der oude en der nieuwe gedachtenwereld weten op te merken, en in dat treffen en van elkander stooten van die twee kringen niet het minst belangwekkende deel der geschiedenis waardeeren, voor hen heeft het iets eigenaardig aangrijpends in de brieven van Bilderdijk aan de Tydemans den afkeer te zien, waarmede de geest van Bilderdijk, die de hooge gedachten van het verleden in haar vlucht dorst te volgen, neêrziet op die laag bij den grond schuivende statistieke wetenschap, die door de vertaling van Schlözer's boek aan onze Academies binnensloop. Het moest zoo wezen. Volgens de oude beginselen rustte de staat op een idee, en de gevolgtrekkingen werd nu uit die hooge gedachte

voor het samenleven der burgers afgeleid. De statistiek, van haar kant, hield zich volstrekt niet bezig met dit denkbeeld te ontkennen of te bestrijden, maar handelde eenvoudig alsof zulk een stelling een hypothese of een phrase was, en ging slechts aan het waarnemen, opteekenen en becijferen van de verschijnselen en feiten om ons heên. Zij zag niet op tot de bron waaruit alles heette af te vloeien, maar zij bemoeide zich eenvoudig met de resultaten, met de gevolgen, als men daaraan dien naam wilde geven. Zij vestigde haar oogen op het zichtbaar waarneembare: telde en telde dat na, en gaf, zonder nog dadelijk in 't eerst op het verband met het geheel te letten, de som van haar berekeningen ten beste.

Met andere woorden, de statistiek richtte in elk land een waarnemingsdienst op. Gelijk er een observatorium was om den loop der sterren aan den hemel te kunnen nagaan, zoo moest er in elken staat een observatorium wezen om den gang en beweging der maatschappelijke verschijnselen te kunnen opmerken. Men deed het reeds voor de stroomingen in de lucht en in de zee: waarom zou men niet éénzelfden zelfstandigen waarnemingsdienst gaan inrichten om den golfslag der bewegingen in de maatschappij steeds juist te bepalen?

En bij dat waarnemen der maatschappelijke feiten en der levensverhoudingen der menschen onderling kon de statistiek een hoogst onpartijdig en neutraal karakter aannemen. Zij had geen vóórliefde voor dit of dat, geen sympathie of antipathie. Zij getroostte zich zelfs het verwijt, dat de staatswetenschap door haar toedoen iets van haar elegante vormen verloor. Zij was slechts tevreden, als zij soliede gegevens aan het licht bracht. Sainte Beuve verhaalt ons (Nouveaux Lundis, III, p. 230), hoe hij in de laatste dagen van Februari 1848 te Parijs in een der straten zijn vriend Letronne ontmoette, en dat deze den indruk, dien al de fraaie zaken der revolutie - die omverhalingen, die verwoestingen, die veranderingen, die lafheden, die verloocheningen - op hem maakte, aldus weêrgaf: ‘C'est désagréable. mais que c'est curieux pour l'observateur! C'est comme si l'on voyait le corps humain après qu'on en aurait ôté la peau’. Tegen het geven van een soortgelijken indruk ziet de statistiek volstrekt niet op. Alles te zien is ook niet aangenaam. De fijne blanke huid, die het maatschappelijk lichaam bedekt en alles bevallig afrondt, wordt opengelegd, en men ziet de aderen, de spieren, de zenuwen, het bloed der maatschappij.

Men ziet de beweging en den groei en tegelijkertijd de plekken waar ziektestof is verzameld.

Trouwens de statistiek had geen andere bedoeling dan een studie op de ontwikkeling der samenleving te zijn. De maatschappelijke toestanden en menschelijke handelingen vielen onder het bereik van haar gezicht: maar vooral de stroom en gang in dat alles. In zekeren zin ging zij geven een anatomische les op het levend lichaam der maatschappij.

En toen nu de statistiek een geruimen tijd haar waarnemingen had voortgezet, - zich slechts met de maatschappelijke feiten bemoeiende, en alleen dán de natuur binnen den kring van haar observatie opnemende, wanneer die natuur inwerkte op maatschappelijke verschijnselen: - stond er een man op, uitstekend natuurkundige en statisticus tegelijk, die de verschillende fragmentarische onderzoekingen en opteekeningen begon te verzamelen en te combineeren, en die nu de stelling poogde te bewijzen, dat in al de verschijnselen der menschelijke maatschappij éénzelfde wet van regelmatigheid waar te nemen viel als de wet van orde, die wij in de natuur eerbiedigen. Die man was de in 1874 gestorven Belg QUETELET. Hij beproefde - mits de waarnemingen der statistiek over een zeer uitgebreid terrein waren genomen - op die cijfers de leer der kansberekening (de theorie der probabiliteiten) toe te passen, en toonde aan, dat, wanneer dit of dat verschijnsel zich in de maatschappij onder deze of gene voorwaarde had voorgedaan, er een grond van waarschijnlijkheid en dus een mathematische verwachting was, dat zulk een verschijnsel onder dezelfde omstandigheden zich kon en moest herhalen. Die mathematische verwachting stond nog niet geheel gelijk aan een moreele verwachting[1], maar kwam haar toch vrij-wel nabij. En op die wijze construeerde nu Quetelet een maatschappelijke physica (physique sociale), wier eerste bouw een geheel nieuw tijdperk vormt in de geschiedenis der wetenschappen.

De statistiek kon nu ook, zonder haar eigenlijke basis (de waarneming en constateering) te verlaten, een eenigszins vrijer vlucht aannemen. Zij kon nu komen tot het vinden van enkele algemeene wetten. Allengs werd het begrip van oorzaak en gevolg op haar terrein toegepast. Maar bij die vrijere

1 Zie daarover de fijne opmerking van Stanley Jevons, Political Economy, p. 154.

beweging gold het voor de statistiek dubbel voorzichtig te wezen. Wij bedoelen nu niet hiermede, dat zij even scherp moest blijven toezien of de waarnemingen juist waren: dit spreekt van zelf; ‘besser gar nicht beobachten, als schlecht beobachten’, zeide reeds Humboldt; maar de strekking van Quetelet's richting bracht mede, dat men het zwaartepunt ging leggen op de vergelijkende statistiek. En ziedaar de moeielijkheid. Wel hadden nu omstreeks 1850 alle beschaafde staten, de één vroeger, de ander later, een dienst der statistiek, een maatschappelijk observatorium, binnen hun grenzen opgericht; maar elk dezer observatoria richtte de methode zijner waarnemingen op de voor zijn landaard gemakkelijkste wijze in. Men had thans van al de landen goed geconstateerde gegevens, maar die de algemeene wetenschap niets verder brachten. Elk dezer cijfers sprak voor elk land zijn eigen taal. Geen enkel cijfer misschien was op dezelfde wijze verkregen, en geen enkele tabel vertoonde dezelfde indeelingen. Een groote verwarring was het resultaat, wanneer men op die cijfers de lessen wilde toepassen, die Quetelet zoo scherpzinnig had geleerd.

Zoo ontstond het verlangen naar éénvormigheid der statistieke diensten bij al de verschillende landen. Maakt de kaders, volgens welke de statistiek in de verschillende landen wordt opgemaakt, uniform, opdat men de resultaten zal kunnen vergelijken, - dit werd de wensch. Een wensch, die te sterker werd gevoeld, naarmate onze eeuw, met hare ontdekkingen van stoom, telegrafie en fotografie, de constateering en het overzicht gemakkelijker maakte. En daar de statistiek een taal sprak, die voor alle naties dezelfde kon zijn, wenschte men ten minste hier de confusie der spraak en der dialecten te verbannen. Een groot verlies van tijd en een massa dwalingen zouden op die wijze uitgespaard kunnen worden. Door uniformiteit in het constateeren te brengen, zou de vergelijking der landen dadelijk kunnen geschieden, daar men niet eerst de documenten der landen zou behoeven te assimileeren: zou men de waarneming op den duur gemakkelijker doen vlotten: zouden de verhoudingen en wetten duidelijker te voorschijn treden, en zou de éénheid der levensvormen onder de menschen kunnen worden bevorderd. Begint slechts met éénheid te brengen in alle officieele statistieke documenten der verschillende landen - zoo riep men - en gij zult éénheid en samenhang brengen in de onderzoekingen en resultaten. Gebruikt allen dezelfde methode: gebruikt voor

uw waarnemingen dezelfde instrumenten met dezelfde verhoudingen, afmetingen en op dezelfde schaal ingericht. Richt voor alle landen gelijke tabellen in.

Dit denkbeeld vond een formuleering in het jaar 1851. Het was bij gelegenheid der groote Internationale Tentoonstelling van Industrie te Londen. Quetelet was de expositie, het werk en de glorie van zijn leerling prins Albert, gaan zien, en met eenige zijner vrienden de wonderen van die oneindige veelsoortigheid van den arbeid beschouwende, die op elke wijze toch tot vergelijking en tot 't vinden van aanrakingspunten tusschen de volken uitlokte, - bespraken zij te-samen de mogelijkheid om voor alle levensverhoudingen en levensvormen der beschaafde menschheid een vergelijkende statistiek in te richten. Zoo ontstond het denkbeeld van een internationaal congres van statistiek. De afspraak werd een bepaald plan, en, toen ook andere statistici het voorstel goedkeurden, werd door allen het voornemen opgevat de eerste bijeenkomst van zulk een congres in België's hoofdstad te doen plaats hebben, niet alleen om de gunstige ligging der stad, en om de groote verdiensten der te Brussel gevestigde centrale commissie van statistiek, maar ook als hulde aan den voorzitter der centrale commissie, Quetelet. Het goed gelukken van het in 't begin van 1853 mede te Brussel, en evenzeer onder Quetelet's voorzitterschap, gehouden maritieme congres, waartoe Maury (de schepper der physica van de zee) de opwekking had gegeven, was gunstig voorteeken en voorbeeld tegelijk.

Toen eens de stoot was gegeven, heeft de beweging zich voortgezet. Negen internationale statistieke congressen hebben achtereenvolgens plaats gehad in deze volgorde: te Brussel in 1853, te Parijs in 1855, te Weenen in 1857, te Londen in 1860, te Berlijn in 1863, te Florence in 1867, in den Haag in 1869 en te St. Petersburg in 1872; terwijl in dit jaar 1876 de zitting te Buda-Pesth werd gehouden. Wij stellen ons voor in dit opstel de werkzaamheid dier congressen te ontleden en na te gaan. Het zal een dor en droog werk wezen, waarbij de aandacht onzer lezers ons misschien in den steek zal laten: wellicht ook zal het ons niet gelukken het geheel in een eenigszins genietbaren vorm weêr te geven; doch wij laten ons niet afschrikken. Want de voorstelling van den arbeid dezer congressen moge geen fraai tafereel kunnen vormen, stellig is het een nuttig werk. Vooral, nu het aantal gehouden congressen

ons zekere voortgaande beweging in enkele deelen laat zien. Wij hebben dikwijls den arbeid der gehouden congressen van statistiek hooren vergelijken bij het weefsel van Penelope: het ééne jaar wordt uitgerafeld, wat in het vorige met zooveel zorg was saâmgesteld. Doch wat nood? De uitrafeling geschiedt op goede gronden, en bij de statistiek is het meer dan het halve werk om goed de dwalingen te weten die men moet vermijden. De vergelijking met de teekening en het patroon van een uitgebreid tapijt, waaraan nog steeds wordt gewerkt, is overigens veel te fraai. In waarheid - en onze overzichten zullen het slechts te sterk bevestigen - gelijkt het gansche werk der statistieke congressen op de binnenzijde van hetzelfde tapijt, op het tapijt van den anderen, van den verkeerden kant. De kleuren schijnen nog verward, de teekening niet zuiver en over alles heên loopen losse draden; de golvende lijn van een hoofdkleur wordt hier afgebroken, trekt zich dáár terug, om in zigzag slechts vooruit te gaan. Gedurende deze eerste 25 jaren, dat zij werken, hebben de statistieke congressen nog geen harmonisch weefsel weten te maken. Maar hebt slechts geduld! Na eenigen tijd zal het kleed wellicht kunnen worden omgekeerd, en als dan de goede kant boven komt, zal het misschien blijken, dat een ordelijk, in teekening en kleur samenhangend, tapijt is verkregen, dat aan den gang der maatschappij past. Thans treft ons in het weefsel vooral het bonte karakter en de veelheid der onderwerpen. Welk een verwarrende rijkdom van vormen en kaders! De geheele maatschappij, met haar drift, met haar arbeid, haar lijden, ziekte en wonden, beweegt zich haast koortsachtig op dat symbolisch veld, ja schijnt soms daarheen het voorhoofd *naar beneden* te buigen, als kon de menschheid te midden van al die millioenen en millioenen cijfers kalmte en rust vinden, een middel om de rimpels en groeven der zorgen weg te wisschen.

I.

Het eerste congres, dat van 1853, had ter wille van Quetelet in België's hoofdstad, in BRUSSEL, plaats. Quetelet zelf was er de ziel van, terwijl de daartoe aangewezen leden uit de Belgische centrale commissie van statistiek, de heeren Aug. Visschers, Ducpétiaux, Partoes en Heuschling, hem bij de voorbereiding en ordening met al hun krachten bijstonden. De toenmalige

minister van binnenlandsche zaken, de heer Piercot, bevorderde op elke wijze het welslagen der geheele zaak. Wie dan ook den 20sten, 21sten en 22sten September 1853 in het oude hof der hertogen van Bourgondië de zittingen van het congres bijwoonde - er waren 150 leden uit 26 staten - kreeg den indruk, dat de zaak goed op touw was gezet. De beste koppen uit de verschillende landen konden dadelijk naast en onder Quetelet aan het bureau plaats nemen. Wij noemen Villermé uit Frankrijk, von Czoernig uit Oostenrijk, Farr uit Engeland, Dieterici uit Pruissen, Mittermaier voor 't overig Duitschland, Ramon de la Sagra uit Spanje, Bertini uit Italië en Ackersdijk uit Holland. Er was kleur en gloed in de zittingen van het congres. De mannen der administratie en der wetenschap reikten elkander de hand: de economisten en statistici (wij denken aan het debat tusschen Horace Say en Aug. Visschers) braken een lans en verzoenden zich; de slimme, verstandige koning Leopold I woonde een der zittingen zelf bij. Het feit, dat de meeste staten ook officieele vertegenwoordigers gezonden hadden, bevorderde den indruk, dat het niet alleen bij woorden zou blijven, maar dat die vertegenwoordigers de aangenomen besluiten ook door hun staten zouden doen eerbiedigen.

Voor den aanvang der werkzaamheden sprak Quetelet een zeer opmerkelijke redevoering uit. Hij schetste de aanleiding en oorsprong van het congres en wees op het doel: het verkrijgen van éénzelfde vaste taal voor de wetenschap der statistiek. Daardoor zou een nieuw tijdperk voor de statistiek dagen: en gelijk mannen als Maury zich thans reeds met vrucht bezig hielden met het waarnemen der stroomingen in de atmosfeer en inde zeeën, zóó zouden ook de statistici, toegerust met een vaste en door allen aangenomen methode, weldra de golvingen in de beweging en ontwikkeling der geheele maatschappij nauwlettend kunnen gaan bepalen.

De werkzaamheden van het congres te Brussel verdeelden zich nu over drie sectiën, wier rapporten in de algemeene vergadering werden gebracht en aangenomen. De eerste sectie behandelde, behalve questies van organisatie der statistiek, punten uit de leer der bevolking, de verhoudingen van het grondbezit en de landverhuizing. De tweede sectie hield zich bezig met het bedrijf en den arbeid der menschen. De derde sectie behandelde vraagstukken uit het economische en moreele leven en zijn: ellende, onderwijs en criminaliteit. Wij zullen

op enkele der gedachten-wisselingen en besluiten over die punten even het licht trachten te werpen.

De eerste sectie hield zich bezig met vier onderwerpen. - Allereerst met de organisatie der statistiek. Terwijl in het algemeen het aannemen van éénvormige grondslagen voor de bewerking en uitgave der officieele statistieke bescheiden in alle landen, zoodat de statistiek werkelijk een algemeene taal konde worden, als van zelf op den voorgrond stond, werd er echter getwist over de vraag of centrale commissies van statistiek in elk land, die dan met elkander in verbinding konden treden, juist het meest geschikte middel waren om aan de statistiek overal een gelijken tred en gang te geven. De Belgen prezen de centrale commissies aan; de Pruisen waren er tegen; men kwam tot geen scherp-geformuleerd resultaat, bepaalde zich tot een algemeenen wensch om zulke commissies te zien verrijzen, en liet het verder aan elk land over. - In de tweede plaats behandelde men in die eerste sectie de algemeene volkstellingen met haar nasleep. Hier was men geheel en al op practisch terrein, en op een veld, waar het niet te moeielijk viel éénheid van vorm en inrichting voor te schrijven, terwijl de onmiddellijk te bereiken resultaten (vergelijkingen der naties onderling) binnen ieders gezichtskring lagen. Met verwerping van het Fransche stelsel, nam men hier het denkbeeld aan, dat elke volkstelling nominatief of individueel moest geschieden, bij billetten aan elk huisgezin toegezonden: de feitelijke bevolking moest grondslag zijn, terwijl dan soms daarbij inlichtingen konden worden gevraagd naar de wettelijke bevolking. Men was het er over ééns, dat het 't best was de telling op het laatst van December te doen geschieden, al verhieven zich enkele bevoegde stemmen voor een telling op 31 Maart, wijl dan de lust tot het reizen het geringst, en de koude geen hinderpaal meer is bij het doen eener telling op soms ongenaakbare eilanden. Voorts nam men de periodieke tellingen om de tien jaren aan, met verwerping van die om de 3 of 5 jaren. Men wilde dat bepaald daarvoor aangewezen beambten belast zouden zijn met het toezicht op het ronddeelen, invullen en ophalen der billetten, en stelde eindelijk vast wat een billet moest inhouden. Aan die questie der volkstelling sloot zich nauw aan de behandeling der bevolkingsregisters en geheel de bewegingsloop van den burgerlijken stand. Beide deze punten werden dan ook nauwkeurig nagegaan. Dat er in elke gemeente een register zou wezen, waarin elk huis-

houden een blad (pagina) zou bekomen, terwijl de eerste inschrijving op de bladen volgens de volkstelling zou plaats hebben, en de veranderingen er dan telkens zouden worden bijgeschreven, dit alles werd helder en duidelijk bepaald. Bij het opmaken van den jaarlijkschen loop der bevolking (de registers van den burgerlijken stand) hield men zich vooral bezig met pogingen, om de opgaven der levenloos aangegeven kinderen meer te preciseeren, en in het algemeen met het trachten om de sterftelijsten juister te doen zijn. Frankrijk en Engeland wilden bepaald, dat bij het overlijden de aanwijzing der ziekte alleen door den geneesheer zou geschieden, en wisten de anderen tot hun gevoelen over te halen. Betreffende het opmaken van een éénvormige naamlijst van de oorzaken van het overlijden bepaalde de vergadering, dat daarover op een volgend congres geformuleerde voorstellen zouden worden gedaan door den Engelschen statisticus Farr en door den bekenden geneesheer uit Genève, den heer Marc d'Espine. - De questies van grond en kadaster, samenhangende ook met splitsing en verbrokkeling van het grondbezit, werden in de derde plaats behandeld. Het was nog slechts een aanloop, al was de geheele questie voorbereid door mannen als Farr, d'Avila uit Portugal en Hermann uit Beijeren. De strekking van alle beschouwingen was, dat het kadaster niet enkel uit een fiscaal oogpunt moest worden beschouwd, maar inderdaad een inventaris was van het grondeigendom, een grootboek, waarin elk eigenaar zijn titel en eigendom kon vinden; een goed ingericht kadaster vormde dus de basis der statistiek van den grond en van den landbouw, van het hypotheekwezen en van het credietstelsel op het eigendom gevestigd. De wenschelijkheid, om in de verschillende landen het kadaster op éénvormige wijze in te richten, werd nu uitgesproken. Het congres stelde daarover enkele regelen vast, betreffende *la partie d'art* (het opmeten en in kaart brengen), *la partie d'expertise* (het schatten, om de 15 jaren enz.) en het bewaren en bijwerken van het kadaster. Voor de landen, waar nog geen kadaster was, werden ook regelen vastgesteld. - Eindelijk hield deze eerste sectie zich bezig met de landverhuizingen. Men wilde een statistiek voorbereiden der menigvuldige redenen en oorzaken der emigratie, en vooral de aandacht vestigen op de oorzaken, die uit maatschappelijke verhoudingen voortkwamen; voorts verlangde men dan na te gaan den invloed, dien die landverhuizingen uitoefenden op de ‘fortune publique’ van het moederland. Daarvoor wenschte men

in alle landen registers der landverhuizers in te richten. De questie werd echter over het algemeen slechts ter loops behandeld.

De tweede sectie hield zich bezig met de statistiek der drie groote takken van het bedrijf der menschen, met de landbouw-statistiek, de industrieele statistiek en de handelsstatistiek. - Wat de landbouw-statistiek betreft poogde men zekere éénvormige regelen vast te stellen; men hechtte er vooral aan, even als bij de volkstellingen, dat het tijdstip der statistieke opname voor alle landen hetzelfde zou zijn, dat men als 't ware éénzelfde landbouwjaar zou hebben om vergelijkingen tusschen de naties onderling mogelijk te maken; de laatste 3 maanden van het jaar (het tijdstip van den afloop der oogst) werden daarvoor aangewezen: de bepaling, hoe dikwijls zulk een landbouwopname en telling zou geschieden, liet men over aan de feitelijke omstandigheden, in dien zin dat dit bij snelle wisseling en verandering der gronden dikwijls, bij stationairen toestand wat zeldzamer kon geschieden; het best zou het zijn (wat door latere congressen sterk zou worden tegengesproken) de periodes te doen samenvallen met die der volkstellingen, dus om de 10 jaren de landbouw-statistiek op te maken. Wat de wijze van bewerking betreft wilde men alles op de plaats zelve doen constateeren. Omtrent de te verkrijgen inlichtingen gaf men nog geen gebiedend voorschrift. - Van de industrieele statistiek nam men alleen die takken in behandeling, die betrekking hadden tot de statistiek van het fabriekwezen en van het mijnwezen, en gaf men aanwijzingen hetzij voor beide gemeenschappelijk, hetzij voor één van beiden. Het tijdstip der opname was hier onverschillig: het liefst werd echter aangenomen het begin van het winterseizoen, om samenhang met de landbouwstatistiek te verkrijgen en *double-emplois* te voorkomen: de opname zou ook hier om de 10 jaren moeten geschieden. De opname zou geschieden per inrichting en per individueel biljet, terwijl de ingevulde biljetten nagezien en onderzocht moesten worden door plaatselijke en centrale commissies. Voorts werden de inlichtingen vastgesteld die men vragen zou: *a.* voor de mijnindustrie en *b.* voor geheel het fabriekwezen. Dit fabriekwezen werd dan weder onderscheiden in de nijverheid in weefgetouwen en in geheel de overige nijverheid. Bij al de inlichtingen, die gevraagd worden, is het opmerkelijk na te gaan hoe zeer de toestand der arbeiders (ook der kinderen) en hun loon de aandacht trekken. Gegevens omtrent den leeftijd der arbeiders, omtrent

het leerlingschap, enz. worden nadrukkelijk verlangd. De handelsstatistiek werd slechts vluchtig en ter loops aangeraakt: bij het behandelen der scheepvaart werd alléén op het feit gewezen, hoe zeer de scheepsmeting bij de verschillende volken verschilde. Het was hier echter, bij deze rubriek van de handelsstatistiek, dat het eerst de wensch werd geformuleerd en door het congres aangenomen, dat in de handels-tabellen der landen, welke het tientallig stelsel van maten en gewichten niet hadden aangenomen, een kolom voorkwam voor de herleiding in dat stelsel. Het was een vingerwijzing naar de éénheid van maten en gewichten.

De derde sectie behandelde vier onderwerpen, die allen betrekking hadden tot de haardstede (het huisgezin) en het zedelijk gebied. Men wilde de wonden der samenleving peilen om ze te kunnen genezen. - Het opmerkelijkst was misschien het eerste onderwerp: men wilde langs statistieken weg het economisch budget der arbeidende klassen opmaken, daarvan de gewone uitgaven van allereerste noodzakelijkheid ramen, de inproductieve uitgaven van weelde bepalen, en tevens de resultaten zóó groepeeren dat zij bij de verschillende natiën punten van vergelijking aanboden. Het was een Engelsch statisticus geweest, die kort daarna overleed, Joseph Fletcher, die aan de voorbereiding van dat vraagstuk van het economisch budget der arbeidende klassen het meeste aandeel had gehad. Het budget werd natuurlijk verdeeld in inkomsten en uitgaven. De inkomsten waren tweederlei: het loon en de andere bronnen van inkomst; tot deze laatste soort behoorden dan o.a. 't bezit van een tuintje, het hebben van een koe, varken, geit of kippen, het genot van eene gemeene weide, de vergunning tot sprokkelen en alle verdere bijkomende zaken. De uitgaven werden in drie deelen gesplitst, al naarmate zij doeleinden betroffen: *a.* van physieken en stoffelijken aard, *b.* van godsdienstige, zedelijke en verstandelijke strekking, of *c.* van weelde en onbedachtzaamheid. Tot de uitgaven *sub b.* behoorden die voor de kerk, het onderwijs, de spaarbank, enz.; tot de uitgaven van weelde werd gerekend de kroeg, de tabak, het spel, de loterij, het toilet, het tooneel, de bank van leening, enz. Elke uitgave moest behoorlijk gedetailleerd zijn, en, ten einde vergelijkingen te kunnen vormen, moest men het budget opmaken van drie huisgezinnen, van een arme gedeeltelijk bedeelde familie, van een familie ‘peu aisée’ doch niet bedeeld, en van een gezin in onafhankelijken toestand. - Het tweede onderwerp, waarmede

deze sectie zich bezig hield, was de poging om tot een telling der behoeftigen (les indigents) te komen. De nood in de beide Vlaanderen toen ter tijde gaf misschien aanleiding hiertoe. Op den voorgrond werd gesteld dat men behoefte (indigence) niet verwarren moest met armoede (pauvreté). De behoefte is een volstrekt, de armoede slechts een betrekkelijk kwaad. De arme kan des noods bestaan zonder onderstand, de behoeftige sterft van gebrek zonder aalmoes of onderstand. Behoefte onderstelt dus aan te brengen hulp. Behoefte nu is òf tijdelijk òf vast, en in het laatste geval heet zij pauperisme. Voor een telling van zulke behoeftigen werden nu regels gegeven, waarbij zou gelet worden op de oorzaken (hieronder ook het hebben van te veel kinderen), op de liefdadigheidsgestichten en instellingen van voorzorg; men verlangde cijfers te krijgen van alle bedelaars, vagebonden, ‘heimathlosen’, zigeuners, enz.; men sprak den wensch uit, dat deze geheele questie op een bepaald daarvoor ingericht congres zou besproken worden. - Als van zelf kwam zoo de sectie op het derde onderwerp: het onderwijs en de opvoeding; men nam hier de verdeeling in lager, middelbaar, hooger onderwijs en in onderwijs voor een speciaal doel (kunstscholen, militaire inrichtingen, gymnastie-scholen, enz.) aan. Op allerlei punten, als het noodzakelijke der verbinding van opvoeding en onderwijs, het verschil van schoolbezoek in de stad of op het platte land, het toepassen van kosteloos en verplicht onderwijs, de aanmoediging van schoolbezoek, de zomerof winter-frequentie, de vruchten van het onderwijs, te bemerken bij 't aangaan van het huwelijk (wanneer men de acte moet teekenen), het vallen in de conscriptie of de opname in de gevangenis, werd hier de aandacht gevestigd. - Eindelijk behandelde de derde sectie de criminaliteit en de straffen. Men wilde den zedelijken zwaarte-meter der volken bepalen. De aanwezigheid van Mittermaier vooral gaf hier aanleiding tot belangrijke beraadslagingen. Men was het er over eens, dat de crimineele statistiek omvatte: *a.* het getal misdrijven, *b.* den aard der misdrijven, *c.* de beteugeling en vervolging en *d.* de straffen. Men stelde echter nog geen algemeene categorieën vast, maar nam de nomenclatuur der verschillende strafwetboeken voor elk land verschillend aan. Men moest zich hier slechts bepalen tot voorbereiding der bouwstoffen voor de toekomst. Voor een rangschikking in algemeene klassen was men nog niet rijp. Toch kon men wellicht reeds komen tot een

bepaling der invloeden van het wonen in steden, van de beroepen, van het onderwijs, van de armoede en van de zeden.

Dit dan was de arbeid door de drie secties voorbereid en bewerkt. Het congres zelf formuleerde nog vier wenschen. Het wilde dat men zou komen tot regelen van internationale postwetgeving; evenzeer tot gelijkheid in de handelswetgeving der verschillende landen; het verlangde voorts dat afzonderlijke en uitvoerige statistieke verslagen mochten worden uitgegeven der groote steden, om den invloed der dichtheid van bevolking op den gezondheidstoestand, de zedelijkheid en het getal misdrijven nader te bepalen; men schreef eindelijk voor, dat op het programma van het volgende congres een nieuwe reeks van vraagpunten zou worden opgenomen onder den naam van ‘statistique physique’; die vraagpunten zouden betreffen de leer der luchtsgesteldheid, de beschrijving van bergen en bergketens, den plantengroei, het leven der dieren, enz.: zij zouden in verband staan met de natuurkunde van ons wereldrond, met den algemeenen gezondheidstoestand, met de bebouwing van den bodem, met de bosch- of houtbeplantingen en met de geheele gesteldheid van het grondbezit.

Men ziet in dit laatste punt (al was het voorgesteld door Ramon de la Sagra) den invloed van Quetelet. Aan hem, of liever aan de Belgische centrale commissie van statistiek werd de taak opgedragen plaats en tijd aan te wijzen van het volgend congres.

Men scheidde met vrij hooggestemde verwachtingen. Men had elkander leeren kennen, en tevens de kracht der verschillende landen op het gebied der statistiek. Want geheel de arbeid van het congres was als het ware begeleid door mededeelingen der verschillende leden over de inrichting der statistiek in de door hen vertegenwoordigde landen. Men verloor het individu en het vaderland wat meer uit het oog, om des te sterker te letten op de algemeenheid der menschen, op de menschheid.

II.

Het tweede congres werd in September 1855 te PARIJS gehouden. Het waren de dagen toen Napoleon III aan Frankrijk den overwegenden politieken invloed begon te geven, toen Parijs werkelijk tot de hoofdstad van Europa werd gemaakt. De Krim-oorlog was aan den gang, juist kwam de tijding der

overwinning aan de Alma; tegelijkertijd was in Parijs de tweede wereld-tentoonstelling der industrie geopend; koningin Victoria had zoo even den Franschen keizer haar bezoek gebracht; men was in een atmosfeer van gedruisch en van glansrijke daden, die wellicht niet geschikt was voor de rustige rust der overleggingen van statistici. Hoe het zij: de behendige staatsman, aan wien ook de leiding van het statistieke congres was opgedragen, de minister van landbouw, handel en openbare werken, de heer Rouher, deed wat hij kon, presideerde zelf en hielp met zijn vlug talent ook deze zaak gelukken. De spil van het congres was de secretaris der commissie van organisatie, de zeer goede statisticus Legoyt; hem stonden in de commissie ter zijde mannen als Charles Dupin, Michel Chevalier, de Cormenin, de Lesseps, de Franqueville, Villermé en Wolowski; terwijl op het congres zelf oudere en jongere bekende fransche economisten en statistici (wij noemen bijv. Ch. Dunoyer, Horace Say, Maurice Block, Baudrillard, le docteur Boudin, Belly, Chemin-Dupontès, Horn, Hubbard en Juglar[1] zich deden hooren. In het geheel waren op het congres, dat van 10-15 September 1855 werd gehouden, 322 leden uit 30 verschillende staten tegenwoordig. Het getal officieele leden was grooter dan te Brussel, en de keizer deed hun van zijn belangstelling blijken.

Terwijl de mededeelingen over inrichting en beoefening der statistiek in de verschillende landen telkens op het congres werden gehoord, splitsten zich volgens het programma de eigenlijke werkzaamheden in vier secties. De eerste sectie behandelde de oorzaken der sterfte, de krankzinnigheid, de epidemieën en de ongevallen waaraan de mensch is blootgesteld. De tweede sectie hield zich bezig met de statistiek van den landbouw, van de middelen van gemeenschap en van den buitenlandschen handel. De derde sectie nam ter hand de statistiek der penitentiaire inrichtingen, der strafrechtelijke statistiek en der burgerlijke en handels-rechtspleging; terwijl de vierde sectie de instellingen van voorzorg en de statistiek der groote steden behandelde. Wij zullen enkele debatten en besluiten aanstippen.

De eerste sectie behandelde vier onderwerpen. - Allereerst de statistiek der sterfte. Reeds op het vorig congres had men zich met de sterfte-lijsten ingelaten, en aan Farr en Marc d'Espine opgedragen een stelselmatige lijst of tabel te ontwerpen der

1 Men miste de namen van Moreau de Jonnès, Guerry, Dufau en Jules Duval.

ziekten, die den dood ten gevolge hebben. Zulk een lijst zou dan door alle staten moeten worden aangenomen. Farr en Marc d'Espine hadden zich van hun plicht gekweten en boden ieder een beredeneerde tabel aan, elke op eigen wijze vervaardigd, zoodat men twee zeer uitéénloopende lijsten had. Na zeer veel discussie stelde nu, op voorstel der eerste sectie, het congres een bepaalde lijst vast der oorzaken, welke den dood ten gevolge kunnen hebben. Men rangschikte verder al die soorten van ziekten onder bepaalde categorieën en ging bij de groepeering geheel en al uit van het standpunt der ziekteleer. Het doel toch was de bron van het kwaad (de ziekte) telkens te leeren kennen, ten einde dan in staat te zijn die oorzaken door gezondheids-maatregelen te doen ophouden of te verminderen. Men verkreeg zoodoende 141 oorzaken van dood; men verzamelde ze in een goede nomenclatuur, welke men in zeven talen opmaakte. Voorts groepeerde men de oorzaken van den dood nog in deze hoofd-afdeelingen: *a.* dood geborenen, *b.* dood wegens een aangeboren gebrek van het lichaamsgestel, *c.* dood wegens ouderdom, *d.* dood ten gevolge van ongevallen, *e.* dood wegens goed gespecificeerde ziekte, *f.* dood wegens onvolkomen gespecificeerde ziekte, *g.* dood uit onbekende oorzaak. Men stelde voorts vast, dat alleen de geneesheeren, die de ziekten behandelen, de oorzaak van den dood zouden opgeven, en dat zoo mogelijk een ander geneesheer die rapporten zou controleeren (des médicins vérificateurs). - In de tweede plaats hield deze eerste sectie zich bezig met de krankzinnigheid, Men achtte het van het hoogste belang, na te gaan of de koortsachtige bewegingen van onzen tijd, de politieke en sociale omwentelingen, de telkens terugkeerende crisis in handel en nijverheid, het beursspel, de jacht naar het fortuin, enz. een duidelijk waarneembare storing op de geestvermogens van ons geslacht veroorzaakten. Men meende, dat, naast de jaarlijksche opgaven der openbare en bijzondere krankzinnigengestichten, hiervoor periodieke tellingen, even als zulks met de bevolking plaats had, noodig waren. Men stelde zoowel voor de jaarlijksche opgaven als voor de tellingen de rubrieken vast, waardoor dan tevens de aandacht viel op geheel de behandeling in de gestichten. In het algemeen onderscheidde men goed de drie hoofdsoorten: krankzinnigen, idioten en crétins: terwijl de geneesheer Boudin, die aan het hoofd van het bekende militaire hospitaal du Roule te Parijs stond, nog af-

zonderlijk een merkwaardig verslag over het idiotisme en crétinisme uitbracht. - De epidemieën (de heerschende en aanstekelijke ziekten) hielden in de derde plaats de aandacht der eerste sectie bezig. Men stelde 17 punten vast, die door de statistiek konden worden waargenomen, al ontveinsde men zich niet, dat dit programma volgens de localiteiten òf uitgebreid òf ingekrompen moest worden. Men wenschte bijv. zoo te weten de juiste aanwijzing der dagteekening van het begin der ziekte, de datum van haar aftocht, den loop der epidemie, dag voor dag, voorts de beschrijving der door de epidemie getroffen plaats, een opteekening der meteorologische verschijnselen die aan den aantocht der ziekte zijn voorafgegaan en de constateering of eenig economisch feit vóór het begin der epidemie op te merken was, enz. - Ten slotte behandelde de eerste sectie de ongevallen, waaraan de mensch is blootgesteld (les accidents). Het congres verlangde dat men al de ernstige ongevallen, en al die ongelukken, die zonder uit hun aard ernstig te zijn, een staking van het werk van meer dan 8 dagen zouden hebben veroorzaakt, opteekende. Het kader der tabellen werd vastgesteld voor: *a.* ongevallen in de mijnen, *b.* ongevallen op de spoorwegen, *c.* ongevallen op andere middelen van gemeenschap (rivieren, kanalen, straatwegen, veerponten, enz.), *d.* ongevallen op de werkplaatsen en werven, *e.* ongevallen in de ‘ateliers à moteurs mécaniques’. De wetten op den werktijd, en geheel het toezicht op de fabrieken, zoo als Engeland dat door zijn fabriek-inspecteurs begon te handhaven, kwam bij dit alles natuurlijk ter sprake.

In de tweede sectie behandelde men, overeenkomstig het programma, drie vraagstukken, en besprak men uit vrije beweging nog twee onderwerpen. - Allereerst nam men weder ter hand de statistiek van den landbouw, reeds op het vorig congres ter sprake gebracht, en waarover thans ook Maurice Block nieuw licht wierp. Naast de tienjarige volledige opname (waarbij men ook vragen over de woud-cultuur stelde) wenschte men een jaarlijksche meer oppervlakkige. Men breidde het reeds vastgestelde (te veel!) uit en discussieerde vooral over de vraag, wie de opgaven van den landbouw inzamelen zou en hoe de verzameling zou geschieden. Moest zulks geschieden door gewone ambtenaren, door bijzonder daarvoor bezoldigde agenten of door commissiën uit particulieren saâmgesteld? Eigenlijk kwam men hier niet tot een vast besluit. - De sectie hield zich voorts bezig met de statistiek der middelen van gemeenschap

(wegen, spoorwegen, binnenlandsche scheepvaart, zeevaart telegrafie, enz.). De uitgebreide tabellen die daarvoor werden aangenomen, waren allen voorgesteld en bewerkt door den uitnemenden hoofdingenieur de Franqueville, wiens werken op dit gebied gezag hebben. - Eindelijk nam deze sectie ter hand de statistiek van den buitenlandschen handel, welke statistiek reeds ter loops door het vorig congres was behandeld. Men had zich voorzien van een vergelijkend overzicht der verslagen van handel en scheepvaart in de verschillende landen, en deed nu zijn best een werkelijk goed model voor alle staten vast te stellen. Men stelde er prijs op, ook den binnenlandschen handel te doen kennen, en zorgde er weder voor, aan te bevelen (even als op het congres van Brussel) dat voor alle landen, waar het tiendeelig stelsel niet bestond, een kolom aan de tabellen werd toegevoegd, waarin de metrieke herleiding der maten en gewichten zou opgeteekend zijn. - Als van zelf werd zoo deze tweede sectie er toe gebracht, over dit laatste punt nog eens een bepaalde woordenwisseling te voeren; en deze woordenwisseling leidde tot een voorstel aan het congres, dat door een Fransch economist, den heer Hippolyte Peut, werd gedaan. Het was het voorstel over DE ÉÉNHEID VAN MATEN, GEWICHTEN EN MUNTEN. Trouwens dat denkbeeld zweefde als in de lucht, sinds ook de algemeene internationale tentoonstelling van industrie, op weinig schreden der zittingen van het statistiek congres gehouden, dien wensch steunde. Het congres van statistiek wilde echter, wat de motiveering betreft, geheel op statistiek terrein blijven, en nam dus het volgende besluit: ‘Het congres, overwegende, hoe zeer de aanname door alle naties van een uniform stelsel van maten, gewichten en munten de vergelijkende studie der statistiek van elk land zou vergemakkelijken, uit den wensch, dat de aandacht der regeeringen op het nut van dezen maatregel worde gevestigd.’ Op te merken is het, hoe hier het idee der munt-éénheid, als gevolg der gewenschte éénheid van maten en gewichten, voor het eerst bijna officieel te voorschijn treedt: - en voorts, hoe zeer Frankrijk dadelijk zijn best moet doen het vermoeden af te weren, alsof het, door het initiatief van dezen nuttigen maatregel der éénheid van maten en gewichten te bevorderen, ook een politieke suprematie beöogde; uitdrukkelijk toch moet Charles Dupin verklaren: ‘je crois d'ailleurs devoir rappeler que l'unité des poids et mesures n'est pas une unité française, mais une unité universelle, puisqu'elle a été

adoptée par une réunion d'hommes éminents de tous les pays'[1]. - Later werd door het congres nog een besluit buiten het programma genomen, en wel op voorstel van den vrijheer von Czoernig, den bekenden leider der statistiek van Oostenrijk. Het betrof de instelling van een zoogenaamde 'centrale commissie voor statistiek' in elk land. Te Brussel, op het vorig congres, had men reeds over deze zaak gesproken, doch slechts in het algemeen daarop aangedrongen; thans ging men verder, en formuleerde het congres zeer bepaald den wensch: 'dat in elk land een centrale statistieke commissie of dergelijke instelling mocht worden opgericht, samengesteld uit vertegenwoordigers der verschillende publieke administraties en andere personen, die door hun studiën en speciale kundigheden de praktijk ophelderen en moeielijkheden, die uitsluitend tot het gebied der wetenschap behoorden, konden oplossen'.

De derde sectie behandelde de statistiek der penitentiaire inrichtingen, de strafrechtelijke statistiek en die der burgerlijke en handels-rechtspleging. - Wat het eerste onderwerp aangaat, werden (na kennisname van een rapport van Bucquet) tabellen voor de beweging en behandeling in die inrichtingen vastgesteld; alles moest echter worden voorafgegaan door overzichten van het strafstelsel in elk land; men verwees voorts naar de modellen, die over dat onderwerp ingeleverd waren door Ducpétiaux, alsmede naar de modellen die de Engelsche kolonel Jebb aan het parlement had ingediend. - Met voorliefde hebben Fransche statistici steeds het tweede onderwerp dezer sectie 'la statistique judiciaire et civile' behandeld. Frankrijk toch heeft voor het inrichten van deze statistiek de beste modellen gegeven, sinds de laatste minister van justitie van Karel X, Guernon Ranville, het eerst officieel deze statistiek liet opmaken. Men kwam op het congres overeen verdere uitbreiding te geven aan hetgeen over de crimineele statistiek reeds op het vorig congres was besloten; verlangde dat het wettelijk karakter van de 'recidive' scherper zou worden bepaald; meende dat niet alleen het getal veroordeelden, maar ook dat der veroordeelingen, niet slechts het bedrag der uitgesproken, maar eveneens dat der geïnde geldboeten moest worden opgegeven; en wenschte overal te zien toepassen de in Frankrijk door Rouher op voorstel van Bonneville

1 Zie Compte-Rendu de la deuxième Session du Congrès International de Statistique, réuni à Paris, 1856, pag. 298. De Engelsche Lord Ebrington gaf zich in die dagen ook veel moeite voor dat denkbeeld.

de Marsangy in 1850 ingevoerde, en daar zoo goed werkende ‘casiers judiciaires’. Het zijn loket-kasten bij elke griffie van een rechtbank of hof, waarin afschriften van alle correctioneele en crimineele veroordeelingen worden geplaatst ten laste der personen, die in het arrondissement van zulk een hof of rechtbank zijn geboren; na de veroordeeling wordt het afschrift gezonden naar het arrondissement, waarin de veroordeelde geboren is, en dáár in het loket volgens alphabetische orde geplaatst; men behoeft dus slechts de geboorteplaats van den persoon te weten, om dadelijk met zijn vroeger gedrag bekend te worden. Sinds 1855 worden de afschriften van veroordeelingen, ten laste van personen in den vreemde of in de koloniën geboren, gezonden naar een ‘casier central’, gevestigd aan het ministerie van justitie. - Wat betreft de ‘statistique judiciaire civile’, bepaalde men zich tot wenschen en tot een voorloopig kader. Het verschil van rechtspraak en rechtsvordering was nog te groot tusschen de onderscheidene staten. Men wenschte overigens zooveel mogelijk te-gemoet te komen aan de dringende behoefte van een meer algemeene handelswetgeving.

De vierde sectie zou de instellingen van voorzorg en de statistiek der groote steden behandelen. - Het eerste onderwerp behoort tot het belangrijkste wat onze 19de eeuw oplevert. Het congres beaamde dit ten volle, door zulke instellingen een natuurlijke vrucht en tegelijk een weldadig correctief der moderne tijden te noemen, voortgekomen òf uit het eigen initiatief der arbeidende standen òf uit een weldadig ‘patronage’. Het congres onderscheidde vier hoofdsoorten: *a.* spaarkassen, *b.* de ‘sociétés de secours mutuel’, *c.* de pensioenkassen voor den ouderdom, en *d.* de verzekering-maatschappijen. Voor elk van deze vier hoofdsoorten werden bepaalde tabellen vastgesteld. - Als tweede onderwerp voor deze sectie was aangegeven de veelomvattende statistiek der groote steden. Het werd - en men volgde hier slechts de lijn door het vorig congres aangegeven - van het grootste belang erkend, om goed den toestand te kennen eener samenwonende of dicht opéengehoopte bevolking. Zeventien verschillende rubrieken werden aangegeven, die bij het opmaken van zulk een statistiek der groote steden zouden te pas komen. Ons treft de 8ste, waar men, uit het oogpunt der openbare gezondheid, vragen doet naar den afvoer van het water, het goten- en rioolstelsel, de gelegenheid tot baden, het al of niet verbieden van kelderwoningen, de begraafplaatsen, de politie op de prostitutie enz..

Wat de industrie der groote steden betreft, wenschte men op het voorbeeld van de kamer van koophandel van Parijs te wijzen, die juist een uitgebreide en verdienstelijke statistiek der verschillende takken van nijverheid in haar stad had doen in orde maken.

Nadat alzoo de arbeid, in de vier sectiën gesplitst, was afgewerkt, formuleerde het congres nog drie wenschen als zoogenaamde overgangsbeslissingen. In de eerste plaats werd aan de commissie, die de werkzaamheden voor het volgend congres zou voorbereiden, het onderzoek opgedragen, of de Fransche taal de éénige taal zou wezen, die in de verdere zittingen van het congres zou worden gesproken. Voorts uitte het congres den wensch, dat geheel de statistiek der misdrijven op een volgend congres, ook na raadpleging van uitstekende rechtsgeleerden, tot volledigheid konde worden gebracht. Eindelijk sprak het congres het verlangen uit, dat op een volgend congres mocht worden behandeld de statistiek der finantieele instellingen met alle gegevens (ook van belasting, enz.) die daartoe behoorden.

III.

WEENEN was de stad, waar het derde congres van statistiek werd gehouden. Het hield zijn zittingen aldaar van 31 Augustus tot 5 September 1857. De keizer van Oostenrijk was in die dagen nog een absoluut heerscher. De politiek bewoog zich nog volgens de beginselen van von Bach. Dit belette natuurlijk niet (integendeel!), dat de regeering, en namens haar de minister van handel, industrie en openbare werken, de Ridder von Toggenburg, het congres met glansrijke gastvrijheid in de bij uitnemendheid vriendelijke oude rijks-stad ontving. De voorzitter en ziel van het congres was de vrijheer von Czoernig; hem stonden wakker ter zijde de leden van de commissie van organisatie, waaronder de bekende namen van Adolf Ficker (secretaris van het congres), von Hock, von Reden, von Hye, Lorenz Stein, Streffleur, Springer, Neumann, Lasser, en den president der keizerlijke academie van wetenschappen, von Baumgartner. Andere Oostenrijksche statistici trokken de aankacht bij het debat; wij noemen o.a. Debrauz, Jonàk, Rossiwal, Fr. Schmitt, Schimmer, meestel leden van de Oostenrijksche centrale commissie van statistiek. Het congres zelf telde 493 leden, waar-

onder echter slechts 30 niet-Oostenrijkers; 27 staten waren vertegenwoordigd; onder die staten behoorden ook, nu de Krimoorlog geëindigd was, Rusland en Turkije; daarentegen had - hetgeen zeer opgemerkt werd - Pruissen zich niet officieel op het in Oostenrijk gehouden congres laten vertegenwoordigen. Op het congres werden evenzeer nog geen statistici uit de Vereenigde Staten van Noord-America gevonden, hetgeen aanleiding gaf, dat op den derden dag van het congres (3 September) enkele leden bepaald het voorstel deden, op het volgende congres de Vereenigde Staten van Noord-America uit te noodigen. Te Weenen begon voor het eerst de moeilijkheid der vreemde talen zich te doen gevoelen. Te Brussel en te Parijs was het Fransch voor allen geheel voldoende geweest; maar hier te Weenen (en een der overgangsbepalingen van het congres van Parijs had reeds op die questie de aandacht gevestigd) was het anders; er waren te veel Duitschers die het Fransch niet verstonden. De moeielijkheid werd opgelost op deze wijze, dat men in elke sectie twee rapporteurs, wanneer het noodig werd bevonden, benoemde: één die het onderwerp in het Fransch, de ander die het in het Duitsch zou behandelen. Nog werd op dit congres van Weenen wel eens gezucht over den langen kostbaren tijd, die verloren ging door het voorlezen der mededeelingen over de statistiek van al de verschillende landen. Niet alle gedelegeerden wisten zulke met tact gestelde mededeelingen te doen als von Czoernig zelf, als von Hermann uit Beijeren, of als de ridder Zuccagni-Orlandini uit Florence. Overigens liep alles, dank zij de goede leiding van von Czoernig, even geregeld als vroeger.

De Oostenrijksche commissie had, bij het vormen en opstellen van het programma, minder er op gelet om geheel nieuwe onderwerpen op het tapijt te brengen, dan wel zich moeite gegeven, om de leemten in den arbeid der vorige congressen aan te vullen, en aan de wenken en wenschen van die vroegere congressen te voldoen[1]. Men ontving zoodoende nog al een rijk mozaiek van vraagstukken. Overeenkomstig de gewone splitsing was er thans werk voor zes secties. De eerste sectie zou zich bezig houden met nadere vaststelling van de reeds te

1 Trouwens de heer von Czoernig had in het programma het doel van de internationale congressen van statistiek zoo juist geformuleerd in deze woorden: rendre uniformes les cadres, d'après lesquels est dressée la statistique dans les différents Etats, afin de pouvoir en comparer les résultats.

Parijs bewerkte lijst der oorzaken van overlijden, voorts met de statistiek der instellingen voor zieken en gebrekkigen. De tweede sectie zou ter hand nemen de gerechtelijke statistiek en de statistiek der verdeeling van het eigendom. De derde sectie hield zich bezig met de finantieele statistiek van den staat, der provinciën en der gemeenten. De vierde sectie zou de industrieele statistiek behandelen. De vijfde sectie de statistiek van het onderwijs. Terwijl de zesde sectie zou behandelen de questie der bouwstoffen, die de natuurwetenschappen aan de statistiek zouden moeten leveren.

Czoernig opende het congres met een rede, waarin hij de statistiek wees op de hoogere vlucht, die zij in den laatsten tijd kon nemen. ‘Actuellement - zoo sprak hij - la statistique ne se borne plus à présenter des chiffres exacts sur une question donnée, elle s'impose encore la tâche de faire connaitre le rapport de causalité, qui existe entre les phénomènes les plus remarquables de la vie publique et sociale’. En nu togen allen aan 't werk. - De eerste sectie vond tot haar voorlichting rapporten van doctor Helm, directeur van het groote hospitaal te Weenen en van de professoren der medicijnen te Weenen Stubenrauch en Seligmann. Het eerste onderwerp, waarmede men zich bezig hield, betrof ‘de inlichtingen (renseignements) over de oorzaken van het overlijden’. Men begon hierbij met de nomenclatuur der oorzaken van de sterfte te herzien, zooals die lijst op het vorig congres was opgemaakt[1]. Men redigeerde nu de tabel in het fransch en in het latijn. Ditmaal stelde men zes categorieën of klassen van oorzaken vast: *a.* de dood bij de geboorte, *b.* de dood in de eerste week na de geboorte wegens een aangeboren gebrek van het lichaamsgestel, *c.* dood wegens ouderdom, *d.* geweldige dood (zelfmoord, doodslag, doodstraf, dood in den oorlog, mors ex fame), dood door een uitwendig toeval, hetzij de oorzaak bekend of onbekend is, *e.* dood door een duidelijk bepaalde ziekte (127 nummers), *f.* dood door onbekende oorzaak. Men stelde nu vast modellen voor ‘bulletins médicaux de décès’, gaf een instructie aan de geneesheeren voor het gebruik dier modellen, en nam besluiten, om bij de verschillende regeeringen aan te dringen goed de hand aan alles te houden. - Het tweede onderwerp waren de kaders voor de

1 Zie de motieven dier wijziging Compte-Rendu de la Troisième Session du Congrès International de Statistique, 1858, pag. 321.

statistiek der instellingen en vereenigingen om de zieken en gebrekkigen te helpen, alsmede voor de gezondheids-statistiek en haar resultaten. Men richtte hierbij tien stellen van zulke tabellen in. Één voor de vereenigingen die hulp aan zieken verleenen, zoo zij niet op het onderling beginsel zijn gevestigd, één stel tabellen voor de gebrekkigen (voor de blinden, voor de doofstommen, voor de crétins, enz.), een statistiek der hospitalen, een der huizen van bevalling (maisons d'accouchement), een der inrichtingen voor gevonden kinderen, een stel tabellen voor krankzinnigen-gestichten, lijsten voor een statistiek der epidemieën, een opteekening der gevallen van watervrees (gebetenen door dolle dieren), een statistiek van het sanitair personeel, eindelijk een statistiek der organisatie van den gezondheids-dienst. - In de derde plaats formuleerde men buiten het programma om twee wenschen betreffende de statistiek der op de gezondheid werkende geografische invloeden; men noodigde namelijk de regeeringen uit, om, zoo zich in haar gebied bewoonbare localiteiten op een hoogte van 3000 voet en daarboven bevonden, die goed op te nemen, en haar invloed op de longen te constateeren; tevens hetzelfde te doen voor streken waar moeras-koortsen heerschten.

De tweede sectie behandelde de gerechtelijke statistiek en de statistiek der verdeeling van het eigendom. - De gerechtelijke statistiek verdeelde zich natuurlijk in de twee onderdeelen, strafrechts-statistiek en burgerlijke gerechts-statistiek. Voor de crimineele statistiek wilde men, dat een internationale commissie nu de nomenclatuur eens goed zou vaststellen; wat de ‘statistique judiciaire civile’ betrof, werden de regeeringen uitgenoodigd formulieren te ontwerpen, ten einde de noodige inlichtingen te bekomen, opdat een volgend congres zich daarmede kon bezig houden. - Hiermede kwamen overeen de besluiten over de questie der verdeeling van het grondeigendom. Terwijl men de essentieele punten opnoemde, waarop het bij zulk een statistiek op aan zou moeten komen (het getal eigenaren, de dubbele classificatie der grond-eigenaren volgens de uitgestrektheid van het bezit en het cijfer der belasting, de repartitie van het eigendom volgens het netto-product, enz.), stelde men toch ook vast, dat de regeeringen goed zouden doen een bepaald kundig persoon in elk land met de werkzaamheden van de statistiek van deze questie te belasten.

De derde sectie nam de finantieele statistiek ter hand. Men

had daarvoor in Oostenrijk de treffelijke voorlichting van den alom bekenden Oostenrijkschen administrateur von Hock. Aan de discussies over zijn voorstellen namen de beste krachten van het congres deel; wij noemen von Reden, von Hermann uit Beijeren, Heuschling uit België en onzen Ackersdijk. Er werden beginselen en kaders voor tabellen vastgesteld. Met de grootste zorg werd gewaakt, dat de jaarlijksche rekening van inkomsten en uitgaven, welke rekening de basis der finantieele statistiek moest zijn, goed aangaf, welk bestanddeel het werkelijk ‘revenu’ van den staat uitmaakte, en welke uitgaven of ontvangsten slechts als schijnbare of oneigenlijke daarop voorkwamen. Dit alles werd dan tot in de fijnste en meest minutieuze détails uitgewerkt. Dezelfde sectie deed door het congres den wensch formuleeren, dat het volgende congres een éénvormige statistiek der banken, crediet-instellingen en andere naamlooze vennootschappen zou gaan bewerken, en dat de commissie, die dat congres zou voorbereiden, deswege aan de regeeringen de noodige inlichtingen zou vragen.

De vierde sectie hield zich bezig met de statistiek ‘de l'industrie manufacturière’. Czoernig zelf leidde hier de werkzaamheden om het kader, waaraan reeds het congres van Brussel had gewerkt, volledíger te maken. Men hield zich aan de Brusselsche hoofdverdeeling en bearbeidde slechts uitvoeriger één der deelen. Engel en Wolowski namen vooral deel aan de discussie, terwijl het rapport werd ingediend door L. Stein en door Visschers. Men bewerkte *a.* een classificatie der industrieele producten in acht groepen, *b.* voorts kaders om inlichtingen over de industrieele productie te verkrijgen, en wilde *c.* dat de schatting en waardeering aan de plaatselijke autoriteiten zou worden overgelaten.

De vijfde sectie ging de statistiek van het onderwijs behandelen. Alleruitvoerigste tabellen, grootendeels ontworpen door Ficker, werden hier voor het lager, middelbaar, gynmasiaal en hooger onderwijs vastgesteld, terwijl de scholen voor een bepaald doeleinde aan een volgend congres werden overgelaten. Bij de statistiek der lagere scholen zien wij wel degelijk opgenomen een rubriek voor kindertuinen, enz. - Door dezelfde sectie werd voorts (op voorstel van von Bach) de wensch uitgesproken, die door het congres werd beäamd, dat de litteraire statistiek in het programma van de vierde zitting van het congres zou worden opgenomen. De aandacht van de commissie van organisatie van het vierde congres werd daarbij gevestigd op de bibliographico-

statistieke tabellen van Oostenrijk, als op de meest volledige verzameling, die over dat onderwerp was in 't licht gegeven.

De zesde sectie eindelijk hield zich bezig met de bouwstoffen, die de natuurwetenschappen moesten leveren aan de statistiek, opdat deze laatste wetenschap op de volledigste wijze de verschillende verschijnselen van het maatschappelijk leven kon weêrgeven. Het was iets nieuws, en een begin dat vruchten en zorgen voor de toekomst beloofde. De geleerde von Baumgartner leidde hier vooral het werk, terwijl ook de generaal von Hauslab en een der prinsen von Salm (met zijn logarithmen) krachtig hielpen. Ik zal slechts de onderwerpen noemen, die hier ter sprake kwamen, en die aanleiding gaven tot even zoo vele besluiten, om den rijkdom der hier behandelde questies te doen begrijpen. Zoo kwamen hier ter sprake: *a.* de horizontale configuratie der aarde, *b.* de verticale coufiguratie der aarde, *c.* de geologische constitutie van de aarde, *d.* de hydrografie van de aarde, *e.* de physica van den aardbol, *f.* de toestand van de atmosfeer, *g.* de planten-geografie, *h.* de geografie der dieren, voorts een extract uit de instructies van het metereologisch instituut, enz. - In deze zesde sectie werden in de tweede plaats grondslagen gelegd voor een ethnografische statistiek. Men wilde hierin opnemen een verdeeling der rassen volgens het grondgebied binnen de grenzen van elken staat; een begrenzing der districten die zij bewonen; de hoegrootheid der bevolking van elk ras, benevens de uitgestrektheid van het grondgebied dat zij bewonen; eindelijk de kenmerkende teekenen van de rassen, volgens hun intellectueelen toestand, zeden en gewoonten, volgens den physieken aard, volgens de taal en de dialecten. - In de derde plaats hield deze sectie zich nog bezig met de cartografie; de besluiten, die daaromtrent bij het congres werden gebracht en door dat congres aangenomen, betroffen een lofspraak van kaarten voor de wegen in Carinthie en van de stroom-kaart van den Donau, en ten andere een aanbeveling der methode, die in Denemarken werd gebruikt, om in kaarten der beweging en dichtheid van de bevolking niet den gemiddelden maar den waren toestand van zaken aan te geven. Voorts werden de Fransche spoorwegkaarten, aangeboden door den graaf Dubois, aanbevolen.

Dit was de vrucht van het werk der secties, voor zoover het congres zich daarmede vereenigde. Volgens besluit van het congres werden ditmaal de discussies der secties ook in het

'compte-rendu' van het verslag van het congres voor het eerst opgenomen. Toch was er een vaag vermoeden, dat men te Weenen de grenzen der statistiek misschien te ver had uitgezet. Een aandrang werd gevoeld om, in plaats van zich zoozeer op zuiver wetenschappelijk terrein te begeven, meer de klem te leggen op het practische doel, en vooral hierop, dat toch vooral de verschillende regeeringen, die zich op zulk een congres deden vertegenwoordigen, meer genoopt zouden worden zich aan de besluiten te onderwerpen. Het doel toch was in de eerste plaats gelijkvormigheid der officieele statistiek. Men wilde, om dat doel te bereiken, als het ware sterker pressie toelaten der officieele gedelegeerden, maar hun dan ook grooter verantwoordelijkheid daardoor geven. Het congres formuleerde daarvoor - op voorstel van Wolowski en Engel - het volgende besluit: 'Bij elke volgende zitting van het congres zullen de officieele gedelegeerden zich in een speciale commissie vereenigen, en zij zullen tevens aan het congres een verslag aanbieden over hetgeen in de verschillende landen ter uitvoering van de besluiten van het congres is gedaan.' Een soort van 'AVANT-CONGRÈS' der officieele gedelegeerden werd zoo te Weenen voor de toekomst ingesteld.

Vermelden wij ten slotte, dat, na het eindigen van het congres, alle Duitsche statistici, die zich te Weenen bevonden, onder leiding van von Czoernig, een vergadering hielden om pogingen te beramen, ten einde alvast tot een uniforme behandeling der statistieke stukken in Duitschland te geraken.

IV.

Ten gevolge van den Italiaanschen oorlog had het vierde statistieke congres niet in 1859 maar in 1860 plaats. Ditmaal in LONDEN, van den 16^{den} tot den 21sten Juli. En met ongewonen luister - door den toevloed der Engelsche staatslieden, aan wie Lord Palmerston en Lord John Russell het voorbeeld gaven - hadden in de zalen van Somerset-House, waar het congres werd gehouden, de zittingen plaats. Prins Albert was eere-voorzitter en nam die taak met liefde en warmte ter harte. Onder hem waren presidenten de heeren handelsminister Milner Gibson en het lid van het parlement Cowper. In het uitvoe-

rend comité zaten Cowper, Fonblanque, Farr, Valpy en Hammack. De uiterst bekwame statisticus William Farr was natuurlijk de spil van alles, en verder werden de werkzaamheden krachtig gesteund door de Lords Brougham, Stanley en Ebrington, door de graven Shaftesbury en Stanhope, door de parlementsleden Monckton Milnes (later meer bekend onder den naam van Lord Houghton), Gladstone, Sidney Herbert, Cornewall Lewis, en uit den kring der geleerden door Sir Roderick Murchison, Sir David Brewster, Nassau Senior, Babbage, Newmarch, Leone Levi, Bowring, Samuel Brown, Fawcett, Gilbart, Dr. Guy, Rogers, enz. In het geheel waren 33 landen of staten op het congres vertegenwoordigd. Voor het eerst hadden de Vereenigde Staten van Noord-America en ook Brazilië officieele gedelegeerden gezonden, en evenzeer hadden de Engelsche koloniën, als: Australië, Guyana, Canada, de Kaap de Goede Hoop, Ceylon, Jamaica, enz. vertegenwoordigers tot het congres doen afgaan.

Prins Albert zelf opende het congres met een uitnemende redevoering. Hij zeide dat het statistieke congres in Engeland haast een nationale zaak was. Hij herinnerde er aan, dat het denkbeeld der statistieke congressen het eerst in Engeland was opgekomen, bij gelegenheid van de groote tentoonstelling van het jaar 1851, dat Engeland in de middeleeuwen geleverd had het Domesday-book, dien uitstekenden statistieken legger, en dat Engeland door Bernouilli met recht was genoemd de wieg der politieke arithmetici. Engeland had dus aanspraken thans het congres te ontvangen. Wel erkende hij dat de statistiek met vooroordeelen te kampen had. Hier was het de droge vorm die afschrikte: dáár de schade die door ‘l'art de grouper des chiffres’ aan de statistiek werd toegebracht: ginds de blaam van onvolledigheid die op haar rustte. Doch de ware statistiek kon rustig te midden van al dat gewrijf haar gang gaan. Met het oog op het Engelsche volk, dat zijn rede zou lezen, trachtte de prins nu (zeer eigenaardig!) te betoogen, dat de studie der statistiek niet tot ongodsdienstigheid leidde. Die algemeene wetten, wier kennis de statistiek trachtte op te sporen, hadden wel eens het verwijt moeten beloopen, de strekking te hebben aan de vrije macht van den Schepper, aan den vrijen wil van den mensch te tornen. Intusschen moesten zij, die dit verwijt lieten klinken, wel bedenken, dat toch de macht van God niet verkleind werd door het feit, dat men opgemerkt had dat de aarde 365 wentelingen om de zon maakt; - en dat de vrij-

heid van den mensch niet verkort wordt, omdat men gezien heeft, dat de menschen alle jaren een zeker vast getal brieven op de post brengen, waarop zij vergeten het adres te schrijven. De statistiek constateert alleen; niets meer, niets minder: en past daarna op die verkregen resultaten de theorie der probabiliteiten toe[1]. Daarenboven, al die schijnbaar algemeene wetten,

1 De woorden van Prins Albert over dit punt zijn belangrijk genoeg om ze hier mede te deelen. Zij luiden aldus: ‘Nous entendons dire que l'étude de la statistique conduit nécessairement au panthéisme et à la destruction de la vraie réligion, comme privant le Tout-Puissant, dans la pensée de l'homme, de son pouvoir de libre détermination, et faisant de son univers une simple machine, fonctionnant d'après un plan général arrangé a l'avance et dont les parties sont susceptibles d'être mesurées mathématiquement, comme le plan lui-même par une expression numérique; qu'elle conduit au fatalisme et prive l'homme de sa dignité, de sa vertu, de sa moralité, puisqu'elle prouve qu'il n'est qu'un simple rouage de la machine, incapable d'avoir un libre choix d'action, mais prédestiné à remplir une tâche fixée et à fournir une course prescrite, soit dans le bien, soit dans le mal. Ce sont là de graves accusations et elles seraient assurément terribles si elles étaient vraies. Mais le sontelles? La puissance de Dieu est-elle détruite ou diminuée par la découverte de ce fait: que la terre a besoin de faire trois cent soixante-cinq évolutions autour du soleil, en donnant tout autant de jours à notre année; que la lune change treize fois pendant cette période; que la marée change toutes les six heures; que l'eau bout a une température de deux cent douze degrés Fahrenheit; que le rossignol ne chante qu'en avril et en mai; que tous les oiseaux pondent des oeufs, et qu'il naît cent six garçons contre cent filles? Ou bien, l'homme est-il moins libre dans ses actions parce qu'il a été reconnu qu'une génération ne dure que trente ans; parcequ'on met, chaque année, à la poste le même nombre de lettres sur lesquelles on a oublié d'écrire l'adresse; parceque le nombre de crimes commis dans les mêmes conditions locales, nationales et sociales est constant, et parceque l'homme fait cesse de trouver de l'amusement dans les jeux de l'enfance? Mais notre science statistique ne dit même pas qu'il doive en être ainsi; elle constate seulement qu'il en a été ainsi, et laisse au naturaliste ou à l'économiste politique à en tirer cette conclusion: qu'il est probable d'après le nombre de fois qu'il en a été de même, qu'il en sera de même encore, aussi longtemps que les mêmes causes seront en activité. Elle a donné par suite naissance à cette partie de la science mathématique appelée le calcul des probabilités, et a de plus établi cette théorie que, dans le monde physique, il n'existe pas de certitudes, mais seulement des probabilités. Bien que cette doctrine qui détruit chez l'homme, jusqu'à un certain point, le sentiment de la securité, ait surpris et troublé quelques individus, il n'en est pas moins vrai que, tandis que nous comptons avec une sécurité irréfléchie, que le soleil se lèvera demain, ce n'est là qu'un événement probable et dont la probabilité est susceptible d'être exprimée par une fraction mathématique déterminée. Nos bureaux d'assurance ont, à l'aide de leur vaste collection de faits statistiques, établi avec une telle précision la durée probable de la vie de l'homme, qu'ils sont à même de faire avec chaque individu un marché précis sur la valeur de son existence: et, cependant, cela n'implique pas la prétention impie de déterminer quand cet individu doit réellement mourir’.

die de statistiek vindt, zijn ongeschikt om op een speciaal geval telkens toegepast te worden, zoodat de ware wijsheid van den Schepper hierin uitkomt, dat de vrijheid van het individu behouden blijft, ‘puisque ce qui est prouvé être loi en général est incertitude en particulier’. ‘Mijne Heeren - zoo ging prins Albert voort - ik schaam mij bijna, dit alles voor u te ontwikkelen, in tegenwoordigheid van een man, die uw eerste voorzitter is geweest, en van wien ik, vier en twintig jaren geleden, de eerste lessen in de hoogere mathesis ontving, ik noem Quetelet’. De prins ging vervolgens er toe over, het nut der internationale congressen te bepleiten, en hun doel uitéén te zetten, dat daarin bestond, om tot vergelijkingen uit te lokken. Engeland vooral moest daartoe aangedreven worden. Het stond misschien te veel ‘apart’. In het eigen Britsche gebied is er reeds te veel verscheidenheid in de statistiek. Engeland moest zich aan de beweging aansluiten, om éénheid in de termen te vinden. Prins Albert ried ten slotte aan, zich niet te-veel in de détails te verdiepen. Hij eindigde met op de werken van het congres den zegen des Allerhoogsten af te bidden: ‘Puisse Celui, qui a mis dans nos coeurs la soif de la vérité et qui nous a donné, pour la découvrir, la faculté de raisonner, sanctifier nos efforts et les bénir dans leurs resultats.’

Het voorgestelde programma bracht mede, dat het congres in zes secties zich verdeelde. De eerste sectie behandelde de overdracht van het grondeigendom (reeds te Weenen behandeld) en de gerechtelijke statistiek (op de drie vorige congressen besproken); de tweede de gezondheids-statistiek (reeds te Parijs behandeld); de derde de statistiek van de mijnen en van de metaal-industrie en ook van den landbouw, alles ook vroeger reeds ter sprake gebracht; de vierde de statistiek der prijzen en loonen en der banken; de vijfde de volkstellingen, benevens de statistiek (vooral de geneeskundige) der legers; de zesde de litteraire statistiek en de statistieke éénheden, waarover te Weenen reeds was gesproken.

De eerste sectie, door Lord Brougham gepresideerd, behandelde dus allereerst de overdracht van het grondeigendom. Er werd vastgesteld, dat ieder land een topografisch plan van geheel zijn oppervlakte moest hebben, dat, gedurende het maken van die kaart, de kaart steeds verbeterd moest worden, en periodieke revisies daarop zouden worden toegepast. Ten einde nu het zekerste, spoedigste en minst kostbare middel te leeren kennen,

om 't grondbezit over te doen, moest men een internationale statistiek van de verwisselingen van het eigendom inrichten (mutaties per jaar, verdeeling van den grond, vormen van overdracht, enz.). Totdat dit alles gereed was, verschoof het congres de bepaling van zijn inzichten over vormen en uitgestrektheid der registratie. De heer Joseph Napier was namens de sectie rapporteur over deze zaak bij 't congres. - Ook voor de gerechtelijke statistiek werden eenige (een 22tal) bepalingen aangenomen. Lord Brougham hielp hier met zijn uitgebreide kennis alles preciseeren, terwijl Dr. Asher uit Hamburg rapporteur zou zijn. Men erkende dat een stelselmatige gerechtelijke statistiek tot goede hervormingen zou kunnen leiden en behoeften van het volk zou kunnen aanwijzen; maar een allereerste voorwaarde van een gedetailleerde statistiek was hier eene uniforme classificatie en vergelijkende nomenclatuur. Goed zou het zijn, de misdrijven op de volgende wijze te verdeelen: misdrijven tegen den staat, de religie, de zedeleer en de goede zeden, de openbare orde en rust, tegen de personen (zoowel wat betreft de persoon als zijn eigendom), tegen het eigendom en tegen de internationale wetten. Van belang was het de verhouding der misdrijven tot de bevolking, tot het aantal kroegen, bordeelen en gelegenheden van helers te bepalen. Overigens moest ieder land zijn gerechtelijke statistiek volgens zijn eigen wetgeving inrichten. Het congres uitte slechts den wensch, dat het Britsche gouvernement een commissie zou benoemen, om de verschillende stelsels van gerechtelijke statistiek te vergelijken, en verslagen daaromtrent op een volgend congres in te leveren. De vragen en punten zouden moeten gedrukt worden en aan de deskundigen ter bekoming van inlichtingen worden toegezonden. Men vestigde reeds nu de aandacht van alle deskundigen op een uitgewerkte, in het Fransch gestelde, memorie van onzen von Baumhauer, behelzende een vergelijkend overzicht der strafwetgevingen in België, Frankrijk, Nederland en Saksen, en beschikte dat die memorie achter het verslag van het congres zou worden gedrukt. - Betreurende, dat zoo zeldzaam dezelfde personen de congressen bezochten, zoodat op elke zitting als het ware een geheel nieuw congres vergaderde, deed deze eerste sectie het voorstel, hetwelk door het congres werd overgenomen, dat, om eenigen waarborg voor vastheid, ook met het oog op de door de regeeringen aan te nemen houding tegenover de besluiten, te hebben, voortaan op elk congres de

zittingen der secties zouden *moeten* worden bijgewoond door officieele gedelegeerden.

De tweede sectie, waar de graaf Shaftesbury voorzitter was, behandelde de gezondheidsstatistiek. De afdeeling bearbeidde het werk in drieledigen zin. Men trachtte te komen tot *a.* een uniform plan van statistiek voor de hospitalen, *b.* een uniform plan van sanitaire statistiek in 't algemeen, en *c.* tot een plan om den gezondheidstoestand van de bevolking van alle beschaafde staten te bepalen. In het eerste deel (de hospitalen) hield men zich in het algemeen aan hetgeen te Parijs was vastgesteld, met enkele wijzigingen door de praktijk (vooral in Engeland) aangegeven. Voor het tweede deel bewerkte men eigenlijk een sterfte-statistiek, geschikt niet alleen voor de steden, maar ook voor de wijken, straten, huizen-complexen, sloppen, enz. Onder de gegevens waren dus noodig een beschrijving der straten, het getal huizen - met privaten, goten, enz.; de hoeveelheid water die aan ieder bewoner toekwam, de aanwijzing waar het water van-daan kwam, enz., enz. In het derde deel wenschte men o.a. te komen tot een berekening der mortaliteit volgens een vaste basis, berekend per 1000. - Een niet onaardig incident deed zich bij de bearbeiding dezer onderwerpen voor. Onder de ingekomen stukken bevond zich ook een brief aan den voorzitter graaf Shaftesbury, geschreven door Florence Nightingale. Zij vestigde in dien brief de aandacht er op, dat het in de eerste plaats merkwaardig zou wezen, een statistiek te bezitten der middelen om de ziekten te voorkomen (om bijv. den invloed van betere woningen na te gaan). Voorts wees zij - in diezelfde lijn van gedachten - op den invloed van een goed sanitair régime bij de troepen. Kortom, alles, wat de gezondheid bevorderde, moest volgens haar overal worden opgemerkt en waargenomen: ‘heeft men niet gezien - voegde zij er haast schalksch bij - dat de kinderen der inboorlingen, die in onze overzeesche gewesten op de scholen worden gezet, *scrofuleus* en *poitrinair* werden, op hetzelfde oogenblik dat wij ze tot *Christenen* dachten te maken’. In de scholen in Engeland zelf kon men soortgelijke waarnemingen opteekenen. Men moest nu voor dit alles volgens haar een doorgaand beroep doen op de drukpers, om op die punten steeds voorlichting te bekomen, en voorts moest men ten allen tijde en overal met cijfers aantoonen, dat de uitgaven ter verbetering en voorkoming van zulke toestanden zooveel minder zijn dan de uitgaven, die door

de ziekten en misdaden zelven veroorzaakt worden. - Die brief van de edele vrouw, de heldin der zelf-opofferende liefde, wekte zoowel op de sectie als op het congres een waar enthousiasme op, en de naam van Florence Nightingale werd door al die statistici (Quetelet, Legoyt, Chadwick) met een hulde en vereering begroet, als wilde de met cijfers bedekte negentiende eeuw aantoonen, dat, waar de vrouw in haar edelste verschijning tot die droge tabellen naderde, er bij haar tred een waas van poëzie, een zoete geur zelfs over muffe cijfers werd uitgegoten. Het spreekt van zelf dat Florence's voorstellen door het congres werden aangenomen en aanbevolen[1].

De derde sectie, onder presidium van den beroemden geoloog Sir Roderick Murchison, hield zich bezig met de statistiek van de mijnen, van de metaal-industrie en van den landbouw. Het congres uitte (wat de mijnen betreft) den wensch, dat Groot-Brittanje en ook de andere landen een gedetailleerde statistiek uitgaf der mineralurgische werkplaatsen, en van al de takken van nijverheid die in nauw verband staan met de productie van metalen, en dat voor zulk een uitgave uniforme modellen en kaders werden aangenomen. Vooral op een statistiek der mijnen werd aangedrongen (de diepte van de lagen, de hoeveelheid erts of der kolen die er uitgehaald werd, de machines om het water te pompen, de ventilatie, enz.). Eindelijk drong deze sectie ook bij het congres aan op enquêtes over den algemeenen toestand der mijn-arbeiders, hun gezondheidstoestand en de ongevallen waaraan zij bloot staan. - Wat den landbouw betreft, deed men vooral voorstellen over de jaarlijksche opname. Buiten het programma om hield deze sectie zich ook nog bezig met een statistiek der spoorwegen, op het voetspoor van hetgeen op het congres te Parijs was bewerkt.

Geheel nieuw was het werk der vierde sectie. Onder presidium van den bekenden economist Nassau Senior, ging men het onderwerp der prijzen en loonen behandelen. Sinds het beroemde boek van den in 1858 gestorvenen Th. Tooke, ‘a history of prices and of the state of circulation from 1793-1837’, was uitgegeven, en dezelfde onderzoekingen, door de hulp van den scherpzinnigen W. Newmarch, tot op het jaar 1857 waren voortgezet, was het onderwerp der prijs-wisselingen in Engeland aan de orde

1 Zie dit geheele aardige incident in het Report of the Proceedings of the fourth session of the International Statistical Congress, 1861, pag. 177-183.

van den dag. Op voorstel van Newmarch ging men thans de questie, in verband met het vraagpunt der loonen, op het statistieke congres behandelen[1]. Eerst stelde men vast wat loon is (‘le payement en argent fait à un ouvrier pour un effort donné’). Daarna bepaalde men, dat het onderwerp der prijzen en loonen volgens eene verdeeling moest bewerkt worden, die aldus moest worden ingericht: I. de geschiedkundige periode, loopende van 1400-1790, de 390 jaren in drie onder-verdeelingen rangschikkende, van 1400-1570, van 1570-1700, van 1700-1790; II. de hedendaagsche periode, beginnende met het jaar 1790, als begin der revolutionnaire era, en ze verdeelende in drie tijdperken: van 1790-1816, van 1816-1850, van 1850-nú. Men nam nu aan, dat het voornaamste doel van de bearbeiding der eerste onder-periode, van 1400-1570, zou zijn over de volgende twee punten helderheid te verkrijgen, namelijk over den gemiddelden prijs van het graan en over het gemiddelde cijfer van het loon voor het werk op het veld. Voor de tweede onder-periode (1570-1700) en voor de derde (1700-1790) zou men het onderzoek over de twee opgenoemde gegevens voortzetten, en tevens daarop constateeren den invloed der aanwinst van de edele metalen uit de nieuwe wereld. Wanneer het mogelijk was, zou men naast den arbeid aan de twee hoofdgegevens besteed, détails voegen over de kosten van kleeding, voedsel, meubelen, dieren, huizen, alsmede over den rentevoet, enz. Voor de hedendaagsche periode (1790-nú) zou men ook de studie der twee hoofdgegevens voortzetten, en dan zoeken te komen tot een exacte geschiedenis der prijs- en loonwisselingen en tot grondslagen voor zulke economische beginselen, die op prijzen en loonen inwerken. Voor de studie der fluctuaties zou men het onderzoek moeten bepalen tot 6 of 8 voornaamste artikelen. Voorts moest men den invloed van den goud- en zilver-toevoer, sinds 1848 aangebracht, nagaan, enz. Het congres bepaalde dit alles onder uitdrukkelijke verwijzing naar de resultaten van het onderzoek van Newmarch, terwijl tevens door het congres de hulp werd ingeroepen van de Fransche heeren Michel Chevalier, Leplay en Levasseur, opdat op volgende congressen dit werk nader kon worden volledig gemaakt. - Deze

1 Zie over de beteekenis van den arbeid van het congres over deze questie ook Heitz, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, herausgegeben von Hildebrand und Conrad, Jahr 1876, I Band, zweites Heft, pag. 70.

zelfde vierde sectie nam ook nog ter hand de statistiek der banken. Dit onderwerp werd echter slechts ter loops behandeld, en de questie verzonden naar een volgend congres. Enkele algemeene regels werden vastgesteld, en door het congres bepaalde vragen gedaan. Men droeg namelijk aan de heeren Otto Hübner en Engel te Berlijn op, om een rapport in te leveren over de crediet-instellingen, die in de laatste jaren in Duitschland en in de meeste andere rijken van het Vasteland waren opgekomen; aan dr. Jarvis te Boston droeg men datzelfde op voor America; aan den heer Zapasnik te Petersburg voor Rusland en Polen; terwijl de heeren Rogers en Newmarch het zouden moeten doen voor Groot-Brittanje en Britsch Indië.

De vijfde sectie behandelde de volkstellingen, waarover ook onze Ackersdijk wenken gaf, en waarbij, op raad van Farr en Legoyt, het congres den wensch uitsprak, dat aan de administratie werd toegestaan, het overleggen van de geboorte-acte of andere familie-papieren te kunnen eischen, om den ouderdom der burgers goed te constateeren. - Maar vooral hield men zich bezig met een statistiek der legers, land- en zeemacht, en in het bijzonder met den geneeskundigen dienst voor die legers te land en ter zee. Graaf Stanhope, de bekende Engelsche geschiedschrijver, leidde als voorzitter de beraadslaging over deze onderwerpen, aan wier discussie vooral de heeren Chadwick, Farr en Balfour deel namen. De heer Legoyt bracht hieromtrent aan het congres het verslag der sectie over en wist de besluiten te doen aannemen. Aan Sir Richard Bromley werd nog opgedragen het rapport betreffende de marine-statistiek, en aan den heer Hodge dat over de verdere militaire statistiek uit te brengen.

Maar wij haasten ons om over te gaan tot den arbeid der zesde sectie. Hier was Quetelet tot voorzitter gekozen, de eenige vreemdeling, wien deze onderscheiding te beurt viel. De onderwerpen, die volgens het programma hier moesten behandeld worden, waren vooral de statistiek der litteratuur en de zoogenaamde statistieke éénheden. - Wat de litteraire statistiek betreft, door het congres van Weenen gevraagd, zoo waren zoowel de discussies als de besluiten hierover zeer belangrijk. Men stelde vast, dat zulk een litteraire statistiek het geheele intellectueele leven van een volk in zijn volheid moest omvatten, zooals dat zich in de voortbrengselen der drukpers openbaart. Het meest voorbijgaande straatliedje moest er een plaats vinden naast het

werk van hooge wetenschap. Slechts moest men er op letten, dat alle détails, die tot het terrein der kritiek behoorden, zorgvuldig afgesneden moesten worden. Voor zulk een statistiek der drukwerken moesten nu de termen behoorlijk worden gepreciseerd, het formaat van alles goed bepaald, de grootte van het boek, de paginaas der brochure, juist opgegeven. Voorts werden dan allerlei onder-verdeelingen der vakken, waaronder de boeken volgens hun inhoud gerangschikt konden worden, opgegeven. Dit alles zoowel voor theologie, rechten, enz. als voor de straat-literatuur. De dagbladen en periodieke literatuur werd niet vergeten, en voorts vastgesteld dat zulk een statistiek jaarlijks zou geschieden. De heer Monckton Milnes (parlementslid en dichter) onderscheidde zich vooral bij de uitwerking van dit alles, terwijl ook de Belgische gezant, de heer van de Weijer, hier ijverig aan de discussie deelnam. De debatten op het congres zelf, betreffende deze punten, liepen over een hoogstmerkwaardige questie, en wel bepaald over de vraag, in hoeverre zulk een statistiek bijdragen mocht leveren voor de zoogenaamde ‘Moralstatistik’. Er waren statistici, die huiverig waren zulk een uitbreiding aan de statistiek te geven, en die meenden, dat de statistiek der literatuur den zedelijken toestand van een volk nooit op wetenschappelijke wijze kon weergeven[1]. Het was vooral professor Ackersdijk, die zich nog al sterk verzette tegen de uitbreiding, die men aan statistiek wilde geven om ook den moreelen toestand van een land te willen constateeren; volgens hem kon de statistiek niet in deze orde van denkbeelden treden; de cijfers, die men voor de vruchten der drukpers zou krijgen, waren belangrijk voor de nijverheid of als voorwerp van nieuwsgierigheid, maar niet om er gevolgen voor den toestand der literatuur, beschaving of zedelijkheid van een land uit af te leiden. Zijn rede tastte in algemeenen zin het denkbeeld aan om tot een ‘moraal-statistiek’ te komen. Met kracht echter werd toen door aanhangers van Quetelet's denkbeelden (wij noemen den Spaanschen graaf de Ripalda en den Russischen kapitein Sierakowski) betoogd, dat wel degelijk de roeping van de statistiek zoo hoog kon liggen; op het gebied der ‘moraal-statistiek’ lag de ideëele kant der wetenschap, hier kon de statistiek helpen om den zedelijken toestand te verbeteren. Het congres stelde zich aan de zijde van Que-

1 Zie dit incident in het Report of the Proceedings of the fourth session of the International Statistical Congress, 1861, pag. 136-138.

telet. - Dezelfde zesde sectie (die trouwens ook nog ter loops de statistieke methodes en teekens behandelde) ging zich ook bezig houden met de questie van hetgeen zij noemde ‘unités statistiques’. Het betrof de éénheid van maten, gewichten en munten, en voorts de éénvormige uitgave van statistieke stukken en het gelijktijdig doen van sommige waarnemingen. Allereerst stelde men eenige besluiten vast omtrent de maten en gewichten. Het congres herinnerde aan de bepaling van het congres van Brussel, om altijd op alle tabellen, waar maten en gewichten voorkwamen, een kolom te plaatsen met de herleiding in het tiendeelig stelsel; voorts droeg het congres aan alle officieele gedelegeerden der landen, die nog niet het tiendeelig stelsel hadden, op, hun gouvernementen op de voordéelen van dat stelsel te wijzen; de verschillende regeeringen werden uitgenoodigd een enquête over de bestaande maten en gewichten in hun land te houden, en een internationale commissie werd benoemd om, gewapend met de resultaten dier enquête, een rapport te bewerken voor het volgend congres, ten einde de beletselen uit den weg te ruimen, die zich tegen de invoering van het tiendeelig stelsel van maten en gewichten nog hier en daar schenen te verzetten. De officieele gedelegeerden der landen vormden voor het meerendeel die commissie. Als verdere statistieke éénheid kwamen natuurlijk de munten in aanmerking. Ook op dit terrein werd het tiendeelig systeem geprezen en zoo mogelijk ‘un titre uniforme de la monnaie d'or et d'argent’ aanbevolen, terwijl ook hier een internationale commissie benoemd werd met hetzelfde doel als bij de maten en gewichten. De heer James Heywood bracht de rapporten uit over die éénheid van maten, gewichten en munten. Bij de discussies trof het velen, dat enkele Engelsche leden zich met zooveel hartstocht tegen het metrieke stelsel van munten, maten en gewichten verklaarden; men zag onder die tegenstanders generaal Sir Charles Pasley, dr. Bowring, en Lord Monteagle: zij gunden den Franschen en Belgen het tiendeelig stelsel, en wilden hun eigen Engelsch systeem behouden. Eindelijk stelde men eenige regelen vast over eene gelijke éénvormige uitgave der statistieke tabellen, en over den eisch om sommige waarnemingen gelijktijdig te doen; men bepaalde dat op jaarlijksche tabellen ook de vorige jaren (op dezelfde wijze berekend) steeds er zouden worden bijgevoegd; men beschikte dat, op alle internationale tabellen, de aanwijzingen en hoofden in twee talen zouden vermeld staan, in de taal van het land en in het Fransch; men stelde aan de

orde voor een volgend congres de questie om een gemeenschappelijken meridiaan te hebben, en constateerde het wenschelijke van een vast constant tijdstip voor het doen van metereologische observaties. - Als bekrooning van den arbeid dezer sectie deed de heer Quetelet aan het congres een belangrijke mededeeling. Zij was deze, dat hij, Quetelet, met de voornaamste officieele gedelegeerden, ten gevolge der discussies in deze zesde sectie, het plan had opgevat de grondslagen te leggen van een ontwerp van ALGEMEENE STATISTIEK. Men zou over elk onderwerp de hoofd-gegevens uit elk land nemen, om dan tot vergelijkende overzichten over zulk een onderwerp in alle landen te komen. ‘Il ne s'agit pas ici de faire la statistique d'un pays - zoo sprak Quetelet - mais de choisir, dans la statistique de chaque pays, de grands nombres, qui peuvent avoir quelque importance pour la généralité des hommes, et qui montrent par quels côtés les peuples diffèrent entre eux; ce qui pourrait conduire à améliorer certaines parties encore en souffrance, qu'il est difficile d'apercevoir quand il n'existe aucun moyen de les bien distinguer’. Deze mededeeling werd met gejuich ontvangen, en men zal zien dat ze later zou leiden tot een der gewichtigste besluiten van het Haagsche congres in 1869.

De arbeid der secties en van het congres was hiermede afgedaan. Onder de overgangs-bepalingen nam het congres nog een besluit, waarbij toch vooral de aandacht werd gevestigd op den toestand en het lot der arbeidende klassen, en de hoop werd uitgesproken, dat het volgend congres zich met de zaak van het pauperisme zou bezig houden. Voorts werd nog aanbevolen een statistiek der productie en consumptie van elk land, en de aandacht gevestigd op het verband, voor de verschillende standen in de maatschappij, tusschen de inkomsten der burgers en het bedrag der belastingen die zij betaalden.

En nu was alles afgeloopen. Opmerking verdient het nog dat de officieele mededeelingen over den toestand der statistiek in de verschillende landen steeds voortduurden, dat in Engeland naast het Engelsch alleen het Fransch als algemeene taal in de debatten werd gebruikt, en eindelijk dat het statistieke congres allengs een meer veelvuldig gebruik ging maken van een middel, waardoor zij tot goede resultaten hoopte te komen, namelijk het aanwijzen van onderwerpen die geschikte onderwerpen van officieele enquêtes konden zijn.

De leden van het congres scheidden en gingen elk hun weg.

Menig-een slaakte echter reeds een zucht over den overvloed van onderwerpen, die den arbeid der congressen verstikte, en die het stemmen over de besluiten tot een ijdele formaliteit dreigde te doen ontaarden.

V.

Wederom drie jaren later, in September 1863, werd het congres te BERLIJN gehouden. Pruisens hoofdstad was, toen ter tijde, vooral het tooneel van den politieken kamp der verdedigers van de constitutie tegen Bismarck en diens regeering, en tot zelfs het zoo onzijdig statistiek congres zou de nawerking van die worsteling ondervinden. Er hing soms een donkere wolk over alles. Reeds dadelijk bleek het, dat de commissie van organisatie nog vóór de opening van het congres uit elkander was gespat, sinds mannen als Lette, Schulze-Delitsch, Hanssen en Virchow wegens politieke redenen niet meer met de regeerings-ambtenaren wilden samengaan; terwijl de bevolking van Berlijn zelf op het oogenblik al zeer weinig opgewektheid gevoelde, om zich met officieele feesten of vertooningen in te laten, waar het ministerie Bismarck, dat de constitutie feitelijk ophief, een eerste rol zou vervullen. Dit alles was echter voor het congres van minder beteekenis, daar de leiding en regeling van het geheel toch moest toevallen aan den uitstekenden statisticus dr. Engel, die in Noord-Duitschland slechts één evenknie had en heeft, in Wappaeus uit Göttingen. Hij overtrof haast zich zelven bij het behandelen van al de moeielijkheden die zich voordeden, en werd dan ook door de Pruisische en Noord-Duitsche vrienden en vakgenooten - wij noemen alleen Schubert, Gneist, Delbrück, Otto Hübner, Boeckh, von Prittwitz, Varrentrap, Moser, Lazarus, Jacobi, Hopf, Jordan, Neumann, Bruno Hildebrand en von Lavergne-Peguilhen - krachtig bijgestaan. - Het was iets nieuws, hetgeen echter reeds door het congres van Weenen was voorgeschreven, dat de officieele gedelegeerden zich vóór de opening van het eigenlijke congres tot een soort van ‘Avant-congrès’ verzamelden. Deze officieele vóór-vergadering hield twee zittingen, den 4^{den} en 5^{den} September, en behandelde de questies van organisatie en van de taal; men besliste dat, behalve het Fransch, ook het Duitsch en Engelsch zou mogen worden gebruikt, en was het voorts tamelijk onééns over de andere

punten. Over het algemeen schenen de resultaten van zulk een ‘avant-congrès’ nog weinig bevredigend. Het voorstel van den heer Engel, om steviger banden tusschen de officieele gedelegeerden der congressen te vestigen, en zóó het gansche congres een betere constitutie te geven, vond nog geen gunstig onthaal. Slechts Quetelet had een goeden, door allen gewilden, toon aangegeven, door een verslag uit te brengen over hetgeen door hem, in opdracht van het congres van Londen, gedaan was tot voorbereiding van een ‘Algemeene Statistiek’. Het eigenlijk congres, dat van 6-12 September zijn zittingen hield, en waaraan ook de koning zijn belangstelling toonde, werd geopend door den minister van binnenlandsche zaken, graaf zu Eulenburg. Hij wees er in zijn korte rede op, dat Pruisens gouvernement de statistiek altijd als een politieke noodzakelijkheid had beschouwd. Verder zeide hij een zeer verstandig woord, door den arbeid en de resultaten van zulk een congres te vergelijken bij het werk van den zaaier, die een massa vruchtbare ideeën uitstrooit, waarvan enkele op goeden bodem vallen, en er opschieten zullen. Hij liet voorts de taak der leiding nu aan Engel over.

Het werk van het congres was volgens het programma weder over zes secties verdeeld. Dit vrij groot getal secties werd allengs regel, omdat men op het congres een zoo groot mogelijk aantal geleerden wilde roepen, en dus vele uitéénloopende onderwerpen, die een wijden kring van bezoekers konden lokken, aan de orde stelde. Aan de fout van het ‘te-veel’ werd hierdoor wel toegegeven. Hoe het zij, op Engel kon zich geen blaam hechten, nu hij het voorbeeld van von Czoernig en van Farr volgde, en er waren dus zes secties. Er kwamen dan ook weder vele leden, men telde het getal van 521. De secties zelven zouden zich met de volgende onderwerpen bezig houden. De eerste sectie met de questie der organisatie van het congres, met de organisatie van de officieele statistiek en met de organisatie der volkstelling en der volksbeschrijving; de tweede sectie met het grondbezit; de derde met de statistiek der prijzen en loonen en met de goederen-beweging op de spoorwegen; de vierde sectie met de vergelijkende statistiek der gezondheid en sterfte van de burgerlijke en militaire bevolking; de vijfde sectie met de statistiek der maatschappelijke ‘selbsthilfe’ en met het assurantie-wezen; de zesde sectie met de éénheid der munten, maten en gewichten.

De eerste sectie behandelde eerst het voorstel van den heer Engel, om het congres als lichaam steviger te organiseeren. De heer Engel wilde, dat er tusschen de leden, vooral tusschen de officieele gedelegeerden, *steeds*, en niet enkel op de periodieke congressen, vaste en geregelde betrekkingen en banden zouden bestaan, die de continuïteit van het werk zouden waarborgen. Ook aan het gezag der besluiten moest meer gevolg worden gegeven. Reeds het 'avant-congrès' was echter van meening geweest, dat dit voorstel wat vroeg kwam, dat men de toekomst voor-als-nog niet te-veel moest binden, en het voorstel werd dus verdaagd. Het voorstel was echter een krachtige ruk geweest om duidelijk te maken, dat het congres misschien een zekere reorganisatie moest ondergaan; de latere congressen (vooral dat van Petersburg) zouden den wensch van den heer Engel vervullen. Thans was de tijd nog niet dáár. - Daarentegen werden - op een rapport van Schubert - nu bepalingen aangenomen, waarbij een onderlinge toezending der statistieke stukken aan de gouvernementen werd opgedragen, opdat de groote bibliotheken, ook die der academies, steeds volledige stellen van zulke geschriften zouden bezitten. - Op voorstel en rapport van professor Gneist werd wederom in herinnering gebracht de vroeger te Brussel en te Parijs besproken en aangeprezen centrale commissie van statistiek voor elk land. Zulk een commissie moest geen uitvoerende maar wel een beslissende macht hebben; de praktijk had volgens het congres het nut van dergelijke commissies getoond. In de sectie zelve moest helaas de heer von Baumhauer de bekentenis afleggen van het treurig bedrijf van Neêrlands Tweede Kamer, die de reeds bestaande en door de regeering ingevoerde commissie losweg weder had doen opheffen. - In de vierde plaats besprak de sectie de questie (met voorliefde door Engel behandeld), in hoeverre bij de volkstelling en volksbeschrijving (demografie) het volk zelf kon worden opgewekt om mede te werken; de heer Engel wilde, dat men de proef er mede zou nemen; het congres beperkte - na een belangrijke discussie, waaraan de heeren Engel, Neumann, Maestri uit Turijn, de Buschen uit Petersburg, Stoessel uit Zwitserland en anderen deelnamen - het besluit tot toestanden, waar de ontwikkeling der inwoners zulks toeliet, hetgeen vrij wel gelijk stond met een afwijzing. Voorts werden hier nog bepalingen ter sprake gebracht over de noodzakelijkheid van niet alleen de feitelijke, maar ook de wet-

telijke bevolking van iedere gemeente en iedere provincie te constateeren.

De tweede sectie behandelde questies van het grondbezit. Het eerst werden vragen geformuleerd, die men aan de verschillende gouvernementen wilde stellen, betreffende de uitgestrektheid van het grondbezit, en vooral over de questie of de vaststelling der hoegrootheid van de oppervlakte der gronden op een goede land-meting berustte, en hoe die meting had plaats gehad, wat de kosten waren geweest, hoe de kaarten werden bijgewerkt, enz. - In de tweede plaats nam men besluiten om den aard van het grondbezit te constateeren. Het congres noodigde hier de gouvernementen uit, in hun statistieke documenten de verdeeling van het onderwerp in twaalf groepen aan te nemen, en wel op de volgende wijze: 1. champs (akkerland), 2. jardins, 3. prés (hooiland), 4. paturages (weiden en heidevelden), 5. forêts, 6. tourbières, 7. pièces d'eau, 8. bien-fonds qui produisent d'une autre manière, bijv, steengroeven, veenderijen, 9. emplacements de bâtiments, cours, 10. chemins publics, chaussées, chemins de fer, places, chantiers, etc., 11. rivières, ruisseaux, ports, etc., 12. terrains incultivables (rochers, glaciers, dunes, etc.). Het congres verlangde om de tien jaren een opname van die twaalf categoriën, en stelde voorts een formulier daarvoor vast. - In de derde plaats kwam in aanmerking de stand en beweging der verdeeling van het grondbezit uit het oogpunt van zijn oppervlakte. Het congres begeerde omtrent dit punt, dat al de gouvernementen aan de voorbereidings-commissie van het volgend congres gegevens daarover moesten verschaffen. Die voorbereidings-commissie zelve moest dan formulieren ontwerpen, enz. - In de vierde plaats hield men zich bezig met de verdeeling van het grondbezit uit een politiek en maatschappelijk oogpunt. Het waren dus vooral de bezittingen, welke niet uitsluitend uit huizen bestaan, die men op het oog had, en men stelde een tabel vast, om die, naar de rangen van eigenaars gesplitst (men noemde in geleidelijke orde op: de leden van het vorstelijk huis, den staat, corporaties, eigenaars van onvervreembare gronden, enz.), op te teekenen. - Ten vijfde stelde men formulieren vast voor een statistiek der huizen en gebouwen, en voor de beweging in het bebouwde eigendom, al naarmate de huizen en gebouwen toenamen of vernietigd en afgebroken werden. - Eindelijk maakte men een tabel voor de koopwaarde van en geld-opneming op het grondbezit, alsmede voor de mutaties in

dat grondbezit. Alles was met groote zorg door den heer Engel bewerkt en Hildebrand, generaal von Prittwitz en Koulomzin (uit Petersburg) maakten zich verdienstelijk door hun rapporten daarover.

De derde sectie nam wederom het onderwerp ter hand, dat op het congres van Londen tot zooveel belangrijke discussies aanleiding had gegeven, te weten: het onderwerp der prijzen en loonen. In zekeren zin stelde men zich echter (onder invloed der denkbeelden van de Duitschers) tegenover het Engelsche idee. Men kwam namelijk op tegen de onderzoekingen uit een historisch oogpunt, en stelde nu op den voorgrond, dat het congres zich met de statistiek en niet met de geschiedenis der prijzen en loonen bemoeide. Voorloopig werden dan een 50tal artikelen opgenoemd, waarmede de statistiek zich zou bezig houden. De prijzen dezer artikelen moesten in den regel naar het gewicht worden opgegeven: wanneer men ze naar de maat opgaf, zou het gewicht van die maat ook worden aangewezen. Van de prijzen dezer artikelen zouden dan de gemiddelden goed worden berekend[1]. Wat de loonen betreft, zou men zich beperken en zich voorloopig alleen bepalen tot de tractementen, loonen, enz. bij de spoorwegen. - Dezelfde sectie nam ter hand een onderzoek der goederen-beweging bij de spoorwegen en constateerde het groote belang om de *richtingen* der goederen-transporten te weten, met opgave der punten van vertrek en bestemming; zij bepaalde een 22tal goederen, waarover allereerst inlichtingen moesten worden ingewonnen. De heer Volz had hierover een verslag bewerkt. Vooral de discussies over dit onderwerp waren belangwekkend, daar autoriteiten op het gebied van handel en financiën (bijv. de oud-minister von der Heydt) en spoorweg-autoriteiten als Fournier, Weber, Maybach en anderen hier aan de debatten deel namen.

De vierde sectie zou zich bezig houden met de vergelijkende

1 Maurice Block teekent bij dit punt der gemiddelden in zijn verslag over het congres te Berlijn het volgende aan: ‘Si j'ai bien compris les développements donnés par le rapporteur, il s'agissait de recommander une manière de prendre les moyennes en faveur de laquelle j'ai rompu plus d'une lance. Lorsque sur un marché on a vendu 10 heet. à 5 fr. et 5000 heet. à 6 fr., on prend habituellement la moyenne sur les prix seulement (5 et 6 font 11, divisés par 2 = 5 fr. 50), et on obtient un résultat faux. En voici la preuve: en multipliant les 5010 hect. par 5 fr. 50, on obtient 27,555 fr. tandis qu'en réalité 30,050 fr. ont été dépensés. On doit donc procéder autrement: l'ensemble des valeurs doit être divisé par l'ensemble des quantités, ici 30,050 par 5010, et le produit constitue le vrai prix moyen, soit 5 fr. 99 (et unc action).

statistiek van de gezondheid en sterfte bij de burgerlijke en militaire bevolking. Allereerst deed men beslissingen nemen over de gezondheid en sterfte der burgerlijke bevolking. Men constateerde dat, om de gezondheid en den ziekte-toestand van een volk te berekenen, men het individu moest nagaan langs al de phases van zijn bestaan, van zijn geboorte af tot aan zijn dood. Daarvoor was het noodig de ‘saillante’ periodes in het menschelijk leven juist te bepalen. Na overweging nam men er acht aan: *a.* de geboorte en zuigelings-periode tot op het voleindigde eerste jaar; *b.* de eerste kindschheid tot aan het schoolgaan (het zesde jaar); *c.* de schooltijd van zes tot veertien jaar; *d.* de jaren van de ontwikkeling van het geslacht, en de voorbereiding tot een beroep, van 14-20 jaar; *e.* als tusschen-periode voor een gedeelte van de mannelijke bevolking, de jaren der krijgsdienstplichten; *f.* als hoofd-periode, het tijdperk van den arbeid, van de vestiging van het huisgezin, van 20-60 jaar; *g.* jaren van invaliditeit, van ongeveer 60 jaren tot aan den dood; *h.* de dood, die natuurlijk op ieder der periodes een einde aan het menschelijk leven kan maken. Men wilde nu voor dit alles inlichtingen hebben van gestichten, van de kraamzalen, van scholen, van gymnastie-inrichtingen, enz., ook van de levensverzekering-maatschappijen. - In de tweede plaats hield men zich bezig met een statistiek der recruten. Conscriptie en plaatsvervanging toch zijn een der beste gegevens, om vele waarnemingen over den gezondheidstoestand van het mannelijk deel der bevolking te doen, en daarom was het zaak hier alles nauwkeurig in te richten. Algemeene formulieren werden daarvoor opgesteld. - In de derde plaats kwam ter sprake de gezondheidstoestand der legers, en in de vierde plaats de statistiek der hospitalen, bij welk laatste punt men, op voorstel der heeren doctoren Neumann, Wilms en Hirsch, nogmaals aan de gouvernementen aanbeval de desbetreffende besluiten van het congres van Londen. Toen men deze twee laatste punten behandelde, werd ook aan de sectie verwezen de brief van den heer J. Henry Dunant uit Genève, waarbij hij de hulp inriep van de leden van het congres van statistiek voor de internationale instelling van het Roode Kruis, die hij toen voorbereidde ten beste der in den krijg gekwetste militairen[1].

1 Zie: Die Fünfte Sitzungsperiode der Internationalen Statistischen Congressen in Berlin, II Band. Berlin, 1865, pag. 490.

De vijfde sectie hield zich bezig met al wat de voorzorg betrof (sociale Selbsthilfe) en met het assurantiewezen. - Wat het eerste onderwerp betreft, men achtte een juiste statistieke studie daarvan van het hoogste belang, wegens den invloed van die zorg voor de toekomst op het lot der arbeidende klassen. Men wenschte dus nog meer gedetailleerde inlichtingen dan waarover men te beschikken had - men herinnere zich dat Schulze Delitsch uit politieke redenen niet meer zijn hulp aan 't congres verleende - en wilde dat het volgend congres de zaak weder ter harte zou nemen. Men gaf dus slechts lijnen op, waarlangs het onderzoek zich zou dienen te bewegen; vragen bijv. over den legalen toestand dezer associaties van voorzorg, over de questie welke rechter de twisten tusschen de leden en de associatie zou beslechten: men wilde den invloed dier instellingen van voorzorg op de vermindering van het pauperisme, en ook haar werking ten opzichte van het doen bouwen van arbeiderswoningen, kennen, enz. Formulieren en vraagpunten werden daarover vastgesteld, en vrel voor: *a.* de credietinstellingen, *b.* de instellingen voor den aankoop van waren en zaken, *c.* de coöperatieve of productieve associaties en *d.* de genootschappen tot vermeerdering van het intellectueele kapitaal. - Belangwekkend waren de debatten over het tweede onderwerp, dat in deze sectie behandeld werd, al bleven de besluiten hierover eenigszins op de vlakte: wij bedoelen het onderwerp van het verzekerings-wezen. De directeuren der verschillende verzekering-maatschappijen hadden zich hier *rendez-vous* gegeven; en over al de takken van hun bedrijf (levens-assurantie, tontines, brand-assurantie, assurantie voor vervoer ter zee, tegen hagel, vee-verzekering) werden vragen en formulieren volgens de rapporten der heeren Hopf uit Gotha en Löwengard uit Frankfort a/M. vastgesteld.

De zesde sectie behandelde de internationale éénheid van *a.* maten en gewichten en *b.* van munten. Men herinnert zich dat daarover internationale commissies op het congres van Londen waren ingesteld. De rapporten van die commissies werden nú te Berlijn voorgelezen[1]. Discussiën volgden, waaraan de Engelsche heeren Samuel Brown en Leone Levi, voorts de officieele gedelegeerde der Vereenigde Staten van Noord-

1 Zie: Die Fünfte Sitzungsperiode der Internationalen Statistischen Congressen in Berlin, Band II. Berlin, 1865, pag. 357 seqq.

America, Samuel Ruggles, en de Duitschers deel namen. De besluiten hadden dan ook weder de strekking om het tiendeelig metriek systeem van maten en gewichten overal aan te bevelen. Voor het internationaal verkeer was dit stelsel - zoo erkende men - van het hoogste gewicht. Een internationale commissie moest zich bezig houden met voorschriften voor de invoering daarvan te ontwerpen. Elk land, dat het stelsel aannam, moest het schielijk doen, en een speciale administratie daarvoor inrichten. In de landen, waar een facultatieve invoering van het metrieke systeem was toegelaten, moest het stelsel op school worden geleerd en voorts in de tarieven van in- en uitgaande rechten worden aangewend. - Wat de munten betrof, beval het congres het denkbeeld aan, de bestaande munt-éénheden tot een klein getal terug te brengen, iedere éénheid zooveel mogelijk decimaal in te deelen, alle muntsoorten naar het metriek systeem te regelen, en in allen dezelfde verhouding van gehalte 9/10 fijn en 1/10 alliage te verwerkelijken. Voorts werden de gouvernementen uitgenoodigd al die questies der munt op een speciaal congres te doen bespreken. Het congres wilde dat in elk land zich een associatie vormde tot het doen invoeren van het metriek systeem, en dat te Berlijn zulk een bond of vereeniging voor Duitschland zou tot stand komen.

Dit was het werk der secties, zooals het programma dit had aangegeven. De statistieke mededeelingen uit de verschillende landen werden als gewoonlijk aangehoord of aan het bureau overgegeven. Buiten het programma om werd door het congres eerbiedig aan den keizer van Rusland, Alexander II, de bede gericht, dat die keizer, en al de christenen der Grieksche godsdienst, hun kalender mochten vervangen door de in Europa algemeen verspreide tijdrekening. Vrome wensch!

Even als te Weenen het geval was geweest, namen ook de Duitsche officieele gedelegeerden, die te Berlijn het congres bijwoonden, de gelegenheid waar, om enkele besluiten te nemen, ten einde éénheid en mogelijkheid van vergelijking in de Duitsche statistieke documenten te brengen; men wilde nog ééns zich wiegen met een vredes-illusie; men nam den schijn aan te vergeten, dat Bismarck bij zijn optreden verkondigd had, dat in Duitschland thans andere middelen de éénheid moesten tot stand brengen.

VI.

De zesde zitting zou eerst in September en October 1867 plaats hebben, en wel in den jongen staat Italië. Terwijl Pruisen het congres moest ontvangen, toen het nog zwaarmoedig vol zorgen was en nog slechts geweldige plannen kon smeden voor zijn vergrooting, mocht Victor Emanuel de beoefenaars der statistiek reeds in zijn tot stand gebracht koningrijk en in zijn nieuwe zonnige hoofdstad, FLORENCE, ontvangen. De resurrectie van Italië was een voldongen feit. De president-minister Ratazzi zorgde er dan ook voor, dat het congres met grooten zwier werd ontvangen. Italië had een zeer goeden chef der administratieve statistiek in den sinds (in Augustus 1871) overleden Maëstri, en aan dezen kon het werk der organisatie gerust worden overgelaten. Hij zette zich aan het werk, en geholpen (het gold hun eer!) door al degenen, die in Italië of van nabij of van uit de verte met statistiek zich inlieten - wij noemen Correnti, Castiglioni, graaf Arrivabene, markies Pareto, Zuccagni-Orlandini, Cibrario, Pepoli, Rabbini, Brioschi, Mellegari, Sella, Scialoia, Allievi, Lampertico, Bodio, Cossa, enz. - stelde hij het programma vast, dat een overrijk en nieuw mozaiek van onderwerpen aanbood, en dat in staat moest zijn, om zelfs de bezoekers van de in die dagen zoo schitterend zich uitspreidende Parijsche tentoonstelling naar Florence's congres heên te lokken! Het werk was namelijk verdeeld in acht secties, die over de volgende onderwerpen liepen. De eerste sectie zou zich bezig houden met de theorie en de technologie der statistiek; de tweede met de topografie; de derde met de agrarische statistiek; de vierde met de gemeente-statistiek; de vijfde met de statistiek van het munt- en credietwezen; de zesde met de zedelijke en gerechtelijke statistiek; de zevende met een onderwerp uit de militaire statistiek; en de achtste met opvoeding en onderwijs. Het congres telde dan ook zeer vele leden. Even als te Berlijn werd het eigenlijk congres voorafgegaan door vergaderingen der officieele gedelegeerden, een soort van ‘vóór-congres’, dat op 27 en 28 Augustus zijn zittingen hield. Quetelet presideerde dit vóór-congres, terwijl hij, als een goed voorteeken voor het congres, er aan herinnerde dat in vroeger tijden Florence het eerst de gelukkige gedachte

had gehad, om een kring van geleerden tot academie te vervormen, hetgeen het voorbeeld der Academie van Wetenschappen van Parijs en der Royal Society te Londen en voorts van alle Europeesche academies van wetenschappen was geweest. De questies, die op het vóór-congres werden besproken, betroffen de onderlinge postvrije toezending der documenten tusschen al de leden, welke questie weder in handen van een commissie werd gesteld: het nut eener voorafgaande bespreking der verschillende punten van het programma, om de latere discussie op 't congres te vergemakkelijken: en de op de vergadering te Berlijn verdaagde questie der reorganisatie van het congres. Ook thans weder had een uitgebreid debat over dit laatste punt plaats, waarvan het resultaat was, dat men inderdaad ook nu niet veel verder kwam. Uit den gang en toon der discussie bleek duidelijk, dat het vóór-congres nog niet tot zijn wezenlijke beteekenis was gebracht. Men gaf daaraan een voorbereidend karakter, terwijl het inderdaad hoofdzaak had kunnen zijn. Bij de bespreking van die reorganisatie wierp de gedelegeerde van Zwitserland het denkbeeld op, om de geheele indeeling van het congres in secties te doen vervallen, en altijd *in pleno* met behulp van commissies te werken, een denkbeeld dat echter geëcarteerd werd. Het opmerkelijkste woord werd wel op het vóór-congres door den bejaarden gedelegeerde uit Denemarken, den Heer David, gesproken, die de motie deed: dat de algemeene vergadering van het congres zich tot de discussie der rapporten uit de secties zou bepalen, en niet zou stemmen: dat de gedelegeerden voorts, na het einde van het congres, de conclusies der rapporten van de secties aan een revisie en stemming zouden onderwerpen, en dat die stemmingen aan de gouvernementen door de gedelegeerden zouden worden medegedeeld. Die motie bleef voorloopig in de lucht zweven.

Het eigenlijke congres begon nu den 29sten September en duurde tot 5 October. De minister van landbouw, nijverheid en koophandel, de Blasiis, presideerde zelf: Maëstri was secretaris-generaal. De heer de Blasiis sprak er van, in zijn openingsrede, hoe Italië bij zijn reconstitutie vooral zijn voordeel moest doen met de statistiek, en hoe het zoo nuttig was, dat voor dien nieuwen staat eens de statistiek uit de zuivere bron der wetenschap toevloeide, want dat parlementen slechts te bereid waren in hun statistieke documenten een vooropgesteld idee te gaan bewijzen; men nam dan den schijn aan te zoeken wat

men vooraf reeds lang meende te weten. Hij riep voorts de leden tot het werk.

Dat werk begon. De eerste sectie (theorie en technologie der statistiek) zou, onder voorzitterschap van Zuccagni-Orlandini, zich bezig houden met vijf onderwerpen. Allereerst met de questie der reorganisatie van het congres. Men kon het er nog niet over ééns worden. Het rapport van Engel eindigde dus met de conclusie, dat de tijd nog niet gekomen was de statuten van het congres te codifieeren, en daarmede vereenigde zich het congres. Daarentegen uitte men den wensch, dat in het vervolg de besluiten van het congres van statistiek officieel door de commissies van organisatie aan de gouvernementen zouden worden medegedeeld. - Voorts verlangde men, dat op volgende congressen er een speciale sectie zou wezen, die belast zou zijn om die questies van statistiek te behandelen, welke in onmiddelijk verband stonden met de theorie der probabiliteiten. Dit laatste besluit kon een zaak van diep-ingrijpenden aard worden. Men gaf daarmede te kennen, dat de statistieke congressen, die zich tot nu toe slechts met ‘de vergelijkende statistiek’ hadden bezig gehouden, ook de andere questies zouden gaan bewerken, die men ‘de mathematische statistiek’ noemt. Het waren vooral mathematici zelven, zooals Brioschi, die, verheugd van hun glorie, Quetelet, in hun midden te zien, thans misschien al te overmoedig aan het congres een taak wilden opdragen, die wellicht meer tot het gebied der zuivere wetenschap behoort, en die zelfs Quetelet (de vader der mathematische statistiek) in het begin eenigszins van de congressen had geëcarteerd. Thans echter zag Quetelet met blijdschap deze nieuwe evolutie der congressen en ondersteunde hij ze krachtig[1]. -

1 Ziehier Quetelet's eigen woorden: ‘Quand, en 1833, l'Association britannique admit la statistique à figurer parmi les seiences dont il est question dans ses travaux, elle ne voulut l'admettre que comme science mathématique, et repoussa des faits d'expérience qui pouvaient y conduire. Lorsque, au contraire, les congrès statistiques furent établis en 1853, on ne voulut point admettre la partie mathématique, mais on demanda la connaissance des faits matériels et spécialement l'exposition de ces faits par tableaux numériques. L'Association britannique et le Congrès international de statistique se trompaient évidemment dans les limites extrêmes où ils s'étaient retranchés. La statistique sévère des nombres revint rapidement à des principes moins austères et permit à l'expérience de se placer à côté de la science; la statistique pratique fut plus lente à prendre sa véritable place; et malgré les essais déjà faits antérieurement, ce ne fut qu'à l'assemblée de Florence qu'on décida d'adjoindre à l'objet des travaux une section spéciale où il serait permis d'aborder les questions qui n'admettent de solutions que par l'analyse mathématique. - Ce point spécial mérite d'être remarqué comme révélant un mouvement d'heureuse évolution qui tend à remettre la statistique dans sa véritable position. Combien d'erreurs, et même d'erreurs très-graves, pourraient être évitées, en soumettant les questions à leurs véritables modérateurs: combien de questions préjudiciables aux nations pourraient être écartées! Il est de ces questions de la plus haute importance pour la richesse, pour la santé, pour le bien-être des penples, qui pourront être discutées avec toute évidence, par les hommes les plus capables: on saura ce qu'il faut rechercher et ce qu'il faut éviter et enfin *l'on pourra peser le poids des faits que l'on avance* ce qui est le caractère le plus important de la véritable statistique.

In de tweede plaats werd de constitutie der officieele statistiek ter sprake gebracht. Overeenkomstig het rapport van Castiglioni werden daaromtrent eenige algemeene regels aangenomen: dat namelijk aan het hoofd van geheel den statistieken arbeid een centrale commissie en een eigenlijk bureau van statistiek moesten staan; dat dit bureau, hetwelk de gegevens van alle takken van dienst moest verzamelen, een zelfstandigen werkkring moest hebben, geplaatst onder het geheele ministerie; de werkkring van het bureau werd dan verder gesplitst, enz. - In de derde plaats behandelde men de bevolkings-statistiek. Op voorstel van Engel werden eenige besluiten genomen, waarbij de feitelijke bevolking als basis bleef behouden, doch de vragen omtrent geboorte en afwezigheid zóó werden gesteld, dat de verhouding der wettelijke bevolking uit de beantwoording moest blijken. Op voorstel van Montegazza werd bepaald, dat er op de biljetten een kolom zou worden bijgevoegd, om den graad van bloedverwantschap tusschen den vader en de moeder van een gezin te weten. Tevens zou een kolom voor de gevonden kinderen worden ingesteld. - In de vierde plaats hield men zich bezig met de sterfte-tabellen, vooral ook in verband met de assurantie-maatschappijen. Brioschi maakte hierover het rapport, en deed den wensch formuleeren dat de staats-administratie normale kaders en tabellen uitgaf, die overeenkwamen met de types der levensverzekering-maatschappijen. Men zou die maatschappijen vragen de resultaten van haar ondervinding mede te deelen. - Eindelijk besprak die eerste sectie de uniforme nomenclatuur in de statistiek. Het belang daarvan werd uitgesproken, en tevens het verlangen, dat de gouvernementen zich over goede definities der termen mochten verstaan.

De tweede sectie, die der topografie, zou onder presidium van Pepoli vraagstukken gaan behandelen uit de metereologie en de hydrografie. Wat het eerste punt betreft, de metereologie, zoo waren er velen, die, zooals Engel en Wolowski, meenden dat men dit

onderwerp buiten de eigenlijke statistiek moest houden. Farr was echter van oordeel, dat de metereologie niet van het terrein der statistiek kon verbannen worden; ‘bijna al de factoren, die de statistiek omvat, regelen zich - zoo sprak hij - naar koude, warmte en regens, en zoo wij er geen kennis van nemen, zullen wij een werkelijke leemte in onze wetenschap laten’. Het congres was op voorstel van Cantoni van hetzelfde gevoelen en nam dus aan, dat de directeuren der metereologische inrichting zich in verbinding moesten stellen, om een gezamenlijk werk tot stand te brengen. - Wat de hydrografie betreft, zoo werden hieromtrent, overeenkomstig het rapport van den markies Pareto, belangrijke besluiten genomen. Men erkende dat een studie noodig was van alle *bassins* in een land, zoowel der nuttige als der schadelijke wateren. Men moest die wateren bestudeeren, zoowel met het oog op het nut, dat men daarvan kon trekken, als met het oog op de hygiène en het gebruik voor het dierlijk leven en den dienst voor industrie en handel. Men moest een studie maken zoowel der wateren voor huiselijk gebruik als voor de fabrieken, der minerale en medicinale wateren, het water der goten, enz. Men moest de onder en boven de oppervlakte der aarde vloeiende wateren nagaan, ook de moerassen, meeren en vijvers. Vooral moest men niet verwaarloozen het oogpunt der navigatie, der irrigatie en dat van de beweegkracht van het water (dit laatste was vooral van belang, wanneer eens de steenkolen mochten komen te ontbreken). Het nadeel dat wateren toebrengen zou men nagaan, hetzij zij vloeiend, hetzij stilstaand zijn. Alle afmetingen enz. zouden in decimale metrieke maten gegeven worden.

De derde sectie hield zich, onder presidium van Rabbini, bezig (en zeer goed bezig) met de statistiek der agrarische questiën. Als zoodanig werd in de eerste plaats behandeld de schatting en waardeering van de netto-opbrengst der cultures en van de waarde der producten. Men nam aan, dat men, om de netto-opbrengst te vinden, twee categorieën van kosten van de bruto-opbrengst moest aftrekken. De ééne categorie zou de uitgaven van de bebouwing omvatten, zijnde: de loonen, het onderhoud en de vernieuwing van het werkvee, de werktuigen en gereedschappen, de herstelling aan de gebouwen, de irrigatie, de bemesting, de buitengewone toelagen boven het loon, de drainage, de assurantie-premie tegen brand, hagel, enz. en de administratiekosten van het personeel. De tweede categorie zou de nadeelen, toegebracht door regen of

droogte, hagel of ijsgang, overstrooming en dergelijke ongevallen, omvatten. - In de tweede plaats zou deze sectie zich bezighouden met de economie van het grondcrediet; Wolowski, die rapporteur van deze questie was, wist de voordeelen van een goed ingericht stelsel van grond-crediet zeer levendig uitéén te zetten, en deed door het congres een reeks van vragen vaststellen, betreffende de hypothecaire wetgeving, de wettelijke onteigening en de hypotheekbanken; de geheele questie van het *crédit agricole* in zijn ganschen omvang werd aan een volgend congres opgedragen. Onder de rubriek der derde sectie behoorden ook de beraadslagingen over de kadastrale statistiek, waaromtrent een programma werd vastgesteld, dat mede aan het volgend congres ter bewerking werd overgeleverd. - Eindelijk werd in deze sectie de questie der telling van het vee ter hand genomen. De heer Lampertico bracht daarover een rapport uit, en deed enkele besluiten aannemen. Men kwam overeen, dat zulk een telling minstens om de tien jaren moest geschieden, het liefst samenvallende met de telling der bevolking. Biljetten moesten later gegeven worden aan ieder eigenaar van vee, om die in te vullen. Voor den eersten keer was het voldoende, als de gemeente zulks deed. De telling moest omvatten paarden, koeien, varkens, schapen en geiten; wel was het wenschelijk ze ook tot andere dieren uit te strekken, bijv. tot bijenkorven; doch het essentieele ging voor. Men moest ook opteekenen de instellingen tot verbetering en veredeling van het ras; voorts de dispositiën voor de veeziekte. Eindelijk moesten de hoeveelheden vee absoluut en relatief worden opgegeven, relatief in verhouding tot het terrein en de bevolking die er van profiteerde.

De vierde sectie bewerkte, onder Correnti als voorzitter, de communale statistiek. Een uitgebreide en uitstekende studie was door Correnti over die gemeentelijke statistiek ontworpen, waarin bij niet alleen de gewone bouwstoffen der administratieve statistiek, maar alle groepeeringen van bevolking had pogen samen te vatten. Alle levens-elementen van een gemeente-bevolking waren hier weêrgegeven, en het congres nam dit dankbaar aan.

De vijfde sectie behandelde, onder eere-voorzitting van Scialoia, de munt- en credietpapier-circulatie. Ook de maten en gewichten kwamen hier weder ter sprake; het congres beval weder de eenheid daarvan aan, op den grondslag van het decimale metrieke stelsel; nationale vereenigingen moesten in elk land helpen. Hetzelfde (en Allievi, prefect van Verona,

had over dit alles verslag uitgebracht) gold natuurlijk ook voor de munten; Wolowski wees er op, hoe met opzet in het midden van het Parijsche tentoonstellings-gebouw van 1867 een collectie van alle verschillende munten, maten en gewichten der geheele wereld was geplaatst, om symbolisch een overzicht te geven van alle middelen, waardoor de natiën het meest met elkander in betrekking komen, en uit den aanblik van dat schouwspel een overweldigenden drang bij alle volken te doen ontstaan, om juist in die middelen éénheid te brengen[1]. Wolowski bracht nu verder ter sprake zijn ideën over munt-éénheid, over het mogelijke behoud van den dubbelen standaard en over een aansluiting aan de latijnsche munt-unie van 23 December 1865. Het congres volgde hem op het laatste terrein, na een rapport gehoord te hebben van Pascal Duprat, en sprak, in weerwil van Leone Levi's verzet, wenschen naar zulk een aansluiting uit. - Dezelfde sectie zou ook ter hand nemen de questie der crediet-instellingen en der ‘circulation fiduciaire’. Wolowski stond ook hier weder dapper op de bres om zijn denkbeeld te verdedigen, dat men goed de vrijheid der werking van de banken af moest scheiden van het recht van emissie. Hij las een brief van Cavour van 1861 voor, waarin ook deze staatsman voor Italië het recht van emissie van credietpapier aan één bank wilde centraliseeren. Na het rapport van Max Wirth aangehoord te hebben, stelde het congres vast, dat een periodieke enquête in vaste vormen over geheel de ‘fiduciaire circulatie’ zou gehouden worden. - Zich aansluitende aan de werkzaamheden van deze sectie, hadden onze von Baumhauer en de officieele vertegenwoordiger van Denemarken, de heer David, van het congres verkregen, dat het den wensch uitsprak, dat de chefs der statistiek van de verschillende natiën voor het volgend congres een tabel der maten, gewichten en munten van al hun respectieve landen gereed zouden maken, met een herleiding in de maten, gewichten en munten bij de voornaamste volken in gebruik.

De zesde sectie zou, onder presidium van Guerrieri Gonzaga, zich bezig houden met de moreele en juridieke statistiek. - Als

1 Wederom - en het was noodig met het oog op de oppositie, die het vergroote Pruissen weldra zou maken, een oppositie die voor onzen leeftijd in de muntquestie alles zou veranderen - wees Wolowski er op, dat Frankrijk, al had het 't initiatief genomen voor het overal doen aannemen van het metriek systeem, hier uit den aard der zaak toch niets zelfzuchtigs kon bedoelen.

zoodanig hield deze sectie zich het eerst onledig met de ‘classes misérables’. Het onderwerp door Maëstri opgegeven scheen echter te uitgebreid; men bewerkte dus alleen den toestand der gevangenen, uit het penitentiaire oogpunt. Overeenkomstig het rapport van Albert Errera werd de wensch geuit, dat men in die statistiek zou opnemen òf en welke commissiën van ‘patronage’ er voor hen waren, enz. enz. - Daaraan sloot zich dan aan het tweede onderwerp: de oorzaken van de infracties tegen de wet. Op het rapport van Yvernès van Parijs werden die oorzaken en beweegredenen in 14 rubrieken verdeeld, en wel op de volgende wijze: 1°. eigen behoud en dat van anderen (eer, vrijheid, leven, goederen), 2°. bijgeloof of vooroordeelen, 3°. godsdienstige haat, 4°. staatkundige hartstochten, 5°. economische of maatschappelijke geschillen, 6°. liefde, geoorloofd of ongeoorloofd, 7°. drift en dronkenschap, 8°. haat en wraak, 9°. begeerlijkheid, 10°. brutaliteit, 11°. middelen om andere misdaden gemakkelijk of ongestraft te maken, 12°. huiselijke twisten, 13°. gebrek, 14°. diverse of onbekende oorzaken. Het congres vroeg ook nog, op voorstel van Pierantoni, een statistiek der gevallen, waarin de bekentenis van den beklaagde afgelegd was.

De zevende sectie behandelde, onder leiding van (ditmaal een vreemdeling, een Engelschman) Thomas Graham Balfour, de medische statistiek van het leger. Na een rapport van Baroffio werden eenige regelen daarover, zich aansluitende aan die van het congres van Berlijn, aangenomen.

De achtste sectie eindelijk hield zich, onder leiding van Falconcini, bezig met onderwijs en opvoeding. Men gaf tabellen van een statistiek voor de scholen van schoone kunsten, voor de archieven, voor de bibliotheken en musea. Het was alsof het kunstrijk Italië hier voor het overige Europa zijn schatten wilde inventariseeren. Werkelijke statistieke waarde had dit alles niet.

Wij vermelden, dat op dit congres nevens de Fransche taal het Italiaansch bijna regel was, en voorts Duitsch en Engelsch werd gesproken. De statistieke mededeelingen der gedelegeerden werden voortdurend weder gedaan. Onder al die mededeelingen trok echter bijzonder de aandacht Quetelets bijdrage, die thans aan het congres een eerste werk, voortvloeiende uit de opdracht te Londen aangenomen, overhandigen kon. Het was een eerste deel van een Algemeene Internationale Statistiek, en behandelde de bevolking. Het was door hem en Heuschling bewerkt met medewerking der officieele statistici en was in 1865 te Brussel verschenen.

Zoo scheen alles vooruit te gaan bij de congressen, Toch begon de booze vraag meer en meer te hinderen, of de gouvernementen wel zuiver de hand hielden aan de verwerkelijking der besluiten van de congressen, en op zittingen, die zoo dikwijls het grensgebied der statistiek waren overschreden, als die te Florence, gevoelde de strenge logische statisticus zich niet altijd gerust.

VII.

In DEN HAAG werd in September 1869 het zevende congres gehouden. De heer von Baumhauer, die op alle congressen Nederland was komen vertegenwoordigen, kreeg van den minister Fock de opdracht het congres te organiseeren, en hij deed dit op een eenvoudige en goede wijze. Naast hem droeg Vissering den last der werkzaamheden, en allen, die in ons land iets aan statistiek deden, hielpen den arbeid van het congres gelukken. Wij noemen alleen de namen van de Bruyn Kops, de Bosch Kemper, dr. A. Vrolik, Bachiene, Heemskerk Az., P.N. Muller, Buys, Gevers Deynoot, Egeling, Jacobi, Baert, Jolles, Asser, Verkerk Pistorius, Veth, Bleeker, Sloet en Obreen. Het getal deelnemers was 488, waaronder 116 vreemdelingen. De zittingen van het congres hadden plaats in de (helaas zoo slecht!) gerestaureerde Ridderzaal op het Binnenhof, zoodat al de buitenlanders in het hart van onze Hollandsche herinneringen en traditiën zich bevonden. In de redevoeringen der vreemdelingen hoorde men dan ook van tijd tot tijd echo's der indrukken, die dat den Haag, met het schoone bosch en de nabijheid aan zee, hun gaf. Het geheele karakter der bijeenkomst in den Haag droeg het merk van een gezellig samenzijn in een welvarenden staat van den tweeden rang, in een omgeving, die geen politieke bijoogmerken, geen bezorgdheid en vooral weinig klink-klank toeliet.

Allereerst werd de aandacht der vreemdelingen en andere officiëele gedelegeerden bezig gehouden door de zitting van het zoogenaamde ‘Vóór-congres’ op 4 en 5 September. Men was vol verlangen de questie der eventueele reconstructie en reorganisatie van het congres zelf wat verder te brengen. Het viel toch niet te ontkennen, dat de samenstelling der congressen niet altijd de noodige waarborgen meer aanbood voor het gehalte der besluiten, zoodat dan ook de regeeringen zich juist niet

altijd gebonden achtten de besluiten in hun staten in te voeren. In het begin waren de algemeene vergaderingen veel meer geweest samenkomsten van eigenlijke geleerden en hoofd-ambtenaren, die zich met de statistiek bezig hielden. Doch de luister en de feesten hadden belangstellenden van allerlei aard doen samenvloeien. De grijze David uit Denemarken had op het vorige congres te Florence (in de zitting van het ‘avant-congrès’) dat feit niet onaardig in 't licht gesteld. ‘Souvenez vous, Messieurs - zoo sprak hij - du fait que M. Engel nous a révélé. Il nous a dit qu'à Vienne, lorsqu'il a été connu que les membres du congrès de statistique devaient faire, aux frais du gouvernement autrichien, une excursion au Semmering, plus de cent statisticiens avaient subitement surgi en une seule nuit’[1]. Natuurlijk waren de besluiten van zulke vergaderingen geen bindende richtsnoer voor de gouvernementen. De heer David deed dus toen het voorstel, dat de officieele gedelegeerden telkens na de zitting de besluiten aan een revisie zouden onderwerpen, of anders, dat men de algemeene vergaderingen niet liet stemmen en dit aan de officieele gedelegeerden na de vergadering overliet. Het voorstel scheen enkelen nu te-meer noodig, omdat men in den Haag wederom den toegang tot het congres zeer gemakkelijk en aanlokkelijk had gemaakt. Het ‘vóór-congres’ in den Haag, dat onder presidium van Quetelet vergaderde, en de gewone questies van het reglement (voorlezing der zoogenaamde statistieke mededeelingen werd nu verboden) en van de post-vrijheid besprak, hield zich met deze questie en met David's voorstel nauwgezet en ernstig bezig. Fransche en Belgische afgevaardigden hadden niet veel sympathie voor David's denkbeeld en vooral de Italiaan Maëstri verklaarde er zich fel tegen. Die oppositie ging uit van het denkbeeld, dat het zoogenaamd vrije element aan het congres de levendigheid en kleur had gegeven; het voorstel van David zou dat vrije element dooden, was in dien zin ‘liberticide’, en had de strekking de algemeene vergadering zelve tot nul te reduceeren. Men kon het wederom niet ééns worden. Allerlei meeningen en voorstellen werden nog geuit - de heer Ruggles uit Amerika wilde aan elke natie slechts ééne stem geven, de heer Heuschling wilde elke statistieke questie, één voor één, aan de goede zorgen der diplo-

1 Zie Compte-Rendu des Travaux de la VIme session du congrès International de Statistique réuni à Florence, 1868, pag. 179.

matie verbinden -: en de heer Engel, ziende dat men zich niet kon verstaan, stelde dus maar voor, dit jaar wederom de zaak in statu-quo te laten, hetgeen werd aangenomen. Hij zou pogen de gansche questie op een anderen boeg te wenden, en weldra weêrklonk in de eerste sectie zijn voorstel, dat aan het congres van-zelf een andere plooi zou geven.

Zien wij thans kortelijk de werkzaamheid der sectiën. Het congres, dat van 7-12 September duurde, was verdeeld in vijf sectiën. De eerste behandelde de theorie der statistiek en de toepassing der statistieke gegevens; de tweede de statistiek der burgerlijke en handelsrechtspleging; de derde de financiën; de vierde de visscherijen en de handels-statistiek; de vijfde de statistiek der Overzeesche Europeesche bezittingen.

Wat de eerste sectie betreft, zij hield zich volgens het programma bezig met vijf onderwerpen. Allereerst deed een fijn en licht gesteld opstel van den heer Vissering ‘over de grenzen van de statistiek’ dit onderwerp behandelen, dat uit den aard der zaak tot geen conclusiën aanleiding gaf[1]. - De heer Baumhauer deed door zijn opwekking enkele vragen van methodologie ter hand nemen, die tot besluiten van het congres zouden leiden. Die besluiten betroffen: de wijze waarop statistieke enquêtes moesten worden gehouden, den nauwen band, die tusschen de ambtenaren der statistiek moest bestaan, de behoefte om het onderwijs der statistiek op alle (hooge, middelbare en lagere) scholen te brengen, de wenschelijkheid dat elk statistiek document moest voorafgegaan worden door de korte uitéénzetting der daarop betrekkelijke wetgeving, de keuze der taal dezer inleidingen, het belang van in alle tabellen de berekening per honderd of duizend aan te nemen, het raadzame, dat zoowel het gehalte als het getal der waarnemingen werd opgegeven, dat daarom de afwijkingen (les écarts) behoorlijk werden aangeteekend, en bij het berekenen der gemiddelden alle schommelingen (oscillaties) goed werden aangewezen; eindelijk het wenschelijke om de statistieke bescheiden te doen vergezellen van kaarten en diagrammen (waarover men op het volgende congres een memorie wilde hebben). - Dan werd verder de wensch geformuleerd, dat in elke geboorte-acte de ouderdom van de moeder en bij de wettige kinderen ook die van den vader werd opge-

1 Engel verklaarde 180 definitiën der statistiek in de boeken der statistici gevonden te hebben.

teekend. - Voorts werden enkele bepalingen over de ‘doodgeborenen’ genomen, vooral strekkende, om den dood bij de geboorte te onderscheiden van den dood vóór de aangifte van de geboorte; daarbij werd dan verklaard dat een doodgeboren kind minstens 6 maanden foetaal leven moest gehad hebben. - Ten slotte werd bepaald, dat elk land, dat officieele sterftetabellen uitgeeft, in het vervolg de methode moest doen kennen, waarnaar ze berekend waren, en dat op die sterftelijsten niet alleen de ouderdom, maar ook het geboortejaar der gestorvenen werd aangeteekend (iets dat tot nu toe slechts in Nederland, Leipzig en Oldenburg geschiedt). - Toen nu al dit werk in de eerste sectie was verricht, deed in diezelfde sectie de heer Engel het voorstel, waarop wij boven (bij het bespreken van het ‘avant-congrès’) doelden. Hij deed namelijk het voorstel, dat het congres zou gaan bewerken een ‘vergelijkende Internationale Statistiek’. Hij bedoelde echter geen voortzetting van het plan, dat Quetelet op het congres te Londen had ontwikkeld, volgens 'twelk al het werk als het ware bij één bureau werd gecentraliseerd en door dat bureau achteréénvolgens zou afgeleverd worden, een plan dat geleid had tot de uitgave in 1865 door Quetelet en Heuschling van het boekdeel over de bevolking: - neen, hij wilde dat door het congres de economische regel der arbeidsverdeeling werd toegepast, dat elk land een of meer deelen van een vooraf beraamd geheel als taak zou verkrijgen, en dat de gansche arbeid min of meer gelijktijdig werd ondernomen en ten uitvoer gebracht. De officiëele gedelegeerden zouden elk een boekdeel op zich nemen, en zouden allen vaste gelijke regelen voor de bewerking volgen. De heer Engel wist dat plan en deze regelen door de sectie en het congres te doen beamen, en de officiëele gedelegeerden besloten, na afloop van het congres, ten behoeve van dat plan nog ééns samen te komen, de verdeeling van het werk dàn te regelen, en alles zóó in te richten, dat de arbeid van stapel kon loopen.

De tweede sectie behandelde de onderwerpen der burgerlijke en handels-rechtspleging. Eerst werden vragen vastgesteld om een statistiek op te maken van den *pro-deo* rechts-bijstand voor de armen, enz.; de heer Yvernès leverde hierover het rapport in. - Dan werd een vrij hartstochtelijke discussie gehouden over de instellingen der doode hand, en werden, op voorstel van den heer Hugenpoth, vergelijkende tabellen hierover met aandrang gevraagd. - Dan werden enkele nieuwe kolommen vastgesteld

voor een statistiek der faillissementen. - Voorts werd een statistiek gevraagd der naamlooze vennootschappen en overeenkomstig het rapport van den heer Asser een breede aanwijzing voor zulk een statistiek gedaan. - Op derechterlijke organisatie en het belang om vóór elke statistiek van burgerlijk en handelsrecht van die organisatie een korte uiteenzetting te geven, werd de aandacht gevestigd. - Eindelijk deed de heer Visschers het gewone voorstel, om de gouvernementen aan te sporen de questie der éénheid van maten, gewichten en munten ter harte te nemen.

De derde sectie hield zich bezig met het vraagstuk der financiën. - Zij behandelde allereerst de kadastrale statistiek. De heer Bachiene had (onder gebruikmaking der gegevens van onze Nederlandsche hypotheek-bewaarders) hierover een uitgebreid en belangrijk plan uitgewerkt; het behelsde, in zeven afdeelingen verdeeld, allerlei wijzigingen en verbeteringen op het stelsel in het congres van Florence ontwikkeld. De verschillende wijzigingen werden, na een discussie, waaraan de heeren Newmarch, Wolowski, Ruggles, Max Wirth, Mayr (uit Beijeren), de Buschen (uit Rusland) deelnamen, aangenomen. De wensch omtrent het tot stand komen van een statistiek van het ‘crédit foncier’ werd weder aan de orde gesteld van een volgend congres. - De sectie ging vervolgens de questie behandelen van het jaarlijksch inkomen der natie. Op grond der discussiën leverde de heer dr. A. Vrolik hierover een helder rapport, dat reeds een soort van enquête over het onderwerp vormde. Het rapport toonde aan, dat men een poging moest wagen, om tot zulk een berekening van het volksinkomen te komen, hetzij volgens de personeele methode, welke het individueel inkomen der bewoners van een land schatte, hetzij volgens de reëele methode, welke op collectieve wijze de onderscheidens takken der productie zocht te waardeeren. De secties en het congres vereenigden zich met die conclusies. - De sectie hield zich voorts nog bezig met een statistiek der belastingen in het algemeen; met een statistiek der budgetten en rekeningen van gemeenten, territoriale districten, heerlijkheden, corporatiën, enz., waarover de heer Jacobi een uitgewerkt verslag had ingediend; en eindelijk met het aanbevelen van een statistiek der banken, die billetten uitgeven en andere inrichtingen van het handels-crediet. Over het laatste punt bracht namens de sectie de heer Clement Juglar het verslag uit. De verschillende conclusies werden aangenomen.

De vierde sectie zou de statistiek der visscherijen en van

den buitenlandschen handel behandelen. Wenschen werden geformuleerd over het noodzakelijke om jaarlijksche verslagen te hebben over de vischvangst in rivieren en meeren, en omtrent de wijze waarop die visscherij geschiedde; ook over jaarlijksche verslagen der zeevisscherijen, en over de noodzakelijkheid om zulke verslagen niet te-lang na de vischvangst zelve te doen uitkomen, werden besluiten genomen. - Betreffende de statistiek van den buitenlandschen handel, en de behoefte om een gelijkvormige nomenclatuur en classificatie der artikelen in de handels-tabellen te brengen, en in het algemeen de handels-statistiek te verbeteren, werd het één en ander in het midden gebracht, dat aanleiding tot besluiten en tot den wensch gaf, dat een volgend congres zich ook met dat onderwerp zou bezig-houden.

De vijfde sectie, die de statistiek der overzeesche bezittingen behandelde, gaf omtrent dit speciale punt enkele wenken, die het congres overnam.

De werkzaamheden van het congres, dat op zijn drie zittingen beurtelings door den voorzitter minister Fock, en door den ondervoorzitter Vissering, werd gepresideerd, waren hiermede afgeloopen. - De aandacht verdienen nog: *a.* een voorstel van den heer Ruggles uit New-York aan de officiëele gedelegeerden, om voor het volgende congres statistieke gegevens te verschaffen over de landbouwproducten van hun landen over de drie jaren vóór de zitting van het congres: hij wilde die opgaven hebben liever in gewicht dan in hoeveelheids-maat; *b.* een denkbeeld van den heer Edwin Chadwick uit Londen, om de questie der militaire uitgaven op het tapijt te brengen, ten einde op die uitgaven besparing te brengen; middelen van besparing zouden (volgens den voorsteller) kunnen bestaan in de militaire opleiding gedurende de eerste inproductieve levensjaren, of ook wel in een richting om de militairen voor burgerlijke betrekkingen te gebruiken. Eindelijk was opmerkelijk bij het Haagsche congres de verzameling van statistieke bescheiden, met de uiterst merkwaardige tentoonstelling van statistieke kaarten, diagrammen, enz., een eerste proeve die algemeen zeer gewaardeerd werd.

En nu - nadat het congres geëindigd was, vereenigden zich nog eens vertrouwelijk, onder Baumhauer's presidium, de officieele gedelegeerden om zich over het uit te geven werk van DE INTERNATIONALE VERGELIJKENDE STATISTIEK te beraden. Zij hadden zich dadelijk na het vernemen van Engel's voorstel verstaan, en, toen het congres aan dit plan zijn goedkeuring had

geschonken, het werk eenigszins onderling verdeeld. Ditmaal bespraken zij nog eens de verschillende punten van het voorstel en stelden zij de verdeeling voor goed vast. Het werd nu goed begrepen, dat men in alle verschillende staten tegelijk aan het werk zou gaan. Elke staat zou zijn aandeel - zijn boekwerken - bekostigen en leveren. Men berekende zoo een geheel van 30 deelen te verkrijgen. Het gansche uitgebreide gebied der Internationale vergelijkende statistiek zou zich nu uitstrekken over 24 rubrieken (enkele met onder-verdeelingen), en deze rubrieken zouden aldus tusschen al de medewerkende staten ter bewerking verdeeld worden:

I.	Grondgebied (Rusland).
II.	Bevolking. *a.* staat van de bevolking (Zweden). *b.* nationaliteiten (Oostenrijk). *c.* beweging der bevolking, zonder de oorzaken van overlijden (België). *d.* oorzaken van overlijden en hygiène (Engeland). *e.* sterfte-tafelen (België).
III.	Grondeigendom. *a.* niet bebouwd (Frankrijk). *b.* bebouwd (Beijeren).
IV.	Landbouw (Frankrijk en Ierland).
V.	Vee (Frankrijk).
VI.	Wijnbouw (Hongarije).
VII.	Boschcultuur en jacht (Baden).
VIII.	Vischvangst, zee- en rivier-(Nederland).
IX.	Mijnen- en berg-industrie (usines) (Rusland).
X.	Industrie (Pruisen).
XI.	Handel - in- en uitvoer - (Engeland).
XII.	Scheepvaart. *a.* ter zee (Noorwegen). *b.* op de rivieren (Rusland).
XIII.	Vervoeren. *a.* post en telegrafie (Denemarken). *b.* spoorwegen (Hessen). *c.* rivieren en kanalen (Vereenigde Staten van Noord-America).
XIV.	Verzekeringen. *a.* levens-verzekeringen(Pruisen en Thuringen). *b.* tegen brand (Beijeren). *c.* landbouw-assurantie - hagel, vee, enz. - (Frankrijk). *d.* assurantie op vervoer(Hamburg).

XV.	Crediet-instellingen en volksbanken (Zwitserland).
XVI.	Voorzorg. *a.* spaarbanken (Italië). *b.* kassen voor onderlingen bijstand en pensioen-kassen (Pruisen).
XVII.	Armwezen (Italië).
XVIII.	Eeredienst (Saksen).
XIX.	Openbaar onderwijs (Oostenrijk).
XX.	Rechtswezen. *a.* burgerlijk en handelsrecht (Frankrijk). *b.* strafrecht (Nederland).
XXI.	Gevangenissen (Denemarken).
XXII.	Financiën (Wurtemberg).
XXIII.	Leger (Baden).
XXIV.	Zeemacht (Spanje)[1].

1 Op de volgende bijéénkomsten werden nog enkele rubrieken of hoofdstukken daaraan toegevoegd. Op het congres van St. Petersburg stelde men vast een XXVe hoofdstuk, en wel over de statistiek der *groote steden* (zie blz. 83). De permanente commissie te Weenen nam een XXVIe hoofdstuk in de reeks op, namelijk over de statistiek der *naamlooze vennootschappen* (zie blz. 92), en voegde een nieuwe onder-afdeeling aan rubriek II toe, te weten de statistiek der *emigraties en immigraties*. Het congres van Pesth verordende een XXVIIe hoofdstuk over *koloniale waren*. Veranderingen in het personeel der bewerkers hadden mede van tijd tot tijd plaats, zie reeds blz. 83 en 92.

Voorts werden, omtrent de bewerking en uitgave, deze regelen (reeds door het congres gehoord) voor geldend verklaard: 1°. dat deze boeken der Internationale vergelijkende statistiek in het fransch zouden geschreven worden; 2°. dat alle maten en gewichten die van het metrieke stelsel zouden wezen; 3°. dat de munt-éénheid de frank zou zijn[1]; 4°. dat het punt van uitgang der vergelijkingen (wat den tijd betreft) zoo mogelijk niet vroeger zou genomen worden, dan het tijdstip van de stichting van het congres van statistiek, dat is het jaar 1853 of daaromtrent; 5°. dat die vergelijkingen zich tot den jongsten tijd zouden uitstrekken, en wat de territoriale omschrijving aangaat, aan het goed oordeel der medewerkers moesten overgelaten worden; 6°. dat ieder medewerker zich moest verbinden, op aanvraag, de noodige mededeelingen aan zijn collega's te geven; 7°. dat het getal te drukken exemplaren van deze uitgaven op een minimum van twee duizend zou worden gesteld, waarvan ten naasten bij duizend ter beschikking van het gouvernement of het bureau dat het werk deed; 8°, dat men zich dadelijk aan het werk zou zetten, opdat men aan het volgend congres een serie van deze uitgaven der Internationale vergelijkende statistiek kon aanbieden; 9°. dat het formaat en de drukletter zouden genomen worden naar het model van het eerste deel van Internationale statistiek, dat in 1865 door Quetelet en Heuschling was bewerkt[2].

Dit alles werd nu door de officieële gedelegeerden nader gepreciseerd en geregeld. Enkelen wilden nog meer doen; de heer Maëstri sprak er van een jaarlijkschen internationalen almanak

1 Farr had voorgesteld dat de muntéénheid zou zijn de decagram van goud 9/10 fijn. Dit werd echter niet aangenomen.

2 Wij geven deze regelen op volgens de opgaven van het verslag van het Haagsche congres. Volgens het Compte-Rendu van het 8ste congres te St. Petersburg (1874, Partie II, p. 14) zijn er *twaalf* regelen vastgesteld. Er komt dan een nieuwe regel bij tusschen de 3de en 4de, te weten ‘dat de noodzakelijke herleidingen van de maten, gewichten en munten door de auteurs der verschillende hoofdstukken of deelen zouden gemaakt worden en-niet door hen, die de bouwstoffen leveren’; - voorts wordt de 5de in tweeën gesplitst, - en eindelijk wordt nog een nieuwe regel ingevoegd tusschen de 6de en 7de, te weten ‘dat de verschillende deelen van de Internationale statistiek door de medewerkers afzonderlijk (séparement) worden uitgegeven.

het licht te doen zien; de heer Engel wilde ook de bibliografie over elk onderwerp bij het boekdeel voegen. Doch dit verdere werd aan den tijd overgelaten. Thans was men slechts tevreden een geheel nieuwe taak op touw gezet te hebben, en aardig was zelfs het enthousiasme van Quetelet. Zeer zeker zou een ander in zijn geval het wel een weinig betreurd hebben, dat zijn vroeger denkbeeld der algemeene statistiek thans zoo op zijde werd gezet; maar hij, Quetelet, dacht niet aan die kleine teleurstelling. ‘Messieurs - zoo riep hij uit - sur la proposition de notre confrère M. Engel, nous allons entreprendre un beau travail, un travail qui fera honneur à ce congrès. Jusqu'ici nous avions fait des choses utiles, mais je crois qu'à dater de ce joúr notre association internationale prend une existence réelle.... Il s'agit de ne plus séparer les nations, il faut qu'elles marchent toutes ensemble. Le plus grand bonheur, que je puisse éprouver, c'est de voir, à la fin de mes jours, tous les hommes marquants, qui s'occupent de la statistique en Europe et même en Amérique, se réunir ici et délibérer en commun’[1].

Dit alles geschiedde met meer of minder illusie op het Haagsche congres van 1869. De aard van het congres zou nu van-zelf zich wel wat wijzigen.

VIII.

Het achtste congres werd in Augustus 1872 te ST. PETERSBURG gehouden. Alles, voorbereiding, programma, werkzaamheden, feesten, luister, nam hier een groot en grootsch karakter aan. Het was alsof de verhoudingen zich gingen verbreeden tot uitgestrekter evenredigheden, toen men de statistieke vergadering, met haar afgepaste staketsels en afbakeningen, ging brengen naar het ongekende en in zijn perspectieven onmetelijke Russische rijk. Daarbij kwam dat geheel Europa, sinds het jaar 1870 en den Fransch - Duitschen oorlog, een andere plooi en wending had gekregen. Frankrijk, dat in de laatste veertig jaren den toon in het vasteland van Europa had aangegeven, was vernederd, en daarentegen had Pruisen, onder Ruslands goedkeuring, zijn plannen doorgezet en het grootste deel van

1 Zie Compte-Rendu des Travaux de la septième session du congrès International de statistique. La Haye, 1870, p. 123, 124.

Duitschland tot een verbazende militaire mogendheid omgesmeed, die nu vooreerst vast aanleunde tegen de schouders van datzelfde Rusland. Het zwaartepunt van Europa was van Parijs verlegd naar de richting van Berlijn en St. Petersburg. De gezichtspunten, waaruit men enkele levensbetrekkingen gewoon was geweest te beschouwen, waren dus niet meer dezelfde als vroeger. Op alles in Europa oefende die wending een directen of indirecten invloed. De atmosfeer was iets guurder geworden. Zelfs de wensch om éénheid van munt te hebben was verstomd. Ook de samenstelling van het statistiek congres in St. Petersburg was iets anders dan in den laatsten tijd. Het personeel der Fransche gedelegeerden was veranderd, sinds de toon-gevende Legoyt als Bonapartist niet meer verscheen. Duitschland was ook op het gebied der statistiek gecentraliseerd, en zond nu vertegenwoordigers der rijks-statistiek. Gelukkig echter bleven de voornaamste staten van Duitschland toch den rijkdom van hun wetenschappelijke krachten officiëel naar het congres afzenden: Pruisen bleef zoo vertegenwoordigd door den genialen Engel, Beijeren door Mayr. Amerikanen waren thans in grooter getal dan vroeger gekomen, en voorts deed zich het opmerkelijk feit voor, dat vier gemeenten zich officieel lieten vertegenwoordigen: Weenen door Ficker, Pesth door Körösi, Praag door Erben en Berlijn door Schwabe. Rusland deed ongeloofelijke moeite om ook op wetenschappelijke wijze zijn gasten goed te ontvangen. De broeder des keizers, grootvorst Constantijn, beloofde zelf met een rede het congres te openen. De begaafde onvermoeide statisticus Semenow zou voorts alles ordenen. Hem stond ter zijde een commissie, waarvan vorst Lobanow-Rostovsky en de generaal Greigh (tweede ministers van binnenlandsche zaken en financiën) aan het hoofd stonden, en waarin o.a. Buschen, Veschniakow, Jahnson, Jossa, Lamansky, Thörner, Tagantzew, Wilson, Andreïew, Koulomzine, Poggenpohl en Wreden plaats namen. Zij stelden te zamen een rijk-gevuld en toch goedinternationaal programma vast, dat, wat veelsoortigheid van studiën betreft, niets te wenschen overliet.

Het eigenlijke congres werd voorafgegaan door het ‘Avant-congrès’ of de samenkomst der officieele gedelegeerden. Na de warme debatten en gewichtige voornemens, die in den Haag, op die vergadering van gedelegeerden, zich hadden doen hooren, sprak het van-zelf dat ook ditmaal de discussie belangrijk zou worden. De taak, die men toen op zich genomen en onder-

ling had verdeeld, om een verzamel-werk van Internationale vergelijkende statistiek te bewerken, zou - men begreep het toen reeds - natuurlijk dringen tot strenger en straffer band der gedelegeerden, ook in den tusschentijd dat er geen congres werd gehouden, en zou dus nu van-zelf tot een oplossing van de questie der reorganisatie voeren. Het Russische comité van het congres had dit ook zoo begrepen, en stelde dus, naast de bespreking over het verzamelwerk der internationale en vergelijkende statistiek, een vast plan van organisatie van het congres aan de orde.

Nadat het vóór-congres zich op 19 Augustus had geconstitueerd onder het voorzitterschap van Semenow (de 77jarige aanwezige Quetelet was tot eere-voorzitter gekozen) en het reglement van het congres als gewoonlijk vastgesteld was (waarbij natuurlijk werd bepaald dat ook Russisch kon gesproken worden), werd de zaak van het verzamelwerk van de internationale vergelijkende statistiek dadelijk ter tafel gebracht. In den Haag had men, na de verdeeling van den arbeid geregeld te hebben, vastgesteld, dat men onmiddellijk aan het werk zou gaan, opdat men reeds aan het volgend congres een reeks van uitgaven kon aanbieden. Een ieder zag in zijn verbeelding zijn boekdeel reeds gereed. Nu was het volgend congres gekomen; doch ziedaar (o ongeluk!) niemand had iets af. De oorlog van 1870/1871 droeg voor een deel de schuld daarvan, doch er waren andere en meer 't hart der zaak rakende oorzaken. Semenow en Engel gingen nu de redenen van deze teleurstellingen uitéénzetten. Het bleek toch, dat, toen men aan 't werk wilde gaan, men eerst recht ernstig al de moeielijkheden van de taak was gaan gevoelen. Entre la coupe et les lèvres il reste encore de la place pour un malheur. De ramp was deze geweest, dat de bouwstoffen voor het eenvoudigste internationale werk er òf niet waren, òf in elk land op de meest verschillende wijze waren bewerkt; men kon de weêrspannige grondstof niet onder één vorm kneden. Het was een bittere ervaring, de proef op de som van het resultaat der internationale statistieke congressen. In de meeste landen waren voor de meeste onderwerpen de besluiten der congressen niet nageleefd; de weinige statistici, die zich niet hadden laten afschrikken en toch aan het verzamelen en cijferen waren gegaan, liepen gevaar elk een eigen methode te volgen; deze (Engel) wilde slechts gedrukte stukken tot bouwstof gebruiken;

een ander wilde ook uit de archieven de geschreven documenten aanwenden; een derde (Semenow) wilde in elk land voor elk onderwerp nieuwe volgens een goed plan begonnen onderzoekingen en enquêtes doen instellen; kortom, het bleek zonneklaar, dat men verzuimd had nog eenige nadere vast bindende regelen voor de wijze van arbeiden van alle medewerkers te bepalen. Deze werden dan ook nu vastgesteld en luidden (na eene verklaring, dat men het besluit om de internationale statistiek uit te geven handhaafde) aldus: 1°. de medewerkers werden uitgenoodigd, om overal, zooveel mogelijk, de vroeger door het congres aangenomen formulieren te gebruiken; slechts mochten zij ze wijzigen, wanneer de aard der hun ter beschikking staande bouwstoffen het gebiedend eischte; 2°. de medewerkers zouden, in de eerste plaats, van de bestaande gedrukte statistieke uitgaven zich moeten bedienen; 3°. zij zouden aan de statistieke bureaux der andere landen een plan of programma van het werk, waarmede zij belast waren, alsmede een opgave der gedrukte stukken, die zij ter hunner beschikking hadden, toezenden; in een reeks van vragen (‘un questionnaire’) moesten zij de leemten en gapingen in deze bouwstoffen aanwijzen; 4°. de verschillende statistieke bureaux zouden dan die leemten trachten aan te vullen, door het toezenden van voorhanden gedrukte uitgaven en door het doen toekomen van uittreksels uit de geschreven documenten, en voorts zouden zij, zoo noodig, de gegevens zoeken volledig te maken door het uitvaardigen van speciale onderzoekingen of enquêtes. Ten slotte werd dan nog bepaald, dat onder gedrukte uitgaven niet alleen de officieele werken werden verstaan, maar ook andere gedrukte boeken, mits de bronnen goed vermeld waren. - Op voorstel van den gedelegeerde uit Noorwegen, Kïaer, werd tevens, ten einde éénheid in alle overzichten over de verschillende landen te bekomen, een rang-orde vastgesteld, waarin de landen van Europa en van de wereld zouden worden behandeld; volgens die indeeling begint men, wat Europa betreft, met het noordwestelijk deel (Groot-Brittanje, Denemarken, Noorwegen en Zweden), gaat dan naar het oostelijk deel (Rusland), voorts naar midden-Europa (Oostenrijk, Duitschland, Nederland, Luxemburg, België en Frankrijk), om met het zuidelijk deel (Portugal, Spanje, Italië, Griekenland, Turkije, Montenegro, Servië en Roumanië) te eindigen. Dan volgen Noord-America, Zuid-America, Africa, Azië en Oceanië. - Op het einde van het

congres (en wel den 29sten Augustus) kwamen de gedelegeerden voor het laatst wederom bij elkander, om den geheelen stand van het werk, vóórdat men uit elkander ging, nogmaals na te gaan en te kunnen overzien. Bij die gelegenheid werden nog enkele kleine wijzigingen in de schikking gebracht. Er werd o.a. goedgevonden, dat de statistiek der levensverzekeringen, die aan Pruisen en aan Thuringen was opgedragen, thans aan den heer William Barnes uit de Vereenigde Staten van Noord-America ter bewerking zou worden gegeven; evenzoo trad Roumanië in de plaats van Frankrijk voor de bewerking der landbouw-assuranties. De statistiek van het leger, die aan Baden was gegeven, werd thans toegedeeld aan den Oostenrijkschen kolonel Weikard. Eindelijk werd een nieuwe (XXVe) rubriek van het werk der internationale vergelijkende statistiek vastgesteld, namelijk de statistiek der groote steden, en als bewerkers daarvan werden aangewezen de heeren Körösi uit Pesth en Schwabe uit Berlijn.

Zoo als wij reeds opmerkten, zouden nu die overleggingen van zelve voeren tot een reörganisatie van het congres, in zooverre ook voor de bewerking van dat verzamel-werk de behoefte zich deed gevoelen aan een zeker middelpunt en leiding, aan continuïteit vooral tijdens de jaren dat het congres zich niet vereenigde.

De Russische commissie had thans de oplossing van dit probleem der constitutie van het congres (waarmede men zich nu, sinds Engel het 't eerst op het congres te Berlijn opwierp, steeds had bezig gehouden) gevonden, door het voorstel van een PERMAMENTE COMMISSIE te benoemen. De stemming was thans gunstiger voor het in het leven roepen van zulk een instelling dan ooit te voren. Wel was er nog zeer veel geharrewar vóór men de lijnen goed trok, wel waren enkele Fransche leden (Maurice Block) nog niet met het plan ingenomen, maar eindelijk verstond men zich toch en werd men het er over ééns, het volgend voorstel aan het congres te doen: Er zou zijn een permanente commissie van het internationale statistieke congres. Die commissie zou bestaan uit de leden, aan wie de bewerking van het plan der internationale vergelijkende statistiek was opgedragen: de landen, die niet in deze indeeling van de internationale vergelijkende statistiek waren opgenomen, zouden het recht hebben hun gedelegeerden in die permanente commissie te benoemen[1]. President van die commissie was

1 Vroeger was het denkbeeld wel eens opgeworpen (op vorige congressen) om aan de Belgische centrale commissie van statistiek de rol van permanente commissie van het Internationaal congres op te dragen, doch dat denkbeeld was nu niet meer te verwerkelijken.

van het ééne congres op het andere de organisateur van het laatste congres. Die commissie moest minstens ééns tusschen twee zittingen van het congres vergaderen. Haar taak was: het oog te houden op de uitvoering der besluiten van het congres in de verschillende landen, en te onderzoeken of de moeielijkheden, die een uitvoering in den weg stonden, ook een revisie der aangenomen besluiten wenschelijk maakten: de assimileering der statistieke uitgaven in de verschillende landen, met het oog op de internationale statistiek, te bevorderen: de aandacht der organiseerende commissies van een congres te vestigen op de vraagstukken, die op zulk een congres aan de orde moesten worden gesteld, en dus aan het programma mede te werken: internationale enquêtes te doen houden in de landen over al de onderwerpen, die, volgens zulk een programma, op het congres moesten worden behandeld: collectieve internationale werken uit te voeren als het verzamel-werk, waartoe het Haagsche congres had besloten: ten slotte aan het congres de definitieve redactie der concept-besluiten van een zitting aan te bieden.

En hiermede had het ‘vóór-congres’, dat ditmaal zes zittingen had gehouden, zijn taak volbracht. - Wij begeven ons thans naar het congres, dat door 488 leden (juist evenveel als zij die het Haagsche congres bezochten) werd bijgewoond, waaronder 128 niet-Russen, en dat van 22 tot 30 Augustus zijn zittingen hield. Het was in vijf sectiën verdeeld. De eerste sectie zou zich bezig houden met de methodologie van de statistiek en met de volkstellingen; de tweede met bevolkingsregisters en de beweging der bevolking; de derde met de statistiek der industrie en der mijnen; de vierde met de statistiek van den handel en der post-relaties; de vijfde met de strafrechts-statistiek.

Grootvorst Constantijn opende het congres met een rede, waarin hij, met een beeld aan het zeemansleven ontleend - de grootvorst staat aan het hoofd der marine - de stelling betoogde dat de statistiek vuurtorens ontsteekt, die hun hel stralend licht werpen over de stroomende, wentelende en zwellende golven der maatschappelijke toestanden en instellingen. Ook hij roemde Quetelet als den man, die, met zijn scherpziend

oog, in de diepten der cijfer-massaas der statistiek de regelmatige lijnen van het samenstel der menschelijke maatschappij had gezien en aangetoond.

En thans gingen de secties aan het werk. De eerste sectie constitueerde zich onder presidium van Semenow. Zij nam nu aan (en het congres bevestigde die goedkeuring) de instelling en werkkring van de permanente commissie, zoo als die door de officieele gedelegeerden werd voorgedragen. - Wat verder de punten uit de methodologie betreft, die deze sectie thans te behandelen had, zoo benoemde zij daarvoor een onder-sectie voor de grafische en één voor de geografische methode. Over de questie der kaarten en diagrammen (waarover op het Haagsche congres reeds eenige voorloopige besluiten waren genomen) openbaarde zich nog al veel verschil van meening. De heer Schwabe maakte als rapporteur eindelijk een verslag namens de sectie op, waarin hij voorstelde, op de Haagsche besluiten betreffende de toepassing der grafische methode in de statistiek terug te komen. Het congres nam echter later, op aandrang van Semenow, Forsch en Engel, dit voorstel niet aan en bevestigde eenigermate het vroeger aangenomene, al erkende men, dat de tijd nog niet gekomen was de questie uniform te regelen; voorts droeg het congres de geheele materie dier kaarten en diagrammen over aan de nu vastgestelde permanente commissie. - Wat de geographische methode betreft, zoo werd, bij de bewerking van statistieke documenten, deze geographische groepeering der speciale feiten ten sterkste aanbevolen. - De geheele eerste sectie ging zich nu bezig houden met de volkstellingen. De sectie, en later het congres, besliste dat men hier goed zou onderscheiden tusschen *a.* de feitelijke of aanwezige bevolking, *b.* de bevolking van het gewone verblijf of de gedomicilieerde, in de gangbare beteekenis van het begrip domicilie, en *c.* de wettelijke bevolking. De volkstellingen moesten nominatief geschieden en zich baseeren op de feitelijke bevolking. Voorts werden dan, na nog andere regelingen, de inlichtingen vastgesteld, die men verkrijgen wilde; zij werden verdeeld in essentieele en facultatieve: onder de verplichte opgaven rangschikte men de aanwijzing der ‘langue parlée’. - De physieke toestand der bevolking, die, volgens het programma, door de eerste sectie moest worden behandeld, werd aan een onder-sectie over de sanitaire en medicale questies ter bewerking toegewezen. Deze kwam tot de volgende besluiten, die dan ook door het con-

gres werden aangenomen. Zij stelde vast, dat de physieke toestand der bevolking het onderwerp uitmaakte der biologische statistiek van den mensch, welke biologische statistiek zich verdeelde in vier deelen: *a.* de somatologische statistiek, die ten doel heeft gegevens over de physieke kracht en den algemeenen gezondheids-toestand van de bevolking te verzamelen, *b.* de nosologische statistiek, die den invloed der sporadische en epidemische ziekten op de bevolking nagaat, *c.* de hygiènische statistiek, die de betrekkingen ontleedt tusschen den gezondheids-toestand van een bevolking en de natuurlijke economische en andere voorwaarden en omstandigheden, waaronder zij leeft, om maatregelen te kunnen aanwenden, waardoor de verderfelijke invloed van sommige dier voorwaarden of omstandigheden kan worden voorkomen, en *d.* de statistiek van den medischen dienst. Men was het er nu over ééns, dat de somatologische statistiek nog in het geheel niet op de hoogte van haar roeping was. Men ging dus een registreering der gegevens voorschrijven, waaruit men de physieke ontwikkeling van den mensch kon opmaken. Kaarten voor alle personen moesten daarvoor door een vast personeel worden ingevuld, betreffende lengte der gestalte, gewicht, breedte der schouders, enz. enz.. Voor pas geboren kinderen wenschte men het reeds te doen. Aan alle inrichtingen van kinderen moest het geven van deze inlichtingen worden opgelegd. Met alle gymnastie-vereenigingen, enz. moest men zich in betrekking stellen; kortom, de meest uitgebreide voorschriften werden gegeven, om, overeenkomstig Quetelets ideeën (uit zijn boek ‘Anthropométrie’), een vitaliteits-statistiek te verkrijgen, gelijk men reeds een mortaliteits- en morbiliteits-statistiek bezat. - Dezelfde onder-sectie voor sanitaire en medicale questiën behandelde nog het vraagstuk der epidemieën, dat ook reeds op het congres van Weenen ter sprake was gebracht, en meer bepaald de twee onderwerpen van de cholera en de syphilis. Wat de cholera betreft, beval zij die questie, met al de reeds in de sectie gevoerde besprekingen, waaronder vooral de belangwekkende mededeelingen van den heer Mouat uit zijn lange ondervinding in Indië geput, aan het volgende congres aan. Voor de questie der statistiek van de syphilis werden regelen gesteld. - Eindelijk bracht in de eerste sectie de heer Quetelet ter sprake een questie, die hij reeds even in het ‘avant-congrès’ had aangeroerd, namelijk om een denkbeeld van ‘commodore’ Maury te ondersteunen, te weten om over

de aarde een groot net van metereologische waarnemingspunten te organiseeren, en die observaties te combineeren met maandelijksche verslagen over den staat van de oogst; ‘crop-reporters’ zouden dit laatste moeten doen; alles voor het land op dezelfde wijze, als voor de studie der zeeën is aangenomen, zoodat de studie van land en zee geheel en al hier moesten samengaan[1]. De opmerkzaamheid der regeeringen en geleerde genootschappen werd op dit denkbeeld door het congres gevestigd.

De tweede sectie hield zich, onder leiding van Buschen, bezig met de bevolkings-registers en met de beweging der bevolking. - Wat de bevolkings-registers betreft, zoo werd door deze sectie (en het congres nam dit alles over) de aandacht der regeeringen gevestigd op de praktijk der methode, die in Holland en België in gebruik is, als de eenvoudigste en doeltreffendste manier van werken in deze zaak. Zulke bevolkings-registers door de gemeenten te honden, werden aan alle staten aanbevolen. Wat zij op iedere bladzijde voor elk huisgezin moesten bevatten werd voorgeschreven. De eerste grondslag werd natuurlijk gevormd door de uitkomsten der volkstelling. - Behalve met die uit den census voortvloeiende bevolkings-registers, die op elk tijdstip den stand der bevolking van een gemeente doen zien, hield de tweede sectie zich in het algemeen uitvoerig bezig met de opteekening en de uitgave der feiten betrekkelijk de beweging der bevolking. In den burgerlijken stand moesten al de daarvoor vereischte gegevens opgenomen worden. Opmerking verdient het, dat als onvermijdelijke en verplichte opgaven werden beschouwd: *a.* bij sterfgevallen, het beroep van den overledene volgens een eenvormige classificatie (die der volkstellingen), *b.* bij huwelijken, de graad van bloedverwantschap, die tusschen de gehuwden bestaat, en wel in vier rubrieken verdeeld: schoonzusters en schoonbroeders, ooms en nichten, tantes en neven, volle nichten en neven. Enkele wenschen werden verder daarbij geformuleerd: voor de landen, waar een gemengde nationaliteit is, wilde men de nationaliteit der moeder hebben, enz. Voorts verlangde men al zulke feiten nog bijzonder te constateeren (behalve in het overige gedeelte der bevolking) voor steden van meer dan 20,000 inwoners; voor alle grootere steden, waar een medicaal onderzoek der dooden bestond, wenschte

1 Zie ook Compte-Rendu de la huitième session du congrès International de statistique à St. Petersbourg, 1874, pag. 45, 46 en pag. 128.

men gegevens over de ligging van het huis, de talrijkheid der bewoning van het huis, en den graad van welvaart van den gestorvenen, volgens de biljetten in de stad Pesth in gebruik. - Eindelijk hield deze sectie zich bezig met speciale registers te ontwerpen van de prostitutie, die dan ook, met en benevens de vragen betreffende de publieke vrouwen, door het congres werden aangenomen.

De derde sectie hield zich, onder presidium van Veschniakow, bezig met de statistiek der industrie en der mijnen. - Een allerbelangrijkst boek was over de algemeene statistiek der industrie door Engel bewerkt, onder den titel van: *die Reform der Gewerbe-Statistik im deutschen Reiche*, en, in aansluiting aan diens wenschen, werden de besluiten over deze materie (na een rapport van Andreïew) genomen. Het waren voor een goed deel vereenvoudigingen en beperkingen der in 1857 te Weenen aangenomen besluiten. De opname en telling zou van tweederlei aard zijn: een zeer uitvoerige om de tien jaren, en een algemeene voorloopige telken jare. Voor beide categorieën werd nu vastgesteld, welke vragen op de aan de inrichtingen rond te deelen biljetten moesten voorkomen. Wat de classificatie der industrieën aanbetreft, nam het congres diegene aan, welke door professor Andreïew was bewerkt; men zou haar echter ook onderwerpen aan het oordeel van de Jury der tentoonstelling van Weenen in 1873. Al deze besluiten moesten echter niet vertragen het bewerken van 't daarop betrekkelijk deel van het werk der internationale vergelijkende statistiek, want reeds uit het minder volledig materieel kon een opmerkelijke studie gemaakt worden. - Voor de questie der statistiek van de mijnen- en berg-industrie (usines) was door deze sectie een onder-sectie ingesteld. Voor geheel deze statistiek werden toen regelen gesteld, waarbij dadelijk grenzen werden getrokken, en o.a. voorgeschreven dat de munt-fabrikatie niet onder de statistiek der mijnen en bergwerken behoorde. Wel wenschte men, dat de toestand der werklieden hier in deze rubriek vooral een punt van onderzoek zou uitmaken en dat de ongevallen behoorlijk werden gecontroleerd. Over het algemeen ging men toch ruim ver met 't uitzetten der grenzen van dezen tak der statistiek. Men nam ook het ‘Hüttenwesen’ er bij op, hoewel dit eigenlijk tot de statistiek der gewone industrie (Gewerbe-statistik) behoorde. De wensch werd uitgesproken, dat Groot-Brittanje in deze aangelegenheid der mijnen en berg-industrie zich vooral zou houden aan de besluiten der

vorige congressen; men verlangde dringend, dat in de verslagen der koloniën en ook der Hispano-Americaansche republieken de statistiek over deze materie wat geregelder werd bijgewerkt; en men gaf eindelijk de gansche zaak over aan de Permanente commissie.

De vierde sectie behandelde, onder Lamansky als voorzitter, de statistiek van den handel en der post-betrekkingen. - Allereerst hield men zich bezig met de statistiek van den buitenlandschen handel. Men had in het programma zeer goede uitéénzettingen daarover van Thörner, en het opmaken der besluiten werd dus vergemakkelijkt. Om een goede vergelijkende statistiek van den buitenlandschen handel te hebben, werd verlangd, dat de berekening en waardeering van de hoeveelheid der in- en uitgaande koopmansgoederen naar het *gewicht* zou geschieden, behalve in negen categorieën (levende en andere dieren, constructie hout, dranken, kleederen enz., horloges, wagens en rijtuigen, schepen en kunstvoorwerpen); dit gewicht moest het netto-gewicht zijn; voorts moest goed de richting der transporten der goederen worden bepaald; overal, waar de goederen *ad valorem* waren geclassificeerd, moest de waarde volgens het systeem der gemiddelde prijzen worden geschat; locale studiën waren echter voor die schatting noodig; wat de classificatie betrof, moest men niet de alfabetische orde volgen, maar een rationeele orde. De aanname van gelijke maat en gelijk gewicht voor alle natiën zou - men herinnerde er even aan - den handel zeer bevorderen. Eindelijk stelde het congres een lijst van 103 artikelen in acht talen vast, die den grondslag en het minimum der internationale handels-statistiek moest vormen; deze lijst zou echter slechts als een eerste proef mogen beschouwd worden, en een revisie daarvan reeds dadelijk in uitzicht worden gesteld. - Voor de statistiek der post-relaties werd een onder-sectie opgericht. Ook in deze materie werd het programma der voorbereidings-commissie geheel gevolgd. De onderwerpen van het post-verkeer werden in drie afdeelingen gesplitst: *a.* de post-inrichting zelve, *b.* de dienst daarvan en daarop, en *c.* de financieele resultaten; breede tabellen en formulieren werden voor al die drie deelen vastgesteld.

De vijfde sectie, over de strafrechts-statistiek, werd bij uitzondering geplaatst onder de leiding van een niet-Rus, en wel van onzen von Baumhauer. Men hield zich daar vooreerst bezig met de ‘casiers judiciaires’, en het congres sprak wederom de wenschelijkheid uit, om in ieder land zulke ‘casiers’ of pe-

riodieke registers te hebben, ter wille van het constateeren der ‘recidive’. Men bepaalde, dat de documenten zóó zouden worden ingericht, dat men daardoor de studie van de recidive in verband kon brengen met het onderzoek van het penitentiaire stelsel. De ‘casiers judiciaires’ moesten als het ware een kadaster worden van allen in een land strafbaar erkende personen: in twee woorden: ‘het zwarte boek’. Het congres sprak zich nog niet uit over de questie wat te verkiezen was: òf het Fransche systeem, verzameling hoofdzakelijk bij de hoven en rechtbanken en mededeeling alleen langs ambtelijken weg, òf het zoo even in allerijl ingevoerde Russische stelsel, concentratie van al die feiten en data bij het ministerie van justitie en openbaarmaking der namen in periodiek gedrukte lijsten. - In de tweede plaats hield de sectie zich bezig met de statistieke opname der gegevens van de strafrechtspleging. De beste wijze was een nominatieve opname. Er moesten opgemaakt worden: *a.* bulletins voor elke zaak, en *b.* nominatieve bulletins voor elken aangeklaagde: modellen daarvan werden opgegeven. - Eindelijk werd een vergelijkende nomenclatuur van alle zware inbreuken op de wet gemaakt. Wenken werden daarvoor gegeven, en besloten de zaak nog eerst aan het onderzoek van specialiteiten te onderwerpen, om later daarop te kunnen beslissen. Als proeve wilde men dan beginnen met een statistiek onderzoek over de in het jaar 1872 voorgekomen moorden.

Buiten het programma om besloot het congres, op voorstel van eenige leden der vierde sectie, waaronder de heer Vissering, de questie van de statistiek der spoorwegen aan de bijzondere aandacht der voorbereidings-commissie van het negende congres aan te bevelen.

En zoo volbracht het congres te St. Petersburg zijn taak. Een zaak zou echter nu voortaan veranderen. Overeenkomstig de nieuwe organisatie werd het zwaartepunt van den werkkring van het congres verlegd naar de permanente commissie. Het congres zou nu in het vervolg meer in het algemeen het wenschelijke gaan bepalen, de permanente commissie de al of niet uitvoerbaarheid van dat wenschelijke nader uitspreken. Om de spil van die permanente commissie zou voortaan de loopbaan der statistieke congressen zich dienen te wentelen. Ten minste men sprak die hoop te St. Petersburg uit.

IX.

Het negende congres werd te BUDA-PESTH gehouden. Bij vorige congressen was het de taak uitsluitend van de voorbereidings-commissie geweest, om alles voor zulk een congres in orde te maken. Thans had echter ook de permanente commissie voor het eerst een groot aandeel in het opstellen en gereed maken van het programma. Dat programma moest nu voortvloeien uit de samenwerking van de permanente en de voorbereidingscommissie. Wij moeten dus vooraf kortelijk nagaan wat de permanente commissie, onder het presidium van Semenow, deed.

De permanente commissie hield, in den tusschentijd tusschen het congres van St. Petersburg en dat van Pesth, twee, of laten wij zeggen drie zittingen. De eerste dier zittingen had in Augustus 1873 te Weenen plaats, tijdens de algemeene internationale tentoonstelling van industrie dáár ter plaatse. De verschillende landen, die vroeger aan de congressen hadden deelgenomen, waren voor het meerendeel ook tot de permanente commissie toegetreden. Men behandelde hoofdzakelijk drie punten: *a.* de onderwerpen, die op vorige congressen waren ter sprake gebracht, doch welker uitwerking voor later was voorbehouden, alsmede de questies die speciaal aan de permanente commissie waren opgedragen[1], *b.* den stand en gang van het werk der internationale vergelijkende statistiek, en *c.* alles wat betrekking had tot het volgende congres, de aanwijzing der plaats waar het zou worden gehouden, en de zaken die daarop zouden moeten worden behandeld. - Terwijl nu de onderwerpen *sub a.* in handen van rapporteurs werden gesteld, ging de permanente commissie dadelijk met zorg na, wat gedaan was aan den arbeid der internationale vergelijkende statistiek. Het bleek werkelijk dat alles nu in een staat van wording was gekomen.

1 De questies *sub a.* waren de volgende. Eensdeels de questies wier uitwerking door afgeloopen congressen aan latere congressen was opgedragen, en wel van wege het Haagsche congres 1°. de statistiek van het nationale inkomen, 2°. de statistiek der graanproductie (Ruggles), 3°. de statistiek der militaire uitgaven enz. (Chadwick), en 4°. van wege het Petersburgsch congres: de statistiek der spoorwegen. - Anderdeels als speciale taak der permanente commissie: 1°. de grafische en geografische methode, 2°. een statistiek der bergwerken-industrie, 3°. het nazien der lijst van de 103 handels-artikelen als minimum van een internationale handels-statistiek, 4°. een nomenclatuur der zware misdaden; voorts 5°. de classificatie der industrie overeenkomstig het overleg met de Jury van de groote Nijverheids-Tentoonstelling van Weenen.

De programma's van de verschillende boekdeelen werden door de onderscheidene bewerkers besproken. Over questies uit die programma's werd van gedachten gewisseld. Aan het geheele plan van het werk werden nog twee toevoegingen gemaakt en voorts enkele nadere schikkingen onderling goedgekeurd. De twee toevoegingen waren de volgende: op voorstel van Engel werd namelijk nog een XXVIe hoofdstuk in de reeks der indeelingen opgenomen, en wel de internationale vergelijkende statistiek der ‘maatschappijen op actiën’, hetgeen aan Engel zelven ter bearbeiding werd opgedragen. Voorts werd (eveneens op Engel's voorstel) een nieuwe onderafdeeling aan het IIe hoofdstuk (bevolking) gehecht, en wel de statistiek ‘der emigraties en immigraties’ (Ein- und Auswanderung), d.i. de beweging der bevolking van land tot land, namelijk in de richting van Europa naar de andere deelen der aarde; de bewerking van dat onderdeel werd opgedragen aan den heer Nessmann (Hamburg). Wat de nadere schikkingen betreft, zij betroffen de verdeeling van het werk onder de bewerkers, bijv. dat het werk aan hoofdstak XII *b.* (de rivier-scheepvaart) en hoofdstuk XIII *c.* (rivieren en kanalen) aldus zou worden bewerkt, dat Rusland de cijfers der oostelijke en Duitschland de cijfers der westelijke staten van Europa daarvan zou behandelen; en dat bij hoofdstuk XV de heer Bodio uit Italië in plaats van den heer Kummer uit Zwitserland trad. Opmerkelijk was het dat België zich van het werk begon terug te trekken, en toeliet dat de beweging der bevolking (II. *c.*) aan den heer Becker (Duitsche rijk) werd overgedragen. Ook Hessen onttrok zich aan den arbeid der spoorwegstatistiek (XIII. *b.*). Overigens werd in 't algemeen aangenomen dat ieder bewerker van een deel voor het hem opgedragen gedeelte zou nagaan, welke besluiten der congressen misschien een REVISIE noodig hadden, en daaromtrent later een voorstel zou doen. - Zoo kon de permanente commissie overgaan tot het programma van het volgend congres. Het bleek dat Buda-Pesth de plaats zou zijn, waar dit congres zou worden gehouden. Met het oog daarop werd aan den heer Kéleti - den chef van het Hongaarsche bureau van statistiek - de opdracht gegeven een programma voor te stellen. Het behandelen van dit programma, het daarvan verwijderen van sommige punten, het wijzigen van andere, en het daaraan toevoegen van nieuwe, was nu de arbeid, waarmede de permanente commissie zich in de derde plaats bezig hield. - Deze arbeid werd (nevens het toezicht op het werk der internationale ver-

gelijkende statistiek) voortgezet op de tweede zitting der permanente commissie, die van 27 Augustus tot 5 September 1874 te Stockholm (de vaderstad van Wargentin) werd gehouden. De permanente commissie bewerkte toen vooral de groote lijnen van het geheele programma, benoemde geleerden, die memories over enkele punten zouden opstellen, en wees tevens de rapporteurs aan, die over zulke onderwerpen concept-besluiten aan het congres zouden aanbieden. Vooral deed de permanente commissie haar best, om enkele onderwerpen, die nog niet rijp waren voor een beslissing, van de orde van het eventueele programma af te voeren. Zóó werden van de discussies van het toekomstig congres geëcarteerd: *a.* de bespreking der grafische en geografische methode, *b.* de organisatie der statistiek, *c.* de vraag naar het nationaal inkomen, *d.* de questie der militaire statistiek (van Chadwick) en *e.* het vraagstuk der nationaliteit met betrekking tot de taal. Een reeks van overige questies - zoo oude als nieuwe - werd op het programma gebracht. Uitdrukkelijk werd echter door de permanente commissie erkend, dat de voorbereidings-commissie van haar kant ook het recht zou hebben nog nieuwe questies op het programma te stellen, zulke questies nog door andere geleerden te laten bewerken, of nieuwe rapporteurs te benoemen, als de aangewezenen niet met het werk gereed konden komen. - Dat alles werd nog nader besproken en geconstateerd op een vertrouwelijke conferentie, die de meeste leden der permanente commissie in Augustus 1875 te Parijs (tijdens het congres voor de geografie) hielden; en, terwijl de Hongaarsche voorbereidings-commissie van haar kant ook niet stil zat, kwam zóó het programma met al wat daartoe behoorde tot stand.

De vereenigde arbeid van permanente en voorbereidende commissie had uitgewerkt, dat ditmaal een bij uitstek goed en volledig internationaal programma (het boekdeel telde ongeveer 2000 bladzijden 4to.) was tot stand gekomen.

En nu, tegen het eind van de maand Augustus 1876, ging men naar Pesth.

Tooverachtig schoon ligt aan de beide oevers van den Donau de hoofdstad van Hongarije. Terwijl aan de rechterzijde van de rivier op en langs de bergrotsen de huizen van het oude Ofen en Buda zich op elkander schijnen te stapelen of in de diepten neêrzinken, spreidt aan den linkerkant op een vlak terrein, slechts in de verte door heuvelen gedekt, het moderne en weidsch

gebouwde Pesth zich breed en gelijkmatig uit. Drie stout geslagen bruggen overspannen de bruisende golven en verbinden oud en nieuw, rotsen en vlakte, scherp gekanten hoek en zachte glooiing tot een evenredig geheel. Dat geheel wordt een schoon harmonisch beeld en hult zich in een lichtend waas van poëzie. Het is alsof een doorschijnende Oostersche sluier over alles losweg is heêngeworpen: men denkt er niet aan de verschillende fragmenten in bijzonderheden na te gaan, men verliest zich slechts in den éénen indruk, den eersten aanblik. Gij zijt nog nauw op den Donau het Margaretha-eiland voorbijgevaren, of reeds heeft zekere bekooring zich van u meester gemaakt; iets opbruisends, iets wilds tintelt door de aderen, de oogen die u aanzien schitteren van een vreemd doordringend vuur, het glas met den fonkelenden zwaren wijn ziet gij u toedrinken, de echt Hongaarsche dans omgeeft u, gij zijt reeds in de stemming om alle kalmte en zelfbeheersching te vergeten bij het hooren der Zigeuner-muziek.

De muziek der Zigeuners was in veel opzichten het gevaar en de verleiding van Hongarije; en waarschijnlijk met het loffelijke doel om het land voor goed tot positieve denkbeelden te leiden, hadden de Hongaarsche staatslieden het besluit opgevat het internationale statistieke congres in Buda-Pesth te ontvangen. Het congres moest dan dáár vooral de roeping hebben om de belangstelling in de statistiek in groote kringen te verbreiden en wakker te houden. Allen in Hongarije stemden met dien wensch in. De palatijn, aartshertog Josef, wilde eere-voorzitter wezen; het ministerie, vooral de ministers Trefort en von Wenckheim, was onvermoeid om de eer van het land bij het congres op te houden; de hooge geestelijkheid - en innemender figuur is haast niet denkbaar dan de fijnbeschaafde ridderlijke aartsbisschop van Kalocsa - knikte gunstig toe; het gemeentebestuur van Pesth steunde alles krachtig; en de dienaren der staatswetenschap in Hongarije gingen alles organiseeren. De directeur der Hongaarsche statistiek, Kéleti, was berekend om alles goed te doen loopen. Hem hielpen allen die in Hongarije de wetenschap van staat en maatschappij beoefenden; ik noem slechts de namen van Konek, Hunfalvy, Lewin, Körösi, Joseph Borsi, Karl Galgoczy, Kaucz, Beöthy, Bela Weisz, Herich, Zlinszky, Rupp, Kerkapolyi, Bedö, Matlekovics, Dechy, enz.

Zoo kon de arbeid beginnen. De permanente commissie hield eerst voorafgaande zittingen om te constateeren hoe ver

men gevorderd was met het boekwerk der internationale vergelijkende statistiek. Werkelijk was thans iets verkregen. De vertegenwoordiger van Zweden (de heer Sidenblath) bood een boekdeel aan over den staat van de bevolking (II. a.); een vertegenwoordiger van Frankrijk (de heer Yvernès) een uitgebreid werk over de statistiek van de burgerlijke en handelsrechtspleging (XX. *a*,); een vertegenwoordiger van Italië (de heer Bodio) een deel over de spaarbanken (XVI. *a.*): de vertegenwoordiger der stad Pesth (de heer Körösi) het eerste gedeelte van de statistiek der groote steden, en wel de beweging der bevolking daarin (XXV.); de directeur der Hongaarsche statistiek (de heer Kéleti) het eerste deel van de statistiek van den wijnbouw (VI). Andere gedelegeerden boden memories over de hun opgedragen taak aan; weder anderen gaven inlichtingen; kortom, het bleek dat de arbeid in gang was. Men bezat nu alvast de eerste deelen en dus een tastbaar resultaat![1].

Het congres splitste zich nu, na de opening door den aartshertog Josef zelven, in zes sectiën. - De eerste sectie zou, onder leiding van den heer Semenow, het onderwijs der statistiek, de questie der sterfte-tabellen, en eenige punten uit de statistiek der groote steden behandelen. - Wat het onderwijs der statistiek aangaat, zoo waren daarover werkelijk schoone opstellen in het programma opgenomen van Konek, Levasseur en Jahnson uit Petersburg. De discussie in de sectie liep vooral over de vraag, of het raadzaam kon wezen de statistiek reeds onder eenigerlei vorm op de lagere scholen te brengen, ten einde zich op die wijze later bij het volk (als die kinderen der scholen mannen en vrouwen waren geworden) medewerking bij het vragen en ontvangen van inlichtingen over de statistiek te verzekeren; en voorts over de questie of bij het hooger onderwijs in de statistiek practische oefeningen in de statistiek niet een noodzakelijk bestanddeel moest vormen. Na een warme discussie, waaraan Ficker en Engel ook deelnamen, werd besloten, dat het directe onderwijs in de statistiek tegenwoordig *niet* mogelijk scheen in het lager onderwijs, dat echter enkele noties uit de statistiek, vooral betrekking hebbende op het vaderland, haar plaats

1 De permanente commissie bepaalde voorts nog, op voorstel van den gedelegeerde uit Brazilië (den gezant te Weenen, Vicomte de Porto-Seguro), dat een XXVIIe rubriek aan het werk zou worden toegevoegd, namelijk over de statistiek der koloniale waren Aan Portugal werd het onderwerp ‘niet bebouwd grondeigendom’ (III. *a.*) door Frankrijk ter bewerking afgestaan.

konden vinden bij het aanleeren der elementaire aardrijkskunde: kaarten, diagrammen en een bepaald daarvoor opgesteld handboekje moesten dan helpen. De onderwijzers intusschen moesten de statistiek kennen. Bij het hooger onderwijs (en professor Hildebrand uit Jena, een uitnemend bevoegde, gaf hier zijn gewaardeerd advies) moesten practische oefeningen een plaats innemen; aan elken leerstoel moesten daarvoor bibliotheken van statistieke werken zijn toegevoegd, terwijl de ambtelijke bureaux van statistiek zoo mogelijk met de hoogleeraren in betrekking moesten worden gesteld. - Wat de sterfte-tabellen betreft, zoo nam de sectie (en het congres beaamde later dit alles) in hoofdzaak de denkbeelden van de heeren Lewin en Becker (uit Berlijn) aan. Men beval namelijk, zonder daarom den staf te breken over eigenaardige berekeningen als die van Farr, een zuiver wetenschappelijke methode van bewerking aan; te weten een bepaling der verhouding tusschen het getal gestorvenen en de totaliteit der ‘equi-agés’, waaruit die dooden uitsluitend en geheel en al voortkwamen. De mortaliteit moest dan jaar op jaar berekend worden, en voor de eerste week van het leven per dag, voor het eerste halfjaar van het leven per maand, en voor het tweede halfjaar en het tweede jaar per kwartaal. De storende invloed der migraties moest dan zooveel mogelijk worden geëlimineerd. Ten einde nu die berekeningen te kunnen uitvoeren, werden de aan de bevolkingen te richten vragen geformuleerd; op de beantwoording dier vragen moest natuurlijk alles neêrkomen. - Voor de statistiek der groote steden was uit den boezem der eerste sectie een onder-afdeeling benoemd, onder leiding van den heer Körösi. Deze onder-afdeeling nam besluiten over het opmaken der sterfteverhouding in de steden, die geheel en al op de feitelijke mortaliteit moest gebaseerd worden; over het vervaardigen van een periodieke statistiek van den gezondheids-toestand en der bevolkings-beweging in de steden (waarbij men geheel en al Farr's denkbeelden overnam): en over het opmaken van een stedelijke finantiëele statistiek. De eerste sectie nam dit alles over, en beaamde ook een wensch, dat in het vervolg de statistiek der groote steden in een bijzondere sectie van het congres zou worden behandeld, een wensch waaraan de permanente commissie haar zegel hechtte.

De tweede sectie behandelde, onder leiding van Yvernès, de questies der recidive, van het penitentiaire stelsel en der ‘casiers judiciaires’. Yvernès zelf had een uitstekende enquête over

deze questies in het programma geleverd, terwijl Jacques Outine uit St Petersburg kortelijk de resultaten van het Russische stelsel der ‘casiers’, dat op het congres van St. Petersburg slechts 18 maanden oud was, doch nu sinds zes jaren bestond, had opgeteekend. Het was bij gelegenheid van deze discussie over de ‘casiers’, dat Gneist zijn voorkeur uitsprak voor het Russische boven het Fransche stelsel. Men nam in het algemeen besluiten, waarbij de ‘casiers’ aanbevolen bleven en het onderzoek en de constateering der recidieve zou worden vergemakkelijkt. - Diezelfde tweede sectie had ook ter behandeling gekregen de questie der grond- en hypothecaire registers. De Hongaar Zlinszky had daarover in het programma een breede studie geleverd, die een duidelijk overzicht der daarop betrekkelijke stelsels bij de verschillende volken gaf. De heer Schmierer, mede uit Hongarije, had nu met behulp van dit onderzoek enkele conclusies geformuleerd, die grootendeels in haar geheel werden overgenomen. Een bepaalde groepeering der onderwerpen in zeven rubrieken werd voor zulke tabellen voorgeschreven; zij betroffen *a.* ‘le corps de propriété’ (getal en waarde), *b.* de overdrachten in openbare boeken (gevolg van eigen wil, van gerechtelijke executie of van erfopvolging), *c.* de hypothecaire lasten (hypothecaire inschrijving, inschrijving van onder-hypotheken, cessies), *d.* de doorhalingen, *e.* de totale som der ingeschreven hypothecaire lasten, *f.* de gespecificeerde interest, *g.* verdeeling van alles naar de sommen (onder de 500 francs, van 500 tot 1000 francs, van 1000 tot 10,000, van 10,000 tot 100,000 enz., enz.).

De derde sectie besprak, onder leiding van den Hongaarschen professor Rupp, drie onderwerpen: de internationale statistiek der epidemische ziekten, de statistiek van de cholera, en de statistiek der baden en minerale wateren. - Wat het eerste onderwerp betreft, zoo had een goed opstel van Josef Fodor te dien aanzien betoogd, dat, zoo ergens, hier sprake moest zijn van internationale maatregelen en internationale statistiek; dàn alleen waren groote epidemiën te bedwingen, wijl men haar naderen en haar veld-winnen leerde kennen. Een voorstel tot het organiseeren eener internationale statistiek daarover werd dus door hem gedaan. Een practisch geneesheer uit Weenen, de heer Nusser, had dit alles ondersteund, doch wilde eigenlijk de opgaven enkel en alleen bij de hospitalen verzamelen. Men trad in de derde sectie over het algemeen in de denkbeelden

van Fodor, en daar de maatregelen tegen de cholera toch bij alle epidemiën het scherpst moesten en konden zijn, verbond men aan de discussie over de epidemiën het debat over de cholera, zooals het reeds in het programma door Koranyi en gedeeltelijk ook door Pettenkofer was ingeleid. In die discussie deden zich vooral hooren de reeds in Petersburg gewaardeerde Engelsche geneesheer uit Indië, Mouat, en voorts Dr. Hirsch uit Berlijn. Het plan van een internationale statistiek over al die aanstekelijke ziekten werd toen aangenomen, lijnen voor zulk een statistiek getrokken, en aan een commissie opgedragen dat denkbeeld te helpen verwezenlijken. - Dezelfde sectie hield zich ook bezig met een statistiek der baden en minerale wateren, welk onderwerp natuurlijk nog niet dadelijk kon worden uitgeput, maar welks internationale belangrijkheid (na het rapport van Hunfalvy) bij besluit werd erkend.

De vierde sectie vergaderde onder het presidium van Levasseur. Zij zou de landbouw-statistiek, de bosch-statistiek, en de ‘metereologie agricole’ behandelen. Wat de landbouw-statistiek aangaat, Keleti zelf had daarover in het programa een zeer verdienstelijke studie geschreven, waarin hij vooral aandrong op het maat houden in het vragen van inlichtingen, en waarin hij tevens het belang uitéénzette van een algemeene statistiek der oogsten van alle landbouw-produkten, waardoor tevens een schatting van de jaarlijksche consumptie van menschen en dieren zou kunnen verkregen worden. Kéleti vroeg in zekeren zin een aansluiting aan de besluiten genomen op het landbouw-congres van Weenen in 1873, en men formuleerde (overeenkomstig een rapport van den heer Neumann) zijne vragen in even zoovele eenigszins algemeen gestelde beslissingen. - Voor de statistiek der ‘Sylviculture’ hadden Meitzen uit Berlijn en de Hongaar Adalbert Bedö bijdragen in het programma geleverd. Meitzen had vooral in het licht gesteld dat de ‘Forstwirtschaft’ niet met den landbouw op een lijn was te stellen: de planten der boschcultuur rijpen eerst in 60 of 100 jaren, en een zeer kunstige berekening, die nooit zuiver kan wezen, maar die altijd bij benadering moet voortgaan, is noodig om hier tot schattingen te komen. Het was echter zaak de elementen dier waardeering voor de verschillende landen op gelijkmatige wijze te gebruiken. Meitzen bepleitte in zijn stuk vooral de aansluiting aan een rapport uitgebracht aan den Duitschen Bondsraad. In het algemeen werden Meitzens denkbeelden aange-

nomen, in zooverre zij strekten om den weg te banen tot een internationale bosch-statistiek. Er werd besloten, dat men een tienjarige opname zou voorschrijven, die alle details zou omvatten, en dan jaarlijksche meer oppervlakkige overzichten zou volvoeren, die het bedrag van het gekapte en gevelde hout, den prijs van het hout en de dagloonen der arbeiders zouden aanwijzen. - Het derde onderwerp dezer sectie, de ‘metereologie agricole’ was een legaat van Maury († Februari 1873) en van Quetelet († Februari 1874). Te St. Petersburg het eerst ter sprake gebracht, had het onderwerp sinds vele geleerden bezig gehouden. De sectie, en later het congres, nam nu op voorstel van Semenow besluiten, waarbij de bepalingen van het congres van St. Petersburg werden verscherpt en uitgebreid. De gouvernementen werden o.a. ook uitgenoodigd, waarnemingen te doen om den invloed der vernietiging der bosschen op het klimaat te constateeren, enz.; voorts werd de permanente commissie verzocht zich in betrekking te stellen met het metereologisch congres, dat in 1877 te Rome zou plaats hebben.

De vijfde sectie behandelde, onder voorzitterschap van Bouschen en van Engel, de questies van de nijverheid. Allereerst de statistiek der huis-industrie. De heeren Max Wirth, Kerkapolyi en Herich hadden daarover studiën in het programma geleverd. Zij verstonden daaronder den arbeid die te-huis verricht wordt, hetzij als bijkomende arbeid van een landbouwende bevolking, hetzij als werk dat te-huis wordt gedaan door werkelijk industrieele arbeiders die voor een ondernemer of fabrikant-handelaar werken. Bij de discussie meende Bouschen dat men zich voorloopig tot de eerste categorie (de bijkomende bezigheid van een landbouw-bevolking) moest bepalen, terwijl ook Engel de zienswijze uitsprak, dat monografiën over de verschillende landen de punten der tweede categorie eerst moesten ophelderen. Zeer algemeen gestelde vragen werden over geheel deze materie (volgens het rapport van Herich) aangenomen. - In de tweede plaats hield deze sectie zich bezig met de statistiek der ziekten en der mortaliteit bij de industrieele arbeiders, alsmede met de verzekeringen tegen ongevallen en invaliditeit bij die klasse van menschen. Engel had daarover in het programma een van die rapporten gechreven, die overal den greep des meesters doen zien. Hij stelde voor, dat de gouvernementen uitgenoodigd zouden worden om alle over dit onderwerp door hem opgenoemde gegevens aan de permanente

commissie te doen toekomen, en dat die commissie aan een volgend congres de gansche questie zou onderwerpen. Men had niets beters te doen dan deze wenschen van den heer Engel met enkele wijzigingen aan te nemen. - Voorts nam deze sectie ter hand de statistiek der in de groote industrie ten gunste der arbeidende klassen getroffen inrichtingen, een onderwerp, waarover de heer Mayr in het programma een bijdrage had geleverd. Een eenigszins breede statistiek werd hierover voorgeschreven, met zeer in détails gaande vragen, die aan enkele leden, bijv. den heer Victor Böhmert (den bekenden redacteur van ‘der Arbeiterfreund’), toch nog niet geheel voldoende toeschenen. - Nog hield deze vijfde sectie een gecombineerde vergadering met de tweede sectie, over een internationale statistiek der actie-maatschappijen, die zich met handel en industrie bezig houden, en inzonderheid over de naamlooze en commanditaire vennootschappen. Ook over dit onderwerp had de heer Engel in het programma een voortreffelijke en bijna geniale studie geleverd, een studie, die over de ontwikkeling en verwikkeling der actie-maatschappijen in Duitschland sinds 1870 sterksprekende cijfers mededeelde. Naar aanleiding van zijn statistieke berekeningen, die overal ook buiten het congres diepen indruk maakten, werden besluiten genomen, die den stoot moeten geven om in alle landen nauwkeurige enquêtes over den toestand en de uitbreiding dier maatschappijen, een der levens-questies onzer tegenwoordige samenleving, te doen houden. - Vergeten wij niet dat, wat de industrie betrof, de commissie, die ingevolge het besluit van het St. Petersburgsch congres (zie blz. 88) door de Jury der wereldtentoonstelling van Weenen in 1873 was benoemd, met haar indeeling en classificatie der industrieën was gereed gekomen. Brachelli uit Weenen kon namens haar een classificatie in 3 categorieën, 17 groepen, 80 classen en 561 secties overleggen, welke classificatie in alle opzichten hun, die zich met de statistiek der industrie bezig houden, het werk vergemakkelijkt.

De zesde sectie eindelijk behandelde, onder voorzitterschap van Brachelli en Perl uit Petersburg, de questies der statistiek van handel en van vervoer. - Vermelden wij dadelijk dat in deze sectie overgelegd werd, en wel door Nessmann, de voor het eerst gerevideerde lijst der handelsartikelen, die het minimum zouden moeten uitmaken van een internationale handels-statistiek (zie blz. 89). Thans werd deze nomenclatuur uitgebreid tot 112 artikelen, in afwachting dat later nog wel eens toevoegingen

zullen worden gemaakt. - Aan de orde werd nu allereerst gesteld de questie van een voor alle naties gelijkvormige handelsbalans en van de statistiek van den buitenlandschen handel. De heeren Becker uit Berlijn, Caignon uit Parijs, Nessmann uit Hamburg, Neumann-Spallard uit Weenen, Alfred Schmidt uit St. Petersburg, Giffen uit Londen en Matlekovicz uit Pesth, hadden hierover in het programma bijdragen geleverd. Overeenkomstig die adviezen werden na breede discussies, waaraan ook Leone Levi deelnam, eenige niet altijd eenvoudige lijnen getrokken, voornamelijk met het doel om juist te formuleeren wat invoer, wat uitvoer en wat transiet was. Voor den invoer werden 5 onderverdeelingen, voor den uitvoer 4 onderverdeelingen vastgesteld. Op voorstel van den heer Weisz werd daarbij aangenomen, dat de regeeringen zouden uitgenoodigd worden om als grondslag van elke douane-periode het kalenderjaar van 1 Januari tot 31 December te nemen. Voorts werd aangedrongen, om de handelsbeweging op groote routes (zee, rivieren en spoorwegen) en op zijwegen afzonderlijk te groepeeren, verzendingen van goud en zilver af te scheiden, en overigens de lijst der 112 artikelen in toepassing te brengen. Vermelden wij dat onder deze rubriek ook de wensch aangenomen werd, dat in landen, waar slechts op weinig koopwaren rechten van inen uitvoer bestonden, een wet den handel zou verplichten om ter wille der statistiek toch de noodige aangiften te doen. Men ziet dat de heeren statistici zich niet laten afschrikken! - In de tweede plaats hield deze zesde sectie zich bezig met een internationale statistiek van het vervoer op de spoorwegen. In het programma waren daaromtrent opstellen van Giffen, Bela Weisz, Toth en Brachelli opgenomen. Na veel discussie werd besloten, dat het congres die questie in handen zou stellen van een commissie van ‘experts’ (deskundigen), die zich bij de permanente commissie *ad hoc* zou voegen.

En zoo waren de werkzaamheden afgeloopen. De permanente commissie kreeg thans tot voorzitter den heer Kéleti. De algemeene zittingen van het congres namen natuurlijk de besluiten der secties over, en zouden daardoor zelfs iets vervelends hebben gekregen, wanneer niet Engel op een daarvan zijn schoone lofrede op den sedert het congres van St. Petersburg overleden Quetelet had voorgedragen.

De naam van Quetelet voert ons terug tot de beschouwingen waarmede wij dit ons opstel openden.

De weinige lezers, die het geduld hebben gehad dezen langdradigen en vermoeienden catalogus van onderwerpen te doorloopen, zullen wellicht eenigzins verbijsterd mij vragen, of ik nu werkelijk geloof dat het doel, hetwelk Quetelet zich stelde, door deze congressen is bereikt. Hij wilde voor de stroomingen in de maatschappij doen, wat Maury voor de golvingen der zee had gedaan. Ach - zeggen zij - de wateren in hun pijlsnelle, vliedende, wisselende en voorbijgaande vaart laten zich meten en bedwingen, maar de fluctuaties der maatschappij onttrekken zich nog aan den knellenden handgreep. Waar het aanwenden en toepassen van identieke en geheel gelijke inlichtings- en verzamelings-formulieren een volstrekt vereischte was, daar hebben de enkele landen rekening moeten houden met particuliere eigenaardigheden van volk, wetgeving en administratie: - en het gevolg is geweest dat de besluiten van al deze negen congressen geen wetboek van bindende regelen vormen, maar grootendeels vrome wenschen (pia desideria) alléén van de wetenschap!

Doch geduld! Is direct niet alles verkregen, indirect is het resultaat lang niet verwerpelijk.

Ik reken daartoe in de eerste plaats, dat deze congressen den stoot hebben gegeven tot zeer omvattende empirische studiën op *het geheel* der maatschappij. Tot nu toe had eigenlijk elk land voor zich alleen elk statistiek onderzoek ondernomen. Dit was iets waard, zelfs veel waard, maar toch nog slechts het halve werk. Wezenlijke resultaten kan de statistiek slechts geven door zeer *groote getallen*, door cijfers opgenomen op een zeer uitgebreid veld. Dan eerst komt de met wit krijt getrokken lijn (waarvan Quetelet steeds sprak) te voorschijn. Bij studiën op een enkel land (vooral wanneer het land niet groot is) ziet men nog slechts fragmenten en soms bizarre wild dooréénloopende stippen, die zich kruisen, over en tegen elkander springen en zich opdringen: de richting der regelmatig loopende lijn valt nog niet in 't oog. Toch moet men die '*latente*' lijn kennen. De congressen hebben nu steeds naar het zoeken van die lijn gewezen. Zij hebben op die wijze, daar zij elk land tot medewerking op dien ontdekkings-tocht opriepen, voelbaar het bewustzijn bij elk land verlevendigd, dat men tot een geheel, tot een groote gemeenschap, behoorde. Denkt u slechts den ge-

weldigen omkeer in het voorstellings-vermogen der menschen, nu men, door de hulp van die statistieke studiën, leert inzien, dat de donkere en treurige cijfers niet enkel het nadeel van het betrokken land of gewest verkondigen, maar ook tegelijk schaduwstrepen van het geheel zijn! En onder het zoeken van zulke algemeene wetten - hoe verborgen en bedolven zij ook waren door de dwarreling der maatschappij - bij het turen op die zee van wisselende verschijnselen en feiten, heeft men werkelijk hier en daar verrassende inzichten in donker gewaande plekken verkregen. Kostbare bijdragen leveren de onderzoekingen dezer congressen voor het gebouw der sociologie, dat onze eeuw misschien zal zien oprijzen, wanneer geduld en volharding ons geslacht blijven bezielen, en wanneer wij maar niet in de fout vervallen van te schielijk de begrippen van coïncidentie en causaliteit met elkander te willen gelijk stellen.

In de tweede plaats hebben deze congressen gewerkt om de onverschilligheid in de statistiek bij het publiek te bestrijden. De statistiek - de wetenschap, die zoo laag bij den grond schuift, en wier objekt en waarneming met elke minuut tot het verledene en voorbijgegane behoort - heeft uit den aard der zaak bij het groote publiek niet veel bewonderaars. De statisticus zou daarin gaarne berusten, indien de statistiek niet juist de medewerking van het publiek noodig had, om haar inlichtingen te verkrijgen. Vandaar dat onverschilligheid van de zijde van het publiek voor de statistiek iets doodends is. De statisticus kan zich niet tevreden stellen met het mandaat, dat de eerzame nachtwachts van Dogberry kregen: ‘poogt ze te vangen, en als zij zich niet willen laten pakken, laat ze dan maar loopen’. Neen, de statisticus moet ze pakken, en wel op niet al te moeielijke of bezwaarlijke wijze: want men kan (Lüder zeide het reeds) toch niet de ééne helft der menschheid gebruiken, om de andere helft te controleeren. Het publiek moet dus belang stellen in de onderzoekingen van de statistiek, het verleeren de statistiek te beschouwen als een mixtum compositum van dít en dát. En zulk een belangstelling van de meest uitgebreide kringen is werkelijk door die congressen, in de verschillende landen waar zij gehouden zijn, opgewekt. Er dringt zich bij zulk een congres wel soms veel naar voren, wat eigenlijk tehuis behoort op ‘de kermis der ijdelheid’; er zijn voor een opmerker kluchtige contrasten te zien tusschen de fijnere vormen der hooge standen en de trouwhartige plompe

manieren van sommige geleerden - ‘très instruits mais sans éducation -: maar voor elk land is toch zulk een congres een welkome aanleiding, om zich eens met de borst op die wetenschap toe te leggen, en de wetenschap trekt haar profijt uit dit alles.

En zelfs, wanneer dit alles eens door lieden van het geslacht Nurks werd geloochend, dan nog zouden die congressen het aan hun bestede geld verdiend hebben door de uitgaaf der programma's en verslagen die zij hebben doen drukken. De verslagen der negen congressen, waarbij men thans kan voegen de rapporten der permanente commissie (op het congres van Pesth legde deze commissie een boekdeel over van 918 bladzijden), vormen tegenwoordig de groote schatkamer voor de wetenschap der statistiek. Elk professor, elk student moet dáár het grootste deel zijner statistieke kennis putten. Het zijn voor de beoefenaars der staatswetenschappen de côdes der statistiek met al de jurisprudentie. En onze overzichten, hoe vervelend overigens, moeten dit feit ten minste duidelijk in het licht hebben gesteld. Want verbazend groot is het aantal onderwerpen, dat grondig in die lijvige kwartijnen is behandeld. De gansche beweging der maatschappij, met al haar golvingen en vorm-veranderingen, is telkens in die boeken te bespieden. Men zou in die boeken telkens den invloed der heerschende ideeën, van wat men den tijdgeest noemt, kunnen opmerken. Elk nieuw congres bracht frissche nieuwe inlichtingen, daar elke statistieke opgave niet anders dan het resultaat van een opzettelijke waarneming is. Het contact met het leven wordt dus in die bladeren steeds gevoeld; waar de dorre theorie op het punt was tot mufheid te vervallen, blies de forsche wind van het groene leven stof en spinnewebben weg. En daar statistiek tegelijk materieel en toetssteen der economie is, kan de economie eerst waarlijk vooruitschieten wanneer vlijtig deze mijn der congressen wordt geëxploiteerd. Wij spreken er nu niet eens van, hoe de kunst van de statistiek, de eigenlijke techniek, meesterlijk uit deze verslagen met hun tallooze formulieren en vraagpunten en tabellen kan worden geleerd; die ontelbare rubrieken omslaande en overglippende krijgt men soms zelfs haast den indruk alsof hier, op het gebied der statistiek, de kunst om de kunst werd beoefend. Geen nood. Na de proefnemingen en experimenten komt men tot de wezenlijk practische uitvoeringen. En het zijn ware verrichtingen die boekdeelen der Vergelijkende internationale statistiek, waarvan de eerste deelen op het congres van Pesth zijn aangeboden.

Zoo hebben dus tot nu toe deze congressen niet zonder nut gewerkt.

Op hun wijze werkende om de menschheid tot éénheid te brengen, hebben de leden daarvan echter juist het omgekeerde gedaan van die oude torenbouwers van Babel. Deze stapelden steen op steen in de hoogte en verwarden zich in hun veelsoortige spraken; de statistici blijven zoo dicht mogelijk bij de aarde, in de laagte, en vinden in de cijfers een voor allen verstaanbare internationale taal.

Of de congressen na Quetelet's dood een toekomst hebben, en of zij er in slagen zullen de landen te dwingen de besluiten der wetenschap als bindende regels aan te nemen, blijft een geoorloofde twijfel, zelfs na de instelling der permanente commissie. Zeker is het, dat commissies niet alles kunnen doen, en dat de wereld der statistiek, om voorwaarts te kunnen gaan, een wetenschappelijken leider steeds noodig zal hebben.

De wetenschap der statistiek zou er misschien het best bij varen, wanneer de koninklijke mantel van Quetelet mocht blijken voor goed gevallen te zijn op Engel's schouderen.

20 September 1876.

H.P.G. QUACK.

De schilderkunst op de historische tentoonstelling te Amsterdam.

(*Vervolg van Deel III, blz.* 559.)

Een vreemdeling, die slechts den laatsten tijd zijns levens in Amsterdam doorbracht, maar op wiens verblijf hier ter stede ieder Amsterdammer werkelijk trotsch mag zijn, is de bij het groote publiek te weinig, maar bij kunstvrienden algemeen geachte Wallerant Vaillant, die in 1623 te Rijssel werd geboren en als leerling van E. Quellinus bekend staat. Gedurende vele jaren werd hij beschouwd als de uitvinder dier wijze van graveeren, welke bij ons den naam draagt van zwarte kunst, maar die door de Duitschers eigenaardiger *Schabkunst* wordt genoemd. Die roem is hem ontnomen, en overgedragen op Ludwig von Siegen, die op het denkbeeld gekomen, om de koperen plaat eerst zwart te maken en daarna de lichteffecten daarop aan te brengen, zijn uitvinding mededeelde aan prins Ruprecht, zoon van den ongelukkigen keurvorst Frederik van de Pfaltz, die, zooals Nagler zegt, aan een niet te stillen onderzoekingsgeest en helderen blik een ontwikkeld kunstgevoel paarde. Ruprecht zocht een helper om de nieuwe wijze van graveeren zoo mogelijk tot volkomenheid te brengen; hij vond dien in onzen Wallerant. Moet van Siegen als uitvinder, prins Ruprecht als beschermer en verbeteraar der zwarte kunst beschouwd worden, Wallerant Vaillant voerde die tot een hoogte, waarop zijne voorgangers als dilettanten haar nimmer hadden kunnen brengen. Ook als schilder en teekenaar muntte hij uit Men vindt van hem vermeld dat hij meesterlijk portretten met zwart krijt op grauw papier heeft geteekend; het bewijs

hiervan kan men niet alleen te Dresden vinden, waar een band berust met twaalf dergelijke portretten van de vorstelijke personen die in 1658 bij de kroning van keizer Leopold I tegenwoordig waren, maar ook in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, waar, in de eenige portefeuille met teekeningen, die aldaar berust, twee uitmuntende dergelijke portretten te vinden zijn, door Vaillant in 1650 geteekend.[1] Als schilder heeft hij niet minder verdiensten, al wordt van zijne schilderijen door schier niemand melding gemaakt. Ons zijn zes zijner schilderijen bekend; te Dresden berust een soort van boerenbedrieger, bestaande uit pennen, pennemesjes en brieven door hem in 1658 geschilderd. Een zijner voornaamste werken uit zijn laatsten tijd was tot heden verborgen in het Walenweeshuis[2], en prijkt door de goede zorgen van Dr. C.E. Daniels nu op de historische tentoonstelling. Het is een regentessenstuk van 1671, waarop drie wakkere maar zeker niet fijngevormde regentessen zijn afgebeeld, terwijl een klein meisje door de moeder van het weeshuis wordt binnengeleid; dit stuk hangt op het oogenblik tegenover een regentessenstuk uit hetzelfde weeshuis, dat van juist honderd jaar later dagteekent en door J. Buys is geschilderd; het doet, met Vaillants werk vergeleken, het kenmerkend onderscheid tusschen de 17^{e} en 18^{e} eeuw zoo duidelijk

1 Wie deze portretten voorstellen heb ik niet kunnen ontdekken; zij zijn gemerkt ‘W. Vaillant fecit 1650’ en geven een geharnast man en zijne gade te zien. Op het eerste leest men aet: 44, op het tweede aet: 43. Onder vele prullen bevinden zich in dezelfde portefeuille eenige stukken van waarde. Voor het meerendeel zijn deze teekeningen in 1809 door den heer A.A. Stratenus aan het Museum geschonken. Vooral munten uit twee teekeningen op perkament door Willem de Heer, een landschapje en een wintergezichtje van A. Cuyp, een vroeger aan Rembrandt, doch later aan Hoogstraten toegeschreven schets, voorstellende het bezoek der goden aan Philemon en Baucis, een teekening van Willem v.d. Velde, voorstellende hemzelven en zijne twee zoons, de portretten van Willem I en Louise de Coligny op perkament door Crispijn de Pas, een teekeningetje op perkament van Paulus Potter enz. Verder vindt men ook in deze portefeuille een geteekend portret van Lucas van Leiden, dat blijkens de hand die er een aanteekening onderschreef, eenmaal behoorde tot het werk van genoemden graveur dat thans als een der pareelen van het Prentenkabinet kan beschouwd worden en dat van 1630-1680 door den ontvanger Joannes Wtenbogaerdt ‘summo studio ac labore nec non minoribus expensis’ werd verzameld.

2 Het Walen-Weeshuis bezit in eigendom een tiental regentenstukken, twee portretten door Joanes Victors, enz. Ook vindt men er twee zeer gehavende paneelen, waarop men ten onrechte Piet Hein en zijne vrouw heeft meenen te ontdekken en wier aanwezigheid het praatje, als zou Piet Hein stichter van het Weeshuis geweest zijn, heeft in 't leven geroepen.

in het oog vallen als misschien nergens anders het geval is. Van Wallerant Vaillant vindt men op de tentoonstelling nog de beide portretten van Peter de Graeff en Jacoba Bicker (het laatste gemerkt: Vaillant 1674), die uit de Ilpendamsche ramp gespaard een veilig toevluchtsoord in de kollektie familieportretten van het geslacht Bicker hebben gevonden. Zij zijn echter van mindere kunstwaarde dan zijne beide fraaie portretten van Caspar Pellicorne en Clara Valckenier, die den heer Mr. Herman J. van Lennep toebehooren en die op de tentoonstelling een uitmuntend figuur zouden gemaakt hebben. Wellicht moeten de portretten van de Graeff en zijne vrouw dan ook worden toegeschreven aan een van Wallerants broeders, waarvan niet minder dan vier zich evenzeer aan de kunst wijdden. Lang heeft er veel verwarring omtrent de verschillende Vaillants geheerscht. Een artikel in de Navorscher van 1853, dat door Kramm is overgenomen en dat men te danken had aan de pen van Wallerants bloedverwant, den Heer J.P. Vaillant, heeft deze verwarring doen ophouden en vele ophelderingen omtrent het geslacht Vaillant medegedeeld. Als iets wat tot hiertoe nog niet bekend was, kan ik mededeelen, dat Wallerant gewoond heeft op den Fluweelen Burgwal[1], vanwaar zijn lijk op den 2^{den} Sept. 1677 naar de nabijliggende Walenkerk werd uitgedragen. Op zijn graf, niet ver van dat van van der Helst, staat geen enkel opschrift. Geen wonder! Ook Rembrandt en van der Helst heeft men tot op dit oogenblik die eer niet waardig gekeurd, en de vreemdeling die onze kerken bezoekt, vraagt met verbazing, of het in Holland een vaste regel was dat slechts de graven van hen, die met het zwaard voor den roem van hun land hadden gestreden, door een gedenkteeken van die der gewone burgers werden onderscheiden.

Meer als een man van talent dan wel als een geniaal kunstenaar, doet Ludolf Backhuizen (1631-1708), die eigenlijk voor schoonschrijver in de wieg was gelegd, zich op deze tentoonstelling kennen. Zijne tentoongestelde schilderijen bezitten, zoo al niet het overweldigende van geniale kunstvoorbrengselen, toch het aantrekkelijke van die zaken, die ons een persoon in een geheel ander licht doen kennen dan waarin hij gewoonlijk

1 Blijkens de volgende aanteekening uit het begrafenisboek van de Walenkerk:
2 Septemb. 1677 is beg. Wallerand Vaillant op de fluele burghwal. Leyt F. N°. 17.

optreedt; Ludolf Backhuizen is op deze tentoonstelling verschenen niet als de schilder van zijne gewone kleurlooze zee en strandgezichten, maar als de schilder van drie levensgroote portretten. In het hem vreemde genre treedt hij niet onverdienstelijk, maar tevens aanmatigend op, en zijne schilderijen bevredigen niet; zij laten ons koud en het is alsof 's mans ijdelheid over de schouders der door hem gepenseelde personen heenkijkt. Door schier geen enkel schrijver wordt van Backhuizen als portretschilder gewag gemaakt; slechts Potgieter[1] heeft ter loops medegedeeld dat in het ‘zaaltje’ van Backhuizens nakomeling, Dirk Bakhuizen van den Brink, enkele portretten van zijn hand te vinden waren, die slechts flauw de belangstelling konden gaande maken van den knaap, die eenmaal tot Neerlands eerste histoschrijvers zou gerekend worden. De eerste der door Ludolf Backhuizen afgebeelde personen is geen andere dan Antonides, de ‘geestige, geleerde en geletterde vrijer der Zanggodinnen’ die tevens de eer geniet als Vondels zoon in de kunst bekend te staan en wiens dichtwerken, hoewel minder gelezen dan geroemd, een aangename verpoozing zijn voor hem die op zijn weg door de Nederlandsche letterkunde genaderd is tot het tijdperk, waarin ook het onkruid van het kunstgenootschap Nil Volentibus maar al te welig opschoot: de welsprekende professor Petrus Francius werd verder door Backhuizen afgebeeld, staande voor de Ruyters graf in de Nieuwe Kerk; toch liggen elf jaar tusschen het oogenblik waarin Francius zijne Latijnsche verzen door het koor van de Nieuwe kerk ter eere van den grooten zeeheld deed ruischen, en het jaar waarin Backhuizen naar het penseel greep om ook ons het genoegen te schenken den beroemden Francius in al zijn glorie te zien. Last not least, zou Backhuizen waarschijnlijk zelf gezegd of gedacht hebben, treffen we hier van zijn hand het portret van hemzelven aan. Hij heeft zich tweemaal op hetzelfde doek afgebeeld. Voor een tafel, waarop een inktkoker, kandelaar, horlogie en zandlooper, zit de groote man met de pen in de rechterhand, terwijl zijn linker rust op zijn portret in zwarte kunst, waaronder Janus Broekhusius eenige Latijnsche verzen heeft geplaatst. Op den voorgrond liggen een pen en een boek; op dit laatste leest men ‘L Bakh. Out LXVIII’, terwijl op den grond zelven het jaartal 1699 te lezen staat. Backhuizen heeft dit portret ten geschenke

1 Bakhuizen van den Brink, blz. XXVII.

gegeven aan de Amsterdamsche kunstkamer[1], waarover hij medeopziener was; gedurende vele jaren heeft het op het voormalig stadhuis gehangen, totdat het met enkele der overige zaken, die aldaar berustten, aan de niet altijd te benijden zorg van de Teekenakademie werd toevertrouwd. Zou het als een gerechte straf voor 's mans ijdelheid mogen gelden, dat het sedert korten of langeren tijd verlaten in een donkeren gang van het Oudemannenhuis heeft gehangen, terwijl het zoodanig met vuil en stof was bedekt, dat het voor hem, die bij de reiniging tegenwoordig was, een ware verrassing was de beide troniën van heer Ludolf langzamerhand te voorschijn te zien komen.

Beter verzorgd, maar vóór deze tentoonstelling toch evenmin te onderscheiden, waren de drie schilderijen, die met nog eenige anderen[2] het armwezen van het 17de eeuwsche Amsterdam vertegenwoordigen en die tot de verzameling behooren, welke in het voormalig werkhuis een treurig leven slijt, daar slechts weinige personen, meestal vreemdelingen, schijnen te weten wat daar is verborgen. Afkomstig uit het Oudezijdshuiszittenhuis, geven zij ons de uitdeeling te zien van de meest noodzakelijke levensbehoeften: brood, kaas en turf. Dr. Scheltema[3] meent, dat de uitdeeling der beide eersten door J.v. Bronckhorst zou zijn geschilderd, die der turf door Cornelis Holsteyn. Had onze geachte archivaris de bronnen gebruikt, die het meest voor de hand lagen (nl. de schilderijen zelven), hij ware tot een andere oplossing gekomen, daar elk der drie stukken is geteekend met den naam des schilders. Op de uitdeeling der turf leest men C. Holstein, op die van de kaas J.v. Bronckhorst, op die van het brood J. van Loo[4], terwijl onder den laatsten naam het jaartal 1657 te lezen staat. Het leven van Corn. Holsteyn schuilt in het duister; zelfs

1 Zie Wagenaar, II, bl. 26.

2 Tot deze behoort ook de fraaie serie schilderijen genoemd onder N°. 1795-99 en afkomstig van het Aalmoezeniersweeshuis. Is de schilder van deze stukken niet op te sporen uit de papieren van genoemd weeshuis? Zij zijn waarschijnlijk geschilderd in 1627 en komen in Scheltema's meergenoemde Aanwijzing der schilderijen van het stadhuis onder N°. 54, 55, 57 en 58 voor (vgl. ook Wagenaar II 289).

3 Amstels Oudheid, Dl. IV, bl. 75.

4 Reeds Wagenaar (II, 264) deelt mede, dat deze schilderstukken door 'Bronkhorst, van Loo*n* en Holstein' zijn geschilderd. Hij was dus beter op de hoogte dan latere schrijvers, al maakt hij ten onrechte van den tweede een Amsterdamsch patriciër.

geboorte- en sterfjaar zijn niet bekend. Hij behoorde echter zonder twijfel tot het Haarlemsche geslacht Holsteyn en zal een zoon zijn geweest van den in 1602 geboren schilder en graveur Pieter Holsteyn den Oude. Houbraken en Kramm laten Cornelis geboren worden in 1653. Reeds Dr. van der Willigen (les artistes de Harlem, pag. 178) heeft er op gewezen, dat een van Holsteyns werken, op het Haarlemsch Museum berustende, het jaartal 1647 voert[1], waaruit reeds blijkt, dat 1620, door Immerzeel als geboortejaar gesteld, meer de waarheid nabijkomt; ook de op de tentoonstelling aanwezige schilderij, die geen jaartal heeft, maar zeker in hetzelfde jaar (1657) is geschilderd als het stuk van van Loo, strijdt met het door Houbraken vermelde en door Kramm op hoogen toon verdedigde geboortejaar.

Jan Gerritsen van Bronckhorst heeft men in twee personen gesplitst, waarvan de eerste te Utrecht, de ander te Amsterdam zou gewoond hebben. Dr. Scheltema heeft voldoende aangetoond, dat wij hier met één persoon te doen hebben, die vóór 1650 te Utrecht, en na dit jaar te Amsterdam heeft gewoond. Hij was een man van veel talent. De deuren van het groote orgel in de Nieuwe Kerk zijn daar om het te bewijzen; ook de geschilderde glazen van de Nieuwe Kerk heeft men aan zijn hand te danken. In 1652 werd hij poorter van Amsterdam en stierf aldaar in 1678. In de Noorderkerk rust zijn gebeente[2], De derde man, die voor de regenten van het Oudezijdshuiszittenhuis heeft gewerkt, is Jacob van Loo; hij zette zich te Parijs neer en werd er de stamvader van het Fransche schildersgeslacht, waaruit ook Charles Andrée van Loo, de beroemde hofschilder van Lodewijk XV, sproot.

Egbert Heemskerck de Jonge (1645-1704) is een dier schilders, wier werken in hun vaderland schier niet meer worden aangetroffen en van wien slechts nu en dan een enkel stuk op tentoonstellingen verschijnt. Van den bedoelden Egbert bezit het Doopsgezinde weeshuis, de Oranjeappel, het merkwaardige stuk, dat onder N°. 2815 op de historische tentoonstelling te vinden is en dat een plaats verdiende in een openbare verzameling. Het geeft ons

1 Dit jaartal schijnt echter niet boven allen twijfel verheven; de onlangs verschenen vijftiende druk van den Haarlemschen Katalogus, die van geheel nieuwe en meer nauwkeurige monogrammen is voorzien, geeft een jaartal waaruit men m.i. evengoed 1677 als 47 zou kunnen lezen.

2 Zie Scheltema, Amstels Oudheid, IV, bl. 85.

een barbiers- en chirurgijnswinkel in het jaar 1669 te zien, en is beter dan alle beschrijvingen in staat om ons een denkbeeld te geven van deze voor den 17den eeuwschen Hollander zoo gewichtige plaats. Tevens doet het als famieliestuk dienst. Wilt ge weten wie er op zijn afgebeeld, ontcijfer slechts wat tegen den achterkant is geplakt.

> ‘Afbeelding van de famielje van mijne moeder Geertruid Hercules.
> De persoon die aderlaat is Jacob Fransz Hercules, mijn grootvader, † 1707.
> Die adergelaten wordt is zijn broeder Thomas Hercules, † 1695.
> Die het bekken houdt is de zoon van Jacob Fransz, Thomas Jacobsz. Hercules, de broeder van mijn moeder.
> Die op het zoldertje zit te naaien mijne grootmoeder Anna Jans Ter Borgh, huysvr. van Jacob Franz.
> Het kind met de valhoed mijner moeders broeder Frans Jacobsz Hercules.
>
> Die met de pop speelt mijner moeder zuster Francijntje Jacobs Hercules, de moeder van Sara ter Beek.
> Die scheert is een knecht.
> Die de courant leest is de beruchte Jan Knol, gemeld in de beschrijving van Amst. van J.W.
> w.g. WM. VAN AALST WILLEMSZ.’

Zooals reeds uit het bovenstaande blijkt, zien we den chirurgijn-barbier in volle werkzaamheid; de moeder des huizes is op het zoogenaamde ‘zoldertje’ met naaiwerk bezig, terwijl de nieuwstijdingen bestudeerd worden door den raadselachtigen Jan Knol, dien de heer van Aelst bij Wagenaar schijnt te hebben ontmoet, maar naar wien wij te vergeefs bij dezen roemrijken stedebeschrijver hebben gezocht. Het schilderstuk is geteekend H. Kerck (de H en K aan elkaar verbonden), welke vreemde, hoewel voor achternamen niet ongewone verkorting, er toe geleid heeft, dat dit stuk vroeger werd toegeschreven aan zekeren H. Kerck[1], met wiens naam de steeds aangroeiende

1 Ook in het eerste deel van den Katalogus der historische tentoonstelling heeft deze H. Kerk een plaats gevonden, ofschoon Immerzeel in zijn zeer onvolledige monogrammenlijst de bedoelde naamteekening reeds aan Egbert Heemskerck de jonge toeschrijft. Het jaartal 1669, dat men vroeger op deze schilderij nimmer heeft ontdekt, staat duidelijk onder de naamteekening in de schaduw van het zoldertje.

denkbeeldige schildersbent sedert is vermeerderd. Haasten we ons hem te schrappen, en aan Heemskerck te geven wat hem toekomt.

Behalve dezen Heemskerck ontmoeten we bij onze beschouwing der schilderstukken op de tentoonstelling bijeengebracht, menigen schildersnaam, die in de katalogi der openbare musea te vergeefs zou worden gezocht. Als zoodanig noemen wij ook Jan Vollevens en zijn naamgenoot uit het beroemde geslacht van Mieris. Deze Jan van Mieris werd in 1660 geboren; hij is reeds op 30-jarigen leeftijd gestorven; slechts zelden komen stukken van zijn hand voor; zoo dit al geschiedt, dan worden ze gewoonlijk nog aangezien voor het werk van zijn vader of van een zijner broeders. Toch moest de breedere trant van schilderen, die Jan van Mieris kenmerkt, deze verwarring voorkomen. Wij vinden op de tentoonstelling van zijn hand de portretjes van twee leden uit het geslacht Backer (N°. 332 en 334). Wij kunnen verzekeren , dat N°. 332 geteekend is: ‘J. van Mieris fecit’, ofschoon het schijnt, dat men deze J. tot nog toe steeds voor een F. heeft aangezien. Op het tweede staat geen naamteekening; de wijze van schilderen laat hier echter geen twijfel bestaan; beiden zijn zonder den minsten twijfel van dezelfde hand. Volgens de met zorg achter de portretten geschilderde mededeelingen zijn de afgebeelde personen burgemeester Willem Backer, overleden in 1652, en zijn zoon Cornelis Backer, gestorven in 1681.

Zijn deze mededeelingen[1] juist, dan kan Jan van Mieris,

1 Een jaartal van vervaardiging vindt men op geen der beide schilderijen; de jaartallen in het eerste deel van den katalogus opgenomen moeten dan ook vervallen, zooals in het tweede gedeelte van den katalogus wordt aangegeven.

Achter N°. 332 (voorstellende een ongeveer 30 jarig persoon met grooten knevel en smallen puntbaard en gekleed in een paarsen met bont omzoomden tabbaard) leest men:
Willem Backer, zoon van Cornelis Joriszoon en van Grietje Backer Willemsdr., gebooren 1595, April 17. Burgemeester t' Amsterdam. Trouwde Bregje Spiegel. Stierf 1652.
Op den achtergrond een basrelief met de onthoofding van Brutus zonen.

Achter N°. 334, dat ons een veertig- à vijftig-jarig man te zien geeft in het zwart gekleed, en over wiens schouder de strooken met de letters A.M. hangen, die volgens mededeeling van Wagenaar (III, 288) door schout, burgemeesteren en schepenen bij het doen van halsrecht gedragen werden, staat: Cornelis Backer, zoon van Willem Backer Cornelisz. en van Bregitta Spiegel, Lourens Janszoon dochter, gebooren 1633, Jan. 28. Trouwde 1655, May 11 Christina le Gillon, zij stierf 1658 Nov. 20. Hij hertrouwde 1660 Catharina Raye, stierf 1681.

geb. 1660, dien Willem Backer onmogelijk naar het leven geschilderd hebben, en moeten we in N°. 332 een kopie naar een vroeger door een ander vervaardigd portret zien. Kan er hier echter ook verwarring geheerscht hebben bij hem, die de mededeeling achter de portretten liet plaatsen, en moeten we misschien in den veronderstelden vader, een *broeder* van Cornelis Backer begroeten? Hoe zeer deze kwestie omtrent de genealogie Backer ons belang inboezemt, toch wijkt zij naar den achtergrond als we bedenken, dat we door deze portretten kennismaken met een talent, waarvan in Nederland bijna geen sporen meer over zijn, en dat toch niet behoeft onder te doen voor dat zijner algemeen bekende naamgenooten. Waar is het portret van den Leidschen dichter-glasschrijver Willem van Heemskerk gebleven, dat door Jan van Mieris werd geschilderd, zooals op de door Bloteling in zwarte kunst gegraveerde prent naar dit portret te lezen staat?

Nog minder bekend dan Jan van Mieris is de reeds genoemde Jan Vollevens. Van hem vooral zou men moeite hebben een tweede schilderij in ons vaderland aan te wijzen. Er zijn twee schilders van dezen naam geweest; of wij in het stuk, dat op de tentoonstelling de 17de eeuwsche huiskamer versiert, het werk van den vader of den zoon[1] moeten zien, durven we niet met zekerheid beslissen. Het is geteekend Jan Vollevens en (daarboven) 1690. Wij hellen over tot den vader, die in dit jaar 51 jaar oud was en genoemd wordt als leerling van Nicolaas Maes en Jan de Baan. De voorgestelde personen zijn Christina Stapel en haar vijfjarige kleinzoon, welke laatste men, echt karakteristiek voor het einde der 17de eeuw, in half Hollandsch, half Romeinsch kostuum heeft afgebeeld.

Het schijnt niet de schuld van den schilder te zijn, dat Christina Stapel zeker het minst als wederlegging kan gelden van de ook op deze tentoonstelling gemaakte opmerking, dat er in de Hollandsche schilderschool weinig vrouweportretten gevonden worden, die uitmunten door werkelijk vrouwelijk schoon. Zondert men Eva Geelvinck, Grietje de Ruyter, en vooral het besproken vrouweportret van Mierevelt uit, dan zal men moeten toestemmen, dat het lot der tentoonstellingskommissie in

1 Is het portret van den raadpensionnaris Mr. Isaac van Hoornbeeck (1656-1727) door den vader of door den zoon geschilderd? Op enkele staten van het door Houbraken gegraveerde portret vindt men ‘J. Vollevens pinxit. 1726.’

dit opzicht niet gunstig is geweest De breede maagdenstoet, die eens de harten der 17de eeuwsche Amsterdamsche jongelingschap in vuur en vlam zette, wordt op deze tentoonstelling gemist.

Langzamerhand zijn we gekomen in het tijdperk, dat den overgang vormt tusschen de dagen van kracht en glorie, en den pruikentijd. Reeds in die dagen hebben onze kunstenaars de kracht en de waarheid, die tot dien tijd hun gidsen waren, vaarwel gezegd, en schilderen zij op eene wijze, waaraan wel de hand, maar niet 't hart deelneemt. Zij offeren, de goeden niet te na gesproken, aan de mode en worden onwaar. Zij doen geen greep meer uit het leven, maar schaven en likken, totdat het leven er uit is.

Voor we deze achttiende eeuw doorloopen, moeten we nog een oogenblik verwijlen bij de schilders der verschillende stadsgezichten en kerken, welke rubriek wij tot dit oogenblik geheel uit het oog verloren. Meer om historische dan om kunstwaarde verdient onze aandacht N°. 1022, dat ons ‘het Rondeel zooals het zich in de eerste helft der 17de eeuw vertoonde’, te aanschouwen geeft. Het is geschilderd door Simon de Vlieger, wiens leven nog grootendeels moet worden opgehelderd. Waarschijnlijk heeft hij ook in Weesp, vanwaar hij naar Amsterdam verhuisde, gewoond; hij stierf voor 1660. In dit jaar toch verscheen ‘d'Amstelsche Zang-godin’ van Frederik Verloo[1], waarin men het volgend gedicht kan lezen:

Grafschrift op 't graf van den deftigen en konstrykken schilder Symon de Vlieger.

Hier rust *de Vlieger*, die wel eer door zijn penzeelen,
Bevocht met dierbaar slijk door geest en hand gevoert,
Als Phoenix, t' zijner tijd, op doeken en paneelen
De nijdt, met eêl gezwier de lippen heeft gesnoert.
Deez tomb houd wel zijn lijk maar niet zijn lof gesloten,
Die op de tongen zweeft van al de konstgenoten.

Behalve dezen meester van den tweeden rang, vinden we ook de groote meesters vertegenwoordigd. Van Jan van der

1 Deze Frederik Verloo behoorde tot de onlangs meesterlijk door den heer Alberdingk Thijm geteekende poectenbent, waarvan Jan Zoet het hoofd was. (Zie Portretten v. Vondel, blz. 171 vlg.) Verloo's gedichten zijn echter beter dan die zijner bentgenooten. Hij had als minnedichter Hooft tot voorbeeld gekozen.

Heyde ontmoet men het uitmuntende gezicht op den Dam (toebehoorende aan den Heer J.F. van Lennep), dat hoewel zeker niet juist dien Dam teruggevende (van der Heyde springt met de plaatsing zijner gebouwen steeds naar goedvinden om) met zijn gewone uitvoerigheid is geschilderd. Niet het minst waardeeren we op deze schilderij de figuren, door Adriaan van de Velde daarin gebracht; deze figuurtjes, hoe klein ook, doen ons al het liefelijk ware en schoone gevoelen dat dezen grooten meester kenmerkt. Jan van Beerstraten, van wiens leven weinig of niets bekend is, geeft ons een wintergezicht op de Montelbaanstoren te zien, dat niet behoeft onder te doen voor zijne andere bekende stukken.

Gerrit Berckheyde geeft ons, behalve zijne bekende gezichten op het stadhuis uit het Museum van der Hoop, tot tweemaal toe de in aanbouw zijnde Heerengracht te zien; zoowel van de brug bij het Koningsplein als van die bij de Vijzelstraat slaan we het oog op de ‘bocht’, zeker een der beste gedenkteekenen der 17de eeuwsche welvaart en voorspoed.

De grootste onzer landschapschilders, Jacob van Ruisdael, geeft ons op geheel andere en vrij wat idealer wijze de oude vischmarkt op den Dam te zien, terwijl Jan van Kessel (1648-1698), die Ruisdaels schildertrant navolgde, ons de Prinsengracht, met de Westerkerk in het verschiet, te aanschouwen geeft. Amsterdam ziet met wangunstige oogen naar deze beide laatste stadsgezichten, die het Rotterdamsche Museum Boymans toebehooren.

Men zou niet vermoeden dat Emanuel de Witte (1607-1692) iemand was geweest, die steeds met zijn kunstbroederen, en daaronder voornamelijk met Gerard de Lairesse, in onmin leefde. Zijne werken ademen een vreedzamen en liefelijken geest. Zijne uitmuntende gezichten in de Oude en Nieuwe kerk moeten onder de schoonste stukken gerekend worden, die op deze tentoonstelling te vinden zijn. Vooral het gezicht in de Oude kerk, waarin het spelen der zonnestralen op verrassende en verheffende wijze is wedergegeven (het is alsof Cuyp kerkschilder is geworden), doet ons in hem meer dan een talentvolle, een geniale persoonlijkheid bewonderen. Hoe jammer dat dit stuk, dat aan de Hervormde gemeente behoort, en bewaard (niet verzorgd[1]) wordt in de Kerkeraadskamer der Oude kerk,

1 Getuige de groote scheur die het stuk ontsiert.

niet op eene eereplaats in een onzer musea hangt; het verdient dit ten volle.

Een kerkschilder van veel mindere verdienste dan de Witte, maar wiens stukken weinig voorkomen, is A. de Lorme, die gezegd wordt in 1657 de Nieuwe kerk van binnen op het doek te hebben gebracht. Adriaan van de Velde zou in dit stuk, dat tot de galerij Six behoort, de figuren geschilderd hebben. Het komt ons voor, dat we hier noch met de Nieuwe kerk noch met figuren van Adriaan van de Velde te doen hebben; men vergelijke slechts de figuren in het zooeven besproken stuk van van der Heyde; al gelijken ze er eenigszins naar, de meesterhand heeft hier geen deel aan. Met nog meer recht meenen we te kunnen aantoonen, dat de Lorme ons hier geenszins de Nieuwe kerk te zien geeft; vergelijk, zoo gij u de moeite niet wilt getroosten een inspectie in loco te gaan houden, de gravure van Veenhuizen, die gij in Domselaer kunt vinden, en wees overtuigd. Behalve de verschillen, die gij dadelijk zult opmerken, kan ik u mededeelen dat de beide grafsteenen, die door de Lorme zijn afgebeeld, en op welke een wapen met een zon staat uitgehouwen, in de Nieuwe kerk niet te vinden zijn. Minder raadselachtig wat onderwerp, dan wel wat tijd en vervaardiger betreft, is het stuk dat onder N°. 1219 voorkomt, en dat ons een predikbeurt in de Oude kerk doet bijwonen. Wij meenen met Kramm (in voce Ewin) in de rechterbenedenhoek, zij het ook eenigszins onduidelijk, J. Ewin of Ewins te lezen, een naam, die op geen ander stuk voorkomt; onder den naam staat 1734, wat met de kostumen der op het schilderij voorkomende personen geheel in strijd is; deze dagteekenen van omstreeks 1660. Wie lost dit raadsel op[1], en geeft inlichtingen omtrent den schilder? Het stuk is van te veel beteekenis dan dat de vervaardiger in duisternis moet blijven ronddolen.

Voor we tot onze 17de eeuwsche portretschilders terugkeeren nog een enkel woord over twee zeeschilders. Willem van de Velde is slechts door een teekening met de pen vertegenwoor-

1 Wij hebben hooren beweren dat de aanwezigheid van den hondenslager (een waardige kollega van Floris Harmensz) als *bewijs* kon gelden, dat het stuk onmogelijk uit de 18e eeuw kon zijn. Al zijn wij het met de stelling eens, de bewijsvoering wraken wij; uit Justus v. Effen weten we dat de hondenslagers nog in de eerste helft der 18e eeuw hun ambt in de kerken uitoefenden (zie Spect. II 15-24, III 10-16).

digd, maar ook slechts van hem krijgt men iets dergelijks te aanschouwen. Deze teekening gaat, behoeft het eigenlijk nog gezegd te worden? boven menig schilderij, dat hier is tentoongesteld. Van der Zaan, die men met geschenken schijnt te hebben overladen, kon tevreden zijn toen deze teekening, waarop de slag van Plymouth uitvoerig is voorgesteld, hem als geschenk der Admiraliteit werd aangeboden[1].

Een tweede zeeschilder, maar die eigenlijk niet in een adem genoemd mocht worden met den koninklijken van de Velde, is Adam Silo, wiens gezichten op het Y met het admiraalzeilen ons weinig aantrekken. Behalve als zeeschilder, schijnt hij een zeer verdienstelijk man te zijn geweest; hij was (luistert goed) ‘uitvinder van het trekken van looden of tinnen pijpen voor disteleerslangen en van de snijroeden voor de fluweelwevers’, hij heeft voor Czar Peter geschilderd, werd negentig jaar oud en heeft als model gediend voor zijn thans vrij zeldzaam portretje, door La Gave geëtst.

Weinig meer beteekenden de schilders C. Lubienietski en A. Houbraken. De eerste, die waarschijnlijk een zoon was van den Poolschen edelman Stanislaus Lubienietski[2], heeft zich zeker voor de kunst niet verdienstelijk gemaakt door de levensgroote portretten der Remonstrantsche hoogleeraren Episcopius en van Limborch in 1705 op het doek te brengen; hij schijnt echter beter werk te hebben kunnen leveren, getuige zijn in 1713 geschilderd portret van Job Siewerts, reeds in het vorige nommer van dit tijdschrift door ons vermeld.

Arnold Houbraken, van wien we hier de beide fletse portretten van Daniel Hooft Gerritsen en diens gade Sophia Maria Reael te zien krijgen, staat nog lager. Toch zien we liever

1 Deze teekening behoort, evenals verscheidene andere zaken, die op van der Zaan betrekking hebben, aan de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Tot deze zaken behoort ook het schilderstuk, waarop van der Zaan en zijne vrouw levensgroot ten voete uit zijn voorgesteld. Een der raadsels, tot welker oplossing wij zelfs geen *gissing* willen wagen, maar die wij gaarne zagen opgelost, is de vraag wie dit stuk geschilderd heeft. Op vroegere tentoonstellingen (b.v. in Arti 1858) heeft men het Thomas Wijck toegeschreven. Men heeft dit waarschijnlijk gedaan met het oog op het landschap in den achtergrond; is er echter bij het werk van Thomas Wijck één stuk dat met deze levensgroote portretten kan vergeleken worden? Wij betwijfelen het. Links schijnt een nu onleesbare naam gestaan te hebben.

2 Het door Mathias Schütz geschilderde portret van dezen Sociaan, die in 1675 door vergif om het leven kwam, behoort tot de verzameling die op het Athenaeum berust.

deze kleurlooze portretten dan de vuile en volstrekt niet aardige tafereelen, die zijn penseel op het doek bracht. Ook als schrijver heeft deze Houbraken weinig verdienste. Hij is de man die voor een groot deel de malle en meestal van elken grond ontbloote praatjes over onze 17de eeuwsche schilderschool heeft in het leven geroepen[1]. Wij vergeven hem dit echter alles en dulden hem gaarne, daar hij de vader was van een der grootste kunstenaars, die de 18de eeuw zag geboren worden; van den man wiens graveerstift portretten heeft in het leven geroepen, die niet behoeven achter te staan bij het beste wat tijdens Neerlands glorietijdvak in het koper werd gesneden.

Was Jacobus Houbraken de beste graveur van zijn tijd, Cornelis Troost mag veilig als de verdienstelijkste schilder en teekenaar worden aangemerkt. Als leerling van Arnold Boonen (die op deze tentoonstelling vertegenwoordigd is door het doek, waarop hij de beide portretten van Mr. Jan v.d. Poll en zijn zoon Harmen Hendrik heeft afgebeeld) had ook Troost veel kans geloopen den weg te gaan dien de meeste 18de eeuwsche schilders insloegen; hij werd er echter voor bewaard door de goede dosis geest, waarmede de natuur hem had begiftigd en die in al zijne stukken doorstraalt. Het best is hij te vergelijken met Justus van Effen, wiens snedige pen echter nog meer dan Troosts geestig penseel tegen de kleine en groote gebreken zijner medeburgers was gericht. Troost heeft het meeste naam gemaakt met zijne komische onderwerpen, waarvan het meerendeel algemeen bekend is; minder bekend schijnt het te zijn dat hij ook een ander genre heeft beoefend. Toen zijne anatomische les van prof. Roëll (welk stuk in gewone tijden zeker minder eigenaardig de *juridische* kollegiekamer van het Athenaeum versiert[2] een tiental jaren geleden voor het eerst voor het publiek te zien was, verwekte het algemeene verwondering dat men den schilder der NELRI voor dit stuk moest dank weten;

1 Hij was in 1660 geboren te Dordrecht, en werd 8 Okt. 1710 burger van Amsterdam. Jonas Witsen was zijn Maecenas; ook aan Michiel van Musscher, die op deze tentoonstelling zich zelven overtreft door de fijnheid, waarmede hij het plompe gelaat van den arts Galenus heeft afgebeeld (zie N°. 1470), liet deze kunstbeschermer zich niet weinig gelegen liggen.

2 Over dit stuk vergelijke men de uitmuntende beschrijving der schilderijen van het Chirurgijnsgild, die niets te wenschen overlaat dan het facsimile der monogrammen en die men te danken heeft aan Dr. J.W.R. Tilanus. Wanneer zal de tijd aanbreken dat een dergelijke katalogus van de andere aan de stad behoorende schilderijen ons komt verheugen?

toch bezit Amsterdam behalve dit nu tentoongestelde stuk vier groote gedenkstukken van zijn hand. Voor zoover de slechte plaatsing van drie dezer stukken (zij zijn op het stadhuis en in het werkhuis haast niet te vinden en te onderscheiden) een juiste beoordeeling mogelijk maakt, spant 'de vergadering[1] der Inspectoren van het Collegium Medicum' van het jaar 1724 verreweg de kroon. Los van groepeering, fijn van bewerking, geestig van opvatting, weten we geen regentenstuk uit de 18de eeuw dat ons meer aantrekt. Het is, ook nadat het gebouw van het Collegium Medicum tot politiebureau is ingericht, blijven hangen in de voormalige vergaderzaal.

Een naam, die nauw met dien van Troost werd verbonden, is die van Ploos van Amstel. Twee dochters van Cornelis Troost trouwden met leden van dit geslacht. Sara, die zelf de teeken- en schilderkunst beoefende (op de tentoonstelling vindt men van haar hand een portret in pastel van burgemeester Abraham del Court) trad in 1778 met Jacob Ploos van Amstel in het huwelijk, terwijl Elisabeth reeds twintig jaar vroeger aan Cornelis Ploos van Amstel was verbonden[2]. Deze laatste is een der beroemdste leden van zijn geslacht; men vindt zijn portret tot driemaal toe op deze historische tentoonstelling. Buys heeft hem tweemaal geschilderd, in 1766 en 1784. Zijne prentteekeningen genieten een *verdiende* vermaardheid... ten minste indien hij zich de eer, die deze hem verschafte, niet wederrechtelijk heeft toegeëigend. Tot twijfeling aan 's mans oprechtheid geeft het volgende aanleiding. Toen Corn. Ploos van Amstel en de andere leden van het genootschap Diligentia Omnia, Vondels nagedachtenis hadden vereerd door het gedenkteeken in de Nieuwe kerk in de nabijheid van Vondels graf te plaatsen, ondervonden zij geen onverdeelde sympathie. Zelfs werd op 13 Maart 1772 een geschrift in de Nieuwe kerk 'verstrooit', waarbij Vondel, maar niet minder Ploos van Amstel, aan wien de oprichting van het gedenkteeken grootendeels te danken was, over den hekel werden gehaald[3]. Het

1 Deze vergadering wordt bijgewoond door de Doctoren Hendrik van Bronkhorst, Casparus Commelin en Daniel van Buuren en door de Apothekers Jeronimo de Bosch en Martinus Haasbaart. Ook de Gildeknecht Joost ten Peltwijk is niet vergeten. (Wagenaar II 381.)

2 Vgl. Ver Huell, Cornelis Troost en zijne werken, bl. 123.

3 Van dit geschrift bevindt zich een afschrift, dat van de 18e eeuw dagteekent, in de verzameling van den heer D.C. Meijer Jr.

36 regelig gedicht, waarin dit geschiedde, eindigde met de volronde woorden, gericht tot Ploos van Amstel:

> Maak liever nieuwe hoftoneelen,
> gaat voor de Mahomet vrij spelen[1],
> wilt door *de hand van Jan Carlijn*
> *veel printen maken groot en klijn*,
> *zegt vrij het is mijn eygen werk*
> *en houd 't staande stijf en sterk*,
> *schoon schrandere die 't beter weten*,
> *voor Jan Carlijn zijn kunst uytmeten*,
> en daarom zeggen u tot spot,
> Kees is een opgeblaasen sot,
> dan kunt gij u een Roem behalen
> die met u in het graf zal daalen.

Wie wascht Corn. Ploos van Amstel vrij van den smet, dien de anonyme pamfletschrijver op hem heeft geworpen? Wie is Jan Carlijn? Tot heden hebben wij niets omtrent hem kunnen opsporen.

Zooals we gezegd hebben heeft Cornelis Troost zijn opleiding genoten bij Arnold Boonen; een ander leerling van dezen laatste, die ook de lessen van den vroeger genoemden Lubienietski had gevolgd, is Johan Maurits Quinckhard. Zeker kan hij niet in de schaduw van Troost worden gesteld, wat oorspronkelijkheid en geest aangaat; zijn stalen ijver verdient echter niet onopgemerkt te worden gelaten. Al weet men dat hij vier en tachtig jaar oud is geworden[2], toch staat men verbaasd over het aantal zijner werken; behalve een groote menigte portretten van afzonderlijke personen, heb ik alleen te Amsterdam niet minder dan elf regentenstukken van zijn hand gezien, zonder zijne stukken te rekenen die op het werkhuis hangen en niet gezien kunnen worden; al speelt het tafelkleed op zijne stukken dikwijls de hoofdrol, toch zijn zijne koppen met juistheid geteekend. Op de tentoonstelling is slechts een zijner regentenstukken te vinden, dat, uit het voormalig rasphuis afkomstig, indertijd de gelaatstrekken te zien gaf van vier heeren

1 Ploos van Amstel schijnt in het treurspel van dien naam, dat zijn vriend en medelid van het genootschap Diligentia Omnia, Anthoni Hartsen, uit Voltaire's Fransch had vertaald, een rol te hebben vervuld.

2 Hij was geboren in 1688 en stierf in 1772. In 1723 werd hij poorter van Amsterdam, blijkens volgende aanteekening in het vijfde deel van Amstels Oudheid opgenomen:
21 Oct. 1723 Jan Mouritsz Quinchart van Rees.

met pruiken, die omstreeks 1730 de eer genoten regenten van deze inlichting te zijn. Op het oogenblik zou men zich te vergeefs vermoeien, indien men veel meer wilde-onderscheiden dan de werkelijk fraai gebeeldhouwde lijst waarin het stuk is gevat; het heeft gedurende vele winters gehangen boven de gloeiende kachel van het tegenwoordig kantoor der gevangenis op den Heiligenweg, en schijnt langzamerhand weggeteerd te zijn; toch wordt beweerd, dat het niet onmogelijk zou zijn het stuk in zooverre te restaureeren, dat het weder een dragelijk aanzien zou hebben. Moge het Rijk tot deze restauratie spoedig overgaan[1]. Behalve dit gewezen regentenstuk treffen we nog enkele portretten door Quinckhard geschilderd iu de zalen van het Oudemannenhuis aan; het portret van Rutger Schutte (in 1749 geschilderd) gaan wij, al heeft Houbraken er een fraaie gravure naar gemaakt, liefst zoo spoedig mogelijk voorbij, terwijl we slechts een vluchtigen groet brengen aan dat van P. Burmannus Secundus, om een oogenblik te verwijlen bij het portret van Anthony Grill[2]. Het is een werk uit Quinckhards eersten en besten tijd en geeft ons den stichter van het Grills hofje te aanschouwen. Hij schijnt een vermogend en kunstlievend man te zijn geweest. In rijke maar eenigszins achtelooze kleeding (aan zijn geel satijnen met zilver geborduurden rok heeft Quinckhard heel wat zorg besteed) zit hij voor een tafel, waarop naast stukjes goud- en zilvererts een viertal penningen ligt. Met de rechterhand wijst Anthony Grill op een wonderschoon zilveren atlasbeeldje[3], dat wij als oude kennis begroeten

1 In hetzelfde lokaal, waarin deze Quinckhard langzamerhand werd geroosterd, hangen nog twee 17de eeuwsche regentenstukken, die, ofschoon ze veel hebben geleden, toch een andere plaats verdienen dan de voor het oog ontoegankelijke plek waarnaar zij nu zijn verbannen.

2 In de lijst ziet men Grills wapen, een zwarte ooievaar met sprinkhaan in den snavel op een goud veld. Welke betrekking Grill heeft vervuld bleek mij uit het volgende briefje, door hem aan Nicolaas Witsen gezonden:

Voor d'Ed^{e}. Heer Burger Meester Witse, Een stuckje steen geessajeert En in deselve Bevonden te sijn, in de hondert Pondt, twee Loot aen Fijn Zilver,

Amsterdam den 6 April 1711.
Als Essajeur deeser stede en de Wisselbanck
Anthoni Grill.

3 Dit atlasbeeldje, dat een eereplaats op de tentoonstelling inneemt, werd door Mevr. de Wed. Tirion, geb. Scheltes, aan 's Rijks Museum te Amsterdam gelegateerd en wordt aldaar bewaard. Het merk van Paul van Vianen hebben wij er nimmer op kunnen vinden, wèl op het zilveren plaatje, waarop zijn vaardige hand Mercurius en den herder Argus dreef, en dat een der zijden van het voetstuk bedekt. In den rechter bovenhoek leest men P.V. (aan elkaar) en 1610 (?)

en dat gezegd wordt door Paul van Vianen te zijn gedreven en zonder twijfel diens talent waardig is. We zien het door Quinckhard nog in zijn oorspronkelijke kleur afgebeeld, voordat de uitwasemingen van de Amsterdamsche lucht het een bronskleur hebben gegeven, die misschien niet zoo geheel misstaat, maar die wij toch gaarne zagen verdwijnen.

Zoo al geen leerling van Quinckhard, toch heeft Francis van der Mijn (geb. 1719) met hem samengewerkt, zooals blijkt uit een regentenstuk[1] van 1749, dat met de namen van beide schilders is geteekend. Die samenwerking heeft tot niet veel goeds geleid; het bedoelde stuk toch is een der slechtste regentenstukken die ik ooit onder de oogen kreeg; ook Pieter Rendorp, die onder N°. 505 voorkomt, is zoo mat geschilderd, dat men een uitroep van verwondering niet kan terughouden indien men de beide fraaie portretten van Jacobus Hovius en zijne vrouw Clasina Thijm, die op dit oogenblik het vertrek uit de 18de eeuw versieren, met het volste recht aan denzelfden van der Mijn hoort toeschrijven[2]. Zou de famieljenaam dezer dame met het geestig en fijngevormd gelaat, reeds in die dagen een bezielenden invloed hebben uitgeoefend op hen, die met de dragers van dien naam in aanraking kwamen?

In dezelfde 18deëeuwsche kamer hangt boven de deur een famieljestuk, wraarop drie leden van het geslacht Ploos van Amstel in een rijk georneerd salon zijn afgebeeld, en dat van 1737 dagteekent; het is van de hand van J. Buttner, een schilder die noch door Immerzeel noch door Kramm wordt genoemd, maar die in kleur en opvatting niet bij het gros der 18deëeuwsche schilders behoeft achter te staan. Wij hebben van zijn levensomstandigheden niets kunnen vinden dan dat hij behoorde tot de leden van het kunstminnend gezelschap ‘Pax Artium Nutrix’ te Amsterdam. J. Andriessen heeft de portretten der leden van dit gezelschap van 1766 tot 1788,[3] naar het leven ge-

1 Dit stuk komt onder N°. 119 in de ‘aanwijzing’ van Dr. Scheltema voor; men leze daar F. in plaats van T. van der Mijn.

2 Het portret van Dr. Hovius is gemerkt: F. van der Mijn 1744.

3 Een lijst bij deze portretten gevoegd leert ons dat leden van dit gezelschap waren: Huidecoper van Maarseveen, Reinier Vinkeles, Jacob Cals, Willem Writs, Jan Fokke, J. Butner, H. van Etten,.... van der Winden, Jan Jacob de Bruin, Hendrik Schepper, A. de Wit, Jan de Beyer, Harmanus Vinkeles, H.O. Arntsenius, Dulignon, Jan Gerard Waldorp, Isaac Schmidt, J.C. Hartsinck, Pieter Louw,.... Sweerts en Dirk van Deelen.

teekend, welke fraaie teekeningen in de bibliotheek der Maatschappij Arti et Amicitiae berusten. Trouwens er bestaaan meer geteekende portretten van dezen Buttner; de Heer Frederik Muller noemt er in zijn katalogus van Portretten niet minder dan vijf. Dat door Greenwood (Mullers Katalogus, N°. 843) berust in de groote verzameling portretten, eenige jaren geleden door den Heer D. Franken Dz. met zeldzame vrijgevigheid aan het rijk voor het Prentenkabinet te Amsterdam ten geschenke aangeboden.

Meer bekend dan deze Buttner is Thiebout Regters, een der leerlingen van Quinckhard, die de aanmatiging heeft gehad van regentenstukken te willen schilderen; hadde hij zich liever bij portretten van enkele personen bepaald, hij zou een beteren naam in de kunstwereld hebben achtergelaten. Zijn anatomische les van prof. Camper is evenals zijne vergadering van het collegium Medicum, dat in dezelfde zaal hangt als het zooeven besproken schilderij van Troost, erg onbehagelijk. Op de tentoonstelling vindt men van zijne hand de portretten van Susanna Block met haar kleinzoon Christiaan van Eeghen, en diens vader Christiaan. Het portret van den ‘zedigen’ de Bosch, die als dichter der ‘dichtlievende verlustigingen’ in de vorige eeuw grooten naam had, is een zijner beste schilderijen. De neef van dezen Bernardus de Bosch, Jeronimo de Bosch, wiens naam als Latijnsch dichter langer heeft stand gehouden dan die van zijn oom als Hollandsch dichter, toonde een beteren smaak te bezitten, toen hij zijn portret liet maken door den talentvollen Tischbein, die in 1750 te Maastricht geboren, omstreeks 1790 zich hier te lande ophield en bij vele aanzienlijken in hooge achting stond. Kramm vermeldt dat Tischbein gedurende zijn verblijf in Nederland veel verkeerde met den heer Scherenberg, een man die op het vreemde denkbeeld was gekomen in de nabijheid van Soestdijk twee chineesche huizen te doen bouwen. Waarschijnlijk zal Tischbein ook in de omstreken van Baarn met de de Bosschen kennis hebben gemaakt en wellicht heeft hij in 1794 het bevallig portret van Jeronimo aldaar geschilderd. Niet minder bevallig dan dit portret van Jeronimo de Bosch zijn de beide borstbeelden van Jacob Hooft en zijne vrouw (N°. 438 en 439), door Tischbein een jaar vroeger geschilderd, terwijl hij Jan Wouter v. de Poll (N°. 499) reeds in 1788 had afgebeeld; Joachim Rendorp heeft hij in 1791 geschilderd, toen deze, van alle staatszorg ontslagen, zijne

‘memoriën dienende tot opheldering van het gebeurde gedurende den laatsten Engelschen oorlog’ ter neder schreef.

Op de tentoonstelling is nog een portret te vinden door een vreemdeling geschilderd wiens beroemde naam in zijn eigen land heeft weerklonken als een der beste portretschilders van zijn eeuw. Joshua Reynold (1723-1792) heeft in 1758 het portret geschilderd van Hendrik Hop, in dien tijd gezant bij het Engelsch hof. Men moge in dit portret een meesterhand erkennen, wij zouden hem niet gaarne voor een onzer groote 17de eeuwsche portretschilders willen ruilen.

Een Engelschman als hij, maar die door zijn langdurig verblijf hier te lande tot de Hollandsche school wordt gerekend, is de man wiens portretten een ware verademing te weeg brengen wanneer men te lang heeft verkeerd met de 18de eeuwsche Nederlanders. Charles Howard Hodges is het talent, dat als een warm vuur in het begin dezer eeuw voor een oogenblik de ijskorst doet smelten, waarmede de schilderkunst dier dagen als is bedekt; zijn warm koloriet gepaard aan zijn krachtigen toets roepen, zij het ook flauw, de gloriedagen van vroeger terug.

De negentiendeëeuwsche schilderkunst is, in verhouding tot vroegere tijdperken, op deze tentoonstelling te weinig vertegenwoordigd, om ook daarvan nog melding te maken.

Wij eindigen deze onze mededeelingen met den wensch, dat deze Historische Tentoonstelling van Amsterdam, die, hoe schoon zij ook moge zijn, bij meerdere ruimte een nog twintigmaal schooner beeld van het verleden had kunnen geven, moge hebben medegewerkt, om dien gloed te verspreiden, die allen bezielen moet, waar het geldt het welzijn en den roem onzer stad.

A.D. DE VRIES AZ.

Driemaandelijksche tooneelkroniek.

September.

Wel verre van er fier op te zijn, dat de voorspelling, in het Juli-nommer van *de Gids* door mij gedaan, in September zoo ten volle waarheid is geworden, acht ik het een droeve taak, van het debuut der Vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel’ te moeten vertellen. Hoe gaarne had ik mijne, trouwens al te gemakkelijke, profetie door de feiten zien tegengesproken! Maar nu? Behoort de Vereeniging met verschooning te worden behandeld? Dient de kritiek te verzwijgen wat zij voor waar houdt? Er zijn blijkbaar, door wie die vragen bevestigend worden beantwoord, doch ik heb hiervoor geen andere reden hooren opgeven dan dat het ‘Nederlandsch Tooneel’ pas begint. Juist om deze reden ben ik echter van een ander gevoelen. Niets toch is gevaarlijker voor hen, die de eerste schreden zetten op een pad, dan wanneer zij niet worden gewaarschuwd, als die schreden verkeerd zijn. Tegen een slecht begin moet altijd en overal worden opgekomen. Eerst dan kan men later iets beters verwachten en eischen. Die ook niet terstond spreekt, als hij ziet dwalen, verbeurt zijn recht om in 't vervolg te klagen of te veroordeelen. En bovendien, - zou 't niet volkomen ongerijmd wezen, indien datgene, wat men vroeger afkeurde, thans vergoêlijkt werd, nu mannen, onder de vaan der ‘hervorming’ opgetreden, het beheer van onzen eersten schouwburg hebben aanvaard? Niet alleen ongerijmd, maar onbillijk tevens zou dat zijn. Wie vraagt ook dat men spare? Ik ben integendeel overtuigd, dat de bestuurders der Vereeniging, met Schimmel aan het hoofd, geen genade voor recht verlangen. Hebben zij in hun manifesten niet van te breede opvatting hunner taak doen blijken, dan dat men hen zou kunnen of mogen verdenken van vrees voor een minder vleiende, mits gemotiveerde beoordeeling? Ik deel nog niet het gevoelen van hen, die beweren,

dat het met de Vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel’ zal en moet gaan als met zoovele andere veredelaars, die, terende op de leus van ‘hervorming’, eigenlijk niets hervormen of verbeteren; mocht dit evenwel later blijken wel het geval te zijn, dan is het te hopen, dat zij, die zich hebben opgeworpen als besprekers van hare tooneel-voorstellingen, hunne handen in onschuld kunnen wasschen en niet het verwijt behoeven te dragen van medeplichtigheid aan het niets-hervormen en aan het tegenhouden van de verheffing van ons tooneel.

In Juli dan meende ik te mogen voorspellen, dat, indien de Vereeniging met een treurspel, en nog wel met *Sophonisbe*, de reeks harer voorstellingen opende, haar een fiasco te wachten stond. En zoo zeide of dacht ieder, die èn het stuk kende èn hen, die het moesten vertoonen. Slechts het bestuur der Vereeniging scheen dat gevoelen niet te deelen. Of men al de opmerking maakte, dat onze tooneelkunstenaars niet, nog niet althans, voor het treurspel berekend zijn, omdat zij het zelden of nooit hebben gespeeld, maar hunne richting steeds eene geheel andere is geweest; of men al fluisterde, dat gevoel voor prosodie en het talent om vaerzen te zeggen aan de meeste artisten vreemd is; of men er al op wees, dat voor het treurspel wel het allermeest een zeldzame samenwerking der personen wordt gevorderd, - eene samenwerking, welke men niet verwachten kon van hen, die een week te voren nog in vier verschillende theaters hadden gespeeld, - niets hielp; *Sophonisbe* zou en moest worden vertoond als een vermetel spel, dat scheen te moeten bewijzen, waartoe men al zoo in staat was. En wat hebben wij er uit gezien? Slechts dit, waartoe de Vereeniging niet in staat is. Indien één werk een buitengewoon goed spel vereischte, om bijval te wekken, dan was het *Sophonisbe*, dat, ondanks eenige vlekken, een der schoonste voortbrengselen van de nieuwe dramatische letterkunde mag worden genoemd. Welnu, dat goede spel, men had er bij eenig nadenken zeker van kunnen zijn, moest ontbreken; en zoo zijn zoowel de artisten als Geibel opgeofferd aan den overmoedigen wensch om te veel, om meer te doen, dan de krachten toelieten.

Geibel schijnt mij, als ik 't zeggen mag - en waarom niet? - zelfs in dubbelen zin opgeofferd te zijn, want hebben de tooneelisten hem niet naar behooren vertolkt, Schimmel is ook niet zeer gelukkig geweest in het overbrengen der schepping van zijn duitschen medelieveling der Muzen.

Om dit te bewijzen is het noodig de *Sophonisbe*, zij het haastig, te doorloopen. Zij die de vertaling ‘prachtig’, ‘heerlijk’ of-hoe ook hebben genoemd, konden volstaan met die bijvoegelijke naamwoorden. Van hem die afkeurt, wordt terecht bewijs gevorderd. Dat nochtans zij, die het treurspel niet kennen, 't niet beoordeelen naar de korte wandeling die ik er door zal doen. Is het niet Théophile Gautier, die gezegd heeft, dat de schoonheid van een tooneelstuk evenmin kan worden opgemaakt uit een résumé, als de schoonheid van een vrouw uit haar geraamte? In ieder geval is dat gezegde, van wien 't ook zijn moge, volkomen juist.

Als ik dus den inhoud en den gang der *Sophonisbe* vertel, dan is 't voornamelijk om aan te toonen, dat niet altijd recht is wedervaren aan Geibel, wiens jamben daarenboven oneindig beter getroffen zijn dan die van Schimmel. Ligt dit aan het minder geschikte van onze taal voor die vaersmaat, of staan in de hollandsche vertaling de korte en lange lettergrepen niet altijd zoo goed op de plaats als in het oorspronkelijke, en wordt daardoor de cadans benadeeld? Ik bepaal me bij die vingerwijzing op het feit, dat trouwens bij de aanhalingen door ieder kan worden opgemerkt,

Sofonisbe, de dochter van Karthago's koning Hasdrubal, is de gade van Syfax (Schimmel maakt de *ph* tot *f*, naar de uitspraak, maar waarom dan ook niet geschreven Cipio of Sipio; enkele akteurs zouden dan ten minste niet van Skipio hebben gesproken). Opoffering voor haar vaderland, dat een sterken bondgenoot behoefde tegen de Romeinen, heeft haar, de jonge en hartstochtelijke amazone der woestijn, geworpen in de armen van den grijzen koning van Numidië, en terwijl deze den vijand van haar land, den Romein, bestrijdt, zoekt zij afleiding in het jachtvermaak. Zoo ook op het oogenblik, als de priesteres Thamar, de vriendin van haar jeugd en gelijk een zuster aan haar zijde groot geworden, tot haar komt vluchten. Gelukkig, dat Methumbal, de bevelvoerder in Cirta's burgt, er is om haar te verwelkomen.

> Tritt hier herein erlauchte Priesterin!
> Der Königsburg vielsäulig Prunkgemach
> Erschliesst sich dir, denn fürstlich ehren wir
> Die Tempeljungfrau -

of, gelijk het Hollandsch luidt:

> Volg mij hierheen, vereerde Priesteres!

De schoonste zaal van Cirtaas koningsburcht
Ontsluit zich u, want diep vereeren wij
De Tempelmaagd -

Nadat Methumbal Thamar zoo in vier regels tweemaal vereerd heeft, waarvan eens *diep*, vertelt de priesteres wat haar naar Cirta heeft gedreven, namelijk de bezorgdheid voor het heilige, dat haar is toevertrouwd en in Cirtaas burgt veiliger zal zijn dan in Astarte's tempel. Vervolgens vraagt zij naar Sofonisbe, en Methumbal antwoordt, sprekende van het huwelijk met Syfax:

Nooit heeft haar de echtverbintenis berouwd,
Die haar de kroon gaf; als een rijk kleinood,
Het kostlijkst, dat een God haar ooit kon schenken
Waakt ze over Syfax -

het Duitsch heeft:

Sie hat das rasche Bündniss nie bereut
Das ihr die Krone gab. Denn wie sein Kleinod,
Sein köstlichstes, das ihm ein Gott geschenkt,
Behütet sie der Fürst.

Terwijl dus Schimmel Syfax als een kindsche voorstelt, over wien zijn vrouw moest waken, is de bondgenoot van Hasdrubal bij Geibel een galante echtgenoot, die zijn gade beschermt. Groot verschil!

Sofonisbe komt van de jacht terug, spreekt met ophef van haar ontmoetingen, vraagt naar tijding uit het leger en ziet eensklaps Thamar. De vreugde van het weerzien wordt wel eenigszins getemperd door het treurige nieuws, dat de priesteres meêdeelt, maar Sofonisbe heeft hoop. Nog één slag, meent zij, en 't leger der Romeinen is niet meer! Als Thamar zich verbaast over Sofonisbe's kloeke taal, roept deze uit:

Bin ich denn
Nicht meines Vaters Kind? O wär ich dort,
Den Schritt des Kriegsgotts feurig zu beflügeln,
Mit eigner Hand im Speergewühl den Sieg
Beherzten Griffs am Stirngelock zu fassen.

In 't Hollandsch:

Ben ik dan
Het kind mijns vaders niet? O ware ik ginds,
'*k Bond me aan den voet des krijgsgods vuurge vleuglen*

En vatte in 't slaggewoel met vaste hand
De zege bij de lokken van het voorhoofd.

Op die ontboezeming laat de koningin volgen, den kommandant van Cirtaas burgt voor een kok of lakei aanziende:

Ga, Methumbal, maak
Een prachtig feestmaal in den tuin gereed.
Geh, Methumbal, heiss
Ein prächtig Festmahl uns im Garten rüsten.

Daar, onder de schaduw der palmen, zal den Goden de volle en frissche drinkschaal worden gewijd.

Inmiddels doet Sofonisbe aan de priesteres een verhaal van haar leven, sedert zij elkaêr het laatst hebben gezien. Wij hooren hoe zij de liefde voor den jongen Massinissa, die een oogenblik haar hart had ingenomen, heeft verstikt, toen Karthago, het vaderland, haar gebood Syfax te huwen; wij hooren nog uit haar mond, wat Methumbal reeds had gezegd:

En zonder rouwe draag ik
Den ring des konings, die voor mij een vader
En voor ons volk een machtig helper werd.
Een nieuw en ander leven ving ik aan;
Zijn zon *verwarmt niet slechts, maar ook verlicht*.

In 't Duitsch:

Und reulos trag ich
Den Ring des Königs, der ein Vater mir,
Der unserm Volk ein mächt'ger Helfer ward.
Ein neues Leben hab' ich angefangen,
Und seine Sonne wärmt und leuchtet auch.

Terwijl zij op dien toon vertrouwelijk al haar gewaarwordingen uitstort, komt eensklaps Methumbal binnen om te zeggen, dat een bode de mare der nederlaag van Syfax heeft gebracht. - De heldin ontwaakt in Sofonisbe.

't Gevaar - roept zij - heeft de aard des leeuws:
Een onverschrokken oog be*toom*t he*t 't* eers*t*
En *'t* zekers*t*.

En Thamar van haar kant zegt:

Al ging 't ook tot den dood
Ik ben naast u: gij zult mij moedig zien.
Waarom niet liever geschreven: ''k Sta aan uw zij'?

De bode komt en geeft een beschrijving van den slag. Eerst lachte hun de overwinning toe,

> En als de rijpe vrucht door eigen zwaarte
> Zich afscheidt van de twijg, zoo scheen de zege
> Van zelve ons *toe te vallen*. Syfax wilde
> Bij 't volgend ochtendkrieken d' aanval wagen,
> En alles was ten laatsten *kamp* gereed.
> Wij echter gaven, om met volle kracht
> Den *kamp* te strijden, zeker van de zege,
> Den lang ontbeerden slaap ons zorgloos prijs.
> Daar klonken plotslings midden in den nacht
> De kreten: de Romeinen zijn in 't leger!
> En hoog en lichter laaie sloeg op eens
> *De vlam van uit de rieten tenten uit*.

En Syfax? Ziende dat alles verloren was,

> ..... plantte hij het zwaard
> Aan 't hecht in de aard en *stiet er zich in neêr*....
> De vijand kwam en vond alleen zijn lijk.

In 't Duitsch:

> ..... da gräbt am Heft
> Ins Erdreich er sein Schwert und fällt hinein,
> Dem Feinde nichts, als eine Leiche, gönnend.

Sofonisbe wijdt eenige tranen aan de nagedachtenis van haar man, maar spoedig neemt de wraaklust de bovenhand over de droefheid. De boodschap, dat de Romeinen naderen en zij vluchten moet, doet haar opspringen. 't Woord ‘vluchten’ jaagt den gloed van verontwaardiging op haar wangen. Zelfs als zij hoort, hoe zij door de haren is verraden, wil zij zich niet redden. Maar - vraagt Methumbal:

> Vern*ee*mt[1] ge dan 't gekraak
> Der ijzren hoofdpoort niet? De *memmen*[2] deden,
> Toen zij van ver den arendstandert zagen,
> Waanzinnig van den schrik, de poorten springen
> En jagen nu met losgelaten teugels
> In laffe vlucht naar 't hoog gebergte heen.

Nog één oogenblik, en de tuba der Romeinen klinkt voor de

1 Vernahmst.
2 Waarom niet: lafaards.

poorten. De burgt is omsingeld. Met het kleine hoopjen getrouwen dat haar rest, wil Sofonisbe nochtans strijden. Zij laat zich het pantser aangorden, neemt den boog, zet er de scherpste harer pijlen op en wil den aanvoerder der Romeinen in het hart treffen, als Thamar en zij in hem tegelijk Massinissa herkennen. De boog ontzinkt der koningin. De herinnering der oude liefde doet haar hand machteloos neêrvallen.

En daarmeê eindigt het eerste bedrijf, dat ons in de volle handeling heeft gebracht en een helderen blik doen slaan in het gemoed van de heldin der tragedie. Wij weten nu, hoe die vrouw, zich geofferd hebbende aan haar vaderland, voor haar hartstocht nooit bevrediging heeft gevonden, en hoe Massinissa, eens de uitverkorene van het jonge meisje, thans de vijand is geworden van wat der koningin het dierbaarst is: Karthago. Wij zijn ook voorbereid op de ‘vervulling van een niet vermoed besluit van 't noodlot om haar hart bevrediging te schenken’.

Zoo gaan we in het tweede bedrijf, waarin we met Massinissa persoonlijk kennis maken. Na als goed veldheer zijn bevelen te hebben gegeven, vraagt hij waar de koningin is, en als hij verneemt, dat zij geketend neêrligt, laat hij haar de boeien afnemen en zeggen, dat hij op haar groet wacht. Wel trachtte de bondgenoot van de Romeinen te vergeten, dat hij Sofonisbe had liefgehad, maar:

> O wij zijn zwak! - Nu stroomt het bloed
> Weer zoo onrustig bruischend mij naar 't hart,
> En vrees ik de overwonnene bijna
> Als ware zij verwinnares -

En die vrees blijkt al te gegrond te zijn, want nauwelijks heeft hij de speelgenoote zijner jeugd, met wie hij zoo dikwijls den flamingo en den struis had gejaagd, weêrgezien, of hij is door haar schoonheid overwonnen, en schaamte verteert hem, als Thamar's mond hem zegt, dat Sofonisbe zijn leven in haar hand gehad, maar gespaard heeft.

> Sofonisbe, welk een wederzien
> Vol leed en logen! (Voll Pein und Irrsal!)
> Zoo begint hij zijne verontschuldiging, maar Sofonisbe antwoordt daarop en op al zijn herinneringen van 't zoet verleden:
> Wat is dit alles der gevangene!
> Het zegge u slechts, - herneemt Massinissa, - wat ik toen ondervond,
> En wat ik thands, uit de asch weer opgewoeld,

In dubb'len gloed voel stralen.....
Maar Sophonisbe stuit hem in zijn liefdesverklaring:
..... Gij spreekt
Tot Syfax' weduwe. Onbegraven ligt
Zijn lijk nog;

Massinissa laat zich echter niet uit het veld slaan en smeekt Sofonisbe, dat zij zijn vrouw worde, opdat hij haar kunne beschermen.

Uw vrouw? - vraagt zij, honend en ironisch, - vrouw
eens Romeins? Dan liever dood!
Ga heen en zoek een vrouw aan 's Tibers boord.

De tegenstand, dien Massinissa ontmoet, maakt hem weemoedig en hij vertelt wat hem tot den vijand van zijn stam, van zijn vaderland heeft gemaakt. Men had hem zijn wettig erfdeel ontnomen, maar

nu ik eindelijk
D'ontbeerden grond van 't vaderland betreed.
Nu van dat vaderland 't belichaamd beeld
In u zoo heerlijk schoon en zoo vijandig
Mij tegenover staat, nu *slingert* mij
Het hart zoo fel bewogen in de borst;
En zien de starren mijner jeugd betoovrend
Mij aan en wenken - -

Men bewondere hier de geleidelijke toenadering, den voortreffelijken dialoog. Sofonisbe valt in de rede:

- - - hadt gij *u dien* starren (van die)
(U) *Maar* nimmer afgewend!

MASSINISSA.
En als ik nu
Haar wenk eens volgde? En als ik nu mijn wrok,
Gelijk een schild, dat uit zijn voegen ging,
Eens wegwierp achter mij....

SOPHONISBE.
Als - - als - -

MASSINISSA.
Zeg, dat gij 't wilt en ik zal willen.
(und ich vollführ 's).

Kortom, Sofonisbe besluit zich nogmaals op te offeren, en belooft zich als prijs aan Massinissa, indien hij zijn zwaard keert tegen de

Romeinen en deze van Afrika's bodem verdrijft. Na die toezegging vertrekt de Puniër, vervuld van hoop, en als Sofonisbe aan Thamar heeft meêgedeeld wat geschied is en geschieden zal, komt de neger Batu, de oude wapendrager van Syfax, aan de koningin de laatste woorden en den dolk van zijn meester overbrengen. Batu was in 's vijands handen,

> Maar 't menschlijk hart van Scipio had meêlij
> Met de ouden wapenknecht; hij liet mij gaan
> Om u des konings laatsten groet te brengen.

Met uitnemend talent wordt hier voor het eerst Scipio in de tragedie gebracht. Batu begint met den lof te verkondigen van den man, die straks tot een heros moet opgroeien voor de verbeelding zijner aartsvijandin.

Als de neger aan Sofonisbe den dolk van Syfax overhandigt, zegt zij:

> Bewahr' sie[1] mir! Du sollst fortan mich nie
> Verlassen, hörst du?

Schimmel laat hier Sofonisbe den dolk toespreken, en Mevrouw Kleine hield dan ook het wapen voor zich als een andere Judith, zeggende:

> Behoede gij mij! Voortaan zult ge nooit
> Mij meer verlaten...

Sofonisbe richtte echter het woord tot den wapendrager, die, gelijk eens voor Syfax, voortaan voor haar den dolk bewaren moest[2] en haar niet meer verlaten zou, wat hem de bede deed uiten:

> Dat u een God
> Behoede, koningin!
>
> **SOFONISBE.**
> Vrees niet, het *geldt*
> Nog niet voor 't leed te vluchten, want nog eens
> Zwelt van een goeden wind na doodsche stilte
> Het *straks* zoo slappe zeil van ons geluk.
> Vorst Massinissa, onze vijand *straks* nog,
> *Treedt* tot ons over...

Maar Batu is niet gerust, - hoe stout het plan ook zij; hoe waar

1 Die Waffe.

2 Van daar dat Sofonisbe aan 't slot van het vierde bedrijf tot Batu zegt:

> Nog iets!
> Geef mij den dolk, door Syfax mij gezonden.

ook wezen moge: ‘wie verrassen kan, kan veel’ (und viel vermag, wer überrasschend wagt), - de wapendrager van Sofonisbe vreest den arendsblik van Scipio, den geest die in hem woont.

Onder meer weet hij te vertellen:

> Ook fluistert
> Bij 't volk de Sage, dat een God zijn moeder
> Bezocht heeft en dat hem te middernacht,
> Een slangenkop, gewassen uit den grond
> Bij 't licht der maan, zich in zijn tent vertoont,
> Waarmeê hij raadpleegt.
> Auch geht
> Im Volk die Sage, seine Mutter habe
> Ein Gott besucht, und oft um Mitternacht
> Erscheint, im Mondlicht aus dem Bodem wachsend,
> Ein uralt Schlangenhaupt in seinem Zelt,
> Met dem er sich beräth.

Allengs begint Batu door zijn verhaal indruk te maken op de koningin. Als hij gevraagd heeft of het toeval is of iets anders, dat Scipio nooit gewond is in den strijd, hoewel hij zich altijd daar bevond, waar het gevaar het grootst was, roept zij uit:

> Noem 't zoo als ge wilt.
> Zoo veel is duidlijk: 't is een tegenstander,
> *Dien* Massinissaas blinde onstuimigheid
> Geen weerstand biedt als de eerste worp mislukt.
> *Diens haastige aanloop*[1] wordt door elk beletsel
> Gebroken, als de zeekre hand ontbreekt,
> *Die* hem bestormt of wel tot voortgaan spoort.

En zoo is bijna alle hoop op overwinning weder verdwenen door het ontzag, dat Scipio inboezemt, als Massinissa op nieuw verschijnt, om afscheid te nemen van de koningin. Doch niet aldus! Zij wil mede ten strijde gaan en na tot Thamar te hebben gezegd:

> In uwe handen leg ik,
> *Nu onze dappere Methumbal viel*,
> De sleutels dezer burgt,

en na van de priesteres den zegen te hebben gekregen, trekt zij ten oorlog met de woorden:

1 Blindes Ungestüm.

Te paard dus Massinissa! Rijden wij
Den wind voorbij! Geen ruste meer voor mij,
Tot ik mijn noodlot ken en wie ik ben; (weet wie 'k ben)
Of een slavinne van dat trotsche Rome,
Of koninginne van een vrijen Staat!

En zoo heeft het tweede bedrijf, na de intrigue verwikkeld en de aandacht gespannen te hebben, door de liefde van Massinissa en Sofonisbe in een mogelijk verschiet te stellen, alles voorbereid voor het optreden van Scipio, in wien, volgens Batu, een daemon zich een woonplaats had gekozen.

Wij zien Scipio in het hoofdkwartier, omringd van zijn staf. 't Spreekt van zelf, dat de veldheer met arendsblik terstond begrijpt dat er iets gaande is in 't leger, waarover Massinissa het bevel voert. Immers zijn kommando wordt niet opgevolgd; zijn strategisch plan is een geheel ander, dan dat, hetwelk de Afrikaan wil uitvoeren. Nauwelijks heeft hij dus gehoord, dat Sofonisbe in Massinissa's kamp is en de Puniërs, die hij zijn bondgenooten waande, afvallig heeft gemaakt, of hij laat zijn paard voorbrengen en rijdt, geheel alleen, naar de verraders om hun ‘de Romeinsche tucht te doen voelen.’ Die scène is eene der prachtigste van het treurspel. Slechts zou men er de opmerking bij kunnen maken, dat Geibel te veel verlangt van den akteur die haar moet spelen. Scipio is daar meer dan een mensch, - een halfgod. Hij verschijnt te midden der Numidische bevelvoerders, als deze overleggen, hoe zij de Romeinen zullen overrompelen. Sofonisbe is bij hen, de lauwen aanmoedigend. Hoor haar o.a. zeggen tot Atarbas, als deze van gevaar spreekt:

..... Gevaar?
Bruischt in uw aderen Numidiesch bloed?
Zijt gij een zoon van de woestijn of *brengt*
Het dierenrijk daar nog slechts leeuwen voort?[1]
Neen, aan den Noordpool stond uw wieg; u
Heeft een Scytische, van vreeze bleek, gezoogd;
Geen vonk der zonne drong er in uw ziel,
En draagt uw aanzicht ook de kleur van Libyën,

1 .... oder bringt
Nur noch die Thierwelt Löwen dort hervor?
Nog slechts het dierenrijk daar leeuwen voort?

Dan is 't een spel slechts der Natuur! Gevaar!
Dit was de klank, die steeds uw vaadren lokte,
Als de trompet het ros; dit was de kelk
Vol zoeten palmwijn, die hen dronken maakte.
Zij zochten *hem*[1] zooals in uw legenden
De bruine knaap de koningsdochter zocht....![2]

Die taal jaagt moed in het hart der weifelenden en allen zijn tot afval van en aanval tegen de Romeinen gereed, als plotseling Scipio voor hen staat en vraagt:

..... Wat gebeurt hier?
Getoomde paarden, vliegende banieren....
Het gantsche heir gereed als tot den marsch.
Wat moet dat? Geeft mij antwoord! Wie beval dat?

SOFONISBE.
Numidies vorst, die 't recht heeft dat te doen.
(Dem zu befehlen hier geziemt, der Fürst Numidiens).

Als Scipio verzekert dat hij dan slecht begrepen is, want dat zijne bevelen geheel anders luidden, wil Sofonisbe, een karakter het zijne waardig, niet huichelen, maar spreekt hem van den terugkeer der Numidische vorsten tot hun goden en van 't gevaar, waarin hij zich heeft begeven. Doch wie dit ducht, Scipio niet. Hij kende het voor hij het te gemoet trad, en wil zien wie heer is in het leger, hij of... een vrouw. ‘Stoot hem neêr!’ beveelt Sofonisbe, en Scipio trekt zijn zwaard, - dat zwaard hetwelk den oversten zoo dikwijls heeft voorgelicht ter zege. De veldheer herinnert hun de eeden, die zij zwoeren, en beroept zich op de hulp der goden, waarna hij vraagt:

Wie heft de hand op tegen Scipio?

Verplet staan de Afrikaansche krijgers en laten de opgeheven zwaarden zinken. Te vergeefs beveelt Sofonisbe nogmaals den vreemden onderdrukker neêr te stooten, zeggende dat hij door geen God wordt beschermd.

SCIPIO.
Nu, hoort ge niet wat u die vrouw gebiedt?
De Goden, zegt ze, weten niet van mij.
Wat draalt gij dan? Vreest gij dit zwaard wellicht,

1 Niet den Kelch, maar den Gefahr. Derhalve: zij zochten het...
2 Der braune Hirt die Königstochter sucht. De herdersknaap de koningsdochter zoekt.

Dat u zoo vaak heeft *voorgeglansd* ter zege?
Ik werp het weg.... Ziet, ik sta weerloos nu;
Een slecht gewapend kind zelfs stoot mij neer,
En gij zijt mannen, die in mijne school
Den dood in 't aanzicht leerde*n* zien! Treedt toe,
En levert nu een proefstuk op uw meester!
Stoot toe, Menalkar! Wel herken ik u:
Ik sleurde u eenmaal weg van voor den voet
Der elefanten. Karthalo, treê toe:
Mijn laatste beker heeft u eens gedrenkt,
Toen gij onmachtig neerlaagt. Juba, nader!
Drie dagen is 't geleên, teen drukte ik u
Den krans der dappren op het jeugdig hoofd.
Gij anderen, met wie ik als een broeder
Geluk en ongeluk gedeeld heb, draalt ge?
Treedt toe! Ik open u mijn armen: drukt
De speer, waaraan ik u den lauwer hechtte,
Drukt haar in deze borst en dankt mij zoo!

Die taal is zelfs Sofonisbe te machtig en vol ontzetting uit zij 't eene woord: ‘Geweldige!’, terwijl de oversten zijn teruggetreden. Als Scipio dit ziet, en overtuigd is, dat zijn geestkracht, zijn zelfvertrouwen, heeft gezegevierd over de afvalligen en hen heeft neêrgeslagen als wormen in het stof, verheft hij hen onmiddellijk weêr door zijn grootmoedigheid en zegt:

ik kom niet hier
Een bloedgericht te houden, neen, ik kan
Vergeven als ge u zelven weer terugvindt[1].
Dat zij hem slechts niet andermaal tarten, want
bij Medusaas hoofd, mijn liktorsbijl
Waar scherp genoeg u te *vertienen*!

Ook Massinissa ontvangt vergiffenis en wordt in zijn ambt als legerhoofd bevestigd. De eene dwaling zal hem niet worden toegerekend; de oversten geven lucht aan hun van bewondering en dankbaarheid overkropt gemoed in een ‘heil Scipio!’ en Massinissa stamelt:

Ter aarde werpt ge mij
En heft mij als met Godenarmen op.

1 Ich kan verzeihn, dafern ihr selbst euch wiederfindet.

Maar zij.... maar Sofonisbe?... Spreek!
Zij - antwoordt Scipio - zij heeft
Zich zwaar aan ons vergrepen; maar er zweefde
Een duistre geest, die haar te machtig was,
De daemon der vertwijfling, over haar.
't Niet-mijden van 't geen meer dan menschenkracht
Gevorderd had, dat straf ik niet als zonde.
(Und was zu meiden mehr als Menschenkraft
Gefordert hätte, räch' ich nicht als Frevel.)

Sofonisbe zal in eervolle gevangenschap blijven, onder de hoede van Massinissa, en vóór alles haar gemaal, wien vorstelijke eer zal worden bewezen, ter laatste rustplaats geleiden, opdat haar hart zich in heete tranen ontlaste bij de lijkbaar van den eedlen Syfax. En nogmaals klinkt het ‘heil Scipio’! uit den mond der oversten, die den heengaanden heros volgen, terwijl Sofonisbe alleen blijft, uitroepend:

Verwonnen en vernietigd!
O, wie verleende u, schrikkelijke, de macht,
Die mij verplet en tot bewondring dwingt!
Beschermt mij, goede Goden! Welk een man!

Deze laatste woorden, op een toon van ontzetting en enthousiasme tevens uitgesproken, zeggen ons, welke verandering in het geslingerde hart der Karthaagsche is voorgevallen. Zij, de heldin, die slechts een held kon liefhebben, heeft haar ideaal gevonden; de onverwinnelijke, vuurge dochter der woestijn, is getemd door den kalmen Romein, wiens groote kracht bestaat in zelfbeheersching en onwrikbaar geloof aan hooger macht, die hij steeds in en bij zich voelt.

In het vierde bedrijf zien wij haar in dien overwonnen staat neêrzitten. Wel doet zij nog poging om te strijden tegen den hartstocht, die haar overvallen en vermeesterd heeft; wel wil zij van Scipio's grootmoedige gaven, haar gezonden ter verkwikking en verlichting van haar lot, niets weten; 't is al vergeefs en zij wijst Batu, den wapendrager, af, als hij haar tracht te troosten. Geen troost kan meer baten. De neger zoekt in den haat tegen den Romein de reden van Sofonisbe's weigering, om iets van hem aan te nemen, en zegt:

Vaak maakt de liefde blind,
Hier is 't de haat!

waarop Sofonisbe antwoordt:

Bid dan den Goden,
Dat zij mij nimmer ziende mogen maken;
Want slechts in deze duisternis is heil.
Wie nadert? Gij, Onsterfelijken! Hij zelf!

Scipio komt in de tent der gevangene. Hij heeft gehoord, dat zij alles versmaadt, en poogt haar tot rede te brengen, tot berusting. Als zij hem haar woord geeft van niet te zullen vluchten, mag zij vrij zijn, jagen, kortom, alles doen wat haar behaagt. Massinissa heeft in last, al haar wenschen te vervullen. De naam alleen van Massinissa vervult haar echter met afgrijzen, en wanneer Scipio de hoop laat doorstralen, dat zij eens zijn vrouw zal kunnen worden, is een ‘Nooit!’ haar even kort als beslissend antwoord. Nochtans meent de Romein, dat zij vroeger dien vorstenzoon niet ongezind is geweest, maar Sofonisbe herhaalt, dat zij nooit zijn gade zijn kan. Haar hart wijst hem af, en ook al legde hij alle kronen van Afrika aan hare voeten, zou zij geene aan zijn zijde willen dragen. Scipio begrijpt daarvan al minder en minder, en krijgt eindelijk ten antwoord:

Vraag mij niet.
'k Heb zelv' geen woord er voor. Denk wat ge wilt.
Zelfs dat ik zwak en klein en trouwloos ben,
Een speelbal zelfs van wisselzieke luimen.
Neen, denk dát niet. Denk liever dat een God,
Vol medelij met dit geslingerd hart,
In bliksemlicht tot mij is neergedaald,
Mij 't beeld, waarnaar ik smachtte, heeft getoond.
Nu staat het hier, en nooit wisch ik het uit,
Het merk der hoogheid op het edel voorhoofd,
En uw beschermeling in niets gelijk,
Die zijn moog wat ge wilt - alleen geen man!

Wat Scipio doet zeggen:

Maak dan van hem wat hij niet is. Is ooit
Een vrouw in staat een man te ontwikkelen,
Tot held hem te vervormen, dan zijt gij 't.
Gij hebt al wat een edel hart verheft;
Gebruik uw macht en blaas dan de eedle vonk
Tot vlam aan in zijn hart; vergun hem, dat

't Geluk naast u opbloeie rondom hem!
Bij Jupiter, was ik niet die ik ben,
'k Zou 't hem benijden kunnen!

Bij deze woorden uit Sofonisbe een:

Scipio!

hetwelk den Romein doet vreezen dat hij te ver is gegaan, waarom hij zich met een ‘vaarwel’ en met den wensch, dat de vijandschap tusschen haar en hem geweken moge zijn, verwijdert.

Zijn laatste stap wordt nog gehoord, als Sofonisbe aarzelend vraagt, of wel Scipio bij haar is geweest, en of zij hem heeft aangehoord, niet als vijand, maar ‘gelijk de hinde, die den roep van 't edel hert verneemt.’ Batu stoort haar in dat zelfverwijt; hij heeft een plan tot ontvluchten. Maar ‘te laat!’ is de belooning voor zijn moeite. Sofonisbe kan niet meer vluchten; Scipio heeft haar woord. Batu, vertoornd, stelt haar het lot voor oogen, dat haar wacht. Geketend aan de triomfkar van den Romein, zal zij Rome binnengaan. Hij heeft dat uit Scipio's eigen mond gehoord. Sofonisbe kan dat niet gelooven. Massinissa, die ook is binnengetreden, bevestigt wat de neger heeft gezegd. Ook hij heeft Scipio in één adem van zijn triomf en van haar hooren spreken. Dat is te veel voor de Karthaagsche. Al haar liefde, al haar bewondering onderdrukkend, ziet zij in den Romein nog slechts den valschaard, den huichelaar, en zij barst in de hevigste verwenschingen tegen hem los, waarna zij Massinissa's hand grijpt en, een beroep doende op zijn vroegere liefde, hem den dolk in de hand wil geven, om Scipio te dooden. Maar de Numidiër deinst voor die daad terug, wat Sofonisbe doet besluiten haar zelve te volbrengen.

En zoo vinden wij haar in 't vijfde bedrijf in de legertent van Scipio, die, na geschreven te hebben, zich ter ruste heeft gelegd, Doch, voor zij den dolk zal stooten in het hart des Romeins, valt haar oog op het schrift, dat voor Rome is bestemd, en zij leest:

‘Laat mij, wat Sofonisbe aangaat, vrij;
Zij is een hooge, fiere en eedle vrouw,
Waard een Romeinsche vrouw te zijn. Ik wil
De Goden bidden, dat haar hart tot mij
Zich neigen moge in vriendschap. Voert mijn ster
Me als t r i u m p h a t o r naar het Kapitool,
Dan zal 't mijn trots zijn dat doorluchtig hoofd

In alle majesteit te toonen aan het volk,
De bondgenoote die 'k voor Rome won.'

Jubelend dankt de vrouw den Goden, dat zij haar geloof in Scipio's edel hart mag behouden, dat hij haar niet heeft willen vernederen, dat zij in hem haar ideaal mag blijven zien. Zij wekt hem op uit den slaap en zegt wat zij heeft willen doen, en waarom. Scipio vergeeft haar ook nu; het noodlot heeft hem gespaard, ook hij wil sparen Vergeten zij het gebeurde! Dat zij evenwel voortaan haar haat tegen Rome ter zijde stelle! 'Laat ons vrienden zijn'.

De strijd in Sofonisbe's gemoed tusschen haar liefde voor den 'man' en haar gehechtheid aan het 'Vaderland' heeft nu zijn toppunt bereikt. De tijding dat Cirta's burgt is gevallen en Thamar, onder 't zingen van een heilig godenlied, in de vlammen is gesprongen, zich offerend voor Karthago, geeft aan dien tweestrijd de tragische ontknooping, de eenige die hier mogelijk was,... den zelfmoord. Vooraf echter bekende zij hare liefde aan Scipio, wien zij nooit mocht toebehooren, daar 't vaderland dat niet gedoogde. Zou zij, de Karthaagsche, met hem kunnen juichen bij het slechten van Karthago's gouden tinnen? Zou zij in de triomfkar kunnen staan, waaraan haar koninklijke broederen als slaven zouden geketend zijn?

'Ik kan niet *afstaan* van mijn vaderland,
En ik betaal het zóó mijn schuld.'

Bij die woorden stoot zij zich in 't hart. De dolk van Syfax heeft een koninklijk bed gevonden.

Hiermede heb ik het stuk vluchtig verteld. Men zal hebben opgemerkt, dat in het laatste gedeelte op minder feilen in de vertaling is gewezen. Oprecht gezegd, vond ik het erg vervelend en vermoeiend, voort te gaan, gelijk ik begonnen was. Ik zou anders op de voorlaatste bladzijde zijn geëindigd bij de vaerzen, waarin Hiram vertelt, dat Thamar ving

haar heilig Godenlied
Te zingen aan en *sprong, een zwaan gelijk*,
Geibel zegt: Thamar hub....
.... ihr Uralt Götterlied
Zu singen an, und singend, schwanengleich... enz.

't Was natuurlijk Thamar's zwanenzang en niet haar zwanensprong.

De heer Schimmel vergunne mij - en daarmeê heb ik over de vertaling het mijne gezegd - nog de meer algemeene opmerking,

dat hij dikwijls germanismen heeft gebruikt als: ‘zaalge donkre dagen van de kindsheid’; ‘een zware weg’; ‘zorg’ voor vrees: ‘*riep om* het groot metalen beeld’, ‘van paarlen *weemlend* kleinood’, ‘dagen zalig doorbrengen’, ‘gedempt spreken’, ‘dempen’ voor uitdoven, en dergelijken. Nog wordt de bewerking ontsierd door het woordje *ze*. Van de koningin sprekend, heet het: ‘Dus bleef *ze* zich gelijk’. Van de stoute waerelddwingren: ‘We hebben *ze’;* en van dezelfden: ‘*ze* zijn vernietigd’; een *handig* (kundger) man voert *ze* aan; de ‘eeuwge machten’ worden met *ge* en *ze* bejegend, ja zelfs hooren we Batu zeggen:

> Moge u een God
> Behoeden! Och, die eedlen en verheevnen,
> Gij zult *ze* leeren kennen ginds in Rome;
> waar het Duitsch zegt:
> So helfe dir ein Gott
> In deinen Noth! O diesen Hochgesinnten (Scipio),
> Du wirst ihn kennen lernen dort in Rom.

Waarlijk, Schimmel is voor een treurspel niet alleen soms veel te gemeenzaam, hier en daar zelfs te plat geweest in zijne uitdrukkingen, maar dikwijls heeft hij ook al te familiaar met de Duitsche taal rondgesprongen.

‘Onze landgenoot - schreef ik in Juli - die Geibel's *Sofonisbe* naar eisch en zonder in eenig opzicht aan haar schoonheid te kort te doen, weêrgeeft, mag een meester heeten in beide talen en een dichter van groot talent.’

Niemand, en ik het allerminst, zal beweren dat Schimmel geen dichter van groot talent, en evenmin dat hij onze en de Duitsche taal niet machtig zou zijn, maar - het woord moet er uit - *Sofonisbe* is slordig door hem bewerkt, ook al erken ik, dat hij bij wijlen den oorspronkelijken poëet uitstekend heeft begrepen en vertolkt. Dit meen ik evenwel door het hierboven geschrevene te hebben bewezen - en als 't gevraagd wordt, bewijs ik het uitvoeriger - dat het verkeerd is, onbewust of met opzet, de loftrompet te steken over een werk, waarvan men niet meer schijnt te weten dan dat de auteur een man is van groote gaven.

Juist zulke auteurs, op wie onze hoop is gevestigd, hebben groote behoefte aan vrienden, die hun de feilen toonen, welke zij begaan, en 't zal mij een waar genoegen zijn, onder die vrienden gerekend

te worden. Mij dat pleizier trachtende te verschaffen, zet ik mijne beoordeeling over de uitvoering van *Sofonisbe* in den Stadsschouwburg voort. Reeds heb ik gezegd dat zij weinig geslaagd mag heeten. En hoe kon het anders? Voor de hoofdrollen - Sofonisbe, Scipio en Massinissa - waren drie artisten noodig, gelijk wij niet hebben. Geibel heeft bovendien, naar bekend is, wel eens met zijn landgenoot Wagner de eigenschap gemeen, dat hij te veel eischt van hen, die zijn werk moeten weêrgeven. Zoo is voor de rol van Sofonisbe een jonge, krachtige, hartstochtelijke vrouw - een vrouw met temperament, heerlijk schoon zeggend en spelend, onmisbaar; - een vrouw als de Duitsche Wolf b.v., maar nog meer volmaakt. Van de Hollandsch-sprekenden zou Mevrouw Beersmans haar ontegenzeggelijk het best hebben vervuld. De Vereeniging had echter slechts Mevrouw Kleine, voor wie het geheele treurspel blijkbaar is gemonteerd geweest. Nu verklare men dat woordje '*slechts*' niet verkeerd. Ik waardeer die actrice hoog, maar ik noem haar geen 'hoofdrol voor alle vakken' - de meest onzinnige benaming, die ooit aan een kunstenaar is gegeven. Mevrouw Kleine is, 'k veroorloof me dit te zeggen, in de laatste jaren het slachtoffer geweest van een groep aanbidders, die haar over het paard hebben getild, en, het onmogelijke van haar vergende, zich in zooverre zijn getrouw gebleven, dat zij nooit hebben gefaald in toejuichingen, ook dan niet, wanneer niemand de schoonheden van haar spel kon aanwijzen. Mevrouw Kleine als *Mevrouw Aubray* te zien, is een genot; haar als *Vrouw Moes* te volgen, verrukkelijk; haar als *Maria van Utrecht* of *Elisabeth van Engeland* toe te juichen, een plicht voor ieder, die ware kunst op prijs stelt, maar is het haar schuld, dat zij nooit kracht gehad, en thans geen jeugd meer heeft, om een rol als die van Sofonisbe te spelen, dat is de rol van een Afrikaansche, welke nauwelijks twintig zomers tellen mag en verteerd wordt door alle hartstochten, die ooit in een dochter der Sahara hebben gewoeld? Zijn wij niet allen onderworpen aan de natuurwet, die ons '*du temps l'irréparable outrage*' doet ondergaan? Welnu, men houde dan in 't vervolg rekening èn met die natuurwet, èn met der artisten kracht!

Toch heb ik in verschillende passages Mevrouw Kleine als Sofonisbe bewonderd, dat wil zeggen eigenlijk niet als Sofonisbe, maar als Mevrouw Kleine, quâ déclamatrice, een enkele maal ook quâ tooneelspeelster. Sommige passages droeg zij voortreffelijk voor. De

alleenspraak, na 't bezoek van Scipio in haar tent; de imprekatie tegen den vermeenden valschaard; de scene in Scipio's tent speelde en zeide zij zoo, dat slechts de illusie ontbrak, om haar tot Geibel's heldin te maken.

En Scipio? Die held is evenmin gezien. Ook hij was afwezig. In zijne plaats trad de heer Moor op, en wel de heer Moor op zijn zwakst. Maar ook hem mag niet te veel verweten worden. Ik geloof niet, dat één auteur van onzen tijd die rol zou hebben kunnen spelen dan Devrient, toen hij in zijn kracht was. Wat wordt niet in dien Romein verondersteld? Welk een blik! Welk een indrukwekkend voorkomen! Welk een stem! Welk een waardigheid en majesteit! Den heer Moor ontbrak schier alles. Hij speelde de rol met een behagelijk *laisser-aller*, gelijk in de eerste de beste komedie, en zelfs bij de nochtans zoo dankbare scène der onderwerping van de Numidische vorsten miste hij alle uitwerking.

Wat Massinissa betreft, de heer Spoor was, zoo mogelijk, nog minder in zijn rol dan de heer Moor in die van Scipio. Dat deze weinig uitkwam, moet voor een gedeelte aan genen worden geweten - en omgekeerd. Twee bijna doode krachten! De karakterlooze Afrikaan, door Geibel zoo scherp tegenover den Romein van karakter gesteld, werd bijna niet opgemerkt. Hij was letterlijk niets.

En nu zou ik nog kunnen spreken van Thamar en van Batu en van zoo vele anderen, maar waar de drie hoofdpersonen zoo in hun taak te kort schoten, kan van de overigen gerust gezwegen worden.

Nog iets ten slotte over dekoratief, tooneelschikking en kostuum. Aan een en ander was zeker groote zorg besteed, maar er waren niettemin vlekken aan te wijzen. Zoo was het vreemd, dat Sofonisbe in het vierde bedrijf, wanneer alles om haar heen eenvoudig is, en zij verklaart niets te willen aannemen van Scipio, ja niets gebruiken wil en geen verzachting van haar lot wenscht, zulk een in 't oog loopende zorg aan haar kleeding heeft besteed. Vreemder nog, dat de koningin, als zij zich het pantser laat aangorden, dat n.b. op een tabouret ligt, in plaats van aan den muur te hangen, daarbij te werk gaat als een dame, die zich voor een bal opschikt. Welk een schoone groep zou daar gevormd kunnen zijn, terwijl nu slechts twee personen, de koningin en de kamenier, op den achtergrond stonden. En dan de boog, die in een hoek gespannen stond - wellicht om de pees krachteloos te maken. Had Sofonisbe niet genoeg in de woestijn

gejaagd, dat zij zelve den boog kon wapenen? Of was zij misschien nooit in de woestijn geweest? Men zou 't haast denken; - zij was toch blank als de meest ge-poudre-de-riz-eerde onzer negentiende-eeuwschen; blanker nog dan Scipio, ofschoon ook deze *rasé au frais* was en een gelaatskleur als albast had. Was het ook niet zonderling Massinissa telkens op zijn kuras te hooren kloppen, als hij in vuur geraakte, en denzelfden zooveel linksche gebaren te zien maken? Dat Scipio de oversten tot hun plicht bracht, met den rug naar het publiek gekeerd, had kunnen vermeden worden. Zij stonden nu geschaard, alsof zij hem den pas wilden afsnijden, maar Scipio was toch waarlijk niet vrijwillig en alleen in hun midden gekomen, om te gaan vluchten. Indien zij in een kwart-cirkel en meer op den achtergrond waren geschaard geweest, had Scipio èn hen kunnen aankijken èn zich niet aan het publiek vergrepen. Slechts eens heeft een akteur zich verdedigd, dat hij met den rug naar de toeschouwers stond, 't Was Maclean in *Othello*. Toen hij, voor de eerste maal, voor den Doge en den raad zijn verhaal deed, keerde hij den rug naar het publiek en toen men hem daarover berispte, gaf hij ten antwoord: ‘De doge en zijn raad zijn hooger personaadjes dan onze schouwburgbezoekers; ik ben aan gene meer eerbied verschuldigd dan aan deze.’ Dat gezegde moge spitsvindig zijn geweest, noch Aldridge, noch Davison, noch Rossi, noch zoovele andere mannen van naam, die den Moor van Venetië hebben voorgesteld, hebben Maclean nagevolgd, maar het publiek aangekeken, en dit is, geloof ik, altijd zooveel mogelijk plicht. Men moet althans iets van het profiel laten zien, wat in de scène der Numidische oversten zeer gemakkelijk kon geschied zijn.

Voor zoover ik overigens heb kunnen nagaan, waren kostumen en dekoratief zeer getrouw. Wel droegen enkele Romeinen de zwaarden rechts en links, terwijl zij ze in 't midden moesten hebben; wel was de kleeding der Romeinen min of meer fantastisch - maar zij waren ook in een warm klimaat, waar de gewone wapenrusting te zwaar zou geweest zijn -; wel waren de kostumen *te* mooi en *te* frisch voor krijgers in 't veld; - wel was 't onmogelijk, dat Sofonisbe bij zulk een lichte maan ongemerkt in Scipio's tent kon sluipen, die bovendien maar één opening mocht hebben, - maar al die kleinigheden verdienen hier eigenlijk niet te worden vermeld, waar zulke groote fouten op den voorgrond treden.

Nog ééne opmerking ten slotte:

Men zegt dat in het Stedelijk Museum te Brunswijk een tooneelaffiche uit het jaar 1734 wordt bewaard, waarop men onderaan leest:

'Het lachen is verboden, omdat het een treurspel is.' Dat verbod zou ook bij de eerste vertooning van de tragedie *Sofonisbe* op het programma niet misplaatst zijn geweest, want zelden is, zelfs bij een blijspel, smakelijker gelachen. *Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas*, - was de algemeene indruk.

De Vereeniging 'Het Nederlandsch Tooneel' heeft ons verder nog te zien gegeven: 'Hieronimus Jamaar' van Helvetius van den Bergh, en 'De Musketiers des Konings, of Twintig jaren later, van Alexandre Dumas', herziene vertaling van den heer L.J. Veltman. 'Jamaar' is een allerliefste karakterschets, zonder veel pretensie, maar aardig geschreven, gelijk de auteur der 'Neven' dat verstond, 't Is een echt hollandsch stukje, hollandsch gedacht en Hollandsch van vorm. Diep gaat het niet, maar 't is voor hem, die het weet te waardeeren, rijk aan menschkundige opmerkingen, welke, vrij van alle gezochtheid en bedil- of preekzucht, worden meêgedeeld. Zoo lang er mannen zijn als *Jamaar*, die nooit weten wat zij willen, altijd op twee gedachten hinken of weifelen en geen geestkracht bezitten om ja of neen te zeggen, zal het blijspel van van den Bergh zijn waarde blijven behouden. Evenmin als Molière, in wiens trant 'Jamaar' is geschreven, al draagt het niet den stempel van Poquelin's genie, verdient van den Bergh met minachting als 'te klassiek', gelijk ergens is gewenscht, ter zijde te worden gesteld. Ook behoort hij niet te worden besnoeid. Men kan hem geven gelijk hij is. Er is niets te veel of te weinig in zijn werken, en als zij goed en met *en train* gespeeld worden, kan men zeker zijn, dat zij - mits niet na middernacht - in gretige ooren vallen.

Wat dat besnoeien betreft, - met leedwezen heb ik tweemaal een weglating van eenige vaersregels gezien. In het vierde tooneel zijn van de alleenspraak van *Elise* de acht eerste regels geschrapt, die nochtans met het door de moeder gesprokene in het nauwste verband staan. Deze heeft gezegd:

> 'Geloof me, 't menschlijk hart is moeilijk te doorgronden,
> En dat der minnaars wordt zoo zelden weêrgevonden
> In dat des echtgenoots.'

En als dan de moeder is vertrokken, moet de ietwat neuswijze *Elise* vragen:

‘Zoo zelden?... Ja, maar hij?...
Dus is de liefde slechts een spel, een loterij,
Waaruit, maar nu en dan, een prijs zou zijn te winnen?
Hoe! Minder zou hij mij, als ik zijn vrouw was, minnen
Dan nu? 'k Begrijp niet, hoe zij zoo iets zeggen kan;
Zij zelve heeft er toch geene ondervinding van!...
O, de onderstelling dat het mogelijk kan wezen,
Doet mij die mooglijkheid, doet mij het ergst al vreezen!’

Welnu, die geheele monoloog wordt verzwegen en op het gezegde der moeder, die met een half vaers heeft geëindigd, herneemt de dochter met den vollen hexameter:

‘Reeds nam ik mijn besluit, en toch nog wankel ik!’

Waardoor de alleenspraak slot noch zin krijgt.

De tweede, met even weinig oordeel aangebrachte kapping komt voor in het negende tooneel. *Jamaar* geeft daar zijn beschouwing over onze letterkunde ten beste. Daar hij ze niet kent, slaat hij door als een blinde vink en vraagt o.a., wat wij alzoo op letterkundig gebied hebben aan te wijzen.

‘Noem mij een enkele bloem....’

De kleine *Elise*, gevat als een soubrette moet zijn, steekt den draak met den nurkschen domoor en antwoordt met de woordspeling:

‘De Roos van Dekama’,

welke bloem *Jamaar*, ter wille van zijne tegenspreekster, wel niet ongeurig gelieft te vinden.

Ook die passage is vervallen. ‘Noem mij een enkele bloem’ is veranderd in het stijve:

‘Noem mij iets waarlijk goeds’,

en *Elise* laat er, *Jamaar* dus alle voldoening latende over zijn onbekookten uitval, onmiddelijk op volgen:

‘'k Ben weinig slechts bekend
Met onze letterkunde en mannen van talent.
Het voegt een meisje ook niet, zich veel daarmeê te moeijen,
Maar 'k zie toch naast die roos nog menig tulpje bloeijen.’

De goede luisteraar vraagt daarbij natuurlijk terstond, over welke door tulpen geflankeerde roos *Elise* 't eigenlijk heeft.

De reden, waarom de Vereeniging de laatste besnoeiing heeft aan-

gebracht, is, naar mij gezegd werd, deze, dat de bewuste passage betreffende ‘de Roos van Dekama’ geacht werd verouderd, buiten den tijd te zijn. Ik neem die reden voor wat zij is, namelijk voor weinig afdoende, 't Geldt hier toch niets dan een kwinkslag van *Elise*, want in 1838, toen *Jamaar* zijn philippica tegen onze letterkunde hield, kon deze waarlijk ook reeds op meer schoone litterarische voortbrengselen roemen dan op van Lennep's boeienden roman, terwijl den lof, dien *Jamaar* er, eenigzins gedwongen door de geestige Elise, aan toebrengt, nog ieder onzer gaarne zal onderschrijven.

Aangenomen echter, dat men meende te moeten schrappen, dan had men het ten minste met zorg behooren te doen, en van den Bergh niet moeten laten bazelen, gelijk nu tot tweemaal toe in een kort bestek het geval is geweest.

In *Jamaar* vervulde Albregt de titelrol met die fijnheid van spel, waardoor hij uitmunt. *Jamaar* wordt in hem het juiste karakter, het individu dat wij moeten zien persifleeren. Mimiek, houding, gebaren verhoogen altijd in de vereischte mate de zeggingskracht van dien akteur, wiens talent zoo veelzijdig, wiens virtuositeit zoo groot is. Trouwens over 't geheel werd het blijspel van van den Bergh goed gespeeld. Toch zijn op de rolverdeeling een paar aanmerkingen te maken. Zoo moet, als een vrouw van leeftijd zegt:

> 'k Had, op haar leeftijd, reeds drie minnaars afgewezen;
> In ieders oogen, kon ik toen: *ik min u*, lezen,

voor de toeschouwers op zijn minst de waarschijnlijkheid bestaan, dat zoo iets mogelijk is geweest. Men plaatse dus in zulk een rol eene actrice met *beaux restes*. Ten andere komt de tegenstelling van notaris *Cordaat* tegenover *Jamaar* niet genoeg uit, als men voor genen, in plaats van een ronden jongen of een flinken vent, een akteur neemt, wiens zwakke stemmiddelen en tengere gestalte hem alleen voor *niais* of een *très jeune premier* - twee zeker niet gemakkelijke emplooien - geschikt maken.

Uitgaande van het ‘Elk wat wils!’, het eenige motto, waaronder theater-direkteuren, die niet spoedig den bodem van hun geldkist willen zien, kunnen werken, heeft de Vereeniging ‘het Nederlandsch “Tooneel” terecht gemeend, dat zij ook voor hen, die door “Sofonisbes” en Jamaars’ te weinig worden aangetrokken, iets moest doen, en, tevens met het oog op de kermisweek zonder kermis, heeft zij goed gevonden een stap te zetten op het draken-gebied. Om daaraan echter

niet te veel vindingskracht of moeite te besteden, heeft zij haar keus laten vallen op eene der oudste en meest fantastieke scheppingen van den ouden Dumas, op een melodrama uit de oude doos, waarin de menschen sterven onder muziek en dat hier jaren geleden èn door Boas en Judels èn door Driessens is vertoond, zonder dat het grooten bijval mocht oogsten, terwijl het te Parijs een Melingue als d'Artagnan en een Verenet als Porthos heeft noodig gehad, om zich gedurende eenigen tijd op het programma staande te houden. De reden van dat geringe succes van ‘De musketiers des konings of - wie verlost ons toch van dien dubbelen, niets zeggenden titel? - of twintig jaren later’, moet, geloof ik, voornamelijk geweten worden aan de algemeene bekendheid van het publiek met den roman, waaruit het tooneelstuk is getrokken. Men gaat niet gaarne een stuk zien, waarvan men den gang en den afloop reeds kent. Anders is ‘De musketiers des konings’, hoe dwaas ook, zeker geen slechter stuk dan de produkten van de Montepin, Séjour, Dennery, Maquet en andere fransche *charpentiers*, die in het melodrama-genre plegen te werken. Dumas heeft bovendien nog dit voor boven zijn kollega's, dat hij ten minste stoute grepen heeft en op reusachtige schaal verdicht of met de historie jongleert. Op een ‘ring des vaders’ of een ‘kruis der moeder’, waaraan zoovele drama-helden in het laatste bedrijf door hun ouders worden erkend, of waardoor zij in de gelegenheid komen zich bekend te maken, om daardoor een anders onmogelijke ontknooping voor het stuk te krijgen, ziet Dumas uit de hoogte en versmadend neer. Hij heeft wel beter. Zijne intrigues zijn in den regel geducht; zijn trucs ontzettend; zijn personen fenomenaal. Het meest onnatuurlijke krijgt evenwel onder zijn behandeling een gewoon cachet ten gevolge van zijn verbazende gemakkelijkheid om te vertellen en het waarschijnlijke voor te stellen als iets alledaagsch. Men denke aan *Monte Christo*. De *Mousquetaires* zijn weinig minder. Het komplot b.v. van de vier mannen, of oorspronkelijk slechts van *Athos* en *Aramis*, om Koning Karel I van Engeland te doen ontvluchten, zou grotesk zijn, als het niet zoo eenvoudig ware verteld en gedramatiseerd. Zwarigheden kent Dumas niet. Zijn personen moeten alles kunnen. Wetende dat de menschen groote kinderen zijn, die in hun jeugd Perrault hebben verslonden, laat hij hen, vol vertrouwen, zich vergasten en vergapen aan de meest buitensporige elucubraties, welke alleen de vorm, de schijn van waarheid,

voor het oogenblik dat men ze leest of hoort, genietbaar maakt. Want, gelukkig misschien, laten de werken van den ouden Dumas weinig of geen indruk na. Terwijl de zoogenaamde sociale romans van een Sue, en van die hem hebben nagevolgd, den meest verderfelijken invloed hebben gehad op hen, die zich onbewust door de lezing er van hebben laten meesleepen, heeft men van Alexandre Dumas nooit iets anders kunnen zeggen, dan dat hij is geweest: '*Un grand amuseur*'. Wat hij schreef, gaf hij uit zijn dichterlijken geest zonder eenigen *tendenz*, zonder eenig ander doel dan om onderhoudend te zijn of de menschen te amuseeren. Dit maakt veel goed, als hij een enkele maal kwaad mocht hebben gedaan.

'De Musketiers des konings' met ingredienten van moorden onder en boven water, van vechtpartijen en komplotten, van vervolgingen te land en ter zee, van ja wat niet al, behoeft niet meer besproken te worden. Jammer - hierop moet nochtans gewezen - dat ook in dat stuk de letterkundige vorm veel te wenschen overliet en de rolverdeeling ten aanzien van de hotelhoudster der Rue Tiquetonne en van *Porthos* verkeerd was. Voor dezen een *père noble* te laten spelen, kan er niet door. De komische zijde dier rol gaat daarmeê verloren. De tooneelschikking, overigens verdienstelijk, was in het tafereel van ''s konings legertent' zeer gebrekkig; zoo ook in het laatste bedrijf, waarin we een schip zien, dat geheel open is aan den kant, zonder luiken, en nogtans in volle zee - in het Kanaal nog wel - heet te varen. Kortom, - alles bewijst, dat de Vereeniging 'het Nederlandsch Tooneel' nog niet op streek is. Laat ons hopen, dat zij er spoedig, zeer spoedig op zal komen. Hoe meer en hoe scherper men haar intusschen op de vingers ziet, des te nuttiger voor haar. Zij is geen theater-direkteur, die voor winst werkt, - zij werkt voor de kunst. Zij kan dus tegen kritiek, en haar bestuurders hebben zich op een te hoog standpunt geplaatst, dan dat zij niet met dankbaarheid alle gemotiveerde afkeuringen van haar handelingen zou aannemen. Om te komen waar zij zijn willen, hebben zij geen vleierij of vergoelijking noodig, maar vingerwijzing op hun fouten. Met zulk een vingerwijzing eindig ik daarom deze kroniek. De Vereeniging heeft verleden week besloten, ook te Utrecht voorstellingen te gaan geven. Dat had zij niet moeten doen. Gaarne zal ieder aan Utrecht goede tooneel-voorstellingen gunnen, maar 'Het Nederlandsch Tooneel', dat vooral in den beginne wel allen beschikbaren tijd behoeft voor

studie en repetitie, had niet zoo spoedig ontrouw moeten worden aan haar manifesten, waarin met nadruk is aangetoond, hoe nadeelig het reizen is voor der artisten gezondheid en oefening, en hoe, als de ‘Vereeniging’ het roer in handen mocht krijgen, dat reizen niet meer zou geschieden. En nu, - drie weken heeft ‘de Vereeniging’ feitelijk dat roer in handen en reeds is Utrecht de derde stad, de derde hoofdstad eener provincie, die door haar gezelschap zal worden bespeeld. Zichzelven gelijk te blijven, door de daad het woord gestand te doen, schijnt dan wel zeer moeielijk te zijn!

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

Van de Staten-Generaal, door Mr. W.C.D. Olivier, lid der Arrondissements-Regtbank te 's Gravenhage. 's Gravenhage, D.A. Thieme, 1876.

Om meer dan één reden heeft de verschijning van het hierboven genoemde werk: eene kritische beschouwing van het moeilijkste en belangrijkste hoofdstuk onzer grondwet - de bijzondere aandacht getrokken van velen. Vóór alles om den naam van den schrijver, een naam, welke niet enkel in de rechtsgeleerde wereld hoog staat aangeschreven, maar ook in onze politieke kringen - en volkomen te recht - een grooten invloed pleegt uit te oefenen. Men kent Mr. Olivier als een der beste en meest geliefkoosde leerlingen uit de school van Thorbecke, en geen wonder dat men verlangend is te vernemen, hoe deze oordeelt over het werk van den meester, thans nu eene vijfentwintigjarige ervaring de vruchten van dat werk - de goede en de minder goede - heeft aan het licht gebracht. Dit verlangen is te grooter - althans bij hen die den politieken arbeid van onzen publicist oplettend plegen te volgen en die zijn werk soms ook daar herkennen, waar het niet met zijn naam geteekend wordt - omdat men weet dat hij zich onderscheidt door eene inderdaad zeldzame mate van oorspronkelijkheid en zelfstandigheid. Zijne denkbeelden zijn even goed als zijn eigenaardige pittige stijl, bijzonder eigendom. Zijne zeer vrijzinnige beginselen verloochent hij nimmer, maar bij de toepassing van die beginselen gaat hij zijn eigen weg, zonder er zich om te bekreunen of anderen hem volgen, dan of hij alleen blijft staan. Politieke clubs en coteriën zijn hem een gruwel, en minder dan iemand stoort hij zich dan ook aan de conventioneele begrippen, onder den invloed van die coteriën, als liberaal of niet-liberaal geijkt. Hij is een geduchte macht in het liberale leger, maar draagt geen uniform, en zou voor geen prijs tot de geregelde troepen willen behooren. Hij vecht op zijn manier en voor eigen rekening, niet voor een firma.

‘Zal het niet voor menigeen,’ - dus vraagt hij in de voorrede van het werk dat voor ons ligt - ‘voor menigeen die toch eene gelijke rigting met mij is toegedaan, een ergerlijk, aanstootgevend, kettersche gevoelens verkondigend boek zijn? Ik vrees het bijna, maar zal mij troosten met de gedachte dat de wereld, de maatschappij en de staat uit ketterijen zijn opgebouwd.’ Wij hebben hier dus te doen met het geschrift van een liberalen ketter. Welnu, kettersche geschriften, op welk gebied zij zich ook bewegen, hebben door alle tijden heen groote aantrekkingskracht uitgeoefend.

Mr. Olivier handhaaft zijne zelfstandigheid ook tegenover Thorbecke. Ettelijke voorschriften door zijn leermeester verdedigd en door diens toedoen in de grondwet gebracht, worden door den schrijver veroordeeld, terwijl hij omgekeerd beginselen in bescherming neemt, welke Thorbecke reeds in '48 had prijs gegeven, bijv. het beginsel, dat het recht des konings tot ontbinding der volksvertegenwoordiging eigenlijk in ons constitutioneel stelsel niet past. Toch, en behoudens meerdere afwijkingen, is het schier op elke bladzijde merkbaar uit welke school onze schrijver is voortgekomen. 't Is de oude Thorbeckiaan die hier spreekt; 't is het beeld van de constitutioneele monarchie, zooals de liberale partij van '48 die opvatte, dat hier ontwikkeld wordt, en juist deze omstandigheid geeft aan het boek eene waarde te meer. De rijen der zuivere Thorbeckianen zijn in de laatste jaren aanmerkelijk gedund, en onder den invloed van allerlei vreemde theoriën, welke een jonger geslacht met zich voerde, geraakt hunne oorspronkelijke beschouwing van het constitutioneele stelsel allengs meer op den achtergrond. Toch is het gezag van die oude politieke school allerminst gebroken: de openbare meening erkent gereedelijk, dat wat de liberale partij in Nederland wrocht, men dit aan haren arbeid te danken heeft, terwijl hare jongere zusters, hoe veelbelovend ook, toch nog altijd enkel veelbelovend blijven. Hoe die jongeren over onze grondwet oordeelen, weet men, of kan althans uit hunne welbekende beginselen zonder veel moeite worden opgemaakt; maar welk advies de school van '48 zelve, nu met eene ervaring van 28 jaren verrijkt, over haar eigen werk zou willen uitbrengen; welk gedeelte van dat werk zij ongedaan zou willen maken en welk ander verbeteren, ziedaar vragen, die te grooter nieuwsgierigheid wekken, naarmate het cijfer dergenen, die deze nieuwsgierigheid kunnen bevredigen, kleiner wordt. Mr. Olivier, al had hij aan het werk van

'48 part noch deel, kan om de standvastigheid waarmede hij zich op dat oude standpunt handhaaft, in zekeren zin onder dat kleine aantal begrepen worden, en van daar dat zoovelen dadelijk de ooren spitsten, toen zij vernamen, dat hij over een der hoofddeelen van onze grondwet zijn oordeel wenschte bloot te leggen.

Er is eindelijk nog eene derde reden, welke aan het boek dat wij hier bespreken, eene bijzondere beteekenis geeft. Het juiste oogenblik voor eene nieuwe grondwetsherziening is zeker nog niet aangebroken, maar wel het oogenblik waarop zulk eene behoort te worden voorbereid. Het besef dat wij in verschillende opzichten aan onze hoogste staatswet ontwassen zijn, en dat deze daarom de behoefte van het oogenblik niet meer geheel kan bevredigen, wordt nu reeds vrij algemeen gedeeld, en het kan bijna niet anders of de onvruchtbare politieke strijd van de laatste jaren zal meer en meer de overtuiging wekken, dat alleen grondwetsherziening afdoende verbetering van de bestaande gebreken brengen kan. Niet onwaarschijnlijk zullen met hare voorbereiding tal van jaren gemoeid zijn, want eene groote politieke taak pleegt in Nederland niet spoedig te worden afgesponnen, en het scheelt veel dat m e n nu reeds eene ook maar oppervlakkige voorstelling zoude hebben van den aard en den omvang der veranderingen, welke eigenlijk in onze grondwet noodig zijn. Is eenmaal het vraagstuk duidelijk gesteld, dan zal het zeker ook niet ontbreken aan een heirleger publicisten, geneigd om daarover hun oordeel mede te deelen en den weg te volgen nu door Mr. Olivier ingeslagen. Zijn boek is in zooverre een boek van de toekomst; de voorganger van een reeks geschriften, welke zich nog eenigen tijd mogen doen wachten, maar op den duur niet kunnen uitblijven; eene eerste poging om de genezing te zoeken niet in zwakke palliatieven, maar in radicale hervormingen. Mocht het blijken dat de hervormingen, welke hij aanbeveelt, inderdaad afdoende geneesmiddelen zijn, hij zou den steen der wijzen gevonden, en een meesterstuk geleverd hebben; mocht omgekeerd het tegendeel aan het licht komen, dan zal hem toch de eer niet worden onthouden, dat hij het eerst de aandacht heeft afgeleid van de kleine politieke kunstgrepen onzer dagen en die gevestigd op de behoefte aan breede hervorming, als voorwaarde van duurzame verbetering. Wie weet of anderen, zijn spoor volgende, daar niet eindelijk vinden wat hij zelf er misschien vruchteloos heeft gezocht.

Mr. Olivier heeft vóór alles een boek willen leveren, dat zich gemakkelijk en aangenaam lezen laat, en in dat doel is hij zeker uitnemend geslaagd. Hij schrijft niet voor juristen alleen, maar voor het groote publiek. Het is hem niet te doen om een volledige commentaar op een der hoofdstukken van onze grondwet, om eene interpretatie van elk der voorschriften, in dat hoofdstuk voorkomende; hij wilde enkel een vrije verhandeling schrijven over hetgeen onze volksvertegenwoordiging naar de grondwet is en wat zij eigenlijk behoorde te wezen. Om welke reden heeft men in '48 deze en gene bepaling van de grondwet dus en niet anders ingericht? Is die reden op zichzelve steekhoudend, en zoo niet, wat leert eene vijfentwintigjarige ervaring omtrent de werking van het voorschrift? Is die werking ongunstig, wat zou men dan onder de tegenwoordige omstandigheden voor het bestaande in de plaats moeten stellen? Deze zijn de vragen, welke overal op den voorgrond treden en meer of minder breedvoerig behandeld worden, waar de schrijver beurtelings stilstaat bij de inrichting onzer vertegenwoordiging, hare bevoegdheid en de grondwetgevende macht.

Van de methode door Mr. Olivier gevolgd, is eene zekere willekeur onafscheidelijk. Zijne breede uitweidingen hier zijn soms even weinig gemotiveerd als de beknoptheid, welke hij elders in acht neemt. Waar men kiest tusschen hetgeen meer en hetgeen minder belangrijk is, moet natuurlijk veel aan de subjectieve opvatting van den schrijver worden overgelaten, en natuurlijk dat deze niet altijd met de opvatting van den lezer samenstemt. Maar men verge van een boek niet meer dan het zich voorstelt te geven, en waar het op geen volledigheid aanspraak maakt, behoort ook de grief over onvolledigheid ter zijde te blijven.

Met een deel van de hier geleverde kritiek zal tegenwoordig vrij wel geheel Nederland instemmen, met een ander deel schier niemand. Ik voor mij behoor onder degenen, die ver met den schrijver medegaan, en nog vol overtuiging volgen waar de meeste politieke geloofsverwanten hem sinds lang zullen hebben in den steek gelaten. Maar er zijn ook kwestiën, en hoofdkwestiën, waaromtrent mijne meening tegen de zijne lijnrecht overstaat. Voor een grondige bespreking van al die kwestiën zou het hier allerminst de plaats zijn, en ik denk er dan ook niet aan om ze nu op te halen en uit te pluizen. Trouwens veel belangrijker dan de vraag: of de

kritiek van den schrijver overal steek houdt, is deze andere: of hij er in geslaagd is voor het bestaande iets beters in de plaats te geven? Ligt in dit boek de kiem van eene toekomstige hervorming, welke hoop geeft op betere dagen dan wij sinds lang beleefden? Ik vrees dat het antwoord ontkennend zal moeten luiden. Ook Mr. Olivier is dunkt mij beter criticus dan wetgever. De radicale geneesmiddelen, welke hij voorschrijft, zijn wel origineel, maar ik twijfel er aan of zij proefhoudend zouden blijken. De kwestie raakt niet enkel de juristen maar het groote publiek, en daarom zal het mij wel vergund zijn tot toelichting en staving van mijne zooeven uitgesproken meening een klein deel der ruimte van dit tijdschrift in beslag te nemen. Ik bepaal mij natuurlijk tot het voornaamste, tot de twee groote hervormingen, welke de schrijver in dit gedeelte van de grondwet brengen wil, namelijk het kiesstelsel en de inrichting van de volksvertegen woordiging.

Onze moderne kiesvereeniging is een doorn in het oog van den schrijver. De gloed en de kracht waarmede hij ze bestrijdt, bewijzen hoe innig en hartelijk zijne antipathie is, en aan die antipathie dankt zijn boek eenige van de best gestileerde bladzijden. ‘De kiesvereeniging’ - dus zegt hij o.a. - ‘is mijns inziens, in elk opzigt een verkeerde en slecht werkende instelling, en die ons publiek leven met onze parlementaire instellingen bederft. Haar bestaan rust op geen enkelen regtmatigen grondslag. De Grondwet kent deze vereenigingen niet, en de wet evenmin. Hoe zijn zij ontstaan?... Eenige heeren kiezers rigten eigenmagtig eene kiesvereeniging op, matigen zich eigendunkelijk een meesterschap over hunne gelijken, medekiezers, aan, en oefenen op de keuzen eene voogdij uit, welke niemand hun heeft opgedragen. Zij werpen zich geheel onbevoegdelijk als directeuren der verkiezingen op, en geven eenvoudig van het bestaan hunner zaak in de dagbladen kennis. Het publiek verneemt dat een nieuw kantoor is opgerigt, waar zich de kiezers kunnen aanmelden die kandidaten noodig hebben en kandidaten die kiezers behoeven. De Vereeniging keurt de kandidaten en staat borg voor hen die de proef hebben doorgestaan... Regtens bestaat bij ons de directe volkskeuze, maar feitelijk zijn wij teruggebragt tot het stelsel der getrapte verkiezingen. De toegang tot de stembus is door de kiesvereeniging afgezet; eerst moet men door de kiesver-

eeniging, die de passen der kandidaten viseert, toegelaten zijn, om de stembus te kunnen bereiken'.

Gelden al deze bezwaren tegen de kiesvereenigingen in het algemeen, in dubbele mate zijn zij verbonden aan hetgeen de schrijver de nieuwerwetsche noemt, welke een eigen breed uitgewerkt politiek programma bezit, en dit onveranderlijk aan alle kandidaten die zich voordoen, als maatstaf aanlegt. 'Haar programma is het kort begrip van haar geloof in zaken van staat en regering. Hieraan wordt het geloof der aspirant-kandidaten getoetst en wie op de hoofdpunten niet zuiver in de leer is, wordt niet als kandidaat aangenomen (hoewel er een enkel voorbeeld is, dat een kandidaat dispensatie van geloovigheid op een hoofdpunt verkreeg, en niettegenstaande de afwijking, toch werd aangenomen). In enkele dezer kiesvereenigingen is men zelfs zoover gegaan, aan een afgevaardigde de ontevredenheid *zijner* kiezers over zijne houding in de Kamer te kennen te geven, of hem over zijn afwijken van het programma der vereeniging ter verantwoording te roepen. Lijnregt in strijd met art. 82 der Grondwet, wordt hier de afgevaardigde beschouwd en behandeld als een speciaal gemagtigde van zijne kiezers... De kandidaat, zegt men, is vrij; zijne toetreding tot het programma is eene geheel vrijwillige daad; eens lid der kamer zijnde is hij ook dààr vrij... Hij heeft niets beloofd; hij behoeft dus ook geene belofte te houden. Het is moeijelijk dit als een ernstig gemeend antwoord aan te nemen. Want als de aspirant-kandidaat zijne toetreding onthoudt, wordt hij de kandidaat niet; en als hij, lid der Kamer zijnde, het geloof der Vereeniging verloochent en kettersch is in de leer, laat de vereeniging hem varen, en loopt hij zeer groot gevaar niet herkozen te worden. Dit zijn voor iemand die gaarne lid der Kamer wordt en het geworden zijnde, ook gaarne blijft, zwaarwigtige redenen om liever met de Vereeniging goede vrienden te blijven, om niet enkel belijdenis aan hare leer af te leggen, maar ook hare geboden te onderhouden en na te komen. Er zijn, ongetwijfeld, heldhaftige karakters, die een lidmaatschap zóó verkregen en zóó behouden niet begeeren, maar men kan toch niet eischen dat, in eene vergadering van 80 menschen, zich 80 helden bevinden zullen. Helden zijn uitzondering in de politiek gelijk in den oorlog.

Het kwaad door de nieuwerwetsche kiesvereeniging gesticht reikt echter nog veel verder. 'Door zich niet enkel als leidster der ver-

kiezingen, maar tevens als toongeefster der politieke meeningen op te werpen, wordt het wezen der Staten-Generaal, als vertegenwoordigend en wetgevend ligchaam, geheel veranderd en verkracht. De Kiesvereenigingen worden vóór-parlementjes, waar de politiek wordt gereed gemaakt, die later in de Kamer zal ter tafel gebragt worden.. Dit is vooral hierom uiterst verderfelijk, omdat Kiesvereenigingen, gelijk alle vaste gezelschappen waar menschen van ééne kleur bijeenkomen om in het belang der politiek van hunne kleur te ijveren, weldra coterieën worden, zoo zij ze niet van den beginne af geweest zijn. Men ziet niet het algemeene, en nog minder overziet men het; men ziet er slechts een zeer klein stukje van, en dit nog door een gekleurden bril. *Wij en onze vrienden* omvat alles; wat goed is voor *ons en onze vrienden* is goed voor het Land; wat het belang is van *ons en onze vrienden* is het algemeen belang. Ons gezelschap, onze club, onze kiezersvereeniging is voor ons het Heelal. De kiesvereeniging zet de ladder en houdt haar vast, langs welke de vrienden in den gemeenteraad, in de Provinciale Staten, in de Tweede Kamer klimmen. De kleinste inzigten en de kleinste beweegredenen gelden, en geven het overwicht om daar te komen waar de grootste belangen van gemeente, provincie en Land moeten voorgestaan worden'.

De schets is niet vleiend uitgevallen, zooals men ziet; maar is zij even billijk als geestig? Ik zal de zoogenaamde nieuwerwetsche kiesvereeniging zeker niet tegen Mr. Olivier in bescherming nemen; met hem houd ik ze voor een onding, maar een onding dat zijn eigen dood wel sterven zal, en bedrieg ik mij niet, hier te lande nu reeds in alles behalve welvarenden toestand verkeert. En geen wonder: verstandige kiezers moeten spoedig inzien, dat naarmate zij het programma, dat elken kandidaat onveranderlijk als maatstaf wordt aangelegd, uitbreiden, naar diezelfde mate het getal bekwame mannen als kandidaten beschikbaar, kleiner wordt. Willen zij getrouwe photografiën van hun programma, dan moeten zij bij de onbeduidendheid ter markt komen; willen zij mannen van beteekenis, dan moeten zij naar niet meer vragen dan naar algemeene overeenstemming van politieke beginselen, of wel naar overeenstemming omtrent het een of ander groote vraagstuk, dat op een gegeven oogenblik den politieken toestand beheerscht. Welnu, elke partij wordt beter gediend door de laatstgenoemde mannen, hoe kettersch zij soms wezen mogen, dan door de eerstgenoemde; door menschen van karakter dan door

de karakterloozen, en daarom zal haar eigenbelang haar dwingen 'tzij om telkens en telkens weder dispensatie te geven van haar eigen programma, dat wil zeggen om zich telkens belachelijk te maken, 'tzij om dit programma eenvoudig ter zijde te stellen en op te bergen. Het laatste kan op den duur niet uitblijven.

Maar met dit voorbehoud ten aanzien van eene zekere soort van kiesvereenigingen, zie ik niet in, welke billijke grief tegen de instelling op zich zelve kan worden aangevoerd. De bewering van den schrijver, dat men elken kiezer aan eigen ingeving moest overlaten, opdat hij zelf vrijelijk bepaalde, wie de man zijner keuze is, kan nauwelijks ernstig gemeend zijn. Mr. Olivier is te oud geworden en heeft te veel van de verkiezingspraktijken gezien om niet te weten, dat men dus handelende de uitkomst in handen zou geven van het toeval, of wat nog veel erger maar tevens veel waarschijnlijker, ja zelfs volkomen zeker is - in handen van den intrigant, die het best de kunst verstaat om de heerschende duisternis ten zijnen voordeele aan te wenden. Geen ernstige verkiezing zonder ernstige voorbereiding, en zulk eene is zonder kiesvereenigingen niet denkbaar. De fout is niet dat zij bestaan, maar dat zij nog zoo weinig algemeen zijn, en dat de meeste kiezers, om welke reden dan ook, weigeren zich bij haar aan te sluiten. Namen alle stembevoegden zonder onderscheid aan de voorbereiding deel en deden zij daarbij hun stem en invloed gelden, men zou inderdaad het ideaal van een zuiver kiesstelsel meer nabij komen. Wij zijn thans van dat ideaal zeker ver, zeer ver verwijderd, maar de schuld daarvan ligt niet bij de kiesvereenigingen, welke aan de kiezers hunne vrijheid zouden ontrooven, maar bij de kiezers, die, terwijl het middel voor de hand ligt om als vrije mannen zich van hun burgerplicht te kwijten, die vrijheid moedwillig prijs geven. Er zijn in ons land streken genoeg waar de kiesvereenigingen geheel ontbreken of louter in naam bestaan. Wat daar gebeurt weet iedereen. De machtigste geeft er het parool, en zijne ondergeschikten: pastoors, predikanten of wie zich anders ook als *commis-voyageur* bij het verkiezingswerk laten inlijven, zorgen dat de uitkomst van de stemming aan het parool beantwoorde. Mr. Olivier zal wel de laatste zijn, die deze wijze van handelen aan die der kiesvereenigingen zou willen voortrekken, en toch men komt er toe als men haar ter zijde stelt.

Maar de hoofdgrief van den schrijver is deze, dat de kiesveree-

nigingen uit gelijkgezinden, uit mannen van een bepaalde kleur samengesteld, door hare bemoeiingen ten behoeve van den gestelden kandidaat, een band vlechten, welke later de vrijheid van den gekozene belemmeren zal. De vrijheid nu en de zelfstandigheid van de volksvertegenwoordiging is voor hem de *conditio sine qua non* van hare deugdelijkheid. Volkomen te recht, maar hij maakt zich illusiën, dunkt mij, wanneer hij meent, dat er eene inrichting van het stemrecht is uit te denken, welke niet in meerdere of mindere mate die onafhankelijkheid bedreigt. Wanneer de afgevaardigde is, wat hij ook volgens Mr. Olivier zijn moet: vertegenwoordiger van de politieke denkbeelden zijner kiezers, dan kan men dien kiezers toch de bevoegdheid niet onthouden om te onderzoeken of de vereischte overeenstemming van denkbeelden werkelijk bestaat. Hoe men ook kome tot de kennis van de zienswijze, welke een kandidaat is toegedaan: 'tzij men die opmake uit de antecedenten van den volksvertegenwoordiger, uit de geschriften van den publicist, of uit een bepaald programma door hem zelven gegeven of aangenomen, het komt ten slotte vrij wel op hetzelfde neer. Omdat wij weten, of meenen te weten, dat de kandidaat dus oordeelt, en niet anders, is hij de man onzer keuze, onze afgevaardigde. Ziet men in het programma dat hij gaf of aannam eene belemmering van de vrijheid, welke de volksvertegenwoordiger later zal behoeven, omdat dat programma alleen zijne benoeming motiveerde en hij dus aan den inhoud gebonden is, dan ligt deze belemmering evenzeer in de geschriften van den publicist en in de antecedenten van den afgevaardigde, want deze kwamen eenvoudig voor het programma in de plaats en vormden even goed als dit het *raison d'être* zijner benoeming of herbenoeming. Wil men in dit alles een belemmerenden band zoeken, dan moet men toch erkennen dat die band nooit kan ontbreken en dat ons kiesrecht ze zelfs onderstelt.

Erger nog. Het valt niet te loochenen, dat naarmate het politieke leven zich verder ontwikkelt, die zoogenaamde band ook meer gespannen wordt. Voor den kiezer die zich om de zaken van zijn land nooit bekommerde, moge de wetenschap, dat de kandidaat, dien men hem voorstelt, een eerlijk en bekwaam man is, voldoende zijn, natuurlijk dat wie zelf politieke beginselen bezit of meent te bezitten, naar iets meer en iets anders vraagt; natuurlijk evenzeer dat zij die omtrent de groote vraagstukken van den dag eene eigen welgeves-

tigde overtuiging hebben, ook nog iets anders willen kennen dan de algemeene politieke richting, welke de kandidaat pleegt te volgen, namelijk zijn oordeel over die aanhangige groote vraagstukken, welke hun zelven het meeste belang inboezemen. De beste methode van aanbeveling - een methode welke ook hier te lande meer en meer in zwang komt, - is volgens Mr. Olivier deze, dat een groot aantal kiezers van het district openlijk den man hunner keuze bekend maken en daarbij, onder vermelding van hunne namen, verklaren: ‘dat de kandidaat bij hen bekend staat als een eerlijk en bekwaam man, een man van vaste politieke beginselen, een man dien het Land en de Kamer behoeven.’ Mag ik vragen of zulk eene verklaring, door de eerbiedwekkendste namen geteekend, voor den schrijver zelven ter bepaling van zijne keuze voldoende zoude zijn? Mij dunkt evenmin voor hem als voor mij.

Men zoeke dus den waarborg voor de onafhankelijkheid van de volksvertegenwoordiging niet in eene belemmering van het politieke leven des volks, want het zou eene hopelooze onderneming zijn, dit te willen onderdrukken. Het ontwikkelt zich en zal zich - hopen wij - blijven ontwikkelen. Niet alleen zullen de kandidaten zich allengs duidelijker en nauwkeuriger moeten verklaren omtrent de groote aanhangige vraagstukken, maar het kan niet anders of die zoogenaamde voorparlementen, door het kiezersvolk belegd, waarin zij hun gevoelen uitspreken over maatregelen waaromtrent de vertegenwoordiging eerst later eene beslissing neemt, zullen allengs meer in zwang komen. Is de voorloopige beslissing van dergelijk voorparlement voldoende om de zelfstandigheid van den volksvertegenwoordiger te ondermijnen, hoe zal hij die dan kunnen handhaven tegenover de groote dagbladen, die, te gelijk voorparlementen en kiesvereenigingen, over alle groote maatregelen, welke bij de Kamers ter tafel komen, vooraf hunne meening zeggen en tevens op de verkiezing en herkiezing der afgevaardigden een invloed uitoefenen, vaak vrij wat grooter dan zelfs aan machtige kiesvereenigingen toekomt?

Ik ontken niet dat de volkomen onafhankelijkheid der vertegenwoordiging eene eerste voorwaarde is van ons regeeringsstelsel, en dat het toenemende politieke leven des volks hier en overal die onafhankelijkheid bedreigt, maar het geneesmiddel tegen die kwaal ligt niet in een onmogelijk gebod van onthouding aan het volk opgelegd, maar in eene verlenging van den levensduur onzer parlementen

Werden de afgevaardigden hier, als elders, voor vijf of zeven jaren gekozen en traden allen gelijktijdig af, zoodat algemeene verkiezingen slechts eenmaal in dien gestelden termijn voorkwamen, de vrijheid van beraadslaging zou er machtig veel bij winnen. Ons stelsel van tweejaarlijksche algemeene verkiezingen is, dunkt mij, een van de grootste gebreken, welke aan de tegenwoordige grondwet kleven.

Zijne antipathie voor alle soort van kiesvereenigingen heeft vermoedelijk niet weinig invloed uitgeoefend op het kiesstelsel dat Mr. Olivier voor de toekomst aanbeveelt. Dat stelsel is eenvoudig genoeg en reeds meermalen besproken. Hij wil namelijk den geheelen nederlandschen staat maken tot één kiesdistrict, zoodat alle kiezers van het land kunnen medewerken tot de benoeming van elken afgevaardigde. De leden van de Tweede Kamer zouden dan gekozen worden niet met volstrekte, maar met betrekkelijke meerderheid van stemmen, onder deze voorwaarde nogtans, dat zij minstens het 200ste deel der stemmen van het geheel aantal kiezers in het gansche Rijk op zich vereenigen. De bezwaren verbonden aan het openen van zoovele stembriefjes en het constateeren van den algemeenen uitslag, kunnen gemakkelijk worden uit den weg geruimd, wanneer elke onderafdeeling eerst het resultaat van haar district opmaakt, dan een provinciaal bureau het resultaat der verschillende afdeelingen in de provincie gelegen samenvat, en eindelijk een centraalbureau het algemeen resultaat constateert, door de cijfers bijeen te tellen, welke de processen-verbaal van de verschillende provinciale bureaux aanwijzen.

Op dergelijke wijze - het valt niet te loochenen - zou de toepassing van het stelsel vrij eenvoudig en gemakkelijk zijn. Maar de hoofdvraag blijft: òf het stelsel op zich zelf aanbeveling verdient? Mr. Olivier ziet daarin twee groote voordeelen. Vooreerst dit, dat de afgevaardigde ophoudt te zijn de man van een district, van plaatselijke kiesvereenigingen afhankelijk. Door de meerderheid van het geheele land gekozen, is hij in waarheid volksvertegenwoordiger, en daar hij niet weet of kan weten wie al of wie niet tot zijne benoeming medewerkten, zoo blijft hij inderdaad van alle kiezers volkomen onafhankelijk. Het tweede voordeel betreft de kiezers: deze worden waarlijk vrij; mocht de kandidaat op de plaats hunner inwoning voorgedragen, hen niet aanstaan, niets belet dat zij stemmen op iemand die elders is voorgedragen en dus tot de benoeming van dezen medewerken.

Hoe is het mogelijk, dat een man die zoo scherp ziet als Mr. Olivier, waar het er om te doen is de gebreken van andere stelsels op te merken, voor de gebreken van zijn eigen stelsel volkomen blind kan zijn? Al de schoone gevolgen, welke hij voorspiegelt, zullen in de praktijk illusiën blijken, en daarentegen zal men een resultaat verkrijgen, waarvan niemand meer afkeerig zijn kan dan juist hij. Immers het onmiddellijk resultaat van het stelsel moet zijn, dat de politieke partij, welke in den lande de meerderheid vormt, over alle plaatsen in de volksvertegenwoordiging beschikt. Mocht eenige minderheid er in slagen een enkele van hare vertegenwoordigers te doen zegevieren, dan zal zij dit òf aan de grootmoedigheid of aan de onhandigheid van de meerderheid te danken hebben. Deze kan des verkiezende alle andersdenkenden weren. Ik weet wel dat er zijn die dat stelstel verstandig en juist noemen; naar wier meening alleen de meerderheid vertegenwoordigd behoeft te worden omdat toch zij alleen besluit, maar die meening wijkt evenzeer af van het gevoelen van Mr. Olivier als van het mijne. Volgens hem, evenals volgens mij, is het groote doel der Vertegenwoordiging: ‘het beeld des Lands, in al de verscheidenheid zijner openbare meeningen, getrouw terug te geven’; ‘aan elke openbare meening eene plaats in de vertegenwoordiging te verzekeren, welke overeenkomt met hare werkelijke sterkte, met haar aanzien bij en haren invloed op de natie’. Dit doel, dat nu wel zeer gebrekkig maar toch ten deele wordt bereikt, omdat de meerderheid in het eene district, elders minderheid is, zal natuurlijk volstrekt onbereikbaar zijn zoodra de meerderheid van het geheele land over alle plaatsen beschikt.

En waarom zou onze schrijver zijne eigen zoo juiste opvatting van de volksvertegenwoordiging prijsgeven? Om de onaf hankelijkheid van den afgevaardigde te verzekeren? Maar zoodra men het stelsel invoert, komen natuurlijk voor de bijzondere kiesvereenigingen centrale in de plaats, en de machtigste van deze maakt en breekt alle afgevaardigden. Elk gekozene is dus aan het programma van die zegevierende vereeniging juist evenveel of even weinig gebonden als nu de afgevaardigde van het district aan het programma der plaatselijke vereeniging, welke hem eene meerderheid verschafte. En wat betreft de vrijheid van den kiezer, deze zal niet grooter maar kleiner zijn dan de thans bestaande. Nu althans kan hij als het

hem lust aan de voorbereiding van de candidatuur op de plaats zijner inwoning deel nemen en daarbij zijn invloed en zijn stem doen gelden; maar iets dergelijks wordt natuurlijk volstrekt onmogelijk als alle kiezers tot een gemeenschappelijk resultaat moeten samenwerken. Enkele invloedrijke mannen, in de verschillende deelen van het land gevestigd, eenige groote Heeren, zullen dan het lijstje opmaken en aan de kiezers enkel de vrijheid laten om dat lijstje na te schrijven. Zeker deze kunnen ook anders doen; zij kunnen stemmen op wie hun goed dunkt, maar de ervaring leert hen spoedig, dat zij zoo handelende aan de beter gedisciplineerde minderheid de regeering in handen geven. Tucht en strenge tucht is de voorwaarde voor de meerderheid om zich staande te houden, en geen wonder dat zij die het doel willen, het eenig middel 'twelk daartoe leiden kan, ook op den duur niet zullen verwaarloozen. Door schade en schande wijs geworden, zal de kiezer zich al spoedig onder de tuchtroede scharen en zuchtende zijne vrijheid prijsgeven.

Wat blijft er dan over van de schoone resultaten door Mr. Olivier voorgespiegeld? Immers niets. Zijn plan is niet waarvoor het zich uitgeeft: een verbetering van het bekende stelsel van Hare, maar veeleer de tegenvoeter van dat stelsel. Wat Hare wil - wat de groote eigenaardigheid van zijn stelsel uitmaakt, is juist dit, dat elke partij vertegenwoordigd wordt overeenkomstig hare juiste sterkte in het land, en hier, zooals wij zagen, sluit men de minderheid eenvoudig buiten. De engelsche jurist vraagt dan ook naar geenerlei meerderheid, maar noemt gekozen elk kandidaat die een zeker, vooraf bepaald getal stemmen op zich vereenigd heeft. Zoovele malen als eene zekere partij dat cijfer kan bijeenbrengen, zoovele malen wordt zij ook vertegenwoordigd. Kan eene zwakke partij dus vijf kandidaten naar de Vertegenwoordiging afvaardigen, dan zal de partij, welke eens zoo sterk is, natuurlijk ook eens zooveel vertegenwoordigers tellen.

Hartelijk hoop ik dat Nederland altijd bewaard blijve voor een kiessysteem als hier wordt aanbevolen, omdat het werkelijk zou zijn de genadeslag aan het vertegenwoordigend stelsel toegebracht. Inderdaad, moet alleen de meerderheid hare afgevaardigden hebben, waarom dan 80, waarom niet 40, 10 of 1? Het laatste woord van het systeem is een dictator voor een bepaald getal jaren bij volkskeuze aangewezen, en gedurende dien tijd met onbeperkte macht bekleed.

Veel oorspronkelijker, maar mij dunkt even onbruikbaar is de tweede groote verandering, welke Mr. Olivier in ons staatsrecht zou willen hebben ingevoerd. Zij betreft de inrichting van het twee-kamerstelsel. Zeer in het breede beoordeelt hij de samenstelling van onze Eerste Kamer, en het resultaat van zijn historisch onderzoek is hoogst ongunstig. Zoo min in '48 als in '15 heeft men zich behoorlijk rekenschap gegeven van hetgeen zulk eene Kamer eigenlijk zijn moet, en van daar dat men beide keeren met een product te voorschijn kwam, dat allerminst de eigenschappen bezit, welke het zou behoeven om aan zijne bestemming te beantwoorden. Ik heb tegen dat beloog zeer weinig aan te voeren: de kritiek is, dunkt mij, billijk en juist. Wie nu nog herleest wat in '48 verhandeld werd over de samenstelling onzer Eerste Kamer, kan moeilijk een glimlach bedwingen over de groote verlegenheid, welke uit al die beschouwingen spreekt. Men wil eene Eerste Kamer, en zoekt naar eene organisatie, welke de tegenstrijdigste eischen zou moeten bevredigen. ‘Wantrouwen in het stelsel der regtstreeksche verkiezingen en wantrouwen in de uit dat stelsel voortgekomen Kamer is het eigenlijk motief waaruit onze Eerste Kamer is voortgekomen’, dus concludeert Mr. Olivier, en die conclusie is dunkt mij onberispelijk juist. Niet het minst grieft hem de bepaling, welke de benoeming van de leden der Eerste Kamer aan Provinciale Staten opdraagt; eene grove inconsequentie naar hij meent, omdat men die bepaling maakte juist toen de ervaring had geleerd, dat de Provinciale Staten niet als kiescollegie deugen. ‘Er zijn spaarzame huismoeders’, - zegt hij - ‘die de afgelegde kleederen, welke een kind ontgroeid is, aan een jonger kind geven om af te dragen, maar kan men deze huismoederlijke methode ook op kiesstelsels toepassen? Is het stelsel aannemelijk, dat hetgeen niet meer deugt voor de Tweede Kamer, nog altijd goed genoeg is voor de Eerste?’

Waartoe moet nu die kritiek leiden? Wil de schrijver terug tot het stelsel van één Kamer, zooals bijv. de grondwet van '14 dit had ingevoerd? Hij aarzelt te antwoorden, maar het blijkt toch duidelijk genoeg, dat hij het eigenlijk niet wil. In twee gevallen - gevallen die dikwijls genoeg voorkomen - wanneer men heeft óf eene oppermachtige Regeering tegenover eene zwakke Kamer, óf eene oppermachtige Kamer tegenover eene zwakke regeering, kan aan het bestaan van een tweeden tak der volksvertegenwoordiging

oneindig veel gelegen zijn. Dus behoud van de Eerste Kamer, maar op voorwaarde, dat zij even volkomen volksvertegenwoordiging zij als de Tweede; dat zij gekozen worde door dezelfde kiezers en juist dezelfde rechten bezitte. De Eerste Kamer moet - zooals Mr. Olivier het geestig uitdrukt - evenmin *gouvernante* als *suivante* zijn. ‘In het Nederland der negentiende eeuw kan en moet eene Eerste Kamer niet anders zijn dan de eene der twee Kamers, uit welke zijn zamengesteld de Staten Generaal, die “het geheele Nederlandsche volk” vertegenwoordigen. Gelijk van oorsprong en tot dezelfde werkzaamheden geroepen, mag geene der beide Kamers iets op de andere voor hebben.’

Maar hoe dit doel te bereiken? Ziehier wat de schrijver voorstelt. Men brenge de afgevaardigden van de grootere gemeenten, die welke minstens 10,000 zielen tellen, in de eene, de afgevaardigden van het platteland in de andere Kamer. De 28 grootere gemeenten zouden naar gelang van hare bevolking, van 1 tot 6 vertegenwoordigers hebben en te zamen eene kamer vormen van 47 leden. De gezamenlijke bevolking dezer 28 gemeenten bedraagt 1,112,000 inwoners. Trekt men dit cijfer af van het totaal-cijfer der bevolking van het Rijk (3,716,000 inwoners), dan blijft er eene landelijke bevolking over van 2,604,000 personen, die in 50 districten gedeeld, even zoovele vertegenwoordigers naar de andere kamer zouden afvaardigen.

Is deze onderscheiding geen louter willekeurige? Bestaat er inderdaad verscheidenheid van wezen en karakter tusschen stad- en landgemeenten? De schrijver antwoordt toestemmend. ‘De Nederlandsche natie als zoodanig, als één geheel genomen, is homogeen; maar in deze homogene natie zijn de deelen soms zeer ongelijksoortig, en deze ongelijksoortigheid toont zich zeer sterk tusschen de landelijke en de stedelijke bevolkingen. Het behoeft niet herinnerd te worden, hoe sterk zich reeds lang het verlangen geuit heeft, dat bij de indeeling der kiesdistricten, de groote gemeenten niet zouden zamengekoppeld worden met een tal van tegen haar opwegende, of de stad overwegende plattelands-gemeenten. De klagten over het overheerscht en overstemd worden der stedelijke kiezers door de kiezers van het platteland, worden meer en meer algemeen; zij worden menigvuldiger, luider en krachtiger; wat duidt dit anders aan, wat kan het anders aanduiden, dan dat, in den regel, de stad

en het dorp niet eensgezind, niet homogeen zijn? dat de stad en het dorp verschillend meenen, denken, oordeelen, en willen?'

Is dit onderscheid dus zeer wezenlijk, dan is het zeker niet in strijd met den geest van de grondwet dit te erkennen, door de afgevaardigden van stad en dorp in bijzondere kamers te splitsen. Integendeel, door het vertegenwoordigen van het nederlandsche volk aan 'de Staten Generaal' op te dragen, heeft de grondwet duidelijk *niet* gewild, 'dat ééne der Kamers zich bij uitsluiting beschouwe en gedrage als de vertegenwoordigster van land en volk. Eerst wanneer beide Kamers *gezamenlijk* als "de Staten Generaal" optreden en handelen, is het de vertegenwoordiging van Nederland, die optreedt en handelt.'

Maar komt de splitsing, welke men zich voorstelt te maken, ten slotte niet eenvoudig hierop neer, dat men onder een anderen naam het vroeger onderscheid van standen in het leven terugroept? Mr. Olivier erkent het volmondig. 'Waarom' - vraagt hij - 'is het vertegenwoordigen bij standen afgeschaft? Omdat men heeft aangenomen, dat er geen standen, d.i. geene door wezenlijke en karakteristieke verschillen van elkander onderscheiden deelen des volks, meer bestaan. Blijkt echter thans, dat er wel zulke verschillen bestaan, dat het verschil in wezen en karakter zóó merkbaar en aanzienlijk is, dat de goede verstandhouding en de opregte en geregelde zamenwerking der deelen er door gestoord en gestuit wordt, dan is het blijkbaar dat wij ons vergist hebben, en dat de onderstelde homogeniteit der bevolking in werkelijkheid niet zoo bestaat als wij gemeend hebben. Indien blijkt dat er, al hebben wij het geloochend, al hebben wij hen niet in hunne regten erkend, toch een stand der steden en een landelijke stand bestaat, wier bestaan zich telkens doet gevoelen en laat gelden; indien blijkt dat de oude vorm, schoon door ons verlaten, niet is een verouderde en vergane vorm, waarom zouden wij dit dan, tegen onze ondervinding en overtuiging in, blijven ontkennen?'

Indien één bladzijde uit het boek van Mr. Olivier mij verrast heeft, dan is die waarop de laatst aangehaalde woorden staan afgedrukt. Wie had kunnen denken, dat hij in den leerling van Thorbecke den advocaat der standen zou aantreffen, van die standen, welker zwak voortbestaan in de grondwet van '15, de meester zoo te recht een anachronisme noemde. Geen anachronisme - zegt Olivier - integendeel, hunne opheffing was eene vergissing, en op

die vergissing moeten wij hoe eer hoe beter terugkomen. Immers het onderscheid tusschen stad en dorp kan niet geloochend worden. O neen, evenmin als het onderscheid tusschen roomsch en onroomsch, tusschen industrieel, handelaar en landbouwer. Maar, geloof mij, de mannen die op het einde der vorige eeuw eene nieuwe orde van zaken inleidden, waren niet zoo kortzichtig, dat dit onderscheid, toen wel zoo sterk als nu, geheel aan hunne aandacht ontsnapte. Zij erkenden het volkomen, en juist daarom droomden zij van eene breede volksvertegenwoordiging waarin al die verschillende inzichten, behoeften en denkbeelden zich zouden kunnen doen gelden in dezelfde mate en met dezelfde kracht, welke zij uitoefenden in de groote maatschappij. Maar toch moesten de standen worden afgeschaft, want deze steunden niet op een verschil van inzichten en belangen, maar op een verschil van *recht*. Het recht van de stad was een ander dan dat van den adel en van de kerk, en natuurlijk dat de eene klasse niet kon optreden ter verdediging van hetgeen uitsluitend aan de andere behoorde. Voor dat verschillend recht der standen was nu een algemeen volksrecht in de plaats gekomen, en dat algemeene recht moest even logisch tot eene algemeene vertegenwoordiging leiden als de verscheidenheid van vertegenwoordiging uit de verscheidenheid van het recht voortvloeide.

Mij dunkt dat deze enkele opmerking voldoende is om duidelijk in het licht te stellen, dat het nieuwe stelsel van vertegenwoordiging, door Mr. Olivier uitgedacht, praktisch volstrekt onbestaanbaar is. Hoe denkt hij zich het ministerie tegenover eene dergelijke vertegenwoordiging? Zeker dit ministerie moet zelfstandig regeeren, maar toch overeenkomstig de beginselen van de vertegenwoordiging. Welke vertegenwoordiging? Nu is het antwoord gereed, want in Engeland, hier en overal is het de volledige volkskamer, welke de richting aanwijst, die de regeering volgen zal. Maar hoe zal het zijn in het stelsel-Olivier? De stad zegt wit en het platteland zwart; wat moet nu de regeering zeggen? Zal de eerste het laatste, of het laatste de eerste op sleeptouw nemen? Noch het een noch het ander - moet natuurlijk het antwoord zijn; want beide deelen verkeeren op een voet van volkomen gelijkheid. Maar dan wordt de Staat een vraagteeken, de regeering een wezen zonder wil. De eene Kamer wil scheiding - de andere vereeniging van Kerk en Staat; de eene kerkelijk- de andere leeken-onderwijs. Wat wil nu de nederlandsche Staat? De

schrijver heeft niet ingezien, dat hij, onder voorwendsel van het goed recht der deelen te waardeeren, het recht van de eenheid opheft; dat hij met zijn dualisme den Staat vermoordt. De vaderen hebben het beter ingezien dan hij, toen zij erkenden, dat volk en standen twee begrippen zijn, welke elkander buitensluiten. Men heeft de standen afgeschaft om het volk te kunnen scheppen. Was de afschaffing eene vergissing, dan moet men ook bij vergissing het bestaan van eene nederlandsche natie hebben aangenomen.

Maar waarom, indien men op de strenge onderscheiding tusschen stad en dorp zooveel prijs stelt - veel meer dan zij verdient, dunkt mij - en toch het aangewezen noodlottig dualisme vermijden wil, waarom de afgevaardigden van stad en land niet in één Kamer samengevoegd en aan de meerderheid de beslissing gelaten? Het antwoord van Mr. Olivier is zeer merkwaardig. ‘In de Kamer zullen de afgevaardigden der 2,604,000 plattelanders de afgevaardigden der 1,112,000 stedelingen blijven overheerschen en overstemmen. In de Kamer zal de zamenwerking tusschen stad en platteland blijven ontbreken, en wat de Kamer besluit zal een besluit wezen, alleen verkregen door het overwigt der landelijke afgevaardigden op de stedelijke. Geeft men aan deze twee ongelijksoortige bestanddeelen de gelegenheid zich afzonderlijk en zelfstandig te doen gelden, dan zal, omdat zonder den wil der eene Kamer de wil der andere Kamer niets vermag, gemeen overleg en zamenwerking eene noodzakelijkheid worden.’

Het hier aangekondigde boek is, zooals men ziet, niet door het platteland geïnspireerd. Er schuilt meer achter het plan van Mr. Olivier dan oppervlakkig scheen. De onderscheiding, welke hij maakt, moet ook dienen om aan de meerderheid haar rechtmatig overwicht te ontnemen. De plattelanders zijn ruim eens zoo talrijk als de stedelingen, en van rechtswege zou hun dus de regeering toekomen, aangenomen altijd dat er tusschen stad en platteland een zoo wezenlijk onderscheid bestaat als onze schrijver beweert. Welnu, in merg en been stedeling, is hij op die regeering van het platteland volstrekt niet gesteld, en er moet dus een middel gezocht worden om door de wet te doen verklaren, dat één gelijk is aan twee; een middel om de minderheid in staat te stellen de meerderheid schaakmat te zetten. Het thema leent zich tot merkwaardige variatiën, bijv. onder de handen van onze Roomschkatholieke landgenooten.

Neen, laten wij bij de redactie van de grondwet elke onoprechtheid mijden, alles wat ook maar zweemt naar handigheid. Ons regeeringsstelsel steunt op de erkenning van het recht, dat aan de numerieke meerderheid van het kiesbevoegde volk toekomt. Ducht men dat recht, men schaffe het af; acht men het platteland niet ontwikkeld genoeg voor de regeeringstaak, men hebbe den moed om den census te verhoogen, maar men geve het niet in naam eene bevoegdheid, welke men het feitelijk weer ontneemt.

Misschien wel omdat hij zijn eigen plan maar half vertrouwt, heeft Mr. Olivier subsidiair nog eene andere inrichting van de Eerste Kamer voorgedragen, welke veel meer dan het hier ontwikkelde groote plan met het bestaande overeenstemt. Ook tegen dat voorstel zou vrij wat zijn aan te voeren, maar reeds meer dan genoeg. Ik wilde mij enkel met de voorgestelde groote hervormingen bezig houden en onderzoeken wat zij voor de toekomst beloven. Het resultaat was niet gunstig, maar ik zou de laatste willen zijn die beweerde, dat Mr. Olivier nutteloozen arbeid heeft verricht. Op tal van ondergeschikte punten heeft hij zeer nuttige en zeer belangrijke verbeteringen aan de hand gedaan, en althans gezocht naar verbetering ook van de hoofdbeginselen. Dat anderen zijn voorbeeld volgen en de gelukkige vinder zal misschien eindelijk opdagen. Laat hij zich lang wachten, langer dan men oorspronkelijk vermoedde, dan kunnen wij ook met dat wachten ons voordeel doen en daaruit leeren, dat in zaken van kiesrecht en vertegenwoordiging, als in zaken van belastingen, het volmaakte wel altijd moet worden nagestreefd maar toch nooit te vinden is; dat het minst slechte dus ook hier werkelijk het beste is. Bezitten wij nu het minst slechte? Vermoedelijk niet. Maar om het goed te weten moeten wij met onze amendementen, met ons eigen knutselwerk voor den dag komen en den moed hebben dit onpartijdig met het bestaande te vergelijken. Is de uitkomst dier vergelijking misschien niet vleiend voor ons, zij brengt ons dan toch allicht tot eene betere waardeering van het werk dergenen, die het geldende recht hebben opgesteld. En om eene juiste waardeering is het immers te doen?

Leiden, September 1876.
J.T. BUIJS.

Grundlegung einer zeitgemässen Philosophie von Ludwig Noiré. Leipzig, 1875.

Bij het lezen van Noiré's geschrift, mij door de Gidsredactie ter beoordeeling toegezonden, kwamen mij telkens de woorden van Baco voor den geest:

'Intellectus humanus, ex proprietate sua, facile supponit majorem ordinem et aequalitatem in rebus, quam invenit. Et quum multa sint in natura monodica et plena imparitatis, tamen affingit parallela et relativa et correspondentia quae non sunt.'

Er kan niet ontkend worden, dat de heer Noiré zich van de groote, rijke en wonderlijke wereld, waarin wij leven, een hoogst eenvoudige voorstelling vormt. Deze vurige advokaat der ontwikkelingshypothese vraagt enkel volkomen aan elkander gelijke atomen, ieder met een dubbele eigenschap, met een inwendige en een uitwendige, met gevoel en beweging, uitgerust; ziedaar het materiaal, dat hij tot opbouw der kolossale verscheidenheid van het anorganische en het organische, van het redelooze en het redelijke, voldoende acht.

Objectief verschil tusschen de elementen der werkelijkheid is volgens Noiré ondenkbaar. 'Wenn die Chemie heute noch die Originalität, d.h. die specifische Verschiedenheit ihrer 63 Elemente behauptet, so sagt uns unsere Vernunft, dass die Elemente logisch keinen höheren Werth haben, als ehedem die vier Elemente der Alten; es sind blosse Formwerthe. Hier sind die Moleculen des Elements A, hier die des Elements B; - sind sie verschieden, so können sie es nur sein durch verschiedene räumliche Zusammenlagerungen noch einfacherer Elemente und gesetzt, auch diese seien wieder verschieden, so müssten wir, falls uns die Mittel gegeben wären, auch diese wieder zerfällen können, bis wir endlich an die wahrhaft einfachen d.i. durchaus gleichartigen Urbestandtheile d.h. die Atome gelangten.'

Ik meen dat de hedendaagsche chemie zich minder absoluut uitlaat dan Noiré het doet voorkomen. Vergis ik mij niet, dan spreekt zij ongeveer aldus: 'Met den naam *element* bestempelt men die stoffen, welke het *tot dusverre* niet gelukt is in ongelijksoortige bestanddeelen te splitsen.' Maar dat is slechts bijzaak. De *rede* leert ons, zegt

Noiré, dat alle stof een en dezelfde is. Hij denkt er niet aan zijne stelling op de eene of andere wijze waarschijnlijk te maken. Wij worden met een bloote orakelspreuk afgescheept. Ik wil gewonnen geven, dat de *rede*, om de wereld te begrijpen, er steeds toe overhelt zich haar zoo eenvoudig mogelijk voor te stellen. Aan die neiging der rede gehoorzamende, leerden de oudste Grieksch philosofen dat alles water, dat alles lucht, dat alles vuur was. Hadden zij het daarom bij het rechte eind? Iedere uitbreiding van ons weten is vereenvoudiging in onze beschouwing van feiten, samenvatting van schijnbare verscheidenheid onder één en hetzelfde gezichtspunt. Men smaakt den wellust van het *begrijpen*, als het gelukt, het vele tot eenheid te herleiden, b.v. den loop der hemellichamen en den val der aardsche voorwerpen onder ééne gemeenschappelijke formule te huis te brengen. Maar het zou lichtzinnig wezen het hierboven geschreven oordeel om te keeren en iedere poging tot vereenvoudiging als eene juiste verklaring uit te geven. Het is niet genoeg met bloote placita, met stellingen, welke *behagen*, voor den dag te komen; er wordt bewijs gevorderd.

Alle atomen zijn gelijksoortig. Het is mij van elders bekend, dat kundige mannen aan die hypothese waarde toekennen. Maar ik vat niet wat een wereldbouwmeester, gelijk de heer Noiré wil zijn, met haar zal aanvangen. Gelijksoortigheid van alle atomen kan toch enkel dit beteekenen, dat de normen of wetten, volgens welke zij elkander bewegingen voorschrijven, voor alle dezelfde zijn. Maar indien alle atomen zich op gelijke wijze tegenover elkander gedragen, hoe is dan het verschil tusschen waterstof, zuurstof, stikstof enz. ontstaan? Qualitatieve verscheidenheid blijft onverklaard, wanneer we als basis der wereld gelijksoortige elementen en niets meer dan dat aannemen. Immers uit bloote gelijksoortigheid laten zich nooit verschillende regels van verbinding afleiden. Noiré stelt den eisch, dat men met het door hem aangeboden materiaal de geheele wereld opbouwe; door het formuleeren van dien eisch meent hij den grond tot eene philosophie voor onzen tijd te leggen; maar hij verzuimt te toonen, dat zich met zijne gelijksoortige atomen iets aanvangen laat.

Misschien door de valsche spreuk: ‘*simplex sigillum veri*’ misleid, tracht de heer Noiré niet enkel de physische, maar ook de geestelijke wereld zich zoo eenvoudig mogelijk te denken. Voor ons bewustzijn is er radikaal verschil tusschen een gewaarwording

van rood en een gevoel van medelijden, tusschen kiespijn en rozengeur, tusschen honger en klokkengelui. Maar dat getuigenis des bewustzijns wordt door Noiré zonder aarzeling op zijde geschoven. Men hoore zijne orakeltaal: ‘Das Empfinden ist Eins; sonst könnte es nicht zur Einheit des Bewusstseins gelangen. Die sinnlichen Affectionen Schmerz, Lust, Hunger, Durst, Sehen, Schmecken, Riechen, sie können nicht als specifisch verschieden gedacht werden’. Het zien van rood, het gevoelen van warmte, het hooren van klanken, het lijden van pijn, in den grond is het alles een en hetzelfde, nam. tellen. ‘Unsere Seele vermag nichts anderes als zu zählen’. Tellen we millioenen trillingen per seconde, dan zien we een kleur; tellen we enkel eenige duizenden trillingen per seconde, dan hooren we een toon; het verschil komt bloot hierop neder, dat we in het eene geval wat vlugger tellen dan in het andere.

Jammer maar dat we van dat *tellen* niets bespeuren! Aan de andere zijde moet erkend worden dat het, juist omdat het buiten het bewustzijn omgaat, een uitstekend middel is om alles over ééne kam te scheren. In den nacht zijn natuurlijk alle koeien zwart.

Onwillekeurig vraagt men: is hier misverstand in het spel? ‘Das Empfinden ist Eins’. Volkomen juist en volkomen valsch, al naar mate men het nemen wil. Het hangt er van af, uit welk oogpunt men het ‘Empfinden’ beschouwt. Bedoelt men het ‘Empfinden’ als objectief physisch feit, als eene gebeurtenis, welke, werkelijk of denkbeeldig, in het lichaam van mijn buurman te *aanschouwen* is, dan laat zich alle ‘Empfinden’ in dezelfde termen beschrijven, als stoffelijke beweging. Uit dat oogpunt is er, gelijk Noiré beweert, slechts gradueel verschil tusschen ‘de gewaarwordingen van rood (400 billioenen trillingen per seconde), die van een warmte van 31° Celsius (100 bilioenen per seconde) en het hooren van de vijfgestreepte *e* (circa 5000 trillingen per seconde).’ Maar bedoelt men het ‘Empfinden’ in den subjectieven zin, als staat des bewustzijns, dien ieder enkel bij zich zelf waarneemt, dan is het eenvoudig dwaasheid te beweren, dat er slechts een quantitatief verschil tusschen kleuren en geuren, tusschen liefde, maagkramp en muziek bestaat. Hetzelfde kogelvlak is, van binnen bekeken, concaaf, van buiten, convex. Dat vinden wij, en te recht, volkomen natuurlijk. Maar bij de ‘Empfinding’ is er zoo groot verschil tusschen de uitwendige of objectieve en de inwendige of subjectieve zijde, dat we zelfs de moge-

lijkheid harer verbinding niet begrijpen. Toch begaat Noiré de fout die twee zijden niet behoorlijk uit elkander te houden en wat enkel van de objectieve geldt op de subjectieve toe te passen. Wij lezen bij hem: 'Empfinden' is steeds eenerlei; smart, lust, honger dorst, zien, proeven, ruiken voor specifiek verschillend uit te geven 'wäre dieselbe Thorheit, als wenn der Naturforscher annehmen wollte, Licht, Wärme, Elektricität seien etwas Besonderes in der objectiven Welt, was sich nicht auf den Hauptnenner "bewegter Stoff" zurückführen liesse.' Ziedaar een staaltje van de manier, waarop men niet redeneeren moet. Het onmiddellijk bewustzijn zegt ons, dat kleuren en geuren, *subjectief* beschouwd, geheel verschillende zaken zijn en dat het een ongerijmdheid wezen zou ze op dezelfde wijze als het vallen der aardsche en het draaien der hemelsche lichamen te willen assimileeren. Toch moet dit volgens Noiré geschieden, en waarom? Omdat de natuurwetenschap alle *objectieve* feiten, alle verschijnselen van *haar* gebied, als feiten van ééne klasse, als bewegingsverschijnselen pleegt op te vatten.

Al ware het mogelijk geestelijk leven tot bewusteloos tellen te herleiden, wat zou dit een antimaterialist baten, gelijk Noiré wil zijn? De leer van een bewusteloos geestesleven komt in de kraam van hen te pas, die de kloof tusschen bewustzijn en bloot zijn trachten te dempen, het verschil tusschen beiden voor slechts gradueel wenschen uit te geven. Maar de heer Noiré stelt gevoel en beweging, welke bij hem eigenschappen van alle dingen zijn, zoo nadrukkelijk mogelijk als heterogeen aan elkander over. Zeer bepaaldelijk heeten zij bij hem twee verschillende, niet met elkander te vergelijken eigenschappen. Het onbewust *tellen* van stooten of bewegingen is bij hem een factum *sui generis*, niet te verwarren met de stooten of bewegingen zelve. Ook dit nog. Het is teugelooze verklaringswoede, ongebreidelde behoefte om verscheidenheid tot eenheid te brengen, verkeerde *intellectualis ambitio*, welke den heer Noiré verlokt al wat een bezield wezen doen en lijden kan in de ééne rubriek van *bewusteloos tellen* te plaatsen. Maar hoe kan hij zich diets maken daarmede de beschouwing der psychische feiten vereenvoudigd te hebben? Of is het nu niet een onoplosbaar raadsel hoe dat eentonige tellen hier als stank of rood, ginds als liefde of toorn, onherkenbaar en telkens weder op andere wijze gemaskerd, tot het bewustzijn komt?

Toch heet het: o de wereld is zoo eenvoudig! ‘Wenn wir die Resultate unserer Betrachtungen zusammenstellen, so ergibt sich eine unvergleichliche Klarheit und Einfachheit, welche uns sowohl das Wesen der Welt als unseres erkennenden Geistes in einer Weise enthüllen, dass es wie Schuppen von unseren Augen fällt und wir uns zu der Frage gedrängt fühlen: Warum sind denn die Menschen nicht längst auf diese einfachsten Wahrheiten gekommen? Wir müssen dann antworten: Die einfachsten Wahrheiten sind eben die, zu welchen der Mensch am spätesten gelangt... Welt und Menschengeist erscheinen so einfach, dass sie *einfacher nicht gedacht werden können*.... Unsere Seele vermag nichts anderes als zu zählen. *Zahlen* waren es deshalb, welche die grossen Forscher aller Zeiten der Natur der objectiven Bewegungserscheinung abzuringen bemüht waren; Zahlen welche exacte Grössenbestimmungen bezeichnen.’

O de wereld is zoo eenvoudig! De wereld is een zwerm van gelijksoortige, tegen elkander aandansende en de stooten, die ze elkander toebrengen, bewusteloos tellende atomen.

Het komt er voor den beoefenaar der wetenschap enkel op aan al wat stoffelijk en geestelijk is tot beweging der atomen en tellen van stooten te herleiden. De ontwikkelingshypothese zij bij dien arbeid richtsnoer. ‘Die Erklärung der Vernunft und ihres Körpers, der Sprache, *muss* zurückgehen auf die Zeit, da der Mensch noch Vernunft- und Sprachlos war; die Erklärung des Menschen *muss* zurückgehen auf die Thierreihe, welche die Natur in dem lückenlosen (?) Zusammenhange ihrer stetigen Vervollkommnung d.h. der stufenweisen Gewinnung neuer Eigenschaften vor uns entfaltet; das organische Leben *muss* sich in seinen primitivsten Erscheinungen erklären lassen aus dem unorganischen Stoffe und ebenso *muss* auch dessen allmähliche Entwicklung zurückgeleitet werden auf einen Urzustand, in welchem ihm nur die beiden wahren, d.h. ewigen und unverlierbaren Eigenschaften, Bewegung und Empfindung, zukommen... Es ist der *Urzustand der Welt*, es sind die bewegten Uratome, von denen alle Bewegung, es sind die empfindenden Uratome, von denen alle Empfindung und demnach auch unsere Vernunft herzuleiten ist.’ blz. 106.

Dat telkens herhaalde en door mij onderschrapte *muss* is kostelijk. Uit de bewering aangaande ‘ein lückenloser Zusammenhang’ blijkt voorts, dat de auteur enkel voor de kracht, niet voor de zwakte

der Darwinistische hypothese oog heeft. Hij schijnt niet op te merken dat er geologische feiten zijn, welke voorloopig aan de onbeperkte toepassing dier hypothese min of meer in den weg staan. Met ééne tooverformule wil hij de geheele wereld verklaard zien. Over het geheel is de heer Noiré veel te dogmatisch om te bespeuren, dat al ons weten slechts een vlies over een diepe zee van onkunde is. Dit is zijne groote fout. Overigens zou het onbillijk zijn te loochenen, dat hij een man van talent, een ernstig denker is, wiens geschriften men met vrucht kan lezen. Het zijn nooit vernuften van alledaagsch allooi, die zich aan het bouwen van metaphysische stelsels wagen.

Groningen.
VAN DER WIJCK.

De Indische Letterbode. Orgaan gewijd aan Nederlandsch-Indische Bibliographie. Onder redactie van Dr. Th.Ch. L. Wijnmalen.

Onder bovenstaanden titel verscheen in de maand Maart jl. bij den Heer J.H. de Bussy te Amsterdam de 1ste aflevering van een Tijdschrift, waarvan wij de uitgave met ingenomenheid vermelden. Wij kunnen ons met de redenen die tot de oplichting er van geleid hebben, en die door den redacteur in een voorwoord ‘ons streven’ ontwikkeld worden, ten volle vereenigen. Want niet alleen zij, wier werkkring niet bepaald meebrengt dat zij zich op ‘indologisch terrein’ bewegen, maar die toch gaarne op de hoogte willen zijn van wat over Indië geschreven wordt, zullen gebaat zijn met eene compilatie als die welke de Indische Letterbode beoogt. Ook zij die meer onmiddellijk geroepen zijn de vakken van Indische taal-, land-, en volkenkunde te beoefenen, zullen zich verheugen wanneer de zoo verspreide materie der Indische Bibliographie in één geheel wordt samengevat. Op zulk een uitgestrekt gebied toch kan het niet anders of zelfs den nauwkeurigsten beoefenaar zal nu en dan iets wetenswaardige ontgaan; of wel, gebeurt het hem dat hij eene reeds gelezene plaats niet kan terecht brengen; in beide gevallen zal de Letterbode hem te hulp komen.

Maar dezelfde redenen, die de uitgave van een Tijdschrift dat in zulke behoeften voorziet, wenschelijk maken, zijn ook oorzaak dat de taak van den redacteur, wil hij zijn programma getrouw nakomen, verre van gemakkelijk is.

Gelukkig is de redactie van de Indische Letterbode in goede handen. De heer Wijnmalen heeft zich als bibliograaf reeds naam verworven en zijne betrekking tot de Koninklijke Bibliotheek en tot verschillende geleerde genootschappen maakt hem voor die werkzaamheden bijzonder geschikt.

Voor zooveel wij uit deze eerste aflevering kunnen opmaken, heeft hij zijn werk aanvaard op eene wijze, die met het oog op het omvangrijke der taak, veel lof verdient.

De redactie houde ons evenwel ten goede als wij meenen, dat er in de ‘leestafel’ geschriften ontbreken, die allezins eene bespreking of ten minste aankondiging verdienden.

Vooreerst heeft het onze aandacht getrokken, dat bij de vermelding van werken over Indische land- en volkenkunde en geschiedenis, niet voorkomt: Nederlandsch Oost-Indië, beschreven en afgebeeld voor het Nederlandsche volk door Mr. P.A. van der Lith, Doesborgh, J.C. van Schenk Brill; een boek, dat in het laatst van 't afgeloopen jaar het licht zag. Te eerder hadden wij eene aankondiging van dit werk mogen verwachten, daar het onze Koloniën uit een veelzijdig oogpunt beschrijft, en voor zoover wij weten nog in geen tijdschrift is besproken, terwijl ‘de leestafel’ vrij uitvoerig handelt over werken die reeds in een of meer tijdschriften beschreven zijn. Ook kon, dunkt ons, moeielijk de annonce der laatste afleveringen van ‘Veth's Java’ achterwege blijven, omdat daarmede een nieuw gedeelte van dat belangrijke werk aanvangt.

De Indische t a l e n zijn al heel stiefmoederlijk behandeld; niet één werk tot dat gebied behoorende is hier besproken. Wat hiervan de reden is, kunnen wij niet bevroeden. Want onder alle andere rubrieken dan die van ‘onze leestafel’ zijn taalkundige werken wel degelijk opgenomen, en het kan dus niet in de bedoeling liggen in de Letterbode werken van dien aard buiten te sluiten. Veeleer wordt in het artikel ‘de koloniale Literatuur op de wereldtentoonstelling te Philadelphia’ gewezen op het in den catalogus ontbreken der laatst verschenen belangrijke werken van Roorda,

Pijnappel, enz. Maar waarom dan hier van de nieuwe Javaansche en Maleische Woordenboeken dier Heeren geen melding gemaakt? Te meer mag ons dit verwonderen omdat ook die werken nog door geen tijdschrift zijn vermeld. Overigens zijn er op taalkundig gebied in het laatst en begin van dit jaar nog wel andere werken verschenen. Wij noemen hier alleen die, welke tot de voornaamste behooren.

Evenmin hebben wij kunnen nagaan, welke de maatstaf is geweest volgens welke de rubriek ‘laatst uitgekomen werken over Oosten West’ is opgemaakt. Want hoewel er voor verre het grootste gedeelte werken van *dit* jaar in zijn opgenomen, en men dus zou denken, dat de 1ste Januari 1876 de datum van uitgang is geweest, komen er ook enkele (waarschijnlijk van het laatst) van 1875 in voor. Wij kunnen wel niet anders denken, dan dat die enkelen er bij vergissing in zijn opgenomen; anders toch zouden er verscheidene werken, in 't laatst van 't afgeloopen jaar verschenen, ontbreken.

Maar laat ons niet voorbarig zijn. Wellicht wordt een en ander door de volgende aflevering reeds opgehelderd.

Wij eindigen met den wensch dat de ‘Indische Letterbode’ door velen worde gelezen en zoo zal kunnen bijdragen tot verspreiding der kennis van onze schoone Koloniën.

Mei 1876.

A.C. VREEDE.

J. van Leeuwen, Specimen Literarium Inaugurale de Aristophane Euripidis Censore. Amstelaedami e typographeo C.A. Spin & Zoon, 1876.

Eene te Groningen bekroonde prijsvraag is door den schrijver andermaal gebezigd, om te Leiden als dissertatie te dienen bij zijne promotie. Er zou moed toe behooren, om een werk af te keuren, dat reeds achtereenvolgens door twee hoogescholen is gestempeld; maar gelukkig is mijne taak van verslaggever ditmaal even aangenaam als gemakkelijk. Naar mijne opvatting is onder de literarische dissertaties, welke in de laatste jaren aan onze vaderlandsche hoogescholen verdedigd zijn, die van den heer van Leeuwen eene der best geslaagde. Het schijnt wel der moeite waard, een kort overzicht te geven van hetgeen hier geleverd wordt, om het oordeel te kenschetsen, dat Aristophanes over Euripides pleegt te vellen.

Het vraagstuk wordt hoog genoeg opgehaald. Uit den aard der zaak zijn er in iedere maatschappij twee partijen of richtingen: de eene klemt zich vast aan het bestaande, de andere verwacht alleen heil van verandering: de eene wil behouden, de andere moet beginnen met afbreken in de niet altijd gewettigde verwachting, dat het nieuw op te richten gebouw beter voldoen zal; men spreekt van orthodoxen en radicalen, conservatieven en liberalen, *tories* en *whigs*, of hoe die partijleuzen meer mogen heeten. Dezelfde verscheidenheid van richting bestond natuurlijk ook te Athene en in den daaruit voortgekomen strijd bekampte Aristophanes, die met hart en ziel der behoudende richting was toegedaan, den treurspeldichter, die zich aangesloten had bij de radicalen, die met de oude en verouderde vormen ontevreden waren. Vandaar een onverzoenlijke en langdurige strijd, waarin Aristophanes nimmer nalaat zijne scherpste spotternijen te keeren tegen den talentvollen en invloedrijken revolutionair. Zonder zelf veel te hebben nagedacht, brandmerkte hij den ‘modernen’ treurspeldichter, die het er voortdurend op scheen toe te leggen, om den eerbied voor het voorvaderlijk geloof te ondermijnen. Meer door de omstandigheden tot het tooneel gebracht dan er voor geboren, meende deze zijne tekortkomingen als dichter te kunnen bemantelen door gezochte verscheidenheid van vinding en gekunsteldheid. In de school van Anaxa-

goras opgeleid, verliet zijne wijsbegeerte hem ook niet bij zijnen dramatischen arbeid en placht hij niet te bedenken, dat het niet alleen de vraag is, wat er op het tooneel gezegd wordt, maar ook en wel voornamelijk, wanneer het gezegd wordt en door wien. De helden uit den voortijd, die bij Euripides optreden, hebben het gebrek der Atheners van den Peloponnesischen oorlog. Zij denken, spreken en pleiten als geboren sophisten: voor het voorvaderlijk geloof, dat de burgers tot zooveel groots had in staat gesteld, had men advocatenkunstjes ingeruild. Ook dit moest den Athener van den ouden stempel mishagen, dat bij dezen nieuwigheidszoeker aan de vrouwen en de liefde veel grooter en belangrijker rol werd toebedeeld, dan haar tot nu toe vergund was. De oude waardigheid was verloren geraakt: koningen en koninginnen spreken en handelen soms niet veel beter of anders dan de eenvoudige burgers uit eene comedie van Menander. Een smakelooze proloog moet de hoorders op de hoogte brengen van het te behandelen onderwerp. Het koor wordt langzaam en ongemerkt vernederd tot een nutteloos aanhangsel. Zelfs in het bloot technisch gedeelte, de metriek, springt de achteruitgang in het oog.

Al deze punten van beschuldiging worden, grootendeels aan de hand van Aristophanes, zorgvuldig en onpartijdig nagegaan en aan de voorhanden stukken van Euripides getoetst. Lofwaardige vlijt en onafhankelijk oordeel zijn hierbij zeer deugdelijke voorrechten van den verdienstelijken schrijver. Maar dergelijke algemeene beschouwingen - ik wil mijne subjectieve opvatting niet verbergen - zijn voor hem, die de beide dichters kent, niet altijd even aantrekkelijk en zullen, vrees ik, bijna noodwendig aanleiding geven tot misverstand, wanneer met behulp daarvan de oningewijde zich eene voorstelling wil maken van de juiste toedracht der zaak. Ik bedoel hiermede in het minst geen verwijt, want dat zou in hooge mate onbillijk zijn; maar wel mag ik bekennen, dat mijne aandacht inzonderheid werd getrokken door de zeer nuttige en handige lijst der verzen, welke Aristophanes aan Euripides schijnt ontleend te hebben. Dergelijke parodiën geven het ondubbelzinnig bewijs, hoe buitengewoon populair de stukken van Euripides waren: het is eene opmerking, die de heer van Leeuwen wel niet verzwijgt, maar waarop bij hem toch niet zooveel licht valt, als wenschelijk geweest ware. Overigens is hier nog veel onzeker en zal dat ook wel altijd

blijven, dewijl slechts een betrekkelijk klein gedeelte der letterkundige nalatenschap van beide dichters tot ons is gekomen. Ik twijfel bijv. zeer, of *Ran.* 534 vlgg. eene toespeling bevat op de Alemena van Euripides; maar in een geval als dit schaadt het te veel minder dan het te weinig. Ik moet mij evenwel te dezer plaatse onthouden van het bespreken van dergelijke bijzonderheden.

Het Latijn van den heer van Leeuwen is zeker niet overal volkomen zuiver, maar het heeft frischheid en gloed. De schrijver heeft in het Latijn gedacht en zijn stijl verheft zich vele parasangen boven het voormaals beruchte dissertaties-latijn, waarmede eene varieteit van het potjes- of keukenlatijn werd aangeduid. Meer dan eens bemerkt men, dat onze poeta laureatus zorg heeft gedragen, dat zijn zoon op goeden voet geraakte met de Latijnsche muze. Behalve herhaalde en niet onaardige toespelingen op Horatius en anderen, valt hier mijne aandacht op blz. 52, waar uit den proloog van den Faust wordt aangehaald:

> Materiem ex hominum media modo sumite vita.

Goed gezegd: ik zou wel willen weten, of de schrijver nog meer van dien aard ons kon mededeelen. De schim van Hoeufft zou het met oprecht genoegen vernemen.

Reeds voor zijne promotie is de heer van Leeuwen het practische leven ingetreden: ik wil mij daarover wel verheugen, maar onder deze voorwaarde: dat de school hem niet belemmere, om te zijner tijd weder voor het publiek op te treden. Hij zal zich overtuigd mogen houden van veler sympathie.

Amsterdam, 20 Mei 1876.

S.A. NABER.

Fromont en Rister door Alphonse Daudet. Schets van Parijsche zeden. Haarlem, Erven F. Bohn 1876.

Hamerton, de even geniale kunstenaar met de pen als met het penseel, komt in zijn zoo aardig geschreven ‘Round mij house’ met kracht op tegen de bewering van hen, die in den Parijzenaar der boulevards het type willen zien van den Franschman. Bijna ergert hem die dwaasheid, want den Franschman die onbesmet gebleven is van het Parijzer leven, vergoodt hij haast. Hoe opgewekt en tevreden is die echte Franschman, hoe nijver en hoe spaarzaam ja haast tot gierigheid toe soms, en met welk een aangeboren en dus ongekunstelde hoffelijkheid en welwillendheid bejegent hij een ieder die met hem in aanraking komt. Wanneer ge zijne hoe ook beknopte en eenvoudige maar toch altijd smaakvolle woonkamer binnentreedt, gevoelt hij zich onmiddellijk geheel gastheer. Met een inderdaad benijdenswaardige gemakkelijkheid ontvangt de vrouw des huizes u, onverschillig of ge de gast zijt die reeds lang te voren plechtstatig werd uitgenoodigd, dan wel de oude vriend van den echtgenoot in zijne jongelingsjaren, die eensklaps als uit de lucht komt vallen. Of ge misschien stoornis brengt in huiselijke beslommeringen bemerkt ge niet, integendeel heet 't dat ge juist het meest gelukkig oogenblik gekozen hebt, en in een oogwenk staat het misschien zeer eenvoudige maar toch altijd keurige maal voor u gereed, dat wel het sprekend bewijs levert hoe de meesteresse over de vormen in haar salon, wel degelijk tevens volkomen meesteresse is over haar batterie de cuisine.

Toegegeven, dat de Fransche huwelijken vaak meer gesloten worden door het verstand dan door het hart, een gevolg van het kloosterachtig leven aan de jonge meisjes opgedrongen, zoo zou toch een statistiek van de gelukkige huwelijken in Frankrijk - Parijs uitgesloten - en Engeland of andere landen, nog lang zoo beslissend niet tegen het eerste land getuigen. Wat het proza bij den een bederft, dat weet de poëzie soms bij den ander te wekken. Reeds de opgewektheid en de behoefte van den Franschman aan vroolijkheid bant uit zijne woning die doodende eentonigheid, die verveling, welke tot gemelijkheid leidt, van welker schromelijke gevolgen de Engelsche novellisten ons zooveel weten te vertellen. Geen stijve vormelijkheid,

geen slaafsche gehechtheid aan oude gewoonten, geen schuchterheid om met vreemden te verkeeren maken zijn huis en hart tot een doodsche cel, waarin zelfzucht al weliger en weliger opschiet. Zijn vriendelijkheid moge niet de degelijke vriendschap zijn van den Engelschman, eindelijk gerijpt na een jarenlang verkeer, maar ze doet een ieder aangenaam aan. Het leven is ook te kort en de bron van welwillendheid in ons binnenste gelukkig ook te weelderig opborrelende, dan dat wij eerst na jaren omgang ons hart zouden opensluiten voor hem, wiens sympathiën met de onze overeenkomen. Ons volken van het Noorden ontbreekt over 't algemeen die gemakkelijkheid, om elken zonnestraal die van buiten komt in onze wel weidsche maar ook zoo sombere woningen en in onze wel ruime maar ook zoo moeielijk genaakbare harten op te vangen en er die kilte en die koude, welke er maar al te veel in heerschen, uit te verdrijven. Wij leven te individueel, verkeeren niet in waarheid met onze medemenschen, wisselen niet voortdurend met hen van aandoeningen en gedachten, van wenschen en begeerten, en dus ten slotte ook niet van overtuigingen en handelingen. In het zonnige zuiden daarentegen leeft de mensch meer onder Gods vrijen hemel en met Gods schepselen, en niet het individu, maar het volk heeft daar een wensch en een wil.

Maar de Parijzenaar is niet de Franschman. Parijs is de stad der vreemdelingen, zoowel van hen die er uit alle hoeken der wereld heenstroomen om er zich te verstrooien, als van hen die, hoewel in Frankrijk geboren, zich toch vreemd gevoelen onder hunne landgenooten, omdat hun onbegrensde zucht naar eer en genot alleen door de wereldstad bevredigd kan worden. Dat in zulk een stad alle krachten ingespannen worden om aan die koortsachtige begeerte niet enkel te voldoen, maar die daarenboven nog onder steeds nieuwe en telkens meer verleidelijke vormen te prikkelen, onverschillig tot welken geldelijken of zedelijken prijs en zij 't ook ten koste van den ernst en de degelijkheid der bevolking, bevreemdt voorzeker niemand. Geen stad ter wereld, alwaar op de vierkante meter grond zoo velen wonen die allen uitmunten in hun specialiteit, 't zij een goede dan wel een kwade. Maar ook geen stad ter wereld alwaar het leven zoo uitsluitend beheerscht wordt door de zucht om te schitteren en te genieten, en alwaar goed en kwaad zoo spoedig voor velen woorden worden zonder de minste beteekenis, ijdele klanken, of misschien uitnemend te gebruiken voor verrassende effecten op het tooneel.

Daarom verwarre niemand de Parijsche zeden, welke de bekende Daudet ons hier schildert, met Fransche zeden. Het Fransche karakter moogt ge hier al terugvinden, maar dan toch alleen in zijne uitersten. Te behagen, onverschillig aan wie, te schitteren, onverschillig op welk tooneel, maar vooral te genieten, en dan evenzeer onverschillig tot welken prijs het genot wordt verkregen, dat is uitnemend geteekend in Sidonie, die niets ontziet om de eens bij haar gewekte begeerte naar opschik en verstrooiing en intrigue te bevredigen. Hoe volkomen Parisienne is die coquette, Parisienne, evenzeer als de heldin van ‘Met vuur gespeeld’ eene echte Engelsche was. Beide spelen met een liefde, die niet oprechter kou zijn dan ze haar geschonken werd, maar terwijl de wufte Parisienne al spoedig behoefte had aan iets nieuws, iets dat haar in spanning bracht of wel een nog onbekende wereld ontsloot, verkneukelde de nukkige Engelsche zich in het gevaar om juist dien band, waarvan de verbreking haar dood zou zijn, toch zoo te rekken, dat hij eindelijk wel breken moest. Hoe uitnemend echter die coquette geteekend zij als de spil waarom de geheele roman draait, toch is niet zij de persoon welke den lezer 't meeste belang inboezemt. Evenmin is dat haar goedmoedige echtgenoot, noch zijn associé, al is hun firma tevens de naam van den roman. Wanneer Daudet aan den haat tegen de Duitschers had willen botvieren en van Risler een Germaan in plaats van een Zwitser gemaakt, hij had in zijn overdrijving van dezen onvermoeiden arbeider en tevens speelpop van een wufte vrouw, moeielijk verder kunnen gaan. Ook die inderdaad zoo meesterlijk weergegeven Parijzenaars, de een de theaterheid, wiens toekomst een schitterende is zoodra hij maar over de middelen beschikken kan om zijn weergalooze talenten te doen uitkomen, en de ander de plannenmaker, schepper der groote magazijnen en millionair in weinig dagen, zoodra de kapitalisten hem maar niet langer in hunne kortzichtigheid de enkele duizenden weigeren welke hij daarvoor noodig heeft, zij beheerschen onze aandacht evenmin. Geenszins ook doet dat de oude grootvader Gardinois, al is de Franschman die zich opgewerkt heeft tot een rijk man en thans zijn chateau bewoont, maar wiens hoogmoed en gierigheid nu voortaan haast om den voorrang strijden, inderdaad als gegrepen uit de werkelijkheid. Neen, de hoofdpersoon, de best geslaagde figuur, het middenpunt van de belangstelling van iederen lezer, dat is die in stilte voortlevende en lijdende Desirée. Om haar leven en lijden

bekommeren wij ons meer, dan om dat van alle die furore makende helden en heldinnen van boulevard en theater, 't Is the Song of the Shirt, opstijgende uit de Parijsche mansarde. Dag aan dag is het tengere meisje rusteloos bezig om het brood te verdienen voor een dwaze moeder die zich alleen bekommert om een belachelijken echtgenoot, eene van die vrouwen welke meer echtgenoote is dan moeder, even als zoo vele andere weer meer moeders zijn dan echtgenooten; maar terwijl de fijne vingertjes rusteloos bezig zijn om te toonen wat smaak en tact vermogen, dwarrelen door dat hoofdje allerlei droombeelden en vizioenen rond. In dat enge werkkamertje, te hoog en te afgelegen ook om iets van de bedrijvige wereld op te vangen, verkrijgt voor haar alles wat elders nauwelijks opgemerkt zou worden, de proportiën van een gebeurtenis. Een enkel woord, en de toon waarop het wordt uitgesproken, een groet, kouder of hartelijker dan gewoonlijk, een bezoek, lang verschoven of spoedig herhaald, ze beslissen over haar geluk of ongeluk, omdat hoop en vrees elkander in dat koortsachtig brein telkens afwisselen, en het zoo eentonig handenwerk de hersenen als dwingt tot nadenken. Alleen reeds de teekening van Desirée geeft een afdoend antwoord op de vraag, waaraan dit boek den prijs Jouy van de Fransche Akademie te danken heeft en de dertien drukken, welke elkander zoo snel opvolgden.

En het blauwe mannetje dan? Is 't niet alsof de geest van Dickens in Daudet gevaren is? hoor ik vragen. Maar ik antwoord, dat Daudet waarlijk voldingende bewijzen genoeg gegeven heeft den geest van een ander, hoe groot ook, niet noodig te hebben om een werk te leveren, dat ten volle de toejuiching verdient waarmede het in den vreemde nog steeds begroet wordt en die het ook onmiddellijk onder ons zal genieten, zoodra ons publiek verstandig genoeg is om er kennis mede te maken.

M.

***Gevaarlijke Geheimen. Een Verhaal naar het Engelsch van Florence Marryat, schrijfster van 'Haar Heer en Meester' enz.*, 2 *dln. Amsterdam, P.N.v. Kampen & Zoon*.**

Een jeugdig Engelsch student, de tweede zoon van een oud adellijk geslacht, heeft zich door de lieve oogen van een buffet-juffrouw laten verleiden een onberaden huwelijk met haar te sluiten en dezen stap voor iedereen, zelfs voor zijne intieme vrienden, geheim gehouden. Als de verliefde bui voorbij is en hij al de moeielijkheden van zijnen toestand overziet, laat hij zich tegenover zijne lotgenoote in bittere bewoordingen uit. Deze besluit daarop haren echtgenoot te verlaten en hem zoodoende uit zijne drukkende positie te verlossen. Daar zij haar verblijf zorgvuldig geheim houdt en zijn waren naam niet kent, zijn zij spoorloos voor elkander verdwenen, ook dan zelfs als de eene den ander om zeer geldige redenen wenscht op te zoeken.

Toen nu de jeugdige man zijne studiën volbracht had en in zijn eigen kring eene vrouw leerde kennen, die hem degelijke liefde inboezemde, was zijn nog altoos niet ontbonden huwelijk een geduchte belemmering voor zijn volgend levensgeluk. Bij voldoende zelfbeheersching aan zijne zijde zou het aantal slachtoffers zijner jeugdige onbezonnenheid niet zijn vermeerderd geworden; maar daar hij in een opgewonden oogenblik zich onvoorzichtig uitliet tegenover 't voorwerp zijner aanbidding, en kort daarop gedwongen werd zich terug te trekken, laadde hij nieuwe schuld op zich, door een tweede slachtoffer te maken. Hij kon zich bij die gelegenheid zelfs niet vrijwaren voor den schijn, een onedele rol te hebben gespeeld, omdat hij zijn huwelijk voor iedereen geheim hield en zijn gedrag op die wijze niet te verklaren was. Het meisje, dat bij deze laatste gelegenheid zich door hem bedrogen waant en voortdurend hem des ondanks blijft liefhebben, huwt eenigen tijd daarna met een man, die, wat leeftijd betreft, haar vader kon wezen, alleenlijk om uit allerlei onaangenaamheden verlost te worden.

Door een toevalligen samenloop van omstandigheden neemt zij het kind van haren vroegeren minnaar, van welks bestaan hij zelf onkundig was, als pleegzoon tot zich en ontmoet daarna dien minnaar als vriend van haren echtgenoot in haar eigen huis. Uit een en

ander ontstaat een reeks van noodlottige verwikkelingen, die zich echter tot geluk van beide partijen zoo ontspinnen, dat zij ten slotte elkander kunnen toebehooren, daar beider vorig huwelijk ter rechter tijd door den dood wordt ontbonden.

Ziedaar een vluchtige schets van den roman van Florence Marryat, waarvan ons onder den boven aangegeven titel eene hollandsche vertaling wordt aangeboden. Wanneer ik mededeel, dat ook in 't verleden van den eersten man der heldin des verhaals een geheim ligt, hetwelk hij zorgvuldig voor haar verborgen houdt; dat zij zelve wederkeerig aan hem niet openbaart hare bekendheid met den vriend, dien hij tot haar brengt, dan zullen de gewone romanlezers, belust als zij zijn op een net van intrigues, al aanstonds begrijpen, dat het boek van hunne gading is. Ook al zijn de geheimen, die in dit boek zoo vaak voorkomen, voor de lezers geene verborgenheden, de weg, waarlangs de twee gelieven eindelijk tot elkander komen, is een mysterie voor hen. Dit mysterie nu zal stellig voldoende zijn, om de aandacht gespannen te houden, te meer omdat de reeks verwikkelingen nog grooter is dan mijne schets en daaraan toegevoegde medeeling zou doen vermoeden. Zelfs hij die de liefelijke gewoonte heeft, om aanstonds het einde op te slaan, ten einde te zien hoe het afloopt, zal zijne nieuwsgierigheid niet zoo bevredigd vinden, dat hij het boek verder ongelezen kan laten.

Na deze mededeeling zal men begrijpen, dat ik geen bijzonder hooge waarde aan dit boek toeken, maar men zou verkeerd doen, daaraan onmiddellijk de gedachte vast te knoopen, dat ‘Gevaarlijke Geheimen’ tot de klasse der romans behoort, die buiten den kring der gewone romanlezers maar liefst ongelezen moeten blijven. Ware het zoo, ik had van dit boek niet gerept en het stellig onbesproken gelaten. Het behoort nu eenmaal niet tot mijne liefhebberij, een aankondiging te geven, die niets dan afkeuring behelst, tenzij in zeer bijzondere gevallen. Behalve die eigenschappen welke het hier bedoelde boek aantrekkelijk maken voor den zoo even aangegeven kring van lezers, heeft het nog andere, in mijn oog meer verdienstelijke kenmerken. Op 't voetspoor van de meeste romanschrijvers en schrijfsters bij haar te lande, heeft Florence Marryat getracht de personen niet alleen te teekenen in hun uitwendig zijn maar ook in hun innerlijk wezen. Naast de opsomming der lotge-

vallen van hare helden en heldinnen geeft zij ons nog iets meer: zij poogt ons in de gelegenheid te stellen bekend te worden met hunne zedelijk roerselen, met de drijfveeren van hun doen en laten. Zij moge in die karakterteekening niet altoos geslaagd zijn, ontkend mag daarom niet worden, dat zij ten minste eenige schreden op den goeden weg gezet heeft. Met name zijn sommige figuren, die een ondergeschikte rol in hare geschiedenis spelen en dan ook maar vluchtig geteekend werden, als uit 't leven gegrepen en met groote juistheid naar de natuur geschetst. Zoo o.a. de arbeider Joël en zijne moeder vrouw Cray, wier optreden bij enkele gelegenheden ons doet bejammeren, dat wij niet iets meer van hen zien. In nog hoogere mate is dit van toepassing op Myra Cray, de ongelukkige echtgenoote, die zulk een belangrijken invloed heeft op het lot van den held der geschiedenis. Uit dien hoofde en ook om het diep gevoel, dat uit enkele harer handelingen spreekt, wekt zij zooveel belangstelling bij den lezer, dat hij gaarne meer van haar zou vernemen, en niet begrijpt wat de schrijfster bewoog, deze schets zoo onafgewerkt te laten. Misschien lag er in den aanleg iets, dat bij consequente uitwerking te veel licht zou doen vallen op deze verschijning ten koste van de heldin. En de schrijfster kan ons tegemoet voeren, dat wij het recht niet hebben, hare rekening op te maken. Het zij zoo, maar ook om haar zelve hadden wij gewenscht, dat zij van dezen gelukkigen greep meer partij getrokken had. De weinige zorg, die de auteur aan de in haar oog ondergeschikte schepping besteedde, heeft toch niet kunnen verhinderen, dat deze belangstelling inboezemt om haar zelve, terwijl de bevoorrechte heldin allermeest door hare lotgevallen onze aandacht trekt. Dezelfde opmerking geldt omtrent twee andere personen: den minnaar der heldin en haren eersten echtgenoot. De laatste bekleedt eene ondergeschikte plaats in de geschiedenis, en wekt toch als zoodanig meer belangstelling bij ons op, dan de eigenlijke held des verhaals. Is dit onwillekeurig of ligt de oorzaak wellicht daarin, dat Florence Marryat meer talent heeft voor schetsen dan voor afgewerkte schilderijen? Ik zou geneigd zijn, het laatste te denken, omdat ook bij de beschrijving van toestanden en gebeurtenissen de vluchtige schetsen het meest geslaagd zijn. Summa summarum, al is deze roman ook geen groot kunstwerk, hij kan toch gerangschikt worden onder de niet onverdienstelijke boeken op

dit gebied. De schrijfster geeft in haar slotwoord op, wat naar hare bedoeling de moraal der vertelling was. Indien dit slot meer dan eene phrase is, indien zij werkelijk voortdurend dit doel voor oogen had, dan heeft zij zelve een vonnis over haar boek geveld; want niemand dan zij kan die bedoeling daaruit opmaken. Intusschen is dit haar zaak: een kunstwerk en een zedelijk betoog zijn twee dingen, die niet onafscheidelijk verbonden behoeven te wezen. Ik' denk, dat Florence Marryat zulks ook wel weet en erkent; maar zij moest een gepast einde zoeken, en gebruikte daarvoor die slotphrase.

De engelsche roman is getiteld: 'No Intention'. Wat de vertaler of vertaalster tot den aangegeven hollandschen titel bracht, is uit den inhoud wel af te leiden; maar die titel is daarmede niet gerechtvaardigd, te minder omdat, zooals ik boven zeide, de geheimen voor den lezer eigenlijk niet bestaan. Voor het overige is de bewerking goed en de uitvoering in overeenstemming daarmede.

Zierikzee, 8 Juni 1876.

J.H.C. HEYSE.

***Joaquin Miller, Hoe ik Indiaansch opperhoofd werd. Eene episode uit mijn leven. Naar het Amerikaansch, door Jhr. B.L. Teding van Berkhout. Sneek, G. Brouwer Junior*, 1876.**

'En hebt ge Joaquin Miller al gerecenseerd?' Zoo dikwijls werd mij die vraag gedaan, en moest ik dien met een schuldig 'Nog niet' beantwoorden, dat ik bijna het overigens zoo onschuldige boek begon te haten. En toch moest ik dat onrustbarende plaatje, van den bijlzwaaienden woesteling, met den Europeeschen haardos in de vuist, wiens slachtoffer echter meer heeft van een volwassen zuigeling zonder muts, of van een bejaard kamerlid van de Tribune gezien, dan van een gescalpeerde, - want uit het kale kruintje boven het rustig slapende gelaat komt geen droppel bloed te voorschijn - systematisch voor mij laten liggen, tot ik aan dien Indiaanschen hoofdman '*mein Schuldigkeit gethan*' had.

Nu, het is dan ook een bezwarend boek. Even tegenstrijdig als het plaatje, dat trouwens - ook met bloed er bij - den oorspron-

kelijken schrijver kippevel zou hebben aangejaagd, naardien hij ons het heele boek door wil doen gelooven dat de Roodhuiden alles behalve aanvallende Europeanen-vijanden zijn, is de geheele inhoud. Raadselachtig en onbestemd in den hoogsten graad. Terwijl ik mij op de eene bladzijde volkomen kan verklaren dat iemand als Jonkheer Teding van Berkhout het wilde vertalen, en zich blijkbaar de moeite gaf het goed te vertalen - terwijl sommige bijzonderheden, zoo van het huiselijk als maatschappelijk leven der gouddelvers, als der inboorlingen, ontegenzeggelijke belangrijkheid bezitten, omdat zij dermate den stempel der waarheid dragen; - terwijl de natuurbeschrijvingen zich vaak tot dichterlijkheid verheffen, en men voor den droomerigen, weifelenden autobiograaf een soort van droomerige, onbestemde sympathie gevoelt, en bijv. met hem uit de koets valt, als ‘de Prins’ alles blijkt behalve een prins; zoo wordt die instemming en meestemming telkens op de wreedste wijze verstoord.

Als men, om iets goed weêr te geven, beginnen moet met het zelf goed te verstaan, dan zou ik niet gaarne met enkele pennehalen deze levensbeschrijving willen kenmerken; maar voor drie vierden ligt mijns inziens de schuld aan den schrijver zelf.

Met een soort van kalme emphase begint hij met te betuigen dat hij de waarheid, en niets dan de waarheid zeggen zal aangaande zich zelf en zijn verhouding tot de Indianen, omdat dienaangaande zooveel leugenachtige berichten in omloop zijn (ik heb zelf een dier ‘verdichte’ verhalen over hem gelezen, ondanks alle inspanning kan ik niet meer nagaan in welk tijdschrift - dat veel aardiger en onderhoudender was dan deze ‘authentieke bescheiden’) - maar hij doet dat zoo weinig logisch en doeltreffend, dat wij aan het eind nog met Pilatus vragen: ‘Wat is waarheid?’

Hij hecht er aan dat zijn lezers hem zullen kennen en beoordeelen gelijk hij is; en hij is zoo schroomvallig, zoo huiverachtig om zelfopenbaringen te doen, schrikt zelfs zoo merkbaar terug voor alle zelf-analyse, dat wij den nevelachtigen indruk van hem krijgen van een beeld in golvend water weerkaatst. ‘Hoe hij Indiaansch opperhoofd werd’, weet ik nog evenmin als voor ik het boek opnam; want in het eene hoofdstuk vinden wij hem de ‘edele wilden’ bewierookend, met dichterlijke hartstochtelijkheid hun belangen bepleitend, en op het andere oogenblik onmeedoogend op hen inschietend, en victorie kraaiend over de verwoestingen onder hen aange-

richt - alles zonder voor gewone menschen verklaarbare redenen. Terwijl hij herhaaldelijk beweert dat hij door ‘openbaringen, door een tienregelige paragraaf, een bom in de beschaafde wereld zon kunnen werpen, die den ganschen stroom der publieke meening zou doen verkeeren’, zie ik voor mij nergens zulke bommen vliegen; zelfs geen spoor er van. En zoo gaat het het heele werk door. Zelfs Paquitta, zijn heldin, die hij zoo beminnenswaardig schijnt te vinden, zonder toch ooit ernstig op haar te kunnen verlieven, vertoont diezelfde onbestemde lijnen, blijft een slechtgeknipt schaduwbeeld. De persoon die misschien nog het meest onze aandacht spant, is ‘de dokter’, en die heeft geenerlei overwegenden invloed op de handelingen.

Verder onderscheidt het boek zich door een serie van spreukmatige stellingen, van den meest uiteenloopenden, verrassenden inhoud, zooals op bladzij 43 over eenoogigen, ‘voor wie men zich stelselmatig wachten moet, even als voor lammen, kreupelen en gebrekkigen, tenzij ze geduldig en goedhartig van aard zijn.’ Over de aangeboren antipathie tusschen hooge hoeden en bergwerkers (blz. 100), over monden (blz. 115), over geldzucht, en het berispelijke van iemands streven om zijn kinderen een behoorlijk fortuin na te laten (blz. 200), over stokpaardjes (blz. 211), over dierlijken moed (blz. 224). Eindelijk vindt men zelfs een pleidooi voor de lijkenverbranding, maar dat meest uit een Amerikaansch oogpunt.

Summa summarum, vraagt men mij rekenschap van den totaalindruk door het boek op mij gemaakt, dan zeg ik, dat ik daarin geen meer ware zinsnede gevonden heb, dan wat hij (blz. 228) van zichzelf zegt:

‘Ik had op twee stoelen tegelijk trachten te zitten, en was tusschen beiden door gegleden. Er is een fameuse kerel voor noodig om op twee stoelen te kunnen gaan zitten, en hij die er handig genoeg toe zou zijn, heeft ook verstand genoeg het niet te beproeven.’

Haarlem, April 1876.

H.K.B.

Opera en drama.

Edouard Schuré, Le drame musical. 2 volumes. Paris, 1875.

Het is nog maar zeer kort geleden, dat het vriendelijke stadje Bayreuth getuige was van een buitengewone drukte. Vorsten, millionairs, geleerden, dichters, kunstenaars en kunstenaressen, eene wereld van adel, fortuin, schoonheid en talent bewoog zich binnen zijne muren. De hôtels waren van onderen tot boven bezet, en in de huizen van vele ingezetenen hadden vreemdelingen hun intrek genomen. In de straten wemelde het, zelfs op den heetsten tijd van den dag, van wandelaars met partituren onder den arm. Men bestormde de winkels om een of andere merkwaardigheid van Bayreuth te koopen. Elke trein bracht nieuwe gasten uit alle oorden van Europa en zelfs uit Amerika aan. De brievenbussen bezweken bijkans onder den last der dikke brieven aan de redactie van een of ander dagblad of tijdschrift gericht, en de telegraaf zuchtte onder de lange depêches van de onvermoeide correspondenten der *New- York Herald*. Kortom, het was een leven, drukte en gewoel, alsof de halve wereld besloten had de maand Augustus in Bayreuth door te brengen.

Nu *is* Bayreuth een interessant stadje. In de nabijheid van het ‘Fichtelgebirge’, niet ver van de ‘Fränkische Schweiz’ gelegen, behoort het tot die provinciesteden, die op den vreemdeling een aangenamen indruk maken. Regelmatige, breede straten en flinke, royale huizen, afgewisseld door monumentale gebouwen, verleenen het op vele punten het karakter van een groote stad.

Ook uit een historisch oogpunt beschouwd, is Bayreuth niet van belang ontbloot. Tot hiertoe strekte zich het beroemde Hercynische woud uit, dat nooit door de Romeinsche legioenen werd betreden; een overblijfsel van dit woud is het zoogenaamde ‘Frankenwald’, van welks gedeeltelijke ontginning de vele met *Rode* of *Reut* (ontgonnen land) samengestelde plaatsnamen getuigen. ‘Beim Reuth’ - zoo verklaart men den naam Bay-

reuth - bouwden de Beijersche Hertogen, die het land van de Frankische koningen ontvingen, een burcht, die zich later tot een bloeiende stad uitbreidde. Stad en land kwamen onder heerschappij van de burggraven van Neurenberg, die later hunne schreden naar het markgraafschap Brandenburg richtten, om daarin den koningstroon van Pruisen te plaatsen en zich eindelijk de Duitsche keizerskroon op het hoofd te drukken.

De oude stad brandde dikwijls af, en trok onder de markgraven van de vorige eeuw het kleed der Fransche mode aan; getuige het in roccocostijl gebouwde slot *Eremitage*, waar de zuster van Frederik den Groote haar bekende 'Mémoires' schreef; getuige het door Babiena gebouwde groote *Opernhaus*, een van de prachtigste monumenten van den roccocostijl. Hier werden voor de markgraven en andere 'hohe Herrschaften' balletten, Italiaansche opera's en Fransche *comédies* vertoond; hier bloeide een tijd lang de Fransche kunst.

Doch de burgerij bleef echt Duitsch, en volgde met belangstelling de ontwikkeling der Duitsche kunst. Uit haar midden trad de origineele Jean Paul te voorschijn, die zelf zooveel tot de ontwikkeling zijner vaderlandsche litteratuur heeft bijgedragen, en wiens standbeeld, door Schwanthaler vervaardigd, niet minder dan zijn huis, zijn graf en de *Rollwenzelei* (de herberg, waar hij te midden van zijn papieren kinderen den dag placht door te brengen) door de burgerij van Bayreuth in eere wordt gehouden.

Maar hoe interessant Bayreuth ook moge zijn, het was niet om de stad en hare omstreken, noch om de overblijfselen van den markgrafelijken tijd, noch om de herinneringen van Jean Paul, dat van alle volken afgevaardigden naar deze hoofdstad van Oberfranken waren gekomen. Hun bezoek gold een origineel gebouw, dat ongeveer twintig minuten gaans van de stad op een heuvel ligt, en het *Wagnertheater* of ook het *Bühnenfestspielhaus* genoemd wordt. In dit gebouw waren avond aan avond, ondanks de bijna ondragelijke hitte, honderden toeschouwers vereenigd, om een der schoonste scheppingen van den Duitschen geest, de tot drama geworden mythe van de *Nibelungen*, door de beste Duitsche artisten te zien uitvoeren. In dit gebouw bracht Richard Wagner, de man die in het derde kwartaal dezer eeuw zooveel van zich heeft doen spreken en zoovele pennen in beweging heeft gebracht, het werk ten tooneele, dat hem meer dan vijf en twintig jaar heeft bezig gehouden.

Het doel, dat Wagner met deze uitvoering beoogde, is het

volgende. In de eerste plaats wenschte hij, dat de uitvoering geheel buiten den invloed van ons modern theater, dat ten slotte niets dan een industrieele onderneming is, zou blijven. Daarom richtte hij zijn blik naar een van de kleine Duitsche steden, waar geen theater, ten minste geen vast operagezelschap bestond. Daar bouwde hij een zoo eenvoudig mogelijken schouwburg, waarin het door de muziek tot zijn hoogste macht verheven drama zou worden opgevoerd. Daarheen riep hij de beste Duitsche zangers en zangeressen, die zich eenigen tijd onafgebroken met de studie hunner partijen bezig hielden, en dus niet genoodzaakt waren om nu eens in een slecht vertaalde Italiaansche opera te zingen, dan eens als *Siegfried* of *Wotan* op te treden. En toen alles goed voorbereid was, werd het publiek, niet het publiek van deze of gene stad, maar de kunstvrienden uit alle oorden van het land en zelfs van het buitenland, uitgenoodigd, de uitvoering te komen bijwonen.

De voordeelen, die een dergelijk tooneelfeest voor de kunst oplevert, zijn vele. Een volkomen geslaagde uitvoering is slechts op die wijze mogelijk, vooreerst omdat de tegenwoordige Duitsche opera niet van dien aard is, dat men aan een van de bestaande theaters de voor een model-uitvoering vereischte krachten corporatief aantreft; de auteur is dus verplicht de weinige talentvolle zangers die Duitschland oplevert, op verschillende plaatsen te zoeken. Ook wat het decoratief betreft, is voor een volmaakte uitvoering een afzonderlijk theater noodig. Dat men in Parijs en Londen op dat gebied zoo veel praesteert, is alleen te verklaren door de omstandigheid, dat schilders en machinisten voor ieder nieuw stuk het tooneel langen tijd ter hunner beschikking hebben; daarom kunnen zij gecompliceerde combinaties maken, die daar onmogelijk zijn, waar dagelijks een ander stuk op het repertoire staat. Het decoratief van *Rheingold* b.v. is, voor een zoo afwisselend repertoire als het Duitsche of als het onze, onmogelijk; in de door Wagner aangegeven omstandigheden echter stelt het decoratieschilder en machinist in de gelegenheid om te toonen, dat hunne kunst werkelijk eene kunst is.

Om den indruk, dien een op deze wijze voorbereide uitvoering maakt, nog grooter te doen zijn, heeft Wagner het orkest - en welk een orkest! - onzichtbaar gemaakt. Hiermede is voldaan aan de eischen van Goethe, Hildebrand en anderen, die zeiden, dat de gedaante van den muziekant het muziekaal genot altijd verstoort. ‘Niets is zeker leelijker,’ zegt de schrijver

van de *Camera Obscura*, ‘dan een gansche menigte manspersonen met dassen, rokken en somtijds épauletten; manspersonen met zwart haar, blond haar, grijs haar, rood haar en in 't geheel geen haar en met allerlei oogvertrekking en aanmonding, zich te gelijk te zien vermoeien en afwerken, achter een gelijk getal houten en koperen instrumenten, totdat ze bont en blauw in het gezicht worden.’ Maar zijn de technische evoluties van een orkest in de concertzaal hinderlijk, in nog veel grooter mate is dit het geval in het theater, waar het gestrijk en geblaas en de onaesthetische gebaren van den orkestdirecteur evenzeer voor het oog verborgen moesten zijn als de lampen, touwen, planken, in het kort al wat zich achter de coulissen bevindt. Om echter het orkest voor alle toeschouwers onzichtbaar te maken, was een bijzondere constructie van de zaal, bijgevolg een nieuw gebouw noodig. Loges en balcons vindt men in het Wagnertheater niet; de ruimte voor de toeschouwers is ingericht op de manier van het Grieksche amphitheater, natuurlijk met vele wijzigingen.

Het publiek volgt een dergelijke uitvoering met veel meer belangstelling dan het gewoon is. 's Winters bestaat het grootste gedeelte van het publiek, dat den schouwburg bezoekt, uit menschen die verstrooiing, ontspanning zoeken; naar een waar kunstgenot wordt niet gevraagd. Bevindt men zich echter midden in den zomer in een heerlijke landstreek, en verlustigt men zich over dag in de schoone natuur, dan begeeft men zich tegen den avond in een geheel andere stemming naar het theater. Door de eerste klanken van het onzichtbaar orkest wordt men dadelijk in de vereischte stemming gebracht, en men volgt met belangstelling den gang van een drama, in hetwelk poëtische handeling en muziek tot in de kleinste onderdeelen één zijn. Zoo ten minste is het mij, en ik geloof de meesten van hen die de uitvoering te Bayreuth bijwoonden, gegaan.

Beschouwen wij thans den man, die het groote werk tot stand bracht, wat meer van nabij.

Voor hen, die iets van het leven en de theorieën van Wagner willen leeren kennen, bestaat er geen beter werk dan Wagner's *Gesammelte Schriften*. Uit deze geschriften kan men zich een duidelijk beeld van hem als mensch en kunstenaar vormen. Zij

leeren ons, hoe de jeugd van dezen buitengewonen man was, hoe hij zich ontwikkelde en hoe zich reeds vroegtijdig een onverzadelijke dorst naar kennis bij hem openbaarde. Men vergezelt hem in gedachten naar Parijs, waar hij, die reeds *Rienzi* gecomponeerd had, potpourri's voor cornet à pistons moest schrijven, om niet van gebrek om te komen. Men volgt hem, als hij naar Duitschland terugkeert en met tranen in de oogen zijn vaderland weder begroet. Met aandacht slaat men zijne verdere ontwikkeling in de jaren 1842-48 gade, en leest met belangstelling zijne geschriften: *Kunst und Revolution, das Kunstwerk der Zukunft* en *Oper und Drama*, in welke drie werkjes hij zijn geheele systeem verklaart.

Evenwel, niet iedereen heeft lust en tijd om de tien deelen, waaruit Wagner's geschriften bestaan, door te lezen. Daarom heeft Edouard Schuré een verdienstelijk werk verricht, door het leven en de theorieën van den dichtercomponist in beknopter vorm te beschrijven, en het is goed dat hij zijne beschouwingen over hem vooraf laat gaan door eene geschiedenis van dicht- en toonkunst. Om toch te kunnen begrijpen, welk standpunt Wagner als dichter en componist inneemt, moet men de ontwikkeling van de muziek en de poëzie, en in het bijzonder van de dramatische muziek, nagaan.

Wat men onder dramatische muziek verstaat, weet ieder: de muziek in verbinding met het drama. De vraag, of de dramatische muziek reden van bestaan heeft, is en wordt nog door sommige dichters en geleerden ontkennend beantwoord. Men zegt, dat eene vermenging van de kunsten verwarring te weeg brengt, en dat het even ongerijmd is bij een drama muziek te maken, als bij eene schilderij. Inderdaad staat de bij een litteratuurdrama vervaardigde instrumentaalmuziek tot dit drama in dezelfde verhouding als tot eene schilderij; terecht heeft men dan ook het zoogenaamde melodrama als een onding beschouwd. Dat men echter een innige vereeniging van poëzie en muziek in het drama wraakt, en het *gezongen* drama ook als een onding beschouwt, is een gevolg van het misverstand, dat velen in het drama niets anders zien dan een onderdeel van de dichtkunst, evenals roman of leerdicht. Het drama was oorspronkelijk geen onderdeel van de dichtkunst, maar eene vereeniging van de drie oudste en natuurlijkste kunsten: dicht-, toon- en danskunst. Zoo kenden de Grieken het; bij hen was het drama de ideale afbeelding van het menschelijk leven, en de geheele,

harmonisch ontwikkelde mensch deelde zich daarin door middel van de drie kunsten aan oog en oor mede.

Met het verval van de Grieksche tragedie scheurden de drie kunsten zich van elkaar los, om ieder haar eigen weg te gaan en zich afzonderlijk te ontwikkelen. De danskunst, die als *mimiek* in het drama haar hoogsten bloei had bereikt, bepaalde zich voortaan tot het maken van stereotiepe passen en onbegrijpelijke gebaren in de *pantomime*. De toonkunst wierp zich in de zee van de harmonie, waar zij rondzwierf om, op het oogenblik harer hoogste ontwikkeling, het land van het *woord* te bereiken. De dichtkunst breidde haar gebied uit, maakte gebeurtenissen en mythen van alle volken tot haar eigendom en beschouwde zich ook als eenige meesteresse van het drama, dat echter tot het oorspronkelijke, door de vereeniging der kunsten samengestelde drama in verhouding staat als het geraamte tot den levenden mensch.

Het is ongeveer drie honderd jaren geleden, dat men pogingen in het werk begon te stellen om de gescheiden zusters weder bijeen te brengen.

De vrucht dezer pogingen was de *Opera*.

De opera is ontstaan in Italië, in de paleizen van de Florentijnsche en Lombardische aristocratie der 15^{e} eeuw. Haar muziekale grondslag is de *aria* of *monodie*, en de aria is wederom niets anders dan het van zijn tekst beroofde en van nieuwe woorden voorziene *volkslied*. De eerste aria's werden vervaardigd in de ten huize van den florentijnschen edelman Giovanni Bardi gehouden bijeenkomsten van geleerden en kunstenaars, en men noemt Vincenzo Galilei, vader van den beroemden astronoom, als een van de eersten, die in deze schitterende kringen aria's met begeleiding van luit voordroegen. De wensch van het geleerde gezelschap was nu verder, om de dramatische muziek, zooals zij in het Grieksche drama gebruikelijk was, weder te doen herleven; en om dat doel te bereiken, stelde men, door middel van eene aaneenschakeling van aria's, herdersspelen en tragedies samen, die op de feesten van den adel uitgevoerd werden. Eigenlijk waren deze stukken niets anders dan eene combinatie van concerten en balletten, waarin nu en dan de goden en godinnen verschenen, en herderszangen met koren en moorsche dansen afwisselden. Maar het drama zelf,

dat men weder uit zijn slaap wilde opwekken, werd verwaarloosd. En niet alleen, dat men zich om de handeling niet bekommerde, ook de woorden der zangstukken hadden niets te beteekenen, of werden onkenbaar gemaakt door de vele rouladen en fiorituren die de zangers zich veroorloofden. De kunst van *vocaliseeren* werd vlijtig beoefend; men zong, om te zingen. De componist had de plaats van den dichter, de zanger de plaats van den componist ingenomen, en in den zanger bewonderde men alleen de stem. Vandaar dat de stem beoefend werd als een muziekinstrument, of, zooals Berlioz zegt: ‘qu'on en vint à jouer du larynx comme on joue du hautbois et de la clarinette’.

Intusschen kon men bezwaarlijk een geheel stuk uit aria's samenstellen. Hoe gebrekkig ook, de handeling moest aangeduid worden, daar anders alle samenhang tusschen de verschillende aria's verbroken was. Om nu aan dit verbindend gedeelte, dat men als een noodzakelijk kwaad beschouwde, het muziekale karakter niet te ontnemen, vond men het *recitatief* uit. Evenals men het model voor de aria in het volkslied gevonden had, nam men voor het recitatief de zangwijze, van welke zich de priester in de Roomsche kerk bedient. Men was in den waan, dat men in die zangwijze de melopee van de oude tragedie gevonden had. Dit *recitativo secco*, begeleid door enkele accoorden, dit half gesproken, half gezongen recitatief, dat later hervormd werd, doch dat men nooit geheel en al zijne stijfheid ontnemen kon, is het onnatuurlijkste en vervelendste gedeelte van het hybrische genre de opera.

Het tweede, dat de uitvinders van de opera aan het Grieksche drama meenden te ontleenen, was het *Koor*. Ook hierin vergisten zij zich. In de oude tragedie was het koor een essentieel, zoo niet het voornaamste, bestanddeel; de geheele handeling spiegelt zich af in zijne bewegingen, in zijne hymnen; het was bij Aeschylus wat het orkest in het drama van Wagner is: de begeleider van de handeling, de vertolker van de gewaarwordingen der personen, de stem van de natuur en van het noodlot. - Het koor van de opera daarentegen neemt een geheel ander standpunt in. Het is noch een werkelijk, noch een ideaal volk, maar eenvoudig een zingende massa. Ginds vervulde het de rol van middelaar tusschen den held en de godheid; hier richt het zich tot het publiek in de zaal. Ginds bekleedde het eene religieuse waardigheid; hier wordt het eenvoudig als stoplap gebruikt.

Bij het koor hebben wij nog het ballet te voegen, en het geraamte van de opera, zooals zij tot op onze dagen gebleven is, staat voor ons. In het moderne operaballet ziet men eigenlijk niets dan het koor, dat dansen gaat, omdat het zingen hem verveelt; met de handeling heeft het ballet niets te maken. De Grieken hadden alles vereenigd: woord, toon en mimiek. Dicht-, toon- en danskunst vormden bij hen één harmonisch geheel; bij ons staan zij geïsoleerd naast elkaar[1].

Tot op de tijden van Gluck bleef de zanger de hoofdfactor van de opera. Het publiek kwam alleen om dezen of genen beroemden zanger te hooren. Hem zooveel mogelijk gelegenheid tot schitteren te geven, was de taak van den componist. Om den dichter bekreunde men zich in 't geheel niet.

De drie voornaamste voorloopers van Gluck waren Lully, Rameau en Grétry. Van Italië had de opera zich naar Frankrijk gewend, en genoemde componisten brachten veel tot haar ontwikkeling bij. Wel veranderden zij niets aan den vorm, wel is hun orkest, bij dat van Gluck en Mozart vergeleken, zeer arm. Maar wat frissche melodieën en het streven naar dramatische juistheid betreft, zijn werken als *Richard coeur de Lion* van groote waarde.

De revolutie door Gluck op het gebied der dramatische muziek gemaakt, is door velen verkeerd begrepen. Gluck stelde paal en perk aan de aanmatigingen van de zangers. De heerschappij ging van den zanger op den componist over: de zanger werd het orgaan van de bedoeling des toondichters; hij moest zich stipt houden aan de voorschriften van de partituur, en mocht die niet door roulades, coloratuur en fioriturr ontsieren.

1 Terecht zegt Schuré: ‘Non-seulement l'air, le récitatif, le choeur et le ballet ont chacun en eux quelque chose de factice et d'antidramatique, mais ils ne sont liés que par des liens extérieurs, en sorte que le passage de l'un à l'autre heurte l'esprit et rompt l'illusion. Simplement juxtaposés, ils ne sauraient former un ensemble vivant. En un mot, la structure de l'opéra nous montre un *mécanisme*, mais non pas un *organisme*. Les compositeurs auront beau développer ces différentes parties, renforcer les choeurs, pousser l'air jusqu'aux plus majestueux septuors, atteindre de grandes beautés partielles, ils ne pourront donner à leur oeuvre l'unité complète qu'ils cherchent. Extirper le vice originaire de l'opéra, c'est le détruire; et l'on peut dire que les grands compositeurs se rapprochent du drame musical dans la mesure où ils rénssissent à fondre l'une dans l'autre les formes primitives de l'opéra, et par conséquent à les effacer. Par cette série de conventions contradictoires, l'opéra est devenu le genre particulier pour lequel on admet d'avance la nécessité du faux.’

De zanger, de virtuoos werd dus op den tweeden rang geplaatst, doch overigens bleef het organisme van de opera als vroeger. Aria, recitatief, koor en ballet staan in de opera's van Gluck even los naast elkaar als in alle opera's van vroeger en later tijd.

In de verhouding van den dichter tot den componist was niet de minste verandering gekomen; ja zelfs werd de macht van den componist over hem nog grooter. Men weet, dat Gluck zijnen tekstvervaardigers het idee, het plan, de karakters en soms zelfs de woorden van zijn drama in de pen gaf. Zij waren dus niet veel meer dan secretarissen, en hunne taak bepaalde zich tot het uitwerken van een door den componist gegeven schets.

De groote verdienste van Gluck bestaat hierin, dat hij nimmer het verband tusschen woord en toon uit het oog verloor en dat zijne muziek steeds in de schoonste overeenstemming met den tekst is. Dat hij ook aan het orkest, als orgaan van het onuitsprekelijke, reeds een groote rol in zijne werken toekende, wil ik door een enkel voorbeeld aantoonen. In *Iphigénie en Tauride* roept Orestes, aan de hevigste gemoedsbeweging ten prooi, den dood aan; door aandoeningen overstelpt, valt hij uitgeput neêr, en zegt met zwakke stem: '*le calme rentre dans mon coeur*'. Maar die woorden en de daarop volgende sluimering worden begeleid door een onrustig *pizzicato*-accompagnement van de alten. Toen op de repetitie iemand de aanmerking maakte, dat het accompagnement in strijd was met de woorden, riep Gluck uit: '*Il ment! il ment! il a tué sa mère!*'

De opvolgers van Gluck, onder welke vooral Cherubini, Spontini en Méhul gerekend moeten worden, trachtten aan hunne zangstukken grooter uitbreiding te geven en hunne orkesteffecten te vermeerderen; aan het wezen van de opera veranderden zij weinig of niets. De gebruikelijke vormen behielden zij, doch het recitatief brachten zij meer in verband met de aria, en lieten verschillende personen aan de voordracht daarvan deelnemen. Duetten en terzetten waren reeds vroeger bekend, maar eerst onder genoemde componisten ontstond het zoogenaamd dramatisch-muzikale *ensemble*, hetwelk vooral in de finale's van Spontini van zoo groot effekt is, en als het hoogste beschouwd moet worden dat in den ouden operavorm bereikt is.

De machtige genius van Mozart liet het geraamte van de opera onveranderd. Hij was de naïeve kunstenaar, in wiens scheppingen niets volgens bepaalde theorieën vervaardigd is. Hij goot den vuurstroom zijner muziek in de bestaande vor-

men, zonder eerst hunne gebreken te onderzoeken. Mozart is misschien de muziekaalste van alle musici die ooit geleefd hebben. Had hij voor zijne opera's een echten dichter gevonden, dan zou het muziekale drama reeds een eeuw bestaan hebben. ‘Die grosze, edle und sinnige Einfalt seines rein musikalischen Instinctes,’ zegt Wagner van hem, ‘machte es ihm sogar unmöglich, da als Componist entzückende und berauschende Wirkungen hervorzubringen, wo die Dichtung matt und unbedeutend war. Wie wenig verstand dieser reichstbegabte aller Musiker das Kunststück unserer modernen Musikmacher, auf eine schale und unwürdige Grundlage goldflimmernde Musikthürme aufzuführen, und den Hingerissenen, Begeisterten zu spielen, wo alles Dichtwerk hohl und leer ist, um recht zu zeigen, dasz der Musiker der wahre Hauptkerl sei und Alles machen könne, selbst aus Nichts Etwas erschaffen - ganz wie der liebe Gott! O wie ist mir Mozart innig lieb und hochverehrenswürdig, dasz es ihm nicht möglich war, zum *Titus* eine Musik wie die des *Don Juan*, zu *Cosi fan tutte* eine wie des *Figaro* zu erfinden: wie schmählich hätte dies die Musik entehren müssen!’

Van Mozart ging de scepter van de opera op Rossini over. Hij verscheen op het tijdstip, dat het adellijk publiek van de 18de eeuw plaats maakte voor de uit alle klassen der maatschappij samengestelde menigte, die nog heden het theaterpubliek uitmaakt. Men had genoeg van de *opera seria* van Spontini en Cherubini; zoowel in Italië als in Frankrijk en Duitschland wilde men iets anders. Rossini begreep zijn tijd. Hij bemerkte, dat het groote publiek in de opera minder het drama zoekt dan wel de *melodie*, de absolute melodie, die onafhankelijk is van de woorden, de melodie die in het oor valt en die men nazingt, zonder te weten waarom. Het standpunt, dat Rossini in de geschiedenis van de opera inneemt, is dit: bij hem geeft niet de zanger, ook niet de componist, veel minder de dichter den vorm voor de opera aan; neen, die vorm wordt alleen door de eischen van het publiek bepaald. Indien er dan ook één componist bestaat, die aanspraak mag maken op de dankbaarheid van het publiek, dan is het de zanger van *il Barbiere*, de Zwaan van Pesaro, de maestro Giacomo Rossini. Wist hij, dat het publiek van de eene stad veel hield van muziek met trillers en fiorituren, dat van de andere daarentegen meer van teedere zangen, dan maakte hij voor het eerste een opera met trillers en fiorituren, voor het tweede eene met teedere zangen.

Hoorde men *hier* gaarne de trommel in het orkest, dan vervaardigde hij eene opera, waarin herhaaldelijk - te pas of te onpas - de trom werd geroerd; was men *daar* bijzonder gesteld op *crescendo's* in de ensemblestukken, dan schiep hij een werk in den vorm van een telkens wederkeerend *crescendo*. Geen wonder, dat het publiek den meester, die zoo bereidwillig aan al zijne wenschen voldeed, en bovendien zulke heerlijke melodieën componeerde, met open armen ontving. - Met Rossini is eigenlijk de geschiedenis van de opera ten einde. Sedert hem heeft men nog slechts de geschiedenis van de *operamelodie*. De absolute melodie heerschte, de componist schreef met tonen het drama, de muziek zelve werd ‘dramatisch’ genoemd en de dichter werd nog veel meer op den achtergrond geschoven.

De geheele wereld juichte Rossini toe. Slechts in Duitschland waren nog kunstenaars, die door zijne melodieën onaangenaam aangedaan werden en niet wilden toegeven, dat in haar de bron van alle dramatische muziek lag. De voornaamste dezer kunstenaars was Karl Maria von Weber. Hij drong door tot den oorsprong van de operamelodie, en vond dien in het volkslied. Vooral het Duitsche volkslied, dat zijne eigenaardigheid minder in levendige rhythmen dan in breede, innige zangen heeft, en door de harmonie zijn ware beteekenis verkrijgt, boeide zijn aandacht. Deze Duitsche volksmelodie is de grondslag van de opera's van Weber. Haar maakte de meester tot factor zijner werken. En dat hij, door dit te doen, tot het hart zijner landgenooten sprak, getuigde de opgang welken zijn meesterstuk, *der Freischütz*, in Duitschland maakte. Wagner, die als kind de eerste uitvoeringen van dit werk bijwoonde, bericht daarover later: ‘In der Bewunderung der Klänge dieser reinen und tiefen Elegie vereinigten sich Weber's Landsleute von Norden und Süden, von dem Anhänger der Kritik der reinen Vernunft Kant's bis zu den Lesern des Wiener Mode-Journals. Es lallte der Berliner Philosoph: “Wir winden dir den Jungfernkranz”, der Polizeimeister wiederholte mit Begeisterung: “Durch die Wälder, durch die Auen”, während der Hoflakey mit heiserer Stimme: “Was gleicht wohl auf Erden” sang; und ich erinnere mich als Kind auf einen recht diabolischen Ausdruck in Stimme und Geberde für den gehörigen rauhen Vortrag des: “Hier im ird'schen Jammerthal” studirt zu haben. Der österreichische Grenadier marschirte nach dem Jägerchor, Fürst Metternich tanzte nach dem Ländler der Böh-

mischen Bauern und die Jenaer Studenten sangen ihren Professoren den Spottchor vor. Die verschiedenen Richtungen des politischen Lebens trafen hier in einem Punkte zusammen: von einem Ende Deutschlands zum anderen wurde der Freischütz gehört, gesungen und getanzt'.

Op het voorbeeld van Weber begon men in alle landen een jacht op volksmelodieën. Van Napels en Portici haalde Auber het noodige melodische materiaal voor *la Muette;* bij de besneeuwde alpen had Rossini zijne woning opgeslagen, om het nationale coloriet voor *Guillaume Tell* te verkrijgen. Het eigenaardige van hun eigen volk inspireerde de componisten niet; zij zochten het karakteristieke, het vreemde, het *historische*. Hiermede was een nieuw middel gevonden om de opera in het leven te houden.

Met aandacht had een componist, Duitscher van geboorte, de jongste ontwikkeling van de opera gadegeslagen. Hij componeerde in Italië zoo lang opera's à la Rossini, totdat in Parijs de wind begon te draaien, en *la Muette* en *Guillaume Tell* een waren storm verwekten. Hoe spoedig was Meyerbeer in Parijs! Daar vond hij de verfranschte Freischütz (*Robin des bois*) en het kunstig samengestelde orkest van Berlioz, - twee zaken die aan de aandacht van Auber en Rossini ontsnapt waren, doch waarvan hij uitmuntend partij wist te trekken. Meyerbeer was begonnen met Rossini te imiteeren; nu echter vatte hij Weber, Rossini en Auber samen, vermengde alle genres, gebruikte het orkest van Berlioz, en bracht een opera te voorschijn, voor wier kreten Auber en Rossini verstomden: de grimmige duivel *Robert* haalde ze.

Het genre van Meyerbeer is de toren van Babel van de opera. Het is geene vereeniging van Duitsche degelijkheid en Fransche gracie, zooals het genre van Gluck, noch eene vereeniging van warme Italiaansche melodie en schoone Duitsche harmonie, zooals dat van Mozart; neen, bij Meyerbeer staan alle genres naast elkaar. In dezelfde opera vindt men naast een fransch liedje een echt Duitsch instrumentaalstuk, dat wederom gevolgd wordt door een rijk met krullen versierde Italiaansche aria.

Het geheim van de opera's van Meyerbeer is het *effect*, dat wil zeggen het effect zonder reden. Men verneemt de schitterendste orkesteffecten, de meest pathetische gezangen, zonder dat de tekst er eenige aanleiding toe geeft, en komt dus ten slotte tot de overtuiging, dat die effecten zuiver muzikaal zijn en met het drama weinig of niets te maken hebben.

In de Italiaansche opera van Rossini was de dichter reeds geheel tot nul gedaald; ook in de Fransche opera veranderde zijn standpunt van lieverlede. In de *Opéra comique* had hij er steeds naar gestreefd een onderhoudend en spannend stuk te leveren, en zelfs in *la Muette* erkennen wij nog een goed aangelegd tooneelstuk, van hetwelk men niet zeggen zal, dat het drama geheel en al aan de muziek ten offer is gebracht: alleen is in dit gedicht, aan het koor een te groot aandeel in de handeling gegeven, en zijn de hoofdpersonen meer representanten van de massa, dan menschen, die uit individueele noodzakelijkheid handelen. Hoe het zij, in *la Muette* en *Guillaume Tell* had de dichter de teugels nog in de hand. Meyerbeer echter greep zelfs de teugels. Hij dwong zijn dichter Scribe, om hem de ongerijmdste libretto's te leveren. Terwijl Scribe voortging voor andere operacomponisten vloeiende, dikwijls interessante teksten te maken, vervaardigde dezelfde geroutineerde schrijver voor Meyerbeer ongezonde, gezwollen stukken, onduidelijke handeling, en personen, van welke de meesten caricaturen zijn. Het gevolg was, dat men den componist het schoonste compliment kon maken, door hem te zeggen, dat zijn teksten afschuwelijk waren, *maar wat wist zijne muziek er niet van te maken!*

Zoo had dan de muziek den grootsten triomf gevierd: de componist had den dichter geheel ten onder gebracht en op de puinhoopen van de operadichtkunst werd de *musicus* als *werkelijke dichter* gekroond!

Dat was de toestand van de opera, toen in Duitschland een kunstenaar optrad, die aan de willekeur van den componist een einde maakte, en den dichter de plaats aanwees die hem toekwam.

Die man was Richard Wagner.

De voorouders van Wagner waren burgers der stad Leipzig.

Zijn grootvader, die omstreeks het midden van de vorige eeuw de waardigheid van poortschrijver dezer stad bekleedde, had de taak te vervullen, om iedereen die de poort passeerde de gebruikelijke vragen: quis? quid? unde? cur? voor te leggen, welke vragen zijn kleinzoon zichzelven zoo dikwijls gedaan heeft bij de beoefening der theorieën zijner kunst. De vader van Richard, Friedrich Wagner, was politie-beambte; en daar hij een betrek-

kelijk goede opvoeding had genoten, stond hij ook in den Franschen tijd, als een van de weinige beambten die de Fransche taal machtig waren, bijzonder hoog aangeschreven. Tot bewijs diene, dat hij door den maarschalk Davoust met de reorganisatie van de Leipziger politie belast werd en langen tijd haar hoofd was. De strenge, moeielijke post, dien hij te vervullen had, belette hem echter niet een open oor voor de schoonheden der dichtkunst te hebben. Vooral het tooneel was het voorwerp van zijne zorg. De liefhebberij voor het tooneel was in Leipzig algemeen. Reeds sedert de tijden van Gottsched was de aandacht van het publiek op het Leipziger theater gevestigd. Hier maakte Lessing zijn eerste dramatische studieën; hier dichtte de jonge Goethe *Die Mitschuldigen;* hier ook vierde Schiller met *die Jungfrau von Orleans* een grooten triomf.

Daar evenwel Leipzig nog geen vast tooneelgezelschap bezat - het eerste kwam in 1817 - moesten de vrienden der dramatische dichtkunst hunne toevlucht tot hulpmiddelen nemen. Er werd een dilettantentooneel opgericht, aan hetwelk de beschaafde stand van Leipzig ijverig deelnam. Ook Friedrich Wagner betrad nu en dan de planken. Hij was in 1798 gehuwd met een meisje uit zijne geboortestad, en uit dit huwelijk werden drie zoons en vier dochters geboren. De jongste van die kinderen was de beroemde Wilhelm Richard, gewoonlijk alleen Richard genoemd. Hij werd den 22sten Mei 1813 geboren. Kort na zijne geboorte stierf zijn vader, en eenige jaren later hertrouwde zijne moeder met den tooneelspeler Ludwig Geyer, die ook, naar men verzekert, als schilder veel talent bezat; met hem trok de familie Wagner naar Dresden. Geyer had gaarne van den kleinen Richard een schilder gemaakt, doch deze toonde voor de schilderkunst weinig aanleg. Hij telde nog geen zeven jaren, toen hij zijn stiefvader verloor. Kort voor zijn dood had Richard de *Jungfernkranz* uit *der Freischütz*, die toen in Dresden nog niet uitgevoerd was, leeren spelen. Toen hij dit stuk zijnen vader voorspeelde, hoorde hij dezen tot zijne moeder zeggen: ‘zou hij misschien talent voor muziek hebben?’

Een wonderkind was Richard niet. Hij behoorde niet tot die kinderen, die op hun vijfde jaar de moeilijkste stukken op de piano spelen en op hun zesde symphonieën componeeren, die alle kenners in verbazing brengen. Integendeel. Het onderwijs op de piano, dat hij van denzelfden meester ontving, die

hem Cornelius Nepos expliceerde, droeg niet veel vrucht. Wel probeerde hij, toen hij de allereerste vingeroefeningen doorgeworsteld had, de ouverture van *der Freischütz*, in het begin zonder muziek, te leeren. Doch toen zijn meester dat hoorde, zeide hij: ‘gij zult het nooit leeren.’ ‘Hij had gelijk’, zegt Wagner: ‘ik heb nooit goed piano leeren spelen.’ De meening van den meester was echter waarschijnlijk deze: dat iemand, die geen pleizier had in piano-études, ook geen aanleg voor muziek kon hebben. Zoo riep ook de vader van Karl Maria von Weber tot zijn zoon, wanneer deze zijn muziekles niet kende: ‘Karl, du wirst vielleicht alles werden, aber ein Musiker wirst du nimmermehr!’

Het was in dien tijd, dat *der Freischütz* algemeen bekend werd. Niets beviel Richard beter dan deze muziek. Toen zijn pianomeester hem gezegd had, dat er niets van hem terecht zou komen, besloot hij maar geen moeite te doen om de pianotechniek meester te worden. Hij speelde nu geheel voor eigen pleizier, liefst muziek van Weber, en wel, zooals hij zelf zegt, met de afschuwelijkste vingerzetting. Niet alleen de muziek, ook den persoon van Weber vereerde hij. Wanneer deze van de repetitie kwam, moest hij Wagners huis voorbij, en de kleine Richard zag hem met den grootsten eerbied na. 's Meesters dood in verre landen[1] vervulde zijn kinderlijk hart met schrik.

In denzelfden tijd dat hij met de muziek kennis maakte, begon Richard zijn litteraire studieën. Op zijn negende jaar was hij in Dresden op de ‘Kreuzschule’ gekomen. Grieksch, Latijn, mythologie en oude geschiedenis hielden hem bezig. Zelden zal er een knaap geweest zijn, die meer met de oudheid dweepte, dan Richard Wagner. De Grieksche geschiedenis, de daden der vrijheidslievende strijders tegen de Perzen, en vooral de mythologie der Hellenen bestudeerde hij met grooten ijver. Geen wonder, dat ook de taal van dat volk groote aantrekkingskracht voor hem bezat. Hij werd op school ‘ein guter Kopf *in litteris*’ genoemd. Reeds in de ‘tertia’ had hij de twaalf eerste hoeken van de Odyssee vertaald, en zijn leermeester meende in hem den toekomstigen uitstekenden philoloog te ontdekken. Ook als dichter gaf hij reeds vroegtijdig blijken van aanleg. Bij gelegenheid van het overlijden van een leerling der Kreuzschule

1 Zooals bekend is, werd Weber den 5den Juni 1826 te Londen, waarheen hij zich begeven had om zijn *Oberon* ten tooneele te voeren, dood in bed gevonden.

moesten de medeleerlingen een gedicht op zijn dood maken; het beste zou gedrukt worden. Dat van Richard werd voor het beste gehouden, en, nadat vele gezwollen regels geschrapt waren, gedrukt. Hij was toen elf jaar oud en vormde het besluit dichter te worden. Hij ontwierp treurspelen naar het model van de Grieken, en leerde Engelsch, alleen met het doel om Shakespeare te leeren kennen.

Als wonderkind vertoonde hij zich ook thans niet. Wat hij maakte, was vol gebreken, en mechanische kundigheden werden bij hem niet ontwikkeld; ook bespeurde hij daartoe nooit eenige neiging. Maar wel openbaarde zich meer en meer die onverzadelijke dorst naar kennis, die hem altijd bijbleef en in het leven van een kunstenaar misschien eenig is. Geen kunstenaar is meer doordrongen geweest van den regel: kennis maakt macht; niemand heeft in zoo hooge mate het bewustzijn gehad, dat het voor een kunstenaar uit onze dagen niet voldoende is de techniek van zijn vak te kennen, maar dat hij in den volsten zin van het woord een beschaafd en veelzijdig ontwikkeld mensch moet zijn. In dien zin schreef hij later, in 1846, in het album van Hans von Bülow, die hem te Dresden bezocht: ‘Glimmt für die Kunst in Ihnen eine reine Gluth, so wird die schöne Flamme Ihnen sicher einst entbrennen. *Das Wissen aber ist es, was diese Gluth zur reinen Flamme nährt und läutert*’.

De vruchten van zijne studie der engelsche taal bestonden in vertalingen van Shakespeare, waaronder eene metrische vertolking van de monoloog van Romeo. Het Engelsch liet hij spoedig weder liggen; maar Shakespeare, dien hij van nu af in het Duitsch las, bleef zijn voorbeeld, en naar dit voorbeeld vervaardigde hij op zijn veertiende jaar een groot treurspel, dat voor het grootste gedeelte uit reminiscentiën van *King Lear* en *Hamlet* bestond, doch waarin nog veel grooter gruwelen gepleegd werden dan in die stukken. Wagner zelf gaf later het volgende bericht van deze dichterlijke proeve: ‘Der Plan war äuszerst grossartig; zwei und vierzig Personen starben im Verlaufe des Stückes und ich sah mich bei der Ausführung genöthigt, die meisten als Geister wiederkommen zu lassen, weil mir sonst die Personen ausgegangen waren’.

Inmiddels was de familie Wagner van Dresden naar Leipzig teruggekeerd, waar Richard op de ‘Nicolaischule’ kwam. De omstandigheid echter dat hij, die in Dresden in de ‘secunda’ gezeten had, hier in de ‘tertia’ geplaatst werd, beleedigde zijne

eerzucht en hij verloor alle liefde voor de letteren. De naarstige scholier van Dresden werd traag en onverschillig. Alleen zijn groot treurspel ging hem nog ter harte.

Terwijl hij dit voleindigde, leerde hij in de *Gewandhaus*-concerten de symphonieën van Beethoven kennen. Groot was de indruk, dien deze muziek op den knaap maakte, en toen hij ook de ouverture en entre-actes van *Egmont* leerde kennen, wilde hij zijn eigen treurspel niet anders van stapel laten loopen, dan van een dergelijke muziek voorzien. De bekwaamheid om die muziek te schrijven meende hij wel te bezitten, maar toch wilde hij zich eerst vertrouwd maken met eenige regelen van de harmonieleer. Hij leende voor een dag of acht de *Methode des Generalbasses* van Logier, en doorbladerde dat boek vlijtig. De studie droeg evenwel niet zoo spoedig vrucht, als hij gedacht had, maar daardoor liet hij zich niet afschrikken. De zwarigheden van de harmonieleer boeiden zijne aandacht en prikkelden zijn ijver. En evenals hij voor eenige jaren kort en goed besloten had dichter te worden, vormde hij thans op eens het besluit zich aan de muziek te wijden. Hij hield dit besluit voorloopig echter nog voor zich, want zijne familie had, tot haar groote ergernis, zijn treurspel ontdekt. Het bleek, dat zijn schoolwerk onder het dichten leed, en hij werd streng tot werken aangespoord. Maar Cicero en Livius hadden voor hem niet zulke groote aantrekkingskracht als de muziek. IJveriger zette hij zijne muziekale studieën voort, componeerde in stilte eene sonate, een quartet en eene aria, en besloot toen met zijn muziekale kennis voor den dag te komen.

Een harden strijd had hij te verduren. Zijne huisgenooten hielden zijne neiging voor muziek voor een gril, te meer daar zij door niets, b.v. door vaardigheid op een of ander instrument, gerechtvaardigd werd. Ook was zij in strijd met zijn vroegere verklaring: dat hij dichter wilde worden. Men bracht hem onder het oog, dat hij zelf niet wist wat hij wilde; want zijn wensch om in beide kunsten te studeeren, werd natuurlijk als een dwaasheid beschouwd. Daar hij echter volhield, dat hij zich aan de muziek wilde wijden, gaf men hem eindelijk een degelijk musicus, Gottlieb Müller, tot meester. Deze man schijnt echter niet het talent bezeten te hebben om het onderricht smakelijk te maken; althans de leerling was niet zeer vlijtig in het uitwerken van voorstellen met becijferde bas, maar schreef liever werken voor groot orkest. Onder anderen

vervaardigde hij eene ouverture, die in het *Gewandhaus* werd uitgevoerd. ‘Diese Ouverture’, zegt hij in zijne *Lebenskizze*, ‘war der Culminationspunkt meiner damaligen Unsinnigkeiten. Zum besseren Verständnisse dessen, der die Partitur etwa studiren wollte, hatte ich sie mit drei verschiedenen Tinten geschrieben, die Streichinstrumente roth, die Holzblasinstrumente grün und die Blechinstrumente schwarz. Bei der Aufführung schadete mir besonders ein durch die ganze Ouverture alle vier Tacte wiederkehrender Paukenschlag im Fortissimo. Aus anfänglicher Verwunderung über die Hartnäckigkeit des Paukenschlägers ging daher das Auditorium in unverhohlenen Unwillen, schliesslich in eine mich tief betrübende Heiterkeit über.’

Intusschen waren Wagner's schooljaren afgeloopen, en begaf hij zich naar de universiteit, niet om in deze of gene faculteit doctor te worden, want voor de muziek was hij bestemd, maar om philosophie en aesthetick te studeeren. Van deze gelegenheid om zich te ontwikkelen profiteerde hij niet veel, maar hield zich, zooals hij zelf zegt, onledig met zoogenaamde studentenstreken, die hem echter spoedig verveelden. Hij verliet de universiteit, en besloot zich van nu af ernstig met de muziek bezig te houden. Hij gevoelde de noodzakelijkheid van een nieuw te beginnen, aanhoudende studie van de harmonie, en het gelukte hem den man te vinden, die in staat was hem liefde voor de zaak in te boezemen en grondig onderricht te geven. Deze man was Christiaan Thomas Weinlig, cantor aan de Thomaskirche te Leipzig. Bij hem bleef Wagner een half jaar in de leer, en bracht het in dien korten tijd zoo ver, dat hij de moeielijkste contrapuntische vraagstukken kon oplossen.

Rossini moet eens zijn leermeester gevraagd hebben, of hij, om opera's te componeeren, ook de leer van het contrapunt moest kennen. Daar deze, met het oog op de Italiaansche opera, de vraag ontkennend beantwoordde, brak de leerling zich het hoofd niet met de moeilijke studie. Wagner daarentegen beoefende het contrapunt zoo vlijtig, dat zijn meester, toen de leertijd om was, tot hem zeide: ‘waarschijnlijk zult gij nooit in de gelegenheid komen eene fuga te schrijven; maar dat gij ze schrijven kunt, zal u al het overige gemakkelijk maken. Wat gij door deze droge studie geleerd hebt, heet *zelfstandigheid*.’ Dat Wagner werkelijk in staat is eene fuga te schrijven, heeft hij getoond in zijne *Meistersinger*, welke opera

door iemand niet oneigenaardig ‘eine in Scene gesetzte Fuge’ genoemd is.

De eerste vruchten zijner theoretische studiën bestonden in eene ouverture en eene symphonie, en niet lang daarna vervaardigde hij ook zijn eerste opera: *die Feen*[1]. Tekst en muziek werden beide door hem geschreven, en van dit oogenblik af waren dichter en componist in één persoon vereenigd. Den tekst had hij ontleend aan het sprookje *Die Frau als Schlange*, van Gozzi; wat de muziek betreft, waren Beethoven en Weber zijn modellen.

Eenigen tijd later ontwierp hij het plan voor een nieuwe opera: *das Liebesverbot;* de tekst was vervaardigd naar Shakespeare's *Measure for measure*. Zoowel van deze opera, die slechts ééne uitvoering beleefde, als van *die Feen*, zijn teksboek en partituur spoorloos verdwenen. Alleen is in het eerste deel van de ‘Gesammelte Schriften’ eene beschrijving van het *Liebesverbot* gegeven, uit welke blijkt, dat het libretto vele interessante punten bevatte, al was ook de strekking, die het stuk bij Shakespeare heeft, door Wagner verkeerd begrepen.

Thans was de tijd voor den jongen dichtercomponist gekomen, om als practisch musicus op te treden en eene betrekking te zoeken. Hij greep naar den dirigeerstok. Na achtereenvolgens den post van ‘Musikdirector’ aan de theaters te Maagdenburg en Koningsbergen - plaatsen die weinig invloed op zijne muziekale ontwikkeling hadden - bekleed te hebben, werd hij op drie en twintigjarigen leeftijd orkestdirecteur aan het theater te Riga, waar hij een zeer goed operapersoneel bijeen vond. In den aanvang schepte hij groot vermaak in het dirigeeren van opera's van de meest uiteenloopende genres, en de werken van Auber en Adam, ja zelfs van Bellini, bleven op hem niet zonder invloed. Maar het herhaaldelijk instudeeren van deze werken maakte ten slotte, dat zijn muziekaal gevoel naar iets hoogers verlangde, en toen hij eens eene operette voor zijn theater vervaardigde en bemerkte dat hij weder op weg was muziek à la Adam te schrijven, wierp hij mistroostig zijn arbeid weg, en besloot voortaan niet meer voor de kleine theaters te werken. Hij wenschte een grooter, edeler werk te beginnen. In Dresden namelijk

1 Vroeger had Wagner reeds een operatekst ‘Die Hochzeit’ gemaakt, doch weder ter zijde gelegd, nadat hij één nummer, een quintet, daarvan gecomponeerd had.

was hij, door het lezen van den roman *Rienzi* van Bulwer, op het denkbeeld gekomen, om dezen laatsten Romeinschen tribuun tot held van een groote opera te maken. Hier in Riga volvoerde hij het plan. Hij bekommerde zich weinig om de vraag, waar en wanneer dit werk, deze groote tragische opera in vijf bedrijven, opgevoerd zou worden. Zijn eenig streven was, om zich in *Rienzi* van alle trivialiteit los te maken, alle reminiscentiën te vermijden en een nieuw, oorspronkelijk werk te leveren. *Rienzi* is wat de Duitschers noemen een ‘Jugendwerk’. Het libretto is geheel op de oude leest geschoeid. Koren, marschen, aria's, duetten, septuor en ballet: alle vormen van de oude opera zijn vertegenwoordigd, en de muziek heeft nog op enkele plaatsen een echt Italiaansche kleur. Maar toch getuigt de tekst van groot dramatisch talent, de muziek van melodischen rijkdom en kennis van de moderne instrumentatie. Bij andere werken van dien tijd, bij werken van Halévy en Meyerbeer vergeleken, is *Rienzi* een meesterstuk. De hervormer Wagner is er echter nog niet in te vinden.

In het voorjaar van 1839 waren de twee eerste bedrijven van *Rienzi* gereed, en daar omstreeks dienzelfden tijd zijn contract met den schouwburgdirecteur van Riga verviel, besloot Wagner een plan te volvoeren, dat hij sinds lang gevormd had, namelijk naar Parijs te gaan, waar hij hoopte met zijn nieuw werk tot de *Grand Opéra* door te dringen. In den zomer van hetzelfde jaar verliet hij Riga, en begaf zich aan boord van een zeilschip, dat hem tot Londen zou brengen. Deze zeetocht duurde drie en een halve week. Driemaal kwam een hevige storm opzetten, en eens zag de kapitein zich genoodzaakt een haven van Noorwegen binnen te loopen. Het voorbijvaren der Noorsche rotsen maakte diepen indruk op Wagner; de sage van den Vliegenden Hollander, zooals hij ze uit den mond van de matrozen hoorde, verkreeg voor hem een eigenaardige kleur, en voor het eerst vormde hij zich een beeld van dien modernen Odysseus, dien hij later zoo schoon bezongen heeft.

Eindelijk kwam hij te Londen aan. Vandaar begaf hij zich naar Boulogne, waar hij Meyerbeer leerde kennen, die hem te Parijs zijne ondersteuning beloofde, en betrad toen Frankrijks hoofdstad, met weinig geld, maar met de beste verwachtingen.

Die verwachtingen zouden echter teleurgesteld worden. Alle pogingen om tot de groote opera te geraken waren vruchteloos, en Parijs werd voor hem een bron van lijden. Toen hij

bemerkte, dat aan eene uitvoering van *Rienzi* vooreerst niet te denken viel, wendde hij zich met de partituur van *das Liebesverbot*, dat hij met behulp van een vriend vertaald had, tot de directie van het *Théâtre de la Renaissance*. Zijn werk werd aangenomen en zou ook uitgevoerd zijn, indien het theater niet vóór dien tijd failliet ware gegaan. Zonder zich te laten ontmoedigen, begon hij Fransche romances te componeeren, om zich zoodoende in de muziekale wereld van Parijs bekend te maken; maar zij maakten geen opgang, omdat zij, zooals de zangers beweerden, te moeilijk waren. Door den nood gedwongen bood hij zekeren theaterdirecteur aan, de muziek voor een vaudeville te componeeren; maar de directeur gaf de voorkeur aan een man van het vak, die hij meende dat handiger in het vervaardigen van dergelijke muziek was. Toen bleef hem niets anders over, dan voor den muziekuitgever Schlesinger arrangementen voor alle mogelijke instrumenten, zelfs voor cornet à pistons te maken. Daar Schlesinger echter tevens uitgever van de *Gazette musicale* was, gaf hij Wagner gelegenheid, om ook door het schrijven van artikels voor zijn blad iets te verdienen. Menig interessant opstel van zijne hand kan men in de *Gazette musicale* van 1840 vinden. Vooral zijne novelle, getiteld: ‘eine Pilgerfahrt zu Beethoven’ vond levendigen bijval.

In November 1840 had hij zijn *Rienzi* voltooid, en daar hij alle hoop op Parijs verloren had, zond hij de partituur zijner opera naar het koninklijk theater van Dresden, met dringend verzoek om ze op te voeren. Een jaar later ontving hij een toestemmend antwoord, en in het voorjaar van 1842 verliet hij Parijs. *Rienzi* beleefde te Dresden een schitterend succes, en de componist werd tot kapelmeester van de koninklijke opera benoemd.

Nog gedurende zijn verblijf te Parijs had Wagner het plan voor een nieuwe opera ontworpen, en in den tijd van zeven weken uitgevoerd. Die opera was *der fliegende Holländer*. De legende van den Vliegenden Hollander zal niet ouder zijn dan de vijftiende of zestiende eeuw. Zij ontstond in de tijden van gevaarlijke ondernemingen op de zeeën en van wanhopigen strijd met de elementen. Maar dienzelfden Vliegenden Hollander herkennen wij in de oude mythen. Hij is het beeld van den man, die in de stormen des levens naar rust verlangt. In den

heldentijd van Griekenland vinden wij dat beeld in Odysseus, den zwerver, die jaren lang de zeeën doorkruist, en eindelijk zijn Ithaka, zijn huis en zijn trouwe Penelope wedervindt. In Hellas ging het verlangen van den mensch nog niet verder dan de grenzen van zijn vaderland. Met het Christendom breiden zich de grenzen uit, en de menschheid vertoont zich onder de gedaante van den Wandelenden Jood. Voor hem geen rust, geen vrede, geen dood. Altijd voortgezweept van land tot land, van zee tot zee, verlangt hij te vergeefs naar rust. In de vijftiende eeuw eindelijk, toen de zucht naar ontdekkingen ontwaakte, en men de schepen besteeg om nieuwe landen te zoeken, ontstond de mythe van den Vliegenden Hollander, den Ahasverus van de zee, die gedoemd is steeds op den oceaan rond te zwalken, doch eindelijk - ten minste zoo is het slot bij Wagner - door de opofferende liefde eener vrouw, van de vloek die op hem rust bevrijd wordt.

Bij het vervaardigen van dezen tekst sloeg Wagner een anderen weg in. *Rienzi* had hij nog, zooals hij het noemt, door de ‘operabril’ beschouwd en met het oog op de bestaande vormen: introductie, aria, duet, finale, geschreven. *Der fliegende Holländer* echter ontstond op een andere wijze; het geheele drama, dat in den eenvoud zijner handeling nog het karakter van eene ballade heeft, was hier afgespiegeld in de ballade van *Senta*, en werkelijk ontstond deze ook, voordat Wagner tot de eigenlijke uitvoering van zijn werk overging. De ballade van Senta bevat de geheele opera in het klein. Men hoort er het huilen van den storm, het signaal van het spookschip met zijn bloedroode zeilen, de kreten der matrozen, het verhaal van den Hollander en eindelijk het liefdelied van Senta in. Door nu de verschillende bedrijven van zijn drama in verband met deze ballade te ontwikkelen, was het den dichtercomponist gemakkelijk de grootst mogelijke eenheid zoowel in den tekst als in de muziek te verkrijgen. Er komen in *der fliegende Holländer* ook nog wel koren en aria's voor, maar zij staan in zeer nauw verband met elkaar, de handeling is levendiger, de personen zijn natuurlijker dan in *Rienzi*.

De muziek voor deze opera componeerde Wagner, zooals ik hierboven zeide, in den verbazend korten tijd van zeven weken. ‘Nach dreivierteljährlicher Unterbrechung alles musikalischen Producirens’, zegt hij, ‘muszte ich mich erst wieder in eine

musikalische Atmosphäre zu versetzen suchen. Ich miethete ein Piano. Als es angekommen lief ich in wahrer Seelenangst umher; ich fürchtete nun entdecken zu müszen, dasz ich gar nicht mehr Musiker sei. Mit dem Matrosenchor und dem Spinerliede begann ich zuerst; Alles ging mir im Fluge von Statten und laut jauchzte ich vor Freude bei der innigen Wahrnehmung, dass ich noch Musiker sei'. Dat hij werkelijk nog musicus was, daarvan kan men zich overtuigen door een blik in de partituur dezer origineele opera te werpen.

Na de voltooiing van *der fliegende Holländer* ontwierp hij het plan voor een nieuw werk, een zoogenaamde 'historische' opera. De held van die opera was Manfred, zoon van keizer Frederik II, die zich uit den toestand van moedeloosheid en traagheid losrukt en zich naar Luceria, de stad die zijn vader den uit Sicilië verdreven Saracenen tot woonplaats aangewezen had, begeeft, om met hulp van de zonen van Arabië het hem door den paus en de Guelfen betwiste rijk te veroveren; met zijne kroning eindigt de dramatische schets. Er komt een Arabisch meisje in voor, een natuurlijke dochter van Frederik II. Zij had van den val der Gibellijnen gehoord, begeeft zich vol enthousiasme naar het hof van Manfred, verschijnt daar als profetes, spoort hem tot daden aan, en voert den zoon des keizers van overwinning tot overwinning naar den troon. Zij houdt hare afkomst voor Manfred verborgen, doch deze bemint haar en wil haar het geheim ontrukken; te vergeefs. Bij een aanslag op zijn leven offert zij zich voor hem op, zegt hem dat zij zijne zuster is en bekent hem stervende hare liefde. De gekroonde Manfred neemt voor altijd afscheid van zijn geluk.

Een tijd lang hield dit beeld Wagner's phantasie geboeid; maar het verbleekte, toen hij het boek van 'Ritter Tannhäuser' in handen kreeg. In zijn jeugd had hij dit gedicht leeren kennen uit de vertelling van Tieck, zonder dat het toen grooten indruk op hem gemaakt had. Thans, nu hij het in een volksboek, in zijn eenvoudigste gedaante las, was de indruk veel grooter, en vooral voelde hij zich aangetrokken door het verband dat in het volksboek tusschen de geschiedenis van Tannhäuser en den zangwedstrijd op den Wartburg bestond, daar volgens dat verhaal de ridderlijke zanger, op weg naar den wedstrijd der minnezangers, in de strikken van vrouw Venus geraakte. Het oude Tannhäuserlied weet echter van

zijn aandeel in den strijd op den Wartburg niets. Het is van den volgenden inhoud.

De Germaansche godin Holda, die over de vruchtbaarheid des aardrijks en den zegen van den oogst waakte, vluchtte, nadat door het veldwinnen van het christendom hare altaren waren omvergeworpen, in de diepste bergholten, en kwam daaruit alleen nu en dan te voorschijn, om de omliggende landerijen te doorkruisen en daar allerwege de sporen harer wraak achter te laten. Langzamerhand was zij echter in den volksgeest tot eene Venus omgeschapen, en stond onder dien naam te boek als patrones der aardsche zinnelijkheden. Als haar voornaamste verblijfplaats noemde men den Horselberg bij Eisenach, in Thuringen. In hare onderaardsche holen, zeide men, klonken de verleidelijke accoorden eener smachtende muziek, door welker noodlottige bekoring de weeke en bedorven zielen werden medegesleept. Hierin werd ook de ridder Tannhäuser gelokt en bleef er geruimen tijd. Eindelijk kreeg hij berouw, rukte zich uit Venus' armen los en vluchtte uit den berg onder het aanroepen van de heilige Maria. Hij begaf zich naar Rome en smeekte den paus om absolutie, doch deze antwoordde hem - om met den Middelnederlandschen dichter te spreken -:

> ‘Hebdi seven jaer in den berch gheweest
> met vrouw Venus die duvelinne,
> So sult ghi bernen ewelijc
> Al in die helsche pine’.
>
> Die paus nam enen droghen stoc
> Ende stac hem in die aerde beneven:
> ‘Wanneer desen stoc rosen draecht
> Dan sijn uw sonden vergheven’.

Na drie dagen echter droeg de stok rozen, en de paus zond boden uit om Tannhäuser te zoeken. Maar het was te laat: hij was reeds in den berg van vrouw Venus teruggekeerd, en moet er nu blijven tot den jongsten dag.

Dit is het naïeve verhaal, dat Wagner met den zangwedstrijd op den Wartburg verbonden en tot drama verheven heeft. Onder zijne handen is *Tannhäuser* een grootsch gedicht geworden. Twee vijandige machten, heidendom en christendom, de grot der Sirenen en de hemel van Maria, staan tegenover elkaar. Aan den eenen kant de zinnelijke, aan den anderen kant de

goddelijke liefde. Beide te vereenigen, is het verlangen van Tannhäuser. ‘Geist und Sinne, Gott und Natur’, zooals de dichter zegt, zijn in *zijn* hart reeds vereend. Maar ook voor het oog van de wereld wil hij trachten de vijandige machten te verzoenen; en dat is zijn ongeluk. Tannhäuser is het tegenovergestelde van den kalmen, beschouwenden dichter, die zoo schoon is afgebeeld in Wolfram von Eschenbach. Zijn zang is strijd, overwinning. Hij bekoort evenzeer de uit schuim geboren godin der liefde, als de reine maagd, die uit den hemel schijnt gedaald te zijn, om hem de macht der goddelijke liefde te verkondigen. In de armen van de eene vergeet hij zichzelven en de wereld, voor de andere knielt hij in hemelsche verrukking neder. Bedaardheid en kalmte is het karakter van Tannhäuser vreemd. Zijn leven is een afwisseling van hartstocht en reine liefde. Door de kracht van het geloof, door het verlangen naar het ‘ewig weibliche’ rukt hij zich los van Venus Die andere wereld, die hij zocht, vindt hij in Elisabeth. Al zijne liefde vestigt hij op haar, hij wint hare genegenheid, zij bemint hem, zij behoort hem. Maar als hij haar in het openbaar moet bezingen, wendt het geluk zich van hem af. In het vuur van den strijd bekent hij zijn verleden en verraadt het noodlottig geheim. Dat hij Elisabeth bemint en genoodzaakt is Venus te bezingen, is het tragische punt van zijn lot. Door zijne bekentenis brengt hij haar, die hij bemint, en zichzelven den doodsteek toe. Maar door zijn dood worden de twee vijandige machten verzoend. Lorsque après l'expiation de la souffrance’, zegt Schuré in zijne beschouwing over *Tannhäuser*, ‘le héros rend son âme devant le corps inanimé d'Élisabeth, nous ne pouvons nous défendre d'une émotion suprême. Et cet apaisement, ce souffle religieux nous vient d'un sentiment purement humain. Car la grâce est ici le miracle de l'amour et du sacrifice, non celui d'un dogme et d'une Église. Elle sort du coeur humain, du coeur d'une femme aimante. Le héros succombe, mais sa mort exalte la pensée qui fut sa vie. Sur son cercueil deux mondes comme deux torrents se réjoignent avec allégresse. Les générations futures accompliront-elles ce qui ne peut être l'oeuvre d'un individu? Le rêve de Faust, le désir véhément de Tannhäuser sera-t-il jamais une réalité? L'homme saura-t-il réconcilier l'âme moderne avec la beauté antique? Qu'importe! Dans l'art ils le sont d'avance. L'humanité

célèbre son plus beau triomphe quand un de ses fils tombe pour une grande idée'.

Wat den vorm betreft, onderscheidt zich *Tannhäuser* gunstig van de vorige opera's. Hier is geen sprake meer van aria's enz., neen! iedere akte is in zoo- en zooveel scènes verdeeld, en deze indeeling geeft ook den vorm voor de muziek aan. Even als de bedrijven en tooneelen van het drama met elkaar in verband staan en uit elkaar voortvloeien, ontwikkelt zich ook de eene muziekale periode uit de andere; één onafgebroken melodische draad loopt door het geheele stuk[1].

Tannhäuser was nog niet voltooid, of reeds had Wagner het plan voor een ander werk gereed. Het oude gedicht, waaruit hij den strijd der zangers aan het hof te Eisenach met Heinrich von Ofterdingen en Clinsor had leeren kennen, staat in onmiddellijk verband met een grooter episch gedicht: *Lohengrin*. Ook dit studeerde hij en maakte het tot onderwerp van een nieuwe opera.

De sage van den 'heiligen Graal' en van 'Percival', waarbij zich later die van den 'Zwaanridder' aansloot, is een der schoonste mythische verhalen van de middeneeuwen. Volgens de minnezangers bestond in het verre Oosten een hooge berg, 'Montsalvat' genaamd. Op den top van dien berg.... maar hooren wij, hoe dat verhaal bij Wagner luidt:

> 'In fernem Land, unnahbar euren Schritten,
> liegt eine Burg, die Montsalvat genannt;
> ein lichter Tempel stehet dort inmitten,
> so kostbar als auf Erden nichts bekannt;
> drin ein Gefäsz von wunderthät'gem Segen
> wird dort als höchstes Heiligthum bewacht;
> es ward, dasz sein der Menschen reinste pflegen,
> herab von einer Engelschaar gebracht;

1 Het zou mij te ver voeren, indien ik van *der fliegende Holländer, Tannhäuser* en *Lohengrin* eene analyse wilde geven. Deze werken behooren allen nog min of meer tot de oude operastijl, en zijn ook in ons vaderland te zeer bekend, dan dat zij eene verklaring behoeven. Alleen wensch ik aan te toonen, hoe reeds in die werken Wagner's streven, om in de opera de eerste plaats aan den dichter toe te kennen en vóór alles een goed dramatisch gedicht te schrijven, duidelijk zichtbaar is. Vergelijkt men den tekst dezer werken met het libretto van een of andere vroegere opera, dan ziet men terstond, dat Wagner iets meer is dan een operatekstenfabrikant.

alljährlich naht vom Himmel eine Taube,
um neu zu stärken seine Wunderkraft:
es heiszt der Gral, und selig reinster Glaube
ertheilt durch ihn sich seiner Ritterschaft.
Wer nun dem Gral zu dienen ist erkoren,
den rüstet er mit überirdischer Macht;
an dem ist jedes Bösen Trug verloren,
wenn ihn er sieht, weicht dem des Todes Nacht.
Selbst wer von ihm in ferne Land' entsendet,
Zum Streiter für der Tugend Recht ernannt,
dem wird nicht seine heil'ge Kraft entwendet,
bleibt als sein Ritter dort er unerkannt;
so hehrer Art doch ist des Grales Segen,
enthüllt musz er des Laien Auge flieh'n:
des Ritters drum sollt Zweifel ihr nicht hegen,
erkennt ihr ihn - dann musz er von euch zieh'n’.

Nu verhaalt een oud-duitsch gedicht, dat zekere hertog van Braband stierf, zonder andere erfgenamen, dan een jonge dochter, Els of Elsa, na te laten; deze stelde hij onder bescherming van een zijner onderhoorigen, Frederik van Telramond[1]. Frederik, een dapper krijgsman, die te Stokholm in Zweden een draak gedood had, werd overmoedig en dong naar de hand en het land der jonge hertogin, onder voorwendsel, dat zij beloofd had hem te zullen trouwen. Daar zij echter weigerde, klaagde Frederik bij den Duitschen keizer, Henderik den Vogelaar; en er werd recht gesproken ‘dat zij zich in het godsgericht door een held tegen hem moest laten verdedigen’. Maar niemand wilde voor haar optreden, en de hertogin bad God om hulp. Toen luidde in het verre land bij Montsalvat de klok, ten teeken, dat iemand dringende hulp noodig had: terstond werd besloten om Lohengrin, den zoon van Percival, uit te zenden. Juist wilde hij te paard stijgen, toen een zwaan kwam aanzwemmen, met een schuitje achter zich. Nauwelijks had Lohengrin hem gezien, of hij riep: ‘breng het paard weder naar stal; ik zal dezen vogel volgen, waarheen hij mij voert.’ De zwaan voer met hem over de zee en de Schelde op naar Antwerpen.

1 In ‘Percival’ is het verhaal nog eenvoudiger. Frederik ontbreekt, en de hertogin wordt door haar volk gedwongen te trouwen. Zij wil echter geen man hebben, dan dien God haar zenden zal, en daarop komt de zwaan met Lohengrin aanzwemmen.

Hier wierp Lohengrin zich op als strijder voor Elsa. Het godsgericht werd te Mainz, in tegenwoordigheid des keizers, gehouden en Frederik overwonnen. Lohengrin verkreeg de hand van Elsa, doch verbood haar tevens hem naar zijn herkomst te vragen. Zij beloofde het, en langen tijd leefden de echtgenooten in ongestoord geluk, tot op zekeren dag Elsa, opgestookt door de hertogin van Kleef, de belofte brak en haar gemaal naar naam en stand vroeg. Daarop heeft Lohengrin voor het geheele volk verklaard, dat hij een zoon van Percival en door den Graal gezonden was. De zwaan kwam weder aanzwemmen, Lohengrin stapte in het schuitje en verdween voor altijd.

Dit verhaal komt in de oude sagen onder verschillende gedaanten voor, maar in iedere gedaante toont het ons het beeld van den man, die, ‘auf der Menschheit Höhen’ staande, naar de lijdende wereld verlangt. Hij, de Graalridder, die niet uit ‘nacht en lijden’, maar uit ‘glans en luister’ komt, verkiest, uit liefde tot de menschen, hunne woonplaats boven de heerlijkheden van zijn rijk, en begeeft zich tot hen, om hun de zegeningen zijner wonderbare natuur mede te deelen. Maar slechts door het volste vertrouwen en het onwankelbaarste geloof kan men die zegeningen deelachtig worden; de twijfel aan zijne zending verjaagt den held, en, zooals het oude gedicht van Wolfram von Eschenbach zegt:

> ‘wieder durch der Fluthen Bahn
> schwamm daher sein Freund, der Schwan,
> und führte auf dem Schifflein fern,
> mann wusste nicht wohin, den Herrn’.

Lohengrin zocht de vrouw, die hem haar volste vertrouwen schonk, die hem beminde, zooals hij haar verschenen was. De geheele betoovering van zijn wezen berust op de liefde van Elsa. Zoolang zij aan hem gelooft, zijn beiden gelukkig. Door haar twijfel, door de noodlottige vraag naar zijn naam en afkomst, verbreekt zij de betoovering, en stort zichzelven en haar vriend in het ongeluk. Dat Elsa gedwongen wordt die vraag te doen, is het tragische van haar lot[1].

1 In de Grieksche mythologie komt een verhaal voor, dat eenige overeenkomst met dat van Lohengrin en Elsa heeft, nl. de mythe van Zeus en Semele. De dochter van Kadmos, door de jaloersche Hera daartoe aangezet, smeekt Zeus, die beloofd heeft haar iederen wensch te zullen toestaan, om in zijn volle heerlijkheid, met bliksem en donder, tot haar te komen. Door zijne belofte gebonden, is Zeus verplicht aan haar verlangen te voldoen, ofschoon hij weet, dat hij daardoor Semele vernietigen zal. Dit geschiedt ook; de bliksem slaat in het huis van Semele en zij komt om.

Wagner heeft in zijne opera deze sage, zooveel als mogelijk was, ongeschonden gelaten. Ter wille van de eenheid van tijd en plaats wordt echter het godsgericht te Antwerpen, in plaats van te Mainz, gehouden, en Elsa doet de vraag naar Lohengrin's herkomst reeds in den bruidsnacht. Ortrude vervult de rol, die in de sage der hertogin van Kleef toebedeeld is. Zij is ‘ein fürchterliches Weib’, eene toovenares, die het zoontje van den hertog van Braband in een zwaan veranderd heeft en Elsa van broedermoord beschuldigt, om zoodoende de heerschappij over land en volk voor haar en haar gemaal te verkrijgen. Later stookt zij Elsa op om Lohengrin de verboden vraag te doen, wel wetende, dat het vertrek van den held het gevolg van die vraag moet zijn. Maar door de macht van den Graal wordt, als Lohengrin weggaat, de zwaan onttooverd en hertog Godfried herleeft.

Wat het muziekale gedeelte van Lohengrin betreft, deed Wagner nog een stap verder dan in Tannhäuser. De muziek staat in nog nauwer verband met den tekst dan in laatsgenoemde opera. Tekstherhaling komt maar zeer zelden voor, en nergens is het drama aan de muziek ten offer gebracht Het koor is niet meer een zingende massa, maar een volk, dat levendig aandeel in de handeling neemt. Zoo is bijv. het achtstemmig koor, dat de aankomst van Lohengrin voorafgaat, een zoo natuurlijk mogelijke uitroep van verbazing over het wonder. De zoogenaamde *Leitmotive*, die reeds in *Tannhäuser* en in *der fliegende Holländer* voorkomen, spelen in *Lohengrin* een nog grooter rol. Zij bevorderen de eenheid van het muziekale gedeelte, en dragen niet weinig bij tot verduidelijking van de motieven der handeling. De voornaamste zijn: het Graalmotief, dat reeds in de inleiding voorkomt, en overal optreedt, waar van Lohengrin's zending sprake is; het motief van de verboden vraag - ‘*nie sollst du mich befragen!*’ - en eindelijk het kruipende, schuifelende motief van de listige Ortrude, dat zich in hare samenspraken met Frederik en Elsa mengt en slechts voor Lohengrin wijkt. Door deze telkens terugkeerende motieven is het mogelijk de gedachten van de personen der handeling te raden, nog voordat hun mond ze heeft uitgesproken.

Men ziet dus, dat Wagner zich in *Lohengrin* nog meer van de oude operavormen losmaakte en banen betrad, die vóór hem nog door niemand betreden waren. Toch beschouwde hij later zoowel dit werk als *Tannhäuser* en *der fliegende Holländer* slechts als voorbereidende studieën, en toen hij in 1851 zijn theoretische schriften in het licht gaf, was het met volle overtuiging, dat hij uitriep: 'Nicht auf meine Leistungen, sondern auf Das, was mir aus ihnen so zum Bewusztsein gekommen ist, dasz ich es als Ueberzeugung aussprechen kann, bin ich stolz'.

Bij het lezen van deze woorden vraagt men zich onwillekeurig af, van welken aard dan wel de dramatische werken moeten zijn, waarop Wagner *wel* trotsch is.

Het antwoord op die vraag heeft hij gegeven in zijn volgende werken: *Tristan und Isolde, die Meistersinger von Nürnberg* en *der Ring des Nibelungen*.

HENRI VIOTTA.

(*Wordt vervolgd*.)

De koningin der bloemen. (Eene schets.)

Als Allerschönste bist du anerkannt
Bist Königinn des Blumenreichs genannt.

In deze regels brengt Göthe in herinnering, dat voor 24 eeuwen de grieksche zangeres der liefde aan de roos de kroon heeft toegekend en dat zij haar nog draagt.

Zij zal haar niet geroofd worden. Zij is haar toch niet verplicht aan veranderlijke volksgunst of grillige mode, maar aan hare uitstekende schoonheid, aan haar liefelijken geur.

De rozelaar is, zonder zijne bloemen en later zonder zijne roode bottels, eene niet onbevallige struik. Aan groene of bruine buigzame takjes staan de soms helblinkende langwerpig ronde, gezaagde blaadjes, ten getale van 2 tot 15, gevederd ter weerszijden van den gemeenschappelijken bladsteel, met één aan den top. De winter ontbladert met zijne koude hand niet alle soorten.

Die groene bladerendos verbergt echter, op eenige uitzonderingen na, eene menigte stekels, die de takken bedekken en ook wel aan den onderkant van den bladsteel voorkomen. Dikwijls sikkelvormig naar onderen gekromd, kunnen zij de onvoorzichtige hand bloedig bezeeren. Twee kerkvaders, Ambrosius en Basilius, beweren, dat dit in het paradijs anders was. Daarin waren de rozen zonder stekels. Eene legende, waarvan het leven onzer koningin vol is, zegt, dat toen Lucifer uit den hemel op de aarde was geslingerd, hij den rozelaar schiep, om langs de stekels weder naar boven te klimmen. God verijdelde zijn toeleg en liet de stekels naar beneden groeien. Eene andere schrijft de kromme stekels daaraan toe, dat Judas zich aan een rozelaar verhangen zou hebben. Daarom dragen de rozenbottels in sommige streken van Duitschland den naam van Judasbessen[1].[1]

1 Zie de noten achteraan dit stuk.

Groen en rood zijn altijd geliefde kleuren geweest en met het oog op de vereeniging van beiden zegt een oud fransch dichter, in eene duitsche vertaling, terecht:

Selbst die Rose, die vor allen
Blumen unser Aug' entzückt,
Würde nimmer uns gefallen,
Wäre sie nicht auch geschmückt,
Wäre nicht ihr Purpurhaupt,
Knosp' und Stengel grün umlaubt[2].

'De bloemknop, nog in een eenigszins harig omhulsel besloten, zet zich spitsvormig uit als een groen albasten fleschje, vertoont allengs eene roode kleur, zwelt meer en meer en ontvouwt zich eindelijk tot een kelk, die de in zijn midden staande goudgele meeldraadjes omsluit'.

Aan deze prozaische beschrijving van Plinius[3] sluit zich de dichterlijke van Bilderdijk:

Ach, 'k heb haar knopjen zien ontspruiten
En lachen door 't omzwachtlend groen.

Hoe vroolijk hief zij bij 't ontsluiten,
Met zacht en zedig aangezicht,
Het hoofd van uit de doornestruiken
En groette 't aangebroken licht.

Hoe heerlijk brak zij uit heur kluister,
En spreidde heel heur schat ten toon;
Verdubbelde van gloed en luister
Gehuld met volle bladerkroon.

De ontloken bloem spreidt ten toon, wat voor kenmerken van ware schoonheid wordt gehouden: losse eenheid met eenvoudige verscheidenheid. Beiden worden vergroot door de veelheid der vormen van 't schoteltje der vijfbladerige enkele roos tot den sterk gevulden beker van de honderdbladerige; door de samenvloeiende, nooit scherp afgescheidene kleuren, die, van wit af, door alle schakeeringen van geel, oranje, rood en violet tot hoog purper en karmijn ineensmelten. Voeg daarbij den verkwikkingsgeur, dien zij verspreidt, die lieflijk is als de adem uit den mond der Goden, zooals Bilderdijk zich uitdrukt, dan kan de roos op de vragen van Horn in zijn gedicht: Die Blumen,

Strahlende Königin du der Blumen, sage wie herrscht du?
Durch die farbige Pracht, welche die Blätter bestrahlt?
Durch den milderen Kelch, der sanft geschlossen errothet?
Durch den süssen Duft, der uns so magisch umweht?

met gerechtvaardigde fierheid antwoorden:

Nicht durch Einzelnes herrsch' ich, es ist die Einheit der Farben,
Einheit der innernen Kraft, die mich zur Königin macht.

Göthe laat op de in het begin aangehaalde regels volgen:

Unwidersprechlich allgemeines Zeugniss,
Streitsucht verbannend, wundersam Ereigniss.

Dit is minder juist. De roos is niet zonder mededingsters naar de kroon gebleven.

In schitterende kleuren en blinkende bladeren wordt zij overtroffen door de camellia, die in 1000 speelsoorten haar glans tentoonspreidt; door den vurigen kelk der granaat, door Venus het eerst op Cyprus geplant, wier fraaie vruchten een overdreven naam van smakelijkheid hebben; door den gloed der azalea's, die thans, in onnatuurlijken vorm, haar eigen onfraai loof als uit schaamte bedekken. Terzijde, zoo niet boven deze, staan de rhododendron's, van het eenvoudige alpenroosje, dat

weiss der Myrthe dunkles Kleid
Mit Rosenroth zu smücken,

tot de zoo schoone en krachtige van het Himalaiagebergte, en die in tal van verscheidenheden tot groepen saamgebracht, evenals de poeonia's en in den herfst de stokroos en de hibiscus, ware sieraden van tuinen en parken zijn, waarin de fuchsia's met hare sierlijke hangende bloemen niet mogen ontbreken.

Doch alle dezen, met nog verscheidene anderen te vermeerderen, werken aangenaam op het gezichtsorgaan, doch laten dat van den reuk onvoldaan; sommige zelfs nadert men niet gaarne te dicht.

In sterke welriekendheid wordt de roos overtroffen door den oranjebloesem, die haar verdringt uit den bruidskrans der jongvrouw, waarin Emilia Galotti haar nog noodig oordeelde; door de bloemen van de gardenia en van de malatti, die de Indische nachten met haar geur vervullen; doch hoe schoon bloesem en bloem im dünklen Laub zich vertoonen, kleuren zijn voor hen niet weggelegd: zij zijn wit. Pracht van kleuren vinden wij in groote mate in die gewassen, welke men, in tegenstelling

met struiken of heesters, gewoon is planten te noemen of als bollen en wortels teelt en kweekt.

Wanneer het lelietje der dalen, zooals van Leent zich uitdrukt, met zijne klokjes klingelt: Zijt welkom Lente! wanneer het veldviooltje, dat men des daags onopgemerkt voorbijgaat, maar als de nachtegaal zingt, ein köstlichen Geist uitwasemt, dan begroeten wij met Lenau de schoone bodin van het voorjaar:

> Liebliche Blume,
> Bist du so früh schon
> Wiedergekommen?
> Sei mir gegrüsset
> Primula Veris!

die, versterkt door keurtroepen uit China en Japan, haar stamgenoot de auricula maar al te veel verdrongen heeft. De hyacinthen ontwikkelen hare kleurige en geurige doch te eenvormige klokjes; de tulpen openen haar fijngestreepte kelkjes; renonkels en anemonen, veelkleurige irissen, geranium's met bonte bladeren trekken de aandacht, en eindelijk verschijnen om slechts het uitstekendste te noemen, de slanke leliën, die, als rosa Iunonis, meer heerlijkheid tentoonspreiden dan een Oostersch koning.

Wanneer wij nu uit al deze fraaie, uitstekende kinderen van Flora die wij in den vollen grond of in onze kamers bewonderen, waarbij vele anderen nog te voegen zijn, eene koningin in plaats van de roos moesten kiezen, welke zou de gelukkige zijn? Geene. Allen toch zijn te teer van gestel. Zij moeten in eene noordelijke wereldstreek des winters met zorg bewaard, tegen vocht beveiligd en velen met warmte aangejaagd worden, om al de schoonheid te verspreiden, die hun eigen is. Geene van die mededingers is wereldburger als de roos. Deze leeft van het barre noorden tot het verzengend zuiden, op bergen en in dalen, waar de natuur haar met eigene hand heeft geplant. Die eigenschap, vereenigd met hare aangeborene hoedanigheden, hebben haar een onmetelijk gebied gegeven, waarin zij haren schepter zwaait in de parken en tuinen van de grooten en rijken der aarde, evenzeer als in den kruidhof van den boer en den daghuurder.

> Elle pare à la fois
> Et le chaume du pauvre et le marbre des rois[4].

Er is echter eene najaarsbloem, die als mededingster van de roos zou kunnen optreden. De dahlia ontwikkelt eene verschei-

denheid en gloed van kleuren, die de roos niet overtreffen kan. Het behoort tot de geheimen van de roos, dat zij thans dubbele bloemen heeft, zoo groen als haar loof[5]. Hoe verkreeg zij die? Zeker niet door haar te enten op een hulst, eik of koolstronk, zooals aangeraden wordt in het Bijvoegsel op het Kruydtboeck van Dodonaeus, doch met de bijvoeging: dat griffien wilt seer selden lukken. De dahlia heeft het haar na willen doen, doch aan dezelfde struik zijn steeds eenige heel of gedeeltelijk gekleurde bloemen en na een paar jaren zijn zij allen rood. Zij geeft echter, wat de roos nog niet kan, aan eene thans heerschende mode toe en heeft zich ziekelijke blonte bladeren weten te verschaffen. Gemakkelijk te overwinteren en te vermeerderen vindt men haar overal verspreid. En toch kan zij geene ernstige mededinging volhouden. Zij mist de aanvallige losheid en den geur beiden der koningin zoo eigen. Hare geplooide bloemen zijn te stijf en rieken niet aangenaam. Omgeven met de bonte asters in hare veelvuldige vormen als hofstoet, zou ik de dahlia de grootvorstin van den herfst wenschen te noemen.

Het leven eener roos is kort van duur: nimium breves flores amoenae rosae, zooals Horatius zegt. Een onuitputtelijke bron voor dichters van den oudsten tot den jongsten tijd. Bilderdijk brengt op deze wijze de 14de idylle van Ausonius over:

> Eén dag is 't levensperk der snelverbloeide rozen,
> Die d'ouderdom verrast in 't prilste van heur tijd:
> Eén daglicht zag ze in knop bij 't vroege morgenblozen
> En vond ze 's avonds weer, den bloei en 't leven kwijt.
>
> Pluk roosjens, lieve maagd, als jeugd en bloempjes bloeien,
> En acht uw eigen jeugd aan 's bloemptjes bloei verwant.

Hooren wij Menzel:

> Die Liebe bleibt, wie Rosen, immer neu
> Ob ihre Blüthe morgen auch vorbei
> Und mir von gestern keiner uns erinnern.
> Doch Lieb' ist kurz auch, wie der Rose Tag,
> Der schneller endet, als der süsse Schlag
> Der Nachtigal, die sie beweint in Grünen.

In vele opzichten fraai is het gedicht van R.H. Arntzenius: Het Roosje, waarvan de aanhef luidt:

> Lief roosje! wier bloosje een poosje maar staat,
> Dat geurig en kleurig zoo schielijk vergaat.

De lieflijke knoppen, waarvan Göthe in zijn Faust zegt:

> Wir halten uns versteckt,
> Glücklich wer uns frisch entdeckt,

duren langer.

Nadat Guillaume de Lorris in den roman de la Rose gezegd heeft:

> Les roses overtes et lées
> Sont an ung jor toutes allées;

laat hij er op volgen:

> Mes li boutons durent tuit fois
> A tout le mains deux jors ou trois[6].

Om de knoppen lang te bewaren geeft de Romeinsche landbouwschrijver Palladius[7] den raad een groeiend riet in de lengte open te snijden, de knoppen naar binnen te schuiven en het riet weder te sluiten. Wil men de knoppen hebben dan maakt men het weer open. Onmogelijk is het niet en de proef ware te nemen, daar de arundo donax - waarschijnlijk het bedoelde riet - in onze tuinen groeit.

De geplukte roos sterft niet geheel. Met Horatius kan zij zeggen: non omnis moriar.

> Heur geur houdt stand, hoewel haar tooi en pracht zijn weggevaren,
> zingt Bilderdijk Anakreon na.

Het rozenwater werd in ouden tijd veel gebruikt.

Eene plaats bij Suetonius[8] kan zóo verstaan worden, dat de groote kosten, die Nero aan hen veroorzaakte, wier gast hij was, daarin bestond, dat er fonteinen van rozenwater moesten springen. Abou 'l Casim Mohamet ibn Abbâd-Motadem, die van 1069 tot 1091 koning van Seville was, had tot vrouw eene gewezene ezeldrijfster, bijzonder schoon en dichteres tevens. Zij verveelde zich dikwerf in het grootsche paleis, de Alcanzar, en verlangde naar het vrije leven daar buiten. Zij zag eens vrouwen klei trappen om er steenen van te bakken, en wenschte het ook te doen. De koning, gewoon aan hare lusten en begeerten toe te geven, liet terstond in een binnenhof van het paleis eene groote hoeveelheid suiker brengen, deed dien vermengen met kaneel, gember en parfumeriën en er vervolgens rozenwater op gieten. De koningin had daarna het genoegen met haar gevolg in deze nagebootste klei te trappen[9].

De prinses Noûr Djehân gaf aan den Mongoolschen keizer

Djehanguyr, die om haar te trouwen haar man had doen vermoorden, op nieuwjaarsdag der Hegyra 1021 (1612) een luisterrijk feest, waarbij in een tuin beekjes van rozenwater stroomden[10].

Nog is veel rozenwater in het Oosten noodig, gebezigd wordende voor de voorgeschrevene en vrijwillige lichaamsreinigingen en bij het tabakrooken door de nargilé. Het wordt verkregen door rozen te distilleeren met water. In Perzië, Kaschmir, te Ghazipour, in de Britsch-Indische provincie Bernares, waar honderde akkers met duizende in rijen geplaatste rozelaars zijn bepoot, doet men 2 deelen rozen met 3 deelen water in aarden of metalen retorten. De damp gaat door bamboebuizen en condenseert zich in potten met lange halzen, staande in bekkens met water, dat men vernieuwt als het te warm wordt. Van den damp gaat ⅓ verloren, zoodat 1 ℔ rozen geeft een gelijk gewicht aan water. Het beste kost 1½ à 2 roepijen of ƒ 0.90 à ƒ 1.20 per ser of 0.933 kilogram[11].

Turkije levert veel rozenwater, dat hoofdzakelijk vervaardigd wordt in het zoogenaamde rozenbekken bij Kasanlik, in Bulgarije, waar de Turken onlangs getoond hebben, dat zij volgens Gladstone het groote onmenschelijke deel van de menschheid zijn. Eene vrij uitvoerige beschrijving geeft het Waaren Lexicon van König[12]. In de Illustrirter Zeitung van 1875, 4 December, komt eene afbeelding der distillatie voor. Men kneedt de rozen ook wel met water in verhouding van 2 tot 3 in blazen, verwarmt en haalt over in koud water; het verkregen rozenwater wordt in dezelfde verhouding met frissche rozen vermengd en andermaal overgehaald.

Petrus de Crescentiis, die in de 2de helft der XIII^{de} eeuw door zijn werk: Ruralium commodorum libri XII, de vader der nieuwe agronomie werd, geeft, volgens de vertaling van het jaar 1494, p. 94vo, dit voorschrift: Etzliche hencken viler rosen bletter an einen fadem in ein glesen fass, also daz die rosen nit ruren keyne syte des glas, und machen daz glas oben gar wol und feste zu und lassen die sonne wercken. Das rosenwater daz ist dan daz allerbeste, aber sein gar lutzel mit grozen arbeyt.

In een zeldzaam boekje[13] komt dit recept voor: Op eenen schoonen claren dach, als die sonne schoon schijnt ende het niet geregend en heeft, soo sal men die roosen plucken eer zij geheel open zijn, ende aftrekken van haren knoppen en dan cleyn cappen en te disteleren setten in balneo Marie. Dit water sal soo veel lieflijker wesen, dan ander gemeyn roosen-

water, dat metten looden helm ghedisteleerd is, dat niet te geloven en is. Ik vermeld deze recepten, omdat de ondervinding mij geleerd heeft dat zij goed zijn.

Toen de gasten van Noûr Djehân op het boven vermelde feest eene wandeling in den tuin deden, zagen zij op de oppervlakte der beekjes van rozenwater eene schuimachtige zelfstandigheid drijven, die opgevangen werd. Alle aanwezigen verklaarden, dat zij nooit zoo iets aangenaams geroken hadden. Het bleek te zijn une substance de rose, que le soleil avait récuite pour ainse dire en masse. Wat de natuur gemaakt had verkreeg men in het vervolg door kunst. Dit zegt Langlés.

Het is, dunkt mij, moeielijk aan te nemen, dat toen eerst de rozenolie ontdekt zou zijn. Bij het groote gebruik van rozenwater had men toch wel moeten opmerken, dat wanneer het eenigen tijd aan de lucht is blootgesteld, de etherische olie zich afscheidt en op de oppervlakte drijft.

Om het te verkrijgen wordt volgens Schlagintweit rozenwater met rozenbladen vermengd nog eens overgehaald, dan gegoten in metalen bekkens, die gedurende den nacht geplaatst worden in den vochtig gemaakten grond. Dan vormt zich aan de oppervlakte eene dunne laag van de dikke, gedeeltelijk vaste olie, die met veeren of dunne houten stokjes wordt opgeschept en in fleschjes gedaan. Het gewicht der olie staat tot dat der rozen, meest rosa indica en r. centifolia, als 1 : 600. De prijs is ƒ 48 tot ƒ 60 de tola = 11,663 grammen.

Volgens eene andere opgave zouden 200,000 bloemen opleveren 3½ drachmen Pruisisch medicinaal gewicht = 12.73 grammen, ter waarde van ƒ 48.

Deze meest als Perzische bekende rozenolie is moeielijk te bekomen.

Mindere kwaliteit wordt vervaardigd in Turkije, voornamelijk in het bovenvermelde rozenbekken van Kasanlik, in Egypte, en Tunis. Volgens von Maltzan[14] heeft men in de laatste plaats 30 ℔ rozen noodig voor 94 gran olie, kostende ƒ 5 à 9. Om de olie te bekomen, laat men het rozenwater 3 of 4 weken stilstaan.

Voor echte rozenolie wordt dikwerf uitgegeven en verkocht olie, waar de geur van rozen aan gegeven is. Daartoe legt men rozenbladen laagsgewijze tusschen katoen, doortrokken met olijvenamandel of sesamolie. Na eenigen tijd aan de zon blootgesteld te zijn heeft de olie den rozengeur aangenomen. De beste soort is, wanneer niet de sesamolie, maar het sesamzaad, met de ro-

zenbladeren in aanraking gebracht, door het blakeren der zon zijne fijnste olie heeft losgelaten.

Homerus doet Venus het lijk van Hector met naar rozen riekende olie zalven, om het voor bederf te bewaren. Met dat doel werd die olie volgens Pausanias[15] bij houten beelden aangewend en diende, zooals Plinius vermeldt[16], tot verdrijving van eene soort van kevers. Als plaatsen van bereiding worden opgegeven Cyrene, Phasalis, Cheronea, Napels en Capua. De bereiding geschiedde niet op de zoo even gemelde wijze, maar door rozenbladeren, om zoo te zeggen, op olie te doen trekken. Een ons bladeren werd gedaan in 1 ℔ olie en gedurende 7 dagen en nachten aan de werking van zon en maan blootgesteld. Petrus de Crescentiis verlengt de 7 dagen tot 50, neemt eens zooveel olie als rozenbladeren en zet den toegemaakten pot in kokend water totdat ⅓ daarvan verdampt is, en perst dan de bladeren uit. Uit het jaar 1538 is een uitvoerig recept bewaard gebleven. De rozenbladen werden in olie gekookt[17].

De rozenolie, die wij koopen, is dikwijls, zoo niet meestal, vervalscht door bijvoeging van geranium-rhodus of iuncusolie, welker reuk eenige overeenkomst met den rozengeur heeft. De eerste wordt verkregen uit de bekende rozengeranium, waarvan 100 ℔ bladeren geven 4 lood olie, Pruis. gewicht.

Op de Kanarische eilanden groeien twee winden, convolvulus floridus en c. scoparius, waarvan de wortels en het onderste gedeelte van den stengel in den handel komen onder den naam van rozenhout, rodenserholz, bois de rhodes. Daaruit wordt de oleum ligni rhodii gewonnen, van 2 drachmen tot 1 lood uit 1 ℔. Vanwaar de naam, die aan het eiland Rhodus doet denken? Plinius somt verscheidene welriekende planten op, die in olie gelegd en daarna uitgeperst worden[18]. Op deze wijze, zegt hij, wordt rodinum uit rozen, iuncinum, dat aan rosaseum gelijk is, van iuncus gemaakt. Dioscorides deelt mede[19] dat de rhodea radix in Macedonië wast en gewreven den reuk van rozen heeft. Is nu de gissing te gewaagd, dat de naam rodium in lateren tijd overgegaan is op de Kanarische plant? De iuncus van Plinius, die volgens genoemden Griekschen arts in Afrika en Arabië voorkomt en gewreven ook den rozengeur heeft, kan wel geene andere zijn dan iuncus odoratus, schoenantes, foenum camelorum, kameelgras, thans androphagon schoenanthus L.[20].

Het vervalschen, dat volgens eene mededeeling van Ihmsen

en Comp. te Constantinopel, die jaarlijks 1000 ℔ rozenolie uitvoeren, aan den bewerker van het Waaren Lexicon gedaan, practisch niet te ontdekken is, beloont de hebzucht.

Bij ons kost rozenolie ƒ 1, geraniumolie ƒ 0.13, rodusolie ƒ 0.25 per gram. In de Preisliste van Januari 1874 über Droguerіewaaren u.s.w. von Gehe und comp. in Dresden, zijn genoteerd: gewone rozenolie 2 th., de beste 2 th. 16 sgr., superfein Serail n°. 0 2 th. 16, n°. 00 2 th. 22 per 10 grammen; Fransche geraniumolie 29 en 54 th., Turksche 7 en 8⅓ th. per kilo, pulvis ligni rhodii 14 sgr. pier kilo.

In Répertoire general de Pharmacie pratique van Dorvault wordt op het woord: Bois de Rhodes, aangeteekend, dat dit het hout is des pharmaciens et des parfumeurs, mais ce n'est pas celui des ébénistes, qui est rouge et dont on ignore l'origine. Dit laatste is, althans bij schrijnwerkers en handelaren, merkwaardig genoeg, waar; hoezeer het bekende roodgestreepte rozenhout van oudsher tot fijne meubels en tot inleggen werd gebezigd. De amyris balsamifera uit de Antilles, waarvan het hout om zijne welriekendheid voorheen als poeder door de barbiers in het water werd gedaan, is deze boom niet, evenmin als de jancantaria, bois de jaracunde, uit Brazilië, die een geel meubelhout levert, hoezeer beide houtsoorten ook aan de roos hare namen ontleend hebben. Een voornaam handelaar in fijne houtsoorten heeft mij medegedeeld, dat het rozenhout in Frankrijk uit Algerië ingevoerd zou worden. Bij openbare veilingen wordt het aangekondigd als Turksch rozenhout. Mogelijk is het hout afkomstig van liquidambar orientale, dat op Cyprus voorkomt.

Ik zou bij dit rozenhout niet stil gestaan hebben, ware het niet, dat ik wel eens had hooren beweren, dat het afkomstig zou zijn van een wezenlijken rozelaar uit Klein-Azië.

Eenige exemplaren bewijzen, dat een rozelaar wel zoo dik kan worden, dat een schrijnwerker of draaier uit het geelachtige hout iets zou kunnen maken.

Een paar voorbeelden.

In den tuin der marine te Toulon stond en staat mogelijk nog eene der oudste uit China in Europa ingevoerde rozen van Banks. Op den ouderdom van ongeveer 30 jaren had de stam een omvang van 2 voet 4 duim. Die stam splitste zich in 6 takken, waarvan de dikste een omtrek had van 1 voet. Zij besloeg een muur 75 voet breed en 15 tot 18 voet hoog en droeg in vollen bloei 50 à 60,000 bloemen.

Merkwaardiger en het bewijs leverende dat de koningin der bloemen zeer oud kan worden, levert een gewone wilde rozelaar tegen de oostzijde van den dom te Hildesheim, waarvan de stam eene middellijn heeft van 1 voet en die met 6 hoofdtakken den muur ter hoogte van 26 en ter breedte van 30 voeten beslaat.

Zijne geschiedenis is bewaard gebleven. Keizer Lodewijk de Vrome verloor voor meer dan 1000 en 50 jaren op de jacht zijnde, in de omstreek van Else, waar zijn vader, Karel de Groote, eene kerk had gesticht, een kruis met eene reliek er in. Er naar zoekende, kwam men in een woud aan eene plaats bedekt met sneeuw in de gedaante van het grondvlak eener kerk. Aan het boveneinde stond eene bloeiende rozelaar, waaraan het verloren kruis hing. De keizer deed daar eene kerk bouwen, gedeeltelijk nog de genoemde dom, en de rozelaar er tegen plaatsen, welke diegeen zou zijn, die thans nog aanwezig is. Wat van deze legende zij, zeker is het, oorkonden bewijzen het, dat Hezilo, die van 1054 tot 1079 op den bisschopsstoel te Hildesheim zat, een afdak liet maken boven dien rozelaar, welke thans nog leeft[21].

De koningin der bloemen heeft vele vijanden, die harer schoonheid nadeel doen, soms haar leven bedreigen[22]. Uit het groote rijk der planten wordt zij maar al te dikwerf door schuimloopers bezocht. De roest doet zich in de gedaante van bruine vlekken voor, doch zij ontsiert in den regel niet veel, zooals zeer onaangenaam geschiedt door den meeldauw, die blad en stengel spinnewebachtig overdekt. Zitten deze ongenoodigde gasten eens aan den disch, zij blijven er. Men leest, dat zij een afkeer hebben van zwavel, doch de ondervinding heeft mij dit niet bevestigd. Zij zijn lucht- en lichtschuw en bezoeken zeer zelden die rozelaars, die in het volle genot daarvan zijn. Doch ook dezen staan bloot aan de schade, die ongeveer een veertigtal insecten in meerdere of mindere mate aan hout, blad en bloem veroorzaken, terwijl een nog grooter getal van medeplichtigheid wordt beschuldigd. Ik kan slechts even stilstaan bij die, welke geacht kunnen worden meer bepaald op de rozelaars hun voedsel te zoeken, of er op te huis behooren en niet van tijd tot tijd van verre komen aangekropen of aangevlogen.

Algemeen bekend zijn het johanniskevertje, van voren blin-

kend metaalglanzig groen of blauw, en het gouden torretje, goud- en koperglanzig groen, die beiden de rozen trouw bezoeken, om er den honig uit te zuigen, doch tot belooning zich in den bloem vestigen en de bladen er van opvreten. In donkere dagen houden zij zich schuil en zijn, door schudden op den grond gevallen, gemakkelijk te dooden.

Het zijn overigens niet de insekten zelve, die vretende de meeste schade aanrichten, als wel de wijze, waarop zij hunne eieren aan en in de verschillende deelen van den rozenstruik leggen en hunne larven, maskers, rupsen of hoe men de kruipende beesten noemen wil, die uit de eieren komen.

Wordt een jong scheutje krom en zwart, men kan zeker zijn, dat eene schoone hooggeelkleurige bladweps, die naar de roos genoemd en in Huysum's kunsttafereel geroemd wordt, er zijne eitjes in gelegd heeft. Men snijde het scheutje af, want na 8 of 10 dagen verschijnen de rupsen, die de weeke deelen van het blad tot aan de nerven tot voedsel gebruiken. Stoort men haar daarin, dan schijnen zij boos te worden. Zij kruipen toch naar den rand van het blad, knijpen zich met de voorpooten vast, krommen het lichaam in den vorm eener S en bewegen het steeds op en neer.

De gele kleine rozenbladwesp legt de eitjes in het blad zelve, dat door de rupsen geheel uitgevreten wordt, zoodat het op gaas gelijkt.

Ik heb meermalen waargenomen, dat een rozenknop of bloem naar beneden hangt, als ware de steel opzettelijk geknakt. Bij onderzoek bleek het mij, dat het merg was opgevreten door eene larf, waarvan ik het insect niet beschreven heb gevonden, of het moest de borende bladwesp zijn.

Het eierleggen heeft niet altijd nadeelige gevolgen.

De galwespen brengen met de eieren een irriteerend vocht in de plant, dat het celweefsel in de war brengt, waardoor uitwassen geboren worden, o.a. op een eik de galnoten. Zoo ontstaat door het eierleggen van de rhodites rosae, eene fraaie wesp met een zwart lijf en roode onderbeenen, op onze gewone wilde roos eene verzameling van dooreenloopende gele en roodachtige draden, die eenigermate op spons of mos gelijkt. Zij heeft verschillende namen: vroeger dien van bedeguar, fungus cynobasti, nu in Duitschland dien van rozenkoning, rozenspons, slaapdoorn, in de Veluwe van wieperoos, in de omstreek van Eibergen van jodenbaard. Men zet ze op jenever, om een

smakelijk bitter te verkrijgen, waaraan eenig laxeerend vermogen wordt toegekend. Oudtijds was de geneeskracht grooter. Volgens Plinius zou de as er van met honig vermengd op een kaal hoofd gedaan, het haar weer te voorschijn roepen. Ten tijde van Dodonaeus werd de wieperoos, zoo zal ik als Veluwnaar het uitwas maar noemen, aangewend tegen graveel en darmkoliek.

De mensch, die wel heeft waargenomen maar nog niet is opgeklommen tot de oorzaak der dingen, is geneigd aan die planten, die hij niet uit zaad ziet voortkomen en op andere planten leven, iets wonderbaars toe te kennen. Vandaar de oude vereering van den mistel, waarvan de witte bessen den vogellijm leveren en die nimmer in den grond, maar steeds op boomen groeit. Heeft het warkruid zich over het vlas verspreid, de duivel heeft het met zijn garen aaneengenaaid. Onze wieperoos, voor eene afzonderlijke plant aangezien, verkreeg behalve geneeskundige, nog andere krachten. Vertoont er zich eene dan volgt spoedig een sterfgeval. Dit kan voorkomen worden door haar met de nagels af te knijpen. Elders wijst zij eene geheime verloving aan. Een der Duitsche namen dankt zij aan het slaapwekkend vermogen dat in haar is, wanneer zij in een bed onder het hoofdkussen of door bakers en minnen op het hoofdje van een schreeuwend kind wordt gelegd.

Des zomer fladderen na zonsondergang vele kleine fraaie uiltjes om de rozelaars en leggen hunne eitjes aan de takken. De larven kruipen op de bladen en spinnen die tot rolletjes ineen. Larven van een anderen bladroller vallen uit hunne schuilhoeken de rozenknoppen aan.

Er zijn avondvlinders die hunne eieren, soms 500 in getal, leggen aan stam, takken en onder tegen de bladeren en ze bedekken met de gele of bruine wol van hun achterlijf. Deze hoopjes moeten weggenomen worden. Wat er uitkomt vernielt het jonge loof en den knop. Minder in het oog vallend zijn kleine schildvormige verhevenheden, afkomstig van een lid der familie, die de kostbare cochenille oplevert, en waaronder de eieren geborgen zijn, terwijl de larven later den bast uitzuigen. Nog minder zichtbaar zijn de eieren door een nachtvlinder ringvormig om de takjes gelegd. Daaruit komen de vraatzuchtige doch fraaie livereirupsen, in de lengte wit, blauw, rood en geel gestreept met een blauwen kop, die zeer in het oog vallen en gemakkelijk te vangen zijn.

't Is aardig te zien hoe op een zonnigen dag vele kleine citroenkleurige beestjes met witte in het blauwe trekkende vleugeltjes om de rozelaars vliegen. Zij zijn gevaarlijke gasten, want het wijfje verspreidt de eieren onder den bast over de geheele struik. Is deze rozencicade veel waargenomen, dan moet er sterk gesnoeid worden. De larven zijn zeer vernielend.

Soms wordt men onaangenaam verrast, wanneer men, den geur willende genieten eener roos, deze opgevuld vindt met kleine, zwarte, springende diertjes, die ook veel in de vlierbloemen zitten. De larven zetten zich aan den onderkant der bladen, vreten die af en brengen ze in dien toestand, welken de kweekers de tering noemen.

Doch genoeg, mogelijk voor den lezer tot vervelens toe te veel, over deze vijanden, die met eenige oplettendheid verslagen kunnen worden. Een moet ik echter nog vermelden, den ergsten van allen, soms de wanhoop der rozenliefhebbers, dat groene beestje met den leelijken naam van rozenbladluis, dat, in honderden bijeen, als een phalanx te saamgedrongen, met zijnen langen snuit aan blad en bloemsteel de beste sappen ontneemt, dat heden schijnbaar vernietigd, morgen weder op het slachtveld is. Dit ligt in de hoogstmerkwaardige wijze van vermenigvuldiging. Na in September en October gepaard te zijn, legt het wijfje 3 of 4 groene, later bruin wordende eitjes, aan blad of steel gekleefd. Daaruit komen in het voorjaar 30 à 40 jongen, bijna allen wijfjes. Deze krijgen zonder paring levende jongen, welke na eenige dagen weder op dezelfde wijze vermenigvuldigen, en zoo gaat het 15 tot 20 generatiën door. Meent men nu door wegvegen of afborstelen den vijand vernietigd te hebben, een paar overgeblevenen brengen spoedig weder een leger te velde. Deze insecten laten een klevig vocht los, een honigdauw, dat de plantenporiën sluit. De mieren zijn er groote liefhebbers van. Waar men deze op de rozelaars ziet, zijn ook de voortbrengers aanwezig. Deze strekken tot voedsel aan de larven van gaas- of stavliegen. Van hen leeft bijna uitsluitend het algemeen beminde Lieven Heersbeestje, vroeger aan Freia, de noordsche godin der liefde gewijd, thans op vele plaatsen met de Christelijke Maria verbonden en dat in liefdeszaken nog eene voorspellende kracht bezit.

Bladluizen komen ook voor op de peppel, de linde, de flier en andere boomen en hooge struiken, en worden de prooi van vele vogeltjes, die echter de lage rozelaars weinig of niet bezoe-

ken. Dit zal meer geschieden, wanneer de roos op onooglijke stokjes, soms zoo lang als boonenstaken, in de hoogte wordt gebracht. Daardoor wordt echter der natuur geweld aangedaan. 't Is waar, sommige, vooral herbloeiende rozen dragen schooner bloemen, wanneer zij op andere stammen zijn overgebracht, doch waarom dit niet laag bij den grond gedaan? Hoogstammen kunnen toegelaten worden, wanneer zij in lengte toenemende achter elkaar worden gezet, als hangende- of treurrozen en als zij met lage verwanten of andere bloemplanten vereenigd worden, zooals onder den naam van corbeille bombée in het werk: Roses et rosiers par des Horticulteurs, p. 56, afgebeeld en door Van Hulle in het Tijdschrift van den Belgischen Boomteeltkring, April-nommer van 1876, ontworpen is. Plaatst men de hoogstammen alleen, dan zondigt de mensch, naar mijn gevoel althans, tegen des dichters uitspraak:

> Die Welt ist vollkommen überall,
> Wo der Mensch nicht hinkommt mit seiner Qual.

Het geslacht der bloemenkoningin is wijd en zijd verspreid. De natuur heeft het woonplaatsen gegeven door geheel Azië, Europa en Noord-Amerika in de breedte, van de Hudsonsbaai en Groenland tot Abyssinië in de lengte. Deze groote verspreiding maakt het zeer moeielijk de verschillende deelen van het geslacht goed te ordenen, een behoorlijk geslachtsregister op te stellen. Het is te huis in het vlakke land als het onze, in de Zwitsersche Alpen tot eene hoogte van 5400, ten zuiden van het Himalaiagebergte tot 13 à 14000, in Tibet zelf tot 15 à 16000 Engelsche voeten[23].

De jongste schrijvers over de rozen zeggen, wat reeds door Linnaeus was aangeduid: Le groupe des rosiers a toujours fait le désespoir des botanistes[24]. Crépin, vroeger prof. te Gent, nu conservator aan het museum van natuurlijke historie te Brussel, heeft 20 jaren besteed, om orde te brengen in het rozengeslacht en is nog niet gereed[25].

Ik kan mij, eenvoudig dillettant als ik ben, in deze zaak niet mengen, maar mag toch wel beweren, dat de geleerden van professie zelve veel schuld hebben. De synonimiek, het geven van verschillende namen aan dezelfde plantensoort, waarover reeds Plinius klaagde[26], sticht zooveel verwarring, dat zij is, zooals Schleiden zich uitdrukt: das Krebsgeschwür der Wis-

senschaft, an dem sie zu Grunde geht, wenn es nicht gelingt, dasselbe radical aus zu schneiden[27].

De honderdbladerige roos had in het laatst der vorige eeuw nog geene synoniemen, in 1825 had zij er 25, welk cijfer voor een 20 tal jaren tot 9 verminderd is. Wat volgt daaruit? vraagt Schleiden. Dass die Botaniker nach hunderdjährigen Forschen noch nicht wissen was eine Centifolie ist und welche Pflanze sie mit dem Namen bezeichnen sollen. Der Gewin, den auf diese Weise die Rose von der Wissenschaft gezogen hat, ist wahrlich nicht gross[28].

In het noorden van Perzië werd in het einde der vorige eeuw eene roos met gele bloemen gevonden, die niet, als gewoonlijk, samengestelde bladen heeft, maar enkelvoudige, welke op die van de berberis gelijken. Pallas gaf haar daarna den naam van berberisbladerige. Lindley[29] nam haar als eene bijzondere soort op en Redouté[30] gaf er als zoodanig eene afbeelding van, door Schleiden in omtrek overgenomen[31]. Die classificatie was niet geleerd genoeg en de soort werd het geslacht Hulthemia, ter eere van onzen vroegeren landgenoot van Hulthem. Dit is het gevolg van de zucht om alles, wat de natuur ons biedt, in het harnas van stelsels te knellen. Es wird wohl, zegt Christ[32], von keiner Seite geläugnet werden, dass das Genus Rosa dermalen durch die Bemühungen der Systematiker in ein nahezu verzweifeltes Wirrsal gerathen und fast unnahbar gemacht ist.

Tot verontschuldiging kan echter aangevoerd worden, dat de roos zelve tot die verwarring medewerkt. Zij plant zich gemakkelijk door zaad voort. Onder 100 zaailingen zal men er zelden 2 vinden, die volkomen aan elkaar gelijk zijn. De beroemde rozenkweeker Noisette verhaalt, dat hij nooit zaden van de chineesche roos gezaaid heeft of er waren eenige pimpernelbladige onder[33]. Een merkwaardig voorbeeld levert de bekende maandroos. Onder den naam van Bengaalsche roos kwam zij in 1780 in den beroemden tuin te Kew in Engeland. Bleek van kleur en weinig gevuld trok zij weinig de aandacht. In 1800 kwam een exemplaar naar Frankrijk, dat 3 jaren later zaad droeg. Uitgezaaid gingen drie korreltjes op, waarvan een de dubbele leverde, waaruit weder eene menigte speelsoorten geboren zijn[34].

Zaaiing in den wilden staat kan dezelfde gevolgen hebben, wanneer het zaad terecht komt op eene andere plaats in een anderen grond, dan waar en waarin de ouders leefden.

Bij dit parallelismus, zooals men het noemt, voegt zich de

bastaardij. Zal eene plant kiembaar zaad voortbrengen, dan moet het stuifmeel van de meeldraden op den stamper komen. Prof. Oudemans heeft dit onderwerp voor een wijden kring behandeld[35]. Insecten en wind zijn de dragers en verspreiders van de vruchtbaarmakende stof. Deze komt echter wel eens niet juist terecht op de plaats, waar zij wettig behoort. Die van de eene soort komt wel eens in het vruchtbeginsel van eene andere en daaruit kunnen kiembare zaden ontstaan. De planten, die daaruit voortkomen, hebben trekken van den vader en van de moeder; zij zijn van tweederlei afkomst: zij zijn hybriden, bastaarden. Velen daarvan leveren weer kiembare zaden en zetten de vermenging voort.

Deze bastaardij is aan het rozengeslacht in den wilden staat reeds eigen. Men weet dat de natuur geene planten met dubbele of gevulde bloemen levert en toch zijn er zulke rozen in het wild groeiend gevonden. De cristata, het zoogenaamde Napoléon's hoedje, met hare hanekamvormige, sterk gevederde en ingesneden kelkbladeren en die een overgang tot de mosrozen genoemd zou kunnen worden, werd op een muur van een klooster bij Bern gevonden; in een bosch bij Dyon het kleine roosje, dat den naam der stad draagt of naar de landstreek de Bourgondische heet; de Persian yellow is zóo in Perzië gevonden, als zij sedert 1827 een sieraad der tuinen is.

De mensch grijpt ook wel eens handelend in het geheimzinnig voortbrengend vermogen der planten in. Hij brengt het stuifmeel over om hybriden te verkrijgen. De uitkomsten schijnen echter veel minder te zijn, dan de kweekers zich voorstellen. Ook in hunne tuinen vliegen insecten en waait de wind. Waar duizende rozelaars bijeen zijn, kunnen en moeten beide omstandigheden grooten invloed uitoefenen. Wat hiervan zij, zeker is het dat er, volgens opgaven van Fransche kweekers, meer dan 5000 variëteiten van rozen in den handel zijn. Voegt men hierbij, dat er twee verschillende geslachtsregisters zijn: het eene van de geleerden die het niet eens zijn, het andere van de kweekers, die zeer uiteenloopen, dan behoef ik mij niet te verontschuldigen, als ik opzichtens het geslachtsregister slechts mededeel, dat men meest volgt dat van Lindley, die 11 groepen aanneemt, door Koch in 1858 verminderd tot 6: edelrozen, hondsrozen, klimrozen, kaneelrozen, pimpernelbladerige en chineesche rozen, doch in 1869 door splitsing en met verandering van benaming met 1 vermeerderd, zijnde: pimpernelbladerige; tuinrozen; hondsrozen,

tuilbloemige rozen, wier bloemen als tuilen bijeenzitten en waarin de kamrozen opgenomen zijn; edelrozen waartoe behooren de echte Chineesche, de maand-, thee- en Bourbonrozen; en de Banksrozen, wier bladeren des winters niet afvallen[36]. Koch's verdeeling is minder voor botanisten dan wel voor kweekers en liefhebbers gemaakt. Zij wordt gevolgd door onzen prof. Oudemans, die zooveel bijdraagt om onzen plantenschat te doen kennen[37]. Hij leert ons dat wij 7, mogelijk 8, rozensoorten met eenige variëteiten in wilden staat of althans zeer verwilderd bezitten. Met hem tot gids, geholpen door anderen en met een beetje eigene opmerking zal ik er bij stilstaan.

> Er is geen tuin zoo klein
> Of er moet eene roos in zijn.

Daardoor kent iedereen, jong of oud, rijk of arm, op het eerste gezicht den rozenstruik, zelfs zonder dat hij bloeit of vruchten draagt. Het is dus onnoodig eene algemeene botanische beschrijving uit eenig boek hier in te laschen. Er zijn evenwel aan de rozen bijzonderheden eigen, die niet dadelijk in het oog vallen of opgemerkt worden en waarvan de kennis tot het bestemmen noodig is. De rand der bladen, die altijd oneven zijn, is zoodanig ingesneden, dat de tanden en insnijdingen beiden spits zijn, zoodat de rand zaagvormig is. De tanden zijn soms ook weer gezaagd. De bladen hebben dikwijls kliertjes, die een aromatiek of kleverig vocht afscheiden. Verschillend in vorm en kleur zijn de bottels, het rijpgeworden urnvormig orgaan, waarop de bloem staat en waarin het zaadbeginsel bevat is. De punten van den groenen kelk, die de bloem omhult, blijven wel eens boven aan de rijpe bottels zitten.

Van de tuinrozen, edelrozen, komt bij ons alleen voor de Fransche roos, rosa Gallica, meest bekend als provinsroos, naar de stad Provins, in het departement Seine et Oie. De struik wordt zelden hooger dan ½ meter; de stam en de opstaande takken zijn bezet met eenige sterke, gekromde en met korte borstelvormige stekels. Aan den harigen bladsteel zijn 3 en 5, zelden meer, breede stijve bladen, van boven glad, bruinachtig, van onderen bleekgroen. De bloemen staan of alleen, of ook 2 à 3 bijeen, aan lange opstaande stelen, zijn groot, platachig, helder oranjekleurig rood, de bottels rond of kort eivormig, rood, dikwerf reeds rimpelend voordat zij rijp zijn. Aan den struik verdroogd blijven zij er soms jaren aan zitten.

In geheel midden-Europa groeit deze rozelaar in het wild, in Zwitserland onder een dozijn vormen. Diese Art ist es, zegt Christ[38], welche die Gegenden, in denen sie voorkommt, mit Hybriden also bevölkert, dass es vielfach sehr schwer ist zu unterscheiden, wo die reinen Arten beginnen und die Bastarde aufhören.

Onder den naam aardroos wordt de provinsroos bij duizenden te Wassenaar en te Noordwijk aangekweekt. De struiken worden laag gehouden, om vele bloemen voort te brengen. Deze worden, voordat zij geheel open zijn, in den vroegen morgen geplukt, ten einde binnenslandsch versch, of voorzichtig gedroogd of ingezouten naar het buitenland verzonden te worden. Zij dienen dan tot distilleeren van rozenwater en tot reukpoeders, o.a. den Berlijner Königsrauch. 10 ℔ geplukte bloemen verminderen door het drogen tot 1 ℔. Petrus de Crescentiis zegt, dat zij 3 jaren hunne kracht behouden. Voor het inzouten neemt men op 2 deelen bloemen 1 deel zout. In Duitschland is de handelsprijs der gedroogde 21 en 23, der ingezoutene 7 sgr. het kilo. Daar de onze, zooals ik vernomen heb, meest naar Frankrijk gaan, zullen die prijzen voor duitsch product zijn, daar bij Hamburg en Nürnberg dezelfde cultuur als bij ons bestaat.

Ten tijde van Dodonaeus werd de aardroos reeds te Wassenaar gekweekt. Ik gis, dat de kultuur veel ouder is en minstens opklimt tot de tijden van Karel den Groote. Zijn voorschrift, dat op de domeingoederen met verscheidene gewassen, ook rozen verbouwd moesten worden, had een nuttig doel tot grondslag en het poten kan zich daardoor niet beperken tot slechts enkele exemplaren. De heer Van Eeden meent, dat die roos de honderdbladerige geweest zou zijn[39]. Ik veroorloof mij van een ander gevoelen te zijn en haar voor de provinsroos te houden. Mijne gronden zijn deze. Besler gaf in het jaar 1613 in het licht zijn Hortus Eichstatensis, bevattende eene beschrijving der bloemen in den tuin van den bisschop van Eichstadt, wiens hortulanus hij was. In dat werk, het eerste botanische met in koper gegraveerde en gekleurde platen, zijn 21 rozen afgebeeld. Eene, geheel gevuld, heet rosa provincialis; eene andere, waarvan het hart zichtbaar is, rosa centifolia Batavica. Het had, meen ik, omgekeerd moeten zijn. Het groote onderscheid tusschen beide rozen ligt toch daarin, dat de eerste vlakker is dan de andere, het hart laat zien en, zooals zij meest te

Noordwijk verbouwd wordt, veel donkerder en de bleeke, die men daar ook teelt, veel lichter van kleur is dan de honderdbladerige. Mijne meening wordt bevestigd door de bijvoeging: Batavica, reeds door Dodonaeus gebezigd en stellig afkomstig van de aardrozenkultuur in Holland. Zij had moeten staan achter rosa provincialis. Linnaeus nam de bijvoeging over en de vergissing werd geijkt. Een grond voor mijne meening vind ik ook daarin, dat de provinsroos of, zooals hij gewoonlijk genoemd wordt, de provincieroos, gelijk de heer Van Eeden terecht vermeldt, met andere gewassen, door Karel den Groote voorgeschreven, nog in de boerenkruidhoven gevonden wordt. Ik kan hier nog bijvoegen, dat voor 1000 jaren de provinsroos, van Germaanschen oorsprong, meer bekend zal zijn geweest dan de honderdbladerige, zoo zij toen al in Duitschland doorgedrongen was. Zij is afkomstig uit Midden-Azië, werd in Griekenland bij Philippi, in Italië in Campanië gekweekt en vandaar in 1322 naar Engeland overgebracht.

De kaneelroos, rosa cinnamomea, zoogenaamd wegens de kleur van het hout en niet om den reuk, zooals eenige oude beschrijvingen leeren, is bij ons de vertegenwoordiger van de groep, welke naar haar genoemd wordt. Zij is een slanke struik met lange takken, die eene hoogte van 2 meter bereikt. De ovale meest stompe bladen, 5 en 7 in getal, zijn grauwachtig groen; aan den voet der hoogere zijn een paar kromme stekels; aan die der bloemstelen borstels. Aan de oude stammen en takken kunnen beiden waargenomen worden. Deze rozelaar is eene der vroegst bloeiende; reeds in Mei opent zij hare kleine donkerrozeroode bloemen, die eenzaam of in tuilen aan de toppen der takken staan. Zij is daarom zeer gewild en wordt zelfs in den vorm van heggen in vele tuinen ten platten lande gevonden. De kleine, ronde bottels zijn rood.

De rechte stam wordt veel gebruikt om andere rozen op over te brengen, doch dit is af te keuren. De kaneelroos maakt vele uitloopers en de stam is ook bros, wat het nederbuigen er van om den kruin met aarde te overdekken en daardoor tegen vorst te beveiligen, belet, althans bemoeielijkt.

Voor het veredelen eigent zich in elk opzicht het beste die roos, welke aan de derde groep den naam van hondsrozen ge-

geven heeft. Zij is het meest als de wilde bij uitnemendheid bekend, die des zomers zoo fraai prijkt met hare groote lichtroode bloemen in het frissche groen, en des winters nog met hare roode, glimmende vruchten. Onze taal is arm aan namen van planten uit het volk ontstaan. Deze wilde roos heet echter op vele plaatsen de wiepedoorn of enkel wiepe. De struik is forsch en kan eene hoogte van 4, en een omvang van 2 meters bereiken. Deze roos is eene der meest verspreide, komende behalve in Europa, ook voor in N. Azië, Egypte en Teneriffe. Zij groeit bij ons in alle gronden, doch het liefst in heggen en aan de kanten van bosschen. Ik ken er eene bij Zutfen onder tamelijk zware dennen. Deze maakt zeer lange, dunne loten, die de kracht niet hebben goed rechtop te staan en den struik het aanzien van eene klimmende roos geven.

De stekels zijn hard en krom, en zitten ook aan den onderkant van den bladsteel, waaraan 5 tot 7 breed-ovale, een weinig toegevouwen bladen zijn. Ik heb er echter gevonden met 9 bladen.

In het Zutfensche, bij Eibergen, noemt men de eetbare langwerpige of ronde bottels wel eens knauwelbeutjes. Botjes om op te knauwelen? Dien naam begrijp ik niet, wel dien van jeukers, met een drieletterig naamwoord er voor. Om de zaadkorrels zit namelijk eene harige zelfstandigheid, die, in iemands bed gestrooid, dezen jeukte veroorzaken.

Men onderscheidt in die streek wiepen met groote en kleine vruchten. Kan dit ook in verband staan met de drie verscheidenheden welke van haar bij ons gevonden en door prof. Suringar[40] vermeld worden? Zij zijn: rosa dumetorum, de struikachtige, wat dunner van hout met meer behaarde bladen en donkerder bloemen; rosa collina, den heuvel bewonende, een ineengedrongen struik, dicht met stekels bezet en ronde vruchten; rosa sepium, de heggeroos, met dunne takken, 1 tot 2 meters hoog, met sterke gekromde stekels, geelachtig roode bloemen, eivormige, bijna ronde oranjekleurige vruchten.

Wij hebben gezien welke kracht de wieperoos bezit; de rozelaar zelve is er ook niet van ontbloot. Het kan toch gebeuren, dat ergens in den grond een toovermiddel begraven is, dat schade kan doen aan menschen en vee. Om het te ontdekken en weg te nemen, snijdt men bij volle maan, met het gezicht naar het oosten gekeerd, een tak van de wilde roos, die 2 of 3 takjes boven de snede heeft, en wel in 3 sneden. Bij de eerste, die van boven naar beneden gaat, zegt men: In des

duivels naam; bij de tweede, van boven naar beneden: In den naam der drieëenheid, en bij de derde, horizontaal van zich af: Ik snij u af. Dan snijdt men in den tak boven elkaar de letters: I.H.S., legt twee stekels kruiselings over elkaar op een papiertje in den rechterschoen, dien de zoekende aantrekt en dan zijne wandeling begint. Waar de voet blijft staan, is het toovermiddel verstopt.

Deze rozelaar heeft bij warme, vochtige lucht en na gevallen regen eenigen reuk als van appels, die echter bij eene andere hondsroos, de roestkleurige, rosa rubiginosa, veel sterker is, zoodat hij in Duitschland de wijn- of de welriekende tuinroos genoemd wordt. Bij ons heet hij gewoonlijk de eglantierroos. Waarom? De ongelijke stekels, waarvan de kleine weinig gekromd zijn, geven aan den sterk vertakten struik, waarvan stam en takken donkerbruin zijn, en die 3 meters hoog kan worden, toch geen egelvarkenachtig aanzien. Aan de onderzijde en aan den rand der bladen zitten vele kliertjes met een kleverig vocht. De bloemen, alleen staand of in tuilen, zijn rozerood, de vruchten rood, hard en later meelig. Door kweekers wordt de stam gebruikt om er mos- en gele rozen op over te brengen.

De groote, purperroode, behaarde vruchten van eene andere hondsroos, rosa pomifera, de bottelroos, zijn algemeen bekend als voorwerpen om in het zoet en zuur ingemaakt te worden. In Duitschland stookt men er brandewijn uit of brandt ze als een surrogaat van koffie. Met den bast van den krachtigen struik, die 2 à 3 meter hoog wordt, verft men wollen stoffen groen, met de wortels en het hout vaal-geel.

De laatste uit de groep der hondsrozen, die bij ons voorkomt, is de viltige, rosa tomentosa, eene 1.25 à 2 meter hooge struik, met korte takken, bijna rechte stekels en van onderen aschgrauwe bladeren.

In de duinen wordt overvloedig gevonden de pimpernelroos, rosa pimpinellifolia, die den naam aan de groep gegeven heeft. Het is een sterk getakt struikje, die veel uitloopers maakt, hoog van ½ tot 1.80 meter met vele rechte stekels van verschillende lengte, met 7 tot 15 kleine blaadjes, welke op die van de gewone pimpernel gelijkt, van boven donker, van onderen blauwachtig groen, enkelvoudig gezaagd. De bloemen, die zich vroeg ontwikkelen, zijn wit of geelachtig, de bottels rond, eerst rood, later zwart.

Er is bij ons een varieteit van deze roos gevonden, var. intermedia, waarvan de takken, maar niet de bloemstelen van stekels voorzien zijn.

Bij Haarlem is een 1½ meter hooge rozelaar waargenomen, die kenteekenen heeft van de eglantier en de pimpernelroos en voor een bastaard van dezen gehouden wordt.

Behalve deze inlandsche rozen worden er in het overige Europa ongeveer 300 soorten en varieteiten gevonden en daaronder zeer fraaie. Bij het reeds vermelde Napoléonshoedje en het Dyonsche roosje, komen twee gelen, waarvan de eene, kapucinerroos genaamd, van binnen hoog oranjerood is; de witte roos; de altijd groene, ook genoemd de klimmende, die 5 meters hoog kan worden, wier witte bloemen in bundeltjes bijeenstaan; de alpenroos, zonder stekels, met donkerroode bloemen; de akkerroos, met witte bloemen; de roodbladerige, met donkerroode bloemen, groeiende tot 3 meters hoog, wier bij de eerste ontwikkeling roode bladen later blauwachtig worden, en die tot het aanleggen van groote perken gebruikt wordt. Bij Andrew[41] is afgebeeld de rosa lurida, de bruin-grauwe, uit Zwitserland met fraaie bloemen aan tuilen.

In het zuiden van Spanje is, wild of verwilderd, de muscusroos. Uit haar en de maandroos won Noisette voor ongeveer 60 jaren de bekende naar hem genoemde speelsoort.

De nieuwe wereld verrijkte en verrijkt nog de oude met bijzonder fraaie boomen, heesters en planten, doch leverde weinig rozelaars, waarvan eenige de bijzonderheid hebben, dat de bladen eenige overeenkomst met die der braambessen hebben. De klimmende roos der Prairiën heeft fraaie speelsoorten opgeleverd. De glansbladige Labradorsche of Hudsonsche, de Carolinische of Virginische zijn in sommige streken van Duitschland verwilderd.

Het Oosten is 't vaderland der schoonste rozen.

Waarschijnlijk in 1536, volgens anderen reeds in 1100, is uit Damascus de naar die plaats genoemde roos in Spanje ingevoerd. De dubbele gele roos, wier bloemen bij ons niet altijd tot volle ontwikkeling komt en in 1622 uit Venetië in Engeland kwam, stamt waarschijnlijk uit Perzië.

De rozenliefhebber is veel verplicht aan China, that delightful region, where Flora reigns unrivaled, gelijk Andrews zich uitdrukt. Het gaf de roode en bleekroode maandrozen, zoo

men meent in 1780 en 1802 ingevoerd. Lord Macartney zond in 1795 de naar hem genoemde roos, die echter in ons klimaat voor den vollen grond te teer is, evenals de klimmende kleinbladerige, en de reeds genoemde roos van Banks, waarvan de witte in 1807, de gele in 1827 naar Europa werd gebracht, en de lilliputroosjes, naar de rozenteekenares Lawrence genoemd, hoezeer ik die in den winter van 1875/6 onder lichte bladbedekking in het leven heb gehouden. Het fraaiste dat China later schonk was in 1810 de welriekende witte theeroos, in 1824 door de gele uit Calcutta gevolgd. Zij zijn speelsoorten van maandrozen, evenals die, welke in 1817 gevonden werd onder zaailingen op het eiland Bourbon, waarvan zij den naam draagt, en die de stammoeder werd der schoonste herbloeiende rozen. Door Siebold is uit Japan ingevoerd de rosa rugosa, die daar en in China zeer gewild is. Hij zegt dat ze nooit half dubbel voorkomt; nu is zij reeds geheel gevuld.

De landen van uitvoer zijn niet altijd die van productie. Zoo ook met de rozen. Centraal-Azië, de wieg en bakermat van het menschelijk geslacht, is het middelpunt vanwaar de schoonste rozen zich hebben verspreid. Daar is het vaderland van haar, die de edelste is van haar geslacht, de waardigste om de kroon als koningin der bloemen te dragen: de honderdbladerige. In zuiverheid van vormen, in gevuldheid van bloem, in vastheid der ronde, regelmatig gerangschikte bloembladen, die daardoor aan den regen en sterken zonneschijn weerstand bieden, in stevigheid van den steel, die de bloem opwaarts houdt, wordt zij door geene andere roos geëvenaard; slechts de mosroos, hare bastaarddochter, streeft haar op zijde.

Bij de gemakkelijke wijze, waarop de rozelaars door uitloopers, afleggers, stekken en zaden vermenigvuldigd kunnen worden, is het niet te verwonderen, dat zij om hunne fraaie bloemen van oudsher aangekweekt werden.

In de oudste Aziatische schriften wordt er gewag van gemaakt. Ieder Babyloniër droeg op zijn stok de afbeelding van een appel, eene roos, een kriton, lelie? of een arend[42]. Uit het oude Testament zijn zij verdwenen, daar de studie der Hebreeuwsche taal geleerd heeft, dat het woord, dat men met roos vertaalde, een anderen bloem aanduidt. De roos der dalen in het Hooge Lied is eene tijloos, crocus, lelie of keizerskroon

geworden[43]. Uit den Talmud blijkt echter dat de Israëlieten rozen kweekten. Bij Jerusalem was een rozengaard, die ook uitstekende vijgen voortbracht, welke niet getiend werden, om geene schade aan de rozen te doen. Het Israëlitisch bruidspaar droeg kransen van goud of van rozen.

Bij de schoonheidlievende Grieken moest de roos in eere zijn, en zij was het ook blijkens hetgeen de oudste tot de jongste dichters zongen. Achilles Tatius vat dit in zijn roman Clitophon en Leucippe te zamen, volgens de vertaling van Van Nispen in zijne Grieksche Venus: Zoo Jupiter de bloemen een koning wilde geven, hij zoude dees eer niemand als de roos opdragen. Sij is een verciersel van de hoven, d'eer van de planten, den oogappel van de bloemen, de purperverw van alle verwen. Sij wasemd na de liefde, begunstigd de minnarijen en verquikt de menschen met haar weelige blaadjes, die de koele winden doen beven. Dusdanig was haren - Leucippe's - zang, maar mij dacht, dat ik rozen op hare lippen zag.

Herodotus deelt mede[44], dat te Macedonië in den tuin van Midas rozen waren met 60 bladen, die alle overigen in geur overtroffen. Als de kerkvader Tertullianus een denkbeeld wil geven van het lieflijk wonen op aarde, wanneer de boozen uitgeroeid zullen zijn, zegt hij, dat zij aangenamer zal zijn dan de boomgaard van Alcinoüs en de rozengaard van Midas.

Uit den roman van Apulejus: de Gouden Ezel, beroemd door het ingevlochten verhaal van Amor en Phyche, blijkt dat geheele velden met rozelaars waren beplant en dat de priesters van Isis kransen van rozen gebruikten.

Waar Theophrastus handelt over het zaaien van rozen maakt hij de juiste opmerking, dat men lang op het bloeien moet wachten, wat bij het stekken eerder geschiedt[45]. Theocritus, de dichter van het landleven, roemt als voorbeelden van schoonheid de rozen, die tegen heiningen geplant worden.

De koningin der bloemen was bij de Romeinen in groote eer. Virgilius en Ovidius gewagen van rozenperken, waarvan Varro het aanleggen aanbeveelt. Hij en andere landbouwschrijvers geven vele voorschriften over de teelt, het aanleggen uit zaad en door stekken van nieuwe, het behandelen van oude bedden[46]. De jongere Plinius geeft in zijne merkwaardige beschrijving van zijn buiten in Etrurië, thans nog als Villa Pliniana aan het meer van Como bekend, de plaats op waar de rozen stonden[47]. Zijn oom behandelt de rozen uitvoerig.

Zij worden, zegt hij[48], onderscheiden naar het getal der bloembladen, naar de ruwheid, gladheid, kleur en geur. Het kleinste getal bloembladen is 5, de Milesische, met gloeiende kleur, heeft er 12, eene heet naar het getal de honderdbladerige. De vroegbloeiende Campanische en de laatbloeiende Praenestijnsche zijn de beroemdste, de Trachinisches is lichtrood, de Albanische, van weinig waarde, witachtig, de stekelige heeft vele maar kleine bloemen. In Cyrenaica hebben de rozen den meesten geur, in Karthago en Spanje bloeien zij den geheelen winter. Verder vermeldt hij nog, dat de wilde roos, rosa silvestris, genoemd wordt hondroos, cynorrhodon, daar de wortel een afdoend middel tegen de hondsdolheid zou zijn.

Om vroeg bloemen te hebben raadt hij aan warm water te gieten in een geultje, op een voet afstand van den struik gemaakt.

Rozenkransen, met myrthe doorvlochten, tooiden onder den purperen sluier de Romeinsche bruiden; de senatoren ontvingen ze bij de openbare spelen van de aedilen; beelden van goden en beroemde mannen werden er mede versierd. Toen Scipio, de eerste Afrikaner, na het overwinnen van Hannibal, zijn triumf in Rome vierde, droegen op zijn bevel de soldaten van het 8ste legioen, dat het eerst in de legerplaats van den Karthager was gedrongen, in hunne handen rozen, die zij in het vervolg op hunne schilden voerden. Na den val van Karthago verordende Scipio, de tweede Afrikaner, hetzelfde omtrent het 11de legioen, dat het eerst op de muren van de veroverde stad was geweest. Wat aanvankelijk eenvoudig versiering en eereteeken was, werd voorwerp van ongehoorde weelde. Zonder rozen kon men, als het ware, te Rome niet leven.

> Als das Nilotische Land dir, o Kaiser, Rosen des Winters
> Sendete jüngst, voll Stolz, wie auf ein Seltnes Geschenk,
> Lachte Pharischer Gärten sogleich der Memphitische Schiffer,
> Als nur in deiner Stadt Grenze getreten er war:
> Solch ein Frühlingsschmuck war da, so duftete Flora
> Und so glänzte der Ruhm unserer Pästischen Flur;
> So, wohin er den Schritt, wohin er wandte der Augen,
> Rötheten rings den Weg Kränze, geschitten von Stock.
> Aber du, der du jetzt musst weichen Römischer Winter,
> Send' uns die Erndten, O Nil, Rosen empfange von uns.

Dit epigram van Martialis[49] toont aan, dat te Rome de kunst van aanjagen van gewassen bekend was, wat trouwens

ook uit andere schrijvers te betoogen is, en tevens dat rozen uit den vreemde werden aangebracht, wat Seneca aan Apicius deed toevoegen, dat zijne kookkunst afhankelijk was van den aanvoer dier bloemen. Vele spijzen toch werden met rozen toebereid. In het kookboek, aan den genoemden gastronoom vroeger toegeschreven, komt een recept voor van een rozenschoteltje, patina de rosis[50]. Om rozenwijn te maken, nam men 5 ℔ den vorigen dag geplukte en schoongemaakte rozen, deed ze in een pot en goot er zoo veel ouden wijn op, dat zij er onder kwamen, liet ze 30 dagen staan en deed er 1 ℔ afgeschuimde honig bij. Dit recept van Palladius[51] komt niet zoo volledig voor bij Plinius[52], terwijl dat bij Apicius[53] omslachtiger is. Heliogabalus voegde bij den rozenwijn, om hem welriekender te maken, schraapsel van dennenappels[54].

De eettafels waren met rozen, leliën, viooltjes, hyacinthen en narcissen overdekt, de ligkussens er mede opgevuld, waaronder eens een der gasten van Heliogabalus, die er zich, waarschijnlijk dronken, niet uit kon werken, het leven verloor.

Hoezeer het onderwerp geenszins is uitgeput, gaan wij naar deze zijde van de Alpen.

Schleiden[55] neemt aan, dat de Germanen, gedachtig aan de rozengaarden van hun vroeger vaderland, hunne heilige plaatsen, waar zij hunne feesten vierden, door rozelaars omgaven, om ze tegen het indringen van onbevoegden en van dieren te beveiligen. De overal wildgroeiende hondsroos acht hij daartoe bijzonder geschikt. Hij bewijst echter niets. Waren de heilige plaatsen omheind, wat toegegeven kan worden, dan zal het geschied zijn op de wijze door oude en latere schrijvers vermeld als verdediging tegen den vijand[56]. Jonge boomen werden getopt en de takken, die van den stam uitliepen, door elkaar gevlochten, waardoor eene ondoordringbare afheining ontstond, waardoor men zelfs niet zien kon. Van die, welke, de Rijngouw beveiligde en uit hagebeuken bestond, zijn thans nog overblijfsels aanwezig[57]. Stellig is het, dat reeds in den ouden tijd bij het wisselen der jaargetijden en in de maand Mei feesten werden gevierd van Zweden af tot in het zuiden van Germanië, doch nergens heb ik gevonden dat de rozen, die trouwens in het noorden in Mei zelden bloeien, daarbij eene rol hebben gespeeld. In den Germaanschen tijd wordt, zoover mij bekend is, van rozen geen gewag gemaakt. Behalve eenige heilige boomen vond ik als

met bijzondere krachten begaafd slechts de mistel, om mede te wichelen, reeds veel vroeger in handen van Proserpina; het bilsenkruid, waarmede men in droogte den regen kon oproepen; selago en samolum, beiden niet goed te bestemmen, waarvan de eerste oogenartsenij, de andere geneesmiddel voor zieke varkens was, wanneer de planten op geheimzinnige wijze verkregen waren.

Het ligt, dunkt mij, voor de hand, dat de rozenliefhebberij der Romeinen door Gallië of rechtstreeks over de Alpen in Germanië is gebracht, tegelijk met den naam van de bloem, die niet Duitsch is.

In de middeleeuwen was de koningin der bloemen zeer in eere. Als sierplant vinden wij haar bij Petrus de Crescentiis. In platgeklopte en getrapte schrale graszoden, die den grond bedekken als een groen dak, plant men - zoo schrijft hij voor - op alle zijden welriekende kruiden, als salie, ruit, basilicum, majoraan, munt en dergelijke, en allerlei bloemen, als violen, leliën, rozen, zwaardleliën en dergelijken en boomen voor de schaduw.

Verfraaiden dus reeds in het einde der XIIIe eeuw de rozen de tuinen, in de volgende zijn er geheele gaarden mede bezet.

Tegenover Worms, het middelpunt van het Nibelungenlied, had Krimhilde, de schoone dochter van koning Gibich en de verloofde van Siegfried, den held uit Nederland, op een eiland in den Rijn

> einen Garten mit Rosen wohl bekleidt,
> Der war einer Meile lang und einer halben breit,
> Darum so ging eine Mauer.....

Twaalf ridders, onder welke haar vader en Siegfried, bewaakten dien tuin. Overmoedig doet zij Diederich van Bern - Verona - uitdagen tegen hare ridders te kampen:

> Ein Halsen und ein Küssen dass muss sein eigen sein,
> Gesiegt er in den Garten, ich gieb ihm ein Kränzelein.

Haar vader voegde er nog overmoediger bij:

> Wer die Rosen breche mit gewaltiger Hand,
> Dem wöll er mit Dienste werden unterthan.

De uitdaging werd aangenomen, doch de uitslag was anders dan Krimhilde verwacht had. Al hare ridders werden verslagen. Zij deelde de 12 rozenkransen uit, doch gaf slechts 10 kussen,

daar twee overwinnaars er geen wilden hebben van ein ungetreue Maid. Een monnik, die dapper had medegevochten, kuste haar daarentegen zoo hartelijk, dat hij that fliesen das rosenfarbe Blut. De rozengaard werd verwoest en koning Gibich dienstman van Diederich van Bern.

Het eiland is later met den rechter Rijnoever vereenigd. Waar Krimhilde's tuin was, is thans het station Rosengarten van den spoorweg van Worms naar Bensheim.

Een andere heldenzang, het zoogenaamde Kleine Rozengaardelied, heeft betrekking tot den rozentuin van Laurin, een koning der dwergen, dien men thans bij Meran in Tyrol nog aanwijst. De geur der rozen werd op een mijl afstand vernomen; de gaarde wordt bij het paradijs vergeleken; doodzieken worden er in genezen.

> Wer ist ein Meil vom Garten
> Der schmeckt die Rossen gut.
>
> Ist gleichs den Paradeisse
> Min wun und Freuden vil.
>
> Wer es in Tode weisse
> Er wurd gesunt von Sie[58].

In de Rozengaarde bij Tambach in Thüringen rustte Luther op zijne reis van Smalkalden.

Het zuidelijk gedeelte van Frankrijk is door bodem en klimaat voor de teelt van rozen bijzonder geschikt. Twee bijzonderheden getuigen van de groote eer die der bloemenkoningin daar bewezen werd.

Ménard, bisschop van Noyon, stichtte, zoo men meent, in het jaar 530, op zijn goed Salency, bij Compiègne, het beroemd geworden rozenfeest. Jaarlijks, 8 dagen vóór den 8sten Juni, de dag waarop de heiligverklaarde bisschop wordt herdacht, werd het deugdzaamste meisje aan den volke bekend gemaakt. Kwam er geen verzet, dan begaf zich de uitverkorene op den gezegden dag, met loshangende haren, in het wit gekleed, met hare familie en 12 meisjes, ook in het wit, doch met een blauw lint om haar midden, naar het slot, vanwaar zij door den heer geleid werd naar de kerk en daaruit naar de Menarduskapel, waarin zij plechtig met een rozenkrans gekroond en met eene som gelds begiftigd werd. Na het zingen van het

Te Deum besloot een gastmaal het feest. Lodewijk XIII voegde bij den rozenkrans een blauw lint en een zilveren ring; Hendrik IV, deed als heer van Salency, de kroning in eigen persoon. Voor 100 jaren ontstond er tusschen den heer en de gemeente geschil over het recht der keuze van het rozenmeisje, dat door het parlement ten voordeele van deze werd beslist. De revolutie maakte aan het rozenfeest een einde.

In het Parijsche parlement was het gewoonte, dat eens in het jaar door een pair aan ieder lid een ruiker van rozen gegeven werd. Na de uitdeeling woonden allen eene mis bij. Het schijnt eene groote eer geweest te zijn die baillée des roses te mogen doen. Onder Frans I althans ontstond er twist over tusschen de hertogen van Montpensier en van Nevers. Het parlement stelde den eerste in het gelijk, omdat hij prins van den bloede was, hoezeer de andere langer op den pairszetel had gezeten. Hendrik IV deed de uitdeeling als koning van Navarre.

Het parlement had een rosier de la cour, die de rozen ontving uit Fontenay-aux-roses, een dorp bij Parijs. Onbekend is de oorsprong dezer gewoonte, die onder Richelieu in onbruik geraakte.

Waar wij ons wenden, overal vinden wij de koningin der bloemen. Op wapenschilden, op munten, in de insigniën van ridderorden, in voor- en eigennamen. Geen plantennaam is zoo diep als de hare gedrongen in de taal, meer bepaald de Duitsche. Ontelbare malen wordt zij met andere woorden verbonden.

Het Rosenlied, dat Rückert dichtte ter verjaring van den rozenminnenden Von Truchses, levert een fraai voorbeeld van zoodanige rozenverbindingen en rozenbijvoegsels. Het gedicht bestaat uit 10 coupletten, ieder van 8 regels, en in bijna iederen regel komt de rozenklank voor, in het 10de zelfs 10 maal:

> Rosenmädchen, rosenwangig,
> Rosenlippig und fingerich auch,
> Heut zum Rosenfest verlang ich
> Dass sie ziehn zum Rosenstrauch,
> Rosen bringen ihm mit Grüssen,
> Und nach süssen Rosenbrauch
> Unterm Rosenkranz ihm küssen
> Mit des Mundes Rosenhauch.

Wanneer wij nu overstappen op het gebied der mythen, legenden en symbolen, dan ontmoeten wij op onzen weg herhaalde malen de koningin der bloemen. Stil te staan, waar zij ons tegenkomt, zou het bestek, dat ik mij stellen moet, ver overschrijden. Daarom verwijl ik ook thans niet, doch mogelijk later, bij de roos in de Roomsche kerk, waarin zij zooveel met Maria verbonden voorkomt en in tal van legenden eene rol speelt.

Als Venus uit de azuren golven steeg
Der zee, die voor haar oog zich stilde en zweeg
  En scheen te slapen;
Wanneer Minerve uit 's vaders edel hoofd
Door 't diamant van Mulciber gekloofd
Met speer en schild, wier glans den glans verdooft
  Van Mavors wapen,
Te voorschijn kwam; toen is de nieuwe plant,
De roos gevormd door de alleswijze hand
Van vrouw Natuur, uit 's aardrijks ingewand
  Eerst voortgesproten.

Van deze voorstelling van Anakreon, door Bilderdijk vertaald, wijkt Bion af. Door een verkeerd huwelijk op den verkeerden weg gebracht, vergat Venus Vulkan voor Mars, die weldra door Adonis verdrongen werd. Toen de krijgsgod in de gedaante van een ever zijn gelukkigen medeminnaar aanviel, kwam Venus dezen vruchteloos te hulp.

So viel Thränen vergiest die paphische Göttin als Tropfen
Bluts Adonis verliert, es wandelt sich alles in Blumen,
Rosen entspriessen dem Blut und Anemonen der Thränen.

De rhetor Aphtonius geeft aan de hulp, die Venus wilde verleenen, een ander gevolg. De godin wondde haar voet aan de stekels van een rozelaar, haar bloed viel op de roos en van wit, dat zij tot dien tijd was, werd zij rood.

Onder de geschriften van een anderen rhetor, Libanius, komt een verhaal voor over het schoonheidsgeding door de drie godinnen voor Paris gevoerd, geheel afwijkende van de gewone voorstelling, die den herder uitspraak laat doen. Daar de roos er eene hoofdrol in speelt, deel ik, volgens eene mij welwillend verstrekte vertaling, uit dat verhaal de hoofdzaak mede. De mededingsters van Venus waren zeer misnoegd over den gordel,

dien zij droeg en waarin bevalligheid en zoet verlangen zetelden zoodat zij den strijd niet wilden aanvaarden, indien zij dat toovermiddel niet aflegde. Gij zijt, antwoordde Venus, niet minder opgesmukt dan ik, daar de een van u eene gouden diadeem op hare haren heeft geplaatst en de andere een helm en nog wel van goud op haar hoofd heeft gezet. Doch, zoo ging zij voort, ik hecht niet zeer veel aan mijne toovermiddelen, als het mij maar vrij staat, mij anders dan met mijn gordel te versieren. Zij ging naar den Scamander, nam een bad en plukte bloemen voor een krans. Door haar heerlijken geur geleid vond zij rozen. Daarmede getooid ging zij naar den Ida terug. Juno en Minerva waren zoo getroffen, dat zij de beslissing van Paris niet afwachtten, maar den appel der overwinning aan Venus overlieten.

De koningin der bloemen werd innig verbonden met de godin der liefde en schoonheid, saamgeweven in de poëzie van Griekenland en Rome, in die van het Oosten, in de liederen der minnezangers en troubadours.

Roos, gij zijt de koningin der bloemen, gij Myrilla, de roos onder de meisjes.

De rozenknop, half door Zephyr geopend, gelijkt eene jeugdige schoone, die met half geopende lippen haren minnaar toelacht.

Hoe duizende malen is dit niet in alle talen met allerlei variatiën den Griekschen en den Perzischen dichter nagezongen, en welk meisje hoort die beeldspraak niet met welgevallen op zich toepassen.

Het aanbieden eener roos is een liefdesverklaring.

> Lieben musst du mich, Belinde,
> Mich, der dir die Rose giebt,

zingt Gleim.

Ieder purperblaadje zegt, wat de bedeesde lippen niet durven uitspreken. Men leze in het schoone Rosenlied van Hamerling:

> Duftge Flamme, süsse Rose,
> Schöne Botin sel'ger Triebe
> Die so prangend aus den Schoosse
> Neugebor'ner Erde steigt.
> O, wie spräcke zarte Liebe,
> Wenn sie sehnend mit Gekose
> Nicht in deinen Purpur schriebe,
> Was die Lippe scheu versckweigt.

Ook na den dood blijft de roos het symbool der liefde, die de gescheidenen verbond. Door een storm op zee beloopen klaagt Propertius, dat, zoo hij om mocht komen, zijne geliefde zijn hoofd niet op rozen zou leggen, volgens de vertaling van Binder:

> Hätte mein Leid sein Ende daheim in dem Grabe gefunden,
> Ruhte die Liebe gestillt unter dem Stein und am Ziel,
> Ach, sie hätte dem Todten ihr Haar, das er liebte, gegeben,
> Rosen mir unter das Haupt zärtlich als Lager gestreut.

Marcus Antonius verzocht op zijn sterfbed Cleopatra rozen op zijn graf te strooien.
In zijn lied: An die Rose, zingt Jacobi:

> An des Freundes heil'gem Grabe
> Wurdest du zur letzten Gabe
> Seinem Schatten dargebracht;
> Solltest ihm den Pfad umschlingen
> Thränen ihm und Küsse bringen
> In die leere Todesnacht.

Dikwijls ziet men nog graven versierd met rozenstruiken, waarvan reeds Anacreon melding maakt. Matthison wil den grafheuvel zijner Laura met jonge rozen beplanten en Hölty wenschte van die op het graf van zijn vader:

> Grün' indessen, Strauch der Rosenblume,
> Deinen Purpur auf sein Grab zu streu'n.

Het is eene aandoenlijke familieplechtigheid, wanneer de achtergeblevenen op den sterfdag hunner dooden hunne stille rustplaats met bloemen versieren. Reeds de Romeinen deden het. Tibullus zingt in de vertaling van Binder:

> Auch wird irgend ein Greis, vormalige Liebe zu ehren,
> Jährlich ein Blumengewind weihe den gehügelten Grab
> Und weggehn mit den Ruf: ‘O, schlummere sanft und in Frieden,
> Möge die Erde dir leicht, Sichergeborgene, sein.’

Ongetwijfeld waren rozen in die kransen; de bevestiging daarvan kan gevonden worden in de verzen van Virgilius, volgens Delille:

> Tu seras Marcellus.... Ah! souffre que j'arrose
> Ton tombeau de mes pleurs, que le lis, que la rose,
> Trop stérile tribut d'un inutile deuil,
> Pleuvent a pleines mains sur ton triste cercueil.

Uit inscriptiën blijkt dat de Romeinen legaten vermaakten, om ter eere van overledenen rozen te koopen en jaarlijks rozenmaaltijden - escae rosales - aan te richten.

De roos is soms ook bode van den dood. Wanneer een kanunnik van Lubek, Breslau of Hildesheim eene roos op zijn koorstoel vond, dan zou hij spoedig sterven.

Volgens een Zweedsch verhaal verschijnt Maria bij zieke kinderen en geeft hun als zij herstellen zullen aardbeien, doch moeten zij sterven een witte roos.

In betrekking tot dood en onsterfelijkheid geeft Göthe eene hoogere beteekenis aan de rozen.

Faust is gestorven. Mephistopheles zegt:

> Der Körper liegt und will der Geist entfliehn,
> Ich zeig' ihm rasch den blutgeschriebnen Titel;
> Doch leider hat man jetzt soviele Mittel
> Dem Teufel Soelen zu entziehn.

Daarom roept hij te hulp de

> Herrn vom graden, Herrn von krummen Horne
> Vom alten Teuffelsschrot und Korne.

De kaken der hel openen zich. Rozen strooiende zingt een koor van engelen:

> Rosen, ihr blendenden,
> Balsam versendenden,
> Flatternde, schwebende,
> Heimlich belebende,
> Zweigleinbeflügelte,
> Knospenentsiegelte,
> Eilet zu blühn.
> Frühling entspriesse!
> Purpur und Grün;
> Tragt Paradise
> Dem Ruhenden hin.

De satans wijken en eindelijk ook Mephistopheles voor de steeds naderende en rozenwerpende engelen. Zij voeren het onsterflijke, dat in Faust was, ten hemel, waar gezongen wordt:

> Jene Rosen, aus den Händen
> Liebend-heilger Büsserinnen,

Halfen uns den Sieg gewinnen,
Und das hohe Werk vollenden,
Diesen Seelenschatz erbeuten.
Bösen wichen, als wir streuten,
Teufel flohen, als wir trafen.
Statt gewohnter Hollenstrafen
Fühlten Liebesqual die Geister;
Selbst der alte Satans-meister
War von spitzer Pein durchdrungen.
Jauchzet auf! es ist gelungen.

A.
SL.

Eindnoten:

1 Schleiden, Die Rose. Geschichte und Symbolik, S. 88, 97.
2 By Döring, Die Königinn der Blumen, oder die höhere Bedeutung der Rose an sich und in Beziehung auf die Gemüthswelt, S. 97.
3 H.N., XXI, 4.
4 Boissolin, Poëme sur la Botanique.
5 Vgl. Kummer, Skizzen und Bilder aus allen Reiche der Natur, S. 246.
6 Uitgave van Néon, I. p. 66.
7 De re rustica, VI, 11.
8 Nero, c. 27.
9 Dozy, Histoire des Muzulmans d'Espagne, IV, p. 142.
10 Dörung, a.w.S. 464, uit Langlès, Recherches sur la découverte de l'Essence de Roses.
11 Schlagintweit, Ueber das Genus Rosa, in Sitzungberichte der math.-physic. Classe der Akademie der Wissenschaften zu München, 1874, S. 323.
12 König, Waaren Lexicon, 7te Aufl., bearbeitet von Geith, S. 272.
13 Een constich Distilleerboeck. Nu op nieu weder oversien, gecorrigeert ende verbetert, 1622.
14 Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis, I, S. 40.
15 Descriptio Graeciae, IX, 41, 6.
16 H.N., XI, 53.
17 De usu Pharmaceutices in consarcinandis medicamentis isagoge. Autore Th. Lepseignio.
18 H.N., XI, 22, XV, 7, XXI, 18.
19 De materia medica, Gr. et Lat., I, c. 16.
20 Chomel, Huishoudelijk woordenboek, op h.w. Kemelgras.
21 Schleiden, a.w., S. 300, waar nog meer groote exemplaren van rozen vermeld worden. Von Kloeden, Erdkunde, 3e Aufl., II, S. 360.
22 Wat ik over deze vijanden mededeel, is grootendeels genomen uit Wesselhöft, Der Rosenfreund, 4te Aufl., S. 119 volg., en Snellen van Vollenhoven, Gelede dieren in Nederland.
23 Schlagintweit, a.w.
24 Les Roses. Histoire, culture, description, par Jamain et Forney, p. 21.
25 Primitiae monographiae Rosarum, in Bulletin de la société royale de botanique de Belgique, VIII, p. 226, en XI, p. 1.
26 H.N., XXV, 4.
27 A.w., S. 289.
28 A.w., S. 290.
29 Rosarum monographia.
30 Les Roses peintes par Redouté, décrites par Thorry.
31 A.w., S. 304.
32 Die Rosen der Schweiz, S. 1.
33 Schleiden, a.w., S. 317, noot 10.
34 Dietrich, Geschichte des Gartenbaues, S. 263.
35 Bloemen en insecten, in den Volksalmanak der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, 1874, blz. 117.

36 Wochenschrift für Gärtnerei und Pflanzenkunde, 1858; Bäume, Sträucher und Halbsträucher, welche in Mittel- und Nord-Europa in Freien kultivirt werden, Th. 1, 1869.
37 De Flora van Nederland, 2de uitgaaf, II, blz. 94.
38 A.w., S. 200.
39 Eene nalatenschap van Karel den Groote, in den aangehaalden Volksalmanak, blz. 135.
40 Suringar, Handleiding tot het bepalen van de in Nederland wildgroeijende planten. 2e druk, blz. 192.
41 Roses, or a monography of the genus Rosa.
42 Herodotus, I, 195.
43 Hehn, Kulturpflanzen und Hausthiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie in das übrige Europa, 2te Aufl. S. 213.
44 VIII. 138.
45 Historia plantarum, VI, 5.
46 Varro, De re rustica, I, 16, 35; Palladius, De re rustica, III, 21, IV, 8, XII, 11; Columella, De re rustica, I, praef., p. 198, 391, 918, 934, 1003, uitg. van Gesner. Vgl. Plinius, H.N., XXI, 4, 11.
47 Epistolae, VI, epist. 6.
48 H.N., VIII, 41, XXI, 4. Vgl. Vegetius, De arte veteriania, III, 84, uitg. van Gesner.
49 Epigr., VI, 80, vertaling van Dr. Berg. Vgl. VI, 22, XIII, 127.
50 De opsoniis et condimentis, I, 2, p. 23, uitg. van Bernhold.
51 De re rustica, VI, 13.
52 H.N., XIV, 19, XXI, 18.
53 A.w., I, 14, p. 2.
54 Lampridius, Heliogabalus, p. 311 en 313, uitg. van Boxhorn.
55 A.w., S. 134.
56 Strabo, IV, 34; Caesar, B.G., II, 17; Spartianus, Hadrianus, p. 18, uitg. van Boxhorn; Lindprandus, Antapodoseos seu rerum per Europam gestarum libri VI, bij Pertz, M.G.S.S. V, p. 275.
57 Von Cohausen, Das Rheingauer Gebück, in: Annalen des Vereins für Nassauischer Altherthumskunde und Geschichtsforschung, Bd. XIII, 1874.
58 Das Rosengarten Lied en Zwerg Laurin in: Der Heldenbuch in der Ursprache, von Von der Hagen und Primisser, II, S. 188 en 160.

Nacht. Eene phantasie.

Gij een man, naar den wil van schoolmonarchen? - Gij, die achter een eeuwig rouwfloers uw gelaat verborgen houdt, als eene nimmer te troosten weduwe - gij zoudt iets anders kunnen wezen dan vrouw - en vrouw vol vrouwelijkheid?

Laat de ochtend man zijn: de schallende knaap, die komt aangehuppeld met blos op de wangen, met goudglans op de blonde lokken, terwijl hij lachend den blinkenden waldhoorn zich aan de lippen brengt, en toetert, dat vogels en menschen er van ontwaken. Ook de dag zij man: de sterke en luidruchtige, wien 't zweet parelt op 't voorhoofd, en wien de spieren zwellen onder de ruigte der naakte armen, als hij de zweep legt over de brieschende zonnepaarden. Maar juffer zij de stille, mijmerende avond -, eene juffer, zoo ge wilt, wier hartje treurt om den weggereisden beminde, of om vervlogen stonden van geluk -, eene juffer, gezeten op een zodenbank, met 't hoofd geleund op de hand, strak turend naar 't avondrood, dat zich weerkaatst in de vochtige oogen, en waartegen de ranke, roerlooze gestalte donker zich afmaalt. En vrouw zij ook de nacht - vrouw vol vrouwelijkheid, dat is, wezen vol passie en mysterie, wezen vol schoonheid en goedheid en duivelarij.

I.

De Nacht een man! - Ik herken hieraan weer den weinig dichterlijken aanleg, 't gemis aan ingeboren verbeeldingsgaven bij mijn Nederlandsch volk, of misschien bij mijn Nederlandschen volks bovenmeesterkens. Er zijn mannelijke beelden denkbaar van den Tijd en van den Dood - niet van de, den - - nu ja, ook ik schrijf hier DEN Nacht, omdat ik van tucht houd.

Maar ik denk DE; en ik tart al Neêrland's taalgeleerden (zoo de drokke arbeid der wettenmakerij hun een oogenblik respijt laat tot eene niet gansch onnutte inspanning van 't voorstellingsvermogen), zich 't begrip n a c h t in een anderen persoonsvorm voor den geest te halen, dan als eene koningin Astrofiammante, die een sluier draagt van de kruin tot de voeten, aan wier diadeem eene enkele ster flonkert, en wier aangezicht, volgens den goeden Papageno, 'k e i n s t e r b l i c h ' A u g e j e g e s e h e n .' De beeldende veelgoderij der Ouden bood onder anderen dit voordeel, dat de taal voor een goed deel gevormd werd door dichters en kunstenaars, niet door schoolmeesters; dat is, door menschen die meer op den zin, dan op den klank der woorden acht gaven.

Vrouwe dan - moeder des slaaps en der ruste, maar moeder ook van droomen en spoken - verneem dat ik u liefheb in vreeze. Machtige koningin Astrofiammante - ik sta sidderend vóór u, als wijlen prins Tamino. In uwe duistere heerlijkheid heb ik mij verliefd - en toch doen uw stem en aanschijn mij beven.

II.

De stem van den nacht.

Haar grondtoon is de stilte. En klanken zonder tal verheffen zich daar bóven, in geheimzinnige harmonie. De zang des winds, 't ruischen van water, 't suizen van gebladerte, de kreten van nachtvogels, de gil van een in zijn slaap besprongen dier, en duizend geluiden die geen naam hebben, zij dreunen, of fluisteren, of huilen met dien grondtoon samen tot vreemde accoorden. Duizend voorwerpen en wezens, die stom zijn over dag, hebben stemmen in den nacht. En al die stemmen verheffen zich grillig; zij zwellen, verflauwen, verstommen, gaan voorbij. Alleen de eeuwige grondtoon blijft: 't zwijgen.

't Aanschijn van den nacht.

Het is duisternis. Of vonken en bleeke stralen dit uitspansel van zwart al vluchtig doorboren; of zelfs kunstvlammen hier en daar een stip helder verlichten - 't duister alom is er des te zwarter door.

Zwijgen en duisternis -, wie verstaat ze? - Zij zijn grondtoon en grondkleur van den nacht niet slechts, maar van 't Heelal. In de eindelooze ruimte, in welke de hemelbollen zijn

als speldeknoppen in een berg, heerscht eeuwig stilte, heerscht eeuwig nacht. Verhieven al de schepselen dezer aarde tegelijkertijd hunne stemmen; paarden de stormen aan dit koor hun geweldigst loeien, de wateren hun bruisen, de wolken haar donder, de vulkanen hun grommen, en al de helsche werktuigen waarmeê de menschen elkander dooden hun knallen en bulderen - nog zou dit gerucht in de stilte der sferen niet verder reiken, dan 't klingelen eener scheepsbel over de zee. Ploften al de zonnen aan weerszijden van den melkweg te zamen tot één kogel van licht - de glans zou zoo min den nacht der oneindigheid kunnen opklaren, als 't baken op de rots zijn schijnsel werpen kan op genen oever des oceaans. Zwijgen en duisternis zijn alles in de schepping - klank en licht luttel méér dan niets. De dag is bijna nergens - en dan nog even maar. De nacht is schier overal - en voor eeuwig. Wie onzer - die ons kinderen des lichts en des daags noemen, die buiten dag geen leven, en buiten licht geen hope hebben -, wie onzer verstaat dit?

III.

Van de koningin Astrofiammante sprak ik - van de koningin uit de *Zauberflöte*, die de blonde Pamina tot dochter, de drie dames in den rouw tot gezelschapsjuffrouwen had.

Maar dit is eene tooneel-koningin; - men schept er in twaalf minuten een dozijn, met behulp van twaalf sleepjaponnen en wat kralen. En de nacht, waar Astrofiammante de verpersoonlijking van was, is een tooneel-nacht, 't werk van den man aan de gaskraan.

Foei! welk een bedrog! De gaslichten in de zaal en achter de schermen werden half neergedraaid - en dat heette zonsverduistering. Een vlegel bonste met zijn vuisten tegen een lap blik - en dat moest donder voorstellen. Een bergwand opende zich; tronend op een maansikkel, onder een eereboog van starren, zweefde Astrofiammante te voorschijn. Maar ik zag, door de gaatjes in 't doek, die aan planeten moesten doen gelooven, den onhandigen tooneelknecht de kaarsen snuiten. Ook had de kerel den smeerpot vergeten, zoodat de wielen onder Harer Majesteits maansikkel knarsten om er deernis meê te krijgen.

Foei! dit was alles valsch! - Met valsche nachten en nachtvervalschers wil ik eerst afrekenen.

Is hier wel iets echt in Astrofiammante's omgeving? - Laat ons zien!

Niet echt, voorzeker, is Pamina's betooverende schoonheid. Ik ken de prinses van nabij (h o n i s o i t q u i m a l y p e n s e); en ik mag u in vertrouwen verzekeren, dat de gezichts-as van haar hemelsblauw rechteroog aanmerkelijk in richting van die van 't linker afwijkt -, in goed Hollandsch, dat zij scheel ziet; voorts, dat 't koraalrood harer lippen bezwaarlijk een vurigen kus zou kunnen verduren; dat zij straks een viertal van heur paarlwitte tanden zal ter ruste leggen in een glas water op haar beddetafeltje; dat op hetzelfde beddetafeltje haar zwellende boezem eene plaats zal vinden; en dat, wanneer hare weelderige blonde tressen zullen gehangen zijn over de leuning van een stoel naast hare legerstede, gij u met smarte zoudt kunnen verbazen (waren niet de binnenkameren dezer Vestale voor onbescheiden blikken hermetisch verzegeld) over de mogelijkheid van zóó groote schraalte in wezen, bij zulk een overvloed, in schijn. - Niet echt ook is prins Tamino's plotseling opkomende verliefdheid, zoomin als 't ravezwart van zijn door de natuur met koperglans overgoten knevel. ‘*Dies Bildniss*,’ zingt hij, ‘*ist bezaubernd schön, wie noch kein Auge je geseh'n!* - en om hem 't te hooren zingen, is waarlijk een genot. Doch 't ronde vergulde lijstje in zijne hand omsluit heel iets anders dan Pamina's welgelijkend konterfeitsel. De prins drukt 't wel hartstochtelijk tegen zijne borst, en werpt er verterende blikken op; maar hij geeft daarbij inderdaad slechts gehoor aan mogelijke ingenomenheid met zijn eigen mannelijk gelaat: want 't lijstje omvat een brokje spiegelglas, met behulp waarvan Zijne Koninglijke Hoogheid 's ochtends zich pleegt te scheren. - Dan Sarastro! Hij is ontegenzeggelijk een man van gebiedende houding en edel postuur. Welk een majesteit en zalving in zijn ‘*O Isis und Osiris!*’ En wanneer hij, bij 't tweede couplet van 't‘*In diesen heil'gen Hallen*,’ in vervoering geraakt over de menschenliefde, die zelfs den vijand vergevingsvol in de armen sluit, dan gevoelt men waarlijk roeping om bij dezen Egyptischen Socrates een weinig in de leer te gaan. Maar bespied hem straks in de bierknijp, achter zijn vierde glas ‘erlanger’ en zijne tweede portie spiegeleieren! - Velen zijner priesters zult gij daar mét hem vergaderd vinden - allen offerend, met aangezichten rood van heilige geestdrift - allen lof-

liedgalmend, met kelen schor van vrome aandoening - voor Isis wierookdampen zwaaiend uit meerschuimen pijpekoppen - voor Osiris de gewijde boeken openslaande bij schoppenboer en klaverenvrouw. Desgelijks met anderen. De drie géniën zijn zoo min géniën als gij of ik; - die ééne, de liefste, is moeder van een talrijk kroost; die andere flikt in haar vrijen tijd verlepte koningsmantels op; en de derde heeft in haar ledige uren wel erger gedaan. Wanneer de geharnaste mannen, met kaarsen op hun blikken helmen, bij de poorten van den Isistempel post vatten, dan denken zij niet aan de ontzettende dingen die daar binnen staan te geschieden, aan vuur- en waterproef, aan Tamino's heldendeugd en Pamina's trouw -, maar aan de borrels, die er op de weldra verdiende twaalf stuivers zullen kunnen overschieten. En zóó al verder. Alles valsch hier.

Maar 't is eene valschheid die niemand bedriegt. En echt, echt is hier toch de muziek van Mozart; echt is 't genot der kenners, wien 't gegeven is al hare zoetheid en verhevenheid te waardeeren; echt is de vreugde der eenvoudigen, wien voor 't minst de liefelijke melodieën blijdschap gieten in 't gemoed, en die nog lachen kunnen om de, och zoo zoutelooze, maar dan ook zoo goedige en onschuldige aardigheden. Daarom kan de illusie levendig zijn, al weten we wat er plaksel en lapsel en blanketsel is op dit tooneel, en al zitten we in een dompig zaaltje, bij walmende gasvlammen, broederlijk inademende elkanders adem. Wij luisteren en zien toe, half als kenners, half als eenvoudigen. Wij zijn kinderen op nieuw: kinderen, als toen we voor 't eerst deze muziek hoorden, in deze antieke wonderwereld meeleefden. Wij droomen, der werkelijkheid ontheven door den onafgebroken stroom van reine, Duitsche melodie - bedwelmd door 't zoet mysticisme, bekoord door de innigheid en blijmoedigheid, gesterkt door de klaarheid, de zonnige frischheid in deze muziek.

Deze muziek van Mozart's *Zauberflöte!* - Welk eene openbaring zou mijn leven armer geweest zijn zonder haar! - En gij, haar schepper - beminnelijkste en begaafdste aller menschen - zoo er in de ruimte buiten onze bevatting eene plaats mocht wezen waar de Nacht gebannen is -, die plaats moet de uwe zijn. Want u, zoo iemand ooit, had 't licht uitverkoren als zijn lieveling.

IV.

Er zijn andere, meer wezenlijk valsche nachten, dan die van 't tooneel. Zij hangen met 't ondergaan en 't opgaan der zon niet zamen. Zij zijn knutselwerk: knutselwerk van hen, die den dag in nacht zoeken te verkeeren, omdat 't duister hun beter dient, of omdat hunne oogen ingericht zijn als die der katten.

De directeur eener gasfabriek (gewezen vetkaarsenmaker, en vetkaarsenmaker nog altoos in zijn hart, maar door den drang der tijdsomstandigheden bekeerd tot 't gebruik van 't moderne steenkool-extract) riep onlangs zijn stadgenooten bij elkander, en sprak hen aldus toe:

'Medeburgers! Die groote, glimmende bol daar, die elken ochtend uit de zee opduikt, en die gij "zon" noemt, zal u in 't verderf storten. Haar licht is te sterk; uwe oogen kunnen 't niet verdragen; het zal ze verblinden -, en gijlieden, blind geworden zijnde, zult 't pad vóór uwe voeten niet kunnen onderscheiden; in 't duister rondtastende, zult gij ganschelijk verdoold geraken, totdat gij jammerlijk neerploft in de groeven en diepe kuilen rondom, uit welken geen macht u zal kunnen redden. Daarom, zoo gij dit vreeselijk uiteinde van u afwenden wilt, luistert naar mijne woorden! Laat neder uwe valgordijnen; bevestigt met grendels uwe vensterluiken; verbant de valsche zonnestralen uit uwe huizen; en bedient u van 't licht dat i k u bied! Mijn licht is goed; mijn licht is zacht; mijn licht heeft nog nooit iemand doen klagen over te fellen glans. Het is waar, dat gij er eene kleinigheid voor te betalen hebt, terwijl 't zoogenaamde zonlicht u om niet verstrekt wordt. Doch is 't behoud van uwe gezichts-organen, is redding van een wissen val in de bovengezegde diepe kuilen niet de opoffering van eene kleinigheid waard! - O! indien gij wist hoe goed wat schemering is voor de oogen - ja, hoeveel veiliger 't is (lettende op de meervermelde diepe kuilen), schier in 't duister te blijven zitten bij eene kleine gaspit, dan zich 't gezicht te laten verbijsteren en verblinden door den duivelschen glans der zon! Maar m i j kunt gij gelooven op mijn woord; inderdaad, gij m o e t mij gelooven: want i k heb patent: i k ben door de hoogste overheid gemachtigd om licht te doen schijnen over deze stad. Medeburgers! de zon heeft g e e n patent - de zon

is n i e t gemachtigd! Medeburgers! 't licht der zon is valsch; en mijn licht is goed, is zuiver, is gezond en onfeilbaar! In den kuil met de zon!'

Dezen man noem ik een fabrikant van valsche nachten - een dagvervalscher. Niet veel beter acht ik zijn neef den philosoof, voorheen tinnegieter van beroep, die den volke zoekt aan 't verstand te brengen, dat alle licht tegader, zonlicht en gaslicht, lamplicht en kaarslicht, ijdelheid is; dat er tusschen licht en duisternis, wel bekeken, geen verschil bestaat, daar duisternis maar negatief licht is, en licht maar negatieve duisternis: twee negatieven dus, die noch afzonderlijk noch zamen ooit een positief kunnen vormen; wijders, dat 't dierlijk leven machine-werk is: 't afloopen van een slordig ineengezet uurwerk - de rest inbeelding en waan; ja zelfs, dat men met evenveel recht zich kan inbeelden niet te leven, als wel - e r g o , dat de mensch die niet geboren werd, even slecht, of even goed, of beter nog er aan toe is, dan de mensch die wel geboren werd!

Er i s nu eenmaal eene zekere mate van daglicht en waarheid en vreugd en deugd en hope in dit leven. Ik beweer niet dat zij ruim is -, maar zij i s ; en wie ons haar zoeken te verkleinen of te ontrooven, die noem ik dagvervalschers. Zij zijn een taai slag, die van alle gildebroeders (wijnvervalschers, meelvervalschers, woordvervalschers, feitvervalschers, smaakvervalschers enz.) de oudste brieven hebben.

En nachtvervalschers noem ik hen, die van den nacht dag maken. Men heeft er slimmere, dan de koningin Astrofiammante. Deze brave dame toch, na haar kroon en scepter te hebben neergelegd in de kleedkamer, en thuis, in gezelschap van hare dochter Pamina (met wie zij samenwoont op gemeubileerde kamers boven een spekslager in de Beerenstraat), zich verkwikt te hebben aan leverworst en koffie, ligt thans rustig op één oor, en snorkt. Wat kan men beter? De nacht is om te slapen.

Maar de overtreders die ik bedoel, al bedrijven zij misschien geen kwaad, doen juist des nachts dat ééne goede niet. Zij waken - tot schade voor zichzelf, of tot ongerief voor hun medemenschen.

Tot schade voor zichzelf waakt jonker Kareltje. Wanneer

dit manneken ten vier of vijf uur 's ochtends in bed stapt, is 't vroeg voor hem. Blokt hij zoo zwaar voor een examen? - Och neen! Ik zou hem in dit geval meer onverstand dan ondeugd verwijten. De oude luiden hadden een spreekwoord vol heilzame wijsheid: ‘wie zich doodwerkt, wordt onder de galg begraven.’ Juist! Wie zich geen kennis inpompen kan zonder zijn nachtrust en speeltijd en blos er aan te geven, die moet maar flinkweg inzien dat hij te hersenloos is voor deze geëxamineerde wereld, en maar tevreden zijn met domme gezondheid. Hij moet desnoods als matroos gaan varen. Temet wordt hij dan nog een veel grooter man, dan hij ooit had durven droomen. Want voorwaar, zeg ik u, Julius Caesar was n i e t geëxamineerd; en toen Christophorus Columbus den voet zette op 't strand der Nieuwe Wereld, had hij ten aanschouwe van de verbaasde Antillen-bewoners geen enkel diploma, niet de kleinste acte betreffende eene bevoegdheid tot 't verstrekken van lager, middelbaar of hooger onderwijs kunnen overleggen. Nochtans rekent de wereld deze mannen onder hare halfgoden.

Wat doet dan jonker Kareltje, dat er zijn wangetjes zoo flets, zijn oogjes zoo dof, zijn knietjes zoo knakkerig maakt! - Hij aapt in Den Haag den Parijschen m e r v e i l l e u x na. De Fransche romannetjes en de Fransche educatie hebben 't hem gedaan. L e v i n , l e j e u , l e s b e l l e s - - o wee! 's ventjes wil is goed; hij beseft zoo grondig wat een g e n t l e m a n toekomt en knap staat -, maar hij heeft de kracht niet. 's Nachts, als 't tegen klokke twaalf loopt, zakt zijn hoofdje als eene verlepte dahlia op zijn schouder; veel liever dan nog voort te dobbelen, ging hij naar bed; veel beter dan nóg meer bourgogner bij nóg meer oesters in 't boudoir van Laïs, smaakte hem een kop thee uit den eerzamen trekpot van zijne mama de douairière. Maar de h a u t t o n , en zijn kameraden, en al die v i c o m t e s te Parijs! -, zou jonker Kareltje niet kunnen volhouden wat dézen volhielden? - Daar was de jonge burggraaf Réginald de Bambouche, die in één nacht twee kasteelen en 50,000 franken in contanten verspeelde, vervolgens bij Tortoni met champagner twaalf vrienden en 't halve c o r p s d e b a l l e t een roes aanzette, daarna zich ververschen ging met een mazurka in Mabile, en ten slotte, bij 't ochtendkrieken, in 't Vincenner-bosch eene a f f a i r e d'h o n n e u r ging uitmaken met een Russischen baron, wien hij heel even een kogel in de hersens joeg, vlak tusschen de oogen -, na al hetwelk

hij er nog uitzag als een rozeknop op een Juni-morgen, frais et riant comme l'aube. En dan die fameuse viveur, de hertog De Blaguefontaine! Staat 't van hem niet geboekt, dat hij tot twee dagen vóór zijn overlijden (welke diep betreurde gebeurtenis in zijn 67ste levensjaar plaats greep) kracht en geest behield tot al de fashionable verstrooiingen, waarmeê de bloem der maatschappij haar beminnelijken levenslust pleegt bot te vieren - van 't uitrukken eens schelknops af, tot 't verleiden van 't bruidje eens lummeligen bourgeois?-Eh, mon Dieu! Il faut bien s'amuser un peu! Il n'y a que la canaille qui se met en peine!

Tot ongerief voor zijn medemenschen waakt oom Jasper. Ik weet niet of deze goede oude heer ooit op zijne manier den jonker Karel heeft gespeeld; - wij allen hebben gezondigd in veel; en niets is onaangenamer, wanneer men eenmaal vader of oom is geworden, dan de tippen van den sluier der vergetelheid door eene onkiesche hand te zien opgetild. Doch wat oom Jasper ooit, in Kareltje's trant, aan den vóórnacht mag te kort gedaan hebben, dat ontsteelt hij nú aan den nánacht. Hij is als zekere hanen, die 's avonds ten elf uur reeds met schor gekraai den ochtend beginnen aan te kondigen; of als zekere volijverige kerkgangers, die al plaats komen nemen voor de avondpreek, wanneer de middagpreek nog in vollen gang is. De waardige man, zelf na vier of vijf uur niet meer kunnende slapen, rijst met groot gedruisch ten bedde uit, om van de daken te gaan leeraren dat de morgenstond goud in den mond heeft -, hetgeen bepaald eene onwaarheid is, behalve voor koemelkers, tuinders, hengelaars en, twee- of driemaal 's jaars, voor poëten, die de geneugten van melken, tuinieren en hengelen idyllisch wenschen te bezingen. Oom Jasper (gelijk alle welmeenende oude lieden met eene manie) spaart daarbij niemand en niets. Van den staljongen die de laarzen poetst, tot de lieve dochter die aan de ontbijttafel berecht - alles moet er uit, wanneer sinjeur begint te spoken. Ten zeven uur 's ochtends heeft de oude man al ontbeten, zijne pijp al gerookt, zijne courant al gelezen, zijne bloemen al begoten, zijn koetsier al bekeven, zijn tuinman al op taak gesteld -, alles reeds afgedaan wat er met mogelijkheid, buiten eten, drinken, rooken en slenteren, in den loop van den dag voor hem te doen kan vallen. Ten acht uur verveelt hij zich; ten negen uur geeuwt

hij; tegen den middag dommelt hij; en na den maaltijd slaapt hij den slaap der verzadigden; - hierna is hij de éénige in 't huis, die 't vreemd vindt dat hij 's nachts van rust verstoken blijft. Hoe alles om hem henen geeuwt en dommelt, zal ik niet beschrijven, 't Meest beklaag ik mijne schoone nicht, oom Jasper's dochter. Want voor haar, die aan 't verkeeren is, en dus op mooie zomeravonden eene bijzonder sterke neiging gevoelt tot astronomische waarnemingen, moet 't ten tien uur soupeeren en 't ten half elf naar bed gaan nog harder straf wezen, dan 't onverbiddelijk appèl ten zes uur 's ochtends rondom de boeken des Ouden en des Nieuwen Verbonds.

Tegen dagvervalschers als die gewezen kaarsenmaker en zijn neef waarschuw en strijd ik. Zij zijn gevaarlijker dan al wat er rondsluipt in den nacht, met tand of met dolk.

Om nachtvervalschers als jonker Karel bekreun ik mij niet, wijl de wereld er te rijker om is, hoe spoediger zij zich arm en dood hollen in den mallemolen der ijdelheid.

Despotieke ochtend-herauten als oom Jasper weer ik uit mijn huis.

En hiermeê genoeg over deze categorieën van onaangename menschen.

V.

Ja, Nacht - gij zijt vrouw.

Of wiegt gij niet, als eene moeder, al de kinderen der aarde in slaap, zoodat zij van arbeid en nooden verpozing vinden in vergetelheid? Dekt gij hun niet de moede oogen met de vleugelen uwer duisternis? Sust gij hen niet ter ruste met uwe stilte?

Maar dit alles zou een man ook kunnen. Morpheus was een god.

Slechts zooals gij 't doet, zoo grillig en ongewis, zoo onlogisch en onverklaarbaar - zóó vermag slechts eene vrouw 't, eene godin.

Nacht, waarom zegent gij de boozen met den slaap van rozen of ossen - ook na eene zwelgpartij? terwijl gij zoo vaak 's levens balsem weigert aan den goede, of den rechtvaardige in

zijne sluimering kwelt met visioenen uit de hel - zelfs na 't soberst avondeten?

Ik zal van mijzelf niet zeggen dat ik een rechtvaardige ben. Maar toch, wie heeft er reden mij eene plaats toe te wijzen onder de boozen en de bokken in dit leven? - Stal ik ooit een appel uit een snoepwinkeltje, of een millioen uit de kas eener bank? Roofde of brandschatte ik ooit? Praatte ik ooit een argeloozen medemensch bedorven vijgen of bankroete spoorwegwaarden aan? - De lastertongen mijner vijanden verstommen. Een booze ben ik niet.

Welnu -, m i j gunt de Nacht geen nacht, in welken zij mij niet martelt met droomen die u i t den booze zijn. Ik raas, ik schrei, ik schrik in mijn slaap; ik kan geen oog luiken, of als een riet voel ik mij voortgesleurd in een maalstroom van ontmoetingen en wederwaardigheden, tegen welken ik te eenenmale machteloos ben.

Nu voert een schip mij weg naar 't einde van de wereld; niet eens is mij de tijd gegund om mijn geliefden de hand te drukken; ik doorlijd op 't levendigst de onvergetelijke smart van scheiden. Dan holt een woedende stier mij na, of vind ik mij gebeten door een dollen hond. Van eene rotspunt in een afgrond te vallen, en dan, halverwege naar beneden, door een ontzaggelijken roofvogel te worden aangegrepen en verslonden, is eene gebeurlijkheid die bij mij d e f a c t o geen nieuwe aandoeningen wekken zou - zóó vaak is ze mij in den droom overkomen. Straks ben ik op een pleizier-reisje. Ik heb, in 't aangenaamst gezelschap dat ik begeeren kan, mijne tent opgeslagen ergens in Kashmier, of op Madeira, of in de tuinen van Shiras, of wáár 't maar genoegelijk heeten mag voor den mensch te vertoeven. Na eene wandeling door de schilderachtigste dreven, verrast mij een landelijk maal onder een priëel van mirten en jasmijn, met gratis uitzicht op bloemrijke vlakten, links aanzwellend tot hemelhooge bergen, rechts verglooiend tot waar de blauwe zee den strandzoom wascht. 't Dampende wildbraad en de tintelende wijn geuren mij toe; ik schuif bij; ik zal juist een brok in den mond brengen - -, dáár wekt mij 't kloppen van de al te plichtgetrouwe dienstmaagd, die mij komt herinneren dat 't Januari is, dat ik op en uit moet in kou en sneeuw, en dat een bijzonder zwaar stuk werk dien dag mij te verrichten staat, tot sterking waartoe een ontbijt mij wacht van

oudbakken boterammen. O troostelooze werkelijkheid! - Een ander maal droom ik een Arabier te zijn, een deftig, rechtgeloovig Muselman, die thans van zijn goed geloof en goede werken de smakelijke vruchten geniet in zijns profeten paradijs. Hoeri's, de onweerstaanbaarste, huppelen mij te gemoet -, ik wil ze kussen - -, maar als ik mijn lippen aan de hare hecht, is de gewaarwording onwelriekend: want de mooie gezichtjes zijn verdwenen, en 't levend koraal, waar ik mijn mond meê in aanraking dacht te brengen, is veranderd in een voorwerp dat ik van alle voorwerpen ter wereld 't minst gaarne kus: de pantoffelzool van een weleerwaarde.

Ook doorsta ik in den slaap niet zelden avonturen als de volgende -, ijselijke hersenspelingen, na welke ontwaken, ook op den kilsten winterochtend, met de verdrietigste taak en 't oudbakkenst ontbijt in 't vooruitzicht, zaligheid is:

Ik was Sultan Abd'ul Aziz. Maar Sultan was ik niet meer. Ze hadden mij iets gedaan -, ik kon mij niet helder voorstellen wát, of waarom -, maar 't scheen wel dat ze mij gevangen hadden willen zetten. Ja! ik zat gevangen. In eene glazen kooi zat ik, zóó nauw, dat ik mij maar even er in keeren kon. Om mij heen eene onafzienbare woestenij, doch die, nog vóór ik tijd had gehad mij er eenzaam in te voelen, allengs overal aan de kim zich begon te bevolken. Menschen trokken aan, bij honderdduizenden. Vrouwen voorop, die, dansende hand aan hand, mij naderden in een ontzettenden cirkel. Daarachter mannen: soldaten, boeren, bedouienen, priesters en slaven, allen op mij losrukkende, zwijgend, met afgemeten pas en gebogen hoofden. Die mannen waren mijn onderdanen; de vrouwen waren uit mijn harem. Eensklaps stonden allen stil, en wierpen zich voor mij in 't stof, zoodat geheel de onafzienbare vlakte rondom mij dicht overdekt was met gekromde ruggen, en eene grauwe zee geleek, wier golven plotseling verstijfd waren. Tegelijkertijd versmolten als een nevel de glazen wanden van mijn kerker. Ik voelde mij vrij. Woedend om den smaad mij aangedaan, wilde ik ijlen over de ruggen heen, om met mijn hielen deze rebellen te vertreden. Maar nog vóór ik mijn sprong had kunnen nemen, was een eerwaardig imam naar mij toegestapt. Hij reikte mij eene reusachtige schaar, zeggende: ‘Heer, gij zijt Khalif! Beklim wederom uwen troon; wij willen weer uwe schapen zijn; scheer ons naar uw genadig welgevallen!’ - Doch ik, van wrevel mijzelf niet meester, zwaaide de gewel-

dige schaar, en knipte des ouden imams hoofd af, dat 't warme bloed mij spatte in 't gezicht. En als bezeten knipte ik om mij toe onder den drom. De schaar knarste; de hoofden rolden; de bloedstralen sprongen als fonteinen omhoog, mij in 't aangezicht; ik waadde door bloed en over lijken. Maar wat er toen opeens met de schaar gebeurde, was mij onverklaarbaar. 't Was iets verschrikkelijks. De schaar begon zich te wenden tegen mij - tegen den Khalif zelf. Hare lemmers werden rijen tanden; hare scharnieren gloeiende oogen; hare handvatsels klauwen en vlerken. Als ik met haar een hals wilde doorknippen, keerde zij haar vreeselijke kaken tegen den mijnen. Ik worstelde met haar; zij ging mij te lijf; handen en armen beet ze mij af. Eindelijk rukte ik mij los, en vluchtte, pijlsnel. Maar haar knarsend happen en 't gonzen van haar stalen vleugelen hoorde ik achter mij. Ik vluchtte, zelf gevleugeld aan de voeten. Dáár begonnen de lijken van de door mij verslagenen de handen uit te steken, en mij vast te houden bij mijn kleed. Ik kon niet voort - 't snorrend moordtuig achterhaalde mij - reeds voelde ik zijn ijskoude tanden mij in den nek dringen..... Toen ontwaakte ik met een schreeuw.

Nacht, waarom doet ge mij dit?

Het is omdat ge vrouw zijt, en omdat ge weet dat ik u bemin. Dáárom, o vrouw vol vrouwelijkheid, wilt ge, nevens uw schoon, ook uwe verschrikkingen mij onthullen. Waart ge man - gij zoudt geen medeman zóó kunnen kwellen. En maakte ik u 't hof niet, ik mal poëetje - gij zoudt mij blijven laten als de rozen en de ossen: zonder genot en zonder pijn: droomloos in den slaap, onvervaard in 't duister.

Maar nú droom ik - heden als een prins - morgen als een krankzinnige. En in 't donker ben ik bang.

VI.

Over deze laatste bekentenis zal men goedvinden mij uit te lachen.

Het zij zoo; - ik lach mee. Ha ha ha ha!

Maar, van lachen en bang zijn nu in ernst gesproken -,

gij, jonkman daar, die zoo hartelijk schaterdet - hebt ge lust en moed om eens te lachen zooals ik 't u voorschrijven zal?

Kom mee dan!

Ginds aan den straatweg, die van A. naar Z. voert, ligt eene oude buitenplaats, sinds jaren onbewoond: de Elzenhorst. Zij dagteekent uit den tijd toen 't voor kasteelen te laat, voor villa's nog te vroeg was; daarom heeft zij van 't kasteel nog de somberheid, van de villa reeds 't beverfde en bepleisterde, dat, verkleurd en afgeschilferd, haar tooit als een versleten bruidskleed 't lijk eener oude vrouw. Er zijn nog verscheiden dergelijke buitenplaatsen in Nederland, ofschoon haar aantal jaarlijks dunt. Met hare stijf vierkante, aan gevel en deurposten met leelijk krulwerk opgesmukte huizingen, haar vermodderde vijvers, haar rechte tuinpaden, haar verminkte beeldjes van saters en nimfen (grijnzende verklappers van den wansmaak onzer overgrootouders), maken ze op mij een naargeestigen indruk van vergankelijkheid, van verval en dood, veel erger dan de grimmigste ruïne uit de middeneeuwen. Stout en barsch en sober bouwden de heeren in den graventijd. Hoe zwak, hoe valsch was de geblankette stijl van 't geslacht dat ons eene eeuw vóórging!

Doch gij kent den Elzenhorst? - Goed. Dan zult ge ook weten dat de tuin achter 't logge heerenhuis zich vrij ver uitstrekt. Aan 't eind van dien tuin, bij een slootkant en onder zwaar hout, staat een bouwvallige koepel: een soort van chineesch tempeltje, naar den chineesachtigen trant van omstreeks 't jaar 1800. In dit gebouwtje (gij zult 't meermalen door de bakers van uw jongere broers en zusters hebben hooren vertellen) is indertijd iets voorgevallen - iets zéér onaangenaams, dat we, uit consideratie voor de familie van den Elzenhorst, nu maar niet oprakelen willen - en dat trouwens ook niets ter zake afdoet, wijl we immers allen, zooals we hier staan of zitten, hemelhoog verheven zijn boven 't bespottelijk bijgeloof alsof er aan dergelijke plekjes iets bijzonders wezen zou. Let nu op. Gij wandelt heden avond naar den Elzenhorst, geheel alleen, met een doosje lucifers en twee waskaarsen in uw zak. De oude huisbewaarder, die bij 't hek zijne woning heeft, laat u voor eene fooi wel binnen, zoo ge hem wijsmaakt dat ge nachtvlinders woudt vangen tusschen de

struiken. Nu hebt ge heel de plaats aan uzelf: geen kind zal u in den weg loopen. Ge hebt ruim den tijd om haar bij 't maanlicht te bezien; ge moogt u voor den geest halen hoeveel gezelliger 't hier moet geweest zijn toen 't huis bewoond, 't plantsoen goed onderhouden was, en toen freules, met hoedjes als vijgenmatten en middeltjes onder haar oksels, hier lanterfantten met jonkers, wier jaskragen hun reikten tot over de ooren. Alléén - denk er om! - zoo tegen middernacht richt ge uw schreden naar den koepel of tempel bovenvermeld, opent met dezen sleutel de deur van 't gebouwtje, en treedt er binnen. Wanneer gij de deur weer zorgvuldig achter u zult gesloten hebben (hetgeen ik u bepaald voorschrijf), is 't honderd tegen één, dat ge u in tastbare duisternis zult bevinden: want de vensterluiken zijn stevig dicht. Derhalve steekt ge met een lucifer uw beide waskaarsen aan. Rondkijkende, zult ge ook dán nog niet véél te zien krijgen: niets dan een vermolmden planken vloer, met gaten er in voor 't gerief der ratten, eene zoldering waar de spinnen haar kantwerk over hebben heengeweven, en vier kale wanden, die, blijkens beschimmelde flarden hier en daar, eenmaal beplakt moeten zijn geweest met een behangselpapier vol afbeeldingen van dikke mandarijnen, porceleinen pagoda's, vrouwen, visschen, draken en andere belangwekkende bewoners van 't Hemelsche Rijk. Slechts één voorwerp zal in deze holle ruimte dadelijk uwe aandacht trekken: een verweerde spiegel, tusschen twee der vensters in 't houtwerk bevestigd. Met dit stuk glas hebt ge trouwens juist te maken. Hoor toe! - Na driemaal, met de brandende waskaarsen in uwe handen, langzaam de kamer te zijn rondgestapt, blijft ge tegenover den spiegel stilstaan, heft de kaarsen hoog boven uw hoofd, blikt uw spiegelbeeld flink in de oogen, spreekt driemaal, luid en langzaam, uw eigen namen uit, en lacht vervolgens hardop, fiks uit de borst: Ha ha ha ha! Ha ha ha ha! Ha ha ha ha!.....

Deze regels stippen beduiden n i e t dat ge iets ijselijks zien of hooren zult. Ik zeg n i e t , dat gij, na uw schaterlach tegenover den spiegel, de kaarsen tegen den vloer zult smijten, en de deur uitstormen, met den dood op de kaken - en niet rusten vóór ge den koepel en 't boschje en heel den Elzenhorst ver achter u hebt. Ik rep geen woord van dit alles. Ik

vraag u enkel, jonkman, of gij lust gevoelt om er den grap eens van te hebben?

- Wel, natuurlijk! Op staanden voet! Kom mee maar!

- Met uw verlof! Gij moet wachten tot 't nacht, tot 't donker is. En gij moet alléén gaan, en eerlijk doen wat ik u voorschreef.

- En dan?

- Welnu -, dan zult ge kunnen ondervinden welk een prachtig ding 't is, sterke zenuwen te hebben. Ha ha ha ha! Ik wed, ge zult na de proef bedaard eene sigaar opsteken aan de vlam van een uwer waskaarsen, en dan nogmaals schateren - ha ha ha ha! - dat 't oude chineesche tempeltje er van waggelen zal, en de dikke mandarijnen op 't beschimmelde behangsel hun buiken zullen vasthouden van de weerpret. Ha ha ha ha!

VII.

> ''*s Lit alles hinterm Umhang jez und schloft; Und öb mit liichtem, Fuess und stillem Tritt E Geist vorüber wandlet, weissi nit*.'
> HEBEL.

Ik voor mijzelf herhaal - ik heb den m o e d te herhalen, wie er lache of niet - dat ik bang ben in 't donker. Ik kan niet zeggen waarom, voor wie, voor wat. Nooit heb ik een bietebauw of verschijning gezien; spookgeschiedenissen waren nooit mijne lievelings-lectuur; pekelzonden niet minder dan een ander, maar geen enkelen moord heb ik op mijn geweten (of 't moest van ettelijke Delftsche spreeuwen zijn); - en toch ben ik somwijlen angstig, schrikachtig, gejaagd, ja, kortweg b a n g in 't donker. Een geritsel doet mijn hart opspringen; een schemerschijnsel doet mij vervaard 't hoofd zijdelings wenden. Moedig ga ik dan zien óf er iets is, en wát er is - -, en er is niets, of iets heel onnoozels. Maar deze telkens herhaalde les maakte mij niet wijzer. Ik blijf, eerlijk beleden, bang in 't donker. Ik heb namelijk in mijzelf de zekerheid niet, dat er niet iets zou k u n n e n wezen; en ik voel, dat 't ontmoeten van zoo'n i e t s mij krankzinnig maken zou.

Hoe is dit?

Het is, doordien in den nacht ons een vermoeden bekruipt

van 't voor ons onzienlijke, dat de dag verbergt; - zeide ik u niet, dat de dag uitzondering, de nacht regel is in 't Heelal; en kunnen dus de bewoners van de duisternis niet eindeloos talrijker zijn, dan die van 't licht? - Het is, doordien wij des nachts, als we alléén zijn en in 't donker, onze hulpeloosheid beseffen - onze onmacht tegenover de machten die we gissen, vreezen, hopen dat bestaan - en die we niet kennen. Het is, doordien in de stilte van den nacht onze geest, door niets uitwendigs afgeleid, terugkeert in zichzelf, en dan, altoos bezig, zijne vlucht richt naar andere sferen: sferen, tot welken eene geheime verwantschap hem onweerstaanbaar aantrekt, en die hij tóch niet naderen kan, of hij moet verbijsterd afdeinzen. Het is.....

Het is niet zelden ook, doordien ik over mijn tijd ben opgebleven, en een paar pijpen te veel heb gerookt. Benijdenswaardig de bezitters van sterke hoofden bij sterke zenuwen, die pijpen kunnen rooken bij 't dozijn, en hardop lachen durven in afgedankte chineesche koepels!

Ha ha ha ha! Maar nú is 't dag; nú zijn we altegaar zoo dapper als majoors. Spoken? - bij kris en bij kras, ik zou er wel eens een willen zien! Onzinnig! Er zijn geen spoken; er is nog nooit eene spookhistorie behoorlijk historisch gestaafd; oudwijfsche verhalen leggen tot bijgeloof in 't kind den grond, Verhitte verbeelding doet bij den volwassene de rest. Daar hebt ge die aardigheid met den spiegel en de waskaarsen en 't lachen. Ha ha ha! Wat zou men anders zien dan zijn eigen gelaat, mal verlicht en mal vertrokken door de gedwongen grijns? En wat zou men anders hooren dan den weergalm van 't gekunsteld schateren? - Kinderachtig! Een echo, een ritselend blad, een knabbelend muisje, 't kraken van eene plank in een beschot, 't stenen van den wind door een luchtgat - dit kan men vreeselijks hooren in 't donker. Een afgedwaalde lichtstraal, eene schaduw, een vreemd gewassen boomstronk, eene te drogen gehangen kamerjurk - dit kan men ijselijks zien. Maar verzuchtingen uit eene ledige kleerkast, schimmen in beddelakens - - 't is inderdaad àl te zot!

Dát is 't. En tóch ben ik somwijlen in 't donker niet op mijn gemak. En voor de proefneming in den koepel achter den Elzenhorst bedank ik.

VIII.

Jammerde ik in den aanhef, bij mijne ontboezeming over de sekse van 't begrip n a c h t , om den ondichterlijken aard van de hooggeleerde kneders of draaiers onzer Nederlandsche taal - ik moet thans eene jeremiade slaken wegens de woordkarigheid dier taal in sommige opzichten.

Daar hebt ge bij voorbeeld 't woord ‘bang’, dat ik op de vorige bladzijden herhaaldelijk moest neerschrijven. Wel, wanneer men dit doet met betrekking tot zichzelf, is 't ver van aangenaam. Bang? - Ik ben een Nederlandsch schutter; en wanneer ik, met mijn snaphaan over den schouder, mee uittrek tusschen mijn krijgskameraden, die, ram-plan-plan, ram-plan-plan, recht schutterlijk voortsjokkend mij treden op de hielen - dan mag de wereld mij ridicuul noemen, doch, bij al wat ooit kruitdamp rook! geen lafaard. Honderdduizend monsterkanonnen en mitrailleuses! wáár verbergen zich de ellendigen, die mij zouden durven verdenken van bangheid, en die ik niet aan mijne bajonet zou rijgen als konijnen? - Bang? - Heb ik de gevaren van den oceaan en van 't exercitie-veld aan de Rotte getart zonder knipoogen, om nu mij voor bang te laten uitmaken? - Bang? - Een Nederlandsch schutter k a n niet bang wezen. Want al zou hij bang zijn uit zichzelf - hij bouwt onwrikbaar op zijn luitenant; en al zou de luitenant bang wezen uit zichzelf - hij vertrouwt in de ure des gevaars op zijn majoor; en de majoor weet wel dat de kolonel hem niet begeven zou, als 't water mocht komen aan de lippen; en de kolonel, die in wijn doet, is heilig overtuigd dat de wapenen van Nederlandsche schutters zegevieren m o e t e n , als in 't roemruchte jaar 1830, zoolang Nederlandsche schutters maar toosten blijven drinken op de verknochtheid tusschen Nederland en 't edel stamhuis van Oranje; en zóó stond, door alle eeuwen heen, de Nederlandsche schutterij pal gelijk eene steenrots. Bang? - Ik maak er den Nederlandschen taalvaderen bepaald een verwijt van, dat zij van dit begrip niet een aantal schakeeringen in de wereld hielpen, zoodat men zich van 't leelijke woord in geen enkel geval hadde behoeven te bedienen. Maar deze plompe lieden toonden van zulke fijnheden, van zulke kleurmengelingen in hunne manier van spreken geen besef; zij meenden dat men b a n g kon zijn, of n i e t b a n g - en

dat 't dáármee uit was. Zij dwaalden. Een schutter, die, op klaarlichten dag, zich verlatend op zijn duchtig en beproefd schietgeweer, zonder aarzelen gansch alléén eene vijandelijke armée berennen zou - hij kan in 't donker, met schietgeweer en al, aan den haal gaan voor eene rat. Hij is dan niet b a n g ; - laat ons op dezen landverdediger geen verdenking werpen, die slechts ons bloed of 't zijne, in tweegevecht gespild, zou kunnen afwisschen. Neen! b a n g is de Nederlandsche schutter ook dan niet; maar zoo de vaderen der Dietsche taal verzuimden een woord uit te denken tot juiste schildering van zijn gemoedstoestand - de moeders deden beter. Niet b a n g , maar e n g is onze schutter. Ziedáár 't woord, door mijne baker mij vermaakt, door eene reeks van kindermeisjes mij voorgezegd, door huisnaaisters zonder tal mij in 't geheugen geprent, met keur van toepasselijke aanwendingen. Eng.

't Was ‘eng’, een al te levenslustigen schoorsteenveger een solo te zien dansen langs den rand van de dakgeut. Een ‘eng’ gevoel was 't, als men bij 't naaiwerk eens even was ingedommeld, uit zoete droomen over Jan den afwezigen vrijer te worden opgeschrikt door 't neerstroomen van koud water langs den rug -, eene duvelsche grappigheid van een der apen van jongeheeren. Wanneer men in de keuken had zitten luisteren naar de wonderbare levensgeschiedenis van eene buurvrouw die ‘de helm’ had, dan was men er ‘eng’ van, naar den zolder te klimmen om turf te halen. Geen sprake, bij deze en soortgelijke gelegenheden, van bang-zijn. Men had eenvoudig te doen met een innerlijken, meestal moedig bekampten aandrang om zich ten snelste te verwijderen. Men was e n g . Eng is 't woord.

IX.

Zoo ben ik dan eigenlijk (om mijne vroegere onjuiste zegswijze ééns voor goed te verbeteren) in 't donker bijwijlen een ziertje e n g . 't Is precies, zoo als ik de vrijheid nam reeds vroeger te verklaren: ‘Nacht, moeder des slaaps en der ruste, maar moeder ook van droomen en spoken - verneem dat ik u liefheb in vreeze. In uwe duistere heerlijkheid heb ik mij verliefd - en toch doen uw stem en aanschijn mij beven.’

De vreeze en 't beven mitsgaders de droomen en de spoken

nu eens daargelaten - spreken we een weinig over den slaap en de ruste, over de liefde en de heerlijkheid bovengemeld.

Er is, na 't bevredigen van dorst of honger (van min gezwegen), geen zoeter lichamelijk genot, dan slapen - of liever, dan 't bewustzijn van in slaap te geraken, des avonds, en van nog niet ontwaakt te zijn, des ochtends. Wat 't stillen van honger is, weten slechts enkelen onzer; wat 't lesschen van dorst is, weten er velen; wat 't zoet is van in slaap zinken aan 't eind, of van luieren aan 't begin van den dag, weten we allen -, behalve sommige rampzaligen die aan slapeloosheid lijden, en die ik méér beklaag dan alle hongerlijders.

Zich door den slaap te voelen overmeesteren na een welbesteden dag -, welk een zegen! - Zie, dit is een wellust die den gezonde elk etmaal wederkeert, en in 't uitzicht op welken een dankbaar schepsel zich dagelijks verheugt. Want ook hier is 't uitzicht op 't genot rijker aan vreugde, dan 't genot zelf. Zich de oogen te wrijven, zich eens uit te rekken, en geeuwend te zeggen: ‘Wat zal ik goed slapen!’ -, mensch! waardeer 't hoog zoolang ge 't kunt! - Dan de leden te strekken en te dekken waar 't zacht en warm is - de oogen te sluiten, de dommeling te voelen heentrekken over 't brein, de poorten van Droomland allengs te zien opengaan -, sterveling! versmaad 't leven niet zoolang gij 't moogt!

En wat luieren te ochtend -, dat is, niet op de manier van jonker Kareltje: luieren óm te luieren, uit verveling of uit afmatting -, doch luieren gedurende 't uurtje tusschen klokslag zeven en acht, of acht en negen, wanneer men wel zou k u n n e n opstaan, maar nog niet b e h o e f t op te staan -, welk een weelde! - Uw droomen zijn geweken; maar vreemde beelden er uit, die u troffen, zweven u nog luchtig voorbij. De dag is voor u nog niet aangebroken; maar zijn licht en kleuren, zacht getemperd, omspelen reeds de welbekende voorwerpen in uwe kamer. Tusschen droom en werkelijkheid sluimert gij voort, nu eens de oogen luikend, dan met half geopenden blik turend op een figuurtje aan den wand, dat voor u schijnt te leven; of luisterend naar 't tjilpen van een vogel, naar 't bengelen eener klok, naar de verwijderde klanken van den aanbrekenden dag, die straks, aanzwellend tot een verward maar machtig koor, u 't luieren wel verleeren zullen. Gij ziet en hoort - maar niet helder nog, nog niet met 't recht besef

van wát 't is. Juist dáárin is 't genot van zulk sluimeren na den slaap. Dáárin; en in 't gevoel van de warmte die u zachtkens doortintelt, en in 't half bewustzijn van vergaarde nieuwe krachten, van versche levensgeesten, van welbevinden in één woord.

O! gelukkig hij, die dagelijks of dikwijls dezen overgang van slapen tot waken genieten mag: dien de werkelijkheid, al te koud en ruw, niet klaar wakker schudt zoodra hij de oogen opent, om hem met zweepslagen voort te drijven langs de baan van een nieuwen lijdensdag! Gelukkig hij, die aan den slaap geen vergetelheid behoeft te vragen, gelijk zoo velen, voor wie elk ontwaken een schrik is!..... Z i j t ge ooit zóó ontwaakt - zóó, dat ge schriktet van hetgeen de dag u brengen kwam - zóó, dat ge wenschtet, liever dan d i e n dag te doorleven, u te mogen neerleggen tot den slaap van welken geen ontwaken is?

Rust!

Rust ook van 't tobben over den jammer die ons erfdeel is, over de lijdens-raadselen onzer bestemming -, de slaap brengt ze. In den slaap broedt de geest niet over raadselen. Zelfs de geest des droomers fladdert wuft daarheen - ongebonden, onlogisch, gewetenloos, louter gewaarwording zonder gedachte. Hij staart in afgronden, zonder te huiveren; hij vergeet zich in verboden wellust, zonder wroeging of schaamte te voelen. Ware 't anders, hoe zou 't brein van den droomer bestand zijn tegen eene werkzaamheid die onafgebroken schijnt? - Slechts enkele hersendeelen, die stil mogen staan over dag, arbeiden in den droom. De edelere, die den mensch verheffen tot een verantwoordelijk wezen - zij droomen niet mee; zij rusten.

Rust!

Rust van smarte - hoe dikwijls heeft de slaap ze geschonken, als over de drooggeschreide oogen eindelijk de wimpers neervielen! - Waar nog tranen zijn, daar is ook nog slaap. En waar nog slaap is, daar is ook nog verademing.

Rust!

Rust van blijdschap! - Ook zij houdt u wakker, de woelige vreugd. Maar de slaap overwint ook haar, om haar frisch tot u te doen wederkeeren, wanneer gij gerust zult hebben. Als eene lachende bruid treedt de verblijdende gedachte 's ochtends

tot uw bed, om u te kussen bij 't ontwaken; - als eene furie de kwellende, om u te geeselen.

Rust!

Rust van al wat 't leven ons bereidt - wij smeeken ze af van nacht en slaap. Wij behoeven ze, van lief en van leed. En er is goddelijkheid bij veegheid in die behoefte. Want de steenen onder onzen voet slechts, die nooit waken, rusten nooit.

X.

Zoo nu niets zoeter is dan slaap voor de slaperigen - voor wakkeren is in zekere nachten of nachtelijke uren niets schooner dan waken. ‘Eng’, bang, of hoe ge 't heeten wilt - men begrijpt dán niet wat 't wezen mag. Men kan 't zijn in de donkere of halfverlichte kamers binnen de woningen der menschen, waar misschien booze daden bedreven werden, zeer zeker booze gedachten ontglipten in 't duister. Doch niet in de open lucht, in den tempel der natuur, met de sterren hoog boven zich. O! ik die binnen muren 's nachts vaak benepenheid des harten bekennen moet, en popelen der nieren - hoe heb ik genoten in 't donker daar buiten! - Wát zou ik dáár ook vreezen? - Menschen? - Maar ik heb u gezegd dat ik 's Konings uniform draag, en dat derhalve vrees voor menschen eene aandoening is die men mij niet kan toeschrijven zonder mij ten bloede toe te beleedigen. Geesten dan? - Maar 't kunnen slechts goede geesten zijn, die daar wandelen onder de sterren.

En onder de maan wandelen slechts goede m e n s c h e n . De boozen sluipen huns weegs langs de schaduwzijde der straat. De reinen van gemoed kuieren in 't volle licht, blinkende van deugd.

Zij kuieren; en als zij van 't kuieren moede zijn geworden, zetten zij zich op eene rustbank in een priëel, en staren vrouw Luna in 't bolronde aangezicht, en luisteren naar den nachtegaal, die helder kwinkeleert: ‘Tulululululululu! Verliefd! Verliefd! Verliefd!’

Zóó doen Lodewijk en Maria. En Lodewijk zucht, terwijl hij teer den rechterarm legt om 't ranke midden zijner veel-

beminde, en met de linkerhand Maria's rechtervingertippen vurig drukt: ‘De maan, ach!’

‘Och ja, de maan!’ zucht Maria.

‘De nachtegaal, o!’ snikt Lodewijk.

‘O, die nachtegaal!’ snikt Maria.

‘Maria, bemint ge mij?’

‘Ik heb u lief, Lodewijk.’

‘Zweer mij dan, bij gindsche schutsgodin van minnenden, die zoo mild haar zilveren stralen op ons nedergiet - zweer mij, Maria, dat ge uw armen Lodewijk trouw zult blijven onder al deze beproevingen!’

‘Dat zweer ik! Trouw tot in 't graf! De maan zij mijn getuige!’

‘Maria, hoe schoon moet 't daar wezen om te wonen!’

‘Wáár toch, Lodewijk? Ginds in 't Haagsche Willemspark?’

‘Neen, geliefde; daar boven, op de maan.’

‘Hoe heerlijk, ach!’

‘Geen prozaïsche menschen dáár, die eene dichterziel miskennen!’

‘Geen wreedaardige vaders, die een minnend hart zijne dierbaarste neiging ontzeggen!’

‘En dit om een weinig verachtelijk goud!’

‘Om een handvol nietswaardig bankpapier!’

‘Maria, geen hindernissen daarginds voor trouwe min!’

‘Geen tirannie!’

‘En geen geringschatting!’

‘Geen laag eigenbelang!’

‘En geen in een dwangbuis knellende maatschappij. Vrije liefde!’

‘En vrije lucht!’

‘Vrij geloof!’

‘En eene vrije woning misschien, zonder sleurig huiswerk!’

‘Zonder zieldoodend pennelikken om droog brood - O, Maria! als ik een luchtballon was, en naar de maan kon opstijgen, zoudt ge mee willen varen in mijn schuitje?’

‘Vraagt ge 't nog, mijn Lodewijk?’

‘Een hutje zou ons genoeg zijn, niet waar? Met u in een hutje op de zilveren maan! o zaligheid!’

‘In 't kleinste stulpje op de maan, met u! o blijdschap!’

‘De maan, ach!’

‘Och ja, de maan!’

Als zij opstonden, en langzaam huiswaarts traden, kwinkeleerde de nachtegaal hun na: ‘Tulululululululu! Verliefd! Verliefd! Verliefd!’ - En eene ekster, die niet slapen kon dien nacht, omdat 't haar te licht was, schaterde meê uit een noteboom: ‘Hèhèhèhè! Geen geld! Geen geld!’

Gij echter, veelgeplaagd hemellichaam - vrouw Luna, wat hebt gij wel gedacht, terwijl ge 't onderwerp waart van 't boven meegedeelde gesprek? - Is er in 't groot Heelal één schepsel, tot en van wie zóóveel onzin gesproken wordt, als tot en van u! - Men stelt u aansprakelijk voor weer en wasdom; 't steken van likdoorns, 't groeien van knevels, de woelingen van lintwormen schrijft men aan uwen invloed toe; geen verschijnsel haast binnen de praktijken van boer, barbier en baker, of men laat er u eene ondoorgrondelijke rol bij spelen, 't Is zot genoeg. Maar dat sinds eeuwen her minnenden u kozen tot symbool huns gevoels, tot getuige hunner teederheid, wie zij hun leed klaagden en hunne verrukking beleden -, dit gaat waarlijk tegen allen zin. Vrouw Luna, gij zijt dood en koud; geen water bruist u door de aderen, om sprankelend op te borrelen uit uwen mond, en in uwen schoot zeeën te vormen; geen dampkring, van vlokkige wolken doorzwierd, omvangt u, schaduw spreidend, regen brengend over uwe vlakten; geen groen gewas, waar schepselen van vleesch en been onder spelen mochten, bekleedt met frissche ruigte uw bergklingen. Men noemt u vrouw; maar gij allerminst verdient dezen liefelijken naam: want gij hebt niets vrouwelijks: gij koestert niets: gij brengt niets voort, dan steenen, steenen, en steenen. Spreek, dorre, kille klomp, die straalt met geleenden glans - wat hebt gij gemeen met warme menschenharten? wat met menschenmin, die vruchtbaar is? wat met menschenhartstocht, die gloeit en verzengt en verteert veelmalen?

Daarom, kon ik Lodewijk en Maria een oogenblik verplaatsen naar de maan, ik deed 't. Ik liet hun zien hoe jammerlijk eene woonplaats deze glimmende bol zou wezen, op welken zij hun echtelijk kluisje wenschten te bouwen; en ik toonde hun hoe schoon van verre reeds deze aarde is, die zij te prozaïsch scholden tot verblijf voor hunne romaneske zielen.

Hier nu! ik h e b hen voortgetooverd naar de plek waarheen men lastigen lieden verzoekt zich te begeven. Wij zitten aan

den rand van een ontzaggelijken krater. Hebt acht! de volle a a r d e zal aanstonds boven de kim verrijzen. Dáár is zij. Prachtig! Zij giet een licht over ons uit, sterker dan van twintig volle manen. Allengs, bij haar wentelen, keert zij ons al hare zijden toe: hare witte polen, 't bleeke blauw-groen harer zeeën, 't vaal harer woestijnen, 't nevelachtig bont harer bebouwde landen. Wij overzien hare werelddeelen en oceanen met een enkelen blik, als op eene globe te huis. Zij zwemt in glans, dien hare wolklagen dóórlaten en weerkaatsen, met wisselende licht- en kleurspelingen zonder eind. Dit is de planeet Aarde, waar de menschen op wonen!

Konden maanbewoners, steenklompen, zich verlieven in elkander, gelijk menschen doen - zouden zij niet dáár hunne hutjes wenschen te bouwen? En konden zij, gelijk menschen doen, gelooven aan een verblijf van zalige onsterfelijken - zouden zij hun steenen oogen niet opslaan, met hun steenen vingeren niet heenwijzen naar dezen schoonen, bont glanzenden bol, en tot elkander zeggen: ‘de Hemel is dáár’ -?

XI.

Hoor! - een s t ä n d c h e n ?

Wij hebben daar alweer geen Hollandsch woord voor - of 't moest s e r e n a d e zijn, dat Fransch is, en bovendien 't begrip niet uitdrukt. Bij 't woord s e r e n a d e denkt men aan twee groepen: eene die actief, eene andere die passief optreedt. De actieve groep bestaat in den regel uit een hoop manspersonen in zwarte laken jassen, die (dat is de manspersonen), voorafgegaan door een schetterend ding-dsching-boem-orkest, omstuwd door bestellers met vreeselijk walmende flambouwen, en gevolgd door een bende joelend grauw, bij helsch rumoer eenige straten doortrekt, om zich in gelederen te scharen onder de vensters van een huis, en dáár, met sterke ontwikkeling van basgeluiden, een lofflied te balken ter verheerlijking van een bijzonder achtbaar of verdienstelijk medeburger. De passieve groep wordt gevormd, in de eerste plaats door den aldus verheerlijkte zelf, wien 't angstzweet op 't voorhoofd parelt, terwijl hij vergeefs de woorden zoekt, met welken hij straks voor de streelende verrassing zijne gevoeligheid zal moeten betuigen; verder

uit 's mans radelooze huisgenooten, die met ontzetting 't oogenblik te gemoet zien, waarop 't zingend leger zal moeten worden binnengelaten, ten einde gedrenkt te worden met flesch op flesch van des bezongenen zoo zuinig bespaarden ouden médoc, den éénigen wijn dien men nu juist in den kelder had.

Zulk eene vertooning heeft niets van een s t ä n d c h e n - maar zooveel te meer van een s t a n d j e .

Doch dit hier is nu een heuschelijk s t ä n d c h e n . Hoor! Leander's weeke tenorstem, waarbij hij zich begeleidt op de gitaar eener kermis-jodin, en drie vrienden hem helpen met trio van cello, hoorn en clarinet:

‘*Leise flehen meine Lieder*
Durch die Nacht zu dir,
In den stillen Hain hernieder,
Liebchen, komm zu mir!’

Schubert's wulpsche melodie! Wie zingt hij ze toe? - Hoor nú weer:

‘*Horch auf den Klang der Zither*,
Und öffne mir das Gitter!
O lindre meine Pein
Und lass mich glücklich sein!’

De coupletten uit *Don Juan!* - Maar als dézen 't venster der schoone niet doen opengaan (laat staan haar hart), wat dán?

Stil! schoof geen blank handje daar een gordijn ter zijde?

Niets! Of Leander al zingt en tokkelt, zijn makkers al strijken en toeten - er komt geen teeken, geen groet hen verblijden van achter de nijdig gesloten jalousieën; geen bloem of lintje of zakdoek fladdert naar omlaag; en daar ‘klabakken’ in dreigenden getale beginnen aan te slenteren, zoo moeten onze vriend en zijn mede-troubadours droevig aftrekken.

En de hemelsche Clarisse?

Zij sliep wel niet; zij luisterde wel; zij gluurde wel door een reetje wie 't waren; zij vond 't wel aardig in haar hartje -, doch met haar hoofdje ergerde zij zich geweldig aan de malligheid.

Clarisse en Leander wonen in Nederland. In Nederland slaapt men 's nachts. In Nederland houdt men niet van dwaasheden, die jonge dames zouden kunnen in opspraak brengen bij de buren. In Nederland, zoo men aan muziek wil doen, richt

men een quartet-gezelschapje op, of tracht een lessenaar meester te worden onder de eerste violen van 't stads-orkest. En heeft men er aan eene jonge dame iets bijzonder delicaats in overweging te geven, dan wendt men zich naar betamen, zónder muziek-instrument en op klaarlichten dag, eerst tot den papa, vervolgens tot de jonge dame zelve.

Maar wat zou men ook in Nederland van minnen verstaan! Ha! dan trof ik 't anders op dien onvergeetlijken avond te Sevilla, toen ik met een enkel couplet, met een paar dozijn citerslagen, mij de gunst veroverde van de blonde Andalusiaansche, van Donna Bianca de las Cantaridas. O Cupido! hoe zij fluks den zijden touwladder nederliet! Hoe zij mij omsloot met haar mollige armen, nog vóór ik den voet had op de bovenste sport! Hoe zij haar warme lippen prangde aan de mijne, als om mij te verstikken! Wat weelde ik doorleefde bij hare omhelzingen, terwijl zij smachtend mij haar eersten, éénigen ridder noemde! - En hoe raak de dolkstoot was, dien een andere ridder, de geduchte Don Rodriguez Negro, mij toediende bij 't afdalen langs den touwladder, uit 't balkon-venster van de beminnenswaardige Donna Bianca de las Cantaridas!

Sedert heb ik mij met geen s t ä n d c h e n meer opgehouden. Van s e r e n a d e n of s t a n d j e s was ik nooit een vriend.

XII.

Ook heb ik sedert begrepen, dat, zoo men waken wil 's nachts, men het 't rustigst en veiligst doet alléén, of met vertrouwde makkers van 't sterke geslacht.

Wijs daarom, Leander en vrienden, - wijs zoo, dat gij uw verliefd geklingklang voor een nuffig jufferken staaktet, om geuriger wierook te gaan branden op de altaren van dankbaarder godheden. Clarisse is bevallig; doch de rozen op hare wangen (ik weet 't) zijn beter bewijs van een overvloedig gebruik der goede gaven van slachter en bakker, dan van eenige poëtische verwantschap met Hafiz's lievelingsbloem. Gelooft vrij, dat deze Zuidhollandsche roos zelfs een schotel gebraden bulbuls niet versmaden zou!..... Zij slape, met heur goudblond haar in papillotten! En gij, broeders - speelt mij wat goeds, en

schenkt mij wat goeds! Wij willen, onder ons mannen, in dezen heerlijken zomernacht de kunst vieren en den wijn, de vriendschap en de starren.

De kunst - zij bloeie!
De wijn - hij vloeie!
De vriendschap - zij groeie!
De starren rijmelen niet meê.

Zij flonkeren stil en statig - veel te hoog, veel te groot, veel te trotsch voor ons. 't Is zalig, en 't maakt tot m e n s c h e n in den rijksten zin, neer te zitten in een zoelen zomernacht naast een vriend en een beker, en te luisteren naar muziek van Schumann. Doch richten we den blik opwaarts tot haar, tot de sterren - wat blijft er dan nog over van dezen rijkdom van menschelijk gevoel in ons? - Wat kunnen, wat durven we van onszelf en onze verbeelding, van onze kunst en onze vriendschap, van ons vermogen tot scheppen, beminnen en genieten nog denken, wanneer we even ons verliezen in deze ontzaggelijke macht van duisternis, die gansch 't Heelal vervult, op eenige billioenen bolvormige stippen na?

De sterren zijn te hoog, te groot, te trotsch voor ons. Men heeft gepoogd mij afstanden en omtrekken te doen bevatten; doch men is er enkel in geslaagd mij te doen huiveren. Zoo hoog! Zoo groot! - Ik heb onlangs iets gelezen, waaruit ik besluiten moet dat Micromegas, de hoofdpersoon in een van Voltaire's uitnemendste satiren, wel eene werkelijkheid zou kunnen zijn. Rondom Sirius als zon (zóó leeren de jongste ontdekkingen der astronomie) bewegen zich eenige planeten, op welken wellicht 't leven van schepselen van soortgelijken bouw en soortgelijke bewegingen als wij menschen zou kunnen mogelijk zijn. Het is eene koene phantasie der wetenschap; doch wij mogen wel een oogenblik ons door haar laten verbijsteren. Sirius, ruim een millioen maal verder van ons verwijderd, dan onze zon, is ruim vierduizendmaal grooter dan deze. En de grootste dier planeten van Sirius wordt geschat op een vierde der grootte van Sirius zelf - dat is, op duizendmaal de grootte van onze zon, op ruim driehonderdvijftig-millioen-maal de grootte van deze aarde. De snelste spoortrein, driehonderd uren gaans per etmaal afleggende, zou zestig jaren onafgebroken moeten doorrijden, om dezen bol te omgordelen. Een Montblanc zou

er eene hoogte bereiken van 15,100,000, een Mount Everest eene van 29,000,000 voet. Micromegas, bij Voltaire, mat van 't hoofd tot de zolen 120,000 p i e d s d e r o i . Dit cijfer is buitensporig; doch zeker zou de volwassen bewoner van onze planeet van Sirius, daar grootte en spierkracht bij hem geëvenredigd zouden dienen te wezen aan de te overwinnen zwaartekracht, een 5000 à 6000 voet lang moeten zijn. En deze mensch, hoewel misschien bedeeld met geestelijke vermogens in verhouding tot zijne lichamelijke afmetingen, zou toch m e n s c h zijn als wij. Hij zou zich woningen bouwen, hooger dan onze hoogste bergen - en steden, in welken eene enkele straat breeder en langer zou wezen dan de dalgleuf, die de beide ketenen der Andes van elkander scheidt. Hij zou zwoegen, lijden, begeeren, zoeken naar licht, angstig rondzien naar den Schepper die hem tot aanzijn riep, balsem vinden voor zijne afgetobde rede, voor zijn onbevredigd verlangen, in echt menschelijk bewonderen en gevoelen en liefhebben -, alles als wij.

De voorstelling is eene wijle peinzens wel waard. Maar dan verder? Wanneer ook die groote planeet nog slechts klein is onder de sterren; en de grootste sterren nog maar als zandkorrels zijn aan 't zeestrand, in de eindeloosheid van 't gebied der Nacht?.....

Leander! vrienden! schenkt mij wijn! speelt mij muziek!.

Zij zijn heengegaan. Ik ben alléen achtergebleven. Zwarte wolken verhullen de sterren. De Nacht en hare verschrikkingen omvangen mij. Licht! Licht!

Ik werp mij tegen den grond, in zielsangst de aarde omklemmend, van welke eene ontzettende macht mij dreigt los te scheuren, om mij op te lossen in haar maatloos, levenloos duister. Licht! Licht!

XIII.

Het is gekomen.

Er trilden diepe, verre bazuintonen uit 't Oosten -, en de eerste schemering brak aan. Toen schalden vierstemmig hoorns, trompetten en bazuinen: een breed koraal, plech-

tig jubelende fanfaren -, en de zon rees boven de kimme. 't Was dag.

O, kinderen des lichts! (want dat zijn we allen, zelfs de ellendigsten onder ons) - kinderen des lichts, laat elke dageraad ons een heilbode zijn, bij zóóveel nacht rondom ons!

Eenmaal, misschien, zal 't alles licht voor ons worden, wat thans duisternis is. Spoken en droomen houden op ons te kwellen. Martelend gissen wordt troostende klaarheid. De bleeke sterren worden zonnen. Wij moeten ook dán nog voort, nog verder, langs een steilen weg - , maar niet meer zóó moeizaam - niet meer in Nacht.

C. VAN NIEVELT.

Indijkingen en droogmakingen, - ook der Zuiderzee. -

De buitengewone gesteldheid van het land in de Nederlandsche Zeeprovinciën, meerendeels ONDER in plaats van BOVEN den spiegel der zee, en in groote gedeelten der landprovinciën BENEDEN in plaats van BOVEN de waterspiegels der aanliggende rivieren gelegen, heeft van ouds de aandacht der vreemdelingen getrokken. In het begin der vorige eeuw noemde Gondrécourt Holland:

un pays au niveau,
Où la terre en péril est plus basse que l'eau,

en waarin hij allerlei vreemde dingen zag, die hij aldus beschrijft:

je vis cent villes rustiques
Former un seul état d'autant de républiques,
Dont chacun est maître chez soi.
Ce peuple me parut dans ces lieux aquatiques
Un reste libertin des grenouilles antiques,
Qui ne voulurent pas de Roi.

L'Etat est si chargé de dettes,
Et les bourgeois ont sur leurs têtes
Tant d'impôts, que c'est à bon droit
Que le sage étranger s'étonne,
Que l'un puisse payer tous les ans ce qu'il doit,
Et l'autre donner ce qu'il donne.

Chacun y croit ce qui lui plait,
Et peut paraître tel qu'il est,
Sans craindre, en s'expliquant, la censure publique;
Mais l'exacte soumission
Au gouvernement politique
Est la seule religion,
Dont on exige la pratique.

Niettegenstaande de vele politieke veranderingen, die sedert anderhalve eeuw plaats vonden, zijn er in die beschrijving toch vele zaken, die ook nu nog van toepassing zijn. Wanneer eens een financier zich de moeite wilde geven na te gaan hoe groot het totale budget van Nederland is, namelijk het Staatsbudget met bijvoeging der begrootingen van provinciën, gemeenten, heemraadschappen, dijkcollegiën, polders enz., enz., hoeveel daarvan besteed wordt, *enkel* om het land te behouden, dan zou ook nu nog de waarheid van het tweede couplet blijken.

Ons Nederlanders vallen in den regel die geheel eigenaardige ligging en toestand niet bijzonder op, en wanneer men technici en dijks- en polderbesturen uitzondert, kan men zeggen dat verreweg de meerderheid der bewoners geen flauw denkbeeld heeft van de wijze waarop het land ontstaan is of behouden blijft. In den spoorwagen heb ik wel eens door landgenooten inlichtingen aan vreemden hooren geven, waarbij een technicus de haren te berge rezen, bijv. dat bij eene droogmaking na de bemaling de werktuigen worden weggebroken. Hoe velen hebben er eenig begrip van, dat tusschen Rotterdam en Gouda bij het doorrijden van den Zuidplaspolder (zomerpeil 5.60 meter *onder* A.P.) de top van den schoorsteen der locomotief heel wat onder den dagelijkschen vloed te Rotterdam (0.93 meter *boven* A.P.) of te Gouda (1.30 meter *boven* A.P.) ligt? En wanneer van den spoorweg van Rotterdam in de richting naar Kamschatka de eerste sectie tot Munster wordt gemaakt, bijv. het vak Rotterdam-Capelle, dan zal bij het doorsnijden van de nieuw drooggemaakte plassen van Schieland of Prins-Alexanderpolder, de diepste tot heden van ons land (zomerpeil 6.50 meter *onder* A.P.), de top van den schoorsteen der locomotief heel wat onder de gewone eb te Rotterdam (0.34 meter - A.P.) gaan dalen. Hoe velen denken er aan dat in September 1574 de Zeeuwsche vloot slag leverde op de plaats, waar nu het station Zoetermeer-Zegwaard gelegen is! En dat daar, maakt de oorlogstoestand het noodig, weer met vloten slag geleverd kan worden!

Bij de fraaie geologische kaart van Dr. Staring behoort een *hoogtekaart*, waarop in verschillende tinten de ligging ten opzichte van het Amsterdamsche peil of A.P. is aangeduid. - Zooals bekend is, was dit peil de hoogte van den dagelijkschen vloed in 't IJ voor Amsterdam, vóór dat de afsluiting te Schellingwoude bestond, dalende de eb omstreeks 0.2 à 0.3 meter

lager. Bovendien komt dit A.P. op vele plaatsen der kust en van de zeearmen (Vlissingen, Bath, de Zijpe, Willemstad, Zoutkamp Delfzijl) vrij goed overeen met den zeestand halfweg vloed en ebbe; alleen bij de monding van groote uitstroomende rivieren is die stand van halftij *hooger*, bij Helder en Nieuwe-Diep *lager* dan A.P. Uit die hoogtekaart van Staring ziet men dat groote gedeelten van Groningen, Friesland, Zeeland, bijna geheel Holland met de westelijke helft van Utrecht en de noordwestelijke deelen van Overijssel en Noord-Brabant *onder* A.P. liggen, en de grens der landen onder stormvloedshoogte (2.50 à 3.50 meter + A.P.) zou nog heel wat verder oostwaarts gaan. Tevens heeft Staring een carton bij zijne kaart geleverd: Nederland zooals het zijn zou, de dijken weggedacht zijnde. Dan komen ook alle landen tusschen Neder-Rijn, Lek en Waal, tusschen Waal en Maas, met vele gronden langs deze rivier, benevens de geheele Lijmers van Zevenaar tot Doesburg, en andere oeverlanden van den IJssel onder water (althans bij hooge standen), ofschoon de Lijmers op 11 à 12 meter + A.P. is gelegen.

Hoe is men er nu toe gekomen die op Staring's kaarten blauwgekleurde landstreken aan het rivier- of zeewater te onttrekken, of, zooals de aangenomen term luidt: te *ontwoekeren?* al is het dan ook niet op de Genestets verzoek. Dit kortelijk na te gaan, zal het doel der volgende regelen zijn.

I. *Aanslibbingen en indijkingen.*

De groote of middelbare rivieren, Rijn, Maas, Schelde en Eems, aan wier monding Nederland ligt, voeren met haar water ook eenige slibdeelen af, waarvan een klein gedeelte tot naar zee komt, en daar, bij 't verminderen van den stroom en 't kenteren van eb en vloed, bezinkt. - Eenige jaren geleden reeds[1] wees ik er in dit Tijdschrift op, dat het slibgehalte van die rivieren niet groot genoeg is om alleen de uitgestrekte aanwassen te verklaren, die aan de ineenloopende monden van Schelde, Maas en Rijn zijn ontstaan, noch die welke zich in Friesland en langs de kusten van Groningen vertoonen. Ook

1 In het Januari-nommer van 1869, bij gelegenheid van een opstel over AMELAND.

de zee schijnt in zijne schuring langs de kusten zoowel zand als slib aan te voeren, en het rivierslib werkt dan slechts mede om die door aanvoeren uit zee gevormde platen verder op te hoogen. Het bewijs hiervoor wordt trouwens geleverd door het feit dat langs zeeboezems, als bijv. de Jahde, waarin geene rivieren van eenig belang uitmonden, evengoed aanwas van land plaats heeft als bij monden van groote rivieren. Aanvankelijk vorderen die aanwassen vrij snel, maar naarmate zij hooger worden dus gedurende een minder langen tijd van elken dag door eene steeds afnemende waterhoogte bedekt worden, gaan zij langzamer. Zijn zij bijv. gekomen tot de halve hoogte van eb en vloed, dan staan zij slechts de helft van elk etmaal onder water; zijn zij genaderd tot de hoogte van één vierde van 't verschil tusschen eb en vloed onder de gewone vloedhoogte, dan staan zij slechts ongeveer één vierde van elk etmaal onder water, en de ophooging door bezinking wordt gering. Is eenmaal door de aanwassen de hoogte van gewonen vloed bereikt, dan geraken zij nog slechts bij uitzondering eens onder water bij spring- of stormvloeden. De verschillende planten, die achtervolgens de aanwassende gronden bedekken nadat zij eenmaal boven de halve hoogte van vloed en eb zijn gekomen, verhaasten de aanslibbing. Soms worden kunstmiddelen aangewend om den voortgang nog te bespoedigen. Kleine grebben of slooten worden gegraven, die spoedig weder aanslibben; dan worden die slooten weer op de diepte gebracht, de uitkomende specie over de landen verspreid, en zoodoende de ophooging versneld. Toch blijft het aanwinnen van land door natuurlijke, en zelfs door kunstmiddelen versnelde, aanslibbing een werk van langen adem.

Er is veel gestreden over de vraag: wanneer zijn aanwassende gronden *rijp*, dat is vatbaar om bedijkt te worden. Ik ben het eens met hen die van meening zijn, dat deze vraag moeielijk absoluut op te lossen is. Het is niet enkel eene *technische*, maar vooral ook eene *economische* vraag. Technisch is het beter laat in te dijken, dus op hoogere landen; daar kan men bij tij *langer* werken dan op lagere gronden, de op te trekken dijkshoogte is *geringer*, de te maken dijk vordert dus minder specie, wordt daardoor beterkoop en sterker, en de afwatering der landen op de natuurlijke wijze bij ebbe is beter verzekerd. Maar als economisch nadeel staat daartegenover, dat men ter wille van eenige meerdere terreinhoogte en betere afwatering ook jaren lang verstoken blijft van de vruchten die de polder

kan afwerpen. Niet alleen de aard der in te dijken gronden komt in aanmerking, maar ook de waarde der producten, die op dien grond geteeld worden. Verbeteringen in de teelt der gewassen, verhooging van den prijs der producten, en, op technisch gebied, ook verbeteringen in de wijze van werken en drooghouden, dringen tot spoediger indijking; verlaagde prijzen en dure bemaling (zoo noodig) of duur onderhoud der werken, leiden tot langer wachten. Maar, daar nu de prijzen veranderlijk zijn[1], kan eene berekening, met volkomen juistheid het eene jaar opgemaakt, in vele opzichten falen eenige jaren later. Alles te zamen genomen schijnt het toch beter, bij twijfel, eenige jaren te laat dan eenige jaren te vroeg in te dijken.

De *vorm* der opgeslibde landen heeft ook invloed op de kosten van indijking, en wel des te meer naarmate de strekkende meter dijk duurder komt. Nu klimmen die kosten vooral ook met de hoogte, en *hoe lager* de gronden, en dus *hoe hooger* de dijken worden, des te voordeeliger moet de *vorm* zijn, wil men de kosten goedmaken. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Een lange, smalle reep gronds langs de kusten, van geringe breedte, is alleen onder de allervoordeeligste omstandigheden indijkbaar. Stel dat die reep slechts 100 M. breedte had, en zoo lang ware, dat men den invloed van de meerdere dijkslengte ten gevolge der omgebogen aansluitingen of opdijken verwaarloozen kon, dan zou elke hectare land 100 meter dijk vorderen. Naar evenredigheid van de meerdere breedte der ingedijkte reep wordt de dijkslengte kleiner, en werkelijk vindt men weinige van die indijkingen die niet minstens 700 meters soms 1000 à 2000 meter breedte doen aanwinnen. Vormt het in te dijken land eene inspringende bocht landwaarts in, die door een nauwen hals met de zee is vereenigd, dan is het soms mogelijk met een korten dijk veel land aan te winnen, wat voordeelig is.

Maar meer nog dan de *vorm* heeft de *grootte* van het in te dijken land invloed op de kosten der bedijking, omdat bij gelijkvormige figuren de omtrekken in de enkele reden der afmeting toenemen, maar de inhouden in de vierkante reden.

1 De kolen- en ijzerprijzen die in 1873 buitensporig hoog waren, zijn thans weder laag; voor 't ijzer is 't verschil ongeveer als 2 tot 1. Bij werktuigen spelen weer de *dagloonen* eene groote rol, maar die zijn ook veranderlijk en waren de laatste reeks van jaren meestal stijgende.

Stel men wilde op een wad, gelegen ter halver hoogte van eb en vloed, in volmaakt vierkanten vorm ééne hectare indijken, dan zouden daartoe niet minder dan 400 meter dijkslengte noodig zijn. Stel dat die ƒ 75 à ƒ 100 den meter kosten, dan geeft dit ƒ 30,000 ƒ 40,000 voor ééne hectare grond. Maar wilde men onder gelijke omstandigheden een vierkant stuk land van 100 hectaren indijken (1000 meter lang en 1000 meter breed), dan zou men met 4000 meter dijkslengte toekomen, of met 40 meter per hectare. De kosten van 't leggen van den dijk zouden dus tienmaal kleiner zijn geworden door het tienmaal vergrooten van het oppervlak. Later kom ik in verband met de Zuiderzeeplannen nader op dit punt terug, dat dikwerf niet genoeg in het oog wordt gehouden.

Bovendien komen na het eigenlijke bedijken nog vele werken voor, die ook nog groote kosten vorderen, als: het bouwen van afwateringssluizen, van toeleidingskanalen daarheen, van slooten, greppels, enz., enz. Bij vele door indijking aangewonnen landen loopt de hoofdafwatering aan de binnenzijde van den dijk, daarvan door een berm gescheiden, die, eenigszins opgehoogd en soms verhard, tot rijweg gebruikt wordt. Uit den grond of de specie van dat kanaal is dan tevens hoofdzakelijk de dijk gemaakt, die aan de buitenzijde een flauw talud heeft, en soms door paalwerken, soms door steenglooiingen verdedigd is naarmate van de meer of min gedekte ligging. Zoo vindt men bijv. op de Westkust van Sleeswijk, in Noord-Friesland, zeer hooge dijken, maar van zeer goede specie met zeer flauwe taluds, vooral van onderen, zonder eenige kunstmatige verdediging. Ofschoon aan N.W. stormen blootgesteld, is die kust gedekt door de voorliggende eilanden en breede Wadden. Ook in Friesland[1] vindt men zulke dijken; benoorden Eckwarder Hörne, beoosten de Jahde, aan een zeer blootgestelden dijk, vond ik in 1871 alleen eene bezetting van het flauwe talud met klinkersteenen. In Nederland zijn verreweg de meeste zeedijken beter beschermd.

Alvorens tot de andere wijze van landaanwinning door middel van *droogmaking* over te gaan, moge hier eene korte aanwij-

1 De Nederlandsche provincie Friesland, door vele Duitschers, en ook door andere vreemdelingen, West-Friesland, in plaats van Groot-Friesland genoemd. Het schijnt buitenslands weinig bekend dat West-Friesland de landstreek bij Enkhuizen, Medemblik, Hoorn, enz. bevat, ofschoon thans het voegen van dien naam bij Holland niet meer gebruikelijk is.

zing volgen van de voornaamste veranderingen, die de gedaante van ons land in ongeveeer drie à vier eeuwen door *aanslibbingen* en daarop gevolgde *indijkingen* heeft ondergaan.

Over de Middelzee sprak ik in het nommer van dit tijdschrift van Januari 1869 bij gelegenheid van eenige beschouwingen over Ameland. Het zij genoeg hier aan het feit te herinneren: dat, na het reeds indijken der zuidelijke gedeelten van die Middelzee, in 1508 de indijking volgde van het Oude Bildt, groot 5161 hectaren, eerst in 1600 gevolgd door die van 't Nieuwe Bildt, groot 1608 hectaren, en van het Munnikenbildt, groot 106 hectaren. Men had nu een vrij gelijke kunstlijn zonder inspringende bochten gekregen, en 't duurde tot 1715 eer de bedijking van den Wester-Bildtpolder volgde, groot 408 hectaren, reeds in 1754 en 1765 gevolgd door den nu in meer gedekte ligging gebrachten Ooster-Bildtpolder en het Noorderleeg, groot 355 hectaren. Sedert hebben daar geene indijkingen plaats gehad, maar wordt de aanslibbing versneld door slibvangers en slibslooten.

Iets meer oostwaarts aan de Friesche kust was in 1580 ingedijkt de polder van Holwerd met 528 hectaren, en in 1590 volgde de kleinere polder van Ternaard. Sedert zijn ook daar geene landen aangewonnen door indijking; maar de sedert een drietal jaren bestaande lage verbindingsdam van Holwerd over 't wad naar Ameland, die bijna 9 kilometers lang is, zal van lieverlede de opslibbing bevorderen, en de indijking van nieuwe polders mogelijk maken. Maar dit is een werk van langen adem, en het is te hopen, dat de beloofde en gedeeltelijk uitbetaalde Rijkssubsidie, en de beloofde, maar nog niet uitbetaalde, provinciale subsidie de wakkere ondernemers in staat zullen stellen den met beleid maar met te klein kapitaal aangevangen arbeid tot een goed einde te brengen. De subsidiën zijn trouwens met het oog op het te bereiken doel geheel onbeduidend, zooals ik reeds in 1869 trachtte aan te toonen.

Aan den mond van het Reitdiep is men ook bezig in verband met de afsluiting van dit water landen aan te winnen.

Langs de noordkust van Groningen werd eene vrij breede streep grond in deze eeuw aangewonnen; eerst in 1811 de Noordpolder met 2011 hectaren; daarop ten oosten van dezen in 1827 de Uithuizer-polder, groot ongeveer 1000 hectaren; eindelijk in 1840 de Oostpolder met 1054 hectaren. De kustlijn is door deze drie inpolderingen van 500 tot 2500

meter vooruitgebracht, en later zullen daar weer nieuwe inpolderingen kunnen volgen.

Van den in het laatst der 13de eeuw verloren Dollard is weer verre het grootste gedeelte herwonnen. Om van de oudere indijkingen niet te spreken (de Nieuwe Beerta reeds in 1636), werden van 1740 tot heden ingedijkt:

de stadspolder benoorden Statenzijl groot 423 hectaren in 1740, de Oostwolderpolder in 1769 met 1171 hectaren, de Finsterwolderpolder in 1819 met 1145 hectaren, de Reiderwolderpolder in 1862 met 1061 hectaren, en het tweede gedeelte van den Reiderwolderpolder (ook wel Nieuwe-stadspolder geheeten), groot 375 hectaren in 1874. Onderhanden is, aan den N.W. hoek van den Dollard, bezuiden de punt van Reide, de Johannes van Kerkhovenpolder.

Langs de geheele kust van Groningen en Friesland, en ook langs den Dollard buiten de grenzen, in Oost-Friesland, wordt de aanvallende oorlog tegen de zee met kracht gevoerd, en is sedert 1740 eene breedte aangewonnen, langs den Dollard:

in Groningen..... van 1500 tot 5000 meter. in Oost-Friesland... van 600 tot 2000 meter.

De gunstige ligging der Groningsche kust (beneden de heerschende winden Zuidwest, West en Noordwest) kan dit verschijnsel der grootere landaanwinning verklaren, even als ook de mindere aanwas aan de Friesche kust, nu eenmaal de inhammen zijn ingedijkt.

De Zuiderzee voor 't oogenblik overspringende, ontwaart men bij het raadplegen van oude kaarten eene groote verandering aan de Noordpunt van Noord-Holland. De Zijpe, waarschijnlijk reeds in 1388 bedijkt, ofschoon niet tot de tegenwoordige grootte, is later ingebroken, en bleef lang onbedijkt liggen. Na verschillende octrooien tot bedijking van 1443, 1511 en 1516 onder anderen, die zonder gevolg bleven, werd eindelijk het octrooi van 1561 uitgevoerd; maar op 1 November 1570 kwam bij den bekenden stormvloed een groote doorbraak. Een nieuw octrooi van 22 Maart 1571 vermeerderde de voordeelen voor de bedijkers, en de werken waren reeds goed gevorderd in 1572, toen Sonoy, als verdedigingsmiddel tegen de Spanjaarden, de dijken weer deed doorsteken. Na het verdrijven der Spanjaarden uit het grootste deel der Noordelijke provinciën werd in 1596 een nieuw octrooi verleend; en de werken,

ofschoon op 15 Augustus 1597 door storm geleden hebbende, waren in 1598 gereed. Een oppervlakte van 5262 hectaren was op de zee heroverd.

Korten tijd later werd ook de Wieringerwaard volgens octrooi van 10 Juni 1597 ingedijkt. Gebrek aan werkvolk, slechte ondergronden, die den dijk deden verzakken, stormen, natte zomers hielden dit werk lang op, dat eerst omstreeks 1616 of 1617 gereed kwam. Thans is die polder 1860 hectaren groot, en wordt hij door 4 beneden- en 2 bovenmolens bemalen.

Veel later volgde hier de bedijking van het Koegras en den Anna-Paulownapolder. De slikken en schorren van 't Koegras, waar schapen en jong vee bij laag water graasden, en soms bij 500 à 600 stuks tegelijk verdronken, werden in 1610 door den *zanddijk* (soms Oldenbarneveldtsdijk geheeten) tegen de Noordzee beschermd, welke dijk door aanstuiving van zand eene soort van duinenrij is geworden. In 1799 trokken de Bataafsche troepen van den kolonel Gilquin met hun geschut over dat Koegras van den Helder terug, toen de landing der Engelschen bij Callantsoog hen van de hoofdmacht der Divisie Daendels dreigde af te snijden.

Zij lieten daarbij slechts één omgevallen stuk veldgeschut achter, en het Koegras schijnt toen reeds vrij hoog te hebben gelegen en uit vrij harden grond te hebben bestaan. Plannen van indijking van 1629, 1666 en 1759 waren niet uitgevoerd, wellicht om den slechten bodem. De droogmaking geschiedde eerst in 1817 ten dienste van het Noord-Hollandsche kanaal, dat over deze gronden 't Nieuwediep moest bereiken.

In 1845 had de vrij groote indijking van den Anna-Paulowna-polder in zeer korten tijd plaats, maar gaf ongunstige geldelijke resultaten om den zandachtigen grond en de weinige verkoopwaarde van dezen.

Nadat reeds in 1629 en 1630 het zoogenaamde Eijerland door een *zanddijk* met Texel vereenigd was, die tot een duinenrij van tamelijke breedte en groote hoogte is aangestoven over 4700 meter lengte, werden daar in 1649 een groot heerenhuis en twee kleine boerenwoningen gebouwd. Een plan van bedijking van 1753 kwam niet tot uitvoering. In 1835 werd het door 't domein aan particulieren verkocht, die het in de 20 weken van half April tot half September indijkten, werkende met 1500 man aan een dijk van 11,122 meter of twee uren gaans. Aldus werden 3163 hectaren land aangewonnen, lig-

gende op 0.50 meter *boven* volzee. De specie voor den dijk werd verkregen uit een kanaal aan de binnenzijde, dat, op het terrein 20 meter breed, 2 meter diep was, en op den bodem nog 12 meter breedte overhield.

Aan de duinkust van den Helder tot den Hoek van Holland, die vlak op de heerschende winden ligt (namelijk de Zuid-Westen, Westen en Noord-Westen winden), is stellig eenig land in vroegeren tijd verloren, zooals duidelijk blijkt uit den afstand, waarop bekende nog bestaande punten, bijv. torens van Scheveningen, Egmond, van het strand verwijderd lagen, uit de overblijfselen van het huis te Britten, die thans in zee liggen, enz. Geheel zonder eenige kunstmatige verdediging liggende in die oudere tijden, is stellig de voet der duinen oostwaarts teruggedrongen. Sedert echter de duinen kunstmatig door helmbeplanting worden verdedigd, en op zeer bedreigde punten hoofden in zee zijn uitgebracht, kan men daar de kustlijn als ongeveer constant beschouwen. De jaarlijksche strandmetingen, waarvan de uitslag in de werken van het Instituut van Ingenieurs wordt medegedeeld, wijzen de kleine fluctuatiën aan, die de oeverlijn van laag- of van hoogwater, de duinvoet, enz., ondergaan. Van den Hoek van Holland tot de Belgische grenzen is daarentegen de toestand in eenige eeuwen zoozeer veranderd, dat krijgsgebeurtenissen, bijv. uit den Spaanschen oorlog thans onbegrijpelijk voorkomen. In 't algemeen is daar sedert eenige eeuwen veel land ingedijkt, nadat de zee, iets geholpen door de groote rivieren Rijn en Maas en door de kleinere Schelde, daar veel land tot aan of boven halve vloedhoogte had doen ontstaan. En het feit dat juist langs de monden van de kleine, weinig water afvoerende, Schelde meer land is aangewonnen, dan langs de monden der veel meer waterafvoerende grootere rivieren Rijn en Maas, pleit zeer voor de stelling: dat de slib der groote rivieren slechts voor een klein deel medewerkt tot het aanwinnen van land.

Aan die riviermonden is het eiland Rozenburg steeds in grootte toenemende, als ook het eilandje Tien Gemeten; Goeree, vroeger een eiland, is in 1751 door een dam aan Overflakkee verbonden, en langs de N.O. zijde van dien dam zijn sedert polders ingedijkt van 1763 tot 1803, die nu de gemeente Stellendam met 1530 hectaren grond vormen. Aan de vroeger wijde mondingen van de Dintel (beneden Mark) en Steenbergsche vliet zijn achtereenvolgens vele landen ingedijkt, en daarna de rivieren

door sluizen afgesloten. Eene geheele verandering in de vaarwaters heeft plaats gevonden tusschen de Westkust van Duiveland en de Oostkust van Noord-Braband. Terwijl vroeger de diepere hoofdarm aan de Brabandsche zijde van het eiland St. Philipsland stroomde, en slechts een ondiepe, bijna droogvallende arm het eilandje van Duiveland scheidde, is de toestand thans juist omgekeerd. Het Slaak, waar in 1631 een zeeslag geleverd werd, en waar voor een twintigtal jaren nog stoombooten voeren, is thans over de slikken van Heene bij eb te voet te passeeren. Ware de daar gelegde dam beter onderhouden, dan ware het eilandje aan den Brabandschen wal verbonden gebleven. Waar daarentegen in 1576 de Spaansche soldaten de Zijpe doorwaadden, staat thans 8 en meer meter water. Het blijkt onder anderen uit Conrad's beschrijving van den toestand in die streek[1] dat de Spaansche soldaten met schepen van Tholen naar St. Philipsland waren gekomen, en toen te voet hun tocht door den ondiepen arm bij ebbe begonnen zijn.

Wat meer zuidelijk is in den nieuweren tijd Wolphaartsdijk bij Zuid-Beveland aangetrokken. De Zuid-Oostpunt van Zuid-Beveland, in de laatste helft der 16de eeuw grootendeels verloren gegaan, is van lieverlede weder herwonnen; maar nog liggen groote vlakten bij Roemerswaal onder water die vroeger bedijkt waren. Groote veranderingen schijnen daar van 1573 tot 1809 niet te zijn gekomen; bijna op hetzelfde punt waar Mondragon's Spanjaarden door de Ooster-Schelde waadden, trokken de Hollandsche jagers onder Cort-Heyligers naar Beveland, om fort Bath te hernemen, dat zij echter reeds door de Engelschen verlaten vonden. De groote spoorwegdam, die sedert eenige jaren Zuid-Beveland aan den vasten wal hecht, zal, even als de Sloedam, die Walcheren aan het schiereiland Beveland heeft verbonden, de aanslibbing bevorderen; en de herwinning van Roemerswaal en van de verdronken landen van Bergen-op Zoom op de zee, is slechts eene quaestie van tijd.

Bezuiden de Honte of Wester-Schelde is de toestand ook geheel veranderd. De vroegere zeehaven Sluis is door indijking van het Zwin een landstadje geworden; het eiland Cadzand zit aan den vasten wal; het eiland Axel is ook reeds in een schier-

1 De oeververdediging in Zeeland, door den Hoofd-Ingenieur J.F.W. Conrad, 1874.

eiland herschapen; op het verdronken land van Saeftingen worden vóór en na polders aangewonnen; en de Braakman, de overgebleven zeearm die het westen van het oosten van het voormalig Staats-Vlaanderen scheidt, wordt door indijkingen steeds kleiner. De tijd is niet verre meer waarop de beide voormalige districten één samenhangend geheel zullen vormen.

Eindelijk, meer binnenslands, is verreweg het grootste deel herwonnen van den Zuid-Hollandschen waard, die in 1421 inbrak, en die het land van Altona, de Langstraat, eenige verdere gedeelten van Noord-Braband bij de Zwaluwe en tot bij Zevenbergen omvatte. De Biesbosch, het laatste overblijfsel van die ramp, is ook sterk aan 't verminderen, waartoe het afdammen van vele killen ten dienste van de vorming der Nieuwe Merwede heeft medegewerkt.

Overal is ook hier in de laatste eeuwen *landaanwinst* gekomen in plaats van het vroegere *landverlies*, dat grootendeels te wijten was aan binnenlandsche twisten, oorlogen en gebrek aan een krachtig centraal gezag. En ofschoon door de sterke stroomingen, vooral in Zeeland, het behoud van enkele punten veel inspanning kost, kan men toch veilig aannemen, dat rampen als die, waardoor de Dollard, de Zuiderzee, de Biesbosch, het verdronken land van Roemerswaal, enz., ontstonden, thans niet wel mogelijk meer zijn.

Van de Zuiderzee sprak ik tot heden niet, omdat ik deze belangrijke golf en de wijze, hoe die te herwinnen, afzonderlijk denk te behandelen.

II. *Droogmakerijen*.

De hiervoren omschreven wijze, waarop het land wordt veroverd op de zee, die trouwens zelve door het aanvoeren van zand en slib die veroveringen voorbereidt en mogelijk maakt, verschilt veel van de tweede wijze van landaanwinning door *droogmaking*. De vele met veen bedekte streken der lage gedeelten van Nederland en het volslagen gemis aan steenkolen hebben, waarschijnlijk na het uitroeien der vroegere bosschen, er toe geleid dat voor en na die veenstreken tot turf vergraven en in den haard of de kachel verstookt zijn. Terecht zong dan ook een onzer oudere dichters:

Gelukkig is het land,
Waar 't kind zijn moer verbrandt;

maar vreemd is het toch ook, dat in eene streek, die reeds zooveel water en betrekkelijk weinig land oplevert, dat kleine oppervlak land nog door verveening tot waterplassen van vrij groote diepte hervormd wordt. Door dat gedurig verveenen en weer droogmaken der verveende plassen daalt het oppervlak der zeeprovinciën gedurig; en de verveende oppervlakten zijn groot en diep genoeg om op de gemiddelde hoogteligging van den bodem een merkbaren invloed te hebben. Terwijl de natuurkrachten het land door aanslibbingen *ophoogen* aan de ééne zijde, *verlagen* de menschen de hoogte van 't land door verveening aan de andere zijde.

Terwijl de indijkingen in den regel op vasten grondslag geschieden, wat den arbeid gemakkelijk maakt, maar daarentegen te worstelen hebben met hooge stormvloeden, moeten integendeel de werken tot droogmaking van veenplassen meestal worden uitgevoerd op slappen, veenachtigen grond, wat de werken duurder maakt, maar zijn zij niet blootgesteld aan hoogere waterstanden dan die der boezemwateren, wier peil vrij gelijk is en zelden A.P. bereikt. Men begint zulk een arbeid door het leggen van een ringdijk om den plas, opdat men alleen het water van dezen, en niet tevens dat der omringende landen of wateren hebbe op te voeren. Om dien *ringdijk* komt eene *ringvaart*, die gewoonlijk het peil verkrijgt der omringende boezemwateren, en waarin de molens of stoomtuigen het water van den plas opmalen. Dit water wordt dan door bestaande of nieuw gegraven of althans verruimde boezemkanalen met sluizen naar zee gevoerd. Werd vroeger de droog te malen plas voor de scheepvaart gebruikt, dan moet ook in die behoefte door de ringvaart en de te bouwen sluizen worden voorzien.

Bij alle droogmakerijen zijn deze zoogenaamde *voorafgaande werkzaamheden*, namelijk:

het isoleeren van den droog te malen plas,

en het voorzien in de belangen van afwatering en scheepvaart,

de voornaamste, die ook den meesten tijd en soms langdurige onderhandelingen met de betrokken belanghebbenden vorderen. Het eigenlijke leegmalen is het kleinste deel van den arbeid. Daarna komen nog zeer belangrijke werken: het graven van polderkanalen, sloten, greppels, het maken van wegen, het verspreiden van den grond der uitgravingen over het omliggende terrein, in zooverre daarmede geene wegen zijn opgehoogd, enz. Vroeger zijn alle droogmakingen bij verleend

octrooi door particulieren verricht, veelal zeer snel; ook nu nog komen dergelijke werken voor, die dan door een provinciaal- en rijkssubsidie gesteund worden. In de laatste vijftig jaren zijn ook droogmakingen door het rijk uitgevoerd dat daarbij indirect baten heeft getrokken, maar met direct verlies aan kapitaal, en vooral aan rente, door de minder snelle wijze van werken.

Eenige voorbeelden van groote droogmakerijen uit de laatste drie eeuwen mogen hier eene plaats vinden. In 1556 en 1565 werden drooggemaakt: het Egmondermeer, met 718 hectaren, het Bergermeer, met 441 hectaren. Ook was men reeds in 1570 bedacht op de indijking van de Beemster, maar de oorlogstoestand die nu volgde, deed dergelijke werken uitstellen. Tijdens en na het twaalfjarig bestand werd echter krachtig de hand aan 't werk geslagen, wat te meer noodig was, daar jaarlijks het water 20 hectaren grond wegsloeg. Na het niet uitgevoerde octrooi van 21 Mei 1597 verleenden de Staten van Holland en West-Friesland op nieuw octrooi den 21sten October 1607; in vier jaren moest het werk gereed zijn. Leeghwater was de ingenieur er van. Reeds op 1 Januari en 10 April 1608 werd te Amsterdam het bouwen van sluizen en watermolens en het dijkwerk tusschen Purmerende en de Nek aanbesteed. Alvorens waren vermeende rechthebbenden afgekocht, schikkingen met omliggende polders getroffen en een bestuur benoemd. Het werk vorderde goed; in 1609 waren reeds drie voet water (bijna een meter) weggemalen, toen den 20sten Januari 1610 de buitendijk op verscheidene plaatsen doorbrak. Reeds op 15 Februari 1610 hadden de ondernemers een beeeder octrooi verkregen, en het werk werd met zooveel kracht hervat, dat men in Juni 1611 reeds sloten kon graven, en den 19^{den} Mei 1612 de geheele Beemster droog lag, waarop het land spoedig onder de 122 deelgenooten verloot werd. Een oppervlak van 7800 hectaren was in ruim 4 jaren op het water veroverd.

Nu volgde de eene droogmaking de andere:

het	Diepsmeer in 1617	met 182	hectaren,
de	Purmer van 1618 tot 1626	met 2712	hectaren,
het	Bellemermeer in 1623	met 100	hectaren,
het	Broekermeer in 1624	met 290	hectaren,
de	Wijde Wormer van 1625-1626	met 1662	hectaren,

het	Diemermeer	van 1624-1629	met 610	hectaren,
de	Heer Hugowaard van 1626-1631	met 3127	hectaren,	
de	Schermer van 1631-1635	met 4441	hectaren,	

om van vele kleinere niet te spreken. In de 18de eeuw werd weinig land drooggemaakt, maar in de laatste halve eeuw werden door het rijk drooggelegd:

de Zuidplas, met 4143 hectaren, van 1829 tot 1842; vijf jaren (1830-35) stond het werk stil wegens den toestand van oorlog;

de Haarlemmermeer, met 17500 hectaren bebouwbaar land, van 1840 tot 1853 à 1854;

de kleine plassen van Schieland (thans Prins Alexanderpolder), groot 2900 hectaren, van 1865 tot 1874.

Bij alle drie deze rijks-droogmakingen verloor het rijk direct groote sommen, die, wanneer men slechts de enkelvoudige rente der bestede kapitalen mede rekent, bedroegen:

bij den Zuidplas	ƒ 700 à ƒ 800 per hectare,
bij de Haarlemmermeer	ƒ 250 per hectare.

Van den Prins-Alexanderpolder is mij het cijfer niet met juistheid bekend, maar het zal dichter komen bij het cijfer voor den Zuidplas dan bij dat van de Haarlemmermeer.

De droogmaking van de Haarlemmermeer geschiedde uit nooddwang, om erger kwaad te voorkomen. Aanvankelijk eene verzameling van kleinere plassen en meertjes, door vaarten vereenigd, zijn van lieverlede die plassen en meeren tot één groot meer in elkander geloopen. In 1531 waren er vijf meeren, groot:

de	Oude Haarlemmermeer	5607	hectaren,
het	Oude Leidschemeer	1841	hectaren,
het	Spieringmeer	724	hectaren,
het	Oude Meer	443	hectaren,
het	Kleine- of Lutkemeer	275	hectaren,
	tezamen	8890	hectaren.

In 1591 had zich de oude Haarlemmermeer noordwaarts met het Spieringmeer, oostwaarts met het Oude-Meer, en zuidwaarts met het Leidschemeer tot één groot meer van 10,557 hectaren vereenigd, dat door afneming der oevers naar de zijde van Aalsmeer, en vooral van Sloten, in 1647 reeds tot 14,446, en in 1687 tot 15,413 hectaren was toegenomen. Ter-

wijl de Westzijde van de Meer weinig terugging, bleven de Noordoost- en Zuidoostzijde steeds afnemen, als bij elken stormwind blootgesteld, en in 1740 had de Meer reeds 16606 hectaren oppervlakte. Bij de opname van den Heer A. Blanken Jansz. in 1808 was dit cijfer reeds tot 17774 hectaren aangegroeid, en bedroeg 18200 hectaren toen in 1839 tot de droogmaking besloten werd.

Die groote uitbreiding van de Meer was niet het gevolg van gebrek aan voorzorgen, althans niet in de laatste eeuw, maar van den ongunstigen, veenachtigen, lossen bodem aan de twee zijden, die juist op de heerschende winden lagen. Rijnland, van welks boezem de Haarlemmermeer een deel uitmaakte, was eindelijk onmachtig de steeds klimmende kosten van oeververdediging te dragen, en riep toen de hulp van het oppergezag in. De Staten van Holland en West-Friesland verleenden in 1767 en volgende jaren bijdragen tot een bedrag van 2½ millioen guldens, en later nog ongeveer één millioen.

Het jaarlijksch onderhoud der dijken, steenglooiingen, enz. was tot ƒ 30,000 à ƒ 40,000 geklommen. Niettegenstaande al die uitgaven bleef er een groot gevaar bestaan voor de lage landen, die zich tot Amsterdam en Utrecht uitstrekken. De stormen van November en December 1836 bewezen dit op nieuw. Bij den hevigen storm uit het Westen van 29 November kwam het water over polders, wegen en kaden heen tot dicht bij Amsterdam; in het Nieuwe Meer steeg het water *door opwaaiing* tot 0.77 meter boven A.P., en 4000 hectaren polderlanden werden onder water gezet. Bij den Kerstmisstorm van datzelfde jaar, uit het oosten, liepen 7500 hectaren polderland onder, en stond de straatweg van Oegstgeest naar Sassenheim twee etmalen achtereen onder water. Het duurde een jaar eer al die geïnundeerde landen wreder bemalen waren.

Intusschen was bij Koninklijk besluit van 7 Augustus 1837 door Willem I eene commissie benoemd om over de droogmaking te adviseeren, welke commissie reeds den 24sten October een eindrapport met begrooting van kosten gereed had. En in Februari 1838 ontving de Tweede Kamer een wetsontwerp om middelen toe te staan ter uitvoering van verschillende openbare werken, waaronder ook de droogmaking der Haarlemmermeer; dit ontwerp werd in April 1838 met 46 tegen 2 stemmen afgewezen, maar een ontwerp tot droogmaking der Haarlemmermeer, in December 1838 aangeboden, werd in Maart 1839

met 45 tegen 5 stemmen aangenomen. Van 1617 af aan waren vele ontwerpen tot droogmaking opgemaakt, waarvan dat van 1643, van Leeghwater, molenmaker uit de Rijp, zeer uitgewerkt was.

Bij koninklijk besluit van 20 Mei 1839 werd de wijze van uitvoering der droogmaking geregeld, en op 22 Mei de speciale commissie reeds benoemd. Verschillende wijzigingen werden nog in het ontwerp van October 1837 gebracht, namelijk:

dat de Spieringmeer in de droogmaking zou worden begrepen;

dat te Spaarndam al dadelijk een stoomgemaal zou worden gesticht;

dat de bemaling zou geschieden met stoomkracht.

Niettegenstaande deze wijzigingen, werd de begrooting der commissie van 1837 tot in 1852 niet overschreden, zooals uit de volgende cijfers blijken kan:

	Raming van 1837.	Uitgaven tot 1852.
	In millioenen guldens.	
Werken ter voorziening in de afwatering van Rijnland	1.00	1.09
Ringvaart en ringdijken	2.38	1.99
Onteigeningen	0.27	0.71
Stoomtuigen met brandstof en personeel	2.54	1.93
Werken voor de scheepvaart	0.29	0.13
Verkaveling der drooggemaakte gronden	1.13	1.13
Kosten van personeel, grond- en polderlasten	0.34	0.60
Onvoorziene uitgaven	0.40	0.37
Totaal voor de bovengemelde posten	8.35	7.95

Er waren in 1837 ringdijken en ringvaarten ontworpen over 49,000 meter lengte, dus berekend tegen ƒ 48.50 de meter; uitgevoerd werden (met insluiting van de Spieringmeer) 59,500 M. lengte tegen ƒ 33.50 de meter. De droogmaking van 16,800 hectaren was in 1837 geraamd op bijna ƒ 500 per hectare, en kostte van 1839 tot 1852 voor 18,150 hectaren slechts ƒ 438.

Bij beide cijfergroepen zijn evenmin de rente van kapitalen als de werken voor de verdediging begrepen. Die begrooting van 1837 is een model, dat gunstig afsteekt bij zoo menige latere begrooting, die 50 of 100 pCt. tegenvalt, mijns inziens veelal door de schuld der begrooters.

Nadat de commissie van 1839 was benoemd, werden spoedig

de werken aangevangen. Eene verbeterde waterloozing naar Katwijk, met verwijding der *binnensluis*, maar behoud der *buitensluis*, kwam tot stand; de *ringvaart*, breed-omstreeks 40 meters, diep 3 meters, werd voltooid, met de daarneven liggende *ringdijk;* stoomtuigen te Spaarndam en Halfweg (later ook te Gouda) werden gebouwd, tot een gezamenlijk vermogen van omstreeks 420 paardenkrachten, om door kunstbemaling te gemoet te komen in het sterk verminderd boezemoppervlak; drie kolossale stoomtuigen, de Leeghwater, Cruquius en Lijnden, met een vermogen van 840 paardenkrachten, werden gesticht, om het water in de ringvaart op te pompen, en deden dit werk van 1 April 1849 tot 1 Juli 1852, dus in 39 maanden. Zij verlaagden in dien tijd den waterspiegel van 0.79 meters - A.P. bij het begin der werking tot 4.00 meters - A.P., of 3.21 meters, gevende over het oppervlak van de meer 581 millioen kubieke meters water. of met 0.0202 meters méér gevallen regen dan verdamping, 584.6 millioen kubieke meters.

Later is het zomerpeil van de Meer tot 5.00 meter - A.P. verlaagd, en de stoomtuigen hadden, zelfs in de beruchte regenperiode na 20 September 1872, het vermogen, om bijna dat peil te verzekeren. De Haarlemmermeer was toen, bij den algemeenen watersnood, een der weinige droge polders in Holland.

Na dit globale overzicht van eenige der voornaamste vroegere landaanwinningen, zoowel door aanslibbing en indijking, als door droogmaking, wil ik afzonderlijk de zaak der Zuiderzee in 't kort behandelen, en nagaan hoe die op de zee herwonnen kan worden.

III. *De indijking, droogmaking en bebouwing van gronden in de Zuiderzee, eerste ontwerpen tot* 1868.

Ofschoon de geschiedenis der vergrooting van de Zuiderzee niet zoo goed bekend is als die van de Haarlemmermeer, kan men toch aannemen dat zij op soortgelijke wijze ontstaan is.

Bij de Haarlemmermeer heeft de golfslag bij hevigen wind de slappe gronden ondermijnd en doen afbrokkelen, en het opgeloste veen en de klei zijn door de sluizen naar buiten gevoerd. Een dergelijke toestand kan ook het ontstaan der Zuiderzee verklaren. Een betrekkelijk klein meer neemt de

wateren van IJsel, Eem, Zwartewater en van kleinere riviertjes op, en staat door verschillende uitmondingen met de Noordzee in verband. Op een bovenkorst van klei en zand volgt eene laag veen, die weder op vasteren grond rust.

De IJsel ontving bij hooge standen van den Boven-Rijn, waarschijnlijk over de toen onbedijkte gronden der Lijmers, meer water dan thans, welk water zich door dat meer en die armen een weg naar de Noordzee baande.

De bovenkorst is sterk genoeg om boomen en bebouwing te dragen. Stelt men zich nu voor dat zoodanig land bovendien gelegen is tusschen Friesland en Holland en dus, veelal het tooneel des oorlogs, eeuwen lang blootgesteld blijft aan de werking van stormen uit zee en van hoog bovenwater uit Duitschland, zonder eenig verdedigingswerk door menschenhanden, dan is het volkomen verklaarbaar dat eerst de oevers van die rivieren afkabbelen, de veengrond onder de vaste bovenlaag onderwoeld raakt en deze doet instorten, de meeren, grooter wordende, ook hun golfslag toeneemt, en eindelijk de groote plas ontstaat, die wij nu kennen, maar die in de laatste eeuwen slechts onbeduidend van gedaante is veranderd. Terwijl in Groningen, Friesland, Zuid-Holland en Zeeland de groote massa van het soms overstroomde (maar niet verdwenen) land bleef liggen en later weder bedijkt werd, verdween hier, door den veenachtigen bodem, het geheele land en werd naar zee gevoerd, evenals bij de Haarlemmermeer.

Opmerkelijk is het, dat evenals de Haarlemmermeer aan de westzijde weinig is toegenomen, ook aan de westzijde der Zuiderzee veenlanden zijn overgebleven, door dijken beschut, die minder dan die aan de overzijde door golfslag te lijden hebben gehad; en dat de vaste klei- of zandlaag der drooggemaakte meeren: Beemster, Purmer, enz., even diep ligt als onder de niet verveende nog bestaande veenlanden bij Edam, Purmerend en omstreken. En die diepte komt weder overeen met die der daaraan grenzende deelen der Zuiderzee.

Sedert eenige eeuwen is de toestand nu de volgende:

Het verschil tusschen de eb en den vloed der Noordzee, dat, te beginnen van Calais, steeds afneemt tot den Helder, en daar slechts 1.15 meter bedraagt, en aan den mond der Eems weder tot 2.50 meter toeneemt, is bij 't Vlie ongeveer 1.70 meter en in de lijn van kentering achter Ameland (waar thans de dam ligt) 2 meters. Het vloedwater dringt tusschen de door eene

duinenrij beschutte eilanden op de Wadden en in de Zuiderzee door, en verloopt tot 0.2 à 0.4 meters hoogte op de Noord-Hollandsche, Geldersche en Overijsselsche kust van Durgerdam tot Vollenhoven, en is iets grooter op de Friesche kust en te Enkhuizen. Bij Urk is het verschil tusschen eb en vloed ook gering; de Zuiderzee bezuiden de lijn van Enkhuizen langs Urk tot de Ketel ontvangt slechts weinig van het instroomende vloedwater, maar daarentegen veel uitstroomend rivier- en boezemwater. Het zoutgehalte is daar dan ook beduidend kleiner dan meer noordelijk of in de Noordzee.

Het geheele oppervlak van de Zuiderzee en de Wadden tot aan de rij der eilanden, is meer dan een half millioen hectaren, en kan in drie vakken worden verdeeld. De zuidelijkste 200,000 hectaren bezuiden de lijn de Ven (benoorden Enkhuizen), Urk, de Ketel, bestaat voor 80 pCt. uit goede kleigronden; de diepte neemt daar, van de vlakke kust, noordwaarts toe tot 4 meter; en voor 20 pCt. uit hard zand, voor een gedeelte zeer ondiep, op 't Enkhuizer zand en aan de kust van Gelderland en Gooiland, voor een ander gedeelte 5 meter diep op 't Harde of in 't Val van Urk.

Het tweede vak der Zuiderzee, van de lijn de Ven - Urk - de Ketel, noordwaarts tot de Friesche kust, en de lijn de Ven - Stavoren, bevat in rond cijfer 80,000 hectaren, waarvan de grootste helft uit klei en de kleinste helft uit zand bestaat. De diepte is daar veel minder gelijkmatig dan in het meer zuidelijk gedeelte; achter het eiland Schokland is de inham tot bij Genemuiden ondiep; daar worden door biespoting landen aangewonnen door de maatschappij van 't Zwolsche diep; maar van Urk naar de nauwte tusschen de Ven en Stavoren is de diepte zeer ongelijk en gaat in enkele geulen tot 8 à 9 meters. De grond onder de overschietende wateren buiten de nauwte van de Ven - Stavoren bestaat voor het meerendeel uit zand, voor het kleinste deel uit klei; ook daar is de diepte zeer onregelmatig, onbeduidend op de uitgestrekte wadden binnen de eilanden, grooter, maar vrij gelijkmatig, in het Wieringermeer (van bezuiden Wieringen tot Medemblik), zeer ongelijk en met diepe geulen doorsneden elders. Het geheele oppervlak der Zuiderzee is waarschijnlijk voor verreweg het grootste gedeelte sedert de twaalfde eeuw van land tot water geworden. Het is het eenige gedeelte van Nederland, waar geen groote heroveringen op het water zijn geschied. De belangrijkste waren in

de laatste zestig jaren de aanwinst van Eijerland op Texel, van 't Koegras bij den Helder, van den Anna Paulownapolder, van Waard en Groet en van den polder bezuiden Wieringen. Verder zuidwaarts was de aanwinst geheel onbeduidend, vergeleken met die, bijvoorbeeld, in Groningen of langs de Schelde. Alleen de diepe, smalle inham van het IJ en het Wijkermeer, door hunne gunstige ligging onder de heerschende winden bijzonder geschikt tot aanslibbing, is van lieverlede verondiept, waartoe wellicht de in het Haarlemmermeer weggespoelde gronden hun contingent hebben geleverd; Pampus is verondiept, maar overigens is er weinig veranderd, en eene kaart der oevers van vóór twee eeuwen kan nog met vrucht gebruikt worden.

De zoete wateren, die in deze groote binnenzee afvloeien, zijn: een groot gedeelte der wateren van Rijnland, Amstelland, Waterland, de landen der uitwaterende sluizen, kortheidshalve bekend onder den naam Schermer-boezem, landen waarvan een ander gedeelte der wateren te Nieuwe Diep door het Noord-Hollandsch kanaal en te Katwijk uitmondt. Die landen voeren alleen het locale water af, dat op den boezem of de boezemlanden en duinen valt of uit de polders wordt opgemalen. Dit water komt thans door de Oranjesluizen en stoomgemalen bij Schellinkwoude (waar sinds Mei 1872 een dam het vroegere IJ afsluit) op de Zuiderzee; meer noordwaarts liggen verschillende sluizen langs de Noord-Hollandsche kust, en westwaarts eenige anderen tot den mond der Vecht bij Muiden.

Door die Vecht wordt het water van vele polders en hoogere landen langs Utrecht tot aan de Lek gelegen aangevoerd, terwijl langs de Eem het water van een deel der Veluwe en 't oosten van Utrecht (zoogenaamde Geldersche Vallei) afstroomt.

Eenige kleinere beken brengen nog eenig water van de noordelijke Veluwe aan. Over de nu volgende rivier de IJsel spreek ik later uitvoerig; het Zwarte water, dat nu volgt, brengt het water van de Sallandsche weteringen, de Vecht en Regge, de Dedemsvaart, het Meppeler diep, waarin een groot deel van Drenthe afwatert, naar de Zuiderzee. Meer noordelijk ontvangt deze nog het water van eenige kleinere rivieren (Steenwijker Aa, Linde, Kuinder of Tjonger), maar slechts een klein gedeelte der Friesche polderwateren, waarvan een grooter gedeelte, voor den wind af en op lagere ebben, naar de Laauwerzee vloeit.

De IJsel is verreweg grooter in afvoer van water dan al de genoemde wateren te zamen. Als tak van den Boven-Rijn, kan aan deze rivier geen eigen stroomgebied worden toegekend. In gewone omstandigheden ontvangt de IJsel slechts 10 pCt. der Boven-Rijnwateren; bij hooge winterstanden en vooral doorbraken in Duitschland, stijgt dit aandeel tot 15, 20, 30, en volgens sommigen zelfs tot 35 pCt. En daar nu het stroomgebied der geheele rivier de Rijn 22 millioen hectaren bevat, kan de IJsel geacht worden naar omstandigheden het water van 2 tot 7 millioen hectaren af te voeren.

Laatstgemeld oppervlak is méér dan het dubbel der oppervlakte van geheel Nederland; en rekent men nu te zamen op nog één millioen hectaren voor de andere genoemde wateren, waarvan alleen reeds het Zwarte Water het water van meer dan een half millioen hectaren afvoert, dan ziet men dat de IJsel, in de ongunstigste omstandigheden, het water van een oppervlak van 8 millioen hectaren opneemt. De afleiding der rivieren buiten den droog te malen plas, het eerste werk van elke droogmaking, komt dus hier vooral op den voorgrond.

De eerste, die een eenigszins uitgewerkt denkbeeld aan de hand gaf op welke wijze de Zuiderzee en de Wadden zouden kunnen heroverd worden, was de Ingenieur van 's Rijks Waterstaat B.P.G. van Diggelen. In twee deelen[1] met drie kaarten wees de schrijver aan, hoe zijns inziens de zaak moest aangevat worden, en natuurlijk viel zijne aandacht ook vooral op *de afleiding der vreemde wateren*, die hij zich als volgt voorstelde:

De IJsel zou langs twee *stoombanen* worden afgeleid (zie het hierachter gevoegde kaartje). De linker stroombaan volgde de kust van Overijsel, Gelderland en Noord-Holland tot Hoorn (voor het door een dam af te sluiten IJ, dat tusschen Velzen en Wijk aan Zee met de Noordzee door een kanaal verbonden werd), en liep dan dwars door de Noord-Hollandsche polders en droogmakerijen naar de Noordzee bij Petten. De rechter stroombaan liep eerst naar Vollenhoven en dan onder de Overijselsche en Friesche kust langs en dwars over de Wad-

1 De Zuiderzee, de Friesche Wadden en de Laauwerzee, hare bedijking en droogmaking, beschouwd door B.P.G. van Diggelen, Ingenieur van 's Rijks Waterstaat. Zwolle bij W.E.J. Tjeenk Willink, 1849.
Het eerste deel bevat 311 bladzijden en drie kaarten, het tweede deel me de bladzijden 312 tot 409, eene raming van kosten.

den naar het gat tusschen Terschelling en Ameland. Deze twee stroombanen, met hier en daar groote meren, zouden tevens de kleinere wateren opnemen en naar zee voeren. Alleen voor de beneden Ommen vereenigde Vecht en Regge (stroomgebied bijna 400,000 hectaren) was eene afzonderlijke afleiding voorgesteld, die, de Dedemsvaart kruisende, beneden Meppel en Steenwijk langs Heerenveen en het Bergumermeer naar de uitstekende punt van Friesland bij Paesens liep. De in te dijken landen zouden, behalve door de leidijken van die stroombanen, beschut worden:

a. Door een dijk, van 't Nieuwe Diep over de Wadden en platen, maar ook dwars door diepe vaarwaters, naar de westelijke punt van Terschelling aan te leggen.

b. Door een eind dijk van Terschellings oostpunt eerst over 't Wad, dan met eene zuidelijke bocht om het Amelandergat, aansluitende op Amelands zuidwestpunt. Een aantal kanalen, op de kaart bij het werk van den Heer van Diggelen aangegeven, zouden in de belangen van afwatering en scheepvaart voorzien.

c. Door een eind dijk van Amelands oostpunt naar Paesens op de Friesche kust.

De kosten werden door den schrijver niet gedetailleerd, maar in hoofdsommen opgegeven tot het volgende bedrag, als:

1°. Voor verschillende scheepvaarts- en afwateringskanalen, met wat daartoe behoort	ƒ 58,110,000.-
2°. Aanleggen van buiten- en binnenhavens	ƒ 39,688,000.-
3°. De verschillende bedijkingen en afsluitingen.	ƒ 139,047,812.-
4°. De bemalingswerktuigen, het droogmaken, en in de eerste jaren drooghouden, met de gebouwen, het personeel, enz.	ƒ 89,500,000.-
5°. Uitgaven voor de defensie	ƒ memorie.
Te zamen	ƒ 326,345,812.-

Het eerste ontwerp van den Heer Beijerinck, dat op het hierachter gevoegde kaartje in hoofdtrekken is aangeduid, ontstond op de volgende wijze. De Minister van Staat, oud Gouverneur-Generaal van Neêrlandsch-Indië, J.J. Rochussen, die veel belangstelling toonde in alle groote werken, had met de Directie van de Nederl. Maatschappij voor grondcrediet gesproken over het al of niet mogelijke om een deel der Zuiderzee

droog te makan. Technische inlichtingen wenschende te bekomen, verzocht hij bij zich op twee achtereenvolgende dagen van September 1865 den Heer J.A. Beijerinck, toenmaals Hoofd-Ingenieur, later Inspecteur van den Waterstaat, de droogmaker van den Zuidplas en de Haarlemmermeer, en toen bezig met plannen voor de droogmaking der plassen van Schieland, en mij.

Toen ik bij den Heer Rochussen kwam, vroeg hij mij al spoedig:

'*Wat denk je van de droogmaking der Zuiderzee?*'

Ik, die alleen aan het plan van van Diggelen dacht, een plan, dat mij nooit als ernstig gedacht is voorgekomen, antwoordde:

'De Zuiderzee en de Wadden, hare bedijking en droogmaking door B.P.G. van Diggelen! Dat kost 350,317,825 gulden 12½ cent.' Ik noemde natuurlijk tot een halve cent het eerste getal over drie honderd millioen dat mij in 't hoofd kwam.

'Gij schijnt er wel den draak mede te willen steken?' was de wedervraag.

Toen verklaarde ik waarom dit ontwerp mij voorkwam onuitvoerbaar te zijn. Het was zulks, mijns inziens, door de voorgestelde wijze van waterafleiding; reeds in 1851 in Overijsel had ik de pen op papier gezet, om aan te wijzen: de practische onmogelijkheid om rivieren als Regge en Vecht, met al het water van de Dedemsvaart en het Meppeler Diep, dwars door ontelbare Friesche polders, af te leiden naar de Lauwerzee. En de voorgestelde afleiding van den IJsel achtte ik nog onpractischer. De kostbare leidammen over honderden kilometers lengte in zee te bouwen, zouden méér kosten dan wellicht de grond waard zou zijn; en de afleiding van een IJselarm van Hoorn naar Petten, dwars door de polders en droogmakerijen van Noord-Holland, zou ook op ontelbare bezwaren stuiten. Mijne conclusie was: *vooral de afleiding van den IJsel maakt het ontwerp van Diggelen ten eenenmale onuitvoerbaar*.

Daarop deelde mij de Heer Rochussen mede: dat hij den vorigen dag dezelfde vraag aan den Heer J.A. Beijerinck had voorgelegd, en van dezen een bijna volkomen gelijk advies had gekregen; maar dat hij dezen Heer toen de vraag in dezen gewijzigden vorm had voorgelegd: *wat denkt gij van de droogmaking van dat gedeelte der Zuiderzee, dat bezuiden den IJselmond is gelegen?* welke vraag hij thans ook tot mij richtte.

Mijn antwoord was: dat dan het grootste technische bezwaar verdween, en nu de al dan niet mogelijkheid afhing van de

kosten in verband met de waarde van den grond; dat een avant-projet van droogmaking diende te worden opgemaakt, gegrond op de noodige opmetingen en vooral boringen.

Een dergelijk antwoord was den vorigen dag ook door den Heer Beijerinck gegeven; en daar onze beide adviezen, geheel onafhankelijk van elkander uitgebracht, overeenstemmend waren, werd nu door den Heer Rochussen een nadere samenkomst van den Heer Beijerinck en mij, ten zijnen huize, in overweging gegeven.

Die samenkomst had nog in de laatste dagen van September of de eerste van October 1865 plaats, en daarin werd het volgende overeengekomen:

De Heer J.A. Beijerinck en ik zouden ons onledig houden met het verzamelen van gegevens, in zooverre die uit bestaande kaarten, beschrijvingen of andere werken te bekomen waren, en daarna zou de Heer Beijerink een eerste proef-ontwerp leveren, dat ik ter lezing zou ontvangen, met verzoek er c.q. mijne aanmerkingen op mede te deelen. Al spoedig bleek het ons uit de bestudeering der zeekaarten op de schaal van 1 op 50,000: dat het gedeelte der Zuiderzee bezuiden de lijn Enkhuizen - Urk - de Ketel veel betere gronden bevat dan het gedeelte benoorden die lijn tot de Friesche kust, dat de diepte er regelmatig afneemt van de kust naar 't Val van Urk en gemiddeld nauwelijks 3½ meter en dus *minder* dan in de Haarlemmermeer is. Onafhankelijk van de kwestie der IJselmonding zou het toch het eerst tot bedijking en droogmaking in aanmerking zijn gekomen.

In het laatst van December was de Heer Beijerinck met zijn voor-ontwerp gereed, en begon ik het belangrijke stuk te bestudeeren in 't begin van Januari 1866. Maar alvorens de hoofddenkbeelden van dat ontwerp mede te deelen, dat later, eenigzins gewijzigd, als *Proeve van een ontwerp tot afsluiting, droogmaking en in cultuur brengen van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee* in druk is verschenen, zij het mij vergund een paar regelen te wijden aan den man, wiens naam verbonden is aan de drie grootste droogmakerijen van den lateren tijd in Nederland: de Zuidplas, de Haarlemmermeer en de Prins Alexanderpolder.

Beijerinck was, van zijne jeugd af, werkzaam geweest bij groote waterwerken, en, behalve van zijne droogmakerijen, sprak hij gaarne ook over zijne werkzaamheden in Noord-Holland, tijdens de dijkbreuken van 1825. Door die lange ervaring en

zijn goed oordeel, had Beijerinck zulk een scherpen blik gekregen op de waardeering van de moeielijkheden eener groote technische zaak, dat zijne voorstellen en cijfers, schijnbaar uit de lucht gegrepen, gewoonlijk juister waren dan vele anderen, met schijn van groote geleerdheid en ondersteund door talrijke formules, uitgebracht. Wat helpen toch de beste formules, wanneer ze verkeerd worden toegepast of slecht begrepen! Daarbij had Beijerinck geene voorliefde of vooringenomenheid, uit een bekrompen geest van coterie voortspruitende. Een goed denkbeeld nam hij over, wie het ook mocht voordragen, wat niet altijd gedaan wordt door mannen, aan wie men toch geen groote bekwaamheid ontzeggen kan, maar die nu en dan door een bekrompen korpsgeest verblind schijnen.

Tweemaal was J.A. Beijerinck naar Denemarken geroepen, met zijn ouderen broeder, den toenmaligen Hoofd-Ingenieur in Zuid-Holland, G. Beijerinck, om aan de Deensche Regeering een advies te geven over den bouw van een haven op de westkust van Sleeswijk, te Husum, en wel in 1845 en in 1851. En toen nu de belanghebbende steden bij eene doorgraving van Sleeswijk op zijn smalst, Husum, Sleeswijk en Eckernförde, hem, na den oorlog van 1864, om een advies over die doorgraving vroegen, maar hij door dienstbezigheden verhinderd werd naar Sleeswijk te gaan, raadde hij het Kanaal-Comité uit die drie steden aan zich tot mij te wenden. Op reis naar Sleeswijk, in November 1864, leerde ik Beijerinck voor 't eerst nader kennen. Hij gaf mij zeer belangrijke stukken en mondelinge inlichtingen over den toestand der kusten in Sleeswijk, terwijl ik later met hem in correspondentie bleef.

Men zal het natuurlijk vinden dat ik, in Januari 1866 geroepen een oordeel uit te spreken over het werk van een man als Beijerinck, mij wel wachtte aanmerkingen te maken op de eigenlijke plannen van droogmaking, waarin hij zulk eene groote en ik niet de minste ondervinding had. Het volgende gaf ik hem in overweging:

Beijerinck had voorgesteld de Zuiderzee droog te maken achter een *afsluitdijk* van zware afmetingen wel is waar, maar waarbij toch de waterdichtheid afhing van de vulling met specie tusschen de rijswerken aan de binnen- en aan de buitenzijde. De droogmaking was ontworpen *vlak aan zee*, even als eene indijking van opgeslibde gronden, en lag niet, als alle andere droogmakerijen, aan een *boezemkanaal met weinig ver-*

anderlijk peil. Dit kwam mij bedenkelijk voor. Stormen uit zee bereiken toch de hoogte van 2.50 à 3.00 meters + A.P., de diepste polders bij Urk zouden een polderpeil krijgen van 5.00 meters - A.P., en dus bij stormvloeden 7.50 à 8.00 meters onder de zee liggen, daarvan slechts door één dijk afgescheiden. Ik gaf daarom in overweging: den waterdruk te verdeelen, door een boezemkanaal op 0.50 meters - A.P. tegen den afsluitdijk aan te brengen, en dit aan de binnenzijde te begrenzen door een tweede dijk of kade, van mindere hoogte, bijv. 0.70 meters + A.P. en die binnendijk uit de beste specie te doen bestaan. De *buitendijk* was dan doorgaans slechts aan eene kleine drukking onderworpen, naarmate van de dagelijksche fluctuatiën van den zeestand boven of beneden het boezempeil. Slechts bij uitzondering, gedurende enkele stormvlagen, zou die dijk dan 3.00 à 3.50 meters waterdruk te verduren hebben. In den regel zou de *binnendijk* aan den waterdruk van het boezemwater, maar niet aan golfslag uit zee zijn blootgesteld.

De Heer Beijerinck gaf de juistheid van deze bemerking toe, en verplaatste dadelijk een zijner ontworpen boezemkanalen meer noordwaarts, tot tegen den afsluitdijk.

Sprekende over de verlenging van den IJsel tusschen leidammen over 125 kilometers lengte, tot het Vlie, had de Heer Beijerinck den invloed der verhoogde waterstanden wat overschat, maar gaf dit dadelijk toe, en wijzigde daarnaar het IJselprofiel, dat tusschen blz. 8 en 9 der Proeve is geplaatst.

Het kwam mij voor, dat het kanaal van Muiden tot den Ketel niet ruim genoeg ontworpen was voor den afvoer van het vereenigde water van Amstelland en de Eem. Het kwam mij voor (den afvoer van water der Eem en der Veluwsche beekjes schattende op 21 kub. meter per secunde, wat later gebleken is ongeveer een vierde te klein te zijn), dat het ruim genoeg of zelfs te ruim was voor de Eemwateren alleen, maar te klein, als de Amstelwateren daarbij kwamen. Voor het oogenblik liet de Heer Beijerinck zijn plan op dit punt onveranderd, maar gaf toe dat een gedeelte van het water, bij grooten waterlast, in den polder zou mogen afvloeien of, zooals de term luidde, zou overgenomen worden.

De Heer Beijerinck stelde voor om *de sluiting* van den dijk te doen geschieden in het diepste gedeelte, bewesten Urk. Zoo lang mogelijk zou daar een gat voor afwatering en scheepvaart

open blijven, en slechts gesloten worden als de dijk elders geheel gereed was.

Ik opperde de vraag: wanneer, bij het nog open zijn van dat gat, een storm uit het Westen en Noord-Westen eenige dagen aanhoudt en de Zuiderzee, door dat gat, tot 2.00 à 2.50 meter boven laag water opzet, dan zal bij 't bedaren van den storm en het keeren van den wind naar 't Oosten, of door beide omstandigheden te zamenvallende, een vreeselijke stroom door dit gat ontstaan. Bij 200,000 hectaren of 2000 millioen vierkante meters oppervlak, geeft eene opzetting van 2.00 à 2.50 meters, een inhoud van 4000 à 5000 millioen kub. meters, die in korten tijd door dit gat naar buiten moeten stroomen. Is dit niet gevaarlijk? Moeten niet, behalve dit laatste gat, eenige vakken aanvankelijk als overlaat op de hoogte van bijv. 1.00 meter + A.P. overblijven?

De Heer Beijerinck stelde mij op dit punt gerust, en gaf toe dat de bodem in dat laatste gat duchtig voorzien zou moeten worden tegen uitspoeling. Voor het oogenblik bleef echter het plan onveranderd.

Eindelijk gaf ik in bedenking: of niet de hoogte van oppomping, bij de aangenomen vierkante blokken als afzonderlijke polders, te gering was genomen, daar ik toch bijv. in één polder vereenigd vond punten van 3, van 20 en van 32 decimeters diepte. Ik gaf in bedenking één der poldervaarten de dieptelijn van 2.50 meters - A.P. (op de marinekaarten aangegeven) althans *in hoofdstrekking* te doen volgen, om meer gelijkheid van diepte voor elken polder te verkrijgen, en nutteloos te hoog oppompen te voorkomen.

De Heer Beijerinck, dit nadeel der vierkante blokken erkennende, beweerde dat dit een zaak van latere zorg kon zijn; en dus bleven de lange rechte kanalen op 't plan staan, die naderhand den Heer Amersfoort deden zeggen: ‘als de Heer Beijerinck met de uitvoering der droogmakingsplannen belast wordt, moet men hem eerst zijn liniaal afnemen.’

Ik sla natuurlijk punten van ondergeschikt belang over. Nadat de Heer Beijerinck eenige wijzigingen in zijn plan had gebracht, was de kwestie wat nu te doen stond. De Heer Beijerinck was voor dadelijke uitgave der *Proeve*, met begrooting van kosten. Ik meende dat het beter zou zijn *aanvankelijk* slechts, in een klein geschrift van bijv. 1 à 1½ vel druks, de hoofdpunten te behandelen, bijv. waarom de uitsluiting van

den IJsel noodig was, waarom eene grootere indijking voordeeliger was dan eene kleinere, enz. Mijns inziens ontbraken ons nog te veel gegevens voor een eigenlijk plan, bijv.: de gemeten afvoeren der af te leiden rivieren of boezemkanalen, de juiste kennis van den aard der gronden, die nader door boringen moest geconstateerd worden, enz. Maar in eene vergadering van het bestuur van de Nederlandsche Maatschappij voor Grondcrediet, den 4^{den} Mei 1866 te Amsterdam gehouden, en waarbij de Heer Beijerinck en ik tegenwoordig waren, werd tot de dadelijke uitgave der *Proeve* besloten, alsmede tot het doen van boringen in de Zuiderzee. En het medevallen van die boringen heeft gemaakt, dat één der door mij gevreesde gevaren van dé dadelijke uitgave der *Proeve*, het eenigzins tegenvallen van de geaardheid der gronden, uit de zeekaarten afgeleid, is gebleken ijdel te zijn geweest; niet het andere gevaar der onvolledige gegevens, waarop ik later terugkom.

Het zij mij hier nogmaals vergund hulde te brengen aan den scherpen, praktischen blik van den Heer Beijerinck. Hoe vele begrootingen, op goede gegevens berustende, vallen niet 50 soms 100 pCt. tegen, niettegenstaande het noch aan tijd, noch aan middelen ontbrak om ze juist te doen zijn. Wat zijn de voorbeelden zeldzaam van zulke nauwkeurige ramingen, als die der commissie van Augustus 1837, die den 24sten October 1837 eene raming van kosten voor de droogmaking van de Haarlemmermeer gaf. In die commissie hadden als technici zitting de Heeren Inspecteur Mentz en de Hoofd-Ingenieurs G. Beijerinck en Grinwis. Welnu, ook de begrooting van J.A. Beijerinck, in de *Proeve* medegedeeld, kan als een merkwaardig voorbeeld van goede raming aangehaald worden. Bij een werk van zoodanigen omvang, elfmaal grooter dan de droogmaking der Haarlemmermeer, en veel ingewikkelder, was het *onmogelijk* dat, bij een op de studeerkamer, zonder eenig nader terreinonderzoek opgemaakt plan, niet geheele posten vergeten werden. En dat was ook werkelijk het geval. Maar de in rekening gebrachte posten waren zeer juist. De later te vermelden commissie van 1870, die in 1873 verslag uitbracht, die de aannemers van sedert 1866 volbrachte werken aan de Schelde over de uitvoering van den afsluitdijk kon hooren en die er naar streefde (en tot zekere mate zeer wijselijk naar streefde) eene hooge begrooting te leveren, schatte het werk aan den afsluitdijk op 27.8 millioen gulden, dat door Beijerinck in 1866 op 23.4 millioen of slechts 12 pCt.

lager was geraamd. Maar dan bedenke men nog dat de Commissie de dijkshoogte op 5.00 meter + A.P. bepaalde, die in Beijerinck's *Proeve* slechts op 3.70 + A.P. was aangenomen, en men zal zien dat Beijerinck's raming, voor zijn profiel, eer te hoog dan te laag was. Zoo is het met den post werktuigen voor de droogmaking, in 1866 door Beijerinck op 18.8 millioenen aangeslagen, en door de Commissie in 1873, te midden van exceptioneel hooge ijzerprijzen, op slechts 17.5 millioenen. Ware mijn raad gevolgd, om de *Proeve* eerst uit te geven na een aanvankelijk terreinonderzoek, ik ben overtuigd dat Beijerinck's begrooting, een half jaar later, in juistheid die van 24 October 1837 zou zijn op zijde gestreefd.

Het eerste voorloopig onderzoek naar den aard der gronden, die den bodem der Zuiderzee vormen, had plaats van 14 tot 21 Juni 1866, door den Heer W.A. Beijerinck en mij, aan boord van een boeier van 's Rijks waterstaat. Het bleek ons bij die tochten van Nijkerk langs de kust tot achter Schokland, toen vandaar naar Urk, van Urk naar Nijkerk, en vandaar naar de zijden van Muiden, en laveerende terug naar Nijkerk, dat de aanduidingen der zeekaarten zeer juist waren, wat ook aan den schipper Goekoop, die jaren lang de Zuiderzee bevaren had, bekend was. - Herhaalde malen waarschuwde hij ons, wanneer wij van *zachten* op *harden* grond zouden komen, dat is van klei op zand, en steeds kwamen zijne waarschuwingen uit. Eerst toen wij den uitslag van dat voorloopig onderzoek aan het Bestuur der Maatschappij voor Grondcrediet hadden medegedeeld, en de *Proeve* van den Heer Beijerinck in druk was verschenen, diende het bestuur den 11^{den} Juli 1866 hare aanvrage om concessie tot droogmaking van het zuidelijk deel der Zuiderzee aan den Koning in. Dit stuk was geteekend door de Heeren:

J.P.P. van Zuylen van Nyevelt, } Commissarissen.

L.E. van Bijlandt, } Commissarissen.

L.N. van Randwijck, } Commissarissen.

A.M.J. Hendrichs, } Commissarissen.

K.Q.W. van Wassenaer, } Commissarissen.

J.W. Cramer, Directeur-President,

J.S. Bos, Directeur, en

H. Rochussen.

Intusschen waren de eigenlijke boringen met een daartoe uitgerust zeilvaartuig den 29sten Juni 1866 aangevangen, en werden deze tot den 26sten Augustus (de laatste weken met twee zeilvaartuigen) voortgezet; de verkregen monsters, door den Heer H. van Wetteren gesorteerd, werden in bakken, met vakken van een kubieken decimeter inhoud, bewaard en wel in duplo. Een exemplaar is tot scheikundig onderzoek later in handen gesteld van Dr. van Bemmelen; daarvan zijn de overgebleven deelen nog voorhanden te Amsterdam; het tweede exemplaar staat ook nog aldaar, geheel ongeschonden. (De Nederlandsche Maatschappij voor Grondcrediet heeft in twee bundels doen drukken de gewisselde stukken van 11 Juli 1866 tot Mei 1870; de eerste bundel bevat: I. De aanvrage om concessie; II. Het voorloopig verslag van den Raad van den Waterstaat, benoemd in Augustus 1866; III. Bedenkingen van den Heer J.A. Beijerinck tegen dat verslag; IV. Memorie der Nederlandsche Maatschappij voor Grondcrediet; V. Mijne rapporten ter beantwoording van den Raad van den Waterstaat; VI. Verslag der boringen van T.J. Stieltjes en W. Beijerinck; VII. Scheikundig onderzoek der geboorde gronden door Dr. van Bemmelen; VIII. Verklaring der platen, vier in getal.

De tweede bundel bevat, behalve verschillende correspondentiën van 1868 tot 1870, het eindrapport van den Raad van den Waterstaat, de benoeming van de Staats-Commissie van 4 Mei 1870, en verschillende memoriën van mij uit de tweede helft van 1869 over een gewijzigd stelsel van afwatering, en een meer uitgewerkt ontwerp met 17 Bijlagen, over de droogmaking van het zuidelijk deel der Zuiderzee.

De later gewisselde stukken zijn nog niet in druk, maar men vindt daarvan eenige opgaven in de brochure van 1874: ‘Hoe staat het toch met de droogmaking der Zuiderzee?’)

Gelijktijdig met den afloop der boringen, was ook, ingevolge kabinetsbrief van 24 Augustus 1866, den 28sten Augustus door den Minister van Binnenlandsche Zaken een Raad van den Waterstaat benoemd, om verslag uit te brengen:

1o. of het plan der indijking naar de hoofdtrekken door den Heer Beijerinck ontworpen, mogelijk is, en, zoo ja,

2o. of die uitvoering aan particulieren kan worden overgelaten of van staatswege uitgevoerd moet worden.

De Commissie bestond uit de Heeren:

F.W. Conrad, Hoofd-Inspecteur,

Fijnje van Salverda, Inspecteur van den Waterstaat, met de Hoofd-Ingenieurs van Gendt, van Reede van Outshoorn, Ortt van Schonaauwen, van der Lee en Bolten der omliggende provinciën van Noord-Holland tot Friesland, en den Ingenieur Wellan als Secretaris.

Deze Commissie bracht twee verslagen uit, een *voorloopig verslag* van 15 Mei 1867 en een *eindverslag* van 20 April 1868. Het eindverslag was, behalve door de reeds genoemde leden, ook geteekend door de inmiddels benoemde leden: den Inspecteur C. Brunings en de Hoofd-Ingenieurs J.R.T. Ortt en Hayward.

Maar alvorens tot de mededeeling van den hoofdinhoud dezer verslagen en de daarover gewisselde stukken over te gaan, zij het mij vergund eenige mededeelingen te doen over de wijzigingen, die door den Heer J.A. Beijerinck en mij intusschen in het plan waren gemaakt.

Reeds kort na het verschijnen van de tweede uitgave der *Proeve* (die spoedig 3 uitgaven beleefde), sprak de Heer Beyerinck mij over het onvoldoende *boezemoppervlak* voor zijn nieuwen polder. Men had hem op die fout opmerkzaam gemaakt, en hij had die dadelijk toegegeven. Maar gelukkigerwijze was die fout genoegzaam zonder uitgaven te verhelpen door de boezemkanalen te verbreeden en des noods boezemmeren op 't zand bij Urk over te laten. Daar al de boezemkanalen waren *in ophooging*, dat is kanalen, waarbij het water tusschen dijken ingeklemd, hooger ligt dan het land (echt Hollandsch, uit den aard der zaak), kosten zulke kanalen niet meer of ze 50, 100 of 150 meters breed zijn. De kaden of dijken *langs* die kanalen zijn het, die kosten veroorzaken. Het eenige verschil is, dat men bij breedere kanalen wat meer grondoppervlak noodig heeft, dus minder grond kan verkoopen. De Heer Beyerinck was reeds in het najaar van 1866 tot de overtuiging gekomen, dat een boezemoppervlak niet van 700 hectaren maar van 3000 à 4000 hectaren noodig was, en verkregen kon worden door verbreeding der kanalen en het overlaten van boezemmeren. Toen dan ook op eene lezing in de Maatschappij voor Nijverheid te Haarlem, op 24 April 1867, de droogmaking der Zuiderzee in den geest der *Proeve* door mij behandeld werd, en de Heer Rutgers van Rozenburg de zeer juiste bemerking maakte: dat een boezem voor een polder even goed *te groot* als *te klein* kan zijn, maar dat die uit Beyerincks ontwerp bepaald te klein was, kon

ik dit niet alleen als volkomen juist toegeven, maar tevens mededeelen dat dit den ontwerper ook reeds bekend was, en de middelen aangeven hoe dit gebrek te verhelpen.

Tijdens de omzwervingen in den zomer van 1866 op de Zuiderzee, was mijne aandacht gevallen op den kistdam, waarin de sluizen van Schellingwoude zouden opgetrokken worden; en ik was daaruit tot de gevolgtrekking gekomen: dat de sluizen te Enkhuizen *op den vasten wal* moesten worden gebouwd. Ik gaf toen aan den Heer Beyerinck in overweging: het kanaal dat Amsterdam met Enkhuizen zou vereenigen, te verlengen binnendijks tot de Ven of Gelderschen hoek, aldaar binnendijks de sluizen te bouwen en na aansluiting der kanaaldijken aan de bestaande dijken, in deze eene opening te maken tegenover de voltooide sluis. Hierdoor kon men ontgaan:

de kosten van een kistdam, als te Schellingwoude;
de kosten van versterking van zulk een kistdam;
de kosten van verwijdering er van, al hetwelk te Schellingwoude heel wat geld gekost heeft.

De Heer Beijerinck was het op dit punt dadelijk met mij eens.

Gedurende de laatste maanden van 1866 en het begin van 1867 sprak ik *herhaaldelijk* den voorzitter van den Raad van den Waterstaat, zoowel in de Raadsvergaderingen als in de gewone vergaderingen van het Instituut van Ingenieurs. Telkens kwam voor die Raadsvergaderingen het onderwerp *Zuiderzee* ter sprake, en deelde ik aan den President zoowel den uitslag der boringen als de voorgenomen wijzigingen mede. Eveneens bezocht ik bij herhaling, om te spreken over belangen, die met de Zuiderzee-zaak in verband stonden, de Hoofd-Ingenieurs van Noord-Holland en Utrecht, en ook aan deze deelde ik den uitslag der boringen en de voorgenomen wijzigingen mede. Ook sprak ik den 4^{den} October 1866 den Hoofd-Ingenieur van Gelderland, te Arnhem, over de Zuiderzee-zaken. Vijf leden der Commissie waren dus bekend met den uitslag der boringen, en het is ondenkbaar dat de Heer Beijerinck, die vol was van de zaak der Zuiderzee, en een open en joviaal man, daarvan een geheim zou gemaakt hebben tegen den President of de leden der Commissie. Bovendien verscheen de Heer Beijerinck, daartoe aangezocht, persoonlijk in den Raad van den Waterstaat. Deze mededeelingen zijn noodzakelijk om het standpunt te waardeeren, dat die Raad tegenover het ontwerp aannam.

In de brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken van

28 Augustus 1866, waarbij de R.v.d.W. werd ingesteld, werd aan dezen opgedragen te onderzoeken:

1°. Of de uitvoering van het plan tot het afsluiten, indijken, droogmaken en in cultuur brengen van een gedeelte der Zuiderzee, in de hoofdtrekken door den Inspecteur J.A. Beijerinck ontworpen, mogelijk is; en, zoo ja, enz.

3°. Dezen Raad te machtigen, zich voor het hem opgedragen tweeledig onderzoek met de Heeren J.A. Beijerinck en T.J. Stieltjes in betrekking te stellen, enz.

Maar de Raad, ignoreerende de reeds door den ontwerper en mij ontdekte gebreken, en de wijze hoe die weg te nemen (grooter boezem, ruimer kanalen, verplaatsing der uitwatering van Enkhuizen naar de Ven, enz.) en den aan minstens vijf zijner leden medegedeelden uitslag van 't grondonderzoek, stelde een vijandig, partijdig *voorloopig verslag* op. Zij deed *niet* wat de Minister haar gevraagd had, maar klemde zich vast aan de letter der *Proeve*, die door den Minister niet eens genoemd was. Ik wil dit even aantoonen.

In de Inleiding van dat voorloopig verslag (eerste bundel stukken door de Ned. Maatsch. v. Grondcrediet uitgegeven, onder II, blz. 12-74) wordt blz. 16 en 17 gezegd:

‘Eindelijk behoort vermeld te worden, dat de Raad niet is bekend gemaakt met het juiste resultaat der voor rekening van de Ned. Maatsch. voor Grondcrediet gedane boringen, noch met het daarop gevolgde scheikundig onderzoek van de opgeboorde grondsoorten.’

‘De Commissie uit de directie dier Maatschappij, waarmede de Raad een onderhoud heeft gehad, heeft namens deze gemeend de toezegging te mogen geven, dat den Raad, na afloop van het scheikundig onderzoek der gronden, van den uitslag daarvan mededeeling zal worden gedaan.’

‘Die mededeeling is nog niet ontvangen.’

Maar uit de Memorie van de Ned. Maatsch. v. Grondcrediet van 2 Dec. 1867 aan den Min. v. Binnenl. Zaken blijkt de ware toedracht van zaken. De Commissie uit die Maatschappij had aan den Raad den uitslag van 't scheikundig onderzoek beloofd (blz. 154), maar dit rapport was den 15den Mei 1867 (dagteekening van 's Raads rapport) nog niet ingekomen. De Ned. Maatsch. v. Grondcrediet protesteerde dan ook krachtig tegen wat de Raad v.d.W. in § 6 (blz. 21 van den eersten bundel) had gezegd:

‘In afwachting van den uitslag der boringen, wordt eene min gunstige meening omtrent den aard van den bodem gevoed, en vreest men dat die, voor een groot gedeelte althans, uit zand zal bestaan.’

Dat rapporteerden een Hoofd-Inspecteur, een Inspecteur en de Hoofd-Ingenieurs der om de Zuiderzee gelegen provinciën, die toch dikwerf die zee met hunne boeiers zullen bevaren hebben. En de schipper van één van die boeiers wist ons telkens de hoedanigheid van den grond vooraf te zeggen, terwijl de zeekaarten ook reeds jaren lang den aard van die gronden hadden aangegeven. Kende dan de Raad ook die kaarten niet? Maar nog fraaier is, wat de Raad op blz. 21 en 22 laat volgen:

‘Uit de inlichtingen welke door de directie van de Nederlandsche Maatschappij voor Grondcrediet zijn gegeven, zou het onderzoek naar den bodem geleerd hebben, dat die voor ongeveer ¾ gedeelte van de in te sluiten oppervlakte der Zuiderzee uit kleigronden bestaat, terwijl het overige zand is; waarvan dat, hetwelk het minst geschikt is voor den landbouw, gevonden wordt ten zuiden en zuidwesten van het eiland Urk.’

De R.v.d.W. verklaarde eigenlijk in de vroeger aangehaalde regels: dat de zeekaarten door de Marine-officieren onjuist waren vervaardigd, en dat de mededeelingen omtrent de boringen (om een parlementairen term te gebruiken) *onjuist* waren.

Men kan zich hieruit een denkbeeld maken van den geest die den R.v.d.W. bezielde.

Geen enkel hoofdpunt van 't plan vond aanvankelijk genade in de oogen van den Raad. De IJsel behoefde niet uitgesloten te worden (blz. 19 en 20); Urk moest geheel buiten de bedijking blijven (blz, 15); de verlaging der ebben te Enkhuizen zou gering zijn (blz. 27), de verhooging van vloeden zou gevaarlijk worden (blz. 30), de meerdere verschllllen tusschen eb en vloed na de afdamming zouden de scheepvaart belemmeren (blz. 30); de ringdijk moest grootendeels *in zee* worden gemaakt (blz. 34 in verband met blz. 14 van den tweeden bundel, waarin het *eindverslag* van den R.v.d.W. voorkomt); het kanaal van Muiden naar den Ketel zou niets hebben aan 3 meters diepgang, *want* de sluis te Weesp heeft slechts 2.20 diepte, en tusschen de Ketelkribben is ook minder dan 3 meter. Prachtige redeneering. Een onpartijdig man zou zeggen: als met groote kosten een groot kanaal van 80 kilometer lengte tusschen den

Ketel en Muiden wordt gemaakt, is het wel der moeite waardig de sluis van Weesp te vernieuwen, en de diepte tusschen de Ketelkribben te vergrooten tot 3 meters, *wat toen trouwens al in studie was, en nu is uitgevoerd*. Van ruime afmetingen, in 't algemeen belang aan dit kanaal gegeven, werd een grief gemaakt. Maar gelijktijdig werd het kanaal toch ook te nauw geacht.

Overigens kwamen er ook juiste bemerkingen in 't voorloopig verslag voor, die ik geen oogenblik bestreden heb. In de belangen der afwatering en scheepvaart van Noord-Holland was niet voldoende voorzien, het Kanaal Muiden - de Ketel was niet ruim genoeg, enz., enz. In de memorie van den Heer J.A. Beijerinck (eerste bundel, III, blz. 79-140) en van mij (V, blz. 165-236) werden vele der bezwaren van den Raad weêrlegd, andere toegegeven. In de stukken van b e i d e z i j d e n kwamen nog vele verkeerde cijfers voor, omdat men van weêrszijde nog niet genoeg alle bezwaren kon overzien, en men nog te weinig gegevens had. Ik blijf van meening dat de *zaak* bevorderd zou zijn door het uitstellen van den druk der *Proeve*, met ½ à ¾ jaar, naar mijne meening van Mei 1866; met betere gegevens gewapend, zou dan althans het *voorwendsel* tot vele bezwaren den Raad ontnomen, en veel nutteloos geharrewar voorkomen zijn.

Bij het *eindverslag* (tweede bundel, VI, blz. 11-55) der door drie nieuwe leden versterkte Commissie, den 20sten April 1868 uitgebracht, werd een geheel andere toon aangeslagen. Omtrent de insluiting van den IJsel heet het nu: ‘er bestaat geen wezenlijk verschil van gevoelen meer’; de Raad vernam met genoegen dat ⅘ van den bodem uit klei bestaat (blz. 11); de Raad erkent de voordeelen van hoogere dagelijksche vloeden en lagere ebben, maar meent toch dat de ondervinding alleen uitspraak kan doen (blz. 13). De Raad erkent het voordeel van IJselwater in Schermerboezem te kunnen krijgen (blz. 19), en terwijl het voorloopig verslag (eerste bundel, blz. 71) eindigde met de woorden:

De Raad moet daarom[1] *eenparig het gevoelen voorstaan dat het niet mag worden aangeraden om deze onderneming door den Staat te doen uitvoeren*,

1 Namelijk dat er geene *noodzakelijkheid* noch *verplichting* voor den Staat bestaat om de Zuiderzee geheel of gedeeltelijk droog te maken, en die droogmaking groot geldelijk verlies zou geven.

eindigde het eindverslag (tweede bundel, blz. 55) met de woorden:

De Raad is van advies dat de concessie tot de voorgenomen droogmaking van een gedeelte der Zuiderzee onder behoorlijke waarborgen kan worden toegezegd aan de Nederlandsche Maatschappij voor Grondkrediet, zoodra zij een ontwerp zal hebben geleverd, waardoor de nog bestaande bezwaren als opgeheven kunnen worden beschouwd.

De Raad hoopt dat die bezwaren door dat gewijzigde ontwerp eene volledige oplossing zullen verkrijgen, en wenscht niets liever dan daardoor in de gelegenheid gesteld te kunnen worden, zijne volkomene adhaesie daaraan te kunnen geven.

IV. *Nadere ontwerpen tot droogmaking der Zuiderzee, van* 1869 *tot* 1873.

De aanvragers om concessie lieten zich door dat vijandige voorloopig verslag en het niet meer vijandig, maar toch niet gunstig eindverslag van den Raad v.d.W. niet afschrikken. Na den afloop der boringen, en terwijl het scheikundig onderzoek plaats had, verzochten zij mij het plan verder uit te werken. Waterpassingen werden gedaan in de kanaallijn Muiden - de Ketel, de afvoer van de Eem bij hoogsten stand gemeten, de kust van Noord-Holland verkend, profielen over de bestaande boezemkanalen genomen en nagegaan op welke wijze die, door verruiming, tot eene ringvaart waren in te richten, enz. Door eene toevallige omstandigheid kwam ik in het bezit van die vele gegevens over afwatering, als: uren sluisgang, hoeveelheid opgemalen boezemwater, hoeveelheid opgebracht polderwater, verhang op de poldervaarten, invloed der op- en afwaaiing, die èn aan Beijerinck, èn aan den Raad van den Waterstaat, èn aan mij ontbroken hadden bij het opstellen van vroegere memoriën. Die omstandigheid was: de buitengewoon hooge boezemstand, die in Rijnland voorkwam in de twee laatste maanden van 1866 en de twee eerste maanden van 1867. Er was toen zoo veel regen gevallen, en de uitloozing was door winden op de kust zoo dikwerf gestremd geweest, dat in die maanden een groot gedeelte van Holland onder water stond. Die hooge boezemstand gaf Rijnland aanleiding eene Commissie van drie Ingenieurs te benoemen om de vraag te beantwoorden: door welke mid-

delen aan Rijnlands boezem een vaste stand van 0.40 meters - A.P. kon verzekerd worden. Met de Heeren Ingenieurs J.F.W. Conrad en L.A. Reuvens in die commissie benoemd den 4den Mei 1867, brachten wij in September 1868 ons advies uit, dat door het bestuur van Rijnland gedrukt werd en in den handel is gebracht[1]. Door dit werk verkreeg ik eindelijk de onmisbare gegevens tot een nader, beter uitgewerkt plan tot droogmaking der Zuiderzee. Na verschillende correspondentiën van de Ned. Maatsch. van Grondcrediet met den Minister van Binnenl. Zaken en verschillende technische nota's van mij van Augustus en September 1869, die antwoorden van den Raad van den Waterstaat uitlokten, welke Raad nu beweerde nimmer eene ringvaart *geheel in zee* verlangd te hebben[2], diende ik den 19den December 1869 in eene: NOTA *over een gewijzigd stelsel van afwatering in Rijnland en Schermerboezem, in verband met de belangen van het Noordzee-Kanaal en van de indijking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee*. In plaats van het water van alle omringende waterschappen naar het Noordzee-Kanaal te leiden, stelde ik voor:

1°. Stoomtuigen van 300 paardenkrachten, naar het advies van Beijerinck, bij den Anna-Paulownapolder te stichten, om het peil van Schermerboezem te verzekeren.
2°. Tot hetzelfde doel een ruim kanaal, maar van geringe lengte, uit het Noord-Hollandsch Kanaal naar Petten te graven, met eene sluis, wijd 10 meter, aan den mond.
3°. Het Noordzee-Kanaal bij de doorgraving der duinen tusschen Velzen en de Noordzee, van 27 op 37 meter bodembreedte te brengen.
4°. Een stoomgemaal voor Rijnland te Katwijk te stichten, van 300 paardenkrachten.
5°. Een nieuwe uitwateringssluis van 8 meter wijdte en groote diepte te Katwijk te bouwen.
6°. Den gewonen boezem waterstand in den te vormen Zuiderzee-

1 Het verzekeren van een vasten boezemstand aan Rijnland, beschouwd door de Ingenieurs J.F.W. Conrad, L.A. Reuvens en T.J. Stieltjes. Te Alkmaar bij Herm. Coster en Zoon, 1868.

In 1871 is dit advies gevolgd door een: Nader advies aan Rijnland.

2 *Geheel* in zee, dit was letterlijk waar; maar de R.v.d.W. heeft toch klaarblijkelijk eene ringvaart *grootendeels in zee* verlangd, en dit maakte de onderneming reeds onmogelijk, zooals door den Heer Beijerinck in zijn antwoord reeds was aangetoond.

polder en op het Noordzee-Kanaal, op 0.40 meter - A.P. te bepalen.

De Hoofd-Ingenieur Waldorp, aan wien ik deze ontwerpen liet zien, verklaarde zich zeer daarmede ingenomen.

In Maart 1870 waren de voorloopige metingen zoo verre gevorderd, dat ik een plan tot indijking met 17 Bijlagen, te zamen vormende 29 bladen, kon inzenden, welke Bijlagen bevatten: plans en profielen der ringvaarten, de verruiming van het Noordzee-Kanaal, teekeningen van sluizen, bruggen, dijken, enz., enz. Door de Heeren J.W. Cramer, J.S. Bos en H. Rochussen werd den 9^{den} Mei 1870 dit gewijzigde plan aan den Minister ingezonden, namens hunne vennooten de Heeren L. Graaf van Bijlandt, A.M.J. Hendrichs, Mr. L.N. Graaf van Randwijck en K.G.W. Baron van Wassenaer van Ehze[1]. De hoofdtrekken van het plan Beijerinck waren behouden gebleven, maar daarbij gevoegd:

a. Eene ringvaart in Noord-Holland van de Ven langs Enkhuizen naar en door de Hoornsche Hop tot Schardam; verruiming van boezemkanalen tot Ilpendam en bouw eener schutsluis aldaar. Schepen van 9.50 meter wijdte en 2.5 meter diepte zouden aldus van de Ven binnendoor naar Amsterdam kunnen varen.

b. Eene verruiming van de ringvaart tusschen Muiden en den Ketel, met versterking der stoomkracht tot 500 paardenkrachten.

Verder de werken, hierboven onder 1, 2, 3, 4. 5 en 6 tot verbetering der uitwatering van Rijnland en Schermerboezem aangegeven.

Intusschen was bij Koninklijk besluit van 4 Mei 1870 eene *Staats-Commissie* ingesteld, om het plan tot indijking, laatstelijk door de Heeren J.S. Bos c.s. ingediend, nader te onderzoeken. Tot leden van die Commissie werden benoemd de Heeren:

Mr. G. de Vries Az., lid van den Raad van State, Voorzitter, in 1872 vervangen door Mr. C. Fock, Commissaris des Konings in Zuid-Holland;
C. Brunings, Inspecteur van den Waterstaat;
W.S. van der Hart Beek, Inspecteur-Generaal van fortificatiën;

1 De Ned. Maatsch. voor Grondkrediet had zich in 't begin van 1870 teruggetrokken en hare aanspraken op 't verkrijgen der concessie aan de genoemde Heeren overgedragen. De Heeren H. Rochussen en Baron van Wassenaer van Ehze zijn sedert overleden. In plaats van wijlen den Heer H. Rochussen is de Heer J. Bos opgetreden.

A.R. Blommendal, Kapitein ter zee, Chef der Hydrographie;
Mr. G.W. Baron van Zuylen van Nievelt, lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht;
Jhr. G.J. van Tets, lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Holland;
J.P.C. Baron van Reede tot ter Aa, lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht; na diens overlijden in 1871 vervangen door het lid van Gedeputeerde Staten Mr. J.C.G.C. Laan;
J.D. van Hasselt, lid van Gedeputeerde Staten van Overijssel;
Jhr. J.R.T. Ortt, Hoofd-Ingenieur in Noord-Holland;
J.F.W. Conrad, Hoofd-Ingenieur in Zeeland;
F.W.H. van Opstall, Hoofd-Ingenieur in Gelderland;
J.C. de Leeuw, Dijkgraaf van den Anna-Paulownapolder;
en tot Secretaris de Heer F.W. Leemans, ingenieur van den Waterstaat.

Deze Commissie splitste zich al spoedig in de volgende Sub-Commissiën, als:
Voor den afsluitdijk, de Heeren Brunings, Conrad, Blommendal, van Hasselt.
Voor de zuidelijke ringvaart, de Heeren van Zuylen, van Hasselt, van Reede, Opstall, Ortt.
Voor de ringvaart in Noord-Holland, enz., de Heeren de Vries, van Tets, de Leeuw, Conrad, Ortt.
Voor de verdedigingsbelangen, de Heeren van der Hart Beek, Blommendal, Brunings.

Op verzoek der Commissie werd eene Memorie (van 15 Augustus 1870) aan haar ingezonden, behelzende de algemeene inrichting van het werk, geheel gegrond op mijne Memorie, met zeventien bijlagen, van Maart 1870; ik behandelde aanvankelijk niet de wijze van verkaveling, noch de defensiebelangen, maar zond later, op verzoek der Commissie, een plan van verkaveling in. Bij de zuidwestzijde van Urk, waar thans de haven ligt, waren uitwaterende en schutsluizen voorgesteld.

Herhaalde malen werden de Heeren concessie-aanvragers of ik verzocht in de Commissie of de Sub-Commissiën te komen tot het geven van inlichtingen of het bespreken van betwiste punten; talrijke Nota's werden van weerszijden opgesteld, en ik was dezer dagen verbaasd over de massa gewisselde stukken, toen ik die weer voor dit opstel moest nazien. Maar, in tegenstelling van de verhouding in den eersten tijd van den *Raad van den Waterstaat*, den tijd van

het *Voorloopig Verslag* in Mei 1867, toen de bodem der Zuiderzee werd geproclameerd te zijn zand, toen de uitsluiting van den IJsel niet noodig werd geacht, toen men eene ringvaart grootendeels in zee verlangde, was nu de verhouding van de Commissie tot de aanvragers om concessie en haren technischen adviseur, alleraangenaamst. Er werden nuttige wenken gegeven, een schat van gegevens door de Commissie zelve verzameld, en ofschoon natuurlijk verschil van opinie bleef bestaan op enkele punten, zoowel tusschen de leden der Commissie onderling, als tusschen de Commissie en de aanvragers om concessie en hun adviseur, kwam men toch bij de meeste punten tot toenadering. De wijzigingen, die de Commissie in haar Rapport van April 1873 in mijn plan van Maart 1870 bracht, waren hoofdzakelijk de volgende:

a. Wijziging der werken op Urk, verkeerdelijk door het lid der Commisie Jhr. Ortt (in zijne Nota, blz. 121 van het verslag) ook aan mij toegeschreven. Het denkbeeld is van de Commissie, maar ik heb mij beijverd het over te nemen als een goed denkbeeld en het later uit te breiden.
b. Een polderkanaal van den mond van 't IJ naar de zijde van den Ketel.
c. Een boezemkanaal van Huizen naar den mond van 't IJ, als verlengde van het vroeger door mij voorgestelde boezemkanaal Huizen - Nulden.
d. De sluiswijdte op de zuidelijke ringvaart, door mij op 12 M. gesteld, zijnde de afmeting der nieuwe sluis aan 't Katerveer, in de hoop dat dan ook de sluis te Weesp wel op die wijdte zal gebracht worden, wordt door de Commissie op 8 M. bepaald, gelijk aan de wijdte der poldersluizen, door mij op 7 M. voorgesteld.

En het plan, dat verkeerdelijk het plan der Commissie is genoemd[1], berust nu op de volgende hoofdtrekken. Ik voeg achter ieder hoofddeel den naam van den voorsteller en den datum van zijn voorstel. Ik vind het niet meer dan rechtvaardig dat ieder medewerker tot een zoo groot plan het aandeel behoude, dat hem in de zaak toekomt.

1 Onder anderen in de *Revue des deux mondes*. Het verslag der Commissie geeft trouwens eenige aanleiding daartoe, daar de lezing van dat verslag niet zegt maar doet vermoeden dat men met een plan der Commissie en niet van Beijerinck en mij te doen heeft.

Bij de beschouwingen over de begrootingen van het werk kom ik later terug op technische detailwijzigingen. Over de gewisselde stukken na het uitbrengen van 't verslag der Staats-Commissie van Mei 1870, in April 1873, zal ik thans niet spreken, zoolang geene definitieve beslissing in de zaak genomen is, maar ga nu over tot eenige algemeene beschouwingen over de droogmakingen in de Zuiderzee, ook meer noordelijk, en over den invloed dien deze droogmakingen op de omringende landstreken zullen uitoefenen.

V. *Algemeene beschouwingen over droogmakingen in de Zuiderzee.*

De eerste vraag die zich hierbij voordoet is deze: heeft de Staat een groot, algemeen, staatkundig belang bij uitbreiding van grondgebied en sterke toename van bevolking?

En dan antwoord ik, even als in mijn Rapport van September 1867 (eerste bundel gedrukte stukken, V, blz. 165 en volgende), volmondig *ja*.

De sterkte van een staat hangt ook grootendeels af van zijne *bevolking* en van hare *welvaart*. Kan men nu die bevolking in aantal en welvaart snel doen vooruitgaan, dan wordt de Staat sterker. De betrekkelijk grootere invloed van Nederland in de 17de eeuw lag:

eerstens in groote ontwikkeling en veerkracht *hier*, maar ook in *mindere ontwikkeling* der andere staten. Wat was bijv. de bevolking, wat was de industrie, wat was de handel van Engeland in de 17de eeuw, vergeleken bij wat die nu is? Wanneer nu de ons omringende landen sneller dan Nederland vooruitgaan in bevolking en welvaart, dan staat dit, zelfs bij voortgaande ontwikkeling in Nederland, gelijk met een teruggang. Onze bevolking nam toe: van 2,613,487 inwoners in 1829 tot 3,579,529 in 1869, dus in 40 jaren met bijna 37 pCt., maar niet gelijkelijk verdeeld; de toename was:

van 1829 tot 1839	9.45 pCt. der bevolking van 1829
van 1839 tot 1849	6.87 pCt. der bevolking van 1839
van 1849 tot 1859	7.19 pCt. der bevolking van 1849
van 1859 tot 1869	8.65 pCt. der bevolking van 1859

De toename in de jaren van halven oorlog 1829 tot 1839

was dus grooter dan in de volgende jaren van vrede; en ofschoon langzaam klimmende, is de toename van die jaren nog niet bereikt. In Pruissen en België is de toename sterker. Maar nu heeft Nederland te voorzien in den dienst van uitgestrekte bezittingen, die door een leger en eene vloot moeten in bedwang gehouden worden, en die zich steeds uitbreiden. Zal dus Nederland zijn rang als tweede koloniale mogendheid handhaven, dan moet het ook sterker in bevolking toenemen, en geen beter middel daartoe dan annexatie *op de zee*.

Maar, zal men wellicht vragen, zijn er geene andere middelen dan juist het laatst beschreven plan Beijerinck? Kan men niet de Zuiderzee bijv. tusschen de Ven en Stavoren afsluiten, en zich met rivierslib laten aanvullen?

Ik antwoord: neen. Dat binnenmeer, dat het water van millioenen hectaren zou opnemen, zou alleen door bemaling op een laag peil te houden zijn: feitelijk zou men soms des winters ⅓ à ⅙ van den Duitschen Boven-Rijn oppompen. En het slibgehalte van den IJsel is niet groot genoeg, om eene snelle uitwerking te beloven. Eeuwen zouden er mede gemoeid zijn om, met IJselslib, 280,000 hectaren grond 4 meters op te hoogen, dat eene massa van 11,200 *millioen* kub. meters slib vertegenwoordigt. En intusschen zou een verbazend kapitaal aan *'t bemalen zonder grondaanwinning* verloren gaan. Een ander bezwaar van dit plan is het voorzien in den ijsgang, die uit den Boven-Rijn en het Pannerdensche Kanaal in den IJsel komt. Een afsluitingdijk van de Ven naar Stavoren, vlak op de heerschende winden gelegen, en loopende door geulen niet van 4 of 5, maar van 8 à 9 meters diepte, is zeker een *moeielijker en duurder werk*, dan de langere maar ondiepe en veel minder blootgestelde dam van Enkhuizen naar den Ketel. Maar dat werk is toch, met kracht van geld, misschien wel te maken. Niet *eene sluis*, zooals men doorgaans zegt, maar tal van sluizen, bij dozijnen, zijn noodig om de énorme watermassa af te voeren, die in het afgesloten meer vloeit. Maar ik begrijp dat ook die sluizen tot waterafvoer, met kracht van tientallen millioenen, te bouwen zijn. Maar wat ik *niet* begrijp is: hoe men zich den afvoer van ijs voorstelt! Op den IJsel bouwt men bruggen met openingen van 50 tot 90 meters wijdte voor den ijsgang; de oude brug te Kampen had nog openingen van 30 meters! Wil men nu ook sluizen van 30 meters wijdte bouwen? Zij, die zoo goed zijn den raad te geven: sluit de Zuiderzee in de nauwte

af, zouden geen nutteloos werk hebben gedaan door aan te wijzen dat het mogelijk is. Hetzelfde is 't geval met de lijntjes, die men van Wieringen naar de Friesche kust getrokken heeft. Ik vraag aan de voorstanders van die zaken: geef een plan, even als Beijerinck er een gegeven heeft, maar vergenoeg u niet met lijntjes trekken!

Maar, vraagt weêr een ander, waarom geen partieele indijkingen beproefd, als bijv.:

van de Hoornsche hop,
van de Wieringermeer,
van de bocht van Nijkerk,

en het antwoord is: omdat bij zulke kleine indijkingen de *afsluitdijk* te veel geld vordert. Bij het laatst gewijzigde plan Beijerinck is de afsluitdijk 41,000 meters lang, voor 195,000 hectaren, dat is: op elke hectare komt eene lengte afsluitdijk van 0.21 meter. Kost de afsluitdijk nu ƒ 600 de meter, dan wordt elke hectare gedrukt door ƒ 126 aandeel in den afsluitdijk. Maar bij de Wieringermeer bijv. komen[1] 21,400 meter dijkslengte op slechts 20,000 hectaren, of op ééne hectare 1.07 meter dijklengte. Al kostte de dijk, bij ongeveer gelijke constructie als die der Zuiderzee, slechts ƒ 500 de meter, dan wordt elke hectare reeds met ƒ 535 bezwaard, alléén voor den afsluitdijk. Nog méér dan bij *indijkingen*, speelt bij *droogmakingen* de dijkslengte eene hoofdrol, en daarom zijn *groote* droogmakerijen voordeeliger dan kleine.

Men heeft ook gevraagd: kan men niet eenvoudig de Zuiderzee laten liggen zooals die is, en bij langzame aanslibbing landen indijken in plaats van droogmaken?

Voorzeker kan men dit systeem van niets doen ook volgen, en dan zal men jaarlijks zeer kleine stukjes land hier en daar bij 't Zwolsche Diep, bij den Ketel, in de Bocht van Nijkerk, op de Noord-Hollandsche kust aanwinnen; maar dat gaat zoo langzaam, dat op de kaart het verschil van grens, in drie eeuwen, nauwelijks te vinden is. Binnen de hals de Ven - Stavoren is van deze wijze van niet werken niets te verwachten, en dat stelsel is dus ook niet aan te prijzen. Het eenige wat, na tienjarig onderzoek, in 't zuiden der Zuiderzee mogelijk is, bestaat in 't plan Beijerinck. Daar kan men eene landstreek

1 Zie het Rapport, opgemaakt door de Commissie voor de Wieringerwaard. Haarlem, 1870.

aanwinnen van ⅘ klei en ⅕ zand, zooals er geene tweede in Nederland bestaat.

In het noorden der Zuiderzee is de toestand anders; daar wordt feitelijk reeds meer grond door *indijking* (niet door *droogmaking*) aangewonnen, omdat daar meer eb en vloed gaat en de zee meer stoffen aanvoert. Die eb en vloed dringt naar binnen langs den Helder, langs 't Vlie en tusschen Texel en Vlieland door het minder diepe Eijerlandsche gat. Van de sluiting van dit gat, door bezinking der geul en aanstuiving van een dijk over de lage zandgronden, bestaat een ontwerp van den Ingenieur van der Vegt, van 't jaar 1864. Dat dit maken van een dijk door aanstuiving mogelijk is, bewijzen de drie voorbeelden langs de Noordzee, in de 17de eeuw de Oldenbarneveltdijk langs 't Koegras en de dijk naar Eijerland, en in deze eeuw de zanddijk, die de twee helften van Ameland heeft vereenigd, toen er gevaar begon te dreigen voor uiteenscheuring van dat eiland. Zeer doelmatig heeft ook de Staats-Commissie van 1870 de sluiting van dit Eijerlandsche gat aangeraden. Minder vloed- of stormwater kan naar binnen dringen en het gevaar voor de Friesche dijken wordt verminderd. Eenmaal het Eijerlandsche gat gesloten zijnde, zal de voorzegging van van Diggelen bewaarheid kunnen worden, en spoedig indijkingen binnen de eilanden mogelijk zijn. Ondersteunde dan de Regeering krachtig de pogingen der Friesche landaanwinners bij Ameland, dan zou een groot deel der Friesche kust in veel veiliger ligging komen.

Ik geloof dus: dat sluiting van het Eijerlandsche gat, aanwinst door indijking van op te slibben landen in 't noordelijk deel der Zuiderzee en droogmaking en indijking van 't dikwijls besproken zuidelijk gedeelte, de eenige middelen zijn die Nederland spoedig kunnen uitbreiden door aanwinst van land op de zee. Ook bij Wieringen zou 't aanhechten van dat eiland aan den Anna-Paulownapolder en het uitbrengen en langzaam verlengen van een lagen dam uit de oostpunt van 't eiland, naar de zijde van Medemblik, de verhooging van landen door aanslibbing bevorderen, en de latere droogmaking van de Wieringermeer in de hand werken. De ligging beneden de heerschende winden, en de grootere verschillen in de dagelijksche vloed en ebbe der overblijvende Zuiderzee, wanneer eenmaal de dijk van Enkhuizen naar den Ketel bestaat, zullen de aanslibbing achter Wieringen in de hand werken, en zullen daar later

dan, met betrekkelijk geringe kosten, weer 20,000 hectaren herwonnen kunnen worden.

VI. *Voordeelen die de droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee voor andere streken oplevert.*

De voordeelen, die de droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee voor alle omliggende landstreken oplevert (onafhankelijk van het algemeene landsvoordeel der vergrooting van grondgebied), zijn tot heden te weinig in 't licht gesteld. Het zij mij vergund die heel kort even op te sommen. Zij bestaan in voordeelen voor de scheepvaart, voor de afwatering, voor 't verkeer en voor 't drinkwater.

a. Voordeelen voor de scheepvaart.

De verbinding van Amsterdam met 't Noorden van Europa door 't Vlie wordt belemmerd door de ondiepte op Pampus. Wanneer het Kanaal van Amsterdam naar Enkhuizen gereed is, bekomen de schepen een kanaal van 150 meters breedte, waar een diepgang van 4 meters of meer zal gevonden worden. Door het Kanaal dat van Enkhuizen den afsluitdijk volgt, kunnen kleine zeeschepen binnendoor naar den IJselmond, dus naar Kampen en Zwol komen. Worden de sluizen op de ringvaart langs Muiden naar mijn voorstel op 12 meter gelaten en ruim 3 meter diepte, dan kunnen ook langs dien weg kleine zeeschepen varen. Het Kanaal van Amsterdam tot Amersfoort of Nijkerk is dan tevens de eerste helft van een kanaal van Amsterdam naar den Boven-Rijn, langs de Geldersche vallei en de Waal.

Schepen uit de zuidelijke havens van Friesland komende, hebben slechts een kort traject ter zee te maken om in de haven benoorden Urk binnen te vallen, en zijn dan op binnenwateren, die hun toelaten den mond der Eem en van de Vecht of Noord-Holland benoorden het IJ te bereiken. Het gevaar voor het oversteken der Zuiderzee met schepen die een bovenlast hebben, is grootendeels weggenomen, ook voor die groote massa schepen welke van de Drentsche en Overijsselsche veenderijen naar Holland moeten.

De aan de ondiepe zee gelegen plaatsen Elburg, Harderwijk, Bunschoten, Amersfoort en Huizen, die geene of zeer ondiepe

havens hebben, worden *zeesteden* na het verdwijnen der zee, wanneer de ringvaart hun 12 meter sluiswijdte en 3 meter diepte aanbiedt.

De verbetering der boezemkanalen en de aanleg eener ringvaart in West-Friesland verbetert de scheepvaart van verschillende plaatsen in Noord-Holland. Door de voorgestelde ruime schutsluis te Ilpendam wordt de verbinding met de hoofdstad tevens verbeterd. Nog beter ware het, indien het kanaalpand in Waterland geheel op de hoogte van Schermerboezem kon gebracht worden. De verruiming eindelijk van het Noordzeekanaal zal de vaart daarop gemakkelijker maken.

b. Voordeelen voor de afwatering.

Rijnland en Woerden hebben thans een boezem van 3600 hectaren oppervlak, voor ongeveer 122,500 hectaren polder, boezemland en duin; Amstelland heeft op 30,000 hectaren omstreeks 600 hectaren boezem, Schermerboezem op 77500 hectaren 2000 hectaren boezem, te zamen dus 230,000 hectaren land met 6200 hectaren boezem. Komen daar nu bij 195,000 hectaren met 7300 hectaren boezem, dan verkrijgen 425,000 hectaren 13,500 hectaren boezem. Past men die verhouding op de 230,000 hectaren land van Rijnland, Amstelland en Schermerboezem toe, dan verkrijgt men 7330 hectaren boezem, dus 1130 Hectaren meer dan ze nu hebben. Met andere woorden: de toevoeging van een waterschap met grooteren boezem verbetert al de aanliggende boezems, zoolang ze gemeen liggen door het openstaan der sluizen.

Maar bij dit voordeel blijft het niet; de sluizen en stoomgemalen, te Petten en Katwijk ontworpen, verbeteren *direct* de afwatering van Schermerboezem en Rijnland; het stoomtuig van 250 paardenkrachten aan de Eem, dat later aan Amstelland zou geschonken worden, moet de afwatering daarvan verbeteren; terwijl de verwijding van 't Noordzeekanaal in aller belangen is. Behalve de vergrooting van den algemeenen boezem, is het ook een voordeel dat de nieuwe boezem gunstiger gelegen is. Het grootste gedeelte van Rijnlands boezem, de plassen en meertjes noordoost van Leiden, liggen ver van de sluizen; de boezemmeren van Enkhuizen en Urk daarentegen liggen voor de heerschende winden af, vlak binnen de sluizen, wat voor de afwatering zeer voordeelig is. Met de laatstelijk voorgestelde middelen van afwatering, als sluizen, stoomgemalen, boezemkanalen

en boezemmeren, is het te verwachten dat in den regel al de sluizen open zullen staan, die uit voorzichtigheid de verschillende waterschappen scheiden. De Oranjesluizen in den regel open staande, zal de vaart naar Amsterdam van een beletsel ontslagen zijn.

c.

Voordeelen voor 't verkeer zullen ontstaan, wanneer een spoorweg langs den afsluitdijk, Zwolle en Kampen met Enkhuizen verbindt, een andere spoorweg van Hilversum of Baarn naar eenig punt bezuiden Urk gericht wordt, vanwaar eene stoomvaart op de Lemmer moet worden ingericht, De spoorweg de Lemmer - Hoogeveen - Groningen is dan het natuurlijk gevolg van die nieuwe verbinding van Utrecht met Friesland.

Ook voor Amsterdam kunnen twee verkorte verbindingen met de tegenwoordige overzijde der Zuiderzee verkregen worden, als: eene langs het polderkanaal van Pampus naar de zijde van den Ketel met Kampen en Zwolle, eene naar Harderwijk. Worden de dijken aan ééne zijde van die kanalen direct tot spoorbanen ingericht, dan zal de latere aanleg van een spoorweg daardoor veel gemakkelijker worden.

d.

Het is algemeen bekend dat vele streken in ons land, door zoutwater omringd, soms bij groote zomerdroogte gebrek hebben aan goed drinkwater, vooral ook voor het vee in de weiden. Niet alleen doet zich dit gebrek op eilanden gevoelen, ook het Schiereiland benoorden 't voormalige IJ heeft 's zomers behoefte aan beter drinkwater. Nu zal wel het afgesloten IJ of Noordzeekanaal bijna geheel uit zoetwater bestaan bij *waterlast*, als Rijnland veel zoetwater door sluizen loost of met stoomtuigen oppompt, en als Schermerboezem en Amstelland ook regenwater aanvoeren. Maar omgekeerd zal bij *zomerdroogte*, wanneer de boezems van Rijnland en Amstelland uitdrogen, het Noordzeekanaal met brak water, uit de Zuiderzee in te laten, en bij de Noordzee inschuttende, verontreinigd worden. De kanalen binnen langs den afsluitdijk van den Ketel tot Enkhuizen en Amsterdam, de zuidelijke ringvaart en het Kanaal uit den IJsel bij 't Zande, kunnen daarentegen zoet IJselwater op den polder brengen; ook het heidewater der Veluwe en Geldersche vallei komt op die boezemwateren, en op die wijze kan Schermerboezem steeds van zoet IJselwater of heidewater voorzien worden. Wenschelijk komt het mij voor den toevoer van zoet water nog te vermeerderen door een ruim kanaal door de Geldersche vallei, dat Nijkerk of Amersfoort met de Grebbe verbindt.

Men ziet dus hoe, op velerlei wijzen, de droogmaking van het Zuidelijk gedeelte der Zuiderzee kan dienstbaar gemaakt worden aan andere belangen, mits de afsluitdijk zoo dicht mogelijk bij den mond van den IJsel blijve. Ook voor de verdedigingsbelangen is dit zeer nuttig, maar dit thans te ontwikkelen zou mij te ver leiden. Met de inzichten der Sub-Commissie voor de verdediging kan ik mij niet goed vereenigen, en ik stel mij voor dit punt:

De invloed van de droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee, op de verdedigingsbelangen van Nederland, later afzonderlijk te behandelen.

VII. *Over de kosten van uitvoering van de droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee.*

Reeds bij de korte beschrijving van de droogmaking der Haarlemmermeer is gewezen op de zeer nauwkeurige raming van kosten der Commisssie van 1837; het zou mij niet verwonderen indien de raming van den heer Beyerinck even juist bleek te zijn op vele punten, en met bijvoeging van sommen voor *geheel vergeten*, niet voor slecht geraamde kosten, zal blijken voldoende te zijn geweest.

In de jaren van 1864 tot 1874 heb ik door het nagaan van vele begrootingen, het bereizen van vele groote werken en het bespreken van technische zaken met vele ingenieurs, getracht mij zoo goed mogelijk op de hoogte der prijzen en nieuwere middelen van uitvoering te houden. Maar toch maakte ik, die sinds 1860 uit de praktijk was, steeds met zekeren schroom begrootingen van kosten op. In zulk een geval rekent men gewoonlijk uit voorzichtigheid vrij hoog. Sedert April 1874 en dus twee en een half jaar weer praktisch werkzaam zijnde op Feyenoord, en daar omstreeks drie millioen gulden verwerkt hebbende, niet zonder eenigen spoed ofschoon in zeer slecht terrein, nu gekomen zijnde tot bestek 25 der Rotterdamsche Handelsvereeniging, voel ik mij sterker dan vroeger op dit punt. En nu mijne begrooting van Mei 1872 nogmaals naziende, vind ik die, dooreengenomen, zeer hoog, en de raming der Staats-commissie buitensporig opgedreven. Het zij mij vergund dit met een paar voorbeelden te staven en de begrooting der Staats-commissie daarbij op den voet te volgen.

De afsluitdijk, door Beyerinck in 1866 op 23.4 millioen, door mij naar een gewijzigde constructie[1], in 1872 op 23.5 millioen aangeslagen, wordt door de Staats-Commissie, die weer tot de constructie Beyerinck terugkeerde, op 26.2 millioen geschat, de kruin daarbij leggende op 5.00 meter + A.P. die bij Beyerinck was ontworpen op 3.70 meter + A.P. Bij zulk een werk kan verschil in raming tot een zoo klein bedrag licht mogelijk zijn.

Voor de werken op Urk, naar het denkbeeld der Commissie, had ik 1.35 millioen uitgetrokken. De Staats-Commissie nam mijne cijfers over, met weglating van ƒ 70,000 voor een tijdelijken overlaat. Moest ik nu de begrooting maken, ik bracht die op 1.50 millioen, en liet niet alleen den overlaat van 100 meters bestaan, op Urk, maar bracht er nog 200 meters overlaat bij. Het volloopen bij storm van de groote plas, wanneer de dijk *bijna* gesloten is, komt mij, in spijt van de tegenspraak van Beijerinck en van de Staats-Commissie, als het grootste gevaar voor, dat het werk loopen kan, en dat door ruime overlaten getemperd kan worden.

De som voor de ringvaart in Noord-Holland, door mij uitgetrokken op 3.92 millioen, wordt, voor dezelfde posten, door de Staats-Commissie op 4.43 millioen gebracht, hoofdzakelijk door eene verruiming van het kanaal en hoogere raming. Maar dan wordt door de Commissie nog door een post van 6 ton de geheele ringvaart op 5.03 millioen opgedreven, en die post moet dienen voor *Havenwerken aan de Ven*, die ten eenenmale onnoodig zijn. Het voorstel was de sluis binnendijks te bouwen en dan den dijk door te steken; en toen de Staats-Commissie later eene haven vóór de sluis verlangde, dat zeer goed was, heb ik voorgesteld de sluis eenvoudig ter lengte van die haven zuidwaarts te verplaatsen, dan was het binnendijks gegraven kanaal later tevens voorhaven. Dit kon des te beter, daar een diep vaarwater bij de Ven vlak onder den wal ligt. Later heb ik bedacht dat men nog verder kan gaan en de sluizen vlak benoorden Enkhuizen bouwen. Die post van 6 ton kan, mijns inziens, als volstrekt overbodig geschrapt worden.

De Ringvaart Muiden - de Ketel, door mij op 8.12 millioen geschat, wordt door de Staats-Commissie tot 7.79 millioen

1 Die ook aangeraden was in het boekje van de Commissie voor de Wieringermeer, waarvan een der leden tevens lid was der Staats-Commissie. Deze keerde echter later tot het profiel Beijerinck terug.

herleid, met wijziging van verschillende posten, en vermindering der sluiswijdte van 12 op 8 meters, wat ik minder goed vind.

Bij de werken ten dienste van Schermerboezem, wordt mijne begrooting van 1 millioen tot 1.1 millioen verhoogd, de werken voor Rijnland te maken ad 0.37 millioen overgenomen, maar de verruiming van 't Noordzeekanaal, door mij op 0.81 millioen geschat voor 10 meters bodemverbreeding in de doorgraving, gebracht op 2.61 millioen, *geheel ten laste der op te richten Zuiderzeemaatschappij*. Maar ofschoon die maatschappij nog niet is opgericht, is men met dat werk toch reeds bezig. Blijkt daaruit niet overtuigend de juistheid mijner bewering: dat, onafhankelijk van alle Zuiderzeeplannen, de doorgraving toch verruimd moest worden?

De door mij in 't plan gebrachte kanaalverbinding met den IJsel ad 0.41 millioen, wordt door de commissie overgenomen; eveneens de post van 17.5 millioen voor stoomtuigen, gebouwen en duikers, door Beijerinck in 1866 geraamd op 18.8 millioen. De kosten van drooghouding, door mij op 4.75 millioen geraamd, worden door 't berekenen van meer steenkolen en duurdere steenkolen ('t was in 1873) op 7.8 mill. gebracht. Maar nu komt een kolossaal verschil. De *werken in den polder* worden door de Staats-Commissie van 25.3 tot 38.3 millioen gebracht[1]. Beijerinck had die in 1866 op slechts 23.2 mill. geraamd, en ik meende dat mijne raming ruim was. Bij de boezemgemalen, door mij op 1.2 mill. geschat, werd terecht de bediening gedurende 3 jaren gevoegd, waardoor de som tot 1.42 millioen steeg. De nu volgende posten zijn louter gissingen; ik stelde voor onderhoud 0.78 mill., de Staats Commissie 2 millioen, en voegde er nog 2 millioen bij voor woningen, personeel, vervoermiddelen. De post 9 mill. voor administratie, toezicht, onvoorziene uitgaven, reduceerde de Staats-Commissie tot 8.60 millioen en kwam aldus tot 123.5 millioen, terwijl ik had 98 millioen. Trekt men de geheel ongemotiveerde 0.6 millioen van de Ven en 1.8 millioen verschil bij 't Noordzee-Kanaal af, dan blijft de som der Commissie 121.1 millioen. Het verschil schuilt hoofdzakelijk in twee posten, als: de 14 millioen méér voor werken

1 Ook hierbij had ik de begrooting van de Wieringermeer, die zeer uitgewerkt was, ten grondslag genomen. Maar de Staats-Commissie schijnt die verreweg te laag gevonden te hebben.

in den polder, en de 3 millioen méér voor onderhoud, enz.; in al de overigen ben ik soms iets hooger, dan weer lager dan de Staats-Commissie. Toch zou ik thans ieder groot aannemer durven aanraden, het werk voor 105 millioen te maken, welk cijfer dan door op- en neêrgang van prijzen van bijv. 100 tot 110 millioen zal kunnen dalen of rijzen. Naar mijne tegenwoordige wijze van zien zijn vele mijner posten te hoog en moet men ook op voortgaande verbetering in de middelen van uitvoering rekenen. Met een paar voorbeelden wil ik dit duidelijk maken.

De middelen van uitvoering, grondverzet, baggering, heitoestellen, enz. waren vroeger zeer gebrekkig, en zijn in de laatste halve eeuw zoozeer verbeterd, omdat de uitvoering van kolossale, werken dit gebood en de meer algemeene toepassing der stoomkracht het mogelijk maakte. Meest alle zeer groote werken van den laatsten tijd zijn uitgevoerd met verbeterde middelen, die men *niet* kende, toen de werken het eerst ontworpen en begroot werden. Toen men de Moerdijkbrug ontwierp, dacht men steigers tot het aanbrengen der ijzeren brugspanningen noodig te zullen hebben, even als overal elders; maar onder 't werk heeft de aannemer het denkbeeld van aanvlotten dezer ijzeren bogen, van circa een half millioen kilogrammen gewicht, gekregen, en daardoor is het werk zeer verlicht. Toen het Suez-Kanaal ontworpen was, kende men nog niet al de vernuftige middelen, die de uitvoering mogelijk hebben gemaakt. Ook bij het Noordzee-Kanaal is hetzelfde geschied, en ik geloof dat het regel zal blijven bij alle volgende groote werken. Tegenover mogelijke tegenspoeden moet men dus te recht stellen: steeds verbeterende middelen van uitvoering. Op een enkel punt wil ik dit nog even voor de Zuiderzeeplannen aanwijzen.

Bij het baggeren en verder met sporen vervoeren van grond, wordt de specie eerst meters diep *onder* water gehaald, weder meters diep *boven* water opgevoerd, dan weer in schuiten neergestort *onder* water. om dan met kruiwagens of andere middelen aan den wal gelost en op de spoorwagens gelost te worden, die weer meters *boven* water liggen. Dat beurtelings ophalen en neerstorten van den grond, is de merkwaardigste wijze van krachtverspilling die men bedenken kan. Bij 't Noordzee-Kanaal heeft men daarin reeds gedeeltelijk voorzien voor de slappere speciën, die over den kanaaldijk geperst werden; bij

de Zuiderzeeplannen was op de ouderwetsche slechte wijze van werken gerekend.

Bij gelegenheid dat ik in 't laatst van 1874 de plannen voor Urk nader uitwerkte, om het volle genot te hebben van de onmetelijke voordeelen, die de ligging van dit eiland in zee, ongeveer halfweg de lengte van den afsluitdijk aanbiedt, kwam het mij voor dat de grondspecie voor den afsluitdijk aan weerszijden nergens beter te krijgen zoude zijn, dan op de vlak afloopende kust tusschen de twee uit te brengen hoofden, benoorden Urk. Zoodra die hoofden slechts tot 1.00 meter + A.P. gereed zijn, kan men daarachter in stil water op geringe diepte rustig liggen baggeren; de bakken met specie kunnen door de toch noodige kanalen dwars door het eiland vervoerd en op de plaats in den dijk gestort worden. Dit gaat goed tot dicht onder hoog water, maar vandaar tot 5.00 meters + A.P. was gerekend op spoorwegvervoer, en hier zouden de aangeduide nadeelen zijn voorgekomen. Deze zaak der werken op Urk besprekende met den Heer J. Bos, aannemer op Feyenoord, gaf deze een vernuftig denkbeeld aan, waardoor een groot deel der nadeelen te voorkomen was. Men make groote houten pontons of platte schuiten, waarop zeker aantal zandwagens op sporen plaats vinden, en make eene vaste inrichting, om die pontons tegen den wal te leggen en de zandwagens op te trekken. Die pontons liggen dan eerst *naast* de baggerswerktuigen; het zand komt van deze direct in de wagens, die het naar den dijk rijden. Eene groote besparing zal hiervan het gevolg zijn, en elk dubbeltje besparing per kub. meter heeft zijn gewicht, wanneer millioenen kub. meters te verzetten zijn. De Staats-Commissie rekende alleen in den afsluitdijk 7.29 millioen kub. meters aardspecie te verwerken, uit de zuidelijke ringvaart 10.00 millioen, enz., enz. Alleen eene verbetering op 't baggeren kan reeds eenige millioenen besparing geven.

Het eerste werk, dat de droogmakers der Zuiderzee te doen hebben, is het uitschrijven van prijsvragen, gezamenlijk ter waarde van eenige tonnen gouds, enkele van ƒ 20,000 tot ƒ 40,000, vele kleinere van ƒ 1000 tot 5000, voor verbeteringen in de middelen van uitvoering; en aan de uitvinders van de best gekeurde modellen moet tevens een deel van 't werk gegund worden. Men moet die prijsvragen in vele talen publiceeren en antwoorden toelaten in de meeste talen van

Europa. Men roept dan als 't ware het vernuft van bijna geheel de beschaafde wereld in, en verkrijgt meer dan twintigvoudig het uitgegeven geld terug. Want bijna alle middelen van uitvoering zijn nog hoogst gebrekkig, vergeleken met wat ze worden kunnen.

VIII. *Economische en gezondheidsbezwaren. Uitvoering door den Staat of door de aanvragers van concessie*.

Men heeft, in technischen zin, dikwerf de ontworpen droogmaking der Zuiderzee *een grootsch werk* genoemd. Steeds heb ik dit denkbeeld bestreden en beweerd, dat het alleen *een groot werk* is. Het denkbeeld van groot en klein is zeer betrekkelijk; toen Constantijn Huygens zijn *Zeestraat* of klinkerweg van den Haag naar Scheveningen voorstelde, een weg van 3 kilometers lengte zonder kunstwerken, achtte men dat een groot werk, en rekende men uit hoeveel klinkers daarin wel zouden gaan. Nu maken een paar plattelandsgemeenten zulk een weg soms geheel op eigen kosten, en niemand zou nu een klinkerweg van den Haag naar Berlijn een groot werk noemen. Dat komt eenvoudig daarvandaan, dat men gewend is geworden aan de uitvoering van veel grootere werken.

Om een werk *grootsch* te kunnen noemen, moeten er bezwaren bij te overwinnen zijn, die exceptioneel zijn, en dat zijn in beschaafde landen niet het naast elkander leggen van een groote massa klinkersteenen. Maar Daendels' grindweg over bijna Java's geheele lengte, en in korten tijd, was in dat klimaat, met dat volk, met de toen heerschende vooroordeelen, een *grootsch werk*. In Europa, met de middelen eener beschaafde maatschappij, zou het ter nauwernood een groot werk zijn genoemd!

Het droogmaken van plassen en meren is sedert eeuwen een gewoon werk in Nederland; en de middelen om die werken uit te voeren zijn door de aanwending van stoomkracht, onder allerlei vormen, veel verbeterd. De aan te wenden stoomkracht is bekend; 12 paardenkrachten per 1000 hectaren grond, één meter hoog, zijn méér dan voldoende aan alle eischen; de Haarlemmermeer, een der best bemalen polders in Nederland, heeft slechts 10.6 paardenkrachten, onder gelijke omstandigheden. De *grootte* van den plas is technisch eer een voordeel dan een

nadeel de *geringe diepte* eveneens; er zijn veel diepere plassen drooggemaakt als: de Zuidplas, Haarlemmermeer, Prins Alexanderspolder, enz. Het aantal stoomtuigen, die in alle werkplaatsen van Europa te bestellen zijn, is gemakkelijk te krijgen, wellicht gemakkelijker dan Leeghwater zijne molens voor de Beemster, die hij waarschijnlijk alleen uit Holland heeft moeten trekken. De grondslag voor den afsluitdijk is hard zand; bijna nergens zal men met slappe veengronden te worstelen hebben, de ringvaart in Noord-Holland uitgezonderd. Geen enkel exceptioneel bezwaar is te overwinnen, en daarom blijf ik de onderneming wel *groot* noemen, maar niet *grootsch*. Evenmin noem ik grootsch een brug van gewone afmetingen, door ondiep water en op vasten grondslag, al was hij ook 5000 meters lang, maar wel grootsch een veel kleinere brug, als die met spanningen van bijv. 150 of 200 meters over slappen bodem liep. Het droogmaken van een plas aan zee, van bijv. 10 à 12 meters diepte, zou ik eer geneigd zijn grootsch te noemen, al was het oppervlak niet grooter dan van de Haarlemmermeer. Leeghwaters droogmaking van de Beemster, met de middelen van 't begin der 17de eeuw, was een grootscher werk, dan dertig jaren geleden de droogmaking der Haarlemmermeer, of dan *nu* de droogmaking van het zuidelijk gedeelte der Zuiderzee.

Is echter de onderneming niet grootsch in technischen zin, zij is het wel in landbouwkundigen zin. De groote zwarigheid ligt niet in het droogmaken en verkavelen, maar in het *verkoopen* van den grond. Men moet zijn uitgeschoten geld en de rente daarvan terugkrijgen, en dat gaat natuurlijk niet zoo goed bij 176,000 te verkoopen hectaren, dan bij het tiende gedeelte van dat oppervlak in de Haarlemmermeer. Maar ook hier is het Fransche spreekwoord van toepassing: *qu'un homme averti en vaut deux*. Van 1866 af aan is dit ook de grootste zorg der Heeren concessie-aanvragers geweest; daarom drongen zij (te vergeefs trouwens) aan op 't benoemen van groote landbouwkundigen in de Staats-Commissie. En vooraf gewaarschuwd, zijn er een menigte middelen te vinden om dit bezwaar te matigen.

De kosten, die op de onderneming drukken, zijn:

de directe uitgaven en
het verlies van rente.

Bij de Haarlemmermeer, waar het werk 13 à 14 jaren duurde (een tijd veel te lang, vergeleken bij Leeghwaters werken in de

17de eeuw, en waarschijnlijk een gevolg van de altijd langzamere Staats-uitvoering) waren de uitgaven te zamen 9.377 millioen; de enkelvoudige rente van het kapitaal ad 5 pCt. beliep 4.412 millioen, of ruim 47 pCt. van het kapitaal. Beijerinck berekende in zijne *Proeve* het kapitaal op 83.3 millioen, de rente op rente ad 4½ pCt. op 22.85 millioen of ruim 27 pCt. van het kapitaal; de Staats-Commissie berekende bij 123.454 millioen kapitaal 60.743 millioen renten op renten ad 5 pCt. of 49.5 pCt. Beijerink rekende op twaalf jaren , de Staats-Commissie op 16 jaren. Ik geloof niet dat iemand mij van pessimisme zal beschuldigen, indien ik bij Staatsuitvoering de tijd op 25 à 30 jaren stel, en de verloren rente op 90 à 100 pCt. van het bestede kapitaal. Hoe sneller gewerkt wordt en hoe spoediger gedeelten drooggemaakt en verkocht kunnen worden, en men dus gedeelten van het uitgegeven kapitaal terugverkrijgt, met des te mindere opbrengst zal de zaak reeds rendabel zijn. Stel dat het werk kost ƒ 600 per hectare, dan komen daarbij aan renten:

bij snel werken en Beijerincks berekening[1]	ƒ 162
bij langzaam werken en de berekening der Staats-Commissie.	ƒ 297
bij Staats-uitvoering, volgens mijne schatting	ƒ 540 à 600.

De kosten van droogmaking aan kapitaal en rente klimmen dus per hectare:

bij snel werken tot	ƒ 762
bij langzamer werken tot	ƒ 897
bij nog langzamer werken tot	ƒ 1140 à 1200

Kon men, reeds korten tijd na de sluiting van den dijk en 't afmalen tot 1.00 meters - A.P. gronden droogmaken en verkoopen, bijv.:
in de Hoornsche hop benoorden het boezemkanaal;
in de Goudzee, tusschen Monnikendam en Marken;
op de Overijsselsche en Geldersche kust, benoorden Harderwijk;
in de bocht van Nijkerk, tot aan het boezemkanaal Huizen - Nulden,

1 Ofschoon Beijerincks berekening op 4½ pCt. rente op rente gedurende 12 jaren gegrond is, acht ik die voor 5 pCt rente op rente nog ongeveer voldoende, daar ik blijf bij mijne meening, dat, met de tegenwoordige middelen, het werk in 10 jaren kan afloopen.

dan zal het renteverlies daardoor wederom verminderen en de kosten beneden de ƒ 762, wellicht tot ƒ 700 dalen.

De wijze van verkoop zal ook invloed op den koopprijs uitoefenen; en wanneer goede financieele inrichtingen de betaling in lange termijnen mogelijk maken, zullen meer mededingers komen en betere prijzen bedongen worden.

Bij de Haarlemmermeer bracht voor bijna eene kwart eeuw de grond, minder goed en dieper gelegen dan de Zuiderzee, ƒ 475 per hectare op. Volgens onderzoekingen, in 1872 door mij ingesteld bij verschillende notarissen en administrateurs van groote goederen, was de verkoopwaarde in twintig jaren *verdubbeld* en zouden dus de Haarlemmermeergronden in 1872 verkocht, omstreeks ƒ 950 de hectare hebben opgebracht. Weinig jaren later brachten de polders in het IJ, door de Amsterdamsche Kanaal-Maatschappij in veiling gebracht, omstreeks ƒ 2000 de hectare op. Vanwaar dit groot verschil? Mijn inziens spruit het voort uit vijf redenen, en wel:

a. uit de betere gronden van het IJ;
b. uit de mindere diepte der polders;
c. uit de betere en verder voortgezette verkaveling, in kleinere perceelen. In de Haarlemmermeer had men die werken verkeerdelijk aan de koopers overgelaten;
d. uit de gunstige ligging van de landen, tusschen twee groote steden en bij vele andere welvarende gemeenten, en eindelijk
e. uit het kleinere cijfer der in veiling gebrachte gronden, te zamen eenige weinige duizendtallen hectaren.

Zeer terecht heeft de Heer Rutgers van Rozenburg in *'t Vaderland* er op gewezen, dat die prijzen van ƒ 2000 de hectare niet zullen bereikt worden bij den verkoop van gronden in de Zuiderzee; maar dat is ook niet noodig; bij ƒ 500 à 600 dooreen per hectare kan eene rijks-subsidie, gelijk aan het geleden verlies op de droogmaking van de Haarlemmermeer, dat is ƒ 250 per hectare, de zaak voor particulieren reeds aannemelijk maken. En wat de beschouwingen van den Heer Rutgers van Rozenburg betreft, over den afkeer van boeren om niet vlak bij een dorp te wonen, en de daaruit afgeleide pessimistische conclusie, dat men geene bewoners zal krijgen, deze zijn slechts ten deele juist. In de heidevelden van ons land treft men overal zeer afgelegen gehuchten en woningen aan, deels afgelegener dan de afgelegenste deelen der Zuiderzee. Toen de Haar-

lemmermeer moest bebouwd worden, kon men nergens met een schip komen, er zijn daar geene sluizen; noch bij slecht weêr met een zwaar beladen wagen, want er waren geene harde wegen[1]. Bij de Zuiderzee daarentegen komt tegelijkertijd met de droogwording een heel stel van groote kanalen tot stand; aan het énorme kanaal Amsterdam - Enkhuizen heeft men de voordeelen der vaart in groote mate, evenzoo langs het kanaal Huizen - Nulde, langs het kanaal de Eem - Urk, Pampus - de Ketel. Overal kunnen dadelijk kleine stoombooten het vervoer verbeteren, aansluitende aan schuiten op de kleinere vaarten. En nog grooter verbetering zal de aanleg van eenige spoorwegen geven, die door het reeds dadelijk gereed maken der spoorbanen in de hand wordt gewerkt.

In dat opzicht zal dus de toestand in den Zuiderzeepolder veel gunstiger zijn dan zij was in de eerste jaren der droogmaking van de Haarlemmermeer. Maar bij langzame wijze van werken en groot renteverlies, zal de Staat nimmer zijne kosten terugkrijgen, en kolossale verliezen lijden, die ongunstig op de finantiën van 't rijk zullen terugwerken. Alles is er daarom, mijns inziens, aan gelegen, eene goede formule voor eene concessie te vinden, waarbij de Staat van de zaak af is tegen eene vaste som, *mits het werk snel afloope;* en die som zou daarom met het snel afloopen kunnen *klimmen*, als een premie op 't snel werken. De bewering, dat men niet *alles* overzien kan, en niet *alles* vooraf regelen, verliest van haar gewicht, indien men bedenkt, dat niet alles vooraf geregeld behoeft te worden. De Regeering benoeme eene commissie van uitvoering, als bij de Haarlemmermeer, waarin ook de aanvragers van concessie vertegenwoordigd zijn, en late aan deze de regeling der onderdeelen over. Maar hoofdpunten moeten al dadelijk bij de concessie zijn bepaald, bijv.:

1°. De afwateringsbelangen van Schermerboezem, Rijnland, Amsterdam, Amsterland, Waterland, Vecht en Eemlanden, enz. moeten geregeld en *gereed* zijn, voordat de laatste 4 kilometers afsluitdijk worden gesloten.

2°. De scheepvaart- en ringkanalen van den toekomstigen polder moeten gelijktijdig met de afsluiting gereed zijn.

1 De steenen der dijksglooiingen zijn publiek verkocht en naar elders vervoerd; onder anderen zijn van die steenen gebruikt aan de sluizen 4 en 5 der Overijsselsche Kanalisatie-Maatschappij, in het kanaalvak van de Regge naar Almelo.

3°. De afsluiting mag niet geschieden voordat stoomtuigen van ..... paardenkrachten gereed tot werken zijn, om het peil van den plas te verlagen.
4°. Voor dien tijd moeten ook alle afwateringsmiddelen te Enkhuizen, Urk en de Ketel in werking zijn.
Enz., enz., enz.

Over de gezondheidsbelangen ook der omliggende landstreken bestaan twee verslagen. Het eene, van de Heeren geneeskundige inspecteurs J. Penn en D. Lubach, van 30 April 1872, te vinden in het Verslag der Staats-Commissie bl. 156 tot 165, is in het algemeen niet ongunstig voor de uitvoering van het plan, ofschoon de verslaggevers erkennen niet genoeg gegevens te hebben gehad over de mogelijkheid van waterververscing. Het tweede Verslag, van de Heeren J. van Geuns, J. Zeeman en T. Place, leden der Natuurkundige afdeeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, opgemaakt ingevolge eene vraag van den Minister van Binnenlandsche Zaken van 12 Augustus 1875, is uitgebracht in het begin van 1876[1]. Het is zeer uitvoerig, de invloed van verschillende droogmakerijen wordt er in nagegaan, tabellen van sterfte in de omliggende gemeenten vóór, gedurende en na de droogmaking der Haarlemmermeer en de plassen van Schieland worden medegedeeld, ook graphische voorstellingen van de sterfte in verschillende deelen des lands. De conclusie van dit zeer uitgewerkt rapport is in 't kort deze:

‘Het droogleggen van gronden kan onder gunstige omstandigheden plaats hebben, zonder dat zich daarbij malariaziekten voordoen. In de drooglegging zelve ligt dan ook niet de eenige grond voor haar ontstaan. Zooals de ervaring leert zijn droge, heete zomers daarvoor bijzonder bevorderlijk.’

‘Onvoltooide polders leveren de gereedste voorwaarden voor de ontwikkeling van malaria-ziekten. Die ziekten kunnen daar locaal ontstaan, ook als zij elders ontbreken. Maar zij blijven dan tot dezen polder en zijne omgeving beperkt. De ondervinding leert althans niet, dat eene verdere verbreiding te vreezen is. Hare intensiteit hangt, zoo al niet uitsluitend, dan toch voornamelijk, van den aard van den bodem en van de luchtgestelheid af. Hoe sneller de drooglegging kan voltooid

1 Zie de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Natuurkunde, 2de Reeks, Deel X.

worden, des te geringer is het gevaar; is de volledige bemaling verkregen, dan mag het als geweken worden beschouwd. Hoe meer tijd er verloopt tusschen het eerste droogvallen van gronden en de voldoende bemaling, des te meer kans bestaat er voor de ontwikkeling van malaria-ziekten.'

Maar dan wijzen zij er in hun antwoord aan den Minister, dat nu volgt, op:

'dat bij de drooglegging van het zuidelijk deel der Zuiderzee, in den polder en in zijne onmiddellijke nabijheid de malaria-ziekten waarschijnlijk niet zullen uitblijven. Wij herinneren er aan, dat het onderzoek omtrent de gevolgen der droogmaking van het Haarlemmermeer bewezen heeft, dat de destijds heerschende uitgebreide koortsepidemiën in den polder en zijne omgeving eene grootere hevigheid dan elders hebben bereikt. Wat in dien polder waargenomen werd, dat vooral het dras blijven van gronden eenen schadelijken invloed gehad heeft zal evenzeer voor den Zuiderzee-polder gelden. Bij het ontwerpen der droogmakerij moeten derhalve al die maatregelen met de meeste nauwkeurigheid worden beraamd, die strekken kunnen om zoodanige invloeden te voorkomen of althans zooveel mogelijk te verminderen.'

'Op die maatregelen in bijzonderheden te wijzen achten wij overbodig, maar wij rekenen het te meer onzen plicht daarop aan te dringen, omdat de gunstige uitkomsten, die de droogmaking van het IJ tot nu toe opgeleverd heeft, niet tot geruststelling mogen dienen, maar veeleer moeten strekken om dien heilzamen invloed van eene goede regeling van het werk in het licht te stellen.'

'Het beramen der gepaste middelen, reeds van den eersten aanvang af zelfs vóór dat het werk begonnen wordt, zal dus plichtmatig zijn, indien tot de uitvoering wordt besloten.'

'Met het oog op den omvang der te nemen maatregelen en op de groote gezondheidsbelangen die op 't spel staan, ware het wellicht wenschelijk eene sanitaire Commissie te benoemen, welke, in het nauwste verband met de directie, waaraan de uitvoering van het werk opgedragen is, haren invloed kan doen gelden, niet slechts tijdens de uitvoering, maar reeds bij de berama van al hetgeen tot het werk der droogmaking betrekking heeft.'

Besluit.

Ik heb in de voorgaande regelen getracht eenig denkbeeld te geven van de wijze, waarop een groot deel van Nederland, door kunst, ontstaan is, onder medewerking der natuurkrachten door indijkingen aan zee, zonder die medewerking door droogmakingen binnenslands. Men heeft daaruit kunnen zien hoe ver de Nederlanders het reeds daarin gebracht hadden voor drie en een halve eeuw; en dat, bij de toeneming der middelen die ons ten dienste staan, de kunst om in korten tijd landen droog te maken is achteruitgegaan. Het eenige waarin we zijn vooruitgegaan, is in de oprichting van een circumlocutiekantoor (zooals Dickens het noemen zou), waarbij men personen die iets van groote afmetingen op technisch gebied en iets grootsch op landbouwkundig gebied voorstellen, tracht af te matten.

Men heeft verder kunnen zien dat *alle* belangen eene snelle uitvoering der droogmaking eischen, zoowel de gezondheidsbelangen, opdat geene half voltooide polders in drassen toestand blijven liggen, als de finantieele belangen, wil men niet, door renteverlies, een tweede kapitaal voegen bij dat, hetwelk de groote werken reeds vorderen. Juist om die snelheid van uitvoering te helpen bevorderen heeft Beijerinck steeds zoo veel waarde aan 't opnemen van Urk in de bedijking gehecht. Immers van 't snel tot stand komen van den afsluitdijk hangt de tijd van aanvang der eigenlijke droogmaking af, en wordt Urk opgenomen, dan kan die dijk vandaar westwaarts en zuid-oostwaarts worden aangevangen, terwijl tevens van Enkhuizen en van de Overijselsche kust, dus op *vier punten* gewerkt kan worden. Wilde men Urk niet opnemen, maar bijv. van Enkhuizen naar Elburg gaan, dan zou men niet alleen een *langere* dijk door iets *dieperen* gemiddelden waterstand bekomen; maar de dijk, slechts aan twee zijden kunnende aangepakt worden, zou veel meer tijd vereischen. En wilde men een kunst-Urk eerst in zee bouwen, dat toch nooit de oppervlakte van 't bestaande kan hebben, dan zouden daardoor de tijd van uitvoering, de kosten en de renten wederom toenemen.

Ofschoon Nederland enkele provinciën met prachtigen bodem bezit, geloof ik toch niet dat er (buiten Zeeland wellicht) ééne gevonden wordt die voor 80 pCt. uit de beste kleigronden bestaat. Die nieuwe provincie zou verder 12 paardenkrachten polder-

bemaling verkrijgen voor elke 1000 hectaren grond, het water één meter hoog op te brengen, terwijl de Haarlemmermeer slechts 10.6 paardenkrachten heeft, en toch reeds een der best bemalen polders van Nederland is. Op 176,000 hectaren land zou een boezemoppervlak komen groot 7300 hectaren, of op 24 hectaren land één hectare water, de grootste boezem die in groote waterschappen gevonden wordt. Die boezem zou allergunstigst zijn gelegen, met boezemmeren, beneden de heerschende winden, vlak achter de sluizen, zoodat de windkracht de uitlozing bevordert. Bovendien heeft de Commissie een werkelijke luxe van sluizen voorgesteld. De stoomboezembemaling komt daar ten overvloede bij, en men zal eene uitgestrektheid polders verkrijgen, beter bemalen en van een boezempeil verzekerd, dan eenig andere in Nederland. Door dien polder zullen middelbare zeeschepen zich kunnen bewegen van Amsterdam naar Enkhuizen en Zwolle, naar Harderwijk, en bij eene geringe verwijding der sluizen, van Urk tot Amersfoort, terwijl groote binnenvaarders de landbouwproducten overal in den polder kunnen afhalen. Naar de wellicht wel iets overdreven eischen der Staats-Commissie zou het eene model-provincie worden, terwijl het wellicht practisch voldoende zou zijn geweest er tien Haarmermeeren van te maken. Eindelijk ligt die provincie allergunstigst voor besproeiing en waterverversching, door de onmiddellijke nabijheid van den IJsel, en zou nog gunstiger daarvoor liggen, wanneer een ruim scheepvaartkanaal, dat tevens eenig water kan afvoeren, van Amersfoort of Nijkerk naar de Grebbe tot stand kwam, en Amsterdam, Kampen en Zwolle met den Neder-Rijn, en door het te verlengen kanaal met de Waal bij Doodewaard verbond.

Bij die schepping van eene twaalfde provincie zouden de belangen der omliggende landstreken zeer gebaat worden, en wel:

de polderlanden, door verbeterde afwateringen te Petten, Wijk aan Zee en Katwijk.

De kustlanden, door het verminderde gevaar van doorbraak bij stormen, en het mindere onderhoud aan de dijken, en wordt tevens het Eijerlandsche gat gelijktijdig gesloten, dan vervalt ook alle gevaar voor de dijken, die buiten de droogmaking blijven liggen.

Alle landstreken rondom de in te dijken vlakte, door *betere* communicatiemiddelen, kanalen, wegen en spoorwegen.

Sedert meer dan twee jaren zijn, in de Troonrede, groote

stapppen aangekondigd, die gedaan zouden worden tot indijking der Zuiderzee. Zij hebben tot heden, voor zoo verre bekend, bestaan in het doen van boringen, voor ƒ 8000. Een altijd nuttig, maar in dit geval toch eigenlijk overbodig werk; die boringen hadden reeds plaats gehad vóór dat de Raad van den Waterstaat zitting nam. En hier moet ik het merkwaardige feit constateeren: dat sedert de uitslag van die boringen in September 1866 te Amsterdam gedeponeerd is, noch de Raad van den Waterstaat, noch eenig Minister of hoofdambtenaar, noch eenig lid van den Raad van State, zich de moeite heeft gegeven die monsters uit de zee opgeboorde gronden in oogenschouw te komen nemen.

Laat ons hopen dat de eerste groote stappen nu eindelijk zullen volgen, en de Regeering van het heillooze plan eener Rijksuitvoering zal terugkomen!

Over de belangen der verdediging sprak ik gaarne in een afzonderlijk opstel. Zij zijn te belangrijk, om in een paar bladzijden vluchtig te worden behandeld. De droogmaking der Zuiderzee heeft een grooten invloed ten goede op onze verdedigingsbelangen, en wanneer de Redactie van de Gids het wil toelaten, stel ik mij voor, eenige maanden later, dit punt in dit tijdschrift te behandelen.

Rotterdam, October 1876.

T.J. STIELTJES.

De Bosch Kemper.

Ons Vaderland heeft een nieuw verlies geleden door den dood van de Bosch Kemper.

In de schakeeringen der richtingen en partijen van het Holland der laatste dertig jaren nam die man een eigen plaats in, was hij een vertegenwoordiger van een grooten en edelen kring.

Hij had aan die velen tot practische leuze gegeven ‘de conciliatie’, dat is de aanneming van een voor allen tegemoetkomende en verzoenende houding, om langs dien weg elk op eigen krachten, maar met inachtneming van den grooten samenhang van allen, in gemeenschapszin, mede te werken tot den vooruitgang, tot wat hij noemde de stichting en uitbreiding van ‘het rijk der waarheid en der liefde’.

Hij bleef tot op het laatste oogenblik vast vertrouwen dat dit mogelijk was. Hij geloofde daaraan, dus was hij niet naijverig op den tijd. Hij beproefde het op elk gebied, zoowel op het terrein der godsdienstige wijsbegeerte, op dat der staatkunde, als vooral op dat der algemeene maatschappelijke belangen.

Aan dat werk te arbeiden; dag aan dag, uur op uur; van zijn schrijftafel haast niet opstaande, dan om hiér een voordracht te houden, dáár een ontwerp van algemeen nut door zijn tegenwoordigheid te steunen; groote boeken in talrijke deelen bewerkende, die den roem onzer wetenschap juist in het buitenland (wij hoorden nog dezen zomer Kemper's boek over Nederlandsch Staatsrecht en Staatsbestuur door Lorenz von Stein prijzen) hielpen ophouden; nederige volksblaadjes stellende, die, voor één cent verkocht, ook bij de volksklasse den blik wat zouden helpen verhelderen, en het hart wat warmer zouden doen kloppen; te midden van dat alles, door brochures of weekbladen - ik noem alleen het Volksblad - zich altijd in betrekking houdende met de kern der burgerij; - dát was

zijn leven, dát was zijn zaligheid. Wanneer hij aan dat werk bezig was, werd het oog levendig, plooide zich een vriendelijke glimlach om zijn lippen, kwam er een warme adem over al zijn woorden en bezieling in zijn altijd blijmoedigen toon. De bescheiden man, die zoolang zijn helper was, de ten vorigen jare gestorven Witkamp, zou in bijzonderheden hebben kunnen verhalen, met wat zelf verloochening, met wat opoffering van moeite en geld, geheel deze arbeid, die op een vast plan rustte, werd ondernomen en volvoerd. Maar ook de leerling, dien hij soms in zijn grooten arbeid inwijdde, weet aan welk een veelomvattende taak zijn meester werkte. En geheel ons land heeft het moeten inzien, toen tegen het jaar 1859 de eerste bladen verschenen van zijn ‘Wetenschap der Zamenleving’, het boek, waarin hij op systematische wijze een plan van de LEER DER MAATSCHAPPIJ ontvouwde, en de ontwikkeling der menschheid volgens die leer schetste.

Aandoenlijk was de opdracht van dit werk aan de nagedachtenis van zijn oudsten zoon; opmerkelijk vooral, omdat zij toont welk een beteekenis dit werk voor de Bosch Kemper had. ‘In gezonde dagen’ - zoo sprak hij van zijn zoon - ‘stelde hij levendig belang in den aanvang van mijn arbeid; gedurende zijn lange ongesteldheid moedigde hij mij tot de voortzetting daarvan aan; de eerste bladen las hij, terwijl hij met vast geloof een hoogere samenleving verwachtte...’ En dat vaste geloof was de overtuiging van den vader. Deze man geloofde in een vervorming en bewuste herschepping van de menschelijke maatschappij door de menschheid zelve, in liefde en in zelfstandige vrijheid, en werkte nu voor zijn deel als wakker dienstknecht mede om het architectonisch schoone gebouw te helpen oprichten. Het boek over de ‘Wetenschap der Zamenleving’ was in ons land op het gebied der sociologie een baanbrekend boek, al werd het in 't begin weinig begrepen, en al kostte 't aan de positieve sceptische mannen in ons midden moeite, om door het soms flodderend kleed heên de vast afgeronde vormen van het beeld te bespieden, dat Kemper voor oogen had gestaan. Trouwens het moet erkend worden: de inkleeding liet iets wenschen over; de auteur is nooit een kunstenaar met de pen geweest, al miste zijn hartelijke, trouwe, ronde toon zelden zijn uitwerking; maar in één adem moet er worden bijgevoegd, dat de materie, die Kemper hier tot één geheel wilde samendringen, zoo omvangrijk is, als maar zelden in ons

land door andere geleerden is bijeengebracht. De leer, in dit boek over de wetenschap der samenleving ontwikkeld, was de bekroning van geheel zijn leven en denken, en was tegelijk het middelpunt van wat hij in verschillende afdeelingen, op godsdienstig, staatkundig en sociaal terrein, werkte. Aan velen zijn die verschillende deelen en kanten van Kemper's werkzaamheid de eigenlijke hoofdzaak toegeschenen. Er zijn er wien zijn verbreiding der nieuwe vormen van den godsdienst het meest ter harte gaat; andere prijzen zijn strafrechtelijke geschriften 't meest, en hebben geen woorden van lof genoeg voor den zoo breed aangelegden en zoo juist op zijn pas uitkomende commentaar op het Wetboek van Strafvordering; enkelen hechten zich aan zijn staatkundige loopbaan en lessen; weder anderen zouden het liefst zijn economische en statistieke bemoeiingen (waaronder vooral de oprichting der ‘Vereeniging van Statistiek’) verheffen; hier en daar was men hem dankbaar voor zijn stichting ‘de Vriend van armen en rijken’; niet weinigen waardeeren 't meest zijn historische geschriften. Voor Kemper zelven was alles 't uitvloeisel van één streven. En vandaar dat men op elk gebied kundiger mannen aantrof, maar dat Kemper boven allen iets eigenaardigs had, omdat hij meer dan een vakgeleerde, omdat hij een compleet persoon was.

Zoo werkte hij in volle kracht en wist hij op die wijze de wetenschap ook met het hart in verband te brengen. Alles kreeg daardoor bij hem een ruime plooi: soms meer breed dan diep. Hij vatte de zaken vrij hoog op, op gevaar af van zelfs iets zwevends te krijgen. Waarlijk schoon was het hierbij op te merken, hoe teleurstellingen en droeve ervaringen van allerlei aard op zijn karakter en wilskracht bijna geen invloed hadden. Bij hem geschiedde wat met den ademtocht op een kristallen glas gebeurt: de smet, de schaduw gleed dadelijk langs zijn reine ziel weg. Toch zag hij te goed, dat het meerendeel der menschen, zelfs in zijn omgeving, in plaats van zich tot een bewuste éénheid, tot een ware gemeenschap te vormen, gedurende zijn leven zich nog scherper dan vroeger in partijschappen splitste; dat zijn ideaal van godsdienst een droom werd geacht; dat zijn beeld der verzoening een illusie werd geheeten. Maar - al werd zelfs de kring om hem heên kleiner, sinds de plaatsen der afgestorvenen niet altijd weêr door nieuw intredenden werden gevuld - nooit vergat die man, dat hier op aarde met weêklachten niets wordt uitge-

richt; dat daarentegen een flink goed voorbeeld alles vermag. Hij wanhoopte nimmer en bleef optimist. Zelf zorgde hij slechts, dat hij, in den kring waar hij geroepen werd, steeds getuigenis gaf van een breedere opvatting dan die de meesten bezielde. Tegen elk bekrompen exclusivisme verzette hij zich. Vooral in het werkdadig staatsleven wilde hij strijden tegen een richting, die de echt-liberale beginselen zoude willen codificeeren als de paragrafen eener dogmatiek. Bekend is zijn rede in de dubbele Kamer, in 1848, waarin hij er op wees dat een grondwet toch inderdaad niet meer dan een vorm is, en dat men dus de nationale kracht *in geheel het volksleven* moet zoeken: ‘God in het hart, kennis in het hoofd, en het Vaderland als het dierbaarste voorwerp van ons denken en handelen’. Niet vergeten is ook zijn houding in de Kamer na 1867. Toen de academie van wetenschappen al dadelijk gevaar liep van een enge côterie te worden, door de uitsluiting van den besten dichter dien wij bezaten, da Costa, protesteerde hij onmiddellijk door zijn ontslag te nemen. Kortom, zijn medewerking verleende hij alleen aan iets breeds, aan iets dat factie-geest en club-geknutsel uitsloot. Hij ging misschien in zijn ijver te ver: wilde het onvereenigbare te zamenhouden: goedkoop is de geestigheid die in zijn persoonlijkheid de twee deelen van den naam wilde onderscheiden: maar het nobele in dit alles kwam te meer uit, daar soms Kempers houding bijna een uitzondering in ons land bleek te zijn,

En Kemper had een goed correctief tegen wat er soms zwevends in zijn denkbeelden mocht zijn. Hij was zulk een voortreffelijk vaderlander. Zoo iemand, dan droeg hij Holland in het hart. In dat opzicht zette hij volkomen de traditie van zijn vader Joan Melchior Kemper voort, die volgens van der Palm geen grooteren roem kende dan de beste burger van zijn land te wezen. Hij was - want liefde voor het vaderland en voor den vader vloeiden hier samen - zoo trotsch op dien vader, en de eerzucht van geheel zijn leven was deze: zijn vader niet geheel onwaardig te zijn. Steeds werden, tot zelfs in het dagelijksch leven, de gewone handelingen ingericht naar het model dat de vader had gegeven. Ter wille van de nagedachtenis van dien vader, zou hij zelfs een oogenblik zijn innemende vriendelijkheid hebben kunnen vergeten. Ten minste zij, die in 1863 bij het vijftigjarig feest onzer onafhankelijkheid met hem in 's Gravenhage rondwandelden, hebben kunnen op-

merken dat de effen en bedaarde gemoedsstemming, de gewone vriendelijke lach om de lippen, eenigszins - zij het slechts een oogwenk - was verstoord, toen hij meende op te merken, dat, bij de herdenking der mannen die onzen staat in 1813 hebben opgericht, de naam van zijn vader niet met dezelfde eer werd bejegend als bijvoorbeeld die van van Hogendorp. Dat was, als men wil, zijn zwakheid. Doch een zwakheid, die samenhangt met de schoonste eigenschappen van den mensch, en die hier geheel samensmolt met de liefde voor het vaderland, wiens beste burger Joan Melchior dan toch waarlijk was geweest. Het waren dan ook de beginselen, die eenmaal den vader hadden bezield, welke in het blad ‘de Tijdgenoot’ en in het boek ‘de Staatkundige partijen’ werden ontwikkeld. De laatste deelen van zijn staatkundige geschiedenis na 1830 (die vier deelen, die haast gedenkschriften van het eigen leven van de Bosch Kemper werden) getuigen bijna op iedere bladzijde van een kinderlijke liefde voor het vrije land, waar hij geboren was, en voor welks rechten hij in 1830 de wapenen had aangegord; zij bevatten tevens de meest volkomen verklaring waarom hij, even als zijn beste vriend, de vriend zijner jonkheid, professor Vreede, steeds van Nederlandsche beginselen wilde gewagen.

Daar was een oogenblik, waarop de algemeene denkbeelden over den gang der menschheid en der maatschappij en de belangstelling in het vaderland voor Kemper als in één gewichtig punt samenliepen: het was bij gelegenheid der behandeling van de wet op het Lager Onderwijs van het jaar 1857. Voor Kemper was het hoofdzaak, dat het paedagogisch element, ‘de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden’, in de volksschool behouden zou blijven. Toen van der Brugghen, geholpen door van Rappard, zich opofferde, om aan dat beginsel de plaats te doen inruimen, die daaraan toekwam, toen weêrklonk de stem van Kemper, in polemiek tegen Groen, in polemiek ook tegen hen die zoogenaamd volstrekt neutraal onderwijs wilden doen geven, heinde en ver in het land. Warmte en gloed ging van hem uit, om van der Brugghen, dien hij eerst gewantrouwd had, te ondersteunen. Hij meende, dat die wet van 1857 een nieuwe stap voorwaarts voor onze natie zou zijn: dat een stemming bij ons jonger geslacht kon worden aangekweekt, waarbij aan den éénen kant godsdienstloosheid geweerd, en aan den anderen kant secte-haat onder de burgers van hetzelfde land zou worden uitgeroeid. Haast twintig jaren

zijn nu verloopen, en wij weten allen welke illusiën toen in 1857 zijn gevormd. Doch Kemper verweet het zich zelven nooit, dat hij in dat jaar van der Brugghen had gesteund.

Zooals hij in de maand Augustus van dat jaar 1857 was en werkte, blijft zijn beeld mij het liefst in herinnering. Zijn hooge gestalte verhief zich veêrkrachtig: op zijn goed-rond gelaat had de zorg nog geen rimpels geplooid; zijn voorkomen was zoo goêlijk; hij scheen soms een figuur, zooals van der Helst ze in de zeventiende eeuw om zich heên zag en afschilderde, niet beenig en hoekig, maar vol, gezond en levenslustig. Op zijn buitenverblijf - hij woonde des zomers toen te 's Graveland - was hij gewoon ook zijn studenten te ontvangen, en als de gulste gastheer te onthalen. Rijdend of wandelend door de dreven van het Gooi, waar de frissche groene bosschen van eikenloof zich openen, om den blik te gunnen op de golvende goudgele graanvelden en de geurende witte boekweit, wees zijn hand dan telkens naar de harmonie in de natuur, die toch een afschijnsel, een weêrspiegeling moest zijn van de hoogere orde der samenleving, zooals vrije geesten zich die moesten bouwen.

Op het kerkhof te Diemerbrug, waar zijn lijk gisteren ter aarde werd besteld, was het wèl duidelijk, dat, wat er ook waar mocht zijn van zijn theorie en leer, zeer zeker zijn persoon de band was geweest, die vele zeer heterogene elementen tot en naast elkander had gebracht.

Utrecht, 25 October 1876.

H.P.G. QUACK.

De viool van Cremona.

Tooneelspel in één bedrijf, naar het Fransch: *Le Luthier de Crémone* van François Coppée.

Personen:

TADDEO FERRARI, meester vioolmaker,
FILIPPO, zijn leerling.
SANDRO, zijn leerling.
GIANNINA, zijn dochter.
Het gild der vioolmakers.

Het stuk speelt te Cremona, omstreeks 1750.

(Een vioolmakerswerkplaats in de 18e eeuw. - Op den achtergrond een groote glazen deur, uitkomende op straat. - Violen, violoncellen, contrabassen en andere muziekinstrumenten liggen verspreid in de werkplaats. - Links een toonbank. - Rechts een groote leunstoel bij een tafel. - Op den achtergrond rechts een muzieklessenaar. - Twee zijdeuren.)

Eerste tooneel.

Meester FERRARI, GIANNINA.

Meester FERRARI (*eenigzins opgewonden.*)
Neen, neen, Giannina, 't blijft bij 'tgeen ik neb gezworen.
Taddeo Ferrari, ik, die de eer heb te behooren
Tot 't oud-eerwaardig gild der broeders van de Kunst,
Die te Cremona mij vereerden met de gunst
Om in den stoet hun vaan, als Syndicus, te dragen -
Ik houd mijn woord. Zoo trouw je, en....

GIANNINA.
Vader, mag ik vragen?....

FERRARI.
Wat, wat? 't Was wijs en goed, verstandig 'tgeen ik deê.
Je weet hoe onze Vorst - zijn ziele ruste in vreê! -
Zijn gouden ketting aan dien kunstnaar wou vermaken,
Die 't kostlijkst instrument der stad vermag te maken;
't Concours ving aan; - vandaag is de uitspraak, naar ik hoor.
Eenvoudig werkman, volg ik toch des Vorsten spoor,
En heb ik, na een rijp en ernstig overleggen,
Besloten om mijn huis en dochter toe te zeggen
Aan hem, wien, in ons vak uitmuntend door talent,
De gouden ketting van den Vorst wordt toegekend.
Zoo is 't en anders niet. Er helpt geen tegenstreven!

GIANNINA.
Gij weet toch, vader, wien 'k mijn woord reeds heb gegeven.

FERRARI.
Aan Sandro? Malle praat! Vergeet hem; dan is 't uit.

GIANNINA.
Maar... als de winner eens een schelm was, een schavuit -
Moet ik dien fraaien heer dan toch mijn hand maar schenken?

FERRARI.
Een knap man is altijd een braaf man, zou ik denken.

GIANNINA.
... Of wel een luiaard, die voor 't werk geen hand verroert?

FERRARI.
Bij meerder loon behoeft ook minder uitgevoerd.

GIANNINA.
... Een, die zijn huisvrouw slaat?... Er zijn van zulke vrinden!

FERRARI.
Als 't thuis geen vrede is, kan ik dat zoo kwaad niet vinden.

GIANNINA.
... Een pooier, dien men vast op Zondag dronken vindt?

FERRARI.
En hoe ben ik dan wel op Maandag, lieve kind?
Eere aan de vrienden van den wijnoogst van October!
Een deeglijk musicus is - weet je - zelden sober;
Het spreekwoord heeft gelijk.

GIANNINA.
Maar stel nu eens, de man
Is soms een halve dwaas, een zonderling. Hij kan
(Het zou toch mooglijk zijn!) mijn hand en hart versmaden.

FERRARI.
Wel ja, dat waar wat fraais! Het is hem wel geraden!
Sancta Caecilia! Waar vindt m' een meid als jij?
Men doet niet alle dag zoo 'n schittrende partij:

Twee duizend kronen - en in blinkende kontanten -
Als huwlijksgift; en dan mijn talrijke kalanten,
Van mij den leerling van een Stradivarius -
't Is prachtig! Bovendien - ik deed een eed, en dus
Geen praatjes meer. 'k Word oud en stram van lijf en leden;
Ik wil een schoonzoon, die straks in mijn plaats kan treden.
Mijn huis, mijn dochter zijn voor hem, die overwint.

GIANNINA.
Maar, beste vader, toch!...

FERRARI.
Genoeg, genoeg, mijn kind.

GIANNINA.
.. En als 't eens bleek - ik lach als 'k denk aan zulk een minnaar! -
Dat uit den strijd zoo straks Filippo keert als winnaar...
Uw kleine leerling?...

FERRARI.
Ja... Welnu?...

GIANNINA.
Als hij 't eens won?

FERRARI.
't Verwonderde me niets; en zoo het wezen kon,
Dat hij straks met den prijs triomflijk aan kwam dragen,
Dan trouw je h e m , mijn kind, nog binnen veertien dagen.

GIANNINA.
Filippo?

FERRARI.
Waarom niet?

GIANNINA.
Wel... zulk een bultenaar!

FERRARI.
Mijn oogen zijn nog goed; ik ken zijn bult dus, maar
Al had hij 'r twee, gerust, het zou me niet weerhoûen,
Je met zoo 'n groot talent, zoo 'n kunstnaar te doen trouwen -
Hij zou je man zijn.

GIANNINA.
Maagd Maria!

FERRARI.
Bovendien,
Heb je in je leven ooit een beter vent gezien?
Goed en gedienstig, braaf - soms wat ter neer geslagen,
Maar welk een kunstenaar! Men denkt aan vroeger dagen,
Aan Palestrina zelfs, als men hem spelen hoort.
Verleden week nog - zie, 'k verklaar het je op mijn woord,
Wist hij zoo 'n fraaien toon te ontlokken aan zijn snaren,

Dat wis in heel de stad geen hem zou evenaren.
Je weet het: mijn critiek is soms vrij scherp en kras,
Maar bij zijn spel - de wijn blonk paarlend in mijn glas! -
Voelde ik een dikken traan mij bigglen langs de wangen,
Zoo 'n waar en diep gevoel weerklonk er in zijn zangen,
Zoo heerlijk was 't genot, dat zijn viool mij schonk....
En 't was voor de eerste keer dat 'k wijn met water dronk.

GIANNINA.
Als gij, best vadertje, moet ik Filippo achten;
'k Beklaag hem als gijzelf, en 'k wil ook gaarne trachten
Zóó lief voor hem te zijn, dat hij, zoo 't kan, vergeet
Zijn bittere armoe, zijn mismaaktheid en zijn leed,
Steeds, zonder zweem van klacht, met waar geduld gedragen
Van 't oogenblik dat hij op een der koudste dagen,
Arm, beedlend om zijn brood, uw woning binnentrad...
Maar hem beminnen - heusch, zeg, vader, kan ik dat?

FERRARI.
Kom, kom is 't anders niet? Genoeg van al die zaken.
'k Ga in mijn kelder nog een kleine inspectie maken,
En haal voor 't heerlijk feest een fleschje voor den dag!...

GIANNINA.
De trap is steil; 'k hoop toch dat ik het halen mag;
Men struikelt er zoo licht. Ik ken den weg beneden.

FERRARI.
Dat merk ik eerst mijn kind, bij het naar boven treden.
Laat me Giannina; neen, 'k wil niet dat gij het doet,
Want zelfgekozen wijn, die smaakt wel eens zoo goed.

(Hij vertrekt door de deur links.)

Tweede tooneel.

GIANNINA. SANDRO. (Giannina, een oogenblik alleen, verzinkt in diep gepeins. Sandro komt door de deur links binnen, met een zwarte houten vioolkist, die hij links op de toonbank plaatst.)

SANDRO.
Giannina!

GIANNINA (*uit haar gepeins opschrikkende.*)
Sandro, gij? Ge doet me puur ontstellen!

SANDRO (*haar de hand drukkend.*)
Welnu, mijn schat, hoe is 't? Niets nieuws me te vertellen?
Blijft steeds uw vader aan zijn ouden eed getrouw,
En krijgt wie 't knapste werkt - geen ander - u tot vrouw?

GIANNINA.
Helaas, hij blijft er bij.

SANDRO.
Wat haalt hij in zijn zinnen!
Weet dan uw vader niet hoe zeer we elkaar beminnen,
Dat u te missen van verdriet mij sterven doet?
Wat heeft hij u gezeid?

GIANNINA.
Dat 'k u vergeten moet.

SANDRO.
Hoe wreed!

GIANNINA.
Is de arbeid klaar? Hoe is hij uitgevallen?

SANDRO.
Of 't klaar is?... Wel al was 'k de luiste van ons allen,
Toch zou hij klaar zijn, mijn Giannina, want op hem
Berust mijn laatste hoop. Vandaag nog zal de stem
Der rechters en experts, op 't Raadhuis saamgezeten,
Mij mijn geluk... of wel mijn ongeluk doen weten.

GIANNINA.
Wat denkt gijzelf er van? Zijt ge over 't werk voldaan?

SANDRO.
Wat zal ik zeggen? Zoo... Ik heb mijn best gedaan;
En 't is mij goed gelukt om, over alle snaren,
Den toon glaszuiver, rond en krachtig te bewaren;
Ik koos met zorg mijn hout, mijn snaren, mijn vernis,
't Is een voortreffelijk stuk, of 'k heb het deerlijk mis.

GIANNINA.
Maar dan wint gij den prijs.

SANDRO.
Misschien; het kan wel wezen.

GIANNINA.
Maar dan wint gij het vast! Dan is er niets te vreezen!
Dat kan niet anders zijn. Hoe twijfelt ge er nog aan?
Wien ducht ge nog van hen, die naar den eerprijs staan?
Zal 'k dan voortdurend u in ernst beknorren moeten?
Heeft niet mijn vader zelf, dien ze overal begroeten
Als d'eersten kunstenaar en meester van het gild,
Mijn Sandro 't vak geleerd?... En bovendien... *ik* wil 't!...

SANDRO.
Geen mededinger uit de werkplaats van een ander
Vrees ik, Giannina, doch uit de onze wel.

GIANNINA.
Maar Sander,

Wat zeg je? Hoe, bij ons? En wien dan?

SANDRO.
Wel, dien bult,
Die veel te lang reeds in de werkplaats werd geduld.

GIANNINA.
Hoe? Dong Filippo meê? In ernst?

SANDRO.
Voor weinig dagen
Hoorde ik uw vader zelf van 't schoone plan gewagen.

GIANNINA.
En vader, die zoo straks nog lachend tot me zeî,
Dat, won Filippo in den strijdkamp, dan ook hij
Mijn man zou zijn....

SANDRO.
Welnu, had 'k ongelijk, te vreezen?

GIANNINA.
De Hemel moge dan ons beî genadig wezen!

SANDRO.
Hij weet van niets, en màg dus hopen.

GIANNINA.
Neen, zóó stout
Is zijn verlangen niet. Hij wil den prijs van goud,
En tot den meesterrang ziet hij zich graag verhoogen;
Dat hij eerzuchtig is, dat moeten wij gedoogen,
Toch kent hij mij te goed om naar mijn hand te staan.

SANDRO.
Wat doet het, als hij toch verwint... O, zie mij aan;
Hoe diepe smart er staat op mijn gelaat te lezen.
Er foltert me een gevoel, mij onbekend voor dezen:
't Is de afgunst.

GIANNINA.
Sandro! Hoe, wat zegt ge, afgunstig? Gij?

SANDRO.
Ja ik. Ik ken zijn werk en weet dus zijn waardij,
En dra zal iedereen, zal heel de stad die weten....
Het was verleden week. 'k Was voor mijn raam gezeten,
Terwijl 'k in zoet gepeins aan u, mijn lieve, dacht;
En ginder in den tuin, in zoele zomernacht,
Daar zong de nachtegaal; de tonen, als gepereld,
Verhieven zich in 't ruim, naar de eeuwge starrenwereld.
Op eens, daar hoor ik in de verte een andren zang,
Al even edel, rein en goddelijk van klank.
Wat dit toch wezen mocht? Ik zou, ik wilde 't weten...
En 'k zag Filippo, voor zijn lessenaar gezeten,

De strijkstok in de hand. O wonder! zijn viool
Klonk als een menschenstem, 't was of er ziel in school;
Een liefdelied, waarin zich diepe smart kwam menglen,
Ruischte in den zoelen nacht als 't hallel van Gods englen;
Het klagend instrument, de nachtegaal in 't dal,
Verhieven beurtelings hun trillers van kristal.
Betooverd en geboeid door 't heerlijk lied van beiden,
Wist 'k in dien tonenstrijd niet langer te onderscheiden
- Zoo roerend schoon, zoo zacht, zoo rein klonk beider taal -
Den zang van de viool en van den nachtegaal.

GIANNINA.
Hoe nu, brengt het talent eens makkers u aan 't treuren?

SANDRO.
O 't is onwaardig, laag; en 't moest ook niet gebeuren;
Maar als uw vader hem zoo steunt, en hij het wint...

GIANNINA.
Maar 'k heb toch altijd u, en u alleen bemind!
Gij zult mijn man zijn, ik beloof 't u, en geen ander.

SANDRO.
Is 't waar?

GIANNINA.
Ik zweer het u.

SANDRO.
Wat zijt ge lief!

GIANNINA.
Hier Sander,
Hier is mijn hand er op.

SANDRO (*haar hand kussend*).
O, dank!
(*Men hoort buiten rumoer*).

GIANNINA.
Maar 'k hoor gerucht.
Wat dat nu weer mag zijn?

Derde tooneel.

FILIPPO. SANDRO. GIANNINA. (Filippo komt haastig door de achterdeur binnen, werpt de deur achter zich toe, en zegt schier buiten adem:)

FILIPPO.
Oef! 'k ben ze toch ontvlucht!
O, rakkers, die je bent! Dat zou een mensch vermoorden!

GIANNINA.
Wat is 't Filippo? Wat beteekenen die woorden.
En wie vervolgt u toch?

FILIPPO.
Wel een kwâjongensbent.
Ze heeft - ik beef er van - met steenen mij omtrent
Vermoord.

GIANNINA.
U, zegt ge?

FILIPPO (*met de hand aan het voorhoofd.*)
Ja. Ze wisten me te raken

(Zijne hand toonend.)

Aan 't voorhoofd. Zie maar hier. Ze mikten goed, de snaken!

GIANNINA.
Gauw, water! want hij bloedt!

(Zij neemt een kan en kom van de latafel.)

SANDRO.
Vertel ons het geval.

FILIPPO.
Och, dat is gauw verteld. Omtrent een twintigtal
Kwâjongens uit de buurt, straatslijpers, kwade rakkers
Mishandelden een hond, een van die arme stakkers,
Die met hun doffen blik vaak sluipen langs de straat,
Verhongerd, uitgeput, tot bijten nauw in staat.
Met half gebroken poot lag 't arme dier te spartlen.
Ik kon 't niet langer zien dat onmeedoogend martlen;
Dat wreede schouwspel, zie, 't verscheurde mij het hart,
't Was me of een sukkel als ikzelf gepijnigd werd.
'k Vlieg op de jongens aan om hun den hond te onttrekken,
Maar, meêlij vragend, wist ik slechts hun toorn te wekken.
Men ziet Filippo... en men denkt niet meer om 't dier -
Een bult mishandelen, dat 's eerst een dol plezier!
Ik loop al wat ik kan; zij me achterna, die vrinden;
En was 't me niet gelukt een schuilplaats hier te vinden,
'k Stond thans niet voor u, 'k was er vast voor goed geweest -
Maar 'k redde 't leven toch van 't arme, kreuple beest!

(Hij valt uitgeput in den leunstoel.)

GIANNINA (*terwijl zij haar zakdoek tegen Filippo's voorhoofd houdt.*)
Filippo, arme vriend! Wat bende vagabonden!

FILIPPO (*ter zijde.*)
Haar hand op 't voorhoofd, o! dat 's balsem voor de wonden!

GIANNINA.
Is 't nu wat beter?

FILIPPO (***opstaande, met zeer bewogen stem.***)

Ja. Ik voel geen pijnen meer.

SANDRO (*ter zijde.*)
Hoe lief! Voor een bedankje is 't waarlijk al te teer!
O! ik vergis me niet!

Vierde tooneel.

Dezelfden. Meester FERRARI.

FERRARI (*nog iets meer opgewonden dan vroeger, met een mand flesschen.*)
Dat zal je grappig vinden!
't Is al wel twintig jaar en langer, beste vrinden,
Dat 'k in mijn kelder zelf mijn wijn zorgvuldig schik;
Daar komt, zooals je weet, geen stervling in als ik.
Rechts heb ik 't roode, links het groene lak geborgen.
Welnu wat doen ze me, tot loon van al de zorgen
Van ouds aan hen besteed?... Ze wisselen van steê,
Van rechts naar links, van links naar rechts, *chassez-croisez!*
Zijn soms mijn flesschen aan den scharrel in mijn kelder,
Of ben ik zelf van daag misschien niet extra helder?

GIANNINA.
Maar, vader...

FERRARI.
Zoo, ben jij 't?... Ik wist niet waar je was...
Zoo aanstonds, hoor, begint het algemeen gekras,
En wie je man zal zijn, we zullen 't weldra weten.
Dan krijg ik ze allemaal bij ons aan huis ten eten.
Kom, help me, kindlief aan mijn allerbeste pak,
Mijn statiepruik en mijn spiksplinternieuwe frak.
Al wie zijn waarde voelt, die moet zich deftig kleeden.
Kom met mij meê, me kind.

GIANNINA.
Ik volg u.

(Ferrari vertrekt door de deur rechts, gevolgd door Giannina.)

Vijfde tooneel.

FILIPPO. SANDRO.

SANDRO.
Het is heden
Een groote dag. Ben je gereed?

FILIPPO.
Ik, Sandro? Ja.

SANDRO.
En ook tevreden?

FILIPPO.
Zeer. En gij?

SANDRO.
Ik? Zoo... la la.

FILIPPO.
Dat spijt me, Sandro. Waar we als broeders samen strijden,
Zou ik alleen aan u den eerprijs niet benijden;
Zoo 'k zelf niet slagen mag, gun 'k hem aan u alleen.
Kom, reik me uw hand, mijn vriend, mijn oude makker!

SANDRO (*na een oogenblik stilzwijgen.*)
Neen!

(Hij verlaat ijlings het vertrek.)

Zesde tooneel.

FILIPPO, *alleen.*
Afgunstig! 't moest zoo zijn. Nu zal 't verdriet beginnen!
Hij lijdt, 'k Vergeef hem. Maar hoe kreeg ik 't in mijn zinnen,
Te wanen, dat men ooit een grein verdienste vindt
In iemand zoo als ik, in den misdeelden vrind,
Die nooit eens anders kracht en schoonheid wou benijden...
Afgunstig! O, ik voel 't; nu eerst begint het lijden!
Toch..... mededingers zijn en vrienden tevens, 't waar
Iets heerlijks en het schijnt onmooglijk. Daar,
Daar ligt mijn meesterstuk, de vrucht van al mijn werken,
Die me in mijn smarten wil vertroosten en versterken...
Uw maker is als gij, der wereld onbekend,
Onooglijk ruw de kast, maar teer het instrument.

(Hij neemt een roode kist uit de kast, haalt er zijn viool uit en legt die op de tafel rechts.)

Kom, dierbaar werk, waarop ik al mijn hoop wou bouwen,
Mijn schepping, laat ik u voor 't laatst nog eens aanschouwen.
Ik, zwakke werkman, die op u zoo menig nacht,
Zoo menig langen dag heb rustloos doorgebracht.
Straks zal de melodie haar enge cel ontspringen
En 't babblend *Scherzo* of een weenend *Lento* zingen,
En hoort een elk verrast naar 't wondervolle lied,
Dat ge over de aard, mijn vriend, in volle stroomen giet.
Kom, 'k wil nog eens u zien, nog eens uw snaren raken...
O, wees gerust! ik zal uw klank niet wakker maken;

Ik wil alleen nog eens mijn blik - misschien voor 't laatst! -
In 't glanzend blad als in een spiegel zien weêrkaatst...
En dan vaarwel! Het geldt uw roem, den mijnen tevens -
Dit ééne slechts, mijn vriend: het zij de weg uws levens
U op het volksbal voert en gij bij 't mingekoos
Triumfen viert, hetzij een schittrend virtuoos
Uw snaren drukt, en door de machtigen der aarde
Uw heerlijk tonenspel geschat wordt op zijn waarde, -
Neem, edel instrument, mijn vuurge hartebeê,
Deez' allerlaatsten wensch straks op uw zwerftocht meê:
Vergeet den bultnaar niet; het beste van zijn leven,
Zijn ziel, zijn kunstnaarsziel, heeft hij aan u gegeven!...

(Hij legt de viool weder in de kist.)

Ach, arme dwaas die 'k ben! Is dat dan 't schoonst gevoel
Dat heden mij bezielt? Is dat mijn eenig doel?
Neen, ik bedroog mijzelf. Verlang ik de victorie
Vandaag tot elken prijs, 't is niet slechts voor de glorie.
Neen, dat is de eindpaal niet, waarnaar ik smachtend staar.
Mijn rustloos waken, al mijn werk, 't was slechts voor haar,
Giannina, de eenge die, vol innig medelijden,
Geen spotlach, maar een traan den arme wilde wijden;
Bij wie, des zwervens moe, in 't eind de vagabond
Hier onder 't gastvrij dak een troost, een schuilplaats vond.
Zou 't mooglijk zijn, dat ik met zulk een blijk van liefde
Giannina, de vriendin der kinderjaren, griefde?
Beleedigt haar de wensch van 't arm misdeelde kind
Eens zoo beroemd te zijn, dat men ook hem bemint?
O zeker, 'k zou mij niet - mocht de eerprijs mij behooren -
Beroepen op den eed door den patroon gezworen....
Maar toch.. wie weet?.. 't kon zijn misschien.. zij is nog vrij.
Als 'k haar het kostbaar stuk, dien keten schenk; als zij
't Geheim, dat 'k lang verzweeg, in 't einde mocht ontdekken:
Dat ze in den zwakken man 't genie wist op te wekken -
Zij ook heeft kunstnaarsbloed in de aderen - wie weet,
Of om 't talent zij niet mijn leelijkheid vergeet,
En overstelpt, geroerd door zooveel liefdeboden,
In 't eind... Die droom, o God! die droom, hij zal mij dooden!...

(Hij verzinkt in mijmering.)

Zevende tooneel.

FILIPPO. GIANNINA.

GIANNINA (*binnenkomende, ter zijde.*)
Alleen... 'k Zal weten of 'k mij inderdaad bedroog,
En of voor Sandro nog niet alle hoop vervloog.
(*Luid*)
Filippo!

FILIPPO (*uit zijn mijmering ontwakend.*)
God, zij is 't!

GIANNINA.
'k Ben boos op u, terdegen;
Wat heel de wereld weet, hebt ge voor mij verzwegen,
'k Heb 't nu vernomen, maar een ander meldde 't mij.

FILIPPO.
Wat?

GIANNINA.
Dat gij meêdingt naar den prijs.

FILIPPO.
't Is waar. En gij
Hadt de eerste moeten zijn aan wie ik dat vertelde;
Maar toen men onlangs mij des meesters plannen meldde,
Den kostbren prijs, dien hij den overwinnaar biedt -
Vergeef 't, Giannina... maar, toen waarlijk dorst ik niet.

GIANNINA.
Nu ja, maar vader houdt te veel van mij zou 'k denken
Om mij te dwingen, of mij zoo maar weg te schenken.
Wie is zoo dwaas, dat hij het welzijn van zijn kind
Aan zulke kansen, aan het blinde toeval bindt?
Maar ieder heeft het recht om naar den gouden keten
Te dingen; gij vooral, Filippo, wil men weten.

FILIPPO.
Hoe dat?

GIANNINA.
Wel, hoorde ik goed, dan hebt ge een instrument
Gemaakt, waaraan gewis de prijs wordt toegekend,
Een meesterstuk...

FILIPPO.
Ik deed mijn best, 'k wil 't niet verzwijgen;
Maar... of ik al of niet den eereprijs zal krijgen,
Wie is er hier in stad, die daar belang in stelt?

GIANNINA.
Wie? Maar een ieder die zich tot uw vrienden telt;
En 't zijn er velen.

FILIPPO.
Och, 'k ben dom. 'k Had best gezwegen.
Ik lijk wantrouwend, maar ik ben alleen verlegen.
'k Moest mijn geheimen steeds vertrouwen aan uw hart;
Zooals gij meêlij hadt met al mijn zielesmart,
Zoudt ge ook in mijn geluk van ganscher harte deelen.
Maar 'k ben - hoe slecht het zij, ik wil 't u niet verheelen -
Als 't kruidje-roer-mij niet; men raakt mij nauwlijks aan,
Of 'k trek mij snel terug, als werd mij kwaad gedaan....
Vergeef 't mij.

GIANNINA.
Nu 'k vertrek, 'k Zal u niet langer kwellen.

FILIPPO.
Neen blijf nog, bid ik u. 'k Zal alles u vertellen;
Want recht ondankbaar, haast beleed'gend was mijn taal...
Weet dan, dat ik zoo goed als vast den prijs behaal.
't Lijkt ijdel wat ik zeg - o, ik beken het garen -
Maar was mijn arbeid slecht, ik zou mijzelf niet sparen..
Heeft 't mijn talent gedaan, of was 't alleen geluk?
Ik weet het niet; wat 'k weet: het is een meesterstuk.

(Giannina de viool toonende)

Zie, 'k heb met alle zorg - wie zou die niet besteden? -
De kast uit dennen, uit ahorn den hals gesneden;
Kortom, ik deed mijn best... 'tgeen nog niet veel beduidt;
Wis viel der andren werk niet min gelukkig uit...
Maar wat van mijn viool een meesterstuk zal maken,
Het is mijn vondst, mijn schat, de vrucht van al mijn waken,
Het lang gezocht geheim, 't aloud beroemd vernis...

GIANNINA.
't Vernis der meesters van voorheen, meent gij?

FILIPPO, *zich opwindend*.
Gewis!
'k Wil edelmoedig zijn; 'k wil, om geen nijd te wekken,
Mijn mededingers zelf het groot geheim ontdekken.
Niet lang geleden nog - verbeeld u wat mij bleek,
Toen 'k mijn viool met een Amati vergeleek?....
Het was dezelfde toon, dien 't instrument deed hooren,
Volmaakt dezelfde toon. Eerst wantrouwde ik mijn ooren,
Maar 'k ben er zeker van. O, thans geen twijfel meer;
't Is mij gelukt. En als een meester van weleer,
Als een Guarnerius, haal 'k uit vier houten planken
Den schoonsten, diepsten toon, de reinste, volste klanken!

GIANNINA (*ter zijde*.)
Ach, arme Sandro!

FILIPPO.

Nu, wat gaat het mij nog aan
Of ik den prijs behaal - mijn werk is afgedaan.
Mijn leven is één feest! O, sinds dien zaalgen morgen
Houd 'k, als een minnaar, stil mijn zoet geluk verborgen,
Geniet ik van mijn schat, gelijk een vrek, alleen.
Des ochtends vroeg trek 'k door Cremona's straten heen.
Als rondom alles rust, nog voor het ochtendgloren,
Zoek ik een plekjen op, stil in het veld verloren;
Terwijl ik mijn viool met zorg verborgen houd.
Dan, gansch alleen, daar ginds aan d'ingang van het woud,
In 't gras, nog nat van dauw, zet ik mij neer tot droomen
Tot 't godlijk oogenblik, waarop de zon zal komen.
Straks als de horizont zich heel in purper hult,
En alles, trillend, van verwachtingen vervuld,
Smacht naar 't moment, waarop 't zijn boeien zal zien slaken,
Naar 't daaglijksch wonder, 't rijk en grootsch natuurontwaken;
Als 't mastbosch fluisterend suist, geen vogel langer zwijgt,
En uit 't verjongde groen een ochtendhymne stijgt -
Dan neem ik mijn viool, gelukkig als een Koning!
- O, voelt ge, dat is eerst de schittrendste belooning! -
En 'k begeleid ('t is of 't geluk mij krachten geeft)
Het duizendstemmig lied der Zonne die herleeft,
De zuchten van den wind, die door 't gebladert suizen,
't Getjilp van 't vooglenheir, dat zacht melodisch ruischen.
'k Speel voort - mijn instrument, 't is of het levend werd,
't Is of ik 't kloppen voel, als 't kloppen van mijn hart...
En 'k meng in 't lied, waarin mijn ziele zich verheugde,
Een overwinningspsalm van jonkheid en van vreugde.

GIANNINA (*ter zijde.*)

Ach Sandro, ach, geen hoop!
(*luid*) O zeker, dat is schoon!

FILIPPO, *zijn viool opnemend, en aanstrijkend.*

Niet waar? O luister slechts; hoe heerlijk, welk een toon!

GIANNINA.

O, speel me een melodie. Ik wou 't nog beter hooren.

FILIPPO (*ter zijde.*)

Zoo smeekend zacht, zoo teer klonk nooit haar stem te voren.
Mijn God, zou ze inderdaad verlangen dat ik slaag!....
(*Luid*) Hoe! waarlijk gij verlangt.....

GIANNINA.

Ja zeker, 'k wil het graag.

(Ter zijde)

Spreekt hij de waarheid, of zou hij zichzelf verblinden?...

Ik wil het weten thans.

FILIPPO.
Welnu, hoe zoudt ge vinden
Als 'k een Sonate van Corelli nam?...

GIANNINA.
Doe dat;
Het is mij alles goed. Ik luister.

Filippo achter den lessenaar staande, speelt eenige maten van een ernstig thema; het gelaat van Giannina, die aandachtig luistert, neemt weldra een uitdrukking van smartelijke bewondering aan; daarop laat zij het hoofd in de handen vallen, en barst in tranen uit.

FILIPPO.
Hemel! wat,
Gij schreit? en ik, die steeds deed lachen om mij henen
Waar 'k mij vertoonen dorst, i k bracht u aan het weenen?
O God, wat is de Kunst vertroostend schoon, niet waar?
Als een Filippo zelf, als de arme bultenaar,
Dien men zoo even nog met hoongelach en keien
Vervolgde langs de straat, u door zijn spel doet schreien?
Neen, 'k ben de paria niet langer van voorheen,
'k Hef thans het hoofd omhoog en fier zie 'k om mij heen.
Ik deed u schreien, ik, Giannina? Geen van allen
Kan schooner eereprijs als die ten deele vallen;
Geen kostbaar sieraad, geen kleinood schat ik zoo hoog
Als 't zuiver diamant, dat fonkelt in uw oog.

GIANNINA.
O, zwijg... 'k Mag langer niet u mijn gevoel verheelen;
'k Begrijp uw kunstnaarstrots; 'k wil daarin gaarne deelen,
Zoo als 'k, Filippo, steeds ook deelde in uw verdriet;
Maar dat is de oorzaak van mijn bittre droefheid niet.

FILIPPO.
Wat ik u bidden mag, wat dan doet u zoo schreien?

GIANNINA.
Wellicht doe 'k u verdriet. Maar gij hebt medelij'en,
Ik ben er zeker van, als 'k alles heb ontvouwd
En u het diepst geheim mijns harten heb vertrouwd.
Hoe 'k hoopte en droomde dat een ander zoude slagen,
En mijn geluk door 't uwe in stukken zie geslagen.

FILIPPO, ***smartelijk.***
O!

GIANNINA.
Wees niet boos op mij. Ik had me op niets verwacht.
Gij hieldt het zoo geheim; 'k wist immers niets. Ik dacht,
Gij waart wel ijvrig, maar nog jong en onervaren;

En 't is - gij stemt het toe - gemakklijk te verklaren,
Dat 'k hoopte op het succes van hem, dien ik aanbad.
O, ik verzeker u, als ik 't geweten had,
Ik zou niet zonder smart mijn keuze tusschen beiden
Gevestigd hebben. 'k Had mij kunnen voorbereiden,
Dat gij met meer talent begiftigd waart dan hij...
'k Had zeker niet geschreid, zoo als ik heden schrei.

FILIPPO (***naar de deur wijzend, waardoor Sandro vertrok.***)
Gij mint?...

GIANNINA, ***met gedempte stem.***
Ja!...

FILIPPO.
Sandro!

GIANNINA.
Zie, 'k vertrouwde u zonder schromen
't Geheim mijns levens toe; wat in mijn liefste droomen
Ik dwaaslijk hopen dorst, waar heel mijn ziel aan hangt,
En wat ook Sandro zelf zoo vurig had verlangd...
Maar van dit oogenblik, na 't geen ik hier moest hooren,
Weet 'k, is voor hem en mij voor goed de kans verloren.
Maar toch, een dierbre hoop, gekweekt in 't minnend hart,
Te missen - 'k vraag het u, Filippo, is 't niet hard?
O meen niet, dat ik word verbitterd door dit lijden,
Want 't is mijn broeder, 't is een vriend uit vroeger tijden,
Die thans den eerprijs krijgt en die hem heeft verdiend -
Maar toch, het breekt mij 't hart... Vergeef het me, mijn vriend!

(Zij schreit hevig.)

FILIPPO.
Giannina, 'k lijd zooveel als gij, en 'k moet u smeeken...

GIANNINA, ***zich vermannend.***
O ja, ik doe niet wel, met zoo tot u te spreken.
'k Vergeet u w ongeluk, u w lijden; ik vergeet
Dat gij, mismaakt en zwak, helaas! in al uw leed
Alleen uw Kunst hebt om u nog wat troost te geven.
't Is uit. Ik schrei niet meer. Gij wilt mij wel vergeven?
Aan hem de liefde, aan u de roem; zoo zij 't verdeeld,
Mijn Sandro blijft de mijne, en gij, hoe ook misdeeld,
Gij zijt een kunstenaar, wiens glorie allerwegen
Zal schittren. 'k Mag u graag, en, zie, ik lach u tegen;
Ik schrei niet meer... ik wil 't... zoo moet 't... O gij ziet,
Ik lach alweer...

(in snikken uitbarstend)

Mijn God, o neen, dat kan ik niet!

(Zij vertrekt.)

Achtste tooneel.

FILIPPO, ***alleen, na een oogenblik van droevige overpeinzing*.**
Een ander, dus... niet ik! mag op haar liefde bogen!
Een ander... mijn geluk is weg... in rook vervlogen,
En als een zeepbel is mijn droom uiteengespat.
Nu, waarom zou het niet? 't Moest zijn. Verbaast u dat;
En klaagt ge alsof zij u met opzet wilde krenken?
Maar, ongelukkige! wat kondt ge u anders denken?
Is niet eens minnaars beeld, die 't jonge hart vervult,
Als hij, zoo jong en schoon?... En gij, rampzaalge bult,
Die overal op straat den spot pleegt op te wekken,
Zaagt ge in den spiegel nooit uw droef mismaakte trekken?...
En ik heb niets gezien! 'k was blind. O, blind... en dol!
Verberg je, bultenaar! Vlucht in het donkerst hol!...
Dat zij gelukkig zijn, en trouw elkaar beminnen!...
I k , arme, lijd en sterf. Hoe leeg is 't thans daar binnen;
Er is een schittrend licht gedoofd... en voor altijd.
Waartoe neem 'k nu nog deel aan dien verwenschten strijd?
Waartoe nu nog gestreefd naar ijdele victorie?
Wat zoudt gij daarmee doen, gij, droomer, die de glorie
Verlangend, slechts aan haar, Giannina, hebt gedacht,
En die, tot eenig loon, haar slechts aan 't schreien bracht?
..Ik ding niet langer mee. Ik ruim het veld voor Sander,
Na mij de knapste vast. Zoo maak ik dat geen ander
Dan hij den prijs behaalt... en dat zij niet meer schreit.

(Zijn viool opnemend.)

En gij, aan wie 'k vergeefs mijn krachten heb gewijd,
Onnuttig werk, dat 'k nu veracht, na 't vruchtloos pogen,
Lig, als mijn hoop, vernield, verbrijzeld voor mijn oogen...

(Zich bezinnend.)

Mijn God, wat doe ik?... Nog vervult haar beeld mijn ziel!...
Als tòch een ander 't won, als 't hem ten deele viel...
En die haar man werd?... Dwaas, nog zoo haar te beminnen!...
Neen, 't offer biedt zich aan - en ik zou mij bezinnen
Of wijken? Neen, dat nooit..

(Op de beide violen wijzend.)

Zie, wat gelijkenis!
De ruil wordt niet ontdekt, en zeker Sandro is
Niet muzikaal genoeg om, tegenover beiden
Geplaatst, mijn werk terstond van 't zijne te onderscheiden,
Als men ze straks beproeft en beider waarde keurt.
Ik zeg 't hem later wel, wat of er is gebeurd.

Men opent ze niet weer - zoo straks brengt men ze er henen.
Het zij zoo!.. 'k Wil niet meer dat 't arme kind zal weenen...
Gij, mijn viool, gij zijt niet meer ten dood gewijd;
Blijf leven, daar gij kunt verhindren dat zij lijdt.
Kom, moed gevat! Die dienst haar nog voor 't laatst bewezen!

(Hij opent de beide vioolkisten; doet Sandro's viool in de roode, en zegt, terwijl hij op het punt staat van zijn viool in de zwarte kist te bergen:)

Wel is het offer zwaar! 'k Had nooit gedacht voor dezen,
Dat zich de zwakke mensch zoo innig en zoo sterk
Kon hechten te eenger tijd aan zijner handen werk,
En dat de gloênde ziel eens kunstnaars zooveel schatten
Van vaderlijke liefde en teerheid kon bevatten.
O ja, mijn dierbaar werk, ik heb u wel bemind!
Vaarwel dan voor altoos, mijn meesterwerk... mijn kind!
Die laatste zwakheid, ja, ik kan ze me vergeven,
Niet waar? want 't is of hier een deel rust van mijn leven,
En sluit 'k, met rouw in 't hart, het houten deksel dicht,
Of 't lijkje van mijn kind hier in zijn kistje ligt!

(Hij sluit de kist snel dicht en zegt dan met gedempte stem:)

Het is gedaan!

Negende tooneel.

FILIPPO. Meester FERRARI. SANDRO.

FERRARI, *van achter opkomend*.
't Wordt tijd. Kom, jongens, 't is bij zeven,
Wat, nog niet klaar? Verdord! Wel heb je van je leven!

SANDRO, *rechts opkomend*.
Wel zeker zijn we dat, patroon!

FILIPPO, *op de beide vioolkisten wijzend*.
Hier staan ze klaar.

FERRARI.
Nu 'k hoop je 't winnen zult, mijn jongens, de een of de aêr.
Ik ben een meester, ik, en laat nu al de leeken
Maar strijken dat het dreunt - het is voor hen verkeken.
De prijs is ons. - 'k Ben straks nog in de stad geweest,
Maar overal in 't rond bereidt men zich voor 't feest.
Je moet het zien: de lui, gedost in Zondagskleeren,
Staan, met een open mond, te kijken naar de heeren
Der Jury, die, vol ernst en sierlijk opgetooid,
Daar zit - in vollen bloei! - met poejer overstrooid.

Reeds is 't of door de lucht de melodiën zweven,
Men ademt, ja, men ruikt muziek! Dat is een leven,
Sancta Caecilia! Er klinkt, waar men ook gaat,
Gestem van een viool in iedre wijk en straat;
Hier, ginds, omhoog, omlaag, men kan zich nauwlijks keeren
Of hoort, in elken toon, zacht klagend preludeeren.
Cremona, gonzend als één groote bijenzwerm,
Gelijkt op een orkest voor 't opgaan van het scherm!

SANDRO.
Dus wordt het tijd?

FERRARI.
Wel wis. Allo, vooruit en wakker!

SANDRO.
Filippo, kom je meê. Wij gaan.

FILIPPO.
Neen, hoor eens, makker,
Je weet, waar 'k mij vertoon, bespot men me in de stad.
Toe, neem gij mijn viool met de uwe - wilt gij dat?
'k Vertrouw u graag. Daarmeê zult ge u als vriend doen kennen;
Want straks waart ge onoprecht - dat zult ge toch erkennen?
Naar 't Raadhuis trouwens is van hier de weg niet lang.
(*Sandro neemt, terwijl hij het hoofd afwendt, de hand die Filippo hem reikt.*)
Kan 'k op u rekenen, en wilt ge?

SANDRO.
Ja.

FILIPPO.
Heb dank.

(Sandro vertrekt.)

Tiende tooneel.

FILIPPO. Meester *FERRARI.*

FILIPPO, *ter zijde*.
Het offer is gebracht. Ik moest mij moedig tonen!

(Luid tot Ferrari)

Hoe, meester, gaat ge niet om hem te zien bekronen?

FERRARI.
Ja zeker ga 'k. Maar wie zegt u, dat Sandro 't wint,
Filippo, en niet gij, die toch waarachtig, vrind,
Niet minder gaven en talenten hebt gekregen
Dan hij?

FILIPPO.
Gij weet het wel, mij loopt toch alles tegen.

FERRARI.
Je twijfelt aan je zelf, Filippo, dat 's niet goed.
Al ben je niet precies zoo recht als 't wezen moet,
Je bent een knappe vent, daar kan je vast op bouwen.
Win jij 't, dan, bij mijn ziel! zal 'k mijn belofte hoûen:
Je volgt mij op en krijgt tot vrouw mijn eenig kind.

FILIPPO.
Maar, meester...

FERRARI.
Och, wat zou 't. 'k Ben om den dood niet blind,
En 'k zie in jou een man voor 't huwelijk geboren.
Toen ik in 't huwelijk trad, en met mijn uitverkoren'
Me in deze werkplaats te Cremona nederliet,
Toen was 'k waarachtig ook zoo'n mooie jongen niet;
Niet leelijk, maar toch wel zoo'n heel klein beetje tanig...
Mijn vrouw, pas twintig jaar, verdord! die was zoo kranig.
Maar wat gevaarlijk scheen, ze was wel wat coquet.
Veel pronkers hadden daar hun zinnen op gezet.
Zij zochten dan hierheen hun wandling te verlengen
En kwamen 's avonds laat ons serenades brengen.
Maar wat is 't toeval toch niet vaak bewondrenswaard!
Zie, hoe het de eer soms van ons kunstenaren spaart...
Aan al die fatten, die mijn huis, soms met hun tienen,
Bestormden over dag, verkocht 'k mijn mandolienen;
Zoo hoorde ik aan den klank van 't instrument bij nacht,
Wie van die snoeshaans ons de serenade bracht;
Zoodat ik, doodgerust, fameuze zaken maakte,
En... tegelijkertijd mijn mooie vrouw bewaakte....
Maar, duivels, ik vergeet 't concours met dat gepraat!
Mijn stok.. ik vlieg er heen, of 'k kom, verdord! te laat...

(Hij vertrekt.)

Elfde tooneel.

FILIPPO. Later GIANNINA.

FILIPPO.
O God! mocht eindelijk toch dit drama zich ontknoopen!

Hij bemerkt Giannina, die met een mantel om en een gebedenboek in de hand van achter opkomt.

GIANNINA.
'k Was in de kerk hiernaast, Filippo, ingeloopen
Om er te bidden - o, vergeef! gij weet hoe 'k lijd! -
Dat, ondanks alles, hij 't mocht winnen in den strijd.

Maar, voor Caecilia, de Heilge, neergezegen.
Verstomde mijn gebed, bleef 'k staamlend en verlegen,
Wijl 'k iets onbillijks vroeg aan onzen Lieven Heer.
En 'k heb mijzelf beloofd, dat, wat ook wende of keer',
Ik voor u blijven zal, die 'k was in vroeger tijden...
Tot weerziens!

(Zij vertrekt door de deur rechts.)

Twaalfde tooneel.

FILIPPO, *alleen*.
Hoe ze hem bemint! O, welk een lijden!
Was ik maar sterk en schoon en... welgemaakt als hij,
Wat had zij mij bemind!..

Dertiende tooneel.

FILIPPO. SANDRO.

(Sandro komt, in de grootste ontroering haastig binnengeloopen.)

SANDRO.
Filippo!...

FILIPPO.
Zoekt gij mij?
Wat zijt ge ontroerd en bleek! Hoe? tranen in uw oogen?
Wat is er dan gebeurd?

SANDRO.
'k Heb schandelijk bedrogen!
'k Ben een ellendeling!... O God! Vergiffenis!

FILIPPO.
Ik u vergeven, ik? Maar zeg me, wat dit is!

SANDRO.
O, 'k hield te veel van haar... en dan te moeten denken,
Dat men een ander daar den eereprijs zou schenken,
'k Mij aan haar toonen moest als overwonneling!....
O 'k ben een lafaard, 'k ben een lage ellendeling,
Maar toen ge uw meesterstuk aan mij woudt toevertrouwen,
En ik 't in handen had, kon ik mij niet weerhoûen.
't Was de verzoeking. Dol van smart en razernij
Bezweek ik. Bevend, als een dief, dorst 'k dicht hierbij,
In 't donker, in een hoek daar achter gindsche zuilen,
De twee violen in hun kisten te verruilen!

FILIPPO.
Gij?

SANDRO.
Ja, 'k bracht ze zelf naar 't Raadhuis heen, maar toen
Zooeven daar de experts ze wilden opendoen,
Toen hield ik het niet meer, en 'k heb de vlucht genomen..
Wreek u, laat over mij de straf, de schande komen!...
Maar 'k bid u: niet voor haar zulk een vernedering!
'k Beken u schriftelijk, hoe ik de daad beging,
En, stervende van schand, wil ik mijn misdaad boeten...
Maar laat mij niet voor haar, Giannina, blozen moeten!

(Hij valt op de knieën.)

FILIPPO.
Neen, Sandro, richt u op. Waarachtig, 'k zoek geen wraak;
Ik straf u niet; gijzelf belastte u met die taak.
Dien roem, verschuldigd aan den arbeid van mijn leven,
Dien 'k u had afgestaan, hebt gij mij weergegeven.

SANDRO.
Hoe!

FILIPPO.
Die violen, die uw hand verwisseld had,
Ik zelf, ik had ze reeds verwisseld.

SANDRO.
Wat?...
'k Durf nauwlijks gissen... Is?... Nog tast ik in het duister...
Zeg, waarom deedt ge dat - dien ruil, Filippo?

FILIPPO.
Luister:
Omdat ik haar aanbid... en, Sandro, u haar hart
Alreeds verkoren had. O, zoo er iets mij smart,
Dan is het dat ik thans, door 'tgeen gij hebt bedreven,
Haar 't offer, dit bewijs van liefde niet kan geven.

SANDRO.
Misdadig was 'k; de straf, ze mag mij niet ontgaan.
Zeg slechts één woord, en 'k vlucht voor goed, hier ver van daan,
En 'k buig het hoofd... al mocht Giannina me ook vergeten...
Want gij alleen zijt waard haar echtgenoot te heeten.
'k Vertrek... ik moet van hier.

(Men hoort buiten gerucht.)

FILIPPO.
Neen, Sandro, blijf; ik wil 't.

Veertiende tooneel.

ALLEN.

Ferrari komt door de achterdeur binnen en heft de armen ten hemel, als hij Filippo ziet. Hij wordt gevolgd door de corporatie der vioolmakers en door twee pages, gekleed met de kleuren der stad. Een hunner draagt een gouden ketting op een kussen, de ander Filippo's viool, versierd met linten en bloemen. - Giannina vertoont zich op den drempel van de deur rechts.

Hoera! Victorie!

FERRARI *tot* FILIPPO.
Heil, den koning van ons gild!
Mijn huis.. de broeders zijn u eer en dank verschuldigd,
En straks wordt ge in 't publiek als laureaat gehuldigd;
Doch eerst los ik het woord, dat 'k plechtig heb verpand:
Kom hier, mijn compagnon, mijn schoonzoon, hier mijn hand...
... Maar ik vergat daar haast... dat 's waar... Dat 'k u bekrone
Met dezen ketting.....

(Hij neemt den ketting en treedt op Filippo toe.)

FILIPPO (*neemt hem den ketting uit de hand en doet dien om den hals van Giannina*.)
Dank!... Ik bied hem aan de schoone
Giannina, en ik hoop, dat zij dit dier kleinood
Thans daaglijks dragen zal als Sandro's echtgenoot!

GIANNINA, *bewogen*.
Filippo!

SANDRO *zacht tot* FILIPPO.
Eedle vriend!

FERRARI.
Ho wat! En mijn belofte?
Ik hoop, mijn beste vriend, je deedt toch geen gelofte?
Je kunt ze trouwen....

FILIPPO.
Neen, mijn goede meester, neen!
Ik breng den roem uws huis naar verre streken heen.
Gun dat ik morgen reeds de groote reis aanvaarde.
O, 't was een dwaasheid, 't was een droombeeld, waar 'k op staarde!..
En wat gebeuren kon, helaas! is niet gebeurd,
'k Vertrek; gelukkig nog als men mij wat betreurt,
En me als de zwaluw in de verte na blijft staren...
'k Vraag geen herinnering van lange, lange jaren,

Alleen één enkle blik... ach, meer ben ik niet waard.

(Sandro en Giannina tot zich halend.)

Als in de werkplaats gij uw arbeid weer aanvaardt,
En bij Giannina, bij uw vrouw, uw uitverkoren',
Gij weer uw taak verricht, blijmoedig als te voren,
Wanneer bij d' arbeid dan een snaar bijwijlen breekt,
En, als een menschenstem zoo klagend, tot u spreekt,
Denkt dan - en hebt daarbij een weinig medelijden -
Dat ook mijn arme hart zoo brak in 't uur van scheiden.
Ik weet 't is niet uw schuld, ik maak 't u niet tot grief....
Maar, och vergeet het nooit, ik had u innig lief!

FERRARI.
Maar... d' ondergang mijns huis, dien kan je toch niet willen?...

FILIPPO.
Neen; Sandro blijft bij u, patroon.

FERRARI.
Wat dwaze grillen!
Hoe! Je offert je geluk, fortuin en wat niet al....
Wat rest je dan nog?

FILIPPO, *zijn viool opnemend.*
Dit,

(zacht)

dat me vertroosten zal.

J.N. VAN HALL.

Bibliographisch album.

Gedenkboek van het den 8sten *September* 1875 *gevierde* 200*jarig herinneringsfeest der ontdekking van de mikroskopische wezens door Antony van Leeuwenhoek, samengesteld door Dr. P. Harting, Hoogleeraar aan de Utrechtsche Hoogeschool. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. Rotterdam, van Hengel en Eeltjes*, 1876. *VI en* 146 *pag.* 8° *met* 1 *plaat*.

Niemand kan ontkennen dat nog in onze dagen de mikroskoop in het oog der meesten niet veel meer is, dan hetgeen hij reeds in de vorige eeuw vrij algemeen was: een instrument - om met den braven Ledermüller te spreken - tot 'Gemüths-und Augen-Ergötzung', een werktuig geschikt om allerhande merkwaardige en verrassende kleinigheden der natuur aan het nieuwsgierig menschen-oog te onthullen, maar niet een werktuig, in staat om tot oplossing van eenig groot vraagstuk der menschheid, tot bevrediging van eenige groote behoefte der maatschappij iets bij te dragen.

Niets natuurlijker ook dan zoodanige opvatting! Kleine dingen, kleine belangen, redeneert de menigte. Welke groote vragen zouden zich verbinden aan zoo nietige objecten als slechts door den mikroskoop kunnen worden waargenomen? Welk groot nut zoude een onderzoek der kleinste kleinigheden der natuur voor de menschheid kunnen opleveren?

De belangstelling der meeste menschen in natuurverschijnselen is, gelijk die van kinderen, evenredig, aan den éénen kant aan de dimensies dier verschijnselen, aan intensiteit, grootte en duur der zinnelijke indrukken die ze voortbrengen, aan den anderen kant aan de mate van heil of onheil die er voor den mensch rechtstreeks uit voortkomt of voortkomen kan.

In het oog der menigte is de reusachtige olifant een oneindig merkwaardiger schepsel dan de nietig kleine Amphioxus, dien toch de wetenschap niet om alle olifanten der wereld zoude willen missen,

aangezien hij haar den weg wijst in het duister dat op het verste verleden van ons geslacht rust. - Welke opschudding brengt niet een groote komeet onder de menschen te weeg? En toch: wordt niet de glansrijkste staartster overschaduwd in het oog der wetenschap door het schier onopgemerkt verglimmend lichtje van Enke's komeet, wier enger en enger wordende baan aan onze aarde den ondergang in de zon voorspelt? - Niet het donderende geweld van den bliksem, wiens verpletterende schokken 's menschen hart in bange vrees jagen, leven en bezit met plotselinge vernietiging bedreigen; neen, de zwakke electrische schokken eener kikvorschpoot hebben aanleiding gegeven tot ontdekking der groote natuurwetten, die van den electrischen stroom den gevleugelden bode der gedachten, wenschen en bevelen, den dienstwilligen knecht der menschheid hebben gemaakt. Maar wat zijn in het oog der menigte de trekkingen eener kikvorschpoot vergeleken bij bliksem en donder?

Zoo kan het dan ook niet bevreemden, dat mikroskoop en mikroskopisch onderzoek in het oordeel der massa de plaats niet innemen die hun toekomt, ja hunne ware beteekenis zoo weinig wordt begrepen, dat velen het voor een paradox zullen houden wanneer wij beweren, dat geen uitvinding of ontdekking, ooit door menschen gedaan, in principiëele beteekenis voor de opvatting der levende natuur, dus ook voor den mensch en voor diens geheele wereldbeschouwing, die van den mikroskoop overtreft of slechts evenaart. En toch: geen deskundige die ons dit niet gereedelijk zal toestemmen.

Wanneer de negentiende eeuw er trotsch op is - en zij mag het terecht zijn - de leer van de éénheid der natuur op een onwankelbare empirische basis te hebben gevestigd, dan dankt zij dit in de eerste plaats aan den mikroskoop. De principiëele overeenstemming in den bouw en het leven aller dieren en planten, bewezen door de ontdekking der cel als van den gemeenschappelijken organischen grondvorm, ware aan het ongewapend oog van den mensch voor altijd verborgen gebleven; de wereld der laagste organismen die, door eene blijkbaar onafgebroken reeks van vormen, dieren en planten zoowel onderling als met de levenlooze voorwerpen van het onbewerktuigde rijk verbindt, zij zoude voor ons niet bestaan; de ontwikkelingsgeschiedenis der organische individus, de vergelijkende ontleedkunde, de palaeontologie, zij waren zonder den mikroskoop niet geworden, wat zij nu zijn, de vaste fundamenten der onze ge-

heele wereldbeschouwing reformeerende descendentieleer! Hoe grootsch de verschijnselen, hoe belangrijk de wetten zijn, wier kennis wij aan de uitvinding van teleskoop, balans, magneetnaald - om slechts deze te noemen - hebben te danken, hoe rijke vruchten de ontdekking van nieuwe werelddeelen voor de menschheid moge hebben afgeworpen: een principieëlen vooruitgang in de opvatting der levende natuur en der plaats, die de mensch daarin bekleedt, hebben zij niet of slechts in betrekkelijk geringe mate helpen tot stand brengen.

Zoodanigen vooruitgang prijzen wij als de edelste onder de tallooze vruchten van de ontdekking der wereld van het mikroskopisch kleine. Meer dan vele anderen verdient daarom die ontdekking in het geheugen der wetenschap niet alleen maar der geheele menschheid te blijven leven. Nederland mag zich beroemen den man te hebben voortgebracht, wiens naam onafscheidbaar met het glansrijkste deel dier ontdekking is verbonden. Met de viering van het tweehonderdjarig feest ter herinnering aan de ontdekking der mikroskopische wezens door Antony van Leeuwenhoek, gehouden te Delft op 8 Sept. 1875, heeft Nederland daarom nog een bijzonderen plicht van nationale dankbaarheid vervuld.

Op welke wijze het dien plicht vervuld heeft, het ‘gedenkboek’, door den auteur der ‘macht van het kleine’ op uitnoodiging der feestcommissie samengesteld, is bestemd dit aan tijdgenoten en nakomelingen mede te deelen.

Wie nog mocht twijfelen of hier een feest is gevierd, waardig om gevierd te worden, die neme het gedenkboek ter hand. Hij leze de meesterlijke biographische schets door den nestor der mikrographen van Nederland van zijnen grooten voorganger gegeven, en hij zal bewondering gaan voelen voor den man, wiens geheele leven door één gedachte, door één streven beheerscht, in onvermoeiden belangeloozen arbeid toegewijd was aan de onthulling der meest verborgen wonderen der natuur; hij zal buigen voor den grooten autodidakt en dilettant, die door omvang, aard en beteekenis zijner onderzoekingen en ontdekkingen de mannen van het vak, de geprivilegeerde vertegenwoordigers der wetenschap zoo verre achter zich liet; hij zal eerbied voelen voor den eenvoudigen man, tot wien de besten zijner tijdgenooten - een Leibnitz, een Huygens, de mannen der Royal Society te Londen, om van anderen te zwijgen - als leerlingen

naderden, ten einde zijne kennis, zijn oordeel omtrent de gewichtigste problemen der natuur te raadplegen. Niet bevreemden zal het hem dan, uit het gedenkboek te vernemen, met hoeveel warmte het plan tot viering van een Leeuwenhoek-feest in de geheele wetenschappelijke wereld is begroet geworden: getuigen de talrijke adressen, brieven, telegrammen, feestschriften, gelukwenschen van allen aard, bij die gelegenheid uit bijna alle landen van Europa in het kleine Delft samengestroomd. En gaarne zal hij met ons ook dit gedenkboek begroeten, als een nieuw bewijs van hulde, waarvan wij hopen dat het, ook buiten den kring der vakgenooten, belangstelling in Leeuwenhoeks werken en persoon moge opwekken en tevens juistere voorstellingen helpe verspreiden omtrent aard en beteekenis van mikroskopisch onderzoek in 't algemeen.

TH.W. ENGELMANN.

Aardrijkskunde der oude wereld. Voor inrichtingen van hooger onderwijs. Naar het Hoogduitsch van Dr. A.C. Müller, bewerkt door Dr. J.J. de Gelder, Rector te Alkmaar. Alkmaar, P. Kluitman.

De Nederlandsche bewerker van dit in 't laatst van 't vorige jaar verschenen werkje (op den titel ontbreekt het jaar, maar het voorbericht draagt de dagteekening van 26 December 1875) deelt ons mede, dat de Aardrijkskunde der oude wereld van Dr. Müller, in 1874 te Berlijn verschenen, zich verheugen mocht in eene gunstige beoordeeling der Duitsche pers. Hierdoor werd de Alkmaarsche uitgever aangespoord dit schoolboek in Nederlandsch gewaad aan onze schooljeugd aan te bieden en Dr. de Gelder meende wel te doen, zoo hij die taak op zich nam.

De oorspronkelijke schrijver geeft te Berlijn aan het Friedrich-Werdersche gymnasium (eene inrichting, welker gebouw bij ons menige gemeente van art. 6 der wet op het H.O. gaarne zou annexeeren) onderwijs in de oude geschiedenis; om het tijdroovend en tot allerlei weinig stichtelijke spelfouten aanleiding gevend dicteeren van eene schets der oude aardrijkskunde - en dat nog wel tweemaal per jaar! - te vermijden, besloot hij zijn kort overzicht te doen druk-

ken, doch breidde het in dier voege uit, dat hij ook de voornaamste bergen, rivieren, steden enz. opnam, die in die geschiedschrijvers voorkomen, welke bij voorkeur op de scholen gelezen worden. Bij de oude namen voegde hij, zooveel mogelijk, de tegenwoordige en bij plaatsen, die om de geschiedenis merkwaardig zijn, de jaartallen der gewichtigste aldaar geleverde gevechten en andere wetenswaardige bijzonderheden.

Dit wordt ons door Dr. d.G. namens Dr. Müller medegedeeld. De voornaamste reden, waarom Dr. d.G. het boek in het Nederlandsch vertaalde en bewerkte, behalve natuurlijk zijn bovenvermelden lust om aan de Nederlandsche jeugd een dienst te bewijzen, was dat de Duitsche schrijfwijze van vele namen naar onze Hollandsche moest veranderd worden, eer het aan onze jongelieden in handen gegeven kon worden; van het origineel is hij spaarzaam afgeweken. De verdediging van dit argument laat ik gaarne aan Dr. d.G. over; volkomen begrijpelijk is het, dat men bij de ontdekking van een goed leerboek op vreemden bodem hiervan voor onze jongelingschap partij wil trekken; maar eenigszins duister is het, hoe de voornaamste reden tot de vertaling van een boek, welk dan ook, gelegen kan zijn in de omstandigheid, dat de schrijfwijze van vele namen afwijkt van de onze. Wij zijn immers vrij die boeken te laten voor hetgeen zij zijn. Overigens neem ik gaarne nota van de verklaring van Dr. d.G., dat hij spaarzaam van het origineel is afgeweken, want dit ontslaat mij van de behandeling der Nederlandsche bewerking als zoodanig; ik kan, op gezag van Dr. d.G., naar aanleiding van zijne vertaling mijne opmerkingen over het mij overigens geheel onbekende Duitsche origineel maken.

Die opmerkingen hebben betrekking zoowel op de algemeene inrichting van het boekje als op de uitvoering der bijzondere deelen. Met allen eerbied, dien ik voor het vak der aardrijkskunde koester, moet ik verklaren, dat voor de voorvechters voor die wetenschap als vak van hooger onderwijs de verschijning van deze door de Duitsche pers zoo gunstig ontvangen oude aardrijkskunde eene alleronaangenaamste verrassing is; want zij doet ons de aardrijkskunde kennen als een vak van louter feiten, louter namen; men vindt hier letterlijk bijna niets dan eene in geregelden druk geordende voorstelling van alle namen, die maar met mogelijkheid op een kaart kunnen voorkomen: wel zijn zij met de hedendaagsche benamingen

(en dit is een verdienste), maar schaars met wetenswaardigheden voorzien, buiten die merkwaardige gekruiste zwaarden, welke maar al te dikwijls bewijzen, dat de zonen van den moordzuchtigen Kaïn over de gansche aarde hunne tenten hebben opgeslagen. Bovendien vindt men al die namen ('t is jammer, dat zoo dikwijls het teeken der quantiteit ontbreekt) nog eens herhaald in een alphabetisch register, waarvan de samenstelling, dunkt me, een proefje van waar geduld geweest is, want volgens een oppervlakkige berekening vindt men hier ruim 4500 namen. Zou het, zoo vroeg ik mij zelf bij het doorbladeren van dat register, niet practischer geweest zijn het geheele Overzicht der oude aardrijkskunde niet te schrijven en alleen dit register te vervaardigen met bijvoeging van de lengte en breedte tot aanduiding van de ligging? Bij steden, bergen, eilanden en meren had dit geen groot bezwaar opgeleverd en voor landen, zeeën, rivieren en gebergten had men wel een kleine aanwijzing kunnen geven, terwijl voor de verdeeling van de gansche oude wereld in al haar rijken en onderdeelen een half vel druks voldoende zou geweest zijn.

Maar het Overzicht is daar en hoe gaarne ik het ook ter zijde wil schuiven, het dringt zich telkens weer bij mij op en het wenscht niet zonder staatsie begraven te worden. Vergelijkingen met handboeken over en schetsen van oude aardrijkskunde, die wij bezitten, wil ik niet maken; maar als de oude aardrijkskunde, hetzij dan als afzonderlijk vak, hetzij als hulpmiddel bij de geschiedenis, gedoceerd moet worden, dan moet zij den leerling meer geven dan enkel namen. Zij moet hem in staat stellen zich een beeld te ontwerpen van het land, met welks beschouwing hij zich bezig houdt; de kaart geeft hem dit beeld voor het uitwendige te aanschouwen, maar het leerboek moet hem de natuurlijke gesteldheid van het land leeren kennen, zijn voortbrengsels, zijn bewoners; het moet hem een diepen indruk geven van het spoor, dat het menschdom bij het stichten van steden en het vestigen van staten gevolgd is; het moet vooral ook, want de oude wereld heeft een geschiedenis van vele eeuwen, de tijdperken goed onderscheiden en aldus trachten zoo weinig mogelijk verwarring te stichten. Zoo zou het doceeren van de oude aardrijkskunde zijn nut kunnen hebben, maar volgt men de methode van Dr. Müller, het is niets dan een kwelling des geestes en een bewijs, dat wij er ons niet ten onrechte over verheugen, dat de

wet op het H.O. niet over oude aardrijkskunde als over een afzonderlijk leervak op het Gymnasium spreekt. Welk een ballast moet de leerling niet innemen, als hij zoo beladen zijn reis om de oude wereld gaat doen! Sla b.v. blz. 51 op en lees daar: Steden in West-Mauretanië. Twee daarvan zijn met dikke letters gedrukt; zij zijn dus de merkwaardigste; wil de docent zelf geen keus doen om te bepalen wat geleerd en wat overgeslagen moet worden, hij vindt in die dikke letters de aanwijzing. Maar zou Dr. Müller nu waarlijk meenen, dat hij door het noemen van die twintig West-Mauretanische steden, die hij daar buiten Abile (Ceuta) en Tingis (Tanger) opgeeft, eenig nut sticht. Ik geloof, dat hetgeen ik daar over de steden in West-Mauretanië gezegd heb, genoeg bewijst, dat het boek veel te veel namen geeft en zich volstrekt niet bemoeit met het ontwerpen van een beeld van 't land, waarin die steden liggen; voor den leerling moet het vrij wel hetzelfde zijn, als hij dit boek gebruikt, of hij de namen van steden in Hellas of van die in Vindelicia leest; het zijn en blijven namen; zoo is het overal door het geheele boek; het schijnt dat ieder land zijn behoorlijk contingent steden moest leveren, voor het overige bijna niets.

Na deze beschouwing over de algemeene inrichting, wil ik ook een enkel woord in 't midden brengen over de uitvoering der bijzondere deelen. Eene inhoudsopgave en eene inleiding over de aardrijkskundige kennis bij de ouden voert ons blz. 1 tot Asia met de verdeeling in Asia minor en Asia major, elk weder met hare verschillende onderdeelen. Blz. 42 volgt Africa; hier echter ontbreekt elke opnoeming van landen of onderdeelen; en zoo worden wij blz. 53 bij het hoofdstuk Europa op eens zonder eenige verademing (Jules Verne is er waarlijk nog niets bij) van kaap Guardafui in het hartje der Pyreneën verplaatst. Het is alsof de schrijver ten volle den teugel heeft willen vieren aan zijne phantasie, als men deze kon en mocht veronderstellen bij zulk een catalogus, als ons hier wordt gegeven. Nergens een systeem, nergens eenige orde. Ik keer, om dit te bewijzen, terug tot het onderdeel Asia minor (blz. 2) en daar vind ik opgegeven: grenzen, bergen, voorgebergten, zeeboezems, rivieren en meren. Hierop volgen de afzonderlijke landschappen van Asia minor, elk weder (voor de meeste namen dus bij herhaling) met zijn bergen, voorgebergten, zeeboezems, rivieren en meren, zoo zij er zijn. Dorpen zijn, schijnt het, in de oudheid onbekend.

Maar komt ge nu, blz 15, in Asia major, dan vindt ge geen grenzen, geen bergen, geen enz., maar dadelijk maakt gij uw intrede in Colchis, gemakkelijker dan wijlen Jason, en ge vindt hier van Colchis de grenzen, rivieren en steden en zoo verder ieder land van Asia major met al zijn bijbehoorende dingen. Bij Africa wordt voor een gedeelte wederom een andere manier gevolgd. Na Aegyptus komen de overige landen van dit deel der aarde, en na een toertje door de binnenlanden gemaakt te hebben bevinden wij ons plotseling (blz. 52) op de Canarische eilanden, zoo plotseling, dat zelfs geen nieuw begonnen regel, geen streepje ons van de Africaansche negerstammen scheidt. En dan voort gaat het naar Madeira, en met een tooverschip zeilen wij alle voorgebergten van Africa om, want die bevinden zich in deze afdeeling aan het uiterste einde en niet, zooals Dr. Müller bij Asia minor meende dat het behoorde, vooraan. Behoef ik verder te gaan om aan te toonen, dat elk leidend beginsel bij de samenstelling van dit boek ontbroken heeft, en dat de uitvoering der bijzondere deelen in één woord slordig is?

Boven heb ik gezegd, dat men bij een beschrijving der oude wereld vooral de verschillende tijdperken goed uit elkander moet houden. Voor hem, die uit dit boek moet leeren, is het alsof Alexandria in Egypte en Heliopolis en Memphis gelijkelijk hebben gebloeid (blz. 44 vlg.); geldt dit van landen, veel meer nog van steden, die aanspraak maken op eene eenigszins nauwkeuriger beschrijving. Jerusalem, Athene en Rome worden als zoodanig door Dr. Müller in een bijvoegsel behandeld. Maar grenzenloos is de verwarring, die door zulk een beschrijving als Dr. Müller hier geeft in de hersens der jeugdige gebruikers moet ontstaan. Als voorbeeld wil ik letterlijk de zinnen afschrijven, waarin het uitwendige van Athene's Acropolis wordt behandeld (blz. 135): ‘Vaste muren omgaven de steile helling van den Akropolis, aan den zuidkant de muren van Cimon, aan de noordzijde de Pelasgische of muren van Themistocles genaamd. Aan de zuidwestelijke zijde van den Akropolis geraakte men onmiddellijk door eene poort in een soort van voorhof, aan welks rechterkant het Odeum van Herodes lag, dan links in eene ruimte, terwijl een derde tot de Propylaeën voerde, die uit 64 trappen bestond. Aan de noordzijde van de trap stond het kolossale standbeeld van Agrippa, schoonzoon van Augustus, en daarachter leidde

een in de rots uitgehouwen Pan-trap naar de grot van Pan en Apollo, onder welke de bron Klepsydra lag. Aan de westzijde steeg de trap opwaarts naar de Propylaeën, de deur van de Akropolis. Van de hoofdtrap voerde een kleine zijtrap naar den tempel van Nike Apteros. De Propylaeën, door Mnesikles gebouwd, stonden op vier marmeren trappen. Zes Dorische zuilen, met vijf doorgangen, droegen de marmeren zoldering, die op marmerbalken rustte, en voerden in een gebouw, dat 15 schreden diep was, waarin rechts en links van den middelgang drie Jonische zuilen stonden. Aan dezen westelijken zuilengang sloot zich een half zoo diepe oostelijke aan, met den vorigen door vijf deuren verbonden, en deze eindigde, naar het vlak van den Akropolis, met eene rij van zes Dorische zuilen. Aan de noordzijde van de trap lag de Pinakotheek (thans een museum van oudheden). Het daaraan beantwoordende deel der zuidzijde wordt thans door een toren aangevuld.'

Ex ungue leonem! Het verdriet mij dit werkje verder te beschouwen en daar ik met zoo weinig ingenomenheid over den inhoud en de wijze van uitvoering heb gesproken, zal het niemand verwonderen, dat ik niet afzonderlijk over de Nederlandsche bewerking handel. Voor den stortvloed van leerboeken over alle vakken, dien de wet op het middelbaar onderwijs over ons vaderland gebracht heeft, hoop ik dat wij bij de regeling van het hooger onderwijs bewaard zullen blijven. Vooral zij men op zijne hoede niet alles van de buren te willen overnemen. Ontegenzeggelijk is daar menig uitstekend leerboek te vinden; maar er is daar ook veel kaf onder het koren en tot dat kaf reken ik de oude Aardrijkskunde van Dr. Müller.

Utrecht, 8 Mei 1876.

DR. A.H.G.P. VAN DEN ES.

***Ernest Staas, advocaat. Schetsen en Beelden door Tony, met sterkwaterplaten, door Willem Geets. Tweede druk. Gent, Ad. Hoste*, 1875.**

De natuur, dit blijkt al meer en meer volgens het zeggen der mannen van de wetenschap, bekommert zich al zeer weinig om het individu. Zij stoort er zich niet aan, of in den geweldigen oorlog van allen tegen allen, dien men den strijd om 't bestaan noemt, millioenen van dieren en planten vergaan; wil zij de soort behouden, dan zorgt zij dat voor die milloenen, millioenen andere individu's in de plaats komen, - en als er soms een te kort dreigt te ontstaan in het totaalcijfer der levende wezens, dan weet zij het evenwicht te herstellen, door de productie tijdelijk te vermeerderen, - nimmer door de vernieling te staken.

Voor den natuuronderzoeker is er iets grootsch in die onverschilligheid tegenover het individu: zij dwingt hem van het bizonder geval tot de algemeene wet op te klimmen, tot de beschouwing dus van het onvoorwaardelijke, het absolute. Maar als diezelfde onverschilligheid der natuur zich in onze menschelijke omgeving openbaart, dan kost het ons moeite in die gedachte aan de algemeene wet troost te vinden. Al spreken ook wij (vooral in advertentiën) van natuurgenooten, - in onze voorstelling van elkaar worden wij veel meer getroffen door 'tgeen ons van elkaar doet verschillen, dan door 'tgeen ons allen gemeen is. Zij, die wij liefhebben of haten, zij, wier geschriften wij lezen, wier daden wij bewonderen of verachten, - zij worden door ons niet beschouwd als even zooveel gelijke deelen van een groot geheel, dat menschdom heet, - maar als individu's, ieder behebt met deugden of ondeugden, talenten of gebreken, in één woord eigenaardigheden, die de hoofdoorzaak zijn, waarom wij ons door hen aangetrokken of afgestooten gevoelen. Komt nu de natuur ons zulk eenen ontrukken, op wien wij hoogen prijs stellen, dan zijn wij zeer geneigd hare onverschilligheid voor domheid aan te zien; dan ergert die onverschilligheid ons; dan rijst ons de vraag op de lippen: Waarom moest juist deze weggenomen worden? Waren er niet honderd en duizend anderen, die wij beter konden missen?

Nergens is dit meer waar dan op het gebied der kunst. De letterkundige, de kunstenaar die sterft eer hij voortgebracht heeft wat

aanleg en vorming hem in staat stelden voort te brengen, laat eene leemte na, die wel niet te meten, maar ook niet aan te vullen is. En dit te meer, hoe grooter zijne originaliteit.

Daarom is het zoo grievend te moeten vernemen dat de schrijver van het hierboven vermelde boek deze tweede uitgave niet heeft mogen beleven; daarom is de dood van Anton Bergmann ook een onherstelbaar verlies voor de Vlaamsche, voor de Nederlandsche letterkunde.

Want het is een kostelijk boek, die ‘Ernest Staas’. Het bevat zulk een schat van fijne opmerkingen, de menschen die er in voorkomen zijn zoo echt menschelijk, de werkelijkheid wordt er zoo trouw weergegeven, en is er toch zoo dichterlijk, - en dat alles wordt op zulk een onderhoudende wijze verhaald, dat men onweerstaanbaar herinnerd wordt aan Hildebrand. Leest men dan de levensschets, die Dr. Heremans aan deze uitgave doet voorafgaan dan wordt die herinnering nog verlevendigd door een daar ingelascht schrijven van Nicolaas Beets aan Bergmann, dat helaas nimmer ter zijner kennis kwam, maar dat zeker voor hem de hoogstgewaardeerde prijs zou geweest zijn op zijn arbeid.

De Schetsen en Beelden zijn losse verbalen, maar die eenheid verkrijgen doordien zij biographische herinneringen heeten te zijn van Ernest Staas, advocaat te Brussel; de meeste zou ik echter voor biographische herinneringen van Anton Bergmann, in leven advocaat te Lier, durven houden, ook al lieten zich niet de hoofdlijnen der levensschets, zoo straks vermeld, in den Ernest Staas terugvinden. Het Begijnhof, de oortjesschool, lieve Bertha, Onz' Mie, bovenal de goede oude tante, beschreven zooals zij 't hier zijn, kunnen niet anders dan herinneringen zijn van den schrijver. Maar in dit boek zijn het tafereelen, portretten geworden, met de meesterschap van een groot kunstenaar gepenseeld.

Men gevoelt ook terstond dat men met een goedgehumeurd, goedhartig man te doen heeft. Tony heeft wel een zeer levendig besef van 't vele lachwekkende in de wereld; maar de lach die daardoor op zijne lippen komt is niet bitter. Er zijn wanhoop-humoristen, gelijk Swift en Heine, en Mephisto; er zijn er ook die het overwegend goede in de wereld zien, al kennen zij ook al hare fouten en gebreken. Tot deze laatste soort, waartoe Dickens en Hildebrand en Jean Paul behooren, reken ik onzen schrijver. Zie

bij voorbeeld het portret der oude tante die Ernest Staas heeft opgevoed: zij heeft haar ouderwetsche of oude vrijsters vooroordeelen, - overdreven, eenigszins kleingeestige nauwgezetheid legt haar plichten op waaronder zij bijkans bezwijkt, zij hecht vroom aan een vorm van godsdienst, die voor haar neef klaarblijkelijk geen gemoedswaarde meer heeft: maar welk een liefelijk, eerbiedwaardig beeld is zij onder 't penseel van dezen schilder geworden, - met haar zachte, zelfopofferende liefde voor den wees dien zij opvoedt, met haar deelneming in elke smart die hem treft, met haar stille herinnering aan den verloofde dien Waterloo haar ontrukt heeft. Hoort met welk een weemoedige teederheid Tony die snaar aanroert, welke zoo pijnlijk trilt in het gemoed der oude tante:

> ‘Nauwelijks neemt de grijsaard deel aan het leven. Niets maakt nog indruk op zijnen geest; smart en vreugde laten hem schier onverschillig: zij kunnen aan zijn bestaan niets meer veranderen; zijn levensboek is volgeschreven; alleen onder aan de laatste bladzijde is nog een wit plaatsje, dat op het woordje *einde* wacht.
> Intusschen doorbladert hij het bijna gesloten boek. Hij herleest zich als kind, als jongeling, als mensch, slaat hier en daar eenige pagina's over, en blijft treurig mijmerend bij enkele bladzijden staan.
> Wat te midden van de bekommeringen des levens verward en duister hangt voor den werkzamen geest des mans, wordt door het stille gemoed van den grijsaard met levendige kleuren opgehaald. De ijverige huismoeder, die er daar zeven heeft aan tafel, welke roepen en tieren, met den tafeldoek trekken, hunne kleederen bemorsen en met hunne vingers in de borden zitten, weet niet meer, hoe zij er toch toe kwam zich al dien last op de schouders te halen.
> Maar ga bij de grijze grootmoeder, die daar bij het open venster in haren breeden leunstoel zit, en zoo treurig droomend het groene veld en de dalende zon aanschouwt: zij weet nog, op welke wandeling *hij* haar ontmoette, hoe *hij* haar aanzag en *zij* nederblikte, hoe *hij* haar groette en *zij* bloosde. Onder de stijve krul der oude vrouw, doet de herinnering het warme hart van het twintigjarig meisje nog kloppen.
> Doch niet altijd zijn het lachende droomen, die oprijzen voor des grijsaards geest!
> Welk levensboek bevat geen blad met tranen doorweekt, met razernij verscheurd of met schande bezoedeld?
> Soms kon Tante, in diep gepeins of treurige herinneringen verloren, uren sprakeloos zitten turen, terwijl haar oog zijnen glans verloor, een pijnlijke grimlach haren mond omzweefde, en hare bevende hand Man, den goeden Man, streelde, die tusschen ons beiden op de bank gezeten, even onbewegelijk in de vlam der lamp zat te staren, alsof ook hij aan andere tijden dacht.
> Kom, Juffrouw,’ zegde dan onz' Mie, haar behoedzaam op de schoude tikkend, ‘laat die gedachten. Ernestje kijkt U zoo vreemd aan;’ dan scheen

zij op eens uit een langen droom te ontwaken, kuste en omhelsde mij, die onbewust en onwetend, vroolijk juichte, omdat de treurige vrouw verdwenen en de goede Tante wedergevonden was.
Sedert heb ik geweten, in welke tijden Tantes geest toen leefde, welke tafereelen hij dan in het verre verleden aanschouwde.

Wat mij in deze verhalen ook bizonder aantrekt, is de soberheid en de goede smaak van den schrijver. De tooneelen uit de studentenwereld b.v. die wij hier te zien krijgen, zijn uit het leven gegrepen, en men ziet dat Tony op en top student geweest is, doch niet ieder die dat leven heeft willen schilderen, heeft zoo goed als hij het onderscheid tusschen realisme en platheid begrepen. Dan de jaren van het stage, dat de jonge advocaat bij Mr. Adams jeune te Brussel heeft door te brengen, zijn eerste kennismaking met de groote maatschappij, zijn tijdelijke verliefdheid op de dochter van Mr. Adams, die hem een oogenblik zijne liefde voor Bertha Hovill doet vergeten, 't zijn alles getrouwe schetsen van het werkelijk leven, fiks geteekend en levendig gekleurd, nooit overladen of smakeloos boertig.

En juist uit dit oogpunt van den goeden smaak, is er in den Ernest Staas een groote vooruitgang te bespeuren boven sommige van Tony's vroegere geschriften. Ik bedoel de *Twee reisnovellen van den Rijn* (I. *Ottilie Schmetterling of acht dagen in een Duitsch kosthuis*, en II. *Fräulein Louize, eene novelle van den Boven-Rijn*), waarvan Dr. J. van Vloten in 1873 een Noord-Nederlandsche uitgave deed verschijnen. De wensch door den uitgever in zijne voorrede geuit, dat Tony's losse en levendige schrijftrant en geestige opmerkingsgaaf zijn landgenooten niet minder dan hem mochten behagen, is zeker bij alle lezers van deze aardige novellen vervuld. Maar vergeleken met de Schetsen en Beelden zijn de Novellen als de sterk geurende boschvrucht naast de fijne, saprijke, door kultuur veredelde aardbezie die een der genietingen van onzen zomer uitmaakt; of, om op letterkundigge bied te blijven, als de humor in den Hoggarty Diamond en in de Pickwick Papers naast dien in de Newcomes en in David Copperfield. Er is veel lachwekkends, veel *charge* in de portretten die Tony ons in de Novellen geeft; die in den Ernest Staas zijn geestiger en zuiverder van teekening. En deze zeer merkbare loutering in den kunstsmaak des schrijvers doet ons te meer betreuren dat de dood hem weggerukt heeft in de jaren toen hij zich nog ontwikkelde

Ware hij langer blijven leven, dan had Tony zich waarschijnlijk door zelfbeoordeeling en door langduriger studie van de modellen in onze letterkunde van de eenige zwakheid ontdaan, die zijn werk in mijn oog ontsiert. Ik bedoel het vrij menigvuldig gebruik van onhollandsche uitdrukkingen, wier fransche oorsprong maar al te duidelijk is. ‘De voorkamer, die met twee hooge vensters op den tuin geeft’, ‘gij hebt wel te lachen’, ‘in de zachte prijzen’, ‘eene plaat zou te veel in het oog geven’, ziedaar enkele slechts der gallicismen die mij onder het lezen hinderden. Dat Tony zelf, wiens ‘schilderachtigheid van uitdrukking’ Nicolaas Beets zoo terecht roemt, en aan wiens woordenschat wij Noord-Nederlanders menige schilderachtige en echt nederlandsche uitdrukking zouden kunnen ontleenen, die zonder bekende oorzaak bij ons in onbruik geraakt is, terwijl de Zuidelijke Broeders ze behielden, - dat zelfs Tony zoo onder den invloed stond van den franschen dampkring in België, is wel een bewijs dat het geen lichte taak is, welke zij aanvaard hebben, die de vlaamsche taal en letterkunde voor overvleugeling of verbastering willen behoeden.

Het middel dat daartoe voornamelijk moet dienen is het houden van Nederlandsche Taalkundige Congressen, en ook Anton Bergmann was, blijkens de levensschets die aan den Ernest Staas voorafgaat, een trouw medewerker in die bijeenkomsten, waarvan de vijftiende onlangs te Brussel is gehouden. Het geloof aan de efficaciteit van het middel is bij de Zuidelijke Broeders sterker ontwikkeld dan bij ons, al hebben ook een Schimmel, een van Lennep, een Beets, een Alberdingk Thijm die Taalkundige Congressen menigmaal met hunne bijdragen opgeluisterd. Maar dit zal mij iedereen wel willen toegeven, dat voor de goede zaak der Vlaamsche letterkunde één boek als Ernest Staas meer afdoet dan honderd Taalkundige Congressen. Ik kan dan ook volkomen goed begrijpen, dat allen, die hart hebben voor die letterkunde, zich gedrongen hebben gevoeld, om aan de nagedachtenis van Anton Bergmann een gedenkteeken te wijden; maar ik geloof tevens dat Tony's vrienden, Dr. Heremans en Willem Geets, in deze prachtuitgave van Tony's beste werk, met zulk uitnemend geslaagde teekeningen versierd, het schoonste en eigenaardigste monument hebben weten te vinden voor den Schrijver, wiens verlies wij met hen betreuren.

J.A.S.

De Karthuizer. Roman door Jozef Vrijheer von Eötvös. Uit het Hoogduitsch. 's Hage, H.L. Smits*, 2 *dln.
***Gedachten van Joseph Baron Eötvös. Uit het Hoogduitsch door Nanette. Kampen, Laurens van Hulst*, 1876.**

Niet alleen omdat zij kinderen van denzelfden vader zijn, wensch ik deze boeken tegelijkertijd te bespreken, maar ook en voornamelijk, omdat zij in spijt van groot verschil in den vorm toch inderdaad zoo ontzaglijk veel overeenkomst hebben.

Het eerstgenoemde geschrift geeft zich uit voor een roman; het tweede wil niets anders zijn dan eene verzameling losse gedachten. Wie echter nagaat wat die zoogenaamde roman eigenlijk is, zal bij aandachtige beschouwing tot de erkentenis komen, dat wij ook in dit boek eene verzameling van losse gedachten hebben, die de auteur in een roman-vorm trachtte samen te voegen, vermoedelijk ten einde de kennismaking meer aantrekkelijk te maken en een grooter gehoor te vinden voor hetgeen hij te zeggen had. Bij de wetenschap, dat romans en nog eens romans het geliefkoosde geestesvoedsel zijn van de meeste kinderen dezer eeuw, heeft Eötvös gemeend rekening te moeten houden met die bekende voorliefde van het tegenwoordig geslacht, wanneer hij door velen wenschte gelezen en verstaan te worden. Zoo niet, m.a.w. was het zijne hoogste eerzucht romandichter te zijn, hij had zijn boek stellig anders bewerkt en niet zoo onophoudelijk op den voorgrond gesteld, wat in zoodanig geval slechts bijzaak geweest ware. Bij de aankondiging van een anderen roman van Eötvös heb ik er op gewezen, dat deze schrijver den geregelden gang en de eenheid van zijn verhaal onophoudelijk verstoort door wijdloopige beschouwingen, zooals hij zelf trouwens erkent. Welnu, deze fout - want ik blijf ze zoo noemen, al pleegt de schrijver ze ook opzettelijk - hindert ons in ‘den Karthuizer’ minder dan in één zijner andere romantische werken, omdat de beschouwingen hier in den mond gelegd worden aan den held des verhaals, wiens dagboek wij in dezen roman vinden. Toch wordt ook hier de gewenschte eenheid daardoor gemist, terwijl de minder gelukkige vorm van een dagboek op zich zelve reeds iets mats en stootends heeft. Dat ook daardoor zoomin de handeling als de

dialoog tot haar recht komen, zal haast overbodig zijn te zeggen, terwijl van eigenlijk gezegde karakterteekening slechts sprake kan zijn wat de held des verhaals betreft, en ook deze uit den aard der zaak gebrekkig blijft, omdat hij zich zelven in de bladen van zijn dagboek beschrijft.

Wanneer 't voorwoord van den vertaler naar waarheid heeft gezegd, dat ‘de Karthuizer’ zeer gunstig ontvangen en zeer gretig gelezen werd en als een der beste producten van de Hongaarsche letterkunde is geroemd, zoowel in 't vaderland van den auteur als daarbuiten, dan geloof ik, dat dit oordeel niet den roman als zoodanig, m.a.w. niet den vorm maar den inhoud geldt. Het boek bevat schoone en edele gedachten, is vol van fijne opmerkingen en menschkundige beschouwingen, maar heeft als kunstwerk groote gebreken. Een jongeling, die deels door eigen, deels door anderer schuld wars van de wereld is geworden, heeft zijn toevlucht in een klooster gezocht en daar een dag- en gedenkboek opgesteld tot een nalatenschap voor zijnen vriend. Ziedaar den vorm, dien Eötvös zich koos, om een aantal wenken, de wereld en de menschheid betreffende, onder de oogen van het groote publiek te brengen. De geheime geschiedenis van dit menschenhart is zoodanig geteekend, dat menigeen zal wanen een deel van zijn eigen levenservaring hier geboekt te zien, en daarom stellig nu en dan door de lezing zal geboeid worden.

Ik waag het echter te betwijfelen of het boek in zijn geheel zelfs voor de zoodanigen aantrekkelijk zal wezen, en beweer in elk geval, dat de groote menigte waarlijk niet ten onrechte zal klagen over gemis aan de noodige frischheid en levendigheid, een natuurlijk gevolg van den dagboek-vorm. Als roman verdient het boek geen hoogen lof, ook niet van de zijde van hen, die meer dan gewone roman-lezers zijn, maar des ondanks is het een uitnemend boek, dat ik om tal van redenen in veler handen wensch. Zij die het allicht spoedig ter zijde leggen, omdat de vorm eerder afstoot dan aantrekt, zullen zich geenszins beklagen, wanneer zij de moeite nemen, om de kennismaking tot aan het einde toe te vervolgen; want zij vinden hier bij aandachtige lezing veel voedsel voor verstand en hart beide.

Bij het maken eener vergelijking, die in de gegeven omstandigheden moeilijk kon achterwege blijven, zou ik aan het geschrift, dat in de tweede plaats door mij genoemd werd, stellig de voor-

keur geven. Dit toch geeft wat het belooft en draagt geen vorkeerd uithangbord, zooals de dusgenoemde roman. De daarin nedergelegde gedachten, die allerlei lezenswaardige bevatten over godsdienst, wijsbegeerte, politiek en letterkunde, verdienen in ruimen kring bekend te worden en zullen menig genotrijk uur verschaffen aan hen, die nu en dan daarin bladeren, niet enkel voor eene oppervlakkige inzage, maar ter nauwgezette overweging. Er is niets daarin wat den lezer afleidt, en al zal het aantal van hen, die naar een boekje grijpen, dat getiteld is: ‘Gedachten’, stellig veel kleiner wezen dan van de zoodanigen die een boek ter hand nemen, dat als roman bekend staat, zoo zijn de eersten en niet de laatsten de zoodanigen, die Eötvös begrijpen en waardeeren kunnen. Veel schoons in den ‘Karthuizer’ zou meer uitkomen, wanneer het opgesteld ware iu den vorm van het laatstgenoemde geschrift. Geregelde kennismaking, zoo dikwijls het tegenovergestelde van aandachtige lezing, werd daardoor zeker niet in de hand gewerkt, maar wel, zooals deze auteur verdient en behoeft, eene kennismaking, die tot nadenken en zoodoende tot herhaalde lezing uitlokt. Over het geheel genomen is de bewerking van beide geschriften niet onverdienstelijk, behoudens enkele kleine onnauwkeurigheden, te gering om opzettelijk daarop te wijzen. Beide vertalingen steunen op eene duitsche bewerking, waardoor sommige germanismen te verklaren, maar daarom nog niet te verschoonen zijn. Als het geen fout van den zetter is, heeft de bewerkster der ‘Gedachten’ de slordigheid begaan, op blz. 25 dezelfde gedachte te geven als op blz. 47, een fout, die bij een mogelijken herdruk gemakkelijk te herstellen is.

Beide geschriften zullen, hoop ik, een groot getal lezers en lezeressen vinden.

Zij, die van lektuur als het door Nanette bewerkte boekje houden, behoeven zich door den roman-vorm van het andere geschrift niet te laten afschrikken, om ook daarmede kennis te maken. Zij, die liever niet denken, wanneer ze lezen, zullen in het eene boek evenmin behagen scheppen als in het andere. Acht iemand het te betreuren, dat ik de zoodanigen heb afgeschrikt van Eötvös' roman, hij stelle zich de vraag, of het iets baat, de menschen door verrassing tot degelijke lektuur te willen dwingen.

Zierikzee, 20 September 1876.

J.H.C. HEYSE.

Een vurig patriot.

Als van Lennep nog leefde, zou er nu geen grond meer voor hem zijn om te herhalen, wat hij eenige jaren geleden schreef: dat er onder de geletterden, en bij dezulken, die volkomen thuis waren in de geschiedenis van ons vaderland gedurende de 16de en 17de eeuw, maar te velen gevonden werden, die van de laatste helft der 18de niet anders wisten, ‘dan dat er een paar omwentelingen in hadden plaats gehad, die Oranje uit het land verdreven, en ons onder Fransche overheersching brachten’[1]. Het heeft althans in den laatsten tijd niet ontbroken aan pogingen om de omwenteling, die een einde maakte aan het oude Gemeenebest, en bestemd was eene nieuwe orde van zaken voor te bereiden, beter te leeren kennen. En ik heb de namen slechts te noemen van de hoogleeraren Vreede en Jorissen, en van de Heeren Knoop, de Beaufort en Sillem, om te herinneren, hoeveel vlijt en kennis aan dit onderzoek is besteed, en hoe gelukkig het slaagde. Wij zijn er dankbaar voor. Al is het een treurig werk, de eens zoo magtige Republiek stap voor stap in haar vernedering en ondergang te volgen, het is noodig ook de donkerste bladzijden te lezen en alle getuigenissen te hooren, om zoo te komen tot een onpartijdig oordeel en de ware vrucht. Wij weten nu beter dan vroeger, hoe er in die dagen van gisting buiten en binnen de muren is gezondigd, en hoe veel er al van weerskanten door heethoofdigheid is bedorven. Wij begrijpen nu beter dan vroeger het wonderlijk verbond tusschen Aristokraten en Demokraten, en niet minder, hoe en waarom die vriendschap omsloeg in een bitteren haat. En bij de kennis, die wij hebben opgedaan van de algemeene verbastering van het volkskarakter, is het ons geen raadsel meer, hoe de dolste theoriën ingang konden vinden bij eene

1 Mr. J. van Lennep, ‘Het Leven van Mr. C. van Lennep’, enz., 1751-1813, Voorrede, blz. V en IX.

natie, die eens zoo degelijk was geweest, en nu door holle klanken in haar verderf werd gesleept. Toch blijft er nog veel te onderzoeken over, en zonder mij op één lijn te durven zetten met de mannen die ik noemde, waag ik het nog eens eene kleine bijdrage te leveren tot de kennis van den tijd der Patriotten.

Indien het, om met de Beaufort te spreken, onze omwenteling niet ontbrak aan eene leidende gedachte, het ontbrak haar zeer zeker aan een middenpunt en een leidend hoofd. Maar daar waren er wel die als leidslieden optraden, een tijd lang als zoodanig werden erkend, en inderdaad bijzondere aandacht verdienen. Onder hen bekleedt eene eerste plaats de vurige vaderlander François Adriaan van der Kemp.

In 1752 te Kampen geboren uit ouders, wier geslacht, gelijk een zijner tijdgenooten zegt[1], jaren achtereen behoorde tot de vrienden en voorstanders der Hervormde kerk, en vele mannen had voortgebragt, ‘die de leere van Dordrecht hardnekkig aangekleefd en tot aan hun dood met brandenden moet verdeedigt hebben’, werd hij in diezelfde leer zorgvuldig opgevoed, en op zijn 18de jaar naar Groningen gezonden, om er voor de predikdienst te worden opgeleid. Den 13^{den} September 1770 werd hij bij den Rector Magnificus Antonius Brugmans ingeschreven. Van gunstigen aanleg en niet geringen ijver wekte hij groote verwachtingen op, en ‘het harderlievende volk, verzot op den naam van van der Kemp, voorspelde zig alles goeds van hem, en vergezelde zijne studiën met hartelijke wenschingen; vastelijk vertrouwende, dat hij, ten geenen dage, met geen minder vuur dan zijne naamgenooten, voor de smeulende altaren hunner kerk zoude strijden’[2]. Aan degelijke leiding in deze rigting zou het hem niet ontbreken, want, al verkeerde de Groninger hoogeschool in een tijd van verval, de roem der godgeleerde fakulteit was groot, omdat Gerdes er onderwees. Hij, even geleerd als bij uitnemendheid Gereformeerd, was een ijveraar voor de eer zijner kerk[3], en het

1 ‘Staatkundige aanmerkingen, dienende tot nadere verklaaringe van de waare bedoeling der befaamde Leerede’, enz. uitgegeven door den wijdvermaarden Fr. Adr. van der Kemp, Leeraar der Doopsgezinden te Leyden, enz. 's Gravenhage, 1783.

2 t.a.p., blz, 16, 17.

3 C. Sepp, Joh. Stinstra en zijn tijd, II, blz. 11.

was niet te denken, dat waar zijn invloed gold, een student sympathie zou opvatten voor de Doopsgezinden, die in Gerdes altijd een scherpen, ja een bitteren bestrijder hadden gevonden. Toch stond het geschreven, dat dit met van der Kemp zou gebeuren. Onder welken invloed hij van zijne eigene kerk begon af te dwalen, wordt ons eenigszins duidelijk, als wij hem in een zijner latere geschriften, op den Groninger hoogleeraar in de regten, F.A. van der Marck, als op zijn 'eerbiedwaardigen leermeester' hooren roemen[1]. Het is toch bekend, dat de Groninger classis dezen bij den senaat van onregtzinnigheid beschuldigde, en dat hij schuldig verklaard aan Pelagiaansche en Sociniaansche dwalingen, den 22sten Februarij 1773 van zijn post werd ontzet. In dezen kring kon hij moeijelijk opgroeijen tot een regtzinnig Hervormd predikant, en als wij hem later van den kansel Locke en Price hooren aanbevelen[2], begrijpen wij wie zijn hart, of liever zijn hoofd, voor de beginselen en de denkwijze dezer mannen won. Door de verkettering van zijn leermeester en vriend nog meer van de regtzinnige partij vervreemd, werd hij aangetrokken door de Doopsgezinden, onder welke hij vele liefhebbers vond van *natuurlijke* waarheden. Indien het in vorige tijden wel eens gebeurde, dat theologische studenten te Groningen de vergaderingen der Collegianten bezochten en er hunne bedenkingen in het midden bragten[3], van der Kemp gevoelde zich weldra thuis in kringen, waar de godsdienst opgelost werd in de moraal, en het Christendom zoo klaar werd als water, en ook zoo dun. De ergernis over zijn afval was te grooter, omdat men gansch andere dingen van hem had verwacht. Hij was, dus heet het met bitteren spot in de 'Staatkundige Aanmerkingen', die ik zoo even heb aangehaald, onder een gelukkiger gesternte geboren, en had een al te geraffineerd oordeel van de natuur ontvangen, om een ellendig catechismuskind te blijven. De boeken der vrijdenkers[4], luidt het verder, medewerkende met de aangeborene vermogens van den schranderen jongeling, overtuigden hem van de onredelijkheid van de godsdienst zijner vaderen, en de Broederschap der

1 'Historie der Admissie van Jr. J.D. van der Capellen', enz., blz. 68.
2 'Elftal Kerk. Redevoeringen', blz. 175.
3 Blaupot ten Cate, 'Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen', enz., I, blz. 189.
4 Wij hebben hier vooral te denken aan Engelsche schrijvers, minder aan Voltaire en Rousseau.

Doopsgezinden ontving en koesterde hem in hare liefdearmen, om hem spoedig in haar midden tot leeraar aan te stellen.

Zijne eerste plaats was Huizen in het Gooi, maar reeds in 1777 werd hij te Leiden beroepen, waar hij den 22sten November zijne intrede hield. Wat hij met zijne bekende sympathie voor Locke op dien dag van Rom. I: 16 maakte, meldt de geschiedenis niet. Maar aan zijne eerste gemeente schreef hij vijf jaren daarna: ‘indien ik zoo gelukkig worde van iets te hebben toegebragt tot vermeerdering van uw huiselijk geluk, van uw gezellig leven, door u niet alleen betere Christenen maer tevens waerdiger burgers te maeken, dan zal een mijner voornaemste hoofddoelen bereikt zijn.’ En daaruit blijkt voldoende, in welke rigting hij zich bewoog en bewegen zou. Wel scheen het, dat hij van de studie der godgeleerdheid nog bijzonder werk zou maken, want den 14^{den} October 1777 had hij zich reeds te Leiden als student laten inschrijven als: *François Adrianus van der Kemp, Campa-Transisalanus, Verbi divini Minister inter Baptistas*. Maar het vervolg beantwoordde niet aan het begin. In plaats van een theoloog, ontwikkelt zich uit hem een demagoog, gelijk er, blijkens de historie, school in menig predikant.

Wat heeft tot deze ontwikkeling meêgewerkt? Van de Doopsgezinden is gezegd, dat zij natuurlijk zeer republikeinsch waren. Immers was hun eigen broederschap niet anders dan een gemeenebest, en bijzonder in overeenstemming met dien vorm van regering, dien men in ons land zoo lang had gezien. Tot op zekere hoogte is dit juist, indien men maar niet vergeet, dat deze broederschap vrij aristokratisch is gekleurd. Kerkeraden voor het leven gekozen, door zich zelve, en zonder eenige de minste verantwoording van hunne administratie, behooren tot de Doopsgezinde tradities. Maar het Doopsgezinde bloed kon bij van der Kemp in geen geval werken, en het komt mij voor, dat zijne demokratische rigting veel meer zamenhangt met zijn geboortegrond. Uit Overijssel kwam te dien dage het ware licht. Men heeft het er in later tijd ook meer dan eens gezocht, zonder het er altijd te vinden. Daar, en ik spreek hier met de Beaufort, gaf de nieuwe demokratische partij de eerste teekenen van leven, en met den Overijsselschen edelman Johan Derk van de Capellen van de Poll, vangt het leven dier partij op praktisch staatkundig gebied aan. Onder hem won zij de riddersporen in den strijd tegen de Overijsselsche Drostendiensten;

om hem vormde zich een kleine, maar allengs aangroeijende kring van moedige en onversaagde strijders, zoowel uit de aanzienlijken als uit de burgerij. En tot de laatsten behoorde van der Kemp, en hij stond vooraan. Wanneer hij met van de Capellen het eerst in aanraking kwam, weet ik niet te zeggen, maar reeds vroeg werd hij de boezemvriend van dien edelman, van wien hij kon getuigen[1], dat hij zijne gansche ziel voor hem openlegde, hem in alles raadpleegde, en hem zijne gewigtigste plannen durfde toevertrouwen. Het demokratisch programma van van de Capellen was dan ook van den beginne het zijne, en het bestrijden van de onbepaalde militaire jurisdictie, de leer van het natuurlijk bondgenootschap met Frankrijk, en van het mistrouwen op Engelsche vriendschap, de verpligting der regenten om rekening en verantwoording te doen van hun beheer, het gevaar der staande legers voor de vrijheid van ieder gemeenebest, en een beroep op het volk als den hoogsten regter, dit alles behoort tot de lievelingsdenkbeelden van van der Kemp. Hierin vindt hij zich zijn levenstaak aangewezen, en op het arbeidsveld, dat zich te Leiden voor hem ontsloot, zou hij toonen, welk een demagoog er in dezen Verman verborgen was, die met mond en pen en zwaard voor de regten en vrijheden van het volk zou strijden op eene wijze, die niet ieders regt en vrijheid ongeschonden liet. Als zoodanig wil ik beproeven hem te teekenen.

Op den kansel.

In den beginne bepaalde hij zich, als hij voor zijne gemeente optrad, tot zedekundige vertoogen, die voor het meerendeel wel in den smaak zijner hoorders vielen, maar van welke sommige niet weinig opspraak wekten om de eigenaardige manier, waarop de spreker enkele onderwerpen, b.v. over het huwelijk en de pligten der gehuwden, behandelde. Men oordeelde, dat hij de noodige kieschheid hierbij ten eenenmale uit het oog verloor, en vergat, waar hij stond. Ook vond men het minder gepast, dat hij, nog ongehuwd, zich als wegwijzer op dit gebied opwierp. De zusters vooral namen het hem kwalijk, dat hij zich onderwond eene gansche redevoering te wijden aan de pligten der vrouwen, terwijl hij er zelf geen had. Deze en dergelijke

1 ‘Historie der Admissie’, enz., blz. 61.

bedenkingen werden zoo luid gemaakt, dat hij zich geroepen voelde, er openlijk tegen op te komen. Zijn regt om van den kansel over alle dingen te spreken, en van alle dingen alles te zeggen, meende hij bewezen te hebben, toen hij naar aanleiding van de woorden van Paulus: ben ik dan uw vijand geworden, u de waarheid zeggende? de stelling had ontwikkeld, dat het spreken der waarheid den leeraren geoorloofd is. Misschien; had hier een ander woord van dienzelfden Apostel hem een beteren weg gewezen, nl. dit: alle dingen zijn mij geoorloofd, maar alle dingen zijn niet oirbaar, en alle dingen stichten niet. Ook vond men het te Leiden vrij bedenkelijk, dat hun predikant hoe langer hoe meer zich op den kansel verdiepte in de politiek. In de notulen van den kerkeraad vindt men nergens eenig spoor van dien tegenzin, maar de tiende redevoering uit het bovengenoemde *Elftal* geeft ons hier het noodige licht. In den zachtsten vorm was het eene bedenking van dezen aard: wat houdt gij ons voortdurend bezig met de overheid en haar pligten, daar toch niemand van ons ooit het overheidsambt bekleeden zal? Maar het is duidelijk, dat er meer achter zat, en dat zijne vrienden met leedwezen zagen, hoe de staatkunde hoe langer hoe meer in zijne prediking den boventoon kreeg, en die toon steeds heftiger werd. Op ons althans maakt, wat wij van zijne prediking kennen, den indruk, dat de warme patriot langzamerheid heethoofdig wordt, en het kookpunt bereikt. Laat ons een oogenblik naar hem luisteren.

‘Christenen! Medeburgers!’ zoo besluit hij eene zijner redevoeringen, waarin hij de pligten van overheden en onderdanen beschreef, ‘ziet hier uwe rechten, uwe plichten. 'T leven en dood, 't geluk en welvaert, of de elende van u zelven, van uwe kinderen en kindskinderen hangt grootendeels af van uwe bedrijven. Leeft als Christenen en handelt in alles als vreedzaeme Burgers, als vrije lieden tevens; gehoorzaemt, eerbiedigt uwe Overheid en bidt voor dezelve. Verdedigt uwe rechten, boezemt uwen kinderen van jongs af die zelfde onbedwingelijke zugt tot de vrijheid en onafhanglijkheid in, welke onze voorvaderen bezielde, en leert hun hunne plichten, volledig, blijhartig, volvoeren; leert hun hunne rechten kennen, beschermen, opdat zy het vaderland in den nood mogen redden, en der hoogachting waerdig gekeurd worden van eene vrijheidminnende Overheid. Maekt hun gemeenzaem met de schriften van *Locke*, van *Price*, van *van der Capellen*, met de schriften over de

vrijheid van den godsdienst in den burgerstaet, met de Brieven over de Vrijheid, in plaats van die zedebedervende Romans, in welke hun de ondeugd zoo beminnelijk wordt afgeschilderd. Maekt hun gemeenzaem met de Geschiedenissen, met die helden van ons vaderland, welke voor de vrijheid streeden, sneefden, en dan zullen zy, door een mannelijke godvrucht bezield, de blijdschap uwes ouderdoms, de roem van uw geslagt en de glorie worden van het volk van Nederland.'

Tegen de beginselen, hier aan zijne medeburgers aanbevolen, kan moeijelijk eenig bezwaar worden ingebragt, al heeft men met de wijze waarop, geen vrede. Ook de toon is, hoe vreemd hij mij in de ooren klinke, vrij van overdrijving; in ieder geval is er sprake van *pligten*; eene bijzonderheid, die niet altijd voorkomt, aangezien velen gewoon waren alleen van *regten* te spreken, waardoor de zaak zeer werd vereenvoudigd. Maar wij zijn gekomen om van der Kemp te hooren, een patriot op den kansel. Welk een lofspraak op Amerika, als de Biddag van 27 Februarij 1782 is aangebroken; eene lofrede die zij daar te lande wel eens mogten overlezen: 'In America is de Heilzon opgedaegd, welke ook ons zal bestralen, indien wy willen. America alleen kan onzen koophandel, onze zeevaert doen herleven. America kan onze fabrieken op nieuw doen bloeijen, en ons Leyden herstellen in zijnen voorigen luister. America levert ons op nieuw, indien wij ons zelven niet durven beschouwen, een spreekend bewijs op, *hoe de gerechtigheid een volk verhoogt*, en *de zonde de schandvlek is der Natiën*. America kan ons leeren, hoe de verbastering van het volkscharakter tegen te gaen, het bederf der zeden te stuiten, de omkooping te weeren, de zaeden der dwinglandij te verstikken, en de zieltogende vrijheid in gezondheid te herstellen. America is door het Wezen aller wezens verordend, om Neerlands laetste boetprediker te wezen. America is verordend, om de leemten van Neerlands volk te heelen, indien het derzelver voetstappen wil drukken; indien het zich wil bekeeren en leven.' Dit laatste wordt aangebonden met kracht; nog zoekt hij de schuld van alle ellende niet in Oranje, maar in het volk, van ware deugd maar al te zeer ontaard. 'Eene vernieuwde deugdsbetrachting,' zoo spreekt hij, 'eene vuurige, eene mannelijke godsvrucht, en eene onbezwekene verkleevdheid aen alles wat billijk is en rechtvaerdig, moeten op nieuw der Nederlanderen versierzelen worden. Eene warme vaderlandsliefde, eene onbe-

dwingelijke zugt voor de vrijheid en onafhankelijkheid van ons vaderland, eene hartelijke afkeer van alle slaevsche onderwerping en lijdelijke gehoorzaemheid, eene jaloersche verkleevdheid aen de geringste onzer burgerlijke en godsdienstige rechten, en derzelver kloekhartige verdediging tegen elk en een iegelijk, die dezelve belaegde of wilde roven, moeten het deel weer worden van elk van Neerland's ingezetenen.'

Toch blijft het nu reeds niet verborgen, dat een souvereine vorst in zijne schatting een der grootste rampen is, waarmeê een volk kan worden bezocht. En voor weinigen was het een raadsel wat hij bedoelde, toen hij naar aanleiding van het verhaal in 1 Sam. VIII, dat de Joden een koning begeerden en ontvingen, op hen als een waarschuwend voorbeeld wees, daar God in zijn toorn hun gaf wat zij verlangden. Van dien dag, riep hij uit, geraakten zij in slavernij, zoodat hun naauwlijks de herinnering overbleef van de vrijheid, die zij vroeger bezaten. Zij werden uitgemergeld door schattingen, die zij niet mogten bewilligen, en gebruikt tot de verachtelijkste diensten. De bloem hunner jongelingschap, de schoonste hunner maagden, de kostelijkste hunner bezittingen, het was alles den koning ten eigendom, dikwerf het loon voor zijne hovelingen. Vernedering, verbastering en langzaam bederf, een zekere ondergang, dat waren de vruchten van het koningschap, Israël en ieder volk ten vloek!

Hij zou echter aan zijn demokratischen ijver nog wel ruimer botvieren, om het gansch en al te vergeten, dat ieder deed wat goed was in zijne oogen, toen er *geen* koning in Israël was. De menigvuldige bededagen van het jaar '82 gaven er hem eene welkome gelegenheid toe, en hij heeft er ook behoorlijk gebruik van gemaakt. Als wij het viertal Bedestonden doorloopen, die hij opdroeg aan 'de Burgers en Ingezetenen der stad Leyden, die hunne wettige Overheid eerbiedigen, en den God der vrijheid wenschen te dienen', treft ons in de eerste het gebed, waarin zulk eene meditatie pleegt te eindigen, voor zooverre het den stadhouder betreft. 'Doe', zoo bidt hij, 'den stadhouder zijn lust vinden in de liefde van een vrij volk te verdienen. Breng Hem onder 't oge, dat Hy de grootheid en luister van zijn huis, en zijne aenzienlijke bedieningen aen de welwillendheid van Neerland's volk heeft te danken, en dat niets dan eene onafgebrokene dankbaere werkzaemheid tegens de gunstbewijzen, hem en zijnen vaderen bewezen, kan worden

opgewogen. Verlicht zijn verstand, schenk hem een harte U geheiligd, toegewijd aen 't volk van Nederland; maek hem onvermoeid, volievrig om de vaderlandsche besluiten der Staeten rustig ten uitvoer te brengen, en geef, dat voortaen in alle zijne daeden zijn ongeveinsde zugt voor de vrijheid en onafhankelijkheid van ons Vaderland, van elk Ingezeten moge doorstraelen, opdat de naem van Orange eenmael een zegen worde voor elken vrijen Nederlander!'

Maar in den tweeden Bedestond is voor den stadhouder geene plaats; trouwens hij mag met blijdschap verklaren, dat de Burgervaderen meer en meer toonden, hunne regten, pligten en belangen te kennen. Zij weten, dat zij alleen wettig zijn bekleed met het soeverein gezag, en zij erkennen niemand boven zich dan het volk dat hen verhief, en alleen hen kan bevestigen op het gestoelte der eere. Indien hij God gaat danken, het is omdat Hij de verzuchtingen zijner landgenooten heeft verhoord; hunne billijke eischen als met verschrikking heeft gewapend, en den verdediger des verdrukten landmans, den vader der vaderlands, den mishandelden van de Capellen hersteld heeft in den stoel der eere. 'Maak', zoo eindigt hij, 'de verborgenheid der goddeloosheid openbaar; ontrol alle de kronkelende draaien van het reeds ontdekt verraed; trek derzelver hoofdbewerkers uit de duisternis te voorschijn, opdat wij niet langer den adder in onzen boezem koesteren, welke de heilzaemste ontwerpen tot volksverbetering zou vergiftigen.'

Het begint al scheller te klinken. Den 8sten Januarij 1783 roept hij uit: zoodra een troon in uw midden verrijst, en een vorst zijn wil kan laten gelden, hebt gij uw vaderland verloren, en wordt het u onverschillig voor welken dwingeland gij in het stof moet knielen. Dan worden u schattingen opgelegd om u uit te zuigen, en ze worden in verkwisting verspild; dan worden uwe bezwaren misdadig, uwe smeekschriften oproerig, uwe afgeperste klagten strafschuldig, en uw weerstreven van een hunner verachtelijke slaven misdaad van gekwetste majesteit. 'Dan worden uwe goederen 's Vorsten goederen; uwe wooningen 's Vorsten wooningen, en uwe vrouwen en dogteren de voorwerpen der beestachtige wellust van heeren en hunne bedienden, zo dikwerf hunne driften dit voedzel ter verzadiging eischen.' Steunt niet, gaat hij voort, op verdragen, die hen zouden binden, hen die al vroeg hebben geleerd met eeden te spelen; vorsten zullen vorsten blijven en steeds verstrekken tot levende

getuigen van Gods toorn of van 's volks onbezonnenheid. De besten hunner worden steeds omringd door een drom van vleijers, die het op hun verderf hebben aangelegd, en zich mesten met hetgeen zij aan de onderdanen hebben ontroofd. De besten worden opgevolgd door middelmatigen, somwijlen door de slechtsten, en al waren zij de beste der menschen, dan nog zou een mensch, die zijn waardij kent, weigeren zijn knie voor hen te buigen, en van hunne goedheid te ontvangen, wat hij als zijn eigendom mag aanmerken en gebruiken. ‘Slaeven! indien er Slaeven deze gehoorplaets besmetten, Slaeven! schenkt den Vorst, voor wien gij mij wilt dwingen te knielen, de algenoegzaamheid, de almagt, de alwijsheid, de eeuwigheid en de onbegrensde goedheid tot zijne hoofddeugden en eigenschappen, en dan, dan zal ik hem aanbidden.’

Niemand had dit echter ooit van hem verlangd, maar de demokraat heeft zich opgeschroefd, om in vollen gang te komen en te blijven. Doch nergens treedt zijn weerzin tegen het regerend stamhuis zoo duidelijk aan den dag als in de beruchte preek over 1 Kon. 12: 3^{b}-20^{a}, waarin hij het gedrag van Israël en Rehabeam ten spiegel stelde voor vorst en volk. Het is een merkwaardig stuk, driemalen door hem uitgesproken, eerst te Holwerd, vervolgens te Leeuwarden, eindelijk te Leiden; wel een bewijs, dat hij er meê ingenomen was. Bij den druk heeft hij het versierd met een voorberigt, dat een nieuw bewijs bevat voor hetgeen mij bij de mannen van dien tijd zoo dikwijls treft, dat zij ongeloofelijk ijdel zijn. De algemeene kwaal is pedanterie. Het volk heeft geleerd hoog bij zich zelf op te zien, en deze inbeelding schijnt zich te hebben meêgedeeld aan menschen van allerlei kleur. De overlevering weet er vreemde proeven van te verhalen. Nomina sunt odiosa, maar hier is sprake van mannen van beteekenis. Een auteur van een pas verschenen werk komt in den Haag een van zijne vrienden tegen en houdt hem staande met de vraag: hebt gij mijn boek al gelezen? Het antwoord is ontkennend. Lees dan toch vooral, zegt de ijdeltuit, de inleiding, die ik er voor heb geschreven, want die is magnifiek! En een ander zeide in een gezelschap, waar over een zeker punt in 't breede gesproken was: Mijne Heeren! gunt *mij* nu het woord, want *ik* heb in deze dingen vrij wat gepraesteerd! Het laatste heb ik uit den mond van een oorgetuige. En in welk eene mate van der Kemp aan dit euvel mank ging, is te zien, als wij een blik slaan in dit

Voorberigt. Daar heet het: ‘De bijna algemeene goedkeuring eener talrijke vergaderinge uit de Aenzienlijksten en Kundigsten des Lands, driewerf zo ontwijffelbaer getoond, deed mij het eerst op de gedagten vallen, om deze Leerrede - door den druk gemeen te maken; de herhaelde verzoeken, 't vriendelijk dringen van Lieden van naem, van aenzien, verdiensten en zeden, in en buiten de Doopsgezinde Gemeenten in beide Provinsiën, en de overtuiging, dat zoortgelijke stukken, in welke de rechten en plichten des volks worden opengelegd, thans bizonder veel nuttigheids kunnen hebben, en met de daed niet weinig heils te voorschijn brengen, bepaelde mijne keuze.’ Het is een zwakke pleister op de wonde, als hij verklaart te weten, ‘dat dikwerf een stuk in het lezen naauwlijks dragelijk is gevonden, 't welk men, door de klanken getroffen, hadt bewonderd, toen men het hoorde’, want tusschen de regels staat te lezen, dat men in dit bijzonder geval voor zulk eene teleurstelling niet behoeft te vreezen.

En welke is dan de groote waarheid, die hij, het land doorgaande, den volke had verkondigd? Hij zal in de geschiedenis van Rehabeam, zooveel tijd, plaats en omstandigheden het hem vergunnen, eene willekeurige erfelijke regering schetsen, en de pligten openleggen van het volk, dat daaraan onderworpen is. ‘Mijne ziel sterve met de Filistijnen!’ dus vangt hij aan, met den oorlogskreet van Simson, het waardig voorbeeld van elke vrijgeborene ziel, die, wanneer zij in omstandigheden komt als die van dezen held in Israël, en hare regten geschonden ziet door onbesneden Filistijnen, geen ander middel heeft om zich van de dwinglandij te ontslaan, dan het onwaardig bloed van hare onderdrukkers te doen vlieten. En aan dit heftig begin beantwoordt het vervolg. Hij noemt geen namen, maar zijne bedoeling is openbaar, en hij gaat er met volle zeilen op los. De erfelijke regering onder David, Salomo en Rehabeam was willekeurig, en van het huis van Isaï eene driedubbele geweldenarij. Hij laat het aan zijne hoorders over dit toe te passen op het huis van Oranje, maar zij wisten wel, dat hij niemand anders bedoelde dan Willem IV, wanneer hij Salomo beschrijft als een geweldenaar, er op uit zijne eigene, ingebeelde grootheid te voeden, de ingezetenen te onderdrukken, met zijne naburen te twisten, en door onregtvaardige schattingen zijne eigene nuttelooze uitgaven te dekken en de geldzucht zijner afhangelingen te bevredigen. En in de trekken van Rehabeam hoopt hij,

dat zijne hoorders Prins Willem V zullen herkennen. Want, wie was deze Rehabeam? Door jongelingen, in de zonde grijs geworden, in alle hoofsche verkeerdheden onderwezen; een onbedreven onverlaat, onkundig van zijne ware belangen en van die zijns volks, zonder eenige andere verdienste dan dat hij uit het huis van Isaï was gesproten; een tiran, die alles bukken deed onder zijn ijzeren arm. En wat rest het volk, met zulk een vorst bezocht? Het antwoord ligt voor de hand. Heeft het zedebederf de gemoederen besmet, wordt het regt verkeerd, het gemeene welzijn opgeofferd aan bijzondere belangen; worden de raadgevingen der deugdzamen verworpen en wordt het oor geleend aan eene ongeregelde jongelingschap, dan wordt het aanwenden van scherper middelen noodzakelijk, of de staat helt naar zijn ondergang en de troon wordt gevestigd op de rookende puinhoopen van het omgekeerde vaderland. Toegevendheid wordt dan verderfelijk, oogluiking schandelijk, toeven doodelijk. Dan is het tijd dien vorst de waardige taal te doen hooren: Wat deel hebben wij aan David? ja, geen erve hebben wij aan den zoon van Isaï. Hem te verstooten, is het regt en de pligt van een volk.

Dit alles nu werd opgeluisterd door de heftigste stukken uit de zoogenaamde vloekpsalmen, naar de berijming van Camphuyzen. Te Holwerd liet hij zingen uit Ps. 109 o.a.:

> Verklaar hem schuldig in 't gerichte;
> Verdrijf hem van uw aangezichte;
> Houd zijn gebeden zelfs voor zonden:
> Hij heeft zich tegen God verbonden.
> Verkort zijn dagen; vel hem neêr;
> Een ander neem' zijn ampt en eer.
>
> Laat kwaad op kwaad zijn huis omringen:
> Roei uit al zijn nakomelingen;
> En dat in 't volgende geslachte
> Elk hun verstorven naam verachte:
> Der vaadren misdaad zelfs verschaff'
> Den Heere reden tot zijn straf.

Zes verzen van deze natuur zongen de Christenen te dier plaatse op zijn verzoek. Te Leeuwarden zongen zij Ps. 82, en had de gemeente de goedheid uit eigen beweging nog twee

verzen te voegen bij de drie, die hij had opgegeven; terwijl de godsdienstoefening te Leiden besloten werd met Ps. 52:

> Waartoe u dus beroemd in 't kwade,
> Vermeetle Dwingeland?
> God zal u voor zijn wraak doen bukken,
> En door zijn sterke hand,
> U uit uw tent en schuilplaats rukken,
> Ontwortlen uit uw stand.

En dat alles met het oog op Rehabeam, gezegd Willem V, al werd zijn naam niet genoemd!

Nooit werd er met meer ijver in de geschiedenis van dezen koning gestudeerd, dan in dezen tijd. Rehabeam was de vaste type, en zijne landverdervende regering was voortdurend aan de orde. Zoo verscheen er nog in datzelfde jaar, 1782, een boekje, getiteld: ‘Overdenkingen van een vaderlandsche Leeraar, bij geleegenheid van de jongstgehoude bedestonden in Nederland, uitgesprooke in een gezelschap van Vaderlanders, en in druk uitgegeeve. Ter overweging, waarschouwing en beetering voor Willem de V. Erfstadhouder enz., tot voorkoming van erger gevolgen’. Ik vermeld het hier, omdat sommigen dit ook voor een werk van van der Kemp houden. Dat het gedrukt is ‘te Huysen in Gooyland’ zou misschien een bewijs zijn voor deze meening. Maar taal en stijl, en niet minder het openlijk noemen van 's Prinsen naam doen mij naar een anderen auteur omzien, dien ik echter niet kan vinden.

De Patriotten, zegt een geacht schrijver[1], bestonden voor het meerendeel uit mannen, die het wèl meenden met de algemeene zaak, en die met vuur voorstonden wat zij geloofden, dat tot heil des vaderlands en van de vrijheid kon strekken. Maar wat hun ontbrak, was eenheid en juistheid van inzigten. Zij verkeerden in de dwaling, dat men met welsprekende taal de wereld kon regeren, en dat het genoeg is de regtvaardigheid eener zaak te verkondigen, om die zaak te doen zegevieren. Maar hier zien wij dat de vurige verdediging ontaardt in een heethoofdig drijven. Onbillijk in zijne eischen, onregtvaardig in zijne beschuldigingen en niet minder onverstandig in de keuze der middelen, op het punt, om vorstenmoord den volke als regtmatig aan te preeken van den kansel eener Christelijke

1 Knoop, ‘de Gids’, 1876, Mei.

gemeente, zoo staat van der Kemp voor ons in dit ongelukkig uur zijns levens.

Indien hij had gedacht ongestoord zulke vergelijkingen uit te werken, had hij zich verrekend. De kritiek was heftig, en deze uitspattingen verdienden het. In de ‘Staatkundige Aanmerkingen’, reeds meer dan eens vermeld, werd over zulk eene prediking de staf gebroken. Gereformeerden hadden wel beproefd, ten dage dat het kreupelrijm van Datheen zou worden verbeterd, om de vloekpsalmen uit de nieuwe berijming te verwijderen, met name Ps. 89 en 109, als voor Christenen onbetamelijk[1], maar deze ‘Evangelische, vreedzame, lamzoete’ prediker dacht er anders over en koos ze met opzet. Hij liet zijne medechristenen den vloek uitspreken of uitzingen over de regters en de grooten, die het land bestuurden, al zingende beschreven als verdrukkers van weduwen en weezen, als gieren, als moordenaars. wier vaders en moeders zoo misdadig waren als zij zelve. Hij rekende geoorloofd over hen te bidden, dat de God der wrake hunne dagen zou verkorten, hunne gebeden zelfs voor zonden zou houden, en hunne nakomelingschap zou uitroeijen. Het regt van het zwaard, het jus gladii, scheen dezen zoogenaamden weerloozen Christen uitermate begeerlijk, daar hij openlijk verkondigde, dat ‘de leemten eener dwingelandsche Regeeringe door geen andere dan scherpe geneesmiddelen te heelen’ waren. Misschien zou ‘deze doffer zonder gal’ nog wel beweren, dat hij niets hatelijks had bedoeld met deze schildering der wanbedrijven van Salomo en zijn zoon, die buitendien in menig opzigt met de geschiedenis in strijd was. Hij zou er zich ook nu misschien trachten uit te redden op dezelfde wijze, als in het proces over zijn ‘Lierzang’ (waarover later), maar hij geliefde te bedenken, dat Menno Simons wel met streken omging, doch nooit loog. En van der Kemp zou moeten liegen, als hij durfde ontkennen, dat hij het oog had op den Prins. Buiten dezen was er geen vorst in ons land, wien de geschiedenis van Rehabeam als een spiegel kon worden voorgehouden, of er moest een onbekende prins gescholen hebben onder dat aanzienlijk gehoor, waarvoor hij deze rede had uitgesproken. Doch neen! zoo luidt het met

1 ‘Brief aan de Leeraren der hervormde Gemeinten in Nederland, bij gelegendheid, dat in de Openbare Godsdienstoefeningen eene nieuwe Psalmberijming zal worden in gebruik gebragt’. Amst., 1774.

bitteren spot, dien vromen, Leidschen Israëliet te verdenken, dat hij den Prins zou hebben bedoeld, is niet dan helsche achterdochtigheid. Zou een burger, zou een leeraar, zou een leeraar der Doopsgezinden, altijd krachtig door het huis van Oranje beschermd, een vorst dus hebben willen belasteren, die nooit eene daad van tirannij had gepleegd, en dat in tegenwoordigheid van menschen, die door de beide Willems groot waren gemaakt? Indien hiervoor zelfs de minste grond bestond, had men hem niet ongestraft laten voortpreeken, maar hem al lang op zijn Rehabeams met scorpioenen gegeeseld, of als Knipperdolling in een kooi opgesloten. En aangezien dit niet geschied is in een land, waar zulke overtredingen, volgens de plakkaten, streng worden gestraft, is het zoo klaar als de dag, dat broeder van der Kemp er zoo onschuldig aan is als een pasgeboren kind, en dat hem grootelijks onregt is gedaan door te vermoeden, dat hij aan eene kriminele misdaad zich had schuldig gemaakt.

Wat heeft van der Kemp op deze en dergelijke beschuldigingen geantwoord? Dat hij, zoolang zijne aanvallers zich schuil hielden, ze moeijelijk in regten kon vervolgen en hunne nietige gramschap te hartelijk verachtte, om er zich aan te storen. In eene weerlegging heeft hij, voor zoo ver ik weet, zich nooit begeven. Hij was overtuigd, dat het misdadig was van 's lands zaken op den kansel te zwijgen; hij meende bij zich zelven het aan zijn volk verschuldigd te zijn, om op die wijze zijn karakter te verbeteren, zijn verlorene veerkracht te herstellen en de groote misbruiken in het Staatsbestuur te bestrijden. Dat de wapenen, door hem gehanteerd, bij uitnemendheid gevaarlijk waren, heeft hij eerst later ingezien. Tweeendertig jaren later schreef hij: ‘In zoodanige partijschappen wordt elke handeling in een verkeerd licht gesteld, elke drangreden verdraaid, en eene verdienstelijke daad maar al te dikwijls zoodanig misvormd, dat een eerlijk gemoed voor den uitwendigen schijn verschrikt.’ Voorzeker dacht hij aan miskenning, door hem zelven ondervonden. Maar zou hij ook niet hebben gedacht aan miskenning, waaraan hij zelf zich schuldig had gemaakt?

Met de pen.

Weinige schrijvers hebben van der Kemp overtroffen in werkzamen ijver en taai geduld. Tot in hoogen ouderdom gunde hij zich geen rust. Den 22sten Maart 1822 schreef hij uit Utica aan zijn neef Mr. J.C. van der Kemp, Advokaat-Generaal bij het Hooge Geregtshof en Lid van de Staten-Generaal te 's Gravenhage: ‘door 't ernstig aenzoek van onzen Gov. Clinton, en dat van eenige andere vrienden, ondernam ik vijf jaren geleden, de Duytsche Records in orde te brengen en te vertaelen. Ik heb nu bijna 20 deelen in Folio, ten koste van mijn gezicht, voltooid, en zal, zo 't God behage, 't geheel, zijnde dan 24 à 25 Dl., voltooyen.’ En in December van dat zelfde jaar[1] schreef hij aan dien zelfden heer, dat hij in September ‘dus in drie jaer en negen maenden 't gewigtig werk - de vertaeling en opheldering van alle onze Nederlandsche Archiven - van 1640-1674, in 25 deelen in Folio’, voltooid had. Het speet hem maar, dat hij de Records van de eerste jaren niet magtig had kunnen worden. De Franschen hadden al de papieren der W. Ind. Compagnie te Amsterdam geroofd, hoewel men zeide, dat zij later terug waren gegeven en berustten in het archief van den Koning. Maar zijne pogingen om ze in handen te krijgen, of er een afschrift van te bekomen, waren vruchteloos gebleven.

Het kan ons niet verwonderen, dat zulk eene onvermoeide pen met zeldzame vlugheid werd bewogen ten dage dat de hand, die haar voerde, nog zooveel jonger was. Wij zouden haast zeggen, als wij die menigte van geschriften overzien, dat v.d. Kemp, toen hij zich aan de zaak der Demokratie had gewijd, nacht en dag bezig was met haar te dienen. Reeds in 1778 verschenen zijne ‘Aenmerkingen over de verklaring der Unie van Utrecht, door den weledelen heere en meester Pieter Paulus, in drie brieven, aen een heer van regeering geschreven door E.H.J.’, die met nog vijf brieven, onder denzelfden titel, drie jaren later te Leiden voor de tweede maal, en nu

1 Deze beide brieven werden mij ter inzage gegeven door de vriendelijke hand van Dr Morell te Utrecht.
Over hetzelfde onderwerp spreekt v.d.K. ook in brieven door Professor Vreede meegedeeld, en opgenomen in de Aanteekeningen van het Prov. Utr. Genootschap 1862. Later zullen deze ons nog te pas komen.

met zijn naam, werden uitgegeven. In dat zelfde jaar 78 schreef hij zijne ‘Vrijmoedige dog zedige Aenmerkingen op het vertoog van den Heere J.D. Baron van de Capellen over de onwettigheid der Drostendiensten in Overijssel’, en begon tegelijkertijd zijne ‘Brieven’ over de Drostendiensten uit te geven, waarvan de eerste gedagteekend is op den 4^{den} Augustus, de tweede op den 1sten December, en de derde op den 17^{den} Julij van het volgende jaar[1]. Van de Capellen kon geen krachtiger bondgenoot begeeren dan die hem hier ter zijde trad in zijn mannelijk verzet tegen de onwettige en vernederende heerendiensten, waaraan de magthebbers de landlieden in Overijssel durfden onderwerpen. En deze strijd was een debut, waarmee de demokratische partij een burgerkroon verwierf, die het ons te meer doet bejammeren, dat zij niet heeft weten voort te gaan met die kalme kracht, waardoor zij dit pleit zoo schitterend won.

Het is bij deze gelegenheid, dat wij van der Kemp het eerst als dichter ontmoeten in een vers, achter den tweeden brief geplaatst: ‘Aen Willem V, Neerlands dierbaeren Erfstadhouder’, en in een ander achter den derden: ‘Aen Jonkheer van der Capellen’, terwijl in dien zelfden tijd van hem verscheen een ‘Aenspraek aan Z.D.H. Willem V’, wederom als Nederlands ‘dierbaeren Erfstadhouder’ betiteld.

Gebonden maat is altijd gevaarlijk naar het schijnt, en van velerlei ongebondenheden de oorzaak. De beste zaak wordt vaak bedorven, door ze op rijm te brengen, omdat de menschen dan nog veel meer zeggen, wat zij niet kunnen verantwoorden, dan wanneer zij in eenvoudig proza hun hart lucht geven. Maar van der Kemp is hier nog al bedaard. Wel hooren wij reeds in het vers aan van de Capellen gewijd, onder de aanblazing der Muze, van ‘kruipende onderdanen’, ‘bliksems van tyrannen’, ‘snoode vleijers’ en ‘hoofsche Pesten’, maar tegenover den Prins is hij nog vrij kalm. Het heet nog:

> O, Gij doorlugtig Vorst en steun der staetsbelangen,
> Wiens borst in vreugd ontgloeit, of zich door druk voelt prangen,
> Wanneer de vrijheid juicht, of weenend zugt en klaegt,
> Daer zij 't belang uws Huis in hare handen draegt.

1 Volgens van Doorninck zou hij ook in dit jaar hebben uitgegeven: ‘Bedenkingen omtrent het vertoog van Jonker J.D. van der Capellen over de onwettigheid der Drostendiensten’, en dat onder den naam van Frank de Vrije. Maar is deze Frank een ander dan de schrijver van ‘De Oranjeboomen’? En die was immers Pieter Vreede.

Ai! leen, welmeenend Prins, ai! leen mij gunstige ooren!
Zoud' uw oprechte ziel de stem der vrijheid stooren?
Werd ooit, door 't waerdig Hoofd van Bato's nageslagt
De tael der Bataviers misprezen of veracht?

ofschoon hij toch grond meent te hebben om te vragen:

Waerom is hier de wet geen schild der schuldeloozen.
Geen breidel tegen 't woên der afgerigte boozen?
Is 't om van lieverleê den vrijen onderzaet
Te toonen, dat geen wet hem langer schut of baet?

Maar weldra trad hij met een ‘Lierzang’ op - wie telt de ‘Lierzangen’ der Patriotten? - waarin hij het, naar veler gevoelen, bepaald op den Prins had gemunt[1]. De zaak was deze: de heeren F.J.J. Eisinga, J.H. Roorda van Eisinga, H. Buma, F.B. Aebinga van Humalda, Regn. Liv. Andringa de Kempenaer, Johannes Wielinga en C.L. van Beyma hadden zich in den Raad van Friesland openlijk verzet tegen de Resolutie van 1 Sept. 1779 aangaande de Convooyen; verklarende, dat men de ingezetenen van dezen Staat in alle hunne geoorloofde commercie moest beschermen, en, gelijk het een vrij en onafhankelijk volk betaamt, niet dulden, dat de Engelschen hen daarin belemmerden, waarom men dus een *onbepaald* convooy moest verleenen. Ter naauwernood was dit protest openbaar, of van der Kemp greep naar de lier, verrukt door de lauwerblaren, die dezen regtschapenen Friezen ‘om de haren glinsterden’. En in deze verrukking, al had het protest niet gebaat, barstte hij los in dezen kreet:

Dat vrij die onverzoenbre beulen
's Lands vrijheid op de slagtbank zeulen,
Hun wraeklust koelen aen die Maegd.
Regtvaerdig God! hoe zullen ze ijzen,
Hoe zal hun 't haer ten berge rijzen.
Wanneer uw streng gericht hun eens ten oordeel daegt.

Wanneer de klaegstem van die schaeren,
Zich, in dien stond, zal zamen paeren,
En roepen: ‘Oordeel, groote God!

1 Waarschijnlijk is de ‘Lierzang aen de Batavieren, bij gelegenheid der gemaekte schikkingen tusschen den Koning van Engeland en onzen Staet, wegens het Zeetractaet van 1674’, Leiden, 1779, ook van zijne hand.

Hier zijn ze, die ÉÉN ten gevallen.
De beulen waren van ons allen,
Wier voet hunn' eed - ons heil - verkragt heeft en bespot!'

Ter naauwernood was deze Lierzang gedrukt (1780), of de Hoofdofficier van Leiden, Mr. Pieter Marcus, trad tegen hem op; men zeide, op aandrang van den Prins zelven. Hier werden, luidde de beschuldiging, de staatsleden voor Gods strafgerigt gedaagd, omdat zij ten gevalle van *één* (den Erfstadhouder) hun eed geschonden hadden en beulen van hunne landgenooten waren geworden, zoodat zij, met den Prins aan het hoofd, niet minder dan verraders van het Vaderland waren. Of op wien sloeg dat '*Een*', met kapitale letters gedrukt, dan op den Prins? En wie waren die beulen, indien niet zij, die naar het protest dier Friesche heeren niet hadden willen luisteren, alleen om dien 'Eene' te believen? Het lust mij niet, den loop van deze procedure te volgen, die met alle daarbij behoorende stukken is uitgegeven, en na een jaar en negen maanden geduurd te hebben, op den 23sten Januarij 1782 met de vrijspraak van den beschuldigde eindigde. Bij mannenwaarheid had hij voor zijne regters verzekerd, dat die beulen de Engelschen waren, en die EENE zooveel wilde zeggen als: één *land*, éene *natie*, één *volk*. Het was jammer, dat hij het er niet in een noot had bijgevoegd; het zou hem veel verdriet hebben bespaard. Nu kon hij het niemand kwalijk nemen, dat men zulk eene duistere zinspeling niet had begrepen, daar men er reeds aan gewoon werd de grofste beschuldigingen tegen den Prins van Oranje te hooren inbrengen, zonder voorbehoud hoegenaamd.

Mannen als van der Kemp schenen wel te vergeten of niet te begrijpen, dat de vrijheid hare grenzen heeft. Hij schreef naar waarheid[1]: 'de vrijheid van elk burger om zijne gedagten aengaende de belangen van den Burgerstaet rondborstig en vrij uit te zeggen, ook door den druk aen anderen mede te deelen, is geen geschenk, geen vergunning der vorsten, noch afhankelijk van staetsgestel of van een verschillenden regeeringsvorm in de burgerlijke maatschappij; maer is een recht hem als mensch eigen, aengeboren en gegrond op zijne menschelijke natuur.' Maar dat deze vrijheid geen vrijheid gaf om alles te zeggen, en door de regten van anderen in toom moest worden

1 In zijne 'Vrijmoedige dog Zedige Aenmerkingen' enz., die ik vroeger reeds heb aangehaald.

gehouden, zou zij niet ontaarden in geweldenarij, was voor menigeen eene verborgenheid. Het is alsof sommige schrijvers uit die dagen, en daaronder mannen van naam, denken, dat een Patriot alles zeggen mogt, en ook alles zeggen moest, om te toonen, dat hij niet gewend was noch te wennen zou zijn aan 'slaefsche gehoorzaemheid', dat schrikbeeld, dat zij elkander voorhielden om te prikkelen tot hetgeen wij heden ten dage eenvoudig onbeschaamdheid zouden noemen.

Wat men al zoo durfde zeggen, komt nergens sterker uit dan in het beruchtste van alle pamfletten uit dien tijd, getiteld: 'Aan het Volk van Nederland', Ostende, 3 Sept. 1781. Menigeen heeft het op rekening van van der Kemp gezet, doch niet met grond. Al werden er 1000 gouden rijders uitgeloofd aan hem, die den schrijver of uitgever wist aan te wijzen, het is altijd duister gebleven, wie het schreef. Een man van talent was het zeker; uit een stilistisch oogpunt bezien, heeft het boekje groote verdiensten, en zonder van der Kemp te kort te doen, die ook in dit opzigt meer dan de gewone maat heeft, zou ik durven zeggen, dat hij het zoo niet kon. Dat de schrijver een Dissenter was, kan misschien worden afgeleid uit de verklaring aan het begin, dat de auteur niet alleen nooit eenig ambt bekleedde, maar het ook nooit bekleeden of begeeren kon. Men zocht hem althans in dien kring, en in een klein stukje uit die dagen, getiteld: 'Iets voor allen', wordt gezegd: 'Het is overbekend, zoowel bij Overheden als bij burgers, en ingezetenen, dat dit schandboek is opgeborreld uit den boezem der aanhangelingen van den leeraer der Princemoord F.A. van der Kemp, en door de dienstboden van Juffr. Vermeulen is rondgebragt'. Men rekende dus, dat hij tot de Doopsgezinden behoorde, maar zag er van der Kemp zelven niet op aan, al had men er hem gaarne van beticht. Jufvrouw Vermeulen behoorde tot zijne gemeente[1], en gold voor eene ijverige geestverwant der patriottische partij, die intusschen ook om deze reden aan allerlei dwaze beschuldigingen bloot stond.

Het ligt, terwijl het onwaarschijnlijk is, dat van der Kemp er deel aan had, niet op mijn weg, dit boekje breedvoeriger te bespreken. De inhoud komt hierop neer, dat de Prinsen van Oranje landverraders en dwingelanden waren, en altijd zijn ge-

1 Dit blijkt o.a. uit het stukje: 'Onderschepte Brief van zeker fijn Mennissie uit Haerlem aan zijn vriend in Leyden, over het geval zeker Juffr. V.D.M. aldaar overkomen'. 1784.

weest. Grond is er zeker voor de stelling, hier met groote vinnigheid uitgewerkt, dat die Prinsen altijd hebben gezocht naar vermeerdering van gezag, en dat de oude privilegiën en de oorspronkelijke vorm van staatsbestuur daaronder niet weinig leden. Maar het groote gezag, waarmeê een Willem V was bekleed, wortelde voor een goed deel in hetgeen in 1672 en 1747 door het volk zelf aan zijne voorvaderen vrijwillig was toegekend. Een tijdgenoot maakte de gezonde opmerking[1], dat het eene netelige vraag was, of het voor de welvaart van de Republiek beter was, een Stadhouder te hebben, bekleed met eene magt als Willem V bezat, dan niet; maar dat het zeker was, dat wij nu een Erfstadhouder hadden, en dat dit thans een wezenlijk deel uitmaakte van de Constitutie onzer Republiek, waarom het als zoodanig moest worden geëerbiedigd. Maar mannen als de schrijver van ‘Aan het volk van Nederland’, hadden voor zulk eene stelling geen ooren. Het eerste artikel van hun catechismus was door den dichter van ‘de Oranjeboomen’ in rijm gebragt:

> De Vorsten zijn door 't Volk verkooren.
> Om 't algemeen belang te schooren.
> En de eigen hand, die hun de kroon gaf, neemt haar weer,
> Dan, en zo dikwerf zij 't begeer'.
> Bij 't Volk berust de hoogste magt,
> De Vorst of wettige Overheden
> Zijn dienaars van zijn wil: hun stem heeft klem en kragt
> Zolang met dit gezag het Volk hen wil bekleeden.
> 't Heeft uit, zoodra 't het Volk gebiedt,

en wat er verder alzoo volgt in den vierden zang van dat lied, versierd met een vignet, dat den Oranjeboom voorstelt, waarop geschreven staat: ‘Ten dage als gij daarvan eet, zult gij den dood sterven’. En onze schrijver zegt vrij duidelijk, hoe hij hebben wil, dat het wezen zal. Een staat is van dezelfde natuur als de Oost-Indische Compagnie. De regenten, de magistraten en de Prins waren slechts de direkteuren, de bewindhebbers, maar de regte eigenaars, de heeren en meesters waren het volk, naar den regel nl. dat de natie bestaat uit de helft plus één, en dat de andere helft dan niets meer heeft te zeggen; aangezien het geval zich toch kon voordoen, dat ook de be-

1 ‘Vrijmoedige Aanmerkingen op het berucht werkje betyteld: Aan het volk van Nederland; in een brief van een Heer te Utrecht aan zijn vriend te 's Gravenhage’.

windhebbers van zulk eene compagnie wel en deugdelijk tot de participanten en eigenaars behoorden, die als zoodanig niet minder stellig hunne regten konden laten gelden, en volgens de beginselen der demokratie zelve dat ook niet mogten verzuimen.

En indien het hierbij nog maar gebleven ware! Maar in de hatelijkste bewoordingen wordt zonder blozen tegen al wat Oranje heette uitgevaren, en van de diensten, door hen aan het vaderland bewezen, bijna geen enkel woord. Prins Willem I alleen ontvangt de eer, waarop hij aanspraak heeft, hoewel de opmerking niet wordt weerhouden, dat men niet moest denken ‘dat deeze Prins alle die groote diensten aan ons land, daar hij eigenlijk maar een vreemdeling was, enkel uit genereusheid of om niet deed’. In 1584 had hij het reeds zoo ver gebragt, dat men hem Graaf van Holland had gemaakt, en zonder het tegenstribbelen van Amsterdam en zonder Balthasar Gerards, zou de inhuldiging niet achter zijn gebleven. Ook was het op zijn drijven, dat de Staten van Holland in 1581 besloten, de oude privilegiën der gilden en schutterijen in te korten. Maar van de andere Prinsen geeft hij niet veel meer dan een zonden-register. Maurits was de grootste generaal van zijn tijd, doch een wreedaard, een valsch, heerschzuchtig mensch, en een geile boef. Vol wanhoop, angst en wroeging gaf hij den geest; nogtans ging hij regtstreeks ter eeuwige heerlijkheid in, indien men zijne lofredenaars mogt gelooven. Zijn broeder Frederik Hendrik wist door list en kuiperijen zijn neef het Stadhouderschap van Groningen en Drenthe afhandig te maken, en dien vorst zoolang te plagen, dat hij hem uit verdriet alle regt op het Erfstadhouderschap van Friesland afstond. Willem II had in Nijmegen en tegenover Amsterdam getoond, dat hij voor het breken van zijn eed zoo min terugdeinsde als voor geweld. ‘Het behaagde de Voorzienigheid ons van dezen ondernemenden dwingeland te verlossen. De kinderpokken sleepten hem weg, den zesden November 1650, in den ouderdom van vierentwintig jaren, en hij liet eene zwangere weduwe na, die onze Republiek een anderen Willem schonk, wiens naam allen, die de zaken van ons land van nabij kennen, steeds bitter moet zijn.’ Want geveinsd, listig, heerschzuchtig, wreed en schijnheilig, zoo was Willem III. Omdat de natie door hem was bedrogen, en hij bang was voor haar wraak, als haar de schellen van de oogen vielen, zocht Willem IV zijn heil bij de soldaten, en bij een leger voor een goed deel uit vreemdelingen zaamgesteld. Hij was

het die de militaire jurisdictie doordreef met geweld, al was hij lang niet een der ergsten in deze rij van onderdrukkers. En wat er dan van Willem V overblijft, kan ieder ligt bevroeden. Hij had van alles de schuld, en daar was geen kwaad in eenige stad, dat hij niet had gedaan. Hij vergreep zich aan de privilegiën der steden, en de minste openbaring van vrijheidszin werd door hem onderdrukt. Hij had met Engeland's koning overlegd om te zorgen, dat onze koophandel geen voordeel zou kunnen hebben van den oorlog met Amerika. Hij liet geen enkel artikel van eenige grondwet ongeschonden, als hij maar zag, dat men den moed niet had het te verdedigen. Hij zorgde er voor, dat in de Staten-Generaal, den Raad van Staten, de Admiraliteit geen andere mannen kwamen, dan die hunne stem aan hem verkochten. Hij maakte een willekeurig en onbeschaamd gebruik van het regt van pardon; hij liet het leger honger lijden; hij had door het gansche land zijne aanbrengers en verklikkers; hij maakte de natie achterdochtig en geveinsd; hij had het land aan Engeland verraden en verkocht; wat bleef er over, dan dat men naar de wapenen greep en het land van zulk een wanbestuur verloste, al zou het burgerbloed er om stroomen. Waarlijk, het verwondert mij niet, dat men er veertien duizend gulden voor over had, om den man te ontdekken, die deze dingen had durven schrijven.

Maar keeren wij tot van der Kemp terug. Het was in dezen tijd[1], d.i. in 1781, dat hij eene poging beproefde[2], om de grootheid en waardigheid van het Noord-Amerikaansche volk, op den kansel zoo onmatig door hem verheven, aan zijne landgenooten te leeren kennen. Met dit doel gaf hij, onder den meermalen door hem gebruikten naam van Junius Brutus, eene Verzameling uit van stukken tot de dertien Vereenigde Staten van N.-A. betrekkelijk. Wat hij van Amerika dacht, hebben wij vroeger reeds gehoord. Het was zijn ideaal, en de wensch van van de Capellen was ook de zijne, dat de Amerikanen voor alle volken, die in hunne voorregten verkort mogten worden, en nog zoo gelukkig waren tot hun behoud of herwinning eene poging te kunnen beproeven, tot een opwekkend voorbeeld zouden zijn, om de regten, van God zelven ontvangen, bezadigd, mannelijk en godvruchtig te verdedigen. Voor die regten

1 v. Doorninck is aangaande het jaar der uitgave in t' onzekere; zie zijne ‘Bibliotheek’, blz 445.
2 Historie der Admissie, enz., blz. 77.

ijverde hij onvermoeid, en wij staan verbaasd over den omvang zijner werkzaamheid, waarlijk lang niet altijd van geringe beteekenis. Sommige zijner geschriften zouden zelfs in later dagen waarde behouden, en daartoe behoort het ‘Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk’, dat niet minder dan acht deelen beslaat, en door hem van 1781-83 werd uitgegeven[1]. Het was er hem om te doen met deze stukken te bewijzen, wat de demokratische partij zoo na aan het hart lag, en waarvoor ook van de Capellen met zooveel vuur het harnas had aangegespt, dat zoowel in burgerlijke als lijfstraffelijke zaken militaire personen door de gewone regtbanken gevonnisd moesten worden, uitgezonderd alleen in die bijzondere gevallen, waarin duidelijk kon worden aangetoond, dat H.E. Gr. Mog. de regtsoefening aan den militairen regter hadden opgedragen of vrijgelaten. Hoe hij op dit werk, schriftelijk en mondeling, de goedkeuring ontving van de Staten van Friesland en Groningen, alsmede van den burgemeester van Leiden, is bekend; en hoe hij om dit werk in botsing kwam met van de Spiegel en van dezen eene gevoelige teregtwijzing ontving, is elders beschreven[2]. Onvermoeid verzamelde hij, schreef hij, gaf hij uit. Toch vond hij nog tijd om in 1782 een huwelijk aan te gaan met Mejufvr. R.C.J. Vos, dochter van wijlen Jacob Vos, burgemeester te Nijmegen, zoodat de ergernis der zusters nu geen grond meer had. Maar in het volgende jaar moest hij toch om redenen van gezondheid een verlof van zes weken vragen, dat hem door zijn kerkeraad - wij hadden haast vergeten, dat hij predikant was - werd toegestaan. Maar de rust, die hij zich gunde, duurde ook niet veel langer, en eer het jaar '85 ten einde was, had hij de ‘Stukken over de Drostendiensten in Overijssel’ bijeenverzameld en uitgegeven, was het laatste gedeelte van zijn geschrift: ‘Jonkheer J.D. van de Capellen enz. Regent’, in 1779 reeds begonnen, op de pers, en had hij de ‘Historie der Admissie in de Ridderschap van Overijssel’ van dienzelfden edelman geschreven en openbaar gemaakt[3].

Maar in dat jaar had zijn weg eene zeer bedenkelijke wending genomen.

1 In 1785 verschenen nog twee deelen ‘Nalezing’ op dit onderwerp.

2 Zie Mr. L.P. van de Spiegel en zijne Tijdgenooten, enz., door den Hoogleeraar Vreede, IIe deel, blz. 228 vv.

3 Ook had hij van tijd tot tijd bijdragen geleverd, o.a. in de ‘Diemer- of Watergraafmeersche Courant’ en in ‘de Politieke Kruyer’.

In de wapenen.

In September '85 vraagde en verkreeg hij van zijn kerkeraad verlof, om voor eenigen tijd uit de stad te gaan, ter vereffening van den inboedel zijner overledene moeder, en hij is in Leiden niet teruggekeerd. Van nu af is hij eenig en alleen *vrij-corporist*.

Over de zoogenaamde Exercitie-genootschappen en de burgerwapening in het algemeen behoef ik hier niet te spreken. Voor de demokratische partij was het achtste artikel van de Unie van Utrecht punt van uitgang: ‘En ten einde men ten allen tijden zal mogen geassisteerd wezen van de inwoonders van deze landen zullen de ingezetenen van elke van deze Geünieerde Provinciën, steden en platte landen, binnen den tijd van een maand na dato van deezen ten langsten, gemonsterd en opgeschreven worden, te weten die geene, die zijn tusschen agtien en de zestig jaren, om, de hoofden ende het getal van die geweeten zijnde, daarna ter eerster samenkomst van deeze Bondgenooten vorder geördonneerd te worden, als tot de meeste bescherminge ende verzeekerdheid van deze Geunieerde Landen zal bevonden worden te dienen’. Dit was, meenden velen, en ook van der Kemp, het beste middel ter beveiliging van huis en have, van echtgenoot en kinderen, van godsdienstige en burgerlijke vrijheid. De verwaarloozing van dit artikel der Unie scheen wel in veler oog de groote nationale ramp, die alle anderen in zijn schoot droeg. ‘Hoe veele dingen’, heette het[1], ‘zouden er niet gebeurd zijn, die gijl. nu niet hebt kunnen beletten! en indien het nog geschiedde, indien gijl. dit artykel, gelijk er op elk onzer de verplichtinge toe legt, in deeze benaude tijden nog, hoe eer hoe beeter werkstellig maekte, o! hoe gaauw zouden de verraders ontdekt, de eerlijke regenten bekend, en het zinkend vaderland gered zijn. Hoe gaauw zouden wij een vloot in zee, en eene Alliantie met Frankrijk en Amerika hebben, en ons wreeken op onze vijanden! Hoe gaauw zouden wij onzen zieltogenden Koophandel doen herleeven, en alle die duizenden van nijvere Ingezetenen, dewelke door deezen godlooslijk berokkenden en overlegden oorlog hunne broodwinning missen, en met vrouw en kinderen bitter gebrek lijden, wederom als voor

1 Vgl. ‘Aan het volk van Nederland’, blz. 20, 21.

eenige maanden, toen er wat te verdienen was, aan de kost helpen'. Dat v.d.K. zijne verwachtingen ook zóó hoog had gespannen, zal ik niet beweren, maar in zijne schatting en die van van de Capellen was de gewapende burgerij het noodzakelijk middel om aan het schrikbeeld van eene staande krijgsmagt te ontkomen, eene waarschuwing aan het adres van iederen vorst, die met gehuurde soldaten 's lands vrijheid en der burgeren regt zou willen belagen.

Zoo had hij dan ook een werkzaam aandeel genomen aan het vormen, tot stand brengen en onderhouden van het Genootschap van Wapenhandel te Leiden onder de Spreuk: 'Voor Vrijheid en Vaderland'. Het was hem eene groote eer het honoraire idmaatschap van die Vereeniging te ontvangen, en 'tot ergernis', zegt van Kampen[1], 'van alle bedaarde leden zijns kerkgenootschaps, en tot schande van hetzelve buiten's lands'[2], ontzag hij zich niet, 'wanneer hij 's morgens de predikbeurt had waargenomen, onmiddellijk daarop in krijgsgewaad aan het hoofd der schutterij op te trekken'. Maar van der Kemp beschouwde de weerloosheid als eene dwaling van sommige 'welmeenende' Christenen, gelijk wij reeds hoorden, en ging moedig voort op zijn militairen weg, al werd de schim van Menno Simons tegen hem opgeroepen, het onwaardig lid dergenen, die als stillen en vreedzamen in den lande moesten verkeeren[3]. Het was voor hem een gelukkige dag, toen het Genootschap op Donderdag den 31sten Julij 1783 het zeldzaam voorregt genoot van in tegenwoordigheid van van de Capellen te mogen schieten, al moest hij het aan den predikant van Eenrum, G.J.G. Bacot, overlaten, om dat hartverheffend schouwpel te bezingen en te vereeuwigen in deze 'Dichterlijke Aanspraak':

'Ziedaar dien grooten Held, die, door den dollen haat
Der dwinglandij verguisd, om zijne deugd gesmaad,
Ja uit 's Lands raad geweerd, vol moed dien hoon trotseerde;
Voor 't recht, voor 't heil des volks, voor vrijheid pal bleef staan,
Des landmans boeien brak, omkranst met laauwerblaân,
Weêr in de Staatszaal trad; en trots geweld verneerde.

1 'Vaderl. Karakterkunde', II, 2, blz. 709.
2 van Kampen denkt hier zeker aan den Brief van de Doopsgez. Gemeente te Hamburg en Altona, waarop Blaupot ten Cate wijst in zijne Geschiedenis der Doopsgez. in Holland, enz., II, 13 vv.
3 Zie 'De Schim van Menno Simons uit den dood verreezen aan Fr. Ad. van der Kemp, preeker in de Menniste Vermaaning te Leiden'.

Juich Leyden's vrije schaar, daar gij de zuil van 't Land,
Elks liefde en hoop, aan de eer des Bataviers verpand,
Uw wapenoefning thans zoo vriendlijk toe ziet wenken:
Capellen, die uw hart in de eêlste neiging sterkt,
Waardoor 't, met de achtbren moed der schuttren, tzaamenwerkt
Ten reinen doel, wiens nut geen laage twist moet krenken.
De zucht voor 's Lands behoud eischt eendragt; volg haar wet.
Zoo worde Heerszucht-, Dwang- en Oproerskop verplet'.

Waar is een mensch al niet toe in staat!

Toch scheen het, dat van der Kemp het pad der wapenen zou verlaten, waarop het hart in 'de eêlste neiging' werd versterkt. Driehonderd en elf burgers van Leiden[1] hadden in 1785 een adres ontworpen aan hun Ed. Gr. Mogenden, waarin aangedrongen werd op het spoedig openen van de Generaliteitskas, de volledige opening van de gemaakte schikkingen ter verdediging van het vaderland, het weren van onwaardige Staatsdienaren uit den Raad van State, en het uitbannen van den Hertog van Brunswijk. Zij wenschten, dat de regering der stad dit Adres zou ondersteunen, maar de Vroedschap weigerde dit bepaald, oordeelende, dat zulk eene inmenging van de burgerij noch betamelijk was op zich zelve, noch strookte met de verklaring, door de onderteekenaars afgelegd, dat zij een volkomen vertrouwen stelden in de waakzaamheid, den ijver en de vaderlijke zorg hunner Regenten. Van der Kemp, die natuurlijk de voorname hand had in dit Adres, dat in den boezem van het Exercitiegenootschap was gekweekt, werd door dit antwoord gansch verslagen. Tegelijk met Dr. Pieter van Schelle nam hij van het Genootschap afscheid en legde zijn lidmaatschap neêr. Onvermoeid, dus schreef hij, had hij jaren achtereen het welzijn van zijn vaderland behartigd en voor der ingezetenen vrijheid en regten gestreden, ook toen nog weinigen den moed hadden hem daarin openlijk te prijzen. Nu - wij kennen zijne ijdelheid en zijne zucht om, al was hij nog zulk een vurig demokraat, altijd met 'voorname lieden' voor den dag te komen - nu hadden aanzienlijke vrienden, en niet minder vermogende vijanden, meer dan eens hulde gedaan aan zijne beginselen en bedoelingen. Ook zijne tegenstanders hadden ondervonden, welk eene kracht de waarheid heeft in den mond

1 Wagenaar, XXXIV, blz. 147 vv.

der vrijheid. Nooit, gaat hij voort, en men vergelijke hierbij zijne preek over het schadelijke van eene erfelijke regering, had hij zich tegen den stadhouder verzet om hem te vernederen; nog minder - en die gedachte was zeker zeer verstandig - had hij, door het vernietigen der stadhouderlijke magt, een broozen zetel willen oprigten voor weinige zwakke Aristokraten. Hij had niet anders bedoeld dan paal en perk te zetten aan het misbruikt gezag, het heil des volks op een zekerder voet te vestigen, en het, met medewerking der waardige Regenten en in overeenstemming met de constitutie, zijne verlorene of vervreemde regten weer te geven. Maar nu hij van Leidens regenten zoo weinig medewerking ondervond, is 't hem alsof hij nutteloos is geworden. ‘Mijne betrekkingen - schreef hij - van man en vader, en hetgeen ik mij zelven ben verschuldigd, verpligten mij, om mij voortaan aan alles te onttrekken, en den kring mijner werkzaamheden[1] tot dien van mijn huisgezin en vrienden te vernaauwen’. Om deze oorzaak bedankt hij voor het honoraire lidmaatschap van het Genootschap ‘Voor Vrijheid en Vaderland’, hopende als een vergeten burger voortaan zijne dagen te slijten en bij dit ‘welbekookt besluit’ te blijven. Maar de natuur was sterker dan deze leer.

1 Tot die werkzaamheden behoorde zeker niet de uitoefening van de geneeskunde, zoo als men al ligt verwachten zou, als zij regt hadden, die hem leeraar ‘en tevens geneesheer’ noemen. Blaupot ten Cate spreekt zoo van hem (t.a.p. blz. 12), en anderen zijn hem, ook in het Biograf. Woordenboek van van der Aa, daarin gevolgd. Maar al zijn doktoren onder de Menniste leeraars niet zeldzaam, van van der Kemp blijkt mij niet, dat hij tot de zoodanigen heeft behoord. Te Groningen is hij als student in de medicijnen niet bekend geweest, en het is niet waarschijnlijk, dat de Leidsche gemeente hem tot leeraar zou hebben beroepen, indien hij geneesheer was geweest. Zij hadden daar genoeg van het verbond tusschen medicijnen en theologie (zie C. Sepp: Johannes Stinstra en zijn tijd, I, 188 vv.), en zouden zich niet ligt blootstellen aan moeijelijkheden, als daaruit in hun midden vroeger waren gerezen. En als van der Kemp met dit vak vertrouwd was geweest, zou hij er in Amerika wel een middel in hebben gezocht, om zijn inkomen, dat niet ruim was, gelijk hij zelf schreef (zie de Navorscher, 1857, blz. 17), te verbeteren; en dit heeft hij niet gedaan.
Totdat ik beter ben ingelicht, houd ik het voor eene vergissing, misschien te verklaren uit een stijlfout van den schrijver van het Vervolg op Wagenaar. Deze toch verhaalt, omtrent het zoo even door ons vermelde afscheid, dat van der Kemp van het Exercitie-genootschap nam, en de geneesheer van Schelle hem daarin was voorgegaan, en laat nu, als hij ook den brief van van der Kemp heeft meêgedeeld, hierop volgen: ‘Het spoor van dezen Arts en Leeraar (moet zijn: *en* van dezen leeraar) drukte de Heer C.P. Chastelein’. Volgens dezen tekst scheen het, alsof de geneesheer en de predikant één en dezelfde persoon was, wat de schrijver echter niet had willen zeggen.

Ik denk, dat de Leidsche gemeente met vreugde het besluit van haren leeraar zal vernomen hebben, om voortaan den kring zijner werkzaamheid te bepalen tot zijn huisgezin en zijne vrienden. Verlangend zag men uit naar het oogenblik, dat de inboedel zijner moeder vereffend zou zijn, en hij rustig den herdersstaf zou opnemen, tot nu toe maar al te dikwijls met het zwaard verwisseld. Maar het blijkt uit de notulen van den Kerkeraad, mij welwillend ter inzage gegeven, dat zijne afwezigheid maar bleef voortduren, en ofschoon hij voor zijne eigene rekening zooveel mogelijk in de vervulling der beurten voorzag, werd de kerkeraad eindelijk genoodzaakt den proponent Jan Kops in dienst te nemen; want van der Kemp kwam niet weerom, en stond te Wijk bij Duurstede aan het hoofd van een vrijcorps.

Daar ter stede waren de gemoederen, sinds September 1783, zeer onrustig en in bepaald verzet tegen de gestelde magten. Ik heb mij hier vooral laten voorlichten door een tot hiertoe minder bekend en minder gebruikt werk getiteld: ‘De Beroerten in de Vereenigde Nederlanden van den jaare 1300 tot op den tegenwoordigen tijd’, dat in tien deelen beredeneerde overzigten geeft, en in 1787 en 88 het licht zag bij P. Conradi te Amsterdam en V. van der Plaats te Harlingen. Het komt mij voor te zijn een boek van groote verdiensten, zoowel om het onpartijdig oordeel over personen en zaken als om de nauwkeurigheid der berigten. Wie de schrijver is, bleef mij onbekend. Aangaande het punt, dat ons bezig houdt, verhaalt hij het volgende.

Tot de zoogenaamde aanmatigingen van den stadhouder, die velen onbestaanbaar rekenden met het welzijn van staat of stad, behoorden ook de *Recommandatiën*, door welke Zijne Hoogheid, als zij geen regt van verkiezen of aanstellen had, den eenen of anderen persoon *aanprees*, als Haar aangenaam, eene gewoonte die op vele plaatsen de kracht en het gezag eener wettige verkiezing had gekregen. Men meende echter, en de burgers van Wijk waren voor een groot deel van deze opinie, dat dit niet alleen het gezag van den stadhouder tot eene onwettige hoogte deed klimmen, maar dat zulk eene wijze van doen ook streed met het regt der Vroedschap, en met hunne privilegiën. In eene talrijke vergadering werd een verzoekschrift ontworpen, en bij de regering ingeleverd, waarin verlangd werd, dat deze Recommandatiën eens en vooral zouden worden afgeschaft. Ook

werd er op aangedrongen, hetgeen ik er hier bij voeg om het vervolg beter te verstaan, dat leden der regering verpligt zouden zijn binnen de Vrijheid der stad hunne vaste woonplaats te houden. De Vroedschap was het op deze punten met de burgerij eens, en werd te rade den Prins van dit besluit behoorlijk kennis te geven. De voorzittende Burgemeester van Ossenberg, de oud-burgemeester du Bois en de Secretaris van Schalck vertrokken als afgevaardigden naar den Haag, terwijl al vast bepaald werd, dat de Regenten, die weigerachtig bleven om in de stad te wonen, die zij heetten te besturen, van hunnen post vervallen zouden worden verklaard. De afgevaardigden bragten dit punt ook bij den Prins ter sprake, in de hoop, dat diens invloed de heeren de Jonkheere en Curtius, die de schuldigen waren, van gedachten zou doen veranderen, maar het bleef vruchteloos. Het gevolg was, dat men in Februari 1784 eenvoudig de regeringsposten van genoemde heeren voor opengevallen verklaarde, en zonder zich verder om eenige Recommandatien of regten van den Prins te bekommeren, werden de heeren Christiaan Haantjes en Tieleman Cornelis Beckering in hunne plaats gekozen en aangesteld. Ziehier den brief, en hij is karakteristiek, waarmee den Erfstadhouder van dit bedrijf kennis werd gegeven.

‘*Doorlugtigste Hooggebooren Vorst en Heer!*

Wij hebben de eer gehad Uwe Doorlugtige Hoogheid zoo door eene Commissie als per Missive, kennis te geeven van onze Resolutiën van den 23 September, als ook van den 6 October 1783, door welke wij, op de sterkste en regtmatige klagten onzer brave Burgeren en Ingezetenen hebben bepaald, dat zodanige Regenten, welke zich met er woon mogten buiten deze stad bevinden, zooals de Heeren A. de Jonkheere en Mr. P.J. Curtius, zich alhier ter woon zouden moeten vervoegen, of verstooken zijn van hunne Raadsplaatsen. Wij verzogten met gepaste eerbied, dat uwe Doorlugtige Hoogheid hierop gunstig zoude reflectie slaan, en zoodanige Regenten, welke hieraan niet mogten voldoen, niet langer als Raden zouden worden geconstitueerd; wij hoopten, dat uwe Doorl. Hoogheid aan dit ons verzoek zoude hebben voldaan, daar deze onze Resolutie niets dan billijkheid en pligt ademde.

Dan in deze onze hoop en verwagting te leur zijnde gesteld,

hebben wij, op de nadere billijke instantie onzer Burgeren en Ingezetenen, op den 29 Oct. 1783 beslooten, aan de Heeren de Jonkheere en Curtius te doen aanschrijven, om voor primo December eerstkoomende zich met er vaste woon binnen deze stad te stabileeren, en dat bij gebreke van dien, wij zoodanige maatregelen zouden neemen, als wij tot genoegen onzer Burgerij en conservatie der rust, zouden oordeelen te behooren.

Wie, Doorlugtig Vorst! kon op zodanige billijke Resolutiën en aanschrijving anders verwagten dan dat meergemelde Heeren de Jonkheere en Curtius, zoo tot vervulling van hunnen pligt als tot voldoening aan het reikhalzend verlangen der braave Burgerij, en de conservatie der openbare rust, welke zij hebben bezwooren, zich terstond hier zouden hebben ter woon begeeven, ten minsten voor dien door ons bepaalden tijd, ruim genoeg om hunne zaaken daarna gevoeglijk te kunnen schikken. Dan wel verre van dien, hebben gemelde Heeren zich daaraan en door pretensie en niets om het lijf hebbende declaratiën en aanbiedingen onttrokken.

Daar dit gedrag zoo zeer strijdig is met den pligt van een Burger, en veel meer met dien van een braaf Regent en Burgervader, zoo zeer strijdig is met de gehoorzaamheid, aan de Resolutiën der Magistraat verschuldigd, en niet anders dan de hoogste verontwaardiging, zoo van Uwe Doorl. Hoogheid, als van ons en onze weldenkende Burgeren en Ingezetenen verdient, was het geensints te verwonderen, dat onze Burgerij door een Request, van hetwelke wij de eer hebben gehad uwe Doorl. Hoogheid een copie authentiecq toe te zenden, bij ons nader en sterker aandrong, om aan onze pligtelijke Resolutie, en aan hunne billijke verwagting ten spoedigste te voldoen.

Wij appuieerden dit hun verzoek met onze beede, dat Uw Doorl. Hoogheid, om verscheidene daarbij geadstrueerde redenen, de posten van Raden in de Vroedschap, door meergemelde Heeren de Jonkheere en Curtius bekleed, geliefde ten spoedigste vacant te verklaaren: Wij hebben daarbij onder het oog van Uwe Doorl. Hoogheid gebragt, de groote en dreigende onheilen, welke van de gramschap eener teregt vertoornde Burgerij te wagten waren; onheilen die den ondergang van de gantsche Provincie, zoo niet die van de geheele Republiek, konden naar zich sleepen. Wij verzochten tegelijk, dat Uwe Doorl. Hoogheid ons met

eenige rescriptie dien aangaande geliefde te honoreeren: gelijk Hoogstdezelve ook, op den 24 December daaraanvolgende, heeft gedaan.

Dan uit deze rescriptie hebben wij teregt moeten besluiten, dat dezelve was eene complete toestemminge van de souverainiteit onzer regeringe, om in dezen ons naar onze genoomen Resolutie te gedragen, en die door onze eigen en wettige magt, in onzen boezem berustende, te doen uitvoeren.

Immers het zoude Uwe Doorl. Hoogheid ten hoogsten beledigd zijn, indien men zoodanige explicatie aan deze rescriptie van Uwe Doorl. Hoogheid weigerde; dewijl men dan zoude moeten besluiten, dat Uwe Doorl. Hoogheid het voor zig te laag of te gering agtede, om zich, hetzij als gezag voerende, hetzij als raadgevende, in te laaten met de duurste belangens en verzoeken van eene gantsche stedelijke Regering, stem hebbende in Staat; en tegelijk dat Uwe Doorl. Hoogheid, door het declineeren van een pligtmaatig en op alle gronden van billijkheid en regt steunend verzoek der Burgeren, eenige aanleiding en aanprikkeling zouden willen geven tot landverdervende onheilen, welke van de woede eener getergde Burgerij te dugten zijn; onheilen, die voor ruim dertig jaaren onze geheele Republiek jammerlijk geschud, en op den oever van derzelver ondergang gebragt hebben.

Daar wij nu de gramschap der andere goede en stille Burgerij, door het uitgerekt dilay van hun pligtelijk en eerbiedig aan ons gedaan verzoek, van dag tot dag zagen toeneemen, en op het poinct van door eene langere vertraging in de schrikkelijkste woede uit te bersten, hebben wij het van onzen onvermijdelijken pligt geoordeeld, geen oogenblik langer met het toestaan van hun, te meermalen en gedurig herhaald verzoek (waarvan de copie Authentiecq hier nevensgaande, ten bewijze verstrekt) in deze te moeten aarselen, en niets te moeten spaaren, wat tot behoudenis dier rust. welke wij zoo plegtig en duur hebben bezworen, als ook tot handhaving van ons wettig gezag kon verstrekken.

Waarom wij, op den 4 Febr. jongstleden, hebben besloten, een gunstig appoinctement te verleenen op de meergemelde Requeste onzer Burgeren en Ingezetenen, en diensvolgens de Raadplaatsen van de opgemelde Heeren A. de Jonkheere en Mr. P.J. Curtius, vermits hunne disobedientie aan een wettig genomen Magistraats-Resolutie, en hunne veragting van het

allerbillijkst en pligtmatig verzoek dier Burgeren, welker Representanten zij zijn, vacant te verklaaren.

Edoch, daar het allergevaarlijkst is, vooral in deze conjuncture van tijden, dat de bedieningen van Politie en Justitie, door vacatures in de Magistraatsposten, zouden worden verhinderd of vertraagd, hebben wij, op een Request onzer Burgeren, van hetwelk wij de eer hebben een Copie authentiecq aan Uwe Doorl. Hoogheid toe te zenden, den volgenden dag beslooten, *de openstaande Raadsplaatsen, volgens onze wettige Magt, en Conform het Regerings-Reglement dezer Provincie, te vervullen met de persoonen van Christiaan Haantjens en Tieleman Cornelis Beckering*.

Wij hebben geoordeeld, Uwe Doorl. Hoogheid hiervan kennis te moeten geven, en wij twijfelen niet of Hoogstdezelve zal deze onze pogingen, aangewend tot behoud en conservatie van de rust dezer stad, het welzijn en het belang der Burgeren en het wettig gezag der Regering, billijken. In welk vertrouwen wij enz.'

De zaak werd intusschen nog ingewikkelder, toen bij de eerstvolgende verandering der Vroedschap de Heeren Haantjens en Beckering, ondanks het protest van den Prins, tot burgemeesters werden gekozen. In deze hoedanigheid toch vertrok eerstgenoemde in October '84 naar Utrecht, om als afgevaardigde van Wijk, de vergadering der Staten bij te wonen. Maar toen hij den provincialen eed moest afleggen en de handhaving bezweren van het Regeringsreglement van 1674, verklaarde hij dat alleen te willen doen, 'voor zooverre hetzelve instemde met alle de privilegiën, handvesten en geregtigheden van den Lande van Utrecht en de drie Leden van dien, als ook met de oude, wettige, wel hergebragte Costumen'. Ik kan hier den twist niet volgen, die de vrucht was van deze stoute taal. Als Haantjens niet werd toegelaten op zulk een eed, werd weldra in lange betoogen bewezen, hetgeen trouwens niet moeijelijk viel, dat de groote magt, die Oranje uitoefende, in strijd was met de privilegiën, handvesten en costumen van vroegere dagen. Maar de Staten van Utrecht beweerden met niet minder regt dat, wat de Prins bezat, hem en den zijnen in 1674 en 1747 langs wettigen weg was geschonken, en dat het niet aanging, willekeurig en op eigen hand deze verkregene regten te besnoeijen. De korte inhoud van alle schrifturen over deze zaak komt hierop neêr, en het geheele beloop van de demokratische beweging in

haar regt en onregt ligt daarin voor onze oogen, gelijk wij reeds meer dan eens hebben kunnen opmerken.

En wie had in deze Adressen en Vertoogen, door de Regering van Wijk aan den Prins en de Staten van Utrecht gezonden, naar het algemeen gevoelen, de groote hand? Niemand anders dan P. Chastelein, Schout van Leiderdorp en Sekretaris van de Leidsche Universiteit, met zijn vriend van der Kemp. Zoo ontrouw was de laatste geworden aan zijn ‘welbekookt besluit’ om zich uit het openbare leven terug te trekken, dat hij in Wijk het bevel voerde over een vaandel schutters, en zoo diep stak hij in de zaken der regering, dat er uit Utrecht eene kommissie te Wijk verscheen, om van wege de Staten der provincie onderzoek te doen ook naar hem, als een der aanvoerders van het verzet, waarin men te Wijk met klimmende hardnekkigheid volhield. Men ontsloeg er zich, bij meerderheid van stemmen, van den eed op het stedelijk Reglement en stelde een nieuw vast, zoodat Wijk voortaan eene constitutie hebben zou op haar eigen hand, en zich opwerkte tot de hoogte van eene ‘ééne en ondeelbare Republiek’. Het gezond verstand begon hoe langer hoe meer te verslijten, en in welke kringen van der Kemp zich nu bewoog, blijkt het best uit de Aanspraak, waarmeê Burger Schilge de nieuwe Constitutie in de Groote kerk heeft ingewijd. Zij luidt aldus:

Brave Mede-Burgers!

‘Eindelijk is dan het lang gewenschte oogenblik gekomen, dat wij kunnen gezegd worden, onder de vrije Lieden eene plaats te verdienen. Te voren waren wij in schijn vrij, maar in de daad kruipende slaven, dies te meer te beklagen, daar wij waanden niets te behoeven, indien wij slechts met eene gematigde gestrengheid beheerscht werden.

‘Het heugt u nog, Wijksche Burgers! dat de kinderen wegliepen voor sommige Regenten, - dat bejaarden terugkeerden, en eenen anderen weg insloegen, om den vernederenden blik van eenen trotschen Aristocratischen Stadhouderlijken afhangeling te ontwijken. Dat juk hebt gij met uwe harde vuisten verbrijzelt, en - die onwaardigen zijn uw gezigt ontvlooden, en door geene even veragtelijke, even trotsche Aristocraaten, die den Stadhouder tevens met het volk zouden wenschen te vernederen, om alles te kunnen inzwelgen, Gode zij lof! vervangen. Neen, Burgers! uwe tegenwoordige Repraesentanten

zijn, voor het grootste deel, waardige Lieden - Mannen van eer en deugd - tot eerbiedige hoogagting, tot uwe gloeijende dankbaarheid, tot de dankbaarheid uwer kinderen geregtigd.

‘Uwe Repraesentanten, Wijksche Burgers! hebben u opgeroepen, om uwe bezwaren tegens het schandelijk Regeringsreglement van 1674 in te brengen. - Uwe Repraesentanten hebben de consideratiën van Geconstitueerden en Gecommiteerden, met uw onbepaald vertrouwen versierd, door u tot het in orde brengen en het uit den weg ruimen der bezwaren gevolmagtigd, ingenomen; de poincten, het domesticq bestuur dezer stad betreffende, namelijk het 3de en 4de Hoofdstuk over den Raad en het Collegie van Gecommitteerden uit de Burgerij vastgesteld, overeenkomstig met uwe begeerten ons van alles opening gegeven, en ons in staat gesteld ons jegens u, onze Committenten, van onzen pligt te konnen kwijten.

‘'t Is nu onze pligt, Wijksche Burgers! om op dien voet voort te gaan, als wij hebben begonnen. Wij hebben, het is waar, den eersten steen gelegd, op welken het gebouw der Burgerlijke Vrijheid van deze Provintie, van deze Republiek, zal moeten opgetrokken worden; maar er blijft nog veel overig. Met stil te staan zouden wij eerlang agter uit deinzen - eerlang de klem uit de hand verliezen - eerlang door dien zelfden dodelijken slaap, welke ons haast voor altoos in de armen eens willekeurigen monarchalen Stadhouders zoude hebben doen nederstorten - worden overrompeld. Wij moeten voortgaan, brave, moedige Medeburgers! wij moeten - ja ik durve zeggen, wij zullen ons best doen, om kundiger te worden, - ons best doen onze kinderen in hunne Regten en Pligten beter te onderwijzen, ons best doen om den edelen Wapenhandel meer en meer tot volkomenheid te brengen, ten einde in staat te zijn, om onze vrijheid, onze regten en bezittingen, onze Vrouwen en Kinderen, des noods met de wapenen tegen elk en een iegelijk te verdedigen. Ja, wij moeten, wij zullen ons best doen, om onze kostwinningen te verbeteren, om het gevoel van onze waardigheid als menschen, als vrije Lieden, door onze onafhankelijkheid van anderen niet te verdooven, niet uit te blusschen. Mede-Burgers! viert jaarlijks dezen heugelijken dag - dult nimmer den minsten inbreuk op deze nu vastgestelde wet! - en God zal met ons zijn en blijven.’

Tot zooverre Burger Schilge. Niets is merkwaardiger dan

het zelfbehagen, waarmeê de stad Wijk zich zelve ontsloeg van den eed der getrouwheid aan reglementen, die haar niet langer behaagden, en het vertrouwen op het voortdurend bestaan van deze nieuwe Republiek. Des avonds was de vergaderplaats van het Burgergenootschap, tot zinspreuk voerende:

> ‘Van Kluisters wars, van Slavernij;
> De Zinspreuk is hier, Dood of Vrij!’

zeer fraai verlicht, en van der Kemp zal wel niet ontbroken hebben op de vrolijke bijeenkomst, die, naar luid der historie, door de meerderheid der regenten met hare tegenwoordigheid werd vereerd. Sic itur ad astra. Men kan zijne oogen naauwelijks gelooven, als men leest, dat men van het nieuwe Reglement een gedrukt exemplaar toezond aan den Prins, en dezen per brief verzocht, zich voortaan, wat Wijk betrof, aan deze nieuwe Constitutie te houden. Maar wat durfde men niet in een tijd, toen de Franeker Staten[1], roemrijker gedachtenis, eigenmagtig het regiment van den Kolonel van Plettenberg buiten soldij stelden, en daarvan schriftelijk aan den Prins, als Kapitein-Generaal, berigt gaven, ‘ten einde - schreven zij - Uwe Hoogheid zich daarna kan gedraagen en in 't vervolg het bovengen. Regiment niet meer als Militairen gebruike of laete gebruiken’. Zulke mannen, die aan den Prins durfden schrijven: ‘wij verwagten dan dat U Hoogh. zich voortaan stiptelijk zal gedraagen na de ordres, door ons gegeeven wordende, en geene andere, als door de Staaten van Friesland gegeeven, te respecteeren, bij poene van onze nadere dispositie’, waren veler ideaal, en ook de mannen van Wijk gingen in dit spoor. Misschien vonden zij het nog wel vreemd, dat de Prins hunne handelwijze euvel opnam, en in een brief aan de Staten van Utrecht zijn ongenoegen over zulk een inbreuk op zijne regten te kennen gaf, en van de soevereiniteit van Wijk bij Duurstede niets scheen te willen begrijpen.

De Staten van Utrecht begrepen er echter evenmin iets van, en de afgevaardigden van genoemde stad bleven voortdurend uit de vergadering van dit ligchaam geweerd. De verbittering nam te Wijk met iederen dag toe, maar ook de vrees, dat de Staten, om hun gezag te handhaven, tot krachtiger maatregelen zouden overgaan. Het Genootschap van Wapenhandel vroeg, in geval

1 De Franeker Staten behaalden hun roem in 1787.

van nood, om den bijstand van de goedgezinden te Utrecht, en toen dit beroep vruchteloos bleek te zijn, droeg het zijne belangen op aan de Vergadering van gewapende Burgergenootschappen, die te Leiden werd gehouden; intusschen nam men alvast eene proeve, hoe spoedig en met welk succes men het land rondom de stad onder water zou kunnen zetten. Een rondgaande brief aan de zoogenaamde Bondgenooten, gedagteekend van Wijk, op den 14^{den} October 1785, deed eindelijk de maat overloopen, en drong de Staten van Utrecht tot ernstiger stappen. Op die wijze, nl. door het inroepen van gewapende hulp van buiten, oordeelde de Ridderschap, werden de Staten der provincie openlijk aangerand, de openbare rust werd bedreigd, en dat wel vooral door vreemdelingen, waarmeê, al werd hij nog niet genoemd, ook van der Kemp werd bedoeld. De Procureur-Generaal maakte zich gereed de aanleggers. en drijvers geregtelijk te vervolgen en het regt van den Lande te handhaven. Toch verliepen er nog weken, eer het zoover kwam. Men was bang voor geweld, en teregt; ook waren de Wijksche Regenten niet ongenegen te luisteren naar het voorstel, hun in het laatst van 1786 door de Staten van Groningen en die van Holland en West-Friesland gedaan, om zoo mogelijk eene verzoening toe stand te brengen. Maar dit laatste leidde tot niets, en zoo begon het er in Wijk, onder leiding van van der Kemp, hoe langer hoe krijgszuchtiger uit te zien. Want deze stond, van top tot teen gewapend, gereed om overal voor de bedreigde vrijheid in de bres te springen, en met de trompet aan den mond, alarm te blazen bij het minste onraad. Niets was hem welkomer dan de brief, waarbij de Geconstitueerden uit de burgerij van Heusden hem in dezen tijd bekend maakten met hetgeen zij hadden gedaan om hunne stedelijke regten te heroveren. Als lid van het Genootschap ter wapenhandel in die stad, had hij op Heusden eene bijzondere betrekking, en het duurde niet lang, of men kon in de ‘Leydsche Courant’ (van 1 Jan. 1787) lezen, hoe hij zelf derwaarts getogen, in opgewonden taal de Heusdenaren had aangezet, om op den ingeslagen weg te volharden, en het voorbeeld van Wijk bij Duurstede te volgen. ‘Juicht’ - zoo klonk het uit zijn mond - ‘juicht, Heusdenaren! juist over het opdaegende tijdstip, in 't welk gij dit zo vernederende juk voor altoos zult verbreken, verbrijzelen! zo verbrijzelen, Heusdenaaren! dat ook op geen uwer kinderen schouderen eenig speur van dit, om u

te bedriegen, met fluweel bekleedde juk, overblijve; dat ook de gedachtenis zelfs van dit, door onwaardige Belgen bezongen juk, in de vergetelheid worde verlooren.' Vloeijend was dit zeker niet, maar gloeijend heet de Aanspraak in het Vervolg op Wagenaar, en zij zette de Heusdenaren in vuur en vlam. Hun regt, dus hoorden zij zich toeroepen, hun regt was boven allen twijfel verheven. Zij waren menschen; zij waren leden van een vrij Gemeenebest, waar eene volkomene gelijkheid van regten en belangen, 'indien al niet van rangen', moest bestaan. Of zou men hen willen dwingen *onderdanen* te zijn, en dat ten dage, dat 'de leer van 's volks Alvermogen' zoo algemeen en zoo teregt werd gehuldigd, en de waarheid begon door te breken, dat ieder stad in eigen kring haar eigene meesteres moest zijn? Indien hunne privilegiën eens verloren gingen, het was nu de tijd zich als vrije lieden te doen gelden, de tijd om hunne regten te verzekeren aan hunne kinderen, nu of nooit! En wat zou hen verhinderen? Hier waren geen Geldersche of Amersfoortsche Staten te vreezen. Holland kende beter de belangen en de regten van vrije ingezetenen; Holland zou hen eerbiedigen en onderschragen, gelijk het Utrecht onderstand had verleend. Indien zij maar bedachten, dat Holland's Palinuren niet voor alles konden zorgen, en niet alles wat oneffen was, glad konden maken. Zij moesten zelve hunne stem verheffen en de handen aan het werk slaan. Dan zouden, ook op den wenk van Holland's vaderen, hunne medeburgers uit andere steden toesnellen tot hunne hulp ja 'vliegen tot het herstel hunner bezwaaren', en het roemrijk werk voltooijen, door die van Heusden begonnen. Die dag zou gezegend mogen heeten; het zou jaarlijks een dag van vreugde moeten zijn, een dag van dankzegging aan den God van Nederland voor hen en voor hunne kinderen, die in hunne vroege jeugd reeds moesten leeren de namen te stamelen van die leden van Holland's vergadering, die het eerst zich hadden beijverd om Heusden's stem te laten gelden en aan Heusden's eischen te voldoen. 'Heusdenaaren! - heet het - wees voor Holland, hetgeen Wijk was voor het Sticht; verdient aller braaven goedkeuring, of wagt derzelver medelijdend beklag'[1].

Maar van der Kemp moest spoedig weer naar Wijk terug, waar hij handen vol werk had. Behalve andere maatregelen

1 Zie ook de N. Nederl. Jaarb., 1787, blz. 103 vv.

van tegenweer, werd men te rade een corps groene jagers op te rigten; waarom zou eene Republiek geen regt hebben krijgsvolk aan te werven? De Heer F.A. van der Kemp werd aangesteld tot Kapitein, en zijn vriend C.P. Chastelein tot luitenant van het legioen dat tot zinspreuk had: ‘Pro Pace et Bello’. Ieder was in de weer; ‘Burgemeesters en Regeerders’ vonden goed en verstonden, dat ieder, die in Wijk zou komen om hulp te bieden in de ure des gevaars, begiftigd zou worden met het gewone burgerregt, voorzien zou worden van logement en voeding, en bovendien, als hij het verlangde, tien stuivers daags genieten zou. En kwam het tot een strijd voor haardsteden en altaren, dan zouden de gekwetsten, en de weduwen en weezen der gesneuvelden behoorlijk onderhouden worden. De houding echter van de Staten tegenover dat nieuwe Jagerscorps, dat in zijne groene montering zoo plotseling voor hunne oogen oprees, was minder vriendelijk, en donkere wolken begonnen zich zamen te trekken boven het hoofd van zijn kapitein. Eene proklamatie van hunnentwege deed den volke kond, dat dit zoogenaamd gelegaliseerd Provinciaal corps groene jagers ‘dat zijn eigendunkelijk veldteeken door de provincie droeg’, geen regt had van bestaan, en dat alle officieren en Justicieren van den Lande en Utrecht gelast waren hierop acht te slaan, en tegen hen, naar de wetten des lands, te procederen. Maar in Wijk was men voor geen klein gerucht vervaard, en de groene jagers waren vol moed, met hun braven kapitein aan het hoofd. Op Zondag 22 Julij, na de openbare godsdienstoefening, werd het corps bij trommelslag op de Markt bijeengeroepen, om te hooren, dat de Staten het op hunne vernietiging hadden aanlegd. Toen nam hun kapitein het woord, en vroeg aan de leden, hoofd voor hoofd, of zij genegen waren onder hunne bevelhebbers te blijven dienen. En als ieder hierop toestemmend antwoordde, werd er besloten aan de regering te verzoeken, dat het haar behagen mogt, dit corps stedelijk te legaliseren. 's Anderen daags vergaderde men ten tweeden male op de Markt. De Vroedschap, vooraf reeds bijeengekomen, verscheen voor het front, en de Majoor de Nijs las den eed voor, waarbij ieder jager zich verbond Magistraat en Burgerij krachtdadig te helpen in het beschermen en handhaven van de privilegiën en regten. Toen voerde van der Kemp nog eens het woord, om den eed, dien men had afgelegd, te verklaren. Misschien was het beter geweest, als die uitlegging

vooraf was gegaan; het was natuurlijker, zou men zeggen. Maar bij het algemeen Hoezee! was er op de markt te Wijk voor zulke bedenkingen tijd noch plaats. De zinspreuk was hier: ‘Dood of Vrij!’

Toch waren de dagen van het Jagerscorps reeds geteld, en het einde zou het werk niet kroonen. Het was den 6^{den} Julij 1787 dat er een expresse verscheen aan de Veldpoort, met een brief aan den kommandant de Nijs, die, door dezen in ontvangst genomen, niets minder bleek te zijn dan een patent van Z.H. den Prins, met attache van de Staten (in dezen tijd naar Amersfoort verhuisd) om den kolonel van Quadt met zijne manschappen binnen de stad in garnizoen te ontvangen. De schrik sloeg in een oogenblik de Regering om het hart. Al stribbelde de Nijs nog tegen, al kwamen de Wijksche en de Auxiliaire manschappen met alle officieren en in volle wapenrusting op de loopplaats voor het raadhuis, om kloekmoedig naar hunne posten te trekken, eer de vijftien minuten om waren, tot beraad vergund, was het besluit reeds genomen om de poort te openen. Dezelfde burger, die de nieuwe constitutie in de Groote kerk had ingewijd, moest helaas den 12^{den} Julij schrijven: ‘deze resolutie den volke bekend wordende, wierd door het grootste gedeelte dezelve met veragting en ontroering vernomen’. De ontroering had echter den boventoon, want zij wierpen geweer en wapenen van zich, ‘om zich met agterlating van alles zo veel mogelijk door de vlugt te sauveren’. Van der Kemp, nu als de kapitein der groene jagers bekend, die als kaf voor den wind verstoven, was echter niet zoo gelukkig. Terwijl sommige leden der regering in Utrecht eene schuilplaats vonden, werd hij en de Nijs in bewaring gezet. Vier dagen daarna werd hij in den nacht, onder het geleide van eenige dragonders, in een koets met vier paarden naar Amersfoort overgebragt. Daar bleef hij een gevangen man, totdat de Staten naar Utrecht wederkeerden, en hij op Hazenberg in bewaring werd gezet. Den 17^{den} November 1787 schreef hij aan zijn kerkeraad om een eervol ontslag, dat hem verleend werd met de gunstigste bepalingen voor zijne vrouw, wat het traktement betrof, en den 6^{den} Febr. van het volgende jaar mogt hij daarvoor dank zeggen uit Antwerpen. In het begin toch van dat jaar was hij onder borgtogt ontslagen, een borgtogt ten bedrage van niet minder dan ƒ 49,000, voor hem door zijn vriend de Nijs gestort. Waarlijk! het hart van deze mannen was in die dagen beter dan hun hoofd; de brieven door van der Kemp uit zijne gevan-

genis geschreven, getuigen er van, zoo goed als deze edele daad van zijn trouwen vriend.

Maar al was de kerker voor hem geopend, het vaderland was voor hem gesloten. Een tweede voorwaarde toch, waaronder hij werd vrijgesteld, was deze, dat hij zoo spoedig mogelijk het grondgebied van Stad en Provincie zou verlaten, en waar zou hij henengaan, nu bij den omkeer van zaken het voor hem nergens veilig was, zelfs niet bij ‘Holland's Palinuren’? Reeds lang was hij natuurlijk het voorwerp geweest van veler haat. In straatliederen en chansons werd hij gehekeld en door het slijk gesleurd. Daar was een Fransch liedje in omloop, getiteld: *Chanson nouvelle sur l'air: Changez moi cette tête*, dat van der Kemp gold en Theodorus van Brussel, den redakteur van de Diemer Courant, en waarin het van den eerstgenoemde heet:

‘Paillasse Evangélique,
Prédicant fanatique,
D'une odieuse clique
L'Apôtre ou le soldat:
Laisse là, vil bravache,
Ta diable de rondache,
Et ta sale moustache,
Et reprend ton rabat.
Qu'on me change sa tête,
Son inconstant tête,
Qu'on me change sa tête
Tête d'un apostat’.

en bij dit laatste woord wordt aangeteekend: ‘De Reformé il s'est fait Mennonite, il était d'abord entré dans la carrière des armes’[1].

Ook in de landstaal ontbrak het niet aan rijmpjes op den gevallen patriot, waarvan ik er echter geen enkel heb kunnen vinden. Maar wel blijkt uit eene Resolutie van den Raad der stad Middelburg, d.d. 18 Augustus 1787, dat er een request was ingekomen van Doctor Joannes Theodorus van der Kemp, ‘zig ten sterksten beklagende over de verdenking, waarin hij bij verschillende Ingezetenen dezer stad gebragt was, alsof hij de zoogenaamde Patriottische Sentimenten was toegedaan, en welke verdenking door een in gebruik zijnde straatlied, waarin

1 Zie ‘de Navorscher’, 1856, blz. 269. Ook hij schijnt voor de verzoeking van een knevel bezweken te zijn.

men den naam van zekeren van der Kemp, Menist Predikant te Leiden, zeer ongelukkig, en ten onregte op hem toepast, niet weinig wierd gefoveerd, en nog onlangs de verregaandste beleedigingen aan zijn huis had ten gevolge gehad, waardoor deszelfs inwooning alhier zeer onveilig en ondraagelijk geworden was.' Gelukkig werd tot zijne geruststelling en beveiliging besloten hem de officiëele verzekering te geven, dat hij, naar het gevoelen van den Raad, gehoorzaam was aan de regering, verkleefd aan de Constitutie en een burger ten volle waardig 'een geruste inwooning binnen deze stad en de protectie van Hun Edele Achtbaare'.

Maar voor François Adriaan van der Kemp had niemand een beschermend woord, tenzij de Memorie wordt uitgezonderd, door de Heeren J. van Lith de Jeude Jr., B.F. van Liebeherr, Nicol. Ravee en J.H. van der Sluis, namens de algemeene vergadering van officieren der Utrechtsche schutterij aan de Vroedschap aangeboden, en waarbij men in verzet kwam tegen zijne gevangenneming en de wijze, waarop hij in Amersfoort werd behandeld[1]. Overigens waren nu alle handen tegen hem. Toen hij in Amersfoort in den morgen aankwam, werd hij door het werkvolk, dat naar huis ging om te eten, met bedreigingen en vervloekingen ontvangen, en kon de woede van het gemeen alleen in toom gehouden worden door eene sterke wacht. Jaren lang bleef hij onder zekeren ban, en kwam men er niet toe te erkennen, dat hij toch het goede had gewild, al had hij zich zoo bitter bedrogen in den weg, en dat hij, wat men ook van hem mogt zeggen, nooit zich zelven had gezocht. Misschien was het onder deze pressie, bij den ongunstigen klank dien van der Kemp's naam zoo lang in ons vaderland hield, dat Westerbaen, in zijne Lofrede op Joannes Lublink, den Jongen, in Felix Meritis uitgesproken, naliet te vermelden, dat Lublink indertijd de *Lofrede* had vertaald, door van der Kemp op George Washington gehouden. Toch werden er in dienzelfden tijd (1817) gevonden, die, al durfden zij er hun naam niet onder zetten, hem hoog verhieven, ja, niet aarzelden hem te prijzen als 'den voorstander van vrijheid in den godsdienst, en den fnuiker van alle menschelijk gezach in zake deszelven - den ijveraar voor de vrijheid in den burgerstaat, en den erfvijand van den schen-

1 Deze 'Memorie van Consideratiën', enz. werd te Utrecht uitgegeven bij J. van Driel, in 1787.

ner dier panden - den wreker van belaagden godsdienst - den verdediger van vervolgde deugd - den handhaver van verdrukte onschuld'[1].

Maar zulke stemmen waren zeldzaam, en in 1787 onmogelijk. Hem restte niet anders dan den grond vaarwel te zeggen, dien hij vurig had liefgehad. Weldra was hij op weg naar Noord-Amerika, om daar het land te bouwen in Utica, de geschiedenis te beoefenen, en van veel, waarmeê hij vroeger had gedweept, teruggekomen, langzamerhand de wetenschap op te doen, dat zijn oude vaderland meer te danken had aan de verstandige regering van Koning Willem I, dan aan alle patriotten van 1787[2], gelijk hij in November 1828 aan zijn ouden vriend Pieter Vreede schreef. God spare het leve van dien Koning, laat de oude Patriot er volgen, 'en geve, dat zijn opvolger zijne voetstappen moge drukken. Kon ik hem zien, ik zou grootsch zijn hem van mijne diep verschuldigde hoogachting te verzekeren'. Zoo was ook hij bekeerd, die eenmaal in dat tijdperk van 'ziedende driften en van blinde partijschap' zulk een voorname rol had gespeeld. Maar dit gedeelte van zijn leven, hoe leerzaam het ook zij, ligt buiten mijn tegenwoordig bestek; het is mij niet te doen om den bekeerden demokraat. Wat hij op zijne hofstede *Oldenbarneveld* heeft gedacht en gedaan, is buitendien door den Hoogleeraar Vreede herinnerd en op zijne waarde geschat. Dit eene is zeker, en ik mag niet nalaten er op te wijzen, dat er geen zweem van bitterheid bij hem is op te merken, om hetgeen hij van zijne tegenstanders ondervond. Zijn hart is tevreden, als hij zijn vaderland gelukkig ziet, en dat is hem tot groote eer. Het is een bewijs te meer, dat het hem ook in de dagen toen hij onverstandig ijverde voor de souvereiniteit van het volk, en huishield als een echt demokraat, om niets anders te doen is geweest dan om het heil van het lieve vaderland!

Den 8sten September 1829 ging hij in tot zijne rust[3]; tot zijn

1 In de Voorrede voor de vertaling van van der Kemps Redevoering ter gedachtenis van onze verlossing in 1813, waarvan ik den titel hieronder opgeef.

2 In het reeds vroeger aangehaalde stuk van Prof. Vreede: 'Iets betreffende François Adriaan van der Kemp'. Ook in 'de Navorscher' van 1857 vindt men op blz. 117 een fragment van een brief, dd. 20 Febr. 1816.

3 In de 'Algemeene Konst- en Letterbode' van 6 Nov. 1829 werd een berigt van zijn overlijden geplaatst, en hem de eer gegeven, die hem toekwam, dat nooit het eigenbelang, maar altijd het welzijn van het vaderland de drijfveer zijner daden was geweest.

laatsten ademtogt klopte zijn hart voor den grond, waar zijn wieg had gestaan, maar zijn graf niet mogt zijn. Hij zag dat vaderland vallen en weêr opstaan, en dat het in den staat zijner wedergeboorte geen gemeenebest meer was, aanschouwde hij met eene matige droefheid. Daar ging een oordeel over den weg, dien hij zelf eenmaal zoo vurig had aangeprezen als den waren weg tot herstel. Zijne oogen waren helder genoeg geworden om het te zien, en zijn eerlijkheid en rondborstigheid aarzelden geen oogenblik het te erkennen. Ziehier de gulden woorden, waarin hij dat verleden beschreef en waarmeê ik deze schets besluit[1]: 'Veel kwaads bestond er ongetwijfeld, vele bezwaren moesten worden uit den weg geruimd, opdat niet de vrijheid van dat land een enkele klank zoude worden. De bekommeringen van vele verstandige en deugdzame vaderlanders werden ongetwijfeld vermeerderd, en hunne begrippen gevormd naar gebeurtenissen, die in andere landen, onder dezelfde omstandigheden, waren voorgevallen. Eene verdere vergrooting aan de *Uitvoerende magt* toe te staan, konden zij niet anders beschouwen dan als ware dit eene *onbeperkte magt* te schenken, en als zoodanig toe te stemmen in de vernietiging hunner republiek; terwijl het van den anderen kant niet minder natuurlijk was, dat de *Uitvoerende magt* geloofde, dat men niets *minder* dan eene oligarchie, of eene zuivere democratie bedoelde. Indien een wèl opgewogen bestuur in dat gevaarvolle tijdstip had kunnen verkregen worden (indien de stadhouder zelfs met grootere voorregten en magt, maar duidelijk omschreven, ware beschonken geweest, en de regten en privilegiën van de ridderschap, van de burgers en inwoners in het algemeen, door eene wijze vertegenwoordiging waren verzekerd geworden), zoo zouden de binnenlandsche onlusten van 1787 zegeningen voor het land geworden zijn. Maar de Lolme's geschrift was toen weinig bekend, en John Adams had zijne verdediging nog niet in 't licht gegeven. Laat ons liever zeggen, het behaagde den Almagtigen Bestuurder menschelijke wijsheid in dwaasheid te verkeeren. Dat land moest getuchtigd, als door het vuur behouden worden. Men kan niet ontkennen, dat de

1 Zie 'An Oration, delivered on the 11th of March, 1814, at the Presbyterian Church in the village of Utica, commemorative of the glorious event of the Emancipation of the Dutch from French Tiranny, bij F.A. van der Kemp'. Ik heb de vertaling gebruikt, die in 1816 te Amsterdam is uitgegeven. Zie aldaar blz. 53 vv.

Hollanders reeds voorlang geheel waren afgeweken van het pad hunner voorouders; onmetelijke rijkdom en deszelfs medgezellen, ijdelheid en weelde, hadden tot in het binnenste toe veler harten met een doodelijk vergift besmet.

'Die vurige liefde voor het algemeene welzijn had haren invloed op de menigte verloren; bijzonder belang had hare plaats ingenomen, terwijl de dorst naar gezag, ongeregelde eerzucht in bijzondere personen van allen rang, en wederzijdsche, diep gewortelde naijver de Staatskwaal ongeneesbaar maakten, blijkbaar de geheele te onderbrenging van alle partijen ten gevolge hadden, en haar tot de voetbank van eenen eenigen maakten. Vreemdelingen voedden en stookten deze oneenigheden aan; en toen eindelijk het zwaard getrokken was, werden de patriotten door hunne Fransche vrienden aan het Kabinet van St. James en van Berlijn verraden, en werd Prins Willem de vijfde, na zijne terugkomst in zijne residentie, door het Hof van Versailles dat geen kwaad in den zin had, naar gewoonte verwelkomd! God verhoede, dat ik wenschen zou oude wonden te openen! mogen zij genezen, en derzelver nagedachtenis zoo zeer uit het geheugen der nakomelingschap zijn uitgewischt, dat zij den Hollanders *alleen* dienen tot baken, ter vermijding der banken, waarop hunne vaders schipbreuk leden.'

Utrecht.

J. HARTOG.

Aanteekening.

Als proeve van de wijze, waarop van der Kemp de taal van zijn tweede vaderland schreef, sta hier het gedeelte van zijne 'Oration', dat ik uit de Nederduitsche vertaling overnam; de kenners mogen uitmaken, hoe ver hij het in het Engelsch had gebragt: 'Many wrongs, no doubt existed, many grievances required redress, to prevent the liberty of that land from becoming a mere sound. The apprehensions, no doubt, of many wise and virtuous patriots were heightened, and their opinions formed, by events that had taken place in other nations under similar circumstances. To allow any further aggrandisement to the Executive, they could not but consider as yielding to it *unlimited power*, and consenting to the annihilation of their republic; while on the other hand it was not less natural for the Executive to suspect, that nothing *less* than an oligarchy or pure democracy, was aimed at. 'If a well balanced government could have been adopted at that critical period (had the Stadtholder been decorated with even more illustrious prerogatives and powers, yet duly circumscribed, had the rights and privileges of the Equestrian order, of the citizens and inhabitants at large, been secured by a

wise representation), the intestine broils of 1787, would have terminated in blessings to the country.

But De Lolme was then little known - John Adam's defence was not yet published. Let us rather say it pleased the Almighty ruler to turn human wisdom into folly. That country was to be chastised, was te be saved as through fire. It cannot be denied, that the Dutch had long since strangely deviated from the path of their ancestors: immense riches, and their concomitants, idleness and luxury, had tainted to the core the hearts of many with a deadly poison.

That ardent love for the public weal had lost its influence on the multitude; private interest had occupied its place, while the love of power, inordinate ambition in individuals of every rank, and mutual, deep rooted jealousies, rendered the political disease incurable, and eventually produced the final overthrow of all parties, and brought them to the footstool of one. Foreigners fomented and inflamed these dissentions; and when, at last, the sword was drawn, the patriots were, by their French friends, betrayed to the cabinet of St. James and Berlin, and Prince William V was complimented, as usual, after his return to his residence, by the court of Versailles, which meant no harm! God forbid, that I should wish to open ancient wounds! be they healed, and their remembrance so far erased from the memory of posterity, that they may *only* serve the Dutch as beacons, to avoid the shoals on which their fathers were shipwrecked.'

Bij het graf van twee dichters. - Père La Chaise en Roozendaal. -

Ik noodig u uit, lieve lezer, mij voor eenige oogenblikken slechts in gedachten te vergezellen naar de uitgestrekte doodenstad, wier somber zwijgen en plechtige rust zoo grillig afsteekt bij 't koortsachtig drijven en jagen, het vroolijk gedruisch, het verbijsterend gewemel der groote metropool. Wij volgen de lange, rechte, elkander in alle richtingen snijdende, met hobbelige keien geplaveide straten. Ter weêrszijden verheffen zich in onafzienbare rijen de huizen der dooden, weidsche, deftige woningen, het aristokratisch kwartier van den dood. Daarachter ligt een doolhof van stegen en sloppen en bochtige gangen, de rustplaats van den burgerstand. De monumenten zijn er nederiger van voorkomen, van kleiner afmeting, van grover steen; zij staan dicht opeengepakt, elkander schier verdringend. Nog verder rust de man uit het volk. Dit is de armenbuurt der doodenstad. L'homme du peuple heeft in 't geheel geen huisje van steen, maar moet zich behelpen met den kouden grond. Onwillekeurig wendt ge 't hoofd naar den hoogen muur die 't kerkhof omringt, waarop met dikke letters geschreven staat: Liberté, égalité, fraternité. Egalité, herhaalt ge bij u zelven met droevigen glimlach, terwijl ge uw oog laat dwalen van de mausoleums der rijken en grooten naar de zwarte kruisjes der armen en kleinen. Hier voor 't minst is die uitstalling van pracht zoo kinderachtig en, laat 't ons zeggen, zoo leelijk, want de geduchte eenvoud van den dood duldt geen marmer, geen titels, geen gulden inscripties. Reeds het nuchtere verstand, om niet te spreken van het kiesch gevoel en den goeden smaak, verbieden die praal.

Wat mij betreft, (misschien is 't u eveneens gegaan), ik kan niet staren op die fantastische huisjes welke men gewoon is op te richten op de graven van mannen van rang of fortuin, zonder een gevoel van wrevel; een wrevel, die zijn grond vindt in 't

onaesthetische der zaak. Hang een modern binnenhuisje in 't schemerdonker eener Gothische kathedraal en ge zult denzelfden indruk ontvangen, een indruk van wanverhouding die uw gevoel pijnlijk schokt. Alles wat zweemt naar ijdelheid is hier misplaatst; daarom hindert het. Ook ligt onder den grond uit duizend holle oogen de dood, die koude realist, te grijnzen tegen den logen daarboven. Er is hier stof te over tot betrachtingen à la Mephistopheles. Men meent zijn roode hanenveer te zien, zijn gegrinnik te hooren; gluurde daar niet zijn apengezicht om den hoek van gindsch monument? Maar genoeg van Père La Chaise. 't Is ons voornemen niet een beschrijving te geven van 't zoo dikwijls beschrevene en door de meesten met oogen aanschouwde. We stellen ons slechts voor een kort bezoek te brengen aan 't graf van een dichter, van wien Henry Taine getuigt dat men hem te Parijs moet lezen om hem te verstaan, te bewonderen, te beklagen, te vergeven; een dichter, door Lamartine een schitterende zeepbel genoemd, doch wiens verzen gelezen zullen worden door zijn volk, wanneer die van Lamartine reeds in vergetelheid zullen zijn geraakt, omdat hij een dichter was van echt Franschen stempel, terwijl Lamartine's poëzij veeleer het vage, gemoedelijke, dwepende, den Duitschers eigen, ademt zonder nochtans hun diepte te bezitten. Ik bedoel Alfred de Musset. Dezen hoek omgeslagen, aan de tombe van Rossini een vluchtigen blik gegund - wij zijn er. Een afgeknotte zuil, overschaduwd door de dunne takken van een kwijnenden treurwilg, die - zonderlinge gril van dien boom - nu juist op deze plek, waar treuren pas geeft, niet groeien wil, wijst de plaats aan waar de dichter rust. Op een marmeren plaat in 't voetstuk der kolom gevat, leest men de woorden aan Musset zelven ontleend:

> Mes amis, quand je mourrai,
> Plantez un saule au cimetière;
> J'aime son feuillage éploré,
> La paleur m'en est douce et chère
> Et son ombre sera légère
> A la terre o je dormirai!

Aan de hoeken van het monument hangen immortellenkransen, bloemruikers, verzen, ontboezemingen, alles teekenen van het levendig aandenken, waarin Alfred de Musset bij zijn volk, meer in 't bijzonder bij den Parijzenaar, gehouden wordt.

Zonderling, terwijl ik daar stond voor het gedenkteeken met dat weemoedig gevoel, zoo verklaarbaar bij 't graf van een vroeggestorven, rijkbegaafden dichter, dwaalden mijne gedachten, mijns ondanks, naar het vreedzame Roozendaal, naar dat andere dichtergraf, waarheen wel is waar Hollands jeugd geen verzen en kransen brengt (wij Hollanders zijn daartoe te nuchter of, beter gezegd, te weinig theatraal in de ontboezemingen onzer sympathie en bewondering), maar dat ze zich toch gaarne voor den geest roept, gelijk 't daar verrijst te midden der vriendelijke natuur, met die verhevene en roerende woorden tot opschrift, eenvoudig en vroom als de man wien zij gelden: Fiat voluntas. Alfred de Musset en Peter de Génestet! Is er groóter contrast denkbaar - de bohémien, het Parijssche wereldkind, en de predikant der Remonstrantsche gemeente te Delft! Bij Musset denkt men onwillekeurig aan den brandenden dampkring van het Parijssche leven, aan de coulissen van een théater of het boudoir van de eene of andere beruchte vrouw. Men heeft een visioen, als vloog daar een deur open aan 't einde van een langen donkere gang. Een benauwde walm van spijzen komt u te gemoet; daarbinnen gonst het verward dooreen; gelach klinkt u tegen, gezang, gerinkel van glazen. Bij het licht dat naar buiten valt (is 't een droomgezicht) doemen een tiental gedaanten op, wier fletsche trekken en doffe blik de duidelijke sporen verraden van een in woeste orgiën doorwaakten nacht. Aan den ontredderden disch, bemorst door den wijn die wegvloeit uit de gebroken flacons, naast gindsche deerne, wier donkere vlechten bacchantisch zwieren om het bleeke gelaat, zit een blonde jonkman, het hoofd in zijn handen gesteund. Het fijnbesneden gelaat is krampachtig verwrongen; zijn oog staart strak voor zich uit, als nam hij geen deel aan 'tgeen om hem voorvalt, maar de deur valt toe, en we zien ons verplaatst naar Haarlems blonde duinen. Kinderstemmen treffen ons oor. Op gindschen duintop staat een jonge man in de kracht van zijn leven; naast hem, haar arm door den zijnen gestoken, haar hoofd aan zijn schouder geleund, een jeugdige, vriendelijk lachende, gelukkige vrouw - en moeder. Beneden aan den voet van het duin buitelt en ravot het jonge leven in het rulle zand, warm gestoofd door de Junizon. Hier de zwijmel der zinnelijkheid en ginds het kalme, vreedzame, gelijkmatig daarheen vlietende Hollandsche leven. Hier de wellust met zijn verterende vlam en

ginds de hartelijke, innige, zich zelf niet zoekende, echtelijke liefde. De tegenstelling kon niet scherper zijn en toch kan ik niet denken aan den een, of de ander komt mij voor den geest, want, hoe ook afwijkend in richting en levensopvatting, er zijn tusschen die beide poëten punten van aanraking; er zijn in beider ziel tonen, die harmonisch samenruischen; er zijn in hun talent bestanddeelen van gelijksoortigen aard; er zijn invloeden door beiden ondergaan, er zijn gevoelens en indrukken, smarten, verzuchtingen - er is lijden, dat beiden gemeen hebben. Ja, wanneer wij gereed staan over Alfred de Musset een hard oordeel te vellen, wanneer bij zekere voorvallen in zijn leven een gevoel van walging ons aangrijpt, dan is 't of de Génestets schim beschermend oprijst, met zooveel mededoogen in den blik op zijn Franschen broeder geslagen, dat het harde woord ons op de lippen besterft. Misschien kan 't zijn nut hebben het beeld van de Génestet naast dat van Musset te plaatsen om den laatsten te begrijpen en tot op zekere hoogte te vergeven, want, alles begrijpen is alles vergeven, zegt madame de Staël.

Terwijl ik schrijf liggen de portretten van beide dichters op mijn schrijftafel. Reeds bij een oppervlakkige vergelijking wordt men getroffen door de gelijkenis die er bestaat, ondanks het verschil van lijnen en uitdrukking. Beider voorhoofd is hoog en blank, bij Musset omlijst door een wolk van goudblonde haren, die niet minder zwaar en vol, schoon donkerder van tint, golven langs de slapen van den Hollandschen dichter. Om beider mond speelt een trek van schalken humor; ondeugend, fijn, maar gul, bij de Génestet; bij Musset meer naar 't sarkastische zweemend. Beider oog, wijd geopend, staart met blijde verwachting het leven in, schijnt te vragen om een bloem en een zonnestraal. Beider gelaatstrekken spreken van een fijn besnaard gemoed, een uiterst week en teeder hart, bij voorkeur naar de zonnige zijde van het leven gekeerd, bestemd, naar 't schijnt, om te bloeien in zoele lenteluchten, niet geboren voor den harden kamp van het leven, te broos voor den guren najaarswind. Is het wonder dat beiden zich somwijlen niet te huis gevoelden in een tijd, te midden van een geslacht, waarin het lot te ongelegener ure hen geworpen had; dat ze zich wondden aan de doornen van het realisme onzer dagen? Is het wonder dat beiden, met hun fijn bewerktuigd, uit zoo teedere

draden geweven gemoed, met hun leedschuwe natuur, hun prikkelbaar, uiterst gevoelig zenuwgestel, somtijds naar zachter luchten smachtten; dat het leven, het gedruisch, de strijd, de onrust der tijden hen nederdrukten, soms tot bezwijkens toe? ‘Ach mijn lichaammoordend zenuwgestel!’ zucht de Génestet en wenscht zich een koperen kop, of roept half schertsend, half weemoedig: ‘dat ze overgingen, die tijden van overgang!’ ‘O, Griekenland’, zingt Musset, ‘moeder der kunsten, ik was geboren voor de tijden toen gij, een krans van bloemen om 't elpen voorhoofd gewonden, u spiegeldet in het blauw van den Hellespont. Ik ben een burger der oude wereld; mijn ziel zwerft als de bij tusschen uw tempels en zuilengangen’. In beider hart had de aanraking met de buitenwereld een zekere vermoeidheid achtergelaten. Zij trokken hun teedere voelhorens in om dan, al wat hun hart beroerde, verrukte, bedroefde, uit te storten in kristalheldere, zangerige verzen, waar de schoone gedachte zoo bevallig zich wiegelt op den keurigen vorm. Van beiden kan men zeggen dat ze hun hart uitzongen met een vanzelfheid, een oprechtheid, een volkomen gemis aan alles wat naar 't gekunstelde zweemt, die u voor hen inneemt, u hen lief doet krijgen, en waarvan de indruk nog verhoogd wordt door 't gevoel dat beiden in zoo hooge mate bezaten van de muziek der taal. Wat Huet getuigde van de Génestet: ‘Deze man geeft zich zelven, hij is voor alle dingen *waar*’, geldt ook voor de Musset. Zijn verzen zijn zijne ziel, zijn poëzie is zijn gemoed, uitstroomend in welluidende strophen. Hij denkt hardop als een kind, bewimpelt niets, bemantelt niets, biecht op zonder iets te verzwijgen, gilt somtijds uit wat er omgaat in hoofd en hart en zinnen. Dat natuurlijke, ware, oprechte, naieve, is 't geheim van de bekoring door beiden uitgeoefend. Onmogelijk hen niet te beminnen! In een wereld vol afgesproken vormen en gehuicheld gevoel, is 't een lust te luisteren naar deze twee groote kinderen, wien 't hart zoo maar op de tong ligt. - Toch is beider talent niet van 't zelfde gehalte. Dat van Musset is oneindig veelzijdiger. Hij heeft gevrijbuiterd op alle gebied, strooptochten gemaakt in 't land der novelle en van 't blijspel, en op ieder veld dat hij betrad, zijn oorspronkelijkheid, zoo niet zijn meesterschap gehandhaafd. Er zijn diepten bij Musset, waarin de Génestet nooit is afgedaald, hoogten, waarheen deze nooit is opgestegen. De Génestets muze is vriendelijk en bescheiden. Zij zweeft met u over

beemden en dalen; zij voert u om, zij doet u nederzitten in de gezellige huiskamer van het menschelijk hart. Die van Musset is somberder, verhevener. Zij stort zich met u in de diepe ravijnen, zij wentelt zich in 't slijk op den bodem der kloven, dan, met geweldigen wiekslag, schiet zij omhoog naar de toppen der bergen en drijft dáár, van inspanning hijgend, op trillende vleugelen, den smachtenden blik naar de zon gericht. De muze van de Génestet gelijkt der kuische, lieftallige jonkvrouw. Nu eens is 't ondeugende spot, die er tintelt in haar blauwe oogen, dan weder stille weemoed, die spreekt uit haar vochtigen blik. Die van Musset is een bayadère. Bevallig beweegt zij de buigzame leden op de maat eener wulpsche muziek. Het hoofd in den nek geworpen, de lippen half geopend, de gloed van den lust in haar lokkenden, donkeren, half gesluierden blik - zoo treedt zij u tegen - dan, als door walging aangegrepen, slingert zij haar tambourijn verre van zich, en werpt zich snikkend ter aarde, terwijl haar lichaam schokt van de stuiptrekkingen eener woeste smart, en haar oog met 't berouw en de wanhoop eener Magdalena naar een verlosser schijnt uit te zien. Dat verschil in richting en geest hunner poëzie, voor zoover 't niet ligt in hun aanleg en temperament, wordt bepaald door de omstandigheden, door de wereld die op hen inwerkte, door den kring die hen omgaf. Twee punten komen hier vooral in aanmerking: de invloed van de vrouw en van den godsdienst.

En aan de Génestet en aan Musset heeft de moederlijke leiding ontbroken. Dit is een bijzonderheid waarop, vooral bij den Franschen dichter, de volle nadruk moet worden gelegd. Ieder die Wahrheit und Dichtung gelezen heeft, ieder die iets vochtigs voelde opwellen in zijn oog, waar hij Heinrich Heine zoo roerend hoorde spreken over ‘die alte Frau, die am Damthor wohnt’, beseft van hoe onberekenbare waarde voor een ontwakend dichterlijk talent het zachte, warme moederhart is, hoe diep en veredelend en onuitwischbaar de indruk die 't achterlaat, hoe vèrstrekkend en beslissend de invloed die 't uitoefent. Vaders hebben, over 't algemeen genomen, geen oog voor 't ontluikend genie. Een jongen, die daar voor zich heen loopt te droomen en versjes maakt, is meestal niet het ideaal dat zij zich van hunne zonen vormen. De moeder integendeel, met die fijne gave van divinatie, der vrouwen aangeboren, hoort reeds het

ruischen van de vleugelen der muze, waar de vader nog steeds in gemoede zich meent te moeten beklagen dat hij een jongen heeft - die soest. Bij haar vindt voor zijn dwepen en droomen het jeugdig talent een open hart en een open oor, en daaruit ontspint zich als van zelve een band, zoo innig, zoo heilig, als misschien geen tweede op aarde. Daaruit ontstaat een gevoel dat voor iederen jonkman, voor den dichter allermeest, de schutsengel heeten mag van de reinheid zijner ziel, zijn edelst sieraad - *eerbied voor de vrouw*. De dichter voelt zich onweêrstaanbaar getrokken tot de vrouw, en geen wonder; de vrouw toch vertegenwoordigt voor hem gevoel en verbeelding; hij zoekt zich zelven, hij zoekt zijn eigen ziel, wáár hij haar zoekt. Indien nu de eerste indruk, dien hij van haar ontvangt, eene is van reinheid, moederlijke teederheid, toewijding en trouw, dan blijft dit beeld hem steeds, ook te midden zijner afdwalingen, lichtend ter zijde staan; het is de reddingsboei, waaraan hij, bij het barnen der hartstochten, telkens zich vastklampt. De Génestet moest, gelijk wij zagen, die koesterende warmte ontberen, maar over hem breidde vroegtijdig het Hollandsche huisgezin zijn beschermende armen uit, en dat wil wat zeggen, het Hollandsche huisgezin. Hij zag zich opgenomen in kringen, waar fijne beschaving en kunstzin, degelijkheid en goede smaak den toon aangeven; waar al het onkiesche, laagvloersche, gemeene, gebannen is - kringen, gelijk men die vindt in onze aristokratische hoofdstad - kringen, die zich slechts voor enkele bevoorrechten en uitverkorenen ontsluiten; waar vrouwen zich bewegen, die uitnemende geestesbeschaving, ernst en degelijken zin paren aan beschaafde vormen en natuurlijke bevalligheid. Uit deze koos zich de Génestet de vrouw, wier lief, wier moederlijk gezicht hij groet met liederen en met kussen, die hem gade was, zuster en vriendin, wie hij niet genoeg danken kan, dat zij zijn haard zoo vriendelijk en gezellig maakt, die hij bezingt met de teederste klanken van zijn erkentelijk hart. Het eeuwig vrouwelijke trad den jongen man te gemoet op den gevaarlijksten tijd van zijn leven. Hij had het onschatbaar voorrecht de vrouw te leeren kennen van haar ideale zijde, op een leeftijd dat velen haar leeren verachten in de verworpenen harer kunne. Indien 't eens anders geweest ware: indien niet zoovele goede geesten over hem hadden gewaakt, of de omstandigheden er toe hadden geleid, den gloed zijner dichterlijke natuur

te doen opvlammen rondom zijn zinnen, in plaats van om zijn hart? - - -

De mensch is meer dan het product der omstandigheden; er was, zoo meenen wij, in de persoonlijkheid van de Génestet, in den diepsten grond zijner natuur iets, waarop het gemeene als op een pantser afstuiten moest; laat ons tevens erkennen, dat alles heeft samengewerkt om hem eenen strijd te besparen, waaruit naturen als de zijne, zij 't overwinnend, toch nooit ongerept te voorschijn treden.

Keeren we ons nu naar den Franschen dichter. Alfred de Musset, van goeden huize, even als de Génestet, werd door zijn vader opgevoed. Deze, een goed maar zwak man, een ietwat weeke, sentimenteele natuur, ging, naar 't schijnt, om met zijn zoon als met een jongeren broeder. Man van smaak en fijnen letterkundigen tact, was 't vooral de zin voor 't schoone, dien hij bij den knaap zocht te ontwikkelen. Daarbij echter verzuimde hij in zijn zoon het plichtbesef wakker te roepen, hem gezonde en vaste zedelijke beginselen in te scherpen; in één woord, hij gaf reeds vroegtijdig aan de opvoeding van zijn kind die eenzijdige richting, welke den dichter op later leeftijd zoo verderfelijk is geweest. Eindelijk beging hij de onvergefelijke fout, den achttienjarigen, zonder weêrstandsvermogen of tegenwicht in zich zelven, bloot te stellen aan de verleiding der hoofdstad. Zij, die hem gekend hebben op dien leeftijd, beschrijven Musset als de beminnelijkste verschijning die men zich denken kan; een blonde chérub met een naief en volstrekt vertrouwen in de menschen. Een schilder zou dat blonde en zachte gelaat gekozen hebben, waar hij een Johannes wilde teekenen, rustend aan de borst van den Christus. Den drang zijner natuur volgend, zocht de jongeling, bijna nog een kind, het gezelschap van vrouwen, doch van een soort van vrouwen, wier aanvalligheid en natuurlijke gratie slechts wordt geëvenaard door haar lichtzinnigheid. Men verlieze hierbij niet uit 't oog, dat in Parijs de vertrouwelijke omgang tusschen jongelieden van beiderlei kunne niet bestaat, noch ook die vriendelijke gezellige huiselijkheid, wier weldadige invloed de Génestet onderging. Het salonleven met zijn stijve vormen heeft niets wat den dichter boeien kan. Zoo koos zich dan Musset eene vriendin onder die vlindernaturen, wier netgeschoeide voetjes zoo kittig trippelen over het asphalt der breede trottoirs, wier fijne vingertoppen de modemagazijnen van allerlei smaakvols voorzien,

eene dier grisettes, welke Musset in Mimi Pinson geteekend heeft, en wier type tegenwoordig bijna uitgestorven is. Aan dit meisje, wier schoonheid hem op 't eerste gezicht reeds getroffen had, hechtte hij zich met al den hartstocht en de edelmoedige liefde van zijn achttienjarig levenslustig hart. Naiever minnaar heeft wel nooit eene dergelijke schoone gekend, onergdenkerder hart wel nooit aan een dergelijk hart zich gehangen. Hij genoot in haar bijzijn al de verrukkingen eener eerste liefde, dwaalde met haar door de bosschen van Enghien en Montmorency, die trotsche republieken van eiken en beuken, waar 't licht van den dag als een regen van zilver drupt door het dichte gebladert. Met haar deelde hij al zijn vermaken; hij beminde haar niet slechts, hij geloofde in haar. 't Is in dien tijd van onbezorgd geluk, dat zij 't aanzijn ontvingen, die dartele romancen en balladen, waarin 't zinnelijke leven opspat en bruischt en borrelt; muziek in woorden, baldadig, overmoedig, maar een meesterschap verradend over den vorm, die u versteld doet staan. Deze vrouw nu bedroog hem, en dat ze hem bedroog, besliste voor geheel zijn volgend leven. De ontrouw der beminde gaf aan het teedere zieleleven van den dichter een schok, zoo geweldig, dat men steeds bij 'tgeen zijn vrienden en hijzelf daarover schrijven, geneigd is aan schromelijke overdrijving te denken. Toch is hier blijkbaar niets overdreven. Al de snaren zijner ziel waren als op eens ontstemd, de gansche hemel zijner idealen als met een slag verbrijzeld, het geloof aan het goede in den mensch, aan de reinheid en onbaatzuchtigheid van de liefde der vrouw geknakt. Zijn smart was zoo fel en zoo vlijmend, dat ze geheel zijn gestel te verwoesten dreigde; hij is ze nimmer geheel te boven gekomen. Als een koorts kwam zij telkens hem overvallen; de wond ving steeds weder aan te bloeden waar hij zelf, waar zijn vrienden haar genezen dachten. Nu kan men zeggen, gelijk 't gezegd is, dat zooveel smart en zooveel schoone verzen rein verspild zijn aan zulk een onwaardig voorwerp; dat Musset had moeten begrijpen, wat hem van een dergelijke te wachten stond. Zeer waar; alleen - dan had Musset niet Musset moeten zijn, niet eene natuur geheel uit week gevoel en verbeelding geweven, niet een kind zonder ervaring en wereldkennis, gelijk hij toen was, niet een dier onverklaarbare en vreemdsoortige wezens, die men dichters noemt en aan wie men maar zoo eenvoudigweg den maatstaf niet aanleggen kan van 't gezond verstand. Boven-

dien, er is in de zielesmart van den dichter over zijn bedrogen liefde iets ongemeen beminnelijks, iets dat pleit voor zijn hart, iets dat hem eer aandoet. Daar zijn er die zich over een dergelijke teleurstelling gemakkelijker zouden hebben getroost, die het ontrouwe schepsel met een schouderophalen van zich zouden hebben gestooten. Dat Musset zoo niet handelen kon, dat hij niet vergeten kon, ook te midden zijner verstrooingen en uitspattingen niet vergeten kon, bewijst in ieder geval dat zijn liefde voor dit meisje dieper ging dan zijn zinnen, meer was dan hartstocht of een voorbijgaande sensueele aandoening. Ware er toen eene moeder geweest of een zuster, aan wier borst hij met zijn gewond hart had kunnen vluchten, of had zijn pad zich gekruist met dat eener vrouw, die niet slechts liefde afdwingen maar ook vertrouwen, geestdrift, eerbied inboezemen kon, er ware een beter mensch geworden van Alfred de Musset. Wat hem ontbrak in die crisis van zijn leven, wat hem steeds ontbroken heeft, was - eene vriendin, een oprechte, onbaatzuchtige, hartelijke vriendin, doch van een degelijker stoffe dan de onbeduidende Brigitte la Rose. In stede daarvan was daar het Bohemer leven, dat zijn polypenarmen naar den dichter uitstrekte, waren daar naast de welmeenende ook de valsche vrienden met hun cynischen raad, was daar eindelijk de jongenslogica van zijn achttienjarig hart, die hem voorpraatte; er is slechts één ding dat niet bedriegt - het zingenot. Hij zocht in den zwijmel der zinnelijkheid zijn smart te verdooven en te vergeten. Toch walgde het hem. Alfred de Musset gleed langzaam, uiterst langzaam naar den afgrond heen. Rolla, een gedicht dat in die dagen ontstond, het meest bekende doch tevens ook het minst oorspronkelijke van zijn scheppingen, is niet, gelijk velen meenen, de afdruk van de overtuiging en levensopvatting van den Musset dier dagen, zijn eigen zielebeeld, maar veeleer de echo van het ongezonde romantisme dat in de lucht zat, het spookbeeld zijner verhitte verbeelding. Deze bleeke, cynische, fantastische lichtmis, die komt sterven in de armen eener courtisane, aan wie hij zijn laatste goudstukken weggeworpen heeft, maakt den indruk, afgezien van al de schoonheden die 't bevat, van een jougensproduct. Hoe dit zij, de Musset was in de dagen dat Rolla ontstond, nog verre van de diepten waarin, helaas, hij eens met Rolla af zou dalen. Hij speelde, indien wij 't zoo noemen mogen, met het vuur dat later hem zou verteren. Wanneer men hem gadeslaat in dat

tijdperk van zijn leven, dan denkt men bij zich zelven: had de vrouw zich toen aan hem vertoond in den adel, de hoogheid van haar wezen! Doch de kringen waarin de Musset, krachtens zijn geboorte, zich als van zelve zag binnengeleid, konden den dichter niet geven, wat hij zoozeer behoefde. Menige elegante teergevoelige Parisienne stak, wel is waar, den zinkenden haar net geganteerd handje toe, ja voelde het behaagziek hartje sneller jagen bij de verleidelijke gedachte een goed werk te verbinden met een schitterende conquête; menig bevallig persoontje, half devoot, half coquet, droomde er van de Musset te redden en trachtte dat ook te doen op haar manier, met geen anderen uitslag, natuurlijk, dan dat de toch reeds overspannen en ziekelijk gevoelige verbeelding van den dichter slechts te meer geprikkeld werd. Onder die anges tutélaires was er eene, die wij niet met stilzwijgen mogen voorbijgaan, een groote figuur, die verre boven deze oppervlakkige en onbeduidende wereld uitsteekt: George Sand. Deze betrekking, die zoo lang een op schandaal verzot publiek tot welkom voedsel strekte, willen we slechts ter loops aanroeren. Genoeg zij gezegd, dat de invloed van George Sand op Musset niet anders dan noodlottig werken kon. In George Sand heeft de natuur twee patronen dooreengeweven, een edel gevoelende, gezonde, op het hoogere gerichte natuur en eene bespiegelend sensueele. Dezelfde vrouw, die heden u boeit door haar levenswijsheid, haar fijn gevoel, haar edele aspiraties, komt straks u verbazen en ergeren door haar stuitende ontledingen van 't zinnelijke in de liefde; een onderwerp, dat zij met een zeker onverklaarbaar welbehagen tot in 't walgelijke toe uitspint. De reis naar Italië, door beide dichters in elkanders gezelschap ondernomen, die romaneske tocht waarop de eene hevige scène de andere volgde, heeft iets tragicomisch, doch 't tragische houdt verre de overhand. George Sand heeft Musset den genadeslag gegeven, zijn zinnen in vlam gezet zonder zijn hart te raken of aan zijn karakter vastheid te geven. Eene vrouw, die de minnares wordt van eenen man voor wien zij hoogstens vriendschap en medelijden voelen kan, en dat, gelijk George Sand beweerde, om dien man van wanhoop te redden, staat, of zeggen wij liever stond, toen zij zóó handelde, op een utiliteitsstandpunt, dat voor de rechtbank der gezonde moraal onverdedigbaar is. Eene vrouw acht zich zelve, of acht zich zelve niet; in het eerste geval werpt zij zich niet zonder liefde, als een soort van laatste redmiddel, eenen

man in de armen. Gesteld dat er zich in de motieven niets onzuivers heeft gemengd, 'tgeen altijd uiterst moeielijk uit te maken is, dan nog heeft zulk een scheeve moraal noodwendig scheeve gevolgen. Musset, het fantoom der liefde ziende, zonder de liefde te vinden, kon niet anders oordeelen, dan dat men hem bedrogen had, uit ijdelheid of uit ongezonde sensualiteit bedrogen had. Hij verloor er het laatste zweempje achting voor de vrouw bij, dat hem nog restte. Van het oogenblik hunner scheiding dagteekent het aanvangspunt van des dichters algeheelen zedelijken ondergang. Zijn vrienden zagen hem met onbeschrijfelijken weemoed dalen - dalen, zonder hem te kunnen tegenhouden op de helling waarlangs hij gleed. De wellust heeft dit noodlottige, dat zij in edel aangelegde naturen de grootste verwoestingen aanricht niet alleen, maar ook zich met het hoogere zoozeer vereenzelvigt en ineenvloeit, dat zij dit als 't ware verzinnelijkt, zich van de schoonheid der ziel als van een liefelijken geur doortrekt. De behoefte om te idealiseeren blijft, doch waar het hart van lieverlede de ontvankelijkheid voor het reine en liefelijke verliest, werpt zich deze behoefte op de zinnelijkheid; poëtiseert zij de zonde. Alfred de Musset is van dit ziekteproces een der treurigste voorbeelden. Toch was de engel in hem niet dood; bij wijlen ontwaakte hij. Zich loswringend uit den greep van den demon der wellust, stond hij daar weder met zijn blanke vleugelen nog ongerept. Dan schudde de dichter de schandelijke kluisters af en vlamde de geest weêr op uit den walm der zinnen. Wonderbaar, toen men hem geheel in verdierlijkend en onteerend zingenot verloren waande, toen hij tot de diepst gevallene vrouwen was afgedaald, zag men hem plotseling tot zich zelven komen, de lier grijpen om zijn Lettre à Lamartine, zijn Lucie, zijn onsterfelijke Nuits, zijn Espoir en Dieu te zingen. Sommige dezer verzen gaan u door merg en been. Daar roept een ziel die ondergaat om hulp; daar klinkt een hartverscheurende noodkreet door den nacht van twijfel en zonde; daar stort zich de dorst naar hooger en beter uit in de roerendste, welsprekendste, wegsleependste taal. ‘De dichter’, luidt het daar, ‘is als de pelikaan; hij verscheurt zijn eigen ingewand, om der menschheid haar feestmaal te bereiden; hij voedt haar met zijn tranen en zijn bloed.’ Aan één dezer oogenblikken van inkeer en berouw dankt ook 't gedicht l'Espoir en Dieu zijn oorsprong. 't Is zijn *Peinzensmoe*. Niet minder dan de Génestet was Musset in den grond een

diep godsdienstige natuur, en welke ware dichter is 't niet, kan ooit ophouden het te zijn? Even als zijn Hollandsche tweelingbroeder, had ook hem de onverbiddelijke kritiek, de oude eerbiedwaardige voorstellingen onder haar hamerslag verbrijzelend, op 't hart getrapt, zijn ziel als van haar anker geslagen. Zijn hart had, als dat van de Génestet, de angsten gekend van den twijfel en zijn hoofd gegloeid van smart; doch waar bij den Hollandschen dichter alles medewerkte om zijn geloof te redden, spande bij Musset alles samen om dit te ondermijnen. De Musset, katholiek, had den godsdienst leeren kennen in een zinnelijken vorm. Het katholicisme is een streng dualisme; het goddelijke, het ideale trekt het samen in de kerk. Wat daarbuiten ligt, de wereld, de menschheid, de maatschappij met haar stoffelijke en tijdelijke belangen, is: het onheilige, het profane, het zinnelijke, het betrekkelijke. Het goddelijke wordt alleen vertegenwoordigd door de zichtbare kerk, is dáár alleen te vinden. De godsdienst staat buiten het leven, en geen enkele maatschappelijke deugd of plicht heeft, als zoodanig, godsdienstige waarde. - In het protestantisme doordringt het ideale de werkelijkheid, is het goddelijke in het menschelijke werkend aanwezig. Het maatschappelijk leven, de dagelijksche plichten liggen niet buiten 't gebied van den godsdienst, maar zijn daarin begrepen, worden er door geheiligd; in het zoeken naar waarheid, schoonheid, goedheid, vindt het vroom gevoel zijn uitdrukking. Daaruit volgt, dat, al naarmate men in de katholieke, dan wel in de protestantsche wereldbeschouwing is opgevoed, de twijfel een verschillend karakter vertoont. Voor Musset viel, toen het geloof aan de kerk bezweek, het ideale, het bovenzinnelijke zelf. Hem restte de werkelijkheid; maar die werkelijkheid, de wereld, met haar vreugde en haar leed, haar strijd en plichten, had hij nooit in het licht van den godsdienst leeren beschouwen. Zij kon voor hem slechts wezen de ongewijde, de profane, Vandaar dan ook dat de reine vrouwen, die Mussets verbeelding schept, etherische, onbestaanbare wezens zijn; geheel geest, *des saintes*. Het volkomen vereenigbare van kuischheid met gezonde zinnelijkheid kan hij van zijn standpunt niet beseffen; de frissche ademtocht van het realisme, van den protestantschen geest, die over het weeke gemoed van een de Génestet verkwikkend en versterkend henenvoer, moest, uit den aard der zaak, den katholiek vreemd blijven. - Bij de Génestet viel, met het vaarwel zeggen der oude voorstellingen, het ideale, het goddelijke niet

weg; hij had geleerd het te zoeken in de wereld, in zijn huis in zijn lieven en lijden. Daarom voerde de twijfel die bij de Génestet weemoed wekte, de Musset tot wanhoop. ‘Wij weten weinig, te weinig, Heer,’ zingt de dichter van Peinzens moe. ‘Nous savons trop ou trop peu’, luidt het in de Espoir en Dieu; doch waar de protestant zijn toevlucht zoekt in zijn binnenste, waar schoon geen Elia, ook hem de Heer voorbijging, vraagt de katholiek een teeken. ‘Brise donc cette voûte céleste, et montre toi, Dieu juste et bon!’ De invloed der wereldbeschouwing, waarin zij waren opgevoed, doet zich ook gevoelen in hun verhouding tot de wetenschap. De Musset heeft voor haar, die hem zijn geloof geroofd heeft, slechts bitterheid en smaad. ‘Slaapt gij tevreden, Voltaire, en uw leelijke grijnslach glijdt ze u nog over het ontvleeschde gebeente? Uw eeuw was, zegt men, te jong om u te lezen. De onze moet u bevallen en uwe mannen zijn geboren.’ - Hoort hem tegen de natuurwetenschap. - ‘Gelijk’, zoo zegt hij, ‘in oorlogstijd woeste plunderaars een weerlooze maagd verworgen, zoo verworgen de mannen der wetenschap de natuur in alle stilte, onder de zwijgende en ontvolkte hemelen. Wat zal onzen kinderen overblijven, wanneer zij deze zieke, deze afgeleefde menschheid ten grave zullen dragen? zal 't ons niet vloeken, dat bleeke nageslacht? Onze vrouwen zullen slechts grijsaards ter wereld brengen, die zullen stampen op de aarde met den voet, alvorens zich daarin ter ruste te leggen, en dan, hunne stem verheffende, klagen tot God: Vader, eens was zij vruchtbaar, uwe aarde, waarom liet gij toe dat men hare sappen heeft uitgedroogd?’ Grooter, mannelijker staat tegenover zijn tijd de Hollander; hij verlangt niet terug naar 't enge hemelpoortje, begeert niet te gaan droom en in de armen der mystiek. Op des geestes breede diepe stroomen, te midden van den klotsenden golfslag des tijds, waagt zich het teedere dichterhart. Hij wil met de kinderen zijner eeuw mede zoeken, zwerven, lijden. Zij hebben van hem geen miskenning, noch geringschatting te vreezen. Hij roept der kloeke wetenschap, waar zij moedig voortschrijdt, der natuur één voor één haar geheimen ontwringend, een hartelijk, welgemeend voorwaarts toe. Zijn sarcasme treft slechts dezulken onder hen, wier brutaal voorbijzien of loochenen, wier onbeschoft miskennen van de hoogste behoeften van den menschelijken geest zijn ergernis of zijn verontwaardiging gaande maakt. Er zijn ploerten onder de mannen der wetenschap,

gelijk er ook ploerten zijn onder die van den godsdienst; dezen treft zijn spot, maar priesters zijn zij voor hem, de goeden, de ernstigen, de edelen onder hen; priesters in het heerlijk rijk der waarheid, dat is, het rijk van God. De volle sympathie van zijn edel hart schenkt hij dien ernstigen mannen, die onverpoosd met noesten vlijt de grenspalen uitzetten der menschelijke kennis. Hij voorziet met profetischen blik dat hun arbeid in de geschiedenis der beschaving geen verwoestend element *kan* zijn voor de hoogste goederen van het menschelijk hart, en zoo hij zich vertrouwend overgeeft aan de wentelende baren, 't is omdat hij gelooft, dat ginds een wereld ligt. ‘Wakend, werkend wachten wij,’ - *wachten*, ziedaar het wachtwoord voor allen die den godsdienst liefhebben, voor allen die zich afvragen wat haar toekomst wezen zal. Het godsdienstig gevoel verliest zich in het ijle, in het vage, wordt ziekelijk en kwijnt, waar 't van 't voorwerp waarop 't zich richt, geen bevredigende voorstelling maken kan. 't Is ook voor dat gevoel niet goed dat 't alleen zij. Nu zijn er tijden waarin het denkende verstand de oude voorstellingen breekt, het oude godsbeeld verbrijzelt. Dan gaan verstand en gemoed voor een tijd in plechtige scheiding uiteen - voor een tijd; want geen van beiden vaart bij die scheiding wel. Zij zoeken elkander, om langs allerlei omwegen elkander weêr te vinden en hand in hand als zusters saâm te gaan. In dergelijken tijd van overgang leven wij. Op alle gebied van menschelijke kennis wordt gegraven, gedolven, tal van zaken aan het licht gebracht. Van alle zijden komt men aangedragen met nieuwe bouwstoffen voor 't groote gebouw, dat onze eeuw bezig is op te richten. Feiten stapelen zich op feiten; de eene ontdekking volgt de andere; hypothese op hypothese gaan als schitterende meteoren ons voorbij; doch de geest is nog niet geboren, die al dat verspreide ordent, dien bajert overziet, uit den overstelpenden overvloed van feiten de groote gevolgtrekking maakt. Eens zal hij komen, dan zal de menschheid zien dat 't goed was, alles goed was. De dichter ziet hem reeds komen in 't verre verschiet; de hand aan de gouden snaren geslagen, blikt zijn oog de toekomst in, waar hij nadert, - waar hij nadert met langzamen tred, dragend de gesluierde symbolen van den nieuwen godsdienst.

II.

L'espoir en Dieu verdient een eereplaats onder de hymnen aan God en behoort tot 't schoonste en aangrijpendste van wat in de letterkunde van dezen aard bestaat. 't Scheen werkelijk of met dit gedicht de hoop in zijn hart herleefde en tevens de kracht om een nieuw leven te beginnen. Zijn vrienden zagen hem tot hun verbazing en blijdschap zijn studiën hervatten, zijn losbandig Bohemerleven vaarwel zeggen. Die dit wonder had gewrocht was een vrouw, een kunstenares in den meest verhevenen zin van het woord, de door gansch Parijs aangebedene zangeres la Malibran. Deze vrouw neemt onder hare kunstbroeders eene eigenaardige plaats in. Zij was niet slechts eene zangeres van den eersten rang, maar zij was het op een geheel bijzondere wijze. Indien ooit iemand den naam van priesteres in den tempel der Muzen, zoo dikwijls gegeven aan personen die van hun kunst een handwerk maken, ten volle verdiende, dan was het Malibran. De kunst was haar alles, haar leven; zij legde in haar zang haar ziel; zij zong niet slechts de noten, zij zong de gedachten van den meester, wiens werken zij vertolkte. Zooveel natuur, zooveel waarheid zooveel hartstocht sprak er uit haar zang, dat ze bij wijlen 't publiek als 't ware electriseerde. Wanneer zij in Othello in de rol van Desdemona optrad, deelde de ontroering die zij zelve gevoelde zich aan de hoorders mede. ‘Zij speelde niet slechts Desdemona’, zeide mij een Parijzenaar die tot haar vurigste vereerders had behoord, ‘zij *was* Desdemona; men zag haar verbleeken als zij zong, en wij verbleekten met haar; haar roerende stem drong door tot ons hart. Somtijds, meegesleept, betooverd, stonden we van onze zitplaatsen op zonder te weten wat wij deden vergaten alles om ons heen, vergaten zelfs het gebruikelijke handgeklap. Zij was meer dan eene zangeres, zij was redenaar in tonen; daarenboven een hoogst beschaafde, beminnelijke vrouw van een groot en edel karakter, weldadig zonder wederga’. Musset vatte voor haar een diepe genegenheid op, een genegenheid waarin eindelijk ook het element van den geestdrift en der eerbiedige vereering tot zijn recht kwam. Zij verjoeg de nevelen van menschenhaat en somberheid, deed al wat er goed was in hem herleven, gaf Musset aan zichzelven

terug. Het cynisme, half natuurlijk, half voorgewend, waarin hij zich als in een kille wade had gehuld, dat meer nog dan zijn losbandig gedrag in staat was de goeden en welmeenenden van hem te vervreemden, smolt als de sneeuw voor de zon in het gezelschap dezer sainte artiste, wier blik van reinen geestdrift straalde. Voor deze edele, zijn meerdere, boog zich het trotsche, verbitterde, met zich zelven en de wereld in onmin levende hart. Hadden anderen zich tot hem neergebogen, zich naar zijne luimen gevoegd, deze, hij besefte het diep, kon tot hem niet afdalen. Het gold hier, zich tot haar hoogte op te heffen, zich harer waardig te maken. Een ziel van hoogen adel is een macht. Zij behoeft slechts te leven, in haar schoonheid te stralen voor de menschen, om dit te zijn. Er vloeit iets uit van haar, dat geheimzinnig gaat van mensch tot mensch. Een koninginne is ze in een onzichtbaar rijk; zij gebiedt en is zich hare macht niet bewust. Zij zoekt in eenvoud het schoone en reine, kweekt het geduldig met vriendelijken ernst, wil bekeerlingen maken noch navolging wekken, gaat zoo maar stil haren weg, draagster der hoogste levensidealen - doch van haar kracht en haar gloed leven er velen, onbewust van de kracht die hen stuwt, gevangen als onder een liefelijken ban. Zulk een macht had Malibran kunnen worden voor Alfred de Musset, maar het lot had 't anders beschikt. Malibran werd het slachtoffer harer kunst of liever van den hartstocht waarmede zij hare kunst beminde. De vervoering waarin zij zelve geraakte en anderen bracht ondermijnde haar zwak gestel. Op een avond dat zij schooner dan ooit gezongen had, droeg men haar uitgeput van het tooneel. Zij verliet het leger, waarop ze als Desdemona was neergezegen, slechts, om op 't hare te gaan sterven. Veertien dagen na dit voorval dat Parijs in rouwe dompelde, verscheen van Musset de beroemde Ode à la Malibran. 't Was een afscheidsgroet niet slechts aan de hoog vereerde, maar ook aan den dichter, den beteren mensch; de hand die hem had opgeheven uit het slijk, had hem te vroeg losgelaten; hij tuimelde terug in de banden waaruit hij voor een korten tijd zich had losgescheurd.

Toen kwam de tijd van den absinth, de tijd van den langzamen zelfmoord. Wij kunnen hier de gordijn laten vallen, want de ongelukkige die daar in de Régence zich vergiftigt, is niet meer de dichter; 't is zijn schaduw, zijn wrak. Verzen schreef hij niet meer. Somwijlen, bij nacht en ontijde, verscheen Musset op de villa van zijn vriend Tattet, waar een stille studeercel steeds te zijner beschikking stond. Trouwe vriendschap had den dichter dit toevluchtsoord bereid. Hij krabbelde dan met bevende hand enkele regels op losse strookjes papier, waarna hij die ineenfrommelde en wegwierp, 't Waren de laatste verglimmende spranken van zijn genie. Een vriendenhand heeft ze zorgvuldig verzameld en voor 't nageslacht bewaard. ‘Wat zal ik u zeggen?’ hoorde ik een der vertrouwden van Musset getuigen; ‘er was iets onweêrstaanbaar beminnelijks in dezen man. We konden 't ons zelven bijna niet vergeven dat we Musset zooveel vergaven, maar 't was nu eenmaal zoo, men kon op hem niet boos worden.’ Hetzelfde getuigt Tiele in zijn schoone levensbeschrijving van de Génestet. De verklaring van dit feit moet hierin worden gezocht, dat er in deze beide dichters iets was van datgene wat in 't kind ons aantrekt, iets van dat naieve, opene, onbevangene, dat den toorn ontwapent. Hoe dit zij, dit getuigenis van zijne vrienden legt omtrent 't karakter van Musset eene gewichtige verklaring af. Het bewijst dat achter en onder den lichtmis een ander mensch school, een beter mensch, wien het der moeite waardig was te kennen, die verdiende bemind te worden. Op een keer, dwalend als naar gewoonte door de straten van Parijs, trad Musset een dier huizen in, die ik niet nader behoef aan te duiden. Toen hij binnentrad, keerde zich eene der ongelukkigen die dit huis bevolkten naar den dichter om - en Musset herkende zijn eerste liefde. Met blanketsel bedekt, kunstmatige rozen op de verwelkte wangen, stond daar het meisje met wie hij gedwaald had door de bosschen van Enghien. Droevige ironie van het noodlot, dat aan deze plaats hen nog éénmaal te zamen bracht, beiden verloren, beiden ondergegaan! Musset tuimelde achterwaarts, bracht de hand aan zijn hart en viel toen met een luiden kreet bewusteloos neder. Aandoenlijk is 't te lezen hoe zijn hart ook toen nog met diezelfde onuitroeibare liefde aan deze onwaardige hangt. ‘Zij was,’ zegt hij, ‘een gepleisterd graf geworden; ze zag mij aan, hare lippen openden zich en 't was

een glimlach en 't was een stem, maar niet meer die liefelijke stem van weleer, niet meer die blik, zoo teeder, die in de mijne zonk. Mijn hart, nog vol van haar, zwierf over dat gelaat en vond haar niet meer!' Hier is een innigheid van gevoel die u bijna verzoent met den man, wien als ge als een weekeling en een lafaard geneigd waart te verachten. Musset heeft zich vergrepen aan zijn goddelijk genie, hij heeft zijn talent vermorst - dit is een misdaad ongetwijfeld - maar hoe heeft hij die misdaad geboet! Te zwak om den strijd te bestaan, te zwak om het hoogere te grijpen, heeft hij er toch zonder ophouden naar getast en gesmacht. Zijn smarten zijn geen ingebeelde; zijn verzen werden niet geschreven in een smaakvol gemeubeld studeervertrek, voor een sierlijke schrijftafel; zij werden in koortsachtige haast op 't papier geworpen op gindsch zoldervertrek, in den hoek van gindsch café; zij werden ontworpen te midden dier rustelooze wereld in wier woelende branding hij mededreef. Er is zoo iets echt menschelijks in de zwakheid van dezen verdoolde, 't is zoo een hart van vleesch en bloed dat er klopt en krimpt en popelt in zijn poëzie. Daarom heeft Frankrijks jeugd, die aan Lamartine den cijns eener koele bewondering betaalt, haar liefde geschonken aan Musset, 't Is haar te ijl een lucht en te nevelachtig, op de hoogten, waaruit de dichter der Harmonies beschouwend en bespiegelend op deze wereld nederziet. Zij keert zich af van den poeta laureatus naar dien wonderlijken gamin, die uit de nooden en angsten der werkelijkheid zijn smartkreet opzendt. Niet de sensualiteit van Musset is 't wat zijn volk tot hem aantrekt, maar het lijden dat zijn sensualiteit hem berokkende; niet zijn ongeloof, maar de diepte van ellende waarin dat ongeloof hem stortte. Om Musset te genieten, te verstaan, wordt een zekere graad van ernst vereischt, een gansch niet gewone diepte van gemoed; het onderstelt een innerlijke tweespalt die niet de zaak is van oppervlakkige lieden. Daarom is de populariteit die hij geniet in Frankrijk, geen teeken van achteruitgang. Een volk dat lijdt met Musset, staat hooger dan een volk dat spot met Voltaire of met Lamartine den ether slurpt en dweept in 's Blaue hinein. Het diep ongezonde realisme van dezen dichter is eene bittere medicijn aan eene wufte natie toegediend doch die in 't einde heilzaam werken moet. Door dit vagevuur moet Frankrijks jongelingschap gaan om te komen tot een frisschere, gezondere meer geloovige opvatting, tot een billijke waardeering der wer-

kelijkheid. Men kan, mutatis mutandis, 't zelfde zeggen van de Génestet. Wat wij vooral in hem beminnen en vereeren is - de mensch, de natuurlijke mensch, wars van alle phrase en hollen pathos, die 't zoo eerlijk en onverholen durfde zeggen wat hij voelde en dacht, die zoo ongedwongen zich zelven wist te zijn en te geven. Wat ons in hem aantrekt is zijn weemoed, zijn lijden; want, wij gevoelen het, die smart was zoo waarachtig, zoo ongeveinsd. Ook hij vertegenwoordigt een keerpunt, een overgangsphase in de geestesontwikkeling van zijn volk. Door den stillen peinzenden weemoed dien zijn verzen ademen, moeten ook wij ons heenwerken naar een krachtiger, helderder, rustiger, mannelijker gemoedsleven - - - - - - - - - 't Was op een schoonen zomerdag dat Alfred de Musset den adem uitblies; de zwaluwen streken langs zijn venster, de lucht was vol van lentegeuren en vogelengezang. Langzaam sloten zich zijn oogen, langzaam vloot zijn leven heen, als gedragen door de koelte die suizend om zijn voorhoofd speelde, maar geen vriend stond aan zijn sponde; een vreemde zag hem verscheiden. Eerst een dag na zijn sterven vernamen zijn vrienden dat het groote kind, dat zij niet hadden opgehouden te beminnen en te beklagen, was henengegaan. 't Was eveneens op een zomerdag dat de Génestet ontsliep - doch hoe anders!

In de materie ondergegaan! Zou 't waar zijn? zou dit het laatste woord zijn wat ons te zeggen overblijft bij het graf van een zoo heerlijk begaafd, zoo rampzalig verdoold kind? Zou al het lijden, dat de zonde medebrengt, vergeefs geleden zijn? Ach, de geduchte tragedie van het zedelijk leven gebiedt ons iets anders te gelooven. Ons grijpt, als Faust voor Gretchens kerker, geheel de jammer der arme menschheid aan, en wij hebben behoefte om naast het koude *ist gerichtet*, verzoenend te hooren suizen van omhoog: *ist gerettet*.

‘Kom, kom’, zegt Mephisto, terwijl hij ons op den schouder klopt, ‘geen zotte droomerijen! Alles wat ontstaat is waard dat het te gronde gaat.’ Doch wij kunnen vooralsnog niet nalaten

te luisteren naar de woorden die daar ruischen om het graf te Roozendaal.

> Wakend, werkend, wachten wij
> Dat het raadsel zich verklare
> Wat dit korte leven zij.

of om dat op Père la Chaise:

> Tes os dans le cercueil vont tomber en poussière;
> Ta mémoire, ton nom, ta gloire vont périr;
> Mais non pas ton amour, si ton amour t'est chère,
> Ton âme est immortelle - et va s'en souvenir.

Dordrecht, 9 April 1876.
J.H. HOOYER.

Opera en drama.

Edouard Schuré, Le drame musical. 2 volumes. Paris, 1875.

(***Vervolg en slot van blz. 222.***)

Alvorens een blik te werpen op de geschriften, waarin Wagner zijn systeem verklaart, willen wij de vraag beantwoorden, wat hem, den scheppenden kunstenaar, bewoog, zijn dramatische werken eenigen tijd te laten rusten en als theoreticus op te treden. Daartoe is het noodig, dat wij de lotgevallen van zijn leven tot aan het jaar 1849 vervolgen.

Zooals wij gezien hebben, werd hij in 1842 tot kapelmeester aan de koninklijke opera te Dresden benoemd. In deze betrekking, die hij zes jaren met den meesten ijver waarnam, had hij ruimschoots gelegenheid zich op de hoogte te stellen van den toestand der dramatische kunst en te onderzoeken, welke middelen hij tot haar verheffing in het werk kon stellen. Hij wenschte het theater, dat hij niet als nederigen dienaar maar als gids van het publiek beschouwde, tot een onafhankelijk, boven de grillen der mode verheven instituut te maken. Zou het bestaande theater, zou de tegenwoordige opera tot basis kunnen strekken voor een dergelijk instituut? Zou hij het theater kunnen hervormen en onmerkbaar naar het gewenschte doel leiden? In den beginne geloofde hij het, doch spoedig twijfelde hij en eindelijk zag hij de onmogelijkheid van zijn plannen in. Want de basis van het gebouw deugde niet. Het tegenwoordig tooneel toch is niets dan een industriëele onderneming, afhankelijk van het publiek en allernoodlottigst voor de kunst. Voor een waar kunstenaar als Wagner, die door zijn *Tannhäuser* en *Lohengrin* getoond had, hoe ernstig hij het met de kunst meende. was van het tooneel geen heil te verwachten. In de laatste jaren van zijne betrekking te Dresden bevond hij zich dus in

een valsche positie; want in zijne qualiteit van kapelmeester vertegenwoordigde hij eene inrichting, wier gebrekkigheid hem maar al te zeer bewust was. Het dag aan dag instudeeren van de meest oppervlakkige opera's maakte hem ten slotte afkeerig van het geheele genre. En slechts nu en dan, wanneer het de uitvoering van een geniaal werk gold, voelde hij zich weder aangetrokken tot de dramatische muziek. Van grooten invloed op zijne verdere artistieke ontwikkeling was vooral de kennismaking met de voortreffelijke zangeres Wilhelmina Schröder-Devrient. Het onvergelijkelijke talent dezer vrouw, haar onnavolgbare zang en haar verrukkelijk spel betooverden hem. Door haar leerde hij kennen, waartoe de dramatische muziek in staat is, en met het oog op deze kunstenares vormde hij nieuwe ontwerpen voor poëtisch-muziekale werken. Hij betreurde het, dat zij, om stof te vinden voor haar dramatisch talent, meestal haar toevlucht moest nemen tot de onbeduidendste werken op het gebied van de opera; en toch was hij wederom verbaasd over de schoonheid en innigheid, die zij in een of ander zwak product, b.v. in de *Romeo* van Bellini, wist te brengen. Hoe heerlijk zou niet het werk zijn, dat in alle opzichten dezer kunstenares waardig was! Door zulke gedachten bezield, trok hij zich van lieverlede van het theater terug, en wijdde zich in stilte aan het ontwerpen van nieuwe drama's.

Sedert zijn terugkeer uit Parijs had hij een bijzondere studie gemaakt van de Duitsche oudheid. In het verleden van zijn vaderland vond hij dat echt Duitsche element, dat in het heden bijna nergens meer te vinden was. Na de voltooiing van *Lohengrin* hadden twee nieuwe stoffen zijn geest geboeid: *Siegfried* en *Friedrich der Rothbart*. Voor de laatste maal moest hij eene keus doen tusschen mythe en historie. Dat hij zich echter door laatstgenoemde stof bijzonder aangetrokken voelde, daartoe droegen de tijdsomstandigheden veel bij.

Het was in die dagen, dat de revolutiegeest, die in Frankrijk zulke gewichtige veranderingen veroorzaakt had, naar Duitschland overwaaide en de gemoederen in beweging bracht. Vol hoop beschouwde Wagner die beweging. De frissche geest, die het volk bezielde, scheen hem ook voor de Duitsche kunst gunstig. Van alle zijden van Duitschland werd het verlangen naar de eenheid van het Duitsche rijk uitgesproken, en van haar was de verheffing der vaderlandsche kunst te verwachten. De

omstandigheid, dat Duitschlands groote mannen aan de beweging deelnamen, sterkten Wagner in zijne hoop, en om met den tijdgeest onmiddellijk in aanraking te komen, ja zelfs invloed daarop uit te oefenen, besloot hij, op het tooneel het beeld der voormalige grootheid van het Duitsche volk te vertoonen. Daartoe koos hij eene episode uit den bloeitijd der Hohenstaufen, en ontwierp een, niet ter muziekale compositie bestemd, drama in vijf bedrijven, in hetwelk keizer Frederik I werd voorgesteld. De loop der gebeurtenissen bewerkte evenwel, dat de uitvoering van dit ontwerp achterwege bleef; de opvatting zijner stof maakte hij eenigen tijd later openbaar in een opstel: *'Die Nibelungen, Weltgeschichte aus der Sage'*. Des te ijveriger hield hij zich bezig met het uitwerken van *Siegfried*, en trachtte de voornaamste trekken van het Germaansche gedicht, dat hij niet alleen uit het middeneeuwsche epos, maar ook uit de oud-Noorsche overleveringen had leeren kennen, tot onderwerp van een muziekaal drama te maken. Voor den vorm van dit drama deed hij ook een beslissenden stap. Het was hem namelijk niet mogelijk dit *Urdeutsche* gedicht in moderne verzen te schrijven. Doch aan dezelfde bron, waar de mythe hem in haar schoonste gedaante tegemoet trad, nl. in het oud-Noorsche gedicht, vond hij ook den meest passenden poëtischen vorm voor dit drama: het *stafrijm*. In den herfst van 1848 was het gedicht, *Siegfrieds Tod* genaamd, gereed. Dit werk voor de moderne opera in te richten, kwam hem niet in de gedachten. Welk tooneel toch zou zich tot de uitvoering daarvan leenen, daar zelfs het theater, waaraan hij nu zes jaren verbonden was, niet tot de uitvoering van *Lohengrin* wilde besluiten, welk werk reeds te zeer afweek van de gewone theaterpractijk?

Hij zou tijd hebben over die vraag na te denken.

De 3de April 1849 bracht aan de verwachtingen van vele Duitsche patriotten een gevoeligen slag toe. Koning Frederik Wilhelm IV van Pruisen toch had de hem in naam van het Duitsche volk opgedragen keizerskroon van de hand gewezen. Ook Wagner, die van Duitschlands eenheid het heil van de kunst gehoopt had, zag zich in zijne verwachtingen bedrogen. Hij was ten volle overtuigd, dat de verheffing der Duitsche kunst afhankelijk was van eene verbetering der politieke toestanden. Hij verloor allen lust tot artistieke plannen; want iedere arbeid kwam hem voor niet het minste nut te hebben, daar zijn ideaal zoo onbereikbaar ver lag. 'Des Morgens',

zegt hij in zijne *Mittheilung an meine Freunde*[1], 'verliess ich mein Zimmer mit dem öden Schreibtische und wanderte hinaus ins Freie um mich im erwachenden Frühlinge zu sonnen und in seiner wachsenden Wärme alle eigensüchtigen Wünsche von mir zu werfen, die mich noch mit trügenden Bildern an eine Welt fesseln konnten, aus der all mein Verlangen mich mit Ungestüm hinaustrieb und aus der ich nun überzeugt war, nicht als Einzelner erlöst werden zu können.' Met die overtuiging was ook zijne verhouding tot den volksopstand van Dresden bepaald, en met vreugde begroette hij den opstand, dien hij met velen voor een algemeene verheffing van Duitschland hield.

Welk aandeel hij in de troebelen gehad heeft, weet men niet precies, daar de akten van zijn proces niet bekend zijn geworden. Het schijnt, dat hij voornamelijk wegens eenige in het openbaar gehouden redevoeringen vervolgd is. Genoeg, hij moest, nadat met hulp der Pruisische troepen de rust in het koningrijk Saksen hersteld was, vluchten en begaf zich met vele anderen, waaronder ook zijn vriend Semper, den beroemden architect, naar Zwitserland.

Tien jaren duurde het, eer hij zijn vaderland weder betreden mocht, en hoe de Duitsche regeeringen over hem dachten, blijkt uit hetgeen men in de *Allgemeine Polizei-Anzeiger* van 1853 vindt. In dat blad leest men onder de rubriek 'Politisch gefährliche Individuen' het volgende: 'Wagner, Richard, ehemaliger Kapellmeister aus Dresden, einer der hervorragendsten Anhänger der Umsturzpartei, welcher wegen Theilnahme an der Revolution in Dresden im Mai 1849 steckbrieflich verfolgt wird, soll, dem Vernehmen nach, beabsichtigen, sich von Zürich aus, woselbst er sich gegenwärtig aufhält, nach Deutschland zu begeben. Behufs seiner Habhaftwerdung wird ein Portrait Wagner's, der im Betretungsfalle zu verhaften und an das Königliche Stadtgericht zu Dresden abzuliefern sein dürfte, hier beigefügt.'

Zoo moest Wagner dan zijn vaderland, dat hij zes jaren geleden, bij zijn terugkomst uit Frankrijk, met tranen in de oogen begroet had, ontvluchten. Maar die vlucht kwam hem in de gegeven omstandigheden voor als eene bevrijding uit een knellenden band. 'Mit Nichts', zegt hij, 'kann ich das Wohlgefühl vergleichen, das mich - nach Ueberstehung der nächsten schmerz-

1 Gesammelte Schriften, 4e deel.

lichen Eindrücke durchdrang, als ich mich frei fühlte, frei von der Welt marternderr stets unerfüllter Wünsche, frei von den Verhältnissen, in denen diese Wünsche meine einzige verzehrende Nahrung gewesen waren! Als mich, den geächteten und Verfolgten, keine Rücksicht mehr band zu einer Lüge irgend welcher Art, als ich jede Hoffnung, jeden Wunsch auf diese jetzt siegreiche Welt hinter mich geworfen und mit zwanglosester Unumwundenheit laut und offen ihr zurufen konnte, dass ich, der Künstler, diese so scheinheilig um Kunst und Cultur besorgte Welt aus tiefstem Grunde des Herzens verachte; als ich ihr sagen konnte, dass in ihren ganzen Lebensadern nicht ein Tropfe wirklichen künstlerischen Blutes fliesse, dass sie nicht einen Athemzug menschlicher Gesittung, nicht einen Hauch menschlicher Schönheit aus sich zu ergiessen vermöge: - da fühlte ich mich zum ersten Male in meinem Leben durch und durch frei, hell und heiter, mochte ich auch nicht wissen, wohin ich den nächsten Tag mich bergen sollte, um des Himmels Luft athmen zu dürfen!’

In Zürich sloeg Wagner zijne woning op, en leidde hier een werkzaam leven. Eenige zijner vrienden hadden hem reeds dikwijls aangespoord, om zijne ideeën over de kunst en haar verhouding tot het leven openbaar te maken. Vroeger had hij de voorkeur gegeven aan het scheppen van dramatische werken, die zijn systeem van zelven duidelijk maakten. Thans echter ontbrak hem de mogelijkheid om zich met nieuwe werken voor het publiek te vertoonen. En evenals hij eens te Parijs tegen de daar heerschende richting te velde was getrokken, greep hij thans weder naar de pen en werd schrijver, om aan te toonen, dat zijne kunst met de tegenwoordige kunstwereld niets te maken had. Dit meende hij echter slechts te kunnen doen, door onze moderne kunst in verband met onze moderne maatschappij te beschouwen. Gelijk hij voor den aard van zijn dramatisch-muziekaal ideaal in het zeldzame talent van Wilhelmina Schröder-Devrient een voorbeeld had gevonden, schonk de geschiedenis hem voor de door hem gewenschte ideale verhouding van het tooneel tot het leven een typisch model. Hij vond dat namelijk in het tooneel van het oude Athene. In die stad, waar het theater zijne deuren slechts op heilige feestdagen opende, en waar met

het kunstgenot tevens een godsdienstig feest verbonden was, traden de uitstekendste mannen van den staat als dichters en acteurs op. De verzamelde bevolking van stad en land had dan ook een zoo hoogen dunk van het drama, en volgde het met zoo groote belangstelling, dat een Aeschylus en een Sophocles, overtuigd dat zij begrepen zouden worden, de diepzinnigste dichtstukken ten tooneele konden voeren.

De gronden van het verval van dit onvergelijkelijke kunstwerk te onderzoeken, was Wagners streven. Vooral trokken de sociale oorzaken van dit verval zijne aandacht, en hij meende die te vinden in het te niet gaan van den antieken staat. Dien tengevolge trachtte hij te wijzen op de grondslagen eener nieuwe maatschappij, die de fouten van den ouden staat vermijden en de kunst van het oude Athene zou doen herleven. De gedachten hierop betrekking hebbende sprak hij uit in eene brochure getiteld: *Kunst und Revolution*.

IJveriger nog hield hij zich bezig met het onderzoek naar den aard en het verval van het Grieksche drama zelf. De vereenigde kunsten, die in het drama het volk met de edelste en verhevenste gevoelens van het menschdom vertrouwd hadden gemaakt, scheurden zich van elkaar los, om voortaan niet meer de verzamelde scharen tot geestdrift op te wekken, maar tot tijdverdrijf van den enkelen kunstliefhebber te dienen, zoodat, terwijl tot vermaak van het volk gladiatoren- en dierengevechten gehouden werden, de beschaafde mensch zich in eenzaamheid met litteratuur en schilderkunst onledig hield. Hoe groot nu ook de ontwikkeling was, die de afzonderlijke kunsten in den loop der tijden door groote genies verkregen, toch konden zij nimmer, zonder in het onnatuurlijke en ongerijmde te vervallen, het alvermogende drama remplaceeren, hetwelk alleen aan de vereeniging der kunsten zijn groote macht te danken heeft. Met de uitspraak van de beste critici, b.v. van een Lessing, aan de hand, toont Wagner aan, dat iedere kunst haar vermogen ontwikkelt tot op zekere grens, die zij niet overschrijden kan, zonder in het onverstaanbare en absurde te vervallen. Op die grens aangekomen, bespeurt men in haar het verlangen om de aangrenzende kunst de hand te reiken. Moest het hem nu, met het oog op zijn ideaal, levendig interesseeren, dit verlangen in iedere kunst te ontdekken en aan zijne lezers mede te deelen, vooral in de verhouding van de poëzie tot de muziek toonde hij het op de meest duidelijke wijze aan. Door zich nu een werk voor te stellen, waarin alle kunsten, tot haar hoogste

volmaaktheid gebracht, zich vereenigden, stond zijn ideaal hem duidelijk voor oogen. Daar hij echter, met het oog op het tooneel en zijne verhouding tot het leven, dit ideaal niet van den tegenwoordigen tijd kon verlangen, noemde hij het: *das Kunstwerk der Zukunft*, en gaf onder dien titel een tweede boek uit. Aan dit boek heeft men het beruchte spook 'Toekomstmuziek' te danken, hetwelk tot op den huidigen dag in dagbladen en tijdschriften ronddwaalt. Dat het zijn naam aan een misverstand te danken heeft, behoef ik wel niet meer te zeggen.

In een derde boek, *Oper und Drama*, onderzocht hij de verhouding van de dramatische dichtkunst tot de muziek nader.

Laat ik vooraf in herinnering brengen, dat hij niet de eerste was, die zich met dat onderzoek bezig hield. Het problema, of het ideaal van het drama in de opera verwezenlijkt kan worden, heeft zoowel in Italië als in Frankrijk en Duitschland de grootste dichters en denkers bezig gehouden. Mannen als Boileau, La Bruyère, Callières, Gottsched, Muratori, Algarotti, Rousseau, Voltaire, Beaumarchais, Gluck, Lessing, Wieland, Schiller, Goethe, Arteaga, Arnaud, Sulzer, Herder, Rochlitz, Tieck en anderen hebben zich met deze quaestie ingelaten. De strijd der Gluckisten en Piccinisten liep geheel over deze vraag. Diegenen, die in de opera het ideaal van het drama meenden te zien, werden door hunne tegenstanders geheel verslagen, wanneer dezen aantoonden, dat in de opera de muziek derwijze praedomineerde, dat de poëzie weinig of geen aandeel aan haar succes had. Voltaire, die oorspronkelijk vóór de opera was, zag zich, met het oog op de bestaande stukken in dat genre, genoodzaakt uit te roepen: '*Ce qui est trop sot pour être dit, on le chante*'. In Duitschland, waar Goethe en Schiller het thema ter sprake brachten, en wel met de gunstigste verwachting van de opera, bevestigde Goethe, in strijd met zijn theoretische meening, onwillekeurig de woorden van Voltaire; hijzelf namelijk vervaardigde verscheidene operateksten, die, wat vinding en uitvoering betreft, zoo triviaal zijn - men denke aan *Jery und Bätely, Scherz, List und Rache* e.a. - dat men het betreurt dat hij ze onder zijn overige gedichten heeft opgenomen.

Laat ons even hooren, wat een van de hierboven opgenoemde mannen, Herder[1], over de opera zegt: 'Wo die Oper jetzt stehe, wissen wir: auf dem Kunstgipfel der Tonkunst und De-

1 Zur schönen Litteratur und Kunst, 1830, Th. 16, Adrastea, 3 Stück.

coration, fast mit Vernachläszigung des Inhalts und der Fabel. Den Operndichter nennt man jetzt kaum; seine Worte, die man selten versteht und die noch seltener des Verstehens werth sind, geben dem Tonkünstler nur Anlasz zu seinen (wie ers nennt) musikalischen Gedanken, dem Decorateur zu seinen Decorationen'. En verder: 'Wie bedauern wir, zauberischer Mozart, dich in deinem *Cosi fan tutte, Figaro, Don Juan* u.s.f.; die Töne setzen uns in den Himmel, der Anblick der Scene ins Fegefeuer, wo nicht gar tiefer. Läszt der Tonkünstler sich gar hinreiszen, seiner musikalischen Drehbank zu Gefallen, die Empfindungen zu zerstücken, zu kauen, wieder zu kauen, zu cadenziren, - Unmuth erregt er statt Dank und Entzückung in unsere Seele.' Eindelijk zegt hij: 'Der Fortgang des Jahrhunderts wird uns auf einen Mann führen (Händel) der, den Trödelkram wortloser Töne verachtend, die Nothwendigkeit einer innigen Verknüpfung rein menschlicher Empfindung und der Fabel selbst mit seinen Tönen einsah. Von jener Herrscherhöhe, auf welcher sich der gemeine Musikus brüstet, dasz die Poesie seiner Kunst diene, stieg er hinab und liesz, soweit es der Geschmack der Nation, für die er in Tönen dichtete, zuliesz, den Worten der Empfindung, der Handlung selbst seine Töne nur dienen. Er hat Nacheiferer, und vielleicht eifert ihm bald Jemand vor: *dasz er nämlich die ganze Bude des zerschnittenen und zerfetzten Opern-Klingklangs umwerfe und ein Odeum aufrichte, ein zusammenhängend lyrisches Gebäude, in welchem Poesie, Musik, Action, Decoration eins sind*.'

Men ziet dus, dat het zoo fel bestreden systeem van Wagner reeds anderen voor oogen had gezweefd. Wagner heeft de woorden van den Duitschen denker ter harte genomen. Het was hem duidelijk geworden, dat de bestaande operavormen niet deugden. En al koesterde hij de grootste bewondering voor hetgeen geniale componisten in dat genre geleverd hadden, toch betreurde hij het, dat hun niet een betere vorm ter beschikking had gestaan, daar zij dikwijls genoodzaakt waren hun schoonste ideeën ten offer te brengen aan den gebrekkigen vorm.

De hoofdfout van de opera is volgens hem, dat het middel van uitdrukking (muziek) doel, het doel (drama) daarentegen middel is geworden. Dat hij zich daarin niet vergiste, hebben wij in onze historische schets van de opera gezien. Vooreerst moesten dus de rollen omgekeerd en den dichter de plaats verzekerd worden, die hem toekwam.

Van welken aard moet nu het drama zijn, dat ter muziekale behandeling geschikt is?

Ter beantwoording dezer vraag is het noodig, den dichter wat meer van nabij te beschouwen.

Het onbewuste verlangen van den dichter naar de muziek is in de meeste dichtstukken, zoowel groote als kleine, in meerdere of mindere mate te bespeuren. De dichter tracht het materiaal van het verstand, de taal der rede, zoodanig aan te wenden, dat het op het gevoel zelf werkt. Gelijk dat verlangen reeds in de keuze der dichterlijke stof duidelijk merkbaar is, en eerst dàt levensbeeld poëtisch wordt genoemd, in hetwelk alle, slechts voor het abstracte verstand begrijpelijke motieven verdwijnen, om voor de motieven van het zuiver menschelijk gevoel plaats te maken, - zoo is dat zelfde verlangen ook te bespeuren in den vorm en in de uitdrukking, die de dichter aan zijn beeld geeft. Hij tracht toch, zoowel door rhythmische rangschikking, als door het bijna reeds muziekale sieraad van het rijm, het gevoel als met tooverbanden te omstrikken. Zoo komt hij eindelijk op dat gedeelte van zijn gebied aan, waar zijne kunst onmiddellijk aan het rijk der toonkunst grenst. In dit rijk verkrijgt het woord zijn schoonsten vorm. Klemtoon, maat en rhythmus verkrijgen wiskunstige vastheid en klaarheid; het gebied der tonen zet zich wijder uit; de stem neemt in hoogte en diepte, in kracht en zuiverheid toe, en zoo vermeerdert zich de mogelijkheid, vermeerderen zich de middelen, om de meest verschillende gedachten, de meest uiteenloopende hartstochten in al haar fijnste schakeeringen uit te drukken. Zal echter een innige vereeniging van dicht- en toonkunst mogelijk zijn, dan is het noodig dat zij elkaar op de grenzen van beider gebied de hand reiken. Niet met die poëzie, welke bestaat uit beschrijvingen, abstracte denkbeelden en verstandelijke bespiegelingen; niet met die poëzie, welke ons het leven en de wereld verklaart volgens de logische wetten van het denken; niet met die poëzie, welke ten slotte alleen philosophie is, kan de toonkunst zich vereenigen. Zij eischt een gedicht, dat de onmiddellijke uitdrukking van het gevoel is.

Onderzoekt men nu, welke de dramatische stof is, die aan alle vereischten van muziekale poëzie voldoet, dan vindt men die in de *Mythe*, dat volksgedicht van duisteren oorsprong, dat in alle eeuwen door de groote dichters op nieuw bewerkt werd. In dàt gedicht verdwijnt de conventioneele, slechts

voor het verstand begrijpelijke vorm der maatschappelijke toestanden bijna geheel, en wordt de ten allen tijde bevattelijke menschelijke natuur in dien onnavolgbaren concreten vorm voorgesteld, welke aan iedere mythe haar zoo spoedig te herkennen gedaante verleent.

Alle détails tot beschrijving en verklaring, welke de historische roman- of dramadichter noodig heeft om een of andere gebeurtenis uit dit of dat tijdperk der geschiedenis duidelijk te maken, vallen in de mythe weg. En dit heeft tengevolge, dat de muziek bevrijd wordt van de noodzakelijkheid om zich een haar geheel vreemde behandeling te laten welgevallen. Want de mythe, van welken tijd en van welke natie zij ook moge zijn, vat van dien tijd en van die natie alleen het zuiver menschelijke op. Eene Antigone, een Siegfried, een Tristan zijn niet van deze of gene periode der geschiedenis afhankelijk. Zij zijn in onze eeuw even begrijpelijk als zij het voor duizend jaar waren.

Wat nu de uitwerking dezer dramatische stof betreft, levert haar mythisch karakter het voordeel op, dat, terwijl de eenvoudige, gemakkelijk te begrijpen handeling alle uitvoerige verklaring ontberen kan, de grootste plaats in het gedicht daarentegen ingenomen kan worden door de ontvouwing van de innerlijke motieven der handeling, d.w.z. de *zielsmotieven*, die ten slotte alleen de rechtvaardiging der handeling in zich bevatten, en wel daardoor, dat wij met geheel ons hart aan deze motieven deelnemen.

Om dit door een voorbeeld op te helderen, wijs ik nogmaals op de drie reeds vermelde opera's van Wagner. In *der fliegende Holländer* had hij de handeling in haar eenvoudigste gedaante behouden, alle overbodige détails, evenals de aan het gewone leven ontnomen ‘intrigue’ uitgesloten, en in plaats daarvan die gedeelten uitvoerig bewerkt, die de mythische stof in het schoonste licht plaatsen. In *Tannhäuser* is de ontwikkeling der handeling uit innerlijke motieven reeds veel duidelijker zichtbaar. De katastrophe ontstaat hier zonder den minsten dwang uit een poëtisch-lyrischen wedstrijd, en geen andere macht dan de zielsstemming van Tannhäuser roept haar te voorschijn. In *Lohengrin* eindelijk berust de geheele handeling op een alle geheimen der ziel wekkenden strijd in het hart van Elsa. Het bestaan der betoovering, die zich over haar en haar geheele omgeving uitstrekt, hangt alleen af van de onthouding der vraag

naar Lohengrin's herkomst. Door den nood gedrongen, ontsnapt die vraag eindelijk aan het vrouwelijk hart, en - de betoovering is verdwenen.

Vraagt men nu, hoe het mogelijk zal zijn deze mythische stof in het drama haar schoonsten vorm te verleenen, dan is het antwoord, dat alleen de buitengewoon rijke, in vroeger eeuwen geheel onbekende ontwikkeling der muziek dit mogelijk maakt. Om dit wel te begrijpen, dient men zich de geschiedenis onzer moderne muziek in het geheugen te roepen.

Sedert de wedergeboorte der schoone kunsten onder de Christelijke volken van Europa zijn er twee kunsten, die tot een veel grooter volmaaktheid geraakten, dan zij in de klassieke oudheid bereikt hadden. Ik bedoel de schilderkunst en de muziek. De ideale beteekenis, die de schilderkunst reeds in de eerste eeuw van de Renaissance verkreeg, is zoo algemeen erkend, dat het niet noodig is er nog op te wijzen. Een nog hoogere mate van ontwikkeling echter ging de muziek te gemoet. De aan de Grieken onbekende *harmonie* en haar buitengewone uitbreiding door de *polyphonie* zijn geheel en al het eigenaardige werk der nieuwe eeuwen.

Bij de Grieken kende men de muziek alleen als gezellin van den dans; de beweging van den dans gaf aan het door den zanger voorgedragen gedicht de wetten van de rhythmus, en deze wetten bepaalden vers en melodie zoo nauwkeurig, dat de Grieksche muziek - waaronder ook de poëzie bijna altijd begrepen werd - als een in tonen uitgesproken dans beschouwd kan worden. Deze populaire, aan de Heidensche feesten ontleende danswijzen werden door de eerste Christelijke gemeenten tot opluistering van haren godsdienst overgenomen. Doch de hooge ernst van den Christelijken godsdienst, die den dans als wereldsch en goddeloos geheel buitensloot, liet ook natuurlijk het wezenlijke der antieke melodie, de levendige en afwisselende rhythmus vervallen, zoodat de melodie het rhythmisch ongeaccentueerde karakter van het nog heden gebruikelijke *koraal* aannam. Door de rhythmische beweging op te offeren, werd de melodie van haar eigenaardig middel van uitdrukking beroofd, en van de geringe expressie der antieke melodie zonder rhythmus kunnen wij ons nog heden overtuigen, door ze ons voor te stellen zonder de ondergelegde harmonie. Om nu echter aan die melodie de noodige uitdrukking te geven, vond de Christelijke

geest de veelstemmige harmonie uit op den grondslag van het vierstemmig accoord. Welk een heerlijke, innige, te voren niet gekende uitdrukking de melodische phrase daardoor verkreeg, zien wij uit de onvergelijkelijke meesterstukken der Nederlandsche en Italiaansche kerkmuziek. De verschillende stemmen, die oorspronkelijk slechts bestemd waren het harmonisch accoord te gelijk met de noot der melodie ten gehoore te brengen, verkregen hier eindelijk zelven een vrije ontwikkeling, zoodat, met de hulp van het zoogenaamde *contrapunt*, elk der begeleidende stemmen een zelfstandigen, van de eigenlijke melodie (*cantus firmus*) onafhankelijken melodischen gang verkreeg. Daardoor maakten die kerkelijke gezangen zulk een hartverheffenden indruk op den toehoorder, dat geen effect van eenige andere kunst daarmede vergeleken kan worden.

Het verval dezer kunst in Italië en het gelijktijdig optreden van de operamelodie in datzelfde land kan men niet anders dan een terugkeer tot het Heidendom noemen. Men gaf aan de melodie haar oorspronkelijke rhythmische levendigheid terug, en gebruikte haar voor den zang op dezelfde wijze, als vroeger voor den dans. De in het oog vallende incongruentie van het moderne, in verband met de christelijke melodie ontwikkelde vers met deze dansmelodie zullen wij hier niet in het bijzonder nagaan[1]. Alleen wil ik nogmaals in herinnering brengen, dat deze melodie - wij zagen het in onze schets van de ontwikkeling der opera - zich hare beweging ten slotte alleen door den zangvirtuoos liet dicteeren. Wat ons echter het meest tot de overtuiging brengt, dat men deze melodie als een achteruitgang en niet als een vooruitgang beschouwen moet, is de omstandigheid, dat zij van de schoone uitvinding der christelijke muziek, de *harmonie*, en de *polyphonie* geen gebruik maakte. Op een harmonische basis van zulk eene soberheid, dat zij de begeleiding gevoeglijk zou kunnen ontberen, bouwde men de Italiaansche operamelodie op; en wat de rangschikking en verbinding harer deelen betreft, bepaalde zij zich tot zulk een armoedigen periodenbouw, dat de beschaafde kunstenaar uit onzen tijd met verbazing voor dezen primitieven kunstvorm staat, welks enge grenzen zelfs den geniaalsten toondichter beletten de vleugelen van zijn genie uit te slaan.

1 De slechte verhouding tusschen beiden toont Wagner in het derde deel van zijn boek *Oper und Drama* op hoogst duidelijke wijze aan. Zijn betoog is echter niet in een paar woorden weer te geven.

Van groote beteekenis daarentegen was de aanwending der christelijke melodie op het wereldlijk lied in Duitschland. Ook Duitsche meesters kwamen weder tot de oorspronkelijke rhythmische melodie terug, die, naast de kerkmuziek, onder het volk als nationale danswijze onafgebroken voortgeleefd had. Zij lieten echter de rijke harmonie der kerkmuziek niet ongebruikt liggen, maar trachtten harmonie en rhythmus zoodanig te vereenigen, dat beide een evenredig aandeel in de melodie Verkregen. De zelfstandig voortgaande polyphonie werd zoodoende niet alleen behouden, maar ook nog veel meer ontwikkeld. Door middel van het contrapunt nam elk der stemmen deel aan de voordracht der rhythmische melodie, zoodat deze nu niet meer alleen in den oorspronkelijken *cantus firmus*, maar in iedere begeleidende stem voorkwam. Wil men weten, welk een ongeloofelijken rijkdom van combinaties de muziek hierdoor verkregen had, dan neme men een der schoone vocaalwerken van Bach, o.a. zijne motetten ter hand[1].

Maar nog veel grooter ontwikkeling ging de melodie te gemoet in de instrumentaalmuziek. Na de uitvinding en verbetering van het quartet der strijkinstrumenten maakte de polyphonie zich meester van het orkest en verhief dit uit den nederigen stand, dien het langen tijd had ingenomen. Hoogst belangrijk en voor het begrip van alle muziekale vormen noodzakelijk is het nu, na te gaan, hoe van dien tijd af de Duitsche meesters zich beijverden, deze door instrumenten voorgedragen dansmelodie steeds rijker en schooner te ontwikkelen. Zij bestond oorspronkelijk slechts uit een korte periode van vier maten, die twee- of viermaal verdubbeld werd. Door toepassing van den eigenaardigen vorm der *fuga* op deze melodie kwam men er van zelf toe, haar grootere uitbreiding te geven. Zij werd nu achtereenvolgens door alle stemmen voorgedragen, nu eens in vergrooting, dan eens in verkleining; de harmonische modulatie toonde haar in verschillend licht en de contrapuntische tegen- en neventhema's hielden haar in gestadig afwisselende beweging. Een tweede vooruitgang bestond hierin, dat men verschillende dansmelodieën aaneenschakelde, en hare verbindingen en overgangen door middel van de contrapuntische

1 Wagner wijst vooral op het motet *Singet dem Herrn ein neues Lied*, ‘in welcher der lyrische Strom der rhythmischen Melodie wie durch ein Meer von harmonischen Wogen braust’.

kunst vaststelde. Op deze eenvoudige basis verrees het schoone kunstwerk de *Symphonie*.

Haydn was de geniale meester, die dezen vorm het eerst ontwikkelde en, zoowel door de grootste verscheidenheid van motieven, als door interessante bewerking, steeds nieuw leven schonk. Mozart goot de zangrijke, welluidende Italiaansche melodie in dien vorm, en vermeerderde de instrumentale effecten. Beethoven, eindelijk, gaf aan den symphonischen vorm zulk een groote uitgebreidheid, en vervulde hem met een zoo machtigen melodischen inhoud, dat wij heden voor de Beethovensche symphonie als voor den hoeksteen van een nieuwe kunstperiode staan. In deze symphonie wordt door de instrumenten eene taal gesproken, van wier bestaan men voorheen niet het minste vermoeden had. Dat zij uit de danswijze ontstaan is, zou ons volstrekt niet meer in de gedachten komen, indien zij niet een met *Menuetto* of *Scherzo* aangeduid gedeelte bevatte, waarin die vorm nog te voorschijn treedt. In de overige afdeelingen verwijdert de componist zich steeds meer van de mogelijkheid om een werkelijken dans bij zijne muziek te laten uitvoeren, of het moest een zoo ideale dans zijn, dat hij tot den primitieven dans in verhouding staat, als de symphonie tot de danswijze.

En die ideale dans, die bij de Beethovensche symphonie passen zou, is, volgens Wagner, de *dramatische actie*. Ook de oorspronkelijke volksdans drukt eene handeling uit; meestal de wederkeerige liefdesverklaring van een paar; deze eenvoudige handeling, tot haar hoogste ontwikkeling gebracht, is niets anders dan de dramatische handeling. Dat zij in het *Ballet* niet voldoende uitgedrukt kan worden, hebben wij vroeger gezien; het ballet toch berust op denzelfden gebrekkigen grondslag als de opera.

Wagner nu heeft in zijne werken, en voornamelijk in zijne laatste werken, den geweldigen stroom der Beethovensche symphonie in het bed van het drama geleid, ja zelfs dien stroom nog vrijer loop gegeven, dan Beethoven gedaan had. Hij laat den dichter tot den componist zeggen: ‘Stürze dich zaglos in die vollen Wogen des Meeres der Musik; Hand in Hand mit mir stehst du jederzeit auf dem Boden der dramatischen Aktion, und dieser Aktion im Moment der scenischen Darstellung ist das unmittelbar verständlichste aller Gedichte. Spanne deine Melodie kühn aus, dasz sie wie ein ununterbrochener Strom sich durch das ganze Werk ergieszt: in ihr sage du, was ich

verschweige, weil nur du es sagen kannst, und schweigend werde ich Alles sagen, weil ich dich an der Hand führe.' 'In Wahrheit,' voegt hij er bij, 'ist die Grösze des Dichters am meisten danach zu messen, was er verschweigt, um uns das unaussprechliche selbst schweigend sagen zu lassen; der Musiker ist es nun der dieses Verschwiegene zum hellen Ertönen bringt, und die untrügliche Form seines erklingenden Schweigens ist die *unendliche Melodie*.' Onder deze melodie - het volgt reeds uit hare benaming - verstaat men niet de oude danswijze van vier, acht en zestien maten, die telkens afgebroken en weder door andere danswijzen vervangen wordt; neen, het is de uit het gedicht ontstane melodie, die van het begin tot het einde van iedere akte onafgebroken voortloopt.

Om deze melodie ten gehoore te brengen, bedient de componist zich van een gecompliceerd en in den loop der eeuwen tot volmaaktheid gebracht instrument: het *Orkest*. Dat hij dit op een geheel andere manier behandelen moet dan de Italiaansche operacomponist, in wiens handen het orkest niets anders is dan een monstrueuse guitaar tot accompagnement der aria, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Het orkest is in het ideale drama het orgaan van hetgeen de dichter niet uitgesproken heeft. Het bezit een eigenaardig spraakvermogen. Het kan weenen en klagen; het kan schertsen en jubelen. Vreugde en smart, blijdschap en droefheid, liefdezuchten, weemoedszangen, rouwliederen, triomfkreten, angst, toorn, wanhoop, verrukking, de geheele toonladder van menschelijk lijden en gevoelen kan het ons voorzingen. Dit vermogen stelt het orkest in staat, in het muziekale drama ongeveer dezelfde rol te vervullen als het koor in het Grieksche drama. Reeds Lessing[1] maakte deze opmerking. Met nog veel meer recht kan men ze heden maken, nu het uitdrukkingsvermogen van het orkest tot een hoogte geklommen is, waarvan men in de tijden van Lessing niet het minste idee had.

Het onderscheid tusschen het antieke koor en het moderne orkest bestaat hierin, dat het eerste zich meer tot reflexie bepaalde, en aan de handeling en hare motieven vreemd bleef. Het orkest daarentegen neemt levendig aandeel in de handeling. Door middel van de combinatie der verschillende melodieën - eene combinatie, die steeds door het gedicht bepaald wordt - kan het orkest zelfs de meest geheime intenties der handelende

1 In zijne *Hamburgische Dramaturgie*, Stück 26.

personen aanduiden, en maakt het mogelijk, dat wij hunne gedachten raden, alvorens hun mond ze heeft uitgesproken.

Het orkest, in één woord, is, even als het Grieksche koor, de ‘levende muur’, gelijk Schiller het noemt, die het drama van de werkelijke wereld scheidt. Om zijn ware beteekenis in het Wagnersche drama geheel en al te begrijpen, behoeft men slechts in het schoone voorbericht dat Schiller voor *die Braut von Messina* schreef, het woord ‘koor’ door ‘orkest’ te vervangen. Opmerkelijk is het, dat, terwijl het Grieksche drama uit het Dithyrambische koor ontstond, het drama van Wagner uit het orkest, den plaatsvervanger van het antieke koor, geboren werd[1].

Het tegenwoordige operakoor, dat, zooals wij gezien hebben, niets is dan een zingende massa, die met de handeling niets te maken heeft, en dat zijn ontstaan te danken heeft aan een misverstand, - dat koor zal in het muziekale drama verdwijnen. Slechts daar, waar de menigte zelf aan de handeling deelneemt, heeft het nog reden van bestaan; voorbeelden vindt men in den uitroep van het volk bij de aankomst van Lohengrin, in het koor der Mannen uit de *Götterdämmerung*, in de kreten van het scheepsvolk in de eerste akte van *Tristan en Isolde*. In alle andere gevallen echter is het koor uitgesloten, en wordt zijne plaats geheel door het orkest ingenomen.

Nadat wij in bovenstaande regels een zoo kort mogelijken inhoud gegeven hebben van Wagners systeem, zullen wij een zijner latere dramatische werken ter hand nemen, om te onderzoeken, op welke wijze hij zijne theorieën in praktijk heeft gebracht. Wij hebben de keuze tusschen drie werken: *Der Ring des Nibelungen, die Meistersinger von Nürnberg* en *Tristan und Isolde*. Daar evenwel de tetralogie der *Nibelungen* te groot van omvang is, om hier in haar geheel medegedeeld te worden; daar verder de conceptie van *die Meistersinger* in het jaar 1846 valt, zoodat dit werk, wat het plan betreft, hier en daar nog aan de oude opera doet denken, bepaal ik mij tot *Tristan und Isolde*, welk drama ik aan de hand van Schuré, die er een uitmuntende analyse van geeft, zal doorloopen.

De namen van Tristan en Isolde roepen ons een lang ver-

1 Een hoogst belangrijk, op dit onderwerp betrekking hebbend werkje is dat van Prof. Nietzsche: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik*.

vlogen tijd voor den geest. Eeuwen lang bezongen de Minnezangers om strijd de talrijke avonturen van Tristan, neef van koning Marke, en Isolde; den minnedrank dien zij te zamen dronken; hunne liefdesavonturen aan het hof van Cornwales; hun verblijf in de grot der reuzen; hunne scheiding door de verbanning van Tristan; den overtocht van Isolde om hem te zoeken, en eindelijk hun beider dood. ‘Le fond de cette légende,’ zegt Schuré, ‘qui est peut-être le produit le plus original de l'ardent génie celtique, c'est cet amour philtre, fatal, irrésistible, qui lie irrévocablement deux êtres, l'amour vainqueur de tout, de l'honneur, de la famille, de la société, de la vie et de la mort, mais qu'ennoblit sa grandeur et sa fidélité. Car il porte en lui-même son châtiment et sa justification, sa religion et son univers, l'enfer et le ciel, la suprême douleur et la suprême consolation’.

Tristan was de zoon van Rivalijn, een edelman uit Bretagne, en Blancefloer, zuster van koning Marke van Cornwales. Het lot zijner ouders was ook het zijne: een heldere dag, met een onweer eindigend. Zijne moeder verloor hij bij zijne geboorte; zijn vader was reeds vroeger gestorven. De wees groeide op in het kasteel zijns vaders, onder opzicht van den braven Kurwenal. Kracht, schoonheid, dapperheid en edelmoedigheid waren de gaven, hem door de natuur geschonken. Op jeugdigen leeftijd verliet hij huis en hof, en begaf zich naar Cornwales. Koning Marke ontving zijn neef vriendelijk en behandelde hem als zijn eigen kind. Weldra verrichtte hij een heldendaad, die hem de gunst van het volk en de dankbaarheid des konings deed verwerven. Sedert lang was Cornwales schatplichtig aan Ierland. Jaarlijks kwam Morold, broeder van den koning van dat land, naar Cornwales om schatting te heffen. Tristan weigerde die te betalen, daagde Morold uit, doodde hem en bevrijdde zoodoende het land van een schandelijk juk. Intusschen had hij in dat gevecht een gevaarlijke wond bekomen. Niemand kon hem daarvan genezen en hij verzwakte van dag tot dag. Slechts eene kon het, zeide men; maar dat was zijne doodvijandin Isolde, de erfgename van Ierlands kroon, de nicht van Morold. Door haar moeder ingewijd in de kennis der dranken en zalven, was zij wijd en zijd bekend als toovenares. Tristan, die geen andere uitkomst zag, waagde het avontuur. Als een visscher verkleed, stak hij de zee over in een klein vaartuig, landde in Ierland aan, begaf zich naar het kasteel van Isolde, stelde zich voor

onder den naam van Tantris en vroeg haar om hulp. Isolde, bewogen met het lot van den gewaanden visscher, ontving hem minzaam, verborg hem in eene kamer van het koninklijk slot, en verzorgde hem zoo goed mogelijk. Op zekeren dag, dat zij zijne wond verbonden had, viel haar oog op het zwaard, dat Tristan meegebracht had, en ontdekte, dat er een scheur in het staal was. Bliksemsnel kwam haar eene gedachte voor den geest. Zij herinnerde zich, dat men in het hoofd van Morold een splinter had gevonden, dien het zwaard van den overwinnaar daarin had achtergelaten. Zij zocht dat stukje staal op en legde het in de scheur van het zwaard; het paste! De overmoedige, die het gewaagd had tot haar te komen, was dus niet Tantris, maar Tristan, de moordenaar van haar geliefden Morold! Woedend hief zij het zwaard op om hem te dooden. Toen ontwaakte Tristan, die ziek en zwak voor haar lag, en zag haar in de oogen. De trotsche Isolde voelde zich plotseling de kracht ontzinken en liet het zwaard vallen, zonder een woord te spreken. Zij ging voort met hem te verplegen. Weldra was hij genezen, en zwoer, toen hij vertrok, zijne redster eeuwigen dank.

In Cornwales teruggekomen, vertelde Tristan het verwonderlijke avontuur aan den koning, en hield niet op, de schoonheid, de bekoorlijkheid en de deugden van Isolde te prijzen. Toen de edelen van het land, die vreesden dat Tristan de erfgenaam des konings zou zijn, dit hoorden, smeekten zij den ouden koning om de hand van de schoone Isolde te vragen, ten einde den vrede tusschen beide koningrijken te bevestigen en den troon van Cornwales een opvolger te schenken. Op dit voorstel zweeg Tristan, en de koning was besluiteloos. Maar toen de edelen sterker aandrongen en 's konings neef van eerzucht beschuldigden, bood Tristan aan zelf de reis te maken, de hand van Isolde voor zijn oom te vragen en de Ierssche prinses mede te brengen. De koning stemde eindelijk toe. Een groot vaartuig werd uitgerust en vertrok onder bevel van Tristan. In Ierland werd het voorstel van den gevreesden held met vreugde begroet. Doch het deed Isolde in woede ontbranden. Voedde zij nog haat tegen den overwinnaar van haar oom, of had zij niet verwacht, dat hij, dien zij uit medelijden verpleegd had, op een prachtig uitgedost schip zou terugkeeren; dat zij aan een ander uitgehuwelijkt zou worden door hem, wiens leven zij zoo edelmoedig gered had?

In haar trots gekwetst, het hart gewond, liet zij nochtans

niets merken van de verschrikkelijke stormen, die in haar binnenste woedden. Koud en onverschillig nam zij het aanbod aan, verliet haar koninklijke ouders zonder een woord te spreken, zonder een traan te storten, besteeg het schip van Tristan, slechts gevolgd door haar trouwe dienstmaagd Brangäne, en bleef een geheelen dag en een geheelen nacht stom als een beeld in haar vertrek opgesloten.

Op dit oogenblik laat Wagner het drama beginnen. Als het gordijn ter zoldering rijst - in het Bayreuther theater zou men zeggen: als de gordijnen openvliegen - ziet men een rijk behangen tent op het dek van het schip, dat met volle zeilen naar Cornwales vaart. Isolde ligt op een rustbed, het hoofd in de kussens verborgen. Buiten hoort men de stem van een matroos, die zingt:

Westwärts
schweift der Blick;
ostwärts
streicht das Schiff.
Frisch weht der Wind
der Heimath zu: -
mein irisch Kind,
wo weilest du?
Sind's deiner Seufzer Wehen,
die mir die Segel blähen? -
Wehe! Wehe, du Wind!
Weh'! Ach wehe, mein Kind!
Irische Maid,
du wilde, minnige Maid!

Isolde siddert, heft het hoofd op, werpt een wilden blik in het rond en roept, in den waan dat het gezang op haar doelt, uit:

Wer wagt mich zu höhnen?

Daarop wendt zij zich tot hare dienstmaagd en zegt: ‘Brangäne du, sag', wo sind wir?’ Brangäne licht het gordijn, rechts aan den zeekant, op, en antwoordt: ‘Blaue Streifen stiegen im Westen auf; sanft und schnell segelt das Schiff auf wonniger See; vor Abend erreichen wir sicher das Land.’ - ‘Welches Land?’ - ‘Kornwall's grünen Strand.’ - ‘Nimmermehr! nicht heut' noch Morgen!’ roept Isolde, en de lang verkropte woede barst eindelijk los:

Entartet Geschlecht,
unwerth der Ahnen!
Wohin, Mutter,
vergab'st du die Macht,
über Meer und Sturm zu gebieten?
O zahme Kunst
der Zauberin,
die nur Balsamtränke noch brau't!
Erwache mir wieder,
kühne Gewalt,
herauf aus dem Busen,
wo du dich barg'st!
Hört meinen Willen,
zagende Winde!
Heran zu Kampf
und Wettergetös,
zu tobender Stürme
wüthendem Wirbel!
Treibt aus dem Schlaf
diesz träumende Meer,
weckt aus dem Grund
seine grollende Gier;
zeigt ihm die Beute,
die ich ihm biete;
zerschlag' es diesz trotzige Schiff,
des zerschellten Trümmer verschling's!
Und was auf ihm lebt,
den wehenden Athem,
den lass' ich euch Winden zum Lohn!

Zoo luidt de eerste kreet, die uit het gefolterd hart van Isolde stijgt. In dien aanroep van zee en wind spreekt eene ziel, die even vrij en fier is als de elementen. De storm in het hart der verraden maagd is ontketend, en niets zal hem meer tegenhouden. Te vergeefs tracht Brangäne haar meesteresse tot bedaren te brengen; te vergeefs verwijt zij haar het lange stilzwijgen; te vergeefs wenscht zij te weten, wat Isolde deert. ‘Luft! Luft!’ roept Isolde uit, ‘mir erstickt das Herz. Öffne! Öffne dort weit!’ Brangäne opent de gordijnen op den achtergrond. Het geheele scheepsdek wordt zichtbaar tot aan den achtersteven. Over boord ziet men in den blauwen oceaan. Bij den grooten

mast zijn de matrozen aan het touwwerk bezig; meer op den achtergrond staan of liggen pages en ridders. Geheel achteraan, bij het roer, ziet men Tristan. Isolde heeft hem terstond in het oog gevat, en prevelt het halve stem:

Mir erkoren, -
mir verloren, -
hehr und heil,
kühn und feig -:
Tod geweihtes Haupt!
Tod geweihtes Herz!

Vervolgens belast zij Brangäne met een boodschap voor Tristan. Hij is haar, zoolang de reis geduurd heeft, nog geen hulde komen brengen, omdat hij bevreesd is haar blik te ontmoeten.

Zu dem Stolzen geh',
meld' ihm der Herrin Wort:
meinem Dienst bereit
schleunig soll er mir nah'n.

En als Brangäne, die grooten eerbied voor den beroemden held heeft, vraagt: ‘Soll ich ihn bitten, dich zu grüszen?’ antwoordt zij toornig:

Befehlen liesz'
dem Eigenholde
Furcht der Herrin
ich, Isolde.

Tristan, die door zijn ouden krijgsknecht Kurwenal van de aankomst van Brangäne verwittigd wordt, beantwoordt de boodschap beleefd maar ontwijkend, en tracht eene ontmoeting te voorkomen:

Auf jeder Stelle
wo ich steh',
getreulich dien' ich ihr,
der Frauen höchster Ehr'.
Liesz' ich das Steuer
jetzt zur Stund',
wie lenkt ich sicher den Kiel
zu König Marke's Land?

Doch Brangäne deelt hem eindelijk mede, dat de woorden van Isolde een bevel bevatten. Hierop antwoordt Kurwenal, die ten hoogste verwonderd is over de aanmatiging van Isolde:

Das sage sie
der Frau Isold': -
Wer Kornwall's Kron'
und England's Erb'
an Irland's Maid vermacht,
der kann der Magd
nicht eigen sein,
die selbst dem Ohm er schenkt.
Ein Herr der Welt
Tristan der Held!
Ich ruf's: du sag's, und grollten
mir tausend Frau Isolden.

Tristan tracht vruchteloos hem den mond te snoeren. Met luider stemme heft hij het lied aan, dat de bewoners van Cornwales op de nederlaag van Morold maakten:

‘Herr Morold zog
zu Meere her,
in Kornwall Zins zu haben;
ein Eiland schwimmt
auf ödem Meer,
da liegt er nun begraben:
sein Haupt doch hängt
im Irenland,
Als Zins gezahlt
von Engeland.
Hei! unser Held Tristan!
Wie der Zins zahlen kann!’

Terwijl de matrozen juichend dit populaire refrein herhalen, tot groote ergernis van Tristan, komt Brangäne bij Isolde terug, en sluit de gordijnen achter zich dicht. Isolde heeft moeite om zich in te houden. Zij vertelt aan haar vertrouwde, dat die held Tristan, die haar thans als koninklijke bruid naar Cornwales brengt, dezelfde is, dien zij trouw verpleegd heeft. Toen zij in hem den moordenaar van Morold herkende, had zij hem willen dooden, maar -

Von seinem Bette
blickt' er her, -
nicht auf das Schwert,
nicht auf die Hand, -

er sah mir in die Augen.
Seines Elendes
jammerte mich;
das Schwert - das liesz ich fallen:
die Morold schlug, die Wunde,
sie heilt' ich, dasz er gesunde,
und heim nach Hause kehre, -
mit dem Blick mich nicht mehr beschwere.

En in plaats van haar dankbaar te zijn, komt hij thans terug als een trotsche held, om haar hand te vragen voor een grijsaard!

Fluch dir Verruchter!
Fluch deinem Haupt!
Rache! Tod!
Tod uns Beiden!

Met koortsachtige drift haalt zij een gouden koffertje voor den dag, dat allerlei soorten van geneesmiddelen en tooverdranken bevat. Ook Brangäne is met den inhoud bekend:

So reihte sie die Mutter,
die mächt'gen Zaubertränke.
Für Weh und Wunden
Balsam hier;
für böse Gifte
Gegen-Gift: -

en een fleschje te voorschijn halend, roept zij uit:

den hehrsten Trank,
ich halt' ihn hier.

Doch Isolde antwoordt:

Du irr'st, ich kenn' ihn besser;
ein starkes Zeichen
schnitt ich ein:

Zij wijst op een ander fleschje, en zegt:

Der Trank ist's, der mir frommt.

Verschrikt roept Brangäne uit: ‘der Todestrank!’ Op dit oogenblik treedt Kurwenal binnen, en meldt Isolde uit naam van zijn meesters, dat het land in het gezicht is en zij zich gereed moet houden met Tristan voor den koning te verschijnen. Isolde echter antwoordt, dat zij, alvorens met Tristan naar den

koning te gaan, wenscht, dat hij haar vergeving vrage voor een oude schuld:

Nicht wollt' ich mich bereiten,
an's Land ihn zu begleiten;
nicht werd' ich zur Seit' ihm gehen,
vor König Marke zu stehen,
begehrte Vergessen
und Vergeben
nach Zucht und Fug
er nicht zuvor
für ungebüszte Schuld: -
die böt' ihm meine Huld.

Kurwenal vertrekt en Isolde beveelt Brangäne, in de gouden bokaal den drank van ‘vergeten en vergeven’ te schenken, die aan twee levens een einde zal maken. Het meisje valt hare meesteres te voet, en smeekt haar van dit voornemen af te zien. Kurwenal verschijnt weder, en roept: ‘Herr Tristan!’ De beide vrouwen springen op. Isolde, aan de hevigste gemoedbeweging ten prooi, houdt zich aan haar rustbed vast, en moet al haar kracht te hulp roepen, om bedaard te schijnen. Tristan treedt op en blijft eerbiedig aan den ingang van de tent staan. Het energiek, zwaar en als met ijzer beladen instrumentaalmotief dat zijn optreden begeleidt, toont een man, die zich voorbereidt op een hevigen strijd, die op een aanval bedacht is en zich in zijn mannelijke eer opsluit als in eene vesting. Hij vraagt, wat zijne koningin verlangt. Zij verwijt hem, dat hij haar gedurende de reis nooit bezocht heeft. Tristan antwoordt:

Sitte lehrt, wo ich gelebt:
zur Brautfahrt
der Brautwerber
meide fern die Braut.

Maar Isolde hervat:

Da du so sittsam,
mein Herr Tristan,
auch einer Sitte
sei nun gemahnt:
den Feind dir zu sühnen
soll er als Freund dich rühmen.

Tr. Und welchen Feind?
Is. Frag' deine Furcht!
Blutschuld schwebt zwischen uns.
Tr. Die ward gesühnt.
Is. Nicht zwischen uns.
Tr. Im offnen Feld
vor allem Volk
ward Urfehde geschworen.
Is. Nicht da war's,
wo ich Tantris barg,
wo Tristan mir verfiel.
Da stand er herrlich
hehr und heil;
doch was er schwur
das schwur ich nicht:
Tr. Was schwurt ihr, Frau?
Is. Rache für Morold.
Tr. Müh't euch die?
Is. Wag'st du zu höhnen? -
Angelobt war er mir,
der hehre Irenheld;
seine Waffen hatt' ich geweiht,
für mich zog er in Streit.
Da er gefallen,
fiel meine Ehr';
in des Herzens Schwere
schwur ich den Eid,
würd' ein Mann den Mord nicht sühnen,
wollt' ich Magd mich dess' erkühnen. -
Tr. (bleich und düster) War Morold dir so werth,
nun wieder nimm das Schwert,
und führ' es sicher und fest,
das du nicht dir's entfallen läss'st.
Is. Wie sorgt' ich slecht um deinen Herrn;
was würde König Marke sagen
erschlüg' ich ihm den besten Knecht,
der Kron' und Land ihm gewann,
den allertreu'sten Mann?
Wahre dein Schwert!
Da einst ich's schwang,

als mir die Rache
im Busen rang,
als dein messender Blick
mein Bild sich stahl,
ob ich Herrn Marke
taug' als Gemahl:
das Schwert - da liess ich 's sinken,
nun lass' uns Sühne trinken.

(Sie winkt Brangänen. Diese schaudert zusammen und zögert in ihrer Bewegung. Isolde treibt sie mit gesteigerter Gebärde an. Brangäne lässt sich zur Bereitung des Trankes an).

Stimmen des Schiffsvolks (aussen) Ha! he! ha! he!
Am Obermast
die Segel ein!
Tristan (aus düstrem Brüten auffahrend) Wo sind wir?
Isolde. Hart am Ziel!
Tristan, gewinn ich Sühne?
Was hast du mir zu sagen?
Tr. Des Schweigens Herrin
heisst mich schweigen:
fass' ich, was sie verschwieg,
verschweig' ich was sie nicht faszt.
Is. Dein Schweigen fass' ich,
weichst du mir aus.
Weigerst du Sühne mir?

(Auf Isolde's ungeduldigen Wink reicht ihr Brangäne die Trinkschale. Isolde, mit dem Becher zu Tristan tretend, der ihr starr in die Augen blickt):

Du hörst den Ruf?
Wir sind am Ziel:
in kurzer Frist
steh'n wir -
(mit leisem Hohne)
vor König Marke.
Schiffsvolk (aussen) Auf das Tau!
Den Anker los!
Tr. (wild auffahrend) Los den Anker!
Das Steuer dem Strom!
Den Winden Segel und Mast!
(er entreisst ihr die Trinkschale)

Wohl kenn' ich Irlands Konigin,
und ihrer Künste Wunderkraft.
Den Balsam nütz' ich den sie bot:
den Becher nehm' ich nun,
dasz ganz ich heut genese!
Und achte auch des Sühne-Eids,
den ich zum Dank dir sage!
Tristan's Ehre -
höchste Treu':
Tristan's Elend -
kühnster Trotz.
Trug der Herzens;
Traum der Ahnung:
ew'ger Trauer
einz'ger Trost,
Vergessens güt'ger Trank!
Dich trink' ich sonder Wank.
(Er setzt an und trinkt).
Isolde. Betrug auch hier?
Mein die Hälfte!
(Sie entwindet ihm den Becher)
Verräther! Ich trink' sie dir!

Zij drinkt en werpt de ledige schaal op den grond. Aan de hevigste gemoedsbeweging ten prooi, blijven zij onbewegelijk staan. Zij zien elkaar met vasten blik aan en tarten den dood, dien zij beiden meenen gedronken te hebben; maar weldra maakt die doodstrijd plaats voor liefdegloed. Een siddering grijpt hen aan; zij brengen de handen beurtelings naar hun hart en naar hun voorhoofd. Dan zien zij elkaar weder aan, en slaan de oogen beschaamd neder. De nevelen, die een oogenblik geleden op hen schenen neder te dalen, zijn verdwenen. Het schip met zijne bemanning, de zee en de lucht, het verleden en de toekomst zijn voor hen in het niet gezonken. Een ongekende zaligheid doortrilt hen. Is het een andere wereld, waarin zij ontwaken na de benauwdheden van den dood? Doch de melodie van den triomfeerenden min stijgt uit het orkest op en spreekt de gewaarwordingen van beider ziel uit. ‘Tristan!’ zegt zij met bevende stem. ‘Isolde!’ antwoordt hij in vervoering; ‘treuloser Holder!’ - ‘Seligste Frau!’ En zij vallen elkaar in de armen.

Men vermoedt reeds, wat de oorzaak van die snelle verandering is. Brangäne, die, om hen te redden, den doodsdrank met den minnedrank verwisseld had, ziet thans te laat de al te groote kracht van dezen drank. De beide gelieven zien alleen elkaar, zij wanen gedroomd te hebben, en lachen om hunne vroegere vijandschap.

> Was träumte mir von Tristan's Ehre?

vraagt hij.

> Was träumte mir von Isolde's Schmach?

voegt zij hem toe.

De strijdende elementen van het orkest zijn tot rust gekomen en vereenigd. Het motief van den minnedrank, dat in den aanvang nauwlijks merkbaar was, stroomt thans in prachtige golven voort en breidt zich uit tot een schuimend meir. Het is het bruiloftsgezang van den hartstocht, wiens triomf kreten door de ‘oneindige melodie’ gedragen worden. De zoo langen tijd vijandige stemmen van Tristan en Isolde vereenigen zich met elkaar:

> Wie sich die Herzen
> wogend erheben!
> Wie alle Sinne
> wonnig erbeben!
> Sehnender Minne
> schwellendes Blühen,
> schmachtender Liebe
> seliges Glühen!
> Jach in der Brust
> jauchzende Lust!
> Isolde! Tristan!
> Tristan! Isolde!
> Welten-entronnen
> du mir gewonnen!
> Du mir einzig bewuszt,
> höchste Liebes-Lust!

Zij hebben niets gezien, niets gehoord van hetgeen om hen heen gebeurd is. De tent is geopend, het schip ligt voor anker, en de kust met de hooge torens van het koninklijk slot is in het gezicht. Fanfares en vreugdekreten klinken van alle kanten. Het dek is geheel bezet met matrozen en soldaten, die, over de verschansing heengebogen, met vlaggen en vaandels

wuiven. Zij begroeten koning Marke, die in een boot het schip nadert. Tristan en Isolde alleen bespeuren niets van de drukte. Brangäne werpt haar meesteres den koningsmantel om, zonder dat zij het bemerkt. Kurwenal kondigt Tristan aan, dat de koning nadert. ‘Wie nadert?’ vraagt hij. - ‘De koning.’ - ‘Welke koning?’ - En het scheepsvolk roept als antwoord: ‘Heil, König Marke!’ Op dat oogenblik komt Isolde tot bezinning en vraagt: ‘Wo bin ich? Leb' ich? Ha, welcher Trank?’ En Brangäne antwoordt wanhopig: ‘der Liebestrank!’ Isolde zinkt Tristan in de armen en de gordijn valt.

Wat is er nu in die scene voorgevallen? Hoe verklaart men de macht van dien minnedrank, die een zoo plotselingen ommekeer in de verhouding tusschen Tristan en Isolde heeft te weeg gebracht?

Het is een zeer oude traditie, dat zekere dranken, door een man en eene vrouw te zamen gedronken, hen dwingen elkander hun geheele leven te beminnen en denzelfden dood te sterven. Dit ‘minne drinken’, zooals de Minnezangers het noemden, is ten allen tijde het symbool geweest van een weder keerige, voor niets terugdeinzende liefde. De dichter heeft aan dit symbool een psychologische beteekenis gegeven. Wat in de legende slechts een toeval is, wordt bij hem een onwederstaanbare macht van het gemoed. Vooral is het een geniale gedachte, dat hij den doodsdrank zoo innig met den minnedrank verbonden heeft. Het voornemen om den dood te drinken, komt uit de stormachtige ziel van Isolde. Door Tristan verraden, wil zij met hem omkomen. Hij begrijpt het en stemt toe. Zij biedt hem de noodlottige drinkschaal aan en dwingt hem die met haar leeg te drinken. Beiden storten zich naar de deur des doods; een toeval sluit die voor hen; dan valt alle vermomming; de liefde ontvlamt in beider hart en heerscht als meesteresse. Voortaan zijn zij niet meer te scheiden. Maar door zich te wijden aan de Liefde, hebben zij tevens den Dood aangeroepen. Aldus vereenigen zich de beide godheden, wier verwantschap reeds door de Grieken werd aangetoond, in den drank van Tristan en Isolde.

De tweede acte begint met een snijdend accoord, gevolgd door een angstig beven der strijkinstrumenten. Zoo doorklieft een bliksemstraal in een warmen zomernacht de lucht, en wekt de sluimerende natuur. Wij bevinden ons in de nabijheid van Isolde's woning in een met hooge boomen beplanten tuin. Boven de deur, ter linkerzijde, een brandende fakkel. Dit is het

teeken voor Tristan; zoolang de fakkel brandt, is er gevaar: is zij uitgebluscht, dan kan hij komen. Isolde treedt naar buiten, Brangäne volgt; de beide vrouwen, met inspanning luisteterend, trachten de verwijderde jachtfanfares op te vangen, die de wind haar met rukken, nu eens duidelijk, dan eens minder duidelijk, laat hooren. Brangäne smeekt haar meesteresse, de fakkel niet uit te dooven. Die nachtelijke jachtpartij, zegt zij, is niets dan een list van Melot, den valschen vriend van Tristan, om de gelieven te verrassen en het noodlottig geheim aan den koning en zijn hof te onthullen. Maar de koningin wil van niets weten. Zij zal zich dan eindelijk alleen bevinden met den vriend, aan wien zij door onverbreekbare banden verbonden is. Het geweldige verlangen, dat in haar hart brandt, doet haar de geheele natuur beschouwen als een feeëntempel, vol van heerlijke geuren en welluidende zangen. In de geheimzinnige jachtfanfares, die Brangäne schrik aanjagen, hoort zij het ritselen der bladeren, waar de nachtwind doorheen huppelt. In de waakzame fakkel boven de deur ziet zij niets dan het jaloersche daglicht, dat haar vriend verwijderd houdt. Wat zij wenscht, is de nacht, de donkere nacht, die haar met Tristan vereenigen zal. En doof voor den raad van Brangäne, grijpt zij de fakkel en zegt:

Die Leuchte,-
und wär's meines Lebens Licht -
sie zu löschen zag' ich nicht!

Brangäne wendt zich verschrikt af, en bestijgt, op bevel harer meesteres, de torentrap, om de wacht te houden.

Isolde verbeidt met ongeduld de komst van Tristan. Eindelijk verschijnt hij in de donkere laan. Zij wenkt hem met een doek, eerst langzaam, dan hoe langer hoe sneller. Zij vliegt hem te gemoet. Stormachtige omarming. In de eerste oogenblikken belet de gemoedsbeweging hen te spreken; alleen het orkest vertolkt de gevoelens die hen bezielen. Als zij de spraak weder hervinden, overstelpen zij elkaar met vragen:

Bist du mein?
Hab' ich dich wieder?
Darf ich dich fassen?
Kann ich mir trauen?
Endlich! Endlich!

An meiner Brust!
Fühl' ich dich wirklich?
Bist du es selbst?
Diesz deine Augen?
Diesz dein Mund?
Hier deine Hand?
Hier dein Herz?
Bin ich 's? Bist du 's?
Halt' ich dich fest?
Ist es kein Trug?
Ist es kein Traum?
O Wonne der Seele,
O süsze, hehrste,
kühnste, schönste,
seligste Lust!

'Ce revoir avec le long et intime dialogue qui se développe ensuite,' zegt Schuré, 'ne peut se comparer qu'au choc retentissant de deux torrents qui après s'être mélangés poursuivent leur route ensemble de gouffre en gouffre, et ralentissant par dégrés leurs palpitations rapides, étendent enfin leurs vagues apaisées en un lac profond dont la nappe immense réfléchit l'infini du ciel étoilé.'

Dat rijk van den nacht, dat verborgen koningrijk der liefde, welks poorten in de eerste acte geopend werden, betreden wij thans met de beide geliefden. Hun eerste behoefte is, het verleden samen te herleven. Hoe nieuw, hoe schoon is dat dubbele leven! Gewaarwordingen en gedachten van het tegenwoordige worden met herinneringen van het verleden vermengd. De werkelijke wereld, die zij thans ontvlucht zijn, is voor hen herleid tot het beeld van den Dag, den dag die hen scheidde met zijn jaloersch licht en hen belette elkaar te zien. Het is de wereld van den schijn. Daar heerschen rijkdom, macht, eer, daar schittert naast den koninklijken troon de zon van den roem. Thans echter zijn zij in een andere wereld doorgedrongen, eene wereld die hun toebehoort en die zij 'het rijk van den Nacht' noemen. Eindelijk vereenigen beider stemmen zich in de volgende hymne:

Sink' hernieder,
Nacht der Liebe,
gieb Vergessen

dasz ich lebe;
nimm mich auf
in deinen Schoosz,
löse von
der Welt mich los!
Verloschen nun
die letzte Leuchte;
was wir dachten,
was uns däuchte,
all' Gedenken,
all' Gemahnen,
heil'ger Dämmrung
hehres Ahnen
löst des Wähnens Graus
Welt-erlösend aus.

Maar te midden van dien zang verneemt men de stem van Brangäne, die op de tinne de wacht houdt en roept:

Einsam wachend in der Nacht,
wem der Traum der Liebe lacht,
hab' der Einen Ruf in Acht,
die den Schläfern Schlimmes ahnt,
bange zum Erwachen mahnt.
Habet Acht! Habet Acht!
Bald entweicht die Nacht.

Ter nauwernood hooren zij de waarschuwende stem: ‘Lausch', Geliebter!’ - ‘Lasz mich sterben!’ - ‘Neid'sche Wache!’ - ‘Nie erwachen.’ - Zij vragen elkaar, of de dood hen zou kunnen scheiden. Zouden zijne slagen hunne liefde kunnen bereiken? Neen, hij zou de laatste hinderpalen uit den weg ruimen, hij zou het begin van een nog inniger vereeniging zijn. En daarop heffen zij in de hoogste verrukking eene hymne aan op dien gewenschten dood:

So starben wir, um ungetrennt,
ewig einig, ohne End',
ohn' Erwachen, ohne Bangen,
namenlos in Lieb' umfangen,
ganz uns selbst gegeben
der Liebe nur zu leben.

Helaas! De wreede werkelijkheid stort hen op eens van de duizelingwekkende hoogte, waarop zij zich bevinden, in den afgrond van het ongeluk. De beleedigde dag wreekt zich. Koning Marke, door Melot daartoe aangezet, dringt met zijn gevolg in den tuin. In een oogwenk is het minnende paar omringd; Brangäne en Kurwenal zijn haastig komen aanloopen, doch te laat om hen te waarschuwen. De vale morgenschemering verlicht de groep.

Koning Marke heeft niets van een jaloersch echtgenoot of van een wraakzuchtig tiran. De dichter heeft hem, uit een moreel oogpunt beschouwd, ver boven zijne helden geplaatst, door hem de meest edele en minst egoïstische ziel te geven, die men zich denken kan. Hij is een van die wezens, wier leven, vrij van sterke hartstochten, kalm voortloopt, en wier daden van eene zachtheid getuigen, die door de menigte zwakheid genoemd wordt, doch inderdaad grootheid van ziel is. Koning Marke had de hand van Isolde niet aangevraagd. Toen hij haar voor het eerst aanschouwde, had zijn hart hooger geklopt, doch daar hij hare verlegenheid en droefheid gewaar werd, had hij niet om hare liefde gesmeekt, doch haar een vaderlijke genegenheid betoond. Drarom is niet zijne liefde voor Isolde, maar zijne vriendschap voor Tristan het sterkst. Niet de ontrouw van Isolde, het verraad van Tristan grieft hem. Dit blijkt reeds uit zijn eerste woorden:

Mir - diesz?
Diesz, Tristan, - mir?
Wohin nun Treue,
Da Tristan mich betrog?
Wohin nun Ehr'
und ächte Art,
da aller Ehren Hort,
da Tristan sie verlor?
Die Tristan sich zum Schild erkor,
wohin ist Tugend nun entfloh'n,
da meinen Freund sie flieh't,
da Tristan mich verrieth!

Tristan, die gedurende de lange rede des konings langzamerhand weder tot bezinning is gekomen, antwoordt hem met diepe droefheid:

O König, das -
kann ich dir nicht sagen;
und was du frägst,
das kannst du nie erfahren.

Daarop keert hij zich tot Isolde, en vraagt:

Wohin nun Tristan scheidet,
willst du, Isold' ihm folgen?

En als zij hem antwoordt:

Wo Tristan's Haus und Heim,
da kehrt Isolde ein,

kust hij haar op het voorhoofd. Woedend roept nu Melot uit: ‘Zur Rache, König! Duldest du diese Schmach?’ ‘Wer wagt sein Leben an das meine?’ vraagt Tristan en trekt het zwaard. ‘Wehr, dich, Melot!’ De degens kruisen zich en een oogenblik later valt Tristan gewond neder. Marke tracht, te laat, Melot terug te houden.

Het derde bedrijf brengt ons naar Bretagne, in het vaderlijk slot van Tristan, dicht aan zee gelegen. Ter linkerzijde de oude muren van het slot, op den achtergrond de poort; over de borstwering ter rechterzijde ziet men in zee. Het geheel maakt den inhoud van ‘Herrenlosigkeit’, zooals het tekstboek zegt. In de schaduw van een lindeboom ligt Tristan, doodelijk gewond, op een rustbed. De oude, trouwe Kurwenal zit naast hem en luistert bezorgd naar zijne ademhaling.

Een sombere tint ligt over deze geheele eerste scène, in het orkest vertolkt door een breede, aan het minnedrank-motief ontleende melodie. Aan de andere zijde van de borstwering blaast een herder een treurige melodie op zijne schalmei. Tristan slaat de oogen op, en vraagt met zwakke stem: ‘Die alte Weise, was weckt sie mich? Kurwenal, sag', wo war ich, wo bin ich?’ Deze trilt van blijdschap op het hooren van die stem, en deelt den gekwetste mede, dat hij zich in zijn eigen land, in het voorvaderlijk slot bevindt. Hij, Kurwenal, heeft hem, nadat hij in Cornwales gewond was, op zijne schouders naar het strand gedragen; een scheepje bracht hen over de zee naar hun vaderland. ‘En thans zijt gij te huis,’ voegt hij er bij,

im ächten Land
im Heimath-Land

auf eig'ner Weid' und Wonne,
im Schein der alte Sonne
darin von Tod und Wunden
du selig sollst gesunden.

Doch Tristan, die hem met de grootste oplettendheid heeft aangehoord, antwoordt:

Dünkt dich das, -
ich weisz es anders,
doch kann ich 's dir nicht sagen.
Wo ich erwacht,
weilt' ich nicht;
doch wo ich weilte,
das kann ich dir nicht sagen.
Die Sonne sah ich nicht,
nicht sah ich Land noch Leute:
doch was ich sah,
das kann ich dir nicht sagen.
Ich war -
wo ich von je gewesen,
wohin auf je ich geh':
im weiten Reich
der Welten Nacht.
Nur ein Wissen
dort uns eigen:
göttlich ew'ges
Ur-Vergessen, -
wie schwand mir seine Ahnung?
Sehnsücht' ge Mahnung,
nenn' ich dich,
die neu dem Licht
des Tag's mich zugetrieben?
Was einzig mir geblieben,
ein heisz-inbrünstig Lieben,
aus Todes-Wonne-Grauen
jagt mich 's, das Licht zu schauen,
dasz trügend hell und golden
noch dir, Isolden, scheint!

Bij de laatste woorden heeft zijne stem in kracht toegenomen. Met zijn ontwaken is ook het bewustzijn van zijn noodlottige

liefde teruggekeerd. Zijn geliefde leeft nog! Hij voelt het; als zij niet meer leefde, zou hij niet ontwaakt zijn. En met steeds klimmende opgewondenheid gaat hij voort;

> Isolde noch im Reich der Sonne!
> Im Tagesschimmer noch Isolde!
> Welches Sehnen, welches Bangen,
> sie zu sehen, welch Verlangen!
> Krachend hört' ich hinter mir
> schon des Todes Thor sich schlieszen:
> weit nun steht es wieder offen;
> der Sonne Strahlen sprengt' es auf:
> mit hell erschloss'nen Augen
> musz ich der Nacht enttauchen,
> sie zu suchen,
> sie zu sehen,
> sie zu finden
> in der einzig
> zu vergehen,
> zu entschwinden
> Tristan ist vergönnt.

Kurwenal, die te vergeefs tracht hem tot bedaren te brengen, belooft hem, dat hij nog heden Isolde zien zal. Hij heeft een vaartuig uitgezonden om haar te halen. Als hij die tijding verneemt, omarmt Tristan zijn trouwen dienaar met vuur, en van dat oogenblik af zijn al zijne gedachten op de komst van het schip gericht. Zijn leven hangt van die komst af. Telkens verzoekt hij zijn vriend, op den uitkijk te gaan staan. Maar nog laat de herder, die aan Kurwenal beloofd had een vroolijke melodie te blazen, zoodra het schip in het gezicht was, zijne treurige, zwaarmoedige melodie hooren. Kurwenal weet dat zij beteekent ‘Oed' und leer das Meer!’

> Musz ich dich so versteh'n,
> du alte, ernste Weise,
> mit deiner Klage Klang?

vraagt Tristan weemoedig. Diezelfde melodie had hij vernomen, toen men hem zijns vaders dood verkondigde. Zij had hem in de ooren geklonken, toen hij het lot zijner moeder vernam. Hij hoorde ze in gedachten, toen hij gewond in het bootje lag, dat hem naar Ierlands kusten bracht. Zij verbindt het verleden

met het tegenwoordige, en herinnert hem zijn eigen tragisch lot. Hij heeft de zaligheid der liefde genoten, thans ondervindt hij hare pijnen en vervloekt den noodlottigen minnedrank, die de oorzaak van zijn lijden was. En weder keert de vraag terug, of Kurwenal het schip, of hij Isolde nog niet ziet:

Das Schiff - sieh'st du 's noch nicht?
Und d' rauf Isolde, wie sie winkt -
wie sie hold mir Sühne trinkt?
Wie sie selig, hehr und milde
wandelt durch des Meers Gefilde?
Auf wonniger Blumen sanften Wogen
kommt sie licht an 's Land gezogen:
sie lächelt mir Trost und süsze Ruh;
sie führt mir letzte Labung zu.
Ach, Isolde, wie schön bist du! -

En eindelijk... daar laat de schalmei een jubelende melodie hooren, die door het orkest overgenomen en met de grootste kracht doorgevoerd wordt. Het schip nadert, Isolde komt. Tristan vliegt haar tegemoet. Maar halverwege begeven hem zijne krachten, en nauwlijks heeft Isolde hem omarmd, of hij blaast den laatsten adem uit; zijn laatste woord is: ‘Isolde!’ Zij kan nog niet gelooven, dat hij werkelijk dood is, en roept hem toe:

Ich bin's, ich bin's, süszester Freund!
Auf! noch einmal! Hör' meinen Ruf!
Isolde ruft: Isolde kam,
mit Tristan treu zu sterben!

Eindelijk zinkt zij, door smart overweldigd, op het lijk neder. Intusschen had Brangäne, nadat Isolde Cornwales verlaten had, alles aan den koning verteld. Marke wist thans dat de minnedrank de noodlottige liefde te voorschijn had geroepen. Diep getroffen door het lot der beide gelieven, besloot hij hun vergiffenis te schenken. Daarom had hij een schip in gereedheid laten brengen en was Isolde gevolgd, om haar met haar vriend te vereenigen. Op het oogenblik, dat Tristan sterft, komt hij aan. Zijne soldaten openen met geweld de poort, die Kurwenal gesloten had, uit vrees dat de koning met vijandige bedoelingen kwam. Melot wordt gedood door Kurwenal, die echter zelf doodelijk gewond naast zijn meester nederzinkt. Tot zijne diepe smart ziet Marke, dat hij te laat komt. Brangäne vliegt

op hare meesteresse toe en tracht haar tot bewustzijn te brengen. Langzaam heft Isolde zich op, en de oogen op Tristan gevestigd, zingt zij haar metaphysischen zwanenzang:

> Mild und leise wie er lächelt,
> wie das Auge hold er öffnet:
> seht ihr, Freunde, säh't ihr's nicht?
> Immer lichter wie er leuchtet,
> wie er minnig immer mächt'ger,
> Stern-umstrahlet hoch sich hebt;
> wie das Herz ihm muthig schwillt,
> voll und hehr im Busen quillt;
> wie den Lippen wonnig mild
> süszer Athem sanft entweht: -
> Freunde, fühlt und seht ihr's nicht? -
> Höre ich nur diese Weise,
> die so wundervoll und leise,
> Wonne klagend, Alles sagend,
> mild versöhnend aus ihm tönend,
> auf sich schwinget, in mich dringet,
> hold erhallend um mich klinget?
> Heller schallend, mich umwallend,
> sind es Wellen sanfter Lüfte?
> Sind es Wogen wonniger Düfte?
> Wie sie schwellen, mich umrauschen,
> soll ich athmen, soll ich lauschen?
> Soll ich schlürfen, untertauchen,
> süsz in Düften mich verhauchen?
> In dem wogenden Schwall, in dem tönenden Schall,
> in des Welt-Athems wehendem All -
> ertrinken - versinken -
> unbewuszt - höchste Lust!

Ziedaar eene schets van een drama, in hetwelk poëzie en muziek tot in de kleinste onderdeelen één zijn. Vergelijkt men dit werk bij een zoogenaamde ‘Opera’, dan ziet men terstond in, welk onmetelijk verschil tusschen beide bestaat.

Om echter dit drama in zijn volle schoonheid te leeren kennen, moet men de partituur of het klavieruittreksel ter hand nemen, daar het eerst door de muziek zijn hoogsten schoonheidsvorm verkrijgt. En om den indruk der muziek in woorden weêr te geven, daartoe ben ik niet bij machte, om de eenvoudige reden, dat muziek niet te beschrijven is. Het eenige doel, dat ik met het schrijven van deze regelen beoogde, was, aan te toonen, dat het *Kunstwerk der Zukunft*, hetwelk men sedert de uitvoeringen te Bayreuth een *Kunstwerk der Gegenwart* kan noemen, op veel deugdelijker grondslagen berust dan de opera, en dat het systeem van Wagner zoowel aan dichters als aan componisten een ruim veld geeft voor de ontwikkeling van hun talent.

Amsterdam, November 1876.
HENRI VIOTTA.

Mijn advies aan den Minister van Koloniën nader toegelicht.

De oorlog met Atjeh, welke op onze heerschappij in den Indischen Archipel - een voorwaarde van ons bestaan - een onmiskenbaren invloed uitoefent, is geen onderwerp om naar partijbelangen te worden beoordeeld. Het hooge belang voor Nederland bij dezen oorlog betrokken stelt de vraag, welke gedragslijn wij hier hebben te volgen, ver boven den partijstrijd.

Vrij van iedere bedoeling om uit de gebeurtenissen op Noord-Sumatra wapenen te smeden tegen de Regeering onderwierp ik den 26sten September aan het oordeel van Regeering en Kamer een advies gegrond op mijn overtuiging, die ik bij een onderwerp van zoo hoog belang meende niet te mogen verzwijgen. Door slechts enkele leden der Kamer werd, ook bij de behandeling der Indische begrooting, de oorlog tegen Atjeh aangeroerd, en zij, die dit deden, beperkten hunne beschouwingen tot de redenen, welke den oorlog hadden doen ontstaan. Zij gaven mij daarmede geen aanleiding om terug te komen op hetgeen een maand te voren was behandeld.

Buiten de Kamer daarentegen ontmoetten mijn woorden tegenspraak, welke mij doet overgaan tot een nadere ontwikkeling mijner meening. Het komt mij voor, dat de bejegening, die mijn advies ondervond, een gevolg is van misverstand. De raad, dien ik gaf, was de vrucht van ernstige overweging, en het zal mij - naar ik mij vleie - niet moeilijk vallen, dit misverstand weg te nemen.

In de Kamer trachtte men de oorzaken des oorlogs op den voorgrond te plaatsen. Maar het ontstaan van den oorlog en zijn voortzetting zijn twee zaken scherp van elkander onderscheiden. De beginselen, waardoor thans onze handelingen

tegenover Atjeh worden bestuurd, zijn geheel andere dan die, welke bij ons eerste optreden aldaar ons gedrag bepaalden.

Ik zal mij wel wachten deze laatsten in het debat te brengen, zoolang de Regeering geheimhouding der overgelegde stukken noodzakelijk acht. Zij schijnen mij ook van alle belang ontbloot, waar het eenvoudig de vraag geldt, welk richtsnoer voor onze handelingen wij thans behooren aan te nemen. Maar zelfs indien dit niet het geval was, indien ik eenig verband kon waarnemen tusschen de beginselen vóór Februari 1874 door ons opgevolgd en die wij later hebben toegepast, zelfs dan nog zou een beroep op de eersten hier zijn misplaatst.

Naar aanleiding van de interpellatie, in de zitting der Tweede Kamer van 31 Maart 1874 door den Heer Messchert van Vollenhoven tot de Regeering gericht, gaf ik de Kamer breedvoerig inlichtingen omtrent de gewijzigde omstandigheden, waardoor onze politiek op Noord-Sumatra werd beheerscht. Het bericht van den Regeerings-commissaris, dat de toestand van Atjeh hem belette goede gevolgen te wachten van een Traktaat, gelijk tot dusver was beoogd, dit bericht lokte een nieuwe instruktie uit, die met machtiging des Konings en na raadpleging met den Raad van State vastgesteld hem den 2^{den} Februari 1874 werd geseind[1].

De zaak van Atjeh trad daarmede een nieuwe phase in. Ik legde de stukken over, die op het afgeloopen tijdperk betrekking hadden en gaf daardoor de aanleiding tot het driedaagsch debat in comité-generaal. Van dit debat getuigde de Heer Heydenrijck, dat hij een indruk had ontvangen, gunstiger voor het ministerie dan hij gedacht had. Ook de Heer van Houten verklaarde, dat de Regeering versterkt uit het debat was getreden, de oppositie verzwakt. In de Eerste Kamer, nadat deze van de overgelegde stukken had kennis genomen, liet de Heer Cremers later zich uit in denzelfden geest. Hij zeide: ‘hier op het Plein is veel meer gedaan om den oorlog te vermijden dan ginds in de Oost’[2].

Zoo ik op deze getuigenissen een beroep doe, het is omdat zij de niet-ontvankelijkheid aantoonen der beschouwingen over

1 Den 26sten September deelde ik deze instruktie mede. Ik ontleende haar aan het Bijblad 1873-74 pag. 1135. De brief van den Regeeringscommissaris is aldaar te vinden pag. 1360.

2 Bijblad, pag. 1245, 1253; Eerste Kamer, pag. 267.

het ontstaan des oorlogs, waar ik een advies gaf, dat alleen op zijn voortzetting betrekking had.

‘Op koloniaal gebied’, zoo sprak de Heer van Goltstein den 16^{den} Juni 1873 in de Eerste Kamer, ‘rust een fatum, dat uitbreiding noodig is, en dat men zich niet kan beperken en zeggen: wij gaan niet verder. Men is gedwongen, niet door deze of gene regelen van recht, maar door zelfbehoud, om tot uitbreiding van grondgebied over te gaan.’ De juistheid dezer opmerking hebben wij ondervonden ook ten opzichte van Noord-Sumatra. Hier gold het de vraag - nog onlangs werd in de Tweede Kamer hierop de aandacht gevestigd - welke vlag op Sumatra waaien zou. Er was ons alles aan gelegen te voorkomen, dat Atjeh zich wierp in de armen eener vreemde mogendheid: toen onderhandelingen hadden gefaald, was oorlog het eenige middel om ons doel te bereiken.

Van den oorlog verwachtten wij, dat hij zou leiden tot een Traktaat van gelijke strekking als dat met Siak gesloten, en waarin wij een waarborg vonden tegen het inroepen van vreemden invloed. Toen het bleek, dat een Traktaat ons dien waarborg niet kon verschaffen, was het bezetten der kust het eenige, wat ons restte. De heerschappij over de kust achtte men mogelijk te verkrijgen, wanneer te Kotta-Radja een blijvende vestiging werd gesticht, en door de vorsten in de vazalstaten over te halen tot de verklaring, dat zij de souvereiniteit van Nederland erkenden.

Dat de bezetting der kuststreken voldoende is om vreemden invloed te weren - het geschiedboek, waarin de ontwikkeling van het Nederlandsch gezag in den Indischen Archipel is beschreven, levert nagenoeg op iedere bladzijde het bewijs dezer stelling. De Oost-Indische Compagnie, die ter wille van het haar toegekend monopolie een hevigen afkeer gevoelde van allen, welke niet aan haar zich hadden verbonden, en die haar streven vooral richtte op het verijdelen van mededinging, zij zag in het bezetten der kust het beste middel om haar bedoeling te verwezenlijken.

En de uitkomst bewees, dat zij goed had gezien. Door de bevolking der binnenlanden van de buitenwereld te isoleeren viel de handhaving van het monopolie haar licht, terwijl zij

daarmede bovendien verkreeg, dat de inlanders aan geen anderen invloed waren blootgesteld dan die van haar uitging. Vond haar gezag daardoor breede grondslagen om op te steunen, het grondgebied, waarover dat gezag moest worden uitgeoefend, breidde zich te gelijk meer uit dan den bewindhebbers veelal lief was. Als handelslichaam ongeschikt om op den duur territoriale heerschappij uit te oefenen, moest de Compagnie tot haar nadeel ondervinden, dat de bezetting van den kustzoom, die de binnenlanden isoleert, onvermijdelijk voert tot uitbreiding der heerschappij over die binnenlanden, een regel, waarvan evenzeer het Koninklijk bestuur de kracht ondervond.

Het motief aan vreemde inmenging ontleend wijkt zeer naar den achtergrond bij het uitbreiden van ons gezag over het binnenland. Heeft die uitbreiding niet plaats op verlangen der bevolking, of wordt zij niet gevorderd ter handhaving van hetgeen wij reeds bezitten, dan is zij bezwaarlijk te rechtvaardigen. Welk belang is er voor ons in gelegen, onze bestuurstaak, die toch reeds inspanning eischt om behoorlijk te worden vervuld, uit te strekken tegen den wil der bevolking? Waar de bevolking het verlangen openbaart - gelijk het laatste koloniaal verslag mededeelt, dat in Midden-Sumatra het geval is - om te leven onder den invloed van het Nederlandsch bestuur, omdat zij daarvan alleen rust en orde en welvaart verwacht, daar bestaat voor ons een zedelijke verplichting om aan dat verlangen gehoor te geven. Het Nederlandsch gezag schiet hier wortel en het wint daardoor aanmerkelijk in vastheid.

Het tegendeel is het geval, waar wij aan de bevolking tegen haar wil ons bestuur opdringen. Zelfs al worden onze pogingen daartoe niet verijdeld, de bevolking buigt alleen voor de overmacht en zoolang deze haar drukt. Door dien druk blijft het verschil tusschen heerscher en overheerde bestendigd, de toenadering tusschen beiden stuit op groote belemmeringen, en een lang tijdsverloop slechts brengt de bevolking tot waardeering van ons bestuur. Zoolang deze ontbreekt en overmacht de eenige steun is van ons gezag, vormt zulk een landstreek een kwetsbare plek in ons koloniaal gebied.

Indien de pogingen om ons bestuur op te dringen mislukken, dan zijn - het valt onmiddellijk in het oog - de gevolgen noodlottig. Niet alleen met het oog op het zoo dikwerf aangevoerd prestige van ons gezag - waar onze heerschappij alleen in het recht van den sterkste haar grond vindt, bestaat

ons prestige in onze materieele macht: waar daarentegen de bevolking de lichtzijde van ons bestuur heeft ontwaard, ligt het in ons moreel overwicht en staat het buiten den invloed van materieelen tegenspoed. Maar ook, en hierom wel voornamelijk, omdat zulk een mislukking veelal het reeds verkregene, de kuststreek, in de waagschaal stelt, terwijl zij het uiterste vergt van onze kracht voor een allicht nietswaardigen prijs. Bij het geringste toeval kan een dergelijk streven de meest treurige gevolgen te weeg brengen.

Om de eerste grondslagen te leggen voor onze heerschappij over eenige landstreek kunnen wij zonder onze toekomst in gevaar te brengen gebruik maken van oorlogsgeweld. De eerste vestiging aan de kust kan meestal slechts door een oorlog worden verkregen en behoeft gedurende langen tijd een krachtige krijgsmacht om te worden gehandhaafd. Die eerste vestiging is in den regel een aanwinst en inderdaad eenige inspanning waard. Zij beveiligt tegen vreemde inmenging en legt de kiem voor een uitgebreide heerschappij. Die kiem komt vooral door de werking des tijds tot ontwikkeling: iedere poging om die ontwikkeling te verhaasten eischt groote behoedzaamheid. Hier bevat het *laisser faire* den regel, van wiens toepassing gunstige gevolgen te wachten zijn.

De juistheid van dezen regel wordt - de tegenspraak, die ik hier ontmoet heb, brengt mij niet tot een ander inzicht - door de historie genoegzaam gestaafd. Er is niemand, die niet gehoord heeft, welke hardnekkige strijd tegen Bantam en tegen Mataram de stichting van Batavia voorafging, of die niet weet, hoe Batavia het uitgangspunt is geweest van het Nederlandsch gezag over Java. Ik kan mij hier evenwel bepalen tot Sumatra. Te Padang kwam onze vestiging niet tot stand dan na hevigen strijd. In November 1664 verjoeg de commandeur Cauw met behulp van 14 gewapende schepen en 300 soldaten de Atjehers van Padang. Hij richtte loges op te Tikoe, Priaman, Padang en Salida, en liet op laatstgenoemde plaats 5 kruisvaartuigen en 100 soldaten achter. In het volgend jaar werden zoowel te Padang als te Tikoe onze assistent en verscheidene soldaten vermoord. De eerste poging om hierover wraak te nemen mislukte; de aanvoerder Jacob Gruis vond met de meesten zijner volgelingen den dood. Eindelijk herstelde Abraham Verspreet het Nederlandsch gezag, dat zich evenwel niet verder dan Padang uitstrekte. De memorie van den opperkoopman

J.L. van Batel in April 1761 aan de Hooge Regeering aangeboden getuigt, dat het distrikt Pau, hoogstens twee kilometers van Padang verwijderd, tusschen 1665 en 1740 wel twintig malen tegen de Compagnie de wapenen opnam. Eerst in 1821 heeft het Nederlandsch gouvernement zich met het binnenland ingelaten, en dit geschiedde alleen op verzoek der Maleiers, die door de Padries werden benauwd.

Evenzoo te Palembang. Hier veroverden wij in 1821 den Kraton, maar eerst 17 jaren later begaven wij ons naar het binnenland en stichtten daar het fort Tebing-Tinggi. In Singkel en Baros, in Siak en Deli zijn wij thans nog grootendeels tot de kuststreek beperkt.

Maar een beroep op de historie stelt slechts den algemeenen regel in het licht. De voornaamste vraag, die zich hier voordoet, blijft daardoor onbeantwoord. Bij het bepalen van onze handelwijze tegenover Atjeh hebben wij bovenal rekening te houden met de bijzondere omstandigheden, waarin dit rijk verkeert. Welke zijn die bijzondere omstandigheden, van welken aard is de oorlog, dien wij hier hebben te voeren?

De Atjehsche oorlog vindt zijn plaats in de laatste der drie categoriën, waarin de Indische oorlogen kunnen worden verdeeld. De eerste omvat de oorlogen met een beperkt doel, waarbij van vestiging geen sprake is, maar alleen van tuchtiging. In den regel zijn deze oorlogen de eenvoudigste, al is het oogmerk niet altijd van het eerste oogenblik af te bereiken. Is de tuchtiging volbracht, dan keert de expeditionaire macht terug.

De tweede strekt zich uit over het beteugelen van oproerige volken. Hier heeft men bereids een oude vestiging, waar nagenoeg alles gevonden wordt, wat voor de behoeften van den oorlog en voor een Europeesch georganiseerde legermacht noodig is. Men heeft er wegen en vervoermiddelen; men is bekend met land en volk; verscheidene hoofden en een deel van het volk staan aan onze zijde, er zijn gidsen en men kan berichten inwinnen over nagenoeg alles, wat de opstandelingen van voornemen zijn. Men is in de beste conditie om de tegenstanders te overwinnen, en toch gaan er gewoonlijk vele jaren voorbij, voordat de opstand bedwongen en de rust hersteld is.

Tot de derde categorie behoort de oorlog, wanneer een onbekend land moet worden overwonnen. Hier is na de landing

het eerste werk het verkennen en in kaart brengen van het terrein. Geheel geïsoleerd, met de hoofden en het gansche volk tegen zich, vindt men er geen dak om te schuilen, noch om gezonden en zieken, munitie en levensmiddelen aan den invloed van zon, regen en nachtelijken dauw te onttrekken. Men vindt er geen wegen, geen vervoermiddelen, en in de verlaten kampongs niet zóóveel om een vogel te voeden. Geen voedsel voor menschen, geen voeder voor paarden en runderen. Men moet leven en laten leven van hetgeen men zelf heeft meêgevoerd, dat echter op de schepen is en dus aan barre stranden en bij rollende zeeën niet op een oogwenk kan worden aangevoerd. Geen gidsen, niemand om den weg te wijzen, niemand om te zeggen, waar men zijn schreden moet wenden, niemand om inlichtingen te geven omtrent den vijand, zijn krachten, zijn versterkingen, zijn bedoelingen. Het land, dat betreden is, is als een gesloten boek.

De moeilijkheden, die aan een dergelijken oorlog uit zijn aard zijn verbonden, worden door de omstandigheden, waarin Atjeh verkeert, nog aanmerkelijk verzwaard. Een volk geplaatst buiten het volkenrecht en dus door geen banden, welke dit aanlegt, belemmerd; dat zelf de wapenen voert; dat een land bewoont zonder wegen of andere verbindingsmiddelen, waar geen strategische punten zijn om te nemen, geen leger en evenmin magazijnen of een operatiebasis om het daarvan af te snijden - waar dus de gewone middelen, om een overwinning beslissend te maken, te kort schieten; een volk goed gewapend, uitstekend dapper, van doodsverachting vervuld en bezield door een levendig nationaal gevoel en een brandenden haat tegen al wat den Nederlandschen naam draagt - zulk een volk bezit groote defensieve kracht. Onder begunstiging van een terrein voor een geregeld leger schier ongenaakbaar voert het den oorlog gelijk de Spaansche guerrilla het komt op, vecht, verspreidt zich en verdwijnt - en verdwijnt dan spoorloos langs drasse rijstvelden en smalle paden, waar wij niet bij machte zijn te volgen - en het komt ongemerkt terug, als de kansen gekeerd en onze troepen teruggetrokken zijn.

Kan men hier in ernst spreken van operatiën, volgens een vast plan te ondernemen, om den oorlog tot een einde te brengen? Ben ik wel ingelicht, dan werd in de vergadering van den Raad van Indië, waartoe de kommandant der zeemacht en de generaals Whitton en de Neve waren opgeroepen, en die

beraadslaagde over de ontvangen bevelen om door krachtig offensief optreden de beëindiging van den oorlog te bespoedigen, dit plan eenstemmig ontraden en tot handhaving en bevestiging der ingenomen positie geadviseerd.

Bij de bestrijding van mijn advies heeft men de verovering van Toenong aangeprezen, waar men meent het brandpunt van den tegenstand te kunnen plaatsen. Maar op de vraag, waar Toenong te vinden is, erlangen wij slechts een zeer onbestemd antwoord. Onze topografische kennis omvat niet meer dan het terrein, dat wij bezetten, en wij zijn dus evenzeer in 't onzekere omtrent de ligging van Toenong als omtrent het beweren, dat daar de vijand in het hart te treffen is. Overal, waar wij de Atjehers op onzen weg hebben ontmoet, bij Baros en Singkel evenals in Atjeh-proper boden zij hardnekkig tegenstand.

Heeft men wel bedacht, welke moeilijkheden, zoo Toenong eenige strategische beteekenis heeft, zich zullen opdoen om met het noodige personeel en materieel die plaats te bereiken en de troepen op dien afstand van onze hoofdvestiging langs ongebaande wegen van het noodige te voorzien?

En al waren deze bezwaren te overwinnen, op welken grond kan men verwachten, dat de inneming van een versterking te meer zal opleveren resultaten, die zelfs niet door de verovering van de aloude verblijfplaats der vorsten zijn verkregen?

Naarmate er minder grond bestaat voor deze verwachting, is uitbreiding zuidwaarts voor ons aan grooter gevaren onderhevig. Als thans reeds door de eischen van Atjeh ons leger is verzwakt, hoeveel te meer zal dit het geval zijn, wanneer onze ruimere positie grooter troepenmacht vordert. Indien de beperkte stelling, verleden jaar door ons bezet, 4000 man behoeft om te worden verdedigd, en dit getal bezwaarlijk door het leger kan worden afgezonderd, hoe moet het dan gaan, wanneer ons gezag over een gebied, dat zich nog eenige uren verder uitstrekt, moet worden gehandhaafd? En wat hebben wij met die uitbreiding gewonnen in vergelijking van de 900 geometrische mijlen, waarover Atjeh zich uitstrekt? Wij winnen slechts verlaten grond en zijn vatbaar voor grooter verliezen.

Sedert men van de meer beperkte vestiging is afgeweken, brengt de telegraaf ons telkens berichten, die getuigen, hoezeer onze kwetsbaarheid is vermeerderd en met welke vaardigheid de Atjehers daarvan weten partij te trekken. Het overvallen van de benting Lampagger en het in de pan hakken van het

detachement van den kapitein E. van Swieten zijn reeds vermeld in het koloniaal verslag. Den 16^{den} April 1876 overviel de vijand tusschen Kotta Alam en Oleh-Karang een corvée van 11 gewapenden en 20 niet gewapenden; den 17^{den} Juni op dezelfde plaats een detachement van 15 gewapenden; de 16de en eveneens de 17de Juli zijn wederom door overvallen gekenmerkt; den 28sten Juli valt een detachement van 30 bajonetten in een hinderlaag. Onze convooien staan bloot aan oplichting en onze approvisionementen kunnen niet anders geschieden dan op de punt van de bajonet.

Door tot het offensieve over te gaan plaatsen wij den vijand in den gunstigsten toestand, waarin hij zich kan bevinden, terwijl wij onder de voor ons het meest nadeelige omstandigheden ageeren. Vergeleken met hetgeen van onze krachten wordt verlangd is de inspanning, die de vijand behoeft aan te wenden, uiterst gering, en het gevaar van uitputting wordt voor ons daardoor te grooter.

Deze verhouding keert om, zoodra wij ons bepalen tot de verdediging der eenmaal ingenomen positie. Een vijand, als wij op het Noorden van Sumatra bestrijden, hoe sterk hij ook moge zijn, waar het verdediging geldt, is buiten staat groote aggressieve kracht te ontwikkelen. De voordeelen, waarvan hij thans zoo meesterlijk partij trekt, ontglippen hem, zoodra hij offensief optreedt, om naar onze zijde over te gaan. De onbekendheid van het terrein is ons dan niet langer een hinderpaal; onze meerderheid in de krijgskunst, onze betere bewapening, onze artillerie komen dan tot hun recht. Generaal Pel schreef in April 1875: ‘dat het programma van Generaal van Swieten was uitgevoerd; dat wij het hart van het land hadden bezet en daar volkomen veilig waren; dat de keuze van een anderen sultan onmogelijk was geworden, en de aanvoer van goederen, zoo niet geheel belet, dan toch hoogst moeilijk was; dat een afwachtende houding kon worden aangenomen.’

De positie, zooals zij toen was, ging onze kracht niet te boven om te worden verdedigd, en strekte zich ver genoeg uit om de werking van ons bestuur aan den dag te brengen. Zij bood ruimte genoeg aan voor nederzettingen van goed gezinde inboorlingen, gelijk de bewoners van Marassa. Door hun tusschenkomst konden wij het binnenland aan onzen handel schatplichtig maken, en de welvaart, die als een gevolg van ons geregeld bestuur, niet vreemd zou blijven op ons gebied, zou

een magneet blijken, die de Atjehers onwederstaanbaar tot zich trekt.

In het begin dezer maand bracht de mail een bericht, dat helder aantoont, hoezeer de Atjehers een geregeld bestuur weten te waardeeren. Met grooten ijver voorzien de krijgsvangenen te Batavia in hun onderhoud en het zeker bezit van hetgeen zij hebben verdiend, beveiligd tegen alle knevelarij, ontlokte hun een lofspraak op het Nederlandsch bestuur. En een volk als Noord-Sumatra bewoont zal het niet ontgaan, dat, waar het Nederlandsch bestuur zich vestigt, grooter bescherming van personen en goederen verkregen wordt dan onder eenig inlandsch bestuur. Dit klemt te meer, wanneer men in aanmerking neemt hetgeen ons van de afpersingen der Atjehsche bestuurders bekend is. Weinige volken in den Archipel evenaren de Atjehers in zin voor hun materieel voordeel. De bloeiende peperhandel levert daarvoor een bewijs, evenzeer als de twisten tusschen de kuststaatjes, die meestal in handelsnijd hun oorsprong vinden.

Onze bedoeling is niet het land te veroveren, maar het volk voor ons te winnen. Daarom eenvoudig verdediging onzer positie, maar met de meeste energie, zoodat iedere aanval des vijands hem onze meerderheid duchtig gevoelen doet. Alles vermijden, wat de verbittering voedsel geeft. Hier voorzeker ligt een der donkerste zijden van de thans gevolgde handelwijze. Men is verplicht, ten einde den vijand van zijne schuilplaatsen te berooven, de kampongs, die men ontmoet, in den asch te leggen. Op onzen tocht naar Biloel-Zuid, die ten oogmerk had de IX moekim der sagi XXV tegen de invallen der sagi XXII te beschermen en de bevolking der verbrande kampongs tot onderwerping over te halen, werden 20 kampongs verbrand. Dit geschiedde, omdat zij den vijand tot schuilplaats konden dienen. Wat werken wij echter uit met telkens te vallen in het vijandelijk gebied en alles te verwoesten en te verbranden? Niet alleen dat wij door op deze wijze te handelen na onze vroegere proclamaties alle geloof aan de Nederlandsche trouw uitroeien - wij brengen het volk tot armoede en verbittering, en de bewoners der verwoeste kampongs brengen hun verbittering en haat over in de landstreken, waar zij een nieuwe woonstede zoeken. De welige voortplanting der vijandige gezindheid wordt op deze wijze door ons krachtig bevorderd.

Ons belang eischt juist het tegendeel. Er is ons weinig

aan gelegen meester te zijn van een verwoeste en verlaten landstreek: ons doel ligt hooger, het ligt in de bevrediging van Atjeh. Bij een nationale beweging, als wij hier ontmoeten, is ruw geweld onmachtig: hoogstens voert het tot uitroeiing of verdrijving der bevolking. En dit zou, ook al was het minder barbaarsch en al lag het binnen bereik onzer kracht, slechts na een bijna onafzienbaar tijdsverloop kunnen worden volvoerd en dan nog zeer schrale vruchten opleveren.

Het is waar, ook de pacificatie van Atjeh is een zaak, die eerst na langen tijd werkelijkheid zal wezen. In 1873, toen Atjeh vreemde tusschenkomst zocht, waren wij de omstandigheden niet geheel meester. Thans hebben wij ze in onze macht: tegen vreemde inmenging beveiligd kunnen wij de vermeerdering van onzen invloed en de toenadering afwachten en hebben wij het in onze hand de verhouding zoodanig te regelen, als het meest in ons belang is.

Waarom dan Zuidwaarts opgedrongen naar Toenong, een plaats, waarvan wij ter nauwernood weten, dat zij bestaat? Waarom dan in ongeduld gestreefd naar de beëindiging van den oorlog, die toch slechts in schijn zal bereikt worden, zoolang de vijandige gezindheid der bevolking niet is uitgesleten?

Men heeft beweerd, dat ik zou hebben geadviseerd tot het intrekken van reeds bezette posten. Integendeel, mijn woorden waren: ‘ik ben niet genoeg bekend met den toestand van het oogenblik om te durven adviseeren van de posten, die buiten die lijn zijn, eenigen in te trekken’. Mijn bezwaar was gericht tegen het stelsel, zooals dat op bladz. 17 van het koloniaal verslag door de Regeering als haar stelsel, als haar richtsnoer ook voor de toekomst, aan de Vertegenwoordiging werd medegedeeld en blootgelegd. Zoo lezen wij daar: ‘nadere berichten van eenig belang (dus na die van 16 Mei) werden sedert niet van het oorlogstooneel ontvangen; aan de consolidatie onzer stellingen bleef men met alle beschikbare krachten arbeiden, om daardoor zoodra mogelijk in de gelegenheid te komen weder offensief op te treden’.

Tegen dat bepaalde voornemen, om op nieuw offensief op te treden, meende ik te moeten waarschuwen, en ik doe dat nog met den meesten ernst.

‘Het Gouvernement’ - zoo eindigde ik den 26sten September - ‘dat over zooveel meer middelen van inlichting kan

en moet beschikken, de Regeering, die verantwoordelijk is voor hetgeen zij doet en nalaat, beslisse, welke instruktiën naar Indië zullen worden gezonden'.

Mocht de Regeering na rijpe overweging in hare wijsheid meenen het spoedig beëindigen van den oorlog te bevorderen door op nieuw krachtig offensief op te treden, dan hoop ik, hoezeer het mij moeilijk valt dit te verwachten, dat de uitkomst haar in het gelijk moge stellen.

den Haag, 21 November 1876.

FRANSEN VAN DE PUTTE.

Mevrouw Bosboom's jongste roman.

Majoor Frans, door Mevrouw A.L.G. Bosboom-Toussaint.

Deze jaargang van de Gids mag niet gesloten worden, zonder dat daarin een woord van hulde is gebracht aan het jongste werk van de talentvolle vrouw, die zonder eenige tegenspraak sinds vele jaren de eerste novellist van ons land mag worden genoemd.

Het ware voor haar aangenamer en verrassender geweest, wanneer een jonger medearbeider over haar werk eene nieuwe en frissche beschouwing had geleverd, maar een samenloop van velerlei, meer of minder toevallige, maar steeds te betreuren omstandigheden, is oorzaak geweest, dat aan haar en aan ons dat genoegen is onthouden.

En zoo komt het, dat een oude gediende - op het punt van gepensioneerd te worden - te elfder ure achteraan komt hinken met beschouwingen en waardeeringen, die der schrijfster reeds vijfentwintig jaren bekend zijn en waarvan bij-gevolg voor haar alle geur moet zijn verdampt.

Aan dat uitstel is echter voor dezen veteraan een groot voordeel verbonden. De Majoor Frans heeft inmiddels drie of vier uitgaven beleefd in verschillenden vorm, en is in het fransch, in het zweedsch en misschien nog in meer andere talen overgebracht.

Bovengenoemde veteraan behoeft dus niet meer een *gids* te zijn - waartoe zijn leeftijd en mindere vlugheid van bewegingen hem ook ongeschikt zouden maken - maar kan zich vergenoegen met de gemakkelijke en bescheidene taak om de uitspraak der openbare meening te notuleeren.

Die uitspraak is deze: dat door haar jongste werk een nieuw licht is opgegaan over de veelzijdigheid van haar talent, over hare psychologische studie, hare karakterteekening, de frischheid

harer conceptie en den rijkdom van hare fantasie. - Majoor Frans is in mijn oog de openbaring eener *seconde jeunesse*, jong, frisch, krachtig en levenslustig van aanleg en bewerking. Gelijk in het romantische Nassau steeds nieuwe, krachtig-opborrelende weldadige bronnen worden ontdekt, die slechts in den steenen gordel van een bedding behoeven te worden gevat, om aan de menschheid hunne leven- en gezondheidbrengende wateren te bieden, zoo schijnen in 't gemoed van sommige bevoorrechte stervelingen steeds nieuwe bronnen te ontspringen, waaraan hunne natuurgenooten zich kunnen laven en verkwikken.

Aldus in Frankrijk: George Sand; aldus in Nederland: Mevrouw Bosboom-Toussaint.

De beminnelijke en deugdzame hollandsche romancière zal het mij niet ten kwade duiden, dat ik haar naam heb genoemd in verband met hare wel veel-beminde, maar niet beminnelijke fransche kunstzuster. 't Geldt hier toch alleen een merkwaardig verschijnsel op kunstgebied, het verschijnsel, dat twee vrouwelijke auteurs, aan wier pen de wereld een groot aantal werken is verplicht, beide in eene tweede periode van haar talent en van hare scheppingskracht als verjongd en met nieuwe geestesgaven toegerust het letterkundig gebied betreden.

't Heeft mij van Mevrouw Bosboom aangenaam verrast, niet verbaasd.

Al de eigenschappen, die de groote aantrekkingskracht van haar laatsten roman uitmaken, kan men in elk harer vroegere werken terugvinden, maar ze treden er niet zoo op den voorgrond en misten de lijst en de ruimte, voor hare ontwikkeling vereischt.

De gelukkige greep heeft over den uitslag beslist. Ik ben er verre van, te meenen, dat zulks bij iederen kunstenaar het geval zijn zou, en ik wensch niet op te treden als een eenzijdig partijganger voor inspiratie, en inspiratie alleen. Integendeel, inspiratie zonder studie, zonder nauwgezetten arbeid, zonder vermoeiend denken, heeft zelden iets tot stand gebracht. Maar wie Mevrouw Bosboom kent, weet dat het haar allerminst ontbreekt aan de vereischten, die de ingeving doen gedijen en vruchtbaar maken. Hare vrienden hebben, waar zij geroepen werden zich rekenschap te geven van hare zwakke zijde, wel eens den vinger gestrekt naar het soms al te overwegend aandeel, aan de studie en de wetenschap in hare werken der fantasie toegekend; zij hebben wel eens gemeend, dat de frischheid der

romantische schepping en de dramatische werking van roman en novelle daaronder afbreuk leden. Afkeer van oppervlakkigheid, van gemakkelijke triomfen en van dien zekere schrijftant, die uitgaat van de onderstelling, dat het publiek bestaat uit onwetende kinderen, wier hand lichtelijk wordt gevuld, heeft Mevrouw Bosboom er toe gebracht zich zelve steeds de zwaarste en hoogste eischen te stellen, en niet te rusten, voor zij alles kende en wist wat zij meende voor haar onderwerp te moeten kennen en weten. In dit opzicht is zij van dezelfde school als Potgieter, die bij de kleinste aankondiging zich de moeite getroostte kennis te nemen van alles, wat er geschreven was over de stoffe, waarover hij beoordeelend ging spreken. Men leze, ten bewijze, zijne studiën over het schaakspel, bij gelegenheid eener aankondiging van het tijdschrift *Sissa*, en zoovele andere.

Maar juist deze zwakke zijde ontmoet men niet in haar jongste werk. De kennis, die er in doorstraalt, is die van het maatschappelijke leven onzes tijds, met al zijne vooroordeelen en scheeve verhoudingen, met al zijne verborgene zonden en onuitgesproken ellenden. Het is een boek, zuiver aan karakterteekening gewijd, en wel aan de teekening van een zeer frisch en oorspronkelijk, zoo men wil, een excentrisch karakter, geplaatst in eene omgeving, wel geschikt om het te ontwikkelen tot de type van een meisje van *cavalière* manieren en mannelijke denkbeelden.

Mannelijke denkbeelden? Onnadenkend heb ik die laatste uitdrukking nageschreven. Rijper en veelzijdiger levenservaring toch is wel geschikt ons tot de overtuiging te brengen, dat, *si du côté de la barbe est la toute-puissance*, het er verre af is, dat aan diezelfde zijde ook karakter, wilskracht en plichtbesef bij voorkeur of in hoogere mate worden aangetroffen. Aan die *toute-puissance* faalt maar al te dikwijls één ding: de macht over zichzelven, de zelfbeheersching.

Het jonge meisje, ons door Mevrouw Bosboom met blijkbare ingenomenheid geschilderd, is het eenige karakter te midden van vele karakterlooze mannen, van haren zwakken, aan weelde en spel verslaafden grootvader, van den materialistischen kapitein Rolff, van den even vluchtig verschenen als verdwenen Rudolf von Zwenken. Hoe weinig vleiend de uitspraak voor ons, mannen, klinken moge, Frances' waardeering van ons geslacht is, dunkt mij, maar al te juist:

‘Kan ik het helpen,’ zegt ze tot haar neef Leopold van Zonshoven bij hunne eerste ontmoeting - ‘kan ik het helpen, dat ik dat mannenvolkje zie zooals zij zijn? Zij noemen zich onze heeren en meesters, ze zouden het dolgraag wezen, hoewel het den meesten hunner niet gelukt; en waarom niet? Omdat ze allereerst de slaven zijn van hunne eigene zwakheden, hartstochten en bejagingen; de meeste hunner zijn zoo bitter kleingeestig en onnoozel, dat men ze om den vinger kan winden, als men maar de moeite neemt hun zwak uit te vinden en dat te vleien’. -

Ik schrijf niet verder af, omdat ik het met het tweede deel van Frances' beschouwing niet eens ben. Hare karakteriseering van krachtige en verstandige mannen is onjuist en eenzijdig.

Majoor Frans heeft zelve in haar leven twee krachtige, flinke en verstandige mannen ontmoet, die in geen enkel opzicht aan hare karakterteekening beantwoorden; twee mannen, waarvan de een - Lord William - eene ernstige bladzijde beslaat in haar levensboek; waarvan de ander - Leopold van Zonshoven - geheel haar levensboek vervult sinds den dag hunner ontmoeting.

Het zou allerdwaast zijn, thans nog een analyse te willen geven van een verhaal, dat door iedereen gelezen en herlezen is en tot de populairste boeken behoort, die in de laatste jaren in onze letterkunde zijn verschenen. Op enkele der vele schoonheden van haar jongste werk te wijzen; met het gewapend oog - ter wille van het ambt der kritiek - te trachten hier en daar eene tekortkoming op te sporen, ziedaar de eenige taak, die in dezen oogenblik te vervullen overblijft.

Is de stijl van Brieven verouderd?

Ik geloof het niet, evenmin als ik het geloof van eenigen stijl, die den stempel draagt der oorspronkelijkheid.

De stijl, die al lang had behooren verouderd en afgeschaft te zijn, maar die, helaas, van alle eeuwen, die, helaas, onsterfelijk blijkt te zijn, is *le genre ennuyeux*, zich openbarende in iederen mogelijken en onmogelijken vorm, in het verhaal, in den historischen en zedenroman, in het drama, zelfs in het *Essay*.

Wie er aan twijfelen mocht, of de vorm van Brieven nog van onzen tijd is, leze *Majoor Frans*, en hij zal - bij dergelijke behandeling - vast overtuigd zijn, dat dit genre tot de meest frissche en levendige behoort.

Hoe plastisch, hoe geestig en fijn wordt ons het geheele

liefdedrama van Leopold van Zonshoven en zijne nicht freule Frances Mordaunt in de brieven van den eerste aan zijnen Indischen vriend veraanschouwelijkt; hoe ontrolt zich het geheele *tableau vivant* der wereld op de Werve en in het stadje Z. in dien epistolairen stijl; hoe charmant lief is het korte postscriptum, door Frances aan den laatsten brief van haren echtgenoot toegevoegd!

Ik zal niet beweren, dat dezelfde uitwerking niet te bereiken zou zijn geweest in een anderen vorm, maar ik geloof, dat de persoonlijkheid van den verteller - van den ooggetuige en held - die zijne eigen geschiedenis en opmerkingen vertrouwelijk mededeelt, zijne indrukken weêrgeeft, zijne verwachtingen uitspreekt en zijne nooden klaagt, eene hoogere mate van plasticiteit aan het boek bijzet.

Ware het verhaal in den derden persoon gehouden, allicht zou de gang der gebeurtenissen afgebroken zijn geworden door bespiegelingen van den auteur-zelven, hetgeen zeker aan de levendigheid der voorstelling schade zou hebben gedaan. Deze fout is volkomen vermeden en van daar in mijn oog de groote waarde van den *Majoor Frans* als kunstwerk. Maar de vorm is toch niet de grootste verdienste van dit verhaal; zijn grootste verdienste is de teekening der karakters. De hoofdpersoon, de ware heldin, is voortreffelijk geschilderd. Welk een echt-vrouwelijk gemoed openbaart zich te ieder uur in het schijnbaar zoo ruwe, opvliegende meisje, dat door aanleg en omstandigheden in de eerste plaats de vastheid van haar wil, de onbuigzaamheid van haar karakter heeft ontwikkeld, met verwaarlozing, met minachting zelfs van die vormen, die wij bij voorkeur de zachte en beminnelijke, de aantrekkelijke en vrouwelijke noemen, wellicht omdat ze in ons oog manifestaties zijn van vrouwelijke zwakheid en inconsequentie, die ons toelachen en onze ijdelheid streelen. Opgevoed in de school des onspoeds en der karakterloosheid, brengt Frances al de mannelijke deugden in beoefening, die haar grootvader mist, maar zij beoefent ze met versmading van de eischen harer sekse, van de eischen der maatschappij en der geijkte wetten van welstand en conventie. Maar hoeveel echte teederheid verbergt zich onder die mannelijke allures! Welk een kieschheid en reinheid van zeden; welk een oprecht en vertrouwend gemoed; hoeveel behoefte aan liefde, aan steun en aan algeheele toewijding, waar haar harte heeft gesproken; welke meêwarigheid en

offerwaardigheid voor het lijden, voor het ongeluk, voor de zonde zelfs!

Hoe klimt bij iedere bladzijde, die wij omslaan van haar levensboek, onze belangstelling en onze sympathie voor dit oorspronkelijk en verheven karakter, en in welk een steeds beminnelijker licht verschijnt ons deze Frances, met hare soldatesque manieren, die 't eerst voor haren neef en voor ons optreedt in de gedaante van ‘een veldwachter, die kiespijn heeft.’

Zoo oorspronkelijk en verheven, als de figuur is, ons door Mevrouw Bosboom geteekend, even fijn genuanceerd, frisch en levendig van voorstelling, tintelend van waarheid en verrassende kleine toetsen is de vorm, dien zij aan de ontwikkeling van dat karakter heeft weten te geven. Waarlijk, Jonker Leopold van Zonshoven is een der schranderste psychologen, die ik ooit heb ontmoet. Hij toont zijne meesterschap niet slechts in zijne studie van het karakter zijner nicht - zeker eene der moeielijkste studiën, welke ooit een pretendent te maken heeft gehad - maar ook in zijne portretten van haren grootvader, den Generaal von Zwenken, en van kapitein Rolff, in zijne schets van Rudolf, van van Beek en Overberg, in het beeld, dat hij ons van de oude freule Sophie Roselaer - de *oncle d'Amérique* - weet te doen aanschouwen, maar bovenal in de wijze, waarop hij zich-zelf met al zijn deugden en gebreken, met al zijne gevoelens en gewaarwordingen voor ons bloot geeft, haast zou ik schrijven, zijn gemoedsleven voor ons photografieert.

De oude generaal is een type, waarvan de hedendaagsche samenleving - zoo ik vrees - meer exemplaren aanbiedt dan men zou vermoeden. Man van fijne vormen en hoofsche manieren, maar tevens van verfijnde en weelderige behoeften, zwak en hartstochtelijk, aristocraat en toch niet terugdeinzend voor redmiddelen, door eerlijkheid en zedelijkheid veroordeeld, heeft hij zich-zelven en zijn geslacht ten ondergang gebracht, en met al zijne oppervlakkige genegenheid voor zijne kleindochter, haar geheele vermogen aan zijne verkwisting en aan den duivel van het spel geofferd. Met een egoïsme, dat slechts door zijne zwakheid van karakter wordt geëvenaard, savoureert hij de overblijfselen van weelde, zonder schaamte over de opofferingen, die Frances zich daarvoor moet getroosten, of voor de vernederende stelling, waarin hij daardoor tot zijn ondergeschikte, tot kapitein Rolff, wordt gebracht.

Die oude, arme, zwakke edelman is eene figuur, zoo men wil

minder oorspronkelijk en buitengewoon als zijne kleindochter, maar met gelijke kennis en meesterschap in hare geheimste roerselen ontleed.

De overige personen spelen in het drama een ondergeschikte rol. Rolff geeft ons een ruwen, onbeschaafden *soldat de fortune* weêr, die kapitein is geworden, maar volgens zijne ontwikkeling sergeant had behooren te blijven. Ik zou wel eens die soldaten van het eerste keizerrijk hebben willen zien, die 't tot generaal of maarschalk, tot baron of hertog hadden gebracht. Zouden ze veel beschaafder zijn geweest dan Rolff, al waren ze ook met een dikke laag vernis overtrokken? Voorzeker leert de geschiedenis ons niet, dat zij onzen kapitein op het punt van dankbaarheid en goedhartigheid overtroffen.

Ongemanierd en weinig kiesch moge de adjudant-intendant van het Huis de Werve zijn, hij bezit al de eigenschappen van een trouwen hond en maakt daardoor veel goed. Openhartig gesproken, vind ik zijn gedrag en zijn discours niet zoo grof, als Frances en Leopold het doen voorkomen. Als Frances goed vindt zich negen en negentig maal van de honderd als Majoor te gedragen en te doen beschouwen, hoe kon de arme man dan raden, dat ze 't de honderdste maal als ongepast zou opnemen? Maar Rolff heeft mijne verdediging niet noodig; hij verdedigt zich zelf door zijne aanhankelijkheid, en ten slotte heeft hij zich stellig niet over zijn Majoor en diens Kolonel te beklagen gehad.

De eenige, die zich over dien kolonel - ik bedoel Leopold van Zonshoven - in dit boek te beklagen heeft, is Leopold van Zonshoven zelf. Ziedaar de gevaarlijke zijde van een verhaal in den eersten persoon; de klip, waarop men eenige avarij kan loopen, wanneer men zelf zijne geschiedenis vertelt, in plaats van het door Mevrouw Bosboom te laten doen. De Jonker heeft zich in dit fragment autobiografie niet verschoond; hij biecht eerlijk zijne gebreken en zwakheden, maar hij is verplicht zóo uitvoerig en analytisch rekenschap te geven van iederen stap, dien hij doet, van iedere handeling, die hij verricht en van de beweegredenen, die hem daartoe leiden, dat hij onwillekeurig nu en dan zich zelven een tintje van pedanterie, althans van *Tugendheldisme* geeft. Ik zeg niet, dat hij pedant is, maar hij geeft er zich soms den schijn van, door overmaat van nauwgezetheid in de beoefening der zelfkritiek. - Wanneer ik hem losmaak van de moeielijke stelling, waarin hij geplaatst werd

door de noodzakelijkheid van zijn eigen beeld te teekenen, vind ik hem een van de edelste, flinkste en meest sympathieke jongelieden, met wie ik ooit in een roman kennis heb gemaakt. Hij verdient ten volle de fortuin van zijne oud-tante; nog meer! hij is ten volle eene vrouw waardig als Frances Mosdaunt, zoowel om zijn ernstig en verstandig karakter, als om den uitnemenden tact en het voortreffelijke beleid, waarmeê hij haar gecourtiseerd en hare achting en haar hart veroverd heeft. De oude freule Roselaer mag tevreden zijn met zulk een erfgenaam, die op zoo kiesche en weldoordachte wijze hare goede en voorzienige bedoelingen wist te verwezenlijken.

Ik zal over het thema van den roman geene bedenkingen in het midden brengen. Er zijn vele rancuneuse oude jufvrouwen, en deze had volle recht het jegens haren zwager te zijn. Zij had een ander en eenvoudiger middel kunnen bedenken om de kleindochter niet te doen lijden voor de zonden van den grootvader; - zij deed het niet, en dat stond haar vrij. Testamenten als het hare zijn er meer geweest; clausules, als zij maakte, wenken en wenschen als zij gaf en uitte, behooren niet tot de onmogelijke, zelfs niet tot de onwaarschijnlijke. Ik heb dus niets tegen dezen erfenis-*plot*. Ook veroordeel ik den jonker van Zonshoven volstrekt niet, omdat hij niet aanstonds de geheele toedracht der zaak aan Frances mededeelde; hij zou daardoor óf zich zelf óf haar in eene valsche stelling hebben gebracht en zijn doel - haar eerst nauwkeurig te leeren kennen - niet hebben kunnen bereiken. Maar hij had haar de geschiedenis moeten vertellen vóór hij zich verklaarde; hij had zoowel testament als brief moeten toonen vóor of in die beslissende ure. Dat hij het niet deed; dat Frances plotseling van haar grootvader de waarheid moest vernemen, wettigt haar toorn volkomen. Zij had gelijk en hij had schuld.

Wat het incident betreft, na de verbreking van hun engagement ten gevolge van dat misverstand, ik heb er de noodzakelijkheid niet van kunnen inzien. Het karakter van Majoor Frans wint er niet door, nu wij vernemen, dat zij - wel is waar in den uitersten nood - niet zou zijn teruggedeinsd voor een emplooi als *écuyère* in den circus van Master Stonehorse. Ik had liever gezien, dat zij haar toevlucht had genomen tot het nederige dak van Rolff, en diens gastvrijheid door trouwe zorg had beloond. Al was zij niet bedreven in vrouwelijke handwerken, zij blijkt eene goede huishoudster te zijn en had den ka-

pitein een aangenaam te-huis kunnen verschaffen, dat voor haar tegelijkertijd eene eervolle afzondering was.

Daar is nog iets in haar gedrag, waarmede ik mij niet kan vereenigen: hare houding en verhouding tegenover Lord William. Hoe is het mogelijk, dat zij den geslachtsnaam niet kende van den vriend haars vaders, die maanden lang in hun huis vertoefde? Maar dit is een *détail*. Mijne grieve is van anderen aard. Hoe kon een meisje van 16 of 17 jaar plotseling verliefd worden op een man van den leeftijd haars vaders, zonder dat deze zijnerzijds ooit de minste aanleiding tot die liefde had gegeven? Hoe kon zij *à bout portant* aan dien man hare liefde verklaren, en - toppunt der omgekeerde rollen - in hartstochtelijke, drift ontsteken, toen hij haar bedaard tot kalmte trachtte te brengen? Hoe kan de duelscène, die er op volgde, worden gerechtvaardigd? Ziedaar, naar mijn inzien, eene zwakke periode in het boek, die blijkbaar door Mevrouw Bosboom alleen is ingelascht, omdat zij haar noodig oordeelde ter ontwikkeling van al de zijden van het karakter van hare heldin; noodig als eene nieuwe beproeving des levens, waardoor zij geworden was wat zij was; noodig ter motiveering van Frances' oordeel - door mij weggelaten - omtrent de *krachtige* en verstandige mannen. Dit is echter, dunkt mij, geen afdoende reden voor het creëeren van een toestand, die niet waarschijnlijk en niet aantrekkelijk is, en waarvoor wel iets anders te vinden ware geweest door een auteur van hare conceptiegave.

Een zeer aangrijpend incident is de ontdekking - de vingerwijzing - van den waren bedrijver der zoogenaamde valsche handteekeningen van den generaal. De zoon, beticht van het eigen werk zijns vaders! Dergelijke details - en er zijn er vele - schilderen beter dan geheele hoofdstukken.

Ik hoop, dat weldra zal blijken, dat de schrijfster van Majoor Frans al de gaven van haar verstand en gemoed verder wil dienstbaar maken aan de studie van de maatschappij onzer dagen. Indien wat volgt gelijkt aan 't geen voorafging, dan zal de Nederlandsche letterkunde weldra met een nieuw kunstwerk worden verrijkt.

JOH. C. ZIMMERMAN.

Driemaandelijksche tooneelkroniek.

November.

Wat ik in het Oktober-nummer van *de Gids* heb geschreven aangaande de handelingen van de Vereeniging *het Nederlandsch Tooneel* heeft mij, bij veel instemming, ook niet weinig onaangename brieven en ontmoetingen opgeleverd. Hoewel ik deze onbesproken en onbeantwoord zou kunnen laten, is het toch misschien beter, ze even te vermelden en er het onverstandige en ongerijmde van aan te toonen.

Men vraagt, waarom juist ik, die altijd zoo geijverd heb, dat ons Tooneel in handen van letterkundigen mocht komen, door wie de schouwburg ter wille van de Kunst zou worden geëxploiteerd, thans, nu mijn wensch vervuld is, hun den oorlog heb verklaard, en waarom juist door mij, wien de Vereeniging een eervolle betrekking in haar beheer had aangeboden, die ik niet kon aannemen, hare handelingen aan de scherpste beoordeeling worden onderworpen.

Waarlijk, als ik zulke vragen lees, ben ik ten hoogste verbaasd over de naieviteit mijner korrespondenten, onder wie zich nochtans mannen van goeden letterkundigen naam bevinden.

Mijn antwoord kan kort en eenvoudig zijn: juist, omdat ik mij niet behoef aan te trekken wat de heer Schimmel (zie het tijdschrift: het Nederlandsch Tooneel van 15 Oktober) geschreven heeft over ‘vitzucht, uit gekwetste ijdelheid of teleurgestelde verwachtingen geboren’, en juist omdat ik mij verheug, dat letterkundigen de voogdij over ons Tooneel hebben op zich genomen, behoef ik hun de kritiek niet te sparen en zal ik dit ook in 't vervolg niet doen.

Mochten slechts al mijne kollegas er zoo over denken! Met het spelen van ‘aap, wat hebt-ge mooie jongen!’ komen wij er niet, en, gelijk het volmaakt onzinnig is te schrijven, ‘dat ik den dichter Schimmel heb laten boeten voor wat de president van het “Neder-

landsch Tooneel" Schimmel in mijn oogen heeft misdaan', zoo dwaas is het ook te eischen, 'dat ik den mannen de hand boven het hoofd moet houden, die mijne sympathie behooren te hebben, omdat zij met den besten ijver en de beste intentie bezield zijn'.

De Vereeniging 'het Nederlandsch Tooneel' - zij geloove het toch! - heeft geen grooter vijanden dan hare vrienden *quand-même*, dan hare officieele en officieuse lofredenaars, die overal, waar zij de kans schoon zien, spreken van den 'merkbaren vooruitgang, nu reeds in onzen schouwburg te konstateeren'. De heeren Schimmel c.s. hebben zich tegen dezulken te wachten, want het zijn de doodgravers hunner Vereeniging. De waarheid is, dat nog niet de minste vooruitgang zichtbaar is, - de meerdere zorg, een enkele maal aan accessoires gewijd, daargelaten. En nu erken ik gaarne, dat in drie maanden niet goed kan worden gemaakt, wat in den grond slecht heette, maar men zegge het dan ook niet, doch vrage liever, of een ernstig streven blijkt om den goeden weg op te gaan.

Toen *het Vaderland*, onlangs de vertooning van *Bartelmans' lijden* beoordeelende, o.a. zeide: 'Indien de Vereeniging het Nederlandsch Tooneel nog een reputatie te verliezen hadde, zou, enz.', was het blad even onbillijk als onwaar. Immers de Vereeniging is nog te jong, om reeds een reputatie te hebben. Zij moet er nog eene maken, maar zorgen, dat zij geen slechte krijge, wat allicht zou kunnen gebeuren, indien zij zoo voortging als zij begonnen is en nog dagelijks arbeidt. Aan ijver en goede bedoelingen - het plaveisel der hel! - kunnen publiek en kritiek niets hechten. Zij letten alleen op daden, en als zij zien, dat deze in lijnrechten strijd zijn met wat hun was voorgespiegeld in adressen, manifesten, tijdschriftartikels en dagblad-beschouwingen, dan eerst zou er met recht sprake kunnen wezen van 'teleurgestelde verwachtingen', die evenwel niet tot 'vitzucht' zouden leiden, maar tot het gegronde verwijt aan de Vereeniging: 'Uw ijver is machteloos gebleken en schijnt ons toe meer uit bemoeizucht dan uit besef van eigen kracht en werkelijk talent te zijn voortgesproten; uwe bedoelingen kunt gij niet verwezenlijken; ga heen!'

Indien het daartoe mocht komen, dan zijn wij veel verder van het doel dan vóór September 1876 en, om zoo te zeggen: op genade en ongenade overgeleverd aan schouwburg-exploitanten van beroep, die de Muze op dromedarissen en olifanten plegen te zetten.

Daarom, dat alle vrienden van ons tooneel er toe medewerken, dat de Vereeniging althans niet zedelijk onderga bij de proef, die zij gezegd heeft te zullen nemen. Herinneren wij haar te dien einde voortdurend de verplichtingen, welke zij op zich heeft genomen; het programma, dat zij zich-zelve heeft gesteld. Indien zij onverhoopt, in de uitvoering van wat zij beloofd heeft in 't belang onzer dramatische kunst, mocht bezwijken, dan sterft zij een eervollen, maar slechts een materieelen dood en zal zij kunnen zeggen tot het publiek, als het zich later ergert aan draken en andere beesten: ‘gij hebt het gewild! gij zijt niets beters waard!’ Zulk een stoffelijk sneven, waarbij de zedelijke kracht behouden wordt, moet de Vereeniging verkiezen boven een voortsukkelen, ja zelfs boven een betrekkelijke gezondheid of welvaart, als deze slechts verkregen kan worden door de opoffering van haar beginselen. In het manifest gewikkeld, waarin die beginselen zijn neêrgelegd, zal het *Nederlandsch Tooneel* waardig ten grave dalen; zittend op een volle geldkist, verkregen met wegwerping van wat zij zich als edel en schoon had voorgesteld, zal zij een onteerd leven voortsleepen en veel minder geteld worden dan de minste spellebaas, die immers nog de deugd of den moed der oprechtheid heeft van zijn beurs n°. 1 te noemen.

Toen de Vereeniging dong naar de concessie van de schouwburgen te Amsterdam en te 's Gravenhage, was dit voornamelijk op deze drie, voor de kunstlievende gemeentebesturen zeer aannemelijke gronden:

1°. de Vereeniging zou de voornaamste artisten onder één beheer brengen;

2°. zij zou, de kunst op den voorgrond plaatsende, de studie der artisten bevorderen, door het heen- en weêr reizen te doen ophouden;

3°. zij zou het repertoire verbeteren.

Ad primum zij opgemerkt, dat, sedert de machtige personencombinatie te Rotterdam in het leven is geroepen, ten gevolge van de weifelende houding, door de Vereeniging in den beginne aangenomen, aan die belofte moeielijk meer voldaan zal kunnen worden.

Ad secundum wijs ik er op, dat, in strijd met Schimmel's gevoelen (Tijdschrift het Nederlandsch Tooneel, blz. 130): ‘rust is een noodzakelijkheid voor studie en het zich telkens verplaatsen, om aan de onverbiddelijke eischen der komptabiliteit (van schouwburg-exploitanten) te voldoen, sluit zulk een rust ten eenenmale buiten’, nooit

zooveel gereisd is als thans door de ‘Vereeniging’ wordt gedaan, die Schimmel aan haar hoofd heeft. Zelfs steden tusschen de 10 en 20 duizend inwoners worden ‘afgespeeld’, gelijk het heet, en het is gebeurd, dat op één avond op twee plaatsen tegelijk gespeeld is, hoewel, naar Schimmel (zie blz. 131 in genoemd tijdschrift) geschreven heeft: ‘Rotterdam, waar dezelfde speelavonden zijn als te Amsterdam, bezwaarlijk in het plan der Vereeniging kon worden betrokken, wilde men niet een dubbel gezelschap noodzakelijk maken, enz.’ Ter loops zeggende, dat Rotterdam geheel andere speelavonden had dan Amsterdam, daar anders Albregt en van Ollefen niet in beide steden hadden kunnen spelen, mag ik het dus bij Schimmel *in confesso* achten, dat hij geen dubbel gezelschap heeft. En toch speelt hij nu het geheele land door en op twee plaatsen op één avond, zoodat enkele artisten reeds moeten geweigerd hebben hem overal te volgen. Hoogst merkwaardig!

Wat eindelijk de verbetering van het repertoire betreft, - ook hieromtrent kan, bij erkenning van het goede, de tevredenheid niet zeer groot, allerminst onverdeeld zijn. Daargelaten, dat de letterkundige beschermheeren der ‘Vereeniging’ in drie maanden nog geen enkel nieuw oorspronkelijk stuk voor het voetlicht hebben gebracht en vertalingen schering en inslag zijn, zouden er, geloof ik, bij eenig zoeken, wel betere tooneelspelen ook in het oude repertoire te vinden zijn, dan het afgekeken *De diplomaat der oude School*, het onbeteekenende *De geneesheer* OF *Dat heeft mijn kommensaal gedaan, Bartelman's lijden*, enz.

Men zal mij zeker wel vergunnen, dat ik dergelijke stukken niet bespreek en mij bepaal bij de drie belangrijkste vertooningen, door de ‘Vereeniging’ in de laatste twee maanden ten beste gegeven: *De Danicheffs, Lastertongen* en *De afwezige*.

Het is inderdaad te betreuren, dat het stuk, waarmêe de Vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel’ haar meesten bijval, tot dusver, heeft mogen verwerven, op zoo zonderlinge wijze in haar bezit is gekomen. Als ik zeg: ‘op zoo zonderlinge wijze’, gebruik ik eigenlijk een euphemisme, want ik moest zeggen: ‘op zoo nare wijze’. Men oordeele!

Dumas, Sardou en andere vermaarde Fransche dramaturgen zijn van meening, dat voortbrengselen van den geest zoowel eigendom zijn als huis en geld en goed, en tevens weten zij bij onder-

vinding dat dramatische scheppingen tot het meest produktieve kapitaal van den geest moeten gerekend worden, waarom zij er zooveel rente van zoeken te trekken als mogelijk is. Zij houden dat kapitaal dus onder zich, of liever: zij zetten het slechts dáár uit, waar hun de rente eerlijk wordt betaald. Te zeggen, dat zij niet in hun recht zijn, zou gelijk staan met miskenning van alle rechtsbegrip. Maar wat doet nu op een gegeven oogenblik zulk een miskenner, zulk een gewetenlooze loochenaar van des voortbrengers uitsluitend recht van eigendom op zijn dramatisch kapitaal? Hij huurt bij een voorstelling zes goede plaatsen voor zes stenografen, laat het stuk uitwerken, brengt het over naar een ander land en voert het daar niet alleen ten tooneele, maar geeft het zelfs uit, gerust onder een wet, die hem niet kan bemoeielijken.

En wat heeft thans onze Vereeniging ‘het Nederlandsch Tooneel’ gedaan? Zij heeft zich tot Dumas of zijn agent gewend om *de Danicheffs*. En Dumas heeft gezegd: ‘Gij komt te laat; Le Gras, van Zuylen en Haspels zijn u voor geweest, wend u tot hen’. De Vereeniging heeft zich daarop tot Le Gras, van Zuylen en Haspels gewend, en dezen hebben gezegd: ‘Wilt gij, onze konkurrent te 's Gravenhage, een stuk vertoonen, waarvan wij de rechtmatige eigenaars zijn voor Nederland, en waarvan wij veel succes verwachten, - goed! gij kunt het krijgen tegen den prijs, dien ook wij er voor betaald hebben’. En het antwoord der Vereeniging op dat billijk aanbod is geweest - geen antwoord; maar daarentegen heeft zij uit Weenen een Duitsch exemplaar laten komen, waarop nog wel te lezen stond: ‘Der Bühne gegenüber als Manuscript gedruckt. Alle Rechte vorbehalten’.

Door die daad heeft de Vereeniging in mijn oog dubbel onrecht gepleegd, onrecht in geldelijken, en onrecht in letterkundig-dramatischen zin.

Finantieel heeft zij Le Gras, van Zuylen en Haspels benadeeld; litterarisch Dumas. Die beschuldiging moge hard klinken, het is onnoodig haar te verbloemen, al zou ik ze tegen een gewonen exploitant niet eens ingebracht hebben. Bij gewone theater-ondernemers toch geldt - als zij maar even door de mazen der wet kunnen heenkruipen -: *hodie mihi, cras tibi*. Heden hebt gij mij verschalkt, morgen is het uwe beurt om beetgenomen te worden. Hun wet is die der wedervergelding; hun recht dat van den slimste.

Maar de Vereeniging! Zij is opgetreden met verkwikkelijke woorden, ook wat de eerlijkheid harer handelingen betreft, en zij heeft van ‘goede trouw’ onder artisten gesproken (zie blz. 130 van het Tijdschrift). Is dat nu wel de manier om eerbied voor die ‘goede trouw’ in te boezemen, en het maar al te veel gehuldigde stelsel van ‘onderkruipen’ in de theater-wereld te niet te doen?

Mag ik bovendien wel den heer Schimmel, als president der Vereeniging het Nederlandsch Tooneel, stellen tegenover den heer Schimmel, die met mr J.A. Molster ontwerper van een voorstel van wet op den letterkundigen eigendom is geweest. (Tijdschrift: het Nederlandsch Tooneel, Vierde Jaargang, N°. 3.) Nog herinner ik mij, hoe hevig en gerechtvaardigd de verontwaardiging was van den auteur-rapporteur bij de vermelding van de diefstallen, gepleegd ten koste van dramatische schrijvers, en hoe hij met klem en talent de stelling verdedigde, waarop Dumas zich beroept, als hij zijn werk verkoopt en het tracht te beveiligen tegen kapers.

Helaas, ik zucht nogmaals: waarom ziet men toch zoo dikwijls, dat zij, die iets schoons hebben gezegd, dit vergeten, als zij in de gelegenheid worden gesteld om het in de praktijk toe te passen en als zij door daden zouden kunnen toonen, dat zij doordrongen zijn van de waarheid hunner woorden, dat hun overtuiging innig geweest is!

Dat door het gebruik-maken van de duitsche uitgave der *Danicheffs* ook in letterkundigen zin door ‘de Vereeniging’ onrecht is gepleegd, zal evenmin iemand kunnen betwijfelen. Op die uitgave staat *Autorisirte Uebersetzung*, en deze woorden weêrleggen, als zij waar zijn, de bewering van hen, die van een ‘vertaling naar een gestenografiëerde kopij’ hebben gesproken. Is de vertaling echter werkelijk naar zulk een stenographie bewerkt, wat ik, naar later zal blijken, niet onmogelijk acht, dan is, wat wij in de Amsterdamsche en Haagsche Stadsschouwburgen hebben gezien, door drie trechters gegaan, namelijk door den stenographischen, door den Oostenrijksch-Duitschen en door den Hollandschen trechter. Daar men nu, zonder van pessimisme verdacht te kunnen worden, veilig mag aannemen, dat aan al die trechters iets is blijven kleven van den geest van 't oorspronkelijke, kan men nagaan, hoe verminderd hij tot ons is gekomen.

Nu is het ontegenzeggelijk waar, dat, behoudens enkele duitsche konstrukties van zinnen en minder geslaagde uitdrukkingen, de ver-

taling van den heer Rössing niet kwaad en zelfs vrij los klonk, maar hiermede mag een schouwburg-exploitant van letterkundigen naam zich niet tevreden stellen; van hem moet meer geëischt worden. Indien hij een komedie geeft van een der eerste dramaturgen van onzen tijd, dan verwachten wij, dat hij ze ons zoo onvervalscht mogelijk schenke. En ik ben, daar ik in 't bezit ben geweest èn van het Fransche handschrift, èn van de Duitsche vertaling, waarnaar de Hollandsche is vervaardigd, in staat door enkele aanhalingen te bewijzen, dat wij niet gehad hebben wat ons toekwam.

Als b.v. de gravin met Iwau het huwelijk bespreekt van een paar lijfeigenen, zegt zij, de heersch- en zelfzuchtige: ‘avant de réfléchir je pense au bien de mes sujets *et je pèse mes intérêts*’. Het Duitsch laat de onderstreepte woorden weg en de gravin treedt dus in een beter licht dan zij verdient.

De gravin zegt tot haar lichtzinnigen neef Paul, als zij hem een *billet d'amour* aan zijn adres overhandigt: ‘C'est à ces correspondances-la que tu as mangé la part qui te revenait de ma soeur, et maintenant, tu voudrais bien écorner la mienne.’

Het Duitsch zegt geheel iets anders in:

‘Derlei Correspondenzen haben Dich schon die Erbschaft von meiner Schwester gekostet, gib Acht, dass sie Dich nicht auch noch um die meinige bringen’.

Paul zegt eenige regels verder:

‘Comme madame de Sévigné, je vous le donne en cent, en mille, en dix mille, non, vous ne devineriez pas. - J'aime mieux, autant vous le dire. Eh! bien, on désire votre portrait.’

In 't Duitsch plompweg:

‘Man verlangt von mir Ihr portrait!’

Maar vooral komt het uit in de van geest tintelende causerie tusschen de barones en den Franschen diplomaat de Thaldé, en tusschen dezen en de prinses Lydia, hoeveel de vertaling verloren heeft. Enkele staaltjes:

‘Enfin - zegt de barones - je viens dans la maison, moi, donc je trouve qu'on peut y revenir, et comme je ne suis pas la première venue, enz.’

Het Duitsch zegt:

‘Mit einem Worte: Ich selbst besuche dieses Haus, und finde, das man es besuchen kann. - Da ich nun die “Erste Beste” bin, enz.’.

En dan - wat bepaald aan stenographie doet denken in plaats van aan vertaling naar 't manuscript -, als de barones, met de Thaldé in gesprek, Lydia ziet binnenkomen en zegt:

‘Arrivez donc ma belle, nous commencions à nous ennuyer sans vous’, laat de beleefde de Thaldé er, gevat, op volgen:

‘Surtout madame...’ (commençait a s'ennuyer).

En wat lezen wij nu in het Duitsch als de repliek van de Thaldé?

‘Folgen wir der Fürstin’ = een echte tooneel-slenter!

Men zal ‘Suivons’ voor ‘Surtout’ verstaan of gehoord hebben.

Wanneer, verder, de prins, de vader van Lydia, binnenkomt en het bekende Fransche liedje der oude schoone zingt:

> ‘Combien je regrette
> Mon bras si dodu,
> Ma jambe’ (bien faite = rime pauvre)

vertaalt de Duitscher:

> ‘Ich wollt zu Dir fliegen,
> Fliegen - und siegen
> Wär' nicht mein Fuss!
> Wär' nicht mein Fuss!’

om er door de barones op te laten volgen:

‘Ich glaube es Ihnen, Fürst, dass es die Füsse sind, die sie vor Allem bedauern,’ terwijl de Fransche barones niet zonder *esprit gaulois* heeft gerepliceerd:

‘Ce doit être surtout la jambe, que vous regrettez, mon prince!’

En verder is in de 3de scène van het tweede bedrijf een geheele bladzijde - beschrijving van het feest door Prinses Lydia - weggevallen, alsmede een gekruid verhaal van de Thaldé, hoe hij over Rusland oordeelt (in de vertaling spreekt hij, vrij lomp, alleen over de Russische vrouwen) en eenige geestige bladzijden-dialoog tusschen den Franschman, Lydia en de barones.

Die *coupures*, hier en daar tot verminking aanleiding gevende, treffen wij ook later aan, maar ik meen hiermeê te kunnen volstaan.

Men weet nu, welke *Danicheffs* wij gehad hebben en welke men in 't Odéon te Parijs heeft gezien. Als de heer Rössing te eeniger tijd een Fransch exemplaar in zijn bezit krijgt, zal hij schrikken en zich zeker haasten, om in zijn werk de noodige verbeteringen aan te brengen.

Men verwacht, nadat de heer Alberdingk Thijm in het jongste

Meinummer van *de Gids* den inhoud der komedie heeft meêgedeeld, natuurlijk geen tweede relaas, en hoe overigens over het tooneelstuk worde gedacht, niemand zal loochenen, dat het belangwekkend is en de toeschouwers van het begin tot het einde in spanning houdt.

De Russische tint, die er over ligt en die het eigenaardige en boeiende heeft van het onbekende, draagt daartoe natuurlijk het zijne bij. Een salon als die van Prinses Lydia, waarin zoo pikant wordt gebabbeld, en een vertrek als dat van Osip, den zich-opofferenden held van het roerendste platonische liefde-drama, hetwelk ooit gespeeld is, zijn alleen in staat, om ook aan het meest versleten onderwerp, gelijk dat van de *Danicheffs*, een frissche kleur bij te zetten. Voeg daarbij een meesterlijke teekening der karakters. Een gravin o.a., volmaakt gelijk zij zich-zelve heeft gemaald op verzoek van haar neef, wien het portret zijner tante was gevraagd. Hoor hoe zij-zelve hem dikteert: ‘Ma tante Danicheff est le reflet des trois derniers règnes, elle date presque de la Grande Katharine, dont elle porte le nom, et n'est pas tout-à-fait ganache à l'heure où je vous écris ces lignes. C'est vous dire, qu'elle est de la vieille roche; elle adore Voltaire, connait tout Rousseau, avouc Piron et même Brantôme. - (Dans mes heures d'insomnie). - Elle ne connait que la noblesse; pour elle le reste ne compte pas. Elle admet, qu'il est bon d'être le fils de ses oeuvres, mais seulement, quand on n'est pas le fils de quelqu'un.’

En vervolgens:

‘Les haines ne lui font pas peur, mais taut pis pour ceux qui la gênent; enfin, son code, c'est l'honneur de son nom, son culte, l'amour de son fils! Tout pour ce nom et ce fils!’

En aan dat karakter, hetwelk door Mevrouw Kleine goed is opgevat en weêrgegeven, is de gravin volkomen getrouw gebleven. Vervolgens een zoon, in niets gelijkend op zijn moeder, omdat de liefde voor eene lijfeigene zijn hart reeds vroeg heeft ingenomen en gevormd, - een hart, dat nochtans eens zou falen, als het namelijk in het laatste bedrijf een voorstel doet tot minnen, zonder echt, waartegen het in 't eerste bedrijf, toen de gravin dat middeltje aan de hand deed, verontwaardigd had geprotesteerd.

Schoon, te schoon misschien in eene onvolmaakte wereld als de onze, is het karakter van Osip, den koetsier, die de lijfeigene, de geliefde van zijn jongen meester, huwt op bevel zijner meesteres,

zelf haar innig lief heeft en haar nochtans als zijn zuster eerbiedigt. Zulk een idealistische, zelfverloochenende natuur te plaatsen onder de serven van de trotsche Russische gravin, die geen belang kent dan het hare en op allen, die zij beneden zich waant, den voet plaatst, is een stoute dramatische zet en een kontrast, zoo sterk, dat het slechts gered kan worden door sober spel en afwezigheid van alle emphase of pathos van den akteur. Dit had de heer Spoor zeer goed begrepen; zijn Osip heeft zijn Massinissa doen vergeten. Ook Mevrouw Ellenberger, de lijfeigene, gaf eene welgeslaagde voorstelling van Anna, maar zij begon te vroeg haar weemoed te doen blijken. Als troetelkind der gravin moest zij in den beginne opgeruimd zijn; eerst na de ongenade en bij haar huwelijk met Osip verwachten wij de tranen in de stem en de gebogen, lijdende houding.

De heer Morin was, voor een Hollandsch akteur, een uitmuntende boulevardier de Paris. In zulke rollen komt zijn aangeboren talent van komiek bijzonder uit. Hij heeft o.a. een zelden doel-missende manier van een aardigheid te zeggen - *de lancer le mot*. Hadden de melodrama's den heer Morin geen theatralen stap en spreektoon gegeven, - hij zou een geheel ander akteur zijn!

De overige rollen van de *Danicheffs* verdienen, hoewel zij geen van allen bepaald slecht bezet waren, niet met lof vermeld te worden. Als ik dus nog gezegd heb, dat de mise en scène weinig of niets te wenschen overliet - de kleeding der dames slechts was vijf en twintig jaar te jong, dat is van 1876 en niet van 1851 - dan meen ik over te kunnen gaan tot *Lastertongen*.

Sheridan's *School for Scandal* is een van de schoonste tooneelstukken, die ooit geschreven zijn, niet alleen wat den geest of het spel van 't vernuft betreft, ‘which never tires, but seems, like running water, to be kept fresh by its own flow’, zoo als Moore zegt, maar ook wataangaat de dramatische kracht en de teekening der karakters.

Hoe men ooit heeft kunnen beweren, dat die uitnemende komedie van den Engelschen Molière verouderd is, of dat zij een uitsluitend Britschen stempel draagt, verklaar ik niet te begrijpen. Zij is integendeel zoo frisch en heeft zoo algemeene, universeele strekking, dat men ze, als men de namen en eenige passages van ondergeschikt belang verandert, even goed elders als in Engeland kan spelen. Wat het eigenlijke theater in het stuk uitmaakt, blijft altijd en overal theater; de figuren en de karakters zijn even waar in Neder-

land als in het vaderland van Sheridan, en worden in onzen tijd in niet minder grooten getale gevonden dan in den zijnen; men zal ze kunnen aanwijzen, zoo lang de huichelarij en de laster, die zeker niet van plan zijn hun macht in onze maatschappij zoo spoedig af te leggen, onder de menschen blijven voortkruipen.

Nu is het onbetwistbaar, dat *The School for Scandal* den lezers, althans hun, die zich met juistheid en gemak in den toestand der verschillende personen verplaatsen en een levendige verbeelding hebben, nog meer genoegen zal doen, dan den toeschouwers, maar dit is niet geheel aan Sheridan te wijten. Hij zou, indien hij de eischen van het moderne tooneel had gekend, gelijk een Dumas of een Sardou, er zeker niet aan gedacht hebben, om zijn komedie zoo in te deelen als hij gedaan heeft, en in ieder geval zou hij hebben kunnen vatten, dat de belangstelling van het publiek er niet door klimmen moest, als zij twintig malen een scherm op en neêr zien gaan en den loop van het stuk door tien min of meer lange rustpoozen met of zonder muziekdeuntjes, gebabbel, sigaren en versnaperingen afgebroken zien. Maar de voorname reden, waarom zij, die Sheridan's meesterstuk in de volheid zijner waarde genieten willen, het vooral moeten lezen, ligt buiten de schuld van den schrijver. Men vindt namelijk maar zelden tooneelspelers, die er recht aan kunnen doen wedervaren. Toen Sheridan een Teazle, een Joseph Surface, een lady Sneerwel, een lady Teazle, een mevrouw Candour en zoo vele andere personaadjes kreëerde, moet het theater van Drury Lane (1777) buitengewone artisten hebben bezeten in een King, een Palmer, een Sherry, een Abington, een Pope, enz., want de auteur was altijd zoo bevreesd, dat zijn arbeid slecht zou worden vertolkt, en was zoo nauwgezet ten opzichte van de vervulling der rollen, dat hij deze soms heeft benadeeld of opgeofferd, om maar zeker te zijn, dat zij niet verknoeid zouden worden.

Dit kan uit een sterk-sprekend voorbeeld worden bewezen: Ieder die *The School for Scandal* heeft gezien of gelezen, zal het vreemd hebben gevonden, dat door eene zoo lange komedie twee verliefden, Charles Surface en Maria, wandelen, zonder dat zij elkaêr ooit ontmoeten dan aan het slot. Ziet men Maria, dan is Charles elders; is deze op het tooneel, dan mist men Maria. Welnu, waarom heeft Sheridan dit gedaan, wat men oppervlakkig geneigd zou zijn, een dramatische fout te noemen? Thomas Moore vertelt het ons in zijn

merkwaardige *Memoirs of the Life of the right honourable Richard Brinsley Sheridan*, blz. 120, met deze woorden: ‘Mr Sheridan used to say, that he was aware, in writing the Comedy, of the apparent want of dramatic management, which such an omission would betray; but that neither of the actors, for whom he had destined those characters, was such as he could safely trust with a love-scene.’ Moore voegt daaraan nu wel de veronderstelling toe, dat Sheridan ook zeer goed de overtuiging kon hebben, dat zijn pen minder te huis was ‘in that tender style of writing, which such a scene, to make it worthy of the rest, would have required’, maar dat vermoeden van den biograaf steunt op geen enkelen grond, en men kan het er gerust voor houden, dat Sheridan wel degelijk alle sentimenteele en verliefde scènes uit zijn komedie heeft gehouden, uit vrees voor belachelijkheid, wijl hij niet op goed spel kon rekenen. En die vrees getuigde van zijn scherp inzicht, want hoe gering is niet over het algemeen het getal passages onder verloofden, die zóó worden gespeeld, dat zij niet bespottelijk worden. Scènes van minnenden zijn uit den aard tooneeltjes, die onder vier oogen behooren te worden gespeeld en waarin derden zich maar zelden kunnen denken. De taal der verliefden is ook eene bijzondere, - eene die bijna altijd mal klinkt, behalve in de ooren van die ze behooren te verstaan of te voelen liever, want het gevoel vangt ze gewoonlijk eerder en beter op dan het verstand.

Ik acht het voor 't overige volkomen overbodig, om hier aan de hand van Thomas Moore het ontstaan van *The School for Scandal* te vertellen; hoe het was: zijn ‘original intention to satirise some of the gossips of Bath’, gelijk blijkt uit den dialoog, die onder Sheridan's nagelaten papieren gevonden is en die ten titel had: ‘The Slanderers - A Pump-Room-Scene’; en hoe hij later het schema, dat het kwaad-spreken tot onderwerp had, heeft doen samensmelten met een, waaraan de huichelarij ten grondslag lag. Wel verre dat die samensmelting aan het stuk heeft geschaad, gelijk sommigen hebben beweerd, moet men, daar huichelarij en laster zoo na aan elkaêr verwant zijn, met Moore instemmen, als hij ze vergelijkt bij ‘an accumulation of wealth from the union of two rich families’.

Uit hetgeen ik zoo even zeide met betrekking tot de vertooning van *Lastertongen*, zal men reeds hebben opgemaakt, dat die, welke er van de zijde van het ‘Nederlandsche Tooneel’ aan ten deel moest vallen, niet voldoende kon zijn. Toch had zij beter kunnen wezen, omdat

de rolbezetting niet gelukkig was. Het scheen, dat men ditmaal de jonge, of liever: de minder bedreven garde eens in het vuur had willen zenden. De campagne was echter te zwaar. *The School for Scandal* mag wel het allerminst gespeeld worden door artisten van den tweeden en derden rang. Niet dat het geen goede oefenschool zou zijn, - 't is zelfs eene uitmuntende, maar daaraan mag het publiek niet worden opgeofferd en Sheridan evenmin. Zoo hebben wij menig karakter kleurloos zien worden, menig *bon mot* zijn effekt zien missen, menige passage ook onopgemerkt zien voorbijgaan, die bij betere opvatting en zeggenskracht en bij levendiger en pittiger spel zouden hebben geboeid. Ik laat daar nog geheel buiten: de preutschheid, den kleingeestigen angst om zich aan koud water te branden, die de Vereeniging bewogen had, om van den woekeraar Mozes een alledaagschen uitdrager of oudkooper te maken, alsof zij het Sheridan euvel duidde, dat hij, een menschenkenner bij uitnemendheid, zijn type gezocht heeft onder hen, die de geheele geschiedenis door.... *la bosse de la finance* hebben bezeten.

Ik kan verder nalaten, over de vertooning in nadere bijzonderheden te treden en te zeggen, waarin deze uitgemunt en die gefaald heeft. Slechts mag ik niet verzwijgen, dat de vijfde voorstelling mij oneindig beter beviel dan de eerste, wat bewees, dat de artisten gelet hadden op de wenken en berispingen, die hun van alle kanten waren toegezonden. De rollen van sir en lady Teazle, Joseph Surface, Crabtree en mevr. Candour werden reeds zeer goed vervuld, terwijl Charles Surface zijn toon van *viveur* aanmerkelijk had beschaafd.

De vertaling van den heer Heeren, die in den eersten jaargang van het Tooneel tijdschrift is verschenen, en die wat dialoog betreft verdienstelijker is dan uit het oogpunt van zuiverheid van taal, was herzien en gelouterd, zoodat zij thans in den regel den geest van het oorspronkelijke teruggeeft. Enkele ruwheden en fouten zullen er zeker van lieverlede ook wel uit verdwijnen.

Hoe men, ten slotte, moge oordeelen over de vertooning van *Lastertongen*, en hoeveel er ook op zij aan te merken, het is niet te loochenen, dat aan het ‘Nederlandsch Tooneel’ voor die opvoering een woord van dank toekomt van alle vrienden van letteren.

Het was ook een goede greep van ‘het Nederlandsch Tooneel’ om ons *l'Absent* van Eugène Manuel te geven. De heer J.L. Wertheim had daarvan reeds in 1874 eene zeer goede bewerking het licht doen zien, - het werd meer dan tijd dat juweeltje te vertoonen. Manuel behoort tot die jongere dramatische dichters van Frankrijk, wien het volmaakt onnoodig toeschijnt, hun helden den cothurn te doen schoeien of hun het peplum om te slaan. Zij zoeken hun personaadjes niet onder Grieken of Karthagers, onder Romeinen of wilden, maar in hun omgeving, in de wereld waarin zij leven, en daar vinden zij zoo tragische toestanden, zoo machtige hartstochten, zooveel goeds en schoons, zooveel slechts en leelijks, zooveel ziel en zooveel scepticisme, dat wij, die dat alles begrijpen en er de waarheid van erkennen, daardoor oneindig meer getroffen worden, dan door alle mogelijke groote mannen en vrouwen uit een tijd, die boven alles dit voor heeft, dat hij ver genoeg achter ons ligt, om er naar hartelust over te kunnen fantazeeren.

Manuel, een leeraar aan een lyceum te Parijs, en niet minder geleerd, dan menig poëet, die zich aan Grieken en Romeinen in treurspelen heeft te goed gedaan, is de man, die eenige jaren geleden in het *Théâtre Français* eene kleine omwenteling heeft te weeg gebracht. Trouw geholpen door Coquelin, den voortreffelijken akteur, die 't zich tot een eer rekent, de jonge dichters onder zijn veelvermogende bescherming te nemen, heeft hij in het huis van Molière, dat altijd zulk een aristokratisch air pleegt aan te nemen, werklieden binnengeleid, - werklieden op hun zondagsch wel is waar, maar de blauwe kiel zal wel volgen. In ieder geval waren dat werklieden, gelijk zij zijn, en een hunner zelfs de zoon van een dronkaard, maar, men onderscheide wel, zelf geen dronkaard, want, waar wij zulk een individu op de planken mogen zien, zeker niet op het eerste tooneel der wereld. Men kan werklieden als dramatische helden doen optreden, waar zijn, en toch den goeden toon behouden. Manuel heeft dit bewezen door zijn *Ouvriers*, waarover Prof. Quack reeds in het December-nommer van het vorige jaar gesproken heeft. Ook *l'Absent* is door dien schrijver vermeld en verteld, en op de vele schoonheden is gewezen. Deze hebben in de Hollandsche vertaling maar weinig geleden. De alexandrijnen zijn zuiver en vloeiend; de dialoog is los en aangenaam, en waar omschreven moest worden, is dit niet zonder talent gedaan, ofschoon van sommige uitdruk-

kingen de bondigheid verloren gegaan is, zoo o.a. in het juist door Prof. Quack aangehaalde, ‘als een munt geslagen’ woord der oude moeder over haar verloren zoon:

‘*Plus nous devenons vieux, plus je le vois enfant*’,

dat wij versmolten terugvinden in:

‘Hoe dieper ons de last der jaren heeft gebogen,
Te frisscher zweeft mij steeds het lachend kind voor oogen.’

Maar wie onder onze dichters, tenzij ten Kate, is meester genoeg in opvatting en vorm, om zulke fransche vaerzen in hollandsche van gelijke waarde weêr te geven?

Aan *De afwezige* is een zeldzaam goede uitvoering te beurt gevallen. Mevrouw Kleine was als de zestigjarige moeder voortreffelijk, en niet het minst moet haar stil spel geprezen worden, als de dokter, de vriend des huizes, het hart van den vader zoekt te vermurwen. Het karakter van dezen, misschien wat stoer en egoïst, maar krachtig en natuurlijk, was goed begrepen door den heer van Ollefen, en het kwam sterk uit tegen het goede hart

‘Der moeder, die het eerst de zelfliefde overwint,
Die niets is voor haar zelv', maar alles voor haar kind.’

Mevrouw Ellenberger stelde de jonge weduwe van den afwezige voor, en had dus eene schoone gelegenheid om met haar klagende stem te woekeren. Haar sober en beschaafd spel verdiende hoogen lof. In de plaats van den heer Albregt, als dokter, had ik voor mij liever den heer Morin gezien. De heer Albregt heeft het ongeluk van ook in een hoogst ernstige rol soms een gezicht te zetten, dat een niet-fijngevoelend publiek gemakkelijk tot lachen stemt, en niets is hinderlijker dan in een zoo aandoenlijk drama, als *De afwezige*, een dom gegiggel te hooren. Mevrouw Stoetz eindelijk, die als geknipt is voor meiden- en burgervrouwen-rollen, was een uitstekende *bonne à tout faire* bij de familie, waarvan zij bijna een lid was geworden door lange jaren van trouwen dienst - een exemplaar van gedienstige, gelijk, naar onze huismoeders beweren, heden ten dage met een lantaarntje moet gezocht worden.

Heeft de heer J.L. Wertheim ons aan zich verplicht door zijn vertolking van Manuel's *l'Absent*, - hetzelfde moet gezegd worden van den heer Mr. J.N. van Hall, die in het vorig nommer van *De Gids* eene vertaling heeft gegeven van *Le luthier de Crémone*, opgedragen aan Coquelin, wien ook Coppée zoo veel verschuldigd is.

Wie Coppée is, weet ieder, al ware het slechts uit hetzelfde artikel van Prof. Quack, zoo even door mij herinnerd. Sedert zijn *duo d'amour 'Le Passant'* in 't Parijsche Odéon is gekweeld, is de roem van den jongen dichter schier bij den dag gestegen, en de Fransche Akademie laat, in afwachting dat zij hem een fauteuil zal aanbieden, geene Algemeene vergadering voorbijgaan, zonder hem onder hare bekroonden op te nemen. Zoo ook nu weder. En te recht. Wat in Coppée vooral aantrekt is, bij groote liefelijkheid van vorm, innigheid van gemoed en diepte van gedachte. Niet dikwijls b.v. zal men in een klein drama als *Le luthier de Crémone*, zooveel ziel hebben aangetroffen. Kan men zich iets meer roerends voorstellen, dan dien Philippo, mismaakt naar lichaam en rijk in geest, bespot om zijn bochel en niet bij machte om door zijn genie de liefde te doen deelen, welke goedheid en schoonheid in hem hebben verwekt en gevoed? Is het mogelijk aan de offervaardigheid, aan de zelfopoffering een treffender gestalte te geven, dan juist die van Philippo, wien nooit eenige vriendschap is geschonken dan door Giannina, die hij daarom natuurlijk allengskens heeft liefgekregen, en voor wie hij nu alle geluk en allen roem, zich zelven als het ware wegwerpt, opdat zij aan een ander kunne toebehooren, aan zijn mededinger, dien zij bemint?

Daarbij moet de vraag rijzen, welk akteur ten onzent - in het *Théâtre Français* was het Coquelin - zich talent genoeg toekent om Philippo naar eisch voor te stellen. Een knappe Sandro is even gemakkelijk te vinden als een wijnlievende père Ferrari, maar waar schuilt onze artist, die uit een gebocheld lichaam een ziel kan doen weêrklinken?

Dan, - dit moet Mr. van Hall meer zorg baren dan mij.

Heb ik de vertalers van *l'Absent* en *Le luthier de Crémone* in mijn lof vereenigd, tot op zekere hoogte moet ik hen ook gelijkelijk berispen. Zij hebben - de heer van Hall echter meer dan de heer Wertheim - te veel over het hoofd gezien, dat zij met een kunstvorm te doen hebben. Deze is en blijft, hoc men het ook plooie, altijd iets konventionneels. Men schrijve vrij in jamben, zoo rijmloos mogelijk, men zij nog zoo familiaar met ze's en je's, het is niet weg te nemen, dat de dichterlijke vorm, waarin niemand in het dagelijksche leven pleegt te spreken, blijft. Daarmede is nu niet gezegd, dat poëzie iets stijfs moet hebben. Het tegendeel is

waar, en zelfs zou ik er mij meê kunnen verzoenen, dat de akteurs, die eene dichterlijke dramatische schepping moeten vertolken, werden uitgenoodigd, om zich, waar het kon en paste, in eenigszins vrijer taal uit te drukken, dan die van den tekst, maar verder mogen, geloof ik, dichters niet gaan. Het is hun niet geoorloofd, een poging te doen om te schrijven gelijk men spreekt, want dan zijn zij tegen zich-zelven. Zij hadden immers met minder inspanning proza kunnen schrijven.

Opmerking verdient nog, dat het veelal zij zijn, wier vaerzen in een eng keurslijf zijn gedrongen, die zekere losheid plegen aan te brengen door een al te gemeenzamen, soms platten toon. Ik behoef wel niet te zeggen, dat ik hierbij noch het oog heb op Schimmel's *Sophonisbe*, noch op Wertheim's *Afwezige*, noch op van Hall's *Viool van Cremona*, maar wel heb ik in die drie werken dezelfde zucht naar het leveren van 'familiare poëzie' aangetroffen en de heer van Hall heeft die zucht het verst gedreven, meestal verleid door het Fransche *tutoyeren*. Dit staat echter evenmin in klank, als in waarde of kracht gelijk met ons *je* en *jou*. Om een paar voorbeelden te noemen: - de Franschen spreken God aan met *tu*, maar zullen wij er ooit aan denken het met *jij* te doen? Fransche kinderen zeggen tot hun ouders eveneens *tu* en *toi*, zonder dat het bij ons goed zou klinken, als kinderen *jij* en *jou* gebruikten.

Als de heer van Hall op blz. 360 Ferrari tot zijn dochter laat zeggen; 'zoo trouw *je*,' zou men daarvoor liever lezen: 'zóó trouwt ge.' Ook klinkt het leelijk, wanneer dezelfde vader vraagt (blz. 361):

> .... Waar vindt *m' een* meid als *jij?*

of als hij verzekert:

> .... Dan trouw *je* hem (blz. 362),

of als hij dreigt:

> .... Hij zou *je* man zijn (worden?) (blz. 362),

en verder: 'Heb *je in je* leven'; ''k Verklaar het *je* op mijn woord';

> 'Dat zal *je* grappig vinden';
> 'Wat doen *ze me*, tot loon van al de zorgen,
> Van ouds aan *hen* (de flesschen) besteed?' ....; Kom met mij
> meê *me* kind; enz.

Tegen zulk eene ontaalkundige en onaesthetische manier van schrijven, vooral in poëzie, kan niet genoeg gewaarschuwd worden.

Het is over het algemeen te betreuren, dat de heer van Hall, die

zoo dikwijls getoond heeft een geboren dichter en onze taal machtig te zijn, wat trouwens ten overvloede uit zoo vele schoone brokken zijner vertaling van *Le luthier de Crémone* blijkt, deze niet nauwkeuriger heeft herzien. Ik ben toch overtuigd, dat hij over zich zelven ontevreden is, als hij vaerzen leest gelijk:

> Je weet hoe onze vorst - zijn ziele ruste in vreê! -
> Zijn gouden ketting aan dien kunstnaar *wou* vermaken,
> Die 't kostlijkst instrument der stad *vermag te maken*,
> 't *Concours* ving aan; - vandaag is de uitspraak, naar ik hoor.

Dit laatste is een stopzin, want Ferrari - de syndicus - wist zeer goed, dat de uitspraak dien dag zijn zou, en Coppée laat het hem dan ook niet ‘hooren.’

Wou, dat wij nog herhaaldelijk terugvinden, o.a. tweemaal op blz. 369:

‘Die nooit eens anders kracht en schoonheid *wou* benijden.’ - en ‘Kom dierbaar werk, waarop ik al mijn hoop *wou* bouwen,’ is afschuwelijk, even als ‘bultenaar’, als ‘inspektie maken’, als ‘triomflijk’, als ‘strijdkamp’, als ‘'t was of er ziel in school’ (in de viool), als ‘En mijn geluk door 't uwe in stukken zie geslagen’, als ‘Ik had me op niets verwacht’, als ‘allo’, als ‘verdord’, als ‘uws en mijns huis’, als - maar reeds voldoende om den heer van Hall, wanneer 't hem nog niet gezegd is, onder het oog te brengen, dat hij, bij eene tweede uitgave, die vlug verschijne, opdat niet deze reeds voor het tooneel diene, ter deeg aan het verbeteren moet gaan. Eerst wanneer hij wat meer zorg aan de taal en over 't geheel aan den vorm van zijn arbeid heeft besteed, zal men met recht kunnen zeggen, dat hij het repertoire van ons tooneel, hetwelk hem reeds veel verplicht is, met *De viool van Cremona* heeft verrijkt.

Nu nog een enkel woord over een Treurspel en een Comedie, die mij ter beoordeeling zijn toegezonden. Het Treurspel heet *Bruinhilda, koningin van Austrasië*, en heeft Floris van Westervoort tot dichter(!); de Comedie draagt den titel *Van Scylla in Charybdis* en heeft Ch.F. van Duyl tot schrijver.

Floris van Westervoort is de romantisch-klinkende pseudoniem van den heer Kettmann, den tooneelmeester van ‘de Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel’. Gaat deze nu voort met het haar artisten en beambten door het vele reizen zoo lastig te maken, dan kan dit ten minste het voordeel opleveren, dat Floris van Westervoort geen tijd meer zal hebben, om treurspelen en romans te vervaardigen.

Hij is het toch ook, *qui a commis* - gelijk de Franschman over een letterkundige misdaad pleegt te spreken - den dienstmeidenroman *Dientje*, door Dr. Lindo indertijd zoo geducht doorgehaald, tot groot genoegen van den uitgever, die na de moeite, welke de oude heer Smits wel aan dat vuile werk heeft ten koste willen leggen, de anders winkelvaste exemplaren snel moet hebben zien wegvliegen.

Hoewel overtuigd, dat eene uitvoerige teistering van *Bruinhilda* door mij niet zulk eene verrassende uitwerking zou hebben en ik niet zou behoeven te vreezen voor rijk-maken van een spekulatieven uitgever, zal ik mij echter niet tot beoordeeling laten bewegen, maar toch kan ik onmogelijk weêrstaan aan de verzoeking, om voor mijn lezers de schildering van het hart van *Bruinhilda* uit te schrijven. Als zij weten hoe dat edelste deel van 's heeren van Westervoort's heldin er uitziet, zou het mij zeer verwonderen, indien zij nog nader kennis met haar, haar trawanten en tegenstanders wenschten te maken.

Als palatijn Griself tot den kluizenaar Winbald heeft gezegd:

> '.... Gij, met haar opgevoed in Spanje,
> Hebt, beter nog dan ik 't vermocht te doen,
> De diepte kunnen peilen van heur hart,'

antwoordt Winbald, blijkbaar prat op het vertrouwen, dat in zijn kennis van Bruinhilda's hart wordt gesteld, aldus:

> 'Haar hart is als de moederschoot der aarde,
> Die, naast het eêlst metaal, ook slijk bevat,
> Waaraan zich nog het ruwst gesteente paarde,
> Dat van 't arduin zich losgereten had.
> Waar tranen bigglen, zal zij tranen plengen;
> Waar wonden bloeden, brengt zij zalving aan;
> Maar driest zou zij des schenners tong verzengen.
> Die haar weêrstreeft, zal door heur haat vergaan!
> Geen oorzaak drijve 't slijk ooit uit heur harte;
> 't Ploft dan geen ruwe steenen om zich heen ...
> Vloei steeds gij, gulden aâr ...! .. Door 's levens smarte,
> Verzinkt haar 't goud ... en 't hart spuwt slijk en steen!'

Wat dunkt u? En dan zijn er nog onbegrepen schrijvers en dichters, die klagen dat zij geen uitgever kunnen vinden. Zij hebben zich slechts tot dien van *Bruinhilda* te wenden!

Van *Scylla in Charybdis* is eene niet onaardige komedie en het

zou zelfs eene bepaald-aardige geworden zijn, indien de schrijver had kunnen goedvinden, zich van politiseeren te onthouden. Ik weet wel, dat de politieke draad, die door het stuk loopt, niet dik is, maar hij is toch merkbaar genoeg om te hinderen. Het gebazel over konservatief en liberaal o.a., waarop Grootman en van Gent, twee der personaadjes in de komedie, ons vergasten, moge in een disputeerkollege ten platten lande op zijn plaats zijn en er met graagte worden genoten, - theater is het niet, en er is reeds te veel begripsverwarring over en door die twee woorden of partij-namen ontstaan, dan dat tooneelschrijvers ze nog behoeven te vermeerderen.

Ziehier in een paar woorden den inhoud van het stuk: de konservatief Grootman - eigenlijk een drie-kwart idioot, die, Joost weet waarom of op welken titel, naar de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw hunkert - heeft een dochter, die op de Hoogere Burgerschool voor Meisjes is gegaan uit verveling, couranten is gaan lezen uit verveling en liberaal is geworden onder de lessen van een advokaat-leeraar in de Staathuishoudkunde, - zoo liberaal zelfs, dat zij met dien docent een stil engagement heeft aangegaan ten huize van de moeder eener gemeenschappelijke vriendin. Nauwelijks heeft papa Grootman dat vernomen van een babbelenden prokureur, die van Gent ‘van Brugge’ heeft genoemd, op welk laf quiproquo een groot deel der intrigue rust, of hij vlucht met zijn dochter uit Amsterdam naar een oud Akademie-vriend en hij, de vader, die niet eens de namen der leermeesters van zijn kind kent, heeft nog bovendien de naïeviteit van de reis over den Haag en Rotterdam naar Gelderland te nemen, ten einde den verliefde van zijn dochter het spoor bijster te maken! Hoe het zij, hij meent erg slim geweest te zijn, doch het zal blijken, dat hij, aan de Scylla ontsnapt, in de armen der Charybdis is te recht gekomen, want den dag vóór zijn aankomst te Boschveld is er de jonge advokaat afgestapt, en wel op verzoek van Grootman's vriend, ter inwijding van een afdeeling der ‘Vereeniging voor Volksonderwijs.’ Nu begint de verwikkeling. De dochter van van Oeveren - zoo heet de gastheer - wordt al spoedig de vertrouwde van Jeannette, de dochter van Grootman, - te spoedig zelfs, want een Louise, die men nog maar een paar uur kent, noemt men niet terstond ‘Wies.’ Deze Louise vertelt - soms als een ‘snip’ - haar wederwaardigheden, allen voortspruitende uit het bestaan van een huishoudster, en Jeannette somt de hare op, die van meer verschillenden oorsprong zijn; zij is namelijk geën-

gageerd buiten weten van haar vader, die het nooit zou goedkeuren; haar vader is, ten gevolge van verschil in politiek gevoelen, van haar vervreemd geraakt; haar vader wil hertrouwen ‘langs den meer en meer gebruikelijken weg’, - hiervan heeft zij de bewijzen.

Louise, verbaasd over het toeval, dat van Gent, den jongen advokaat in kwestie, onder hetzelfde dak heeft gebracht met Jeannette, wordt door de verliefden te hulp geroepen, om tot het einddoel, - het buigen van Grootman's konservatieven wil - te geraken. En daarin slaagt, na een menigte van grootendeels goed gevonden scènes, waarin de huishoudster, aan wie Grootman zich inmiddels als echtgenoot heeft aangeboden, een groote en niet onbaatzuchtige rol speelt, van Oeveren's dochter verwonderlijk goed, trouw bijgestaan door legio van oude loopers, trucs en tirades, als daar zijn: quiproquo'; vergissing in 't bezorgen van brieven; afluisteren; weigering van een vrouw om te trouwen, nadat de geldelijke ondergang van een rijken aanstaande is gebleken; verhoogde lust van een armen jonkman om te trouwen met een meisje, wier rijke papa geruïneerd is; opeenhooping van zegen op het hoofd van gezegd jong mensch, die, jong advokaat en leeraar aan de burgerschool, in één week zijn *eerste* proces wint en verkozen wordt tot lid van de Tweede Kamer als de hoop der liberalen, terwijl van Oeveren voorspelt: ‘Met een jaar heeft hij een portefeuille’, waarop Grootman, ter zijde, doet opmerken: ‘En ik een *Nederlandschen Leeuw*’. Deze schijnt derhalve van zijn schoonzoon niet zoo'n bijzonder grooten dunk te hebben.

Wat in het werk van den heer van Duyl terstond in het oog valt is, dat hij nog niet veel komedies in elkaêr heeft gezet. Er is zekere onbedrevenheid in den bouw van het stuk op te merken, en bovendien hebben de personen - van karakters is zelfs geen sprake - iets te vaags, te onzekers, waardoor dikwijls tegenspraak en ongerijmdheid geboren wordt. Reeds wees ik op een paar onzinnigheden in Grootman; diezelfde man, - n.b. een gepromoveerde en politiseerende Amsterdammer! - wordt ons aan het slot voorgesteld als niet eens wetende, dat in de stad zijner inwoning eene verkiezing voor de Tweede Kamer op til, en Mr. van Gent de kandidaat zijner tegenpartij is.

De prokureur, die, even als alle aartsbabbelaars op het tooneel, zegt: ‘ik kan zwijgen als het graf’, - wat altijd lachen doet - wordt ten laatste buiten alles gehouden en geacht van de geheele

ontknooping niets te begrijpen, en toch laat de schrijver hem *le mot de la fin* aangeven, want van Bremen begint met het *Incidit in Scyllam*, wat door van Oeveren met het *Qui vult vitare Charybdin* wordt aangevuld.

Hierbij geef ik den heer van Duyl in bedenking, in 't vervolg geen latijnsche vaerzen of spreekwoorden ten titel te geven aan zijn stukken, want wie voor het tooneel werkt, heeft een zoo gemengd publiek, dat hij gevaar loopt, geleerdheid en klassieke toespelingen slechts weinig begrepen te zullen zien. Een pittige maar duidelijke titel trekt; een geleerde of onverstaanbare schrikt de groote massa af.

De huishoudster, die nog de meest karakteristieke en best geteekende figuur in het stuk mag heeten, begaat de groote fout, dat zij, vol pretentie, vol gevoel van eigenwaarde en vol berekening, een alleenspraak houdt, waarin zij verbazenden ophef maakt van haar ‘afhankelijkheid’. Eene vrouw nu als zij, mag wel die afhankelijkheid doen klinken voor mannen, die zij tracht te lijmen, maar bij zichzelve moet zij de zeer ware overtuiging hebben en heeft zij ook, dat een heer zonder vrouw ten slotte veel afhankelijker is van een huishoudster, dan deze van hem.

Verkeerd in de komedie is ook de betrekking tusschen die huishoudster en Louise. Men lette toch wel, dat deze een eenige dochter, een eenig kind is. Geen vader zou het uithouden, indien zijn dochter, gelijk Louise, voortdurend kibbelde met de huishoudster, en zich zelfs bepaald grof en onkiesch over haar uitliet, zoo o.a. in tegenwoordigheid van Jeannette en van Gent (zie blz. 48, 71, enz.). De heer van Oeveren, die een verstandig man is, zou, de antipathie van zijn dochter ziende, zich gehaast hebben, om, ten einde haar humeur niet te verbitteren en geen ‘nest’ van haar te maken, de huishoudster zoo snel mogelijk te doen vertrekken.

Ik zal hier mijne aanmerkingen eindigen en niet meer in bijzonderheden afdalen, ofschoon het misschien geen kwaad zou kunnen om er, bij meer ruimte, op te wijzen. Zoo zegt, in den vijfden regel van het stuk, van Oeveren tot Grootman: ‘Ja, ja, Grootman, als ze ons zoo over het hoofd groeien, dan beginnen we eerst te merken, dat we zachtjes aan oud worden’. Wie zijn nu die *ze?* Twee 17jarige meisjes, die, vooral op het tooneel, waar tegen iederen misstand behoort te worden gewaakt, kleiner van gestalte moeten zijn dan de vaders, en dit ook meestal zijn. Ziet men nu kleinere dochters

optreden, en hoort men spreken van ‘over (of boven) het hoofd groeien’, dan stemt het niet. Iets verder waagt diezelfde van Oeveren, die tevens wat veel misbruik maakt van gallicismen, als laboureeren, cureeren, remedie, frappeeren, permitteeren, enz., de veronderstelling, dat zijn gasten wel ‘hongerig’ zullen zijn - hij bedoelt: ‘honger zullen hebben’. ‘Hongerig zijn’, dat nog meer in het stuk voorkomt, is een voortdurende eigenschap; ‘honger hebben’, een tijdelijke, gelijk *in casu*. En zoo zijn meer kleine vergrijpen aan de taal gepleegd, die anders zeer goede tooneeltaal is. De gesprekken zijn allen ongedwongen; de zinnen kort en bondig; de repliek, dikwijls geestig, valt juist in, kortom, het zoù mij zeer verwonderen, indien ook nu, ondanks de zwakheden in personen-schildering, ondanks het onmogelijke van sommige toestanden en ondanks het vele, *schon da gewesene, Van Scylla in Charybdis* niet door velen met genoegen wierd gelezen. Mocht het stuk worden vertoond - en waarom niet? - dan is slechts weglating van de politieke toespelingen en de onwaarschijnlijkheden en verbetering van enkele tegenstrijdigheden en taalfouten noodig, om er een oprechten bijval aan te verzekeren. Van Oeveren, die tot van Gent zeide, dat in hem de stof zat van een minister, zou zeker met meer recht tot den heer van Duyl kunnen zeggen, dat in hem de stof zit van een dramaturg.

F.C. DE BRIEDER.

Bibliographisch album.

***Wet van den* 28sten *April* 1876, *tot regeling van het Hooger Onderwijs* (*Stbl. n*°. 102). *Met aanteekeningen van M. van Raalte. Arnhem, J. Rinkes Jr.*, 1876.**
***De Wet op het Hooger Onderwijs. Uit de gewisselde Stukken en de gehouden Beraadslagingen toegelicht. Uitgegeven door Mr. B.J.L. de Geer van Jutfaas, Hoogleeraar te Utrecht*, 1^e^-3^e^ *aflevering. Utrecht, J. Bijleveld*, 1876.**
***Getuigenis in zake Hooger Onderwijs, door G.J. Mulder. Eerste gedeelte. Rotterdam, H.A. Kramers & Zoon*, 1876.**

Het was te verwachten, dat spoedig na de afkondiging der Wet op het Hooger Onderwijs in het Staatsblad een aantal bijzondere uitgaven van deze wet, met onderscheidene bestemming, het licht zouden zien. Dit is dan ook geschied. Een paar van deze zijn ons ter aankondiging toegezonden. En, zonder aan de verdiensten der overigen, die wij niet kennen, te kort te doen, willen wij gaarne aan deze twee, hierboven vermeld, getuigenis geven, dat zij aanbeveling verdienen.

De uitgave, door den heer van Raalte bezorgd, is beknopt en eenvoudig. Als handeditie voor het dagelijksch gebruik kan zij goeden dienst doen. Het ‘Voorwoord’ geeft een kort overzicht van de (uitwendige) geschiedenis der wording van de wet. De aanteekeningen bij de artikelen, met goed beleid en spaarzaam overleg gekozen, herinneren aan de hoofdkwestiën, die bij de behandeling der wet ter sprake zijn gekomen, en de oplossing, welke deze kwestiën gevonden hebben. Het is inderdaad een bruikbaar boekje.

De heer de Geer van Jutfaas heeft zijne taak breeder opgevat. In zijne uitgave zijn de aanteekeningen de hoofdzaak. Zij is ingericht in den trant der bekende uitgave van de Nederlandsche staatswetten

door wijlen den Heer Boissevain. De hoofdsom der debatten (schriftelijke en mondelinge) over elk artikel der wet wordt hier medegedeeld zooveel mogelijk met de eigen woorden der sprekers of naar den tekst der gewisselde schrifturen. In eene uitvoerige Inleiding wordt de geschiedenis van het ontstaan der wet van den beginne af opgehaald, of liever nog hooger, want ook de wording van het Organiek Besluit van 1815 en de veranderingen, welke hierin opvolgelijk gebracht zijn, worden ons verhaald. Zoo is er dan tevens gelegenheid om de nieuwe regeling in hare hoofdpunten met de oude te vergelijken. Ook over de rijke literatuur betreffende het hooger onderwijs wordt ons een en ander, uit den aard der zaak weinig volledig, medegedeeld. Het is een *opus operosum*, waarvoor wij den geleerden auteur erkentelijk mogen zijn. Zijne compilatie ontheft ons van de moeite om het omslachtige Bijblad te doorbladeren. Dat zulk werk niet snel kan vorderen en dat wij alzoo van de zeven of acht afleveringen, waarop het geraamd is, er nog maar drie ontvangen hebben, kan niemand verwonderen. Doch dit schaadt niet. Het zal een boek van blijvende waarde zijn.

Ook het derde boekwerk hierboven genoemd, de ‘Getuigenis’ van den Utrechtschen oud-hoogleeraar Dr. G.J. Mulder, geeft ten deele eene geschiedenis van de wet van 28 April, en het ‘tweede gedeelte’ van dit werk, dat nog niet verschenen is, zal deze geschiedenis voortzetten. Maar deze is eene k r i t i s c h e geschiedenis. De bepalingen der wet, zooals zij oorspronkelijk voorgedragen of in de Tweede Kamer gewijzigd zijn, worden in hare bedoeling, strekking en samenhang getoetst. De gevoelens, meeningen, uitspraken, besluiten van den Minister en van de leden der Kamer, de voorstellen en amendementen, - ook de verworpene - vinden hier eene wel altijd gemoedelijke maar lang niet altijd malsche beoordeeling. De slotsom der oordeelvelling is over 't geheel ongunstig. Als grondslag van die veroordeelende uitspraak gaat vooraf een ‘Algemeen’ deel, waarin de schrijver zijne denkbeelden omtrent den aard en de bestemming van het hooger onderwijs breed ontvouwt.

Het is een merkwaardig boek, deze ‘Getuigenis in zake Hooger Onderwijs’. In welke stemming men het hebbe opgenomen, niemand zal het na de lezing zonder een gevoel van eerbiedig en dankbaar ontzag uit de handen kunnen leggen. Met volle recht mocht de schrijver het zijne G e t u i g e n i s betitelen: getuigenis van leer

en leven: getuigenis van beginselen, door den leeraar in het leven toegepast zoolang hij zijne krachten aan het hooger onderwijs mocht wijden tot bevordering der wetenschap, tot roem van zijn vaderland, en mocht arbeiden - want dat was het ideaal dat hij nastreefde - aan de vorming zijner leerlingen tot mannen bekwaam om het algemeen belang te dienen. Voor ons en voor hen, die na ons zullen komen, zal deze getuigenis hare hooge waarde blijven behouden als een laatst welmeenend en ernstig afscheidswoord van den scheidenden meester; een testament in den zin, dien de etymologie der Romeinsche juristen - *testatio mentis* - aan het woord hechtte.

Onwillekeurig brengen wij ons onder de lezing dezer Getuigenis voortdurend eene andere vermaking van eenen anderen meester, die sedert lang reeds uit ons midden gescheiden is maar wiens arbeid onder ons in hooge waardeering blijft, voor den geest: van Heusde's Brieven over het Hooger Onderwijs. Maar zoo er tusschen deze twee geschriften treffende overeenstemming is in richting en doel, in de voorstelling van de verhevene taak voor het hooger onderwijs weggelegd, niet het minst in de innige liefde voor de goede en edele zaak, die beide mannen gelijkelijk tot schrijven drong - groot is het verschil in den toon, waarin zij tot ons spreken. In de ‘Brieven’ blijmoedig vertrouwen, bemoediging, opwekking, enkele malen slechts, is het noodig, eene zachte vermaning, in één woord, een onverstoorbaar optimisme. In de ‘Getuigenis’ weemoed, verdriet, afkeuring, scherpe berisping, een gedurig verwijzen op het betere, dat men had maar roekeloos heeft verworpen om het slechtere er voor in de plaats te nemen, schier wanhoop aan de toekomst. Doch men zou verkeerd doen, zoo men, aan een eersten indruk toegevende, de reden van dit verschil alleen hierin zocht, dat de schrijver der ‘Getuigenis’ niet anders is dan een *laudator temporis acti*. Wie de aandoenlijke bladzijden leest, met welke het boek geopend wordt, zal de overtuiging erlangen, dat een onweerstaanbare drang des gemoeds hem, spijt de bezwaren des ouderdoms en den last des lijdens, dreef, zijne waarschuwende stem te verheffen; en men zal er den waardigen man te hooger om achten.

De opmerking kan gemaakt worden: waarom heeft dan de heer Mulder deze waarschuwende stem niet doen hooren toen het nog

tijd was om de dwalingen te verhoeden, die hij nu slechts kan betreuren. Zij ligt zoozeer voor de hand, dat de auteur zelf er herhaaldelijk op zinspeelt en te kennen geeft, dat deels zijn lichamelijk lijden, maar vooral het bewustzijn, dat het ijdel zou zijn, tegen den stroom der heerschende meeningen in te werken, hem heeft weerhouden. Wij moeten deze redenen eerbiedigen, en wij kunnen het; want het zij nog eens gezegd, het boek van den oud-hoogleeraar heeft niet de voorbijgaande waarde van een strijdschrift; het zal blijvende beteekenis behouden.

Alleen ontstaat hieruit een niet gering bezwaar voor dengeen, die de bedenkingen van den schrijver niet gaaf aannemen kan en in de wet, zooals zij nu in werking komen zal, meer goede elementen aanwezig acht dan hij haar toekent. De uiteenzetting toch van dit verschil van gevoelen loopt gevaar te ontaarden in datgene wat men in de rechtspraktijk *napleiten* noemt, het onvruchtbaarste werk ter wereld, dat er gedaan kan worden.

Ik wil mij echter door de vrees voor dit gevaar niet laten weerhouden om althans over enkele punten mijne meening tegenover die van den schrijver der ‘Getuigenis’ te stellen. Misschien gelukt het mij zelfs hem eenigermate met de wet te verzoenen. Dat er in beginsel overeenstemming tusschen ons bestaat, is reeds gebleken; hij zelf heeft mij de eer aangedaan, mij onder zijne bondgenooten te scharen; het zal, hoop ik, nog duidelijker in het licht treden, wanneer hij mijn oordeel over de wet met het zijne vergelijkt.

Als de voorname punten, waarop de nieuwe regeling, die staat ingevoerd te worden, ik zeg nog niet het bestaande verbetert, maar, in het bestaande verandering brengt, meen ik het volgende te kunnen noemen.

1e. Hervorming van het v o o r b e r e i d e n d hooger onderwijs op de Gymnasiën in verband met de overbrenging der propaedeuse van de Hoogeschool naar deze inrichtingen.

2e. Gelijkstelling zooveel noodig en zooveel mogelijk van de drie in stand gehouden Rijksuniversiteiten.

3e. Vergunning (onder zekere voorwaarden) aan Amsterdam, om zijn Athenaeum Illustre tot eene Universiteit met gelijken werkkring en gelijke bevoegdheid als die der rijksinstellingen te verheffen.

4e. Bestemming van het theologisch onderwijs aan de Universiteiten niet meer tot opleiding van aanstaande leeraren van een bepaald kerkgenootschap maar tot vorming van godgeleerde mannen.

5e. Aanwijzing, onafhankelijk van elk examenstelsel, van de vakken van wetenschap, waarin aan elke Hoogeschool o n d e r w i j s gegeven zal worden.
6e. De bepaling van den aard, de stoffe en de inrichting der examens niet in de wet zelve, maar de regeling daarvan overgelaten aan koninklijke besluiten na raadpleging met de hoogleeraren, opdat die regeling steeds overeenkomstig de behoeften en eischen des tijds kunnen geschieden.

Daarentegen is van de oude regeling (niet zonder harden strijd soms) als proefhoudend gehandhaafd:

1e. Behoud der eenheid van de Universiteit tegenover het beginsel der faculteitsscholen.
2e. Behoud der akademische examens tegenover het beginsel van staatsexamens.
3e. Behoud van het Doctoraat als hoogste wetenschappelijke waardigheid tegenover het beginsel van een meesterschap als qualificatie tot het uitoefenen van zekere beroepen en het waarnemen van ambten en bedieningen.
4e. Behoud en uitbreiding van het beginsel van vrije studie, zonder voorgeschreven leergang en zonder verplichting tot bijwoning van bepaalde lessen.
5e. Behoud van eigen akademisch bestuur door de corporatie van Rector en Senaat onder toezicht van een Curatorium tegenover het beginsel van het beheer door staatsambtenaren.
6e. Handhaving van den eisch, door de wet der regeering uitdrukkelijk gesteld, tot uitbreiding van het te geven onderwijs door de oprichting van nieuwe leerstoelen naast die, welke de wet zelve voorschrijft, wanneer de behoefte daaraan gebleken is.

Ook datgene wat *behouden* is moet hier wel vermeld worden, niet alleen omdat dat behoud in sommige gevallen haast nog zwaarder strijd gekost heeft dan de veranderingen in het bestaande, maar vooral ook, omdat de voorname grief van den heer Mulder deze is, dat men roekeloos de hand aan het bestaande, dat goed was, heeft geslagen om het af te breken.

Is dit werkelijk zoo?

De schrijver der ‘Getuigenis’ stelt op den voorgrond de groote verdiensten van het Organiek Besluit van 1815: den ruimen blik van

de ontwerpers dezer regeling; den liberalen geest, die uit hun werk spreekt; de handhaving der vrijheid en zelfstandigheid der Universiteit als corporatie tegenover het staatsgezag; bovenal de bescherming van het beginsel van *studium generale* tegenover het stelsel van eenzijdige en bekrompen vakstudie. Ik wensch voor hem niet onder te doen in erkenning en waardeering van deze groote verdiensten van het Reglement van 1815. Zelf heb ik getracht ze zooveel mogelijk in het licht te stellen in mijne 'Studiën over Hooger Onderwijs'[1]; en ik heb dáár, niet zonder vreeze, den wensch en de hoop uitgesproken, dat de te wachten nieuwe regeling eenmaal niet minder ruim en deugdelijk bevonden zou worden en, evenals gene, levenskracht genoeg zou bezitten om zonder noodzakelijkheid van grondige hervorming ons hooger onderwijs gedurende een tijdperk van vijftig jaren te beheerschen. De heer Mulder ontzegt nu deze verdienste aan de nieuwe wet. Hij acht haar minder ruim van blik, minder liberaal, meer reglementeerend, bovenal, dit is zijne voorname, telkens terugkeerende grief, het beginsel van *Studium Generale* verloochenend. En hij wijt hiervan de schuld deels aan den Minister, die de wet voordroeg en verdedigde, maar grootendeels aan de Tweede Kamer, die de voordracht door tal van ingrijpende amendementen aanmerkelijk wijzigde.

Ik waag het, in dezen van een ander gevoelen te zijn. Ik begin met toe te geven, dat er ook voor mij nog te veel reglementaire voorschriften in de nieuwe wet voorkomen, die haar ongunstig doen afsteken bij den milden geest der organisatie van 1815. Maar men gelieve eens het oorspronkelijk ontwerp deszelfden ministers van 1868 te vergelijken met dat wat hij in 1876 in de Kamer in discussie bracht, en wederom dit voorstel met den tekst der wet, zoo als zij uit de discussie is voortgekomen, en men zal moeten erkennen, dat deze fout tot betrekkelijk kleinen omvang is teruggedrongen. Doch dit kan van ondergeschikt belang geacht worden. De hoofdvraag is, ook voor mij: wordt in de nieuwe wet het beginsel van *studium generale*, dat is van vrije, ruime, zelfstandige ontwikkeling van den wetenschappelijken man, voldoende gehandhaafd? En op deze vraag zeg ik volmondig ja!

1 Zie mijne 'Herinneringen' IIIe Bundel, 1872, Blz. 199-212, overgedrukt uit 'de Gids' van 1867-1868.

Er zijn twee punten in de nieuwe regeling, die schijnen tot een ontkennend antwoord te moeten leiden: 1e. de splitsing der doctoraten en de invloed dien deze zal hebben op den gang der studiën; 2e. de afschaffing der propaedeuse aan de Hoogeschool.

De splitsing der doctoraten heeft de strekking, zoo al niet de bedoeling, om eenzijdige, beperkte (om niet te zeggen bekrompene) *vak*studie aan te moedigen: en andere maatregelen, zoo als de afschaffing der testimonia, zullen dit nog meer in de hand werken. Ik geef dit toe. Maar ik begin met te vragen: ligt dit aan den wetgever of aan den geest en de behoeften des tijds? Alle deelen der menschelijke kennis hebben in onzen tijd zoo groote uitbreiding gekregen en te gelijk is in al die deelen zoo sterke behoefte aan een indringen tot in het meest bijzondere opgetreden, dat ‘specialisatie’ het wachtwoord geworden is. Het geslacht der Polyhistoren is uitgestorven. Encyclopaedisten zijn er bijkans niet meer te vinden. Zoo iemand nog wat beteekenen of uitrichten wil, moet hij zich uitsluitend tot datgene wat hij ‘het zijne’ noemt beperken. De *homo unius libri* wordt meer en meer een geweldige kracht, de overweldiger, de heerscher in elke wetenschap. Men moge dit betreuren; maar het is volkomen ijdel, tegen dezen stroom te willen worstelen. Tot zulke onvruchtbare worsteling dreef de oude regeling van 1815, met de beste bedoelingen zeker, maar meer en meer met ongewenscht gevolg. Zij eischte, dat de student van elke faculteit in velerlei wetenschap ervaren zou zijn. Daartoe diende die breedopgezette propaedeuse aan de Hoogeschool; daartoe die macht van testimonium-colleges, als ‘bijvakken’ nevens het eigenlijk vak der bestemming verordend. Om mij tot mijn eigen faculteit te bepalen: de aanstaande rechtsgeleerde kon zijn doctoraat in Jure Romano et Hodierno niet erlangen wanneer hij niet door examens en getuigschriften vooraf bewezen had, dat hij behalve in het romeinsche en hedendaagsche recht ook nog ervaren was in wiskunde, logica, grieksch, latijn, romeinsche antiquiteiten, vaderlandsche geschiedenis, Nederlandsche taal en stijl, staatsrecht, volkenrecht, politieke geschiedenis, staathuishoudkunde, statistiek en gerechtelijke geneeskunde. Wat was het gevolg? Men deed aan al die dingen wat, aan de meesten zoo weinig mogelijk, niet om er wat van te leeren, maar om aan de eischen der wet (zoo als zij met meer of minder toegeeflijkheid in de praktijk werden toegepast) te voldoen. En wat

erger was, zoo iemand soms bijzondere voorliefde voor eene of andere van die zaken in zich voelde opkomen, zij werd spoedig onderdrukt door de zorg voor al het andere.

Ik geef het toe, ik verwacht het zelf, dat, aanvankelijk althans, eenzijdige vakstudie de heerschende richting aan onze Hoogescholen worden zal. Maar ik zal het niet betreuren zoo dan de student maar in ‘zijn vak’ *de man* wordt. Doch neen, ik heb betere hoop. De werking der oude regeling was, dat de vaderlijke dwang om aan alles wat te doen den student er toe bracht om aan niets uit eigen aandrrift en liefde te doen. De werking der nieuwe wet zal, des vleie ik mij nog, wezen, dat althans de besten uit zich zelven aandrang zullen gevoelen om hun geest in meer dan ééne richting te ontwikkelen en dat zij nu niet meer verhinderd zullen worden, aan dezen aandrang gehoor te geven.

Er is nog iets. In geheel ons onderwijs, lager, middelbaar, ook hooger, is in den lateren tijd een verderfelijke geest doorgedrongen, de waan, dat voor den kweekeling met den *school*tijd ook de *leer*tijd eindigt. Wij willen of kunnen maar niet bedenken, dat iemand ook nog in het leven zelf iets leeren zal; nog minder kunnen wij ons tot het denkbeeld verheffen, dat de school geen andere taak heeft dan de grondslagen te leggen van hetgeen men later in het leven leeren zal. In deze fout ligt de grondoorzaak van de overlading bij ons middelbaar onderwijs, hierin die van de overspannen eischen der geneeskundige examens buiten de Hoogeschool. Ook het *studium generale*, zoo als het in het Besluit van 1815 is geregeld, gaf aan deze dwaling voet. Laat ons de nieuwe wet zegenen, die het ons mogelijk zal maken, eene eerste schrede te doen om van dezen weg terug te keeren.

Veel, zeer veel zal nu in dezen afhangen van de inrichting der examens, die thans aan de regeering na raadpleging met de hoogleeraren is overgelaten. Ook deze maatregel kan de goedkeuring van den Heer Mulder niet verwerven. Naar mijne bescheidene meening is hij een der heilzaamste van de nieuwe wet. De grootste triomf, dien het beginsel van vrije, liberale studie behaald heeft en dien wij (de geachte schrijver gelieve hier wel op te letten) aan het ingrijpen der Kamer te danken hebben, is, dat het onderwijs losgemaakt is van de examens. Waarin, bij elke faculteit, op zijn allerminst onderwijs gegeven zal moeten worden, be-

paalt de wet, en zij laat onbeperkte ruimte om dat minimum (dat werkelijk niet gering is) steeds naar eisch der erkende behoefte uit te breiden. Den leerling wordt dus de gelegenheid aangeboden om zich in elke richting te ontwikkelen, waartoe zijn aanleg, smaak of neiging hem roepen zal. Maar de wet onthoudt zich van de bepaling der leervakken, in welke bij elke faculteit e x a m e n moet worden afgelegd. Zij doet dit in de eerste plaats omdat zij niet wil, dat men het examen als het naaste doel van het onderwijs aanmerke en dus in de verleiding kome van dit onderwijs in africhting voor het examen te doen ontaarden; zij doet het in de tweede plaats omdat erkend is, dat het ongerijmd zou zijn, in de wet zelve voor goed en voor vast te bepalen, waarin voortaan al of niet geëxamineerd zal moeten worden. De leerstoffe moet steeds kunnen worden uitgebreid; de examenstoffe moet zoowel inkrimping en wijziging als uitbreiding kunnen ondergaan. Het examen zal derhalve voortaan in den geest der wet alleen dienst doen: voor den student als leiding in den methodischen, vasten gang van die studie, die hem later een werkkring in het praktische leven zal openen; voor den staat en de maatschappij als waarborg, dat ambten en bedieningen en betrekkingen niet aan volstrekt onbekwamen worden toevertrouwd. Met den heer Mulder ben ik het volkomen eens, dat een certificaat van *bekwaamheid* nog niets voor *geschiktheid* bewijst. Maar daarom juist wensch ik, dat het examen ('twelk, helaas, niet geheel gemist kan worden) zich tot een minimum van het volstrekt noodige bepale en niet *de omni re scibili* handele. En dezen wensch kunnen wij door de thans aangenomen regeling vervuld zien.

In dezen geest zal men ook vrede kunnen hebben met de overbrenging van de propaedeuse naar de Gymnasiën, de noodzakelijke voorwaarde eener grondige hervorming dezer inrichtingen. Het Gymnasium is de plaats, waar *aangeleerd* wordt, de Hoogeschool, waar *gestudeerd* wordt. De knaap heeft meer dan leiding, hij heeft besturing noodig. Het zal onze jongelieden niet schaden, dat zij een of twee jaren langer door de hand des meesters worden vastgehouden. Dit behoeft geen africhting, geen dressuur te zijn; het moet zijn de steviging van geest en karakter, opdat zij later de vrijheid kunnen verdragen. Het was werkelijk eene fout (de ervaring heeft het overvloedig getoond) van de regeling van 1815, dat

zij met hare propaedeuse aan de Hoogeschool aan deze nog een deel der taak overdroeg, die tot de voorbereiding behoorde. Door deze taak terug te brengen tot de plaats, waar zij behoort, zal de nieuwe regeling mogelijk maken wat onder de oude onmogelijk gebleken is, een breeden en vasten grondslag te leggen waarop later door zelfstandige studie kan worden voortgebouwd. Maar met den Utrechtschen Hoogleeraar betreur ik het zeer, dat dit goede beginsel niet zijne volle toepassing in de wet gevonden heeft. Ter laatster ure is de moed ontzonken; men heeft getransigeerd, d.i. gemodderd. Men heeft, door een traditioneelen naam in de war gebracht, onder de propaedeuse voor geneeskundigen en natuurkundigen ook den ganschen omvang der natuurwetenschap begrepen; en wel bewust, dat men deze niet geheel aan het gymnasium kon opdragen, ze gehalveerd tusschen gymnasium en hoogeschool, niet inziende, dat deze twee halven nooit een geheel zullen worden. Dit is een der zwakste punten van de nieuwe wet, en vroeg of laat, misschien al spoedig, zal men hierop *moeten* terugkomen. Het is hoog te waardeeren, dat de oud-hoogleeraar, wiens oordeel op dit stuk zoo groot gezag heeft, deze halveering ten sterkste afkeurt. Hij kan er zeker van zijn, dat zijne stem niet ongehoord zal blijven.

Over de andere zaken, die ik hierboven in mijne winstrekening opsomde - winst zoowel in 'tgeen wij behouden als in 'tgeen wij verkregen hebben - is het nu niet meer noodig verder in bijzonderheden te treden. Alleen één punt mag ik toch niet geheel onvermeld laten. De heer Mulder kan geen vrede hebben met het behoud der drie rijksuniversiteiten in verband met de toegestane oprichting eener vierde universiteit te Amsterdam. Vooral dit laatste ergert hem. Zoo ik ééne bladzijde in zijn boek met leedwezen gelezen heb, het is die, waarin hij deze concessie aan onedele drijfveeren toeschrijft. Er zijn, nadat dit voor velen onverwacht besluit in de Tweede Kamer gevallen was en de regeering zich daarmede vereenigd had, velerlei aanmerkingen tegen deze verheffing van Amsterdam's Illustre School tot eene universiteit geopperd. Ten deele kan ik deze begrijpen, deels ga ik ze liefst stilzwijgend voorbij. Maar er blijven voor mij twee overwegende motieven over, die dit besluit ten volle wettigen. Er bleef ten eerste in de nieuwe orde van zaken voor Amsterdam geen andere keuze open, dan óf zijne eerwaardige school op te ruimen, óf haar tot dezen hoogeren rang

te verheffen. En nu is het mij volstrekt onbegrijpelijk, hoe de heer Mulder, de ijveraar voor vrije, milde, liberale regeling van het hooger onderwijs, aan het eerste de voorkeur geven kan, voorbijziende al het groote en goede, dat het Amsterdamsche Athenaeum middellijk en onmiddellijk, door de vorming van mannen die de kracht en de roem zijn des lands en door verspreiding van wetenschap, voor stad en land gedaan heeft en nog doen kan. Maar ten tweede kan het, dunkt mij, ook hem niet ontgaan, welken heilzamen invloed de Amsterdamsche Universiteit (zoo althans Amsterdam hare roeping begrijpt) op de richting van ons hooger onderwijs in de toekomst zal kunnen hebben. De concurrentie van Amsterdam - dat schrikbeeld der angstvalligen - zal der regeering voortdurend een scherpe prikkel in de lendenen zijn, om van hare zijde niet stil te zitten, om zich niet behagelijk te voelen in het gareel van den sleur, om de groote belangen, waarvoor zij te zorgen heeft, niet aan verwaarloozing of aan de berekeningen der zuinigheid prijs te geven. Geen betere waarborg was er te vinden voor de gedurige ontwikkeling van ons hooger onderwijs dan de edele wedijver, die er van weerszijden ontstaan zal om met alle inspanning van krachten het beste, het edelste, het hoogste te bereiken, dat bereikbaar is.

En nu ten slotte nogmaals een woord van oprechten dank aan den eerbiedwaardigen schrijver van de ‘Getuigenis in zake Hooger Onderwijs’. Er zijn woorden in zijn boek, die bij den lezer een blijvenden indruk moeten achterlaten; er zijn bladzijden, die het gemoed met eene weldadige warmte vervullen. Hoe schoon en treffend b.v. is zijne bepaling van het doel van 't hooger onderwijs (blz. 59). ‘Hooger onderwijs heeft de vorming van den mensch tot doel, waardoor hij het algemeen belang in breeden en hechten zin oprecht bevorderen kan’. Hoe juist en verheffend het woord (blz. 51): ‘Overal weergalmt het: kennis, kunde en wetenschap, en ziet men voorbij, dat er juist in onze dagen aan iets geheel anders behoefte is. Men heeft behoefte aan zelfstandigheid en inzonderheid in die standen, welke in den Staat *hooger* genoemd worden. Zoo is dan in den tegenwoordigen tijd het weten zeker niet het hoogste...’ Hoe behartigenswaardig deze uitspraak (blz. 147): ‘Die dwang door examens, die vrees voor examens is de pest in deze dagen. Het is geen surrogaat van belangstelling en liefde in iets, maar het doodt alle

harten voor al wat goed is in de beoefening van wetenschappen'. Of dit (waar hij, blz. 273, over art. 13 der wet zijn oordeel uitspreekt): 'Deze bepaling is al weder uit den tijdgeest genomen en in hooge mate te betreuren. Zij houdt toch in, dat hetgeen van den jongeling bij het verlaten van het Gymnasium wordt gevraagd, zal wezen eene kennis van vak voor vak, zonder eenig verband hoegenaamd. Het examen kan wezen als een bedelaarsdeken, waar men het geheel uit lappen van verschillende kleur heeft samengebracht: er kunnen stukken aan ontbreken en die kunnen dan worden ingevoegd. Maar waar blijft dan de vorming van den jongen mensch? Waar de educatie?' Of deze gulden regel, dien elk goed onderwijzer zich in het hoofd zal prenten (blz. 130): 'Onderwijzen is, wat men ook moge behandelen, in de eerste plaats schilderen of teekenen, dat is in het licht stellen; ten tweede het in het licht gestelde onderling vergelijken en rangschikken; ten derde er de besluiten uit afleiden; en eindelijk de toepassing aangeven, die er van kan worden gemaakt.'

Maar ik mag deze aanhalingen niet verder voortzetten. Het verschil van inzicht, dat er tusschen den geachten schrijver en mij bestaat over de strekking en vermoedelijke werking der nieuwe wet, is een zaak van ondergeschikt belang. Aan de toekomst zij de beslissing, wie van ons hierin dwaalde. Maar wat ook die toekomst brenge, van ganscher harte sluit ik mij bij hen aan, die den grijsaard dankbaar zijn voor dit boek, dat met zijn verheven beginsel: 'hooger onderwijs is niet de africhting van den vakscholier, ook niet de opkweeking van den veelwetenden geleerde, maar de vorming van "den mensch", ons voor nu en later, eene 'tzij dan waarschuwende, 'tzij bemoedigende, altijd onwaardeerbare getuigenis geeft.

19 Nov.

S. VISSERING.

***Door Strijd tot Vrede. Naar het Duitsch van Ewald August König*, 2 *dln. Heerenveen, N.A. Hingst*, 1874**
***De Honderd Guldens Prent. Naar het Duitsch van Balduin Möllhausen*, 3 *dln. Arnhem, D.A. Thieme*, 1874.**
***Sabel en Rozenkrans. Een roman van Hans Wachenhusen. Naar het Hoogduitsch door M. Buys*, 2 *dln. Amsterdam, Gebroeders Kraay*, 1875.**

***De Sfinx, door Robert Byr. Uit het Hoogduitsch*, 2 *dln. Deventer, A. Ter Gunne*, 1875.**
***Immo, door Gustav Freytag. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. Ter Gunne*, 1875.**
***De Broeders van de Duitsche Orde, door Gustav Freytag. Uit het Hoogduitsch. Deventer, A. Ter Gunne*, 1875.**

De opmerking, voor weinige jaren gemaakt, dat de gewone romanlezer, die liefst alle geestesinspanning vermijdt en bloot nieuwsgierig is te weten: ‘hoe of 't afloopt’ en ‘of zij elkander krijgen’ tegenwoordig een uiterst schralen tijd beleeft, heeft in de laatste jaren hare beteekenis verloren. Het moge nog altoos waar zijn, dat vele engelsche romans ook nu bij voorkeur stille huiselijke tafereeltjes en haarfijne karakterstudie geven, die niet in den smaak vallen van gewone romanlezers, maar zij behoeven daartoe hun toevlucht niet te nemen.

Er zijn op dit gebied van literatuur vele producten vol van intrigues, romaneske avonturen en hartstochtelijke scènes, waaraan die klasse van lezers het hart kan ophalen. De schaarschte, door Albion's literarische zonen en dochteren teweeggebracht, wordt ruimschoots vergoed door Duitsche auteurs, om van andere landen te zwijgen. Wie door omstandigheden of uit neiging kennis neemt van het breede heirleger der vertaalde romans, die dag in dag uit ten onzent verschijnen, weet, dat het meerendeel dezer geschriften juist niet uitmunt door fijne karakterstudie; dat integendeel in de wereld der verbeelding zoowel als in die der werkelijkheid niet ten onrechte over karakter-schaarschte wordt geklaagd. Vooral na de zegepralen onzer Germaansche stamgenooten op militair gebied, hebben velen daar te lande zich als romandichters opgeworpen, die of in geenen deele

daartoe geroepen waren, of zoo zij eenige roeping gevoelden, zich de moeite eener behoorlijke voorbereiding tot zulken arbeid niet getroostten. Gedachtig aan Heine's opmerking, dat het volk van zijne schrijvers sympathie eischt met datgene wat zijn eigen hart beweegt, deelneming m.a.w. aan het leven der groote menigte in haar denken en gevoelen, achtten sommigen zich gerechtigd als auteurs op te treden, wanneer zij, onder welken vorm dan ook, dat leven en bewegen des volks van dezen dag in beeld wisten te brengen,

Dezulken zijn het vooral die grond gaven aan veler klacht over het Duitsche chauvinisme, omdat zij Duitschland en zijne zonen door dik en dun verheerlijkten en in elken kring en onder iedere hemelstreek aan Duitschers de mooie rollen toebedeelden. De zeer begrijpelijke toejuiching die zij vonden, toen eene kunstmatige opgewondenheid de gemoederen bezielde onder den indruk der behaalde zegepralen, heeft niet alleen henzelven bedorven, maar ook de kunst in het algemeen groot nadeel gedaan. Velen, die wel zagen hoe gemakkelijk op dit gebied toejuiching was te vinden, maar daarbij niet nadachten over de eigenlijke reden daarvan, meenden schijnbaar niet ten onrechte, dat men zich zelven geene hooge eischen behoefde te stellen, om als romandichter op te treden. Anderen wederom, die bespeurden tot welken prijs hier lauweren waren in te oogsten, gaven zich geene moeite, om degelijker arbeid te leveren, al waren zij daartoe ook in staat, maar trachtten veeleer den roem van groote vruchtbaarheid zich te verwerven, wat in elk geval winstgevend bleek te zijn en gemakkelijk tevens. Het een zoowel als het ander verklaart, dat in Duitschland zoovele romans verschijnen, die inderdaad geene romans zijn en dat de overigens zoo hooggeroemde degelijkheid daar te lande in dit opzicht ten minste verloochend wordt. Heeft men tijden aaneen den Duitschen romandichters verweten, dat zij overdreven idealisten waren, de jonge leden van dat gilde hebben gezorgd, dat die klacht verstomde, en zijn tot een ander uiterste vervallen; eenzijdig realisme is nu aan de orde van den dag.

Ben ik onbillijk? Speelt zekere antipathie mij soms parten? Ik hoop het een zoo min als het ander. Eene nadere beschouwing van de meeste der aan 't hoofd dezer regelen genoemde romans, van duitschen bodem tot ons overgebracht, zal mijn oordeel rechtvaardigen en elken schijn van onbillijkheid daaraan ontnemen.

De schrijver van ‘Door Strijd tot Vrede’ staaft al aanstonds de

waarheid van mijn beweren, dat sommigen geheel onbevoegd in Duitschland als romandichters optreden; want er is in dit geheele boek niets dat de uitgave rechtvaardigt. Het feit, dat dit werk door eene jury der bekroning waardig werd gekeurd, pleit voor de waarheid mijner opmerking, dat men daar te lande geene hooge eischen stelt aan den roman; want de vermelding dier bekroning op het titelblad is toch stellig meer dan eene reclame. Ik weet niet wat de inhoud der prijsvraag was, en evenmin wie als beoordeelaars gezeten hebben; nadere bekendheid met een en ander zou misschien aanleiding geven, voor de laatsten verzachtende omstandigheden te pleiten, maar in elk geval kan de waarde van het boek als roman daardoor niet verhoogd worden. Het bevat de langdradige schildering van eene serie schurkenstreken, door een dommen schelm uitgevoerd ten koste van een slachtoffer, dat evenmin door bijzondere slimheid uitmunt. Wie behagen schept in zoodanige opsomming van vrij alledaagsche zwendelarijen, vindt hier zijne gading, maar zal toch worden afgestooten door den dorren vorm der geschiedenis. De hoofdpersonen zoo min als de nevenfiguren wekken eenige symphatie bij den lezer, en ook de intrigue, hoe ingewikkeld zij soms schijnt, kan geene belangstelling inboezemen of spanning wekken, omdat het van den beginne af aan duidelijk is waarop alles zal uitloopen. De schrijver verraadt niet het minste talent, en ik begrijp in geenen deele, wat uitgever en vertaler bewoog, dit mislukte boek bij ons bekend te maken. De reclame op het titelblad kan daartoe toch wel de aanleiding niet geweest zijn; want namen van goeden klank en weidsche aanbevelingen deden te vaak bedrogen uitkomen, om daaraan nog veel waarde te hechten. Hoe dan ook, mogen zij, die gewoon zijn vertaalde romans bij ons ter markt te brengen, in dit jammerlijk product eene waarschuwing zien hoe voorzichtig men dient te werk te gaan bij de keuze van vertaalwerken. Ik vrees volstrekt niet, dat deze roman eenigen opgang bij ons maken of den goeden smaak bederven zal. Zekere op mij genomen verplichting noopte tot spreken; zoo niet, ik ware dit boek gaarne stilzwijgend voorbijgegaan.

Hooger waarde moet aan ‘de Honderd Guldens Prent’ van Balduin Möllhausen worden toegekend; maar daarmede is volstrekt niet gezegd, dat deze roman groote verdienste heeft. Sommige gedeelten doen den schrijver kennen als iemand van gaven, maar het geheel

is daarom toch geen kunstwerk, misschien wel uit dien hoofde, dat de auteur te weinig zorg en studie aan zijnen arbeid besteed heeft. Allereerst is het boek langdradig; bij omwerking had het stellig bekort kunnen worden, en zou dan veel hebben gewonnen. Wanneer de drie deelen tot een tweetal van denzelfden omvang waren ingekrompen, zou er meer gang in 't verhaal geweest zijn, terwijl de lezer daarbij niets zou gemist hebben. Het eerste gedeelte speelt in de Nieuwe Wereld en wel tijdens den oorlog tusschen Noord en Zuid; daarna worden wij naar Europa verplaatst, voor een deel in gezelschap van dezelfde personen. Ik kan niet zeggen, dat wij winnen bij deze landverhuizing; want het eerste gedeelte is veel meer geslaagd dan het tweede. Toch is het laatste blijkens den titel en den geheelen aanleg naar des auteurs bedoeling hoofdzaak, terwijl het eerste eigenlijk als een soort van voorspel moet beschouwd worden. De samenhang tusschen de beide deelen wordt gemist, tenzij men die daarin mocht willen vinden, dat enkele personen in beide een rol spelen. Noode zou ik vooral ter waardeering van het talent des schrijvers het begin hebben gemist, maar in zijne conceptie heeft het eigenlijk geen bestaansrecht, daar het alleen strekt, om de lotgevallen van enkele personen te verhalen, hetgeen even goed elders en op andere wijze had kunnen geschieden, terwijl die mededeeling nu als een bijzaak te breed is opgezet. Dat in dit voorspel aan Duitschers bij voorkeur de fraaie rollen zijn toebedeeld, is een zoo alledaagsch verschijnsel, dat wij slechts ter loops de aandacht daarop vestigen. Möllhausen's verdienste ligt vooral in het eerste gedeelte, waardoor zijn talent van schilderen in een helder daglicht treedt. De aanval op het fort o.a. is zoo levendig beschreven, dat men als lezer getuige is van het verhaalde, en het bejammert, later niet meer in de gelegenheid te zijn, van deze gave des auteurs te genieten. Immers noch de intrigue noch de karakterteekening, aan welke beide in het tweede gedeelte de grootste plaats wordt ingeruimd, kunnen gelukkig worden geacht. Sommige figuren zijn marionetten en geen menschen, terwijl de hoofdpersonen wel beschreven, maar in hun denken, gevoelen en handelen niet verklaard worden. De sympathie, die menige lezer of lezeres onwillekeurig voor Ilse zal gevoelen, is in den grond der zaak medelijden; want wij weten inderdaad te weinig van haar, om ze toe te schrijven aan oprechte waardeering van haar eigen persoonlijkheid. Willmot, vermoedelijk de bedoelde held des ver-

haals, die in den beginne onze belangstelling wekte, laat ons later koud en is veel te passief. De intrigue is zeer gezocht; de lotgevallen der prent, waaraan 't boek zijn naam ontleent, zijn er als met de haren bijgesleept, om sommige figuren ten tooneele en enkele personen tot elkander te brengen. Over 't geheel genomen is het boek eene zeer middelmatige verschijning met deze negatieve verdienste, dat het geene verkeerde strekking heeft. Het is een aanwinst voor den gewonen romanlezer maar niet voor de kunst.

Geschriften van dezen schrijver kunnen wellicht te eeniger tijd kunstwerken worden, wanneer hij zich meer inspanning getroost en bij bekendheid zijner eigenaardige gaven zijnen aanleg ontwikkelt. De vertaling werd aan goede handen toevertrouwd, maar de plaatjes zijn òf niet gelukkig geteekend, òf slecht uitgevoerd. Wanneer onze uitgevers geene groote kosten daarvoor kunnen of willen maken, deden zij beter, de vignetten achterwege te laten, zooals nu dan ook bijna algemeen geschiedt.

In een dal op duitsch grondgebied, langs de fransche grenzen, speelt Hans Wachenhusen's roman ‘Sabel en Rozenkrans’. De tijd der handeling valt kort vóor den oorlog van 1870 en tijdens dien krijg. Zooals in eene grensplaats zeer natuurlijk is, zijn de gemoederen verdeeld: een deel der bevolking is vóór de Franschen, een ander deel duitschgezind, en overbodig mag het heeten te zeggen, dat aan de vrienden van Duitschland de fraaie rollen zijn toebedeeld. Een fabrikant, een werktuigkundige, een adellijke en een dorpspastoor spelen de hoofdrol; de intrigue loopt hoofdzakelijk over de mededinging van twee personen naar de hand der fabrikantsdochter, en in de tweede plaats over eene andere liefdeshistorie in een lageren kring. Van deze gegevens, bewerkt door de hand van Wachenhusen, was zeker iets goeds te wachten.

Eene vluchtige aankondiging bracht mij in die vooronderstelling, maar bij eene zelfstandige kennismaking is het boek mij tegengevallen, niet het minst zeker met het oog op den auteur, die meermalen getoond heeft, uitstekend werk te kunnen leveren. In dit geval deed hij het echter niet: de karakters zijn weinig oorspronkelijk en de personen conventioneele romanhelden en heldinnen.

Hans Wachenhusen heeft niet het minst door en na 1870 groote toejuiching bij zijne landgenooten ingeoogst en dit zeker niet ten onrechte, maar hij teert nu op zijn ouden roem, en is eerlijk gezegd

door de behaalde lauweren bedorven. Ik durf ten minste niet aannemen, dat hij zijn publiek opzettelijk met minachting bejegent en dus met volkomen bewustzijn slecht en slordig werk levert. Een schrijver van zijnen aanleg behoorde te veel eerbied te hebben voor zichzelven, zoo al niet voor het publiek, om met zulk een fabriekmatig produkt in het openbaar te verschijnen. Om welke reden dan ook, deze auteur is te kwader ure als veelschrijver opgetreden, en een der treurige voortbrengselen van die veelschrijverij vinden wij in ‘Sabel en Rosenkrans’.

Ter oorzake van sommige trekken moge ook dit boek in Duitschland opgang maken, in later dagen van meer nuchter oordeel zal men zich ook daar te lande verbazen, dat een man van talent zulk een geschrift heeft in het licht gegeven. Indien mijn oordeel hard klinke, vergete men niet, dat juist de waardeering voor den auteur het in de pen gaf, en iemand van zijne gaven hooge eischen rechtvaardigt. De vertaler zorgde voor eene flinke bewerking, zooals wij trouwens van hem gewoon zijn. Ik kan echter nauwelijks denken dat hij bij het vertalen niet een en ander zou gevoeld hebben van hetgeen ik hier schreef. Zoowel hij als de bekwame uitgever weten heel goed te beoordeelen, welke romans al dan niet kunstwaarde hebben, maar Hans Wachenhusen is een gunstig bekend auteur, en daarom... nu ja! daarom acht men een roman van zijne hand geschikt ter vertaling. Men blijft niet gaarne steken in de uitvoering, wanneer zij eens op touw gezet is, ook wanneer nadere kennismaking de zienswijze veranderde. Men doet dit te minder, wanneer het onderhavige boek in elk geval gerust de vergelijking kan doorstaan met zooveel, wat door anderen als goede waar aan de markt wordt gebracht, en wanneer het geene verkeerde strekking heeft, wat gulweg door mij erkend wordt.

Eene proeve van karakterteekening is door Robert Byr gedaan in ‘de Sfinx’, maar eene proeve die niet geslaagd is. Heeft de auteur getracht eene voor anderen raadselachtige vrouw te teekenen in hare wording en hare ontwikkeling, en daarbij gepoogd hare karakterloosheid slechts als schijnbaar te verklaren, ik kan niet zeggen, dat hem dit gelukt is. Het vernederend geheim, dat Natalie drukte en dat zij als een zwaren last met zich torschte, moge het bevreemdende in haar wezen en in hare handelingen eenigermate verschoonen; doch niet alles wordt daardoor verklaard. Ook als de

sluier van 't geheim is opgelicht, kunnen we Natalie niet als een vrouw van karakter erkennen, wat zij naar des auteurs bedoeling toch blijkbaar is. Ik wil gaarne toegeven, dat deze proeve van karakterteekening zeer moeilijk is, maar de schrijver koos die stof, en deze moeilijkheid is dus geene verschooning voor hem, maar toont alleenlijk, dat hij zijne kracht overschat heeft. Andere personen die een hoofdrol in het boek spelen en door Byr op den voorgrond geplaatst worden, bewijzen evenmin, dat hij een meester is in het teekenen van karakters. De held, Erwin von Schönberg, is een flauwe persoonlijkheid, die zich, hoe krachtig ook in enkele oogenblikken, in den regel laat drijven op den stroom der omstandigheden. Natalie's houding tegenover hem keuren wij af, maar hij zelf heeft daarom meer ons beklag dan ons sympathie. Van andere figuren zooals Helertine en Kune weten wij te weinig, om goed over haar te oordeelen, en de vrouw van Röthensee, die als de type eener nobele vrouw geldt, kan bij den lezer onmogelijk die bewondering vinden, welke de schrijver haar toedraagt en blijkbaar voor haar winnen wil. Deze figuur met haar fijn en diep gevoel doet nu en dan dingen, die daarmede volstrekt niet te rijmen zijn: onverklaarbaar is o.a. hare houding bij Natalie's huwelijk, en alles behalve fijngevoelig haar gedrag tegenover Erwin, in wien zij een pretendent naar de hand van Natalie ziet. De schrijver toont bepaalde voorliefde te hebben voor de teekening van karikaturen, maar is ook in dat genre geen meester. De schildering van Leiteneder is zeer overdreven, en de dokter meer ruw en plat dan een zonderling, wat hij in de oogen van den auteur schijnt te wezen. Toch is het boek in geenen deele van verdienste ontbloot: er zijn schilderachtige tafereeltjes en enkele schoone gedachten in aan te wijzen, terwijl de gesprekken zeer los en vloeiend zijn. Het boek boeit door groote levendigheid, en is volstrekt niet noodeloos gerekt. Soms zelfs lijdt het aan soberheid, zooals b.v. in de teekening van den kapelaan, die te vluchtig is, om een oordeel daarover te kunnen vellen. Ik vermoed, dat Robert Byr een jong auteur is, die te veel op eens wilde geven, en door al te grooten rijkdom van stof haar niet behoorlijk verwerkte. Dit toch verklaart de fouten voor een groot deel.

Mocht hij bij wederoptreding als romandichter zich zelven leeren beheerschen en dan bij minderen rijkdom van stof meer studie daaraan

wijden, ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat hij, zoo al geen ster van de eerste grootte, dan toch een romandichter van goede en welverdiende reputatie zal worden.

Wanneer men genoopt is geweest, gelijk in dit artikel mijn lot was, zoovele aanmerkingen te maken, dan is het eene ware verademing, eindelijk eens onverdeelde instemming te kunnen betuigen en woorden van lof te mogen spreken. De beide laatstgenoemde werken van denzelfden auteur en in den grond der zaak vervolg-deelen, ofschoon elk stuk ook op zichzelf een geheel uitmaakt, geven mij aanleiding daartoe. Wat van Lennep voor ons land deed met zijne ‘Voorouders’, datzelfde heeft Freytag thans voor zijne landgenooten ondernomen. Onder denzelfden titel geeft hij in romantischen vorm eene geschiedenis van het Duitsche Voorgeslacht in eene serie van verhalen, die elk op zichzelf compleet zijn. Vroeger verschenen Ingo en Ingraban; de bovengenoemde verhalen sluiten zich onmiddellijk daarbij aan. Het is een verdienstelijk werk, dat de auteur met deze onderneming verricht, en uitnemend is de wijze, waarop hij zijn plan ten uitvoer brengt. Nu de Duitsche eenheid niet langer een schoone droom blijkt te wezen, maar werkelijkheid is geworden, valt natuurlijk aan eene onderneming als deze in Duitschland groote sympathie ten deel; maar ook afgezien daarvan heeft 't werk blijvende en algemeene waarde. Wat een beoordeelaar in de Kölnische Zeitung voornamelijk met het oog op ‘Immo’ schreef, geldt voor 't geheele werk en wij aarzelen niet zijne woorden tot de onze te maken, als hij zegt: ‘het is aan Freytag gelukt een werk te scheppen van blijvende waarde en voor het nageslacht een schoon gedenkteeken uit den voortijd op te richten; het tegenwoordige geslacht zal hem dankbaar daarvoor zijn en de lof der toekomst is hem verzekerd.’ Immo speelt in de 11^{e} eeuw, en de Broeders der Duitsche Orde worden ons geteekend tijdens den ridderlijken Hohenstauffen, keizer Frederik II, dus in de 13^{e} eeuw. Dit slechts over den inhoud; want door een overzicht daarvan te geven, zou ik vreezen, menigeen zijn genot te bederven. De schrijver heeft in beide deze werken het recht der geschiedenis streng gehandhaafd, en de historische personen, die hij teekent, doen optreden gelijk zij in werkelijkheid geweest zijn. Hij heeft zich weten te verplaatsen in de zeden, gewoonten en den gedachtengang der door hem geschilderde tijden, reden waarom het hem

gelukt is, aan zijne lezers een levend beeld van het verleden voor oogen te voeren en hen in de gelegenheid te stellen, het leven dier dagen werkelijk mede te leven. Een aantrekkelijke romantische draad is door de geschiedenis heengevlochten, maar niet zoo dat hij der laatste afbreuk doet, of al te veel op den voorgrond treedt, in ‘Immo’ zoo min als in het tweede werk. Een keuze tusschen beide verhalen te doen zou mij moeilijk vallen; dit alleenlijk wil ik zeggen, dat beide de voorkeur verdienen boven de twee eerste verhalen dezer serie. Misschien ligt dit in de stof, die zij behandelen, maar het derde en vierde deel der ‘Voorouders’ onderscheiden zich van de eerstelingen door meerdere aantrekkelijkheid en levendigheid. Wij zijn getuigen van menig tafereel, dat Freytag ons voor oogen voert en wel zeer belangstellende getuigen, zoo zelfs dat wij na aandachtige lectuur moeite hebben ons weer onmiddellijk te verplaatsen in de tegenwoordige werkelijkheid. De karakterteekening getuigt van veel menschenkennis en diepe studie, zooals Freytag die trouwens ook elders heeft aan den dag gelegd. Deze geschriften, om kort te gaan, ontnemen niets aan den overbekenden en welverdienden roem, dien deze auteur zich vroeger verwierf; integendeel ik twijfel geenszins, of zij zullen dien verhoogen. Zijn realisme verloochent zich ook hier niet; toch is er na deze werken wel geen reden meer, om hem als zoodanig scherp te onderscheiden van zijn kunstgenoot Auerbach, en heeft ook hij hier getoond, dat harmonische samensmelting van realisme en idealisme niet alleen mogelijk maar voor 't gehalte van den roman ook hoogst wenschelijk is. Het was eene gelukkig gedachte, om deze verhalen ten onzent over te brengen, te meer, nu de uitgever de bewerking aan goede handen toevertrouwde. Onze tallooze leesgezelschappen moeten zich meestal met vertaalde romans tevreden stellen, en gelukkig noem ik het, wanneer hunne leden bij veel prulwerk en magere kost nu en dan als ongezocht ook degelijke boeken onder de oogen krijgen, zooals beide deze verhalen zijn. Zij hebben stellig iets aantrekkelijks ook voor den gewonen romanlezer, en zij dringen hem als zijns ondanks tot denken.

Zierikzee, 28 Mei 1876.
J.H.C. HEYSE.

***Van Kind tot Vrouw. Door M. van Walcheren, schrijfster van Penserosa. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1876.**

Vrouwen hebben geen geduld, beweert men. Bij haar moet het vluchtig opgekomen denkbeeld ook onmiddellijk een plan worden en tot uitvoering komen, want zoolang het voornemen niet is overgegaan in de daad, laat zenuwachtige gejaagdheid haar geen rust. Zij die dat ontkennen, en het bewijs voor de waarheid dier bewering niet reeds in het dagelijksche leven willen ontdekken, hebben dan eenvoudig hun oog te laten gaan over de duizende en tienduizende bladzijden, welke vooral de Engelsche vrouwen tegenwoordig onder de aandacht van het lezend publiek brengen. Want wanneer zij daarin voortdurend stof tot verbazing vinden over de meest verrassende en telkens afwisselende toestanden, over de overijling waarmede alle besluiten genomen en tot uitvoering gebracht worden en over de rusteloosheid der handelende personen, dan kunnen zij bijna zeker zijn de namen van vrouwen op den titel te vinden. Rijk aan verbeelding en onuitputtelijk in het spinnen en ontwarren van intrigues, dwingt een diep en warm gevoel haar daarenboven om geheel en al deelgenooten te zijn in de handelingen dergenen die zij ten tooneele voeren, en eer de genegenheid voor den een bevrediging heeft gevonden in diens geluk of de haat aan den ander volkomen is gekoeld, hebben zij rust noch duur. Nauwelijks gunnen zij zich dan den tijd om de noodige overgangen van den eenen toestand tot den anderen voor te bereiden en tot stand te brengen en de verrassing, welke natuurlijk het gevolg moet zijn van die overijling, is niet de vrucht van een overvloeiende fantasie, maar van gebrek aan de noodige kalmte en bezadigdheid en aan geduld. Verwonder u dan ook niet, dat tegenwoordig bijna alleen vrouwen op het gebied der romanliteratuur de sympathie van onze met lectuur haast overstelpte lezers weten te winnen, want alleen door toovereffecten is veler aandacht nog te boeien.

Nauwelijks echter is dit woord mij uit de pen, of ik zie dreigend den naam van Mevrouw Bosboom Toussaint voor mij staan. En onmiddellijk ben ik ook bereid om al het gesprokene in te trekken, maar.... enkel en alleen wat haar aangaat. Wie van hare zusteren zal er ook tegen opkomen, dat ik eene uitzondering maak ten

behoeve van haar, op wier bezit wij reeds als natie trotsch zijn! Ruiterlijk beken ik 't, dat juist haar laatste werk, Majoor Frans, dat ik bijna geneigd zou zijn haar meesterstuk te noemen indien eene keuze onder hare pennevruchten niet eene te moeijelijke taak voor mij ware, in alle opzichten zegevierend elke mijner beweringen van hierboven weêrlegt. Want reeds het feit, dat een dood eenvoudig en ongekunsteld verhaal, waarin het aantal personen tot een haast onmogelijk klein getal is teruggedrongen en waarin geen enkele schokkende gebeurtenis voorkomt, toch alleen dan een gevoel van wrevel en onwil bij den lezer wekt zoodra hij de laatste bladzijde van het lijvig boekdeel moet omslaan, bewijst zegevierend, hoe nauwgezet en haast fijn penseelend, deze vrouw bij het ontwerpen en uitvoeren harer teekeningen te werk gaat.

En Daniel Deronda van George Eliot! Al weder toegegeven. Maar heb ik niet door het noemen juist van die beide namen mijne stelling gewonnen? Immers wanneer men de tegenbewijzen alleen in de uitzonderingen kan vinden, dan stelt reeds het spraakgebruik mij in 't gelijk. Want inderdaad zijn schrijfsters als de beide genoemde niet op ééne lijn te plaatsen met die allen wier pennevruchten wij wel dankbaar ontvangen, maar waaraan wij zelfs de eischen niet durven stellen waartoe een Majoor Frans en een Deronda, om enkel bij de laatste werken te blijven, ons het volle recht hebben gegeven. Ja, wat meer zegt, aan Daniel Deronda wordt juist door de Engelsche kritiek verweten, dat het boek behalve zijn onnoodig of liever hinderlijk vertoon van geleerdheid ook dit groote euvel heeft, dat het te lang is uitgesponnen, te gerekt en daardoor haast vervelend wordt. Ongaarne zou ik dat laatste woord als door mij gesproken beschouwd zien. Mij heeft juist iedere aflevering de genialiteit der vrouw telkens meer doen bewonderen die elk karakter, welk ook, zoo levendig weet op te vatten, dat 't den schijn heeft alsof zij ze eenvoudig ten tooneele heeft te brengen om volkomen zeker te zijn dat ze nooit anders zullen handelen, dan ieder mensch van vleesch en bloed onder dezelfde toestanden. 't Is alsof de schrijfster van alle bestuur over hare personen afstand doet, zoodat deze zich geheel zelfstandig moeten ontwikkelen. Bij Daniel Deronda evenmin als bij Majoor Frans, is een enkele draad zichtbaar van de hand die de figuren leidt. 't Zij ge Gwendolen ziet met de moeder die haar kind bewondert en haast aanbidt,

dan wel onder de betoovering van Deronda's doordringend en eerlijk oog, of wel, bevende, haast tot rebellie overslaan tegen den tirannieken echtgenoot, nooit verloochent zij een oogenblik het karakter, dat zij al in de eerste bladzijden van het boek aan ons openlegt. Dan die dwepende Mordechaï, wiens geheele ziel zoo vervuld is van die ééne gedachte waarvoor hij leeft en ademt, dat 't hem als bij ingeving onmiddellijk openbaar wordt zoodra iemand hem ook maar nadert, in wien dezelfde overtuiging zelfs nog weinig meer dan sluimert. In mijne schatting is Daniel Deronda een der merkwaardigste en meest fijn gedachte en bewerkte producten van eene schrijfster, die reeds eer dit boek van haar verscheen zoo hoog stond in de schatting van landgenoot en vreemdeling.

Vraagt ge mij echter, waartoe die lange aanloop en dat schijnbaar afdwalen naar twee meesterstukken van de Engelsche en onze pers, wanneer mijn doel eenvoudig is om een woord te zeggen over de tweede novelle welke wij van de hand der schrijfster van Penserosa ontvangen, dan is mijn antwoord gereed. Niet de dwaasheid noch de onbillijkheid wensch ik te begaan, om het werk eener nog pas beginnende schrijfster te vergelijken met dat van de beide hoofdpersonen op dit terrein. Maar ik wensch, juist omdat deze auteur naast de blijken van grooten aanleg, tevens de bewijzen geeft dat ook hare zwakte gelegen is in 'tgeen juist de sterkte der genoemde vrouwen uitmaakt, zelfbeheersching namelijk, en bedachtzaamheid bij kalm overleg in het weergeven van de toestanden en personen welke in haar verbeelding gerijpt zijn, 't aan haar eigen oordeel overlaten, of zulk een vingerwijzing nuttig mag heeten. Al maak ik er haar nauwelijks een verwijt van, dat hier alweer een doctor gekozen is om de rol van Tugendheld op zich te nemen, of dat dezelfde gebeurtenissen wel wat toevallig voorkomen bij de hoofdpersonen, noch zelfs dat eigenlijk in het geheele boek niemand ten volle onze sympathie wekt dan alleen een paar ziekelijke vrouwen, die toch nog meer op ons medelijden werken, zoo is mijn hoofdgrief tegen haar werk, dat het gebrek aan kalmte verraadt. Ondoordacht en overijld handelen bijna allen die hier optreden, heftig ja soms ruw zijn zij in hun spreken, en zoo plotseling staan telkens geheel nieuwe toestanden voor ons, dat wij ons te vergeefs afvragen waaruit ze ontstaan zijn.

Al dadelijk opent het boek met de gebeurtenis welke het geheele verhaal beheerscht, maar al de hoofdpersonen gaan daarin met zulk

een overijling te werk, dat ze den lezer inderdaad verbazen, ja haast ergeren door hun gejaagdheid. Nauwelijks ook heeft men zich verkwikt aan het inderdaad fraaie tooneel, waar de moeder opkomt tegen de mogelijkheid dat een ander, zij 't zelfs haar eigen later geboren kind, de leegte kan aanvullen welke een ontslapen lieveling gelaten heeft, of een nog wel beschaafde gouvernante verlaat eensklaps het huis, als ware zij een oneerlijke dienstbode. In een oogwenk komt een verloving tot stand, en weer blijkt 't eensklaps aan de jonkvrouw, dat zij lang niet de eerste is die het woord van trouw uit den zoo geliefden mond gehoord heeft. De mannen zijn te flauw of te kras, de vrouwen te weekelijk of te heftig. Snel volgt de daad op het besluit, maar de oorzaak van dat besluit vernemen wij haast nooit. De noodige voorbereiding tot elke daad ontbreekt en geene beslissing, zelfs van overgroot gewicht, of ze wordt in overijling genomen. Niet karakters, maar alleen handelende personen staan hier voor ons. En naar de ontwikkeling van het ‘Kind tot vrouw’, zoeken wij te vergeefs.

Hoe jammer inderdaad. Want gelukkig was de greep en nobel de gedachte, waaraan wij dit boek te danken hebben. Bladzijde aan bladzijde doet u weldadig aan. Nooit spreekt de schrijfster zelve tot u, of ge luistert naar haar met instemming, en verkwikt u aan de warmte en innigheid van haar gevoel. Nauwelijks echter staan de personen voor u, of ge vraagt telkens waarom dit en waarom dat geschiedt en waartoe die overijling in elke handeling. In haar Penserosa teekende zij eigenlijk alleen twee karakters, en het romantische was bijzaak. Daar sprak de auteur door hare hoofdpersonen tot den lezer, en men luisterde meer en gretiger naar hen, dan dat men zulk een overgroot belang stelde in 't geen met hen gebeurde. Hier daarentegen staat het romantische meer op den voorgrond, en daarvoor mist de schrijfster nog de noodige zelfbeheersching. Ongeduld, om den toestand op 't papier te brengen dien men in 't hoofd gereed gemaakt heeft, veroorzaakt de overhaasting welke den lezer bevreemdt, en die hem ook al spoedig onverschillig maakt voor personen, wier beweegredenen om zus of zoo te handelen hij toch niet begrijpt. Daarenboven is een zoo eenvoudig huiselijk verhaal als ons hier medegedeeld wordt, volstrekt niet geschikt om met zulke breede en forsche trekken op het papier geworpen te worden, maar juist dit eischt een nauwgezette teekening, een detailschildering.

Reeds dadelijk treft ons bij den aanvang het beeld van den door het ongeluk haast verstompten vader, en van die berekenende zuster wier gevoel bijna versteend is door zwoegen en sloven en ontbering. Waarom vinden wij geen van beide later terug dan bij geruchte, door ze even te vermelden, als begreep de schrijfster toch zelve, dat men de hoofdpersonen in 't begin van een boek zoo maar niet voor goed kan begraven. Was er voor een romanschrijver niet uitnemend partij te trekken geweest van die zoo gelukkig gedachte jongere zuster, die nu eenvoudig voortkwijnt, zonder eenigen invloed te oefenen op het onbesuisde en verwende kind! De slotscène met den burgemeester heeft geenerlei grond in 't verhaal, en of 't juist zij een gelukkig huwelijk te teekenen, wanneer twee al zeer weinig nobele personen zich aan elkander verbinden, wil ik gevraagd hebben.

Jammer, jammer, nog eens herhaal ik 't, dat de roman hier afbreuk doet aan de edele gevoelens, die u als een bezielende adem uit deze bladzijden tegenwaaien. Moge echter juist om het genot daarvan en om den heilzamen invloed dien deze onvermijdelijk op elken lezer zullen oefenen, dit boek zelfs met gretigheid ter hand genomen worden door allen die zich met mij verheugen, dat deze jeugdige schrijfster een krachtige steun belooft te worden voor onze nationale literatuur. Wij hebben zulk een behoefte aan boeken die warmte verspreiden, die tot het hart spreken, die van een innig en gevoelig gemoed uitgaan! En juist omdat deze schrijfster alle gaven bezit om ons daarmede te verrijken, waag ik 't te wijzen op het gevaar, dat zij door een overijld gemaakt bijwerk afbreuk dreigt te doen aan den invloed dien zij stellig, en zeer ten goede, verkrijgen zal over ons lezend publiek, mits zij om de hoofdzaak, het daar naast staande niet verwaarlooze.

Nog resten mij eenige vertaalde romans ter aankondiging. Maar ik kan daarbij kort zijn. Over

***Marlitts In het Huis van den Handelsraad. Deventer, A. ter Gunne*, 1876,**

heb ik hier ter plaatse reeds vroeger een ongunstig woord gesproken. Ik blijf 't betreuren dat de schrijfster, die eens door haar ongekunsteld gevoel aan de gelukkigste schepping van haar fantasie, aan haar Goud Elsje, een plaats in aller harten wist te geven, al

meer en meer in onmogelijke toestanden en in dwaze ja haast ondenkbare persoonlijkheden, haar heil zoekt om lezers te winnen. Ook van

***William Black. De lotgevallen van een Phaëton. Amsterdam, H. van Munster & Zoon*, 1876,**

hebben wij beter pennevruchten ontvangen dan deze, hoe aardig het reisverhaal van Londen tot Edinburg, door de mooiste streken van Engeland heen, ook geschreven zij. Want dat zij die dat heerlijk land kennen, met mij het talent van den schrijver zullen bewonderen om telkens weer op andere wijze de indrukken der reizigers weer te geven, daaraan twijfel ik geenszins. En wat eindelijk aangaat

***Edward Jenkins, Klein Duimpjen. Haarlem, W.D. de Graaff*, 1876,**

zoo zou ik eenvoudig te herdrukken hebben wat ik voor eenige maanden reeds daarover schreef, indien ik nogmaals mijne ingenomenheid met dit werkje wilde te kennen geven. 't Is een even geniaal opgevatte als meesterlijk uitgewerkte schets van het leven van den daglooner in Engeland en zijne verhouding tot de rijke pachters en landheeren aldaar, waarvan ik de kennisneming hier te lande allerwenschelijkst acht. De jongste beweging onder de arbeidende bevolking ten platte lande bij onze naburen, zal voor niemand meer een raadsel zijn, noch ook door iemand veroordeeld worden, zoodra hij dit boekje gelezen heeft. En uitnemender middel om maatschappelijke toestanden te verbeteren zal wel moeielijk te vinden zijn, dan door op deze wijze de sympathie voor de slachtoffers te winnen zonder wrevel te wekken tegen hen, die werkelijk onbewust de oorzaak zijn van het kwaad welks genezing niet in Engeland alleen maar overal zoo noodig, en gelukkig ook mogelijk is. Want als de overtuiging algemeen wordt dat alleen deugdelijk werk een voldoend loon mag eischen, zullen de klachten over te karige bezoldiging al spoedig verdwijnen, omdat een betere arbeid ook onmiddellijk een betere betaling zal verkrijgen. Juist in de zoo gezonde, in de zoo natuurlijke voorstelling van Edward Jenkins, ligt de hoofdverdienste van zijn werk. 't Is niet de bekwame arbeider, die als gedwongen wordt om zich voor een ontoereikend loon af te sloven, welke hij aan ons medelijden opdringt, maar 't

is de onkundige daglooner wiens treurig lot hij teekent, terwijl hij tevens de schijnbare tirannij van den landheer als vergoêlijkt door het feit, dat de afstand tusschen beide ook zoo tot ontoereikens toe breed is. Demp die klove tusschen hen, en ge zult den flinken arbeider ook het recht geven om een flink loon te eischen van zijn werkgever, die dan eerbied tevens zal krijgen voor den man die zijne krachten voor hem inspant, en sympathie gevoelen voor hem in dagen van leed. Jenkins Klein Duimpjen is een beeld dat ge in tallooze toestanden herkennen zult, helaas! niet alleen in Engeland en niet alleen op het platte land.

M.

Wilde Rob en zijn slachtoffer, door Florence Montgomery, schrijfster van 'Verkeerd begrepen', Uit het Engelsch, door Mevrouw J.A.S.N. Uitgegeven bij W.H. Kirberger te Amsterdam, gedeeltelijk ten voordeele van het Kinderziekenhuis te Amsterdam.

Niemand die Forsters Leven van Dickens gelezen heeft en zich niet de roerende bladzijde herinnert, waarop hij de belangen van het kinderziekenhuis bepleit, door twee tafereelen uit het kinderziekenleven naast elkaar te stellen. Als hij ons het kleine Schotsche jongetje in zijn eierkistje schetst, in het armzalige krot van een hutje - welks muren zelfs met pestilentie besmet en van koorts te rillen schijnen - het stille, geduldige stumpertje, dat niet klaagt, niet schreit, niet steunt zelfs, maar enkel dag en nacht de groote, ingezonken oogen laat rondwaren, 'alsof hij zich over iets verwonderde', zooals de moeder zeide. Tegenover welke sombere schilderij hij dan een lachend, liefelijk beeld stelt van ruime, luchtige zalen, vol zonneschijn, platen en speelgoed, en in de nette, gemakkelijke bedjes, waarop de schoone beeltenis van den Kindervriend bij uitnemendheid, van den wand zijn liefdevolle blikken laat weiden, lijdertjes zoo miniem van omvang, dat de hen dienende verpleegsters goedhartige reuzinnen gelijken. Om eindelijk, in naam van den barmhartigen God, en van Hem die opzettelijk

op aarde gekomen is om de kleinen en zwakken en hulpeloozen te beschermen, te vragen of die verwaarloosde schepseltjes zich nog langer zullen moeten blijven verwonderen over hun hopelooze ellende, en dan los te barsten in de hartgrondige ontboezeming dat dergelijke jammertooneelen niet behoeven te bestaan, en niet bestaan *zullen*, als men er maar opmerkzaam op wordt gemaakt, omdat de herinnering er aan reeds voldoende zal zijn, om ieder man en vrouw die een droppel Christen-, - neen menschenbloed in de aderen heeft, de handen in elkaar te doen slaan, ten einde die kleine lijders van de eene schilderij naar de andere te verplaatsen.

Geen wonder dan ook dat mede een welversneden vrouwenpen aan dit doel werd dienstbaar gemaakt, en dat, waar die pen gevoerd wordt door de ons liefgeworden schrijfster, Florence Montgomery, wij ons haasten om ons penningske bij te brengen ten einde het nette boekje te koopen, en te zien wat deze vrouw over dat onderwerp haren landgenooten - thans door de goede zorgen van Mevrouw J.A.S.N. - ook ons publiek te zeggen heeft.

Reeds dadelijk echter vragen wij ons af, of het de geniale, de ook de fijnste roerselen van ons hart treffende schrijfster van *Verkeerd Begrepen* en *Bijeengebracht* is, die ons hier te gemoet treedt, of wel de veel minder begaafde, meer overhaaste, eenigszins onnatuurlijke, romancière van de *Eendeneieren in het kippenhok*? En een nauwkeurige lezing brengt ons tot het besluit, dat die beiden in dit boekje om den voorrang dongen, zoo zelfs dat wij niet weten zouden aan wie de overwinning toe te kennen.

In bladzijden als daar zijn van: Kleine Tim wachtend op zijn moeder, iederen voetstap op die veelbetreden trap ondervragend, of hij niet den haren kan onderscheiden; van de schoone dame over het bed van Rob staande, om zijn laatsten blik op te vangen; en in het bezielde beroep op de rijken en bevoorrechten ten bate van de armen en misdeelden, aan het slot, trilt de edelste snaar van haar fijnbewerkt speeltuig. In de hoofdhandeling daarentegen, den overweldigenden indruk door de schoone vrouw op den verdierlijkten knaap uit het volk gemaakt, en in diens aanvankelijke bekeering daardoor, meenen wij het overijlde, ongemotiveerde, het gemis aan waarschijnlijkheid en natuurlijkheid te moeten laken dat *Gedwarsboomd* ontsiert.

Wie tot tranen geroerd is geworden door het broederpaar in

Misunderstood, of eens Nina op haar bloote voetjes met het miskende kleintje door de kamer heeft zien loopen, of Mervin uit *Thrown Together* den steen zag verleggen, waarover zijn aanstaande stiefvader struikelen moet, die vergeet ze nooit weer; die herkent ze uit duizenden.

Maar ik vrees dat wij, hier in Holland althans, moeite zouden hebben om de prototype te vinden van de vrouw, zoo verblindend schoon, dat haar reinheid, haar goedheid, haar harmonische ontwikkeling in een verstokten deugniet als Rob (‘Mike’), den engel, van wien voor dezen geen spoor te ontdekken viel, kan opwekken of doen geboren worden, en hem de vlucht doen nemen voor zijn ontwaakt geweten.

Niet gaarne zou men aan Florence Montgomery kennis van het menschelijk - vooral van het kinderhart betwisten, maar deze periode schijnt mij, en velen met mij, te gewaagd, te onwaarschijnlijk.

Dat er door Rob's dagelijkschen omgang met zijn goede engel, door haar liefde en onuitputtelijk geduld, eenig licht in zijn verstompt gemoed valt, en hij zoo een flauw besef krijgt van het Verlossingswerk, laat zich, dunkt mij, wel verklaren, maar niet het psychologisch proces dat voor dien tijd in zijn binnenste plaats grijpt.

Doch dit zij hoe het zij, en als middel en als doel, is het boekje even aanbevelingswaardig. Ook de vertaling laat weinig te wenschen over, al zou het voor de duidelijkheid verkieslijk geweest zijn als men *oranges* door het gewone chinaasappel, in plaats van ‘oranje’ vertaald had. Laat ons hopen, ook in het belang van onze eigen armen en misdeelden, dat de Hollandsche *Wild Mike* grage lezers en koopers moge vinden, en dat de vrijgevigheid van den Heer Kirberger hem nopen moge om, waar ‘gedeeltelijk ten voordeele van het Kinderziekehuis’ hem de handen geheel vrijlaat, het leeuwendeel dezer uitgave ten goede te doen komen aan een liefdadigheidsinstelling, die zoo met volle recht een weldaad mag heeten, zelfs in Holland, het land bij uitnemendheid der weldadigheidsoefeningen.

Haarlem, April 1876.
H.K.B.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Ainsworth (W.H.), De vrouw van den Goudsmid	Dl. III.	Blz. 364.
Albada (B.L. van), Uit de Oude en Nieuwe Doos	Dl. II.	Blz. 153.
Amicis (Edm. de), Nederland en zijne bewoners	Dl. I.	Blz. 407.
Amicis (Edm. de), Schetsen uit het krijgsmansleven	Dl. II.	Blz. 505.
Antoinette, Miniaturen	Dl. II.	Blz. 206.
Augier (Emile), Madame Caverlet	Dl. III.	Blz. 123.
Austin (Alfred), Poems	Dl. I.	Blz. 182.
Bauer (Karoline), Tweeëntwintig jaar op de planken	Dl. II.	Blz. 396.
Beins (C.A.G.), Practische handleiding ter bevordering der beredeneerde snoeiwijzen	Dl. III.	Blz. 165.
Benedix (Roderick), De Aesthetische voordracht, bewerkt door J.H. Ankersmit	Dl. I.	Blz. 209.
Betz (Dr. H.J.), Over den aard onzer kennis	Dl. II.	Blz. 1.
Bibliotheek (Algemeene), N°. 76-80	Dl. I.	Blz. 407.
Bilderdijk (Mr. W.), Voorlezingen over de Hollandsche Taal	Dl. I.	Blz. 405.
Black (W.), Een Prinses van Thule	Dl. III.	Blz. 364.
Black (W.), De lotgevallen van een Phaëton	Dl. IV.	Blz. 577.
Borking (L.H.), Latijnsche Spraakkunst	Dl. III.	Blz. 163.
Bosboom Toussaint (Mevr.), Majoor Frans	Dl. IV.	Blz. 519.

Brink (Dr. Jan ten), De opstand der Proletariers	Dl. II.	Blz. 602.
Brooshooft (Mr. P.), Academische Dissolving-Views	Dl. I.	Blz. 389.
Buhrman's Muziek-album, 2de Jaargang	Dl. II.	Blz. 371.
Butler (A.G.), Charles I, a tragedy	Dl. I.	Blz. 346.
Byr (Robert), De Sfinx	Dl. IV.	Blz. 563.
Cernusch (H.), La monnaie bimétallique	Dl. II.	Blz. 184.
Craandijk (J.) en P.A. Schipperus, Wandelingen door Nederland met pen en potlood	Dl. II.	Blz. 194.
Cristal, La passion de Jesus Christ	Dl. II.	Blz. 272.
Daudet (A), Fromont en Risler	Dl. IV.	Blz. 183.
Dewils (Heinz), Der Heedelberger Draguner-Wachtmeester	Dl. II.	Blz. 547.
Doedes (J.I.), De leer van God	Dl. III.	Blz. 434.
Doedes (N.D.), Een zeldzaam huwelijk en De twee spoken	Dl. III.	Blz. 127.
Dreydorff (Dr.), Pascal, sein Leben und seine Kämpfe }	Dl. I.	Blz. 437.
Dreydorff (Dr.), Pascal's Gedanken über die Religion }	Dl. I.	Blz. 437.

Dulk, Jesu der Christ	Dl. II.	Blz. 272.
Economist (De), 25e Jaargang	Dl. I.	Blz. 395.
Edwardes (Mrs.), Zullen wij haar gaan zien?	Dl. I.	Blz. 414.
Eliot (George), Jubal and other poems	Dl. I.	Blz. 161.
Eötvös, De Karthuizer }	Dl. IV.	Blz. 398.
Eötvös, Gedachten }	Dl. IV.	Blz. 398.
Fleming (M.A.), Het ontzettende geheim	Dl. III.	Blz. 364.
Fleuriot (Z.), Miss Idéal	Dl. III.	Blz. 170.
Freytag (G.), Immo }	Dl. IV.	Blz. 563.
Freytag (G.), De broeders van de Duitsche Orde }	Dl. IV.	Blz. 563.
Giehne (Fr.), Deutsche Mundarten	Dl. II.	Blz. 547.
Gouka (M.), De Kweekschool	Dl. II.	Blz. 153.
Govean (Felice), Gesù Cristo	Dl. II.	Blz. 274.
Gunning Jr. (J.), Het leven der Menschheid en der Menschen, eene Divina Commedia	Dl. II.	Blz. 201.
Hamerling (Rob.), Aspasia. Ein Künstler und Liebesroman aus Alt Hellas }	Dl. III.	Blz. 96.
Hamerling (Rob.), Aspasia, Vertaald door Dr. J.C. van Deventer }	Dl. III.	Blz. 96.
Hardon (H.), Wet op het regt van Zegel, bijgewerkt en in verband gebragt met de regterlijke en administratieve beslissingen	Dl. I.	Blz. 603.
Hardy (Thomas), Ver van het Stadsgewoel	Dl. III.	Blz. 570.
Hardy (Mevr.), (Janet Gordon), Jacqueline	Dl. III.	Blz. 175.

Harting (Dr. P.), Gedenkboek van het Herinneringsfeest aan Antony van Leeuwenhoek	Dl. IV.	Blz. 384.
Hartman (H.H.), Theorie van den zang	Dl. II.	Blz. 371.
Havard (H.), Verleden en Heden, vertaald door Mej. S.M. Campbell	Dl. II.	Blz. 196.
Hengel (Dr. J.F. van), Geschiedkundige plaatsbeschrijving van het Gooi	Dl. II.	Blz. 129.
Hehn (Victor), Kulturflanzen und Hausthiere in ihren Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien	Dl. III.	Blz. 1.
Heiblom (A.W.A.), Leerboek bij het onderwijs in den zang	Dl. II.	Blz. 371.
Herman (Theod.), Willem Wolfschild	Dl. II.	Blz. 402.
Herzberg (M.), Uit het leven van een Christen-Zendeling	Dl. III.	Blz. 175.
Hillern-Birch (v.), Gier-Wally	Dl. I.	Blz. 407.
Hoeve (J.C. van der), Bijna gelukt	Dl. I.	Blz. 607.
Hol (R.), Kerstcantate. Gedicht van Prof. C.P. Tiele	Dl. II.	Blz. 371.
Horne (R.H.), Poems	Dl. I.	Blz. 359.
Indische Letterbode (De), onder redactie van Dr. Th.Ch.L. Wijnmalen	Dl. IV.	Blz. 177.
Jaarboekje (Het) der heilige familie voor 1874 eene bijdrage tot de kennis der R.K. pers in Nederland	Dl. II.	Blz. 179.
Jan Pietersen de Geus, door C.J.W	Dl. III.	Blz. 128.
Jenkins (Edw.), Klein Duimpjen	Dl. IV.	Blz. 577.

Kainos, De nieuwe Hollandsche Waterlinie	Dl. I.	Blz. 371.

Kanitz (F.), Handleiding voor de Ornement-stijlen	Dl. II.	Blz. 191.
Knij (L.), Botanische Wandtafeln. II Abtheilung, Tafel XI-XX	Dl. III.	Blz. 374.
König (E.A.), Door strijd tot vrede	Dl. IV.	Blz. 563.
Köppen (T. von), Otto von Bismarck	Dl. III.	Blz. 143.
Koppeschaar (Dr. W.). Leerboek der Chemie en van eenige harer toepassingen	Dl. I.	Blz. 214.
Kronenberg (A.J.), Hoe men Nederlandsch schrijft	Dl. III.	Blz. 160.
Leeuwen (J. van), Specimen de Aristophane Euripidis Censore	Dl. IV.	Blz. 180.
Leeuwen (J.A.C. van), Neêrland's Jongelingschap en Neêrland's Handel	Dl. II.	Blz. 388.
Leopold (M), De Opvoeding in School en Huis	Dl. II.	Blz. 153.
Levy (Mr. J.A.), Johan Rudolph Thorbecke	Dl. II.	Blz. 524.
Lohmann (W.G.L.), Sammlung heiterer und ernster Lieder	Dl. II.	Blz. 371.
Louter (Mr. J. de), Handleiding tot de kennis van het Staatsen administratief recht van Nederlandsch Indië	Dl. I.	Blz. 593.
Margo's Levensboek	Dl. III.	Blz. 175.
Marlitt, In het Huis van den Handelsraad	Dl. IV.	Blz. 576.
Marryat (Flor.), Vrouwenliefde en Vrouwenmoed	Dl. III.	Blz. 364.
Marryat (Flor.), Gevaarlijke geheimen	Dl. IV.	Blz. 187.

Martin (Vivien de Saint), De ontdekkingsreizen sedert de vijftiende eeuw, vrij bewerkt door P.A. Tiele	Dl. I.	Blz. 206.
Meister's ‘Schetsen van Java’, bewerkt door A.W. Stellwagen	Dl. III.	Blz. 343.
Merensky, De Transvaal-Republiek en de Hollandsche Boeren	Dl. I.	Blz. 331.
Miller (Joaquin), Hoe ik Indiaansch opperhoofd werd	Dl. IV.	Blz. 190.
Mind. A quarterly review of Psychology and Philosophy	Dl. II.	Blz. 175.
Möllhausen (B.), De Honderd guldens prent	Dl. IV.	Blz. 563.
Montgomery (F.), Wilde Rob en zijn slachtoffer	Dl. IV.	Blz. 578.
Mulder (G.J.), Getuigenis in zake Hooger Onderwijs	Dl. IV.	Blz. 551.
Müller (Dr. A.C.), Aardrijkskunde der oude wereld	Dl. IV.	Blz. 387.
Nederlandsch Museum. Tijdschrift, onder het bestuur van J.F.J. Heeremans, Jrg. 1874/75	Dl. III.	Blz. 326.
Nievelt (C. van), Phantasiën }	Dl. I.	Blz. 389.
Nievelt (C. van), Fragmenten }	Dl. I.	Blz. 389.
Noiré (L.), Gründlegung einer zeitgemässen Philosophie	Dl. IV.	Blz. 172.
Oliphant (Mrs.), Een Juniroos	Dl. III.	Blz. 364.
Olivier (Mr. W.C.D.), Herinneringen aan Mr. J.R. Thorbecke	Dl. II.	Blz. 524.
Olivier (Mr. W.C.D.), Van de Staten-Generaal	Dl. IV.	Blz. 153.
Onderwijs (Het hooger) te Amsterdam. Een woord aan den handel	Dl. II.	Blz. 608.

Oosterzee (J.J. van), Christelijke Dogmatiek	Dl. III.	Blz. 185.
Pailleron (Ed.), Petite pluie	Dl. III.	Blz. 125.
Poelman (Dr. A.L.), Toen ik nog een kind was	Dl. III.	Blz. 369.
Poortugael (J.C.C. den Beer), Onze Kustverdediging	Dl. I.	Blz. 199.
Posthumus (N.W.), De Nederlanders en de Noordpool-Expeditiën	Dl. I.	Blz. 401.

Prentiss (E.), De bloem des Huizes	Dl. III.	Blz. 175.
Quanjer (T.A.), Een Pleegzoon	Dl. I.	Blz. 407.
Rehbinder (N. Graf), Jesus von Nazareth. Trauerspiel	Dl. II.	Blz. 288.
Renan (Ernest), Dialogues Philosophiques	Dl. IV.	Blz. 1.
Roodhuijzen (H.G.), Paedagogische Schetsen	Dl. II.	Blz. 153.
Rosseels (E.), Francis Alard	Dl. III.	Blz. 175.
Rougemont (F. de), Un mystère de la Passion	Dl. II.	Blz. 274.
Sanders (Mr. A.J.W. Farncombe), School, Godsdienst en gezond verstand	Dl. II.	Blz. 583.
Scevichaven (H.D.J. van), Bijdrage tot eene geschiedenis der Bataven	Dl. III.	Blz. 153.
Schimmel (H.J.), Sinjeur Semeyns	Dl. III.	Blz. 501.
Schimmel (H.J.), Sophonisbe, bewerkt naar Geibel	Dl. IV.	Blz. 127.
Schuré (Ed.), Le Drame Musical	Dl. IV.	Blz. 193.
Schwarz (M. S), Meisjesdroomen	Dl. III.	Blz. 183.
Sillem (Mr. J. A), Het Leven van Mr. Johan Valckenaer	Dl. III.	Blz. 560.
Smid (H. Joh.), Handboek voor de kultuur en bereiding der koffie	Dl. III.	Blz. 575.
Spencer's Opvoeding, door Joh. A. Leopold	Dl. II.	Blz. 153.
Swarth (Ed.), Lucie	Dl. I.	Blz. 487.
Tony, Ernest Staas	Dl. IV.	Blz. 393.

Trevelyan (G.O.), The Life and Letters of Lord Macaulay, 4 vol.	Dl. II.	Blz. 314.
Troschke (Von), De Pruissische veldtocht in Nederland, in den jare 1787	Dl. II.	209, 443.
Verne's (Jules) Tour du Monde en 80 jours, vertaald door Gerard Keller	Dl. III.	Blz. 370.
Vitringa (Dr. A.J.), Fransche school en Burgerschool	Dl. II.	Blz. 380.
Vlaamsch Museum, Maandschrift, onder redactie van L.V. Drever	Dl. III.	Blz. 326.
Vloten (Dr. J. van), Thorbecke's Standbeeld	Dl. II.	Blz. 524.
Vreede (Mr. G.W.), Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenooten	Dl. I.	Blz. 516.
Wachenhusen (H.), Sabel en Rozenkrans	Dl. IV.	Blz. 563.
Walcheren (M. van), Van kind tot vrouw	Dl. IV.	Blz. 572.
Wet op het Hooger Onderwijs, met aanteekeningen van M. van Raalte }	Dl. IV.	Blz. 551.
Wet op het Hooger Onderwijs, toegelicht door Mr. B.J.L. de Geer van Jutfaas }	Dl. IV.	Blz. 551.
Willeumier (Mr. C.M.J.), Eene bladzijde uit de geschiedenis van het Athenaeum Illustre te Amsterdam	Dl. I.	Blz. 483.
Witte (H.), Het driekleurig viooltje	Dl. I.	Blz. 407.